ΙΕΡΑ ΣΥΝΟΔΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΘΕΟΛΟΓΙΑ

ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΟΝ ΠΕΡΙΟΔΙΚΟΝ ΕΚΔΙΔΟΜΕΝΟΝ
ΚΑΤΑ ΤΡΙΜΗΝΟΝ

ΔΙΕΥΘΥΝΟΥΣΑ ΕΠΙΤΡΟΠΗ

† Ο ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΑΘΗΝΩΝ ΣΠΥΡΙΔΩΝ
ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΣ Μ. ΒΕΛΛΑΣ
ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

ΤΟΜΟΣ ΚΒ΄ 1951

ΕΝ ΑΘΗΝΑΙΣ
1951

ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΤΕΣΗ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΡ. ΛΗΜΝΟΥ

Η ΑΚΥΡΩΣΙΣ ΤΗΣ ΕΚΛΟΓΗΣ
ΤΟΥ ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΚΕΡΚΥΡΑΣ ΑΝΤΩΝΙΟΥ ΧΑΡΙΑΤΟΥ
ΩΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
(28 Ἰουλίου 1873)

Εἰ, καὶ ἡ ἀνάγκη τῆς πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Θεοφίλου, ἐπισυμβάντα κατὰ τὸ πρῶτον πενθήμερον τοῦ Ἰουλίου 1873, ἀπέβαινε πλέον ἡ ἐπιτακτική, ὅμως ἐφαίνετο ὅτι λίαν δυσχερὴς θὰ ἦτο αὐτη· διέβλεπέ τις, ὅτι, ἐνῷ ἡ ἀνάρρησις τῶν Μισαὴλ καὶ Θεοφίλου δὲν ἐδημιούργησε, τοὐλάχιστον φαινομενικῶς, προστριβὰς μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας, ἐν προκειμένῳ ὅμως ἐξεδηλοῦντο ζωηραὶ ἀνησυχίαι, ὅτι δηλ. ἡ ἐκλογὴ τοῦ νέου Μητροπολίτου θὰ ἐπέφερε σάλον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τοῦ ὁποίου τὰ ἐπακόλουθα θὰ ἦσαν λυπηρὰ καὶ θὰ ἔδιδεν ἀναμφιβόλως εἰς τοὺς μεταγενεστέρους, ἀφορμὴν ἀπρεποῦς ἐπεμβάσεως, εἰς τὴν καθόλου διοικητικὴν καὶ πνευματικὴν Αὐτῆς ζωήν. Δυστυχῶς, αἱ ἀπαισιόδοξοι αὐται προβλέψεις ἐπηλήθευσαν, διότι περὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ, ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, προκριθέντος νέου Μητροπολίτου συνέβησαν ἀντικανονικαὶ πράξεις, καὶ ἐπενέβη ἡ Πολιτεία κατὰ τοιοῦτον τρόπον, ὥστε νὰ περιφρονηθῇ τῆς Ἐκκλησίας ἡ αὐτοτέλεια, διότι δὲν προὐτάθη ὑπ' Αὐτῆς ἀνὴρ ἐπιθυμητὸς τοῖς ἄρχουσι πολιτικῶς. Ὁποία ὁμολογουμένως ἀπογοήτευσις καταλαμβάνει τὸν πιστὸν χριστιανόν, ὅταν βλέπῃ τὴν πολιτικὴν ἐξουσίαν νὰ περιφρονῇ τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν καὶ νὰ ἀπαγορεύῃ εἰς αὐτὴν νὰ ἐκλέγῃ τὰ ἀρέσκοντα αὐτῇ τελετουργικὰ ὄργανα καὶ δὴ τὸν προκαθήμενόν της!

Ἐν πάσῃ περιπτώσει· τὰ γεγονότα ἐξειλίχθησαν ὡς ἑξῆς. Συνοδικοὶ τῆς ΚΑ΄. Περιόδου (1872—1873) ἦσαν οἱ Λευκάδος Γρηγόριος Ἀραβανῆς, Κερκύρας Ἀντώνιος Χαριάτης, Ὕδρας καὶ Σπετσῶν Νεόφυτος Κωνσταντινίδης καὶ Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Ἰγνάτιος Ζερβόπουλος, οἵτινες καὶ συνελθόντες εἰς συνεδρίαν τὴν 28 Ἰουλίου 1873 προέβησαν εἰς τὴν ἐκλογὴν Μητροπολίτου Ἀθηνῶν προκρίναντες ὡς τοιοῦτον τὸν Κερκύρας Ἀντώνιον Χαριάτην, κατὰ τὸ ἀκόλουθον σκεπτικόν. «Ἐπειδή, ἐκδημήσαντος πρὸς Κύριον τοῦ ἀοιδίμου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν κ. Θεοφίλου ἡ Μητρόπολις αὐτη μένει ἤδη χηρεύουσα πνευματικοῦ ποιμένος, ἡ Σύνοδος ἐν τῇ σημερινῇ συνεδριάσει ἤδη ἀναπληρωθεῖσα καὶ ἑπομένως συνελθοῦσα εἰς πλήρη συνεδρίασιν, ἵνα διασκεφθῇ περὶ ἀντικαταστάσεως αὐτοῦ, λαβοῦσα δ'

ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ β' ἐδάφιον τοῦ Δ'. ἄρθρου τοῦ Σ'. Νόμου καὶ ἑπομένη τοῖς θείοις καὶ ἱεροῖς κανόσι, συνῳδὰ δὲ καὶ τῷ ἀποκλειστικῷ καὶ ἀναφαιρέτῳ αὐτῆς καθαρῶς πνευματικῷ δικαιώματι καὶ συμφώνως πρὸς τὰ ἱερὰ αὐτῆς καθήκοντα ὑποβαλλόμενα αὐτῇ ὑπό τε τῶν ἱερῶν καὶ ἀπαραβιάστων κανόνων τῶν θεσπισθέντων ἀπαρεγκλίτως παρά τε τῶν θεοφόρων καὶ θεοπνεύστων ἁγίων πατέρων τῆς Ἀποστολικῆς καὶ Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας καὶ συμφώνως πρὸς τὰ καθεστῶτα τῆς Πολιτείας, ἐν πρώτοις ἐπικαλεσθεῖσα τήν, ἐξ ὕψους, θείαν ἔμπνευσιν καὶ μετ' ἐμβριθῆ μελέτην καὶ ὥριμον διάσκεψιν καὶ ἐπίπνοιαν ἐξελέξατο καὶ ἐψηφίσατο παμψηφεὶ ὡς ἱκανὸν καὶ κατάλληλον διὰ τὸν Μητροπολιτικὸν θρόνον Ἀθηνῶν τὸν Σεβασμιώτατον Ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας Κύριον Ἀντώνιον· καὶ τοῦτον κανονικῶς, μεταθεσάσης τῆς Συνόδου, ἀπὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κερκύρας ὡς κανονικὸν Μητροπολίτην Ἀθηνῶν ἐκρίθη, ἵνα παρακληθῇ τὸ Ὑπουργεῖον, ὅπως προκαλέσῃ τὴν ἔγκρισιν τῆς Α. Μ. τοῦ Βασιλέως». (Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου 15-7-1870—4-8-1873. Τὸ πρακτικὸν τοῦτο εἶναι ὑπογεγραμμένον μόνον ὑπὸ τοῦ Τριφυλίας. Βραδύτερον ἐκλήθη ὡς σύνεδρος καὶ ὁ Φθιώτιδος Καλλίνικος Καστόρχης).

Τὴν πρᾶξιν ταύτην, προσυπογραφεῖσαν καὶ ὑπὸ τοῦ Β. Ἐπιτρόπου Γ. Πραΐδου, λαβοῦσαν οὕτω νομικὴν ἐγκυρότητα, συνῳδὰ τῷ τότε Καταστατικῷ Χάρτῃ, διατυπώσασα εἰς ἔγγραφον, ἀπέστειλεν ἡ Σύνοδος εἰς τὸ Ὑπουργεῖον διὰ τὰ περαιτέρω, ἤτοι πρὸς ἔκδοσιν τοῦ οἰκείου Β. Δ. διὰ τὴν νόμιμον ἀνάληψιν τῶν καθηκόντων τοῦ νεοεκλεγέντος Μητροπολίτου Ἀθηνῶν.

Οὐχ' ἧττον ὅμως τοῦτο, οὐ μόνον δὲν ἐνήργησε, ἐν προκειμένῳ, τὰ δέοντα ἀλλ' ἀπηξίωσε ν' ἀπαντήσῃ εἰς τό, πρὸς αὐτό, ἀποσταλέν, παρὰ τῆς Συνόδου, ἔγγραφον, τουτ' αὐτὸ περιφρονῆσαν τήν, ἐν τῷ Κράτει, ἀνωτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἀρχήν, συγκατανεῦσαν μόνον ὅπως τάς, ἐπὶ τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, ἀπόψεις αὐτοῦ, γνωρίσῃ εἰς τόν, παρ' Αὐτῇ, Βασ. Ἐπίτροπον διὰ τοῦ κατωτέρου αὐτοῦ ἐγγράφου.

Ἀριθ. { Πρωτ. 5881 / Διεκπ. 4004 — Ἐν Ἀθήναις τῇ 31ῃ Ἰουλίου 1873.

Πρὸς

Τὸν παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ Βασιλικὸν Ἐπίτροπον.

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δι' ἀναφορᾶς της ὑπ' ἀριθ. 3127 τῆς 28 Ἰουλίου ἀνεκοίνωσεν ἡμῖν ὅτι ἐξελέξατο καὶ *ἐψηφίσατο* κατὰ τὴν ἡμέραν ἐκείνην παμψηφεὶ ὡς ἱκανὸν κατάλληλον διὰ τὸν Μητροπολιτικὸν Θρόνον Ἀθηνῶν τὸν Σεβασμιώτατον Ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας κύριον Ἀντώνιον μέλος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς ψηφισάσης καὶ ἐκλεξάσης αὐτόν, καὶ ἐξῃτήσατο τὴν ἔγκρισιν τοῦ ψηφίσματος τούτου, ὑπὸ τῆς Αὐτοῦ Μεγαλειότητος τοῦ Βασιλέως.

Ἡ πρᾶξις αὐτὴ τῶν Σ. Σ. Συνοδικῶν προκαλεῖ τὰς ἀκολούθους παρα-

τηρήσεις, τὰς ὁποίας παρακαλεῖσθε, Κύριε Βασιλικὲ Ἐπίτροπε, νὰ ἀνακοινώσητε αὐτοῖς.

Ἡ εἰρημένη πρᾶξις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἀντικείμενον ἔχει τὴν *μετάθεσιν* Ἐπισκόπου ἀπὸ Ἐπισκοπῆς εἰς Ἐπισκοπήν, εἶναι δὲ ἡ μετάθεσις δικαίωμα ἐξαιρετικόν, ὡς δυνάμενον ν' ἀδικήσῃ τόν τε μετατιθέμενον Ἱεράρχην καὶ τὸ ποίμνιον αὐτοῦ, καὶ διὰ τοῦτο ἀνέκαθεν μὲν ἐλογίσθη ὡς ἰδιαιτέρας προσοχῆς ἄξιον, διὰ δὲ τοῦ Νόμου ὑπὸ στοιχ. Σ'. τοῦ ἡμετέρου Βασιλείου ῥητῶς ἀπηγορεύθη, πλὴν ἐὰν τὴν μετάθεσιν ἐγκρίνῃ ὁ Βασιλεὺς μετὰ γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. (ἄρθρ. Δ'.)

Ὅθεν κατὰ τὸν νόμον τοῦτον ἡ μετάθεσις δὲν ἀνήκει εἰς τὴν ἀποκλειστικὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς καὶ εἰς τὴν πρωτοβουλίαν αὐτῆς, ἀλλ' εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ὀφείλουσαν ἐξάπαντος νὰ προκαλέσῃ καὶ τὴν γνωμοδότησιν τῆς Συνόδου.

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα τοῦ προτείνειν, ὁπόταν πρόκειται, περὶ μεταθέσεως Ἐπισκόπου εἰς χηρεύουσαν Ἐπισκοπήν, ἀλλὰ μόνον τὸ τοῦ γνωμοδοτεῖν· αἱ δὲ ἀρχαὶ εἰς ἃς ἀνήκει τὸ δικαίωμα μόνον τῆς γνωμοδοτήσεως δὲν ἐνεργοῦσιν αὐτεπαγγέλτως καὶ ἐκ πρωτοβουλίας, ἀλλ' ὅταν προκληθῶσιν. Εἰς δὲ τὴν προκειμένην περίστασιν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐνήργησεν ἐκ πρωτοβουλίας καὶ χωρὶς τὸ ἁρμόδιον Ὑπουργεῖον νὰ προκαλέσῃ τὴν γνωμοδότησιν αὐτῆς. Ἀπ' ἐναντίας μάλιστα τὸ Ὑπουργεῖον οὐ μόνον δὲν προεκάλεσε τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τὴν γνωμοδότησιν, ἀλλὰ μάλιστα προσκαλέσαν αὐτὴν διὰ τῶν ὑπ' ἀριθμ. 5283 καὶ 5874 ἀπὸ 13 καὶ 26 τοῦ λήγοντος μηνὸς ἐγγράφων αὐτοῦ νὰ προβῇ κατὰ τὸ Ε'. ἄρθρον τοῦ αὐτοῦ νόμου εἰς τὴν πρότασιν Ἐπισκοπικῆς Ἐπιτροπῆς ἔν τε τῇ Μητροπόλει ταύτῃ καὶ ἐν τῇ Ἀρχιεπισκοπῇ Κεφαλληνίας, καταφανῶς ἐδήλωσεν ὅτι δὲν ἐπροκάλει μετάθεσιν τοιαύτην.

Ἕνεκα τῶν εἰρημένων λόγων τὸ ὑπουργεῖον ἀπορεῖ διὰ τίνα αἰτίαν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, γνωμοδοτήσεως μόνον δικαίωμα ἔχουσα ἐπὶ μεταθέσεως Ἐπισκόπου, καὶ μὴ ἐρωτηθεῖσα οὔτε περὶ μεταθέσεως ὡρισμένου Ἐπισκόπου, τοῦ Ἁγίου Κερκύρας, οὔτε περὶ συμπληρώσεως τῆς κενῆς θέσεως τοῦ τῶν Ἀθηνῶν Μητροπολίτου διὰ μεταθέσεως Ἐπισκόπου ἐν γένει, ἀνερώτητος προέβη παρὰ τὸν Νόμον εἰς ρητὴν πρότασιν περὶ μεταθέσεως εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἀθηνῶν καί, ἀντικαταστήσασα εἰς τὸ ῥῆμα τοῦ Νόμου ἐκφράσεις ἐξ αὐτοῦ ἀποκρουομένας *ἐξελέξατο* (λέγει) καὶ *ἐψήφισε διὰ μεταθέσεως* Μητροπολίτην εἰς Ἀθήνας καὶ ῥητῶς ᾐτήσατο τοῦ ψηφίσματός της τὴν ἔγκρισιν ὑπὸ τοῦ Βασιλέως.

Καίτοι τὰ εἰρημένα ἀρκοῦσι πρὸς ἀπόδειξιν ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα ἐπὶ μεταθέσεως Ἐπισκόπου, νὰ *ψηφίζῃ* καὶ *ἐκλέγῃ* καὶ τοῦ Βασιλέως τὴν κύρωσιν αἰτῆται, ἀλλ' ἁπλῶς νὰ γνωμοδοτῇ ἐρωτηθεῖσα,

μολαταῦτα ἀναγκαῖον κρίνω νὰ ἐπιφέρω καὶ τὰς ἐφεξῆς ἐπὶ τοῦ εἰρημένου ἐγγράφου παρατηρήσεις.

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δὲν ἀγνοεῖ, ὅτι τὸ ὑπουργεῖον μετὰ τὴν κοινοποίησιν τοῦ ἀπὸ 13 Ἰουλίου ἐγγράφου περὶ ἐκλογῆς Ἐπισκοπικῶν Ἐπιτροπῶν, βλέπον ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δὲν ἠδύνατο κατὰ τὴν γνώμην καὶ αὐτῶν τῶν μελῶν αὐτῆς, νὰ συνεδριάσῃ νομίμως πρὸς ἐκτέλεσιν τοῦ εἰρημένου ἐγγράφου, συνεπλήρωσε τὴν Ἱερὰν Σύνοδον διὰ Βασιλικοῦ Διατάγματος, καλέσαν ὡς Συνοδικὸν Σύνεδρον τὸν Σ. Ἀρχιεπίσκοπον Φθιώτιδος· ἐπομένως ἄπορον εἶναι πῶς ἡ Ἱερὰ Σύνοδος παρεῖδε τὸν σκοπὸν τοῦτον καὶ τὴν ἐνέργειαν ταύτην τῆς Κυβερνήσεως καὶ ὑποκατέστησε σκοπὸν ἄλλον καὶ ἐνέργειαν ἄλλην, ἄλλα μὲν περὶ Κεφαλληνίας φροντίσασα, ἄλλα δὲ περὶ Ἀθηνῶν, καὶ ἃ μὲν ἠδύνατο παρεῖδε, δηλονότι τὴν ἐκλογὴν τῆς Ἐπισκοπικῆς Ἐπιτροπῆς, εἰς ἃ δὲ οὐδαμῶς προσεκλήθη, παρὰ τοὺς Νόμους ἐπεμβῆκε, μεταβαλοῦσα τὸ ἁπλοῦν τῆς γνωμοδοτήσεως δικαίωμα αὐτῆς, εἰς ρητὴν καὶ αὐθόρμητον πρότασιν μεταθέσεως ὡρισμένου Ἀρχιερέως διὰ ψηφίσματος καὶ πράξεως ἐκλογῆς, οὐδαμοῦ τῶν Νόμων ἐπὶ τοιαύτης περιπτώσεως ἀπαντωμένων.

Τὰς παρατηρήσεις ταύτας ὑπ' ὄψιν ἔχοντες προσκαλοῦμεν ὑμᾶς, Κύριε Βασιλικὲ Ἐπίτροπε, νὰ τὰς κοινοποιήσητε τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ, ὅπως εὐαρεστηθῇ νὰ συμπληρώσῃ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν ἀπὸ 13 καὶ 26 Ἰουλίου ἡμετέρων ἐγγράφων, ἅτινα παραδεχθεῖσα κατὰ μέρος μόνον ἐξετέλεσε, χωρὶς δι' ἀπαντήσεώς της νὰ δώσῃ τὸν ἀποχρῶντα λόγον, διὰ τήν, τοῦ ἑτέρου μέρους, παράλειψιν.

Μετὰ τοῦτο θέλομεν προέλθῃ δεόντως εἰς τήν, κατὰ τὸν νόμιμον τύπον, ἐνέργειαν τῆς συμπληρώσεως τῶν κενῶν Ἐπισκοπικῶν θέσεων Ἀθηνῶν, Κεφαλληνίας καὶ Ἀργολίδος, περὶ τῆς τελευταίας μάλιστα ὡς παλαιοτέρας ἔχομεν προκαλέσῃ τὴν νόμιμον περὶ χειροτονίας Ἐπισκόπου πρότασιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀπὸ τὰς 20 τοῦ παρελθόντος μηνὸς διὰ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 4629 ἡμετέρου ἐγγράφου.

Ὁ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.λ.π. Ὑπουργός.
Δ. Καλλιφρονᾶς».

Ὡς εἰκός, οὗτος ἐγνώρισε τῇ Συνόδῳ τὸ περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου τούτου. Βεβαίως αἱ διατυπωθεῖσαι ἐν αὐτῇ τῆς Πολιτείας ἀξιώσεις, ἀξιώσεις αὐτόχρημα ἀποστεροῦσαι τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ κανονικοῦ καὶ ἀναφαιρέτου Αὐτῆς δικαιώματος, τοῦ διοικεῖν δηλ. ἐλευθέρως τὰ κατ' αὐτήν, ἀπήχησαν δυσμενῶς, τοῖς Συνοδικοῖς συνέδροις, διὰ τὴν τοιαύτην, τοῦ Κράτους, νοοτροπίαν ἀποβλέποντος εἰς ὁλοσχερῆ ὑποταγὴν αὐτῷ τῆς Ἐκκλησίας θεωρουμένης οὕτως ὡς ἀρχῆς, τέλεον ἐξ αὐτοῦ ἐξαρτωμένης.

Τὸ ἔγγραφον τοῦτο ἀπέβη ἀντικείμενον, λόγῳ τῆς σοβαρότητος αὐτοῦ, μακρᾶς συζητήσεως, ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 1ης Αὐγούστου 1873 παρόντος καὶ

τοῦ, ὑπὸ τῆς Ἱ. Συνόδου, ἐκλεγέντος νέου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, τοῦ ἀπὸ Κερκύρας Ἀντωνίου. Ἡ συνεδρία ἐκείνη ἀναμφιβόλως ὑπῆρξε μία τῶν σπουδαιοτέρων τοιούτων ἀπὸ τῆς ἐποχῆς τῆς ἀνεξαρτησίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, διότι οἱ μετέχοντες ταύτης θὰ ἀπεδείκνυον, ἐὰν ἦσαν συνεχισταὶ τῶν μεγάλων μορφῶν τοῦ στερεώματος Αὐτῆς ἢ γενόμενοι ἐπιλήσμονες τῶν ἱερῶν αὐτῶν ὑποχρεώσεων, θὰ ὑπέκυπτον εἰς τάς, τῆς Πολιτείας, ἀξιώσεις, αἵτινες ὁσονδήποτε καὶ ἐὰν ἐθεωρῶντο ὡς ἐπερειδόμεναι ἐπὶ ἄρθρων νόμων, ὅμως δὲν ἔπαυον ἀπὸ τοῦ νὰ ἦσαν ἀντικανονικαί, ἐφ᾽ ὅσον σαφῶς καὶ κατηγορηματικῶς ἠξιοῦτο παρὰ τοῦ Ὑπουργείου, ὅτι ἡ Ἐκκλησία δὲν ἔχει δικαίωμα ἐπιλύσεως οὐσιωδῶν, δι᾽ Αὐτήν, ὑποθέσεων, δίχα μέντοι ἀδείας καὶ εὐλογίας τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς.

Ἰδιαίτατα ὅμως ἡ θέσις τοῦ προταθέντος εἰς μετάθεσιν Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας ἦτο ἐξόχως λεπτή· ἡ Ἐκκλησία προέκρινε τοῦτον ὡς Μητροπολίτην Ἀθηνῶν· ἡ Πολιτεία ἠρνεῖτο, ἵνα ἐπικυρώσῃ τὴν πρᾶξιν αὐτὴν καὶ τὴν περιβάλῃ διὰ τοῦ νομίμου αὐτῆς κύρους· ἐντεῦθεν ἀναπόφευκτοι συγκρούσεις καὶ προστριβαὶ μεταξὺ τούτων ἀνεμένοντο, τοσούτῳ μᾶλλον καθ᾽ ὅσον αὕτη ἐπ᾽ οὐδενὶ λόγῳ ἔστεργεν εἰς τὴν ἀνάρρησιν τοῦ Ἀντωνίου ἐπὶ τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν· τὴν ἄρνησίν της δὲ ταύτην τὴν ἐστήριζεν ἐπὶ τῶν ἑξῆς σημείων:

α) ὅτι ἔδει προηγουμένως νὰ ἐπήρχετο συνεννόησις μεταξὺ Συνόδου καὶ Κυβερνήσεως, ὡς εἶχε καθῆκον νὰ πράξῃ τοῦτο ἡ Σύνοδος. (Πρβλ. Χρυσ· Παπαδοπούλου: Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν. Ἐν Ἀθήναις 1928. σ. 88. Παπαγεωργίου Σπυρίδ. Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν. Ἐν Κερκύρᾳ 1920. σ. 272. Ἡ τοιαύτη δὲ τῆς Κυβερνήσεως δικαιολογία ἔδωκεν ἀφορμὴν ὥστε μεταγενεστέρως εἰς τοιαύτας περιπτώσεις νὰ θεωρῆται ἀναγκαία ἡ προσυνεννόησις Συνόδου καὶ Κυβερνήσεως).

β) ὅτι ἡ μετάθεσις Ἀρχιερέων δὲν ἐμπίπτει εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς Συνόδου ἐχούσης μόνον τὸ δικαίωμα τοῦ γνωμοδοτεῖν, αἱ δὲ ἀρχαὶ «εἰς ἃς ἀνήκει τὸ δικαίωμα μόνον τῆς γνωμοδοτήσεως δὲν ἐνεργοῦσιν αὐτεπαγγέλτως καὶ ἐκ πρωτοβουλίας, ἀλλ᾽ ὅταν προκληθῶσιν...»

γ) ὅτι ἡ μετάθεσις Ἀρχιερέων ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς Κυβερνήσεως ἐχούσης ὑποχρέωσιν «νὰ προκαλέσῃ ἐξάπαντος καὶ τὴν γνωμοδότησιν τῆς Συνόδου».

δ) ὅτι ἡ Σύνοδος, συμφώνως τῷ Καταστατικῷ Νόμῳ, δέον νὰ εἶναι πενταμελὴς καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν αἱ πράξεις Αὐτῆς θὰ ὦσιν ἔγκυροι ἐὰν ἡ σύνθεσις αὐτῆς συμπληρωθῇ διὰ πέμπτου μέλους. (Πρβλ. Χρυσ. Παπαδοπούλου ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 88. Ἔκτοτε ἡ συμπλήρωσις τῆς Συνόδου διὰ πέμπτου μέλους—ἐφ᾽ ὅσον Αὐτὴ ἦτο πενταμελὴς—ἐθεωρεῖτο ἀπαραίτητος).

Καὶ αὐταὶ μὲν ἦσαν αἱ τυπικαί, οὕτως εἰπεῖν, νομικαὶ ἐλλείψεις ἐν τῇ

προκειμένη περιπτώσει· αἱ οὐσιώδεις ὅμως ἀφορμαὶ ἦσαν, ὅτι ὁ 'Αντώνιος δὲν ἐτύγχανε τῆς εὐνοίας καὶ συμπαθείας τῆς τότε Κυβερνήσεως 'Επ. Δεληγιώργη —διότι ὁ μὲν 'Υπουργὸς τῶν 'Εκκλησιαστικῶν Δ. Καλλιφρονᾶς ὑπεστήριζε τὴν ὑποψηφιότητα τοῦ Μαντινείας καὶ Κυνουρίας Θεοκλήτου Βίμπου, ὁ δὲ Πρωθυπουργὸς τὴν τοῦ Φωκίδος Δαυῒδ Μολοχάδου ταιαύτην—καὶ μεγάλης τῆς 'Αθηναϊκῆς κοινωνίας μερίδος, ἐπὶ τῇ προφάσει, ὅτι ἡ διαγωγὴ αὐτοῦ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ Βουλγαρικοῦ σχίσματος ὑπῆρξε δῆθεν ἀντεθνικὴ καὶ κατ' ἀκολουθίαν δὲν ἦτο σύμφωνος πρὸς τὰς κατευθύνσεις καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ ῎Εθνους, ἔχοντος ἔναντι τοῦ πανσλαυϊσμοῦ ἀλλοίαν τὴν τοῦ Χαριάτου, κατεύθυνσιν, ἀλλὰ καὶ διότι οὗτος Συνοδικὸς ὢν ἀντέτεινε σφοδρῶς εἰς τὴν ἐπιψήφισιν τοῦ νομοσχεδίου περὶ δημεύσεως τῆς Μοναστηριακῆς περιουσίας πρὸς σύστασιν δῆθεν ἐκκλησιαστικοῦ ταμείου. (Πρβλ. Παπαγεωργίου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 172).

Κάλλιον ὅμως παντὸς ἄλλου τὴν δημιουργίαν ἀναποφεύκτων λυπηρῶν, ἐν τῇ ὑπὸ κρίσιν ὑποθέσει, ἐξελίξεων, διέβλεπεν ὁ 'Αντώνιος, ὅστις πρὸς ἀποφυγὴν τούτων ἐθεώρησε σκόπιμον, παρὰ τὴν σχετικὴν τῆς Συνόδου ἀπόφασιν, ὅπως διευκολύνῃ τὴν 'Εκκλησίαν παραιτούμενος τῆς τοιαύτης τιμητικῆς δι' αὐτὸν ἐκλογῆς εἰπών, κατὰ τὴν ὡς ἄνω Συνοδικὴν συνεδρίαν (1 Αὐγούστου 1873) ὅτι «ἐπειδὴ καὶ ἐκλογὴ καὶ ψήφισις τῆς Συνόδου καίτοι αὐτὴ συνετάχθη κατὰ τοὺς νομίμους τύπους *καὶ συνῳδὰ τοῖς παρὰ τὸν Νόμον πρὸς τοῦτο* (αἱ ὀκτὼ αὗται λέξεις ἐγράφησαν μεταγενεστέρως διότι αἱ πρὸ αὐτῶν τοιαῦται ἔχουσιν ἀποσβεσθῇ) ὡρισμένοις, καθὰ αὐτὸ τοῦτο ἐγένετο ἀπαραλλάκτως καὶ ἐπὶ τῆς ἐκλογῆς τῶν, ἐν μακαρίᾳ τῇ λήξει, Νεοφύτου, Μισαὴλ καὶ Θεοφίλου ἁπάντων τελεσάντων ὡς Μητροπολιτῶν 'Αθηνῶν, ἐθεωρήθη παρὰ τοῦ 'Υπουργείου, παρὰ πᾶσαν προσδοκίαν ὡς παράτυπος καὶ συνάμα ὁμολογήσαντος ὅτι πρὸς ἀποφυγὴν παντὸς σκανδάλου καὶ συγκρούσεως μεταξὺ τῆς 'Εκκλησίας καὶ Πολιτείας παραιτεῖται τῆς ἧς, παρὰ τῆς Συνόδου παμψηφεὶ κανονικῶς καὶ νομίμως ἠξιώθη τιμῆς ὡς Μητροπολίτης 'Αθηνῶν». 'Η Σύνοδος ὅμως ἔκρινεν «ἵνα μὴ παραδεχθῇ τὴν παραίτησιν ταύτην καὶ συνάμα ἀπαντήσῃ ἀνασκευαστικῶς εἰς τό, πρὸς τὸν Β. 'Επίτροπον, ἔγγραφον τοῦ 'Υπουργοῦ καὶ παρακληθῇ, ὅπως ὁ μνησθεὶς 'Επίτροπος διαβιβάσῃ πρὸς τὸ 'Υπουργεῖον τό, πρὸς τὸν αὐτὸν 'Επίτροπον, περιεχόμενον τοῦ ἐγγράφου τῆς Συνόδου, ἐμμενούσης ἀδιασείστως εἰς τὰ παρ' Αὐτῆς κανονικῶς καὶ νομίμως παμψηφεὶ ἐφάπαξ ἀποφασισθέντα καὶ ἐπὶ τέλους ἀπεφάνθη, ὅτι πᾶσα οἱαδήποτε ἄλλη εἰς τὸ ἑξῆς ἀπόφασις τῆς Συνόδου ἐναντία οὖσα τῇ προεκδοθείσῃ κηρύττεται ἄκυρος καὶ ἀνίσχυρος ὡς ἀντικανονικῶς ἔχουσα». (Τὸ πρακτικὸν τοῦτο ὑπογράφεται ὑπὸ τῶν Φθιώτιδος, Κερκύρας καὶ Τριφυλίας, τοῦ ῞Υδρας ἐν τῷ μεταξὺ ὑπαναχωρήσαντος καὶ προσχωρήσαντος εἰς τάς, τοῦ 'Υπουργείου, ἀπόψεις, παρὰ τὴν ἀρχικὴν αὐτοῦ συμμετοχὴν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ 'Αντωνίου).

Τὸ πρὸς τὸν Β. Ἐπίτροπον ἔγγραφον τῆς Συνόδου ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἀριθ. { Πρωτ. 3142 / Διεκ. 621 } Ἐν Ἀθήναις τὴν 4 Αὐγούστου 1873.

Ἡ Σύνοδος
Πρὸς τὸν παρ' Αὐτῇ Βασιλικὸν Ἐπίτροπον.

Λαβοῦσα ἡ Σύνοδος γνῶσιν τοῦ, ἀπὸ 31 τοῦ λήξαντος καὶ ὑπ' ἀριθ. 5881 πρὸς ὑμᾶς Ὑπουργικοῦ ἐγγράφου, γνωστοποιηθέντος Αὐτῇ δι' ὑμῶν κατ' ἐντολήν, τοῦ, ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.λ.π. Ὑπουργείου, παρακαλεῖ ὑμᾶς διακοινῶσαι εἰς τὸ μνησθὲν Ὑπουργεῖον τὸ Συνοδικὸν τοῦτο ἔγγραφον εἰς ἀπάντησιν.

Ἡ Σύνοδος ἔχει ὡς κυριώτατον Αὐτῆς μέλημα τὴν πρὸς τὴν Πολιτικὴν Ἀρχὴν ἁρμονίαν, ἀλλὰ μετ' ἀνεκδιηγήτου λύπης θεωρεῖ, ὅτι δὲν δύναται νὰ συμμορφωθῇ πρὸς τάς, διὰ τοῦ ῥηθέντος ἐγγράφου, διατυπωθείσας ἰδέας καὶ ἀξιώσεις, χωρὶς νὰ παραβῇ ἱερώτατον πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἅμα καὶ τὴν Πολιτείαν καθῆκον, χωρὶς ν' ἀθετήσῃ, ἣν ἐκλήρωσαν Αὐτῇ οἱ ἱεροὶ κανόνες ὡς καὶ τὸ Σύνταγμα καὶ ὁ Καταστατικός, τῆς Ἐκκλησίας, Νόμος, ἐντολὴν ὡς πρὸς τὴν φύλαξιν τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἐκκλησίας κατὰ παντὸς σφετερισμοῦ, πάσης προσβολῆς καὶ πάσης ἐλαττώσεως.

Τὰ μέλη τῆς Συνόδου ὀφείλοντα νὰ παραδώσωσιν ἄθικτον τὴν παρακαταθήκην τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς μετ' αὐτοὺς ἐλευσομένους δὲν δύνανται οὔτε ἐνώπιον τῆς συνειδήσεώς των, οὔτε ἀπέναντι τῆς Κυβερνήσεως καὶ τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος ν' ἀναλάβωσι τὴν εὐθύνην ῥητῆς ἢ σιωπηρᾶς ὑποχωρήσεως ἐπὶ ἀξιώσεως καιριώτατα ἁπτομένης τῆς ἀξιοπρεποῦς θέσεως ἣν οἱ ἱεροὶ κανόνες, ὅσον καὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι ἠσφαλίσαντο τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐν τῇ Πολιτείᾳ.

Ἡ Σύνοδος διορᾷ εἰς τὴν οἰκονομίαν τῆς συμπτώσεως ταύτης ἐλπίδα, κατὰ τὸ μᾶλλον ἢ ἧττον ἀσφαλῆ ὡς πρὸς τὴν μεταρρύθμισιν τῆς ἀρχικῆς τοῦ ὑπουργείου ἰδέας, ἥτις κατὰ τὴν ἀδιάσειστον αὐτῆς πεποίθησιν ἤθελεν ἔχει ὡς συνέπειαν τὴν τελείαν τῆς Ἐκκλησίας ὑποδούλωσιν.

Ὑποβάλλουσα ἡ Σύνοδος μετὰ παρρησίας τὰς παρατηρήσεις αὐτῆς ἐπὶ τοῦ ῥηθέντος ἐγγράφου εἰς τὴν δικαίαν τοῦ ὑπουργείου ἐκτίμησιν πέποιθεν ὅτι ὑπηρετεῖ κοινὸν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας συμφέρον.

Τὸ Ὑπουργεῖον φρονεῖ ὅτι ἐπὶ μεταθέσεως Ἐπισκόπου, ἡ Σύνοδος δὲν δύναται νὰ ἔχῃ τὴν πρωτοβουλίαν τῆς προτάσεως, ὡς μὴ ἀποκειμένου αὐτῇ ἄλλου δικαιώματτος, ἢ τοῦ τῆς ἁπλῆς γνωμοδοτήσεως, ὅπερ δὲν δύναται νὰ ἐνεργήσῃ αὐτεπαγγέλτως καὶ ἐκ πρωτοβουλίας, ἥτις ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς μόνην τὴν Κυβέρνησιν, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὰς ἀρχὰς εἰς τὰς ὁποίας ἀπετράπη ἡ γνωμοδότησις.

Ἀληθῶς ὁ περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων Νόμος τῆς 9 Ἰουλίου 1852 ὁρίζει ὅτι ἡ μετάθεσις τοῦ Ἐπισκόπου γίνεται μετὰ γνωμοδότησιν

τῆς Ἱερᾶς Συνόδου· ἕπεται ἄρα ἐντεῦθεν ὅτι ἡ Σύνοδος δὲν δύναται νὰ ἐνασκήσῃ ἐξ ἐπαγγέλματος καὶ αὐτοβούλως δικαίωμα; Μάλιστα, λέγει τὸ ὑπουργεῖον, διότι αἱ ἀρχαὶ εἰς τὰς ὁποίας ἐπετράπη ἡ γνωμοδότησις δέον νὰ προσκαλῶνται ἐφ᾽ ἑκάστης συγκεκριμένης περιστάσεως εἰς ἐκδήλωσιν τῆς ἑαυτῶν γνώμης ὑπὸ τῆς προϊσταμένης ἀρχῆς.

Τὸ ὑπουργεῖον παρεῖδεν ἐνταῦθα ὅρον ἀπαραίτητον διὰ τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ κανόνος, ὃν ἔθετο· ὁ δὲ ὅρος οὗτος εἶναι ὅτι ἡ γνωμοδότησις δὲν προβάλλεται ὑπὸ τοῦ γνωμοδοτοῦντος, ἀλλὰ προκαλεῖται ὑπὸ τῆς προϊσταμένης ἀρχῆς, ὅταν ὁ Νόμος ἀνέθετο εἰς τὴν διακριτικὴν αὐτῆς ἐξουσίαν νὰ ζητήσῃ ἢ νὰ μὴ ζητήσῃ τὴν γνωμοδότησιν· διὰ τοῦτο καὶ ἐν αὐτοῖς τοῖς καθαρῶς διοικητικοῖς θεσμοῖς τοῦ Βασιλείου ὑπάρχουσι παραδείγματα ἀρχῶν γνωμοδοτουσῶν ἐξ οἰκείας πρωτοβουλίας περὶ ἀντικειμένων τῆς ἁρμοδιότητος αὐτῶν χωρὶς νὰ προκληθῇ συγκεκριμένως ἐπὶ τούτῳ πρόσκλησις τῆς προϊσταμένης ἀρχῆς. Τὸ γνωμοδοτικὸν λ.χ. Συμβούλιον τὸ ὁποῖον συνεστάθη διὰ τοῦ ἀπὸ 13 Ἰουλίου 1851 Βασιλικοῦ Διατάγματος παρὰ τῷ ὑπουργείῳ τῶν ἐκκλησιαστικῶν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ γνωμοδοτῇ ἐκ πρωτοβουλίας διὰ τὴν ἐπανόρθωσιν καὶ θεραπείαν τῶν ἀπαντουμένων τυχὸν εἰς τὴν ἐκπαίδευσιν ἐλλείψεων κ. τ. λ.

Ἀλλὰ δύναται κἂν νὰ θεωρηθῇ ὡς καθαρῶς γνωμοδοτικὴ ἡ θέσις τῆς Συνόδου προκειμένου περὶ μεταθέσεως Ἐπισκόπου; Ἵνα ἐκληφθῇ τοιαύτη, ἵνα ἡ ἐνάσκησις τῆς γνωμοδοτήσεως ἐξαρτηθῇ ἐκ τῶν νευμάτων τῆς Κυβερνήσεως, ἔπρεπε ν᾽ ἀνήκῃ κατὰ τὸν νόμον εἰς τὴν Κυβέρνησιν τὸ δικαίωμα ἀποκλειστικῆς ἀποφάσεως ἐπὶ τοῦ ἀντικειμένου περὶ οὗ ἡ γνωμοδότησις, ὡς ἐν παραδείγματι συμβαίνει ἐπὶ τῶν ἀντικειμένων ἅτινα ἡ Κυβέρνησις ὑποβάλλει εἰς τὴν γνωμοδότησιν τῶν Δημοτικῶν καὶ Ἐπαρχιακῶν Συμβουλίων· τοιαύτην ὅμως θέσιν οὔτε τὸ Σύνταγμα οὔτε οἱ λοιποὶ τῆς Πολιτείας Νόμοι ἠννόησαν νὰ παρασκευάσωσι τῇ Ἐκκλησίᾳ· τὸ Σύνταγμα ρητῶς ἀποφαίνεται ἐν τῷ δευτέρῳ ἄρθρῳ, ὅτι ἡ Ἐκκλησία διοικεῖται ὑπὸ Ἱερᾶς Συνόδου Ἀρχιερέων· ὁ δὲ Καταστατικὸς τῆς Συνόδου καὶ ὁ περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων Νόμος ἀπονέμουσι μὲν τῇ Πολιτείᾳ τὸ δικαίωμα τῆς ἀνωτάτης ἐποπτείας, ἀλλ᾽ ἀποκλείουσι τὴν ἐπέμβασιν τῆς Πολιτικῆς Ἀρχῆς εἰς τὴν ἄμεσον τῆς Ἐκκλησίας διοίκησιν. Μόνον δὲ ὁ τὸ δικαίωμα τῆς διευθύνσεως κεκτημένος, οὐχὶ δὲ καὶ ὁ ἐνασκῶν ἁπλῶς ἐπιτηρήσεως δικαίωμα, δύναται ἐν τῇ τάξει τῆς Πολιτικῆς διοικήσεως νὰ προκαλέσῃ τὴν ἐνέργειαν τῶν ὑποδεεστέρων ἀρχῶν, οἷον φέρ᾽ εἰπεῖν, ὁ ὑπουργὸς τὴν τοῦ Νομάρχου, ὁ Νομάρχης τὴν τοῦ ἐπάρχου κ.λ.π.

Ἐξεταστέον ὅμως, ἂν καὶ κατ᾽ αὐτὸ τὸ κείμενον τοῦ Δ'. ἄρθρου τοῦ δευτέρου τμήματος, τοῦ περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων Νόμου, ὅπερ ἐπικαλεῖται τὸ ὑπουργεῖον, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς εὔλογος ἡ ἀξίωσις τοῦ ὑπουργείου. Τὰ ρήματα τῆς διατάξεως εἰσὶ τὰ ἑπόμενα: «Μετάθεσις Ἐπι-

σκόπου γίνεται μόνον *ἐγκρίσει* τοῦ *Βασιλέως* μετὰ γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, τηρουμένων τῶν κανόνων ἀπαραλλάκτως ὡς καὶ παρὰ πάσαις ταῖς λοιπαῖς ὁμοδόξοις τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαις». Καὶ μόνον ἡ ἀπαντῶσα ἐν τοῖς ρήμασι τούτοις ἔκφρασις «*ἐγκρίσει τοῦ Βασιλέως*» ὤφειλε νὰ πείσῃ τὸ ὑπουργεῖον, ὅτι ἡ πρωτοβουλία τῆς περὶ μεταθέσεως γνωμοδοτήσεως δὲν ἀνήκει, ὡς ἐνόμισε, εἰς τὴν Κυβέρνησιν ἀλλὰ εἰς τὴν Σύνοδον· διότι ἡ ἔγκρισις ὑποθέτει ἀναγκαίως τὴν ἐξ ὑστεροβουλίας ἐνέργειαν τοῦ ἐγκρίνοντος πρᾶξιν, ἀπορρεύσασαν ἐξ ἀλλοτρίας πρωτοβουλίας.

Ἂν τῶν καθαρῶς διοικητικῶν ἀρχῶν ἡ θέσις πρὸς τὴν Κυβέρνησιν ἐπρόκειτο νὰ θεωρηθῇ ἀπὸ τοῦ Ὑπουργείου ὡς ὁ μόνος δυνατὸς ὅρος τῆς συγκρίσεως διὰ τὸν προσδιορισμὸν τῶν σχέσεων τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Πολιτείαν, ἂς ἐλαμβάνετο τοὐλάχιστον ὁ ὅρος οὗτος πλήρης, καθ᾽ ὅσον καὶ ἐπ᾽ αὐτῶν προσέτι τῶν Ἐπαρχιακῶν Συμβουλίων αἱ περὶ τῶν ἐπαρχιακῶν προϋπολογισμῶν καὶ ἀπολογισμῶν, πράξεις ὑπόκεινται εἰς τὴν Βασιλικὴν ἔγκρισιν, ἡ δὲ Κυβέρνησις ἐξ ὑστεροβουλίας μόνον ἐνεργεῖ κυροῦσα ἢ ἀκυροῦσα τὰ περὶ τῶν ἀντικειμένων τούτων βουλεύματα τῶν Ἐπαρχιακῶν Συμβουλίων.

Ἡ θέσις τῆς Συνόδου δὲν εἶναι καθαρῶς γνωμοδοτικὴ ἐπὶ τῆς μεταθέσεως Ἐπισκόπου· διότι ἄλλως ἡ Κυβέρνησις ἂν εἰς αὐτὴν ἀνῆκεν ἀποκλειστικῶς ἡ διεύθυνσις καὶ ἀπόφασις, θὰ ἠδύνατο νὰ ζητήσῃ μὲν τὴν γνώμην τῆς Συνόδου, ν᾽ ἀποφασίσῃ ὅμως καὶ τὴν μετάθεσιν προσώπου μὴ προταθέντος ὑπὸ τῆς Συνόδου· τὸ ἀκρότατον τοῦτο σημεῖον ἤθελεν εἶσθαι συνέπεια ἀναπόφευκτος τῆς ἀξιώσεως τοῦ Ὑπουργείου ἐπὶ τῆς ἀποκλειστικῆς διευθύνσεως τῆς, περὶ μεταθέσεως, διαδικασίας.

Ὅτι αἱ ἐκφράσεις ψήφισις καὶ γνωμοδότησις τῆς Συνόδου ἔχουσι τὴν αὐτὴν δύναμιν, προκύπτει καὶ ἐκ τοῦ ΣΤ΄. ἄρθρου τοῦ δευτέρου τμήματος, τοῦ περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων Νόμου, ἔνθα προκειμένου περὶ ἀντικαταστάσεως Ἐπισκόπου καταστάντος ἐκ φυσικῆς αἰτίας ἀνικάνου πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν καθηκόντων αὐτοῦ ὁρίζεται, ὅτι ἡ ἀντικατάστασις γίνεται δι᾽ ἑτέρου *μετὰ προηγουμένην γνωμοδότησιν* τῆς *Ἱερᾶς Συνόδου*, κατὰ τὰ ἐν τοῖς προηγουμένοις ἄρθροις Γ΄. καὶ Δ΄. ὁριζόμενα, ἤτοι εἴτε διὰ ψηφίσεως τριῶν ὑποψηφίων πρὸς χειροτονίαν, εἴτε διὰ προτάσεως πρὸς μετάθεσιν ἄλλου Ἐπισκόπου. Ὅθεν ἡ γνωμοδότησις εἴτε περὶ χειροτονίας, εἴτε περὶ μεταθέσεως πρόκειται, τὴν αὐτὴν ἔχει νομικὴν σημασίαν· ἄρα ὅ,τι γνωμοδότησις, τοῦτο καὶ ψήφισις.

Ὅτι εἰς τὴν Κυβέρνησιν δὲν ἀνήκει τὸ δικαίωμα τῆς πρωτοβουλίας, προκύπτει ἀναγκαίως καὶ ἐκ τῆς ἐν τῇ Πολιτείᾳ θέσεως τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Βασιλικὴ ἐξουσία κέκτηται κατὰ τὸ δημόσιον τῆς ἡμετέρας Πολιτείας δίκαιον, μόνον τὸ δικαίωμα τῆς ἐποπτείας ἐπὶ τῶν, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, γινομένων, οὐχὶ δὲ καὶ δικαίωμα διευθύνσεως τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοική-

σεως (ἄρθρον ΣΤ΄. τοῦ καταστατικοῦ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Νόμου τῆς 9 Ἰουλίου 1852).

Τὸ δικαίωμα τῆς ἐποπτείας ἐνασκεῖται διὰ τῆς διηνεκοῦς ἐπιτηρήσεως τῶν πράξεων τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τῆς ἀρνησικυρίας, ἣν ἐπιφέρει ἡ Πολιτεία κατ' ἐκείνων ἐξ αὐτῶν, ὅσας ἤθελε κρίνει ὡς ἀντικειμένας εἰς τὴν ἔννομον αὐτῆς τάξιν. Τὴν μὲν ἐπιτήρησιν ἐνασκεῖ διὰ τοῦ Βασιλικοῦ Ἐπιτρόπου τὴν δὲ ἀρνησικυρίαν διὰ τῶν ἀποφάσεων τοῦ Βασιλέως. Πᾶσα ἐκ μέρους τῆς Πολιτείας ἀξίωσις τοῦ νὰ προκαλῇ καὶ νὰ προσδιορίζῃ τὴν ἐνέργειαν τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς, πᾶσα ἀμφισβήτησις τοῦ δικαιώματος τῆς πρωτοβουλίας εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὡς πρὸς τὰ ἀφορῶντα τὴν διαδικασίαν τῆς βεβαιώσεως τῶν προσόντων τῶν εἰς ἐκκλησιαστικὸν ἀξίωμα καλουμένων κληρικῶν, ἤθελεν ἐξαλλοιώσει τὸ δικαίωμα τῆς ἐπιτηρήσεως εἰς ἐξουσίαν ἀμέσου διοικήσεως ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας.

Ἂν καὶ ὁ Νόμος ἐπιτρέπῃ τῇ Συνόδῳ νὰ ὑποβάλῃ ἐν γένει προτάσεις περὶ μεταθέσεως Ἐπισκόπων, ἡ Σύνοδος ἐχρήσατο τῇ ἐξουσίᾳ ταύτῃ μόνον ὁσάκις ἡ τῶν Ἀθηνῶν Μητρόπολις ἐχήρευσε, διότι κατὰ τὸν καταστατικὸν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Νόμον, εἰς τὴν θέσιν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν παρομαρτεῖ καὶ ἡ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Προεδρεία· ἐθεωρήθη δὲ εὐλόγως ὡς ἄτοπος ἡ πλήρωσις αὐτῆς διὰ χειροτονίας, καθ' ὅσον καὶ ἡ θέσις τοῦ Προέδρου ἀπήτει οὐχὶ πρωτόπειρα ἐν τῇ διοικήσει τῆς Ἐκκλησίας πρόσωπα, καὶ τὸ ἀξίωμα τῶν Συνέδρων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἠδύνατο νὰ θεωρηθῇ ἀμαυρούμενον ὑπὸ τὴν Προεδρείαν συναδέλφου ἄρτι εἰς τὴν ἀρχιερωσύνην προχειρισθέντος.

Ἐπὶ τῇ βάσει πρακτικῆς ἣν ἡ συνήθεια καὶ ἡ ὁμοφροσύνη τῶν ἐνδιαφερομένων μερῶν, δηλ. τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας καθιέρωσεν, ἡ διὰ μεταθέσεως πλήρωσις τῆς θέσεως τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν ἐκτήσατο κανονικήν, οὕτως εἰπεῖν, αὐθεντίαν, ἣν ἐπέρρωσε καὶ τῶν πατριαρχικῶν, τῆς ὀρθοδοξίας, θρόνων ὁ ἀδελφικὸς ἀσπασμός.

Ἐλπίζομεν ὅτι ἡ Κυβέρνησις δὲν θέλει ἐπιμείνει εἰς σύστημα ἰδεῶν εἰς τὴν πίεσιν τοῦ ὁποίου ἡ Σύνοδος ἀδυνατεῖ νὰ ἐνδώσῃ ἀναλογιζομένη τὰς δεινὰς αὐτοῦ συνεπείας ἐπὶ τῆς τύχης καὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς πολιτείας καὶ ἀποτροπιαζομένη τὴν φοβερὰν εὐθύνην ἣν ἤθελεν ἀναλάβει ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ καὶ ἐνώπιον τῶν ἀνθρώπων.

Καὶ δὴ τῶν πραγμάτων αὐτῶν οὕτως ἐχόντων ὁμολογουμένως ἡ Σύνοδος, μὴ παραδεκτῆς γενομένης τῆς προφορικῆς παραιτήσεως τοῦ ἀρτίως ψηφισθέντος καὶ ἐκλεγέντος ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Σεβασμιωτάτου Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας, Συνοδικοῦ συνέδρου, μὴ ἀνεχομένη τὸ παράπαν τὸν τοιοῦτον σφετερισμὸν καὶ τὴν τοιαύτην ἀπροκαλύπτως καταπάτησιν τῶν καθαρῶς πνευματικῶν αὐτῆς δικαιωμάτων, ἀνηκόντων ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Σύνοδον διαμαρτύρεται δημοσίᾳ κατὰ τῆς παραβάσεως ταύτης τῆς

ἤδη ἀποπειραθείσης νὰ ἐπιβάλῃ θέλησιν εἰς τὰς συνειδήσεις τῶν Συνοδικῶν μελῶν, καὶ συνάμα διακηρύττει πανδήμως διὰ τῆς δημοσιογραφίας ὅτι ἡ ἀντιποίησις τῶν, ὡς εἴρηται, πνευματικῶν αὐτῆς δικαιωμάτων ἐστὶν ἔκνομος καὶ ὅλως ἀντικανονική.

Διὸ καὶ ἐμμένει ἀδιασείστως εἰς τὰ παρ' Αὐτῆς, κανονικῶς καὶ νομίμως παμψηφεὶ ἐφ' ἅπαξ καὶ Συνοδικῶς προαποφασισθέντα, καὶ συγχρόνως ἀποφαίνεται, ὅτι πᾶσα οἱαδήποτε ἄλλη εἰς τὸ ἑξῆς ἀπόφασις εἴτε τῆς Συνόδου εἴτε οἱασδήποτε ἄλλης τυχὸν πολιτικῆς ἀρχῆς ἐναντία οὖσα τῇ προεκδοθείσῃ, ἀπὸ τοῦδε κηρύσσεται ὅλως ἄκυρος καὶ ἀνίσχυρος ὡς παρατύπως καὶ ἀντικανονικῶς ἔχουσα.

† Ὁ Φθιώτιδος Καλλίνικος.

† Ὁ Κερκύρας Ἀντώνιος.

† Ὁ Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Ἰγνάτιος».

Ὁ Ἐπίτροπος λαβὼν τὸ ἔγγραφον καὶ ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἀρχῆς, ὅτι, ἐφ' ὅσον τοῦτο δὲν φέρει τὰ τοῦ Νόμου σύμβολα, ἤτοι, ὅτι εἰς τὴν σχετικὴν συζήτησιν δὲν παρευρέθη οὐδὲ προσυπέγραψεν, ἀπαραίτητα τῆς νομιμότητος! δείγματα, οὐδ' ὑπέγραψε τοῦτο καὶ τὸ τέταρτον συνοδικὸν μέλος, ὁ Ὕδρας, θεωρεῖ τοῦτο ἄκυρον, ἐγνώρισε τῇ Συνόδῳ ἀπαντητικῶς, ὅτι δὲν δύναται νὰ τὸ διαβιβάσῃ εἰς τὴν προϊσταμένην αὐτοῦ ἀρχήν.

Ἰδοὺ ἡ ἀπάντησις αὐτοῦ.

«Ὁ παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ Βασιλικὸς Ἐπίτροπος.

Πρὸς

Τοὺς Σεβασμιωτάτους Κυρίους Καλλίνικον Ἀρχιεπίσκοπον Φθιώτιδος, Ἀντώνιον Ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας καὶ Ἰγνάτιον Ἐπίσκοπον Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας

Συνέδρους Συνοδικούς.

Χθὲς μοὶ ἀπεστάλη ἐν φακέλλῳ ἐσφραγισμένῳ τὸ ὑπ' ἀριθ. 3142/621 ἔγγραφον ὑπὸ ἡμερομηνίαν 4 Αὐγούστου ἐ. ἔ. ἐκ μέρους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, φέρον τὰς τρεῖς ὑπογραφὰς ὑμῶν καὶ περιέχον ἀπόφασιν καὶ πρᾶξιν δῆθεν τῆς Συνόδου. α) Περὶ μὴ ἀποδοχῆς τῆς, τοῦ Ἁγίου Κερκύρας, δηλώσεως, ὅτι δὲν συναινεῖ εἰς τὴν μετάθεσίν του ἀπὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Κερκύρας εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἀθηνῶν. β) Περὶ διαμαρτυρήσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, κατὰ τῆς Κυβερνήσεως.

Διὰ τοῦ εἰρημένου ἐγγράφου προσκαλοῦμαι νὰ μεταβιβάσω αὐτὸ εἰς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν.

Ἕνεκα δὲ τούτου λαμβάνω τὴν τιμὴν νὰ παρατηρήσω, ὅτι, κατὰ τὸ ἄρθρον ΣΤ'. τοῦ Καταστατικοῦ, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, Νόμου «πᾶσα ἀπόφασις ἢ πρᾶξις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου γινομένη ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ Βασιλικοῦ Ἐπιτρόπου ἢ μὴ φέρουσα τὴν προσυπογραφὴν αὐτοῦ, εἶναι ἄκυρος· ἑπομένως καὶ τὸ ἔγγραφον αὐτὸ ἄκυρον εἶναι» ὡς περιέχον ἀπόφασιν καὶ πρᾶξιν τῆς

Ἱερᾶς Συνόδου, εἰς ἣν δὲν συνέπραξα οὐδὲ συνυπέγραψα. Εἶναι δὲ ἄκυρον καὶ δυνάμει τοῦ ἄρθρου ΙΒ΄. τοῦ αὐτοῦ Νόμου, καθ' ὃ πᾶσα ὑπόθεσις ἀναγομένη «εἰς τὴν ἁρμοδιότητα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου συζητεῖται μὲν παρὰ πάντων τῶν μελῶν Αὐτῆς, ἀποφασίζεται δὲ διὰ τῆς ψήφου τῶν πλειόνων. Διὰ νὰ ἔχωσι κῦρος αἱ ἀποφάσεις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἀπαιτεῖται νὰ φέρωσι τὰς ὑπογραφὰς ὅλων τῶν μελῶν τῶν λαβόντων μέρος εἰς τὴν συζήτησιν».

Ὅθεν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἐκ τεσσάρων μελῶν ἤδη συγκροτουμένης, πᾶσα ἀπόφασις αὐτῆς ἔπρεπε νὰ φέρῃ καὶ τὴν προσυπογραφὴν τοῦ τετάρτου συνέδρου (ἤτοι τοῦ Σεβ. Ἐπισκόπου Ὕδρας καὶ Σπετσῶν) ἄλλως εἶναι ἄκυρος καὶ πρὸς τὸν Καταστατικὸν Νόμον ἐναντία.

Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἀπέχω νὰ διαβιβάσω τὸ εἰρημένον ἔγγραφον πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, ὡς μὴ φέρον τὰ τοῦ Νόμου προσόντα καὶ οὐδὲν ἔχον κῦρος ἀποφάσεως ἢ πράξεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

Ἐν Ἀθήναις τῇ 18 Αὐγούστου 1873.

Ὁ

παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ Βασιλικὸς Ἐπίτροπος Γ. Πραΐδης.

Ἐνταῦθα τοῦ λόγου γενόμενοι σκόπιμον ὑπολαμβάνομεν, ἵνα παραθέσωμεν ἐπιστολὴν τοῦ Καθηγητοῦ Χαριλ. Πρετεντέρη Τυπάλδου πρὸς τόν, ἐν Ὀδησσῷ τῆς Ῥωσσίας, Ἀρχιμ. Εὐστάθιον Βουλισμᾶν, τὸν μετέπειτα Ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας, ἀπευθυνθεῖσαν, ἐν ᾗ διαβλέπει τις τὴν ὅλην, ἐν προκειμένῳ, παρασκηνιακὴν ἐνέργειαν. Αὕτη φέρουσα ἡμερομηνίαν 20 Αὐγούστου 1873 ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Πάτερ!

Τὴν ἐπιστολήν σας ἔλαβον κ.λ.π. Πιστεύω, ὅτι θὰ γεννηθῶσι προσεχῶς οὐχὶ εὐάρεστα μεταξὺ πολιτικῆς καὶ Ἐκκλησίας. Ἰδοὺ σᾶς θέτω ἐνήμερον, καθόσον δύναμαι νὰ κάμω ἐν ἐπιστολῇ. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μητροπολίτου Θεοφίλου, οἱ φίλοι, ἐκ τῶν Συνοδικῶν, τοῦ Χαριάτου ἐνόμισαν καλὸν νὰ ἐκλέξωσιν αὐτὸν Μητροπολίτην Ἀθηνῶν. Ἀπουσίαζε τότε ὁ Λευκάδος, ὅστις ἀπεποιήθη νὰ ἔλθῃ. Ἡ Κυβέρνησις ἐκάλεσε τὸν Φθιώτιδος γέροντα Καστόρχην καὶ ἐσκόπευε μόνον νὰ κάμῃ τὰς ἐπισκοπικὰς ἐπιτροπὰς διὰ Κεφαλληνίαν καὶ Ἀθήνας. Οἱ Συνοδικοὶ ἐπέμενον λέγοντες, ὅτι ἐπισκοπικὴν ἐπιτροπὴν διὰ Ἀθήνας δὲν ψηφίζουσι, διότι τότε θέλει ἔλθῃ τὸ ἄτοπον ἱερεῖς νὰ διατάσσωσιν Ἀρχιερεῖς (;). Μνηστῆρες τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου ἐνεφάνησαν ὁ Βίμπος (Μαντινείας) προστατευόμενος ὑπὸ τοῦ Ὑπουργοῦ Καλλιφρονᾶ· ὁ Σύρου· ὁ Δαυῒδ Φωκίδος, ὁ πρῴην Καϊριστὴς καὶ ὡς λέγουσιν, ἀφορισθεὶς παρὰ τῆς Μεγάλης Ἐκκλησίας, ὁ καὶ προστατευόμενος, ὡς λέγουσι, παρὰ τοῦ Πρωθυπουργοῦ· ὁ Μεσσηνίας καὶ ὁ Χαριάτης. Καὶ ὁ Μάμουκας (τμηματάρχης τῶν Ἐκκλησιαστικῶν) προστατεύει τὸν Δαβὶδ Φωκίδος. Διὰ νὰ μὴ γίνῃ ὅμως τί, παρὰ τῆς Συνόδου ἄνευ

εἰδοποιήσεως τῆς Κυβερνήσεως, ὁ ἅγιος Τριφυλλίας ἀνέλαβε τὴν ἐντολὴν παρὰ τοῦ Χαριάτη νὰ παρουσιασθῇ πρὸς τὸν Βασιλέα· ἀλλά, ὡς λέγει, ὁ Τριφυλλίας, τρὶς ζητήσας δὲν ἠδυνήθη νὰ λάβῃ ἀκρόασιν. Ὁ Χαριάτης τότε ὑπῆγεν αὐτοπροσώπως πρὸς τὸν Δεληγιώργην, καὶ τὸν παρεκίνησε νὰ συμπληρώσῃ τὴν Σύνοδον διὰ τὴν ἐκλογὴν ἐπισκοπικῆς ἐπιτροπῆς Κεφαλληνίας. Εἰς τὸ περὶ Ἀθηνῶν ἐρρέθη, ὅτι δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ γενῇ ἐπισκοπικὴ ἐπιτροπή. Γενομένου δὲ λόγου περὶ Προέδρου τῆς Συνόδου, ὁ Χαριάτης εἶπε πρὸς τὸν πρωθυπουργόν, ὅτι ἡ Σύνοδος φαίνεται συμπαθοῦσα ὑπὲρ αὐτοῦ, προσέθεσεν ἀμέσως δὲ «ὅτι ἐὰν ὁ Βασιλεὺς ἔχῃ τινὰ ἕτερον νὰ ὑποδείξῃ, ἔστω, εἶπεν ὁ Χαριάτης, εἰμὶ πρόθυμος ἐγὼ καὶ οἱ φίλοι μου νὰ ψηφίσωμεν τὸν προτεινόμενον». Πρὸς ταῦτα οὐδεμίαν ἀπάντησιν ἔλαβε παρὰ τοῦ Ὑπουργοῦ ὁ Χαριάτης». Ἡ Σύνοδος καλῶς ποιοῦσα δὲν ἐδέχθη τὸ ἔγγραφον καὶ παρήγγειλεν πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, ἂν θέλῃ ἂς δώσῃ γραπτὴν ἀπάντησιν. Ἡ ἀπάντησις αὕτη ἐδόθη παρὰ τοῦ Ὑπουργείου. Ἐν τοσούτῳ ὁ Χαριάτης βλέπων τὴν αἰσχρὰν καὶ ἄδικον καταδρομὴν ἔδωκεν τὴν παραίτησίν του καὶ ἀνεχώρησε διὰ Κέρκυραν, ὅπου ἔτυχε λαμπροτάτης ὑποδοχῆς. Ἡ Σύνοδος δὲν ἐδέχθη τὴν παραίτησιν τοῦ Χαριάτη καὶ ἡτοίμασεν ἔντυπον διαμαρτυρίαν κατὰ τῶν ἀξιώσεων τοῦ Ὑπουργείου, θέλοντος νὰ ὑποδουλώσῃ τὴν Ἐκκλησίαν. Ὁ Ὕδρας δὲν ὑπέγραψε τὴν διαμαρτύρησιν ταύτην, διότι ὡς καλῶς ἔλεγε μία ἐφημερὶς ἔχει εἰς τὴν διάθεσίν του δύο Ἅγια Πνεύματα, τὸ μὲν ὁποῦ τὸν ἐφώτισε τὸ Σάββατον νὰ ψηφίσῃ τὸν Χαριάτην, τὸ δὲ τῆς Δευτέρας, ὅπου εἶπεν, ὅτι ἀναιρεῖ τὴν ψῆφόν του... Ἀναγνώσατε τὰς ἑλληνικὰς ἐφημερίδας καὶ θέλει εὑρῆτε πολλὰ ἄρθρα ὑπὲρ καὶ κατά. Δὲν θὰ εὑρῆτε βεβαίως τοὺς ἀτίμους λιβέλλους, γραφέντας, ὡς λέγουσιν ἐξ ἱερέων καὶ καλογήρων, διότι τοιαῦτα αἴσχη δὲν ζῶσιν, εἰμὴ μίαν ἡμέραν. Πῶς θὰ τελειώσῃ τὸ ζήτημα δὲν γνωρίζω. Ἡ Κυβέρνησις θὰ κινήσῃ πάντα λίθον διὰ νὰ κερδίσῃ. Θὰ ζητήσῃ νέαν ψηφοφορίαν παρὰ τῆς νέας Συνόδου κατὰ Σβριον. Διατὶ τόσον κατὰ τοῦ Χαριάτη; α΄. διότι εἶναι ἑπτανήσιος β΄. διότι δὲν ἀνέχεται νὰ ἦναι ὑπόδουλος τοῦ μὲν ἢ δέ, καὶ οἱ κυβερνῶντες θέλουν δοῦλον διὰ τὸ μέλλον γ΄. διότι δὲν δίδει χρήματα διὰ νὰ γράφουν παραρτήματα.... Ἐγὼ ἐν τῇ μικρότητί μου εἶμαι καὶ θέλει εἶμαι ὑπὲρ τοῦ Χαριάτη, διότι τὸν ἀγαπῶ καὶ διότι τὸν νομίζω ἄριστον πατριώτην καὶ ἔχοντα ὅλην τὴν διάθεσιν νὰ πράξῃ τὸ καλὸν καὶ νὰ ἔχῃ ὡς σύμβουλον οὐχὶ κόμματα, ἀλλὰ Θρησκείαν, Βασιλέα, Πατρίδα. . . . Ποία ἔσεται ἡ μέλλουσα Σύνοδος ἀγνοῶ. Λέγεται, ὅτι θὰ βαστάξουν τὸν Ὕδρας· τότε θὰ δείξωσιν οἱ κυβερνῶντες ἀπὸ ποίους κινοῦνται σκοπούς. Ἐὰν ἐν τῷ στόμφῳ της ἡ Κυβέρνησις κερδίσῃ καὶ καταπατήσῃ τὰ δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας, τότε διὰ νὰ τιμωρήσῃ τοὺς ἑπτανησίους θὰ μᾶς στείλῃ (εἰς Κεφαλληνίαν) κανένα....» (Σπυρ. Παπαγεωργίου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 172—173).

Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως χρόνῳ, ἔληξεν ἡ θητεία, τῆς ὑπ' ὄψιν Συνοδικῆς Περιόδου, ἐξ ἧς ἐξῆλθον ὅ τε ὑπὸ τῆς Ἱ. Συνόδου ἐκλεγεὶς ὡς Μητροπολίτης Ἀθηνῶν Κερκύρας Ἀντώνιος, ὅστις ἐπιστρέψας εἰς τὴν ἐπαρχίαν αὐτοῦ ἐγένετο ἐνθουσιωδῶς δεκτὸς ὑπὸ τοῦ ποιμνίου του καὶ ὁ Τριφυλίας Ἰγνάτιος· τὴν διάδοχον δ' αὐτῆς (ΚΒ'.) ἀπετέλεσαν οἱ Φθιώτιδος Καλλίνικος, Χαλκίδος Καλλίνικος Καμπάνης, Λευκάδος Γρηγόριος καὶ Ὕδρας καὶ Σπετσῶν Νεόφυτος.

Κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκείνας ἀπέθανεν ὁ, ἐπὶ πολλὰ ἔτη διατελέσας Β. Ἐπίτροπος, Γ. Πραΐδης, ὃν προσωρινῶς ἐν τῇ Ἱ. Συνόδῳ διεδέξατο ὁ Καθηγητὴς τῆς Θεολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν Κ. Κοντογόνης. Ἡ ἀνακοίνωσις τοῦ διορισμοῦ τούτου, ὡς τοιούτου, ἐγένετο ἐν τῇ συνεδρίᾳ Αὐτῆς τῆς 10 Δεκεμβρίου 1873, ἐν ᾗ ἐγένετο λόγος καὶ «ἂν ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ἔσεται ἐκ τῆς τάξεως τῶν Ἀρχιεπισκόπων ἢ Ἐπισκόπων» παρεκλήθη δὲ οὗτος, ἵνα ἐρωτήσῃ τὸ ἁρμόδιον Ὑπουργεῖον, ὅστις ἐπικοινωνήσας μετὰ τῆς Κυβερνήσεως ἔφερε δύο γνώμας, μίαν τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ (Δ. Καλλιφρονᾶ) εἰπόντος ὅτι «ὁ ἐκλεχθησόμενος καὶ προταθησόμενος Μητροπολίτης δέον νὰ ᾖ ἐκ τῆς τάξεως τῶν Ἀρχιεπισκόπων κατὰ τὰ μέχρι τοῦδε εἰθισμένα καὶ παραδεδεγμένα» καὶ ἑτέραν τοῦ πρωθυπουργοῦ (Ἐπ. Δεληγιώργη) ἐπαγομένου ὅτι «δὲν ἐπεμβαίνει ποσῶς εἰς τὰ τῆς Συνόδου καθήκοντα καὶ ὅτι ἀφίνει Αὐτὴν ἐλευθέραν νὰ ἐκλέξῃ εἴτε ἐκ τῶν Ἀρχιεπισκόπων εἴτε ἐκ τῶν Ἐπισκόπων» (Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου 4-9-1873—22-3-1876).

Ἀλλὰ καὶ ἐν τῇ ἑπομένῃ Συνοδικῇ συνεδρίᾳ (14 Δεκεμβρίου) συνεζητήθη ἐκ νέου τὸ ὑπὸ κρίσιν ζήτημα, καθ' ἣν αἱ γνῶμαι τῶν Συνοδικῶν ἐδιχάσθησαν, καθ' ὅσον οἱ μὲν Φθιώτιδος καὶ Χαλκίδος ἐθεώρουν τὴν ἐκλογὴν τοῦ Κερκύρας, ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ἰσχυρὰν καὶ «ὑφισταμένην κανονικῶς καὶ νομικῶς», οἱ δὲ Λευκάδος καὶ Ὕδρας ἐφρόνουν τ[illegible] ἐναντία· ὅτι δηλ. δὲν ὑφίσταται ἡ πρότασις ἐκείνη καὶ ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκ[illegible] νὰ ἐρωτηθῇ τὸ ὑπουργεῖον ἐπισήμως περὶ τούτου, ἀλλὰ προφορικῶς δ[illegible] τοῦ Β' Γραμματέως Εὐγενίου Δεπάστα»· εἰς ἓν μόνον σημεῖον συνεφώνησαν, ὅτι ὁπωσδήποτε τὸ ὑπουργεῖον δέον ν' ἀπαντήσῃ ἐπὶ τοῦ ὑπ' ἀριθ. 3249-25-9-873 ἐγγράφου Αὐτῆς, μεθ' οὗ διεβιβάσθησαν ἐπικεκυρωμένα πρακτικὰ σχέσιν ἔχοντα μὲ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Κερκύρας ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν «διότι ἄλλως ἄνευ ἀπαντήσεως ἡ Σύνοδος νομίζει, ὅτι δὲν δ[illegible]ναται νὰ προβῇ εἰς νέαν ἐκλογήν», τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον καὶ [illegible] Ὑπουργεῖον, κατὰ τὸ κατωτέρω παρατιθέμενον αὐτοῦ ἔγγραφον, ἐζήτη[illegible] τὴν ἀποστολὴν τοῦ σχετικοῦ, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, πρακτικοῦ.

Τὸ ὑπουργικὸν ἔγγραφον ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Ἀριθ. Πρωτ. 7222 Ἐν Ἀθήναις τὴν 12 7βρίου 1873.
Διεκπ. 5141

Τὸ Ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν
καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως
Πρὸς
τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

Ἐν τῇ κατὰ τὴν 30 Ἰουλίου ἐ. ἔ. (ἂν ἡ μνήμη δὲν λανθάνει ἡμᾶς) συνοδικῇ συνεδριάσει παρόντων καὶ τῶν Σ. Σ. τεσσάρων συνέδρων καὶ τοῦ παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ Βασιλικοῦ Ἐπιτρόπου, παρέστη ἐνώπιον αὐτῆς καθ' ἡμετέραν παραγγελίαν ὁ ἐν τῷ καθ' ἡμᾶς Ὑπουργείῳ Γενικὸς Γραμματεύς, καὶ ὑπέβαλεν ἐξ ὀνόματος ἡμῶν παρατηρήσεις τινάς ἐπὶ τῆς ὑπ' ἀρ. 3127 (28 Ἰουλ.) Συνοδικῆς προτάσεως τῆς ἀφορώσης τὴν εἰς τὸν χηρεύοντα θρόνον τῆς ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ἀθηνῶν μετάθεσιν τοῦ Σ. Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας, παρατηρήσεις μοναδικῶς καὶ κυρίως περιστρεφομένας, εἴς τε τὸ γράμμα καὶ εἰς τὸ πνεῦμα τῶν ἄρθρων Γ'. καὶ Δ'. τοῦ περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων νόμου, καθ' ἃ ὁπόταν μὲν πρόκειται περὶ χειροτονίας ἐπισκόπου καὶ εἰς κενὴν ἐπισκοπικὴν θέσιν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἔχει τὸ δικαίωμα τῆς *προτάσεως*, (ἄρθρ. Γ'.) καὶ ἡ συνοδικὴ πρότασις εἶναι ὑποχρεωτικὴ διὰ τὴν Κυβέρνησιν, ὁπόταν δὲ πρόκειται περὶ μεταθέσεως ἐπισκόπου ἀπὸ μιᾶς εἰς ἑτέραν ἐπισκοπὴν ὁ Νόμος χορηγεῖ εἰς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον τὸ δικαίωμα τῆς *ἁπλῆς γνωμοδοτήσεως*, διότι τὸ τῆς ἐγκρίσεως, ἀνήκει εἰς μόνον τὸν Βασιλέα, ἀφ' οὗ ζητηθεῖσα ἐκφέρει ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τὴν ἑαυτῆς γνώμην (ἄρθρ. Δ'.).

Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ μνησθέντος δημοσίου ὑπαλλήλου ὑποβληθεισῶν τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ παρατηρήσεων ἡμῶν καθίστατο ἀριδήλως γνωστὸν ὅτι αἱ πλείονες τῶν ἐν τῷ μνησθέντι Συνοδικῷ ἐγγράφῳ περιεχομένων ἐκφράσεων καὶ ἰδίως αἱ «ἐξελέξατο» (ἡ Σύνοδος) καὶ *ἐψηφίσατο συνῳδὰ τῷ ἀποκλειστικῷ καὶ ἀναφαιρέτῳ αὐτῆς καθαρῶς πνευματικῷ δικαιώματι* προτείνει τήν, ἀπὸ τῆς Ἐπισκοπῆς Κερκύρας μετάθεσιν κλπ. ἀντέκειντο ῥητῶς πρὸς τὸ πνεῦμα καὶ τὸ γράμμα τοῦ Νόμου.

Ἀλλ' αἱ παρατηρήσεις αἱ ἐξ ὀνόματος ἡμῶν γενόμεναι τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ φαίνεται, ὅτι δὲν ἔπεισαν αὐτήν. Διὸ καὶ ὁ ὑφ' ἡμῶν ἀποσταλεὶς δημόσιος ὑπάλληλος ἐκπληρώσας ἥν, εἶχε παρ' ἡμῶν, ἐντολὴν ἀπεχώρησεν. Ὡς δ' ἐγένετο παρ' ἡμῖν κατόπιν γνωστὸν μετὰ σφοδρὰν μεταξὺ συνοδικῶν μελῶν, συζήτησιν, καθ' ἥν διαφωνήσαντος ἑνὸς τῶν Σ. Σ. συνέδρων πρὸς τοὺς ἑτέρους τρεῖς, ὁ Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας ἐδήλωσεν, ὅτι παραιτεῖται ἀπὸ τῆς, εἰς τὴν Μητρόπολιν Ἀθηνῶν προταθείσης μεταθέσεώς του, καὶ οὕτω συνετάγη τὸ ἀνῆκον πρακτικὸν τῆς συνεδριάσεως ἐκείνης. (Σημειούσθω ἐν παρόδῳ, ὅτι τῆς ἐν λόγῳ παραιτήσεως τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας γίνεται μνεία καὶ ἐν τῷ, πρὸς τὸν παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ

Βασιλικὸν Ἐπίτροπον ἐκ μέρους τριῶν συνέδρων, ἐγγράφῳ τῆς 4 Αὐγούστου τ. ἔ.).

Τοῦ πρακτικοῦ τῆς ἐν λόγῳ συνεδριάσεως, κατὰ τὸν λήξαντα μῆνα Ἰούλιον παρακαλοῦμεν τὴν Ἱεράν Σύνοδον νὰ πέμψῃ πρὸς ἡμᾶς ἐπικυρωμένον ἀντίγραφον.

Ὁ Ὑπουργὸς
Δ. Καλλιφρονᾶς».

Ἐν ἀναμονῇ τῆς ἀπαντήσεως τοῦ Ὑπουργείου ἡ Σύνοδος δὲν ἔμεινεν ἀδρανὴς ἐν τῇ ὑποθέσει ταύτῃ· τοὐναντίον ἐπελήφθη· καὶ κατὰ μὲν τὴν συνεδρίαν τῆς 17ης Δεκεμβρίου «ἐπαναληφθείσης τῆς αὐτῆς συζητήσεως ἀφορώσης τὸν ἐκλεγέντα καὶ προταθέντα ὡς Μητροπολίτην Ἀθηνῶν κ. Ἀντώνιον Ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας ὁ Β′ Γραμματεὺς ἀνεκοίνωσε τῇ Συνόδῳ τὴν ἀπάντησιν, ἣν προφορικῶς παρὰ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ» ἔλαβεν, ὅτι δηλ. «θέλει γράψει περὶ τούτου πρὸς τὴν Σύνοδον», κατὰ δὲ τὴν τῆς 19ης τοιαύτην καὶ αὖθις «συζητήσεως γενομένης περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως» ὁ Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος Χαλκίδος «προσήγαγε γραπτὴν τὴν περὶ τούτου γνώμην αὐτοῦ, ἥτις ἀναγνωσθεῖσα ἐνώπιον τῶν ἄλλων Συνοδικῶν μελῶν κατεχωρίσθη... αὐτολεξεὶ κατ᾽ αἴτησιν αὐτοῦ». Καὶ ἐν συνεχείᾳ προὐβλήθη τὸ ἐρώτημα «ἂν ἡ Σύνοδος θὰ προβῇ εἰς τὴν πρότασιν τοῦ Μητροπολίτου σήμερον ἢ οὔ». Ἐπειδὴ ὅμως δὲν ἐπῆλθε συμφωνία «διότι τὰ μὲν δύο μέλη οἱ Φθιώτιδος καὶ Χαλκίδος ἐπέμενον ἵν᾽ ἀναβληθῇ ἡ πρότασις καὶ γίνῃ μετὰ τὰς ἑορτάς, τὰ δὲ ἕτερα δύο ὅ τε Λευκάδος καὶ Ὕδρας ἐπέμενον ἐπίσης, ἵνα προβῇ, διότι τὸ πρᾶγμα δὲν ἐπιδέχεται ἀναβολὴν ἐπὶ πλέον», διὰ τοῦτο «ἀνεβλήθη καὶ πάλιν ἡ λύσις τοῦ ζητήματος τούτου ἕνεκα τοῦ ἐπελθόντος διχασμοῦ χωρὶς ν᾽ ἀποφανθῇ ὁριστικόν τι».

Ἡ γνώμη τοῦ Χαλκίδος πρὸς ἣν συνεφώνησε καὶ ὁ Φθιώτιδος ἔχει ὡς ἑξῆς:

«Τὸ ζήτημα περὶ ἐκλογῆς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ προέδρου τῆς Ἱ Συνόδου ἀναβληθὲν ἀπὸ τῆς ἀποβιώσεως τοῦ ἀοιδίμου Θεοφίλου μέχρι τῆς σήμερον εἶναι ζήτημα σπουδαιότατον διά τε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ τὴν Πολιτείαν· αὐτὴ δὲ αὕτη ἡ ἀναβολὴ αὐτοῦ ἐπὶ ἓξ ἤδη μῆνας ἀρκούντως καθ᾽ ἑαυτὴν μαρτυρεῖ τὴν σπουδαιότητα καὶ σοβαρότητά του.

Ὅθεν ἀπηλλαγμένοι παντὸς πλαγίου καὶ ἐμμέσου σκοποῦ, παντὸς κοσμικοῦ συμφέροντος, πάσης ἐξωτερικῆς ἐπηρείας ἢ ὑποβολῆς, πάσης προσωπικῆς συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας ὀφείλομεν νὰ προβῶμεν εἰς τοῦτο ὡς γνήσιοι ἀντιπρόσωποι ἐνταῦθα τῆς Ἐκκλησίας καὶ πνευματικοὶ Πατέρες τῆς Πολιτείας. Τὸ ζήτημα τοῦτο δὲ τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μητροπολίτου δυστυχῶς ἔτι δυσχερέστερον κατέστησε σήμερον προγενεστέρα καὶ ἐπίσημος τῆς Ἱερᾶς ταύτης Συνόδου πρᾶξις, ἀσκησάσης ἤδη τὸ γνωμοδοτικὸν ἐκλογικὸν Αὐτῆς δικαίωμα. Δύο δὲ μέλη λαβόντα μέρος εἰς τὴν πρᾶξιν ταύτην καὶ ὑπογρά-

ψαντα ἐν αὐτῇ συνεδριάζουσι καὶ σήμερον εὐτυχῶς μεθ' ἡμῶν. Δὲν δυνάμεθα δὲ ν' ἀδικήσωμεν ἐπὶ τοσοῦτον τοὺς συναδέλφους ἡμῶν τούτους ὥστε νὰ ὑποθέσωμεν, ὅτι ἐπιπολαίως καὶ ὅλως ἀπερισκέπτως προβάντες τότε εἰς πρᾶξιν τοσοῦτον σοβαράν, σήμερον ἀναιτιολογήτως χωροῦσιν αὖθις εἰς νέαν ἐκλογήν, παίζοντες ἐν οὐ παικτοῖς καὶ ἐκτιθέμενοι δωρεὰν ἀπέναντι τοῦ ὀρθοδόξου πληρώματος εἰς τὴν σκληρὰν μομφὴν τῆς ἀσταθείας καὶ παλιμβουλίας. Τὸ κατ' ἐμὲ ξένος ὅλως ἐν τῇ ὑποθέσει ταύτῃ, οὐδεμία πρὸς αὐτὴν μὲ συνδέει προσωπικὴ ἐνοχή, οὐδ' ἔχω ὡς ἄτομον τὸ ἐλάχιστον ἐνδιαφέρον εἴτε ὅπως θεωρηθῇ ἔγκυρος εἴτε ὅπως κηρυχθῇ ἄκυρος ἡ πρᾶξις αὕτη, ἔτι δὲ ὀλιγώτερον συνδέομαι δι' οἱουδήποτε δεσμοῦ προσωπικῆς συμπαθείας ἢ ἀντιπαθείας μετὰ τοῦ ἐκλεχθέντος τότε Μητροπολίτου καὶ Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ὅ,τι μὲ ἐνδιαφέρει καὶ μὲ ἐνδιαφέρει σπουδαίως ἐν τῇ ὑποθέσει ταύτῃ εἶναι ἡ τιμὴ *ἐν πρώτοις* τοῦ σώματος τούτου, οὗ ἀποτελῶ μέλος καὶ ἐγὼ σήμερον ὡς Ἀρχιερεὺς καὶ *δεύτερον* ἡ ἀσφάλεια τῆς δευτέρας ἡμῶν ἐκλογῆς τοῦ μέλλοντος Μητροπολίτου. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ὡς ὑπερτάτη κυβερνητικὴ ἀρχὴ τῆς Ἐκκλησίας δὲν ἵσταται μεμονωμένη καὶ ἄσχετος πρὸς τὰς προγενεστέρας πράξεις αὐτῆς, ἀλλ' ἀποτελεῖ ἓν ἀλληλέγγυον κυβερνητικὸν σύνολον συνδεόμενον ἐξ ἴσου διὰ πάσας τὰς πράξεις αὐτοῦ τὰς προηγουμένας καὶ ἑπομένας. Ὅθεν ὅπως προβῇ ἡ Σύνοδος εἰς νέαν πρᾶξιν ἀναιρετικὴν ἄλλης προηγηθείσης πρέπει αὕτη ἐλλόγως νὰ μηδενισθῇ, καθότι ἄλλως ἡ δευτέρα οὐδεμίαν ἔχει ἰσχὺν καὶ κατ' ἐξοχὴν ἐν τῇ εἰδικῇ ἡμῶν ταύτῃ περιπτώσει κατὰ τοὺς ἱεροὺς τῆς Ἐκκλησίας θεσμούς, ὅπως προχωρήσωμεν εἰς ἐκλογὴν δευτέραν νέου Μητροπολίτου, ἤδη γενομένης πρώτης ἐκλογῆς, δέον ἵνα πρὸ παντὸς ἄλλου, κηρυχθῇ ἡ πρώτη ὡς ἀντικανονική. Ἐπειδὴ δὲ οὐδὲν σῶμα σωφρονοῦν καὶ πολὺ ὀλιγώτερον μία Σύνοδος ἐξ Ἀρχιερέων δύναται αὐτὴ νὰ κηρύξῃ παρανόμους τὰς πράξεις της, ἐκ τούτου ἐν τῇ δυσχερείᾳ ταύτῃ εὑρισκόμενοι παρεκαλέσαμεν τὸν ἁρμόδιον ὑπουργὸν καὶ κατόπιν τὸν Β. Ἐπίτροπον, ἵνα εὐαρεστηθῇ νὰ ζητήσῃ τὴν κανονικὴν λύσιν τοῦ ζητήματος καὶ τούτου γενομένου ὑποβάλῃ τὴν γνώμην τῆς Ἱ. Συνόδου περὶ τῶν ἐκλεξίμων Ἀρχιεπισκόπων. Τοῦτο δὲ ἐζητήσαμεν καὶ ζητοῦμεν διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους. α) ὅπως δικαιολογήσωμεν διὰ τούτου τοὐλάχιστον ὁπωσδήποτε τὴν εἰς τὴν δευτέραν ἐκλογὴν πρόοδον ἡμῶν β) ὅπως μὴ ἀγνοοῦντες τοὺς ἀκυρωτικοὺς λόγους τῆς α' ἐκλογῆς ὑποπέσωμεν καὶ δεύτερον εἰς τὸ αὐτὸ λάθος καὶ ἴδωμεν καὶ ταύτην ἡμῶν τὴν νέαν ἐκλογὴν ἀκυρουμένην γ) ὅπως ἀπαλλάξωμεν αὐτὴν τὴν Κυβέρνησιν σπουδαίων μελλουσῶν δυσχερειῶν δ) ὅπως ἀσφαλίσωμεν τὸν νέον Μητροπολίτην ἀπὸ τοῦ ἐγκλήματος τῆς *ἐπιβάσεως* αὐστηρῶς τιμωρουμένου ὑπὸ τῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας. Ἀλλ' ὁ κ. Β. Ἐπίτροπος ἀγγέλλει ἡμῖν ἀπὸ στόματος, ὅτι ἡ Σ. Κυβέρνησις παραγγέλλει ἡμᾶς νὰ προχωρήσωμεν εἰς δευτέραν ἐκλογήν. Τοῦτο δὲν εἴχομεν ἀνάγκην νὰ μάθωμεν, διότι πρὸ

ἡμερῶν ὁ κ. Ὑπουργὸς δι᾽ ἐγγράφου του τὴν αὐτὴν γνώμην ἐξέφρασεν. Ὅ,τι λοιπὸν παρὰ τοῦ Ὑπουργείου ἐζητήσαμεν εἰσέτι δὲν ἔχομεν· ἑπομένως ἡ Σύνοδος δι᾽ ἐγγράφου της ἤδη ὀφείλει νὰ παρακαλέσῃ τὸ Ὑπουργεῖον ἵνα ἐγγράφως ἀπαντήσῃ Αὐτῇ καὶ διακοινώσῃ τοὺς λόγους, δι᾽ οὓς τὴν πρώτην, τῆς Συνόδου, ἐκλογὴν θεωρεῖ ἄκυρον καὶ μὴ οὖσαν, μεθ᾽ ὃ πρῶτον δικαιοῦται ἡ Σύνοδος ἵνα χωρήσῃ εἰς τὴν σκέψιν περὶ τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἁρμοδίου Μητροπολίτου χωρὶς νὰ ἐκτεθῇ εἰς τὰς δικαίας πάντων μομφὰς τοὐλάχιστον τῆς ἀκρισίας καὶ τῆς ἐπιπολαιότητος. Πᾶς δὲ περαιτέρω λόγος περὶ ἐκλογῆς Μητροπολίτου εἶναι πρόωρος καὶ μάταιος».

Παρὰ ταῦτα ὅμως ἡ συνεδρία ἐκείνη ἐλύθη, οὐδεμιᾶς προόδου ἐπιτευχθείσης ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ ζητήματι· τὸ αὐτὸ ἀποτέλεσμα εἶχε καὶ ἡ, τῆς 11 Ἰανουαρίου 1874, τοιαύτη, καθ᾽ ἣν ἀπεφασίσθη «πρῶτον νὰ παρακληθῇ τὸ Ὑπουργεῖον ν᾽ ἀπαντήσῃ ἀκριβῶς καὶ εὐκρινῶς τὶ ἐνήργησεν ἐπὶ τοῦ ἀπὸ 25 7βρίου π. ἔ. καὶ ὑπ᾽ ἀριθ. 3249 Συνοδικοῦ ἐγγράφου, δι᾽ οὗ διεβίβασεν αὐτῷ, κατὰ τὴν ἀξίωσιν αὐτοῦ ἐπίσημον ἀντίγραφον τῶν πρακτικῶν τῆς 28 Ἰουλίου καὶ 1 Αὐγούστου τοῦ αὐτοῦ ἔτους ἀφορῶντα τὴν νόμιμον καὶ κανονικὴν ἐκλογὴν τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Κ. Ἀντωνίου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν· δεύτερον νὰ διαβιβασθῶσι πρὸς αὐτὸ καὶ ἕτερα μεταγενέστερα πρακτικὰ τεσσάρων συνεδριάσεων ἤτοι πρῶτον τῆς 10 Δεκεμβρίου π. ἔ.. δεύτερον τῆς 14 τοῦ αὐτοῦ μηνός, τρίτον τῆς 17 τοῦ ἰδίου μηνὸς καὶ τέταρτον τῆς 19 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς καὶ ἔτους πραγματευόμενα περὶ τῆς αὐτῆς ὑποθέσεως, ἵνα λαβὸν ὑπὸ ἐμβριθῆ σκέψιν καὶ μελέτην τὰ ἐν αὐτοῖς ἐκτεθειμένα, ἐνεργήσῃ ἐκ τῶν καθηκόντων αὐτοῦ· δηλώσῃ δὲ καὶ τῇ Συνόδῳ τὸ ἀποτέλεσμα τῶν ἐνεργειῶν αὐτοῦ διὰ τὴν ἐνέργειαν τῶν περαιτέρω»· τέλος ὁ Β. Ἐπίτροπος κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 16 τοῦ αὐτοῦ μηνὸς καὶ ἔτους ἔχων ὑπ᾽ ὄψιν, τοῦτο μὲν ἀπόφασιν τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου ἀπὸ 12ης Ἰανουαρίου 1874 ἔχουσαν οὕτω «Τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον ἀπεφάσισεν, ὅπως κληθῇ ὁ Β. Ἐπίτροπος παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ παρὰ τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργοῦ καὶ τοῦ Προέδρου καὶ δηλωθῇ αὐτῷ, ὅτι ἡ περαιτέρω παράτασις τοῦ περὶ ἐκλογῆς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν ζητήματος, δὲν πρέπει ἐπὶ πλέον νὰ παρατείνηται ἡ λύσις, χάριν τῶν τόσων συμφερόντων τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν τῆς Μητροπόλεως, καὶ ὅτι τὴν ἐπιθυμίαν ταύτην τῆς Κυβερνήσεως ὀφείλει ν᾽ ἀνακοινώσῃ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ προσθέτων Αὐτῇ, ὅτι ἡ Κυβέρνησις δὲν ἐννοεῖ νὰ ὑποδείξῃ πρὸς Αὐτὴν κανὲν πρόσωπον πεποιθυῖα, ὅτι αὕτη θέλει ὡρίμως σκεφθῇ τὴν σπουδαιότητα τῆς θέσεως ταύτης καὶ θέλει προτείνει τὸ καταλληλότερον νὰ καθέξῃ αὐτήν», τοῦτο δὲ ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν πρὸς αὐτὸν ἀπευθυνόμενον καὶ οὐχὶ πρὸς τὴν Σύνοδον, ἐπεζήτησε τὴν λύσιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος.

Ἰδοὺ τὶ ἀκριβῶς ἐλέχθη κατ᾽ αὐτήν· «Ἐπαναληφθείσης τῆς συζητή-

σεως καὶ ἐν τῇ σημερινῇ συνεδριάσει περὶ τοῦ μέλλοντος Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ὅ, παρὰ τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ, Β. Ἐπίτροπος προσήγαγεν ἔγγραφον πρὸς αὐτὸν τοῦ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ.λ.π. Ὑπουργείου, μετὰ τοῦ συνημμένου, αὐτῷ, πρακτικοῦ τοῦ Ὑπουργικοῦ Συμβουλίου, ἀπὸ 12 τοῦ ὑπερμεσοῦντος μηνός, ὅπερ καὶ ἀνέγνωσεν εἰς ἐπήκοον τῶν Σ. μελῶν. Ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ἔγγραφον τοῦτο δὲν ἀποτείνεται πρὸς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον κατὰ τὸν Νόμον, ἀλλὰ πρὸς αὐτὸν τοῦτον τὸν Ἐπίτροπον, παρὰ τὸν Νόμον, διὰ τοῦτο ὁ Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος Χαλκίδος ἀπεδοκίμασεν αὐτὸ διὰ τῆς κατωτέρω καταχωρισθείσης γνώμης αὐτοῦ ἐχούσης οὕτω. «Σκεφθεὶς ἐπὶ τοῦ νέου τούτου τρόπου τοῦ ἀλληλογραφεῖν τῆς Κυβερνήσεως μετὰ τῆς Συνόδου ἐν πεποιθήσει ἐκφράζω τὴν ἑξῆς γνώμην περὶ αὐτοῦ. Ὅτι ὁ τρόπος οὗτος εἶναι α) πρωτοφανὴς παρὰ τὸν νόμον β) ὅτι ὑβριστικὸς καὶ καταφρονητικὸς γ) ὅτι εἶναι καὶ ἀνειλικρινὴς διότι ἐναντίον τοῦ ῥητοῦ νόμου καὶ τῆς ἀνέκαθεν παραδεδεγμένης τάξεως πρῶτον ἤδη ὁ Β. Ἐπίτροπος παρουσιάζεται ὡς τὸ ἁρμόδιον πρόσωπον πρὸς ὃ ἡ *Κυβέρνησις* ἐν *σώματι* ἀπευθύνει τὰ τελεσίγραφά της (ἃ οὗτος ἐκβάλλων ἐκ τοῦ θυλακίου του πρὸς στιγμὴν ἐπιδεικνύει πρὸς τὴν Σύνοδον, μεθ' ὃ εἰσάγει αὖθις εἰς τὸν θύλακα αὐτοῦ), *ὑβριστικὸν* διότι ἡ Κυβέρνησις ἀγνοεῖ πλέον τὴν Σύνοδον καὶ κρίνει ἀνάξιον αὐτῆς ν' ἀπαντήσῃ ἐγγράφως καὶ ἱεραρχικῶς ἀμέσως πρὸς αὐτὴν διὰ τοῦ Ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ὡς ἐπιτάσσει ὁ Νόμος εἰς ἔγγραφα Συνοδικὰ σπουδαιότατα ἀποσταλέντα πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον ἐπισήμως διὰ τῆς νομίμου ὁδοῦ. Ἀνειλικρινὴς διότι ἠδύνατό τις νὰ εἴπῃ, ἐκτὸς βεβαίως ἡμῶν, ὃ σκοπεῖ προφανῶς νὰ περιπλέξῃ τὴν Σύνοδον καὶ ἐξαναγκάσῃ αὐτὴν πλαγίως εἰς πράξεις δυναμένας νὰ ἔχωσι δι' αὐτὴν λυπηρὰς συνεπείας χωρὶς νὰ ἔχῃ τοὐλάχιστον οὐδεμίαν βάσιν, ἐφ' ἧς νὰ στηρίξῃ τὰς πράξεις της καὶ τυχὸν τὴν ἀναλογίαν της εἴτε πρὸς αὐτὴν τὴν Κυβέρνησιν εἴτε πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν εἴτε πρὸς αὐτὸ τῶν πιστῶν τὸ πλήρωμα, ὅπερ ἔχει ἀπὸ πολλῶν ἐστραμμένα τὰ βλέμματά του πρὸς ἡμᾶς. Ἐπειδὴ λοιπὸν τὸ ἔγγραφον τοῦτο, ὅπερ παρουσιάζει ἡμῖν ὁ Κ. Β. Ἐπίτροπος δὲν ἀπεστάλη πρὸς τὴν Σύνοδον, ἀλλ' ἀνήκει προσωπικῶς εἰς αὐτόν, ἡ Σύνοδος δὲν δύναται νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν αὐτὸ χωρὶς νὰ παραβιάσῃ τὸν Νόμον καὶ χωρὶς προσέτι νὰ καταφρονήσῃ ἑαυτήν. Ἡ Σύνοδος ἄρα δὲν ἔχει εἰσέτι παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τὴν ζητηθεῖσαν, ἐν τῷ ἐγγράφῳ αὐτῆς, ἀπάντησιν καὶ ἑπομένως ἀπέχει πάσης περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος, σκέψεως μέχρις οὗ ἀξιωθῇ τακτικῆς ἀπαντήσεως. Σημειωτέον δ' ὅτι ἡ Σύνοδος δὲν ἤθελεν ὑποστῇ καὶ δεύτερον τὴν καταφρόνησιν ταύτην, οὐδ' ἡ Κυβέρνησις ἤθελεν εὑρεθῇ εἰς τὴν δυσάρεστον θέσιν νὰ ἀκούῃ τὰς σκέψεις αὐτάς, ἂν ὁ κ. Κοντογόνης δὲν ἐξήλειφε μονομερῶς ἐκ τοῦ Συνοδικοῦ, πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον, ἐγγράφου τὴν ἔννομον παρατήρησιν τῆς Συνόδου, ὅτι τοῦ λοιποῦ εὔχεται, ἵνα τά, πρὸς τὴν Σύνοδον, ἔγγραφα αὐτοῦ ἀποστέλλονται,

κατὰ τὸν νόμον, πρὸς τὸ σῶμα αὐτὸ ἀπ' εὐθείας καὶ μένουσι παρὰ τῇ Συνόδῳ, ὁ κ. Β. Ἐπίτροπος δὲν ἔχει ποσῶς το δικαίωμα νὰ ἀπαλείφῃ μονομερῶς οὐδὲν ἐκ τῶν ἀπὸ κοινοῦ ἀποφασισθέντων· δύναται μόνον ἐν τῇ συνεδριάσει νὰ κάμῃ τὰς παρατηρήσεις αὐτοῦ καὶ τὸ πολὺ ἐπὶ τέλους νὰ μὴ ὑπογράφῃ. Ὁ κ. Β. Ἐπίτροπος παρακαλεῖται λοιπὸν νὰ ἐξαγγείλῃ ταῦτα τῷ Ὑπουργείῳ προφορικῶς καὶ νὰ ἐκφράσῃ τὴν βαθεῖαν συνάμα λύπην τῆς Συνόδου ἐπὶ τοῖς γενομένοις».

Καὶ ἐν συνεχείᾳ· «Μετὰ ταῦτα δὲ ἐπιμενόντων τῶν τριῶν ἤτοι τοῦ Ἐπισκόπου Ὕδρας καὶ Σπετσῶν, τοῦ Μητροπολίτου Λευκάδος καὶ τοῦ Β. Ἐπιτρόπου (οὐσιαστικῶς διευθύνοντος τὰς ἐργασίας τῆς Συνόδου καὶ κατατείνοντος πρὸς ἐπιβολὴν τῶν ἀπόψεων τῆς Πολιτείας), ὅτι ἡ Σύνοδος πρέπει νὰ προβῇ εἰς νέαν ἐκλογήν, ὁ Μητροπολίτης Λευκάδος λαβὼν τὸν λόγον—ἔπειτα ἀπὸ μίαν ζωηροτάτην, μεταξὺ τῶν Συνοδικῶν, συζήτησιν—πρῶτος, εἶπεν ὅτι προτείνει ὡς Μητροπολίτην Ἀθηνῶν τὸν Σεβ. Ἐπίσκοπον Φωκίδος Κύριον Δαυΐδ. Ἀλλ' ἐπειδὴ ὁ Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος Φθιώτιδος τῷ ἔκαμε τὴν παρατήρησιν, ὅτι ἡ ψηφοφορία, κατὰ τὸν κανονισμὸν τῆς Ἱ. Συνόδου, ἄρχεται ἀπὸ τοῦ τελευταίου καὶ οὐχὶ ἀπὸ τοῦ πρώτου, τότε λαβὼν τὸν λόγον ὁ Σεβ. Ἐπίσκοπος Ὕδρας καὶ Σπετσῶν, εἶπεν, ὅτι προτείνει τὸν Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπον Μεσσηνίας κ. Προκόπιον, διότι θεωρεῖ αὐτὸν ἀξιώτερον τῶν λοιπῶν καὶ διότι οὐδεμία ἐφημερὶς ἔγραψε κατ' αὐτοῦ».

Ὅταν δὲ ὑπεδείχθη εἰς τὸν Χαλκίδος νὰ προτείνῃ Ἀρχιερέα πρὸς ἄνοδον αὐτοῦ εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν θρόνον Ἀθηνῶν, οὗτος ἀπήντησεν ὅτι «δὲν ἔχει νὰ προτείνῃ οὐδένα» ἐμμένων εἰς τὰς ἀπόψεις του· «ἀλλ' ἐπειδὴ τῷ ἐγένετο ἡ παρατήρησις ὅτι πρέπει ἐξάπαντος νὰ προτείνῃ καὶ οὗτος διότι θεωροῦνται ἐξηντλημένα ἤδη τ' ἀφορῶντα τὸν ἐκλεχθέντα καὶ προταθέντα Μητροπολίτην Ἀθηνῶν Ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας εἶπεν τὰ ἑξῆς ὅτι «κατόπιν τῶν ὅσα εἶπον κατ' ἐμαυτὸν καὶ εἰς ἃ ἐπιμένω διὰ νὰ ὑπεκφύγω σπουδαῖα σκάνδαλα εἰς τὴν Ἐκκλησίαν συμφωνῶ μὲ τὸν Ἅγιον Ὕδρας».

Φαίνεται ὅμως, ὅτι ἡ γνώμη αὐτοῦ δὲν διετυπώθη εἰς τὰ πρακτικὰ ὡς ἀκριβῶς ἐλέχθη, ἀλλ' ὅτι ὑπέστη ἀλλοίωσιν, διότι διὰ δευτέρας του τοιαύτης ἀποκατέστησε τὴν ἀλήθειαν. «Ἡ γνώμη μου αὕτη, λέγει, ὡς ἐν τοῖς πρακτικοῖς διετυπώθη ὑπὸ τοῦ Γραμματέως φέρει ἐν αὐτῇ προφανεστάτην ἀντίφασιν, εἰς ἣν οὐδεὶς δύναται νὰ ὑποπέσῃ, καθ' ὅτι ἢ ἐπιμένω εἰς ὅσα εἶπον καὶ τότε κατὰ συνέπειαν δὲν δύναμαι νὰ συμφωνήσω μετὰ τοῦ Ἁγ. Ὕδρας, ἢ δὲν ἐπιμένω καὶ τότε μόνον συμφωνῶ. Ἀλλ' ἐγὼ καὶ τότε ἐπέμενον καὶ τώρα ἐπιμένω νὰ διεξαχθῇ τό, περὶ Μητροπολίτου ζήτημα νομίμως καὶ κανονικῶς χάριν τῆς τιμῆς τῆς Συνόδου, τοῦ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Κυβέρνησιν, τῆς ἀσφαλείας τοῦ ἐκλεχθησομένου Μητροπολίτου καὶ τέλος χάριν αὐτοῦ, τοῦ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἐπιβαλλομένου ἡμῖν καθήκοντος. Ὁ

κ. Γραμματεὺς ἄρα ἢ δὲν ἤκουσε καλῶς ὅ,τι εἶπον ἢ ἂν ἀληθῶς ὑπέπεσα εἰς τὴν προφανῆ ταύτην ἀντίφασιν, ὡς ἔγραψεν ὁ Γραμματεὺς ἔπαθον τοῦτο ἀναντιρρήτως ἐκ τῆς ταραχῆς καὶ τῆς συγκινήσεως, ἣν παρήγαγον ἐν τῇ ψυχῇ μου αἱ λαβοῦσαι χώραν, ὡς μὴ ὤφειλε, παρεκτροπαί τινων ἐν τῇ συνεδριάσει ἐκείνῃ. Σήμερον λοιπὸν ἐπανορθῶ τὸ προφανὲς τοῦτο λάθος τῆς ἐκφράσεως καὶ λέγω αὖθις ὅτι κατ' ἐμαυτὸν κατόπιν ὅσων εἶπον, καὶ εἰς ἃ ἐπιμένω, ἵνα μὴ φέρω εἰς τὴν Ἐκκλησίαν σπουδαῖα σκάνδαλα, δὲν συμφωνῶ μετὰ τοῦ Ἁγ. Ὕδρας, ἀλλ' ἀπαιτῶ, ἵνα πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς ἐκλογὴν νέου Μητροπολίτου ἀπαντήσῃ εἰς ἡμᾶς κατ' εὐθεῖαν, κατὰ τὸν Νόμον, τὸ ὑπουργεῖον τῶν Ἐκκλησιαστικῶν εἰς τὸ πρὸς αὐτὸ ἀποσταλὲν ἔγγραφον ἡμῶν, ἢ κἂν νὰ μελετήσωμεν τὰ σταλέντα πρακτικὰ τοῦ ὑπουργικοῦ Συμβουλίου καὶ τότε ρυθμίζοντες ἐν εἰρήνῃ καὶ ὁμονοίᾳ τοὺς λόγους αὐτούς, κυρύξωμεν καὶ ἡμεῖς κανονικῶς ἄκυρον τὴν προηγουμένην ἐκλογὴν προβαίνοντες εἰς δευτέραν. Ἂν ὅμως ὑμεῖς Σεβ. ἀδελφοὶ ἐπιμένητε ἀμέσως νὰ προβῶμεν ἀντικανονικῶς εἰς νέαν ἐκλογήν, δύνασθε νὰ πράξητε ὅ,τι θέλετε, ἐγὼ ὅμως δὲν δύναμαι κατ' οὐδένα λόγον νὰ παραβιάσω τὴν συνείδησιν καὶ τὸ καθῆκόν μου. Ὅθεν τότε ἀποσύρομαι καὶ ὑμεῖς μόνοι φέρετε πᾶσαν τὴν εὐθύνην διὰ πάντα τὰ ἐντεῦθεν προκύψοντα σκάνδαλα εἰς τὴν ἀτυχῆ Ἐκκλησίαν». Τέλος ἐρωτηθεὶς ὁ Λευκάδος ὁποῖον προτείνει—ὁ Φθιώτιδος ἠκολούθει τὸν Χαλκίδος—εἶπεν ὅτι «προτείνει καὶ αὖθις τὸν Σεβ. Ἐπίσκοπον Φωκίδος κ. Δαβὶδ διότι ὡς γιγνώσκει ὁ Μεσσηνίας ἔγραψεν ὅτι δὲν δέχεται».

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω πιστοῦται, ὅτι ἡ διαφωνία τῶν μελῶν τῆς Συνόδου, ἦτο ριζική· ἐξ ἀντιθέτου ὅμως λύσις θετικὴ δὲν ἐδίδετο, ἐν προκειμένῳ, ἐλλείψει σχετικῆς πλειοψηφίας, ἅτε τῶν Συνοδικῶν μελῶν ἰσοψήφως εὑρισκομένων εἰς δύο ἀντιθέτους ἀπόψεις· διὸ καὶ ἐν τῇ συνεδρίᾳ, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, τῆς 29ης Ἰανουαρίου «ἐπειδὴ εἰς τὸ περὶ ἐκλογῆς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ζήτημα δὴν ὑπάρχει ἡ ἀπαιτουμένη συμφωνία μεταξὺ τῶν τεσσάρων Συνοδικῶν μελῶν» ἀπεφασίσθη ἵνα «παρακληθῇ τὸ ὑπουργεῖον ὅπως εὐαρεστηθὲν καλέσῃ καὶ πέμπτον Συνοδικὸν μέλος πρὸς λύσιν τοῦ ζητήματος τούτου»· καὶ ὄντως ὡς τοιοῦτο ἐκλήθη ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Προκόπιος Γεωργιάδης, ἀναλαβὼν τὰ Συνοδικὰ αὐτοῦ καθήκοντα ἀπὸ 1ης Φεβρουαρίου τοῦ ἔτους ἐκείνου.

Παρῆλθεν ἔκτοτε τετράμηνόν που χρονικὸν διάστημα· ὅμως οὐδεμία, ἐν τῇ ὑποθέσει ταύτῃ παρετηρήθη πρόοδος· ἀλλὰ καὶ ἡ θέσις τοῦ Κερκύρας δὲν εἶχε τελείως διευκρινισθῇ, μέχρις οὗ, κατὰ τὴν Συνοδικὴν συνεδρίαν τῆς 3ης Μαΐου 1874 οἱ Σεβ. Ὕδρας, Μεσσηνίας καὶ Λευκάδος ἀπεφάνθησαν «ὅτι ἡ ἐκλογὴ ἐκείνη θεωρεῖται ὡς μὴ ὑφισταμένη καὶ ἄκυρος· τοῦτο μὲν διότι αὐτὸς ὁ ἴδιος Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας Ἀντώνιος παρῃτήθη τῆς ὑποψηφιότητος κατὰ τὸ πρακτικὸν τῆς 1 Αὐγούστου 1873, τοῦτο

δὲ διότι καὶ τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον διὰ τῆς πράξεως αὐτοῦ 12 Ἰανουαρίου 1874 δὲν παρεδέχθη αὐτήν», καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν «ἡ Σύνοδος ὀφείλει νὰ προβῇ εἰς ἐκλογὴν νέου Μητροπολίτου»· ἀντιπαρατηρῶν ὅμως ὁ Φθιώτιδος λέγει, ὅτι θεωρεῖ τὴν πρότασιν ἐκείνην ὑφισταμένην ἔτι καὶ νῦν νομικῶς τε καὶ κανονικῶς διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους α) μὲν διότι τὸ Ὑπουργεῖον δὲν ἀπήντησεν εἰσέτι πρὸς τὴν Σύνοδον ἐπισήμως, ἀλλὰ διὰ τοῦ Β. Ἐπιτρόπου, τοῦθ᾽ ὅπερ ἡ Σεβασμιότης του ἀποκρούει καὶ ἀποδοκιμάζει ὡς παράνομον, κατ᾽ αὐτὸν καὶ παράτυπον β) δὲ διότι ἔγγραφος παραίτησις τοῦ Κερκύρας δὲν σώζεται ἐν τῷ Συνοδικῷ Ἀρχείῳ καὶ ὡς ἐκ τούτου δὲν παρεδέχθη αὐτὴν καὶ ἡ παρελθοῦσα Σύνοδος κατὰ τὸ αὐτὸ πρακτικὸν τῆς 1 Αὐγούστου 1873», καὶ ἣν γνώμην ἀπεδέξατο καὶ ὁ Χαλκίδος.

Ἀποφασιστικὴν ἐν τῷ, ὑπ᾽ ἐξέτασιν, Μητροπολιτικῷ ζητήματι, λύσιν, ἔδωκεν ἡ Συνοδικὴ συνεδρία τῆς 17ης Μαΐου. Κατ᾽ αὐτὴν ἀνεγνώσθη «...ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργείου ἀπὸ 8 τοῦ ὑπερμεσοῦντος καὶ ὑπ᾽ ἀρ. 3436 (ἀριθ. πρωτ. 293) πρὸς τὴν Σύνοδον, δι᾽ οὗ ἀπαντᾷ, ὅτι ἐπειδὴ αὕτη θεωρεῖ ὡς μὴ ὑφισταμένην καὶ ἀποφαίνεται ἄκυρον τήν, ἐν τῇ συνεδριάσει τῆς 28 Ἰουλίου π. ἔ. γενομένην ἐκλογὴν Ἀρχιερέως διὰ τὴν χηρεύουσαν θέσιν τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν, παρακαλεῖ αὐτὴν νὰ προβῇ εἰς νέαν ἐκλογὴν καταλλήλου προσώπου ἀναπληρώσοντος τὴν χηρεύουσαν ταύτην θέσιν».

Κατόπιν τοῦ ἐγγράφου τούτου ἡ Σύνοδος κατὰ τὴν αὐτὴν συνεδρίαν προέβη εἰς τὴν ἐκλογὴν νέου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν ὡς ἀκολούθως. «Σήμερον τῇ 17 Μαΐου 1874 συνεδριάσεως γενομένης ἐν τῷ Συνοδικῷ Γραφείῳ, παρόντος καὶ τοῦ Β. Ἐπιτρόπου, ἡ Σύνοδος ἔχουσα ὑπ᾽ ὄψιν τὸ ἄνωθι ὑπουργικὸν ἔγγραφον, δι᾽ οὗ παραγγέλλεται, ἵνα προβῇ εἰς ἐκλογὴν νέου Μητροπολίτου τῆς χηρευούσης Ἁγιωτάτης Μητροπόλεως Ἀθηνῶν καὶ συσκεψαμένη ἐμβριθῶς καὶ τὸν ἀληθῆ φωτισμὸν τοῦ θείου καὶ τελεταρχικοῦ πνεύματος ἐν συντριβῇ πίστει ἐπικαλεσαμένη, προτείνει ὡς τοιοῦτον τὸν Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπον Μεσσηνίας Κύριον Προκόπιον ἄνδρα πολλαῖς ποιμαντορικαῖς ἀρεταῖς καταγλαϊζόμενον. Ἀλλ᾽ ἡ Αὐτοῦ Σεβασμιότης παραιτεῖται ἀμετακλήτως τὴν τοιαύτην τιμήν. Ἀντίγραφον τῶν πρακτικῶν ἐκρίθη νὰ σταλῇ καὶ πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον πρὸς γνῶσιν αὐτοῦ». (Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου 4-9-870—22-3-876).

Ὁ τρόπος τῆς ἐκλογῆς τοῦ Προκοπίου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, ἐγένετο ἀφορμὴ ὥστε ἔντονοι ν᾽ ἀκουσθῶσι, κατ᾽ αὐτῆς, διαμαρτυρίαι, τοσούτῳ μᾶλλον καθ᾽ ὅσον εἶχον γνωσθῇ καὶ εἰς τὸν λαὸν αἱ, ἐν τῇ Συνόδῳ, ἀντεγκλήσεις τῶν Σεβασμιωτάτων συνέδρων· διὰ τοῦτο δὲ καὶ δὲν ἀπεδέχθη ἀρχικῶς τὴν μετάθεσιν αὐτοῦ· παρακληθεὶς ὅμως ἐπιμόνως ὑπὸ τοῦ Βασιλέως, (Χρ. Παπαδοπούλου, ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 88), ἐνέδωκεν ἀποδεχθεὶς ταύτην· ἰδοὺ τί διαλαμβάνει τὸ πρακτικὸν τῆς Συνοδικῆς συνεδρίας τῆς

24ης Μαΐου 1874 ἐν ᾗ ἐδόθη τέρμα εἰς τὸ Μητροπολιτικὸν ζήτημα, ὅπερ ἐπέπρωτο νὰ ἐπιφέρῃ τόσας θρησκευτικὰς καὶ πνευματικὰς ζημίας ἔν τε τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ Πολιτείᾳ καὶ δημιουργήσῃ τὰς προϋποθέσεις τῆς ἐπεμβάσεως τῆς δευτέρας εἰς τὰ αὐστηρῶς ἐσωτερικά, τῆς πρώτης, καθήκοντα.

«Σήμερον τῇ 24 τοῦ λήγοντος μηνὸς Μαΐου 1874 συνεδριάσεως γενομένης ἐν τῷ Συνοδικῷ Γραφείῳ παρόντος καὶ τοῦ Β. Ἐπιτρόπου, ὁ Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος Μεσσηνίας Προκόπιος ἐνδοὺς εἰς τὰς ἐπανειλημμένας προτροπὰς τῶν Σεβ. Ἀρχιερέων τῶν, τὴν Ἱεράν, συγκροτούντων, Σύνοδον, ἀνεκάλεσε τὴν παραίτησιν αὐτοῦ τὴν δηλουμένην ἐν τῷ πρακτικῷ τῆς 17 τοῦ ἰδίου μηνός.

Ἡ Σύνοδος λαβοῦσα ὑπ' ὄψιν τὴν Β' § τοῦ Δ'. ἄρθρου τοῦ Σ'. Νόμου εὔλογον ἔκρινεν, ἵνα προχωρήσῃ εἰς τήν, τοῦ ἔργου, ἐκτέλεσιν συμφώνως πρὸς τοὺς θείους καὶ ἱεροὺς κανόνας καὶ τὸν νόμον. Καὶ δὴ τὴν θείαν, ἐπικαλουμένη, ἀντίληψιν ἐκλέγει καὶ προτείνει ὡς νόμιμον καὶ κανονικὸν Μητροπολίτην Ἀθηνῶν καὶ Πρόεδρον τῆς Ἱ. Συνόδου τὸν Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπον Μεσσηνίας Κύριον Προκόπιον, ὅπως μετατεθῇ ἀπὸ τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Μεσσηνίας εἰς τήν, τῶν Ἀθηνῶν, Μητρόπολιν.

† *Ὁ Λευκάδος Γρηγόριος*
† *Ὁ Φθιώτιδος Καλλίνικος*
† *Ὁ Χαλκίδος Καλλίνικος*
† *Ὁ Μεσσηνίας Προκόπιος*
† *Ὁ Ὕδρας καὶ Σπετσῶν Νεόφυτος*».

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ο ΠΑΥΛΟΣ ΚΑΛΛΙΓΑΣ ΩΣ ΧΡΙΣΤΙΑΝΟΣ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ (1814—1896) *

Μία ἐκ τῶν ἐπόψεων, ὑπὸ τὰς ὁποίας θὰ ἠδύνατο νὰ ἐξετασθῇ, ἀλλὰ καθ' ὅσον γνωρίζω δὲν ἐξητάσθη μέχρι τοῦδε, ἡ τόσον πολυμερὴς καὶ πολύπλευρος κατὰ τὴν διάνοιαν καὶ τὴν μόρφωσιν καὶ τὴν δρᾶσιν προσωπικότης τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ εἶναι καὶ ἡ χριστιανική. Ναὶ καὶ ἡ χριστιανική. Διότι ὁ ἐπιφανὴς οὗτος ἀνὴρ δὲν εἶχε μόνον σπανίαν νομικὴν καὶ ἱστορικὴν καὶ φιλοσοφικὴν καὶ οἰκονομολογικὴν μόρφωσιν, ἀλλὰ καὶ χριστιανικήν, οὐδὲ ἠσχολήθη μόνον περὶ τὴν συγγραφὴν περισπουδάστων νομικῶν καὶ ἱστορικῶν ἔργων, ἀλλ' ἐδημοσίευσε καὶ πραγματείας ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου. Ἐκτὸς δὲ τῆς καθηγητικῆς, συγγραφικῆς, πολιτικῆς καὶ οἰκονομολογικῆς, ἀνέπτυξε καὶ ἐκκλησιαστικὴν δρᾶσιν, ἀναμειχθεὶς ἐνεργῶς εἰς σπουδαίας ἐκκλησιαστικὰς τῆς ἐποχῆς του συζητήσεις καὶ κινήσεις. Ἡ χριστιανικὴ πάλιν καὶ ἐκκλησιαστικὴ μόρφωσις καὶ δρᾶσις τοῦ ἐπιφανοῦς τούτου ἀνδρὸς δὲν ἦτο προϊὸν οὔτε ἁπλῆς φιλομαθείας ἢ ἁπλῆς πολυπραγμοσύνης, ἀλλ' ἦτο ἀποτέλεσμα ζωηροῦ χριστιανικοῦ διαφέροντος καὶ ζήλου, ὅμοιον πρὸς τὸν ὁποῖον δυσκόλως θὰ ἀνεύρωμεν μεταξὺ τοῦ μὴ θεολογικοῦ ἑλληνικοῦ ἐπιστημονικοῦ καὶ πολιτικοῦ κόσμου, μάλιστα τῆς ὑπὸ τὸ βάρος τοῦ ὑλισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογισμοῦ στεναζούσης ἐποχῆς τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ. Ταῦτα πάντα ἀποτελοῦσι τὴν χριστιανικὴν πλευρὰν τῆς προσωπικότητος τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, περὶ τὴν ὁποίαν πρῶτος ἀποπειρᾶται νὰ ἀσχοληθῇ ὁ ἔχων τὴν τιμὴν νὰ ὁμιλῇ σήμερον πρὸς ὑμᾶς, καὶ αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ θέμα τῆς ὁμιλίας ταύτης.

Ὡς *πηγὰς* διαπραγματεύσεως τοῦ θέματος τούτου ἐχρησιμοποιήσαμεν ἀφ' ἑνὸς μὲν τὰ ἐκδεδομένα συγγράμματα καὶ τοὺς λόγους τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὰ περιοδικὰ καὶ τὰς ἐφημερίδας τῆς ἐποχῆς του, ὅπου γίνεται λόγος περὶ τῆς δράσεώς του. Ὡς *βοηθήματα* δ' ἐλάβομεν πρὸ ὀφθαλμῶν ὅ,τι σχετικὸν ἔχει γραφῇ περὶ αὐτοῦ εἴτε εἰς αὐτοτελεῖς πραγματείας, νεκρολογίας κλπ., εἴτε εἰς διάφορα συγγράμματα. Λυπούμεθα δὲ διότι, παρὰ τὰς προσπαθείας ἡμῶν, ὑπῆρξε πολὺ πενιχρὸν ἢ μᾶλλον ἀσήμαντον τὸ ὑλικόν, τὸ ὁποῖον ἠδυνήθημεν νὰ περισυλλέξωμεν περὶ τῆς χριστιανικῆς ζωῆς τοῦ ἀοιδίμου ἀνδρὸς ἐκ προφορικῶν πληροφοριῶν, αἱ ὁποῖαι θὰ ἦσαν

* Τοῦ μελετήματος τούτου ὑπόκειται ὡς βάσις ὁμιλία ἀπαγγελθεῖσα ἐν τῇ αἰθούσῃ τοῦ Δικηγορικοῦ Συλλόγου Ἀθηνῶν τῇ 3/12/49.

ἀσφαλῶς δαψιλεῖς, ἐὰν ἡ ὁμιλία ἡμῶν αὕτη ἐγίνετο πρό τινων ἐτῶν, ὅτε ὑπῆρχον ἀκόμη ἐν τῇ ζωῇ καὶ οἱ υἱοὶ αὐτοῦ καὶ οἱ στενοί του φίλοι καὶ συνεργάται, μεταξὺ τῶν ὁποίων συγκατελέγετο εἰς τὴν πρώτην γραμμὴν καὶ ὁ ἀείμνηστος ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ διδάσκαλος ἡμῶν Ἀναστ. Διομήδους Κυριακός. Διὰ νὰ κατανοήσωμεν καὶ ἐκτιμήσωμεν δεόντως τὴν σημασίαν τῆς χριστιανικῆς μορφώσεως καὶ δράσεως τοῦ Π. Καλλιγᾶ, θὰ πρέπῃ νὰ λάβωμεν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν ἐποχήν, κατὰ τὴν ὁποίαν ἔζησε καὶ ἔδρασεν οὗτος, ἐννοεῖται ἐξ ἐπόψεως ἑλληνικῆς. Ἦτο ἡ ἐποχὴ τῆς ἐθνικῆς, ἐκκλησιαστικῆς, κρατικῆς, κοινωνικῆς καὶ πνευματικῆς ἀνασυγκροτήσεως τῆς πατρίδος ἡμῶν, ἀνασυγκροτήσεως, εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς ὁποίας μεγίστην συμβολὴν ἦσαν κεκλημένοι νὰ εἰσφέρωσι, τὸ κατὰ δύναμιν ἕκαστος, οἱ πνευματικοὶ αὐτῆς ἡγέται. Ἡ ἀνασυγκρότησις αὕτη, ἐξαιρουμένης τῆς ἰδιορρύθμου καὶ λίαν εὐαισθήτου ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς, θὰ ἔπρεπε κατὰ τὴν κρίσιν τοῦ Καλλιγᾶ, τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου, τοῦ Ἀ. Δ. Κυριακοῦ καὶ πάντων τῶν ὀρθοφρονούντων διδασκάλων τοῦ ἔθνους ἡμῶν νὰ στηριχθῇ, α΄) ἐπὶ τοῦ χριστιανισμοῦ ὑπὸ τὴν ὀρθόδοξόν του μορφήν, β΄) ἐπὶ τῶν χρησίμων στοιχείων τῆς κλασσικῆς ἑλληνικῆς ἀρχαιότητος καὶ γ΄) ἐπὶ τῶν ὑγιῶν στοιχείων τοῦ νεωτέρου εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ.

Ὑπῆρξαν ὅμως τότε τινὲς τῶν πνευματικῶν τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἡγετῶν, οἵτινες δὲν ἤθελον νὰ ἀκούσωσιν ἄλλο τι ἐκτὸς τῆς Ὀρθοδοξίας, οὐδὲ ἠνείχοντο συμβιβασμόν τινα πρὸς τὸν εὐρωπαϊκὸν πολιτισμόν, ὅπως ὑπῆρξαν καὶ ἄλλοι, οἱ ὁποῖοι θαμβωμένοι ἀπὸ τὴν λάμψιν τῆς ἑλληνικῆς κλασσικῆς ἀρχαιότητος ἠθέλησαν νὰ ἀναστήσωσι ταύτην αὐτούσιον, λησμονοῦντες ὅλην τὴν μετὰ ταῦτα πνευματικὴν τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἐξέλιξιν. Ὑπῆρξαν δὲ καὶ ἄλλοι πολλοὶ ἐκ τῶν τότε πνευματικῶν τοῦ ἔθνους ἡγετῶν, μάλιστα ἐκ τῶν εὐμοιρησάντων νὰ μορφωθῶσιν ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, οἱ ὁποῖοι ὑπερετίμησαν τὴν ἀξίαν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, θαμβωθέντες ὑπ᾽ αὐτοῦ καὶ ἐπιζητήσαντες νὰ μεταφυτεύσωσι τοῦτον αὐτούσιον εἰς τὴν ἀπελευθερωθεῖσαν γωνίαν τῆς ἑλληνικῆς πατρίδος, εἰς χώραν μὲ τοιαύτην ἔνδοξον ἱστορίαν καὶ τοσαύτας καὶ τηλικαύτας ἐθνικὰς παραδόσεις καὶ ὑποχρεώσεις, μὲ λαὸν ψυχοσυνθέσεως καὶ χαρακτῆρος ἐν πολλοῖς διαφόρου τῶν λαῶν τῆς Δύσεως. Ὑπῆρξαν μάλιστα καὶ πολλοὶ μεμορφωμένοι Ἕλληνες, οἱ ὁποῖοι δὲν ἐδίστασαν, μαζὶ μὲ τὰ καλὰ στοιχεῖα τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, νὰ μεταφέρωσιν εἰς τὸν ἀτυχῆ τοῦτον τόπον καὶ ὅ,τι σαπρὸν καὶ ψυχοφθόρον ὑπῆρχεν εἰς τὴν ὑλικὴν καὶ πνευματικὴν ζωὴν τῆς Δύσεως καὶ μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ τὸν ὑλισμὸν καὶ τὸν ὀρθολογισμόν, τὴν θρησκευτικὴν ἀδιαφορίαν καὶ τὴν ἀθεΐαν. Ἐναντίον πασῶν τῶν ὑπερβολῶν τούτων, παραπλεύρως πρὸς ἄλλους ὀρθοφρονοῦντας πνευματικοὺς τοῦ ἔθνους ἡγέτας, ὀρθώνει τὸ πελώριον ἀνάστημά του καὶ ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς μὲ τὴν εὐρεῖαν κλασσικήν, χριστιανικὴν καὶ εὐρωπαϊκὴν μόρφωσίν του καὶ κηρύσσεται ὑπὲρ τῆς ἀναγ-

κης τῆς συνθέσεως καὶ τῶν τριῶν μνημονευθέντων στοιχείων [1].

Ποῦ ἀκριβῶς ὤφειλε τὴν χριστιανικήν του μόρφωσιν ὁ Π. Καλλιγᾶς, δὲν γνωρίζομεν. Ἀλλ' εἰκάζομεν ὅτι θὰ τὴν ὤφειλε ἴσως κατὰ πρῶτον λόγον εἰς τὴν οἰκογένειάν του, ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τοὺς διδασκάλους του, τούς τε Ἕλληνας καὶ τοὺς ξένους, καὶ δὴ εἰς τὸ Γυμνάσιον τῆς Γενεύης, ὅπου ἐφοίτησεν ὁμοῦ μετὰ τοῦ ἔπειτα καθηγητοῦ Ἰωάννου Σούτσου. Πάντως δὲ ὤφειλε τὴν μόρφωσίν του ἐκείνην καὶ εἰς τὰς ἰδιαιτέρας του μελέτας, πρὸς τὰς ὁποίας τὸν ὤθει ἡ θρησκευτική του φύσις. Ἐπὶ τούτοις δὲ ἂς μὴ λησμονῶμεν, ἀφ' ἑνὸς ὅτι ὁ Καλλιγᾶς διατελέσας εἰς τὸ Βερολῖνον μαθητὴς τοῦ περιφήμου ἑγελιανοῦ νομοδιδασκάλου Gans ἐδέχθη καὶ τὴν ἐπίδρασιν αὐτοῦ τε καὶ τῆς ἑγελιανῆς φιλοσοφίας, ὡς παρατηρεῖ ὁ Ἀλκιβ. Κρασσᾶς προλογίζων τὴν ἔκδοσιν τῶν *Μελετῶν καὶ λόγων* αὐτοῦ καὶ ὡς βλέπομεν καὶ εἰς τὰ συγγράμματα αὐτοῦ, ἐπίδρασιν μεγάλην μὲν ἀλλ' ὄχι ἀποκλειστικήν, καὶ ἀφ' ἑτέρου ὅτι ἡ ἐν λόγῳ φιλοσοφία, ὡς καὶ ὁ ἱδρυτής της διεκρίνετο διὰ τὸν θρησκευτικὸν αὐτῆς χαρακτῆρα [2].

Ἡ δὲ θρησκευτικότης καὶ τὸ χριστιανικὸν διαφέρον τοῦ Καλλιγᾶ καταφαίνονται ὄχι μόνον εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ὑπ' αὐτοῦ πραγματευομένων θεμάτων, ἐκ τῶν ὁποίων τινὰ εἶναι, ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἐκκλησιαστικοῦ περιεχομένου, ἢ τοὐλάχιστον ἐκκλησιαστικῆς χροιᾶς, ἀλλὰ καὶ εἰς τὰς ὑπ' αὐτοῦ πολλαχοῦ τῶν συγγραμμάτων του διατυπουμένας περὶ Θεοῦ καὶ θρησκείας, Χριστοῦ καὶ Χριστιανισμοῦ καὶ Ἐκκλησίας γνώμας αὐτοῦ [3]. Οὕτως ἐν τῇ περισπουδάστῳ πραγματείᾳ του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἱστοριογραφικαὶ σκέψεις» (1858), καταφερόμενος ἐναντίον τῶν ἱστορικῶν τῶν ἀποδιδόντων τὰ πάντα εἰς τὴν θείαν Πρόνοιαν μέχρι τοῦ σημείου νὰ ἐκμηδενίζεται τελείως ἡ ἀνθρωπίνη ἐνεργητικότης, παρατηρεῖ. «Οὐδεὶς δύναται νὰ μεμφθῇ ἡμᾶς μὴ πιστεύοντας τὸν ἱστορικὸν ἢ οἱονδήποτε ἄλλον, ὅτι εἶναι ἐξ ἀπορρήτων (γραμματεὺς) τῆς θείας Προνοίας, εἴμεθα ὅμως πρόθυμοι νὰ ἀκολουθήσωμεν αὐτὸν ἐξηγοῦντα τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἠθικὴν τάξιν καὶ τὰ ἠθικὰ στοιχεῖα ἑκάστης κοινωνίας..... Αὐτὴ ἡ ἠθικὴ τάξις ἀσμένως δεχόμεθα, ὅτι εἶναι θεῖον ἵδρυμα καὶ θεία ἀποκάλυψις, τῆς ὁποίας ἕκαστον ἔθνος κατὰ τὸ μέ-

---

1. Βλέπε πρὸς τοῖς ἄλλοις τὸ φυλλάδιόν του «Ἡ ἐξάντλησις τῶν κομμάτων» (Μελέται καὶ λόγοι Α' σ. 483 ἑξ.).

2. Βλ. καὶ *Κ. Λογοθέτου* Ἡ φιλοσοφία τοῦ Ἑγέλου, τόμος Β' (1939) σελ 765·

3. Ποίαν ἐπίδρασιν ἔσχεν ἐπὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Καλλιγᾶ ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία, δὲν γνωρίζομεν ἐκ πηγῆς τινος, ἐκ δὲ τοῦ ὑπὸ πάντων ἐπαινουμένου ἤθους τοῦ ἀνδρὸς εἰκάζομεν. ὅτι ἡ ἐπίδρασις αὕτη θὰ ὑπῆρξε σημαντική. Ἀξία πρὸς τοῖς ἄλλοις μνείας εἶναι ἡ ἐν τῷ «Ἱερῷ Συνδέσμῳ» (φύλλῳ τῆς 19 Σεπτεμβρίου 1896) νεκρολογία τοῦ καθηγητοῦ Ἰωάννου Ε. Μεσολωρᾶ, κατακλειομένη διὰ τῆς διαπιστώσεως, ὅτι ὁ Καλλιγᾶς «καὶ ὡς καθηγητὴς καὶ ὡς συγγραφεὺς καὶ ὡς δικαστὴς καὶ ὡς ὑπουργὸς καὶ ὡς ῥήτωρ κοινοβουλευτικὸς ὑπῆρξεν ἀνθρωπίνως τέλειος».

τρον τῶν δυνάμεων αὐτοῦ εἶναι δεκτικόν. Ὅταν αὐτὴ ἡ τάξις καταπατῆται, δὲν εἶναι μακρὰν ἡ παρακμή» (Μελέται καὶ Λόγοι Β΄ σελ. 30). Καὶ περαιτέρω παρατηρεῖ ὀρθῶς. «Δὲν δυνάμεθα νὰ μὴ δεχθῶμεν τὴν συνενοχὴν τῶν πολλῶν, ὡς ἐν ἀγνοίᾳ καὶ σκότει παρεχομένην, ὅσον μικρὰν καὶ ἂν καταλογίσωμεν τὴν εὐθύνην ἑνὸς ἑκάστου». Καὶ περαιτέρω· «ἄνευ τῶν ἠθικῶν στοιχείων, ἡ ἱστορία εἶναι ὡς εἰκὼν ἐστερημένη βάθους καὶ περιοχῆς» (σελ. 31). Ἔτι δὲ περαιτέρω ἀποκρούει τὴν γνώμην, ὅτι «ἡ τύχη καὶ ἡ εἱμαρμένη ἡγεμονεύουσιν ἐν τῇ ἱστορίᾳ» (35).

Ἔπειτα εἶναι ἀξία πάσης προσοχῆς παρὰ τῷ Καλλιγᾷ ἡ γνῶσις τῆς Ἁγίας Γραφῆς, πρὸς τὴν ὁποίαν, ἐκ προτεσταντικῆς ἴσως ἐπιδράσεως, ὡς διαβιώσας ἐπὶ μακρὸν ἐντὸς προτεσταντικοῦ περιβάλλοντος, ἔτρεφε μεγάλην εὐλάβειαν, ὅπως βλέπομεν εἰς πλεῖστα ὅσα δημοσιεύματά του. Ἐπίσης εἶναι ἄξιος προσοχῆς ὁ θαυμασμὸς καὶ ἡ εὐλάβειά του τόσον πρὸς τὸ πρόσωπον «τοῦ Κυρίου», ὅπως ἀποκαλεῖ συνήθως τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὅσον καὶ πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, τὸν ὁποῖον χαρακτηρίζει ὡς «θρησκείαν τοῦ πνεύματος» καὶ «θρησκείαν ἐξ ἀποκαλύψεως». Οὕτως, ἤδη τῷ 1840 εἰκοσιεξαετὴς νεανίας, ἄρτι ἐπανακάμψας ἐκ μακρᾶς διαμονῆς ἐν τῇ Ἑσπερίᾳ, ἐν τῷ μακρῷ προλόγῳ τῆς μεταφράσεως τῆς πραγματείας τοῦ Φρειδερ. Wiener «Περὶ τῶν συλλογῶν καὶ κανόνων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας» (ἀνεδημοσιεύθη ἐν τῷ Α΄ τόμῳ Μελετῶν καὶ Λόγων σελ. 299 ἑξ.) ὄχι μόνον ἀναγνωρίζει «τὴν ἀνωτέραν ἐπιρροήν, τὴν ὁποίαν ἐξασκεῖ ἡ θρησκεία ἐπὶ τῆς πρακτικῆς ζωῆς τοῦ ἀτόμου, συνδέουσα αὐτὴν μὲ τὸν ἀπόλυτον καὶ τελευταῖον σκοπόν της καὶ προετοιμάζουσα ἐπὶ γῆς τὸ ἐπουράνιον βασίλειον» (δηλ. τὴν βασιλείαν τοῦ Θεοῦ), ἀλλ᾽ εὑρίσκει καὶ θερμοὺς λόγους ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Οὕτως, ἀφ᾽ οὗ περιέγραψε τὴν οἰκτρὰν κατάστασιν τῆς κοινωνίας, καθ᾽ ὃν χρόνον ἐνεφανίσθη ὁ Χριστιανισμός, παρατηρεῖ τὰ ἑξῆς. «Ἀποκαλύπτει εἰς τὸν ἀνθρώπινον νοῦν τὸ μυστήριον τῆς Θεότητος, τὴν θρησκείαν τοῦ πνεύματος, εἶχε τὴν ἐπαγγελίαν καὶ τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἁρπάσῃ τὸν ἄνθρωπον ἀπὸ τὴν σκέψιν του καὶ ἀπὸ τὴν καταστροφήν του καὶ νὰ ἀνοίξῃ εἰς αὐτὸν τὸ ἐπουράνιον βασίλειον. Ἡ κοινωνία (συνεχίζει ὁ Καλλιγᾶς), ἦτο τότε σῶμα, χωρὶς ψυχήν... Ἡ Ἐκκλησία ἐξῆλθε νὰ πληρώσῃ τὸ κενόν, τὸ ὁποῖον ἠνοίχθη ἐντὸς τῆς κοινωνίας καὶ ἐντὸς τῆς καρδίας τοῦ ἀνθρώπου». Περαιτέρω παρατηρεῖ. «Οἱ μικρόσοφοι νουθετηταὶ τῆς ἱστορίας... βλέπουν τὰ ἐρείπια ἑνὸς κατεδαφιζομένου κόσμου (τοῦ ῥωμαϊκοῦ) καὶ ἀπαρηγόρητοι πλανῶνται ἐπ᾽ αὐτοῦ, χωρὶς νὰ στρέφουν τὰ βλέμματά των πρὸς τὸ λυκαυγὲς τοῦ Γολγοθᾶ, ὅθεν προμηνύεται νέα ἡμέρα, ἡ ἡμέρα τοῦ Κυρίου, ὅστις ἐθυσιάσθη διὰ τὸ πλάσμα του» (σελ. 302). Ἔτι δὲ περαιτέρω παρατηρεῖ. «Εἶχε λοιπὸν ἡ Ἐκκλησία τὸν προορισμὸν νὰ εἰσχωρήσῃ εἰς τὰ σπλάγχνα τῆς κοινωνίας, νὰ τὴν ἀναμορφώσῃ». Καὶ περαιτέρω λέγει. «Πέραν τῆς δόξης, τὴν ὁποίαν ἀποκτᾷ ἐπὶ Κωνσταντίνου, νὰ εἶναι δεσπόζουσα θρησκεία, ἔχει νὰ ἐξακο-

λουθήση τὸν προορισμόν της, νὰ εἰσχωρήση εἰς τὴν καθημερινὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου καὶ νὰ τὸν μεταμορφώση, νὰ μὴ εἶναι ὡς ὁ ἀστήρ, ὅστις μακρόθεν λάμπει ἐν τῷ μέσῳ τῆς νυκτὸς... ἀλλ' ὡς ὁ ὀφθαλμὸς τῆς ἡμέρας, ἀπέμπροσθεν τοῦ ὁποίου φεύγει δρομαῖον τὸ σκότος... Ἐὰν (λέγει) ὁ Χριστιανισμὸς δὲν ἔφθανεν ἕως ἐκεῖ, ἤθελεν ἀποτύχει τοῦ σκοποῦ του. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ τεθῇ ὡς πραγματικότης, ὄχι ὡς σημεῖον ἐκτός, πρὸς τὸ ὁποῖον διευθύνει ὁ ἄνθρωπος τοὺς στοχασμούς του, χωρὶς νὰ φθάνῃ, ἀλλ' ὡς ἄμεσος συνείδησις, σημεῖον ἐντός, ἀπὸ τὸ ὁποῖον οἱ στοχασμοὶ ἀναχωροῦν. Ἀπὸ τοιαύτην ἔποψιν δυνάμεθα ἀληθῶς νὰ ἐκτιμήσωμεν τὴν μεταβολήν, τὴν ὁποίαν φέρει ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐπὶ τῆς ζωῆς τοῦ ἀνθρώπου, διὰ νὰ μὴ ὀργιζώμεθα εἰς κάθε βῆμά της, φωνάζοντες «φθάνει ἕως ἐδῶ» καὶ νὰ νομίζωμεν ἀντιποίησιν τὴν ἐξάσκησιν τῶν δικαιωμάτων της» (μν. ἔ. σελ. 303).

Προχωρῶν ἐκφέρει περὶ τῆς Ἐκκλησίας ἀντιφατικὰς κάπως κρίσεις, προδιδούσας ὅτι ὁ νεαρὸς ἐπιστήμων δὲν ἔχει ἀκόμη τακτοποιήσει τὰς ἰδέας του, αἱ ὁποῖαι ὁμοιάζουσί πως πρὸς γλεῦκος, τὸ ὁποῖον δὲν ἔχει ἀκόμη γίνει οἶνος. Τοιαῦται ἰδέαι εἶναι π. χ. ὅτι «ἡ Ἐκκλησία παραμελεῖ τὸν ἀνθρώπινον βίον καὶ δὲν λαμβάνει αὐτὴ ἐκ τοῦ ἑαυτοῦ της φροντίδα νὰ ῥυθμίσῃ αὐτὸν (310), πρᾶγμα ὅπερ εἶναι δυνατὸν νὰ ἰσχύῃ περὶ τῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας, οὐχὶ ὅμως καὶ περὶ τῆς Ὀρθοδόξου[1].

Ἐξ ἄλλου ὅμως ἀναγνωρίζει τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ πολιτικοῦ δικαίου. «Εἰς τὴν κοσμικὴν ἀρχὴν (λέγει), μετεδόθη ἄλλο πνεῦμα, ἀντανακλᾶται τὸ φῶς τῆς θρησκείας». Καὶ περαιτέρω καταδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ τοῦ σπουδαιοτάτου ζητήματος τοῦ γάμου. «Οἱ θεῖοι φθόγγοι τῆς Καινῆς Διαθήκης (λέγει) ἦτο προωρισμένον νὰ ἀναμορφώσουν τὸν γάμον καὶ τὴν οἰκογένειαν τῶν εὐρωπαϊκῶν ἐθνῶν καὶ νὰ καταθέσουν ἐντὸς τούτων τῶν σχέσεων τοῦ ἀνθρωπίνου βίου τὸ σπέρμα τῆς ἠθικῆς καὶ τῆς ἱερότητος . . . Ὁ γάμος δι' αὐτῶν παύει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι ὑλικὴ σχέσις τοῦ ἀτόμου πρὸς τὸ ἄτομον, σχέσις ἐξωτερική. . . . ἀλλ' εἶναι σχέσις τῆς ἀγάπης ὡς οὐσιώδους ἑνώσεως, ἐντὸς τῆς ὁποίας ὁ ἄνθρωπος εἶναι μὲ ὅλην του τὴν καρδίαν» (σ. 314). Ὑπὸ τὸ αὐτὸ δὲ πνεῦμα ὁμιλεῖ ὁ Καλλιγᾶς καὶ ἐν τῇ περὶ γάμου προθεωρίᾳ αὐτοῦ (Ρωμαϊκὸν δίκαιον). Καὶ ἐν γένει τὸ σύστημά του τοῦ Ρωμαϊκοῦ δικαίου διατελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος, τὴν ὁποίαν ἀνευρίσκει καὶ ὁ ἴδιος ἐν τῇ Βυζαντινῇ νομοθεσίᾳ.

Κατωτέρω τοῦ εἰρημένου προλόγου αὐτοῦ εἰς τὴν μετάφρασιν τοῦ μνημονευθέντος ἔργου τοῦ Fr. Wiener παρατηρεῖ. Οἱ «νεώτεροι ἐταράχθησαν ἀπὸ τὴν ἀναγόρευσιν τοῦ γάμου εἰς τὴν ἱερότητα τοῦ μυστηρίου . . . Ἀλλ'

1. Βλ. ἡμετέραν πραγματείαν «Χριστιανισμός καὶ πολιτισμός» σελ. 22.

ὅταν εἰς τὸν γάμον μεταδίδεται ὁ χαρακτὴρ τῆς ἱερότητος, ὅταν λέγεται ἕνωσις τῆς ἀγάπης ἐν Κυρίῳ, ὁ γάμος ἔγινεν ἤδη μυστήριον καὶ εἶναι τωόντι μυστήριον, πῶς ἐντὸς τοῦ ἄλλου ἀγαπᾷ τις τὸν ἑαυτόν του» (ἔ. ἀ. σ. 319). Δυστυχῶς ὅμως παρεξηγεῖ τὴν σημασίαν τῶν κωλυμάτων, τὰ ὁποῖα κακῶς ἀποδίδει εἰς τὴν ἐκ μέρους τῶν αὐτοκρατόρων ὑποτίμησιν τοῦ γάμου καὶ ὑπερτίμησιν τῆς ἀγαμίας, ἐνῷ διὰ τῶν κωλυμάτων τούτων ἡ Ἐκκλησία ἀπέβλεψεν ὄχι μόνον εἰς τὴν περιφρούρησιν τοῦ θεσμοῦ τῆς οἰκογενείας, ὡς ἀναγνωρίζεται καὶ ὑπὸ τῶν πλείστων συγχρόνων Ἑλλήνων νομικῶν [1], ἀλλὰ καὶ εἰς τὴν διεύρυνσιν τῶν ἠθικῶν μεταξὺ τῶν μελῶν αὐτῆς δεσμῶν, οἵτινες ἀπεδείχθησαν οὕτω σωτήριοι, μάλιστα κατὰ τὴν ἐποχὴν τῆς Τουρκοκρατίας. Ἂς μὴ λησμονῆται ἄλλως τε, ὅτι καὶ τὸ Ρωμαϊκὸν Δίκαιον παρενέβαλεν οὐκ ὀλίγα κωλύματα εἰς τὸν γάμον, χωρὶς νὰ ὑπερτιμᾷ τὴν ἀγαμίαν (Respectus parentelae).

Ἔτι δὲ κατωτέρω (μν. ἔ. σ. 337) ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῶν πολιτειοκρατικῶν τοῦ Ἑγέλου ἀρχῶν διατελῶν, διατείνεται ὅτι «ἡ θρησκεία δὲν ἔχει πλέον ἀπέναντι τῆς πολιτείας ἰδιαίτερον ἠθικὸν καὶ οὐσιώδη σκοπόν, ὅστις

---

1. Χαρακτηριστικὸν τῆς πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν εὐλαβείας τοῦ Καλλιγᾶ καὶ ἐν τῷ προκειμένῳ ζητήματι εἶναι, ὅτι τὴν ἐπαύξησιν τῶν κωλυμάτων ἀποδίδει εἰς τοὺς Βυζ. αὐτοκράτορας καὶ τὴν Βυζαντινὴν κοινωνίαν ἐν γένει (Σύστημα Ρωμ. Δικαίου γ' ἔκδ., προθεωρία περὶ τοῦ γάμου σελ. 15), περαιτέρω δὲ ἀναδεικνύει τὸ ἔργον τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας, διαμεινάσης πιστῶς εἰς τὴν ὑψηλήν της ἐπαγγελίαν, συγκρουσθείσης ἐνίοτε πρὸς τὴν πολιτείαν, ἀλλὰ μὴ ἀντιποιηθείσης τὴν ὑποταγὴν αὐτῆς καὶ ὡς συμπληρωσάσης τὸ ἔργον τῆς πολιτείας ἐν τῷ γάμῳ διὰ τῆς προσθήκης τῶν εὐλογιῶν αὐτῆς πρὸς ἀνύψωσιν τοῦ φρονήματος καὶ κράτυνσιν τῆς συνειδήσεως. Ὁποία ἀντίθεσις πρὸς τὸν Ἀλκιβ. Κρασσᾶν, ὁμιλοῦντα ἐπανειλημμένως μετὰ τραχύτητος περὶ τῆς Ἐκκλησίας ὡς πρωταιτίου τῆς ἐπαυξήσεως τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, εἰς τὴν διατύπωσιν τῶν ὁποίων ἀρνεῖται «οἱονδήποτε ἠθικὸν λόγον»! (Σύστημα Ἀστ. Δικαίου Δ' Τόμος, ε' ἔκδ. ὑπὸ Χρ. Πράτσικα, 1927 σελ. 11, 40, 45, 49, 51, 54, 56). Τοὐναντίον ὁ Ἀ. Μομφερᾶτος ἀναγνωρίζει, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ἐπηύξησε τὰ κωλύματα «πρὸς ἐμπέδωσιν τῆς εὐπρεπείας τοῦ γαμικοῦ θεσμοῦ». (Οἰκογεν. Δίκαιον σελ. 53 καὶ 61). Ὁ δὲ Γρ. Κασιμάτης ἐν τῷ «Ἐγχειριδίῳ Οἰκογενειακοῦ Δικαίου» Α' 1939 σελ. 79 συνδυάζει τὸν λόγον τῶν αὐστηροτέρων ἀρχῶν πρὸς τὸν προσανατολισμὸν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἀγαμίαν. Καὶ ὁ Zhismann ἐπανειλημμένως ἀναγνωρίζει, ὅτι ἠθικοὶ λόγοι παρεκίνησαν τὴν Ἐκκλησίαν εἰς τὴν ἐπαύξησιν τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου, μὴ ἀρνούμενος τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὑπὸ τοῦ Ἀποστ. Παύλου προτιμήσεως τῆς ἀγαμίας· (παραλλήλως πρὸς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ γάμου ὡς μυστηρίου), ἀλλὰ παρατηρῶν πρὸς τοῖς ἄλλοις τὰ ἑξῆς. «Ἡ Ἐκκλησία ἐν τῇ ἠθικῇ ἀποσυνθέσει τῆς ἀρχαίας οἰκογενείας, ἐθεώρησεν ὡς ἔργον αὐτῆς καὶ σκοπὸν τὴν ἀνακάθαρσιν καὶ ἀναγέννησιν αὐτῆς διὰ τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν κωλυμάτων τοῦ γάμου» (*Zhismann*, Τὸ δίκαιον τοῦ γάμου τῆς Ἀνατολ. Ἐκκλησίας, κατὰ μετάφρασιν τοῦ Ἀρχιμανδρ. Μελετίου Ἀποστολοπούλου 1912, Α' Τομ. σελ. 392 καὶ 422).

νὰ μὴν ὑπάρχῃ εἰς τὴν Πολιτείαν. Ἡ Πολιτεία εἶναι ὁ αὐτὸς ἠθικὸς σκοπός... Ἡ θρησκεία ὅμως εἶναι αὐτὴ ἡ οὐσία ὡς πίστις καὶ αἴσθημα». Καὶ περαιτέρω λέγει, ὅτι ἡ «θρησκεία μόνον ἀπὸ σύμμετρον ἀπόστασιν δύναται νὰ μεταδώσῃ ζωήν», ἐνῷ προηγουμένως εἶχεν ὑποστηρίξει τὸ ἀντίθετον (μν. ἔ. σελ. 303).

Ἐξ ἄλλου ὅμως θερμοὺς εὑρίσκει λόγους ὁ Καλλιγᾶς, ἵνα ἐξάρῃ τὴν ἐπίδρασιν τῆς εὐαγγελικῆς διδασκαλίας καὶ ἐν τῇ διαλέξει του «περὶ φυλακῶν», ἐν τῇ ὁποίᾳ διακηρύσσει ὅτι «τὰ ῥήματα τοῦ Εὐαγγελίου ἔμελλον νὰ μεταβάλουν τὰ πάντα ἐν τῷ κόσμῳ» καὶ ἀκολούθως καταδεικνύει τὴν ἐπίδρασιν τῆς περὶ ἀγάπης χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐπὶ τὴν νομοθεσίαν ἤδη ἐπὶ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου. (Μελέται καὶ Λόγοι Α΄ σελ. 88 ἑξ.). Ἐπίσης δὲ ὁμιλῶν περὶ τοῦ θεσμοῦ τῆς δουλείας ἐν τῷ Α΄ τόμῳ τοῦ Ῥωμαϊκοῦ δικαίου παρατηρεῖ ὀρθῶς, ὅτι «ὁ χριστιανισμὸς οὐδόλως ἐπιτιθέμενος κατὰ τῶν καθεστώτων, ἀλλ' ἀπευθυνόμενος εἰς τὰς συνειδήσεις καὶ αὐτὰς καθαρίζων, δὲν ἐπιφέρει ἀμέσως τὰ ἀποτελέσματα, μέχρις οὗ αἱ ἀρχαὶ αὐτοῦ ἀνέπλασαν τὴν κοινωνίαν» (Σύστημα Ῥωμ. Δικαίου Α΄ τομ. γ΄ ἔκδ. σελ. 245).

Ἐν δὲ τῇ σοφῇ μονογραφίᾳ του περὶ τοῦ ἐπιφανοῦς Ἕλληνος ἱεράρχου καὶ λογίου ἀνδρὸς τοῦ ιη΄ αἰῶνος «Εὐγενίου τοῦ Βουλγάρεως», ἡ ὁποία μαρτυρεῖ ἐπίσης περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ του διαφέροντος, ἐν μέρει δὲ καὶ περὶ τῶν φιλεκκλησιαστικῶν του αἰσθημάτων (Μελέται καὶ Λόγοι Β΄ σελ. 198), παρατηρεῖ ὁ Καλλιγᾶς ὅτι ὁ Εὐγένιος «ᾐσθάνετο, ὅτι τὸ σύμβολον τῆς πίστεως δὲν εἶναι ἡ μόνη σοφία τοῦ δημιουργοῦ. Ὅτι εἶναι ἡ ἀνωτάτη (σοφία δηλ.) δὲν δύναται νὰ ἀμφιβάλῃ, ὅστις σκέπτεται σπουδαίως χωρὶς νὰ τυφλοῦται ἀπὸ τὴν ματαιότητα φιλαύτου λατρείας τῆς πεπερασμένης διανοίας καὶ ὀλιγώτερον πάντων ἀμφέβαλεν ὁ Εὐγένιος» (σελ. 193). Κατωτέρω δὲ παρατηρεῖ, ὅτι «ἡ σπουδὴ τοῦ φυσικοῦ κόσμου καὶ τοῦ ἠθικοῦ ἀνθρώπου μεταδίδουν γνῶσιν τῆς καθ' αὐτὸ χριστιανικῆς προσηγορίας τοῦ Θεοῦ, τῆς προσηγορίας τῆς παναγαθότητος» (194).

Περὶ τῆς θρησκευτικότητος τοῦ Π. Καλλιγᾶ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἐμβριθής του βιβλιοκρισία περὶ τοῦ ἔργου τοῦ χριστιανοῦ φιλοσόφου Π. Βράϊλα Ἀρμένη «Δοκίμιον περὶ πρώτων ἰδεῶν καὶ ἀρχῶν», ἡ δημοσιευθεῖσα τὸ πρῶτον ἐν ἔτει 1851 ἐν τῇ Πανδώρᾳ καὶ ἀναδημοσιευθεῖσα ἐν τῷ Β΄ τόμῳ τῶν Μελετῶν καὶ Λόγων (σ. 250). Πρὸ πάντων δὲ περὶ τῶν χριστιανικῶν φρονημάτων τοῦ Π. Καλλιγᾶ μαρτυρεῖ ἡ ἐν ἔτει 1851 ἐν τῇ «Πανδώρᾳ» τὸ πρῶτον δημοσιευθεῖσα καὶ ἐν τῷ Β΄ τόμῳ τῶν Μελετῶν καὶ Λόγων ἀναδημοσιευθεῖσα περισπούδαστος βιβλιοκρισία του περὶ τῆς «Γνωστικῆς» τοῦ περιβοήτου βιβλίου τοῦ πρώην κληρικοῦ, ἔπειτα δὲ ἐξωμότου καὶ ἀντιχριστιανικὰς ἰδέας διδάξαντος καὶ διὰ τοῦτο καταδιωχθέντος Θεοφίλου Καΐρη. «Τώρα», παρατηρεῖ πρὸς τοῖς ἄλλοις ὁ Καλλιγᾶς, περὶ αὐτοῦ, «τώρα

πρωθυστέρως ἐκδίδων εἰς φῶς τὰ ἀπόρρητα δόγματα, πρέπει νὰ μέμφηται πρὸ πάντων ἑαυτὸν ὁ Καΐρης, ἂν ἡ κοινωνία τὸν ἐδίκασε πρὶν τὸν ἀκούσῃ, διότι, καὶ καλὰ ἂν εἶναι, δὲν κεῖνται καλῶς καὶ περὶ τούτου φέρει διπλῆν εὐθύνην ὁ συγγραφεὺς καὶ ὡς ἱερεὺς καὶ ὡς φιλόσοφος . . . Τὸ ἐπάγγελμα λοιπὸν αὐτοῦ (συνεχίζει) καὶ ὁ τρόπος, ὃν μέχρι τοῦδε ἐμεθοδεύθη, καθιστῶσιν αὐτὸν ἀναπολόγητον» (249).

Δὲν εἶναι ὁ Καλλιγᾶς οὐδὲ ἐναντίον τῆς ἐκκλησιαστικῆς καταδίκης τοῦ Καΐρη καὶ τὸν μέμφεται ἐπὶ λέξει «διότι εἰσάγει εἰς τὰς ἁπαλὰς ψυχὰς ἐστερημένης ἔτι κρίσεως νεολαίας ἀρχὰς ἐναντίον τῆς θρησκείας τῶν πατέρων της» (249). Καὶ περαιτέρω ἀσκεῖ αὐστηρὰν κριτικὴν ἐπὶ τοῦ βιβλίου τούτου τοῦ Καΐρη, περὶ τοῦ ὁποίου λέγει, ὅτι «ὁ φιλόσοφός μας εἶναι πολὺ μακρὰν ἀπὸ τὴν σημερινὴν πρόοδον τῆς ἐπιστήμης» (252) καὶ συνεχίζει ὡς ἑξῆς: «Σύστημα, ἀρχάς, λογικὴν συνέπειαν, διαλεκτικήν, ἐμβρίθειαν ἐρεύνης δὲν εὑρίσκομεν παρ᾽ αὐτῷ, ἀλλὰ κρᾶμά τι ἀόριστον ἀντιθέτων στοιχείων σκέψεως καὶ εὐσεβείας..... Οὔτε ἡ σκέψις του (λέγει) εἶναι σκέψις, οὔτε ἡ θρησκεία του θρησκεία» (252) Κατωτέρω δὲ ψέγει αὐτόν, ὅτι «διδάσκει φιλοσοφίαν τοῦ σκότους, ἐκ προμελέτης ἀποσιωπῶν δι᾽ ὅλων τῶν συγγραμμάτων του τὸ ὄνομα τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν ᾧ λέγει τόσα περὶ θρησκείας» (253)· Καὶ ἔτι περαιτέρω ἀπευθυνόμενος πρὸς αὐτόν, παρατηρεῖ. «Ἀφίνομεν ὅτι δὲν ἐννοεῖς τὸ μέγα μυστήριον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τὸν σύνδεσμον τοῦ ἀπείρου καὶ πεπερασμένου, τὴν μεσολάβησιν μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπου, αἰωνίου καὶ θνητοῦ». Καὶ τελειώνει τὴν κρίσιν τοῦ βιβλίου ὡς ἑξῆς. «Παῦσε λοιπὸν λατρεύων θρησκείαν ἄνευ θρησκεύματος, Θεὸν ἀπρόσωπον καὶ ἀνυπόστατον, θεοσέβειαν ἄνευ χριστιανισμοῦ καὶ φιλοσοφῶν μὴ θρήσκευε ἢ θρησκεύων μὴ φιλοσόφει» (254). Ταῦτα ἔγραφεν ὁ Καλλιγᾶς ἓν ἔτος πρὸ τῆς καταδίκης τοῦ Καΐρη ὑπὸ τοῦ πλημμελειοδικείου Σύρου, ὑπὲρ τῆς ἀναιρέσεως τῆς ὁποίας παρὰ τῷ Ἀρείῳ Πάγῳ συνηγόρησαν δύο ἐπιφανεῖς νομικοὶ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης ὁ Ν. Σαρίπολος καὶ ὁ Μ. Ῥενιέρης.

Περὶ τοῦ χριστιανικοῦ διαφέροντος τοῦ Καλλιγᾶ μαρτυρεῖ καὶ ἡ ἑξῆς περικοπὴ τῆς λογοδοσίας του ἐπὶ τῇ ἀποθέσει τῆς πρυτανείας ἐν ἔτει 1870, ὅπου μνημονεύων τῆς λαμπρᾶς ὑποδοχῆς, τῆς ὁποίας εἶχε τύχει πρὸ μικροῦ ἐν Ἀγγλίᾳ ὁ πρώην καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου καὶ ἔπειτα ἐπίσκοπος Σύρου καὶ Τήνου Ἀλέξανδρος Λυκοῦργος, παρατηρεῖ σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ τὰ ἑξῆς. «Εἰς τὸν πολιτισμὸν τῶν ἡμερῶν τοῦ αἰῶνος ἀνήκει νὰ καταδείξῃ, ὅτι μεταξὺ χριστιανῶν οὐδέποτε δύναται νὰ παύσῃ ἡ ἀμοιβαία ἀγάπη, εἰ καὶ μέχρι κεραίας ἐν πᾶσι δὲν ὁμοφρονοῦσι». Καὶ περαιτέρω προσθέτει. «Ὁ εἰκοστὸς αἰὼν ἐγγίζει καὶ πᾶν ἀνθρώπινον ἔργον συντελέσαν εἰς τὴν απομόνωσιν τῶν ἐκκλησιῶν καταπίπτει πρὸς θρίαμβον τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας» (Μελέται καὶ Λόγοι Β´ σ. 370). Πόσον μέγαν ἐφαντάζετο ὁ καλὸς κἀγαθὸς ἀνὴρ τὸν τρομερὸν αἰῶνα ἡμῶν, ὁποῖος πρὸ τοῦ ἀκόμη νὰ φθάσῃ

εἰς τὸ μέσον, εἶχεν ἤδη δύο φορὰς παραδώσει τὴν ταλαίπωρον ἀνθρωπότητα εἰς τὴν πυρὰν καὶ τὴν σφαγὴν καὶ τὴν ἀπύθμενον δυστυχίαν πρὸς δόξαν τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος! Καὶ Κύριος οἶδε τὶ προετοιμάζεται διὰ τὸ β΄ ἥμισυ τοῦ αἰῶνος τούτου, ὁ ὁποῖος ἀπὸ χρυσοῦ αἰῶνος, οἷον τὸν ἀνέμενον οἱ ἄνθρωποι τοῦ παρελθόντος αἰῶνος, ἔφθασεν εἰς τὸ σημερινόν του κατάντημα!

Πόσον δὲ ζωηρὸν ἦτο καὶ τὸ ἐκκλησιαστικὸν τοῦ Π. Καλλιγᾶ διαφέρον, ἀποδεικνύει καὶ ἡ ἐν ἔτει 1840, δηλ. εὐθὺς μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν ἐκ Ἑσπερίας, ὡς εἴπομεν, δημοσίευσις ἑλληνικῆς ἐκ τοῦ λατινικοῦ μεταφράσεως τῆς μνημονευθείσης πραγματείας τοῦ Φρειδερ. Wiener «περὶ τῶν συλλογῶν καὶ κανόνων τῆς Ἐκκλησίας», τὴν ὁποίαν ἐφωδίαζε καὶ μὲ μακρὰ προλεγόμενα «περὶ τῆς σχέσεως τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ πολιτικὸν δίκαιον», ὡς καὶ ἡ ἀνάμειξίς του εἰς τὸ φλέγον κατὰ τὰς ἡμέρας του ζήτημα περὶ τῆς χειραφεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου, ὑπὲρ τῆς ὁποίας ἠγωνίζετο τότε ὁ ἀρχιμανδρίτης καὶ καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου Θεόκλητος Φαρμακίδης, ἔχων ὡς σοβαρώτατον ἀντίπαλον μάλιστα τὸν σοφὸν κληρικὸν Κωνσταντῖνον Οἰκονόμον τὸν ἐξ Οἰκονόμων. Ὁ Καλλιγᾶς ἐκ πολιτειοκρατικῶν ἀντιλήψεων ἐμφορούμενος ἐτέθη ἐν ἀρχῇ παρὰ τὸ πλευρὸν τοῦ Φαρμακίδου καὶ ὡς ἦτο ἑπόμενον ἦλθεν εἰς σφοδρὰν ῥῆξιν πρὸς τὸν Οἰκονόμον. Ἤδη ἐν τοῖς προλεγομένοις τῆς μνημονευθείσης μεταφράσεως τοῦ ἔργου τοῦ Wiener προσπαθεῖ οὗτος νὰ καθορίσῃ τὰς σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ὑπὸ πνεῦμα ἀκραιφνῶς πολιτειοκρατικόν, δικαιολογῶν τὴν εἰς τὰς ἡμέρας αὐτοῦ καταβαλλομένην «προσπάθειαν νὰ τεθῇ ἡ Ἐκκλησία ἐντὸς τῆς Πολιτείας τρόπον τινὰ εἰς τὴν γραμμὴν τῶν κοινῶν σωματείων» [1]. Ἐν δὲ τῇ συνεδρίᾳ τῆς Α΄ ἐθνοσυνελεύσεως τῇ 31-7-44 ἔλεγεν, ὅτι «ποτὲ τὸ ἑλληνικὸν ἔθνος δὲν ἀνέμειξε θρησκείαν καὶ πολιτικήν», τὸ δὲ «αὐτοκέφαλον» ἐθεώρει ὡς θεμελιῶδες ἀξίωμα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐνῶ εἰς τὴν ἀξίωσιν τῆς ἀναγνωρίσεως ὁρατῆς κεφαλῆς τῆς Ἐκκλησίας διέβλεπεν ἐπίδρασιν καθολικήν.

Καὶ τότε μὲν αἱ προσπάθειαι αὐτοῦ καὶ τοῦ Φαρμακίδου πρὸς ἐξασφάλισιν τοῦ αὐτοκεφάλου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐστέφθησαν ὑπὸ ἐπιτυχίας. Τὸ ζήτημα δ᾽ ὅμως ἐτέθη πάλιν ἐπὶ τάπητος ἐν τῇ Β΄ Ἐθνοσυνελεύσει τῷ 1864, ὅπου ὁ Καλλιγᾶς ὡς μέλος αὐτῆς ἐπίλεκτον ἔλαβεν ἐνεργὸν μέρος εἰς τὴν διεξαχθεῖσαν ζωηρὰν συζήτησιν περὶ τοῦ β΄ ἄρθρου τοῦ Συντάγματος, ὅτε ἀντεπεξῆλθεν ἐντόνως κατὰ τῆς ὑπὸ τοῦ βουλευτοῦ Κεφαλληνίας Τυπάλδου Ἰακωβάτου προταθείσης τροπολογίας τοῦ ἐν λόγῳ ἄρ-

1. Βλ., ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*** Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος Α΄ 1920 σελ. 292 ἑξ. Κατὰ τὸν σοφὸν ἱστορικὸν ὁ Καλλιγᾶς «βραδύτερον ἔψεγε τὸν Φαρμακίδην καὶ εὗρεν ἀδικαιολόγητον τὴν κατὰ τοῦ Πατριαρχείου ἀνάρμοστον ἐπίθεσιν».

θρου, θαυμασθεὶς καὶ ὑπ᾿ αὐτῶν τῶν ἀντιπάλων αὐτοῦ. Κατὰ τὴν τροπολογίαν ταύτην, δι ἧς ἀνετρέπετο τὸ κατὰ τὸ 1833 ἱδρυθὲν καὶ διὰ τοῦ Συντάγματος τοῦ 1844 ἐπικυρωθέν, ἔπειτα δὲ καὶ ὑπ᾿ αὐτοῦ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου ἀναγνωρισθὲν αὐτοκέφαλον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, δηλ. ἡ ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου χειραφεσία αὐτῆς, κατὰ τὴν τροπολογίαν λέγω ταύτην, «ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀναγνωρίζει ἀρχιεπίσκοπον αὐτῆς τὸν οἰκουμενικὸν Πατριάρχην». Ἐκ τῆς λαμπρᾶς αὐτοῦ ἀγορεύσεως ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 31-7-1864 ἀξία ἰδιαιτέρας μνείας ἡ ἑξῆς κατακλεὶς αὐτοῦ. «Εἰς τὰ ζητήματα τῆς Ἐκκλησίας τὸ ἔθνος πρέπει νὰ παρίσταται πάντοτε ὁμόφωνον. Τότε μόνον θὰ ἀνατείλῃ τὸ μεγαλεῖον τοῦ ἔθνους, ὅταν αἱ ἀντιζηλίαι κατασβεσθοῦν... ὅταν δὲν διαφωνῶμεν κατὰ τὸν σεβασμὸν πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸν ὁποῖον ἔδειξαν πάντα τὰ Νομοθετικὰ σώματα τῆς Ἑλλάδος καὶ ὅλαι οἱ Συνελεύσεις».

Ἐπανερχόμεθα εἰς τὸ ζήτημα τῆς πρὸς τὸν Κωνστ. Οἰκονόμον ῥήξεως τοῦ Καλλιγᾶ, καρπὸς τῆς ὁποίας ὑπῆρξε μία εἰς ὕφος δριμὺ συντεταγμένη καὶ τῷ 1841 δημοσιευθεῖσα θεολογικὴ πραγματεία ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἀπάντησις εἰς τὴν ἀπὸ 25 Νοεμβρίου 1835 ἐπιστολιμαίαν διατριβὴν ὡς πρὸς τοὺς τρεῖς ἱερατικοὺς βαθμοὺς τῆς Ἐκκλησίας». Ἐν τῇ πραγματείᾳ ταύτῃ προσπαθεῖ νὰ ἀναιρέσῃ σχετικὴν διατριβὴν τοῦ Κ. Οἰκονόμου, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐκεῖνος δὲν ὑπερημύνετο μόνον τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος καὶ τῶν τοῦτο στηριζόντων *Ἀποστολικῶν*, λεγομένων, *κανόνων*, ἀλλ᾿ ἐπετίθετο καὶ κατὰ τῶν προσηλυτιστικῶν ἐνεργειῶν τῶν ξένων προπαγανδῶν, ὡς καὶ κατὰ τῆς χειραφεσίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἄνευ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. Ἐν τῇ ἀπροκλήτῳ ταύτῃ «Ἀπαντήσει» ὁ Καλλιγᾶς, ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ ἀναπτυχθέντος ἐκ τῆς σχετικῆς συζητήσεως πείσματος, ὑποστηρίζει τὴν προτεσταντικὴν γνώμην, ὅτι ὁ ἐπισκοπικὸς βαθμὸς καὶ ἐν γένει ἡ διάκρισις τῶν τριῶν ἱερατικῶν βαθμῶν δὲν στηρίζεται ἐπὶ τῆς Ἁγ. Γραφῆς καὶ ἦτο ἀνύπαρκτος κατὰ τὴν ἀποστολικὴν ἐποχήν, δημιουργηθεὶς βραδύτερον, καταλήγει δ᾿ εὐσχήμως μὲ τὴν διακήρυξιν τῆς γενικῆς ἱερωσύνης κατὰ τρόπον προτεσταντίζοντα.

Φιλοπροτεσταντικὰ φρονήματα ἐξεδήλωσεν ὁ Καλλιγᾶς καὶ τῷ 1864 ἐν τῇ ἀγορεύσει του περὶ ἀναιρέσεως κατὰ τοῦ βουλεύματος τῶν ἐν Ἀθήναις Ἐφετῶν ἐναντίον τοῦ Ἀμερικανοῦ ἱεραποστόλου *Ἰωνᾶ Κίγκ*[1] ἐνώπιον τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ὁ ἐν λόγῳ προπαγανδιστὴς ἱεραπόστολος εἶχε καταδικασθῇ ὑπὸ τῶν ἐν Ἀθήναις Ἐφετῶν ἐπὶ προσηλυτισμῷ κλπ. καὶ ὁ Καλλιγᾶς ἀπέκρουσε διὰ μακρῶν τὴν κατηγορίαν ταύτην, εἰσερχόμενος καὶ πάλιν εἰς ἀτυχῆ θεολογικὴν συζήτησιν πρὸς ὑποστήριξιν τῆς ἀθωότητος τοῦ Κίγκ. (Μελέται καὶ Λόγοι Α´ 464 ἑξ.).

1. Βλ. ***Α. Δ. Κυριακοῦ*** Ἐκκλησιαστ. Ἱστορία Γ´ (β´ ἔκδ.) σελ. 176.

Ἀλλὰ θὰ ἠδίκει τὸν ἀείμνηστον ἄνδρα ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος, παρασυρόμενος ἀπὸ τοιαύτην ἀτυχῆ (καί ἂς μοὶ ἐπιτραπῆ νὰ προσθέσω, καὶ ἀναρμόδιον) συμμετοχήν του εἰς πεισματώδεις θεολογικὰς συζητήσεις, συμμετοχὴν μαρτυροῦσαν ἄλλως περὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ διαφέροντος αὐτοῦ, θὰ ἔσπευδε νὰ διακηρύξῃ, ὅτι ὁ Καλλιγᾶς δὲν ἐνεφορεῖτο ἀπὸ εὐλάβειαν καὶ ἀγάπην πρὸς τὴν μητέρα Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, αἰσθήματα τὰ ὁποῖα ἐπανειλημμένως ἀπέδειξεν ὁ ἀνήρ, μάλιστα ἀπὸ τῆς ὡριμωτέρας του ἡλικίας καὶ ἐφεξῆς. Τοιαῦτα αἰσθήματα π. χ. προδίδει, ἐκτὸς τῆς μνημονευθείσης μονογραφίας «περὶ τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως», καὶ ἡ λαμπρὰ ἱστορική του μονογραφία «περὶ τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ συνόδου», ἡ περιληφθεῖσα εἰς τὸν ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ Καλλιγᾶ δημοσιευθέντα τόμον ὑπὸ τὸν τίτλον «Μελέται καὶ Λόγοι» (1882). Οὗτος ἐν τῷ προλόγῳ τοῦ τόμου τούτου καταφέρεται κατὰ τῶν Παλαιολόγων, οἱ ὁποῖοι, ὡς παρατηρεῖ ἐπὶ λέξει, «δίκην ἐπαίτου περισαίνοντες τὰς εὐρωπαϊκὰς αὐλάς, προσήνεγκον ὁλοκαυτώματα τὰ ἱερὰ καὶ τὰ ὅσια, ὅπως ἐκλιπαρήσωσιν ἀρωγὴν πρὸς διάσωσιν τοῦ καταδυομένου σκάφους τῆς Πολιτείας». Τοῦτο δὲ ἀποτελεῖ καὶ τὴν διήκουσαν ἔννοιαν δι᾽ ὅλης τῆς μονογραφίας ταύτης, τὴν ὁποίαν διέπει μένος ἀντιπαπικὸν καὶ πνεῦμα ἀφοσιώσεως πρὸς τὴν μητέρα Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Καὶ παρ᾽ ὅλον μὲν τὸ ἀντιπαπικόν του πνεῦμα, ἐκφράζεται μετὰ θαυμασμοῦ πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ προσχωρήσαντος εἰς τὸν Παπισμὸν Ἕλληνος ἱεράρχου καὶ μετέπειτα Καρδιναλίου Βησσαρίωνος, τοῦ ὁποίου ἐκτιμᾷ δεόντως τὰς ἐκπολιτιστικὰς ὑπηρεσίας. Ὡς ῥιζικὴν δ᾽ αἰτίαν τῆς διαστάσεως καὶ τῆς ἀποτυχίας τῆς ἑνώσεως μεταξὺ Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Ἐκκλησίας, τὴν ὁποίαν ἐπεδίωκεν ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος, θεωρεῖ ὁ Καλλιγᾶς «τὴν ἀξίωσιν τοῦ Πάπα, ὅτι αὐτὸς εἶναι ἡ κεφαλὴ ἁπάσης τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοποτηρητὴς τοῦ Κυρίου» (ἔ. ἀ. σ. 178). Καὶ τὸ συμπέρασμα τῆς ὅλης μελέτης του εἶναι ἡ ἑξῆς νηφάλιος καὶ ὀρθὴ διαπίστωσις τοῦ σοφοῦ ἀνδρός. «Ὅπως ἔχει ἡ ἱστορία, ἀνενδοιάστως δυνάμεθα νὰ παραδεχθῶμεν, ὅτι οὐδὲν ἢ ἐλάχιστον συνετελεῖτο διὰ τῆς ἐπιτυχίας τῆς ἑνώσεως πρὸς ἀποσόβησιν τοῦ ὀλέθρου... Ἡ Δύσις δὲν ἦτο εἰς κατάστασιν νὰ θέσῃ φραγμὸν εἰς τὸν ἀκράτητον ῥοῦν τοῦ εἰσβαλόντος ἐξ Ἀσίας Μωαμεθανισμοῦ» (ἔ. ἀ. σ. 179). Καὶ κατωτέρω· «ἡ Ρώμη δὲν ἔπαυσεν, οὐδὲ θέλει παύσει ἐργαζομένη ὑπὲρ τῆς ἑνώσεως, ἀλλὰ κύριον ἔχουσα πάντοτε σκοπὸν τὴν ὑπερτάτην ἐξουσίαν τοῦ Πάπα, ἠδυνήθη μόνον νὰ προσελκύσῃ κοινότητας περιωρισμένας, ὡς τὴν τῶν Ἀρμενίων, Μαρωνιτῶν, Ἰακωβιτῶν κλπ» (ἔ. ἀ. σ. 180). Διὰ νὰ ἐκτιμηθῇ δὲ κάλλιον ἡ σημασία τῶν τοιούτων κρίσεων τοῦ Καλλιγᾶ, ὡς κριτηρίου τῶν αἰσθημάτων του πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἀρκεῖ νὰ συγκριθῶσιν αὗται πρὸς τὰς σχετικὰς κρίσεις μεταγενεστέρων καὶ δὴ καὶ συγχρόνων Ἑλλήνων λογίων, δυσμενῶς ἐξ ἐθνικῆς ἐπόψεως κρινόντων τὴν στάσιν

ἐκείνην τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας[1].

Ἐκ σεβασμοῦ πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν ἐκδηλοῖ ἐν τῷ Α´ τόμῳ τοῦ Ρωμαϊκοῦ Δικαίου τὴν δυσμένειάν του ἐναντίον τῶν εἰκονοκλαστῶν αὐτοκρατόρων διότι, ὅπως παρατηρεῖ, «διὰ τοῦ τρόμου καὶ δι᾿ ἀπηνῶν καταδιώξεων ἐπεχείρησαν νὰ μετατρέψωσι τὸ θρησκευτικὸν φρόνημα κατὰ τῆς στενοτέρας αὐτῶν δόξας καὶ ὡς ἐκ τούτου οὐδὲν ἐσεβάσθησαν ἐκ τοῦ παρελθόντος» (γ´ ἔκδ. σελ. 31). Ἐπίσης σεβασμὸν πρὸς τὴν μητέρα Ἐκκλησίαν ἐκδηλοῖ ὁ Π. Καλλιγᾶς ἐπιτιθέμενος ἐναντίον τῶν νεωτέρων λογίων, «οἱ ὁποῖοι μιμοῦνται τὰ πλέον ἀπομεμακρυσμένα παραδείγματα, τὰ πλέον ξένα εἰς τὸ ἔθνος», καὶ ἀποπειρῶνται τὴν ἀμελέτητον καὶ ἀψυχολόγητον ἐφαρμογὴν εἰς τὴν Ἑλλάδα ἰδεῶν εὐρωπαϊκῶν ξένων πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ψυχήν.

Τὸ διαφέρον ὅμως τοῦ Π. Καλλιγᾶ ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς μορφώσεως τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ ἀπεδείχθη μάλιστα διὰ τῆν ἀναμείξεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀξιόλογον τῆς ἐποχῆς του θρησκευτικὴν κίνησιν τῆς λεγομένης «*Συνάξεως τῶν πρεσβυτέρων*»,[2] δηλ. συλλόγου τῶν ἐγγάμων ἱερέων, ὁ ὁποῖος ἱδρυθεὶς τῷ 1870 ἐν Ἀθήναις ἐπεδίωκε α´) τὴν «καθίδρυσιν Κυριακῶν (δηλ. Κατηχητικῶν ὅπως τὰ ὀνομάζομεν σήμερον) σχολείων πρὸς χριστιανικὴν ἐκπαίδευσιν τῶν παίδων» καὶ β´) τὴν βελτίωσιν τοῦ κοσμικοῦ κλήρου. Τοιοῦτον ἐπιδιώκων ὁ σύλλογος ἐκεῖνος σκοπόν, ἀπέκτησεν ἀμέσως τὴν συμπάθειαν τῆς ἀθηναϊκῆς κοινωνίας, τῆς ὁποίας πολλὰ ἔγκριτα μέλη ἐνεγράφησαν εἰς αὐτὸν ὡς μέλη ἐπίτιμα, ἐν οἷς καὶ ὁ Καλλιγᾶς. Ἀλλ᾿ ἐνῶ κατ᾿ ἀρχὰς ἡ ἐν λόγῳ «Σύναξις τῶν πρεσβυτέρων» εἶχε τὴν ὑποστήριξιν τοῦ τότε Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Θεοφίλου, μὲ τὴν

---

1. Βλέπε πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ ***Ἀλεξ. Ν. Διομήδους*** Βυζαντινὰς Μελέτας Α´ (1942), ἔνθα ἐπικρίνεται ὁ Καλλιγᾶς διότι «δὲν προσπαθεῖ οὔτε τὴν ψυχολογίαν τῶν ἀνθρώπων τοῦ Βυζαντίου νὰ ζωγραφίσῃ οὔτε νὰ ἐμβαθύνῃ εἰς φιλοδόξους καὶ ἐγωϊστικὰς ῥοπὰς τῶν πρωτεργατῶν τῆς πολιτικῆς ἐκείνης» (σελ. 357). Κατὰ τὸν Διομήδην «τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα τῆς ἐν Φλωρεντίᾳ Συνόδου, ὁσονδήποτε θεολογικῆς φύσεως καὶ ἂν ἦτο, εἶχεν οὐσιαστικῶς πολιτικὸν χαρακτῆρα» (σ. 356) καὶ «δεξιὰ ἐκμετάλλευσις τῶν συγχρόνων διεθνῶν συνδυασμῶν θὰ ἠσφάλιζεν ὑπὲρ τοῦ Βυζαντίου τὴν βοήθειαν διὰ νὰ ἀποκρουσθῇ ἀποτελεσματικῶς ἡ ὁσημέραι φοβερώτερον ἀναπτυσσομένη κατὰ τῆς αὐτοκρατορίας ἀπειλή» (σ. 353). Καίτοι ὅμως ὁμιλεῖ περὶ ἐπικρατουσῶν τότε «ἀνισορρόπων ψυχικῶν διαθέσεων ἀγουσῶν εἰς ὑπερτροφικὴν ἐπέκτασιν τῆς ἰσχύος καὶ τῆς ἐπιρροῆς τῆς Ἐκκλησίας», οὐχ ἧττον ὅμως ἀναγνωρίζει ὅτι «ἡ Ὀρθοδοξία ἀπέβη τότε ὁ μόνος συνεκτικὸς δεσμὸς τῶν ἀνθρώπων» (σ. 354). Πόσον δίκαιον εἶχεν ὁπωσδήποτε ὁ Dilthey παρατηρῶν «Ist das interesse eingeschränkt, so ist auch das Verständnis (τ. ἔ. ὅσον περιορίζεται τὸ διαφέρον, περιορίζεται καὶ ἡ κατανόησις»! Καὶ πόσον περισσοτέραν κατανόησιν τοῦ δικαίου τῶν ἀντιπάλων τῶν Παλαιολόγων εἶχεν αὐτὸς ὁ ἑτερόδοξος Norden ἐν τῷ ἔργῳ του «Papstum und Byzanz» (1903).

2. ***Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου,*** Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, 1928 (σελ. 84 ἑξ.).

βοήθειαν τῆς ὁποίας ἀνέπτυξε ζωηρὰν καὶ θαυμαστὴν διὰ τὴν τότε ἐποχὴν δρᾶσιν, ἱδρύσασα κυριακὰ σχολεῖα πρῶτον ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγ. Εἰρήνης, ἔπειτα δὲ καὶ ἐν ἄλλοις ναοῖς τῆς πρωτευούσης καὶ τοῦ Πειραιῶς καὶ τῶν περιχώρων ἀκόμη, ὅπου ὑπῆρχον ἔγγαμοι ἐφημέριοι, ἔπειτα ὅμως ἐξ εὐνοήτου ἀντιδράσεως τῶν ἀγάμων ἐφημερίων παρασυρθεὶς ὁ γέρων Μητροπολίτης διέταξε τὴν διάλυσιν αὐτῆς. Ἡ πρᾶξις αὕτη προεκάλεσε ζωηρὰν συγκίνησιν παρὰ τῇ ἀθηναϊκῇ κοινωνίᾳ, τὰ δὲ λαϊκὰ ἐπίτιμα μέλη τοῦ διαλυθέντος συλλόγου συνεδριάσαντα ἐν τῷ ξενοδοχείῳ τῆς Μεγ. Βρεττανίας τὴν 7/3/1871 ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ προέβησαν μετὰ μακρὰν συζήτησιν εἰς τὸν καταρτισμὸν ἐπιτροπείας πρὸς συνεννόησιν μετὰ τοῦ Μητροπολίτου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἐπιτροπεία αὕτη δὲν κατώρθωσε νὰ μεταπείσῃ τὸν Μητροπολίτην, συνεκροτήθη τὴν 30/3/71 δευτέρα συνεδρία τῶν λαϊκῶν μελῶν τοῦ συλλόγου ἐκείνου, ἐν τῷ αὐτῷ τόπῳ, ὑπὸ τὴν προεδρίαν πάλιν τοῦ Καλλιγᾶ, καθ' ἣν συνεδρίαν προεκλήθη νέα συζήτησις μακρὰ ἐπὶ τοῦ ἀναφυέντος ζητήματος καὶ ἐπὶ τῆς καταστάσεως ἐν γένει τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἀπεφασίσθη ἡ συνέχισις τῶν ἐνεργειῶν παρὰ τῇ Κυβερνήσει, αἱ ὁποῖαι ὅμως ἐνέργειαι ἐναυάγησαν πρὸ τῆς ἐπιμονῆς τοῦ Μητροπολίτου. Τὸ ναυάγιον τῆς ὡραίας ἐκείνης προσπαθείας, εἰς τὴν ὁποίαν τόσον σπουδαῖον καὶ τόσον χαρακτηριστικὸν μέρος διεδραμάτισεν ὁ ἀείμνηστος Καλλιγᾶς, ἐξηγεῖται ἐκ τῶν ἠθῶν καὶ ἐθίμων καὶ τῶν ἀντιλήψεων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, ἡ ὁποία δὲν παρεῖχεν ἔδαφος γόνιμον διὰ τὴν εὐδοκίμησιν τοιούτων προσπαθειῶν. Ἔπρεπε νὰ παρέλθωσι 45 ὅλα ἔτη διὰ νὰ ἀναζήσῃ καὶ ἄλλα δώδεκα ἔτη ἵνα παγιωθῇ ἐν τῇ χώρᾳ ἡμῶν ὁ σωτήριος θεσμὸς τῶν κυριακῶν, ἢ ὅπως ὀνομάζονται σήμερον, προσφυέστερον, τῶν κατηχητικῶν σχολείων, καὶ θὰ χρειασθῶσιν, ὡς φαίνεται, καὶ ἄλλα πολλὰ ἔτη, ἵνα ὁλοκληρωθῇ ὁ ἕτερος σκοπὸς τῆς «Συνάξεως τῶν πρεσβυτέρων», τ. ἔ. ἡ βελτίωσις τῆς θέσεως τοῦ ἐφημεριακοῦ κλήρου, τοῦ ὁποίου ὑπέρμαχος ἐκηρύχθη ὁ Καλλιγᾶς καὶ ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Βουλῆς, περὶ τοῦ ὁποίου ἔγραψεν ὅτι «ὁ μὲν κατώτερος κλῆρος μεριμνᾷ περὶ τοῦ ζῆν, ὁ δὲ ἀνώτερος περὶ τοῦ εὖ ζῆν» (Σκέψεις περὶ ἐκλογικοῦ νόμου).

Χαρακτηριστικὴ ἐπίσης τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ διαφέροντος τοῦ Καλλιγᾶ εἶναι ἡ κατανόησις, τὴν ὁποίαν δεικνύει περὶ τοῦ ἔργου τοῦ ἱεροκήρυκος. «Ὁ ἱεροκήρυξ» λέγει, «εἶναι ὁ ἄνθρωπος τοῦ λαοῦ καὶ ὀφείλει νὰ ὁμιλήσῃ τὴν γλῶσσάν του, ἀκολουθῶν τὰς ἐννοίας του καὶ τὰ κινήματα τὰς καρδίας του, ἂν θέλῃ νὰ ἐνσπείρῃ εἰς ὅλας τὰς ψυχὰς τὴν θείαν ἀλήθειαν, ὥστε ἕκαστος νὰ δοκιμάσῃ τὴν ἐπιρροὴν τῆς ἐν ἑαυτῷ». Ἀρκούμεθα δὲ μόνον εἰς ταῦτα ἵνα μὴ ἐπὶ πλεῖον μηκύνωμεν τὸν λόγον.

***

Προσεπαθήσαμεν μὲ πᾶσαν δυνατὴν συντομίαν νὰ δώσωμεν εἰκόνα τινὰ

τοῦ Παύλου Καλλιγᾶ ἀπὸ τῆς χριστιανικῆς του πλευρᾶς, ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων ἐκδηλώσεων τῶν χριστιανικῶν αὐτοῦ φρονημούντων καὶ τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ του διαφέροντος. Αἱ δὲ ἐκδηλώσεις αὗται εἶναι ἀρκεταί, ὥστε νὰ δικαιολογηθῇ ἐκεῖνος, ὁ ὁποῖος ἤθελε κατατάξει τὸν Καλλιγᾶν εἰς τὴν χορείαν τῶν συνειδητῶν χριστιανῶν ἐπιστημόνων τῆς πατρίδος ἡμῶν κατὰ τὴν παρελθοῦσαν ἑκατονταετηρίδα, καὶ δὴ εἰς τὴν πλειάδα τῶν εὐσεβῶν τοῦ ἔθνους ἡμῶν νομοδιδασκάλων, παραπλεύρως τοῦ Π. Βραΐλα Ἀρμένη καὶ τοῦ Ἰωάννου Σκαλτσούνη. Αἱ χριστιανικαὶ δὲ ἐκδηλώσεις τῶν ἀνδρῶν τούτων καὶ ἄλλων εὐσεβῶν καὶ ἐπιφανῶν συγχρόνων Ἑλλήνων ἐπιστημόνων ἀποτελοῦσι πολύτιμον πνευματικὴν κληρονομίαν, ἀπὸ τὴν ὁποίαν θὰ ἔχῃ νὰ ἐμπνευσθῇ καὶ ἡ σύγχρονος γενεὰ ὄχι μόνον τῶν νομικῶν καὶ πολιτικῶν, ἀλλὰ καὶ αὐτῶν τῶν πνευματικῶν τοῦ ἔθνους ἡμῶν ἡγετῶν, εἰς οὓς ἐπεφυλάχθη τὸ ἐπίμοχθον ὅσον καὶ ὑψηλὸν ἔργον τῆς παμμεροῦς ἀνασυγκροτήσεως τῆς ἐκ τοῦ πυρὸς καὶ τοῦ σιδήρου προερχομένης νέας ἑλληνικῆς κοινωνίας, ἀνασυγκροτήσεως πρὸ παντὸς πνευματικῆς καὶ ἠθικῆς, ἀνασυγκροτήσεως ἀκατανοήτου ἄνευ τοῦ θεμελίου τῶν χριστιανικῶν ἰδανικῶν.

Βιβλιογραφία. Ἡ πληρεστέρα βιογραφία τοῦ Π. Καλλιγᾶ ὀφείλεται εἰς τὸν Ἀλκ. Κρασσᾶν προλογίζοντα τὴν ὑπὸ τοῦ Γ. Π. Καλλιγᾶ γενομένην ἔκδοσιν διτόμου συλλογῆς τῶν ἔργων τοῦ πατρός του ὑπὸ τὸν τίτλον «Μελέται νομικαί, πολιτικαί, φιλολογικαὶ κλπ» (1899).

Δημ. Α. Δημητριάδου, Ἀπάνθισμα βιογραφικὸν τῶν ἀπὸ τῆς συστάσεως τοῦ ἑλληνικοῦ Πανεπιστημίου ἐκλιπόντων τὸν βίον καθηγητῶν αὐτοῦ (1916), ἔνθα καὶ πλήρης βιβλιογραφία.

Κ. Καιροφύλλα, Παῦλος Καλλιγᾶς. Ἡ ζωὴ καὶ τὸ ἔργον του, (1937).

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΜΕΓΑΛΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ *

(Συνέχεια τῆς εὐχῆς)

Σήμερον ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐν εἴδει περιστερᾶς τοῖς ὕδασιν ἐπεφοίτησε. Σήμερον ὁ ἄδυτος Ἥλιος ἀνέτειλε καὶ ὁ κόσμος τῷ φωτὶ Κυρίου καταυγάζεται. Σήμερον ἡ σελήνη λαμπραῖς ταῖς ἀκτῖσι τῷ κόσμῳ συνεκλαμπρύνεται. Σήμερον οἱ φωτοειδεῖς ἀστέρες τῇ φαιδρότητι τῆς λάμψεως τὴν οἰκουμένην καλλωπίζουσι. Σήμερον αἱ
Ἡσ. με 2 νεφέλαι ὑετὸν δικαιοσύνης τῇ ἀνθρωπότητι οὐρανόθεν δροσίζουσι. Σήμερον ὁ ἄκτιστος ὑπὸ τοῦ ἰδίου πλάσματος βουλῇ χειροθετεῖται. Σήμερον ὁ προφήτης καὶ πρόδρομος τῷ δεσπότῃ προσέρχεται, ἀλλὰ τρόμῳ παρίσταται ὁρῶν Θεοῦ πρὸς ἡμᾶς συγκατάβασιν. Σήμερον τὰ τοῦ Ἰορδάνου νάματα εἰς ἰάματα μεταποιεῖται τῇ

Σήμερον ὁ οὐρανὸς ἀγλαϊζόμενος γνῶσιν τῇ γῇ ἐπομβρίζει. Σήμερον ὁ ἥλιος ἄδυτος καὶ ὁ κόσμος τῷ φωτὶ καταυγάζεται...λαμπραῖς ἀκτῖσι. ,.συνλαμπρύνεται...ἀστέρες τὴν οἰκουμένην ...τῇ ἀνθρωπότητι γνωρίζουσι. Σήμερον τὰ συστήματα νῶτα ὑποστρωννύουσι τοῖς ἴχνεσι τοῦ δεσπότου. Σήμερον ὁ ἀόρατος ὁρᾶται ἵνα ἡμῖν ἐμφανίσει ἑαυτόν. Σήμερον ὁ ἄκτιστος ὑπὸ τοῦ ἰδίου κτίσματος βουλήσει χειροθετεῖται. Σήμερον ὁ ἀκλινὴς τῷ ἰδίῳ δούλῳ ὑποκλίνας αὐχένα τὸν ἑαυτοῦ, ἵνα ἡμᾶς ἐκ δουλείας ἐλευθερώσῃ. Σήμερον ἐκ σκότους ἀπηλ-

---

Δ...«ὕδασιν ἐπιφοιτᾷ. Σήμερον ὁ ἥλ. ἄδυτος γίνεται καὶ ὁ....λαμπραῖς ἀκτῖσι... συνεκλάμπεται....τῇ φαιδρότητι τὴν οἰκουμ... ὁ ἄκτιστος ἰδίῳ κτίσματι βουλήσει χειροθετεῖται. Σήμερον ὁ δεσπότης ὑπὸ τοῦ δούλου βαπτίζεται. Σήμερον αἱ πηγαὶ τῶν ὑδάτων ἡγιάσθησαν Χριστοῦ ἐπιφανέντος ἐν δόξῃ ἐν Ἰορδάνῃ ποταμῷ. Σήμερον ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω. Σήμερον τὰ Ἰορδάνεια νάματα ἰάματα...»

Κ «...πνεύματος τοῖς ὕδασι τούτοις ἐπιφαίνεται. Σήμερον ὁ οὐρανὸς ἀγαλλώμενος δρόσον τῇ γῇ ἀπομυρίζει. Σήμερον ὁ ἥλ. ἄδ. γίνεται καὶ...φωτὶ καταυγ...τῇ ὡραιότητι αὐτῶν τὴν οἰκουμ. καλλωπ....δικαιοσύνης οὐρανόθεν τοῖς ἀνθρώποις δροσίζ. Σήμερον τὰ συστήματα τῶν ὑδάτων ἡγιάσθησαν Χριστοῦ ἐπιφ. Σήμερον ὁ ἀόρατος ὁρᾶται, ἵνα ἡμᾶς ἐμφανῆ ἑαυτῷ ποιήσει. Σήμερον ὁ κτίστης ὑπὸ τοῦ ἰδ. κτίσμ. βουλήσει χειροθ...δεσπότῃ παρίσταται ὁρῶν...».

Λ «...ὕδασιν ἐπιφαίνεται. Σήμερον ὁ οὐρανὸς ἀγαλλόμενος δρόσον τῇ γῇ ἐπομβρίζων. Σήμερον ὁ ἄδυτος ἥλιος ὁρᾶται καὶ ὁ κόσμος φωτὶ καταυγ....ἀκτῖσι τὴν οἰκουμένην καταφαιδρύνει...τῇ ἑαυτῶν φαιδρότητι τὴν οἰκουμ....δικαιοσύνης οὐρανόθ. τοῖς ἀνθρώποις δροσίζουσι. Σήμερον τὰ συστήματα τῶν ὑδάτων νῶτα ὑποστρωννύουσι τοῖς ἴχνεσι τοῦ δεσπότου...»

Σήμερον ὁ προφήτης πρὸς τὸν δημιουργὸν προσέρχεται, ἀλλὰ φόβῳ παρίσταται ὁρῶν Θεοῦ συγκατάβασιν. Καὶ ὁ δεσπότης πρὸς τὸ βάπτισμα ἐπείγεται, ἵνα ἀναβιβάσῃ εἰς ὕψος τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων. Καὶ ὁ κλίνας τοὺς οὐρανοὺς καὶ ποιῶν θαλάσσας ὡς ἀμνὸς τῷ προδρόμῳ παρίσταται. Σήμερον μαρτυρεῖ πατρῴα φωνὴ τὸν βαπτιζόμενον λέγουσα· Οὗτός ἐστιν ὁ Υἱός μου ὁ

---

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου Τόμου σελ. 559.

τοῦ Κυρίου παρουσίᾳ. Σήμερον ρείθροις μυστικοῖς πᾶσα ἡ κτίσις ἀρδεύεται. Σήμερον τὰ τῶν ἀνθρώπων πταίσματα τοῖς ὕδασι τοῦ Ἰορδάνου ἀπαλείφονται. Σήμερον ὁ παράδεισος ἠνέῳκται τοῖς ἀνθρώποις, καὶ ὁ τῆς δικαιοσύνης Ἥλιος καταυγάζει ἡμῖν. Σήμερον τὸ πικρὸν ὕδωρ, τὸ ἐπὶ Μωϋσέως, τῷ λαῷ εἰς γλυκύτητα μεταποιεῖται τῇ τοῦ Κυρίου παρουσίᾳ. Σήμερον τοῦ παλαιοῦ θρήνου ἀπηλλάγημεν καὶ ὡς νέος Ἰσραὴλ διεσώθημεν. Σήμερον τοῦ σκότους ἐλυτρώθημεν καὶ τῷ φωτὶ τῆς θεογνωσίας καταυγαζόμεθα. Σήμερον ἡ ἀχλὺς τοῦ κόσμου καθαίρεται τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν.

Μαλαχ. δ 2
Ἐξοδ. ιε 24

λάγημεν καὶ τῷ φωτὶ τῆς θευγνωσίας καταυγαζόμεθα. Σήμερον ἡμῖν ὁ δεσπότης διὰ τῆς παλιγγενεσίας τῆς εἰκόνος ἀναμορφοῖ τὸ ἀρχέτυπον. Σήμερον ρείθροις μυροπνεύστοις πᾶσα ἡ κτίσις ἀρδεύεται. Σήμερον τὰ τῶν ἀνθρώπων πταίσματα ἐν ρείθροις Ἰορδάνου ἀπαλείφονται. Σήμερον τὰ ἅλμυρὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης γλυκέα μεταβλήσκονται τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ

Ὁ α̅ εὐθὺς μετὰ τὸ πέρας τῆς εὐχῆς Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ...ἐπισυνάπτει ὡς ἀκολούθως «...εἰς δόξαν τοῦ παναγίου καὶ προσκυνητοῦ σου ὀνόματος νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ἀμήν. Δοξάζομέν σε δέσποτα πανάγαθε, πανάγιε, παντοκράτορ, προαιώνιε βασιλεῦ ἅγιε. Σήμερον γὰρ ὁ τῆς ἑορτῆς ἐπέστη καιρὸς καὶ ἄγγελοι...συνεορτάζουσι καὶ χορὸς ἁγίων πλησιάζει ἡμῖν. Σήμερον ἡ χάρις τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἁγιάζων τοῖς ὕδασιν ἐπιφύεται. Σήμερον ὁ οὐρανὸς ἀγλαϊζόμενος δρόσῳ τὴν γῆν ἀπομυρίζει. Σήμερον ὁ ἥλιος ἄδυτον γίνεται καὶ ὁ κόσμος φωτὶ καταυγάζει. Σήμερον ἡ σελήνη...Σήμερον οἱ φωτοειδεῖς...τῇ φαιδρότητι τὴν οἰκουμένην καλλωπίζεται. Σήμερον αἱ νεφέλαι...δροσίζουσι. Σήμερον τὰ συστήματα τῶν ὑδάτων νῶτα ὑποστρώνουσι τοῖς ἴχνεσι τοῦ ἰδίου δεσπότου. Σήμερον ὁ ἄναρχος ὁρᾶται, ἵνα ἡμᾶς γνωστοὺς ἑαυτῷ ποιήσῃ. Σήμερον ὁ ἄκτιστος ὑπὸ τοῦ ἰδίου κτίσματος βουλήσει χειροθετεῖται. Σήμερον ὁ ἀκλινὴς τῷ ἰδίῳ δούλῳ ὑποκλίνεται, ἵνα ἡμᾶς ἐκ δουλείας τοῦ ἐχθροῦ ἐλευθερώσῃ. Σήμερον τὰ Ἰορδάνια ρεῖθρα τοῖς ἀνθρώποις ἀναφέρεται. Σήμερον ρείθροις θεοπνεύστοις πᾶσα ἡ κτίσις ἀρδεύεται. Σήμερον τὰ τῶν ἀνθρώπων πταίσματα τοῖς ὕδασι τοῦ Ἰορδάνου ἀπαλείφονται. Σήμερον τὰ ἅλμυρὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης εἰς γλυκύτητα μεταποιῆσαι τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Σήμερον τοῦ παλαιοῦ...τοῦ σκότους ἐλευθερούμεθα καὶ τῷ φωτί...κόσμου καθήρηται τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Σήμερον ἡ πλάνη...ὁδὸς ἡμῖν σωτηρίας αὐγάζεται τῇ τοῦ δεσπ. ἐπελεύσει...τοῖς κάτω συνομιλεῖ καὶ τὰ κάτω συνεορτάζει...πανήγυρις τῶν ὀρθοδόξων πνευματικὴ ἐξαστράπτει. Σήμερον ἡ γῆ...καὶ πᾶς ὁ κόσμος εὐφροσύνης πληροῦται. Σήμερον πᾶσα ἡ κτίσις ὑμνεῖ τὸν ἑαυτῆς δεσπότην. Εἴδοσάν σε...θεασάμενος τὰς δυνάμεις τῶν οὐρανῶν ἐν γῇ συνλειτουργγούντας. Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω θεασάμενος τὸ πῦρ...κατερχόμενον ἐπ' αὐτόν. Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω θεασάμενος τῇ παλάμῃ τοῦ δούλου ἐπὶ τῆς ἀχράντου κορυφῆς τοῦ δεσπότου χειροθετούμενος. Ἰορδάνης...ἀκούσας φωνῆς μαρτυρούσης καὶ λεγούσης Οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητὸς ἐν ᾧ ηὐδόκησα. Ἰορδάνης...ὀπίσω καὶ ὄρη ἐσκίρ-

---

ἀγαπητός, ἐν ᾧ ηὐδόκησα. Καὶ πᾶσα κτίσις ὑμνεῖ τὸν ἑαυτῆς δεσπότην κράζουσα· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου. Διὸ καὶ ἡμεῖς δοξάζομέν σε, δέσποτα φιλάνθρωπε. Ἐν γὰρ τῇ προλαβούσῃ ἑορτῇ νήπιόν σε εἴδομεν ὄντα· ἐν δὲ τῇ νῦν ταύτῃ τέλειόν σε ὁρῶμεν, ὡς ἐκ τελείου Θεοῦ τέλειον Θεὸν ἐπιφανέντα ἡμῖν καὶ τελειώσαντα. Σήμερον γὰρ ὁ οὐρανὸς ἀγλαϊζόμενος δρόσον τῇ γῇ ἐπομβρίζει. Ἤδη γάρ ; ὁ ἀόρατος ὠράθη, ἵνα ἡμᾶς ἑαυτῷ

Σήμερον λαμπαδοφεγγεῖ πᾶσα ἡ κτίσις ἄνωθεν. Σήμερον ἡ πλάνη
Πραξ. ιϛ 17 κατήργηται καὶ ὁ δ ὸ ν ἡ μ ῖ ν σ ω τ η ρ ί α ς ἐ ρ γ ά ζ ε τ α ι ἡ τοῦ δεσπότου ἐπέλευσις. Σήμερον τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνεορτάζει καὶ τὰ κάτω τοῖς ἄνω συνομιλεῖ. Σήμερον ἡ ἱερὰ καὶ μεγαλόφωνος τῶν ὀρθοδόξων πανήγυρις ἀγάλλεται. Σήμερον ὁ δεσπότης πρὸς τὸ βά-

---

ἰδίου δεσπότου. Σήμερον παράδεισος ἠνέῳκται τοῖς ἀνθρώποις καὶ δίκαιοι συναυλίζονται ἡμῖν. Σήμερον τοῦ παλαιοῦ θρήνους ἀπηλλάγημεν...διεσώθημεν. Σήμερον τὰ παλαιὰ ῥάκη τῆς ἁμαρτίας ἀποθέμενοι καὶ τῆς ἀφθαρσίας χιτῶνας ἐνδυσάμεθα. Σήμερον ἡ ἱερὰ καὶ μεγαλόφωνος, ἡ τῶν ὀρθοδόξων πανήγυρις. Σήμερον βασιλείαν ἐξ οὐρανῶν ἐξ ὕψους ἐλάβομεν καὶ τῆς βασιλείας αὐτοῦ τοῦ Κυρίου τέλος οὐκ ἔστιν. Μεθ' ὧν εὐχαρίστως βοῶμέν σοι Μέγας εἶ Κύριε... Β

τησαν καὶ νεφέλαι φωνὴν ἔδωκαν θαυμάζουσι τὸ παραγενόμενον φῶς ἐκ φωτὸς Θεοῦ ἀληθινοῦ δεσπότου πανήγυριν. Σήμερον ἐν τῷ Ἰορδάνῃ αὐτὸς τὸν τῆς παρακοῆς θάνατον καὶ τὸ τῆς πλάνης κέντρον καὶ τὸν τοῦ νόμου σύνδεσμον ἐν τῷ Ἰορδάνῃ βυθίσας καὶ βάπτισμα μετανοίας τῷ κόσμῳ δωρησάμενος· διὰ τοῦτο φόβῳ καὶ τρόμῳ βοῶ καὶ λέγω Τριὰς ἄκτιστε, ὁμοούσιε, ἄναρχε, παντοδύναμε, παντεπίσκοπε, ἀόρατε...ἀγαθότητος...ὃ φωτίζει,..ἔκλαμψον κἀμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ ἀναξίῳ...ἀνυμνήσω τολμήσας τὴν ἄμετρόν σου εὐεργεσίαν...λαὸν καὶ μὴ δέσποτα τὰ πλημμελήματά μου κωλύσωσι...τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα. Καὶ νῦν, δέσποτα, ὑπεράγαθε συγχώρησόν μοι ἀκατακρίτως βοᾶν καὶ λέγειν· Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ.
Ὅθεν κἀγὼ ὁ ἀνάξιος δοῦλος φόβῳ καὶ τρόμῳ βοῶ καὶ λέγω· Μέγας εἶ...

Δ «...ἰάματα τοῖς ἀνθρώποις ἀναφαίνονται. Σήμερον ἡ θάλασσα ἰδοῦσα τὸν τῶν ὅλων δεσπότην ἔφυγε. Σήμερον τὰ ἁλμυρὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης εἰς γλυκύτητα μεταβλήσκονται τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Σήμερον τὰ ἄνω,..».

Κ «...ὁρῶν...παρουσίᾳ. Σήμερον τὰ τῶν ἀνθρώπων πταίσματα...καὶ δικαιοσύνης ἥλιος καταυγάζεται ἡμῖν. Σήμερον τὰ ἁλμυρὰ ὕδ. τῆς θαλάσ. εἰς γλυκύτ. μεταβλήσκονται τῇ τοῦ Κυρίου παρουσίᾳ. Σήμερον τὰ παλαιὰ ῥάκη τῆς ἁμαρτίας ἀπεκδυσάμενοι νέους χιτῶνας τῆς ἀφθαρσίας περιβαλλόμεθα. Σήμερον τὰ ἄνω...»,

Δ «...τοῖς ἴχνεσι τοῦ δεσπότου. Σήμερον ὁ ἀόρατος ὁρᾶται ἵνα ἐμφανὲς ποιήσῃ τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων. Σήμερον ὁ ἄκτιστος...κτίσματος βουλήσει χειροθ... πόθῳ προσέρχεται ἀλλὰ...Θεοῦ συγκατάβασιν...τὰ Ἰορδάνου...μεταπεποίηται...ῥύθροις μυροπνεύστοις πᾶσα...καὶ δικαιοσύνης ἥλιος...Σήμερον αἱ πηγαὶ τῶν ὑδάτων ἡγιάσθησαν Χριστοῦ ἐπιφανέντος ἐν Ἰορδ. ποταμῷ. Σήμερον τὸ πικρὸν...Μωϋσέως εἰς γλυκύτητα μεταπεποίηται. Σήμερον τὰ βλαβερὰ ὕδατα ἐπὶ Ἐλισσαιὲ ἅλατι θεραπεύονται. Σήμερον τοῦ παλαιοῦ θρήνου...καὶ νέος Ἰσραὴλ...ἀχλὺς τοῦ σκότους. . τοῦ Θεοῦ ἡμῶν».

Δ «..τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνομιλοῦσι καὶ τὰ κάτω τοῖς ἄνω συνεορτάζει. Σήμε-

---

γνωστούς ποιήσῃ. Σήμερον ὁ ἀκλινὴς τῷ ἰδίῳ δούλῳ ἑαυτὸν ὑποκλίνει, ἵνα ἡμᾶς ἀνορθώσῃ κάτω κειμένους. Σήμερον τὰ Ἰορδάνεια νάματα τοῖς οὐρανίοις συνευφραίνονται καὶ ἀγάλλονται καὶ τὰ ἁλμυρὰ ὕδατα τῆς θαλάσσης εἰς γλυκύτητα μεταβιβάσκονται τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ ἰδίου δεσπότου. Σήμερον τοῦ σκότους ἠλευθερώθημεν καὶ τῷ φωτὶ τῆς θεογνωσίας ἐφωτίσθημεν καὶ τὸ δυσσεβὲς τῶν εἰδώλων δραπετεύεται καὶ τῶν ἀνθρώπων τὸ γένος παρρησιάζεται· καὶ τὰ ἄνω τοῖς κάτω συνομιλοῦσι καὶ τὰ κάτω τοῖς ἄνω συνεορτάζουσι Σήμερον ἡ φαιδρὰ καὶ μεγαλόφωτος τῶν ὀρθοδ. πνευματικὴ πανήγυρις πνευ-

πτισμα ἐπείγεται, ἵνα ἀναβιβάσῃ πρὸς ὕψος τὸ ἀνθρώπινον. Σήμερον ὁ ἀκλινὴς τῷ ἰδίῳ ἱκέτῃ ὑποκλίνεται, ἵνα ἡμᾶς ἐκ τῆς δουλείας ἐλευθερώσῃ. Σήμερον βασιλείαν οὐρανῶν ὠνησάμεθα· τῆς γὰρ βασιλείας τοῦ Κυρίου οὐκ ἔσται τέλος. Σήμερον γῆ καὶ θάλασσα τὴν τοῦ κόσμου χαρὰν ἐμερίσαντο, καὶ ὁ κόσμος εὐφροσύνης πεπλήρωται. Εἴδοσάν σε ὕδατα ὁ Θεός, εἴδοσάν σε ὕδατα, καὶ ἐφοβήθησαν. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω θεασάμενος τὸ πῦρ τῆς θεότητος σωματικῶς κατερχόμενον καὶ εἰσερχόμενον εἰς αὐτόν. Ὁ Ἰορδάνης

Λουκ. α 23
Ψαλμ. ος 15 καὶ ριγ 3
Ἑβρ. ιβ 29, Κολοσ. β 9
Ψαλμ. ριγ 3

ρον φαιδρὰ καὶ μεγάλη ἡ τῶν ὀρθοδόξων πνευματ. πανήγυρις. Σήμερον βασιλ. οὐρ. ὠνησάμεθα ..τέλος. Ὅθεν καὶ ἡμεῖς βοῶμεν καὶ λέγομεν: Εἰρήνη πᾶσι. Τὰς κεφαλὰς ἡμῶν. Εὐχὴ τῆς κεφαλοκλισίας. Κλῖνον, Κύριε.»

Κ «...τὰ ἄνω τοῖς κάτω....συνομιλοῦσι Σήμερον γῆ καὶ θάλασσα τὴν τοῦ κόσμου χαρὰν ἐμερίσαντο καὶ πᾶς ὁ κόσμος εὐφροσύνης πεπλήρωται. Διὸ καὶ ἡμεῖς οἱ ἁμαρτωλοὶ βοῶμεν καὶ λέγομεν. Μέγας εἶ...»

Δ «... τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Σήμερον λαμπαδοφεγγεῖται ἡ κτίσις...σωτηρ. κατεργάζεται...π ν ε υ μ α τ ι κ ὴ πανήγυρις...εἰς ὕψος τὸν ἄνθρωπον...τῷ ἰδίῳ οἰκέτῃ.,.ἡμᾶς ἐλευθερώσῃ. Σημερον οὐρανῶν βασιλείας ἠξιώμεθα τῆς γὰρ...θάλασσα τὴν τοῦ Κυρίου χαράν...καὶ πᾶς ὁ κόσμος εὐφροσ. πεπλήρ. Σήμερον ὁ δεσπότης πρὸς τὸ βάπτισμα ἔρχεται, ἵνα δι' ἡμᾶς ἐγκαινίσῃ τῷ ἁγίῳ βαπτίσματι. Σήμερον τὸ τοῦ Πατρὸς Πνεῦμα ἐν εἴδει περιστερᾶς τῷ συναϊδίῳ υἱῷ τοῖς ὕδασι προστρέχει. Σήμερον ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω καὶ ἡ θάλασσα ἰδοῦσα τὸν ἑαυτῆς δεσπότην ἔφυγεν. Σήμερον τὰ παλαιὰ ῥάκη τῆς ἁμαρτίας ἐκδυσάμενοι καὶ νέους χιτῶνας ἀφθαρσίας χάριτι ἐνεδυσάμεθα. Σήμερον τῷ βαπτιζομένῳ πᾶσα ἡ κτίσις βοᾷ· Εὐλογημένος ὁ ἐρχόμενος ἐν ὀνόματι Κυρίου, Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἡμῖν. Σήμερον οἱ οὐρανοὶ ἀνοίγονται καὶ ὁ Πατὴρ τὸν Υἱὸν προσάγει τῷ ἰδίῳ βαπτίσματι. Σήμερον λαμπαδοφεγγὴς πᾶσα ἡ κτίσις τῇ παρουσίᾳ τοῦ ἁγίου Πνεύματος ἐπιφαίνεται. Σήμερον ἡ τῆς ἁγίας Τριάδος ὑπόστασις ἐπιφαίνεται. Σήμερον ἡ τοῦ δεσπότου ἐπέλευσις ὁδὸν σωτηρίας ἡμῖν κατεργάζεται. Σήμερον ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ποταμῷ τὸν τῆς παρακοῆς θάνατον καὶ τὸ τῆς πλάνης κέντρον καὶ τὸν τοῦ ᾅδου σύνδεσμον ἐν αὐτῷ βυθίσας Ἰησοῦς Χριστὸς ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν τῷ κόσμῳ ἐδωρήσατο. Σήμερον αἱ τάξεις τῶν ἀγγέλων ἐπὶ τῷ κοσμοσωτηρίῳ τούτῳ μυστηρίῳ μετὰ χαρᾶς παραγεγόνασι. Σήμερον πᾶσαι αἱ οὐράνιαι δυνάμεις τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων συναπτόμεναι χορείαν χαρμόσυνον ἐκτελοῦντες καὶ ᾠδὰς ἐπινικείους ὑμνοῦντες βοῶσιν Ἅγιος, ἅγιος, ἅγιος εἶ Τριὰς ὁμοούσιε καὶ ἀδιαίρετε. Εἴδοσάν σε ὕδατα...θεασάμενος τὴν παλάμην τοῦ δούλου ἐπὶ τῆς ἀχράντου κορυφῆς. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω ὁρῶν τὸ Πνεῦμα,..

ματικῶς φαιδρυνθεῖσα καθωραΐζεται καὶ τὴν βασιλείαν τῶν οὐρανῶν ὠνεῖται, ἧς τινος βασιλείας τέλος οὐκ ἔσται. Σήμερον ὁ Λυτρωτὴς ἐν Ἰορδάνῃ παραγέγονεν, ἵνα ἁγιάσῃ τὰ ὕδατα, καὶ ὁ Πρόδρομος τοῦ ἀθανάτου τῆς κορυφῆς ἥψατο· ὁ δὲ Ἰωάννης πνέει μῦρον εὐωδίας· τὰ δὲ ὄρη σκιρτῶσιν ὡσεὶ κριοὶ καὶ οἱ βουνοὶ ὡς ἀρνία προβάτων. Σήμερον ὁ δεσπότης διὰ τῆς παλιγγενεσίας τῆς εἰκόνος ἀναμορφοῖ τὸ ἀρχέτυπον, καὶ τὰ τῶν ἁμαρτημάτων πταίσματα ἐν ῥείθροις Ἰορδάνου ἀπαλείφονται. Ἡ πλάνη γὰρ κατήργηται καὶ ὁδὸν σωτηρίας ἡμῖν κατευθύνει ἡ τοῦ δεσπότου ἔλευσις. Ἡ γὰρ ἀχλὺς τοῦ κόσμου καθαίρεται τῇ ἐπιφανείᾳ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν. Σήμερον τοῦ παλαιοῦ θρήνους ἀπηλ-

ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω, θεωρῶν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν εἴδει
περιστερᾶς κατερχόμενον καὶ περιϊπτάμενόν σοι. Ὁ Ἰορδάνης
ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω ὁρῶν τὸν ἀόρατον ὁραθέντα, τὸν κτί-
Φιλιπ. β 7 στιν σαρκωθέντα, τὸν δεσπότην ἐν δούλου μορφῇ. Ὁ Ἰορδά-
Ψαλμ. ριγ 3-4 Α'Τιμ. γ 16 νης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω καὶ τὰ ὄρη ἐσκίρτησαν,
Ψαλμ. ος 16 Θεὸν ἐν σαρκὶ καθορῶντα καὶ νεφέλαι φωνὴν ἔδωκαν,
Ἰωαν. α 9, θαυμάζουσαι τὸν παραγενόμενον, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθι-
Ἑβρ. α 3, Σοφ.Σολ. ζ 26 νὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, αὐτὸν δὲ τὸν τῆς παρακοῆς θάνατον
Α' Ἰωάν.ε 20, καὶ τὸ τῆς πλάνης κέντρον καὶ τὸν τοῦ Ἅδου σύνδεσμον ἐν τῷ
Ἰωαν. ιζ 3 Ἰορδάνῃ βυθίσαντα, καὶ βάπτισμα σωτηρίας τῷ κόσμῳ δωρησάμε-
νον. Ὅθεν κἀγὼ ὁ ἁμαρτωλὸς καὶ ἀνάξιος δοῦλός σου, τὰ μεγα

περιϊπτάμενον ἐπ' αὐτόν...ἐν δούλου μορφῇ ἐρχόμενον. .σὲ τὸν παραγενόμενον φῶς....φωτὸς...ἀληθινὸν ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ὁρῶσαι τὸν μὲν τῆς παρακοῆς θάνατον... βυθίσαντα, τῷ δὲ κόσμῳ βάπτ. μετανοίας δωρησάμενον. Ὅθεν κἀγὼ ὁ ἐλάχιστος δοῦλος φόβῳ καὶ τρόμῳ βοῶ· Τριάς, ἄναρχε, ἀόρατε, ἀκατάληπτε, ἀπερίγραπτε, ἀπερινόητε, ἀναλλοίωτε, ἡ ἔμφυτος ἀγαθότης, τὸ φῶς τὸ ἀπρόσιτον, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, ἔλλαμψον καὶ ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις δούλοις σου καὶ εὐπρόσδεκτος γενέσθω ἡ παρ' ἡμῶν δέησις, δέσποτα, δέσποτα τῶν ἁπάντων καὶ μὴ τὰ ἐμὰ πλημμελήματα κωλύσῃ παραγενέ-

---

λάγημεν καὶ εἰς νέαν Ἱερουσαλὴμ διεσώθημεν τὰ παλαιὰ ράκη τῆς ἁμαρτίας ἀποθέμενοι καὶ τοὺς νέους χιτῶνας τῆς ἀφθαρσίας ἐνεδυσάμεθα· καὶ γῆ καὶ θάλασσα τὴν τοῦ κόσμου χαρὰν ἐμερίσαντο· καὶ πᾶς ὁ κόσμος εὐφροσύνης πεπλήρωται. Σήμερον τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν εἴδει περιστερᾶς ἐξ οὐρανοῦ ἐπὶ τοῦ ὕδατος κατέρχεται καὶ πᾶσα ἡ κτίσις ὑμνεῖ τὸν ἑαυτῆς δεσπότην. Καὶ νῦν προφητικὴ χεὶρ κορυφῆς πυριφλέκτου ἐφάπτεται, ἵνα τὸν καθ' ἡμᾶς βυθίσῃ δράκοντα. Σήμερον ὁ ἄναρχος τῷ ἰδίῳ ἱκέτῃ αὐχένα ὑποκλίνει, ἵνα δι' αὐτοῦ τὸ λουτρὸν τῆς ἀφθαρσίας ἡμᾶς ἀμφιάσῃ. Ἄρτι γὰρ τῆς σκοτοειδοῦς νυκτὸς ἀπηλλάγημεν καὶ τῆς φωτοειδοῦς ἡμέρας ἀπηλαύσαμεν· τὸ ἀνθρώπινον γὰρ ἐκ τῆς ἁμαρτίας λυτρούμενον παρρησιάζεται καὶ τὸ δυσειδὲς τῶν δαιμόνων σύμπαν στῖφος ἐξαφανίζεται. Σήμερον, ἀδελφοί, νέου ἀνελάβομεν τῆς ἀληθείας κηρύγματος, νομοθέτην πλουτήσαντες ἄριστον, Παῦλον τὸν ἀπόστολον. Εἴδοσάν σε ὕδατα καὶ ἐφοβήθησαν. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω θεασάμενος τὸ πῦρ τῆς θεότητος σωματικῶς κατερχόμενον ἐπ' αὐτόν· καὶ ὁρῶν τὰς δυνάμεις τῶν οὐρανῶν ἐν γῇ συλλειτουργοῦντας αὐτῷ. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω θεασάμενος τῇ παλάμῃ τοῦ δούλου τὴν ἄχραντον κορυφὴν τοῦ δεσπότου χειροθετοῦσαν· καὶ ἀκούσας τῆς φωνῆς τῆς πατρώας μαρτυρούσης καὶ λεγούσης· Οὗτός ἐστιν ὁ υἱός μου ὁ ἀγαπητός, ἐν ᾧ ηὐδόκησα. Ὁ Ἰορδάνης ἐστράφη εἰς τὰ ὀπίσω ὁρῶν τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐν εἴδει περιστερᾶς κατερχόμενον καὶ περιϊπτάμενον ἐπ' αὐτὸν καὶ ὄρη ἐσκίρτησαν Θεὸν καθορῶντα σαρκὶ βαπτιζόμενον καὶ νεφέλαι φωνὴν ἔδωκαν θαυμάζουσαι τὸ παραγενόμενον φῶς ἐκ φωτός, Θεοῦ ἀληθινοῦ δεσποτικὴν πανήγυριν· καὶ πᾶσα ἡ κτίσις ἀγάλλεται ὁρῶσα τὸν ἴδιον κτίστην, αὐτόν τε τὸν τοῦ κόσμου ἄρχοντα καὶ τὸν τῆς παρακοῆς θάνατον καὶ τὸ τῆς πλάνης κέντρον ἐν τῷ Ἰορδάνῃ βυθίσαντα καὶ βάπτισμα μετανοίας τῷ κόσμῳ

λεῖα τῶν θαυμάτων σου διηγούμενος, συνεχόμενος φόβῳ ἐν κατανύξει βοῶ σοι.

Δ Εἶτα ἐπισυνάπτει καὶ ταύτην τὴν εὐχὴν μεγαλοφώνως καὶ λαμπρᾷ τῇ φωνῇ.

Μέγας εἶ Κύριε, καὶ θαυμαστὰ τὰ ἔργα σου, καὶ οὐδεὶς λόγος *Ἰουδ. ιϛ 13,*
ἐξαρκέσει πρὸς ὕμνον τῶν θαυμασίων σου (ἐκ γ'). Σὺ γὰρ βουλή- *Ψαλμ. μζ 1*
σει ἐξ οὐκ ὄντων εἰς τὸ εἶναι παραγαγὼν τὰ σύμπαντα, τῷ σῷ κρά- *ηε 4— Τωβ.*
τει συνέχεις τὴν κτίσιν καὶ τῇ σῇ προνοίᾳ διοικεῖς τὸν κόσμον. Σὺ ἐκ *ιβ 22 Σειρὰχ*
τεσσάρων στοιχείων τὴν κτίσιν συναρμόσας, τέτταρσι καιροῖς τὸν *ια 4. Σοφ.*
κύκλον τοῦ ἐνιαυτοῦ ἐστεφάνωσας. Σὲ τρέμουσιν αἱ νοεραὶ πᾶσαι *Σολομ. α 14,*
Δυνάμεις· σὲ ὑμνεῖ ἥλιος· σὲ δοξάζει σελήνη· σοὶ ἐντυγχάνει τὰ *Σοφ. Σολ. ζ 19*
ἄστρα· σοὶ ὑπακούει τὸ φῶς· σὲ φρίττουσιν ἄβυσσοι· σοὶ δουλεύου- *Ψαλμ. ρμη 3*
σιν αἱ πηγαί. Σὺ ἐξέτεινας τὸν οὐρανὸν ὡσεὶ δέρριν· σὺ ἐστερέωσας *Σοφ. Σολομ.*
τὴν γῆν ἐπὶ τῶν ὑδάτων· σὺ περιετείχισας τὴν θάλασσαν ψάμμῳ· σὺ *ιϚ 28, Ψαλμ.*
πρὸς ἀναπνοὰς τὸν ἀέρα ἐξέχεας. Ἀγγελικαὶ δυνάμεις σοὶ λειτουρ- *ργ 2, ρλε 6*
γοῦσιν, οἱ τῶν ἀρχαγγέλων χοροὶ σὲ προσκυνοῦσι· τὰ πολυόμματα
Χερουβὶμ καὶ τὰ ἑξαπτέρυγα Σεραφὶμ κύκλῳ ἱστάμενα καὶ περιι-
πτάμενα φόβῳ τῆς ἀπροσίτου δόξης κατακαλύπτεται. Σὺ γάρ, Θεὸς *Ἡσαΐου ϛ 2*
ὢν ἀπερίγραπτος, ἄναρχός τε καὶ ἀνέκφραστος, ἦλθες ἐπὶ τῆς γῆς,
μορφὴν δούλου λαβών, ἐν ὁμοιώματι ἀνθρώπου γενόμενος· οὐ γὰρ *Φιλιπ. β 7*

Λείπει τὸ ἐκ γ' Γ I K L **O** *καὶ ὑπὸ δευτέρας χειρὸς προστεθὲν* **H** *Σῇ γὰρ* Γ Δ **H** K **K**Q L Ψ υ *τέτταρσι* K *τέτρασι* Γ Δ **H** I K Λ Λ Q Ψ υ **O** *τετράσι* L *σὲ ὑμνεῖ* Γ Δ **H** I **K** Q Δ Ψ υ *σὲ δοξολογεῖ σελήνη* Δ **H** K Λ Q *δέρριν σὺ περιετείχισας* **O** *οἱ τῶν ἀγγέλων χοροὶ* **K** *ὁ τῶν αρχαγγέλων χορὸς* Ψ *κύκλῳ ἑστῶτα καὶ περιϊπτάμενα* **O** *τῆς σῆς ἀπροσίτου* υ *κατακαλύπτονται* Γ Λ L υ *Σὺ γὰρ εἶ Θεὸς* **O** *Θεὸς ἀπερίγραπτος* **O** *ἦλθες ἐπὶ γῆς* **K**

σθαι σε ἐπὶ τὸ ἅγιον ὕδωρ τοῦτο, ἀλλὰ καὶ νῦν καταξίωσόν με ἀκατακρίτως βοᾶν καὶ λέγειν. Εἶτα ἐπισυνάπτει...»

δωρησάμενον. Ὅθεν καὶ ἡμεῖς βοῶμεν καὶ λέγομεν· Τριὰς ἄκτιστε, ὁμοούσιε, παντοδύναμε, παντεπίσκοπε, ἀόρατε, ἀκατάληπτε, ἀτελεύτητε, ἀνεξίκακε, δημιουργὲ τῶν νοερῶν οὐσιῶν καὶ τῶν λογικῶν φύσεων· ἡ ἔμφυτος ἀγαθότης, τὸ φῶς τὸ ἀπρόσιτον, ὃ φωτίζει πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον· ἔκλαμψον κἀμοὶ τῷ ἁμαρτωλῷ καὶ ἀναξίῳ δούλῳ σου τὸ φῶς τῆς σῆς ἐπιγνώσεως. Καὶ φώτισόν μου τὰ τῆς διανοίας ὄμματα, ὅπως ἀνυμνῆσαι τολμήσω τὴν ἄμετρόν σου ἐργασίαν καὶ δύναμιν. Εὐπρόσδεκτος γενέσθω ἡ παρ' ἐμοῦ δέησις, Κύριε, διὰ τὸν περιεστῶτα λαόν· καὶ μὴ τὰ πλημμελήματά μου, δέσποτα, κωλύσωσι παραγενέσθαι ἐνθάδε τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα, ἀλλ' ἀξίωσόν με, ὑπεράγαθε, ἀκατακρίτως βοᾶν καὶ λέγειν· Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεὸς τοῦ Ἰσραήλ, ὅτι ἐπεσκέψατο καὶ ἐποίησε λύτρωσιν τῷ λαῷ αὐτοῦ. Διὸ θαρρήσας τοῖς οἰκτιρμοῖς σου φόβῳ καὶ τρόμῳ βοῶ καὶ λέγω: Μέγας εἶ, Κύριε...

Ὁ Σ_5 «Εὐχὴ εἰς τὸ ὕδωρ τῶν ἁγίων Θεοφανείων λεγομένη ἔσω ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Μέγας εἶ Κύριε...»

Λουκ. α 78 ἔφερες, Δέσποτα, διὰ σπλάγχνα ἐλέους σου θεᾶσθαι ὑπὸ τοῦ δια-
βόλου τυραννούμενον τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων· ἀλλ' ἦλθες καὶ
Λουκ. ιθ 10, ἔσωσας ἡμᾶς. Ὁμολογοῦμεν τὴν χάριν, κηρύττομεν τὸν ἔλεον, οὐ
Ματθ. ιη 11 κρύπτομεν τὴν εὐεργεσίαν· τὰς τῆς φύσεως ἡμῶν γονὰς ἠλευθέρω-
σας,· παρθενικὴν ἡγίασας μήτραν τῷ τόκῳ σου. Πᾶσα ἡ κτισις
Βαρούχ γ 38, ὕμνησέ σε ἐπιφανέντα. Σὺ γάρ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐπὶ τῆς γῆς ὤφθης
Τίτ. β 11, γ 4 καὶ τοῖς ἀνθρώποις συνανεστράφης. Σὺ καὶ τὰ Ἰορδάνεια ρεῖθρα
ἡγίασας, οὐρανόθεν καταπέμψας τὸ πανάγιόν σου Πνεῦμα, καὶ τὰς
Ψαλμ. ογ 13 κεφαλὰς τῶν ἐκεῖσε ἐμφωλευόντων συνέτριψας δρακόντων. Αὐτὸς
οὖν, φιλάνθρωπε βασιλεῦ, πάρεσο καὶ νῦν διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ
ἁγίου σου Πνεύματος καὶ ἁγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο (ἐκ γ')· καὶ δὸς
αὐτῷ τὴν χάριν τῆς ἀπολυτρώσεως, τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἰορδάνου.
Ποίησον αὐτὸ ἀφθαρσίας πηγήν, ἁγιασμοῦ δῶρον, ἁμαρτημάτων
λυτήριον, νοσημάτων ἀλεξιτήριον, δαίμοσιν ὀλέθριον, ταῖς ἐναντίαις
δυνάμεσιν ἀπρόσιτον, ἀγγελικῆς ἰσχύος πεπληρωμένον. Ἵνα πάντες
οἱ ἀρυόμενοι καὶ μεταλαμβάνοντες ἔχοιεν αὐτὸ πρὸς καθαρισμὸν
ψυχῶν καὶ σωμάτων, πρὸς ἰατρείαν παθῶν, πρὸς ἁγιασμὸν οἴκων,
πρὸς πᾶσαν ὠφέλειαν ἐπιτήδειον. Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, δι' ὕδα-
τος καὶ Πνεύματος ἀνακαινίσας τὴν παλαιωθεῖσαν φύσιν ὑπὸ τῆς
Ἐξόδ. ιδ 22 ἁμαρτίας. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ διὰ θαλάσσης ἐλευθερώσας ἐκ τῆς
Ψαλμ. οζ 20 δουλείας Φαραὼ διὰ Μωϋσέως τὸ γένος τῶν Ἑβραίων. Σὺ εἶ ὁ
Θεὸς ἡμῶν, ὁ διαρρήξας πέτραν ἐν ἐρήμῳ καὶ ἐρρύησαν ὕδατα καὶ
Γ' Βασιλ. ιη 38 χείμαρροι κατεκλύσθησαν, καὶ διψῶντα τὸν λαόν σου κορέσας. Σὺ
εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ δι' ὕδατος καὶ πυρός, διὰ τοῦ Ἠλιού, ἀπαλλά-
ξας τὸν Ἰσραὴλ ἐκ τῆς πλάνης τοῦ Βάαλ. Αὐτὸς καὶ νῦν, δέσποτα,
ἁγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ (ἐκ γ'). Δὸς πᾶσι
τοῖς τε ἁπτομένοις, τοῖς τε χριομένοις, τοῖς τε μεταλαμβάνουσι τὸν

---

*θεάσασθαι Ι Κ Λ **Δ** L Ψ υ   τὸ γένος ἀνθρώπων υ   τὰς τῆς φύσεως γονὰς L   Σὺ γὰρ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐπὶ τῆς γῆς Λ   καταπέμψας τὸ ἅγιόν σου Πνεῦμα **Δ** Q*

*Λείπει τὸ ἐκ γ' Γ **Δ** **Η** Ι Κ **Κ** Q υ **Ο**   Ὁ Λ «σφραγίζει τὸ ὕδωρ Γ'. Καὶ δὸς αὐτῷ...»   Ὁ **Δ** «τὸ ὕδωρ τούτου λέγεται ἐκ γ'»   ἁμαρτημάτων λυτήριον, δαίμοσιν **Δ** Ι **Κ**   ἀρυόμενοι καὶ μεταλαμβάνουσι **Κ**   μεταλαμβ. ἐξ αὐτοῦ ἔχοιεν Β Γ **Η** **Κ** Λ **Δ** Q Ψ **Ο** υ   ἔχοιεν ἐν αὐτῷ **Δ**   ψυχῶν τε καὶ σωμάτων **Ο**   παθῶν, ἁγιασμὸν **Ο**   ὁ δι' ὕδατος Β Κ **Ο** Λ **Δ** Ψ υ   φύσιν ἡμῶν ὑπὸ τῆς ἁμαρτίας **Δ** **Ψ**   ἁμαρτίας. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ δι' ὕδατος κατακλύσας ἐπὶ τοῦ Νῶε τὴν ἁμαρτίαν. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ διὰ θαλάσσης **Ο**   Ὁ δι' ὕδατος καὶ Πνεύματος κατακλύσας ἐπὶ Νῶε τῆς ἁμαρτίας Ι   τὴν ἁμαρτίαν ἐπὶ τοῦ Νῶε Κ   ὁ δι' ὕδατος καταποντίσας ἐπὶ τοῦ Νῶε Λ   ὁ διὰ θαλάσσης Ἐρυθρᾶς ἐλευθερώσας Ι υ   δουλείας τοῦ Φαραὼ υ   διὰ Μωϋσέως τὸ γένος τῶν ἀνθρώπων **Ο**   πέτραν καὶ χείμαρροι Ι   ἡμῶν δι' ὕδατος καὶ πυρὸς Ι   διὰ τοῦ Ἠλία Β **Δ** **Η** Ι Κ **Κ** Q Λ **Ο** υ   διὰ Ἠλία **Δ**   τοῦ Βάαλ. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὰ πικρὰ καὶ ἀτεκνοῦντα ὕδατα ἐπὶ Ἐλισσαίου ἅλατι θεραπεύσας. Σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὴν ἀδιάστατον τῆς Τριάδος συμφωνίαν ἐν τῷ Ἰορδάνῃ ὑποδείξας καὶ τὸ ὁμοούσιον τῆς πατρικῆς σου θεότητος ἐν αὐτῷ φανερώσας. Αὐτὸς καὶ νῦν... Β*

*ἁγιάσας τὸ ὕδωρ τοῦτο Β Γ **Δ** **Η** **Κ** Q L Λ Ψ **Ο**   τῷ ἁγίῳ, δὸς Β **Ο** **Δ** **Η** Λ **Κ** L Q Ψ Λ   Τὸ ἐκ γ' λείπει καὶ ἐκ τῶν Γ Κ **Σ** υ   Καὶ δὸς Κ υ τοῖς τε καὶ χριομένοις, τοῖς τε μεταλ. Ι   τοῖς τε χριομένοις τὸν ἁγιασμὸν Λ   τοῖς τε μεταλαμβάνουσι τοῖς τε χριομένοις τὸν ἁγιασμὸν Β **Δ** τοῖς τε ἁπτομένοις, τοῖς τε μεταλαμβ., τοῖς τε κεχρημένοις Γ' **Δ** **Η** Κ **Κ** Q Ψ υ   τοῖς τε χριομένοις **Ψ***

ἁγιασμόν, τὴν εὐλογίαν, τὴν κάθαρσιν, τὴν ὑγείαν. Καὶ σῶσον, Κύριε, τοὺς δούλους σου, τοὺς πιστοὺς βασιλεῖς ἡμῶν (ἐκ γ΄). Καὶ φύλαξον αὐτοὺς ὑπὸ τὴν σκέπην σου ἐν εἰρήνῃ· ὑπόταξον ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον· χάρισαι αὐτοῖς πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον. Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν (δεῖνος) καὶ παντὸς τοῦ πρεσβυτερίου, τῆς ἐν Χριστῷ διακονίας καὶ παντὸς ἱερατικοῦ τάγματος καὶ τοῦ περιεστῶτος λαοῦ καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων ἀδελφῶν ἡμῶν, καὶ ἐλέησον αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος. Ἵνα καὶ διὰ στοιχείων καὶ δι' ἀγγέλων καὶ δι' ἀνθρώπων καὶ διὰ ὁρωμένων καὶ διὰ ἀοράτων δοξάζηταί σου τὸ πανάγιον ὄνομα σὺν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων.

L Ὁ λαὸς λέγει Ἀμὴν

Η Καὶ μετὰ τὴν συμπλήρωσιν τῆς εὐχῆς ὁ ἱερεύς Εἰρήνη πᾶσι.

Ὁ διάκονος· Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν...

Καὶ εὐθὺς εὐχή, ἥν λέγει μυστικῶς.

Ο Δ Q Ὁ ἱερεὺς κλινόμενος ἐπεύχεται μυστικῶς τὴν εὐχὴν

Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν· ὁ ἐν Ἰορδάνῃ βαπτισθῆναι καταδεξάμενος καὶ ἁγιάσας τὰ ὕδατα, εὐλόγησον πάντας ἡμᾶς, τοὺς διὰ τῆς κλίσεως τοῦ ἑαυτῶν αὐχένος σημαίνοντας τὸ τῆς δουλείας πρόσχημα καὶ καταξίωσον ἡμᾶς ἐμπλησθῆναι τοῦ ἁγιασμοῦ σου διὰ τῆς τοῦ ὕδατος τούτου μεταλήψεώς τε καὶ ραντισμοῦ καὶ γενέσθω ἡμῖν, Κύριε, εἰς ὑγείαν ψυχῆς τε καὶ σώματος. *Ἐκφών.* Σὺ γὰρ εἶ ὁ ἁγιασμὸς τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν

τὸν ἁγιασμόν, τὴν κάθαρσιν, τὴν εὐλογίαν, τὴν ὑγείαν υ Λείπει τὸ ἐκ γ εἰς ἅ καὶ ἐν τῇ προηγουμένῃ περιπτώσει χειρόγραφα. Ὁ Σ «ὅταν δὲ εὐλογεῖ ὁ πατριάρχης τὰ ὕδατα εἰς τὸ παλάτιον προστίθησι τῇ παρούσῃ εὐχῇ καὶ τοῦτο Καὶ σῶσον Κύριε...». ὑπὸ τὴν σκέπην τῶν πτερύγων σου ἐν εἰρήνῃ **Δ** *L* **Ψ** *ὑπόταξον αὐτοῖς Β Γ* **Ο Η** *Ι Κ Κ Q Λ L* **Ψ Σ** *υ ὑπόταξον αὐτοὺς* **Δ** *ὑπόταξον αὐτοῖς πάντα τὰ βάρβαρα ἔθνη καὶ πάντα ἐχθρὸν υ καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον Ἵνα καὶ διὰ στοιχείων (παραλειπομένης τῆς φράσεως Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ ἀρχιεπισκόπου... μέγα σου ἔλεος) Β Γ* **Δ Η** *Ι Κ* **Κ Δ** *Λ Q* **Ψ Ο** *υ καὶ διὰ στοιχείων καὶ δι' ἀνθρώπων καὶ δι' ἀγγέλων καὶ διὰ ὁρωμένων Β Γ* **Δ Η** *Κ* **Κ** *Λ* **Δ** *Q L* **Ο Ψ** *υ δοξάζηται τὸ πανάγιον ὄνομά σου Β ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ Ι* **Ψ** *υ σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ Λ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι Γ Λ καὶ σὺν τῷ ἁγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι Β*

Κεφαλὰς ὑμῶν...κλίνατε **Η Κ** *Q κλίνωμεν Β* **Ψ**

τὰ ὕδατα ταῦτα εὐλόγησον **Ο** *τὰ ὕδατα καὶ εὐλόγησον Β ἁγιάσας τὰ ὕδατα πάντα εὐλόγησον Ι L ἡμᾶς διὰ τῆς κλίσεως Ι ἡμᾶς διὰ τῆς ἐπικλήσεως τοῦ ἁγίου σου ὀνόματος τοὺς ἑαυτῶν αὐχένας κλίναντας σημαίνοντάς σοι τὸ Λ αὐχένος σημαίνοντος Ι σημάναντάς σοι τὸ Β καὶ καταξίωσον αὐτοὺς Κ καταξίωσον ἐμπλησθῆναι* **Δ** *μεταλήψεως καὶ γενέσθω Β Γ* **Δ Η** *Ι Κ* **Κ** *Q Λ* **Δ** *L* **Ο Ψ** *υ ψυχῆς καὶ σώματος Β* **Δ Η** *Ι Κ* **Κ** *Q Λ υ L* **Ο** *ψυχῆς καὶ σώματος. Ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ σοὶ τὴν δόξαν...σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου...Ἐκφών. Σὺ γὰρ εἶ ὁ ἁγιασμός... υ. Ὅτι σὺ εἶ*

καὶ σοὶ τὴν δόξαν καὶ εὐχαριστίαν καὶ προσκύνησιν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

Ο Η Q υ (Γ ***Κ Ψ***) Καὶ εὐθὺς εὐλογεῖ τὰ ὕδατα σταυροειδῶς μετὰ τοῦ τιμίου σταυροῦ ὄρθιον αὐτὸν κατάγων ἐν τῷ ὕδατι καὶ ἐπάδων τροπάριον ἦχος α'

Ἐν Ἰορδάνῃ βαπτιζομένου σου, Κύριε....

ὁ ἁγιασμὸς Γ ὁ ἁγιασμὸς ἡμῶν Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ σοὶ ***Γ*** *Ι υ ὁ ἁγιασμὸς ἡμῶν καὶ σοὶ Β* ***Δ Η Κ Κ*** *Λ* ***Δ*** L Ψ Q ***Ο*** *τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν Β ἅμα τῷ Πατρὶ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι* ***Δ*** *Ἐν τῷ* Σ_6 *Ἐκφώνησις Σὺ γὰρ εἶ βασιλεύς. .*

Ὁ ***Δ*** «...εἰς ὑγείαν ψυχῆς καὶ σώματος. Εἶτα λαμβάνει τὸν σταυρὸν ἐπὶ χεῖρα καὶ βαπτίζει αὐτὸν τρίτον ἐκφωνῶν οὕτως Σὺ γὰρ εἶ ὁ ἁγιασμός...» Τὰ αὐτὰ περίπου καὶ ὁ L.

Οἱ Κ ***Δ*** Σ_7 εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκφώνησιν «Εὐχὴ λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ. Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ ἐπὶ Μωϋσέως...» Ὁ ā τὴν αὐτὴν εὐχὴν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Εὐχὴ ἑτέρα τῆς κολυμβήθρας» πρὸ τῆς ἐκφωνήσεως. Ἡ ἐκφώνησις ἐπακολουθεῖ εὐθὺς μετὰ τὴν εὐχήν. Καὶ ὁ Π_1 τὴν αὐτὴν εὐχὴν ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Εὐχὴ ἄλλη τῶν ἁγίων Θεοφανίων.,.». Ὡσαύτως καὶ ὁ Β μετὰ τὸ πέρας τῆς ἀκολουθίας προσθέτει: Εὐχὴ ἄλλη εἰς τὸ ὕδωρ τῶν ἁγίων βαπτισμάτων τῶν ἁγίων Θεοφανείων λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ τοῦ μεσιαύλου τῆς ἐκκλησίας. Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ ἐπὶ Μωσέως...Καὶ τοῦ διακόνου λέγοντος τὰς κεφαλὰς ἡμῶν τῷ Κυρίῳ κλίνωμεν ἐπεύχεται ὁ ἱερεὺς Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσον ἡμῶν, ὁ ἐν Ἰορδάνῃ βαπτισθῆναι καταδεξάμενος καὶ τὰ ἑξῆς».

Καὶ οἱ ***Σ*** Σ_8 ***Ρ*** ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Εὐχὴ ἄλλη εἰς τὸ ὕδωρ τῶν ἁγίων Θεοφανίων λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ τοῦ μεσιαύλου τῆς ἐκκλησίας». Μετ' αὐτὴν δὲ Εἰρήνη πᾶσι...καὶ ἐπακολουθεῖ ἡ εὐχὴ Κλῖνον Κύριε. Κατὰ τὴν αὐτὴν σειρὰν καὶ ἐν τῷ Σ_6 ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν ὅμως «Εὐχὴ ἑτέρα».

Ὁ Β μετὰ τὴν ἐκφώνησιν «Καὶ εὐθέως ῥαντίζει ὁ ἱερεὺς τὸν λαὸν λέγων σὺν τῷ πλήθει τὸ τροπάριον, ἦχος δ'. Δεῦτε μιμησώμεθα τὰς φρονίμους παρθένους. Καὶ δοξάζει καὶ λέγει καὶ ἄλλα».

Οἱ ***Δ*** L συνεχίζουσι «Σὺ γὰρ εἶ ὁ ἁγιασμός...Καὶ δεχόμενος ἕτερος τὸν σταυρὸν εἰσάγει αὐτὸν ἐν τῷ βήματι καὶ ἀποτίθησιν ἐν τῇ ἁγίᾳ Τραπέζῃ. Καὶ εὐθὺς ὁ λαὸς ἄρχεται ψάλλειν τροπάρ. Ἐν Ἰορδάνῃ..Ὁ δὲ ἱερεὺς ῥαίνει πάντας ἐκ τοῦ ἁγιάσματος. Εἶτα πάλιν εἰσελθὼν ἐν τῷ ἁγίῳ θυσιαστηρίῳ λέγει Ἐν εἰρήνῃ προέλθωμεν. Καὶ ἐξελθὼν λέγει τὴν ὀπισθάμβωνον εὐχὴν (τὴν ὄπισθεν συναπτὴν ***Δ***) καὶ δίδωσι τὸ ἀντίδωρον τῷ λαῷ καὶ ἀπολύει».

Ὁ Ι «Καὶ σφραγίζει τὰ ὕδατα μετὰ τοῦ τιμίου σταυροῦ σταυροειδῶς. Ἡνίκα δὲ ἁγιάσῃ τὰ ὕδατα, ἐν ταύτῃ τῇ ὥρᾳ ἐκφωνεῖ τὸ Ἐν Ἰορδάνῃ. Εἶτα λέγει ὁ ἱερεὺς Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεός. Καὶ ἀπόλυσις».

Ὁ Κ μετὰ τὴν εὐχὴν ἐν τῇ φιάλῃ «Τὸ τροπάριον Ἐν Ἰορδάνῃ. Τὴν ἐκτενῆ καὶ ἀπόλυσιν».

Ὁ ***Λ*** μετὰ τὴν εὐχὴν ἐν τῇ φιάλῃ «Εἶτα ἐπιλαβόμενος ὁ ἱερεὺς ἐν χερσὶν αὐτοῦ τοῦ τιμίου ξύλου εὐλογεῖ καὶ ἁγιάζει τὰ ὕδατα δι' αὐτοῦ σταυροειδῶς βαπτίζων τοῦτο ἐν αὐτοῖς ἐκ τρίτου ψάλλων Ἐν Ἰορδάνῃ, Εἶτα καὶ ὁ λαός. Λέγεται δὲ τοῦτο πολλάκις. Πάντων δὲ ἁγιαζομένων καὶ μεταλαμβανόντων ἐκ τῶν θείων

Η (*Κ* Q *Ψ* υ) καὶ πάντων μεταλαμβανόντων καὶ ἁγιαζομένων ἐκ τῆς τοῦ ὕδατος ῥαντίσεως ψάλλεται τὸ Ἐν Ἰορδάνῃ ἐκ τρίτου ἢ καὶ πλειστάκις.

Ο Η Κ Καὶ εἰσελθόντες εἰς τὸν ναὸν δοξάζομεν στιχηρὸν ἰδιόμελον

ἦχος πλ. β΄

Ἀνυμνήσωμεν οἱ πιστοί, τῆς περὶ ἡμᾶς τοῦ Θεοῦ οἰκονομίας τὸ μέγεθος· ἐν γὰρ τῷ ἡμῶν παραπτώματι, γενόμενος ἄνθρωπος, τὴν ἡμῶν κάθαρσιν καθαίρεται ἐν τῷ Ἰορδάνῃ, ὁ μόνος καθαρὸς καὶ ἀκήρατος ἁγιάζων ἐμὲ καὶ τὰ ὕδατα, καὶ τὰς κεφαλὰς τῶν δρακόν-

---

Ὁ Q «*Καὶ εἰσελθόντες...δοξάζομεν καὶ νῦν Ἦχος πλ. β*»

τούτων ἁγιασμάτων καὶ μεταλήψεως καὶ ῥαντίσεως ἐμφορουμένων ψάλλεται στιχηρὸν ἰδιόμελον. Ἦχος πλ. β Ἀνυμνήσωμεν...

Ὁ $σ_1$ «Βαπτίζει τὸν σταυρόν. Ἀλληλούϊα Στίχ. Ἴδοσάν σε ὕδατα, ὁ Θεός, ἴδοσάν σε ὕδατα καί..,Δόξα καὶ νῦν. Αἱ πηγαὶ τῶν ὑδάτων ἡγιάσθησαν, Χριστοῦ φανέντος, Χριστοῦ βαπτισθέντος ἐν δόξῃ σήμερον ἐν τῷ Ἰορδάνῃ· Στίχος· Φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων ὁ Θεὸς τῆς δόξης...Δόξα καὶ νῦν. Μέγας ὁ σταυρὸς ἐφάνη ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ· καταβαίνουσι δοῦλοι τῆς ἁμαρτίας καὶ ἀναβαίνουσι τέκνα τῆς ἀφθαρσίας, δεύτερον φῶς λαβόντες καὶ τὸν μαργαρίτην Χριστὸν ἐνδυσάμενοι. τροπάριον γ΄. Ἐν Ἰορδάνῃ...Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ὁ εὐλογῶν καὶ ἁγιάζων πάντας ἡμᾶς διά τῆς μεταλήψεως τῶν ἁγίων καὶ ἀχράντων καὶ ζωοποιῶν αὐτοῦ μυστηρίων νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας Ἀμήν. Ἐκφών. Ὅτι ἡγίασται καὶ δεδόξασται τὸ πάντιμον καὶ μεγαλοπρεπὲς...

Ὁ $Σ_6$ «Καὶ εὐθὺς ὁ ἱερεὺς λαμβάνων τὸν τίμιον σταυρὸν εὐλογεῖ τὰ ὕδατα λέγων· Βαπτίζεται ὁ Χριστός, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου. Βαπτίζει ὁ Ἰωάννης τὸν Κύριον, τὸν αἴροντα τὴν ἁμαρτίαν. Βαπτίζεται ὁ Χριστός, ὁ αἴρων τὴν ἁμαρτίαν τοῦ κόσμου. Καὶ πάντων ἁγιαζομένων ἐκ τῆς τῶν ὑδάτων ῥαντίσεως ἄρχονται οἱ ψάλται τροπάριον ἦχ. α Ἐν Ἰορδάνῃ...Καὶ τοῦτο ψάλλουσιν ἐκ τρίτου ἐν τῇ φιάλῃ καὶ ἐν τῷ νάρθηκι καὶ ἐν τῷ ναῷ. Ἄρχονται καὶ ἕτερον ἦχον ἦχος Πλ. δ΄ Σήμερον Τριὰς ἐν μονάδι θεότητος ἔδειξεν ἡμῖν. .Εἶτα ἡ μεγάλη συναπτὴ εἰς τὸ Νῦν καὶ ἀεὶ καὶ ἡ Ἀπόλυσις.

Ἐν τῷ $Σ_9$ «Εἶτα λαβὼν τοὺς σταυρούς, βαπτίζει λέγων· Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος νῦν καὶ ἀεί...»

Ἐν τῷ $Π_3$ «Καὶ εὐθὺς καταδύει τὸν τίμιον σταυρὸν ἐν τῷ ἁγίῳ ὕδατι τοῦ Ἰορδάνου λέγων· Δόξα τῇ ἁγίᾳ, ὁμοουσίῳ, ἀσυγχύτῳ, ἀδιαιρέτῳ καὶ ἀκαταλήπτῳ Τριάδι πάντοτε...Καὶ τοῦτο λέγει ἐπὶ τρὶς καὶ εὐθὺς ὁ λαὸς Ἐν Ἰορδάνῃ...Ἡ αὐτὴ ἐκφώνησις καὶ ἐν τῷ $Π_5$ ἅπαξ ὅμως.

Ὁ $Π_4$ «Εἶτα ταῖς χερσὶ λαβὼν τὸν σταυρὸν βαπτίζει ἐκφωνῶν οὕτως. Σὺ γὰρ εἶ ὁ ἁγιασμὸς ἡμῶν καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν τῷ Πατρί...Καὶ τοῦ ἱερέως ῥαντίζοντος τὸν λαὸν τῷ ἁγίῳ ὕδατι...(ἡ συνέχεια ὡς ἐν τῷ $Σ_6$)...Σήμερον ἡ Τριάς., Εἶτα γίνεται ἡ ἐκτενής...Εἶτα δίδοται ἡ εὐλογία, λεγόντων ἡμῶν τὸ Εὐλογήσω τὸν Κύριον. Καὶ ἀπολύει».

Ὁ ᾱ μετὰ τὴν ἐμβάπτισιν τοῦ σταυροῦ «ψάλλον τὸ τροπάριον ἦχος πλ. δ΄. Μέγας ὁ σταυρὸς ἐφάνη κ.τ.λ. Ἄλλο ἦχος ὁ αὐτὸς Φωνὴ Κυρίου ἐπὶ τῶν ὑδάτων. Ζήτει ὄπισθεν. Ἄλλο ἦχ. α΄ Ἐν Ἰορδάνῃ. Καὶ ἁγιάζει τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸν λαόν. Εἶθ' οὕτως ἐκτενὴς καὶ ἀπόλυσις».

των, συντρίβων ἐπὶ τοῦ ὕδατος. Ἀντλήσωμεν οὖν ὕδωρ μετ' εὐφροσύνης, ἀδελφοί· ἡ γὰρ χάρις τοῦ Πνεύματος, τοῖς πιστῶς ἀντλοῦσιν, ἀοράτως ἐπιδίδοται, παρὰ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ, καὶ Σωτῆρος τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Ο Η Κ Λ Εἶτα Εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον. Καὶ εὐθὺς ὁ ψαλμὸς Εὐλογήσω τὸν Κύριον. Καὶ δίδοται τὸ κατακλαστὸν καὶ γίνεται τελεία ἀπόλυσις.

Ὁ *Λ* μετὰ τὸ ἰδιόμελον «Εἶτα γίνεται ἐκτενής. Ὕμνοι πολυχρόνιοι τῶν βασιλέων, νοῦ προεστῶτος τῶν ἀδελφῶν καὶ παντὸς τοῦ λαοῦ. Εἶτα τὸ Εἴη τὸ ὄνομα».

Ὁ *Ψ* «...Καὶ δίδοται τὸ κατακλαστόν. Εἶτα ψάλλομεν τὸ ἀπολυτίκιον τῆς ἑορτῆς καὶ τὸ κοντάκιον καὶ εὐφημοῦμεν τοὺς βασιλεῖς ἅψαντες καὶ μανουάλη, ὡσαύτως καὶ τὸν προεστῶτα πολυχρονίζομεν καὶ γίνεται τελεία ἀπόλυσις. Ἐν δὲ τῇ τραπέζῃ ἐσθίομεν ἔλαιον μόνον πίνοντες καὶ οἶνον. Τέλος. Χρὴ εἰδέναι ὅτι καὶ ἐπὶ τὴν αὔριον αὐτὴν τὴν ἀκολουθίαν ἅπασαν λέγομεν ἐν τῷ τόπῳ, οὗ ἀποτελοῦμεν πάλιν τὸν ἁγιασμόν.»

Ὁ *α̃* μετὰ τὴν ἀπόλυσιν «Καὶ εἰσερχόμεθα εἰς τὴν τράπεζαν. Τυρὸν δὲ ἢ ἰχθύας οὐκ ἐσθίομεν, εἰ μὴ ζωμὸν μετὰ μέλιτος καὶ οἶνον. Οὕτως γίνεται ἡ ἀκολουθία νηστείας οὔσης ἐν τῇ παραμονῇ τῶν ἁγίων Θεοφανίων. † Ἑτέρα διάκρισις. Εἰ δὲ οὐκ ἔστι νηστεία, πρωῒ μὲν λειτουργοῦμεν ὡς καθ' ἑκάστην Χρυσόστομον καὶ διακλειόμεθα ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ δίδωσιν ἡμῖν ὁ κελαρίτης ἑνὸς κλάσματος ἄρτου καὶ ἓν κρασοβόλιον οἴνου καὶ ἰσχάδας. Ἑσπέρας δὲ γίνεται ἡ ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ. Μετὰ δὲ τὰς προφητείας Τρισάγιον οὐ ψάλλομεν διὰ τὸ μὴ τελεῖσθαι λειτουργίαν, ἀλλὰ μετὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν προφητειῶν, λέγεται τὸ προκείμενον τοῦ ἀποστόλου. Εἶτα τὸν ἀπόστολον καὶ τὸ εὐαγγέλιον. Καὶ ἡ ἐκτενής. Μετὰ δὲ τὴν ἐκτενῆ ἐξερχόμεθα ἐν τῷ νάρθηκι, γίνεται ὁ ἁγιασμός. Εἰς τὸ τέλος τοῦ ἁγιασμοῦ γίνεται ἐκτενὴς ἀπὸ τοῦ διακόνου ἢ τοῦ ἱερέως καὶ ἀπόλυσις. Εἰσερχόμεθα εἰς τὴν τράπεζαν. Τυρὸν ἢ ᾠὸν ἢ ἰχθύας οὐκ ἐσθίομεν, εἰ μὴ μόνον ἔλεον πίνομεν καὶ οἶνον. Ἰστέον δὲ ἐπὶ τὴν αὔριον ἤγουν τῶν Θεοφανίων ἡ θεία λειτουργία τοῦ μ. Βασιλείου ἐπιτελεῖται».

Ὁ Σ_6 «.. ἀπόλυσις. Εἶτα λέγοντες· Εὐλογήσω τὸν Κύριον, καὶ δίδονται καὶ αἱ εὐλογίαι. Εἰ μὲν νηστεία οὐκ ἔστι, πᾶσα μὲν ἡ ἀκολουθία οὕτως γίνεται κατὰ τάξιν, συναπτὴ δὲ εἰς τὸ Τρισάγιον γίνεται. Μετὰ δὲ τὸ Εὐλογητὸς καὶ τὴν μεγάλην ἐκτενήν, γίνεται ὁ ἁγιασμὸς τῶν ὑδάτων, ὡς προδεδήλωται».

Ὁ υ « ..Καὶ γίνεται ἀπόλυσις. Ψάλλομεν καὶ τὸ Κοντάκιον. Καὶ πολυχρονίζομεν τὸν ἀρχιερέα καὶ οὕτως ἐρχόμεθα εἰς τὴν τράπεζαν».

Ἐν τῷ ὑπ' ἀριθ. 978 τοῦ Σινᾶ (XVI D 858) «Πρόσεχε σεαυτόν, ὦ ἱερεῦ, μὴ ἐπιδώσῃς τινὶ τῷ μὴ νηστεύοντι τὸ ἁγίασμα τοῦ πίνειν, ὥσπερ τινὲς ἀμαθεῖς ποιοῦσι λογιζόμενοι, ἐπειδὴ ῥίπτουσιν αὐτὸ ἐν ταῖς πλατείαις, ἁρμόζει καὶ πίνειν αὐτὸ καὶ οἱ μὴ νηστεύοντες. Ἄπαγε, ἐπειδὴ πρῶτον πίνομεν τὸ ἁγίασμα, ἔπειτα ἐσθίομεν τὸ ἀντίδωρον. Μετὰ δὲ τὴν λειτουργίαν τῆς αὔριον οὐ ῥίπτεται ἁγίασμα τὸ σύνολον, ἀλλὰ τιμᾶται καὶ προσέχεται καὶ δεύτερον τῆς ἁγίας κοινωνίας».

ΠΕΡΙ ΑΝΑΣΤΑΣΕΩΣ

PAR

LE R. P. ALEXANDRE SCHMEMANN

CHARGÉ DE COURS A L'INSTITUT DE THÉOLOGIE ORTHODOXE DE PARIS

I

La controverse théologique entre l'Église Orthodoxe et les Latins qui s'est poursuivie avec plus ou moins d'intensité pendant toute la période byzantine, a trouvé un épilogue dramatique au Concile de Florence. Nous n'avons pas à rappeler ici comment, après de longs débats dans lesquels aucune des thèses orthodoxes n'a pu être infirmée par les Latins, les Orientaux, mis au pied du mur, démoralisés, désorientés, divisés entre eux, ont finalement capitulé en signant l'union avec Rome. Seule sur ce fond sombre se détache la figure de l'archevêque d'Ephèse *Marc Eugénicos*, dont la fermeté dans la foi, l'attachement inébranlable à l'Orthodoxie, la solitude aussi, rappellent celles d'un St Athanase au IVe siècle, d'un St Maxime au VIIe. Son refus de signer l'union a fait de Marc un héros de l'Orthodoxie. Il lui a valu une inimitié aussi tenace de la part des théologiens et des historiens romains, pour lesquels son opposition à l'union s'expliquent uniquement par sa «haine fanatique» de l'Occident et un entêtement borné[1].

Et pourtant, malgré cette célébrité, renforcée encore par la polémique toujours actuelle sur le Concile de Florence, Marc d'Ephèse est très mal connu. Seules ses œuvres anti-latines, éditées une première fois (avec quelques autres) dans la Patrologie Grecque de Migne par le Cardinal Hergenröther[2], furent rééditées récemment—et d'une façon exemplaire—par Mgr. Louis Petit dans la Patrologie Orientale de Graffin—Nau[3]. Le reste de son héritage littéraire n'a

1. Cf. *L. Petit.* «Marc d'Ephèse» dans le Dictionnaire de Théologie Catholique, t. IX, col. 1968—1986, et *V. Grumel* «Marc d'Ephèse. Vie. Ecrits. Doctrine», dans Estudis Franciscans, 36 (425 448), Barcelone, 1925, et tirage à part. Ce sont les deux meilleures études sur M. d'E. dans la littérature romaine.

2. Patr. Gr. tt. CLX et CLXI.

3. *Mgr. L. Petit.* Oeuvres anticonciliaires de Marc d'Ephèse. Patrologia Orientalis. t. XV, col. 1—170, t. XVII, col. 307—524.

jamais été édité [1]. Deux ou trois études d'ensemble et quelques articles consacrés à Marc par des auteurs orthodoxes traitent presque exclusivement de son rôle à Florence et de sa polémique anti-latine[2]. Si nous trouvons du côte romain quelques travaux de valeur, celle-ci est diminuée par l'attitude passionément négative de leurs auteurs envers «le fanatique archevêque d'Ephèse» [3].

Mais la polémique avec les Latins et la lutte contre l'union de Florence n'épuisent pas l'œuvre du grand hiérarque byzantin. Il est, lui aussi, une victime de cette conception presque exclusivement «polémique» de l'histoire religieuse de Byzance, grâce à laquelle plus d'un aspect de la théologie byzantine est demeuré méconnu jusqu'à nos jours. C'est le malheur de l'Eglise Byzantine d'avoir toujours été accusée ou défendue, car ces préoccupations apologétiques ont déformé la position même des problèmes véritables. Mais même pour comprendre l'attitude des Byzantins envers l'Occident, il ne suffit pas de connaître leurs seuls textes polémiques, il faut remonter aux sources qui ont nourri leur foi et leur théologie, retrouver l'homme derrière le polémiste et reconstituer ainsi son visage réel.

Tout ceci explique suffisamment pourquoi c'est précisément vers la partie encore méconnue et inédite de l'œuvre de St Marc que nous nous sommes tournés et attendons d'elle de nous livrer le secret de son triomphe solitaire à Florence.

Parmi ces textes inédits, nous avons choisi tout d'abord un court traité sur la Résurrection au sujet duquel L. Petit a écrit dans son énumération sommaire des manuscrits de Marc : «ne manque pas d'intérêt». Nous le publions ici d'après le Cod. gr. 1292 de la Bibl. Nationale de Paris (XVe s.), où il occupe les ff. 67 –75 [4]. Le manuscrit lui-même, qui ne comporte pas moins de sept traités inédits de Marc, a été déjà décrit dans l'introduction aux œuvres com-

---

1. Une liste des oeuvres inédites de Marc qui est loin d'être exhaustive se trouve dans l'article cité de L. Petit dans le Dict. de Théologie Cath.

2. Du côté orthodoxe les principaux travaux sur Marc d'Ephèse sont : *N. Καλογερᾶς.* Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ Βησσαρίων ὁ Καρδινάλις, Ἀθῆναι, 1893 σελ. 132, *Ἀδ. Διαμαντόπουλος.* Μάρκος ὁ Εὐγενικὸς καὶ ἡ ἐν Φλωρεντίᾳ σύνοδος, Ἀθῆναι 1899. *Κ. Βλαστός.* Βιογραφία τοῦ Μάρκου Ἀρχ. Ἐφέσου τοῦ Εὐγενικοῦ. Ἀθῆναι 1887. *Α. Παπαδόπουλος - Κεραμεύς.* Μ. ὁ Ε. ὡς πατὴρ τῆς Ὀρθ. Καθ. Ἐκκλησίας. Byzantinische Zeitschrift, XI, 1902, pp. 50–69.

3. L'expression est de *V. Grumel.* art. cit.

4. Les divergences du Cod. Ath. gr. 2972 (ff. 437–447) qui date de la fin du XVIe s. sont indiquées en note. Il n'est pas fait mention des fautes de copie.

plètes de Georges Scholarios, publiées par L. Petit, M. Jugie et X. A. Sidéridès ; c' est à cette description que nous renvoyons le lecteur[1].

II

Le texte

Περὶ ἀναστάσεως

Τὸ τῆς ἀναστάσεως δόγμα παρὰ μὲν Ἕλλησιν οὐδενὸς ἠξίωτο λόγου. φ. 67/1 Καὶ πῶς γὰρ ἔμελλεν, ὧν οἱ πλείους οὐδὲ τὴν ψυχὴν ἐπιδιαμένειν ἔθεντο μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ σώματος λύσιν. Ἑβραῖοι δὲ ἐγένοντο τῆς τοιαύτης δόξης ἐπὶ βραχύ. Μοῖρα γάρ τις αὐτῶν, οἱ καλούμενοι φαρισαῖοι, τά τε ἄλλα τοὺς πολλοὺς ὑπερεφρόνουν, καὶ δὴ καὶ τὴν ἀνάστασιν προσεδόκων· οὐ καθαρῶς μὲν οὐδὲ γνησίως, προσεδόκων δ' οὖν. Ἡμῖν δὲ τοῖς ἀπὸ Χριστοῦ καλουμένοις, αὐτὸς ὁ Κύριος ἡμῶν καὶ Θεὸς Ἰησοῦς ὁ Χριστὸς, ἐπιδημήσας τῷ βίῳ καὶ καθ' ἡμᾶς γεγονώς, οἷς τε εἶπε καὶ ἔπραξε καὶ οἷς ὑπέστη, βεβαίαν ἐνειργάσατο δόξαν, ὡς ἀναστησομένων τῶν ἡμετέρων σωμάτων μετὰ τὴν ὁρωμένην ταύτην διάλυσιν καὶ φθοράν· πολλοὺς μὲν καὶ ἄλλους ἐξαναστήσας, δι' ἑαυτοῦ καὶ τῶν ἀμφ' αὐτόν, καὶ ἐνίους γε ἤδη διεφθορότας, εἰ καὶ πάντες αὖθις ἐλειτούργησαν τῷ χρεὼν, τὴν κοινὴν ἐκδεχόμενοι παλιγγενεσίαν, χρηματίσας δὲ αὐτὸς πρωτότοκος ἐκ νεκρῶν, ὡς μόνος ἀναστὰς ἄφθαρτος καὶ μηκέτι θάνατον δεδιώς. Ὅπερ οὖν ἔσται ποτὲ καὶ τοῖς ἡμετέροις σώμασιν, ἡνίκα ταῦτα ἀποληψόμεθα τῇ αὐτοῦ χάριτι. Τὸν γὰρ πιστεύοντά φησιν εἰς ἐμὲ, / ἐγὼ ἀναστήσω φ. 67/2 τῇ ἐσχάτῃ ἡμέρᾳ *. Εἰ μὲν οὖν ἤρκει τοῖς πολλοῖς ἡ ἁπλῆ καὶ ἀκατάσκευος πίστις εἰς τὴν τοῦ δόγματος ἔννοιαν, οὐκ ἂν ἡμεῖς ἐδεόμεθα λόγου τὸ νῦν. Μαινομένων γὰρ ἀτεχνῶς, αὐτὸν ἐκεῖνον ὁμολογοῦντας τὸν ἐκ νεκρῶν ἀναστάντα ἀποφηνάμενον, εἶτα τὴν ψῆφον ὅσον τὸ ἐπ' αὐτοῖς ἀκυροῦν. Ἐπεὶ δὲ ἀνθρωπίνοις ἑπόμενοι λογισμοῖς οὔ φασι δυνατὸν εἶναι, τάχα δὲ οὐδὲ εὐπρεπὲς, οὔτε μὴν ὅλως ἐν χρείᾳ τὸ σεσηπὸς τοῦτο καὶ διεφθαρμένον ἀναβιώσεσθαι, φέρε δὴ καὶ ἡμεῖς ἀπὸ λογισμῶν ὡς οἷόν τε πειραθῶμεν εἰπεῖν καὶ παραστῆσαι περὶ τοῦ προκειμένου. Καὶ γὰρ ἂν εἴη δεινῶς ἄλογον, εἰ ἐκεῖνοι μὲν ἀπὸ τῶν οἰκείων ὁρμώμενοι καὶ ὧν αἰσθήσει γνωρίζουσι, τὰ τῶν λογίων ἀνατρέπειν ἐπιχειροῖεν. Ἡμεῖς δ' αἰσχυνοίμεθα τὴν παρὰ τοῦ λόγου συμμα-

---

1. *L. Petit, X. A. Sidéridès, M. Jugie.* Γεωργίου τοῦ Σχολαρίου, Ἅπαντα τὰ εὑρισκόμενα. t. I, Paris, 1928, pp. xxv et suiv. Nous ne pouvons que renvoyer le lecteur à cette description du MSS. Notons toutefois que les auteurs ont démontré d'une façon irréfutable que si presque la totalité des oeuvres que contient le MSS est attribuée à G. Scholarios, cette attribution est fausse et que l'auteur véritable en est Marc. Cette erreur n'a pas été remarquée par *M H. Omont* dans son Inventaire sommaire des MSS grecs de la Bibl. Nationale.

* Jean 6, 40; 6, 54.

10—11 δι' αὐτοῦ καὶ τῶν ἀμφ' ἑαυτῶν 16 ἀκατασκεύαστος

χίαν εἰσενεγκεῖν τοῖς πεπιστευμένοις, καὶ ταῦτα μέλλοντες ἐξ αὐτῶν αὖθις τῶν γεγραμμένων πιστοῦσθαι τὰ ῥηθησόμενα. Τὸ μὲν οὖν ἐν τῷ παρόντι προκείμενον ἡμῖν τοιόνδε· Θεοῦ δ' ἂν εἴη μὴ ἄχρηστον ἀποφῆναι τὸν λόγον τοῖς ἀχρηστίαν καταγινώσκουσι τῶν σωμάτων.

Τὸν Θεὸν ἁπλοῦν εἶναι τῇ φύσει καὶ πάσης συνθέσεως ὑπερκεῖσθαι, κοινή τις ἔννοια πᾶσιν ἀνωμολογημένη· καὶ τοσοῦτον, ὡς τῇ παρ' ἡμῖν ἁπλότητι / φ. 68 συγκρινόμενον. Καὶ ὅλως ἣν ἂν κατ' ἐπίνοιαν ὑποθέσθαι δυνατῶς ἔχοιμεν σύνθεσιν ἄντικρυς αὐτὴν ἀποφαίνειν. Ἔστι μὲν οὖν τὸ κυρίως ἁπλοῦν ὁ Θεός, ἡ μακαρία φύσις. Τὰ δὲ ὑπ' αὐτοῦ γεγονότα πρὸς λόγον τῆς ἀποστάσεως ὑπόκειται τῇ συνθέσει, τῆς ἁπλότητος ἁμαρτάνοντα. Καὶ ἔστιν αὐτοῖς ἡ τῆς ἁπλότητος ὕφεσις ὕλης τινὸς περιουσία τῷ οἰκείῳ εἴδει ὑφισταμένης, ἥτις ἐν μὲν ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις καὶ ταῖς ὑφ' ἡμᾶς οὐσίαις ἀλόγοις τε καὶ ἀψύχοις σῶμα καλεῖται, παρὰ δὲ τοῖς ἀγγέλοις, ἀσωμάτοις τε οὖσι καὶ λεγομένοις, σῶμα μὲν οὔ, διάκρισις δὲ ὅμως ὑλικὴ καὶ ἐν αὐτοῖς θεωρεῖται, καθ' ἣν ἐπινοίᾳ ψιλῇ διαιροῦμεν αὐτῶν τό τε ὑποκείμενον καὶ τὸ οἷον ἐπιθεωρούμενον εἶδος· ἑκάτερα δηλαδὴ νοοῦντες προσήκοντα τῇ μακαριότητι τῆς ἐκείνων οὐσίας, ἐπεὶ καὶ περιγραπτοὶ καὶ ἄλλοτε ἄλλους τόπους ἐπιλαμβάνοντες εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενοι Παῦλος εἶπεν ὁ μέγας *. Μόνος γὰρ ὁ Θεός ἁπλοῦς τε πάντῃ καὶ ἄϋλος, οὔτε συνθέσεως ὅλως οὔτε μὴν διαιρέσεως περὶ αὐτὸν νοουμένης. Καὶ τοῦτο πολλοί τε ἄλλοι τῶν ἁγίων συμμαρτυροῦσι καὶ ὁ ἐκ Δαμασκοῦ θεολόγος, ἐν τοῖς θεολογικοῖς κεφαλαίοις **. Ἄνθρωποι δὲ, μεθόριον νοητῆς ἅμα καὶ αἰσθητῆς γεγονότες κτίσεως, ἐκ ψυχῆς καὶ σώματος τὴν οὐσίαν ἔχομεν / συνεστῶσαν. Ἧς δὴ διαιρουμένης ἐν τῇ κατὰ θάνατον διαζεύξει, πάλιν φ. 6 ἀνάγκη συνδραμεῖν καὶ εἰς ἓν ἐλθεῖν τὰ διαλυθέντα πρὸς τὴν τοῦ ὅλου συμπλήρωσιν, ἵνα τὸ τῆς εἰρημένης ἀναλογίας εἰς ἀεὶ διαμένῃ. Φύσει μὲν καὶ κυρίως ἁπλοῦ τοῦ Θεοῦ νοουμένου, τῶν δὲ εὐθὺς μετ' αὐτὸν, ὅπέρ ἐστιν ἀγγέλων, πρὸς μὲν ἡμᾶς ἁπλῶν καὶ ἀΰλων ὄντων, οὔτε γὰρ ὑπόκεινται διαλύσει καθάπερ ἡμεῖς, ἀλλ' ὡσαύτως ἐπιδιαμένουσι τῇ αὐτῶν οὐσίᾳ, καὶ τὸ κατὰ γνώμην δὲ ἄτρεπτον ἔχουσι, προσλαβόντες, ὡς ἐνίοις δοκεῖ, μετὰ τὴν πτῶσιν τοῦ ἐξ ἀρχῆς ἑωσφόρου· πρὸς δὲ Θεὸν οὔτε τὸ ἁπλοῦν ὅλως οὔτε μὴν τὸ ἄϋλον ἔτι σωζόντων· ἡμῶν τε ὡς ἐκτίσθημεν ψυχὴ καὶ σῶμα διαμενόντων, εἴπερ ἀνάγκη τὸ κτιστὸν ἅπαν καὶ σύνθετον εἶναι. Τίνα γὰρ ἔχει λόγον, εἰπέ μοι, τοὺς μὲν ἀγγέλους, λέγω δὲ τὰς ἄνω διακοσμήσεις ἁπάσας, οὕτως ὡς ἐγένοντο μένειν, κατὰ μηδὲν τῆς οὐσίας ὑφαιρεθείσας ; ἐγένοντο δὲ κτιστοὶ καὶ σύνθετοι πάντες. Ἀνθρώπους δὲ ἐξ ἀρχῆς γεγονότας συνθέτους, εἶτα ἁπλουστέρους ἀποδεδεῖχθαι καὶ τῶν ἀγγέλων, εἴ γε διαλυθέντων, οὐκέτι τοῖς

* Hebr. 1,8.

** De *fid. orth.* I, 2. Mg. P. G. t. 94, col. 792; 3—col. 796; 4—col. 797; 8—col. 808, 813; 9—col. 833; 13—col. 852; II, 12—col. 920.

26 πιστευομένοις 53—54 κατὰ τὴν γνώμην ἄτρεπτον

ἰδίοις σώμασιν αἱ ψυχαὶ συναφθεῖεν. Ἐμοὶ γὰρ δοκεῖ καὶ αὐτὸ τὸ διαπλασθῆναι παρὰ Θεοῦ τὸ σῶμα πρὸ τῆς ψυχῆς, τάχα μέν τινα καὶ ἄλλον λόγον ἔχειν ἀποῤῥη/τότερον καὶ βαθύτερον, καὶ ἐκείνων μόνων εἰδέναι τῶν οἷς ἐμέλησε φ. 69/1 τὰ βάθη τοῦ Πνεύματος ἐρευνᾶν. Τὸ δ' οὖν πρόχειρον, εἰς τιμὴν τοῦ σώματος, ἵνα μὴ λυόμενον ἀπὸ τῆς ψυχῆς, ἅτε ἐλάττονος μοίρας τυγχάνον, διαφθείρεσθαι τέλεον δόξῃ καὶ εἰς τὸ μὴ ὂν οἴχεσθαι. Καὶ ὅτι τοῦθ' οὕτως ἔχον ἐστὶν, ἡ Γραφὴ μάρτυς, ἐκεῖ μὲν λέγουσα: «καὶ ἔπλασεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον», ἐπὶ δὲ τῆς ψυχῆς: «ἐποίησεν ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον»*. Ὅρα τὸ τῆς τιμῆς πρόσφθεγμα καὶ ἐφ' ἑκατέρου ταὐτὸ λεγόμενον. Ἄνθρωπος ὁ πλαττόμενος καὶ ἄνθρωπος ὁ ποιούμενος, ὡς οὔτε τῆς ψυχῆς καθ' αὑτὴν, οὔτε τοῦ σώματος, ἀλλὰ τοῦ συναμφοτέρου τῆς ἀνθρώπου προσηγορίας ἀξιουμένου. Πῶς οὖν ὁ ἄνθρωπος οὗτος, ὁ ἐκ ψυχῆς λέγω καὶ σώματος, ἐγένετο μὲν ἐξ ἀρχῆς ἐπ' ἀθανασίᾳ, θανάτῳ δὲ ἐπιτιμηθεὶς διὰ τὴν παράβασιν, καὶ διὰ τὴν χάριν αὖθις ἀνασωθεὶς εἰς τὴν πρώτην ἀξίαν, ἀποβαλεῖ τοῦτο, μεθ' οὗ τὸ ἀθάνατος εἶναι κεκλήρωται, καὶ οὕτως οὐκ ἄνθρωπος ἔσται μᾶλλον ἢ ἄνθρωπος. Εἰ δέ τινι ἄτοπον εἶναι δοκεῖ τὸ τὴν ψυχὴν εἰρῆσθαι λόγον εἴδους ἐπέχειν πρὸς ὕλην τὸ σῶμα, οὐ γὰρ χωριστά γε τὰ εἴδη ὑποτιθέμεθα κατὰ τοὺς οὕτω φρονοῦντας, ἐκεῖνο φαμὲν, ὅτι τῇ μὲν οἰκείᾳ φύσει τὰ εἴδη τῶν ὑποκειμένων ἀχώριστα, / τῷ λόγῳ διαιρούμενα μόνῳ, Θεοῦ δὲ δυνάμει, τοῦ καὶ ἐκ μὴ ὄντος φ. 69/2 ταῦτα παραγαγόντος, καὶ μάλα δύναται χωρισθῆναι. Τὸ γοῦν φῶς ἐξ ἀρχῆς, εἶδος ὂν ἡλίου καθ' αὑτὸ δημιουργηθὲν, ἔγνωμεν πρὶν ἥλιον γεγονέναι, καὶ ἐσύστερον αὖθις διαιρεθὲν τῆς πυρώδους οὐσίας ἀποταχθήσεσθαι τοῖς μακαρίοις εἰς ἐνδιαίτημα πεπιστεύκαμεν. Τί οὖν θαυμαστὸν καὶ τὴν ψυχὴν ὑποθέσθαι συνδεδημιουργεῖσθαι μὲν ἐξ ἀρχῆς τῷ ὑποκειμένῳ, λόγον εἴδους ἐπέχουσαν ὡς ἐν ἡλίῳ τὸ φῶς; Εἰ καὶ πολυμερής τις εἶναι δοκεῖ μετὰ τὴν πτῶσιν ἐκείνην, διὰ τὴν πρὸς τὸ σῶμα ῥοπήν, διαιρεθεῖσαν δὲ ὕστερον, αὖθις ἑνωθῆναι τῷ σώματι, μονοειδῆ γενομένην, καὶ τὸ σῶμα κατάλληλον ἑαυτῇ περιθεῖσαν. Καὶ τοῦτ' ἔστιν, οἶμαι, ὃ τοὺς σοφοὺς τῶν Ἑλλήνων διαλαθόν, ἄγνοιαν αὐτοῖς ἐνεποίησε καὶ σκότος καὶ πλάνην ἐν τοῖς περὶ ψυχῆς λόγοις. Πρὸς γὰρ τοὺς καθόλου βλέποντες λόγους, καὶ τὸ κατὰ φύσιν ἐπὶ παντὸς ζητοῦντες, οἱ τὸν Θεὸν ἀγνοήσαντες, οἱ μὲν οὐδὲ χωριστὴν εἶναι τὸ παράπαν, ἀλλ' ὁμοῦ τῷ θανάτῳ πρὸς τὸ μὴ ὂν ἀναλύειν αὐτὴν εἰρήκασιν, ὅσοι καὶ τῶν ἄλλων εἰδῶν τὸ ἀχώριστον κατηγόρουν· οἱ δὲ δὴ ταῦτα τιθέμενοι χωριστά, καὶ καθ' αὑτὰ ὑφεστῶτα, καὶ τὴν ψυχὴν / ἀθάνατον εἶναι συγκεχωρήκασι, καὶ ταύτην ἅπασαν φ. 70/1 ὁμοίαν, ἀλόγων καὶ λογικῶν. Ἡμεῖς δὲ περὶ μὲν τῆς ἀλόγου ψυχῆς ἀρκούμεθα τοῖς ὑπὸ τῆς Γραφῆς εἰρημένοις, ὅτι παντὸς ζώου ἡ ψυχὴ τὸ αἷμα αὐτοῦ ἐστι, τοῦτο δηλοῦν βουλομένης, ὡς ἡ ἐν ἑκάστῳ δύναμις ἔμφυτος ἡ κινοῦσα τὸ

* Gen. 2, 15. Cf. 2, 7 et 1,27.

64 εἶναι pour εἰδέναι 78 κατὰ τούτους

ζῶον, αἷμα παρὰ τῇ Γραφῇ λεγομένη, διὰ τὸ πλεονάζειν ἴσως τουτονὶ τὸν χυμόν, καὶ οἷον ἐγκατεσπάρθαι παντὶ τῷ σώματι. Αὕτη ἐστίν ἡ τοῦ ζώου ψυχὴ, καὶ ὁμοῦ τὸ κινούμενον ἔστη, ἡ κίνησις πέπαυται, ὡς μηδὲν ἔτι τὸ λειπόμενον εἶναι πλὴν τοῦ νεκροῦ σώματος. Ἡ δὲ λογικὴ καὶ νοερὰ ψυχή, κατ' εἰκόνα Θεοῦ γενομένη, καὶ χωριστὴ τῆς οἰκείας ὕλης, λέγω τοῦ σώματος, οὐδὲν ἧττον ἐπιδιαμένει· καὶ λυθεῖσα τοῦ ᾧ συνέζευκται, καὶ πρὸς τὰ οἰκεῖα χωρεῖ καὶ τὴν προσήκουσαν αὐτῇ καταλαμβάνει δίαιταν. Ὥσπερ οὖν καὶ τὸ σῶμα, πρὸς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη διαλυθὲν, ἀναμένει τοὺς προσήκοντας χρόνους, καθ' οὓς τῇ ψυχῇ συναφθήσεται. Καὶ μὴν ἐν τῷ παρόντι, φησὶν, ἡ ψυχὴ καθ' αὑτὴν διάγει, μηδὲν τοῦ σώματος ἐπιδεομένη· τί οὖν κωλύει τοιαύτην εἶναι καὶ ἐν τῷ μέλλοντι ; τί δὲ καὶ ἐφολκίου δεῖται τοιοῦδε καὶ βάρους, ἣν ἔδει κουφοτέραν ἑαυτῆς γεγονέναι / καὶ τῇ τότε καταστάσει προσήκουσαν, φ. 70/
καὶ ταῦτα τῶν ὅλων ὑφαιρεθεισῶν, ἐν αἷς ἀπεδίδου τὰς διὰ τοῦ σώματος ἐνεργείας ;

Πρὸς μὲν οὖν τὸ μὴ χρειῶδες ἔσεσθαι τὸ σῶμα διὰ τῶν ἑξῆς ἀπολογησόμεθα, τὸ δέ γε νῦν κουφοτέραν εἶναι καὶ τοῦ σωματικοῦ βάρους ἀπηλλαγμένην, οὐ πάντῃ συγχωρήσομεν. Λέλυται μὲν γὰρ τοῦ σώματος καὶ τῶν δι' αὐτοῦ ἀπήλλακται παθημάτων, τῆς μέντοι φυσικῆς πρὸς αὐτὸ σχέσεως οὐδ' ὁπωσοῦν διεζεύχθη. Καὶ ἀποπτᾶσα γὰρ ἔτι πρὸς τὸ οἰκεῖον ἐνδιαίτημα τείνει τὸ ὄμμα, κἂν διαλυθῇ πρὸς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη, λέγω δὴ τὰ στοιχεῖα, κἂν ὅτι οὖν ὑποστῇ, δεσμός τις ἄρρητος διϊκνεῖται μέσος, συνάπτων αὐτὴν τῷ οἰκείῳ σώματι, καὶ τοῖς μερισαμένοις στοιχείοις, ἐξ ὧν καὶ αὖθις αὐτὸ περιθήσει. Καὶ ὥσπερ ἐπὶ τοῦ καταβληθέντος τῇ γῇ σπέρματος, τὸ γὰρ τοῦ θείου Παύλου καὶ ἡμῖν ἔσται κατὰ καιρόν, ὁ ἀναδοθεὶς χόρτος μεταξὺ γίνεται τοῦ τε διαφθαρέντος ἐκείνου καὶ τοῦ μέλλοντος ἐν τῇ πέψει πρὸς ἀπαρτισμὸν ἄγεσθαι κόκκου, καὶ οἷόν τις σύνδεσμος ἀμφοτέρων μέχρι τοσούτου τὴν διαμονὴν ἔχει, μέχρις ἂν ἀνακαινίσῃ τὸν σεσηπότα καὶ λαμπρότερον αὖθις ἐξ ὑπαρχῆς δείξῃ. Τὸν αὐτὸν ἔχει λόγον ἡ εἰρημένη σχέσις, καὶ ὁ τῆς ψυχῆς σύνδεσμος πρὸς τὸ σῶμα· / πλὴν ὅσον ἐκεῖ μέν, αἰσθητῶν τῶν περάτων ὄντων, ἀφ' οὗ τε ἡ φύ- φ. 71/
σις ἤρξατο, καὶ πρὸς ὃ διὰ τῶν μέσων ἐπείγεται, καὶ αὐτὰ δήπουθεν αἰσθητά, ῥίζαι, καλάμη καὶ ὁ περὶ αὐτὴν χόρτος, εἶτα ἀθέρες, λέμματα καὶ οὕτω κατὰ μικρὸν ὁ κόκκος ἐν αὐτοῖς τελειούμενος. Ἐνταῦθα δὲ θατέρου τῶν ἄκρων ὑπὲρ αἴσθησιν ὄντος, ὁ καθ' αὑτὸ ὑφεστὼς ἐν οἰκείῳ καιρῷ τὸ καινὸν ἑαυτῷ περιπλάσσει σῶμα, καὶ ὁ μεταξὺ δήπου δεσμὸς ὑπὲρ αἴσθησίν τε καὶ νοητός, ὡς ἡμᾶς μὲν οἴεσθαι τὴν ψυχὴν ἀπηλλάχθαι πάντῃ τοῦ σώματος, ἅτε μηδ' αὐτὴν ἐκείνην ὁρῶντας, μηδὲ τὸν πρὸς τὸ σῶμα δεσμόν, ἀλλ' οὐδ' αὐτὸ τὸ σῶμα μετὰ μικρὸν εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη λυόμενον· τὴν δὲ

---

111 ὑφαιρησομένων 113 ἔσεσθαι τότε τὸ 115 συγχωρησόμεθα
130 μετὰ pour κατὰ 131 ὃ καθ' αὐτῷ

καὶ αὖθις ἐπεστράφθαι πρὸς τὸ οἰκεῖον, καὶ τρόπον τινὰ συνδεδέσθαι, καὶ καθ᾽ αὑτὴν οὖσαν. Καὶ μαρτυροῦσιν αἱ τῶν ἁγίων ψυχαί, τοῖς ἰδίοις σκήνεσιν ἐπιχωριάζουσαι μετὰ τελευτὴν καὶ δι᾽ αὐτῶν ἐνεργοῦσαι, πολλὰ τῶν ἀξίων θαυμάσαι. Εἰ δὲ καὶ ἡ μάγνησσα λίθος ἀρρήτῳ φύσεως βίᾳ τὸν σίδηρον ἕλκει, καὶ ταῦθ᾽ οὕτως ἑτεροφυῆ τὸ φαινόμενον, ὡς τὴν μεταξὺ σχέσιν ἀόρατον οὖσαν, ὅμως τὰ ἄκρα συνάπτειν καὶ οἰκειοῦν ἀλλήλοις, τί τῶν ἀτόπων, εἰ καὶ τὴν ψυχὴν ὑπο/τιθέμεθα καθ᾽ αὑτὴν οὖσαν, ἐφέλκεσθαι τὸ σῶμα καὶ οἰκειοῦσθαι φ. 71/2, μέχρις ἂν αὐτὸ λεπτύνασα καὶ καθάρασα κατάλληλον ἑαυτῇ δείξῃ καὶ περιθέσθαι οἰκεῖον; Ἀλλὰ καὶ τὸ εὔλογον ὅσον ἰδεῖν ἔξεστι, συνδεθεῖσα μᾶλλον ἡ ψυχὴ τῷ σώματι μετὰ τὴν ἁμαρτίαν καὶ τὴν παράβασιν, ἔτι μᾶλλον αὐτοῦ ἠλλοτρίωται· παχὺ γὰρ γενόμενον καὶ γεῶδες καὶ μυρίοις πάθεσιν ὑποπεπτωκός, ἀναγκαζομένη συνδιαφέρειν, ὀλισθαίνει τῆς οἰκείας ἀξίας, παχύνεταί τε καὶ θολοῦται τὸ νοερὸν ὄμμα· καὶ καθ᾽ ὅσον ἂν αὐτοῦ φροντίδα ποιεῖται, κατὰ τοσοῦτον αὐτὸ τῆς ἑαυτοῦ ἀξίας ἀλλοτριοῖ· γνωμικῶς δὲ ἀπ᾽ αὐτοῦ διαλυομένη καὶ τὰ ἑαυτῆς σκοποῦσα, τοῦθ᾽ ὃ μελέτη θανάτου διώρισται τοῖς σοφοῖς, καὶ αὐτὸ λεπτύνει καὶ τῶν παθῶν ἀπαλλάττει, πλὴν εἰ μὴ πρὸς ἐπιθυμίας, ἀλλ᾽ οὖν εἰς τὰς ἀναγκαίας διατροφὰς καὶ σκεπάσματα τῆς σαρκὸς τὴν πρόνοιαν ποιουμένη συγκατασπᾶται πάλιν καὶ τοῦ μεγέθους ὑφίεται. Θανάτου δὲ ἐπελθόντος, ἀπαλλαγεῖσα τῶν κατὰ φύσιν δεσμῶν, αὐτή τε ἐλευθέρα γίνεται, καὶ πρὸς τὴν ἕλξιν ἐντεῦθεν ἰσχυροτέρα, τό τε σῶμα κουφότερον καὶ ἕπεσθαι ῥᾷον. Οὐδὲ γὰρ ἔχει λοιπόν, οἷς ἂν ἐπτοημένον καὶ φιληδοῦν ἀφηνιάζῃ πρὸς τὴν ὁλκήν· ὅ γε οὐδὲ συνίστασθαι λοιπὸν ἔτι δύναται, τῆς ψυχῆς φ. 72/1 ἀπογενομένης, ἀλλ᾽ ἀναλυόμενον, εἰς τὰ ἐξ ὧν συνετέθη χωρεῖ, καὶ τῇ μὲν ὕλῃ διακρίνεται καὶ οἷον διαφορεῖται τὸ πάχος, τῷ λόγῳ δὲ ἁπλοῦται, καὶ εἰλικρινὲς γινόμενον, οἷα τὰ ἁπλᾶ τῶν σωμάτων καὶ πρῶτα, πρός τε ἑαυτὸ καὶ τὴν ἅπαξ ἑνωθεῖσαν ψυχὴν ἔτι μᾶλλον οἰκείως καὶ συγγενῶς ἔχει. Καιροῖς δὲ ἰδίοις ἀπαρτισθέν, καὶ ὥσπερ ἐν πεπάνσει γενόμενον, κατὰ τὴν προαποδεδομένην εἰκόνα τοῦ σίτου, πάλιν τῇ ψυχῇ περιφύεται, λαμπρότερόν τε καὶ διαυγέστερον ὡς εἰκός, ἵνα ἄρτιος ᾖ ὁ κατὰ Θεὸν τότε κτισθησόμενος ἄνθρωπος, καὶ μὴ θατέρῳ μέρει λειπόμενος εἶναι, τοῦθ᾽ ὅπερ ἐστὶ καὶ καλεῖται. Ναὶ μὴν καὶ αὐτὴ ἡ κτίσις, τὰ πρῶτα δηλαδὴ σώματα τῶν συντεθέντων ὑφαιρουμένων, ἀλλοιωθήσεται πρὸς τὴν ἀφθαρσίαν ἐκ τῆς φθορᾶς, καὶ τῇ τότε διαγωγῇ κατάλληλος ἔσται· οὗ τί ἂν ἐδέησε, μὴ τῶν σωμάτων αὖθις ἀνισταμένων. Ὁ γὰρ καινὸς οὐρανὸς καὶ ἡ καινὴ γῆ κατὰ τὴν Γραφὴν καινὰ καὶ τὰ σώματα ἀπαιτεῖ, τῶν δι᾽ οὓς ἐξ ἀρχῆς καὶ παρήχθησαν. Ἀλλὰ τῶν μελῶν, φησι, καὶ μερῶν τί ποτε ἡμῖν δεήσει καὶ πῶς οὐκ ἄλογον εἰκῇ / προσηρτῆσθαί φ. 72/2 τε καὶ ἐμπεφυκέναι τὰ μηδαμῇ χρήσιμα; Πρὸς δὴ τοῦτο φαμέν, ὡς εἰ μὲν ἅπαντα ἑωρῶμεν τὰ ἐν τῇ κτίσει πρός τινα χρείαν ἡμῖν συμβαλλόμενα,

147 τῆς ἰδίας ἀξίας 148—149 αὐτὸ φροντίδα ποιεῖται, κατὰ τοσοῦτον τῆς ἑαυτῆς ἀξίας 162 γινόμενον 163 περιφύσεται 169 γῆ καινή

καίτοι δι᾿ ἡμᾶς ἀκούοντες γεγενῆσθαι τὸν κόσμον παρὰ Θεοῦ, ταχ᾿ ἂν εἰκότως ἐδεδίειμεν περὶ τῶν μελῶν ἐκείνων μὴ ἀχρεῖα φανέντα, τῷ λόγῳ προσιστάμενα ᾖ. Νῦν δὲ ἴσμεν τὰ πολλὰ τῶν κτισμάτων τῷ μὲν οἰκείῳ λόγῳ καὶ τῇ τοῦ παντὸς συμπληρώσει καλὰ καὶ χρειώδη, πρὸς δὲ ἡμᾶς ἢ καὶ πρὸς ἄλλό τι μικρὸν ἢ οὐδὲν συμβαλλόμενα, πλὴν ὅσον εἰς δοξολογίαν κινῆσαι καὶ θαῦμα τοῦ παράγοντος Θεοῦ. Καὶ τὰ μέλη τοίνυν ἔσται καλὰ τότε, καὶ εἰ πρὸς οὐδὲν χρήσιμα· σὺ δὲ τὸν μὲν ἥλιον θαυμάζεις τοῦ κάλλους καὶ πρὸς τὰ εὐπρεπῆ τῶν σωμάτων ἐρωτικῶς ἔχεις· τότε δὲ ἐννοῶν ὡς ἀμφότερα συνδραμεῖται τοῖς σώμασιν, ἥ τε ἡλιακὴ λαμπρότης καὶ ἡ τῶν μελῶν εὐαρμοστία καὶ συμμετρία, ἐξ ὧν τὸ κάλλος ὁρίζεται, οὐ θαυμάζεις ἐπὶ τούτῳ καὶ χαίρεις καὶ τὸν δημιουργὸν ἀνυμνεῖς; Ἀλλ᾿ εἰ μὴ τῷ στόματι κεχρήσῃ πρὸς τὴν τροφήν, καὶ τὼ χεῖρε πρὸς μετακομιδὴν τῶν ἀναγκαίων κινήσεις, καὶ οἱ πόδες ὑπουργήσουσι τῇ βαδίσει, δεινὰ πείσεσθαι οἴει / καὶ περιττὸν ἐφόλκιον οἴσειν; φ. 7
Τὴν τοῦ ἡλίου λαμπρότητα καὶ τὸ κάλλος πότε ἂν ἐθαύμασας, εἰπέ μοι, μᾶλλον, ἐν οὕτω σφαιροειδεῖ καὶ περιηγμένῳ σώματι καθορῶν, ἢ ἐν ἀνθρωπίνοις μέλεσι καὶ τῇ οὕτω καλῇ διαπλάσει; Καὶ μὴν ὁ Δαυῒδ ἐξ αὐτοῦ τούτου τὸν ἥλιον ἐπαινεῖ, νυμφίῳ αὐτὸν καὶ γίγαντι παρεικάζων, τοῖς εὐπρεπεστέροις ὡς ἄν τις εἴποι καὶ κατ᾿ ἰσχὺν ὑπερβάλλουσι *. Καὶ καθ᾿ αὐτὸ δὲ τὸ ἡμέτερον σῶμα καὶ τὸ ἐν αὐτῷ κάλλος πολλοῖς ἐγένετο πρόφασις εἰς δοξολογίαν Θεοῦ. Τότε δὲ, ἀκραιφνοῦς οὔσης τῆς τοῦ καλοῦ κρίσεως καὶ τῶν ἀτόπων παθῶν ὑπεξῃρημένων, οὐδεὶς ὅστις οὐ θαυμάσεται τὸν δημιουργὸν ἐκ τοῦ κάλλους τῶν ὁρωμένων. Εἰ δὲ δεῖ καὶ ὁμόσε χωρῆσαι τοῖς ἀπὸ τῶν οἰκείων λογισμῶν ἅπαντα φθεγγομένοις, οὐδὲ αἱ διὰ τῶν αἰσθήσεων ἐνέργειαι παντάπασιν οὕτως ἀργῶς ἕξουσι, τοῖς μὲν ὀφθαλμοῖς χρωμένων ἡμῶν εἰς κατανόησιν ἑαυτῶν καὶ τοῦ θείου κάλλους· ὃ καὶ ἀντὶ πάσης ἡμῖν ἔσται τροφῆς «χορτασθήσομαι γάρ φησιν ἐν τῷ ὀφθῆναί μοι τὴν δόξαν σου»**· τῶν δὲ ὤτων θείας φωνῆς καὶ ἀγαλλιάσεως ἀντιλαμβανομένων, ὡς ἔχει τὸ «ἀκουτιεῖς μοι ἀγαλλίασιν καὶ εὐφροσύνην» ***· / γευομένων δὲ τῶν χειλέων, ὅτι χρηστὸς ὁ φ. 7
Κύριος ****· καὶ μὴν καὶ τοῦ δι᾿ ἡμᾶς κενωθέντος πνευματικοῦ μύρου τότε ὀσφρανθησόμεθα. Κἂν τὴν γλῶσσαν ἀπαιτῇς τὸ οἰκεῖον ἔργον, ἦχος ἑορταζόντων ἐκεῖ καὶ φωνὴ ἀγαλλιάσεως ἐν σκηναῖς δικαίων ἐστι *****. Καὶ ψηλαφῆσαι ****** τὸν σαρκωθέντα Λόγον μετὰ τοῦ φιλοπράγμονος μαθητοῦ, καὶ τὰς ὠτειλὰς ἐπιγνῶναι, τοὺς λόγους τῆς σαρκώσεως καὶ τοῦ πάθους. Ἡ δὲ κοιλία

* Ps. 18, 6.
** Ps. 16, 15.
*** Ps. 50. 10.
**** Ps. 33, 9.
***** Ps. 41, 51. ps. 117, 15.
****** Actes 17, 27. I Jean 1. 1.

179 παραγαγόντος 195 δὴ καὶ ὁμόσε χωρῇ 201 Χριστὸς

καὶ εἴ τι τῶν ἐν αὐτῇ χωρητικὰ καὶ ἀναδοτικὰ τῶν ἐκ τοῦ λόγου τροφῶν γενήσεται. Πνευματικοῦ γὰρ ὅλου τοῦ σώματος γενομένου, κατὰ τὸν θεῖον ἀπόστολον *, καὶ τὰ μέλη τούτου λοιπὸν ἔσται πνευματικὰ καὶ πνευματικαῖς ἐνεργείαις ὑπηρετούμενα. Καὶ καλὸν ἄρα τὸ σῶμα καὶ τῇ τότε διαγωγῇ προσῆκον καὶ οὐδὲ παντελῶς ἄχρηστον. Καὶ ταῦτα μὲν ἀπὸ λογισμῶν.

Εἰ δὲ δεῖ προσθεῖναι καὶ παρὰ τῆς πίστεως, τίς μὲν εἰδὼς τὸν αὐτὸν ποιητὴν καὶ προνοητὴν ἁπάντων τῶν ὄντων, καὶ τὴν πρόνοιαν διπλῆν οὖσαν ἀεὶ καὶ διὰ πάντων ἡμῖν τοῖς ἀνθρώποις, ὡς εἶναι τὸν κόσμον ἅπαντα διδασκαλεῖόν τε ἀρετῆς καὶ θεοσεβείας, τοῖς ὑγιῶς φρονοῦσι, καὶ ψυχαγωγίαν τῷ σώματι, τίς δ' αὖ τὴν τῆς ψυχῆς συμπάθειαν πρὸς τὸ σῶμα καὶ ὡς ἐπικοινωνοῦσιν ἀλλήλοις τῶν παθημάτων, οὐκ ἂν φαίη καὶ ἐν / τῷ μέλλοντι συνέσεσθαι καὶ φ. 74/1
συναπολαύσειν τῆς τῶν βεβιωμένων ἀνταποδόσεως; Οὐ γὰρ εἰκῇ καὶ μάτην οὔθ' ὁ ὁρατὸς οὗτος ὑπέστη κόσμος, ὁ εἰς κοινὴν ὡς εἴρηται χρείαν, οὔτε ἡ τοσαύτη πρόνοια περὶ ἄμφω τὰ μέρη γέγονεν ἄν, εἰ μὴ ὅ τε σύμπας ἔμελλε κόσμος ἐπὶ τὸ κρεῖττον ἀλλοιωθεὶς ἐσαεὶ διαμένειν, καὶ ἡ ψυχὴ καὶ τὸ σῶμα δήπου διαιτήσεσθαι τοῖς ἀλλοιωθεῖσι καὶ τῶν αὐτῶν ἀπολαύσειν. Ἀλλὰ καὶ τὴν τοῦ πυρὸς οὐσίαν διαιρεθήσεσθαι λόγος. Καὶ τὸ μὲν φῶς ἀπονεμήσεσθαι τοῖς δικαίοις, τοῖς δὲ ἁμαρτωλοῖς τὸ καυστικὸν εἰς ὀδύνης αἴσθησιν δριμυτέρας, καθὸ καὶ τῷ Δαυῒδ εἰρῆσθαι: «φωνὴ Κυρίου διακόπτοντος φλόγα πυρός»· ** ὃ πῶς ἂν γένοιτο, μὴ σωμάτων ὑποκειμένων, ὧν ἐκεῖνο τὸ πῦρ ἐπιδράξεται, τοιούτων δὴ καὶ αὐτῶν ἀλαμπῶν ὄντων καὶ ζοφερῶν καὶ ταύτῃ μόνων τῶν ἁγίων σωμάτων διαφερόντων. Ἐγὼ μὲν οἶμαι μὴ ὅτι γε πίστει καὶ τοῖς εἰκόσι λόγοις, ἀλλὰ καὶ πάσαις ἀνάγκαις ἀποδεδεῖχθαι τὸν περὶ ἀναστάσεως λόγον τοῖς μὴ τὰ ὁρώμενα μόνον καὶ ἐν χερσὶ πιστεύειν, ἀλλὰ καὶ τῷ λόγῳ πείθεσθαι θέλουσιν. Εἰ δέ τινα λόγον ποιοῖντο καὶ τῶν Γραφῶν, ἵνα τοὺς τοῦ Σωτῆρος λόγους ἐάσω, πολλούς τε / καὶ σαφεῖς ὄντας, φ. 74/2
παρίτω μὲν Παῦλος ὁ μέγας, ἀνατροπὴν καθόλου τοῦ μυστηρίου καὶ τῆς πίστεως ἀθέτησιν εἶναι λέγων τὴν ἀπιστίαν τῆς ἀναστάσεως. «Εἰ γὰρ νεκροί, φησίν, οὐκ ἐγείρονται, οὐδὲ Χριστὸς ἐγήγερται· εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ἡμῶν» ***. Παρίτωσαν δὲ καὶ οἱ ἐν Ἐφέσῳ παῖδες ἑπτά, ζητήσεως γενομένης ἐπ' αὐτῷ τούτῳ μετὰ πολλοὺς τοῦ θανάτου χρόνους διεγερθέντες. Τὴν γὰρ Ἠλιοὺ ἐν πυρὶ ἁρπαγὴν καὶ τὴν Ἐνὼχ μετάθεσιν, ἔτι πρὸ τούτου, τίς οὐκ οἶδε σύμβολον ἀναστάσεως οὖσαν; οἳ καὶ διαμένουσιν ἄχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης, ἀφθαρτισθέντων αὐτοῖς τῶν σωμάτων. Οὕτως ἄνωθεν καὶ ἐξ ἀρχῆς ἐτυποῦτο, καὶ ἀφοῦ θάνατος ἐπεισῆλθε τῇ φύσει, τῷ παντὶ χρόνῳ συνεκτεινόμενον τὸ τῆς ἀναστάσεως δόγμα. Καὶ τοῦτο κατὰ λόγον οἶμαι. Καὶ ἐπ' ὠφελείαις ἁπάσαις, ἵνα μήτε δι' ἀπόγνω-

---

* 1 Cor. 15, 44.
** Ps. 28, 7.
*** 1 Cor. 15, 14, 17.

σιν τῆς ζωῆς ἐκείνης ἔξω τοῦ καλοῦ καὶ τῆς ἀρετῆς πίπτωμεν, ἐφιέντες ταῖς ἡδοναῖς, μήτε πρὸς τοὺς πόνους αὖθις ἀπαγορεύωμεν, τοὺς τῇ παρούσῃ ζωῇ συγκεκληρωμένους, ἀλλ᾽ εἰδότες, ὡ ς ἄλλ τις ἡμᾶς ἐκδέχεται λῆξις ἀμείνων, καὶ ὡς ἡ παροῦσα τοῦ βίου κατάστασις γυμνασίου πανηγύρεως ἀποικίας / φ. 75 λόγον ἐπέχει, πρὸς τὸ μέλλον ὁρῶντες γενναίως ὡς οἷόν τε τὰ παρόντα διαφέρωμεν, ὡς ἐκεῖ τοὺς στεφάνους ἀποληψόμενοι καὶ πλουτήσοντες μὴ κενούμενα, καὶ οἰκήσοντες μετὰ ἀσφαλείας.

Εἴρηται ἡμῖν, ὅσα ὁ καιρὸς ἐνεδίδου περὶ τῶν προκειμένων. Ὁ δὲ κτίσας ἡμᾶς Θεός, ἐπὶ τοῖς μέλλουσιν ἀγαθοῖς καὶ τῇ ἀπολαύσει τῆς αὐτοῦ θεωρίας, ὁ τὰ πάντα δι᾽ ἡμᾶς ἐξ ἀρχῆς ἄχρι τέλους οἰκονομήσας, παράσχοι καὶ τὴν τοῦ μυστηρίου γνῶσιν ἡμῖν ἐναργέστερόν τε καὶ βεβαιότερον, ἵνα τὴν πίστιν οἴκοθεν ἔχοντες, μὴ δεώμεθα τῶν ἔξωθεν λόγων εἰς τὴν τῆς ἀληθείας φανέρωσιν. Ὅτι αὐτῷ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

III

Sans doute il ne sera possible de donner une analyse historique et théologique de ce traité et de déterminer sa place dans l'ensemble de l' œuvre de Marc qu' après une étude complète de ses autres œuvres inédites qui, comme nous l' avons dit, sont assez nombreuses. Nous nous limiterons donc ici à quelques remarques d' ordre général destinées surtout à servir de jalons pour le travail futur.

1. *Le sujet.* Une question s' impose tout de suite : Contre qui a pu être composée—dans cette Byzance orthodoxe du XVe siècle—une apologie de l' un des dogmes les plus essentiels de la foi chrétienne ? Marc lui-même ne cite aucun nom et ne précise pas d' où viennent les objections qu' il réfute. Pourtant quelques rapprochements nous aideront peut-être, sinon à trouver une réponse définitive, du moins à proposer une hypothèse. L' auteur définit son traité comme une justification *philosophique* du dogme de la Résurrection et toute son argumentation présuppose également des objections d' ordre philosophique. Il développe son apologie à partir du rapport de l' âme et du corps qui est lié pour lui au problème de la «forme» et de la «matière». Or toute cette problématique est très caractéristique des controverses philosophiques qui au XIVe et XVe siècles se développaient à Byzance et dont le point culminant fut précisément atteint dans les années de vie de Marc avec l'activité du fameux *Gémiste Pléthon.* Nous ne pouvons pas analyser ici d' une façon tant soit peu détaillée cette renaissance de la philosophie à By-

zance qui de nos jours attire l'attention non plus des seuls byzantinistes, mais aussi des historiens de la philosophie [1]. La place que cette renaissance occupe dans l'histoire de la théologie byzantine exigerait à elle seule une étude spéciale. Nous remarquerons seulement que cette renaissance des intérêts purement philosophiques fut marquée au début du XVe siècle par une rupture très nette avec ce que l'on peut appeler «l'hellénisme chrétien»—cette grande synthèse entre la Révélation chrétienne et la philosophie grecque—qui fait la substance de la tradition patristique. Si les premiers représentants de la «renaissance philosophique» byzantine—Psellos, Jean Italos et leurs continuateurs des XIIe et XIIIe siècles—furent encore des penseurs chrétiens par leur inspiration, il est néanmoins possible de décéler déjà chez eux une «libération» progressive de la problématique philosophique hors des catégories «patristiques». Il ne s'agit pas d'une simple délimitation des sphères respectives de la philosophie et de la théologie (qui ne furent jamais tout à fait confondues à Byzance), mais plutôt de la perte d'une perspective commune, d' une communion intérieure qui faisait l'unité profonde de la pensée patristique... Avec le temps ce procès ira en s'accentuant pour s' achever, au début du XVe s. par un retour sans ambages au paganisme préchrétien. Ce fut le retour au vieux conflit entre la «kerygma» chrétienne et la «sagesse hellénique», et dans ce conflit, les mêmes questions, les mêmes objections réapparurent, qui avaient déjà été la pierre d' achoppement et de scandale pour l' hellénisme au temps de sa première rencontre avec la prédication chrétienne. Aussi la question de la résurrection des corps que l' on retrouve dans presque tous les textes de la «réaction païenne» [2] réapparaît d' une façon caractéristique à Byzance et précisément en fonction de cette «renaissance philosophique» dont nous parlons. Il suffit de se rappeler par exemple que dans la fameuse affaire de Jean Italos, qui s' est achevée par une condamnation ecclésiastique, 9 anathématismes furent dirigés justement contre les «erreurs helléniques» concernant la résurrection des corps [3]. Ainsi le sujet même du traité de Marc nous

1. Cf. *B. Tatakis*. La Philosophie Byzantine. Paris, 1949, pp. 129 et suiv. Echos d'Orient. 1932, 35 (55—74).

2. Cf. par exemple *P. de Labriolle*. La réaction païenne. Paris, 1942, pp. 192, 206, 276, 495, 506.

3. Cf. *E. Stéphanou*. Jean Italos : l'immortalité de l'âme et la résurrection. E. O. 36 (1933), 413—428; *J. M. Hussey*. Church and Learning in the Byz. Empire, London, 1937, p. 76 et suiv.

autorise à voir en lui un reflet de ces controverses. Et quoique, une fois de plus, Pléthon ne soit pas nommé, son anthropologie platonicienne, tout l' esprit de sa philosophie, son opposition presque ouverte au dogme chrétien [1] nous incitent à penser que c' est dans son entourage qu'avaient cours les objections que Marc d' Ephèse s' est proposé de réfuter. D' autre part nous voyons chez lui des allusions très nettes (cf. fol. 69/1 et 2, et fol. 70/1) à la querelle célèbre qui opposa en ces années les partisans de Platon et ceux d' Aristote, et dans laquelle Pléthon a joué un si grand rôle [2]. Or nous savons par ailleurs que Marc a pris lui aussi une part, ne serait-ce qu' indirecte, à cette controverse, car G. Scholarios, le chef des «aristotéliciens», avant de publier son apologie d' Aristote l' avait envoyée à Marc [3].

2. Si donc le sujet du traité situe son auteur parmi les défenseurs de l' Orthodoxie contre le «néo-hellénisme byzantin», sa méthode et son inspiration appartiennent à cette tradition *anthropologique* qui, elle aussi, forme l' un des aspects les plus typiques et peut être les plus originaux de la théologie byzantine médiévale. Héritage des Pères de la période classique—St Grégoire de Nysse, Némésius, St Maxime, St Anastase le Sinaïte, etc [4]—ce problème du composé humain, des rapports entre l'âme et le corps, de leurs destinées finales, de leur création dans le temps a toujours intrigué l' esprit byzantin. Et ici des tendances diverses apparaissaient : une tendance *philosophique* (cf. les traités consacrés à ce problème par Nicéphore Chumnos [5], Nicéphore Grégoras [6], l'intérêt pour lui du même Pléthon, etc.) et celle que l' on définit comme *mystique :* c' est bien *l'anthro*

---

1. Sur *Pléthon* voir *E. Stéphanou.* «Etudes récentes sur Pléthon». E. O. 35 (1932), 207—217, et «Pléthon», Dict. de Théol. Cath. XII, 2393—2404. *'I. Μαμελάκη.* Πλήθων. ἐν 'Αθήναις, 1939. *B. Tatakis,* op. cit. p. 281 et suiv.

2. Sur cette querelle voir *W. Gass.* Gennadios und Pletho. Breslau, 1844. Les écrits de *Scholarios* sur ce sujet sont réunis dans le vol. IV de «"Απαντα τὰ εὑρισκόμενα» et contiennent beaucoup de données intéressantes sur le «néo-hellénisme» byzantin. Cf. *J. W. Taylor.* G. Pletho's criticism of Plato and Aristotle. Univ. of Chicago 1921. VII.

3. Patr. Gr. 160, col. 743—746. «"Απαντα τὰ εὑρ.» IV, 443—9.

4. Voir par exemple *E. Stéphanou.* «La coexistence initiale du corps et de l'âme d'après St Grégoire de Nysse et St Maxime l'Homologète». E. O. 35 (1932), 304—315; *V. Grumel.* «L'union hypostatique et la comparaison de l' âme et du corps chez Léonce de Byzance et St Maxime le Confesseur». E. O., 1926.

5. Cf. P. Gr. 140, 1403—1438. *Tatakis,* op. cit. 247—248.

6. *R. Guilland.* Essai sur N. Grégoras, 1926, p. 219 et suiv. Cf. chez *Métochite :* Th. Metochitae Miscellanea, ed. Ch. G. Müller et Th. Kiessling. Leipzig, 1821, pp. 28—34.

pologie qui est un des éléments les plus importants de la théologie de St Grégoire Palamas [1]. Et s'il est impossible de déterminer à ce stade de nos connaissances dans quelle mesure St Marc d'Ephèse dépend de ces auteurs et dans quelle mesure il est original (car ce traité n' épuise pas à lui seul l' aspect anthropologique de son œuvre—cf. la part qu'il a prise dans la controverse sur le «terme de la vie») [2], il nous paraît nécessaire de souligner les liens qui l'unissent à ce courant de la pensée et de la théologie byzantines.

3. Une mention toute spéciale est dûe aux motifs *palamites* de ce traité. Ils sont évidents dans la terminologie adoptée par Marc, dans les images qu'il emploie, mais surtout dans la doctrine élevée sur le corps de l' homme, sur toute sa nature psycho-physique [3]. Par exemple en parlant des anges (68/2, 69/1) il écrit : «...Τάχα μέν τινα καὶ ἄλλον λόγον ἔχειν ἀπορρητότερον καὶ βαθύτερον καὶ ἐκείνων μόνων εἰδέναι τῶν οἷς ἐμέλησε τὰ βάθη τοῦ Πνεύματος ἐρευνᾶν, τὸ δ' οὖν πρόχειρον εἰς τιμὴν τοῦ σώματος...»—un reflet évident de la doctrine palamite de la supériorité de l'homme sur les anges, et cela précisément à cause de son corps. Nous savons que Marc fut un palamite convaincu [4], et que son plus grand ouvrage fut une apologie du palamisme. Car depuis le triomphe officiel de l'hésychasme et la canonisation de St Grégoire Palamas, la confession de ses doctrines prit parfois un caractère purement formel sans assimilation véritable de son essence mystique. Le même Scholarios, par exemple, trouvait le moyen de cu-

---

1. Cf *Archim. Cyprien Kern.* L'anthropologie de St Grégoire Palamas. Paris, 1950 (en russe).

2. Cf. Ad reverend. Isidorum de vitae termino. P. G. 160, 1193—1200.

3. L'archim. Cyprien Kern, dans la récension manuscrite qu'il a faite au Conseil de l'Institut de Théologie Orthodoxe de Paris sur ma traduction en russe du MSS de Marc d'Ephèse, écrit : «la division des termes φύσις, οὐσία, ἐνέργεια, quelquefois πνευματικὴ ἐνέργεια par Marc est typiquement palamite. D'autre part le style même de Marc dénonce en lui un hésychaste ... A partir du fol. 69/2 apparaît avec toujours plus de force le motif de la lumière, du feu, du soleil, de la lumière incréée...de la glorification du corps—motif spécifiquement hésychaste».

4. *M. Jugie* l'appelle «palamite rigide» («Controverse palamite», dans Dict. de Théol. Cath. col. 1799). Plusieurs des oeuvres inédites de Marc d'Ephèse sont entièrement consacrées aux questions soulevées dans la controverse palamite. Je mentionnerai tout particulièrement : sur la prière «Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, Υἱὲ τοῦ Θεοῦ, ἐλέησόν με» (dans plusieurs manuscrits, dont la Cod. Paris. 1292. Ce traité fut édité dans une traduction néo-grecque dans la Φιλοκαλία τῶν ἱερῶν νηπτικῶν) et Περὶ θείου φωτός, non mentionné dans le catalogue de Petit et qui se trouve dans le MSS 2092 de l' Ἐθνικὴ Βιβλιοθήκη d'Athènes.

muler la profession de palamisme avec une admiration sans bornes pour la Somme de Thomas d'Aquin. De toute façon, l'élément palamite dans l'œuvre de St Marc exige une attention toute spéciale.

Ces remarques fragmentaires, des questions plutôt qu'un commentaire véritable ont pour but de montrer que le traité περὶ ἀναστάσεως, quoique assez court, et peut-être assez peu original, est intéressant, ne serait-ce qu'à cause de la variété des aspects qu'il nous montre dans l'héritage théologique de Marc d'Ephése. Ce sont précisément ces liens qui l'unissent aux divers courants de la théologie et de la pensée byzantines; la nécessité d'en déterminer exactement la nature doit être la première tâche, si l'on veut retrouver sa place véritable dans la vie de l'Église Orthodoxe à l'époque du Concile de Florence.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ *)

Ἤτοι

ΤΟ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΝΔΡΟΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΝ ΙΚΟΝΙΟΥ ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΥ ΔΕΣΜΟΣ

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ
ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ, Δ[ρος] Θ. ΚΑΙ Φ.
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ
ΕΝ ΤΩ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ, ΑΘΗΝΩΝ

Τὸ Ἐπιτ. ΙΒ΄ δίδει περιεκτικὴν εἰκόνα τῆς εὐρυτάτης παιδείας τοῦ Καισαρίου. Ἐξ αὐτοῦ πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Καισάριος ἐξεπαιδεύθη Γεωμετρίαν καὶ Ἀστρονομίαν, Λογικὴν καὶ Γραμματικήν, Ἰατρικὴν καὶ Ῥητορικήν. Ὁ κύκλος οὗτος τῆς παιδείας, ὅσον ἀνομοιογενὴς καὶ ἂν φαίνεται ἡμῖν σήμερον, ἦτο οὐχὶ ἀσυνήθης διὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην [1]. Τὴν σοφίαν καὶ τὸ λεπτὸν πνεῦμα τοῦ Καισαρίου ἐξαίρει ἐν αὐτῷ ὁ Γρηγόριος:

«Πᾶσαν, ὅση σοφίη λεπτῆς φρενὸς ἐν μερόπεσσι
Ἀμφὶ γεωμετρίην, καὶ θέσιν οὐρανίων,
Καὶ λογικῆς τέχνης τὰ παλαίσματα, γραμματικήν τε,
Ἠδ᾽ ἰητορίην, ῥητορικῆς τε μένος,
Καισάριος πτερόεντι νόῳ μοῦνος καταμάρψας,
Αἴ, αἴ, πᾶσιν ὁμῶς νῦν κόνις ἔστ᾽ ὀλίγη».

Τὴν ματαιότητα τῶν ἐγκοσμίων ὑποδηλοῖ τὸ ΙΓ΄ Ἐπιτάφιον. Ἡ Γεωμετρία καὶ ἡ Ἀστρονομία καὶ ἡ Ἰατρικὴ οὐδὲν ὄφελος ἐκόμισαν τῷ Καισαρίῳ θανόντι:

»Πάντα κασιγνήτοισι τεοῖς λίπες, ἀντὶ δὲ πάντων
Τύμβον ἔχεις ὀλίγον, κύδιμε Καισάριε.
Ἡ δὲ γεωμετρίη, καὶ ἀστέρες, ὧν θέσιν ἔγνως,
Ἥ τ᾽ ἰητορική, οὐδὲν ἄκος θανάτου».

Τὸν ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας ἐπελθόντα θάνατον τοῦ Καισαρίου καὶ τὴν εἰς Ναζιανζὸν μεταφορὰν τοῦ λειψάνου αὐτοῦ, μαρτυρεῖ τὸ Ἐπιτ. ΙΔ΄:

»Κάλλιμον ἐκ πάτρης σε, μεγακλέα, τηλεφανῆ τε
Ἄκρα φέροντα πάσης, Καισάριε, σοφίης,
Πέμψαντες Βασιλῆϊ τὸν ἔξοχον ἰητήρων,
Φεῦ κόνιν ἐκ Βιθυνῶν δεξάμεθ᾽ αὖ σε πέδον».

---

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου σ. 604.

1. **Φ. Κουκουλέ**, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός. Athènes 1946, τ. Α΄,Ι,106) 7.

Μνείαν ποιεῖται ἐν τῷ Ἐπιτ. ΙΕ' τῆς ἐκ τοῦ σεισμοῦ σωτηρίας τοῦ Καισαρίου, ἀλλὰ καὶ τοῦ ἐκ τῆς ἀσθενείας μετ' ὀλίγον ἐπελθόντος θανάτου αὐτοῦ ἐν Νικαίᾳ τῆς Βιθυνίας:

»Σεισμῶν δὲ κρυερῶν ἔφυγες στονόεσσαν ἀπειλὴν
Ἡνίκα Νικαίης ἄστυ μίγη δαπέδῳ·
Νούσῳ δ' ἀργαλέῃ ζωὴν λίπες. Ὦ νεότητος
Σώφρονος! ὦ σοφίης, κάλλιμε Καισάριε!»

Ὁ τύμβος ὁμιλεῖ ἐν τῷ Ἐπι. ΙϚ'. Κατέχει, λέγει, τὸν εὐγενῆ Καισάριον, τὸν ἔξοχον μεταξὺ τῶν λογίων καὶ ὑπέροχον ἐν μέσῳ τῶν βασιλέων, τὸν υἱὸν τοῦ Γρηγορίου καὶ τῆς Νόννης:

»Γρηγορίου Νόννης τε θεουδέος υἷα φέριστον,
Τύμβος ὅδ', εὐγενέτην Καισάριον κατέχω,
Ἔξοχον ἐν λογίοισιν, ὑπείροχον ἐν βασιλῆος,
Ἀστεροπὴν γαίης πείρασι λαμπομένην».

Ὁ θάνατος τοῦ Καισαρίου θλῖψιν καὶ κατήφειαν προὐκάλεσε καὶ εἰς αὐτὴν τὴν Ἀνακτορικὴν Αὐλήν· οἱ δὲ Καππαδόκαι σφόδρα ἐλυπήθησαν μὲ τὴν ἀπροσδόκητον θλιβερὰν εἴδησιν:

Ἐπιτάφιον ΙΖ':

»Καισαρίου φθιμένοιο, κατήφησαν βασιλῆος
Αὐλαί· Καππαδόκαι δ' ἤμυσαν ἐξαπίνης·
Καὶ καλὸν εἴ τι λέλειπτο μετ' ἀνθρώποισιν, ὄλωλεν·
Οἱ δὲ λόγοι σιγῆς ἀμφεβάλοντο νέφος».

Ἐν τῷ Ἐπιτ. ΙΗ' καλεῖ ὁ ποιητὴς τὴν φύσιν, ἤτοι τὰ δένδρα, τοὺς λίθους, τὰς πηγὰς τῶν ὑδάτων καὶ τοὺς ποταμούς, ἔτι δὲ τοὺς ἐγγὺς τῷ Καισαρίῳ ἱσταμένους καὶ τοὺς φίλους νὰ κλαύσουν τὸν τετιμημένον Καισάριον:

»Εἴ τινα δένδρον ἔθηκε γόος, καὶ εἴ τινα πέτραν,
Εἴ τις καὶ πηγὴ ῥεῦσεν ὀδυρομένη,
Πέτραι, καὶ ποταμοί, καὶ δένδρα λυπρὰ πέλοισθε,
Πάντες Καισαρίῳ γείτονες, ἠδὲ φίλοι.
Καισάριος πάντεσσι τετιμένος, εὖχος ἀνάκτων,
Αἴ, αἴ, τῶν ἀχέων! ἤλυθεν εἰς ἀΐδην».

Ὁ ποιητὴς ἐμφανίζεται ὡς κῆρυξ ἐν τῷ Ἐπιτ. ΙΘ', κηρύττων πᾶσι τοῖς θνητοῖς τὴν ματαιότητα τοῦ βίου. Ποῖος, λέγει, θὰ ἠδύνατο νὰ ἀντιπαραβληθῇ κατά τε τὸ κάλλος καὶ τὴν σοφίαν πρὸς τὸν Καισάριον; Καὶ ἐν τούτοις ἀπέθανεν, «ὡς ῥόδον ἐξ ἀκανθῶν, ὡς δρόσος ἐκ πετάλων»:

»Χεὶρ τάδε Γρηγορίοιο. Κάσιν ποθέων τὸν ἄριστον,

Κηρύσσω θνητοῖς τόνδε βίον στυγέειν.
Καισαρίῳ τίς κάλλος ὁμοῖϊος; ἢ τίς ἁπάντων
Τόσσος ἐὼν τόσσης εἷλε κλέος σοφίης;
Οὔτις ἐπὶ χθονίων. Ἀλλ᾽ ἔπτατο ἐκ βιότοιο,
Ὡς ῥόδον ἐξ ἀκανθῶν, ὡς δρόσος ἐκ πετάλων».

Εὐχὴν εὔχεται τοῖς μάρτυσι καὶ ἰδίαν καὶ τῶν γονέων Γρηγορίου καὶ Νόννης, ὅπως εὐμενῶς δεχθῶσιν ἐν τοῖς κόλποις αὐτῶν τὸν Καισάριον ἐν τῷ Ἐπιτ. Κ΄:

»Γείτονες, εὐμενέοιτε καὶ ἐν κόλποισι δέχοισθε,
Μάρτυρες, ὑμετέροις αἷμα τὸ Γρηγορίου,
Γρηγορίου Νόννης τε μεγακλέος, εὐσεβίῃ τε
Καὶ τύμβοις ἱεροῖς εἰς ἓν ἀγειρομένους».

Μήνυμα τῇ Ἀλεξανδρείᾳ, τῇ πόλει, ἐν ᾗ ὁ Καισάριος ἐσπούδασε μετὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ Φιλαγρίου—κατὰ τὴν παρὰ Migne σημείωσιν—στέλλει ὁ Γρηγόριος, λέγον ὅτι ὁ Φιλάγριος ἀπώλεσε τὴν πάγκαλον μορφὴν τοῦ Καισαρίου, ἥτις οὐδαμῶς ὑπελείπετο τῆς λογικῆς αὐτοῦ ψυχῆς καὶ ὅτι οὐδέποτε πλέον πρόκειται νὰ στείλῃ τοῖς καλλίπποις Καππαδόκαις τοσοῦτον εὔοσμα ἄνθη, ὡς ἦτο ὁ Καισάριος:

Ἐπιτάφιον ΚΑ΄:

»Κλῦθι, Ἀλεξάνδρεια· Φιλάγριος ὤλεσε μορφήν,
Τῆς λογικῆς ψυχῆς οὔτι χερειοτέρην.
Καισάριον δὲ νέον φθόνος ἥρπασεν· οὔποτε τοῖα
Πέμψεις εὐΐπποις ἄνθεα Καππαδόκαις».

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω Ἐπιταφίων, ὁ Γρηγόριος πλεισταχοῦ τῶν Ἐπῶν αὐτοῦ μνείαν ποιεῖται ἐπίσης τοῦ ἀδελφοῦ Καισαρίου. Οὕτως ἐν τῷ Α΄ Ἔπει «Περὶ τῶν καθ᾽ ἑαυτόν»[1], ἐν στ. 165)93 τὸ ἀπροσδόκητον τέλος τοῦ Καισαρίου ἀναφέρων, λόγον ἐπίσης ποιεῖται καὶ περὶ τῆς ἁρπαγῆς τῶν χρημάτων αὐτοῦ καὶ τῶν μεριμνῶν, εἰς ἅς ἕνεκα τούτου ἐνεπλάκη, ἐπιβεβαιῶν οὕτω τὴν ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ[2] εἴδησιν. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει τὰ γενόμενα:

»Ἀλλὰ τὰ μὲν κ᾽ ἐπιεικτά. Τὸ δ᾽ ἄλγιον ἕλκος ἔμοι γε,
Ὅσσα κασιγνήτοιο βίον ἀπὸ τόνδε λιπόντος
Ἔτλην, καὶ παθέειν ἔτι γ᾽ ἔλπομαι. Οἳ γὰρ ἀέλπτοις
Πήμασιν ἐμπελάσαντες, ἀρείονα οὐ δοκέουσι.
Τοῦ μὲν ἐγὼ ζώοντος, ἔχον κλέος οἷον ἀπ᾽ ἄλλων.

---

1. Migne, PG 37, 982 ἑ.
2. Migne, PG 35, 261.

Οὐ γὰρ ἐμάς ποτε πλοῦτος ἕλε φρένας, οὐδέ τις ἀλκή.
῎Αλγεα δέ, στοναχάς τε, ἐπεὶ θάνε, μοῦνος ἐδέγμην.
Χρήματα δ' ὅσσ' ἐπέπαστο, τὰ μὲν λάβε γαῖα χανοῦσα,
Νικαίη βρασμοῖσιν ὅτ' ἤριπεν· ἄλλα δ' ἀλιτρῶν
῾Αρπάγδην παλάμῃσιν, ἑλώρια θῆκατο δαίμων.
Αὐτὸς δὲ κρυφθεὶς μόρον ἔκφυγεν, οὐρανίοιο
Χεῖρα Θεοῦ τανύσαντος ὑπὲρ τέγος, ἔνθα περ ἦεν.
῏Ω μοι Καισαρίοιο! Πάρος γε μὲν ἐν βασιλείοις
᾽Αστὴρ ὥς τις ἔλαμπες ἑωσφόρος, οὔνομα σεμνόν,
῎Ακρα φέρων σοφίης τε καὶ ἤθεος ἱμερόεντος,
Καὶ πολλοῖς σθεναροῖς τε φίλοις κομόων ἑτάροισι.
Πολλοῖς μὲν μογερῶν ἄκος εὕραο σώμασι νούσων.
Πολλοῖς δ' αὖ πενίης λύσιν ὤπασας, αἴσιμα ῥέζων.
Νῦν δὲ θανών, πολλοὺς κόρεσας κύνας, οἵ μ' ὑλάουσι
Πάντοθεν ἑσταμένοι· πηῶν δέ μοι οὔτις ἀρήγει.
Παῦροι δ' αὖ φιλέουσιν ὁμοίϊα δυσμενέεσσι.
Πρίν τι λαβεῖν τίουσιν, ἀτὰρ στυγέουσι λαβόντες.
῾Ως δρυὸς ὑψικόμοιο, βίαις ἀνέμων ἐριπούσης,
Κλῶνας ἀφαρπάζουσι περισταδὸν ἄλλοθεν ἄλλος,
῎Η μεγάλην, φραγμοῖο διαῤῥαισθέντος, ἀλωὴν
Νηλειῶς τρυγόωσι παρατροχάοντες ὁδῖται,
Καὶ δρυμόθεν μονόφορβος ἑῷ δηλήσατ' ὀδόντι·
Αὐτὰρ ἐμοὶ πόνος ἐστὶν ἀγάστονος. Οὔτε κορέσσαι
Πάντας ἔτι σθένος ἐστὶν ἐμῆς χερός, οὔτ' ἀπερύκειν».

Περαιτέρω δὲ ἐν στ. 217 ἑ. ταῦτα πάλιν παρεισάγει, τὸν ἴδιον πόνον ἐπὶ τῇ ἀπωλείᾳ τοῦ κεφιλημένου ἀδελφοῦ Καισαρίου ἐκδηλῶν:

217 *«Αἴ, αἴ Καισάριος δὲ λυπρὴ κόνις, ὅστις ἐμεῖο*
῎Οχλον ἅπαντ' ἀπέεργε, διδοὺς ἅπαν ἄχνος ἀλεύσκειν,
Τίων ὡς οὔπω τις ἀδελφεὸν ἄλλος ἔτισεν,
Αἰδόμενός θ' ὥς εἴ τις ἑὸν πατέρ' ἀμφαγαπάζων.
Αὐτὰρ ἐγὼν οὐ τόσσον ὀδύρομαι, οὐ βιότοιο
Σκιδναμένου, τὸν ξυνὸν ἔχειν ἐπόθησα πενιχροῖς,
Οἷά τε καὐτὸς ἐὼν ἐπιδήμιος ἐνθάδ' ἀλήτης,
᾽Ες χέρα δ' ῾Υψίστου ὀρόων δώτειραν ἐάων».

Καὶ ἐν τῷ ΙΑ' ῎Επει «Περὶ τὸν ἑαυτοῦ βίον» ἔτι σαφέστερον τὰ αὐτὰ περὶ Καισαρίου ἐποδύρεται ὁ Γρηγόριος:

368 *«᾽Αρχήν τιν' ἔπραττ' οὑμὸς ἀδελφὸς κοσμικήν·*
᾽Αδελφὸς οὑμός! ὦ κάκισθ' ὅσον σθένεις!
῞Ηδ' ἦν ταμείων πίστις. ᾽Εν δ' ἀρχῇ μέσῃ

Θνήσκει, κυνῶν δὲ πλῆθος ἐξανίσταται
Τοῖς τοῦ θανόντος χρήμασι καὶ λειψάνοις.
Πάντ' ἐσπάρασσον οἰκέται, ξένοι, φίλοι.
Τίς γὰρ πεσούσης οὐ ξυλεύεται δρυός;»

Καὶ ταῦτα μὲν εἶναι τὰ περὶ Καισαρίου γνωστὰ ἐκ τῶν πηγῶν. Ἀφήσαμεν αὐτὸν τὸν Γρηγόριον νὰ ὁμιλήσῃ μὲ τὴν ποιητικὴν αὐτοῦ μοῦσαν καὶ τὴν ἐξαίρετον χάριν διὰ τὸν πεφιλημένον αὐτοῦ ἀδελφόν, μόνον δ' ὁσάκις ἐκρίνομεν ἀπαραίτητον διεσαφήσαμεν δι' ὀλίγων τὰ παρατεθέντα κείμενα πρὸς εὐχερεστέραν κατανόησιν. Ἐὰν παρεθέτομεν ἁπλῆν ἑρμηνείαν τοῦ κειμένου, θὰ ἤρετο ἀσφαλῶς ἡ χάρις τοῦ πρωτοτύπου. Ἐὰν παραλλήλως μετὰ τῆς ἑρμηνείας παρεθέτομεν καὶ τὸ κείμενον ἢ ἐσχολιάζομεν λεπτομερέστερον αὐτό, θὰ ἐξεβαίνομεν τοῦ μέτρου καὶ τῆς ἐπιτρεπτῆς ἐκτάσεως τῆς προκειμένης μελέτης. Ἂς διαθέσῃ καὶ ὁ ἀναγνώστης ὀλίγον χρόνον διὰ τὰ δυσχερῆ χωρία, ἐὰν θέλῃ νὰ κατανοήσῃ πληρέστερον αὐτά. Ἡ ὠφέλεια δὲν θὰ εἶναι δι' αὐτὸν μικρά.

3. *Γοργονία*

Καίτοι καθ' ἡλικίαν ἡ Γοργονία ἦτο τὸ δεύτερον τέκνον τοῦ ἱεροῦ ζεύγους Γρηγορίου καὶ Νόννης, ἐν τούτοις προετιμήσαμεν τελευταῖον νὰ διερευνήσωμεν τὰ πρὸς τὸν βίον ταύτης, διότι συζευχθεῖσα καὶ τέκνα, καὶ τέκνα τέκνων ἀποκτήσασα, ἔδει μετ' αὐτῆς μὲν νὰ συνεξετάσωμεν καὶ τὰ περὶ τοῦ συζύγου αὐτῆς, ἐν συνεχείᾳ δὲ τὰ περὶ τῶν τέκνων καὶ λοιπῶν ἀπ' αὐτῆς κατιόντων, ὅσων ἐκ τῶν οἰκείων πηγῶν τεκμαιρόμεθα τὸν βίον καὶ τὴν λοιπὴν δρᾶσιν.

Ὁ θεῖος Γρηγόριος καὶ Ἐπιτάφια Ἐπιγράμματα ἀφιέρωσεν εἰς τὴν προώρως ἐπίσης ἀπελθοῦσαν πεφιλημένην αὐτοῦ ἀδελφὴν καὶ ἐν τοῖς Ἔπεσιν αὐτοῦ πλεισταχοῦ μνείαν ταύτης εὔφημον ποιεῖται καὶ ἴδιον ἐπίσης Ἐπιτάφιον Ἐγκωμιαστικὸν Λόγον ἀφιέρωσεν εἰς αὐτήν. Ἀρχόμεθα ἀπὸ τοῦ εἰς Γοργονίαν Ἐπιταφίου Λόγου τοῦ Γρηγορίου. Ἐν τῇ ἐκδόσει τοῦ Migne PG 35,789—817 ὁ Λόγος οὗτος φέρει τὴν ἐπιγραφήν: «Λόγος Η'. Εἰς τὴν ἀδελφὴν ἑαυτοῦ Γοργονίαν». Ὁ Ἐπιτάφιος οὗτος ἐγράφη ἢ καὶ ἐλέχθη τὸ 370, τὸ ἔτος δηλ. τοῦ θανάτου, ὡς θὰ ἴδωμεν, τῆς Γοργονίας. Ἀλλ' ἂς ἔλθωμεν ἐγγύτερον τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὴν προσωπικότητα τῆς Γοργονίας, ὡς περιγράφει ἡμῖν ταύτην ὁ ἀδελφὸς αὐτῆς Γρηγόριος.

Δικαιολογεῖται ἐν ἀρχῇ τοῦ λόγου του ὁ Γρηγόριος, ὅτι προτίθεται νὰ ἐγκωμιάσῃ τὴν ἰδίαν ἀδελφὴν καὶ ἑπομένως νὰ προκαλέσῃ τὸν θαυμασμὸν ἐπὶ τὰ οἰκεῖα καὶ συγγενῆ αὐτοῦ πρόσωπα. Δὲν προτίθεται λέγει ἢ μόνον

τὴν ἀλήθειαν νὰ εἴπῃ, τὸ μόνον δ' ὅπερ φοβεῖται εἶναι μήπως ὁ λόγος αὐτοῦ κατώτερος τῆς ἀληθείας γένηται καὶ οὕτω πρὸς ἐλάττωσιν τῆς δόξης τῆς ἐγκωμιαζομένης γυναικὸς ἀποβῇ: «Α'. Ἀδελφὴν ἐπαινῶν, τὰ οἰκεῖα θαυμάσομαι· οὐ μὴν ὅτι τὰ οἰκεῖα, διὰ τοῦτο ψευδῶς· ἀλλ' ὅτι ἀληθῆ, διὰ τοῦτο ἐπαινετῶς· ἀληθῆ δέ, οὐχ ὅτι δίκαια μόνον, ἀλλ' ὅτι καὶ γινωσκόμενα. Καὶ τὸ πρὸς χάριν οὐ συγχωρεῖται, κἂν θελήσωμεν· ἀλλὰ μέσος ἵσταται, οἷόν τις βραβευτὴς ἔντεχνος, τοῦ λόγου καὶ τῆς ἀληθείας ὁ ἀκροατής, οὔτε τὸ παρ' ἀξίαν ἐπαινῶν, καὶ τὸ κατ' ἀξίαν ἀπαιτῶν, ὅ γε δίκαιος. Ὥστε οὐ τοῦτον ἐγὼ φοβοῦμαι τὸν φόβον, μή τι τὴν ἀλήθειαν ὑπερδράμωμεν· ἀλλὰ τοὐναντίον, μή τι τῆς ἀληθείας ἐλλείπωμεν, καὶ παρὰ πολὺ τῆς ἀξίας ἐλθόντες, ἐλαττώσωμεν τὴν δόξαν τοῖς ἐγκωμίοις· ἐπειδὴ χαλεπὸν καὶ πρᾶξιν ἐξισῶσαι καὶ λόγον τοῖς ἐκείνης καλοῖς· μήτε οὖν τι ἀλλότριον ἐπαινείσθω πᾶν, ὃ μὴ δίκαιον· μήτε ἀτιμαζέσθω τὸ οἰκεῖον, εἰ τίμιον· ἵνα μὴ τῷ μὲν κέρδος ἡ ἀλλοτριότης ᾖ, τῷ δὲ εἰς ζημίαν περιστῇ τὸ τῆς οἰκειότητος. Ἀμφοτέρως γὰρ ἂν ὁ τοῦ δικαίου βλάπτοιτο λόγος, κἀκείνων ἐπαινουμένων, καὶ τούτων σιωπωμένων· ὅρῳ δὲ καὶ κανόνι τῇ ἀληθείᾳ χρώμενοι, καὶ πρὸς ταύτην βλέποντες μόνον, ἄλλο δὲ οὐδὲν σκοποῦντες, ὧν οἱ πολλοί τε καὶ εὔωνοι, οὕτω καὶ ἐπαινεσόμεθα καὶ σιωπησόμεθα τὰ ἐπαίνων ἢ σιωπῆς ἄξια».

Ἀφοῦ δ' ἱκανῶς ὁ Γρηγόριος τὰς ἐγερθησομένας τυχὸν ἀντιρρήσεις ἦρε, προβαίνει εἶτα εἰς τὴν ἔξαρσιν τῶν ἀρετῶν καὶ προσόντων τῆς ἀδελφῆς του Γοργονίας πρὸς τὸν σκοπόν, ὅπως ὁ ἴδιος ἐξαίρει, «καὶ ἅμα τοὺς πολλοὺς εἰς ζῆλον καὶ μίμησιν τῆς αὐτῆς ἀρετῆς ἐκπαιδεύοντες, ἐπειδὴ τοῦ ἡμῖν ἐν παντὶ καὶ λόγῳ καὶ ἔργῳ σπουδάζεται καταρτίζειν, οὓς ἐπιστεύθημεν». Ἐν §§ Δ' καὶ Ε' ὁμιλεῖ καὶ ἐπαινεῖ τοὺς γονεῖς αὐτοῦ τε καὶ τῆς ἀδελφῆς Γοργονίας, παρ' ὧν «Γοργονίᾳ καὶ τὸ εἶναι, καὶ τὸ εὐδόκιμον· ἐντεῦθεν αὐτῇ τὰ τῆς εὐσεβείας σπέρματα· παρὰ τούτων καὶ τὸ ζῆσαι καλῶς, καὶ τὸ ἀπελθεῖν ἵλεως μετὰ τῶν χρηστοτέρων ἐλπίδων». Τὴν εὐσέβειαν δὲ τῆς Γοργονίας καὶ τὴν εἰς Χριστὸν ἀφοσίωσιν διὰ τῶν ἑξῆς ὡραιοτάτων λόγων χαρακτηρίζει ὁ Γρηγόριος: «Γοργονίᾳ πατρὶς μὲν ἡ ἄνω Ἱερουσαλήμ, ἡ μὴ βλεπομένη, νοουμένη δὲ πόλις, ἐν ᾗ πολιτευόμεθα, καὶ πρὸς ἣν ἐπειγόμεθα· ἧς πολίτης Χριστός, καὶ συμπολῖται πανήγυρις καὶ Ἐκκλησία πρωτοτόκων ἀπογεγραμμένων ἐν οὐρανοῖς, καὶ περὶ τὸν μέγαν πολιστὴν ἑορταζόντων τῇ θεωρίᾳ τῆς δόξης, καὶ χορευόντων χορείαν τὴν ἀκατάλυτον· εὐγένεια δὲ ἡ τῆς εἰκόνος τήρησις, καὶ ἡ πρὸς τὸ ἀρχέτυπον ἐξομοίωσις, ἣν ἐργάζεται λόγος καὶ ἀρετὴ καὶ καθαρὸς πόθος, ἀεὶ καὶ μᾶλλον μορφῶν τὰ κατὰ Θεόν, τοὺς γνησίους τῶν ἄνω μύστας, καὶ τὸ γιγνώσκειν ὅθεν καὶ τίνες καὶ εἰς ὃ γεγόναμεν». Τὴν ψυχὴν τῆς Γοργονίας ὀνομάζει ὁ Γρηγόριος «εὐγενεστέραν τῶν ἀφ' ἡλίου ἀνατολῶν». Εἶναι μέχρι τοῦ ὑπερτελείου ἡ περαιτέρω ἀποστροφὴ τοῦ γλαφυροῦ πατρὸς ἀνηνεγμένη, ἐν τῇ

ὁποίᾳ δι' ὡραιοτάτης πλοκῆς καὶ ἐξαιρέτου συνδυασμοῦ τῶν φαινομενικῶς ἀντιθέτων ἐννοιῶν, πλέκεται ὁ λόγος εἰς ἐγκωμιασμὸν καὶ ἔπαινον τῆς ἐγγάμου Γοργονίας. Γάμος καὶ ἀγαμία ἐξαίρονται καὶ τιμῶνται ἐπαξίως. Ἀλλ' ἄς ἀφήσωμεν τὸν γλαφυρώτατον Γρηγόριον νὰ ἐκφράσῃ τὸν πλοῦτον τῶν ἰδεῶν αὐτοῦ μόνος: «Η'. Σωφροσύνῃ μέν γε τοσοῦτον διήνεγκε, καὶ τοσοῦτον ὑπερῆρε τὰς κατ' αὐτὴν ἁπάσας, ἵνα μὴ λέγω τὰς παλαιάς, ὧν ὁ πολὺς ἐπὶ σωφροσύνῃ λόγος, ὥστε εἰς δύο ταῦτα διῃρημένου πᾶσι τοῦ βίου, γάμου λέγω καὶ ἀγαμίας, καὶ τῆς μὲν οὔσης ὑψηλοτέρας τε καὶ θειοτέρας, ἐπιπονωτέρας δὲ καὶ σφαλερωτέρας, τοῦ δὲ ταπεινοτέρου τε καὶ ἀσφαλεστέρου, ἀμφοτέρων φυγοῦσα τὸ ἀηδές, ὅσον κάλλιστόν ἐστιν ἐν ἀμφοτέροις ἐκλέξασθαι, καὶ εἰς ἓν ἀγαγεῖν, τῆς μὲν τὸ ὕψος, τοῦ δὲ τὴν ἀσφάλειαν καὶ γενέσθαι σώφρων ἄτυφος, τῷ γάμῳ τὸ τῆς ἀγαμίας καλὸν κεράσασα, καὶ δείξασα, ὅτι μηθ' ἕτερον τούτων ἢ Θεῷ πάντως, ἤ κόσμῳ συνδεῖ καὶ διίστησι πάλιν· ὥστε εἶναι τὸ μὲν παντὶ φευκτὸν κατὰ τὴν ἰδίαν φύσιν, τὸ δὲ τελείως ἐπαινετόν· ἀλλὰ νοῦς ἐστι ὁ καὶ γάμῳ καὶ παρθενίᾳ καλῶς ἐπιστατῶν καί, ὥσπερ ὕλη τις, ταῦτα τῷ τεχνίτῃ Λόγῳ ῥυθμίζεται καὶ δημιουργεῖται πρὸς ἀρετήν. Οὐ γὰρ ἐπεὶ σαρκὶ συνήφθη, διὰ τοῦτο ἐχωρίσθη τοῦ πνεύματος· οὐδ' ὅτι κεφαλὴν ἔσχε τὸν ἄνδρα, διὰ τοῦτο τὴν πρώτην κεφαλὴν ἠγνόησεν· ἀλλ' ὀλίγα λειτουργήσασα κόσμῳ καὶ φύσει καὶ ὅσον ὁ τῆς σαρκὸς ἐβούλετο νόμος, μᾶλλον δὲ ὁ τῇ σαρκὶ ταῦτα νομοθετήσας, Θεῷ τὸ πᾶν ἑαυτῇ καθιέρωσεν. Ὃ δὲ κάλλιστον καὶ σεμνότατον, ὅτι καὶ τὸν ἄνδρα πρὸς ἑαυτῆς ἐποιήσατο, καὶ οὐ δεσπότην ἄτοπον, ἀλλ' ὁμόδουλον ἀγαθὸν προσεκτήσατο. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ τὸν τοῦ σώματος καρπόν, τὰ τέκνα λέγω, καὶ τέκνα τέκνων, καρπὸν τοῦ πνεύματος ἐποιήσατο, γένος ὅλον καὶ οἰκίαν ὅλην ἀντὶ μιᾶς ψυχῆς Θεῷ καθαγνίσασα, καὶ ποιήσασα γάμον ἐπαινετὸν διὰ τῆς ἐν γάμῳ εὐαρεστήσεως, καὶ τῆς καλῆς ἐντεῦθεν καρποφορίας· ἑαυτὴν μέν, ἕως ἔζη, ὑπόδειγμα καλοῦ παντὸς τοῖς ἐξ ἑαυτῆς προστήσασα· ἐπεὶ δὲ προσεκλήθη, τὸ θέλημα τῷ οἴκω μετ' αὐτὴν ἐγκαταλιποῦσα σιωπῶσαν παραίνεσιν».

Εἶναι πρόδηλον ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου λεχθέντων ὅτι ἡ Γοργονία συζευχθεῖσα ἀπεκτήσατο οὐ μόνον τέκνα, ἀλλὰ καὶ τέκνα τέκνων· ὅτι ὅλος ὁ οἶκος αὐτῆς χριστιανοπρεπῶς διεπαιδαγωγήθη καὶ ὅτι τὸν σύζυγον αὐτῆς, ἐθνικὸν τὸ πρότερον ὄντα, μετέστρεψεν εἰς χριστιανόν. Τοῦτο πιστεύω ὅτι ὑποδηλοῖ ἡ φράσις τοῦ Γρηγορίου : «Ὃ δὲ κάλλιστον καὶ σεμνότατον, ὅτι καὶ τὸν ἄνδρα πρὸς ἑαυτῆς ἐποιήσατο, καὶ οὐ δεσπότην ἄτοπον, ἀλλ' ὁμόδουλον ἀγαθὸν προσεκτήσατο».

Τὸ σῶφρον καὶ συνετὸν καὶ κόσμιον τῆς Γοργονίας ὑμνῶν ὁ Γρηγόριος, ἐπάγεται : » Τίς μὲν ἦν φαίνεσθαι μᾶλλον ἀξία ; Τίς δὲ ἧττον ἐφάνη καὶ ἀπρόσιτον ἐτήρησεν ἑαυτὴν ἀνδρῶν ὄψεσιν ; Τίς μᾶλλον ἔγνω μέτρα κατηφείας καὶ φαιδρότητος, ὡς μήτε τὸ κατηφὲς ἀπάνθρωπον δοκεῖν, μήτε

τὸ καθ' ἁπαλὸν ἀκόλαστον, ἀλλὰ τὸ μὲν συνετόν, τὸ δὲ ἥμερον καὶ ὅρον τοῦτο εἶναι κοσμιότητος, κραθέντος τοῦ φιλανθρώπου τῷ ἀναστήματι; Ἀκούετε τῶν γυναικῶν ὅσαι λίαν ἐπιδεικτικαὶ καὶ ῥάθυμοι καὶ τὸ κάλυμμα τῆς αἰδοῦς ἀτιμάζουσαι. Τίς μὲν οὕτως ὀφθαλμὸν ἐσωφρόνισεν; Τίς δὲ τοσοῦτον γέλωτος κατεγέλασεν, ὡς μέγα δοκεῖν ἐκείνῃ καὶ ὁρμὴν μειδιάματος; Τίς μᾶλλον ἀκοῇ θύρας ἐπέθηκεν; Τίς δὲ τοῖς θείοις λόγοις ἠνέῳξε, μᾶλλον δέ, τίς νοῦν ἐπέστησεν ἡγεμόνα γλώσσῃ λαλεῖν τὰ τοῦ Θεοῦ δικαιώματα; Τίς τάξιν οὕτως ἐστείλατο χείλεσιν; »

Τὸ ἀφιλόκαλλον καὶ ταπεινόφρον καὶ τὸ τῆς ἐμφανίσεως ἀπέριττον ἐπαινεῖ περαιτέρω ὁ θεῖος Γρηγόριος τῆς πεφιλημένης ἀδελφῆς Γοργονίας. Καὶ οἱ λόγοι αὐτοῦ οὗτοι εἶναι οὐ μόνον διδακτικοὶ διὰ τὰς συζύγους καὶ παρθένους καὶ μητέρας πασῶν τῶν γενεῶν, ἀλλ' ἅμα καὶ μέγα ἱστορικὸν διαφέρον ἐγείρουσι, διότι μᾶς ἐμφανίζουσι τὴν κατὰ κόσμον καλλωπιζομένην γυναῖκα καὶ τὴν ἑαυτῆς ἐμφάνισιν ἐπιτηδευομένην, θὰ ἔλεγέ τις, διὰ τῶν αὐτῶν, ὡς σήμερον, ψιμυθίων καὶ τῆς αὐτῆς ἐζωγραφημένης ἐντρίψεως καὶ περιβαλλομένην καὶ φέρουσαν ποικίλα περιδέραια, περιβραχιόνια, δακτυλίδια καὶ εἴ τι ἕτερον τοῖς εἰδώλοις ὅμοιον. Ἀλλ' ἂς ἀκούσωμεν τοῦ Γρηγορίου, λέγοντος: «Οὐ χρυσὸς ἐκείνην ἐκόσμησε τέχνῃ πονηθεὶς εἰς κάλλους περιουσίαν, οὐ ξανθαὶ πλοκαμίδες διαφαινόμεναί τε καὶ ὑποφαινόμεναι, καὶ βοστρύχων ἕλικες, καὶ σοφίσματα σκηνοποιούντων τὴν τιμίαν κεφαλὴν ἀτιμότατα, οὐκ ἐσθῆτος περιῤῥεούσης καὶ διαφανοῦς πολυτέλεια, οὐ λίθων αὐγαὶ καὶ χάριτες χρωννῦσαι τὸν πλησίον ἀέρα, καὶ τὰς μορφὰς περιλάμπουσαι· οὐ ζωγράφων τέχναι καὶ γοητεύματα, καὶ τὸ εὔωνον κάλλος καὶ ὁ κάτωθεν πλάστης ἀντιδημιουργῶν, καὶ κατακρύπτων τὸ τοῦ Θεοῦ πλάσμα ἐπιβούλοις χρώμασι, καὶ διὰ τῆς τιμῆς αἰσχύνων, καὶ προτιθεὶς τὴν θείαν μορφὴν εἴδωλον πορνικὸν λίχνοις ὄμμασιν, ἵνα κλέψῃ τὸ νόθον κάλλος τὴν φυσικὴν εἰκόνα τηρουμένην Θεῷ καὶ τῷ μέλλοντι. Ἀλλὰ πολλοὺς μὲν ᾔδει καὶ παντοίους γυναικῶν κόσμους τοὺς ἔξωθεν, τιμιώτερον δὲ οὐδένα τοῦ ἑαυτῆς τρόπου καὶ τῆς ἔνδον ἀποκειμένης λαμπρότητος. Ἓν μὲν ἔρευθος ἐκείνῃ φίλον, τὸ τῆς αἰδοῦς· μία δὲ λευκότης, ἡ παρὰ τῆς ἐγκρατείας. Τὰς δὲ γραφὰς καὶ ὑπογραφὰς καὶ τοὺς ζῶντας πίνακας καὶ τὴν ῥέουσαν εὐμορφίαν, ταῖς ἐπὶ θεάτρων παρῆκε καὶ τῶν τριόδων, καὶ ὅσαις αἰσχύνη καὶ ὄνειδος τὸ αἰσχύνεσθαι».

Περαιτέρω ὁ Γρηγόριος ἐκθειάζει τῆς εὐσεβεστάτης Γοργονίας τὴν μεγάλην εὐσέβειαν, ἣν ἐκ τῶν γονέων ἐκτήσατο καὶ ἐδιδάχθη, «ὅτι παρ' ἐκείνων τὸ ἀγαθόν, κἀκείνους ῥίζαν καὶ ᾔδει καὶ ὡμολόγει τῆς οἰκείας ἐλλάμψεως». Ἐπίσης τὴν εὐφυΐαν καὶ σύνεσιν καὶ τὸ γλυκὺ τοῦ ὕφους, ἕνεκα τῶν ὁποίων καὶ ἀγαθὴ πολλῶν σύμβουλος ἀνεδείχθη, καὶ τὴν τῶν ἁγ. Γραφῶν γνῶσιν καὶ τὸ φιλακόλουθον καὶ τὴν ἐν τοῖς ἱεροῖς ναοῖς σύχνασιν καὶ τὴν πρὸς τοὺς ἱερεῖς πρεπόντως ἀποδιδομένην ὑπ' αὐτῆς τιμὴν ἐπαινεῖ ἐν

τοῖς ἑξῆς ὁ Γρηγόριος. Ἡ τελευταία φράσις εἶναι δυσερμήνευτός πως: «Τίς δὲ τοσοῦτον ἐδόξασεν ἱερέας, ἄλλους τε καὶ τὸν ἐκείνῃ τῆς εὐσεβείας συναγωνιστὴν καὶ διδάσκαλον, οὗ τὰ καλὰ σπέρματα καὶ ἡ καθιερωμένη τῶν τέκνων τῷ Θεῷ συζυγία». Ἐν Migne PG 35,801 σημ. 99 ἡ φράσις «καὶ τὸν ἐκείνῃ τῆς εὐσεβείας συναγωνιστὴν καὶ διδάσκαλον» ἑρμηνεύεται: «ταύτης πνευματικὸς πατὴρ καὶ διδάσκαλος ἐγένετο ὁ Φαυστῖνος, ὁ τότε τοῦ Ἰκονίου Ἐπίσκοπος», ὅν διεδέχθη θανόντα ἐπὶ τοῦ θρόνου ὁ Ἀμφιλόχιος ὁ τοῦ Ἀμφιλοχίου. «Is spiritualis Pater ac magister fuit Faustinus, tunc Iconii episcopus». Ἴδε καὶ αὐτόθι στ. 789/90: Monitum in orationem VIII, iii. Ὁμοίως ἡ φράσις: «οὗ τὰ καλὰ σπέρματα καὶ ἡ καθιερωμένη τῶν τέκνων τῷ Θεῷ συζυγία» παρὰ Migne, PG 35,801 σημ. 1 σχολιάζεται ὡς ἑξῆς: » «Par sacrum filorum, id est. duo Gorgoniæ filii, qui episcopi fuere, juxta Eliam». Ἴδε καὶ αὐτόθι στ. 789)90, II. Ὁ Baronius[1] ὁρμώμενος ἐκ τῆς ἐσφαλμένης προϋποθέσεως ὅτι σύζυγος τῆς Γοργονίας ὑπῆρξεν ὁ Βιταλιανός, ἐθεώρησεν ὅτι καὶ τῆς Γοργονίας δύο υἱοὶ ἐγεννήθησαν, ὁ Πέτρος καὶ ὁ Φωκᾶς, οἱ τοῦ Βιταλιανοῦ υἱοί. Τὴν γνώμην του δὲ ταύτην φαίνεται δανεισθεὶς ἐκ τοῦ Σχολιαστοῦ τῶν Λόγων τοῦ Γρηγορίου Ἠλία Κρήτης, ὡς καὶ ἡ ἀνωτέρω σημείωσις δεικνύει. Ἀλλ' ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω οὐχὶ ὁ Βιταλιανός, ἀλλ' ὁ Ἀλύπιος σύζυγος τῆς Γοργονίας ὑπῆρξεν, ὡς τὸ Ἐπιτ. ΚΔ'[2] ἀποδεικνύει. Ἐὰν δ' ἡ ἀνωτέρω φράσις τοῦ Γρηγορίου «καὶ ἡ καθιερωμένη τῶν τέκνων τῷ Θεῷ συζυγία» πρέπει νὰ ἑρμηνευθῇ, ὡς καὶ ἐγὼ πιστεύω, ὅτι τῷ ὄντι ἡ Γοργονία καὶ υἱοὺς ἀπέκτησε, ἐκτὸς τῶν θυγατέρων, περὶ ὧν τὸν λόγον κατωτέρω ποιούμεθα, καὶ δύο ἐξ αὐτῶν ἐπίσκοποι ἐγένοντο, περὶ ὧν ὅμως ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου δὲν δυνάμεθα ἀκριβέστερον νὰ πληροφορηθῶμεν, τότε ἀσφαλῶς οὗτοι δὲν ἦσαν οἱ τοῦ Βιταλιανοῦ υἱοὶ Πέτρος καὶ Φωκᾶς, ἀλλ' ἕτεροι, τῶν ὁποίων τὰ ὀνόματα δὲν γνωρίζομεν. Δὲν δύναται δὲ ἡ φράσις ν' ἀναφέρηται εἰς τὰ θήλεα τέκνα τῆς Γοργονίας, ἅτινα ἦσαν, ὡς θὰ ἴδωμεν, ἡ Ἀλυπιανή, ἡ Εὐγενία καὶ ἡ Νόννα, διότι ἡ μὲν Ἀλυπιανὴ συνεζεύχθη τὸν Νικόβουλον (ὅρα κατωτέρω), αἱ δὲ ἕτεραι δύο δὲν εἶναι δυνατὸν ν' ἀφιερώθησαν τῷ Θεῷ παρθενεύουσαι καὶ τὸ τῶν μοναχῶν σχῆμα περιβληθεῖσαι, διότι ὁ βίος αὐτῶν, κατὰ τὴν ἐν τῇ Διαθήκῃ τοῦ Γρηγορίου διαβεβαίωσιν τούτου, ἐπιλήψιμος ἦτο, ὅθεν καὶ ἐπιτιμῶνται ὑπ' αὐτοῦ καὶ στεροῦνται τῆς χάριτος τῆς κληρονομίας ὑπ' αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἐθεώρησα ὀρθότερον νὰ δεχθῶ ὅτι πράγματι ἡ Γοργονία ἐγέννησε καὶ υἱούς, οὕς, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Γρηγορίου, «τῷ Θεῷ καθιέρωσεν». Ἀλλ' ἀβέβαιον ἐπίσης θεωρῶ ἂν διὰ τῆς φράσεως δέον νὰ θεωρήσωμεν τοὺς δύο τῆς Γοργονίας υἱοὺς εἰς ἐπισκόπους ἀνυψωθέντας, ὡς ὁ Σχο-

1. Migne PG 35, 89/90.
2. Migne, PG 38, 22.

λιαστὴς Ἠλίας ὁ Κρήτης λέγει, καὶ ὁ ἐπ' αὐτοῦ στηριζόμενος Baronius δέχεται ἢ ἁπλῶς τὸ μοναχικὸν σχῆμα περιβληθέντες, ἢ πρεσβύτεροι γεγονότες, ἑαυτοὺς ἀφιέρωσαν τῷ Θεῷ. Δυστυχῶς αἱ πηγαὶ δὲν διαφωτίζουσιν ἡμᾶς οὔτε ἑπομένως διαλευκαίνουσι τὸ πρόβλημα. Ἀλλὰ κατωτέρω θὰ ὁμιλήσωμεν σαφέστερον καὶ λεπτομερέστερον μὲ μνείαν τῶν σχετικῶν πηγῶν.

Μετὰ τὴν ἀναγκαίαν παρέκβασιν, ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἐγκωμιαστικοῦ Λόγου τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἀδελφὴν Γοργονίαν.

Ἐν § ΙΒ΄ ὁ Γρηγόριος πληροφορεῖ ἡμᾶς ὅτι ἡ Γοργονία κατέστησε τὸν οἶκον αὐτῆς ἐντευκτήριον τοῖς κατὰ Θεὸν ζῶσι, οὓς «ἐδεξιοῦτο τῇ αἰδοῖ καὶ τοῖς κατὰ Θεὸν διαβήμασιν». Ἐπίσης ἐπαινεῖ ὁ Γρηγόριος τὸ ἀπαθὲς ἐν τοῖς ἰδίοις πάθεσι καὶ τὸ συμπαθὲς τῆς Γοργονίας ἔναντι τῶν πασχόντων· ἅμα δὲ τὸ φιλάνθρωπον καὶ φιλόξενον: «Θύρα δὲ αὐτῆς παντὶ ἐλθόντι ἠνέῳκτο· ἔξω δὲ οὐκ ηὐλίζετο ξένος. Ὀφθαλμὸς ἦν τυφλῶν, ποῦς δὲ χωλῶν, μήτηρ δὲ ὀρφανῶν»· τὸ φιλεύσπλαγχνον ἔναντι τῶν χηρῶν: «Τῆς δὲ εἰς χήρας εὐσπλαγχνίας τί χρὴ μεῖζον εἰπεῖν, ἢ ὅτι τὸ μὴ χήρα κληθῆναι καρπὸν ἠνέγκατο»; «Κοινὸν μὲν ἦν ἡ ἐκείνης ἑστία τοῖς πενομένοις ἀφ' αἵματος καταγώγιον· κοινὰ δὲ τὰ ὄντα πᾶσι τοῖς δεομένοις οὐχ ἧττον ἢ ἑκάστοις τὰ ἑαυτῶν». Πάντα δὲ ταῦτα «ἐν τῷ κρυπτῷ καλῶς ἐγεώργει τῷ βλέποντι τὰ κρυπτὰ τὴν εὐσέβειαν. Πάντα τοῦ κοσμοκράτορος ἥρπασεν· πάντα μετήνεγκεν εἰς τὰς ἀσφαλεῖς ἀποθήκας. Οὐδὲν ἀφῆκε τῇ γῇ πλὴν τοῦ σώματος. Πάντων ἠλλάξατο τὰς ἐκεῖθεν ἐλπίδας· ἕνα τοῖς παισὶ πλοῦτον ἀφῆκε, τὴν μίμησιν καὶ τὴν ἐπὶ τούτοις φιλοτιμίαν».

Ἐν § ΙΓ΄ δι' ὡραίων ἀντιθέσεων ἐξαίρει ὁ Γρηγόριος τὴν εἰς πάσας σχεδὸν τὰς ἀρετὰς ὑπέροχον ἐπίδοσιν τῆς ἁγίας ταύτης γυναικός, ἤτοι τὴν μεγαλοψυχίαν μετὰ τῆς λιτῆς διαβιώσεως, τὴν εὐσπλαγχνίαν μετὰ τοῦ ἀνεπιδεικτου καὶ ταπεινόφρονος τοῦ φρονήματος, τὴν σκληραγωγίαν μετὰ τῆς νήψεως καὶ ἐγρηγόρσεως οὕτως, ὥστε τὰ πάντα κατώρθωσεν, «ὡς οὐδεὶς ἄλλος ἓν καὶ μετρίως· οὕτω δ' εἰς ἄκρον ἕκαστον, ὥστε καὶ ἀντὶ πάντων ἓν ἐξαρκεῖν καὶ μόνον». Ταῦτα πάντα κινοῦσι τὸν Γρηγόριον, θαυμάζοντα τὰς ἀρετὰς τῆς ἀδελφῆς Γοργονίας, ν' ἀναφωνήσῃ περιχαρής: «ΙΔ΄. Ὢ πιναροῦ σώματος καὶ ἐνδύματος, ἀρετῇ μόνον ἀνθοῦντος! Ὢ ψυχῆς διακρατούσης τὸ σῶμα, καὶ δίχα τροφῆς σχεδόν, ὥσπερ ἄϋλον! μᾶλλον δὲ σώματος διασαμένου νεκρωθῆναι καὶ πρὸ τῆς διαζεύξεως, ἵν' ἐλευθερίαν λάβῃ ψυχὴ καὶ μὴ παραποδίζηται ταῖς αἰσθήσεσιν! Ὢ νυκτῶν ἀΰπνων καὶ ψαλμῳδίας καὶ στάσεως ἐξ ἡμέρας εἰς ἡμέραν ἀποληγούσης! Ὢ Δαυΐδ, ταῖς πισταῖς μόνον ψυχαῖς οὐ μακρὰ μελῳδήσας! Ὢ μελῶν ἁπαλότητος ἐπὶ γῆς ἐῤῥιμένων καὶ παρὰ τὴν φύσιν τραχυνομένων! Ὢ πηγαὶ δακρύων σπειρομένων ἐκ θλίψεως, ἵν' ἐν ἀγαλλιάσει θερίσαιεν! Ὢ βοῆς νυκτερινῆς νεφέλας διερχομένης καὶ φθανούσης πρὸς τὸν οὐράνιον! Ὢ θερμότητος νεύματος, κυνῶν κατατολμώσης νυκτερινῶν δι' ἐπιθυμίαν εὐχῆς καὶ κρυμῶν καὶ

ὑετῶν καὶ βροντῶν καὶ χαλάζης καὶ ἀωρίας! Ὢ γυναικεία φύσις τὴν ἀνδρείαν νικήσασα διὰ τὸν κοινὸν ἀγῶνα τῆς σωτηρίας καὶ σώματος διαφορὰν οὐ ψυχῆς τὸ θῆλυ καὶ τὸ ἄῤῥεν ἐλέγξασα! Ὢ τῆς μετὰ λουτρὸν ἁγνείας καὶ τῆς νύμφης Χριστοῦ ψυχῆς ἐν καθαρῷ νυμφῶνι τῷ σώματι! Ὢ πικρὰ γεῦσις καὶ Εὔα μῆτερ καὶ γένους καὶ ἁμαρτίας καὶ ὄφι πλάνε καὶ θάνατε, τῇ ἐκείνης ἐγκρατείᾳ νενικημένα! Ὢ Χριστοῦ κένωσις καὶ δούλου μορφὴ καὶ παθήματα, τῇ ἐκείνης νεκρώσει τετιμημένα!»

Ἐν συνεχείᾳ ὁ Γρηγόριος ἀπαριθμεῖ τὴν διὰ τῆς χειρὸς τοῦ Θεοῦ θαυματουργικήν, οὕτως εἰπεῖν, διάσωσιν τῆς Γοργονίας ἐκ διαφόρων κινδύνων καὶ ἀσθενειῶν, ἵνα δείξῃ πῶς οἱ εὐσεβῶς βιοῦντες τὴν ἐπ' αὐτοὺς χάριν τοῦ Κυρίου ἕλκουσιν. «Ἐρῶ δέ», λέγει ὁ Γρηγόριος, «τὰ μὲν γνώριμα τοῖς πᾶσι, τὰ δὲ ἀπόῤῥητα τοῖς πολλοῖς». Εἶναι πολὺ ἐνδιαφέρουσα ἡ διήγησις τοῦ Γρηγορίου, διότι ἐμφανίζει περιστατικὰ τοῦ βίου τῆς Γοργονίας, τέως τῇ ἐπιστήμῃ ἄγνωστα καὶ ὁσωσοῦν γριφώδη. Ἐν πρώτοις διηγεῖται τὸ πάθημα τῆς εὐσεβοῦς γυναικὸς καταπεσούσης καὶ σχεδὸν κατασυντριβείσης, κατόπιν ἀνατροπῆς ὀχήματος, φερομένου ὑπὸ ἡμιόνων, αἵτινες αἰφνιδίως μανεῖσαι, ἀνέτρεψαν καὶ κατασυνέτριψαν τὸ ὄχημα, ἡ δὲ εὐσεβὴς Γοργονία «πάντα συντριβεῖσα καὶ συγκοπεῖσα καὶ ὀστᾶ καὶ μέλη καὶ ἀφανῆ καὶ φαινόμενα καὶ οὔτε ἰατρὸν ἄλλον πλὴν τοῦ παραδόντος ἠνέσχετο· ὁμοῦ μὲν καὶ ὄψιν ἀνδρῶν αἰδουμένη καὶ χεῖρας (τὸ γὰρ κόσμιον κἂν τοῖς πάθεσι διεσώσατο)· ὁμοῦ δὲ καὶ τὴν ἀπολογίαν ζητοῦσα παρὰ τοῦ ταῦτα παθεῖν συγχωρήσαντος, οὔτε παρ' ἄλλου τινὸς ἢ ἐκείνου τῆς σωτηρίας ἔτυχεν· ὡς μὴ μᾶλλον ἐπὶ τῷ πάθει πληγῆναί τινας, ἢ ἐπὶ τῷ παραδόξῳ τῆς ὑγείας καταπλαγῆναι καὶ διὰ τοῦτο δόξαι συμβῆναι τὴν τραγῳδίαν ἵν' ἐνδοξασθῇ τοῖς πάθεσι· παθοῦσα μὲν ὡς ἄνθρωπος, ἰαθεῖσα δὲ ὑπὲρ ἄνθρωπον καὶ διήγημα δοῦσα τοῖς ὕστερον, μέγιστον μὲν εἰς ἀπόδειξιν τῆς ἐν τοῖς πάθεσι πίστεως καὶ τῆς πρὸς τὰ δεινὰ καρτερίας, μεῖζον δὲ τῆς τοῦ Θεοῦ περὶ τοὺς τοιούτους φιλανθρωπίας. Τῷ γὰρ «Ὅτ' ἂν πέσῃ οὐ καταῤῥαχθήσεται» (Ψαλμ. 36,24), περὶ τοῦ δικαίου καλῶς εἰρημένῳ, προσετέθη καινότερον, τὸ «κἂν καταῤῥαγῇ, τάχιστα ὀρθωθήσεται καὶ δοξασθήσεται». Εἰ γὰρ παρὰ τὸ εἰκὸς ἔπαθεν, ἀλλὰ καὶ ὑπὲρ τὸ εἰκὸς ἐπανῆλθε πρὸς ἑαυτήν, ὡς μικροῦ κλαπῆναι τῇ ὑγείᾳ τὸ πάθος καὶ περιφανεστέραν γενέσθαι τὴν θεραπείαν ἢ τὴν πληγήν». Καὶ ἐπάγεται ὁ θεῖος Γρηγόριος, ὁ τὴν χεῖρα τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τοὺς εὐσεβεῖς δοκιμαζομένους ἐν παντὶ διορῶν: «ΙΖ'. Ὢ συμφορᾶς ἐπαινουμένης καὶ θαυμασίας! Ὢ πάθους ἀπαθείας ὑψηλοτέρου! Ὢ τοῦ, «Πατάξει καὶ ματώσει καὶ ὑγιάσει καὶ μετὰ τρεῖς ἡμέρας ἀναστήσει» (Ὠσηὲ 6,2), φέροντος μὲν εἰς μεῖζον καὶ μυστικώτερον, ὥσπερ οὖν ἤνεγκεν, οὐχ ἧττον δὲ τοῖς ταύτης ἁρμόζοντος πάθεσι! Τοῦτο μὲν οὖν, ὃ πᾶσι πρόδηλον καὶ τοῖς πόῤῥωθεν, ἐπεὶ καὶ εἰς πάντας τὸ θαῦμα διῆλθε

καὶ ἐν ταῖς πάντων κεῖται γλώσσαις καὶ ἀκοαῖς τὸ διήγημα μετὰ τῶν ἄλλων τοῦ Θεοῦ θαυμασίων τε καὶ δυνάμεων».

Ἐν § ΙΖ′ ὁ Γρηγόριος διηγεῖται πῶς ἡ εὐσεβὴς Γοργονία ὑπὸ σοβαρωτάτης ἀσθενείας προσβληθεῖσα καὶ παρὰ τὰς φροντίδας τῶν θεραπόντων ἰατρῶν καὶ τῶν οἰκείων αὐτῆς μέχρι θανάτου ἱκομένη, αἴφνης, τῇ ἐπεμβάσει τοῦ Θεοῦ, θαυματουργικῶς ἴαται, κατόπιν θερμοτάτης τῆς ἰδίας εὐχῆς ἐν τῷ θυσιαστηρίῳ. Ἰδοὺ πῶς περιγράφει ὁ θεῖος Γρηγόριος τὴν ἀσθένειαν καὶ θεραπείαν τῆς Γοργονίας: «Ἔκαμνεν αὐτῇ τὸ σῶμα καὶ διέκειτο πονήρως καὶ ἡ νόσος ἦν τῶν ἀήθων καὶ ἀλλοκότων· πύρωσις μὲν ἀθρόα παντὸς τοῦ σώματος καὶ οἷον βρασμός τις καὶ ζέσις αἵματος, εἶτα πῆξις τούτου καὶ νάρκη καὶ ὠχρίασις ἄπιστος καὶ νοῦ καὶ μελῶν παράλυσις· καὶ τοῦτο οὐκ ἐκ μακρῶν τῶν διαστημάτων, ἀλλ᾽ ἦν ὅτε καὶ λίαν συνεχῶς· καὶ τὸ κακὸν οὐκ ἀνθρώπινον ἐνομίζετο καὶ οὔτε ἰατρῶν ἤρκουν τέχναι λίαν ἐπιμελῶς διασκεπτομένων περὶ τοῦ πάθους καὶ καθ᾽ ἑαυτὸν ἑκάστου καὶ σὺν ἀλλήλοις, οὔτε γονέων δάκρυα, πολλὰ πολλάκις δεδυνημένα, οὔτε πάνδημοι λιταὶ καὶ ἱκεσίαι, ἅς, ὡς ὑπὲρ τῆς ἑαυτοῦ σωτηρίας ἕκαστος, ἐποιοῦντο πᾶς ὁ λαός· καὶ γὰρ ἦν ἅπασι σωτηρία τὸ ἐκείνην σώζεσθαι, ὥσπερ τοὐναντίον, πάθος κοινὸν τὸ ἐν τῇ ἀῤῥωστίᾳ κακοπαθεῖν». Πῶς δὲ ἐπῆλθε τὸ θαῦμα τῆς ἰάσεως τῆς εὐσεβοῦς ταύτης γυναικός, περιγράφει εὐθὺς ἀμέσως ὁ Γρηγόριος: «ΙΗ′. Τί οὖν ἡ μεγάλη καὶ τῶν μεγίστων ἀξία ψυχὴ καὶ τίς ἡ ἰατρεία τοῦ πάθους; Ἐνταῦθα γὰρ ἤδη καὶ τὸ ἀπόῤῥητον. Πάντων απογνοῦσα τῶν ἄλλων, ἐπὶ τὸν πάντων ἰατρὸν καταφεύγει καὶ νυκτὸς ἀωρίαν τηρήσασα, μικρὸν ἐνδούσης αὐτῇ τῆς νόσου, τῷ θυσιαστηρίῳ προσπίπτει μετὰ τῆς πίστεως καὶ τὸν ἐπ᾽ αὐτῷ τιμώμενον ἀνακαλουμένη μεγάλῃ τῇ βοῇ καὶ πάσαις ταῖς κλήσεσι καὶ πασῶν αὐτὸν τῶν πώποτε δυνάμεων ὑπομνήσασα (σοφὴ γὰρ ἐκείνη καὶ τὰ παλαιὰ καὶ τὰ νέα), τέλος εὐσεβῆ τινα καὶ καλὴν ἀναισχυντίαν ἀναισχυντεῖ· μιμεῖται τὴν τοῖς κρασπέδοις Χριστοῦ ξηράνασαν πηγὴν αἵματος. Καὶ τί ποιεῖ; τῷ θυσιαστηρίῳ τὴν κεφαλὴν ἑαυτῆς προσθεῖσα μετὰ τῆς ἴσης βοῆς καὶ δάκρυσι τοῦτο πλουσίοις, ὥσπερ τις πάλαι τοὺς πόδας Χριστοῦ καταβρέχουσα καὶ μὴ πρότερον ἀνήσειν ἢ τῆς ὑγιείας τυχεῖν ἀπειλοῦσα· εἶτα τῷ παρ᾽ ἑαυτῆς φαρκάκῳ τούτῳ τὸ σῶμα πᾶν ἐπαλείφουσα καὶ εἴ που τι τῶν ἀντιτύπων τοῦ τιμίου σώματος ἢ τοῦ αἵματος ἡ χεὶρ ἐθησαύρισεν, τοῦτο καταμιγνῦσα τοῖς δάκρυσιν (ὢ τοῦ θαύματος!), ἀπῆλθεν εὐθὺς αἰσθομένη τῆς σωτηρίας, κούφη καὶ σῶμα καὶ ψυχὴν καὶ διάνοιαν, μισθὸν ἐλπίδος λαβοῦσα τὸ ἐλπιζόμενον καὶ τῇ τῆς ψυχῆς εὐρωστίᾳ κομισαμένη τὴν τοῦ σώματος. Ταῦτα μεγάλα μέν, οὐ ψευδῆ δέ. Τούτοις πιστεύετε ἅπαντες καὶ νοσοῦντες καὶ ὑγιαίνοντες· ἵν᾽ οἱ μὲν ἔχητε τὴν ὑγίειαν, οἱ δὲ ἀπολάβητε. Καὶ ὅτι μὴ κόμπος τὸ διήγημα, δῆλον ἐξ ὧν ζώσης κατασιγήσας, νῦν ἐξεκάλυψα· καὶ οὐδ᾽ ἂν νῦν ἐδημοσίευσα,

εὖ ἴστε, εἰ μή τις ἔσχε με φόβος θαῦμα τοσοῦτον κατακρύψαι καὶ πιστοῖς καὶ ἀπίστοις καὶ τοῖς νῦν καὶ τοῖς ὕστερον».

Τὸ ἀνωτέρω διήγημα τοῦ Γρηγορίου εἶναι μὲν ἀξιοθαύμαστον καὶ τῆς πίστεως καὶ εὐσεβείας τῆς Γοργονίας δηλωτικόν, πλὴν ἀλλ' ὅμως οὐχὶ καὶ ἀξιομίμητον. Ἐὰν σήμερον ἤθελέ τις παρόμοιόν τι ἀποτολμήσῃ, ἀσφαλῶς ὡς μεγίστη ἀσέβεια καὶ κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Γρηγορίου, «ἀναισχυντία» ἤθελε χαρακτηρισθῇ. Καὶ χωρὶς τὸ παράπαν νὰ θέλω νὰ μειώσω τὴν ἐκ τοῦ διηγήματος ἐντύπωσιν ἢ νὰ ἄρω τὴν ἀξίαν καὶ σημασίαν τῶν λόγων ἑνὸς μεγάλου πατρός, οἷος ὁ θεῖος Γρηγόριος, δὲν δύναμαι παρὰ ταῦτα νὰ χαρακτηρίσω τὸ γεγονὸς παρὰ ὡς τολμηρὸν καὶ ἐκδηλωτικὸν ἀκαίρου ἐκρήξεως θερμουργοῦ πίστεως, πᾶν ἄλλο ἢ ἀξιομίμητον ὑπ' ἄλλων. Καὶ σήμερον παρὰ πολλοῖς ἀμαθέσι ἐπικρατεῖ ἡ κακὴ—κακίστη συνήθεια νὰ χρησιμοποιῆται ὑπ' αὐτῶν κρυφίως ἡ θεία κοινωνία ἢ τὸ ἅγιον μῦρον ἢ τὸ ἡγιασμένον ἔλαιον, ὡς μαγικὸν μέσον ἐπιτεύξεως ἀλόγων ἢ καὶ ἀνόμων, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ἐφαμάρτων καὶ δυσσεβῶν ὀρέξεων καὶ ἐπιθυμιῶν, ὧν τὴν ἐκπλήρωσιν μετὰ ταῦτα ὡς βεβαίαν θεωροῦσι. Δὲν δύναμαι ἐπίσης νὰ ἐννοήσω, πῶς εἷς μέγας πατήρ, οἷος ὁ Γρηγόριος, δὲν εὗρεν ὀλίγας λέξεις, ἵνα ἀποκηρύξῃ τὸ γενόμενον καὶ μὴ ἐπιτρέψῃ τὴν ἐπανάληψιν αὐτοῦ. Φαντασθῆτε τί θὰ ἐγίνετο, ἂν ὁ ἀσθενὴς χριστιανὸς ἠξίου ἀπὸ τοὺς ἱερεῖς τὴν διὰ τοῦ τιμίου σώματος καὶ αἵματος ἐπάλειψιν τοῦ ἀσθενοῦς μέλλους ἢ μελῶν ἢ καὶ ὁλοκλήρου τοῦ ἀσθενοῦντος σώματός του! Δύνασθε νὰ φαντασθῆτε μεγαλυτέραν ἀσέβειαν; Ἀλλὰ τότε πῶς ὁ Γρηγόριος ἐπαινεῖ τὸ ὑπὸ τῆς ἀδελφῆς γενόμενον τοῦτο καὶ δὲν ἐπιτιμᾷ τὴν πρᾶξιν; Νομίζω ὅτι νύξις ἐπιτιμήσεως ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ὑπάρχει ἐν τῇ φράσει: «τέλος **εὐσεβῆ τινα καὶ καλὴν ἀναισχυντίαν ἀναισχυντεῖ**». Τόσον βαρεῖαν φράσιν, εἰ καὶ κάπως κεκαλυμμένως λεχθεῖσαν, δὲν θὰ ἐξέφερεν ὁ θεῖος πατήρ, ἂν μὴ τὴν πρᾶξιν τῆς Γοργονίας ὡς ἀπονενοημένην καὶ ἥκιστα χριστιανοπρεπῆ ἐθεώρει. Εἶναι ἐξ ἄλλου ἐνδεικτικὴ καὶ ἡ πρᾶξις αὕτη τῆς Γοργονίας, τῆς εὐσεβείας καὶ τῆς μεγάλης πίστεως τῆς γυναικὸς ταύτης, ἀλλ' ἥκιστα πάντως δύναται καὶ ὡς ἐπαναληπτέα καὶ ἀξία μιμήσεως νὰ χαρακτηρισθῇ. Δὲν προβαίνω εἰς ἀπαρίθμησιν τῶν ἱερῶν κανόνων, τῶν ἀπαγορευόντων τὴν ἀσεβῆ χρῆσιν τῶν τιμιωτάτων δώρων τοῦ Κυρίου, ἤτοι τοῦ τιμίου καὶ ἱεροῦ Αὐτοῦ σώματος καὶ αἵματος, διότι θὰ ἐξέβαινον τοῦ κυρίου μου θέματος καὶ θὰ ἐξετεινόμην εἰς μῆκος δυσανάλογον τῆς προκειμένης μελέτης μου. Πάντως, ἂς γνωρίζῃ ἁπλῶς ὁ ἀναγνώστης, ὅτι τοιαῦται καταχρήσεις ἐν τῇ θείᾳ μεταλήψει συνέβησαν καὶ μετὰ ταῦτα, ἰδίᾳ ἐπὶ τῆς ἐποχῆς τῆς Εἰκονομαχίας, ὅτι οἱ δυσσεβεῖς εἰκονοκλάσται καὶ τοῦτο κατηγόρησαν τοῖς ἀντιπάλοις αὐτῶν, ὅτι κοινωνοῦσιν ἀσεβεῖ τῷ τρόπῳ, θέτοντες τὸ τίμιον σῶμα τοῦ Κυρίου πρὸ τῆς μεταλήψεως ἐπὶ τῶν χειρῶν τῆς εἰκόνος τοῦ Χριστοῦ ἢ ἑτέρου εἰκονιζομένου ἁγίου καὶ εἶτα μετελάμβανον. Τὰς ἀκρό-

τητας, τὰς οὐ κατ' ἐπίγνωσιν καὶ τὰς ἐκτροπὰς ταύτας ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἀπηγόρευσεν αὐστηρότατα, ἔκτοτε δὲ οὐδὲν ἐπίσημον κροῦσμα μεταξὺ τοῦ ποιμνίου αὐτῆς ἀναφέρεται, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω μνημονευθεισῶν, ἀλλὰ σπανιζουσῶν περιπτώσεων.

Ἀφοῦ ἀνωτέρω ἐξεθείασεν ὁ Γρηγόριος τὰς ἀρετὰς τῆς ὄντως ἁγίας αὐτοῦ ἀδελφῆς, ἔρχεται νῦν οἱονεὶ ἐπιγραμματικῶς νὰ περιγράψῃ καὶ τὸ κατὰ Θεὸν πράγματι τέλος τῆς εὐσεβεστάτης Γοργονίας. Αὕτη λέγει, «ἐπόθει τὴν ἀνάλυσιν (καὶ γὰρ εἶχε πολλὴν πρὸς τὸν καλοῦντα τὴν παῤῥησίαν), καὶ τὸ σὺν Χριστῷ εἶναι πάντων προετίθει τῶν ὑπὲρ γῆς˙ . . . Διαμαρτάνει δὲ οὐδὲ ταύτης τῆς ἐπιθυμίας, οὕτως οὔσης ἐνθέου καὶ ὑψηλῆς καὶ ὃ τούτου μεῖζόν ἐστι, προαπολαύει τοῦ καλοῦ διὰ τῆς προγνώσεως καὶ τῆς πολλῆς ἀγρυπνίας». Ἓν δ' ἐν τέλει ἐπόθει, ὅπως αὐτῇ προστεθῇ ὑπὸ τοῦ Κυρίου, τὴν τοῦ ἀνδρὸς τελείωσιν, ὅπερ καὶ ἐχαρίσατο αὐτῇ ὁ Κύριος. «Ἓν δὲ τοῖς πᾶσι προστεθῆναι ζητοῦσα τὴν τοῦ ἀνδρὸς τελείωσιν (βούλεσθε γράψω τὸν ἄνδρα συντόμως; ἀνδρὸς ἐκείνης καὶ οὐκ οἶδ' ὅ,τι χρὴ πλέον εἰπεῖν), ἵν' ὅλῳ τῷ σώματι Θεῷ καθιερωθῇ καὶ μὴ ἐξ ἡμισείας ἀπέλθῃ τετελεσμένη, μηδ' ὑπολείπηταί τι τῶν ἑαυτῆς ἀτελές, οὐδὲ ταύτης διαμαρτάνει τῆς δεήσεως παρὰ τοῦ θέλημα τῶν φοβουμένων αὐτὸν ποιοῦντος καὶ εἰς πέρας ἄγοντος τὰ αἰτήματα». Τὰς τελευταίας στιγμὰς τῆς ἀπελθούσης εἰς τὰς αἰωνίους μονὰς ἀδελφῆς Γοργονίας, ὡς ἑξῆς περιγράφει ὁ Γρηγόριος: «ΚΑ΄. Ὡς δὲ ἅπαντα εἶχεν αὐτῇ κατὰ νοῦν καὶ οὐδὲν ἐνέδει τῶν ποθουμένων καὶ ἡ κ υ ρ ί α πλησίον (Σημ. Σχολιαστοῦ: Ἡ κυρία—ἡ ὁρισθεῖσα τοῦ θανάτου ἡμέρα) οὕτως ἤδη τῷ θανάτῳ συσκευάζεται καὶ τῇ ἐκδημίᾳ καὶ πληροῖ τὸν περὶ ταῦτα νόμον διὰ τῆς κατακλίσεως. Ἐπισκήψασα δὲ καὶ ἀνδρὶ καὶ τέκνοις καὶ φίλοις, ὅσα εἰκὸς τὴν φίλανδρον, καὶ φιλότεκνον καὶ φιλάδελφον καὶ λαμπρῶς περὶ τῶν ἐκεῖθεν φιλοσοφήσασα καὶ πανηγύρεως ἡμέραν ποιησαμένη τὴν τελευταίαν, κοιμᾶται, πλήρης μὲν ο ὐ τ ῶ ν κ α τ ὰ ἄ ν θ ρ ω π ο ν ἡ μ ε ρ ῶ ν [1], ὅτι μηδὲ συνηύχετο, ταύτας ἑαυτῇ πονηρὰς εἰδυῖα καὶ τὰ πολλὰ μετὰ τοῦ χοὸς καὶ τῆς πλάνης, τῶν δὲ κατὰ Θεὸν καὶ λίαν πλήρης, ὡς οὐκ οἶδ' εἴ τις ῥᾳδίως τῶν ἐν πλουσίᾳ τῇ πολιᾷ καταλυσάντων καὶ πολλὰς ἐτῶν περιόδους ἀριθμησάντων. Οὕτως ἐκείνη λύεται, ἢ προσλαμβάνεται, κρεῖσσον εἰπεῖν, ἢ ἀφίπταται, ἢ μετοικίζεται, ἢ μικρὸν προαποδημεῖ τοῦ σώματος». Τέλος ἡ ἁγία Γοργονία, μόλις τὰ χείλη κινῆσαι δυναμένη, τὸ ψαλμικὸν εὐχομένη: «Ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὸ αὐτὸ κοιμηθήσομαι καὶ ὑπνώσω» (ψαλμ. 4,10), παρέδωκεν εἰς Κύριον τὸν πνεῦμα αὐτῆς εἰς αἰωνίαν ἀνάπαυσιν.

Ἐπειδὴ οἱ ἐν τέλει λόγοι τοῦ Γρηγορίου εἶναι χρήσιμοι καὶ ἀπὸ λαο-

---

1. Λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι ὁ πρωτότοκος Γρηγόριος ἐγεννήθη τῷ 229, ἡ δευτερότοκος Γοργονία θὰ ἐγεννήθη τουλάχιστον ἓν ἔτος ἢ καὶ πλείονα βραδύτερον. Ἀφοῦ δ' ἀπεβίωσε τὸ 370, ἕπεται ὅτι νέα ἀπεβίωσε καὶ ὅτι δὲν εἶχεν εἰσέτι καλῶς τὸ τεσσαρακοστὸν ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτῆς συμπληρώσει.

γραφικῆς ἀπόψεως, διότι περιγράφουσι τὸν τρόπον, καθ' ὃν οἱ συγγενεῖς καὶ φίλοι παρὰ τὸν ἑτοιμοθάνατον συγκεντρούμενοι κατὰ τοὺς παλαιοχριστιανικοὺς τούτους χρόνους καὶ ἔνδον προσευχόμενοι καὶ ἀκινητοῦντες, ἵνα μὴ ταράξωσι τὴν ἡσυχίαν τοῦ ἀποδημοῦντος, ἀνέμενον μετὰ καρδίας ἐσφιγμένης τὸ ἀναπόφευκτον καὶ τὴν ἐκ τοῦ σώματος ἐκδημίαν τῆς ψυχῆς. Ἰδοὺ καὶ οἱ λίαν ἐνδιαφέροντες λόγοι τοῦ θείου τούτου πατρός: «Ἐλύετο μὲν ἤδη καὶ ἀνέπνει τὰ τελευταῖα καὶ χορὸς περὶ αὐτὴν οἰκείων τε καὶ ξένων χαριζομένων τὰ προπεμπτήρια· καὶ μητρὸς γηραιᾶς ἐπίνευσις, καὶ ψυχῆς σπαραγμὸς ζηλοτυπούσης τὴν ἐκδημίαν, καὶ φίλτρον ἁπάντων ἀγωνίᾳ σύγκρατον, τῶν μὲν ὅ,τι ἀκούσωσι ποθούντων, μνήμης ἐμπύρευμα, τῶν δὲ ὅ,τι φθέγξονται, τολμῶντος δὲ οὐδενός. Καὶ κωφὰ τὰ δάκρυα καὶ ἡ τῆς λύπης ὠδὶν ἀθεράπευτος (οὐδὲ γὰρ ὅσιον ἐδόκει θρήνοις τιμᾶν τὴν οὕτω χωριζομένην), σιγὴ δὲ βαθεῖα καὶ τελετή τις ὁ θάνατος. Ἡ δὲ ἄπνους τε καὶ ἀκίνητος καὶ ἄφθογγος, τὸ φαινόμενον, καὶ ἡ σιωπὴ τοῦ σώματος ἐδόκει παράλυσις, οἷον ἤδη τῶν φωνητικῶν ὀργάνων νενεκρωμένων, διὰ τὴν τοῦ κινοῦντος ἐγχώρησιν. Ἠρέμα δὲ τῶν χειλέων κινουμένων αἰσθόμενος ὁ πάντα τηρῶν τὰ ἐκείνης ἐπιμελῶς ποιμήν, διὰ τὸ ἐν πᾶσι θαῦμα καὶ παραθεὶς τὰ ὦτα τοῖς χείλεσι (τὸ γὰρ θαῤῥεῖν εἶχε καὶ παρὰ τοῦ τρόπου καὶ παρὰ τῆς συμπαθείας), αὐτὸς διήγησαι τὸ τῆς ἡσυχίας μυστήριον, ὅ,τι ποτὲ ἦν καὶ οἷον· οὐδεὶς ἀπιστήσει σοῦ λέγοντος, Ψαλμῳδία τὸ ὑπολαλούμενον ἦν καὶ ψαλμῳδίας τὰ ἐξόδια ῥήματα· εἰ δὲ χρὴ τἀληθὲς εἰπεῖν, μαρτυρία τῆς παῤῥησίας, μεθ' ἧς ἡ ἔξοδος. Καὶ μακάριος, ὅστις μετ' ἐκείνων ἀναπαύεται τῶν ῥημάτων· «Ἐν εἰρήνῃ ἐπὶ τὸ αὐτὸ κοιμηθήσομαι καὶ ὑπνώσω» (Ψαλμ. 4,10). Ταῦτα καὶ ἐψάλλετό σοι, καλλίστη γυναικῶν, καὶ συνέβαινε· καὶ ἡ ψαλμῳδία τὸ γινόμενον ἦν καὶ μετὰ τῆς ἐκδημίας ὁ ἐπιτάφιος».

Ἐν ἐπιλόγῳ καὶ ταῦτα προστίθησιν ὁ θεῖος Γρηγόριος, μνείαν ἅμα ποιούμενος καὶ τῶν εἴς τε τὸν Καισάριον καὶ τὴν Γοργονίαν ποιηθέντων καὶ ἀφιερωθέντων Ἐπιταφίων αὐτοῦ: «Κρείσσω μὲν οὖν εὖ οἶδα καὶ καιρῷ τιμιώτερα τὰ παρόντά σοι νῦν ἢ κατὰ τὰ ὁρώμενα, ἦχος ἑορταζόντων, ἀγγέλων χορεία, τάξις οὐρανία, δόξης θεωρία, τῆς τε ἄλλης καὶ τῆς ἀνωτάτω Τριάδος ἔλλαμψις καθαρωτέρα τε καὶ τελεωτέρα, μηκέτι ὑποφευγούσης τὸν δέσμιον νοῦν καὶ διαχεόμενον ταῖς αἰσθήσεσιν, ἀλλ' ὅλης ὅλῳ νοῒ θεωρουμένης τε καὶ κρατουμένης καὶ προσαστραπτούσης ταῖς ἡμετέραις ψυχαῖς ὅλῳ τῷ φωτὶ τῆς Θεότητος. Πάντων ἀπολαύοις, ὧν ἔτι ὑπὲρ γῆς εἶχες τὰς ἀποῤῥοίας διὰ τὸ γνήσιον τῆς πρὸς αὐτὰ νεύσεως. Εἰ δέ τίς σοι καὶ τῶν ἡμετέρων ἐστὶ λόγος, καὶ τοῦτο ταῖς ὁσίαις ψυχαῖς ἐκ Θεοῦ γέρας, τῶν τοιούτων ἐπαισθάνεσθαι, δέχοιο καὶ τὸν ἡμέτερον λόγον ἀντὶ πολλῶν καὶ πρὸ πολλῶν ἐνταφίων, ὃν Καισαρίῳ μὲν πρὸ σοῦ, καὶ σοὶ μετ' ἐκεῖνον ἀποδεδώκαμεν, ἐπειδή γε ἀδελφῶν ἐπιταφίοις ἐταμιεύθημεν. Εἰ δὲ καὶ

ἡμᾶς τιμήσειέ τις μεθ' ὑμᾶς τοῖς ἴσοις, οὐκ ἔχω λέγειν· πλὴν τιμηθείημέν γε μόνον τὴν ἐν Θεῷ τιμήν, καὶ παροικοῦντες καὶ κατοικοῦντες ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν, ᾧ ἡ δόξα καὶ τῷ Πατρὶ σὺν Ἁγίῳ Πνεύματι εἰς τοὺς αἰῶνας. Ἀμήν».

Ὁ θεῖος Γρηγόριος ἀφιέρωσεν εἰς τὴν ἀδελφὴν αὐτοῦ Γοργονίαν ἢ Γοργόνιον, ἐκτὸς τοῦ ἀναλυθέντος ἐπιταφίου Λόγου του καὶ τρία Ἐπιτάφια Ἐπιγράμματα—τὰ ὑπ' ἀρ. ΚΒ' - ΚΔ'—, σύντομα μέν, ἀλλὰ ἐν τῇ περιεκτικότητί των λίαν βαθυστόχαστα καὶ πλήρη χάριτος. Τὸ τελευταῖον εἶναι ἰδιαιτέρως ἀξιόλογον, διότι διὰ πρώτην φορὰν ἀποκαλύπτει τὸ ὄνομα τοῦ συζύγου τῆς Γοργονίας καὶ οὕτως ἀποκαθιστᾷ τὰς πρότερον ἐσφαλμένας ἀντιλήψεις τοῦ Tillemont καὶ τοῦ Baronius, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν. Καὶ ἐν τοῖς Ἐπιταφίοις Ἐπιγράμμασί του πρὸς τὴν Γοργονίαν ὑμνεῖ ὁ Γρηγόριος ἰδιαιτέρως τὴν εὐσέβειαν καὶ τὴν ἀρετὴν τῆς ἁγίας αὐτοῦ ἀδελφῆς.

Ἐν τῷ πρώτῳ ἐπιτ., ὑπ' ἀριθ. ΚΒ', ὁμολογεῖται ἡ Γοργονία τέκνον τοῦ Γρηγορίου καὶ τῆς Νόννης καὶ ἀνακηρύττεται μύστις ἐπουρανίου ζωῆς:

«*Γρηγορίου Νόννης τε φίλον τέκος ἐνθάδε κεῖται*
Γοργόνιον, ζωῆς μύστις ἐπουρανίης».

Ὁ οἰκογενειακὸς τάφος τοῦ Γρηγορίου φαίνεται ὅτι εὑρίσκετο ἐν τῷ ὑπὲρ ἀγνώστων ἡμῖν μαρτύρων ἀφιερωμένῳ ναῷ, ὡς ἀνωτέρω εἴδομεν. Τοὺς μάρτυρας δὲ τούτους ἐπικαλεῖται καὶ ἐν τῷ ἐπιτ. ΚΓ' ὁ Γρηγόριος εἰς ἀπόδειξιν ὅτι ἡ Γοργονία ψυχῇ τε καὶ σώματι ἦτο ἀφιερωμένη τῷ Θεῷ, ὅθεν καὶ θανοῦσα οὐδὲν ἕτερον τῇ γῇ κατέλιπεν ἢ μόνον τὰ ὀστᾶ αὐτῆς, τὴν δὲ ψυχὴν παρέδωκε τῷ δικαίῳ Θεῷ:

«*Οὐδὲν Γοργόνιον γαίῃ λίπεν, ὀστέα μοῦνα·*
Πάντα δ' ἔθηκεν ἄνω, μάρτυρες ἀθλοφόροι».

Τὸ τελευταῖον ἐπιτ. ὑπ. ἀρ. ΚΔ' εἶναι, ὡς εἴπομεν, ἐνδιαφέρον, διότι ἀναφέρει τὸ ὄνομα τοῦ Ἀλυπίου, συζύγου τῆς Γοργονίας καὶ παρέχει τὴν σπουδαίαν εἴδησιν, ὅτι ὀλίγον μετὰ τὸν θάνατον τῆς συζύγου αὐτοῦ Γοργονίας καὶ αὐτὸς ἀπεβίωσεν. Ἡ εἴδησις αὕτη, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, εἶναι σπουδαιοτάτη διὰ τὴν διαλεύκανσιν τοῦ προβλήματος, ὅπερ ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου καὶ ἰδίᾳ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ γεννᾶται. Ἐν τῷ ἐπιτ. τούτῳ ὁ Γρηγόριος λέγει χαρακτηριστικῶς ὅτι ἡ Γοργονία σῶμά τε καὶ ψυχὴν ἀνέθηκε τῷ Χριστῷ, κατέλιπε δὲ μόνον ἐπὶ τῆς γῆς τὸν σύζυγον αὐτῆς Ἀλύπιον· ἀλλὰ καὶ τοῦτον οὐχὶ ἐπὶ μακρόν· μετ' ὀλίγον καὶ τοῦτον ἥρπασεν παρ' ἑαυτῇ ἡ ἁγία:

«*Κτῆσιν ἐήν, σάρκας τε καὶ ὀστέα, πάντ' ἀναθεῖσα*
Γοργόνιον Χριστῷ, μοῦνον ἀφῆκε πόσιν·

Οὐ μὴν οὐδὲ πόσιν δηρὸν χρόνον· ἀλλ' ἄρα καὶ τὸν
Ἥρπασεν ἐξαπίνης κύδιμον Ἀ λ ύ π ι ο ν.
Ὄλβιε ὀλβίστης ἀλόχου πόσι, τοῖς ῥα λοετροῖς
Λύματ' ἀπωσάμενοι, ζῆτε παλιγγενέες».

Πρὶν ἢ περατώσω τὸν περὶ τῶν τέκνων τοῦ ἁγίου ζεύγους Γρηγορίου καὶ Νόννης λόγον, ὀφείλω νὰ καταχωρίσω καὶ δύο εἰσέτι Ἐπιτάφια Ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου, τὰ ὑπ' ἀρ. 90 καί 91 [1]). Τὸ πρῶτον φέρει τὴν ἐπιγραφήν: «Εἰς τὸν ἑαυτοῦ καὶ τῶν τοκέων μόρον, τίς πρῶτος καὶ τίς μετέπειτα ἀπῆρε». Εἶναι σπουδαιότατον ἀπὸ ἱστορικῆς ἀπόψεως, διότι, ὡς καὶ ἡ ἐπιγραφὴ δεικνύει, ἀναφέρει κατὰ σειρὰν τοὺς προαπελθόντας οἰκείους αὐτοῦ. Πρῶτος λοιπὸν ἀπεβίωσεν ὁ Καισάριος ἐν ἔτει 368)9, ὡς εἴπομεν· ἔπειτα ἐν ἔτει 370 ἀπεβίωσεν ἡ ἀδελφὴ Γοργονία· ἐν ἔτει 374 καὶ δὴ καὶ ἐν ἀρχῇ ἐτελεύτησεν ὁ πατὴρ τοῦ Γρηγορίου, ὁ εὐσεβὴς Γρηγόριος καὶ τέλος μετ' οὐ πολὺ τὸ αὐτὸ 374 ἔτος ἀπῆλθεν εἰς τὰς αἰωνίους μονὰς ἡ ἁγιωτάτη τοῦ Γρηγορίου μήτηρ, ἡ διαβόητος Νόννα. Ἰδοὺ καὶ τὸ ἐπιτάφιον τοῦτο:

«Πρῶτος Καισάριος, ξυνὸν ἄχος· αὐτὰρ ἔπειτα
Γοργόνιον· μετέπειτα πατὴρ φίλος· οὐ μετὰ δηρὸν
Μήτηρ. Ὦ λυπρὴ παλάμη, καὶ γράμματα πικρὰ
Γρηγορίου! γράψω καὶ ἐμοῦ μόρον, ὑστατίου περ».

Τὸ δεύτερον Ἐπιτάφιον Ἐπίγραμμα φέρει τὸν τίτλον: «Εἰς τὸν πάντων αὐτῶν τάφον». Περιέργως ὅμως οὐδεμία μνεία γίνεται ἐν αὐτῷ τῆς ἀδελφῆς Γοργονίας. Ἔχει δὲ οὕτως:

«Λᾶας ὁ μὲν γενέτην τε καὶ υἱέα κυδήεντας
Κεύθω Γρηγορίους, εἷς λίθος, ἶσα φάη,
Ἀμφοτέρους ἱερῆας· ὁ δ' εὐπατέρειαν ἐδέγμην.
Νόνναν σὺν μεγάλῳ υἱέϊ Καισαρίῳ.
Τὼς ἐδάσαντο τάφους τε καὶ υἱέας. Ἡ δὲ πορεία,
Πάντες ἄνω. Ζωῆς εἷς πόθος οὐρανίης».

Πρὶν ἢ περατώσω τὸν περὶ τῶν τέκνων τοῦ ἁγιωτάτου ζεύγους Γρηγορίου τε καὶ Νόννης λόγον, ὀφείλω νὰ ὁμιλήσω καὶ περὶ τοῦ συζύγου τῆς Γοργονίας, τοῦ Ἀ λ υ π ί ο υ, διὰ νὰ δυνηθῶμεν μετὰ ταῦτα νὰ παρακολουθήσωμεν καὶ τοὺς ἐκ τοῦ ζεύγους τούτου κατιόντας, συγγενεῖς καὶ τοῦ Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ.

(Συνεχίζεται)

1. Migne, PG 37, 1445/6.

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ ΧΡΗΣΤΟΥ

ΖΩΗ ΑΛΗΘΙΝΗ *
ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ ΙΓΝΑΤΙΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΦΟΡΟΥ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'.

ΠΡΟΫΠΟΘΕΣΕΙΣ ΟΙΚΕΙΩΣΕΩΣ ΤΗΣ ΑΛΗΘΙΝΗΣ ΖΩΗΣ

1. ΠΡΟΣΠΑΘΕΙΑΙ ΤΟΥ ΑΝΘΡΩΠΟΥ ΠΡΟΣ ΟΙΚΕΙΩΣΙΝ ΤΗΣ ΖΩΗΣ

Ἡ πολύμορφος ἐνέργεια τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ ἀποτελεῖ τὸν ἕνα μόνον παράγοντα τῆς σωτηρίας καὶ ζωοποιήσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους· ὁ ἕτερος παράγων εἶναι ἡ προσπάθεια αὐτοῦ τοῦ ἀνθρώπου. Ἡ ἄποψις αὕτη, διατυπουμένη ἐπιγραμματικῶς ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου διὰ τῆς προτάσεως «τοῦτο τὸ ἔργον Θεοῦ ἐστὶ καὶ ὑμῶν» [1], εἶναι ἡ μόνη σύμφωνος πρὸς τὴν ὕπαρξιν ἐλευθέρας βουλήσεως παρὰ τῷ ἀνθρώπῳ. Ἡ βασιλεία τοῦ Θεοῦ βιάζεται ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων, ἀλλὰ δὲν ἐκβιάζει αὕτη τοὺς ἀνθρώπους· ὁ Θεὸς προτείνει τὸ δῶρον αὐτοῦ, ἀλλ' ὁ ἄνθρωπος ὀφείλει νὰ τείνῃ καὶ αὐτὸς τὴν χεῖρα ἵνα λάβῃ αὐτό. Μέσον λήψεως αὐτοῦ εἶναι ἡ πρόθυμος ἀνταπόκρισις εἰς τὸν θεῖον θέλημα, εἰς τὴν ἐκφραζομένην δὲ θέλησιν πρὸς οἰκείωσιν τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ προσφερομένης νέας ζωῆς ἔρχεται ἀρωγὸς ἡ θεία χάρις· «θέλουσι γὰρ ὑμῖν εὖ πράσσειν Θεὸς ἕτοιμος εἰς τὸ παρασχεῖν» [2].

Μολονότι ἐκ πρώτης ὄψεως ἡ προσπάθεια αὕτη τοῦ ἀνθρώπου φαίνεται εὐχερής, εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι δυσχερής. «Ἐμοὶ δὲ δύσκολον Θεοῦ ἐπιτυχεῖν» [3]. Τὸ ἔργον ἔγκειται κυρίως εἰς τὴν μεταστροφὴν τῆς ἀνθρωπίνης βουλήσεως ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ ἐγὼ καὶ τῶν περὶ τὸ ἐγὼ πρὸς τὴν θείαν πραγματικότητα καὶ πρὸς τὸν Θεόν [4], ἐν τῇ προσπαθείᾳ δὲ ταύτῃ ἀναφαίνονται πλεῖστα ἐμπόδια ἐπισκοτίζοντα τὴν πραγματικότητα καὶ ἐμποδίζοντα τὴν μεταστροφήν. Αἱ «ἐνέδραι τοῦ διαβόλου» [5] εἶναι πολλαί, πολλοὶ δὲ εἶναι καὶ οἱ καθιστάμενοι ὄργανα αὐτοῦ καὶ σπείροντες «κακὰς βοτάνας» [6] πρὸς παραπλάνησιν τῶν ἀγαθῶν. «Ὁ ἄρχων τοῦ αἰῶνος τούτου διαρπάσαι με βούλεται καὶ τὴν εἰς τὸν Θεὸν γνώμην διαφθεῖραι» [7]. Μόνον

---

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου Τόμου σελ. 633.

1. Πολ. 7,3. Ἡ φράσις ἀναφέρεται εἰς ὡρισμένην ἐνέργειαν, ἣν ὁ Ἰγνάτιος ἀπαιτεῖ ἀπὸ τῶν Σμυρναίων.

2. Σμυρν. 11,3. Ἐν γενικαῖς γραμμαῖς αὕτη εἶναι καὶ ἡ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου περὶ τῆς οἰκειώσεως τῆς διὰ τοῦ Χριστοῦ σωτηρίας. Βλ. Β. Ἰωαννίδου, ἔργ. μνημ., σελ. 147 κ. ἑξ. 3. Ρωμ. 1,2.

4. Περὶ τῆς δυσκολίας τῆς προσπαθείας ταύτης καὶ τῶν ὀδυνηρῶν αὐτῆς συνεπειῶν διὰ τὸν φυσικὸν ἄνθρωπον βλ. C. S. Lewis, The Problem of Pain, London, 1946, σελ. 78 κ. ἑξ. 5. Τραλλ. 8,1.

6. Φιλ. 3,1. Βλ. καὶ Ἐφ. 10,3, «βοτάναι τοῦ διαβόλου». 7. Ρωμ. 7,1.

ὅταν διαφύγωσι τὴν ἐπήρειαν ταύτην τῶν πονηρῶν δυνάμεων, δύνανται οἱ ἄνθρωποι νὰ συναντήσωσι τὸν Θεὸν καὶ ζήσωσι μετ᾽ αὐτοῦ [1].

Ἑπομένως ἡ νέα ζωὴ λαμβάνεται μόνον διὰ σκληροῦ καὶ διαρκοῦς ἀγῶνος [2], κατὰ τὸν ὁποῖον οἱ πιστοί, ὡς «θεοδρόμοι» [3], δέον νὰ ἔχωσι τὸν κατάλληλον ὁπλισμὸν (πίστιν, ἀγάπην, ὑπομονὴν κ.λ.π.) [4] διὰ τοῦ ὁποίου θὰ ἐξέλθωσι νικηταὶ καὶ θὰ στεφθῶσιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. «Θέμα» (βραβεῖον) τοῦ ἀγῶνος εἶναι ἡ αἰωνία ζωή. «Νῆφε ὡς Θεοῦ ἀθλητής· τὸ θέμα ἀφθαρσία καὶ ζωὴ αἰώνιος» [5].

2. ΓΝΩΣΙΣ ΚΑΙ ΠΙΣΤΙΣ

Τὸ πρῶτον στάδιον τῆς ἀνθρωπίνης προσπαθείας πρὸς προσέγγισιν τοῦ Θεοῦ ἀποτελεῖ ἡ *γνῶσις*, ἥτις πάντως δὲν πρέπει νὰ ἐκληφθῇ ὑπὸ καθαρῶς νοησιαρχικὴν ἔννοιαν, διότι, ἀντιθέτως πρὸς τὴν νοητικήν, θεωρητικὴν καὶ φαντασιώδη γνῶσιν τοῦ κόσμου [6], αὕτη εἶναι πνευματικὴ καὶ καθωρισμένη. Ἡ γνῶσις τοῦ κόσμου κατ᾽ οὐσίαν εἶναι ἀνύπαρκτος· «ποῦ ἡ καύχησις τῶν λεγομένων συνετῶν;» [7] Ὁ μόνος «σοφίσας» τοὺς ἀνθρώπους εἶναι ὁ Ἰησοῦς Χριστός [8], ἡ μόνη δὲ σοφία τὴν ὁποίαν οὗτος ἔδωσεν εἰς

---

1. Μαγν. 1,3.

2. Ἡ παράστασις τῆς ἀνθρωπίνης προσπαθείας πρὸς οἰκείωσιν τῆς ἀληθοῦς ζωῆς ὡς ἀγῶνος εἶναι προσφιλὴς εἰς πλείστους Ἐκκλησιαστικοὺς συγγραφεῖς. Ὁ Παῦλος ἐν τῇ τελευταίᾳ αὐτοῦ Ἐπιστολῇ λέγει ὀλίγον πρὸ τοῦ θανάτου αὐτοῦ· «τὸν ἀγῶνα τὸν καλὸν ἠγώνισμαι, τὸν δρόμον τετέλεκα, τὴν πίστιν τετήρηκα· λοιπὸν ἀπόκειταί μοι ὁ τῆς δικαιοσύνης στέφανος» (Β΄ Τιμ. 4,7 ἑξ.). Βλ. καὶ Μεγάλου Βασιλείου, Πρὸς Νέους 1,2, «καὶ ἡμῖν οὖν ἀγῶνα προκεῖσθαι πάντων ἀγώνων μέγιστον νομίζειν χρεών...», τοῦ αὐτοῦ Ἐπιστολαὶ 5,2. 101, Ἰδιόμελον τῆς Κυριακῆς τῆς Τυρινῆς (βλ. ἐν Τριῳδίῳ), «τὸ στάδιον τῶν ἀρετῶν ἠνέῳκται, οἱ βουλόμενοι ἀθλῆσαι εἰσέλθετε...».

3. Φιλ. 2,2. Βλ. καὶ Πολ. 7,2. Ἄλλας μεταφορὰς ἐκ τῶν ἀθλητικῶν ἀγώνων ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ καὶ τοῖς Ἀποστολικοῖς Πατράσι βλ. ἐν Α΄ Κορ. 9,24. Φιλιππ. 3,14. Κλήμεντος Ρώμης Α΄ πρὸς Κορινθίους 5,1. Ἰγνατίου πρὸς Πολύκαρπον 1,3. 2,3. 3,1.

4. Πολ. 6,2. «τὸ βάπτισμα ὑμῶν μενέτω ὡς ὅπλα, ἡ πίστις ὡς περικεφαλαία ἡ ἀγάπη ὡς δόρυ, ἡ ὑπομονὴ ὡς πανοπλία. Τὰ δεπόσιτα ὑμῶν τὰ ἔργα ὑμῶν, ἵνα τὰ ἄκκεπα ὑμῶν ἄξια κομίσησθε».

5. Πολ. 2,3.

6. Βεβαίως ὁ Ἰγνάτιος ἔχει ὑπ᾽ ὄψιν τόσον τὴν Ἑλληνικὴν σοφίαν ὅσον καὶ τὴν γνῶσιν τῶν Γνωστικῶν. Ἡ κενότης τῆς γνώσεως ταύτης τονίζεται ὑπὸ τοῦ Παύλου. «Μηδεὶς ὑμᾶς καταβραβευέτω θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ καὶ θρησκείᾳ ἀγγέλων, ἃ ἑώρακεν ἐμβατεύων εἰκῇ φυσιούμενος ὑπὸ τοῦ νοὸς τῆς σαρκὸς αὐτοῦ», Κολ. 2,18.

7. Ἐφ. 18,1. Πρβλ. Α΄ Κορ. 1,20.

8. Σμυρν. 1,1.

αὐτοὺς εἶναι ἡ «γνῶσις τοῦ Θεοῦ», ἥτις ἐπιτυγχάνεται διὰ τῆς γνώσεως αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ[1]. Πᾶν ἕτερον εἶδος γνώσεως ἐὰν δὲν εἶναι ἐπικίνδυνον, εἶναι περιττόν, ἐκτὸς ἐὰν ἐξυπηρετῇ καὶ ὁδηγῇ εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ Θεοῦ·

Ἀναποσπάστως ἡνωμένη μετὰ τῆς γνώσεως εἶναι ἡ *πίστις*, ἥτις ἀποτελεῖ αὐτὴν τὴν ἀρχὴν τῆς νέας ζωῆς· «ἀρχὴ μὲν πίστις, τέλος δὲ ἀγάπη»[2]. Πίστις εἰς τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἰδίως δὲ εἰς τὴν υἱότητα τοῦ Ἰησοῦ, ἦτο τὸ περιεχόμενον τοῦ πρώτου κηρύγματος τῶν Ἀποστόλων καὶ τῆς ἀρχαϊκῆς ὁμολογίας πρὸ τοῦ βαπτίσματος· «πιστεύω τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸν Ἰησοῦν Χριστόν»[3]. Κατ' ὀλίγον διεμορφώθη ὡρισμένον σύστημα διδασκαλίας περὶ τῶν πιστευτέων ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας κατεμάνθανον καὶ ἀπεδέχοντο οἱ κατηχούμενοι πρὸ τοῦ βαπτίσματος, καλούμενον παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ «τύπος καὶ διδαχὴ ἀφθαρσίας»[4] καὶ «χριστομαθία»[5]. Τὸ περιεχόμενον τῆς πίστεως τῶν Χριστιανῶν στηρίζεται πάντοτε εἰς τὰ «δόγματα τοῦ Κυρίου καὶ τῶν Ἀποστόλων»[6], εἶναι δὲ καταγεγραμμένον ἐν τοῖς ἀρχείοις, ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ[7].

Ἀντικείμενον τῆς πίστεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι τόσον ὁ Θεὸς ὅσον καὶ ὁ Ἰησοῦς Χριστός, δὲν ὑπάρχει ὅμως ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἰγνατίου ἰσοδύναμος ἔμφασις ἐπὶ τῶν δύο τούτων περιπτώσεων. Εἶναι προφανὲς ὅτι ὁ Ἰγνάτιος τονίζει τὴν δευτέραν περίπτωσιν, περιορίζων μάλιστα τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ εἰς τὰ ὑπὸ τῶν αἱρετικῶν ἀμφισβητούμενα σημεῖα. Οἱ αἱρετικοί, τοὺς ὁποίους ὁ Ἰγνάτιος εἶχεν ὑπ' ὄψιν, φαίνεται ὅτι ἀνῆκον εἰς δύο κινήσεις[8],

---

1. Ἐφ. 17,2, «λαβόντες γνῶσιν Θεοῦ, ὅ ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός». Πρβλ. Κολοσσαεῖς 2,3, «ἐν ᾧ εἰσὶ πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἀπόκρυφοι».

2. Ἐφ. 14,1.

3. Πράξ. 8,37.

4. Μαγν. 6.

5. Φιλ. 8,2.

6. Μαγν. 13,1.

7. Φιλ. 8,2. «Ἐὰν μὴ εὕρω ἐν τοῖς ἀρχείοις, ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ, οὐ πιστεύω», ἔλεγον οἱ αἱρετικοί. Ὑπάρχει διαφωνία μεταξὺ τῶν ἐρευνητῶν ὡς πρὸς τὴν στίξιν τοῦ παρόντος χωρίου. Κατὰ τὸν Th. Zann, Geschichte des neutestamentliches Kanons, Erlangen, 1892, τ. 2, σ. 945—49 καὶ F. X. Fank, Patres Apostolici, τ. I, σ. 270, «ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ» εἶναι ἐπεξήγησις τῆς φράσεως «ἐν τοῖς ἀρχαίοις», ἐν ᾧ ἀντιθέτως κατὰ τὸν J. B. Lightfoot, ἔργ. μν., τ. 2, σελ. 272, καὶ K. Billmeyer, Die apostolischen Väter, Tübingen, 1924, σελ. 104 ἑξ. αὐτη εἶναι ἀντικείμενον τοῦ «οὐ πιστεύω», ὁπότε Εὐαγγέλιον δὲν σημαίνει τὰ βιβλία τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀλλὰ τὸ κήρυγμα τοῦ Χριστοῦ καὶ τὴν εὐαγγελικὴν πίστιν, ἀρχεῖα δὲ εἶναι τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ἐπειδὴ τὰ βιβλία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης οὐδαμοῦ καλοῦνται «ἀρχεῖα», τὸ δὲ ῥῆμα πιστεύω συντάσσεται συνήθως μετ' αἰτιατικῆς ἢ μετὰ τῆς προθέσεως εἰς, προτιμῶμεν τὴν πρώτην ἄποψιν.

8. Βλ. C. C. Richardson, Christianity of Ignatius of Antioch, New York, 1935, σελ. 51—54.

τὴν δοκητικὴν [1] καὶ τὴν ἰουδαϊστικήν [2], καίτοι κατά τινας δέον νὰ ταυτίσωμεν τὰς δύο ταύτας κινήσεις. Πάντως ἀμφότεραι ἦσαν ἀνάμικτοι μετὰ γνωστικῶν στοιχείων, εἰς ταύτας δὲ διέβλεπεν ὁ Ἰγνάτιος τὸν κίνδυνον καταρρεύσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ διὰ τοῦτο χαρακτηρίζει αὐστηρότατα τοὺς ὀπαδοὺς αὐτῶν ὡς «θηρία ἀνθρωπόμορφα» [3], «λύκους» [4] καὶ «κύνας λυσσῶντας, λαθροδήκτας» [5]. Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου καταφαίνεται ὅτι ὁ Δοκητισμὸς ἦτο εὐρύτατα διαδεδομένος ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ, ὡς εἷς δὲ ἐκ τῶν κυρίων σκοπῶν τῆς συγγραφῆς καὶ ἀποστολῆς αὐτῶν πρὸς τὰς διαφόρους Ἐκκλησίας δέον νὰ θεωρηθῇ ἡ καταπολέμησις τῆς αἱρέσεως ταύτης διὰ τοῦ κηρύγματος τῆς συσπειρώσεως πάντων τῶν πιστῶν περὶ τὸν ἐπίσκοπον, ἀντιπροσωπεύοντα τὸ γνήσιον πνεῦμα τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Κατὰ τῆς αἱρετικῆς τάσεως τῶν Δοκητῶν ὁ Ἰγνάτιος ἐπιμένει ἐπὶ τῆς διδασκαλίας τῆς πραγματικῆς ἐνανθρωπήσεως καὶ τοῦ πραγματικοῦ πάθους τοῦ Κυρίου. Πρὸς τονισμὸν τῆς ἀληθοῦς ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ χρησιμοποιεῖ τὴν λέξιν «σαρκοφόρος», καὶ τὴν ἔκφρασιν «ἰατρὸς σαρκικός τε καὶ πνευματικός» [6]. Ἡ πίστις τῶν Χριστιανῶν ὁρίζεται, κατὰ τρόπον οὐχὶ ἀπολύτως ἀκριβῆ, ὡς «σάρξ τοῦ Κυρίου», ἡ δὲ ἀγάπη ὡς «αἷμα Ἰησοῦ Χριστοῦ» [7].

Ἡ πίστις εἶναι ἡ πρώτη βαθμὶς ἐπὶ τῆς ὁποίας πατεῖ ὁ εἰς τὴν νέαν ζωὴν εἰσερχόμενος ἄνθρωπος· εἶναι «ἀναγωγεὺς» εἰς τὸν Θεόν» [8]. Οἱ πιστεύοντες, κατὰ τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα, εἰς τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου θὰ ἀποφύγωσι «τὸ ἀποθανεῖν» [9] καὶ θὰ κληρονομήσωσι τὴν ζωήν. Οἱ ἐκτὸς τῆς ὀρθῆς ταύτης πίστεως δὲν δύνανται νὰ θεωρηθῶσιν ὡς Χριστιανοί· εἶναι ἄπιστοι καὶ ἄθεοι [10].

---

1. Βλ. Σμυρν. 4,2, 5,2. Ἐφ. 7,2. 18,2. 20,2 Μαγν. 11. Τραλλ. 9. Ἐν ἅπασι σχεδὸν τοῖς κεφαλαίοις τῆς πρὸς Σμυρναίους ἐπιστολῆς ὑπάρχουσιν ὑπαινιγμοὶ περὶ τῆς αἱρετικῆς ταύτης κινήσεως.

2. Βλ. Μαγν. 8,1, «κατὰ νόμον Ἰουδαϊσμὸν (Ἰουδαϊκόν;) ζῶμεν», 9, «μηκέτι σαββατίζοντες, ἀλλὰ κατὰ Κυριακὴν (ζωὴν) ζῶντες», Φιλ. 6,1, Ἰουδαϊσμός.

3. Σμυρν. 4,1. 4. Φιλ. 2.

5. Σμυρν. 5,2, «τὸν δὲ Κύριόν μου βλασφημεῖ, μὴ ὁμολογῶν αὐτὸν σαρκοφόρον»,

6. Ἐφεσ. 7,2. Βλ. καὶ Μαγν. 2,1, «ἕνωσιν εὔχομαι σαρκὸς καὶ πνεύματος Ἰησοῦ Χριστοῦ», καὶ ἀλλαχοῦ.

7. Τραλλ. 8,1. Καὶ μετ' αὐτὴν τὴν ἀνάστασιν ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς εἶναι «ἐν σαρκὶ» καὶ οὐχὶ «ἀσώματον δαιμόνιον», ὡς αὐτὸς οὗτος εἶπε πρὸς τοὺς Ἀποστόλους, Σμυρν. 3,2 (τὸ χωρίον τοῦτο προέρχεται ἐκ τῶν ἀγράφων λόγων τοῦ Κυρίου· ἴσως δὲ ἐλήφθη ἐκ τοῦ κηρύγματος τοῦ Πέτρου). Βεβαίως ἡ σὰρξ ἤδη δέον νὰ θεωρηθῇ ὡς πνευματική. 8. Ἐφ. 9.1.

9. Τραλλ. 2,1.

10. Τραλλ. 10. Βλ. καὶ 3,2, ὡς καὶ Παύλου Ἐφ. 2,12, «ἄθεοι ἐν τῷ κόσμῳ». Ἐν τῷ πρώτῳ χωρίῳ οὐδεμία διάκρισις γίνεται μεταξὺ ἀθέων καὶ ἀπίστων.

Ἡ μετάνοια παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ κατέχει δευτερεύουσαν θέσιν. Ἰωάννης ὁ Βαπτιστής, ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἐτόνισαν τὴν ἀνάγκην τῆς πλήρους ἀπαλλαγῆς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῶν παλαιῶν σκέψεων καὶ πράξεων καὶ μεταστροφῆς πρὸς τὸν νέον τρόπον ζωῆς τὸν ὑπ' αὐτῶν κηρυχθέντα. Ἀλλὰ τὸ κήρυγμα τοῦτο ἀπηυθύνετο πρὸς τὴν μακρὰν τοῦ Χριστοῦ ἀνθρωπότητα ἥτις ἐκαλεῖτο νὰ προσέλθῃ εἰς τὴν νέαν πίστιν. Αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Ἰγνατίου οὐδὲν προσηλυτιστικὸν στοιχεῖον παρουσιάζουσιν, ἀπευθυνόμεναι πρὸς Χριστιανοὺς καὶ ἀποσκοποῦσαι νὰ συγκρατήσωσι τούτους εἰς τὴν ὀρθὴν πίστιν. Περιέχουσιν ὅμως προτροπὰς περὶ μετανοίας τῶν αἱρετικῶν, οὕτω δὲ πλέον μετάνοια εἶναι οὐχὶ ἡ ἀπὸ τῆς ἀπιστίας, ἀλλ' ἡ ἀπὸ τῆς ἐσφαλμένης πίστεως μεταστροφή [1].

3. ΑΥΤΑΠΑΡΝΗΣΙΣ

Ἡ κατάστασις εἰς τὴν ὁποίαν εἰσέρχεται ὁ ἄνθρωπος διὰ τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἰδίων αὐτοῦ προσπαθειῶν ἀποτελεῖ νέαν μορφὴν ζωῆς· ἀλλὰ διὰ νὰ προσλάβῃ τὸ νέον ὀφείλει νὰ ἀποδιώξῃ τὸ παλαιόν, νὰ ἀπαρνηθῇ ἑαυτὸν καὶ τὸν κόσμον. Πρὸ τῆς οὐρανίου πραγματικότητος καὶ τῆς νέας, ἀληθοῦς καὶ ἀπολύτου ζωῆς, τὴν ὁποίαν οἱ πιστοὶ ἔχουσι πρὸ αὐτῶν ὡς ἀγωνιστικὸν «θέμα», αἱ πραγματικότητες τοῦ κόσμου τούτου ὠχριῶσιν. «Οὐδέν μοι ὠφελήσει τὰ τερπνὰ τοῦ κόσμου οὐδὲ αἱ βασιλεῖαι τοῦ αἰῶνος τούτου» [2]. Ὑπάρχουσιν ἐν τῇ διαθέσει τοῦ ἀνθρώπου δύο νομίσματα, ἕν τοῦ Θεοῦ καὶ ἕτερον τοῦ κόσμου [3], ἕκαστον τῶν ὁποίων ἔχει ἴδιον χαρακτῆρα, ἰδίαν ἀξίαν, ἡ δὲ ἀξία τοῦ νομίσματος τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀνεκτίμητος, καὶ ἐκ τούτου ὀφείλουσιν οἱ πιστοὶ νὰ ἐπιδιώκωσι τὴν κατοχὴν τοῦ νομίσματος τούτου. Τὸ νόμισμα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ κόσμου τούτου εἶναι διὰ τοὺς ἀπίστους [4] καὶ πρέπει νὰ ἀπορριφθῇ ὑπὸ τῶν Χριστιανῶν. «Οὐκέτι θέλω κατὰ ἀνθρώπους ζῆν» [5].

Ἤδη ἡ πίστις καί, κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἡ μετάνοια προϋποθέτουσιν ἀπάρνησίν τινα τῶν παλαιῶν σκέψεων τοῦ ἀνθρώπου, ἀλλ' ὁ Ἰγνάτιος προχωρεῖ πέραν τούτου. Βεβαίως αἱ ἀντιλήψεις αὐτοῦ δὲν εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν νέαι, καθ' ὅτι θεμελιώδης ἀπαίτησις τῆς

---

1. Βλ. Σμυρν. 5,3, «μέχρις οὗ μετανοήσωσιν εἰς τὸ πάθος», Φιλ. 8,1, «πᾶσιν οὖν μετανοοῦσιν ἀφίει ὁ Κύριος, ἐὰν μετανοήσωσιν εἰς ἑνότητα τοῦ Θεοῦ καὶ συνέδριον τῶν ἐπισκόπων». Περὶ μετανοίας ἀπὸ τῶν κακῶν ἔργων δὲν γίνεται λόγος παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ.

2. Ρωμ. 6,1.

3. Βλ. Ματθ. 22,21, «ἀπόδοτε τὰ Καίσαρος Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ».

4. Μαγν. 5,2.

5. Ρωμ. 8,1. Βλ. καὶ 4,3, «μηδὲν ἐπιθυμεῖν κοσμικὸν ἢ μάταιον» (ἡ φράσις «κοσμικὸν ἢ μάταιον» ἐλλείπει ἀπὸ τῶν ἀρχαίων μεταφράσεων).

διδασκαλίας τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ εἶναι ἡ ἄρνησις ἑαυτοῦ· «εἴ τις θέλει ὀπίσω μου ἐλθεῖν ἀπαρνησάσθω ἑαυτὸν καὶ ἀράτω τὸν σταυρὸν αὐτοῦ καὶ ἀκολουθήτω μοι· ὅς γὰρ ἄν θέλῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ σῶσαι, ἀπολέσει αὐτήν· ὅς δ᾽ ἄν ἀπολέσῃ τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἕνεκεν ἐμοῦ, εὑρήσει αὐτήν» [1]. Ὁ Ἰγνάτιος ὅμως ἐπιμένει περισσότερον ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου. Ἐν ᾧ οἱ λόγοι τοῦ Χριστοῦ δύνανται νὰ ἐκληφθῶσιν ὡς σημαίνοντες τὴν ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τοῦ κοσμικοῦ φρονήματος καὶ τὴν νέκρωσιν τῶν κοσμικῶν πόθων, οὗτος θεωρεῖ τὴν πραγματικὴν θυσίαν τῆς ζωῆς ὡς τὸ ἀσφαλέστατον μέσον πρὸς τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν· «καλὸν τὸ δῦναι ἀπὸ κόσμου εἰς Θεόν, ἵνα εἰς αὐτὸν ἀνατείλω» [2]. Ἀναζητεῖ τὸ μαρτύριον μετ᾽ ἀκατανικήτου ὁρμῆς καὶ μετ᾽ ἀγαλλιάσεως περιγράφει τὰς λεπτομερείας τῶν παθημάτων, ἅτινα μέλλει νὰ ὑποστῇ.

Πῦρ καὶ σταυρός,
θηρίων τε συστάσεις,
ἀνατομαί, διαιρέσεις,
σκορπισμοί, ὀστέων,
συγκοπὴ μελῶν,
ἀλεσμοὶ ὅλου τοῦ σώματος,
κακαὶ κολάσεις τοῦ διαβόλου
ἐπ᾽ ἐμὲ ἐρχέσθωσαν,
μόνον ἵνα Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτύχω [3].

Τὸ *μαρτύριον* θεωρεῖται ὡς θυσία πρὸς τὸν Θεόν [4], ὡς τρόπος ἐπισφραγίσεως τῆς πίστεως καὶ ὁμολογίας τοῦ πιστοῦ διὰ τοῦ αἵματος [5], ἀλλὰ καὶ ὡς ἀγὼν πρὸς τὸν διάβολον, ὅστις, ἐπιχειρῶν πάντοτε νὰ διαρπάσῃ τὸν πιστὸν ἀπὸ τῆς σκέπης τοῦ Θεοῦ, ἐνεργεῖ οὕτω κατὰ μεγαλύτερον λόγον κατὰ τὸ μαρτύριον, τῇ ὑποβοηθήσει τῶν βασανιστηρίων, τὰ ὁποῖα δύνανται νὰ κάμψωσι τοὺς ἀδυνάτους χαρακτῆρας. Ὁ Ἰγνάτιος ἐκφράζει τὴν προσωπικήν του ἐμπειρίαν ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου, ἥτις ἦτο καὶ ἐμπειρία πάντων τῶν εἰς τὸ μαρτύριον ὁδηγουμένων· «ὁ ἄρχων τοῦ αἰῶνος τούτου διαρπάσαι με βούλεται» [6]. Νίκη ἐν τῷ ἀγῶνι τούτῳ σημαίνει ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῆς ἐπηρείας τοῦ διαβόλου καὶ ἀγόγγυστον ἀποδοχὴν τῶν βασάνων,

---

1. Ματθ. 16,24 ἑξ.
2. Ρωμ. 2,3.
3. Ρωμ. 5,3.
4. Βλ. Ρωμ. 2,2, «σπονδισθῆναι Θεῷ».
5. Τὸ ρῆμα μαρτυρεῖν ἔλαβε τὴν σημασίαν τῆς δι᾽ αἵματος ἐπισφραγίσεως τῆς ὁμολογίας τῆς πίστεως λίαν ἐνωρίς. Πρβλ. Πράξ. 22,20. Α´ Τιμ. 6,13. Βλ. H. Delahay, Martyr et Confesseur, Analecta Bollandiana, 39 (1921), σελ. 20—49.
6. Ρωμ. 7,1.

δι' ὧν ἐπιτυγχάνει τις τοῦ Θεοῦ ἀμέσως[1]. Οὕτω τὸ μαρτύριον καθίσταται συνώνυμον πρὸς τὴν ἀληθινὴν ζωήν[2].

Καταβάλλεται προσπάθεια ὅπως ἐξηγηθῇ ἡ ἀντίληψις αὕτη τοῦ Ἰγνατίου ψυχολογικῶς ἐκ τῆς ἐμπειρίας τοῦ μελλοθανάτου, ὅστις, βλέπων τὸ τέλος τῆς ζωῆς του ἐπικείμενον, καταλαμβάνεται ὑπὸ παθολογικοῦ πόθου τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἑνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ[3]. Ἐν γένει ἡ ἐφαρμογὴ τῶν πορισμάτων τῆς νεωτέρας ἀτομικῆς ψυχολογίας, ἥτις ἐπιχειρεῖται κατὰ τὴν προσπάθειαν ταύτην, ἐπὶ προσώπων ζησάντων ἐν παρῳχημένῃ ἐποχῇ εἶναι παρακεκινδυνευμένη, ἀλλ' ἐν τῇ παρούσῃ περιπτώσει εἶναι τελείως ἀστήρικτος, διότι ἡ τοιαύτη ἀντίληψις τοῦ Ἰγνατίου δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθῇ ὡς προϊὸν στιγμιαίας ψυχολογικῆς καταστάσεως. Ἐὰν ὁ ἐπίσκοπος Ἀντιοχείας δὲν εἶχεν ἐκ τῶν προτέρων ἐσχηματισμένην τοιαύτην ἰδέαν περὶ τῆς σημασίας τοῦ μαρτυρίου, δὲν θὰ ἀπεδέχετο τοῦτο μετὰ τοσαύτης ἀγαλλιάσεως. Ἄλλωστε εἶχεν εὐκαιρίαν ἀποφυγῆς αὐτοῦ διὰ τῆς ἐπεμβάσεως τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης, τὴν ὁποίαν μετ' ἐπιμονῆς ἀπέκρουσεν[4].

4. ΟΜΟΗΘΕΙΑ ΘΕΟΥ

Ἐν τῇ πρὸς πνευματικὴν ἀναμόρφωσιν καὶ ἀναγέννησιν προσπαθείᾳ ὁ ἄνθρωπος δέον νὰ καταστῇ ἱκανὸς μαθητὴς καὶ μιμητὴς τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Αἱ λέξεις μαθητὴς καὶ μαθητεύειν φέρουσι καθαρῶς χριστιανικὸν χρῶμα· ἤδη οἱ πρῶτοι ἀκόλουθοι τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, οἱ δώδεκα, οἱ ἑβδομήκοντα, αἱ γυναῖκες καὶ οἱ λοιποὶ ὀπαδοί, εἶχον κληθῇ *μαθηταί*, ἡ δὲ ἐνέργεια αὐτῶν πρὸς προσηλυτισμὸν νέων ὀπαδῶν *μαθητεύειν*[5]. Τὸ ὄνομα τοῦτο τῶν Χριστιανῶν, διατηρηθὲν καὶ μεταγενεστέρως, ἐκφράζει ἀφ' ἑνὸς μὲν τὴν πρὸς διαφώτισιν ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀληθειῶν ἐπιθυμίαν αὐτῶν, ἀφ' ἑτέρου δὲ τὴν στενὴν σχέσιν αὐτῶν πρὸς ἀλλήλους καὶ τὸν Θεόν, ὡς διδάσκαλον. Μόνον ἐφ' ὅσον καταστῇ τις μαθητὴς δύναται νὰ καταμάθῃ τὴν κατὰ Χριστὸν ζωήν[6]. Ἀλλ' ἡ μαθήτευσις συνεπάγε

---

1. Γενικῶς ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ, τὸ μαρτύριον ἐθεωρεῖτο ὡς πόλεμος κατὰ τῶν δαιμόνων. Βλ. F. J. Dölger, Der Kampf mit dem Aegypter in der Perpetua—Vision. Das Martyrium als Kampf mit dem teufel, Antike und Christentum, 3, 1932, σελ. 177—180.

2. Βλ. Ρωμ. 6,2, «μὴ ἐμποδίσητέ μοι ζῆσαι (=μαρτυρῆσαι)», Μαγν. 5,2, «ἐὰν μὴ αὐθαιρέτως ἔχωμεν τὸ ἀποθανεῖν εἰς τὸ αὐτοῦ πάθος, τὸ ζῆν αὐτοῦ οὐκ ἔχομεν», Σμυρν. 4,2, «ἐγγὺς μαχαίρας ἐγγὺς Θεοῦ, μεταξὺ θηρίων μεταξὺ Θεοῦ».

3. Βλ. J. Moffatt, Ignatius of Antioch, A Study in Personal Religion, Journal of Religion, 10 (1930), σελ. 169—186.

4. Βλ. πολλαχοῦ ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ.

5. Βλ. Ματθ. 5, Ι. 28, 19.

6. Μαγν. 10, 1. Πρβλ. καὶ Ἐφεσ. 1, 2. 3, 1 κ.λ.π.

ται καὶ μίμησιν τῶν ἔργων καὶ τοῦ χαρακτῆρος τοῦ διδασκάλου, τοῦ Θεοῦ[1]. Ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου τονίζεται κατὰ πρῶτον ἡ μίμησις τοῦ πάθους τοῦ Χριστοῦ[2], διὰ τῆς ὁποίας καθίσταταί τις τέλειος μαθητής, ἕπεται δὲ αὐτῇ ἡ ἔμφασις ἐπὶ τῆς μιμήσεως τοῦ χαρακτῆρος τοῦ Θεοῦ, ἥτις καλουμένη παρ᾽ αὐτῷ *ὁμοήθεια Θεοῦ*[3], ἀναφέρεται τόσον εἰς τὰς ἀγαθὰς διαθέσεις ὅσον καὶ εἰς τὰ ἀγαθὰ ἔργα. Ἡ ἀγάπη πρὸς ὅλους, ἡ πραότης, ἡ ταπεινοφροσύνη, ἡ ἡμερότης[4], ἡ ἀγαθοεργία πρὸς τοὺς ἔχοντας ἀνάγκην[5] ἀποτελοῦσιν ὄψεις τινὰς τοῦ νέου χαρακτῆρος, τὸν ὁποῖον δέον νὰ ἀποκτήσῃ ὁ πιστός[6].

Διὰ τῆς προσπαθείας πρὸς μίμησιν τοῦ Θεοῦ ἡ διάνοια τοῦ πιστοῦ θὰ καταστῇ «ἄμωμος καὶ ἀδιάκριτος... οὐ κατὰ χρῆσιν, ἀλλὰ κατὰ φύσιν»[7], ἡ δὲ ἀναμόρφωσις αὐτοῦ δὲν θὰ περιορίζηται εἰς τὴν σκέψιν καὶ τοὺς λόγους μόνον, ἀλλὰ θὰ ἐπεκτείνηται καὶ εἰς τὰ ἔργα· «ἵνα μὴ μόνον λέγω, ἀλλὰ καὶ θέλω, ἵνα μὴ μόνον λέγωμαι, ἀλλὰ καὶ εὑρεθῶ»[8].

5. ΠΟΘΟΣ ΕΝΩΣΕΩΣ ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΘΕΟΝ

Ἓν ἐπὶ πλέον βῆμα πρὸς τὴν οἰκείωσιν νέας καὶ ἀληθοῦς ζωῆς ἀποτελεῖ ὁ πόθος τοῦ Θεοῦ, ὁ πόθος πρὸς ἕνωσιν μετ᾽ αὐτοῦ, ὡς συνέπεια τῶν ἀνωτέρω προϋποθέσεων. Ὁ Χριστὸς ἀποτελεῖ τὸν μυστικὸν ἔρωτα τοῦ πιστοῦ, ὁ δὲ πόθος πρὸς ἕνωσιν μετ᾽ αὐτοῦ εἶναι ἀσίγαστος.

Ζῶν γράφω ὑμῖν,
ἐρῶν τοῦ ἀποθανεῖν.
Ὁ ἐμὸς ἔρως ἐσταύρωται
καὶ οὐκ ἔστιν ἐν ἐμοὶ πῦρ φιλόϋλον·
ὕδωρ δὲ ζῶν καὶ λαλοῦν ἐν ἐμοί,
ἔσωθέν μοι λέγον·
Δεῦρο πρὸς τὸν πατέρα[9].

---

1. Τραλλ. 1, 2, «μιμηταὶ ὄντες Θεοῦ». Βλ. καὶ Παύλου Α´ Κορ. 4, 16. 11, 1. Ἐφεσ. 5, 1. Β´ Τιμ. 1, 6. Κλήμεντος Ρώμης πρὸς Κορινθίους Α´ 27.

2. Ρωμ. 6, 3, «ἐπιτρέψατέ μοι μιμητὴν εἶναι τοῦ πάθους τοῦ Θεοῦ μου». Πρβλ. καὶ Ἐφεσ. 1, 2.

3. Μαγν. 6, 2. Πολυκ. 1, 2.

4. Ἐφεσ. 10, 2.

5. Σμυρν. 6, 2. Πολυκ. 4, 1.

6. Περὶ τῆς μιμήσεως τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸν Ἰγνάτιον βλ. J. Preiss, La mystique de l'imitation du Christ et de l'unité chez Ignace d'Antioche, Revue d'histoire et de philosophie religieuse, 18 (1938), σελ. 197—241. Ἡ μίμησις ἐπεκτείνεται καὶ εἰς τὸ παράδειγμα τῶν ἁγίων ἀνδρῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Βλ. Ἐφεσ. 12 περὶ τοῦ Παύλου.

7. Τραλλ. 1, 1.

8. Ρωμ. 3,2.

9. Ρωμ. 7,3. Ἡ φράσις «ὁ ἐμὸς ἔρως ἐσταύρωται» δύναται νὰ ἐξηγηθῇ καὶ ὡς σημαίνουσα τὴν σταύρωσιν τῆς ἀγάπης πρὸς τὰ πράγματα τοῦ κόσμου τούτου.

Ἄρτον Θεοῦ θέλω,
ἄρτον οὐράνιον.
ἄρτον ζωῆς,
ὅς ἐστι σὰρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ,
τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ . . .
καὶ πόμα Θεοῦ θέλω,
τὸ αἷμα αὐτοῦ,
ὅ ἐστιν ἀγάπη ἄφθαρτος
καὶ ἀέννναος ζωή[1].
Ἐκεῖνον ζητῶ
τὸν ὑπὲρ ἡμῶν ἀποθανόντα.
ἐκεῖνον θέλω
τὸν δι' ἡμᾶς ἀναστάντα[2].

Μέσον ἱκανοποιήσεως τοῦ πόθου τούτου εἶναι ἡ προσευχή, ἥτις φέρει τὸν πιστὸν εἰς κοινωνίαν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ καταρτίζει αὐτόν[3], καὶ τὸ μαρτύριον.

Οὕτω, ὁ ἄνθρωπος, πιστεύων εἰς τὴν ἀλήθειαν τῶν Χριστιανικῶν ἀρχῶν καὶ ἰδίως εἰς τὸ ἔργον τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ ἐν τῷ κόσμῳ, ἀπαρνούμενος τὸ παλαιὸν ἐγώ, μιμούμενος ἐν παντὶ τὸν θεῖον χαρακτῆρα καὶ σφοδρῶς ἐπιθυμῶν τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἕνωσιν, καθίσταται ἕτοιμος νὰ οἰκειωθῇ τὴν νέαν ἀληθινὴν ζωήν, ἣν ὁ Θεὸς προσφέρει εἰς αὐτόν.

6. Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΩΣ ΤΑΜΕΙΟΝ ΤΗΣ ΑΛΗΘΙΝΗΣ ΖΩΗΣ[4]

Ἀνωτέρω ἀνεπτύχθησαν αἱ προϋποθέσεις τῆς ἀτομικῆς προσπαθείας πρὸς οἰκείωσιν τῆς ἀληθινῆς ζωῆς. Ἀλλ' ἡ ζωὴ δὲν εἶναι μόνον ὑπόθεσις ἀτομικὴ οὔτε κατακτᾶται διὰ μόνων τῶν ἀτομικῶν προσπαθειῶν. Εἶναι καὶ ὁμαδικὸν ἀγαθόν, διὰ τοῦτο δὲ πρέπει νὰ καταβληθῶσι καὶ κοιναὶ προσπά-

---

κατὰ τὰ τοῦ Παύλου Γαλ. 5,14, «οἱ δὲ τοῦ Χριστοῦ τὴν σάρκαν ἐσταύρωσαν» καὶ Γαλ. 6.14, «δι' οὗ ἐμοὶ κόσμος ἐσταύρωται κἀγὼ τῷ κόσμῳ». Προτιμητέα ὅμως εἶναι ἡ ἐξήγησις καθ' ἣν αὕτη ἀναφέρεται εἰς τὴν πρὸς τὸν σταυρωθέντα Χριστὸν ἀγάπην, ὁπότε τὸ χωρίον λαμβάνει ἐξόχως μυστικὴν σημασίαν Βλ. καὶ Ὠριγένους, Πρόλογος εἰς τὸ Ἆσμα, P. G., 13,70, Διονυσίου Ἀρεοπαγείτου, Περὶ θείων ὀνομάτων, 4,12, P. G.. 3,709.

1. Ρωμ. 7, 2.

2. Ρωμ. 6, 1.

3. Ἐφεσ. 5, 2, 11, 2. Μαγν. 14. Τραλλ. 12, 2. Ἰδίως τονίζεται ἡ ὑπὲρ τοῦ καταρτισμοῦ τῶν ἄλλων προσευχή. «Εἰ γὰρ καὶ ἑνὸς δευτέρου προσευχὴ τοσαύτην ἰσχὺν ἔχει, πόσον μᾶλλον τοῦ ἐπισκόπου καὶ πάσης τῆς Ἐκκλησίας ;» Ἐφεσ. 5, 2.

4. Τὸ περὶ τῆς Ἐκκλησίας θέμα, ὅπερ καταλαμβάνει σπουδαίαν θέσιν ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἰγνατίου, μονον συντόμως δύναται νὰ ἐξετασθῇ ἐνταῦθα.

θειαι πρὸς ἀπόκτησιν αὐτῆς. Ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ ἐθίγησαν ἤδη πλευραί τινες τῆς τοιαύτης ἀντιλήψεως περὶ τῆς ζωῆς ἐν τῇ Παλαιᾷ καὶ τῇ Καινῇ Διαθήκῃ.

Ἡ *νέα κοινωνία*, ἥτις ἱδρύθη διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ἡ *Ἐκκλησία*, περιλαμβάνουσα τὸ σύνολον τῶν ὀρθῶς πιστευόντων εἰς τὰς ἀληθείας τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, εἶναι τὸ ταμεῖον τῆς νέας ζωῆς, χορηγοῦν αὐτὴν εἰς τὰ μέλη της. Αἱ πλεῖσται τῶν ἀνωτέρω προϋποθέσεων πρὸς οἰκείωσιν τῆς ζωῆς ταύτης πραγματοποιοῦνται ἐντὸς τῶν κόλπων τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐν ᾧ οἱ πιστοί, ὡς ἄτομα, δύνανται νὰ στερῶνται τῆς χάριτος καὶ εὐλογίας τοῦ Θεοῦ, ἀναλόγως τῆς συμπεριφορᾶς αὐτῶν πρὸς τὸ θεῖον θέλημα, ἡ Ἐκκλησία, ὡς σύνολον τῶν πιστῶν, κατέχει, κατὰ τὸν Ἰγνάτιον, ὁλόκληρον τὴν χάριν τοῦ Θεοῦ [1]. Εἶναι «εὐλογημένη» [2], «ἠγαπημένη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ» [3], «ἠλεημένη» [4], «πεφωτισμένη» [5], «θεοπρεπής» [6], «ἁγία» [7], καὶ «ἁγιοφόρος» [8], ὡς τοιαύτη δὲ προορίζεται εἰς δόξαν παράμονον, ἄτρεπτον [9].

Κυρία ἔμφασις δίδεται εἰς τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας, ἀπορρέουσαν ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι εἷς εἶναι ὁ ἀρχηγὸς καὶ ἡ κεφαλὴ αὐτῆς, ὁ Ἰησοῦς Χριστός [10], ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ Ἐκκλησία εἶναι «ἐγκεκραμένη» [11], συνυπάρχουσα αὐτῷ· «ὅπου ἂν ᾖ Χριστός, ἐκεῖ καὶ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία» [12]. Οἱ πιστοὶ διὰ τοῦ βαπτίσματος [13] καθίστανται μέλη ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ σώματος, τῆς Ἐκκλησίας, συνεπῶς δὲ καὶ μέλη τοῦ Χριστοῦ [14], τῆς κεφαλῆς αὐτῆς. Ἐκ τούτου ἀπορρέει ἡ ἀνάγκη τῆς *ἑνότητος* καὶ συμπνοίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ,

---

1. Περὶ τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Ἰγνάτιον βλ. C. C. Richardson, The Church in Ignatius of Antioch, Journal of Religion, 17 (1937), σελ. 428—443.
2. Ἐφεσ. προοίμ., Μαγν. προοίμ.
3. Τραλλ. προοίμ., Ρωμ. προοίμ.
4. Ρωμ. προοίμ., Φιλ. προοίμ., Σμυρν. προοίμ.
5. Ρωμ. προοίμ.
6. Σμυρν. προοίμ.
7. Τραλλ. προοίμ.
8. Σμυρν. προοίμ. Κατὰ Lightfoot, ἔργ. μνημ., ἐν χωρίῳ, «ἁγιοφόρος» σημαίνει φέρουσα ἱερὰ σκεύη, συμφώνως πρὸς τὴν εἰδωλολατρικὴν πρᾶξιν ἐν ταῖς λιτανείαις (βλ. καὶ κατωτέρω). Κατὰ τὸν J. Kleist, The Epistles of St. Clement of Rome and St. Ignatius of Antioch, Westminster, 1946, σελ. 90. 139, σημαίνει πιστὴ μήτηρ τῶν ἁγίων. Ἐνταῦθα τὸ ἐπίθετον εἶναι μᾶλλον συνώνυμον πρὸς τὸ ἅγιος (πρβλ. Τραλλ. προοίμ.).
9. Ἐφεσ. προοίμ.
10. Τραλλ. 11, 2.
11. Ἐφεσ. 5, 1.
12. Σμυρν. 8, 2. Ὁ ὅρος «καθολικὴ Ἐκκλησία» ἀπαντᾷ διὰ πρώτην φορὰν ἐνταῦθα.
13. Σμυρν. 8, 2. Πολυκ. 6, 2.
14. Ἐφεσ. 4, 2. Τραλλ. 11, 2. Πρβλ. καὶ Παύλου Ἐφεσ. 1, 23. 2, 26. Ματθ. 16, 18, Ἰωάνν. 10, 10. 21, 16.

ἥτις ἀπαιτεῖται πρῶτον πρὸς ἐναρμόνισιν τῶν πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν σχέσεων τῶν πιστῶν· «τὸ ἀξιονόμαστον ὑμῶν πρεσβυτέριον, τοῦ Θεοῦ ἄξιον, οὕτω συνήρμοσται τῷ ἐπισκόπῳ, ὡς χορδαὶ κιθάρᾳ. Διὰ τοῦτο ἐν ὁμονοίᾳ ὑμῶν καὶ συμφώνῳ ἀγάπῃ Ἰησοῦς Χριστὸς ᾄδεται. Καὶ οἱ κατ' ἄνδρα δὲ χορὸς γίνεσθε, ἵνα σύμφωνοι ὄντες ἐν ὁμονοίᾳ, χρῶμα Θεοῦ λαβόντες ἐν ἑνότητι, ᾄδετε ἐν φωνῇ μιᾷ διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ τῷ Πατρί, ἵνα ὑμῶν ἀκούσῃ»[1]. Δεύτερον δὲ ἀπαιτεῖται ἡ ἑνότης αὕτη πρὸς ἀμοιβαίαν ἐνίσχυσιν ἐν τῷ Χριστιανικῷ ἀγῶνι· «συγκοπιᾶτε ἀλλήλοις, συναθλεῖτε, συμπάσχετε, συγκοιμᾶσθε, συνεγείρεσθε, ὡς Θεοῦ οἰκονόμοι καὶ πάρεδροι καὶ ὑπηρέται»[2]. Τὸ σύνολον τῶν εἰς Χριστὸν πιστῶν καλεῖται «τὸ ἐν Θεῷ πλῆθος»[3] καὶ διαβιοῖ «ἐν ὁμονοίᾳ Θεοῦ»[4].

Ἡ ἑνότης τῆς Ἐκκλησίας ἐκφράζεται οὐχὶ μόνον ἐν τῇ συμπνοίᾳ τῶν μελῶν αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ συνδέσμῳ τῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς ἀλλήλας. Μολονότι ἑκάστη τοπικὴ Ἐκκλησία, διατελοῦσα ὑπὸ τὴν διακυβέρνησιν τοῦ ἐπισκόπου, εἶναι αὐτοτελὴς καὶ ἴση πρὸς τὰς ἄλλας[5], εὑρίσκε-

---

1. Ἐφεσ. 4, 2.

2. Πολυκ. 6, 1. Πρβλ. καὶ Ἐφεσ. 20, 2, «οἱ κατ' ἄνδρα κοινῇ πάντες ἐν χάριτι ἐξ ὀνόματος συνέρχεσθε, ἐν μιᾷ πίστει καὶ ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ .... ἕνα ἄρτον κλῶντες, ὅς ἐστι φάρμακον ἀθανασίας», Μαγν. 1, 2, «ἕνωσιν εὔχομαι σαρκὸς καὶ πνεύματος Ἰησοῦ Χριστοῦ».

3. Τραλλ. 8,2. Ἡ λέξις «πλῆθος» χρησιμοποιεῖται ἐνταῦθα ὑπὸ τὴν ἔννοιαν λαοῦ ὑπὸ διακυβέρνησιν, ὡς εἶναι π. χ., οἱ ὑπήκοοι ἐπιγείου Κράτους.

4. Μαγν. 6,1.

5. Ἡ προσπάθεια στηρίξεως ἐν τῷ προοιμίῳ τῆς πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῆς τῆς θεωρίας περὶ ὑπεροχῆς τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τῶν λοιπῶν τοπικῶν Ἐκκλησιῶν πρέπει νὰ θεωρηθῇ ἀδικαιολόγητος. Ἡ φράσις «προκαθημένη τῆς ἀγάπης» κατὰ τοὺς καθολικοὺς θεολόγους (βλ. De Genouillac, L'Église Chrétienne au temps de S. Ignace, Paris, 1907, σελ. 236—238, F. X. Funik. Der Primat der römischen Kirche nach Ignatius und Irenäus, Kirchengeschichtlice Abhandlungen, τ. I. σελ. 2—12) σημαίνει προκαθημένη τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ ἑρμηνεία αὕτη εἶναι βεβιασμένη. Ἀντίθετον ἄποψιν περὶ τῆς ἐκφράσεως βλ. παρὰ D. van den Eunde, Les norms de l'enseignement chrétienne dans la litterature patristique de trois premiers siècles, Paris, 1933, σελ. 69, Lightfoot, ἔργ. μν., ἐν χωρίῳ κ.λ.π. Γενικῶς περὶ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Ἰγνάτιον, ἀπὸ Ρωμαιοκαθολικῆς ἀπόψεως, βλ. O. Perler, Ignatius von Antiochien, und die römishe Christengemeinde, Divus Thomas, 22 (1944), σελ. 413—457. Πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης ὅτι «ἀγάπη» ἐνταῦθα σημαίνει «Ἐκκλησία» φέρονται τὰ χωρία Φιλαδ. 11,2 καὶ Σμυρν 12,1, ἔνθα ἀπαντᾷ ἡ φράσις «ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἀγάπη τῶν ἀδελφῶν τῶν ἐν Τρῳάδι». Ἡ αὐτὴ ὅμως φράσις ἀπαντᾷ καὶ ἐν ἄλλαις ἐπιστολαῖς, ἔνθα ἐγγύτατα πρὸς αὐτὴν εὕρηται καὶ ὁ ὅρος Ἐκκλησία διακρινόμενος καὶ διαστελλόμενος· Τραλλ. 13,1: «ἀσπάζεται ὑμᾶς ἡ ἀγάπη Σμυρναίων καὶ Ἐφεσίων. Μνημονεύετε ἐν ταῖς προσευχαῖς ὑμῶν τῆς ἐν Συρίᾳ Ἐκκλησίας», Ρωμ. 9,3: «μνημονεύετε ἐν τῇ προσευχῇ ὑμῶν τῆς ἐν Συρίᾳ Ἐκκλησίας, ἥτις ἀντὶ ἐμοῦ ποιμένι

ται εἰς στενὰς σχέσεις πρὸς ταύτας καὶ ἅπασαι ὁμοῦ ἀποτελοῦσι τὴν μίαν καθολικὴν Ἐκκλησίαν [1]. Ἡ συνείδησις περὶ τῆς ἑνότητος καὶ καθολικότητος τῆς Ἐκκλησίας καταφαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ἐξαιρετικοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Ἰγνατίου, ἐπισκόπου μιᾶς τοπικῆς Ἐκκλησίας, τῆς Ἀντιοχείας, διὰ τὰς ἀδελφὰς Ἐκκλησίας τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ τῆς Ρώμης [2].

Αἱ συναθροίσεις τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας πρέπει νὰ εἶναι πυκναί [3], οὐχὶ μόνον ὡς συνέπεια τῆς συμπνοίας αὐτῶν πρὸς ἄλληλα, ἀλλὰ καὶ πρὸς ἐνίσχυσίν των διὰ τὴν συντριβὴν τῶν περισπασμῶν τῶν πονηρῶν δυνάμεων [4]. Ἡ ἐνίσχυσις πραγματοποιεῖται γενικῶς μὲν διὰ τοῦ πνεύματος τῆς ἀγάπης καὶ ἑνότητος, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ κατὰ τὰς συγκεντρώσεις ταύτας, εἰδικῶς δὲ διὰ τῶν προσευχῶν [5], τῶν κοινῶν δείπνων-ἀγαπῶν [6], καὶ κυρίως διὰ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας, τὸ ὁποῖον ἐπίσης πρέπει νὰ εἶναι ἑνιαῖον· «σπουδάσωμεν μιᾷ εὐχαριστίᾳ χρῆσθαι· μία γὰρ σὰρξ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ἓν ποτήριον εἰς ἕνωσιν τοῦ αἵματος αὐτοῦ, ἓν θυσιαστήριον» [7]. Ἡ θεία εὐχαριστία, ἡ σὰρξ καὶ τὸ αἷμα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ [8], εἶναι τὸ κύριον μέσον δι᾽ οὗ ἡ Ἐκκλησία διοχετεύει τὴν θείαν χάριν εἰς τοὺς πιστούς, ὡς χορηγοῦσα δὲ νέαν ζωὴν εἰς τοὺς ἀνθρώπους καλεῖται «φάρμακον ἀθανασίας» [9].

Διάσπασιν τῆς ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας ἀποτελοῦσιν αἱ αἱρετικαὶ τά-

---

τῷ Θεῷ χρῆται. Μόνος αὐτὴν Ἰησοῦς Χριστὸς ἐπισκοπήσει καὶ ἡ ὑμῶν ἀγάπη . . . Ἀσπάζεται ὑμᾶς τὸ ἐμὸν πνεῦμα καὶ ἡ ἀγάπη τῶν Ἐκκλησιῶν».

1. Σμυρν. 8,2.

2. Βλ. G. Bardy, La théologie de l'Église de Saint Clement de Rome à Irenée, Paris, 145, σελ. 102—104.

3. Ἐφεσ. 13, 1. Πολυκ. 4, 2.

4. Ἐφεσ. 13, 1.

5. Μαγν. 7, «μία προσευχή, μία δέησις».

6. Σμυρν. 8, 2. Βλ. K. Völter, Mysterium und Agape, die gemeindsamen Mahlzeiten in der alten Kirche, Gotha, 1927. Τὸ ἐνταῦθα μνημονευόμενον χωρίον (Σμ. 8, 1-2) δεικνύει ὅτι ἡ ἀγάπη, κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰγνατίου ἦτο ἀκόμη ἡνωμένη μετὰ τῆς θείας εὐχαριστίας.

7. Φιλ. 4. Βλ. καὶ Ἐφ. 20, 2. Ἐνταῦθα πρέπει νὰ διΐδωμεν προσπάθειαν πρὸς διατήρησιν τῆς ἑνιαίας τελέσεως τοῦ μυστηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας ἐν ἑκάστῃ χριστιανικῇ κοινότητι ἐναντίον τῶν τάσεων πρὸς διάσπασιν τῶν ἑνιαίων συγκεντρώσεων λόγῳ τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν μελῶν. Βλ. Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι, 1948, σελ. 90.

8. Τραλλ. 8, 1. Ρωμ. 7, 3. Σμυρν. 7, 1. 12, 2. Ἐφεσ. 1, 1. Φιλ. προοίμ. Ὁ Ἰγνάτιος τονίζει τὴν περὶ μεταβολῆς τῶν στοιχείων τῆς θείας εὐχαριστίας ἰδέαν. Βλ. P. Battifol, L'Eucharistie, la presence réelle et la transsubstantiation (9η ἔκδ.), Paris, 1930, σελ. 39—50.

9. Ἐφεσ. 20, 2. Βλ. J. Schermann, Zur Erklärung der Stelle Epistola ad Ephesios 20, 2. der Ignatius von Antiochien φάρμακον ἀθανασίας, Theologisches Quartelschrift, 92 (1910), σελ. 6 κ. ἑξ.

σεις, αἵτινας θεωροῦνται ὡς ὑποκινούμεναι ὑπὸ τῶν πονηρῶν δυνάμεων καὶ ὡς ὁδηγοῦσαι εἰς ἀπώλειαν τοὺς ἀκολουθοῦντας ταύτας. Ἔξω τῆς καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἔστω καὶ ἂν συνυπάρχῃ πίστις τις εἰς τὸν Χριστόν δὲν ὑπάρχει σωτηρία· «εἴ τις σχίζοντι ἀκολουθεῖ, βασιλείαν Θεοῦ οὐ κληρονομεῖ» [1], οὔτε πνευματικὴ ἀναγέννησις· «ἐὰν μή τις ᾖ ἐντὸς τοῦ θυσιαστηρίου, ὑστερεῖται τοῦ ἄρτου τοῦ Θεοῦ» [2].

Τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας εἶναι πνευματικῶς καὶ ἠθικῶς ἴσα μεταξὺ ἀλλήλων, ἡ δὲ ὕπαρξις προϊσταμένων δὲν διαταράσσει τὴν ἰσότητα ταύτην, ἀλλ᾽ ἐξυπηρετεῖ τὴν ἑνότητα τῆς Ἐκκλησίας. Οἱ Ἐκκλησιαστικοὶ ἄρχοντες εἶναι φύλακες τῆς παρακαταθήκης τῆς χριστιανικῆς πίστεως, τοῦ «τύπου καὶ διδαχῆς ἀφθαρσίας» [3], κατασταθέντες εἰς τὸ ἔργον τοῦτο ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ Κυρίου. Τὸ ἔργον αὐτῶν εἶναι ἐν μέρει συνέχισις τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ, ὡς ἐντολοδόχοι τοῦ ὁποίου ἐνεργοῦσιν. Οἱ ἐπίσκοποι ἀντιπροσωπεύουσι τὸν Χριστόν, οἱ πρεσβύτεροι τοὺς ἀποστόλους, οἱ διάκονοι τὴν ἐντολὴν τοῦ Χριστοῦ [4]. Δὲν δύνανται νὰ παρομοιωθῶσι πρὸς τοὺς διοικητὰς καὶ τοὺς πολιτικοὺς ἄρχοντας, διότι ἡ Ἐκκλησία εἶναι πνευματικὸς καὶ οὐχὶ πολιτικὸς ἢ κοινωνικὸς ὀργανισμός. Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ θεωρῶνται ὡς ποιμένες καὶ καθοδηγηταὶ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ πληρώματος.

Ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τονίζεται ἰδιαζόντως ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου [5]. Ἅπαντες οἱ πιστοὶ δέον νὰ προσβλέπωσι πρὸς αὐτὸν ὡς πρὸς τὸν Κύριον, [6] νὰ συγκεντρῶνται δὲ πέριξ αὐτοῦ· «ὅπου ἂν φανῇ ἐπίσκοπος, ἐκεῖ καὶ τὸ πλῆθος ἔστω· ὥσπερ ὅπου ἄν ᾖ Χριστός, ἐκεῖ καὶ ἡ καθολικὴ Ἐκκλησία» [7]. Ἄνευ τοῦ ἐπισκόπου ἢ τῆς γνώμης αὐτοῦ δὲν δύνανται νὰ τελεσθῶσι τὰ μυστήρια, ἰδίως δὲ ἡ θεία εὐχαριστία [8] καὶ ὁ γάμος [9]. «Πρέπον οὖν ἐστὶ μὴ μόνον καλεῖσθαι Χριστιανούς, ἀλλὰ καὶ εἶναι· ὥσπερ τινὲς ἐπίσκοπον μὲν καλοῦσι, χωρὶς δὲ αὐτοῦ πάντα πράσσουσιν» [10].

Ὑποταγὴ εἰς τοὺς Ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντας, κυρίως δὲ εἰς τὸν ἐπίσκοπον [11], σημαίνει ὀρθὴν χριστιανικὴν διαγωγήν [12].

1. Φιλ. 3, 3. Βλ. καὶ Φιλ. 8, «οὗ δὲ μερισμὸς καὶ ὀργὴ Θεὸς οὐ κατοικεῖ».
2. Ἐφεσ. 5, 2.
3. Μαγν. 6, 2.
4. Μαγν. 6, 1. Σμυρν. 8, 1. Πρβλ. καὶ Τραλλ. 2, 1.
5. Βλ. Burdy, ἔργ. μν., σελ. 45—49.
6. Ἐφεσ. 6, 1.
7. Σμυρν. 8, 2.
8. Αὐτόθι.
9. Πολυκ. 5, 2.
10. Μαγν. 4.
11. Τοὺς πεμπομένους ὑπὸ τοῦ οἰκοδεσπότου δεχόμεθα ὡς αὐτὸν τὸν οἰκοδεσπότην· οὕτω καὶ τὸν ὑπὸ τοῦ Κυρίου πεμπόμενον ἐπίσκοπον δέον νὰ δεχώμεθα ὡς αὐτὸν τὸν Κύριον, Ἐφεσ. 6, 1.
12. Τραλλ. 2, 1.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε'.

Η ΜΟΡΦΗ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΚΑΙ Η ΕΝ ΑΥΤῌ ΑΥΞΗΣΙΣ

Πρὶν ἢ περιγραφῇ ἡ ἀληθινὴ ἐν Χριστῷ ζωή, δέον νὰ ἐξετασθῇ ἡ μορφὴ ὑφ' ἣν καὶ ὁ χρόνος καθ' ὃν αὕτη κατακτᾶται ὑπὸ τοῦ πιστοῦ.

Κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους εὐρύτατα ἦτο διαδεδομένη ἡ πίστις περὶ ἀποθεώσεως κατ' ἀρχὰς μὲν τῶν ἐπιφανῶν ἀνδρῶν, βραδύτερον δὲ καὶ κοινῶν ἀνθρώπων, ἰδίως τῶν μυστῶν τῶν Μυστηριακῶν Θρησκειῶν. Αἱ τοιαῦται ἀντιλήψεις παρέμειναν καθ' ὁλοκληρίαν ξέναι πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἥτις, παρὰ τὴν ὕπαρξιν ἐκφράσεών τινων συγγενῶν πρὸς σχετικὰς ἐκφράσεις τῶν ἐθνικῶν μυστηρίων, οὐδεμίαν οὐσιώδη ἐπίδρασιν ἐξ αὐτῶν παρουσιάζει [1]. Ἡ κυριωτέρα ἔκφρασις τῆς Καινῆς Διαθήκης, δυναμένη νὰ ἐκληφθῇ ὡς σημαίνουσα πλήρη μεταμόρφωσιν καὶ ἀποθέωσιν τοῦ πιστοῦ, εἶναι ἡ γέννησις ἐκ Θεοῦ, τὸ γεννᾶσθαι ἐκ Θεοῦ ἢ ἐκ πνεύματος ἢ ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος [2], ἀλλ' αὕτη ἔχει τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναμορφώσεως τῇ ἐνισχύσει τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Αἱ κυριαρχοῦσαι ἐνταῦθα ἰδέαι περὶ τῆς νέας καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου εἶναι ἡ περὶ υἱοθεσίας [3], περὶ ἠθικῆς μεταμορφώσεως [4] καὶ περὶ ἀναστάσεως ἐκ νεκρῶν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ [5].

Παρομοίως καὶ παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ ἡ μεταμόρφωσις τοῦ πιστοῦ εἶναι πρῶτον ἠθικῆς καὶ δεύτερον πνευματικῆς μορφῆς. Ἄριστα ἐκφράζει τὴν πρώτην μορφὴν ἡ παραγγελία περὶ ἀντικαταστάσεως τῆς παλαιᾶς ζύμης διὰ νέας· «ὑπέρθεσθε οὖν τὴν κακὴν ζύμην τὴν παλαιωθεῖσαν καὶ ἐνοξύσασαν καὶ μεταβάλεσθε εἰς νέαν ζύμην, ὅ ἐστιν Ἰησοῦς Χριστός» [6]. Πρόκειται ἐνταῦθα περὶ *ἠθικῆς μεταβολῆς*, περὶ ἀνακτίσεως [7] τοῦ ἀνθρώπου, κυρίως διὰ τῶν ἰδίων αὐτοῦ προσπαθειῶν, καὶ ἀντικαταστάσεως τῶν παλαιῶν κακῶν σκέψεων καὶ πράξεων διὰ νέων, ἀγαθῶν.

Κατὰ τὴν δευτέραν ἄποψιν τῆς *πνευματικῆς ἀναγεννήσεως* οἱ πιστοὶ μεταβάλλονται διὰ τῆς ἐνισχύσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος εἰς «τέκνα φωτὸς

---

1. Βλ. Β. Ἰωαννίδου, Ὁ μυστικισμὸς τοῦ Ἀποστόλου Παύλου καὶ αἱ θρησκευτικαὶ ἰδέαι καὶ τάσεις τῶν Ἑλληνιστικῶν χρόνων, Ἀθῆναι, 1936, σελ. 113 κ. ἑξ., Π. Τρεμπέλα, Αἱ Μυστηριακαὶ Θρησκεῖαι καὶ ὁ Χριστιανισμός, Ἀθῆναι 1932, σελ. 85 ἑξ., 151 ἑξ., 184 ἑξ., 227 ἑξ.

2. Ἡ ἔκφρασις αὕτη ἀπαντᾷ κυρίως εἰς τὸν Ἰωάννην. Βλ. Ἰωάνν. 1,12. 3, 5 ἑξ. Α' Ἰωάνν. 3,29. 4,7 κ.λ.π. Α' Πέτρ. 7,22.

3. Βλ. Παύλου Ρωμ. 8,23, Γαλ. 4,5, Ἐφεσ. 1,5.

4. Ἐφεσ. 4,23 ἑξ., Α' Ἰωάνν. 2,29. 3,10. 4,7.

5. Βλ. κυρίως Ματθ. 22,31 ἑξ. Α' Κορ. 15,12 ἑξ. Α' Θεσσ. 4,13 ἑξ.

6. Μαγν. 10,2.

7. Τραλλ. 8,1. Βλ. καὶ Παύλου Ἐφεσ. 2,10.

καὶ ἀληθείας» [1], οὐχὶ βεβαίως ὑπὸ φυσιολογικὴν ἀλλ' ὑπὸ πνευματικὴν σημασίαν. Οἱ πιστοί, ὁσονδήποτε προοδεύσαντες ἐν τῇ πίστει καὶ μεταμορφωθέντες πνευματικῶς, ὑπολείπονται κατὰ πολὺ τοῦ Θεοῦ, ἡ δὲ φράσις «πολλὰ ἡμῖν λείπει ἵνα Θεοῦ μὴ λειπώμεθα» [2] δὲν ἐξυπονοεῖ βεβαίως ὅτι, ὅταν ἐπιτύχωμεν τὰ ἐλλείποντα, θὰ καταστῶμεν ὅμοιοι πρὸς τὸν Θεόν [3]. Ἀκόμη καὶ ἐν τῷ μέλλοντι χρόνῳ, ὅτε ἡ νέα ζωὴ θὰ τελειωθῇ, ὁ πιστὸς θὰ παραμείνῃ ἄνθρωπος, ἀλλὰ βεβαίως *ἄνθρωπος* τοῦ Θεοῦ [4].

Ἡ ζωὴ ἐν τῇ πληρότητι αὐτῆς λαμβάνεται διὰ τῆς ἐκ νεκρῶν *ἀναστάσεως*. «Ἡμᾶς τοὺς πιστεύοντας αὐτῷ οὕτως ἐγερεῖ ὁ πατὴρ αὐτοῦ» [5].

Σαφὴς λόγος περὶ τοῦ χρόνου τῆς οἰκειώσεως τῆς ζωῆς δὲν γίνεται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἰγνατίου, καθίσταται ὅμως προφανὲς ἐκ τῆς ἀναπτύξεως συγγενῶν θεμάτων ὅτι αὕτη λαμβάνεται κατὰ προοδευτικὴν ἐξέλιξιν, ἀρχῆς γινομένης ἀπὸ τοῦ παρόντος χρόνου. Ὅτι ἡ ζωὴ εἶναι συγχρόνως καὶ παροῦσα καὶ μέλλουσα πραγματικότης καταφαίνεται ἐκ τῶν λεγομένων ἐν τῇ πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῇ· «ἢ γὰρ τὴν μέλλουσαν ὀργὴν φοβηθῶμεν ἢ τὴν ἐνεστῶσαν χάριν ἀγαπήσωμεν» [6], καὶ «οὐ γὰρ νῦν ἐπαγγελίας τὸ ἔργον ἀλλ' ἐν δυνάμει πίστεως, ἐάν τις εὑρεθῇ εἰς τέλος» [7]. Οὕτω, ἡ χάρις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ πίστις τῶν ἀνθρώπων ἄρχονται τῆς σωτηριώδους ἐνεργείας ἀπὸ τοῦ παρόντος χρόνου. Οἱ πιστοί, «συνηριθμημένοι ἐν τῷ εὐαγγελίῳ τῆς κοινῆς ἐλπίδος» [8], ἀνήκουσιν ἤδη εἰς ἄλλον κόσμον, ἀλλ' ἡ παροῦσα δύναμις τῆς θείας χάριτος καὶ τῆς πίστεως θὰ καταστήσωσι τὴν ζωὴν πλήρη κατοχὴν τῶν πιστῶν ἐν τῷ μέλλοντι. Βεβαίως ἤδη οἱ προφῆται «πιστεύσαντες ἐσώθησαν» [9] καὶ «ἠγέρθησαν ἐκ νεκρῶν» [10], οἱ δὲ πιστοὶ ἐν γένει «ἀνεζωπύρωσαν» [11], καὶ «ζῶσι κατὰ ἀλήθειαν» [12]. ἀλλ' ὑπάρχει εἰσέτι πολὺ ἔργον καὶ

---

1. Φιλ. 2,1. Πρβλ. καὶ Θεσσαλ. 5,5. Ἐφεσ. 1,8.
2. Τραλλ. 5,2.
3. Ἐν Ἐφεσ. 12,2, χρησιμοποιεῖται ἡ λέξις «συμμύσται» (Παύλου συμμύσται), ἀλλ' ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου τούτου δὲν σημαίνει ἐπίδρασιν τῶν Μυστηριακῶν Θρησκειῶν ἐπὶ τοῦ Ἰγνατίου, ἥτις θὰ ἠδύνατο νὰ ἐκφρασθῇ καὶ εἰς τὴν περὶ ἀποθεώσεως ἀντίληψιν. Ἡ λέξις ἦτο ἐν κοινοτάτῃ χρήσει κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους.
4. Ρωμ. 6,2, κατὰ τὴν ὑψηλοτέραν καὶ εὐγενεστέραν σημασίαν τῆς λέξεως ἄνθρωπος. Ἡ λέξις «Θεοῦ» ἐν τῷ χωρίῳ ἀμφισβητεῖται, διότι ἐλλείπει ἀπό τινων ἀρχαίων μεταφράσεων.
5. Τραλλ. 9,2. Βλ. καὶ Ἐφεσ. 11,2. Σμυρν. 5,3, 7,1.
6. Ἐφεσ. 11,1.
7. Ἐφεσ. 14,2.
8. Φιλ. 5,2.
9. Φιλ. 5,3.
10. Μαγν. 9,3.
11. Ἐφεσ. 1,1.
12. Ἐφεσ. 6,1.

διὰ τὸν μέλλοντα χρόνον. Ὡς ἤδη ἐλέχθη, ἡ ἀνάστασις ἀνήκει εἰς τοὺς μέλλοντας χρόνους, εἰς τοὺς ἐσχάτους καιρούς, ὅτε «ἡ μακροθυμία τοῦ Θεοῦ [1]» θὰ λήξῃ, καὶ θὰ ἀποκαλυφθῇ ἡ δικαίως κρίνουσα «ὀργὴ» αὐτοῦ [2].

Ἐπειδὴ ἡ διδασκαλία αὕτη δὲν ἐκτίθεται συστηματικῶς, δὲν εἶναι εὔκολον νὰ συμπεράνωμεν ἐὰν ἡ ἐκ νεκρῶν ἀνάστασις εἶναι κατὰ τὸν Ἰγνάτιον καθολικὴ ἢ ἀτομική. Ἐν πλείστοις σημείοις τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ φαίνεται ἀναμένων νὰ ἐπιτύχῃ τοῦ Θεοῦ ἀμέσως, βιάζεται δὲ νὰ ἀποθάνῃ διὰ νὰ πραγματοποιηθῇ ἡ συνάντησις αὕτη τὸ ταχύτερον [3]. Τοῦτο, ὡς καὶ ἡ δήλωσις ὅτι οἱ προφῆται ἤδη ἀνέστησαν [4], συνηγορεῖ ὑπὲρ τῆς ἰδέας περὶ ἀτομικῆς ἀναστάσεως. Ἄλλα τινὰ χωρία τείνουσι νὰ ὑποδείξωσιν ὅτι ἡ ἀνάστασις εἶναι καθολική [5]. Δυνάμεθα νὰ ὑποθέσωμεν ὅτι ὁ Ἰγνάτιος ἀποδέχεται καὶ μερικὴν ἀμέσως μετὰ τὸν θάνατον ἀνάστασιν καὶ γενικὴν τοιαύτην.

Οὕτω καὶ χρονικῶς καὶ οὐσιαστικῶς ἡ ζωὴ ἀποκτᾶται προοδευτικῶς [6]. Ἡ πρόσκτησις αὕτη ἐκφράζεται ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν ὡς ἀδιάκοπος νικηφόρος ἀγών, περὶ τοῦ ὁποίου ἐγένετο λόγος ἀνωτέρω, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ὡς ὡρίμανσις ἐν τῇ ζωῇ. Ὁ πιστός, ὡς καὶ παρὰ τῷ Παύλῳ [7], εἶναι νήπιος [8], ἐπὶ μακρὸν δὲ χρόνον διατελεῖ ἀρχάριος μαθητής [9]. Παρὰ τὰς καταβαλλομένας τεραστίας προσπαθείας πρὸς τελείωσιν δέον νὰ εἶναι πάντοτε προσεκτικὸς μὴ εὑρεθῇ ἀδόκιμος [10]. Καὶ ὁ Ἰγνάτιος αὐτός, μετὰ τὸ θαυμάσιον ἔργον του ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ Χριστοῦ, τὴν ἰσχυρὰν πίστιν καὶ παραδειγματικὴν καρτερίαν μεθ᾽ ἧς ὑπέμενε τὰς κακουχίας λόγῳ τῆς ἀφοσιώσεώς του εἰς τὸν Θεόν, θεωρεῖ ἑαυτὸν ὡς ἔτι μὴ ἀπηρτισμένον [11] καὶ ὡς ἔκτρωμα [12]. Βεβαίως ἐκφρά-

1. Πρβλ. Β´ Πέτρ. 3,9.

2. Ἐφεσ. 11,1. Περὶ ὀργῆς τοῦ Θεοῦ βλ. κυρίως Ρωμ. 1,18 (τοῦ Παύλου). Βεβαίως ἡ ὀργὴ οὔτε παρ᾽ Ἰγνατίῳ οὔτε ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ θεωρεῖται ὡς ἰδιότης τοῦ Θεοῦ· πρόκειται μᾶλλον περὶ περιγραφικῆς εἰκόνος τοῦ γεγονότος τῆς μελλούσης καταστροφῆς τῶν πονηρῶν. Τὸ ρῆμα ὀργίζεσθαι οὐδέποτε ἀποδίδεται εἰς τὸν Θεόν. Πρβλ. καὶ C. H. Dodd, The Epistle of Paul to the Romans, New York καὶ London, 1932, σελ. 20 κ. ἑξ.

3. Βλ. πολλαχοῦ ἐν τῇ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολῇ.

4. Ἐφεσ. 11,2. Τὸ χωρίον δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐξυπακοῦον ὅτι οἱ ἄδικοι δὲν θὰ ἀναστῶσιν, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι σαφῶς ἐκπεφρασμένον.

5. Βλ. Τραλλ. 9,2.

6. Βλ. καὶ Παύλου Β´ Κορ. 3,18, «μεταμορφούμενοι ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν», Φιλ. 1,9, «ἵνα ἡ ἀγάπη ὑμῶν ἐπὶ μᾶλλον καὶ μᾶλλον περισσεύῃ».

7. Βλ. Α´ Κορ. 3,1.

8. Τραλλ. 5,1.

9. Ἐφεσ. 3,1, Τραλλ. 5,1.

10. Τραλλ. 12,3. Βλ. παρομοίαν ἔκφρασιν τοῦ Παύλου ἐν Α´ Κορ. 9,27, «μήπως ἄλλοις κηρύξας αὐτὸς ἀδόκιμος γένωμαι».

11. Ἐφεσ. 3,1, Φιλ. 5,1.

12. Ρωμ 9,2. Προβλ. Α´ Κορ. 9,27.

σεις τινὲς ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐνέχουσι μεγάλην δόσιν αὐτοταπεινώσεως, ἀλλ' εἶναι ἀναμφισβήτητον γεγονὸς ὅτι ὁ Ἰγνάτιος θεωρεῖ τὴν ζωὴν ὡς δυσκόλως ἀποκτωμένην καὶ δὴ μετὰ κοπιώδη ἀγῶνα.

Τὰ κύρια στάδια δι' ὧν ὁ ἄνθρωπος χωρεῖ εἰς τὴν νέαν ζωὴν εἶναι δύο, σημειούμενα διὰ τοῦ γεγονότος τοῦ φυσικοῦ θανάτου. Πρῶτον ὁ πιστὸς διὰ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν ἰδίων προσπαθειῶν, ὡς ἐξετέθησαν ἐν τῷ τετάρτῳ κεφαλαίῳ, γίνεται δεκτὸς ὡς δόκιμος εἰς τὴν ζωὴν τοῦ Χριστοῦ, μεταμορφοῦται ἠθικῶς καὶ μεταβάλλεται εἰς πνευματικὸν τέκνον τοῦ Θεοῦ. Μετὰ τὸν θάνατον εἰσέρχεται εἰς τὸ δεύτερον, τὸ ὁριστικὸν στάδιον τῆς νέας ζωῆς, τὸ ὁποῖον χαρακτηρίζεται διὰ τῆς πλήρους δόξης δι' ἧς περιβάλλεται καὶ τῆς πλήρους κοινωνίας μετὰ τοῦ Θεοῦ. Ἡ κατάστασις ὅμως ἐν τῷ σταδίῳ τούτῳ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς τηρήσεως τῶν προϋποθέσεων ἐν τῇ παρούσῃ ζωῇ.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ'.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟΝ ΤΗΣ ΑΛΗΘΙΝΗΣ ΖΩΗΣ

Ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἀνωτέρω διαπραγματεύσεως, ὁ πιστὸς ἄρχεται ζῶν ἤδη ἀπὸ τοῦ παρόντος χρόνου νέαν ζωὴν ἠθικῶς καὶ πνευματικῶς. Μολονότι ζῇ ἐν τῷ κόσμῳ, κέκτηται νέας δυνάμεις [1], οὐχὶ ἔν τινι μόνον ὄψει τῆς ζωῆς, ἀλλ' ἐν τῷ συνόλῳ αὐτῆς. Ἔχει νέαν προσωπικότητα, μετὰ νέας βουλήσεως καὶ νέου ἤθους. Ὁ χαρακτὴρ τοῦ Θεοῦ εἶναι τὸ ἰδεῶδες τοῦ χαρακτῆρος τοῦ πιστοῦ [2].

1. ΗΘΙΚΗ ΤΕΛΕΙΟΤΗΣ

Εὕρομεν ἀνωτέρω τὴν ἠθικὴν συμμόρφωσιν πρὸς τὸ θεῖον θέλημα ὡς ἀναγκαῖον ὅρον διὰ τὴν κατάκτησιν τῆς νέας ζωῆς ὑπὸ τοῦ πιστοῦ. Ἀλλ' αἱ ἠθικαὶ καὶ πνευματικαὶ ἀξίαι δέν δύνανται νὰ καθορισθῶσι καὶ ταξινομηθῶσιν εὐκόλως. Οὕτω εὑρίσκομεν πάλιν τὴν ἠθικὴν τελειότητα ὡς καρπὸν τῆς ζωῆς, εἰς ἥν ὁ πιστὸς ἤδη εἰσῆλθεν. Ἡ φαινομενικὴ σύγχυσις αἴρεται, ὅταν διακρίνωμεν μεταξὺ ἠθικότητος, ὡς προσπαθείας ἐπιτυγχανούσης τὴν εἴσοδον εἰς τὴν ἀληθινὴν ζωήν, καὶ ἠθικῆς τελειότητος, ὡς ἀφθάρτου καρποῦ [3] τῆς ζωῆς ταύτης. Ὅταν διὰ τῆς πίστεως, τῆς ἀγάπης καὶ τῶν λοιπῶν προϋποθέσεων εἰσέλθῃ τις εἰς τὴν ζωήν, πάντα τὰ ἄλλα θὰ ἐπακολουθήσωσι μετὰ περισσείας. «Τὰ δὲ ἄλλα πάντα ἀκόλουθά ἐστιν. Οὐδεὶς πίστιν ἐπαγγελλόμενος ἁμαρτάνει οὐδὲ ἀγάπην κεκτημένος μισεῖ· φανερὸν τὸ δέν-

1. Οἱ πιστοὶ ἔχουσι καταστῆ ἱκανοὶ καὶ ἄξιοι, Σμυρν. 9,2. Περὶ τῆς ἱκανώσεως τῶν πιστῶν βλ. καὶ Β' Κορ. 3,5. Α' Ἰωάνν. 4,4. 5,4.

2. Μαγν. 6,2. Πολ. 1,2. Περὶ «ὁμοηθείας Θεοῦ» βλ. ἀνωτέρω κεφ. 4.

3. Τραλλ. 11,2.

δρον ἀπὸ τοῦ καρποῦ αὐτοῦ[1]· οὕτω δὲ οἱ ἐπαγγελλόμενοι Χριστιανοὶ εἶναι δι' ὧν πράσσουσιν ὀφθήσονται»[2].

Ἡ *ἀγάπη* εἶναι τὸ κέντρον τῆς ἠθικῆς τελειότητος τοῦ ἀνθρώπου, προσκτᾶται δὲ ὑπ' αὐτοῦ ὡς ἀντανάκλασις τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ[3]. Ἡ λέξις ἀγαπᾶν ἐν τῇ πρώτῃ Χριστιανικῇ φιλολογίᾳ κατέστη τεχνικὸς ὅρος[4], ἀντικαταστήσας τὰς κλασσικὰς λέξεις ἐρᾶν καὶ φιλεῖν[5], δι' οὗ ἀποδίδεται καθολικὴ ἀξία εἰς τὰ αἰσθήματα συμπαθείας καὶ συμπνοίας τῶν ἀνθρώπων. Ἡ ἀγάπη διακρίνεται εἰς ἀγάπην τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, ἐξ ἧς οὗτος προβαίνει εἰς τὰς ἀδιαλείπτους ἐνεργείας πρὸς δημιουργίαν, καθοδήγησιν καὶ σωτηρίαν τοῦ κόσμου, ἐκφραζομένην ὡς χάρις[6], εἰς ἀγάπην τῶν ἀνθρώπων πρὸς τὸν Θεόν, ἐκφραζομένην[7] ὡς σεβασμὸς καὶ εὐγνωμοσύνη, καὶ εἰς ἀγάπην τῶν ἀνθρώπων πρὸς πάντας τοὺς συνανθρώπους, ἀκόμη καὶ τοὺς ἐχθρούς[8], ἐκφραζομένην ὡς φιλαλληλία, ἀγαθοεργία, ἐνίσχυσις τῶν ἀσθενῶν ἐν τῇ πίστει κ.λ.π.

Ἡ ἀγάπη ἀποτελεῖ τὸ τέλος τῆς ζωῆς[9], διότι οἱ κατέχοντες ταύτην εἶναι ἠθικῶς τέλειοι[10], αἱ δὲ λοιπαὶ ἀρεταί, συμπεριλαμβανόμενοι εἰς τὸ ὄνομα τῆς «καλοκαγαθίας»[11], ἡ ὑπομονὴ καὶ μακροθυμία[12], ἡ ἁγιότης[13] ἡ ταπεινοφροσύνη καὶ ἡμερότης[14], συμβαδίζουσι μετ' αὐτῆς.

1. Πρβλ. Ματθ. 12,33.
2. Ἐφεσ. 14,2.
3. «Ἡμεῖς ἀγαπῶμεν ὅτι αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν ἡμᾶς», Α' Ἰωάνν. 4,19.
4. Βλ. E. Stauffer, ἄρθρ. Ἀγάπη ἐν G. Kittel, Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament, 1, σελ. 34 ἑξ.
5. Βεβαίως ἐν τῇ Χριστιανικῇ φιλολογίᾳ χρησιμοποιοῦνται σπανίως καὶ αἱ λέξεις ἐρᾶν καὶ φιλεῖν. Ὁ Ἰωάννης χρησιμοποιεῖ συνήθως τὸ ρῆμα ἀγαπᾶν διὰ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπη, τὸ δὲ ρῆμα φιλεῖν διὰ τὴν πρὸς τοὺς ἀνθρώπους καὶ ἐνίοτε πρὸς τὸν Χριστὸν ἀγάπην. Βλ. G. B. Stevens, The Theology of the New Testament, New York, 1900, σελ. 267 κ. ἑξ.
6. Ἐφεσ. προοίμ., Μαγν. 8,1. Ὁ ὅρος εἶναι Παυλείου προελεύσεως.
7. Ἐφεσ. 9,1.
8. Ἐφεσ, 10,1,2. Σμυρν. 4,1.
9. Ἐφεσ. 14,1.
10. Σμυρν. 11,3, «τέλειοι ὄντες», Ἐφεσ. 15,2, «ἵνα τέλειος ᾖ». Πρβλ. καὶ Παύλου Κολ. 3,14, «τὴν ἀγάπην, ὅ ἐστι σύνδεσμος τῆς τελειότητος», Ματθ. 5,48. Ἰωάνν. 17,23.
11. Ἐφεσ. 14,1.
12. Ἐφεσ. 10,2.
13. Ἐφεσ. 2,2, «κατὰ πάντα «ἡγιασμένοι». Ἡ ἁγιότης ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ καὶ τοῖς Ἀποστολικοῖς Πατράσιν ἐκλαμβάνεται ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς καθαρότητος, ἐν ᾧ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ἐσήμαινε κατ' ἀρχὰς τὴν μεγαλειότητα τοῦ Θεοῦ, βραδύτερον δὲ καὶ τὴν τελετουργικὴν καὶ ἠθικὴν καθαρότητα.
14. Ἐφεσ. 10,2. Ἐφεσ. 3,1. Πολ. 6,2.

Οὕτω ἡ ἐν γένει συμπεριφορὰ τῶν πιστῶν εἶναι σύμμορφος πρὸς τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ, πάντα δὲ ὅσα πράττουσιν εἶναι πνευματικά· «οἱ σαρκικοὶ τὰ πνευματικὰ πράσσειν οὐ δύνανται οὐδὲ οἱ πνευματικοὶ τὰ σαρκικά, ἃ δὲ καὶ κατὰ σάρκα πράσσετε, ταῦτα πνευματικά εἰσιν» [1].

2. ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΗ ΑΠΟΛΑΥΣΙΣ

Ἡ πνευματικὴ ἀπόλαυσις τῶν πιστῶν εἶναι μεγάλη, ὁ πρῶτος δὲ ὅρος, ὅστις δύναται νὰ ἐκφράσῃ ταύτην, εἶναι ἡ εἰρήνη, σημαίνουσα τὰς ἁρμονικὰς σχέσεις μεταξὺ διαφόρων προσώπων ἢ καὶ ἁπλῶς τὸ ἐσωτερικὸν αἴσθημα ἀσφαλείας καὶ ἁρμονίας. Ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ ὁ ὅρος ἦτο ἐσχατολογικός, ἡ τοιαύτη δὲ ἔννοια αὐτοῦ διετηρήθη καὶ ἔν τισι χωρίοις τῆς Καινῆς Διαθήκης [2]. Ἡ συνήθης ὅμως ἔννοια τοῦ ὅρου ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ εἶναι ἡ συνδιαλλαγὴ τοῦ ἀποστάτου ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν καὶ ἡ ἐναρμόνισις τῆς διαγωγῆς αὐτοῦ πρὸς τὸ θεῖον θέλημα [3], αὕτη δὲ εἶναι ἡ σημασία του καὶ παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ. Ὁ ἄνθρωπος ἦτο μέχρι τοῦδε ὄργανον τῶν καταχθονίων δυνάμεων καὶ τοῦ Σατανᾶ, τοῦ πάντοτε ἐπιβουλευομένου καὶ ἐνεργοῦντος κατὰ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς εἰς αὐτὸν πίστεως διαλύεται ὁ σατανικὸς οὗτος δεσμός, ἐπιτυγχανομένης τῆς συμφιλιώσεως καὶ ἐλευθεροκοινωνίας πρὸς τὸν Θεόν. «Οὐδέν ἐστιν ἄμεινον εἰρήνης, ἐν ᾗ πᾶς πόλεμος καταργεῖται ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων» [4].

Ἡ εἰρήνη, ἐκφράζουσα τὴν ἀρχὴν τῆς δημιουργίας νέων σχέσεων τοῦ ἀνθρώπου πρὸς τὸν Θεὸν καὶ πρὸς ἑαυτόν, ἀποτελεῖ βασικὸν χαρακτηριστικὸν τῆς μακαριότητος τοῦ πιστοῦ, ἀλλὰ περιγράφει μόνον τὴν ἀρνητικὴν ὄψιν τῆς θρησκευτικῆς αὐτοῦ ἐμπειρίας, τῆς ὁποίας θετικὴ ὄψις εἶναι ἡ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Υἱοῦ αὐτοῦ ***κοινωνία***. Οἱ πιστοὶ δὲν ἔπαυσαν ἁπλῶς νὰ εἶναι ἐχθροὶ τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ κατέστησάν τι πλέον αὐτοῦ, φίλοι τοῦ Θεοῦ. Ἔχοντες ἀποκτήσει τὸ «χρῶμα τοῦ Θεοῦ» [5], ἔχουσι λάβει καὶ τὴν παρρησίαν νὰ προσεγγίζωσιν αὐτόν. Ἡ στενὴ αὕτη ἐπαφὴ πρὸς τὸν Θεὸν ἐκφράζεται διὰ τῆς ἀγαπητῆς εἰς τὸν Παῦλον φράσεως «ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» [6], ἀπαντώσης πολὺ συχνότερον παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ [7] καὶ τῆς παραλλή-

---

1. Ἐφεσ. 8,2. Πρβλ. Γαλ. 5,16.
2. Λουκ. 1,79. 2,14. Ἰωάνν. 20,19.
3. Βλ. ἰδίως Ἐφεσ. 2,14–18 καὶ πρβλ. P. Feine, «Eph. 2,14–17», ἐν Theologische Studien und Kritiken, 72 (1899), σελ. 540–574.
4. Ἐφεσ. 13,2.
5. Ἐφεσ. 4,2.
6. Βλ. Β. Ἰωαννίδου, ἔργ. μν., σελ. 51 κ. ἑξ.
7. Π. χ. ἐν τῇ πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῇ τοῦ Ἰγνατίου αἱ φράσεις «ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ», «κατὰ Χριστόν», «εἰς Χριστὸν Ἰησοῦν» ἀπαντῶσι δέκα τέσσαρας φοράς.

λου πρὸς αὐτὴν φράσεως «ἐν Θεῷ», «κατὰ Θεὸν» καὶ «εἰς Θεόν». Διὰ τούτων περιγράφεται ὁ Θεὸς καὶ ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς ὡς διαρκῶς αἰσθητὴ καὶ ζῶσα πραγματικότης διὰ τὸν πιστόν, ὅστις αἰσθάνεται, σκέπτεται, κινεῖται καὶ ζῇ ἐν αὐτοῖς. «Ζῆν ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ» [1] εἶναι ἡ ὑψίστη μακαριότης, ἣν δύνανται νὰ κατακτήσωσιν οἱ ἄνθρωποι. Ἡ δὲ σύνδεσις δὲν εἶναι τεχνητὴ καὶ ἐξωτερική, ἀλλ' οὐσιαστικὴ καὶ ἐσωτερική· οἱ πιστοὶ εἶναι μέλη τοῦ σώματος τοῦ Χριστοῦ [2] καὶ φυτεία τοῦ πατρὸς παράγουσα ἀφθάρτους καρπούς [3]. Οὕτω ἀνήκουσιν εἰς τὸν Θεὸν ὡς ἀπόλυτον κτῆμα αὐτοῦ, εἶναι ἰδικοί του [4], ἄνευ ἰδίας θελήσεως καὶ ζωῆς.

Ἡ ἔμφασις κεῖται ἐξ ἴσου τόσον ἐπὶ τῆς ζωῆς τῶν πιστῶν ἐν τῷ Θεῷ ὅσον καὶ ἐπὶ τῆς διαρκοῦς παρουσίας τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ πιστῷ. Ἡ τελευταία ἰδέα ἐκφράζεται δι' εἰκόνων οἰκείων ἐν τῇ Καινῇ Διαθήκῃ. Οἱ πιστοὶ εἶναι «λίθοι τοῦ ναοῦ τοῦ πατρός» [5], ναοὶ τοῦ Θεοῦ ἐν τοῖς ὁποίοις κατοικεῖ οὗτος [6]. Ἔχουσιν ἐν ἑαυτοῖς τὸν Ἰησοῦν Χριστὸν [7] καὶ γέμουσι Θεοῦ [8], δυνάμενοι νὰ κληθῶσιν οὕτω χριστοφόροι καὶ θεοφόροι [9]. Κατὰ παρόμοιον τρόπον καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα κατοικεῖ ἐντὸς τοῦ πιστοῦ, καλοῦν αὐτὸν πρὸς ταχεῖαν συνάντησιν τοῦ πατρὸς διὰ τῆς κραυγῆς: «δεῦρο πρὸς τὸν πατέρα» [10].

Οὕτω, κατὰ τὸν Ἰγνάτιον, ὡς καὶ κατὰ τοὺς λοιποὺς Ἀποστολικοὺς Πατέρας [11], κέντρον τῆς ζωῆς τῶν Χριστιανῶν καθίσταται ὁ Χριστός, διὰ τοῦ ὁποίου πραγματοποιεῖται ἡ προσαγωγὴ πρὸς τὸν Πατέρα. Καθὼς ὁ Παῦλος,

---

1. Ἐφεσ. 20, 2. Βλ. καὶ 11, 1 καὶ πρβλ. Παύλου Φιλ. 1, 23, «ἐμοὶ τὸ ζῆν Χριστός», Γαλ. 2, 19, «ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστός».

2 Τραλλ. 11, 2. Πρβλ. Παύλου Ἐφεσ. 5, 30, μέλη ἐσμὲν τοῦ σώματος αὐτοῦ. Παρὰ τῷ Παύλῳ οἱ πιστοὶ καλοῦνται μέλη τοῦ Χριστοῦ, ἐν ᾧ παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ ἀδιακρίτως μέλη τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ Θεοῦ.

3. Τραλλ. 11, 2. Φιλ. 3, 1. Πρβλ. Ἰωάνν. 15, 21 ἑξ. Α' Κορ. 3, 6 ἑξ.

4. Φιλ. 3, 2, «ὅσοι Θεοῦ εἰσίν».

5. Ἐφεσ. 9, 1.

6. Ἐφεσ. 15, 3.

7. Μαγν. 12.

8. Μαγν. 14. Οἱ πιστοὶ εἶναι πεπληρωμένοι τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ καὶ μετέχουσι τοῦ Θεοῦ, Ἐφεσ. 4, 2.

9. Ἐφεσ. 9, 2. Οἱ δύο οὗτοι ὅροι διεμορφώθησαν ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου πιθανῶς κατ' ἐπίδρασιν τῶν εἰδωλολατρικῶν λιτανειῶν, καθ' ἃς οἱ συμμετέχοντες ἐκράτουν ἀνὰ χεῖρας ἀγαλμάτια τῶν οἰκείων θεῶν. Βλ. A. Lelong, Ignace d'Antioche, Paris, 1910, σελ. 14, F. J. Dölger, Christophoros als Ehrentitel für Martyren und Heiligen in christlicher Altertum, Antike und Christentum, 4 (1933), σελ, 73–80.

10. Ρωμ. 7, 2. Πρβλ. Παύλου Ρωμ. 8, 15. Γαλ. 4, 6.

11. Βλ. H. Kern, Die Nachwirkungen der Christusmystik in den apostolischen Väter, Leipzig, 1928.

οὕτω καὶ ὁ Ἰγνάτιος δὲν ζῇ καθ' ἑαυτὸν οὔτε δι' ἑαυτόν, ἀλλὰ ἐν Χριστῷ καὶ διὰ τὸν Χριστόν [1].

Παρὰ ταῦτα οὐδ' αὕτη ἡ κατάστασις τῶν πιστῶν ἀποτελεῖ τὴν τελείαν μορφὴν τῆς μακαριότητος, ἣν ἡ ἀληθινὴ ζωὴ δύναται νὰ χορηγήσῃ. Ἡ παροῦσα μακαριότης συμπληροῦται, ἐν δυνάμει μόνον, διὰ τῆς *ἐλπίδος* τῶν μελλόντων ὑψηλοτέρων ἀγαθῶν, ἥτις ἀνακαινίζει τοὺς πιστούς [2], διότι ἐμπνευστὴς αὐτῆς εἶναι ὁ Χριστός, «ἡ ἐλπὶς ἡμῶν» [3]. «Διὰ τῆς ἐλπίδος αἱ ἀνταύγειαι τῆς μελλούσης δόξης καταυγάζουσιν ἀπὸ τοῦδε τὴν ψυχήν» [4]. Ἡ ἐλπὶς θὰ μεταβληθῇ εἰς ἔνδοξον πραγματικότητα ἐν τῷ μέλλοντι, ὅταν ὁ πιστὸς συναντήσῃ τὸν Θεὸν πρόσωπον πρὸς πρόσωπον ἤ, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Ἰγνατίου, «ὅταν Θεοῦ ἐπιτύχῃ» [5], ὁπότε πλέον θὰ ἀποδοθῇ πλήρως εἰς τὸν Θεόν [6], θὰ καταστῇ ἄνθρωπος τοῦ Θεοῦ [7] καὶ θὰ ἀποκτήσῃ ἐν πληρότητι τὴν *δόξαν* διὰ τὴν ὁποίαν προώρισται [8].

Ἡ μακαρία αὕτη κατάστασις καὶ ὡς πραγματικότης καὶ ὡς δυναμικότης πληροῖ τοὺς πιστοὺς ἀγαλλιάσεως καὶ χαρᾶς ἀμώμου [9], καὶ ὁ Ἰγνάτιος δέ, ὡς καλὸς ποιμήν, καταλαμβάνεται ὑπὸ ἀγαλλιάσεως ἐπὶ τῇ ἐν Χριστῷ προόδῳ τῶν πιστῶν [10]. Ἐν γένει δὲ ἡ ζωὴ καὶ ἡ θρησκευτικὴ ἐμπειρία τῶν Χριστιανῶν εἶναι πηγὴ ἀφάτου χαρᾶς.

---

1. Βλ. E. Mersch, De corps mystique du Christ, 2 ἐκδ., Brusselles καὶ Paris, 1936, I, σελ. 30.

2. Ἐφεσ. 1,2. Μαγν. 11. Φιλ. 5, 2.

3. Μαγν. 9,1, «εἰς καινότητα ἐλπίδος ἦλθον». Βλ. καὶ 7,1, «μία ἐλπὶς ἐν ἀγάπῃ», Παύλου Ρωμ. 8,24, Ἑβρ. 11,1, κ.λ.π.

4. Β. Ἰωαννίδου, ἔργ. μνημ. σελ. 64.

5. «Θεοῦ ἐπιτυχεῖν» εἶναι ἐκ τῶν συνηθεστέρων καὶ χαρακτηριστικωτέρων ἐκφράσεων τοῦ Ἰγνατίου. Βλ. Ἐφεσ. 12,2. Μαγν. 14. Τραλλ. 12,2. 13,2, Ρωμ. 1,2. 2,1. 4,1. Ἐν Ρωμ. 5,3 λέγεται «Ἰησοῦ Χριστοῦ ἐπιτυχεῖν».

6. Ρωμ. 2,1, «ἐγὼ γενήσομαι Θεοῦ». Κατὰ τὴν Συριακὴν μετάφρασιν τὸ χωρίον ἔχει «λόγος γενήσομαι Θεοῦ».

7. Ρωμ. 6,2, «ἄνθρωπος Θεοῦ ἔσομαι». Ὡς ἐλέχθη ἀνωτέρω, ἡ λέξις Θεοῦ παραλείπεται ὑπό τινων ἀρχαίων μεταφράσεων».

8. Ἐφεσ. προοίμ, 2,2. Ὁ ὅρος δόξα ἐκφράζει τὴν μεγαλοπρέπειαν τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἐν τῷ κόσμῳ δυναμικὴν ἐκδήλωσιν αὐτῆς. Ἀντὶ τῆς οὐχὶ πολὺ ἐπιτυχοῦς ταύτης λέξεως, δι' ἧς οἱ Ο' μεταφράζουσι τὴν Ἑβραϊκὴν כָּבוֹד, ὁ Παῦλος χρησιμοποιεῖ ἐν Ρωμ. 1,20 τὴν φράσιν «ἀΐδιος δύναμις», ἀποδίδουσαν καλύτερον τὸ μεγαλεῖον τοῦ Θεοῦ. Ὁ Ἰησοῦς Χριστός, ὡς Μεσσίας, περιεβλήθη τοιαύτην δόξαν κατὰ τὴν μεταμόρφωσιν καὶ κατὰ τὴν ἀνάληψιν, ἐν δὲ τῷ μέλλοντι θὰ ἔλθῃ ἐν δόξῃ ἵνα κρίνῃ ζῶντας καὶ νεκρούς. Οἱ πιστοὶ λαμβάνουσι τὴν δόξαν προοδευτικῶς κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ Παύλου· «μεταμορφούμενοι ἀπὸ δόξης εἰς δόξαν», Β' Κορ. 3,18.

9. Ἐφεσ. προοίμ., Ρωμ. προοίμ., Μαγν. 7,1. Φιλ. προοίμ.

10. Ἐφεσ. 9,2. Πρβλ. Παύλου Φιλ. 2,17.

Μία προσευχή,
μία δέησις,
εἷς νοῦς,
μία ἐλπίς,
ἐν τῇ ἀγάπῃ,
ἐν τῇ χαρᾷ τῇ ἀμώμῳ[1].

3. ΜΕΤΑΦΥΣΙΚΗ ΜΕΤΑΒΟΛΗ

Ἡ ἠθικὴ κατάρτισις καὶ ἡ πνευματικὴ ἀπόλαυσις τῶν πιστῶν εἶναι παροῦσα πραγματικότης, καίτοι θὰ τελειωθῇ ἐν τῷ μέλλοντι, ἡ μεταφυσικὴ ὅμως ἐπίδρασις τῆς θείας χάριτος ἀνήκει καθ' ὁλοκληρίαν εἰς τὸ μέλλον, μόνον δὲ ἐν δυνάμει ἄρχεται ἀπὸ τοῦ παρόντος, καθ' ὅσον θὰ μεταβληθῶσι μεταφυσικῶς μόνον ὅσοι ἤδη συμμορφοῦνται πρὸς τὸ θεῖον θέλημα.

Χαρακτηριστικὸν τῆς παρούσης καταστάσεως τῶν ἀνθρώπων εἶναι ἡ φθορὰ καὶ ὁ θάνατος, ὡς ἀποτελέσματα τῆς ἁμαρτίας[2]. Οἱ ἀποδεχθέντες τὸ Εὐαγγέλιον καὶ ζῶντες κατὰ Χριστὸν θὰ ὑπερνικήσωσι τὴν κατάστασιν ταύτην, κληρονομοῦντες τὴν *ἀφθαρσίαν* καὶ *ἀθανασίαν*[3]. Οὕτω ἡ ζωὴ τῶν πιστῶν θὰ καταστῇ αἰώνιος[4], ἀένναος[5] καὶ ἀΐδιος[6], ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τόσον τῆς ἀτελευτήτου χρονικῆς διαρκείας ὅσον καὶ τοῦ ἐνεκτιμήτου πνευματικοῦ πλούτου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ζ'.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑ

Ὁ Ἰγνάτιος βλέπει τὸ περιεχόμενον τοῦ Χριστιανισμοῦ ὡς νέαν κατάστασιν ὑπάρξεως τοῦ ἀνθρώπου, ἀπόλυτον, αἰωνίαν καὶ «ἀληθινήν», ἐν τῇ ὁποίᾳ οἱ Χριστιανοὶ εἶναι θετικῶς καὶ πραγματικῶς μακάριοι ἄνθρωποι· Ἡ ἀντίληψις αὕτη ἐκφράζεται ὡς χορήγησις ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀληθινῆς ζωῆς εἰς τοὺς πιστούς.

Τοῦτο εἶναι ἀναγκαία συνέπεια τῆς ἐν τῷ κόσμῳ ἐνεργείας τοῦ ζῶντος Θεοῦ, ὅστις ἀποκαλυπτόμενος ποικιλοτρόπως, καθιστᾷ τὴν ἰδίαν αὐτοῦ ζωὴν

---

1. Μαγν. 7,2.
2. Βλ. Α' Κορ. 15,50 ἑξ.
3. «Ἀφθαρσία», Ἐφεσ. 17,1. Μαγν. 6,2. Πολ. 2,3, «ἀθανασία», Ἐφεσ. 20,2. Πρβλ. καὶ Α' Κορ. 15,53, «δεῖ γὰρ τὸ φθαρτὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι ἀφθαρσίαν καὶ τὸ θνητὸν τοῦτο ἐνδύσασθαι «ἀθανασίαν», Α' Πέτρ. 1,4.23, Β' Τιμ. 1,10.
4. Ἐφεσ. 18,1. Πολ. 2, 3.
5. Ρωμ. 7,3.
6. Ἐφεσ. 19,3.

συνειδητὴν ἀνάγκην διὰ τὸν ἄνθρωπον. Κατόπιν μακρᾶς προπαρασκευῆς τῆς ἀνθρωπότητος διὰ τῶν φυσικῶν φαινομένων καὶ τοῦ κηρύγματος τῶν Πατέρων καὶ τῶν Προφητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὁ αἰώνιος Λόγος τοῦ Θεοῦ, ἐνσαρκωθεὶς πραγματικῶς καὶ συμμετασχὼν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως· ἐδημιούργησε διὰ τῆς διδασκαλίας, τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως αὐτοῦ τοὺς ὅρους ὑπὸ τοὺς ὁποίους ἡ ἀναμόρφωσις τοῦ ἀνθρωπίνου γένους καθίσταται ἐφικτή. Οὕτω, ἡ ἀληθινὴ ζωὴ γίνεται δυνατότης, καθίσταται ὅμως καὶ πραγματικότης μόνον μετὰ τὴν καταβολὴν καὶ ἰδίων προσπαθειῶν ὑπὸ τοῦ ἀνθρώπου, διὰ τῶν ὁποίων λαμβάνει τὸ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτὸν τεινόμενον δῶρον. Ὅταν ὁ θεῖος καὶ ὁ ἀνθρώπινος παράγων συναντηθῶσιν· ὁ ἄνθρωπος καθίσταται νέα προσωπικότης μετὰ νέων σκέψεων, νέας θελήσεως, νέων αἰσθημάτων καὶ μακαρίας θρησκευτικῆς ἐμπειρίας διὰ τῆς μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ κοινωνίας, ἥτις κατὰ τὸν μέλλοντα χρόνον διὰ τῆς ἀναστάσεως καὶ ἑνώσεως μετὰ τοῦ Θεοῦ θὰ καταστῇ τελειοτέρα.

Εἶναι εὐδιάκριτον τὸ ζωηρὸν μυστικιστικὸν χρῶμα, τὸ ὁποῖον ἡ διδασκαλία αὕτη τοῦ Ἰγνατίου, ἀναδεικνύουσα τὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν ὡς τὸν μοναδικὸν πόθον τοῦ ἀνθρώπου, φέρει. Ὁ μυστικισμὸς ὅμως οὗτος δὲν εἶναι παθητικὸς καὶ στατικός, ὡς ἐν πλείσταις ἄλλαις θρησκευτικαῖς θεωρίαις καὶ κινήσεσιν, ἀλλὰ δημιουργικός, ἄγων εἰς διαρκῆ ἀγῶνα καὶ προσπάθειαν πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ σκοποῦ. Ὁ Ἰγνάτιος ἐφήρμοσε καὶ ἐμπράκτως ἐν τῷ βίῳ αὐτοῦ τὴν διδασκαλίαν ταύτην.

Ἡ διδασκαλία τοῦ Ἰγνατίου καίτοι παρουσιάζει νέα τινὰ στοιχεῖα καὶ χρησιμοποιεῖ ἐνίοτε νέους ὅρους, δὲν εἶναι καθ' ὁλοκληρίαν πρωτότυπος. Κατὰ βάσιν ἀκολουθεῖ τὸ σχῆμα τῆς ἐκ τῆς Καινῆς Διαθήκης διὰ τῆς ἑρμηνείας ἐξαγομένης συστηματικῆς διδασκαλίας. Ἡ ἐπίδρασις τῶν βιβλίων τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἰδίως δὲ τῶν συγγραφῶν τοῦ Παύλου καί τοῦ Ἰωάννου, ἐπὶ τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἰγνατίου εἶναι ἐμφανής. Εἶναι βεβαίως ἀπίθανον ὅτι ὁ δέσμιος ἐκκλησιαστικὸς ἡγέτης γράφων τὰς ἐπιστολὰς ἔφερε μεθ' ἑαυτοῦ τὰ βιβλία ταῦτα, ἡ δὲ ἀπιθανότης ἐπιτείνεται καὶ ἐκ τῆς ἐλευθέρας παραθέσεως τῶν ἐξ αὐτῶν εἰλημμένων χωρίων.

Καὶ ἡ μὲν ἐπίδρασις τοῦ Παύλου ἐπὶ τοῦ Ἰγνατίου εἶναι γενικῶς παραδεδεγμένη ὑπὸ τῶν μελετητῶν [1]. Εἶχεν ἰδίως ὁ Ἰγνάτιος ὑπ' ὄψιν τὴν Α' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν καὶ τὴν πρὸς Ἐφεσίους. Παράλληλος παράθεσις χωρίων τινῶν δεικνύει τὴν ἐπίδρασιν ταύτην [2].

---

1. Πρβλ. O. Pfleiderer, Paulinism, (μετ. ἐκ τοῦ Γερμ.), 2α ἐκδ., Edinburgh, 1891, σελ. 214—227.

2. Παραλείπομεν τὰ ὀλίγα κατὰ λέξιν παρατιθέμενα χωρία ὡς μὴ ἀποκαλύπτοντα ἐπίδρασιν, ἀλλὰ συνειδητὴν χρῆσιν μαρτυριῶν ἐκ τῆς Κ. Δ.

Ἰγνάτιος	***Παῦλος***
Ἐφεσ. 10	*Α΄ Κορ. 15, 14 ἑξ.*
Εἰ δὲ ὥσπερ τινές, ἄθεοι ὄντες, τοὐτέστιν ἄπιστοι, λέγουσι τὸ δοκεῖν πεπονθέναι αὐτόν, ἐγὼ τί δέδεμαι, τί δὲ καὶ εὔχομαι θηριομαχῆσαι ; δωρεὰν οὖν ἀποθνήσκω ; ἄρα οὐ καταψεύδομαι τοῦ Κυρίου ;	Εἰ δὲ Χριστὸς οὐκ ἐγήγερται, κενὸν ἄρα καὶ τὸ κήρυγμα ἡμῶν, κενὴ δὲ καὶ ἡ πίστις ὑμῶν. Εὑρισκόμεθα δὲ καὶ ψευδομάρτυρες τοῦ Θεοῦ... Τί καὶ ἡμεῖς κινδυνεύομεν πᾶσαν ὥραν ;... εἰ κατὰ ἄνθρωπον ἐθηριομάχησα ἐν Ἐφέσῳ τί μοι τὸ ὄφελος ;
Ἐφεσ. 18	*Α΄ Κορ. 1, 23*
Περίψημα τὸ ἐμὸν πνεῦμα τοῦ σταυροῦ, ὅ ἐστι σκάνδαλον τοῖς ἀπιστοῦσιν, ἡμῖν δὲ σωτηρία καὶ ζωὴ αἰώνιος.	Ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν Χριστὸν ἐσταυρωμένον, Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, Ἕλλησι δὲ μωρίαν, αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς... Χριστὸν Θεοῦ δύναμιν καὶ Θεοῦ σοφίαν.
Ἐφεσ. 18	*Α΄ Κορ. 1, 20*
Ποῦ σοφός ; ποῦ συζητητής ; ποῦ καύχησις τῶν λεγομένων συνετῶν ;	Ποῦ σοφός ; ποῦ γραμματεύς ; ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος τούτου ;

Ὑπάρχουν πολλὰ ἄλλα παρόμοια χωρία [1], τὸ συμπέρασμα ὅμως τῆς παρούσης ἐρεύνης εἶναι ὅτι ἡ ἐπίδρασις τοῦ Παύλου ἐπὶ τοῦ Ἰγνατίου ἀφορᾷ περισσότερον τὴν ἐκφραστικὴν ἢ τὴν θεολογικὴν διατύπωσιν [2]. Θεολογικῶς ἡ ἐπίδρασις τῶν συγγραφῶν τοῦ Ἰωάννου εἶναι ἰσχυροτέρα, δυστυχῶς ὅμως εἰς τὸ πρόβλημα τοῦτο ἐλαχίστη προσοχὴ ἔχει δοθῆ μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν ἑρμηνευτῶν, καίτοι ὑποβοηθεῖ κατὰ πολὺ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν χρονικῶν ὁρίων ἐντὸς τῶν ὁποίων τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου ἐγράφη. Ἡ σιωπὴ τοῦ Ἰγνατίου περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰωάννου, τοῦ ὁποίου ὑποτίθεται ὡς μαθητής [3], ἐν τῇ πρὸς Ἐφεσίους ἐπιστολῇ αὐτοῦ, εἶναι βεβαίως δυσεξήγητος, ἐφ᾽ ὅσον μάλιστα μνημονεύεται ἐν τῇ ἐπιστολῇ ταύτῃ ὁ Παῦλος, ὁ ὁποῖος εἶχεν ἀποθάνει πρὸ πεντηκονταετίας. Ἀλλὰ τὸ τελευταῖον τοῦτο γεγονὸς ἴσως εἶναι αἰτία τῆς μνείας τοῦ Παύλου μόνον, καθ᾽ ὅσον ἡ μνήμη τοῦ Ἰωάννου ἦτο ἀκόμη ζωηρὰ ἐν τῇ συνειδήσει τῶν Ἐφεσίων καὶ δὲν εἶχεν ἀνάγκην ὑπομνήσεως. Πάντως ἐκ τούτου συνάγεται ὑπὸ πολλῶν ἐρευνητῶν τὸ συμπέρασμα ὅτι ἡ πολυετὴς δρᾶσις τοῦ Ἰωάννου ἐν Ἐφέσῳ ἦτο ἄγνωστος εἰς τὸν Ἰγνάτιον, ἄγνωστον δὲ ἦτο καὶ τὸ Εὐαγγέλιον αὐτοῦ,

1. Ἐν ταῖς ὑποσημειώσεσι τῆς παρούσης μελέτης παρετέθησαν τὰ σχετικὰ χωρία.

2. Ἡ πίστις παρὰ τῷ Ἰγνατίῳ κατέχει τὴν αὐτὴν θέσιν ἣν ἔχει ἐν τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Παύλου καὶ δὴ ὡς ὀρθὴ πίστις κατὰ τῶν αἱρετικῶν ἀντιλήψεων (βλ. πρὸς Γαλάτας καὶ Κολοσσαεῖς ἐπιστολὰς τοῦ Παύλου). Οἱ ὅροι πλήρωμα καὶ μυστήριον χρησιμοποιοῦνται ὑπὸ τὴν Παύλειον σημασίαν. Ἡ περὶ Ἐκκλησίας διδασκαλία τοῦ Ἰγνατίου εἶναι ἀνάπτυξις τῆς σχετικῆς διδασκαλίας τοῦ Παύλου ἐν τῇ πρὸς Ἐφεσίους Ἐπιστολῇ.

3. Βλ. Μαρτύριον τοῦ Ἁγίου Ἱερομάρτυρος Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, 1.

γραφὲν μεταγενεστέρως. Προσεκτικωτέρα μελέτη τοῦ προβλήματος δεικνύει ὅτι ὁ Ἰγνάτιος εἶχεν ἀσφαλῶς ὑπ᾿ ὄψιν τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Ἰωάννου καὶ τὴν Α΄ Ἐπιστολὴν τοῦ Ἰωάννου [1]. Τὰ παρατιθέμενα ἐνταῦθα ὀλίγα χωρία μαρτυροῦσι τοῦτο.

Ἰγνάτιος	*Ἰωάννης*
Ρωμ. 7	*6, 48*
Ἄρτον Θεοῦ θέλω, ἄρτον οὐράνιον, ἄρτον ζωῆς, ὅς ἐστι σὰρξ Ἰησοῦ Χριστοῦ, τοῦ υἱοῦ τοῦ Θεοῦ... καὶ πόμα Θεοῦ θέλω, τὸ αἷμα αὐτοῦ, ὅ ἐστιν ἀγάπη ἄφθαρτος καὶ ἀέννaος ζωή.	Ἐγώ εἰμι ὁ ἄρτος τῆς ζωῆς... ὁ ἄρτος ὁ ἐκ τοῦ οὐρανοῦ καταβάς... Ὁ τρώγων μου τὴν σάρκα καὶ πίνων μου τὸ αἷμα ἔχει ζωὴν αἰώνιον. Ἡ γὰρ σάρξ μου ἀληθής ἐστι βρῶσις καὶ τὸ αἷμά μου ἀληθής ἐστι πόσις.
Μαγν. 7, 2	*16, 28*
Τὸν ἀφ᾿ ἑνὸς πατρὸς προελθόντα καὶ εἰς ἕνα ὄντα καὶ χωρήσαντα.	Ἐξῆλθον παρὰ τοῦ πατρὸς καὶ ἐλήλυθα εἰς τὸν κόσμον· πάλιν ἀφίημι τὸν κόσμον καὶ πορεύομαι πρὸς τὸν πατέρα.
Ρωμ. 7	*9, 11 ἑξ.*
Ὕδωρ ζῶν καὶ λαλοῦν ἐν ἐμοί.	Ὕδωρ ζῶν... ὕδατος ἀλλομένου.
Μαγν. 8	*8, 29*
Ὅς κατὰ πάντα εὐηρέστησε τῷ πέμψαντι αὐτόν.	Ὅτι ἐγὼ τὰ ἀρεστὰ αὐτῷ ποιῶ πάντοτε.
Φιλ. 6	*10, 7. 9*
(Ὁ Χριστὸς) θύρα	(Ὁ Χριστὸς) θύρα
Ἐφεσ. 19	*Α΄ Ἰωάννου 3, 8*
Ὅθεν ἐλύετο πᾶσα μαγεία, πᾶς δεσμὸς ἠφανίζετο κακίας, ἄγνοια καθῃρεῖτο, παλαιὰ βασιλεία διεφθείρετο, Θεοῦ ἀνθρωπίνως φανερουμένου.	Εἰς τοῦτο ἐφανερώθη ὁ υἱὸς αὐτοῦ ἵνα λύσῃ τὸ ἔργον τοῦ διαβόλου.

Δύο ἐκ τῶν κυριωτέρων ἰδεῶν, αἵτινες διήκουσι διὰ τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Ἰωάννου καὶ τῆς πρώτης αὐτοῦ Ἐπιστολῆς, αἱ περὶ τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ θείου Λόγου καὶ τῆς αἰωνίας ζωῆς, ἐπανευρίσκονται ὡς κύριαι ἰδέαι καὶ ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς τοῦ Ἰγνατίου. Παρίσταται οὕτω ὁ Ἰγνάτιος ἐν τῇ διδασκαλίᾳ αὐτοῦ περὶ ἀληθινῆς καὶ αἰωνίας ζωῆς ὡς μαθητὴς τοῦ Ἰωάννου.

Ἡ καταπολέμησις τῶν αἱρέσεων εἶναι ὁ δεύτερος παράγων τῆς διαμορφώσεως τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰγνατίου. Ὡς καὶ οἱ συγγραφεῖς τῆς Καινῆς Διαθήκης, μολονότι γράφει περὶ προβλημάτων καθολικοῦ ἐνδιαφέροντος καὶ ἐκθέτει γνώμας αἰωνίου κύρους, χρωματίζει τὴν διαπραγμάτευσιν τούτων διὰ τῆς συγχρόνου καταστάσεως τῆς Ἐκκλησίας. Οὕτως ἐξηγεῖται ἡ ἐπιμονὴ

1. Βλ. καὶ H. J. Bardsley, The Testimony of Ignatius and Polycarp to the Writings of St. John, Journal of Theological Studies, 14, 1913, σελ. 207—220.

αὐτοῦ εἰς τὸν τονισμὸν τῆς ἀληθοῦς ἐνσαρκώσεως καὶ τοῦ πραγματικοῦ πάθους τοῦ Κυρίου, κατὰ τῶν Δοκητῶν, καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς συσπειρώσεως τῶν μελῶν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τοὺς Ἐκκλησιαστικοὺς ἄρχοντας καὶ ἰδίως τὸν ἐπίσκοπον, διατηροῦντα τὴν γνησίαν ἀποστολικὴν παράδοσιν[1].

Ἡ προσωπικὴ πεῖρα τοῦ Ἰγνατίου ἀποτελεῖ τὸν τρίτον παράγοντα εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ. Ὁ Ἰγνάτιος, ἀναλώσας ὁλόκληρον τὴν ζωὴν αὐτοῦ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ Θεοῦ, ἤδη ἄγεται πρὸς τὸ μαρτύριον. Τοῦτο θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ μάρτυρος ὡς εὐτυχὴς στιγμὴ ἄγουσα εἰς τὴν ἄμεσον ἕνωσιν μετὰ τοῦ Θεοῦ, ἥτις εἶναι ἡ ὑψίστη μακαριότητος τοῦ Χριστιανοῦ. Ἡ μίμησις τῶν παθημάτων τοῦ Χριστοῦ δὲν ἐκφοβίζει τὸν Ἰγνάτιον, ἀλλὰ προκαλεῖ ἰσχυροτάτην ἀγαλλίασιν, ἐμφανῆ ἐν πάσαις ταῖς ἐπιστολαῖς αὐτοῦ.

---

1. Ὁ Ἰγνάτιος, ἀγωνισθεὶς μετὰ τόσου ζήλου καὶ ἐπιμονῆς ὑπὲρ τῆς ὀρθῆς πίστεως, δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ πρῶτος ἀγωνιστὴς τῆς ὀρθοδοξίας κατὰ τῆς ἑτεροδοξίας (βλ. Μαγν. 8, 1, ἑτεροδοξία).

DIE KLASSISCHE UND DIE CHRISTLISCHE CHEIROTONIE IN IHREM VERHÄLTNIS *

VON

DR MARCOS A. SIOTIS

Es fragt sich, ob der Kleros innerhalb einer Gemeinde in der die Wahl stattfand, dasselbe Wahlrecht wie das Volk hatte. Dass die Wahl vom ganzen Volk vorgenommen wurde, wird ausdrücklich bezeugt: factus est autem Cornelius episcopus...de plebis quae tunc adfuit suffragio [1] oder de universae fraternitatis suffragio [2]. Nach Cyprian ist die Rolle des Urteils des Volkes in der Kirche im allgemeinen sehr gross und bedeutsam [3]. Wenn ein unwürdiger gewählt wird, so ist das Volk nach Cyprian daran mitschuldig [4]. Dadurch wird die Verantwortung des Volkes vergrössert. Einige Stellen Cyprians könnten zwar so verstanden werden, dass die Anwesenheit des Volkes bei der Wahl nur passiven Sinn hat, oder ein blosses Vetorecht bedeutet, doch vermögen sich diese Stellen den anderen gegenüber nicht durchzusetzen, an denen die aktive Teilnahme des Volkes an der Wahl und an der entscheidenden Abstimmung klar ausgesprochen ist. Jene Stellen sind vielmehr nur als schwächere Ausdrücke für dasselbe Verfahren aufzufassen, das auch sonst beschrieben wird, zumal beides in demselben Brief Cyprians begegnen kann.

Die aktive Teilnahme des Volkes an der Wahl der Kirchenämter ist nach Cyprian darin begründet, dass nur dem Volk selbst die würdigen und auch die unwürdigen Kandidaten richtig bekannt sind: episcopus deligatur plebe praesente quae singulorum vitam plenissimae novit et uniuscuiusque actum de eius conversatione perspexit [5].

Die Art der Teilnahme des Kleros an der Wahl ist nicht so klar wie die des Volkes. Entweder gibt der Kleros nur ein testimonium de vita, oder aber auch ein suffragium de persona ab. Cyprian sagt ausdrücklich in seinem Epist. 55,8 factus es autem Cornelius episcopus de Dei et Christi eius judicio, de clerikorum paene omnium testimonio et plebis quae tunc adfuit suffragio, de sacerdotum antiquorum et bonorum virorum collegio [6]. Wir kön-

*) Forstetzung von (1950) S. 617.

1. Epist. 55 8 Epist. 5,96, Epist 67,3. 2. Epist. 67,5.

3. Epist. 49,2. Epist. 51,1, Epist. 64,1. 4. Epist 67,3 5. Epist. 67,4.5.

6. Sicherlich bezieht sich auch Epist. 44 3 das testimonium allein auf den Kleros, das judicium auf die Laien. '...atquae intelegant episcopo semel facto collegarum ac plebis testimonio et judicio controbato alium constitui nullo modo posse'.

nen dieses testimonium entweder wörtlich verstehen oder auch eine aktive Teilnahme an der Wahl in ihm sehen, an einer anderen Stelle, wo der Ausdruck de universae fraternitatis suffragio begegnet, müsste im letzteren Fall auch der Kleros, nicht allein das Volk mitverstanden werden [1].

Jedenfalls ergibt sich aus den Äusserungen Cyprians, dass bei ihm das Wahlverfahren durch Kleros und Volk noch nicht vollentwickelt ist, wie es später der Fall war. Die Initiative der Wahl schwank noch und ruht bald auf dem einen, bald auf dem anderen mitwirkenden Faktor. Es ist aber für Cyprian, wie auch immer die Teilnahme des Kleros an der Wahl aussah, unmöglich, dass jemand ohne Teilnahme der Gemëinde allein durch eine Person, nämlich den Bischof, gewählt und eingesetzt werden kann [2]. Das würde ein Widerspruch zu Gottes Anordnung, dem evangelischen Gesetz und der Einheit der Kirche bedeuten. In der vom Volk vorgenommenen Wahl sieht Cyprian einen Ausdruck der Einheit der Kirche.

Auch nach Cyprian treffen wir noch bis ins 6. Jahrh. dieses Verfahren. Dabei zeigt es sich aber in seiner weiteren entwickelten Form, bei der die aktive Teilnahme des Kleros an der Abstimmung deutlich ausgesprochen ist. Dies gilt für den Osten wie für den Westen. Zunächst findet sich in dem Schreiben des Konzils von Nicäa an die Kirche von Alexandrien eine ähnliche Angabe über die Wahl der Kirchenämter, wie sie bei Cyprian begegnet: μόνον εἰ ἄξιοι φαίνοιντο καὶ ὁ λαὸς αἵροιτο [3], was ausdrücklich als Bedingung für die kanonische Wahl bezeichnet wird. Dazu enthält der 4. Kanon des Konzils keinen Widerspruch [4]. Er richtet sich nur gegen das Verhalten des Meletius von Alexandrien [5], welcher allein Bischöfe einsetzte. Der Kanon bestimmt aus diesem Anlass die Mindestzahl der anwesenden Bischöfe bei der Vollziehung einer rechtmässigen Bischofswahl. Im übrigen bleiben die Sitte und die als apostolisch geltende praktisch geübte Tradition der Kirche in Geltung, die mit dem oben erwähnten Schreiben der gleichen Synode übereinstimmen.

---

1. vgl. XII. Acta des Konzils von Chalkedon, Mansi VII, 296ff.

2. Epist. 46,1, Epist. 52,2, Epist. 59,11. Epist. 66,1 u. a. vgl. Basilius M., Epist. 121 u. 122 Migne 32,541B u. Athanasius M., Apologie c. Arionos 6 Migne PG. 25,260. 3. Mansi. Acta Consil. II 911.

4. Mansi II 669.

5. Achelis, Lehrb. d. prakt. Theolog.[3] I 147.

Dennoch ist hier eine Veränderung im Bestellungsverfahren zu Gunsten des Kleros festzustellen. Die Bischöfe, die bis jetzt als Aufsichtsbehörde dei der Wahl anwesend waren und ihr Urteil über die abgeschlossene Wahl abgaben, nehmen jetzt an der Wahl selbst teil, auch die nicht anwesenden durch schriftliche Uebersendung ihrer Stimme. Der Kleros erhält hier also, wenn auch nicht mehr Rechte als das Volk, so doch die gleichen wie dieses, indem er durch Stimmabgabe aktiv an der Wahl teilnimmt. Der 4. Kanon des 1. Konzils non Nicäa stellt den Anfang dieser Entwicklung des Wahlverfahrens dar.

Diese Entwicklung ist geschichtlich verständlich. Da die Häresie mit der Willkür ihrer Bischöfe sich häufig bemühte, auch solche Personen in den Stand des Kleros aufzunemmen, die kanonisch unwürdig waren, sah sich der Kleros entsprechend seiner hierarchischen Stellung verpflichtet durch geeignete Massnahmen und Einschränkungen bei der Wahl und der Bestellung der Kirchenämter einzugreifen. Wie der Kleros in dogmatischer Hinsicht die entscheidende Rolle gegen die Häresie spielte, so musste seine Stellung auch in den Verwaltungsfragen und bei den Aemterbestellungen in der Kirche sein. Dabei hatte besonders der Bischof und schliesslich der Metropolit eine persönliche Entscheidung abzugeben. So kommt es, dass sie bei der Wahl neuer Bischöfen von nun an aktiver als bisher mitwirken. Aus der Ratifikation der vollzogenen Wahl in cyprianischer Zeit wird jetzt seine Abstimmung (Psephos) der bei der Wahl anwesenden oder abwesenden Bieschöfe[1]. Der Grundsatz der Aufsicht und der Ratifikation der Wahl, die bisher von den anwesenden Bischöfen durchgeführt wurde, wird jetzt eine Angelegenheit des Metropoliten selbst. Dieser nimmt auch die Veranlassung der Wahl und die Anordnung alles dessen, was mit der Bestellung zusammenhängt, in eigene Hand[2]. Die spätere Zeit bis zur Gegenwart, in der sich das Wahlverfahren dann ohne aktive Teilnahme des Volkes abspielte, sah stets in jenem 4. Kanon des Nicänums ihre

---

1. 4. Kan. des 1. Nicänums συμψήφων γενομένων καὶ τῶν ἀπόντων καὶ συνθεμένων διὰ γραμμάτων. vgl. 1. Kan. des 4. Konzils von Karthago (398 n. Chr.), ebenso den 50. Kan. desselben.

2. vgl. den 9. Kan. des 2. antiochenischen Konzils u. den 25. Kan. des 4. allgemeinen Konzils: ἐπειδή περ πολλοὶ τῶν μητροπολιτῶν ἀναβάλλονται τὰς χειροτονίας τῶν ἐπισκόπων vgl. 55. Kan. des 4. Konzils d. Synod. von Karthago usw. K. Müller a. O, 560f,

Rechtsgrundlage, obwohl die aktiven Rechte des Volkes durch diesen Kanon und das Konzil keineswegs ausdrücklich beschränkt wurden[1]. So sind bis ins 6. Jahrh. Kleros und Volk immer noch relativ gleichberechtigte Faktoren für die Wahl der Kirchenämter geblieben[2].

c) Wahl der Kirchenämter allein durch den Kleros.

Es ist nicht der 5. Kanon des Konzils von Laodicea, wie Zonaras und Balsamon erklärten[3], der die Laien von der Teilnahme an der Wahl der Kleriker ausschloss. Vielmehr hat zuerst Justinian das Volk, d. h. die Masse von der Wahl ausgeschlossen. In seiner Novel. CXXIII 1 [4] bestimmt er, dass, wenn ein Bischof bestellt werden soll, der Kleros und die primates civitatis (οἱ πρῶτοι τῆς πόλεως), die Wahl durchführen sollten: θεσπίζομεν τοίνυν, ὁσάκις ἂν χρεία γένηται ἐπίσκοπον χειροτονηθῆναι, τοὺς κληρικοὺς καὶ τοὺς πρώτους τῆς πόλεως, ἧς μέλλει ὁ ἐπίσκοπος χειροτονεῖσθαι, ἐπὶ τρισὶ προσώποις ψηφίσματα ποιεῖν προκειμένων τῶν ἁγίων εὐαγγελίων. Durch diese neue Wahlordnung des Episkopats hatte Justinian die Tore der Wahlversammlung für das Volk verschlossen, die Rechte des Volkes bei der Abstimmung hatten damit ihr Ende gefunden. Die Ursache für diese weitere Entwicklung war gewiss der Missbrauch der Stimme des Volkes gewesen, wie er leicht und oft vorkommt[5]. Die Volks-

1. Vgl. den Brief des gleichen Konzils an die Kirche Alexandriens, Mansi II 911.

2. s. AK VIII 4,2;1. Kan. des 4. Konzils von Karthago, Hieronymus Epist. an Rusticus. Epist. I des Papstes Siricius an Himerius Bischof von Tarragona c. 10, Sokrates KG IV 30, Ambrosius, Komm. in Lukas 8,73, Greg. Nazianz. Orat. XVIII 33 Migne PG 35, 1027 u. den 22. Brief des Synesius von Ptolemais.

3. Der Kanon lautet: περὶ τοῦ μὴ δεῖν τὰς χειροτονίας παρουσίᾳ ἀκροωμένων γίνεσθαι. Das heisst gewiss, dass bei der Ordination keine unerwünschten Zuhörer anwesend sein sollen, wie Aristeinos auch richtig gegen Zonaras u. Balsamon erklärt. Diese beiden behaupten zu Unrecht, der Kanon handle von der Wahl, nicht von der Ordination. s. Rhales—Potles, Synt. III 175, vgl. ebd. II 2. u. Migne PG. 137, 1348.

4. s. a. O. S. 594,1ff. (546 n. Chr.), vgl. Novel. CXXXVII 2 S. 696,27 u. 197,1ff. (565 n. Chr.) Im Cod. I 3,41 S. 26A; 4f.. (528 n. Chr.) gilt immer noch das alte Verfahren, nach dem der Bischof, dh. drei Bischofskandidaten, von den Einwohnern der betreffenden Stadt gewählt werden.

5. Vgl. 2. Kan. der Synode von Serdica (347 n. Chr.).

masse besonders in grossen christlichen Städten [1], konnte nicht immer eine Garantie für die Rechtmässigkeit der Wahl sein, im Gegenteil, Unordnung und viele Schwierigkeiten konnten trotz aller Massnahmen von Seiten des Kleros eintreten, sodass eine aristokratische Stellvertretung des ganzen Volkes in Person der πρῶτοι τῆς πόλεως notwendig erschien. Diese Stellvertretung der Laien ist aber nicht als eine eigentliche Vertretung zu verstehen, sondern immer als Teilnahme der Laien an der Wahl eben in dieser Form. Die πρῶτοι τῆς πόλεως sind keine Kleriker sondern hochgestellte Laien, besonders politisch angesehener Männer. Man kann also sagen, dass damit der Staat in die Bischofswahl eingreift. Zum erstenmal ist dieses Eingreifen des Staates gesetzlich begründet, während früher einzelne Kaiser von sich aus und willkürlich einen Einfluss oder Zwang auf die Wahl ausüben konnten. In den πρῶτοι τῆς πόλεως haben wir vor allem auch hohe Beamte und Inhaber sonstiger wichtiger öffentlicher Stellungen zu sehen. So versteht sich auch die Entscheidung des Kaisers bei den Bischofswahlen in byzantinischer Zeit und des Königs im neueren Griechenland

Das von der Wahl ausgeschlossene Volk behält ein Vetorecht weiter bei. Das Volk darf zwar nicht mehr abstimmen aber es kann noch zustimmen oder nicht zustimmen. Es kann eine Wahl dadurch zunichte machen, das es die gewählte Person in eigener Verantwortung als unwürdig anklagt, wodurch die Wahl ungültig wird. Das Volk nimmt noch am zweiten Akt der Bischofsbestellung teil, an der ordinatorischen Einsetzung, wo ihm, kanonisch gesehen, nochmals die Gelegenheit gegeben wird, sein Vetorecht auszuüben, oder seine Zustimmung durch den Ruf Axios! zu äussern [2]. Auf dieses Vetorecht der Laien, nicht auf eine Abstimmung bezieht sich Symeon von Thessaloniki, wenn er sagt ὅτι καὶ τῶν λειτουργῶν τῶν τῆς Ἐκκλησίας ἱερῶν μυστηρίων ὑπὸ πάντων ἐκλέγεσθαι χρὴ διὰ τὸ ἀνύποπτόν τε καὶ ἀσφαλές [3].

In der Zeit nach Justinian wurde neben dem Volk auch der Kleros, soweit er dem Bischof untersteht, von der Bischofswahl ausgeschlossen. Die Bischofswahl ist damit zu einer Angelegenheit der eigentlichen Hierarchie geworden, d. h. der Gesamtheit

1. DCA I 600 A.

2. Novel. VI 4 S. 42,27. CXXIII 14 S. 604, vgl dazu Nomokanon des Photios, Rhalles—Potles, Synt. I 47.

3. De Ordinat. Migne PG 155. 372.

der Bischöfe. Wie aber das Volk sein Vetorecht behält, so behält der Kleros das Recht, ein testimonium de vita über den zu Wählenden abzugeben.

Bei der Wahl der übrigen Kirchenämter, vor allem der Diakonen, Presbyter und des niedrigen Kleros, war die Teilnahme des Volks schon sehr früh beschränkt. Es ist aber auf keinen Fall zutreffend, dass das Volk nie an der Wahl der Presbyter und Diakonen usw. teilgenommen habe [1]. Dies lässt sich schon durch den Hinweis auf Cyprian und andere widerlegen [2]. Der Grund für den Ausschluss des Volkes von diesen Wahlen ist darin zu sehen, dass das Bischofsamt, nachdem es seine grosse Bedeutung in der Kiche als eigentliches Kirchenamt im Gegensatz zu Diakonat und Presbyterat, als blossen Gemeindeämtern, gewonnen hatte, die Inhaber dieser Aemter zu Dienern, Mitarbeitern, oder Stellvertretern des Bischofs machte. So wurde die Wahl und Einsetzung der Diakonen und Presbyter eine Angelegenheit und ein Recht des zuständigen Bischofs [3]. Dem Bischof steht kanonisch das Recht und die Verantwortung vor Gott zu, jeden zu seinem Diener (Διάκονος) oder Stellvertreter (Πρεσβύτερος) in den verschiedenen Gemeinden bei der Spendung der Sakramente und der heiligenden Gnade zu bestellen, da aber, wie Symeon von Saloniki sagt, zur Sicherheit durch die λειτουργοὶ der Sakramente der Kirche von allen gewählt sollen, ordnet der Bischof fast immer von sich aus eine Wahl vor der Einsetzung dieser Diakonen und Presbyter an. Im übrigen steht dem Bischof stets ein ihm beratendes Kollegium seiner Kleriker zur Seite, das ihm bei neuen Bestellungen unterstützen kann [4], sodass auch darin eine Art von Wahl zu sehen ist. Hieronymus erklärt

1. Sohm, Kirchenrecht I 92. übereinstimmend mit Harnack und Elfers a. O. 17 erklärt die Wahl des Bischofs durch das Volk echt protestantisch damit, dass der Bischof nur auf Grund seiner Lehrtätigkeit vom Volk gewählt wurde. Der Bischof sei der Lehrer kat-exochen in der Kirche. So beschränkt sich auch das Wahlrecht des Volkes auf das Bischofsamt, a. O. 56. Die für die Wahl zum Bischof erforderliche Qualifikation, die für die alte Kirche am wenigsten den Charakter der Lehrtätigkeit hervorhebt, erweist die Annahme Sohms als nicht zutreffend.

2. Epist. 67,4, Epist. 29 und Epist. 52,2, vgl. Frere, Early Ordination Services, JTS 16, 1915; 323ff., K. Müller a. O, 217. 270. 273.

3. Just. Cod. I 3,41 S 27 B.

4. vgl. 22. Kan. des 4. Konzils von Karthago, Hefele, Konciliengeschichte II 71.

das Recht der Bischöfe, ihre Kleriker allein zu Bestimmen, daraus, dass die Bischöfe ja selbst vom Volk gewählt seien, also das Volk durch die Wahl der Bischöfe diesen selbst das Recht übertrage, bei der Wahl und Bestellung von Diakonen, Presbytern, usw. stellvertretend für das Volk zu handeln : quia a populo electus est[1].

So wurde die Wahl der Kleriker, abgesehen von der des Bischofs eine Angelegenheit der Bischöfe. Der Bischof wurde hauptsächlich von der Hierarchie gewählt, wobei das Volk nur noch durch den Vertreter des Staates teilnimmt.

Wie schon erwähnt, schloss Justinian die Laienschaft als solche nicht aus, sondern nur die Masse des Volkes, deren Rechte jetzt in der Person der πρῶτοι τῆς πόλεως vertreten wurden. Schon durch den 13. Kanon des Konzils von Laodicea 380 n. Chr. war die Masse von der Wahl ausgeschlossen. Der Kanon bestimmte, dass die Wahlen von Klerikern nicht von der Masse des Volkes zu vollziehen seien : περὶ τοῦ μὴ ὄχλοις ἐπιτρέπειν τὰς ἐκλογὰς ποιεῖσθαι τῶν μελλόντων καθίστασθαι εἰς ἱερατεῖον[2]. Dabei fragt es sich, ob der Ausdruck ἱερατεῖον alle Kleriker umfasst, oder nur die Priester, Diakonen und den übrigen niedrigen Kleros, der schon in dieser Zeit vom Bischof allein nach Beratung mit seinem Kleros bestellt wurde. Dass die Wahl des Bischofs an der genannten Stelle mitgemeint ist, lässt sich nicht ohne weiteres annehmen. Es würde bedeuten, dass dieser Kanon von der kirchlichen Praxis nicht beachtet wurde, in der die Wahl der Bischöfe weiterhin durch das Volk vorgenommen wurde.

In dieser Zeit wurde wegen des Missbrauchs der Stimmen des Volkes[3] öfters an seine Stellvertretung für die Wahlrechte des Volkes durch autoritative Laien gedacht Das ergibt sich deutlich aus der Erlärung des Bischofs vom Ephesos, Stephanos, an das 4. allgemeinen Konzil von Chalkedon 451 n. Chr. über die Art seiner Einsetzung : «... ἐμὲ τεσσαράκοντα ἐπίσκοποι τῆς Ἀσίας ψήφῳ καὶ τῶν λαμπροτάτων καὶ τῶν λογάδων καὶ τοῦ εὐλαβεστάτου παντὸς τοῦ κλήρου καὶ τῶν λοιπῶν πάντων τῆς πόλεως ἁπάσης ἐχειροτόνησαν»[4]. Wahrscheinlich

1. Hieronymus, Komm. in Ezech. 33,6.
2. Mansi, Acta Consiliorum, II 566.
3. vgl. DCA I 214 B,
4. Mansi, Acta Concil. VII. 277A (Πρᾶξις ΙΑ').

bringt der 13. Kanon von Laodicea den gleichen Gedanken zum Ausdruck.

In diesem Sinne der Stellvertretung sind auch manche Ausdrücke des Chrysostomos wie τοὺς ἑλομένους, τοὺς μεγάλους, πατέρας, usw[1] aufzufassen. Ebenso gehört hierher die Epistola catholica Memnons des Bischofs von Ephesus, an das Konzil von Ephesos 431, in der das σεμνὸν βουλευτήριον und τοὺς λαμπροτάτους[2] als solche Wahlkollegien aufzufassen sind.

Aus praktischen Gründen ist eine Stellvertretung bei den Wahlrechten auch sonst bisweilen vorgekommen, so wurden etwa nach Ambrosius Epist. 82, die Bischofsrechte bei der Einsetzung von Presbytern an andere übertragen.

Was schliesslich den Modus der Stimmabgabe betrifft, so hören wir bei keinem der angeführten verschiedenen Wahlverfahren, dass sie durch Handerhebung erfolgte. Es ist sehr wahrscheinlich, dass allgemein die Akklamation zur Anwendung kam. Sie lässt sich besonders in den Kanones des Konzils von Sardica belegen[3]. Für die Akklamation spricht auch der bis heute noch übliche Ruf Axios! bei der Ordination. Philostorgius erwähnt in seiner Kirchengeschichte IX 10 diesen Ruf bei einer Wahl des 4. Jahrhunderts, wobei die eine Hälfte des Volkes Axios! rief, die andere Hälfte Anaxios! Auf Akklamation lässt sich ebenso aus dem Konzilsakten XII u. XIII von Chalkedon 451 n. Ch. schliessen[4]. Die Byzantiner Zonaras und Balsamon weisen bei ihren Erklärungen des Begriffs der χειροτονία darauf hin, dass dieser in einer Zeit entstanden sei, als das Volk durch Handerheben gewählt habe, woraus hervorgeht, dass dies in seiner Zeit nicht mehr üblich war[5].

B. *Die Ordination.*

Die ordinatorische Amtseinsetzung der Kirchenbeamten, die nach der Wahl in einer liturgischen Handlung vorsich geht, ist in ihren heutigen Grundlinien in apostolische Zeit zugückzuführen. Nur die Gestaltung der äusseren Form hat sich dabei

1. De sacerdotio I 6 Migne PG 48,625f., ebd. I 7 Migne PG 48, 627 u. III 15 Migne PG 48,652.

2. Konzil v. Ephesos 431 n, Chr. Act. XII, Hefele, Concilieng. II² 496.

3. 1. 2. 5—10. 12. 15. 17. 20. Kann. s. Hefele a. O, I 558ff. vgl. AK VIII 5,2.

4. Hefele a. O. II 497.

5. Rhales—Potles, Synt. II 2f.

entwickelt. Wie auch jetzt noch wurde in apostolischer Zeit die ordinatorische Einsetzung der Gewählten mit Gebet und begleitendem Handauflegen, sogar mit vorangehendem Fasten vollzogen[1]. Daraus bildet sich für die Zukunft die apostolische Tradition, die bei allen weiteren Kirchen ämterbestellungen zur Durchführung kam. Im Laufe der Zeit besonders zur Zeit der grossen Kirchenschöpfungen erfüllte sich diese Tradition mit grosser Feierlichkeit und auch mit äusserer Kraft, die ihrem sakramentalen Charakter entsprach. Dabei bleiben aber die wesentlichen Prinzipien, das Gebet und die Handauflegung, immer der Kern des Sakraments. Die Feierlichkeit bestand vor allem darin, dass die Vollziehung der Ordination am Herrentag'[2] in der Kirche und sogar mitten in der Liturgie[3] stattfand So kam es zur Ausbildung einer besonderen liturgischen Ritusform mit zahlreichen Handlungen und einführenden Gebeten. Der inhalt des Ordinationsgebets selbst wurde in einem dem Sakrament entsprechenden hoch religiösen Ton zum Ausdruck gebracht. In ihrer heutigen Form hat die Feierlichkeit dieses Sakraments schliesslich den höchsten Punkt in dieser Entwicklung des Ordinationsritus erreicht. Durch mehrere Haupthandlungen wie die Heranführung des zu Weihenden, den Tanz um den Altar, die Vorstellung des zu Weihenden durch den anführenden Bischof vor der Gemeinde, in der ἀνάρρησις vor Gott durch das erste Gebet, wird die Realität der Gegenwart der gesamten Kirche für jeden spürbar gemacht.

Die Handauflegung und das Gebet sind immer die zwei Haupthandlungen des Sakrament geblieben, die ebenso zum Sakrament gehören, wie die Person des zu Weihenden und des Weihenden für dasselbe unentbehrlich sind. Die Frage, ob bei den Ordinatlonen in der Kirche stets eine Handauflegung vorge-

1. Act. 14,23 vgl, Eusebius H. E. II, 1,1. Chrysost, Hom. XXXI in Acta, Migne PG 60,229. Dieses Fasten soll ein Zeichen sein, dass von Anfang an die Wahl und die Weihe zeitlich getrennt waren. Später stand weiter zwischen Wahl und Weihe die Dokimasie vgl. Hippolyt, Kirchenordnung 31 s. b. Hennecke a, O. 574f. Über die ursprünglich untrennbare Vollziehung der Weihe und Wahl s Eisenhofer, Lehrb. d. kath. Liturgik II 356.

2. e. Ägyptische Kirchenordnung 16,1 bei Hennecke a. O. 567, vgl. Klem. Alex. Stro, VI 13 (ed. OStählin GCS II 485), Chrysostomos, De sacerdotio III 15 Migne PG 48,552.

3. vgl. AK VIII 5ff u. 5. Kanon der Synode von Laodicea 380 n. Chr.

nommen wurde, hat zwar verschiedene Beurteilung gefunden[1], doch ist dazu zu bemerken, dass das Fehlen der Erwähnung einer Handauflegung in den zufälligen knappen Aussagen über die Ordination kein Beweis dafür sein kann, dass es in einer Zeit, aus der wir keine ausdrückliche Beschreibung des Ordinationsritus besitzen, eine Ordination ohne Handauflegung gab, zumal in anderen Quellen oft derselben Zeit die Handauflegung bei der Ordination durchaus erwähnt wird. In der AK VIII 4,3 ist zwar bei der Ordination eines Bischofs keine Handauflegung erwähnt, dafür aber das Auflegen des Evangelienbuches. Zu fast derselben Zeit erwähnt der Zweite Kanon des 4. Konzils von Karthago 397 n. Chr. das Auflegen des Evangelienbuches und die Handauflegung durch alle anwesenden Bischöfe[2].

Hinsichtlich des Sinnes der Handauflegung ist hervorzuheben, dass sie nach ihrer altestamentlichen Analogie und Herkunft die Bedeutung der Uebetragung des Geistes Gottes zur Verleihung des Priestertums hat. Sie ist in diesem Sinne das Symbol oder äussere Zeichen der von Gott direkt erfolgenden Uebertragung[3]. Diese Auslegung steht nicht im Widerspruch zum Gedanken der apostolischen Succession. Der weihende Bischof überträgt ja bei der Ordination nicht seinen priesterlichen Geist. Der Gedanke der Succession bedeutet vielmehr, dass nur in dieser Succession die Macht liegt, Sakramente zu vollziehen, durch welche die Gnade und der Geist Gottes für die Menschen und nach menschlichem Verlangen ausgegossen werden können. Das bestätigt der Charakter aller Ordinationsgebete der Kirche des Ostens wie des Westens, hier wenigstens bis im 12. Jahrh., in denen der Heilige Geist angefleht wird, auf den zu Ordinierenden zu kommen, während im Westen später dafür die Form des «accipe Spiritum Sanctum» eintrat[4]. Die weiteren Erklärungen über das Verhältnis zwischen Gebet und Handauflegung, wonach die Handauflegung eine Verstärkung des göttlichen Geisteskraft bewirke[5], oder aber nur ein begleidendes Moment des Gebets,

1. vgl. Hatch, Gesellschaftsverf. 133f. u. DCA II 1501ff.. Art. Ordination; Achelis, Lehrb. d. prakt. Theol. I 150, über die ordinatorische Handauflegung im Urchristentum, 1911. 72—78.

2. Hefele, Concilieng² II 70.

3. Vgl. Sym. Thes. a. O. Migne PG 155, 376: τὸ ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ μεταδοτικόν.

4. vgl. Achelis, Lehrb. d. prakt. Theol. I 151.

5. Sohm, Kirchenrecht I 64.

welches das «eigentliche Agens von menschlicher Seite her» sei[1], darstelle, treffen auf die griechisch-orthodoxe Kirche nicht zu. Für sie kann die Handauflegung nur nach der Deutung des Chrysostomos aufgefasst werden: ἡ χεὶρ ἐπίκειται τοῦ ἀνδρός, τὸ δὲ πᾶν ὁ Θεὸς ἐργάζεται καὶ ἡ αὐτοῦ χεὶρ ἐστὶν ἡ ἁπτομένη τῆς κεφαλῆς τοῦ χειροτονουμένου, ἐὰν ὡς δεῖ χειροτονεῖται[2]. Wie immer bei der Liturgie so ist auch hier der handelnde Bischof Stellvertreter Christi.

In diesem Sinne sind also Gebet und Handauflegung gleichermassen für das Sakrament als dessen aüssere Handlungen wesentlich. Währen die Handauflegung bei allen Ordinationsgraden dieselbe ist, bestimmt das Gebet die Eigenart der verschiedenen Grade. Nach dem Inhalt dieses Gebets wird nämlich bestimmt, ob die Uebertragung des Diakonats, Presbyterats, Episkopats usw. bei der Vollziehung einer Ordination in Frage kommt. Aus dem Inhalt der Gebete ergibt sich die Verschiedenheit der Ordination der Grade. Was die Ordination des Bischof jedoch weiter von der des Diakons und Presbyters unterscheidet, ist die Teitnahme mehrerer Bischöfe und das Auflegen des Evangelienbuches auf seinem Haupte und seinen Nacken, was von Chrysostomos nicht als Zeichen seiner Lehrtätigkeit allein, sondern als Joch des Gesetzes des Evangeliums aufgefasst wurde, unter dem der Bischof im besonderen zu amtieren und zu lehem habe[3]. Die Vollziehung der Cheirotonie durch drei Mitwirkende hat ihre Analogie im Schaliachwesen des Judentums, doch bedeutet im Christentum das Episkopat ein Amt der ganzen Kirche, durch deren Hierarchie, die in der Dreien vertreten wird, auch seine Ordination erfolgt.

Den Quellen zufolge kannte das 3. Jahrh. noch keine allgemein geltende Ordinationsvorschrift für die ganze Kirche. Doch sind in dieser Zeit die ersten Ansätze zu bemerken, die dann später in 4. und 5. Jahrh. zu einem einheitlichen Ordinationsritus geführt haben. Die Zeugnisse der grossen Kirchenväter setzen einen allgemein geltenden Ritus voraus, wie er dann um 500 n. Ch. in der Schrift des Dionysios Areopagita, de ecclesiastica hierarchia, in ausführlicher Beschreibung vorliegt. Es ist der Ritus, den die spätere Kirche einheitlich beibehielt, nach dem in byzantinischer Zeit nur noch in Einzelheiten Zusätze erfolgten.

(Fortsetzung folgt)

1. Behm, a. O. 191. 2. Hom. XIV in Acta, Migne PG. 60,116.
3. Migne PG. 56,404.

ΤΑ ΕΝ RAS SHAMRA (ΑΡΧ. UGARIT) ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑΝ ΔΙΑΘΗΚΗΝ ΣΧΕΣΙΣ ΑΥΤΩΝ

ΥΠΟ
ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΝΟΥ ΧΑΣΤΟΥΠΗ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

Βαθυτάτη εἶναι ἡ ἐντύπωσις, ἣν τὰ εὑρήματα τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ras Shamra (Ugarit)[1] *ἐνεποίησαν εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν κόσμον, μάλιστα δὲ εἰς τοὺς εἰδικούς, ὧν ὁ ἐνθουσιασμὸς ἐκφαίνεται ἐν τῇ ἱκανῇ καὶ ὁσημέραι πλουτιζομένῃ φιλολογίᾳ. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι δι' αὐτῶν οὐ μόνον νέον κεφάλαιον προστίθεται εἰς τὴν ἱστορίαν τῶν Ἀνατολικῶν πολιτισμῶν, ἀλλὰ καὶ τὰ λοιπὰ ἀναθεωροῦνται, εἰδικώτερον δὲ εὐρύνεται ὁ ὁρίζων τῆς ἑρμηνείας τῆς Βίβλου.*

Ἡ διαπραγμάτευσις καὶ ἡ ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἐξέτασις τῶν εὑρημάτων τούτων σκοποῦνται καὶ διὰ τῆς παρούσης μελέτης, ἥτις καθίσταται ἀναγκαία, ἐφ' ὅσον οὐδὲν κατ' οὐσίαν ἔχει γραφῆ παρ' ἡμῖν περὶ τούτων. Πρὸς τοῦτο, βοηθούμενος σταθερῶς ὑπὸ τῶν ἔργων τῶν εἰδικῶν ἐπὶ τοῦ θέματος ἐρευνητῶν, ἐκθέτω συστηματικῶς ὅ,τι ἡ περὶ τὰς πηγὰς ἀναστροφή μου ἐπέτρεψε νὰ ἀντιληφθῶ καὶ ἀξιολογήσω. Οὕτω τῇ εἰσαγωγῇ, ἐν ᾗ σημειοῦνταί τινα περὶ τῶν πρὸς τὴν Βίβλον σχετιζομένων ἀρχαιολογικῶν εὑρημάτων καὶ δὴ τῶν ἐπιγεγραμμένων, ἕπονται τέσσαρα κεφάλαια, τὰ ὁποῖα ἀφορῶσιν εἰς τὴν διὰ τῶν εὑρημάτων τῆς Ras Shamra περιγραφὴν τοῦ Οὐγαριτικοῦ πολιτισμοῦ (Ἱστορία, Φιλολογία καὶ Θρησκεία τῆς Ugarit), καὶ τὰς σχέσεις τῶν εὑρημάτων τούτων πρὸς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ τελευταῖον κεφάλαιον προϋποθέτει τὰ τρία προηγούμενα καὶ ὅτι, λόγῳ τῆς φύσεώς του, ἐπέστησα ἰδιαιτέρως ἐπ' αὐτοῦ τὴν προσοχήν μου. Γενικὰς παρατηρήσεις καὶ συμπεράσματα εὑρίσκει τις ἐν τῷ ἐπιλόγῳ.

Ἡ εἰς τὸ τέλος προσηρτημένη βιβλιογραφία ὡς καὶ αἱ ὑποσημειώσεις μαρτυροῦσι τὸ μέγεθος τῆς εἰς ἄλλους ὑποχρεώσεώς μου, δι' ἣν εὐγνωμόνως ἐκφράζω τὰς εὐχαριστίας μου. Εὐχαριστῶ ὡσαύτως τῷ ἐπὶ τῆς μελέτης ταύτης ἐπιστατήσαντι καθηγητῇ κ. Β. Βέλλᾳ, ὡς καὶ τοῖς λοιποῖς καθηγηταῖς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, παρ' οἷς ἐμαθήτευσα, ἐπὶ τῇ ἐπιδαψιλευθείσῃ μοι πνευματικῇ εὐεργεσίᾳ.

---

1. Κατ' ἀναλογίαν πρὸς τὸν ἐξελληνισμὸν Παλαιστινῶν τοπωνυμίων κατὰ τοὺς Ἑλληνιστικοὺς χρόνους (Hawran-Αὐρανῖτις, Golan ἢ Galon-Γαυλωνῖτις, Huṣ-Αὐσῖτις καὶ ἄλλα) ἀποδίδομεν ἐφεξῆς τὸ Ugarit διὰ τοῦ Οὐγαρῖτις.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αἱ ἐν τῇ Παλαιστίνῃ καὶ ταῖς λοιπαῖς Ἀνατολικαῖς χώραις ἀρχαιολογικαὶ ἔρευναι τῶν τελευταίων ἑκατὸν ἐτῶν ἔχουσι μεγάλως συμβάλει εἰς τὴν κατανόησιν τῶν διαφόρων φάσεων τοῦ μακραίωνος πολιτιστικοῦ περιβάλλοντος τῆς Βίβλου. Ἡ συμβολὴ ὅμως αὕτη πρέπει νὰ μὴ ἐκληφθῇ τόσον ὡς ἀπόδειξις ἱστορικῶν τῆς Βίβλου δεδομένων, ὅσον ὡς ἁπλῆ καὶ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον ἔμμεσος διευκρίνισις αὐτῶν.

Ἀποδεικτικήν τινα σπουδαιότητα ἔχουσι μόνον πολὺ ὀλίγα εὑρήματα, ὧν ἡ σχέσις πρὸς Βιβλικὰ γεγονότα τυγχάνει ἄμεσος. Ἀλλὰ καὶ εἰς τοιαύτας περιπτώσεις δὲν ἐλλείπουσιν αἱ δυσκολίαι, ἐφ' ὅσον τὰ εὑρήματα ταῦτα, ὡς προερχόμενα ἐκ χωρῶν ξένων πρὸς τὴν Παλαιστίνην, ἀναφέρονται εἰς τὰ γεγονότα ὑπὸ διάφορον ἢ ἐν τῇ Βίβλῳ προοπτικήν. Οὕτως ἡ στήλη τοῦ Mesha (τῶν μέσων τῆς 9ης ἑκατ. π. Χ.), ὁ μέλας ὀβελίσκος τοῦ Shalmaneser III (859—824 π. Χ.), ὁ κύλινδρος (κυρ. πρῖσμα) τοῦ Sennacherib (705—681 π.Χ.) καὶ αἱ ἐπιστολαὶ τῆς Lachish (περὶ τὰ 588 π. Χ.) μαρτυροῦσι μὲν κατὰ σειρὰν τὴν κατὰ τοῦ Ἰσραὴλ ἐπανάστασιν τῆς Μωάβ [1], τὴν ὑποταγὴν τοῦ Jehu εἰς τοὺς Ἀσσυρίους [2], τὸν κατὰ τοῦ Ἐζεκίου πόλεμον τῶν Ἀσσυρίων [3] καὶ τὴν ἐν γένει κατάστασιν τοῦ Ἰούδα περὶ τοὺς χρόνους τῆς πτώσεως αὐτοῦ [4], ἀλλὰ δὲν ἱστοροῦσιν ἀκριβῶς τὰ σχετικὰ Βιβλικὰ γεγονότα.

Μετὰ τῆς αὐτῆς ὅμως βεβαιότητος, μεθ' ἧς λέγομεν ὅτι τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον δὲν ἀναφέρονται ἀμέσως εἰς τὰ γεγονότα τῆς Βίβλου, δυνάμεθα νὰ ἰσχυρισθῶμεν ὅτι τὰ πρῶτα δὲν ἀποκλείουσι ἤ, ὡς ἄλλως θὰ ἔλεγέ τις, δὲν διαψεύδουσι τὰ τελευταῖα. Δὲν γνωρίζομεν, τοὐλάχιστον, ἀρχαιολόγον ἄξιον τοῦ ὀνόματος, εἰς τὰ ἀξιώματα τοῦ ὁποίου ἀντιτίθεται ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος. Ἀλλ' ἐνῷ τὰ ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα δὲν ἀναφέρονται ἀμέσως οὐδ' ἀποκλείουσι τὰ ἱστορικὰ τῆς Βίβλου γεγονότα, συμβάλλουσιν οὐχ ἧττον εἰς τὴν κατανόησιν αὐτῶν. Ἐπιρρίπτουσιν ἐπ' αὐτὰ φῶς, πλαισιοῦσιν αὐτά, μορφοῦσι τὸ κατάλληλον περιβάλλον, ἐν τῷ ὁποίῳ ταῦτα, καὶ καθ' ὅλου ἡ Βίβλος, ἐμφανίζονται φυσικώτερον καὶ ἐπιβλητικώτερον.

---

1. Πρβλ. II Βασ. 1, 1. 3, 4, ἑξ. Αἱ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ παραπομπαὶ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην γίνονται κατὰ τὸ Ἑβραϊκὸν κείμενον.

2. Τὸ γεγονὸς τοῦτο δὲν ἀναφέρεται μὲν ἐν τῇ Βίβλῳ, ὑπονοεῖται δ' ὅμως ἐξ ὅσων περὶ ἐπιθέσεως τοῦ βασιλέως τῆς Δαμασκοῦ Hazael κατὰ τοῦ Ἰσραὴλ λέγονται ἐν II Βασ. 10, 32 ἑξ. 13, 3. Ἡ ἐπίθεσις αὕτη ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Jehu ἀπεσύρθη τῆς Συριακῆς συμμαχίας, ἐξασφαλιζόμενος δι' ὑποταγῆς εἰς τοὺς Ἀσσυρίους. Πρβλ Robinson, H. W. The History of Israel Duckworth, 1938, σ. 88.

3. Πρβλ. II Βασ. 18, 13 ἑξ. II Χρον. 32 , 1 ἑξ. Ἡσ. 36, 1 ἑξ.

4. Πρβλ. Finegan σ. 160 ἑξ. Ὅρα τὴν εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης μελέτης βιβλιογραφίαν. Βέλλα Β. Μ. Τὰ νέα ὄστρακα τῆς Λάχης. Ἀθῆναι, 1939.

Ὑπάρχουσι πολλοί, οἱ ὁποῖοι διστάζουσι ν' ἀποδεχθῶσι τὴν διὰ τῆς σκαπάνης διεύρυνσιν τοῦ Βιβλικοῦ ὁρίζοντος, ἐκ φόβου μήπως αὕτη παραβλάψῃ τὴν αὐθεντίαν τῆς Βίβλου. Ἀλλὰ πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ συμβῇ τοῦτο, ἐφ' ὅσον ἡ περὶ τὴν Βίβλον ἔρευνα διεξάγεται ἀντικειμενικῶς καὶ ἀπροκαταλήπτως; Ἄλλως τε τὰ μέχρι τοῦδε ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν δεδομένα οὐδόλως ἐμείωσαν, ἀλλὰ τοὐναντίον, ἐστερέωσαν τὴν πίστιν, ἣν περὶ τῆς Βίβλου ἔχομεν, ὡς μοναδικοῦ φιλολογικοῦ καὶ θρησκευτικοῦ προϊόντος. Αὐτὴ δ' ἡ ἱστορικὴ αὐτῆς ἀξιοπιστία ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς τοὺς κρατίστους τῶν εἰδικῶν [1].

Χάρις εἰς τὰς ἀνασκαφὰς ἔχει πλέον ἀνασκευασθῆ ἡ ἐπιχειρηματολογία τῶν περὶ τὸν Wellhausen κατὰ τῆς ἱστορικῆς ἀξιοπιστίας τῶν ἀρχαίων καὶ δὴ τῶν Πατριαρχικῶν τοῦ Ἰσραὴλ παραδόσεων. Βάσις τῆς ἐπιχειρηματολογίας ταύτης εἶχε τεθῆ ἡ προϋπόθεσις, ὅτι ἡ Γραφή, δι' ἧς καὶ μόνον ἠδύναντο αἱ ἐν λόγῳ παραδόσεις νὰ τηρηθῶσι πιστῶς, ἦτο ἄγνωστος παρ' Ἰσραηλίταις καὶ Χαναναίοις πρὸ τοῦ τέλους τῆς 2ας χιλιετ. π. Χ. [2] Ἐνεπίγραφα ὅμως ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Συρίᾳ δεικνύουσιν ὅτι ἡ γραφή, ὑπὸ διαφόρους μάλιστα ἐγχωρίους τύπους, ἦτο γνωστὴ καὶ ἐν ταῖς χώραις ταύταις ἐξ ἀμνημονεύτου χρόνου [3].

Οὕτω τριάκοντα περίπου ἀποτυπώσεις σφραγίδων ἐπὶ λαβῶν ὑδριῶν, ἀνακαλυφθεισῶν ὑπὸ τοῦ Dunand ἐν τῷ τῆς χαλκολιθικῆς ἐποχῆς νεκροταφείῳ τῆς Βύβλου, φαίνεται ὅτι ἀποτελοῦσι δεῖγμα εἰκονογραφικῆς προσπαθείας τοῦ τέλους τῆς 4ης χιλιετ. π. Χ. [4]

Εὑρήματά τινα ἐπιγεγραμμένα διὰ συλλαβικοῦ τύπου γραφῆς ἀνάγονται εἰς τὰ τέλη τῆς 3ης χιλιετ. π. Χ. Τοιαῦτα εἶναι τὰ ἐν Βύβλῳ ὑπὸ τοῦ Dunand ἀνακαλυφθέντα ἀντικείμενα μετὰ δώδεκα ἐν ὅλῳ «Ψευδοϊερογλυφικῶν» ἐπιγραφῶν καὶ ἡ στήλη τοῦ Baluʿah (χωρίου ἐν Μωάβ), τῆς ὁποίας τὸ ἀνώτερον μέρος φέρει ἴχνη συλλαβογραφικῆς ἐπιγραφῆς πολὺ παλαιοτέρας τῆς ἐπὶ τῆς αὐτῆς στήλης ἀναγλύφου εἰκόνος [5].

1. Πρβλ. Albright, σ. 229 «Biblical historical data are accurate to an extent far surpassing the ideas of any modern critical students, who have consistently tended to err on the side of hypercriticism».

2. Πρβλ. Μπρατσιώτου Π. Ἰ. Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην. Ἀθῆναι, 1937, σ. 75 ἑξ. καὶ 147.

3. Εἶναι ἄξιον σημειώσεως ὅτι ὁ καθηγητὴς κ. Φιλιππίδης μετὰ πολλῆς τῆς διορατικότητος ἠδύνατο καὶ πρὸ τῆς ἀνακαλύψεως τῶν νεωστὶ ἐλθόντων εἰς φῶς ἐνεπιγράφων εὑρημάτων νὰ θέσῃ τὸ ἐρώτημα: «Ἀλλ' ἐὰν αἱ γραφαὶ αὗται ἐξυπηρέτουν τὰς ἀνάγκας τῆς διπλωματικῆς καὶ ἐπισήμου ἐπικοινωνίας τῶν Φοινίκων μετὰ τῆς λοιπῆς Ἀνατολῆς, εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ κατεῖχον οἱ λαοὶ οὗτοι, πρὸ τοῦ 10ου αἰῶνος ἤδη, ἴδιον γραφικὸν σύστημα, ἰδίαν ἐθνικὴν γλῶσσαν πρὸς διατύπωσιν τῶν σκέψεων αὐτῶν κατὰ τὴν καθημερινὴν ζωήν»; (Φιλιππίδου Λ. Ἰ. Ἡ ἐξέλιξις καὶ ἡ σημερινὴ φάσις τοῦ ζητήματος τῆς προελεύσεως τοῦ Σημιτικοῦ ἀλφαβήτου. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, 1929, σ. 29).

4. Πρβλ. Albright, σ. 185.

5. Ἔνθ' ἀν. σ. 79 καὶ 186.

Πολλὰ σχετικῶς εἶναι τὰ ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Συρίᾳ εὑρήματα ἐπιγεγραμμένα δι᾽ ἀλφαβητικῆς γραφῆς δύο διαφόρων τύπων, γραμμικοῦ καὶ σφηνοειδοῦς[1].

Τούτων ὁ γραμμικὸς βασίζεται ἐπὶ ἀλφαβήτου, τοῦ ὁποίου ἡ περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 2ας χιλιετ. π. Χ. ἐπινόησις προϋποθέτει, ὡς ἐκ τῆς μορφῆς τῶν χαρακτήρων αὐτοῦ, ἱερογλυφικὰ πρότυπα. Πρόκειται περὶ τοῦ οὕτω πως καλουμένου Φοινικικοῦ ἀλφαβήτου, ἐκ τοῦ ὁποίου μεταξὺ ἄλλων κατάγονται τὸ Ἑβραϊκόν, τὸ Συριακόν, τὸ Ἀραβικόν, τὸ Ἀμχαρικὸν καὶ τὸ Ἑλληνικὸν ἀλφάβητον.

Ὡς ἀρχαιότεροι μάρτυρες τοῦ γραμμικοῦ τύπου φέρονται τρεῖς ἐπιγραφαὶ τῆς Μέσης χαλκῆς ἐποχῆς (περίπου 2000—1500 π. Χ.), εὑρεθεῖσαι ἐν Παλαιστίνῃ (Gezer, Shechem καὶ Lachish). Ἕπονται αἱ περὶ τὰς 25 Σιναϊτικαὶ ἐπιγραφαί, αἱ πρῶται τῶν ὁποίων ἀνεκαλύφθησαν ὑπὸ τοῦ Petrie (1906). Τούτων ἡ ἀνάγνωσις κατέστη δυνατὴ διὰ τοῦ ἐπιτυχοῦς ἔργου τῆς εἰς Σινᾶ ἀποστολῆς τοῦ Πανεπιστημίου τῆς California (1948), ἀνάγονται δὲ εἰς τὰ μέσα τῆς 2ας χιλιετ. π. Χ.[2] Τὸ μεταξὺ τῶν Σιναϊτικῶν ἐπιγραφῶν καὶ τοῦ ἡμερολογίου τῆς Gezer (τῆς 10ης ἑκατ. π. Χ.[3]) διάστημα γεφυροῦται δι᾽ ἐπιγραφῶν εὑρεθεισῶν ἐν Lachish, Beth-shemesh, Βύβλῳ καὶ ἀλλαχοῦ. Σημειωτέον δ᾽ ὅτι αἱ ἐκ τοῦ ἐν τῇ Βύβλῳ τάφου τοῦ Ahiram προερχόμεναι ἐπιγραφαὶ ἀνήκουσιν εἰς τὴν 10ην καὶ οὐχὶ εἰς τὴν 13ην ἑκατ. π. Χ., ὡς πρό τινος ἐνομίζετο[4].

Ὡς πρὸς τὸν σφηνοειδῆ τύπον τῆς ἐν Συρίᾳ καὶ Παλαιστίνῃ ἀλφαβητικῆς γραφῆς, βασίζεται οὗτος ἐπὶ ἀλφαβήτου, τὸ ὁποῖον, ὡς δυνάμεθα βάσει τῶν μέχρι τοῦδε δεδομένων νὰ εἴπωμεν, ἐπενοήθη περὶ τὰ τέλη τοῦ πρώτου ἡμίσεως τῆς 2ας χιλιετ. π.Χ. Πρόκειται περὶ τοῦ οὕτω πως καλουμένου Οὐγαριτικοῦ ἀλφαβήτου, τοῦ ὁποίου ἡ ἐπινόησις φαίνεται ὅτι προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τῆς Ἀκκαδικῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς, ἂν μὴ καὶ γνωριμίαν μετὰ Αἰγυπτιακοῦ ἢ Σημιτικοῦ τινος συμφωνικοῦ ἀλφαβήτου.

Μάρτυρες τῆς σφηνοειδοῦς ἀλφαβητικῆς γραφῆς εἶναι, ἐξαιρέσει δύο ἐκ Παλαιστίνης βραχειῶν ἐπιγραφῶν ἐπὶ πλινθίνης πλακὸς (Beth shemesh) καὶ χαλκοῦ ἐγχειριδίου (Θαβώρ)[5], τὰ περίφημα εὑρήματα τῆς Ras Shamra (ἀρχ. Ugarit), ὧν τὴν διαπραγμάτευσιν ἀναλαμβάνομεν ἐν τοῖς ἑφεξῆς.

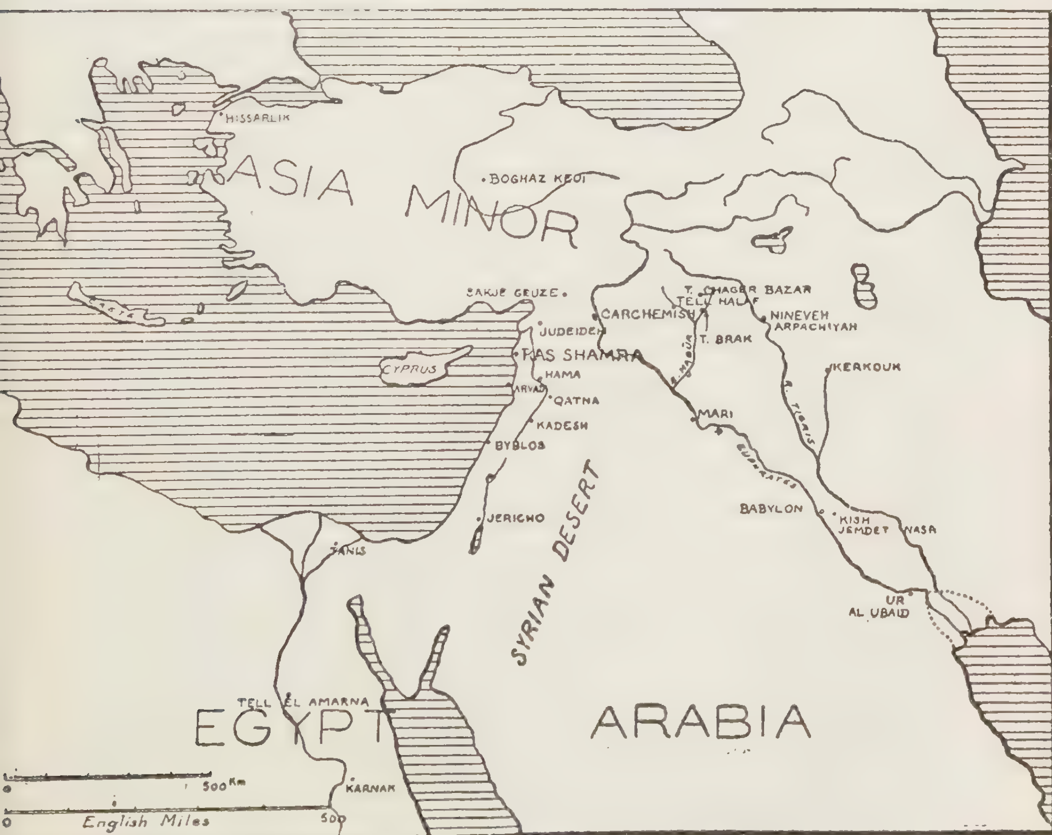
1. Πρβλ. Contenau, σ. 246 ἑξ.
2. Πρβλ. Albright, σ. 188 ἑξ.
3. ἔνθ᾽ ἀν. σ. 132.
4. ἔνθ᾽ ἀν. σ. 190 ἑξ. Περὶ τῆς ἄλλοτε κρατησάσης γνώμης, ὅρα Dussaud¹, σ 15.
5. Πρβλ. Albright, σ. 187.

I. ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ UGARIT

Οὐδὲν κατ' οὐσίαν ἦτο γνωστὸν πρὸ εἰκοσαετίας περὶ τοῦ ἐν τῇ βορείῳ Συρίᾳ ἀρχαίου βασιλείου τῆς Οὐγαρίτιδος, ἀκμάσαντος τρεῖς καὶ ἡμίσειαν χιλιετηρίδας πρὸ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν. Ἁπλοῖ τινες ὑπαινιγμοὶ Αἰγυπτιακῶν καὶ Χεττιτικῶν εὑρημάτων ἀναγομένων εἰς τὴν **2**αν χιλιετ. π. Χ. δὲν ἦσαν ἱκανοὶ νὰ παράσχωσι ἡμῖν ἔστω καὶ στοιχειώδη γνῶσιν τοῦ πολιτισμοῦ τῆς Οὐγαρίτιδος [1]. Χάρις ὅμως εἰς τὰς ἐν Ras Shamra ἀνασκαφὰς ἡ περὶ τὸν πολιτισμὸν τοῦτον ἄγνοια βασικῶς ἤρθη.

Κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 1930 ἔμαθε τὸ πρῶτον ὁ ἐπιστημονικὸς κόσμος περὶ ἀνακαλύψεως σπουδαίων εὑρημάτων ἐν τῇ ἀνασκαπτομένῃ Ras Shamra, Ἀραβικῷ τινι χωρίῳ τῆς βορείου Συρίας (εἰκ. 1), κειμένῳ περὶ τὰ ἕνδεκα χιλιόμετρα βορείως τῆς παρὰ τὴν Μεσόγειον πόλεως Λατάκια (Λαοδίκεια). Ἁπλῆ σύμπτωσις προεκάλεσε τὴν ἐπίσημον ἀνάληψιν ἀνασκαφῶν. Κατὰ τὴν

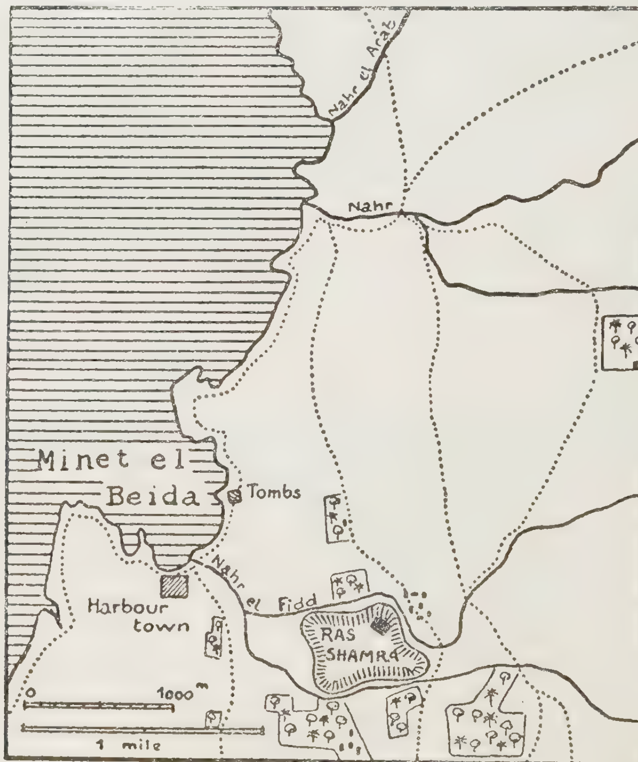
1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 17 σημ. 2.

Εἰκ. 1. Χάρτης τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς.

ἄνοιξιν δηλ. τοῦ 1928 χωρικός τις ἔφερε κατὰ τύχην εἰς φῶς διὰ τοῦ ἀρότρου του λιθίνας τινὰς πλάκας, αἱ ὁποῖαι, ὡς ἀργότερον ἀπεδείχθη, ἐκάλυπτον ἀρχαῖόν τινα τάφον τοῦ ἐπινείου τῆς ἀρχαίας Οὐγαρίτιδος. Τὸ πρᾶγμα ἀνεφέρθη εἰς τὰς Γαλλικὰς ἀρχὰς τῆς Βηρυτοῦ, μετ' οὗ δὲ πολὺ ὠργανώθησαν ἀνασκαφαὶ ὑπὸ τῆς Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Αἱ ἀνασκαφαὶ αὗται διεξήχθησαν κατὰ τὰ ἔτη 1929—1939, εἰς ἕνδεκα ἐαρινὰς ἀποστολὰς ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ F. A. Schaeffer, βοηθουμένου ὑπὸ τοῦ G. Chenet [1].

Μέχρι τοῦ 1939 (ὅτε αἱ ἀνασκαφαὶ διεκόπησαν λόγῳ τοῦ πολέμου) ἀνεσκάφησαν μόνον τὰ ἀνώτερα στρώματα ἑνὸς περίπου ὀγδόου τῆς εἰς ἑξήκοντα καὶ πλέον στρέμματα ἀνερχομένης ἐπιφανείας τοῦ λόφου (εἰκ. 2). Μό-

Εἰκ. 2. Σχεδιάγραμμα τῆς περιοχῆς τῆς Ras Shamra.

νον εἰς ὡρισμένα σημεῖα ἡ εἰς βάθος ἐκσκαφὴ ἤχθη εἰς πέρας. Ἐκτὸς τοῦ λόφου τῆς κυρίως Ras Shamra (=κεφαλὴ μαράθου) ἀνεσκάφη καὶ ἡ παραλία τοῦ περὶ τὰ 800 μέτρα ἀπέχοντος πρὸς δυσμὰς ἐπινείου Minet el-Beida

1. Πρβλ. Contenau, σ. 19. Αἱ κατ' ἔτος περὶ τῆς προόδου τῶν ἀνασκαφῶν ἀνακοινώσεις τοῦ Schaeffer ἐδημοσιεύοντο ἐν τῷ περιοδικῷ Syria.

(=ὁ λευκὸς Λιμήν, γνωστὸς οὕτω καὶ παρ' ἀρχαίοις Ἕλλησιν) [1].

Ἤδη κατὰ τὴν τρίτην ἀποστολὴν (1931) ἀπεδείχθη [2], ὅτι τὸ ἐκσκαπτόμενον ὕψωμα τῆς Ras Shamra περιέκλειε τὰ ἐρείπια τῆς ἀρχαίας Οὐγαρίτιδος, πρωτευούσης ποτὲ ὁμωνύμου περὶ αὐτὴν βασιλείου καὶ ὅτι ὁ Minet el-Beida δὲν ἦτο ἄλλος ἢ τὸ ἐπίνειον τῆς Οὐγαρίτιδος, Mina [3].

Συμφώνως πρὸς τὰ ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε ἀνασκαφῶν δεδομένα, ἡ ἱστορία τῆς Οὐγαρίτιδος διαγράφεται ὡς ἀκολούθως.

Ἡ περὶ τὴν Οὐγαρῖτιν χώρα κατῳκήθη πρὸ ἀμνημονεύτου χρόνου ὑπὸ τοῦ παλαιολιθικοῦ ἀνθρώπου. Τοῦτο μαρτυρεῖται ἐκ λιθίνων πελέκεων, τῆς Χελλαίας καὶ τῆς Ἀχιλλείου, εὑρεθέντων ἐπὶ παλαιολιθικοῦ τινος δαπέδου παρὰ τὸν χείμαρρον Nahr Arab [4].

Ἐν αὐτῇ τῇ Ras Shamra ὁ Schaeffer διακρίνει πέντε ἀρχαιολογικὰ στρώματα, ὧν τὸ ἀρχαιότερον V εὑρίσκεται εἰς βάθος 16—18 μέτρων καὶ χαρακτηρίζεται ὡς νεολιθικόν, ὡς μαρτυροῦσι τὰ ἐκ λίθου καὶ ἐξ ὀστοῦ ἐργαλεῖα [5].

Τὰ γνωρίσματα τῶν εὑρημάτων τούτων εἶναι ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα χαρακτηρίζουσιν ἐν γένει τὴν νεολιθικὴν περίοδον, ἑπομένως δὲ οὐδεὶς δύναται πλέον νὰ ἀμφισβητήσῃ τὴν ὕπαρξιν νεολιθικοῦ πολιτισμοῦ ἐν τῇ στρωματογραφίᾳ τῆς Συρίας. Οὐδὲν γνωρίζομεν περὶ τῶν κατοίκων τῆς Οὐγαρίτιδος κατὰ τὴν περίοδον ταύτην, ἐκτὸς τοῦ γεγονότος, ὅτι εὑρίσκοντο εἰς ἐπαφὴν πρὸς τοὺς νεολιθικοὺς κατοίκους τῆς ἔνδον Συρίας καὶ τῆς βορείας κοιλάδος τοῦ Εὐφράτου, ἔτι δὲ καὶ πρὸς αὐτοὺς τῆς Παλαιστίνης. Τοῦτο, τοὐλάχιστον, δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν μέσῳ ἀγγειοπλαστικῶν ἀναλογιῶν νεολιθικῶν θραυσμάτων ἀγγείων, εὑρεθέντων κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς τῶν Tell Chagar Bazar, Sakje Geuzi καὶ Ἱεριχώ.

Τὸ ἑπόμενον (ἐκ τῶν κάτω πρὸς τὰ ἄνω) στρῶμα, ἀριθμούμενον ὡς IV, εὑρίσκεται 12-16 μέτρα ὑπὸ τὴν κορυφὴν τοῦ ὑψώματος καὶ ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς 4ης χιλιετ. π. Χ. Ἀνήκει ἑπομένως εἰς τὴν χαλκολιθικὴν ἐποχήν, ἥτις διήρκεσε περίπου μίαν καὶ ἡμίσειαν χιλιετηρίδα (4500—3000 π.Χ.) [6].

Τὰ εὑρεθέντα ἀντικείμενα εἶναι πάλιν ἐκ λίθου ἢ ἐξ ὀστοῦ. Χαλκᾶ τοιαῦτα δὲν εὑρέθησαν· τοῦτο ὅμως ὀφείλεται εἰς τὴν περιωρισμένην ἀκτῖνα

---

1. Πρβλ. Contenau σ. 19, Dussaud[1], σ. 42.

2. Ἡ ἀναγνώρισις τῆς Ugarit ἐν τῷ χώρῳ τῆς Ras Shamra εἶχε ταὐτοχρόνως ὑποδειχθῆ ὑπὸ τῶν E. Forrer καὶ W. F. Albright. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 18.

3 Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 19.

4. Ἔνθ' ἀν. σ.1. Περὶ τῶν ἐν Παλαιστίνῃ εὑρημάτων τῆς παλαιολιθικῆς ἐποχῆς, ὅρα Albright, σ. 2 ἑξ.

5. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 1 ἑξ. Dussaud[1], σ. 18.

6. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 2 ἑξ. Dussaud[1], σ. 18 ἑξ.

άνασκαφῆς εἰς τοσοῦτον βάθος. 'Αξιοσημείωτος εἶναι ἡ τέχνη τῆς κεραμεικῆς διὰ τὸ πολύχρωμον καὶ τὴν λεπτότητα τῶν ἀγγείων. 'Εκπλήσσεταί τις παρατηρῶν, ὅτι τινὰ ἐξ αὐτῶν ἁμιλλῶνται πρὸς τὰ περίφημα ἀγγεῖα Μινωϊκῆς καὶ Μυκηναϊκῆς τέχνης (2ας χιλιετ. π.Χ.), ἡ ὁποία ὑπὸ τοιαύτην μαρτυρίαν δὲν φαίνεται πλέον νὰ ἔχῃ ἀποκλειστικῶς τὴν ἀρχὴν αὐτῆς εἰς τὴν Αἴγυπτον. Ἡ ἐπὶ τῆς τέχνης ἐπίδρασις χωρῶν ἢ πόλεων, ὡς ἡ Οὐγαρῖτις, εἶναι ἐπὶ πλέον πιθανή, ἐφ' ὅσον ἠδύναντο αὗται νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς σταθμοὶ ἀσφαλεστέρας μεταξὺ Κρήτης καὶ Αἰγύπτου ἐπικοινωνίας. Σχέσεις στεναὶ ἐπίσης μαρτυροῦνται μεταξὺ Οὐγαρίτιδος καὶ τῶν πρὸς ἀνατολὰς χωρῶν, ὡς ἡ ὁμοιότης τῶν ἐν Tell Halaf, Carchemish, Hama, Tell Chagar Bazar καὶ Arpachiyah εὑρεθέντων ἀγγείων δεικνύει. Οὕτω κατ' αὐτὴν τὴν προϊστορικὴν περίοδον ἡ Οὐγαρῖτις εἶναι ἓν τῶν σπουδαίων κέντρων τοῦ καθ' ὅλου 'Ανατολικοῦ πολιτισμοῦ.

Ὡς πρὸς τὸ στρῶμα III, τοῦτο ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς 4ης καὶ τὸ πλεῖστον μέρος τῆς 3ης χιλιετ. π. Χ.. περιέχει δὲ ἀγγεῖα ὅμοια πρὸς τὰ τῶν ἀνωτέρων στρωμάτων τῶν Arpachiyah καὶ Al-'Ubaid [1].

Ἡ ἐπικοινωνία, λοιπόν, μεταξὺ Μεσοποταμίας καὶ Οὐγαρίτιδος εἶναι στενὴ καὶ κατ' αὐτὴν τὴν περίοδον. Συγκρινομένη μάλιστα πρὸς τὴν προηγουμένην, ἡ περίοδος αὕτη χαρακτηρίζεται διὰ τὴν ἄμεσον καὶ ἰσχυρὰν Μεσοποταμιακὴν ἐπίδρασιν. Τὰ παράλια τῆς Συρίας ἀποτελοῦσι σταθμοὺς διὰ τὴν ἐξαγωγὴν τῶν προϊόντων τῆς Μεσοποταμίας, εἰς ἀνταλλαγὴν τῶν ὁποίων διατίθενται ὑλικὰ πρὸς οἰκοδομὴν καὶ ὅ,τι ἄλλο δὲν παράγει ἡ τελευταία. Ἡ ἀνὰ τὰ πλούσια εἰς κέδρους ὄρη περιπλάνησις τοῦ θρυλικοῦ βασιλέως τῆς Erech, Gilgamesh, συνοδευομένου ὑπὸ τοῦ πρότερον ἀνταγωνιστοῦ του Engidu, ὑποδηλοῖ ὡσαύτως τὴν ἐμπορικὴν μεταξὺ τῶν δύο χωρῶν σχέσιν.

'Εν καιρῷ ὅμως ἡ ἐμπορικὴ ὁδὸς ἐχρησιμοποιήθη, ὡς ἦτο ἑπόμενον, πρὸς κατακτητικοὺς σκοποὺς καὶ δὴ διὰ τῶν προελάσεων τῶν ἰσχυρῶν βασιλέων τῆς 'Ακκάδ, Σαργὼν καὶ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ναρὰμ-Σίν. Εἶναι ἤδη βέβαιον, ὅτι διῆλθον οὗτοι διὰ τῆς χώρας Ugarit, ἐφ' ὅσον ἡ ὑπὸ Σαργὼν κατακτηθεῖσα Jarimuta ἔκειτο πλησίον τῆς πόλεως Ugarit. 'Αλλ' εὐθὺς ὡς τὸ 'Ακκαδικὸν κράτος κατέρρευσε, λόγῳ τῶν ἀδυνάτων αὐτοῦ θεμελίων, ὑπὸ τὰ πλήγματα τῶν Guti (περὶ τὰ 2200 π. Χ.) [2], ἡ πολιτικὴ ἰσορροπία τῶν πέριξ αὐτοῦ χωρῶν, ἐν αἷς καὶ ἡ Οὐγαρῖτις, διεσαλεύθη καὶ κατ' ἀκολουθίαν καὶ ἡ οἰκονομικὴ αὐτῶν κατάστασις ἐπεδεινώθη. Ἡ κατάπτωσις δ' αὕτη μαρτυρεῖται ἐκ τῆς κακῆς ποιότητος τῶν εὑρημάτων τῆς ἀνωτέρας ζώνης τοῦ τρίτου στρώματος, τὰ κεραμεικὰ θραύσματα τῆς ὁποίας μετὰ δυσκολίας ὑπερτεροῦσιν ἐκείνων τῆς νεολιθικῆς ἐποχῆς.

---

1. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 5 ἑξ. Dussaud[1], σ. 19 ἑξ.
2. Πρβλ. Finegan σ. 41.

Ἡ ἐκ τῆς μεταναστεύσεως τῶν λαῶν προκληθεῖσα σύγχυσις ἐπέδρασε καὶ ἐπὶ τῶν πραγμάτων τῆς Αἰγύπτου, ἡ ὁποία ὄχι μόνον ἀπώλεσεν ὅσην ἐπιρροὴν εἶχεν ἐπὶ τῆς Συρίας καὶ τῆς Παλαιστίνης, ἀλλὰ καὶ ἐβυθίσθη ἡ ἰδία εἰς σκοτεινὴν δύο αἰώνων περίοδον ἀναρχίας. Τί παραλλήλως συνέβη ἐν Οὐγαρίτιδι δὲν γνωρίζομεν· γεγονὸς ὅμως εἶναι, ὅτι ἡ Οὐγαρῖτις κατὰ τοὺς χρόνους τούτους ἐδοκιμάσθη σοβαρῶς καὶ ὅτι πρὸ τῆς ἐγκαταστάσεως τῶν *Ἀμορραίων* εἰς τὴν Μεσοποταμίαν[1] καὶ τῆς ἱδρύσεως τοῦ Μέσου βασιλείου ἐν Αἰγύπτῳ (ἀμφοτέρων περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 2ας χιλιετ. π. Χ.)[2] δὲν ἐπανεῦρε τὸν εἰρηνικὸν βίον. Ἐκ τῆς ὁμοιότητος πρὸς τούτοις ἀγγείων τῆς ἀνωτέρας ζώνης τοῦ στρώματος III τῆς Ras Shamra πρὸς Χαναανιτικὰ τῆς Παλαιστίνης δυνάμεθα νὰ συμπεράνωμεν, ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην (τέλη τῆς 3ης χιλιετ. π. Χ.) συνέβη ἡ ἐν Οὐγαρίτιδι ἐγκατάστασις τῶν Φοινίκων, οἱ ὁποῖοι, ὡς καὶ οἱ σημῖται Χαναναῖοι, ἀπεσπάσθησαν τῶν πρὸς βορρᾶν μεταναστευσάντων Ἀμορραίων.

Τὸ ἑπόμενον στρῶμα II ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς 2ας χιλιετ. π.Χ., περίοδον, καθ' ἣν τὸ ἐπικρατοῦν στοιχεῖον ἐν Οὐγαρίτιδι εἶναι Φοινικικόν[3]. Μεγάλαι δ' οἰκοδομαί, μεταξὺ τῶν ὁποίων ἐξέχουσαν θέσιν κατέχουσιν οἱ ναοί, μαρτυροῦσι τὴν ἀνάπτυξιν τῆς πόλεως κατὰ τὴν περίοδον ταύτην.

Τρεῖς ἐκ τῶν ναῶν ἔχουσιν ἀνασκαφῆ[4]. Ὁ εἷς ἦτο πρὸς τιμὴν τοῦ Δαγών, Σημιτικῆς, θεότητος ἐξ ἧς ὁ Hammurabi ἠξίου ὅτι εἷλκε τὴν καταγωγὴν καὶ ἧς ἡ λατρεία ἐπεξετάθη μέχρι Μεσοποταμίας διὰ τῆς μεταναστεύσεως τῶν Ἀμορραίων. Ὁ δεύτερος ἦτο καθιερωμένος εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Βάαλ. Ὅτι δ' ὁ Βάαλ ἐθεωρεῖτο υἱὸς τοῦ Δαγὼν ἐξηγεῖ τὴν ὁμοιότητα, ἥτις κατὰ πάντα χαρακτηρίζει τοὺς ναοὺς τῶν δύο τούτων θεοτήτων. Ἐλατρεύετο ὑπὸ τῶν Hurri ὑπὸ τὸ ὄνομα Tesup καὶ εἶχε τὴν ἕδραν του ἐν τῇ βορείῳ Συρίᾳ, ὡς ὁ θεὸς τῆς ἀστραπῆς καὶ τῆς βροχῆς. Ὅτε οἱ σημῖται Χαναναῖοι εἰσέβαλον εἰς Συρίαν ὄχι μόνον παρεχώρησαν αὐτῷ θέσιν ἐν τῷ πανθέῳ αὐτῶν, ἀλλὰ καὶ ὑπεροχὴν αὐτῷ ὑπὲρ τοὺς ἄλλους θεοὺς ἀνεγνώρισαν διὰ τῆς εἰς αὐτὸν ἀπονομῆς τοῦ ὀνόματος Βάαλ (=κύριος) καὶ τῆς κατασκευῆς εἰδώλων, τὰ ὁποῖα, ὡς δεικνύουσιν αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ras Shamra, ὑπερτεροῦσιν εἰς ἀριθμὸν ἐκείνων πρὸς τιμὴν ἄλλων θεοτήτων. Ὡς πρὸς τὸν τρίτον ναόν, δὲν ἔχει ἀκόμη ἐξακριβωθῆ ἡ ταὐτότης τούτου. Πληρεστέρα εἰς τὸ μέλλον ἐκσκαφὴ θὰ δείξῃ πιθανῶς εἰς ποίαν (ἢ ποίας) θεότητα ἦτο καθιερωμένος.

---

1. Πρβλ. Finegan, σ. 45.
2. Ἔνθ' ἀν. σ. 81.
3. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 8 ἑξ. Dussaud[1] σ. 21 ἑξ.
4. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 34 ἑξ.

Ἀξιοσημείωτον τυγχάνει τὸ γεγονός, ὅτι κατὰ τὰς ἀρχὰς τῆς περιόδου ταύτης συναντῶμεν τὸ ὄνομα Ugarit διὰ τὴν χώραν καὶ τὴν πρωτεύουσαν αὐτῆς. Τοῦτο μαρτυρεῖται ὑπὸ Αἰγυπτιακῶν ἐπιγραφῶν, τῶν ἐπιστολῶν τῆς Tell el-Amarna, Χεττιτικῶν πηγῶν καὶ μιᾶς ἐκ Mari (Tel Hariri) ἐπιστολῆς τοῦ βασιλέως τῆς Kurda, Hammurabi [1], πρὸς τὸν ἀδελφὸν αὐτοῦ Zimrilim βασιλέα τῆς Mari. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τῆς Mari, ἐν ᾗ ἀναφέρεται ἐπικειμένη ἐπίσκεψις τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγαρίτιδος, ὡς καὶ σφραγιδοκύλινδροι μετὰ Ἀκκαδικῶν ὀνομάτων, εὑρεθέντες ἐν Ras Shamra, δεικνύουσι τὴν μεταξὺ Μεσοποταμίας καὶ Οὐγαρίτιδος στενὴν ἐπικοινωνίαν.

Αἱ φιλικαὶ αὗται σχέσεις ἦτο ἑπόμενον νὰ εὐνοήσωσι τὸ Φοινικικὸν ἐμπόριον, ἓν ἐκ τῶν σπουδαιοτέρων κέντρων τοῦ ὁποίου ὑπῆρξεν ἡ Οὐγαρῖτις. Βιομηχανικὰ καὶ γεωργικὰ προϊόντα τῆς Συρίας καὶ ἄλλων Μεσογειακῶν χωρῶν ἀντηλλάσσοντο ἐν Οὐγαρίτιδι μετ' ἐκείνων τῶν ἐνδοασιατικῶν χωρῶν. Ἀρώματα, χρυσός, θυμιάματα, οἶνος, σῖτος, κτήνη καὶ ἄλλα εἴδη ἐφέροντο ἐκ τοῦ νότου, ἵνα διατεθῶσι πρὸς προμήθειαν ξυλείας, χαλκοῦ, ὅπλων καὶ ἄλλων ἀντικειμένων ἐκ τοῦ βορρᾶ [2].

Μετὰ τὴν πτῶσιν ὅμως τῆς πρώτης δυναστείας τῆς Βαβυλῶνος (περὶ τὰ μέσα τῆς 16ης ἑκατ. π.Χ.), ὀφειλομένην εἰς τὴν ἐκ τοῦ Ζάγρου κάθοδον τῶν Κασσιτῶν [3], αἱ σχέσεις τῆς Οὐγαρίτιδος μετὰ τῶν πρὸς ἀνατολὰς αὐτῆς χωρῶν χαλαροῦνται καὶ μετ' οὐ πολὺ διακόπτονται, ἕνεκα νέου μεταναστευτικοῦ κύματος, τοῦ ὁποίου μεταξὺ ἄλλων μετέσχον οἱ Χεττῖται καὶ Εὐρωπαϊκὰ φῦλα. Ἀντικείμενα εὑρεθέντα εἰς τάφους τῆς ἀνωτέρας ζώνης τοῦ ἐν λόγῳ στρώματος (στρεπτὰ περιλαίμια, καρφίδες μετὰ κεφαλῆς κ. ἄ.) εἶναι τὰ πρῶτα ἐξ ὀρειχάλκου τοιαῦτα, τὰ ὁποῖα ἔχομεν ἐκ Ras Shamra, φέρουσι δὲ χαρακτῆρα Εὐρωπαϊκόν, ὅμοιον πρὸς ἐκεῖνον δι' οὗ χαρακτηρίζονται καὶ τὰ εὑρεθέντα ἐν Βύβλῳ.

Αἱ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην μεταναστεύσεις, ἐκτὸς τοῦ ὅτι ἀπέκλεισαν τὴν πρὸς ἀνατολὰς διέξοδον, ἠπείλουν αὐτὴν τὴν Οὐγαρῖτιν, ἐνέπνεον δὲ φόβον καὶ εἰς τὴν Αἴγυπτον, ἡ ὁποία εἶχεν ἤδη λάβει πικρὰν πεῖραν ἐκ τῶν κατὰ τὰ τέλη τῆς 2ας χιλιετ. π. Χ. Ἀσιατικῶν εἰσβολῶν. Ὑπ' αὐτὰς δὲ τὰς συνθήκας ἡ Οὐγαρῖτις ἔστρεψε τὴν πολιτικὴν αὐτῆς πρὸς τὴν Αἴγυπτον, τὴν μόνην δύναμιν ἱκανὴν νὰ ἐγγυηθῇ τὸν ἔλεγχον τῶν ἐμπορικῶν ὁδῶν. Ἡ Αἴγυπτος, πρὸς ἴδιον πάλιν συμφέρον ἐπιθυμοῦσα τὴν ἐπὶ τῆς Συρίας καὶ Παλαιστίνης κηδεμονίαν, ἀπεδέχθη εὐχαρίστως τὴν συμμαχίαν. Ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Αἰγύπτου εὑρίσκετο ἡ 12η δυναστεία (1989—1776 π. Χ.), οἱ

1. Ὅρα Schaeffer[3], σ. 80, σημ. 22. Ὁ ἐν λόγῳ βασιλεὺς κακῶς ταυτίζεται ὑπό τινων (ὡς ὑπὸ Kenyon, σ. 155) πρὸς τὸν ὁμώνυμον μεγάλον βασιλέα τῆς Βαβυλῶνος.

2. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 22.

3. Πρβλ. Finegan, σ. 164.

Φαραὼ τῆς ὁποίας ἔφερον κατ᾽ ἐναλλαγὴν τὰ ὀνόματα Amemenhet καὶ Senusret [1].

Ἡ ὑπὸ τῶν Φαραὼ τούτων κατανόησις τῆς Ἀσιατικῆς ὑποθέσεως φαίνεται ἐκ τῶν ἐν Ras Shamra σχετικῶν εὑρημάτων [2]. Φυλακτήριον περιδέραιον, εὑρεθὲν παρά τινι ναῷ, φέρει τὸ ὄνομα τοῦ Senusret I καὶ δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ἓν τῶν πρὸς τὴν Οὐγαρῖτιν σταλέντων δώρων αὐτοῦ. Διεσώθη ἐπίσης τὸ κάτω μέρος ἀγάλματος τῆς πριγκιπίσης Chnumit, τῆς κατόπιν συζύγου τοῦ Senusret II (1906—1887 π. Χ.) [3]. Δὲν ἀποκλείεται αὕτη νὰ εἶχε Συριακὴν τὴν καταγωγήν, ὁπότε ἡ ἐπιγαμία θὰ ὠφείλετο εἰς λόγους διπλωματικούς. Ἔχομεν δὲ μαρτυρίας ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τῆς Tell el-Amarna, ὅτι τὸ εἶδος αὐτὸ τῆς ἐπιγαμίας ηὐνοήθη σταθερῶς ὑπὸ τῶν Φαραὼ τῆς 18ης δυναστείας.

Παρὰ τὴν εἴσοδον τοῦ ναοῦ τοῦ Βάαλ εὑρέθησαν οἱ κορμοὶ δύο Σφιγγῶν συμβολιζουσῶν τὴν παρουσίαν τοῦ καθιερώσαντος αὐτὰς Φαραώ, Amenemhet III. Μεταξὺ δ᾽ ἄλλων ἐξ Αἰγύπτου εὑρημάτων τῆς Ras Shamra διακρίνονται δύο ἀγάλματα, ὧν τὸ ἓν παριστᾷ γραφέα, τὸ δ᾽ ἕτερον ἱερέα, καὶ ἡ ἐπιτάφιος στήλη τοῦ Αἰγυπτίου παρὰ τῷ βασιλεῖ τῆς Οὐγαρίτιδος πρεσβευτοῦ, Senusret-Ankh.

Διαρκεστέρα, ἀλλ᾽ ὀλιγώτερον αἰσθητή, τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς Οὐγαρίτιδος εἶναι ἡ Κρητικὴ τοιαύτη. Πρόκειται περὶ τῆς Μέσης Μινωϊκῆς περιόδου, ἥτις διακρίνεται διὰ τὴν λεπτότητα τῶν ἀντικειμένων τέχνης. Κρῆτες ἔμποροι εἶχον ἐγκατασταθῆ ἐν Οὐγαρίτιδι καὶ γενικῶς ἐν Συρίᾳ, ὡς εἶχον καὶ ἐν Αἰγύπτῳ, καὶ ἐπώλουν τὰ ἐξόχου τέχνης ἀγγεῖα, τὰ ὁποῖα εὑρίσκομεν ἀλλαχοῦ τε καὶ ἐν τοῖς τάφοις τῆς Ras Shamra [4].

Νέον ὅμως μεταναστευτικὸν κῦμα, τὸ ὁποῖον πάλιν περιελάμβανε καὶ Εὐρωπαϊκὰ φῦλα, προσέβαλε τὴν ὑπὸ τὰς διενέξεις τῶν Φαραὼ τῆς 13ης δυναστείας ἐξηντλημένην Αἴγυπτον, ἥτις ἐν τέλει κατελήφθη ὑπὸ τῶν Hyksos (περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 17ης ἑκατ. π.Χ.) [5]. Ὡς πρὸς τὴν Οὐγαρῖτιν, περιῆλθεν αὕτη εἰς τὴν ἐγχώριον ἐξουσίαν τῶν Hurri, οἱ ὁποῖοι, ἐξ ἀντιαιγυπτιακῶν φρονημάτων κινούμενοι, ἔθραυσαν τὰ Αἰγυπτιακὰ μνημεῖα καὶ προσεπάθησαν νὰ ἐξαλείψωσι πᾶν ἴχνος τῆς μετὰ τῆς Αἰγύπτου συμμαχίας, ὠχύρωσαν δὲ

1. Πρβλ. Finegan, σ. 81 ἑξ.

2. Αἱ ὑπὸ τὸν ἐπιτυχῆ ἔλεγχον τῆς 12ης δυναστείας ἐμπορικαὶ καὶ διπλωματικαὶ σχέσεις τῶν λαῶν τῆς Ἀνατολῆς μαρτυροῦνται ἰδίως ὑπὸ τῶν βασιλικῶν ἀρχείων τῆς Mari. Αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς ἀρχαίας ταύτης πόλεως (σήμερον Tell Hariri) ἤρξαντο κατὰ τὸ ἔτος 1933 ὑπὸ τὴν χορήγησιν τοῦ Μουσείου τοῦ Λούβρου καὶ τὴν διεύθυνσιν τοῦ A. Parrot. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 23 ἑξ. Finegan, σ 46 ἑξ.

3. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 31 ἑξ.

4. Ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 46 ἑξ.

5. Πρβλ. Finegan, σ. 84.

τὴν πόλιν κυκλόθεν διὰ μεγάλου ἐπιχώματος ἐστεμμένου διὰ τείχους. Μέρος ἐπίσης τῆς πόλεως, μεταξὺ τοῦ προϊστορικοῦ ὑψώματος καὶ τοῦ τείχους, κατῳκίσθη κατὰ τὴν 18ην καὶ τὴν 17ην ἑκατ. π.Χ. Αἱ οἰκίαι εἶχον κτισθῇ διὰ λίθου καὶ ἑκάστη τούτων εἶχεν ὑπὸ τὸ δάπεδον θολωτὸν νεκρικὸν θάλαμον.

Ἀνάλογον πρὸς τὴν τεταραγμένην ταύτην ἐποχὴν εἶναι καὶ τὸ εἶδος τῶν ἐν τοῖς τάφοις εὑρημάτων. Οὕτω τὰ πολεμικὰ ὅπλα (ξίφη, πελέκεις καὶ δόρατα) ἀφθονοῦσι, πλάκες δὲ χαλκοῦ ἔχουσι χρησιμεύσει ὡς θώρακες. Τὰ παρὰ τὴν βάσιν τῆς λεπίδος τοῦ ξίφους ἐκφυόμενα κέρατα προδίδουσι Μυκηναϊκὴν ἐπίδρασιν. Ἀγγεῖα Μινωϊκῆς μὲν τέχνης, ἀλλ᾽ ἐγχωρίου παραγωγῆς, μαρτυροῦσιν Αἰγαιακὸν ἐν Οὐγαρίτιδι ἀποικισμόν. Οὐχὶ σπάνιαι εἶναι ἐπίσης καὶ αἱ σκοτεινοῦ χρώματος ὑδρίαι, αἱ ὁποῖαι χαρακτηρίζουσιν ἐντόνως τὴν ἐποχὴν τῶν Hyksos [1].

Τέλος, τὸ παρὰ τὴν ἐπιφάνειαν στρῶμα I ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν μεταξὺ τῆς 15ης καὶ τῆς 12ης ἑκατ. π.Χ. περίοδον [2].

Μετὰ τὴν ἐκδίωξιν τῶν Hyksos ἐξ Αἰγύπτου (περὶ τὰ 1570 π.Χ.) [3], ἡ μεταξὺ Συρίας καὶ Αἰγύπτου ἐπικοινωνία ἀποκατεστάθη. Ταύτην μάλιστα τὴν φορὰν ἡ μετὰ τῆς Συρίας συμμαχία ἐπλαισιώθη ὑπὸ τῶν μέχρις αὐτοῦ τοῦ Εὐφράτου κατακτήσεων τοῦ Thothemes I, ἑνὸς τῶν πρώτων Φαραὼ τῆς ἰσχυρᾶς 18ης δυναστείας (1570—1150 π.Χ.) [4]. Πρὸς εὐχερέστερον δ᾽ ἐφοδιασμὸν τῶν ἐν τῇ Ἀσίᾳ στρατευμάτων, μεταφορὰν εἰς Αἴγυπτον δούλων ἐκ Συρίας καὶ Παλαιστίνης καὶ ἐμπορικὰς ἐν γένει συναλλαγάς, παρέστη ἀνάγκη, ὅπως χρησιμοποιηθῶσιν οἱ Συριακοὶ λιμένες, ἐν οἷς καὶ ὁ τῆς Οὐγαρίτιδος, ὁ καὶ καλύτερος τούτων. Ἐπιγραφή τις ἐπὶ ἀναθηματικῆς στήλης τῶν χρόνων τοῦ Amenhotep II (1447—1420 π.Χ.) εὑρεθείσης ἐν Karnak, ἀναφέρει ὅτι ἡ ἐν Οὐγαρίτιδι Αἰγυπτιακὴ φρουρὰ διεσώθη ἔκ τινος ἐξεγέρσεως, ἥτις πιθανώτατα ὑπεκινήθη ὑπὸ τῶν Hurri.

Hurri καὶ Mittani φαίνεται ὅτι εἶναι συγγενεῖς λαοὶ καὶ ὅτι κατὰ τὴν περίοδον ταύτην ἔχουσι συμπράξει κατὰ τῆς Αἰγύπτου [5]. Ἐπαναστάτησαν καὶ ἡττήθησαν ἐπανειλημμένως ὑπὸ τῶν Αἰγυπτίων, μέχρις οὗ ἡ ἐμφάνισις τοῦ κοινοῦ ἀπὸ βορρᾶ ἐχθροῦ, τῶν Hatti, μετέστρεψε τὴν ἔχθραν εἰς φιλίαν, καλλιεργηθεῖσαν μάλιστα ἐπὶ τὸ ἀσφαλέστερον καὶ δι᾽ ἐπιγαμίας. Ἡ ἐπὶ τῆς Οὐγαρίτιδος διπλῆ κηδεμονία διήρκεσε μέχρι τοῦ 1380, ὅτε οἱ Mittani ὑπέκυψαν εἰς τοὺς Hatti, καί, κατ᾽ ἀκολουθίαν, ἡ Οὐγαρῖτις περιῆλθεν ὑπὸ ἀποκλειστικὴν Αἰγυπτιακὴν ἐπιρροήν.

---

1. Πρβλ. Albright, σ. 94 ἑξ.
2. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 14 ἑξ. Dussaud[1], σ. 24 ἑξ.
3. Πρβλ. Finegan, σ. 87 ἑξ.
4. Ἔνθ᾽ ἀν.
5. Ὅρα Kenyon, σ. 146 καὶ 155. Πρβλ. Dussaud[1] σ. 29, σημ. 1. Barton, σ. 86 ἑξ.

Κατὰ τοὺς χρόνους τούτους(ἀρχαὶ τῆς 14ης ἑκατ. π. Χ.) [1] ἤκμασεν ὁ βασιλεὺς τῆς Οὐγαρίτιδος, Niqmed (Nqmd), εἰς τὴν φροντίδα τοῦ ὁποίου ὀφείλεται ἡ συλλογὴ τῶν μυθολογικῶν τῆς Οὐγαρίτιδος κειμένων [2]. Ὁ τίτλος τοῦ βασιλέως τούτου εἶναι «βασιλεὺς τῆς Οὐγαρίτιδος, κύριος τῆς Yrgb καὶ αὐθέντης τοῦ Sermin» [3].

Ἡ ἐξακρίβωσις τῶν Yrgb καὶ Srmn δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε ἐπιτευχθῆ. Ἐρευνηταί τινες σχετίζουσι τὸ Srmn πρὸς τὸ ὄνομα Σαλαμίς (πόλις τῆς Κύπρου), ἄλλοι πρὸς τὸ Ser min (ἔκτασίς τις, περὶ τὰ 120 χιλιόμετρα ΒΑ τῆς Ras Shamra) [4] καὶ ἄλλοι πρὸς τὸ ἀπροσδιόριστον ἔτι Ἀκκαδικὸν Surmenu (=γῆ κυπαρίσσων), τὸ ὁποῖον εὐνοεῖ ἡ μαρτυρία τῶν ἐπιστολῶν τῆς Tell el-Amarna, καθ᾽ ἣν ἡ Οὐγαρῖτις ἤσκει ἐμπόριον ξυλείας [5].

Ὡς πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ βασιλέως, μέχρι τινὸς ἐπιστεύετο, ὅτι τοῦτο δὲν εἶναι Σημιτικόν, ἀλλ᾽ Ἰνδοευρωπαϊκόν. Οὕτως οἱ Hrozny καὶ Dhorme ἐσχέτισαν αὐτὸ πρὸς τὸ Ἰωνικὸν Νικομήδας, ἀλλ᾽ ἡ γνώμη αὕτη δὲν εὗρεν ἀποδοχήν, δεδομένου ὅτι ἡ ἐν Οὐγαρίτιδι ἐπικράτησις τοῦ Ἑλληνικοῦ (Μυκηναϊκοῦ) στοιχείου λαμβάνει χώραν ἀπὸ τῶν μέσων τῆς 14ης ἑκατ. π.Χ. Χεττιτικὴ ἀφ᾽ ἑτέρου τοῦ ὀνόματος παραγωγὴ ἤ, ὡς ἄλλως δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν, Χεττιτικὴ καταγωγὴ τοῦ βασιλέως Niqmed ἀπεκλείσθη διὰ τὸν σοβαρὸν λόγον, ὅτι αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ras Shamra δὲν ἔφερον εἰς φῶς προϊόντα Χεττιτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἀπέμενε λοιπὸν πιθανὴ ἡ περίπτωσις, ὅτι τὸ ὄνομα εἶναι Χουρρικὸν ἢ Μιττανικὸν ἢ Σουβαρικόν [6], μέχρις οὗ ὁ γνωστὸς ἀσσυριολόγος G. Dossin ἀνέτρεψε τὴν ὅλην ὑπόθεσιν, ἀποδείξας τὴν Σημιτικὴν ἐτυμολογίαν τούτου (Niqmed=Niqme-Had, «ὁ Hadad ἐκδικεῖται») [7].

Χρυσοῦν τι κύπελλον μετὰ παραστάσεως κυνηγίου [8] φαίνεται ὅτι προέρχεται ἐξ αὐτῆς τῆς περιόδου καὶ ὅτι ὁ εἰκονιζόμενος ἐπ᾽ αὐτοῦ κυνηγὸς εἶναι ὁ βασιλεὺς τῆς Οὐγαρίτιδος, Niqmed. Τὸ κράτος τοῦ βασιλέως τούτου ἔφθανε πρὸς ἀνατολὰς μέχρι τῆς ἐρήμου, ὡς ἐμμέσως μαρτυρεῖται ὑπὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ κυπέλλου παριστaμένου κυνηγίου δορκάδων καὶ ἀγρίων ταύρων, προϋποθέτοντος, φυσικῶς, ἀνοικτὴν πρὸς τὴν ἔρημον ἔκτασιν.

1. Ὁ προσδιορισμὸς οὗτος βασίζεται ἐπί τινος καταλόγου δώρων (ὅρα τὸ περὶ τῆς Φιλολογίας τῆς Ugarit κεφάλαιον), ἐν ᾧ ὁ Niqmed φέρεται σύγχρονος τῷ Suppiluliuma βασιλεῖ τῶν Hatti, περὶ τοῦ ὁποίου γνωρίζομεν ὅτι εἶναι σύγχρονος τοῖς Φαραὼ Amenophis III (1405—1370 π.Χ.) καὶ Amenophis IV (1370—1352).

2. Πρβλ. Dussaud[1] σ. 38 ἑξ.

3. Gordon[3], σ. 49 (62 : 56—57).

4. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 40.

5. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 33.

6. Οὕτω παρὰ Schaeffer[3], ἔνθ᾽ ἀν. Ὡς πρὸς τὸν πολιτισμὸν τῶν Subartu, εἶναι οὗτος γνωστὸς εἰς ἡμᾶς κυρίως ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν τοῦ ἐν τῇ βορείῳ Μεσοποταμίᾳ Tell Halaf. Πρβλ. Kenyon, σ. 151 ἑξ. Finegan, σ. 14 ἑξ.

7. Ὅρα Dossin, G. Niqmad et Niqme-Had, ἐν Syria, 1939 σ. 169 ἑξ.

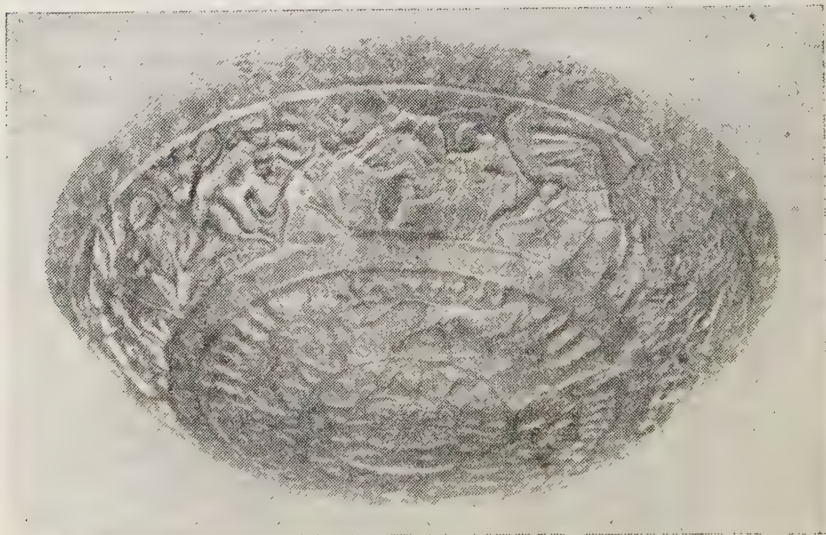
8. Ὅρα περὶ τούτου κατωτέρω, σ. 132 ἑξ.

Ἡ ζώνη τοῦ στρώματος, ἡ ὁποία ἀντιστοιχεῖ πρὸς τοὺς χρόνους τούτους, μαρτυρεῖ τὴν ὑπὸ τῆς Οὐγαρίτιδος ἐπιτευχθεῖσαν ἀκμήν. Φαίνεται δ' ὅτι ἡ ἀκμὴ αὕτη ὑπερέχει πάσης ἄλλης ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Οὐγαρίτιδος. Τοῦτο ἀσφαλῶς ὀφείλεται εἰς τὴν ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τοῦ ἐμπορίου τῆς Οὐγαρίτιδος, ὡς εὑρισκομένης ἐν τῇ σφαίρᾳ τῆς Αἰγυπτιακῆς ἐπικρατείας. Ἡ πόλις Οὐγαρῖτις ἐπυκνώθη καὶ ἐπεξετάθη βάσει ἐπιμελοῦς ῥυμοτομίας, διοχετευτικοῦ συστήματος καὶ ἀνέτων μέσων καθαριότητος καὶ διαμονῆς, τὰ ὁποῖα κινοῦσι καὶ σήμερον τὸν θαυμασμόν. Ἑκάστη οἰκία εἶχεν ἴδιον νεκρικὸν θάλαμον καὶ ἴδιον φρέαρ καὶ σκάφας. Παρὰ τὸν ὅρμον τῆς πόλεως (σήμερον Minet el-Beida) ἀνηγέρθη, ὑπὸ τὸ ὄνομα Mina, λιμενικὸς συνοικισμός, τοῦ ὁποίου τοὺς τάφους, τὰς οἰκίας καὶ τὰς ἀποθήκας ἀνεκάλυψαν αἱ ἀνασκαφαί.

Ἡ Αἰγυπτιακὴ ἐπίδρασις ἔχει ἀφήσει, ὡς εἶναι φυσικόν, τὰ ἴχνη της ἐπὶ τῆς τέχνης, ἐκδηλουμένη διὰ τῶν ἀντικειμένων τῆς περιόδου ταύτης. Ὅ,τι ὅμως πρέπει νὰ σημειώσωμεν ἐνταῦθα εἶναι δύο ἄλλαι ἐπιδράσεις, ἡ Χουρριτικὴ καὶ ἡ Μυκηναϊκή. Ἡ Χουρριτικὴ ἐπίδρασις μαρτυρεῖται κυρίως τὸ μὲν ὑπὸ ἱεροτελεστικοῦ τινος πελέκεως, ὁ ὁποῖος δικαίως θεωρεῖται «ὡς ἓν τῶν καλυτέρων ὅπλων, τὰ ὁποῖα παρήγαγεν ἡ ἀρχαία Ἀνατολή»[1], τὸ δὲ ὑπὸ τῶν διγλώσσων λεξιλογίων, εἰς τὴν Σουμερικὴν καὶ τὴν Χουρριτικήν.

Ἄφθονα εἶναι τὰ ἀντικείμενα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦσι Κρητικήν, Κυπριακὴν καί, γενικώτερον, Μυκηναϊκὴν ἐπίδρασιν. Αὐτοὶ οἱ τάφοι εἶναι ἐκτισμένοι κατὰ πρότυπον Κρητικόν. Ὡραῖόν τι ἀγγεῖον, ῥυτόν, φέρον παραστάσεις πολυπόδων, καὶ κύπελλα μετὰ ἀναγλύφων γυναικείων κεφαλῶν εἶναι ὅμοια πρὸς τὰ εὑρεθέντα ἐν Κρήτῃ. Κύπελλον δέ τι (εἰκ. 3) καὶ πινάκιον

1. Schaeffer[3], σ. 16.

Εἰκ. 3. Χρυσοῦν κύπελλον.

(εἰκ. 4), ἀμφότερα ἐκ χρυσοῦ, συνδυάζουσιν ἐγχώρια χαρακτηριστικὰ μετὰ Αἰγυπτιακῶν καὶ Μυκηναϊκῶν τοιούτων [1]. Ἀξία προσοχῆς εἶναι ἡ ὁμοιότης

Εἰκ. 4. Χρυσοῦν πινάκιον.

τῆς διακοσμήσεως τοῦ κυπέλλου πρὸς ἐκείνην, ἣν φέρει ἡ διὰ χρυσοῦ ἐνδεδυμένη λαβὴ ξίφους ἐκ τῆς ἐν Κρήτῃ Ζαφὲρ Παπούρα [2].

Ἡ μετὰ τῆς Κύπρου ἐμπορικὴ ἐπικοινωνία μαρτυρεῖται ὑπὸ πλήθους Κυπριακῶν δοχείων πληρωθέντων ποτὲ δι' ἀρωματικῶν ἐλαίων. Ταῦτα καὶ ἄλλα ἀντικείμενα παρουσιάζουσι τὴν Οὐγαρῖτιν σὺν τοῖς ἄλλοις καὶ κέντρον κοσμητικῶν εἰδῶν. Οἱ τεχνῖται αὐτῆς ἠδύναντο πλέον νὰ ἀντιγράφωσι τὴν τέχνην ἄλλων λαῶν καὶ νὰ προσθέτωσιν τὴν ἐγχώριον αὐτῶν πρωτοτυπίαν.

1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 47 ἑξ.
2. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 20 ἑξ.

Ὀρειχαλκίνη μορφὴ ἱέρακος μετὰ πτερύγων ἐπενδεδυμένων διὰ χρυσοῦ δεικνύει τὴν οἰκειότητα τῶν τεχνιτῶν τῆς Οὐγαρίτιδος μετὰ τῆς Αἰγυπτιακῆς τέχνης. Περαιτέρω, ἀνάγλυφος ἐπὶ ἐλεφαντοστοῦ μορφὴ τῆς «Ποτνίας θηρῶν», θεᾶς τῆς γονιμότητος [1], χαρακτηρίζεται ὡς προϊὸν Συρομυκηναϊκῆς τέχνης, ἀναπτυχθείσης ὑπὸ Οὐγαριτικῆς σχολῆς. Τοῦτο δικαίως ἀναγκάζει τὸν Schaeffer νὰ προτείνῃ ὅτι οἱ Keftiu, οἱ ὁποῖοι ἐμφανίζονται εἰς Αἰγυπτιακὰς εἰκόνας τῆς 18ης δυναστείας, ἀνήκουσιν εἰς Αἰγαιομυκηναϊκὴν ἐκ μέρους τῆς Οὐγαρίτιδος ἀποστολὴν πρὸς τὸν Φαραὼ καὶ οὐχὶ εἰς τοιαύτην ἐκ μέρους τῆς Κρήτης, λαμβανομένου ὑπ' ὄψει, ὅτι οὗτοι ἵστανται μεταξὺ τῶν ἐκ Retenu (βορείου Συρίας) πρέσβεων, καὶ ὅτι τὰ ὑπ' αὐτῶν προσφερόμενα δῶρα (ῥυτὰ καὶ ἄλλα δοχεῖα) φέρουσι χαρακτῆρα Αἰγαιοσυριακόν [2].

Ἡ ἐπίζηλος ὅμως εὐδαιμονία τῆς Οὐγαρίτιδος προωρίσθη εἰς καταστροφήν, διότι περὶ τὰ μέσα τῆς 14ης ἑκατ. π. Χ. ἡ πόλις καὶ τὸ ἐπίνειον αὐτῆς κατεστράφησαν ὑπὸ σεισμοῦ, μεθ' ὃν ὅ,τι δὲν ἐκαλύφθη ὑπὸ ὑδάτων κατηναλώθη ὑπὸ πυρός [3]. Ἡ καταστροφὴ τῆς Οὐγαρίτιδος καὶ ἡ ἐν γένει πολιτικὴ αὐτῆς κατάστασις διαγράφεται ἐν ἐπιστολῇ τοῦ βασιλέως τῆς Τύρου Abimilki πρὸς τὸν Φαραὼ Amenhotep IV. Ταύτην τὴν φορὰν ἡ Οὐγαρῖτις ἀπειλεῖται ὑπὸ τῶν Hatti, οἱ ὁποῖοι, καίτοι, ὡς ἡ αὐτὴ ἐπιστολὴ μαρτυρεῖ, δὲν εὑρίσκονται ἐκεῖ κατὰ τὴν καταστροφήν, δὲν βραδύνουσι νὰ ἐμφανισθῶσιν. Ἐξ ἐπιστολῆς αὐτοῦ τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγαρίτιδος καὶ ἄλλης τοῦ βασιλέως τῆς Gubla, μανθάνομεν ὅτι ἡ Οὐγαρῖτις ἐγένετο φόρου ὑποτελὴς εἰς τοὺς Hatti [4]. Πλήρης ὑποταγὴ δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν ἀνασκαφῶν. Ἡ κατὰ τὴν μάχην παρὰ τὸ Kadesh συμπαράστασις τῶν Οὐγαριτῶν μετὰ τῶν Hatti πρέπει νὰ θεωρηθῇ ὡς ἐκ τῶν περιστάσεων ἐπιβληθεῖσα συμμαχία [5]. Ἡ λανθάνουσα, ἄλλως τε, πρὸς τὴν Αἴγυπτον σχέσις ἐγένετο καὶ πάλιν ἐνεργὸς μετὰ τὴν μάχην τοῦ παρὰ τὸν Ὀρόντην Kadesh (περὶ τὰ 1297 π. Χ.), δοθεῖσαν μεταξὺ Αἰγύπτου καὶ Hatti ὑπὸ τοὺς Rameses II καὶ Muwatallu.

Ἡ ἐπανασύσφιγξις αὕτη τῶν σχέσεων μεταξὺ Οὐγαρίτιδος καὶ Αἰγύπτου μαρτυρεῖται ὑπὸ Αἰγυπτιακῆς στήλης, τὰ θραύσματα τῆς ὁποίας εὑρέθησαν

1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 61 ἑξ., ὅστις θεωρεῖ τὸ ἐν λόγῳ ἀνάγλυφον ὡς ἔχον τὴν προέλευσιν Μυκηναϊκήν.

2. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 21 ἑξ.

3. Ἔνθ' ἀν. σ. 22 ἑξ.

4. Ἡ ἀνακάλυψις τοῦ Χεττιτικοῦ πολιτισμοῦ ἐπετεύχθη κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους διὰ τῆς ὑπὸ τῶν W. Wright καὶ A. H. Sayce μελέτης (1884) τῶν ἀνὰ τὴν Μικρὰν Ἀσίαν ἐγκατεσπαρμένων Χεττιτικῶν μνημείων καὶ τῶν ὑπὸ τὴν διεύθυνσιν τοῦ H. Winckler ἀνασκαφῶν (1906 καὶ ἐντεῦθεν) παρὰ τὸ χωρίον Boghaz-Keui, περὶ τὰ 90 μίλια ἀνατολικῶς τῆς Ἀγκύρας. Ἡ ἀνάγνωσις τῶν κατὰ τὰς ἀνασκαφὰς ταύτας εὑρεθέντων κειμένων τῆς Χεττιτικῆς γλώσσης ὀφείλεται εἰς τὸν Βοημὸν F. Hrozny (Die Sprache der Hethiter, 1917). Πρβλ. Barton, σ. 84 ἑξ. Finegan, σ. 165 ἑξ. Kenyon[1] σ 81 ἑξ.

5. Ὅρα Schaeffer[3], σ. 24. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 30.

ἐν τοῖς ἐρειπίοις τοῦ ναοῦ τοῦ Βάαλ. Ἡ στήλη ἀφιεροῦται τῷ Βάαλ ὑπὸ τοῦ Αἰγυπτίου πρεσβευτοῦ Mami [1]. Ὅτι πάλιν ἡ Οὐγαρῖτις δὲν ἦτο πλέον ὑπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν Hatti φαίνεται ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ βασιλέως αὐτῶν Hattusil II πρὸς τὸν βασιλέα τῆς Βαβυλῶνος, ὁμολογοῦντος, ὅτι ἀδυνατεῖ νὰ καταδιώξῃ τοὺς φονεῖς ἐμπόρων μεταβαινόντων εἰς Οὐγαρῖτιν ἐκ Βαβυλῶνος, ἐφ᾽ ὅσον ἡ χώρα τοῦ ἐγκλήματος δὲν εἶναι ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν του.

Ἡ Αἰγυπτιακὴ κηδεμονία ἐπὶ τῆς Οὐγαρίτιδος παρέσχεν αὐτῇ διὰ μίαν ἀκόμη φορὰν τὴν εὐκαιρίαν νὰ εὐημερήσῃ καὶ ἀναδειχθῇ σπουδαῖον ἐμπορικὸν κέντρον. Τοῦτο φαίνεται ἐκ τῶν μεγάλων καὶ καλῶς ἐφωδιασμένων, ἐν πολλοῖς δ᾽ ὅμως πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν συληθέντων, θολωτῶν τάφων τῆς περιόδου ταύτης. Οἱ τάφοι οὗτοι, ὡς τὰ ἐξ αὐτῶν κρανία δεικνύουσι δὲν ἀνήκουσιν εἰς Σημίτας, ἀλλ᾽ εἰς πλουσίους τῆς ἐν Οὐγαρίτιδι Αἰγαιακῆς ἀποικίας, ἡ ὁποία κατὰ τὸν μεταξὺ Χεττιτῶν καὶ Αἰγυπτίων πόλεμον εὗρε τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἐπεκταθῇ καὶ νὰ ἐκτοπίσῃ τὸν ἐγχώριον πολιτισμόν, ἀντικαταστήσασα τοῦτον διὰ τοῦ ἰδίου αὐτῆς Μυκηναϊκοῦ τοιούτου.

Δείγματα καθαρᾶς Μυκηναϊκῆς τέχνης εἶναι τὰ ἐκ τῆς περιόδου ταύτης εὑρήματα, καὶ δὴ κοσμήματα, πλάστιγγες καὶ σταθμά. Τὰ τελευταῖα, ἐνίοτε ὑπὸ μορφὴν ζῴου ἢ ἀνθρώπου, εἶναι κατεσκευασμένα βάσει διαιρέσεως τῆς μνᾶς εἴτε εἰς ἑξήκοντα εἴτε εἰς πεντήκοντα σίκλους.

Κατὰ τὰ τέλη ὅμως τῆς 13ης ἢ τὰς ἀρχὰς τῆς 12ης ἑκατ. π.Χ., ὅπερ σημαίνει πέρας τῆς ἐποχῆς τοῦ χαλκοῦ καὶ ἀρχὰς τῆς τοῦ σιδήρου, ἐπιδρομαὶ ἀπὸ ξηρᾶς καὶ θαλάσσης ἐπέφεραν ὁριστικῶς τὸ τέλος τῆς Οὐγαρίτιδος[2]. Πρόκειται περὶ τῆς καθόδου τῶν ὑπὸ τῶν Αἰγυπτιακῶν κειμένων καλουμένων «λαῶν τῆς θαλάσσης», οἱ ὁποῖοι ἠπείλησαν τὴν Αἴγυπτον, ἀλλ᾽ ἡττήθησαν (περὶ τὰ 1190 π. Χ) ὑπὸ Rameses III ἐν Ἀμώρ (μεταξὺ Δαμασκοῦ καὶ Βηρυτοῦ). Τούτων οἱ Pulesati ἐγκατεστάθησαν εἰς τὰ παράλια τῆς ἐξ αὐτῶν κληθείσης Παλαιστίνης καὶ ἐγένοντο αἱ Φιλισταῖοι τῆς Βίβλου [3].

Οἱ ἐπιδρομεῖς ἐκτὸς τῆς καταστροφῆς δὲν ἄφησαν ἐν Οὐγαρίτιδι ἴδιόν τι, ὅπερ σημαίνει ὅτι σκοπὸς αὐτῶν ἦτο νὰ προχωρήσουν πρὸς νότον. Ἡ μέχρις Ἀρβὰδ προέλασις τοῦ Tiglath Pileser I κατὰ τὰ τέλη τῆς 12ης ἑκατ. π.Χ. δὲν μαρτυρεῖται ὑπὸ τῶν ἐν Ras Shamra εὑρημάτων. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ἠρειπωμένη πόλις Ugarit δὲν εἵλκυσε τὸν Ἀσσύριον βασιλέα [4]. Ἀνασκαφαὶ παρὰ τὴν Ἐγκώμην τῆς Κύπρου, ἀκριβῶς ἀπέναντι τῆς Ras Shamra, ἔφεραν εἰς φῶς τάφους καὶ κτερίσματα, τὰ ὁποῖα μαρτυροῦσιν ἐπιβίωσιν τοῦ Μυκηναϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς Οὐγαρίτιδος. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι

1. Πρβλ. Dussaud[1]. σ. 32 καὶ 35.
2. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 27 ἑξ. Dussaud[1], σ. 31.
3. Πρβλ. Finegan, σ. 108 ἑξ. Kenyon, σ. 102 ἑξ.
4. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 31.

πολλοὶ τῶν προβλεψάντων τὴν καταστροφὴν ἢ τῶν διαφυγόντων αὐτὴν ἐζήτησαν καταφύγιον εἰς τὴν ἀπέναντι Κυπριακὴν ἀκτήν [1].

Αἱ μέχρι τοῦδε ἀνασκαφαὶ ἐν Ras Shamra δὲν ἔχουσι νὰ παρουσιάσωσιν εὕρημά τι ἐκ τῶν δύο αἰώνων μετὰ τὴν καταστροφήν. Πόρπαι τινὲς δὲν δύνανται νὰ χρονολογηθῶσι πέραν τοῦ 1000 π. Χ. Ἄλλα τινὰ ἀντικείμενα, ὡς πόρπαι, αἰχμαὶ δοράτων καὶ ἀγγεῖα, εὑρεθέντα ἐν σαρκοφάγοις μικροῦ τινος νεκροταφείου, δεικνύουσιν ὅτι τὸ ὑψηλότερον μέρος τοῦ λόφου κατῳκήθη κατὰ τὰς 7ην καὶ 6ην ἑκατ. π. Χ. Κατὰ τὴν 6ην ἑκατ. π. Χ. Ἕλληνες προσωρμίσθησαν εἰς Οὐγαρῖτιν, τὸ ἐπίνειον τῆς ὁποίας ἐκάλεσαν Λευκὸν Λιμένα [2]. Ἑλληνικά τινα νομίσματα ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐποχὴν ταύτην.

Κατὰ τὸ τέλος τῆς 5ης ἑκατ. π. Χ. ἡ περιοχὴ τῆς Οὐγαρίτιδος συμπεριελήφθη εἰς τὴν 5ην Περσικὴν σατραπείαν, τῆς ὁποίας πρωτεύουσα ὑπῆρξεν ἡ Λαοδίκεια (σημ. Latakia). Ἑλληνιστικαί τινες σαρκοφάγοι ἀνήκουσιν εἰς τὸ τέλος τῆς 4ης ἑκατ. π. Χ. Νομίσματα Ρωμαϊκά, Ἀραβικὰ καὶ Τουρκικὰ εὑρέθησαν ἐν τῇ παρὰ τὴν ἐπιφάνειαν ἀνωτέρᾳ ζώνῃ τοῦ στρώματος, ἐπὶ τοῦ ὁποίου μέχρι τῆς ἐνάρξεως τῶν ἀνασκαφῶν εὑρίσκοντο ἀγροικίαι Ἀλαουϊτῶν [3].

Τοιοῦτό τι ἱστορικὸν σχεδιάγραμμα παρέχεται ὑπὸ τῶν μέχρι τοῦδε διὰ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ras Shamra ἐλθόντων εἰς φῶς εὑρημάτων, τὸν πλουτισμὸν δὲ τούτου ὑπόσχεται ἡ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν πληρεστέρα μελέτη τοῦ ὑπάρχοντος, ὡς καὶ τοῦ προστεθησομένου διὰ μελλοντικῶν ἀνασκαφῶν ἀρχαιολογικοῦ ὑλικοῦ.

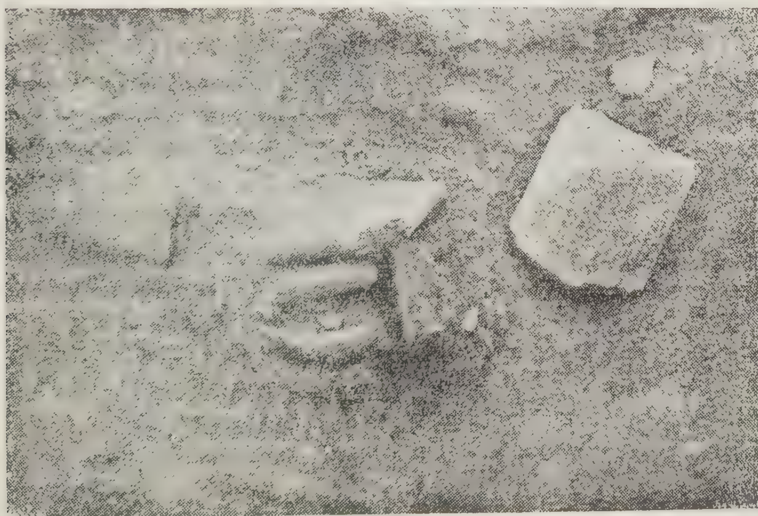
1. Πρβλ. Schaeffer[3]. σ. 28 ἑξ.

2. Οὕτως ἐν τῷ «Σταδιασμῷ ἢ Περίπλῳ τῆς Μεγάλης θαλάσσης», ἔργῳ ἀγνώστου συγγραφέως, ἀναγομένῳ εἰς τὴν 1ην π. Χ. ἢ τὴν 1ην μ. Χ. ἑκατονταετηρίδα καὶ ἐκδοθέντι ὑπὸ C. Müller, G.G.M. (Geographici Graeci Minores), i σ. 427. Ὁ ἐν λόγῳ ὅρος ἀπαντᾷ ἐν σ. 474, στ. 139 «Κάμψαντι δὲ τὸ ἀκρωτήριον λιμήν ἐστι καλούμενος «Λευκός».

3. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 29 ἑξ.

II. ΓΡΑΜΜΑΤΕΙΑ ΤΗΣ UGARIT

Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῆς Ras Shamra τὰ γραπτὰ κατέχουσι τὴν σπουδαιοτέραν θέσιν. Εὑρέθησαν ἐν τοῖς ἐρειπίοις τῆς μεταξὺ τῶν δύο μεγάλων ναῶν τῆς πόλεως, τοῦ Βάαλ καὶ τοῦ Δαγών, κειμένης βιβλιοθήκης καὶ εἶναι γεγραμμένα ἐπὶ ὀπτῶν πλίνθων, αἱ ὁποῖαι λόγῳ τῆς κατὰ τὴν εἰσβολὴν τῶν «λαῶν τῆς θαλάσσης»[1] καταρρεύσεως τῶν τοίχων, ἔχουσι πολλάκις ἀνεπανορθώτως ἀκρωτηριασθῆ ἢ συντριβῆ (εἰκ. 5). Ἡ βιβλιοθήκη παρεῖχεν ἐπίσης κατοικίαν εἰς τὸν ἀρχιερέα, εἰς τὸν ὁποῖον φέρονται ἀφιερωμένα ἱκανὰ τὸν ἀριθμὸν ὅπλα καὶ ἐργαλεῖα. Ὑπὸ τὴν ἐποπτείαν τοῦ ἀρχιερέως καὶ προσηρτημένη τῇ βιβλιοθήκῃ ἐλειτούργει ἱερατικὴ σχολὴ γραφέων, ἐν ᾗ παραλλήλως πρὸς τὸ ἔργον τῆς συλλογῆς καὶ ἀντιγραφῆς κειμένων ἐδιδάσκοντο καὶ αἱ σπουδαιότεραι διὰ τὸν πολιτισμὸν τῆς Οὐγαρίτιδος γλῶσσαι.

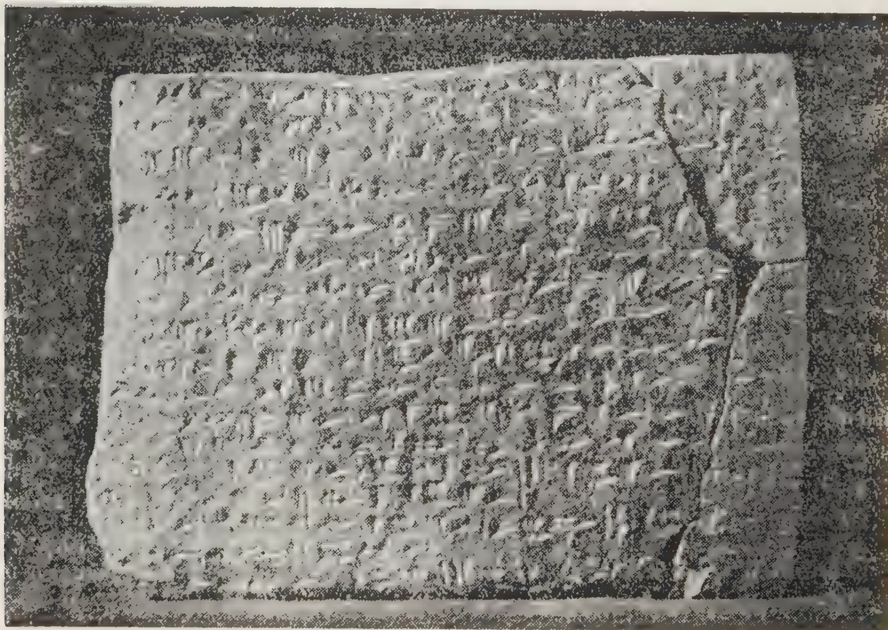
Εἰκ. 5. *Ἐνεπίγραφοι πλίνθιναι πλάκες.*

Τοῦτο φαίνεται ἐκ λεξιλογίων εἰς τὴν Σουμερικὴν καὶ τὴν Βαβυλωνιακὴν ἢ τὴν Σουμερικὴν καὶ ἄλλην τινὰ γλῶσσαν, ἄγνωστον μέχρι τοῦδε, χαρακτηριζομένην δ᾽ ὅμως ὡς Χουρριτικὴν διάλεκτον. Ἐκ τῶν γλωσσῶν τούτων ἡ μὲν Σουμερικὴ παραμένει κατὰ τοὺς χρόνους τούτους (μέσα τῆς 2ας π. Χ. χιλιετηρίδος) ἐν χρήσει παρὰ τοῖς λογίοις, αἱ δ᾽ ἄλλαι, καὶ κυρίως ἡ Βαβυλωνιακή, χρησιμοποιοῦνται διὰ τὴν ἐξάσκησιν τοῦ ἐμπορίου καὶ τῆς διπλωματίας. Ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν ἐν λόγῳ λεξιλογίων, παρέχονται

1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 31 καὶ 60.

κυρίως δι᾽ αὐτῶν κατάλογοι τιμῶν διαφόρων εἰδῶν, χρεωφειλετῶν καὶ πλοίων μετὰ τῆς χωρητικότητος καί, ἐνίοτε, τῶν πληρωμάτων αὐτῶν (τὸ ἀρχαιότερον μέχρι τοῦδε γνωστὸν ναυτολόγιον). Τρεῖς ἄλλαι γλῶσσαι μαρτυρούμεναι δι᾽ εὑρημάτων τῆς Ras Shamra εἶναι: ἡ ἐπί τινος ἀργυροῦ δοχείου Κυπριακή, ἡ ἐπί τινων σφραγιδολίθων Χεττιτικὴ καὶ ἡ ἐπὶ Αἰγυπτιακῶν ἔργων τέχνης ἱερογλυφική [1].

Ἡ ἐπικρατεστέρα ὅμως ἐν Οὐγαρίτιδι γλῶσσα, ἡ καὶ ἐθνικὴ τοιαύτη, ἦτο ἡ οὕτω πως κληθεῖσα ὑπὸ τῶν εἰδικῶν Οὐγαριτικὴ ἢ πρωτοφοινικική, ἐν ᾗ ἔχουσι γραφῆ τὰ περισσότερα καὶ σπουδαιότερα τῶν ἐν Ras Shamra εὑρεθέντων κειμένων. Τούτων ἡ γραφή, ἀναγινωσκομένη ἐξ ἀριστερῶν πρὸς τὰ δεξιά, εἶναι ἡ ἀλφαβητικὴ σφηνοειδὴς (εἰκ. 6), τοῦ ἀλφαβήτου αὐτῆς συγκει-

Εἰκ. 6. Δεῖγμα Οὐγαριτικῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς.

μένου ἐκ 30 χαρακτήρων (εἰκ. 7). Τὸ ἀλφάβητον τοῦτο δὲν εἶναι μόνον τὸ ἀρχαιότερον σφηνοειδές, ἀλλὰ καὶ ἓν τῶν ἀρχαιοτέρων ἐν γένει ἀλφαβήτων, ἐμφανισθὲν σχεδὸν παραλλήλως πρὸς τὸ γραμμικὸν ἀλφάβητον τῶν Σιναϊτικῶν ἐπιγραφῶν. Δύναται δέ τις νὰ εἴπῃ ὅτι ἡ ἐφεύρεσις τούτου προϋποθέτει, ὡς ἤδη παρετηρήσαμεν [2] τὴν γνῶσιν τόσον τῆς σφηνοειδοῦς γραφῆς, ὅσον καὶ

1. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 38 ἑξ. Dussaud[1], σ. 29.
2. Ὅρα Εἰσαγωγήν, σ. 122.

συμφωνικοῦ τινος ἀλφαβήτου, Αἰγυπτιακοῦ ἢ κατὰ Αἰγυπτιακὸν πρότυπον Σημιτικοῦ [1].

		10	ḥ		
1	'a	11	ḫ	20	ġ
2	'e	12	ṭ	21	p
3	'u	13	y	22	ṣ
4	b	14	k	23	ṣ
5	g	15	l	24	q
6	d	16	m	25	r
7	h	17	n	26	š
8	w	18	s	27	š
9	z	19	c	28	t

Εἰκ. 7. Τὸ σφηνοειδὲς ἀλφάβητον τῆς Ras Shamra (συνεπτυγμένον).

Τὸ ἔργον τῆς ἀναγνώσεως τῆς ἐν λόγῳ γραφῆς ὑπῆρξε πράγματι ἐπιστημονικὸς ἄθλος, καθ' ὅσον ἡ φύσις τῆς τε γραφῆς καὶ τῆς δι' αὐτῆς ἐκφραζομένης γλώσσης ἦτο ἄγνωστος. Ἡ τιμὴ διὰ τὴν πραγματοποίησιν τούτου ἀνήκει εἰς τοὺς Bauer, Dhorme καὶ Virolleaud [2]. Πρῶτος ὁ Bauer ἀνέγνωσεν ὀνόματά τινα θεοτήτων βάσει δύο προϋποθέσεων, αἱ ὁποῖαι ἀπεδείχθησαν ἀληθεῖς. Εἶναι δ' αὗται· 1) ὅτι ὁ λαὸς τῆς Οὐγαρίτιδος λόγῳ τῆς στενῆς ἐν χρόνῳ καὶ τόπῳ γειτνιάσεως πρὸς τὴν Χαναὰν πρέπει νὰ εἶναι Σημιτικὸς καὶ ἡ γλῶσσά του διάλεκτος Σημιτική· 2) ὅτι τὸ σύστημα τῆς ἐν λόγῳ γραφῆς, λόγῳ τοῦ περιωρισμένου ἀριθμοῦ σημείων πρέπει νὰ διέπηται ὑπὸ ἀλφαβητικῆς ἀρχῆς. Οἱ Dhorme καὶ Virolleaud εἰργάσθησαν διεξοδικώτερον ἐπὶ τῆς ἀναγνώσεως τῶν κειμένων, τὰ πλεῖστα τῶν ὁποίων ἐξεδόθησαν ἐπιμελῶς ὑπὸ τοῦ τελευταίου.

Ἡ ἐξακρίβωσις οὕτω τοῦ Σημιτικοῦ χαρακτῆρος τῆς Οὐγαριτικῆς ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῆς περαιτέρω ἐπ' αὐτῆς γλωσσολογικῆς ἐρεύνης. Διὰ τῆς συγκριτικῆς μεθόδου κατέστη δυνατὴ πλέον ἡ ἐπὶ τῆς Οὐγαριτικῆς ἐφαρμογὴ ὡς καὶ ἡ ἐν αὐτῇ ἀνεύρεσις τῶν κοινῶν χαρακτηριστικῶν τῶν Σημιτικῶν γλωσσῶν, εἰς τρόπον ὥστε νὰ μὴ ὑπάρχῃ πλέον ἀμφιβολία, ὅτι ἡ Οὐγαριτικὴ εἶναι μία τῶν Χαναανιτικῶν διαλέκτων [3], ἂν μὴ αὐτὴ ἡ πρωτοχαναανιτικὴ (πρωτοφοινικικὴ ἢ ἀρχαϊκὴ Ἑβραϊκή) [4]. Τὸ φθογγολογικόν, ἡ μορφολογία

1 Πρβλ. Albright σ. 187 ἑξ.

2. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 64 ἑξ.

3. Πρβλ. Harris, σ. 10 ἑξ.

4. Πρβλ. Bauer[1], σ. 64 «Sicher ist nur, das wir hier das Altkanaanäische

καὶ ἡ σύνταξις τῆς Οὐγαριτικῆς φέρουσιν ἐφ' ἑαυτῶν τὴν Σημιτικὴν σφραγῖδα. Στοιχεῖα μὴ δυνάμενα νὰ ἐξηγηθῶσιν ὑπὸ τῶν ἀρχῶν, αἵ ὁποῖαι διέπουσιν ὅλας τὰς Σημιτικὰς γλώσσας, εὑρίσκουσι κατὰ κανόνα παράλληλα πρὸς ἑαυτὰ εἰς μίαν τοὐλάχιστον τῶν γλωσσῶν τούτων ('Ακκαδικήν, 'Αραβικήν, 'Εβραϊκὴν κ.λ.π.). Οὐχ ἧττον εἶναι ἐνωρὶς ἔτι νὰ θεωρήσωμεν τὴν Οὐγαριτικὴν γραμματικὴν ὡς κατὰ πάντα πλήρη καὶ νοητήν. 'Απ' ἐναντίας, ὡς ἄλλως τε δύναται νὰ λεχθῇ περὶ τοῦ καθόλου Οὐγαριτικοῦ πολιτισμοῦ, μόνον αἱ βάσεις αὐτῆς ἔχουσι μέχρι τοῦδε τεθῆ.

'Η ἔλλειψις φωνηεντικῶν σημείων γεννᾷ μορφολογικὰ ζητήματα, διὰ τὰ ὁποῖα μόνον εἰκασία δύναται νὰ χωρήσῃ. 'Υπάρχουσιν ἐπὶ πλέον δύσκολοι περιπτώσεις συντάξεως καὶ σημασίας λέξεων, αἱ ὁποῖαι ἰδιάζουσιν εἰς τὴν γλῶσσαν ταύτην, ἂν μὴ εἶχον τὰς παραλλήλους των εἰς ἄλλας Σημιτικὰς διαλέκτους, περὶ τῶν ὁποίων εἴτε γνωρίζομεν ὀλίγον, (ὡς ἡ ἀρχαία Φοινικική), εἴτε οὐδόλως ἔχομεν γνῶσιν (ὡς ἡ ἀρχαία 'Αραμαϊκή). Εἶναι δ' εὐνόητον, ὅτι τόσον αἱ γραμματικαὶ καὶ λεξικολογικαὶ δυσκολίαι, ὅσον καὶ ἐκεῖναι αἱ ὁποῖαι ὀφείλονται εἰς τὴν κακὴν διατήρησιν τῶν κειμένων δυσχεραίνουσι τὴν μετάφρασιν καὶ τὴν ἑρμηνείαν. Μετάφρασις καὶ ἑρμηνεία δὲν δύνανται νὰ ἀκολουθήσωσιν ἄλλην ὁδόν, εἰ μὴ ἐκείνην, ἡ ὁποία χαράσσεται διὰ τῆς γλωσσολογικῆς μεθόδου καὶ τῶν συμφραζομένων. Ἂν δέ τις λάβῃ ὑπ' ὄψει, ὅτι γλωσσολογικὴ ἀνάλυσις καὶ συμφραζόμενα ἀλληλοεξαρτῶνται, δύναται νὰ ἐξηγήσῃ διατὶ ὅ,τι μέχρι τοῦδε ἐπετεύχθη εἶναι ἁπλοῦν διάγραμμα, ἐν σχέσει πρὸς ὅ,τι πρέπει νὰ ἐπιτευχθῇ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν ἐν γένει τῆς ἑρμηνείας τῶν κειμένων τῆς Ras Shamra—Ugarit.

Δύνανται τὰ ἐν λόγῳ κείμενα, ὡς ἐκ τοῦ περιεχομένου των, νὰ διαιρεθῶσιν εἰς θρησκευτικά, ἀποτελοῦντα τὸν κύριον ὄγκον, καὶ εἰς μὴ θρησκευτικά. Τούτων τὰ πρῶτα, ἐξαιρέσει καταλόγων τινῶν θεοτήτων καὶ ἱεροτελεστιῶν, ἔχουσι χαρακτῆρα μυθολογικὸν καὶ διατύπωσιν ἔμμετρον. 'Η ταξινόμησις τῶν ποιημάτων εἰς πέντε κύκλους φαίνεται ἡ πλέον ἱκανοποιητική [1], ὡς ἀνταποκρινομένη εἰς τὴν ἰσάριθμον διάκρισιν τῶν ἐν αὐτοῖς ἐκτιθεμένων μύθων, οἱ ὁποῖοι ἐν συντόμῳ ἔχουσιν ὡς ἑξῆς:

1. *Οἱ ἔρωτες τοῦ Βάαλ καὶ τῆς 'Ανὰθ* ἤ, ὡς ὁ Obermann προτείνει [2], τὸ περὶ οἰκοδομῆς ναοῦ εἰς τιμὴν τοῦ Βάαλ ἔπος [3].

'Ο θεὸς Γιὰμ (=θάλασσα) ἔχει, πρὸς μεγάλην του χαράν, ἐξασφαλίσει

in einer bestimmten Ausprägung gefunden haben». Schaeffer[3], σ. 57 καὶ 90 ἑξ. Dussaud[1], σ. 72 καὶ 78.

1. Ὅρα Gordon[3], σ. 9. Πρβλ. Del Medico σ. 13 ἑξ. Σημειωτέον δ' ὅτι, διὰ τὸν γνωστὸν τοῦτον βυζαντινολόγον καὶ ἀνατολιστήν, τὰ ἐνεπίγραφα εὑρήματα τῆς Ras Shamra δὲν εἶναι ἄλλο τι ἢ ἡ οὕτω πως κληθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ Χαναανιτικὴ βίβλος.

2. Ὅρα Obermann, σ. XXI καὶ ἀλλαχοῦ.

3. Gordon[3], σ. 11 ἑξ. (κείμενα: 129. 137. 133, 68. 'nt. 130. 131. 51. 67. 62, 1-29. 49. 62, 41-57. 76. 6. 132 75. 136. 100).

δι᾿ ἑαυτὸν λαμπρὰν κατοικίαν καὶ τὴν ἐκ μέρους τῶν ἄλλων θεῶν ἀναγνώρισιν τῆς ἐξουσίας του. Μόνον ὁ Βάαλ δὲν ἀναγνωρίζει ταύτην. Τούτου τὴν ταπείνωσιν ἐπιθυμῶν ὁ Γιάμ, ἀποστέλλει πρεσβείαν εἰς τὴν ὁμήγυριν τῶν θεῶν καὶ αἰτεῖται παρ᾿ αὐτῶν τὴν παράδοσίν του. Ὁ Βάαλ περιφρονεῖ τὴν πρεσβείαν, ἀλλ᾿ οἱ ἄλλοι θεοὶ ἐν οἷς καὶ ὁ Ἔλ ἀποφασίζουσιν, ὅπως συμμορφωθῶσι πρὸς τὴν ἀξίωσιν τοῦ Γιάμ. Ὁ Βάαλ ὀργίζεται καὶ ἐπιτίθεται κατὰ τῆς πρεσβείας, προφθάνουσι δ᾿ ὅμως νὰ ἐπέμβωσι δύο θεαί, αἵτινες καὶ σῴζουσι ταύτην. Ἡ ῥῆξις οὐχ ἧττον μεταξὺ Γιὰμ καὶ Βάαλ δὲν ἀργεῖ νὰ ἐπέλθῃ, τὴν δ᾿ ἔκβασιν ταύτης προαγγέλλουσιν οἱ λόγοι τοῦ Κουσὼρ πρὸς τὸν Βάαλ:

«*Ἰδοὺ τοὺς ἐχθρούς σου, ὦ Βάαλ,*
Ἰδοὺ τοὺς ἐχθρούς σου θὰ πατάξῃς,
Ἰδού, θὰ νικήσῃς τοὺς πολεμίους σου·
Θὰ λάβῃς τὴν αἰωνίαν σου βασιλείαν
Τὴν ἀδιάκοπόν σου κυριαρχίαν» [1].

Ὁ Βάαλ διὰ δύο μαγικῶν ῥοπάλων, κατασκευασθέντων ὑπὸ τοῦ θεοῦ Κουσώρ, ἀναδεικνύεται νικητὴς καὶ ἀκολούθως βασιλεύς. Στερούμενος ὅμως κατοικίας ἀξίας τοῦ ὑψηλοῦ του ἀξιώματος, μετακαλεῖται πρὸς τοῦτο εἰς τὸ ὄρος Saphon [2] τὴν ἀδελφὴν καὶ νικηφόρον αὐτοῦ σύμμαχον Ἀνάθ, εἰς ἣν μεταδίδονται καὶ οἱ κάτωθι λόγοι:

«*Πρὸς ἐμὲ οἱ πόδες σου ἂς τρέξωσι,*
Πρὸς ἐμὲ τὰ βήματά σου (κυριολ. σκέλη σου) *ἂς σπεύσωσι,*
Διότι ἔχω λόγον νὰ εἴπω σοι,
Ὑπόθεσιν ν᾿ ἀνακοινώσω σοι.
Εἶναι δ᾿ οὗτος ὁ λόγος τοῦ δένδρου,
Ναί! ἡ ἔκφρασις τοῦ λίθου,
Ὁ ψίθυρος τοῦ οὐρανοῦ πρὸς τὴν γῆν,
Τῆς ἀβύσσου πρὸς τοὺς ἀστέρας» [3].

Ἡ Ἀνὰθ σπεύδει προθύμως πρὸς συνάντησιν τοῦ ἀδελφοῦ της, ὅστις παρακαλεῖ αὐτὴν νὰ μεσιτεύσῃ παρὰ τῷ Ἔλ καὶ ἀποσπάσῃ συγκατάθεσιν πρὸς κατασκευὴν κατοικίας. Ὁ πατὴρ τῶν θεῶν δέχεται τὰ πρὸς τοῦτο κατάλληλα δῶρα καὶ συγκατανεύει, ἀποστέλλονται δὲ παρὰ τῆς Asherat κήρυκες πρὸς τὸν Κουσώρ, τὸν Ἥφαιστον τοῦ Οὐγαριτικοῦ πανθέου [4], ἵνα με-

1. Gordon[3], σ. 15 (68, 8—10). Ἡ ἀπόδοσις τῶν ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ παρατιθεμένων χωρίων βασίζεται ἐπὶ τῶν πρωτοτύπων Οὐγαριτικῶν κειμένων καὶ εἶναι, ὡς καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Gordon, κατὰ γράμμα.

2. Τὸ ὄρος τοῦτο πρέπει ἴσως νὰ ταὐτισθῇ πρὸς τὸ Jebel Akra παρὰ τὰς ἐκβολὰς τοῦ Ὀρόντου. Τὸ ὕψος αὐτοῦ εἶναι περὶ τὰ 1780 μέτρα. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 71.

3. Gordon[3], σ. 19. (ʿnt: III: 16—22).

4. Περὶ τῶν ἐναλλασσομένων ὀνομάτων Κουσώρ, Κουσὼρ—καὶ—Χασὶς καὶ Χιγιὼν πρβλ. Dussaud[1], σ. 122.

ταδώσωσιν αὐτῷ τὸ μήνυμα τοῦ Βάαλ. Ὁ θεῖος τεχνίτης ἀναλαμβάνει εὐχαρίστως τὴν κατασκευὴν τοῦ οἰκήματος καὶ δή, κατὰ τὴν ἐπιθυμίαν τοῦ Βάαλ, ἄνευ παραθύρου. Αὐτὸς ὁ Βάαλ βοηθεῖ εἰς τὸ ἔργον, κόπτων ἐπὶ τοῦ ὄρους κέδρους διὰ τῆς ἀστραπῆς, ἥτις ἐπιτυχῶς παρομοιάζεται πρὸς πρίονα. Περατωθέντος τοῦ ἔργου ἑορτάζονται μεγαλοπρεπῶς τὰ ἐγκαίνια. Μεταπεισθεὶς δ ἀργότερον ὁ Βάαλ, ἐγκρίνει τὴν κατασκευὴν παραθύρου, φύλαξ τοῦ ὁποίου ὁρίζεται αὐτὸς ὁ Κουσώρ [1].

Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Μώτ, ὁ Πλούτων τοῦ Οὐγαριτικοῦ πανθέου [2], ἀπειλεῖ τὸν Βάαλ καὶ διεκδικεῖ τὴν ἐξουσίαν. Ὁ Βάαλ κατέρχεται εἰς τὸν Ἅδην, ἵνα συναντήσῃ τὸν Μώτ, ἀλλ' ἡττᾶται καὶ ἀποθνήσκει. Τὴν αὐτὴν τύχην εὑρίσκει ἀκολούθως καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Βάαλ, Ἀλιγιάν, ὅστις δὲν παραλείπει πρὸ τοῦ θανάτου του νὰ συνέλθῃ μετ' ἀγελάδος καὶ ἀποκτήσῃ δι' αὐτῆς μόσχον [3].

Ἡ περὶ τοῦ θανάτου τοῦ Βάαλ εἴδησις σκορπίζει πανταχοῦ τὴν λύπην. Τὸ πρόσωπον τῆς γῆς παραχρῆμα μεταβάλλεται διὰ καταπτώσεως τῆς γονιμότητος καὶ μαρασμοῦ τῆς βλαστήσεως. Αὐτὸς ὁ πατὴρ τῶν θεῶν Ἔλ εἶναι ἀπαρηγόρητος, τὸ δὲ πένθος αὐτοῦ ἐκφράζουσι ζωηρῶς οἱ ἑξῆς στίχοι :

«Νεκρὸς εἶναι ὁ Ἀλιγιὰν Βάαλ,
Κατεστραμμένος εἶναι ὁ ἄρχων, ὁ Κύριος τῆς γῆς!
Ἐπὶ τούτῳ Λατπών [4]*, ὁ θεὸς τοῦ ἐλέους,*
Κατέρχεται τοῦ θρόνου,
Κάθηται ἐπὶ τοῦ ὑποποδίου
Καὶ ἀπὸ τοῦ ὑποποδίου κάθηται ἐπὶ τῆς γῆς.
Ἐπιχέει τὴν τέφραν τῆς λύπης ἐπὶ τῆς κεφαλῆς του,
Τὴν κόνιν τοῦ βορβόρου ἐπὶ τῆς κορυφῆς του,
Ἀντὶ ἐνδύματος, καλύπτεται ὑπὸ σάκκου.
Πλανᾶται ἐπὶ τοῦ ὄρους ἐν πένθει,
Ναί! μέσῳ τοῦ δάσους ἐν λύπῃ.
Τέμνει τὰς παρειὰς καὶ τὸ γένειον,
Σχίζει τοὺς βραχίονάς του,
Ἀροτριᾷ τὸ στῆθος ὡς κῆπον
Ὡς κοιλάδα σχίζει τὰ νῶτα.
Ὑψώνει τὴν φωνήν του
Καὶ κραυγάζει·

1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 127.

2. Ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος βασίζεται ἐπὶ συσχετίσεως τοῦ ὀνόματος Μὼτ πρὸς τὸ Ἑβρ. muth(=θνήσκειν). Ὅρα Cook, S. An Introduction to the Bible. Harmondsworth —Middlesex, 1945, σ. 25. Πρβλ. ὅμως Dussaud[1], σ. 104, ὅπου τὸ ἐν λόγῳ ὄνομα σχετίζεται πρὸς τὸ Ἑβρ. mout «homme vaillant, guerrier».

3. Πρβλ. ὅμως Bauer[2], σ. 48 καὶ Gordon[2], Glossary, λέξιν ὑπ' ἀριθμ. 1059, ὅπου αἱ δύο θεότητες, Βάαλ καὶ Ἀλιγιάν, ταὐτίζονται.

4. Κατὰ Dussaud[1], σ. 95, ltpn σημαίνει «εὐμενής».

Ὁ Βάαλ εἶναι νεκρός!
Οὐαὶ τῷ λαῷ τοῦ υἱοῦ τοῦ Δαγών!
Οὐαὶ τοῖς πλήθεσι τοῦ Βάαλ!
Θὰ καταβῶ εἰς τὴν γῆν» [1].

Περίλυπος ἡ Ἀνὰθ ἀνευρίσκει τῇ βοηθείᾳ τῆς θεᾶς Shapash(=ἥλιος) τὸ πτῶμα καὶ ἀναλαμβάνει τὰς πρεπούσας αὐτῷ φροντίδας. Τὸν θρόνον τοῦ Βάαλ καταλαμβάνει Ἀττὰρ ὁ Τρομερός, τοῦ ὁποίου ἡ ἀνεπιτυχὴς διακυβέρνησις δὲν διαρκεῖ ἐπὶ πολύ, καθ' ὅτι ἡ Ἀνάθ ἐπιτυγχάνει διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Μὼτ τὴν εἰς τὴν ζωὴν ἐπαναφορὰν τοῦ ἠγαπημένου της Βάαλ. Ἡ ἀναβίωσις τοῦ Βάαλ χαιρετίζεται ὑπὸ τῶν ἐν τῇ φύσει καὶ τῶν θεῶν, μάλιστα δὲ ὑπὸ τοῦ ἀγαθοῦ πατρὸς τῶν θεῶν Ἔλ, τὴν χαρὰν τοῦ ὁποίου ἐκφράζουσιν οἱ ἑπόμενοι στίχοι:

«Ἂς καθήσω καὶ ἂς ἀναπαυθῶ
Καὶ ἂς ἡσυχάσῃ ἐν τῷ στήθει μου ἡ ψυχή μου,
Διότι ζῇ ὁ Ἀλιγιὰν Βάαλ,
Διότι ὑπάρχει ὁ ἄρχων, ὁ Κύριος τῆς γῆς» [2].

2. *Ἡ Θεογονία* [3]. Τὸ θρησκευτικὸν τοῦτο δρᾶμα ἔχει συντεθῆ δια τὸν ἑορτασμόν, ὁ ὁποῖος ἐλάμβανε χώραν ἐπὶ τῇ τελευτῇ ἑπταετοῦς περιόδου καὶ τῇ εἰσόδῳ εὐλογουμένης νέας τοιαύτης. Ἄρχεται δι' ἐπικλήσεως τῶν θεῶν καὶ χαιρετισμοῦ πρὸς τοὺς παρευρισκομένους καὶ δὴ τοὺς ἀξιωματούχους, τοὺς ὑποδυομένους τὰ τοῦ δράματος πρόσωπα καὶ τὸν χορόν. Ἕπεται περιγραφὴ τῶν κακῶν τῆς περατουμένης περιόδου, ἥτις προσωποποιουμένη τύπτεται καὶ θανατοῦται. Ἥρωες ἐν τῷ πεδίῳ τῶν θεῶν παρασκευάζουσιν ἑπταπλοῦν θυσιαστήριον γεῦμα, μεθ' ὃ ἡ τροπαιοφόρος Ἀνὰθ παλαίει μεθ' ἑνὸς τῶν ἡρώων.

Μετ' ἐπίκλησιν πάλιν καὶ χαιρετισμὸν ἐκτυλίσσεται ἡ κυρία σκηνὴ τοῦ ἔργου. Ἀδυνατῶν ὁ Ἔλ λόγῳ προκεχωρημένης ἡλικίας νὰ γονοποιήσῃ διὰ τῶν δύο αὐτοῦ συζύγων, καταφεύγει εἰς τὴν ἐφαρμογὴν μαγικῶν τινων τύπων, δι' ἧς ἡ ἐπιθυμία του ἐκπληροῦται. Τὰ ἐκ τοῦ πρώτου τοκετοῦ γεννώμενα τέκνα εἶναι τὸ Λυκαυγὲς καὶ τὸ Λυκόφως. Παραλαμβάνονται ὑπὸ τοῦ Ἡλίου καὶ τῶν Ἀστέρων καὶ ὁδηγοῦνται εἰς τὸν οὐρανόν. Τὰ ἐκ τοῦ δευτέρου τοκετοῦ τέκνα εἶναι τὸ ζεῦγος τῶν Ὡραίων υἱῶν τῆς θαλάσσης, οἱ ὁποῖοι ἀποστέλλονται εἰς τὴν ἔρημον τοῦ Καδές. Ἐκεῖ μετὰ ἑπταετῆ περίοδον περιπλανήσεως οἱ Ὡραῖοι συναντῶσι τὸν Φύλακα τοῦ Ἐσπαρμένου καὶ εὑρίσκουσι παρ' αὐτῷ ἄρτον καὶ οἶνον ἐν ἀφθονίᾳ.

3. *Οἱ γάμοι τοῦ Γιαρὶχ καὶ τῆς Νικκάλ* [4]. Δύοντος τοῦ Ἡλίου καὶ ανα-

---

1. Gordon[3]. σ. 42 (67 : VI : 5—25).
2. Ἔνθ' ἀν. σ. 46 (49 : III : 18—12).
3. Ἔνθ' ἀν. σ. 58 ἑξ. (κείμενον : 52.
4. Gordon[3], σ. 63 ἑξ. (κείμενον : 77).

τελλούσης τῆς Σελήνης, ὁ βασιλεὺς τῶν Σουμερίων Χαρχὰβ μεσιτεύει διὰ τὴν σύζευξιν τοῦ Γιαρὶχ (=σελήνη) καὶ τῆς Νικκὰλ(σεληνιακῆς θεότητος τῶν Σουμερίων). Ὁ νυμφίος προτίθεται νὰ προσφέρῃ ἀφθόνως χρυσόν, ἄργυρον καὶ πολυτίμους λίθους, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἀποκτήσῃ τὴν Νικκάλ, ἥν διακαῶς ἐπιθυμεῖ ἡ ψυχή του. Ὑπόσχεται δ' ὅτι θὰ εἶναι καλὸς σύζυγος καὶ ἐπὶ πλέον:

«Θὰ καταστήσω τὸν ἀγρὸν αὐτῆς ἄμπελον,
Τὸν ἀγρὸν τῆς ἀγάπης αὐτῆς κῆπον» [1].

Οἱ οἰκεῖοι τῆς νύμφης ἀποδέχονται καὶ ζυγίζουσι τὴν γαμήλιον προσφοράν, ἐνῷ κατὰ πλήθη αἱ θεαὶ δι' ᾀσμάτων ἐξαγγέλουσι τὸ χαρμόσυνον τοῦ γάμου γεγονός.

4. *Ὁ μῦθος τοῦ Κερέτ* [2]. Ὁ βασιλεὺς Κερὲτ δέχεται παρὰ τοῦ Ἔλ τὴν ἐντολήν, ὅπως ἐκστρατεύσῃ κατὰ τῶν εἰσβολέων Τεραχιτῶν, οἱ ὁποῖοι ἔχουσι καταλάβει πέντε Χαναανιτικὰς πόλεις. Φοβούμενος ὅμως ὁ Κερὲτ νὰ ἀναλάβῃ τὸν ἀγῶνα κλείεται ἐν τῇ οἰκίᾳ του καί, ἐνῷ θρηνεῖ τὸν θάνατον τῶν οἰκείων του, ἀδελφῶν, γυναικὸς καὶ τέκνων, ἀποκοιμᾶται. Παρηγορεῖται καθ' ὕπνους ὑπὸ τοῦ Ἔλ, ὅστις ὑπόσχεται αὐτῷ, ὅτι θὰ ἀποκτήσῃ υἱόν. Ἐγείρεται καὶ τελεῖ τὰς νενομισμένας θυσίας, μετ' οὐ δὲ πολὺ ἀναλαμβάνει τὴν πρὸς νότον ἐκστρατείαν. Κατορθοῖ νὰ ἀναχαιτίσῃ τοὺς εἰσβολεῖς καὶ συνεχίζει τὴν πορείαν του νοτιώτερον, ὅπου κατ' ἐντολὴν τοῦ Ἔλ συνθηκολογεῖ μετὰ τοῦ Πεβέλ, βασιλέως τῆς Ἐδώμ, καὶ λαμβάνει ὡς σύζυγον τὴν ἐγγονὴν τούτου Mesheb Hory [3].

Εἰς τὴν γαμήλιον ἑορτὴν παρίστανται οἱ θεοὶ καὶ αὐτὸς ὁ Λατπὼν (Ἔλ), ὁ ὁποῖος, εὐλογῶν τὸν γάμον, προλέγει τὴν γέννησιν ἑπτὰ υἱῶν καὶ ὀκτὼ θυγατέρων ὡς καὶ τὸν ὑπὸ θεᾶς θηλασμὸν ἑνὸς τῶν υἱῶν καὶ διαδόχου τοῦ Κερέτ. Ὁ ἑορτασμὸς συνεχίζεται καὶ προσκαλοῦνται ἀξιωματοῦχοι τῆς πόλεως Ḥbr νὰ συνευωχηθῶσι. Λησμονεῖ ὅμως ὁ Κερὲτ νὰ ἀποστείλῃ εἰς τὴν εὐνοήσασαν τὰ σχέδιά του Asherat τὰ ὑπεσχημένα δῶρα, δι' ὃ ἡ θεὰ ὀργίζεται καὶ πλήττει αὐτὸν διὰ βαρείας νόσου. Ὁ υἱὸς τοῦ Κερέτ, Ἔλχου, βλέπων τὸν πατέρα αὐτοῦ ὑπὸ τὴν ἀπειλὴν τοῦ θανάτου, ἀπορεῖ πῶς εἶναι δυνατὸν θεῖός τις γόνος, ὡς ὁ Κερέτ, νὰ ἀποθάνῃ :

«Ἐν τῇ ζωῇ σου, ἡμέτερε πάτερ, ἠθέλομεν εὐθυμήσει,
Ἐν τῇ ἀθανασίᾳ σου ἠθέλομεν χαρῇ

. . . .

---

1. Ἔνθ' ἀν. σ. 64 (77 : 23—24).
2. Ἔνθ. ἀν. σ. 67 ἑξ. (κείμενα : Krt. 128. 125. 126. 127).
3. Ὅρα Schaeffer[3], σ 75. Πρβλ. ὅμως Gordon[3], σ. 66 καὶ 73, ὅπου ἡ Hory φέρεται ὡς θυγάτηρ τοῦ Πεβέλ. Τὸ Mesheb, τὸ ὁποῖον ὁ Schaeffer ἐκλαμβάνει ὡς τὸ πρῶτον συνθετικὸν τοῦ κυρίου ὀνόματος Mesheb-Hory, θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ Gordon ὡς προσηγορικὸν καὶ ἀποδίδεται ὑπ' αὐτοῦ ὡς «δέσποινα», «κυρία».

Ὦ πάτερ, ἔτι καὶ σὺ θέλεις ἀποθάνει ὡς οἱ θνητοί;» [1]

Ὡραία εἶναι ἐπίσης ἡ ἀπάντησις τοῦ ἑτοιμοθανάτου πατρός, ἧς τὴν ἀρχὴν ἀποτελοῦσιν οἱ ἑπόμενοι στίχοι :

«Υἱέ μου μὴ κλαίῃς δι' ἐμέ!
Μὴ λυπῆσαι δι' ἐμέ!
Μὴ ἐξαντλῇς, υἱέ μου, τὴν πηγὴν τῶν ὀφθαλμῶν σου,
Οὔτε τὸν μυελὸν τῆς κεφαλῆς σου διὰ δακρύων! [2]»

Μετακαλεῖται δ' ὁ βασιλεὺς καὶ τὴν θυγατέρα αὐτοῦ Ttmnt (= Octavia), ἡ ὁποία ἅμα τῇ ἀφίξει της χέει ἀφθόνως τὰ δάκρυά της. Αὐτὴ ἡ φύσις μαραίνεται ἐπὶ τῇ ἀγωνίᾳ τοῦ βασιλέως. Τῇ φροντίδι ὅμως τοῦ Λατπὼν τὸ κακὸν ἐξορκίζεται καὶ ὁ ἀσθενὴς ἀναλαμβάνει, καταρᾶται δὲ τὸν ἐπίδοξον αὐτοῦ διάδοχον Yṣb, ὅστις προτρέπει αὐτὸν νὰ παραιτηθῇ.

(Συνεχίζεται)

---

1. Gordon[3], σ. 77 (125 : 14—15, 17—18).
2. Ἔνθ' ἀν. σ. 78 (125 : 25—28). Πρβλ. Ἱερ. 8, 23.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Γεωργίου Ι. Κουρμούλη Ὑφηγητοῦ τῆς Γλωσσολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, Ἡ ἐπίσημος γλῶσσα τοῦ ἔθνους. Ἔκδ. Β΄ Ἀθῆναι 1948 (σελ. 72).

Γεωργίου Ι. Κουρμούλη τακτικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Γλωσσολογίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν, Ἡ ἐκπολιτιστικὴ δύναμις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἀθῆναι 1950 (σελ. 22).

Εἰς δευτέραν ἔκδοσιν τῆς πρώτης πραγματείας ὁ σ. προέβη ἀφορμὴν λαβὼν ἐκ τῶν συζητήσεων τῆς ἐπὶ τοῦ Συντάγματος κοινοβουλευτικῆς ἐπιτροπῆς ἐπὶ τοῦ περὶ γλώσσης ἄρθρου 107 τοῦ Συντάγματος 1911. Ἐν αὐτῇ πραγματευόμενος τὰ τοῦ «ἐκπαιδευτικοῦ» καὶ «λογοτεχνικοῦ» δημοτικισμοῦ καὶ ἀντιβάλλων πρὸς ἀλλήλας τὴν «δημοτικὴν» καὶ τὴν «καθαρεύουσαν», ὁρίζει τὴν «ἐθνικὴν τοποθέτησιν τοῦ ζητήματος», ἐπισκοπῶν δὲ δι᾽ ὀλίγων τὰς «γραφομένας γλώσσας τῶν πεπολιτισμένων λαῶν», διαπιστοῖ ὅτι «ὅλοι οἱ πεπολιτισμένοι λαοὶ τῆς Εὐρώπης μεταχειρίζονται γραπτὸν λόγον οὐσιωδῶς διάφορον τῆς γλώσσης τῶν λαϊκῶν στρωμάτων«, κατ᾽ ακολουθίαν δὲ ἡ γλῶσσα τοῦ σημερινοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ, δηλαδὴ ἡ «δημοτική», δὲν δύναται σήμερον νὰ γίνῃ ἐπίσημος γραφομένη γλῶσσα ὡς στερουμένη σταθεροῦ γραμματικοῦ τύπου καὶ εὑρισκομένη διαρκῶς ἐν τῷ γίγνεσθαι». Κατὰ τὸν σ., οὐδεὶς πλέον πιστεύει εἰς τὴν ἐπικράτησιν ἰδανικοῦ τύπου γλώσσης ἀπομακρυνομένου ἀπὸ τὸ αἴσθημα τῆς προηγμένης πνευματικῶς τάξεως τοῦ ἔθνους, οὐδὲ εἰς παλινδρομικὴν ἐξέλιξιν τῆς γλώσσης.

Τὸν λόγον ποιούμενος ὁ σ. περὶ τοῦ «ἐκπαιδευτικοῦ δημοτικισμοῦ», τὸ μὲν καθορίζει τὴν σχέσιν τοῦ κομμουνισμοῦ πρὸς τὸν ρυθμιστικὸν δημοτικισμόν, τὸ δὲ ἐπικρίνει τὴν ὑπὸ ἐπιτροπῆς ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ Μανόλη Τριανταφυλλίδη τῷ 1941 ἐκδοθεῖσαν καὶ «γιὰ τοὺς ἐκπαιδευτικοὺς λειτουργούς, τὸ φοιτητικὸ κόσμο, τὰ παιδιὰ τῶν ἀνώτερων γυμνασιακῶν τάξεων, τοὺς νέους λογίους καὶ συγγραφεῖς καὶ κάθε ἀκόμη μορφωμένο» προοριζομένην «Νεοελληνικὴν Γραμματικὴν (τῆς δημοτικῆς)». Ταύτην χαρακτηρίζει ὡς βιβλίον ἀψυχολόγητον, πλῆρες κακοδιδασκαλιῶν καὶ ἀλληλογρονθοκοπουμένων κανόνων, «διὰ τὴν ἐκμάθησιν τοῦ ὁποίου δὲν ἐπαρκεῖ ὁ ἀνθρώπινος βίος οὐδ᾽ αὐτὸς ὁ Μαθουσάλειος», γραφὲν—νομίζει κανεὶς—«ὄχι διὰ νὰ διδάξῃ τὴν νεοελληνικὴν γραμματικήν, ἀλλὰ διὰ νὰ ἀποδείξῃ ὅτι ἡ ἐπίτευξις τοῦ σκοποῦ αὐτοῦ εἶναι ἔργον ἀσύλληπτον καὶ ἀκατόρθωτον».

Τὸν ἐκπαιδευτικὸν δημοτικισμὸν ὀρθῶς χαρακτηρίζει ὁ σ. ὡς στατικόν, ἄψυχον καὶ μηχανικόν, ἀναλαβόντα τὸ ψυχρὸν καὶ ἄχαρι καὶ ἀκατόρθωτον ἔργον νὰ τυποποιήσῃ καὶ ἰσοπεδώσῃ τὴν ἀνεξάντλητον γλωσσικὴν τοῦ ἔθνους παράδοσιν διὰ τοῦ συνταγολογίου τῆς ρυθμιστικῆς του μορφολογίας, καὶ ἐπιχειρήσαντα νὰ δεσμεύσῃ εἰς τὰ γραμματικά του κάτεργα τὴν δυναμικωτέραν τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου. Μὴ κατορθώσας μέχρι τοῦδε νὰ ἐμφανίσῃ γραμματικὴν πρακτικῶς δικαιοῦσαν τὴν θεωρίαν τῆς διδασκαλίας του ὁ ἐκπαιδ. δημοτικισμὸς ἐχρεωκόπησε καὶ ἐπιστημονικῶς καὶ κοινωνικῶς, διότι, ἐνῷ ἡ ἀγωνιώδης προσπάθεια καὶ ἐξ αὐτοῦ ἔτι τοῦ κύκλου τῶν πανεπιστημιακῶν καθηγητῶν νὰ ἐμφανίσουν ρυθμιστικὸν τάχα τύπον γλώσ-

σης κατέληξεν εἰς ἄθλια καὶ ἀντιαισθητικὰ καὶ πτωχὰ κατασκευάσματα, ἐξ ἄλλου, ὡς χειραγωγηθεὶς ὑπὸ τοῦ κομμουνισμοῦ, ἀπέδωκε τὸ ἀντίθετον τοῦ ὅπερ εἶχεν ὑποσχεθῆ εἰς τὸ ἔθνος. Οὕτω χρεωκοπημένος ὁ ἐκπαιδευτικὸς δημοτικισμὸς θὰ παρουσιάζετο εἰς τὴν Βουλὴν τῶν ἑλλήνων τόσον «μειωμένος», ὥστε νὰ μὴ ἦνε εἰς θέσιν νὰ διεκδικήση δικαιώματα συνταγματικῆς «ἰσονομίας» πρὸς τὴν καθαρεύουσαν.

Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα προκειμένου περὶ τοῦ «λογοτεχνικοῦ δημοτικισμοῦ». Πηγάζων οὗτος—λέγει ὁ σ.— ἐκ τῶν ἀπεράντων χώρων τῆς ἑλληνικῆς ψυχῆς καὶ γαλουχηθεὶς διὰ τῆς ἀθανάτου μελῳδίας τοῦ δημοτικοῦ τραγουδιοῦ, ἔχει βυθίσει τὰς ρίζας του εἰς τὰς ἀενάους πηγὰς τῆς πνευματικῆς παραδόσεως τοῦ Γένους, ἥτις δὲν ἔπαυσεν ὑπολανθάνουσα εἰς τὴν ἐθνικὴν ψυχήν, ὅθεν οἱ μεγαλύτεροι ἐκπρόσωποι τῆς νεοελληνικῆς λογοτεχνίας ἀπεριφράστως ἀνεγνώρισαν τὴν ἀναγκαιότητα τοῦ συγκερασμοῦ λογίας καὶ προφορικῆς παραδόσεως. Ἐντεῦθεν τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης χαρακτηρίζει ἀδιάκοπος ἐπίδρασις γραφομένης καὶ λαλουμένης. Τὴν τοιαύτην δὲ ἱστορίαν της ὁ σ. χαρακτηρίζει ὡς μοναδικήν, ἀσύγκριτον πρὸς τὴν ἱστορίαν οἱασδήποτε ἄλλης γλώσσης, διότι οὐδεὶς λαὸς τοῦ κόσμου δύναται σήμερον νὰ ἀναχθῇ εἰς τὴν προγονικήν του γλῶσσαν μεθ᾽ ἧς εὐχερείας ὁ ἑλληνικός. Καὶ εἶναι ἄξιον ἐξάρσεως χαρακτηριστικὸν τὸ ὅτι καθ᾽ ὅλην τὴν ἱστορίαν τῆς ἐθνικῆς ἡμῶν λογοτεχνίας, ὅσα στοιχεῖα τῆς γλώσσης τοῦ λαοῦ παρελαμβάνοντο ὑπὸ τῶν ποιητῶν καὶ συγγραφέων, ἐνεδύοντο τὸν γραμματικὸν τύπον τῆς παραδεδομένης γλώσσης, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἀπουσία τῶν γνωστῶν νεοτεύκτων γλωσσικῶν τεράτων.

Ὁ σ. θέτει εἶτα τὸ ζήτημα τῆς ἀντιβολῆς τῆς δημοτικῆς καὶ τῆς καθαρευούσης. Ἐξαιρουμένης τῆς γλώσσης τῆς λογοτεχνίας, ἡ ὁποία εἶνε ἀκόμη ρευστή, ἐφ᾽ ὅσον διανύει ἔτι τὸ στάδιον τῶν ἀνησυχιῶν καὶ τῆς ζητήσεως τῆς ὁριστικῆς μορφῆς, οὐδὲ καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ προκαθορισθῇ ὁ χρόνος τῆς ὁριστικῆς της ἀποτελέσεως, μόνη ἡ καθαρεύουσα—λέγει ὁ σ.—δύναται νὰ διεκδικήση τὸν τίτλον τῆς ἐθνικῆς γλώσσης. Πρῶτον, διότι μόνη αὐτή, ἐξ ὅλων μάλιστα τῶν γλωσσῶν τοῦ κόσμου, κατώρθωσεν εἰς διάστημα ἑνὸς μόνον αἰῶνος ἐλευθέρου ἐθνικοῦ βίου νὰ ἐπιτελέση τὸ τεράστιον ἔργον τῆς διὰ τοῦ γλωσσικοῦ της θησαυροῦ ἀντικαταστάσεως μεγάλου ἀριθμοῦ ξένων λέξεων, παραληφειθσῶν ὑπὸ τοῦ ἔθνους ἐκ τῶν γλωσσῶν τῶν κατακτητῶν καὶ ἐπὶ αἰῶνας μακροὺς διατηρηθεισῶν. Ἐξακολουθοῦσα, δεύτερον, νὰ δημιουργῇ πλῆθος νέων λέξεων τῇ βοηθείᾳ καὶ τῆς ἀρχαίας, ἐκ τῆς γλώσσης δὲ τοῦ λαοῦ παραλαμβάνουσα ἀπειρίαν στοιχείων, ἀπέκτησε θαυμαστὴν πλαστικότητα καὶ ἀπεριόριστον ἐκφράσεως εὐχέρειαν, μόνη αὐτὴ κατορθώσασα νὰ παραμερίσῃ ἀρχαϊσμὸν καὶ χυδαϊσμὸν καὶ νὰ ἐπιβληθῇ. Τρίτον, πᾶν ὅ,τι πνευματικῶς ἀξιόλογον ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ τὸ ἔθνος ἡμῶν ἀπὸ τῆς ἀπελευθερώσεως ἔχει γραφῇ εἰς τὴν καθαρεύουσαν, ἐπὶ πλέον δὲ τὰ στοιχεῖα αὐτῆς, συνδέοντα ἀνεπιγνώστως τοὺς σημερινοὺς ἕλληνας πρὸς τοὺς ἱστορικούς των προγόνους, ἀπεδείχθησαν κεκτημένα ἀκατάβλητον παιδευτικὴν δύναμιν.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, ἰσοτιμία τῆς δημοτικῆς πρὸς τὴν καθαρεύουσαν κατὰ συνταγματικὴν ἀσυδοσίαν ἐν τῇ ὅλῃ ἐκπαιδεύσει θὰ ἐδημιούργει μεγίστην ἀναρχίαν, ἀκαταστασίαν καὶ σύγχυσιν, διότι θὰ ἀπέβαινεν ἀδιάφορον εἰς ποίαν γλῶσσαν θὰ συνετάσσοντο τὰ βιβλία καὶ τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, ἐφ᾽ ὅσον θὰ ἐπαφίετο εἰς τὴν ἰδιοτροπίαν ἑκάστου συγγραφέως, ἢ διδασκά-

λου ἢ νομοθέτου, ἢ δημοσίου λειτουργοῦ, νὰ γράφῃ κατ᾽ ἀρέσκειαν εἰς οἱανδήποτε τῶν δύο γλωσσῶν. Θὰ εἰσήγετο εἰς τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν μία ἀπειθάρχητος αὐθαιρεσία, ὡς ἀπωτέραν συνέπειαν τῆς ὁποίας θὰ ἐβλέπομεν μίαν ροπὴν πρὸς περιφρόνησιν τῆς καθαρευούσης καὶ ὁριστικῆς ἐπικράτησιν τῆς μήπω διαμορφωθείσης δημοτικῆς, ἐντελῶς ἀκαταλλήλου ὡς ὀργάνου τῆς ἐπιστήμης, διότι, ὡς ἔχει σήμερον, ἐν τῇ ρευστῇ καταστάσει της στερουμένη σταθεροῦ γραμματικοῦ τύπου δὲν δύναται νὰ χρησιμοποιηθῇ ὡς ἐπιστημονικὴ καὶ ἐπίσημος γραφομένη γλῶσσα, ὡς ὀρθῶς διακριβώνει ὁ σ. Ἡ σημερινὴ δημοτικὴ εἶνε ἀκόμη ἀνίκανος νὰ δώσῃ Γραμματικήν. Ἡ ἀπόπειρα τῆς συντάξεως Γραμματικῆς τῆς δημοτικῆς ὑπῆρξε, νομίζομεν, ἀτυχής· ἓν βλέμμα εἰς τὸν ὄγκον καὶ τὸ χάος τῆς ὑπερτετρακοσελίδου Γραμματικῆς τοῦ 1941 ἀρκεῖ νὰ πιστοποιήσῃ τὸ ἄκαιρον ἄγχος τῆς σπουδῆς, μεθ᾽ ἧς ἐπεσπεύσθη ἡ σύνταξίς της. Τὴν Γραμματικήν της ἡ δημοτικὴ δύναται ν᾽ ἀποκτήσῃ μόνον μετὰ τὴν ὁριστικὴν διαμόρφωσίν της· διότι εἶνε γνωστὸν ὅτι ἡ γλῶσσα κάμνει τὴν Γραμματικὴν καὶ ὄχι ἡ Γραμματικὴ τὴν γλῶσσαν. Ἐνῷ ἡ καθαρεύουσα ἔχει ἀποτετελεσμένην τὴν μορφολογικήν της ἐμφάνισιν, εἶνε γλῶσσα πειθαρχημένη, εὔκαμπτος, πλαστική, πολύτροπος καὶ εὐάρμοστος, ἐκφραστικωτάτη, καταλληλοτάτη εἰς οἱασδήποτε ποικιλίας φραστικὴν σύνθεσιν καὶ πλοκήν, ὅθεν καὶ ἁρμοδιωτάτη ὡς γλωσσικὸν ὄργανον τῆς ἐπιστήμης. Εἶνε ὅλως ἐπιπολαία ἡ τῶν ἀδιαλλάκτων δογματικῶν δημοτικιστῶν καταφορὰ κατὰ τῆς καθαρευούσης καὶ ἡ συγκαταβατικὴ περιφρόνησις, μεθ᾽ ἧς γράφουν περὶ τῆς «λογίας» γλώσσης ὡς «τεχνητῆς, ἀναχρονιστικῆς καὶ στασίμου». Ὁ γράφων θὰ τὴν ἐχαρακτήριζεν «ἔντεχνον», ὡς χειριζομένην τὸν μέγιστον πλοῦτόν της («ἡ ἑλληνικὴ διάλεκτος διαφερόντως ὀνομάτων πλουτεῖ», λέγει ὁ Φίλων) μετ᾽ ἀπαραμίλλου εὐκινησίας καὶ ἀπεργαζομένην ἐν τῇ καθαρότητι, τῇ εὐηχίᾳ καὶ τῇ ὡραιότητί της σαφῆ καὶ ἀκριβολόγον ὀρθοέπειαν, ὁποίαν ἀπαιτεῖ ἡ ἐπιστημονικὴ δεοντολογία. Ἔχει, βεβαίως, τὴν ἐσωτερικὴν μουσικήν της ἡ δημοτικὴ τοῦ λογοτεχνικοῦ δημοτικισμοῦ, ἀλλ᾽ «ὕφος», style, ἔχει μόνη ἡ ὀρθῶς γραφομένη καθαρεύουσα.

Δυστυχῶς ἀπὸ μακροῦ παρατηρεῖται θλιβερωτάτη παραφθορὰ τῆς καθαρευούσης καὶ δὴ ὑπὸ ὀπαδῶν της, ὀφειλομένην εἰς τὴν πολλὴν παρ᾽ ἡμῖν ἀγραμματοσύνην. Συντελεῖται—συνετελέσθη ἤδη—μία πραγματικὴ ἀποτεράτωσις τῆς καθαρευούσης εἰς τὸν τύπον, τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, τοὺς νόμους, τὰ συγγράμματα λογίων καὶ πανεπιστημιακῶν ἀκόμη καθηγητῶν, ὡς ἀποδεικνύουν τὰ ἑξῆς, χάριν παραδείγματος, ὀλίγα ἐκ πολλῶν τραγελαφικὰ χαλκεύματα ἐπισήμου, ἂς τὸ εἴπωμεν, «ἀνελληνισμοῦ» :

Τοῦτο θὰ ἔπρεπε νὰ *προσεχθῇ* ἰδιαιτέρως· ὅ,τι πρέπει νὰ *προσεχθῇ* εἶναι τὸ αἴτημα..· πρέπει νὰ *προσεχθῇ* ὁ διαφορισμὸς τῶν ἐπιχειρήσεων..— Εἷς ἀπὸ τοὺς κρατῆρας ἐξακολουθεῖ νὰ *ἐμέσσῃ* καπνὸν καὶ λάβαν. — Τὸν πυρετὸν προκαλούμενον ἀπὸ τὰ ἔξωθεν *ἐπανεγκόμενα* τραύματα.— Ὁ ἐν λόγῳ ὑπάλληλος δὲν εἶναι *ἠλεγμένων* ἐθνικῶν φρονημάτων· εἴδησις *ἐξηλεγμένη* καὶ ἀκριβής· *ἠλεγμένου* οἰκονομικοῦ προγράμματος· *ἐξηλεγμέναι* πληροφορίαι· *ἐξηλεγμένη* τοποθέτησις κεφαλαίου.— Ἔχομεν *ἐντείλει, ἐνετείλαμεν.*— Ὅλοι οἱ διάλογοι *καταναλώνονται* εἰς...· *καταναλώνουν* τόσα κυβικά.— Τὸ ἄλογο ποὺ *καταγάγει* λαμπρὰς νίκας.— Ὁ ἀνακριτὴς θὰ προβῇ εἰς τὰς ἐνδεικνυομένας ἐνεργείας *κατάσχων* τὸ ἀνευρεθὲν ποσόν· τοὺς συλλαμβάνουν, τοὺς *κατάσχουν* τὰ δίκτυα· ποσότητας... ποὺ *κατάσχονται.*— Οἱ ἐνοικιασταὶ δὲν *ἐξώνονται.*— Ἐπιστρέφει εἰς τὴν οἰκίαν του, *ἐπιδράμει* εἰς τὸ ὀψοφυλάκιον καὶ τρώγει.—

Διὰ τὰς ἀρετάς του αὐτὰς τὸ περιοδικὸν τοῦτο δύναται νὰ *ἐμπιστευθῇ* εἰς χεῖρας παντὸς ἐκπαιδευτικοῦ.— Καὶ *μετὰ* ἀνεχώρησε· *μετὰ* θὰ μελετήσωμεν τὰ βιβλία· καὶ *μετὰ* συνεζητεῖτο ἡ ὑπόθεσις.— *Βάσει* τῆς κειμένης νομοθεσίας· *βάσει* τῶν νεωτέρων ἐρευνῶν· *βάσει* τῶν ἀνωτέρω σκέψεων.— Καὶ *βασικὴ* ἀντίθεσις, *βασικὸν* σφάλμα, προκαλεῖ *βασικὰς* ἐπιφυλάξεις κλ.— Τῶν *μελλοντικῶν* ἐξελίξεων, ἡ *μελλοντικὴ* πολιτική· ἔρευνα τῶν *μελλοντικῶν* κατευθύνσεων κλ.— Ἡ χρῆσις τοῦ *ἐλάχιστος* ἀντὶ τοῦ *ὀλίγιστος* εἶναι γενική : ἐπὶ *ἐλαχίστας* ἑβδομάδας, *ἐλάχιστοι* ἦσαν οἱ ὑποψήφιοι, *ἐλαχίστας* τῶν συνεδριάσεων παρηκολούθηοαν κλ.— Συνιστᾶται εἰς τὸ κοινόν, *ὅπως*, ὅταν πρόκειται νὰ ἀγοράσῃ ὕδωρ, *νὰ* ζητῇ ἀπὸ τὸν πωλητήν...— Ἀφθονία ὑστεροπρώτων: ... ὁπόθεν *ἐρρίφθη* εἰς τὴν θάλασσαν *ἀνασυρθεῖσα* ὑπὸ τῶν ἁλιέων καὶ μεταφερθεῖσα.. (=πρῶτον ἀνεσύρθη καὶ ἔπειτα ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν)· μετὰ τριήμερον *ἀπέθανε κηδευθεὶς* (=πρῶτον ἐκηδεύθη καὶ ἔπειτα ἀπέθανε)· ὁ... ἐγεννήθη ἐν.., διακούσας ἐν τῇ γενετείρᾳ του τὰ ἐγκύκλια (=πρῶτον διήκουσε.. καὶ ἔπειτα ἐγεννήθη!)κλ.— Κοινόταται εἶναι καὶ αἱ ὀνομαστικαὶ ἀπόλυτοι : *καταλαμβάνοντες* τὴν πόλιν, τὰ ἄλλα μικρὰ κράτη θὰ ἦσαν λεία εὐκολωτάτη· *ὁμιλοῦντες* περὶ ἠθικῆς δὲν ἕπεται ὅτι..· *ὑποκύπτουσα* ὅμως, ἐρωτᾶται ἄν. · τὰ καθήκοντά μου *ἐκπληρῶν* παρουσιάσθη ἡ περίπτωσις..· ὑποκύπτουσα ὅμως οὕτω (ἡ Ἑλλάς), ἐρωτᾶται ἄν..— Τί δὲ λέγουν τά: οὔτε πρὸ οὔτε μετὰ τὴν ἀνακάλυψιν· πρὸ καὶ μετὰ τὰς δημοπρασίας· πρὸ καὶ μετὰ τὴν ἐκτέλεσιν τῶν πράξεων· πρὸ καὶ μετὰ τὴν τελετήν· μετὰ συνώδευσε τὴν μητέρα του· ἡ κυβέρνησις μετὰ ἤρχισε νὰ λαμβάνῃ μέτρα, κλ. — Καὶ ἐκεῖνος ὁ ἀηδέστατος *μεχριτισμός*: μέχρι τὰς 6 τὸ πρωΐ, μέχρι τὴν κορυφὴ τοῦ βουνοῦ, μέχρι τὴν ὄχθη, ἀπὸ τὸν μεγαλείτερον μέχρι τὸν μικρότερον, μέχρι τὸ βράδυ..— Καὶ τὸ συχνότατον: παρακαλοῦμεν ὅπως θελήσητε *καὶ* δημοσιεύσητε· ὅπως εὐαρεστηθῆτε *καὶ* διατάξητε· ὅπως μεριμνήσῃ *καὶ* μεταφερθοῦν εἰς Ἑλλάδα..— Τί δὲ νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τοῦ μονίμου εἰς τὰ ἐπίσημα ἔγγραφα, τοὺς νόμους, τὰ διατάγματα, τὰς γνωμοδοτήσεις, *ὡς ἄνω*: ἐπὶ τῶν *ὡς ἄνω* διοριζομένων, τὸ *ὡς ἄνω* γραφεῖον κλ. κλ.— Εἰς τὴν αὐτὴν κατηγορίαν ἀνήκει καὶ ἡ ἐξ ἴσου ἀγράμματος χρῆσις τοῦ *τοιοῦτος*: κατὰ πληροφορίας ἑλληνικῶν πηγῶν, ὡς καὶ τῶν συμμαχικῶν *τοιούτων*· δὲν πρόκειται περὶ βρετανικῶν ἐπικρίσεων, ἀλλὰ περὶ κρυπτοκομμουνιστικῶν *τοιούτων*· συνεζητήθησαν διάφορα ζητήματα καὶ ἰδιαιτέρως τὰ οἰκονομικὰ *τοιαῦτα*· τὸ Τυπικὸν ποὺ ἀκολουθεῖ ἡ Ἐκκλησία ΚΠόλεως καὶ ἡ *τοιαύτη* τῆς Ἑλλάδος (!).— Ἀλλ' ἵνα μὴ ὁ μέγας κατάλογος τῶν βαρβαρισμῶν εἰς μεῖζον μῆκος ἐκβῇ, ἄς περιορισθῇ διὰ τῶν ἀκολούθων ἀμιμήτων—ὄχι σπανίων— : ἀνέσχυντα, παραπέοντες, περίπτυστον (ἀντὶ περίπυστον), αἰνέσιμος διατριβή, δημοκρατίαν εὐρέων βάσεων, ἡ στιγμὴ τῶν βαρέων ὕβρεων, ἠναπαύετο, τῶν καταστραφέντων χωρῶν, οὐχ' ἅπαξ (τὸ οὐχ μὲ ἀπόστροφον), ἐξαγάγων συμπεράσματα, ὁ σχετικισμὸς τῶν δύο ἀνδρῶν (ἤθελε νὰ γράψῃ *συσχετισμός*), αἱ τρίχαι, αἱ πλάκαι αὗται, ἀπὸ ἀνέκαθεν, ἀθλιέστατα (ἐνῷ τὸ θετικὸν εἶνε *ἄθλιος*), καὶ εἷς μαργαρίτης *ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ νέου σχεδίου Συντάγματος (!)* : «αἱ πρόσθετοι ἀμοιβαὶ οὐδέποτε δύνανται νὰ εἶναι μ ε ί ζ ο ν α ι τοῦ διπλασίου».— Πρόσθες καὶ τὸ εὐρέως κοινολεκτούμενον: *γύρω ἀπὸ* τὴν σοβοῦσαν κυβερνητικὴν κρίσιν... κτλ. κτλ.

Ἐκβαρβαροῦται ἡ ὡραία ἑλληνικὴ καθαρεύουσα.

Εἰς τὴν δευτέραν του πραγματείαν, ἀποτελέσασαν τὸ θέμα τοῦ ἐπισήμου ἐναρκτηρίου μαθήματός του, ὁ σ. ἀνασκοπεῖ τὴν πορείαν τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ὡς φορέως τοῦ ραγδαίως ἐξαπλωθέντος πολιτισμοῦ οὐ μόνον ἀνὰ τὰς ὁλονὲν ἱδρυομένας ἑλληνικὰς ἀποικίας καὶ πρὸ τοῦ μεγ. Ἀλεξάνδρου καὶ μετ αὐτὸν κατὰ τὴν ἐν Ἀσίᾳ καὶ Αἰγύπτῳ ἐπικράτησιν τοῦ ἑλληνισμοῦ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τὴν ρωμαϊκὴν ἔτι κυριαρχίαν τόσον, ὥστε νὰ ἀποβῇ αὐτόχρημα οἰκουμενικὸν ἐξανθρωπιστικὸν καὶ

ἐκπολιτιστικὸν ὄργανον. Ἔτι μείζονα, κυριολεκτικῶς τερατίαν, σημασίαν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ πολιτισμοῦ προσλαμβάνει ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπὸ τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ πρὸς τοὺς ἄραβας, τοὺς ἀρμενίους καὶ αὐτοὺς τοὺς βουλγάρους διπλωματικὴ ἀλληλογραφία τοῦ βυζαντινοῦ κράτους διεξήγετο ἑλληνιστὶ ἀμφοτέρωθεν, ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν ἅλωσιν ἡ χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς ὡς διπλωματικης γλώσσης συνεχίσθη καὶ παρὰ τοῖς μωαμεθανοῖς, ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως ἐξετόπισεν ὁλοσχερῶς τὴν λατινικήν, τὸ ἑλληνικὸν δὲ λεξιλόγιον ἰδίως διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ὁρολογίαν, κατέστη ἔκτοτε ὀργανικὴ ἀνάγκη τῆς διεθνοῦς Φιλοσοφίας, Ἐπιστήμης καὶ Τέχνης. Οὕτω ἡ ἑλληνικὴ γλῶσσα ἀπέβη ἀνθρωποποιὸς δύναμις, ὀρθῶς δὲ λέγει ὁ σ. ὅτι, καταστᾶσα «βάσις τῆς ἀνθρωπιστικῆς μορφώσεων τῶν πεπολιτισμένων λαῶν» ἤσκησε τὴν ἐκπολιτιστικὴν δύναμίν της καὶ ἐπὶ τῶν ἀναστάντων ἐκ τῆς δουλείας φυσικῶν της φορέων καὶ ἐχάρισεν ἅπαξ ἔτι εἰς τὸ ἔθνος ἡμῶν ἀπεριόριστον εὐχέρειαν, εὐγένειαν καὶ χάριν ἐκφράσεως.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Λεξικὸν τῶν ἑλλήνων Πατέρων. Ἤδη περὶ τὰ τέλη τοῦ λήξαντος αἰῶνος, καὶ δὴ εἰκοσαετίαν πρὸ τῆς ἐκρήξεως τοῦ πρώτου παγκοσμίου πολέμου, ἐκ πρωτοβουλίας τοῦ Δρος H. B. Swete εἶχεν ἀναληφθῆ ἐν Ὀξφόρδῃ ἡ σύνταξις Λεξικοῦ τῶν ἑλλήνων Πατέρων (Lexicon of Patristik Greek), ἤτοι ἀποθησαύρισις τοῦ εἰδικοῦ λεξιλογίου τῶν συγγραμμάτων των, ἀθησαυρίστου παρὰ Liddel and Scott καὶ τοῖς ἐπὶ τῇ βάσει αὐτοῦ συντεταγμένοις Λεξικοῖς τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης. Τὸ ἔργον τοῦ H. B Swete ἐσυνέχισε κατόπιν ὁ Dr. Darwell Stone, ὅστις μετὰ πολλῶν καὶ ἄλλων συνεργατῶν εἶχε συλλέξει πολὺ λεξικὸν ὑλικὸν μέχρι τοῦ θανάτου του (1941), διεδέχθη δ' αὐτὸν εἰς τὸ ἔργον ὁ Canon Herbert Moore. Καὶ δὲν εἶχε μὲν ἐξ ἀρχῆς καθορισθῆ ὁ χαρακτὴρ καὶ ὁ σκοπὸς τοῦ Λεξικοῦ, ἀλλὰ τὸ ἐν τῷ μεταξὺ συλλεγὲν λεξιλόγιον ἠδυνήθη νὰ χρησιμοποιήσῃ ὁ Dr G. L. Prestige εἰς τὰ ἔργα του «God in Patristic Thought» καὶ «Fathers and Heretics», ὡς καὶ εἰς δελτία προωρισμένα διὰ τὸ Λεξικὸν καὶ εἰς ἄρθρα περί τινων ἐκ τῶν σημαντικωτέρων θεολογικῶν λέξεων ἢ ὅρων.

Τὸ ἔργον κατόπιν ἀνεδέχθη ὁ Dr F. L. Cross ἀπὸ τοῦ 1941 μέχρι τοῦ 1948, ὁπότε προσπάθεια κατεβλήθη πρὸς ἀκριβέστερον καθορισμὸν τοῦ ὅλου ἐγχειρήματος, ὅταν δ' ἔπειτα ἀνέλαβε τὴν ὅλην ἡγεσίαν αὐτοῦ ὁ Dr R. H. Lightfoot, βοηθούμενος καὶ ὑπὸ πολλῶν συνδρομητῶν συνεκρότησεν ὁριστικὸν σῶμα βοηθῶν, εἰς τοὺς ὁποίους περιέλαβε καὶ τὸν μετὰ τὸ 1948 συνεχίσαντα ἐπί τινα χρόνον τὸ ἔργον αἰδεσ. G. W. H. Lampe τοῦ Κολλεγίου τοῦ ἁγ. Ἰωάννου. Ἡ ἐργασία ἤδη διεξάγεται ἐντεταμένη καὶ συστηματική, ἐλπίζεται δὲ ὅτι τὸ ὅλον Λεξικὸν θὰ ἀρχίσῃ ἐκδιδόμενον περὶ τὸ τέλος τοῦ 1953.

Αἱ πληροφορίαι καθορίζουσι διπλοῦν τὸν σκοπὸν τοῦ ἐν λόγῳ Λεξικοῦ. Πρῶτον, τοῦτο θὰ ἀποτελέσῃ παράρτημα τοῦ Λεξικοῦ τῶν Liddell and Scott, θὰ χρησιμοποιῆται δ' ὡς σύνηθες Λεξικὸν ὑπὸ τῶν φιλολόγων καὶ τῶν καθ' ὅλου μελετητῶν τῶν ἔργων τῶν μεταξὺ τῆς Κ. Δ. καὶ τοῦ 800 μ.Χ. ἑλλήνων χριστιανῶν συγγραφέων. Ἐν αὐτῷ θὰ εἶνε ἀποτεθησαυρισμέναι πᾶσαι αἱ παρ' αὐτοῖς μὲν ἀπαντῶσαι λέξεις, ἐλλείπουσι δὲ ἢ πενιχρῶς μνημονεύονται παρὰ Liddell and Scott. Δεύτερον, τὸ καὶ κυριώτερον, τὸ Λεξικὸν θὰ ἀποτελέσῃ πολυτιμότατον βοήθημα διὰ τοὺς θεολόγους, διότι λέξεις τοῦ πατερικοῦ λεξιλογίου, αἵτινες κέκτηνται εἰδικὴν θεολογικὴν

σημασίαν, θὰ ἀναπτύσσωνται καθ' ὅλον τὸ πλάτος τῆς ἐννοίας των μετὰ σημειώσεως τῶν ἐν' οἷς ἀπαντῶσι σημαντικωτέρων χωρίων. Οὕτω διὰ μακρῶν ἀναλύονται π.χ. λέξεις χρησιμοποιηθεῖσαι κατὰ τὰς ἀρειανικὰς ἔριδας οἷαι αἱ *ἀγέννητος*, *ὁμοούσιος*, *οὐσία*, ἢ κατὰ τὴν χριστολογίαν τοῦ ε' αἰ. ὡς *ἕνωσις*, *συνάφεια*, *Θεοτόκος*. Εἰδικῶς ἀναπτύσσονται λέξεις καὶ ὅροι ἀναφερόμενοι εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν διοργάνωσιν καὶ τὴν λειτουργίαν. Ἰδιαιτέρα προσοχὴ καταβάλλεται εἰς τὴν διασάφησιν τοῦ πνευματικοῦ καὶ μυστικοῦ περιεχομένου λέξεων ὁποῖαι, φέρ' εἰπεῖν, *εὐχή*, *θεωρία* κ.λ.π. Ἐπίσης ἐνδιαφέρον προκαλοῦν ἑρμηνευτικὰ ἄλλων λέξεων ἄρθρα βοηθοῦντα τὴν καθ' ὅλου ἐξηγητικὴν κ.λ.

Εἶνε προφανὴς ἡ μεγάλη φιλολογικὴ καὶ θεολογικὴ σημασία τοῦ ἀναληφθέντος ἔργου, μέλλοντος νὰ πληρώσῃ οὐσιωδέστατον κενὸν ἐν τῇ καθ' ὅλῃ ἑλληνικῇ λεξικογραφίᾳ. Ἐκ παραλλήλου ἀνάλογον —εἰδικώτερον— Λεξικὸν ἐκδίδεται ἤδη κατὰ τεύχη, τὸ Lexicon Athanasianum τοῦ Guldo Müller. Ὁ γράφων πολλάκις κατὰ τὰς μετὰ συναδέλφων φιλολόγων ἀναστροφὰς διετύπωσε τὴν ἀπορίαν πῶς οἱ παρ' ἡμῖν φιλόλογοι ἀφῆκαν ἐντελῶς ἀνεκμετάλλευτον τὸν λεξικὸν πατρολογικὸν πλοῦτον, ὅστις, ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τῶν ἑλλήνων θεολόγων λεξικῶς ἀποθησαυριζόμενος καὶ ἐννοιολογικῶς ἐξεταζόμενος καὶ πλουτιζόμενος, θὰ ἐπλήρου τὸ τόσον διά τε τὴν φιλολογίαν καὶ τὴν θεολογίαν αἰσθητὸν ἑλληνικὸν λεξικολογικὸν κενόν, τὸ ὁποῖον βλέπομεν τώρα πληρούμενον ὑπὸ ξένων, καὶ μάλιστα ἐν ἐρημίᾳ ἑλλήνων συνεργατῶν. Τῆς συντάξεως τοῦ Λεξικοῦ τούτου πρό τινος χρόνου κληθεὶς εἰς Ὀξφόρδην μετέχει καὶ ὁ ρῶσος λόγιος μελετητὴς τῆς πατερικῆς φιλολογίας ἱερομόναχος τῆς ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μονῆς τοῦ ἁγ. Παντελεήμονος Πανοσιώτ. Βασίλειος Κριβοσιέην. Ἔχω τὴν γνώμην ὅτι ἡ εἰς ἔργον τόσον θεμελιώδους σημασίας συνεργασία ἑλλήνων εἰδικῶν θὰ ἔπρεπεν ἀπαραιτήτως νὰ ἐπιδιωχθῇ.

Πάτριος εἶναι ὁ περὶ οὗ ὁ λόγος γλωσσικὸς πατερικὸς θησαυρός.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Κ. Σπετσιέρη, Τὰ εἴδη τῆς γνώσεως. Θεσσαλονίκη 1949 (σελ.VIII +206).

Ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος περισπουδάστου φιλοσοφικοῦ ἔργου, πτυχιοῦχος τῆς Θεολογίας καὶ τῆς φιλοσοφίας, διδάκτωρ τοῦ Πανεπιστημίου τοῦ Μονάχου, ἤδη δ' ἔκτακτος καθηγητὴς τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Θεσσαλονίκης, εἶναι εὐρέως ἀνὰ τὸν ἐπιστημονικὸν ἡμῶν κόσμον γνωστὸς ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε δημοσιευθέντων ἑλληνιστὶ καὶ γερμανιστὶ φιλοσοφικῶν αὐτοῦ συγγραμμάτων, μεταξὺ τῶν ὁποίων διακρίνονται τὰ ἑξῆς. Das Formproblem in der Naturphilosophie (1938). Ἡ ψυχοσύνθεσις τοῦ ἀνθρώπου (1940) καὶ Φιλοσοφία τῆς κοινωνίας καὶ τοῦ πολιτισμοῦ (1946). Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον αὐτοῦ ἐπιγράφεται μὲν «Τὰ εἴδη τῆς γνωσεως», εἶναι δὲ κατ' οὐσίαν «Γνωσιολογία». Κυρίως ὅμως ὁ συγγραφεὺς ἀσχολεῖται ἐνταῦθα περὶ τὸ συνήθως παραμελούμενον ἐν τῇ γνωσιολογικῇ ἐρεύνῃ πρόβλημα «κατὰ πόσον ἡ γνῶσις εἶναι φαινόμενον μονοειδὲς ἢ ἔχει πλείονας μορφάς». Τὸ ὅλον ἔργον διαιρεῖται εἰς πέντε μέρη, ὧν ἐν μὲν τῷ α' ὁ συγγραφεὺς πραγματεύεται τὸ θέμα «ἡ ἀσυμφωνία περὶ τὴν ἔννοιαν τῆς γνώσεως» (σελ. 1-47), ἐν δὲ τῷ β' ἀναπτύσσει «τὸ πλῆρες περιεχόμενον τῆς ἐννοίας τῆς γνώσεως» (σ. 78-77), ἐν τῷ γ' ἐξετάζει «τὰ

εἴδη τῆς γνώσεως» (σ. 78-126), ἐν τῷ δ' ὁ λόγος εἶναι «περὶ τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀληθείας ἐν ἑκάστῳ εἴδει γνώσεως» (σ. 127-165) καὶ ἐν τῷ ε' ἀνακρίνονται «αἱ σχέσεις καὶ τὰ ὅρια τῶν εἰδῶν τῆς γνώσεως» (σ. 166-198). Ἐν τῷ τέλει διατυποῦται τὸ συμπέρασμα τῆς ὅλης μελέτης (194-201), μεθ' ὃ παρατίθεται πλουσία βιβλιογραφία (202-206). Ἡ διαπραγμάτευσις τοῦ θεμελιώδους τούτου προβλήματος τῆς συστηματικῆς φιλοσοφίας ἐν τῷ παρόντι ἔργῳ προϋποθέτει εὐρεῖαν γνῶσιν τῆς ὑπαρχούσης πλουσιωτάτης φιλοσοφικῆς γραμματείας καὶ διεξάγεται μετὰ πάσης ἐμβριθείας καὶ ὀξύτητος, ἅμα δὲ καὶ νηφαλιότητος κρίσεως, ἐν συνδυασμῷ μετὰ ἁδρότητος καὶ σαφηνείας ἐκφράσεως, συνδυασμῷ τὸν ὁποῖον δὲν συναντᾷ τις συνήθως ἐν φιλοσοφικοῖς ἔργοις. Ἐὰν δὲ ἡ φιλοσοφικὴ μόρφωσις ἀπετέλεσε πάντοτε ἀνεκτίμητον καὶ σχεδὸν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν ἀρτίας θεολογικῆς καταρτίσεως (πρβ. Ἕλληνας πατέρας), ὅμως ἐν τῷ προσώπῳ καὶ τῷ ἔργῳ τοῦ κ. Σπετσιέρη ἔχομεν ἓν ἐπὶ πλέον ἑλληνικὸν παραδειγμα (μεταξὺ τοσούτων ἄλλων) περὶ τῆς πολυτίμου συμβολῆς τῆς θεολογικῆς μορφώσεως εἰς τὴν ἀρτιωτέραν φιλοσοφικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν ἐν γένει συγκρότησιν. Καὶ τοῦτο ὑπενθυμίζει τὸ παράδειγμα τοῦ ἐπιφανοῦς Ἑλβετοῦ ἱστορικοῦ Jakob Burkchard ἀνομολογοῦντος, ὅτι αἱ θεολογικαὶ παραδόσεις, τὰς ὁποίας ἐπὶ τέσσαρα ἑξάμηνα παρηκολούθησεν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Basel δὲν ἀπέβησαν ἐπὶ ματαίῳ διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν αὐτοῦ μόρφωσιν.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Σπυρ. Μ. Καλλιάφα, Ψυχολογία τοῦ βάθους. Κάρολος Γιούγκ, Σιγισμ. Φρόϋντ, Ἀλφρ. Ἄντλερ. Ἐν Ἀθήναις 1940 (σελ. 233).

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα. Ἔκδοσις β' ηὐξημένη (Βιβλιοθήκη Ἀποστ. Διακονίας) Ἐν Ἀθήναις 1951 (σελ. 96).

Ὁ συγγραφεὺς τῶν μετὰ χεῖρας δύο σπουδαίων ψυχολογικῶν ἔργων καθηγητὴς τῆς παιδαγωγικῆς ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν εἶναι, λόγῳ τῶν ἐνασχολήσεων καὶ τῶν δημοσιευμάτων καὶ τῶν ἐναντίον τοῦ ὑλισμοῦ ἀγώνων αὐτοῦ, εὐρύτατα γνωστὸς οὐ μόνον εἰς τοὺς φιλοσοφικοὺς καὶ παιδαγωγικούς, ἀλλὰ καὶ γενικώτερον εἰς τοὺς ἐπιστημονικοὺς κύκλους τῆς πατρίδος ἡμῶν, οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον καὶ εἰς τοὺς θεολογικοὺς ἡμῶν κύκλους καὶ δὴ εἰς τοὺς τελευταίους τούτους, ἰδίᾳ ἕνεκα τοῦ ζωηροτέρου αὐτοῦ θρησκευτικοῦ διαφέροντος καὶ τῆς πολυτίμου αὐτοῦ συμβολῆς εἰς τὴν ὑπεράσπισιν τῆς χριστιανικῆς καὶ τῆς πνευματοκρατικῆς ἐν γένει ἰδεολογίας. Ἐν τῷ *πρώτῳ* τῶν ἀνωτέρω μνημονευομένων μελετῶν αὐτοῦ ὁ σ. ἀσχολεῖται περὶ τὴν καὶ ἀπὸ πρακτικῆς θεολογικῆς ἐπόψεως ἄκρως ἐνδιαφέρουσαν *Ψυχολογίαν τοῦ βάθους*, ὡς αὕτη ἀντιπροσωπεύεται ὑπὸ τῶν ρηξικελεύθων ψυχιάτρων Jung, Freud καὶ Adler. Ἐν τῇ προτασσομένῃ «εἰσαγωγῇ» (σ. 9-17) ὁμιλεῖ περὶ τῆς προϊστορίας τῆς ψυχολογίας τοῦ βάθους, περὶ τῶν κυριωτέρων ἐκπροσώπων αὐτῆς καὶ περὶ τῶν ἁρμοδιωτέρων πρὸς ἐνασχόλησιν μὲ τὴν ἐπιστήμην ταύτην. Εἶτα ἄρχεται ἀπὸ τῆς ἐξετάσεως τῆς ἀναλυτικῆς ψυχολογίας τοῦ Jung, ἣν θεωρεῖ ὡς τὴν ἐπιστημονικῶς ὀρθοτέραν καὶ ἀρτιωτέραν, ἂν καὶ κατὰ τὴν γνώμην ἡμῶν θὰ ἔπρεπε ἴσως νὰ προηγηθῇ ἡ ἔχουσα τὴν χρονικὴν προτεραιότητα διδασκαλία τοῦ Freud, ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς ὁποίας δυσχεραίνεται ἡ κατανόησις τῆς θεωρίας τοῦ Jung. Εἰς τὴν θεωρίαν τοῦ Jung, τὴν ὁποίαν ἤδη πρὸ 15 ἐτῶν εἶχεν εὐρύτερον γνωστοποιήσει ἐν τῇ χώρᾳ ἡμῶν ὁ κ. Καλλ. ἐν τῷ ἀξιολόγῳ ἔργῳ του «Χαρακτῆρες ἢ ψυχο-

λογικοὶ τύποι» (1936), ἀφιεροῦνται ἐνταῦθα 133 ὅλαι σελίδες, ἔνθα ἀναπτύσσεται αὕτη μεθ᾽ ἱκανῆς σαφηνείας καὶ εἶτα ἀναδεικνύεται ἡ ἠθικὴ καὶ κοινωνιολογικὴ καὶ ἐν γένει ἡ πρακτικὴ σπουδαιότης αὐτῆς (σελ. 18—150). Ἐπακολουθεῖ ἡ ἀνάπτυξις τῆς ψυχαναλύσεως τοῦ Freud καὶ ὁ ἐμπεριστατωμένος ἔλεγχος αὐτῆς (151—204). Τέλος παρέχεται σαφὴς εἰκὼν τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας τοῦ Adler ἐν συναφείᾳ καὶ συγκρίσει πρὸς τὰς δύο προηγουμένας θεωρίας (σ. 205—216). Σημειωτέον δ᾽ ὅτι παλαιότερον καὶ ἐν ἰδιαιτέρᾳ πραγματείᾳ αὐτοῦ δημοσιευθείσῃ ἐν τοῖς «Ἐκπαιδευτικοῖς Χρονικοῖς» (1936, τεῦχος 40) εἶχεν ὁ κ. Καλ. ἀσχοληθῇ περὶ τὴν ἀντιπαραβολὴν τῶν τριῶν τούτων θεωριῶν. Διὰ τοῦ μετὰ χεῖρας μελετήματος αὐτοῦ περὶ τῆς ψυχολογίας τοῦ βάθους παρέχει ὁ κ. Καλ. πολύτιμον βοήθημα ὄχι μόνον εἰς τοὺς παιδαγωγοὺς καὶ τοὺς νομικοὺς καὶ τοὺς θεολόγους, ἰδίᾳ δὲ τοὺς ἐξομολογητὰς καὶ κατηχητάς, ἀλλὰ καὶ εἰς πάντα ἀνεπτυγμένον χριστιανὸν ἐπιθυμοῦντα νὰ προαχθῇ ἐν τῇ πνευματικῇ ζωῇ καὶ ἰδιαίτατα εἰς τοὺς χριστιανοὺς νέους, ὅσον καὶ ἂν διαφωνῶσιν οὗτοι πρὸς πολλὰ σημεῖα τῆς θεωρίας τοῦ Jung. Ἄλλο εἶναι τὸ ζήτημα περὶ τῆς συμβολῆς τῆς Ἁγ. Γραφῆς καὶ τῆς ἀσκητικῆς γραμματείας καὶ τῆς πείρας τῶν πνευματικῶν πατέρων καὶ τῆς συνεργασίας αὐτῶν μετὰ τῶν ψυχιάτρων εἰς τὴν δημιουργίαν μιᾶς ὀρθοτέρας ψυχολογίας τοῦ βάθους, ὡς καὶ ὀρθοτέρας ψυχοθεραπευτικῆς. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ ἂς ἐπιτραπῇ ἡμῖν νὰ συμπληρώσωμεν τὰ ὑπὸ τοῦ κ. Καλ. λεγόμενα περὶ τῶν προδρόμων τῆς ψυχολογίας τοῦ βάθους καὶ νὰ τονίσωμεν, ὅτι ὁ μεγαλύτερος ψυχαναλυτὴς ὑπῆρξε καθ᾽ ἡμᾶς ὁ Ἰ. Χριστὸς καὶ μετ᾽ αὐτὸν ἔρχονται ὡς πρόδρομοι τῆς ψυχολογίας τοῦ βάθους οἱ ἱεροὶ συγγραφεῖς τῆς Κ. Διαθήκης καί τινες τῶν τῆς Π. Δ. καὶ δὴ καὶ οἱ ἀσκητικοὶ συγγραφεῖς,

Οὐχὶ ὀλιγωτέρας σπουδαιότητος εἶναι διὰ τὸν θεολόγον καὶ πάντα ἐπιστήμονα καὶ μεμορφωμένον ἄνθρωπον τὸ *δεύτερον* τῶν ἀνωτέρω ἀναγραφομένων μελετημάτων τοῦ κ. Καλ., ἔνθα ἐξετάζεται μετὰ πάσης ἐμβριθείας τὸ πρόβλημα *περὶ ψυχῆς*, τῆς ὁποίας ἀποδεικνύεται διὰ συγκεχρονισμένων ἐπιχειρημάτων ἡ πνευματικότης καὶ ἀναπτύσσονται ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νεωτάτων ἐπιστημονικῶν δεδομένων αἱ περὶ τῆς *ἀθανασίας* αὐτῆς ἐνδείξεις καὶ ἐν τέλει γίνεται λόγος περὶ νευρώσεως ἐν γένει. Ἡ ὑπὸ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας ἔκδοσις τοῦ μελετήματος τούτου προσθέτει μίαν ὑπηρεσίαν αὐτῆς πρὸς τὰ ὄργανα τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρὸς τὴν ἑλληνικὴν καθόλου κοινωνίαν

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Emil Brunner Die christliche Lehre von der Schöpfung und Erlösung. Dogmatik Band II. Zwingli Verlag. Zürich 1950 (σελ. VIII + 454).

Περὶ τοῦ Ι τόμου τῆς μνημειώδους Δογματικῆς τοῦ ἐπιφανοῦς τῆς Ζυρίχης διαμαρτυρομένου συστηματικοῦ θεολόγου ἐποιησάμεθα λόγον ἐν τῷ τεύχει 1 τοῦ ΚΑ΄ τόμου (1950) τῆς «Θεολογίας» σελ. 132—3). Ἐν δὲ τῷ ἐκ 12 κεφαλαίων μετὰ χεῖρας ΙΙ τόμῳ τοῦ ἔργου τούτου ἐξετάζεται ἡ περὶ δημιουργίας χριστιανικὴ διδασκαλία καὶ ἡ σωτηριολογία. Καὶ δὴ ἐν μὲν τῷ α΄ κεφαλαίῳ ὁ λόγος εἶναι περὶ δημιουργίας (σελ. 1—44) ἐν γένει, ἐπισυναπτομένων καὶ τριῶν παραρτημάτων περὶ τῆς ἱστορίας τῆς διδασκαλίας ταύτης (σ. 45—46), περὶ τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὴν περὶ ἐξελίξεως θεωρίαν (47—

49) καὶ περὶ τῆς διδασκαλίας περὶ analogia entis (50—52). Ἐν δὲ τῷ β' κεφ. ἀναπτύσσεται ἡ θεμελιώδους σημασίας χριστιανικὴ διδασκαλία περὶ ἀνθρώπου (σ. 53—89), ἐπισυναπτομένων δύο παραρτημάτων, ἑνὸς περὶ τῆς διδασκαλίας περὶ τῆς εἰκόνος τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ἀνθρώπῳ (σ. 90—92) καὶ ἑτέρου περὶ τῆς σχέσεως τῆς χριστιανικῆς ἀνθρωπολογίας πρὸς τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν (93—100). Ἐν τῷ γ' κεφ. ἐξετάζεται ἡ περὶ ἁμαρτίας χριστιανικὴ διδασκαλία (σ. 101—130), ἐπισυναπτομένου παραρτήματος περὶ τῆς ἱστορίας τῆς διδασκαλίας ταύτης (131—134). Ἐν τῷ δ' κεφ. ἀναπτύσσονται τὰ ἀποτελέσματα τῆς ἁμαρτίας (σ, 135—152). Ἐν τῷ ε' κεφ. ἐκτίθεται ἡ ἀγγελολογία (σ. 153—151) καὶ ἐν τῷ ς' ἡ περὶ προνοίας, συντηρήσεως καὶ διακυβερνήσεως τοῦ κόσμου χριστιανικὴ διδασκαλία (σ. 172—230) μετὰ παραρτήματος περὶ τοῦ θαύματος (221—226). Ἐν τῷ ζ' κεφ. ἐξετάζεται ἡ σχέσις μεταξὺ ἱστορίας καὶ ἱερᾶς ἱστορίας (σ. 227—246) μετὰ παραρτήματος περὶ τῆς τυπολογικῆς ἐξηγήσεως τῆς Παλ. Διαθήκης (247—250), ἐν τῷ η' γίνεται λόγος περὶ τοῦ νόμου τῆς Π. Δ. (σ. 251—271) καὶ ἐν τῷ θ' περὶ τοῦ πληρώματος τοῦ χρόνου (σ. 272—280). Ἐν τῷ ι' κεφ. θεμελιοῦται ἡ πίστις εἰς τὸν Χριστὸν (σ. 280—302), προστιθεμένου ἑνὸς παραρτήματος περὶ τῆς ἐσχατολογικῆς ἀντιλήψεως τοῦ Ἰ. Χριστοῦ (303—310), καὶ ἑτέρου περὶ ἀποσκορακίσεως παντὸς μυθολογικοῦ στοιχείου ἀπὸ τοῦ κηρύγματος τῆς Κ. Διαθήκης (σ. 311—316). Ἐν τῷ ια' κεφ. ἀναπτύσσεται τὸ σωτηριῶδες ἐν τῷ Ἰ. Χριστῷ ἔργον τοῦ Θεοῦ (σ. 316—363) μεθ' ἑνὸς παραρτήματος περὶ τῆς διδασκαλίας περὶ τῶν ἀξιωμάτων τοῦ Χριστοῦ (364—370) καὶ ἑτέρου περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς χριστολογικῆς κοινωνικῆς ἠθικῆς (371—374). Τέλος ἐν τῷ ιβ' κεφ. γίνεται μακρὸς λόγος περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰ. Χριστοῦ καὶ τῶν δύο ἐν αὐτῷ φύσεων (σ. 375—450). Ἐπακολουθεῖ πίναξ τῶν βιβλικῶν χωρίων καὶ κατάλογος ὀνομάτων προσώπων (451—455).

Ὁ συγγραφεὺς ὁρμώμενος ἐκ τῆς πεποιθήσεως, ὅτι μεταξὺ τῆς πιστευούσης καὶ τῆς κριτικῆς σκέψεως οὐδεμία ὑφίσταται ἀντίθεσις, προσπαθεῖ νὰ συγχρονίσῃ τὴν χριστιανικὴν δογματικὴν διδασκαλίαν πρὸς τὰ δεδόμενα καὶ πρὸς αὐτὰς ἔτι τὰς θεωρίας τῶν τε φυσικῶν καὶ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν. Ἡ ἔκθεσις τῶν πραγμάτων εἶναι μεθοδικωτάτη καὶ σαφεστάτη, τοῦ συγγραφέως διακρινομένου, πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ ἐπ' ἀμφοτέραις ταῖς ἀρεταῖς ταύταις. Σπανιώτατα θὰ συναντήσῃ τις ἐν τῷ γερμανογλώσσῳ θεολογικῷ καὶ δὴ συστηματικῷ ἔργῳ τοιαύτην διαύγειαν σκέψεως καὶ σαφήνιαν ἐκφράσεως. Ἄλλα διακριτικὰ γνωρίσματα τοῦ βιβλίου εἶναι ἀφ' ἑνὸς ἡ παμμερὴς καὶ καταπληκτικὴ ἐνημερότης περὶ τὰς θεολογικὰς διὰ μέσου τῶν αἰώνων συζητήσεις. ὡς καὶ τὰ πορίσματα καὶ τὰς συζητήσεις τῶν συγχρόνων μὲ ἡμᾶς θύραθεν ἐπιστημῶν καὶ ἀφ' ἑτέρου ἡ θερμότης τοῦ αἰσθήματος. Ἐν πολλοῖς σημείοις ἡ Δογματικὴ τοῦ Brunner προσλαμβάνει ἀπολογητικὸν χαρακτῆρα ἔναντι τῶν θύραθεν ἐπιστημῶν.

Διϊστάμεθα βεβαίως ριζικῶς πρός τε τὴν κινδυνωδεστάτην δογματικὴν ἀρχὴν τοῦ σοφοῦ συγγραφέως, καθ' ἣν «δὲν ἀποτελεῖ τὴν τελευταίαν αὐθεντίαν ἡ βιβλικὴ μαρτυρία, ἀλλ' ἡ σχέσις αὐτῆς πρὸς τὸ κέντρον τῆς ὅλης χριστιανῆς πίστεως καὶ πρὸς τὴν ἐν τῷ Χριστῷ διαδηλουμένην βούλησιν τοῦ Θεοῦ» (σελ. 153—4) καὶ πρὸς τὴν ἐν μέρει μοδερνίζουσαν διδασκαλίαν αὐτοῦ, ἥτις ἔρχεται εἰς ὀξεῖαν ἀντίθεσιν ὄχι μόνον πρὸς τὴν διδασκαλίαν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ πρὸς αὐτὴν τὴν προτεσταντικὴν ὀρθοδοξίαν,

ὡς ἀποδεικνύει ἐν μέρει ἡ μεταξὺ τούτου καὶ τοῦ Karl Barth διαμάχη. Τοῦτο δ' ὅμως οὐδαμῶς ἐμποδίζει ἡμᾶς νὰ συστήσωμεν θερμῶς τὴν μελέτην (προσεκτικὴν πάντοτε) τοῦ σπουδαιοτάτου τούτου ἔργου, ἀπὸ τὴν ὁποίαν καὶ ἀρνητικῶς ἀλλὰ καὶ θετικῶς ἀκόμη ἔχει πλεῖστα ὅσα νὰ διδαχθῇ ὁ ὀρθόδοξος ἀναγνώστης.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Orthodoxes und Evangelisches Christentum. Studienheft Nr. 2. Kirche und Kosmos. Herausgegeben von Kirchlichen Aussenamt der EKD. Witten/Ruhr (Luther Verlag) 1950, σελ. 168.

Ἡ ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων ἐπιτροπὴ τῆς Γερμανικῆς Λουθηρανικῆς Ἐκκλησίας, συνεχίζουσα τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὀρθόδοξος καὶ Εὐαγγελικὴ Χριστιανωσύνη» σειρὰν τῶν ἐκδόσεών της, ἧς τὸ α' τεῦχος ἐκρίναμεν ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» παρ. ἔτους σελ. 464—466, ἐξέδωκε νῦν τὸ ἀνωτέρω β' τεῦχος ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἐκκλησία καὶ κόσμος». Τοῦτο εἶναι καρπὸς τοῦ δευτέρου εἰς τὴν σχέσιν καὶ συνάντησιν Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ ἀναφερομένου συνεδρίου τῶν εἰδικῶς περὶ τὴν Συμβολικὴν ἀσχολουμένων Γερμανῶν καθηγητῶν τῶν θεολογικῶν σχολῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν σεμιναρίων, συνελθόντος ἐν Hemer περὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ ἔτους 1950, καθ' ὃ συνεζητήθησαν τὰ ἑξῆς τρία θέματα: λόγος τοῦ Θεοῦ, παράδοσις καὶ κόσμος. Τὸ τεῦχος περιλαμβάνει ἑπτὰ μελέτας, εἰς ἃς προσετέθησαν καὶ ἕτεραι δύο τελευταῖαι, προελθοῦσαι ἐκ συναντήσεως τριῶν Ῥώσων Ὀρθοδόξων καὶ τριῶν Λουθηρανῶν καθηγητῶν, γενομένης τῇ 17.4.1950.

Τοῦ ὅλου τεύχους προτάσσεται πρόλογος (σ. 5—8) ὑπὸ τοῦ διευθύνοντος τὰς ἐργασίας τῆς ἐπὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων ἐπιτροπῆς G. Stratenwerth. Ἐν αὐτῷ διαπιστοῖ οὗτος, ὅτι ἡ Ὀρθοδοξία παρουσιάζει σήμερον πνευματικὴν κίνησιν. Ἡ Ῥωσικὴ Ἐκκλησία ἐν αὐτῇ εἶναι «εἷς μόνον παράγων, ἔστω καὶ ὁ σπουδαιότατος ἴσως». Παρ' αὐτῇ δέον νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψιν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς πρόσω Ἀνατολῆς μέχρι τῆς Ἀραβίας καὶ Ἀβησσυνίας, ὡς καὶ αἱ ἐν Εὐρώπῃ καὶ Ἀμερικῇ ἐγκατεσπαρμέναι Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι. Οἱ Διαμαρτυρόμενοι ὀφείλουσιν ἐξ ἴσου πρὸς τὸν Ῥωμαιοκαθολικισμὸν νὰ γνωρίσωσι καὶ τὴν Ὀρθοδοξίαν, ἐφ' ὅσον αὕτη «ἵσταται πλησίον ἡμῶν ὡς ἡ πρεσβυτέρα ἀδελφή». Πλὴν δὲ τῆς διὰ τῶν βιβλίων θεολογικῆς γνώσεως «τὸ δεύτερον μέγα ἔργον» τῶν Διαμαρτυρομένων εἶναι νὰ γνωρίσωσι τὴν Ὀρθοδοξίαν ἐν τῇ ζωῇ αὐτῆς, τῇ λειτουργίᾳ, τοῖς ναοῖς, ταῖς εἰκόσι, τοῖς ἀμφίοις, ταῖς τελεταῖς καὶ προσευχαῖς καὶ ὕμνοις καὶ τέλος ἐν τῇ ταπεινοφροσύνῃ καὶ τοῖς παθήμασιν αὐτῆς [1]. Ἐν τέλει ἐζήτησεν ὅπως εὐρυνθῇ ὁ κύκλος τῶν εἰδικῶς ἀσχολουμένων περὶ τὴν Ὀρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν διαμαρτυρομένων θεολόγων, διότι «οὐδεὶς γνωρίζει ἂν καὶ πότε ἐν τῷ μέλλοντι θὰ εὐδοκήσῃ ὁ Κύριος τῆς Ἐκκλησίας νὰ συμπαραθέσῃ ἐν ἀδελφικῇ ἐγγύτητι τὴν Ὀρθόδοξον καὶ τὴν Εὐαγγελικὴν Ἐκκλησίαν... Διὰ τοῦτο πρέπει νὰ φροντίσωμεν ὅπως γνωρίσωμεν ἀλλήλους ὡς ἀδελφοί. Ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν τί μᾶς ἑνώνει, ἀλλὰ καὶ νὰ κλείωμεν τοὺς ὀφθαλμοὺς εἰς ὅ,τι μᾶς χωρίζει». Εἰς τοῦτο μικρὰν συμβολὴν ἀποτελεῖ καὶ τὸ παρὸν τεῦχος.

1. Ὅμοια ἐγράφομεν καὶ ἡμεῖς ὀλίγον πρότερον, κρίνοντες τὸ α' τεῦχος τῆς παρούσης σειρᾶς, ἐν «Θεολογίᾳ» 21 (1950) 465—466.

Ἐν συνεχείᾳ δημοσιεύεται ἡ α΄ μελέτη τοῦ ἐν Γοττίγγῃ καθηγητοῦ *E. Wolf* ὑπὸ τὸν τίτλον: «Τὸ ἔργον τῆς Συμβολικῆς σήμερον» (σ. 9—27). Ἐν αὐτῇ ἐξετάζει ὁ σ. τὸν τίτλον, τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς Συμβολικῆς ὡς ἱστορικοσυστηματικῆς ἐπιστήμης, εἶτα δὲ τὴν ἱστορίαν αὐτῆς ἰδίως ἐν τῷ Λουθηρανισμῷ. Ὁμιλῶν δὲ περὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν συμβόλων, κυρίως ἀπὸ τῆς λουθηρανικῆς ἐπόψεως, ποιεῖται τὴν ὀρθὴν διαπίστωσιν, ὅτι «διὰ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν ὑπάρχει κατὰ βάσιν μόνον «*τὸ σύμβολον*», δηλ. τὸ τῆς Νικαίας—Κωνσταντινουπόλεως, καὶ μόνον διαμαρτυρόμενοι θεολόγοι πρῶτοι ἀπέδοσαν αὐτῇ «συμβολικὰ βιβλία», ἄνευ γνώσεως καὶ συγκαταθέσεως αὐτῆς (σ. 15) [1]. Ἀκολούθως γίνεται λόγος περὶ τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς Συμβολικῆς καὶ περὶ τῆς ἀποστολῆς καὶ τοῦ ἔργου αὐτῆς ἐν τῇ «οἰκουμενικῇ κινήσει» καὶ τῇ «οἰκουμενικῇ θεολογίᾳ» τοῦ παρόντος.

Ἡ β΄ μελέτη τοῦ ἐν Marburg καθηγητοῦ *E. Benz* ἐπιγράφεται: «ἡ σημασία τῆς Συμβολικῆς διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Θεολογίας καὶ διὰ τοὺς ἐφημερίους» (σ. 28—44). Ἀφοῦ ἐν ἀρχῇ διαπιστοῖ οὗτος, ὅτι συνεπείᾳ τοῦ τελευταίου πολέμου καὶ τῆς ἐκ τούτου μετακινήσεως πληθυσμῶν, ἀνηκόντων εἰς διαφόρους Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας, ἐνισχύθη ἡ θέσις καὶ ἡ σημασία τῆς Συμβολικῆς διὰ τοὺς σπουδαστὰς τῆς Θεολογίας καὶ διὰ τοὺς κληρικούς, προτείνει ὅπως α) ἡ Συμβολικὴ διδάσκηται περισσοτέρας ὥρας ἐν ταῖς Θεολογικαῖς Σχολαῖς, β) ὀργανωθῶσι παρ᾿ αὐταῖς εἰδικαὶ βιβλιοθῆκαι, γ) ἱδρυθῶσι παρ᾿ αὐταῖς «οἰκουμενικὰ σεμινάρια», δ) δίδωνται εἰδικαὶ διαλέξεις, εἰ δυνατὸν παρ᾿ ἐκπροσώπων τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν, ε) γίνωνται ἐπισκέψεις εἰς ἑτεροδόξους ναοὺς καὶ λειτουργίας, στ) σπουδάζωσιν οἱ θεολόγοι καὶ ἐν ἑτεροδόξοις Σχολαῖς τοῦ ἐξωτερικοῦ κτλ. Μετὰ ταῦτα ἐξετάζει τὴν σημασίαν τῆς Συμβολικῆς διὰ τὴν οἰκουμενικὴν κίνησιν καὶ προτείνει ὅπως μετονομασθῇ αὕτη «*Οἰκουμενική*», ἧς περιγράφει τὸ ἔργον. Τέλος θέτει τὸ ἐρώτημα: Ποίαν σημασίαν ἔχει ἡ οἰκουμενικὴ συνάντησις μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ τὸν Προτεσταντισμόν; Ἀπαντᾷ δὲ ὅτι ὁ Προτεσταντισμὸς ἦλθεν εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸν Ρωμαιοκαθολικισμόν, οὐχὶ δὲ καὶ πρὸς τὴν Ὀρθοδοξίαν, μεθ᾿ ἧς ἔχει πολλὰ τὰ κοινά, καὶ δὴ ἐκεῖνα ἐν οἷς οἵ τε Ὀρθόδοξοι καὶ οἱ Διαμαρτυρόμενοι διαφέρονται πρὸς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν ἐξ ἴσου. Ἀναφέρει ὅμως καί τινας διδασκαλίας, τὰς ὁποίας, λόγῳ τῶν ρωμαϊκῶν καταχρήσεων καὶ ἑτεροδιδασκαλιῶν, ἀπέρριψεν ὁ Προτεσταντισμός. Ταύτας ὀφείλει οὗτος νὰ ἐπανεξετάσῃ νῦν ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου καὶ τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας. Ὡς τοιαῦται μνημονεύονται: α) ἡ περὶ Ἐκκλησίας, καὶ δὴ τῆς ἑνότητος καὶ συνεχείας αὐτῆς διὰ τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς τῶν ἐπισκόπων, β) ἡ περὶ Παραδόσεως, γ) ἡ περὶ μυστηρίων καὶ λατρείας, δ) ἡ περὶ ἐκκλησιαστικοῦ πολιτεύματος, καὶ ἰδίως τῶν ἐπισκόπων καὶ τῆς ἀποστολικῆς διαδοχῆς αὐτῶν, ε) ἡ περὶ δικαιώσεως, στ) ἡ περὶ Ἁγίων καὶ ζ) ἡ περὶ μοναχικοῦ βίου. Ὀρθῶς δὲ παρατηρεῖ, ὅτι εἰς πᾶσαν οἰκουμενικὴν συζήτησιν μεταξὺ Προτεσταντισμοῦ καὶ Ρωμαιοκαθολικισμοῦ δὲν δύναται νὰ ἀπουσιάζῃ ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία ὡς ὁ τρίτος, ἢ μᾶλλον, ἐξ ἐπόψεως ἱστορικῆς, ὡς ὁ πρῶτος συμμέτοχος, ἐφ᾿ ὅσον τὸ σχίσμα τοῦ Προτε-

---

1. Πρβλ. καὶ ***Ἰω. Καρμίρη***, Τὰ συμβολικὰ κείμενα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀλεξάνδρεια 1946, σ. 7 ἑξ.

σταντισμοῦ κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα εἶναι ἀκολουθία τοῦ πρώτου σχίσματος τοῦ Παπισμοῦ κατὰ τὸν Θ' καὶ ΙΑ' αἰῶνα (σ. 36 ἑξ.)[1].

Ἡ γ' μελέτη τοῦ ἐν Κιέλῳ καθηγητοῦ *Rammelmeyer* ἐπιγράφεται: «ἡ σημασία τῆς Γραφῆς διὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν τῆς Ἐκκλησίας ὡς σώματος τοῦ Χριστοῦ» (σ. 45—63). Ἐν αὐτῇ γίνεται λόγος περὶ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησιολογίας καὶ τῆς σημασίας τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως καὶ τῆς θέσεως αὐτῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἡ ἔκθεσις, στηριζομένη ἐπὶ ῥωσικῶν κυρίως πηγῶν, εἶναι ἐλλιπὴς καὶ ἔν τισιν οὐχὶ ἐντελῶς ἀντικειμενικὴ καὶ ἀμερόληπτος. Οὐχ ἧττον ὀρθῶς ἐξαίρει ἐν τέλει ὁ σ. ὡς τὴν «σοβαρωτάτην διαφορὰν μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων» τὴν ἀξίωσιν τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ὅτι εἶναι ἡ μόνη ἀληθὴς Ἐκκλησία, «ἡ Ἐκκλησία τοῦ Χριστοῦ», ἐνῷ «πᾶσαι αἱ ἄλλαι Ἐκκλησίαι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ῥωμαϊκῆς, ἔχουσιν ἐκπέσει ἐξ αὐτῆς» (σ. 62/3).

Ἡ δ' μελέτη τοῦ *D. Merz* ἐπιγράφεται: «τὸ πρόβλημα τῆς Παραδόσεως ἐν τῇ Θεολογίᾳ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐν τῇ Προτεσταντικῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ παρόντος» (σ. 64—76), ἐκτίθησι δὲ ὁ σ. τὴν σχετικὴν διδασκαλίαν τοῦ Λουθήρου καὶ τὴν σύγχρονον προτεσταντικὴν τοιαύτην.

Ἡ ε' μελέτη τοῦ Dr. *L. Müller* ἐπιγράφεται: «ἡ σημασία τῆς Παραδόσεως ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Θεολογίᾳ καὶ Ἐκκλησίᾳ» (σ. 77—97). Ἀφοῦ ἐν ἀρχῇ διαπιστοῖ ὁ σ., ὅτι ἤδη ἀπὸ τοῦ Μελάγχθονος καὶ τοῦ Ἱερεμίου Β' αἱ σχέσεις Ὀρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων προσέκρουσαν εἰς τὴν κυρίαν μεταξὺ αὐτῶν διαφορὰν περὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, ἐξετάζει εἶτα τὴν Ἱερὰν Παράδοσιν ἐν σχέσει α) πρὸς τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν, β) πρὸς τὴν Ἁγίαν Γραφὴν καὶ γ) πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν.

Ἡ στ' μελέτη τοῦ ἐν Γοττίγγῃ καθηγητοῦ *O. Weber* ἐπιγράφεται: «ἡ μέριμνα διὰ τὸν κόσμον ὡς ἔργον τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν» (σ. 98—113). Ἐν αὐτῇ ἀναπτύσσει ὁ σ. τὰς ἐννοίας «κόσμος» καὶ «Προτεσταντικαὶ Ἐκκλησίαι», συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἀγγλικανικῆς, μεθ' ὃ ἐκτίθησι τὴν μέριμναν αὐτῶν διὰ τὸν κόσμον, ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν τῆς Ῥωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας.

Ἡ ζ' μελέτη τοῦ *Harald von Rautenfeld* ἐπιγράφεται: «κόσμος καὶ Ἐκκλησία ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου» σ. 114—135. Ἐν αὐτῇ καταβάλλεται ἡ δυσχερεστάτη προσπάθεια, ὅπως ἐκτεθῇ ἡ ὀρθόδοξος ἀντίληψις περὶ τοῦ κόσμου καὶ τῆς Ἐκκλησίας ἐν αὐτῷ, τῆς ὀρθοδόξου ἀνθρωπολογίας (ἰδίᾳ τῆς προπτωτικῆς καὶ τῆς μεταπτωτικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου), τοῦ ὀρθοδόξου μυστικισμοῦ κτλ., ἐπὶ τῇ βάσει χωρίων τῶν Ἑλλήνων Πατέρων Γρηγορίου Νύσσης, Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ, Γρηγορίου Παλαμᾶ καὶ νεωτέρων Ῥώσων θεολόγων.

Τελευταῖον προστίθενται δύο εἰσέτι μελέται, ὧν ἡ μὲν τοῦ ἐν Παρισίοις Ῥώσου ὀρθοδόξου καθηγητοῦ *A. Kartaschow*, ἡ δὲ τοῦ ἐν Γοττίγγῃ καθηγητοῦ *E. Wolf*, ἀμφότεραι ἐξετάζουσαι τὴν «γένεσιν τῆς αὐτοκρατορικῆς συνοδικῆς ἐξουσίας διὰ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου, τὴν θεολογικὴν θεμελίωσιν αὐτῆς καὶ τὴν ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀποδοχὴν αὐτῆς» (σ. 137—168). Ἐκ τούτων ὁ μὲν πρῶτος ἐξαίρει τὸ ἐπικρατῆσαν ἐν Βυζαντίῳ σύ-

---

1, Πρβλ. καὶ ***Ἰω. Καρμίρη***, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, Ἀθῆναι 1937, τ. Ι. σ. 18.

στημα τῆς ἐκκλησιαστικοπολιτικῆς συμφωνίας καὶ διαρχίας (Πατριάρχου—αὐτοκράτορος), θεωρῶν αὐτὸ ὡς «τὸ πρακτικῶς ἄριστον σύστημα χριστιανικῆς σχέσεως Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας» (σ. 151)· ὁ δὲ δεύτερος ἐξετάζει κυρίως τὴν θέσιν καὶ στάσιν τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας ἔναντι τοῦ ἐν Βυζαντίῳ διαμορφωθέντος ὡς ἄνω συστήματος τῶν σχέσεων μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας.

Τοιαῦτα, ἐν γενικαῖς γραμμαῖς, τὰ περιεχόμενα τοῦ β' τεύχους τῆς γερμανικῆς σειρᾶς «Ὀρθόδοξος καὶ Εὐαγγελικὴ Χριστιανωσύνη». Καὶ ἐκ τῆς ἁπλῆς μόνον ἀναγραφῆς τῶν περιεχομένων αὐτοῦ δύναται νὰ συναχθῇ ἡ ἰδιάζουσα σημασία, ἥν τὸ τεῦχος τοῦτο κέκτηται διὰ τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν, ὡς καὶ τὸ ἰδιαίτερον διαφέρον διὰ τοὺς συμβολικοὺς καὶ μάλιστα τοὺς «οἰκουμενικοὺς» λεγομένους θεολόγους. Κρίνοντες νῦν γενικῶς τὰς ἐν αὐτῷ περιεχομένας μελέτας τῶν διακεκριμένων Λουθηρανῶν θεολόγων παρατηροῦμεν, ὅτι ἀναμφιβόλως ἀποτελοῦσιν αὗται σοβαρὰν προσπάθειαν πρὸς κατανόησιν τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἐξ ἄλλου προσφέρουσιν αὐτῇ καὶ μεγάλην ὑπηρεσίαν, ἐφ' ὅσον διαδίδουσι καὶ διευκολύνουσι τὴν γνῶσιν αὐτῆς μεταξὺ τῶν ἑτεροδόξων, παρ' ὅλον ὅτι ἡ ἔκθεσις αὐτῶν ἐν πολλοῖς εἶναι σφόδρα ἐλλιπὴς καὶ ἔν τισιν οὐχὶ ἀπηλλαγμένη τῶν παλαιῶν προτεσταντικῶν προκαταλήψεων εἰς βάρος τῆς Ὀρθοδοξίας. Καίτοι δ' ἐν τοῖς ἐπὶ μέρους ἔχομεν πολλὰς ἐπιφυλάξεις καὶ διαφωνίας, ἐν τούτοις ἐν τῷ συνόλῳ δὲν δυνάμεθα παρὰ νὰ ἐκφράσωμεν τὴν χαρὰν καὶ ἱκανοποίησιν ἡμῶν διὰ τὴν ἀναληφθεῖσαν προσπάθειαν, ἥτις ἀπό τε ἐπιστημονικῆς θεολογικῆς καὶ ἀπὸ «οἰκουμενικῆς» φιλενωτικῆς ἐπόψεως ἔχει μεγάλην σημασίαν. Διὰ τοῦτο, ἂς ἐπιτραπῇ ἡμῖν νὰ ἐκφράσωμεν ἐνταῦθα καὶ τὴν μὴ «καταισχύνουσαν» ἐλπίδα, ὅτι ἡ ὑπὸ τῶν συγχρόνων Διαμαρτυρομένων βαθεῖα καὶ παμμερὴς καὶ ἀπροκατάληπτος σπουδὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τῆς ἐν αὐτῇ «ἐλευθερούσης» ἀληθείας θὰ εἶναι δυνατὸν—ὑπὸ τὴν ἐπίπνοιαν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, ὅπερ ὅταν καὶ «ὅπου θέλει πνεῖ»[1] —νὰ ὁδηγήσῃ αὐτούς, ὅπως πράξωσι νῦν ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον δὲν ἔπραξαν κατὰ τὸν ΙΣΤ' αἰῶνα οἱ Ἀρχηγοὶ τῆς Μεταρρυθμίσεως, τ. ἔ. νὰ ἐπανεξετάσωσι μετὰ τῆς διακρινούσης αὐτοὺς ἀντικειμενικότητος καὶ ἀπροκαταληψίας, ἀλλὰ καὶ «ὑπευθύνου αὐτοκριτικῆς καὶ αὐτοεξετάσεως» (σελ. 43) τὰς ἐν αἷς διαφέρονται ἡ Ὀρθοδοξία καὶ ὁ Προτεσταντισμὸς διδασκαλίας ἐν ἀντιπαραβολῇ καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, τῆς πιστευούσης ὅτι συνεχίζει κατ' εὐθεῖαν καὶ ἀλήθειαν τὴν ἀρχαίαν ἡνωμένην Ἐκκλησίαν, καθὼς ἤρξατο πράττων ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας τεύχει ὁ καθηγητὴς E. Benz καί τινες ἐκ τῶν εἰρημένων συνεργατῶν τοῦ τεύχους. Διότι, ἡμεῖς τοὐλάχιστον, ἐξακολουθοῦμεν (ὡς πρὸ 15ετίας ἐγράφομεν) νὰ θεωρῶμεν ὡς «μέγα ἀληθῶς ἀτύχημα διὰ τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ὅτι οἱ Διαμαρτυρόμενοι, ἐξελθόντες (κατὰ τὸν XVI αἰῶνα) τῶν κόλπων τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, δὲν ἐζήτησαν νὰ ἐπανέλθωσιν εὐθὺς εἰς τοὺς κόλπους τῆς «μιᾶς, ἁγίας, καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς» Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἀνατολῆς, ἐξ ἧς τὸν IX καὶ XI αἰῶνα εἶχεν ἀποσπάσει αὐτοὺς ἡ Ῥώμη, καὶ ὅτι ὁπωσδήποτε δὲν ἐπετεύχθη συνεννόησις Ὀρθοδόξων καὶ Διαμαρτυρομένων ἀμέσως καὶ πρὸ τῆς ὑπὸ τῶν πρώτων Μεταρρυθμιστῶν διαμορφώσεως τῆς νέας διδασκαλίας τοῦ Προτεσταντισμοῦ, ἥτις βραδύτερον κατέστησεν ἀνέφικτον τὴν ποθητὴν ταύτην συνεννόησιν...Διότι, πράγματι, τὰ πλεῖ-

1. Ἰωάν. 3,8.

στα ἐξ ἐκείνων τὰ ὁποῖα ἐζήτει ὁ Λούθηρος καὶ διὰ τὰ ὁποῖα κατεπολέμει τὸν Παπισμὸν ἠδύνατο νὰ τὰ εὕρῃ ἐν τῇ, ἥν πολλάκις ἐπεκαλεῖτο, Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ, ἥτις οὐ μόνον ἦτο ἀπηλλαγμένη τῶν αὐθαιρεσιῶν τῆς παπικῆς ἀπολυταρχίας καὶ τῶν λοιπῶν καταχρήσεων τῆς Ῥωμαϊκῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ τὴν ἐποχὴν τῆς Μεταρρυθμίσεως, ἀλλ᾽ εἶχε συνάμα διατηρήσει ἀσινῆ καὶ ἀνόθευτον τὸν θησαυρὸν τῆς πίστεως τῆς ἀρχαίας Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας»[1].

Εἰς τὴν αἰτουμένην δὲ «ἐπανεξέτασιν καὶ αὐτοκριτικὴν» νομίζομεν ὅτι θὰ ἦσαν λίαν ἐποικοδομητικαὶ καὶ θὰ ὑπεβοήθουν τοὺς Διαμαρτυρομένους θεολόγους εἰδικαὶ θεολογικαὶ συζητήσεις καὶ διαπραγματεύσεις μετ᾽ Ὀρθοδόξων θεολόγων εἰς μικρὰ συνέδρια, ἔχοντα καθαρῶς ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα καὶ ὀργανούμενα ἐν τῷ πλαισίῳ τῆς οἰκουμενικῆς κινήσεως, εἰς ἅ θὰ ἠδύναντο νὰ λαμβάνωσι μέρος θεολόγοι τῶν μετεχουσῶν ταύτης καὶ δογματικῶς ἱσταμένων ἐγγύτερόν πως πρὸς ἀλλήλας Ἐκκλησιῶν καὶ Ὁμολογιῶν: Ὀρθοδόξου, Παλαιοκαθολικῆς, Ἀγγλικανικῆς καὶ Λουθηρανικῆς. Διὰ τοῦτο ἐπαναλαμβάνομεν καὶ ἐνταῦθα τὴν πρὸς τὸ Παγκόσμιον Συμβούλιον τῶν Ἐκκλησιῶν ὑποβληθεῖσαν πρότασιν ἡμῶν: «Περισσότερον σκόπιμος θὰ ἦτο ἡ συμμετοχὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς διμερεῖς ἢ τριμερεῖς συνδιασκέψεις μετὰ τῶν δογματικῶς ἐγγύτερον πρὸς αὐτὴν ἱσταμένων Ἐκκλησιῶν καὶ διεπομένων ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἢ ὁμοίων γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀρχῶν, ὁμοίας π.χ. πρὸς τὴν γενομένην ἐν Λονδίνῳ τῷ 1931 μεταξὺ Ὀρθοδόξων καὶ Ἀγγλικανῶν...Ἡ προσπάθεια αὕτη τῶν ἐξ αὐτῶν συγγενεστέρων Ἐκκλησιῶν πρὸς ἄρσιν τῶν δογματικῶν ἐμποδίων καὶ παρεξηγήσεων καὶ διαφορῶν, τῶν ὑφισταμένων μεταξὺ αὐτῶν, εἶναι δυνατὸν νὰ ὁδηγήσῃ, βαθμηδὸν καὶ κατ᾽ ὀλίγον, ὑπὸ τὴν πνοὴν τοῦ Ἁγίου Πνεύματος, εἰς ἀνωτέρας καὶ τελειοτέρας μορφὰς ἐξωτερικῆς ἑνώσεως, ἕως οὗ εἰς ἀπώτερον μέλλον ἐξιχθῇ αὕτη εἰς ἐσωτερικὴν καὶ δογματικὴν ἕνωσιν ἐν τῇ πίστει, ἥτις μόνη ἐγγυᾶται τὴν ἀληθῆ καὶ πραγματικὴν ἕνωσιν τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν[2].

Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡμεῖς οἱ Ὀρθόδοξοι, πιστεύοντες ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τὴν ἀδιάκοπον κατ᾽ εὐθεῖαν συνέχειαν τῆς ἀρχαίας ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας, ἱσταμένη ἐν τῷ μέσῳ τῶν δύο μεγάλων χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Δύσεως, Ῥωμαιοκαθολικῆς καὶ Προτεσταντικῆς, καὶ ὅτι κατέχει τὴν ἀποκεκαλυμμένην ἀλήθειαν ἐν πάσῃ τῇ πληρότητι καὶ καθαρότητι αὐτῆς, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν μετὰ πάσης ταπεινοφροσύνης πρὸς τοὺς ἑτεροδόξους θεολόγους: Ἐρευνήσατε βαθύτερον τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ Θεολογίαν ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἥν συνεχίζει ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ὁπότε «γνώσεσθε τὴν ἀλήθειαν, καὶ ἡ ἀλήθεια ἐλευθερώσει ὑμᾶς»[3].

ΙΩΑΝΝΗΣ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

---

1. Βλέπ. ***Ἰω. Καρμίρη***, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, σ. 38/9,75.

2. *J. Karmiris*, The Orthodox Catholic Church and her relations with the other Churches and with the World Council of Churches, 1949 p. 25, 27. Study 49 E/607 A.

3. Ἰωάν. 8,32.

(Κατὰ ξυλογράφημα
αθηγητοῦ Κεφαλλη-
ῦ ἐκ τοιχογραφίας
υστρᾶ).

ΑΜΙΛΚΑ Σ. ΑΛΙΒΙΖΑΤΟΥ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ
(Γεν. Γραμματέως ἐπιτροπῆς ἑορτασμοῦ Ἀποστόλου Παύλου)

Ο ΚΟΠΟΣ ΤΟΥ*

*(«Εἰδότες ὅτι ὁ κόπος ἡμῶν τῆς
ἀγάπης οὐκ εἰς κενὸν ἐγένετο»)*
*(Α'. Κορινθ. ιε'. 58
Α'. Θεσσαλ. α'. 3, γ'. 5)*

I

Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία εἶναι εὐτυχεῖς, διότι σᾶς προσεκάλεσαν εἰς τὸν μέγαν αὐτὸν ἀναμνηστικὸν ἑορτασμὸν τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς Ἑλλάδα καὶ τοῦ πρώτου ἀκούσματος τῆς «Καινῆς Διδαχῆς» περὶ τῆς θρησκείας τοῦ «Ἀγνώστου Θεοῦ» ἀπὸ τῆς Ἑλλάδος, ὡς ἀπὸ τοῦ ὑψηλοτέρου βήματος τῆς ἐποχῆς ἐκείνης, πρὸς τὴν Εὐρώπην καὶ τὸν κόσμον ὁλόκληρον.

Μὲ βαθυτάτην δὲ συγκίνησιν ἀπευθύνομαι πρὸς ὑμᾶς, εὐλαβεῖς ξένοι προσκυνηταὶ τῶν ἰχνῶν τοῦ Μεγάλου Ἀποστόλου, διότι ἑκουσίως ἢ ἀκουσίως μας, ἡ περίφημος ὁμιλία αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου συνδέεται ἀπ᾿ εὐθείας μὲ τὰς ὀλίγας αὐτὰς ἀσθενεῖς λέξεις, τὰς ὁποίας ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ τοῦ ἑορτασμοῦ τούτου σᾶς ἀπευθύνω καὶ μὲ τὰς ἰδικάς σας σκέψεις καὶ τοὺς ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ταύτῃ διαλογισμούς σας τῆς ἐπισήμου ταύτης στιγμῆς. Ἐκείνη ἀπηυθύνετο πρὸς τοὺς ἀγνοοῦντας καὶ ζητοῦντας τὸν ἄγνωστον, «εἰ ἄρα γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὕροιεν» (Πράξ. ιζ'. 27), αὐτοὶ δὲ προέρχονται ἀπὸ τοὺς γνωρίσαντας καὶ εὑρόντας Αὐτὸν καὶ ἀπὸ τοὺς ἐπακολουθοῦντας τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ (Α'. Πέτρου, β'. 21) καὶ ἀπὸ τοὺς ἐμβαθύνοντας εἰς τὰ βαθύτατα,

* Λόγος ἐκφωνηθεὶς ἐν τῇ μεγάλῃ αἰθούσῃ τῶν τελετῶν τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν τῇ 29ῃ Ἰουνίου 1951 ἐπὶ τῇ 1900ῇ ἐπετείῳ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Ἀποστόλου Παύλου εἰς Ἑλλάδα.

ἀλλὰ καθαρὰ νάματα τῆς χριστιανικῆς σκέψεως καὶ ἰδεολογίας καὶ τοὺς ζῶντας καθόλου τὴν κατὰ Χριστὸν ζωήν.

Τὸ τότε κοινὸν τῶν Ἀθηνῶν, τηρουμένων τῶν ἀναλογιῶν τῶν ἐποχῶν, δὲν ἀπῆχεν ἴσως καὶ πολὺ ὡς πρὸς τὴν σκέψιν καὶ τὴν πολιτισμένην ἀντίληψιν τῆς ζωῆς τοῦ σημερινοῦ κοσμοπολιτικοῦ κοινοῦ, πρὸς τὸ ὁποῖον ἔχω τὴν τιμὴν νὰ ὁμιλῶ σήμερον.

Ἡ κατὰ πάντα ἑλληνικὴ ἀπάντησις τῶν Ἑλλήνων τοῦ Ἀρείου Πάγου πρὸς τὸν Παῦλον «ἀκουσόμεθά σου καὶ πάλιν» (Πραξ. ιζ΄. 33), μὲ ἄμεσον μάλιστα ἀποτέλεσμα τὸν προσηλυτισμὸν εἰς τὴν νέαν θρησκείαν τοῦ Ἀρεοπαγίτου Διονυσίου, ἐνδεικτικὴ τῶν εὐγενῶν διαθέσεων καὶ τῆς σοφῆς καὶ φρονίμου ἀνάγκης ἀφομοιώσεως τῶν ὑψηλῶν λόγων, δὲν ἀφίσταται καὶ πολὺ τῆς σημερινῆς κριτικῆς χριστιανικῆς σκέψεως, ἥτις ἐν πολλοῖς ἐπηρεαζομένη ἀπὸ τὰ ἰσχυρὰ ρεύματα τῆς παλαιοτέρας καὶ νεωτέρας φιλοσοφίας καὶ τοῦ σημερινοῦ τρόπου τῆς ζωῆς, προσπαθεῖ νὰ θεολογήσῃ κατὰ τρόπον συμβιβαστικὸν πρὸς τὰς ἐξ αὐτῆς δημιουργηθείσας συνθήκας, χωρὶς ὡς τότε ἀπόλυτον προσοχὴν καὶ ἐμμονὴν εἰς τὸ «ἓν» τοῦ Χριστοῦ, «τοῦ ὁποίου ἐστὶ χρεία» (Λουκ. ι΄. 42).

Ἡμεῖς οἱ Ἕλληνες, βαθύτατα χρεῶσται τοῦ Ἀποστόλου Παύλου, διότι ἐχρησιμοποίησε τὴν γλῶσσαν μας διὰ τὴν πρώτην ἐξαγγελίαν τῆς Καινῆς αὐτοῦ Διδαχῆς, διότι ἀπὸ τῶν ἑλληνικῶν βημάτων τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Κορίνθου καὶ τῆς Βεροίας καὶ τῆς Θεσσαλονίκης, ἀλλὰ καὶ τῆς Ἐφέσου καὶ τῆς Ἀντιοχείας ἐκήρυξε πρὸς τὸν κόσμον ὁλόκληρον τὸν ἐσταυρωμένον Χριστὸν καὶ διότι ἐπὶ 1900 ἔτη ἐκαρποφορήσαμεν πλουσίως εἰς χριστιανικὴν ζωήν, χρηματίσαντες, κατὰ τὴν διπλῆν τῆς λέξεως ἔννοιαν, μάρτυρες τοῦ ὑπὸ τοῦ Παύλου κηρυχθέντος Ἰησοῦ Χριστοῦ, εἴμεθα εὐτυχεῖς, διότι διὰ τῶν ἑορτῶν αὐτῶν ἠθελήσαμεν νὰ ἐκφράσωμεν τὴν βαθυτάτην μας ταύτην εὐγνωμοσύνην πρὸς τὸν Παῦλον διὰ πάντα ταῦτα καὶ νὰ ἐπιβεβαιώσωμεν, ὅτι τοῖς ἴχνεσιν αὐτοῦ ἐπακολουθήσαντες, καυχώμεθα—κατ᾿ ἄνθρωπον λέγοντες ὡς ἐκεῖνος—διὰ τὰ διὰ τὸν Χριστὸν παθήματα καὶ ἐπιτεύγματα τῆς φυλῆς μας.

Εὐγνωμονοῦμεν λοιπὸν τὸν Παῦλον διὰ τὴν πλουσίαν χριστιανικὴν ζωὴν τῶν 19 αἰώνων, διὰ τὰς ἐκλάμψεις τοῦ χριστιανικοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος, ὡς τοῦτο ἐκφαίνεται εἰς τὴν ἑλληνικὴν θεολογίαν, διὰ τὴν ἐν παθήμασι καὶ αἵμασι πολλοῖς πλουσίαν χριστιανικήν μας ζωήν, τὴν εἰς νέφη ὁλόκληρα μαρτύρων ἄχρι τῆς ἡμέρας ταύτης ἐκφαινομένην, καὶ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικήν μας μεγαλειότητα, τὴν ἐν τῇ φύσει αὐτῆς μαρτυροῦσαν τὴν ἰσχυράν, ἀδιάλειπτον καὶ ἀδιάκοπον πρὸς τὴν πρωτογενῆ τοῦ Παύλου Ἐκκλησίαν συνοχὴν καὶ συνέχειαν.

Μετ᾿ εὐχαριστήσεως δὲ πολλῆς καὶ πεποιθήσεως πρὸς τὴν ἀγάπην σας, πολλαχῶς κατὰ τοὺς τελευταίους τούτους χαλεποὺς χρόνους πρὸς ἡμᾶς ἐκδηλωθεῖσαν, σᾶς προσεκαλέσαμεν νὰ καταστῆτε κοινωνοὶ τῆς χαρᾶς μας, τὴν

ὁποίαν καὶ μετὰ πρόσφατον μάλιστα σκληρὰν δοκιμασίαν τῆς χριστιανικῆς μας πίστεως καὶ τῶν ἑλληνικῶν μας ἰδανικῶν, ἐκδηλοῦμεν σήμερον, καταθέτοντες πρὸ τῶν ποδῶν τοῦ θείου Παύλου, ὡς ἐλάχιστον φόρον τῆς τιμῆς καὶ τῆς εὐγνωμοσύνης μας, ὁλόκληρον τὴν ἱστορίαν μας τῶν συμπληρωθέντων 19 αἰώνων.

Τὴν δισχιλιετῆ αὐτὴν περίπου ζωήν, τὴν προσφέρομεν μὲ ὁλόκληρον τὸ περιεχόμενόν της, πλούσιον ἀληθῶς, ὡς τὸ τοῦ Παύλου, «ἐν ὑπομονῇ πολλῇ, ἐν θλίψεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν στενοχωρίαις, ἐν πληγαῖς, ἐν φυλακαῖς, ἐν ἀκαταστασίαις, ἐν κόποις, ἐν ἀγρυπνίαις, ἐν νηστείαις, ἐν ἁγνότητι, ἐν γνώσει, ἐν μακροθυμίᾳ, ἐν χρηστότητι, ἐν πνεύματι ἁγίῳ, ἐν ἀγάπῃ ἀνυποκρίτῳ, ἐν λόγῳ ἀληθείας, ἐν δυνάμει Θεοῦ· διὰ τῶν ὅπλων τῆς δικαιοσύνης τῶν δεξιῶν καὶ ἀριστερῶν, διὰ δόξης καὶ ἀτιμίας, διὰ δυσφημίας καὶ εὐφημίας· ὡς πλάνοι καὶ ἀληθεῖς, ὡς ἀγνοούμενοι καὶ ἐπιγινωσκόμενοι, ὡς ἀποθνήσκοντες καὶ ἰδοὺ ζῶμεν, ὡς παιδευόμενοι καὶ μὴ θανατούμενοι, ὡς λυπούμενοι ἀεὶ δὲ χαίροντες, ὡς πτωχοὶ πολλοὺς δὲ πλουτίζοντες, ὡς μηδὲν ἔχοντες καὶ πάντα κατέχοντες». (Β' Κορινθ. στ'. 5—10).

Πάντα ταῦτα ὑπεμείναμεν καὶ ὑπομένομεν χάριν τοῦ ἀληθινοῦ φωτὸς καὶ τοῦ ἐπουρανίου πνεύματος, τὸ ὁποῖον ἐλάβομεν παρὰ τοῦ Παύλου, ἀδιαίρετον Τριάδα προσκυνοῦντες, δι' ἥν, σώσασαν ἡμᾶς πίστιν, «εἴη τὸ ὄνομα Κυρίου εὐλογημένον».

Σᾶς προσεκαλέσαμεν νὰ συνεορτάσητε μαζί μας, ἐν μέσῳ τῶν εἰσέτι καπνιζόντων ἐρειπίων μας, τῆς πτωχείας καὶ ἀθλιότητός μας καὶ τοῦ πόνου μας διὰ τὰ ἀπαχθέντα παιδιά μας καὶ τοῦ ἀμετρήτου ἀριθμοῦ τῶν θυμάτων μας, μὴ αἰσχυνόμενοι διὰ τὴν δυστυχίαν μας, ἀλλὰ καὶ χαίροντες ἐν τοῖς παθήμασί μας «τοῦ νῦν καιροῦ», διότι «δὲν εἶναι ἄξια ταῦτα πρὸς τὴν μέλλουσαν δόξαν» (Ρωμ. η' 18) καὶ διότι ἐκρατήσαμεν τὴν ὁμολογίαν, μὴ ἀφήσαντες πάντα ταῦτα νὰ ἐπηρεάσουν τὸν χριστιανικόν μας χαρακτῆρα καὶ τὴν ἑλληνικήν μας φιλοτιμίαν, εἰς τὰ ὁποῖα πάντοτε καὶ ἀδιαλείπτως ἐμμένομεν. Οὕτω δὲ ἐθεωρήσαμεν ὅλως φυσικὸν ὅτι καὶ ὑμεῖς θὰ συμμερισθῆτε τὴν χαράν μας διὰ τὴν ἔμμονον μαρτυρίαν μας εἰς τὴν διπλῆν ἐλευθερίαν, τὴν τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς χριστιανικῆς μας ἰδεολογίας.

Ἐπιτρέψατέ μας δέ, εὐλαβεῖς ξένοι προσκυνηταί, νὰ καυχώμεθα ἐν Κυρίῳ—κατὰ Παῦλον—ἐν ταῖς θλίψεσί μας, διότι πιστεύομεν μετ' αὐτοῦ ὅτι «ἡ θλῖψις ὑπομονὴν κατεργάζεται, ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμήν, ἡ δὲ δοκιμὴ ἐλπίδα, ἡ δὲ ἐλπὶς οὐ καταισχύνει». (Ρωμ. ε' 3—5) καὶ διότι «εἰ καυχᾶσθαι δεῖ, τὰ τῆς ἀσθενείας μας καυχησόμεθα» (Β'. Κορινθ. ια'. 30), «ὅταν γὰρ ἀσθενοῦμεν, τότε δυνατοί ἐσμεν» (Β'. Κορινθ. ιβ'. 10).

Τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου διὰ τὸν ἄγνωστον τότε Θεόν, σπαρὲν παρ' ἡμῖν ἐφύτρωσε καὶ ἀνεπτύχθη καὶ πλουσίως ἐκαρποφόρησε. Διότι διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ πνεύματος καὶ τῆς ἑλληνικῆς θεολογίας τῆς κλασσικῆς χριστιανικῆς ἐπο-

χῆς ἀνεπτύχθησαν τὰ βασικὰ δόγματα τῆς θρησκείας μας, τὰ ὁποῖα εἶναι σήμερον πολύτιμον καὶ ἀναφαίρετον κτῆμα ὅλων ἡμῶν, ἑνουμένων διὰ τούτων ἀχωρίστως, παρὰ τὰς διαφορὰς καὶ διαιρέσεις μας. Διὰ τῆς ἑλληνικῆς κυρίως Ἐκκλησίας τῆς καθ' ἡμᾶς Ἀνατολῆς, εἴς τε παλαιοτέραν καὶ εἰς μεταγενεστέραν ἐποχήν, διεδόθη τὸ φῶς τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ θέρμη τῆς ἀγάπης Του εἰς Ἀνατολὴν καὶ Δύσιν, ἡμεῖς δὲ χάρις κυρίως εἰς αὐτὰ ἐγενόμεθα ἄχρι τοῦ νῦν μαρτυρικὰ προπύργια καὶ προμαχῶνες κατ' ἐπανάληψιν κατὰ τῆς λυσσώδους μανίας τῶν ἐπαπειλούντων μὲ ἐκρίζωσιν τὸν ἑλληνοχριστιανικὸν πολιτισμόν, ὅστις διακρίνει τοὺς ἀληθῶς πολιτισμένους λαοὺς καὶ τοῦ παρόντος, ἀλλ' ἀσφαλῶς καὶ τοῦ μέλλοντος.

Ἀλλ' ἐνῷ ἐν Κυρίῳ καυχώμενοι καὶ τιμῶντες τὸν Παῦλον ἐξαίρομεν τὴν παρ' ἡμῖν καρποφόρον καὶ πλουσίαν ζωὴν τῶν 1900 ἐτῶν κατὰ πάσας τὰς ἐκδηλώσεις αὐτῆς φανερωθεῖσαν, ἐπιθυμοῦμεν νὰ σᾶς διαβεβαιώσωμεν, ἀγαπητοί μας ξένοι, ὅτι εἴμεθα πλήρως γνῶσται καὶ θαυμασταὶ τῆς ἀναλόγου πολυτίμου καὶ καρποφόρου χριστιανικῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ἐξυφάνθη καὶ ἀνεπτύχθη ἀπὸ τῶν πλησιεστέρων ἡμῖν ἀκτῶν τῆς Δύσεως, μέχρι καὶ τῶν βορειοτάτων ἐσχατιῶν τοῦ Δυτικοῦ κόσμου, καθ' ὅλον τοῦτο τὸ διάστημα τῶν 19 αἰώνων.

Ἀληθῶς δ' οὐδαμῶς ἀγνοοῦμεν, ἀλλὰ καὶ οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον ὑποτιμῶμεν ἔναντι τῆς ἰδικῆς μας καρποφορίας, τὴν μαρτυρικὴν ἐν ἀρχῇ διάδοσιν τοῦ χριστιανισμοῦ εἰς τὴν εἰσέτι ἀπολίτιστον δυτικὴν Εὐρώπην διὰ πλησμονῆς μαρτύρων τῆς πίστεως· τὴν μετέπειτα ἐξάπλωσιν καὶ στερέωσιν αὐτῆς διὰ τῶν ἐνεργειῶν τῶν θαυμαστῶν ἐκείνων μοναχῶν ἱεραποστόλων καὶ ὀργανωτῶν τῶν δυτικῶν Ἐκκλησιῶν· τὴν δι' αὐτῶν κυρίως ἀνάπτυξιν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ ἀπὸ τῆς ἀφετηρίας τῶν σπουδαίων μαναχικῶν κέντρων, ἐκ τῶν ὁποίων ἐξεπορεύετο ἡ νέα χριστιανικὴ ἰδεολογία καὶ ἡ κατὰ Χριστὸν ζωή· τὴν ἐνωρίτατα ἀρξαμένην καὶ κατὰ τοὺς προγενεστέρους μεσαιωνικοὺς χρόνους εἰς ἀληθινὰ πνευματικὰ ὕψη ἐξαρθεῖσαν μυστικὴν καὶ ἐμβριθεστάτην σχολαστικὴν θεολογίαν, εἰς τὰς ὁποίας τόσα ὀφείλονται διὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς χριστιανικῆς ἐπιστήμης καὶ σκέψεως· τὴν σπουδαίαν ἐκκλησιαστικὴν χειραγώγησιν καὶ διαπαιδαγώγησιν τῶν λαῶν τῆς Δύσεως διὰ τῶν σκοτεινοτέρων περιόδων τῶν μέσων χρόνων πρὸς τὰ φωτεινὰ ἐδάφη τῆς Ἀναγεννήσεως· καὶ οὐδὲ τὸ παράπαν ὑποτιμῶμεν τὴν ἀξίαν τῆς μεγάλης θρησκευτικῆς ἐπαναστάσεως τῆς Δύσεως τοῦ 16ου καὶ τοῦ 17ου αἰῶνος, ἡ ὁποία ὅσον καὶ ἂν κατακρίνεται ἀπὸ στενωτέρας ἐκκλησιαστικῆς ἐπόψεως, δὲν παύει ἀπὸ τοῦ νὰ εἶναι καὶ ἀναγνωρίζεται πηγὴ καὶ ἀφετηρία σπουδαίων πνευματικῶν ἐξελίξεων καὶ ἀνωτέρας θρησκευτικῆς ζωῆς ἑκατομμυρίων ἀνθρώπων, βαθύτατα συγκινουμένων ἀπὸ τὴν καθοδήγησιν τοῦ ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ λόγου τοῦ Θεοῦ, εἰς τὴν βασικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ ὁποίου τὴν σημαντικωτέραν συμβολὴν ἔχει πάντοτε ὁ παρ' ἡμῶν ὅλων ἑορταζόμενος Ἀπόστολος.

Σπουδαίως λοιπὸν ἐκαρποφόρησεν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ διὰ τῆς σπορᾶς τοῦ Παύλου καὶ εἰς ὁλόκληρον τὸν δυτικὸν κόσμον, τόν τε παλαιότερον καὶ νεώτερον, τόν τε περιωρισμένον ἐν Εὐρώπῃ καὶ τὸν ἐκτεταμένον εἰς τὰς μεταγενεστέρως ἀνακαλυφθείσας καὶ ἐξερευνηθείσας ἠπείρους τῆς Ἀμερικῆς, καὶ τῆς Ἀσίας ἔπειτα καὶ Ἀφρικῆς. Διὰ τοῦτο κοινὴ εἶναι ὅλων ἡ ἐκδήλωσις τῆς εὐγνωμοσύνης πρὸς τὸν Παῦλον, διότι κοινὴ εἶναι ἡ πηγὴ τῆς θρησκείας μας, κοινὴ ἡ ἀφετηρία τῆς πνευματικῆς μας ζωῆς, κοινὴ ἡ ἔμπνευσις καὶ τὰ ἐλατήρια τῆς ζώσης χριστιανικῆς μας ὑποστάσεως, κοινὴ τέλος, ἀκριβῶς σήμερον, ἡ ἐκεῖθεν ἐμπνεομένη καὶ ἐνθαρρυνομένη προσπάθεια ὅλων μας, ἡ ἐναντίον τῶν ἀντιθέων καὶ ἀντιχρίστων δυνάμεων, ἡ πανταχόθεν ἐκδηλουμένη πρὸς διατήρησιν καὶ διάσωσιν τοῦ ἑλληνοχριστιανικοῦ μας πολιτισμοῦ, δι' ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ τὰς ἐπερχομένας γενεάς. Καὶ πῶς ἦτο δυνατὸν νὰ εἶναι ἄλλως, ἐφ' ὅσον πάντες εἰς ἕνα καὶ τὸν αὐτὸν πιστεύομεν Χριστὸν καὶ ἔχομεν ἐνσυνείδητον πεποίθησιν τῆς εἰς Χριστὸν πίστεώς μας, κατὰ Παῦλον καὶ Ἰωάννην πιστεύοντες εἰς τὴν τελικὴν νίκην τῆς εἰς Χριστὸν πίστεώς μας, διότι «ὁ Θεὸς ἐχαρίσατο αὐτῷ ὄνομα ὑπὲρ πᾶν ὄνομα» (Φιλ. β΄. 10) καὶ διότι «οὐκ ἔστιν ἕτερον ὄνομα ὑπὸ τὸν οὐρανὸν δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» (Πράξ. δ΄. 13) καὶ «ἐν ᾧ πᾶν γόνυ κάμψει ἐπουρανίων καὶ ἐπιγείων καὶ καταχθονίων καὶ πᾶσα γλῶσσα ἐξομολογήσεται ὅτι Κύριος Ἰησοῦς Χριστὸς εἰς δόξαν Θεοῦ Πατρὸς» (Φιλ. β΄. 10—11) καὶ συνεπῶς διότι ἡ βεβαία νίκη ἡ νικήσουσα τὸν κόσμον εἶναι ἡ πίστις ἡμῶν (Α΄ Ἰωάν. ε΄. 4).

II

Ἀλλ' ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὸ μεταίχμιον Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, εἰς τὸ ὁποῖον σήμερον εὑρισκόμεθα καὶ τὸ ὁποῖον ὑπῆρξεν ἡ ἀφετηρία τοῦ κηρύγματος τοῦ Παύλου εἰς τὸν δυτικὸν κόσμον, διὰ νὰ ἴδωμεν ἐγγύτερον τὴν πρώτην ἐξέλιξιν τῆς νέας πίστεως καὶ τῆς χριστιανικῆς μας ζωῆς.

Βεβαίως τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου ἀκουσθὲν ἐδῶ ἐν Ἑλλάδι εὗρεν ἔδαφος καλῶς καλλιεργημένον ὑπὸ τῆς ἀρχαίας ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ καθόλου πολιτισμοῦ.

Ἡ ἔξαρσις παρὰ τῶν ἑλλήνων σοφῶν τῆς ἀθανασίας καὶ συνεπῶς, ἔστω καὶ μερικῶς, τῆς ἀξίας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος, ὡς καὶ τῆς ἠθικῆς καὶ πνευματικῆς ἀξίας τῆς ἁρμονίας τῶν ἀρετῶν ἐν τῷ ἀνθρώπῳ, ἀπετέλει ἀρίστην προπαρασκευὴν διὰ τὸ ἀνοιγόμενον διὰ τοῦ Παύλου νέον στάδιον ἐξελίξεως τῆς χριστιανικῆς πλέον ἑλληνικῆς ἰδεολογίας καὶ ἐμπνεύσεως.

Τὸ ἑλληνικὸν κοινόν, ἕνεκα κυρίως τοῦ λόγου τούτου, ὅταν ἤκουσε τὴν Καινὴν Διδαχὴν τοῦ Παύλου, καίτοι ἐκ πρώτης ὄψεως ἐνόμισεν αὐτὸν «σπερ-

μολόγον» καὶ «ξένων δαιμονίων καταγγελέα» καί τινες μάλιστα ἐξ αὐτῶν οὐδαμῶς ἀπεδείχθησαν φειδωλοὶ εἰς τὴν πρὸς αὐτὸν χλεύην των (Πραξ. ιζ'. 16—34), ἐν τούτοις τὸ ἑλληνικὸν τοῦτο κοινόν, ὡς «εἰς οὐδὲν ἕτερον εὐκαιροῦν ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον» ἀντέδρασεν ἁπλῶς μὲ τὸ ἑλληνικώτατον, ὡς ἐλέχθη καὶ πλῆρες ἐννοίας «Ἀκουσόμεθά σου καὶ πάλιν», ἔναντι τῆς ἀντιδράσεως τοῦ ρωμαϊκοῦ κοινοῦ, τὸ ὁποῖον ἀπήντησε μὲ τὸ ξῖφος καὶ τὸν ρωμαϊκὸν πέλεκυν εἰς τὸν διδάσκοντα τὴν νέαν Religio Illicita καὶ εἰς τὸν ἁμαρτάνοντα κατὰ τῆς Majestas Imperatoris. Ὁ Παῦλος καὶ οἱ Ἕλληνες ἀπολογηταὶ ἠδύναντο νὰ διισχυρίζωνται ὅτι εἰλικρινῶς προσηύχοντο ὑπὲρ τοῦ ρωμαίου αὐτοκράτορος, ὡς ὑπὲρ ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας ὑπερεχούσης, ἠρνοῦντο ὅμως νὰ ἀναγνωρίσουν αὐτὸν ὡς ἄλλον θεὸν ἐπὶ τῆς γῆς διὰ τὸ παντοδύναμον τῆς θέσεως καὶ ἐπιβολῆς του, ὅπερ ἐκλόνιζε τὰ θεμέλια τῆς ρωμαϊκῆς αὐθεντίας, ἥτις δὲν ἐδέχετο ἀντιρρήσεις καὶ ἀμφισβητήσεις, ἔστω καὶ λεπτομερειακάς, ὅταν ἡ Ρώμη ὡμίλει (Roma locuta est).

Τί δὲ νὰ εἴπωμεν περὶ τῆς ὑποδοχῆς τῆς ὑπὸ τοῦ Παύλου κηρυττομένης νέας διδασκαλίας, παρὰ τῶν εἰσέτι ἀπολιτίστων φύλλων τοῦ δυτικοῦ κόσμου, τῶν ἔξω εἰσέτι ἱσταμένων τῆς ἐπιρροῆς καὶ ἐπιδράσεως τοῦ ἑλληνορωμαϊκοῦ πολιτισμοῦ τῆς ἐποχῆς ἐκείνης;

Ἀκριβῶς ὅμως διὰ τοὺς λόγους τούτους ἡ Καινὴ Διδαχὴ τοῦ Παύλου κατενοήθη ἐν τῇ ἑλληνικῇ Ἀνατολῇ καὶ ἐγένετο ἀποδεκτὴ οὐχὶ μόνον, ὡς κακῶς πιστεύεται, μεταξὺ τῶν ἁπλοϊκῶν καὶ τῶν πτωχῶν καὶ ἐμπεριστάτων τῆς ζωῆς, ἀλλὰ λίαν ἐνωρὶς καὶ μεταξὺ τῶν ἀντιπροσώπων τῆς ἑλληνικῆς διανοήσεως εἰς τρόπον, ὥστε φιλόσοφοι κύρους κατὰ τὰς πρώτας προσπαθείας τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ οὐ μόνον ἐδέχθησαν τὴν νέαν θρησκείαν, ἀλλὰ καὶ ἐνσυνειδήτως ἀφωμοίωσαν αὐτὴν πρὸς τὴν ἑλληνικὴν σκέψιν καὶ διὰ τοῦτο ἀπελογήθησαν σθεναρῶς καὶ εἰλικρινῶς ὑπὲρ αὐτῆς. Οὗτοι κατέδειξαν εἰς τοὺς Ρωμαίους Αὐτοκράτορας, τοὺς κατὰ στενὴν νομικὴν ἀντίληψιν ἐξετάζοντας τὴν θέσιν τῆς νέας θρησκείας, ὅτι αὕτη δὲν ἦτο ἐντελῶς ξένη πρὸς τὴν πρὸ Χριστοῦ ἐθνικὴν φιλοσοφίαν, τὴν διὰ τοῦ σπερματικοῦ λόγου κατὰ πολὺ πλησιάσασαν πρὸς τὴν πλήρη διὰ τοῦ Χριστοῦ ἀποκάλυψιν τῆς θρησκευτικῆς ἀληθείας, διὸ καὶ οὗτοι ἀνεκήρυσσον τοὺς Ἕλληνας φιλοσόφους ὡς πρὸ Χριστοῦ χριστιανούς, σκέψιν ἐπανερχομένην ἐπιμόνως, οὐ μόνον εἰς τὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν τῶν 19 αἰώνων, ἀλλὰ καὶ εἰς αὐτὴν τὴν ἐκκλησιαστικὴν τέχνην, τήν τε παλαιοτέραν καὶ μεταγενεστέραν.

Οὕτως ὁ χριστιανισμὸς ἐπολιτογραφήθη, οὕτως εἰπεῖν, ἐν τῷ ἑλληνικῷ περιβάλλοντι καὶ πρὶν ἀκόμη τοῦ περιφήμου διατάγματος τῶν Μεδιολάνων, ἂν δ' ἡ Ἑλλὰς δὲν ἦτο καὶ αὐτὴ τότε ρωμαϊκὴ ἐπαρχία, δὲν θὰ ὑπῆρχον ἴσως καὶ οἱ μάρτυρες κατὰ τοὺς γνωστοὺς ρωμαϊκοὺς διωγμούς, παρὰ τοὺς ὁποίους, ἡ πνευματικὴ ἐξέλιξις τοῦ χριστιανισμοῦ οὐδὲ πρὸς στιγμὴν ἐσταμάτησεν. Ἡ βασικὴ ἀνάπτυξις τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας ἐν τῇ καθ' ἡμᾶς ἑλλη-

νικῇ Ἀνατολῇ εἰς οὐδὲν προσέκοψε, προοδευτικῶς ἐμφανίζουσα τὴν ἑλληνικὴν σοφίαν, ἐξυπηρετοῦσαν τὸ νέον κήρυγμα, ὡς δεικνύουν τὰ μεγάλα ἑλληνικὰ θεολογικὰ ὀνόματα τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων, ἀπὸ τοῦ Ἰουστίνου καὶ Ἀθηναγόρου καὶ Ὠριγένους, μέχρι τῶν μεγάλων θεολογικῶν σχολῶν καὶ τάσεων τῆς Ἀλεξανδρείας, τῆς Ἀντιοχείας καὶ τῆς Ἐδέσσης. Ἡ μετὰ τοὺς διωγμοὺς ἐποχὴ παρουσιάζει ἀνετωτέραν τὴν προσπάθειαν καὶ ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς διδασκαλίας διὰ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας, οὕτω δ' ἐμφανίζεται κατὰ τὸν λεγόμενον χρυσοῦν αἰῶνα τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας ἡ πλειὰς τῶν μεγάλων Ἑλλήνων θεολόγων Πατέρων καὶ διδασκάλων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες καταυγάζουν μὲ τὸ ἄπλετον φῶς τῆς σοφίας των τὸ στερέωμα τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῶν βασικῶν αὐτῆς δογμάτων, διὰ θαυμασίας ἀπὸ δημοκρατικῆς ἐπόψεως ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ διὰ τῆς ὑπερόχου ἀναπτύξεως τῆς πλουσίας λατρείας της, μὲ κορωνίδα τὴν δημιουργίαν τῶν ὑπερόχων συστημάτων τῆς θείας λειτουργίας, ὧν οἱ θησαυροὶ τώρα μόλις ἤρχισαν ἀνακαλυπτόμενοι ὑπὸ τῶν σοφῶν τῆς Δύσεως.

Βεβαίως ὁ ἀείμνηστος διδάσκαλός μου, ὁ πολὺς Harnack, ὀρθῶς διισχυρίζετο ὅτι ὁ ἐξελληνισμὸς τοῦ χριστιανισμοῦ ἐγένετο εἰς βάρος τῆς ἀνοθεύτου χριστιανικῆς θρησκείας καὶ ἀποκαλύψεως. Καὶ δὲν ὑπάρχει ἀμφιβολία ὅτι ἡ διὰ τῆς συμβολῆς τῆς ἑλληνικῆς σοφίας δημιουργηθεῖσα καὶ ἀναπτυχθεῖσα θεολογία μας, διὰ τῶν πλουσίων καὶ πολυδαιδάλων διαλογικῶν της ἐρευνῶν καὶ κατευθύνσεων, μικρὸν κατὰ μικρὸν καὶ ἀσυναισθήτως μᾶς ἀπεμάκρυνε τῆς ἁπλότητος καὶ ἀφελότητος τῆς καρδίας τῶν πρώτων χριστιανῶν, τῆς ἀκλονήτου δηλ. πίστεως καὶ τῆς γνησίας χριστιανικῆς ζωῆς. Ἡμεῖς δὲ οἱ Θεολόγοι ὀφείλομεν νὰ γνωρίζωμεν τοῦτο καλῶς, πρὸς ἀποφυγὴν τοῦ ταλανισμοῦ τοῦ Παύλου, ὅτι ἔστιν ὅτε «δὲν νοοῦμεν μήτε ἃ λέγομεν, μήτε περὶ τίνων διαβεβαιοῦμεν» (Α'. Τιμ. α' 7).

Ἀλλ' ἂν ἐξ ἄλλου, ἡ Καινὴ Διδαχὴ τοῦ Παύλου δὲν ὑπεστηρίζετο τόσον σπουδαίως ὑπὸ τῆς ἑλληνικῆς σοφίας καὶ δὲν διήρχετο διὰ τοῦ ἑλληνικοῦ ἐργαστηρίου τῆς σκέψεως, θὰ ἠδύνατο νὰ διισχυρισθῇ τὴν θέσιν της ἐν τῷ μέσῳ τῶν ἰσχυρῶν ρευμάτων τῶν φιλοσοφικῶν ἀντιθέσεων, ὡς ταῦτα ἀνεπτύχθησαν κατὰ καιροὺς κατὰ τὴν δισχιλιετῆ περίπου περίοδον τῆς χριστιανικῆς ἱστορίας, ὡς τὴν διισχυρίσθη; Πῶς δέ, ἂν δὲν ἐδοκιμάζετο φιλοσοφικῶς, ὡς ἐδοκιμάσθη, θὰ ἠδύνατο ἀφόβως σήμερον νὰ τονίζῃ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπιστροφῆς εἰς τὴν ἁπλότητα τῆς πίστεως καὶ τὴν ἀφελότητα τῆς καρδίας; Ἀναμφιβόλως τὰ στοιχεῖα διὰ τῶν ὁποίων ἐδοκιμάσθη ἡ χριστιανικὴ διδασκαλία κατέστησαν αὐτὴν ἱκανὴν νὰ ἀντιστῇ κατὰ τὸν δισχιλιετῆ περίπου ἀγῶνα, συγχρόνως δὲ τῇ παρέχουν τὴν δύναμιν καὶ τὴν δυνατότητα νὰ εἰσέρχεται εἰς τὴν ἐντὸς ὀλίγου ἀρχομένην νέαν χιλιετηρίδα τῆς ἱστορίας της μὲ ὅλας τὰς τιμὰς καὶ μὲ ὅλον τὸ κῦρος, τὰ ὁποῖα τὴν καθιστοῦν ἱκανὴν ν' ἀντεπεξέλθῃ εἰς τοὺς νέους πνευματικοὺς ἀγῶνας, οἱ ὁποῖοι ἀκολουθοῦν καὶ οἱ ὁποῖοι θὰ εἶναι ἴσως

μείζονος ὀξύτητος καὶ σκληρότητος καὶ τοιοῦτοι, ὁποίους ἡμεῖς σήμερον οὐδὲ κἂν νὰ ὑποπτευθῶμεν δυνάμεθα. Ὡς ὅμως ἡ μέχρι τοῦδε πεῖρα ἀπέδειξε, μετὰ θετικότητος δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι θὰ ἀντεπεξέλθῃ καὶ πάλιν νικηφόρως, διότι τὸ τελικὸν καὶ ἀήττητον ὅπλον δὲν εἶναι ἡ γνῶσις, ἀλλ᾽ ἡ πίστις.

Ἡ διαρρεύσασα δισχιλιετὴς περίοδος εἶναι σχετικῶς μικρὰ καὶ ἀσήμαντος καὶ δὲν εἶναι μικροτέρα, ἐπὶ τὸ ἁπλοϊκώτερον, τῆς ζωῆς 19 μόλις ἀνθρώπων, οἵτινες ἐπὶ 100 ἕκαστος ζήσαντες ἔτη, διεδέχθησαν ἀλλήλους εἰς τὴν ζωήν. Ἀλλ᾽ ἡ περίοδος αὕτη ἡ βραχεῖα εἶναι τόσον πλήρης εἰς σπουδαῖα, μεγάλα καὶ κοσμοϊστορικῆς σημασίας γεγονότα, μεταβολὰς καὶ ἐξελίξεις, ὥστε ἀσφαλῶς δύναται νὰ χρησιμεύσῃ ὡς βέβαιον μέτρον κριτηρίου τῆς χριστιανικῆς ἀντοχῆς. Ὁ διεξαγόμενος δὲ σήμερον λυσσαλέος ἰδεολογικὸς ἀγών, ὅστις οἱονεὶ ἀποκαλυπτικὴν ἐμφάνισιν ἔχει καὶ ὡς συνεπακολουθήματά του τοὺς ὑπὲρ νοῦν ἀπαισίους πολέμους καὶ τὰς ἀκαταστασίας τῆς ἐποχῆς μας, συνετέλεσε περισσότερον παντὸς ἄλλου εἰς τὴν ἀνάνηψιν τῆς χριστιανικῆς συνειδήσεως, ὥστε ν᾽ ἀναγνωρίσῃ αὕτη τὸ κατάντημα τοῦ χριστιανικοῦ κόσμου, ἀντιπαλαίοντος καὶ ἀντιπαλαμωμένου, ἔτι δὲ ἀσχάλλοντος ἐκ τῶν περὶ δευτερεύοντα ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον φιλονεικιῶν καὶ διαιρέσεων τῶν χριστιανῶν καὶ αἰσθανομένου, ὡς ἐκ τούτου, τὴν ἀνάγκην τῆς δημιουργίας ἑνιαίου χριστιανικοῦ μετώπου πρὸς ἀντιμετώπισιν τῆς πάλης κατὰ τῶν ἀρχῶν καὶ ἐξουσιῶν καὶ τῶν κοσμοκρατόρων τοῦ σκότους τοῦ αἰῶνος τούτου (Ἐφεσ. στ΄. 12). Τὸ μέτωπον τοῦτο ἐδημιουργήθη ἤδη, καὶ πᾶσαι αἱ χριστιανικαὶ Ἐκκλησίαι ἀνανήφουσαι συσπειροῦνται ἄνευ ἐξαιρέσεως περὶ τὴν σημαίαν τῆς ἀγάπης, καὶ διὰ τοὺς βλέποντας εἶναι ἐκτὸς ἀμφισβητήσεως, ὅτι ἡ ἀφ᾽ ἡμῶν ἀρξαμένη ἤδη νέα περίοδος τῆς ἱστορίας τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας θὰ εὕρῃ ὑπὸ τοὺς ἀρίστους οἰωνοὺς ἡνωμένην τὴν χριστιανωσύνην καὶ συμπαγῆ ἔναντι οἱασδήποτε προσπαθείας τοῦ ἀντιχρίστου, ἡ ὁποία θὰ θραυσθῇ ὁριστικῶς κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦδε ἀρχομένην περίοδον τῆς ἑνότητος. Ἡ λεγομένη Οἰκουμενικὴ κίνησις, ὡς ἑνωτικὴ προσπάθεια ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν χριστιανικῶν δυνάμεων, ἀποτελεῖ σήμερον πραγματικότητα ἀποτελεσματικὴν καὶ ὁ σημερινὸς παγχριστιανικὸς ἑορτασμός, ὄχι ὑπὸ τὴν μορφὴν συνεδρίου ἢ συσκέψεως ἢ ἐπιστημονικῆς συζητήσεως, ἀλλ᾽ ὑπὸ τὴν μορφὴν ὁμοφώνου παγχριστιανικῆς ἐκδηλώσεως τῶν πρὸς τὸν θεῖον Ἀπόστολον αἰσθημάτων καὶ τῆς διαδηλώσεως τῆς ἀποφάσεως ἀπαρεγκλήτου ἐμμονῆς ὅλων μας, ὁπουδήποτε καὶ ἂν ἀνήκομεν, ὑπὸ τὴν αἰωνίαν ἡγεσίαν τοῦ Χριστοῦ καὶ Κυρίου, ἀποτελεῖ τὴν ὡραιοτέραν συμβολικὴν εἰκόνα τῶν προσεχῶν μελλοντικῶν ἐξελίξεων. Τοῦτο πληροῖ χαρᾶς, θάρρους καὶ βεβαίας ἐλπίδος τοὺς ἀληθεῖς ὀπαδοὺς τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ ὑπηρέτου Του Παύλου, περὶ τῆς προσεχοῦς καὶ ἀπολύτου πραγματοποιήσεως τῆς τοῦ Κυρίου προφητείας καὶ ἐπιθυμίας καὶ ἐπιταγῆς ὅπως πάντες ἡμεῖς ἓν ἐσμὲν ἐν Κυρίῳ (Ἰωάν. ιζ΄. 20, 21).

III

Ἀλλ' ἐνῷ διὰ τῶν ὡς ἄνω ἁδρῶν γραμμῶν ἐδώσαμεν γενικωτέραν πως εἰκόνα τοῦ κατὰ τὸ διάστημα τῶν 1900 ἐτῶν δημιουργηθέντος ἔργου ἐπὶ τῶν ὑπὸ τοῦ Παύλου τεθέντων θεμελίων, ἄξιον καὶ δίκαιον εἶναι διὰ παρομοίων, ἔστω γενικωτέρων, ἀλλ' ἁδρῶν γραμμῶν νὰ προβάλωμεν τώρα καὶ τὴν σκιαγράφησιν τοῦ μεγάλου Ἀποστόλου, ἵνα καὶ διὰ τοῦ ἀσθενοῦς τούτου σκιαγραφήματος διαισθανθῶμεν ἐν μέσῳ ἡμῶν ζωντανὴν τὴν ὑπέροχον ταύτην προσωπικότητα τοῦ χριστιανισμοῦ.

Βεβαίως καὶ ἡ ἁπλῆ αὕτη σκιαγράφησις τοῦ ἑορταζομένου Ἀποστόλου δὲν εἶναι εὐχερές τι καὶ ἁπλοῦν ἔργον. Τοῦτο δὲ δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἀντιληφθῇ τις, ἀφοῦ καὶ αὐτοὶ οἱ ἐν τῇ νεωτέρᾳ χριστιανικῇ γραμματείᾳ φιλοτεχνηθέντες σπουδαῖοι πίνακες τοῦ Deissmann, τοῦ Mathew καὶ τοῦ Höltzner, ἵνα τοὺς γνωστοτέρους ὀνομάσωμεν, μόνον ἀμυδρὰν εἰκόνα παρέχουν τοῦ Παύλου. Θὰ χαρῶ ὅμως ἄν, φωτίζων πως ἐντονώτερον τὰς τρεῖς κυρίας πλευρὰς τῆς προσωπικότητος τοῦ Παύλου, κατορθώσω νὰ ἐπιτύχω τὴν ἔστω καὶ φευγαλέαν ἐντύπωσιν τῆς μετὰ τοῦ Παύλου ἐν μέσῳ ἡμῶν κατὰ τὴν στιγμὴν ταύτην ἀναστροφῆς, διότι σήμερον δὲν πρέπει ἁπλῶς ν' ἀναμνησθῶμεν τοῦ Παύλου, ἀλλὰ ν' ἀντιληφθῶμεν ἐν μέσῳ ἡμῶν τὴν παρουσίαν αὐτοῦ καὶ δὴ ζωντανωτέραν καὶ ἐνσυνειδητοτέραν, παρ' ὅτι αὕτη ἐγένετο ἀντιληπτὴ ὅταν οὗτος, ξένος πρὸ 1900 ἐτῶν «ἐν μέσαις Ἀθήναις», περιπατῶν ᾐσθάνετο ὅτι «παρωξύνετο τὸ πνεῦμα αὐτοῦ ἐν αὐτῷ θεωροῦντι κατείδωλον οὖσαν τὴν πόλιν» (Πραξ. ιζ'. 16) καὶ μετὰ τὴν ἀπὸ τοῦ Ἀρείου Πάγου θαυμασίαν σπορὰν «ἐξῆλθεν ἐκ μέσου αὐτῶν» (Πραξ. ιζ' 33) ἀθορύβως καὶ σιωπηλῶς διὰ νὰ ἐξακολουθήσῃ τὸ θαυμάσιον αὐτοῦ ἔργον εἰς τὴν Κόρινθον καὶ νὰ ἀφήσῃ τὸ γεώργιον, τὸ ὁποῖον αὐτὸς ἐφύτευσε καὶ ὁ Διονύσιος ἴσως ὁ Ἀρεοπαγίτης ἢ ἄλλος τις ἔπειτα ἐπότισεν εἰς Ἀθήνας, νὰ αὐξηθῇ, ὡς καὶ κατὰ τὴν πεποίθησίν του ηὐξήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ (Α'. Κορινθ. γ' 5 κ. ἑ.).

Αἱ τρεῖς δ' αὗται κύριαι πλευραὶ τῆς μεγάλης προσωπικότητος τοῦ Παύλου, τὰς ὁποίας ἐξαίρομεν τώρα εἶναι : Παῦλος ὁ ἐκκλησιαστικὸς ὀργανωτής, Παῦλος ὁ θεολόγος καὶ Παῦλος ὁ μυστικὸς τῆς ἀγάπης, αἱ ὁποῖαι ἀποτελοῦν τὰ κυριώτερα χαρακτηριστικὰ τῆς ἐμφανίσεώς του εἰς τὸν κόσμον καὶ τὰ ὁποῖα βαθύτατα ἐνεχάραξεν εἰς τὸ ἔργον του καὶ τὴν ἀκάματον δρᾶσιν του εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ, ἀφήσας ὡς μνημεῖον αἰώνιον τῆς ἀπὸ τῆς ζωῆς διελεύσεώς του τὸ ἔργον αὐτοῦ «φανερὸν» καὶ διὰ πυρὸς δεδοκιμασμένον καὶ ἀκατάλυτον καὶ «μένον», διότι, ὡς ὁ ἴδιος ἔλεγεν, «ἐπὶ τὸν θεμέλιον Χριστὸν ἐπῳκοδόμησε χρυσὸν καὶ λίθους τιμίους, οὐχὶ δὲ ξύλα, χόρτον ἢ καλάμην» (Α',. Κορινθ. γ'. 11—15).

α') Παῦλος ὁ ἐκκλησιαστικὸς ὀργανωτής:

Πολλαὶ ὡς γνωστὸν θεωρίαι ἀνεπτύχθησαν, ἰδίᾳ ἀπὸ τῆς Μεταρρυθμίσεως καὶ ἐντεῦθεν, περὶ τῆς ὁρατῆς ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ πολλὴ μέχρι τῆς στιγμῆς διεξάγεται διαλογικὴ συζήτησις περὶ τῆς φύσεως αὐτῆς καὶ τῆς ἰδανικῆς αὐτῆς ἢ πραγματικῆς ὑποστάσεως. Δὲν πρόκειται βεβαίως νὰ μεταφέρω ἐνώπιον ὑμῶν τώρα ὅλην αὐτὴν τὴν Θεολογίαν καὶ πολὺ ὀλιγώτερον νὰ ἀσχοληθῶ μὲ τὸ rabies Theologorum ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, τὰς ἐπὶ πλήρει λησμοσύνῃ τῆς θρησκείας τῆς ἀγάπης ἀναπτυσσομένας, ἀλλὰ θὰ δώσω μόνον βασικὰς γραμμὰς περὶ τῆς ἐκκλησιαστικότητος τοῦ Παύλου καὶ τῆς ἐκκλησιολογικῆς αὐτοῦ ἀντιλήψεως καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐργασίας, αἱ ὁποῖαι ὡς πιστεύω ἱκανὸν ρίπτουσι φῶς διὰ τὴν ὀρθὴν ἀντίληψιν περὶ τῆς πρώτης καὶ παρ' αὐτῶν τῶν Ἀποστόλων ὀργανώσεως τῆς Ἐκκλησίας.

Ἐν πρώτοις ὁ Παῦλος εἶναι ἐκεῖνος εἰς ὃν κυρίως ὀφείλεται ἡ ἀνάπτυξις τῆς εὐρυτέρας ἐννοίας τῆς λέξεως «ἐκκλησία» ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ γλώσσῃ. Διότι οὗτος εἶναι ὁ ὁμιλῶν καὶ ἀναπτύσσων περὶ τῶν τριῶν βαθμίδων τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐμφανίσεως, ὡς ὁρατοῦ ἐξ ἀνθρώπων συγκροτήματος, δηλαδὴ 1ον) περὶ τῆς «Ἐκκλησίας τοῦ Θεοῦ ἢ τοῦ Χριστοῦ», ὑπὸ τὴν ἔννοιαν τῆς ὀργανώσεως, ἥτις περιλαμβάνει πάντας τοὺς εἰς Χριστὸν πιστεύοντας· 2ον) περὶ τῆς τοπικῆς «Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ τῆς οὔσης ἐν Κορίνθῳ, Ἐφέσσῳ κλπ.», τῆς περιλαμβανούσης τοὺς ἐν τοῖς τόποις τούτοις πιστούς, καὶ τέλος 3ον) περὶ τῆς «ἐν οἴκῳ Ἐκκλησίας», τῆς περικλειούσης ἔτι, οὕτως εἰπεῖν τοπικώτερον, μόνον τὰ μέλη ἐκεῖνα τοῦ οἴκου, ἅτινα ἐπίστευσαν εἰς τὸν Χριστόν.

Ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ νοεῖται μὲν παρὰ Παύλῳ κατὰ τὴν γενικωτέραν καὶ θεωρητικωτέραν ἔννοιαν, ὡς ἐν πολλοῖς χωρίοις, ὡς ἴσως ἐν Α'. Κορινθ. ι'. 32, ια'. 22, Ἐφεσ. γ'. 21, Ἐφεσ. α'. 22, 23, Ἐφεσ. γ'. 10, Ἐφεσ. ε'. 23, 24, 25, 27, 29, 33. Κολοσ. α'. 18, 24, Α'. Τιμ. γ'. 15, Ἑβρ. ιβ'. 23, ἀλλ' εἰς πάντα τὰ ἄλλα χωρία τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ εἶναι ὀφθαλμοφανές, ὅτι ὁμιλεῖ περὶ τῆς ὁρατῆς τοπικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν τμημάτων αὐτῆς ὅλων, (Ρωμ. ιστ' 1, 4, 5, 16, 23, Α'. Κοριθ. α'. 2, δ'. 17, στ'. 4, ζ'. 17, ια' 16, 18, 22, ιβ' 28, ιδ'. 4, 5, 12, 19, 23, 28, 33, 34, 35, ιε'. 9, ιστ'. 19, Β'. Κορινθ. α'. 1, η'. 1, 18, 19, 23, 24, ια'. 8, 28, ιβ'. 13, Γαλατ. α'. 2, 13, 22, Φιλιπ. γ'. 6, δ'. 15, Κολοσ. δ'. 15, 16, Α'. Θεσ. α'. 1, β'. 14, Β'. Θεσ. α'. 1, 4, Α'. Τιμ. γ', 5, ε'. 16, Φιλημ. 2), καὶ περὶ τῆς εὐσταθείας καὶ ἐν πᾶσι εὐπρεπείας αὐτῶν, διὸ καὶ ἐκαυχᾶτο ὅτι ἡ «μέριμνα πασῶν τῶν Ἐκκλησιῶν» συνεχῶς τὸν ἀπησχόλει (Β'. Κορινθ. ια' 28). Τί δὲ δὲν λέγει ὁ κῶδιξ, οὕτως εἰπεῖν, τῶν ὑποθηκῶν, τὰς ὁποίας δίδει πρὸς τοὺς πρεσβυτέρους τῆς Ἐφέσου (Πραξ. κ'. 17—38) διὰ τὴν κατὰ Χριστὸν ποίμανσιν τῆς Ἐκκλησίας καὶ τὴν πρέπουσαν αὐτῆς διακυβέρνησιν;

Ἡ κατάστασις τοῦ Τιμοθέου καὶ ἡ ἀποστολὴ τοῦ Τίτου ἐκ μέρους του ὁμιλοῦν εὐκρινῶς περὶ τῆς διοικητικῆς αὐτοῦ μερίμνης διὰ τὴν εὐστάθειαν τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν. Αὐτὴ δὲ ἡ ἀλληλογραφία αὐτοῦ τί ἄλλο εἶναι ἢ ἀπόδειξις ὅτι ὁ Παῦλος, ἱδρύων τὰς Ἐκκλησίας καὶ καθιστῶν ἐπισκόπους πρὸς πρέπουσαν αὐτῶν διοίκησιν, συνεχῶς ἐμερίμνα δι᾿ αὐτὰς καὶ ἐφρόντιζεν, ὅπως καὶ αὐτὰς ὑποστηρίζει, νεοφύτους οὔσας, καὶ οἰκοδομεῖ εἰς τὴν πίστιν καὶ τὴν ἀγάπην, εὐκαίρως καὶ ἀκαίρως ἐν ἀγάπῃ καὶ στοργῇ, ὡς τὴν τῶν Κορινθίων καὶ τῶν Γαλατῶν, καθοδηγῶν αὐτὰς εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῆς ὑψίστης τῶν ἐντολῶν διὰ τῆς ἀναπτύξεως τῆς ἀλληλοβοηθείας καὶ ἀλληλεγγύης καὶ διὰ τῆς καθιερώσεως τῶν «λογιῶν», δι᾿ ἃς ἐκαυχᾶτο καὶ ἐθεώρει τὴν ψυχὴν αὐτοῦ ἀναπεπαυμένην καὶ ἀνεψυγμένην (Α΄. Κορινθ. ιστ΄. 1, 2, Β΄. Τιμ, α΄. 16, Φιλ. δ΄. 10—20).

Ἀληθῶς δὲ ἡ ποιμαντορικὴ εἰκών, τὴν ὁποίαν ἀποκομίζομεν ἀπὸ τὴν ἐκκλησιαστικὴν δρᾶσιν τοῦ Παύλου, εἰς ὅλας καὶ δι᾿ ὅλας τὰς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, τὰς ὁποίας ἵδρυσε καὶ περὶ ὧν ἐμερίμνησε, καταδεικνύουν ἄνδρα ἐκκλησιαστικὸν ἀληθῶς «ἡγούμενον», ὅστις ὡς ἀξίωμα τῆς ποιμαντορικῆς του μεγαλειότητος διετύπωσε τὰ τέσσαρα ἐκεῖνα βασικὰ διὰ πάντα ἐκκλησιαστικὸν ποιμένα ἀξιώματα, τὰ ὁποῖα ἐκ τῶν πραγμάτων ἀπέδειξεν ἐν τῷ προσώπῳ του ἀπολύτως πραγματοποιήσιμα : 1ον) τὸ «ἐγὼ δὲ ἥδιστα δαπανήσω καὶ ἐκδαπανηθήσομαι ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ὑμῶν» (Β΄. Κορινθ. ιβ΄. 15), 2ον) τὸ «ζῶ δὲ οὐκέτι ἐγώ, ζῇ δὲ ἐν ἐμοὶ Χριστὸς» (Γαλατ. δ΄. 20), 3ον) τὸ «ταῖς χρείαις μου καὶ τοῖς οὖσι μετ᾿ ἐμοῦ ὑπηρέτησαν αἱ χεῖρες αὗται» καὶ 4ον) τὸ «ὅτι μακάριόν ἐστι διδόναι μᾶλλον ἢ λαμβάνειν», ὡς εἶπεν ὁ Κύριος (Πραξ. κ΄. 34, 35) καὶ «τοῖς πᾶσι τὰ πάντα γέγονα ἵνα πάντως τινὰς σώσω» (Α΄. Κορινθ. θ΄. 22), μὲ τὴν τελικὴν ἐπισφράγησιν τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ὁ ἴδιος δίδει ἐν τῇ παροντρύνσει «ἀπρόσκοποι γίνεσθε καὶ Ἰουδαίοις καὶ Ἕλλησι καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, καθὼς κἀγὼ πάντα πᾶσιν ἀρέσκων, μὴ ζητῶν τὸ ἐμαυτοῦ συμφέρον, ἀλλὰ τὸ τῶν πολλῶν, ἵνα σωθῶσι. Μιμηταί μου γίνεσθε, καθὼς κἀγὼ τοῦ Χριστοῦ». (Α΄. Κορινθ. 32, 33 καὶ ια΄. 1).

Τέλος τὰς ἀποσπασματικὰς ταύτας ὑποθήκας συμπληροῦν εἰς τὸ σύνολον αἱ λεγόμεναι ποιμαντορικαὶ ἐπιστολαὶ τοῦ Παύλου, αἱ δύο δηλ. πρὸς Τιμόθεον καὶ ἡ πρὸς Τίτον, ἐν αἷς διεξοδικώτατα καὶ συστηματικώτατα ἀναπτύσσει τὸ «πῶς δεῖ εἶναι τὸν ἐπίσκοπον» καὶ τοὺς περὶ αὐτὸν καὶ «πῶς δεῖ ἐν οἴκῳ Θεοῦ, δηλ. ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἀναστρέφεσθαι». Ἐδῶ ὁ Παῦλος φθάνει εἰς τὸ ὕψος τοῦ ἀληθινοῦ, ὅπως θὰ ἐλέγομεν σήμερον, ἐπιστήμονος ποιμένος, ὅστις ἀφοῦ διέγραψε τὰ στοιχεῖα τοῦ καταρτισμοῦ τοῦ καλοῦ ποιμένος καὶ ὑπέδειξε τὰ πρὸς τὸ ποίμνιον ἐν ἀγάπῃ, στοργῇ, ἀλλὰ καὶ αὐστηρότητι καθήκοντα αὐτοῦ, τονίζει τὰ ἀποτελέσματα τῆς καλῆς ποιμάνσεως, ἥτις ὁδηγεῖ εἰς τὴν σωτηρίαν πάντων τῶν ἀνθρώπων, «οὓς ὁ Κύριος θέλει σωθῆναι καὶ εἰς ἐπίγνωσιν ἀληθείας ἐλθεῖν». (Α΄. Τιμ. β΄. 4).

Πάντα ταῦτα καταδεικνύουν σαφῶς ὅτι ὁ Παῦλος ὑπῆρξεν ὁ κατ' ἐξοχὴν ποιμὴν καὶ ἐκκλησιαστικὸς ἀνήρ, ὅστις καὶ ἐθεμελίωσε καὶ ᾠκοδόμησε καὶ ἐπεξέτεινε καὶ ἐκυβέρνησε τὴν 'Εκκλησίαν, ὡς οὐδεὶς ἄλλος καὶ κυβερνᾷ αὐτὴν ἀκόμη καὶ σήμερον διὰ τῶν λόγων καὶ τοῦ ὑποδείγματός του περιποιησάμενος τέλος αὐτήν, ὡς καὶ ὁ Κύριος τῆς 'Εκκλησίας, ὁ Χριστός, τοῦ ὁποίου ἦτο ἀληθὴς μιμητής, διὰ τοῦ ἰδίου αὐτοῦ αἵματος καὶ τοῦ μαρτυρικοῦ του θανάτου.

β') Παῦλος ὁ Θεολόγος

'Αλλ' ἂν ὁ Παῦλος ἦτο εἷς τῶν ἡγεμονικῶν ἀληθῶς ἀνδρῶν τῆς 'Εκκλησίας, ἦτο συγχρόνως καὶ εἷς τῶν βασικωτέρων θεολόγων της, τοποθετήσας ἀναμφισβητήτως τὰς βάσεις τῆς μεταγενεστέρας θεολογίας ἐν αὐτῇ, αἱ ὁποῖαι κατὰ θείαν ἀληθῶς ἔμπνευσιν καὶ ἀποκάλυψιν ἐδόθησαν εἰς τοὺς ἀνθρώπους, ὡς ζωοποιοῦσα καὶ σώζουσα πίστις καὶ ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ὡς γνῶσις καὶ θεολογία τῶν βιβλίων καὶ τῆς ὑποκρίσεως.

Καὶ πρῶτον ὁ Παῦλος εἶναι ἐκεῖνος, ὅστις ἐδημιούργησεν ὡς ἔπρεπε τὴν χριστοκεντρικὴν θεολογίαν τῆς 'Εκκλησίας, ἥτις καθιστᾶ τὸν Χριστὸν ἀπαρχὴν καὶ κέντρον καὶ τέλος τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρώπου.

'Η θεολογία τοῦ Παύλου ἔχει ἀληθῶς ὡς ἀρχὴν καὶ τέλος τὸν Χριστόν· διότι ἐν Χριστῷ ἀνακεφαλαιοῦνται τὰ πάντα, «τά τε ἐν τοῖς οὐρανοῖς καὶ τὰ ἐπὶ γῆς» ('Εφεσ. α'. 10), διότι Αὐτὸν ἀνέδειξεν ὁ Θεὸς «ὑπεράνω πάσης ἀρχῆς καὶ ἐξουσίας καὶ δυνάμεως καὶ κυριότητος καὶ παντὸς ὀνόματος ὀνομαζομένου οὐ μόνον ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ μέλλοντι καὶ πάντα ὑπέταξεν ὑπὸ τοὺς πόδας Αὐτοῦ καὶ Αὐτὸν ἔδωκε κεφαλὴν ὑπὲρ πάντα». ('Εφεσ. α'. 21, 22), διότι «Αὐτὸς εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀοράτου, πρωτότοκος πάσης κτίσεως. . . τὰ πάντα δι' Αὐτοῦ καὶ εἰς Αὐτὸν ἔκτισται καὶ Αὐτὸς ἐστὶ πρὸ πάντων, καὶ τὰ πάντα Αὐτῷ συνέστησε καὶ Αὐτὸς ἐστὶν ἡ κεφαλὴ τοῦ σώματος τῆς 'Εκκλησίας, ὅς ἐστὶν ἀρχή, πρωτότοκος ἐκ τῶν νεκρῶν, ἵνα γένηται ἐν πᾶσιν Αὐτὸς πρωτεύων» (Κολοσ. α'. 15—19), «τὰ πάντα καὶ ἐν πᾶσι Χριστὸς» (Κολοσ. γ'. 11), διὸ καὶ παραγγέλλει «πᾶν ὅ,τι ἂν ποιῆτε ἐν λόγῳ ἢ ἐν ἔργῳ, πάντα ἐν ὀνόματι Κυρίου 'Ιησοῦ» (Κολοσ. γ' 17), διότι «δι' Αὐτὸν τὰ πάντα καὶ δι' Αὐτοῦ τὰ πάντα» ('Εβρ. β'. 10). Οὕτως ὁ Παῦλος εἶναι ὁ περισσότερον παντὸς ἄλλου ἐξάρας τὴν θέσιν τοῦ Κυρίου 'Ιησοῦ Χριστοῦ, ὡς κέντρου τῆς καινῆς κτίσεως (Β'. Κορινθ, ε'. 17 καὶ Γαλ. στ'. 15).

'Εφ' ὅσον ὁ Χριστὸς κατέχει τὸ κέντρον καὶ εἶναι ἐν πᾶσιν ἡ ἀπαρχὴ καὶ τὸ τέλος τῆς φύσεως, ἐξ Αὐτοῦ μόνον καὶ διὰ τῆς εἰς Αὐτὸν πίστεως ἐξαρτᾶται ἀπολύτως ἡ ἀληθινὴ σωτηρία τοῦ ἀνθρώπου. 'Αληθῶς δὲ μόνον δι' Αὐτοῦ σωθησόμεθα ἀπὸ τῆς ὀργῆς. (Ρωμ. ε'. 10). 'Ο Παῦλος ἐκήρυσσεν ὅτι μόνον ἐὰν «ὁμολογήσῃς ἐν τῷ στόματί σου Κύριον 'Ιησοῦν καὶ πιστεύσῃς ἐν

τῇ καρδίᾳ σου ὅτι ὁ Θεὸς αὐτὸν ἤγειρεν ἐκ νεκρῶν σωθήσῃ» (Ρωμ. ι'. 8, 9). «Αὐτὸς εἶναι ὁ ἀρχηγὸς τῆς σωτηρίας ἡμῶν» (Ἑβρ. β'. 10) καὶ «πᾶσιν ὁ αἴτιος σωτηρίας αἰωνίου» (Ἑβρ. ε'. 10).

Τὸ μέσον λοιπὸν τῆς μοναδικῆς αὐτῆς σωτηρίας εἶναι ἡ πίστις εἰς τὸν Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, ἄνευ τῆς ὁποίας οὐκ ἔστι σωτηρία. Ἀλλὰ ἡ πίστις τοῦ Παύλου κατὰ τὴν κατὰ βάθος καὶ πλάτος ἀνάπτυξίν της καὶ τὴν ἐν μυστικιστικῇ διαλεκτικῇ ἀκριβείᾳ ἀνάλυσίν της, δὲν εἶναι ἡ πίστις τῆς γνώσεως, ἀλλ' εἶναι ἡ πίστις τῆς πίστεως, ἡ πίστις τῆς ἐσωτερικῆς πεποιθήσεως, ἥτις ἐσχηματίσθη μετὰ τὴν δραματικὴν ἐπιστροφὴν τῆς Δαμασκοῦ καὶ ἥτις εἶναι ἀποτέλεσμα ὑπερτάτης πρῶτον ψυχικῆς ἀνατάσεως καὶ ἀπολύτου ἔπειτα, μέχρι καὶ τοῦ τελευταίου ἐπακολουθήματός της, μέχρι δηλ. τοῦ θανάτου, βιώσεώς της καὶ ἀκολουθίας τοῦ πιστευθέντος. Αὐτὸς ὁ ὁρισμὸς τῆς πίστεως τοῦ Παύλου «ἔστι δὲ πίστις ἐλπιζομένων ὑπόστασις, πραγμάτων ἔλεγχος οὐ βλεπομένων» (Ἑβρ. ια'. 1), ἐν συνδυασμῷ μὲ τὴν θαυμαστὴν ἐπιστροφὴν τῆς Δαμασκοῦ (Πραξ. θ'. 3—19 καὶ Β'. Κορινθ. ιβ'. 1—7), ὡς μάλιστα καθορίζεται κατὰ τὸ περιεχόμενόν της, ὡς πίστις ἀπόλυτος εἰς τὴν σημασίαν τοῦ θανάτου καὶ ἰδίᾳ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Χριστοῦ, ἄνευ τοῦ ὁποίου περιεχομένου ἡ πίστις καθίσταται κενὴ καὶ ματαία· καὶ περαιτέρω ἡ ἀπόλυτος καὶ ἀνυπόκριτος (Α'. Τιμ. α'. 5) καὶ «δι' ἀγάπης ἐνεργουμένη» (Γαλατ. ε'. 5) πίστις, ἐκ τῆς ἐλλείψεως τῆς ὁποίας τελείως ἐκμηδενίζεται ὁ ἄνθρωπος (Α'. Κορινθ. ιγ'. 2), καταδεικνύουσιν, οὐ μόνον τὴν οὐσίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν δύναμιν τῆς πίστεως παρὰ Παύλῳ, ὅστις ἅπαξ ἐπιστραφεὶς καὶ πιστεύσας, μένει πιστὸς μέχρι καὶ τῆς τελευταίας λεπτομερείας τῆς ζωῆς του, μέχρι θανάτου, «ζῶν οὐκέτι πλέον αὐτός, ἀλλ' ἐν αὐτῷ Ἰησοῦς Χριστὸς» (Γαλατ. β'. 20), διότι «ἐάν τε ζῇ καὶ ἀποθνήσκῃ τοῦ Κυρίου ἐστὶ» (Ρωμ. ιδ', 8) καὶ οὐδενός, μὰ οὐδενὸς ἄλλου.

Τῆς πίστεως ταύτης τοῦ Παύλου τὸ κύριον περιεχόμενον εἶναι:

α) ἡ ἐξ ἀποκαλύψεως ἀλήθεια, ἥτις μόνον διὰ μιᾶς Δαμασκοῦ ἦτο δυνατή, διότι ἀδυνατεῖ ὁ ἄνθρωπος νὰ εἰσέλθῃ εἰς τὰ μυστήρια τῆς πίστεως ἄνευ ἀποκαλύψεως.

β) ἡ διὰ τῆς ἀποκαλύψεως ταύτης πίστις εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, τὸν ἐξ ἀγάπης καὶ δι' ἀγάπης κενωθέντα μέχρι θανάτου, θανάτου δὲ σταυροῦ, ἵνα τὸν ἄνθρωπον θεοποιήσῃ,

γ) ἡ πλήρης καὶ ἀπόλυτος ἕνωσις μετὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ ἡ πλήρης προσοικείωσις τοῦ ἀπολυτρωτικοῦ του ἔργου,

δ) ἡ ἀκριβῶς διὰ τούτου ἀναντίρρητος καὶ ἀνυπόκριτος πίστις εἰς τὴν μοναδικὴν ἀξίαν καὶ τὴν δύναμιν καὶ θυσίαν τοῦ σταυρικοῦ Του θανάτου καὶ τὴν ἀπόλυτον ἀλήθειαν τῆς ἀναστάσεως καὶ τέλος,

ε) ἡ ἐκ ταύτης τῆς πίστεως ἐπιτυγχανομένη σωτηρία, ἥτις εἶναι βεβαία, διότι μετὰ τὴν τήρησίν της καὶ τὴν διάνυσιν τοῦ δρόμου, μέχρι τοῦ ἐπακο-

λουθήματος καὶ αὐτοῦ τοῦ θανάτου, βέβαιος εἶναι ὁ στέφανος τῆς ἀνταποδόσεως ἐκ μέρους τοῦ δικαιοκρίτου Κυρίου Χριστοῦ (Β΄. Τιμ. δ΄. 6—8).

Ἡ τοιαύτη θεολογία τοῦ Παύλου, ἥτις ἀποτελεῖ τὴν βάσιν τῆς ἀναπτύξεως τοῦ χριστολογικοῦ προβλήματος, τὸ ὁποῖον συζητηθὲν καὶ λυθὲν παρὰ τῶν μεγάλων Ἑλλήνων Πατέρων καὶ Διδασκάλων, καθωρίσθη ὁριστικῶς καὶ διὰ τῶν μεγάλων Οἰκουμενικῶν Συνόδων καὶ ἀποτελεῖ κοινὸν κτῆμα ὅλων ἀνεξαιρέτως τῶν ἀληθινῶν χριστιανῶν, ἀποτελεῖ τὸ κεφάλαιον τῆς πίστεως τοῦ Παύλου καὶ ὅλων ἡμῶν, οἵτινες, ὡς ἐν ἀρχῇ εἶπον, εὐλογοῦμεν τὸν Κύριον διὰ τὴν εὕρεσιν τῆς σῳζούσης ἡμᾶς πίστεως ταύτης.

Ἀλλ᾽ ἡ θεολογία τοῦ Παύλου δὲν ἐξαντλεῖται εἰς τὸ μέγα καὶ θεμελιῶδες τοῦτο κεφάλαιον τῆς πίστεως περὶ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ὁ Παῦλος ἐθεολόγησε κυριολεκτικῶς περὶ τῆς Ἐκκλησίας καὶ καθώρισεν οὐ μόνον τὴν τυπικὴν καὶ ἐν τῇ ζωῇ ἐμφάνισιν αὐτῆς, τὴν διοικητικὴν δικαιοδοσίαν της καὶ τὸ περιεχόμενον τῆς διακονίας τῆς πίστεώς της, ἀλλὰ καὶ ἀνέπτυξε τὴν σχέσιν τῆς ὁρατῆς ταύτης Ἐκκλησίας καὶ τῶν ἐπὶ τῆς γῆς ἐπιδιώξεών της πρὸς τὴν ἐπουράνιον, ἥτις εἶναι ταυτόσημος πρὸς τὴν καὶ ἐπὶ τῆς γῆς ἀκόμη ἐπικράτησιν τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν ἐπουράνιον δόξαν (Ρωμ. η΄. 18), ἐν ᾗ πάντες οἱ ἀληθῶς καὶ εἰλικρινῶς πιστεύσαντες ἐκλάμψουσιν ὡς φωστῆρες.

Εἰς τὴν Καινὴν αὐτὴν Κτίσιν, ἥτις ἀπὸ τοῦδε ἀρχομένη διὰ τοὺς πιστεύοντας, ὁλοκληροῦται εἰς τὸν μέλλοντα αἰῶνα, κατεργάζεται καὶ παραμένει ἡ νέα ζωὴ ἐπὶ δημιουργίᾳ τῆς καινῆς καὶ ἄνω Ἱερουσαλὴμ διὰ πάντας τοὺς ἀληθῶς ἀγαπῶντας τὸν Χριστόν.

Ὡς βλέπομεν ἐκ τῶν ἐλαχίστων καὶ ἀληθῶς ὅλως στοιχειωδῶν τούτων σημείων, τὰ ὁποῖα διὰ τὴν περίπτωσιν ἐσταχυολογήσαμεν, ὁ Παῦλος κατέχει ὡς θεολόγος τὴν σπουδαιοτέραν θέσιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ διὰ τῆς βασικῆς θεολογικῆς περὶ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας διδασκαλίας του, δοὺς ἀφορμὴν καὶ βάσιν καὶ ἀφετηρίαν εἰς τοὺς μετέπειτα τῆς Ἐκκλησίας θεολόγους, πρὸς περαιτέρω αὐτῆς ἀνάπτυξιν.

Τέλος γ) Παῦλος ὁ μυστικὸς τῆς ἀγάπης.

Καὶ ἐκ τῶν ἤδη λεχθέντων ἱκανῶς διαφαίνεται ἡ μυστικιστικὴ τοῦ Παύλου διάθεσις καὶ τάσις. Ἀξία ὅμως ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι ἡ πρὸς Κολοσσαεῖς ὁμολογία τοῦ Παύλου, ἐν τῇ ὁποίᾳ παρέχει σαφεστέραν εἰκόνα τοῦ μυστικοῦ του κόσμου καὶ τοῦ ἀληθῶς μοναδικοῦ μετὰ τῆς ζωῆς συνδέσμου, τῆς ἀγάπης: «Θέλω δὲ ὑμᾶς εἰδέναι ἡλίκον ἀγῶνα ἔχω περὶ ὑμῶν..... καὶ ὅσοι οὐχ ἑωράκασι τὸ πρόσωπόν μου ἐν σαρκί, ἵνα παρακληθῶσιν αἱ καρδίαι αὐτῶν, συμβιβασθέντων ἐν ἀγάπῃ καὶ εἰς πάντα πλοῦτον τῆς πληροφορίας τῆς συνέσεως, εἰς ἐπίγνωσιν τοῦ μυστηρίου τοῦ Θεοῦ καὶ πατρὸς καὶ τοῦ Χριστοῦ,

ἐν ᾧ εἰσι πάντες οἱ θησαυροὶ τῆς σοφίας καὶ τῆς γνώσεως ἀπόκρυφοι» (Κολοσ. β΄. 1—3).

Ἡ ἀπαρχὴ τῆς μυστικῆς διεισδύσεως τοῦ Παύλου εἰς τὰ μυστήρια τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ εἶναι ἀσφαλῶς ἡ στιγμὴ τῆς θαυμαστῆς ἐπιστροφῆς τῆς Δαμασκοῦ. Ἡ ὀξεῖα ἀντίθεσις τῆς στιγμῆς τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ νεαροῦ Σαύλου, ὅστις ἀναχωρῶν ἐξ Ἱεροσολύμων «ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνου» (Πραξ. θ΄. 1) καὶ διώκων ἀπηνῶς, ἕως εἰς τὰ ἔξω τῆς πόλεως (Πραξ. κστ΄. 11), τοὺς εἰς Χριστὸν πιστεύοντας, εἶδεν εἰς τὸν δρόμον τῆς Δαμασκοῦ τὸ περιαστράψαν αὐτὸν φῶς ἀπὸ τοῦ οὐρανοῦ (Πραξ. θ΄. 3) «ὑπὲρ τὴν λαμπρότητα τοῦ ἡλίου περιλάμψαν αὐτὸν» (Πράξ. κστ΄. 14) ἀποτελεῖ τὴν ἀφετηρίαν τῆς διεισδύσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀχανῆ χώραν καὶ ἀτμόσφαιραν τῆς ἀγάπης τῆς ἐν Χριστῷ, ἡ ὁποία ὑπῆρξε τὸ πραγματικὸν καὶ ἀληθινὸν βίωμά του μέχρι τῆς στιγμῆς τοῦ μαρτυρίου του, τὸ ὁποῖον ἦτο ἡ τελευταία ἐνσυνείδητος συνέπεια, τὴν ὁποίαν ἔσυρε μετὰ τὴν μύησίν του εἰς τὰ μυστήρια τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ.

Τὸ φῶς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐπιμόνως μνημονεύει εἰς τοὺς λόγους του καὶ τὸ περιγράφει ὁ ἴδιος λέγων «οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων, (εἴτε ἐν σώματι, εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος, οὐκ οἶδα, ὁ Θεὸς οἶδεν) ἁρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ· καὶ οἶδα τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον.... ὅτι ἡρπάγη εἰς τὸν παράδεισον, καὶ ἤκουσεν ἄρρητα ρήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι» (Β΄. Κορινθ. ιβ΄. 1—5), καὶ τὰ ὁποῖα ρήματα τὸν ἐπέτασσον νὰ σταθῇ «ἐπὶ τοὺς πόδας του», διότι ἀπὸ τῆς στιγμῆς αὐτῆς προεχειρίσθη εἰς ὑπηρέτην καὶ μάρτυρα καὶ ἀπόστολον τοῦ λαοῦ καὶ τῶν ἐθνῶν, τοῦ «ἀνοῖξαι ὀφθαλμοὺς αὐτῶν, τοῦ ἐπιστρέψαι ἀπὸ σκότους εἰς φῶς».. καὶ «λαβεῖν αὐτοὺς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ κλῆρον ἐν τοῖς ἡγιασμένοις, πίστει τῇ εἰς Αὐτὸν» (Πραξ. κστ΄. 14—18), εἶναι ἡ ἀπαρχὴ τῆς νέας ζωῆς του.

Ἀπὸ τῆς στιγμῆς ταύτης, καὶ τοῦτο ἦτο κατ᾿ ἄνθρωπον ἡ ἀποκάλυψίς του, ὁρμηθεὶς ἀπὸ τῆς χώρας τοῦ μίσους καὶ τῆς κακίας εἰσῆλθε πλησίστιος καὶ ὁλοκληρωτικὸς εἰς τὸν κόσμον τῆς ἀγάπης, ἥδιστα δαπανώμενος καὶ ἐκδαπανώμενος ὑπὲρ τῶν ψυχῶν τῶν ἄλλων (Β΄. Κορινθ. ιβ΄. 15) καὶ τοῖς «πᾶσι τὰ πάντα γινόμενος, «ἵνα πάντως τινὰς σώσῃ», (Α΄. Κορινθ. θ΄. 22).

Ἔκτοτε διαρκὴς ἀγὼν καὶ μέριμνα διὰ νὰ πείσῃ τοὺς νέους ὀπαδοὺς τῆς χάριτος περὶ τῆς ἀγάπης τῆς ἐν Χριστῷ καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς ἐν ἐλευθερίᾳ ἐξυπηρετήσεως ἀλλήλων διὰ τῆς ἀγάπης (Γαλ. ε΄. 13). Διὰ ταύτης καὶ μόνης καθίστανται οὗτοι υἱοὶ τοῦ Θεοῦ ἐν ἀγάπῃ (Ἐφεσ. α΄. 5), διότι αὐτὸς ἀποτελεῖ «τὸν σύνδεσμον τῆς τελειότητος» (Κολοσσ. γ΄. 14). Μόνον ἐν ταύτῃ ἀληθεύοντες δυνάμεθα νὰ αὐξήσωμεν ἐν πᾶσιν ἔχοντες ὡς κεφαλὴν τὸν Χριστὸν (Ἐφεσ. δ΄. 15) καὶ «κατανοοῦντες ἀλλήλους εἰς παροξυσμὸν ἀγάπης καὶ καλῶν ἔργων» (Ἑβρ. ι΄. 24). Τονίζει δ᾿ ὁ Παῦλος ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐκκέχυται ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου τοῦ δοθέντος ἡμῖν» (Ρωμ. ε΄. 5) καὶ ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ τὴν σοφίαν τοῦ Θεοῦ τὴν ἐν μυστηρίῳ ἀποκε-

κρυμμένην, ἣν ἡτοίμασεν ὁ Θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτὸν (Α΄. Κορινθ. α΄, 6—10). Αὐτὴ ἡ ἀγάπη εἶναι ἐκείνη, ἥτις οἰκοδομεῖ, διότι «εἴ τις ἀγαπᾷ τὸν Θεόν, οὗτος ἔγνωσται ὑπὸ τοῦ Θεοῦ» (Α΄. Κορινθ. η΄, 2, 3).

Ἡ τοιαύτη ἀγάπη τοῦ Θεοῦ εἰς ἡμᾶς συνίσταται εἰς τὸ ὅτι «ἔτι ἁμαρτωλῶν ὄντων ἡμῶν Χριστὸς ὑπὲρ ἡμῶν ἀπέθανε» (Ρωμ. ε΄. 9). Βεβαιοῖ δὲ ὁ Παῦλος ὅτι «τοῖς ἀγαπῶσι τὸν Θεὸν πάντα συνεργεῖ εἰς ἀγαθόν» (Ρωμ. η΄ 28) καὶ διὰ τοῦτο ἐν ἀληθεῖ ἐξάρσει ἀναφωνεῖ «τίς ἡμᾶς χωρίσει ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ; θλῖψις, ἢ στενοχωρία, ἢ διωγμός, ἢ λιμός, ἢ γυμνότης, ἢ κίνδυνος, ἢ μάχαιρα;» (καθὼς γέγραπται «ὅτι ἕνεκα σοῦ θανατούμεθα ὅλην τὴν ἡμέραν, ἐλογίσθημεν ὡς πρόβατα σφαγῆς»), ἀλλ' ἐν τούτοις πᾶσιν ὑπερνικῶμεν διὰ τοῦ ἀγαπήσαντος ἡμᾶς. Πέπεισμαι γὰρ ὅτι οὔτε θάνατος, οὔτε ζωή, οὔτε ἄγγελοι, οὔτε ἀρχαί, οὔτε δυνάμεις, οὔτε ἐνεστῶτα, οὔτε μέλλοντα, οὔτε ὕψωμα οὔτε βάθος, οὔτε τις κτίσις ἑτέρα δυνήσεται ἡμᾶς χωρίσαι ἀπὸ τῆς ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν» (Ρωμ. η΄. 35—39).

Αὐτὴ ἡ ἀγάπη ἐν τῇ ἐπιγείῳ αὐτῆς ἐκδηλώσει οὐδὲν ἄλλο εἶναι ἢ ἡ ὑψίστη πρὸς ἀλλήλους ὀφειλή, δι' ὃ ἔλεγε πρὸς τοὺς Ρωμαίους «μηδενὶ μηδὲν ὀφείλετε εἰ μὴ τὸ ἀγαπᾶν ἀλλήλους, ὁ γὰρ ἀγαπῶν τὸν ἕτερον, νόμον πεπλήρωκε» διότι «πλήρωμα νόμου ἡ ἀγάπη» (Ρωμ. ιγ΄. 8—10), Τέλος ἀπὸ τὸ ὕψος καὶ βάθος τῆς χριστιανικῆς ταύτης κεφαλαιώδους ἐντολῆς, ἥτις ὡς ἐλέχθη ἦτο τὸ ἀποκλειστικὸν βίωμα του, ἐνεπνεύσθη καὶ ἐτόνισε τὸν ὑπέροχον ὕμνον τῆς ἀγάπης, ὅστις ἀποτελεῖ τὸ ὡραιότερον καὶ ὑψηλότερον ὄντως σημεῖον τῆς διδασκαλίας του καὶ τῆς μυστικοπαθοῦς αὐτοῦ ἐξάρσεως, ἥτις ἀνυψοῦται εἰς ὕψη δυσανάβατα, ἀκριβῶς διότι προσγειοῦται ἔναντι τῶν συνανθρώπων του εἰς βάθη δυσθεώρητα. Ὁ ὑπέροχος οὗτος ὕμνος ὁ περιεχόμενος εἰς τὸ 13ον κεφάλαιον τῆς α΄. πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς εἶναι ἡ ἐκδήλωσις τῆς μεταρσιώσεως εἰς τὸ ὑπέρτατον ὅριον τῆς ψυχικῆς ἀνατάσεως τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις ἐν τούτοις εἶναι προσκεκολλημένος καὶ ταλαίπωρος αἰχμάλωτος τῆς σωματικῆς ζωῆς ἐν τῷ προσκαίρῳ τούτῳ κόσμῳ. Ἰδοὺ δ' ἀληθῶς οἱ ὑπέροχοι στίχοι του: «Ἐὰν ταῖς γλώσσαις τῶν ἀνθρώπων λαλῶ καὶ τῶν ἀγγέλων, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, γέγονα χαλκὸς ἠχῶν ἢ κύμβαλον ἀλαλάζον, καὶ ἐὰν ἔχω προφητείαν, καὶ εἰδῶ τὰ μυστήρια πάντα καὶ πᾶσαν τὴν γνῶσιν, καὶ ἐὰν ἔχω πᾶσαν τὴν πίστιν, ὥστε ὄρη μεθιστάνειν, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδέν εἰμί. Καὶ ἐὰν ψωμίζω πάντα τὰ ὑπάρχοντά μου, καὶ ἐὰν παραδῶ τὸ σῶμά μου, ἵνα καυθήσωμαι, ἀγάπην δὲ μὴ ἔχω, οὐδὲν ὠφελοῦμαι. Ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ, χρηστεύεται, ἡ ἀγάπη οὐ ζηλοῖ, ἡ ἀγάπη οὐ περπερεύεται, οὐ φυσιοῦται, οὐκ ἀσχημονεῖ, οὐ ζητεῖ τὰ ἑαυτῆς, οὐ παροξύνεται, οὐ λογίζεται τὸ κακόν, οὐ χαίρει ἐπὶ τῇ ἀδικίᾳ, συγχαίρει δὲ τῇ ἀληθείᾳ, πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει. Ἡ ἀγάπη οὐδέποτε ἐκπίπτει· εἴτε δὲ προφητεῖαι, καταργηθήσονται· εἴτε γλῶσσαι, παύσονται· εἴτε γνῶσις, καταργηθήσεται· ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν, ὅταν δὲ ἔλθῃ τὸ τέ-

λειον, τότε τὸ ἐκ μέρους καταργηθήσεται. Ὅτε ἤμην νήπιος, ὡς νήπιος ἐλάλουν, ὡς νήπιος ἐφρόνουν, ὡς νήπιος ἐλογιζόμην. Ὅτε δὲ γέγονα ἀνήρ, κατήργηκα τὰ τοῦ νηπίου. Βλέπομεν γὰρ ἄρτι δι᾿ ἐσόπτρου ἐν αἰνίγματι, τότε δὲ πρόσωπον πρὸς πρόσωπον· ἄρτι γινώσκω ἐκ μέρους, τότε δὲ ἐπιγνώσομαι καθὼς καὶ ἐπεγνώσθην. Νυνὶ δὲ μένει πίστις, ἐλπίς, ἀγάπη, τὰ τρία ταῦτα, μείζων δὲ τούτων ἡ ἀγάπη» (Α΄. Κορινθ. ιγ΄. 1—13).

Ὅλως περιττὸν θὰ ἦτο νὰ προσθέσω καὶ ἄλλο τι στοιχεῖον διὰ τὴν προσωπικότητα τοῦ Παύλου καὶ διὰ τὴν ἐμφάνισιν τοῦ κόπου του. Εἰς τὰς τρεῖς πλευρὰς τοῦ ἰσχυροῦ ἡγέτου καὶ ἐκκλησιαστικοῦ ἀνδρός, τοῦ ὑπερόχου θεολόγου καὶ τοῦ ἀφθάστου μυστικοῦ τῆς ἀγάπης, βλέπομεν τὸν Παῦλον ζωντανὸν ἐν μέσῳ ἡμῶν καὶ τὸν ἀκούομεν καλοῦντα πάντας ἡμᾶς νὰ περιπατήσωμεν, ὡς ἐκεῖνος, εὐσχημόνως καὶ ἀξιοπρεπῶς, τὸν Χριστὸν ζῶντες, τὸν Χριστὸν ὡς ἐκεῖνος διώκοντες καὶ Αὐτῷ δουλεύοντες καὶ τὴν ἀγάπην Του ἀναπνέοντες, ἵνα ὦμεν μετ᾿ Αὐτοῦ ἡνωμένοι.

Πιστεύω, ἀγαπητοὶ φίλοι, ὅτι πάντες ἡμεῖς, ἰδίᾳ οἱ ἐκπρόσωποι ὅλων τῶν χριστιανικῶν Ἐκκλησιῶν, οἵτινες συνήχθημεν ἀπὸ περάτων τῆς οἰκουμένης, ἵνα ἑορτάσωμεν τὸν μέγαν Ἀπόστολον, περὶ τὸ τέλος τοῦ ἑορτασμοῦ εὑρισκόμενοι, διὰ τούτου, διὰ τῶν ἀπὸ τούτου ἐντυπώσεών μας, διὰ τῶν λόγων μας, διὰ τῆς πρὸς ἀλλήλους ἀναστροφῆς καὶ τῆς πρὸς ἀλλήλους μετὰ τοῦ Παύλου ἐπικοινωνίας μας βαθύτατα καὶ ὁλοζώντανα ἀντελήφθημεν αὐτὸν περιοδεύοντα μαζί μας καὶ ᾐσθάνθημεν τὴν μεγάλην του πνοὴν ἐν ἡμῖν κατὰ τὰς ἡμέρας αὐτάς, ὡς ἀρχόμενος τοῦ λόγου μου εἶπον, ἐνσυνειδητότερον καὶ ἐντονώτερον ἢ οἱ ἀρχαῖοι Ἀθηναῖοι. Ἠσθάνθημεν τὸν Παῦλον μαζί μας καὶ δοξάζοντες τὸν Θεόν, τὸν ὁποῖον μᾶς ἀπεκάλυψε, κατανοῶμεν βαθύτερα τώρα τὰς πρὸς ἑαυτοὺς καὶ ἀλλήλους ὑποχρεώσεις καὶ τὰς ἀπέναντι τῶν ἐπαγγελιῶν του εὐθύνας μας.

Σήμερον ἰδίᾳ, ὅτε εὑρισκόμεθα ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν ἐν τῷ μέσῳ τοῦ σκληροῦ ἀγῶνος, ὁ ὁποῖος διεξάγεται διὰ τὴν πλήρη ἐκμηδένισιν καὶ ἐξαφάνισιν τῆς χριστιανικῆς μας ἰδεολογίας, ἀλλὰ καὶ ὅτε, ὡς αὐτὴ ἡ παρουσία ἡμῶν φανεροῖ, ἐκ περάτων τῆς Οἰκουμένης καὶ τῶν διαιρέσεων ἡμῶν συναθροισθέντες ἐνταῦθα, διαδηλοῦμεν ἐν οἰκουμενικῷ πνεύματι τὴν ἐμμονήν μας ἐν τῇ πίστει τῆς ἀνάγκης τῆς συγκεντρώσεως ὅλων μας τῶν δυνάμεων ἐπὶ δημιουργίᾳ καὶ ἀνασυντάξει τοῦ ὄγκου ἐκείνου, ὅστις νικηφόρως καὶ ἀποτελεσματικῶς θὰ ἀντιταχθῇ κατὰ τοῦ ἐπαπειλοῦντος τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Χριστοῦ ἐχθροῦ. Σήμερον ὅτε, ὡς ἡ δεκαπενθήμερος αὕτη πρὸς ἀλλήλους ἀναστροφὴ κατέδειξεν, πάντες τὸν αὐτὸν κοινὸν δρόμον τηροῦμεν καὶ πάντες ἄνευ ἐξαιρέσεως, παρὰ τὰς διαιρέσεις μας, πρὸς τὸν αὐτὸν σκοπὸν ἀποβλέπομεν, πρὸς τὴν προπαρασκευὴν δηλ. τῆς μεγάλης ἡμέρας, καθ᾿ ἣν πάντες, ἄνευ ἐξαιρέσεως, θὰ ἀποτελέσωμεν ἐνσυνειδήτως τὸ μυστικὸν σῶμα, οὗτινος κεφαλὴ καὶ ἀκρογωνιαῖος

λίθος είναι ὁ Χριστός, πρέπον είναι, χωριζόμενοι ἀπ' ἀλλήλων καὶ εἰς τὰ ἴδια ἐπανακάμπτοντες, ν' ἀποκομίσωμεν ἀπὸ τοῦ ἑορτασμοῦ νέας δυνάμεις καὶ νέον θάρρος καὶ νέαν ἀποφασιστικότητα καὶ νέας ἐμπνεύσεις ἕκαστος δι' ἑαυτὸν καὶ διὰ τοὺς ἀδελφούς του, «τοὺς ἐγγὺς καὶ τοὺς μακράν», διὰ νὰ δυνηθῶμεν νὰ σταθῶμεν καλῶς ὡς πρὸς τὰς ὑποθήκας τοῦ Παύλου καὶ καταστήσωμεν αὐτὰς ἀντικείμενον συνεχοῦς φιλοτίμου σκέψεως, εἰς τρόπον ὥστε προπαρασκευάζοντες πρεπόντως τὰ πράγματα, νὰ κατορθώσωμεν ὅπως οἱ ἀπόγονοι ἡμῶν ἑορτάσουν εἰς τοὺς αὐτοὺς τούτους τόπους τὴν ἀναμνηστικὴν δισχιλιετηρίδα τοῦ ἀπὸ τούτων κηρύγματος τοῦ Παύλου κατὰ τρόπον ἐκδηλωτικόν, ὄχι ἁπλῶς ὡς ἡμεῖς καλῶν διαθέσεων, ἀλλ' ἀποφασιστικῶν πράξεων, δεικνύοντες εἰς τὸν 'Απόστολον καταφατικῶς, ὅτι ὁ λόγος του ἠκούσθη καὶ ἡ ἐντολή του ἐτηρήθη καὶ ἡ ἀνησυχία του ἔπαυσεν ὑφισταμένη καὶ ὅτι ἀληθῶς, ὡς ἐπίστευεν ἐκεῖνος, «ἰδοὺ γέγονε τὰ πάντα καινά» (Α'. Κορινθ. ε'. 17).

῞Ας χωρισθῶμεν ἀπ' ἀλλήλων καί, παραπλεύρως πρὸς τὰς ἐντυπώσεις, τὰς ὁποίας ἀποκομίζομεν, ἂς ἀφήσωμεν νὰ ἠχῇ εἰς τὰ ὦτα μας ἐνοχλητικῶς τὸ παράπονον τοῦ Παύλου «Μεμέρισται ὁ Χριστός;» (Α'. Κορινθ. α'. 13), ἔντονος ἡ πρὸς ἡμᾶς παράκλησίς του «ἵνα τὸ αὐτὸ λέγωμεν πάντες, ὄντες κατηρτισμένοι ἐν τῷ αὐτῷ νοῒ καὶ ἐν τῇ αὐτῇ γνώμῃ» (Α'. Κορινθ. α'. 10), ἵνα «κατέχωμεν τὴν ὁμολογίαν ἀκλινῆ καὶ κατανοῶμεν ἀλλήλους εἰς παροξυσμὸν ἀγάπης καὶ καλῶν ἔργων» ('Εβρ. ι'. 23) καὶ τοῦτο, «ἵνα πλεονάσασα ἡ χάρις διὰ τῶν πλειόνων ἡ εὐχαριστία περισσεύσῃ εἰς δόξαν Θεοῦ». (Β'. Κορινθ. δ'. 15). Πάντες ἡμεῖς συνεχόμενοι τῇ ἀγάπῃ τοῦ Χριστοῦ (Β'. Κορινθ. ε'. 14) εἴμεθα ὑπόχρεοι «ἀπὸ τοῦ νῦν οὐδένα ἄλλον εἰδέναι κατὰ σάρκα εἰ μὴ Χριστόν», καὶ οὕτω καὶ μόνον νὰ ἐννοήσωμεν ὅτι δι' ἡμᾶς καὶ δι' ἡμῶν, τοὐλάχιστον διὰ τὴν ἐπερχομένην γενεάν, ἐδημιουργήθη ἤδη ἡ «καινὴ κτίσις» καὶ ὅτι «τὰ ἀρχαῖα παρῆλθε καὶ ἰδοὺ γέγονε τὰ πάντα καινά». (Β'. Κορινθ. ε'. 18).

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

ΕΠΙ ΤΗ, 1900ῇ ΕΠΕΤΕΙΩ, ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ
ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ
ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)
ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Α΄.
ΟΙ ΠΡΩΤΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (50—529)

Διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἑλλάδι. Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐμφανίσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἡ Ἑλλὰς διετέλει ἐν μεγάλῃ παρακμῇ. Οἱ Ρωμαῖοι, συντρίψαντες τὸ τελευταῖον αὐτῆς ἔρεισμα, τὴν Ἀχαϊκὴν Συμπολιτείαν (146 π. Χ.), μετέβαλον αὐτὴν εἰς ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν, ἣν ὠνόμασαν Ἀχαΐαν, ὑπὸ τὸ ὄνομα δὲ τοῦτο ἐγνώρισαν τὴν χώραν οἱ πρῶτοι κήρυκες τοῦ Χριστιανισμοῦ. Αἱ Ἀθῆναι μόλις διέσῳζον τὰς ἀναμνήσεις τῆς παλαιᾶς των δόξης, ὡς πνευματικὸν κέντρον τῆς ὑποδουλωθείσης χώρας, πολιτικὸν δὲ καὶ ἐμπορικὸν κέντρον αὐτῆς εἶχεν ἀποβῇ ἡ Κόρινθος, ἐν ᾗ ἤδρευε καὶ ὁ Ρωμαῖος ἀνθύπατος Ἀχαΐας. Ἡ Κόρινθος, ἀνακαινισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Ἰουλίου Καίσαρος, ἀνέκτησε τὴν προτέραν της ἀκμήν, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀπέβη ἑστία ἐσχάτης διαφθορᾶς καὶ ἀκολασίας ἀπεριγράπτου. Γε-

---

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ. Τὰ εἰς τὴν πολιτικὴν ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος ἀναφερόμενα ἔργα τοῦ *Hertzberg*, τοῦ *Hopf* τοῦ *Miller*, τοῦ *Κουρτίου*, τοῦ *Γρηγοροβίου*, τοῦ *Παπαρρηγοπούλου*, τοῦ *Λάμπρου*, τοῦ *Ἀμάντου*, τοῦ *Καρολίδου*, τοῦ *Καμπούρογλου*, εἰδικώτερον δὲ διὰ τὴν ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος οἱ ἀρχαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ ἱστορικοί, οἱ Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, καὶ τὰ ἑξῆς: *Migne J. P.* Patrologiae cursus completus Ser. graeca t. 161, Paris 1857—66. *Mansi*, J. D. Sactorum Conciliorum nova et amplissima collectio, 50 vol. Paris 1901 ἑξ.—*Ζησίου Γ. Κ.* Μακεδονίας χριστιανικὰ μνημεῖα, Ἐν Ἀθήναις 1914.—*Miklosich et Müller*, Acta et diplomata graeca medii aevi sacra et profana, t. 1—11.—Acta Patriarchatus Constantinopolitani, Vindobonae 1860—62.—*Καλλινίκου Δελικάνη ἀρχιμ* Τὰ ἐν τοῖς κώδιξι τοῦ Πατριαρχικοῦ Ἀρχειοφυλακίου σωζόμενα ἐπίσημα ἐκκλησιαστικὰ ἔγγραφα, τόμ. Α΄.—Γ΄. Ἐν ΚΠόλει 1903-5.—*Α. Π. Κεραμέως* Ἀνάλεκτα Ἱεροσολυμιτικῆς Σταχυολογίας, Ἐν Πετρουπόλει 1891-1898, τομ. Α΄—Ε΄.—*Gelzer H.*, Die kirchliche Geographie Griechenlands vor dem Slaveneinbruch, ἐν Zeitschrift für wissenschaftl. Theologie, 1892. XXIII, 419.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Der Patriarchat von Achrida, Geschichte und Urkunden. Leipzig 1902.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Ungedruckte und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitia episcopatuum ἐν Abchandlungen der K. b. Akademie der Wissenschaften I Classe, München 1900, XXI, 3.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Georgii Cyprii Descriptio orbis romani, Lipsiae

νικῶς δ' εἰπεῖν ἡ θρησκεία ἐν Ἑλλάδι εἶχε τελείως καταπέσει. Οἱ ἐκλεκτικοὶ φιλόσοφοι, οἱ νέοι πυθαγόρειοι καὶ οἱ νέοι πλατωνικοί, εἶχον ἀναλάβει νὰ ὑποστηρίξωσι τὴν θρησκείαν διὰ τῆς φιλοσοφίας, μετασχηματίσαντες αὐτὴν εἰς θεολογίαν, ἀλληγορικῶς ἑρμηνεύσαντες τοὺς μύθους καὶ παραστή-

1890.—*G. Parthey*, Hieroclis Synecdemus et Notitiae graecae episcopatuum, Berolini 1866.—*Hergenröther J.* Photius Patriarch von Konstantinopel I—III, Ratisbonne 1867—69.—*Le Quien*, Oriens Christianus, Parisiis 1740, t. I—III.—*A. Harnack*, Die Mission und Ausbreitung des Christentums in dem ersten drei Jahrhunderten², Leipzig 1906.—*P. Leporsky*, Ἱστορία τοῦ Ἐξαρχάτου Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ἑνώσεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ Πατριαρχείου (ῥωσιστί). Ἐν Πετρουπόλει 1901.—*Αἰμ. Πιπέρκοβιτς*, Τὸ Ἰλλυρικὸν καὶ τὰ ἐπ' αὐτοῦ δίκαια τῶν Ἐκκλησιῶν Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως κατὰ τὰς λατινικὰς βλέψεις, Ἐν Ἀθήναις 1919.—*Παρθενίου Πολάκη*, Διακ., Ἰωάννης Ἀπόκαυκος μητροπολίτης Ναυπάκτου, Ἐν Ἱεροσολύμοις 1923.—*Κρουμβάχερ*, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μετάφρ. Γ. Σωτηριάδου, τόμ. Α'—Γ'. Ἐν Ἀθήναις 1879.—*A. H. Hore*, Eighteen centuries of the orthodox greek Church, London 1899.—*J. Socolov*, Ἐπαρχιακὰ τῆς Ἐκκλησίας ΚΠόλεως, Πετρούπολις 1915.—*Γ. Α. Ράλλη καὶ Μ. Ποτλῆ*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, τομ. Α'—ΣΤ' Ἀθῆναι 1852—59.—*L. Duchesne*, Les anciens evêchès de la Grèce, «Melanges d' archéologie et d' histoire», vol. XV, Paris 1895.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Les Eglises separées, Paris 1905.—*Gerland*, Neue Quelle zur Geschichte des lateinischen Erzbistums Patras, Leipzig 1900.—*F. Dvornik*, Les Slaves, Byzance et Rome au XIe siécle, Paris 1926.—*St. Zankow*, Die Lage und die Verfassung des neuesten orthodoxen Kirchen, Sofia 1929.—*Ἰωάννου Ρωμάνου*, Περὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἐν Κερκύρᾳ 1895.—*Α. Μηλιαράκη*, Ἱστορία τοῦ Βασιλείου τῆς Νικαίας καὶ τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, Ἐν Ἀθήναις 1898.—*J. Friedrich*, Ueber die Sammlung der Kirche von Thessalonik und das päpstliche Vicariat für Jllyricum, ἐν Sitzungsberichte der bayr. Akademie. Phil.—Hist.—Klasse 1891.—*Μ. Γεδεών*, Πατριαρχικοὶ πίνακες. Ἐν ΚΠόλει 1890.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Κανονικαὶ Διατάξεις, Ἐν ΚΠόλει 1888, τόμ. Α—Β'.—*Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου*, ἀρχιμ. Ὀρθόδοξος Ἑλλάς, Ἐν Λειψίᾳ 1972.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Ἐκκλησιαστικὴ Βιβλιοθήκη. Α'. Ἐν Λειψίᾳ 1866—Ἱστορία τοῦ σχίσματος τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἐν Λειψίᾳ 1867—*A. Palmieri.* La chiesa ellenica nel secolo XIX, «Bessarione» v. III, 1902.,—*Ἀθ. Κ. Ὑψηλάντου*, Τὰ μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς ΚΠόλεως, Ἐν ΚΠόλει 1870.—*Κ. Σάθα*, Νεοελληνικὴ Φιλολογία, Ἐν Ἀθήναις 1867.—*G. L. von Maurer*, Das Griechische Volk in öffentlicher, kirchlicher und privatrechlicher Beziehung vor und nach dem Freiheitskampfe bis zum 31 Juli 1834, Heidelberg 1834.—*H. Jos. Schmidt*, Kritische Geschichte der neugriechischen und der russischen Kirche mit besonderer Berücksichtigung ihrer Verfassung in der Form einer permanenten Synode, Mainz 1840.—*Θεοκλήτου Φαρμακίδου*, Ἀπολογία, Ἐν Ἀθήναις 1352.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Ὁ Συνοδικὸς Τόμος ἢ περὶ ἀληθείας, ἐν Ἀθήναις 1852.—*Κωνσταντίνου* Πρεσβυτέρου καὶ Οἰκονόμου τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, Τὰ σωζόμενα ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα, ἐκδιδόντος Σοφοκλέους Κ. τοῦ ἐξ Οἰκονόμων, τόμ. Α'—Γ' Ἀθήνησι 1862—66.—*Γεωργίου Μαυροκορδάτου*, Ἡ Θεοτείχιστος Ἐκκλησία, Ἐν Ἀθήναις 1854.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Φαρμακίδου τὰ διπλᾶ, Ἐν Ἀθήναις 1854.—*Th. Kourganov*, Ὀργάνωσις τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος (ρωσιστί), Καζάν. 1871.—*Α. Ζ. Μάμουκα*, Τὰ κατὰ

σαντες αὐτοὺς ὡς σύμβολα ὑψηλῶν ἐννοιῶν. Ἀλλὰ τὸ θρησκευτικὸν αἴσθημα τοῦ λαοῦ ἦτο ἄνευ πραγματικοῦ περιεχομένου. Ὡς μίμησις δὲ τοῦ παρελθόντος, ἡ ἀναζωογόνησις τῆς θρησκείας δὲν ἐστηρίζετο ἐπὶ τῆς πραγματικῆς ζωῆς, ἀλλὰ προήρχετο ἐκ τῶν βιβλίων, ὡς τοιαύτη δὲ ἦτο ξένη πρὸς τὸν λαόν. Ὅθεν οἱ φιλόσοφοι, στρέψαντες τὴν προσοχήν των εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἐζήτησαν ἐκεῖθεν νέους θεοὺς καὶ νέας θρησκευτικὰς ἰδέας,

---

τὴν ἀναγέννησιν τῆς Ἑλλάδος, ἤτοι συλλογὴ τῶν περὶ τὴν ἀναγεννωμένην Ἑλλάδα συνταχθέντων πολιτευμάτων, νόμων καὶ ἄλλων ἐπισήμων πράξεων ἀπὸ τοῦ 1821 μέχρι τέλους τοῦ 1832, Ἐν Πειραιεῖ καὶ Ἀθήναις 1839—52.—*Ν. Δραγούμη*, Ἱστορικαὶ ἀναμνήσεις, ἔκδ. β΄. Ἐν Ἀθήναις 1879.—*Στεφάνου Γιαννοπούλου*, ἀρχιμ. Συλλογὴ τῶν Ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῶν οἰκείων νόμων, Β. Διαταγμάτων, Ὑπουργικῶν ἐγγράφων, ὁδηγιῶν κτλ. Ἐν Ἀθήναις 1901.—*Ν. Δαμαλᾶ*, Περὶ διαρρυθμίσεως τῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας, Ἐν Ἀθήναις 1876.—*Α. Διομήδους Κυριακοῦ*, Ἐκκλησ. Ἱστορία, Ἐν Ἀθήναις 1898, τόμ. Α΄—Γ΄.—*Φιλαρέτου Βαφείδου*, Μητρ. Διδυμοτείχου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, τόμ. Α΄—Γ΄. Ἐν ΚΠόλει 1912. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1928.—*Γ. Δυοβουνιώτου*, Ἑλληνικοὶ κώδικες, Ἐκκλησία. Ἐν Ἀθήναις 1902.—*Δ. Α. Πετρακάκου*, Zur rechtlichen Stellung der hellenischen Kirche. Ein Beifrag zur Kentnisse ihrer Verfassung und ihres Verhältnisser zum Staat. Abdruck aus der Festschrift für Emil Friedberg, Leipzig 1907.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Πολιτεία καὶ Ἐκκλησία. Ἐν ἐφημ. «Δικαιοσύνη» Γ΄ 1908, ἀριθ. 96—102.—*Κ. Δυοβουνιώτου*, Σχέσις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν τῇ ἐλευθέρᾳ Ἑλλάδι. Ἐν Ἀθήναις 1916.—*Δημ. Σ. Μπαλάνου*, Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία, Ἐν Ἀθήναις 1920.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Θεόκλητος Φαρμακίδης, Ἐν Ἀθήναις 1933. Ἀπόστολος Μακράκης, Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1920. Πατρολογία, Ἐν Ἀθήναις 1930. Ἡ Θεολογικὴ Σχολὴ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (Ἐκ τῶν Ἐναισίμων ἐπὶ τῇ λε΄ ἐπετηρίδι τῆς ἐπιστημονικῆς δράσεως Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν) Ἐν Ἀθήναις 1931. —*Σπ. Ν. Λαγοπάτη*, Γερμανὸς Β΄ Πατριάρχης ΚΠόλεως-Νικαίας, Ἐν Τριπόλει 1914,—*Χρ. Ἀνδρούτσου*, Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Ἐν Ἀθήναις 1920.—*Ἁ. Σ. Ἀλιβιζάτου*, Ἡ κοινωνικὴ καὶ διοικητικὴ ὀργάνωσις καὶ δρᾶσις τῆς Ἐκκλησίας, Θεσσαλονίκη, 1920.—*Γ. Α. Σωτηρίου*, Εὑρετήριον τῶν μεσαιωνικῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις 1927.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Πλεῖσται ἀρχαιολογικαὶ μελέται.—*Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτου*, ἀρχιμ. Ἐκκλησία καὶ Πολιτεία, Ἐν Ἀθήναις 1906.—*Ε. Κοφινιώτου*, Ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία, Ἐν Ἀθήναις 1847.—*Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, (Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν), Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Τόμ. Α΄. Ἐν Ἀθήναις 1920.—*Τοῦ αὐτοῦ*: Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, Ἐν Ἀθήναις 1928. Περὶ τῆς συγχρόνου πνευματικῆς δράσεως καὶ κοινωνικῆς προνοίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἐν Ἀθήναις 1933. Οἱ Νεομάρτυρες, Ἔκδ. β΄. Ἐν Ἀθήναις 1934.—Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1930.—Αἱ Ἐπαρχίαι τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως κατὰ τοὺς μέσους χρόνους. Ἐν Ἀθήναις 1923.—*Κ. Καιροφύλα*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοὺς Βυζαντινοὺς καὶ Φράγκους, Ἀθῆναι 1933.—*Περιοδικά*: «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» ΚΠόλεως, «Ἐκκλησιαστικὸς Φάρος» Ἀλεξανδρείας, «Νέα Σιὼν» Ἱεροσολύμων, «Θεολογία» καὶ «Ἐκκλησία» Ἀθηνῶν, «Ἐπετηρὶς» Παρνασσοῦ. «Δελτίον Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας». «Ἐπετηρὶς τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν», «Βυζαντινὰ Χρονικὰ» Πετρουπόλεως, «Νέος Ἑλληνομνήμων» Σπ. Λάμπρου.

τοῦτο δὲ μᾶλλον ἐπηύξησε τὴν θρησκευτικὴν σύγχυσιν. Κακότεχνα ξόανα αἰγυπτιακῶν καὶ περσικῶν θευτήτων τῆς Ἴσιδος, τοῦ Σαράπιδος, τοῦ Μίθρα, ἀντικατέστησαν τὰ λαμπρὰ ἀγάλματα τῶν ἑλληνικῶν θεῶν· τελεταὶ ἀκατανόητοι, ξέναι καὶ γελοῖαι καὶ ἀκόλαστοι, διέστρεφον πᾶσαν θρησκευτικὴν ἰδέαν, ἐπαυξάνουσαι τὴν διαφθορὰν καὶ τὴν ἀκολασίαν. Καθ' ὃν δὲ χρόνον οἱ λόγιοι ἄνδρες ἀπεμακρύνοντο ἀπὸ τῆς θρησκείας, ἣν μάτην προσεπάθει ἡ φιλοσοφία ν' ἀποπνευματίσῃ, ὁ ὄχλος ἐπέμενεν εἰς τὸν παχυλὸν πολυθεϊσμόν· ἐλάτρευε τὰ οἰκιακά του εἴδωλα, ἐτήρει τὰς θρησκευτικὰς συνηθείας καὶ τελετὰς καὶ δεισιδαιμονίας, χωρὶς ἐξ αὐτῶν νὰ πορίζηται πνευματικήν τινα ἢ ἠθικὴν ὠφέλειαν.

Ἐν τοιαύτῃ θρησκευτικῇ καὶ ἠθικῇ καταστάσει ἠκούσθη τὸ χριστιανικὸν κήρυγμα ἐν Ἑλλάδι διὰ τοῦ μεγίστου τῶν ἀποστόλων, τοῦ Παύλου. Οὗτος, ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας, πόλει ἑλληνικῇ, ἀκμαιοτάτῃ τότε, γεννηθείς, ἐγίνωσκε καὶ ἐλάλει τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν ὡς μητρικήν. Μετὰ τὴν θαυμασίαν προσέλευσίν του εἰς τὸν Χριστιανισμόν, ὁρμώμενος ἀπὸ τῆς Ἀντιοχείας, ἥτις ἀπέβη ἡ πρώτη τῶν ἐξ Ἑλλήνων καὶ λοιπῶν ἐθνικῶν χριστιανικὴ μητρόπολις, ἐπεχείρησε τὴν πρώτην ἀποστολικήν του περιοδείαν εἰς τὴν ἑλληνικὴν νῆσον Κύπρον, ἥτις ἔκτοτε ἤρξατο ἐκχριστιανιζομένη. Κατὰ τὴν δευτέραν περιοδείαν του ὁ Παῦλος διέτρεξε τὰς ἑλληνικὰς καὶ ἐξηλληνισμένας πόλεις τῆς Συρίας, τῆς Λυκαονίας καὶ τῆς Φρυγίας, τῆς Γαλατίας καὶ τῆς Μυσίας, σκοπῶν νὰ προχωρήσῃ εἰς τὴν Βιθυνίαν καὶ ἐκεῖθεν εἰς τὸν Πόντον, ἀλλ' ἐν Τρῳάδι εὑρισκόμενος ὡδηγήθη δι' ὁράματος, ἵνα διαπεράσῃ εἰς τὰς εὐρωπαϊκὰς ἐπαρχίας τοῦ ἑλληνικοῦ κόσμου. Ἀποπλεύσας ἐκ Τρῳάδος μετὰ τοῦ Σίλα καὶ τοῦ Τιμοθέου, ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Νεάπολιν τῆς Μακεδονίας (παρὰ τὴν Καβάλλαν), ὅπου τὸ πρῶτον ἐκήρυξε τὸν Χριστιανισμόν. Ἐκεῖθεν μετὰ τοῦ Σίλα μετέβη εἰς Θεσσαλονίκην καὶ Βέρροιαν, ἀναγκαζόμενος πανταχοῦ ν' ἀποκρούῃ τοὺς ἀντιδρῶντας Ἰουδαίους· Καταλιπὼν ἐκεῖ τὸν Σίλαν καὶ τὸν Τιμόθεον, ἦλθεν εἰς Ἀθήνας ἐν τέλει τοῦ 50οῦ ἔτους, ὅπου κατ' ἀρχὰς μὲν ἐκήρυττεν ἐν τῇ συναγωγῇ τῶν Ἰουδαίων, εἰς τὴν ὁποίαν προσήρχοντο καὶ οἱ προσήλυτοι Ἕλληνες, εἶτα δὲ καὶ ἐν τῇ Ἀγορᾷ, κατὰ σωκρατικὸν τρόπον, προὐκάλει συζητήσεις μετ' ἄλλων τε καὶ μετὰ τῶν ἐπικουρείων καὶ τῶν στωϊκῶν. Τὴν πόλιν τῶν Ἀθηνῶν εὗρε «*κατείδωλον*», πλήρη ναῶν, βωμῶν καὶ εἰδώλων, τοὺς δὲ κατοίκους αὐτῆς «*ὡς δεισιδαιμονεστέρους*», εἰς ἄκρον παραδεδομένους εἰς τὴν λατρείαν τῶν εἰδώλων. Εἰς τὸν Παῦλον ἐνεποίησεν ἐντύπωσιν βωμός τις ἐπιγεγραμμένος «*ἀγνώστῳ θεῷ*».

Δὲν εὑρέθη μέχρι τοῦδε ὑπὸ τῶν ἀρχαιολόγων βωμός, φέρων τοιαύτην ἐπιγραφὴν ἀκριβῶς, ἀλλ' ἀνάλογός τις ἀναφέρεται ἐπιγραφή, «*τῷ προσήκοντι θεῷ*», ὑπὸ τοῦ Διογένους Λαερτίου, ὅστις ἐπὶ πλέον παρέχει τὴν πληροφορίαν ὅτι εἰς τὰ πέριξ τῶν Ἀθηνῶν ὑπῆρχον «*βωμοὶ ἀνώνυμοι*». Ὁ

δὲ Παυσανίας εἶδε κατὰ τὴν ἀπὸ Φαλήρου εἰς Ἀθήνας ὁδὸν βωμοὺς ἀφιερωμένους εἰς ἀγνώστους θεοὺς (*«ἔστι δὲ βωμοὶ θεῶν τε ὀνομαζομένων ἀγνώστων καὶ ἡρώων»*), ὅμοιόν τι δὲ παρετήρησε καὶ ἐν Ὀλυμπίᾳ. Καὶ ὁ Φιλόστρατος, ἐν βίῳ Ἀπολλωνίου Τυανέως, λέγει ὅτι οὗτος εἶδεν ἐν Ἀθήναις βωμὸν «*ἀγνώστων θεῶν*», ὁ δὲ Λουκιανὸς διέσωσε καὶ συνήθη ὅρκον «*Νὴ τὸν Ἄγνωστον ἐν Ἀθήναις*». Ἐν Περγάμῳ ἀνευρέθη ἐπιγραφὴ ἐπὶ ἱδρυθέντος ὑπὸ τοῦ Καπίτωνος δᾳδούχου βωμοῦ «*θεοῖς ἀγνώστοις*». Ὁ Λατῖνος πρεσβύτερος Ἱερώνυμος († 420) ἀναγράφει ὅτι ὁ Παῦλος γενικῶς εἶπεν ὅτι ὁ βωμὸς εἶχεν ἐπιγραφὴν «*ἀγνώστῳ θεῷ*», ἐνῷ ἡ ἐπιγραφὴ ἔλεγε «*θεοῖς Ἀσίας, Εὐρώπης καὶ Ἀφρικῆς, θεοῖς ἀγνώστοις καὶ ξένοις*» (diis Asiae et Europae et Africae diis ignotis et peregrinis). Ὑπὸ τὸν αὐτὸν περίπου τύπον διέσωσε τὴν ἐπιγραφὴν καὶ ὁ Οἰκουμένιος Τρίκκης. Ἐν πάσῃ περιπτώσει εἶναι ἀναντίρρητον ὅτι ὁ Παῦλος εἶδε βωμὸν φέροντα ἐπιγραφὴν «*ἀγνώστῳ θεῷ*», ἐταράσσετο δ᾽ ἐκ τοῦ θεάματος τῆς κατειδώλου πόλεως.

Ἡ διδασκαλία του, αἱ συνομιλίαι ἐν τῇ ἀγορᾷ καὶ αἱ συζητήσεις μετὰ τῶν στωϊκῶν καὶ τῶν ἐπικουρείων προὐκάλουν διάφορα σχόλια. Οἱ μὲν ἐχαρακτήριζον αὐτὸν ὡς «*σπερμολόγον*», ἄνθρωπον εὐτελῆ, περιερχόμενον τὴν ἀγοράν, οἱ δ᾽ ἔλεγον ὅτι «*ξένων δαιμονίων*» ἦτο κήρυξ. Ὡς ξένα δὲ ἢ «*καινὰ δαιμόνια*», ὡς ἔλεγον οἱ Ἀθηναῖοι, ὑπελάμβανον τὸν Ἰησοῦν καὶ τὴν Ἀνάστασιν, «*καὶ γὰρ τὴν ἀνάστασιν θεὸν ἐνόμιζον, ἅτε εἰωθότες καὶ θηλείαις σέβειν*», λέγει ὁ ἅγ. Ἰωάννης Χρυσόστομος. Τοιαύτη κατηγορία ἀποδεικνυομένη συνεπήγετο θάνατον, κατὰ τοὺς ἀθηναϊκοὺς νόμους. Ἀλλά, κυρίως εἰπεῖν, ὁ Παῦλος δὲν κατηγγέλθη ἐπὶ «*ἀσεβείᾳ*», ὡς ἐχαρακτηρίζετο τὸ ἔγκλημα τοῦτο (*«ἀσεβείας γραφή»*), ἀλλ᾽ ἐζητήθησαν παρ᾽ αὐτοῦ ἐξηγήσεις περὶ τῆς διδασκαλίας του. Ἀγαγόντες «*ἐπὶ τὸν Ἄρειον πάγον*», ἠθέλησαν νὰ μάθωσι τί πράγματι ἐδίδασκεν. Ἐνταῦθα οὔτε κατήγορος παρουσιάσθη, οὔτε κατηγορία διετυπώθη, οὔτε δίκη ἐγένετο, οὔτε ἀπόφασις ἐξεδόθη. Οἱ συνελθόντες δὲν ἦσαν μόνον ἀρεοπαγῖται, ἀλλὰ καὶ φιλόσοφοι καὶ ἄνθρωποι τοῦ λαοῦ, ἄνδρες καὶ γυναῖκες. Ὁ Παῦλος προσαγορεύει οὐχὶ δικαστὰς ἀρεοπαγίτας, ἀλλὰ τὸν λαὸν (*«ἄνδρες Ἀθηναῖοι»*). Οἱ συνελθόντες προσῆλθον μᾶλλον ἐκ περιεργείας, ἵν᾽ ἀκούσωσι τί θὰ εἴπῃ ὁ Παῦλος, διότι «*Ἀθηναῖοι πάντες καὶ οἱ ἐπιδημοῦντες ξένοι εἰς οὐδὲν ηὐκαίρουν ἢ λέγειν τι καὶ ἀκούειν καινότερον*», ἐσημείωσεν ὁ συγγραφεὺς τῶν Πράξεων. Δὲν ἦσαν λοιπὸν δικασταὶ οἱ ἀκροαταὶ τοῦ Παύλου, ἡ δὲ ὁμιλία του φέρει λαϊκόν, οὐχὶ δικανικὸν χαρακτῆρα. Ἔμεινε δὲ ἀτελής, διότι διεκόπη ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, ἀλλὰ τοῦτο δὲν θὰ ἐπετρέπετο, ἂν εὑρίσκετο ἐνώπιον δικαστηρίου. Ἡ διακοπὴ συνωδεύθη ὑπὸ χλευασμῶν καὶ τῆς περιφρονητικῆς φράσεως «*ἀκουσόμεθά σου περὶ τούτου καὶ πάλιν*».

Δύναται λοιπὸν νὰ θεωρηθῇ ὡς ἀναντίρρητον ὅτι ὁ Παῦλος ὡμίλησεν

ἐπὶ τοῦ λόφου τοῦ Ἀρείου Πάγου. Ἀρχόμενος τῆς θαυμασίας ὁμιλίας του ἐπήνεσε τὴν θεοσέβειαν τῶν Ἀθηναίων, εἰπὼν δὲ ὅτι μεταξὺ τῶν πολλῶν σεβασμάτων εἶδε καὶ βωμὸν μετὰ τῆς ἐπιγραφῆς «*ἀγνώστῳ θεῷ*», ἐδίδαξε περὶ τῆς ὑπάρξεως ἑνὸς καὶ μόνου ἀληθινοῦ Θεοῦ, δημιουργοῦ καὶ κυρίου τῶν πάντων, «*ὅστις οὐκ ἐν χειροποιήτοις ναοῖς κατοικεῖ, οὐδὲ ὑπὸ χειρῶν ἀνθρώπων θεραπεύεται, προσδεόμενός τινος*». Ταῦτα λέγων ὁ Παῦλος, εἶχεν ἐνώπιόν του τὴν Ἀκρόπολιν καὶ τοὺς ἐν αὐτῇ χειροποιήτους ναούς. Συνεχίσας ἀνέπτυξε τὴν διδασκαλίαν περὶ τῆς δημιουργίας τοῦ ἀνθρώπου ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς προνοίας αὐτοῦ ἐπὶ τῶν διαφόρων λαῶν καὶ προσέθηκεν ὅτι οἱ ἄνθρωποι, ὡς ἐν σκοτεινῷ τόπῳ εὑρισκόμενοι, ἀνεζήτουν νὰ εὕρωσι καὶ ψηλαφήσωσιν, εἰ δυνατόν, τὸν Θεόν, ἐνῷ καὶ Ἕλληνες ποιηταὶ εἶπον ὅτι ἐκ Θεοῦ, ὡς δημιουργοῦ ἡμῶν, οἱ ἄνθρωποι καταγόμεθα, ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ὑπάρχομεν. Τέλος προσέθηκεν ὅτι ὁ Θεὸς προσκαλεῖ τοὺς ἀνθαώπους εἰς μετάνοιαν, διότι ὥρισεν ἡμέραν, καθ' ἣν θὰ κρίνῃ ἐν δικαιοσύνῃ τοὺς πάντας, διὰ τοῦ ἀποσταλέντος ὑπ' αὐτοῦ, ὃν ἀνέστησεν ἐκ νεκρῶν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο διεκόπη ἡ ὁμιλία τοῦ ἀποστόλου Παύλου ὑπὸ τῶν φιλοσόφων, τῶν ἀρνουμένων τὴν ἀνάστασιν τῶν νεκρῶν.

Ἀλλ' ἡ διδασκαλία αὐτοῦ ἀπέδωκεν ἀμέσως τοὺς πρώτους καρπούς. Διότι ἐμορφώθη ἡ πρώτη χριστιανικὴ παροικία τῶν Ἀθηνῶν ἐκ τῶν προσελθόντων διὰ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀποστόλου εἰς τὴν νέαν θρησκείαν, ὀνομαστὶ δ' ἐγνώσθησαν μεταξὺ τούτων ὁ ἀρεοπαγίτης Διονύσιος καὶ γυνή τις ὀνόματι Δάμαρις. Ὁ Διονύσιος, ὡς μέλος τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἦτο ἐκ τῶν ἀρχόντων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, κατὰ τὴν μαρτυρίαν δὲ τοῦ Διονυσίου ἐπισκόπου Κορίνθου (Β' αἰών), ἣν διέσωσεν ὁ Εὐσέβιος ἐν τῇ «*Ἐκκλησιαστικῇ ἱστορίᾳ*», ὁ Διονύσιος Ἀρεοπαγίτης ἐχρημάτισεν ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν, κατὰ δὲ τὸν ἐκκλησιαστικὸν ἱστορικὸν Νικηφόρον Κάλλιστον Ξανθόπουλον, ἀπέθανε μαρτυρικὸν θάνατον. Βραδύτερον ὁ Διονύσιος ἐταυτίσθη πρὸς ἕτερον Διονύσιον, ὅστις περὶ τὸ 250 μετέβη εἰς Γαλλίαν καὶ ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον. Ἐπ' ὀνόματι τοῦ Διονυσίου Ἀθηνῶν διεσώθησαν συγγράμματά τινα, προφανῶς μὴ ἀνήκοντα εἰς αὐτόν.

Ἀπομακρυνθεὶς ὁ Παῦλος ἐξ Ἀθηνῶν μετέβη εἰς Κόρινθον, τὴν πρωτεύουσαν τῆς Ἀχαΐας, ὄντος τότε ἀνθυπάτου τοῦ Γυλλίωνος, ἀδελφοῦ τοῦ Σενέκα. Κατά τινας ἐπιγραφὰς τῶν Δελφῶν καὶ τῶν Πλαταιῶν, ὁ Γαλλίων ἐχρημάτισεν ἀνθύπατος κατὰ τὸ ἔτος 51—52, φαίνεται δ' ὅτι ὁ Παῦλος ἔφθασεν εἰς Κόρινθον ἐν ἀρχῇ τοῦ 51. Ἡ πρόοδος τοῦ κηρύγματός του ὑπῆρξε μεγάλη, ἐκ τῶν πρώτων δὲ προσῆλθον εἰς τὸν Χριστιανισμὸν ὁ Στεφανᾶς, «*ἡ ἀπαρχὴ τῆς Ἀχαΐας*», καὶ οἱ τούτου ἑταῖροι Φορτουνᾶτος καὶ Ἀχαϊκός. Ἐκήρυττε δὲ ὁ Ἀπόστολος ἐν τῇ οἰκίᾳ προσηλύτου τινός, τοῦ Τίτου Ἰούστου, συνομορούσῃ τῇ ἑβραϊκῇ Συναγωγῇ. Ἀλλ' ἐξηγέρθησαν κατ' αὐτοῦ οἱ Ἰουδαῖοι, ἐνώπιον δὲ τοῦ Γαλλίωνος συνέβησαν ἐπεισόδιά τινα,

καθ' ἃ ὁ Ρωμαῖος ἀνθύπατος ἐφάνη μᾶλλον δυσμενὴς πρὸς τοὺς Ἰουδαίους. Ἐκ Κορίνθου ὁ Παῦλος ἔγραψε τὰς πρὸς Θεσσαλονικεῖς καὶ πρὸς Ρωμαίους ἐπιστολάς, πιθανῶς δὲ καὶ τὴν πρὸς Γαλάτας. Ἀπελθὼν ἐκ Κορίνθου, μετὰ 18 μηνῶν διαμονήν, διὰ Κεγχρεῶν μετέβη εἰς Ἔφεσον, Καισάρειαν, Ἱερουσαλὴμ καὶ Ἀντιόχειαν, ἐκεῖθεν δ' ἀνέλαβε κατὰ τὸ 52 τὴν τρίτην ἀποστολικὴν περιοδείαν. Ἐν Ἐφέσῳ ἔμεινε κηρύττων κατὰ τὰ ἔτη 53—56, κατὰ δὲ τὸ φθινόπωρον καὶ τὸν χειμῶνα τοῦ 56—57 διὰ Μακεδονίας μετέβη πάλιν εἰς Κόρινθον, πρὸς ἐμπέδωσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς τοῦτο ὁ Παῦλος ἔσχε συνεργάτας τὸ ἐκ Πόντου ζεῦγος Ἀκύλαν καὶ Πρίσκιλλαν ἀπομακρυνθέντας ἐκ Ρώμης καὶ τὸν λόγιον Ἀλεξανδρέα Ἀπολλώ. Ἀλλά, δυστυχῶς, ἡ νεαρὰ χριστιανικὴ παροικία τῆς Κορίνθου εἶχε διαιρεθῆ εἰς διαφόρους μερίδας, ἔγραψε δὲ ὁ Παῦλος, ἤδη ἐν Ἐφέσῳ εὑρισκόμενος καὶ καθ' ὁδὸν πρὸς τὴν Κόρινθον, πρὸ τῆς τελευταίας μεταβάσεώς του, τὰς δύο πρὸς Κορινθίους ἐπιστολάς. Προσωπικῶς ἐργασθεὶς καὶ πάλιν ἐν Κορίνθῳ, ἠδυνήθη νὰ θέσῃ σταθερὰ τὰ θεμέλια τοῦ χριστιανικοῦ οἰκοδομήματος καὶ νὰ καταστήσῃ τὴν πόλιν ἐκείνην κέντρον τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα.

Κατὰ τὴν παράδοσιν, καὶ ἄλλοι ἀπόστολοι εἰργάσθησαν πρὸς τοῦτο, ἰδίως δὲ ὁ Ἀνδρέας, ὅστις καὶ τὸν μαρτυρικὸν ὑπέστη ἐν Πάτραις περὶ τὸ 66ον ἔτος θάνατον. Ὁ Ἀνδρέας ἐκήρυξε πρότερον τὸν Χριστιανισμὸν πολλαχοῦ, καὶ δὴ καὶ ἐν Βυζαντίῳ, ἔνθα ἵδρυσε τὴν ἐκεῖ ἔνδοξον εἰς τὸν ἐφεξῆς χρόνον καταστᾶσαν Ἐκκλησίαν. Ὡσαύτως ἐκήρυξε τὸν Χριστιανισμὸν ἐν Κρήτῃ ὁ μαθητὴς καὶ συνέκδημος τοῦ Παύλου Τίτος, χρηματίσας ἐπίσκοπος, κατά τινας δὲ παραδόσεις καὶ ὁ ἀπόστολος Φίλιππος ἐν Ἀθήναις, ὅπου καὶ ναὸς εἰς μνήμην αὐτοῦ ἱδρύθη ΒΔ. τοῦ Θησείου, καὶ ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ὁ δὲ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης, ἐξορισθεὶς εἰς τὴν νῆσον Πάτμον, εἶδεν ἐκεῖ τὴν Ἀποκάλυψιν, ἐν ᾧ τόπῳ βραδύτερον ἱδρύθη ἡ ἔνδοξος μονή, ἐπ' ὀνόματι αὐτοῦ τιμωμένη.

Ἐξ ἐπιγραφῶν δὲ καὶ ἄλλων μαρτυριῶν καὶ ἐνδείξεων καταφαίνεται ὅτι πλεῖσται χριστιανικαὶ παροικίαι ὑπῆρχον ἐν Ἑλλάδι, ἔχουσαι ἰδίους ἐπισκόπους, ὑπερεῖχον δὲ αἱ παροικίαι τῆς Κορίνθου, τῶν Ἀθηνῶν, τῶν Μεγάρων, τῆς Σπάρτης καὶ τῶν Πατρῶν. Μεγαλυτέρα ὑπῆρξεν ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἠπείρῳ, κέντρον ἔχουσα τὴν Νικόπολιν, ἐν Θεσσαλίᾳ τὴν Λάρισαν, ἐν Κρήτῃ τὴν Γορτύνην καὶ ἐν ταῖ νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους, ἰδίως ἐν Μήλῳ, Τήνῳ, Πάρῳ, Θήρᾳ, Ἀστυπαλαίᾳ, Καλύμνῳ, Τενέδῳ Λέρῳ, Χίῳ. Ἀκμαῖαι χριστιανικαὶ παροικίαι ὑπῆρχον ἐν Μακεδονίᾳ (Φίλιπποι, Θεσσαλονίκη, Βέρροια), ὧν κέντρον ἦτο ἡ Θεσσαλονίκη, εὐρεῖα δὲ ὑπῆρξεν ἡ διάδοσις τῆς νέας θρησκείας ἐν Μικρᾷ Ἀσίᾳ καὶ παρὰ τὴν Προποντίδα. Ἐν Βυζαντίῳ ὑπῆρχεν ἤδη κατὰ τὸν Β' αἰῶνα χριστιανικὴ παροικία, ἐξ αὐτῆς δὲ προῆλθεν ὁ αἱρετικὸς Θεόδοτος, περὶ τὸ 190 εἰς Ρώμην

μεταβάς. Τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς ἐχρησιμοποίει τὴν ἑλληνικὴν γλῶσσαν πρὸς διατύπωσιν τῆς διδασκαλίας του καὶ ὅτι οὕτως ἡ γλῶσσα αὕτη ἀπέβη γλῶσσα τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας πανταχοῦ τοῦ κόσμου, καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ Ρώμῃ, συνετέλει τὰ μάλιστα εἰς τὴν εὐχερεστέραν διάδοσιν τῆς νέας θρησκείας ἀνὰ τὸν ἑλληνικὸν καὶ ἐξηλληνισμένον κόσμον. Τὸ πνευματικὸν ἐνδιαφέρον, τὸ προκαλούμενον ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, εἵλκυε τὴν προσοχὴν τῶν Ἑλλήνων, τὸ δὲ ἀπελευθερωτικὸν αὐτοῦ κήρυγμα ἀνεκούφιζε τοὺς στενάζοντας ὑπὸ τὸν βαρύτατον ρωμαϊκὸν ζυγόν.

Καὶ ταῦτα συνέβαινον καθ᾽ ὃν χρόνον τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα ὁσημέραι κατέπιπτε. Χαρακτηριστικὸν δ᾽ ἐπεισόδιον ἀναφέρεται κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ αὐτοκράτορος Τιβερίου καὶ παράδοξός τις εἴδησις περὶ τοῦ θανάτου τοῦ «*μεγάλου Πανός*». Ἕλλην τις, Ἐπιθέρσης ὀνόματι, γραμματικὸς ἐκ Προύσης, πλέων πρὸς τὴν Ἰταλίαν ἤκουσε μεταξὺ Παξοῦ καὶ Ἀντιπάξου φωνὴν λέγουσαν πρὸς τὸν Αἰγύπτιον κυβερνήτην τοῦ πλοίου: «*Ὅταν γένῃ κατὰ τὸ Παλῶδες, ἀνάγγειλον ὅτι Πᾶν ὁ μέγας τέθνηκεν*». Γενόμενος κατὰ τὸ Παλῶδες ἐξετέλεσε τὴν ἐντολὴν ὁ Αἰγύπτιος ναύκληρος, ἠκούσθη δὲ ὡς ἀπάντησις μέγας στεναγμὸς ὡσεὶ ὑπὸ πολλῶν ἐκπεμπόμενος ἀνθρώπων. Ἀλλ᾽ ἡ γενικὴ κατάπτωσις τοῦ ἐθνικοῦ θρησκεύματος ἦτο πασίδηλος. Μάτην δὲ ἠγωνίζοντο οἱ ὑπέρμαχοι αὐτοῦ ὅπως στηρίξωσιν αὐτὸ διὰ τῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα εἰσαγωγῆς τῆς λατρείας τῶν ἀνατολικῶν θεοτήτων. Αὕτη μᾶλλον ἐπέσπευσε τὴν διάλυσιν τοῦ ἐθνικοῦ πολυθεϊστικοῦ θρησκεύματος. Ὁ δὲ Λουκιανὸς διὰ τῶν διαλόγων αὐτοῦ καὶ τῶν λοιπῶν συγγραμμάτων ἀναφανδὸν ἐνέπαιζε καὶ ἐσατύριζε τοὺς ψευδεῖς θεούς.

Παρὰ πᾶσαν δὲ τὴν ἀντίδρασιν τῆς μετὰ τοῦ πολυθεϊστικοῦ θρησκεύματος συνδεθείσης φιλοσοφίας, ἡ νέα θρησκευτικὴ ζωὴ εἶχε τοιαύτας ἐκδηλώσεις, ὥστε τὸ πρῶτον ἐν Ἑλλάδι, κατὰ τὴν πληροφορίαν τοῦ Τερτυλλιανοῦ, ἤρξαντο συγκροτούμεναι Σύνοδοι πρὸς ἐπίλυσιν διαφόρων ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Φαίνεται δ᾽ ὅτι καὶ οἱ πρῶτοι αἱρετικοί, «*Γνωστικοὶ*» λεγόμενοι, εὗρον εἴσοδον εἰς τὴν Ἑλλάδα, διότι ἐν Σάμῃ τῆς Κεφαλληνίας ἀναφέρονται ὀπαδοὶ τοῦ Ἀλεξανδρέως γνωστικοῦ Ἐπιφανοῦς. Σημαντικώτατον ὡσαύτως γεγονὸς ἀπετέλεσεν ἡ εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐπανειλημμένη ἐπίσκεψις τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρέως θεολόγου Ὠριγένους († 251), οὗτινος διδάσκαλος ἐχρημάτισεν ὁ ἐξ Ἀθηνῶν καταγόμενος Κλήμης, πρεσβύτερος Ἀλεξανδρείας. Ἡ πρώτη ἐπίσκεψις τοῦ Ὠριγένους εἰς τὴν Ἑλλάδα, καὶ ἰδικῶς εἰς τὰς Ἀθήνας, προὐκλήθη ἐξ ἐκκλησιαστικῶν τινων ζητημάτων, πρὸς ἐπίλυσιν τῶν ὁποίων ὁ τέως λαϊκὸς Ὠριγένης ἐχειροτονήθη πρεσβύτερος ἐν Παλαιστίνῃ. Κατὰ τὸν ἐκκλ. ἱστορικὸν Εὐσέβιον, ὁ Ὠριγένης «ἐπειγούσης χρείας ἐκκλησιαστικῶν ἕνεκα πραγμάτων ἐπὶ τὴν Ἑλλάδα σταλμένος διὰ Παλαιστίνης πρεσβείου χειροθεσίαν ἐν Καισαρείᾳ πρὸς τῶν τῇδε ἐπισκόπων ἀναλαμβάνει». Κατὰ δὲ τὴν δευτέραν ἐπίσκεψίν του ἔμεινεν

ἐπὶ μακρὸν ἐν Ἀθήναις, ἔνθα ἐπεράτωσε τὸ ὑπόμνημα εἰς τὸν προφήτην Ἰεζεκιὴλ καὶ συνέταξε τὰ πέντε βιβλία εἰς τὸ «*Ἆσμα τῶν Ἀσμάτων*». Περὶ τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν ὁ Ὠριγένης, παραβάλλων αὐτὴν πρὸς τὴν ἀρχαίαν «Ἐκκλησίαν τοῦ Δήμου Ἀθηναίων», γράφει ὅτι ἦτο «*πραεῖά τις καὶ εὐσταθὴς ἅτε Θεῷ ἀρέσκειν τῷ ἐπὶ πᾶσιν βουλομένη, ἡ δ' Ἀθηναίων ἐκκλησία στασιώδης καὶ οὐδαμῶς παραβαλλομένη τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ*». Ὁ Ὠριγένης κατέλιπε ζωηρὰς ἀναμνήσεις ἐν Ἀθήναις, ἔνθα, κατὰ πληροφορίας τοῦ Λατίνου πρεσβυτέρου Ρουφίνου († 410), εἶχε πολλοὺς ὀπαδούς. Πιθανῶς ὁ Ὠριγένης ἐπεσκέφθη καὶ τὴν Νικόπολιν τῆς Ἠπείρου.

Ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Κορίνθου. Ἡ παρουσία τοῦ μεγάλου Ἀλεξανδρέως διδασκάλου συνετέλεσε πάντως εἰς τὴν ἐνίσχυσιν τοῦ Χριστιανισμοῦ. Σημειωτέον δ' ὅτι ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῶν Ἀθηνῶν ἐφοίτων ἤδη καὶ χριστιανοί, ὡς ὁ ἐκ Πόντου Γρηγόριος, ὁ κατόπιν μαθητὴς τοῦ Ὠριγένους καὶ εἶτα ὡς ἐπίσκοπος Νεοκαισαρείας δοξασθείς. Φαίνεται ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ἦτο καὶ διοικητικῶς ὠργανωμένη, ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ἀρξαμένης τῆς ὀργανώσεως ταύτης. Διότι ἤδη ὁ ἀπόστολος Παῦλος θεωρεῖ πάσας τὰς παροικίας τῆς Ἑλλάδος ὡς ἀποτελούσας ἓν ὅλον. Τὴν Β' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολὴν ἐπιστέλλει «*τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ τῇ οὔσῃ ἐν Κορίνθῳ σὺν τοῖς ἁγίοις πᾶσι τοῖς οὖσιν ἐν ὅλῃ τῇ Ἀχαΐᾳ*» (1,1). Ἐκτὸς τῶν κατὰ τοὺς ἀποστολικοὺς χρόνους ἐσωτερικῶν ἀνωμαλιῶν, ἃς κατέστειλεν ὁ ἀπόστολος Παῦλος διὰ τῶν ἐπιστολῶν καὶ τῆς προσωπικῆς του παρουσίας, τελευτῶντος τοῦ Α' αἰῶνος παρουσιάσθησαν νέαι ἀνωμαλίαι, ἔγραψε δ' ἐν ἔτει 95 ἡ Ἐκκλησία Ρώμης διὰ τοῦ Κλήμεντος Ρώμης (*«ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ, ἡ παροικοῦσα Ρώμην, τῇ Ἐκκλησίᾳ τοῦ Θεοῦ, τῇ παροικούσῃ Κόρινθον»*) ἐπιστολήν, ἀποτελοῦσαν ἀπάντησιν εἰς ἐπιστολὴν τῆς παροικίας τῆς Κορίνθου, βραδύνασαν ἕνεκα τῶν διωγμῶν (*«διὰ τὰς αἰφνιδίους καὶ ἐπαλλήλους γενομένας ἡμῖν συμφορὰς καὶ περιπτώσεις»*). Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ρώμης ἐξέφραζε τὴν λύπην της διὰ τὴν «*μιαρὰν καὶ ἀνόσιον στάσιν*», ἣν «*ὀλίγα πρόσωπα προπετῆ καὶ αὐθάδη*» προὐκάλεσαν καὶ δι' ἧς «*ἐπηγέρθησαν οἱ ἄτιμοι ἐπὶ τοὺς ἐντίμους, οἱ ἄδοξοι ἐπὶ τοὺς ἐνδόξους, οἱ ἄφρονες ἐπὶ τοὺς φρονίμους, οἱ νέοι ἐπὶ τοὺς πρεσβυτέρους*». Αἰτία τῆς στάσεως ὑπῆρξεν ὁ φθόνος. Διὰ τοῦτο παραινοῦνται ἐν τῇ ἐπιστολῇ οἱ Κορίνθιοι χριστιανοί, ὅπως πειθαρχῶσι καὶ ἀγαπῶσιν ἀλλήλους, ἐγκαταλείποντες τὴν ἀλαζονείαν. Φαίνεται ὅτι οἱ Κορίνθιοι χριστιανοὶ δὲν ἠδύναντο ν' ἀπαλλαγῶσι τῆς ὀλεθρίας ἐπιδράσεως τῆς κρατούσης γενικῶς ἐν τῇ πόλει αὐτῶν κοινωνικῆς ἀκαταστασίας.

Κατὰ τὸν Β' αἰῶνα ἐπεσκέφθη τὴν Κόρινθον ὁ Ἡγήσιππος, ὅστις ἐν «*ὑπομνήμασιν*» αὐτοῦ ἐσημείωσε καὶ τὰ ἑξῆς, διασωθέντα ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου ἐν τῇ «*Ἐκκλησιαστικῇ Ἱστορίᾳ*»: «*καὶ ἐπέμενεν ἡ Ἐκκλησία ἡ Κορινθίων ἐν τῷ ὀρθῷ λόγῳ μέχρι Πρίμου, ἐπισκοπεύοντος ἐν Κορίνθῳ· οἷς*

συνέμειξα πλέων εἰς Ρώμην καὶ συνδιέτριψα τοῖς Κορινθίοις ἡμέρας ἱκανάς, ἐν αἷς συνανεπάημεν τῷ ὀρθῷ λόγῳ». Τοῦ ἐνταῦθα μνημονευομένου ἐπισκόπου Κορίνθου Πρίμου διάδοχος ὑπῆρξεν ὁ Διονύσιος, ὅστις «*τῆς ἐνθέου φιλοπονίας οὐ μόνον τοῖς ὑπ᾽ αὐτόν, ἀλλ᾽ ἤδη καὶ τοῖς ἐπὶ τῆς ἀλλοδαπῆς ἀφθόνως ἐκοινώνει, χρησιμώτατον ἑαυτὸν καθιστάς, ἐν αἷς ὑπετυποῦτο καθολικαῖς πρὸς τὰς ἐκκλησίας ἐπιστολαῖς*», λέγει ὁ Εὐσέβιος. Οὗτος δὲ μεταδίδει τὸ περιεχόμενον τῶν «*καθολικῶν ἐπιστολῶν*» τοῦ Διονυσίου πρὸς τὰς χριστιανικὰς παροικίας Λακεδαίμονος, Ἀθηνῶν, Νικομηδείας, Γορτύνης τῆς Κρήτης, Ἀμάστριδος τοῦ Πόντου, Κνωσοῦ τῆς Κρήτης, Ρώμης. Ἐν τῇ τελευταίᾳ ταύτῃ ἐπιστολῇ ἐπῄνει τὴν παροικίαν Ρώμης διὰ τὰς πεμπομένας ὑπ᾽ αὐτῆς πρὸς τὰς ἄλλας χριστιανικὰς παροικίας βοηθείας, ἃς ηὔξησεν ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς Σωτὴρ 166—175. Οὗτος εἶχεν ἀπευθύνει πιθανῶς κατὰ τῶν αἱρετικῶν καὶ ἰδίαν ἐπιστολὴν πρὸς τὴν ἐν Κορίνθῳ Ἐκκλησίαν. Ὁ Διονύσιος Κορίνθου ὑπέστη τῷ 188, ὡς καὶ ὁ προκάτοχος αὐτοῦ, τὸν μαρτυρικὸν θάνατον ἐν Ρώμῃ. Μετ᾽ αὐτὸν δὲ ἤκμασεν ἐν Κορίνθῳ, κατὰ τὰ ἔτη 190—197, ὁ ἐπίσκοπος Βακχύλιος, γνωστὸς γενόμενος ἐκ τῶν ἀγωνισμάτων αὐτοῦ ὑπὲρ τῆς πίστεως. Ἡ προσωπικότης τοῦ Διονυσίου προσέδωκεν ἐξαιρετικὴν αἴγλην εἰς τὴν ἐπισκοπὴν τῆς Κορίνθου, ἀλλὰ καὶ ἀσχέτως πρὸς τοῦτο ἡ ἐν Κορίνθῳ χριστιανικὴ ἐπισκοπή, ὡς ἐπισκοπὴ τῆς τότε πρωτευούσης πόλεως τῆς Ἑλλάδος, ἀπέβη ἡ μητρόπολις πασῶν τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῆς ἐν διαρκείᾳ τῶν τριῶν πρώτων αἰώνων. Ἡ ἐπισκοπὴ τῆς Κορίνθου ἦτο μητρόπολις τῆς τότε χριστιανικῆς Ἑλλάδος, συγκεντροῦσα τὴν ὅλην ζωὴν αὐτῆς, καθ᾽ ἣν ἐποχὴν ἡ καθόλου χριστιανικὴ Ἐκκλησία κατεδιώκετο ὑπὸ τῶν Ρωμαίων αὐτοκρατόρων.

Οἱ διωγμοί. Οἱ κατὰ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας διωγμοὶ ἀνέκοψαν τὴν πρόοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἑλλάδι, πολλῷ δὲ μᾶλλον ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Νέρων, δύο ἔτη μετὰ τὸν πρῶτον ἐν Ρώμῃ σφοδρὸν διωγμὸν κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ, περὶ τὸ 66ον ἔτος ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἑλλάδα, συνετάραξεν αὐτὴν διὰ τῶν θεατρικῶν του ἐπιδείξεων καὶ καταπιέσεων. Πάντως ἡ παρουσία τοῦ παράφρονος ἐκείνου τυράννου ἐν Ἑλλάδι δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ προαγάγῃ τὴν διάδοσιν τῆς νέας θρησκείας. Ὁ δ᾽ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Δομιτιανοῦ (81—96) διωγμὸς ἔσχε, φαίνεται, καὶ ἐν Ἑλλάδι ἀπηχήσεις, διότι τότε ἀναφέρεται ὅτι ὑπέστη μαρτυρικὸν θάνατον, ριφθεὶς εἰς τὴν πυράν, ὁ πρῶτος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Διονύσιος ὁ Ἀρεοπαγίτης. Μετὰ τὸν Διονύσιον ἐπίσκοποι τῶν Ἀθηνῶν τάσσονται ὑπὸ τῆς παραδόσεως ὁ Ἱερόθεος καὶ ὁ Νάρκισσος, ἀλλ᾽ εἶναι ἱστορικῶς γνωστὸν ὅτι ὑπὲρ τῆς χριστιανικῆς πίστεως ἐμαρτύρησεν ὁ ἐξ Ἀττικῆς καταγόμενος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Πούπλιος. Ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Τραϊανοῦ (98—117) ὑπέστησαν μαρτυρικὸν θάνατον ἐν Φιλίπποις οἱ χριστιανοὶ Παρμενᾶς, Ζώσιμος καὶ Ροῦφος τῷ 109, τῷ δὲ 110 ὁ ἐπίσκοπος Δυρραχίου Ἄστιος ἢ Ἀρίστιος. Ὁ κατὰ

τὸν Β΄ αἰῶνα, ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου (161—180) ἀκμάσας καὶ ἀνωτέρω μνημονευθεὶς ἐπίσκοπος Κορίνθου Διονύσιος, ὁ καὶ μαρτυρικὸν θάνατον ὑποστάς, ἐν τῇ ἐπιστολῇ αὐτοῦ, ἧς ἀπόσπασμα διέσωσεν ὁ Εὐσέβιος, ἐποιεῖτο μνείαν τοῦ Διονυσίου Ἀρεοπαγίτου ὡς πρώτου ἐπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ προσέθετεν ὅτι οἱ Ἀθηναῖοι Χριστιανοί, ὀλιγωρήσαντες τῆς κατὰ τὸ Εὐαγγέλιον πολιτείας, σχεδὸν ἐκινδύνευσαν ν᾿ ἀποστῶσιν αὐτῆς, ἕνεκα τοῦ διωγμοῦ, καθ᾿ ὃν καὶ ὁ ἐπίσκοπος αὐτῶν ἐμαρτύρησεν, ὅτι διάδοχος τοῦ Πουπλίου ἐχρημάτισεν ὁ Κοδρᾶτος, κατορθώσας νὰ ἐπισυνάξῃ τὴν χριστιανικὴν κοινότητα Ἀθηνῶν καὶ νὰ ἀναζωπυρήσῃ αὐτὴν ἐν τῇ πίστει. Ἐκ τῆς πληροφορίας ταύτης καταφαίνεται ὅτι καὶ ὁ ἐπὶ Μάρκου Αὐρηλίου διωγμὸς ἔσχε θύματα ἐν Ἑλλάδι.

Ὁ Λατῖνος πρεσβύτερος Ἱερώνυμος ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἱστορικῆς μαρτυρίας τοῦ Διονυσίου ἐπισκόπου Κορίνθου συνήγαγεν ὅτι ὁ μνημονευόμενος ὑπ᾿ αὐτοῦ ὡς διάδοχος τοῦ Πουπλίου ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Κοδρᾶτος ὑπῆρξεν ὁ ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ Κοδρᾶτος. Ἀλλ᾿ οὗτος ἤκμασεν ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀδριανοῦ (117—138), ἐπισκεφθέντος τὰς Ἀθήνας κατὰ τὰ ἔτη 125—126. Πάντως δὲ πρὸς αὐτὸν ὑπέβαλεν ὁ Κοδρᾶτος τὴν ἀπολογίαν του κατὰ τὴν εἰς Ἀθήνας ἐπίσκεψιν. Ὑπῆρξε δὲ καὶ ἕτερος Κοδρᾶτος, μαθητὴς τῶν ἀποστόλων «εὐαγγελιστὴς» καὶ «προφήτης», διάφορος τοῦ τε ἐπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ τοῦ ἀπολογητοῦ Κοδράτου. Ἐκτὸς τοῦ τελευταίου τούτου, καὶ ἕτερος Ἀθηναῖος φιλόσοφος καὶ ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ Ἀριστείδης, ὑπέβαλεν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Ἀδριανὸν λαμπρὰν ἀπολογίαν ὑπὲρ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναπτύσσει τὴν θεμελιώδη ἀλήθειαν ὅτι οἱ χριστιανοὶ κατέχουσι τὴν μόνην ὀρθὴν περὶ Θεοῦ ἰδέαν καὶ μόνον ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἡ ἀληθὴς θρησκεία, ἐνῷ οἱ βάρβαροι, οἱ Ἕλληνες καὶ οἱ Ἰουδαῖοι ἐπλανήθησαν. Ταυτοχρόνως ὁ ἀπολογητὴς ἀποδεικνύει ὅτι οἱ χριστιανοί, κατέχοντες τὴν ἀλήθειαν οὐχὶ ὡς ἁπλῆν θεωρίαν, ἐφαρμόζουσιν αὐτὴν ἐν τῇ ζωῇ. Εἶναι βεβαίως λίαν χαρακτηριστικὸν τὸ γεγονὸς ὅτι ἐν τῇ Χριστιανικῇ παροικίᾳ Ἀθηνῶν κατελέγοντο τοιοῦτοι ἐπιφανεῖς ἄνδρες, οἷος ὁ φιλόσοφος καὶ ἀπολογητὴς τοῦ Χριστιανισμοῦ Ἀριστείδης. Ἀλλὰ καὶ ἕτερος μέγας ἀπολογητής, ὁ Ἀθηναγόρας, ἦτο «*Ἀθηναῖος φιλόσοφος χριστιανός*», ὡς ἐπιγράφεται ἐν τῇ ἀπολογίᾳ του «*Πρεσβεία περὶ χριστιανῶν*», ἣν περὶ τὸ 177 ἀπέστειλε πρὸς τὸν Μᾶρκον Αὐρήλιον εἰς Ρώμην, ὅπου καὶ μετέβη ἐξ Ἀθηνῶν. Ὡσαύτως υἱὸς Ἀθηναίου φιλοσόφου, ὀνόματι Ἀντιόχου, μαρτυρήσαντος ἐν Ρώμῃ ἐπὶ Δομιτιανοῦ, ὑπῆρξεν ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Ἀνάκλητος (76—88), πιθανῶς δὲ ὁ Ξύστος Β΄ (257—258) ἦτο υἱὸς Ἀθηναίου φιλοσόφου. Καὶ ὁ Ὑγῖνος, ὅστις εἰς Ρώμην μεταβὰς ἐξελέγη ἐπίσκοπος τῆς πόλεως ταύτης (136—140), ἦτο Ἀθηναῖος φιλόσοφος χριστιανός.

Αἱ ἀπολογίαι τῶν χριστιανῶν ἀπολογητῶν δὲν ἀνέστελλον τοὺς διωγ-

μούς, ὑποκινουμένους διαρκῶς ὑπὸ τῶν φανατικῶν εἰδωλολατρῶν. Οὕτω δ' ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀντωνίνου Πίου (138—161) ἐξηγέρθη πάλιν διωγμὸς ἐναντίον τῶν χριστιανῶν τῆς Ἑλλάδος. Ὁ αὐτοκράτωρ ἐξέδωκε διάταγμα *«πρὸς Λαρισαίους καὶ Θεσσαλονικεῖς καὶ Ἀθηναίους»*, κατὰ τὰς παρ' Εὐσεβίῳ πληροφορίας τοῦ Μελίτωνος Σάρδεων, ὅπως μὴ καταδιώκωσι τοὺς χριστιανούς. Τὸ διάταγμα δὲ τοῦτο μαρτυρεῖ τὴν ἀκμὴν τῶν χριστιανικῶν παροικιῶν εἰς τὰς ἀνωτέρω ἑλληνικὰς πόλεις. Ὁ ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Δεκίου (249—251) σφοδρὸς διωγμὸς ἐπεξετάθη καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα[1]. Μεταξὺ τῶν Ἀθηναίων χριστιανῶν μαρτύρων τοῦ διωγμοῦ ἐκείνου ἐγνώσθησαν ὁ Ἡράκλειος, ὁ Παυλῖνος καὶ ὁ Βενέδημος, οἵτινες ἐκάησαν ζῶντες καὶ ὧν τὴν μνήμην γεραίρει ἡ Ἐκκλησία τῇ 15 Μαΐου. Πρὸ τούτων δὲ πιθανῶς ἐμαρτύρησαν ἐν Ἀθήναις οἱ ἅγιοι Πέτρος, Διονύσιος, Χριστίνα παρθένος, Ἀνδρέας καὶ Παῦλος, ὧν ἡ μνήμη ἑορτάζεται τῇ 19 Μαΐου. Ἐν Κορίνθῳ, κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμὸν καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνθυπάτου Κοδράτου, ὑπέστησαν μαρτυρικὸν θάνατον ὁ Κυπριανός, ὁ Παῦλος καὶ ἄλλοι τινές, ἐπὶ δὲ τοῦ ἀνθυπάτου Διονυσίου ἐμαρτύρησαν πολλαὶ γυναῖκες, ἐν αἷς καὶ ἡ ἁγία Χάρισσα καὶ ὁ ἅγιος ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Λεωνίδας, ὅστις, συλληφθεὶς ἐν Τροιζῆνι κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα, ἤχθη εἰς Κόρινθον, ἔνθα μετὰ πολλὰς βασάνους ἀπηγχονίσθη. Βραδύτερον ἀνεκομίσθη τὸ λείψανον αὐτοῦ εἰς Ἀθήνας, διεσώθη δὲ παρὰ τὸν Ἰλισσὸν ὑπόγειος κρύπτη, ἀποτελοῦσα μέρος τοῦ *«Μαρτυρίου τοῦ ἁγίου Λεωνίδου»*, ἱδρυθέντος πιθανῶς κατὰ τὸν Δ' αἰῶνα. Τὸ *«Μαρτύριον»* ἦτο μεγαλοπρεπὴς βασιλική, ὡς μαρτυροῦσι τ' ἀνακαλυφθέντα ἀρχαιολογικὰ λείψανα αὐτῆς[2]. Ἐν Γορτύνῃ Κρήτης ὑπέστησαν ματυρικὸν θάνατον ὁ ἅγιος ἐπίσκοπος Κύριλλος, γέρων 84 ἐτῶν, καὶ δέκα ἕτεροι χριστιανοί, Θεόδουλος, Σατουρνῖνος, Εὔπορος, Γελάσιος, Εὐνίκιος, Ἀγαθόπους, Ζωτικός, Κλεομένης, Βασιλειάδης καὶ Εὐάρεστος. Κατὰ τὸν αὐτὸν διωγμόν, τῇ 14 Μαΐου 250, ἐμαρτύρησε καὶ ὁ ἅγιος Ἰσίδωρος ἐν Χίῳ. Ἐν Κορίνθῳ ἐπὶ Δεκίου μαρτυρήσαντες ἀναφέρονται δεκατρεῖς χριστιανοὶ μάρτυρες (ἡ μνήμη αὐτῶν τῇ 31 Ἰανουαρίου, 10 Μαρτίου, 15/16 Ἀπριλίου). Ἐκ Θεσσαλονίκης δὲ κατήγετο ἡ ὑποστᾶσα ἐν Κορίνθῳ τὸ μαρτύριον Ἑλκιονὶς (ἡ μνήμη αὐτῆς τῇ 28 Μαΐου). Πλεῖστοι ἕτεροι μάρτυρες ἀνεδείχθησαν εἰς διαφόρους ἄλλας ἑλληνικὰς πόλεις καὶ νήσους. Ἀλλ' ἰδίως ἡ Μικρὰ Ἀσία ἔδωκε καθ' ἅπαντας τοὺς διωγμοὺς τοὺς περισσοτέρους μάρτυρας.

Ἐπὶ Γαλερίου (305—311) ἐγένετο μεγάλη σφαγὴ τῶν χριστιανῶν ἐν Κορίνθῳ, ἐγνώσθησαν δὲ τὰ ἑξῆς ὀνόματα: Μύρων, Βικτωρῖνος, Βίκτωρ, Νικηφόρος, Κλαυδιανός, Σαραπίων, Παπίας, Κοδρᾶτος, Κορίνθιοι. Ἐκ τῶν πέριξ τῆς Κορίνθου καὶ ἀλλαχόθεν: Κυπριανός, Διονύσιος, Ἄνεκτος, Παῦ-

1. *Hertzberg* Β 172 ἑξ.

2. *Γ. Α. Σωτηρίου*, Παλαιὰ χριστιανικὴ Βασιλικὴ Ἰλισσοῦ, Ἀρχαιολογ. Ἐφημερὶς 1919.

λος, Κρίσκης, Λεωνίδας, Εἰρήνη, Ἀδριανός. Κατὰ τὸν τελευταῖον δ' ἐπὶ Διοκλητιανοῦ διωγμὸν μεγαλομάρτυς τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἀνεδείχθη τῷ 303 μετὰ τοῦ Νέστορος ὁ ἅγιος Δημήτριος, μετὰ τοῦ ἐνδόξου ὀνόματος τοῦ ὁποίου συνεδέθη ἡ περαιτέρω ἱστορία τῆς πόλεως, καὶ ἐν Παλαιστίνῃ ἕτερος μεγαλομάρτυς, ὁ ἅγιος Γεώργιος, ὡς καὶ ἐν Αἰγύπτῳ ἡ ἁγία Αἰκατερίνη, ἰδιαζόντως τιμώμενοι ὑπὸ τοῦ ἑλληνικοῦ λαοῦ. Ἐκ Θεσσαλονίκης κατήγοντο αἱ ἐν Νικαίᾳ μαρτυρήσασαι Ἀγάπη, Χιονία καὶ Εἰρήνη. Ἀναφέρονται δὲ καὶ ἕτεροι μάρτυρες ἐν Θεσσαλονίκῃ, οἷον Ματρώνα, Δομίνιος, Ἀλέξανδρος, Ἀνυσία, Ἀγαθόπους διάκονος, Θεόδουλος ἀναγνώστης, Φλωρέντιος, Λοῦκτος καὶ Ταυρίων. Ἐν Κερκύρᾳ ζῶντες ἐκάησαν οἱ μάρτυρες Ζήνων, Εὐσέβιος, Νέων καὶ Βιτάλιος.

Οἱ διωγμοὶ οὗτοι κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ δὲν ἀνέκοψαν τὴν πρόοδόν του. «*Τὸ αἷμα τῶν μαρτύρων ὑπῆρξεν ὁ σπόρος τοῦ Εὐαγγελίου*», ὡς ὀρθῶς ἐλέχθη ἤδη ὑπὸ τοῦ Τερτυλλιανοῦ κατὰ τὸν Γ' αἰῶνα. Ἀλλ' ἡ πρόοδος αὕτη τῆς νέας θρησκείας ὑπῆρξε βραδυτάτη ἐν τῇ ἑστίᾳ τῆς πολυθεΐας, τῇ Ἑλλάδι, ἥτις μετὰ τὰς ὑπὸ τῶν Ρωμαίων προξενηθείσας καταστροφὰς καὶ δῃώσεις ὑπέστη ἐπιδρομὰς διαφόρων βαρβάρων, καθ' ὃν χρόνον ἡ ἀναρχία ἐλυμαίνετο τὸ Ρωμαϊκὸν κράτος. Κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν Γότθων (267) κατεστράφησαν καὶ τὰ ἀρχαιότερα χριστιανικὰ μνημεῖα, ἐν οἷς καὶ ὁ πρῶτος εἰς μνήμην τοῦ ἁγίου Διονυσίου ναὸς παρὰ τὸν Ἄρειον Πάγον μετὰ τοῦ πρώτου ἐπισκοπείου τῶν Ἀθηνῶν. Οἴκοθεν δὲ νοεῖται ὅτι ἐν μέσῳ τοιούτων ἀνωμαλιῶν δὲν ἦτο εὔκολος ἡ πρόοδος τοῦ Χριστιανισμοῦ. Εἰς τοὺς διωγμοὺς τούτους ἔθηκε τέρμα ὁ Μέγας Κωνσταντῖνος (306—337), ὁ πρῶτος χριστιανὸς αὐτοκράτωρ, ὅστις καὶ διηυκόλυνε τὴν πλήρη ἐπικράτησιν τῆς νέας θρησκείας. Ὁ Κωνσταντῖνος ἐδείχθη εὔνους πρὸς τὴν Ἑλλάδα, πρὸς τιμὴν δ' αὐτοῦ οἱ Ἀθηναῖοι ἵδρυσαν ἀνδριάντα, διὰ τὰς πρὸς τὴν πόλιν των εὐεργεσίας[1]. Καὶ ἐσκόπει μὲν κατ' ἀρχὰς ὁ Κωνσταντῖνος νὰ καταστήσῃ πρωτεύουσαν τοῦ κράτους τὴν Θεσσαλονίκην, προέβη δὲ καὶ εἰς προκαταρτικάς τινας ἐργασίας ἐν τῷ λιμένι αὐτῆς, ἀλλὰ προυτίμησεν ὕστερον τὸ Βυζάντιον, ἀρχαίαν ἀποικίαν τῶν Μεγαρέων, ὅπερ ἔμελλε νὰ καταστῇ περιφανέστατον κέντρον τῆς χριστιανικῆς θρησκείας. Ἡ νέα πρωτεύουσα, ἧς τὰ ἐγκαίνια ἐτελέσθησαν τῇ 11 Μαΐου 330, μετωνομάσθη *Κωνσταντινούπολις*, τὸ ἔνδοξον δὲ τοῦτο ὄνομα ἐκυριάρχησεν ἐν τῇ περαιτέρῳ ἱστορίᾳ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Πρώτη Διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ διαρρύθμισις τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἕνεκα τῶν ἰδιαιτέρων πολιτικῶν καὶ διοικητικῶν συνθηκῶν τῆς χώρας, ἐγένετο κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε ἡ Ἐκκλησία αὕτη δὲν συνεδέθη ἀμέσως μετὰ τῶν μεγά-

1. *Hertzberg* B, 275.

λων ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστιαστικῶν κέντρων τῆς Αἰγύπτου, τῆς Παλαιστίνης καὶ τῆς Συρίας, ἐν οἷς εἶχον μορφωθῆ τὰ πατριαρχεῖα Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων, ὡς καὶ ἡ τῆς Κύπρου Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος δὲν συνεδέθη διοικητικῶς οὐδὲ μετὰ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, εὑρέθη δὲ μᾶλλον συνδεδεμένη μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Ρώμης. Ἑλληνικαὶ χῶραι καὶ πόλεις, ὡς ἡ Μικρὰ Ἀσία, ἐν ᾗ ἡ Ἔφεσος, ἡ Καισάρεια καὶ ὁ Πόντος τῆς Καππαδοκίας καὶ αἱ περὶ τὴν Προποντίδα καὶ τὸν Ἑλλήσποντον ἑλληνικαὶ χῶραι, ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη ἡμερῶν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀναδειχθεῖσαι ἑστίαι ἐπιφανεῖς τῆς χριστιανικῆς ζωῆς, ἔτι μᾶλλον ἀνεπτύχθησαν ὑπαχθεῖσαι ὑπὸ τὸ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῆς Κωνσταντινουπόλεως, «*Νέας Ρώμης*», ἥτις μικρὸν κατὰ μικρὸν ἀπέκτα καὶ ἐν τῷ Χριστιανισμῷ τὰς αὐτὰς προνομίας τῆς παλαιᾶς Ρώμης. Ἐν τῇ πολιτικῇ ὅμως διαιρέσει τοῦ κράτους αἱ χῶραι τῆς κυρίως Ἑλλάδος παρέμειναν εἰς τὸ δυτικὸν αὐτοῦ τμῆμα, ὅθεν ἀπετέλεσαν ἰδίαν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν μὴ ὑπαχθεῖσαι ἀμέσως ὑπὸ τὴν Κωνσταντινούπολιν, ἀλλὰ μᾶλλον διατελέσασαι ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τῆς Ρώμης. Ὄντως διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Μεγάλου Κωνσταντίνου γενομένης νέας διοικητικῆς διαιρέσεως τοῦ κράτους, ἡ κυρίως Ἑλλὰς μετὰ τῆς Μακεδονίας, τῆς Θεσσαλίας, τῆς Ἠπείρου καί τινων νήσων συμπεριελήφθη ἐν τῇ ὑπαρχίᾳ (Praefectura) τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, οὗτινος πρωτεύουσα ἀρχικῶς ὡρίσθη τότε τὸ Σίρμιον. Τὸ Ἀνατολικὸν Ἰλλυρικὸν γενικῶς ὠνομάζετο ὑπὸ τῶν τότε συγγραφέων «Ἑλλάς», ἐν γεωγραφικῇ ἐννοίᾳ. Τούτου ὁ ἐπίσκοπος, μητροπολίτης καὶ ἔξαρχος, εἶχεν ὑφ' ἑαυτὸν τὰς μητροπόλεις Νικοπόλεως, Φιλίππων, Λαρίσης, Κορίνθου, Γορτύνης Κρήτης. Ἡ Θεσσαλονίκη διετήρησεν, ὡς φαίνεται, ἀνεξαρτησίαν τινά. Ἀλλὰ περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε' αἰῶνος, καταστραφέντος τοῦ Σιρμίου ὑπὸ τῶν Οὕννων, κατέστη πρωτεύουσα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ ἡ Θεσσαλονίκη. Ταύτης δὲ ὁ ἐπίσκοπος ἀνεδείχθη ἔξαρχος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἀποτελεσθείσης ἐκ δώδεκα μητροπόλεων, μιᾶς ἐν ἑκάστῃ τῶν ἐπαρχιῶν, ἤτοι ὑποδιοικήσεων τοῦ Ἰλλυρικοῦ:

Μακεδονία πρώτη. α') *Θεσσαλονίκης* μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν Φιλίππων, Βερροίας, Δίου, Δοβήρου, Σερρῶν, Παρθικοπόλεως, Κασσανδρείας, Ἡρακλείας Λυγκιστίδος, Ἡρακλείας Σιντικῆς ἢ Στρυμνοῦ, Ἀμφιπόλεως, Πέλλης, Ἐδέσσης, Θάσου, Λήμνου, Θεωρίνης (Θεωρίου).

Μακεδονία δευτέρα. β') *Στόβων* (ἐπὶ τῆς συμβολῆς τοῦ ποταμοῦ Ἐριγῶνος πρὸς τὸν Ἀξιὸν) μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Βαργάλων, Ζαπάρων.

Θεσσαλία. γ') *Λαρίσης* μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Δημητριάδος, Γόμφων, Ἐχιναίου, Φαρσάλου, Λαμίας, Τρίκκης, Μητροπόλεως, Ὑπάτων (Ὑπάτης), Θηβῶν Φθιώτιδος, Καισαρείας, Σκιάθου, Σκοπέλου.

Ἀχαΐα. δ') *Κορίνθου*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Ἀθηνῶν, Μεγάρων, Μαραθῶνος, Θηβῶν, Τανάγρας, Θεσπιῶν, Κορωνείας, Ὀποῦντος, Σκαρφείας,

Ἐλατείας, Ναυπάκτου, Παλαιῶν Πατρῶν, Ἤλιδος, Μεγαλοπόλεως, Τεγέας, Μεσσήνης, Κυπαρισσίας, Λακεδαίμονος, Ἀσωποῦ, Μονεμβασίας, Ἄργους, Τροιζήνης, Σικυῶνος, Χαλκίδος, Καρύστου Πορθμοῦ, Ὠρεοῦ, Σκύρου, Αἰγίνης, Ζακύνθου, Κεφαλληνίας.

Κρήτη. ε') *Γορτύνης*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Κνωσοῦ, Ἡρακλείου, Χερσονήσου, Ἀρκαδίας, Ἱερατύδνης (Ἱεραπέτρας), Ἀπολλωνίας, Φοινίκης, Κυδωνίας, Κισάμου, Λάμπης, Σουβρίτου, Ἐλευθέρνας, Καντανίας.

Παλαιὰ Ἤπειρος. στ') *Νικοπόλεως*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Εὐροίας, Δυδώνης, Φωτικῆς, Ἀγχιασμοῦ (Ὀγχησμοῦ), Βουθρωτοῦ, Φοινίκης, Ἀδριανουπόλεως, Κερκύρας.

Νέα Ἤπειρος. στ') *Δυρραχίου*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Σκάμπας, Βουλλίδος, Αὐλῶνος, Ἀμαντίας, Λυχνιδοῦ, Λίστρων.

Δακίας (Πραιδαλαίας). η') *Σκόδρας*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Διοκλείας, Λίσσου, Δεκατέρας, Δριβάστου.

Δαρδανίας. θ') *Σκοπίων*, μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Οὐλπιανῶν.

Μυσίας πρώτης (ἄνω). ι') *Βιμινακίου*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Σιγγιδῶνος, Μάργου, Ὀρρεομάργου (Ὀρθεμάργου).

Δακίας μέσης. ια') *Σερδικῆς*, μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Ναϊσσοῦ, Ρεμεσιανῶν, Πανταλίας.

Δακίας παροχθίας. ιβ') *Ἄκυων* (Aquae), μετὰ τῶν ἐπισκοπῶν: Καστραμάρτιδος, Ρατιαρίας.

Ἐκτὸς τῶν δώδεκα τούτων μητροπόλεων τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὑπῆρχε καὶ ἡ μητρόπολις Ρόδου τῆς «*Ἐπαρχίας νήσων*» ἢ «*Νήσων Κυκλάδων*», συμπεριλαμβάνουσα πάσας τὰς μὴ ὑπαγομένας διοικητικῶς ὑπὸ τὰς ἐπαρχίας καὶ ὑποδιοικήσεις τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἑλληνικὰς νήσους. Ἑκάστη μητρόπολις, συμφώνως πρὸς τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας, εἶχεν ὑφ' ἑαυτὴν τοὺς ἰδίους ἐπισκόπους, οἵτινες, κατὰ τακτὰς ἢ ἐκτάκτους περιόδους, συνήρχοντο εἰς ἐπαρχιακὰς συνόδους ἐν τῇ ἕδρᾳ καὶ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ μητροπολίτου. Πάντες δὲ οἱ μητροπολῖται συνήρχοντο ἐν Θεσσαλονίκῃ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ ἀρχιεπισκόπου τῆς πόλεως καὶ ἐξάρχου.

Οὕτως ἐμορφώθη ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, συγκεντρουμένη περὶ τὴν μητρόπολιν καὶ ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης. Αἱ ἐξαρχίαι Μικρᾶς Ἀσίας, Καισαρείας καὶ Πόντου δι' ἀποφάσεως τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου εἶχον ὑπαχθῇ ὑπὸ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ἀνατολικὸν Ἰλλυρικὸν ἀρχικῶς ὑπήγετο εἰς τὸ δυτικὸν τμῆμα τοῦ Ρωμαϊκοῦ κράτους, ἡ ἐξαρχία τῆς Θεσσαλονίκης καὶ μετ' αὐτῆς ἡ ὅλη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος εὑρέθη ἄνευ εἰδικῆς τινος ἀποφάσεως Οἰκουμενικῆς συνόδου ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης, ἐπὶ μακρὸν δὲ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἑλλάδος ἐχαρακτηρίζοντο ὡς «*δυτικοί*». Τῷ 379 τὸ Ἀνατολικὸν Ἰλλυρικὸν συνηνώθη πολιτικῶς μετὰ τοῦ ἀνατολικοῦ τμήματος τοῦ κράτους, οὐχ

ἧττον ὅμως ἐξηκολούθει ἰσχῦον τὸ καθεστώς, καθ' ὃ ἐθεωρεῖτο τοῦτο ὡς ἀνῆκον εἰς τὴν Δύσιν. Τὸ ἐν λόγῳ γεγονὸς ἐνίσχυε τὰς ἀναφανείσας ἀξιώσεις τῶν ἐπισκόπων Ρώμης ἐπὶ τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἀλλ' ἡ ψιλὴ ἐκείνη ἐποπτεία παρεῖχεν οὐχὶ σπανίως ἀφορμὰς ἐπεμβάσεως τῶν ἐπισκόπων Ρώμης εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τούτου δ' ἕνεκα προὐκαλοῦντο σοβαραὶ ἀνωμαλίαι ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ αὐτῆς.

(Συνεχίζεται)

ΠΑΥΛΕΙΑ

ΥΠΟ
ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ Γ. ΜΥΤΙΛΗΝΑΙΟΥ
Πρωτοπρεσβυτέρου

Α΄.
Η ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΩΝ ΚΟΡΥΦΑΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ
Κατὰ παλαιὸν χειρόγραφον.

Εἰς τὴν πολυτιμοτάτην συλλογὴν τῶν χειρογράφων τῆς ἐν Λέσβῳ (Ἱ. Μητρόπολις Μηθύμνης) παρὰ τὴν Καλλονὴν Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ «Λειμῶνος» περιλαμβάνεται καὶ τεῦχος μεμβράνινον φέρον τὸν ἀριθμὸν 11. Τὸ τεῦχος ἔχει σχῆμα μ. φύλλου (0,275×0,215), σύγκειται ἐκ φύλλων 150, ἐγράφη πιθανῶς κατὰ τὴν ΙΑ΄—ΙΒ΄ ἑκατονταετηρίδα καὶ περιέχει «*Μηναῖον τοῦ Ἰουνίου μηνός*. Ἡ ἐν τῷ Μηναίῳ τούτῳ τάξις τῶν ἡμερησίων ᾀσματικῶν ἀκολουθιῶν διαφέρει κατὰ πολὺ τῶν ἐν τοῖς τύποις ἐκδιδομένοις «Μηναίοις», ὡς παρετηρήθη ἤδη ὑπὸ τοῦ τὸ πρῶτον περιγράψαντος αὐτὸ μετὰ τῶν τῆς ὅλης συλλογῆς χειρογράφων Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως [1]. Τῇ εὐμενεῖ ἀδείᾳ τοῦ Σεβ. Μητροπολίτου Μηθύμνης κ. Διονυσίου καὶ τῇ πρόφρονι διευκολύνσει τοῦ τε Ἡγουμένου τῆς Μονῆς Πανοσ. Ἀρχιμανδρίτου Πολυκάρπου καὶ τοῦ ζηλωτοῦ Σκευοφύλακος καὶ Βιβλιοθηκαρίου αὐτῆς Πανοσ. Ἀρχιμανδρίτου Χρυσοστόμου ἠδυνήθημεν νὰ μελετήσωμεν ἐν ταῖς λεπτομερείαις του τὸ κείμενον τῆς ἐν τῷ περὶ οὗ πρόκειται πολυτίμῳ χειρογράφῳ περιεχομένης ᾀσματικῆς ἀκολουθίας τῆς ΚΘ΄ Ἰουνίου, ἐπὶ τῇ μνήμῃ τῶν Κορυφαίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου ἐν συγκρίσει πρὸς τὴν ἐν τοῖς ἐν χρήσει σήμερον ἐντύποις «Μηναίοις» περιεχομένην ὁμοίαν, τὸ πόρισμα δὲ τῆς μελέτης ταύτης ἐκτίθεται ἐν τοῖς ἐφεξῆς, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς Θ΄ ἑκατονταετηρίδος τοῦ ἐν Ἑλλάδι κηρύγματος τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. Πρὸς τὴν Α. Σ. τὸν Μητροπολίτην Μηθύμνης Διονύσιον καὶ τοὺς Πανοσ. Ἡγούμενον καὶ Σκευοφύλακα τῆς Ἱ. Μονῆς Λειμῶνος ἐκφράζομεν καὶ ἐντεῦθεν εὐγνώμονας εὐχαριστίας διὰ τὴν πρόθυμον καὶ ἀποτελεσματικὴν διευκόλυνσιν, ἣν παρέσχον ἡμῖν.

---

1. *Μαυρογορδάτειος Βιβλιοθήκη*, ἤτοι γενικὸς περιγραφικὸς Κατάλογος τῶν ἐν ταῖς ἀνὰ τὴν Ἀνατολὴν Βιβλιοθήκαις εὑρισκομένων ἑλληνικῶν χειρογράφων, καταρτισθεῖσα καὶ συνταχθεῖσα κατ' ἐντολὴν τοῦ ἐν ΚΠόλει Ἑλλην. Φιλολογικοῦ Συλλόγου ὑπὸ *Α. Παπαδοπούλου τοῦ Κεραμέως*, τόμος α΄. Ἐν Κων/πόλει 1884, σελ. 29.

Α'.

Τό, περὶ οὗ ὁ λόγος, χειρόγραφον Μηναῖον εἰς τὴν ΚΘ' Ἰουνίου (ἐν φύλλῳ 133 β) ἀναγράφει

Μηνὶ τῷ αὐτῷ κθ' τῶν ἁγίων καὶ κορυφαίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου

καὶ εὐθὺς ἀμέσως

Κάθισμα εἰς τὸ Θεὸς Κύριος ἦχος δ'.

καὶ ἕπεται τὸ γνωστὸν Ἀπολυτίκιον τοῦ ἐντύπου Μηναίου «*Οἱ τῶν Ἀποστόλων Πρωτόθρονοι...*» παρηλλαγμένον περὶ τὸ τέλος κατὰ μίαν λέξιν—ἀντὶ τοῦ «*εἰρήνην τῇ οἰκουμένῃ...*» τοῦ ἐντύπου, ἐνταῦθα σημειοῦται «*εἰρήνην τῇ πολιτείᾳ*».

Ἕπονται τέσσαρα εἰσέτι Καθίσματα, ὧν τὸ ἓν εἶναι ἡ γνωστὴ Ὑπακοὴ «*Ποία φυλακή...*» τοῦ ἐντύπου Μηναίου, ἀναγραφόμενον δεύτερον ἐν τῷ χειρογράφῳ (φ. 133 β), δύο—τὸ τέταρτον καὶ πέμπτον (φ. 133 β) εἶναι τὰ αὐτὰ πρὸς τὰ τοῦ ἐντύπου («*Τὸν βυθὸν τῆς ἁλιείας καταλιπών...*» καὶ «*Οὐρανόθεν τὴν κλῆσιν παρὰ Χριστοῦ...*») ἄνευ τῶν ἐν αὐτοῖς Θεοτοκίων, καὶ ἕν, τὸ τρίτον τοῦ χειρογράφου (φ. 133 β), δὲν περιέχεται ἐν τῷ ἐντύπῳ Μηναίῳ. Πρὸ ἑκάστου τῶν Καθισμάτων σημειοῦται ἡ λέξις «*ἄλλο*» μετὰ τῆς ἐνδείξεως τοῦ ἤχου καὶ τοῦ ᾀσματικοῦ προτύπου, κατὰ τὸ ὁποῖον ψάλλεται, μετ' αὐτὸ δὲ παρατίθεται (ἐν φύλλῳ 134) τὸ γνωστὸν Κοντάκιον «*Τοὺς ἀσφαλεῖς καὶ θεοφθόγγους κήρυκας...*» ἄνευ παραλλαγῆς τινός, μετὰ τοῦ ἐπίσης ἐν χρήσει σήμερον Οἴκου «*Τράνωσόν μου τὴν γλῶσσαν...*» ὅστις ἀποτελεῖ τὴν πρώτην στροφὴν τοῦ εἰς τοὺς Ἁγίους Ἀποστόλους ὕμνου Ρωμανοῦ τοῦ μελῳδοῦ. Τὴν στροφὴν ταύτην ἀκολουθοῦσιν ἐν τῷ χειρογράφῳ (φ. 134—135) καὶ ἕτεραι δέκα στροφαὶ ἐκ τοῦ μὴ χρησιμοποιουμένου σήμερον ἐν τῇ λατρείᾳ ὑπολοίπου τοῦ ὕμνου τοῦ Ρωμανοῦ, ὅστις ἔχει Ἀκροστιχίδα «Τοῦ ταπεινοῦ Ρωμανοῦ ὁ ψαλμός[1]· αἱ ἐν τῷ ἡμετέρῳ χειρογράφῳ περιεχόμεναι στροφαὶ ἄρχονται ἀπὸ τῶν ἑπομένων φράσεων

Οὕτως ποτὲ οἱ μαθηταί σου...
Τούτους τοὺς ἄρνας ὁ ἀγελάρχης...
Πέτρε, φιλεῖς με ;...
Ἴσχυέ μοι καὶ σύ, ὦ Ἀνδρέα...
Νῦν δεῖξον ἔργον, ὦ Ἰωάννη...
Οὕτως καὶ σύ, Ἰάκωβε, πράττε...

1. Ὁ ὕμνος οὗτος ἐγνώσθη παρ' ἡμῖν εὐρύτερον δημοσιευθεὶς καὶ ἐν τῇ «Ἀναπλάσει» (1934) ὑπὸ τοῦ κ. *Ἀνδρ. Φυτράκη.*

Ὕπαγε, Φίλιππε, ἅμα τούτοις...
Ρήματι τῆς ποτὲ ἀπιστίας... Θωμᾶ...
Ὥσπερ Τελώνης μεῖνον, Ματθαῖε...
Μίαν φωνὴν ἀφίημι πᾶσι...

ἤτοι (μετὰ τῆς πρώτης στροφῆς) ἀντιστοιχοῦσιν εἰς τὴν ἀρχὴν τῆς Ἀκροστιχίδος συγκεκομμένης ὡς ἑξῆς

ΤΟ—Τ—Π—ΙΝΟΥ ΡΩΜ

Τὸν ὕμνον τοῦτον τοῦ Ρωμανοῦ ἀκολουθοῦσι (φ. 135β—138) τριάκοντα Στιχηρά, ἐν οἷς περιλαμβάνονται καὶ τὰ ἐν τῷ ἐντύπῳ Μηναίῳ περιεχόμενα «*Ποίοις εὐφημιῶν ᾄσμασι*...», «*Ποίοις ὑμνῳδιῶν κάλλεσι*...», «*Ποίοις πνευματικοῖς ᾄσμασι*...» (135 β—136), [1] «*Τῷ τριττῷ τῆς ἐρωτήσεως*...» (φ. 136), [2] «*Ὁ οὐρανόθεν τὴν χάριν*...», «*Σὺ ἐπαξίως*...» (φ. 137), «*Ὁ ἐξ ὑφίστου κληθείς*», «*Ὁ χριστοκήρυξ Σταυροῦ τῇ πανοπλίᾳ*...» (φ. 138, [3] «*Τὰ κατὰ πόλιν δεσμὰ καὶ τὰς θλίψεις σου*...» καὶ «*Τὰ κατὰ πόλιν δεσμά... τοὺς πόνους. τοὺς μόχθους*...» (φ. 138) [4]. Τὰ λοιπὰ πάντα τοῦ χειρογράφου *Στιχηρὰ* δὲν περιέχονται ἐν τῷ ἐντύπῳ Μηναίῳ, ἐν ᾧ ἐλλείπουσιν ἐξ αὐτῶν τὰ ἐν τῷ ἐντύπῳ εἰς διαφόρους ἤχους Ἰδιόμελα τῆς Λιτῆς [5], τὸ εἰς ἦχον πλ. β′ Δοξαστικὸν τῶν Ἀποστίχων τοῦ Ἑσπερινοῦ «*Ἑορτὴ χαρμόσυνος*...» καὶ τὸ εἰς τὸν αὐτὸν ἦχον Δοξαστικὸν τῶν Αἴνων «*Ἡ πάνσεπτος τῶν Ἀποστόλων ἐπεδήμησεν ἑορτή*...».

Μετὰ τὰ *Στιχηρὰ* ἀναγράφονται ἐν τῷ χειρογράφῳ κατὰ σειρὰν τρεῖς Κανόνες, ὧν ὁ πρῶτος (φ. 139—141), ἀνεπίγραφος εἰς ἦχον δ′ ἀναφέρεται εἰς ἀμφοτέρους τοὺς συνεορταζομένους Ἀποστόλους καὶ δὲν περιέχεται ἐν τῇ Ἀκολουθίᾳ τοῦ ἐντύπου Μηναίου, οἱ δὲ λοιποὶ δύο (φ. 141—445) εἶναι οἱ αὐτοὶ πρὸς τοὺς ἐν τῷ ἐντύπῳ Μηναίῳ ἐπιγραφόμενοι «εἰς τὸν ἅγιον Πέτρον τὸν Ἀπόστολον» (φ. 141) καὶ εἰς τὸν ἅγιον Ἀπόστολον Παῦλον» (φ. 143).

Ὁ πρῶτος ἐκ τῶν τριῶν τούτων Κανόνων, ἑκάστη *ᾠδὴ* τοῦ ὁποίου ἀποτελεῖται ἐκ τριῶν ἢ τεσσάρων *Τροπαρίων*, ὧν τὸ τελευταῖον *Θεοτοκίον*, εἶναι στυχουργημένος καὶ μελοποιημένος ἐπὶ τῇ βάσει τῶν *Εἱρμῶν*: «*Ἄσομαί σοι Κύριε*...» (ᾠδὴ α′), (*Τόξον δυνατῶν*...» (ᾠδὴ γ′), «*Τοὺς οὐρανοὺς ἡ*

1. Ταῦτα ψάλλονται εἰς τὴν στιχολογίαν τοῦ «Κύριε ἐκέκραξα» εἰς τὸν Ἑσπερινόν.

2. Ψάλλεται σήμερον ὡς Πρῶτον Δοξαστικὸν (πρὸ τῆς Εἰσόδου) τοῦ Ἑσπερινοῦ.

3. Ψάλλεται σήμερον εἰς τοὺς «Αἴνους» τοῦ Ὄρθρου.

4. Ψάλλονται σήμερον εἰς τὰ «Ἀπόστιχα» τοῦ Ἑσπερινοῦ.

5. Τὰ Ἰδιόμελα ταῦτα τῆς Λιτῆς φέρονται ἐν τῷ ἐντύπῳ Μηναίῳ ὡς ποιήματα Ἀνδρέου Ἱεροσολυμίτου (ἦχος β′. «Δεῦρο δή μοι σήμερον...»), Γερμανοῦ (ἦχος β′, «Πέτρε κορυφαῖε...» καὶ «Παῦλε στόμα Κυρίου...»), Ἰωάννου Μοναχοῦ (ἦχος γ′. «Οἱ τῆς ἄνω Ἱερουσαλὴμ πολῖται...») καὶ Βυζαντίου (ἦχος πλ. α′. «Ἡ σοφία Θεοῦ...».

άρε τῇ σου...» (ᾠδὴ δ'), «*Τὸν φωτισμόν σου, Κύριε...*» (ᾠδὴ ε'), «*'Εβόησα προτυπῶν...*» (ᾠδὴ στ'), «*'Αβραμιαῖοί ποτε ἐν Βαβυλῶνι...*» (ᾠδὴ ζ'), «*Οἱ ἐν Βαβυλῶνι Παῖδες...* (ᾠδὴ η'), καὶ «*Σὲ τῶν τὸν ἀχώριστον Λόγον...*» (ᾠδὴ ϑ')·

Τῶν *Εἱρμῶν* ὁλόκληρον τὸ κείμενον ἀναγράφεται ἐπὶ κεφαλῆς τῶν ᾠδῶν δ', ε', η' καὶ ϑ', τῶν δὲ λοιπῶν σημειοῦται ἁπλῶς ἡ ἀρχή.

Τελευταῖον ἀναγράφεται ἐν τῷ χειρογράφῳ (φ. 145—145β) ἓν Ἐ ξ α π ο σ τ ε ι λ ά ρ ι ο ν, ψαλλόμενον κατὰ τὸ «*Ἐν Πνεύματι τῷ Ἱερῷ...*» καὶ ἀρχόμενον ἀπὸ τοῦ «*Τὸν δρόμον ἐκτελέσασα ἡ δυὰς ἡ φωσφόρος...*». Τὸ τοῦ ἐντύπου Μηναίου «*Τῶν Ἀποστόλων ἅπαντες...*» καὶ τὸ Θεοτοκίον αὐτοῦ «*Τὸ μέγα καὶ παράδοξον...*» (κατὰ τὸ «*Γυναῖκες ἀκουτίσθητε...*» ἀμφότερα ψαλλόμενα) ἐλλείπουσιν ἐκ τοῦ χειρογράφου.

Ἐν ὅλῃ τῇ, ὡς ἀνωτέρω, ἐκτιθεμένῃ Ἀκολουθίᾳ οὐδεμία ἄλλη τυπικὴ διάταξις ἢ ὁδηγία ἀναγράφεται, πλὴν τῆς προμνημονευθείσης ἐνδείξεως «*Εἰς τὸ Θεὸς Κύριος...*» (φ. 133β), ἥτις σημειοῦται ἐν ἀρχῇ τῶν *Καθισμάτων*. Μόνον ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ χειρογράφου ἔχουσιν ἐνιαχοῦ σημειωθῆ ὑπὸ μεταγενεστέρας, προφανῶς, χειρὸς καὶ διὰ διαφόρου μελάνης ἐλάχισταί τινες ὁδηγίαι αἱ ἑξῆς :

1) Ἐν φύλλῳ 135 β, παρὰ τὰ *Στιχηρὰ* «*Ποίοις εὐφημιῶν...*» κλπ. σημειοῦται :

ἱστῶμεν στίχους η'.
εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα ταῦτα ψάλλονται.

2) Ἐν φύλλῳ 136, ἔνθα συνεχίζονται τὰ *Στιχηρὰ* ὑπὸ τὴν ἔνδειξιν «*ἄλλα ἦχος δ'. Ἰδιόμελα*» καὶ ἀναγράφονται τρία τοιαῦτα, ὧν τὸ πρῶτον τὸ προμνημονευθὲν Δοξαστικὸν τοῦ Ἑσπερινοῦ «*Τῷ τριττῷ τῆς ἐρωτήσεως...*», σημειοῦται :

δ'. ἦχος δ'.
εἰς τὸ Κύριε ἐκέκραξα.

3) Ἐν φύλλῳ 136 β, παρὰ τὴν ἀρχὴν τῶν *Στιχηρῶν* (Προσομοίων) «**"Εδωκας καυχήματα...**» κλπ., σημειοῦται :

Εἰς τὸν στίχον ψάλλονται ταῦτα.

4) Ἐν φύλλῳ 137, παρὰ τὴν ἀρχὴν τῶν εἰς τὸν Ἀπ. Πέτρον *Στιχηρῶν* (Προσομοίων) «*Ὁ οὐρανόθεν τὴν χάριν δεδεγμένος...*» καὶ «*Σὺ ἐπαξίως...*», σημειοῦται :

Εἰς τὸν στίχον ταῦτα.

5) Ἐν φύλλῳ 138, παρὰ τὰ εἰς τὸν Ἀπ. Παῦλον *Στιχηρὰ* (Προσόμοια) «*Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθείς...*». «*Ὁ χριστοκήρυξ Σταυροῦ...*» καὶ «*Ὁ ἐκ κοιλίας μητρός...*» σημειοῦται :

Ψάλλονται καὶ ταῦτα.

6) Ἐν τῷ αὐτῷ φύλλῳ, εἰς τὴν ἀρχὴν τῶν δύο εἰς τὸν Ἀπ. Παῦλον *Στιχηρῶν* (Ἰδιομέλων) «*Τὰ κατὰ πόλιν δεσμά...*» κλπ., σημειοῦται :

Εἰς τὸν στίχον ταῦτα.

Ὡς πᾶς τις δύναται νὰ προσέξῃ, αἱ μεταγενέστεραι αὗται σημειώσεις ἀναφέρονται καθ᾽ ὁλοκληρίαν μόνον εἰς ᾄσματα περιεχόμενα ἤδη ἐν τῷ ἐντύπῳ Μηναίῳ, ἵνα δηλώσωσι τὰ ψαλλόμενα ἐν τῇ λατρείᾳ ᾄσματα καὶ διακρίνουσι ταῦτα ἀπὸ τῶν λοιπῶν, ἅτινα, προφανῶς, δὲν ἐψάλλοντο πλέον κατὰ τὴν ἐποχὴν τοῦ σημειώσαντος ταῦτα κατόχου τοῦ χειρογράφου. Καίτοι ὅμως ἡ γραφὴ τῶν σημειώσεων τούτων δὲν εἶναι παλαιοτέρα τοῦ ιζ΄. αἰῶνος, δὲν δυνάμεθα ἐκ τῶν σημειώσεων τούτων βεβαίως νὰ καθορίσωμεν ἀπὸ πότε ἔπαυσαν χρησιμοποιούμενα ἐν τῇ θ. λατρείᾳ τὰ μὴ δι᾽ αὐτῶν ὑπογραμμιζόμενα *Στιχηρὰ* τῆς παρούσης ἑορτῆς. Πάντως καὶ ἐκ τοῦ ἡμετέρου χειρογράφου πιστοποιεῖται ὅτι μέχρι τοῦ ιβ΄. αἰῶνος, τοὐλάχιστον, ὅτε τοῦτο ἐγράφη, καὶ ἐπὶ πολύν, ἴσως, ἀκόμη χρόνον περαιτέρω, τὸ ἐν τῇ θ. λατρείᾳ δυνάμενον νὰ χρησιμοποιηθῇ ᾀσματογραφικὸν ὑλικὸν ἦτο ἀφθονώτερον τοῦ ἐν τοῖς βιβλίοις περισωθέντος, προφανὲς δ᾽ εἶναι ὅτι τὰ εἰς ἀχρηστίαν περιελθόντα ἐκκλησιαστικὰ ᾄσματα τῆς ἑορτῆς τῶν Κορυφαίων Ἀποστόλων[1] εἶναι ἄξια καλλιτέρας τύχης.

Ἂς ἐπιτραπῇ νὰ ρίψωμεν τὴν ἰδέαν ὅπως ἐπ᾽ εὐκαιρίᾳ τῶν ἀγομένων ἑορτῶν τοῦ Ἀποστόλου Παύλου συντεθῇ μία εἰδικὴ δι᾽ αὐτὸν μόνον Ἀκολουθία, χρησιμοποιουμένων ἰδίᾳ τῶν ἐν τοῖς διαφόροις χειρογράφοις, ὡς τὸ ἡμέτερον, περιεχομένων ἱερῶν ᾀσμάτων, ἅτινα εὐσεβεῖς καὶ ἐμπνευσμένοι μελῳδοὶ ἐποίησαν πρὸς τιμὴν τοῦ μεγάλου Ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν καὶ ἅτινα σήμερον ἀγνοοῦνται.

Β΄.

ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΑ ΑΣΜΑΤΑ ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ ΠΑΥΛΟΝ

(Ἐκ τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου)

Δημοσιεύομεν κατωτέρω ἐκ τοῦ αὐτοῦ χειρογράφου Κώδηκος τὰ ἐν αὐτῷ ἀναγεγραμμένα, μὴ περιεχόμενα δὲ ἐν τῷ ἐν χρήσει ἐντύπῳ Μηναίῳ ἐκκλη-

1. Ἐκ τούτων θὰ δημοσιεύσωμεν ἰδιαιτέρως τὰ εἰς μόνον τὸν Ἀπόστολον Παῦλον ἢ καὶ εἰς ἀμφοτέρους τοὺς Κορυφαίους Ἀποστόλους ἀναφερόμενα ἐκ τῶν ἱερῶν τούτων ᾀσμάτων τοῦ χειρογράφου, παραλείποντες, ὡς ἄκαιρα, τὰ εἰς μόνον τὸν Ἀπόστολον Πέτρον ἀναφερόμενα.

σιαστικὰ ᾄσματα τῆς 29ης Ἰουνίου, εἰς τὸν Ἀπόστολον Παῦλον καὶ εἰς ἀμφοτέρους τοὺς Κορυφαίους Ἀποστόλους, περὶ ὧν ὁ ἀνωτέρω ὁ λόγος.

Α΄. ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ ΠΑΥΛΟΝ

Στιχηρὰ Προσόμοια

Ἦχος α΄. «Σταυρὸς κατεπάγη...»

Παῦλε, Ἀπόστολε Κυρίου
καὶ διδάσκαλε τῆς Ἐκκλησίας,
ὁδηγὲ τῆς ἀληθείας,
ὑπὲρ ἡμῶν δυσώπει[1].

Ἦχος δ΄. «Ὁ ἐξ ὑψίστου κληθείς...»

Ὁ ἐκ κοιλίας μητρὸς
ἀφωρισμένος
ὑλώδους ἐμφάσεως
βάρος ἁπάσης φυγὼν
ἀνεπτερώθης ταῖς πτέρυξι
τῆς ὄντως θείας περιστερᾶς
πρὸς ὕψος οὐράνιον,
ἔνθα τὸν ὑπέρφωτον
γνόφον τοῦ θείου Φωτὸς
ὑπεισελθών, ὥσπερ ἄδυτον,
τὴν τῶν ἀρρήτων
κατεπλουτίσθης
ρημάτων μύησιν
καὶ ἀπεστάλης
τοῖς ἐν σκότει
τὸ φῶς μηνύων,
Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν,
Ὃν ἱκέτευε
σῶσαι καὶ φωτίσαι
τὰς ψυχὰς ἡμῶν[2].

Ἦχος α΄. «Ὢ τοῦ παραδόξου...»

Ὢ τοῦ παραδόξου θαύματος!
Ὁ διώκτης τὸ πρὶν

1. Κώδηξ 11ος Ἱ. Μ. Λειμῶνος, φ. 135β.
2. Ἔνθ. ἀνωτέρω, φ. 138.

Παῦλος ἀφορίζεται
τὸ θεῖον τοῦ Παντουργοῦ
βαστάζειν Ὄνομα
καὶ ῥητορεύει σαφῶς
τῆς εὐσεβείας
τὸ μέγα μυστήριον,
ὡς ἄνθραξ θεοφεγγὴς
τῆς Οἰκουμένης
φωτίζων τὰ πέρατα
ἐν ἀγαλλιάσει βοῶν·
Χριστῷ συνεσταύρωμαι
τῷ παρέχοντι πᾶσι
τοῖς πιστοῖς τὸ μέγα ἔλεος[1].

—

Φαιδρῶς φαιδρύνεται σήμερον
Δαμασκὸς ὁρῶσα
οὐρανίῳ φέγγει σε
δυνάμει τε θεϊκῇ
καταστραπτόμενον·
ἀγάλλεται σὺν αὐτῇ
καὶ ἡ ἀκρόπολις
Ῥώμη, τὸ αἷμά σου
ὡς δεδεγμένη, σοφὲ
θεομακάριστε
Παῦλε Ἀπόστολε,
καὶ εὐφραινομένη βοᾷ
Ἰησοῦν δοξάζουσα
τὸν παρέχοντα πᾶσι
τοῖς πιστοῖς τὸ μέγα ἔλεος[2].

Β΄. ΕΙΣ ΑΜΦΟΤΕΡΟΥΣ ΤΟΥΣ ΚΟΡΥΦΑΙΟΥΣ

1. Κάθισμα

Ἦχος α΄. «Τὸν τάφον Σου, Σωτὴρ...»

Ὡς δύο φωταυγεῖς
τοῦ Ἡλίου ἀστέρες,
φωτίζετε τὴν γῆν
διδαχαῖς σελασφόροις

1. Ἐνθ. ἀνωτ. φ. 138β.
2. Αὐτόθι.

ἑκάστοτε ἐν χάριτι,
Κορυφαῖοι Ἀπόστολοι.
Ὅθεν δέομαι·
τὴν σκοτισθεῖσαν ψυχήν μου
παραβάσεσι
καὶ περιστάσεσι βίου
φωτίσατε, Ἅγιοι[1].

2. Στιχηρὰ Προσόμοια

Ἦχος α΄. Σταυρὸς κατεπάγη...»

Πέτρε, τῆς πίστεως ἡ πέτρα,
Παῦλε, καύχημα τῆς οἰκουμένης,
ἐκ τῆς Ρώμης συνελθόντες,
φωτίσατε ἡμᾶς[2].

—

Στύλοι καὶ ἐρείσματα τοῦ κόσμου
καὶ ὑπέρμαχοι τῆς ἀληθείας,
τὰ ἐλέη τοῦ Σωτῆρος
αἰτήσασθε πᾶσι[3].

Ἦχος ὁ αὐτός. «Ὢ! τοῦ παραδόξου...»

Τῆς θείας χάριτος κήρυκες
γεγονότες πιστοῖς
οἱ σοφοὶ Ἀπόστολοι,
φωστῆρες τε φαεινοὶ
καὶ θεοφάντορες,
ὁ Πέτρος θαυματουργεῖ
καὶ βασιλείας
τὰς κλεῖς ἐγχειρίζεται
καὶ Παῦλος θεολογεῖ
τῆς Ἐκκλησίας
θεόπνευστα δόγματα
καὶ ἀγαλλιάσει βοᾷ·
Χριστῷ συνεσταύρωμαι
τῷ παρέχοντι πᾶσι
τοῖς βροτοῖς τὸ μέγα ἔλεος[4].

1. Ἔνθ. ἀνωτ. φ. 133β.
2. Ἔνθ. ἀνωτ. φ. 135β.
3. Αὐτόθι.
4. Ἔνθ. ἀνωτ. φ. 139.

3. Στιχηρὰ Ἰδιόμελα

Ἦχος γ΄.

Τοὺς μαθητὰς
τοῦ Σωτῆρος, δεῦτε, πιστοί,
θεοπρεπῶς ὑμνήσωμεν
ψαλμικαῖς ὑμνῳδίαις
καὶ ᾄσμασιν
ὑμνοῦντες αὐτούς,
ὡς αὐτόπτας
ἀφράστων καὶ θεουργῶν
μυστηρίων
τῆς τοῦ Χριστοῦ σαρκώσεως,
Πέτρον καὶ Παῦλον,
πάντων τοὺς φωστῆρας
καὶ Τριάδος κήρυκας[1].

—

Οἱ τῆς ἄνω
Ἱερουσαλὴμ πολῖται,
ἡ πέτρα τῆς πίστεως
καὶ ὁ ῥήτωρ
τῆς Ἐκκλησίας Χριστοῦ,
ἡ τῆς Τριάδος δυάς,
τοῦ κόσμου οἱ σαγηνευταί,
καταλιπόντες σήμερον
τὰ ἐπὶ γῆς ἐπορεύθησαν
ἐν ἀθλήσει πρὸς τὸν Θεὸν
καὶ πρεσβεύουσιν Αὐτῷ
ἐν παρρησίᾳ
τοῦ σωθῆναι τὰς ψυχὰς ἡμῶν[2].

4. Ἐξαποστειλάρια

Ἦχος γ΄. «Ἐν Πνεύματι τῷ Ἱερῷ...»

Τὸν δρόμον ἐκτελέσασα
ἡ δυὰς ἡ φωσφόρος
πρὸς Οὐρανὸν ἀνέδραμε
καὶ σκηνὰς οὐρανίους,

1. Ἔνθ. ἀνωτ. φ. 136.
2. Αὐτόθι.

ὁ Πέτρος ὁ μακάριος
ὁ κλεινός, σὺν Παύλῳ δέ
τῷ θεοφόρῳ πανσόφῳ,
οὓς τιμῶντες ἀξίως
μακαρίσωμεν, πιστοί,
ἐν ὕμνοις δοξολογοῦντες[1].

Γ΄. ΚΑΝΩΝ ΤΩΝ ΚΟΡΥΦΑΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ[2]

Ἦχος δ΄.

Ὠδὴ Α΄. «Ἄσομαί Σοι, Κύριε...»

Ἄσομέν Σοι, Κύριε ὁ Θεός μου,
ὅτι τοὺς Ἀποστόλους ἀπέστειλας
ἔθνεσι τὴν ἄναρχον καὶ ἄφθαρτον
κηρύξαι Βασιλείαν Σου.

—

Πάντες ἑορτάσωμεν θεοφρόνως
Πέτρου καὶ Παύλου, τῶν σοφῶν κηρύκων
τῆς χάριτος, τὴν μνήμην τὴν πανίερον,
εὐφραίνει γὰρ τοὺς σύμπαντας.

—

Πέτρος, ἡ στερρότης τῆς Ἐκκλησίας,
Παῦλος, ἡ ἄσειστος κρηπὶς τῆς Ὀρθοδοξίας,
σοφίαν τὴν ψευδώνυμον
ποικίλως ἐτροπώσαντο.

Θεοτοκίον

Σοὶ πάντες προστρέχομεν, Θεοτόκε,
τῇ Ὑπερμάχῳ ἀσφαλεῖ, εἰς πρεσβείαν
κινοῦντές σε λυτρώσασθαι τὴν ποίμνην σου
ἐκ πάσης περιστάσεως.

Ὠδὴ Γ΄. «Τόξον δυνατῶν...»

Πέτρος ἁλιεύειν πέπαυται

---

1. Ἔνθ. ἀνωτ. φ. 145—145β.

2. Ὁ Κανὼν οὗτος ἐν τῷ ἡμετέρῳ χειρογράφῳ ἐπιγράφεται ***Ἰω(άννου)***, περιλαμβάνεται δὲ μεταξὺ τῶν φύλλων 139—141 τοῦ περὶ οὗ πρόκειται Κώδηκος.—Χάριν τῆς ἀκριβείας σημειοῦμεν ὅτι «τροπάριά» τινα δὲν ἀνταποκρίνονται πλήρως πρὸς τοὺς «Εἱρμούς» των ὡς πρὸς τὸν ἀριθμὸν τῶν συλλαβῶν ἐνίων στίχων, ἄλλων δὲ στίχων τὸ ἐλλεῖπον τῶν συλλαβῶν ἀναπληροῦται ὑπὸ τοῦ περισσεύοντος τοῦ ἀμέσως ἑπομένου.

καὶ θεομαχεῖν ὁ Παῦλος
καὶ ἄμφω πρὸς δαίμονας
παρετάξαντο ψυχοφθόρους
τῷ Σταυρῷ καθοπλισάμενοι.

—

Πέτρον ἡ αὐγὴ τοῦ Πνεύματος,
ἡ δὲ Χριστοῦ τὸν Παῦλον
ἀκτὶς τῆς ἐλλάμψεως
μετεσκεύασε πρὸς τὸ κρεῖττον[1]
εὐχωνεύτως μεταπλάσασα.

—

Πέτρος ἐν Σιὼν πεφώτισται
τῇ τοῦ Παρακλήτου
ἐπιδημίᾳ καὶ χάριτι
καὶ Χριστὸν τὸν Ἐσταυρωμένον
τοῖς σταυρώσασι κατήγγειλε.

—

Παῦλον Δαμασκὸς ἀφώτιστον
ὑποδεξαμένη
πεφωτισμένον τεθέαται
βεβαιοῦντα τὴν πορθουμένην
παρ᾽ αὐτοῦ τὸ πρὶν εὐσέβειαν.

Θεοτοκίον

Χαίροις, μήτηρ ἀπειρόγαμε,
ἡ τὸν Θεὸν Λόγον
ἐν γαστρί σου χωρήσασα
καὶ τεκοῦσα σεσαρκωμένον
τὸν Θεὸν ὁμοῦ καὶ ἄνθρωπον.

ᾨδὴ Δ΄. «Τοὺς οὐρανούς...»

Τῇ παραδόξῳ τῶν ἰχθύων ἄγρᾳ Πέτρος
τὴν Ἰησοῦ ἐπέγνω κυριότητα,
τὸν οὐρανόθεν Παῦλος δὲ
Κύριον καλοῦντα ἐγνώρισε.

—

Θαλασσοπόρου ἐπιστὰς ὁ Πέτρος σκάφους,

13. Ἐνθ. ἀνωτ. φ. 139.

διὰ σπυρίδος Παῦλος δὲ ὀλέθρου ρυσθεὶς
τὸν Λυτρωτὴν καὶ Κύριον
ἄμφω ἐν τῷ κόσμῳ ἐκήρυξαν.

—

Ὑπὸ τῶν ἀφώνων ἰχθύων ἐδιδάχθη
Χριστοῦ τὸ πανσθενὲς ἐπίταγμα
ὁ Πέτρος σαφῶς· τῇ ἀβλεψίᾳ Παῦλος δὲ
τούτου τὴν ἰσχὺν ἐκπεπαίδευται.

—

Τὴν μὲν οἰκίαν καὶ πατρίδα Πέτρος ἔλιπε,
τὴν Φαρισαίων Παῦλος δὲ
ἠρνήσατο μεγαλοφρόνως ἔπαρσιν
θείῳ πυρακτούμενοι ἔρωτι.

Θεοτοκίον

Χερουβικῶν ταγμάτων ὑπερέχουσα
καὶ Θεὸν ἐν ἀγκάλαις ἐποχούμενον
μετὰ σαρκὸς βαστάσασα,
χαίροις, Θεοτόκε πανύμνητε.

Ὠδὴ Ε΄. «Τὸν φωτισμόν Σου...»

Ὑπὸ Πατρὸς ὁ Πέτρος οὐρανίου
ἐμπνευσθεὶς τοῦ Ὑψίστου[1]
Χριστὸν ὡμολόγει, Παῦλος δὲ
αὐτὸν λαλοῦντα εἶχε
τῷ Πατρὶ συννοούμενον.

—

Ἀπαγορεύσας πρόρρηθεν ὁ Πέτρος
πάθος Χριστοῦ καὶ Παῦλος
τούτου μὴ σέβων τὸ κράτος
αὖθις ἀπαθῆ τοῖς πᾶσι τοῦτον
καὶ παθόντα διήγγειλαν.

—

Σκηνοποιεῖν ὁ Πέτρος τῷ Σωτῆρι
βουληθεὶς καὶ σκώπτων Παῦλος
Αὐτὸν ὡς ταφέντα,

---

1. Ἔνθ. ἀνωτ. φ. 139β.

αὖθις ὡς τὸ πᾶν πληροῦντα Τοῦτον
θεϊκῶς ἀνηγόρευσαν.

Θεοτοκίον

Τίς ἐξειπεῖν δυνήσεται τὸν τόκον σου,
Ἁγνή, τὸν ὑπὲρ λόγον,
παράδοξον τρόπον
φύσει γὰρ Θεὸν σεσαρκωμένον
ὑπὲρ φύσιν ἐκύησας.

Ὠδὴ ΣΤ΄. «Ἐβόησε προτυπῶν...»

Ἐβόησαν πειρασμοῖς πολυτρόποις
κυκλούμενοι οἱ Ἀπόστολοι
πρὸς Χριστὸν τὸν οἰκεῖον Διδάσκαλον
Ἀγαθέ, μὴ λίπῃς ὀρφανούς,
ὡς ὑπέσχου, τοὺς δούλους Σου.

—

Ἀπαστράπτει ξυνωρὶς Ἀποστόλων
ὑπέρλαμπρος καὶ φωτίζει
τοὺς ὁρῶντας πιστῶς
καὶ δαιμόνων ὄψεις ἀμαυροῖ
φθονερὰς ταῖς φαιδρότησι.

—

Καταλείψας τὰ προσόντα ὁ Πέτρος
προσέδραμε τῷ Σωτῆρι
καὶ ζημίαν ὁ Παῦλος ἡγήσατο
τὰ τοῦ κόσμου κέρδη, ἵνα
μόνον κερδήσῃ τὸν Κτίσαντα.

Θεοτοκίον

Τὴν Παρθένον ἐν γαστρὶ συλλαβοῦσαν
θεώμενος καὶ τεκοῦσαν
ὁ Ἡσαΐας, Προφήτης ὁ ἔνδοξος,
σαρκωθέντα Λόγον, τὸν Υἱὸν
καὶ Θεόν, νῦν ἀγάλλεται.

Ὠδὴ Ζ΄. «Ἀβραμιαῖοι ποτε...»

Τῆς ἀσεβείας τὸ πῦρ
τὴν Οἰκουμένην φλέγον

σὺν Πέτρῳ Παῦλος δρόσῳ ἔσβεσαν
ἐνθέου κηρύγματος·
ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν
Θεός, εὐλογητὸς εἶ.

—

Κατὰ κυμάτων ὑγρῶν
ὁδοιπορεῖ ὁ Πέτρος
καὶ διὰ Παύλον ζάλης σώζονται
πλωτῆρες κραυγάζοντες·
Ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν
Θεὸς εὐλογητὸς εἶ [1].

—

Τὰς ἀφανεῖς ἐμφανῶς
παρανομίας Πέτρος
καταδικάζων ἀποδείκνυτο
φρικτῶς τοῖς κραυγάζουσιν·
Ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν
Θεός, εὐλογητὸς εἶ.

—

Τὴν τῶν μελλόντων σαφῆ
ὡς ἐνεστῶσαν γνῶσιν
σὺν Πέτρῳ Παῦλος ἐκ τῆς χάριτος
ἐπλούτει τοῦ Πνεύματος.
Ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν
Θεός, εὐλογητὸς εἶ.

Θεοτοκίον

Τῆς παρθενίας βλέπων
τὸν ὑπὲρ φύσιν τόκον
ὁ Ἡσαΐας ὁ ἀοίδιμος
μεθ' ἡμῶν ἐκραύγαζεν·
Ὁ τῶν Πατέρων ἡμῶν
Θεός, εὐλογητὸς εἶ.

Ὠδὴ Η'. «Οἱ ἐν Βαβυλῶνι Παῖδες...»

Τοὺς ἐξ Ἰσραὴλ ὁ Πέτρος
καὶ Παῦλος ἐθνικοὺς διενείμαντο,

1. Ἐνθ. ἀνωτ. φ. 140.

ἀλλήλων διεστῶτες δὲ τοὺς λαοὺς
ἀμφοτέρους συνάψαντες
ἑνότητι πίστεως
ὁμοφρόνως κραυγάζειν ἐδίδαξαν·
Εὐλογεῖτε πάντα τὰ ἔργα
Κυρίου, τὸν Κύριον.

—

Τὴν ἐπιθυμίαν εἶχον
λαμπρῶς συνεῖναι Πέτρος καὶ Παῦλος
Χριστῷ, ὀρέξει σωτηρίας δὲ τῶν ἐν γῇ
τὴν ἐν πόνοις προέκριναν
ζωὴν θεοφρόνως
τοῦ ἀλύπως ἐν χώρᾳ τῶν ζώντων βοᾶν·
Εὐλογεῖτε, πάντα τὰ ἔργα
Κυρίου, τὸν Κύριον.

—

Τοὺς τοῦ ζωηφόρου τρόπους
θανάτου γνόντες Πέτρος καὶ Παῦλος
σαφῶς παρ' οὗπερ ἐπεπόθησαν Ἰησοῦ
ταῖς ἐλπίσιν ἠγάλλοντο
τῶν ἀποκειμένων
ἀκηράτων τιμῶν αὐτοῖς κράζουσιν·
Εὐλογεῖτε, πάντα τὰ ἔργα
Κυρίου, τὸν Κύριον.

Θεοτοκίον

Τὴν φωτοειδῆ Νεφέλην,
ἐφ' ἣν ἐπέβη ὄμβρος πηγάζων ζωήν,
Μαρίαν τὴν ἁγνὴν οἱ πιστοὶ
ἐν ὕμνοις μακαρίσωμεν,
Θεὸν γὰρ τεκοῦσα
ἐν σαρκὶ τοῖς βροτοῖς ὁμιλήσαντα
τοῖς οἰκέταις πᾶσιν ὑπάρχει
ἀπόρθητον στήριγμα[1]

Ὠδὴ Θ'. «Σὲ τὴν τὸν ἀχώρητον...»

Σὲ τὸν τῇ σκιᾷ μὲν τοῦ Πέτρου
τῷ χρωτὶ τοῦ Παύλου δὲ

16. Ἐνθ. ἀνωτ. φ. 140β.

θεραπεύσαντα νόσους, Χριστέ,
καὶ δι' ἀμφοτέρων γνωσθέντα
τοῖς πρὶν ἀγνοίᾳ κεκρατημένοις,
εὐεργέτα Κύριε,
ὕμνοις μεγαλύνομεν.

—

Σὲ τὸν ἀναδείξαντα Πάθους
μιμητὰς καὶ μάρτυρας
τοῦ Σοῦ Πέτρον καὶ Παῦλον, Χριστέ,
τὴν διὰ σταυροῦ καὶ τοῦ ξίφους
πρὸς Σὲ πορείαν ποιησαμένους,
καὶ ἀξίως στέψαντα,
ὕμνοις μεγαλύνομεν.

—

Σὲ τὸν ἀπαλλάξαντα πλάνης
τὴν τῆς γῆς ἑσπέριον
καὶ φιλόζωον λῆξιν[1]*, Χριστέ,*
τοῖς τῶν Ἀποστόλων Σου, Πέτρου
καὶ Παύλου, μέχρι σφαγῆς ἀγῶσι
καὶ δαιμόνων σβέσαντα θράσος,
ὕμνοις μεγαλύνομεν.

—

Δυὰς Ἀποστόλων ἁγία
κορυφαία κήρυξ τε
τῆς ἐν Μονάδι Τριάδος σεπτῆς,
Ταύτην ἀνενδότως δυσώπει
πταισμάτων ρυσθῆναι καὶ κινδύνων
τοὺς ὑμῶν τὴν ἔνδοξον
μνήμην γεραίροντας.

Θεοτοκίον

Σὲ τὴν φωτοφόρον νεφέλην
καὶ ἁγνὴν καὶ ἔνδοξον
Παρθένον καὶ Μητέρα Θεοῦ,
τὴν τῷ Μωϋσεῖ θεαθεῖσαν
μυστικῶς ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ
ἀκατάφλεκτον βάτον,
ὕμνοις μεγαλύνομεν[2]*.*

1. Ὁ ποιητής, προφανῶς, ἐννοεῖ τὸ δυτικὸν ἄκρον τῆς εἰς τὴν πρόσκαιρον ὑλικὴν ζωὴν ἀφωσιωμένης εἰδωλολατρικῆς τότε οἰκουμένης.
2. Ἔνθ. ἀνωτ. φ. 141.

ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ (634/8)

ΩΔΑΙ
ΕΙΣ ΤΟΝ ΑΠΟΣΤΟΛΟΝ ΠΑΥΛΟΝ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ ΔΡΟΣ Θ. ΚΑΙ Φ.

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΕΝ ΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Πρεπωδέστερον ἐθεώρησα, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ μεγάλου Ἑορτασμοῦ τῆς 1900ῆς ἐπετείτου τῆς ἐπὶ Ἑλληνικοῦ, ἅμα τε καὶ Εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους ἀφίξεως τοῦ κορυφαίου τῶν ἀποστόλων Παύλου, ν' ἀφήσω τὴν Μοῦσαν τοῦ ἁγίου Σωφρονίου, Πατριάρχου Ἱεροσολύμων (634]8), τοῦ καὶ ὑμνογράφου, ὅπως ψάλῃ τὰ νικητήρια εἰς τὸν μέγαν τῶν Ἐθνῶν Ἀπόστολον.

Δύο Ὠδαί, ἀφιερωμέναι εἰς τὸν κορυφαῖον ἀπόστολον, ἐσώθησαν ἄχρις ἡμῶν ἐκ τῆς χειρὸς τοῦ Σωφρονίου: α) «Θ'. Εἰς τὸν ἅγιον Παῦλον τὸν ἀπόστολον» καὶ β) «Ι'. Εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦς ἁγίου Παύλου τοῦ ἀποστόλου»[1]. Ἑκάστη τῶν Ὠδῶν τούτων περιλαμβάνει ἀνὰ ἑκατὸν στίχους.

Ὁ ἀριθμὸς οὗτος φαίνεταί μοι ὅτι δὲν εἶναι τυχαῖος. Ὁ Σωφρόνιος ἐγνώριζεν, ἴσως, τὴν συμβολικὴν σημασίαν τοῦ ἀριθμοῦ ἑκατόν, ἣν πρῶτος ὁ Ὠριγένης ἐχρησιμοποίησε[2] καὶ Εὐάγριος ὁ Ποντικὸς[3] εἶτα ἐν τῷ «Πρακτικῷ» αὐτοῦ ἐφήρμοσεν εἰς δήλωσιν τοῦ «τελείου». Τὸν κατὰ πάντα λοιπὸν «τέλειον» ἀπόστολον τοῦ Χριστοῦ μέλλων νὰ ὑμνήσῃ καὶ ὁ Σωφρόνιος μεταχειρίζεται δι' ἑκάστην Ὠδὴν αὐτοῦ τὸν τὴν τελειότητα συμβολίζοντα ἀριθμὸν ἑκατὸν τῶν στίχων. Ὡς ἔνδυμα δὲ ποιητικὸν χρησιμοποιεῖ τὸ Ἀνακρεόντειον, ὅπερ ἐξ ὀκτασυλλάβου συγκείμενον καὶ δι'

---

1. Migne, PG 87,3776/80 (pars tertia) καὶ 3780/4 (αὐτόθι).—Περὶ Σωφρονίου ὅρα: Δ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογίαν. Ἐν Ἀθήναις 1930 σ. 534/6 καὶ 560· Otto Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur. Freiburg i. Br. 1932 V, 36—40. Berthold Altaner, Patrologie. Freiburg i. Br. 1938 σ. 335/6. Πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρονίου, Σωφρόνιος πατριάρχης Ἱεροσολύμων, ἐν «Νέα Σ.ών». Ἐν Ἱεροσολύμοις 1934 τ. 29, 241/54. 305/21. 434/42. 481/501 (Ἐξετάζονται κυρίως τὰ ποιητικὰ ἔργα τοῦ Σωφρονίου, ἀλλ' οὐδεμία μνεία γίνεται τῶν ἀνωτέρω Ὠδῶν τοῦ Σωφρονίου εἰς τὸν ἀπόστολον Παῦλον. Ἐνταῦθα καὶ πλουσία βιβλιογραφία). Manual of Patrology and History of Theology by F. Cayré, A. A. translated by H. Howitt, A. A., B. A. Paris, Tournai, Roma (Printed in Belgium) τ. 1 (1936), τ. 2 (1940) II, 303/6 (βιβλιογραφία).

2. A. Harnack, Die kirchengeschichtliche Ertrag der exegetischen Arbeiten des Origenes, ἐν Texte und Untersuchungen, Bd. 42. H2 σ. 53 (Ὁμιλ. β', 5, εἰς Γέν.).

3. Ir. Hausherr, Le traité de l'Oraison d'Evagre le Pontique. Toulouse 1934 σ. 10. 118. Ἰουστίνου Ἰ. Μωυσέσκου, Εὐάγριος ὁ Ποντικός. (Βίος—Συγγράμματα—Διδασκαλία). Διατριβὴ ἐπὶ διδακτορίᾳ. Ἀθῆναι 1937 σ. 73/4.

ἀναπαίστου ἀρχόμενον, προῆλθε κατ' ἀνάκλασιν τοῦ ἰαμβικοῦ ἰωνικοῦ διμέτρου. Ἀκολουθῶν τῷ διαβοήτῳ Ἐφραὶμ τῷ Σύρῳ (ἀρχὰς Δ' αἰ.—373) ἐν τῇ οἰκοδομῇ τῶν Ὠδῶν του, διαιρεῖ ταύτας εἰς Οἴκους, ἔχοντας ἀλφαβητικὴν ἀκροστιχίδα, τούτοις δ' ἀκολουθοῦσιν ἀνὰ τέσσαρσιν τὰ καλούμενα Κουκούλια ἢ Ἀνακλώμενα, τὰ τελευταῖα συντεθειμένα κατὰ τὸ Ἐλεγεῖον ἤ, κάλλιον εἰπεῖν, καθ' ὅμοιον τρόπον πρὸς τὸν δεύτερον στίχον τούτου, ὅστις, ὡς γνωστόν, ἐν μὲν τῷ πρώτῳ κώλῳ ἔχει τὸν τρίτον πόδα ἐλλιπῆ, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ τὸν ἕκτον πόδα, τῆς ἐλλείψεως ἀναπληρουμένης διὰ παρατάσεως τῆς φωνῆς. Ἐπειδὴ δ' ὡς εἴπομεν οἱ στίχοι αὐτοῦ ἄρχονται δι' ἀναπαίστου, ἔχοντος τὴν πρώτην συλλαβὴν βραχεῖαν, διὰ τοῦτο ἐκ τῆς ἀλφαβητικῆς ἀκροστιχίδος ἐλλείπουσι τὰ μακρὰ γράμματα η καὶ ω. Σημειωτέον δ' ὅτι πάντες οἱ στίχοι τῶν Ὠδῶν τούτων τονίζονται εἰς τὴν παραλήγουσαν, ἐκτὸς τῶν στ. 11, 39, 53, 61, 82 καὶ 93 τῆς πρώτης Ὠδῆς, τονιζομένων εἰς τὴν λήγουσαν. Ἁπαξάπαντες οἱ στίχοι τῆς δευτέρας Ὠδῆς τονίζονται εἰς τὴν παραλήγουσαν[1].

Ἀλλ' ἔλθωμεν ἐγγύτερον ἐπὶ τὸ περιεχόμενον τῆς πρώτης Ὠδῆς διὰ ν' ἀντλήσωμεν ἐκ ταύτης τὸν πλοῦτον τῆς χάριτος τοῦ θείου Ὑμνῳδοῦ. Παρατίθεμεν ἐν πρώτοις τοὺς τέσσαρας πρώτους Οἴκους μετὰ τοῦ Κουκουλίου:

«Θ'. Εἰς τὸν ἅγιον Παῦλον τὸν Ἀπόστολον»

«Ἀρετῶν μέλιττα Παῦλε
Ἐπὶ σοὺς ἁγνοὺς με σίμβλους,
Ἵνα σὸν μέλι τρυγήσας
Ἱερῆς τροφῆς μετάσχω.

Βασιλεῦ μελῶν προφῆτα,
Κιθάρην δίδου τινάσσειν,
Ἀρετῶν ὅπως γενάρχην
Μέλεσιν σοφοῖσι μέλψω.

Γένος Ἀβραὰμ φυτεύει
Ὁ μέγας Θεοῖο λάτρης,
Κιλίκων τρέφουσι Ταρσοὶ
Ἐπὶ γῆς φανέντα Παῦλον.

Δρόμον ἐκ βρέφους ὁδεύων
Ἁγίων σοφῆς γενέθλης,
Ἰδίην ἀφῆκε πάτρην,
Πατέρων πόλιν γενναίαν.

Ῥίζα φιλευσεβέων ἔπλεο, Παῦλε,
Ἐν χθονὶ τετραπόρῳ γείναο μόσχους».

Τὰ δύο πρῶτα τετράστιχα ἀποτελοῦν τὸ προοίμιον τῆς Ὠδῆς. Ἐπεύχεται ἐν πρώτοις ὁ ποιητὴς καὶ παρακαλεῖ αὐτὸν τὸν Παῦλον, ὃν καὶ «μέλιττα ἀρετῶν» προσονομάζει, κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου, ὅστις

1. Περὶ τῆς σημασίας τοῦ Σωφρονίου ὡς ἐκκλησιαστικοῦ ὑμνογράφου καὶ τῆς ὑπὸ τούτου χρησιμοποιήσεως τοῦ ἀνακρεοντείου μέτρου, ὡραιότατα ἐπραγματεύθη ὁ καθηγητὴς Π. Τρεμπέλας ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ: Ἐκλογὴ Ἑλληνικῆς Ὑμνογραφίας. Ἀθῆναι 1949 (Βιβλιοθήκη Ἀποστολικῆς Διακονίας, 20) σ. 124—136. Ἐν σ. 126/7 ἡ Ὠδὴ τοῦ Σωφρονίου «Εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ ἁγίου Παύλου τοῦ Ἀποστόλου».

«λειμῶνα ἀρετῶν καὶ παράδεισον πνευματικὸν» τὴν Παύλου ψυχὴν ἐκάλεσεν,[1] ὅπως ὁδηγήσῃ τὸν ὑμνῳδὸν εἰς τοὺς ἑαυτοῦ «σίμβλους», ἤτοι τὰς κυψέλας τὰς πνευματικάς, τοὺς θησαυροὺς τῶν χαρισμάτων αὐτοῦ, διὰ νὰ τρυγήσῃ τὸ μέλι καὶ τὴν ὑπὲρ μέλι γλυκυτάτην ἡδονὴν τῆς ἱερᾶς πνευματικῆς τροφῆς, ἣν προσφέρουσιν ὁ βίος καὶ τὰ θαυμαστὰ ἔργα τοῦ μεγάλου τῶν Ἐθνῶν ἀποστόλου.

Ἐξαιτεῖται εἶτα ἐκ τοῦ Προφητάνακτος Δαυΐδ, τοῦ κορυφαίου τῶν ποιητῶν, τοῦ βασιλέως τῶν Μουσῶν, τοῦ ὑπερόχου μελοποιοῦ καὶ τοῦ ἀφθάστου τῆς θρησκευτικῆς λυρικῆς ποιήσεως ὑμνῳδοῦ, ὅπως δώσῃ καὶ εἰς αὐτὸν τὴν χάριν νὰ παίξῃ τὴν κιθάραν διὰ νὰ μέλψῃ καὶ νὰ ὑμνήσῃ μὲ μέλη σοφὰ καὶ ἅγια τὸν «γενάρχην τῶν ἀρετῶν», τὸν θεῖον Παῦλον. Καὶ ὅτι δὲν εἶχεν ἄδικον ὁ ποιητὴς ἐξ ὑπ᾽ ἀρχῆς τὸν θεῖον ἀπόστολον ὡς τὸν «γενάρχην τῶν ἀρετῶν» κατονομάζων, ἀποδεικνύει αὐτὸς ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος τὸν μέγαν ἄνδρα Παῦλον ὑμνῶν, ἐν οἷς οὗτος λέγει: «Τί ποτέ ἐστιν ἄνθρωπος, καὶ ὅση τῆς φύσεως τῆς ἡμετέρας ἡ εὐγένεια, καὶ ὅσης ἐστὶ δεκτικὸν ἀρετῆς τουτὶ τὸ ζῷον, ἔδειξε μάλιστα πάντων ἀνθρώπων ὁ Παῦλος· καὶ νῦν ἕστηκεν, ἐξ οὗ γέγονε, λαμπρᾷ τῇ φωνῇ πρὸς ἅπαντας τοὺς ἐγκαλοῦντας ἡμῶν τῇ κατασκευῇ ἀπολογούμενος ὑπὲρ τοῦ Δεσπότου, καὶ προτρέπων ἐπ᾽ ἀρετῇ, καὶ τὰ ἀναίσχυντα τῶν βλασφήμων ἐμφράττων στόματα, καὶ δυκνεὶς ὅτι ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων οὐ πολὺ τὸ μέσον, ἐὰν ἐθέλωμεν προσέχειν ἑαυτοῖς. Οὐ γὰρ ἄλλην φύσιν λαχών, οὐδὲ ἑτέρας κοινωνήσας ψυχῆς, οὐδὲ ἄλλον οἰκήσας κόσμον, ἀλλ᾽ ἐν τῇ αὐτῇ γῇ καὶ χώρᾳ καὶ νόμοις καὶ ἔθεσι τραφείς, πάντας ἀνθρώπους ὑπερηκόντισε τοὺς ἐξ οὗ γεγόνασι ἄνθρωποι γενομένους. Ποῦ τοίνυν οἱ λέγοντες, ὅτι δύσκολον ἡ ἀρετή, καὶ εὔκολον ἡ κακία; Οὗτος γὰρ ἀντιφθέγγεται τούτοις, λέγων· «Τὸ παραυτίκα ἐλαφρὸν τῆς θλίψεως, καθ᾽ ὑπερβολὴν εἰς ὑπερβολὴν αἰώνιον βάρος δόξης κατεργάζεται» (Β´ Κορ. 4, 17). Εἰ δὲ τοιαῦται θλίψεις ἐλαφραί, πολλῷ μᾶλλον αἱ οἴκοθεν ἡδοναί»[2].

Ἀπὸ τοῦ ἑπομένου τετραστίχου ὁ ποιητὴς ἄρχεται ἀφηγούμενος μὲ ἐπιγραμματικὴν χάριν τὴν καταγωγὴν τοῦ μεγάλου τῶν Ἐθνῶν ἀποστόλου, τὴν γέννησιν αὐτοῦ ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας, τὴν θρησκευτικὴν ἀγωγὴν καὶ παιδείαν τούτου μέχρι τῆς ἐπιστροφῆς του διὰ τοῦ θαύματος τῆς Δαμασκοῦ, τῆς θεραπείας τῆς τυφλώσεώς του ὑπὸ τοῦ Ἀνανίου καὶ τῆς ὑπὸ τοῦ ἰδίου βαπτίσεώς του, συμφώνως πρὸς τὴν ἐξιστόρησιν τῶν Πράξεων 9,1—19.

Περὶ τῆς καταγωγῆς του ὁ ἴδιος ὁ Παῦλος λέγει: «ἐγὼ ἄνθρωπος μέν εἰμι Ἰουδαῖος, Ταρσεύς, τῆς Κιλικίας οὐκ ἀσήμου πόλεως πολίτης» (Πράξ. 21, 39). Καὶ κατωτέρω: «ἐγώ εἰμι ἀνὴρ Ἰουδαῖος, γεγεννημένος ἐν Ταρσῷ τῆς Κιλικίας, ἀνατεθραμμένος δὲ ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, παρὰ τοὺς πόδας Γαμαλιὴλ πεπαιδευμένος κατὰ ἀκρίβειαν τοῦ πατρῴου νόμου, ζηλωτὴς ὑπάρχων τοῦ Θεοῦ» (Πράξ. 22,3). Καὶ ὁ ποιητὴς τὴν Ἰουδαϊκὴν καταγωγὴν τοῦ απο-

---

1, Migne, PG 50, 473. 2, Αὐτόθι.

στόλου ἐπισημαίνων, ἀναφέρει τὸν Γενάρχην τοῦ Ἰουδαϊκοῦ Ἔθνους, τὸν Ἀβραάμ, τὸν μέγαν τοῦ Θεοῦ τοῦ ἀληθινοῦ λάτρην. Οὗτος λέγει ἐφύτευσε τὸ «γένος» τῶν Ἑβραίων, ἐξ οὗ καὶ ὁ θεῖος Παῦλος κατήγετο. Οἱ Ταρσοὶ δὲ τῶν Κιλίκων, ἔνθα εἶδε τὸ φῶς τὸ πρῶτον ὁ Παῦλος, τρέφουσι τὸ κατ' ἀρχὰς τὸν «ἐπὶ γῆς φανέντα Παῦλον». Τὸ «φανέντα» πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν ἐμφαντικῶς, ὅτι δηλ. ὁ Παῦλος ὡς ἀστὴρ πρώτου μεγέθους ἐπὶ γῆς ἐφάνη, ἵνα φωτίσῃ τὰ ἐπὶ τοῦ σκότους καὶ τῆς πλάνης διάγοντα εἰδωλολατρικὰ Ἔθνη.

Ἀπὸ βρεφικῆς ἡλικίας ὥδευε τὴν ὁδόν, ἥν τῆς σοφῆς γενεᾶς του τὰ ἅγια ὑποδείγματα τῶν Προφητῶν εἶχον διαγράψει καὶ τυπώσει. Καταγόμενος δ' ἐκ φαρισαϊκοῦ οἴκου, φαρισαῖος ὢν καὶ αὐτός, ἀφῆκε τὴν ἰδιαιτέραν πατρίδα αὐτοῦ, τὴν Ταρσόν, διὰ νὰ ἔλθῃ εἰς Ἱεροσόλυμα πρὸς τελειοποίησιν ἐν τῇ ῥαββινικῇ διαλεκτικῇ. Παρὰ τοὺς πόδας τοῦ Γαμαλιὴλ ἀπὸ νεαρᾶς ἡλικίας φοιτῶν, ἠσκήθη ὑπ' αὐτοῦ καὶ ἐτελειοποιήθη ἐν τῇ σπουδῇ τοῦ Νόμου καὶ τῆς Γραφῆς καὶ ἐν τῇ ῥαββινικῇ διαλεκτικῇ.

Ἐν τῷ κουκουλίῳ δραματιζόμενος ὁ ποιητὴς τὸ ὅλον οἰκοδόμημα τοῦ μεγάλου τῶν Ἐθνῶν ἀποστόλου, ἀναφωνεῖ πλήρης θαυμασμοῦ: «Ὦ Παῦλε, ὄντως ῥίζα καὶ βάθρον καὶ ἔρεισμα ἐγένου ὅλων τῶν φιλευσεβῶν, τῶν πιστῶν τοῦ Ναζωραίου ὀπαδῶν καὶ φιλοχρίστων μαθητῶν σου, πασῶν τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν γενεῶν. Σύ, ὦ Παῦλε, ἐγέννησας τοὺς «μόσχους», ἤτοι τοὺς τρυφεροὺς βλαστούς, ἐξ ὧν τὸ μέγα—μεγαλωστὶ ὑψούμενον δένδρον τῆς ἀειθαλοῦς θείας Νύμφης, τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἀπετελέσθη καὶ τοὺς γλυκυτάτους αὐτοῦ καρποὺς ἀπέδωκεν ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ· «ἐν χθονὶ τετραπόρῳ», δηλ. εἰς τὰ πέρατα τῆς οἰκουμένης, ἢ τὰ τέσσαρα σημεῖα τοῦ ὁρίζοντος.

«**Ἐ**διδάσκετο προθύμως
Ἱερὰς γραφὰς τοκήων
Ἱερουσαλὴμ κατ' ἄστυ
Ὑπὸ τῶν σοφὰ φρονούντων.

Ζαθέους νόμους τελέσας
Φαρισαῖος ἦν ἐς ἄκρον,
Ὅθεν εὐσεβῶν ὑπῆρχεν
Ἑτέρων πλέον διώκτης.

Θαλάμους δὲ τοὺς δικαίων
Ἀγρίως ὅλους ἐπόρθει,
Ἁγίους δὲ τοὺς ἐν ἄστει
Ἐδίδου φέρειν φονεύειν.

Ὦ φρενός, ὢ μανίης ἧς πέλε Παῦλος
Ὅττι σοφῶν ἀγέλην πᾶσαν ἀνῄρει».

Ἐν Ἱερουσαλὴμ ὁ νεαρὸς καὶ ζηλωτὴς τῶν πατρίων Παῦλος ἐδιδάσκετο μετὰ προθυμίας καὶ ζήλου τὸν Νόμον καὶ τὰ Ἱερὰ Γράμματα τῶν Πατέρων αὐτοῦ ὑπὸ τῶν «σοφὰ φρονούτων» Ῥαββίνων, περὶ ὧν καὶ ὁ Προφήτης εἶπεν (Ἡσ. 29,14): «ἀπολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν, καὶ τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν ἀθετήσω» (Πρβ. Ψαλμ. 33,10). Ἐκ τῆς διδαχῆς τῶν Ῥαββίνων ἀπέκτησεν οὐ μό-

νον τὴν βαθεῖαν γνῶσιν τοῦ Νόμου, ἀλλὰ καὶ τὸν ἄγριον φαρισαϊκὸν φανατισμόν, ἀναδειχθεὶς «περισσοτέρως ζηλωτὴς τῶν πατρικῶν παραδόσεων» (Γαλ. 1,14). Ἐκ τούτου δὲ καὶ ἀπέβη ὁ Παῦλος ὁ πλέον φανατικὸς διώκτης τῶν ἀληθινῶν «εὐσεβῶν», τῶν χριστιανῶν, ἐν τῷ προσώπῳ τῶν ὁποίων ἔβλεπεν ὁ μέγας ἰδεολόγος φοβερὸν κίνδυνον διὰ τὸν Ἰουδαϊσμόν. Τοῦτο καὶ ὁ ἴδιος ὁ Παῦλος ὁμολογεῖ, λέγων: «Ἠκούσατε γὰρ τὴν ἐμὴν ἀναστροφήν ποτε ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ, ὅτι καθ᾽ ὑπερβολὴν ἐδίωκον τὴν ἐκκλησίαν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπόρθουν αὐτήν, καὶ προέκοπτον ἐν τῷ Ἰουδαϊσμῷ ὑπὲρ πολλοὺς συνηλικιώτας ἐν τῷ γένει μου» (Γαλ. 1,13). Ἐν ταῖς Πράξ. 8,3 ἀναγινώσκομεν: «Σαῦλος δὲ ἐλυμαίνετο τὴν Ἐκκλησίαν κατὰ τοὺς οἴκους εἰσπορευόμενος, σύρων τε ἄνδρας καὶ γυναῖκας παρεδίδου εἰς φυλακήν». Τοῦτο ἔχων πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ὁ ποιητὴς ἐν τῷ τρίτῳ τετραστίχῳ, λέγει ὅτι ὁ Παῦλος πλήρης μίσους κατὰ τῶν χριστιανῶν εἰσέβαλλεν εἰς ὅλους τοὺς οἴκους τῶν δικαίων καὶ ἀφοῦ συνελάμβανεν αὐτοὺς παρέδιδε τούτους πανοικὶ—ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας—τοὺς κατοικοῦντας τὸ ἱερὸν ἄστυ, ἤτοι τὴν Ἱερουσαλήμ, εἰς τοὺς θρησκευτικοὺς ἡγέτας τῶν Ἑβραίων, ἵνα κατὰ τὸν Νόμον αὐτῶν δικάσωσι τούτους, μάλιστα δὲ τινὰς τούτων εἰς τὸν διὰ λιθοβολισμοῦ θάνατον παραδώσωσιν, ὡς ἔπραξαν διὰ τὸν πρωτομάρτυρα Στέφανον. Τοῦτο σημαίνει ὁ στ. 30: «Ἐδίδου φέρων φονεύειν». Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ποιητὴς ἐν τῷ κουκουλίῳ, τῷ ἐν εἴδει ἐφυμνίου ἱσταμένῳ, πλήρης ἀγωνίας καὶ δέους πρὸ τοῦ μένους τοῦ ἐξηγριωμένου τούτου διώκτου τῶν χριστιανῶν, ἀναφωνεῖ: «Ὢ τῆς ἀσυνέτου φρενός, ὢ τῆς φανατικῆς μανίας καὶ τῆς ἀγριωπῆς διαθέσεως, ὑπὸ τῆς ὁποίας κατείχεσο τὸ πάλαι, Παῦλε. Ἡ μανία αὕτη σὲ κατέστησε τὸ φόβητρον τῶν χριστιανῶν, διότι ὑπὸ τοῦ φανατισμοῦ σου κινούμενος ὡδήγεις τὴν πνευματικὴν «ἀγέλην» τῶν ἀληθῶν «σοφῶν» πρὸς τὸ μαρτύριον καὶ τὸν θάνατον»!

Ἱερὴν ἔβαλλε πίστιν
Μανικὸς πέλων διώκτης,
Κατὰ τὰς πόλεις δὲ βαίνων
Ἁγίους κόλαζε πάντας.

Κακὰ γράμματα γραφέντα
Λάβεν ἐκ κακῶν προέδρων,
Ἁγίους ὅσους Δαμασκὸς
Τρέφε δεσμίους κομίσσαι.

Λόγος ἐκ πόλου προκύψας,
Ὁ λόγῳ πόλον κυλίνδων,
Ἅμα φωτὶ παμμεγίστῳ
Τρέπεν ὥς τάχιστα Παῦλον.

Μέσον ἡμέρας δὲ λάμψας,
Φάος ὀμμάτων ἀπούρας
Κατὰ γῆν τάνυσσε Σαῦλον
Κατὰ γῆν κακῶς μανέντα.

Χριστὸν ὅλων μεδέων σὺν γενετῆρι
Παῦλον ἀπ᾽ ἀντιβίου τεύξατο λάτρην».

Ἐξακολουθεῖ ὁ ποιητὴς ἀφηγούμενος καὶ ἐν τοῖς δυσὶν ἐν συνεχείᾳ τετραστίχοις τὸ κατὰ τῶν χριστιανῶν μένος τοῦ φανατικοῦ Φαρισαίου Σαύλου. Κατεδίωκεν οὗτος τὴν ἱερὰν τῶν χριστιανῶν πίστιν, γενόμενος διώκτης «μα-

νικός», εἰς τὰς διαφόρους δὲ πόλεις εἰσερχόμενος πάντας τοὺς «ἁγίους», τοὺς πιστοὺς τοῦ Ναζωραίου ὀπαδοὺς σκληρῶς ἐτιμώρει καὶ ἐβασάνιζεν. Ὁ ἀσύνετος φανατισμὸς τοῦ οὐ κατ᾽ ἐπίγνωσιν ζηλωτοῦ νεανίου ὡδήγησε τοῦτον εἰς τὸ νὰ ἐκζητήσῃ συστατικὰ γράμματα παρὰ τοῦ ἀρχιερέως τῆς Ἱερουσαλὴμ πρὸς τὰς συναγωγὰς τῆς Δαμασκοῦ, ἵνα συλλάβῃ τοὺς χριστιανοὺς καὶ τὰς χριστιανὰς τῆς πόλεως ταύτης καὶ δεσμίους σύρῃ τούτους εἰς Ἱερουσαλήμ, ὅπως δικασθῶσι κατὰ τὰς αὐτηρὰς ἀπαιτήσεις τοῦ Νόμου. Σχετικῶς αἱ Πράξεις τὰ ἑξῆς ἀναφέρουσιν: «Ὁ δὲ Σαῦλος ἔτι ἐμπνέων ἀπειλῆς καὶ φόνου εἰς τοὺς μαθητὰς τοῦ κυρίου, προσελθὼν τῷ ἀρχιερεῖ ᾐτήσατο παρ᾽ αὐτοῦ ἐπιστολὰς εἰς Δαμασκὸν πρὸς τὰς συναγωγάς, ὅπως ἐάν τινας εὕρῃ τῆς ὁδοῦ ὄντας, ἄνδρας τε καὶ γυναῖκας, δεδεμένους ἀγάγῃ εἰς Ἱερουσαλήμ» (Πράξ. 9, 1—2). Τοῦτο ἔχων καὶ ὁ ποιητὴς πρὸ ὀφθαλμῶν, ἐπάγεται: «Κακὰ γράμματα γραφέντα ἔλαβεν ἐκ τῶν κακῶν προέδρων, ἤτοι ἐκ μέρους τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν λοιπῶν θρησκευτικῶν ἀρχόντων τῶν Ἰουδαίων, ὅπως ἐρχόμενος εἰς Δαμασκόν, σύρῃ δεσμίους ὅσον τὸ δυνατὸν περισσοτέρους ἐκ τῶν ἁγίων, ἤτοι τῶν χριστιανῶν εἰς Ἱεροσόλυμα καὶ παραδώσῃ τούτους εἰς τὸ μαρτύριον».

Ἀπὸ τοῦ ἑπομένου τετραστίχου ἄρχεται ὁ ποιητὴς ἀφηγούμενος τὸ μέγα θαῦμα τῆς Δαμασκοῦ καὶ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Παύλου. Ὡς πάντοτε ἐπιγραμματικὸς καὶ βαθύς, ἐκθέτει μὲ φυσικὴν ἁπλότητα καὶ περισσὴν χάριν, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀφηγήσεως τῶν ἱερῶν κειμένων, τὸ μέγα θαῦμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Παύλου καὶ τῆς ἀπὸ διώκτου εἰς ἔνθερμον τοῦ Χριστοῦ μαθητὴν μεταστροφῆς του. Αἱ Πράξεις ἀφηγοῦνται: «Ἐν δὲ τῷ πορεύεσθαι ἐγένετο αὐτὸν ἐγγίζειν τῇ Δαμασκῷ, ἐξαίφνης τε αὐτὸν περιήστραψεν φῶς ἐκ τοῦ οὐρανοῦ, καὶ πεσὼν ἐπὶ τὴν γῆν...». Ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀφηγήσεως ταύτης καὶ ὁ ποιητὴς ἐπὶ τὸ λυρικώτερον ἀποφαίνεται: «Ὁ Λόγος τοῦ Θεοῦ καὶ Θεός, ὁ Κύριος ἡμῶν Ἰησοῦς Χριστός, ὁ διὰ τοῦ λόγου Αὐτοῦ τὸ Σύμπαν κινῶν καὶ τὴν γῆν, προκύψας πρὸς στιγμὴν ἐκ τοῦ Ὑπερπέραν ἐν εἴδει ἀστραπῆς παμμεγίστου, ἀκαριαίως μετέστρεψε καὶ μετέβαλε τὸν μανιακὸν διώκτην Παῦλον εἰς ἔνθερμον ὀπαδόν Του». Πῶς δὲ ἔγινε τὸ μέγα τοῦτο θαῦμα, περιγράφει πολλῷ παραστατικώτερον ἐν τῷ ἐν συνεχείᾳ τετραστίχῳ: « Λάμψας ὁ Κύριος ἐν μεσούσῃ ἡμέρᾳ, ὅτε δηλ. ὁ ἥλιος ἐμεσουράνει καὶ μεσημβρία περίπου ἦτο, ἀφοῦ ἀφήρεσεν ἐκ τῶν ὀμμάτων τοῦ Σαύλου τὸ φῶς, ἐξετίναξεν ἐπὶ τὴν γῆν τὸν κακῶς μανέντα κατὰ τῶν χριστιανῶν φοβερὸν διώκτην Σαῦλον». Τὸ μέγα τοῦτο θαῦμα κινεῖ τὸν ποιητὴν εἰς τὸ νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι μόνον ὁ προνοητὴς τῶν πάντων Θεὸς καὶ ὁ Υἱὸς Αὐτοῦ καὶ Σωτὴρ ἡμῶν ἐπετέλεσαν τὸ θαῦμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Παύλου, ὥστε ἀπὸ ἐχθρὸς νὰ γίνῃ οὗτος ὁ ὑπέροχος τοῦ Χριστοῦ λάτρης καὶ ὁ μέγας τοῦ Εὐαγγελίου Του κήρυξ. Τοῦτο ὁμολογεῖ ἐν τῷ κουκουλίῳ ὁ ποιητής: «Ὁ Χριστός, ὁ περὶ πάντων μεριμνῶν καὶ προνοῶν μετὰ τοῦ γεννήτορος Πατρὸς Αὐτοῦ ἐδημιούργησε τὸν Παῦλον ἀπὸ φανατικὸν καὶ μανιώδη ἐχθρόν, ἔνθερμον τοῦ Εὐαγγελίου Του λάτρην».

Ὁ ποιητὴς εἶναι ἄξιος θαυμασμοῦ οὐ μόνον διὰ τὴν ἐπιγραμματικὴν καὶ καλλιεπῆ αὐτοῦ φράσιν, ἀλλὰ καὶ διὰ τὴν προσεκτικὴν καὶ ἀκριβεστάτην δογματικὴν διατύπωσιν τῶν λέξεων. Αἱ μετοχαὶ «προκύψας—κυλίνδων», «λάμψας—ἀπούρας» εἶναι προσεκτικῶς ἐκλελεγμέναι διὰ ν' ἀποδώσουν ὑψηλὰς δογματικὰς ἐννοίας, τὰ δὲ ῥήματα «τρέπεν—τάνυσσε» εἶναι δηλωτικὰ τοῦ γενομένου θαύματος. Ὡραιοτάτη εἶναι καὶ ἡ ἀντίθεσις: «Μέσον ἡμέρας δὲ λάμψας—Φάος ὀμμάτων ἀπούρας». Φῶς ἐκπάγλου ὡραιότητος ἐκχύνεται, ἀλλ' ὁ Παῦλος εἰς σκότος περιάγεται καὶ τυφλοῦται. Τυφλοῦται κατὰ τοὺς σωματικοὺς ὀφθαλμοὺς διὰ νὰ ἀνοιγοῦν οἱ ὀφθαλμοὶ τῆς ψυχῆς του καὶ ἴδῃ καὶ ἀναγνωρίσῃ τὸ ἀληθινὸν καὶ ἀνέσπερον Φῶς τῆς θείας ὡραιότητος τοῦ πνευματικοῦ Ἡλίου. Ἐξετίναξεν ἐπὶ τὴν γῆν τὸν κακῶς μανέντα Σαῦλον διὰ ν' ἀνεγείρῃ τὸν μέγαν Παῦλον ὡς κορυφαῖον ἀπόστολον. Τὴν αἰτίαν δὲ τοῦ μεγάλου τούτου θαύματος ἐπεξηγῶν καὶ ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, λέγει: «Ἐπεὶ οὖν οὕτω σφοδρὸς ἦν καὶ ἀπρόσιτος, σφοδροτέρου ἐδεῖτο χαλινοῦ, ἵνα μὴ τῇ ῥύμῃ τῆς προθυμίας ἀγόμενος, καὶ παρακούσῃ τῶν λεγομένων. Διὰ δὴ τοῦτο καταστέλλων αὐτοῦ τὴν μανίαν ἐκείνην, πρῶτον κατευνάζει τὰ κύματα τῆς ῥαγδαίας ὀργῆς ἐκείνης διὰ τῆς πηρώσεως, καὶ τότε αὐτῷ διαλέγεται, δεικνὺς τῆς σοφίας αὐτοῦ τὸ ἀπρόσιτον, καὶ τὸ τῆς γνώσεως ὑπερέχον, καὶ ἵνα μάθῃ τίνα πολεμεῖ, ὃν οὐ μόνον κολάζοντα, ἀλλ' οὐδὲ εὐεργετοῦντα δύναται ἐνεγκεῖν. Οὐ γὰρ σκότος αὐτὸν ἐπήρωσεν, ἀλλ' ὑπερβολὴ φωτὸς αὐτὸν ἐσκότισε»[1].

«**Ν**οέειν δὲ τὸν βαλόντα
Ὁ βαλὼν θέλων τυπέντα,
Λέγεν ἡμέρας Ἰησοῦς
Ἐπὶ γῆς πεσόντι Σαύλῳ.

Ξένον εὐσεβοῦσι ῥέξεις
Ἐμέ, Σαῦλε, νῦν διώκων.
Ἀπαμείβεται δὲ Σαῦλος·
Λέγε μοι, τίς αὐτὸς ἔσκες;

Ὁ Θεὸς πάλιν βοήσας
Φάτο πρὸς λαλοῦντα Σαῦλον,
Τελέθω, λέγων, Ἰησοῦς
Ἀπὸ Ναζαρὲθ πολίχνης.

Πάλιν ὁ φέρων τὰ πάντα,
Τελέθω ὃν ἐκδιώκεις,
Βαρύ σοι πόδας τιταίνειν
Ἀταλοὺς πρὸς ὀρθὰ κέντρα.

Ἀχλύος ἠερίης, ἔμπλεε, Παῦλε,
Εἰπέ, πόθεν στεροπαῖς πᾶσι φαείνεις;»

Ὁ cod. Barber., κατὰ τὴν παρὰ Migne σημ. 96, ἀντὶ τοῦ «ἡμέρας» ἔχει «ἡμέρως», ὅπερ ἀποδίδει πληρέστερον τὸ νόημα. Ἡ σειρὰ λοιπὸν τῶν λέξεων τοῦ πρώτου τετραστίχου πρὸς πλήρη κατανόησιν ἔχει ὡς ἑξῆς: «Ὁ βαλὼν (Ἰησοῦς) θέλων τὸν τυπέντα (Παῦλον) νοεῖν τὸν βαλόντα, ἡμέρως ἔλεγε Σαύλῳ πεσόντι ἐπὶ γῆς», ἤτοι «ὁ Ἰησοῦς, ὅστις διὰ τοῦ ἐκπάγλου εἰς ὡραιότητα καὶ λάμψιν θείου φωτὸς κατέρριψε περιδεῆ τὸν διώκτην Παῦλον κατὰ

1. Migne, PG 50, 487.

γῆς, θέλων ὅπως νοήσῃ καὶ πιστεύσῃ τὸν ποιήσαντα τὸ μέγα τοῦτο θαῦμα καὶ τὸν βληθέντα Παῦλον εἰς συναίσθησιν καὶ ἀναγνώρισιν τῆς θεότητός Του ὁδηγήσῃ, μὲ ὕφος ἤρεμον καὶ γλυκὺ ἔλεγεν εἰς τὸν κατακείμενον, μεστὸν φόβου καὶ τρόμου, Σαῦλον». Ἡ σχετικὴ ἀφήγησις τῶν Πράξεων, ἥν εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ὁ ποιητής, λέγει: «καὶ πεσὼν ἐπὶ τὴν γῆν ἤκουσε φωνὴν λέγουσαν αὐτῷ· Σαοὺλ Σαούλ, τί με διώκεις; εἶπεν δέ· τίς εἶ, κύριε; ὁ δέ· ἐγώ εἰμι Ἰησοῦς ὅν σὺ διώκεις· ἀλλὰ ἀνάστηθι καὶ εἴσελθε εἰς τὴν πόλιν, καὶ λαληθήσεταί σοι ὅ τί σε δεῖ ποιεῖν. οἱ δὲ ἄνδρες οἱ συνοδεύοντες αὐτῷ εἱστήκεισαν ἐνεοί, ἀκούοντες μὲν τῆς φωνῆς, μηδένα δὲ θεωροῦντες» (Πράξ. 9,4—8). Τὸ ἀπαρέμφατον «Νοέειν» τοῦ τετραστίχου ἐγκλείει ὅλον τὸ νόημα τῆς ὑπερφυοῦς ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίου εἰς τὸν μανιακὸν διώκτην Του Σαῦλον. Ἅμα ἠκούσθη ἡ φωνὴ τοῦ Κυρίου ὁ ἀγέρωχος Φαρισαῖος ἐκτινάσσεται κατὰ γῆς καὶ ἅμα ἔλαμψεν τὸ ὑπέρλαμπρον Φῶς τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ ὁ Παῦλος τυφλοῦται. Ἀπὸ τοῦ νῦν συντρίβεται τὸ ἐγωιστικὸν κατασκεύασμα τοῦ ἰδεολόγου Φαρισαίου, «καινὴ δὲ κτίσις» οἰκοδομεῖται ἐν αὐτῷ. Αὕτη δὲ εἶναι ἡ χάρις ἡ ἐν Χριστῷ καὶ τὸ ἄπειρον ἔλεος τοῦ Θεοῦ ἔναντι τοῦ ἁμαρτωλοῦ Παύλου, ἀλλὰ καὶ παντὸς ἁμαρτωλοῦ. Τοῦτο δ᾽ ἀκριβῶς ἔχων πάντοτε πρὸ ὀφθαλμῶν ὁ Παῦλος, ἔγραφε πρὸς τὸν Τιμόθεον τὸν ἑαυτοῦ μαθητὴν τοὺς ἀθανάτους λόγους του: «Χάριν ἔχω τῷ ἐνδυναμώσαντί με Χριστῷ Ἰησοῦ τῷ κυρίῳ ἡμῶν, ὅτι πιστόν με ἡγήσατο θέμενος εἰς διακονίαν, τὸ πρότερον ὄντα βλάσφημον καὶ διώκτην καὶ ὑβριστήν· ἀλλὰ ἠλεήθην, ὅτι ἀγνοῶν ἐποίησα ἐν ἀπιστίᾳ, ὑπερεπλεόνασεν δὲ ἡ χάρις τοῦ κυρίου ἡμῶν μετὰ πίστεως καὶ ἀγάπης τῆς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ· πιστὸς ὁ λόγος καὶ πάσης ἀποδοχῆς ἄξιος, ὅτι Χριστὸς Ἰησοῦς ἦλθεν εἰς τὸν κόσμον ἁμαρτωλοὺς σῶσαι, ὧν πρῶτός εἰμι ἐγώ· ἀλλὰ διὰ τοῦτο ἠλεήθην, ἵνα ἐν ἐμοὶ πρώτῳ ἐνδείξηται Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἅπασαν μακροθυμίαν, πρὸς ὑποτύπωσιν τῶν μελλόντων πιστεύειν ἐπ᾽ αὐτῷ εἰς ζωὴν αἰώνιον» (Α´ Τιμ. 1,12—16.

Πρῶτος ὁμιλεῖ ὁ ἀποκαλυφθεὶς Κύριος εἰς τὸν περίτρομον διώκτην του καὶ λέγει πρὸς αὐτόν: «Ἐμέ, τὸν ὁποῖον σὺ νῦν διώκεις ὡς «ξένον» μέλλεις νὰ κηρύξῃς εἰς τοὺς «θέλοντας εὐσεβῶς ζῆν ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ» (Β´ Τιμ. 3,12). Ἡ γλυκεῖα προσφώνησις τοῦ Κυρίου ἐνθαρρύνει τὸν Σαῦλον εἰς τὸ νὰ ἐρωτήσῃ: «Λέγε εἰς ἐμέ, ποῖος εἶσαι, Κύριε;» Καὶ ὁ Θεὸς πάλιν βοήσας ἀπεκρίνατο πρὸς τὸν λαλοῦντα Σαῦλον· «Ἐγώ εἰμι Ἰησοῦς ὁ ἀπὸ Ναζαρὲτ τῆς πολίχνης». Καὶ ὁ φέρων τὰ πάντα Θεάνθρωπος ἐπάγεται: «Ἐγώ εἰμι, ὃν σὺ διώκεις. Εἶναι βαρὺ καὶ σκληρὸν διὰ σὲ νὰ λακτίζῃς τοὺς τρυφεροὺς πόδας σου ἐπάνω εἰς τὰ ὀρθῶς ἱστάμενα καρφιά». Καὶ ἐν κουκουλίῳ ὁ ποιητὴς ἐρωτᾷ τὸν ἐσκοτισμένον διώκτην τοῦ Χριστοῦ Σαῦλον: «Ὦ Παῦλε, σὺ ὅστις εἶχες τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν περιβεβλημένην πλήρως ὑπὸ ἀοράτου ἀχλύος, εἰπὲ καὶ ὁμολόγησον νῦν πόθεν λαβὼν ἐκπέμπεις τὰς θείας λάμψεις, τὰς ὑπερόχους ἀστραπὰς τοῦ πνεύματός σου εἰς πάντας τοὺς ἀνθρώπους;» Πόθεν ἄλλοθεν,

εἰμὴ ἐκ τῆς πηγῆς τοῦ θείου Φωτός, τοῦ εἰς αὐτὸν ἀποκαλυφθέντος καὶ ἐμφανισθέντος, τοῦ σκοτίσαντος μὲν πᾶν ὑλικὸν καὶ γαιῶδες, ἀλλὰ τοὺς ὀφθαλμοὺς τῆς ψυχῆς τοῦ Παύλου ἀνοίξαντος καὶ ὅλην εἰς φῶς μεταβαλόντος, ὅπως φωτίζῃ ἐσαεὶ πάντας τοὺς θέλοντας ἰδεῖν τὸ ἀνέσπερον Φῶς καὶ πιστεῦσαι εἰς τὸν Κύριον Ἰησοῦν, τὸν Λυτρωτὴν τοῦ κόσμου;

«***Ῥ***υπαρὸν ζόφον κομίζων
Βλεφάροις, ἐς ἄστυ βαίνεις,
Ὅθι σοι πάλιν λαλήσω
Ἅ σε, Παῦλε, δεῖ τελέσσαι.

Σὺ γὰρ ἔθνεσι φαείνοις
Θεϊκὸν φάος διδάσκων,
Σὺ τὸν Ἰσραὴλ ἐλέγξεις
Γενεὴν ἄπιστον οὖσαν.

Τότε δὴ μαθὼν ὁ Σαῦλος
Ὅτι Χριστὸς αὐτὸς ἕλκει,
Ἑτάρων χέρας κρατούντων,
Ἅτε τυφλός, ἠκολούθει.

Ὑπονυκτίῳ δὲ λήξει
Ὄναρ ἐμφανεὶς ὁ Χριστὸς
Ἀνανίαν ἄνδρα θεῖον
Ἐπὶ Σαῦλον εὐθὺ πέμψεν.

Φεγγοτόκον σκοτίην ἔδρακε Παῦλος
Ὄφρα βροτῶν ζοφερὰν ἀχλὺν ἀπάξοι».

Ἐν τοῖς ἀνωτέρω τέσσαρσιν τετραστίχοις ὁ ποιητὴς ἐπὶ τὸ λυρικώτερον ἐκτίθησιν ὅ,τι αἱ Πράξεις περαιτέρω ἀφηγοῦνται περὶ τοῦ θαύματος τῆς Δαμασκοῦ καὶ τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ Παύλου. Ἐν Πράξ. 9, 6 ὁ Κύριος λέγει τῷ Παύλῳ· «ἀλλὰ ἀνάστηθι καὶ εἴσελθε εἰς τὴν πόλιν, καὶ λαληθήσεταί σοι ὅ,τί σε δεῖ ποιεῖν. Οἱ δὲ ἄνδρες οἱ συνοδεύοντες αὐτῷ εἱστήκεισαν ἐνεοί, ἀκούοντες μὲν τῆς φωνῆς, μηδένα δὲ θεωροῦντες... χειραγωγοῦντες δὲ αὐτὸν εἰσήγαγον εἰς Δαμασκόν. καὶ ἦν ἡμέρας τρεῖς μὴ βλέπων, καὶ οὐκ ἔφαγεν οὐδὲ ἔπιεν». Καὶ κατωτέρω (Πράξ. 22, 10—12): «ὁ δὲ κύριος εἶπεν πρός με· ἀναστὰς πορεύου εἰς Δαμασκόν, κἀκεῖ σοι λαληθήσεται περὶ πάντων ὧν τέτακταί σοι ποιῆσαι. ὡς δὲ οὐκ ἔβλεπον ἀπὸ τῆς δόξης τοῦ φωτὸς ἐκείνου, χειραγωγούμενος ὑπὸ τῶν συνόντων μοι ἦλθον εἰς Δαμασκόν». Καὶ ἐν Πράξ. 26, 16—19: «ἀλλὰ ἀνάστηθι καὶ στῆθι ἐπὶ τοὺς πόδας σου· εἰς τοῦτο γὰρ ὤφθην σοι, προχειρίσασθαί σε ὑπηρέτην καὶ μάρτυρα ὧν τε εἶδές με ὧν τε ὀφθήσομαί σοι, ἐξαιρούμενός σε ἐκ τοῦ λαοῦ καὶ ἐκ τῶν ἐθνῶν, εἰς οὓς ἐγὼ ἀποστέλλω σε, ἀνοῖξαι ὀφθαλμοὺς αὐτῶν, τοῦ ἐπιστρέψαι ἀπὸ σκότους εἰς φῶς καὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ σατανᾶ ἐπὶ τὸν Θεόν, τοῦ λαβεῖν αὐτοὺς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν καὶ κλῆρον ἐν τοῖς ἡγιασμένοις πίστει τῇ εἰς ἐμέ».

Ὁ ποιητὴς τανύει τὴν λύραν του διὰ νὰ ψάλῃ τὴν «φεγγοτόκον σκοτίην» τοῦ μακαρίου Παύλου μὲ τὴν θεσπεσίαν φωνήν, τὴν τόσον γλυκεῖαν, ἀλλ' ἅμα καὶ ἁπλῆν καὶ ἀπέριττον, τῶν στίχων του: «Σύρων τὸ μελανὸν σκότος ἐν τοῖς βλεφάροις, εἴσελθε εἰς τὴν πόλιν, ἔνθα καὶ πάλιν θὰ εἴπω εἰς σέ, ὅσα, Παῦλε, ὀφείλεις νὰ πράξῃς». Ἀπὸ τοῦ νῦν ὁ πρῴην διώκτης γίνεται τὸ

«σκεῦος ἐκλογῆς» τοῦ Κυρίου. Αὐτὸς θὰ διακηρύξῃ εἰς τὰ Ἔθνη καὶ εἰς τὸν οἶκον Ἰσραὴλ τὸ μυστήριον τῆς θείας οἰκονομίας. Τὸν κήρυκα τῶν Ἐθνῶν ὑμνεῖ καὶ ὁ ποιητὴς ἐν τῷ ἐν συνεχείᾳ τετραστίχῳ, ἐπαναλαμβάνων τοὺς λόγους τοῦ Κυρίου πρὸς τὸν Παῦλον μὲ ἔνδυμα ποιητικόν: «Διότι σὺ θὰ φανερώσῃς εἰς τὰ ἔθνη τὸ θεῖον Φῶς καὶ θὰ διδάξῃς τὴν Ἀλήθειαν περὶ ἐμοῦ· σὺ θὰ ἐλέγξῃς τὴν ἄπιστον καὶ διεστραμμένην γενεὰν τῶν Ἰουδαίων». Ποῦ ὁ ἀγέρωχος διώκτης; Ποῦ ὁ αὐστηρὸς διαλεκτικὸς ῥαββινιστής; Ἀπὸ τοῦ νῦν ὑποτάσσεται πλήρως εἰς τὰ κελεύσματα τοῦ Κυρίου. Οὐδεμία ἐρώτησις ποῦ, πότε καὶ πῶς θὰ γίνουν ὅσα ὁ Κύριος ἀπεκάλυψεν εἰς αὐτόν. «Τότε λοιπὸν ὁ Σαῦλος μαθὼν ὅτι αὐτὸς ὁ Χριστός, ὁ Λυτρωτὴς καὶ Μεσίας ἕλκει τοῦτον πρὸς Ἑαυτόν, τυφλὸς ἔτι ὢν ἀφίεται εἰς τὰς χεῖρας τῶν συνοδῶν του, ὅπως συνοδεύσωσιν αὐτόν, καὶ ἠκολούθει». Ἀλλὰ τί συνέβη ἐν Δαμασκῷ; Ἰδοὺ τί ἀφηγοῦνται αἱ Πράξεις 9, 10—19: «Ἦν δέ τις μαθητὴς ἐν Δαμασκῷ ὀνόματι Ἀνανίας, καὶ εἶπεν πρὸς αὐτὸν ἐν ὁράματι ὁ κύριος· Ἀνανία· ὁ δὲ εἶπεν· ἰδοὺ ἐγώ, κύριε· ὁ δὲ κύριος πρὸς αὐτόν· ἀναστὰς πορεύθητι ἐπὶ τὴν ῥύμην τὴν καλουμένην εὐθεῖαν καὶ ζήτησον ἐν οἰκίᾳ Ἰούδα Σαῦλον ὀνόματι Ταρσέα· ἰδοὺ γὰρ προσεύχεται, καὶ εἶδεν ἄνδρα Ἀνανίαν ὀνόματι εἰσελθόντα καὶ ἐπιθέντα αὐτῷ χεῖρας, ὅπως ἀναβλέψῃ· ἀπεκρίθη δὲ Ἀνανίας· κύριε, ἤκουσα ἀπὸ πολλῶν περὶ τοῦ ἀνδρὸς τούτου, ὅσα κακὰ τοῖς ἁγίοις σου ἐποίησεν ἐν Ἱερουσαλήμ· καὶ ὧδε ἔχει ἐξουσίαν παρὰ τῶν ἀρχιερέων δῆσαι πάντας τοὺς ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομά σου· εἶπεν δὲ πρὸς αὐτὸν ὁ κύριος· πορεύου, ὅτι σκεῦος ἐκλογῆς ἐστίν μοι οὗτος τοῦ βαστάσαι τὸ ὄνομά μου ἐνώπιον ἐθνῶν τε καὶ βασιλέων υἱῶν τε Ἰσραήλ· ἐγὼ γὰρ ὑποδείξω αὐτῷ ὅσα δεῖ αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματός μου παθεῖν. Ἀπῆλθεν δὲ Ἀνανίας καὶ εἰσῆλθεν εἰς τὴν οἰκίαν, καὶ ἐπιθεὶς ἐπ᾿ αὐτὸν τὰς χερας εἶπεν· Σαοὺλ ἀδελφέ, ὁ κύριος ἀπέσταλκέν με, Ἰησοῦς ὁ ὀφθείς σοι ἐν τῇ ὁδῷ ᾗ ἤρχου, ὅπως ἀναβλέψῃς καὶ πλησθῇς πνεύματος ἁγίου. καὶ εὐθέως ἀπέπεσαν αὐτοῦ ἀπὸ τῶν ὀφθαλμῶν ὡς λεπίδες, ἀνέβλεψέν τε, καὶ ἀναστὰς ἐβαπτίσθη, καὶ λαβὼν τροφὴν ἐνίσχυσεν». Πρβ. καὶ Πράξ. 22, 12—17.

Ὁ ποιητὴς ψάλλει μὲ τὴν ποιητικήν του μοῦσαν τὴν ἐμφάνισιν εἰς τὸν Παῦλον τοῦ θεράποντος Ἀνανίου, τοῦ ὑπὸ τοῦ Κυρίου ἀπεσταλμένου εἰς αὐτόν, ἐντελῶς ἐπιγραμματικῶς, ἐξαίρων μόνον τὸ ὑπὸ τοῦ Ἀνανίου ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ Κυρίου τελεσθὲν θαῦμα τῆς θεραπείας ἐκ τῆς τυφλώσεως τοῦ Παύλου. Λέγει: «Ὑπονυκτίῳ δὲ λήξει», ἑρμηνεύων προφανῶς τὸ χωρίον «εἶπεν πρὸς αὐτὸν ἐν ὁράματι ὁ κύριος», δῆλον ὅτι ἐν ὁράματι τῆς νυκτὸς ἢ καθ᾿ ὕπνον. Ἐφανερώθη ἄρα τῷ Ἀνανίᾳ ὁ Κύριος «ὑπονυκτίῳ λήξει», ἤτοι περὶ τὴν χαραυγήν. Τὸ τελευταῖον λοιπὸν τετράστιχον ἔχει τὴν ἔννοιαν: «Ἐμφανισθεὶς περὶ τὴν χαραυγὴν ὁ Κύριος κατ᾿ ὄναρ τῷ Ἀνανίᾳ, ἀνδρὶ θεοσεβεστάτῳ, διέταξεν αὐτὸν νὰ ἔλθῃ ἀμέσως εἰς τὸν Σαῦλον». Ὡραιοτάτη εἶναι ἡ ἐν τῷ κουκουλίῳ ἀντίθεσις. Ὁ ποιητὴς δὲν λησμονεῖ καὶ ὑπὸ τὸν στίχον τὸ δόγμα: «Εἶδεν ὁ Παῦ-

λος τὴν φεγγοτόκον σκοτίαν, ὅπως ἀπομακρύνῃ ἐκ τῶν ἀνθρώπων τὴν ζοφερὰν ἀχλύν, ἤτοι τὸ κατάμαυρο σκοτάδι, τὴν ἁμαρτίαν». Ἀξιοπαρατήρητοι εἶναι αἱ ἀντιθέσεις: «φεγγοτόκον σκοτίην—ἔδρακε Παῦλος», «Ὄφρα βροτῶν ἀπάξοι—ζοφερὰν ἀχλύν». Τυφλοῦται ὁ Παῦλος κατὰ τοὺς σωματικοὺς ὀφθαλμούς, ἀλλὰ τῆς ψυχῆς του οἱ ὀφθαλμοὶ ἀνοίγονται διὰ νὰ ἴδουν τὸ θεῖον καὶ ἀνέσπερον Φῶς, διὸ καὶ «ἔδρακε», ἤτοι εἶδε καὶ ἐθεώρησε τὸ θεῖον Φῶς, τὸν Σωτῆρα καὶ Λυτρωτὴν τοῦ κόσμου, τὸν Κύριον Ἰησοῦν, τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ Θεόν. Τὸ Φῶς τοῦτο θὰ κομίσῃ καὶ εἰς τὰ Ἔθνη, τὰ τελοῦντα ὑπὸ τὴν ζοφερὰν ἀχλὺν τῆς ἀπιστίας καὶ ἀμαθείας, ἵνα ἴδωσι καὶ ταῦτα τὸ θεῖον καὶ γλυκύτατον Φῶς τοῦ Σωτῆρος τοῦ κόσμου. Ἀλλ' ὀφείλουν καὶ τὰ Ἔθνη νὰ ὑποστοῦν τὴν πήρωσιν τῶν ὑλικῶν αἰσθήσεων διὰ νὰ φανερωθῇ καὶ εἰς αὐτὰ τὸ Φῶς τῆς θεότητος τοῦ οὐρανίου Νυμφίου.

Ἀλλ' ἴδωμεν πῶς ἐν τέλει ὁ ποιητὴς πλέκει τὸν ὕμνον εἰς τὸν ἀναβλέψαντα Παῦλον καὶ κατακλείει τὴν ὅλην Ὠδήν του.

«**Φ**οβεροῖς λόγοισιν εἴξας
Ἀνανίας ἐς διώκτην,
Δράμεν ὄμμασιν κομίζων
Τὸ διπλοῦν διπλοῖσι φέγγος.

Χαλεπὸν ζόφον δὲ ῥίψας
Κραδίης κόρον τε Σαῦλος,
Λοετρὸν δὲ θεῖον ἐνδὺς
Χάριτος Θεοῦ γεμίσθη.

Ψόγον ἀθλίων Ἑβραίων
Ὅλων ἀνδρικῶς πατήσας,
Συνέχευε λυγρὸν ἔθνος
Τριάδα βροτοὺς διδάσκων.

Φωτὸς ἀειγενέος, Παῦλε, γεμίσθης
Φωτογόνους δαΐδας πᾶσιν ἐρίζεις».

Πῶς ἦτο δυνατὸν ὁ Ἀνανίας, «ἀνὴρ εὐλαβὴς κατὰ τὸν νόμον, μαρτυρούμενος ὑπὸ πάντων τῶν κατοικούντων Ἰουδαίων» (Πράξ. 22, 12) ν' ἀπειθήσῃ εἰς τοὺς φοβεροὺς λόγους τοῦ ἐντέλλοντος αὐτὸν Ἰησοῦ; Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ποιητὴς ἐπάγεται: «Ὑπείκων καὶ μὴ ἐναντιούμενος ὁ Ἀνανίας εἰς τοὺς φοβεροὺς λόγους καὶ τὴν ἐντολὴν τοῦ Κυρίου, ἔδραμεν, ἤτοι ἔσπευσε ταχὺ πορευθεὶς εἰς τὸν πρώην διώκτην τοῦ Χριστοῦ, φέρων τὸ διπλοῦν «φέγγος», τὸ διπλοῦν φῶς «ὄμμασι διπλοῖσι», ἤτοι εἰς τοὺς διπλοῦς ὀφθαλμούς, τούς τε σωματικοὺς καὶ τοὺς ψυχικούς». Ὁ Ἀνανίας ἔφερεν εἰς τὸν τυφλὸν καὶ κατὰ τὸ σῶμα καὶ κατὰ τὴν ψυχὴν Παῦλον τὸ διπλοῦν φῶς τῆς ὁράσεως τῶν ὀφθαλμῶν τοῦ σώματος καὶ τῶν ὀφθαλμῶν τῆς ψυχῆς καὶ τῆς καρδίας αὐτοῦ. Ἐπέθεσε τὰς χεῖράς του ἐπὶ τὸν Παῦλον καὶ ἀμέσως ὁ πρότερον τυφλὸς ἀνέβλεψεν. Εἶτα ἐβάπτισεν αὐτόν, διὰ δὲ τοῦ λουτροῦ τοῦ ἁγίου βαπτίσματος ἐκαθαρίσθη ὁ ἁμαρτωλὸς διώκτης ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν αὐτοῦ καὶ ἐπικαλεσθεὶς τὸ

ὄνομα τοῦ Κυρίου, «ἐπλήσθη πνεύματος ἁγίου» (Πράξ. 22, 16. 9, 18). Ὢ τοῦ διπλοῦ θαύματος! Ὢ τῆς μακροθυμίας τοῦ Κυρίου! Ὁ ἁμαρτωλὸς καὶ διώκτης τοῦ Χριστοῦ Παῦλος «ἠλεήθη, ἵνα ἐν αὐτῷ πρώτῳ ἐνδείξηται Ἰησοῦς Χριστὸς τὴν ἅπασαν μακροθυμίαν, πρὸς ὑποτύπωσιν τῶν μελλόντων πιστεύειν ἐπ' αὐτῷ εἰς ζωὴν αἰώνιον» (Α' Τιμ. 1, 16).

Τὸ ἐν συνεχείᾳ τετράστιχον διὰ λέξεων ὑπαινισσομένων χωρία αὐτοῦ τοῦ Παύλου, ὡς τὸ Α' Κορ. 4,8: «ἤδη κεκορεσμένοι ἐστέ», Γαλ. 3,27: «ὅσοι γὰρ εἰς Χριστὸν ἐβαπτίσθητε, Χριστὸν ἐνεδύσασθε» καὶ Ἐφεσ. 5, 25—26: «καὶ ὁ Χριστὸς ἠγάπησε τὴν ἐκκλησίαν καὶ ἑαυτὸν παρέδωκεν ὑπὲρ αὐτῆς, ἵνα αὐτὴν ἁγιάσῃ καθαρίσας τῷ λουτρῷ τοῦ ὕδατος ἐν ῥήματι», περιγράφει τὴν ἐπελθοῦσαν διὰ τοῦ βαπτίσματος μεταβολὴν ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ Παύλου. Ἀλλ' ἂς ἀφήσωμεν τὴν μοῦσαν τοῦ ποιητοῦ νὰ ψάλῃ τὸ θαῦμα τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ πρῴην διώκτου τοῦ Κυρίου: «Ἀπορρίψας δὲ τὸ φοβερὸν σκότος καὶ τὸν ἁμαρτωλὸν «κόρον» τῆς καρδίας αὐτοῦ ὁ Σαῦλος, ὃν ἐταμίευσαν «οἱ σοφὰ φρονοῦντες» Ῥαββῖνοι διὰ τῆς διδαχῆς καὶ διαλεκτικῆς αὐτῶν, ἐνδυθεὶς δὲ διὰ τοῦ θείου λουτροῦ, ἤτοι τοῦ βαπτίσματος, τὸν Χριστόν, ἐγεμίσθη καὶ ἐπληρώθη ἔκτοτε ὑπὸ τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ καὶ τῶν δωρεῶν τοῦ ἁγίου Πνεύματος».

Ἐν τῷ τελευταίῳ τετραστίχῳ ἐπανέρχεται ὁ ποιητὴς εἰς τὴν ἀφήγησιν τῶν Πράξεων 9,19—25: «Ἐγένετο δὲ μετὰ τῶν ἐν Δαμασκῷ μαθητῶν ἡμέρας τινάς, καὶ εὐθέως ἐν ταῖς συναγωγαῖς ἐκήρρυσσεν τὸν Ἰησοῦν, ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ. ἐξίσταντο δὲ πάντες οἱ ἀκούοντες καὶ ἔλεγον· οὐχ οὗτός ἐστιν ὁ πορθήσας εἰς Ἱερουσαλὴμ τοὺς ἐπικαλουμένους τὸ ὄνομα τοῦτο, καὶ ὧδε εἰς τοῦτο ἐληλύθει, ἵνα δεδεμένους αὐτοὺς ἀγάγῃ ἐπὶ τοὺς ἀρχιερεῖς; Σαῦλος δὲ μᾶλλον ἐνεδυναμοῦτο καὶ συνέχυννεν Ἰουδαίους τοὺς κατοικοῦντας ἐν Δαμασκῷ, συμβιβάζων ὅτι οὗτός ἐστιν ὁ χριστός. Ὡς δὲ ἐπληροῦντο ἡμέραι ἱκαναί, συνεβουλεύσαντο οἱ Ἰουδαῖοι ἀνελεῖν αὐτόν· ἐγνώσθη δὲ τῷ Σαύλῳ ἡ ἐπιβουλὴ αὐτῶν. παρετηροῦντο δὲ καὶ τὰς πύλας ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ὅπως αὐτὸν ἀνέλωσιν». Ὁ ποιητὴς εἶναι σύντομος, ἀλλ' αἱ λέξεις αὐτοῦ εἶναι ἐκλελεγμέναι, ὥστε ν' ἀποδίδωσιν ἐπιγραμματικῶς ὅλον τὸ νόημα τοῦ ἱεροῦ κειμένου τῶν Πράξεων. «Ὅλων τῶν ἀθλίων Ἑβραίων τὸν ψόγον, ἤτοι τὴν κατακραυγὴν καὶ τὸ ἐναντίον του μῖσος «πατήσας», ἤτοι ἀψηφήσας καὶ περιφρονήσας «ἀνδρικῶς», δηλ. γενναίως καὶ θαρραλέως ὁ Παῦλος, συνέχεε καὶ ἄνω-κάτω ἐποίει τὸ οἰκτρὸν καὶ ἐλεεινὸν ἔθνος τῶν Ἑβραίων, καὶ τὰς κατ' αὐτοῦ πλεκτάνας του ἀψηφῶν, ἐδίδασκε τοὺς ἀνθρώπους τὸ μέγα μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος». Εἶναι ἔκδηλος καὶ ἐνταῦθα ἡ ἀσυμπαθὴς κατὰ τῶν Ἑβραίων διάθεσις τοῦ ποιητοῦ, ἣν πολλαχοῦ τῶν ποιημάτων του ἐμφανίζει.

Πλήρης θαυμασμοῦ πρὸ τοῦ φωτοδότου Ἀποστόλου, ἀναφωνεῖ ἐν τῷ κουκουλίῳ, τῷ ἐν εἴδει φωτοστεφάνου ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ ὑμνουμένου πρωταπο-

στόλου ἱσταμένῳ, ὁ ὑμνῳδός, τὴν ὅλην αὐτοῦ Ὠδὴν κατακλείων: «Ὦ Παῦλε, ἐγεμίσθης Φωτὸς ἀϊδίου, εἰς πάντας δὲ τοὺς ἀνθρώπους, πασῶν τῶν ἐποχῶν καὶ τῶν γενεῶν, πάσης ἡλικίας, τάξεως ἢ καταστάσεως καὶ φύλου, ἁμιλλᾶσαι μεταξὺ ὅλων τῶν μαθητῶν καὶ ἀποστόλων τοῦ Κυρίου, ὅπως μεταδώσῃς τὰς φωτογόνους λαμπάδας τῆς θείας χάριτος».

Φοβοῦμαι μήπως ἀμαυρώσω τὸ κάλλος τῆς φράσεως τοῦ θείου ὑμνῳδοῦ καὶ μήπως πάρηχος καὶ ἀμελὴς ἡ ἰδική μου φωνὴ προσκρούσῃ εἰς τοὺς ὡραίους ἤχους καὶ εἰς τὸ ἐναρμόνιον ᾆσμα τοῦ θεσπεσίου κιθαρῳδοῦ καὶ ποιητοῦ, διὸ καὶ τὸ τέρμα τοῦ ᾄσματός του ἀφίημι εἰς τὸ νὰ περατώσῃ ἕτερος χρυσολόγος Πατὴρ καὶ ῥήτωρ καὶ μαθητὴς ἀντάξιος τοῦ Χρυσοστόμου, Π ρ ό κ λ ο ς (434—447) ὁ οἰκουμενικὸς Πατριάρχης: «Ταρσὸς ἤνεγκεν, ἀλλὰ παράδεισος ἥρπασεν. Δαμασκὸς ἀνεγέννησεν, ἀλλ' ὁ κόσμος ἐμακάρισεν. Ῥώμη ἔθαψεν, ἀλλ' οὐρανὸς ἐστεφάνωσεν. Τὰ στίγματα τῷ σώματι ἐνύγησαν, ἀλλὰ πᾶσα γλῶσσα τὸν ἀγῶνα εὐφήμησεν. Εὐθὺς ἑορτῶν ἀνατέλλουσιν ἀκτῖνες, καὶ πάντα θαύματος γέμει τοῦ Παύλου. Αἱ ἐπιστολαί, σωτηρίας δίκτυα· τὰ σουδάρια, παθῶν δρέπανα· ἡ γλῶσσα, αὐλὸς τοῦ σταυρωθέντος· τὸ πτῶμα, οἰκουμένης ἔγερμα· ἡ τυφλότης, πίστεως ὀξυδορκία· ἡ σαργάνη, εὐαγγελίου σαγήνη· αἱ πληγαί, οἰκουμένης ἰάματα· οἱ δρόμοι, βραβείων πρόξενοι· τὸ ναυάγιον, Ἐκκλησίας πηδάλιον· αἱ ἁλύσεις, ἀγάπης σύνδεσμος· τὸ αἷμα, σπονδὴ φιλανθρωπίας· ὁ τάφος, Ῥωμαίων εὐγένεια· ἡ μνήμη, ὀ ρ θ ο δ ό ξ ω ν καύχημα»[1].

---

1. Migne, PG 65, 820 A/B.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Κώδικες ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψει οἱ κάτωθι :

	Κῶδιξ ὑπ' ἀριθ.	*Αἰὼν*	*Σημειοῦται ἐνταῦθα*
Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης (τεῦχος περγαμηνόν)	713	ΙΒ	Γ
»	670	ΙΓ	**Δ**
»	2014	ΙΔ	**Ζ**
»	662	ΙΒ-ΙΔ	**Η**
»	2742	ΙΔ	**Θ**
»	661	ΙΕ	Ι
»	2690	ΙΔ	**Ι**
»	685	ΙΕ	Κ
»	2973	ΙΔ	**Κ**
»	877	ΙΕ	Λ
»	2724	ΙΔ-ΙΕ	**Λ**
»	703	Ιϛ	Μ
»	2696	ΙΕ	**Μ**
»	663	ΙΕ-Ιϛ	**Ν**
»	781	Ιϛ	Ξ
»	848	ΙΕ	**Ξ**
»	664	ΙΕ	**Ο**
»	851	ΙΣΤ	**Π**
»	798	»	Υ
»	759	»	Χ
»	2473	ΙΕ	**Χ**
»	64	ΙΣΤ	**Ψ**
»	1910	»	Q
»	2795	ΙΒ-ΙΔ	L
»	665	ΙΣΤ	ᾶ
»	675	ΙΖ	ἁ
»	674	»	ἅ
»	672	»	ἆ
»	667	»	ἇ
»	2428	»	**α**
»	706	»	**ἁ**
»	669	ΙΣΤ	**ᾶ**
»	710	ΙΖ	**ἅ**
»	716	»	**ἇ**
»	847	»	**γ**
»	813	ΙΖ	**δ**
»	829	»	**ε**
»	718	ΙΗ	ἑ
»	734	»	ὲ

	Κώδιξ ὑπ' ἀριθ.	Αἰὼν	Σημειοῦται ἐνταῦθα
'Εθνικῆς Βιβλιοθήκης (τεῦχος περγαμηνὸν)	749	ΙΣΤ	μ
»	750	ΙΖ	ρ
»	754	»	υ
»	760	»	χ
»	771	»	c
»	668	»	e
»	836	»	r
'Εκ τῶν Εὐχολογίων τοῦ Δμητριέβσκη Βιβλιοθήκης Σινᾶ	957	Θ-Ι	Σ
»	956	Ι	Σ_1
»	958	Ι	Σ_2
»	959	ΙΑ	Σ_3
»	962	ΙΑ-ΙΒ	Σ_4
»	961	»	Σ_5
»	973	»	Σ_6
»	1036	ΙΒ-ΙΓ	Σ_7
»	960	ΙΓ	Σ_8
»	966	»	Σ_9
»	982	»	σ
»	991	ΙΔ	σ_1
»	981	»	σ_2
»	968	ΙΕ	σ_3
»	984	»	σ_4
»	974	ΙΣΤ	σ_5
» Παντελεήμονος "Αθω	162	ΙΑ-ΙΒ	Π_1
» Πάτμου	713	ΙΒ-ΙΓ	Π_2
» »	104	ΙΓ	Π_3
» »	105	»	Π_4
» 'Αγ. 'Αθανασίου Λαύρας "Αθω	189	»	Π_5
» Παντοκράτορος "Αθω	199	ΙΕ	Π_6
» 'Αθανασίου Λαύρας "Αθω	105	»	Π_7
» Διονυσίου Λαύρας "Αθω	489	ΙΕ	Π_8
» Λαύρας »	21	ΙϚ	Π_9
» Πατριαρχείου 'Αλεξανδ.	149-104 (94)	ΙΔ	α_1
» 'Α. ταφ. μετοχ. ἐν Κων/λει	8 (182)	ΙΕ	K_1
» Παρισίων Κοισλιανὸς	213	ΙΑ	Ρ

Εἰς τὸν Βαρβερινὸν Κώδικα παραπέμπομεν κατὰ τὰς ὑπὸ τοῦ Coar δημοσιευομένας ἐν τῷ Εὐχολογίῳ αὐτοῦ διαφόρους γραφὰς καὶ κατὰ τὸν Conybear ἐν τῷ Rituale Armenorum ἐξ οὗ ἀνεδημοσιεύσαμεν καὶ ἄλλους τινας μνημονευομένους κώδικας. Ἔντυπον δ' Εὐχολόγιον εἴχομεν ὑπ' ὄψει τὴν ἐν Βενετίᾳ ἔκδοσιν τρίτην τοῦ ἔτους 1869, σπουδῇ καὶ ἐπιστασίᾳ Σπυρίδωνος 'Ιερομονάχου Ζερβοῦ, κατὰ ταύτην δὲ γίνεται καὶ ἡ παράθεσις τοῦ κειμένου τῶν εὐχῶν. Τὰ εὐχολόγια Δμητριέβσκη σημειοῦμεν διὰ τοῦ λατινικοῦ D, τὸν Βαρβερινὸν δὲ διὰ τοῦ B. Ἔνθα ἐν τῷ κειμένῳ ὑπᾶρχει συμφωνία κωδίκων ὡς πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν διατάξεων, οὐχὶ ὅμως καὶ πλήρης τοιαύτη περὶ τὸ λεκτικόν, σημειοῦμεν τοὺς τοιαύτην συμφωνίαν παρουσιάζοντας κώδικας ἐντὸς παρενθέσεως. Διὰ τοῦ C σημειοῦμεν τὴν εἰς 'Αγγλικὴν μετάφρασιν τοῦ Σλαβωνικοῦ εὐχολογίου τὴν ὑπὸ τοῦ J. King.

ΠΡΟΛΕΓΟΜΕΝΑ

Εἰς ἱκανὸν ἀριθμὸν κωδίκων ἡ ἀκολουθία ἐπιγράφεται «ἀκολουθία τοῦ κατὰ μῆνα γινομένου ἁγιασμοῦ» (***Δ*** Q) ἢ «ἁγιασμὸς τῶν ἀρχιμηνίων τῶν μηνῶν» (***Π***), χωρὶς νὰ σπανίζῃ καὶ ἡ ἐπιγραφὴ «ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ» (Γ ***Δ*** ***Η***) ἢ «ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ» (***ά ᾶ*** ρ ***Κ*** Λ Υ ***Ψ***). Ἐκ τῆς πρώτης ἐπιγραφῆς συνάγεται σαφῶς, ὅτι ὁ χρόνος τῆς τελέσεως τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ ἦτο κυρίως αἱ πρῶται ἡμέραι τῶν μηνῶν, χωρὶς νὰ ἀποκλείηται ἡ τέλεσις αὕτη καὶ «ταῖς κυριακαῖς καὶ ἑορταῖς» (***Ρ***), ἄρα δὲ καὶ καθ᾽ οἱανδήποτε ἄλλην ἡμέραν. Ἡ ἐν τῇ ἀρχῇ δὲ ἑκάστου μηνὸς τέλεσις τοῦ ἁγιασμοῦ, καθὼς καὶ ὁ Βαλσαμὼν ἀναφέρει, δὲν φαίνεται νὰ εἶνε ἄσχετος πρὸς τὰς παρ᾽ Ἰουδαίοις καὶ Ἕλλησι νουμηνίας, πρὸς ἀντίδρασιν κατ᾽ αὐτῶν καθιερωθεῖσα καὶ ταύτας βαθμηδὸν ἐκτοπίσασα. Οὕτω δὲ «ἡ τῆς νουμηνίας ἑορτή, μαρτυρεῖ ὁ Βαλσαμών, πρὸ ἀμνημονεύτων χρόνων ἐσχόλασε καὶ ἀντὶ ταύτης, Θεοῦ χάριτι, ἱλαστήριοι εὐχαὶ πρὸς Θεὸν καὶ ἁγιασμοὶ ἐπ᾽ ἐκκλησίας παρὰ τοῦ πιστοῦ λαοῦ γίνονται καθ᾽ ἑκάστην ἀρχιμηνίαν καὶ ὕδασιν εὐλογίας, οὐκ ἀντιλογίας, χριόμεθα» [1].

Ὁ ψευδοκωδινὸς μαρτυρεῖ ὅτι τοιοῦτοι ἁγιασμοὶ ἐτελοῦντο καὶ ἐν τῷ παλατίῳ τῆς Κων)πόλεως παρόντων καὶ τῶν βασιλέων καθ᾽ ὅλην τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ἁγιασμοῦ, ἐτελοῦντο δὲ εἰς τὴν ἀρχὴν ἑκάστου μηνός, πλὴν τῶν μηνῶν Ἰανουαρίου καὶ Σεπτεμβρίου, διότι κατὰ μὲν τὸν πρῶτον ἐκ τούτων ἀνεμένετο ἡ ἑορτὴ τῶν θεοφανείων καὶ ἡ κατ᾽ αὐτὴν τέλεσις τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ κατὰ δὲ τὸν δεύτερον ἡ ἑορτὴ τῆς ὑψώσεως τοῦ τιμίου σταυροῦ [2]. Ἐκ τῆς παρουσίας δὲ ταύτης τοῦ βασιλέως ἐξηγεῖται πῶς ἐν τῇ κυρίᾳ εὐχῇ τοῦ μικροῦ, ὅσον καὶ τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ μνημονεύονται πρῶτοι οἱ πιστοὶ βασιλεῖς, ἐν δὲ τῇ εὐλογίᾳ τοῦ ὕδατος, καταδυομένου τοῦ σταυροῦ ἐν τῷ ὕδατι κατὰ τὸν μικρὸν ἁγιασμόν, ψάλλεται οὐχὶ τὸ Ἐν Ἰορδάνῃ, ὡς θὰ ἦτο φυσικώτερον, ἀλλὰ τὸ Σῶσον Κύριε, τὸν λαόν σου, ἐν τῷ ὁποίῳ ἐκφράζεται ἡ εὐχὴ περὶ νικῶν τῶν βασιλέων κατὰ βαρβάρων.

Τὴν παλαιοτέραν μαρτυρίαν περὶ τοῦ ἁγιασμοῦ τούτου παρέχει ἡμῖν ὁ πατριάρχης Κων)λεως Νικηφόρος (806—815), ὡς δ᾽ ἐμφαίνεται ἐν αὐτῇ ἡ κατὰ τὴν ἀρχὴν ἑκάστου μηνὸς τέλεσις αὐτοῦ δὲν ἀπετέλει πρᾶξιν προσφάτως εἰσαχθεῖσαν, ἀλλὰ καθεστὼς παλαιότερον ἐγκαθιδρυμένον. Διότι ὁ Νικηφόρος μαρτυρεῖ ὅτι «παρελάβομεν ἀπὸ τῶν ἁγίων καὶ θεοφόρων πατέ-

---

1. Εἰς τὸν κανόνα ΞΕ τῆς ἐν Τρούλλῳ συνόδου παρὰ Ράλλη καὶ Ποτλῇ, Σύνταγμα ἱ. κανόνων τόμ. Β′ σελ. 458.

2. Περὶ ὀφφικιαλ. κεφ. ιδ Migne 157, 93-96.

ρων ἡμῶν τὸ ποιεῖν ἐν τῇ ἁγίᾳ τοῦ Θεοῦ ἐκκλησίᾳ καθ' ἑκάστην ἀρχὴν μηνὸς ἁγιασμόν»[1]. Πότε ἐν τούτοις καὶ ὑπὸ τίνος συνετάχθη ἡ ἤδη ἐν χρήσει ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ ἀγνοοῦμεν, παρουσιάζεται δὲ πιθανώτερον, ὅτι αὕτη διεμορφώθη βαθμηδόν, κατ' ἐξέλιξιν βραδεῖαν καὶ φυσιολογικήν.

Ἀξιοσημείωτον τυγχάνει, ὅτι τὸ Βαρβερινὸν εὐχολόγιον δὲν ἀναφέρει αὐτήν, τοῦθ' ὅπερ ἀποτελεῖ ἔνδειξιν, ἂν μὴ περὶ τοῦ ὅτι κατὰ τὸν Η αἰῶνα δὲν ὑπῆρχεν αὕτη, τοὐλάχιστον ὅμως περὶ τοῦ ὅτι δὲν εἶχε γενικευθῇ καθ' ἅπασαν τὴν ἐκκλησίαν. Ὡσαύτως καὶ ἐν τῷ περὶ τὸ 1170 συγγραφέντι ὑπὸ Μιχαὴλ τοῦ Σύρου Συριακῷ εὐχολογίῳ[2] δὲν ἀπαντᾷ ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ. Εἰς τὰ παλαιότερα δ' εὐχολόγια ἀπαντῶσι μόνον εὐχαὶ μεμονωμέναι. Οὕτως ἐν μὲν τῷ Βαρβερινῷ ἀπαντᾷ «εὐχὴ τῆς διακονίας λεγομένη ἐν τῷ ἐμβάτῃ ἐκφωνητικῶς», εἰς δὲ τὸ εὐχολόγιον τοῦ Βησσαρίωνος τῆς Κρυπτοφέρρης εὐχὴ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «εὐχὴ τοῦ κολυμβίου τῶν Βλαχερνῶν». Καὶ ὅτι μὲν μία καὶ μόνη εὐχὴ ἐθεωρεῖτο ἐπαρκὴς ἄνευ ἄλλου τινὸς πρὸς καθαγιασμὸν τοῦ ὕδατος δὲν θὰ ξενίσῃ οὐδένα, ὅταν ἔχῃ ὑπ' ὄψει, ὅτι ἀναφέρονται παλαιότερον περιπτώσεις, καθ' ἃς καὶ δι' ἁπλῆς σφραγίσεως διὰ τοῦ τύπου τοῦ σταυροῦ προσεκτᾶτο τὸ ὕδωρ δύναμιν καὶ ἰσχὺν δραστικὴν κατὰ δυνάμεων ἐναντίων καὶ πνευμάτων ἀκαθάρτων. Οὕτω καθ' ἃ ἱστορεῖ ὁ Ἐπιφάνιος[3], ὁ ἐπὶ Μ. Κωνσταντίνου ἀκμάσας ἐξ Ἰουδαίων χριστιανὸς Ἰώσηπος ἀπέδωκε τὴν ὑγείαν εἰς φρενοπαθῆ τινα ραντίσας τοῦτον δι' ὕδατος, τὸ ὁποῖον εἶχε σφραγίσει σταυροειδῶς διὰ τοῦ δακτύλου του. Εἰς ἄλλην πάλιν περίπτωσιν ὁ αὐτὸς κατὰ παρόμοιον τρόπον ἁγιάσας ὕδωρ καὶ ἐπικαλεσθεὶς τὸ ὄνομα τοῦ Χριστοῦ κατέλυσε διὰ ραντισμοῦ μὲ τὸ ὕδωρ τοῦτο τὰς φαρμακείας καὶ μαγείας τῶν παλαιῶν ὁμοπίστων του παρεμποδιζόντων τὴν ἀνέγερσιν μεγάλου χριστ. ναοῦ ἐν Τιβεριάδι[4]. Ὁ Θεοδώρητος ἐξ ἑτέρου ὁμιλεῖ περὶ θεραπείας ἵππου τινὸς τοῦ Οὐάλεντος διὰ πόσεως ὕδατος σφραγισθέντος σταυροειδῶς[5]. Ἀλλὰ καὶ Γρηγόριος ὁ Τουρώνης ἀναφέρει παρομοίας θαυμασίας ἰάσεις δι' ὕδατος οὕτως εὐλογουμένου[6].

Ὡς πρὸς δὲ τὰς ἐπιγραφάς, ἃς φέρουσιν αἱ πρὸς καθαγιασμὸν τοῦ ὕδατος εὐχαὶ ἐν τῷ Βαρβερινῷ καὶ τῷ Βησσαριανῷ, θὰ ἐσημειοῦμεν τὰ

---

1. Pitra, Juris eccl. graec. monum. et hist. τόμ. II σελ. 320.
2. Παρὰ Mai, Script. veter. nov. coll. Xb, 3-33.
3. Κατὰ αἱρέσ. βιβλ. Α' τόμ. β § 10, Migne 41, 421—428.
4. Αὐτόθι § 12.
5. Φιλόθ. Ἱστορ. κεφ. η Migne 82, 1376. Πρβλ. καὶ Ἐκκλ. Ἱστ. Ε 21, Migne 82,1244, ἔνθα γίνεται λόγος περὶ ἐξουδετερώσεως δαιμονικῆς ἐπεμβάσεως διὰ ραντισμοῦ μετ' ἐσφραγισμένου ὕδατος.
6. De glor. confess. C. 82. De mirac. s. Martini l. II c. 3 καὶ 39.

ἀκόλουθα : Ἡ ἔννοια τοῦ ὅρου διακονία («εὐχὴ τῆς *διακονίας*...») ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τοῦ Βαρβερινοῦ, ἐὰν κρίνωμεν ἐκ τοῦ περιεχομένου τῆς εὐχῆς, δὲν σχετίζεται πρὸς ὑπηρεσίαν ἢ λειτουργίαν τοῦ διακόνου, ἀλλ' ἁπλῶς ἐκφράζει τὴν διακονίαν τῆς ἀκολουθίας γενικῶς. Ἐν ἄλλαις λέξεσιν ἡ χρῆσις τοῦ ὅρου πιθανώτατα δὲν ὑποδηλοῖ, ὅτι ἡ εὐχὴ ἐξεφωνεῖτο ὑπὸ τοῦ διακόνου, διότι καὶ τὸ ὅλον περιεχόμενον τῆς εὐχῆς εἶνε καθαγιαστικόν, ἀλλὰ καὶ κατάληξις αὐτῆς εἶνε ἡ ἐκφώνησις Ὅτι ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος..., τὰ ὁποῖα δὲν εἶνε πιθανὸν νὰ ἐξεφωνοῦντό ποτε ὑπὸ διακόνου. Ἡ ἐπιγραφὴ ἐξ ἄλλου τοῦ Βησσαριανοῦ («εὐχὴ τοῦ κολυμβίου τῶν Βλαχερνῶν») παρέχει ἐνδείξεις περὶ τῆς προελεύσεως καὶ τῆς περαιτέρω ἐξελίξεως τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγιασμοῦ. Πράγματι εὐκόλως ἀντιλαμβάνεταί τις, ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ, ὡς ἔχει σήμερον, ἀποτελεῖται κατὰ μὲν τὸ πρῶτον τμῆμα αὐτῆς ἐκ Παρακλήσεως πρὸς τὴν Θεοτόκον, ἕπονται δὲ τῷ παρακλητικῷ κανόνι τὰ ἀναγνώσματα καὶ ἡ εὐχὴ ἡ καθαγιάζουσα τὸ ὕδωρ. Τόσον δ' ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ Βησσαριανοῦ, ὅσον καὶ ἐξ ἐνδείξεων τροπαρίων τινῶν τοῦ κανόνος τούτου («Ὁ ναός σου, Θεοτόκε, ἀνεδείχθη ἰατρεῖον...». «Τίς προστρέχων τῷ ναῷ σου, Θεοτόκε...» «Σῶσον κόσμον ... σὴν πόλιν ῥῦσαι») δύναται νὰ συναχθῇ, ὅτι ἐν ναῷ τιμωμένῳ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου, πρὸς ὃν ὡς πρὸς ἁγίασμα προσέτρεχον οἱ πιστοί, πιθανώτατα δὲ ἐν τῇ πόλει τῆς Θεοτόκου, ἤτοι τῇ Κωνσταντινουπόλει, ὁ κανὼν οὗτος εἰσαχθεὶς συμπεριελήφθη ἔπειτα ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ. Ἡ ἐπιγραφὴ δὲ τοῦ εὐχολογίου τοῦ Βησσαρίωνος δηλοῖ σαφῶς τὸν ναὸν τοῦτον ὡς τὸν τῶν Βλαχερνῶν. Ἄλλως τε καὶ ἡ διάταξις τοῦ ***P***, ἡ ἐν σχέσει πρὸς τὰ τροπάρια τὰ κατὰ τὸν ἁγιασμὸν ψαλλόμενα παραπέμπουσα πρὸς τὰ κατὰ «τὸ λοῦσμα τῶν Βλαχερνῶν» ᾀδόμενα, ἐπιβεβαιοῖ τὸ συμπέρασμα τοῦτο. Ἀλλὰ καὶ ἡ ἐν τῷ Ι ἐπιγραφὴ «τροπάρια ψαλλόμενα τὰς ἀρχιμηνίας τοῦ μηνὸς» ὑποδηλοῖ, ὅτι τὰ τροπάρια παρεισήχθησαν ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ οὐχὶ ἐξ ἀρχῆς, ἀλλὰ κατὰ χρόνους, καθ' οὓς εἶχεν ἤδη καθιερωθῆ τάξις τις μικροῦ ἁγιασμοῦ.

Ὡς δ' ἐμφαίνεται ἐκ τῶν ἐπὶ μέρους κωδίκων, ἡ ἐξέλιξις τῆς ἀκολουθίας ταύτης ἐχώρησεν ὡς ἑξῆς:

Τὸ κατ' ἀρχὰς ὑπῆρχε μία καὶ μόνη εὐχή, ὡς ἐμφαίνεται καὶ ἐκ τῶν κωδίκων $\boldsymbol{\Sigma}_8$ ***P***. Καὶ ἐν τῷ Β λοιπὸν ἡ ὑπὸ τὴν μνημονευθεῖσαν ἐπιγραφὴν εὐχὴ ἐκπροσωπεῖ τὴν κατὰ τὸν ὄγδοον αἰῶνα ἀκολουθίαν τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ καὶ δὲν δικαιολογεῖται ἡ εἰκασία τοῦ Goar ἐκλαβόντος, ὅτι ἡ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «εὐχὴ εἰς τὸ ὕδωρ τῶν ἁγίων βαπτισμάτων τῶν ἁγίων Θεοφανείων λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ τοῦ μεσιαύλου τῆς ἐκκλησίας», συντομωτάτη ἀκολουθία ἁγιασμοῦ, ἀποτελουμένη ἐκ δύο μόνον εὐχῶν, ἐπέχει τὴν θέσιν τῆς καθ' ἡμᾶς ἀκολουθίας τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ, ἀφοῦ ἄλλως τε τοιαύτη τις ἐκδοχὴ ἀποκλείεται ὑπ' αὐτῆς τῆς ἐπιγραφῆς.

Ἐκ τῆς ἐπιγραφῆς τοῦ **$Σ_8$** «ἁγιασμὸς τῆς λειτουργίας» συνάγομεν, ὅτι ἡ εὐχὴ αὕτη ἀνεγινώσκετο κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς θείας λειτουργίας. Ἐκ τῆς διατάξεως δὲ τοῦ ***P*** πληροφορούμεθα ὅτι «μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἁγιασμοῦ γίνεται ἡ εἴσοδος καὶ ἀκολούθως τὰ ἐπίλοιπα τῆς θείας μυσταγωγίας». Ἐν ἄλλαις λέξεσι τὸ κατ' ἀρχὰς «μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς θείας λειτουργίας, ψαλλομένων τῶν ἀντιφώνων» (***P***), ὁ ἱερεὺς ἐξήρχετο τοῦ βήματος, προὐχώρει εἴτε πρὸς τὸν νάρθηκα, εἴτε πρὸς τὸ ἕτερον μέρος τῆς ἐκκλησίας ὅπου ἦτο ἡ φιάλη ἢ τὸ λεκάνιον τὸ ἐμπεριέχον τὸ πρὸς καθαγιασμὸν ὕδωρ, ἀνεγίνωσκεν ἐπ' αὐτὸ τὴν εὐχὴν τοῦ ἁγιασμοῦ, καὶ εἶτα προχωρῶν εἰς τὸ μέσον τοῦ ναοῦ καὶ ἀναγινώσκων τὴν εὐχὴν τῆς μικρᾶς εἰσόδου εἰσήρχετο εἰς τὸ βῆμα. Αὕτη κατὰ πᾶσαν πιθανότητα εἶνε ἡ τάξις ἡ ὑπονοουμένη ὑπὸ τοῦ **$Σ_8$**. Ἀπόλειμμα τῆς παλαιᾶς ταύτης τάξεως εἶνε ἡ διάταξις τοῦ ***Δ***, καθ' ἣν ὁ ἱερεὺς ἐξελθὼν τοῦ βήματος καὶ φθάσας εἰς τὸν τόπον τοῦ ἁγιασμοῦ εὐλογεῖ λέγων: «Εὐλογημένη ἡ εἴσοδος διὰ τῆς τεκούσης σε Θεοτόκε, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν...».

Νέον βῆμα πρὸς τὴν σημερινὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀκολουθίας ἀπετέλεσεν ἡ ἀντικατάστασις τῶν συνήθων ἀντιφώνων τῶν κατὰ τὴν λειτουργίαν ψαλλομένων, δι' ἄλλων σχετιζομένων πρὸς τὸν ἁγιασμόν. Τὰ νέα ταῦτα ἀντίφωνα ἀπετέλεσαν τὰ τροπάρια τοῦ κανόνος τῆς Θεοτόκου, τὰ καὶ σήμερον ψαλλόμενα. Ταῦτα κατὰ τὴν διάταξιν τῶν Ι $σ_2$ «ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου ψάλλονται», μετὰ τὸ πέρας δ' αὐτῶν «ἀπέρχεται ὁ ἱερεὺς σὺν τῷ λαῷ ἐν τῇ φιάλῃ». Τῷ καθαγιασμῷ τοῦ ὕδατος ἐπηκολούθει ἡ εἰς τὸ θυσιαστήριον εἴσοδος τοῦ λειτουργοῦ καὶ ἐπισυνήπτετο συναπτὴ καὶ ὁ Τρισάγιος ὕμνος, μεθ' ὃν τὰ τῆς λειτουργίας ἀναγνώσματα. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται πλήρως, πῶς ἐν τῇ ὁριστικῇ διαμορφώσει τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγιασμοῦ συμπεριελήφθη ἡ ὑπὸ τοῦ ἱερέως μὲν ἐκφώνησις Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεός, ἡ ὑπὸ τῶν ψαλτῶν δὲ μολπὴ τοῦ Τρισαγίου. Καὶ κατ' ἀρχὰς μέν, ὡς δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τῶν κωδίκων ***P*** **$Σ_8$** Γ ***Δ*** ***Η*** δὲν ὑπῆρχον εἰδικὰ διὰ τὸν ἁγιασμὸν ἀναγνώσματα ἀποστόλου καὶ εὐαγγελίου. Βραδύτερον ὅμως, ὅταν ὁ ἁγιασμὸς ἐχωρίσθη ὡς ἰδία καὶ αὐτοτελὴς ἀκολουθία, καθωρίσθησαν καὶ τοιαῦτα.

Ἐν τῷ κώδικι ***P*** ἔχομεν καὶ περαιτέρω ἔτι ἐξέλιξιν. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ προσέλαβε τὴν θέσιν τῆς λιτῆς, τῆς μετὰ λειτουργίας συνδεδεμένης. Εἶνε δὲ γνωστόν, ὅτι ὁσάκις τῆς λειτουργίας προηγεῖτο λιτὴ ἔξω τοῦ ναοῦ διεξαγομένη, ἡ λειτουργία συνεχίζετο μετ' αὐτὴν ἀπὸ τοῦ Τρισαγίου καὶ τῶν ἀναγνωσμάτων [1]. Οὕτω ἐξερχομένου τοῦ ἱερέως εἰς τὴν πρὸ τοῦ ναοῦ φιάλην ἀντὶ ἄλλων τροπαρίων τῆς λιτῆς ἐψάλλοντο τὰ τοῦ λούσματος τῶν Βλαχερνῶν, ἐπηκολούθουν τὰ εἰρηνικὰ τῆς λειτουργίας εἰς τὰ ὁποῖα

1. Πρβλ. ***Π. Τρεμπέλα***, Αἱ τρεῖς λειτουργίαι σελ. 24.

ἐνωρὶς θὰ παρεισήχθησαν καὶ αἰτήσεις ἐκ τῆς ἤδη διαμεμορφωμένης ἀκολουθίας τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ, ἀνεγινώσκετο εἶτα ἡ καθαγιαστικὴ τοῦ ὕδατος εὐχὴ καὶ ἐπανερχομένου τοῦ λειτουργοῦ εἰς τὸ θυσιαστήριον συνεχίζετο ἀπὸ τοῦ Τρισαγίου ὕμνου ἡ θεία λειτουργία.

Ἅπαξ ὅμως ἡ ἀκολουθία τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ κατέλαβε τὴν θέσιν καὶ τὸν χαρακτῆρα τῆς λιτῆς, ἑπόμενον ἦτο, ὅταν ἀπεχωρίσθη τῆς θείας λειτουργίας εἰς αὐτοτελῆ τελετήν, νὰ προστεθῶσιν εἰς αὐτὴν καὶ ἄλλα χαρακτηριστικὰ τῆς λιτανείας. Οὕτως ἐξηγεῖται τοῦτο μὲν ἡ κατὰ τοὺς κώδικας ***Δ Η Ν*** λιτανευτικὴ μορφὴ τῆς ἐκτενοῦς, τῆς ἐπισφραγιζούσης τὴν ὅλην ἀκολουθίαν, τοῦτο δὲ ἡ ἐν ταῖς εὐχαῖς ἐπίκλησις τῶν πρεσβειῶν τῆς Θεοτόκου καὶ πάντων τῶν ἁγίων, ἥτις ἀποτελεῖ σύνηθες χαρακτηριστικῶν τῶν λιτανειῶν.

Οὕτως ἐν τῷ ***Δ*** ὁρίζεται πλέον ἡ ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ νὰ γίνεται οὐχὶ ἐν τῇ λειτουργίᾳ, ἀλλὰ μετὰ τὸ πέρας τοῦ ὄρθρου, ὅτε ὡς αὐτοτελὴς ἤδη τελετὴ διεξαγομένη διασώζει μὲν πλήρως τὰ στοιχεῖα, ἅτινα προσέλαβε κατὰ τὴν μετὰ τῆς λειτουργίας παλαιοτέραν συνύφανσιν αὐτῆς, ἐκτυλίσσει δ᾽ ἀνέτως καὶ πάντα τὰ λιτανευτικὰ στοιχεῖα, ἅτινα εἰς αὐτὴν σὺν τῷ χρόνῳ προσετέθησαν.

Ἀλλὰ καὶ ἡ διαμεμορφωμένη ἤδη ἀκολουθία τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ, ἑπόμενον ἦτο νὰ χρηματίσῃ νέος παράγων ἐξελίξεως κατὰ τὴν διαμόρφωσιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ. Οὕτω κατὰ μίμησιν τῶν ἐν τῷ μεγάλῳ ἁγιασμῷ γινομένων τῆς μιᾶς εὐχῆς τῆς κατὰ τοὺς πλείονας τῶν κωδίκων ἀναγινωσκομένης μεγαλοφώνως καὶ ἐν ἐπηκόῳ («Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μέγας τῇ βουλῇ...») προετάχθη καὶ ἄλλη τις εὐχὴ («Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ...») ἡσυχωτέρᾳ φωνῇ καὶ μυστικῶς λεγομένη, ἐπετάχθη δὲ καὶ ἡ ἐν τῷ μεγάλῳ ἁγιασμῷ σύντομος εὐχὴ Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου...Τὸ μεταγενέστερον δὲ τῆς κατὰ προσαρμογὴν πρὸς τὰ ἐν τῷ μεγάλῳ ἁγιασμῷ τελούμενα προσθήκης ταύτης τῶν εὐχῶν τούτων ἐξηγεῖ πλήρως τὸ ὅτι παρὰ μὲν τοῖς κώδιξι Γ ***Δ*** Ω ***Σ***$_8$ ***Κ*** Λ Υ ***Ψ*** ***ᾱ*** ᾰ̔ ᾰ̓ ***ᾰ̓*** ***ᾰ́*** χ ρ παραλείπεται ἡ πρώτη, παρὰ δὲ τοῖς ***Δ*** Ι ἡ τελευταία, καὶ παρὰ τῷ Γ ἀντ᾽ αὐτῆς εὕρηται ἡ εὐχὴ Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ.... ἣν οἱ Β Κ ***Δ*** ἔχουσι μετὰ τὴν τελευταίαν εὐχὴν τοῦ μεγάλου ἁγιασμοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Εὐχὴ λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ· («εἰς τὸ ὕδωρ τῶν ἁγίων Θεοφανείων» κατὰ τὸν Β).

Τέλος ὡς πρὸς τὴν εὐχὴν Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ὕψιστος...τὴν ἔν τισι χειρογράφοις ἀπαντῶσαν, θὰ ἔπρεπε νὰ σημειωθῇ, ὅτι τὰ παλαιότερα χειρόγραφα, ὑφ᾽ ὧν αὕτη μαρτυρεῖται, ἀνάγονται μόλις εἰς τὸν ΙΔον αἰῶνα.

ἄ ϱ Υ Λ ***Κ Ψ*** ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ

Η Κ Λ ***Δ Κ*** Ϙ ***Ψ Π Ο*** ᾶ ᾷ ϱ χ Μετὰ τὸν εὐλογητὸν (Ϙ ᾶ Βασιλεῦ οὐράνιε) τρισάγιον, τὸ Παναγία Τριάς, τὸ Πάτερ ἡμῶν. Τὸ Κύριε ἐλέησον ιβ'. Τὸ Δεῦτε προσκυνήσωμεν γ'. Ὁ Ν' Ἐλέησόν με, ὁ Θεός. Καὶ εὐθὺς ψάλλομεν τὰ προκείμενα στιχηρὰ Ἦχος πλ. β'.

Η (Ϙ ***Ο***) χ ὧν ἡ ἀκροστιχὶς ἀλφάβητος

1 Ἡ τὸ χαῖρε δι' ἀγγέλου δεξαμένη καὶ τεκοῦσα τὸν Κτίστην τὸν ἴδιον, Παρθένε, σῶζε τοὺς σὲ μεγαλύνοντας.

Ὁ ***Ρ*** «Ἑτέρα ἀκολουθία καὶ τάξις ἁγιασμοῦ γινομένη εἰς διαφόρους ἐκκλησίας ταῖς κυριακαῖς καὶ ἑορταῖς ἐν τῷ νάρθηκι ἢ καὶ ἑτέρῳ μέρει τῆς ἐκκλησίας, φιάλης οὔσης ἢ λεκανίου, ἔχουσα εὐχὴν α'. Γίνεται δὲ μετὰ τὴν ἔναρξιν τῆς θείας λειτουργίας, ψαλλομένων τῶν ἀντιφώνων, καὶ μετὰ τὸ τέλος τοῦ ἁγιασμοῦ γίνεται ἡ εἴσοδος καὶ ἀκολούθως τὰ ἐπίλοιπα τῆς θείας μυσταγωγίας».

«Ἄρχεται ὁ ἱερεύς· Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν...Καὶ ἄρχονται ψάλλειν τὰ τροπάρια ἦχ. πλ. β. Ἡ τὸ χαῖρε . . . . .» (παραλείπονται ἀρκετὰ ἐκ τῶν συνήθων) «. . . Τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν δοξολογοῦμεν. Ζήτει ταῦτα εἰς τὸ ἁγίασμα τοῦ λούσματος τῶν Βλαχερνῶν. Παναγία Θευτόκε, ἡ τεκοῦσα τὸν Σωτῆρα, κινδύνων διάσωσον καὶ πάσης βλάβης τοὺς δούλους σου ἄχραντε.—Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην. Ἕτερα τροπάρια. Νῦν ἐπέστη... στιχ. Μεγαλύνει ἡ ψυχή μου...Νάμασιν ἐπομβρίσας Χριστέ. Δόξα. Παρθένος ἔτεκες. Καὶ νῦν Παναγία Θεοτόκε παρθένε... Ἐπέστη ὁ βασιλεὺς τῶν βασιλέων. Ζήτει ταῦτα εἰς τὸ λοῦσμα τῶν Βλαχερνῶν.»

Ἐπακολουθοῦσι τὰ εἰρηνικὰ καὶ ἡ εὐχὴ Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ θαυμαστὸς τοῖς ἔργοις.

Ἐν τῷ $\boldsymbol{\Sigma}_8$ οὐδὲν ἕτερον περὶ μικροῦ ἁγιασμοῦ εἰ μὴ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «εὐχὴ τοῦ ἁγιασμοῦ τῆς λειτουργίας» ἡ ὡς ἄνω εὐχή.

Ὁ Β. Εὐχὴ εἰς τὸ ὕδωρ τῶν ἁγίων βαπτισμάτων τῶν ἁγίων Θεοφανείων λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ τοῦ μεσιαύλου τῆς ἐκκλησίας.

Ὁ Θεός, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ τὸ πικρόν...

Ἐκφώνως Ὅτι σὸν τὸ κράτος... Καὶ τοῦ διακόνου λέγοντος Τὰς κεφαλάς..,κλίνατε, ἐπεύχεται ὁ ἱερεύς· Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου.

Εὐχὴ τῆς διακονίας λεγομένη ἐν τῷ ἐμβάτῃ ἐκφωνητικῶς Κτίστα τῶν ὑδάτων, δημιουργὲ τῶν ἁπάντων, Κύριε ὁ Θεὸς ὁ παντοκράτορ, ὁ ἅπαντα ποιῶν καὶ μετασκευάζων, μεταποίησον καὶ μετασκεύασον καὶ ἁγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο καὶ ἐνίσχυσον αὐτὸ κατὰ πάσης ἐπικειμένης ἐνεργείας· καὶ δὸς πᾶσι τοῖς ἐξ αὐτοῦ χρησομένοις εἴτε διὰ πόσεως, εἴτε διὰ νίψεως, ἢ ῥαντίσεως, εἰς ὑγείαν ψυχῆς καὶ σώματος, εἰς ἀπαλλαγὴν πάσης νόσου. Ὅτι ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος..

Ὁ ***Δ*** «Μετὰ τὴν ἀπόλυσιν τοῦ ὄρθρου ἱστάμεθα ἐν τῷ νάρθηκι, κἀκεῖ εὐτρεπισθέντος τοῦ λουτῆρος ὁ ἱερεὺς ἐξέρχεται μετὰ τοῦ τιμίου σταυροῦ καὶ θυμιατοῦ προπορευομένων καὶ λαμπάδων ; ; ; ; καὶ τῶν ἀδελφῶν ψαλλόντων ἐκ τρίτου τρο-

---

ᾶ Ἀρχὴ σὺν Θεῷ τῆς ἀκολουθίας τοῦ μικροῦ ἁγιασμοῦ ***Γ Δ Η*** *«Ἀκολουθία τοῦ ἁγιασμοῦ»* ***Ι*** *«Τροπάρια ψαλλόμενα τὰς ἀρχιμηνίας τοῦ μηνὸς»* ***Δ*** *«Ἀκολουθία τοῦ κατὰ μῆνα γινομένου ἁγιασμοῦ».* Ϙ *«Ἀκολ. τοῦ ἁγιασμοῦ τοῦ κατὰ μῆνα γινομένου».* ***Π*** ***«Ἁγιασμὸς τῶν ἀρχιμηνίων τῶν μηνῶν».***

1 καὶ τεκοῦσα Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν ***Δ***

Δ στιχ. Μεγαλύνει ἡ..

Ἀνυμνοῦμεν τὸν Υἱόν σου, Θεοτόκε, καὶ βοῶμεν, Πανάχραντε δέσποινα, παντὸς κινδύνου ῥῦσαι τοὺς οἰκέτας σου.

Δ στιχ. Ὅτι ἐπέβλεψε. I Ἐλέησόν με ὁ Θεὸς

Βασιλέων, προφητῶν καὶ ἀποστόλων καὶ μαρτύρων ὑπάρχεις τὸ καύχημα καὶ προστασία τοῦ κόσμου, πανάμωμε.

I Ἐπὶ πλεῖον πλῦνόν με.

Γλῶσσα πᾶσα εὐφημεῖ καὶ μακαρίζει, καὶ δοξάζει τὸν ἄχραντον τόκον σου, τῶν ὀρθοδόξων Μαρία Θεόνυμφε.

I Ὅτι τὴν ἀνομίαν μου

Δός, Χριστέ μου, καὶ ἐμοὶ τῷ ἀναξίῳ ὀφλημάτων τὴν ἄφεσιν, δέομαι, τῆς σὲ τεκούσης πρεσβείαις ὡς εὔσπλαγχνος.

Δ στιχ. Ὅτι ἐποίησε

Ἐπὶ σέ μου τὰς ἐλπίδας ἀνεθέμην, Θεοτόκε, σῶσον ταῖς πρεσβείαις σου καὶ δώρησαί μοι πταισμάτων τὴν ἄφεσιν.

πάρια Ἦχος πλ. β Ἐλέησον ἡμᾶς... Δόξα. Κύριε, ἐλέησον ἡμᾶς.,. Καὶ νῦν. Τῆς εὐσπλαγχνίας. Ταῦτα τὰ τροπάρια ψάλλονται, ἕως οὗ φθάσωμεν εἰς τὸν τόπον τοῦ ἁγιασμοῦ, ὡς καὶ στιχηρὰ τροπάρια τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ...Καὶ γίνεται εὐλόγησις παρὰ τοῦ ἱερέως : Εὐλογημένη ἡ εἴσοδος διὰ τῆς τεκούσης σε Θεοτόκου, Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν, πάντοτε νῦν καὶ ἀεί...Εἶτα τὸ τρισάγιον.,.»

Παρ' οὐδενὶ τῶν κωδίκων Γ **Δ** Ι **Η** **Κ** Λ **Λ** Ω **Ψ** εὕρηται τὸ Κύριε εἰσάκουσον, οὔτε τὸ Θεὸς Κύριος, οὔτε τὰ τροπάρια Τῇ Θεοτόκῳ ἐκτενῶς κ.τ.λ.

Παρὰ τῷ ᾱ ὅμως μετὰ τὸν Ν' Τὸ Κύριε εἰσάκουσον. Εἶτα ψάλλουν τροπάρια.

Οἱ μ Χ ᾰ ᾰ ᾰ ᾰ ᾰ «Μετὰ τὸν εὐλογητὸν τοῦ ἱερέως εὐθὺς τὸ Κύριε εἰσάκουσον Εἶτα τὸ Θεὸς Κύριος εἰς ἦχον δ. Καὶ τὰ τροπάρια ταῦτα εἰς τὸν αὐτὸν ἦχ. δ. Τῇ Θεοτόκῳ ἐκτενῶς...Δίς. Οὐ σιωπήσομεν... ἅπαξ.

Εἶτα τὸν Ν' καὶ εὐθὺς τὰ τροπάρια εἰς ἦχ. πλ. β (Εἰς ἕκαστον τροπάριον λέγομεν Ὑπεραγία Θεοτόκε σῶσον ἡμᾶς...μ).

Ἐν τῷ **Π** ἡ διάταξις «Ἔστι δὲ καὶ προηυτρεπισμένη λεκάνη μετὰ καθαροῦ ὕδατος. Καὶ ὁ τίμιος σταυρὸς μετὰ κλάδων βασιλικῶν κατὰ τὸ σύνηθες.

Ἐν τῷ ᾰ μετὰ τὸ Τρισάγιον τὰ «Ἐλέησον ἡμᾶς, Κύριε,... Δόξα Κύριε ἐλέησον. Καὶ νῦν Τῆς εὐσπλαγχνίας. Καὶ εὐθὺς ὁ Ν' Εἶτα τὰ τροπάρια» τοῦ κανό-

---

2 Ἀνυμνοῦμέν σου τὸν τόκον **Κ** *Λ Ψ Υ* *3 δέσποινα αὐτὸν δυσώπει σῶσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν Γ δέσποινα τοὺς σοὺς οἰκέτας περίσωζε πάντοτε* **Δ** *Ι Ω* **Κ** *Λ Ψ Υ*

5 μαρτύρων ὑπάρχεις τὸ κήρυγμα **Η Δ Ο** *καὶ σωτηρία τοῦ κόσμου πανύμνητε Γ Ω*

8 Ἀντὶ τοῦ Γλῶσσα. .Γηγενῶν σοι σωτηρία καὶ προστάτις πέλεις μόνη πανύμνητε δέσποινα (ὁ Γ ἕως ἐδῶ, ὁ Ι συνεχίζει) διό σοι πάντες τὸ χαῖρε κραυγάζομεν. ἢ τὸ Γένος πάντων ἀνυμνεῖ σε, Θεοτόκε, τῶν ἀνθρώπων καὶ πίστει δοξάζει σε καὶ μεγαλύνει τὸν τόκον σου πάντοτε **Κ** *Υ Λ Ψ (ὁ Λ παραλείπει τὸ «καὶ πίστει δοξάζει σε») Γλῶσσα...μακαρίζει τὸν σὸν τόκον πανάχραντε δέσποινα τῶν ὀρθ...* **Δ**

Ὁ **Δ** *ἀπὸ τῶν Βασιλέων πηδᾷ εἰς τὸ Ἐπὶ σέ μου τὰς ἐλπίδας παραλείπων τὰ ἐν τῷ μεταξὺ Ὁ Ι παραλείπει τὸ Δὸς Χριστέ μου.*

14 Ἐπὶ σοί μου τὰς ἐλπίδας Γ **Δ** *Δώρησαί μοι τὰς ἐλπίδας Ι σῶσόν με πρεσβείαις σου Γ Ω Λ Ψ τὰς ἐλπίδας, Θεοτόκε, κεκτημένος οὐ μὴ αἰσχυνθήσομαι ἐχθρῶν ἀσάρκων πολέμους καὶ φόβητρα* **Δ** *Ι πρεσβείαις σου καὶ δώρ. πταισμ. Ω*

I Καὶ τὸ πονηρὸν ἐνώπιόν σου

Ζώωσόν με ἡ τεκοῦσα ζωοδότην καὶ σωτῆρα· σῶσον ταῖς πρεσβείαις σου, εὐλογημένη ἐλπὶς τῶν ψυχῶν ἡμῶν

I Ὅπως ἂν δικαιωθῇς

Ἡ τὸν κτίστην τῶν ἁπάντων ἐν γαστρί σου συλλαβοῦσα, Παρθένε πανάμωμε, ταῖς σαῖς πρεσβείαις σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν

Δ στιχ. Ὅτι ἐποίησε I Ἰδοὺ γὰρ ἐν.

Θεοτόκε ἡ τεκοῦσα διὰ λόγου ὑπὲρ λόγον τὸν Λόγον, Πανύμνητε, αὐτὸν δυσώπει σῶσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν

I Ἰδοὺ γὰρ ἀλήθειαν ἠγάπησας

Ἵλεών μοι τὸν κριτήν τε καὶ υἱόν σου, ἐπταικότι ὑπὲρ πάντα ἄνθρωπον, ταῖς σαῖς πρεσβείαις ἀπέργασαι, Δέσποινα.

I Ραντιεῖς με ὑσσώπῳ

Καταχρέως ἐκβοῶμέν σοι τὸ Χαῖρε, Θεοτόκε ἁγνὴ ἀειπάρθενε, ἐκδυσωποῦντες πρεσβείαις σου σώζεσθαι.

I Ἀκουτιεῖς μοι...

Λύτρωσαί με τοῦ πυρὸς τοῦ αἰωνίου, καὶ βασάνων τῶν ἀποκειμένων μοι, θεογεννῆτορ, ὅπως μακαρίζω σε.

νος. Παρὰ τοῖς Δ καὶ I εὐθὺς τὰ τροπάρια χωρὶς νὰ προηγῆται τούτων ἄλλο τι. Παρὰ τῷ Γ μετὰ τὸν Ν΄. «Καὶ μετὰ τοῦτο λέγει Τὴν Θεοτόκον ἐν ὕμνοις μεγαλύνωμεν Ἦχος πλ. β. Ἡ τὸ...». Ὁ I μόνον τὴν ἀρχὴν τοῦ Ἡ τὸ χαῖρε, ὡς ἑξῆς: «Ἦχος πλ. β. Ἡ τὸ χαῖρε δι' ἀγγέλου. Ἀνυμνοῦμεν τὸν Υἱόν σου...»

---

2 ἡ τεκοῦσα τὸν σωτῆρα καὶ δεσπότην Y Γ Q **K** Λ **Ψ** *δεσπότην Μαρία θεόνυμφε καὶ σῶσον πάντας τοὺς πόθῳ ὑμνοῦντάς σε* Y Λ I **Ψ** Q **K** *δεσπότην, παρθένε θεόνυμφε, ὅπως ὑμνῶ σε τὴν ἀειμακάριστον* Γ *καὶ σωτῆρα Μαρία θεόνυμφε καὶ σαῖς πρεσβείαις σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν* **O** *καὶ σῶσον πρεσβείαις σου εὐλογημένη* **H** Λ *ὁ* Δ *παραλείπει τοῦτο καὶ τὸ ἑπόμενον*

5 συλλαβοῦσα ἐν γαστρί σου Γ Λ **Ψ** Y *Παρθένε, καὶ τέξασα αὐτὸν δυσώπει σῶσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν* Γ **Ψ** *Παρθ. καὶ τέξασα αὐτὸν δυσ. ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν* **K** Λ Y *συλλαβ. Παρθένε καὶ τέξασα παντὸς κινδύνου τοὺς δούλους σου φύλαττε* I *τῶν ἁπάντων συλλαβοῦσα καὶ τεκοῦσα Παρθένε* **H** Q **Δ** *Ὁ* **O** *παραλείπει αὐτό.*

8 Θεοτόκε σὲ γὰρ τεῖχος καὶ προστάτιν καὶ ἐλπίδα ἔχοντες, πανάμωμε, ἐκ πάσης βλάβης ἐχθρῶν φυλαχθείημεν Γ *ἡ τεκοῦσα τὸν σωτῆρα ὑπὲρ* **Δ** I **K** Λ **Ψ**

9 δυσώπει ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν **Ψ**

11 Ἱλεώς μοι τῶν ἐν θλίψεσι τοῦ βίου, Θεοτόκε, ὑπάρχεις καὶ στήριγμα καὶ σωτηρία τοῦ κόσμου (πανάμωμε Y*) πανύμνητε* Y Γ Λ I **K** **Ψ** *Ὁ* **Δ** *παραλείπει τοῦτο καὶ μέχρι τοῦ Σῶσον πάντας. ὑπάρχουσα* I *ὑπάρχεις γὰρ* **K** Λ **Ψ**

12 καὶ σωτηρία σῶσόν με πρεσβείαις σου I

14 Καταχρέος **K** *Καταχρέος* Q **Ψ** **O** Y *Κατὰ χρέως* Γ Λ *χαῖρε χαῖρε μόνη τῆς Εὔας ἡ λύτρωσις καὶ τοῦ πεσόντος Ἀδὰμ ἡ ἀνάκλησις* Γ *τὸ χαῖρε δυσωποῦντας* I *ἁγνὴ παμμακάριστε τοὺς σοὺς οἰκέτας περίσωζε πάντοτε* I Q *Θεοτόκε ἡ μόνη βοήθεια καὶ σωτηρία τῶν πόθῳ ὑμνούντων σε* **K** Λ **Ψ** Y

16—18 Λῦσον **K** Y Λ **Ψ** *ἐγκλημάτων τὰς σειράς μου Θεοτοκ.* Q *τοῦ πόθῳ προστρέχοντος* Y **K** Λ **Ψ** *«Οἱ* Γ Y I Q **K** *Λύσις πάντων ὀφλημάτων, Θεοτόκε, τὰς σει-*

Μὴ παρίδῃς τὰς δεήσεις τῶν σῶν δούλων, δυσωποῦμεν, πανύμνητε Δέσποινα, ἵνα ρυσθῶμεν πάσης περιστάσεως.

Ι Καρδίαν καθαρὰν

Νοσημάτων καὶ παντοίων ἀλγηδόνων καὶ κινδύνων ἡμᾶς ἐλευθέρωσον, τῇ ἱερᾷ σου σκέπῃ καταφεύγοντας.

Ι Μὴ ἀπορρίψῃς με.

Ξένον θαῦμα τὸ ἐν σοὶ θεοκυῆτορ· δι' ἡμᾶς γὰρ καθ' ἡμᾶς γεγένηται ὁ πάντων κτίστης ἐκ σοῦ καὶ Θεὸς ἡμῶν.

Ι Ἀπόδος μοι τὴν ἀγαλλίασιν

Ὁ ναός σου, Θεοτόκε, ἀνεδείχθη ἰατρεῖον νοσημάτων ἄμισθον καὶ θλιβομένων ψυχῶν παραμύθιον.

Ι Διδάξω ἀνόμους

Παναγία Θεοτόκε, ἡ τεκοῦσα τὸν Σωτῆρα, κινδύνων διάσωσον καὶ πάσης ἄλλης ἀνάγκης τοὺς δούλους σου.

Ι Ρῦσαι με ἐξ αἱμάτων

Ρῦσαι πάσης ἀπειλῆς ἐπερχομένης, τοὺς σοὺς δούλους, πανάχραντε δέσποινα, καὶ πάσης βλάβης ψυχῆς τε καὶ σώματος.

ράς μου· τοὺς πόθῳ προστρέχοντας ἐν τῷ ναῷ σου πανύμνητε δέσποινα **Ὁ Ι** *τῷ πόθῳ προστρέχοντι* Λ Ψ Υ *ναῷ σου, μῆτερ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν».*

1 Ὁ Ι παραλείπει αὐτό. Ὁ Γ ἀντ' αὐτοῦ ἔχει τὸ ἑξῆς: Μόνη ὄντως καὶ ἐν γῇ καὶ ἐν θαλάσσῃ ἀνεδείχθης, ἁγνή, σκέπη ἄρρηκτος, τῶν προστρεχόντων εἰς σὲ ἀδιστάκτῳ ψυχῇ. τὰς δεήσεις Παναγία τῶν σῶν δούλων δυσωποῦμεν, ἄχραντε, λύσιν πταισμάτων δοθῆναι τοῖς δούλοις σου **Κ** Λ **Ψ** Υ *τὰς δεήσεις τῶν σῶν δούλων Παναγία* **Ψ** *δούλων δυσωποῦμεν δέσποινα πανύμνητε* **Ο** *4 ἀλγηδόνων, Θεοτόκε, πάντας ἐλευθέρωσον τοὺς τῷ ναῷ σου προστρέχοντας ἄχραντε* Υ Γ Λ Ι Q **Κ Ψ** *Θεοτόκε ἡμᾶς ἐλευθ.* Λ **Ψ** Υ *ἡμᾶς ἐλευθ.* **Κ** *5 προστρεχ. πάντοτε* Q **Κ** Λ **Ψ** *προστρ. δέσποινα* Ι

7 θεογεννῆτορ **Λ** *..ἐπὶ σοὶ θεογεννῆτορ νῦν ἐπράχθη, ὁ πάντων γὰρ Κύριος ἐκ σοῦ ἐτέχθη τοῦ σῶσαι τὰ σύμπαντα* Λ Γ Ι Q **Κ** *θεογεν. ἀνεδείχθη* **Κ** Λ *ἐτελέσθη* Ι Q *ἐτέχθη μήτηρ ἀειπάρθενε* **Κ** Λ Υ *ἐτέχθη σώζων τὰς ψυχὰς ἡμῶν* Q *Ξένον θαῦμα ἐπὶ σοὶ θεογεννῆτορ ἀνεδείχθη* Υ **Ψ** *νοσημάτων ψυχῶν καθαρτήριον καὶ θλιβομένων χαρὰ ἀνεκλάλητος* **Ψ** *(Λείπει τὸ Ὁ ναός σου καὶ προῆλθε τὸ ἀνωτέρω ἐκ συγχύσεως τῶν δύο κατὰ τὰς γραφὰς τοῦ Γ) 8 ὁ πάντων γὰρ Κς ἐκ σοῦ ἐτέχθη* Υ

10 Ὁ ναός σου ἀνεδείχθη θεομῆτορ, νοσημάτων πάντοτε καὶ θλιβομένων **Η** Λ **Ο** *νοσημάτων ψυχῶν καθαρτήριον καὶ θλιβομένων χαρὰ ἀνεκλάλητος* Γ Ι **Κ** Λ Υ *Ὁ ναός σου Θεοτόκε ἀνεδείχθη νοσ.* **Κ** Λ Υ *Ὁ ναός σου θεομῆτορ ἀνεφάνη* Ι

Ὁ προστρέχων τῷ ναῷ σου, Θεοτόκε, ἐκλυτροῦται ἀπὸ πάσης θλίψεως καὶ ἀρρωστίας καὶ βλάβης, πανάχραντε Q

13 ..τὸν σωτῆρα καὶ δεσπότην Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν κινδύνων σῶσαι τοὺς δούλους σου, δέσποινα Γ *Παναγία ἡ τεκοῦσα τὸν σωτῆρα, Θεοτόκε, κινδύνων καὶ θλίψεων καὶ πάσης βλάβης τοὺς δούλους σου φύλαττε* Ι *Παναγία... Σωτῆρα Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν κινδύνων ρῦσαι ἡμᾶς τοὺς ὑμνοῦντάς σε* **Κ** Λ **Ψ** Υ

16—17 Ρῆξον πάντων ὀφλημάτων, Θεοτόκε, τὰς σειράς μου βραβεύουσα ἄφεσιν καὶ τὴν εἰρήνην τοῖς πόθῳ ὑμνοῦσί σε Γ **Δ Κ** Λ **Ψ** *Ρῆξον πάντων ὀφλ. τὰς σειράς μου Θεοτ.* Υ **Δ Κ** Λ **Ψ** *Θεοτ. καὶ σῶσόν με δέομαι καὶ μὴ παρίδῃς ἐμὲ τὸν οἰκέτην σου* **Κ** Λ Υ **Ψ** *Ὁ* **Δ** *μετὰ τοῦ στίχου Ἀντελάβετο. Προηγεῖται παρ' αὐτῷ τὸ Τίς προσ-*

Ι Κύριε τὰ χείλη μου

Σῶσον πάντας ταῖς πρεσβείαις σου, Παρθένε, τοὺς εἰς σὲ Θεοτόκε προστρέχοντας, καὶ ῥῦσαι πάσης ἀνάγκης καὶ θλίψεως.

Δ Καθεῖλε δυνάστας Ι Ὅτι εἰ ἠθέλησας

Τίς προστρέχων τῷ ναῷ σου Θεοτόκε, οὐ λαμβάνει ταχέως τὴν ἴασιν, ψυχῆς ὁμοῦ τε καὶ σώματος ἄχραντε;

Ι Ἀγάθυνον Κύριε

Ὑπὸ πάντων δυσωπούμενος Οἰκτίρμον, τῶν ἁγίων καὶ τῶν ἄνω τάξεων, ἱλάσθητί μοι διὰ τῆς τεκούσης σε.

Ι Τότε εὐδοκήσεις

Φεῖσαι Σῶτερ τῶν ψυχῶν τῶν τεθνεώτων, ἐπ' ἐλπίδι ζωῆς ἀδελφῶν ἡμῶν, καὶ ἄνες ἄφες αὐτοῖς τὰ ἐγκλήματα.

Δ Στιχ. Ποιῆσαι ἔλεος Ι Τότε ἀνοίσουσι

Χαῖρε κόσμου ἱλαστήριον Παρθένε, χαῖρε στάμνε καὶ λυχνία πάγχρυσε, τοῦ θείου μάννα καὶ φωτὸς θεόνυμφε.

Λ Ǫ Ι Δόξα

Ψάλλομέν σοι τῷ Θεῷ τῷ ἐν Τριάδι, ἐκβοῶντες φωνὴν τὴν τρισάγιον, ἐκδυσωποῦντες σωτηρίας τεύξασθαι.

Ἐν τῷ **Δ** μετὰ τὸ Ρῆξον..Στιχ. Εὐλογητὸς Κύριος ὁ Θεός. Οἱ σὲ τεῖχος καὶ ἐλπίδα καὶ προστάτην, Θεοτόκε, καὶ λιμένα ἔχοντες ἐκ πάσης βλάβης ἐχθρῶν φυλαχθείημεν.—Στιχ. Καθὼς ἐλάλησε. Σῶσον, σῶσον Παναγία Θεοτόκε τοὺς κειμένους πταισμάτων ἐν βάθεσι καὶ μὴ παρίδῃς ἐν ὥρᾳ τῆς κρίσεως.

τρέχων καὶ παραλ. τὸ Σῶσον. Ῥῦσαι πάντας **Λ** *καὶ βλάβης πάσης* **Λ**

2—3 Σῶσον πάντας Παναγία Θεοτόκε, καὶ ἐκ βάθους πταισμάτων ἀνάγαγε καὶ προστασίᾳ βεβαίᾳ τοῦ γένους ἡμῶν Γ παρθένε Θεοτόκε τοὺς εἰς σὲ προστρέχοντας **Ο** *Σῶσον πάντας Παναγ. Θεοτ. τοὺς κειμένους πταισμάτων ἐν πάθεσι καὶ μὴ παρίδῃς ἐν ὥρᾳ τῆς κρίσεως Υ Ι Ǫ* **Κ** *Λ* **Ψ** *ἐν βάθεσι Ǫ* **Κ** *Λ* **Ψ** *Υ παρίδῃς ἐμὲ τὸν οἰκέτην σου* **Ψ** *5 Ταῖς πρεσβείαις ἐλεῆμον τῆς μητρός σου τῆς ἀχράντου καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου τὰ σὰ ἐλέη τῷ λαῷ σου δώρησαι* **Η Λ** *Ǫ Τίς...Θεοτόκε ὁλοψύχως κενὸς ἐκπορεύεται καὶ οὐ λαμβάνει εὐθέως τὴν ἴασιν Υ* **Κ** *Λ* **Ψ**

8—9 Ὕμνοις πάντες κατὰ χρέος σοὶ τὸ χαῖρε ἐκβοῶμεν Μαρία Θεόνυμφε, ἐκ πάσης βλάβης ἐχθρῶν φυλαχθείημεν Γ Ὑπερτέρα τῶν κτισμάτων σὺ ὑπάρχεις Θεοτόκε· ὁ πάντων γὰρ Κύριος ἐκ σοῦ ἐτέχθη τοῦ σῶσαι τὸν ἄνθρωπον **Ο** *Ὑπερτέρα σὺ ὑπάρχεις τῶν κτισμάτων Παναγία, λιμένα σε ἔχομεν ἐκ πάσης βλάβης ἐχθρῶν φυλαχθείημεν Ι* **Κ** *Λ* **Ψ** *Υ Ὑπερτ. τῶν κτ. σὺ ὑπ. Υ ἔχοντες* **Κ** *Λ Υ*

11—12 Φώτισόν με ἁμαρτίαις σκοτισθέντα ἀπαθείας τὸ φῶς ἡ κυήσασα, ἵνα ὑμνῶ σε ἁγνὴ ἀειπάρθενε Γ φεῖσαι τοῦ λαοῦ σου, Θεοτόκε, τῶν πιστῶς σε τιμώντων πανάχραντε καὶ σῶσον ἡμᾶς ἁγία θεόνυμφε Ι αὐτῶν τὰ ἐγκλήματα **Η** *Ǫ Λ Φῶς τοῦ κόσμου σὺ ὑπάρχεις, Θεοτόκε, τὸν γὰρ κτίστην ἁπάντων ἐκύησας· αὐτὸν δυσώπει ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν* **Κ** *Λ* **Ψ** *Υ ζωῆς αἰωνίου τε καὶ* **Δ** *φεῖσαι, φεῖσαι τοῦ λαοῦ σου Θεοτόκε· τὰς ἐλπίδας ἐν σοὶ γὰρ ἀνέθετο τῆς σωτηρίας καὶ σοὶ διασώζεται* **Ο**

14 Οἱ Γ **Δ** *Ι Ǫ* **Κ** *Λ Υ τὸ Χαῖρε ὅρος (περὶ οὗ κατωτέρω).*

17—18 Ψάλλομέν σοι, Θεοτόκε καὶ βοῶμεν· χαῖρε πύλη, δι' ἧς Χριστὸς ὥδευσε καὶ κεκλεισμένην ἐτήρησε πάναγνε Γ ψάλλομέν σοι τὴν φωνὴν τοῦ ἀρχαγγέλου ἐκβοῶντες φωτὸς οἰκητήριον· παρθένε χαῖρε καὶ νύμφη ἀνύμφευτε **Ο** *ψάλ. σοι ἐκβοῶντές σοι τὸ*

Δ Ω Καὶ νῦν

Ὦ Παρθένε ἡ τεκοῦσα τὸν Σωτῆρα καὶ δεσπότην τοῦ κόσμου καὶ Κύριον, αὐτὸν δυσώπει, σῶσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Χαῖρε ὄρος, χαῖρε βάτε, χαῖρε πύλη, χαῖρε κλίμαξ, χαῖρε θεία τράπεζα, ἡ πάντων χαῖρε βοήθεια, δέσποινα.

Ταῖς πρεσβείαις Ἐλεῆμον τῆς μητρός σου τῆς ἀχράντου καὶ πάντων ἁγίων σου, τὰ σὰ ἐλέη τῷ λαῷ σου δώρησαι.

Τῇ πρεσβείᾳ τῶν ἐνδόξων ἀρχαγγέλων καὶ ἀγγέλων καὶ τῶν ἄνω τάξεων, σοὺς δούλους Σῶτερ καλῶς διαφύλαξον.

χαῖρε, μὴ παρίδῃς τοὺς δούλους σου, δέσποινα, ἀλλὰ βοήθει καὶ σῶσον πανύμνητε I ἐκβ. Παναγ. Θεοτόκε ἐλπὶς καὶ βοήθεια ἡμῶν Παρθένε ὑπάρχεις καὶ στήριγμα **K Λ Ψ Y** *καὶ δυσωποῦντες* **H Ω** *Ὁ* **Δ** *μετὰ τὸ Χαῖρε ὄρος.. Στιχ. Λατρεύειν. Δὸς Χριστέ μου καὶ ἐμοὶ τῷ ἀναξίῳ (ἴδε ἀνωτέρω ὡς ἐν ἐντύπῳ) Στιχ. Καὶ σὺ παιδίον. Ἡ τὸν Κτίστην.. (ἴδε ἀνωτ. ὡς ἐν I) Στιχ. Τοῦ δοῦναι. Σὺ εἶ τεῖχος ἀσφαλὲς καὶ προστασία τῶν πιστῶς σε αἰτούντων πανάχραντε· παντὸς κινδύνου ῥῦσαι τὰς ψυχὰς ἡμῶν. Στίχ. Ἐν οἷς ἐπεσκέ: Ἀθλοφόρε τοῦ Χριστοῦ Παντελεῆμον, τοὺς ὑμνοῦντας τὴν θείαν σου ἄθλησιν, κινδύνου ῥῦσαι καὶ πάσης κολάσεως. Στιχ. Τοῦ κατευθῦναι. Πάσης νόσου καὶ φθορᾶς καὶ ἀλγηδόνος καὶ κινδύνων πάντας ἐλευθέρωσον τούς σε τιμῶντας ἀεὶ παμμακάριστε. Τὴν ἐν ζάλῃ πειρασμῶν καὶ τρικυμίας τῶν τοῦ βίου πικρῶν κινδυνεύουσαν, παρθένε, ποίμνην τὴν σὴν περιφύλαττε. Δόξα. Τὸν Πατέρα...*

1—2 Ὦ Παρθένε πῶς ὑμνήσω σου τὸν τόκον, πῶς δοξάσω τὴν ἄφραστον σύλληψιν συγκαταβάντα Λόγον τὸν συνάναρχον Γ

Ὦ Παρθένε τῶν πενθούντων χαρμοσύνη ἀπὸ ζάλης ἐχθρῶν ῥυομένη με σεισμοῦ, λοιμοῦ τε τοὺς δούλους σου φύλαττε I δεσπότην κινδύνων καὶ θλίψεων καὶ πάσης βλάβης τοὺς δούλους σου φύλαττε **K Λ Ψ Y**

3 Χαῖρε ὄρος...ἡ πάντων χαῖρε χαρὰ καὶ βοήθεια Γ

Χαῖρε...τράπεζα τοῦ λόγου χαῖρε ἡ πάντων βοήθεια **Ψ Λ K Y**

Μετὰ τὸ Ὦ παρθένε ἐπακολουθεῖ εὐθὺς Τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν δοξολογοῦμεν ἐν Γ **K Ψ**. *Ἐν δὲ* **H Ω Δ** *μετὰ τὸ Ὦ παρθένε ἐπακολουθοῦσι Ἦχος πλ. β. Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην...Νῦν ἐπέστη ὁ καιρός...Νάμασιν κ.λ.π. (ἴδε κατωτέρω).*

Ἐν τῷ Λ μετὰ τὸ Ὦ Παρθένε... «Ταῖς πρεσβείαις τῶν ἐνδόξων ἀποστόλων, ζωοδότα Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν τὴν πίστιν ἡμῶν ἀσάλευτον στήριξον.—Ταῖς πρεσβείαις τῶν μεγάλων διδασκάλων Βασιλείου σοφοῦ Γρηγορίου τε καὶ Ἰωάννου τοὺς δούλους σου φύλαττε.—Ταῖς πρεσβείαις τῶν ἁγίων ἀθλοφόρων Δημητρίου, Γεωργίου, σοφῶν Θεοδώρων τε καὶ Ἀρτεμίου ἡμᾶς διαφύλαξον—Ταῖς πρεσβείαις τῶν ἁγίων Ἀναργύρων καὶ μαρτύρων καὶ πάντων ὁσίων σου τὰ σὰ ἐλέη ἐφ' ἡμᾶς κατάπεμψον. Τῶν ἁγίων καὶ δικαίων προπατόρων, ταῖς πρεσβείαις ἁπάντων δικαίων τε καὶ ὁσίων Χριστὲ ἡμᾶς φύλαττε. Τὸν Πατέρα...».

Ὁ $σ_2$ «..,Καὶ νῦν Ὦ παρθενε τῶν πενθούντων χαρμοσύνη·..Χρὴ οὖν γινώσκειν, ὅτι τὰ τροπάρια ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου ψάλλονται. Εἶθ' οὕτως ἄρχεται ὁ ἱερεὺς σὺν τῷ λαῷ μετὰ τοῦ θυμιατοῦ καὶ κηρῶν καὶ τοῦ τιμίου σταυροῦ, ἀπέρχεται ἐν τῇ φιάλῃ, ψάλλει τροπάρια εἰς ἦχ. πλ. δ. Νῦν ἐπέστη ὁ καιρός.

Ἐν τῷ **O** μετὰ τὸ Ὦ Παρθένε «Τῇ δυνάμει τοῦ σταυροῦ σου ζωοδότα, τῷ λαῷ σου τὴν ἄφεσιν δώρησαι τῶν ἐγκλημάτων ὡς μόνος φιλάνθρωπος.—Ὑπὸ πάντων δυσωπούμενος οἰκτίρμον, τῶν ἀγγέλων καὶ τῶν ἄνω τάξεων, τὰ σὰ ἐλέη τῷ

Τῇ πρεσβείᾳ τοῦ τιμίου καὶ ἐνδόξου βαπτιστοῦ σου προφήτου προδρόμου τε, Χριστέ μου Σῶτερ, τοὺς δούλους σου φύλαξον.

Τῇ πρεσβείᾳ τῶν ἐνδόξων ἀποστόλων καὶ μαρτύρων καὶ πάντων ἁγίων σου, τὰ σὰ ἐλέη τῷ λαῷ σου δώρησαι.

Τῇ πρεσβείᾳ τῶν ἐνδόξων Ἀναργύρων, Θεοτόκε τοὺς δούλους σου φύλαττε, ὡς προστασία τοῦ κόσμου καὶ στήριγμα.

λαῷ σου δώρησαι.—Μείζων πάντων προφητῶν σὺ χρηματίσας, ἐκδυσώπει τὸν μόνον φιλάνθρωπον, τοῖς σοῖς οἰκέταις δωρήσασθαι ἄφεσιν.—Ταῖς πρεσβείαις τῶν ἐνδόξων ἀποστόλων πανοικτίρμον τοῖς πίστει σοι κράζουσι, τῶν ἐγκλημάτων τὴν ἄφεσιν δώρησαι.—Ἱκεσίαις τῶν ἐνδόξων προφητῶν σου εὐεργέτα Χριστὲ δυσωπούμενος. τὰ σὰ ἐλέη τοῖς δούλοις σου δώρησαι.—Τῶν μαρτύρων ἡ πληθὺς ἐκδυσωπεῖ σε τὸν σωτῆρα, τῷ κόσμῳ δωρήσασθαι τὴν σὴν εἰρήνην καὶ τὸ μέγα ἔλεος. —Τῶν ὁσίων καὶ δικαίων οἱ χοροί σε δυσωποῦσι, τὰ τρόπαια δώρησαι τοῖς βασιλεῦσιν ἡμῶν πολυέλεε.—Τῇ πρεσβείᾳ τῶν ἐνδόξων Ἀναργύρων, ἡμῖν δίδου ψυχῆς τε καὶ σώματος ἴασιν μόνε Χριστὲ πολυέλεε. Τὸν Πατέρα καὶ Υἱόν...

Ἐν τῷ Υ μετὰ τὸ Ὦ Παρθένε «Ταῖς πρεσβείαις τῶν ἐνδόξων ἀποστόλων, ζωοδότα Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν τὴν πίστιν ἡμῶν ἀσάλευτον στήριξον. Ταῖς πρεσβείαις τῶν μεγάλων διδασκάλων, Βασιλείου τοῦ σοφοῦ, Γρηγορίου τε καὶ Ἰωάννου τοὺς δούλους σου φύλαττε. Τὸν Πατέρα καὶ Υἱόν... Θεοτόκε ἡ τεκοῦσα τὸν σωτῆρα...Νῦν ἐπέστη...» Ἐν τοῖς ἅ ά ἅ ά μετὰ τὸ Ὦ παρθένε

ἅ ἅ ά Σταυρὲ τοῦ Χριστοῦ σῶσον ἡμᾶς τῇ δυνάμει σου

ὰ Δόξα σοι ὁ Θεὸς ἡμῶν δόξα σοι

Προσκυνοῦμεν καὶ τιμῶμεν καὶ ὑμνοῦμεν τὸν σταυρόν σου, Χριστέ, τὸν πανάγιον, ἐκ πάσης νόσου ἡμᾶς ἐλευθέρωσον.

ἅ ά ἅ Σταυρέ.... ά Δόξα σοι...

Τῇ δυνάμει τοῦ σταυροῦ σου ζωοδότα, φώτισόν με τὸν δοῦλόν σου δέομαι, ἵνα ὑμνῶ σε δι' αὐτοῦ σωζόμενος.

ά ἅ ἅ Πᾶσαι αἱ οὐράνιαι δυνάμεις ά Ἀρχάγγελοι τοῦ Θεοῦ. Ταξιάρχα, πρωτοστάτα τῶν ἀγγέλων σὺν τοῖς ἄνω, χοροῖς καὶ στρατεύμασι, πρεσβείαν ποίει ὑπὲρ τῶν ψυχῶν ἡμῶν. ἅ Βαστιστὰ τοῦ Χριστοῦ πρέσβευε

ά ἅ Ἅγιε Ἰωάννη, βαπτιστά... ά Ἅγιε τοῦ Θεοῦ

Ὁ κηρύξας τὴν μετάνοιαν ἀνθρώποις, τοῦ Κυρίου βαπτιστὰ καὶ πρόδρομε, μετανοεῖν με ἐκ ψυχῆς ἱκέτευε

ά ἅ ἅ Ἅγιοι ἀπόστολοι τοῦ Χριστοῦ πρεσβεύετε: ά Ἀπόσ,. ἅγιοι πρεσβ.

Ταῖς πρεσβείαις τῶν ἐνδόξων ἀποστόλων.,. ὡς ἐν Υ

ἅ ά ἅ Ἅγιοι ἱεράρχαι καὶ διδάσκαλοι πρεσβεύσατε. ά Ἅγιοι τοῦ Θεοῦ

Ταῖς πρεσβείαις τῶν μεγάλων διδασκάλφν ὡς ἐν Υ

ἅ ά ἅ Ἅγιε .εράρχα τοῦ Χοῦ Νικόλαε ά Ἅγιε τοῦ Θεοῦ

Τὴν ὀξεῖαν καὶ θερμήν σου προστασίαν, καὶ τὴν σκέπην παμμάκαρ Νικόλαε, τοῖς ὑμνηταῖς σου πλουσίως κατάπεμψον

ἅ ά ἅ Ἅγιοι μεγαλομάρτυρες ά Ἅγιοι τοῦ Θεοῦ

Ταῖς πρεσβείαις τῶν ἐνδόξων ἀθλοφόρων Δημητρίου, Γεωργίου, σοφῶν Θεοδώρων τε καὶ Ἀρτεμίου Χριστὲ ἡμᾶς φύλαττε.

ά ἅ ἅ Ἅγιοι Ἀνάργυροι ά Ἅγιοι τοῦ Θεοῦ

Ταῖς πρεσβείαις τῶν ἁγίων Ἀναργύρων καὶ μαρτύρων, καὶ πάντων ἁγίων σου, τὰ σὰ ἐλέη ἐφ' ἡμᾶς κατάπεμψον.

Δόξα. Τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν δοξολογοῦμεν καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον λέγοντες Τριὰς ἁγία σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν.

Καὶ νῦν. Ἡ ἀρρήτως ἐπ' ἐσχάτων συλλαβοῦσα καὶ τεκοῦσα τὸν κτίστην τὸν ἴδιον, Παρθένε σῶζε τοὺς σὲ μεγαλύνοντας.

I Χρὴ οὖν γινώσκειν ὅτι τὰ τροπάρια ἔμπροσθεν τοῦ θυσιαστηρίου ψάλλονται. Εἶθ' οὕτω ἄρχεται ὁ ἱερεὺς σὺν τῷ λαῷ. Μετὰ θυμιατοῦ καὶ κηρῶν καὶ τοῦ τιμίου σταυροῦ ἀπέρχεται ἐν τῇ φιάλῃ ψάλλων τροπάριον

Τῆς εὐσπλαγχνίας τὴν πύλην ἄνοιξον ἡμῖν, εὐλογημένη Θεοτόκε· ἐλπίζοντες εἰς σὲ μὴ ἀστοχήσωμεν· ρυσθείημεν διὰ σοῦ τῶν περιστάσεων· σὺ γὰρ εἶ ἡ σωτηρία τοῦ γένους τῶν χριστιανῶν.

I Καὶ ὅταν φθάσῃ ὁ ἱερεὺς σὺν τῷ λαῷ ἔμπροσθεν τῆς φιάλης ἐκφωνεῖ οὕτως: Εὐλογητὸς ὁ Θεός, ὁ φωτίζων καὶ ἁγιάζων πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων Ἀμήν. Καὶ ἄρχεται ψάλλειν τροπάρια ἦχος Πλ. δ.

Νῦν ἐπέστη ὁ καιρὸς ὁ πάντας ἁγιάζων καὶ ὁ δίκαιος ἡμᾶς ἀναμένει κριτής· ἀλλ' ἐπίστρεψον ψυχὴ πρὸς μετάνοιαν ὡς ἡ πόρνη κράζουσα σὺν δάκρυσι· Κύριε, ἐλέησόν με.

Νάμασιν ἐπομβρίσας, Χριστέ, πηγὴν τῶν ἰάσεων, ἐν τῷ πανσέπτῳ

---

2 Τριὰς ἁγία σῶσον τοὺς οἰκέτας σου **O**

Ἐν τῷ **Δ** *Καὶ νῦν Ὦ παρθένε τῶν πενθούντων χαρμοσύνη (ἴδε ἀνωτ. ὡς ἐν I)*

Ἐν τοῖς **K Λ Ψ** *μετὰ τὸ Τὸν Πατέρα καὶ Υἱὸν δοξολογοῦμεν τὸ Θεοτόκε ἡ τεκοῦσα τὸν σωτῆρα καὶ δεσπότην κινδύνων καὶ θλίψεων καὶ πάσης βλάβης τοὺς δούλους σου φύλαττε.* *Ἐν τῷ* **O** *Ταῖς πρεσβείαις ἐλεῆμον τῆς μητρός σου τῆς ἀχράντου καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου, τὰ σὰ ἐλέη τῷ λαῷ σου δώρησαι.*

Ἐν τῷ **K Λ Ψ** *μετὰ τὸ Θεοτόκε ἡ τεκοῦσα τὸν σωτῆρα «ἕτερα στιχ. ἰδιόμελα ἦχος πλ β. Νῦν ἐπέστη».*

Τὸ ἐν τῷ ἐντύπῳ πρὸ τοῦ Νῦν ἐπέστη... Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὅτι ἅγιος εἶ ὁ Θεὸς ἐλλείπει παρ' ἅπασι τοῖς κώδιξι.

15 καὶ ὁ δίκαιος ἡμῶν **Γ Δ Q K Λ Ψ Y** *ὁ δίκαιος ἀναμένει* **Δ** *16 ἐπίβλεψον ψυχὴ* **Y**
18 Στιχ. Ἐπὶ σοὶ Κύριε ἤλπισα Νάμασιν **Δ H** *ἐπομβρίσαις* **H Q** *ἐν τῷ σεπτῷ ναῷ* **Γ Δ Q K Λ Ψ Y**

ἁ ἇ ἅ Ἅγιε τοῦ Χριστοῦ Παντελεῆμον ἁ Ἅγιε τοῦ Θεοῦ

Ἀθλοφόρε τοῦ Χριστοῦ Παντελεῆμον τοὺς τῇ σῇ σκέπῃ καταφεύγοντας ταῖς σαῖς πρεσβείαις νόσων ἐλευθέρωσον.

Ὁ Γ Μετὰ τὸ Ἡ ἀρρήτως «Καὶ τούτων πληρουμένων ποιεῖ σταυρὸν ὁ ἱερεὺς μετὰ τοῦ θυμιατοῦ ἐν τῇ φιάλῃ λέγων οὕτως Εὐλογητὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ φωτίζων.. Καὶ θυμιᾷ τοὺς ἀδελφοὺς πάντας κατὰ τὴν τάξιν αὐτῶν καὶ ψάλλομεν τὰ τροπάρια ταῦτα. Νῦν ἐπέστη...» Ὁ **Δ** «Καὶ εὐθὺς ἀπέρχεται μετὰ τοῦ σταυροῦ ὁ ἱερεὺς σὺν τῷ λαῷ ψάλλων τροπαρ. ἦχος πλ. δ Νῦν ἐπέστη..». Ὁ **O** μετὰ τὸ Θεοτοκίον «Καὶ εὐθέως τὰ παρόντα τροπάρια Νῦν ἐπέστη...»

Ἐν τῷ ᾶ προτάσσεται τοῦ μὲν Νῦν ἐπέστη στίχος τὸ Μεγαλύνει ἡ ψυχή μου· τοῦ δὲ Νάμασιν..τὸ Ὅτι ἐπέβλεψεν. Ἐν τῷ ᾶ «Ἅγιος ὁ Θεός...Δύναμις Ἅγιος ὁ Θεός...Προκείμενον». Ἐν τῷ ρ μετὰ τὸ Ὦ παρθένε ἡ τεκοῦσα. Δόξα Τὸν Πατέρα

ναῷ τῆς Παρθένου σήμερον καὶ τῷ τῆς σῆς εὐλογίας ραντισμῷ φυγαδεύεις τὰς νόσους τῶν ἀσθενούντων, ἰατρὲ τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν.

Δόξα **Η Q Λ Ο**

Παρθένος ἔτεκες ἀπειρόγαμε, καὶ παρθένος ἔμεινας Μήτηρ ἀνύμφευτε, Θεοτόκε Μαρία· Χριστὸν τὸν Θεὸν ἡμῶν ἱκέτευε, σωθῆναι ἡμᾶς.

Καὶ νῦν **Η Q**

Παναγία Θεοτόκε Παρθένε, τῶν χειρῶν ἡμῶν τὰ ἔργα κατεύθυνον, καὶ συγχώρησιν τῶν πταισμάτων ἡμῶν αἴτησαι, ἐν τῷ ψάλλειν ἡμᾶς τῶν ἀγγέλων τὸν ὕμνον·

ά Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς.

ά̄ **ᾱ** Ἐκ τρίτου Δόξα καὶ νῦν. Ἅγιος ἀθάνατος ἐλέησον ἡμᾶς. Πάλιν Ἅγιος ὁ Θεός...

(Συνεχίζεται)

καὶ Υἱόν. Καὶ νῦν Θεοτόκε ἡ τεκοῦσα. Δόξα τὸν Πατέρα καὶ Υἱόν. Καὶ νῦν Θεοτόκε ἡ τεκοῦσα τὸν σωτῆρα...Νῦν ἐπέστη ὁ καιρός...Νάμασιν ἐπομβρίσας...Παναγία Θεοτόκε τῶν χειρῶν ἡμῶν.

---

1 Τῇ σῇ εὐλογίᾳ καὶ ραντισμῷ ***Ο*** *τὴν σὴν εὐλογίαν καὶ ραντισμὸν* ***Δ*** *τὴν σὴν εὐλογίαν καὶ ραντισμῷ Λ τὴν σὴν εὐσπλαγχνίαν καὶ ραντισμῷ* ***Κ Ψ Υ*** *καὶ τῷ τῆς σῆς εὐσπλαγχνίας ραντισμῷ* ***Η Q Λ*** *φυγαδεύων Γ φυγαδεύσαις Q Λ 2 τῶν ἀσθενῶν* ***Η Λ*** *τῶν ψυχῶν ἡμῶν Κύριε δόξα σοι* ***Ο Γ Δ Κ Λ Ψ*** *τῶν ψυχῶν ἡμῶν καὶ τῶν σωμάτων Κύριε δόξα σοι* ***Δ*** *3 Ὁ Υ μετὰ τὸ Νάμασιν τὸ Παναγία Θεοτόκε τῶν χειρῶν 5 ἀνύμφευτε Θεοτόκε παρθένε* ***Δ*** *6 Δόξα Παναγία παρθένε Θεοτόκε* ***Δ*** *Παναγία Θεοτόκε τῶν χειρῶν* ***Δ Λ Ψ Ο Υ*** *Παναγία παρθένε τῶν χειρῶν Γ τῶν χειρῶν μου Υ 9. συγχώρησιν πταισμάτων* ***Δ Ψ Υ*** *πταισμάτων δώρησαι ταῖς ψυχαῖς ἡμῶν* ***Γ Ο Δ Κ Ψ Υ*** *Λ τῶν πταισμάτων ἡμῖν Q ψυχαῖς ἡμῶν τῇ πρεσβείᾳ σου ἐν τῷ ψάλλειν* ***Δ.***

Ἐν τῷ Δ τὸ Παρθένος ἔτεκες ἀπειρόγαμε ἐπακολουθεῖ εἰς τὸ Παναγία Θεοτόκε. Ἐν τῷ ***Κ*** *παραλείπεται. Ἐν τῷ Ι μετὰ τὸ Νῦν ἐπέστη λείπει ὁλόκληρον φύλλον.*

„UNITY", „DIVISION", „REUNION" IN THE LIGHT OF ORTHODOX ECCLESIOLOGY[1]

BY

THE REV. ALEXANDER SCHMEMANN

Lecturer at the Orthodox Theological Institute, Paris
and St. Vladimir's Seminary, New York.

I

Τὸ πλήρωμα τῆς Ἐκκλησίας Σου φύλαξον

«The Theology of Schism»—such is the somewhat strange name of a new branch of theology which has grown out of the present-day search for Christian unity. The reasons for its emergence are to be found in that notion of the nature of the Church, which is generally described as «Catholic», a concept which may be described as «horizontal», in contradistinction to the «vertical» or «protestant» conception. This «Catholic» notion of the Church inevitably leads to the following paradox: any search for reunion presupposes a preliminary agreement as to what unity is. On the other hand, the «Catholic» concept of unity excludes the very possibility of real division, for, *if* on the one hand this Catholic conception leads us to affirm the organic unity of the Church or, more precisely, to affirm the Church as an organic unity, and if this same organic unity is expressed in the outward structure of the Church and in its historical continuity —division as such, is an obvious contradiction in terms; for in Catholic terminology such a division would signify the division of Christ Himself. The «theology of schism» is sometimes put forward as an attempt to find a way out of this specifically «catholic» *impasse,* and to reconcile the theological impossibility of the Church's division with historical reality.

It must be admitted at the offset that contemporary Orthodox theologians are far from having reached any agreement on this matter, and that those views which they have put forward in recent years on

1. Adress given at the Annual Conference of the Fellowship of S. Alban and St Sergius at Abingdon, England in August 1950.

the significance of our divisions often appear to be mutually exclusive. These views range from a complete denial of the existence of any *vestigia Ecclesiae* outside the boundaries of the Orthodox Church, rejecting even the validity of the Sacraments of the Roman Catholic Church, to a kind of justification of the divisions in Christendom based on the doctrine of Chalcedon. The diversity of these theories, I would suggest, is due to the fact that Orthodox ecclesiology is as yet almost totally undeveloped. The uncertainty of the Orthodox position on this point is a serious drawback, for those who would attempt a study of the problem before us to-day are thereby deprived of premises clearly defined by a consensus of Orthodox theological opinion. For this reason, I cannot attempt more than a very brief outline of a subject which, to be treated exhaustively, would require a large book. My paper, therefore, is but a modest attempt to suggest to you a few topics for reflection which I can only submit to you, in the words of Origen «γυμναστικῶς», *not* as an answer to the problem, but rather as so many *questions* addressed, if I may say so, to the considered opinion of theologians.

II.

The question of the unity of the Church has already been discussed from widely different angles at this Conference [1]. I will, therefore, confine myself to one aspect of the problem which, it seems to me, is of fundamental importance. It is *the* difference between the Orthodox and the Roman Catholic methods of interpreting the *organic* unity of the Church. I refer explicitly to Roman Catholicism because I believe that one of the first tasks of Orthodox ecclesiology is to find a way of freeing itself of certain Roman influences. These influences can be detected in our very notions of the *organic unity* of the Church and, to my mind, they are especially dangerous since their true nature is concealed fron a number of Orthodox theologians by the age-long resistance of Orthodoxy to the See of Rome; this resistance has only too often been a substitute for any fundamental discussion of our «ecclesiological differences». At first sight it would seem that the only aspect of the Roman doctrine of the Church that is unacceptable to the Orthodox is the teaching on the Papacy as laid down

1. The paper read at the Conference by *Fr. Lionel Thornton*. C. R. «The Unity of the Church—A Biblical Approach» has been printed in «Sobornost» series 3, N 8, Winter 1950, pp. 324—334.

by the Vatican Council, a teaching regarded as a mere heretical superstructure on a doctrine in all other respects Orthodox. Yet, I believe, it is important to realize that the doctrine of Papal Primacy and, anterior to this dogma, the very existence of Papalism are but a logical consequence of a particular conception of the Church's «organic unity». In a simplified form this conception may be defined as follows: in the Roman theology this organic unity, the Church as an organism, is primarily the Universal Church, that is the totality of the visible Church on earth, which, in the unity of its organization and in its universal structure, is the manifestation and the extension of the Mystical Body of Christ. «Un Dieu, un Christ, un baptême, une Eglise institutionnelle et sociétaire», says Father Congar[1] and for him this implies a conception of the Church in terms of «parts» and of the «whole», and Roman theology seeks for a definition of the Church in which, according to the same Father Congar, «les différentes parties aient vraiment dans un ensemble qui soit proprement un tout, un statut de parties qui soient proprement des parties»[2]. The universal organism of the Church, as a whole, is ontologically *anterior* to its different parts, and it is only *in* and *through* the «whole» that the «parts» are united to the Church. It seems to me that it is precisely this conception of the unity of the Church, as one visible, universal organism, that postulates a single head—one universal bishop in whom this unity is grounded and fulfilled. Thus, the Church, as a universal organism, as a «whole», is the Church of Rome—*«Ecclesia Sancta, Catholica et Romana»*, as we read in the Encyclical *Mystici Corporis*, «through which we become members of the Body of Christ».

The essential difference between Orthodoxy and Roman Catholicism on this point is, as I will attempt to show, vital and relevant to the problem of reunion. The Orthodox view, as it seems to me, may be expressed as follows: the category of organic unity can properly be applied only to a *local Church*. I should like to make it quite clear that by «local Church» I mean not one of those ecclesiastical groupings coterminous with nations or states, which we call autocephalous Churches (such as the Greek Church or the Russian Church), but a single community united under the headship of one bishop and possessing,

1. *M.—J. Congar*, Chrétiens Désunis. Principes d' un «œcuménisme» catholique. Paris, 1937, p. 109.

2. Ibid., p. 241.

in unity with him, the fullness of sacramental life. Such a local Church can alone be called an «organism» in ecclesiastical language and such a Local Church, as an «organism», a sacramental body, is not a «part» or a «member» of a wider universal organism. *It is the very Church itself.* I am aware that in making this statement I am laying myself open to the criticism of many Orthodox theologians who tend to conceive of the Church in the very terms of a «universal organism» which are used by the theologians of Rome. Nevertheless I believe that the view I am submitting to you to-day directly and logically follows from the Orthodox conception of the Church's *catholicity.* »Catholicity» was the subject of a previous Conference of the Fellowship, and I shall not endeavour to repeat in detail what was said on that occasion[1]. I will only remind you that, in the Orthodox view, «Catholicity» is not the Church's universality, but primarily its *wholeness,* the wholeness of its life always and everywhere. It follows from this definition that such categories as «the parts» and «the whole» are inapplicable to the Church, because the Church is catholic in so far as within it the «part» is not only in agreement with the whole, corresponds to and submits to the whole, but is identical with and embodies the whole: the part, in other words, *is* the whole. The Church is catholic in time and space. In time, because she is not only always linked to the Apostles «horizontally», but is in fact the *same* Church, the same Apostolic community, gathered, ἐπὶ τὸ αὐτὸ (Acts, 2, 45, 47). It is catholic in space because each local Church, in the unity of the bishop and people receives the fullness of gifts, is taught the entire Truty and possesses the whole Christ; «and where Christ is, there is the Church». «Totus Christus and therefore, «tota Ecclesia». The Apostolic succession which is the basis of the Church catholicity in time is likewise the basis of her catholicity in space: it signifies that each local Church possesses not a portion of the Apostolic gifts, but their fullness. What may be termed the «horizontal» structure of the Church is the prime condition of her catholicity; while her catholicity is the fullness of the Church, always and everywhere, the fullness given to her in Christ which, in the last instance, is but the fullness of Christ himself: «totus Christus, Caput et Corpus».

---

1. *Cf. E. Every,* «The Catholicity of the Church» in «Sobornost» Series 3, N. 6, Winter 1949, pp. 233—238 (an analysis of what had been said at the Conference by the Orthodox and the Anglicans theologians) and *G. Florovsky,* «The Catholicity of the Church» in «The Church of God» (an Anglo-Russian Symposium) London, 1934, pp. 51—74.

The unity of the Church cannot be divorced from her catholicity, cannot obey any other law except the law of catholicity, in terms of which the essence of the Church is «l' extension et la plénitude de la Sainte Incarnation, ou plutôt de la Vie Incarnée du Fils avec tout ce que pour notre salut il connut: la Croix et le Tombeau, la Résurrection le troisième jour, l' Ascension dans les Cieux, la Session à la droite du Père» [1]. In other words, the nature of the Church's unity is primarily sacramental, for it is in the Sacraments that the fullness of Christ is ever actualized and we become participants in it, ever sealing, through this *communio in sacris,* our organic unity with one another in Christ's Body and constituting together one Christ. But the very sacramental nature of the Church's unity presupposes the use of «organic» categories with reference to the local Church. The Local Church is that sacramental organism which in its bishop possesses the fullness of Christ, the fullness of unity, of holiness, of catholicity and apostolicity, in fact those very *notae Ecclesiae* which are but the signs of the Church's organic unity with Christ : *Caput et Corpus.* A bishop cannot be a bishop of a part of the Church, for his very unity with his own Church is not only the image of the unity of Christ with the Church, the unity of the people of God, but is also the real gift of fullness, actualized eternally in sacraments.

The fatal defect of Roman catholic ecclesiology, from this point of view, is that this organic character of the Local Church as the basis of unity has been transferred to the Church Universal, which has become in fact *one enormous Local Church,* requiring, consequently and naturally, a single bishop as a focus and a source of the fullness of the Church. If the Church is a Universal Organism it must possess *its own* universal bishop, just as a Local Church possesses an organic unity in its own bishop. Dom Clément Lialine, in his commentary on the Encyclical *Mystici Corporis,* drops a very significant remark, driving the doctrine of the organic unity of the Universal Church to its extreme conclusions. Commenting on the passage of the Encyclical which deals with the place of the Eucharist in the unity of the Church, Father Lialine remarks: «on pourrait ajouter que l'image du Corps Mystique se réalise parfaitement quand c'est le grand Prêtre du Christ sur terre qui célèbre lui-même

---

(1) *G. Florovsky* : L'Église : sa nature et sa tâche. In «L'Église universelle dans le Dessein de Dieu» vol. I, 1949, p. 70.

le Saint-Sacrifice» (1). No clearer evidence could be found of the fact that the whole theology of the local Church and of its link with the bishop, as expressed for instance in the epistles of St. Ignatius of Antioch, has here been transposed to the function of the bishop of the Church Universal. But, in the Orthodox view, this transfer signifies that universalism has been substituted for the catholicity of the Church, for its eschatological fullness, which enables us always and everywhere «in this world» «to actualize» the whole Christ and to bring the whole Church, in all its fullness and saving power, to the people; and so this transfer would prevent «two or three gathered together» from being the witnesses of the full reality of the Incarnation of the Son of God. It is my firm conviction that, if it were to adopt these categories of a universal organism, Orthodox theology would inevitably lead to Rome It is indeed impossible to go on maintaining, as the Orthodox frequently do, that, although the Church is a Universal organism, it has no visible Head, for its invisible Head is Christ Himself. This assertion is due to a failure to understand the very relationship between the «visible» and the «invisible» within the Church. If the Church is catholic, then its invisible essence is verily present and incarnate in its *visible* nature and its *visible* structure; these are not mere symbols, for the visible Church *is* verily the body of Christ.

But what then do we mean by the unity of the Churches and what is the nature of the visible unity of the whole Church in the whole world? It is clear that if the Roman concepts of the «parts» and the «whole» cannot be applied to this unity, the unity must be ontologically expressed in terms of an *identity*; It follows that the unity of the Churches is just as real as the organic unity of a local Church, which is indeed the Unity of the Church and not merely unity among the Churches The point is not that all these local churches *together constitute* a single organism, but that each church, as a church, as a sacramental unity, is the *same* Church, manifested in a given place. This identity is based on the identity in the sacramental structure of every Church: on the Apostolic succession, on the episcopate, and on the sacraments. And so we return to the same organic unity of the Church, but in which the

(1) Dom *Clément Lialine*. Une Etape en Ecclésiologie. Irénikon 1950, tirage à part.

churches *are not complementary* to one another, are not «parts» or «members»: *each of them and all of them together* are nothing but the One, Holy, Catholic and Apostolic Church.

III

This, however, is only one aspect of the Church's unity, an aspect which may be termed ontological. Yet, the Church is not only something *given* to men by God in Christ, but it also implies their acceptance and assimilation of this gift, their answer to God's calling and their election. And if *that which is given* is the fullness, always identical with itself, the eschatological fullness of the Church, even Christ Himself, it is yet impossible to abstract this fullness from its incarnation and manifestation in history. In this sense catholic ecclesiology is also essentially the *theology of the history of the Church*. I should like to emphasize that I mean the *theology* of the history of the Church and not the *philosophy* of history. The philosophy of history seeks to discover the significance of the historical process, its teleology,— and in this sense, the only real pattern of a philosophy of history is the sacred history of the Old Testament, the history of Salvation, «Heilsgeschichte», wholly moving towards its own fulfillment, to the Incarnation of the Son of God. And this history was fulfilled. «But when the fullness of the time was come, God sent forth His Son»(Gal. IV,4). In Him the fullness of Divinity and the fullness of Salvation are granted to men. The history of Salvation was fulfilled and «the time of the Church» is eschatological: «the last time». From the point of view of Heilsgeschichte the Church *has no history*, it is already *in statu patriae*, and is always the actualization of it fullness of salvation accomplished by Christ ἅπαξ— once for all.

The statement that the Church has a history means that this fullness of salvation is not only *given* to men, but is *accepted* by them, that human nature, restored and renewed through the Incarnation, has become capable of accepting and assimilating Salvation; that historical reality, this world of ours, can actually receive Christ, and our human nature acquire conformity with Him. God became man, the Divine Word became the word of human scriptures, and just as it is impossible to disincarnate Christ, or to separate the Word of God from the word of man, so is it impossible to abstract

the eschatological fullness of the Church from its historical and human manifestation. The theology of the history of the Church presupposes that in history, in the changing and limited world, it is possible adequately to comprehend, express and assimilate Divine Truth which is granted in Christ. Thus, from a purely historical point of view, the history of the Church, like any other history, is contingent. For instance, the structure of the early Church was shaped by the world in which it was born, and the dogmatic formulae of the Oecumenical Councils, the very doctrine of the Church and the development of its organization were determined by purely historical factors. But the nature of the Church is such that all that is Divine, absolute and «eschatological» in it can be expressed in these «historical» forms, and what is purely historical can be transfigured and made to conform with Truth. More than that: this is a task set before the Church. Just as each of us, who has received in baptism the fullness of the gifts of salvation, has become «a participant in the death and Resurrection» of Our Lord, and has found a new life, is called to grow in it, so does the Church «till we all come in the unity of the faith, and of the knowledge of the Son of God, unto a perfect man, unto the measure of the stature of the fulness of Christ» (Eph. IV, 13).

This notion of the organic unity of eschatology and history within the Church provides the key to the true understanding of the *Church's Tradition*. On the one hand the Orthodox Church rejects the theory of «the development of dogma» regarded as a kind of quantitative enlargement of Truth: the fullness of Truth is given to the Church from the very beginning and, in its entirety, is transmitted to the Church always and everywhere. «Quod semper, quod ubique, quod ab omnibus creditum est». It is not the truth that grows, it is we who grow in the truth. But, on the other hand, this growth is not simply a series of historical and relative apprehensions of one and the same Truth, but an actual and adequate reply to the summons of God, the fruit of the Incarnation and of the Holy Spirit; and so it becomes an integral part of the Church's life and is transmitted as such by Tradition. This is no mere «explicitation» of some basic «kernel» of Tradition, exterior to it and only of «historical» value: it is Tradition itself, the very Truth, manifested and expressed. In this sense Tradition for us includes the Scriptures which form its foundation and content, and the dogmatic formulae and the holiness of the saints and the veneration of the Mother

of God and the whole teaching and the whole life of the Church.

And so the true sign and condition of the unity of all the Churches, that is of the whole Catholic Church, is *the unity of Tradition*, which is that adequate interpretation of the Church's eschatological fullness which alone permits us to comprehend and manifest our unity, not merely to believe in it but to possess it. This is the unity in Truth, in real and objective Truth, not merely in a pale, relative and «historical» expression of it. These, it may be objected, are human words and human beliefs and human truths. But we must not forget that the word «human» has acquired two different meanings since the day when God became man and has remained man: it may mean the sum total of human weakness, sin and the falling away from God; it can also signify the deified and glorified humanity of Christ: «ye are the Body of Christ» (1 Cor. XII, 27), «we have the mind of Christ (1 Cor. II, 16), «yet, not I, but Christ liveth in me...» (Gal. II, 20): these words, spoken by a man, could be said by the Church of itself.. And for this reason its Tradition, its faith and its Truth, received and witnessed by the Holy Spirit, are the true expression of its unity. Our unity in Christ cannot be otherwise manifested by us than in this «unity of faith and love» and it is thus that St Ignatius of Antioch defines the Church. The eschatological unity of the Church, its identity in time and space, is manifested in the actual *historical and visible* unity of faith; and the criterion of this faith is, again, the *historical tradition* of the Church. Arianism, Monophysitism, Nestorianism were fourth and fifth century Oriental heresies; yet the dogmas, that were formulated by the Church as a reply to these heresies are not merely fourth or fifth century Oriental dogmas. They are the very *Catholic Truth,* the words of the Holy Spirit in the Church, and this Truth cannot be a relative one. To enter into the Church, to live in the Church is not merely to achieve an individual and eschatological union with Christ: it implies the necessity of entering into and living in the historical Church which possesses its own language and its own historical form, of accepting this history as one's own history; and, far from dragging the Catholic Truth down to the level of one's own time and personal needs, this act implies a constant widening of one's personality, one's faith and one's language towards the goal of full Catholicity.

To sum up, the unity of the Church is expressed and realized in the unity of faith, manifested in the full *Catholic agreement* of all

the Churches; through this agreement each Church *knows* the others as it does itself, and in the others it knows the One Catholic Church. It is this Catholic agreement that finds its expression in communion in the sacraments, in intercommunion; through it the sacraments of another Church are recognized as the sacraments of one's own Church, and ultimately as the sacraments of the Church Universal. The Church is not a universal organism, yet its faith is always the universal faith, the faith of the Apostles, the Fathers and Doctors; it is a visible unity, the unity of the Catholic Church throughout the earth (1).

IV

It seems to me that I can now venture to draw several conclusions regarding the attitude of the Orthodox Church towards the fact of division and meaning it attaches to the idea of «reunion».

It should be noted at the offset that the attitude of the majority of contemporary theologians to the fact of division is very different from the attitude of the Eastern Church at the time of the Oecumenical Councils and in Byzantium. It may be said that contemporary theologians seek above all to discover the meaning of division and wish paradoxically to determine what might be called the *theological status of division*. How is division possible, what happens to the Sacraments in a Church or a community separated from what is supposed to be the true Church, what is the validity of their orders —these are the questions raised to day. It seems to me that all these questions, which «a theology of schism» attempts to answer, are fundamentally connected with the Roman conception of the Church as one universal organism and can arise only out of Roman presuppositions. A theology of schism is a product of the desire

(1) I do not, of course, wish to deny the visible organization of the Universal Church, the grouping of local Churches into provinces, metropolitan areas and patriarchates; the primacy of certain episcopal sees; in brief, that whole ecclesiastical order (τάξις) which is sanctioned by the canons of the Church. My point is simply that this organization is not an organism as understood by the Church of Rome, but is *historical* by its very nature—changing in accordance with the historical process. It changes in such a way as to always express the catholic agreement of the whole Church and her real identity with every local Church. Cf. my brief essay: «*The Ecumenical Patriarch and the Orthodox Church*» in the «Messenger of the Russian Church in Western Europe» No 1 (28) 1951, pp. 3-12 (in russian).

of theologians to find a place for the Church where, according to their own presuppositions, there should be no place for her. But the whole trouble is that, from the Orthodox point of view, these questions are unanswerable, because the whole problem is falsely posited, and formulated in the wrong terms. This may best be proved by the fact that neither the early Church nor the Church of the period of the Oecumenical Councils never raised these questions, and in contemporary Orthodox theology they are a product of Roman and, generally, Western influence.

For the Byzantine Church division meant the falling away of one or several local Churches from catholic agreement and, consequently, from the *true faith* expressed in and through this agreement, not, would I repeat, a separation from a universal organism, nor the breaking away from Eastern Church, regarded in some sense of the word as the *source of the Church,* but the violation of Tradition and Truth. But in so far as the Church manifests and recognizes her ontological identity in this unity of Tradition, in this manifested Truth, and the unity of faith is a condition of this identity, the violation of catholic agreement interrupts the communion in the Sacraments. For the Roman Church division is precisely a breaking off of communion with Rome, because Rome is the *source* of the Church and the source of her visible of unity. The term *«Romana»* is in fact a *nota ecclesiae,* which includes the *notae* of apostolicity, unity and catholicity. But for the Eastern Church such a *nota ecclesiae*, in the absence of which she can recognize neither apostolicity, for unity, nor catholicity is not the East but *«Orthodoxy»* —the fullness of tradition and genuin unity in faith. This signifies that, when one or several local Churches fall away from catholic agreement, the Orthodox Church cannot raise the problem as to their «validity» as Churches, because outside the fullness of tradition, outside the manifested truth which is Orthodoxy, we cannot «know» «acknowledge» (or recognize) this validity. Tradition, in this sense, is that which permits us to truly apprehend and receive what God did for us, truly receive the Mystery of our salvation ; and hence outside this Tradition we simply *know* nothing of «validity» or «invalidity».

To cite an example : when the late Patriarch Sergius of Moscow and several other Orthodox theologians expressed the opinion that the question of the validity of Anglican orders cannot be solved by the Orthodox Church without general dogmatic agreement, they meant, I believe, precisely this : that for us the problem of «validi-

ty is inseparable from that of right «interpretation», since this «interpretation» is the acceptance of the validity of Salvation, achieved once and for ever. And this adequate interpretation is the Tradition of the Church, expressed in Catholic agreement.

This explains the fact, which I have already mentioned, that the Byzantine Church, in her polemics with the Western Church, invariably raised the problem not in terms of a re attachment of the Western Church, to her, or of a natural recognition of sacrament or ecclesiastical organization, but purely on the plane of dogma on which the Western Church violated the Truth and fell away from Catholic agreement: the Filioque, etc.. This was so because it is only in dogmatic agreement, more precisely in agreement in faith, that the Sacraments of another local Church can be acknowledged by us and the Sacraments of our Church, in other words this Church can be acknowledged as the *some* Church. In the last resort, *dogmatic agreement* is a necessary criterion of acknowledgment of another Church, as being the same Church; without this criterion the external unity of the Church ceases to express her «ontological» unity. It follows from this that though the Orthodox Church cannot have any «theology of schism», because something negative cannot be interpreted positively, and consequently «justified», yet she *knows* the true conditions for reunion and the way that leands to it. I shall not disclose anything new in saying that this way can only be the way of dogmatic unity, of a true dogmatic agreement. This dogmatic agreement, in the light of what I have said implies not only an agreement, on specific points, a certain artificially defined dogmatic minimum, but an integration of the «historical fullness» of Tradition. Our divisions were primarily the result of a break in catholic agreement, of ecclesiastical parochialism and of a limitation in men's experience of the Church. And the call of the Orthodox Church back to the Fathers and to the Councils is a call not to the East or to *Herself*, but to that very fullness and genuine catholicity of the Church's experience which both Fathers and Councils were able to express. Our first task is to discover that *language of the Church*, without which formulae and definitions may be introduced into the Creed but cannot become the true *content* of our faith.

In practice this means that *dogmatic* unity is impossible without a measure of *doctrinal* unity. Dogmatic unity is the beginning of an endless growth into «the fullness of unity» and in this process of growth all those tensions between different schools and doc-

trines which have always existed in Christendom are legitimate and even necessary. But may I emphasize once more that dogmatic unity cannot be achieved without a measure of «integration» of the Church' s history, of her historical experience We must once more follow the course of the Church' s history, experience anew this history as *our* history; her «past» must come to life and become our actual present; It must become the basis and expression of our unity in the Church and hence of the unity of the Church itself. The Church is one because the Church *is* unity. Someone has remarked during this Conference that the essential difference between «catholics» and «protestants» lies not in a different approach to the Bible, to the Church, etc., but in the fact that in the last resort, though we have one Bible, and the same historical fact of salvation, we believe in different Jesus Christs. In the last resort, the entire tradition of the Church is but an answer to the question: Who was, who *is* Jesus from Nazareth? And only in *Tradition,* in the full experience and life of the Church, we acquire—not a portion or an aspect of the Gospel, not a «biblical doctrine» on this or that particular point,—but the *whole Gospel*, the whole Mystery of Salvation which is announced in it and ever dwells in all its fullness in the Church. For this reason the unity of Tradition is not a condition or a consequence of the Church's unity, it is indeed the *visible unity of the Church.* This unity of tradition determines the unity of the Church's outward structure, but only in it does this unity of structure become actual and valid Thus neither apostolic succession, nor the episcopate, nor the Sacraments can in themselves be recognized as the foundation of unity, but only that faith of the Church manifested in tradition, which bestows on this entire structure its true significance and «comprehends» its «validity».

In conclusion, I would suggest that an arduous and possibly a long road lies before us, — the road that leads to the «integration» of the Universal and Catholic Tradition of the Church. Every attempt to shirk this road, to find a kind of «eschatological» unity outside its «adequate» historical manifestation will lead not to true unity but to a purely human makeshift unity and to the disincarnation of the Church. And only if we advance along this road the words *«reunion with Orthodoxy»* — which, in essence, expresses what I have attempted to say, will no longer seem to our Western brethren a manifestation of human pride, and will be revealed to us as the only possible end of the road and the true completion of the journey.

"Η ΧΡΙΣΤΙΑΝΙΚΗ ΕΛΛΑΣ"[1]

Ἐπὶ τῇ 1900ῇ ἀμφιετηρίδι της *

ΥΠΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΑΘΗΝΩΝ

Ἡ Ἑλλὰς ἑορτάζει κατὰ τὸ παρὸν ἔτος τὰς εἰρηνικωτέρας τῶν ἑορτῶν τοῦ αἰῶνος, ποὺ εἶναι ὁ πλέον τεταραγμένος καὶ ὁ μᾶλλον κρίσιμος εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ Κόσμου. Ἀπὸ τὸ μέγα χριστιανικὸν Ἰωβηλαῖον τῆς Ἑλλάδος δυνάμεθα ν' ἀντλήσωμεν θάρρος Ἕλληνες καὶ Εὐρωπαῖοι, διότι ἡ φωνὴ τοῦ μεγίστου, τοῦ πρώτου μετὰ τὸν Ἕνα, τοῦ θείου Παύλου, ποὺ ἠκούσθη τὸ πρῶτον εἰς τοὺς προσφιλεστάτους εἰς τὸν Ἀπόστολον Φιλίππους τῆς Ἑλληνικῆς Μακεδονίας[2], πρὸ 1900 ἐτῶν, ὑπῆρξεν ἡ πρώτη ἀποστολικὴ φωνὴ εἰρήνης, ἐλευθερίας καὶ ἀγάπης πρὸς τὸν ἐν καταπτώσει εὑρισκόμενον Εὐρωπαϊκὸν Ἑλληνισμὸν καὶ δι' αὐτοῦ πρὸς τὴν τότε ἐν πνευματικῷ σκότει ζῶσαν Εὐρώπην. Ἀλλὰ μήπως καὶ σήμερον, μετὰ ἑκατονταετηρίδων «χριστιανικὸν» βίον, δὲν ἔχει ὁ κόσμος ἀνάγκην τοῦ Εὐαγγελίου καὶ τῆς θείας του δυνάμεως;

Τὸ μέγα χριστιανικὸν Ἰωβιλαῖον, ὅπερ ἑορτάζομεν, καταλαμβάνει ἰδιάζουσαν θέσιν εἰς τὴν καρδίαν τῶν Ἑλλήνων, ἐπειδὴ τὸ Εὐαγγέλιον περὶ τοῦ Ἐσταυρωμένου καὶ Ἀναστάντος Ἰησοῦ διὰ τοῦ Παύλου «δὲν ἐγεννήθη» ἐν Ἑλλάδι «ἐν λόγῳ» μόνον, «ἀλλὰ καὶ ἐν δυνάμει καὶ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ καὶ πληροφορίᾳ πολλῇ» (Α' Θεσσ. 1, 5) καὶ διὰ «τοῦ ἔργου τῆς πίστεως καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης καὶ τῆς ὑπομονῆς τῆς ἐλπίδος» (αὐτόθι 1,2) εἰς τὸν Κύριον ὁ Ἑλληνισμὸς ἐκ τῆς πτώσεως ἀνηγέρθη καὶ μετεμόρφωσεν ἑαυτόν. Ὅθεν διὰ τοῦ σπόρου, ὃν ἔσπειρεν ὁ Παῦλος, ἡ μετακλασσικὴ Ἑλλὰς μετεβλήθη εἰς χριστιανικήν.

Τὸ 50 μ. Χ. εἶναι ἡ ἀφετηρία αὐτῆς τῆς μεταμορφώσεως, εἶναι ἡ χρονολογία, καθ' ἣν ἐτέθησαν τὰ θεμέλια τῆς ἀναγεννήσεως τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ, ὅστις ἐπέπρωτο νὰ διασωθῇ διὰ τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ νὰ ἐπιζήσῃ τοῦ μεγαλυτέρου, καὶ ἐπὶ μακροὺς αἰῶνας πλέον εὐρώστου, Ἀνατολικοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ἀλλὰ τὸ ἔτος 50 μ. Χ. προσλαμβάνει ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν εἰς τὴν

1. Ὁ τίτλος οὗτος ἐχρησιμοποιήθη τὸ πρῶτον ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Ρωμαιοκαθολικοῦ Θεολόγου πρίγκηπος Max zu Sachsen: «Das christliche Hellas, Leipzig 1919.

* Ὁμιλία ἐνώπιον τῶν ἑορταστῶν.

2. «Ἑλλὰς δέ ἐστι καὶ ἡ Μακεδονία», λέγει ὁ Στράβων (z. κεφ. 329 fr. 9), ζήσας μεταξὺ 66 π. Χ. καὶ 18—25 μ. Χ.

Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος, διότι τότε ἐτέθη τὸ ἰσχυρότατον θεμέλιον τῆς πνευματικῆς ἑνότητος τῆς ἐν τῇ ἀρχαιότητι διῃρημένης Ἑλλάδος. Τὰ ἑνοῦντα τὸν ἀρχαῖον Ἑλληνισμὸν στοιχεῖα διὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ προσέλαβον ἰδιάζουσαν δύναμιν, ὥστε ὁ Ἑλληνισμὸς ν' ἀποτελέσῃ βαθμιαίως ἑνιαίαν πνευματικὴν καὶ ἐθνικὴν δύναμιν. Τὸ 50 μ. Χ. εἶναι ἡ ἀφετηρία ὅλων τῶν ἀξιολόγων χρονολογιῶν εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ διὰ μέσου ἀτελειώτων περιπετειῶν καὶ γιγαντιαίων ἀγώνων διασωθέντος Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐπὶ Εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους καὶ ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει ἡ ἀπωτάτη αἰτία τῆς ἀναγεννήσεως τῆς νεωτέρας Ἑλλάδος.

* * *

Ἄς ἴδωμεν λοιπὸν διὰ βραχυτάτων, εἰς τὰς κυριωτάτας γραμμάς της, τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, διότι εἰς τὸν περιωρισμένον χρόνον τῆς παρούσης ὁμιλίας μόνον ἓν ἀτελέστατον σχεδίασμα αὐτῆς δυνάμεθα νὰ παράσχωμεν.

Ὅταν ὁ μέγας τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Οἰκουμένης Ἀπόστολος Παῦλος ἐνεφανίσθη εἰς τοὺς Φιλίππους, τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν Βέρροιαν, τὰς Ἀθήνας, τὴν Κόρινθον, εἶτα δὲ εἰς τὴν Νικόπολιν καὶ τὴν Κρήτην, ἡ Ἑλλὰς ἀπετέλει κατ' οὐσίαν καὶ κατὰ τύπους Ρωμαϊκὴν ἐπαρχίαν. Ἡ συντριβὴ τῆς Μακεδονίας (168—146 π. Χ.), ἤτοι τῆς μόνης Ἑλληνικῆς δυνάμεως[1], ἥτις διά τε τῶν θεσμῶν καὶ τῆς στρατιωτικῆς ἰσχύος ἠδυνήθη προσκαίρως νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἰδέαν τοῦ Πανελληνίου, ἣν ὠραματίσθη ὅ τε Πλάτων καὶ ὁ Ἰσοκράτης, ἐπεσφράγισε τὴν τύχην τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ δὲ καταστροφὴ τῶν 70 πόλεων τῆς Ἠπείρου ὑπὸ τῶν Ρωμαίων (167 π. Χ.) καὶ βραδύτερον τῆς Κορίνθου (146 π. Χ.) ὑπὸ τοῦ Μομμίου ὑπῆρξαν αἱ θλιβεραὶ ἀπαρχαὶ τῆς νέας πολιτικῆς τύχης τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ἐκ τῶν πολέμων καὶ δὴ αἱ ἐκ τῶν περί κοσμοκρατορίας ἐμφυλίων ἀγώνων, τῶν Ρωμαίων Ὑπάτων, προελθοῦσαι καταστροφαί, ἡ μείωσις τοῦ ἀριθμοῦ τῶν κατοίκων καὶ ἡ κοινωνικὴ ἀποσύνθεσις, παρουσιάζουσι τὴν Εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα ἐν ἐσχάτῃ καταπτώσει, ἀπὸ τὴν ὁποίαν οὐδέποτε ἐπρόκειτο ἐν τῇ ἀρχαιότητι ν' ἀναλάβῃ πλήρως. Ἡ μόνη παρήγορος δύναμις, εἰς ἣν ἐξεδηλοῦτο ἡ δραστηριότης τῶν σκιωδῶν ἐλευθεριῶν ἀπολαυόντων Ἑλλήνων, ἦτο ἡ Θρησκεία, ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ὡς καὶ ἡ φιλοσοφία εὑρίσκετο ἐν παρακμῇ. Ἡ «Pax Romana», τὴν ὁποίαν ἐχάρισεν εἰς τὴν Ἑλλάδα καὶ τὴν Οἰκουμένην ἡ μεγάλη μορφὴ τοῦ Καίσαρος Ὀκταβιανοῦ Αὐγούστου, ἀπὸ τῆς παρὰ τὸ Ἄκτιον νικηφόρου ναυμαχίας, (31 π. Χ.), ἐχρησίμευσεν ὡς ἀπαρχὴ ποιᾶς τινος ἀναρρώσεως τῆς Χώρας, τὴν

1. Ὁ Πολύβιος 201—120 π. Χ. λέγει: «Τίνος καὶ πηλίκης δεῖ τιμῆς ἀξιοῦσθαι Μακεδόνας, οἳ τὸν πλείω τοῦ βίου χρόνον οὐ παύονται διαγωνιζόμενοι πρὸς τοὺς βαρβάρους ὑπὲρ τῆς τῶν Ἑλλήνων ἀσφαλείας» (Θ. 35.2).

ὁποίαν ἐλυπήθη ὁ Αὔγουστος καὶ ηὐνόησαν τινὲς τῶν αὐτοκρατόρων, ἐν οἷς ἐξέχει ὁ Ἀδριανὸς (125 μ. Χ.).

* * *

Αἱ ζωτικαὶ δυνάμεις ὅμως τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἶχον πρὸ πολλοῦ, διὰ τοῦ Ἀλεξάνδρου καὶ τῶν διαδόχων, σκορπισθῆ εἰς τὴν Ἀνατολήν, ἔνθα ἐδημιούργησαν τὸν Οἰκουμενικὸν Ἑλληνισμόν, ἐφ᾽ οὗ κυρίως ᾠκοδομήθη ἡ ἐξ Ἐθνῶν, διὰ τοῦ Παύλου καὶ τοῦ ἔργου του, ἀνδρωθεῖσα Ἐκκλησία, ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία. Ταύτης τὸ ἑλληνικὸν τμῆμα, ὑπὲρ πάντα ἄλλον παράγοντα, συνετέλεσεν εἰς τὴν μεταμόρφωσιν τῆς Ἀνατολικῆς Ρωμαϊκῆς αὐτοκρατορίας εἰς Ἑλληνικήν. Πρὸς αὐτὴν κυρίως ἔχουσιν ἐστραμμένα τὰ βλέμματα οἱ ἱστορικοὶ καὶ χρονογράφοι· δι᾽ ὃ καὶ ἡ Ἱστορία τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος φέρει ἀποσπασματικὸν χαρακτῆρα. Ἀπὸ τὰ fragmenta νὰ σχηματίσωμεν ἱστορίαν εἶναι ἀναμφιβόλως τὸ πλέον δυσχερὲς ἔργον παντὸς ἱστορικοῦ καὶ τοιοῦτον εἶναι τὸ ἔργον τοῦ ἱστορικοῦ τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος, ἰδίως τῆς μέχρι τοῦ ι΄ αἰῶνος Ἱστορίας καὶ δὴ τῆς χριστιανικῆς, ἤτοι μέχρι τῆς ἐποχῆς, καθ᾽ ἣν ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑλλὰς ἤρξατο ὁλονὲν νὰ προσλαμβάνῃ μείζονα σπουδαιότητα διὰ τὴν μέχρι τότε ἐπὶ τοῦ Μικρασιατικοῦ κυρίως Ἑλληνισμοῦ στηριζομένην Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν.

Α΄

(50—733 μ. Χ.)

Ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλὰς ἐθεμελιώθη κυρίως διὰ τῶν ἐπιτυχιῶν τοῦ Παύλου εἰς τὰς δύο μεγάλας πόλεις τοῦ Εὐρωπαϊκοῦ Ἑλληνισμοῦ τὴν Θεσσαλονίκην καὶ τὴν Κόρινθον, αἵτινες, λόγῳ τοῦ κοσμοπολιτικοῦ χαρακτῆρός των καὶ τῶν Ἰουδαϊκῶν κοινοτήτων των, παρουσίαζον τὸ μᾶλλον πρόσφορον ἔδαφος διὰ τὴν καρποφορίαν τοῦ χριστιανικοῦ κηρύγματος. Ὁ Παῦλος γράφων πρὸς τοὺς Θεσσαλονικεῖς λέγει· «καὶ ὑμεῖς μιμηταὶ ἡμῶν ἐγεννήθητε καὶ τοῦ Κυρίου, δεξάμενοι τὸν λόγον ἐν θλίψει πολλῇ μετὰ χαρᾶς πνεύματος ἁγίου, ὥστε γενέσθαι ὑμᾶς τύπον πᾶσιν τοῖς πιστεύουσιν ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ ἐν τῇ Ἀχαΐᾳ, ἀφ᾽ ὑμῶν γὰρ ἐξήχηται ὁ λόγος τοῦ Κυρίου· οὐ μόνον ἐν τῇ Μακεδονίᾳ καὶ Ἀχαΐα, ἀλλ᾽ παντὶ τόπῳ ἡ πίστις ὑμῶν ἡ πρὸς Θεὸν ἐξελήλυθεν, ὥστε μὴ χρείαν ἔχειν ἡμᾶς λαλεῖν τι· αὐτοὶ γὰρ περὶ ἡμῶν ἀπαγγέλλουσιν ὁποίαν εἴσοδον ἔσχομεν πρὸς ὑμᾶς καὶ πῶς ἐπεστρέψατε πρὸς τὸν Θεὸν ἀπὸ τῶν εἰδώλων δουλεύειν θεῷ ζῶντι καὶ ἀληθινῷ καὶ ἀναμένειν τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐκ τῶν οὐρανῶν, ὃν ἤγειρεν ἐκ τῶν νεκρῶν, Ἰησοῦν τὸν ρυόμενον ἡμᾶς ἐκ τῆς ὀργῆς τῆς ἐρχομένης» (Α΄ Θεσσ. 1, 6 πρβλ. καὶ 4, 9—11).

Χαρακτηρίζων ὁ Ἀπόστολος τὸ εἶδος τοῦ κηρύγματός του ἐν Ἑλλάδι, «ἔνθα οἱ Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσι», περὶ Χριστοῦ καὶ «τούτου Ἐσταυρωμένου» καὶ Ἀναστάντος, ἐν μὲν τῇ Α΄ πρὸς Κορινθίους, διὰ τῆς ἐπιγραμματι-

κῆς φράσεως «ὁ λόγος μου...οὐκ ἐν πειθοῖς σοφίας λόγοις, ἀλλ᾽ ἐν ἀποδείξει πνεύματος καὶ δυνάμεως ἵνα ἡ πίστις ὑμῶν μὴ ῇ ἐν σοφίᾳ ἀνθρώπων, ἀλλ᾽ ἐν δυνάμει Θεοῦ». (2, 4) εἶτα δὲ εἰς τὴν β´ πρὸς Κορινθίους, ἥτις ἀπηυθύνετο «τοῖς ἁγίοις πᾶσιν τοῖς οὖσιν ἐν ὅλῃ τῇ Ἀχαΐα» (1, 2), προσέθετεν, ὅτι «ὁ Κύριος τὸ Πνεῦμά ἐστιν· οὗ δὲ τὸ Πνεῦμα Κυρίου ἐκεῖ ἐλευθερία» (3, 17) παρέχει ἡμῖν δύο βάσεις, ἀφ᾽ ὧν δυνάμεθα νὰ κατανοήσωμεν τὴν μετὰ ταῦτα ἐξέλιξιν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας καὶ ἀπὸ διοικητικῆς ἀπόψεως. Διότι πράγματι ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ἀνεπτύχθη κυρίως πέριξ τῶν δύο μεγάλων μητροπόλεων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κορίνθου. Τὸ ὑπέροχον κήρυγμα τοῦ Παύλου περὶ τοῦ «ἀγνώστου Θεοῦ» (Πρ. 17, 23) ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου, ἀληθῶς ἀντάξιον τοῦ Χριστιανισμοῦ, τοῦ Παύλου καὶ τοῦ Παρθενῶνος, δὲν εὗρεν ἀπήχησιν ἀξιοσημείωτον εἰς τὸ πάντοτε ἰοστεφές, ἀλλὰ καὶ ἐπιζητοῦν ἐὰν ὑπάρχῃ «τὶ καινότερον», ἄστυ τῆς Παλλάδος. Διὰ τοῦτο εἶναι ὅλως ἀπίθανον, ὅτι διῆλθεν ἐκ νέου ἐξ Ἀθηνῶν ὁ Παῦλος, διατρέξας τὴν Ἑλλάδα πρὸς στερέωσιν τῶν Ἐκκλησιῶν του. Φυσικὰ θὰ παρέτρεξεν τὴν μικρὰν καὶ ἤρεμον Πανεπιστημιακὴν καὶ εἰδωλολατρικὴν Πόλιν τῶν Ἀθηνῶν. Ἡ χριστιανικὴ Ἐκκλησία ἀπέκτησεν ἐν ἀρχῇ ἄλλα κέντρα. Αἱ Μητροπόλεις τῆς Νικοπόλεως, τοῦ Δυρραχίου, τῆς Λαρίσης καὶ τῆς Κρήτης ἀνεπτύχθησαν βραδέως ἀπὸ τοῦ γ´ αἰῶνος καὶ ἐφεξῆς, πολὺ δὲ βραδύτερον ἀνεδείχθησαν εἰς μητροπόλεις αἱ Ἀθῆναι, οἱ Φίλιπποι (η´ αἰῶνα) καὶ ἡ Βέρροια.

Ὡς πρὸς τὸν πνευματικὸν χαρακτῆρα τοῦ ἐν Ἑλλάδι Χριστιανισμοῦ ἔχει βεβαίως μόνον ἐν μέρει δίκαιον ὁ Harnack ἰσχυριζόμενος «ὅτι δὲν δυνάμεθα νὰ ὁμιλήσωμεν περὶ ἰδιαιτέρου «χαρακτῆρος καὶ τύπου» αὐτοῦ [1]. Λέγομεν ἐν μέρει, διότι παρακολουθοῦντες τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι Ἐκκλησίας, δρώσης προφανῶς ἐν τῷ ἀνωτέρῳ σημειωθέντι Παυλείῳ πνεύματι τῆς χριστιανικῆς ἐλευθερίας, βλέπομεν ὅτι ἐνταῦθα ἀνεπτύχθη βαθμιαίως, ἄνευ βεβαίως πνευματικῶν ἐξάρσεων ἢ βιαιοτήτων, ὁ Χριστιανισμός, ὅστις κατέκτησε τὴν καρδίαν τῆς χώρας εἰρηνικῶς καὶ ἐν πνεύματι ὀρθοδόξῳ. Διότι πράγματι αἱ αἱρέσεις, αἵτινες συνεκλόνισαν ἐκ βάθρων τὴν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν κυρίως τῆς Ἑλληνικῆς Ἀνατολῆς, ἐνταῦθα εἴτε δὲν εὗρον εἴσοδον εἴτε, ὅταν ἐνεφανίσθησαν ἐπέτυχον ἀναξίαν λόγῳ διείσδυσιν. Ἡ εὐρωπαϊκὴ Ἑλλὰς ἔχει τὴν μακροτέραν ἱστορίαν ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους. Αἱ Ἐκκλησίαι τῆς «Ἀχαΐας» (Ἑλλάδος) καὶ Μακεδονίας [2] θεμελιωθεῖσαι καὶ στηριχθεῖσαι διὰ τοῦ Παύλου καὶ ἀπέβησαν δι᾽ αὐτοῦ Ἐκκλησίαι χωρῶν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἀφοῦ 1) εἰς αὐτὰς ἀνήκει οὐ μόνον σχεδὸν τὸ ἥμισυ τῶν 13 ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου [3], ἀλλὰ καὶ σημαντικώτατον μέρος τῆς «ἡμεῖς» διηγήσεως

1. Mission und Ausbreitung des Christentums, Leipzig 1924 (II, 786 ὑποσημ. 1).
2. Α´ Θεσσ. 1, 7—9. Β. Κορινθ. 9, 2. Ρωμ. 15, 26. Πραξ. 19, 21.
3. Α´ καὶ Β´ πρὸς Θεσσαλονικεῖς, Α´ καὶ Β´ πρὸς Κορινθίους, ἡ πρὸς Φιλιππησίους, καὶ ἡ πρὸς Τίτον.

τῶν «Πράξεων» τοῦ Ἕλληνος Ἰατροῦ ἐξ Ἀντιοχείας, τοῦ ἀποστόλου Λουκᾶ, δράσαντος ἐν Ἑλλάδι καὶ καταστάντος διὰ τῶν «Πράξεων Ἀποστόλων» ἱστορικοῦ τῆς Ἀποστολικῆς ἐποχῆς, 2) ἀφοῦ εἰς αὐτὰς ἔδρασαν οἱ κυριώτεροι τῶν συνεργατῶν τοῦ Παύλου, ἐκτὸς τοῦ Λουκᾶ, ὁ Τιμόθεος, ὁ Τίτος καὶ ὁ Σίλας ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ 49 μέχρι τῶν μέσων τοῦ 51 μ. Χ. καὶ βραδύτερον, καὶ 3) ἀφοῦ ἐδῶ ἀπέθανον πιθανώτατα οἱ Ἀπόστολοι Ἀνδρέας καὶ Λουκᾶς[1]. Αἱ ἐκκλησίαι τοῦ Παύλου κατέστησαν τὸ κύριον στήριγμα τοῦ λαοῦ τῆς Χώρας ταύτης ἐν τῷ μέσῳ θυελλῶν, αἵτινες συνεκλόνισαν τὴν Ἀνατολὴν καὶ τὴν Δύσιν κατὰ τὸ διάστημα τῶν 19 αἰώνων.

* * *

Ἀπὸ τὴν ἀκολουθήσασαν τὸν θάνατον τῶν Ἀποστόλων Μεταπολεμικὴν ἐποχὴν (70—140 μ.Χ.) διεσώθησαν ἀτυχῶς δύο μόνον fragmenta, φωτίζοντα μόνον ἐπ' ὀλίγον τὴν ἱστορίαν δύο μόνον πόλεων τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος, τῆς Κορίνθου καὶ τῶν Φιλίππων. Πρόκειται πρῶτον περὶ τῆς ἐπιστολῆς, τὴν ὁποίαν ἀπέστειλε τῷ 96 μ. Χ. «ἡ Ἐκκλησία τοῦ Θεοῦ ἡ παροικοῦσα» τὴν τότε καὶ μέχρι τέλους τοῦ δ' αἰῶνος ἑλληνίζουσαν Ρώμην, πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου, ἵνα ὑποβοηθήσῃ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς διασαλευθείσης «τάξεως», διότι, «ὀλίγα πρόσωπα προπετῆ καὶ αὐθάδη...εἰς τοσοῦτον ἀπονοίας ἐξέκαυσαν» (κεφ. 1), ὥστε ἐπέτυχον ἵνα ἡ Ἐκκλησία τῶν Κορινθίων ἀποβάλῃ «ἐνίους» τῶν πρεσβυτέρων «καλῶς πολιτευομένους ἐκ τῆς ἀμέμπτως αὐτοῖς τετιμημένης λειτουργίας» (44) τῆς ἐπισκοπῆς (κεφ. 42—6). Ὅθεν «τὸ σεμνὸν καὶ περιβόητον καὶ πᾶσιν ἀνθρώποις ἀξιαγάπητον ὄνομα» τῆς Ἐκκλησίας τῶν Κορινθίων, τῆς διακρινομένης διὰ τὴν «πανάρετον καὶ βεβαίαν πίστιν» καὶ μεγαλοπρεπῆ φιλοξενίαν μεγάλως νὰ βλαφθῆναι» (κεφ. 1). Ἡ ἐκ βαθείας ἀγάπης ἐπέμβασις τῆς μεγάλης Ἐκκλησίας τῆς Ρώμης εἰς τὴν ἄχρι τότε ἐν «βαθείᾳ εἰρήνῃ» ζῶσῃ καὶ ἐν «ἀκορέστῳ πόθῳ εἰς ἀγαθοποιΐαν καὶ πλήρη πνεύματος Ἁγίου λαμπρυνομένην Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου», ἐκδηλωθεῖσα ἐν ἀπαραμίλλῳ πνεύματι χριστιανικῆς ταπεινοφροσύνης (ἡ ἐπιστολὴ δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἐπιστολὴ τῆς χριστιανικῆς ταπεινοφροσύνης)[2] καὶ εἰς τὸν προσωπικὸν ἐγκάρδιον χαρακτῆρα της, ἐπανέφερεν, ὡς πιστεύομεν, τὴν ποθουμένην «τάξιν» καὶ ἀποκατέστησε τὴν ἁρμονίαν μεταξὺ ποιμένων καὶ ποιμνίου, Δεύτερον, περὶ τὸ 110 μ. Χ., ὅταν ὁ Ἀντιοχείας Ἰγνάτιος ὁ Θεοφόρος (ἡ ἰσχυροτέρα μορφὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς μεταποστολικῆς ἐποχῆς) διήρχετο ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Β. Ἑλλάδος δέσμιος, διὰ νὰ ὁδηγηθῇ εἰς τὸ φρικτὸν μαρ-

1. Φιλοστορ. Ἐκκλ. Ἱστ. III. 2. Harnack ἔνθ. ἀνωτ. II, 790.

2. Ὁ Harnack, ἐν τῷ ἔργῳ Einführung in die Alte Kirchengeschichte (1929) παρετήρησε πρῶτος ὅτι εὑρίσκομεν συχνὰ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς ἐννοίας τῆς χριστ. ταπεινοφροσύνης. Εἰς ραδιοφωνικὴν ὁμιλίαν μας, εἰς τὴν σειρὰν ὁμιλιῶν τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας, ἐδώκαμεν τὸν χαρακτηρισμὸν τοῦτον. Ἡ ὁμιλία θὰ δημοσιευθῇ εἰς τὸν σχετικὸν τόμον τῆς Ἀπ. Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος.

τύριον εἰς Ρώμην, ἡ Ἐκκλησία τῶν Φιλίππων ἐζήτησεν ἀπὸ τὸν Σμύρνης Πολύκαρπον ἀντίγραφα τῶν περιωνύμων ἐπιστολῶν τοῦ ἀνδρός, ὅστις προδίδει ἑαυτὸν γνήσιον τοῦ Παύλου μαθητὴν καὶ ὅμοιον τὴν φύσιν καὶ ἐν «Χριστῷ» πίστιν, καὶ ἄρα πνευματικῶς συγγενῆ, πρὸς τὸν μέγαν Ἀπόστολον. Ὁ «Πολύκαρπος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ πρεσβύτεροι», ὡς χαρακτηριστικῶς σημειοῦται ἐν τῇ ἐπιγραφῇ τῆς ἐπιστολῆς, ἀποστέλλοντες ἀντίγραφα τῶν ζητηθεισῶν ἐπιστολῶν, αἵτινες «περιέχουσι πίστιν καὶ ὑπομονὴν καὶ πᾶσαν οἰκοδομήν, τὴν εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν ἀνήκουσαν» (κεφ. 13), λέγουσι πρὸς τοὺς Φιλιππησίους, ὅτι «ἡ βεβαία τῆς πίστεως ὑμῶν ρίζα, ἐξ ἀρχαίων καταγγελλομένη χρόνων, μέχρι νῦν διαμένει καὶ καρποφορεῖ εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστὸν» (κεφ. 1, 2).

Ἀποβλέποντες εἰς τὸν περιβάλλοντα τὰς μικρὰς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κόσμον, παρατηροῦμεν, ὅτι ἡ ἐθνικὴ θρησκεία ἔχει νὰ παρουσιάσῃ τὴν πρώτην αὐτῆς πνευματικὴν ἀναλαμπὴν καὶ μάλιστα εἰς δύο ἐξέχοντας τῆς ἐποχῆς ἐκείνης φιλοσόφους, τὸν Πλούταρχον τὸν Χαιρωνέα, Ἱερέα ἐν Δελφοῖς, (47—120), ὅστις ἀπετέλει ἐξέχουσαν θρησκευτικὴν φυσιογνωμίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς μεταγενεστέρας ἀρχαιότητος καθόλου (Spätantike) καὶ τὸν ἐν Νικοπόλει τῆς Ἠπείρου ἀπὸ τοῦ 90 μέχρι 138 μ. Χ. δράσαντα περιώνυμον ἐκπρόσωπον τῆς μεταγενεστέρας Στοᾶς, ἀπελεύθερον δοῦλον, Ἐπίκτητον. Εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι ἀμφότεροι δὲν μνημονεύουσί τι περὶ τοῦ ἐν Ἑλλάδι Χριστιανισμοῦ, γεγονὸς μαρτυροῦν ὅτι ὑπῆρχον ἐδῶ καὶ ἐκεῖ ὀλίγοι χριστιανοί, συγκροτοῦντες μικρὰς Κοινότητας καὶ ζῶντες εἰς ἀπόμερα τμήματα, μακρὰν τῶν πολυσυχνάστων τμημάτων, τῶν πόλεων καὶ τελοῦντες κρυφίως τὰ τῆς λατρείας των (ἴδε θέσεις τάφων), διὸ καὶ δὲν παρεῖχον εὐκαιρίας γνωριμίας των. Ἡ κατάστασις τῆς ἐθνικῆς Ἑλλάδος, τῆς διακρινομένης διὰ τὴν συντηρητικότητα αὐτῆς, ἦτο ἥκιστα εὐνοϊκὴ διὰ τὴν ραγδαίαν ἀνάπτυξιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

* * *

Τὸ βαθὺ σκότος ὅπερ καλύπτει καὶ πάλιν τὴν Ἐκκλησιαστικὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος φωτίζεται διὰ βραχύτατα χρονικὰ διαστήματα, ἀλλὰ μόνον ὡς πρὸς τὰς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν, Κορίνθου, Λαρίσης, Λακεδαίμονος καὶ Κρήτης[1].

Αἱ ἀπολογίαι τῶν Ἀθηναίων χριστιανῶν 1) τοῦ Κοδράτου, ὅστις χαρακτηρίζεται «ἱερὸς τῶν Ἀποστόλων ἀκουστὴς ὁ καὶ προφήτης», ἐπέδωκε δὲ ἀπολογίαν (ταύτης ἐσώθησαν ἀποσπάσματα—Εὐσεβ. Ἐκκλ. Ἱστ. 4,3) εἰς τὸν ἐν Ἀθήναις κατὰ τὸ 125 διατρίβοντα φιλαθηναῖον Αὐτοκράτορα Ἀδριανὸν (117—135), τὸν περατώσαντα τὸ Ὀλυμπιεῖον, 2) τοῦ Ἀριστείδου, τοῦ φιλοσόφου, ὅστις ἐπέδωκε τὴν ἀπολογίαν του πιθανώτατα τῷ Ἀντωνίνῳ τῷ Εὐσεβεῖ (138—161), 3) τοῦ πολυγραφωτέρου καὶ πλατωνίζοντος «Ἀθηναίου φιλοσόφου χριστιανοῦ» καὶ 3) τοῦ Ἀθηναγόρου, τοῦ γράψαντος «Πρεσβείαν Χριστια-

1. Γνωστικοὶ ἀναφέρονται εἰς Σάμον τῆς Κεφαλληνίας (Κλήμ. Ἀλεξ. Στρ. III, 2,5).

νῶν» πρὸς τὸν φιλόσοφον αὐτοκράτορα Μᾶρκον Αὐρήλιον καὶ τὸν υἱὸν τοῦ Κόμμοδον, μαρτυροῦσιν, ὅτι ἡ Χριστιανικὴ Ἐκκλησία τῶν Ἀθηνῶν, καίτοι μικροτέρα πασῶν τῶν ἐν Ἑλλάδι, ἐν τούτοις κατέλεγε μεταξὺ τῶν μελῶν της μεμεμορφωμένους καὶ ἀξιολόγους ἄνδρας. Δὲν πρέπει δὲ νὰ λησμονηθῇ καὶ ὁ περιώνυμος Κλήμης ὁ Ἀλεξανδρεύς, ὅστις ἐθεωρεῖτο ὑπό τινων ὡς Ἀθηναῖος, ἐν πάσῃ δὲ περιπτώσει ἦλθε καὶ εἰς τὴν Ἑλλάδα (Harnack II, 627 8, 788-90).

Ἔπειτα ἡ μαρτυρία τοῦ Μελίτωνος τοῦ Σάρδεων, ὅτι Ἀντωνῖνος ὁ Εὐσεβὴς ἔγραψε πρὸς τοὺς Λαρισαίους, τοὺς Θεσσαλονικεῖς καὶ τοὺς Ἀθηναίους καὶ πρὸς πάντας τοὺς Ἕλληνας «μηδὲν νεωτερίζειν κατὰ τῶν χριστιανῶν» καὶ αἱ βραχύταται περιλήψεις τῶν ἀπολεσθεισῶν ἐπιστολῶν τοῦ Διονυσίου τοῦ Κορίνθου, (χαρακτηριζομένου ὡς μεγάλης προσωπικότητος τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ β΄ αἰῶνος) πρὸς τοὺς Λακεδαιμονίους, τοὺς Ἀθηναίους καὶ πρὸς τὰς Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης (Γόρτυνος καὶ Κνωσσοῦ) δεικνύουσιν, ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ηὐξάνετο καὶ ἐκραταιοῦτο ἐν τῇ πίστει, ὡς λέγει ὁ ἐπισκεφθεὶς τὴν Ἑλλάδα Ὠριγένης (κατὰ Κέλσου III, 30), ἐπαινῶν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου. Ἡ λίαν ἐνδιαφέρουσα χριστιανικὴ κατακόμβη τῆς νήσου Μήλου, μὲ τὰς συμβολικὰς παραστάσεις καὶ τὰς ἐπιγραφὰς κλπ. καὶ οἱ ἐξ Ἀφρικῆς εἰδήσεις, ὅτι συνεκροτοῦντο κατὰ τὸν β΄ αἰῶνα Σύνοδοι ἐν Ἑλλάδι καὶ ὅτι μάρτυρες καὶ δὴ ἐπίσκοποι ἀνεφάνησαν ἐν Ἑλλάδι, μαρτυροῦσιν, ὅτι ὁ Χριστιανισμὸς βαθμιαίως μὲν ἀλλὰ σταθερῶς ἐξηπλοῦτο ἐν τῇ χώρᾳ. Τὰ κυριώτατα ἐμπόδια διὰ τὴν πρόοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἦσαν ἀσφαλῶς ὄχι μόνον ἡ συντηρητικότης τῶν κατοίκων, ἀλλὰ καὶ ἡ πνευματικὴ στήριξις τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἡ παρεχομένη ὑπὸ τῆς φιλοσοφίας καὶ δὴ τῶν Σχολῶν τῶν Ἀθηνῶν, αἵτινες μέχρι τοῦ ϛ΄ αἰῶνος ἀπετέλουν, οὐ μόνον «τὸ τῶν λόγων ἔδαφος», ἤτοι τὸ κέντρον ῥητορικῆς, ἀλλὰ τῇ ἀληθείᾳ τὴν ἀκρόπολιν τῆς ἐθνικῆς θρησκείας καθόλου. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι τὸν γ΄ καὶ δ΄ αἰῶνα ἐφοίτησαν ἐν Ἀθήναις οἱ πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, ἐν οἷς ἐξέχουν Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας, ὁ μετέπειτα μαθητὴς τοῦ Ὠριγένους, ὁ Μέγας Βασίλειος καὶ ὁ Γρηγόριος Ναζιανζηνὸς (πρβλ. Πατρολογίαν Δ. Μπαλάνου). Ὅθεν δύνανται νὰ λεχθῇ ὅτι τὰ θεμέλια τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ διὰ τῶν μεγάλων τούτων Πατέρων ἐτέθησαν μερικῶς ἐν Ἀθήναις. Εἶναι ἀξιοσημείωτον ἐπίσης, ὅτι ὁ Μ. Κων)τῖνος δὲν ἐπίεσε τὴν ἐθνικὴν Θρησκείαν ἐν Ἑλλάδι.

Ὁ γ΄ καὶ ὁ δ΄ αἰών, μέχρι τοῦ Μ. Θεοδοσίου, ὅστις παρέμενεν ἐν Θεσσαλονίκῃ, εἶναι ἡ ἐποχὴ τῆς βαθμιαίας ἀκόμη ἀναπτύξεως τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ μέχρι τοῦ Νέστου Εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι, ἥτις πολιτικῶς ὑπήγετο εἰς τὴν Δύσιν (κυρίως μέχρι τοῦ 395 μ. Χ.), ἐφόσον ἀπετέλει τμῆμα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἡ β΄ σημαντικὴ ἀναλαμπὴ τῆς ἐθνικῆς φιλοσοφίας καὶ θρησκείας, ἧς προϊὸν δέον νὰ θεωρηθῇ ὁ ρωμαντικὸς Ἕλλην τὴν ψυχὴν Ἰουλιανὸς ὁ Παραβάτης καὶ ὁ Λιβάνιος, δὲν εὐνοεῖ ἀπολύτως τὴν πρόοδον τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν Ἑλλάδι. Παρὰ ταῦτα εἰς τὴν περιοχὴν ταύτην, ἥτις ἰδια-

ζόντως ἐδοκιμάσθη κατὰ τοὺς αἰῶνας τούτους ἀπὸ ποικίλας ἐπιδρομάς, ἐμορφώθησαν πέριξ τῶν δύο μεγάλων Μητροπόλεων τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κορίνθου καὶ νέαι Μητροπόλεις, τῆς Νικοπόλεως, τοῦ Δυρραχίου, τῆς Λαρίσης, τῆς Γόρτυνος τῆς Κρήτης, εἶτα δὲ τῶν Στόβων τῆς Β. Μακεδονίας καὶ πολὺ βραδύτερον τῶν Ἀθηνῶν.

Ἡ Ἀνατολικὴ ἠπειρωτικὴ Ἑλλάς, ἀπὸ τοῦ Νέστου μέχρι τοῦ Ταινάρου, πλὴν τῆς Μάνης, περισσότερον ἢ ἡ δυτική, ἔχει νὰ παρουσιάσῃ πυκνοτέρας Ἐκκλησίας.

* * *

Τὴν ραγδαίαν πρόοδον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ δ´ αἰῶνος καὶ κατὰ τὸν ε´ καὶ στ´ αἰῶνα, ὅτε ἔδυσεν ἡ ἐθνικὴ θρησκεία καὶ κατελύθη ἡ Σχολὴ τῶν Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ (529), μαρτυροῦσιν ὄχι μόνον αἱ μεταβολαὶ τῶν ἐθνικῶν μνημείων εἰς χριστιανικά, ὅπως π. χ. τοῦ Παρθενῶνος —τοῦτο συνέβαλεν μερικῶς καὶ εἰς τὴν διάσωσίν των—, ἀλλὰ καὶ αἱ μεγαλοπρεπεῖς βασιλικαὶ τῶν Φιλίππων, τῆς Θεσσαλονίκης, τῶν Στόβων, τῶν χριστιανικῶν Θηβῶν τῆς Θεσσαλίας, τῆς Νικοπόλεως κ. ἄ. μερῶν, ὡς καὶ τὰ σπουδαῖα ψηφιδωτά των. Ταῦτα ἀποδεικνύουν καλλιτεχνικὴν ἀκμὴν τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος. Εἶναι ἀληθῶς παράδοξον, ὅτι αὐτὴ ἡ καλλιτεχνικὴ δημιουργία ἐν τῇ χριστιανικῇ Ἑλλάδι, τὴν ὁποίαν ἀποκαλύπτει ἡ ἀρχαιολογικὴ σκαπάνη, δὲν εὗρε κανένα χριστιανὸν συγγραφέα νὰ τὴν περιγράψῃ καὶ νὰ τὴν ἐξυμνήσῃ, ἴσως διότι τὰ βλέμματα τῶν χριστιανῶν συγγραφέων ἦσαν ἐστραμμένα πρὸς τὴν χριστιανικήν, εἰς τὴν μεγίστην της πλειοψηφίαν, ἑλληνικὴν ἢ ἑλληνίζουσαν Ἀνατολὴν καὶ μάλιστα πρὸς τὰ πνευματικὰ κέντρα αὐτῆς, τὴν Ἀντιόχειαν καὶ τὴν Ἀλεξάνδρειαν, καὶ τὴν νέαν πόλιν, τὴν Κωνσταντινούπολιν. Αὕτη διὰ τοῦ μεγαλοφυοῦς Κωνσταντίνου ἀνιδρυθεῖσα, ἐξ ἀρχῆς ὡς χριστιανικὴ πρωτεύουσα, ἔμελλε ν᾽ ἀποβῇ ἡ καρδία τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς μεγάλης Αὐτοκρατορίας τῆς Ἀνατολῆς μὲ β´ σπουδαῖον κέντρον «τὴν μεγάλην», ὡς τὴν χαρακτηρίζουν τὰ βυζαντινὰ κείμενα, «Θεσσαλονίκην».

Ἡ ἐποχὴ τῆς ραγδαίας προόδου τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν Ἑλλάδι [1] συνδέεται τοῦτο μὲν πρὸς τὴν ἀνάδειξιν τῆς Θεσσαλονίκης ὡς πρωτευούσης, πολιτικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς, τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, τοῦτο δὲ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου αὐτῆς ὡς Βικαρίου τῆς πρεσβυτέρας Ρώμης. Οὕτω κατὰ τοὺς χρόνους τῶν 4 πρώτων (325—451) Οἰκουμενικῶν Συνόδων, καθ᾽ οὓς αἱ αἱρέσεις

1. Αὕτη καθ᾽ ἡμᾶς φαίνεται ὄχι μόνον ἀπὸ τὸ πλῆθος τῶν μνημείων (πρβλ. Γ. Σωτηρίου εἰς τὴν «Ἀρχαιολ. Ἐφημερίδα» τοῦ 1929 καὶ τὴν «Χριστ. Ἀρχαιολογίαν» 1942 σ. 288 ἑξ.), μαρτυρούντων ποιάν τινα οἰκονομικὴν εὐημερίαν τῶν Ἐκκλησιῶν τῆς Ἑλλάδος, ἀλλὰ καὶ τὸν ἀριθμὸν τῶν ἐπισκοπῶν, αἵτινες παρεδόθησαν εἰς τὸ μοναδικὸν Παρισινὸν (κῶδιξ 1555 A) ἀντίγραφον τοῦ τακτικοῦ (Notitia Episcopatuum) τοῦ Λέοντος Γ´ καὶ Κων)τίνου Ε´ (733—746). Περὶ τούτου ἴδε νῦν Γ. Κονιδάρη: Τὰ βόρεια σύνορα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ἐν Θεσσαλονίκῃ 1951 σ. 92 ἑξ.

δὲν εὗρον σχεδὸν εἴσοδον εἰς τὴν Καθολικὴν (Ὀρθόδοξον) Ἐκκλησίαν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, ἐμορφώθησαν οὐχὶ τυχαίως, ἀλλὰ φυσιολογικῶς τὰ δικαιώματα τοῦ Ρώμης ἐπὶ τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὅπερ διῃρεῖτο, γλωσσικῶς καὶ ἐθνικῶς εἰς Λατινικὸν καὶ Ἑλληνικόν, διὰ μιᾶς νοητῆς γραμμῆς ἀπὸ τοῦ Ἀλεσσίου μέχρι τοῦ Αἵμου (ἴδε γραμμὴν Jirecek ἐν Geschichte der Serben, I,38). Ἡ ἠθικὴ ἐπιβολὴ τῆς Ρώμης, ἣν βλέπομεν εἰς τὴν Α΄ Κλήμεντος, τὸν Διονύσιον τὸν Κορίνθου καὶ εἰς τὸ ζήτημα τοῦ Πάσχα, κατὰ τὰ τέλη τοῦ β΄ αἰῶνος, ἐνισχυομένη ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ περιοχὴ ἀνῆκε διοικητικῶς εἰς τὴν Δύσιν, μετεβλήθη εἰς διοικητικὴν κατὰ τὴν μεταβατικὴν διὰ τὸ Πατριαρχεῖον Κ)πόλεως ἐποχὴν (381—451). Παρὰ τὸ γεγονὸς δὲ τῆς μετὰ 395 ὁριστικῆς πολιτικῆς ὑπαγωγῆς τῆς περιοχῆς εἰς τὸ Ἀνατολικὸν Ρωμαϊκὸν Κράτος, διετηρήθη τὸ ὀλίγον πρότερον, ἐπὶ τοῦ Πάπα Σιρικίου (384—399), δημιουργηθὲν Βικαριᾶτον ὑπὸ τὸν Ἀρχιεπίσκοπον καὶ πραγματικὸν Ἔξαρχον τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τὸν Θεσσαλονίκης. Ἡ ἕνεκα τῶν περιστάσεων, περὶ ὧν ἀνωτέρω, καὶ ἕνεκα τῆς πολιτικῆς τῶν αὐτοκρατόρων ἔναντι τῆς Δύσεως καὶ μάλιστα τοῦ κορυφαίου αὐτῆς ἐπισκόπου τῆς Ρώμης δημιουργηθεῖσα καὶ διατηρηθεῖσα ἐποπτεία τῆς Ρώμης ἐπὶ τοῦ ἑλληνικοῦ κυρίως Ἰλλυρικοῦ ἀπετέλει ἀνωμαλίαν, ἣν ᾐσθάνοντο οἵ τε κάτοικοι καὶ οἱ ἐπίσκοποι [1], διότι ἦτο ἀντικανονικὸν νὰ ὑπάγεται ἡ περιοχὴ πολιτικῶς μὲν εἰς τὴν Κων)πολιν, ἐκκλησιαστικῶς δὲ εἰς τὴν Δύσιν. Θὰ ἦτο ὅμως σφάλμα, ἐὰν δὲν ἐσημειοῦτο, ὅτι ὑπῆρξεν εὐφυὴς πρᾶξις τοῦ Ἐπισκόπου τῆς Δύσεως, ὅτι τὸ Βικιαρᾶτον ἐχορήγει προσωπικῶς εἰς τὸν ἑκάστοτε Ἀρχιεπίσκοπον Θεσσαλονίκης, ὅστις ἐν τοῖς πράγμασιν ἤσκει καθήκοντα Ἐξάρχου. Ταῦτα περιωρίσθησαν τοπικῶς κατὰ τὸν στ΄ αἰῶνα ἐκ δύο αἰτίων: πρῶτον ἐκ τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων καὶ δεύτερον ἐκ τῆς δημιουργίας τοῦ β΄ Βικαριάτου τῆς Α΄. Ἰουστινιανῆς (Β. Ἰλλυρικόν), ὅπερ δὲν διετηρήθη ἐπὶ μακρὸν (μέχρι ζ΄. αἰῶνος;)

Β΄.

(733—1430/58)

Εἰς τὴν ἀνωμαλίαν τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς ὑπαγωγῆς τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰλλυρικοῦ εἰς τὸν μακρὰν εὑρισκόμενον Ρωμαῖον Ἐπίσκοπον ἔθεσε τέρμα, δοθείσης εὐλόγου ἀφορμῆς, ἐκ τῆς ἀντιθέσεως Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως ἐν τῷ ζητήματι τῶν εἰκόνων, ὁ Λέων ὁ Γ΄, τῷ 733 μ. Χ., ὑπαγαγὼν τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς βυζαντινὰς ἐπαρχίας τῆς κάτω Ἰταλίας εἰς τὸν Οἰκουμ. Πατριάρχην. Οὕτως ἐπραγματοποιήθη, ἐκτὸς τῆς πολιτικῆς, καὶ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἑνότης τοῦ Βυζαντίου. Ἡ ἑνότης αὕτη ὑπῆρξε πο-

1. Πρβλ. Χρυσ. Παπαδοπούλου: Τὸ Πρωτεῖον τοῦ Ἐπισκόπου Ρώμης, ἐν Ἀθήναις 1930 σ. 70—71 καὶ Γ. Κονιδάρη: Ἐπιτομ. Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1938 σ. 251 ἑξ.

λύτιμος διὰ τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος, ὅπερ, ἀπὸ τοῦ ζ' ἰδίᾳ αἰῶνος, ὑπέστη δεινὰς δοκιμασίας, ἕνεκα τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων καὶ μάλιστα τῆς καθόδου τῶν Σλάβων. Ἡ οἰκτρῶς ἀποτυχοῦσα ἐπανάστασις τῶν Ἑλλαδικῶν τοῦ 727, ὑποκινηθεῖσα πιθανώτατα ἐκ τῆς Δύσεως, καὶ ἡ μεταφορὰ κατοίκων ἐξ Ἑλλάδος (747) εἰς Κων)πολιν, τῆς ὁποίας ὁ πληθυσμὸς ὑπέστη ἀραίωσιν ἐκ τῆς πανώλους τοῦ 746, μαρτυροῦν ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἐδοκιμάσθη μὲν ἀλλὰ δὲν ἤλλαξε κατοίκους κατὰ τὴν ἐποχὴν αὐτήν, ὡς ὑπέθεσεν ὁ Fallmerayer. Βεβαίως ἀπεκορυφώθη μεταξὺ τῶν ἐτῶν 746—783 ἡ διείσδυσις καὶ ἡ πρὸς ἀνεξαρτησίαν τάσις τινῶν ἐκ τῶν ἐν Ἑλλάδι Σλάβων, ἀλλὰ τὸ Βυζάντιον, διὰ τοῦ Σταυρακίου, στρατηγοῦ τῆς βασιλευούσης Εἰρήνης τῆς Ἀθηναίας, ἀπεφάσισε νὰ θέσῃ τέρμα εἰς τὴν ἀνωμαλίαν, τὴν προκύπτουσαν ἐκ τῆς παρουσίας Σλάβων εἰς τὴν Ἑλλάδα. Ὁ Σταυράκιος ἦλθεν εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα «ὑπέταξε πάντας (τοὺς Σλάβους) καὶ ὑποφόρους ἐποίησε», ἔπειτα δὲ καὶ εἰς τὴν Πελοπόννησον, ἔνθα «πολλὴν αἰχμαλωσίαν καὶ λάφυρα ἤγαγε τῇ Ρωμαίων βασιλείᾳ» [1]. Οἱ ὀλίγοι Σλάβοι τῆς Ἑλλάδος μετὰ τὴν παρὰ τὰς Πάτρας ἀνταρσίαν [2] «ἐγραικώθησαν» κατὰ τὸν θ' αἰῶνα καὶ ἐφεξῆς, ὅτε καὶ ἐπεκράτησεν ὁ Χριστιανισμὸς εἰς τὴν Μάνην, ἡ δὲ ἀφομοίωσις συνεπληρώθη τελικῶς κατὰ τοὺς ἑπομένους αἰῶνας. [3]

Κατὰ τὴν Βυζαντινὴν ἐποχὴν ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀποτελεῖ τὸ κύριον στήριγμα τοῦ πνευματικοῦ βίου τῆς Χώρας, ἥτις ἐξηκολούθησε νὰ δοκιμάζηται ἀπὸ τὰς ἐπιδρομάς. Αὗται ἔθιγον ἑκάστοτε ὡρισμένα, ἰδίως πεδινά, τμήματα τῆς χώρας, ἀλλ' ὁ ἐκκλησιαστικὸς βίος ἐσυνεχίζετο, οἱ δὲ ἅγιοι, Δημήτριος διὰ τὴν βόρειον Ἑλλάδα καὶ Ἀνδρέας διὰ τὴν Πελοπόνννησον, διαδραματίζουσιν ἐξαίρετον πρόσωπον ἐν τῷ βίῳ τῆς Ἐκκλησίας, τῆς πλήρους περιπετειῶν περιόδου ταύτης. Ἡ ἀκμὴ ὅμως τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας συνδέεται 1ον) πρὸς τὸν Μοναχικὸν βίον, ὅστις ἀνεπτύχθη ἐξαιρέτως κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην καὶ ἀπετέλεσε ταὐτοχρόνως τὸ καταφύγιον διὰ τὸν χειμαζόμενον λαὸν καὶ τὸ στήριγμα τῆς Ὀρθοδοξίας· 2) πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῆς χριστιανικῆς

---

1. Θεοφάνης 1,456 καὶ Ἀμάντου: Ἱστορία τοῦ Βυζ. Κράτους Α'. σελ. 374.

2. Στίλπωνος Κυριακίδου: Βυζαντιναὶ μελέται, VI: Οἱ Σλάβοι ἐν Πελοποννήσῳ, Θεσσαλονίκη 1947, ἔνθα ἡ παλαιοτέρα καὶ νεωτέρα σχετικὴ γραμματεία ἐπὶ τοῦ θέματος. Τὸ προσφάτως δημοσιευθὲν ἔργον τοῦ G. Stadtmüller: Geschichte Südosteuropas, mit 23 Karten unt mit einem Anhang, München 1950, ἀγνοεῖ τὰς ἑλληνικὰς ἐργασίας καὶ δὲν μνημονεύει εἰδικῶς: τὰς Ἱστορ. Πραγματείας τοῦ Κ. Παπαρρηγοπούλου (1858) τὰς Βυζαντινὰς μελέτας τοῦ Κυριακίδου, I—V, τοῦ Ἀμάντου τὰ Μακεδονικὰ καὶ τὰς μαρτυρίας τῆς Ἐκκλησ. Γεωγραφίας. Ἀλλὰ περὶ αὐτῶν ἴδε τὸ νῦν ἐκτυπούμενον ἔργον μου περὶ τῶν βορείων συνόρων τοῦ Ἑλληνισμοῦ (βιβλιογρ ἐν τέλει). Πάντως τὸ ἔργον τοῦ Stadtmüller εἶναι ἀμάρτυρον, ἐνῷ τοὐναντίον συμβαίνει μὲ τὸ ἔργον τοῦ Mylonas: The Balkanstates, (Καθηγ. ἐν Π)μίῳ Waschington). Πρβλ. καὶ Ξαναλάτου: Τὰ ὅρια τοῦ Ἑλληνισμοῦ εἰς τὴν Βαλκανικὴν Ἀθῆναι (χάρται μετὰ μνείας τῶν πηγῶν).

3. Κ. Ἀμάντου: Ἱστορία τοῦ Βυζ. Κράτους Β'. Ἀθῆναι 1947 σ. 33.

τέχνης, ἧς πολλὰ καὶ ἐξαίρετα μνημεῖα βλέπομεν εἰς τὴν Θεσσαλονίκην, τὴν δ' «μεγάλην» καὶ ἱερὰν πόλιν τοῦ Βυζαντίου, καὶ 3) πρὸς τὴν ἀνάπτυξιν τῶν χριστιανικῶν γραμμάτων διὰ σειρᾶς ἀξιολογωτάτων προσωπικοτήτων. Ἀπὸ τὰ σπουδαῖα αὐτὰ κεφάλαια τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος τῆς Βυζαντινῆς περιόδου θ' ἀναφέρω πολὺ ὀλίγα, ὅσα ἡ κλεψύδρα τοῦ προγράμματος ἐπιτρέπει, μόνον ἀπὸ τὸ α' καὶ τὸ γ'.

Ἀπὸ τὸ μέγα πλῆθος τῶν Μονῶν τῆς κυρίως Βυζαντινῆς ἐποχῆς (μέχρι τοῦ 1204) θὰ μνημονεύσω τὸ Μέγα Σπήλαιον ἐν Β. Πελοποννήσῳ, τοῦ Προυσσοῦ εἰς τὴν Εὐρυτανίαν, τὴν Μονὴν τοῦ ὁσίου Λουκᾶ (παρὰ Λεβάδειαν), «τὸ κειμήλιον ἁπάντων τῶν ἐν Ἑλλάδι βυζαντινῶν κτισμάτων», τὰς περιωνύμους μονὰς τῆς Καισαριανῆς καὶ τοῦ Δαφνίου, τὴν Μονὴν τοῦ Ὁσίου Μελετίου, τὴν Μονὴν τῶν Ταξιαρχῶν τῆς Ἠπείρου, τοῦ Κάστρου τῶν Ρωγῶν, τὰς περὶ τὴν Θεσσαλονίκην ἀξιολόγους Μονάς, αἵτινες κατεστράφησαν, τῆς Ἁγίας Ἀναστασίας παρὰ τὴν Χαλκιδικὴν (ἔνθα νῦν Ἱερατ. Σχολή), τοῦ Μπατσκόβου καὶ τῆς Θεοτόκου Ἐλεούσης παρὰ τὴν Στρώμνιτσαν (αὗται εὑρίσκονται χεῖρας τῶν Βουλγάρων). Εἰς ταύτας δέον προστεθῶσιν αἱ περιώνυμοι Μοναὶ τοῦ Ἄθω, αἵτινες ἱδρυθεῖσαι κυρίως μετὰ τὸ 963 διασώζουσι μέχρι τῶν ἡμερῶν μας ἓν τμῆμα τοῦ βυζαντινοῦ βίου, ὑπῆρξαν δὲ κέντρα μὲ ἀκτινοβολίαν ἀξιολογωτάτην, καλλιτεχνικὴν καὶ πνευματικήν, δι' ὅλην τὴν Βαλκανικήν, μέχρι περίπου τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων.

Ἀλλ' ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία τῆς κυρίως Βυζαντινῆς περιόδου (η'—ι' αἰών) δὲν ἔχει νὰ παρουσιάσῃ μόνον πολλὰς καὶ ἀξιολογωτάτας Μονάς—μνημεῖα, ἀλλὰ καὶ ἐξαιρέτους προσωπικότητας μοναχῶν. Διὰ τοὺς ἐκ Θεσσαλονίκης περιωνύμους μοναχοὺς Μεθόδιον καὶ Κύριλλον προσφυῶς ἐγράφη ὑπὸ τοῦ Ἱστορικοῦ Herzberg [1], ὅτι «περιεποίησαν τότε εἰς τὴν ἀρχαίαν αὐτῶν χριστιανικὴν πατρίδα δόξαν νέαν διάφορον ἐκείνης, ἣν εἶχε τέως ἡ Θεσσαλονίκη, ἡ ἀνδρειοτάτη Ἑλληνικὴ πόλις τοῦ Βορρᾶ». Ἔπειτα ὁ Ὅσιος Λουκᾶς ὁ νέος, ὁ ἐπικαλούμενος καὶ «Στειριώτης» (896—950), ὁ παραβληθεὶς ὑπὸ τοῦ Diehl πρὸς τὸν Ἅγιον Φραγκῖσκον τῆς Ἀσσίζης, ὑπῆρξε μέγας μοναχός, δι' ὃ καὶ ἡ ἀκροστιχὶς τοῦ ἐκκλ. κανόνος λέγει «Λουκᾶν ἐπαινῶ τὸ κλέος τῆς Ἑλλάδος». Ἀληθὴς δὲ ἐθναπόστολος τοῦ Ἑλληνισμοῦ ὑπῆρξεν ὁ Νίκων «ὁ Μετανοεῖτε», ὅστις, κληθεὶς νὰ δράσῃ ὑπὸ ἐξαιρετικὰς συνθήκας κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Φωκᾶ καὶ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Βουλγάρων (ι' αἰῶνα), πρῶτον μὲν ἀπέβη ἀπόστολος τῆς μόλις ἐλευθερωθείσης ἀπὸ τῶν Σαρακηνῶν Κρήτης (961), εἶτα δὲ ἀποβιβασθεὶς εἰς Πελοπόννησον ἔφερεν ἀληθῆ εὐλογίαν εἰς τὴν Χώραν. Μέγας ἀναμορφωτὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου κατὰ τὴν ια' ἑκατονταετηρίδα ἀνεδείχθη ἐν Ἑλλάδι ὁ Ὅσιος Μελέτιος, ὁ ἱδρυτὴς τῆς παρὰ

1. Ἡ Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος (ἀπὸ τῆς λήξεως τοῦ ἀρχαίου βίου μέχρι σήμερον). Μετάφρασις Π. Καρολίδου: Ἐν Ἀθήναις 1906 1 σ. 309 ἑξ.

τὸν Κιθαιρῶνα ὁμωνύμου μονῆς, δι' ὃ καὶ ἐκλήθη «κάλλος τοῦ αἰῶνος». Τούτου ὁ τάφος κατέστη κοινὸν προσκύνημα.

Ἀπὸ τοὺς πνευματικοὺς ἄνδρας καὶ διαπρεπεῖς συγγραφεῖς τῆς ἀντιρρητικῆς Θεολογίας τῶν ὑπ' ὄψει χρόνων πρέπει ν' ἀναφέρωμεν, ἐκτὸς τῆς αἰνιγματώδους μορφῆς τοῦ Οἰκουμενίου, τὸν ἐκ Πατρῶν περιώνυμον Ἀρέθαν, μητροπολίτην Καισαρείας (θ' αἰών), τὸ Θεοφύλακτον Ἀχρίδος (ια' αἰ.) καὶ τὸν Λέοντα τὸν Ἀχρίδος. Εἶτα δὲ ἀπὸ τὸν πλούσιον εἰς ἀξιολόγους ἄνδρας ιβ' αἰῶνα μνημονευτέοι ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης μητροπολίτης Νέων Πατρῶν, Νικόλαος ὁ Μεθώνης, Βασίλειος ὁ Κερκύρας, Βασίλειος ὁ Θεσσαλονίκης, Μιχαὴλ ὁ Γλυκᾶς καὶ πρὸ πάντων ὁ σπουδαῖος ἑλληνιστὴς Εὐστάθιος ὁ Θεσσαλονίκης, μάλιστα δὲ ὁ Μιχαὴλ ὁ Χωνιάτης, μητροπολίτης Ἀθηνῶν, καὶ ὁ ἀδελφός του Νικήτας, οἱ ζήσαντες τὸ δρᾶμα τοῦ Ἑλληνισμοῦ τοῦ 1204. Τὴν ἀναβίωσιν τῆς συνδέσεως κλασσικῆς καὶ χριστιανικῆς μορφώσεως, ἣν ἐθεράπευον τινὲς τῶν τελευταίων ἀνδρῶν, ἀνέκοψαν τὰ τραγικὰ γεγονότα, ἅτινα ἐγκαινιάζουν τὴν Φραγκοκρατίαν ἐν Ἑλλάδι, (ἴδε ἔργον Οὐλ. Μίλλερ).

Ἔπειτα κατὰ τὸν ιγ' αἰῶνα ὁ Δημήτριος ὁ Ἀχρίδος ὁ Χωματηνός, ὁ Ἰωάννης ὁ Ἀπόκαυκος, ἀποτελοῦσι δύο ἐξεχούσας φυσιογνωμίας τοῦ Δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου ἢ τῆς «Ἑλλάδος», ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀνέζησε πνευματικῶς ἐπ' ἀρκετὸν ὁ δεινῶς πληγεὶς Ἑλληνισμὸς τῶν Βυζαντινῶν χρόνον, χάρις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν του. Τὸ μέγα πλῆθος τῶν λαμπρῶν μνημείων τῆς Ἑλλάδος (ἀπὸ τῆς Ἀχρίδος μέχρι τῆς Κρήτης) τῶν κυρίως Βυζαντινῶν χρόνων εἶναι μάρτυρες τῆς ζωτικότητος καὶ πνευματικῆς ἀκμῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ.

Ὁ ιδ' αἰὼν ἔχει νὰ ἐπιδείξῃ ὄχι μόνον τοὺς Ἡσυχαστὰς Ἁγιορείτας[1] καὶ τοὺς θεωρητικοὺς ὑποστηρικτάς του Γρηγόριον τὸν Παλαμᾶν, Νεῖλον καὶ Γρηγόριον Καβάσιλαν, ἀλλὰ καὶ τὸν πολέμιον τούτου Δημήτριον Κυδώνην καὶ τὸν ἀδελφόν του Πρόχορον καὶ τὸν Ἰωσὴφ τὸν Βρυέννιον (Ν. Τωμαδάκη μελέτη 1947) κ. ἄ. Ἀπὸ τὸν ιε' αἰῶνα, τὸν αἰῶνα τῆς πολιτικῆς καταστροφῆς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, πρέπει νὰ μνημονευθῇ ὁ Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης καὶ οἱ λόγιοι τῆς Ἀναγεννήσεως Γεώργιος Τραπεζούντιος, ὁ Κρής, Θεόδωρος ὁ Γαζῆς ὁ Θεσσαλονικεὺς καὶ ὁ πλατωνικὸς φιλόσοφος Γεώργιος Γεμιστὸς ἢ Πλήθων (ἴδε ἔργον Μαμαλάκη).

Τὸ ἔργον τῶν ἀνδρῶν τούτων διεξήχθη εἰς ἐποχὴν δοκιμασιῶν τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους, ὅπερ ἠδυνήθη μὲν νὰ δημιουργήσῃ δύο σημαντικὰ κέντρα ἐν Ἑλλάδι, ὡς τὰ Δεσποτάτα τῆς Ἠπείρου καὶ τοῦ Μυστρᾶ, ἀλλὰ δὲν

---

1. Ὁ Δ. Μπαλᾶνος ἐν τῷ ἔργῳ : Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλ. συγγραφεῖς ἀπὸ τοῦ 800 μέχρι τοῦ 1453, Ἀθῆναι 1951 (34ος τόμ. Ἀποστόλ. Διακονίας) σ. 168, ὀρθῶς παραθέτει τὴν ἀντίληψιν τοῦ Ἔσσελιγκ περὶ τοῦ Ἡσυχασμοῦ, λέγων ὅτι «εἶναι ὄντες λυπηρόν, ὅτι πολλὴ ἐχύθη μελάνη καὶ τόσον ἀπησχόλησε σπουδαίους κατὰ τὰ ἄλλα ἄνδρας τῆς ἐποχῆς καὶ δὴ μετὰ τόσης ἑκατέρωθεν ἐμπαθείας, εἰς ἐποχὴν καθ' ἣν τὸ Κράτος εὑρίσκετο εἰς τόσον δυσχερεῖς συνθήκας, ζήτημα «τόσον προσκροῦον εἰς τὴν ἡμετέραν λογικήν».

κατώρθωσε πλέον νὰ ἀναστήσῃ τὴν Ἑλληνικὴν αὐτοκρατορίαν. Ἡ Εὐρωπαϊκὴ Ἑλλὰ διῃρέθη εἰς κρατίδια φραγκικά, παρουσιάζοντα ἀληθὲς μωσαϊκόν. Αἱ λατινοκρατούμεναι περιοχαὶ ἐστερήθησαν τῶν ἐπισκόπων των, οἵτινες κατὰ τὴν ἀκολουθήσασαν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας ἀπέβησαν τὰ στηρίγματα τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐθνικοῦ βίου. Βεβαίως ἡ πνευματικὴ ἀκμὴ τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ κατὰ τοὺς 7 πρώτους αἰῶνας εἶναι ἔργον τοῦ Ἀν. Ἑλληνισμοῦ, ἀλλ' ἡ συντηρητικὴ πνευματικὴ καὶ ἐκκλησιαστικὴ ἀνάπτυξις τῶν κυρίως βυζαντινῶν χρόνων κατευθύνεται ἐκ Κων)λεως πρὸς τὴν Ἀχρίδα, τὴν Θεσσαλονίκης καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ὁ Εὐρωπαϊκὸς Ἑλληνισμός, εἰς ὃν ἐν μέρει ἀνήκει ἡ τιμὴ τῆς διαδόσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ καὶ τοῦ Πολιτισμοῦ εἰς τοὺς Σλάβους, ἀπέκτησε βαθμιαίως τὴν σημασίαν του, διότι τὸ κέντρον τῆς βαρύτητος τοῦ Ἑλληνικοῦ κόσμου, ἕνεκα τοῦ περιορισμοῦ τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους ἀπὸ ἀνατολῶν, μετετίθετο πρὸς δυσμάς. Τὸ ἔργον τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας ἀνέκοψεν ἐν ἀρχῇ τοῦ ιγ΄ αἰῶνος ἡ Φραγκοκρατία, ἡ ὁποία δὲν ἠδυνήθη νὰ κατακτήσῃ τὴν καρδίαν τῶν χριστιανῶν Ἑλλήνων. Ἡ Χώρα παρέμεινε χριστιανική ὀρθόδοξος καὶ ἑλληνική. Ἡ καλλιτεχνικὴ ἀκμή, ὅπως παρουσιάζεται εἰς τὸ Ἅγ. Ὄρος, τὴν Β. Ἑλλάδα καὶ τὴν Κρήτην, καὶ ἡ πνευματικὴ καὶ καλλιτεχνικὴ ἀναλαμπὴ τοῦ Μυστρᾶ, ἀποτελοῦν μαρτύρια μεγάλης ἀξίας περὶ τοῦ τί ἠδύνατο νὰ παραγάγῃ ὁ Χριστιανικὸς Ἑλληνισμὸς τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, ἐὰν ἀπήλαυεν ἐξωτερικῆς εἰρήνης καὶ ἐσωτερικῆς πολιτικῆς ἑνότητος. Ἡ ἐπακολουθήσασα δοκιμασία τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως παρέσχεν ἀφορμὴν διὰ νὰ καταδειχθῇ καὶ πάλιν ἡ δύναμις τοῦ Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς κυρίως Ἑλλάδος. Ἂν πολιτικῶς καὶ πνευματικῶς κατέπεσεν, ὅμως εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι διετήρησεν ὅ,τι διὰ τὴν συντήρησιν, ἀλλὰ καὶ τὴν ἀναγέννησιν τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἦτο ἀναγκαῖον. Ἡ πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ κιβωτὸς τοῦ Ἑλληνισμοῦ, ἡ Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, διετήρησε ταῦτα ἀπὸ τὸν κατακλυσμόν, ὅστις ἔπληξε τὴν Εὐρώπην ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ιδ΄ καὶ μάλιστα κατὰ τὸν ιε΄ ιστ΄ καὶ ιζ΄ αἰῶνα.

Γ΄.

(1430/58—1821)

Ἡ τουρκικὴ κυριαρχία ἐπὶ τῆς ἠπειρωτικῆς Ἑλλάδος «ἀρνητικῶς ὠφέλησε τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν καὶ δι' αὐτῆς τὴν ὑποδουλωθεῖσαν χώραν, διότι συνεπλήρωσε τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ ἐπεισάκτου λατινικοῦ κλήρου, ὑπεβοήθησε δὲ εἰς τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὀρθοδόξου Ἱεραρχίας». Παρὰ ταῦτα πρέπει νὰ σημειωθῇ, ὅτι οὐδέποτε ὑπῆρξεν ὁλοσχερὴς ἡ τουρκικὴ κατάληψις, διότι τμήματα τῆς Χώρας κατείχοντο μέχρι τέλους τοῦ ιη΄ αἰῶνος, εἴτε συνεχῶς (Ἰόνιοι Νῆσοι π. χ.), εἴτε μέχρι τινὸς (ἡ Κρήτη μέχρι τοῦ 1669), εἴτε κατὰ διαστήματα ὑπὸ τῶν Βενετῶν (Πελοπόννησος), οἵτινες ἐτήρουν πολλάκις πολιτικὴν ἀνεξάρτητον ἀπὸ τὰς θελήσεις τῆς Παπικῆς αὐλῆς.

Ἡ θέσις τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἔναντι τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους καθωρίζετο βεβαίως ἀπὸ τὸ «δίκαιον τοῦ Ἀμὰν» θεωρητικῶς, ὡς καὶ ἀπὸ τὰ ἐπ' αὐτοῦ στηριζόμενα προνόμια τοῦ Οἰκουμενικοῦ Θρόνου καὶ τῶν μητροπολιτῶν, ὡς καὶ τῶν μοναστηρίων (προνομιακοὶ ὁρισμοί), ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴν αὐθαίρετον θέλησιν τῶν κατὰ τόπους διοικητῶν ἢ τῶν Σουλτάνων. Οἱ προνομιακοὶ ὁρισμοὶ ὅμως κατεπατοῦντο, δι' ὃ καὶ ἔχομεν πλῆθος νέων μαρτύρων οἵτινες διὰ τοῦ θανάτου ὑπὲρ τῆς πίστεως προσέφερον θυσίαν καὶ ὑπὲρ πατρίδος [1]. Οἱ ἐξισλαμισμοί, οἵτινες ἠπείλησαν τὴν Ἑλλάδα, (ἕνεκα καὶ τοῦ φανατισμοῦ τῶν Ἀλβανῶν δεχθέντων τὸν ἰσλαμισμὸν) καὶ εἰδικώτερον τὴν δυτικήν, ἀντιμετωπίσθησαν διὰ τῆς Ἐκκλησίας, μάλιστα δὲ διὰ τοῦ ἐθναποστόλου μοναχοῦ Κοσμᾶ τοῦ Αἰτωλοῦ. Οὗτος ἱδρύσας ὑπερδιακόσια σχολεῖα καὶ πολλάκις περιελθὼν καὶ κηρύξας τὸ Εὐαγγέλιον μέχρι τοῦ Δυρραχίου, τῆς Κρόϊας καὶ τῆς Ἀχρίδος (μέχρι Κρουσόβου ἔφθανεν ὁ Ἑλληνισμός), ἐμαρτύρησε ἐν τέλει τῷ 1779 ἐν Βερατίῳ [2].

Ὡς πρὸς τὴν Παιδείαν, παρατηροῦμεν ὅτι αὕτη ἐθεραπεύθη ἱκανῶς εἰς σχολὰς καὶ δὴ τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἰωάννινα, Πατμιάδα κλπ. Εἶναι δὲ χαρακτηριστικόν, ὅτι κατὰ τὴν «μεταβυζαντινὴ» αὐτὴν περίοδον ἡ πνευματικὴ δραστηριότης τῆς ὑπὸ τὸν τουρκικὸν ζυγὸν τελούσης Ἐκκλησίας (συνοδευομένη ἐν ἀρκετῷ μέτρῳ ἀπὸ τὰς αἱρετικὰς δοξασίας ἢ κακοδοξίας) ἐξεδηλώθη κυρίως ἐν τῇ εὐρωπαϊκῇ Ἑλλάδι. Τὸ γεγονὸς τοῦτο συνδέεται πρὸς ἕτερον, καθ' ὃ οἱ πλεῖστοι τῶν διακριθέντων ἔν τε τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ τῇ Παιδείᾳ ἀνδρῶν προήρχοντο ἐξ Ἑλλάδος, διότι ἐνταῦθα, ὅπως καὶ ἐν Κων)πόλει, ἤρξατο ἡ βαθμιαία ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος ἀνάπτυξις τῆς Παιδείας. Ὅθεν ἡ εὐρωπαϊκὴ Ἑλλὰς καὶ μετ' αὐτῆς τὰ παράλια τῆς Δ. Μικρασίας, ἕνεκα τοῦ πυκνοτέρου πληθυσμοῦ καὶ τῆς βαθμιαίας ἀπὸ τοῦ ιζ' αἰῶνος οἰκονομικῆς καὶ πνευματικῆς ἀναπτύξεως, προσέλαβε, προϊόντος τοῦ χρόνου, μείζονα σημασίαν διὰ τὴν τύχην τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τὴν πνευματικήν του ἀνάπτυξιν μέχρι τῆς Ἐπαναστάσεως. Ἐν Ἠπείρῳ, Μακεδονίᾳ καὶ Θράκῃ, ὡς καὶ ἐν τῇ λοιπῇ Ἑλλάδι καὶ ταῖς νήσοις ἱδρύθησαν πολλὰ καὶ ἀξιόλογα σχολεῖα [3]. Τὰ ὀνόματα τοῦ Ἰωαννικίου Καρτάνου, τοῦ Παχωμίου Ρουσάνου, [4] τοῦ ἐκ Μελενίκου τῆς Μακεδονίας ἁγιορείτου μοναχοῦ Ματθαίου, τοῦ Φωτιστοῦ τῶν Ρώσσων Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ [5] τοῦ ἐξ Ἄρτης, τοῦ Κυρίλλου τοῦ Λουκάρεως, τοῦ Μητροφάνους Κριτοπούλου, τοῦ Θεοφίλου Κορυδαλλέως τοῦ Ἀθηναίου καὶ τοῦ μαθητοῦ του

---

1. Χρυσ. Παπαδοπούλου: Οἱ νεομάρτυρες.

2. Ἴδε Φ. Μιχαλοπούλου «Κοσμᾶς ὁ Αἰτωλὸς» 1940 καὶ περίληψιν εἰς ἔργον μου «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου» σ. 180 ἑξ. Διὰ τὸν Ἑλληνισμὸν μέχρι 1878 ἴδε χάρτην XIX τοῦ Stanford παρὰ Ξαναλάτῳ ἔνθ. ἀνωτ. 3. Τρ. Εὐαγγελίδου: Ἡ παιδία ἐπὶ τουρκοκρατίας τόμ. 2.

4 Πρβλ. Ι. Καρμίρη σχετ. ἔργα ὡς καὶ διὰ Μητροφ. Κριτόπουλον.

5. Ἴδε ὁμών. ἔργον Γρηγ. Παπαμιχαὴλ (1951).

Ἰωάννου Καρυοφύλλη τοῦ ἐκ Καρπενησίου, τοῦ Γεωργίου Σουγδουρῆ, τοῦ Μεθοδίου τοῦ Ἀνθρακίτου τοῦ ἐξ Ἰωαννίνων, τοῦ Μαξίμου τοῦ Μαργουνίου, τοῦ Μελετίου τοῦ Πηγᾶ, τοῦ Μελετίου τοῦ Συρίγου, τοῦ Γαβριὴλ τοῦ Σευήρου, τοῦ Εὐγενίου Βουλγάρεως, τοῦ Θεοτόκη, τοῦ Βενιαμὶν τοῦ Λεσβίου, τοῦ Ἀθανασίου τοῦ Παρίου καὶ τοῦ Ἠλία Μηνιάτου, ἀρκοῦσι διὰ νὰ δείξουν ὅτι ἡ Ἑλλὰς ἀνέδειξεν ἀρκετοὺς καὶ ἱκανοὺς θεολόγους, ὧν τινες μόνον διετύπωσαν κακοδοξίας. Θὰ ἦτο ὅμως παράλειψις ἐὰν δὲν ἐτονίζετο γενικώτερον, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὡς προστάτις ἔναντι τοῦ κατακτητοῦ, ὡς συνεργὸς εἰς τὰς πολλὰς ἐπαναστάσεις ἐναντίον αὐτοῦ, ὡς συντηρητὴς τῆς γλώσσης καὶ τῆς μαθήσεως εἰς τὸ «κρυφὸ σκολειὸ» καὶ ὡς συνεργάτις εἰς τὴν μικρὰν λεγομένην πνευματικὴν ἀναγέννησιν τοῦ τέλους τοῦ ιη´ αἰῶνος, προπαρεσκεύασε τὴν Ἑλληνικὴν Ἐπανάστασιν καὶ μετέσχε, διὰ πολλῶν στελεχῶν αὐτῆς, εἰς τὴν Φιλικὴν Ἑταιρείαν (1814) ὡς καὶ εἰς τὴν ἔκρηξιν καὶ καθοδήγησιν τῆς Ἐπαναστάσεως καὶ τὴν πρώτην διοίκησιν τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, τοῦ πολυαιμάκτου ἀγῶνος κηρυχθέντος ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Π. Πατρῶν Γερμανοῦ καὶ τοῦ Παπαφλέσσα.

Δ´.

1821—1951

Πέντε κύριοι τομεῖς τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου ἐφελκύουν τὴν προσοχήν μας ἀπὸ τὴν σειρὰν τῶν μεταβολῶν καὶ προβλημάτων τῆς Ἱστορίας τῆς, διὰ τῆς Ἐκκλησίας, ἀναγεννηθείσης Ἑλλάδος [1]. Τὰ γεγονότα τοῦ 1921—8 ἐδικαίωσαν τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς Ἐκκλησίας μας ὡς Ἐκκλησίας τῆς Ἀναστάσεως.

* * *

Πρῶτον. Ἡ σχέσις πρὸς τὸ Πατριαρχεῖον καὶ ἡ διαμόρφωσις τῆς Διοικήσεως καὶ τὸ συναφὲς πρὸς ταῦτα πρόβλημα τῶν σχέσεων Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Ἑλλάδι.

Ἡ ὀκταετὴς περίπου Ἐπανάστασις τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους ἦτο φυσικὸν νὰ ἐπιφέρῃ διακοπὴν τῶν σχέσεων πρὸς τὴν Μητέρα Μεγάλην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν, ταύτην δὲ ἠκολούθησεν ἡ αὐθαίρετος ἀνακήρυξις τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας ὡς αὐτοκεφάλου (1833) [2], μέχρις οὗ τῷ 1850 ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης Ἄνθιμος Δ´. ἀπεδέχθη αἴτησιν τῆς Ἑλληνικῆς Κυβερνήσεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ ἀνεκήρυξε, διὰ τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου (δὲν ἀνεγνώρισε), αὐτὴν αὐτοκέφαλον ὑπὸ ὅρους κανονικωτέρας διοικήσεως. Ὅθεν ἑορτάζομεν νῦν καὶ τὸ ἑκατονταετὲς ἰωβιλαῖον τῆς τε «Ἐκκλησίας τῆς Ἑλ-

1. Ἡ συνετὴ πολιτικὴ τοῦ Κυβερνήτου καὶ ἀναμορφωτοῦ τῆς παιδείας διὰ τῆς Θρησκείας Καποδιστρίου (1828—31) ἐπιδιώκοντος τὴν κανονικὴν ἀνακήρυξιν τῆς Ἐκκλ. τῆς Ἑλλάδος εἰς αὐτοκέφαλον ὑπὸ τῆς Ἐκκλ. Κ)λεως δὲν ἠκολουθήθη ἀτυχῶς ὑπὸ τῆς Ἀντιβασιλείας τοῦ Ὄθωνος

2. Ἴδε λεπτομερείας παρὰ Κων. Οἰκονόμῳ τῷ ἐξ Οἰκονόμων: Τριακονταετηρὶς Ἐκκλησιαστικὴ ἐν «Σωζομένοις» τόμ. Β´ καὶ Γ´. Ἀθῆναι 1864-6 καὶ Δ. Μπαλάνου, εἰς Πραγμ. Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν.

λάδος» καὶ τῆς πρώτης ἐν τῇ Ἱστορίᾳ ἀνακηρύξεως τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν (ὀρθῶς τιτλοφορουμένου ἀπὸ τοῦ 1923 ὡς Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος) ὡς ἀρχηγοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀντιβασιλέως Βαυαροῦ Maurer καὶ τοῦ πρεσβυτέρου καὶ ἐν Γερμανίᾳ σπουδάσαντος καθηγητοῦ Φαρμακίδου διαμορφωθεῖσα ἐκκλησιαστικὴ διοίκησις (Ἰούλιος 1833), ἑδραζομένη ἐπὶ αὐστηρῶν πολιτειοκρατικῶν ἀντιλήψεων, δεσμευουσῶν τὴν Ἐκκλησίαν, διετηρήθη καὶ τῷ 1852, ἤτοι καὶ μετὰ τὸν Συνοδικὸν Τόμον, εἰς τοὺς νόμους Σ΄. καὶ ΣΑ΄. διὰ νὰ καταλυθῇ τῷ 1923. Ἡ ἀποκατάστασις τῆς Ἱεραρχίας εἰς τὰ ἀρχαῖα κανονικὰ δικαιώματά της (ἐπαρχιακὴ σύνοδος), ἡ ἀποκέντρωσις διὰ τῆς οὐσιαστικῆς ἐπανιδρύσεως τῶν μητροπολιτικῶν κέντρων, ἡ οὐσιαστικὴ κατάργησις τῆς ἐξουσίας τοῦ Βασ. Ἐπιτρόπου καὶ ἡ ἐκλογὴ τῶν ἀρχιερέων ὑπὸ τῆς Ἱεραρχίας, ὑπῆρξαν τὰ οὐσιαστικὰ πλεονεκτήματα τῆς μεταρρυθμίσεως. Μειονεκτήματα αὐτῆς ὑπῆρξαν 1ον ἡ κατάργησις τῆς Διοικ. Συνόδου, διότι ὁ Ἀρχιεπίσκοπος παρέμενεν ἄνευ συμβούλων ἐπὶ 11 μῆνας (ἡ ἰδέα τῆς Διαρκοῦς Συνόδου δὲν ὑπῆρξε ξένη πρὸς τὴν Ἀνατολὴν καὶ εἶναι κανονική, διότι προῆλθεν ἀπὸ τὴν κανονικὴν πρᾶξιν τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἔδειξεν ὁ Β. Στεφανίδης οὗτινος ἴδε ἐκκλ. Ἱστορίαν σ. 690), καὶ 2ον διότι δὲν ἀποκατέστησε, κατά τινα τρόπον, τὰ ἀρχαῖα δικαιώματα τοῦ λαοῦ (Α΄. Κλήμ. κεφ. 42) εἰς τὴν ἐκλογὴν τῶν ἀρχιερέων. Ἡ ἀπὸ τοῦ 1925 ἀποκατασταθεῖσα Διοικ. Σύνοδος, ὡς ἐντολοδόχος τῆς Ἱεραρχίας (εἶναι νῦν 12μελής, ἤτοι πολὺ μεγάλη, ὡς εἶναι μεγάλος καὶ ὁ ἀριθμὸς τῶν ἐπισκοπῶν (67), κακῶς ὀνομαζομένων, πλὴν τῶν τῆς Κρήτης, μητροπόλεων) [1], ἀπέβη ἐν τοῖς πράγμασι ἡ διευθύνουσα τὴν Ἐκκλησίαν. Αὕτη ἐκλέγει νῦν τοὺς μητροπολίτας, ἐνῶ ἡ Ἱεραρχία διατηρεῖ τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου, ἀλλ᾽ εἰς ἔκτακτον σύνοδον αὐτῆς, διότι τακτικῶς συνεδριάζει ἀνὰ τριετίαν, ἀντὶ κατ᾽ ἔτος, ὡς ὥριζεν ὁ νόμος τοῦ 1923. Ἡ μετάθεσις καὶ προαγωγὴ τῶν Ἀρχιερέων εἶναι μέγα μειονέκτημα τῆς συγχρόνου νομοθεσίας διότι καθιστᾷ τοὺς συνοδικοὺς τοὺς ἐπιθυμοῦντας μετάθεσιν εἰς μεγαλυτέραν Μητρόπολιν ὑποχειρίους εἰς τὸν πρῶτον. Τὸ σύστημα τῆς «νόμῳ κρατούσης Πολιτείας», ὅπερ διέπει κατ᾽ ἀρχὴν τὰς σχέσεις τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τοῦ Ἑλληνικοῦ Κράτους, ὀφείλοντος νὰ προστατεύῃ τὴν ἐπικρατοῦσαν ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίαν (Σύνταγμα 1911. ἄρθρ. 1—2) δὲν ἀποτρέπει ἀτυχῶς αὐθαιρέτους ἐπεμβάσεις αὐτῆς κυρίως εἰς τὴν πολλάκις φαλκιδευθεῖσαν ἐκκλ. περιουσίαν.

Δεύτερον. παρατηροῦμεν ὅτι 1ον) διὰ τῆς ἀπελευθερώσεως: τῶν Ἰονίων νήσων ἀπὸ τὸν ἀγγλικὸν ζυγὸν (1864), εἶτα δὲ ἀπὸ τὸν τουρκικόν: τῆς Θεσσαλίας (1881), τῆς Μακεδονίας καὶ τῆς Ἠπείρου (πλὴν τῆς Βορείου), τῶν

---

1. Πρβλ. ἰσχύουσαν ἐκκλ. νομοθεσίαν (ἰδίως νόμον 671|43) ἀπὸ σ. 487 ἑξ. εἰς Α. Ἀλιβιζάτου: Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες καὶ ἐκκλ. νόμοι 1949 (Βιβλ. Ἀποστολ. Διακονίας ἀριθ. 19).

Νήσων καὶ δὴ τῆς Κρήτης 1912—13) καὶ 2ον) διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Συνοδικοῦ Τόμου, τῷ 1928 (νόμος 3615), ἡ Ἐκκλησία τῆς Εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος ἀποτελεῖ ἐν τοῖς πράγμασιν σχεδὸν ἀνασύστασιν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἰλλυρικοῦ, ὑπὸ νέαν ἐκκλησιαστικὴν πρωτεύουσαν, τὰς Ἀθήνας.[1]

Πᾶσαι αἱ ἑλληνικαί, αἱ ἐπὶ εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους κείμεναι, πόλεις, τὰς ὁποίας πρὸ 1900 ἐτῶν ἐπεσκέφθη ὁ Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν καὶ ἐκήρυξεν ἑλληνιστί, εὑρίσκονται νῦν εὐτυχῶς εἰς τοὺς κόλπους τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος[2].

Τρίτον παρατηροῦμεν ὅτι νέα καὶ ἱερὰ πνευματικὴ καὶ ἐθνικὴ καὶ ἠθικὴ ἑνότης, θεμελιουμένη ἐπὶ τῆς ἑνότητος τῆς πίστεως, ἀνέκυψε διὰ τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος τοῦ ὑπὲρ πίστεως καὶ πατρίδος τοῦ 1821. Ἡ ὀρθόδοξος καθολικὴ πίστις ἀποτελεῖ σήμερον τὸν ἰσχυρότατον καὶ βαθύτερον δεσμόν, ὅστις στηρίζει τὴν ἑνότητα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ εὐρωπαϊκοῦ χώρου (ἀπὸ τοῦ 1922 τὸ Ἑλληνικὸν Ἔθνος συνεκεντρώθη κυρίως εἰς τὴν εὐρωπαϊκὴν Ἑλλάδα)[3]. Τὸ σημαντικὸν τοῦτο γεγονὸς ὀφείλεται εἰς τὸ ἔργον τοῦ μεγίστου τῶν Ἀποστόλων, τοῦ θείου Παύλου, τοῦ ἱδρυτοῦ καὶ ὑποστηρικτοῦ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἑορτάζοντες νῦν τὸ 1900ὸν γενέθλιον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς πνευματικῆς θυγατρὸς τοῦ Ἀποστόλου τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ τῆς Οἰκουμένης, παρατηροῦμεν ὅτι, ἡ ἐκ τῆς τέφρας, ὡς ὁ Φοῖνιξ, ἀναγεννηθεῖσα Ἑλλάς, ἀνέζησε, χάρις εἰς τὴν Ἐκκλησίαν της, καὶ συνεκεντρώθη περὶ ἓν νέον κέντρον, τὰς Ἀθήνας, αἵτινες καὶ πάλιν ἀπέβησαν παιδευτήριον τῆς Χώρας ταύτης, παράλληλον καὶ ἰσχυρότερον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἐξέλιξις μιᾶς ἑκατονταετίας κατέστησε τὰς ἐλευθέρας Ἀθήνας ὄχι μόνον τὸ πρῶτον καὶ ἀξιόλογον κέντρον τοῦ «Χριστιανικοῦ Ἑλληνισμοῦ», παράλληλον πρὸς τὰ ἀξιόλογα κέντρα τῆς Ρωσσικῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ τὸ πλέον βαρυσήμαντον κατὰ βάσιν ἐν Ἀνατολῇ. Ἡ πτῶσις τῆς Ρωσίας (1917) ἐπέφερε τὴν καταστροφὴν τῆς μερικῶς ἐλευθέρας ἐπιστημονικῆς θεολογίας αὐτῆς, ἧς νῦν μικρὸν τμῆμα εὑρίσκεται ἐν τῇ Δύσει (Παρισίους καὶ Ν. Ὑόρκην). Ἡ Χριστιανικὴ Ἑλλὰς τοὐναντίον, διατηρουμένη εὐτυχῶς, μετὰ σκληροὺς ἀγῶνας καὶ ἐν ἀμύνῃ,

1. Αἱ ἑλλ. ἐπαρχίαι τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἦσαν : ἡ Παλ. καὶ ἡ Νέα Ἤπειρος, ἡ Μακεδονία Α. καὶ Β., ἡ Θεσσαλία, ἡ Ἀχαΐα (Ἑλλὰς) καὶ ἡ Κρήτη.

2. Ἡ διοικητικὴ ὑπαγωγὴ τῆς ἡμιαυτονόμου Ἐκκλησίας τῆς Κρήτης (ἔχει ἐπαρχιακὴν σύνοδον) εἰς τὸ Οἰκ. Πατρ)χεῖον, εἰς ὃ ὑπάγεται ἀπ' εὐθείας καὶ ἡ νεωστὶ ἀπελευθερωθεῖσα ἀπὸ τὸν Ἰταλικὸν ζυγὸν Δωδεκάνησος, δὲν μεταβάλλει τὴν οὐσίαν τῶν πραγμάτων, διότι ὁ ἐν αὐτοῖς πνευματικὸς καὶ ἠθικὸς βίος τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς ὅλης Ἑλλάδος, τῆς συγκεντρουμένης ὑπὸ τὰ δύο πνευματικὰ κέντρα τῶν Ἀθηνῶν καὶ τῆς Θεσσ)νίκης καὶ διότι θᾶττον ἢ βράδιον θὰ συγχωνευθῶσι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος. Ἐξαίρεσιν θὰ δύναται ν' ἀποτελέσῃ ἡ ἀπὸ τοῦ 431 Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Κύπρου, ἧς τὴν ἀπελευθέρωσιν ἀναμένει ὁ Ἑλληνισμός, ἂν καὶ θὰ πρέπῃ νὰ εὑρεθῇ μετὰ τὴν ἕνωσιν τρόπος νομικῆς συνδέσεως τῶν δύο Ἐκκλησιῶν Ἑλλάδος καὶ Κύπρου.

3. Ὁ πληθυσμὸς τῆς χώρας κατὰ τὴν ἀπογραφὴν τοῦ 1951 ἀποτελεῖται ἐξ 7.603.349 ψυχῶν, ἐξ ὧν 7.300.000 περίπου Ὀρθόδοξοι. Ἄλλας στατιστικὰς πληροφορίας ἴδε ἐν τέλει.

ἀποτελεῖ, κατὰ τοὺς κρισίμους τούτους καιροὺς—εὑρισκόμεθα εἰς ἔνοπλον ἀνακωχὴν ἀπὸ τοῦ 1945—τὸ μόνον ἐλεύθερον προπύργιον τῆς«Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας» ἐν Ἀνατολῇ.

Τέταρτον σημεῖον ἄξιον προσοχῆς εἶναι ἡ ἀνάπτυξις ἐν πανεπιστημιακῷ περιβάλλοντι τῆς νέας Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας κατὰ τὸν ιθ΄. καὶ τὸν κ΄. αἰῶνα, (Θεολογικὴ Σχολὴ Ἀθηνῶν 1837 καὶ Θεσσαλονίκης κυρίως ἀπὸ τοῦ 1945), διότι αὕτη ἀποτελεῖ οὐ μόνον τὸ καλλίτερον μέσον συγχρονισμοῦ τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ οἰκουμενικῆς καὶ κοινωνικῆς βάσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ μόνον ὄργανον, δι᾽ οὗ ἡ ζῶσα προφορικὴ παράδοσις καὶ τὸ ἐν τῇ συνειδήσει τῶν μεμορφωμένων ἐκκλ. ἀνδρῶν διασωζόμενον κριτήριον τῆς Ὀρθοδοξίας, ἠδύνατο νὰ ἀναπτυχθῇ διὰ ν᾽ ἀποκαθάρῃ τὰς κατὰ τὴν περίοδον τῆς ἐθνικῆς δουλείας καὶ τῆς καταπτώσεως τῆς Παιδείας ρωμαιοκαθολικὰς καὶ προτεσταντικὰς ἐπιδράσεις καὶ ν᾽ ἀνασυνδέσῃ τὸ παρὸν πρὸς τὴν Πατερικὴν κληρονομίαν [1] ἔτι δὲ καὶ νὰ συνεχίσῃ τὴν διακοπεῖσαν ἐξέλιξιν τῆς γονίμου καὶ μεθοδικῆς των «ἐν Χριστῷ», καὶ κατὰ τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας τοῦ Παύλου, σκέψεως. Τὰς τάσεις ταύτας, τὰς συνδυαζούσας αὐθεντίαν καὶ ἐλευθερίαν (κατὰ Χρ. Ἀνδροῦτσον) [2] καὶ μαρτυρούσας, ὅτι ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία εἶναι βεβαίως κατ᾽ ἀρχὴν Ἐκκλησία τῆς παραδόσεως, ἐν τῇ ἐννοίᾳ τῆς διατηρήσεως τῶν θεμελιωδῶν «Ὅρων» καὶ Κανόνων τῆς «Καθολικῆς Ἐκκλησίας» τῶν 7 Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀλλὰ καὶ τῶν τάσεων αὐτῆς (πίστις εἰς τὰ οὐσιώδη, ἅτινα παριστοῦν τὸν Χριστιανισμὸν ὄχι μόνον ὡς τὴν ἀλήθειαν, ἀλλὰ καὶ ὡς τὴν θρησκείαν, δημοκρατικὴ διακυβέρνησις τῆς Ἐκκλησίας διὰ τῶν Συνόδων καὶ πρυτάνευσις ἐλευθερίας εἰς τὰ ἐπουσιώδη), [3] ἐξεδήλωσεν ἡ νέα Ἑλληνικὴ Ὀρθόδοξος Θεολογία οὐ μόνον ἐν τοῖς συγγράμμασιν, ἰδίως τῆς τελευταίας 50ετίας [4], ἀλλὰ καὶ πρὸ πάντων κατὰ τὸ ἐν Ἀθήναις, τῇ πρωτοβουλίᾳ τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν, συγκροτηθὲν Α΄. Πανορθόδοξον Θεολογικὸν Συνέδριον. Ὅθεν ἡ Νέα Ἑλληνικὴ Θεολογία ὥς τε ἐκκλησιαστικὴ (ἔννοια τῆς παραδόσεως προσλαμβάνει δι᾽ αὐτῆς τὴν πραγματικήν της ἔννοιαν καὶ δημιουργικὴν δύναμιν) καὶ ἐπιστημονικὴ πνευματικὴ δύναμις (ἐλευθέρα ἀνάπτυξις τῶν δογμάτων, οὐχὶ δηλαδὴ ἐπὶ τῇ βάσει ὡρισμένης φιλο-

---

1. Α. Ἀλιβιζάτου: Αἱ σύγχρονοι θεολογικαὶ τάσεις «Θεολογία» 1949 σ. 80 ἑξ.

2. Ἐν Συμβολικῇ 1930² σ. 409 ἑξ., ἴδε γνώμας ξένων εἰς ἔργον μου: ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου Ἀθ. 1948 κλπ.

3. Πρβλ.: Π. Μπρατσιώτου: Αὐθεντία καὶ Ἐλευθερία ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ (1931 ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Ἐκκλησίας») καὶ πραγματείας Ἀλιβιζάτου, Βέλλα, Ἀντωνιάδου Μπαλάνου καὶ Μπρατσιώτου ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τοῦ Α΄. Συνεδρίου τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας. Α. Ἀλιβιζάτου: Ἡ τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀδιάκοπος συνέχεια μετὰ τῆς ἀδιαιρέτου Ἐκκλησίας. Ἀλεξάνδρεια 1934. Γ. Κονιδάρη: Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Amsterdam, (ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας») 1949.

4. Ἴδε Π. Μπρατσιώτη βιβλιογραφίαν ἐν «Θεολογίᾳ» 1941—8 σ. 83 ἑξ., 271 ἑξ.

σοφίας ὡς ἐν τῇ Δύσει, καὶ μάλιστα τῶν θεολογουμένων ζητημάτων), συμβάλλουσα εἰς τὴν ἀποκάθαρσιν ἀπὸ τῶν περιβαλλόντων τὸν πνευματικὸν πυρῆνα τῆς Θρησκείας ὀθνείων καὶ ξένων, πρὸς τὴν ἀληθῆ οὐσίαν τοῦ Χριστιανισμοῦ, στοιχείων, ἀποβαίνει ὁσημέραι ἡ αὐτοσυνείδησις τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἡ ἐξέτασις τῶν θεμελιωδῶν χαρακτηριστικῶν της, ἐπιχειρουμένη ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς ὑγιοῦς παραδόσεως, τῆς Ἀρχαίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, θεμελιώνει τὴν ὀρθὴν διατύπωσιν τῆς οὐσίας τῆς «Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας». Καθίσταται δὲ αὕτη δυνατή, διότι ἀναζῇ ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ τὸ πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ Οἰκουμενικοῦ Ἑλληνισμοῦ συγγενὲς πνεῦμα τοῦ Παύλου. Τοῦτο θέλει συμβάλλει, ὡς πιστεύομεν, οὐ μόνον εἰς τὴν ἐπάνοδον, διὰ τῆς φιλοσοφίας, εἰς τὴν γονιμότητα τῆς σκέψεως τῶν μεγάλων Πατέρων καὶ διδασκάλων τοῦ Ἑλληνοχριστικοῦ παρελθόντος, ἀλλὰ καὶ τὸν καθορισμὸν τοῦ τὶ εἶναι ἐν τῇ μοναδικῇ πνευματικῇ Θρησκείᾳ τοῦ Κόσμου, τῷ Χριστιανισμῷ, τὸ ἀμετάβλητον (ἐν τοῖς λίαν περιωρισμένοις, ἀλλ' ἀπολύτως ἀναγκαίοις, δόγμασι) καὶ τὶ τὸ μεταβλητόν[1].

Ἡ Νέα Ἑλληνικὴ Θεολογία πιστεύει, ὅτι ἡ Καθολικὴ Ὀρθοδοξία κεῖται εἰς τὸ μέσον καὶ βαδίζει τὴν βασιλικὴν ὁδὸν μεταξὺ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας[2] καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ[3]. Ὅθεν ἡ ἐν πνεύματι πατερικῷ νέα φιλελευθέρα Ἑλληνικὴ Θεολογία, μετὰ τῆς ἐλευθέρας Ρωσσικῆς, καλοῦνται ἐν τῇ Οἰκουμενικῇ κινήσει νὰ δείξουν, ὅτι ἡ Una Sancta εἶναι ἡ Ἀρχαία Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ὅτι ἡ κανονικὴ συνέχεια αὐτῆς εἶναι ἡ «Καθολικὴ Ὀρθόδοξος», ἥτις, ἀντλοῦσα δυνάμεις ἐκ τῆς ἀκενώτου πατερικῆς κληρονομίας καὶ τῆς συγχρόνου παγκοσμίου πνευματικῆς καὶ χριστιανικῆς σκέψεως, ἐπιθυμεῖ τὴν περαιτέρω ἐλευθέραν ἀνάπτυξιν τῆς ἐν Χριστῷ ἀληθείας καὶ ἠθικῆς ζωῆς, ἐν προσαρμογῇ πρὸς τὰς ὑγιεῖς τάσεις καὶ ἀνάγκας τοῦ παρόντος. Ὁ Χριστιανισμὸς ἔχει τοιαύτην δύναμιν προσαρμογῆς, ὥστε ἔχει πάντοτε νὰ εἴπῃ τι τὸ νέον εἰς πᾶσαν ἐποχὴν καὶ εἰς πάντα ἄνθρωπον. Ἀλλ' ἡ οὐσιώδης αὕτη εἰσφορὰ τῆς νέας Ἑλληνικῆς Θεολογίας, τῆς ὁποίας ὁ Παύλειος χαρακτὴρ εἶναι προφανής, ἀποτελεῖ ἐκπλήρωσιν τοῦ ἑνὸς σκέλους τῆς μεγάλης ἀποστολῆς της. Ἡ ἀνύψωσις τῆς μορφώσεως τοῦ Κλήρου καὶ δι' αὐτοῦ τῆς λαϊκῆς θρησκευτικότητος καὶ τῆς ὁμολογουμένως βαθείας λαϊκῆς εὐσεβείας, ἀποτελεῖ τὴν ἑτέραν μεγάλην ἀποστολὴν τῆς Θεολογικῆς ἐπιστήμης ἐν Ἑλλάδι. Εἰς τὸ πρῶτον καὶ τὸ δεύτερον σημεῖον ἀναμφιβόλως πολλὰ ἐπετελέσθησαν κατὰ τὰ 120 ἔτη περίπου τοῦ ἐλευθέρου βίου. Ἐν τού-

1. Ἐκ τούτων δύναται νὰ καταστῇ νοητὸν διατὶ δὲν ὑπῆρξε καὶ διατὶ δὲν εἶναι δυνατὸν ἐν τῇ Ἑλλην. Ὀρθοδοξίᾳ νὰ ὑπάρξῃ ποτὲ Σύνοδος Τριδέντου καὶ kasuistik.

2. Τῆς μεταβληθείσης εἰς πολιτικοκοινωνικὴν ὀργάνωσιν.

3. Τοῦ δικαίως βεβαίως ἀντιδράσαντος κατὰ τῆς αὐταρχικῆς Ρώμης, ἀλλὰ κατατμηθέντος πέρᾳ τοῦ δέοντος, ἕνεκα τῆς διαλυούσης τὴν ἔννοιαν τῆς Ἐκκλησίας ἀτομοκρατίας.

τοις θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ, ὅτι εἶναι περισσότερα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ὑπολείπονται νὰ γίνουν εἰς τὸ σπουδαῖον κεφάλαιον τῆς μορφώσεως τοῦ Κλήρου[1] —μερικῶς ἐπετεύχθη οἰκονομική του ἐξασφάλισις τελευταίως—καὶ Ἱεροκηρύκων. Τὸ ἐν προκειμένῳ ἔργον τῆς νεαρᾶς ὀργανώσεως τῆς «Ἀποστολικῆς Διακονίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος» εἶναι ἀξιολογώτατον. Διὰ τῶν νέων καταλλήλων στελεχῶν τῆς Ἐκκλησίας οὐ μόνον τὸ ἰσχυρὸν θρησκευτικὸν συναίσθημα τοῦ λαοῦ θὰ διαφωτισθῇ, ἀλλὰ καὶ τὸ παρατηρούμενον γενικώτερον, μετὰ τὸν πόλεμον, ὑπὲρ τῆς θρησκείας (πρβλ. «Διακήρυξιν Ἑλλήνων Ἐπιστημόνων» 1948) ἐνδιαφέρον τῶν ἀνωτέρων τάξεων θὰ διατηρηθῇ καὶ θὰ καταστῇ ἐκκλησιαστικώτερον[2]. Ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἐπιστημονικὴ Θεολογία ἐν στενῇ συνεργασίᾳ θὰ εἶναι δυνατὸν νὰ κατευθύνωσι τὸν λαὸν πρὸς τὴν ὑγιᾶ θρησκευτικότητα, ἰδίως διὰ τῆς ἐπιδράσεως ἐπὶ τῆς νέας γενεᾶς, διὰ τῆς Ἐκπαιδεύσεως καὶ τῶν Κατηχητικῶν Σχολείων[3].

* * *

Εἶναι πολὺ δυσχερὲς νὰ συνοψίσῃ τις τὴν Ἱστορίαν τῆς Χριστιανικῆς Ἑλλάδος εἰς μίαν ὁμιλίαν, ἔστω καὶ ἂν ἡ πνευματικὴ παραγωγή της δὲν εἶναι πλουσία ὡς ἡ τῶν ἄλλων Ἑλληνικῶν Ἐκκλησιῶν. Διὰ τοῦτο αἱ ἀνωτέρω ἁδραὶ γραμμαὶ εἶναι λίαν ἀτελεῖς.

Ἐν τούτοις ἐκ τῆς ἀνωτέρω βραχείας ἐπισκοπήσεως προκύπτει, ὅτι ὁ σπόρος, ὃν ἔσπειρε πρὸ 19 αἰώνων ὁ μέγας τῆς Οἰκουμένης καὶ τῆς Ἑλλάδος Ἀπόστολος, ὁ Θεῖος Παῦλος, ἀπέδωκε, βραδέως μὲν ἀλλ᾽ ἀσφαλῶς, τοὺς

1. Ἐν Ἑλλάδι λειτουργοῦσιν, ἐκτὸς τῶν δύο Πανεπ. Σχολῶν, 5 Ἀνωτ. Ἐκκλ. Φροντιστήρια, εἰς ἃ φοιτῶσιν ἀπόφοιτοι γυμνασίου, 7 κατώτερα, 6 Μέσαι ἑπτατάξιοι Ἐκκλ. Σχολαὶ καὶ 1 Ἱεροδιδασκαλεῖον. Ἐξ αὐτῶν πρέπει νὰ διατηρηθῶσι μόνον 2—3 ἱερατικαὶ σχολαὶ μὲ ἄριστον προσωπικὸν (ἡ Ριζάρειος δέον νὰ ἐπανιδρυθῇ (1844—1942) διὰ νὰ εἰσάγῃ ἡ Ἐκκλησία ὡς ὑποτρόφους της τοὺς ἔχοντας τὴν κλίσιν νέους. Οὗτοι μετεκπαιδευόμενοι ἐφ᾽ ὅσον ἔχουσι τὴν κλίσιν πρὸς τὴν ἱερωσύνην, θὰ δύνανται νὰ εἰσάγωνται εἰς τὸ Π)μιον καὶ μετὰ ταῦτα, πρὸς τελειοτέραν ἐκκλ. καὶ ἱερατικὴν μόρφωσιν εἰς εἰδικὰς ἀνωτέρας σχολὰς τῆς Ἀπ. Διακονίας, αἵτινες φέρουσι πρακτικὸν χαρακτῆρα.

2. Ἀναμφιβόλως αἱ λαϊκαὶ θρησκ)καὶ κινήσεις καὶ αἱ τῶν χριστιανῶν φοιτητῶν καὶ τῶν νέων ἐν γένει δέον νὰ καταστῶσι περισσότερον ἐκκλησιαστικαί, διότι οὐ μόνον τὸ χωριστικὸν πνεῦμα ὡς καὶ τὸ πνεῦμα τοῦ ὑπερσυντηρητικοῦ φανατισμοῦ εἶναι ξένα πρὸς τὸν εὐρὺ καὶ φιλελεύθερον χαρακτῆρα τῆς «Καθολικῆς Ὀρθοδοξίας«, ἀλλὰ καὶ διότι πᾶσαι αἱ δυνάμεις δέον νὰ συνεργασθῶσι πρὸς ἀνύψωσιν καὶ ἐνίσχυσιν τῆς ἑνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ἣν κατὰ τὴν ὀρθόδοξον ἀντίληψιν, δὲν ἀποτελοῦν μόνον οἱ διοικοῦντες ἀλλὰ καὶ τὸ σύνολον τῶν πιστῶν. Περὶ τῶν κινήσεων τούτων ἴδε Π. Μπρατσιώτην εἰς τὸ Christian East. 1950.

3. Ἔλλειψιν ὑγιοῦς θρησκευτικότητος μαρτυρεῖ καὶ ἡ ὕπαρξις τοῦ Παλαιοημερολογιτισμοῦ, ἐμφανισθέντος ἐν Ἑλλάδι μετὰ τὴν μεταρρύθμισιν τοῦ ἑορτολογίου (ἀπὸ συμφώνου κατὰ πλεῖστον μετὰ τῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν) ἀπὸ τοῦ 1923 καὶ ἰδίως μετὰ τὸ κίνημα ἀρχιερέων τινῶν, κινηθέντων ἐκ προσωπικῶν λόγων, δώδεκα ὅλα ἔτη μετὰ τὴν μεταρρύθμισιν (1935)! Ἡ πολιτικὴ ἐκμετάλλευσις ἐπέτεινε τὴν κατάστασιν κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

καρπούς του, διότι ἐδημιούργησε τὴν ἰσχυροτέραν βάσιν ἑνότητος τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους. Ποία εἶναι ἡ εἰδικωτέρα, ἡ ἀληθὴς ἐθνικὴ θέσις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος χαρακτηρίζει ἐπαρκῶς ἡ ἔκθεσις, τὴν ὁποίαν ὑπέβαλεν ἡ ὑπὸ τὸν Θρασύβουλον Ζαΐμην Ἐπιτροπὴ ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν Νομοσχεδίων εἰς τὴν Βουλὴν τοῦ 1852 (Πρακτικὸν σ. 220) : «Αὕτη, δηλαδὴ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, διετήρησεν ἐν ταῖς περιπετείαις τῶν χρόνων τὴν πνευματικὴν καὶ ἐθνικὴν ἑνότητα τῶν Ἑλλήνων». Εἰς τὴν ἐπιγραμματικὴν αὐτὴν διατύπωσιν μόλις εἶναι ἀνάγκη νὰ προστεθῇ, ὅτι ἡ αὐτὴ «Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία», ἐκτὸς τῆς γλώσσης καὶ τοῦ δικαίου, ἀποτελεῖ νῦν τὸν πλέον ζωντανὸν σύνδεσμον τοῦ παρόντος μετὰ τοῦ παρελθόντος διὰ μέσου 1900 ἐτῶν βίου, πλήρους περιπετειῶν. Ποίαν σημασίαν ἔχει τοῦτο τὸ ἐδοκιμάσαμεν προσφάτως κατὰ τὴν κατοχὴν (1941—1944)[1] καὶ τὴν ἀκολουθήσασαν ἄμυναν ἐναντίον τῶν ἐξωτερικῶν καὶ ἐσωτερικῶν ἐχθρῶν τῆς Ἑλλάδος (1945—49), ὅτε ἡ Ἐκκλησία δια τοῦ θάρρους καὶ τοῦ ἔργου τῆς κοινωνικῆς προνοίας τῆς Ἱεραρχίας καὶ διὰ τοῦ ἀφθόνως χυθέντος αἵματος τῶν λειτουργῶν αὐτῆς (ἔχομεν ἐκτελεσθέντας 350) οὐχὶ δὲ ὀλιγώτερον τῆς αὐτοθυσίας τοῦ λαοῦ, τὸ Ἔθνος διεσώθη εἰς τὴν τραγικὴν πλὴν ἔνδοξον αὐτὴν γωνίαν τῆς γῆς, ἐν ᾗ ἐτάχθη φρουρὸς τῆς ἐλευθερίας καὶ τῶν ἰδανικῶν τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ εὐρὺ πνεῦμα ὅπερ κληρονομεῖ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τὸν Μέγαν Ἱδρυτήν της, τὸν θεῖον Παῦλον, καὶ ἀπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν παρελθὸν τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ἐπιβάλλει αὐτῇ καὶ τῇ Θεολογίᾳ της οὐ μόνον ἐθνικὰ καὶ κοινωνικὰ καθήκοντα σπουδαῖα, ἀλλὰ καὶ γενικώτερα οἰκουμενικά, ἐφ' ὅσον αὕτη δὲν εἶναι μόνον ἡ μεγαλυτέρα τῶν Ἑλληνικῶν Καθολικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν, ἀλλὰ καὶ διότι αὕτη συγκεντρώνει τὰς πνευματικὰς δυνάμεις καὶ διὰ τοῦ ἔργου τῆς νέας Θεολογίας ὁδηγεῖται πρὸς τὴν ἀποκάθαρσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς καθολικῆς ὀρθοδόξου συνειδήσεως. Ταύτην διαφωτίζει τὸ πνεῦμα τοῦ Παύλου καὶ τῶν μεγάλων συνεχιστῶν του ἐν τῷ Ἑλληνισμῷ, ἤτοι τοῦ Ἰωάννου, τοῦ Ἰγνατίου, τοῦ Ἰουστίνου, τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Κλήμεντος καὶ τοῦ Ὠριγένους, τῶν Μεγάλων Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας τοῦ δ' καὶ ε' αἰῶνος τοῦ Φωτίου[2] κ. ἄ.

Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ἐκπρόσωπος τοῦ πνεύματος τῆς ὅλης Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, προσκαλέσασα ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ 19ου ἑκατονταετοῦς ἰω-

---

1. Τετραπλῆν, ἤτοι Γερμανικήν, Ἰταλικήν, Βουλγαρικὴν καὶ ἐν περιωρισμένῳ μέτρῳ Ἀλβανικήν, συνεχιζομένην ἀπὸ τὴν 1914 ἐν Βορείῳ Ἠπείρῳ.

2. Πρβλ. Γερ. Κονιδάρη : Ἡ ἱστορικὴ ἀποστολὴ τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῷ παρελθόντι καὶ τῷ παρόντι. Ἐν Ἀθήναις 1940. Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ Δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου, ἐν Ἀθήναις 1948. Ἡ θέσις τῆς Καθολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἐν τῇ κοινωνίᾳ τῶν Ἐκκλησιῶν 1949 (σ. 10—1) καὶ ἡ Καθολικὴ Ὀρθοδοξία τοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ἡ ἄρσις τοῦ Βουλγαρικοῦ Σχίσματος, Θεσσαλονίκη 1950.

βηλαίου της, τοὺς ἐκπροσώπους τῶν Ἐκκλησιῶν, θεολογικῶν Σχολῶν καὶ χριστιανικῶν ὀργανώσεων τοῦ κόσμου εἰς πνευματικὸν συμπόσιον καὶ εἰς τὴν ἱερὰν αὐτὴν ὁδοιπορίαν εἰς τοὺς τόπους ἀπὸ τοὺς ὁποίους ὁ Μέγας Ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν ἐκήρυξε τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ πρὸς τὴν Ἑλλάδα καὶ δι' αὐτῆς πρὸς τὴν Εὐρώπην καὶ τὸν Κόσμον ὁλόκληρον, προβάλλει τὴν ἰσχυρὰν μορφὴν τοῦ Ἱδρυτοῦ καὶ Προστάτου της καὶ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας καὶ τῆς Ἀγάπης του ὡς τὰς μόνας βάσεις, ἐπὶ τῶν ὁποίων ὁ ἐν δοκιμασίᾳ εὑρισκόμενος κόσμος δύναται νὰ στηρίξῃ ἓν καλλίτερον μέλλον.

Ὅθεν ἡ «Καθολικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος», ὡς ἡ Ἐκκλησία τοῦ Παύλου καὶ ἡ Θεολογία αὐτῆς, πισταὶ εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ πνευματώδους Ἀποστόλου τῆς Οἰκουμένης καὶ πιστοῦ διερμηνέως τοῦ Εὐαγγελίου τοῦ Κυρίου, δύναται ἐν οἰκουμενικῷ πνεύματι, ἐπ' εὐκαιρίᾳ τοῦ 19ου ἑκατονταετοῦς ἰωβηλαίου τῆς «Χριστιανικῆς Ἑλλάδος», ἀπὸ τῆς σκοπιᾶς τοῦ 1ου ἔτους τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος τῆς «ἐν Χριστῷ» ζωῆς των, ν' ἀπευθύνωσι μήνυμα ἐλπίδος καὶ ἐνθαρρύνσεως, εἰλημμένον ἀπὸ τοὺς αἰωνίους λόγους του, πρὸς τοὺς λαοὺς τῆς Ἑλλάδος, τῆς Εὐρώπης καὶ τοῦ Κόσμου, τοὺς ζῶντας εἴτε ἐν δοκιμασίᾳ, εἴτε ἐν ἀτμοσφαίρᾳ ἀβεβαιότητος καὶ ἀμύνης πρὸς προάσπισιν τῶν πολυτίμων ἀγαθῶν τοῦ Ἑλληνοχριστιανικοῦ παρελθόντος, τουτέστι τῆς ἐλευθερίας τῆς σκέψεως, τῆς ἐλευθερίας τῆς θρησκείας, τῆς ἐλευθερίας ἀπὸ τῆς ἀνάγκης καὶ τοῦ φόβου: «καυχώμεθα ἐν ταῖς θλίψεσιν εἰδότες, ὅτι ἡ θλῖψις ὑπομονὴν κατεργάζεται, ἡ δὲ ὑπομονὴ δοκιμήν, ἡ δὲ δοκιμὴ ἐλπίδα· ἡ δὲ ἐλπὶς οὐ καταισχύνει, ὅτι ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ ἐκκέχυται ἐν ταῖς καρδίαις ἡμῶν διὰ πνεύματος ἁγίου τοῦ δοθέντος ἡμῖν» (Ρωμ. 5, 3 ἑξ.), «ὁ δὲ καρπὸς τοῦ πνεύματός ἐστιν ἀγάπη, χαρά, εἰρήνη» Γαλ. 5, 22). Ἀλλὰ δὲν θὰ ἔπρεπε νὰ λησμονηθῇ καὶ ἐκ τοῦ μοναδικοῦ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ κόσμου ὕμνου τῆς Ἀγάπης, ὃν ἀπηύθυνε πρὸς τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν τῆς Κορίνθου καὶ δι' αὐτῆς πρὸς τὸν κόσμον ὁ Παῦλος λέγων «ἡ ἀγάπη μακροθυμεῖ,...οὐ λογίζεται τὸ κακὸν ...πάντα στέγει, πάντα πιστεύει, πάντα ἐλπίζει, πάντα ὑπομένει... οὐδέποτε πίπτει... Διώκετε τὴν ἀγάπην (Α'. Κορ. 13, 4 ἑξ., 14, 1).

Σημείωσις. Στατιστικαὶ πληροφορίαι.

Αἱ Μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀνέρχονται εἰς 66 ἐκτὸς τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν. Εἰς ταύτας δέον νὰ προστεθῶσι 8 ἐπισκοπαὶ τῆς Κρήτης καὶ μία μητρόπολις ὡς καὶ 4 μητροπόλεις τῆς Δωδεκανήσου.

Αἱ ἐνορίαι ἐν Ἑλλάδι ἀνέρχονται εἰς 6.774 οἱ δὲ ἐφημέριοι 7.150. Αἱ Μοναὶ ἀνέρχονται εἰς 259.

Ἐν Ἁγίῳ Ὄρει ὑπάρχουσι 20 κυρίαρχοι Ἱεραὶ Μοναί, ἐξ ὧν 17 Ἑλληνικαὶ μία Σερβική, μία Βουλγαρικὴ καὶ μία Ρωσσική. Ὁ ὁλικὸς πληθυσμὸς τοῦ Ἁγίου Ὄρους μόλις ὑπερβαίνει τὰς 2.100 πρόσωπα, ἐξ ὧν μοναχοὶ 1500—1600. Πληροφορίας περὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους παρέχει τὸ Περιοδικὸν ὁ «Ἅγιος Παῦλος» τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ἁγ. Παύλου 1950 ἑξ.

Οἱ Ρωμαιοκαθολικοὶ ἐν Ἑλλάδι ἀνέρχονται εἰς 30.000 περίπου ἐπὶ πληθυσμοῦ 7.603.000, ἀλλ' ἔχουσι 6 ἐπισκοπάς. Οἱ Μουσουλμάνοι ἀνέρχονται εἰς 130.000 περίπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ[1]

1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*: Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμος Α΄. Ἐν Ἀθήναις 1920.

2. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἑλλὰς Ἐκκλησία, ἐν τῇ μεγάλῃ Ἑλληνικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ τόμος 10ος.

3. *Ἀ. Ἀλιβιζάτου*, Ἡ ἐν τῷ Ἑλληνικῷ Κράτει ἐκκλ)κὴ πολιτική

4. *Γερ. Ι. Κονιδάρη*, Συμβολὴ εἰς τὴν Εἰσαγωγὴν τῆς Ἐκκλησ. Ἱστορίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1938.

5. *Γερ. Ι. Κονιδάρη*, Ἐπίτομος Ἐκκλησ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1838. Ἐπίκειται β΄ ἔκδοσις, ἐν ᾗ συγχωνεύεται καὶ τὸ προηγούμενον. Ἐνταῦθα παρέχεται πλήρης βιβλιογραφία.

6. *Γερ. Ι. Κονιδάρη*, Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία ὡς πολιτιστικὴ δύναμις ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου. Ἐν Ἀθήναις 1948.

7. *Γερ. Ι. Κονιδάρη*, Τὰ βόρεια σύνορα τοῦ Ἑλληνισμοῦ ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἵμου (ὑπὸ ἐκτύπωσιν).

8. *Δ. Μπαλάνου*, Ἱστορία τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς. Ἐν Ἀθήναις 1937.

9. *Πρ. Πουλίτσα*, Σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας ἐν Ἑλλάδι. Ἐν Ἀθήναις 1946.

10. *Ν. Λούβαρη*: Die Kirche Griechelands im 20 Jahrhundert.

11. *Ἀ. Ἀλιβιζάτου*, Οἱ Ἱεροὶ Κανόνες καὶ ἐκκλ. νόμοι, ἔκδοσις 2α. Ἐν Ἀθήναις 1949.

12. *Β. Βέλλα*, Πεπραγμένα τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας 1949—50.

13. *Α. Ὀρλάνδου*, Ἀρχεῖον τῶν Βυζαντινῶν Μνημείων τῆς Ἑλλάδος τόμοι 6.

14. *Ἰ. Καρμίρη*, Προσπάθειαι πρὸς μόρφωσιν τοῦ Ὀρθοδόξου Ἑλληνικοῦ Κλήρου, 1949.

15. Patrum Apostolicorum Opera ἐκδ. 6η, Lipsiae 1920, ὑπὸ *Gebhard, Harnack* καὶ *Zahn*.

Εἰς τ' ἀνωτέρω ἔργα μνημονεύεται ἡ ξένη σχετικὴ γραμματεία καὶ ἡ ἡμετέρα, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτῆς.

---

1. Ἐκτὸς τῶν ἐν τῷ κειμένῳ μνημονευομένων.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ *)

Ἤτοι

ΤΟ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΝΔΡΟΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΝ ΙΚΟΝΙΟΥ ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΥ ΔΕΣΜΟΣ

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ, Δ[ΡΟΣ] Θ. ΚΑΙ Φ.

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΕΝ ΤΩ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ V

ΓΟΡΓΟΝΙΑ ΚΑΙ ΑΛΥΠΙΟΣ

Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Baronius, μὴ ἔχων εἰσέτι πρὸ ὀφθαλμῶν τὰ Ἐπιτάφια Ἐπιγράμματα τοῦ Γρηγορίου, ἀνέκδοτα τότε ὄντα, ἐθεώρησεν ἐσφαλμένως ὅτι ἡ Γοργονία συνεζεύχθη τὸν Βιταλιανὸν καὶ ὅτι τέκνα ταύτης ἦσαν καὶ τὰ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου μνημονευόμενα τέκνα τοῦ Βιταλιανοῦ, ἤτοι ὁ Πέτρος καὶ ὁ Φωκᾶς. Ἀλλ' ἡ ἐσφαλμένη αὕτη ἀντίληψις ἀνατρέπεται ἐκ τῆς ῥητῆς τοῦ Γρηγορίου μαρτυρίας ἐν τῷ πρὸς τὴν Γοργονίαν Ἐπιταφίῳ αὐτοῦ Ἐπιγράμματι, ῥητῶς κατονομάζοντι τὸν Ἀλύπιον ὡς σύζυγον τῆς Γοργονίας. Ὡς δυστύχημα πάντως θεωροῦμεν τὸ ὅτι οὐδὲν ἕτερον καρπούμεθα ἐκ τῶν ἔργων τοῦ Γρηγορίου περὶ τοῦ συζύγου τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ, εἰμὴ μόνον ὅτι ἐκ τούτων τέκνα προῆλθον καὶ «τέκνα τέκνων» τούτοις ἐγεννήθησαν. Τοῦτο διαβεβαιοῦται ὁ Γρηγόριος ἐν τῷ πρὸς τὴν ἰδίαν ἀδελφὴν Ἐπιταφίῳ αὐτοῦ Λόγῳ [1], ἐν ᾧ καὶ ταῦτα ἐμπεριέχονται: «Οὐ γὰρ ἐπεὶ σαρκὶ συνήφθη, διὰ τοῦτο ἐχωρίσθη τοῦ πνεύματος· οὐδ' ὅτι κεφαλὴν ἠγνόησεν· ἀλλ' ὀλίγα λειτουργήσασα κόσμῳ καὶ φύσει, καὶ ὅσον ὁ τῆς σαρκὸς ἐβούλετο νόμος, μᾶλλον δὲ ὁ τῇ σαρκὶ ταῦτα νομοθετήσας, Θεῷ τὸ πᾶν ἑαυτὴν καθιέρωσεν. Ὃ δὲ κάλλιστον καὶ σεμνότατον, ὅτι καὶ τὸν ἄνδρα πρὸς ἑαυτῆς ἐποιήσατο καὶ οὐ δεσπότην ἄτοπον, ἀλλ' ὁμόδουλον ἀγαθὸν προσεκτήσατο. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ τὸν τοῦ σώματος καρπόν, τὰ τέκνα λέγω καὶ τέκνα τέκνων, καρπὸν τοῦ πνεύματος ἐποιήσατο, γένος ὅλον καὶ οἰκίαν ὅλην ἀντὶ μιᾶς ψυχῆς Θεῷ καθαγνίσασα καὶ ποιήσασα γάμον ἐπαινετὸν διὰ τῆς ἐν γάμῳ εὐαρεστήσεως καὶ τῆς καλῆς ἐντεῦθεν καρποφορίας».

Ποῖα δὲ ἦσαν τὰ τέκνα τοῦ ζεύγους Γοργονίας καὶ Ἀλυπίου θὰ ἴδωμεν κατωτέρω. Πρὸ τούτου ὅμως εἶναι ἀνάγκη νὰ διαλευκανθῇ τὸ πρόβλημα τῶν δύο ἐν τοῖς ἔργοις τοῦ Γρηγορίου ἀπαντώντων Ἀλυπίων, τοῦ συζύγου τῆς Γοργονίας ἀφ' ἑνός, περὶ τοῦ ὁποίου ὡμιλήσαμεν ἤδη καὶ ἑτέρου ὁμωνύμου αὐτῷ, συγγενοῦς δὲ καὶ τούτου τοῦ Γρηγορίου, περὶ τοῦ ὁποίου ἐρχόμεθα εὐθὺς ἀμέσως νὰ ὁμιλήσωμεν.

---

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σ. 81.

1. Migne, PG 35,797B.

α. Τὸ πρόβλημα τῶν δύο Ἀλυπίων.

Τὸν σύζυγον τῆς Γοργονίας Ἀλύπιον κατονομάζει ὁ Γρηγόριος ἐν τῷ ἀνωτέρω καταχωρισθέντι Ἐπιτ. αὐτοῦ ὑπ' ἀρ. ΚΔ'. Ἐξεφράσαμεν δὲ ἤδη τὴν λύπην μας ὅτι οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ τὸν λόγον περὶ Ἀλυπίου, συζύγου τῆς Γοργονίας ποιεῖται ὁ Γρηγόριος, ὥστε νὰ ὑποβοηθήσῃ ἡμᾶς εἰς τὴν διαλεύκανσιν τοῦ ὑπ' ὄψιν προβλήματος. Ἐν τούτοις ἐκ τῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Γρηγορίου περὶ τοῦ ἑτέρου Ἀλυπίου λεγομένων δυνάμεθα ἱκανὰ τεκμήρια ν' ἀρυσθῶμεν πρὸς ἀκριβῆ διαχωρισμὸν ἀμφοτέρων τῶν Ἀλυπίων. Μετὰ τοῦ δευτέρου τούτου Ἀλυπίου ὁ Γρηγόριος ἵστατο ἐν ἐπιστολικῇ ἐπικοινωνίᾳ. Φαίνεται δ' ὅτι οὗτος ἐχρημάτισε Praefectus Cappadociae, ὡς ἡ ἐπιστολὴ ΞΑ' δεικνύει [1].

Πρὸς τὸν δεύτερον Ἀλύπιον—ἐὰν πρῶτον θεωρήσωμεν τὸν σύζυγον τῆς Γοργονίας—, ἐπεστάλησαν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου αἱ ἐπιστολαί: ΞΑ', ΠΒ'—ΠϞ', ἔτι δὲ μνείαν αὐτοῦ ποιεῖται καὶ ἐν ταῖς ὑπ' ἀριθ. ΣΖ' καὶ ΣΗ' ἐπιστολαῖς, ταῖς ἐπισταλείσαις τῷ Ἰακώβῳ, τῷ διαδεχθέντι ὡς φαίνεται τὸν Ἀλύπιον ἐν τῇ θέσει τοῦ Praefectus Cappadociae ἐν ἔτει 380 [2]. Ὅτι καὶ ὁ δεύτερος Ἀλύπιος συγγενὴς τοῦ Γρηγορίου ἦτο, ἀποδεικνύει ἡ ἐπιστ. ΠϚ' [3], ὡς καὶ ἡ ἐπιστ. ΠΕ', ἐν ᾗ τὸν συγγενῆ αὐτοῦ Λουκιανὸν—πιθανώτατα ἀνεψιόν—, ὅν καὶ «συμπρεσβύτερον» αὐτοῦ καλεῖ, λόγῳ πιθανώτατα τοῦ ἱερατείου, καὶ τὰ λίαν καὶ ἀξιοσπούδαστα ταῦτα προστίθησιν: «Οἰκείωσαι τὰ ἡμέτερα, ὥσπερ οὖν καὶ προλαβὼν οἰκειώσω καὶ δι' ἔργων τοῦτο δεδήλωκας. Οἰκειώσῃ δέ, τὸν ἀγαπητὸν ἀδελφὸν καὶ συμπρεσβύτερον ἡμῶν Λουκιανόν, τά τε ἄλλα ἡδέως ὁρᾶν ἀξιῶν καὶ προτρεψάμενος κήδεσθαι τῆς αὐτόθι τῶν συγγενῶν ἡμῶν οἰκίας· ἐπειδὴ σὺν Θεῷ καὶ τὰ πράγματα πέρας ἔλαβε δεξιόν, κρίσει τε ἡμετέρᾳ καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κρείττονος». Ἡ δὲ πρὸς τὸν Ἀλύπιον τοῦτον συγγένεια τοῦ Γρηγορίου καθαρώτερον φαίνεται ἐν τῇ ἐπιστολῇ ΠϚ', ἐχούσῃ οὕτω: «Οἶα τυραννεῖς ἡμᾶς ἐκ φιλίας! Διακινεῖται ἡμῖν τὸ δόγμα τὸ περὶ τὰς εὐχὰς καὶ τοὺς χλαινοφόρους ἐγκρίνομεν. Οὔπω μὲν τοσοῦτον παρανομοῦντες, ὅσον οἱ δεινοὶ τὰ ἐρωτικὰ παρ' Ἕλλησιν. Οὐ γὰρ θύουσι μόνον, ὡς Θεῷ, τῷ πάθει, ἀλλὰ καὶ τοῖς ὅρκοις συγγνώμην νέμουσι, τοῖς δι' ἔρωτα. Εἰ δέ τι καὶ παρανομοῦμεν, ὅτι διὰ φιλίαν πάσχομεν, τοῦτο οὐχ ἁμαρτάνοντες. Ἧκε οὖν, εἰ μὲν βούλει, μεταμφιασάμενος, ἵν' ἀμφότερα ἡμῖν ὡς κάλλιστα ἔχῃ καὶ τὸ σοῦ τυχεῖν καὶ τὸ τοῦ δόγματος μὴ διαμαρτεῖν. Εἰ δὲ μὴ καὶ ἀπὸ τῆς χλανίδος πάντως. Κἂν

1. Migne, PG 37,120/1: «Ἀερίῳ καὶ Ἀλυπίῳ». Φαίνεται ὅτι καὶ ὁ Ἀέριος ἦτο ὁμόβαθμος τοῦ Ἀλυπίου ἐν τῇ διοικήσει Καππαδοκίας. Πρβ. καὶ τὰ λατινιστὶ προλεγόμενα τῆς ἐπιστολῆς.

2. Migne, PG 37,344/5. Πρβ. καὶ τὰ λατινιστὶ προλεγόμενα τῶν ἐπιστολῶν.

3. Migne, PG 37,157. Πρβ. καὶ τὰ λατινιστὶ προλεγόμενα τῆς ἐπιστολῆς ΠΒ, αὐτόθι.

τις ἡμᾶς διώκῃ παρανομίας, ἄχρι τούτου γε ῥητορεύσομεν, ὅτι τῶν ἐπιτελούντων εἶ τὴν εὐχήν, οὐ τῶν καλουμένων. Ἐὰν δὲ τοῦτό τις ἐξ ἡμῶν μὴ προσδέξηται, τί πρὸς ἐκεῖνο ἐρεῖ; ὡς ὀρφανὸν καλοῦμέν σε. Οὕτω μὲν δὴ καὶ τυραννήσεις, ἐπειδὴ σὸς ὁ καιρός. Τρίτον δὲ ὅ καὶ μέγιστον, ἔξεστί σοι καὶ ὡς ἐπ' εὐχὴν ἡμᾶς καλοῦντι, μετασχεῖν τῆς εὐχῆς. Σὲ μὲν οὕτως εἰσδεξόμεθα ῥητορεύοντες. Ὑπὲρ δὲ τῆς ἀδελφῆς ἡμᾶς οὐδεὶς εὐθυνεῖ παραγενομένης, ἀλλ' ἐκ τοῦ ἐναντίου κἀκείνην καὶ ἡμᾶς, εἰ μὴ παραγένοιτο. Ὥστε ἡ μὲν αὐτόκλητος ἡκέτω· σὺ δὲ παρεκέκλησο καὶ ἀπάντησον, τὸ μέν τοι ἡμῖν θαρρήσας, τὸ δὲ τῇ εὐχῇ, ἵνα καὶ φαιδροτέραν ποιήσῃς ἡμῖν τὴν πανήγυριν· ἐπειδή σοι σὺν Θεῷ ἱκανῶς τὰ περὶ τὴν γαστέρα ᾠκονόμηται, μᾶλλον δὲ ὀρφανικῶς, καὶ ἵν' οὕτως εἴπω, λίαν εὐκτικῶς καὶ γενναίως».

Ἡ ἀνωτέρω ἐπιστολὴ ἐγράφη, κατὰ τὴν παρὰ Migne (37,150) σημείωσιν, περὶ τὸ 380. Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ σύζυγος τῆς Γοργονίας καλούμενος καὶ οὗτος Ἀλύπιος, συμφώνως πρὸς τὸ Ἐπιτ. ΚΔ'[1] ἐν ἔτει 370 γραφὲν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ τῇ ἰδίᾳ ἀδελφῇ ἀφιερωθέν, μεταστάσῃ εἰς τὰς αἰωνίους μονάς, μνημονεύει καὶ τοῦ συζύγου τῆς Γοργονίας Ἀλυπίου, ὡς μετ' οὐ πολὺ καὶ τούτου μεστάντος: «Οὐ μὴν οὐδὲ πόσιν δηρὸν χρόνον· ἀλλ' ἄρα καὶ τὸν Ι Ἥρπασεν ἐξαπίνης κύδιμον Ἀλύπιον». Προδήλως λοιπὸν ὁ ἐν τῇ ἀνωτέρω καταχωρισθείσῃ ἐπιστολῇ ἀναφερόμενος Ἀλύπιος εἶναι ἕτερος τοῦ ὁμωνύμου συζύγου τῆς Γοργονίας. Ὅτι ὅμως καὶ οὗτος συνεδέετο διὰ στενοῦ ἐξ αἵματος δεσμοῦ, ἀποδεικνύει ἡ ἐν τέλει τῆς ἐπιστολῆς φράσις τοῦ Γρηγορίου, προσκαλοῦντος παρ' ἑαυτῷ τὸν Ἀλύπιον μετὰ τῆς συζύγου αὐτοῦ, ἣν ὁ Γρηγόριος ὀνομάζει «ἀδελφὴν» αὐτοῦ. Ὁμολογῶ ὅτι ἡ λέξις «ἀδελφή», ἣν ὁ Γρηγόριος ἐχρησιμοποίησε διὰ τὴν σύζυγον τοῦ Ἀλυπίου, ὀνόματι Σιμπλικίαν, ὡς θὰ εἴδομεν κατωτέρω, μὲ ἐνέβαλεν εἰς δισταγμοὺς ὡς πρὸς τὸν βαθμὸν συγγενείας τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὴν Σιμπλικίαν καὶ προεκάλεσε τὴν ἔκπληξίν μου, πῶς οὗτος χρησιμοποιεῖ τὸν ὅρον «ἀδελφή», ὅν συνήθως χρησιμοποιεῖ εἴτε ἐν ἠθικῇ ἐννοίᾳ—προκειμένου νὰ προσφωνήσῃ ἐν χριστιανικῇ ἐννοίᾳ ἀδελφάς, π. χ. μοναχήν τινα ἢ διακρινομένην διὰ τὴν εὐσέβειαν αὐτῆς γυναῖκα, ὡς τὴν εὐσεβεστάτην τοῦ μ. Βασιλείου ἀδελφὴν Μακρίναν—καὶ δὲν ἐχρησιμοποίησεν τὴν προσφώνησιν, ἣν ἀλλαχοῦ περὶ τῆς Σιμπλικίας μετεχειρίσθη, ἤτοι «κοσμιωτάτην θυγατέρα ἡμῶν Σιμπλικίαν»[2]. Ἢ μήπως πρόκειται περὶ «ἐξαδέλφης» τοῦ Γρηγορίου, ἀδελφῆς καὶ ταύτης, ὡς γνωστόν, τότε καλουμένης, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς στενῆς συγγενείας; Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ, τοῦτο εἶναι βέβαιον, ὅτι σύζυγος τοῦ Ἀλυπίου τούτου ὑπῆρξεν ἡ Σιμπλικία, ὡς αἱ ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Ἰάκωβον ὑπ' ἀριθ. ΣΖ' καὶ ΣΗ'[3] δεικνύουν καὶ ὅτι ἡ Σιμπλικία αὕτη ἦτο στενὴ

1. Migne, PG 38,22. 2. Migne, PG 37,334: Ἰακώβῳ. 3. Migne, PG 37,344/5.

συγγενὴς τοῦ θείου Γρηγορίου. Ἄγνωστον μόνον εἶναι ἂν ἐκ πατρὸς ἢ ἐκ μητρὸς ἦτο συγγενὴς πρὸς τὸν Γρηγόριον ἡ Σιμπλικία ἢ μήπως ἦτο καὶ αὕτη κόρη τῆς Γοργονίας; Ἀλλ' ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει προβάλλει καὶ ἕτερον ἐρώτημα, πῶς αὕτη δὲν ἀναφέρεται ἐν τῇ «Διαθήκῃ» τοῦ Γρηγορίου μετὰ τῶν τριῶν θυγατέρων τῆς Γοργονίας, ἤτοι τῆς Ἀλυπιανῆς, τῆς Εὐγενίας καὶ τῆς Νόννης, ὡς κατωτέρω θὰ ἴδωμεν; Δυστυχῶς τὸ ζήτημα δὲν δύναται ἐκ τῶν προκειμένων ἡμῖν πηγῶν νὰ λυθῇ.

Ἀλλ' ἂς ἐπανέλθωμεν εἰς τὸν Ἀλύπιον, τὸν σύζυγον τῆς Σιμπλικίας:

Ὡς ἐκ τῆς ὑπ' ἀριθ. ΞΑ'[1] ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου, τῷ Ἀερίῳ καὶ Ἀλυπίῳ ἐπισταλείσης ἐμφαίνεται, ἐν ἔτει 372 ἢ 373 ὁ Ἀλύπιος ἐγένετο μετὰ τοῦ Ἀερίου Ἔπαρχος Καππαδοκίας (Cappadociae praefectus). Ὁ Γρηγόριος συνιστῶν τοῖς δύο τούτοις ἀνδράσι βίον δίκαιον καὶ εὐσεβῆ, ταῦτα ἐν τέλει τῆς ἐν λόγῳ ἐπιστολῆς του ἐπάγεται: «Πείσατε οὖν ἡμᾶς ὅτι χριστιανίζετε γνησίως, μᾶλλον δὲ ἀπὸ καλῆς ἀρξάμενοι ἀρχῆς καὶ οὕτως εὐσεβοῦς καὶ δικαίας, ἐντεῦθεν καὶ περὶ τῶν ἄλλων ὁμονοήσατε· ὡς ἂν ὑμεῖς τε ἀλλήλοις καὶ ἡμεῖς ὑμῖν ἐπευφραινοίμεθα, τά τε ἄλλα καὶ δεξιὸν ὑπόδειγμα γενομένοις πάσῃ τῇ Ἐκκλησίᾳ, τῆς περὶ ταῦτα εὐγνωμοσύνης». Ἡ ἐπιστολή, ὡς εἴπομεν, συνῳδὰ καὶ τῇ παρὰ Migne σημειώσει, ἐγράφη ἐν ἔτει 372 ἢ 373. Τὸ ἔτος λοιπὸν τοῦτο οἱ δύο ἄνδρες ἀνεδέξαντο τὴν κοινῇ διοίκησιν τῆς Ἐπαρχίας Καππαδοκίας. Διὰ νὰ συνιστᾶται δὲ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου, ὅπως φιλικὴν ἔναντι τῆς Ἐκκλησίας πολιτικὴν ἀσκῶσι καὶ χριστιανικῶς πολιτεύωνται, ἕπεται ὅτι ἀμφότεροι ἦσαν χριστιανοί.

Τὸ ἀξίωμα τοῦ Cappadociae praefectus φαίνεται ὅτι κατεῖχεν ὁ Ἀλύκιος μέχρι τοῦ 380 ἔτους, ὅτε πρὸς αὐτὸν ἐπεστάλησαν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου καὶ αἱ ὑπ' ἀριθ. ΠΒ'—ΠϚ'[2] ἐπιστολαί. Τὸ μόνον περίεργον εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐν τῇ ἐπιστολῇ του ΠΒ' πρὸς τὸν Ἀλύπιον λέγει ὅτι «πρώτην» τὴν ἐπιστολὴν ταύτην γράφει τῷ Ἀλυπίῳ, ἐνῷ, ὡς εἴδομεν, ἐπὶ τῇ ἀναλήψει τῆς ἀρχῆς ὑπὸ τοῦ Ἀλυπίου, ἐπεστείλατο αὐτῷ ἐν ἔτει 372/3 τὴν ἀνωτέρω ὑπ' ἀριθ. ΞΑ' ἐπιστολήν, τὴν φέρουσαν τὴν ἐπιγραφήν: «Ἀερίῳ καὶ Ἀλυπίῳ». Καθόλου ἀπίθανον ὁ Γρηγόριος νὰ μὴ θεωρῇ τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, ὡς τῷ Ἀλυπίῳ προσωπικῶς ἀπευθυνομένην, διὰ τοῦτο δ' ἀκριβῶς ἀρχόμενος τῆς ἐπιστολῆς του ΠΒ': Ἀλυπίῳ, γράφει: «Πρώτην σοι ταύτην καὶ ἐπιστολὴν γράφω». Ἡ ἐπιστολὴ εἶναι συστατικὴ ὑπὲρ ἐμπεριστάτου τινὸς Παλλαδίου διὰ κτηματικήν τινα ὑπόθεσιν. Ἐὰν ὁ Παλλάδιος οὗτος ἦτο συγγενὴς ἢ οὒ τοῦ Γρηγορίου, δὲν πιστοῦται ἐκ τῆς ἐπιστολῆς. Ἁπλῶς ὑποδηλοῦται ἐν αὐτῇ ἡ τοῦ Γρηγορίου συγγένεια πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Ἀλυπίου, ὃν καὶ ἰδικόν του καλεῖ ὁ Γρηγόριος, ἐν οἷς οὗτος λέγει: «σπαράσσει τὴν ἡμετέραν οἰκίαν τὴν παρ' ὑμῖν,

1. Migne, PG 37, 120/1. 2. Migne, PG 37, 156/60.

ὡς πυνθάνομαι, βιαίοις ἐφόδοις ὁ καλὸς Παλλάδιος, ὁ δὲ βοηθήσων οὐδείς. Καλὸν οὖν ἐστί σοι μάλιστα μὲν καὶ παρόντος κήδεσθαι τοῦ ἀνδρός, πολλῷ δὲ πλέον ἀπόντος· ὡς ἂν μὴ παντάπασιν οἴχηται διαφθαρέντα καὶ διαρρυέντα τὰ πράγματα, κατὰ πολλὴν τοῦ κωλύσοντος ἐρημίαν καὶ μηδὲ τοῖς μαχομένοις αὐτοῖς ἤ τι πλέον, τὸ ἆθλον οὐκ ἔχουσι τοῦ παλαίσματος».

Ἐκ τῆς ἐν συνεχείᾳ τῷ αὐτῷ 380 ἔτει ὑπ' ἀριθ. ΠΓ' ἐπισταλείσης ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἐπιστολῆς τῷ Ἀλυπίῳ, φαίνεται ὅτι ὁ Ἀλύπιος ἀνταπεκρίθη ταῖς ὑπὲρ τοῦ Παλλαδίου συστάσεσι τοῦ θείου Γρηγορίου καὶ ὅτι ἐπέμψατο μάλιστα καὶ ἀπαντητικὴν τῷ Γρηγορίῳ ἐπιστολήν. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ὅτι ὁ Γρηγόριος τὸ ὑπὲρ τοῦ Παλλαδίου διαφέρον τοῦ Ἀλυπίου, ὡς ἴδιον θεωρεῖ, ὅπερ ἐνισχύει τὴν ὑπόθεσιν περὶ συγγενείας αὐτοῦ μετὰ τοῦ Παλλαδίου. Τοῦτο νομίζω ὅτι ὑπεμφαίνει ἡ ἐν ἀρχῇ τῆς ἐπιστολῆς φράσις: «Ἐπαινῶ ὅτι κήδη τῶν ἡμετέρων. Ἔτι ἐπαινῶ τὸ καὶ γνωρίσαι δι' ἐπιστολῆς ἡμῖν, ὅτι τοῦτο ποιεῖς. Τὸ μὲν γὰρ τῷ δικαίῳ χαρίζῃ, τὸ δὲ ἡμῖν. Ἀλλ' ὅπως μὴ ἀποκάμνῃς ἡμῖν καὶ πρὸς τὸ ἑξῆς εὖ ποιῶν· ἀεὶ δέ τι φαίνοιο τῇ σπουδῇ προστιθείς, ἵνα σε καὶ πλέον θαυμάζωμεν». Ἐν τέλει δ' ὁ Γρηγόριος παρεμβάλλει καὶ τὴν ἀξιόλογον δι' ἡμᾶς εἴδησιν, ὅτι ὁ ἀναμενόμενος «υἱὸς Εὐφήμιος» δὲν ἔφθασεν ἀκόμη, διὸ καὶ παρακαλεῖ τὸν Ἀλύπιον ν' ἀποστείλῃ τοῦτον, ὅπερ καὶ ἐλπίζει ὅτι οὗτος θὰ πράξῃ. Τοῦτο νομίζω ὅτι ὑποδηλοῖ ἡ φράσις: «Ὁ δὲ υἱὸς Εὐφήμιος, οὔπω μὲν πάρεστιν, ἐλπίζεται δέ, καὶ οἶμαί σοι μὴ πολλοῦ πόνου δεήσειν, εἰ παραγένοιτο». Ὡς ἐν οἰκείῳ τόπῳ εἴπομεν, ὁ Εὐφήμιος οὗτος εἶναι ὁ ἐν τῇ «Διαθήκῃ» τοῦ Γρηγορίου μνημονευόμενος, διάφορος δὲ τοῦ ὁμωνύμου ἀδελφοῦ τοῦ Ἀμφιλοχίου, μητροπολίτου Ἰκονίου. Ἐκ τῶν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἐνταῦθα λεγομένων εἰκάζω ὅτι ὁ Εὐφήμιος οὗτος ἦτο υἱὸς τοῦ Ἀλυπίου καὶ τῆς Σιμπλικίας. Ῥητῶς δ' ὀνομάζεται ἐν τῇ «Διαθήκῃ» ἀνεψιὸς τοῦ Γρηγορίου. Ἕτερον καὶ τοῦτο δεῖγμα τῆς συγγενείας Γρηγορίου καὶ Ἀλυπίου.

Καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἐπιστολὴ ΠΔ' τοῦ Γρηγορίου εἶναι συστατικὴ ὑπὲρ Φορτουνάτου τινός, ὃν ὁ Γρηγόριος ὀνομάζει «φίλον καὶ οἰκεῖον». Ἐὰν πρόκειται καὶ περὶ ἑτέρου συγγενοῦς τοῦ Γρηγορίου, ὡς ἡ ἐν τέλει φράσις «Ὡς ὅ,τι ἂν τοῦτον εὖ ποιήσῃς, εὐεργετήσων εἶ ἡμᾶς» πιθανῶς ὑποδηλοῖ, δὲν δύναμαι μετὰ βεβαιότητος ν' ἀποφανθῶ, ἅτε τῶν σχετικῶν πηγῶν περὶ τούτου σιωπουσῶν. Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς: «Φορτουνάτος, ὁ τὴν ἐπιστολὴν ἐγχειρίζων σοι, φίλος καὶ οἰκεῖός ἐστιν ἡμέτερος· εἰ δὲ δεῖ προσθήκης τινός, καὶ διάκονος τῶν ἐπαινουμένων. Ταῦτα ἔδει σε μαθεῖν παρ' ἡμῶν. Τἄλλα δὲ οἶδ' ὅτι παρὰ σεαυτοῦ προσθήσεις, τὸ οἰκείως ὁρᾶν τὸν ἄνδρα καὶ κηδεμονικῶς, ἐν οἷς ἂν δέηται τῆς σῆς εὐλαβείας. Ὡς ὅ,τι ἂν τοῦτον εὖ ποιήσῃς, εὐεργετήσων εἶ ἡμᾶς».

Καὶ ἑτέραν συστατικὴν ἐπιστολὴν ἐπεστείλατο ὁ Γρηγόριος τῷ Ἀλυπίῳ ὑπὲρ Λουκιανοῦ τινος, ὃν «ἀγαπητὸν ἀδελφὸν καὶ συμπρεσβύτερον» ὀνομάζει ὁ Γρηγόριος. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη εἶναι ἡ ἐν συνεχείᾳ τῷ αὐτῷ 380 ἔτει ἐπισταλεῖσα ὑπ' ἀριθ. ΠΕ'. Συνιστῶν τῷ Ἀλυπίῳ τὸν Λουκιανὸν ὁ θεῖος Γρηγόριος, σὺν τοῖς ἄλλοις παρακαλεῖ, ὅπως ὁ Ἀλύπιος συστήσῃ τῷ Λουκιανῷ, ἵνα ἐνδιαφέρηται ὑπὲρ τῶν αὐτόθι συγγενῶν τοῦ Γρηγορίου. Φαίνεται λίαν πιθανὸν ὅτι ὁ Λουκιανὸς ἐπρόκειτο ν' ἀναλάβῃ ἀξίωμα ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας, διὸ καὶ συνιστᾶται ὅπως μεριμνᾷ ὑπὲρ τῶν αὐτόθι συγγενῶν τοῦ Γρηγορίου. Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον: «Οἰκείωσαι τὰ ἡμέτερα, ὥσπερ οὖν καὶ προλαβὼν οἰκειώσω, καὶ δι' ἔργων τοῦτο δεδήλωκας. Οἰκειώσῃ δέ, τὸν ἀγαπητὸν ἀδελφὸν καὶ συμπρεσβύτερον ἡμῶν Λουκιανόν, τά τε ἄλλα ἡδέως ὁρᾷν ἀξιῶν, καὶ προτρεψάμενος κήδεσθαι τῆς αὐτόθι τῶν συγγενῶν ἡμῶν οἰκίας· ἐπειδὴ σὺν Θεῷ καὶ τὰ πράγματα πέρας ἔλαβε δεξιόν, κρίσει τε ἡμετέρᾳ καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κρείττονος». Ἐὰν ὁ Λουκιανὸς συγγενὴς τοῦ Γρηγορίου ἦτο οὔτε ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς διαφαίνεται οὔτε ἐξ ἑτέρων πηγῶν πιστοῦται.

Τὴν τελευταίαν τῷ Ἀλυπίῳ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τῷ αὐτῷ 380 ἔτει σταλεῖσαν ἐπιστολὴν ὑπ' ἀριθ. ΠϚ' ἐμνημονεύσαμεν ἤδη ἀνωτέρω. Δι' αὐτῆς ὁ Γρηγόριος καλεῖ τὸν Ἀλύπιον καὶ τὴν σύζυγον αὐτοῦ Σιμπλικίαν, ἵνα ἐπισκεφθῶσιν αὐτόν, ἐν Κωνσταντινουπόλει τότε διάγοντα καὶ τὰ ἡνία τοῦ ἐνδόξου οἰκουμενικοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου εἰς τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἔχοντα.

Ἑτέρας περὶ Ἀλυπίου εἰδήσεις καρπούμεθα ἐκ τῶν ὑπ' ἀριθ. ΣΖ' καὶ ΣΗ' [1] ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου τῷ Ἰακώβῳ ἐπισταλεισῶν μεταξὺ τῶν ἐτῶν 387/9, κατὰ τὴν παρὰ Migne λατινιστὶ προσημείωσιν. Ὁ πρὸς ὃν αἱ ἐπιστολαὶ αὗται ἀπευθύνονται Ἰάκωβος, φαίνεται ὅτι διεδέχθη τὸν Ἀλύπιον ἐν τῇ θέσει τοῦ Cappadociae praefectus. Αἱ ἐπιστολαὶ εἶναι συστατικαὶ ὑπὲρ τῆς χήρας συζύγου τοῦ τελευτήσαντος Ἀλυπίου καὶ τῶν ὀρφανῶν αὐτῆς τέκνων. Πρὶν ἢ ἀναλύσωμεν τὰς σπουδαιοτάτας διὰ τὸ θέμα ἡμῶν ἐπιστολὰς ταύτας, παραθέτομεν κατὰ πρῶτον τὸ κείμενον αὐτῶν: Ἡ ὑπ' ἀριθ. ΣΖ' ἐπιστολὴ ἔχει ὡς ἑξῆς: «Εἰ μὲν οὕτως εἶχον τοῦ σώματος ὡς ἐξαρκεῖν πρὸς τοὺς πόνους, αὐτὸς ἂν ἀφικόμενος πρὸς ὑμᾶς, τόν τε τῆς συντυχίας πόθον ἐπλήρωσα καὶ διελέχθην περὶ ὧν ἐβουλόμην. Οὐ γὰρ περὶ μικρῶν ἡμῖν ὁ λόγος. Ἐπεὶ δὲ τῇ ἀρρωστίᾳ κατέχομαι, ἀναγκαίως ἦλθον ἐπὶ τὰ γράμματα. Τὴν κοσμιωτάτην θυγατέρα ἡμῶν Σιμπλικίαν, τὴν τοῦ καλοῦ καὶ ἀγαθοῦ Ἀλυπίου ποτὲ γυναῖκα, τοῦ κόσμου πάσης ἡμῶν τῆς πατρίδος, προσάγω τῇ σῇ εὐγενείᾳ, μετὰ τῶν

1, Migne, PG 37, 344/5.

οἰκτρῶν ὀνομάτων χηρείας καὶ ὀρφανείας, τῶν δικαίων παρὰ σοῦ τευξομένην, περὶ ὧν σοῦ δεήσεται. Καὶ σκόπει τῆς συμφορᾶς τὸ μέγεθος. Οὔπω τῶν θρήνων πέπαυται, καὶ ἀγωνιᾷ περὶ τῶν ὀρφανῶν καὶ ὁδοὺς ἐκδημεῖ μακράς, ἐν οὕτω ἀσθενεῖ τῷ σώματι καὶ ἀπειρίᾳ πραγμάτων, ἡ μηδὲ προκύπτειν τῆς οἰκίας εἰθισμένη. Τούτου τί ἐλεεινότερον; μηδὲ θρήνοις γενέσθαι χώραν καὶ τὴν τῆς εὐγενείας αἰδῶ λυθῆναι τῷ πάθει. Ταῦτα οὖν πάντα ἐνθυμηθεὶς καὶ πρός γε τὴν ἡμετέραν παράκλησιν αἰδεσθείς, μὴ ἀναμείνῃς ἄλλον γενέσθαί σοι δικαστὴν τῷ μεγάλῳ καὶ χρηστῷ Ἰακώβῳ· μηδὲ εἰς ἀνάγκην αὐτὴν καταστῆσαι μακροτέρας ἀποδημίας, σφόδρα θαῤῥοῦσαν τοῖς ἑαυτοῖς δικαίοις, ὡς πείθει πολλοὺς καὶ ἡμᾶς. Ἀλλὰ ταῖς ἐπιστολαῖς ἐντυχὼν καὶ μετὰ πάσης ὀρθότητος τὰ δίκαια βασανίσας, εὐθυμοτέραν ἡμῖν ἀπόπεμψον, ἐκεῖνο πρὸ πάντων ἐνθυμηθείς, ὅτι ἔστι σοι πολλὰ παρὰ Θεοῦ, δυναστεία, χρήματα, δόξα, μείζονος εὐπραξίας ὁδός. Ταῦτα φύλαξον σεαυτῷ διὰ τῆς παρούσης φιλανθρωπίας καὶ ὡς τέκνων πατήρ, καὶ τῶν μὲν ἐξαιρεθεὶς κινδύνων, τοῖς δὲ ἐμβεβηκώς, οὕτω διανοήθητι καὶ δεξιὰς σεαυτῷ ποίησον ἐκ τῆς παρούσης ὑποθέσεως τὰς κατὰ Θεὸν ἐλπίδας».

Καὶ ἡ ἐν συνεχείᾳ ἐπιστολὴ ΣΗ΄ ἀλληλένδετος οὖσα πρὸς τὴν προγεστέραν, συστατικὴ καὶ αὐτὴ ὑπὲρ τῆς χήρας συζύγου τοῦ Ἀλυπίου Σιμπλικίας καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς οὖσα, μὴ δυναμένη δὲ ἀνεξαρτήτως τῆς πρώτης νὰ ἑρμηνευθῇ καὶ ἀναλυθῇ, παρατίθεται ἐνταῦθα ὡς ἔχει, ἵνα ὕστερον ἐξ ἀμφοτέρων συναγάγωμεν τὰς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου θέματος ἐνδιαφερούσας εἰδήσεις. Ἰδοὺ τὸ κείμενον: «Ἀκοῇ μὲν γινώσκω τὴν σὴν τιμιότητα. Θαυμάζω δὲ εἰς ὅσον ὀλίγοι τῶν ἐπὶ πλεῖστον ὡμιληκότων· τοσοῦτος παρὰ πᾶσι τῆς σῆς καλοκαγαθίας ὁ λόγος. Διὰ τοῦτο καὶ αὐτὸς ταύτην ἐθάῤῥησα τὴν πρεσβείαν. Ἀπέλιπεν ἡμᾶς ὁ θαυμαστὸς Ἀλύπιος, ὁ κοινὸς τῶν φίλων προστάτης, καὶ τῶν ὀρφανῶν κηδεμών. Οὐ μικρὸν τοῦτο ἡμῖν πρὸς συμφοράν. Δεύτερον προσεγένετο τὸ καὶ τὴν κοσμιωτάτην ἐλευθέραν αὐτοῦ φροντίζειν ὑπὲρ τῶν ὀρφανῶν. Ταύτην παραμύθησαι τῇ νῦν φιλανθρωπίᾳ καὶ τὸ ἀσφαλὲς τοῖς τέκνοις χάρισαι διὰ τῆς εἰς τοὺς ὀρφανοὺς εὐποιίας καὶ δεῖξον πλέον ἔχουσαν τῶν ξένων τὴν οἰκειότητα. Προσέσται δὲ καὶ τὸ ἡμῖν χαρίσασθαι, οὓς ὅ,τι ἂν τιμήσῃς, Θεὸν ἔσῃ τετιμηκώς, οὗπερ ἡμεῖς ἠξιώμεθα εἶναι παραστάται καὶ λειτουργοὶ καὶ εἰ τῆς ἀξίας ἐλάττονες».

Πρωτίστως εἶναι ἀνάγκη νὰ διαλευκανθῇ τὸ ζήτημα τῆς ἀμοιβαίας σχέσεως τῶν δύο τούτων ἐπιστολῶν. Ἡ δευτέρα ἐπιστολὴ φαίνεται ὡς ἐὰν ἀγνοῇ τὴν πρώτην. Πληροφορεῖ τὸν θάνατον τοῦ Ἀλυπίου οἱονεὶ τὸ πρῶτον νῦν, ἐνῷ περὶ τοῦ αὐτοῦ ζητήματος γίνεται λόγος καὶ ἐν τῇ πρώτῃ ἐπιστολῇ. Πρὸς ἐξήγησιν τούτου τὰς ἑξῆς ὑποθέσεις δύναταί τις νὰ κάμῃ: Ἢ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ΣΗ΄ ἐστάλη πράγματι πρώτη, ἢ ὅτι ἡ ἐπιστολὴ ΣΖ΄ ἐστάλη διὰ γραμματοκομιστοῦ τῷ Ἰακώβῳ, ἡ δ᾽ ἐν συνεχείᾳ ὑπ᾽ ἀριθ. ΣΗ΄

ἐδόθη τῇ Σιμπλικίᾳ, ἵνα αὕτη προσωπικῶς κομίσῃ ταύτην τῷ Ἰακώβῳ. Περαιτέρω τὰς ἑξῆς εἰδήσεις καρπούμεθα ἐκ τῶν δύο τούτων ἐπιστολῶν: α) Ὁ πρὸς ὃν ἀπηυθύνοντο αἱ ἐπιστολαὶ αὗται τοῦ Γρηγορίου Ἰάκωβος ἐξ ἀκοῆς μόνον ἦτο γνωστὸς τῷ Γρηγορίῳ: «Ἀκοῇ μὲν γινώσκω τὴν σὴν τιμιότητα»· β) ὁ Ἰάκωβος ἦτο γνωστὸς διὰ τὴν «καλοκαγαθίαν» αὐτοῦ καὶ τὸ ἐξαίρετον τούτου ἦθος παρὰ πάντων ὡμολογεῖτο: «τοσοῦτος παρὰ πᾶσι τῆς σῆς καλοκαγαθίας ὁ λόγος»· γ) Ὁ Ἰάκωβος ἦτο ἔγγαμος καὶ πατὴρ τέκνων: «τέκνων πατὴρ» καὶ «τὸ ἀσφαλὲς τοῖς σοῖς τέκνοις χάρισαι»· δ) ὁ θάνατος τοῦ Ἀλυπίου φέρεται οὐχὶ πρὸ πολλοῦ ἐπισυμβάς: «Ἀπέλιπεν ἡμᾶς ὁ θαυμαστὸς Ἀλύπιος»· στ) ὁ Ἀλύπιος εὐφημότατα ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου μνημονεύεται, ὡς «καλὸς καὶ ἀγαθός», ὡς «ὁ κοινὸς τῶν φίλων προστάτης καὶ τῶν ὀρφανῶν κηδεμών»· ζ) κατονομάζεται ἐν ἀμφοτέραις ταῖς ἐπιστολαῖς ἡ σύζυγος χήρα τοῦ Ἀλυπίου Σιμπλικία· η) ὁ Ἀλύπιος θανὼν κατέλιπε χήραν σύζυγον μετὰ τέκνων· θ) ἡ Σιμπλικία [1] ὀνομάζεται «θυγάτηρ» τοῦ Γρη-

1. Ἐν τῇ Ἐπιστολογραφίᾳ τοῦ Γρηγορίου ἀπαντᾷ καὶ ἑτέρα ὁμώνυμος τῆς συζύγου τοῦ Ἀλυπίου Σιμπλικία, πρὸς τὴν ὁποίαν ὁ θεῖος Γρηγόριος ἐπεστείλατο τὴν ὑπ' ἀριθ. ΟΘ΄ (Migne, PG 37, 149/53) ἐπιτιμητικὴν ἐπιστολήν, ἵνα ψέξῃ τὸ παλίμβουλον καὶ ὑποκριτικὸν αὐτῆς. Αὕτη πλουσιωτάτη οὖσα ἐβοήθει πλουσιοπαρόχως τὰ φιλανθρωπικὰ ἔργα τοῦ μ. Βασιλείου, ὃν ὑπερμέτρως, ὡς ἔλεγεν, ἐτίμα καὶ ἐσέβετο, ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τούτου, εἰς κακοδόξους πλάνας ἢ καὶ αἱρετικὰς περιπεσοῦσα, ἐλέγχεται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου διὰ τῆς ἀνωτέρω ἐπιστολῆς του. Μεταξὺ ἄλλων καὶ ταῦτα γράφει αὐτῇ ὁ Γρηγόριος: «..καὶ αὐτὴ φεύξῃ πονηρὰν ὑπόνοιαν, ὡς διὰ τὸ ἀλλοτρίως ἔχειν πρὸς ἡμᾶς καὶ τὴν ὑγιῆ πίστιν, ταῦτα τεχνάζουσα σοφιστικῶς, ἀλλ' οὐκ εὐγενῶς» (Migne, PG 37, 153 B). Πρὸς τὴν πλουσίαν ταύτην τῆς Καισαρείας, ἀλλὰ κακότροπον γυναῖκα, ἐπεστείλατο καὶ ὁ μ. Βασίλειος ἐν ἔτει 372 τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΙΕ΄ (Migne, PG 32, 529/32) αὐστηροτάτην ἐπιστολήν του. Κατὰ τὴν παρὰ Migne (ἔνθ' ἀν.) σημ. 89, εἰλημμένην ἐκ χφ. τινός, ταῦτα λέγονται περὶ τῆς αἰτίας τῆς αὐστηρᾶς ἐπιτιμήσεως τῆς Σιμπλικίας ὑπὸ τοῦ μεγάλου τούτου πατρός: «Τοῦ αὐτοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Σιμπλικίαν περὶ εὐνούχων αὐτῆς. Αἱρετικὴ ἦν αὕτη. Ἀρρωστήσαντος δὲ τοῦ μακαρίου Βασιλείου καὶ εἰσιόντας ἔν τινι λουτρῷ λούσασθαι, ἡ αὐτὴ Σιμπλικία προστάττει εὐνούχοις καὶ κορασίοις ριφῆναι τὰ σάβανα αὐτοῦ ἔξω· καὶ παρευθὺς ἡ δικαία κρίσις τοῦ Θεοῦ ἀνεῖλέ τινας ἐξ αὐτῶν· καὶ ἡ αὐτὴ Σιμπλικία ἔπεμψε χρήματα τῷ αὐτῷ μακαρίῳ Βασιλείῳ ἐξιλεουμένη τὸ πταῖσμα· ὁ δέ, μὴ δεξάμενος, ἔγραψεν αὐτῇ ταῦτα». Παραθέτομεν καὶ τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς, λίαν ἀξιόλογον καὶ ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων διδακτικόν: «Σιμπλικίᾳ αἱρετικῇ: Ἀβούλως οἱ ἄνθρωποι καὶ μισοῦσι τοὺς κρείττονας καὶ φιλοῦσι τοὺς χείρονας. Διὸ δὴ καὶ αὐτὸς κατέχω τὴν γλῶτταν, σιωπῇ τῶν ἐμῶν ὕβρεων πνίγων τὸν ὄνειδον. Ἐγὼ δὲ μενῶ τὸν ἄνωθεν δικαστήν, ὃς οἶδε πᾶσαν κακίαν ἐν τέλει ἀμύνεσθαι Κἂν γὰρ ὑπὲρ ψάμμιον ἐκχέῃ τις χρήματα, βλάπτει ψυχήν, πατήσας τὸ δίκαιον. Ἀεὶ γὰρ θυσίαν Θεός, οὐχ ὡς χρῄζων οἶμαι, ζητεῖ, ἀλλὰ θυσίαν πολυτελῆ τὴν εὐσεβῆ καὶ δικαίαν γνώμην δεχόμενος. Ὅταν δέ τις ἑαυτὸν παραβαίνων πατῇ, κοινὰς λογίζεται τὰς εὐχάς. Σαυτὴν οὖν τῆς ἐσχάτης ἡμέρας ὑπόμνησον καὶ ἡμᾶς, εἰ βούλει, μὴ δίδασκε. Ἴσμεν σου πλείονα

γορίου, δεῖγμα τῆς πρὸς αὐτὴν συγγενείας τοῦ θείου πατρός. Ἅμα δ᾽ ἐπαινεῖται ἡ Σιμπλικία διὰ τὸ πλῆθος τῶν ἑαυτῆς ἀρετῶν, προσφωνουμένη διὰ τοῦτο ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου «κοσμιωτάτη» καὶ ὁμολογουμένη «κόσμος πάσης ἡμῶν τῆς πατρίδος»· ἰδιαιτέρως ἐπαινεῖται ἡ περὶ τοῦ οἴκου φροντὶς τῆς εὐσεβοῦς ταύτης γυναικός, τῆς ἀπροσδοκήτως τὴν συμφορὰν τῆς χηρείας ὑποστάσης, τῆς ἀπείρου περὶ τὸν πολυπράγμονα βίον, τῆς ἀφωσιωμένης τῷ οἴκῳ καὶ τοῖς τέκνοις αὐτῆς, ὥστε «μηδὲ προκύπτειν τῆς οἰκίας εἰθισμένης». ι) ἡ φράσις: «μηδὲ εἰς ἀνάγκην αὐτὴν καταστῆσαι μακροτέρας ἀποδημίας, σφόδρα θαῤῥοῦσαν τοῖς ἑαυτῆς δικαίοις, ὡς πείθει πολλοὺς καὶ ἡμᾶς», παρέχει τὸ ἐνδόσημον νὰ δεχθῇ τις, ὅτι ἡ Σιμπλικία ἀνέλαβε τὸ ἀπὸ Ναζιανζοῦ, πιθανώτατα, μέχρι Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας ταξίδιον, ἐν τῇ πεποιθήσει ὅτι θὰ τύχῃ εὐμενοῦς ὑπὸ τοῦ Ἐπάρχου Ἰακώβου ὑποδοχῆς καὶ θὰ ἐπιτύχῃ τοῦ ποθουμένου—ἴσως τῆς ἀπαλλαγῆς ἀπὸ βαρείας τινὸς φορολογικῆς εἰσφορᾶς, ἐκ τῆς κληρονομίας τοῦ συζύγου της—, ὥστε νὰ μὴ εὑρεθῇ εἰς τὴν ἀνάγκην νὰ μεταβῇ εἰς τὴν πρωτεύουσαν τοῦ Κράτους, ἤτοι τὴν Κων/πολιν, διὰ τὴν ὑπόθεσίν της. Ὅτι πιθανῶς ἐπρόκειτο περὶ κληρονομικῆς ὑποθέσεως, εἰκάζω ἐκ τῆς συνεχοῦς μνείας ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τῶν ὀρφανῶν τῆς Σιμπλικίας τέκνων, περὶ ὧν ὤφειλε νὰ φροντίσῃ καὶ μεριμνήσῃ.

Ἐκ πάντων τῶν ἀνωτέρω τὸ κύριον δι᾽ ἡμᾶς συμπέρασμα εἶναι τοῦτο· ὅτι δηλ. ἕτερος ὁ Ἀλύπιος, ὁ Cappadociae praefectus, ὁ σύζυγος τῆς Σιμπλικίας, ὁ προώρως τελευτήσας καὶ χήραν σύζυγον μετὰ τέκνων ὀρφανῶν καταλιπὼν καὶ ἕτερος ὁ ὁμώνυμος τῆς περιφήμου τοῦ Γρηγορίου ἀδελφῆς Γοργονίας σύζυγος, οὗτινος προηγήθη εἰς τὸν τάφον ἡ προώρως τελευτήσασα Γοργονία καὶ ὅστις μετ᾽ οὐ πολύ, κατὰ τὸ Ἐπιτάφ. ΚΛ΄ [1], ἐτελεύτησεν.

καὶ ταῖς ἔνδοθεν ἀκάνθαις οὐ τοσοῦτον συμπνιγόμεθα· οὔτε ἐν ὀλίγοις καλοῖς δεκαπλασίονα κακίαν ἐπιμίγνυμεν. Ἐπήγειρας ἡμῖν σαύρας τε καὶ φρύνους, ἐαρινὰ δῆθεν θηρία, πλὴν ὅμως ἀκάθαρτα. Ἀλλ᾽ ἥξει πτερὸν ἄνωθεν, τὸ ταῦτα νεμόμενον. Ἐμοὶ γὰρ λόγος, οὐχ ὡς σὺ νομίζεις, ἀλλ᾽ ὡς οἶδε κρίνειν Θεός. Εἰ δὲ καὶ μαρτύρων χρεία, οὐ δοῦλοι στήσονται, οὐδὲ εὐνούχων γένος ἄτιμον καὶ πανώλεθρον· τοῦτο δὴ τοῦτο, ἄθηλυ, ἄνανδρον, γυναικομανές, ἐπίζηλον, κακόμισθον, ὀξύθυμον, χηλυδριῶδες, γαστρίδουλον, χρυσομανές, ἀπηνές, κλαυσίδειπνον, εὐμετάβλητον, ἀμετάδοτον, πάνδοχον, ἀπροσκορές, μανικὸν καὶ ζηλότυπον· καὶ τί γὰρ ἔτι εἰπεῖν; σὺν αὐτῇ τῇ γενέσει σιδηροκατάδικον. Πῶς οὖν τούτων γνώμη ὀρθή, ὧν καὶ οἱ πόδες στρεβλοί; Οὗτοι σωφρονοῦσι μὲν ἄμισθα διὰ σιδήρου· μαίνονται δὲ ἄκαρπα δι᾽ οἰκείαν αἰσχρότητα. Οὐχ οὗτοι στήσονται τῆς κρίσεως μάρτυρες, ἀλλ᾽ ὀφθαλμοὶ δικαίων καὶ ὄψεις ἀνδρῶν τελείων· ὅσοι τότε ὁρῶσι, πρὸς βλέποντες νῦν εἰσι συνέσει».— Οὐδεμία λοιπὸν σχέσις τῆς ἐναρέτου καὶ εὐσεβοῦς χήρας τοῦ Ἀλυπίου πρὸς τὴν ἀσεβῆ καὶ αἱρετικὴν πλουσίαν τῆς Καισαρείας, ἣν τοσοῦτον αὐστηρῶς ἐπετίμησαν οἱ δύο μεγάλοι Ἱεράρχαι Βασίλειος καὶ Γρηγόριος.

1. Migne, PG 38, 22).

Πρὶν ἢ περατώσω τὸν περὶ τοῦ ζεύγους Ἀλυπίου καὶ Σιμπλικίας λόγον, σκόπιμον κρίνω νὰ ἐκφράσω τὴν ἁπλῆν ὑπόθεσιν, ἥτις μοὶ ἐγεννήθη ἐκ τῆς μελέτης τῶν σχετικῶν τοῦ Γρηγορίου ἐπιστολῶν, μήπως δηλ. ὁ σύζυγος τῆς Σιμπλικίας Ἀλύπιος ἦτο τὸ πρωτότοκον τέκνον τῆς Γοργονίας καὶ τοῦ Ἀλυπίου, ἐκ τούτου δ' ἔλαβε καὶ τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ. Δυστυχῶς δὲν ἠδυνήθην ἐκ τῶν ὑπ' ὄψιν πηγῶν νὰ βεβαιώσω τὴν ἁπλῆν ταύτην ὑπόθεσίν μου. Ἀλλ' ἐὰν ὁ Εὐφήμιος, ὁ ἐν τῇ «Διαθήκῃ» τοῦ Γρηγορίου μνημονευόμενος, εἶναι τῷ ὄντι τέκνον τοῦ Ἀλυπίου καὶ τῆς Σιμπλικίας, ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, ἡ ὑπόθεσις ἡμῶν αὕτη ἐνισχύεται τοσοῦτον, ὥστε νὰ δύναται καὶ ὡς τὰ μάλιστα πιθανὴ ἀλήθεια νὰ προταθῇ. Τίνα ὅμως τὰ ἄλλα τέκνα τοῦ ζεύγους Ἀλυπίου καὶ Σιμπλικίας, δὲν ἠδυνήθην νὰ ἐξακριβώσω.

Ἀλλ' ἂς ἔλθωμεν ἐπὶ τὰ λοιπὰ τέκνα τῆς Γοργονίας καὶ τοῦ συζύγου αὐτῆς Ἀλυπίου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ VI.

ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΓΟΡΓΟΝΙΑΣ ΚΑΙ ΑΛΥΠΙΟΥ

Ὡς ἀνωτέρω εἴπομεν, ἡ ἀδελφὴ τοῦ θείου Γρηγορίου Γοργονία ἀπέκτησεν ἐκ τοῦ συζύγου αὐτῆς Ἀλυπίου πλείονα τέκνα, ἄρρενα καὶ θήλεα. Τοῦτο διαβεβαιοῦται ὁ Γρηγόριος ἐν τῷ πρὸς τὴν ἑαυτοῦ ἀδελφὴν Ἐπιταφίῳ Λόγῳ του VIII[1]. Ἐκ τῶν πολλῶν τέκνων τῆς Γοργονίας καὶ τοῦ Ἀλυπίου, τρία ἀναφέρονται ὀνομαστὶ ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἐν τῇ περιφήμῳ «Διαθήκῃ» αὐτοῦ, περὶ ἧς πολλάκις εἴπομεν ἀνωτέρω τὰ δέοντα. Εἶναι πράγματι περίεργον, ὅτι ὁ Γρηγόριος μόνον τὰ θήλεα τέκνα τῆς ἀδελφῆς αὐτοῦ ὀνομαστὶ ἀναφέρει ἐν τῇ «Διαθήκῃ» του, ἐνῷ περὶ τῶν ἀρρένων οὐδένα λόγον κάμνει. Ἴσως, διότι τὰ θήλεα εἶχον ἀνάγκης μερίμνης καὶ βοηθείας καὶ διὰ τοῦτο ἐκρίθησαν ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου ἄξια καταλείψεως ὑπ' αὐτοῦ κληρονομίας. Ἀλλὰ καὶ ἐκ τούτων μόνον ἡ Ἀλυπιανή, ὡς θὰ ἴδωμεν, κρίνεται ἀξία κληρονομικῆς διαδοχῆς, ἕνεκα τοῦ ἤθους καὶ τῆς εὐσεβείας αὐτῆς, ἐνῷ αἱ δύο ἕτεραι ἀδελφαὶ αὐτῆς, ἡ Εὐγενία καὶ ἡ Νόννα ἀποκληροῦνται διὰ τὸν ἐπιλήψιμον αὐτῶν βίον.

Περὶ μιᾶς ἑκάστης τῶν τριῶν τούτων θυγατέρων τῆς Γοργονίας καὶ τοῦ Ἀλυπίου, ἐρχόμεθα εὐθὺς ἀμέσως νὰ ὁμιλήσωμεν.

(Συνεχίζεται)

1. Migne, PG 35, 797 B.

DIE KLASSISCHE UND DIE CHRISTLISCHE CHEIROTONIE IN IHREM VERHÄLTNIS *

VON

DR MARCOS A. SIOTIS

5. *Zusammenfassung und Ergebnisse.*

Es ist abschliessend nochmals darauf hinzuweisen, dass der Cheirotoniebegriff von seinem ersten Vorkommen an bis zur Gegenwart immer nur als Ausdruck des öffentlichen Lebens begegnet. Dabei ist zuerst eine handelnde, abstimmende Versammlung vorausgesetzt, in der sich diese Cheirotonie abspielt. So wurde der Gebrauch allein in Verwaltungsangelegenheiten üblich, wobei die Beamtenbestellung die wichtigste wurde. Die spezielle Anwendung des Begriffes erfolgte daher beim Verfahren der Wahl der Staatsbeamten auch später noch, als diese Wahlen nicht mehr in einer Versammlung, sondern als Beamtenernennungen von Behörden oder einzelnen Vorgesetzten vorgenommen wurden. Durch die Jahrhunderte ist diese Bedeutung des Begriffs trotz der Erweiterung des Gebrauches bei ihrem ursprünglichen Sinn geblieben. Die Bedeutung der Beamtenbestellung und der Grundsatz des öffentlichen Lebens sind untrennbar mit dem Begriff Cheirotonie geblieben. Weithin bleibt aber dabei auch der ursprüngliche Charakter der Cheirotonie als eines demokratischen Begriffes erhalten. Der zeitweilige undemokratische Gebrauch des Wortes in hellenistischer Zeit widerlegt jedenfalls nicht den durchaus demokratischen Charakter des Begriffes bei den christlichen Cheirotoniefällen, wo eine durch das gesamte Volk vorgenommene Wahl bezeichnet wird.

Der hellenistische Cheirotoniebegriff, der die Beamtenwahl, oder Beamtenernennung ohne Rücksicht auf ihren Modus bezeichnet, dehnt sich in der Zeit der alten Kirche noch weiter aus. Der Begriff findet sich zur Zeit der alten Kirche sowohl bei Profanen wie bei Christen, aber auch noch im klassischen Hauptsinn des Wortes, besonders wenn es sich um historische Berichte handelt, daneben metaphorisch, hauptsächlich aber in dem erweiter-

*) Forstetzung S. 118.

ten Sinn, bei dem der Modus keine Rolle mehr spielt. Der älteste christliche Cheirotoniebegriff dient ausschliesslich zur Bezeichnung der Wahl von Personen, die bestellt werden sollen. Diese Wahl wurde durch das gesamte Volk, d. h. die Laienangehörigen der Kirche vorgenommen und zwar bis ins 5. Jahrh. Schon vorher erhielt jedoch dieser Terminus für die Kirchenämterbestellung eine Abwandlung im ordinatorischen Sinn. Auch wurden Versuche unternommen, den Sinn des Begriffes im ganzen sakramental zu deuten [1]. Es ist gleichgültig, ob bei dieser Wahl der Cheirotonie ein Handerheben als Modus der Stimmabgabe erfolgte. Dass es früher ein Handerheben bei den christlichen Wahlen gab, behaupten Balsamon und Zonaras [2].

Die Bestellung der Kirchenämter besteht von Anbeginn bis heute grundsätzlich aus zwei Teilen, einer Wahl und einer Einsetzungshandlung, die Ordination in ihrer sakramentalen, liturgischen Form. Die Wahl war ursprünglich eine Angelegenheit des Volkes allein. Sie war der wichtigste Akt der Gemeinde, bei dem das gesamte Volk durch seine aktive Teilnahme und Abstimmung die zu Bestellenden wählte. Der Wahlakt selbst hatte einen rein religiösen und damit feierlichen Charakter, in dem die Abstimmung des Volkes das judicium Dei über die Wahl zum Ausdruck kam. Die Feierlichkeit des Wahlakts, die sich daraus ergab, drückte sich darin aus, dass die Wahl im Kirchenraum, am Herrentag (Κυριακὴ) und wahrscheinlich schon seit ältester Zeit im liturgischer Form mit einem Gebet vollzogen wurde. Dieser ganze Akt hiess Χειροτονία. Dem Wahlakt folgte die Dokimasie, dieser schloss sich die Ordinationsweihe an. Auch bei der Weihe nahm das Volk teil, doch jetzt rein passiv als mitbetend für die Verleihung des Sakraments der Ordination, deren Zeuge es war und bei der es der göttlichen Gnade teilhaftig wurde, die durch das Sakrament in die Kirche strömte. Als das Volk seit Justinian von den Wahlen ganz ausgeschlossen wurde, war diese liturgische Ordinationseinsetzung der Bestellten der einzige kirchliche Akt der ganzen Bestellung, an dem das Volk noch Anteil hatte. Inzwischen war aber der liturgische Ordinationsakt auch von sich aus zum wichtigsten Teil und zum Hauptakt der Kirche bei der Bestellung ihrer Aemter geworden.

1. vgl. Chrysostomos, Hom. XIV in Acta 6,6, Migne PG 60,116.

2. Balsamon und Zonaras, Komm. im 1. Apostol. Kanon, Migne PG 137, 37f.

Ja er war wegen seines rein liturgischen feierlichen Charakters der religiöse Akt kat-exochen bei den Kirchenämterbestellungen geworden. Einen Rest seiner alten Wahlrechte hat das Volk in Form des Vetorechts dabei behalten. Dessen letzte Spuren zeigt der heutige Ordinationsritus in dem Ausruf ἄξιος! seitens des Volkes. Dieser Ruf stellt kein Vetorecht mehr dar, da er erst nach der Vollziehung des Sakraments erfolgt, sondern drückt den liturgischen frohlokenden Jubel der Gemeinde aus.

Der Ordinationsritus bestand seit der apostolischen Zeit hauptsächlich aus dem Ordinationsweihegebet oder Übertragungsgebet sowie der Handauflegung. Diese Handauflegung bei Ordinationen heisst stets χειροθεσία καταστάσεως zur Unterscheidung von den zahlreichen anderen Handauflegungen, die die Kirche bei anderen Angelegenheiten kennt. Niemals Bezeichnet also der Begtiff χειροθεσία den ganzen Prozess der Einsetzung oder die Übertragung des Charisma, sondern lediglich die Geste des Handauflegens; wo χειροθεσία dennoch zur Bezeichnung des Ordinationsprozesses herangezogen wurde, da steht es nicht allein, sondern bildet mit anderen Ausdrücken zusammen eine Umschreibung des Terminus χειροτονία. Die Fälle der urchristlichen Literatur, die nach Analogie des Schaliachswesens ebenfalls χειροτονία heissen, schliessen ebenso als Hauptprinzig die Wahl mit ein. Dass der Begriff χειροτονία mit Schaliachhandauflegung etwas zu tun habe, kam nicht der Zeit selbst zum Bewusstsein. Die spezifische Bezeichnung geradezu des Terminus der Handauflegung blieb in der ganzen Literarur χειροθεσία. Χειροθεσία allein ohne den Zusatz καταστάσεως, oder andere Zusätze, kann auch die Handauflegung bei der Taufe, Fitmung usw. bezeichnen, was bei χειροτονία nicht der Fall ist. Wenn χειροτονία bei der Ordination einmal die Handauflegung allein bedeutet hätte, so ist nicht zu verstehen weshalb das Wort nicht auch zur Bezeichnung der Handauflegung bei anderen kirchlichen Akten, die dem Wesen nach dieselbe ist wie die ordinatorische Handauflegung, verwendet wurde[1].

So kommen wir zu dem Ergebnis, dass die christliche Terminologie des Cheirotonibegriffs ihre Entstehung in dem Gebrauch des Wortes zur Bezeichnung der vom Volk vorgenommenen Wahl der Kirchenbeamten hat, nicht aber in der Geste der Handauflegung bei der Ordinationsweihe. Nach Analogie und unter dem Einfluss des klassischen Verfahrens bedeutet die

kirchliche Cheirotonie zunächst von der apostolischen bis in die justinianische Zeit die Wahl der Kirchenämter insebsondere der Bischöfe, die unter Teilnahme und Abstimmung des Volkes erfolgte. Wiederum analog der klassischen Zeit ging diese Wahl unter der Aufsicht einer Person oder einer Behörde vor sich, die entweder die Ratifikation der rechtmässig verlaufenen Wahl vornahm, oder ein aktives und entscheidendes Vetorecht besass, das auch nach rechtmässigen Wahlen ausgeübt werden konnte. Die Bestellung der Beamten nach einer derartigen Wahl konnte nach Analogie des Staates als Bestellung durch die Aufsichtsbehörden bezeichnet werden, obwohl sie in Wirklichkeit vom Volk vorgenommen wurde[1].

Dieses Wahlverfahren zur Bestellung der Kirchenämter hat sich hinsichtlich der Teilnahme des Volkes frühzeitig gewandelt. Das Aufkommen des Kleros und seine Bedeutung für den Organismus der Kirche, die Bekämpfung der Häresie und die Ausbreitung des Christentums besonders in grossen Gemeinden hat die Rechte des Volkes zu Gunsten des Kleros immer mehr eingeschränkt, bis das Volk von den Wahlen ausgeschlossen wurde und nur noch an der Ordination teilnahm. Da der Wahlakt selbst nur noch für wenige berechtigte des Kleros und für die πρῶτοι τῆς πόλεως Bedeutung besass, wurde der Ordinationsprozess zum wesentlichen Bestellungsakt der Kirche für alle Christen und Angehörigen der betreffenden Gemeinde. «Die Hauptsache ist nicht die Wahl als solche, sondern die geistliche Handlung in welcher der Wahlakt gipfelt und sich vollendet»[2].

Die Verlegung des Schwergewichts, besonders bei der Rolle des Volkes, von der Wahl zur Ordination brachte keineswegs auch einen Wandel des Namens. Der neue Hauptakt der Kirche zur Bestellung der Kirchenämter hiess weiter Cheirotonie. Wie bis jetzt die Wahl als der Hauptakt, nicht allein das Erheben der Hände bei dieser Wahl, so genannt wurde, so konnte auch weiter der neue Hauptakt so heissen, der jetzt die Ordination war. Es ist ein einfacher, doch glücklicher Zufall, dass der Begriff der Cheirotonie, der jetzt nicht mehr mit einer Wahl zu tun hat, in Folge der Geste der Handauflegung, die mit der Ordination stets verbunden ist, auch bei der Ordination nicht unpassend er-

---

1. Hatch, Die Gesellschaftsverfassung 130.
2. Sohm, Kirchenrecht I 65.

scheint. Der Begriff der Cheirotonie konnte geradezu von dieser Handauflegung erklärt werden. Auch wenn es bei dieser Ordination keine Handauflegung gäbe, würde der Cheirotoniebegriff an der Ordination haften, wie es auch bei vielen anderen kirchlichen Termini der Fall ist, wo die alten Namen trotz Bedeutung der Entwicklung des kirchlichen Lebens und trotz des Aufkommens neuer Formen weiter dieselben geblieben sind. Dass der liturgische feierliche Einsetzungsprozess auch ohne Handauflegung Cheirotonie heissen kann, beweisen uns die byzantinischen Chronisten. Sie verwenden oft den Begriff Cheirotonie zur Bezeichnung der feierlichen, auch in liturgischen Form, vorgenommenen Einsetzung der Kaiser in Byzanz und mancher hoher Beamter des Kaisers, bei der keine Handauflegung erwähnt wird und auch keine vorgekommen ist [1]. So wird es deutlich, dass der Terminus Cheirotonie an einem direkten Verhältnis zu dem abgekommenen Gebrauch des Wortes bei der Bezeichnung der Wahl steht, nicht aber zur Handauflegung bei der Ordination. Freilich ist zwischen der Entstehung des Begriffs und seinem späteren Gebrauch zu unterscheiden. Als die Wahl für das Volk wegfiel, wurde der Terminus nur noch von der χειροθεσία aus verstanden, aber doch immer noch als Gesamtbezeichnung für die ganze Ordinationshandlung, also in einem weiteren Sinn als der Terminus χειροθεσία, der niemals einen solchen Wandel der Verwendung durchmachte und ohne Beifügung anderer Ausdrücke auch nie zur Bezeichnung der ganzen Handlung diente. Der Ordinations akt erhielt in der Kirche, wie Sohm richtig erkannte, infolge seiner Wichtigkeit die Bezeichnung des früheren Hauptaktes der Aemterbestellung, der Wahl. Wenn χειροτονία und χειροθεσία gleichbedeutend waren, so versteht man nicht, warum der ganze Ordinationsprozess nicht auch mit dem Begriff χειροθεσία wie-

1. z. B. Constant. Porphyrogennetos, de cerimoniis c. 38 (ed. Bonnensis CSHB VIII 194. 10. 13. Hier wird der ordinierte Kaiser zweimal χειροτονητὸς genannt.) vgl. c. 43 S. 217, als Überschrift der Ordinationszeremonie eines Kaisers, ebd, 218, 15; 219, 9—10. 15: 220, 22; 222, 4ff.; 224, 13; 225, 4. 15; 228, 20; 426, 5 vgl. Codinos Curopalates ed. Bonnae CSHB XXXVI 100. 18f. Dass es hier keine Handauflegung gibt, sehen wir am Text dieser Beschreibungen selbst. Es darf auf keinen Fall der Ausdruck ἐφαπλοῦσι τὰς χεῖρας der bei Const. Porphyrogennetos so oft vorkommt (vgl. c. 43, S. 220, 5; 224, 14f.; 227, 16; 235, 12; 238, 10; 243. 15f.; 224, 22; 258, 4 : 259, 15), als eine Art Handauflegung verstanden werden. Er ist eine idiomatische Umschreibung für λαμβάνειν, κρατεῖν und bedeutet einfach 'halten'.

dergegeben konnte. Die Verwendung von χειροθεσία in den besonderen Fällen des Subdiakons war kirchenrechtlich nur möglich, weil es sich hier um keine eigentliche Ordination mit Übertragung des Priestertums handelt. Für die eigentliche Ordination des höheren Kleros blieb eben der Begriff Cheirotonie vorbehalten.

Auch der Cheirotoniebegriff zeigt, dass sich die «Einrichtungen durch die langsame und still wirkende Arbeit der Zeit ändern, aber während sie sich ändern bleiben die Worte, welche diese Einrichtungen bezeichnen, häufig dieselben» [1].

(Schluss)

Erklärung der Abkürzungen.

A K = Die Apostolischen Konstitutionen.
CIA = Corpus inscriptionum Atticarum.
CIG = Corpus inscriptionum Graecarum.
CSEL = Corpus scriptorum ecclesiast. latinorum, Wien.
CSHB = Corpus scriptorum historiae byzantinae, ed. Bonnensis.
DAC = Dictionary of the Apostolic Church, Edinburgh.
EAL = Dictionnaire d'archéologie chrétienne et de Liturgie I–XII, ed. R. P. F. Cabrol– L. Leclercq. Paris.
DCA = A dictionary of christian antiquities I—II, London.
DTC. = Dictionnaire de Theologie Catholique, ed. A. Vacant et E. Mangenot. Paris.
ERE = Encyclopaedia of Religion and Ethiks, Edinburgh.
FHG = Fragmenta historicorum Graecorum.
GCS = Die griechischen Christlichen Schrifsteller der ersten drei Jahrh. ed. Preussch. Akad., Leipzig.
IG = Inscriptiones Graecae.
JTS = The Journal of Theological Studies.
KG = Kirchengeschichte.
LTK = Lexicon für Theologie und Kirche, Freiburg i. Br.
Philo = wurde nach der Ausgabe von Cohn—Wendland zitiert.
RE = Pauly—Wissowa Realencyklopädie der klassischen Altertumswissenschaft.
RE³ = Realencyklopädie für protestantische Theologie und Kirche, 3. Auflage.
RGG = Die Religion in Geschichte und Gegenwart, 2. Aufl,
Syll³ = Dittenberger, Sylloge inscriqtionum Graecarum, 3. Auflage.
TU = Texte und Untersuschungen hrsg. von Gebhard und Harnack.
ZNW = Zeitschrift f. neutestamentliche Wissenschaft und Kunde der alten Kirche.

---

1. Hatch, Gesellschaftsverfassung 12,

ΤΑ ΕΝ RAS SHAMRA (ΑΡΧ. UGARIT) ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΑ ΕΥΡΗΜΑΤΑ

Η ΣΠΟΥΔΑΙΟΤΗΣ ΚΑΙ Η ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑΝ ΔΙΑΘΗΚΗΝ ΣΧΕΣΙΣ ΑΥΤΩΝ *

ΥΠΟ

ΑΘΑΝΑΣΙΟΥ ΠΑΝΟΥ ΧΑΣΤΟΥΠΗ

5. *Ὁ μῦθος τοῦ Δανὲλ ἢ τοῦ Ἀκχάτ*[1]. Ὁ Βάαλ καὶ ἄλλοι θεοὶ φιλοξενοῦνται ὑπὸ τοῦ βασιλέως Δανέλ, ἡ ἐπιθυμία τοῦ ὁποίου εἶναι νὰ ἀποκτήσῃ υἱὸν διὰ τῆς συζύγου του Dnty. Θείᾳ ἐπινεύσει ἡ χάρις παρέχεται καὶ ὁ Δανὲλ προσκαλεῖ τὰς μούσας[2] εἰς ἑπταήμερον συμπόσιον πρὸς ἑορτασμὸν τῶν γενεθλίων τοῦ υἱοῦ του Ἀκχάτ. Μετά τινα χρόνον ὁ θεὸς Κουσὼρ ἐπισκέπτεται τὸν Δανὲλ κρίνοντα ἐπὶ τοῦ ἁλωνίου τὸν λαόν του·

«Κρίνει τὴν ὑπόθεσιν τῆς χήρας,
Ἐκδικάζει τὸ ζήτημα τοῦ ὀρφανοῦ»[3].

Ὁ θεῖος ἐπισκέπτης προσφέρει αὐτῷ θαυμάσιον τόξον διὰ τὸν Ἀκχὰτ καὶ ἀκολούθως φιλοξενεῖται.

Ἡμέραν τινὰ ἡ Ἀνὰθ συναντᾷ τὸν Ἀκχὰτ χειρίζοντα ἤδη τὸ τόξον καὶ αἰτεῖται τοῦτο παρ' αὐτοῦ ἀντὶ χρυσοῦ καὶ ἀργύρου. Ὁ νέος ἀρνεῖται καὶ παραπέμπει αὐτὴν εἰς τὸν θεῖον τεχνίτην Κουσὼρ πρὸς κατασκευὴν ὁμοίου τόξου. Εἰς νέαν προσφοράν, ἡ θεὰ ὑπόσχεται αὐτῷ ἀθανασίαν. Ὁ Ἀκχὰτ καὶ πάλιν δὲν πείθεται, προσθέτει δ' ὅτι εἶναι βέβαιος περὶ τοῦ θανάτου ὡς ἀναποφεύκτου τῶν ἀνθρώπων μοίρας:

«Μή με ἀπατᾷς, Παρθένε!
Διότι δι' ἕνα ἥρωα τὰ ψεύδη σου εἶναι ἀπεχθῆ!
Ὡς πρὸς τὸν ἄνθρωπον, τί οὗτος ἔχει ὡς προορισμόν του;
Τί ἄνθρωπός τις ἔχει ὡς μοῖράν του;
Πολιότης θὰ χυθῇ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς,
Λευκότης ἐπὶ τῆς κορυφῆς τοῦ κρανίου μου.

---

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 144.

1. Gordon[8], σ. 85 ἑξ. (Κείμενα: 2 Aqht. 2 Aqht. 1 Aqht. 122.121. 123. 124).

2. Ὁ ρόλος, τὸν ὁποῖον ἑκάστοτε παίζουσιν αἱ θεαὶ Ktrt, ἀναγκάζει με νὰ ὑποθέσω ὅτι ἀντιστοιχοῦσιν αὗται πρὸς τὰς μούσας τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας.

3. Gordon[8], σ. 88 (2 Aqht: V: 8—9).

Καὶ θὰ ἀποθάνω τὸν κοινὸν θάνατον·
Ναί! ὁπωσδήποτε θέλω ἀποθάνει» [1].

Ἂς μὴ λοιπόν, λέγει ὁ Ἀκχάτ, ἐπιμένῃ ἡ θεὰ διὰ τὴν ἀπόκτησιν τοῦ τόξου, τὸ ὁποῖον ἄλλως τε ἁρμόζει εἰς ἥρωα καὶ οὐχὶ εἰς γυναῖκα. Ἡ θεὰ ὑβρισθεῖσα ὀργίζεται καὶ ἀπέρχεται πρὸς ἐκδίκησιν. Πρὸς τοῦτο ἐπιτυγχάνει τὴν συγκατάθεσιν τοῦ Ἔλ καὶ ἀναθέτει εἰς Γιατπάν, τὸν ὁποῖον μεταβάλλει εἰς ἀετόν, τὴν δολοφονίαν τοῦ Ἀκχάτ. Ὁ Γιατπὰν ἱπτάμενος ἐν μέσῳ ἄλλων ἀετῶν κατέρχεται καὶ πλήττει τὸν Ἀκχάτ, τὸ πτῶμα τοῦ ὁποίου καταβροχθίζεται ὑπὸ τῆς μητρὸς τῶν ἀετῶν Sml. Ὁ Δανὲλ μανθάνει περὶ τοῦ θανάτου τοῦ υἱοῦ του, καθ' ὃν χρόνον κρίνει τὸν λαόν του ἐπὶ τοῦ ἁλωνίου. Καταλαμβάνεται ὑπὸ λύπης καὶ καταρᾶται τὴν γῆν δι' ἑπταετοῦς ξηρασίας, αἰτεῖται δὲ παρὰ τοῦ Βάαλ τὴν παρὰ τοὺς πόδας του πτῶσιν τῶν ἱπταμένων ἀετῶν. Ἡ πατρικὴ φωνὴ εἰσακούεται καὶ οἱ ἀετοὶ καταπίπτουσιν. Ἐρευνᾷ ὁ Δανὲλ τὰ σπλάχνα αὐτῶν πρὸς ἀνεύρεσιν τῶν ὑπολειμμάτων τοῦ υἱοῦ του, τὰ ὁποῖα ἀφοῦ ἐπὶ τέλους εὕρῃ καὶ θάψῃ, ἐκσπᾷ εἰς ἀράς:

«Εἴθε ὁ Βάαλ νὰ θραύσῃ τὰς πτέρυγας τῶν ἀετῶν!
Εἴθε ὁ Βάαλ νὰ θραύσῃ τὰ πτερά των!
Ἐὰν πετάξωσιν ὑπὲρ τὸν τάφον τοῦ υἱοῦ μου,
Ἐνοχλοῦντες αὐτὸν καθ' ὕπνους» [2].

Καταρᾶται ὡσαύτως τὸν τόπον τῆς δολοφονίας καὶ ἀποσύρεται ἀκολούθως εἰς τὸ ἀνάκτορόν του, ἵνα θρηνήσῃ ἐπὶ ἑπταετίαν τὸν ὄλεθρον τοῦ υἱοῦ του. Ἐν τῷ μεταξὺ ἡ θυγάτηρ αὐτοῦ Παγὰτ ἀποφασίζει νὰ ἐκδικηθῇ τὸν φονέα τοῦ ἀδελφοῦ της Ἀκχάτ [3], ὡς ἄλλη Ἀνάθ, ἥτις ὡς γνωστὸν ἐθανάτωσε τὸν Μώτ, φονέα τοῦ ἀδελφοῦ της Βάαλ. Δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ἡ Ἀνὰθ ἀποκαθιστᾷ ἐν τέλει εἰς τὴν ζωὴν τὸν ἥρωα Ἀκχὰτ πρὸς μεγάλην χαρὰν τοῦ πατρός του, μεθ' ὃ παρατίθεται ἐπὶ τοῦ ἁλωνίου δεῖπνον διαρκοῦν ἐπὶ ἑβδομάδα πρὸς τιμὴν τῶν θεῶν Rephaim (=σκιαί), τῆς Ἀνὰθ καὶ αὐτοῦ τοῦ περὶ τὸ πέρας τοῦ δείπνου φθάνοντος Βάαλ.

Ὡς πρὸς τὰ μὴ θρησκευτικὰ κείμενα, δύνανται ταῦτα νὰ διακριθῶσιν, ὡς κάτωθι:

1. *Ἐπιστολαί.* Εἶναι αὗται συντεταγμέναι κατ' ἀνατολικὸν τρόπον, γνωστὸν ἄλλως τε μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τῆς Tell el-Amarna καὶ τῆς Lachish. Λεπτότης ἐκφράσεως καὶ βαθὺ αἴσθημα σεβασμοῦ μαρτυρεῖται ὑπὸ ἰδιωτικῶν ἐπιστολῶν, ὡς ἡ κάτωθι:

---

1. Gordon[3], σ. 90 (2 Aqht: VI: 34—38).
2. Ἔνθ' ἀν., σ. 98 (Aqht: 148-151).
3. Οὕτω κατὰ Gordon[3], σ. 85 καὶ ἐν ἀντιθέσει πρὸς Dussaud[1], σ. 152, ὅστις φρονεῖ ὅτι ἡ ἐκ μέρους τοῦ Γιατπὰν προσφορὰ ποτηρίου οἴνου πρὸς τὴν μετημφιεσμένην εἰς ἥρωα Παγὰτ ἐπιφέρει τὴν διάλυσιν τῆς ἔχθρας.

Πρὸς τὴν Βασίλισσαν, τὴν μητέρα μου, λέγε![1]
Ἡ ἀγγελία τοῦ βασιλέως, τοῦ υἱοῦ σου:
«Παρὰ τοὺς πόδας τῆς μητρός μου γονυπετῶ.
Εἰς τὴν μητέρα μου ἔστω εἰρήνη!
Εἴθε οἱ θεοὶ νὰ φυλάξωσι καὶ διατηρήσωσί σε.
Πάντα τὰ καθ' ἡμᾶς ἔχουσι καλῶς.
Τὸ πῶς ἔχει αὐτοῦ ἡ ὑγεία τῆς μητρός μου,
δύναται αὕτη δι' ἀπαντήσεως νὰ καταστήσῃ γνωστόν.
Παρὰ τῷ Ty[2] *ἐγένετο ἡ εὐχὴ 'Ζήτω ἡ βασίλισσα'!*
Καὶ οἱ λόγοι μου, ἡ πλάξ... καὶ τὸ πρόσωπον τοῦ
Βασιλέως ἠθέλομεν...»[3].

Ὡς πρὸς τὰς ἐπισήμους ἐπιστολάς, ἡ κατωτέρω, δι' ἧς πληροφορεῖται τὸ κέντρον περὶ φρουρᾶς διατελούσης ὑπὸ ἐχθρικὴν πίεσιν καὶ αἰτεῖται ἀνάλογος ἐνίσχυσις, παρατίθεται ὡς δεῖγμα:

Ἡ ἀγγελία τοῦ Iwirižarri πρὸς τὸν Plsy: Λέγε!
«Εἰρήνη ἔστω σοι!
Ἔχω ἀκούσει ἐκ Trǵds καὶ ἐκ Klby περὶ τῶν ἡττῶν
ὑπὸ τῶν ὁποίων ἔχουσι συντριβῆ.
Τώρα, ἐὰν δὲν ὑπάρχῃ τι (βοήθεια) θὰ ἔχω συντριβῆ·
ἑπομένως πέμψον (ἐπικουρίαν) πρὸς ἐμέ.
Ἡ ἀγάπη δὲ τῶν θεῶν εἶναι ἐνταῦθα πολὺ ἰσχυρά,
ὡς θάνατος[4]. *Δὲν ὑπάρχει ἀνακούφισις.*
Τὴν ἀπάντησίν σου καὶ οἷον δήποτε λόγον ἀκούεις
αὐτοῦ, θὲς ἐν ἐπιστολῇ πρὸς ἐμέ!»[5]

Ἐπιστολαὶ βασιλέων ἢ αὐλικῶν ἀνατολικῶν χωρῶν πρὸς τὸν βασιλέα (ἐν μιᾷ δὲ ἀξιοσημειώτῳ περιπτώσει πρὸς τὴν βασίλισσαν) τῆς Οὐγαρίτιδος μαρτυροῦσιν ἀνεπτυγμένας διπλωματικὰς σχέσεις. Διεσώθη ὡσαύτως διπλωματικὸν κείμενον, ἐν ᾧ ἀπαριθμοῦνται τὰ πρὸς «τὸν μέγαν βασιλέα» Suppiluliuma, τὴν βασίλισσαν καὶ ἀνωτέρους ἀξιωματούχους δῶρα τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγαρίτιδος, Niqmed[6].

2. *Διαθῆκαι.* Κείμενά τινα διασῴζουσι μέχρις ἡμῶν διαθήκας, αἱ ὁποῖαι βασίζονται ἐπὶ ἀληθῶς φιλανθρωπικῶν κληρονομικῶν νόμων. Ἄξιον σημειώσεως τυγχάνει κυρίως τὸ γεγονός, ὅτι οἱ νόμοι εὐνοοῦσι τὴν γυναῖκα, ἡ ὁποία φαίνεται ὅτι κατεῖχε ἀνεγνωρισμένα δικαιώματα καὶ σεβαστὴν ἐν τῇ Οὐγαρι-

1. Τὸ «λέγε» ἀναφέρεται προφανῶς εἰς τὸν ἀγγελιαφόρον ἢ κομιστὴν τῆς ἐπιστολῆς.
2. Πρόκειται περὶ θεοῦ τινος. Τὸ ὑπόλοιπον τῆς ἐπιστολῆς παρουσιάζει κενά.
3. Gordon[3], σ. 117 (κείμενον: 117)
4. Πρβλ. Ἆσμα ᾀσμ. 8, 6.
5. Gordon[3], σ. 117 (κείμενον: 54).
6. Ἔνθ' ἀν., σ. 120 ἑξ. (κείμενον: 118).

τικῇ κοινωνίᾳ θέσιν. Τοῦτο καθίσταται φανερὸν ἐκ τῆς παρατιθεμένης διαθήκης :

«Ὡς ἀκολούθως σήμερον ἐνώπιον μαρτύρων ὁ Jarimanu ὡμίλησεν.

Ὅ,τι ἀνήκει εἰς ἐμὲ ἢ ὅ,τι ἡ Bidawa ἔχει ἀποκτήσει, οἱ βόες μου, τὰ πρόβατά μου, ὁ ὄνος μου, οἱ δοῦλοί μου ἄρρενες καὶ θήλεις, τὰ ὀρειχάλκινα δοχεῖά μου, τὰ ὀρειχάλκινα σκεύη μου, οἱ κάλαθοί μου, ὁ ἀγρὸς τοῦ Binharasina, ὁ ὁποῖος κεῖται ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ Raahbani, εἰς τὴν Bidawa, τὴν σύζυγόν μου, ἔχω κληροδοτήσει. Τώρα, ὡς πρὸς τοὺς δύο υἱούς μου, Jaatlinu τὸν πρεσβύτερον καὶ Jaanhama τὸν νεώτερον, ὅστις τῶν δύο τούτων καταδιώξῃ τὴν Bidawa ἢ μεταχειρισθῇ αὐτὴν μετὰ περιφρονήσεως, 500 σίκλους ἀργύρου θέλει πληρώσει εἰς τὸν Βασιλέα. Ἐπὶ πλέον ὀφείλει οὗτος νὰ ἀποθέσῃ τὸν χιτῶνά του παρὰ τὴν εἴσοδον καὶ νὰ ἐξέλθῃ εἰς τὴν ὁδόν. Ἀλλ᾽ ὅστις τῶν δύο τούτων τιμήσῃ τὴν μητέρα του Bitawa θέλει εἶναι ἐκεῖνος εἰς τὸν ὁποῖον θὰ ἀφήσῃ αὕτη τὰ κτήματα».

Ἡ διαθήκη ὑπογράφεται ἀπὸ τοὺς μάρτυρας καὶ τὸν γραφέα [1].

3. *Ἱππιατρικαὶ συνταγαί* [2]. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ φροντὶς ἡ ὁποία ἐλαμβάνετο ἐν Οὐγαρίτιδι ὑπὲρ τῶν νοσούντων ἵππων, ὡς μαρτυρεῖται αὕτη ὑπὸ ἀποσπασμάτων ἐγχειριδίου ἱππιατρικῆς. Τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα εὑρέθησαν ἐν τοῖς ἐρειπίοις οἰκοδομήματος, ὀλίγον ἀπέχοντος τῆς βιβλιοθήκης. Ἡ ἰδιάζουσα περὶ τὸν ἵππον φροντὶς ἐξηγεῖται ἐκ τῆς μεγάλης ἀξίας αὐτοῦ εἰς ἐποχήν, καθ᾽ ἣν ἡ ἀσφάλεια τοῦ τόπου ἐξηρτᾶτο κυρίως ἐκ τῶν ἁρμάτων. Ἄξιον προσοχῆς ἐπίσης εἶναι τὸ ὅτι αἱ διασωθεῖσαι συνταγαί, ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὰ μυθολογικὰ κείμενα, εἶναι ἀπηλλαγμέναι μαγείας, περιέχουσι δ᾽ ἁπλῶς διαγνώσεις καὶ θεραπείας. Μία τῶν συνταγῶν τούτων εἶναι ἡ ἑπομένη :

«Ὅταν ἵππος τις τινάσσῃ τὴν κεφαλήν του καὶ χρεμετίζῃ πολύ, ξηρόν τι σῦκον καὶ ξηραὶ σταφίδες καὶ ἄλευρον ἂς αναμιγνύωνται καὶ ἐμβάλλωνται εἰς τοὺς ῥώθωνάς του [3].

4. *Ἐμπορικοὶ κατάλογοι* [4]. Κείμενα, τέλος, τινὰ διασῴζουσιν ἐμπορικοὺς ἢ φορολογικοὺς καταλόγους τροφίμων, ἀντικειμένων καὶ εἰδῶν πολυτελείας.

1. Syria, XVIII, 1937, σ. 249.
2. Gordon[3], σ. 128 ἑξ. (κείμενα : 55. 56).
3. Ἔνθ᾽ ἀνωτ., σ. 129 (56 : 32-36).
4. Ἔνθ᾽ ἀν., σ. 130 (κείμενα : 12. 97. 120).

III. ΘΡΗΣΚΕΙΑ ΤΗΣ UGARIT

Αἱ πρὸ τῶν ἀνασκαφῶν τῆς Ras Shamra προσπάθειαι τῶν εἰδικῶν, ὅπως περιγράψωσι κεφαλαιωδῶς τὴν θρησκείαν τῶν ἀρχαίων Φοινίκων, ἀπέτυχον δι᾿ ἔλλειψιν πηγαίου ὑλικοῦ. Ἔμμεσοί τινες εἰδήσεις καὶ δὴ αἱ παρεχόμεναι δι᾿ ἀποσπασμάτων[1] τῆς «Φοινικικῆς ἱστορίας» Φίλωνος τοῦ Βυβλίου (64-142 περίπου μ.Χ.)[2] ἦσαν ἀνεπαρκεῖς πρὸς ἐπίτευξιν τοῦ ποθουμένου[3]. Χάρις ὅμως εἰς τὰ εὑρήματα σπουδαίου Φοινικικοῦ κέντρου, ὡς ἡ Οὐγαρῖτις, ἡ ἀοριστία αὕτη διεσκεδάσθη, γνησία δὲ καὶ ἐν γένει πλήρης εἰκὼν τῆς Φοινικικῆς θρησκείας ἐπετεύχθη ἐξ ὅσων περὶ τοῦ Οὐγαριτικοῦ πανθέου καὶ τῆς εἰς αὐτὸ ἀναφερομένης λατρείας ἦλθον εἰς φῶς.

Ἡ θρησκεία τῆς Οὐγαρίτιδος εἶναι πολυθεϊστική. Αἱ κύριαι δὲ θεότητες τοῦ Οὐγαριτικοῦ πανθέου εἶναι αἱ ἑξῆς:

1. *Ἔλ, ὁ ὕπατος τῶν θεῶν*. Κατοικεῖ παρὰ τὰς ἐσχατιὰς τοῦ οὐρανοῦ καὶ τῆς θαλάσσης, εἰς τὸ μέρος ὅπου δύει ὁ ἥλιος, ἐν «τοῖς πεδίοις τοῦ Ἔλ»[4]. Φέρεται δ᾿ ὁ θεὸς οὗτος ὡς «ὁ θεὸς τοῦ ἐλέους», «ὁ δημιουργὸς τῶν ὄντων», «ὁ πατὴρ τοῦ ἀνθρώπου», ὁ αἰώνιος κυρίαρχος ὅλης τῆς χώρας καὶ γενικώτερον ὅλου τοῦ κόσμου, παντοδύναμος βασιλεὺς καὶ κριτὴς πάντων, συντηρητὴς τῶν ὄντων καὶ εὐεργέτης ἀνθρώπων τε καὶ θεῶν. Ἀποκαλύπτεται εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἐν ὀνείροις[5] καὶ εἰς δυσκόλους περιστάσεις ὑποδεικνύει εἰς αὐτοὺς τὴν ἀκολουθητέαν ὁδόν. Αὐτοὶ οἱ θεοὶ ἀπ᾿ αὐτοῦ ἀντλοῦσι σοφίαν καὶ ἀθανασίαν, ὡς καὶ τὸ δικαίωμα πρὸς ἀνέγερσιν ἰδίων κατοικιῶν.

Ἀνάλογος πρὸς τὸν ὑπὸ τῶν κειμένων παρεχόμενον χαρακτηρισμὸν τοῦ Ἔλ εἶναι ἡ ἀπεικόνισις αὐτοῦ ἐπὶ τῆς στήλης εὑρεθείσης ἐν Ras Shamra (εἰκ. 8). Κάθηται ἐπὶ θρόνου καὶ δέχεται τὰ ὑπὸ τοῦ βασιλέως τῆς Οὐγαρίτιδος προσφερόμενα δῶρα. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ συμπαθὴς ἅμα καὶ μεγα-

1. Τὰ ἀποσπάσματα ταῦτα διέσωσεν ἡμῖν ὁ Εὐσέβιος ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ «Εὐαγγελικὴ προπαρασκευή» (παραπομπαὶ κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν συνήθειαν γίνονται εἰς τὴν ἔκδοσιν τούτων ὑπὸ Müller, C. Fragm. Hist. Graec. III Paris, 1849).

2. Τὸ ἔργον τοῦτο, καθ᾿ ὁμολογίαν αὐτοῦ τοῦ Φίλωνος εἶναι ἀπόδοσις (προσηρμοσμένη πρὸς τὰς εὐημεριστικὰς τοῦ Φίλωνος ἰδέας, ἀντιστοίχου Φοινικικοῦ ἔργου Σαγχουνιάθωνος τοῦ Βηρυτίου, ἀκμάσαντος πρὸ τοῦ Τρωϊκοῦ πολέμου (περὶ τὰ 1200 π.Χ.) Πρβλ. Eissfeldt, σ. 8 ἑξ.

3. Ἄλλαι τινὲς εἰδήσεις ἀπαντῶσιν ἐν τοῖς ἔργοις: α' «Περὶ τῆς Συρίης θεοῦ», κακῶς ἀποδιδομένου εἰς τὸν Λουκιανὸν τὸν Σαμοσατέα (2ος αἰὼν μ.Χ.) Ὑπόμνημα τούτου ἐξεπόνησεν ὁ Clemen, C. Lukians Schrift über die Syrische Göttin. Leipzig, 1938. β' «Περὶ πρώτων ἀρχῶν» τοῦ Δαμασκίου (6ος αἰὼν μ.Χ.). Ἐξεδόθη ὑπὸ Ruelle, Paris, 1889.

4. Διὰ τοῦ ὅρου τούτου καθίσταται πλέον δυνατὴ ἡ ἐτυμολογία «τῶν ἠλυσίων πεδίων», ὡς καλεῖται ἡ γῆ τῶν μακάρων ἐν τῇ Ἑλληνικῇ μυθολογίᾳ. Ὅρα Schaeffer[3], σ. 61.

5. Περὶ τῆς ἐν ὀνείροις ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ, ὡς αὕτη μαρτυρεῖται ἐν τῇ Γενέσει, πρβλ. Dussaud[1], σ. 91.

λοπρεπὴς ἔκφρασις «τοῦ πατρὸς τῶν ἐνιαυτῶν», Ἔλ. Τὸ ὑπὲρ τὰς κεφαλὰς τῶν ἀπεικονιζομένων προσώπων σύμβολον τοῦ Ἔλ ὑπενθυμίζει ἡμῖν τὴν ὑπὸ

Εἰκ. 8. Ἡ στήλη τοῦ Ἔλ.

Φίλωνος τοῦ Βυβλίου συσχέτισιν τοῦ Ἔλ πρὸς τὸν Κρόνον τῆς Ἑλληνικῆς μυθολογίας. Ἐπιτυχὴς φαίνεται ἐπίσης ἡ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν συσχέτισις τοῦ Ἔλ πρὸς τὸν Aten, τὸν ἡλιακὸν θεόν, τοῦ ὁποίου τὴν λατρείαν Amenophis

IV ἐπέβαλε ἐφ' ὅλης τῆς Αἰγύπτου[1]. Τὰ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἔλ κέρατα συμβολίζουσι τὴν ἰσχύν του, συμφώνως πρὸς τὴν πολλαχοῦ τοῖς κειμένοις παρομοίωσιν αὐτοῦ πρὸς ταῦρον (ὁ Ταῦρος—Ἔλ), ὑπὸ τὴν μορφὴν τοῦ ὁποίου συνευρίσκεται μετὰ τῆς μητρὸς τῶν θεῶν Asherat[2].

Ἄξιον παρατηρήσεως τυγχάνει ὅτι ἡ λατρεία τοῦ Ἔλ δὲν μαρτυρεῖται ἀσκουμένη παρὰ τῷ λαῷ εἰς βαθμόν, ὃν θὰ ἀνέμενέ τις. Τοῦτο προφανῶς ὀφείλεται εἰς τὴν ἀπόστασιν, ἣν ἡ ὑψηλὴ τοῦ Ἔλ θέσις ἐδημιούργησε μεταξὺ αὐτοῦ, ὡς ὑπάτου τῶν θεῶν, καὶ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους.

2. *Asherat ἢ 'Ελάτ, ἡ σύζυγος τοῦ Ἔλ.* Ἡ μήτηρ αὕτη τῶν θεῶν ἀσκεῖ σοβαρὰν ἐπιρροὴν ἐπὶ τῶν ἀποφάσεων τοῦ συζύγου της, καίτοι ἐπιμελῶς ἀποφεύγει νὰ ἀναμιγνύηται εἰς τὰς ὑποθέσεις τῶν θεῶν. Ἐπεμβαίνει μόνον εἰς ἐξαιρετικὰς περιπτώσεις, καθ' ἃς εἶναι ἱκανὴ νὰ μεταπείσῃ τὸν πατέρα τῶν θεῶν, ἔστω καὶ ἂν οὗτος πρὸς καιρὸν ὀργίζεται καὶ ἀπειλεῖ.

Τὸ πλῆρες αὐτῆς ὄνομα Asherat τῆς θαλάσσης καὶ ἡ συσχέτισις αὐτῆς πρὸς ἰχθὺν ὑπενθυμίζει ἡμῖν τὴν μητέρα τῶν θεῶν Tiamat, Βαβυλωνιακὴν θεὰν τῆς θαλάσσης. Ἄξιον παρατηρήσεως τυγχάνει τὸ ὅτι δὲν ἔχει μέχρι τοῦδε ἀποδεδειγμένως εὑρεθῇ εἰκὼν τῆς θαλασσίας Asherat. Τοῦτο πάλιν δύναται εὐκόλως νὰ ἐξηγηθῇ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ὑψηλὴ θέσις τῆς Asherat, ὡς παρέδρου τοῦ Ἔλ, ἐκράτει τοὺς λάτρεις εἰς ἀπόστασιν, ἥτις δὲν ηὐνόει τὴν ἄμεσον αὐτῆς λατρείαν.

Εἰκ. 9. *'Η Asherat τῆς γονιμότητος.*

Τοὐναντίον ὅμως εἶναι ἀληθὲς ὡς πρὸς τὴν Asherat τῆς γονιμότητος. Ὡς ἐκ τῆς ἰδιότητός της, ἡ θεὰ αὕτη ἐλατρεύετο ὑπὸ τοῦ πλήθους καὶ ἀπεικονίζετο ἐπὶ ἀντικειμένων τέχνης, πολλὰ τῶν ὁποίων ἦλθον εἰς φῶς διὰ τῶν ἀνασκαφῶν (εἰκ. 9). Παρίσταται γυμνὴ καὶ κρατοῦσα ζῷα, ἐνίοτε δὲ πατοῦσα ἐπὶ λέοντος καὶ συνοδευομένη ὑπὸ ὄφεων. Ὁ τύπος τῆς θεᾶς, τὸν ὁποῖον παρέχουσιν αἱ ἀπεικονίσεις αὗται, φαίνεται ὅτι προῆλθεν ἐκ συνδυασμοῦ τῆς Asherat καὶ τῆς ἀρχαιοτέρας Μητρός Γῆς, «τῆς ποτνίας θηρῶν» γνωστῆς μεταξὺ ἄλλων καὶ ἐκ τῶν Αἰγυπτιακῶν (καὶ δὴ τῆς στήλης τῆς θεᾶς Qadesh, νῦν ἐν τῷ Βρεττανικῷ Μουσείῳ) καὶ τῶν Μινωϊκῶν (καὶ δὴ τοῦ χρυσελεφαντίνου ἀγαλματίου τῆς θεᾶς τῶν

1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 92 ἑξ. Πρβλ. τὴν ἔστω καὶ τυχαίαν ὁμοιότητα τῶν λέξεων «Ἔλ» καὶ «ἥλιος».

2. Τὸ ἐπεισόδιον τοῦτο φαίρεται εὐστόχως ὑπὸ τῶν ἐρευνητῶν εἰς σχέσιν πρὸς τὸν Φοινικικῆς ἄλλως τε καταγωγῆς μῦθον τοῦ Διὸς καὶ τῆς Εὐρώπης, καθ' ὃν ὁ Ζεὺς ὑπὸ μορφὴν ταύρου ἀπήγαγεν εἰς Κρήτην τὴν θυγατέρα τοῦ βασιλέως τῆς Φοινίκης Εὐρώπην. Πρβλ. Schaeffer,[3] σ. 60 ἑξ. Dussaud[1] σ. 112.

ὄφεων, νῦν ἐν τῷ Μουσείῳ τῆς Βοστώνης) σχετικῶν εὑρημάτων [1].

3. *Βάαλ καὶ Ἀλιγιὰν Βάαλ.* Ὁ Βάαλ ἢ Χαδὰδ (τὸ πρῶτον, τὸ ὁποῖον σημαίνει κύριος, προσδιώριζεν ἀρχῆθεν τὸ δεύτερον) φέρεται ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις ὡς υἱὸς ὁτὲ μὲν τοῦ Δαγών, ὁτὲ δὲ τοῦ Ἔλ [2]. Εἶναι ὁ θεὸς τῶν ὑψωμάτων, τῆς θυέλλης, τῆς βροχῆς, τῆς γονιμότητος καὶ τῆς εὐφορίας [3].

Λαμβάνει καὶ οὗτος ὡς ὁ Ἔλ τὴν μορφὴν ταύρου, ἂν μὴ ἀκριβέστερον μόσχου, καὶ διὰ τῶν κεράτων του, κατατροποῖ τοὺς ἐχθρούς του. Σύμβολον αὐτοῦ, ὡς φαίνεται ἐκ παραστάσεως κυλινδρικῆς τινος σφραγῖδος, εἶναι κεφαλὴ ταύρου ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν πτερωτὸν ἥλιον ὁ ὁποῖος, ὡς εἴδομεν, εἶναι σύμβολον τοῦ Ἔλ. Ἀνάλογος εἶναι καὶ ἡ ἀπεικόνισις τοῦ Βάαλ, ὡς ὡραίου ἐφήβου κρατοῦντος διὰ τῆς ἀριστερᾶς κεραυνὸν καὶ διὰ τῆς δεξιᾶς ῥόπαλον, φέροντος δὲ ἐπὶ τῆς κεφαλῆς κράνος μετὰ κεράτων (εἰκ. 10).

Εἰκ. 10. Ἡ στήλη τοῦ Βάαλ.

Ὁ βίος τοῦ Βάαλ εἶναι πλήρης περιπετειῶν καὶ ἐξελίσσεται μέσῳ σφοδρῶν κατὰ τῶν ἐχθρῶν του ἀγώνων καὶ θερμῶν μετὰ τῆς Ἀνὰθ ἐρώτων. Ἡ σκληρὰ μάχη μεταξὺ Βάαλ καὶ Abbirim, τεράτων μετὰ σώματος ἀνθρώπου καὶ κεφαλῆς ταύρου, κρίνεται ὑπὲρ τῶν τελευταίων. Ὁ Βάαλ πίπτει «ὡς ὁ ταῦρος ὑπὸ τὴν μάχαιραν τοῦ θυσιαστοῦ».

Σοβαρώτερος εἶναι ὁ ἀγὼν μεταξὺ τοῦ Βάαλ καὶ τῆς συμμάχου του Ἀνὰθ ἀφ' ἑνὸς καὶ τοῦ ἄρχοντος Γιὰμ καὶ τῶν συμμάχων του Lotan καὶ Κριτοῦ Ποταμοῦ ἀφ' ἑτέρου. Ὁ Βάαλ συντρίβει τοὺς ἐχθρούς του καὶ ἀναδεικνύεται

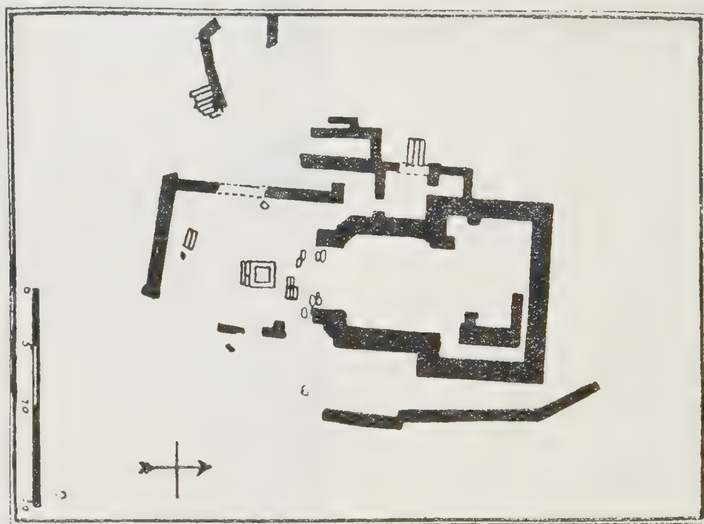
1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 107, ὅστις ταυτίζει τὴν Qadesh τῆς Αἰγύπτου πρὸς τὴν Asherat τῆς Οὐγαρίτιδος. Ἐν σ. 135 ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἐκλαμβάνει τὸ ὄνομα Qadesh ὡς τίτλον τῆς Asherat.

2. Τοῦτο ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Ἔλ, καταλαβὼν τὴν θέσιν τοῦ Δαγών, ἐθεωρήθη καὶ πατὴρ τοῦ Hadad.

3. Ὡς τοιοῦτος δέον νὰ ταυτισθῇ πρὸςτὸν Tesup τῶν Χουρριτῶν καὶ τὸν Σὲθ τῶν Αἰγυπτίων. Διὰ τὴν συσχέτισιν τοῦ Βάαλ πρὸς τὸν Amurru, πρβλ. Dussaud[1] σ. 101 ἑξ.

νικητὴς καὶ βασιλεύς, ἀποκτᾷ δὲ κατὰ συνέπειαν τὸ δικαίωμα νὰ κτίσῃ δι' ἑαυτὸν ἐπὶ τοῦ ὄρους Saphon κατοικίαν. Δι' αὐτοῦ ὑπονοεῖται τὸ γεγονός, ὅτι ὁ μὴ Σημιτικῆς προελεύσεως Βάαλ ἀναγνωρίζεται ὑπὸ τῶν Σημιτῶν κατὰ τὴν εἰς Βόρειον Συρίαν προέλασίν των, καταλαμβάνει περιφανῆ θέσιν ἐν τῷ Χαναανιτικῷ πανθέῳ καὶ λατρεύεται ἐν ἰδίῳ ναῷ [1].

Τὰ ἐρείπια τοῦ μεγάλου τούτου ναοῦ ἔχουσι πλέον ἔλθει εἰς φῶς διὰ τῶν ἐν Ras Shamra ἀνασκαφῶν [2] (εἰκ. 11). Ἡ εἰς κυρίως ναόν, πρόναον καὶ αὐλήν, ἐν μέσῳ τῆς ὁποίας εὑρίσκετο τὸ θυσιαστήριον, διαρρύθμισίς του εἶναι ἐμφανής, ἐκ τοῦ πάχους δὲ τῶν τοίχων φαίνεται ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ὑψηλός, Τοῦτο, ἄλλως τε, συμφωνεῖ πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ μύθου τοῦ Κερὲτ παρεχομένην πληροφορίαν, ὅτι ὁ ναὸς ἦτο ὑψηλὸς ὡς πύργος (migdol) καὶ ἔφερεν ἐπίπε-

Εἰκ. 11. Σχεδιάγραμμα τοῦ ναοῦ τοῦ Βάαλ.

δον στέγην περιβαλλομένην δι' ἐπάλξεων. Περαιτέρω, ἄν τις λάβῃ ὑπ' ὄψει ὅτι ὁ θεῖος ἀρχιτέκτων Χαγὶν μετακαλεῖται ἐξ Αἰγύπτου πρὸς ἀνάληψιν τοῦ ἔργου [3], καὶ ὅτι ἡ ἀπεικόνισις τῶν ὑπὸ τοῦ Seti I κτισθέντων πύργων κατὰ μῆκος τῆς πρὸς τὴν Συρίαν ὁδοῦ συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι περὶ τοῦ ναοῦ γνωρίζομεν ἐκ τῶν ἀνασκαφῶν, δύναται νὰ συμπεράνῃ, ὅτι ὁ ἐν λόγῳ ναὸς εἶχε κτι-

1. Ὅρα τὸ περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ugarit κεφάλαιον. Ὅτι ὁ Βάαλ δὲν ἐλατρεύετο ἀρχῆθεν ὑπὸ τῶνΧαναναίων φαίνεται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι αἱ Πατριαρχικαὶ διηγήσεις ἀγνοοῦσι αὐτὸν παντελῶς. Τοῦτο πάλιν μαρτυρεῖ τὴν ἀρχαιότητα τῶν ἐν λόγῳ διηγήσεων, καθ' ὅτι, ἐὰν αὗται ἦσαν προϊὸν μεταγενεστέρων χρόνων, θὰ ἀνεφέροντο ὁπωσδήποτε εἰς τὴν λατρείαν τοῦ Βάαλ. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 174.

2. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 66 ἑξ. Dussaud[1], σ. 34.

3. Ὅρα Obermann, σ. 1.

σθῇ κατὰ Αἰγυπτιακὰ πρότυπα. Ἀπετελεῖτο δηλ. ἐκ δύο συνεχομένων τετραγωνικῶν πύργων, ἐκ τῶν ὁποίων ὁ εἷς τὰ ὄπισθεν ἦτο ὑψηλότερος τοῦ ἄλλου.

Τούτων οὕτως ἐχόντων, δυνάμεθα νὰ ἐκλάβωμεν τὸ ἐκ τοῦ μύθου τῶν Βάαλ καὶ Ἀνὰθ γνωστὸν ἡμῖν παράθυρον ὡς ἄνοιγμα ἐπὶ τῆς στέγης τοῦ ὑψηλοτέρου πύργου. Εἶναι δ' εὔλογον νὰ εἰκάσωμεν ὅτι μέσῳ τοῦ ἀνοίγματος τούτου κατήρχετο ἡ βροχὴ καὶ αἱ πρὸς πρόκλησιν τῆς βροχῆς γενόμεναι ὑπὸ τῶν ἱερέων σπονδαὶ ἐπὶ τῆς ἐν τῷ ναῷ στήλης, φερούσης τὸ ὁμοίωμα τοῦ Βάαλ. Τοῦτο καθίσταται πιθανώτερον καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἐν Ras Shamra εὑρεθεῖσα μεγάλη στήλη τοῦ Βάαλ ἔχει τὴν κορυφὴν ἐφθαρμένην ἐκ τοιαύτης, ὡς φαίνεται, ἐν τῷ ναῷ χρήσεώς της.

Τὴν ἀποπεράτωσιν τοῦ ναοῦ διαδέχεται ὁ πείσμων ἀγὼν μεταξὺ Βάαλ καὶ Μώτ. Εἰς τὸν ἀγῶνα τοῦτον συμμετέχει καὶ ὁ υἱὸς τοῦ Βάαλ, Ἀλιγιάν, θεὸς τῶν πηγαίων καὶ ἐν γένει τῶν ὑπογείων ὑδάτων[1]. Αἱ τύχαι τοῦ Βάαλ καὶ τοῦ υἱοῦ του Ἀλιγιὰν εἶναι τοσοῦτο συνδεδυασμέναι, ὥστε ὁ εἷς συχνάκις ἀναλαμβάνει τὸν ῥόλον τοῦ ἄλλου, ὡς ἀντιπροσωπεύων, ἂν μὴ ταὐτιζόμενος πρὸς τὸν ἄλλον. Ἐντεῦθεν τὸ σύνθετον ὄνομα Ἀλιγιὰν Βάαλ, ὅπερ ἀπαντᾷ εἰς περιπτώσεις, ὅπου θὰ ἀνέμενέ τις τὸ ἓν ἢ τὸ ἄλλο τῶν συνθετικῶν τούτου[2]. Ἐν τῷ ἐν λόγῳ ἀγῶνι ὁ Μὼτ θριαμβεύει, ὁ δὲ Βάαλ κατέρχεται εἰς τὰ βάθη τῆς γῆς καὶ ἀποθνήσκει. Τούτῳ ἀκολουθεῖ μετ' οὐ πολὺ καὶ ὁ Ἀλιγιάν, ἀφοῦ συνέλθῃ μετ' ἀγελάδος. Ὁ Ἀλιγιὰν-Βάαλ, τέλος, ἐπανέρχεται εἰς τὴν ζωὴν καὶ ἀναλαμβάνει τὴν ἐξουσίαν.

Ἐν τῇ φυσιοκρατικῇ θρησκείᾳ τῆς Οὐγαρίτιδος ὁ ἀγὼν μεταξὺ Βάαλ καὶ Μὼτ εἶναι μυθολογικὴ ἐξήγησις τῶν κατὰ τὴν ἐναλλαγὴν τῶν ἐποχῶν φυσικῶν φαινομένων. Ὁ Βάαλ, θεὸς τῆς βροχῆς καὶ τῆς εὐφορίας, ἐξουσιάζει ἐπὶ τῆς γῆς κατὰ τὴν ὑγρὰν περίοδον τοῦ ἔτους, συγκειμένην συμφώνως πρὸς τὰς κλιματολογικὰς συνθήκας τῆς Συρίας ἐκ τῶν λοιπῶν πλὴν τοῦ θέρους ἐποχῶν τοῦ ἔτους. Αἱ βροντώδεις θύελλαι τῆς ἀνοίξεως μαρτυροῦσι τὸν ἀπεγνωσμένον ἀγῶνα τοῦ Βάαλ, τοῦ ὁποίου ἡ πτῶσις εἶναι μοιραία. Ἡ μετὰ τὴν ὑγρὰν περίοδον ἀνάβλυσις τῶν πηγαίων ὑδάτων καὶ ἡ τῶν κτηνῶν συνουσία ἀποδίδονται εἰς τὴν ἐπί τινα χρόνον παραμονὴν τοῦ Ἀλιγιὰν ἐπὶ τῆς γῆς, ἡ δὲ μετ' οὐ πολὺ ἐπικράτησις τοῦ θέρους ἐκλαμβάνεται ὡς ὑπὸ τοῦ Μώτ, θεοῦ τῆς ξηρασίας καὶ τῆς στειρώσεως, πλήρης ἀνάληψις τῆς ἀρχῆς, μέχρις οὗ αἱ πρῶται βροχαὶ τοῦ φθινοπώρου σημάνωσι τὴν πτῶσιν τοῦ Μὼτ καὶ τὴν δι' αὐτῆς ἀναβίωσιν τοῦ Ἀλιγιὰν—Βάαλ.

1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 102 ἑξ.

2. Χαρακτηριστικὴ εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ Dussaud[1], σ. 103 «Mais cela ne suffit pas pour identifier complètement ces deux entités comme on l'a parfois proposé». Σημειωτέον δ' ὅτι τὰ συνθετικὰ ὀνομάτων, ὡς Ἀλιγιὰν—Βάαλ, Κουσὼρ—καὶ—Χασίς, Γουπὰν—καὶ—Οὐγάρ, ἦσαν ἀρχῆθεν ὀνόματα ἰδίων θεοτήτων. Πρβλ. Gordon[3], σ. 107. Del Medico, σ. 142.

Ἀνάλογος πρὸς τὰς περιπετείας τοῦ Ἀλιγιὰν-Βάαλ καὶ συγκεκριμένως πρὸς τὸν θάνατον καὶ τὴν ἀναβίωσιν αὐτοῦ τυγχάνει καὶ ὁ χαρακτὴρ τῆς Οὐγαριτικῆς λατρείας, ὡς ἀφορώσης εἰς τοὺς νεκροὺς καὶ τὴν εὐφορίαν. Ὁ συνδυασμὸς τῶν δύο αὐτῶν στοιχείων ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι γονιμοποίησις καὶ εὐφορία ἀσφαλίζονται οὐ μόνον διὰ τῆς ἀναβιώσεως, ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Βάαλ.

Τὰ ἐν Ras Shamra εὑρεθέντα σχετικὰ ἀντικείμενα δεικνύουσιν ὅτι αἱ πρὸς τοὺς νεκροὺς καὶ δι' εὐφορίαν σπονδαὶ ἦσαν ἀπεριόριστοι. Διάτρυτοι πήλινοι σωλῆνες ἐμπεπηγμένοι καθέτως εἰς τὴν γῆν ἔφερον τὰς διὰ ῥυτῶν προσφερομένας σπονδὰς εἰς τὸν προορισμόν των. Διάφορα ἀγγεῖα καὶ δὴ ῥυτὰ εἰς σχῆμα ζῴου, ἔτι δὲ φαλλοὶ καὶ ὁμοιώματα τῆς γυμνῆς θεᾶς τῆς γονιμότητος εὑρέθησαν παρὰ τὸ κατώτερον ἄκρον τοιούτων σωλήνων. Τὸ τυπικὸν τῶν σπονδῶν μαρτυρεῖται ὑπὸ τελετουργικῶν κειμένων, ἓν τῶν ὁποίων ἔχει ἰδιάζουσαν σπουδαιότητα, ὡς ἀναφέρον καὶ τὴν μαγικὴν χρῆσιν τοῦ μανδραγόρου ὡς μέσου ἐξασφαλίσεως τῆς εὐφορίας τοῦ Ἀλιγιὰν-Βάαλ[1].

Συνθετώτερον παρουσιάζεται τὸ διὰ σπονδὰς διοχετευτικὸν σύστημα τῶν ἐκ τῶν 14ης καὶ 13ης ἑκατ. π.Χ. μεγάλων Μυκηναϊκῶν τάφων τῆς Ras Shamra. Παρὰ τὴν βάσιν καθέτου σωλῆνος εὑρίσκετο ὀχετὸς ἐκβάλλων ἐπὶ διατρύτου πλακός, ἥτις ἐσκέπαζε τὸ στόμιον λάκκου. Αἱ σπονδαὶ προσεφέροντο ἐπὶ τοῦ στομίου τοῦ σωλῆνος, κατήρχοντο εἰς τὸν ὁριζόντιον ὀχετὸν καὶ διὰ τοῦ ἀνοίγματος τῆς πλακὸς ἔπιπτον εἰς τὸν λάκκον. Τὸ περιεχόμενον τοῦ λάκκου ἦτο εἰς τὴν διάθεσιν τοῦ νεκροῦ, τὴν προσέλευσιν τοῦ ὁποίου ἐπέτρεπεν ἄνοιγμά τι ἐν τῷ τοίχῳ τοῦ τάφου. Ἐνίοτε συναντῶμεν ἕτερόν τι ἄνοιγμα πρὸς τὸ ὁποῖον ἔκλινε τὸ στόμιον ἐντετοιχισμένου πίθου. Τὸ περιεχόμενον τοῦ πίθου καθίστα τὸν ἀνεφοδιασμὸν τοῦ νεκροῦ ἀσφαλέστερον. Πρὸς τούτοις ὑπάρχουσι τάφοι, οἱ ὁποῖοι ἔχουσι τὸν λάκκον ἢ τὸν ἀντ' αὐτοῦ πίθον ὑπὸ τὸ δάπεδον παρὰ τὸ κέντρον αὐτῶν.

Μετὰ τῆς λατρείας σχετίζονται καὶ οἱ ἀπύθμενοι πίθοι, οἵτινες ἀνευρέθησαν ἐν Ras Shamra πλησίον τῶν Μυκηναϊκῶν τάφων. Ἐάν, εἰδικώτερον, οἱ πίθοι οὗτοι πρέπει νὰ σχετισθῶσι πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν μᾶλλον ἢ τὴν λατρείαν τῆς γονιμότητος, ἢ καὶ τὸ ἀντίθετον, δὲν γνωρίζομεν. Τὸ σπουδαῖον ὅμως εἶναι, ὅτι δι' αὐτῶν δυνάμεθα πλέον νὰ ἐξηγήσωμεν τὸν γνωστὸν μῦθον τῶν Δαναΐδων[2], καθ' ὃν αἱ πεντήκοντα θυγατέρες τοῦ Δαναοῦ, βασιλέως τοῦ Ἄργους, κατεδικάσθησαν ἐν τῷ Ἅδῃ εἰς αἰώνιον προσπάθειαν νὰ πληρώσωσιν ἀπύθμενον πίθον, ἐπειδὴ ἐφόνευσαν τοὺς συζύγους των, υἱοὺς τοῦ Αἰγύπτου, κατὰ τὴν νύκτα τοῦ γάμου. Εἰς περίπτωσιν καθ' ἣν οἱ ἀπύθμενοι πίθοι σχετισθῶσι κυρίως πρὸς τὴν λατρείαν τῶν νεκρῶν, δύναταί τις νὰ

1. Διὰ τὸ σχετικὸν κείμενον, ὅρα Gordon[3], σ. 19 (ʿnt : III : 10-14).
2. Ὅρα Schaeffer[3], σ 54 ἑξ.

ἐκλάβῃ τὴν τιμωρίαν τῶν Δαναΐδων ὡς συνισταμένην εἰς διαρκῆ τέλεσιν νεκρικῶν σπονδῶν πρὸς ἀνακούφισιν τῶν πνευμάτων τῶν φονευθέντων συζύγων αὐτῶν. Εἰς περίπτωσιν ὅμως καθ' ἣν οἱ ἀπύθμενοι πίθοι σχετισθῶσι κυρίως πρὸς τὴν λατρείαν τῆς γονιμότητος, δύναταί τις νὰ δεχθῇ ἑτέραν τοῦ μύθου διατύπωσιν[1], καθ' ἣν αἱ Δαναΐδες δὲν εἶναι κακοῦργοι σύζυγοι, ἀλλ' ἀγαθοεργοὶ ἡρωΐδες, διδάξασαι τὴν καλλιέργειαν τῆς ξηρᾶς Ἀργολίδος διὰ φρεάτων, καὶ νὰ θεωρήσῃ τὰς Δαναΐδας ὡς εὐμενεῖς νύμφας ἐξασφαλιζούσας διὰ σπονδῶν τὴν εὐφορίαν τῆς γῆς.

4. *Ἀνάθ, ἡ ἠγαπημένη τοῦ Βάαλ.* Ἡ θεὰ αὕτη φέρεται ὡς ἀδελφὴ ἅμα καὶ ἐρωμένη τοῦ Βάαλ. Βοηθεῖ αὐτὸν κατὰ τῶν ἐχθρῶν του καὶ ἀναδεικνύεται νικηφόρος ὡς ἄλλη Παλλὰς Ἀθηνᾶ, πρὸς ἣν φρονῶ ὅτι πρέπει νὰ ταυτισθῇ[2], Ὁ ποιητὴς περιγράφει ἐνθουσιωδῶς τὰς νίκας της καὶ ἐγκωμιάζει τὰς ἀρετὰς «τῆς παρθένου». Μετ' αὐταπαρνήσεως συμμερίζεται τὰ δεινὰ τοῦ ἀγῶνος καὶ δὲν ἡσυχάζει μέχρις οὗ ἴδῃ τὸν θρίαμβον τοῦ Βάαλ. Ἐφ' ὅσον, συμφώνως πρὸς τὰ συμφραζόμενα καὶ τὸ πνεῦμα ἐν γένει τῆς Οὐγαριτικῆς θρησκείας, ὑπὸ τὴν ἀγελάδα ἐν τῷ γνωστῷ εἰδυλλίῳ τοῦ Ἀλιγιὰν πρέπει νὰ ἐννοήσωμεν τὴν Ἀνάθ[3], ἡ θεὰ αὕτη εὐτυχεῖ νὰ συλλάβῃ, ἀλλ' ὁ θάνατος τοῦ Ἀλιγιὰν-Βάαλ βυθίζει αὐτὴν εἰς ἀνέκφραστον λύπην. Ὁ ποιητὴς κατανοεῖ πλήρως τὴν ἐπὶ τῇ ἀπουσίᾳ τοῦ Βάαλ ἀγωνίαν τῆς Ἀνὰθ καὶ ἐκφράζει ταύτην διὰ τῶν ἀκολούθων τρυφερῶν λέξεων:

«Ἡ Ἀνὰθ πράγματι κατέχεται ὑπὸ ἔρωτος!
Εἶναι αὕτη πλήρης ἀγάπης!
Ὡς ἡ καρδία δορκάδος ποθεῖ τὸ νεογνόν της
Καὶ ἡ καρδία ἀμνάδος τὸν ἀμνόν της,
Οὕτω καὶ ἡ καρδία τῆς Ἀνὰθ ποθεῖ τὸν Βάαλ»[4].

Ἡ θεὰ ἀνευρίσκει τὸ πτῶμα τοῦ ἠγαπημένου της Βάαλ καὶ μεταφέρει αὐτὸ ἐπ' ὤμου εἰς τὸ ὄρος Saphon. Θάπτει αὐτὸ πρεπόντως καὶ θυσιάζει ἑκατόμβας ταύρων, βοῶν, προβάτων, ἐλάφων, αἰγάγρων καὶ ὀνάγρων. Συναντᾷ τὸν Μὼτ καὶ αἰτεῖται παρ' αὐτοῦ τὴν ἐπαναφορὰν τοῦ ἠγαπημένου της εἰς τὴν ζωήν. Ἀρνουμένου τοῦ Μώτ, ὅπως πράξῃ τοῦτο, ἡ θεὰ ὀργίζεται καὶ φονεύει αὐτόν. Εὐθὺς δ' ὡς ἀκολούθως κατατάμῃ καὶ σκορπίσῃ αὐτὸν ἀνὰ τὴν γῆν, ἐπιτυγχάνει τὴν ἀναβίωσιν τοῦ Βάαλ. Ἡ πρᾶξις αὕτη δικαίως θεωρεῖται ὡς τὸ ἀρχαιότερον παράδειγμα τῆς παρὰ πᾶσι τοῖς ἀρχαίοις λαοῖς ἀπαντώσης τελετῆς τῆς «τελευταίας δέσμης τῶν στάχεων», παριστώσης τὴν ἐκ τοῦ θερισμοῦ διάσωσιν τοῦ πνεύματος τῆς βλαστήσεως[5]. Ὡς οἱ νεκρωθέντες κόκ-

1. Ἀπαντᾷ αὕτη παρ' Ἡσιόδῳ, Ἀποσπ. 69, 72.
2. Πρβλ. τὸ ὀνόματα Ἀνὰθ καὶ Ἀθηνᾶ, Baalat καὶ Παλλάς.
3. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 133.
4. Gordon[3], σ. 45 (49 : II : 5-9). Προτιμῶ τὴν κατὰ Dussaud[1], σ. 135, ἀπόδοσιν.
5. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 136 ἑξ. καὶ Dussaud[2], σ. 375.

κοι τῆς τελευταίας δέσμης ἐπιτρέπουσι τὴν βλάστησιν, οὕτω καὶ αἱ σάρκες τοῦ στερηθέντος τοῦ θείου του χαρακτῆρος Μὼτ ἀπελευθεροῦσι τὸν θεὸν τῆς βλαστήσεως Βάαλ.

Τῶν λοιπῶν θεοτήτων ἄξιαι μνείας τυγχάνουσι: Μώτ, ὁ ἐχθρὸς τοῦ Βάαλ, ὡς ἐκπροσωπῶν τὸ πνεῦμα τοῦ θερισμοῦ καὶ τῆς ξηρασίας, Δαγών[1], ἀρχῆθεν πατὴρ τοῦ Βάαλ καὶ ἐπί τινα χρόνον κεφαλὴ τοῦ Ἀμορριτικοῦ πανθέου καὶ Ἀshtart, ἥτις δυσκόλως διακρίνεται τῆς Asherat καὶ τῆς Ἀνὰθ ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις[2].

IV. ΣΧΕΣΕΙΣ ΤΩΝ ΕΝ RAS SHAMRA ΕΥΡΗΜΑΤΩΝ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΠΑΛΑΙΑΝ ΔΙΑΘΗΚΗΝ

Ἡ ἱστορική, φιλολογικὴ καὶ θρησκευτικὴ σημασία, ἥν τὰ εὑρήματα καὶ εἰδικώτερον τὰ κείμενα τῆς Ras Shamra-Ugarit ἔχουσι καθ' ἑαυτά, αὐξάνει ἀνυπολογίστως ἐκ τῶν σχέσεων αὐτῶν πρὸς τὰ προϊόντα ἄλλων τε λαῶν (Κρητῶν, Αἰγαίων, Χεττιτῶν, Χουρριτῶν, Βαβυλωνίων, Αἰγυπτίων κ. ἄ.) καὶ μάλιστα τῶν Ἑβραίων. Τὸ ὅτι δ' ἐν τῇ τελευταίᾳ περιπτώσει, περὶ τὴν ὁποίαν θέλομεν ἀσχοληθῆ ἐν τῷ παρόντι κεφαλαίῳ, πρόκειται περὶ σχέσεων πρὸς τὴν ἑτέραν γραπτὴν πηγὴν τῆς πίστεως ἡμῶν, τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, τὸ ὅλον ζήτημα τῶν ἀνακαλύψεων τῆς Ras Shamra ἀποβαίνει οὐ μόνον ἐνδιαφέρον ἀλλὰ καὶ λεπτόν.

Αἱ ἐν λόγῳ σχέσεις ἄρχονται ἀπ' αὐτῆς τῆς γλώσσης τῆς Οὐγαρίτιδος ἡ ὁποία ἔχει ἤδη χαρακτηρισθῆ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν δι' ἑνὸς τῶν ἰσοδυνάμων ὅρων: Χαναανική, ἀρχαϊκὴ Ἑβραϊκή, πρωτοφοινικική. Ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται, ὅτι εὐθὺς ὡς ἐντριβής τις περὶ τὴν Ἑβραϊκὴν ἀποφασίσῃ μετὰ τὴν ἐκμάθησιν τοῦ σφηνοειδοῦς ἀλφαβήτου νὰ πλησιάσῃ τὰ Οὐγαριτικὰ κείμενα, αἰσθάνεται ἑαυτὸν κινούμενον εἰς γνώριμον, πολλάκις δὲ Βιβλικόν, γλωσσικὸν περιβάλλον[3]. Οἱ αὐτοὶ βασικοὶ κανόνες διέπουσι τὰ Οὐγαριτικὰ καὶ τὰ Ἑβραϊκὰ κείμενα. Τὸ μέτρον τῶν θρησκευτικῶν κειμένων τῆς Οὐγαρίτιδος, ὡς καὶ ἐν τῇ Ἑβραϊκῇ ποιήσει, εἶναι τονικὸν καὶ στηρίζεται ἐπὶ ποδῶν συγκειμένων ἐκ τριῶν, ἐνίοτε δὲ ἐκ δύο ἢ τεσσάρων, συλλαβῶν ἢ λέξεων[4].

Ἡ θλῖψις τοῦ Λαπτὼν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Βάαλ περιγράφεται μετὰ ζωηρότητος καὶ πάθους ἐν τῷ γνωστῷ Ἑβραϊκῷ μέτρῳ Qinah[5], κατὰ τρόπον ὑπενθυμίζοντα ἡμῖν τὸν θρῆνον τοῦ Ἰακὼβ ἐπὶ τῇ ἀγγελίᾳ τοῦ θανάτου

1. Περὶ τοῦ ἐν Οὐγαρίτιδι ναοῦ πρὸς τιμὴν τοῦ θεοῦ τούτου, ὅρα τὸ περὶ Ἱστορίας τῆς Ugarit κεφάλαιον.

2. Περὶ τῶν θεοτήτων τούτων, ἰδίως κατὰ τὴν μεταγενεστέραν Φοινικικὴν ἀντίληψιν, ὅρα Dussad[1], σ. 103 ἑξ.

3. Πρβλ. Montgomery, σ. 21 ἑξ.

4. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 89 ἑξ. Albright, σ. 230 ἑξ.

5. Ὅρα μετάφρασιν τούτου ἐν τῷ περὶ Γραμματείας τῆς Ugarit κεφαλαίῳ.

τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Ἰωσήφ [1]. Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ Λατπών, ὡς καὶ ὁ Ἰακώβ, τελειώνει τὸν θρῆνον αὐτοῦ διὰ τῶν λέξεων «θὰ καταβῶ εἰς τὴν γῆν» [2].

Αὐτὸς ὁ τόσον γνωστὸς ἐκ τῆς Ἑβραϊκῆς ποιήσεως παραλληλισμὸς τῶν μελῶν ἢ τῶν ἰδεῶν, καὶ μάλιστα δύο τῶν εἰδῶν τούτου, ὁ συνωνυμικὸς καὶ ὁ ἀντιθετικός, χαρακτηρίζει ὡσαύτως καὶ τὴν Οὐγαριτικὴν ποίησιν.

Ἡ συνήθεια τῶν γραφέων τῆς Οὐγαρίτιδος νὰ ἐπιγράφωσι τὰ κείμενα, τὰ ὁποῖα ἀνήκουσιν εἰς ὡρισμένον ποιητικὸν κύκλον, διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ, π.χ. «τῷ Βάαλ», «τῷ Κερέτ», «τῷ Ἀκχάτ», συναντᾶται καὶ παρ' Ἰσραηλίταις, οἱ ὁποῖοι ἐπιγράφουσι μεμονωμένους ψαλμοὺς διὰ τίτλου ἀνήκοντος κατ' ἀρχὴν εἰς τὸν σχετικὸν κύκλον τῶν ψαλμῶν τούτων, π.χ. «τῷ Δαυΐδ», «τῷ Ἀσάφ», κ.τ.τ. [3].

Ὑπὸ τὸ φῶς τοιούτων γλωσσικῶν σχέσεων εἶναι πλέον καιρὸς διὰ τοὺς ὀπαδοὺς τῆς Βιβλικῆς κριτικῆς τῶν Reuss, Graf καὶ Wellhausen νὰ ἀναθεωρήσωσι τὸν βασικὸν ἰσχυρισμὸν αὐτῶν, ὅτι ἡ Χαναάν, καὶ μετ' αὐτῆς οἱ Ἰσραηλῖται, ἠγνόει τὴν γραφὴν μέχρι τοῦ τέλους τῆς 2ας π.χ. χιλιετηρίδος. Αἱ ἀνακαλύψεις τῆς Ras Shamra ἀπέδειξαν ὅτι κατ' αὐτὰ ἤδη τὰ μέσα τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος ἡ Χαναὰν ὄχι μόνον ἐγνώριζε τὴν γραφήν, ἀλλὰ καὶ μακρὸν φιλολογικὸν στάδιον εἶχε διανύσει.

Ἡ δυσπιστία οὕτω τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς πρὸς τὴν ἱστορικότητα τῶν Πατριαρχικῶν παραδόσεων, ὡς βασιζομένων ἐπὶ ἀνευθύνου προφορικοῦ λόγου, ἐλέγχεται ὡς αὐθαίρετος καὶ ἀβάσιμος ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι αἱ παραδόσεις αὗται ἠδύναντο ἐνωρίτατα νὰ καταγραφῶσιν εἰς τὴν Χαναανιτικὴν γλῶσσαν. Ἀπήχησις ἄλλως τε τῶν ἐν λόγῳ παραδόσεων διαπιστοῦται ἐν αὐτοῖς τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις.

Εἶναι ἐν πρώτοις ἄξιον προσοχῆς, ὅτι αὐτὰ τὰ θεῖα ὀνόματα Ἔλ καὶ Ἑlyon ἀπαντῶσι τόσον παρ' αὐτοῖς ὅσον καὶ παρ' ἐκείναις [4].

Πρὸς τούτοις εἶναι γεγονός, ὅτι πολλαὶ τῶν σκηνῶν τῶν μυθολογικῶν κειμένων, παρ' ὅτι ταῦτα ἀνεκαλύφθησαν εἰς τὸ βόρειον μέρος τῆς χώρας, διαδραματίζονται πρὸς νότον, εἰς μέρη ὅπου κατῴκησαν οἱ Πατριάρχαι τοῦ Ἰσραήλ. Πολλὰ οὕτω τῶν τοπωνυμικῶν τῶν ἐν λόγῳ κειμένων, γνωστὰ ἄλλως τε

1. Γεν 37,35 ἑξ. Πρβλ., ἐπίσης ΙΙ Σαμ. 3,33-34.

2. Τὸ χωρίον Ζαχ. 12,11 δύναται ἐπίσης νὰ σχετισθῇ πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν περὶ τοῦ θρηνουμένου Βάαλ.

3. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 154.

4. Αἱ ἐκτεταμέναι μορφαὶ τοῦ Ἔλ: 'elh καὶ 'elhim, ἀντιστοιχοῦσαι πρὸς τὰς Ἑβραϊκὰς τοιαύτας Eloah καὶ Elohim, ἀπαντῶσι μόνον ἐν τοῖς μικροῖς λειτουργικοῖς κειμένοις. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 97. Ἡ γνώμη τοῦ Dussaud καὶ ἄλλων, ὅτι ἐν τῇ φράσει:

«Τὸ ὄνομα τοῦ υἱοῦ μου εἶναι Yw (υἱὸς τῆς) Ἐλάτ»

(Dussaud[1], σ. 171 ἑξ. Πρβλ. τὴν κατὰ Gordon[3], σ. 26, ἀπόδοσιν) ἀπαντᾷ τὸ ὄνομα τοῦ Γιαχβέ, εἶναι ἀπαράδεκτος, ἐφ' ὅσον αὐτὰ τὰ συμφραζόμενα δεικνύουσιν ὅτι ἡ ὁμοιότης τῶν σχετικῶν συμφώνων εἶναι τυχαία. (Πρβλ. H. Bauer ἐν Zeitschrift für alttest. Wissenschaft, 1933, σ. 92 ἑξ. Πρβλ. ἐπίσης Baumgartner, σ. 96).

ἐκ τῆς Βίβλου, ἀνήκουσιν εἰς τὴν Σιναϊτικὴν χερσόνησον, ὡς Ashdod, Qadesh Barnea, Aloush, Ἔρημος τῶν καλάμων(πιθανὸν ἡ Ἐρυθρὰ θάλασσα) καὶ Ἐδώμ.

Περαιτέρω, αἱ αὐταὶ πολιτιστικαὶ συνθῆκαι ἀντικατοπτρίζονται ἔν τε τοῖς εὑρήμασι τῆς Ras Shamra καὶ ταῖς ἀρχαίαις, μάλιστα δὲ ταῖς Πατριαρχικαῖς, παραδόσεσι τοῦ Ἰσραήλ. Τοιαῦται ἐν γένει μεταξὺ ἄλλων εἶναι ἡ εἰς φυλὰς καὶ τάξεις διάκρισις τοῦ λαοῦ, ὁ τρόπος ἐπιστρατεύσεως καὶ φορολογίας, τὸ θεοκρατικὸν σύστημα [1], ἡ ὀργάνωσις τοῦ ἱερατείου καὶ ὁ χαρακτηρισμὸς τῶν θυσιῶν [2].

Εἰδικώτερον, ἡ διαίρεσις τῆς μνᾶς εἰς πεντήκοντα [3], καὶ οὐχὶ κατὰ τὸ γνωστὸν Σουμεροβαβυλωνιακὸν σύστημα εἰς ἑξήκοντα, σίκλους μαρτυρεῖται καὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ [4].

Οἱ εὑρεθέντες εἰς τοὺς διὰ σπονδὰς σωλῆνας φαλλοὶ μαρτυροῦσι τὴν καὶ παρὰ τοῖς λαοῖς τῆς Οὐγαρίτιδος τέλεσιν τῆς περιτομῆς κατὰ τὰ μέσα ἤδη τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος. Τοῦτο συμφωνεῖ πρὸς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Ἡροδότου [5], καθ' ἣν οἱ Φοίνικες καὶ οἱ Σύριοι εἶχον τὴν περιτομήν. Ἑρμηνευταί τινες τῆς Βίβλου ἠρνοῦντο τὴν ἀξιοπιστίαν τῆς μαρτυρίας ταύτης, μέχρις οὗ αἱ ἀνασκαφαὶ τῆς Ras Shamra ἐδικαίωσαν τὸν πατέρα τῆς Ἱστορίας [6].

Ἡ ἐπί τινος στήλης, εὑρεθείσης ἐν Ras Shamra, ἀπεικόνισις δύο ἐπισήμων προσώπων, λαμβανόντων τὸν ὅρκον τῆς συμμαχίας, εἶναι ἐπίσης διαφωτιστική. Ἡ ἕνωσις τῶν χειρῶν ὑπεράνω τραπέζης φερούσης ἄρτον διῃρημένον εἰς δύο συμβολίζει τὴν ὑποχρέωσιν, ἣν τὰ συμβαλλόμενα μέρη ἀνέλαβον, εὐθὺς ὡς ἔταμον ὅρκια [7]. Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα πρέπει, πιθανόν, νὰ ἐννοήσωμεν καὶ τὴν παρ' Ἑβραίοις διάταξιν τῶν ἄρτων τῆς προθέσεως εἰς δύο ὁμάδας, συμβολίζουσαν τὴν χάραξιν διαθήκης μεταξὺ Γιαχβὲ καὶ Ἰσραήλ [8].

Ἡ ἐν Οὐγαρίτιδι χρῆσις μανδραγόρου εἰς μαγικὰς τελετὰς πρὸς γονιμοποίησιν [9] συμφωνεῖ πρὸς ὅ,τι γνωρίζομεν ἐκ τῆς Βίβλου [10].

Ἡ ἐν τῇ Θεογονίᾳ ἀπαντῶσα φράσις:

«*Παρασκευάσατε ἀμνὸν ἐν γάλακτι*» [11]

---

1. Σημειωτέον δ' ὅμως ὅτι ἡ ἐν Οὐγαρίτιδι, ὡς ἐν Αἰγύπτῳ καὶ ἐνίοτε ἐν Μεσοποταμίᾳ, θεοποίησις τοῦ βασιλέως εἶναι παντελῶς ξένη παρ' Ἰσραήλ. Πρβλ. Frankfort, H. Kingship and the Gods. Chicago, 1948, σ. 337 ἑξ.

2. Πρβλ. Gordon[3], σ. 122 ἑξ. Dussaud[1], σ. 178 ἑξ.

3 Ὅρα τὸ περὶ τῆς Ἱστορίας τῆς Ugarit κεφάλαιον, σ. 135.

4. Ἐξ. 38, 25–27. 5. Ἡροδ. II. 104.

6. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 88. Αἱ αὐταὶ ἀνασκαφαὶ ἐδικαίωσαν τὸν Ἡρόδοτον καὶ εἰς ἄλλα σημεῖα, ὡς εἰς τὴν προέλευσιν τοῦ Ἑλληνικοῦ ἀλφαβήτου (ὅρα Schaeffer[3], σ. 36) καὶ τὴν παρὰ τὴν Ἐρυθρὰν θάλασσαν πρώτην κατοικίαν τῶν Φοινίκων (ὅρα Dussaud[1], σ 79. Πρβλ. ὅμως Montgomery, σ. 19 ἑξ.).

7. Ὅρα Dussaud[1]. σ. 154. Πρβλ. ὅμως Schaeffer[3], σ. 43, ὅστις ἀντὶ ἄρτου διακρίνει δύο σώματα συμβολαίου.

8. Λευτ. 24, 5–6. Πρβλ. Γεν. 15, 9 ἑξ. 9. Gordon[3], σ. 19.

10. Γεν. 30, 14-16. 11. Gordon[3], σ. 59 (52: 14).

δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς τὴν Ἑβραϊκὴν διάταξιν «οὐχ ἑψήσεις ἄρνα ἐν γάλακτι μητρὸς αὐτοῦ»[1]. Ὁ Ἑβραῖος νομοθέτης ἀντιστρατεύεται προφανῶς εἰς τὸ σχετικὸν Χαναανιτικὸν ἔθιμον.

Ἡ θλῖψις τοῦ Λατπὼν ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Βάαλ[2], ἐκδηλοῦται διὰ τῶν αὐτῶν καὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ σημείων (τέφρας, σάκκου, ἐγκοπῶν).

Ἡ εὐαρέσκεια τῶν θεῶν ἐπιφέρει εἰς τοὺς ἀνθρώπους ἀγαθὰ καὶ μάλιστα εὐφορίαν :

«Τώρα ἡ γῆ θὰ παχυνθῇ ἐκ τῆς βροχῆς τοῦ οὐρανοῦ,
Ρεύματα μέλιτος θὰ ἀναβλύσωσιν ἐν ταῖς κοιλάσιν»[3].

Αἱ λέξεις αὗται ὑπενθυμίζουσιν ἡμῖν τὸν παρόμοιον τρόπον, καθ' ὃν καὶ οἱ Ἑβραῖοι συγγραφεῖς περιγράφουσι τὴν εὐφορίαν τῆς Παλαιστίνης.

Οὐγαριτικοὶ ἰατρικοὶ ὅροι ἀντιστοιχοῦσιν εἰς ὁμοίους Βιβλικοὺς τοιούτους[4]. Οὕτως ἡ ἰατρικὴ χρῆσις τοῦ ἐκ σύκων καταπλάσματος (debelah) μαρτυρεῖται ὑπό τε τοῦ Οὐγαριτικοῦ ἐγχειριδίου ἱππιατρικῆς καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης[5].

Περισσότερον συγκεκριμέναι παρουσιάζονται αἱ μεταξὺ τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σχέσεις ἐν περιπτώσεσιν, ὡς αἱ ἀκόλουθοι :

Διαπιστοῦμεν, ἐν πρώτοις, ἐξωτερικάς τινας σχέσεις μεταξὺ τῶν Χαναανιτικῶν παραδόσεων καὶ τῆς Παλαιοδιαθηκικῆς ἰδέας περὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Ἡ ἰδέα αὕτη, ἥτις εἶναι τόσον παλαιὰ ὅσον καὶ ὁ κληροδοτήσας ταύτην εἰς ἡμᾶς Ἰσραηλιτικὸς λαός, ἀναλύεται συντόμως ὡς ἑξῆς :

Κατὰ τὴν Παλαιὰν Διαθήκην, ὁ λίαν καλῶς δημιουργήσας τὸν κόσμον ἀγαθὸς Θεὸς συντηρεῖ καὶ προάγει αὐτὸν διὰ συνεχοῦς ἀγῶνος κατὰ τῶν δυνάμεων τοῦ σκότους, αἵτινες ἀντιστρατεύονται εἰς τὸ ἅγιον θέλημά του. Ἐπικρατεῖ ἑκάστοτε ὁ Θεός. Τοῦτο σημαίνει ὅτι καὶ ὁ τελικὸς θρίαμβος θὰ εἶναι ἰδικός του. Θὰ ἔλθῃ οὕτω καιρός, ὅτε τὸ κακὸν θὰ ἐκμηδενισθῇ καί, κατ' ἀκολουθίαν, αἱ ἀτέλειαι τοῦ κόσμου θὰ ὑποχωρήσωσιν. Ὁ ἄνθρωπος θὰ γνωρίσῃ ἀληθινὴν εὐτυχίαν, ἀρκεῖ μόνον νὰ ἔχῃ πίστιν εἰς τὸν ἐλευθερωτὴν Θεόν του καὶ νὰ συμβάλλῃ κατὰ τὸ δυνατὸν εἰς τὸν κατὰ τοῦ κακοῦ ἀγῶνα. «Ἐν ταῖς ἡμέραις ἐκείναις» ὁ θρίαμβος τοῦ θείου Κυβερνήτου θὰ ἐξασφαλίσῃ εἰς τὸν κόσμον τὴν τάξιν, τὴν εὐδαιμονίαν καὶ τὰ ἄλλα ἀγαθὰ τῆς αἰωνίου Βασιλείας[6].

---

1. Ἐξ. 23, 19 κατὰ τοὺς Ο'. Πρβλ. ἐπίσης Ἐξ. 34, 26.
2. Ὅρα τὸ περὶ Γραμματείας τῆς Ugarit κεφάλαιον, σ. 142.
3. Πρβλ. Jack, σ. 14. Schaeffer[3], σ. 61.
4. Πρβλ. Jack, σ. 46.
5. ΙΙ Βασ. 20, 7. Ἠσ. 38, 21. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 41. Dussaud[1], σ. 22.
6. Πρβλ. Hastoupis, σ. 9 ἑξ. Σημειωτέον ὅτι τὰ ἐν τῷ περὶ οὗ ὁ λόγος Ἀγγλιστὶ ἐκδοθέντι μελετήματι ἡμῶν λεγόμενα περὶ μυθικῶν ἐπιδράσεων τοῦ Χαναανιτικοῦ περιβάλλοντος ἐπὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, κατὰ προσαρμογὴν πρὸς τὴν ἐν Ἀμερικῇ κρατοῦσαν ὁρολογίαν, πᾶν ἄλλο σημαίνουσιν ἢ τὴν παραδοχὴν μυθικῶν στοιχείων ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ.

Τὰ τρία κύρια σημεῖα τῆς ἰδέας ταύτης, ἡ ἀντίστασις δηλ. τοῦ κακοῦ, ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατατρόπωσις τούτου καὶ ἡ οὕτω πως ἐπιτευχθησομένη εὐδαιμονία, δύνανται νὰ παραλληλισθῶσι κατὰ τὴν ἔκφρασιν καὶ ἐνίοτε καὶ τὰς εἰκόνας πρὸς ἀντιστοίχους Χανααντικὰς παραδόσεις. Κατὰ τὴν γνώμην μου ἐπὶ τῶν ἑξῆς σημείων δύναται νὰ χωρήσῃ ὁ παραλληλισμός.

α.΄ Εἶναι γνωστὸν ὅτι χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης περιγράφουσι τὴν ἀντίδρασιν τοῦ κακοῦ. Τοῦτο δύναται νὰ παραλληλισθῇ πρὸς τὸν ἀγῶνα τῶν ἐχθρῶν κατὰ τοῦ Βάαλ. Ἀλλ' ἐνῷ ἐν τῇ Π.Δ. ὁ ἀγὼν τοῦ καλοῦ κατὰ τοῦ κακοῦ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἠθικῆς βάσεως, ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις ὁ ἀγὼν ἀποβαίνει τελείως προσωπικὸς περὶ ἐπικρατήσεως τούτων ἢ ἐκείνων τῶν θεῶν.

Οὕτως ὁ κατὰ τῆς Rahab ἢ Θαλάσσης (ἑβρ. yam) ἀγὼν τοῦ Γιαχβὲ δύναται νὰ παραλληλισθῇ ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω ἔννοιαν πρὸς τὸν τοῦ Βάαλ κατὰ τοῦ Γιὰμ καὶ τῶν συμμάχων αὐτοῦ[1]. Αὐτὸς ὁ Leviathan τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ταὐτίζεται ὑπὸ τῶν εἰδικῶν πρὸς τὸν Lotan τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων, ἡ διαφορὰ δ' ἔγκειται εἰς τὸ ὅτι τὸ τελευταῖον ὄνομα εἶναι βραχεῖα μορφὴ τοῦ πρώτου[2]. Τὸν ταὐτισμὸν τοῦτον μαρτυροῦσι Παλαιοδιαθηκικὰ χωρία, ὡς τἀκόλουθον:

«Ἐν ἐκείνῃ τῇ ἡμέρᾳ, θὰ τιμωρήσῃ ὁ Κύριος,
Διὰ τῆς μαχαίρας αὐτοῦ τῆς σκληρᾶς καὶ μεγάλης καὶ ἰσχυρᾶς,
Λευϊάθαν τὸν ὀλισθηρὸν ὄφιν, Λευϊάθαν τὸν ἑλισσόμενον ὄφιν·
Καὶ θὰ ἀποκτείνῃ τὸν δράκοντα, τὸν ἐν τῇ θαλάσσῃ[3].

Ἐκ δὲ τῶν Οὐγαριτικῶν χωρίων χαρακτηριστικὸν εἶναι ἐκεῖνο, ἐν τῷ ὁποίῳ φέρεται ὁ Βάαλ ἀπειλῶν τὸν φονέα (ἀπεσταλμένον τοῦ Μὼτ) τοῦ Lotan:

«Θὰ διαπεράσω σε διὰ τῆς λόγχης μου,
Ὡς ἐπάταξας ἄλλοτε τὸ ἑρπετὸν Lotan
Ὡς ἐφόνευσας τὸ σκολιὸν ἑρπετόν,
Τὸ φέρον ἑπτὰ κεφαλάς[4].

Σημειωτέον δ' ὅτι τὸ ἑρπετὸν τοῦτο, τὸν ἀριθμὸν τῶν κεφαλῶν τοῦ ὁποίου παρέχει ἡμῖν ὁ Οὐγαρίτης ποιητής, εἶναι γνωστὸν ὡς πολυκέφαλον καὶ εἰς τὸν Ψαλμῳδόν[5].

β΄. Ἡ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κατατρόπωσις τοῦ κακοῦ παρίσταται ἐν τῇ Π. Δ. δι' ἐκφράσεων ἢ λόγων, ἀνακαλούντων εἰς τὴν μνήμην φραστικὰς εἰκόνας τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων, ἐν χωρίοις οἷα ἐσημειώσαμεν ἐν ῥοηγουμένως. Ἔν τινι τούτων ὁ Γιαχβὲ καλεῖται ὡς ἥρως, ὅπως ἀναλάβῃ τὸν ἀγῶνα:

---

1. Ἠσ. 30,7.51, 9—10. Ψαλμ. 89,9—10. Ἰεζ. 29,3.32,2. Ἰὼβ 7,12.26,12 ἑξ.
2. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 65 ἑξ. Dussaud[1], σ. 129, σημ. 1.
3. Ἠσ. 27, 1. Πρβλ. ἐπίσης Ψαλμ. 74, 13 ἑξ. Ἰὼβ 3, 8. 40, 25 ἕως 41, 26.
4. Ὅρα ἀποκατάστασιν τοῦ χωρίου ἐν Dussaud[1], σ. 129. Δι' ἄλλα χωρία, ὅρα Hastoupis, σ 13. ἑξ.
5. Ψαλμ. 47, 14.

«*Ἐξεγέρθητι, ἐξεγέρθητι, ἐνδύθητι δύναμιν,*
Ὦ βραχίων Κυρίου!
Ἐξεγέρθητι, ὡς ἐν ταῖς ἀρχαίαις ἡμέραις,
Ἐν ταῖς παλαιαῖς γενεαῖς!
Δὲν εἶσαι σύ, ὁ κατακόψας τὴν Rahab,
Ὁ διαπεράσας τὸν δράκοντα»;[1]

Ὑπὸ τὸ πνεῦμα τοῦτο πρέπει ὡσαύτως νὰ ἐννοήσωμεν καὶ τὸ τρίτον κεφάλαιον τοῦ Ἀββακούμ, μάλιστα δὲ τοὺς στίχους 8 καὶ 15[2].

Ὁ ἀγὼν κρίνεται ὑπὲρ τοῦ Γιαχβέ, ὅστις, κατ' ἀκολουθίαν, ἀναγνωρίζεται ὑπὸ πάντων ὡς αἰώνιος βασιλεύς:

«*Ἀλλ' ὁ Θεὸς εἶναι ἐξ ἀρχῆς βασιλεύς μου,*
ἐπιτυγχάνων νίκας ἐν μέσῳ τῆς γῆς.
Σὺ διεχώρισας διὰ τῆς δυνάμεώς σου τὴν θάλασσαν·
Συνέτριψας τὰς κεφαλὰς τῶν δρακόντων ἐπὶ τῶν ὑδάτων»[3].

Οὐγαριτικὰ χωρία, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἀναγνώρισιν τοῦ νικητοῦ Βάαλ ὡς βασιλέως, εἶναι πολλά, ἓν δὲ τούτων ἀπαντᾷ ἐπανειλημμένως:

«*Βασιλεὺς ἡμῶν εἶναι ὁ Ἀλιγιὰν Βάαλ·*
Κριτὴς ἡμῶν ὑπὲρ τὸν ὁποῖον δὲν ὑπάρχει ἄλλος»[4].

Τυγχάνει δ' ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ἡ περὶ ἀναδείξεως τοῦ Θεοῦ εἰς βασιλέα ἰδέα φέρει εἰς ἰδιάζουσαν σχέσιν τὰ Οὐγαριτικὰ κείμενα πρὸς τοὺς Ψαλμοὺς τῆς Βίβλου[5]. Οὕτως ἡ Οὐγαριτικὴ περιγραφὴ τοῦ Ἔλ, ὡς βασιλέως καὶ κυβερνήτου τοῦ κόσμου, ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν τοῦ Γιαχβὲ Ψαλμικὴν τοιαύτην[6]. Σχετικαὶ δ' Οὐγαριτικαὶ ἐκφράσεις παράλληλοι πρὸς Ψαλμικὰς τοιαύτας εἶναι μεταξὺ ἄλλων καὶ αἱ ἑξῆς: «Βάαλ ὁ καθήμενος ἐπὶ τοῦ θρόνου αὐτοῦ»[7], «βασιλεὺς πατὴρ τῶν ἐνιαυτῶν»[8], «ὁ βασιλεὺς ὁ ἐγκαταστήσας αὐτόν»[9], «ὅτι αἰώνιος εἶναι ὁ δημιουργὸς ἡμῶν. . . ὅτι αἰώνιος εἶναι αὐτὸς ὁ ἐγκαταστήσας ἡμᾶς»[10].

γ'. Ἡ διὰ τῆς κατατροπώσεως τοῦ κακοῦ ἐπιτευχθησομένη εὐδαιμονία ἐκφράζεται πολλαχοῦ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης[11]. Ὅτι καὶ τὸ σημεῖον τοῦτο τῆς περὶ τῆς Βασιλείας τοῦ Θεοῦ ἰδέας δύναται νὰ παραλληλισθῇ πρὸς ἀνά-

1. Ἠσ. 51, 9. 2. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 156. Πρβλ. ἐπίσης Ψαλμ. 29.

3. Ψαλμ. 74, 12-13. Ἐννοῶ τὸ χωρίον, ὡς καὶ ὁ E. A. Leslie, The Psalms. Nashville, 1949, σ. 236. Πρβλ. Ἐξ. 15, 18. Ψαλμ. 10, 16. 22, 28. 24, 10. 93, 1. 99, 1. 145, 2. 13. Ἠσ. 6, 5. Μαλ. 1, 14. Ι. Χρον. 28, 5. Ἰώβ. 38, 7.

4. Gordon[3], σ. 32 καὶ ἀλλαχοῦ. Πρβλ. Obermann, σ. 91.

5. Πρβλ. Patton, σ. 16 ἑξ. Hastoupis, σ. 20 ἑξ.

6. Πρβλ. Ψαλμ. 22, 29. 24, 8, 10. 47, 3. 84, 4. 89, 19. 93, 1. 96, 10. 97, 1. 99, 1. 95, 3. 98, 6. 5, 3. 44, 5. 47, 7 ἑξ. 68, 25. 7. Πρβλ. Ψαλμ. 9, 5. 29, 10. 47, 9.

8. Πρβλ. Ψαλμ. 9, 8. 29, 10. 33, 11. 45, 7. 90, 2. 93, 2. 102, 13. 145, 13. 146, 10.

9. Πρβλ. Ψαλμ. 102, 29. 10. Πρβλ. Ψαλμ. 93, 2.

11. Πρβλ. μεταξὺ ἄλλων, Ἠσ. 2, 2-4 (Μιχ. 4, 1-3). 11, 1-9. 35, 1-10. 51, 3. Ἰεζ. 34, 22 ἑξ. 37, 24 ἑξ.

λογον Χαναανιτικὴν παράδοσιν φαίνεται πάλιν ἐξ ὅσων περὶ ὑπάρξεως τοιαύτης παραδόσεως γνωρίζομεν ἐκ τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων [1].

Οὕτως ἐν τῷ περὶ κατασκευῆς τῆς κατοικίας τοῦ Βάαλ μύθῳ βλέπομεν ὅτι ὁ θεὸς οὗτος μετὰ τὴν περάτωσιν τῆς κατοικίας, συμπίπτουσαν πρὸ τὴν ἐξολόθρευσιν τῶν ἐχθρῶν αὐτοῦ, προνοεῖ διὰ τὰς ἀνάγκας θεῶν, ἀνθρώπων καὶ κτηνῶν:

«Ἐγὼ μόνος βασιλεύω ἐπὶ τῶν θεῶν,
Ἵνα τρέφω τοὺς θεοὺς καὶ τοὺς ἀνθρώπους,
Ἵνα ἱκανοποιῶ τὰς ἀγέλας τῆς γῆς» [2].

Ἀλλαχοῦ ἡ ἀναβίωσις τοῦ Βάαλ χαιρετίζεται ὑπὸ τοῦ Ἔλ δι' ἀφθόνου παροχῆς ἀγαθῶν, ἣν χαρακτηριστικῶς ἐκφράζουσιν αἱ λέξεις:

«Οἱ οὐρανοὶ βρέχουσιν ἔλαιον,
Οἱ χείμαρροι ῥέουσι μέλι» [3].

Στεναὶ ἐπίσης παρουσιάζονται αἱ σχέσεις ἐν ταῖς ἀκολούθοις περιπτώσεσιν.

Ἡ λατρεία τοῦ ἐκ τῆς μίξεως τοῦ Βάαλ πρὸς δάμαλιν τεχθέντος παρὰ τὴν λίμνην Semak [4] ταύρου φαίνεται, ὅτι εἶχεν ὡς κέντρον τὴν παρὰ τὰς πηγὰς τοῦ Ἰορδάνου Δάν. Τὸ εἴδωλον ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει τῶν Δαναϊτῶν [5], ὡς καὶ ὁ χρυσοῦς μόσχος, ὃν ἔστησεν ἐν Δὰν ὁ Ἱεροβοάμ [6], πρέπει πιθανῶς νὰ σχετισθῶσι πρὸς τὴν λατρείαν ταύτην [7].

Ἡ κερασφορία θεῶν τοῦ Οὐγαριτικοῦ πανθέου δύναται νὰ παραβληθῇ πρὸς χωρία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, ὡς Ι Βασ. 12, 11 [8].

Οἱ Abbirim τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων [9], τρομερὰ ὄντα φέροντα σῶμα ἀνθρώπου καὶ κεφαλὴν ταύρου, ἀντιστοιχοῦσι πρὸς τοὺς Abbirim τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, κτήνη ἐξαιρετικῶς ἄγρια [10].

Ὁ χαρακτηρισμὸς τοῦ Βάαλ, ὡς «ἐπιβαίνοντος ἐπὶ τῶν νεφῶν [11], ὑποδει-

---

1. Ὅρα Hastoupis, σ. 25.

2. Ἡ ἀπόδοσίς μου εἶναι σύμφωνος πρὸς τὴν κατὰ Dussaud[1], σ. 128 καὶ Dussaud[2], σ. 374. Πρβλ. ὅμως τὴν κατὰ Gordon[3], σ. 36 ἑξ. ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου.

3. Gordon[3], σ. 46 (49 : III : 6-7). Ἀξιοσημείωτος εἶναι ἡ παρατήρησις τοῦ Dussaud[1], σ. 138 ἑξ., καθ' ἣν διὰ τοῦ ἐν λόγῳ διστίχου κατανοεῖται ἡ περιγραφὴ τῆς Παλαιστίνης ὡς «γῆς ῥεούσης γάλα καὶ μέλι» (Ἐξ. 3, 8. Δευτ. 6, 3. 11, 9. Ἰερ. 11, 5). Ἡ Παλαιστίνη, ὡς καὶ ἡ Συρία, εἶναι χώρα, τῆς ὁποίας τὴν γονιμοποίησιν (γάλα) καὶ βλάστησιν (μέλι) ἐξασφαλίζει ἀποκλειστικῶς ἡ βροχή.

4. Ἡ λίμνη Smk εἶναι ἡ Semak τοῦ Ταλμοὺδ καὶ ἡ Σεμαχωνῖτις τοῦ Ἰωσήπου (Ἀρχ. XV. 10, 3).

5. Κριτ. 18, 27-31.

6. Ι. Βασ. 12, 28-29.

7. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 159 ἑξ.

8. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 64.

9. Πρβλ. Gordon[3], σ. 54 (75 : 1-32).

10. Ψαλμ. 22, 13. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 65.

11. Πρβλ. Ψαλμ. 104, 3

. . . .

«Ὁ ποιῶν τὰ νέφη ἅμαξαν αὐτοῦ,
Ὁ περιπατῶν ἐπὶ πτερύγων ἀνέμου».

κνύει τὴν ἀρχικὴν γραφὴν ἐν Ψαλμ. 68, 5, ὅπου, ὡς φαίνεται, τὸ εἰς μεταγενεστέρους χρόνους δυσνόητον «εἰς τὸν ἐπιβαίνοντα ἐπὶ τῶν νεφῶν» ἀντικατεστάθη διὰ τοῦ «εἰς τὸν ἐπιβαίνοντα ἐπὶ τῶν ἐρήμων» [1]

Ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις ὁ Aliyan καλεῖται Zebul yam (=ἐνδιαίτημα τῆς θαλάσσης). Ἡ προσωνυμία δ' αὕτη εἶναι ἱκανὴ νὰ δείξῃ ἡμῖν ὅτι ἐν II Βασ. 1, 2 πρέπει νὰ ἀναγνώσωμεν Baal-Zebul καὶ οὐχὶ Baal-Zebub. Ὁ θεὸς οὗτος προφανῶς δὲν εἶναι ἄλλος ἢ ὁ Aliyan-Baal [2].

Ὑπὸ τὸ φῶς τῆς Οὐγαριτικῆς θρησκείας δυνάμεθα πλέον νὰ ἐννοήσωμεν ἄλλα τε Παλαιοδιαθηκικὰ χωρία [3] καὶ τὸν Ψαλμὸν 82, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ μονοθεϊστικὴ διάθεσις τοῦ Ἑβραίου ποιητοῦ ἔχει καταστήσει τὸν Ἐλωχεὶμ (ἀρχικῶς Γιαχβὲ) κριτὴν ἐλέγχοντα αὐτὴν τὴν ὑπόστασιν τῶν ξένων θεοτήτων [4].

Τὸ ὄρος Saphon ἔρχεται εἰς σχέσιν πρὸς «τὸ ὄρος τῆς συνάξεως πρὸς τὰ μέρη τοῦ βορρᾶ» [5], πρὸς «τὸ ἅγιον ὄρος τοῦ Θεοῦ» [6].

Μεταξὺ τῶν εὑρημάτων τῆς Ras Shamra διακρίνονται χρυσᾶ κοσμήματα ἀπεικονίζοντα τὸν ἡλιακὸν δίσκον, τὴν ἡμισέληνον καὶ τὴν θεὰν τῆς γονιμότητος. Ταῦτα δ' ἀνταποκρίνονται πρὸς τὰ ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις ἀπαντῶντα χρυσᾶ κοσμήματα ὑπὸ τὰ ὀνόματα «ἥλιοι», «σελῆναι», «Ἀστάρτη». Τὸ χωρίον Ἠσαΐου 3, 18 γίνεται ἀντιληπτὸν πλέον διὰ τῆς ἐν αὐτῷ ἀναγνωρίσεως τῶν κοσμημάτων τούτων. Τὸ «shebis» παρ' Ἠσαΐᾳ πρέπει νὰ ταυτισθῇ πρὸς τὸ Οὐγαριτικὸν «shapash» (ἥλιος) [7].

Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις ἡ Ἀστάρτη προσκτᾶται τὸν ρόλον καὶ τὰς ἰδιότητας τόσον τῆς Asherat, ὅσον καὶ τῆς Ἀνάθ [8], δυνάμεθα αὐτὴν νὰ ἐκλάβωμεν ὡς τὴν παρ' Ἰερεμίᾳ «βασίλισσαν τῶν οὐρανῶν» [9] καὶ οὐχὶ τὴν Ἀνάθ, ὡς φρονεῖ ὁ Dussaud [10]. Εἰς ἐπίρρωσιν δὲ τούτου ἔρχεται ἡ ἐξακρίβωσίς μου, ὅτι ἡ ἀρχικὴ γραφὴ τῶν Ο' ἐν τῇ ἀποδόσει τοῦ «βασίλισσα τῶν οὐρανῶν» ἦτο «Στρατεία τῶν οὐρανῶν» [11] καὶ οὐχὶ «στρατιὰ

1. Ἡ τοιαύτη μετατροπὴ ἦτο εὔκολος, ἐφ' ὅσον αἱ εἰς τὴν Ἑβραϊκὴν λέξεις «νέφος» καὶ «ἔρημος» διαφέρουσι μόνον κατὰ ἕνα γράμμα.

2. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 102 ἑξ.

3. Ὡς τὸ Δευτ. 32, 8. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 170.

4. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 155. Ἐπιτυχὴς εἶναι ἡ ἑρμηνεία τοῦ ἐν λόγῳ Ψαλμοῦ ὑπὸ Leslie, E. A The Psalms. Nashville, 1949, σ. 120 ἑξ.

5. Ἡσ. 14, 13.

6. Ἰεζ. 28, 14, 16. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 71.

7. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 62.

8. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 111.

9. Ἱερ. 7, 18. 44, 17-19, 25.

10. Ὅρα Dussaud[1], σ. 175.

11. Τὴν γραφὴν ταύτην διασῴζουσιν οἱ κώδικες AQ ἐν Ἱερ. 7, 18. Ἡ ὑπὸ τῶν Ο' κατὰ γράμμα ἀπόδοσις τῆς σχετικῆς ἐκφράσεως ἐν τοῖς χωρίοις 44, 17-19, 25. (Ο', 51, 17-19, 25) εὐνοεῖ τὴν θεωρίαν τοῦ Thackeray (A Grammar of the O. T. in Greek. Cambridge 1909, σ. 11. ἑξ), καθ' ἣν ἡ μετάφρασις τῶν Ο' τοῦ βιβλίου τοῦ Ἱερεμίου

τῶν οὐρανῶν». Τὸ ἐν τῇ θέσει οὐσιαστικοῦ ἐπίθετον Στρατεία ἀνήκει εἰς τὴν Ἀφροδίτην, ἥτις κατά τε τὸν Βύβλιον Φίλωνα [1] καὶ τὸν Σουΐδαν [2] ἀντιστοιχεῖ πρὸς τὴν Ἀστάρτην.

Οἱ νεκροὶ καλοῦνται ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις rpem (οὕτω καὶ ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ [3]) καὶ elnym. Εἶναι ἄξιον προσοχῆς, ὅτι ὑπὸ αὐτὰ τὰ ὀνόματα εἰς προϊστορικοὺς χρόνους ἐφέροντο λαοί, οἱ ὁποῖοι μνημονεύονται ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ [4]. Φαίνεται ὅμως ὅτι κατ' ἀρχὴν τὸ μὲν elnym ἐσήμαινε ὅ,τι καὶ τὸ Φοινικικὸν alonim (=θεοί), τὸ δὲ rpem ἦτο τὸ ὄνομα, τὸ ὁποῖον αἱ θεότητες αὗται ἔλαβον ὡς ἀκόλουθοι τοῦ Rapha-Baal [5].

Ἰδιαζόντως στεναὶ εἶναι αἱ μεταξὺ τοῦ ἔπους τοῦ Κερὲτ καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σχέσεις. Ὑπαινίσσεται μάλιστα τὸ ἐν λόγῳ ἔπος κυρίως σύγχρονα πρὸς τοὺς Πατριάρχας τοῦ Ἰσραὴλ γεγονότα.

Οὕτω μεταξὺ τῶν φυλῶν, αἱ ὁποῖαι ἀπαρτίζουσι τὸν στρατὸν τοῦ Κερέτ, εἶναι καὶ ἡ Aser [6], ἐνῷ ἑτέρα τῶν φυλῶν Ἰσραήλ, ἡ Ζαβουλών, φέρεται ὡς σύμμαχος τοῦ Τεράχ [7].

Ὁ ἥρως Τεράχ, τοῦ ὁποίου ὀπαδοὶ εἶναι οἱ εἰσβολεῖς Τεραχῖται, ἔχει ὑπὸ τοῦ Virolleaud καὶ ἄλλων εἰδικῶν ταυτισθῆ πρὸς τὸν ὁμώνυμον πατέρα τοῦ Ἀβραάμ [8]. Ἐὰν δὲ τὴν γνώμην ταύτην δὲν εἶχον κλονίσει ἄλλοι τε καὶ ὁ πολὺς Albright [9], θὰ ἠδυνάμεθα ἴσως ἐν τῇ κινήσει ταύτῃ τῶν Τεραχιτῶν νὰ ἴδωμεν τὴν προσπάθειαν τῶν ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ Ἀβραὰμ Ἑβραίων, ὅπως εἰσέλθωσιν ἐκ νότου εἰς τὴν γῆν Χαναάν.

Εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ Κερὲτ θρηνεῖ τὸν θάνατον τῶν οἰκείων του, ἀπαντῶσι καὶ αἱ λέξεις :

εἶναι ἔργον δύο κυρίως μεταφραστῶν. Τούτων ὁ πρῶτος (κεφ. 1-28) εἶναι μὲν ἱκανώτερος τοῦ δευτέρου (τὰ λοιπὰ πλὴν τοῦ τελευταίου κεφάλαια), ἀλλὰ συχνάκις, ὡς ἐν 7, 18, ἀντὶ μεταφράσεως παρέχει ἡμῖν ἑρμηνείαν.

1. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 110.

2. «Ἀστάρτη ἡ παρ' Ἕλλησιν Ἀφροδίτη». Πρβλ. Liddell–Scott (a Greek–English Lexicon. Oxford, 1940, ἐν τῇ λέξει στράτειος) «CIG 2639 f : B C. Πατροκλῆς, Δημητρίου τοῦ Φανίου, ἱερεὺς Ἀφροδίτης Στρατείας».

3. Ψαλμ. 88, 11. Παροιμ. 2, 18. Ἠσ. 14, 9.

4. Πρβλ. διὰ μὲν τὸ elnym, Ἀριθμ. 26, 26. διὰ δὲ τὸ rpem, Γεν. 14, 5. 15, 20. Δευτ. 2, 11, 20. 3, 11, 13. Ἰη. Ναυῆ 12, 4. 13, 12. 17, 15.

5. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 185 ἑξ. Διὰ τὴν καταγωγὴν τῶν Rephaim ἐκ τοῦ Ῥαφά, πρβλ. II Σαμ. 21, 16, 18, 20, 22. I. Χρον. 20, 4, 6, 8. Διὰ τὴν ἀναγνώρισιν τῶν νεκρῶν, καὶ μάλιστα τῶν διακεκριμένων τοιούτων, ὡς θεοτήτων, πρβλ. I. Σαμ. 28, 13.

6. Ἡ κατὰ Schaeffer[3], σ. 73, γνώμη, ὅτι ἡ φυλὴ Aser, ἀπαντᾷ ἐπίσης ἔν τινι Αἰγυπτιακῷ κειμένῳ τῆς ἐποχῆς τῶν Seti : I καὶ Rameses II, ἐλέγχεται ὡς ἐσφαλμένη ὑπὸ Dussaud[1], σ. 163, σημ. 4.

7. Πρβλ. Hooke, σ. 355.

8. Γεν. 11, 26, 31. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 156 ἑξ.

9. Ὅρα Albright[3], σ. 235

«Ἡ κλίνη τοῦ Κερὲτ ἐβράχη διὰ τῶν δακρύων του[1]*»*,
γνωσταὶ ἡμῖν ἐξ ἀναλόγου Ψαλμικῆς ἐκφράσεως[2].

Ἡ εὐσέβεια καὶ ἡ ἐν τῇ ὑπερασπίσει τοῦ ὀρφανοῦ, τῆς χήρας, τοῦ πτωχοῦ καὶ τοῦ καταπιεζομένου ἐκδηλουμένη δικαιοσύνη, αἱ ὁποῖαι διακρίνουσι βασιλεῖς ὡς ὁ Κερὲτ καὶ ὁ Δανέλ, εἶναι ἀξιοθαύμαστοι καὶ δύνανται ἔστω καὶ πόρρωθεν νὰ συγκριθῶσι πρὸς αὐτὸ τὸ πνεῦμα τοῦ Δευτερονομίου[3].

Τὰ περὶ καθάρσεων τοῦ Κερὲτ καὶ τῆς εἰσόδου αὐτοῦ «εἰς τὴν σκιὰν τῆς σκηνῆς»[4] φέρουσιν ἡμῖν κατὰ νοῦν τὰ ἐν τῇ Σκηνῇ τοῦ Μαρτυρίου καθήκοντα τοῦ ἀρχιερέως[5].

Εἰς τὸ σημεῖον ὅπου ὁ Πεβὲλ παρακαλεῖ διὰ τῶν πρέσβεων αὐτοῦ τὸν Κερέτ, ὅπως ἀπομακρυνθῇ τῆς Ἐδώμ,

«Διότι ἡ Ἐδὼμ εἶναι δῶρον τοῦ Ἔλ,
Εἶναι δῶρον τοῦ πατρὸς τοῦ ἀνθρώπου»[6],

ἀναπολεῖ τις τὸν παρόμοιον τοῦ Γιαχβὲ λόγον πρὸ τοὺς Ἰσραηλίτας περὶ μὴ ἐπιθέσεως κατὰ τῆς Ἐδὼμ καὶ τῆς Μωάβ[7].

Ἀλλαχοῦ ἡ ὡραία Mesheb-Hory,

«Τῆς ὁποίας ἡ χάρις εἶναι ὡς ἡ χάρις τῆς Ἀνάθ,
Τὸ δὲ κάλλος αὐτῆς ὡς τὸ κάλλος τῆς Ἀστάρτης,
Τῆς ὁποίας αἱ κόραι εἶναι σάπφειρος,
Οἱ δὲ ὀφθαλμοὶ αὐτῆς ἀγγεῖα ἐξ ἀλαβάστρου»[8],

περιγράφεται ὑπὸ τοῦ Κερὲτ κατὰ τρόπον γνωστὸν ἡμῖν ἐκ τοῦ Ἄσματος τῶν ᾀσμάτων.

Σημειωτέον, ὅτι τὴν γλῶσσαν ὡσαύτως τοῦ Ἄσματος τῶν ᾀσμάτων ὑπενθυμίζουσιν ἡμῖν αἱ παρ' ἄλλῳ Οὐγαριτικῷ ποιήματι λέξεις τοῦ Ἔλ:

«Πόσον γλυκέα εἶναι τὰ χείλη των,
Γλυκέα ὡς βότρυς σταφυλῆς»[9],

διὰ τῶν ὁποίων οὗτος ἐκφράζει τὸν θαυμασμόν του πρὸς τὰς γυναῖκάς του.

1. Gordon[3], σ. 68 (Krt: 28—30). Διὰ τὴν ἀπόδοσιν τοῦ στίχου, πρβλ. Schaeffer[3], σ. 73.
2. Ψαλμ. 6, 6.
3. Δευτ. 10,18. 24,17 κ. ἄ., Ὅρα ἐπίσης Γεν. 49, 16. Ἐξ 22, 22. Ψαλμ. 68, 6. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 166. Gordon[3], σ. 122.
4. Gordon[3], σ. 71 (Krt: 159).
5. Λευτ. 16, 1. ἑξ.
6. Gordon[3], σ. 70 (Krt: 135—136). Προτιμῶ τὴν κατὰ Gordon ἀπόδοσιν «δῶρον τοῦ πατρός» καὶ οὐχὶ τὴν κατὰ Schaeffer[3], σ. 75 «ἡ κόρη τοῦ ὀφθαλμοῦ τοῦ πατρός.»
7. Δευτ. 2, 4—5, 9.
8. Ὡραῖος δι' ἐκφραστικότητα εἶναι καὶ ὁ ἐν συνεχείᾳ στίχος.
«Ἄς μὲ ζώνῃ [— — —]
Ἵνα εὕρω ἀνάπαυσιν ἐν τῷ βλέμματι τῶν ὀφθαλμῶν της».
Gordon[3], σ. 70 ἑξ (Krt: 145—149). Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 75. Dussaud[1], σ 165.
9. Gordon[3], σ. 60 (52:50).

Τὸ ὄνομα Mesheb-Hory, τὸ ὁποῖον σημαίνει «θυγάτηρ τοῦ Χορραίου», διασῴζει τὸ ἐκ τῆς Βίβλου γνωστὸν ἡμῖν ἐθνικὸν ὄνομα τῶν παλαιῶν κατοίκων τῆς Ἐδώμ [1]. Τοὺς Χορραίους ἢ Χορίτας τούτους τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πρέπει μᾶλλον νὰ μὴ διακρίνωμεν τῶν Hurri, ὡς ὁ Dussaud ποιεῖ [2], ἀλλὰ νὰ ἴδωμεν καὶ εἰς τὰς δύο παραλλαγὰς τοῦ ὀνόματος τὸν αὐτὸν λαόν, ὅστις περὶ τὰ μέσα τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος διεδραμάτισε σπουδαιότατον ῥόλον ἐν ταῖς χώραις τῆς Ἐγγὺς Ἀνατολῆς [3].

Αὐτὸ δὲ τὸ ὄνομα Κερέτ, τὸ ὁποῖον ἐν τῷ ὁμωνύμῳ ἔπει χαρακτηρίζει ὡσαύτως τὸ νότιον μέρος τῆς Χαναὰν (Negeb ha-Kereti), πρέπει νὰ ἀναγνωσθῇ καὶ ἐν τῷ σχετικῷ χωρίῳ τοῦ Σοφονίου, ὅπου τὰ ὑπομνήματα ἐσφαλμένως ἀναγινώσκουσι Κρήτη [4].

Ὡς πρὸς τὸν μῦθον τοῦ Δανέλ, δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ὅτι ἡ μορφὴ τοῦ Φοίνικος ἥρωος τούτου, ὁ ὁποῖος ἐδικαίου τὸ ὀρφανὸν καὶ τὴν χήραν, ἀνακαλεῖ εἰς τὴν μνήμην ἡμῶν τὸν σοφὸν Δανιήλ, τὸν ὁποῖον ὁ Ἰεζεκιὴλ ἀντιπαραβάλλει πρὸς τὸν ὑπερόπτην βασιλέα τῆς Τύρου [5]

Παραδείγματα, ὡς τἀνωτέρω, δεικνύουσι τὰς σχέσεις μεταξὺ τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Ὑπάρχουσιν ὅμως ἄλλα, τῶν ὁποίων ἡ χρῆσις πρέπει νὰ γίνηται μετὰ πολλῆς προσοχῆς, ὡς στηριζομένων ἐπὶ ἀτελῶν κειμένων, βεβιασμένης μεταφράσεως ἢ ἐσπευσμένης ἑρμηνείας. Τοιαύτη λ. χ. εἶναι ἡ προσπάθεια ἐρευνητῶν τινων, ὅπως ἀναγνώσωσιν ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις τὰ ὀνόματα Ἀδὰμ καὶ Εὔα [6]. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι ἀπαντᾷ παρ᾽ αὐτοῖς ἡ λέξις adm ἐν στενῇ σχέσει πρὸς ὡραῖον κῆπον ἐν Ἀνατολῇ, ἀλλὰ δὲν εἶναι αὕτη κύριον ὄνομα, ὡς θὰ ἀνέμενέ τις. Ἡ ἀνάγνωσις δὲ τοῦ ὀνόματος Εὔα δὲν εὑρίσκει πραγματικὸν ἔρεισμα ἐν τοῖς κειμένοις.

Ἐγένετο ἤδη φανερὸν ὅτι αἱ στεναὶ μεταξὺ τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων καὶ τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης σχέσεις εἶναι κυρίως ἐξωτερικαὶ ἤ, ὡς ἄλλως θὰ ἐλέγομεν, φραστικαί. Ὁ χαρακτηρισμὸς οὗτος πρέπει ἀρκούντως νὰ τονισθῇ, ἵνα μὴ ἐκ παρεξηγήσεως νομίσῃ τις ὅτι τὰ ἐν λόγῳ κείμενα θίγουσι τὴν οὐσίαν κεντρικῶν σημείων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἢ ὅτι περιέχουσιν ἰδέας ἰσαξίους ἐκείνων, τῶν ὁποίων αὕτη, ὑπὸ ἀπαράμιλλον διατύπωσιν ἐν σχέσει πρὸς ὅ,τι ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ πεδίου παρήγαγεν ἡ ἀνθρωπότης, φέρεται ὡς ἀποκλειστικὴ πηγή. Γνωρίσματά τινα κοινὰ μεταξὺ τοῦ Ἔλ καὶ τοῦ Γιαχβὲ ἀναμ-

1. Πρβλ. Γεν. 14, 6. 36, 2(;), 20—29. Δευτ. 2, 12, 22. Ι Χρον. 1,39.

2. Ὅρα Dussaud[1], σ. 165.

3. Ὅρα Funk and Wagnalls. New Standard Bible Dictionary. Philadelphia, 1936, σ. 360 ἑξ. Πρβλ. Barton, σ. 145. Schaeffer[3], σ. 95, σημ. 193. Albright, σ. 184.

4. Σοφ. 2, 5—6. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 79 ἑξ.

5. Ἰεζ. 14, 14, 20. 28, 3. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 150. Schaeffer[3], σ. 96. Jack, σ. 22, κ. ἄ.

6. Πρβλ. Schaeffer[3], σ. 76 ἑξ.

φιβόλως ὀφείλονται, ὡς καὶ αἱ παντοειδεῖς κατ' ἔκφρασιν ὁμοιότητες, εἰς τὰς ἰδιαζούσας συνθήκας στενῆς γειτνιάσεως, Σημιτικῆς καταγωγῆς καὶ γλωσσικῆς συγγενείας τῶν Φοινίκων καὶ τῶν Ἑβραίων καὶ ἑπομένως δὲν πρέπει νὰ συγχέωνται πρὸς τὰς ἐσωτερικὰς καὶ δὴ ἀποκεκαλυμμένας ἀληθείας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Σύγκρισις ἄλλως τε τῶν ἀληθειῶν τούτων πρὸς τὰς πλέον ἀνεπτυγμένας θρησκευτικὰς ἰδέας οὐ μόνον τῆς Οὐγαρίτιδος, ἀλλὰ καὶ τῆς καθόλου ἀρχαίας Ἀνατολῆς ἀπαιτεῖται ὑπὸ τῆς ἐλευθέρας ἐρεύνης, ἀναλαμβανομένη δ' ὑπὸ ἐρευνητῶν καλῆς πίστεως διαπιστοῖ ἀναμφισβήτητον καὶ φανερὰν τὴν ὑπεροχὴν τῶν πρώτων ὑπὲρ τὰς τελευταίας· ὑπεροχήν, ἣν χαρακτηρίζει ζωηρότατα ἡ προφητικὴ ῥῆσις : «Τὶ τὸ ἄχυρον πρὸς τὸν σῖτον» ;[1]

Ἀλλ' ἂν αἱ στεναὶ ἐξωτερικαὶ σχέσεις κρατοῦσι τὰ Οὐγαριτικὰ κείμενα ἐγγὺς τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης, αἱ ἐκ τῆς ἀπουσίας ἐν τοῖς πρώτοις τῶν ζωτικῶν ἀρχῶν τῆς δευτέρας ἀνακύπτουσαι διαφοραὶ καθιστῶσι τὴν ἀπόστασιν ἀγεφύρωτον.

Οὕτω μεταξὺ ἄλλων, ἵνα ἁπλῶς ἀναφέρωμεν τὰς σπουδαιοτέρας διαφοράς[2], ἔναντι τῆς ἠθικῆς μονοθεΐας τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ὀρθοῦται ὁ ἀκόλαστος καὶ μαγικὸς πολυθεϊσμὸς τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων[3]· ἔναντι τῆς διὰ τῆς πίστεως ἀξιολογήσεως τῶν γεγονότων[4], δι' ἧς ὁ Θεὸς εὑρίσκεται ἀποκαλυπτόμενος ἐν τῇ ἱστορίᾳ[5] καὶ σχετιζόμενος μετὰ τοῦ λαοῦ του ὑπὸ ἠθικοὺς ὅρους, ὑπάρχουσιν ἀνελεύθεροι φυσιοκρατικαὶ μεταξὺ θεῶν καὶ λαοῦ σχέσεις· ἔναντι τῆς ἐν νομαδικῷ περιβάλλοντι ἐπιτεύξεως ἰδανικοῦ θρησκευτικοῦ βίου τοῦ ἐκ τῆς ἐρήμου προερχομένου Ἰσραὴλ ἵσταται ὁ ζωηρὸς ἀγροτικὸς χαρακτὴρ τῆς Οὐγαριτικῆς θρησκείας. Πρὸς τούτοις εἰς μάτην θὰ ἀναζητήσῃ τις ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις τὴν ὕπαρξιν ὀνομάτων Ἰσραηλιτικῶν ἑορτῶν, διηγήσεων περὶ δημιουργίας, κατακλυσμοῦ, ἐλευθέρας ἐκλογῆς λαοῦ περιουσίου καί, ὅπερ καὶ τὸ σπουδαιότερον, προφητείας[6].

1. Ἱερ. 23, 28 κατὰ τοὺς Ο΄.

2. Ὅρα Baumgartner, σ. 91 ἑξ. Ἐν τῇ μελέτῃ ταύτῃ ὁ Baumgartner ζητεῖ κυρίως νὰ ἐλέγξῃ τὴν ὑπὸ τῶν Virolleaud καὶ Dussaud ὑπερτονισθεῖσαν Χαναανιτικὴν ἐπὶ τῆς Π. Διαθήκης ἐπίδρασιν ὡς καὶ τὴν ὑπὸ τῶν αὐτῶν ἐρευνητῶν προταθεῖσαν θεωρίαν περὶ ἀρχικῆς ἐν νότῳ ἐγκαταστάσεως τῶν Φοινίκων (ὅρα ἄνωτ σ. 49, σημ. 4) καὶ νὰ ἀναδείξῃ τὰς μεταξὺ Οὐγαριτικῶν κειμένων καὶ Π. Διαθήκης διαφοράς. Περὶ τῶν μεταξὺ τῶν πρώτων καὶ τῆς τελευταίας σχέσεων ἐν σ. 95 παρατηρεῖ: «Mehr als je zuvor haben uns die Funde von Ugarit die Höhe und den Glanz kanaanäischer Kultur ebenso wie die Stärke ihres Einflusses auf Israel eindrücklich gemacht, vom Leben und der Sprache des Alltags bis zur religiösen Phraseologie und den religiösen Begriffen».

3. Πρβλ. τὰς ἐρωτικὰς σκηνὰς τῶν Ἔλ καὶ Asherat, Βάαλ καὶ Ἀνὰθ κ. ἄ.

4. Ὅρα ὅσα περὶ «Interaction of Faith and Event» γράφει ὁ H. W. Robinson ἐν The History of Israel. Duckworth, 1938, σ. 224 ἑξ.

5. Ὅρα Βέλλα, Β. Θεὸς καὶ ἱστορία ἐν τῇ Ἰσραηλιτικῇ Θρησκείᾳ, Ἀθῆναι, 1934.

6. Σημειωτέον δ' ὅτι καὶ αὐτὴ ἡ ἔκστασις ἡ τόσον διαδοθεῖσα ἐν ὁμόροις χώραις, ὡς ἡ Μικρὰ Ἀσία, δὲν εὑρίσκει ἀπήχησιν ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Πρὶν ἢ κατακλείσωμεν τὴν παροῦσαν μελέτην, κρίνομεν ἄξιον, ὅπως ἐπιστήσωμεν τὴν προσοχὴν ἡμῶν ἐπὶ χαρακτηριστικῶν τινων σημείων.

Πρέπει ἐν πρώτοις νὰ τονισθῇ ὅτι ὁ Οὐγαριτικὸς πολιτισμός, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὅσων ἐξεθέσαμεν ἀνωτέρω, παρουσιάζεται σύνθετος καθ᾽ ὅλας αὐτοῦ τὰς κατευθύνσεις[1]. Τοῦτο ἐξηγεῖται κυρίως ἐκ τῶν ἰδιαζόντων παραγόντων, τοῦ τε τοπικοῦ καὶ τοῦ χρονικοῦ, τῶν ὁποίων προϊὸν τυγχάνει ὁ πολιτισμὸς οὗτος. Οὕτως ἐν περιοχῇ, ὡς ἡ τῆς Οὐγαρίτιδος, ὅπου συνηντῶντο τὰ διάφορα ῥεύματα πολιτισμοῦ τοῦ τότε γνωστοῦ κόσμου, καὶ ἐν ἐποχῇ, ὡς ἡ μαρτυρουμένη ὑπό τε τῶν ἐπιστολῶν τῆς Tell el-Amarna καὶ τῶν εὑρημάτων τῆς Ras Shamra, καθ᾽ ἣν ὁ ἀρχαῖος κόσμος ἐμφανίζεται διὰ πρώτην φορὰν πολιτιστικῶς ἡνωμένος, ἦτο ἀναπόφευκτος ἡ μικτὴ διαμόρφωσις τοῦ Οὐγαριτικοῦ πολιτισμοῦ. Εἰς τὴν τελευταίαν ταύτην συνέβαλον κυρίως μεταξὺ ἄλλων λαῶν οἱ Κρῆτες, Αἰγαῖοι, Αἰγύπτιοι, Χεττῖται, Χουρρῖται καὶ Βαβυλώνιοι[2].

Σημασίαν ἐπίσης ἔχει τὸ γεγονός, ὅτι παρὰ τὸν εἰς εὐρεῖαν κλίμακα δανεισμὸν ξένων στοιχείων, ὁ Οὐγαριτικὸς πολιτισμὸς φέρει ἐφ᾽ ἑαυτοῦ καταφανῆ τὴν σφραγῖδα τῆς ἐγχωρίου Χαναανιτικῆς πρωτοβουλίας. Ὁ Οὐγαριτικὸς λαὸς διατηρεῖ τὴν ἐθνικὴν αὐτοῦ ἑνότητα ἐπὶ αἰῶνας, μετέχει ἐνεργῶς τῆς ἐπὶ τῶν τῆς Ἀνατολῆς ζητημάτων πολιτικῆς, ἐπιδίδεται θαυμασίως εἰς τὰς καλὰς τέχνας, παράγει δόκιμα φιλολογικὰ προϊόντα καὶ ἐκδηλοῖ κατὰ τρόπον ὡραῖον εὐσέβειαν καὶ ἀλληλεγγύην. Ἐκ τούτου ὁρμώμενός τις δύναται ἀδιστάκτως νὰ ὁμιλῇ περὶ αὐτοτελείας τοῦ Οὐγαριτικοῦ πολιτισμοῦ. Κατ᾽ ἀκολουθίαν, ἡ ὑπὸ τῶν εἰδικῶν ἀναγνώρισις ἰδίας θέσεως διὰ τὸν πολιτισμὸν τοῦτον μεταξὺ τῶν ἀνατολικῶν πολιτισμῶν εἶναι πλήρως δεδικαιολογημένη.

Ὅ,τι ὅμως καθιστᾷ τὸν Οὐγαριτικὸν πολιτισμὸν κατ᾽ ἐξοχὴν περισπούδαστον εἶναι αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς τὰς ἱερὰς παραδόσεις τοῦ Ἰσραήλ, τὰς ἀποτεθησαυρισμένας ἐν τῇ Παλαιᾷ Διαθήκῃ. Αἱ σχέσεις αὗται ἀναιροῦσι ῥιζικῶς ἐκείνας, αἱ ὁποῖαι καθωρίσθησαν ὑπὸ τῆς ἀρνητικῆς κριτικῆς, ὡς ὑπάρχουσαι μεταξὺ ἑνὸς ἐν πολλοῖς φανταστικοῦ Χαναανιτικοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἑνὸς παρεξηγημένου Ἰσραηλιτικοῦ τοιούτου. Χάρις εἰς τὰ εὑρήματα τῆς Ras Shamra, ὧν ἡ ἀνακάλυψις δικαίως θεωρεῖται ὡς ἡ σημαντικωτέρα τῶν ὅσων μέχρι τοῦδε ἔχουσι λάβει χώραν ἐπὶ τοῦ Βιβλικοῦ τομέως[3], ἀναιρεῖται ἡ γνώμη, ὅτι ἡ Χαναὰν δὲν ἐγνώριζε τὴν γραφὴν πρὸ τοῦ τέλους τῆς 2ας π.Χ. χιλιετηρίδος καί, ἑπομένως, διαλύεται ἡ προκατάληψις κατὰ τῆς ἀξιοπιστίας

1. Πρβλ. Gordon[3], σ. 123.
2. Πρβλ. Contenau, σ. 19 ἑξ.
3. Πρβλ. Dussaud[1], σ. 193 «En conséquence, il n' est pas exagéré d' avancer que la découverte des tablettes de Ras Shamra est la plus importante qui ait jamais été faite dans le domaine des études bibliques».

τῶν Πατριαρχικῶν παραδόσεων. Ἐφ' ὅσον οὐ μόνον σκηναὶ τῶν παραδόσεων τούτων ὑποτυποῦνται ἐν τοῖς Οὐγαριτικοῖς κειμένοις, ἀλλὰ καὶ ἡ φιλολογικὴ μορφὴ διατυπώσεως ἐν ἀμφοτέραις ταῖς περιπτώσεσιν εἶναι ὁμοία, ἀνάγκη ὅπως ἀναθεωρηθῇ ἡ περίφημος περὶ τῶν πηγῶν τῆς Πεντατεύχου θεωρία.

Πολύτιμος εἶναι ἐπίσης ἡ συμβολὴ τῶν ἐν λόγῳ ἀνασκαφῶν εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Βίβλου. Πολλά, σκοτεινὰ μέχρι τοῦδε, χωρία τῆς Βίβλου κατανοοῦνται, εὐθὺς ὡς λάβῃ τις ὑπ' ὄψει τὰς Χαναανιτικὰς ἀντιλήψεις, οἷαι μαρτυροῦνται ὑπὸ τῶν εὑρημάτων τῆς Ras Shamra. Αἱ ἀντιλήψεις αὗται ἦτο φυσικὸν νὰ εὕρωσιν ἀπήχησιν καὶ εἰς τὸν βίον τῶν Ἰσραηλιτῶν, ἀπὸ τῆς ἐγκαταστάσεώς των ἐν Χαναὰν καὶ ἐντεῦθεν, γεγονὸς ἄλλως τε τὸ ὁποῖον δὲν παρασιωπᾷ καὶ ἡ Παλαιὰ Διαθήκη. Τὸ νὰ δεχθῇ δέ τις ἐξωτερικὰς Χαναανιτικὰς ἐπὶ τῆς Βίβλου ἐπιδράσεις οὐδόλως σημαίνει ὅτι αἱ ἐπιδράσεις αὗται ὑπῆρξαν πηγὴ τῶν Ἰσραηλιτικῶν παραδόσεων, ὡς τινες ἔχουσι τὴν διάθεσιν νὰ ἰσχυρισθῶσι. Τοιαύτη παρεξήγησις ὀφείλεται ἁπλῶς εἰς ὑπέρμετρον ἐνθουσιασμόν, μεθ' οὗ κύκλοι τινὲς ἑκάστοτε ὑποδέχονται τὰς πρὸς τὴν Βίβλον σχετιζομένας ἀνακαλύψεις.

Ἡ ἐπὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικῶν καὶ ἐξηκριβωμένων στοιχείων συσχέτισις τῶν Οὐγαριτικῶν κειμένων πρὸς τὴν Παλαιὰν Διαθήκην δεικνύει ὅτι ἐν ἑκατέρᾳ περιπτώσει αἱ παραδόσεις εἶναι αὐτοτελεῖς· ὅτι αἱ Ἰσραηλιτικαὶ παραδόσεις ἔχουσιν εἴς τινα σημεῖα ἐξωτερικῶς ἐπηρεασθῆ καὶ οὐχὶ ἀντικατασταθῆ ὑπὸ τῶν Χαναανιτικῶν· ὅτι αἱ Χαναανιτικαὶ παραδόσεις ἠλέγχθησαν ἐπιμελῶς ὑπὸ τῆς ὑγιοῦς συνειδήσεως τοῦ Ἰσραὴλ ἐκπροσωπουμένης ὑπὸ τῶν ἱερῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης συγγραφέων· ὅτι ἐκεῖνα τῶν Χαναανιτικῶν στοιχείων ἐγένοντο ἐπισήμως ὑπὸ τοῦ Ἰσραὴλ δεκτά, ὅσα εὑρέθησαν σύμφωνα ἢ τρεπτὰ πρὸς τὸ μονοθεϊστικὸν πνεῦμα τῆς Παλαιοδιαθηκικῆς Ἀποκαλύψεως· ὅτι, τέλος, αἱ Χαναανιτικαί, ὡς καὶ αἱ λοιπαὶ ξέναι, ἐπιδράσεις ἔχουσι μὲν δευτερεύουσαν σημασίαν, εἶναι δ' ὅμως πολύτιμοι, ὡς ὑποβοηθοῦσαι τὴν κατανόησιν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης [1].

1. Πρβλ. Hastoupis, σ. 26 «When one comes across the Old Testament idea that even the nations after they become purified will share in the happiness of a remnant of the chosen people, he, inevitably, recollects the fact of their contributions, though they may have been raw and uncertain, to the great conseption of God's Kingdom.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Μπρατσιώτου Παναγιώτου Ι., καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου. Κείμενον. Εἰσαγωγή. Σχόλια. Εἰκόνες. Ἐν Ἀθήναις 1950, σελ. 16+335.

«Οὐδέν, φαίνεται, βιβλίον τῆς Καινῆς Διαθήκης προσείλκυσε κατὰ τὴν τελευταίαν δεκαετίαν τοσαύτην προσοχὴν τῶν ἐρευνητῶν, ὅσον ἡ Ἀποκάλυψις». Διὰ τῶν λέξεων τούτων ἤρχιζον κατὰ τὸ 1930 τὴν ἐπισκόπησιν τῆς νεωτέρας φιλολογίας περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως. (Βλ. «Poutj»,Ἀριθ. 21, σελ. 97 : «Τὸ βιβλίον ἐσφραγισμένον σφραγῖσιν ἑπτὰ» ρωσιστί). Θὰ ἠδυνάμην νὰ ἐπαναλάβω τὰς λέξεις ταύτας καὶ σήμερον. Ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῆς Ἀποκ. δὲν διεκόπη καὶ κατὰ τὴν περίοδον μεταξὺ τῶν δύο πολέμων. Μετὰ τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ὅμως ἐξεδόθησαν βιβλία περὶ τῆς Ἀποκ. ὄχι μόνον ἐκ μέρους διαμαρτυρομένων καὶ λατίνων συγγραφέων, ἀλλὰ καὶ ὀρθοδόξων. Τὸ μέγα ἐνδιαφέρον διὰ τὴν Ἀποκ. εἶναι ἀναπόφευκτον εἰς τὴν «ἐσχατολογικὴν» ἡμῶν ἐποχήν, καὶ νέαι ἑρμηνεῖαι εἰς αὐτὴν θὰ ἀπητοῦντο ἐντὸς τοῦ γενικοῦ ἐσχατολογικοῦ πλαισίου. Ἐν σχέσει πρὸς τὰ ἀνωτέρω δὲν δύναται νὰ μείνῃ ἀπαρατήρητος ἡ νέα μελέτη τοῦ ἐν Βέρνῃ καθηγητοῦ *Μιχαέλις* (Michaelis W., Die Versöhnung des Alls. Die Frohe Botschaft von der Grade Gottes, Bern 1950, σελ. 198), ἀφιερωμένη εἰς τὸ φλέγον ζήτημα τῆς «ἀποκαταστάσεως τῶν πάντων» καὶ τῆς καθολικῆς πληρότητος τῆς σωτηρίας. Ἡ ἔλλειψις χώρου καὶ χρόνου δὲν μοῦ ἐπιτρέπει νὰ ἐξετάσω τὸ ἐσχατολογικὸν θέμα εἰς τὴν ὅλην ἔκτασιν αὐτοῦ, καὶ θὰ περιορισθῶ εἰς τὴν ἐκτίμησιν τοῦ νέου ἑλληνικοῦ ὑπομνήματος εἰς τὴν Ἀποκ., τὸ ὁποῖον ἀνήκει εἰς τὴν γραφίδα τοῦ δεδοκιμασμένου καὶ λίαν γνωστοῦ καὶ ἐν πνεύματι ἀδελφοῦ, καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν κ. Π. Μπρατσιώτου.

Ὁ κ. Μπρ. εἰς τὸν πρόλογον αὐτοῦ ὀνομάζει τὴν ἑρμηνείαν του ὡς «τὸ πρῶτον ἑλληνιστὶ ἐπιστημονικὸν ὀρθόδοξον ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκ.». Θὰ ἔλεγον καὶ περισσότερον : τὸ βιβλίον τοῦ κ. Μπρ. εἶναι γενικῶς τὸ πρῶτον ὀρθόδοξον ὑπόμνημα εἰς τὴν Ἀποκ., θεωρούμενον ἐφάμιλλον πρὸς τὰ ἄλλα ἔργα τῆς συγχρόνου ἐπιστήμης. Τοῦτο ἐνδιαφέρει καὶ τὴν ρωσικὴν θεολογικὴν γραμματείαν, διότι ἡ περιβόητος «Ἀποκάλυψις ἐν τῇ βροντῇ καὶ τῇ θυέλλῃ» τοῦ *Νικολάου Μορόζοφ* καὶ τὸ ἤδη παλαιὸν βιβλίον τοῦ *Μπουχάρεφ* παρουσιάζουν ἐνδιαφέρον μόνον διὰ τὴν ἱστορίαν τῆς ρωσικῆς θρησκευτικῆς σκέψεως καὶ ὄχι διὰ τὴν ἐπιστημονικὴν κατανόησιν τῆς Ἀποκ. Ἡ τύχη τοῦ ὑπομνήματος τοῦ *Β. Α. Τερνάβτσεφ*, τὸ ὁποῖον ἔμεινε ἀνέκδοτον, εἶναι ἐπίσης ἄγνωστος, ὅπως ἀγνοεῖται καὶ ἡ τύχη τοῦ συγγραφέως. Ἀλλ᾽ ἐφ᾽ ὅσον δύναταί τις νὰ κρίνῃ, καὶ αὐτὸς οὐδέποτε ἐπεδίωξεν ἀντικειμενικοὺς ἐπιστημονικοὺς σκοπούς. Δὲν ἀποτελοῦν ἐξαίρεσιν καὶ αἱ δύο ρωσικαὶ ἐργασίαι, αἱ ὁποῖαι ἦλθον εἰς φῶς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη. Τὸ βιβλίον τοῦ *Πέτρου Ἰβάνοφ*, «Τὸ Μυστήριον τῶν ἁγίων, (τόμ. Α´ καὶ Β´, ἐν Παρισίοις, YMCA—Press, 1949, σελ. 506), ἔχει τὸν ὑπότιτλον : «Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν Ἀποκ.». Εἰς τὴν Ἀποκ. αὐτὴν καθ᾽ ἑαυτὴν ἀφιεροῦται μόνον τὸ

«Παράρτημα τοῦ πρώτου τόμου: Τὸ Εὐαγγέλιον τῆς ἀποκαλύψεως» (σελ. 185—229). Ἀλλ᾿ ἡ ἀντίληψις τοῦ σ., ἡ ὁποία διέπει τὸ «Παράρτημα» τοῦτο, παρουσιάζει πράγματι μόνον μίαν εἰκονογραφίαν μὲ σκηνὰς τῆς Ἀποκ., τῆς διαιρέσεως τῶν χριστιανῶν εἰς «πνευματικοὺς» καὶ «ψυχικούς». Αὐτὴ ἡ διαίρεσις ἀποτελεῖ τὸ κύριον θέμα τῶν προηγουμένων κεφαλαίων. Ἐπίσης εἶναι ἀξιοσημείωτον, ὅτι, δεικνύων τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ τῆς πνευματικότητος ἀφ᾿ ἑνὸς καὶ τῆς διαφωτίσεως καὶ ἐπιστήμης ἀφ᾿ ἑτέρου, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Θεολογίας, ὁ Π. Ἰβάνοφ ὄχι μόνον δὲν δίδει τὸν ὁρισμὸν τῶν βασικῶν ἰδεῶν, ὡς π. χ. τῆς ἰδέας τοῦ «βασιλείου ἱερατεύματος», ὄχι μόνον ἀγνοεῖ τὰ προβλήματα τῆς ἐπιστημονικῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου τῆς Κ. Διαθήκης, λόγου χάριν τὴν ὕπαρξιν παραλλήλων ἀναγνωσμάτων τῶν αὐτῶν χωρίων τῶν ἱερῶν βιβλίων, ἀλλὰ καὶ περιορίζεται εἰς τὰς ρωσικὰς καὶ σλαβονικὰς μεταφράσεις, ἐνίοτε δὲ ἀφίσταται καὶ τούτων. Ἐντελῶς ἄλλην ἰδιάζουσαν βαρύτητα ἔχει τὸ ἔργον τοῦ *πρωθ. Σεργίου Μπουλγάκοφ*, ἐκδοθὲν μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ: «Ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Ἰωάννου. Δοκίμιον δογματικῆς ἑρμηνείας» (ἐν Παρισίοις, YMCA—Press, 1948, σελ. 353). Ἐξ ἐπιστημονικῆς ἐπόψεως ὁ π. Σέργιος ἔμεινε καὶ εἰς αὐτὸ τὸ ἔργον μέχρι τέλους ὑπεύθυνος. Ἐμελέτησε τὰς κυριωτέρας συγχρόνους ἐρεύνας τῆς Ἀποκ., καὶ λυπούμεθα διότι ὁ ἐκδότης δὲν προέταξε εἰς τὴν ἑρμηνείαν τοῦ π. Σεργίου κατάλογον τῶν συγγραμμάτων, ἐν οἷς ὁ σ. ἐνίοτε παραπέμπει, ἐνῷ συχνότερον παραλείπει νὰ πράξῃ τοῦτο. Ἀλλὰ κατὰ τὴν ταπεινὴν ὁμολογίαν αὐτοῦ, παρέλαβεν ὅλον τὸν ἐπιστημονικὸν ἐφοδιασμὸν διὰ τὸ βιβλίον ἐκ δευτέρας χειρός, τοῦτο κυρίως διότι ἐνδιέφερε τὸν σ. ὄχι ἡ ἑρμηνεία, ἀλλ᾿ ἡ δογματικὴ κατανόησις τῆς Ἀποκ. Αὕτη διέπει ὅλον τὸ βιβλίον καὶ συγκεντρώνει ὅλην τὴν προσοχὴν τοῦ σ., ἰδιαιτέρως δὲ ὅταν φθάνῃ εἰς τὰ τελευταῖα κεφάλαια τῆς Ἀποκ. Ἡ ἑρμηνεία τῶν κεφαλαίων τούτων μετὰ τῶν ἑπομένων παραρτημάτων προσδίδει εἰς τὸ βιβλίον τοῦ π. Σεργίου τὴν χαρακτηριστικὴν δι᾿ αὐτὸ ἰδιότητα καὶ δικαιολογεῖ τὸν τίτλον τοῦ βιβλίου: «Δοκίμιον δογματικῆς ἑρμηνείας». Μία τιμητικὴ θέσις ἀνήκει εἰς τὸ ὑπόμνημα τοῦ π. Σεργίου, ὄχι ἐν τῇ γενικῇ ἐπιστημονικῇ γραμματείᾳ, ἀλλ᾿ ἐν τῇ σειρᾷ τῶν ἰδικῶν του συγγραμμάτων, ὡς ἡ τελευταία λέξις εἰς τὴν ἔκθεσιν τοῦ θεολογικοῦ αὐτοῦ συστήματος. Ἐθεώρει αὐτὸ ὡς τὸν ἐπίλογον τοῦ τρίτου μέρους τῆς χριστολογικῆς αὐτοῦ τριλογίας: «Ἡ Νύμφη τοῦ Ἀρνίου». Ἀνέφερα αὐτὰ τὰ ἔργα ἀκριβῶς, διότι ἐν συγκρίσει πρὸς αὐτὰ τὸ ὑπόμνημα τοῦ κ. Μπρ. κατέχει—καὶ εἰς τὸν σκοπὸν καὶ εἰς τὴν πραγματοποίησιν—τὴν ἀξίαν τοῦ πρώτου ἐπιστημονικοῦ ὑπομνήματος εἰς τὴν Ἀποκ., το ὁποῖον προέρχεται ἐξ ὀρθοδόξων κύκλων.

Ἐν τῇ μακρᾷ εἰσαγωγῇ τοῦ ὑπομνήματος ἐνυπάρχει μεγάλη ἐπιστημονικὴ βιβλιογραφία (§ 14), τῆς ὁποίας προηγεῖται μία λεπτομερὴς ἱστορικὴ ἐπισκόπησις τῆς ἑρμηνείας τῆς Ἀποκ. (§ 11) ἐν τῇ πατερικῇ γραμματείᾳ (βλ. σελ. 41 καὶ ἑπ.) καὶ ἐν τῇ θεολογικῇ φιλολογίᾳ τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως. Ἂν καὶ ἡ εἰσαγωγὴ ἀποτελεῖ ἓν ἀπαραίτητον μέρος τοῦ ἐπιστημονικοῦ ὑπομνήματος, μερικαὶ ὅμως παράγραφοι τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ κ. Μπρ. ἔχουν ἰδιαιτέραν σπουδαιότητα καὶ ὀφείλω νὰ σημειώσω αὐτάς: Τοιαῦται εἶναι: § 2—περὶ τῆς ἑνότητος τῆς ἑρμηνείας τῆς Ἀποκ., § 3—περὶ τῆς οἰκονομίας τοῦ βιβλίου, § 5—περὶ τῆς θεολογικῆς καὶ θρησκευτικῆς σπουδαιότητος τῆς Ἀποκ., § 6—περὶ τῆς γνησιότητος τῶν ὀπτασιῶν τῆς Ἀποκ., καὶ ἰδιαιτέρως § 7—περὶ τῆς γλώσσης τῆς Ἀποκ., §§ 8 καὶ 9 ἀφιεροῦνται εἰς τὸ

ζήτημα τοῦ συγγραφέως τῆς Ἀποκ. καὶ τοῦ τόπου καὶ χρόνου τῆς συγγραφῆς τοῦ βιβλίου, § 13—περὶ τοῦ κειμένου τῆς Ἀποκ. Πρωτότυπον χαρακτηριστικὸν τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ κ. Μπρ. εἶναι ἡ § 12, ἥτις παρέχει ἐνδιαφερούσας παρατηρήσεις διὰ τὴν ἐπίδρασιν τῆς Ἀποκ. ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν λατρείαν, τέχνην καὶ λογοτεχνίαν.

Ἐν τῷ μέρει τοῦ βιβλίου τῷ ἀφιερωμένῳ κυρίως εἰς τὴν ἑρμηνείαν, ὁ κ. Μπρ. παραθέτει τμηματικῶς τὸ κείμενον, ἐφοδιάζων τοῦτο μετ᾽ ἰδιαιτέρων εἰσαγωγῶν, ἐν οἵᾳ μορφῇ προτιμᾷ, ἔπειτα προσάγει πλούσιον criticum apparatum, δικαιολογῶν τὴν διαίρεσιν, ἣν προτιμᾷ, καὶ μόνον κατόπιν τούτου προχωρεῖ εἰς τὴν ἑρμηνείαν.

Ἡ οἰκονομία τῆς Ἀπ. ἐκ τῆς ἀρχαιότητος μέχρι τῆς ἡμετέρας ἐποχῆς διαφόρως ἐξελαμβάνετο καὶ ἐκλαμβάνεται παρὰ τῶν ἑρμηνευτῶν. Ἡ ἱστορία τοῦ ζητήματος τούτου ἀνήκει εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑρμηνείας τῆς Ἀποκ., καὶ ὁ κ. Μπρ. ἀναφέρει αὐτὴν εἰς τὰς ἀναλόγους παραγράφους (3 καὶ 11) τῆς Εἰσαγωγῆς. Παραδέχεται τὴν προϊοῦσαν κίνησιν ἐν τῇ ἐπαναλήψει τῶν ὁράσεων, συμφωνῶν μετὰ τοῦ Ἄγγλου ἐρευνητοῦ Scott, μόνον ἐν τῇ εἰκόνι τῆς ἑλικοειδοῦς γραμμῆς (σελ. 10 καὶ σημ.). Σημειώνει τὴν παρουσίαν παραλλήλων ὁράσεων (βλ. π. χ. σελ. 153) καὶ τοιουτοτρόπως προφανῶς προτιμᾷ τὴν παλαιὰν θεωρίαν τῆς ἀνακεφαλαιώσεως, ἥτις ὑπογραμμίζει ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς Ἀποκ. τὴν ὕπαρξιν ἐπανειλημμένων σειρῶν εἰκόνων, αἱ ὁποῖαι ἐκφράζουν τὰς ἰδίας σκέψεις καὶ ἀναφέρονται εἰς τὰ ἴδια ἱστορικὰ γεγονότα. Ἐν αὐτῷ τῷ σημείῳ ὁ σ. συμφωνεῖ μὲ τὸν π. Σ. Μπουλγάκοφ, καὶ ὅπως αὐτός, ἀκολουθεῖ τὸν ρωμαιοκαθολικὸν ἑρμηνευτὴν Allo, τοῦ γαλλικοῦ ὑπομνήματος τοῦ ὁποίου ὁ κ. Μπρ. δικαίως ἀναγνωρίζει τὴν μεγίστην σημασίαν. Ὑπὸ τῆς γραφίδος τοῦ κ. Μπρ., ὅπως καὶ ὑπὸ τοῦ καλάμου τοῦ Allo, τὸ σχέδιον τῆς Ἀποκ. ἀποκτᾷ μεγίστην ἁρμονίαν. Πλὴν ὅμως ἡ θεωρία τῆς ἀνακεφαλαιώσεως δὲν πείθει πάντοτε τὸν ἀναγνώστην, ὁ ὁποῖος παραμένει μὲ τὴν ἐντύπωσιν, ὅτι ἐν τῇ οἰκονομίᾳ τῆς Ἀποκ. ἡ προϊοῦσα κίνησις εἶναι μεγαλυτέρα ἐκείνης, ἥτις καταφαίνεται ἐν αὐτῇ. Οὐχ ἧττον ὅμως μερικαὶ παρατηρήσεις τοῦ κ. Μπρ. εἶναι ἀξιοπρόσεκτοι. Εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ συμφωνήσωμεν, ὅτι ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ βιβλίου ἡ σκέψις τοῦ εὐαγγελιστοῦ Ἰωάννου ἐπανέρχεται εἰς τὴν ἀρχικὴν ἰδέαν (βλ. α΄, 3 καὶ κβ΄, 17, 18, σελ. 8, 68, 319), καὶ ὅτι μερικαὶ ὀπτασίαι ἔχουν τὴν σημασίαν εἰσαγωγῆς εἰς τὰ κύρια μέρη, εἰς τὰ ὁποῖα διαιρεῖται ἡ Ἀποκ. (βλ. π. χ. τὰ ἀποσπάσματα α΄, 9—20 καὶ δ΄—ε΄ ἐν τῷ συνόλῳ τοῦ βιβλίου, σελ. 11 καὶ τὴν ἑρμηνείαν). Τελικῶς εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ ἀναφέρω τὰς κατὰ μέγα μέρος παραλλήλους ὀπτασίας (π. χ. ζ΄, 1—8 καὶ 9—17, ἢ ι΄, 1—10 καὶ ια΄, 1—14), τὰς ὁποίας ὁ κ. Μπρ. ὀνομάζει μὲ τὸν ἑλληνικὸν ὅρον διάψαλμα (ἢ ἰταλιστὶ intermezzo). Αὗται ἔχουν τὸν σκοπόν, ὅπως παρηγορήσουν τους ἀναγνώστας, τοὺς καταθλιβομένους ἀπὸ τὸν τρόμον τὸν προκαλούμενον ὑπὸ τῶν ἀποκαλυπτικῶν σκηνῶν (βλ. σελ. 12—15, 234, 270). Αὗται αἱ ὀλίγαι παρατηρήσεις πείθουν ἡμᾶς, ὅτι τὸ σχέδιον τῆς Ἀποκ., παρ᾽ ὅλας τὰς ἀντιρρήσεις τὰς ὁποίας δύναται νὰ προκαλέσῃ ἡ ἀντίληψις τοῦ κ. Μπρ., ἀναλύεται παρ᾽ αὐτοῦ πραγματικῶς μέχρι τῶν τελευταίων λεπτομερειῶν.

Δεχόμενοι ὅτι τὸ σχέδιον τῆς Ἀποκ. διαφοροτρόπως ἐξελαμβάνετο καὶ ἐκλαμβάνεται, παρατηροῦμεν ὅμως ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἑρμηνείας αὐτῆς καὶ μίαν ἐπανειλημμένην ἀλλαγὴν τῶν ἑρμηνευτικῶν μεθόδων. Ὁ κ. Μπρ. ὁρίζει τὴν ἰδικήν του μέθοδον ὡς ἐκλεκτικὴν (σελ. 39). Δὲν ἔχει ἐμπιστοσύνην

οὔτε εἰς τὰς ἀκρότητας τῆς θρησκευτικο-ἱστορικῆς ἀντιλήψεως (βλ. σελ. 120 καὶ ἐπ., 132, 193, 311), τονίζων ἰδιαιτέρως τὰς πηγὰς τῆς Π. Διαθήκης (σελ. 15), οὔτε εἰς τὰς ὑπερβολὰς τῆς γραμματικῆς καὶ συγκεκριμένης ἱστορικῆς ἀντιλήψεως. Ἐξηγεῖται ὁμολογουμένως ἡ προφύλαξις, μετὰ τῆς ὁποίας ὁ σ. δέχεται νὰ συσχετίσῃ διαφόρους σκηνὰς τῆς Ἀποκ. πρὸς διάφορα πρόσωπα τῆς συγχρόνου πρὸς τὸν εὐαγγελιστὴν Ἰωάννην ἱστορικῆς ἐποχῆς, ἰδιαιτέρως δὲ πρὸς ὡρισμένους Ρωμαίους αὐτοκράτορας (βλ.π.χ.σελ. 206 καὶ 209). Ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν δυσχερεστάτην εἰς ἑρμηνείαν σκηνὴν τῆς χιλιετοῦς βασιλείας (κ', 1—10, σελ. 282—293), ὁ κ. Μπρ. προτιμᾷ τὴν ἀλληγορικὴν αὐτῆς ἑρμηνείαν (σελ. 284). Εἰς ὡρισμένας περιπτώσεις ὁ σ. καθοδηγεῖται ἀπὸ τὴν γενικὴν αὐτὴν κατεύθυνσιν. Ἐκλαμβάνει τοὺς «παρθένους» τοῦ ιγ', 1—5—ἄνευ ἰσχυρῶν ἐνδείξεων, φαίνεται—κατὰ τὴν αὐστηρὰν γραμματικὴν ἔννοιαν (σελ. 221), καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῶν ἀγγέλων τῆς Ἐκκλησίας (Ἀπ. β'—γ') ὑπερασπίζει μαζὶ μὲ τὸν Zahn τὴν ἀρχαίαν ἐκδοχὴν αὐτῶν ὡς ἐπισκόπων (βλ. σελ. 82, 90, 97, καὶ ἐπ., 102 καὶ ἄλλα). Ἐν τῷ ὑπομνήματι αὐτοῦ ὁ σ. συχνάκις ὁδηγεῖται ἀπὸ ψυχολογικὰς ἀφετηρίας. Π. χ. ὡς πρὸς τὴν ἀπομάκρυνσιν τοῦ τῆς ἐν Ἐφέσῳ Ἐκκλησίας Ἀγγέλου ἀπὸ τὴν πρώτην ἀγάπην β', 4, τὴν ὁποίαν ἐξηγεῖ ὁ κ. Μπρ. ὡς ὑπέρμετρον ζῆλον περὶ τῆς ὀρθῆς πίστεως, καὶ ἀκόμη περισσότερον πρὸς τὴν κρίσιν τοῦ σ. περὶ τῆς χλιαρότητος τοῦ Ἀγγέλου τῆς ἐν Λαοδικείᾳ Ἐκκλησίας, ὁ ὁποῖος δὲν δεικνύει ἐλπίδας διορθώσεως. Σημειώνων τὴν κατάκρισιν ἐν β', 6 τῶν ἔ ρ γ ω ν τῶν Νικολαϊτῶν (σελ. 88) ὁ κ. Μπρ. κάμνει τὴν ριζικὴν ἐν τῇ ποιμαντορίᾳ διάκρισιν μεταξὺ ἁμαρτίας, ἡ ὁποία ἐναπόκειται εἰς ὁριστικὴν κατάκρισιν, καὶ τοῦ ἁμαρτωλοῦ, χρῄζοντος ἐπιεικείας· καὶ οὕτω ὁδηγεῖται εἰς τὸν ἀσφαλῆ δρόμον τῶν πρακτικῶν συμπερασμάτων ἐκ τοῦ ἑρμηνευομένου θεοπνεύστου κειμένου.

Χειριζόμενος πλήρως τὴν «ἐκλεκτικήν» του μέθοδον ὁ κ. Μπρ. ἐμπνέεται εἰς τὸ ὅλον Ὑπόμνημα αὐτοῦ ἀπὸ τὴν κεντρικὴν ἰδέαν, τὴν ὁποίαν ἀρύεται ἐκ τῆς Ἀποκ., δηλαδὴ τὴν ἰδέαν τῆς δευτέρας ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῦ μετ' αὐτῆς συνδεομένου θριάμβου τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ κατὰ τῶν ἀντιθέων δυνάμεων τοῦ κακοῦ (βλ. σελ. 72 καὶ ἐπ.). Ἡ συνεπὴς πρὸς ταῦτα ἔννοια, ἡ ὁποία διέπει ὁλόκληρον τὸ ἔργον τοῦ κ. Μπρ., προσδίδει εἰς τὴν ἑρμηνείαν αὐτοῦ μεγάλην ἐσωτερικὴν ἑνότητα. Ἐπαναλαμβάνω, δὲν συμφωνῶ μεθ' ὅλων τῶν λεπτομερειῶν. Ἡ ἑρμηνεία τῶν ἀγγέλων τῆς Ἐκκλησίας ὡς ἐπισκόπων μοὶ ἐφαίνετο πάντοτε βεβιασμένη. Αὐτὴ δὲν μὲ πείθει καὶ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ κ. Μπρ. Ἀλλ' ἐν σχέσει μὲ τὴν ἑνότητα τοῦ ὅλου θὰ ἤθελα νὰ ἀναφέρω μερικὰ σημεῖα, τὰ ὁποῖα ἐπαινοῦν τὸν συγγραφέα. Οὕτω π. χ. συμφωνῶ ἀπολύτως μετ' αὐτοῦ εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῶν ἑπτὰ πνευμάτων ὡς τῆς θείας ὑποστάσεως τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ἐν τοῖς ἑπτὰ αὐτοῦ χαρίσμασιν, ἡ ὁποία ἑρμηνεία προσδίδει εἰς τὸ ἀπόσπασμα α', 4—6 τὴν ἔννοιαν τριαδικοῦ τύπου (βλ. σελ. 71). Συμφωνῶ δὲ καὶ εἰς τὴν συσχέτισιν «τῶν ἐρχομένων ἐκ τῆς θλίψεως τῆς μεγάλης» ἐν ζ', 9—16 μετὰ τῶν 144.000 ἐσφραγισμένων ζ', 1—8 (σελ. 143). Ὁ σ. ἀναμφιβόλως δικαιολογεῖται, ἀφ' ἑνὸς μὲν ἀρνούμενος τελικῶς τὴν κοινῶς παραδεδομένην ἐκδοχὴν τοῦ ἑνὸς τῶν δύο μαρτύρων ἐν τῷ κεφ. ια', ὡς δῆθεν ἀντιπροσωπεύοντος τὸν Ἐνώχ, ἀφ' ἑτέρου δὲ συσχετίζων τοὺς δύο μάρτυρας μὲ τὰς βιβλικὰς μορφὰς τοῦ Ἠλία καὶ τοῦ Μωϋσέως (σελ. 180). Μεγάλης ἀξίας εἶναι ἡ ἑρμηνεία τῆς τὸν ἥλιον περιβεβλημένης γυναικός, ἐν τῷ κεφ. ιβ', ὡς εἰ-

κόνος ὄχι μόνον τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τῆς Θεοτόκου (βλ. σελ. 192). Θὰ ἠδυνάμην νὰ ἀναφέρω ἀκόμη πολλὰ ἄλλα παραδείγματα. Δὲν θὰ ἐπιβαρύνω ὅμως τὸν ἀναγνώστην, καὶ θὰ μεταβῶ εἰς ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον μοῦ φαίνεται κυριώτερον.

Ἡ κυρία προσφορὰ τοῦ κ. Μπρ. εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῆς Κ. Διαθήκης εἶναι ἡ *λειτουργικὴ αὐτοῦ ἑρμηνεία* τῆς Ἀποκ., ἂν καὶ εἰς αὐτὸ τὸ μέρος αἱ σκέψεις αὐτοῦ ἀπήτουν περιορισμόν. Ὁ σ. θεωρεῖ προφανῶς, ὅτι ἐκδηλοῦται ἐν τῷ συμβολισμῷ τῆς Ἀποκ. (βλ. σελ. 52 καὶ ἑπ.) ἡ χριστιανικὴ ἀντίληψις τῆς λειτουργίας, ὡς τοῦ ἐπιγείου ἀντιτύπου τῆς ἐπουρανίου. Φαίνεται φυσικώτερον νὰ ἀναζητήσῃ τις τὰς πηγὰς αὐτῆς τῆς ἑρμηνείας ὄχι εἰς τὴν Ἀποκ., ἀλλ᾽ εἰς τὴν πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολήν, ἡ ἀξία τῆς ὁποίας, κατὰ τὴν γνώμην μου, ὑποτιμᾶται ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς θεολογίας τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολή, ἐμφανισθεῖσα, τολμῶ νὰ ἰσχυρισθῶ, περὶ τὰ 60, ἐπηρέασεν ἰσχυρῶς πάντα τὰ ἑπόμενα συγγράμματα τῆς Κ. Διαθήκης. Ἡ ἰδέα τοῦ βασιλείου ἱερατεύματος, τὴν ὁποίαν ὁ ἴδιος ὁ κ. Μπρ. παρατηρεῖ ὀρθῶς ἐν τῇ Ἀποκ. (βλ. σελ. 72 καὶ 318), ἀνήκει εἰς τὴν ἰδέαν τῆς πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς περὶ τῆς σωτηρίας ἡμῶν, ὡς συλλειτουργίας μετὰ τοῦ Χριστοῦ, τοῦ ἐπουρανίου Ἀρχιερέως ἐν τῇ ἐπουρανίῳ σκηνῇ. Οὐχ ἧττον ὅμως ἡ σκέψις τοῦ σ. περὶ τῆς ἀμοιβαίας ἐπιδράσεως τῆς χριστιανικῆς λατρείας τοῦ πρώτου αἰῶνος καὶ τῶν λειτουργικῶν εἰκόνων τῆς Ἀποκ., μετὰ φανερᾶς ὑπεροχῆς τῆς Ἀποκ., ἀξιοῦται τῆς σοβαρωτάτης προσοχῆς. Ἡ σκέψις αὕτη διέπει ὄχι μόνον τὰς κυρίας γραμμὰς τῆς ἑρμηνείας, ἀλλὰ καὶ τὰς λεπτομερείας. Οὕτω π. χ. ὁ σ. εἶναι πεπεισμένος ὅτι ἡ ἰδέα τῆς «ἀναγνώσεως» ἐν α΄, 3 (σελ. 68) ἀναφέρεται εἰς τὴν ἀνάγνωσιν τῆς Ἀποκ. ἐν τῇ δημοσίᾳ λατρείᾳ, καὶ εὑρίσκει τὴν ἰδίαν σκέψιν ἐν τῷ ἐπιλόγῳ τοῦ ἱεροῦ βιβλίου (βλ. σελ. 319). Ἐν τῇ δοξολογίᾳ τῶν στίχ. δ΄, 6—8 ὁ κ. Μπρ. διαβλέπει τὴν πηγὴν τοῦ Χερουβικοῦ ὕμνου καὶ ἄλλων εὐχῶν τῆς Ὀρθοδόξου ἡμῶν Ἐκκλησίας (βλ. σελ. 121). Μὲ τὸ γεγονὸς τῆς Ἀποκαλύψεως τῆς δοθείσης τῷ Ἰωάννῃ ἐν τῇ Κυριακῇ ἡμέρᾳ, ἐν αὐτῇ τῇ ἡμέρᾳ, δηλαδή, ὅταν ἡ Ἐκκλησία ἔκπαλαι ἀναμιμνήσκεται τὴν Ἀνάστασιν τοῦ Χριστοῦ, ὁ κ. Μπρ. συνδέει τὴν τῶν παλαιῶν χριστιανῶν ἀναμονὴν τῆς β΄ ἐλεύσεως κατὰ τὴν νύκτα τοῦ Μεγάλου Σαββάτου (βλ. σελ. 78) καὶ συνδέει μὲ τὴν εἰκόνα τῆς σφραγίσεως τῶν δούλων τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κεφ. ζ΄ τὴν ὁρολογίαν τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἐν τῇ ὁποίᾳ αἱ ἰδέαι «σφραγὶς» καὶ «σφραγίζεσθαι» εἶχον στενωτάτην σχέσιν πρὸς τὰ μυστήρια τοῦ Βαπτίσματος καὶ τοῦ Χρίσματος (βλ. σελ. 145). Ὀφείλω ἐνταῦθα νὰ περιορισθῶ εἰς τὰ ὀλίγα αὐτὰ παραδείγματα. Οὔτε καὶ ὁ κ. Μπρ. δὲν ἠξίωσεν ἐξαντλητικὴν ἑρμηνείαν τῆς Ἀποκ. Ἀλλ᾽ ὡς ὀρθόδοξος ἑρμηνευτὴς ἔθεσε τὸ θέμα, τὸ ὁποῖον ἀναμένει συνεχιστάς.

Ἡ πρωτοτυπία καὶ ἡ ἀξία τῆς ἐργασίας τῆς πραγματοποιηθείσης ὑπὸ τοῦ κ Μπρ. καθορίζονται ἐν πρώτοις διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἐν τῷ προσώπῳ αὐτοῦ προέβη εἰς τὴν ἑρμηνείαν τῆς Ἀποκ. εἷς ὀρθόδοξος Ἕλλην, διάδοχος τῆς πεπολιτισμένης θρησκευτικῆς καὶ γλωσσικῆς παραδόσεως τοῦ ἔθνους του. Ἐξ αὐτῆς τῆς ἐπόψεως εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ παρατηρήσωμεν τὴν σύγκρισιν τῆς Ἀποκ. ὑπὸ τοῦ σ. μετὰ τῆς ἀρχαίας τραγῳδίας (σελ. 8) καὶ τὴν γραμματικὴν ἀνάλυσιν τοῦ ἑρμηνευομένου κειμένου, εἰς τὸ ὁποῖον στρέφει τὴν προσοχὴν αὐτοῦ καθ᾽ ὅλην τὴν ἔκτασιν τοῦ βιβλίου. Ἡ πολυετὴς φιλία μου μετὰ τοῦ συγγραφέως ἤρχισε ἐν τοῖς οἰκουμενικοῖς συνεδρίοις,

καὶ ἐνθυμοῦμαι πῶς ἐκ τῶν πρώτων συναντήσεων οἱ μετέχοντες τῶν συνεδριάσεων ἐξετίμων τὴν ζωντανὴν αὐτοῦ συναίσθησιν πρὸς τὴν γλῶσσαν τῆς Κ. Διαθήκης. Τοιαύτη συναίσθησις δύναται νὰ ἀνήκῃ μόνον εἰς ἕνα Ἕλληνα. Καὶ αὐτὴ ἔθεσε τὴν σφραγῖδά της εἰς ὅλην τὴν ἑρμηνείαν τῆς Ἀποκ. Ἀλλ' ἰδιαιτέρως συναρπάζει τὸν ἀναγνώστην ὁ θρησκευτικὸς ἐνθουσιασμὸς τοῦ σ., προερχόμενος ἀπὸ τὸ βάθος τῆς λειτουργικῆς πείρας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Διὰ τοῦτο ἡ λειτουργικὴ αὕτη ἑρμηνεία παρουσιάζει τοιαύτην ἀξίαν καὶ τοιοῦτον ἐνδιαφέρον, διότι ὁ σ. δὲν ἀποκόπτεται ἀπὸ τὴν ζωὴν καὶ ἀρύεται ὄχι ἐκ βιβλίων, οὔτε ἐξ ἀφῃρημένης θεολογικῆς σκέψεως, ἀλλ' ἐκ τῆς θρησκευτικῆς συγκινήσεως καὶ ἔτι συγκεκριμένως ἐκ τῆς ὀρθοδόξου λειτουργίας. Ὁ κ. Μπρ. ὅμως δὲν εἶναι μόνον πεφωτισμένος ὀρθόδοξος Ἕλλην, ἀλλ' ἀνήκει καὶ εἰς τὸν δυτικὸν πολιτισμόν, καὶ αἱ ἀσθένειαι, ἐκ τῶν ὁποίων πάσχει ὁ δυτικὸς κόσμος, δὲν ἀφίνουν αὐτὸν ἀδιάφορον. Ἡ θεολογικὴ σημασία τῆς Ἀποκ. καθορίζεται δι' αὐτὸν διὰ τῆς φιλοσοφίας τῆς ἱστορίας, τὴν ὁποίαν τὸ ἱερὸν βιβλίον κατέχει (βλ. σελ. 18). Κατὰ τὴν πεποίθησιν τοῦ σ. ἡ Ἀποκ. παραμένει βιβλίον σύγχρονον δι' ἑκάστην χριστιανικὴν γενεὰν (βλ. π. χ. σελ. 164, σημ.).

Δυστυχῶς τὸ ὑπόμνημα τοῦτο ἐξεδόθη ὑπὸ τοῦ κ. Μπρ. ἑλληνιστὶ μόνον, καὶ δι' αὐτὸ εἶναι ἀπρόσιτον εἰς τοὺς περισσοτέρους ἀναγνώστας, πρᾶγμα τὸ ὁποῖον μᾶς λυπεῖ, διότι ἡ μελέτη αὕτη εἶναι ἀπὸ πάσης ἐπόψεως ἐποικοδομητικὴ καὶ πλουσία κατὰ τὸ περιεχόμενον αὐτῆς, καὶ ἡ ἔλλειψις παρομοίου συγγράμματος ἐν τῇ ρωσικῇ γλώσσῃ εἶναι αἰσθητή. Εἶναι ὅμως ἄξιον ἀπορίας, ὅτι, παρ' ὅλον ὅτι μακαρίζονται οἱ ἀναγινώσκοντες ἐν α', 3 (βλ. κβ', 10), δὲν ἀναγινώσκονται ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀποσπάσματά τινα ἐκ τῆς Ἀποκ. ὡς ἀποστολικὰ ἀναγνώσματα κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λειτουργίας. Συμμερίζομαι τὸν πόθον τοῦ κ. Μπρ., ὅπως ἡ Ἐκκλησία ἄρῃ τὸν περιορισμὸν αὐτὸν καὶ εἰσαγάγῃ τὴν Ἀποκ. εἰς τὴν λειτουργικὴν χρῆσιν, τοὐλάχιστον ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὰ τρία πρῶτα καὶ τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια αὐτῆς (σελ. 55, σημ. 3).

Παρίσιοι † ΕΠΙΣΚΟΠΟΣ ΚΑΣΣΙΑΝΟΣ

(Μετάφρασις ἐκ τοῦ Ρωσικοῦ ὑπὸ Βόριδος Μπομπρίνσκη, πτυχιούχου Θεολογίας).

E. Benz, Wittenberg und Byzanz. Zur Begegnung und Auseinandersetzung der Reformation und der östlich—orthodoxen Kirche. Marburg (Elwert—Gräfe und Unzer Verlag) 1949, σελ. 296.

Ἡ ἔρευνα τῆς πρώτης συναντήσεως τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ τῶν μετέπειτα ἐπαφῶν καὶ σχέσεων αὐτῶν ἀπησχόλησε πολλοὺς ἐρευνητάς, εἰς τὴν μακρὰν σειρὰν τῶν ὁποίων προσετέθη καὶ ὁ καθηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Marburg Ernst Benz, ὅστις προπολεμικῶς μὲν ἐδημοσίευσεν ἱκανὰς μικροτέρας μελέτας ἐπὶ τοῦ ἐν λόγῳ θέματος ἐν τοῖς περιοδικοῖς «Kyrios», «Zeitschrift für slavische Philologie» καὶ «Zeitschrift für Kirchengeschichte», μεταπολεμικῶς δὲ συγκεντρώσας ταύτας καὶ συμπληρώσας καὶ ἀναμορφώσας εἰς ἓν ὅλον ἐδημοσίευσεν ἐν τῷ ἀνὰ χεῖρας ἔργῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «Βιττεμβέργη καὶ Βυζάντιον».

Ὁ σ. διαιρεῖ τὸ ἔργον του εἰς 8 κεφάλαια. Ἐν τῷ α' τούτων ἐρευνᾷ τὴν ἀπὸ τοῦ ἔτους 1543 ἀλληλογραφίαν μεταξὺ τοῦ ἐκ Κερκύρας Ἕλληνος

πρόσφυγος ἐν Ἰταλίᾳ Ἀντωνίου Ἐπάρχου καὶ τῶν Γερμανῶν Φιλίππου Μελάγχθονος καὶ Ἰωακεὶμ Καμεραρίου (σ. 4—33), ἥτις ὅμως ἔχει πολιτικὸν μᾶλλον καὶ προσωπικὸν χαρακτῆρα, ἥκιστα δὲ διεκκλησιαστικὸν τοιοῦτον μεταξὺ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς νεοπαγοῦς τῶν Διαμαρτυρομένων Ἐκκλησίας. Ἐν τῷ β´ κεφ. ἐξετάζει τὰς σχέσεις τοῦ Μελάγχθονος πρὸς τὸν Ἰάκωβον Ἡρακλείδην, (γεννηθέντα ἐν Ἑλλάδι καὶ ἐκδιωχθέντα ὑπὸ τῶν Τούρκων, ἐν τέλει δὲ γενόμενον ἡγεμόνα τῆς Μολδαβίας κατὰ τὰ ἔτη 1561—1563), καὶ τὰς ματαίας προσπαθείας τοῦ τελευταίου πρὸς εἰσαγωγὴν προτεσταντικῶν ἰδεῶν εἰς τὴν ὀρθόδοξον Μολδαβίαν (σ. 34—58). Ἐν τῷ γ´ κεφ. ἐξετάζονται αἱ σχέσεις τοῦ διακόνου Δημητρίου Μυσοῦ πρὸς τοὺς Διαμαρτυρομένους καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Ἰωάσαφ Β´ ἀποστολὴ αὐτοῦ πρὸς τὸν Μελάγχθονα εἰς Βιττεμβέργην (σ. 59—93). Ἐνταῦθα ὁ σ. προσθέτει νέα στοιχεῖα περὶ τοῦ περὶ οὗ πρόκειται Δημητρίου, τὰ ὁποῖα ὅμως χρήζουσι συμπληρώσεως διὰ περαιτέρω ἐρευνῶν, ἅτε πολλὰ τὰ σκοτεινὰ καὶ ἐρωτηματικὰ καταλείποντα. Σκοτεινὰ ἰδίως καὶ ἐλλιπῆ εἶναι τὰ μετὰ τὴν ἀναχώρησιν τοῦ διακόνου Δημητρίου ἐκ Βιττεμβέργης, καὶ μάλιστα ἡ δῆθεν προσέλευσις αὐτοῦ εἰς τὸν Προτεσταντισμόν, ἥτις δὲν ἐπιβεβαιοῦται ἄλλοθεν, ἀλλ' ἀπεναντίας φαίνεται ἀντιτιθεμένη καὶ εἰς τὴν ἐν σελ. 88—89 δημοσιευομένην ἐπιστολὴν αὐτοῦ πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ἐν τῷ δ´ κεφ. γίνεται λόγος περὶ τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας, ἥτις ὑποστηρίζεται ὅτι ἐγένετο ὑπ' αὐτοῦ τοῦ Μελάγχθονος ἐν συνεργασίᾳ μετὰ τοῦ Δημητρίου Μυσοῦ (σ. 94—128, πρβλ. καὶ L. Allatii, De Ecclesiae occidentalis atque orientalis perpetua consensione, Coloniae 1648, σ. 108 ἑξ., κατὰ τῆς γνώμης δὲ ταύτης βλέπ. Matth. Dresseri, Gymnasmatum linguae graecae libri tres, Lipsiae 1592, σ. 272/4, ἐπιστολὴν πρὸς Παῦλον Δόλσκιον), καὶ οὐχὶ ὑπὸ τοῦ μαθητοῦ τοῦ Μελάγχθονος Παύλου Δολσκίου τοῦ Πλαέως, ὡς ὑπὸ πολλῶν ὑποστηρίζεται. Ἐν τῷ ε´ κεφ. ἐκτίθεται ὁ ρόλος τοῦ Caspar Peucers εἰς τὰς σχέσεις τῶν Βοημῶν ἀδελφῶν μετὰ τῆς Διαμαρτυρήσεως (σ. 129—140). Ἐν τῷ ϛ´ κεφ. περιγράφεται τὸ μεταφραστικὸν καὶ τυπογραφικὸν ἔργον τοῦ Hans von Ungnad καὶ τῶν συνεργατῶν του πρὸς διάδοσιν τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως μεταξὺ τῶν Νοτιοσλαύων καὶ μάλιστα τῶν Κροατῶν καὶ Σλοβένων (σ. 141—208). Εἰς τὸ αὐτὸ θέμα ἀναφέρονται καὶ τὰ δύο τελευταῖα κεφάλαια ζ´ καὶ η´ (σ. 209—246), ἐν τῷ τελευταίῳ τῶν ὁποίων παρατίθεται καὶ ἡ ἀλληλογραφία μεταξὺ τοῦ Hans von Ungnad καὶ τοῦ Philipp von Hessen, ἡ ἀναφερομένη εἰς τὸ σλαυϊκὸν τυπογραφεῖον ἐν Urach. Ἐν τέλει τοῦ βιβλίου προστίθεται ἐκτενὴς βιβλιογραφία τοῦ θέματος, πίναξ ὀνομάτων, τόπων καὶ πραγμάτων, φωτοτυπίαι σελίδων τῆς ἑλληνικῆς μεταφράσεως τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας καὶ ἄλλων ἐντύπων ἐκ τοῦ τυπογραφείου τῆς Urach, ὡς καὶ προσωπογραφίαι δρώντων προσώπων (Hans von Ungnad κλπ.)..

Τοιοῦτον τὸ περιεχόμενον τοῦ μετὰ χεῖρας ἔργου τοῦ E. Benz. Ἐν αὐτῷ προσκομίζει οὗτος νέα στοιχεῖα ἀναφερόμενα εἰς τὰς πρώτας προσπαθείας διαφόρων σημαινόντων Διαμαρτυρομένων, ὅπως ἐξαπλώσωσι τὴν θρησκευτικὴν Μεταρρύθμισιν καὶ μεταξὺ τῶν Ὀρθοδόξων Νοτιοσλαύων, ἐπὶ πλέον δὲ διαφωτίζει καὶ τὰ κατὰ τὴν πρώτην ἑλληνικὴν μετάφρασιν τῆς Αὐγουσταίας Ὁμολογίας καὶ τὴν ὑποβολὴν αὐτῆς εἰς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάσαφ Β´. Καίτοι δὲ ἐνιαχοῦ ἐκφράζεται ὁ σ. ἐπὶ τὸ

ὑπερβολικώτερον, ὑπερτιμῶν τὰ δρῶντα πρόσωπα καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῶν προσπαθειῶν αὐτῶν, ὥστε ὁ ὀρθόδοξος ἀναγνώστης νὰ μὴ δύναται νὰ συμφωνήσῃ ἐν πᾶσιν. ἐν τούτοις δίκαιον εἶναι νὰ ὁμολογηθῇ, ὅτι οὗτος διὰ τῶν μακρῶν καὶ συστηματικῶν ἐρευνῶν του παρέδωκεν εἰς τὴν ἐπιστήμην πολύτιμον ὑλικὸν πρὸς πληρέστερον προσδιορισμὸν καὶ ἐκτίμησιν τῆς πρώτης ἐκείνης ἀνεπισήμου καὶ ἐμμέσου ἐπαφῆς καὶ συναντήσεως Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ, ἡ σημασία καὶ τὰ ἀποτελέσματα τῆς ὁποίας δὲν πρέπει βεβαίως νὰ ὑπερτιμῶνται.

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου, Ἡ Ἐκκλησία Κωνσταντινουπόλεως καὶ ἡ μεγάλη ἐπανάστασις τοῦ 1821.

Ἐν τῷ περὶ «ἐνάρξεως τῆς Ἐπαναστάσεως» κεφαλαίῳ («Θεολογία» 21 (1950) σελ. 477 ἑξ.) τῆς ἀνωτέρω πραγματείας τοῦ πολυμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου ἐπαναλαμβάνεται (ἐν σελ. 496) ὅτι δῆθεν «ἐκτὸς τοῦ Εὐγενίου ἐκ τῶν πρώτων διαδόχων τοῦ Γρηγορίου Ε΄ κατήγοντο ἐκ Βουλγάρων ὁ Χρύσανθος καὶ ὁ Ἀγαθάγγελος»!!! Ἀλλὰ ἤδη ἐν τῷ «ἐπὶ τῇ ἑκατονταετηρίδι τῆς Ἐθνικῆς Ἀνεξαρτησίας» ἐκτάκτῳ τεύχει τῶν «Θρακικῶν» (παραρτήματι τοῦ Γ΄ τόμου, Ἀθῆναι 1931, σ. 114—5) κατέδειξα τὸ αὐτόχρημα συκοφαντικὸν τοῦ ἰσχυρισμοῦ τούτου, ὀφειλομένου κυρίως εἰς παράδοξον νοοτροπίαν τοῦ Μανουὴλ Ἰ. Γεδεών, ἐνασμενιζομένου, δυστυχῶς, εἰς τὸ φιλόψογον καὶ τὴν σκανδαλοθηρίαν. Ὡς ἔγραψα καὶ ἐκεῖ, ὁ μὲν Χρύσανθος ἦτο ἐκ Γραμματικοῦ (ἢ Γραμματικόβου) τῆς μακεδονικῆς Ἐορδαίας. Καὶ ἦν μὲν τὸ χωρίον τοῦτο σλαβόφωνον, ἀλλὰ καὶ πάντοτε ἑλληνοφρονέστατον, διακριθὲν καὶ κατὰ τὸν ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν μακεδονικὸν ἀγῶνα, τὸ δὲ περικλεὲς τοῦ Γραμματικοῦ τέκνον, ὁ Χρύσανθος, διεκρίνετο διὰ τὴν κλασικήν του ἑλληνικὴν μόρφωσιν, ποιήματα δὲ αὐτοῦ εἰς τὴν ἀρχαίαν ἑλληνικὴν σῴζονται, καὶ ὁ εἰς τὴν ἀκολουθίαν τοῦ Βεροιέως ὁσίου Ἀντωνίου δε Κανὼν αὐτὸν ἔχει ποιητήν! Ὁ δὲ ἐν Ὀρεστειάδι (Ἀδριανουπόλει) γεννηθεὶς Ἀγαθάγγελος κατήγετο, ὥς μοι εἶχε γράψει ὁ μακαρίτης τῆς Ὀρεστειάδος γόνος καὶ ἱστοριοδίφης Γεώργιος Λαμπουσιάδης, ἐξ *Ἀγυιᾶς τῆς Θεσσαλίας*, ὅπου, ἐγὼ τοὐλάχιστον, οὐδέποτε ἤκουσα ὅτι ὑπῆρχον Σλάβοι ἢ Σλαβόφωνοι. Τὸ νὰ κάμνωμεν ὑπαινιγμοὺς περὶ ξενικῆς καταγωγῆς ἢ βλέψεως διὰ πατριάρχας ἐργασθέντας ἑλληνοπρεπῶς, ἐνῷ σύμπασα ἡ ἑλληνικὴ συνείδησις οὐδεμίαν εὑρίσκει μομφὴν διὰ Γρηγόριον τὸν Ε΄, (προβάντα ὑπὸ τὸ κράτος ἐπίσης τῆς ἀπειλῆς εἰς αὐτὸν τὸν ἀφορισμὸν τῶν ἀρχηγῶν τοῦ ἱεροῦ ἀγῶνος), τοῦ μέν, διότι ἐδέχθη νὰ γίνῃ ὁ δεύτερος διάδοχος τοῦ Γρηγορίου, τοῦ δὲ διότι ἐτόλμησε ν' ἀποστείλῃ, κατ' ἀξίωσιν τῶν κρατούντων, ἀπεσταλμένους πρὸς συνθηκολόγησιν εἰς τὸν Καποδίστριαν, εἶνε βεβαίως μεγάλη ἀδικία. Ἐλέχθη ποτὲ ὅτι δὲν ἦσαν Ἕλληνες τὸ γένος δι' ἄλλους Ἕλληνας Πατριάρχας, ὅπως ὑποστηριχθῇ ὅτι τὸ Οἰκουμ. Πατριαρχεῖον δὲν ἦτο σωβινιστικὸν καὶ ὅτι ἀνῆλθον ἐνίοτε καὶ ἀλλόφυλοι ἱεράρχαι. Ἀλλ' οὔτε ὁ Χρύσανθος οὔτε ὁ Ἀγαθάγγελος ἦσαν ξένοι, οὔτε εἰργάσθησαν ὡς τοιοῦτοι! Ἐπίσης ἀνακριβῶς σημειοῖ (ἐν τῇ ὑποσελίδι) ὁ συγγραφεύς, ὅτι «τῇ 3 Μαΐου 1821 κατὰ διαταγὴν τοῦ Σουλτάνου ἀπεκεφαλίσθη ὁ ἑκατοντούτης γέρων Ἐπίσκοπος *Μυριουπόλεως*». Πρόκειται περὶ τοῦ ὑπεργήρου ἐπισκόπου *Μυριοφύτου* (καὶ Περιστάσεως) Νεοφύτου, εὑρεθέντος, φαίνεται, τότε ἐν τῇ Κωνσταντίνου καὶ ἐκεῖ φονευθέντος τῇ *28ῃ* τοῦ μηνός, ὥς γε ἐστὶν εἰκάσαι

ἐκ σχετικοῦ σημειώματος συγχρόνου, δημοσιευθέντος ἐν ἑνὶ τῶν πρώτων τόμων τῆς «Πανδώρας».(Κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς προσωρινῆς, δυσχυχῶς, ἀπελευθερώσεως τῆς ἐπαρχίας μου εἶχον παραγγείλει καὶ ἐτελέσθησαν εἰς ὅλους τοὺς ναοὺς αὐτῆς μνημόσυνα τοῦ τε μαρτυρικοῦ τούτου, ἐκεῖ, προκατόχου μου καὶ τῶν ἐν Γανοχώροις ἄλλων ἐθνομαρτύρων, μεταξὺ τῶν ὁποίων ὁ Γάνου καὶ Χώρας Γεράσιμος, καὶ ὁ ἐξ Εὐδήμου (Αὐδημίου) Κωνσταντῖνος, ὅστις διεδραμάτισε πρόσωπον ἀνάλογον πρὸς τὸ τῆς μητρὸς τῶν Μακκαβαίων, ἐνθαρρύνων εἰς τὸ μαρτύριον).

† Ὁ Ἐλευθερουπόλεως ΣΩΦΡΟΝΙΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἀνωνύμου, Χρονογραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω. —Οἱ πρῶτοι μοναχοὶ (συνέχεια). «Ἅγ. Παῦλος ὁ Ξηροποταμίτης» Ι (1951) 10—28.

Adam K., Vers l'unité chrétienne. Le point de vue catholique, Paris 1949, σελ. 172.

Alexe G., Idei dogmatice in colinde. «Studii Teologice» 2 (1950) 597—621.

Asmussen H., Maria, die Mutter Gottes. Stuttgart 1950, σελ. 62.

Algermissen K., Konfessionskunde, ἔκδ. 6, Giesel 1950, σελ. XVI+910.

Altaner B., Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter, ἔκδ. 2. Freiburg 1950, σελ. 492.

Aulen G., Christus victor. La notion chrétienne de rédemption. Paris 1949, σελ. 224.

Βασιλάκη Μ., Ὁ Κορίνθου Μακάριος ὁ Νοταρᾶς. «Χιακὰ ἐκκλησ. Χρονικὰ» 1950, σελ. 48.

Βλησίδου Θ., Ἡ 28 Ὀκτωβρίου 1940 ὡς συνέχεια τῶν ἀνὰ τοὺς αἰῶνας θαυμάτων τῆς Ἑλληνικῆς ψυχῆς, Ἀθῆναι 1951, σελ. 16.

Βουρβέρη Κ., Ἡ ἀνθρωπιστικὴ ἑρμηνεία τῶν κλασικῶν, Ἀθῆναι 1951, σελ. 16.

Benz E., Die abendländische Sendung der östlich—orthodoxen Kirche, Mainz 1951, σελ. 294.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Ostkirche und die Russische Christenheit, Tübingen 1949, σελ. 175.

Braun F., Neues Licht auf die Kirche. Die protestantische Kirchendogmatik in ihrer neuesten Entfaltung. Einsiedeln 1946, σελ. 198.

Buber M., Drei Bilder von Gut und Böse. «Theol. Zeitscrift» 7 (1951) 1—17.

Bultmann R., Das Evangelium des Johannes. Göttingen 1950, ἔκδ. 11, σελ. 563, mit Ergänzungsheft σελ. 48.

Γαλανοῦ Μ., Οἱ βίοι τῶν Ἁγίων, Ἀθῆναι 1951, τεῦχ. Η', μὴν Αὔγουστος, σελ. 98, τεῦχ. Θ', μὴν Σεπτέμβριος, σελ. 150, τεῦχ. Ι', μὴν Ὀκτώβριος, σελ. 152. (Ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας).

Γερομιχαλοῦ Α., Χριστολογία. Μέρος Α'. Αἱ Χριστολογικαὶ ἔριδες. Ἀθῆναι 1951, σελ. 200.

Γουγουτᾶ Τ., Ἡ χαρὰ τῶν Ἀγγέλων. (Ἔκδ. «Ἁγιορειτικῆς Βιβλιοθήκης»), Βόλος 1951, σελ. 192.

Γρηγορίου μοναχοῦ, Ὁ θεσμὸς τῆς Ἐξομολογήσεως. «Εἰρήνη» τεῦχ. 11 (1951) 1—48.

Γριτσοπούλου Τ., Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Δημητσάνης καὶ Ἀργυροκάστρου, (Ἀνατύπωσις ἐκ τῆς «Ἐπετ. Ἑταιρ. Βυζαντ. σπουδῶν»), Ἀθῆναι 1950, σελ. 209—256.

Graf W., Ja und Nein. Ein Konfessionsgespräch. München 1951, σελ. 172.

Grivec F., Duo sermones S. Methodii Thessalonicensis. «Orient. Chr. Periodica» 16 (1950) 440/8.

Cadier J., Chevrot etc., Unité chrétienne et tolérance religieuse, Paris 1950, σελ. 310.

Candal M., Fuentes Palamiticas ; Dialogo de Jorge Facrasi sobre el contradictorio de Palamas con Niceforo Gregoras, «Or. Christ. Periodica» 16 (1950) 303—357.

Cantarella R., Poeti Bizantini. τ. I—II, Milano 1948, σελ. 254 καὶ 287.

Capelle B., Théologie de l'Assomption. «Nouv. Revue Theologique» 72 (1950) 1009—1027. Αὐτόθι σ. 1070—1091 : Constitutio apostolica «Munificentissimus Deus», die 1 Novembris 1950 data, qua fidei dogma definitur Deiparam Virginem Mariam corpore et anima fuisse ad caelestam gloriam assumptam.

Copleston F., A History of Philosophy. I : Greece and Rome. II : Augustine to Scotus. London 1946—1950, σελ. 552 καὶ 614.

Claudel, Maritain, Florovski etc., Le Mal est parmis nous, Paris 1948, σελ. 310.

Διομήδη Α., Βυζαντιναὶ μελέται, Ἀθῆναι 1951, σελ. 347.

Daniélou J., Great Preachers—I, Origen. «Theology» 54 (1951) 10—15.

Daube D., Studies in Biblical Law, Cambridge 1947, σελ. 328.

Décout A., L'acte de foi. Ses éléments logiques; ses éléments psychologiques.
Paris 1947, σελ. 260.

Dillenschneider C., Pour une Corédemption mariale bien comprise, Rome 1949. σελ. 154.

Ἐξάρχου Β., Τὸ περιεχόμενον τῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ. Ἀνάτυπον ἐκ τῆς ἐπιστ. ἐπετηρίδος τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τ. Α', 1951, σελ. 91.

Evdokimov P., La Bible dans la piété orthodoxe. «Irénikon» 23 (1950) 377—386.

Forster A. H., The Meaning of Power for St. Paul. «Anglican Theological Review» 32 (1950) 177—185.

Ζακυνηνοῦ Δ., Βυζάντιον. Κράτος καὶ κοινωνία. Ἱστορικὴ ἐπισκόπησις. Ἀθῆναι 1951, σελ. 167.

Ζενικόβσκη Β., Ἱστορία τῆς Ῥωσικῆς Φιλοσοφίας, τόμ. Α' σελ. 469, τόμ. Β' σελ. 477, Paris (VMCA Press, ῥωσιστί).

Ζέπου Π., Ὁ Παῦλος ὡς ἐργάτης τοῦ Δικαίου. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 258—263.

Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, Ὁ Βοσσουέτος, τὰ κηρύγματά του καὶ ἰδίως οἱ ἐπικήδειοι λόγοι του. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ὀρθοδοξίας»), Κων/πολις 1950, σελ. 99.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἱστορία τοῦ μεγάλου Ῥεύματος, Κων/πολις 1949, σελ. 225.

Τοῦ αὐτοῦ, Ποῖα τὰ στοιχεῖα τοῦ Ἀγγλικανισμοῦ κατὰ τὸν σημερινὸν Ἀρχιεπίσκοπον Καντερβουρίας Φίσερ. «Ὀρθοδοξία» 25 (1950) 465—467.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ μητροπολίτης Φιλιππουπόλεως Μιχαὴλ Ἰταλικός. «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 16—19.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ ὀφφίκιον τοῦ Ἀκτουαρίου, αὐτόθι σ. 104—106. — Ἕν δῆθεν σιγίλλιον τοῦ ἀνυπάρκτου Πατριάρχου Ἀθανασίου Β', αὐτόθι σελ. 107—109.

Θυατείρων Γερμανοῦ, Kyrillos Loucaris (1572—1638), London 1951, σελ. 31.

Ἱερισσοῦ καὶ Ἁγ. Ὄρους Διονυσίου, Ἡ Ἁγία Ἀναστασία ἡ Φαρμακολύτρια καὶ ἡ ὁμώνυμος ἱερὰ Μονή, Θεσσαλονίκη 1950. σελ. 32.

Ἰωαννίδου Β., Ἡ καινὴ ἐντολὴ τῆς ἀγάπης καὶ ὁ ὕμνος αὐτῆς ὑπὸ τοῦ Ἀπ. Παύλου ἐν 1 Κορ. 13, (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς Ἐπιστ. Ἐπετηρ. τῆς Θεολογ. Σχολῆς τοῦ Παν]μίου Θεσσαλονίκης, Θεσ)νίκη 1950, σελ. 71.

Istanbuler Forschungen. Herausgegeben von der Abteilung Istanbul des archäologischen Institutes des deutschen Reiches. T. 17. Kleinasien und Byzanz. Berlin 1950, σελ. 162.

Καλαβρύτων Ἀγαθονίκου, Τὰ πρῶτα βήματα στὸ δρόμο τοῦ Θεοῦ, (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας), Ἀθῆναι 1951, σελ. 74.

Κερκύρας Μεθοδίου, Ἐγκύκλιος πρὸς τὸν Ὀρθόδοξον ἱερὸν Κλῆρον καὶ τὸν Ἑλληνικὸν λαὸν καὶ διαμαρτυρία, κατὰ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ Ῥωμαιοπαπισμοῦ εἰς τὴν Ἑλλάδα, ἔκδ. β', Ἀθῆναι 1951, σελ. 61.

Κυδωνιῶν Ἀγαθαγγέλου, Ἔπη Γρηγορίου. «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 20—24, 69—72, 110—113.

Καλλιάφα Σ., Τὸ περὶ ψυχῆς πρόβλημα, ἔκδ. β' ὑπὸ Ἀποστολικῆς Διακονίας, Ἀθῆναι 1951, σελ. 103.

Καλογήρου Ι., Ἡ Ὀρθόδοξος Καθολικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ σύγχρονος Οἰκουμενικὴ κίνησις. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 34 (1951) 5—15, 91—107.

Κυπριανοῦ ἀρχιμανδρίτου, Ἡ Εὐχαριστία, Paris 1950, σελ. 350 (ῥωσιστί).

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ ἀνθρωπολογία τοῦ ἁγ. Γρηγορίου τοῦ Παλαμᾶ, Paris 1950, σελ. 449 (ῥωσιστί).

Λαρίσης Δωροθέου, Παρατηρήσεις ἐπὶ τῆς γνωματεύσεως τῶν Καθηγητῶν ἐπὶ τοῦ παλαιοημερολογιτικοῦ ζητήματος. «Ἀρχεῖον Ἐκκλ. Δικαίου» 6 (1951) 3—16.

Τοῦ αὐτοῦ, Νομοκανονικαὶ ἔρευναι, Ἀθῆναι 1951, σελ. 231.

Λαούρδα Β., Λανθάνουσα ἐπιστολὴ τοῦ Πατριάρχου Φωτίου πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον. «Ὀρθοδοξία» 25 (1950) 472—474.

Λεοντοπόλεως Σωφρονίου, Νεόφυτος ὁ ἔγκλειστος. «Ν. Σιών» 45 (1950) 231—239.

Λήμνου (πρ.) Βασιλείου, Ἡ ἀκύρωσις τῆς ἐκλογῆς τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Ἀντωνίου Χαριάτου ὡς μητροπολίτου Ἀθηνῶν, (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθῆναι 1951, σελ. 25.

Lagier C., L'Orient chrétien. II. De Photius à l'Empire latin de Constantinople (850—1204), Paris 1949, σελ. XII+609.

Leuba J.—L., L'Institution et l'Événement, Les deux modes de l'œuvre de Dieu selon le N. T. Neuchâtel 1950, σελ. 141.

Lialine D. C., Nouvelles précisions sur le Conseil œcuménique des Églises. «Irénikon» 24 (1951) 36—54.

Lloyd R., The Church of England in the twentieth century, τ. II : 1919—1939. Longmans 1950.

Μαριδάκη Γ., Ἡ Ἑλληνικὴ ἐπανάστασις ὡς ἔκφρασις τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πνεύματος, (Ἀνατύπωσις ἐκ τῶν Πρακτικῶν τῆς Ἀκαδημίας), Ἀθῆναι 1951, σελ. 21

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Δημοσθένης θεωρητικὸς τοῦ δικαίου, Ἀθῆναι 1951, σελ. 32.

Μέγα Γ., Ζητήματα Ἑλληνικῆς Λαογραφίας, τεύχη Β'—Γ', (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἐπετ. τοῦ Λαογραφικοῦ Ἀρχείου»), Ἀθῆναι 1950/1, σελ. 125 καὶ 170.

Μηλιαρᾶ Καλλίστου, Ἡ 1500 ἐπέτειος τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου. «Ν. Σιὼν» 45 (1950) 240—249.

Μοσχονᾶ Θ., Ἐντυπώσεις ἐκ Σινᾶ, Ἀλεξάνδρεια 1951, σελ. 52.

Τοῦ αὐτοῦ, Τάξις γενομένη τῶν ἁγιασμῶν τῶν ὑδάτων τοῦ Νείλου. «Δελτίον Πατριαρχ. Βιβλιοθήκης Ἀλεξανδρείας» 1 (1951) 2 ἑξ.

Μπαλάνου Δ., Οἱ Βυζαντινοὶ ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς, ἀπὸ τοῦ 300 μέχρι τοῦ 1453, (ἔκδ. Ἀποστολικῆς Διακονίας), Ἀθῆναι 1951, σελ. 232.

Μπρατσιώτου Π., Ἡ κοινωνικὴ διδασκαλία τοῦ Ἀποστόλου Παύλου. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 247—251.

Manteau—Bonamy H., Maternité divine et incarnation, Paris 1949, σελ. 254.

Masure E., Le sacrifice du corps mystique, Paris 1950, σελ. 208.

Meinertz M., Theologie des Neuen Testamentes, Bonn 1950, τ. I—II, σελ. 247 καὶ 358.

Mersch E., Morale et Corps mystique, ἔκδ. 3, Bruxelles 1949, τ. I—II, σελ. 278 καὶ 152.

Μαριολογικὰ ἐν τῇ Ρουμανικῇ «Ortodoxia» 2 (1950) 497—502 : Comunicatul Sfantului Sinod al Bisericii Ortodoxe Romane· σελ. 503—514: In legatura cu nova dogma a Papalitatii : «Assumptio corporea beatae Mariae Virginis in coelum ὑπὸ O. Caciula, σελ. 515—558: Mariologia Ortodoxa ὑπὸ P. Rezus· σελ. 559—609 ; Invatatura despre maica domnului la Ortodocsi si Catolici ὑπὸ D. Staniloae· σελ. 610—619 ; O nova ratacire a Papalitatii ὑπὸ L. Stan.—Ἐν «Internat. Kirchl. Zeitschrift 41 (1951) 1—2 : Erklärung der altkatholischen Bischofskonferenz zum Mariendogma vom 1. November 1950.

Masterman M., The Philosophy of Language, or the Study of Framework.— Linguistic Philosophy and Dogmatic. «Theology» 54 (1951) 51—58, 82—89.

Matthews W., The Problem of Christ in the twentieth century. An Essay on the Incarnation. Oxford 1950.

Miles L., Protestant Colet and Catholic More : A Study of contrast in the use of Platonism. «Angl. Theolog. Review» 33 (1951) 29—42.

Monzel N., Die Überlieferung : Phänomenologische und religionssoziologische Untersuchungen über den Traditionalismus der christlichen Lehre. Bonn 1950, σελ. 196.

Νευροκοπίου (πρ.) Γεωργίου, Ἡ θέσις τῶν Ἀρχιερέων ἀπέναντι τοῦ κλήρου καὶ τοῦ λαοῦ, Ἀθῆναι 1951, σελ. 72.

Nicolaescu N., Actualitatea Epistolei I-a catre Corinteni. «Studii Teologice» 3 (1951) 61—99.

Ξύδη Θ., Ἐξαποστειλάρια. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 222—230.

Olsr G., La Chiesa e lo Stato nel cercmoniale d'incoronazione degli ultimi sovrani Rurikidi. «Or. Christ. Periodica» 16 (1950) 267—302.

Παπαδοπούλου Χρυσοστόμου, Ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Κων/πόλεως κατὰ τὸν ΙΘ' αἰῶνα (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1950, σελ. 31.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ Ἐκκλησία Κων/πόλεως καὶ ἡ μεγάλη ἐπανάστασις τοῦ 1821 (αὐτόθι), Ἀθῆναι 1950, σελ. 51.

Πάλλα Δ., Σαλαμινιακά, (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἀρχαιολογικῆς Ἐφημερίδος»), Ἀθῆναι 1950, σελ. 112—134.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἀρχαιολογικὰ—Λειτουργικά, (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Ἐπετηρ. Ἑταιρ. Βυζ. σπουδῶν»), Ἀθῆναι 1950, σελ. 265—313.

Παπαγεωργακοπούλου Α., Ἡ χριστιανικὴ πίστις, Ἀθῆναι 1950, σελ. 192.

Παναγιωτάκου Π., Ἡ ἱερωσύνη καὶ αἱ ἐξ αὐτῆς νομοκανονικαὶ συνέπειαι κατὰ τὸ δίκαιον τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ τὰ ἐν Ἑλλάδι κρατοῦντα, Ἀθῆναι 1951, σελ. 136.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ θέσις τοῦ ἑλληνικοῦ παλαιοημερολογιακοῦ ζητήματος, (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Ἀρχείου τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου»), Ἀθῆναι 1951, σελ. 30.

Παπαδοπούλου Βενεδίκτου, Τὸ κείμενον τοῦ ὑπὸ τοῦ Συμβουλίου τῶν Κηδεμονιῶν τῶν Η. Ε. ἐγκριθέντος καταστατικοῦ χάρτου τῆς διεθνοῦς Πόλεως τῶν Ἱεροσολύμων. «Ν. Σιὼν» 45 (1920) 213—226.

Παπαδοπούλου Ι., Ἡ Κρήτη ὑπὸ τοὺς Σαρακηνοὺς (824—961). (Texte und Forschungen zur Byzantinisch—Neugriechischen Philo-logie. Nr 43). Ἀθῆναι 1948, σελ. 115.

Παπαμιχαὴλ Γ., Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος φωτιστὴς τῶν Ῥώσων (Maximus Graecus—Byzantino-Russica), Ἀθῆναι 1951, σελ. 659.

Πιπινέλη Π., Ὁ ἐθνικισμὸς ὡς κίνησις πνευματικὴ καὶ πολιτική, Πάτραι 1951, σελ. 20.

Πουλάκι Ἀνθίμου, Ἀκολουθία τῶν Ἁγίων Σταματίου, Ἰωάννου καὶ Νικολάου μαρτύρων τῶν ἐκ Σπετσῶν, μαρτυρησάντων ἐν Χίῳ τῷ 1822. Πειραιεὺς 1951, σελ. 31.

Πούλου Ι., Τὸ Πνεῦμα καὶ ἡ Νύμφη, Ἀθῆναι 1951, σελ. 91.

Peterson E., Das Problem des Nationalismus im alten Christentum. «Theol. Zeitschrift» 7 (1951) 81—90.

Petreuta I., Eshatologia ortodoxa, in comparatie cu cea romano-catolica. «Studii Teologice» 2 (1950) 325—346.

Popescu T., Privire istorica asupra schismclor, erezziilor si sectelor. Αὐτόθι σ. 346—394.

Pritchard J., Ancient Near Eastern Texts Relating to the Old Testament, Princeton 1950, σελ. XXI+526.

Prestige G., St. John Damascene. «Sobornost» 3 (1950) 283/9.

Quasten J., Patrology. T. I: The Beginnings of Patristic Literature. Utrecht —Bruxelles 1950, σελ. 350.

Raes A., Le rite de la confession chez les Malankars. «Or. Chr. Periodica» 16 (1950) 448/59.

Richard M., Comput et Chronographie chez St Hippolyte. «Mélanges de Science religieuse» 7 (1950) 237—268.—Note sur une édition récente des écrits d'Eustathe d'Antioche, σ. 305—310.

Rinkel A., Die heilige Eucharistie (συνέχεια). «Intern. Kirchl. Zeitschrift» 41 (1951) 3—12.

Rody Th., Der Leib in der Herrlichkeit des Glaubens, München 1947, σελ. 264

Rondet H., Gratia Christi. Essai d' histoire du dogme et de théologie domatique, Paris 1948, σελ. 396.

Τοῦ αὐτοῦ, Introduction à l' étude de la théologie mariale, (préface à la réédition des ouvrages du P. Terrien, tiré à part), Paris 1950, σελ. 76.

Σάμου Εἰρηναίου, Περὶ τὸ χριστιανικὸν συνέδριον τοῦ Ἄμστερνταμ. Δύο ὑπομνήματα, Ἀθῆναι 1951, σελ. 31.

Σαβράμη Α., Στὸν ἀγῶνα γιὰ τὴν πίστι. Ἰωάννης Σκαλτσούνης, Ἀθῆναι 1950, σελ. 143.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὸ παιδὶ καὶ τὸ θρησκευτικὸ συναίσθημα, Ἀθῆναι 1950, σελ. 20.

Σιώτου Μ., Ὁ σταυρὸς ὡς σφραγὶς τῶν χριστιανῶν, (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Γρηγ. Παλαμᾶ»), Θεσσαλονίκη 1951, σελ. 18.

Σμπαρούνη Α., Μελέται καὶ ἀναμνήσεις ἐκ τοῦ β' παγκοσμίου πολέμου, Ἀθῆναι 1951, σελ. 427.

Sakac S., De dignitate episcopali S. Cyrilli Thessalonicensis. «Or. Chr. Periodica» 16 (1950) 237—266.

Schäfer E., Das Petrusgrab und die neuen Grabungen unter St. Peter in Rom. «Ev. Theologie» 1951, σ. 459—479.

Scheeben J., Gesammelte Schriften. τ. III: Handbuch der katholischen Dogmatik. I: Theologische Erkenntnislehre, ἔκδ. 2, Freiburg 1948, σελ. LX+512.

Schmaus M., Katholische Dogmatik, τ. I—II, ἔκδ. 4, München 1948/9 σελ. 648 καὶ 962.

Τοῦ αὐτοῦ, Von den letzten Dingen, Münster 1948, σελ. 736.

Schmemman A., Une œuvre inédite de St Marc d' Ephèse Περὶ ἀναστάσεως, (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθῆναι 1951, σελ. 16.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ἅγ. Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς (μετάφρ. ἐκ τοῦ ἀγγλικοῦ ὑπὸ Β. Ἰωαννίδου). «Γρηγ. Παλαμᾶς» 34 (1951) 34—42.

Schultze B., Russische Denker. Ihre Stellung zu Christus, Kirche und Papsttum. Wien 1950, σελ. 456.

Τοῦ αὐτοῦ, Berdjaevs philosophische Selbstbiographie. «Or. Chr. Periodica» 16 (1950) 459/63.

Seraphim metropolite, Die Ostkirche, Stuttgart 1950, σελ. 339.

Sesan M., Ortodoxia si Catolicitatea. «Ortodoxia» 3 (1951) 115—132.

Setton K., Catalan Domination of Athens 1311—1388, Cambridge 1948, σελ. 324.

Spuler B., Die Orthodoxen Kirchen. «Intern. Kirchl. Zeitschrift» 41 (1951) 13—46.

Staniloae D., Organizarea sinodala a Bisericii Ortodoxe, in paralela cu cezaropapismul catolic. «Studii Teologice» 2 (1950) 541—555.

Τρεμπέλα Π., Ὁμιλητικὴ ἢ Ἱστορία καὶ θεωρία τοῦ κηρύγματος, («Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν 1949—1950), σελ. 336.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἀκολουθία μεγάλου Ἁγιασμοῦ, (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας», Ἀθῆναι 1951, σελ, 43.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Παῦλος καὶ τὰ ἀνθρώπινα προβλήματα. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 252—257.

Τσακοπούλου Αἰμιλιανοῦ, Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς Βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου (συνέχεια). «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 31—38, 75—83, 114—117, 168—172.

Τσικνοπούλου Ἰ., Νεοφύτου πρεσβυτέρου μοναχοῦ καὶ ἐγκλείστου πρὸς τοὺς ἀτακτοῦντας καὶ λύοντας τὰ τῆς νηστείας προοίμια. «Ἀπ. Βαρνάβας» 12 (1951) 61—94.

Thornton L., The unity of the Church. «Sobornost» 3 (1950) 324—334.

Tillyard H., The Hymns of the Octoechus, 1940—1949 σελ. 192 καὶ 216.

Tomkins Ol., Um die Einheit der Kirche, München 1951, σελ. 128.

Turner H., The Assumption of the blessed Virgin Mary. «Theology» 54 (1951) 64—70,

Tyszkiewicz S., Moralistes de Russie. «Or. Chr. Periodica» 16 (1950) 377—439.

Wellesz E., A History of Byzantine Music and Hymnography, Oxford 1949, σελ. 358.

Τοῦ αὐτοῦ, Eastern Elements in Western Chant, Oxford-Boston 1947, σελ. 212.

Fedotov G., A Treasury of Russian Spirituality, London 1950, σελ. 501.

Friz K., Die Stimme der Ostkirche, Stuttgart 1950, σελ. 175

Wedell H., The Idea of Freedom in the Teaching of the Apostle Paul. »Angl. Theol. Review» 32 (1950) σελ. 204—216.

Williams R., Authority in the Apostolic Age, N. York 1950, σελ. 42,

Χαστούπη Α., Τὰ ἐν Ras Shamra (Ugarit) ἀρχαιολογικὰ εὑρήματα. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας») Ἀθῆναι 1951, σελ. 67.

Χατζηαντωνίου Γ., Αἱ ἑπτὰ ἐκκλησίαι τῆς Ἀποκαλύψεως, Ἀθῆναι 1951, σελ. 176.

Χρήστου Π., Ζωὴ ἀληθινὴ κατὰ τὴν διδασκαλίαν Ἰγνατίου τοῦ Θεοφόρου, (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθῆναι 1951, σελ. 52.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ μέγας κανὼν Ἀνδρέου τοῦ Κρήτης. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 34 (1951) 25—33.

Χουδαβερδόγλου Θεοδότου Σ., Ἐκκλησιαστικὲς σελίδες τῆς νεωτέρας ἱστορίας τῆς ὀρθοδόξου κοινότητος Χαλκηδόνος, «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 157—166.

Hamer J, Le Baptême et la Foi. A propos d'une controverse récente. «Irénikon» 23 (1950) 387—406,

Hannah W., Should a Christian be a Freemason? «Theology» 54 (1951) 3—10.

Harcison P., Onesimus and Philemon. «Angl. Theol. Review» 32 (1950) 258—294.

Hickinbotham J., Intercommunion. Αὐτόθι σ. 257—268.

Höhler H., Das Abendmahl ist kein konfessionelles Problem. «Evang. Theologie» 1951, σ. 451—458.

Hofmann G., Charakter der Sitzungen im Konzil von Florenz. «Or. Christ, Periodica» 16 (1950) 358/76.

Hopfner Th., Patrologiae cursus completus accurante I.—P. Migne. Series graeca. Index locupletissimus. τ. I—II, Paris 1934 καὶ 1945. σελ. 900.

Ψυχολογία καὶ Ζωή, Μελέται τοῦ «Ἰνστιτούτου Ἰατρικῆς Ψυχολογίας καὶ Ψυχικῆς Ὑγιεινῆς». Ἐπιμελείᾳ *Α. Ἀσπιώτη*. Ἐκδόσεις «Ἡ Δαμασκός». Ἀθῆναι 1951, σελ. 485.

Vosiliev A., Byzance et les Arabes, τ. II. La Dynastie Macédonienne (869—959), Bruxelles 1950, σελ. 440.

Vintilescu P., Contributii la lamurirea unei controverse de lipic privitoare la vohodurile liturghiei. «Studii Teologice» 3 (1951) 121—166.

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*

ΕΠΙ ΤΗ, 1900ῇ ΕΠΕΤΕΙΩ, ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Αἱ αἱρέσεις καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τοὺς τρεῖς πρώτους αἰῶνας ζωηρῶς ἀπησχόλησε τὴν καθόλου Ἐκκλησίαν τὸ ζήτημα περὶ τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐτάσσετο πρὸς τὴν γνώμην καὶ τὴν συνήθειαν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀλεξανδρείας καὶ Ρώμης. Προκειμένου δὲ περὶ τῆς πρὸ τοῦ Πάσχα νηστείας ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Σωκράτης ἐσημείωσεν ὅτι «οἱ ἐν Ρώμῃ τρεῖς πρὸ τοῦ Πάσχα ἑβδομάδας, πλὴν τοῦ Σαββάτου καὶ Κυριακῆς, συνημμένας νηστεύουσιν, οἱ δὲ ἐν Ἰλλυριοῖς καὶ ὅλῃ τῇ Ἑλλάδι καὶ οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ πρὸ ἑβδομάδων ἓξ τὴν πρὸ τοῦ Πάσχα νηστείαν νηστεύουσι, Τεσσαρακοστὴν αὐτὴν ὀνομάζοντες». Ὥστε καὶ ἐν τῷ ζητήματι τῆς νηστείας ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ἦτο σύμφωνος πρὸς τὴν τῆς Ἀλεξανδρείας Ἐκκλησίαν. Ἀρχομένου τοῦ Δ′ αἰῶνος ἡ μεγάλη αἵρεσις τοῦ Ἀρειανισμοῦ, ἀπὸ τῆς Ἀλεξανδρείας ἀρξαμένη, ἐπεξετάθη εἰς τὴν Συρίαν καὶ εἰς ἄλλας ἐπαρχίας, ἀλλ' ἡ Ἑλλὰς ἔμενεν ἐκτὸς τῆς κινήσεως ἐκείνης. Οὐχ ἧττον, ὅτε ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντῖνος συνεκάλεσε τὴν Α′ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικὴν σύνοδον (325), πρὸς λύσιν τοῦ προκληθέντος ὑπὸ τοῦ Ἀρειανισμοῦ ζητήματος περὶ τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ καθορισμὸν τῆς ἡμέρας τῆς ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἀντεπροσωπεύθη ἐν τῇ συνόδῳ διὰ τῶν ἐπισκόπων Ἀλεξάνδρου Θεσσαλονίκης, Βουδίου Στοβῶν, Μάρκου Μητροπόλεως (Θεσσαλίας), Ἀλιτοδώρου Κερκύρας, Πρωτογένους Σαρδικῆς, Πιστοῦ Ἀθηνῶν, Μάρκου Βοίας (Χαλκίδος), Κλαυδιανοῦ Λαρίσης, Κλεονίκου Θηβῶν. Κατά τινας εἰδήσεις, εἰς τὴν σύνοδον παρέστη καὶ ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος Λαρίσης, ἐκτὸς τοῦ Κλαυδιανοῦ, κατέχοντος ἄλλην ἕδραν ἐν Θεσσαλίᾳ. Πράγματι δὲ οὗτος ἐν τισι καταλόγοις τῶν πατέρων τῆς Α′ Οἰκουμενικῆς συνόδου ὀνομάζεται γενικῶς ἐπίσκοπος Θεσσαλίας. Ὁ ἅγιος Ἀχίλλιος ἤκμασεν ἀναμφιβόλως κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Α′ Οἰκουμενικῆς συνόδου, διακριθεὶς ἐπὶ ἁγιότητι τοῦ βίου. Κατὰ τὸν Ι′ αἰῶνα οἱ Βούλγαροι εἰσβαλόντες εἰς Θεσσαλίαν ἀπεκόμισαν ἐκ Λαρίσης τὸ λείψανον τοῦ Ἁγίου Ἀχιλλίου εἰς Πρέσπαν. Ἵδρυσαν

---

* **Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σ. 196.**

δὲ καὶ μονὴν ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτοῦ ἐν τῇ νησῖδι τῆς Μικρᾶς Πρέσπας. Ὁ νῦν ὑπάρχων ναὸς τοῦ ἁγίου Ἀχιλλίου ἐν Λαρίσῃ ἐκτίσθη τῷ 1794.

Μετὰ τὴν Α´ Οἰκουμενικὴν σύνοδον ὁ αὐτοκράτωρ Μέγας Κωνσταντῖνος ἐν τῇ ἐπιστολῇ, δι᾽ ἧς ἀνήγγειλε τὴν λύσιν τοῦ ζητήματος περὶ τῆς ἡμέρας τῆς μεγάλης ἑορτῆς τοῦ Πάσχα, ἐξέφραζε τὴν εὐχὴν, ὅπως αὕτη ἑορτάζεται πανταχοῦ *«καὶ εἰς ὅλην τὴν Ἑλλάδα»* τὴν αὐτὴν ἡμέραν. Κατὰ τοὺς ἐπακολουθήσαντας δὲ μετὰ τὴν σύνοδον ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας ἀγῶνας διεκρίθη ὁ Ἡσίοδος Κορίνθου, εἰς τὰς εὐχὰς τοῦ ὁποίου ἀποδίδεται ὁ οἰκτρὸς τοῦ Ἀρείου θάνατος, ὡσαύτως διεκρίθη ὁ Ἀλέξανδρος Θεσσαλονίκης συνεργασθεὶς μετὰ τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου Ἀλεξανδρείας ἐναντίον τῶν ἀρειανῶν καὶ τῶν παραφυάδων τῆς αἱρέσεως. Ἐπίσης ἠγωνίσαντο κατ᾽ αὐτῶν ἐκτὸς τοῦ Ἐπισκόπου Κορίνθου Ἡσιόδου, ὁ Λαρίσης ἅγιος Ἀχίλλιος καὶ ἕτεροι ἐπίσκοποι Θεσσαλίας, Ἠπείρου καὶ Μακεδονίας. Ἐξ ἐπιστολῆς τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου πρὸς τὸν ἐπίσκοπον Κορίνθου Ἐπίκτητον, διάδοχον πιθανῶς τοῦ Ἡσιόδου, μανθάνομεν ὅτι διεξήγοντο ἐν Κορίνθῳ σχετικαὶ συζητήσεις ἐπὶ τῶν προκληθέντων ὑπὸ τοῦ Ἀρειανισμοῦ καὶ τοῦ Ἀπολλιναρισμοῦ θεολογικῶν ζητημάτων.[1] Ὁ Ἐπίκτητος περὶ τὸ 370 ὑπέβαλεν ἐρωτήματά τινα πρὸς τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον, ὅστις ἀπήντησεν εἰς αὐτὰ δι᾽ ἐπιστολῆς, ἀναπτύξας τὴν διδασκαλίαν περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Ἐν τῷ μεταξύ, μετὰ τὰς ἐν Ἀντιοχείᾳ συνόδους (340—341) τῶν ἀρειανῶν καὶ ἡμιαρειανῶν, καταδικασάντων τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον καὶ τὸ *«ὁμοούσιον»*, ἀπεφασίσθη νὰ συνέλθῃ ἐν Σιρμίῳ τῷ 343 νέα Οἰκουμενικὴ σύνοδος. Ἀλλ᾽ ἐπειδὴ οἱ ἀνατολικοὶ ἀπέκρουον τὴν ἐν αὐτῇ παρουσίαν τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου, ἀπεσχίσθησαν καὶ συνεκρότησαν κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος τὴν ἐν Φιλιππουπόλει σύνοδον, ἐνῷ οἱ δυτικοί, συνελθόντες ἐν Σερδικῇ, ἀνενέωσαν καὶ ὑπεστήριξαν τὸ σύμβολον τῆς Νικαίας. Ἀξιοσημείωτον εἶναι ὅτι μετὰ τῶν ἀνατολικῶν συνέπραξεν εἷς μόνος ἐπίσκοπος ἐξ Ἑλλάδος, ὁ Ἑλλάδιος Ἀμαντίας (τῆς Ἠπείρου), ἐνῷ πάντες οἱ λοιποί, 36 τὸν ἀριθμόν, συνῆλθον μετὰ τῶν δυτικῶν ἐν Σερδικῇ. Ὁ Μέγας Ἀθανάσιος ἐξορισθείς, τῇ ἐπεμβάσει τοῦ Κώνσταντος, ἀδελφοῦ καὶ συνάρχοντος τοῦ Κωνσταντίου, ἐπανῆλθεν εἰς Ἀλεξάνδρειαν, ἀλλὰ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κώνσταντος ὑπεστηρίχθησαν οἱ ἀρειανοί, συνεκρότησαν δ᾽ ἐν Σιρμίῳ τῆς Παννονίας σύνοδον (351) καὶ κατεδίκασαν τὸν συνεργάτην τοῦ Μεγάλου Ἀθανασίου Μάρκελλον Ἀγκύρας καὶ τὸν μαθητὴν αὐτοῦ Φωτεινὸν Σιρμίου. Δευτέρα σύνοδος ἐν Σιρμίῳ συνεκροτήθη μετὰ ἑξαετίαν (357) καὶ τρίτη ἓν ἔτος μετὰ τὴν δευτέραν (358), ἀμφότεραι κατὰ τοῦ ὀρθοδόξου φρονήματος. Ἐν μέσῳ τῆς συγχύσεως ἐκείνης περὶ τὸν Μέγαν Ἀθανάσιον

1. Ἀθανασίου Ἐπιστολὴ πρὸς Ἐπίκτητον, Migne 26, 1049—70 πρβλ. *Ἐπιφανίου Κύπρου*, Αἱρ. 77, 2 Migne 42, 644.

συνεκεντροῦντο οἱ διαπρεπέστεροι τῶν ἱεραρχῶν καὶ συνειργάζοντο πρὸς προπαρασκευὴν τῆς νίκης τῆς ὀρθοδοξίας. Μεταξὺ τούτων ἦτο ὁ Μέγας Βασίλειος, ἐπίσκοπος Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας, καὶ ὁ Θεσσαλονίκης Ἀχόλιος, πρὸς ὃν ἔγραφεν ὁ Βασίλειος ἐξυμνῶν τὰς μεγάλας ἀρετὰς αὐτοῦ. Ὅτε δὲ μετὰ μικρὸν ὁ Ἀχόλιος ἐβάπτισε τὸν Θεοδόσιον, κατ' ἀρχὰς μὲν συνάρχοντα τοῦ Γρατιανοῦ, εἶτα δὲ μονοκράτορα, προὐκάλεσε παρ' αὐτοῦ νόμον (380) ἐναντίον τῶν ἀρειανῶν. Ὁ Θεοδόσιος συνεκάλεσεν ἐν Κωνσταντινουπόλει τὴν Β' Οἰκουμενικὴν σύνοδον (381), ἐν ᾗ ὁριστικῶς κατεδικάσθη ὁ Ἀρειανισμὸς μετὰ πασῶν τῶν παραφυάδων αὐτοῦ. Εἶναι γνωστὸν ὅτι παρέστη ἐν αὐτῇ ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὁ Δωρόθεος Κορίνθου, ἀλλ' ὅτε παρουσιάσθησαν δυσχέρειαί τινες περὶ τὴν διαδοχὴν τοῦ θανόντος προέδρου τῆς συνόδου ἁγίου Μελετίου, προσεκλήθη καὶ ὁ Ἀχόλιος Θεσσαλονίκης μετὰ τῶν ἐπισκόπων Μακεδονίας. Ὡς δὲ θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, ὁ Ἀχόλιος ἐπεκοινώσησε μετὰ τῆς Ρώμης διὰ τὸ ζήτημα τοῦ Αἰγυπτίου Μαξίμου τοῦ Κυνικοῦ, ζητήσαντος νὰ καταλάβῃ τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως, τῷ δὲ 382 μεταβὰς εἰς Ρώμην ὁ Ἀχόλιος συμμετέσχε συνόδου, συγκληθείσης ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς Δαμάσου (364—384). Σύγχρονος τοῦ Ἀχολίου Θεσσαλονίκης ὑπῆρξεν ὁ ἅγιος Δονᾶτος, ἐπίσκοπος Εὐροίας τῆς Ἠπείρου, οὗτινος τὴν μνήμην ἄγει ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, τῇ 30 Ἀπριλίου [1]. Κατὰ τὰ μεγάλα ζητήματα, ἅτινα προὐκλήθησαν ἐκ τῆς ἀδίκου καταδίκης καὶ ἐξορίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου, ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως (407), διεκρίνετο ὁ Κορίνθου Ἀλέξανδρος, πρὸς αὐτὸν δὲ τῷ 405 καὶ 406 ἔγραψεν ὁ μέγας ἱεράρχης, παρακαλῶν ὅπως συντελέσῃ εἰς τὴν ἄρσιν τῆς ἀδικίας ἐκείνης, διὰ τῆς συγκροτήσεως Οἰκουμενικῆς συνόδου.

Κατὰ τὰς ἐφεξῆς προκυψάσας χριστολογικὰς αἱρέσεις τινὲς τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος ἐτάχθησαν ἀναφανδὸν ὑπὲρ τοῦ Νεστορίου, οὗτινος ἠσπάσθησαν τὰς ἰδέας, ὡς ὁ Βασίλειος Λαρίσης, ὁ Μάξιμος Δημητριάδος, ὁ Παυσιανὸς Ὑπάτης, ὁ Θεόκτιστος Καισαρείας (τῆς Θεσσαλίας) καὶ ὁ Ἰουλιανὸς Σερδικῆς, ὅστις καὶ καθῃρέθη. Εἰς τὴν συγκληθεῖσαν δὲ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β' καὶ Γ' Οἰκουμενικὴν σύνοδον ἐν Ἐφέσῳ (431) παρέστη ἐκ τῶν ἐπισκόπων Μακεδονίας ὁ Φιλίππων Φλαβιανός, ὅστις ἀντεπροσώπευσε καὶ τὸν Θεσσαλονίκης Ροῦφον καὶ συνειργάσθη μετὰ τοῦ προέδρου τῆς συνόδου ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας κατὰ τοῦ Νεστορίου, κατόπιν δὲ μετέβη καὶ εἰς Κωνσταντινούπολιν ὡς ἀντιπρόσωπος τῆς συνόδου. Ἐκ Θεσσαλίας, ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω, παρέστησαν εἰς τὴν σύνοδον καὶ ὁ Θεόδωρος Ἐχίνου, ὁ Περρέβιος Φαρσάλων, ὁ Σεκουνδιανὸς Λαμίας, ὁ Δίων Θηβῶν. Ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Περιγένης εἶχε μεθ' ἑαυτοῦ τοὺς ἐπι-

1. *Νικηφόρου Καλλίστου*, Ἐκκλησ. Ἱστορία 22, 45.

σκόπους Κορώνης Ἀγαθοκλέα, Ὀποῦντος Δομνῖνον, Θηβῶν Ἀνύσιον, Ἀθηνῶν Μόδεστον, Ναυπάκιου Καλλικράτην καὶ Μεγάρων Νικίαν. Ἐκ Κρήτης ὁ Γορτύνης Ἰκόνιος εἶχε μεθ᾽ ἑαυτοῦ τὸν Ζηνόβιον Κνωσοῦ, τὸν Ἀνδέριον Χερσονήσου καὶ τὸν Παῦλον Λάμπης. Ἐκ τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου παρέστη ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως Δονᾶτος μετὰ τῶν ἐπισκόπων Θεοδώρου Δωδώνης καὶ Φήλικος Ἀπολλωνίας καὶ Βελλιάδος. Ὡσαύτως παρέστη μόνος ὁ μητροπολίτης Δυρραχίου Εὐχάριος ἐκ τῆς Νέας Ἠπείρου. Τέλος ἐκ τῶν νήσων παρέστησαν οἱ ἐπίσκοποι Μυτιλήνης, Μηθύμνης, Πορδοσελήνης, Ρόδου καὶ Πάρου. Ἡ σύνοδος κατεδίκασε πρὸς τοῖς ἄλλοις, καὶ τὸν ἐπίσκοπον Τενέδου Ἀναστάσιον, ὡς νεστοριανόν. Ἡ πλήρης ἀποκατάστασις τῆς εἰρήνης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ μετὰ τὴν Γ′ Οἰκουμενικὴν σύνοδον διὰ τῆς καταδίκης τοῦ Νεστοριανισμοῦ ἐπετεύχθη δι᾽ ὅρου ὑπογραφέντος τῷ 433, ὁ δὲ ἅγιος Κύριλλος Ἀλεξανδρείας ἐξέθηκε διὰ μακρῶν τὰ κατὰ τὴν ἐπίτευξιν αὐτοῦ πρὸς τὸν διαπρεπῆ μητροπολίτην Νικοπόλεως Δονᾶτον (Δυνατόν).

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω ὑποδηλοῦται πόσον βαθεῖα ὑπῆρξεν ἡ ἀπήχησις τῶν ἐκ τοῦ Νεστοριανισμοῦ προκυψάντων ζητημάτων καὶ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ τὴν Γ′ Οἰκουμενικὴν σύνοδον συνεκροτήθησαν, ὡς γνωστόν, ἕτεροι σύνοδοι πρὸς καταδίκην τῆς ἀναφανείσης νέας αἱρέσεως, τοῦ Μονοφυσιτισμοῦ. Τὸ πρῶτον οὗτος κατεδικάσθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Κωνσταντινουπόλεως Φλαβιανοῦ (446—449), ἐν τῇ αὐτόθι συγκληθείσῃ συνόδῳ ἐν ᾗ παρέστη καὶ ὁ ἐπίσκοπος Ἄργους Γενέθλιος, ὑπογράψας τὴν καθαίρεσιν τοῦ ἀρχηγέτου τοῦ μονοφυσιτικῆς αἱρέσεως ἀρχιμανδρίτου Εὐτυχοῦς. Ἀλλὰ τὴν ὑπεράσπισιν τούτου ἀναλαβὼν ὁ Ἀλεξανδρείας Διόσκορος (444—451), ἔπεισε τὸν αὐτοκράτορα Θεοδόσιον Β′, ὅπως συγκαλέσῃ τὴν ἐν Ἐφέσῳ σύνοδον, ἥτις, ἕνεκα τῶν βιαίων πράξεών της, διεφημίσθη ὡς «ληστρική». Τῆς συνόδου ταύτης μετέσχον ἱκανοὶ τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος, καὶ δὴ ὁ μητροπολίτης Φιλίππων Σώζων μετὰ τῶν ἐπισκόπων Βεῤῥοίας Λουκᾶ, κεκηρυγμένου ὑπὲρ τοῦ Εὐτυχοῦς, Δοβήρου Εὐσεβίου, Σεῤῥῶν Μαξιμιανοῦ, Κασσανδρείας Ἑρμογένους καὶ Κβιντιλλίου Ἡρακλείας Λυγκιστίδος, ὅστις ἀντεπροσώπευσε καὶ τὸν Ἀναστάσιον Θεσσαλονίκης. Ἐκ Θεσσαλίας ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Βιγιλάντιος εἶχε μεθ᾽ ἑαυτοῦ τοὺς ἐπισκόπους Δημητριάδος Κωνσταντῖνον, Πλαταιῶν Δομνῖνον, Ὀποῦντος Ἀθανάσιον. Ἐξ Ἀχαΐας παρέστη ὁ Κορίνθου Ἐρασίστρατος, ἐκ Κρήτης ὁ Γορτύνης Μαρτύριος· ἐκ τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου ὁ μητροπολίτης Νικοπόλεως Ἀττικὸς προσῆλθε μετὰ τῶν ἐπισκόπων Μάρκου Εὐροίας, Κλαυδίου Ἀγχησμοῦ (Ὀγχησμοῦ), Εὐτυχίου Ἀδριανουπόλεως καὶ Σωτηρίχου Κερκύρας. Ἐκ τῆς Νέας Ἠπείρου προσῆλθον ὁ Λουκᾶς Δυρραχίου, ἐκ τῆς μέσης Δακίας ὁ Διογένης Ρεμεσιανῶν καὶ τέλος ἐκ τῶν νήσων ὁ Ρόδου Ἰωάννης. Πάντες σχεδὸν οὗτοι, ὑπὸ τὴν βίαν τοῦ Διοσκόρου, ἐψήφισαν ὑπὲρ τοῦ Εὐτυχοῦς καὶ κατὰ τοῦ Φλαβιανοῦ Κωνσταντινουπόλεως.

Ταχέως ὅμως συνεκλήθη ἐν Χαλκηδόνι ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ σύνοδος (451), ἀπαρτηθεῖσα ἐξ 600 ἐπισκόπων. Μέγα μέρος τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετέσχεν αὐτῆς, τούτων δέ τινες ἦσαν ἐκ τῶν μετασχόντων καὶ τῆς λῃστρικῆς συνόδου. Ὁ Θεσσαλονίκης Ἀναστάσιος δὲν παρέστη εἰς αὐτήν, ἀντιπροσωπευθεὶς καὶ πάλιν ὑπὸ τοῦ Κβιντιλλίου Ἡρακλείας. Παρέστησαν δὲ ἐκ τῆς Μακεδονίας ὁ Φιλίππων Σώζων μετὰ τοῦ Δοβήρου Εὐσεβίου, Σερρῶν Μαξιμιανοῦ, Νικολάου Στοβῶν, Δαρδανίου Βαργάλων, Ἰωάννου Παρθικουπόλεως, οἵτινες ὑπέγραψαν διὰ τοῦ πρεσβυτέρου Κυριακοῦ. Ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Ἀνδρέας παρέστη ἔχων μεθ' ἑαυτοῦ τοὺς ἐπισκόπους Κωνσταντῖνον Δημητριάδος καὶ Πέτρον Ἐχίνου. Αὐτοπροσώπως παρέστη ἐκ τῆς Ἀχαΐας ὁ Πέτρος Κορίνθου μετὰ τῶν ἐπισκόπων Δομνίνου Πλαταιῶν, Ἀθανασίου Ὀποῦντος, Εἰρηναίου Ναυπάκτου, Ὠφελίμου Τεγέας, Ὀνησίμου Ἄργους, Θεοφίλου Ὠρεοῦ (Ἰστιαίας), Μεγάρων Νικίου, Μεσσήνης Ἰωάννου, Πατρῶν Ἰωάννου. Ἐκ Κρήτης ὁ Μαρτύριος Γορτύνης μετὰ τῶν ἐπισκόπων Γενναδίου Κνωσοῦ, Εὐσεβίου Ἀπολλωνίας, Δημητρίου Λάμπης, Κυρίλλου Σουβρίτου, Εὐφράτα Ἐλευθέρνας, Παύλου Καντανίας. Ἐκ τῆς Παλαιᾶς Ἠπείρου ὁ Νικοπόλεως Ἀττικὸς συνωδεύετο ὑπὸ τῶν ἐπισκόπων Μάρκου Εὐροίας, Φιλοθέου Δωδώνης, Ἰωάννου Φωτικῆς, Κλαυδίου Ἀγχησμοῦ, Περεγρίνου Φοινίκης, Σωτηρίχου Κερκύρας. Ἐκ τῆς Νέας Ἠπείρου ὁ Λουκᾶς Δυρραχίου μετὰ Ἀντωνίου Λυχνιδοῦ. Καὶ ἐκ τῆς Δακίας ὁ Εὔανδρος Διοκλείας, ἐκ δὲ τῶν νήσων οἱ ἐπίσκοποι Δήλου Σαβῖνος, Τενέδου Φλωρέντιος, Κῶ Ἰουλιανός, Ρόδου Ἰωάννης, Χίου Τρύφων, Θάσου Ὀναρᾶτος. Οἱ ἐξ Ἑλλάδος ἐπίσκοποι παρέστησαν ἐν τῇ Δ' Οἰκουμενικῇ συνόδῳ ὡς «δυτικοὶ» τοιοῦτοι, συντεταγμένοι μετὰ τῶν λοιπῶν ἐκ τῆς Δύσεως ἐπισκόπων καὶ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ Λέοντος Α' Ρώμης (440—461), ἀλλ' ἐτήρησαν ἀνεξάρτητον καὶ λίαν χαρακτηριστικὴν στάσιν· Κατὰ τὸ πρῶτον στάδιον τῶν ἐργασιῶν αὐτῆς ἡ σύνοδος κατεδίκασε τὴν βιαίαν σύνοδον τοῦ 449 καὶ τὸν Διόσκορον. Ὅτε δὲ εἰσῆλθεν εἰς τὸ δογματικὸν μέρος καὶ διεπίστωσε τὴν ὀρθοδοξίαν τοῦ Φλαβιανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, ὁ Πέτρος Κορίνθου ἐκ τῆς ἀριστερᾶς πτέρυγος, εἰς ἣν εὑρίσκετο, μετέστη πρὸς τὴν δεξιάν, χαρακτηριστικῶς δ' ἐχαιρέτησεν αὐτὸν ἡ σύνοδος, εἰποῦσα *«ὁ Πέτρος τὰ Πέτρου φρονεῖ· ὀρθόδοξε, καλῶς ἦλθες»*. Τὸ παράδειγμα τοῦ Πέτρου ἠκολούθησαν καὶ πολλοὶ ἐκ Μακεδονίας, ἐκ Κρήτης καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος ἐπίσκοποι. Οὗτοι δέ, καίτοι διετέλουν ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Ρώμης Λέοντος, ὅτε ἀνεγνώσθη ἡ περίφημος αὐτοῦ ἐπιστολὴ πρὸς Φλαβιανὸν Κωνσταντινουπόλεως, ἐξέφρασαν ἀμφιβολίας περὶ τῆς ὀρθοδοξίας ὡρισμένων σημείων αὐτῆς. Ἐκ τῆς ἀντιβολῆς τῶν σημείων τούτων πρὸς σχετικὰ σημεῖα τῶν συγγραμμάτων τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας ἐδείχθη ἡ ὀρθοδοξία αὐτῶν, ἀλλ' ὁ Ἀττικὸς Νικοπόλεως ἠμφεσβήτησε τὸ πόρισμα τῆς ἐρεύνης ταύτης, ἐζήτησε δὲ προθεσμίαν

πρὸς μελέτην τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Λέοντος. Τὴν γνώμην ταύτην ἠσπάσθησαν καὶ ἄλλοι ἐπίσκοποι ἐξ Ἑλλάδος (*Ἰλλυρικοῦ*), ὅθεν ἀνεβλήθη πᾶσα ἀπόφασις. Μόνον δὲ μετὰ ἐμπεριστατωμένην μελέτην οἱ ἐξ Ἑλλάδος, ὡς καὶ οἱ ἐκ Παλαιστίνης ἐπίσκοποι ἐπείσθησαν, ὅπως ἀποδεχθῶσι τὴν ἐπιστολὴν τοῦ Λέοντος ὡς ὀρθόδοξον.

Ἡ Δ΄ Οἰκουμενικὴ σύνοδος κατεδίκασεν ὁριστικῶς τὸν Μονοφυσιτισμόν, ἀλλὰ δυστυχῶς ἡ αἵρεσις αὕτη συμπαρέσυρε τοὺς ἰθαγενεῖς πληθυσμοὺς τῆς Αἰγύπτου καὶ Συρίας καὶ προὐκάλεσε μεγίστην ἀνωμαλίαν ἐν τῷ κράτει. Πρὸς πρόληψιν τῶν κακῶν ἐπακολουθημάτων τῆς αἱρέσεως, οἱ μετὰ τὴν Δ΄ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον αὐτοκράτορες τοῦ Βυζαντίου ἠγωνίσθησαν, ὅπως συμβιβάσωσι τοὺς ἀποδεχθέντας τὸν Μονοφυσιτισμὸν ἰθαγενεῖς πληθυσμοὺς μετὰ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐπὶ μειώσει τοῦ κύρους τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἥτις ἐπιστεύετο ὑπὸ τῶν μονοφυσιτῶν ὅτι ἀπεφάνθη ὑπὲρ τοῦ Νεστοριανισμοῦ. Ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ἐμμένουσα εἰς τὴν ὀρθοδοξίαν, ἀπέκρουσε πᾶσαν κίνησιν ὑπὲρ τοῦ συμβιβασμοῦ τῶν μονοφυσιτῶν διὰ τῆς μειώσεως τοῦ κύρους τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου. Τῷ 458 ὁ μητροπολίτης Κορίνθου Πέτρος συνεκρότησε σύνοδον ἐπαρχιακὴν ἐξ 20 ἐπισκόπων τῆς δικαιοδοσίας του πρὸς ὑποστήριξιν τῶν ἀποφάσεων τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἔγραψε δὲ καὶ σχετικὴν ἐπιστολὴν πρὸς τὸν αὐτοκράτορα Λέοντα Α΄ (457—474). Τὸ αὐτὸ ἔπραξαν καὶ οἱ μητροπολῖται τῶν ἄλλων ἐπαρχιῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Μετὰ ἓν ἔτος 459 ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γεννάδιος Α΄ (458—471) συνεκάλεσε σύνοδον ἐν Κωνσταντινουπόλει κατὰ «σιμωνίας». Τὴν σχετικὴν πρᾶξιν τῆς συνόδου ταύτης ὑπέγραψαν ὁ παραστὰς ἐν τῇ συνόδῳ ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν Ἀνατόλιος καὶ πλεῖστοι ἄλλοι ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, πρὸς οὓς ἀπεστάλη πρὸς ἔγκρισιν καὶ ὑπογραφήν.

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω ἀναγραφῆς τῶν μετασχόντων τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου ἐπισκόπων ὑποδηλοῦται πόσον εὐρέως εἶχεν ἤδη ἐξαπλωθῆ ὁ Χριστιανισμὸς ἀνὰ τὴν Ἑλλάδα, ἀλλὰ δυστυχῶς στερούμεθε εἰδήσεων περὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἀναπτύξεως τῆς ἐν αὐτῇ Ἐκκλησίας. Εἶναι μόνον γνωστὸν ὅτι ὑπῆρχε πνευματική τις κίνησις, διότι περὶ τὰ μέσα τοῦ Ε΄ αἰῶνος ἤκμασεν ὁ ἐπίσκοπος Φωτικῆς Διάδοχος [1], ὅστις συνέγραψεν ἑκατὸν κεφάλαια ἀσκητικά, ἐτιμήθη δὲ ὡς ἅγιος. Τὸ σύγγραμμα τοῦ ἁγίου Διαδόχου ἀπέβλεπεν εἰς τὴν μοναχικὴν τελείωσιν.

Τῷ 477 ὁ αὐτοκράτωρ Ζήνων ἐξέδωκε τὸ «*Ἑνωτικόν*», ὅπερ ὑπεστήριξε τὸν Μονοφυσιτισμὸν καὶ προὐκάλεσε σχίσμα μεταξὺ τῆς ἀνατολικῆς καὶ δυτικῆς Ἐκκλησίας, εἰς ἣν περιελαμβάνετο καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Ὑπὸ τοῦ Ἰουστινιανοῦ Α΄ (527—565) κατεβλήθησαν προσπάθειαι πρὸς συμ-

1. Κ. Ρ ο ρ ο ν, Ὁ μακάριος Διάδοχος Ἐπίσκοπος Φωτικῆς καὶ τὰ συγγράμματα αὐτοῦ (ρωσιστί). Ἐν Κιέβῳ 1903.

βιβασμὸν τῶν μονοφυσιτῶν μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἄνευ ὅμως προσβολῆς τοῦ κύρους τῆς Δ' Οἰκουμενικῆς συνόδου. Τῶν προσπαθειῶν ἐκείνων τοῦ αὐτοκράτορος μετέσχε καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Οὕτως ὁ Δημήτριος Θεσσαλονίκης, προσκληθεὶς τῷ 531 μετὰ τοῦ Ὑπατίου Ἐφέσου καὶ ἄλλων ἐπισκόπων εἰς Κωνσταντινούπολιν, διεξήγαγε δημοσίαν συζήτησιν μετὰ τῶν σεβηριανῶν μονοφυσιτῶν. Τῆς κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ἐναντίον τῶν μονοφυσιτῶν συγκροτηθείσης ἐν Ρώμῃ συνόδου μετέσχε καὶ ὁ ἐπίσκοπος Δημητριάδος Ἀβουδάντιος. Τῷ 533 μετὰ τοῦ αὐτοῦ Ὑπατίου ὁ Δημήτριος ἀπεστάλη πρὸς τὸν Ρώμης Ἰωάννην Β' (531—535) πρὸς ἀπόδειξιν τῶν κακοδοξιῶν τῶν «*Ἀκοιμήτων*», ἀρνουμένων ὅτι ἡ Παρθένος Μαρία ὑπῆρξε «*Θεοτόκος*» καὶ ὅτι ἐνεσαρκώθη ἓν τῶν προσώπων τῆς Ἁγίας Τριάδος, ὡσαύτως δὲ πρὸς ἐπίτευξιν συμφωνίας τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης πρὸς τὸν ἐκδοθέντα νόμον κατὰ νεστοριανῶν καὶ εὐτυχιανῶν. Εἰς τὰς προσπαθείας τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς συμβιβασμὸν τῶν μονοφυσιτῶν μετὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὠφείλετο ἡ συγκρότησις συνόδου ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 536, εἰς ἣν παρέστησαν ὁ Γορτύνης Θεόδωρος καὶ ὁ Εὐροίας (τῆς Ἠπείρου) Θεόδωρος, ἀντεπροσωπεύθη δὲ ὁ Φώτιος Κορίνθου ὑπὸ τῶν διακόνων Καλλινίκου καὶ Διονυσίου, ὡς καὶ ἡ συγκρότησις τῆς Ε' Οἰκουμενικῆς συνόδου (553). Εἰς αὐτὴν ὀλίγοι ἐπίσκοποι ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος παρέστησαν, ὁ Ἡρακλείας (Λυγκιστίδος) Βενῖνος, ὁ Ὀποῦντος Καλλίνικος, ὁ Λακεδαιμονίας Θεοδόσιος, ὁ Πορθμοῦ (Ἐρετρίας) Θεόδωρος, ὁ Αὐλῶνος Σωτὴρ καὶ ὁ τῆς νέας τότε ἱδρυθείσης ἐν Μακεδονίᾳ ἀρχιεπισκοπῆς Ἰουστινιανῆς Α' Βενενᾶτος. Ὁ Παῦλος ἐπίσκοπος Οὐλπιανῶν τῆς Δαρδανίας ὑπέγραψε τὸ ἔγγραφον «Constitutum» τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Βιγιλίου (538—555) καὶ ἠρνήθη νὰ παραστῇ ἐν τῇ συνόδῳ, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι δὲν παρίστατο ὁ μητροπολίτης Δαρδανίας· ὡσαύτως καὶ ὁ Προΐεκτος Ναϊσοῦ. Τῆς κατὰ τὸ ἑπόμενον δ' ἔτος (536) συγκροτηθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει συνόδου ὑπὸ τοῦ πατριάρχου Μηνᾶ (536—552) μετέσχε καὶ ὁ Βεροίας Τιμόθεος, παρεπιδημῶν τότε ἐκεῖ. Ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτὴν ἐξηκολούθουν οἱ μονοφυσῖται τὴν ἀντίδρασίν των κατὰ τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Ἦσαν δὲ καὶ καθ' ἑαυτοὺς διῃρημένοι, μερὶς δέ τις αὐτῶν, ἡ τῶν «*Τριθεϊτῶν*», εὗρεν εἴσοδον καὶ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, διότι ἐν Ἀθήναις καὶ Κορίνθῳ ὑπῆρχε κοινότης τῶν «*Τριθεϊτῶν*», ὑπὸ ἴδιον ἐπίσκοπον, ἑδρεύοντα ἐν Ἀθήναις.[1] Περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤκμασεν ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης Εὐσέβιος (590—604), διακριθεὶς ὡς ἀντιρρητικὸς θεολόγος. Συνέγραψε πραγματείαν εἰς δέκα βιβλία καὶ τοῦ μοναχοῦ Ἀνδρέου τοῦ Ἐγκλείστου, ὀπαδοῦ τοῦ «*ἀφθαρτοδοκητισμοῦ*» καὶ ἐπιστολὴ πρὸς αὐτόν. Περὶ τὸ 600 ἤκμασε καὶ ὁ

---

1. Περὶ τῶν *Τριθεϊτῶν Ἰωάννου Ἐφέσου* Ἐκκλησ. Ἱστορία Α, 31, Ε, 2 μετάφρ. Schönfelder, σ. 31.

Οἰκουμένιος Τρίκκης, διακριθεὶς ὡς ἑρμηνευτὴς τῆς Ἁγίας Γραφῆς, πρῶτος ἰδίᾳ συνέγραψεν ἑρμηνείαν εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Ἰωάννου, ἀλλὰ γενικῶς ἡ γνησιότης τῶν ἔργων του ἀμφιβάλλεται [1].

Κατὰ τὴν συγκληθεῖσαν ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ τοῦ Κωνσταντίνου Πωγωνάτου ΣΤ' Οἰκουμενικὴν σύνοδον (680), ἥτις κατεδίκασε τὸν Μονοθελητισμόν, παρέστησαν ὁ Ἰωάννης «*ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος Θεσσαλονίκης, βικάριος τοῦ ἀποστολικοῦ θρόνου Ρώμης καὶ ληγᾶτος*» μετὰ τοῦ Στόβων Ἰωάννου ἐκ Μακεδονίας, ὡς καὶ τοῦ Σιλουανοῦ Λήμνου, ὁ Κορίνθου Στέφανος, ὁ Ἀθηνῶν Ἰωάννης, ὁ Γορτύνης Βασίλειος μετὰ τῶν ἐπισκόπων Λάμπης Ἰωάννου καὶ Καντανίας Γρηγορίου. Ὁ Βασίλειος Γορτύνης εἶχε διαδεχθῆ τὸν ἅγιον Εὐμένιον Γορτύνης, ὅστις κατὰ τὰς μονοθελητικὰς ἔριδας εἶχεν ἀποσταλῆ εἰς Θηβαΐδα, ἵν' ἀγωνισθῇ κατὰ τῶν αἱρετικῶν, ὅπου καὶ ἀπέθανεν ἐν μέσῳ τῶν ἀγώνων αὐτοῦ. Τὸ λείψανόν του ἀνεκομίσθη εἰς Γορτύνην τῆς Κρήτης. Ἑορτάζει δὲ τὴν μνήμην αὐτοῦ ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία τῇ 18 Σεπτεμβρίου. Ὡσαύτως ὁ ἀνωτέρω μνημονευόμενος Θεσσαλονίκης Ἰωάννης ὑπῆρξε συγγραφεὺς ἀξιολόγου πραγματείας περὶ εἰκόνων, ἧς ἀποσπάσματα ἀνεγνώσθησαν ἐν τῇ Ζ' Οἰκουμενικῇ συνόδῳ, καὶ διηγήσεων περὶ τοῦ μεγαλομάρτυρος ἁγίου Δημητρίου.

Πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ ἔργου τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων Ε' καὶ ΣΤ', συνῆλθεν ἡ Πενθέκτη σύνοδος ἐν Κωνσταντινουπόλει (692), εἰς ἣν ὡσαύτως παρέστησαν ὁ εἰρημένος Βασίλειος Γορτύνης μετὰ τῶν ἐπισκόπων Κισάμου Θεοπέμπτου, Χερσονήσου Σισινίου Β', Κυδωνίας Νικήτα, ἐκ τῆς Μακεδονίας ὁ Ἀμφιπόλεως Ἀνδρέας, ὁ Ἐδέσσης Ἰσίδωρος, ὁ Θεωρίου Ἰωάννης, ὁ Στόβων Μαργαρίτης καὶ ὁ Ἰουστινιανῆς Α' Ἰωάννης Β'. Ἐκ τῆς Νέας Ἠπείρου ὁ Δυρραχίου Σισίνιος καὶ ἐκ τῶν νήσων ὁ Σιλουανὸς Λήμνου. Ἡ σύνοδος ἐξέδωκεν 102 κανόνας ἀναφερομένους εἰς τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς Ἐκκλησίας. Διεκρίθη δὲ περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὁ Ἀνδρέας Γορτύνης τῆς Κρήτης ἔξοχος ἐκκλησιαστικὸς ρήτωρ καὶ ὑμνογράφος, συντάξας πρὸς τοῖς ἄλλοις καὶ τὸν Μέγαν Κανόνα.

Οἱ ἐπίσκοποι τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας, συμμετέχοντες τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων, ὑπεστήριζον τὴν ὀρθοδοξίαν, πρὸς ἣν ἔκτοτε στενῶς συνε-

1. *F. Diekamp*, Mittheilungen über der nenanfgefundenen Commentar des Oekumenius zur Apokalypse, Berlin 1901, πρβλ. *K. Κρουμβάχερ*, Ἱστορία τῆς Βυζαντινῆς Λογοτεχνίας, μετάφρασις Γ. Σωτηριάδου, Α, 259 ἑξ. *Δ. Σ. Μπαλάνου*, Πατρολογία, σ. 512. *O. Berdenhewer*, Patrologie[3], σελ. 492. *K. Staab*, Paulus-kommentare aus der griech. Kirche, Münster 1933, σ. XXXVII ἑξ. Ἔν τινι ἁγιολογίῳ ἀναγράφοντι τῇ 3 Μαΐου τὴν μνήμην τοῦ «ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Οἰκουμενίου Ἐπισκόπου Τρίκκης», (*Γ. Π. Κρέμου*, Φωκικά, ἐν Ἀθήναις 1874-80 τόμ. Α' σ. 103) προστίθενται οἱ ἑξῆς στίχοι :

Ὁ σὸς θεῖος πέμπει σε Ἑλλάδος θεῖον
Λαρίσσης Ἀχίλλειος ὡς μυστιπόλος,

δέθη ὁ Ἑλληνισμός. Κατὰ τὴν προκληθεῖσαν ὑπὸ τῶν αἱρέσεων κίνησιν ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία παρίστατο ἡνωμένη. Ἡ ἑνότης ἦτο γενική, καίτοι ἐνιαχοῦ ὑπῆρχον διαφοραί τινες ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ ζωῇ. Ὁ ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Σωκράτης (Ε´ αἰὼν) ἐσημείωσεν, ὡς εἴδομεν, ὅτι «*οἱ ἐν Ἰλλυριοῖς καὶ ὅλῃ τῇ Ἑλλάδι καὶ οἱ ἐν Ἀλεξανδρείᾳ, πρὸ ἑβδομάδων ἓξ τὴν πρὸ τοῦ Πάσχα νηστεύουσι Τεσσαρακοστὴν αὐτὴν ὀνομάζοντες*». Ἐν Θεσσαλίᾳ εἰς τοὺς κληρικοὺς μετὰ τὴν χειροτονίαν ἐπεβάλλετο νὰ ἀπέχωσι τῶν συζύγων των, ἐὰν εἶχον τοιαύτας πρὸ τῆς χειροτονίας. Εἰσηγητὴς τοῦ ἔθους τούτου, ὅπερ ἐφυλάσσετο «*ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ αὐτῇ τῇ Μακεδονίᾳ καὶ Ἑλλάδι*», ἐγένετο ὁ ἐξ Ἐμέσης Ἡλιόδωρος, ἐπίσκοπος ὡς λέγεται χρηματίσας Τρίκκης, ὅστις ἤκμασε κατὰ τὸ β´ ἥμισυ τοῦ Γ´ αἰῶνος, ἐγνώσθη δ' ἐκ τοῦ πολυκρότου αὐτοῦ μυθιστορήματος «Σύνταγμα τῶν περὶ Θεαγένην καὶ Χαρίκλειαν Αἰθιοπικῶν». Ὡσαύτως ἐν Θεσσαλίᾳ μόνον κατὰ τὰς ἡμέρας τοῦ Πάσχα ἐβάπτιζον, «*δι' ὃ σφόδρα, πλὴν ὀλίγων, οἱ λοιποὶ μὴ βαπτισθέντες ἀποθνήσκουσι*», προσέθηκεν ὁ Σωκράτης[1].

Πτῶσις τοῦ ἐθνισμοῦ ἐν Ἑλλάδι. Καθ' ὃν χρόνον διεξήγετο ἐσωτερικὸς σφοδρὸς ἀγὼν τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τῶν αἱρέσεων, τὸ πολυθεϊστικὸν θρήσκευμα, μικρὸν κατὰ μικρόν, κατέρρεεν ἐν Ἑλλάδι, τῇ κοιτίδι αὐτοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι μετὰ τὸν Μ. Κωνσταντῖνον καὶ τοὺς υἱοὺς αὐτοῦ χριστιανοὺς αὐτοκράτορας ὧν ὁ Κωστάντιος (330—360) ἔσχε σύζυγον τὴν ἐκ Θεσσαλονίκης Εὐσεβίαν, ὁ ἀνεψιὸς αὐτοῦ Ἰουλιανός, ὁ ἐπικληθεὶς παραβάτης, ἀπεπειράθη νὰ καταπολεμήσῃ τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ν' ἀναζωογονήσῃ τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα, θεωρῶν ἀσυμβίβαστον τὸν Ἑλληνισμὸν πρὸς τὸν Χριστιανισμόν. Αἱ πρὸς τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα τάσεις αὐτοῦ ἐνισχύθησαν ἔτι μᾶλλον ἐν Ἀθήναις ἔνθα διέτριψεν ἐπί τινα χρόνον ὡς φοιτητὴς τοῦ Πανεπιστημίου, ἔχων πρὸς τοῖς ἄλλοις συμφοιτητὰς τοὺς εἶτα μεγάλως διαπρέψαντας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τὸν ἐκ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας Βασίλειον καὶ τὸν ἐκ Ναζιανζοῦ Γρηγόριον. Ὁ Ἰουλιανὸς ἀντιθέτως πρὸς τούτους ἔτι μᾶλλον ἀπεμακρύνθη ἀπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἐμυήθη δὲ καὶ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, καὶ ἔκτοτε συνέλαβε τὸ παράτολμον βούλευμα ὅπως ἐπαναφέρῃ εἰς τὴν ζωὴν τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα. Πρὸς τοῦτο, μόλις κατέλαβε τὴν ἀρχὴν (361), προέβη εἰς καταδιωκτικὰς κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ πράξεις καὶ ἐνεφανίσθη ὡς πρόμαχος τῆς ἑλληνικῆς πολυθεΐας. Πλὴν ἄλλων ἐθανατώθη ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν ὁ Ῥηγῖνος, ἐπίσκοπος Σκοπέλου (Πεπαρήθου). Ταχέως ὅμως φονευθεὶς ἐν πολέμῳ (363), οὐδὲν ἠδυνήθη ὁ Ἰουλιανὸς νὰ κατορθώσῃ, διότι ἡ ἀρχαία θρησκεία δὲν ἠδύνατο ν' ἀναζήσῃ μετὰ τὴν ἐμφάνισιν τῆς νέας καὶ ἀληθοῦς θρησκείας. Τοῦτο ὑπεδήλου καὶ ὁ δοθείς, ὡς λέγεται, εἰς τὸν ἀποστάτην χρησμὸς τοῦ μαντείου τῶν Δελφῶν: «*Εἴπατε τῷ Βασι-*

1. Πρβλ. *Νικηφόρου Καλλίστου*, Ἐκκλησ. Ἱστορία 12, 34.

λεῖ· χαμαὶ πέσε δαίδαλος αὐλά. Οὐκέτι Φοῖβος ἔχει καλύβαν, οὐ μάντιδα δάφνην, οὐ παγὰν λαλέουσαν. Ἀπέσβετο καὶ λάλον ὕδωρ». Τὴν ἐπαύριον τοῦ θανάτου τοῦ Ἰουλιανοῦ, ὁ ἐπὶ μῆνας μόνον βασιλεύσας Ἰοβιανὸς (363—364), Χριστιανὸς ὤν, ἀνεπέτασεν αὖθις τὸ χριστιανικὸν λάβαρον καὶ ἀνεκάλεσε τὰ ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐναντίον τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐκδοθέντα διατάγματα. Ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν Οὐαλεντινιανὸς Α´ (364—376), θελήσας νὰ καταργήσῃ καὶ τὰ Ἐλευσίνια μυστήρια, ἀπετράπη ὑπὸ τοῦ ἀνθυπάτου τῆς Ἑλλάδος Πραιτεξτάτου. Κατήργησε, πρὸς τοῖς ἄλλοις, τὸν νόμον τοῦ Ἰουλιανοῦ, δι᾽ οὗ ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἡ ἑλληνικὴ παιδεία, ὅθεν ὁ Χριστιανὸς σοφιστὴς Προαιρέσεως ἐπανῆλθεν εἰς τὴν ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν θέσιν αὐτοῦ, ἐξ ἧς εἶχεν ἀπομακρυνθῇ. Ὁ ἐν τῇ Ἀνατολῇ συνάρχων τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ Οὐάλης (364—378), ὡς ἀρειανὸς τὸ φρόνημα, ἐπολέμησε τὴν ὀρθοδοξίαν, ἀλλ᾽ ἦτο ἀδιάφορος πρὸς τὸν ἐθνισμόν, καταδιώκων μόνον τὴν μαγείαν, ἕνεκα πολιτικῶν ὑποψιῶν. Τὸν Οὐάλεντα διεδέχθη ὁ Γρατιανὸς (379—383), προσλαβὼν ὕστερον ὡς συνάρχοντα διὰ τὴν Ἀνατολὴν τὸν Θεοδόσιον (375—395). Ὁ Γρατιανός ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὰ σήματα τοῦ ἄκρου ἀρχιερέως, καὶ οὕτω διέκοψε τὴν ἐπίσημον αὐτοῦ σχέσιν πρὸς τὴν ἐθνικὴν θρησκείαν. Πρεσβεία τῆς γερουσίας, ἡγουμένου τοῦ Συμμάχου, μετέβη εἰς Μεδιόλανον, ὅπως παρακαλέσῃ τὸν αὐτοκράτορα ὑπὲρ τῆς ἀνακλήσεως ἀποφάσεων καταργουσῶν τὴν ἐπίσημον σχέσιν τῆς ρωμαϊκῆς πολιτείας πρὸς τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα. Ἀλλ᾽ ὁ Γρατιανὸς δὲν ἐδέχθη αὐτήν. Δραστηριώτερον εἰργάσθη ἐν τῇ Ἀνατολῇ κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ ὁ Θεοδόσιος, ὅστις ἐβαπτίσθη ἐν Θεσσαλλονίκῃ ὑπὸ τοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχολίου.

Τῇ εἰσηγήσει τούτου ἐξεδόθη τῷ 380, ἐξ ὀνόματος καὶ τῶν τριῶν συναρχόντων, ὁ πρῶτος νόμος κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ. Δι᾽ ἑτέρου νόμου (381) ἀπηγόρευσεν ὁ Θεοδόσιος τὴν μαγείαν, περιέστειλε τὰ δικαιώματα τῶν ἐθνικῶν ἱερέων καὶ κατήργησε τὴν προστασίαν τῆς πολιτείας ἐπὶ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας ἐν Ρώμῃ (382). Τότε ἀπεμακρύνθη ὁριστικῶς ἐκ τῆς γερουσίας τὸ ὑπὸ τοῦ Ἰουλιανοῦ ἐπαναχθὲν ἄγαλμα τῆς Νίκης. Κατὰ διαταγὴν τοῦ Θεοδοσίου πάντες οἱ ναοὶ τῶν πόλεων καὶ τῆς ὑπαίθρου χώρας ἐν Αἰγύπτῳ ἐκλείσθησαν ἢ κατεστράφησαν. Ἐν Κωνσταντινουπόλει ὁ ναὸς τοῦ Ἡλίου μετεποιήθη εἰς ξενῶνα τοῦ ναοῦ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας, ὁ τῆς Ἀρτέμιδος εἰς σκιραφεῖον καὶ ἄλλοι δι᾽ ἄλλας χρήσεις ὡρίσθησαν. Ἀλλὰ πολλαχοῦ συνέβησαν καταστροφαὶ τῶν λαμπρῶν μνημείων τῆς ἑλληνικῆς τέχνης, μάτην δὲ ὁ γηραιὸς Λιβάνιος διὰ λόγου αὐτοῦ «*Ὑπὲρ ἱερῶν*» ἐζήτει παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος τὴν ἀναστολὴν τῆς καταστροφῆς ἐκείνης. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ διαταγὴ τοῦ Θεοδοσίου, ὅπως ὁ ναὸς τοῦ Βάκχου μεταποιηθῇ εἰς χριστιανικὸν ναόν, προὐκάλεσε στάσιν τοῦ ἐθνικοῦ ὄχλου. Κατεστράφη δ᾽ ἐκτὸς ἄλλων ναῶν τὸ Σεράπειον. Ἐν Ρώμῃ, μετὰ τὸν φόνον τοῦ Οὐαλεντινιανοῦ καὶ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ ἅρπαγος τῆς ἀρχῆς Εὐγενίου, ἀποκατεστάθη πάλιν τὸ ἄγαλμα

τῆς Νίκης ἐν τῇ γερουσίᾳ καὶ ἐτελοῦντο ἐλευθέρως τὰ τῆς ἐθνικῆς λατρείας. Ἀλλ' ὁ κατισχύσας καὶ μονοκράτωρ ἤδη γενόμενος Θεοδόσιος ἀπηγόρευσεν ὁριστικῶς δι' αὐστηροτέρων νόμων, ἐν Μεδιολάνῳ (391) καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει (392) ἐκδοθέντων, πᾶσαν οἱανδήποτε θυσίαν καὶ ἐθνικὴν τελετήν. Ἐν Μεδιολάνῳ εὑρισκόμενος ὁ Θεοδόσιος, ἔμαθεν ὅτι ὁ λαὸς τῆς Θεσσαλονίκης ἐστασίασε κατὰ τὰς ἑορτὰς ἀγώνων τοῦ ἱπποδρόμου. Παρασυρθεὶς ὑπὸ ὀργῆς διέταξε γενικὴν σφαγήν, ἐκτελεσθεῖσαν ὑπὸ τοῦ στρατοῦ. Ἀλλ' ὅτε ἠθέλησεν ὁ αὐτοκράτωρ νὰ μεταβῇ εἰς τὸν ναόν, ὁ Μεδιολάνου Ἀμβρόσιος ἔκλεισε τὴν θύραν κατὰ πρόσωπον αὐτοῦ καὶ ἐπέβαλεν εἰς αὐτὸν βαρὺ ἐπιτίμιον μετανοίας. Μόλις δὲ μετὰ ὀκτὼ μῆνας ἐδέχθη αὐτόν, εἰλικρινῶς μετανοήσαντα. Ἐν Ἑλλάδι, συνεπείᾳ τῶν διαταγμάτων τοῦ Θεοδοσίου, ἐκλείσθησαν πλεῖστοι ναοί, ἐσβέσθησαν δὲ τὰ τελευταῖα ἴχνη τῶν ὀνομαστῶν μαντείων καὶ περιεστάλη ἡ τέλεσις τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων. Τὸ ὕστατον ἐτελέσθησαν οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες τῷ 395, τότε δὲ μετηνέχθη εἰς Κωνσταντινούπολιν καὶ τὸ ἄγαλμα τοῦ Διός, ὅπερ ἐποίησεν ὁ Φειδίας. Ἀδείᾳ τοῦ αὐτοκράτορος ἐτελοῦντο οἱ Ὀλυμπιακοὶ ἀγῶνες μόνον ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἔνθα δὲν ἐφηρμόζοντο αὐστηρῶς τὰ κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ διατάγματα. Ἐλευθέρως ἐδίδασκεν ἐκεῖ ὁ Λιβάνιος, στηρίζων ὅσον ἠδύνατο τὸν καταρρέοντα ἐθνισμόν. Ἡ λαλουμένη ὑφ' ἁπάντων ἑλληνικὴ γλῶσσα, ὁ ἑλληνικὸς πολιτισμός, αἱ κοινωνικαὶ καὶ οἰκογενειακαὶ παραδόσεις, ἀφ' ὧν δὲν ἠδύναντο νὰ ἀποσπασθῶσιν οἱ εἰς τὸν Χριστιανισμὸν προσερχόμενοι, τὰ ἐλευθέρως λειτουργοῦντα θέατρα, αἱ ἑορταὶ καὶ τελεταὶ τῶν ἐθνικῶν, πάντα ταῦτα συνεκράτουν ἔτι τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα.

Ἡ εἴδησις τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδοσίου (17 Ἰανουαριου 395) ἠκούσθη μετ' ἀνακουφίσεως ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν, διότι ἤλπισαν οὗτοι ὅτι οἱ υἱοὶ αὐτοῦ Ἀρκάδιος (395—408) καὶ Ὀνώριος (395—423) ἔμελλον νὰ πολιτευθῶσιν ἐπιεικέστερον πρὸς τὸν ἐθνισμόν. Ἀλλ' ἐπ' αὐτῶν καὶ τὸ κράτος διῃρέθη καὶ ὁ ἐθνισμὸς μετὰ τοῦ ἀρχαίου πολιτισμοῦ μεγίστας καὶ ἀνεπανορθώτους καταστροφὰς ὑπέστη. Οἱ Γότθοι ὑπὸ τὸν Ἀλάριχον κατέστρεψαν τὰ μνημεῖα καὶ κατηρήμωσαν τὴν Ἑλλάδα. Εἰς φλόγας παρεδόθη ὑπ' αὐτῶν ἰδίως ἡ Ἐλευσίς, ὅπου ἐφονεύθη ὁ ἔσχατος τῶν ἱεροφαντῶν μεθ' ὅλου τοῦ ἱερατείου. Μόλις ἡ πόλις τῶν Ἀθηνῶν ἐσώθη ἐκ τῆς πανωλεθρίας ἐκείνης, διατηρήσασα ἐπί τινα ἔτι χρόνον τὴν ἀκμὴν αὐτῆς. Ὁ τοῦ Ἀρκαδίου υἱὸς καὶ διάδοχος Θεοδόσιος Β' (408—450) εὐηργέτησε μὲν τὴν Ἑλλάδα καὶ πολλαχῶς προσεπάθησε νὰ θεραπεύσῃ τὰ ἐκ τῆς γοτθικῆς ἐπιδρομῆς ἐπενεχθέντα αὐτῇ κακά, ἀλλ' ἐπ' αὐτοῦ, γενομένης (438) τῆς κωδικοποιήσεως τῶν νόμων, διὰ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Θεοδοσιανοῦ κώδικος, κατηργήθησαν καὶ τὰ τελευταῖα λείψανα τοῦ ἐν Ἑλλάδι ἐλευθέρου πολιτειακοῦ βίου καὶ ἀφῃρέθησαν ἀπὸ τῆς πόλεως Ἀθηνῶν τὰ ἰδιαίτερα αὐτῆς προνόμια. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ μὲν φανατικὸς χριστιανικὸς τῆς Ἀλεξανδρείας

ὄχλος, συλλαβὼν ἡμέραν τινὰ τὴν περίκλυτον φιλόσοφον Ὑπατίαν ἀπανθρώπως ἐφόνευσε (415), ὑπὸ δὲ τοῦ αὐτοκράτορος διετάσσετο (423—426) πλήρης καὶ τελεία ἐφαρμογὴ τῶν προηγουμένων νόμων καὶ διαταγμάτων κατὰ τῆς ἐθνικῆς θρησκείας, ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἀπηγορεύετο ἡ καταστροφὴ τῶν μνημείων τῆς τέχνης καὶ τῶν ναῶν, ὧν ἐπετρέπετο ὁ ἐξαγνισμὸς διὰ τῆς ἐπ' αὐτῶν ἀναστηλώσεως σταυρῶν. Παρὰ τὰς ἐπιφυλάξεις ταύτας, ἐν Ὀλυμπίᾳ ἐπυρπολήθη ὁ σῳζόμενος ἔτι τότε ναὸς τοῦ Ὀλυμπίου Διός, αἱ δὲ Ἀθῆναι ἐστερήθησαν καλλίστων μνημείων, διότι ἀπὸ τοῦ ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου ναοῦ ἀφηρέθησαν πολλοὶ κίονες, ἵνα κοσμήσωσι τὴν χρυσῆν πύλην τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπεσπάσθη ὡσαύτως ἀπὸ τοῦ ἐν τῇ Ἀκροπόλει ναοῦ τῆς Ἀθηνᾶς τὸ ἀριστούργημα τοῦ Φειδίου, τὸ κολοσσιαῖον τῆς Προμάχου Ἀθηνᾶς ἄγαλμα. Οὐχ ἧττον ἡ μέριμνα αὕτη περὶ τῆς διασώσεως τῶν μνημείων καὶ τῶν ναῶν ἐξηγεῖται ἐκ τῆς ἐνισχυθείσης κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ἀγάπης καὶ συμπαθείας πρὸς τὸ ἑλληνικὸν παρελθόν.

Τὴν τάσιν δὲ ταύτην ἐνίσχυσεν ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ Θεοδοσίου Β' ἡ σύζυγος αὐτοῦ Ἀθηναΐς, ἐξόχως μεμορφωμένη Ἑλληνίς, θυγάτηρ τοῦ Ἀθηναίου φιλοσόφου Λεοντίου, βαπτισθεῖσα (421) καὶ μετονομασθεῖσα Εὐδοκία, ἥτις, ἀναλαβοῦσα εὐσεβῆ ὁδοιπορίαν εἰς τοὺς ἁγίους Τόπους τῆς Παλαιστίνης (439) καὶ διελθοῦσα τῆς Ἀντιοχείας, ἀπήγγειλε λόγον πρὸ τῆς βουλῆς καὶ τοῦ δήμου καὶ εἶπεν ἐγκαυχωμένη ἐπὶ τῇ ἑλληνικῇ καταγωγῇ αὐτῆς τε καὶ τῶν ἀκροατῶν, *«ὑμετέρης γενεῆς τε καὶ αἵματος εὔχομαι εἶναι»*. Διὰ τῶν λόγων τούτων ὑπηνίσσετο τὰς ἐκ τῆς Ἑλλάδος εἰς Ἀντιόχειαν καὶ ἄλλας πόλεις τῆς Συρίας ἀποικίας.[1] Ἐπανακάμψασα ὅμως ἐκ Παλαιστίνης ἡ Εὐδοκία, περιῆλθεν εἰς ῥῆξιν πρὸς τὴν περισσόθρησκον ἀδελφὴν τοῦ Θεοδοσίου Β' Πουλχερίαν, ὑφ' ἧς ἀπεμακρύνθησαν τῆς Αὐλῆς οἱ πεπαιδευμένοι Ἕλληνες, ὧν ὁ ἀρχιγραμματεὺς Παυλῖνος ἀπεκεφαλίσθη ἐν Καππαδοκίᾳ, ὁ δὲ Κῦρος ἠναγκάσθη νὰ γίνῃ ἐπίσκοπος τῆς στασιαζούσης τότε Σμύρνης. Ἡ Εὐδοκία, ἀποκατασταθεῖσα ἐν Ἱερουσαλήμ, ἐκόσμησεν αὐτὴν διὰ πολλῶν μνημείων καὶ ναῶν († 460).

Ἡ Εὐδοκία ὑπῆρξεν ἀντιπρόσωπος τοῦ συνδυασμοῦ τοῦ ἀρχαίου Ἑλληνισμοῦ, οὐχὶ ὡς θρησκεύματος, ἀλλ' ὡς πολιτισμοῦ, μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ὁ συνδυασμὸς δὲ οὗτος καὶ ἡ ἀφομοίωσις τοῦ ἀρχαίου βίου πρὸς τὰς ἀρχὰς τοῦ Χριστιανισμοῦ συνετελεῖτο ἐπιμόνως. Τὰ ἀρχαῖα ἤθη καὶ ἔθιμα διετηροῦντο ἐν τῇ ἑλληνικῇ χριστιανικῇ κοινωνίᾳ· τελεταί, ἑορταὶ καὶ παραστάσεις συνεκρατοῦντο ἀδιασπάστως, διασῳζόμεναι ἐν αὐτῇ, ὡς καὶ μέχρι τῆς σήμερον συμβαίνει. Οἱ ἀρχαῖοι ναοὶ ἀφιεροῦντο εἰς τὴν χριστιανικὴν λατρείαν.

---

1. *Εὐάγριος*, Ἐκκλησ. Ἱστορία 1, 20 Πρβλ. *Κ. Παπαρρηγοπούλου*, Ἱστορία Β, 2, σ. 242. Ὁ *Νικηφόρος Κάλλιστος Ξανθόπουλος*, Ἐκκλησ. Ἱστορία 14, 50, ἐσφαλμένως ἐσημείωσεν ὅτι τ' ἀνωτέρω εἶπεν ἡ Εὐδοκία πρὸς κατοίκους Ἱεροσολύμων.

Ὁ ναὸς τοῦ Παρθενῶνος ἐν τῇ Ἀκροπόλει Ἀθηνῶν μετεβλήθη εἰς ναὸν τῆς Παρθένου Μαρίας καὶ ἀπέβη ὁ πρῶτος καθεδρικὸς ναὸς τῶν χριστιανικῶν Ἀθηνῶν, τὸ Ἐρέχθειον ὡσαύτως εἰς τὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου, ὡς καὶ ὁ τῆς Ἀπτέρου Νίκης εἰς χριστιανικὸν ναόν, τὸ Θησεῖον ἢ Ἡφαιστεῖον, ὡς φαίνεται ἀκριβέστερον, εἰς ναὸν τοῦ ἁγίου Γεωργίου, οἱ ναοὶ τοῦ Ἡλίου ἐπὶ κορυφῶν τῶν ὀρέων εἰς ναοὺς τοῦ προφήτου Ἠλιού, οἱ τοῦ Ποσειδῶνος εἰς ναοὺς τοῦ ἁγίου Νικολάου καὶ οἱ τοῦ Διονύσου εἰς ναοὺς τοῦ ἁγίου Διονυσίου, τὸ τῆς Ρώμης Πάνθεον εἰς ναὸν τῶν ἁγίων Πάντων. Οὕτω ἀνεστέλλετο ἡ καταστροφὴ τῶν ἀρχαίων μνημείων.

Καίτοι δὲ κατὰ τὸν Ε΄ αἰῶνα ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Α΄ ἀνενέωσε τοὺς αὐστηροὺς τοῦ Θεοδοσίου Α΄ νόμους κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ, ἠναγκάσθησαν δὲ τότε πολλοὶ ἐθνικοὶ ἔτι παραμένοντες νὰ δεχθῶσι τὸν Χριστιανισμόν, οὐχ ἧττον ἐνιαχοῦ ἐσῴζετο ἔτι τὸ καταπῖπτον θρήσκευμα διὰ τῆς ἑλληνικῆς παιδείας. Κέντρον αὐτῆς ἦτο τὸ Πανεπιστήμιον τῶν Ἀθηνῶν, ἔχον ἐκπρεπεστάτους καθηγητὰς τὸν Πρῖσκον καὶ τὸν Ἀθηναῖον Πλούταρχον, υἱὸν πιθανῶς τοῦ τελευταίου ἱεροφάντου τῶν Ἐλευσινίων μυστηρίων, καὶ ἐκτὸς πολλῶν ἄλλων τὸν ἐκ Συρίας Πρόκλον, ἀδιάλλακτον τοῦ Χριστιανισμοῦ πολέμιον. Ὁ Πρόκλος ἀνέλαβε ν' ἀναδιοργανώσῃ ἐκλεκτικῶς τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα διατελῶν, ὡς ἐπίστευεν, ὑπὸ τὴν ἄμεσον τῆς Ἀθηνᾶς χειραγωγίαν, ἀλλὰ δὲν ἠδυνήθη νὰ κατορθώσῃ τι, οἱ δὲ διάδοχοι αὐτοῦ, ἐξακολουθήσαντες νὰ τηρῶσι τὴν αὐτὴν ἐχθρικὴν στάσιν πρὸς τὸν Χριστιανισμόν, προὐκάλεσαν τὴν προσοχὴν τῆς χριστιανικῆς πολιτείας. Ὁ αὐτοκράτωρ Ἰουστινιανὸς Α΄, ὅστις ἀπηγόρευσε τὴν τέλεσιν τῶν Ὀλυμπιακῶν ἀγώνων ἐν Ἀντιοχείᾳ (528), ἐκδοὺς τὸν περίφημον Ἰουστινιάνειον κώδικα (529), ὥρισεν ὅπως ἡ νομικὴ ἐπιστήμη σπουδάζηται μόνον ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἐν Ρώμῃ, καὶ ἐν Βηρυτῷ, οὐχὶ δὲ καὶ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ Ἀθηνῶν. Ἐπειδὴ δὲ ἀνεκαλύφθησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει πολλοὶ πρεσβεύοντες τὸ ἐθνικὸν θρήσκευμα, ὑποστηριζόμενον ὑπὸ τῶν ἐθνικῶν καθηγητῶν, ὁ Ἰουστινιανὸς ἀπηγόρευσε τὰς θυσίας, ἀνανεώσας τὰς προτέρας διατάξεις κατὰ τοῦ ἐθνισμοῦ. Ὡσαύτως ἀπηγόρευσε τὸ διδάσκειν εἰς τοὺς *«νοσοῦντας τὴν ἑλληνικὴν μανίαν»*, ἤτοι τοὺς ἐθνικοὺς καθηγητάς, καὶ περιέλαβεν εἰς τὸ δημόσιον ταμεῖον τὴν περιουσίαν τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν. Ταῦτα κατέστησαν ἀδύνατον τὴν περαιτέρω λειτουργίαν αὐτοῦ, πολλῷ μᾶλλον ὅτε δὲν εὑρέθησαν Χριστιανοὶ καθηγηταί. Οἱ ἐθνικοὶ καθηγηταί, ἡγουμένου τοῦ σχολάρχου αὐτῶν Δαμασκίου, ἀπεφάσισαν νὰ μετοικήσωσιν εἰς Περσίαν καὶ μετέβησαν τῷ ὄντι ἐκεῖ, ὅπου ἐγένοντο ἐνθουσιωδῶς δεκτοί. Ἀλλά, ταχέως ἀπογοητευθέντες, ἐπανέκαμψαν πάλιν εἰς τὴν Ἑλλάδα.

Λείψανα τοῦ ἐθνισμοῦ ἐναπελείφθησαν ἐν Μάνῃ, ἅτινα κατὰ τὸν Θ΄ καὶ Ι΄ αἰῶνα ἐξηφανίσθησαν, ἐπικρατήσαντος τελείως τοῦ Χριστιανισμοῦ. Ἡ θεωρία τοῦ Φαλλμεράϋερ, καθ' ἣν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ Β΄ τοῦ ρινοτμή-

του (685—695, 705—711) ἐκ τοῦ Λιβάνου ἀνακληθέντες Μαρδαΐται κατῴκησαν τὴν Μάνην ἀπεδείχθη ὅλως ἀσύστατος. Εἶναι δὲ μόνον ἀληθὲς ὅτι κατὰ τὸν ἐποικισμὸν τῶν Σλαύων εἰς τὴν Πελοπόννησον εἰς τὸ βορειοδυτικὸν τμῆμα αὐτῆς ἐγκατεστάθησάν τινες Σλαῦοι Μελιγγοὶ καὶ Ἐζερῖται οἵτινες συνανεμείγησαν μετὰ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῆς χώρας ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων Ἐλευθερολακώνων. Ἐπὶ Βασιλείου Α΄ τοῦ Μακεδόνος (867—886) ἐν ἔτει 875 τὸ πλεῖστον τῶν κατοίκων τοῦ Κάστρου τῆς Μαΐνης, ὡς ἐκαλεῖτο τότε ἡ Μάνη, προσῆλθον εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Βραδύτερον ὁ Κωνσταντῖνος Πορφυρογέννητος ἐν τῷ «Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανὸν» συγγράμματι ἐσημείωσε περὶ τῶν κατοίκων τοῦ Κάστρου τῆς Μαΐνης «μέχρι νῦν παρὰ τῶν ἐντοπίων Ἕλληνες προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαιοῖς χρόνοις εἰδωλολάτρας εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ἕλληνας». Κατὰ τὸν Ι΄ αἰῶνα, ὡς περαιτέρω θὰ ἴδωμεν, ἀποστολικῶς εἰργάσθη μεταξὺ αὐτῶν ὁ ἅγιος Νίκων ὁ «Μετανοεῖτε».

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΔΕΥΤΕΡΟΝ

ΟΙ ΜΕΣΟΙ ΧΡΟΝΟΙ (529—1204)

Ἡ ἐξαρχία Θεσσαλονίκης[1]. Ἀπὸ τοῦ 529, ὅτε διὰ τῆς διαλύσεως τοῦ πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἔπαυσε πᾶσα συστηματικὴ κατὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ ἀντίδρασις καὶ ἐπεκράτησεν ὁ Χριστιανικὸς βίος ἐν Ἑλλάδι, ἤρξατο νέα περίοδος καὶ τῆς ἐν τῇ χώρᾳ ταύτῃ Ἐκκλησίας. Ἀλλ' αὕτη ἐστερεῖτο ἰδίων καὶ ἐπιτοπίων πνευματικῶν δυνάμεων πρὸς ἀνάπτυξιν, μὴ μετασχοῦσα ἐνεργῶς οὐδ' αὐτῆς τῆς καθόλου κινήσεως τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν καὶ μὴ συνδεομένη ἀμέσως μετὰ τῶν μεγάλων ἑλληνικῶν ἐκκλησιαστικῶν κέντρων. Τοῦτο ὀφείλεται εἰς τὸ ὅτι εὑρέθη ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τῆς Ρώμης, ἅτε συμπεριληφθείσης τῆς Ἑλλάδος ἐν τῷ Ἀνατολικῷ Ἰλλυρικῷ καὶ συγκεντρωθείσης διοικητικῶς τῆς ἐν αὐτῇ Ἐκκλησίας πρὸς τὴν ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης. Πρώτη σχέσις τῆς Ἐκκλησίας Ρώμης πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν τοῦ Ἰλλυρικοῦ ὑπῆρξεν ἡ ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Δαμάσου (366—384) ἀνακοίνωσις πρὸς τὸν Θεσσαλονίκης καὶ τοὺς ἄλλους ἐπισκόπους τοῦ Ἰλλυρικοῦ

---

1. *L. Duschesne*, Les Eglises separées. L' Illyricum ecclésiastique, Paris 1905, ἐκδ. β΄. σ. 229 ἑξ. *P. Leporsky*, Ἱστορία τοῦ Ἐξαρχάτου Θεσσαλονίκης μέχρι τοῦ χρόνου τῆς ἑνώσεως αὐτοῦ μετὰ τοῦ Πατριαρχείου ΚΠόλεως (ρωσιστὶ) Πετρούπολις 1901. *J. Zeiller*, Les origines chrétiennes dans les provinces danubiennes de l' Empire romain, Paris 1918. *S. Vailhé*, Annexion de l' Illyricum au Patriarcat Oecumenique, «Echos d' Orient», X, 1911, σ. 116 ἑξ. *O Tafrali*, Thessalonique des origines au XIVe siècle, Paris 1919. *E. Dvornik*, La lutte entre Byzance et Rome a propos de l' Illyricum au IX siècle, Melanges Charles Diehl, vol. I, Paris 1930, σ. 61 ἑξ.

τῶν ἀποφάσεων τῆς ἐν Ρώμῃ συνελθούσης συνόδου (369 ἢ 370) κατὰ τοῦ ἀρειανοῦ τὸ φρόνημα ἐπισκόπου Μεδιολάνων Αὐξεντίου. Ἐκ τῆς ἀνακοινώσεως ἐκείνης οὐδεμία δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐπὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ διαφαίνεται, πολλῷ δὲ μᾶλλον ὅτι ἡ ἀνακοίνωσις ἀπεστάλη καὶ πρὸς ἄλλους ἐπισκόπους. Δευτέρα περίπτωσις σχέσεων παρουσιάσθη κατὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Ἀχολίου Θεσσαλονίκης καί τινων ἄλλων ἐπισκόπων τοῦ Ἰλλυρικοῦ, παρευρεθέντων προφανῶς ἐν Θεσσαλονίκῃ (*πρβλ. καν. 17 τῆς ἐν Σερδικῇ συνόδου*), γενομένην ἀνακοίνωσιν πρὸς τὸν Ρώμης Δάμασον περὶ τῶν κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς ἐνάρξεως τῶν ἐργασιῶν τῆς Β′ Οἰκουμενικῆς συνόδου (380) προκληθέντων ἐπεισοδίων ἐκ τῆς παρανόμου χειροτονίας τοῦ Μαξίμου κυνικοῦ. Ὁ Δάμασος ἔσπευσε ν' ἀπαντήσῃ καὶ ἐπικρίνῃ μὲν τὸν Αἰγύπτιον Μάξιμον συστήσῃ δὲ ὅπως φροντίσωσιν οἱ τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἐπίσκοποι, ἵνα ἐκλεγῇ ὁ κατάλληλος ἐπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως. Ἐπὶ τῆς ἀρχιερατείας τοῦ Ἀχολίου αἱ σχέσεις τῶν Ἐκκλησιῶν τοῦ Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Ρώμης ἦσαν σχέσεις ἀνεξαρτήτων ἀπ' ἀλλήλων Ἐκκλησιῶν. Ἀλλ' ἀφ' ὅτου ἡ Θεσσαλονίκη κατέστη πρωτεύουσα τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, «πόλις μεγίστη καὶ πολυάνθρωπος, εἰς μὲν τὸ Μακεδονικὸν ἔθνος τελοῦσα, ἡγουμένη δὲ καὶ Θεσσαλίας καὶ Ἀχαΐας, καὶ μέντοι καὶ ἄλλων παμπόλλων ἐθνῶν», κατὰ τὸν ἱστορικὸν Θεοδώρητον, ἐξυψώθη καὶ ἡ θέσις τοῦ ἐπισκόπου τῆς πόλεως ὡς ἐξάρχου τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Ἀλλὰ δὲν ἀνεγνωρίσθη ἀμέσως παρὰ πάντων τῶν ἐπισκόπων τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἡ προνομιοῦχος θέσις τοῦ ἐπισκόπου Θεσσαλονίκης καὶ τὸ ἐξαρχικὸν αὐτοῦ ἀξίωμα. Ἐνιαχοῦ δ' ὑπῆρχε τοιαύτη ἀναρχία, ὥστε ἀναφέρεται περίπτωσις ταυτοχρόνου χειροτονίας τριῶν ἐπισκόπων διὰ μίαν καὶ τὴν αὐτὴν πόλιν.

Ὁ ἐπίσκοπος Ρώμης Σιρίκιος, (384—398) εἴτε οἴκοθεν εἴτε προκληθείς, ἔγραψε κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ 386 πρὸς τοὺς ἐπισκόπους τοῦ Ἰλλυρικοῦ, δηλῶν ὅτι δὲν πρέπει νὰ γίνηται ἐκλογὴ καὶ χειροτονία ἐπισκόπου ἄνευ προηγουμένης ἐγκρίσεως τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης, πρὸς δὲ τὸν Ἀνύσιον Θεσσαλονίκης, «*τὸν προσφιλέστατον ἀδελφόν*», συνίστα νὰ εἶναι φρουρὸς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ζωῆς τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

Ὁ Ἀνύσιος, ὡς ἦτο ἀκόλουθον, ἀπεδέχθη συστάσεις, προερχομένας ἀπὸ τοῦ μέγα κῦρος ἔχοντος ἐπισκόπου τῆς παλαιᾶς Ρώμης καὶ προαγούσας τὸ ἐξαρχικὸν αὐτοῦ ἀξίωμα· ἔκτοτε δὲ ἄρχονται στενότεραι μεταξὺ αὐτῶν σχέσεις. Ὁ Ἀνύσιος καὶ οἱ Μακεδόνες ἐπίσκοποι κατήγγειλαν τὸν Βόνωσον, ἐπίσκοπον Ναϊσοῦ, πρὸς τὸν Σιρίκιον Ρώμης, ὅστις, συγκαλέσας τῷ 391 σύνοδον ἐν Καπύῃ, ἐξήτασε μὲν τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Βονώσου, κατηγορουμένου, ὡς φαίνεται, καὶ διὰ κακοδοξίαν καὶ διὰ κανονικὰ παραπτώματα, ἀλλὰ τὴν τελικὴν ἀπόφασιν ἀνέθηκεν εἰς τὸν Θεσσαλονίκης καὶ τοὺς Μακεδόνας ἐπισκόπους, οἵτινες πράγματι κατεδίκασαν αὐτόν. Καὶ ἐκ τοῦ γεγονότος τούτου ἐνισχύετο τὸ ἐξαρχικὸν ἀξίωμα τοῦ Θεσσαλονίκης, ὅπερ ἐπι-

σήμως ἀνεγνώρισε τῷ 402 δι' ἐπιστολῆς πρὸς τὸν 'Ανύσιον Θεσσαλονίκης ὁ Ρώμης 'Ιννοκέντιος Α΄ (402—417). Οὗτος γράψας τῇ 17 'Ιουνίου 415 πρὸς τὸν νέον ἐπίσκοπον Θεσσαλονίκης Ροῦφον, οὐ μόνον κατωχύρωσε τὰς προνομίας αὐτοῦ ὡς ἐξάρχου, ἀλλὰ καὶ ἀνεκήρυξεν αὐτὸν βικάριον τῆς ἀποστολικῆς ἕδρας Ρώμης.

Οὕτως ἐμορφώθη, ἐπὶ μικρὸν κατὰ μικρόν, ἡ δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐπὶ τῆς 'Εκκλησίας τῆς 'Ελλάδος, συγκεντρουμένης περὶ τὴν ἐξαρχίαν Θεσσαλονίκης. 'Αλλ' εὐθὺς ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Ε΄ αἰῶνος κατεδείχθη ὁποίαν ἀνωμαλίαν ἠδύνατο νὰ προκαλῇ ἡ ἐπέμβασις τῶν ἐπισκόπων Ρώμης εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς 'Εκκλησίας ταύτης. 'Ο Περιγένης Κορίνθου εἶχε χειροτονηθῇ κατ' ἀρχὰς ἐπίσκοπος Παλαιῶν Πατρῶν ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῶν κατοίκων. 'Επειδὴ δὲ οὗτοι δὲν ἐδέχοντο αὐτόν, ὁ Περιγένης ἔμεινε σχολάζων μέχρι τοῦ θανάτου τοῦ χειροτονήσαντος αὐτὸν μητροπολίτου Κορίνθου 'Αλεξάνδρου, ὃν καὶ διεδέχθη. 'Επειδὴ δὲ ἡ μετάθεσις αὐτοῦ ἐγένετο ἄνευ ἀποφάσεως τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου, ἐζητήθη παρὰ τῶν Κορινθίων ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης Βονιφατίου (418—422) ἡ ἔγκρισις τῆς μεταθέσεως. 'Ο Βονιφάτιος ἐθεώρησε παράτυπον τὴν αἴτησιν, διότι δὲν διεβιβάσθη διὰ τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ρούφου, πρὸς ὃν καὶ ἔγραψε (19 Σεπτεμβρίου 419). Μετὰ τὴν ἀπάντησιν τοῦ Ρούφου ὁ Βονιφάτιος ἀνεγνώρισε τὸν Περιγένη ὡς μητροπολίτην Κορίνθου, ἀλλὰ πολλοὶ τῶν ἐπισκόπων τοῦ 'Ιλλυρικοῦ διεμαρτύροντο κατὰ τῆς ἀναγνωρίσεως τῆς μεταθέσεως τοῦ Περιγένους, ἄνευ γνώμης καὶ ἀποφάσεως τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου γενομένης.

Οἱ διαμαρτυρόμενοι εὗρον ὑποστήριξιν παρὰ τῷ πατριάρχῃ Κωνσταντινουπόλεως 'Αττικῷ (406—425), πρὸς ὃν διετέλει εἰς διάστασιν ἡ 'Εκκλησία Ρώμης, ἕνεκα τῶν μονοφυσιτικῶν ζητημάτων. 'Εδημοσιεύθη δὲ διάταγμα τοῦ αὐτοκράτορος Θεοδοσίου Β΄ (ἀπὸ 14 'Ιουλίου 421), καθ' ὃ οἱ ἐπίσκοποι τοῦ 'Ιλλυρικοῦ ἠδύναντο ἐν περιπτώσει ἀμφιβολιῶν ν' ἀπευθύνωνται πρὸς τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. "Αμα τῇ δημοσιεύσει τοῦ διατάγματος τούτου οἱ ἐπίσκοποι Θεσσαλίας ἔδειξαν τάσεις ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης. 'Εχειροτόνησαν ἐπίσκοπόν τινα Μάξιμον καὶ καθῄρεσαν τὸν ἐπίσκοπον Σαλτῶν (Φαρσάλων) Περέβιον. Οἱ δὲ διαμαρτυρόμενοι κατὰ τῆς αὐθαιρέτου ἐγκαταστάσεως τοῦ Περιγένους ἐν τῇ μητροπόλει Κορίνθου ἐζήτησαν τὴν ἀναθεώρησιν τῆς ὑποθέσεως αὐτοῦ παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. 'Ο ἔξαρχος Θεσσαλονίκης προὐκάλεσεν ἐπιτιμήσεις τοῦ πάπα Ρώμης κατὰ τῶν Θεσσαλῶν ἐπισκόπων, ἄνευ ὅμως ἀποτελέσματος. 'Ο πάπας προσεκάλεσε πάντας τοὺς ἐπισκόπους εἰς Σύνοδον πρὸς ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος Περιγένους καὶ πρὸς καθορισμὸν τῶν δικαιωμάτων τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης ὡς βικαρίου τοῦ Ρώμης· ὡσαύτως προὐκάλεσε καὶ τὴν ἐπέμβασιν τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Δύσεως 'Ονωρίου

παρὰ τῷ Θεοδοσίῳ Β΄ πρὸς ἀναστολὴν τῆς ἰσχύος τοῦ διατάγματος τοῦ 421, ὄντως δὲ ἀνεστάλη πᾶσα κίνησις τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος κατὰ τῆς ἐξαρχίας Θεσσαλονίκης καὶ δι᾽ αὐτῆς κατὰ τῆς Ἐκκλησίας Ῥώμης· ἡ προκληθεῖσα ὑπὸ τοῦ πάπα σύνοδος δὲν συνεκροτήθη, ὁ δὲ Περιγένης ἔμεινεν ἀνενόχλητος ἐν Κορίνθῳ. Οὗτος μετὰ τὸν θάνατον τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Ρούφου καὶ τὴν ἐκλογὴν τοῦ διαδόχου αὐτοῦ Ἀναστασίου (434—453), ἀπεπειράθη νὰ καταστήσῃ τὴν μητρόπολιν Κορίνθου αὐτοκέφαλον καὶ ἀνεξάρτητον ἀπὸ τῆς ἐξαρχίας Θεσσαλονίκης, ἐπὶ τῷ λόγῳ ὅτι ἡ Ἐκκλησία Κορίνθου εἶχεν ἀποστολικὴν καταγωγὴν καὶ ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτῆς τριάκοντα ἐπισκοπάς, ἐν οἷς ἦτο καὶ ἡ τῶν Ἀθηνῶν, ἡ δὲ περιοχὴ αὐτῆς διοικητικῶς ἀπετέλει ἰδίαν ἐπαρχίαν. Ἀλλ᾽ ἠναγκάσθη ὁ Περιγένης νὰ ὑποχωρήσῃ, ἐν τῷ μεταξὺ δὲ καὶ οἱ ἐπίσκοποι Νέας Ἠπείρου ἀπετράπησαν ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Κελεστίνου (422—432) ἀπὸ τοῦ νὰ καταδικάσωσιν ἐπίσκοπόν τινα, ἐν ἀγνοίᾳ τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης. Ὁ Λέων Α΄ (440—461) τῇ 6 Ἰανουαρίου 446 δι᾽ ἐπιστολῆς ἔψεξε τὸν μητροπολίτην Κορίνθου Ἐρασίστρατον, ἐπιβαλόντα εἰς τὸν κλῆρον καὶ τὴν παροικίαν Θεσπιῶν ἄγνωστόν τινα καὶ οὐχὶ εὐπρόσδεκτον κληρικόν. Ὡσαύτως ὑπερήσπισεν ἐνεργῶς τὸν Νικοπόλεως Ἀττικόν, καθ᾽ οὗ ὁ Θεσσαλονίκης ἐπέβαλε πειθαρχικὴν ποινὴν ὑπερβολικῶς αὐστηράν.

Ταῦτα μαρτυροῦσι πόσον ἀνώμαλος ἦτο ἡ ἐξάρτησις τῶν μητροπόλεων τῆς Ἑλλάδος ἐκκλησιαστικῶς ἐκ Ρώμης, ἐνῷ πολιτικῶς ἦσαν ἡνωμέναι μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Οὐχὶ σπανίως ἐπίσκοποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μεταβαίνοντες εἰς Κωνσταντινούπολιν, ἐζήτουν τὴν λύσιν πολλῶν ζητημάτων παρὰ τοῦ ἐκεῖ πατριάρχου, δι᾽ ἣν διεμαρτύροντο οἱ πάπαι Ρώμης. Δυσχερεστέρα ἀπέβη ἡ θέσις τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος κατὰ τὸ λεγόμενον Ἀκακιανὸν σχίσμα. Κατὰ Ἰούλιον τοῦ 484 διεκόπησαν ἐντελῶς αἱ σχέσεις Ρώμης καὶ Κωνσταντινουπόλεως, διότι ὁ μὲν Φῆλιξ Ρώμης (483—492) ἀνεθεμάτισε τὸν Ἀκάκιον Κωνσταντινουπόλεως, οὗτος δὲ διέγραψε τὸ ὄνομα αὐτοῦ ἐκ τῶν διπτύχων. Πρὸς τὴν πρᾶξιν τοῦ πάπα δὲν συνεμορφώθη ὁ Θεσσαλονίκης Ἀνδρέας, τὸ παράδειγμα δὲ αὐτοῦ ἠκολούθησαν καὶ οἱ ἐπίσκοποι τῆς Ἑλλάδος. Ὁ πάπας Γελάσιος Α΄ (492—496) παραδόξως πως ἐζήτησε νὰ προκαλέσῃ ἀντιπερισπασμὸν τῶν ἐπισκόπων τοῦ βορείου ἐκλατινισμένου Ἰλλυρικοῦ καὶ τῆς Δαρδανίας, οὓς ἀπέτρεψεν ἀπὸ πάσης σχέσεως μετὰ τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης, τοῦ ἐξακολουθοῦντος νὰ μνημονεύῃ τὸν «*αἱρετικὸν*» Ἀκάκιον, ἐπὶ δὲ τοῦ πάπα Ἀναστασίου Β΄ (496—498) διεκόπη πρὸς καιρὸν πᾶσα σχέσις τῶν ἐπισκόπων τῆς Ἑλλάδος καὶ ἐν γένει τοῦ Ἰλλυρικοῦ μετ᾽ αὐτοῦ. Ὁ διάδοχος τοῦ Ἀναστασίου Σύμμαχος (498—513) ἀπηύθυνε τῷ 512 ἐπιστολὴν «*τοῖς ἐπισκόποις, πρεσβυτέροις, διακόνοις, παντὶ τῷ κλήρῳ καὶ τῷ λαῷ τοῦ Ἰλλυρικοῦ, τῆς Δαρδανίας καὶ τῶν δύο Δακιῶν*»,

συνιστῶν ἐμμονὴν εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν καὶ ὑποταγὴν εἰς τὴν ἀποστολικὴν ἕδραν τῆς Ρώμης.

Ἀλλ' ὁ τὸν Ἀνδρέαν διαδεχθεὶς ἔξαρχος Θεσσαλονίκης Δωρόθεος (514—530) ἐτάχθη ἀναφανδὸν ὑπὲρ τῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐπὶ τοῦ βασιλέως Ἀναστασίου (491—518) ὑποστηριζόντων τὸν Μονοφυσιτισμόν. Τεσσαράκοντα τότε ἐπίσκοποι τῆς Ἑλλάδος συνελθόντες εἰς σύνοδον, ἀπέστησαν τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης καὶ συνετάχθησαν τῷ ἐπισκόπῳ Ρώμης. Καταδιωχθέντες ὅμως ἕνεκα τῆς ἀπειθείας των πρὸς τὸν ἔξαρχον Θεσσαλονίκης, παρεκάλεσαν τὸν πάπαν Ρώμης ἵνα ἐπεμβῇ ὑπὲρ αὐτῶν παρὰ τῇ αὐλῇ Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ πάπας Ὁρμόσδας (514—523) ἐπετίμησε τὸν Θεσσαλονίκης, διότι ἐπίεζει ἰδίως τὸν Νικοπόλεως Ἰωάννην καὶ τοὺς λοιποὺς ἐπισκόπους τῆς Ἠπείρου, ἀπέστειλε δὲ εἰς Κωνσταντινούπολιν ἀντιπροσώπους πρὸς μεσιτείαν, ἀλλ' οὗτοι εὐσχήμως ἐξεδιώχθησαν. Τὰ πράγματα μετεβλήθησαν διὰ τῆς ἀναρρήσεως εἰς τὸν αὐτοκρατορικὸν θρόνον Κωνσταντινουπόλεως τοῦ ὀρθοδόξου Ἰουστίνου, ὁ δὲ πάπας ἀναθαρρήσας ἠξίωσε δι' ἀπεσταλμένων νὰ ὑπογράψωσι λίβελλον πίστεως ὅ τε ἔξαρχος Θεσσαλονίκης καὶ οἱ λοιποὶ ἐπίσκοποι τῆς Ἑλλάδος. Ἀλλ' ἡ παρουσία τοῦ παπικοῦ ἀπεσταλμένου Ἰωάννου ἐν Θεσσαλονίκῃ προὐκάλεσε τὴν ἐξέγερσιν τοῦ λαοῦ ὑπὸ τὴν ἡγεσίαν τοῦ πρεσβυτέρου Ἀριστείδου. Ὁ ἀπεσταλμένος μόλις ἐσώθη, κρυβεὶς ἐν τῷ ναῷ, δύο ὑπηρέται αὐτοῦ ἐφονεύθησαν, ὡς καὶ ὁ οἰκοδεσπότης τῆς οἰκίας, ἐν ᾗ διέμενε. Τόσον ἀπεχθὴς ἦτο ἡ ἐκκλησιαστικὴ ξενοκρατία ἐν ταῖς ἑλληνικαῖς χώραις. Καὶ ἐζήτησε μὲν ὁ πάπας τὴν τιμωρίαν τοῦ ἐξάρχου Θεσσαλονίκης Δωροθέου καὶ τοῦ πρεσβυτέρου Ἀριστείδου παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστίνου, ἀλλ' ἠρκέσθη εἰς ἔκφρασιν λύπης. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Δωροθέου μητροπολίτης καὶ ἔξαρχος Θεσσαλονίκης ἐξελέγη ὁ πρεσβύτερος Ἀριστείδης (530—535), ἀναγνωρισθεὶς ὡς βικάριος τῆς Ἁγίας Ἕδρας.

Νέα ἐπεισόδια ἀπέδειξαν πόσον ἐπισφαλῆ ἦσαν τὰ δικαιώματα τῆς Ἁγίας Ἕδρας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος. Τῷ 531 ἐξελέγη ὑπὸ τῆς ἐπαρχιακῆς συνόδου τῶν ἐπισκόπων Θεσσαλίας μητροπολίτης Λαρίσης ὁ Στέφανος. Ἀλλ' ὁ ἐπίσκοπος Δημητριάδος Προβιανός, καίτοι μετέσχε τῆς ἐκλογῆς καὶ μάλιστα ἐξεφώνησε καὶ τὸν πανηγυρικὸν λόγον ἐπὶ τῇ ἐκλογῇ τοῦ Στεφάνου, μεταβὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν μετ' ἄλλου ἐπισκόπου ἐκ Θεσσαλίας, κατήγγειλε πρὸς τὸν πατριάρχην Ἐπιφάνιον (520—535) τὸν Στέφανον, ὡς παρανόμως δῆθεν ἐκλεγέντα. Ὁ Ἐπιφάνιος κατέστησεν ὑπόδικον τὸν Στέφανον, εὑρισκόμενον τότε ἐν Θεσσαλονίκῃ, καὶ ἐκάλεσεν αὐτὸν εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ὁ Στέφανος διεμαρτύρετο, λέγων ὅτι ὑπάγεται ὑπὸ τὸν πάπαν Ρώμης, ἀλλὰ διὰ τῆς βίας ἀπαχθεὶς εἰς Κωνσταντινούπολιν, καθῃρέθη τοῦ ἐπισκοπικοῦ ἀξιώματος καὶ ἐφυλακίσθη, ἵνα μὴ μεταβῇ εἰς Ρώμην. Συνεπείᾳ δὲ τῶν ἐπανειλημμένων ἐκκλήσεων τοῦ Στεφά-

νου πρὸς τὸν «*πατέρα πατέρων, οἰκουμενικὸν πατριάρχην Βονιφάτιον*», ὡς ὠνόμαζε τὸν ἐπίσκοπον Ρώμης, συνῆλθεν ἐν Ρώμῃ τῇ 7 καὶ 9 Δεκεμβρίου 531 σύνοδος, εἰς ἣν ἐνεφανίσθησαν τρεῖς ἐκ Θεσσαλίας ἐπίσκοποι, διαμαρτυρόμενοι κατὰ τῆς ἐπεμβάσεως τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ. Καὶ δὲν εἶναι μὲν γνωστὴ ἡ ἀπόφασις τῆς συνόδου, πάντως ὅμως ἠθωώθη ὁ Στέφανος, διότι ἐστάλη διαμαρτυρία εἰς Κωνσταντινούπολιν. Ἀλλ' οὐδεμία ἐδόθη προσοχὴ εἰς ταύτην, ἐχειροτονήθη δὲ νέος μητροπολίτης Λαρίσης ὁ Ἀχιλλᾶς, ὅστις ἀνεγνωρίσθη βραδύτερον καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Ἀγαπητοῦ (533—536) πληροφορηθέντος ὅτι ὁ Ἀχιλλᾶς ἐχειροτονήθη κατὰ διαταγὴν τοῦ αὐτοκράτορος Ἰουστινιανοῦ Α'.

Οὗτος, μετατοπίσας τὸ κέντρον τῆς διοικήσεως τοῦ Ἰλλυρικοῦ ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης εἰς τὴν ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ πατρίδι του Βεδεριανὰ ἢ Ταυρήσιον, παρὰ τὰ Σκόπια, ἱδρυθεῖσαν νέαν πόλιν Ἰουστινιανὴν Α', ἵδρυσε καὶ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Α' Ἰουστινιανῆς. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος αὐτῆς περιέλαβεν ὑπὸ τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ τὰς ἐπισκοπὰς ἀμφοτέρων τῶν Δακιῶν, τῆς Πραιβαλέας, τῆς Δαρδανίας, τῆς Ἄνω Μυσίας καὶ τῆς Παννονίας, ἀνεγνωρίσθη δὲ καὶ ὡς βικάριος τῆς Ἁγίας Ἕδρας, χωρὶς νὰ καταργηθῇ τὸ ἀξίωμα τοῦτο διὰ τὸν μητροπολίτην καὶ ἔξαρχον Θεσσαλονίκης. Διὰ τοῦ νέου βικαριάτου ἐνισχύθη μᾶλλον ἡ ἐξουσία τοῦ πάπα Ρώμης ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

Ἀλλ' ἡ ξένη αὕτη ἔστω καὶ σκιώδης δικαιοδοσία ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἦτο λίαν ἀνώμαλος. Οὐδ' ἦτο δυνατὸν νὰ λύωνται τὰ γενικώτερα ζητήματα αὐτῆς ὑπὸ τῆς μακρὰν εὑρισκομένης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς. Ὑπῆρξαν δὲ πολλαὶ περιπτώσεις, καθ' ἃς διεπράχθησαν σοβαρὰ ἀδικήματα ὑπὸ τοῦ παπικοῦ δικαστηρίου καὶ περιεφρονήθησαν δίκαιαι ἀποφάσεις τῶν ἐπαρχιακῶν συνόδων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Οὕτω λ. χ. ὁ μητροπολίτης Λαρίσης Ἰωάννης καθήρεσε τὸν ἐπίσκοπον τῶν Φθιωτικῶν Θηβῶν Ἀδριανόν. Οὗτος ἐποιήσατο ἔκκλησιν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Α' Ἰουστινιανῆς Ἰωάννην, ὅστις ὅμως ἐπεκύρωσε τὴν καθαίρεσιν. Ἀλλ' ὁ Ἀδριανός, ἀποταθεὶς πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης Γρηγόριον Α' (590—604), ἠθωώθη παρ' αὐτοῦ καὶ ἀποκατεστάθη εἰς τὴν ἐπισκοπήν. Τοιαῦται αὐθαιρεσίαι παρέλυον τὴν ἐκκλησιαστικὴν τάξιν. Καὶ ἡ μὲν ἀρχιεπισκοπὴ Α' Ἰουστινιανῆς κατηργήθη ἅμα τῷ θανάτῳ τοῦ ἱδρυτοῦ αὐτῆς, ἐζητεῖτο δὲ κατάλληλος εὐκαιρία ὅπως καταργηθῇ καὶ ἡ ὅλως τυχαίως δημιουργηθεῖσα ξένη δικαιοδοσία τοῦ ἐπισκόπου Ρώμης ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Ἰλλυρικοῦ.

Μετά τινα ἔτη ἡ Μακεδονία ἐγένετο θέατρον ληστρικῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων, ἠπειλήθη δὲ νὰ καταληφθῇ ὑπ' αὐτῶν ἡ Θεσσαλονίκη, διὰ συστηματικῶν κατ' αὐτῆς ἐπιθέσεων σχεδὸν κατ' ἔτος ἀπὸ τοῦ 675 μέχρι τοῦ 681 ὑπὸ τῶν ἐγκατεστημένων ἐν Μακεδονίᾳ σλαυϊκῶν φύλων. Τῷ 675 ἐπολιορκήθη ἡ πόλις κατὰ ξηρὰν καὶ κατὰ θάλασσαν μετὰ διετίαν δὲ ἐνε-

φανίσθησαν πρὸ τῶν τειχῶν αὐτῆς καὶ οἱ Ἄβαρες. Ἀλλὰ πᾶσαι αὗται αἱ ἐπιθέσεις ἀπεκρούσθησαν ὑπὸ τῶν κατοίκων.

Ἡ εἰκονομαχία καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος. Κατὰ τὸν Ζ′ αἰῶνα προέκυψε μέγα ζήτημα ἐκ τῆς ἀποπείρας τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως περὶ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων, ἡ εἰκονομαχία, ὡς ὠνομάσθη, ἀσκῆσαν μεγάλην ἐπίδρασιν ἐπὶ τὴν περαιτέρω πορείαν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἡ εἰκονομαχικὴ κίνησις ἤρξατο τὸ πρῶτον ἐν ταῖς μικρασιατικαῖς ἐπαρχίαις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, ἐνεκολπώθη δὲ τὰς ἰδέας αὐτῆς ὁ αὐτοκράτωρ Λέων Γ′ (711—741). Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἦτο ὁ Γερμανὸς Α′ (715—730), εὐρείας μορφώσεως, ἠπίου δὲ καὶ εἰρηνικοῦ χαρακτῆρος ἱεράρχης. Ὁ Λέων, μετά τινας προπαρασκευαστικὰς ἐνεργείας ἐν Κωνσταντινουπόλει τῶν εἰκονομάχων ἐπισκόπων Κωνσταντίνου Νακωλείας (παρὰ τὴν Φρυγίαν) καὶ Θωμᾶ Κλαυδιουπόλεως (παρὰ τὴν βόρειον Γαλατίαν), ἤρξατο ἀπὸ τοῦ 726 ζητῶν παρὰ τοῦ πατριάρχου Γερμανοῦ τὴν κατάργησιν τῶν εἰκόνων. Ὁ τελευταῖος ἀνθίστατο, ἡ δὲ ἀντίστασις αὐτοῦ ζωηροτάτην ἔσχεν ἀπήχησιν ἰδίως ἐν Ἑλλάδι, ἧς οἱ κάτοικοι ἀπεφάσισαν ν᾽ ἀντιστῶσιν ἐνόπλως κατὰ τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος. Συνέβη δὲ τότε, κατὰ τὸ θέρος τοῦ 726, ὑποθαλάσσιος ἡφαιστειώδης ἔκρηξις, γενομένη αἰσθητὴ μέχρι τῶν παραλίων τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καὶ Μακεδονίας. Ἐκ τοῦ κέντρου τῆς ἐκρήξεως, μεταξὺ τῶν νήσων Θήρας καὶ Θηρασίας, ἀνεπήδησαν ὑπὲρ τὴν ἐπιφάνειαν τῆς θαλάσσης νέοι ὄγκοι, ἑνωθέντες μετὰ τῆς ἀρχαίας ἡφαιστειώδους νήσου Ἱερᾶς (Παλαιᾶς Καϋμένης). Τὸ φαινόμενον τοῦτο ἡρμηνεύθη ὡς ἐκδήλωσις θείας ὀργῆς, ὑπὸ μὲν τοῦ αὐτοκράτορος διὰ τὴν προσκύνησιν τῶν εἰκόνων, ὑπὸ δὲ τῶν εὐσεβῶν καὶ ὀρθοδόξων διὰ τὸν κατ᾽ αὐτῶν πόλεμον.

Μῆνάς τινας βραδύτερον οἱ κάτοικοι τῆς Ἑλλάδος καὶ τῶν Κυκλάδων («συμφωνήσαντες Ἑλλαδικοί τε καὶ οἱ τῶν Κυκλάδων νήσων» κατὰ τὸν χρονογράφον Θεοφάνη), ἐπανεστάτησαν ἀναφανδὸν κατὰ τοῦ Λέοντος, ὑπὸ ἀρχηγοὺς τὸν Ἀγαλλιανόν, «τουρμάρχην» τῆς Ἑλλάδος, καὶ Στέφανον. Ἀνεκηρύχθη δὲ καὶ βασιλεὺς ἐν Ἑλλάδι ὁ Κοσμᾶς, ὅστις, παρασκευάσας ἱκανὰς στρατιωτικὰς δυνάμεις καὶ στόλον ἰσχυρόν, ἐπέπλευσεν ἐναντίον τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ἀλλ᾽ ὁ στόλος κατεστράφη διὰ τοῦ ὑγροῦ πυρός, καὶ ὁ μὲν Ἀγαλλιανὸς ἐρρίφθη εἰς τὴν θάλασσαν, ὁ δὲ Στέφανος καὶ ὁ Κοσμᾶς παραδοθέντες ἀπεκεφαλίσθησαν [1]. Οἰκτρῶς λοιπὸν ἡ ἐπανάστασις ἐκείνη ἀπέτυχε. Ὁ Λέων προέβη τότε ἀνενδότως εἰς τὴν ἐφαρμογὴν τῶν σχεδίων αὐτοῦ, ἀναγκάσας τῷ 730 τὸν πατριάρχην Γερμανὸν εἰς παραίτησιν καὶ ἐκδοὺς τὸ πρῶτον κατὰ τῶν εἰκόνων διάταγμα. Ἀντέστη ὅμως κατὰ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ διατάγματος ὁ πάπας Ῥώμης Γρηγόριος Γ′ (731—741), συγ-

1. *Θεοφάνους*, Χρονογραφία, ἔκδ. Bonn. Α, 623. *Κεδρηνός*, Α, 796.

καλέσας σύνοδον ἐν Ῥώμῃ, κατὰ Νοέμβριον τοῦ 731, καὶ ἀποφανθεὶς ἐναντίον τῶν εἰκονομάχων. Τὰς ἀποφάσεις τῆς ἐν Ῥώμῃ συνόδου ἔδει ν' ἀσπασθῇ καὶ ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, ὡς διατελοῦσα ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν ἐποπτείαν τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης. Ἀλλὰ προλαμβάνων ὁ βασιλεὺς Λέων, κατήργησε τῷ 732 διὰ διατάγματος πᾶσαν δικαιοδοσίαν τοῦ ἐπισκόπου Ῥώμης ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἣν ἥνωσε διοικητικῶς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Οὕτω συνετελέσθη γεγονὸς ὑψίστης ἱστορικῆς σημασίας, διότι αἱ Ἐπαρχίαι τῆς Ἑλλάδος ἡνώθησαν καὶ ἐκκλησιαστικῶς μετὰ τῶν λοιπῶν τοῦ Κράτους Ἐπαρχιῶν, αἱ δ' ἐν αὐταῖς Μητροπόλεις ὑπήχθησαν ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον.

Τὸν κατὰ τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων ἀγῶνα μετὰ τὸν Λέοντα ἐξηκολούθησεν ὁ διαδεχθεὶς αὐτὸν υἱὸς Κωνσταντῖνος Ε' (740—775) πολεμήσας ἰδιαζόντως τοὺς ἀμυνομένους τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων μοναχούς. Ὁ Κωνσταντῖνος συνέζευξε τὸν διάδοχον αὐτοῦ Λέοντα Δ' (775—780) μετὰ τῆς ἐξ Ἀθηνῶν Εἰρήνης, τῆς οἰκογενείας Σαρανταπήχων, ἥτις Εἰρήνη μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Λέοντος, ἀναλαβοῦσα τὴν κηδεμονίαν τοῦ υἱοῦ αὐτῆς Κωνσταντίνου Στ' (780—797) προπαρεσκεύασε τὴν ἀποκατάστασιν τῆς ὀρθοδοξίας. Εἰς τὴν συγκροτηθεῖσαν ὑπ' αὐτῆς τῷ 787 ἐν Νικαίᾳ Ζ' Οἰκουμενικὴν σύνοδον, ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ταρασίου (784—806), παρέστη ὁ Θεόφιλος Θεσσαλονίκης ὡς εἷς τῶν μητροπολιτῶν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὁ Ἡλίας Γορτύνης μετὰ 9 ἐπισκόπων τῆς Κρήτης, Ἀναστασίου Κνωσοῦ, Θεοδώρου Ἡρακλείου, Ἰωάννου Ἀρκαδίας, Λέοντος Φοινίκης, Λέοντος Κισάμου, Ἐπιφανίου Λάμπης, Θεοδώρου Σουβρίτου, Ἐπιφανίου Ἐλευθέρνας, Φωτεινοῦ Καντανίας. Ἐκ τῆς Ἠπείρου παρέστη ὁ Ἀναστάσιος Νικοπόλεως, ἐκ δὲ τῆς Πελοποννήσου καὶ τῆς λοιπῆς Ἑλλάδος μόνον ὁ Πέτρος Μονεμβασίας, ὁ τὰ μάλιστα διακριθεὶς καὶ τιμηθεὶς ὡς ἅγιος ἐν τῇ παροικίᾳ του, ὁ Ἀντώνιος Τροιζῆνος καὶ ὁ Φιλητὸς Ὠρεοῦ. Τέλος ἐκ τῶν νήσων ὁ Ἰωάννης Λήμνου, ὁ Γαβριὴλ Αἰγίνης, ὁ Λέων Ζακύνθου, ὁ Φίλιππος Κερκύρας καὶ Γρηγόριος τοποτηρητὴς Κεφαλληνίας. Ἡ σύνοδος κατεδίκασε τὴν εἰκονομαχίαν, ὥρισε δὲ τὴν τιμητικὴν προσκύνησιν (οὐχὶ τὴν λατρείαν) τῶν ἱερῶν εἰκόνων. Πλὴν ἄλλων ἀγαθῶν ἔργων, ἅτινα ὑπὲρ τῆς Ἐκκλησίας ἔπραξεν ἡ Εἰρήνη, ἔκτισε πολλοὺς ναοὺς ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ πατρίδι αὐτῆς, ταῖς Ἀθήναις, ἐν οἷς καὶ τὸν λαμπρὸν ναὸν τῆς Θεοτόκου Γοργοεπηκόου (νῦν ἁγίου Ἐλευθερίου) [1]. Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἐκτίσθη καὶ ὁ ναὸς τῆς Θεοτόκου «*Καμουχαρέα*» ἢ «*Καπνικαρέα*». Σημειωτέον δ' ὅτι ὁ κατὰ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴν σύνοδον παραστὰς ὡς ἀντιπρόσωπος τῶν πατριαρχείων τῆς Ἀνατολῆς Θωμᾶς ἐγένετο ὕστερον μητροπολίτης Θεσσαλονίκης.

1. *Τ. Νεροῦτσου*, Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, ἐν Δελτίῳ Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας, Γ, 30.

Τῷ 807 οἱ ἐν Ἀχαΐᾳ καὶ Ἀρκαδίᾳ ἐγκατεστημένοι Σλαῦοι, ἐπαναστάντες κατὰ τῶν Ἑλλήνων, ἐπολιόρκησαν τὰς Πάτρας, ἀλλ' ὑπέστησαν καταστροφὴν διὰ τολμηρᾶς ἐξόδου τῶν Ἑλλήνων κατοίκων ἐπικαλεσθέντων τὴν βοήθειαν τοῦ πολιούχου τῶν Πατρῶν ἁγίου Ἀνδρέου τοῦ ἀποστόλου[1]. Τὸ γεγονὸς τοῦτο συνετέλεσεν εἰς νέαν ἀκμὴν τῆς πόλεως τῶν Πατρῶν. Ὁ ἐπίσκοπος αὐτῆς προεβιβάσθη εἰς μητροπολίτην, ὑπήχθησαν δὲ ὑπ' αὐτὸν αἱ ἐπισκοπαὶ Μεθώνης, Λακεδαίμονος καὶ Κορώνης. Σημειωτέον δὲ ὅτι ὁ Βασιλεὺς Νικηφόρος Α' (802—811) εἶχεν ἐκλέξει ὡς σύζυγον τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Σταυρακίου τὴν Ἀθηναίαν κόρην Θεοφανώ, ἀνεψιὰν τῆς Βασιλίσσης Εἰρήνης, ἀλλ' ὁ Σταυράκιος ἐπὶ μικρὸν μόνον βασιλεύσας (811) ἐξεθρονίσθη, ἡ δὲ Θεοφανὼ ἐτελεύτησε τὸν βίον ἔν τινι Μονῇ. Ἐπὶ Λέοντος Ε' (813—820) καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ Μιχαὴλ Β' Τραυλοῦ (825—829) καὶ Θεοφίλου (829—842), ἐφ' ὧν ἀνενεώθη ἡ εἰκονομαχία, ἀνεδείχθη μέγας πρόμαχος τῆς ὀρθοδοξίας ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης († 826)[2], οὗτινος ὁ ἀδελφός, Ἰωσὴφ ὁ Ὑμνογράφος († 884), ἐκόσμησε τὸν ἀρχιερατικὸν θρόνον Θεσσαλονίκης. Ἡ ἐκ τῆς εἰκονομαχίας διαταραχὴ ἐπὶ τεσσαράκοντα περίπου ἔτη κατὰ τὴν δευτέραν ταύτην περίοδόν της ἐξακολουθήσασα ἔσχε ζωηρὰν ἀπήχησιν καὶ ἐν Ἑλλάδι, οἱ δὲ αὐτοκράτορες κατέβαλον πᾶσαν προσπάθειαν, ἵνα προλάβωσι νέας ἐνταῦθα ἀντιδράσεις. Ἀλλὰ παρὰ πάσας τὰς προσπαθείας ταύτας καὶ τὰ βίαια μέτρα ἡ εἰκονομαχία δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐπιβληθῇ. Διὰ τὴν Ἑλλάδα σπουδαία ὑπῆρξεν ἡ ὑπὲρ τῆς ὀρθοδοξίας δρᾶσις τοῦ μοναχοῦ ἁγίου Γρηγορίου Δεκαπολίτου († 20 Νοεμβρίου 842), ὅστις ἐξ Ἰσαυρίας καταγόμενος καὶ ὑπὸ τῶν εἰκονομάχων καταδιωχθεὶς διέτρεξεν ἐπανειλημμένως τὰς ἑλληνικὰς πόλεις, εἰργάσθη δὲ ἰδίως ἐν Θεσσαλονίκῃ, ἔνθα καὶ προεῖπεν ἐξέγερσίν τινα τῶν Σλαύων, ἀπέθανε δὲ ἐν ΚΠόλει μικρὸν πρὸ τῆς ὁριστικῆς ἐπικρατήσεως τῆς ὀρθοδοξίας[3].

Ἡ σύζυγος τοῦ Θεοφίλου Θεοδώρα, μετὰ τὸν θάνατον αὐτοῦ, ὡς κηδεμὼν τοῦ ἀνηλίκου αὐτῆς υἱοῦ Μιχαὴλ Γ', παρεσκεύασε, μικρὸν κατὰ μικρόν, τὴν ὁριστικὴν ἐπικράτησιν τῆς ὀρθοδοξίας. Τῇ 11 Φεβρουαρίου 843 ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Μεθοδίου (843—846) συνῆλθεν ἐν τῷ ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας σύνοδος, ἥτις ἐπισήμως ἀνεστήλωσε τὰς εἰκόνας. Ἔκτοτε ἡ ἡμέρα ἐκείνη, ἥτις ἦτο ἡ πρώτη Κυριακὴ τῆς πρὸ τοῦ Πάσχα τεσσαρακονθημέρου νηστείας, ἑορτάζεται ὡς «*Κυ-*

1. *Κωνσταντίνου Πορφυρογεννήτου*, Πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμάνον ΙΙΙ, σ. 217—20.

2. [*Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου* (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Ὁ ἅγιος Θεόδωρος Στουδίτης ἐν τῷ ἀγῶνι, αὐτοῦ ὑπὲρ τῶν ἱερῶν εἰκόνων. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζ. σπουδῶν» ΙΕ', (1939) σ. 3—37. Καὶ ἀνάτυπον. Ἐκ τῶν καταλοίπων].

3. *Θ. Ἰωάννου*, Μνημεῖα ἁγιολογικά, Βενετία 1886. *Fr. Dvornik*, La vie de Saint Grégoire le Decapolite et les Slaves Macedoniens au IXe siècle, Paris 1926.

ριακὴ τῆς ὀρθοδοξίας». Οὕτως ἔληξε τὸ ζήτημα τῆς εἰκονομαχίας. λείψανα δέ τινα εἰκονομάχων εἶχον ὑπολειφθῆ ἐν Κρήτῃ καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἡ μεγαλόνησος αὕτη μετά τινα χρόνον (825) κατελήφθη, δυστυχῶς, ὑπὸ λῃστοπειρατῶν Ἀράβων (Σαρακηνῶν) οἵτινες ἐξ αὐτῆς ὁρμώμενοι ἐλεηλάτουν τὰς παραλίους ἑλληνικὰς πόλεις τοῦ Αἰγαίου καὶ τὰς ἐν αὐτῷ νήσους. Ὁ Χριστιανισμὸς κατεπιέσθη ὑπὸ τῶν φανατικῶν μουσουλμάνων μέχρις ἐξαφανισμοῦ ἐν Κρήτῃ. Ὁ μητροπολίτης Γόρτυνος Κύριλλος Β΄ συλληφθεὶς ἐθανατώθη, διότι δὲν ἐδέχθη τὸν ἰσλαμισμόν. Ὁ μητροπολιτικὸς ναὸς τοῦ Ἁγ. Τίτου κατεστράφη. Ὡσαύτως δ᾽ ἐθανατώθησαν καὶ οἱ λοιποὶ Ἐπίσκοποι καὶ ὅσοι τῶν κατοίκων δὲν ἐξισλαμίσθησαν. Οὕτως ἐφαίνετο ἐπικρατήσας ὁ ἰσλαμισμὸς ἐν Κρήτῃ. Ἀλλὰ μετὰ πάροδον ἐτῶν τινων ἡ νῆσος ἀπηλευθερώθη (961), ἀποδοθεῖσα καὶ πάλιν εἰς τὴν Ἑλληνικὴν Αὐτοκρατορίαν τοῦ Βυζαντίου καὶ εἰς τὸν Χριστιανισμόν. Μεσοῦντος τοῦ Θ΄ αἰῶνος (849) ἐξηγέρθησαν οἱ ἐπὶ τῶν δυτικῶν κλιτύων τοῦ Ταϋγέτου οἰκοῦντες Μελιγγοὶ καὶ Ἐζερῖται, ἀλλ᾽ ὑπεχώρησαν ὑποχρεωθέντες νὰ πληρώνωσι φόρους ἀναλόγους πρὸς τοὺς πόρους των. Ἡ Ἐκκλησία διὰ τῆς ἱδρύσεως θρησκευτικῶν κέντρων συνετέλεσεν εἰς τὴν βαθμιαίαν αὐτῶν ἐξελλήνισιν.

Ἡ εἰκονομαχία, πρὸς τοῖς ἄλλοις, ἐχρησίμευσεν, ὡς εἴπομεν, ὡς ἐξωτερικὴ ἀφορμὴ πρὸς κατάργησιν τῆς ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δικαιοδοσίας τῶν παπῶν τῆς Ρώμης. Οὗτοι δὲ ἀπεπειράθησαν πολλάκις ν᾽ ἀνακτήσωσι τὴν ἐπὶ τοῦ Ἰλλυρικοῦ σκιώδη δικαιοδοσίαν, ἀλλὰ δὲν ἐπέτυχον. Ἤδη ὁ πάπας Ἀδριανὸς Α΄ (772—795), προσκληθεὶς νὰ συμμετάσχῃ τῆς Ζ΄ Οἰκουμενικῆς συνόδου, ἠξίωσε παρὰ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ταρασίου τὴν ἀπόδοσιν τοῦ Ἰλλυρικοῦ, ἀλλὰ δὲν ἐλήφθη ὑπ᾽ ὄψιν ἡ ἀξίωσις αὐτοῦ. Ἐντονώτερον ἐπανέλαβεν αὐτὴν ὁ πάπας Νικόλαος Α΄ (858—867) πρὸς τὸν πατριάρχην Φώτιον Α΄ (858—867, 877—886), ὅστις ἐπιστείλας πρὸς τὸν πάπαν ἀπέδειξεν ὅτι «*τὰ ἐκκλησιαστικὰ καὶ μάλιστα τὰ περὶ ἐνοριῶν δίκαια ταῖς πολιτικαῖς ἐπικρατείαις καὶ διοικήσεσι συμμεταβάλλεσθαι εἴωθεν*». Αἱ ἐπαρχίαι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, πολιτικῶς οὖσαι ἡνωμέναι μετὰ τῆς Κωνσταντινουπόλεως, κατ᾽ ἀνάγκην ἔδει νὰ ἐξαρτῶνται ἐκκλησιαστικῶς ἐξ αὐτῆς. Ἡ ἐπὶ Φωτίου συνελθοῦσα μεγάλη σύνοδος τοῦ 879—880 κατεκύρωσεν ὁριστικῶς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν Κωνσταντινουπόλεως τὰ ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος δίκαια, ἅτινα ἀνεγράφησαν μετὰ μικρὸν (884) καὶ ἐν τῷ κώδικι τῶν «*Βασιλικῶν*».

Νέα διοικητικὴ ὀργάνωσις τῆς Ἐκκλησίας. Διὰ τῆς διοικητικῆς ἑνώσεως τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου κατηργήθη ἡ ἐξαρχία Θεσσαλονίκης, ἐξισωθείσης τῆς μητροπόλεως Θεσσαλονίκης πρὸς τὰς λοιπὰς μητροπόλεις. Αἱ μητροπόλεις τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐθεωρήθησαν ἴσαι πρὸς ἀλλήλας, ἑπομένως ἀπέβαλε τὴν ἰδιάζου-

σαν θέσιν αὐτῆς καὶ ἡ μητρόπολις Κορίνθου. Κατὰ τὴν ἐπελθοῦσαν δὲ νέαν διοικητικὴν ὀργάνωσιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, εἰς τὰς πέντε παλαιὰς μητροπόλεις προσετέθησαν νέαι τοιαῦται καὶ ἀρχιεπισκοπαί. Ἐν ταῖς «*Ἀναγραφαῖς*» τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Θ′ αἰῶνος ἐμφανίζεται τὸ ἑξῆς διάγραμμα τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἐπαρχιῶν τῆς Ἑλλάδος[1]:

Μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπαὶ αὐτῶν: α′) Θεσσαλονίκης μετὰ 5 ἐπισκοπῶν: Κίτρους, Βερροίας, Δραγουβιτίας, Σερβίων, Κασσανδρείας. β′) *Κορίνθου* μετὰ 6 ἐπισκοπῶν: Δαμαλᾶ, Ἄργους, Μονεμβασίας, Ζακύνθου, Ζημαινᾶς, Μαΐνης. γ′) *Ἀθηνῶν* μετὰ 10 ἐπισκοπῶν: Εὐρίπου, Διαυλείας, Κορωνείας, Ἄνδρου, Ὠρείου (Ὠρεοῦ), Σκύρου, Καρύστου, Πορθμοῦ, Αὐλῶνος, Σύρας. δ′) *Κρήτης* μετὰ 12 ἐπισκοπῶν: Γορτύνης, Κνωσοῦ, Ἀρκαδίας, Χερσονήσου, Αὐλοποτάμου, Ἀγρίου, Λάμπης, Κυδωνίας, Ἱερᾶς Πέτρας, Σητείας, Κισσάμου. ε′) *Πατρῶν* μετὰ 4 ἐπισκοπῶν: Λακεδαιμονίας, Μεθώνης, Κορώνης, Βολαίνης. στ′) *Λαρίσης* μετὰ 10 ἐπισκοπῶν: Δημητριάδος, Φαρσάλου, Θαυμακοῦ, Ζητουνίου, Ἐζεροῦ, Λοιδορικίου, Τρίκκης, Ἐχίνου, Κολύδρου, Σταγῶν. ζ′) *Ναυπάκτου* (Νικοπόλεως) μετὰ 8 ἐπισκοπῶν: Βουνδίτζης, Ἀετοῦ, Ἀχελῴου, Ρογῶν, Ἰωαννίνων, Φωτικῆς, Ἀδριανουπόλεως, Βοθρωτοῦ. η′) *Φιλίππων* μετὰ 6 ἐπισκοπῶν: Πολυστύλου, Βελικείας, Χριστουπόλεως, Σμολαίνων, Καισαροπόλεως, Ἀλεκτρυοπόλεως. θ′) *Νέων Πατρῶν* (Ὑπάτης) μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Μαρμαριτζάνων.

Ἀρχιεπισκοπαί: α′) *Σερρῶν,* β′) *Λευκάδος,* γ′) *Θηβῶν,* δ′) *Αἰγίνης,* ε′) *Κερκύρας.*

Εἰς τὰς ἀνωτέρω μητροπόλεις διὰ τῆς ὑπὸ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ ἀπελευθερώσεως τῆς Κρήτης ἀπὸ τῶν Ἀράβων προσετέθη καὶ ἡ μητρόπολις Γορτύνης, ἔχουσα 12 ἐπισκοπάς, κατὰ δὲ τὸν Ι′ αἰῶνα ἀνεβίωσεν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Α′ Ἰουστινιανῆς, ἐκ πλάνης μᾶλλον συνταυτισθεῖσα μετὰ τῆς ὑπὸ τῶν Βουλγάρων τὸ πρῶτον ἱδρυθείσης ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος. Ἐπὶ Ἀλεξίου Κομνηνοῦ (1081—1118) προήχθησαν εἰς μητροπόλεις αἱ ἀρχιεπισκοπαὶ Θηβῶν, Σερρῶν, Κερκύρας καὶ προσετέθησαν νέαι μητροπόλεις Χριστιανουπόλεως (Ἀρκαδίας), Λακεδαιμονίας, Παροναξίας, τῆς τελευταίας ἀποσπασθείσης ἐκ τῆς μητροπόλεως Ρόδου, ἀφ᾽ ἧν τέως ὑπέκειτο. Ἐπὶ τοῦ Μανουὴλ Κομνηνοῦ (1143—1180) ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) ὑπήχθησαν αἱ ἐπισκοπαὶ Μαρμαριτζῶν, Βελᾶς καὶ Ἁγίας, ὑπὸ δὲ τὴν μητρόπολιν Θηβῶν αἱ ἐπικοπαὶ Κανάλων, Ζαρατόβου, Καϊστορίου, Τριχίων, Πλατάνων. Τέλος ἐπὶ τοῦ Ἰσαὰκ Ἀγγέλου (1186—1196), προήχθη εἰς μητρόπολιν καὶ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἄργους, ἣν χρόνον τινὰ πρότερον (τέλος τοῦ Θ′ καὶ ἀρχὰς τοῦ Ι′ αἰῶνος) εἶχε κοσμήσει ὁ ἅγιος ἐπίσκοπος Πέτρος ὁ θαυματουργός, ὡς θὰ ἴδωμεν.

---

1. Le Quien, Oriens Christianus II, 1. ἑξ. Hopf, I, 116.

Ὁ μοναχικὸς βίος. Καταφανὴς καθίστατο ἡ ἐπελθοῦσα ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας μεταβολή, διὰ τῆς ἑνώσεως αὐτῆς μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου. Καθ' ἣν ἐποχὴν συνετελεῖτο τὸ γεγονὸς τοῦτο, παρετηρεῖτο κίνησίς τις πρὸς ἀνάπτυξιν ἐν ταῖς εὐρωπαϊκαῖς ἑλληνικαῖς χώραις τοῦ ἐκ τῶν ἀνατολικῶν ἐπαρχιῶν ἐκτοπιζομένου μοναχικοῦ βίου. Διετηρήθη οὗτος μόνον ἐν Ἱεροσολύμοις παρὰ τὸν Πανάγιον Τάφον διὰ τῆς Ἁγιοταφικῆς Ἀδελφότητος καὶ ἐπὶ τοῦ ὄρους Σινᾶ, ἐν τῇ ἐνδόξῳ μονῇ τῆς Ἁγίας Αἰκατερίνης, ἀλλ' ἐν Αἰγύπτῳ, τῇ κοιτίδι αὐτοῦ, καὶ τῇ Συρίᾳ ἐξηφανίσθη. Πρὸς καιρὸν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἔνθα ἤκμαζεν ὁ μοναχικὸς βίος, κέντρον ἔχων τὴν περιώνυμον μονὴν τοῦ Στουδίου, κατεπιέσθη ὑπὸ τῆς εἰκονομαχίας, πολλοὶ δὲ τῶν μοναχῶν ἀπεδήμησαν εἰς τὴν Ρώμην καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἰταλίας, ἰδίως δ' ἐν τῇ Μεγάλῃ λεγομένῃ Ἑλλάδι, ἐν ᾗ ἤνθησεν ἔκτοτε καὶ ἤκμασεν ὁ ἑλληνικὸς χριστιανικὸς μοναχικὸς βίος. Πῶς δὲ καὶ παρὰ τίνος οὗτος τὸ πρῶτον εἰσήχθη εἰς τὴν Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος, δὲν εἶναι γνωστόν. Ἀλλ' ἀπὸ τῶν πρώτων ἤδη αἰώνων ἀναφέρονται μοναί τινες, ὡς ἡ τῆς Καισαριανῆς τῶν Ἀθηνῶν, ὑφιστάμεναι ὡς κέντρα πνευματικά. Εἶναι δὲ γνωστὸν ὅτι κατὰ τὸν Ε' αἰῶνα ἐν τῇ ἐν Μεγαρίδι πολίχνῃ Παγῶν ἢ Πηγῶν, κειμένῃ παρὰ τὴν ἀκτὴν τοῦ Ἀλκυονικοῦ κόλπου (ἀνατολικῶς τῆς ἄκρας Ὀλμιῶν), ὑπῆρχε γυναικεία μονή. Διελθὼν τῆς μονῆς (μετὰ τὸ 485) εἷς τῶν ἀδελφῶν τοῦ αὐτοκράτορος Ζήνωνος Λογγῖνος ὀνόματι, διέπραξε, κατὰ πληροφορίας τοῦ χρονογράφου Μαλάλα, πολλὰς ἀνοσιουργίας.

Μετὰ τὴν θύελλαν τῆς εἰκονομαχίας ἤρξατο ζωηροτέρα κίνησις τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος. Ἤδη εἰς τὴν ἐποχὴν τοῦ Βασιλέως Θεοφίλου (829—842) ἀνάγεται ὑπὸ ἀρχαίας παραδόσεως ἡ ἵδρυσις τῆς Μονῆς Προυσοῦ εἰς τὰς δυσπροσίτους χαράδρας τῆς Αἰτωλίας καὶ Ἀκαρνανίας. Ὡς πρώτη βάσις τῆς Μονῆς ἐχρησίμευσε σπήλαιόν τι ἐν ᾧ διέμενον οἱ μοναχοί, ἀλλὰ σὺν τῷ χρόνῳ ᾠκοδομήθη ἡ μεγάλη Μονή, χρησιμεύουσα ἔκτοτε ὡς σπουδαῖον θρησκευτικὸν κέντρον διὰ τὰς περὶ αὐτὴν Ἐπαρχίας καὶ τὴν λοιπὴν Ἑλλάδα. Ἡ Μονὴ ὑπήγετο ὑπὸ τὴν Ἐπισκοπὴν Λιτζᾶς καὶ Ἀγράφων, μεταγενεστέρως δ' ἐγένετο Σταυροπηγιακή[1]. Τῷ 840, ἐμπρησθείσης τῆς παρὰ τὰ Καλάβρυτα ἀρχαίας μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου, μεγάλην ἐχούσης ὁμοιότητα πρὸς τὴν Μονὴν Προυσοῦ, διεσώθη ἐν αὐτῇ μόνη ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου, ἥτις, κατὰ τὴν παράδοσιν, εἶναι ἔργον τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ, κηρύξαντος ἐν Ἑλλάδι. Ἡ εἰκὼν αὕτη εἶχεν εὑρεθῆ τὸ πρῶτον τῷ 315 ὑπό τινος ποιμενίδος κόρης, Εὐφροσύνης καλουμένης, ἐν ᾧ τόπῳ ἐκτίσθη ἡ μόνη ὑπὸ τῶν ὁσίων Συμεὼν καὶ Θεοδώρου.

1. *Σπ. Λάμπρου*, Κατάλογος τῶν κωδίκων τῆς ἱερᾶς Μονῆς Προυσσοῦ, «Ν. Ἑλληνομνήμων» Ι, 1913, σ. 289. *Σεραφεὶμ* Ἐπισκόπου Εὐρυτανίας, Ἡ Μονὴ Προυσσοῦ, «Ἱερὸς Σύνδεσμος» ΙΒ. 1909, ἀριθμ. 90, σ. 3 ἑξ.

Κατὰ τὸν ἐμπρησμὸν τῆς μονῆς, ἐπειδὴ ἐκινδύνευε καὶ ἡ ἱερὰ εἰκών, ἕνεκα τοῦ διεξαγομένου τότε ὑπὸ τοῦ εἰκονομάχου αὐτοκράτορος Θεοφίλου διωγμοῦ κατὰ τῶν εἰκόνων, οἱ μοναχοὶ παραλαβόντες αὐτὴν περιεπλανήθησαν ἐπί τινα χρόνον ἀνὰ τὰς Πάτρας καὶ τὸ Αἴγιον. Κατὰ τὴν ἐπάνοδον, μετὰ τὴν ἀνοικοδόμησιν τῆς μονῆς, διενυκτέρευσαν ἐν τόπῳ ἀπέχοντι τέσσαρας ὥρας ἀπ᾽ αὐτῆς, πλησίον τοῦ ποταμοῦ Σελινοῦντος, ὅπου ὑπῆρχε πλάτανος, κοῖλον ἔχουσα κορμόν. Ἐν τῷ κοιλώματι αὐτῆς ἐναπέθηκαν τὴν νύκτα τὴν ἱερὰν εἰκόνα, τῇ δ᾽ ἐπαύριον εἶδον αὐτὴν ἐν τῷ κοιλώματι ἐντετυπωμένην αὐτομάτως. Ἔκτοτε οἱ κατοικοι τῆς ἐγγὺς κώμης Κλαπατσούνης μετεποίησαν τὸ κοίλωμα τῆς πλατάνου εἰς ναΐδιον, ἐν ᾧ διατηρεῖται τὸ ἀποτύπωμα τῆς εἰκόνος *«σῷον καὶ ἀκραιφνές»*, κατὰ τὴν ἔκφρασιν τοῦ *«Κτητορικοῦ»* τῆς μονῆς.

Ἔτη τινὰ βραδύτερον, ἤτοι τῷ 874, ἐκτίσθη ὑπό τινος Λέοντος, πρωτοσπαθαρίου, ἐπὶ τῶν ἐρειπίων τοῦ Ὀρχομενοῦ Βοιωτίας ὁ μοναστηριακὸς ναὸς τῶν Ἁγίων Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου. Περὶ τὴν αὐτὴν δ᾽ ἐποχὴν (περὶ τὸ 812—892) ἤκμασεν ἐν Θεσσαλονίκῃ ἡ ἁγία Θεοδώρα[1]. Αὕτη κατήγετο ἐξ Αἰγίνης καὶ ἦτο θυγάτηρ τοῦ Ἀντωνίου, Πρωτοπρεσβυτέρου τῆς ἐκεῖ Ἐκκλησίας. Ἐν Αἰγίνῃ ὑπῆρχον Μοναὶ διεκρίθη δ᾽ ἐν ἀρχῇ τοῦ Θ´ αἰῶνος ἡ ἁγία Ἀθανασία ἡγουμένη Μονῆς τινος, τὴν μνήμην δὲ αὐτῆς γεραίρει ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐτησίως τῇ 18 Ἀπριλίου[2]. Μετὰ τὸν θάνατον τῆς μητρὸς τῆς Θεοδώρας Χρυσάνθης, ὁ πατήρ της Ἀντώνιος προσῆλθεν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον, παρέδωκε δὲ τὴν θυγατέρα του εἴς τινα συγγενῆ ὡς κηδεμόνα, ὅστις ἐμνήστευσεν αὐτήν, ἄγουσαν τὸ 7ον ἔτος τῆς ἡλικίας της. Ἀλλὰ τῷ 826, ἕνεκα ἐπιδρομῆς Σαρακηνῶν, ἠναγκάσθη ἡ Θεοδώρα μετὰ τῶν συγγενῶν της νὰ μετοικήσῃ εἰς Θεσσαλονίκην, ὅπου ἐν ἡλικίᾳ 25 ἐτῶν χηρεύσασα τῷ 837, προσῆλθεν εἰς τὸν μοναχικὸν βίον καὶ εἰσήχθη εἰς τὴν παρὰ τὴν Θεσσαλονίκην μονὴν τοῦ ἁγίου Στεφάνου. Ἐν αὐτῇ διέμεινεν ἐπὶ 55 ἔτη, μέχρι τοῦ θανάτου αὐτῆς (892), παραδοθεῖσα εἰς αὐστηροτάτας

1. *Ἐπ. Ἀρσενίου*, Βίος καὶ ἀγῶνες τῆς ἁγ. Θεοδώρας Θεσσαλονίκης Iurjev 1899, σ. 1—36. Τὸν βίον τῆς ἁγ. Θεοδώρας συνέταξεν ὁ Θεσσαλονίκης Νικόλαος Καβάσιλας (περὶ τὸ 1350) ἐδημοσίευσαν δὲ αὐτὸν οἱ Βολλανδισταὶ ἐν Acta Sanctorum. Ἀλλ᾽ ἐν κώδικι τῆς Μόσχας διεσώθη ἀρχαιότερος βίος συνταχθεὶς πρὸ τῆς καταστροφῆς τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Σαρακηνῶν (904) ὑπό τινος ἀνωνύμου Θεσσαλονικέως, *B. Basilievskij*, Ἑλληνικὸς κῶδιξ τῆς Συνοδικῆς Βιβλιοθήκης Μόσχας, ἐν τῷ περιοδ. Ἐφημερὶς τοῦ Ὑπουργείου δημοσίας ἐκπαιδεύσεως, Πετρούπολις, Νοέμβριος, 1856, τομ. 248 Ἕτερον βίον συνταχθέντα ὑπὸ Γρηγορίου κληρικοῦ, ἴδε *Ed. Kurtz*, Des Klerikers Gregorios Bericht über Leben, Wunderthaten und Translation der hl. Theodora von Thessalonisch, nebst der Metaphrase des Johannes Staurakios. Mémoires de l' Académie Impérial des Sciences de Saint-Pétersbourg, VIIIe serie ch. hist. philol. VI, 1 1—36.—B. A. G², 246.

2. Περὶ τῆς ἁγ. Ἀθανασίας βλ. Θρησκευτ. Ἐγκυκλοπαιδείαν, Α´ 333—4. Bibl. hag. Gr.² 27.

ἀσκήσεις καὶ προκαλέσασα τὸν γενικὸν θαυμασμόν. Μετὰ τὸν θάνατόν της ἀνεδείχθη θαυματουργὸς καὶ «*μυροβλύτις*», ἡ δὲ μνήμη αὐτῆς τελεῖται τῇ 29 Αὐγούστου. Παρὰ τὸν ναὸν τῆς Ἁγίας Σοφίας ἐν Θεσσαλονίκῃ διασῴζεται ἔτι καὶ νῦν ναὸς εἰς μνήμην τῆς ἁγίας Θεοδώρας, προφανῶς ἱδρυθεὶς ἐπὶ τοῦ τάφου αὐτῆς, ὅπου ἄλλοτε εὑρίσκετο ἡ μονὴ τοῦ Ἁγίου Στεφάνου.

Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν διεκρίθη ὁ Θεσσαλονικεὺς ὅσιος Εὐθύμιος, μονάσας κατ' ἀρχὰς ἐπὶ τοῦ Μυσικοῦ Ὀλύμπου καὶ εἶτα ἐν Θεσσαλονίκῃ, ὡσαύτως διεκρίθη ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας ἅγιος Ἀρσένιος, ὅστις αἰχμαλωτισθεὶς κατά τινα ἐπιδρομὴν τῶν Βουλγάρων (929) καταλαβόντων τὴν Νικόπολιν καὶ ἐξ αὐτῆς ὁρμηθέντων ἀπελυτρώθη ὑπὸ τῶν ἀνδρείων νησιωτῶν. Ἡ δρᾶσις τοῦ ἁγίου Ἱεράρχου ὑπῆρξεν εὐεργετικωτάτη ἐν τῇ νήσῳ[1].

Ταὐτοχρόνως ἐμορφοῦτο μέγα περιάκουστον μοναστικὸν καὶ πνευματικὸν κέντρον, ἐν τῷ Ἁγίῳ Ὄρει Ἄθῳ. Περὶ τὸ 865 ὁ ὅσιος Εὐθύμιος μετέβη τὸ πρῶτον εἰς Ἅγιον Ὄρος, εἰς ὃ ἐμόναζον ὁ Πέτρος Ἀθωνίτης καὶ ὁ Ἰωάννης Κολοβός, ὡς ἀναχωρηταί. Ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ὁ Ἀθωνίτης διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἱδρυθείσης Μεγίστης Λαύρας ὠργάνωσεν ἐπὶ νέων βάσεων τὸν μοναχικὸν βίον τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Ὁ Ἀθανάσιος ὑπῆρξε μαθητὴς Μιχαὴλ τοῦ Μαλεΐνοῦ, ἡγουμένου τῆς ἐν τῷ ὄρει Κομνᾶ τοῦ Ὀλύμπου μονῆς, φίλος καὶ σύμβουλος τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ὅστις ὡσαύτως ἐσκόπει νὰ μονάσῃ μετ' αὐτοῦ καὶ τοῦ ὁσίου Νίκωνος τοῦ «*Μετανοεῖτε*». Τῷ 960 συνώδευσαν τὸν Νικηφόρον Φωκᾶν οἱ δύο οὗτοι φίλοι αὐτοῦ κατὰ τὴν εἰς Κρήτην ἐκστρατείαν καὶ εἰργάσθησαν ἀποστολικῶς μεταξὺ τῶν ἐν αὐτῇ ὑπολειφθέντων Μουσουλμάνων Ἀράβων.

Καὶ ὁ μὲν Νίκων, ὡς περαιτέρω θὰ ἴδωμεν, ἦλθεν εἰς τὴν Ἑλλάδα, ὁ δὲ Ἀθανάσιος μεταβὰς εἰς Ἅγιον Ὄρος τῷ 962, τῇ ἀρωγῇ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἵδρυσε τὴν Λαύραν καὶ καθώρισε τὸν κοινοβιακὸν βίον, καθ' οὗ ἀντέδρασαν οἱ παλαιοὶ ἀναχωρηταὶ τοῦ Ἁγίου Ὄρους. Τῷ 969 ὁ ἅγιος Ἀθανάσιος ἐξέδωκε τὸ διὰ τὴν Λαύραν κτητορικὸν τυπικόν, στηριζόμενον ἐπὶ τῶν διατάξεων τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου. Ὑπεστήριξαν δὲ τὸ ἔργον τοῦ ἁγίου Ἀθανασίου, ἐκτὸς τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, καὶ ἄλλοι αὐτοκράτορες ὡς ὁ Ἰωάννης Τσιμισκῆς (969—976) καὶ Ρωμανὸς Γ' (1028—1034). Τὸ δὲ ἐν ἔτει 972 ἐκδοθὲν τυπικὸν τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ ἐκανόνισε τὰ κατὰ τὴν μοναστικὴν κοινότητα τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἀποτελουμένην ἐξ ἐρημιτῶν καὶ κοινοβιατῶν, διοικουμένην δὲ ὑπὸ τῆς συνάξεως τῶν ἡγουμένων καὶ τοῦ καλουμένου *Πρώτου*, τοῦ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος διοριζομένου. Τὰ προνόμια τῆς Λαύρας ἐκύρωσεν ὁ αὐτοκράτωρ Βασίλειος Β' Βουλγαροκτόνος τῷ 976 διὰ χρυσοβούλλου, χαρίσας εἰς αὐτὴν ἱερὰ λείψανα καὶ ἐτησίας εἰσφορὰς ἐκ τοῦ δημοσίου Ταμείου. Τῷ 1000 ὁ ἅγιος Ἀθανά-

1. *Σπ. Λάμπρου*, Κερκυραϊκὰ ἀνέκδοτα, Ἐν Ἀθήναις 1882. *Σπ. Παπαγεωργίου*. Περὶ τοῦ ἁγίου Ἀρσενίου μητροπολίτου Κερκύρας, Ἐν Κερκύρᾳ 1872.

σιος ἐτελεύτησεν ὁσίως τὸν βίον, ἐξηκολούθησε δὲ τὸ ἔργον αὐτοῦ ὁ ἡγούμενος τῆς Λαύρας Εὐστράτιος.

Οὕτω ὁ Ἄθως καθίστατο ὄρος ἅγιον καὶ κέντρον ἐπιφανέστατον τοῦ μοναχικοῦ βίου, εἰς αὐτὸ δὲ συνέρρεον οὐ μόνον Ἕλληνες ἀλλὰ καὶ ἕτεροι ὀρθόδοξοι, ὡς οἱ Ἴβηρες, ἱδρύσαντες ἐν τέλει τοῦ Ι' αἰῶνος τὴν Μονὴν τῶν Ἰβήρων. Ἐκτὸς δὲ τῆς μονῆς ταύτης ἱδρύθησαν αἱ μοναὶ Βατοπεδίου, Ξηροποτάμου, Ξενοφῶντος, Ξηροκάστρου, Ζωγράφου, Καρυῶν, Μακροῦ, Κουτλουμουσίου, Κωνσταμονίτου, Τροχαλᾶ, Σκοποῦ, Βουλευτηρίου Κολοβοῦ, Χαρζανᾶ, Σταυρονικήτα, Ἐσφιγμένου, Ζυγοῦ, Σικελοῦ, Φιλοθέου, Ἀμαλφινῶν καὶ πολλαὶ ἄλλαι, ἐνισχυόμεναι οὐ μόνον ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου, ἀλλὰ καὶ ξένων ἡγεμόνων. Ἀπηγορεύθη δὲ ἡ εἴσοδος θήλεος εἰς Ἅγιον Ὄρος (τὸ «*ἄβατον*») καὶ μικρῶν παίδων. Πᾶσαι αἱ μοναὶ ἀπετέλεσαν ἔκτοτε ἰδίαν μοναχικὴν πολιτείαν, διεπομένην ὑπὸ αὐστηρῶν διατάξεων [1]. Ἀρχομένου τοῦ Ι' αἰῶνος ἤκμασεν ἐν Πάρῳ ἡ ἐκ Μηθύμνης τῆς Λέσβου καταγομένη ἁγία Θεοκτίστη [2].

Ἰδιαζόντως ὑπεστήριξε τὸν μοναχικὸν βίον ἡ οἰκογένεια τῶν Κομνηνῶν, κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα. Τῇ ἀρωγῇ αὐτῶν ἱδρύθη τῷ 1079 ἐν τῇ νήσῳ Πάτμῳ, ἐν ᾧ τόπῳ ὁ εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης εἶδε τὴν Ἀποκάλυψιν, ναὸς καὶ παρ' αὐτὸν ἡ ἔκτοτε σωζομένη βασιλικὴ μονή. Ὁ ἅγιος Χριστόδουλος κατά τινα ἐπιδρομὴν τῶν Ἀράβων ἀπεμακρύνθη εἰς Εὔβοιαν, ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν ὁσίως τὸν βίον (16 Μαρτίου 1093). Ὡσαύτως περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἱδρύθη ἡ περίφημος μονὴ Κύκκου ἐν Κύπρῳ, ὑπό τινος μοναχοῦ Ἠσαΐου, ὅστις κατώρθωσε νὰ λάβῃ παρὰ τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ καὶ μεταφέρῃ εἰς τὴν μονὴν τὴν εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, ἔργον, κατὰ τὴν παράδοσιν, τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ.

Ταυτοχρόνως ἐν τῇ κυρίως Ἑλλάδι ἀναφαίνεται σειρὰ μεγάλων μοναχῶν, οἵτινες ἐργάζονται ἀποστολικῶς καὶ ἱδρύουσι περιφανῆ μοναστικὰ κέντρα. Πρῶτος δὲ τοιοῦτος ἀνεδείχθη ὁ ὅσιος *Λουκᾶς*. Οἱ γονεῖς αὐτοῦ, καταγόμενοι ἐξ Αἰγίνης, ἕνεκα πειρατικῶν ἐπιδρομῶν κατέφυγον εἰς Καστορίαν τὴν παρὰ τοὺς Δελφοὺς (ὅπου νῦν τὸ Νέον Καστρὶ) ἐκεῖ δὲ ἐγεννήθη ὁ Λουκᾶς κατὰ τὸ 896. Νεαρὸς τὴν ἡλικίαν ἀκολουθήσας μοναχούς τινας ἐπιστρέφοντας ἐκ προσκυνήματος εἰς Ῥώμην, ἦλθεν εἰς Ἀθήνας, συνε-

---

1. *Μ. Ἰ. Γεδεών*, Ὁ Ἄθως, ἐν ΚΠόλει 1885. *Ph. Meyer*, Die Haupturkunden für die Geschichte der Athosklöster, Leipzig 1894. *Κοσμᾶ Βλάχου*, Ἡ Χερσόνησος τοῦ Ἁγ. Ὄρους Ἄθω καὶ αἱ ἐν αὐτῷ Μοναὶ καὶ οἱ μοναχοί, πάλαι τε καὶ νῦν, Ἀθῆναι 1903. *Γερασίμου Σμυρνάκη*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1903. *Γ. Σωτηρίου*, Τὸ Ἅγιον Ὄρος, Ἀθῆναι 1919. *Δ. Πετρακάκου*, Νέαι πηγαὶ τῶν θεσμῶν τοῦ Ἁγ. Ὄρους, Ἀλεξάνδρεια 1915. *Εὐλογίου Κουρίλα Λαυριώτου*, ἄρθρον «Ἄθως» ἐν Θρησκευτικῇ καὶ Χριστ. Ἐγκυκλοπαιδείᾳ, Α' σ. 487—615.

2. *Baronius*, Annalles ecclesiastici, τοῦ ἔτους 902, n. 2—15. Hopf I, 133.

στήθη δὲ ὑπ' αὐτῶν εἰς τὸν ἡγούμενον Μονῆς τινος, πιθανῶς τῆς Καισαριανῆς καὶ ἐκάρη μοναχός. Μετακληθεὶς ὅμως ὑπὸ τῆς μητρός του ἐπέστρεψεν εἰς Καστορίαν, τῇ συγκαταθέσει δὲ τῆς μητρός του μετὰ τέσσαρας μῆνας ἀπεχώρησεν εἰς τὴν ἔρημον τοῦ ὄρους Ἰωαννίτζη, κατὰ τὰ παράλια τῆς Φωκίδος, ὅπου παρέμεινεν ἐπὶ ἑπταετίαν ἀσκούμενος (910—917). Διὰ τὰς ἐπιδρομὰς τῶν Βουλγάρων ὑπὸ τὸν τσάρον Συμεὼν κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἠναγκάσθη ὁ ὅσιος Λουκᾶς νὰ καταφύγῃ εἰς Κόρινθον καὶ ἐκεῖθεν εἰς Ζεμενὰ παρὰ τὰς Πάτρας, ὅπου ἔμεινε πλησίον στυλίτου τινὸς μοναχοῦ ὑπηρετῶν αὐτὸν ἐπὶ δέκα ἔτη. Μετὰ τὴν σύναψιν εἰρήνης μεταξὺ Ἑλλήνων καὶ Βουλγάρων (8 Ὀκτωβρίου 927) ἐπέστρεψαν ὁ ὅσιος εἰς τὸ παλαιόν του ἐρημητήριον τοῦ Ἰωαννίτζη, ἀλλὰ καὶ πάλιν ἕνεκα ἐπιδρομῆς τῶν Σαρακηνῶν ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ καὶ νὰ ζητήσῃ ἄσυλον εἰς τὴν νῆσον Ἀμπελῶνα. Μετὰ μικρὰν δ' ἐκεῖ διαμονὴν μετέβη εἰς τὸ Στείριον τῆς Φωκίδος, εἰς τοὺς πρόποδας τοῦ Ἑλικῶνος, ἔνθα ἵδρυσε ναὸν εἰς μνήμην τῆς ἁγίας Βαρβάρας, παρ' ὃ καὶ ἐμόνασεν (ἐντεῦθεν ἐκαλεῖτο Στειριώτης). Τῇ συνδρομῇ δὲ τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἱδρύθη ἡ σῳζομένη ἔκτοτε μεγαλοπρεπεστάτη μονή, ἥτις φέρει τὸ ὄνομα αὐτοῦ. Ἀπέθανε δὲ ὁ ὅσιος Λουκᾶς τῇ 7 Φεβρουαρίου 953 [1].

Μετά τινα ἔτη παρουσιάσθη ὁ ὅσιος *Νίκων*, ὁ ἐπικληθεὶς «*Μετανοεῖτε*», Ἕλλην Μικρασιάτης, καταγόμενος ἐκ τοῦ Πόντου, τοῦ καλουμένου Πολεμωνιακοῦ. Νεαρὸς εἰσαχθεὶς εἴς τινα μονὴν τοῦ Πόντου καὶ διαμείνας ἐν αὐτῇ ἐπὶ δωδεκαετίαν, εἶτα δ' ἐπὶ τριετίαν ἐν ἐρήμῳ τόπῳ, ἐγκατέλιπε περὶ τὸ 959 αὐτὴν καὶ περιοδεύων εἰργάζετο ἀποστολικῶς. Συνδεθεὶς μετὰ τοῦ ὁσίου Ἀθανασίου, τοῦ ἀνακαινιστοῦ ὕστερον γενομένου τοῦ μοναχικοῦ βίου τοῦ Ἄθωνος, καὶ μετὰ τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ, ἠκολούθησε τοῦτον μετὰ τοῦ Ἀθανασίου κατὰ τὴν ἐκστρατείαν τῆς Κρήτης καὶ εἰργάσθη ἐκεῖ ἐπὶ ἑπταετίαν μετὰ τὴν ἀνάκτησιν τῆς νήσου. Ἐπισκεφθεὶς ὕστερον τὴν Ἐπίδαυρον τῆς Ἀργολίδος καὶ τὴν πόλιν Δαμαλᾶ (Τροιζῆνα), ἦλθε διὰ τῆς Σαλαμῖνος εἰς Ἀθήνας, ἧς τοὺς κατοίκους ἔθελξε διὰ τῶν δι-

---

1. *Γ. Π. Κρέμου*, Φωκικά, τόμ. Α' - Γ' Ἀθῆναι 1874 ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ: Προσκυνητάριον τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, Ἀθῆναι 1874—80. *Γ. Σωτηρίου*, Ἐπιγραφαὶ καὶ χαράγματα τῆς Μονῆς ὁσίου Λουκᾶ, Ἀρχαιολ. Δελτίον, 6, 1920—21, σ. 181 κ. ἑξ. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* (Ἀρχ. Ἀθηνῶν), Ὁ Ὅσιος Λουκᾶς «ὁ νέος» (896—953), «Θεολογία» ΙΓ' (1935) σ. 193 ἑξ. Καὶ ἀνάτυπον ὑπὸ τὸν τίτλον: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι. Α' Ὁ Ὅσιος Λουκᾶς «ὁ νέος», Ἀθῆναι 1935. *Ch. Diel*, L'Eglise et les mosaïques du Couvent le Saint-Luc en Phocide, Paris 1899. *R. W. Schultz and S. H. Bransley*, The monastery of Saint Luc of Stiris in Phocis and the dependent monastery of Saint Nicolas in the Fields near Skripon in Boetia, London 1901. *E. Diez and O. Demus*, Byzantine Mosaïcs in Greece, Hosios Lucas and Daphni, publisch for the American school of Classical Studies at Athens, Cambridge, Mass. 1931.

δαχῶν του. Διέμεινε δ' ἐπί τινα χρόνον ἀσκούμενος ἔν τινι σπηλαίῳ τοῦ Κιθαιρῶνος. Περιοδεύσας δὲ καὶ ἄλλας πόλεις τῆς Ἑλλάδος, ἔφθασεν εἰς Λακεδαίμονα (Σπάρτην), μεγάλως τότε ἀκμάζουσαν. Καταστήσας αὐτὴν ὁρμητήριον τῶν ἀποστολικῶν του ἐνεργειῶν, περιώδευσε πολλάκις τὴν περιοχὴν τοῦ Ταϋγέτου, ὅπου δραστηρίως εἰργάσθη μεταξὺ τῶν ὑπολειμμάτων τῶν Σλαύων, τῶν Ἐζεριτῶν καὶ Μελιγγῶν, παρὰ τὸν Ταΰγετον. Μετέβη εἰς Μαΐνην καὶ εἰς Καλάμας, διῆλθε διὰ τῆς Μεσσηνίας ἐπισκεφθεὶς δὲ τῷ 981 ἐν Κορίνθῳ τὸν στρατηγὸν τῆς Πελοποννήσου Βασίλειον Ἀπόκαυκον, ἐπέστρεψε τῷ 982 εἰς Λακωνίαν. Ἐκεῖ ἐξηκολούθησε τὸ ἀποστολικόν του ἔργον, ὅπου μεγάλως ὑποστηριζόμενος ὑπὸ τοῦ ἐπισκόπου Θεοπόμπου, Ἀθηναίου τὸ γένος, ἵδρυσε δύο ναούς. Κατ' αὐτοῦ ἀντέδρασεν ὁ Ἰωάννης Ἄρατος, ἰσχυρὸς ἄρχων Λάκων, προστατεύων τοὺς Ἰουδαίους, καθ' ὧν εἶχεν ἀντεπεξέλθει ὁ ὅσιος Νίκων, ἀλλ' οἱ λοιποὶ ἄρχοντες τῆς χώρας, καὶ δὴ ὁ στρατηγὸς Πελοποννήσου Βασίλειος Ἀπόκαυκος, ἐτάσσοντο ὑπὲρ τοῦ ὁσίου ἀνδρός. Ἤκμαζον τότε ἐν Σπάρτῃ πολλοὶ ἀριστοκρατικοὶ οἶκοι, ἔχοντες ἐμπορικὰς σχέσεις καὶ μετὰ τῆς Βενετίας, ἐκ Σπάρτης δὲ πιθανῶς κατήγετο ἡ ὑπὸ τῶν χρονογράφων Λάκαινα καλουμένη Θεοφανὼ ἡ Βασίλισσα σύζυγος τοῦ Ρωμανοῦ Β' (959—963) καὶ εἶτα τοῦ Νικηφόρου Φωκᾶ (963—969). Ὁ ἅγιος Νίκων ἐξακολουθήσας τὸ ἀποστολικόν του ἔργον τῷ 998 ἐτελεύτησεν τὸν βίον, ἱδρύθη δὲ ἐπὶ τοῦ τάφου του μονή, ἀλλ' ὑπέστη αὕτη διαφόρους ἐπιθέσεις, ἃς μετὰ κόπου ἀπέκρουεν ὁ ἡγούμενος αὐτῆς Γρηγόριος Παφλαγών. Ἡ μονὴ διετηρήθη ἐπὶ μακρόν, ὡς μέγα πνευματικὸν κέντρον τῆς Ἑλλάδος, καὶ ἰδίᾳ τῆς Λακεδαίμονος [1].

Ἐν τῷ μεταξύ, ἐπὶ τοῦ αὐτοκράτορος Νικηφόρου Φωκᾶ ἢ τοῦ Ἰωάννου Τσιμισκῆ, ὁ ἐκ Μονεμβασίας ὅσιος Θεόδωρος, διαπεραιωθεὶς εἰς τὴν νῆσον Κύθηρα, ἐμόνασεν ἐκεῖ ἐπὶ ἑνδεκαετίαν [2]. Εἷς τῶν δεσποτῶν τῆς Λακωνικῆς Σπάρτης ἵδρυσεν ἐπὶ τοῦ τάφου τοῦ ἁγίου Θεοδώρου μονήν, περιάκουστον γενομένην ἐκ τῶν ἐν αὐτῇ τελουμένων θαυμάτων. Κατὰ τὸν ι', αἰῶνα ἤκμασεν ὁ Ἐπίσκοπος Μονεμβασίας Παῦλος (τελευτῶντος τοῦ 955 μνημονεύεται ὡς ἐν ἐνεργείᾳ Ἀρχιερεὺς) ὅστις περιέγραψε θαῦμα τῆς Θεοτόκου ἐν σχέσει πρὸς τὴν μακαρίαν ἡγουμένην Μάρθαν, ἀσκουμένην ἐν Μονῇ τῆς Μονεμβασίας [3]. Ἐν τῇ πόλει δὲ ταύτῃ ἱδρύθη βραδύτερον ναὸς

1. Ὁ Βίος Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε» ἐν Σπ. Λάμπρου, «Ν. Ἑλληνομνήμων» Γ, 129—228. Αὐτόθι καὶ ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία. *Μελετίου Γαλανοπούλου* ἀρχιμ., Βίος, πολιτεία, θαύματα, ᾀσματικὴ ἀκολουθία τοῦ ὁσίου πατρὸς ἡμῶν Νίκωνος τοῦ «Μετανοεῖτε», ἐν Ἀθήναις 1933.

2. *Ἰωάννου Βελούδου*, Χρονικὸν τοῦ ἐν Κυθήροις Μοναστηρίου... Γεδεὼν σ. 308.

3. *Μ. Γεδεών*, Παύλου Ἐπισκόπου Μονεμβασίας Διήγησις περὶ ἐναρέτων ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν, «Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» Δ' 1883/4, σ. 223—226. Acta Sanctorum, Maii V, 426. Bibliotheca Hagiographica Graeca, edd. Socii Bollandiani, [2] σελ. 164 ἀριθμ. 1174.

μετὰ τῆς θαυμασίας καὶ ἱστορικῆς εἰκόνος τοῦ «Ἑλκομένου», ἥτις ἐπὶ τοῦ Βασιλέως Ἰσαακίου Ἀγγέλου (1185--1195, 1203—4) μετακομισθεῖσα εἰς Ναύπλιον, εἰς τὸν ἐκεῖ ναὸν τοῦ Ἀρχαγγέλου Γαβριήλ, ἀντικατεστάθη ὑπὸ ἄλλης, ἐξ ἧς διακομισθείσης ὑπὸ τῶν Μονεμβασιωτῶν εἰς Κέρκυραν κατεσκευάσθη ἡ νῦν σῳζομένη [1]. Εἶναι δὲ γνωστὸν ἐξ ἱστορικῶν πληροφοριῶν ὅτι ἱδρύθη τῷ 963 ὑπὸ Ἰωάννου Λαμπαρδοπούλου ἡ ἔνδοξος μονὴ τοῦ «*Φιλοσόφου*» (Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου), ἐν τῇ κοιλάδι τοῦ ποταμοῦ Λουσίου, πρὸς Δ. τῆς Δημητσάνης, ἐν Γορτυνίᾳ. Ἐκ τῆς μονῆς ταύτης ἐξηρτῶντο διάφορα «*ἀσκητήρια*», ἅτινα βραδύτερον προήχθησαν εἰς αὐτοτελεῖς μονὰς (Αἰμυαλῶν, Προδρόμου καὶ ἄλλαι), ἐκτὸς τῶν βραδύτερον ἱδρυθεισῶν νέων μονῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Γορτυνίας. Ἐπειδὴ δ' ἐν αὐτῇ εἶχον ἐγκατασταθῆ ἱκανοὶ εἰδωλολάτραι Σλαῦοι, ἡ αὐλὴ Κωνσταντινουπόλεως ἔπεμπεν εἰς τὰς μονὰς τοῦ Λουσίου πολλοὺς δουλοπαροίκους, οἵτινες ὑπὸ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν τῶν μοναχῶν καὶ τοῦ σχηματισμοῦ παροικιῶν συνετέλεσαν εἰς τὴν ἐκχριστιάνισιν τῶν ὑπολειφθέντων Σλαύων καὶ τὴν ἐξελλήνισιν αὐτῶν. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον εἶχον ἱδρυθῆ καὶ εἰδικαί τινες ἐπισκοπαὶ χάριν τῶν ἐκχριστιανισθέντων καὶ ἐξελληνισθέντων Ἐζεριτῶν καὶ Μελιγγῶν.

Κατὰ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἱδρύθη νοτιοδυτικῶς τῶν Καλαβρύτων καὶ ἡ ἱστορικὴ μονὴ τῆς Λαύρας, ἐν ᾗ θέσει εὕρηται σήμερον τὸ Παλαιομονάστηρον. Ἡ μονὴ τῆς Ἁγίας Λαύρας μετὰ τῆς ἀρχαιότερον ἱδρυθείσης μονῆς τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου ἐξεπλήρωσε μεγάλην ἀποστολὴν πρὸς ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ.

Μικρόν τι ὕστερον ἱδρύθη ὑπὸ τοῦ ἀρχιμανδρίτου Ἀρσενίου, ἐν ἔτει 1077, ἡ μονὴ Βαρνακόβης [2] ἐπὶ τῶν Βαρβουσίων ὀρέων, ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ Δωρίδος, ἥτις, καταστραφεῖσα βραδύτερον ὑπὸ τῶν Νορμανδῶν, ἐπεσκευάσθη τῷ 1148, ἐπὶ αὐτοκράτορος Μανουὴλ Κομνηνοῦ. Ἐπὶ τούτου δ' ἐχρημάτισε πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ὁ ἐξ Αἰγίνης ὁρμώμενος Κοσμᾶς Β' (1146—1147), ὁ Ἀττικὸς ἐπιλεγόμενος. Ἐν τῷ μεταξὺ ὁ Ἀλέξιος Α' Κομνηνὸς ἀπέστειλε τῷ 1097 πρὸς τὴν μονὴν τῆς Μεταμορφώσεως τοῦ Σωτῆρος, ἐπὶ τοῦ ὄρους Σαγματᾶ (Ὕπατον) τῆς Βοιωτίας κειμένης, τεμάχιον τοῦ τιμίου Σταυροῦ, ἀπήλλαξε τὴν μονὴν παντὸς φόρου καὶ ἐδώρησεν εἰς

---

1. *Ν. Α. Βέη*, Ὁ Ἑλκόμενος Χριστὸς τῆς Μονεμβασίας μετὰ παρεκβάσεων περὶ τῆς αὐτόθι Παναγίας τῆς Χρυσαφιτίσσης, Πρακτικὰ τῆς ἐν Ἀθήναις Χριστιανικῆς Ἀρχαιολογικῆς Ἑταιρείας Περίοδ. Γ' τόμ. Α' Ἐν Ἀθήναις, 1933, σ. 33 ἑξ.

2. *Α. Κ. Ὀρλάνδου*, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας, Ἀθῆναι 1922. Hopf, I, 146 *Σπ. Λάμπρου*, Ἡ Μονὴ Βαρνάκοβας καὶ οἱ ἐν αὐτῇ ὑποτιθέμενοι τάφοι τῶν αὐτοκρατόρων Ἀλεξίου καὶ Μανουὴλ τῶν Κομνηνῶν «Ν. Ἑλληνομνήμων» ΣΤ' 1909, σ. 382 ἑξ.

αὐτὴν μίαν τῶν λιμνῶν τῆς Βοιωτίας[1]. Ἐν τῇ νήσῳ Ἀμοργῷ κατὰ τὸ ἔτος 1088 ἱδρύθη ἡ μονὴ τῆς Παναγίας Χυζοβιωτίσσης, ἥτις καταστραφεῖσα ἀνεκαινίσθη ὡς ἔχει σήμερον κατὰ τὸν ιζ′ αἰῶνα.[2] Ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΑ′ αἰῶνος τρεῖς Χῖοι ἀσκηταὶ ὁ Νικήτας, ὁ Ἰωάννης καὶ ὁ Ἰωσὴφ ἵδρυσαν τὴν περίφημον καταστάσαν Μονὴν ἐν Χίῳ, ἥτις βραδύτερον ἀνακαινισθεῖσα ὠνομάσθη «Νέα», πρὸς διάκρισιν ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν πρώτων ἱδρυτῶν κτισθείσης μικρᾶς παλαιᾶς[3]. Ἡ ἀνακαίνισις τῆς «Νέας Μονῆς», διαρκέσασα ἐπὶ δωδεκαετίαν ὅλην, ἐγένετο δαπάνῃ τοῦ Βασιλέως Κωνσταντίνου Μονομάχου (1045—57) ἐξ εὐγνωμοσύνης πρὸς τοὺς Χίους μοναχούς, τούς, κατὰ τὴν διαμονὴν αὐτοῦ ὡς ἐξορίστου ἐν Λέσβῳ, προειπόντας εἰς αὐτὸν ὅτι ἔμελλε νὰ βασιλεύσῃ. Εἰς τὴν «Νέαν Μονὴν» ἐδωρήθησαν δι᾽ αὐτοκρατορικῶν χρυσοβούλλων γαῖαι καὶ πολλαὶ προνομίαι. Σὺν τῷ χρόνῳ δὲ τὰ 2/3 τῆς νήσου ἀπέβησαν ἰδιοκτησία τῆς Μονῆς. Ἐκτὸς τῆς Μονῆς ταύτης κατὰ τὸν ΙΒ′ αἰῶνα ἱδρύθησαν καὶ ἄλλαι μεγάλαι μοναὶ πολλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, πιθανῶς δὲ τότε ἱδρύθη καὶ ἡ ἐπὶ τοῦ Παγγαίου ὄρους τῆς Μακεδονίας Μονὴ τῆς Ἀχειροποιήτου, τῆς ἐπιλεγομένης «Εἰκοσιφοινίσσης»,[4] ἥτις διὰ τὴν Μακεδονίαν ὑπῆρξε σπουδαῖον θρησκευτικὸν κέντρον.

(Συνεχίζεται)

---

1. Hopf I, 146.
2. Αὐτόθι.
3. *O. Wulf*, Die Mosaïken der Nea Moni von Chios, Byz. Zeit. XXV, 1925 σ. 115 ἑξ. *Γ. Σωτηρίου*, Τὰ χριστιανικὰ μνημεῖα τῆς νήσου Χίου, Ἀρχαιολογικὸν Δελτίον 1916. Μεγάλη Ἑλληνικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία ΚΔ′. σ. 618.
4. *Ἰωάννου Β. Παπαδοπούλου*, Τινὰ περὶ τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τῆς Ἀχειροποιήτου τῆς ἐπιλεγομένης Εἰκοσιφοινίσσης. «Ἐπετηρὶς Ἑταιρ. Βυζ. Σπουδῶν» Ε, 1928, σ. 379 ἑξ. Αὐτόθι, σ. 382. 3, ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

ΣΩΦΡΟΝΙΟΥ ΙΕΡΟΣΟΛΥΜΩΝ (634/8)*

ΩΔΗ

«Ι΄. ΕΙΣ ΤΟΥΣ ΑΓΩΝΑΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ»

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ ΔΡΟΣ Θ. ΚΑΙ Φ.
ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΑΣ ΕΝ ΤΗ ΘΕΟΛΟΓΙΚΗ ΣΧΟΛΗ
ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Β΄

Ἐγεύθημεν τῆς ποιητικῆς χάριτος καὶ τῆς λυρικῆς Μούσης τοῦ ὑμνῳδοῦ πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σ ω φ ρ ο ν ί ο υ ἐν τῇ ἀναπτύξει τῆς πρώτης Ὠ δ ῆ ς του «Εἰς τὸν ἅγιον Παῦλον τὸν ἀπόστολον». Φέρε νῦν καὶ ἀκουσόμεθα τῆς γλυκυτάτης τοῦ ποιητοῦ λύρας, ψαλλούσης τὰ ἐπινίκια τοῦ ἀθλοφόρου πρωταποστόλου. Οὐδεμία ἐπιτήδευσις καὶ ἐνταῦθα. Ἡ φωνὴ αὐτοῦ ἠχεῖ μελῳδικὴ καὶ ἀπροσποίητος· ἡ φράσις του ἐκλελεγμένη καὶ ἁπλῆ, ἐπιστηριζομένη ἐπὶ τῶν ἱερῶν κειμένων, διεισδύει εἰς τὰ μυχαίτατα τῆς καρδίας τοῦ μελετητοῦ, ὅστις μετὰ τοῦ ποιητοῦ ἀνέρχεται τὴν νοητὴν κλίμακα τῆς ὑπερόχου ἀρετῆς τοῦ ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν, ὡς τὸ ἐπίτευγμα τῶν ὀτηρηρῶν ἀγώνων τοῦ χριστιανοῦ Ἀχιλλέως, τοῦ ὄντως μεγάλου τῶν Ἐθνῶν ἀποστόλου Παύλου.

«**Ἄ**γε πρὸς τρέχοντα Παῦλον
Πάλιν, ὦ λύρη με θείη,
Ἵνα συντόνους ἀγῶνας
πάλιν ἐνθέως ἀείσω.

Βασιλεὺς φύλαττεν ἄστυ
Ἀρέτας Δαμασκόν, ὄφρα
Ἁγίων τὸ θαῦμα Παῦλον
Ἀνέλοι χερὶ κρατήσας.

Γραφίδων Θεοῖο μύσται
Ἀρέτα προγνόντες ἔργον,
Ὅτι περ θέλοι θεόπτην
Ἀνελεῖν φίλον Ἑβραίοις.

Διὰ σαργάνης χαλῶσιν
Ἀπὸ τειχέων μεγίστων
Μεσονυκτίῳ, λαθόντες
Νεόπιστον ὄντα Παῦλον.

Φωσφόρον εὐσεβίης ἔθνεσι τίκτων,
Φωσφόρος ἀστεροπή, Παῦλε, φαάνθης».

Τὸ πρῶτον τετράστιχον ἀποτελεῖ τὸ π ρ ο ο ί μ ι ο ν τῆς ὅλης Ὠδῆς. Ἐπικαλεῖται τὴν θείαν λύραν, τὴν Μοῦσαν τῆς ποιήσεως, διὰ νὰ τὸν ὁδηγήσῃ πρὸς τὸν τρέχοντα καὶ ἀθλοῦντα καὶ ἀγωνιζόμενον ὑπὲρ Χριστοῦ Παῦλον, ὅπως δυνηθῇ καὶ πάλιν νὰ ψάλῃ τοὺς «συντόνους» καὶ ὀτηρηροὺς ἀγῶνας τοῦ κορυ-

---

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σ. 225.

φαίου ἀποστόλου. Νὰ ψάλῃ δὲ «ἐνθέως», ἤτοι μετ' ἐνθουσιασμοῦ καὶ ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ θείου πνεύματος: «Ὦ θεία λύρα, ὁδήγησόν με πρὸς τὸν ἀγωνιζόμενον τὸν καλὸν ὑπὲρ Χριστοῦ ἀγῶνα Παῦλον, ἵνα δυνηθῶ νὰ ψάλω ὑπὸ τὴν ἔμπνευσιν τοῦ θείου καὶ πάλιν τοὺς μεγάλους καὶ θαυμαστοὺς ἀγῶνας αὐτοῦ». Δὲν εἶναι εὔκολον νὰ ἐννοήσῃ κανεὶς τὸ βάθος τῆς λέξεως τοῦ ποιητοῦ, ἂν δὲν ἔχῃ ὑπ' ὄψιν του, ὅπως καὶ οὗτος εἶχεν, τὰ ἱερὰ κείμενα. Τοὺς «συντόνους ἀγῶνας» τοῦ Παύλου μανθάνει τις ἀναγινώσκων τὸ 11 κεφ τῆς Β' πρὸς Κορινθίους ἐπιστολῆς τοῦ θείου τούτου ἀποστόλου. Γράφει λοιπὸν τοῖς Κορινθίοις ὁ Παῦλος (11, 23—32): «ἐν κόποις περισσοτέρως, ἐν φυλακαῖς περισσοτέρως, ἐν πληγαῖς ὑπερβαλλόντως, ἐν θανάτοις πολλάκις. ὑπὸ Ἰουδαίων πεντάκις τεσσαράκοντα παρὰ μίαν ἔλαβον, τρὶς ἐρραβδίσθην, ἅπαξ ἐλιθάσθην, τρὶς ἐναυάγησα, νυχθήμερον ἐν τῷ βυθῷ πεποίηκα· ὁδοιπορίαις πολλάκις, κινδύνοις ποταμῶν, κινδύνοις λῃστῶν, κινδύνοις ἐκ γένους, κινδύνοις ἐξ ἐθνῶν, κινδύνοις ἐν πόλει, κινδύνοις ἐν ἐρημίᾳ, κινδύνοις ἐν θαλάσσῃ, κινδύνοις ἐν ψευδαδέλφοις, κόπῳ καὶ μόχθῳ, ἐν ἀγρυπνίαις πολλάκις, ἐν λιμῷ καὶ δίψει, ἐν νηστείαις πολλάκις, ἐν ψύχει καὶ γυμνότητι· χωρὶς τῶν παρεκτὸς ἡ ἐπίστασίς μοι ἡ καθ' ἡμέραν, ἡ μέριμνα πασῶν τῶν ἐκκλησιῶν. Τίς ἀσθενεῖ, καὶ οὐκ ἀσθενῶ; τίς σκανδαλίζεται, καὶ οὐκ ἐγὼ πυροῦμαι; εἰ καυχᾶσθαι δεῖ, τὰ τῆς ἀσθενείας μου καυχήσομαι. ὁ Θεὸς καὶ πατὴρ τοῦ κυρίου Ἰησοῦ οἶδεν, ὁ ὢν εὐλογητὸς εἰς τοὺς αἰῶνας, ὅτι οὐ ψεύδομαι». Καὶ κατωτέρω (12,10): «διὸ εὐδοκῶ ἐν ἀσθενείαις, ἐν ὕβρεσιν, ἐν ἀνάγκαις, ἐν διωγμοῖς καὶ στενοχωρίαις, ὑπὲρ Χριστοῦ· ὅταν γὰρ ἀσθενῶ, τότε δυνατός εἰμι». Ὁ θεῖος Χρυσόστομος ἐπεξηγῶν τὰ ἀνωτέρω, ἐπάγεται:[1] «Ὑπέστη ναυάγιον, ἵνα τὸ ναυάγιον παύσῃ τῆς οἰκουμένης· νυχθήμερον ἐν τῷ βυθῷ πεποίηκεν, ἵνα τοῦ βυθοῦ τῆς πλάνης ἀνιμήσηται· ἐν κόπῳ γέγονεν, ἵνα τοὺς κοπιῶντας ἀναπαύσῃ· πληγὰς ὑπέμεινεν, ἵνα τοὺς ὑπὸ διαβόλου πληγέντας ἰάσηται· ἐν φυλακαῖς διέτριψεν, ἵνα τοὺς ἐν φυλακῇ καὶ σκότῳ καθημένους εἰς φῶς ἐξαγάγῃ· ἐν θανάτοις πολλάκις, ἵνα θανάτων ἀπαλλάξῃ χαλεπῶν· πεντάκις τεσσαράκοντα παρὰ μίαν ἔλαβεν, ἵνα αὐτοὺς τοὺς ταῦτα ποιοῦντας ἐλευθερώσῃ τῆς τοῦ διαβόλου μάστιγος· ἐρραβδίσθη, ἵνα ὑπὸ τὴν ῥάβδον καὶ τὴν βακτηρίαν ἀγάγῃ τοῦ Χριστοῦ· ἐλιθάσθη, ἵνα ἀπαλλάξῃ τῶν ἀναισθήτων λίθων· ἐν ἐρημίᾳ γέγονεν, ἵνα τῆς ἐρημίας ἐξέληται· ἐν ὁδοιπορίαις, ἵνα στήσῃ πλανωμένους, καὶ τὴν εἰς τὸν οὐρανὸν φέρουσαν ὁδὸν ἀνοίξῃ· ἐν πόλεσιν ἐκινδύνευσεν, ἵνα τὴν ἄνω πόλιν ὑποδείξῃ· ἐν λιμῷ καὶ δίψει, ἵνα ἀφέληται τοῦ χαλεπωτέρου λιμοῦ· ἐν γυμνότητι, ἵνα ἀσχημονοῦντας ἐνδύσῃ τὴν στολὴν τοῦ Χριστοῦ· ἐν ἐπιστασίᾳ ὄχλου, ἵνα τῆς περιστάσεως τῶν δαιμόνων ἀπαγάγῃ· ἐπηρώθη, ἵνα σβέσῃ τὰ πεπυρωμένα βέλη τοῦ διαβόλου·... Ὁ μάρτυς ἅπαξ ἀποθνήσκει· ὁ δὲ μακάριος ἐκεῖνος ἑνὶ σώματι καὶ μιᾷ ψυχῇ τοσούτους κινδύνους ὑπέμεινεν, ὅσοι καὶ ἀδα-

1. Migne, PG 61, 571.

μάντινον ἱκανοὶ θορυβῆσαι ψυχήν· καὶ ἅπερ ἅπαντες ἐν τοσούτοις σώμασιν οἱ ἅγιοι ἔπαθον, ταῦτα αὐτὸς ἐν ἑνὶ πάντα ἤνεγκεν».

Τὴν βαρύτητα τῆς λέξεως, ἑκάστης λέξεως τοῦ ποιητοῦ καὶ τὸ βάθος τῆς ἐγκρυπτομένης καὶ ἐμπερικλειομένης ἐννοίας τῶν λέξεων τοῦ ᾄσματός του, μόνον τώρα εἴμεθα ὁπωσοῦν εἰς θέσιν ν' ἀντιληφθῶμεν. Ἰδοὺ διατὶ ἐπεκαλέσθη τὴν Μοῦσαν τῆς ποιήσεως, ὅπως τὸν ἐμπνεύσῃ καὶ ψάλῃ τοὺς «συντόνους ἀγῶνας» τοῦ θεσπεσίου Παύλου.

Ἀπὸ τοῦ δευτέρου τετραστίχου ἄρχεται ἀφηγούμενος ἐν ἁπλότητι καὶ χάριτι τοὺς ἀγῶνας τοῦ Παύλου, ἐπιγραμματικώτατα ἐπισημαίνων τὰ κύρια τῶν διηγήσεων τῶν ἱερῶν κειμένων, κρούων ἀριστοτέχνως τὰς χορδὰς τῆς ποιητικῆς αὐτοῦ λύρας διὰ τῆς ἐπιλογῆς τῶν λέξεων καὶ διεγείρων τὸν ἀναγνώστην εἰς ἀπόλαυσιν τῆς ἱερᾶς συγκινήσεως, τῆς ἐκπηγαζούσης ἐκ τῆς ποιητικῆς καὶ λυρικῆς ἀφηγήσεως τῶν θαυμαστῶν ἀγώνων, τῶν ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ τῆς Ἐκκλησίας Αὐτοῦ, τοῦ κορυφαίου τῶν Ἐθνῶν ἀποστόλου.

Ὁ Κύριος εἶχε προείπει τὰ παθήματα, ἅτινα ὑπὲρ Αὐτοῦ ὁ Παῦλος θὰ ὑφίστατο. Εἰς τὸν διστάζοντα Ἀνανίαν νὰ ἔλθῃ πρὸς συνάντησιν τοῦ διώκτου τὸ πρὶν Παύλου, ὁ Κύριος εἶπεν: «πορεύου, ὅτι σκεῦος ἐκλογῆς ἐστίν μοι οὗτος τοῦ βαστάσαι τὸ ὄνομά μου ἐνώπιον ἐθνῶν τε καὶ βασιλέων υἱῶν τε Ἰσραήλ· ἐγὼ γὰρ ὑποδείξω αὐτῷ ὅσα δεῖ αὐτὸν ὑπὲρ τοῦ ὀνόματός μου π α θ ε ῖ ν» (Πράξ. 9, 15—16). Ἦλθε νῦν καιρὸς ὁ νέος ἀπόστολος νὰ βαστάσῃ τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου «ἐνώπιον ἐθνῶν τε καὶ βασιλέων υἱῶν τε Ἰσραὴλ» καὶ ὑπὲρ τοῦ ὀνόματος τοῦ Κυρίου «παθεῖν». Ὁ πρῶτος κίνδυνος ἐμφανίζεται τῷ Παύλῳ ἐν Δαμασκῷ. Ὁ ἄρχων τῆς πόλεως, ὀνόματι Ἀρέτας, τῇ εἰσηγήσει τῶν Ἰουδαίων ἐζήτει νὰ συλλάβῃ τὸν Παῦλον. Τὸ γεγονὸς τοῦτο ὡς ἑξῆς ἀφηγοῦνται τὰ ἱερὰ κείμενα: «ἐν Δαμασκῷ ὁ ἐθνάρχης Ἀρέτα τοῦ βασιλέως ἐφρούρει τὴν πόλιν Δαμασκηνῶν πιάσαι με, καὶ διὰ θυρίδος ἐν σαργάνῃ ἐχαλάσθην διὰ τοῦ τείχους καὶ ἐξέφυγον τὰς χεῖρας αὐτοῦ» (Β' Κορ. 11, 32–33). Καὶ αἱ Πράξεις 9, 23—25: «Ὡς δὲ ἐπληροῦντο ἡμέραι ἱκαναί, συνεβουλεύσαντο οἱ Ἰουδαῖοι ἀνελεῖν αὐτόν· ἐγνώσθη δὲ τῷ Σαύλῳ ἡ ἐπιβουλὴ αὐτῶν. παρετηροῦντο δὲ καὶ τὰς πύλας ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ὅπως αὐτὸν ἀνέλωσιν· λαβόντες δὲ οἱ μαθηταὶ αὐτοῦ νυκτὸς διὰ τοῦ τείχους καθῆκαν αὐτὸν χαλάσαντες ἐν σπυρίδι». Καὶ ἐν τῇ πρὸς Γαλάτας ἐπιστολῇ του ὁ Παῦλος λέγει: «Ὅτε δὲ εὐδόκησεν ὁ ἀφορίσας με ἐκ κοιλίας μητρός μου καὶ καλέσας διὰ τῆς χάριτος αὐτοῦ ἀποκαλύψαι τὸν υἱὸν αὐτοῦ ἐν ἐμοί, ἵνα εὐαγγελίζωμαι αὐτὸν ἐν τοῖς ἔθνεσιν, εὐθέως οὐ προσανεθέμην σαρκὶ καὶ αἵματι, οὐδὲ ἀνῆλθον εἰς Ἱεροσόλυμα πρὸς τοὺς πρὸ ἐμοῦ ἀποστόλους, ἀλλὰ ἀπῆλθον εἰς Ἀραβίαν, καὶ π ά λ ι ν ὑ π έ σ τ ρ ε ψ α ε ἰ ς Δ α μ α σ κ ὸ ν» (Γαλ. 1, 15—17). Κατὰ τὴν δευτέραν ἐπίσκεψίν του εἰς Δαμασκὸν ἐκινδύνευσεν ὑπὸ τοῦ Ἀρέτα. Οὗτος δὲ ἦτο εἷς τῶν διαδόχων βασιλέων τῶν Ναβαταίων τῆς Πετραίας Ἀραβίας, ὅστις εἶχε νυμφεύσει τὴν θυγατέρα του μετὰ τοῦ Ἡρῴδου τοῦ Τετράρχου (29 μ. Χ.). Ἀλλ' ὁ Ἡρῴ-

δης συνέζη μετὰ τῆς νύμφης αὐτοῦ Σαλώμης, διὸ καὶ ἠλέγχθη ὑπὸ τοῦ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου. Ὁ Ἀρέτας προσβληθεὶς ἐκήρυξε πόλεμον κατὰ τοῦ Ἡρῴδου, ὃν καὶ κατενίκησε, καταστρέψας τὸν στρατὸν αὐτοῦ. Ἔκτοτε αἱ κτήσεις τοῦ Ἀρέτα ἐξετείνοντο μέχρι τῆς κοίλης Συρίας, περιλαμβανομένης καὶ τῆς Δαμασκοῦ. Ὁ τοπάρχης λοιπὸν τοῦ Ἀρέτα τούτου ἐζήτησε τὴν σύλληψιν τοῦ Παύλου. Οἱ κριτικοὶ τοῦ κειμένου τῆς Ἁγίας Γραφῆς δέχονται σήμερον ὅτι τοῦτο συνέβη τ ρ ί α ἔ τ η μετὰ τὴν ἐπιστροφὴν τοῦ Παύλου.

Ἂς ἴδωμεν νῦν πῶς καὶ ὁ ποιητὴς περιγράφει τὸν μέγαν κίνδυνον, τὸν πρῶτον, ὃν ἐν τῇ πόλει τῆς ἐπιστροφῆς του διέτρεξεν ὁ τῶν Ἐθνῶν ἀπόστολος: «Ὁ βασιλεὺς Ἀρέτας ἐφύλαττεν τὴν πόλιν Δαμασκόν». Τὸ «ἐφύλαττεν» ἔχει τὴν ἔννοιαν ὅτι εἰς ὅλας τὰς πύλας τῆς πόλεως εἶχε τοποθετήσει ὁ Τοπάρχης τοῦ βασιλέως φρουροὺς μὲ τὴν ἐντολὴν νὰ συλλάβουν τὸν Παῦλον, ἂν ἐπεχείρει ν' ἀποδράσῃ. «Ἐφύλαττεν, ὅπως ἀφοῦ συλλάβῃ τὸ θαῦμα τῶν Ἁγίων, ἤτοι τὸν κορυφαῖον ἀπόστολον Παῦλον, «ἀνέλοι», ἤτοι φονεύσῃ τοῦτον, χαριζόμενος τοῖς φανατικοῖς ἐχθροῖς του Ἰουδαίοις». Ἀλλὰ πῶς ἦτο δυνατὸν ὁ τοπάρχης ἑνὸς ἐπιγείου ἄρχοντος νὰ ἐμποδίσῃ τὸ σχέδιον τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ; Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ποιητὴς ἐπάγεται: «Οἱ μεμυημένοι εἰς τὰς Ἁγίας Γραφάς, ἤτοι οἱ χριστιανοὶ τῆς Δαμασκοῦ, οἵτινες ἀντελήφθησαν πλήρως τὸ νόημα τῶν γενομένων εἰς τὸν Παῦλον ἀποκαλύψεων ὑπὸ τοῦ Κυρίου, «προγνόντες», μαθόντες δηλ. ἐγκαίρως τὴν ἐπιβουλὴν τοῦ Ἀρέτα, καὶ ὅτι θέλει νὰ συλλάβῃ τὸν «θεόπτην» ἀπόστολον τῶν ἐθνῶν διὰ νὰ φονεύσῃ τοῦτον, τὸν ἀληθῆ «φίλον Ἑβραίοις», διὰ σαργάνης, ἤτοι πλεκτοῦ κοφινίου (ζεμπιλίου) κατεβάζουσιν ἔξω τῶν μεγίστων τειχῶν τῆς πόλεως περὶ τὸ μεσονύκτιον, ἀφίνοντες οὕτω νὰ διαφύγῃ τὸν κίνδυνον ὁ νεόπιστος, ὁ δι' ἀποκαλύψεως Κυρίου τελευταῖος εἰς τὴν πίστιν προσελθὼν Παῦλος». Ἔκτοτε ὁ Παῦλος ἀναδεικνύεται ἡ «φωσφόρος ἀστραπὴ» τῶν Ἐθνῶν, ὅθεν καὶ ὁ ποιητὴς ψάλλει ἐν τῷ κουκουλίῳ: «Ὦ Παῦλε, σὺ ὁ τίκτων τὸν φωσφόρον τῆς εὐσεβείας εἰς τὰ Ἔθνη, ἐφάνης καὶ ἀπεδείχθης ὁ ἴδιος φωσφόρος ἀστραπή»! Πῶς δὲ τοῦτο ἔγινεν, ἔρχεται εὐθὺς ἀμέσως νὰ διηγηθῇ ὁ ποιητής.

«**Ἐ**πὶ τὰς πόλεις δ' ἀπῆλθεν
Ἀράβων, Σύρων τε Παῦλος
Ἀρέταν φυγὼν φονῆα,
Μανίην κακὴν τ' ἀλύσκων.
Ζοφερὰς πλάνας διῶξαι
Ἀπὸ γῆς θέλων ἁπάσης,
Κατὰ γῆν πόλευε πᾶσαν
Μερόπων γένη καθαίρων.

Θεὸν εἴσιδεν Θεοῖο
Γόνον ὄμμασιν πανάγνοις,
Τρίτον δ' ἐς πόλον δ' ἀνέπτη
Σοφίην μαθεῖν Θεοῖο.

Ὦ σπυρὶς οὐρανίη, πῶς ἐχαλάσθης,
Ἢ πόθεν ὄψον ἄγειν ηὗραο τοῖον»;

Ὁ ποιητὴς εἶναι λίαν ἐπιγραμματικὸς ἐν τοῖς ἐν συνεχείᾳ τετραστίχοις του. Ἐπισημαίνει ἁπλῶς τὰ γεγονότα, ὡς πρὸς δὲ τὴν ἀκολουθηθεῖσαν ὑπὸ τοῦ Παύλου πορείαν τῆς ἀποστολικῆς του δράσεως, δὲν προτίθεται νὰ δώσῃ ἀκριβῆ ἱστορικὴν σειρὰν τῶν πόλεων, ἃς ὁ κορυφαῖος ἀπόστολος ἐπεσκέφθη μετὰ τὴν φυγήν του ἐκ Δαμασκοῦ. Ὁ Παῦλος ἐκ Δαμασκοῦ, ἐπὶ ὀκτὼ περίπου ἡμέρας ὁδεύων, ἦλθε πεζῇ εἰς Ἱεροσόλυμα. Ἐνταῦθα ὁδηγεῖται ὑπὸ τοῦ Βαρνάβα εἰς τὸν Πέτρον καὶ τὸν Ἰάκωβον. Ἐν Ἱεροσολύμοις ἔμεινε περὶ τὰς δεκαπέντε ἡμέρας. Ὕστερον δὲ ἦλθεν εἰς τὰ κλίματα τῆς Συρίας καὶ Κιλικίας. Πάντα ταῦτα ὁ ἴδιος ὁ Παῦλος διηγεῖται τοῖς Γαλάταις: «Ἔπειτα μετὰ τρία ἔτη ἀνῆλθον εἰς Ἱεροσόλυμα ἱστορῆσαι Κηφᾶν, καὶ ἐπέμεινα πρὸς αὐτὸν ἡμέρας δεκαπέντε· ἕτερον δὲ τῶν ἀποστόλων οὐκ εἶδον, εἰ μὴ Ἰάκωβον τὸν ἀδελφὸν τοῦ κυρίου. ἃ δὲ γράφω ὑμῖν, ἰδοὺ ἐνώπιον τοῦ Θεοῦ ὅτι οὐ ψεύδομαι. ἔπειτα ἦλθον εἰς τὰ κλίματα τῆς Συρίας καὶ τῆς Κιλικίας. Ἤμην δὲ ἀγνοούμενος τῷ προσώπῳ ταῖς ἐκκλησίαις τῆς Ἰουδαίας ταῖς ἐν Χριστῷ. μόνον δὲ ἀκούοντες ἦσαν ὅτι ὁ διώκων ἡμᾶς ποτε νῦν εὐαγγελίζεται τὴν πίστιν ἥν ποτε ἐπόρθει, καὶ ἐδόξαζον ἐν ἐμοὶ τὸν Θεόν. Ἔπειτα διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν πάλιν ἀνέβην εἰς Ἱεροσόλυμα μετὰ Βαρναβᾶ, συμπαραλαβὼν καὶ Τίτον· καὶ ἀνεθέμην αὐτοῖς τὸ εὐαγγέλιον ὃ κηρύσσω ἐν τοῖς ἔθνεσιν, κατ' ἰδίαν δὲ τοῖς δοκοῦσιν, μή πως εἰς κενὸν τρέχω ἢ ἔδραμον» (Γαλ. 1, 18—24. 2, 1—3). Καὶ ἐν ταῖς Πράξεσιν 9, 26—30 ἀναγινώσκομεν: «Παραγενόμενος δὲ (ὁ Παῦλος) εἰς Ἱερουσαλὴμ ἐπείραζεν κολλᾶσθαι τοῖς μαθηταῖς· καὶ πάντες ἐφοβοῦντο αὐτόν, μὴ πιστεύοντες ὅτι ἐστὶν μαθητής. Βαρναβᾶς δὲ ἐπιλαβόμενος αὐτὸν ἤγαγεν πρὸς τοὺς ἀποστόλους, καὶ διηγήσατο αὐτοῖς πῶς ἐν τῇ ὁδῷ εἶδεν τὸν κύριον καὶ ὅτι ἐλάλησεν αὐτῷ, καὶ πῶς ἐν Δαμασκῷ ἐπαρρησιάσατο ἐν τῷ ὀνόματι Ἰησοῦ. καὶ ἦν μετ' αὐτῶν εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος εἰς Ἱερουσαλήμ, παρρησιαζόμενος ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου, ἐλάλει τε καὶ συνεζήτει πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς· οἱ δὲ ἐπεχείρουν ἀνελεῖν αὐτόν. ἐπιγνόντες δὲ οἱ ἀδελφοὶ κατήγαγον αὐτὸν εἰς Καισάρειαν καὶ ἐξαπέστειλαν αὐτὸν εἰς Ταρσόν».

Ὁ ποιητὴς ἐνδιαφερόμενος πρὸ παντὸς νὰ ψάλῃ τὰ νικητήρια εἰς τὸν μέγαν τῶν Ἐθνῶν ἀπόστολον, εἰς τὸ πρῶτον αὐτοῦ τετράστιχον, λέγει ἐπιγραμματικῶς: «Ἀφοῦ διέφυγε τὴν κακὴν μανίαν τοῦ φονέως Ἀρέτα, ἀπῆλθεν ὁ Παῦλος ἐπὶ τὰς πόλεις τῶν Ἀράβων καὶ τῶν Σύρων». «Ἀρέταν φυγὼν φονῆα —Μανίην κακὴν τ' ἀλύσκων» καὶ οἱ δύο στίχοι εἶναι ταυτόσημοι. Ὁ Ἀρέτας ἐπονομάζεται «φονεύς», καίτοι δὲν ἐπέτυχε νὰ ἐκτελέσῃ τὸ σχέδιόν του, ὅπως δηλ. συλλάβῃ καὶ φονεύσῃ τὸν Παῦλον. Ἀλλ' ἂς ἴδωμεν τί καὶ τὸ ἐν συνεχείᾳ τετράστιχον λέγει: «Θέλων, ὅπως ἐκδιώξῃ τὰς «ζοφεράς», ἤτοι τὰς σκοτεινὰς πλάνας ἀπὸ ὅλην τὴν γῆν, εἰς ὅλας τὰς χώρας ἐλθὼν διέτριβε καὶ διὰ τοῦ ἀποστολικοῦ του κηρύγματος ἐκαθάριζε καὶ ἐξήγνιζε «μερόπων γένη», ὅλας δηλ. τὰς φυλὰς τῶν ἀνθρώπων». Τὸ τρίτον τετράστιχον ἀναφέρεται εἰς

τὰς θαυμαστὰς ἀποκαλύψεις τοῦ ὑπερόχου ἀποστόλου, ἃς ὁ ἴδιος περιγράφει ἐν Β΄ Κορ. 12, 1—5: «Οἶδα ἄνθρωπον ἐν Χριστῷ πρὸ ἐτῶν δεκατεσσάρων, —εἴτε ἐν σώματι οὐκ οἶδα, εἴτε ἐκτὸς τοῦ σώματος οὐκ οἶδα, ὁ Θεὸς οἶδεν—, ἁρπαγέντα τὸν τοιοῦτον ἕως τρίτου οὐρανοῦ. καὶ οἶδα τὸν τοιοῦτον ἄνθρωπον —εἴτε ἐν σώματι εἴτε χωρὶς τοῦ σώματος, οὐκ οἶδα, ὁ Θεὸς οἶδεν—, ὅτι ἡρπάγη εἰς τὸν παράδεισον καὶ ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι». Καὶ ὁ ποιητὴς ἔκθαμβος ἐνώπιον τῶν ὑπερφυῶν ἀποκαλύψεων, τῶν γενομένων τῷ Παύλῳ, ἀναφωνεῖ: «Εἶδε τὸν Θεὸν καὶ τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν πανάγνων αὐτοῦ ὀφθαλμῶν, ὅταν ἀνηρπάγη μέχρι τρίτου οὐρανοῦ διὰ νὰ γνωρίσῃ τὴν Σοφίαν τοῦ Θεοῦ».

Ἐν τῷ κουκουλίῳ ὁ ποιητής, παίζων οἱονεὶ διὰ τῶν λέξεων, μεταρσιοῦται εἰς τὰ πελάγη τῆς θείας χάριτος, ἥτις ἡλίευσε διὰ τῆς σαργάνης, τοῦ δικτύου δηλ. τῆς σωτηρίας τὸν μέγαν καὶ πολύτιμον ἰχθύν, τὸν κορυφαῖον ἀπόστολον, τὸν οὐρανοφοίτην Παῦλον. Λέγει λοιπὸν μυστικίζων καὶ ἀλληγορῶν τὸ ἱερὸν κείμενον ὁ ποιητής: «Ὦ σαργάνη οὐρανία, δικτυωτὸν ζεμπίλι, τίνι τρόπῳ ἐχαλάσθης, ἐρρίφθης δηλ. εἰς τὴν θάλασσαν τῆς χάριτος τοῦ Θεοῦ, ἢ πόθεν εὗρες τόσον μέγαν ἰχθὺν διὰ νὰ τὸν ἁλιεύσῃς»; Συνεχίζει δ᾽ ὕστερον:

«***Ἱ***ερὸν δ᾽ ἐκεῖθεν ἦλθεν
Παράδεισον, ἔνθα μύθους
Μάθεν οὐ φατοὺς βροτοῖσιν
Βροτέους λαλοῦσιν ὕθλους.

Κατὰ δ᾽ ἐνθέους κελεύσεις
Δράμεν ἐς πόλιν Θεοῖο,
Πέτρον εἰσιδεῖν ποθήσας
Τὸν Ἀπόστολόν γε πρῶτον.

Λαβυρινθίους δὲ μύθους,
Πάλιν ἔγγονον Ἰούδα
Ἱερουσαλὴμ ἐν ἄστει
Θεϊκοῖς λόγοις ἐλέγχει.

Μανίην κακὴν μανέντες
Λογάδες γένους Ἑβραίων
Κτανέειν θέλουσι Παῦλον
Σφετέρων χάριν ἐλέγχων.

Δῶρον ἀπ᾽ ἀθανάτου, Παῦλε, Θεοῖο
Ἀνδράσιν ὀλλυμένοις πᾶσι χαρίσθης».

Εἰς τὸ πρῶτον τετράστιχον ἐπανέρχεται εἰς τὴν μαρτυρίαν τοῦ Παύλου ἐν Β΄ Κορ. 12, 1—5 «ὅτι ἡρπάγη εἰς τὸν παράδεισον καὶ ἤκουσεν ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι». Ὁ ποιητής, ὡς εἴπομεν, δὲν ἀκολουθεῖ τὴν σειρὰν τῆς ἀποστολικῆς δράσεως τοῦ ἀποστόλου Παύλου. Ἡ Μοῦσα αὐτοῦ ἐμπνέεται ἁπλῶς ἀπὸ τὰ θαυμαστὰ σημεῖα τῆς ὑπερόχου δράσεως καὶ τῶν ὑπερφυῶν ἀποκαλύψεων τοῦ Παύλου, ὅθεν καὶ εὐκαίρως—ἀκαίρως, ὡς ἂν εἴποι τις, παρεισάγει τὰ γεγονότα, μὲ τὸν σκοπὸν νὰ ψάλῃ τὰ νικητήρια τοῦ οὐρανοφοίτου ἀποστόλου. Ἀλλ᾽ ἂς ἀκούσωμεν τοῦ ποιητοῦ καὶ πάλιν ᾄδοντος τὰς θείας τοῦ Θείου Παύλου ἀποκαλύψεις: «Ἐκεῖθεν—χωρὶς ν᾽ ἀναφέρῃ πόθεν—ἦλθεν εἰς τὸν ἱερὸν παράδεισον, ἔνθα ἔμαθε—κατὰ τὸ ἱερὸν κείμενον «ἤκουσεν»—ἄρρητα ῥήματα, ἃ οὐκ ἐξὸν ἀνθρώπῳ λαλῆσαι».

Τὸ ἐν συνεχείᾳ τετράστιχον ἔχει πιθανώτατα ὑπ' ὄψιν τὸ χωρίον Γαλ. 2, 1—3. 7—10: «Ἔπειτα διὰ δεκατεσσάρων ἐτῶν πάλιν ἀνέβην εἰς Ἱεροσόλυμα μετὰ Βαρναβᾶ, συμπαραλαβὼν καὶ Τίτον· ἀνέβην δὲ κατὰ ἀποκάλυψιν· καὶ ἀνεθέμην αὐτοῖς τὸ εὐαγγέλιον ὃ κηρύσσω ἐν τοῖς ἔθνεσιν, κατ' ἰδίαν δὲ τοῖς δοκοῦσιν, μήπως εἰς κενὸν τρέχω ἢ ἔδραμον.... ἐμοὶ γὰρ οἱ δοκοῦντες οὐδὲν προσανέθεντο, ἀλλὰ τοὐναντίον ἰδόντες ὅτι πεπίστευμαι τὸ εὐαγγέλιον τῆς ἀκροβυστίας καθὼς Πέτρος τῆς περιτομῆς, ὁ γὰρ ἐνεργήσας Πέτρῳ εἰς ἀποστολὴν τῆς περιτομῆς ἐνήργησεν καὶ ἐμοὶ εἰς τὰ ἔθνη, καὶ γνόντες τὴν χάριν τὴν δοθεῖσάν μοι, Ἰάκωβος καὶ Κηφᾶς καὶ Ἰωάννης, οἱ δοκοῦντες στῦλοι εἶναι, δεξιὰς ἔδωκαν ἐμοὶ καὶ Βαρναβᾷ κοινωνίας, ἵνα ἡμεῖς εἰς τὰ ἔθνη, αὐτοὶ δὲ εἰς τὴν περιτομήν· μόνον τῶν πτωχῶν ἵνα μνημονεύωμεν, ὃ καὶ ἐσπούδασα αὐτὸ τοῦτο ποιῆσαι». Ἔχων λοιπὸν ὑπ' ὄψιν του τὸ ἀνωτέρω χωρίον τοῦ Παύλου «ἀνέβην δὲ κατὰ ἀποκάλυψιν» ὁ ποιητής, ἐπάγεται: «Συμφώνως πρὸς τὰς θείας ἐντολάς, ἅς ἐν ἀποκαλύψει ἔλαβεν ὁ Παῦλος, ἔδραμεν, ἤτοι ἔσπευσε καὶ ἦλθεν εἰς τὴν πόλιν τοῦ Θεοῦ, εἰς Ἱεροσόλυμα, ποθήσας νὰ ἴδῃ τὸν Πέτρον, τὸν πρῶτον καὶ κορυφαῖον Ἀπόστολον».

Τὸ τρίτον τετράστιχον ἔχει ὑπ' ὄψιν τὸ χωρίον τῶν Πράξ. 9, 28—29: «καὶ ἦν μετ' αὐτῶν εἰσπορευόμενος καὶ ἐκπορευόμενος εἰς Ἱερουσαλήμ, παρρησιαζόμενος ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου, ἐλάλει τε καὶ συνεζήτει πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς· οἱ δὲ ἐπεχείρουν ἀνελεῖν αὐτόν». Τὰς μετὰ τῶν Ἑλληνιστῶν συζητήσεις τοῦ Παύλου ὁ ποιητὴς καλεῖ «λαβυρινθίους μύθους» λίαν προσφυῶς. Ὁ διαλεκτικώτατος Παῦλος, ὁ βαθὺς γνώστης τοῦ Νόμου ἀνῄρει εὐχερῶς ἓν πρὸς ἓν ὅλα τὰ ἐπιχειρήματα τῶν συζητητῶν του καὶ ἤλεγχεν αὐτούς, καταπυρσεύων τούτους μὲ τὰ βέλη τῆς Καινῆς Διδαχῆς, τῆς ἀποτελούσης τὸ πλήρωμα τοῦ Νόμου καὶ τῶν Προφητῶν. Ὅθεν καὶ ὁ ποιητὴς ἀποφαίνεται: «Τοὺς λαβυρινθώδεις μύθους, τοὺς σκολιοὺς δηλ. καὶ περιπεπλεγμένους λόγους, τὰς διαλεκτικὰς τῶν Ἑλληνιστῶν συζητήσεις ἐλέγχει ἐν τῇ πόλει Ἱερουσαλὴμ ὁ Παῦλος, ἀντιπαραθέτων αὐτοῖς τοὺς θείους λόγους τῆς Καινῆς Διδαχῆς· ἐλέγχει δ' ἅμα καὶ πάλιν τοὺς ἀπίστους ἀπογόνους τοῦ Ἰούδα, καλῶν τούτους εἰς μετάνοιαν». Ἀλλ' οἱ θεῖοι λόγοι τοῦ Παύλου πίπτουν εἰς ὦτα μὴ ἀκουόντων. Οὐ μόνον ἀρνοῦνται οἱ Ἑλληνισταὶ τῆς Ἱερουσαλὴμ ν' ἀποδεχθῶσι τὴν νέαν πίστιν τοῦ Παύλου, ἀλλὰ καὶ μανέντες ἐκ τοῦ πάθους ἐπιζητοῦσι νὰ φονεύσωσι τὸν καινοφανῆ κήρυκα διὰ ν' ἀπαλλαγῶσι τοῦ φοβεροῦ ἀντιπάλου. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ποιητὴς μὲ θλῖψιν, ἀλλὰ καὶ δυσμενεστάτην διάθεσιν κατὰ τῶν Ἑβραίων τούτων λογάδων, λέγει: «Μανίαν κακὴν μανέντες οἱ λογάδες τοῦ γένους τῶν Ἑβραίων, θέλουσι καὶ ἐπιχειροῦν νὰ φονεύσωσι τὸν Παῦλον, μὴ ἀνεχόμενοι τοὺς ἐλέγχους καὶ τὰς ἐπιτιμήσεις αὐτοῦ». «Μανίαν κακὴν μανέντες»· ὁ ποιητὴς ἀρέσκεται τῇ παρηχήσει διὰ τὸ ἄρτυμα τοῦ λόγου του. «Λογάδες γένους Ἑβραίων»· «οἱ λογάδες», ἤτοι οἱ ἐκλεκτοὶ τοῦ γένους τῶν Ἑβραίων· ὁ ὅλος στίχος εἰρωνικῶς τίθεται καὶ εἰς ἀντίθεσιν τοῦ

44 στίχου: «Θεϊκοῖς λόγοις ἐλέγχει». Οὐδόλως ἀπίθανον νὰ εἶχεν ὁ ποιητὴς ἐν νῷ, ἐν τῇ συνθέσει τοῦ τετραστίχου τούτου, τοὺς θεσπεσίους λόγους τοῦ Παύλου πρὸς Ῥωμαίους 1, 18—25: «Ὁ λόγος γὰρ ὁ τοῦ σταυροῦ τοῖς μὲν ἀπολλυμένοις μωρία ἐστίν, τοῖς δὲ σῳζομένοις ἡμῖν δύναμις θεοῦ ἐστιν. γέγραπται γάρ· ἀπολῶ τὴν σοφίαν τῶν σοφῶν, καὶ τὴν σύνεσιν τῶν συνετῶν ἀθετήσω. ποῦ σοφός; ποῦ γραμματεύς; ποῦ συζητητὴς τοῦ αἰῶνος τούτου; οὐχὶ ἐμώρανεν ὁ θεὸς τὴν σοφίαν τοῦ κόσμου; ἐπειδὴ γὰρ ἐν τῇ σοφίᾳ τοῦ θεοῦ οὐκ ἔγνω ὁ κόσμος διὰ τῆς σοφίας τὸν θεόν, εὐδόκησεν ὁ θεὸς διὰ τῆς μωρίας τοῦ κηρύγματος σῶσαι τοὺς πιστεύοντας. ἐπειδὴ καὶ Ἰουδαῖοι σημεῖα αἰτοῦσιν καὶ Ἕλληνες σοφίαν ζητοῦσιν, ἡμεῖς δὲ κηρύσσομεν Χριστὸν ἐσταυρωμένον, Ἰουδαίοις μὲν σκάνδαλον, ἔθνεσιν δὲ μωρίαν, αὐτοῖς δὲ τοῖς κλητοῖς, Ἰουδαίοις τε καὶ Ἕλλησιν Χριστὸν θεοῦ δύναμιν καὶ θεοῦ σοφίαν. ὅτι τὸ μωρὸν τοῦ Θεοῦ σοφώτερον τῶν ἀνθρώπων ἐστίν, καὶ τὸ ἀσθενὲς τοῦ Θεοῦ ἰσχυρότερον τῶν ἀνθρώπων». Οἱ «λογάδες» τῶν Ἑβραίων προὐβάλλοντο τῷ Παύλῳ λόγους «σοφίας», σοφίας ἀνθρωπίνης, κατὰ δὲ τὸν Παῦλον, λόγους «κατὰ Θεὸν μωρούς». Ἐνῷ ὁ Παῦλος διὰ τοῦ κηρύγματος τοῦ Σταυροῦ ἐφαίνετο αὐτοῖς «μωρός», ἀλλ' ἐν τῷ Θεῷ αὐτὸς ἦτο ὁ «κατὰ Θεὸν σοφός». Διὰ τοῦτο καὶ ἐλέγχει τοὺς «λογάδας τῶν Ἑβραίων» «θεϊκοῖς λόγοις».

Καὶ ἐν τῷ κουκουλίῳ ἐμφανίζεται ἡ ἀντίθεσις. Λέγει ὁ ποιητής: «Ὦ Παῦλε, ὡς δῶρον ἐχαρίσθης παρὰ τοῦ ἀθανάτου Θεοῦ «πᾶσιν», ἤτοι εἰς ὅλους· ποίους ὅλους; «ἀνδράσιν ὀλλυμένοις», εἰς ἄνδρας δηλ. στενοκάρδους καὶ ἀθλίους, τῶν ὁποίων τὸ τέλος θὰ εἶναι ἡ ἀπώλεια καὶ ἡ καταισχύνη». Ἐκ πρώτης ὄψεως ὁ στίχος φαίνεται ἀντιτιθέμενος πρὸς τὴν ἀλήθειαν. Διότι ὁ Παῦλος, ὁ μέγας τῶν Ἐθνῶν ἀπόστολος, τὸ σκεῦος τῆς ἐκλογῆς τοῦ Κυρίου, δὲν ἐχαρίσθη, οὔτε ἦτο δυνατὸν νὰ χαρισθῇ ὡς δώρημα εἰς τοὺς ἀσεβεῖς καὶ ἐθελοκακοῦντας ἁμαρτωλούς, τοὺς μετὰ φανατισμοῦ ἐμμένοντας τῇ ἑαυτῶν ἀπιστίᾳ· ἀλλ' ἐχαρίσθη ὡς δῶρον εἰς τὰ ἔθνη τῆς ἐπιστροφῆς καὶ εὐλογίας· ἐχαρίσθη ὡς δῶρον εἰς πάντας τοὺς πιστεύοντας τὸ κήρυγμα αὐτοῦ. Ἀλλ' ὁ ποιητὴς διατελῶν εἰσέτι ὑπὸ τὴν φρικτὴν ἐντύπωσιν τῶν φανατικῶν ἐχθρῶν τοῦ Παύλου, λέγει ὅτι καὶ εἰς τούτους ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐχαρίσθη ὡς δῶρον, διὰ νὰ διακηρύξῃ καὶ εἰς αὐτοὺς τὴν ἀλήθειαν τοῦ Εὐαγγελίου. Ἂν οὗτοι ἐθελοτυφλοῦντες ἀρνοῦνται τὸ θεῖον αὐτοῦ κήρυγμα καὶ ἔτι μᾶλλον τὸν θάνατον αὐτοῦ ἐπιδιώκουσι, τοῦτο εἰς αὐτοὺς ἀφορᾷ. Ὅθεν καὶ ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ καλοῦνται οἱ μὴ δεχόμενοι τὰς κηρυττομένας ὑπὸ τοῦ Παύλου χριστιανικὰς Ἀληθείας «ἄνδρες ὀλλύμενοι», ἄνδρες δηλ. προοριζόμενοι διὰ τὴν ἀπώλειαν καὶ τὸν ψυχικὸν θάνατον. Δὲν παύει ὅμως ὁ Παῦλος καὶ εἰς αὐτοὺς νὰ κηρύττῃ τὰς εὐαγγελικὰς Ἀληθείας καὶ ἄρα καὶ δι' αὐτοὺς νὰ εἶναι «δῶρον ἀπ' ἀθανάτου Θεοῖο» ὁ Παῦλος. Κυρίως ὅμως «δῶρον ἀπ' ἀθανάτου Θεοῖο» εἶναι ὁ Παῦλος πᾶσι τοῖς πιστεύουσιν ὅτι ὁ Ἰησοῦς Χριστὸς «ἐγεννήθη σοφία ἀπὸ Θεοῦ, δικαιοσύνη τε καὶ ἁγιασμὸς καὶ ἀπολύτρωσις» (Α' Κορ. 1, 30).

«**Ν**όον εὐσεβῶν ἁπάντων
Λαλέων ἔτερπε Παῦλος,
Ὅτι περ δίδασκε πίστιν
Κατὰ κόσμον, ἥν ἐπόρθει.

Ξένον ἐν ξένῃ τελοῦντα
Ἐπὶ Ταρσὸν εὐθὺ πέμψαν,
Ἵνα μή μιν ἐκφανέντα
Βδελυρὸν γένος φονεύσῃ.

Ὁ δὲ Βαρνάβας πορεύθη
Ἐπὶ Ταρσὸν ὄφρα Παῦλον
Ἀγάγοι, Σύρους διδάξαι
Ἵνα Χριστὸν εὐσεβῶσιν.

Προφανῶς δίδασκε πάντας
Θεὸν ἐνθέως γεραίρειν
Γενέιην, Παΐν, τὸ Πνεῦμα
Τὸν ὅλων κρατοῦντα μοῦνον.

Ἐσορῶν ἀγλαΐην ἥν λάχε Παῦλος
Θεόθεν θεσπεσίως ἄρτι χορεύσω».

Ἐν Ἱερουσαλὴμ εἰσέτι διάγων ὁ Παῦλος «παρρησιαζόμενος ἐν τῷ ὀνόματι τοῦ κυρίου, ἐλάλει τε καὶ συνεζήτει πρὸς τοὺς Ἑλληνιστάς» (Πράξ. 9, 28—29). Τὸ ὑπέροχον κήρυγμα τοῦ θεοπνεύστου Ἀποστόλου οὐ μόνον τὰς διαλεκτικὰς τῶν Ἑλληνιστῶν Ἰουδαίων συζητήσεις κατεκεραύνωνεν, ἀλλ' ἅμα καὶ τοὺς χριστιανοὺς «ἔτερπεν», ἤτοι ἔθελγε καὶ ἐπλήρου τούτους θαυμασμοῦ, διότι ὁ πρῴην φοβερὸς διώκτης τῆς χριστιανικῆς πίστεως, ἐκήρυττε νῦν τὴν ἐν Κυρίῳ ἀποκάλυψιν καὶ τὸ μέγα τῆς θείας οἰκονομίας μυστήριον, τῆς διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ ἀπολυτρώσεως ἐκ τῆς ἁμαρτίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τοῦτο διαβεβαιοῦται καὶ ὁ ποιητὴς ἐν τῷ πρώτῳ τετραστίχῳ, λέγων: «Κηρύττων ὁ Παῦλος ἔτερπε καὶ θαυμασμοῦ ἐπλήρου τὸν νοῦν καὶ τὴν καρδίαν ὅλων τῶν εὐσεβῶν, διότι ἐδίδασκεν οὗτος εἰς τὸν κόσμον τὴν πίστιν, ἥν πρότερον ἐπόρθει καὶ ἀπηνῶς κατεδίωκεν». Ἡ παρρησία καὶ τὸ θάρρος τοῦ νεοφανοῦς Ἀποστόλου ἐκίνησεν, ὡς ἦτο φυσικόν, τὸ μένος τῶν φανατικῶν Ἑλληνιστῶν, τοὺς ὁποίους τόσον εὐχερῶς ἀντέκρουε καὶ ἀνῄρει ὁ διαλεκτικώτατος καὶ τοῦ Νόμου ἐμβριθέστατος ἐμπνευσμένος Ἀπόστολος. «Οἱ δὲ ἐπεχείρουν ἀνελεῖν αὐτόν». Ὁ θρησκευτικὸς φανατισμὸς τῶν Ἰουδαίων, ἀφοῦ ἀπέτυχεν ἐπὶ τοῦ πνευματικοῦ πεδίου νὰ νικήσῃ τὴν ἀκαταμάχητον ἐπιχειρηματολογίαν τοῦ θεοπνεύστου Παύλου, ἐκχύνεται ἐν ὅλῃ τῇ ἀγριότητί του καὶ εἰς ἐπιβουλὴν κατ' αὐτῆς τῆς ζωῆς τοῦ θείου Παύλου μεταβάλλεται. «Οἱ δὲ ἐπεχείρουν ἀνελεῖν αὐτόν». Δὲν μένει ἄλλο μέσον, ἐσκέφθη ἡ πονηρὰ αὐτῶν καρδία, ἢ μόνον νὰ ἐξαφανίσωμεν ἐκ προσώπου τῆς γῆς τὸν ἄνδρα τοῦτον καὶ οὕτω ν' ἀπαλλαγῶμεν αὐτοῦ ἅπαξ διὰ παντός. Μωροὶ καὶ τυφλοὶ καὶ τὴν σκέψιν καὶ τὴν διάθεσιν, δὲν διέγνωσαν τὸ μέγα θαῦμα, τὸ ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Παύλου γενόμενον καὶ ἀντὶ νὰ ἐρευνήσουν πῶς συνέβη ἡ τελεία αὕτη μεταλλαγὴ εἰς ἕνα πρῴην φανατικὸν διώκτην, τῆς περιωπῆς τοῦ Παύλου καὶ νὰ δώσουν πίστιν εἰς τὰς διαβεβαιώσεις αὐτοῦ περὶ τοῦ γενομένου εἰς αὐτὸν θαύματος, οὗτοι τοὐναντίον ἔτι μᾶλλον σκληρύνονται καὶ φανατίζονται καὶ ὑπὸ φονικοῦ μένους καταλαμβάνονται. Ὅθεν καὶ ζητοῦν ν' ἀναιρέσουν καὶ φονεύσουν

«τὸ σκεῦος ἐκλογῆς» τοῦ Κυρίου. Ἄλλαις λέξεσι θεομαχοῦσι. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ Κύριος ἀποκαλύπτει ἐγκαίρως τοῖς ἀδελφοῖς, δηλ. τοῖς χριστιανοῖς τὴν ὅλην πλεκτάνην τῶν ἀσεβῶν. «Ἐπιγνόντες δὲ οἱ ἀδελφοὶ κατήγαγον αὐτὸν εἰς Καισάρειαν καὶ ἐξαπέστειλαν αὐτὸν εἰς Ταρσὸν» (Πράξ. 9, 30). Τοῦτο καὶ ὁ ποιητὴς ἐξαίρει ἐν τῷ δευτέρῳ τετραστίχῳ, λέγων: «Τὸν ξένον ἐν τῇ ξένῃ τελοῦντα ἔπεμψαν ἀμέσως εἰς Ταρσόν, ἵνα μὴ φονεύσῃ τοῦτον φανερούμενον τὸ βδελυρὸν γένος τῶν Ἑβραίων». Καὶ πάλιν ὁ ποιητὴς ἐν τῷ στίχῳ τούτῳ ἀρέσκεται τῇ παρηχήσει. Ὁ Παῦλος καλεῖται ὑπὸ τοῦ ποιητοῦ «ξένος», ὅστις ἐν τῇ «ξένῃ» διάγει. Ἀλλ᾽ ὁ Παῦλος οὔτε «ξένος» ἦτο διὰ τὴν Ἱερουσαλήμ, οὔτε «ξένη» ἦτο δι᾽ αὐτὸν ἡ ἁγία πόλις. Ἀλλ᾽ ἀπέβη «ξένος» ὁ Παῦλος διὰ τὴν διώκουσαν τοὺς προφήτας πόλιν μετὰ τὴν θαυμαστὴν ἐπιστροφήν του, καὶ ἡ πόλις αὕτη, ἐν ᾗ ὁ φαρισαϊκὸς ἐσμὸς ἐκινεῖτο, ἦτο ἔκτοτε δι᾽ αὐτὸν «ξένη».

Διὰ νὰ ἐννοήσωμεν πλήρως τὸ περιεχόμενον καὶ ἐμβαθύνωμεν εἰς τὴν ἔννοιαν καὶ τῶν ἐν συνεχείᾳ δύο τετραστίχων, πρέπει νὰ ἔχωμεν ὑπ᾽ ὄψιν τὰ ὑπὸ τῶν Πράξ. 11, 19—26 ἀφηγούμενα. Τὸ σχετικὸν λοιπὸν ἀπόσπασμα τῶν Πράξεων ἔχει ὡς ἑξῆς: «Οἱ μὲν οὖν διασπαρέντες ἀπὸ τῆς θλίψεως τῆς γενομένης ἐπὶ Στεφάνῳ διῆλθον ἕως Φοινίκης καὶ Κύπρου καὶ Ἀντιοχείας, μηδενὶ λαλοῦντες τὸν λόγον εἰ μὴ μόνον Ἰουδαίοις. Ἦσαν δέ τινες ἐξ αὐτῶν ἄνδρες Κύπριοι καὶ Κυρηναῖοι, οἵτινες ἐλθόντες εἰς Ἀντιόχειαν ἐλάλουν καὶ πρὸς τοὺς Ἕλληνας, εὐαγγελιζόμενοι τὸν Κύριον Ἰησοῦν. καὶ ἦν χεὶρ κυρίου μετ᾽ αὐτῶν, πολύς τε ἀριθμὸς ὁ πιστεύσας ἐπέστρεψεν ἐπὶ τὸν κύριον. Ἠκούσθη δὲ ὁ λόγος εἰς τὰ ὦτα τῆς ἐκκλησίας τῆς οὔσης ἐν Ἱερουσαλὴμ περὶ αὐτῶν, καὶ ἐξαπέστειλαν Βαρναβᾶν ἕως Ἀντιοχείας· ὃς παραγενόμενος καὶ ἰδὼν τὴν χάριν τὴν τοῦ Θεοῦ ἐχάρη, καὶ παρεκάλει πάντας τῇ προθέσει τῆς καρδίας προσμένειν τῷ κυρίῳ, ὅτι ἦν ἀνὴρ ἀγαθὸς καὶ πλήρης πνεύματος ἁγίου καὶ πίστεως. καὶ προσετέθη ὄχλος ἱκανὸς τῷ κυρίῳ. ἐξῆλθεν δὲ εἰς Ταρσὸν ἀναζητῆσαι Σαῦλον, καὶ εὑρὼν ἤγαγεν εἰς Ἀντιόχειαν. ἐγένετο δὲ αὐτοῖς καὶ ἐνιαυτὸν ὅλον συναχθῆναι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ καὶ διδάξαι ὄχλον ἱκανόν, χρηματίσαι τε πρώτως ἐν Ἀντιοχείᾳ τοὺς μαθητὰς χριστιανούς».

Ἐν ὄψει τοῦ χωρίου τούτου τῶν Πράξεων, μὲ ἐπιγραμματικὴν χάριν καὶ σαφήνειαν, ὁ ποιητὴς πλέκει καὶ ἕτερον ἐγκώμιον εἰς τὸν Παῦλον ἐν τοῖς τελευταίοις τούτοις τετραστίχοις του. Λέγει: «Ὁ δὲ Βαρνάβας ἐπορεύθη εἰς τὴν Ταρσὸν πρὸς τὸν σκοπὸν νὰ φέρῃ τὸν Παῦλον, διὰ νὰ διδάξῃ τοὺς ἐν Ἀντιοχείᾳ Σύρους τίνι τρόπῳ νὰ ἐκδηλώνουν τὴν πρὸς τὸν Χριστὸν εὐσέβειάν των». Ὁ Βαρνάβας, κατιδὼν τὸν πλοῦτον τῆς χάριτος τοῦ Κυρίου ἐν Ἀντιοχείᾳ καὶ τὸ πλῆθος τῶν εἰς Χριστὸν πιστευσάντων, ἀφοῦ ὁ ἴδιος ἐδίδαξε τούτους καὶ «παρεκάλεσεν πάντας τῇ προθέσει τῆς καρδίας προσμένειν τῷ Κυρίῳ», ἐξῆλθεν εἰς ἀναζήτησιν τοῦ ἰσχυροῦ, ὅστις μόνος ἦτο ἱκανὸς νὰ στερεώσῃ τὴν νέαν πίστιν τῶν προσηλύτων Ἀντιοχέων. «Ἐπορεύθη», κατὰ τὸν ποιητήν, ἤτοι ταχὺ καὶ ἀσθμαίνων ἦλθεν εἰς τὴν Ταρσόν, ὅπου ὡς εἰς καταφύγιον εἶχεν ἔλ-

θει ὁ Παῦλος διὰ ν' ἀποφύγῃ τοὺς ἐκ τῶν φανατικῶν Ἰουδαίων κινδύνους. «Ἐξῆλθεν δὲ εἰς Ταρσὸν ἀναζητῆσαι Σαῦλον, καὶ εὑρὼν ἤγαγεν εἰς Ἀντιόχειαν». «Ἤγαγεν», ἤτοι ὡδήγησε τὸν μέγαν Ἀπόστολον εἰς τοὺς προσηλύτους Ἀντιοχεῖς, διότι οὗτος μόνος ἦτο ἱκανὸς νὰ διδάξῃ τὴν ἀληθῆ καὶ κατὰ Χριστὸν εὐσέβειαν εἰς αὐτούς. Ἐπὶ ἔτος ὁλόκληρον ἐδίδασκεν ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ Ἀντιοχείας ὁ Παῦλος καὶ εἰς τοὺς πιστοὺς τῆς Ἀντιοχείας πρώτους παρέχεται τὸ δικαίωμα νὰ φέρουν τὸν θεῖον τίτλον τοῦ «χριστιανοῦ». Ὅθεν καὶ ὁ ποιητὴς ἐν τῷ τελευταίῳ τετραστίχῳ του ἐπάγεται: «Προφανῶς, ἤτοι μετὰ παρρησίας, ἀλλὰ καὶ περιφήμως ἐδίδασκεν ὁ θεῖος Παῦλος τοὺς πάντας πῶς νὰ δοξάζουν καὶ ἀνυμνοῦν «ἐνθέως», ἤτοι εὐσεβῶς, μετὰ πίστεως καὶ ἐν Πνεύματι Ἁγίῳ τὸν Ἕνα Θεόν, τὴν τρισυπόστατον Τριάδα, τὸν Πατέρα, τὸν Υἱὸν καὶ τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, ὡς τὸν μόνον Δημιουργὸν καὶ Συντηρητὴν καὶ Προνοητὴν τοῦ Παντός». Τὸ μέγα μυστήριον τῆς Ἁγίας Τριάδος μόνος ὁ Παῦλος εἶχε πλήρως ἐννοήσει καὶ διὰ τοῦτο αὐτὸς μόνος ἦτο ὁ ἱκανώτατος ἑρμηνευτὴς καὶ τοῦ μυστηρίου τῆς θείας οἰκονομίας, τοῦ μυστηρίου τοῦ «ἀπ' αἰῶνος ἀποκεκρυμμένου» καὶ ὅπερ «νῦν ἐφανερώθη τοῖς ἁγίοις αὐτοῦ, οἷς ἠθέλησεν ὁ θεὸς γνωρίσαι τί τὸ πλάτος τῆς δόξης τοῦ μυστηρίου τούτου ἐν τοῖς ἔθνεσιν, ὅς ἐστιν Χριστὸς ἐν ἡμῖν, ἡ ἐλπὶς τῆς δόξης» (Κολ. 1, 26—28). Ἐν τῷ κουκουλίῳ ὁ ποιητής, ἔκθαμβος πρὸ τῆς δόξης καὶ τοῦ μεγαλείου, τοῦ δωρηθέντος ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῷ Παύλῳ, ἀναφωνεῖ: «Ἐσορῶν, ἤτοι ἐμβαθύνων καὶ διαβλέπων τὴν ὑπερφυᾶ δόξαν, ἧς παρὰ Θεοῦ ἔτυχεν ὁ Παῦλος, θεσπεσίως ἀπὸ τοῦ νῦν σκιρτῶ καὶ ἀγάλλομαι». Τὸ σκίρτημα δὲ τοῦτο τῆς θείας εὐφροσύνης καὶ τῆς ἀνεκλαλήτου ἀγαλλιάσεώς του ἐπεξηγῶν ὁ ποιητὴς καὶ αἰτιολογῶν, ἐπάγεται:

«**Ῥ**όος οἷά τις προβαίνων
Ἐπὶ γῆς ὅλην κατάρδει,
Ἐναλιγκίως ὁ Παῦλος
Δράσεν εἰς ἔθνη βαδίζων.

Σοφίη Θεοῦ σοφίσθη
Λαλέειν Θεοῖο πίστιν,
Ὅθεν ἔθνεα προσῆγεν
Θεὸν εἰς ἅπαντα πείθων.

Τὸ γὰρ ἐκτελεῖν προήχθη
Ὑπὸ πανσόφου προνοίης,
Ὅτε σὺν Σίμωνι Πέτρῳ
Βάλεν εὖ νέμοντα κλῆρον.

Ὑπὸ παρθένου διδόντος
Λάβε πάντα Παῦλος ἔθνη,
Ὁ σοφώτατος δὲ Πέτρος
Τέκνα συγγενῶν Ἑβραίων.

Τίς σοφὸς ἐκ μερόπων, ὡς πέλε Παῦλος;
Τίς Θεὸν ἐκ χθονίων ἔδρακεν οὕτως;»

Ἀφ' ἧς ὁ Παῦλος ἐγένετο τὸ «σκεῦος ἐκλογῆς» τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ δεξιὸν ὄργανον τῆς θείας βουλῆς διὰ τὴν διάδοσιν τοῦ Εὐαγγελίου εἰς τὰ Ἔθνη, ἡ οἰκουμένη κατεκλύσθη ἀπὸ τὸν ῥοῦν τοῦ λόγου καὶ τῆς διδαχῆς τοῦ θεοπνεύστου Ἀποστόλου. Ὁ ἴδιος ὁ Παῦλος, γράφων τοῖς Κολοσσαεῦσιν περὶ τοῦ

ἀνὰ τὴν οἰκουμένην κηρύγματός του, λέγει: «καὶ μὴ μετακινούμενοι ἀπὸ τῆς ἐλπίδος τοῦ εὐαγγελίου οὗ ἠκούσατε, τοῦ κηρυχθέντος ἐν πάσῃ κτίσει τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανόν, οὗ ἐγενόμην ἐγὼ Παῦλος διάκονος». Εἰς τὸ πρῶτον τετράστιχον ὁ ποιητὴς παρουσιάζει τὴν γῆν ὅλην, ὡσεὶ ξηρὰν ἄνυδρον καὶ πετρώδη. Αἴφνης ἀνοίγουσιν οἱ καταρράκται τῆς θείας Χάριτος καὶ τὴν ψυχὴν τοῦ Ταρσέως Παύλου μεταβάλλουσιν οἱονεὶ εἰς παμμέγιστον ποταμόν, τὸ δὲ στόμα αὐτοῦ εἰς ἀκένωτον καὶ ἀείρρυτον κρουνὸν τῶν ναμάτων τῆς θείας σοφίας, διὰ τῶν ὁποίων ἀρδεύεται καὶ ἡμεροῦται ἡ πρότερον ἄγονος καὶ ξηρὰ γῆ τῶν Ἐθνῶν. Ὁ ποιητὴς φαίνεται μὴ στερούμενος πτερύγων τῆς φαντασίας· τοὐναντίον εἰς μεγαλοφυεῖς ἐξάρσεις συλλαμβάνει τὰς ἀφῃρημένας ἰδέας καὶ μεταβάλλει ταύτας εἰς πίνακας ἐκτύπους καὶ πλήρεις ζωῆς. Φαντασία καί ρεαλισμός, ἰδεαλισμὸς καὶ ζωή, ἀποτυποῦνται θαυμασίως ὑπὸ τοῦ ποιητικοῦ χρωστῆρος τοῦ μελῳδοῦ. Εἰς τὸν Παῦλον ἐφηρμόσθη πλήρως ὁ λόγος, ὅν εἶπεν ὁ Κύριος: «ὁ πιστεύων εἰς ἐμέ, καθὼς εἶπεν ἡ γραφή, ποταμοὶ ἐκ τῆς κοιλίας αὐτοῦ ῥεύσουσιν ὕδατος ζῶντος. τοῦτο δὲ εἶπεν περὶ τοῦ πνεύματος οὗ ἔμελλον λαμβάνειν οἱ πιστεύσαντες εἰς αὐτόν» (Ἰωάν. 7,38--39). Ἔχει λοιπὸν δίκαιον ὁ ποιητὴς παρομοιάζων τὸν Παῦλον πρὸς ὁρμητικὸν ποταμόν, ἐκχυνόμενον καθ᾽ ὅλην τὴν γῆν καὶ καλλιεργοῦντα καὶ δροσίζοντα αὐτήν. Λέγει: «Ὡσεὶ ῥοῦς καὶ ποταμὸς ἀκένωτος προβάλλει καὶ ἐμφανίζεται εἰς τὴν γῆν ὁ Παῦλος καὶ ποτίζει ὅλην τὴν οἰκουμένην· οὕτω πως ἔδρασεν ὁ Παῦλος εἰς πάντα τὰ Ἔθνη». Καὶ ἐν τῷ ἐν συνεχείᾳ τετραστίχῳ, διαπλατύνων καὶ ἐπεξηγῶν τὸ νόημα τῶν πρότερον λεχθέντων, ὁ ποιητὴς ἐπάγεται: «Ὁ Παῦλος ἐσοφίσθη διὰ τῆς σοφίας τοῦ Θεοῦ, ἤτοι ἅπαξ «ἀπεκάλυψεν αὐτῷ ὁ Θεὸς διὰ τοῦ πνεύματος» (Α΄ Κορ. 2,10) «τὰ βάθη τοῦ Θεοῦ» (αὐτόθι), ἀπέβη ἀληθὴς «σοφός», ὥστε νὰ δύναται νὰ «λαλῇ» καὶ νὰ κηρύττῃ τὴν ἀληθῆ πίστιν εἰς τὸν Θεόν. Ὅθεν καὶ πάντα τὰ Ἔθνη προσῆγεν εἰς τὸν Θεὸν πείθων διὰ τοῦ κηρύγματος». Γράφων τ᾽ ἀνωτέρω ὁ ποιητὴς οὐδόλως ἀπίθανον νὰ εἶχεν ὑπ᾽ ὄψιν του τοὺς θεοπνεύστους λόγους τοῦ θείου Παύλου (Α΄ Κορ. 2,6—16): «Σοφίαν δὲ λαλοῦμεν ἐν τοῖς τελείοις, σοφίαν δὲ οὐ τοῦ αἰῶνος τούτου οὐδὲ τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου τῶν καταργουμένων· ἀλλὰ λαλοῦμεν θεοῦ σοφίαν ἐν μυστηρίῳ, τὴν ἀποκεκρυμμένην, ἣν προώρισεν ὁ θεὸς πρὸ τῶν αἰώνων εἰς δόξαν ἡμῶν· ἣν οὐδεὶς τῶν ἀρχόντων τοῦ αἰῶνος τούτου ἔγνωκεν· εἰ γὰρ ἔγνωσαν, οὐκ ἂν τὸν κύριον τῆς δόξης ἐσταύρωσαν· ἀλλὰ καθὼς γέγραπται· ἃ ὀφθαλμὸς οὐκ εἶδεν καὶ οὖς οὐκ ἤκουσεν καὶ ἐπὶ καρδίαν ἀνθρώπου οὐκ ἀνέβη, ὅσα ἡτοίμασεν ὁ θεὸς τοῖς ἀγαπῶσιν αὐτόν. ἡμῖν γὰρ ἀπεκάλυψεν ὁ θεὸς διὰ τοῦ πνεύματος· τὸ γὰρ πνεῦμα πάντα ἐρευνᾷ, καὶ τὰ βάθη τοῦ θεοῦ· τίς γὰρ οἶδεν ἀνθρώπων τὰ τοῦ ἀνθρώπου εἰ μὴ τὸ πνεῦμα τοῦ ἀνθρώπου τὸ ἐν αὐτῷ; οὕτως καὶ τὰ τοῦ θεοῦ οὐδεὶς ἔγνωκεν εἰμὴ τὸ πνεῦμα τοῦ θεοῦ. ἡμεῖς δὲ οὐ τὸ πνεῦμα τοῦ κόσμου ἐλάβομεν ἀλλὰ τὸ πνεῦμα τὸ ἐκ τοῦ θεοῦ, ἵνα εἰδῶμεν τὰ ὑπὸ τοῦ θεοῦ χαρι-

σθέντα ἡμῖν· ἃ καὶ λαλοῦμεν οὐκ ἐν διδακτοῖς ἀνθρωπίνης σοφίας λόγοις, ἀλλ᾽ ἐν διδακτοῖς πνεύματος, πνευματικοῖς πνευματικὰ συγκρίνοντες. ψυχικὸς δὲ ἄνθρωπος οὐ δέχεται τὰ τοῦ πνεύματος τοῦ θεοῦ· μωρία γὰρ αὐτῷ ἐστιν, καὶ οὐ δύναται γνῶναι, ὅτι πνευματικῶς ἀνακρίνεται· ὁ δὲ πνευματικὸς ἀνακρίνει μὲν πάντα, αὐτὸς δὲ ὑπ᾽ οὐδενὸς ἀνακρίνεται· τίς γὰρ ἔγνω νοῦν κυρίου, ὃς συμβιβάσει αὐτόν; ἡμεῖς δὲ νοῦν Χριστοῦ ἔχομεν».

Τὸ τρίτον τετράστιχον ἔχει πιθανώτατα πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ χωρίον Γαλ. 2,9: «καὶ γνόντες τὴν χάριν τὴν δοθεῖσάν μοι, Ἰάκωβος καὶ Κηφᾶς καὶ Ἰωάννης, οἱ δοκοῦντες στῦλοι εἶναι, δεξιὰς ἔδωκαν ἐμοὶ καὶ Βαρναβᾷ κοινωνίας, ἵνα ἡμεῖς εἰς τὰ ἔθνη, αὐτοὶ δὲ εἰς τὴν περιτομήν». Ἦσαν διστακτικοὶ τὸ κατ᾽ ἀρχὰς οἱ ἅγιοι Ἀπόστολοι νὰ δεχθῶσιν εἰς τὸν κύκλον αὐτῶν τὸν πρώην φοβερὸν διώκτην Σαῦλον. Ἴσως ἤκουσαν τὸ γενόμενον θαῦμα τῆς Δαμασκοῦ· ἀλλὰ καὶ πάλιν ἐδίσταζον, διότι ἡ προγενεστέρα συμπεριφορὰ τοῦ φανατικοῦ Φαρισαίου Σαύλου ἦτο τόσον σκληρὰ καὶ τοῦτ᾽ αὐτὸ ἀπάνθρωπος ἔναντι τῶν μαθητῶν τοῦ Κυρίου, ὥστε δεδικαιολογημένως ἐδυσπίστουν καὶ εἰς τὸ ἄκουσμα τῆς ἐπιστροφῆς τοῦ μανιακοῦ τούτου διώκτου τῶν χριστιανῶν. Ἀλλ᾽ ὅτε προσήχθη ὁ Παῦλος τοῖς μαθηταῖς ὑπὸ τοῦ Βαρνάβα ἐν Ἱεροσολύμοις καὶ εἶδον ἰδίοις ὄμμασι καὶ ἤκουσαν τοῖς ὠσὶν αὐτῶν ἀπὸ τοῦ στόματος αὐτοῦ τοῦ Παύλου τὸ μέγα θαῦμα τῆς Δαμασκοῦ, πᾶσα ἀντίρρησις ἔπαυσε καὶ πᾶσα ἀμφιβολία διεσκεδάσθη.

Ὁ Παῦλος ἔκτοτε ἀπέβη τὸ δεξιὸν ὄργανον τῆς θείας Προνοίας καὶ τὸ «σκεῦος ἐκλογῆς» τοῦ Κυρίου. Περὶ τούτου διεβεβαιώθησαν πλήρως καὶ οἱ λοιποὶ ἀπόστολοι, μάλιστα δὲ «οἱ δοκοῦντες στῦλοι εἶναι», ἤτοι ὁ Ἰάκωβος καὶ ὁ Κηφᾶς καὶ ὁ Ἰωάννης, ὅθεν καὶ ἀνέθεσαν τῷ Παύλῳ νὰ κηρύττῃ εἰς τὰ Ἔθνη, αὐτοὶ ἀναλαβόντες τὸ κήρυγμα εἰς τοὺς περιτετμημένους Ἰσραηλίτας. Τοῦτο ἐξαίρει καὶ ὁ ποιητὴς ἐν τῷ τρίτῳ τετραστίχῳ του, λέγων: «Τὴν μεγάλην ἀποστολήν του ὁ Παῦλος ἔλαβεν ὑπὸ τῆς πανσόφου προνοίας, ὅπως δηλ. κηρύξῃ τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὰ Ἔθνη, ἀφ᾽ ἧς μάλιστα διὰ κλήρου ἀνετέθη αὐτῷ τὸ ἱεραποστολικὸν τοῦτο ἔργον, ἐνῷ εἰς τὸν Πέτρον ἐδόθη ἡ ἐντολὴ τοῦ θείου κηρύγματος μεταξὺ τῶν περιτετμημένων Ἰουδαίων». Σαφέστερος ἐν προκειμένῳ εἶναι ἐν τῷ τελευταίῳ τετραστίχῳ ὁ ποιητής. Ἀξία ἰδιαιτέρας σημειώσεως εἶναι ἡ γνώμη τοῦ ποιητοῦ, ὅτι ὁ χρέη, τρόπον τινά, διαιτητοῦ ἐκτελέσας ἦτο ὁ Ἰωάννης, εἰς τὸν ὁποῖον ἀσφαλῶς ἀναφέρεται ὁ 81 στίχος: «Ὑπὸ π α ρ θ έ ν ο υ διδόντος». «Παρθένος» καλεῖται ἀσφαλῶς ὁ Ἰωάννης, ὁ «ἠγαπημένος» τοῦ Κυρίου μαθητής, ὁ ἔνδοξος Εὐαγγελιστής, ὁ τοῦ Ζεβεδαίου υἱός, ὅστις τὰ πάντα χάριν τοῦ Χριστοῦ ἀρνηθείς, ἄγαμος δὲ διαμείνας καὶ βίον «παρθένου» ζῶν, ἅμα πεισθεὶς καὶ βεβαιωθεὶς ὅτι ὁ Παῦλος ὄντως «σκεῦος ἐκλογῆς» τοῦ Κυρίου ἐγένετο, ἐπρότεινε τοῖς ἀποστόλοις νὰ ἀποσταλῇ εἰς τὰ Ἔθνη διὰ νὰ κηρύξῃ τὸ Εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας καὶ τῆς ἐν Χριστῷ πίστεως καὶ ζωῆς, ὁ δὲ Πέτρος ἀναδεχθῇ τὸ κήρυγμα μεταξὺ

τῶν ὁμοεθνῶν αὐτοῦ Ἑβραίων. Ἰδοὺ καὶ τὸ νόημα τοῦ τελευταίου τετραστίχου: «Ὑπὸ τοῦ ἁγνοῦ καὶ παρθένου Ἰωάννου, τοῦ ἠγαπημένου τοῦ Κυρίου μαθητοῦ ἐπροτάθη ἡ λύσις καὶ ἔλαβεν ἑπομένως ὁ Παῦλος τὸν κλῆρον, ὅπως κηρύξῃ εἰς πάντα τὰ Ἔθνη, ἐνῷ ὁ σοφώτατος κορυφαῖος ἀπόστολος Πέτρος ἔλαβεν ὡς κλῆρον νὰ κηρύξῃ τὸ Εὐαγγέλιον εἰς τὰ τέκνα τῶν συγγενῶν καὶ ὁμοεθνῶν του Ἑβραίων». Ἐν δὲ τῷ κουκουλίῳ, ἐξαίρων ἅπαξ ἔτι τὴν σοφίαν τοῦ Παύλου καὶ τὴν δοθεῖσαν αὐτῷ ὑπὸ τοῦ Κυρίου χάριν, ἐπάγεται: «Ποῖος μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων ἐγένετο τόσον σοφός, ὡς ὁ Παῦλος; Καὶ ποῖος μεταξὺ τῶν θνητῶν εἶδε καὶ ἐγνώρισε τὸν Θεὸν τόσον, ὅσον ὁ Παῦλος;»

«**Φ**ιλέων δὲ πάντας ἴσως,
Ἐθνικούς, γόνους τ' Ἰούδα,
Ἀκλινῶς δίδασκε πάντας
Θεὸν εὐσεβεῖν ἀμέμπτως.

Χαριέστατος δ' ὑπάρχων
Ὁλοσυμπαθής τε πᾶσιν,
Ὅλα τοῖς ὅλοις φαάνθη
Ἵνα τοὺς ὅλους γε σώσῃ.

Ψεκάδας Θεοῦ ψεκάζων
Δογμάτων σοφῶν, ὁ Παῦλος
Ἐπὶ Χριστὸν εἷλκε πάντας
Τὸν ὅλον κτίσαντα κόσμον.

Ἁγίων μυστιπόλων, ὄρχαμε Παῦλε,
Μόνος ἐθνῶν ἀγέλας μύστιδας ἔρδεις».

Τὰ ἀνωτέρω τετράστιχα ἔχουν πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ χωρίον τοῦ Παύλου Α' Κορ. 9,19—27: «Ἐλεύθερος γὰρ ὢν ἐκ πάντων πᾶσιν ἐμαυτὸν ἐδούλωσα, ἵνα τοὺς πλείονας κερδήσω· καὶ ἐγενόμην τοῖς Ἰουδαίοις ὡς Ἰουδαῖος, ἵνα Ἰουδαίους κερδήσω· τοῖς ὑπὸ νόμον ὡς ὑπὸ νόμον, μὴ ὢν αὐτὸς ὑπὸ νόμον, ἵνα τοὺς ὑπὸ νόμον κερδήσω· τοῖς ἀνόμοις ὡς ἄνομος, μὴ ὢν ἄνομος Θεοῦ ἀλλ' ἔννομος Χριστοῦ, ἵνα κερδάνω τοὺς ἀνόμους· ἐγενόμην τοῖς ἀσθενέσιν ἀσθενής, ἵνα τοὺς ἀσθενεῖς κερδήσω· τοῖς πᾶσι γέγονα πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσω. πάντα δὲ ποιῶ διὰ τὸ εὐαγγέλιον, ἵνα συγκοινωνὸς αὐτοῦ γένωμαι. Οὐκ οἴδατε ὅτι οἱ ἐν σταδίῳ τρέχοντες πάντες μὲν τρέχουσιν, εἷς δὲ λαμβάνει τὸ βραβεῖον; οὕτως τρέχετε ἵνα καταλάβητε. πᾶς δὲ ὁ ἀγωνιζόμενος πάντα ἐγκρατεύεται, ἐκεῖνοι μὲν οὖν ἵνα φθαρτὸν στέφανον λάβωσιν, ἡμεῖς δὲ ἄφθαρτον. ἐγὼ τοίνυν οὕτως τρέχω, ὡς οὐκ ἀδήλως οὕτως πυκτεύω ὡς οὐκ ἀέρα δέρων· ἀλλ' ὑπωπιάζω μου τὸ σῶμα καὶ δουλαγωγῶ, μήπως ἄλλοις κηρύξας αὐτὸς ἀδόκιμος γένωμαι».

Προφανῶς πρόθεσις τοῦ ποιητοῦ εἶναι σὺν τῇ ἐξάρσει τοῦ μεγαλειώδους ἔργου τοῦ Παύλου νὰ ἄρῃ συγχρόνως καὶ πᾶσαν παρανόησιν τῶν ἀνωτέρω ὑπ' αὐτοῦ λεχθέντων. Ἡ ἀνάθεσις εἰς τὸν Παῦλον τοῦ κηρύγματος τοῦ Εὐαγγελίου μεταξὺ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου καὶ τοῦ Πέτρου μεταξὺ τοῦ Ἰουδαϊκοῦ

λαοῦ, δὲν εἶχε τὴν ἔννοιαν τῆς ἀποκλειστικότητος ἢ ὅτι ἑκάτερος τῶν κορυφαίων ἀποστόλων δὲν ἐδικαιοῦτο νὰ κηρύττῃ κατὰ βούλησιν καὶ κατὰ τὸ συμφέρον ἑκάστοτε τῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ πρὸς πᾶσαν κατεύθυνσιν ἰουδαϊκὴν ἢ ἐθνικήν, ἀλλ' ἁπλῶς διὰ τῆς διακηρύξεως τῶν στύλων τῆς πρώτης Ἐκκλησίας ἀνεγνωρίζετο ἡ ἱκανότης ἑκάστου τῶν κορυφαίων ἀποστόλων διὰ τὴν ἐπίτευξιν πλουσιωτέρων καρπῶν τῆς πίστεως. Καὶ φυσικὸν ἦτο ὁ πολυμαθής, ὁ σοφώτατος καὶ ἐν τοῖς διδάγμασι τῆς ἑλληνικῆς σκέψεως ἐμπεποτισμένος Παῦλος ὁ Ταρσεὺς ν' ἀναγνωρισθῇ ὡς ὁ δοκιμώτερος πάντων τῶν ἀποστόλων διὰ τὸ κήρυγμα τῶν Ἐθνῶν. Ἐνῷ ὁ συντηρητικώτατος Πέτρος ἀνεγνωρίσθη ἄξιος κυρίως διὰ τὸ κήρυγμα μεταξὺ τῶν ὁμοεθνῶν αὐτοῦ Ἑβραίων. Ἀλλ' οἱ πάντες ἅγιοι τοῦ Κυρίου ἀπόστολοι ἐκήρυττον κατὰ τὰς περιστάσεις πρὸς πάντας τὸ Εὐαγγέλιον εἴτε πρὸς τοὺς Ἰουδαίους εἴτε πρὸς τοὺς Ἐθνικούς, κατὰ προτίμησιν μάλιστα «πρὸς τὰ ἀπολωλότα πρόβατα οἴκου Ἰσραήλ». Διὰ τὸν λόγον αὐτὸν λοιπὸν καὶ ὁ ποιητὴς ἐξαίρει τὸ κήρυγμα τοῦ Παύλου καὶ τὸ ἐνδιαφέρον αὐτοῦ, ὅπως τοὺς πάντας κερδήσῃ ἐν τῇ εἰς Χριστὸν πίστει. Διὸ καὶ ἐπάγεται: «Ἐξ ἴσου δὲ ἁπαξάπαντας ἀγαπῶν ὁ Παῦλος, τούς τε Ἐθνικοὺς καὶ τοὺς ἀπογόνους τοῦ Ἰούδα, σταθερῶς ἐδίδασκε πάντας, ὅπως ἀμέμπτως σέβωνται τὸν μόνον ἀληθινὸν Θεόν, τὸν τρισυπόστατον, τὸν ἐν Χριστῷ ἀποκαλυφθέντα καὶ οὕτως εὐσεβῶσι, ζῶσι δηλ. βίον ἄμεμπτον καὶ κατὰ Χριστόν». Ἐν τῷ δευτέρῳ τετραστίχῳ ὁ ποιητὴς δίδει μίαν χαρακτηριστικὴν εἰκόνα τῆς μεγάλης καὶ θαυμαστῆς προσωπικότητος τοῦ ἀποστόλου τῶν Ἐθνῶν Παύλου: «Χαριέστατος, ἤτοι πλήρης χάριτος καὶ σοφίας καὶ συνέσεως κατὰ Χριστὸν ὑπάρχων ὁ Παῦλος, ἐγένετο ἅμα τοῖς πᾶσιν «ὁλοσυμπαθής», κατὰ πάντα σεβαστὸς καὶ ἀξιαγάπητος, ἐγένετο δὲ τοῖς πᾶσι τὰ πάντα, ἵνα πάντως τινὰς σώσῃ».

Ὁ Παῦλος ἐν τῷ κηρύγματί του ἠκολούθει μέθοδον παιδαγωγικὴν ἄριστον. Μικρὸν καὶ κατ' ὀλίγον μετέδιδε τὰ κεκρυμμένα μυστήρια τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ κοσμοθεωρίας καὶ ὡς ἦν δυνατὸς ἕκαστος ἐξεδέχετο τὰς ἀληθείας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τοὺς Κορινθίους ἐπότισε τὸ κατ' ἀρχὰς γάλα καὶ δὲν μετέδωκεν αὐτοῖς τὴν στερεὰν τροφήν, διότι δὲν ἠδύναντο ὡς νήπιοι ἐν τῇ πίστει νὰ δεχθοῦν τὰς ὑψηλοτέρας καὶ μυστηριωδεστέρας Ἀληθείας τῆς ἐν Χριστῷ πίστεως. Διὰ τοῦτο καὶ ὁ ποιητὴς λέγει ἐν τῷ τελευταίῳ τετραστίχῳ του: «Ψεκάδας τινὰς ψεκάζων ὁ Παῦλος ἐκ τῶν ὑπερφυῶν καὶ μυστηριωδῶν δογμάτων τοῦ Θεοῦ, ἤτοι ἐνσταλάζων βαθμηδὸν καὶ κατ' ὀλίγον τὰς διὰ Χριστοῦ ἀποκαλυφθείσας μυστηριώδεις περὶ τοῦ τρισυποστάτου Θεοῦ Ἀληθείας καὶ κηρύττων τὸ ἀπ' αἰῶνος κεκρυμμένον μέγα μυστήριον τῆς διὰ Χριστοῦ ἀπολυτρώσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, προσείλκυε πάντας εἰς Χριστόν, τὸν δημιουργὸν τοῦ παντός, τὸν Υἱὸν καὶ Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ Θεόν». Ἡ κατακλεὶς τῆς ὅλης ᾠδῆς τοῦ ἁγίου Πατριάρχου Σωφρονίου Ἱεροσολύμων τελεῖται διὰ τοῦ ἐν τέλει κουκουλίου, τοῦ ἐφυμνίου δηλ., δι' οὗ ἐν ὕφει μυ-

στικῷ ὁ κορυφαῖος, ὁ Πρῶτος μετὰ τὸν Ἕνα, ὁ μέγας καὶ θαυμαστὸς ἀπόστολος τῶν Ἐθνῶν Παῦλος γεραίρεται καὶ δοξάζεται, ὡς τῶν θείων μυστηρίων μύστης, ὁ τὰς ἀγέλας τῶν Ἐθνῶν εἰς Χριστὸν προσαγαγὼν καὶ κοινωνοὺς καὶ μυσταγωγοὺς τῶν τοῦ Κυρίου μυστηρίου καὶ χαρίτων ποιούμενος: «Ὦ κορυφαῖε Παῦλε, τῶν Ἁγίων μυστιπόλων Πρῶτε καὶ Ἔξαρχε, Σὺ μόνος τὰς ἀγέλας τῶν Ἐθνῶν ποιεῖς μυσταγωγοὺς καὶ κοινωνοὺς τῶν θείων τοῦ Χριστοῦ Μυστηρίων»!

Ἡ ἀνάλυσις τῶν δύο ἀνωτέρω Ὠδῶν τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Σωφρονίου ἀσφαλῶς ἔδωκεν ἀφορμὴν νὰ παρακολουθήσωμεν, ἔστω καὶ σκιωδῶς, τὴν ὅλην σταδιοδρομίαν τοῦ Παύλου, οὗτινος τὴν 1900ὴν ἐπέτειον τῆς ἐπὶ Ἑλληνικοῦ, ἅμα τε καὶ Εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους ἐλεύσεώς του, γηθοσύνως ἡ Ὀρθόδοξος Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ τὸ πλήρωμα αὐτῆς μετὰ συμπάσης τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης πανηγυρίζει. Μετὰ τοῦ ποιητοῦ ἀνήχθημεν εἰς τὰ πελάγη τῆς θείας χάριτος, τῆς μεταβαλλούσης τὸν φανατικώτατον διώκτην τοῦ Χριστοῦ εἰς «σκεῦος ἐκλογῆς» καὶ κήρυκα τῶν Ἐθνῶν. Συνεπλεύσαμεν μετὰ τοῦ Παύλου καὶ συνωδοιπορήσαμεν μετ' αὐτοῦ νοερῶς ἐν τῇ ἱεραποστολικῇ αὐτοῦ δράσει. Συνεζήσαμεν μετ' αὐτοῦ πρὸς στιγμὴν τοὺς κινδύνους καὶ τὰς θλίψεις καὶ τὰς στερήσεις τὰς ὑπὲρ Χριστοῦ καὶ τοῦ Εὐαγγελίου αὐτοῦ ἐπιβληθείσας αὐτῷ. Καὶ ἐθαυμάσαμεν τὸν μέγαν καὶ ἔνδοξον καὶ μεγαλοφυῆ ἄνδρα, τὸν ἐν πᾶσιν ἀδάμαστον, τὸν ἐν πᾶσιν ἀκούραστον, τὸν ἐν πᾶσιν ἰσχυρόν, τὸν ἐν πᾶσιν μεγαλεπήβολον, ἀλλὰ καὶ ταπεινόν, τὸν ἀγέρωχον, ἀλλὰ καὶ ἀσθενῆ, τὸν ὀργανωτικόν, ἀλλὰ καὶ πρᾷον, τὸν θεολόγον, ἀλλὰ καὶ φιλόσοφον, τὸν θεῖον, ἀλλὰ καὶ ἀνθρώπινον, τὸν οὐρανοφοίτην, ἀλλὰ καὶ γήϊνον, τὸν πλούσιον ἐν τῇ θείᾳ σοφίᾳ, ἀλλὰ καὶ τὸν τὰ πάντα κατὰ κόσμον στερούμενον, τὸν διώκοντα τὴν ἄνω κλῆσιν, ἀλλ' ὑπὸ πάντων διωκόμενον διὰ τὸ Εὐαγγέλιον τοῦ Χριστοῦ. Ὡς δὲ λέγει ὁ ἱερὸς Χρυσόστομος, «καθάπερ στρατιώτης εἰς τὴν οἰκουμένην πολεμοῦσαν ἔχων ἅπασαν, ἐν μέσοις στρέφοιτο τοῖς τάγμασι τῶν πολεμίων καὶ μηδὲν πάσχοι δεινόν· οὕτω καὶ ὁ Παῦλος μόνος ἐν βαρβάροις, ἐν Ἕλλησι, πανταχοῦ γῆς, πανταχοῦ θαλάσσης φαινόμενος, ἀχείρωτος ἔμενε. Καὶ ὥσπερ τις σπινθὴρ εἰς καλάμην καὶ χόρτον ἐμπίπτων, πρὸς τὴν ἑαυτοῦ φύσιν μετατίθησι τὰ καιόμενα· οὕτω καὶ οὗτος ἅπασι ἐπιών, πάντας μεθίστα πρὸς τὴν ἀλήθειαν, χειμάρρου δίκην πάντα ἐπιὼν καὶ ἀνατρέπων τὰ κωλύματα. Καὶ καθάπερ τις ἀθλητὴς αὐτὸς παλαίων, τρέχων, πυκτεύων, ἢ στρατιώτης τειχομαχῶν, πεζομαχῶν, ναυμαχῶν· οὕτω πᾶν εἶδος μετῄει μάχης, καὶ πῦρ ἐνέπνει, καὶ πᾶσιν ἀπρόσιτος ἦν· ἑνὶ σώματι καταλαμβάνων τὴν οἰκουμένην, μιᾷ γλώττῃ πάντας τρεπόμενος... Καὶ καθάπερ λέων βρυχόμενος καὶ φλόγα ἀπὸ τῆς γλώττης ἀφιείς, οὕτω πᾶσιν ἀφόρητος καὶ πανταχοῦ μετεπήδα συνεχῶς, ἔδραμεν ἐπὶ τούτους, ἦλθεν ἐπ' ἐκείνους, μετέστη πρὸς τούτους, ἀπεπήδησε πρὸς ἑτέρους, ἀνέμου ταχύτερον ἐπιών, καὶ

καθάπερ μίαν οἰκίαν, ἢ πλοῖον ἕν, τὴν οἰκουμένην ἅπασαν κυβερνῶν, τοὺς μὲν βαπτιζομένους ἀνέλκων, τοὺς δὲ ἰλιγγιῶντας στηρίζων, τοῖς ναύταις παρακελευόμενος, ἐπὶ τῶν αὐχένων καθήμενος, τὴν πρώραν περισκοπῶν, σχοινία τείνων, κώπην μεταχειρίζων, ἱστὸν ἕλκων, πρὸς τὸν οὐρανὸν βλέπων, πάντα αὐτὸς ὢν καὶ ναύτης καὶ κυβερνήτης καὶ πρωρεὺς καὶ ἱστίον καὶ πλοῖον καὶ πάντα πάσχων, ἵνα τὰ ἑτέρων λύσῃ κακά» [1].

Ἐὰν διὰ τὰ Ἔθνη ὁ Παῦλος εἶναι ὁ ἀπόστολος, διὰ τὴν Ἑλληνικὴν Ὀρθοδοξίαν ὁ Παῦλος εἶναι τὸ καύχημα. Ἐπὶ Ἑλληνικοῦ ἐδάφους ἐκήρυξε τὸ πρῶτον τὸ Φῶς τοῦ Εὐαγγελίου καὶ ἵδρυσε τὰς πρώτας χριστιανικὰς Ἐκκλησίας ἐπὶ Εὐρωπαϊκοῦ ἐδάφους. Τὴν Ἑλληνικὴν γλῶσσαν ἐχρησιμοποίησε διὰ τὸ θεῖον αὐτοῦ κήρυγμα καὶ Ἑλληνιστὶ ἔγραφε τὰς Ἐπιστολάς του. Καὶ ἵνα κατὰ Χρυσόστομον εἴπω : «Ἐπεὶ οὖν οὕτω τὸ γένος ἡμῶν ἐτίμησεν ὁ Θεός, ὡς ἕνα ἄνθρωπον καταξιῶσαι τοσούτων γενέσθαι κατορθωμάτων αἴτιον, ζηλώσωμεν, μιμησώμεθα, σπουδάσωμεν γενέσθαι κατ' ἐκεῖνον καὶ ἡμεῖς» [2]. Μεγάλη ἡ παρακαταθήκη, ἣν κατέλιπε τῇ Ἑλληνικῇ Ὀρθοδοξίᾳ ὁ μέγας καὶ ἔνδοξος ἀπόστολος Παῦλος. Ἀλλὰ καὶ διὰ τοῦτο μεγάλαι καὶ αἱ ὑποχρεώσεις τῆς πρεσβυγενοῦς καὶ ἀποστολικῆς ἡμῶν Ἑλληνικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καὶ ἔναντι τοῦ πληρώματος αὐτῆς καὶ συμπάσης τῆς Ὀρθοδοξίας, ἀλλὰ καὶ ἔναντι τῶν λοιπῶν ἀδελφῶν Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς χριστιανικῆς Οἰκουμένης. «Ὑπόσχωμεν τοίνυν ἑαυτοὺς καὶ καθάρωμεν, ἵνα καὶ ἡμεῖς δαψιλῆ δεξάμενοι τὴν χάριν, τῶν αὐτῶν ἐπιτύχωμεν ἀγαθῶν, χάριτι καὶ φιλανθρωπίᾳ τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ᾧ ἡ δόξα καὶ τὸ κράτος εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν» [3].

---

1. Migne, PG 61,573.
2. Migne, PG 50,496.
3. Χρυσοστ. παρὰ Migne, PG 50,496.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΣΜΑΤΙΚΟΥ Ή ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΣΜΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΩΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΩΝ *
ΤΗΣ ΗΜΕΡΟΝΥΚΤΙΟΥ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ

ΥΠΟ

ΑΡΧΙΜ. **ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ**
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Αἱ μεταξὺ τῶν ἀκολουθιῶν τῶν δύο τύπων ὑφιστάμεναι ῥιζικαὶ καὶ οὐσιώδεις αὗται διαφοραὶ ἀποκλείουσι, φρονοῦμεν, οὐ μόνον τὴν ἐξάρτησιν τοῦ μοναχικοῦ ἐκ τοῦ ᾀσματικοῦ, ἀλλὰ καὶ τὴν τούτου ἔτι ἐξ ἐκείνου, ἐν ᾗ περιπτώσει, βαίνων τις τὴν ἀντίθετον ὁδόν, προέβαλε τὸν ἰσχυρισμόν, ὅτι ὁ ᾀσματικὸς τύπος ὡς συντομώτερος προῆλθεν ἐκ συμπτύξεως τῶν χρόνων καὶ ἀκολουθιῶν τοῦ πλουσιωτέρου καὶ ἐκτενεστέρου μοναχικοῦ. Ἐναντίον τῆς τελευταίας ὑποθέσεως ἠδύνατο νὰ ἀντιταχθῶσιν, πλὴν τοῦ ἐπιχειρήματος τῆς ἁπανταχοῦ κρατούσης ἀρχῆς, ὅτι αἱ ἁπλούστεραι μορφαὶ προηγοῦνται πάντοτε τῶν συνθετωτέρων καὶ πολυπλοκωτέρων, πλὴν τοῦ ἐπιχειρήματος τοῦ ἐκ τῆς μεταγενεστέρας ἐμφανίσεως τοῦ βίου καὶ τῶν μοναχικῶν ἀκολουθιῶν εἰλημμένου, πλὴν τῶν ὡς ἀνωτέρω καταδειχθεισῶν ῥιζικῶν καὶ οὐσιωδῶν διαφορῶν, εἰσέτι καὶ ταῦτα 1ον ὅτι, ἐὰν ὁ ᾀσματικὸς ἐπὶ π. δ. ὄρθρος ἀπετέλει σύμπτυξιν τῶν ἀντιστοίχων ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ τύπου, τοῦ μεσονυκτικοῦ δηλαδή, τοῦ ὄρθρου καὶ τῆς Α΄ ὥρας, ἔπρεπεν ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει νὰ διασῴζῃ αὐτὸς ὡσαύτως ἴχνη καὶ ἐκ τῆς Α΄ ὥρας, ὅπως διέσωσε τοιαῦτα τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μεσονυκτικοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου. Ἔδει, λέγω, νὰ διασῴζῃ ἴχνη καὶ τῆς Α΄ ὥρας, ἐπειδὴ αὕτη συγκαταλέγεται, ὡς γνωστόν, εἰς τὸ ἑωθινὸν σύμπλεγμα τῶν ἀκολουθιῶν, μεθ᾽ ὧν καὶ συμψάλλεται συναπτῶς καὶ ἐξ ὑλικῶν τῶν ὁποίων εἶναι συντεθειμένη. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει. Συμβαίνει ὅμως ἕτερόν τι, ὅτι εἷς τῶν ψαλμῶν αὐτῆς, ὁ 100, ἀπαντᾷ ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῆς τριτοέκτης τοῦ ᾀσματικοῦ, τοῦθ᾽ ὅπερ μαρτυρεῖ, ὅτι κατὰ τὸν χρόνον τῆς γεννέσεως τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου ἡ νῦν αὐτοτελὴς ἀκολουθία τῆς Α΄ ὥρας δὲν εἶχεν ἀκόμη ἀναφανῆ, ἀλλ᾽ ἐξηκολούθει νὰ ἀποτελῇ ἀκόμη συστατικὸν τοῦ μεσημβρινοῦ συμπλέγματος τῆς προσευχῆς τῆς τριτοέκτης, ἀφ᾽ ἧς δὲν εἶχεν εἰσέτι ἀποσπασθῆ. Ἐπειδὴ περαιτέρω ἡ Α΄ ὥρα ἀναφαίνεται τὸ πρῶτον περὶ τὰ τέλη τῆς Δ΄ ἑκατ. (385 ἐν Βηθλεέμ), ἕπεται, ὅτι ἀπὸ τοῦ χρονικοῦ τούτου ὁρίου καὶ ἑξῆς ἀποκλείεται αὐτονοήτως ἡ περὶ ἐξαρτήσεως τοῦ ᾀσματικοῦ ἐκ τοῦ μοναχικοῦ τύπου

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τόμου σελ. 540.

ὑπόνοια, ὅτως ἀποκλείεται καὶ ἡ πρὸ τοῦ χρονικοῦ τούτου ὁρίου, καθόσον ὁ μοναχικὸς βίος μόλις περὶ τοὺς χρόνους τούτους διοργανοῦται εἰς αὐτοτελεῖς κοινότητας, δὲν εἶναι δὲ δυνατὸν νὰ διανοηθῶμεν, ὅτι ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ δὲν προϋπῆρχον χρόνοι προσευχῆς καὶ ἀκολουθίας αὐτῶν. Ἐν τῷ ᾀσματικῷ ἄρα τύπῳ κατέχομεν ἰδιοφυὲς καὶ ἰδιότυπον σύστημα δημοσίας κανονικῆς προσευχῆς, ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ὑπηρεσία τῆς Α' ὥρας εἶναι ἀκόμη τελείως ἄγνωστος εἰς αὐτό, ἐπειδὴ αὕτη δὲν εἶχεν ἀποσπασθῇ εἰσέτι ἐκ τῆς ὑπηρεσίας τοῦ μεσημβρινοῦ συμπλέγματος τῶν ἀκολουθιῶν τῆς προσευχῆς, τῆς τριτοέκτης. 2ον Εἰς τὸ περὶ τῆς ἰδιορρυθμίας καὶ ἰδιοφυΐας τοῦ ᾀσματικοῦ τῶν ἀκολουθιῶν τύπου κατ' ἀκολουθίαν δὲ τῆς μὴ ἐξαρτήσεως αὐτοῦ ἐκ τοῦ μοναχικοῦ, καταλήγομεν καὶ ἐκ τῆς ἄλλης ἐκείνης παρατηρήσεως, καθ' ἣν ἀπαντᾷ καὶ ἐν αὐτῷ ἔτι τῷ μοναχικῷ τύπῳ παραλλήλως πρὸς τὴν συνήθη καὶ ἑτέρα *μορφὴ τῆς ἑωθινῆς προσευχῆς*, ἐν ᾗ ἡ *ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτικοῦ*, ἢ ἀκριβέστερον τὰ νῦν ἀποτελοῦντα αὐτὴν κυριώτερα στοιχεῖα, φέρονται συγχωνευμένα ἐν τῇ τοῦ ὄρθρου, μίαν μετ' αὐτῆς ἀποτελοῦντα ἀκολουθίαν, ἀνάλογον δηλαδὴ πρὸς τὴν τοῦ ἡμετέρου ᾀσματικοῦ ὄρθρου, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ 118 ψ., ὁ *Ἄμωμος*, ὁ τὸν πυρῆνα καὶ τὸ οὐσιῶδες γνώρισμα τῆς ἀκολουθίας τοῦ μοναχικοῦ μεσονυκτικοῦ ἀποτελῶν[1] φέρεται εἰσέτι ἀδιασπάστως συνηνωμένος μετὰ τῆς τοῦ ὄρθρου ἀκολουθίας καὶ τὸ Α' αὐτῆς, τὸ ἐν τῇ νάρθηκι, μέρος συνιστῶν. Ἡ συνεπτυγμένη μορφὴ αὕτη τῆς ἑωθινῆς προσευχῆς ἐν τῷ μοναχικῷ τύπῳ ἐπανέρχεται εἰς τοὺς χρόνους ἤδη τῆς Δ' ἀκόμη ἑκατοντ., εἰς τοὺς χρόνους δηλαδὴ περίπου, καθ' οὓς ὁ ἡμέτερος καθόλου τύπος ἔλαβε τὴν ἑαυτοῦ ἀρχήν, διαμόρφωσιν καὶ ὀνομασίαν. Οὕτω, μεταξὺ τῶν ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἀναστάσεως τῶν Ἱεροσολύμων ψαλλομένων κατὰ τὰ τέλη τῆς Δ' ἑκ. «ἑωθινῶν ὕμνων» συγκαταλέγεται κατὰ τὴν ἀφήγησιν τῆς Γαλλίδος ἀποδημητρίας Αἰθερίας[2] καὶ ὁ 118 ψ. Ὁ αὐτὸς πάλιν ψαλμὸς ἐξηκολούθει 6 αἰῶνας βραδύτερον ἔτι ν' ἀποτελῇ ἐν τῷ ναῷ ἀδιάσπαστον συστατικὸν τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου ὡρισμένων τινων ἡμερῶν τοῦ τυπικοῦ τῆς μοναχικῆς τάξεως, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῆς παρὰ τοῦ *Κεραμέως Παπαδοπούλου* δημοσιευθείσης τυπικῆς διατάξεως τῶν τῆς Μ. Ἑβδομάδος ἀκολουθιῶν τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως. Ἀπαντᾷ δὲ ἐνταῦθα ὁ Ἄμωμος ὡς στοιχεῖον τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὄρθρου τῆς Κυριακῆς τῶν Βαΐων, τῆς Μ. Πέμπτης καὶ τοῦ Μ. Σαββάτου καὶ δὴ μετὰ τὸν ἑξά-

---

1. Ὅρα καὶ τὰ ἀνωτέρω φερόμενα, καθ' ἃ τὸ Β' μέρος τοῦ μεσονυκτικοῦ ἐπέχει θέσιν Μεσωρίου αὐτοῦ, ὅπερ ἐπὶ τῶν χρόνων ἔτι *Συμεὼν* τοῦ Θεσσαλονίκης δὲν συνηριθμεῖτο εἰς τὰς νενομισμένας καὶ κανονικὰς ἀκολουθίας.

2. Περὶ ταύτης ὅρα ἀνωτ. περὶ δὲ τῶν ὑπὸ ταύτης παρεχομένων πληροφοριῶν ἀναφορικῶς πρὸς τοὺς χρόνους καὶ τὰς ἀκολουθίας προσευχῶν τῆς ἐν Ἱερουσαλὴμ ἐκκλησίας λεξικὸν Cabrol.

ψαλμον, πρὸ δὲ τοῦ ν' ψαλμοῦ [1], ἤτοι ἐν τῇ αὐτῇ ἀκριβῶς θέσει, ἐν ᾗ ἀπαντᾷ καὶ ἐν τῷ ᾀσματικῷ ὄρθρῳ ἴχνη τέλος τῆς ἀρχαιοτάτης συνεπτυγμένης μορφῆς τῆς ἑωθινῆς προσευχῆς, ἐν ᾗ ἡ ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτικοῦ παρίσταται εἰσέτι συνεπτυγμένη καὶ συνημμένη μετὰ τῆς τοῦ ὄρθρου, διεσώθησαν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἄχρι καὶ σήμερον ἐν χρήσει ἔτι οὔσῃ ἀκολουθίᾳ τοῦ ὄρθρου τοῦ Μ. Σαββάτου [2], ἐν τῇ ὁποίᾳ τὰ τροπάρια τοῦ καλουμένου *ἐπιταφίου θρήνου* δὲν ψάλλονται μόνον εἰς 3 στάσεις κατὰ τὰς 3 στάσεις τοῦ Ἀμώμου, δὲν εἶναι μόνον ἰσάριθμα πρὸς τοὺς 176 στίχους αὐτοῦ, ἀλλὰ συμψάλλονται ἀκόμη ἐνιαχοῦ ἐν ταῖς μοναῖς κυρίως, παρὰ τῶν τοῦ Ἀμώμου στίχων, οἵτινες ἐν τοῖς ἐντύποις βιβλίοις τοῦ Τριῳδίου φέρονται προτεταγμένοι πρὸ τῶν ἀντιστοίχων τροπαρίων τοῦ Θρήνου. Ἡ τοιαύτη μορφὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου τοῦ Μ. Σαββάτου προδίδει τὴν ἀρχαιοτέραν ἐκείνην μορφὴν τῆς ἑωθινῆς προσευχῆς, καθ' ἣν ὁ Ἄμωμος, ὁ τὴν βάσιν τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυκτικοῦ συνιστῶν, δὲν εἶχεν ἔτι ἀποσπασθῇ ἐκ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου, κατ' ἀκολουθίαν ἡ τοῦ μεσονυκτικοῦ ἀκολουθία δὲν ὑφίστατο ἔτι ὡς ἰδιαιτέρα, αὐτοτελὴς καὶ ἀπεσπασμένη ἐκ τοῦ ὄρθρου ὑπηρεσία. Ἀλλὰ πλὴν τοῦ π. δ. τῆς ἀκολουθίας τοῦ τοῦ Μ. Σαββάτου ὄρθρου ἔχομεν περαιτέρω καὶ αὐτὰ ἔτι τὰ π. δ. τῶν ἐν χρήσει καὶ σήμερον ἔτι ἀκολουθιῶν τῶν μεσονυκτικῶν τῶν ἑβδομαδιαίων Σαββάτων καὶ Κυριακῶν. Εἶναι ἄξιον μεγίστης περιεργείας, ὅτι ὁ τὸν πυρῆνα τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυκτικοῦ συνιστῶν 118 ψ., ὁ Ἄμωμος, δὲν ἀπαντᾷ ἐν ταῖς ἀκολουθίαις τῶν μεσονυκτικῶν τῶν δύο τούτων ἡμερῶν τῆς ἑβδομάδος [3], τοῦθ' ὅπερ ὑπονοεῖ, ὅτι οὗτος ἀποτελεῖ συστατικὸν τῶν ἀκολουθιῶν τῶν ὄρθρων κατὰ τὰς ἡμέρας ταύτας. Καὶ ὄντως, παραθεωρουμένης τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου τῶν Σαββάτων, ἐν τῇ ὁποίᾳ οὐδεμία γίνεται μνεία περὶ τοῦ Ἀμώμου καὶ συστατικοῦ αὐτῆς—πιθανώτατα δὲ ἐξ ἀβλεψίας—ἀναφέρεται οὗτος ῥητῶς ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ὄρθρου τῶν Κυριακῶν ὡς συστατικὸν αὐτῆς. Ἐν σελ. 19 τοῦ ἐν χρήσει τυπικοῦ τῆς Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ὁρισμοῦ, πότε δέον ν' ἀναγινώσκηται κατὰ τοὺς ὄρθρους τὸ ψαλτήριον, φέρεται ἡ ἑξῆς παρατήρησις: «Ἀλλὰ νῦν ἐνιαχοῦ πρὸς οἰκονομίαν καιροῦ κατὰ τὰς *Κυριακὰς* καὶ ἑορτασίμους ἡμέρας ἀναγινώσκονται πρὸ τοῦ ὄρθρου τὰ ὡρισμένα τῆς ἡμέρας Καθίσματα τοῦ ψαλτηρίου, ὡς καὶ ὁ Πολυέλεος (ὅταν εἶναι ἑορτὴ ἔχουσα Λιτὴν) ἢ ὁ *Ἄμωμος* (ὅταν εἶναι ψιλὴ Κυριακὴ μετὰ τοῦ ἁγίου μὴ ἑορταζομένου)», ἐξ ἧς ἀριδηλότατα μαρτυρεῖται ἡ παρουσία τοῦ Ἀμώμου ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τῶν ὄρθρων *τῶν ψιλῶν Κυριακῶν.*

Τὸ αὐτὸ μαρτυρεῖται καὶ ἐκ τῆς περαιτέρω, ἐν σελ. 51 καὶ 54, περι-

1. Ἀνάλεκτα Ἱεροσολ. σταχ. Β' σ. 65,83 ἑξ., 162 ἑξ.
2. Ὅρα ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου τοῦ Μ. Σαββάτου ἐν τῷ Τριῳδίῳ.
3. Ὅρα τὴν μὲν ἀκολουθίαν τοῦ μεσονυκτικοῦ τοῦ Σαββάτου ἐν σελ. 29 ἑξ. τοῦ Ὡρολογίου, τὴν δὲ τῆς Κυριακῆς ἐν σελ. 39 ἑξ.

γραφομένης διατάξεως περὶ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου τῶν Κυριακῶν, καθόσον ἐν σελ. 55 ἀναγράφεται σαφῶς, ὅτι μετὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ, *Θεὸς Κύριος* καὶ τῶν ἐπακολουθούντων αὐτῷ ἀπολυτικίων «ἀναγινώσκεται τὸ ψαλτήριον καὶ ὁ Πολυέλεος (ἐὰν ὁ ἅγιος τῆς ἡμέρας ᾖ ἑορταζόμενος), εἰ δὲ μὴ ὁ *Ἄμωμος*». Συγκεφαλαιοῦντες νῦν τὰ ἐνταῦθα λεχθέντα, λέγομεν ὅτι οὐδεμία ὑπελείπεται ἀμφιβολία, ὅτι καὶ ἐν τῷ νῦν ἐν χρήσει μοναχικῷ τύπῳ τῶν ἀκολουθιῶν διασῴζονται ἀρκετὰ ἴχνη, παραπέμποντα εἰς τὴν ὕπαρξιν ἀρχαιοτέρας τινὸς μορφῆς τῆς ἑωθινῆς προσευχῆς, ἐν ᾗ ἡ νῦν ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτικοῦ ἐφέρετο ἔτι ἀδιασπάστως ἡνωμένη, ὅπως καὶ ἐν τῷ ᾀσματικῷ τύπῳ, μετὰ τὴν τοῦ ὄρθρου, μίαν μετ᾿ αὐτῆς ἀποτελοῦσα ὑπηρεσίαν. Συνηντήσαμεν τὴν μορφὴν ταύτην τοῦ ὄρθρου τῆς ἑωθινῆς προσευχῆς ἐν τῷ ναῷ τῆς ἐν Ἱεροσολύμοις Ἀναστάσεως ἤδη ἀπὸ τῶν χρόνων τῆς Δ´ ἑκ. Ἐπανεύρομεν τὴν μορφὴν ταύτην ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ ἐν χρήσει κατὰ τὴν ΙΑ´ ἔτι ἑκατ. καὶ ἐν ἀναφορᾷ πρὸς τὴν ἀκολουθίαν τῶν ὄρθρων τῆς Μ. Πέμπτης καὶ τοῦ Μ. Σαββάτου. Ἀπαντῶμεν τέλος αὐτὴν καὶ σήμερον ἔτι ἐν ταῖς ἐν χρήσει ἀκολουθίαις τῶν ὄρθρων Μ. Σαββάτου καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν ψιλῶν Κυριακῶν τοῦ ὅλου ἐνιαυτοῦ. Ἐκ τῶν π.δ. τούτων συνάγεται, ὅτι ὑφίσταται διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἀγών τις μεταξὺ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μεσονυκτικοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου ἀναφορικῶς πρὸς τὴν παρ᾿ ἑκατέρας τούτων διεκδίκησιν τοῦ Ἀμώμου καὶ ὅτι εἰρηνική τις λύσις ἐπετεύχθη μόνον ἐν τῷ συμβιβασμῷ, καθ᾿ ὃν δικαιώματα ἐπ᾿ αὐτοῦ ἀνεγνωρίσθησαν εἰς μὲν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ μεσονυκτικοῦ μόνον κατὰ τὰς πέντε πρώτας ἡμέρας τῆς ἑβδομάδος, ἀπὸ τῆς Δευτέρας μέχρι τῆς Παρασκευῆς συμπεριλαμβανομένης, εἰς δὲ τὴν τοῦ ὄρθρου τακτικῶς κατὰ τὰς ὑπολοίπους δύο ἡμέρας αὐτῆς (Σάββατον καὶ Κυριακήν), ἐκτάκτως δὲ κατά τινας ἡμέρας τῆς Μ. ἑβδομάδος (Μ. Σάββατον). Ἡ ἐν τῷ μοναχικῷ τύπῳ παρουσία τῆς συνεπτυγμένης ταύτης μορφῆς τῆς ἀκολουθίας τῆς ἑωθινῆς προσευχῆς, ἥτις προσεγγίζει πρὸς τὴν ὀρθρινὴν ἀκολουθίαν τοῦ ᾀσματικοῦ, καὶ ἡ παρὰ τοῦ μοναχικοῦ τύπου ἀναγνώρισις εἰς τὴν συνεπτυγμένην ταύτην μορφὴν τῆς ὀρθρινῆς ἀκολουθίας τιμητικῆς θέσεως διὰ τῆς παραδοχῆς αὐτῆς ἐν τοῖς ὄρθροις τῶν ἑκάστοτε ψιλῶν Κυριακῶν καὶ ἐν τῷ ὄρθρῳ ἔτι μιᾶς τῶν σημαντικωτάτων ἡμερῶν τῆς Μ. ἑβδομάδος (τοῦ Μ. Σαββάτου δηλαδή), ἧς αἱ ἀκολουθίαι κατὰ κοινὴν ὁμολογίαν διεφύλαξαν περισσότερα πάσης ἄλλης καὶ γνησιώτερα ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα, ἐξηγεῖται φυσικώτατα καὶ εὐχερέστατα μόνον ἐκ τῆς ἐκδοχῆς, ὅτι ἡ συνεπτυγμένη αὕτη μορφὴ τῆς ὀρθρινῆς ἀκολουθίας ὡς προερχομένη ἐκ τῆς πολιᾶς ἀρχαιότητος ἐθεωρήθη σεβαστή, ἁγία καὶ ἄθικτος. Ἄλλως, τίνα ἔννοιαν θὰ εἶχεν, οἱ τὴν ἐπέκτασιν καὶ εὐρύτητα τῶν ἀκολουθιῶν καὶ τὸν πολλαπλασιασμὸν τῶν χρόνων τῆς προσευχῆς ἐπιδιώκοντες μοναχοὶ νὰ παραλάβωσιν συνεπτυγμένας ἀκολουθίας ἄλλοθεν ἢ νὰ συμπτύξωσιν οἱ ἴδιοι αὐτάς, νὰ χρησιμοποιῶσι δὲ αὐτὰς μάλιστα κατὰ τὰς Κυριακὰς ἢ κατὰ τὰς

ἡμέρας τῆς Μ. Ἑβδομάδος, ὁπότε κατὰ κανόνα λόγῳ τῆς ἐκ τῶν βιοτικῶν ἀσχολιῶν ἀργίας αἱ ἀκολουθίαι γίνονται ἐκτενέστεραι, οἱ δὲ χρόνοι τῆς προσευχῆς, κατὰ τὴν Μ. Ἑβδομάδα ἰδίως, πολλαπλασιάζονται;[1] Ἐπανέρχεται κατὰ ταῦτα ἡ συνεπτυγμένη ὀρθρινὴ Ἀκολουθία εἰς ἀρχαιοτέραν τῆς μοναχικῆς πρᾶξιν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, τότε ἔχομεν καὶ ἐν αὐτῷ ἔτι τῷ μοναχικῷ τύπῳ παράλληλόν τι τῆς ὀρθρινῆς ἀκολουθίας τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου ἐν τῷ ὁποίῳ ἡ ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτικοῦ εἶναι εἰσέτι ἡνωμένη μετὰ τῆς τοῦ ὄρθρου μίαν μετ' αὐτῆς ἀποστελοῦσα ὑπηρεσίαν. Τούτου ὅμως οὕτως ἔχοντος προκύπτει, ὅτι πρὸ τοῦ πλουσίως ἀνεπτυγμένου μοναχικοῦ τύπου ὑφίστατο ἐν τῇ πράξει τῆς Ἐκκλησίας στοιχειώδης τις καὶ ἀνανίπτυκτος ἔτι προμοναχικὸς τύπος ἀκολουθιῶν, πρὸς ὃν προσεγγίζει πλειότερον ὁ ἡμέτερος συνεπτυγμένος ᾀσματικός. Ἐν τοιαύτῃ ὅμως περιπτώσει εἶναι προφανές, ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ γίνεται λόγος περὶ προελεύσεως τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου ἐκ τῆς συμπτύξεως τῶν τοῦ μεσονυκτικοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ τύπου. Δύναται πολὺ μᾶλλον νὰ προβληθῇ ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι ἐπανέρχεται οὗτος εἰς τὴν ἀρχαιοτέραν τῆς Ἐκκλησίας πρᾶξιν, ἐν ᾗ αἱ ἀκολουθίαι ἔφερον ἁπλουστέραν τινὰ καὶ μᾶλλον συνεπτυγμένην μορφήν. Τὰ περὶ τοῦ ὄρθρου ὅμως λεγόμενα ἐνταῦθα ἰσχύουσιν τόσον περὶ τῆς μεσημβρινῆς ὅσον καὶ τῆς ἑσπερινῆς ἔτι προσευχῆς.

Ἀλλ' ἐὰν κατὰ ταῦτα ἀποκλείηται ἡ ὑπόθεσις τῆς ἀλληλοεξαρτήσεως τῶν δύο τύπων, κερδίζει ἐν τούτοις ἔδαφος ἡ ἄλλη ὑπόθεσις τῆς συνεξαρτήσεως ἀμφοτέρων ἐκ τρίτου τινὸς προγενεστέρου αὐτῶν καὶ μᾶλλον συνεπτυγμένου, ἀφ' οὗ ἔλαβον οὗτοι τὰς πρώτας αὐτῶν ἀρχὰς καὶ ἀφορμάς, ἃς εἶτα ἑκάτερος αὐτῶν ἀνέπτυξε καὶ διεμόρφωσεν ἀναλόγως μὲν τῶν τοπικῶν καὶ καιρικῶν συνθηκῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν, ἃς ἐπεδίωκε νὰ θεραπεύσῃ. Οὕτω θὰ ἐξηγοῦντο καθ' ἡμᾶς ἄριστα καὶ φυσικώτατα αἱ παρατηρούμεναι μεταξὺ τῶν δύο τύπων ὁμοιότητες ἅμα καὶ διαφοραί.

Εἰς ἐνίσχυσιν τῆς συνεξαρτήσεως ἀμφοτέρων τῶν τύπων ἐκ τρίτου τινὸς προγενεστέρου ἀμφοτέρων ἔρχεται οὐ μόνον ἡ ὡς ἀνωτέρω παρατηρηθεῖσα καὶ περιγραφεῖσα σχέσις, συγγένεια καὶ ὁμοιότης στοιχείων μεταξὺ τῶν ἀκολουθιῶν ἀμφοτέρων τῶν τύπων ἀλλ' ἀκόμη καὶ ἡ κοινότης στοιχείων μεταξὺ ἀκολουθιῶν οὐ μόνον τοῦ αὐτοῦ χρόνου, ἀλλὰ καὶ ἑτέρων ἔτι χρόνων προσευχῆς. Διαπιστοῦται ἐπὶ π.δ. ἐκ τῆς ἀναλύσεως τοῦ περιεχομέ-

1. Τὴν αὐτὴν ἐξήγησιν εὑρίσκει ὡσαύτως καὶ ἡ κατὰ τὰς ἡμέρας τῆς Μ. Ἑβδομάδος ἐν χρήσει οὖσα ἐν τῷ αὐτῷ ναῷ ἡ συνεπτυγμένη μορφὴ τῆς ἀκολουθίας τῆς Θ΄ ὥρας περὶ ἧς ἀνωτέρω ἐγένετο ὡσαύτως λόγος. Μονόψαλμοι εἶναι ὡσαύτως καὶ αἱ παρὰ τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων *Σωφρονίου* φιλοπονηθεῖσαι ἀκολουθίαι τῶν ὡρῶν τῆς Μ. Παρασκευῆς ἀποτελούμεναι ἡ μὲν τῆς Α΄ ἐκ τοῦ 100, ἡ δὲ τῆς Θ΄ ἐκ τοῦ 85 Ψ. Ἀλλ' ὡς γνωρίζομεν ἐκ τοῦ *Κασιανὶ* (Instit. III. 3) ἑκάστη τῶν ὡρῶν ἐν τῇ Ἀνατολῇ περιεῖχε τρεῖς ψαλμούς.

νου τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ τύπου, ὅτι ἔχουσι κοινὰ πρὸς ἀλλήλας στοιχεῖα οὐ μόνον αἱ ἀκολουθίαι τοῦ μεσονυκτικοῦ, τοῦ ὄρθρου καὶ τῆς Α' ὥρας, αἱ ἀποτελοῦσαι τὸ ὀρθρινὸν σύμπλεγμα τῶν ἀκολουθιῶν τῆς προσευχῆς, ἀλλ' ἀκόμη καὶ μία ἑκάστη τούτων πρὸς τὴν τῶν ἀποδείπνων. Οὕτω, Α') Ἡ *ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου* ἔχει κοινὰ στοιχεῖα μετὰ μὲν τῆς τοῦ *μεσονυκτικοῦ* τὸν ν' ψ., τὸν ὕμνον, Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται καὶ τὴν Ε' ᾠδήν, τοῦ Ἡσαΐου, Ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζει τὸ πνεῦμά μου κλ.[1], τὴν εὐχὴν τοῦ Ἐφραίμ, Κύριε καὶ δέσποτα τῆς ζωῆς μου[2], καὶ ἐν μέρει τὴν ἀπόλυσιν[3].—Μετὰ δὲ τῆς τῶν *ἀποδείπνων* ἔχει τοὺς ψαλμοὺς 50, 142 καὶ 150, τὴν δοξολογίαν τὴν προμνημονευθεῖσαν εὐχὴν τοῦ Ἐφραὶμ καὶ ἐν μέρει τὴν ἀπόλυσιν[4] —Μετὰ δὲ τῆς *Α' ὥρας* τοὺς ψαλμοὺς 89 καὶ 91 καὶ τὴν προμνημονευθεῖσαν εὐχὴν τοῦ Ἐφραίμ[5]. Β) Ἡ ἀκολουθία τοῦ *μεσονυκτικοῦ* ἔχει κοινὰ μετὰ μὲν τῆς *Α' ὥρας* τὸν ὕμνον, *Τὰ διαβήματά μου κατεύθυνον*, συνιστάμενον ἐκ τῶν στίχων 133—135 τοῦ 118 ψ., τοῦ Ἀμώμου, ὅστις ἀποτελεῖ, ὡς εἴδομεν, τὸν κύριον καὶ χαρακτηριστικον ψαλμὸν τοῦ μεσονυκτικοῦ[6], τὴν προμνημονευθεῖσαν εὐχὴν τοῦ Ἐφραὶμ καὶ τὴν δέησιν, *Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ*[7].

---

1. Πρβλ. Ὡρολόγιον σελ. 8 πρὸς 55 καὶ 22 πρὸς 51. Ἐν τῇ τελευταίᾳ παραπομπῇ πρόκειται περὶ τούτου, ὅτι κατὰ τοῖς ὄρθροις τῶν ἡμερῶν τῆς Μ. τεσσαρακοστῆς ἀντὶ τοῦ συνήθους κατὰ τὰς λοιπὰς ἡμέρας τοῦ ἔτους *Θεὸς Κύριος* ψάλληται τὸ Ἀλληλούϊα μετὰ στίχων ἐκ τῆς Ε' ᾠδῆς, ἥτις ἀποτελεῖται ἐκ τοῦ 26 κεφ. τοῦ Ἡσαΐου, *Ἐκ νυκτὸς ὀρθρίζει τὸ πνεῦμά μου* κ.λ. ἐν δὲ τοῖς ὄρθροις τῶν ἡμερῶν τῆς Μ. ἑβδομάδος (ὅρα τυπικὸν σ. 354) ἀντὶ τοῦ Θεὸς Κύριος, ψάλλεται τὸ *μέγα Ἀλληλουϊάριον* μετὰ τῶν προαναφερθέντων στίχων ἐκ τῆς Ε' Ὠδῆς τοῦ Ἡσαΐου καὶ μετὰ τοῦ ὕμνου *Ἰδοὺ ὁ νυμφίος ἔρχεται.*

2. Πρβλ. Ὡρολόγιον σελ. 23 πρὸς 85

3. Πρβλ. αὐτόθι.

4. Αὐτόθι σ. 49,55,80,81,85 πρὸς 188,189 καὶ 190. Ἐν τῇ τελευταίᾳ παραπομπῇ παρατηρεῖται, ὅτι ὁ ὕμνος; *Κύριε τῶν δυνάμεων* τοῦ ἀποδείπνου συνοδεύεται ὑπὸ στίχων τοῦ 150 ψαλμοῦ, ὅστις εἶναι εἷς των ψαλμῶν τῶν *Αἴνων* τοῦ ὄρθρου.

5. Στίχοι τινὲς τοῦ 89 Ψ. τῆς Α' ὥρας (Προλ. Ὡρολόγιον σ. 87), καὶ ὡρισμένως οἱ 14—17, *Ἐνεπλήσθημεν τὸ πρωῒ τοῦ ἐλέους σου κλπ.* φέρονται καὶ ἐν τῇ τοῦ ὄρθρου ἀκολουθίᾳ, προτεταγμένοι ὡς πρόλογοι τῶν τροπαρίων τῶν *ἀποστίχων* αὐτῆς. Πρβλ. Ὡρολόγιον σ. 84. Οἱ πρῶτοι πάλιν στίχοι, 1—2, τοῦ 91 Ψ. τοῦ Μεσωρίου τῆς Α' ὥρας (ὅρα Ὡρολόγιον σ. 92), φέρονται καὶ ἐν τῷ τέλει τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου, προτεταγμένοι ὡς πρόλογος τοῦ χῦμα ἀπαγγελλομένου τρισαγίου ὕμνου, Ἅγιος ὁ Θεός. Πάτερ ἡμῶν. Οἷον, Ἀγαθὸν τῷ ἐξομολογεῖσθαι κλ. Ἅγιος ὁ Θεὸς—Πάτερ ἡμῶν. Ὅτι δὲ ὁ 91 Ψ. ἄλλοτε ὁλόκληρος ἐλέγετο ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ὄρθρου, ὅπως καὶ νῦν ἐν τῇ τοῦ Μεσωρίου τῆς Α' ὥρας ἀκολουθίᾳ, μαρτυρεῖται ἐκ τοῦ Τυπικοῦ τοῦ ἐν Ἱεροσολύμοις ναοῦ τῆς Ἀναστάσεως. Πρβλ. ἀνάλεκτα κ.τ.λ. *Κεραμέως Παπαδοπούλου.* Β' σ. 40 καὶ ἀλλαχοῦ, καθ' ἅπαντας τοὺς ὄρθρους τῶν ἡμερῶν τῆς Μ. ἑβδομάδος.

6. Πρβλ. Ὡρολόγ. σελ. 10 πρὸς 89.

7. Πρβλ. Ὡρολόγιον σελ. 22 καὶ 23 πρὸς 91.

—Μετὰ δὲ τῶν *ἀποδείπνων* τοὺς ψαλμοὺς 50, 69, τὸ Πιστεύω[1], τὸ Ὁ ἐν παντὶ καιρῷ[2], τὴν εὐχὴν τοῦ Μαρδαρίου, *Δέσποτα Θεέ*[3], τὴν προμνημονευθεῖσαν εὐχὴν τοῦ Ἐφραίμ[4], τὰς 3 εὐχὰς τοῦ Ἰωαννικίου, τὴν *Ὑπερένδοξε ἀειπάρθενε*, τὴν *Ἐλπίς μου ὁ πατὴρ* καὶ *Τὴν πᾶσαν ἐλπίδα μου*[5], καὶ τὴν εὐχὴν τῆς ἀπολύσεως, *Εὐξώμεθα ὑπὲρ εἰρήνης τοῦ κόσμου*[6]. Τὸ φαινόμενον τοῦτο εὑρίσκει τὴν φυσικωτάτην αὐτοῦ ἐξήγησιν μόνον ἐν τῇ ἐκδοχῇ, ὅτι αἱ ἐν λόγῳ ἀκολουθίαι προῆλθον ἐξ ἄλλης ἀρχαιοτέρας, ἥτις ἤρχιζε μετὰ τῶν ἀποδείπνων καὶ ἐτελείωνε μετὰ τοῦ ὄρθρου, περιλαμβάνουσα ἐν σπέρματι ὅ,τι περίπου αἱ σημεριναὶ ἀκολουθίαι τῶν ἀποδείπνων, τοῦ μεσονυκτικοῦ, τοῦ ὄρθρου καὶ τῆς Α′ ὥρας. Ἔχομεν λοιπὸν νὰ διανοηθῶμεν ἐνταῦθα νυκτερινήν τινα προσευχήν, *παννυχίδα*, ἥτις εἶχε διαμορφωθῆ κατ' ἀναλογίαν καὶ ἀπομίμησιν τῆς τοῦ Πάσχα ἀρχαιοτάτης παννυχίδος, ἥτις ἤρχιζεν ἐκ τῶν καὶ ἐν τῇ συναγωγῇ ἔτι ὡς προνομιακῶν φερομένων *ᾠδῶν τῶν ἀναβαθμῶν* 119—135, οἵτινες, ὡς εἴδομεν ἀνωτέρω, ἀκόμη ἐνιαχοῦ ἀποτελοῦσι συστατικὰ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου ἅμα ἔληγε δὲ μετὰ τῶν Αἴνων, ψ. 148—150. Ὄντως ὁμιλοῦσιν ἀρχαιότατοί τινες ἐκκλησιαστικοὶ περὶ νυκτερινῆς τινος ἀκολουθίας τῆς προσευχῆς, ἥτις φαίνεται παρὰ μὲν *Μεθοδίῳ* τοῦ Ὀλύμπου ν' ἀντιστοιχῇ πρὸς τὴν παρ' ἡμῖν τριχῇ διαίρεσιν, ἑσπερινοῦ, μεσονυκτικοῦ καὶ ὄρθρου, παρὰ δὲ *τῇ Κασσιανῇ* πρὸς τὴν διχῇ, καθ' ἣν ἡ ὀρθρινὴ προσευχὴ φέρεται ἡνωμένη μετὰ τῆς ἑσπερινῆς. Ἐκ τοιαύτης τινὸς λοιπὸν παννυχίδος προῆλθον αἱ ἐν χρήσει ἀκολουθίαι τῆς νυκτερινῆς προσευχῆς (ἑσπερινός, ἀπόδειπνον, μεσονυκτικόν, ὄρθρος) τοῦ μοναχικοῦ τύπου, αἵτινες, ὡς ἕλκουσαι ἐκ κοινῆς ῥίζης τὴν καταγωγήν, φέρουσι καὶ κοινὰ πρὸς ἄλληλα στοιχεῖα. Ἀλλὰ τὰ ἐνταῦθα περὶ ἑσπερινοῦ καὶ ἑωθινοῦ συμπλέγματος τῆς προσευχῆς τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ τύπου λεχθέντα ἰσχύουσιν καὶ περὶ τῶν ἀντιστοίχων ἀκολουθιῶν τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου, αἵτινες φέρουσι κοινὰ στοιχεῖα, οὐ μόνον μετ' ἐκείνων, ἀλλὰ ἔν τινι μέτρῳ καὶ πρὸς ἀλλήλας. Οὕτω ἄρχονται ἅπασαι διὰ τοῦ Εὐλογημένη ἡ βασιλεία, ἐπισφραγίζονται δὲ διὰ τῶν εὐχῶν ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων καὶ τῶν πιστῶν. Ἅπασαι πληροῦσιν εἶτα τὸ μεταξὺ τῶν δύο τούτων ἄκρων διάστημα διὰ τῆς ψαλμῳδίας ἀντιφώνων, διὰ τῆς ἐκφωνήσεως τῶν εἰρηνικῶν ἢ μικρῶν συναπτῶν καὶ δι' ἀναγνώσεων ἐκ τῆς Γραφῆς καθ' ὅλου, ἰδιαίτατα δὲ ἐκ τῆς Π. Δ. Ἅπασαι φέρουσι στερεοτύπως εἰσόδους. Ἄξιον περιεργείας εἶναι

1. Πρβλ. αὐτόθι διὰ μὲν τὸν 50 Ψ. σελ. 37 (μεσονυκτικὸν τοῦ Σαββάτου) πρὸς 187, διὰ δὲ τὸν 69 Ψ. σελ. 8 πρὸς 182, διὰ δὲ τὸ Πιστεύω σελ. 21 πρὸς 178.
2. Αὐτόθι σελ. 22 πρὸς 191.
3. Αὐτόθι σελ. 24 πρὸς 187.
4. Αὐτόθι σελ. 23 πρὸς 192.
5. Αὐτόθι σελ. 28 πρὸς 194.
6. Αὐτόθι σελ. 28 πρὸς 195.

περαιτέρω, ὅτι τὰ ἀντίφωνα τοῦ Β΄ μέρους τοῦ ἑσπερινοῦ, τὰ *μικρὰ* λεγόμενα, ἀποτελοῦσιν οἱ ψαλμοὶ 114—116, τὸ μεγαλύτερον δὲ κατὰ τὴν ἔκτασιν τοῦ ὄρθρου ὁ 118 ψ., ὁ Ἄμωμος, τὰ δὲ τῆς παννυχίδος πάλιν οἱ ψαλμοὶ 119—121. Ἡ κατ᾽ αὔξοντα ἀριθμὸν τῆς ἐν τῷ ψαλτηρίῳ σειρᾶς τῶν ψαλμῶν βαίνουσα παράταξις αὕτη τῶν ἀντιφώνων τριῶν διαφόρων καὶ εἰς διαφόρους χρόνους τελουμένων ἀκολουθιῶν δὲν φαίνεται νὰ εἶναι ὅλως τυχαία, ἀλλ᾽ ἴσως ἔχει τὸν λόγον της ἐν τούτῳ, ὅτι αἱ ἀκολουθίαι αὗται ἀπετέλουν πρότερον μέλη ἀρχαιοτέρας τινὸς ἀκολουθίας, ἐν ᾗ οἱ ἐν λόγῳ ψαλμοὶ τοῦ ψαλτῆρος ἐφέροντο κατὰ τὴν ὡς ἀνωτέρω τάξιν. Εἶναι γνωστὸν ἄλλοθεν ὅτι ἡ ὁμὰς τῶν 112—117 ψαλμῶν ἡ ἐπιγραφομένη διὰ τοῦ *Ἀλληλούϊα*, ἐψάλλετο ἐν τῇ Συναγωγῇ κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτὰς καὶ κατὰ τὰς νουμηνίας καθόλου, κατὰ δὲ τὴν ἑορτὴν τοῦ Πάσχα οἱ 112—114 ἐλέγοντο πρὸ τοῦ δευτέρου ποτηρίου, οἱ δὲ λοιποὶ μετὰ τὸν δεῖπνον. Ὡσαύτως γνωρίζομεν, ὅτι ἡ ὁμὰς τῶν 119—135 ψαλμῶν, τῶν καὶ ὡς *ᾠδῶν ἀναβαθμῶν* χαρακτηριζομένων, ἀποτελοῦσα τὸ *μέγα Ἀλληλούϊα* παρ᾽ Ἰουδαίοις, ἐφέρετο ὡς προοίμιον ἢ προεισαγωγικὸν μέρος κατὰ τὰς ἐν τῷ ναῷ συνάξεις τοῦ λαοῦ [1]. Ὅτι τὸ τοιοῦτον προηγούμενον τῆς Συναγωγῆς ἠδύνατο νὰ ἐπιδράσῃ καὶ ἐπὶ τῆς λατρείας τῶν ἀρχαίων χριστιανῶν, πρόδηλον συνάγεται ἄλλως τε καὶ ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ὁμὰς τῶν ᾠδῶν ἀναβαθμῶν ἀπαντᾷ ὄντως ὡς σταθερὸν στοιχεῖον ἐν ταῖς ἡμετέραις ἀκολουθίαις. Συναντῶμεν ταύτην ἐν τῇ παννυχίδι τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου, ἐν τῷ ἑσπερινῷ μετὰ ἢ ἄνευ προηγιασμένης τῆς μοναχικῆς τάξεως, ἔτι δὲ καὶ ἐν τῷ ὄρθρῳ τῶν Κυριακῶν καὶ ἑορτῶν τῆς αὐτῆς τάξεως.

Αἱ ἀκολουθίαι λοιπὸν ἀμφοτέρων τῶν τύπων ἕνεκεν τῆς τε πρὸς ἀλλήλας καὶ τῆς πρὸς τὰς ἀντιστοίχους τοῦ ἑτέρου τύπου ὑφισταμένης συγγενείας καὶ σχέσεως παραπέμπουσιν ὑμᾶς σαφῶς πρὸς ἀρχέγονόν τινα τύπον, ὅστις φαίνεται νὰ εἶχε μορφωθῇ κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς παννυχίδος τοῦ Πάσχα καὶ ὅστις περιελάμβανεν ἐν σπέρματι ὅ,τι περίπου αἱ μετὰ ταῦτα μορφωθεῖσαι αὐτοτελεῖς ἀκολουθίαι τοῦ ἑσπερινοῦ ἢ νυκτερινοῦ συμπλέγματος προσευχῆς, μορφὴ αὕτη τῶν προμοναχικῶν ἀκολουθιῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς κατὰ τοὺς προκωνσταντινείους χρόνους [2]. Ἡ ἀποκατάστασις αὐ-

1. Ὅρα *Ρομπότη* λειτουργικὴ σ. 289 ἑξ.

2. Ἴχνη τῆς ἀρχεγόνου μορφῆς τῆς νυκτερινῆς προσευχῆς διεσώθησαν ἄχρι νῦν ἐν τῇ ἑσπερινῇ ἀκολουθίᾳ (παννυχίδι) ἀμφοτέρων τῶ τύπων, ᾀσματικοῦ καὶ μοναχικοῦ, τῆς ἑσπέρας τοῦ Μ. Σαββάτου πρὸς τὴν Κυριακήν. Παρατηρεῖται ἐνταῦθα, ὅτι παρ᾽ ἀμφοτέροις τοῖς Τύποις ἡ ἀκολουθία ἐπισφραγίζεται διὰ τελείας λειτουργίας (τοῦ Μ. Βασιλείου) καὶ ὅτι τὸ πρὸ τῆς θείας Ἱερουργίας μέρος εἶναι σύγκραμά τι ἐκ στοιχείων τῶν μετὰ ταῦτα αὐτοτελῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου. Ἄξιον προσοχῆς εἶναι ἐνταῦθα κυρίως τοῦτο, ὅτι μεταξὺ τῶν ἀναγνωσμάνων, 15 τὸν ἀριθμόν, ἀπαντῶσι καὶ αἱ ᾠδαὶ ἐξόδου 15, τοῦ Ἰωνᾶ (κ.2) καὶ τῶν τριῶν παίδων (Δανιὴλ κ.3), αἵτινες ἐν ταῖς μετὰ ἀκολουθίαις ἀποτελοῦσι

τῆς λόγῳ τῆς κρατούσης τότε κατὰ τόπους ποικιλομορφίας, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐπελθουσῶν εἶτα οὐσιωδῶν μεταβολῶν ὡς πρός τε τὴν ἐξωτερικὴν τῶν ἀκολουθιῶν μορφὴν καὶ τάξιν καὶ τὸ περιεχόμενον, δὲν εἶναι εὐχερὴς σήμερον. Κρίνοντες ὅμως ἐκ τῶν εἰς αὐτὰς ἐπανερχομένων καὶ ἐξ ὑλικῶν αὐτῶν διαμορφωθέντων καὶ εἰς ἡμᾶς περιελθόντων δύο τύπων, τοῦ κοσμικοῦ ἢ ᾀσματικοῦ καὶ τοῦ μοναχικοῦ, δυνάμεθα γενικῶς νὰ εἴπωμεν, ὅτι ὁ πρῶτος διεφύλαξε γνησιότερον πλειότερα ἀρχαϊκὰ στοιχεῖα, ἢ ὁ πλουσιώτερον διαμορφωθεὶς καὶ διακοσμηθεὶς μοναχικός, ὁ πλούσιος διάκοσμος τοῦ ὁποίου καὶ τὰ ἐν ἀφθονίᾳ εἰσαχθέντα νεωτερικὰ στοιχεῖα τῆς χριστιανικῆς ποιήσεως ἐπεσκίασαν βαθέως ἐνιαχοῦ καὶ κατέστησαν ἀγνώριστον σχεδὸν τὴν ἀρχικὴν μορφὴν τῶν ἀκολουθιῶν. Βεβαίως ὑπέστησαν καὶ αἱ τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου ἀκολουθίαι τὴν ἐπίδρασιν τοῦ μετὰ τοῖς κωνσταντινείοις χρόνοις κυρίως κρατήσαντος μεταρρυθμιστικοῦ πνεύματος [1], ἀλλ᾽ ἐν συνόλῳ θεωρούμεναι διαπνέονται αὗται ὑπὸ συντηρικωτέρου ἢ αἱ τοῦ μοναχικοῦ τύπου ἀκολουθίαι πνεύματος, ἐν αἷς τὸ μὲν βιβλικὸν στοιχεῖον ἐξετοπίσθη ἢ τοὐλάχιστον σημαντικῶς περιωρίσθη παρὰ τῶν ὀχληρῶς πολλαπλασιασθέντων ἐπαλλήλων καὶ ἐκ μακρῶν τροπαρίων συνισταμένων κανόνων καὶ λοιπῶν στιχηρῶν λεγομένων ἢ *ἀποστίχων* τροπαρίων, τὰ δὲ ψαλμικὰ ἀκροστίχια ἐξηφανίσθησαν σχεδὸν τελείως. Ὅτι δὲ ἐπὶ τῆς τοιαύτης μορφῆς ἣν ἀπὸ τῆς Η′ περίπου ἑκατ. καὶ ἑξῆς ἔλαβον αἱ τοῦ μοναχικοῦ ἀκολουθίαι, σπουδαίως ἐπέδρασε τὸ παράδειγμα τῶν τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου ἀκολουθιῶν πρόδηλον, μαρτυρεῖται δὲ καὶ ἐκ πολλῶν. Ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω, ὅτι τὸ πρῶτον ὁ κοσμικὸς τῶν ἀκολουθιῶν τύπος ᾐσθάνθη τὴν ἀνάγκην τῆς εἰσαγωγῆς ἐν αὐταῖς τεχνικωτέρας τινος μελῳδίας, συνδεδεμένης κατ᾽ ἀνάγκην καὶ μετὰ ἔργων τῆς χριστιανικῆς ποιήσεως, τῶν τροπαρίων καὶ τῶν κανόνων,καὶ ὅτι αἱ ἐξέχουσαι κορυφαὶ τοῦ τότε μοναχικοῦ κόσμου ἐτάχθησαν ἀπ᾽ ἀρχῆς καὶ κατὰ κανόνα ἐναντίον τῆς τεχνικωτέρας μελῳδίας καὶ τῶν ἔργων τῆς γεννωμένης Χριστιανικῆς ποιήσεως, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ταλανισμῶν κορυφαίων τινῶν ἀντιπροσώπων αὐτοῦ ἐκ τῶν μονῶν τῆς Αἰγύπτου καὶ τοῦ Σινᾶ. Ὁ Ἀββᾶς Παμβὼ ἐπὶ π.δ. ταλανίζει

πάντοτε στοιχεῖα τοῦ ὄρθρου ἢ τῆς ὀρθρικῆς προσευχῆς παρά τε τῷ ᾀσματικῷ καὶ μοναχικῷ τύπῳ, τοῦθ᾽ ὅπερ ὅμως μαρτυρεῖ ὅτι ἡ ἑσπερινὴ ἀκολουθία εἶναι ἡνωμένη ἐνταῦθα εἰσέτι μετὰ τῆς ὀρθρικῆς, μίαν ἀμφότεραι ἀποτελοῦσαι ἀκολουθίαν, ἥτις χρησιμεύει ὡς προοίμιον τῆς θείας Ἱερουργίας. Εἰς ἐνίσχυσιν τούτου ἔρχονται εἰσέτι ἡ γαλλικανικὴ καὶ μοςαρινὴ ἀκολουθίαι τῆς θείας λειτουργίας, ἐν τῷ Α′ μέρει τῷ ὁποίων ἀπαντῶσιν ᾠδαί τινες βιβλικαί

1. Ἡ διὰ τοῦ *Μ. Κωνσταντίνου* ἀνύψωσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς θρησκείαν τοῦ κράτους ἔμελλε κατ᾽ ἀνάγκην νὰ συνεπιφέρῃ καὶ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς θείας λατρείας, ἥτις λόγῳ τῶν διωγμῶν ἐν ἀσημότητι καὶ πτωχείᾳ τέως διατελοῦσα, ἑπόμενον ἦτο ν᾽ ἀναπτυχθῇ μεγαλοπρεπῶς καὶ πλουτισθῇ ἀναλόγως τοῦ ἐσωτερικοῦ μεγαλείου καὶ τῆς δυναμικότητος τῆς Χριστιανικῆς Θρησκείας.

τὴν ἔλευσιν τῶν ἡμερῶν, καθ' ἃς οἱ μοναχοί, ἐγκαταλείποντες τὴν διὰ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ὑπαγορευθεῖσαν στερεὰν τροφήν, θὰ ἤρχιζον νὰ ἀσχολῶνται μετ' ᾀσμάτων καὶ ἤχων, «μελῳδοῦντες ᾄσματα», ὡς λέγει, «καὶ ῥυθμίζοντες ἤχους καὶ σείοντες χεῖρας καὶ μεταβαίνοντες πόδας». Ὁ ἡγούμενος τοῦ ἐν τῇ Νιτρίᾳ ὄρους ῥητῶς λέγει : «Τὰ τροπάρια καὶ κανόνας ψάλλειν καὶ ἤχους μελίζειν τοῖς κατὰ κόσμον ἱερεῦσι καὶ τοῖς λοιποῖς ἁρμόζοιν..., τοῖς δὲ μοναχοῖς τοῖς μακρὰν τῶν τοῦ κόσμου θορύβων διάγουσι, τὸ τοιοῦτον ἀσύμφορόν ἐστιν, ἀλλὰ καὶ βλάβης πολλάκις γίνεται πρόξενον». Οἱ μοναχοὶ τοῦ Ὄρους Σινᾶ ἐξηκολούθουν μέχρι τῆς ΣΤ' ἀκόμη ἑκατονταετηρίδος ν' ἀποκλείωσι πᾶν ἔργον τῆς χριστιανικῆς ποιήσεως ἐκ τῶν ἑαυτῶν ἀκολουθιῶν, αἵτινες ὡς ἐκ τούτου δὲν ἔφερον τροπάρια οὔτε εἰς τοὺς στίχους τοῦ *Κύριε ἐκέκραξα*, οὔτε εἰς τὸ *Φῶς ἱλαρὸν* καὶ τῷ *Καταξίωσον* ἐν τῷ ἑσπερινῷ [1], ἀλλ' οὔτε καθίσματα (τροπάρια) εἰς τὴν στιχολογίαν τοῦ ψαλτῆρος ἐν τῷ ὄρθρῳ, οὔτε τροπάρια πρὸ τοῦ ὕμνου τῶν τριῶν παίδων καὶ ἀναμεταξὺ τῶν στίχων τῶν 9 ᾠδῶν καὶ τῶν Αἴνων καθόλου, οὔτε δὲ τὸ Πᾶσα πνοὴ ὡς τὸ Μεγαλύνει ἡ ψυχή μου (=Θ'. ᾠδή) οὔτε ἀναστάσιμον τροπάριον εἰς τὸ τέλος τῆς δοξολογίας [2]. Ἀλλὰ παρὰ πᾶσαν τὴν κατὰ τοῦ ᾄσματος καὶ τῶν τροπαρίων ἀντίδρασιν τῶν μοναχῶν εἰσέδυσαν ταῦτα κατ' ἐπί-

1. Ἡ μορφὴ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἑσπερινοῦ εἶναι ἡμῖν γνωστὴ ἐκ τῆς περιγραφῆς, τῶν κατά τινα ἑσπερινὸν τῶν Σιναϊτῶν πατέρων παραστάντων μοναχῶν Ἰωάννου (Μόσχου) καὶ Σωφρονίου, ἔχει δὲ ὡς ἑξῆς: Μακάριος ἀνὴρ (=ψαλ. 1ος), Κύριε ἐκέκραξα (=ψ. 140), Φῶς ἱλαρόν, Καταξίωσον Κύριε, Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου. Πρβλ. W. Christ et Paranicas Anthologia graeca Carminum christianorum (Lipsiae, 1871)· σελ. XXX. Pitra Hymnographie κ.τ.λ. ἔνθα ἀνωτερ. ἐν. σελ. 23,1. Ὁ τύπος οὗτος ἐξαιρέσει ἐλαχίστων τινῶν παραλλαγῶν καὶ προσθηκῶν, ἀπαντᾷ καὶ ἐν ταῖς Ἀποστ. Διαταγ. (Β'. 59. Η, 22. 35. 37. 39. 47. 48)· ἐν αἷς φέρει τὴν ἑξῆς μορφήν. Κύριε ἐκέκραξα, ἡ μικρὰ δοξολογία (συνισταμένη ἐκ τοῦ α' στίχου τοῦ 112 ψαλμοῦ, *Αἰνεῖται παῖδες Κύριον*, καὶ ἐκ περικοπῶν τινῶν ἑτέρων), ὁ ὕμνος τοῦ Συμεών, *Νῦν ἀπολύεις* καὶ αἱ εὐχαὶ ὑπὲρ τῶν κατηχουμένων, χειμαζομένων, φωτιζομένων κ.λ.π. Ἀπόλυσις.

2. Ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου περιγράφηται παρὰ τῶν αὐτῶν μοναχῶν Ἰωάννου καὶ Σωφρονίου παραστάντων ὡσαύτως ἔν τινι τῶν Σιναϊτῶν ἀγρυπνίᾳ ἧς ἡ ἀκολουθία, ἀρξαμένη εὐθὺς μετὰ τὸ δεῖπνον, διεξήχθη ὡς ἑξῆς. Προηγήθη ὁ κανών, ὃν ἠκολούθησεν εἶτα ὁ ἑξάψαλμος, εἰς τὸ τέλος τοῦ ὁποίου ἐλέχθη τὸ Πάτερ ἡμῶν. Ἤρχισεν ἔπειτα ἡ ἀνάγνωσις τοῦ ψαλτῆρος ὁλοκλήρου, ἀναγνωσθέντος εἰς τρεῖς στάσεις, ὧν ἡ α' περιελάμβανε τὴν πρώτην πεντηκοντάδα τῶν ψαλμῶν (1—50), ἡ β' τὴν δευτέραν (51—200), καὶ ἡ γ' τὴν τρίτην (101—150). Αἱ στάσεις διεκόπτοντο ἀπ' ἀλλήλων διὰ τῆς ἀπαγγελίας *τοῦ Πάτερ ἡμῶν*, τοῦ *Κύριε Ἐλέησον* καὶ τῆς παρεμβολῆς ἀναγνώσεων ἐκ τῶν Καθολικῶν Ἐπιστολῶν τῆς Κ.Δ. (Ἰάκωβον, Πέτρον καὶ Ἰωάννην). Τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ψαλτῆρος καὶ τῶν καθολικῶν ἐπιστολῶν διεδέχθη ἡ τῶν 9 βιβλικῶν ᾠδῶν, ταύτας δέ, ἡ μεγάλη δοξολογία, τὸ Πιστεύω καὶ τὸ Κύριε ἐλέησον, προστεθέντος καὶ τοῦ ὕμνου. *Υἱὲ καὶ λόγε τοῦ Θεοῦ, Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ἐλέησον ἡμᾶς καὶ βοήθησον καὶ σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν.* Πρβλ. Pitra ἐν τῇ εὐθὺς ἀμέσως προηγηθείσει ὑποσημειώσει.

δρασιν τοῦ κοσμικοῦ ἢ ᾀσματικοῦ τύπου καὶ εἰς τὰς τοῦ μοναχικοῦ ἀκολουθίας ἐνωρίτατα ἤδη. Ἐν ταῖς μοναῖς τῆς Καππαδοκίας ἐξ ὧν προήρχετο ὁ κατὰ τὴν Ε΄ ἑκατονταετηρίδα ἀκμάσας ἀββᾶς Παῦλος, ὑπῆρξε γενικὴ ἡ χρῆσις τῶν τροπαρίων καὶ τοῦ ᾄσματος. Ὡς ἐκ τούτου, ὅταν λόγῳ εἰσβολῆς τῶν Περσῶν, ἠναγκάσθη νὰ μεταναστεύσῃ εἰς τὸ ὄρος τῆς Νιτρίας καὶ νὰ προσκολληθῇ αὐτόθι παρά τινι γέροντι, ᾐσθάνετο βαρέως τὴν παρὰ τοῦ γέροντος γενομένην εἰς αὐτὸν ἀπαγόρευσιν νὰ ψάλλῃ τροπάρια καὶ κανόνας· ἅτινα ἐν τούτοις ἀπετέλουν κατὰ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Παύλου τὴν συνήθη ψαλμῳδίαν πάντων. Ἀλλὰ καὶ ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ ἀκροπόλει τῆς μοναχικῆς πολιτείας, ταῖς μοναῖς τῆς Αἰγύπτου, δὲν ἐβράδυνε παρὰ τὰς ἀρχικῶς ἐκδηλωθείσας αὐστηροτέρας παρὰ τῶν ἀρχαιοτέρων καὶ κορυφαίων μοναχῶν κρίσεις περὶ τῆς μελῳδίας νὰ διεισδύσῃ ὁ νεωτερισμὸς τῶν τροπαρίων καὶ τοῦ ᾄσματος, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῆς ἐκπλήξεως, ἣν ᾐσθάνθη ὁ Κασσιανὸς ἐκ τῆς συναντήσεως παρὰ τοῖς μοναχοῖς τῆς Αἰγύπτου τοῦ ἀντιφωνικοῦ τῆς ψαλμῳδίας τρόπου ὃν ἐθεώρει ὡς νεωτερισμόν. Ἐκ τῆς τοιαύτης τοῦ ᾀσματικοῦ ἐπὶ τοῦ μοναχικοῦ ἐπιδράσεως ὡρμήθη ἀναμφιβόλως *Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης* εἰς τὴν ἐπὶ τὸ ὑπερβολικώτερον διατύπωσιν τοῦ ἀστηρίκτου ἐκείνου ἰσχυρισμοῦ του, ὅτι δῆθεν, ὁ ᾀσματικὸς τῶν ἀκολουθιῶν τύπος εἶναι προγενέστερος τοῦ μοναχικοῦ καὶ ὅτι ἐξ ἐκείνου ἔχει οὗτος τὰς ἀρχάς. Τὰ παρ' αὐτοῦ προσαγόμενα ἄλλως τε σχετικὰ ἐπὶ τούτου παραδείγματα οὐδεμίαν ἐγκαταλείπωσιν ἡμῖν περὶ τούτου ἀμφιβολίαν, οἷα ἐπὶ π.δ. εἶναι τὰ ἐν σελ. 553 φερόμενα, ἔνθα διατυποῦται ὁ ἰσχυρισμός, ὅτι εὐχαὶ τῶν μοναχικῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὄρθρου καὶ τοῦ ἑσπερινοῦ εἶναι συντεθειμέναι κατὰ τὸν τύπον τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου καὶ ὅτι κατ' ἀκολουθίαν ἐξ αὐτοῦ παρελήφθησαν. Τὰ ἐν σελ. 624, ἔνθα ἐξ ἀφορμῆς τοῦ ἐν τῷ ᾀσματικῷ τύπῳ γινομένου θυμιάματος παρατηρεῖ, «τοῦτο δὲ γίνεται καὶ ἐν τοῖς μοναστηρίοις πρὸ τοῦ μεγάλου ἑσπερινοῦ». Τὰ ἐν σελ. 628, ἔνθα λέγεται, «Καθ' ἑσπέραν οὖν καὶ πρώην ἐλέγετο τὸ ψαλτήριον [ἐν τῷ ᾀσματικῷ ἑσπερινῷ], ὡς καὶ ἐν τῷ ὄρθρῳ νῦν. Ὅθεν καὶ αἱ μοναὶ *ἐκμιμούμεναι* Κάθισμα ψαλτῆρος ἑσπέρας καὶ ἐν τῷ ὄρθρῳ διηνεκῶς λέγουσι». Τὰ ἐν σελ. 648, ὅπου ἐξ ἀφορμῆς τῆς ἐν τῷ μοναχικῷ ὄρθρῳ παρουσίας τοῦ ὑποψάλματος «*Σοὶ πρέπει αἶνος τῷ Θεῷ*» κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τῶν Αἴνων, ὅπερ ἀποτελεῖ ἀκροστίχιον τοῦ 148 ψ. (Πρβλ. στίχ. 6), παρατηρεῖ : «Ἐντεῦθεν οὖν δῆλον ὡς καὶ τὰ μοναστήρια ἐκ τοῦ ᾀσματικοῦ ἔχουσι τὰς ἀφορμάς. Ὁμοίως ἐν τῇ ἀρχῇ αὐτὰ (=τὰ μοναστήρια) λέγουσι· *Σὺ πρέπει αἶνος...*» [1].

---

1. Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἠδύνατό τις νὰ προσθέσῃ ἔτι καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ μοναχικοῦ μεσονυκτικοῦ ἀναγινώσκεται ἄχρι σήμερον ἐν τῷ νάρθηκι, ἀκριβῶς ὅπως καὶ τὸ θέσιν αὐτῆς ἐπέχον Α΄ μέρος τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου.

§ 5. *Τὰ κύρια καὶ ἰδιάζοντα χαρακτηριστικὰ τοῦ τύπου.*

Τοιοῦτος ὁ ᾀσματικὸς ἢ κοσμικὸς τῶν ἀκολουθιῶν τύπος, οὗτινος, παραθεωρουμένου τοῦ ἐν αὐτῷ κρατοῦντος συμβολισμοῦ [1], ὃν ἄλλως ἔχει κοινὸν μετὰ τοῦ μοναχικοῦ τύπου [2], εἶναι τὰ ἑξῆς:

α΄) Ἡ *συντομία* καὶ ἡ *βραχύτης*, αἵτινες ἀναμφιβόλως συνέχονται πρὸς τὸν παρ' αὐτοῦ ἐπιδιωκόμενον σκοπόν, ὅστις εἶναι ἡ ἐξυπηρέτησις τῶν θρησκευτικῶν ἀναγκῶν τοῦ λαϊκοῦ πληρώματος τῆς ἐκκλησίας. Οἴκοθεν εὐνόητον, ὅτι οἱ ἐν τῷ κόσμῳ ζῶντες καὶ παρὰ μυρίων βιοτικῶν ἀναγκῶν περισπώμενοι κοσμικοὶ δὲν δύνανται νὰ ἐπιτελέσωσι πάντα, ὅσα οἱ ἐν τοῖς ἐρήμοις

---

1. Ὁ συμβολισμὸς καὶ ὁ ἀλληγορισμὸς εἰσήχθησαν ἐνωρίτατα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ ἀπ' αὐτῶν ἔτι τῶν ἀποστολικῶν χρόνων ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῶν ἀλληγορικῶν καθόλου ἑρμηνειῶν τῶν ἀποστολικῶν πατέρων καὶ ἐκ τῶν συμβόλων, ἅτινα κατὰ τὴν Β΄ καὶ Γ΄ ἑκ. χρησιμοποιεῖ ἡ χριστιανικὴ τέχνη. Ὅπως ἐπὶ π. δ. τὸν σταυρόν, τὸν ποιμένα, τὴν λύραν, τὴν ναῦν, τὴν ἄγκυραν, τὸν ἰχθύν, τὸν φοίνικα κ. λ. Ἀργότερον (ἀρχὰς τῆς ΣΤ΄ ἑκ.) εἰσάγεται καὶ ὁ *μυστικισμὸς* διὰ τῶν συγγραμμάτωγ τῶν ἐπ' ὀνόματι *Διονυσίου τοῦ Ἀρεοπαγίτου* φερομένων. Διὰ τοῦ Στουδίτου *Μαξίμου* τοῦ ὁμολογητοῦ τοῦ μεγίστου μυστικιστοῦ τῆς ἑλληνικῆς ἐκκλησίας, *Συμεὼν* τοῦ νέου θεολόγου καὶ *Νικολάου τοῦ Καββάσιλα* ἐπιζῇ οὗτος μέχρι τῶν Ἡσυχαστῶν. Ὅτι οὐκ ὀλίγον ἐπέδρασεν καὶ ἡ μυστικὴ θεωρία ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τῆς λατρείας πρόδηλον ἐκ τοῦ ἄχρι καὶ σήμερον ἔτι διδομένων πολλαχοῦ ἑρμηνειῶν εἰς τὴν λατρείαν καὶ τὰ ἀντικείμενα αὐτῆς.

2. Ἐπὶ π. δ. τὸ ἐν ἀρχῇ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου γινόμενον θυμίαμα ὑποτυποῖ τὴν πληρώσασάν ποτε τὴν σκηνὴν τοῦ μαρτυρίου καὶ τὸν ναὸν τοῦ Σολομῶντος θείαν δόξαν. Ὅτι ἡ μεγαλοπρεπὴς μετὰ λαμπάδων καὶ θυμιαμάτων εἴσοδος ἐν τῷ ἑσπερινῷ εἰς τύπον τῆς ἄνωθεν τάξεως γίνεται καὶ τὴν ἀπὸ τοῦ θυσιαστηρίου μετάδοσιν τῆς θείας χάριτος δηλοῖ, καθὼς καὶ τὴν ἀνάθεσιν τῶν προσευχῶν ἡμῶν ἄνω ὡς εὔοσμον θυμίαμα (Συμεών, αὐτόθι σ. 629). Ὅτι ἐν τοῖς ἑσπερινοῖς ψάλλεται ὁ ψαλμὸς *Κλῖνον Κύριε τὸ οὖς* (ψ. 85), ἐπειδὴ ὁ αἰσθητὸς ἥλιος κλίνων καὶ δύων καταγγέλλει τὸν τῆς δικαιοσύνης ἥλιον, τὸν Χριστόν, ὅστις ἐπεφάνη ἡμῖν διὰ σαρκὸς (Συμεών, ἐνταῦθα σ. 625) Ὅτι ὁ ἱερεὺς τυποῖ τὸν Κύριον, ἡ δὲ εἰς τὸ θυσιαστήριον εἴσοδος αὐτοῦ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἄνοδον τοῦ Κυρίου, οἱ δὲ ὕμνοι τῆς ἀναστάσεως ψάλλονται ἐν τῷ ἄμβωνι κατὰ τὸν τύπον τῶν τὴν ἔγερσιν τοῦ Κυρίου ὑμνησάντων ἀγγέλων (αὐτόθι σ. 632). Ὁ κυρίως ναὸς τυποῖ τὸν παράδεισον καὶ τὸν οὐρανόν, τὸ δὲ ἐν ἀρχῇ τῆς ἀκολουθίας τοῦ ὄρθρου κλείσιμον τῶν θυρῶν τὸν ἀποκλεισμὸν ἡμῶν ἐκ τοῦ παραδείσου, ὁ δὲ ἱερεὺς ἵσταται ἔμπροσθεν τῶν πυλῶν ὡς μεσότης, ἀγγέλου, Θεοῦ ἐπέχον θέσιν (αὐτόθι σ. 636). Τὸ ἄνοιγμα τῆς μιᾶς θυρίδος τῶν πυλῶν τοῦ ναοῦ τὸ γινόμενον κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ στίχου, *Ἐπίβλεψον ἐπ' ἐμὲ* (τῆς γ΄ στάσεως τοῦ Ἀμώμου) καὶ μετὰ τὴν τοποθέτησιν τοῦ τιμίου σταυροῦ πρὸ αὐτῆς, συμβολίζει ὅτι «διηνοίγη ἡμῖν ὁ οὐρανὸς τῇ θέᾳ τῆς τοῦ Κυρίου σαρκώσεως», τὸ δὲ ἄνοιγμα ἀμφοτέρων τῶν θυρίδων τῆς πύλης, τὸ γινόμενον κατὰ τὴν ψαλμῳδίαν τοῦ στίχου, *Εἰσέλθοι τὸ ἀξίωμά μου Κύριε*, καὶ ἡ ἐκ τοῦ νάρθηκος εἴσοδος τοῦ ἱερέως καὶ τοῦ λαοῦ εἰς τὸν κυρίως ναὸν δηλοῖ, ὅτι τελεσθέντος ἤδη τοῦ μυστηρίου τῆς οἰκονομίας διὰ τοῦ θανάτου καὶ τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου, εὕρομεν εἴσοδον εἰς τὸν οὐρανὸν καὶ τὸν παράδεισον (αὐτόθι σ. 637).

καὶ μακρὰν τοῦ κόσμου διατελοῦντες μοναχοί, οἵτινες ὡς κύριον σκοπὸν τοῦ βίου ἔταξαν τὴν διαρκῆ μετὰ τοῦ θείου ἐπικοινωνίαν διὰ τῆς προσευχῆς.

β) *Ἡ μελῳδία.* Τὸ ᾆσμα, περιελθὸν ὡς κληρονομία ἐν τῇ ἐκκλησίᾳ ἐκ τῆς πράξεως τῆς Συναγωγῆς καὶ τῶν Ἀποστόλων, ἔλαβεν ἐν τῷ ἡμετέρῳ τύπῳ, κατ' ἐπίδρασιν προφανῶς τῆς ἑλληνικῆς μουσικῆς, ἧς οἱ τρόποι ἢ ἦχοι ἐγένοντο ἀποδεκτοὶ ἐν τῇ ψαλμῳδίᾳ, καλλιτεχνικωτέραν τινὰ μορφήν. Ψάλλειν, ἀντιψάλλειν, ὑποψάλλειν, ὑπηχεῖν ἦσαν οἱ ἐκφραστικοὶ ὅροι τῆς νέας ταύτης τεχνοτροπίας, ἐξ ἧς καὶ οἱ ἐν ταῖς ἀκολουθίαις τοῦ ἡμετέρου τύπου διατηρηθέντες ὅροι *ὑποψάλματα, ἀντίφωνα* καὶ *εὐχαὶ ἀντιφώνων* κ.λ. Τὸ ᾆσμα λοιπὸν κατέλαβεν ἀπὸ πρώτης ἀρχῆς τοιαύτην ἐν ταῖς ἀκολουθίαις τοῦ ἡμετέρου τύπου δεσπόζουσαν θέσιν, ὥστε ἐξ αὐτοῦ, ὡς ἀπὸ κυρίου γνωρίσματος, ν' ἀποκληθῇ ὁ ὅλος τύπος ᾀσματικός. Συνηθίζετο, ὡς βεβαιοῖ *Συμεὼν ὁ Θεσσαλονικεύς*, μηδὲν ἐξαιρέσει τῶν εὐχῶν τοῦ ἱερέως καὶ τῶν αἰτήσεων τῶν διακόνων νὰ λέγηται ἐν αὐτῷ ἄνευ μελῳδίας. Βεβαίως εἰσεχώρησεν ἡ μελῳδία καὶ ἐν ταῖς μοναχικαῖς ἔτι ἀκολουθίαις, αἵτινες ἀπέβησαν σὺν τῷ χρόνῳ μελῳδικώταται, ἀλλὰ παρὰ τὴν τῆς μελῳδίας ἐπίδρασιν ταύτην δύναται νὰ λεχθῇ, ὅτι ἡ ἀνάγνωσις παρέμεινε πάντοτε ὡς οὐσιῶδες γνώρισμα τῶν μοναχικῶν ἀκολουθιῶν καὶ ὅτι ἀπέναντι τοῦ κανόνος τοῦ ᾀσματικοῦ, μηδὲν νὰ λέγηται ἄνευ μελῳδίας, ἰσχύει ἐν τῷ μοναχικῷ τύπῳ μᾶλλον ἡ ἀρχὴ ὅτι τὰ πάντα δύνανται ἁπλῶς ν' ἀναγινώσκονται. Ἡ τελευταία αὕτη ἀρχὴ σχετίζεται πρὸς τὸν ἰδιόρρυθμον καθόλου χαρακτῆρα τῶν τῆς μοναχικῆς τάξεως ἀκολουθιῶν, αἵτινες, συντεθεῖσαι ἀπ' ἀρχῆς παρὰ μοναχῶν καὶ πρὸς θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν αὐτῶν, φέρουσι τὸν χαρακτῆρα *ἰδιωτικῆς* μᾶλλον πράξεως, ἥτις δύναται νὰ τελεσθῇ, ὡς θὰ ἴδωμεν περαιτέρω, καὶ παρ' ἑνὸς μόνου, καὶ ἄνευ ψαλμῳδίας, καὶ ἄνευ ναοῦ καὶ ἱερέως, ὁπουδήποτε καὶ παρ' οἱουδήποτε καὶ παρὰ λαϊκοῦ ἔτι.

γ') Ὁ βιβλικὸς καθόλου χαρακτήρ. Τὸ βιβλικὸν στοιχεῖον καθόλου, κατ' ἐξοχὴν δὲ οἱ ψαλμοὶ τοῦ ψαλτῆρος κατέχουσιν ἐνταῦθα τὴν δεσπόζουσαν θέσιν. Οἱ ψαλμοὶ καὶ αἱ ᾠδαὶ ἀποκαλοῦνται *ἀντίφωνα.* Τὸ ἀρχαῖον ἔθος τῆς συνδέσεως τῶν στίχων τῶν ἀντιφώνων μετὰ βραχέων βιβλικῶν ὑποψαλμάτων διετηρήθη ἀκραιφνέστερον ἐνταῦθα ἢ ἐν τῇ μοναχικῇ τάξει. Οἱ Pitra καὶ Ptit ἐδημοσίευσαν τόν, *Κανόνα ἀντιφώνων τῶν ψαλμῶν τῆς τοῦ Θεοῦ Μεγάλης Ἐκκλησίας*, ἐν τῷ ὁποίῳ περιέχονται τὰ ψαλμικὰ ἐφύμνια ἢ ὑποψάλματα, τὰ συνοδεύοντα τοὺς στίχους τῶν ἑκάστοτε χρησιμοποιουμένων ἐν ταῖς ἀκολουθίαις ψαλμῶν. Ἀλλὰ καὶ αἱ ὡς ἀνωτέρω περιγραφεῖσαι ἀκολουθίαι τοῦ τύπου διέσωσαν ἡμῖν ἀρκετὰ παραδείγματα τοιούτων βιβλικῶν προψαλμάτων καὶ ὑποψαλμάτων. Βεβαίως ὑπῆρξεν ὁ ἡμέτερος τύπος, ὅστις εἰσήγαγε τὸ πρῶτον τὸν νεωτερισμόν, ἐν τῇ μελῳδίᾳ, ἣν συνέδεσε μετὰ ὕμνων, ἀλλὰ τὸ ἀξιοπερίεργον ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ εἶναι τοῦτο, ὅτι ἡ μὲν χρῆσις τῶν τῆς χριστιανικῆς ποιήσεως ὕμνων γίνεται εἰς

ἄγαν φειδωλή, οἱ δὲ ὕμνοι αὐτοὶ κατὰ κανόνα εἶναι βραχεῖς. Οὔτε κανόνες εἰσέδυσαν ἐν αὐτῷ, οὔτε παρατηρεῖται ὁ ἐσμὸς τῶν ἐπαλλήλως φερομένων μακροσκελῶν τροπαρίων τοῦ μοναχικοῦ τύπου. Τὰ ἔν τισιν ἀκολουθίαις αὐτοῦ φερόμενα στιχηρὰ τροπάρια, δοξαστικὰ καὶ Θεοτοκία καὶ ἀπόστιχα ἐν τῷ ἑσπερινῷ, ἐξαποστειλάρια, στιχηρὰ τῶν Αἴνων καὶ δοξαστικὰ ἐν τῷ ὄρθρῳ, εἶναι ἄνευ πάσης ἀμφιβολίας ὑποβολιμαῖα καὶ μεταγενέστερα στοιχεῖα, εἰσαχθέντα εἰς αὐτὸν κατ' ἀπομίμησιν τῆς μοναχικῆς τάξεως, εἴτε πρὸς καλλωπισμόν, εἴτε καὶ πρὸς ἀπόκρουσιν τοῦ ἐκ τοῦ μοναχικοῦ τύπου ἐπικρεμαμένου κατ' αὐτοῦ κινδύνου τοῦ παραγκωνισμοῦ καὶ τῆς παρ' ἐκείνου ἀντικαταστάσεως αὐτοῦ. Διδακτικώτατα ἀπὸ τῆς ἀπόψεως ταύτης εἶναι τὰ παρ' ἑνὸς ἐνθουσιώδους θιασώτου τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου, *Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης* λεγόμενα. Οὗτος, προσθέσας ἐν τῇ ἀκολουθίᾳ τοῦ ᾀσματικοῦ τοὺς κανόνας καὶ τὰ ἐξαποστειλάρια, ἐπάγεται ὡς δικαιολογίαν ἀλλαχοῦ[1] τὰ ἑξῆς: «Καὶ δέομαι ὑμῖν ἐν Χριστῷ συντηρεῖσθαι ταύτην τὴν τάξιν μέχρι παντὸς καὶ ὥς σπινθῆρά τινα μένειν ἐν ἡμῖν τὴν παράδοσιν τῶν πατέρων. Ἣν καὶ ἡμεῖς βουλόμενοι *ἀσινῆ τηρεῖσθαι* καὶ μένειν, ὥσπερ ἥδυσμά τι καὶ ἄρτυμα γλυκαῖνον συνηρμόσαμεν τὰ τῶν κανόνων, ἵνα μή τις γογγυστὴς περὶ τὰ καλὰ καὶ μὴ γνῶσιν ἔχων τῆς τάξεως, ἀκηδιαστὴς δὲ μᾶλλον καὶ ῥάθυμος ὤν, προφάσεις εὕρῃ τινὰς καὶ *χωρήσῃ πρὸς τὴν ταύτης κατάλυσιν*, λέγων, ὡς οὐ τοὺς συνήθεις καὶ παρὰ πάντων ᾀδομένους ἀκούομεν κανόνας. Νυνὶ δὲ καὶ οὗτοι συνήφθησαν καὶ τοῖς προσέχουσι καὶ προθυμουμένοις εὐτακτωτέρα μᾶλλον καὶ ἡδυτέρα αὕτη τῶν ἐν ταῖς μοναῖς ἀκολουθιῶν γινομένων».

δ') *Ὁ χαρακτὴρ τῆς δημοσίας ὑπηρεσίας ἢ λειτουργίας.* Ὁ τοιοῦτος χαρακτὴρ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ἡμετέρου τύπου συνάγεται ἐκ τῶν συνθηκῶν, ὑφ' ἃς τελοῦνται αὗται καὶ καθ' ἃς πρὸς τέλεσιν αὐτῶν εἶναι ἀπαραιτήτως ἀναγκαία ἡ ὕπαρξις ναοῦ καὶ ἡ παρουσία εἰδικῶν λειτουργικῶν προσώπων. Ἄνευ ναοῦ, οὗ τὸ μὲν ἱερὸν ἀπεικονίζει τὸν θρόνον τοῦ Θεοῦ ἢ τὸν τάφον τοῦ Σωτῆρος, τὸ δὲ κύριον μέρος τὸν οὐρανὸν καὶ τὸν παράδεισον, ὁ δὲ νάρθηξ τὴν γῆν καὶ τὸν τόπον τῆς κολάσεως, δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐπιτελεσθῶσιν οὔτε αἱ πλήρεις συμβολισμοῦ εἴσοδοι τῶν ἀκολουθιῶν καθόλου, οὔτε εἰδικώτερον ἡ ἀκολουθία τοῦ ὄρθρου, ἧς τὸ μὲν Α' μέρος γίνεται ἐν τῷ νάρθηκι, τὸ δὲ Β' συνεχίζεται ἐν τῷ κυρίως ναῷ. Ἄνευ ἱερέως εἶτα, ὅστις, τυπῶν τὸν Κύριον, διαδραματίζει τὸ πρόσωπον μεσίτου μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἐκκλησιάσματος καταβιβάζων ἐκ τοῦ οὐρανοῦ τὰς ἐκείνου εὐλογίας, ἀναφέρων δὲ εἰς τοῦτον διὰ τῶν εὐχῶν ὅσα ἔξωθεν παρὰ τῶν πιστῶν ᾄδονται καὶ λέγονται, εἶναι ἀδύνατον νὰ νοηθῇ ἡ ἐπιτέλεσις μιᾶς οἱασδήποτε τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ᾀσματικοῦ. «Ἐκεῖνα γὰρ ἀναφέρουσιν αἱ εὐχαὶ διὰ

1. Συμεὼν αὐτόθι σ. 556.

τοῦ ἱερέως τῷ Θεῷ», λέγει ὁ Συμεών», «ἃ οἱ ψάλλοντες ᾄδουσι». Καὶ ἀλλαχοῦ (σ. 661). «Αὕτη καὶ τοῦ ᾄσματος ἡ ἀκολουθία..... καὶ μετὰ *ἱερέως ἐνεργουμένη*, ὃς μεσίτης καθίσταται τὰ πρὸς τὸν Θεὸν εἰς τύπον Ἰησοῦ». Ἡ μελῳδία ἀπαιτεῖ, περαιτέρω, αὐτονοήτως ἀριθμόν τινα ψαλτῶν. Πρόκειται ἄρα ἐνταῦθα ἀναμφιβόλως περὶ δημοσίας ὑπηρεσίας ἢ λειτουργίας ἡ ἐπιτέλεσις τῆς ὁποίας προϋποθέτει ἀναγκαίως καθιερωμένον καὶ κατάλληλον χῶρον προσευχῆς καὶ ὡρισμένα κανονικὰ λειτουργικὰ πρόσωπα, ὧν ἡ ἀπουσία καθιστᾷ ἀδύνατον τὴν ἀναπαράστασιν τοῦ δράματος τῆς θείας οἰκονομίας, ὅπερ ἄρχεται ἀπὸ τῆς δημιουργίας τοῦ κόσμου καὶ τελευτᾷ μὲ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ Σωτῆρος[1]. Ἡ παρουσία τῶν ἀπαραιτήτων τούτων στοιχείων αἰσθητοποιεῖ τέλος τὴν παρὰ πάσης δημοσίας λατρείας ἐπιδιωκομένην μυστικὴν τῶν πιστῶν μετ᾽ ἀλλήλων, πρῶτον εἶτα μετὰ τοῦ Χριστοῦ, ὡς κεφαλῆς τοῦ μυστικοῦ σώματος τῆς ἐκκλησίας, καὶ δι᾽ αὐτοῦ καὶ ἐν αὐτῷ μετὰ τοῦ Θεοῦ ἕνωσιν καὶ κοινωνίαν.

Αἱ ἀκολουθίαι τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς τοῦ μοναχικοῦ τύπου ἐναντίον εἶναι ἀπ᾽ ἀρχῆς καὶ κατ᾽ ἀρχὴν[2] οὕτω πως συντεταγμέναι, ὥστε ἐν ἐλλείψει μὲν ναοῦ νὰ ἐπιτελῆται, ὁπουδήποτε, ἐν ἐλλείψει δὲ τῶν ἄλλων λειτουργικῶν προσώπων ν᾽ ἀναγινώσκηται καὶ παρ᾽ ἑνὸς μόνου, ἐν ἀπουσίᾳ δὲ ἱερέως ἔτι νὰ ἐπιτελῆται καὶ παρ᾽ ἰδιώτου, μοναχοῦ ἢ λαϊκοῦ.—«Ἐν ταύταις δὲ ταῖς μοναῖς καὶ σχεδὸν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις ἡ ἀπὸ τῶν Ἱεροσολύμων τυπικοῦ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα τελεῖται τάξις. Ὅτι δὴ καὶ παρὰ

1. Τὸ τοιοῦτον ἐκδηλοῦται ἀριδηλότερον ἐν τῷ μοναχικῷ τύπῳ, οὗ ὁ μὲν ἑσπερινὸς ἀναπαριστᾷ τὴν πρὸ τῆς ἐπὶ τῆς γῆς ἐλεύσεως τοῦ Σωτῆρος οἰκονομίαν, δι᾽ ὃ ἄρχεται μετὰ τοῦ τὴν δημιουργίαν ἐξυμνοῦντος 103, ψ.., τοῦ *Προοιμιακοῦ*, καὶ τελευτᾷ μὲ τὸν ὕμνον τοῦ Συμεών, *Νῦν ἀπολύεις τὸν δοῦλόν σου Δέσποτα*· ὁ δὲ ὄρθρος ἀρχόμενος μετὰ τοῦ ἐπὶ τῇ γεννήσει τοῦ Ἰησοῦ ἐν Βηθλεὲμ ἀκουσθέντος ἀγγελικοῦ ὕμνου, *Δόξα ἐν ὑψίστοις Θεῷ*, καὶ τοῦ, *Θεὸς Κύριος καὶ ἐπέφανεν ἐν ἡμῖν* καὶ λήγων μετὰ τῆς Δοξολογίας, ἀναπαριστᾷ τὸ ἐπίγειον ἔργον τοῦ Σωτῆρος καὶ τὴν ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ἐξιλαστήριον θυσίαν, ὡς σαφέστερον μαρτυρεῖται τοῦτο ἐκ τῆς ἐν τῷ ᾀσματικῷ ὄρθρῳ προβολῆς καὶ προόδου τοῦ τιμίου σταυροῦ. Ἐπειδὴ ἡ εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψις τοῦ Σωτῆρος ἀναπαρίσταται καὶ ἐν τῷ τέλει τῆς θείας ἱερουργίας, ἀναπαριστώσης εἰδικώτερον τὸν μυστικὸν τοῦ Σωτῆρος δεῖπνον, τοῦ πάλιν προεικονίζοντος τὴν ἐπὶ τοῦ Γολγοθᾶ ἐξιλαστήριον θυσίαν, συνάγεται, ὅτι ἀρχικῶς ἡ ἀκολουθία τοῦ ἑσπερινοῦ καὶ τοῦ ὄρθρου μίαν ἀπετέλουν μετὰ τῆς θείας ἱερουργίας ἀκολουθίαν καὶ ὅτι ἐκεῖναι ἀπεσπάσθησαν ἐκ τοῦ Α΄ μέρους, τοῦ προεισαγωγικοῦ, τῆς θείας ἱερουργίας. Ὅτι ἀκολούθως ἡ ἀκολουθία τοῦ ᾀσματικοῦ ἑσπερινοῦ ἐπέδρασεν ἐπὶ τῆς διαμορφώσεως τοῦ Α΄ μέρους τῆς θείας ἱερουργίας, τοῦ καὶ λειτουργίας τῶν κατηχουμένων ἀποκαλουμένου, ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω.

2. Ἡ περίπτωσις αὕτη δὲν ἰσχύει μόνον διὰ τοὺς ἐρημίτας οἵτινες στεροῦνται πολλάκις τῆς εὐχερείας τῆς χρησιμοποιήσεως ναοῦ, ἀλλὰ καὶ δι᾽ αὐτοὺς ἔτι τοὺς κοινοβιάτας, δι᾽ οὓς ὁρίζεται ἐνίοτε ἡ κατ᾽ ἰδίαν παρ᾽ αὐτῶν ἀνάγνωσις ἐν τοῖς κελλίοις, ἐνίων ἀκολουθιῶν, ὅπως ἐπὶ π. δ. τῶν μικρῶν ἀποδείπνων καὶ τῶν Ὡρῶν καὶ Μεσωρίων αὐτῶν.

ταις δὲ ταῖς μοναῖς καὶ σχεδὸν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις ἡ ἀπὸ τῶν Ἱεροσολύμων τυπικοῦ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα τελεῖται τάξις. Ὅτι δὴ καὶ *παρὰ μόνου τινὸς* δυνατὸν ἔστι ταύτην γίνεσθαι», λέγει *Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης* (σελ. 556) «ἐπεὶ καὶ παρὰ μοναχῶν ἐξετέθη καὶ *χωρὶς ᾀσμάτων πολλάκις* ἐν τοῖς κοινοβίοις ἐκτελεῖται». Καὶ ἀλλαχοῦ (σελ. 661) «ἐν ταῖς μοναῖς δὲ γίνεσθαι καὶ τοῖς λοιποῖς ναοῖς τὴν μοναχικὴν ἀκολουθίαν ὡς καὶ *δι' ἑνὸς* ψαλλομένην». Εἰ δὲ μὴ ἔστιν ἱερεύς, λέγει ὁ αὐτὸς (σ. 557), «*ὁ πρῶτος τῶν ἄλλων* ἀπάρχεται ἢ καὶ *μόνος τις*, καὶ οὐκ εὐλογεῖ, ὅτι οὐ τὴν χάριν ἔχει· ἀλλὰ διὰ τῶν εὐχῶν τῶν πατέρων τὸν Χριστὸν ἐλεῆσαι ἐπικαλεῖται[1]. Καὶ λέγεται μὲν παρὰ τοῦ Συμεὼν τὸ τελευταῖον τοῦτο μόνον ἀναφορικῶς καὶ ἐξ ἀφορμῆς τῆς περιγραφῆς τῆς ἀκολουθίας τοῦ μεσονυκτικοῦ, ἀλλ' οὐδαμῶς ἕπεται ἐντεῦθεν, ὅτι καὶ ἰσχύει τοῦτο μόνον διὰ τὴν ἀκολουθίαν ταύτην, οὐχὶ δὲ καὶ διὰ τὰς λοιπάς. Ὅτι δὲ ὄντως ἰσχύει καὶ διὰ τὰς λοιπάς, δὲν συνάγεται μόνον ἐκ τούτου, ὅτι ἡ ἀκολουθία τοῦ μεσονυκτικοῦ ψάλλεται κατὰ τὰ ἀλλαχοῦ λεγόμενα αὐτοῦ τοῦ *Συμεὼν* (σελ. 593) συναπτῆς μετὰ τῆς τοῦ ὄρθρου καὶ τῆς Α´ ὥρας τὸ ἰσχῦον ἄρα διὰ τὴν πρώτην ἰσχύει καὶ διὰ τὰς λοιπὰς συναφεῖς αὐτῇ ἀκολουθίας, ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ ἄλλου ἐκείνου, καθ' ὃ ἔνιαι τῶν ἀκολουθιῶν ἀναγινώσκονται, ὡς γνωστόν, ἐν τοῖς κελλίοις κατ' ἰδίαν παρ' ἑκάστου μοναχοῦ ἢ λαϊκοῦ. Εἰς τὴν μὴ ἀναγκαίαν παρουσίαν τοῦ ἱερέως καὶ τὸν *ἰδιωτικὸν* χαρακτῆρα τῶν ἀκολουθιῶν τῆς μοναχικῆς τάξεως ἐπανέρχεται τέλος ἡ παρατηρουμένη, ἐξαιρέσει τῶν κατὰ τὰς Κυριακὰς καὶ ἐπισήμους ἑορτὰς ψαλλομένων ἑσπερινῶν, ἀπουσία εἰσόδων ἐκ τῶν ἀκολουθιῶν αὐτῆς. Οὕτω, ἡ ἀπουσία εἰσόδων παρατηρεῖται οὐ μόνον ἐν ταῖς τῶν ὡρῶν γενικῶς ἀκολουθίαις, ἀλλ' ἔτι καὶ ἐν ταῖς τῶν ὄρθρων καθόλου καὶ ἐν ταῖς τῶν μικρῶν λεγομένων ἑσπερινῶν τῶν συνήθων ἡμερῶν[2]. Διότι ἡ εἴσοδος, δραματοποιοῦσα καὶ αἰσθητοποιοῦσα τὴν μέχρι τῆς γῆς καὶ τοῦ Ἅδου κάθοδον καὶ τὴν ἐκ τῆς γῆς εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἐκ νέου ἄνοδον τοῦ Σωτῆρος, ἀπαιτεῖ τὴν παρουσίαν εἰδικῶς καθιερωμένου προσώπου, τοῦ Ἱερέως, οὗτινος ὅμως ἡ παρουσία δὲν εἶναι πάντοτε εὐχερής. Ἐξ ὅλων τούτων συνάγεται ἡ ἰδιορρυθμία τῶν τῆς ἡμερονυκτίου προσευχῆς μοναχικῶν ἀκολουθιῶν, αἵτινες, συνταχθεῖσαι ἀπ' ἀρχῆς καὶ κατ' ἀρχὴν διὰ τὴν θεραπείαν τῶν ἀναγκῶν τῶν μοναχῶν, φέρουσιν οὐσιωδῶς τὸν χαρακτῆρα *ἰδιωτικῆς* μᾶλλον πράξεως παρὰ δημοσίας ὑπηρεσίας λειτουργίας. Ὡς ἐκ τούτου δύνανται νὰ τελεσθῶσι καὶ ἐν ἄλλῳ ἐκτὸς τοῦ ναοῦ χώρῳ, ἐν ἐλλείψει δὲ ἱερέως καὶ ψάλτου ἄνευ εὐχῶν, εἰσόδων καὶ ψαλμῳδίας, ἁπλῶς ἀναγινωσκόμεναι. (Συνεχίζεται)

1. Ὑπονοεῖ ἐδῶ ὁ Συμεὼν τὸ ἔθος, καθ' ὃ ἐν ἐλλείψει ἱερέως τὸ μέρος αὐτοῦ ἀναπληροῖ ὁ τυχὼν ἰδιώτης μοναχὸς ἢ λαϊκὸς διὰ τῆς ἐκφωνήσεως τοῦ, *Δι' εὐχῶν τῶν ἁγίων πατέρων ἡμῶν, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ἐλέησον καὶ σῶσον ἡμᾶς*. Πρβλ. καὶ Ὡρολόγιον σ. 7.

2. Περὶ *μεγάλων* καὶ *μικρῶν* ἑσπερινῶν ὅρα ἐν τοῖς τῆς Ἐκκλησίας βιβλίοις, τοῖς Μηναίοις, τοῖς Τριῳδίοις κ. λ. Πρβλ. καὶ Ὡρολόγιον σελ. 159 ἑξ. Εὐχολόγιον τὸ μέγα σελ. 15 ἑξ.

ΑΚΟΛΟΥΘΙΑ ΤΟΥ ΜΙΚΡΟΥ ΑΓΙΑΣΜΟΥ*

ΥΠΟ
ΠΑΝΑΓΙΩΤΟΥ Ν. ΤΡΕΜΠΕΛΑ
Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν

Προκείμενον ἦχος δ' (Υ ***Κ ᾶ Ψ Ο*** ἦχος γ')

Κύριος φωτισμός μου καὶ σωτήρ μου

Στίχ. Κύριος ὑπερασπιστὴς τῆς ζωῆς μου

Πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῆς Παύλου τὸ ἀνάγνωσμα (κεφ. β 11)

Ἀδελφοί, ὁ ἁγιάζων καὶ οἱ ἁγιαζόμενοι ἐξ ἑνὸς πάντες· δι' ἣν αἰτίαν οὐκ ἐπαισχύνεται ἀδελφοὺς αὐτοὺς καλεῖν, λέγων· Ἀπαγγελῶ τὸ ὄνομά σου τοῖς ἀδελφοῖς μου, ἐν μέσῳ ἐκκλησίας ὑμνήσω σε. Καὶ πάλιν· Ἐγὼ ἔσομαι πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ. Καὶ πάλιν· Ἰδοὺ ἐγὼ καὶ τὰ παιδία, ἅ μοι ἔδωκεν ὁ Θεός. Ἐπεὶ οὖν τὰ παιδία κεκοινώνηκε σαρκὸς καὶ αἵματος, καὶ αὐτὸ; παραπλησίως μετέσχε τῶν αὐτῶν, ἵνα διὰ τοῦ θανάτου καταργήσῃ τὸν τὸ κράτος ἔχοντα τοῦ θανάτου τουτέστι τὸν διάβολον καὶ ἀπαλλάξῃ τούτους ὅσοι φόβῳ θανάτου διαπαντὸς τοῦ ζῆν ἔνοχοι ἦσαν δουλείας. Οὐ γὰρ δή που ἀγγέλων ἐπιλαμβάνεται, ἀλλὰ σπέρματος Ἀβραὰμ ἐπιλαμβάνεται. Ὅθεν ὤφειλε κατὰ πάντα τοῖς ἀδελφοῖς ὁμοιωθῆναι, ἵνα ἐλεήμων γένηται καὶ πιστὸς ἀρχιερεὺς τὰ πρὸς τὸν Θεὸν εἰς τὸ ἱλάσκεσθαι τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ· ἐν ᾧ γὰρ πέπονθεν αὐτὸς πειρασθείς, δύναται τοῖς πειραζομένοις βοηθῆσαι.

Ἀλληλούϊα. Ἐξηρεύξατο ἡ καρδία μου.

Εὐαγγέλιον. Ἐκ τοῦ κατὰ Ἰωάννην (κεφ. ε 1).

Τῷ καιρῷ ἐκείνῳ, ἀνέβη ὁ Ἰησοῦς εἰς Ἱεροσόλυμα. Ἔστι δὲ ἐν τοῖς Ἱεροσολύμοις ἐπὶ τῇ προβατικῇ κολυμβήθρα, ἡ ἐπιλεγομένη Ἑβραϊστὶ Βηθεσδά, πέντε στοὰς ἔχουσα. Ἐν ταύταις κατέκειτο πλῆθος πολὺ τῶν ἀσθενούντων, τυφλῶν, χωλῶν, ξηρῶν, ἐκδεχομένων τὴν τοῦ ὕδατος κίνησιν. Ἄγγελος γὰρ κατὰ καιρὸν κατέβαινεν ἐν τῇ κολυμβήθρᾳ καὶ ἐτάραττε τὸ ὕδωρ· ὁ οὖν πρῶτος ἐμβὰς μετὰ τὴν ταραχὴν τοῦ ὕδατος, ὑγιὴς ἐγίνετο, ᾧ δήποτε κατείχετο νοσήματι.

Ψ Εἶτα ἄρχεται τὰ εἰρηνικὰ λέγων

Λ Καὶ εὐθὺς τὴν συναπτὴν   Λ καὶ εὐθὺς τὰ εἰρηνικὰ

---

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 241.

Ἐν τοῖς Γ ***Δ Η*** παραλειπομένων τοῦ Ἀποστόλου καὶ τοῦ Εὐαγγελίου εὐθὺς μετὰ τὸ Ἅγιος ὁ Θεός, ἅγιος ἰσχυρός, ἅγιος ἀθάνατος, ἐλέησον ἡμᾶς ἐπακολουθοῦσι τὰ εἰρηνικά. Ἀπόστολος καὶ Εὐαγγέλιον παρὰ τοῖς Q ***Κ Λ*** Λ ***Ψ*** Υ ***Ο Π*** ᾶ ᾶ μ ᾶ ρ ᾶ χ.

Χ Καὶ εὐθὺς ὁ διάκονος τὰ εἰρηνικὰ θυμιῶν καὶ τὴν κολυμβήθραν.

Γ Δ Η Κ Q **Δ** Λ **Ψ Ο** Υ	Ἐν εἰρήνῃ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν Ὑπὲρ τῆς ἄνωθεν εἰρήνης. Ὑπὲρ τῆς εἰρήνης τοῦ σύμπαντος. Ὑπὲρ τοῦ ἁγίου οἴκου τούτου.
Δ Q **Ο**	Ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν.
Γ Q **Ο**	Ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων. Ὑπὲρ τοῦ συμπολεμῆσαι καὶ ὑποτάξαι ὑπό. Ὑπὲρ τῆς πόλεως ταύτης.
Γ **Ο**	Ὑπὲρ εὐκρασίας ἀέρων.
Γ Q **Ο**	Ὑπὲρ πλεόντων.
Δ Γ **Δ Η** Q **Κ** Υ Λ **Ψ Ο**	Ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι τὸ ὕδωρ τοῦτο τῇ δυνάμει καὶ ἐνεργείᾳ καὶ ἐπιφοιτήσει τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.
Η Κ Q **Δ** Λ **Ο** Υ	Ὑπὲρ τοῦ καταπεμφθῆναι αὐτῷ τὴν χάριν τῆς ἀπολυτρώσεως, τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἰορδάνου τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.
Q **Κ** Λ **Ψ** Υ	Ὑπὲρ τοῦ δωρηθῆναι αὐτῷ δύναμιν ἰαματικὴν διὰ τῆς ἐπιφοιτήσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.
Δ Η Κ Ο Δ Q Λ **Ψ** Υ	Ὑπὲρ τοῦ φωτισθῆναι ἡμᾶς φωτισμὸν γνώσεως.

Ὁ Q ἀντὶ τοῦ Ὑπὲρ τοῦ ἁγίου οἴκου τὸ Ὑπὲρ τοῦ οἴκου τούτου καὶ τῶν κατοικούντων ἐν αὐτῷ τοῦ Κυρίου δ.

Ὁ Γ μετὰ τὸ ὑπὲρ πλεόντων «Ὑπὲρ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ».

Ὁ **Δ** μετὰ τὸ «Ὑπὲρ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου» τὸ «Ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι». Οἱ **Η Κ Λ** *Λ* **Ψ** μετὰ τὸ Ὑπὲρ τοῦ ἁγίου οἴκου εὐθὺς τὸ Ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι.

τοῦτο τῇ ἐπιφοιτήσει καὶ ἐνεργείᾳ τοῦ ἁγ. Πν. **Δ Η**

τῇ ἐπιφ. καὶ δυνάμ. καὶ ἐνερ. Q

Ὁ **Ο** μετὰ τὸ Ὑπὲρ τοῦ ἁγιασθῆναι.. Ὑπὲρ τοῦ καταφοιτῆσαι τῷ ὕδατι τούτῳ τὴν εὐλογίαν καὶ καθαρτικὴν τῆς ὑπερουσίου Τριάδος ἐνέργειαν τοῦ Κ. δ. Ὑπὲρ τοῦ γενέσθαι τὸ ὕδωρ τοῦτο ἰαματικὸν καὶ σωμάτων καὶ πάσης ἀντικειμένης δυνάμεως ἀποτρεπτικὸν τοῦ κ. δ. Ὑπὲρ τοῦ καταπεμφθῆναι αὐτῷ...τοῦ Ἰορδάνου τοῦ Κ. δ. Ὑπὲρ τοῦ καταπέμψαι Κν τὸν Θν ἡμῶν ἐφ' ἡμᾶς τὸ ἅγιον Πνεῦμα καὶ φωτίσαι τὰ ὄμματα τῶν ψυχῶν ἡμῶν τοῦ Κ. δ. καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν χρῃζόντων...

Ὁ Γ «ὑπὲρ τοῦ δοθῆναι αὐτῷ τὴν χάριν ..Ὑπὲρ τοῦ καταπεμφθῆναι τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον ἐπ' αὐτὸ καὶ ἁγιάσαι αὐτό. Ὑπὲρ τοῦ ἐπισκιάσαι ἐξ οὐρανοῦ τὴν χάριν τοῦ ἁγίου Πνεύματος καὶ ἁγιάσαι ἡμᾶς διὰ τοῦ ὕδατος τούτου».

Ὁ **Δ** «Ὑπὲρ τοῦ γενέσθαι ἰατρείαν ψυχῶν καὶ σωμάτων τοῦ Κ. δ. Ὑπὲρ τοῦ καταπεμφθῆναι αὐτῷ ἐξ ἁγίων ὑψωμάτων τὴν εὐλογίαν τοῦ Ἰορδάνου τοῦ Κ. δ.»

Ὑπὲρ τοῦ δοθῆναι αὐτῷ δύναμιν Q

Ἐκ τοῦ **Δ** ἐμφαίνεται, ὅτι ἡ αἴτησις εἶχε «γνώσεως τοῦ...» ἤτοι τοῦ Κ. δεηθῶμεν τῆς φράσεως «διὰ τῆς ὁμοουσίου Τριάδος» ἀποτελούσης πιθανώτατα μεταγενεστέραν προσθήκην.

Ὁ Q «γνώσεως καὶ εὐσεβείας». διὰ τῆς ὑπερουσίου τριάδος τοῦ Κ. δ. **Ο**.

Λ Ὑπὲρ τοῦ ἀναδειχθῆναι ἡμᾶς κληρονόμους τῆς ἐπουρανίου βασιλείας τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν εὐλογήσοι καὶ ἁγιάσοι τὰ ὕδατα ταῦτα ὡς τὰ Ἰορδάνεια ρεῖθρα τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Ἀντικαπέμψοι ἡμῖν τὴν τοῦ Παναγίου Πνεύματος χάριν διὰ τῆς τοῦ ζωοποιοῦ τούτου ὕδατος μεταλήψεως τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Γ Ϙ Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν ἀναδείξῃ ἡμᾶς υἱοὺς καὶ κληρονόμους τῆς βασιλείας αὐτοῦ διὰ τῆς τοῦ ὕδατος ταύτου μεταλήψεώς τε καὶ ραντισμοῦ τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Γ Ὑπὲρ τοῦ γενέσθαι αὐτὸ τοῖς τε χριομένοις, τοῖς τε μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ εἰς ἴασιν ψυχῶν καὶ σωμάτων τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Γ **Δ** Υ **Η Δ Κ** Λ **Ψ** Ὑπὲρ τοῦ ρυσθῆναι ἡμᾶς.

Ϙ **Δ Ο** Καὶ ὑπὲρ πάντων τῶν χρῃζόντων τῆς παρὰ τοῦ Κυρίου βοηθείας τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Γ Δ **Η** Λ **Δ** Ϙ **Ψ** Υ Ἀντιλαβοῦ, σῶσον, ἐλέησον. Τῆς Παναγίας ἀχράντου

Η Δ Γ **Ο** Ἐκφ. Ὅτι πρέπει σοι πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις κλπ.

Η Καὶ εὐθὺς τὴν εὐχὴν ταύτην

Λ Καὶ ἡ εὐχὴ ἡσυχωτέρᾳ φωνῇ. Εἰρήνη πᾶσι.

Πραξ. ζ 59, Ἰωαν. α 18, Α' Ἰωαν. ε 20, Ψαλμ. λε 10, Α' Τιμ. ϛ 16, Ἰωαν. α 9, Ἑβρ. α 3, Σοφ. Σολ. ζ 26, Ἰωαν. α 9

Η Δ Κύριε, Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μονογενὴς Υἱὸς ὁ ὢν εἰς τὸν κόλπον τοῦ Πατρός, ὁ ἀληθινὸς Θεός, ἡ πηγὴ τῆς ζωῆς καὶ τῆς ἀθανασίας, τὸ φῶς τὸ ἐκ φωτός, ὁ ἐλθὼν εἰς τὸν κόσμον τοῦ φωτίσαι αὐτόν, καταύγασον ἡμῶν τὴν διάνοιαν τῷ ἁγίῳ σου Πνεύματι καὶ πρόσδεξαι ἡμᾶς μεγαλωσύνην καὶ εὐχαριστίαν σοι προσάγοντας ἐπὶ τοῖς ἀπ' αἰῶνος θαυμασίοις σου μεγαλουργήμασι καὶ τῇ ἐπ' ἐσχάτων τῶν ἡμερῶν σωτηρίῳ σου οἰκονομίᾳ, ἐν ᾗ τὸ ἡμῶν ἀσθενὲς καὶ

Ὁ Γ συνεχίζει ὡς ἑξῆς «Ὑπὲρ τῶν καρποφορούντων. Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν ἐξελεῖται ἡμᾶς ἀπὸ πάσης ἐπιβουλῆς καὶ ἐπηρείας τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἀξίους ἀπεργάσηται τῶν ἐπηγγελμένων ἀγαθῶν τὴν ἀπόλαυσιν. Ὅπως Κ. ὁ Θεὸς ἀναδείξῃ...»

Οἱ **Δ Η Κ Δ** Λ **Ψ** εὐθὺς μετὰ τὴν «ὑπὲρ τοῦ φωτισθῆναι» εἰς τὴν «ὑπὲρ τοῦ ρυσθῆναι».

Ὅπως Κύριος ὁ Θεὸς ἀναδείξῃ Γ μεταλήψεώς τε καὶ ραντήσεως Γ

Ὁ Λ «Ὑπὲρ πάντων τῶν χρῃζ. τῆς παρὰ σοῦ, Κύριε, βοηθείας καὶ ἀντιλήψεως δεηθῶμεν»

Ἡ ἐκφώνησις παραλείπεται ἐν **Κ** Λ **Ψ** ᾱ Υ **Π** ε ρ χ

Μετὰ τὴν ἔκφώνησιν οἱ μὲν **Η Δ** τὴν ἀνωτέρω εὐχὴν καὶ μετ' αὐτὴν τὴν «Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ θαυμαστός...»

Οἱ δὲ Γ μ **Δ** Ϙ **Ο** ᾱ εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκφώνησιν ἔχουσι τὴν τελευταίαν ταύτην, ἥν φαίνεται νὰ εἶχε καὶ ὁ Ι ἐν τῷ ἐλλείποντι φύλλῳ, ὡς δύναταί τις νὰ εἰκάσῃ ἐκ τοῦ περισωθέντος τέλους.

Οἱ δὲ Χ **Κ** Λ Υ Χ **Ψ** ᾱ ᾱ ᾱ ᾱ ᾱ ά χ ρ μόνον τὴν Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ὕψιστος.

Ὁ **Δ** μέχρι τινὸς μόνον τὴν Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ μέγας...» καὶ ὡς συνέχειαν αὐτῆς καὶ τὴν ἑτέραν Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ὕψιστος.

Ὁ **Π** σύνθεσίν τινα ἐκ τῶν δύο εὐχῶν Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ μέγας τῇ βουλῇ.. καὶ Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ὕψιστος. Ὡσαύτως καὶ οἱ ε ά

πτωχὸν περιβαλλόμενος φύραμα καὶ τοῖς τῆς δουλείας μέτροις συγκαταβαίνων ὁ τῶν ἁπάντων βασιλεύς, ἔτι καὶ δουλικῇ χειρὶ ἐν Ἰορδάνῃ βαπτισθῆναι ἠξίωσας, ἵνα τὴν τῶν ὑδάτων φύσιν ἁγιάσας ὁ ἀναμάρτητος ὁδοποιήσῃς ἡμῖν τὴν δι' ὕδατος καὶ Πνεύματος ἀναγέννησιν καὶ πρὸς τὴν πρώτην ἡμᾶς ἀποκαταστήσῃς ἐλευθερίαν· καὶ δεόμεθά σου, δέσποτα φιλάνθρωπε· ῥάνον καὶ ἐφ' ἡμᾶς τοὺς ἀναξίους ὕδωρ καθάρσιον, τῆς σῆς εὐσπλαγχνίας τὴν δωρεὰν εἰς τὸ τὴν ἐπὶ τῷ ὕδατι τούτῳ αἴτησιν ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν εὐπρόσδεκτον γενέσθαι τῇ σῇ ἀγαθότητι καὶ τὴν εὐλογίαν σου δι' αὐτοῦ ἡμῖν τε καὶ παντὶ τῷ πιστῷ χαρισθῆναι λαῷ· εἰς δόξαν τοῦ παναγίου καὶ προσκυνητοῦ σου ὀνόματος· Σοὶ γὰρ πρέπει πᾶσα δόξα, τιμὴ καὶ προσκύνησις σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεί.

Ἰωαν. γ 5

Δ Εἰρήνη πᾶσι. Τὰς κεφαλάς.

Δ Εὐχὴ τοῦ ἁγιασμοῦ **Η** ἑτέρα ἣν λέγει ἐν ἐπηκόῳ

Λ Εὐχὴ μεγαλοφώνως ἐν ἐπηκόῳ λεγομένη.

Q **O** Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν. Εὐχὴ ἐκφωνουμένη.

Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ θαυμαστὸς τοῖς ἔργοις, ὁ πάσης ὁρατῆς τε καὶ ἀοράτου κτίσεως δημιουργός· ὁ φυλάσσων τὴν διαθήκην σου καὶ τὸ ἔλεός σου τοῖς ἀγαπῶσί σε καὶ τηροῦσι τὰ σὰ προστάγματα· ὁ πάντων τῶν ἐν ἀνάγκαις ἐλεεινὰ προσδεχόμενος δάκρυα· διὰ γὰρ τοῦτο παραγέγονας ἐν δούλου μορφῇ, οὐ φάσμασιν ἡμᾶς ἐκδειματούμενος, ἀλλ' ὑγείαν τῷ σώματι ἀληθῆ ὀρέγων καὶ λέγων· Ἴδε, ὑγιὴς γέγονας, μηκέτι ἁμάρτανε. Ἀλλὰ καὶ ἐκ πηλοῦ ζῶντας ὀφθαλμοὺς εἰργάσω καὶ νίψασθαι κελεύσας, τὸ φῶς οἰκῆσαι παρεσκεύασας λόγῳ· ὁ τὰς τῶν ἐναντίων παθῶν σπιλάδας ταράττων καὶ τὴν τοῦ βίου τούτου ἁλμυρὰν θάλασσαν καταστείλας καὶ τὰ ἀχθηφόρα τῶν ἡδονῶν κατευνάσας κύματα· Αὐτός, φιλάνθρωπε Βα-

Ψαλ. ζ 1 καὶ ἀλ. Ἐξοδ. λδ 10 Δαν. θ. 4, Σειρ. ια 10, Κολοσ. α 16, Δευτ. ζ 9, Ψαλ. πη 28 Φιλιπ. β 7 Ἰωάν. ε 14

---

[7] πιστῷ λαῷ χαριζόμενος Λ

Ὁ σ_2 μετὰ τὸ τῆς Παναγίας... «Καὶ λέγει τὴν εὐχὴν μεγαλοφώνως· Κύριε, ὁ μέγας τῇ βουλῇ καὶ θαυμαστὸς τοῖς ἔργοις...Καὶ βαπτίζων τὸν τίμιον σταυρόν· Ὅτι σὺ εἶ ἡ πηγὴ τῶν ἰαμάτων...Καὶ ἄρχεται τροπάριον πλ. δ. Τῶν σῶν δωρεῶν... Δόξα Χαῖρε κεχαριτωμένη...Εἶτα ἐκτενὴς καὶ ἀπόλυσις».

---

1. θαυμαστὸς ἐν ἔργοις **Σ_3** *2. ὁ πάσης φαινομένης καὶ νοουμένης φύσεως δημιουργὸς Γ* **Σ_3** *ὁ πάσης φαινομένης κτίσεως δημιουρ.* **Δ** *ὁ πάσης κτίσεως δημιουργὸς* **Σ_3 Η Q O** *3. καὶ τὸ ἔλεος τοῖς ἀγαπῶσί σε Γ* **Σ_3** *4. καὶ τοῖς τηροῦσι* **Δ Σ_3** *5. ἐν ἀνάγκῃ* **Σ_3** *δάκρυα καὶ γὰρ διὰ τοῦτο Γ τάχα γὰρ διὰ τοῦτο* **Δ Σ_3** *7. ἀλλ' ὑγείαν τῷ σώματι [ἀληθῆ ἐκ β' χειρὸς]* **Δ** *9. ζῶντος ὀφθαλμ.* **Σ_3** *εἰργάσω καὶ τούτων νίψασθαι Γ εἰργάσω νίψασθαι* **O** *καὶ τοῦτον νίψασθαι* **Δ** *καὶ τούτῳ νίψασθαι* **Σ_3 Δ Q** *οἰκήσειν παρασκευάσας* **Σ_3** *10 λόγῳ τὰς τῶν ἐναντίων* **Σ_3** *Γ σπιλάδας ταραττούσας Γ σπιλάδας πραΰνας* **O** *11. ταράττων τὴν* **Σ_3** *12. ἀχθοφόρα Γ* **Η Λ** *κατασκευάσας κύματα Γ κατασβέσας κύματα* **Δ** *Αὐτὸς οὖν φιλάνθρωπε* **Σ_3** *αὐτὸς καὶ νῦν φιλανθρ.* **Δ**

σιλεῦ, ὁ δοὺς ἡμῖν χιονοφεγγόφωτον φορέσαι στολὴν ἐξ ὕδατός τε καὶ Πνεύματος, καὶ διὰ τῆς τοῦ ὕδατος τούτου μεταλήψεώς τε καὶ ραντισμοῦ τὴν σὴν εὐλογίαν ἡμῖν κατάπεμψον, τὸν ρύπον τῶν παθῶν ἀποσμήχουσαν. Ναί, δέσποτα, δεόμεθα· ἐπίσκεψαι ἡμῶν, ἀγαθέ, τὴν ἀσθένειαν καὶ ἴασαι ἡμῶν τὰς νόσους ψυχῆς τε καὶ σώματος τῷ ἐλέει σου· πρεσβείαις τῆς παναχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, δυνάμει τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ· προστασίαις τῶν τιμίων ἐπουρανίων δυνάμεων ἀσωμάτων· τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου καὶ Βαπτιστοῦ Ἰωάννου· τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων· τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν· τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν, μεγάλων ἱεραρχῶν καὶ οἰκουμενικῶν διδασκάλων, Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου· τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν Ἀθανασίου καὶ Κυρίλλου, πατριαρχῶν Ἀλεξανδρείας· Σπυρίδωνος ἐπισκόπου Τριμυθοῦντος καὶ Νικολάου

'Ιωά

1. χιονόφεγγον **Σ**$_3$ *χιονοφθεγγόφωτον* **Γ Η** *ἐξ ὕδατος καὶ πνεύματος* **Q Λ Ο Σ**$_3$ *2. καὶ πνεύματος ἀπόσμηξον ἡμᾶς διὰ τῆς τοῦ ὕδατος τούτου καταδύσεώς τε καὶ ραντισμοῦ τῆς σῆς εὐλογίας τοὺς ρύπους καθάραι τῶν παθῶν* **Γ Δ Σ**$_3$ *τῆς εὐλογίας* **Δ** *ἀπόσμηξον ἡμᾶς διὰ τῆς τῶν ὑδάτων τούτων καταδύσεώς τε καὶ ραντισμοῦ τῇ σῇ εὐλογίᾳ τοῦ ρύπου* **Σ**$_3$ *3. μεταλήψεως καὶ ραντισμοῦ* **Η Q Λ Ο** *4. τοῦ ρύπου τῶν παθῶν* **Δ Σ**$_3$ *Ναὶ δεόμεθα* **Q** *Ναί, δέσποτα, τὴν ταπείνωσιν ἡμῶν ἐπισκεψάμενος πρεσβείαις.* **Γ Δ Σ**$_3$ *Ναί, δεόμεθα ἐπίσκεψαι* **Q Λ** *φιλάνθρωπε, δέσποτα* **Q Λ Σ**$_3$ **Ο** *5. τὴν ταπείνωσιν (ἡμῶν τῶν σῶν οἰκετῶν προσδεξάμενος ἐλέησον [ἐκ β' χειρὸς]) κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος. Ὅτι σὺ εἶ ἡ πηγὴ τῶν ἰαμάτων... [ἡ εὐχὴ λαμβάνει πέρας]* **Δ** *6 Πρεσβείαι; καὶ ἱκεσίαις τῆς ἁγίας ἀχράντου δεσποίνης* **Σ**$_3$ *πρεσβείαις τῆς ὑπεραγίας δεσποίνης* **Η Q Ο**

7. Μαρίας τῶν τιμίων **Q** *Μαρίας τῶν ἁγίων ἐπουρανίων δυνάμεων* **Σ**$_3$ **Η Ο** *8. ἀσωμάτων ἀρχαγγέλων* **Γ** *δυνάμεων τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ, τῶν ἁγίων* **Σ**$_3$ *τοῦ τιμίου προδρόμου* **Η** *τιμίου προφήτου Προδρ.* **Ο** *10. τῶν ἁγίων καὶ πανευφήμων* **Η Σ**$_3$ **Ο** *ἁγίων καὶ ἐνδόξων πανευφήμων ἀποστ.* **Q.** *ἀποστόλων, τῶν ἁγίων καὶ δικαίων Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης, τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων θαυματουργῶν ἰατρῶν καὶ ἀναργύρων Κοσμᾶ. .Ἰωάννου καὶ Παντελεήμονος καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων, ὧν ταῖς πρεσβείαις φύλαττε* **Σ**$_3$ *ἀποστόλων τῶν ἁγίων καὶ Θεοφ. πατέρων ἡμῶν Ἰωάν. τοῦ Χ. Γρηγ. τοῦ Θ., Βασ. τοῦ μεγάλου, Νικολάου τοῦ θαυματουργοῦ, τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων θαυματ Ἀναργύρων* **Γ** *ἀποστόλων, τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν Ἀναργύρων καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου. Καὶ φύλαττε Κύριε τοὺς δούλους σου τοὺς πιστοὺς βασιλεῖς ἡμῶν* **Η Ο** *ἀποστόλων τῶν ἁγίων καὶ θαυμ. Ἀναργ.* **Q Ο.**

Ἐν τῷ **Λ** «ψυχῆς τε καὶ σώματος τῷ ἐλέει σου. Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ὕψιστος, ὁ ἐν Τριάδι...» «Ἀναργύρων... Ἑρμολάου· τοῦ ἁγίου καὶ ἐνδόξου πανευφήμου ἀποστόλου καὶ εὐαγγελιστοῦ παρθένου ἠγαπημένου ἐπιστηθίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου· τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων μεγάλων μαρτύρων Γεωργίου, Δημητρίου, Θεοδώρου, Πρόβου, Ταράχου καὶ Ἀνδρονίκου, τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ ἰαματικῶν ἱερομαρτύρων Βλασίου, Ὑπατίου καὶ Χαραλάμπους· τῆς ἁγίας καὶ ἐνδόξου μεγαλομάρτυρος Θέκλης, Βαρβάρας, Μαρίνας, Εἰρήνης καὶ Ἀναστασίας καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων, ὧν ταῖς πρεσβείαις φύλαττε...» Γ ἄνευ τοῦ (ἐκ γ') **ΓQΟΣ**$_3$ σώματος ὑγείαν Γ

..Διομήδους, Τρύφωνος καὶ Θαλλελαίου, τοῦ ἁγίου καὶ θαυματουργοῦ Λέοντος,

Μύρων τῆς Λυκίας τῶν θαυματουργῶν· τῶν ἁγίων καὶ ἐνδόξων μεγαλομαρτύρων Γεωργίου τοῦ τροπαιοφόρου καὶ Δημητρίου τοῦ Μυροβλύτου· τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ καλλινίκων μαρτύρων· τῶν ἁγίων καὶ δικαίων θεοπατόρων Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης· τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ θαυματουργῶν Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Κύρου καὶ Ἰωάννου, Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου, Σαμψὼν καὶ Διομήδους, Μωκίου καὶ Ἀνικήτου, Θαλλελαίου καὶ Τρύφωνος· τοῦ ἁγίου (τῆς ἡμέρας) οὗ καὶ τὴν μνήμην ἐπιτελοῦμεν· καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων. Καὶ φύλαττε, Κύριε, τοὺς δούλους σου τοὺς πιστοὺς βασιλεῖς ἡμῶν (ἐκ γ΄), χάρισαι αὐτοῖς ψυχῆς καὶ σώματος τὴν ὑγείαν καὶ τῇ δουλικῇ σου ταύτῃ τῶν χριστιανῶν πολιτείᾳ ποίησον κατὰ πάντα ἐπιεικεῖς. Μνήσθητι, Κύριε, πάσης ἐπισκοπῆς ὀρθοδόξων, τῶν ὀρθοτομούντων τὸν λόγον τῆς σῆς ἀληθείας καὶ παντὸς ἱερατικοῦ καὶ μοναχικοῦ τάγματος καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν μισούντων καὶ ἀγαπώντων ἡμᾶς· τῶν διακονούντων ἀδελφῶν ἡμῶν, τῶν περιεστώτων καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων, καὶ τῶν ἐντειλαμένων ἡμῖν τοῖς ἀναξίοις εὔχεσθαι ὑπὲρ αὐτῶν. Μνή-

τῶν ἁγίων ἑπτὰ Μακκαβαίων καὶ τῆς μητρὸς αὐτῶν Σολομόνης καὶ τοῦ διδασκάλου αὐτῶν Ἐλεαζάρου καὶ πάντων τῶν ἁγίων σου. Καὶ σῶσον, Κύριε, τοὺς δούλους σου... *Q*

χάρισαι αὐτοῖς κατὰ πάντα ψυχῇ τε καὶ σώματι καὶ τῶν τῆς δουλικῆς σου ταύτης τῶν χριστιανῶν πολιτείας πράγμασι (;) τὸ ὑγιές τε καὶ ἄνοσον, κατὰ πάντα εὔφημόν τε καὶ σωτήριον. Μνήσθητι Κύριε τοῦ ἀρχιεπισκ. ἡμῶν τοῦδε. Μνήσθητι Κύριε, τοῦ πρώτου ἡμῶν τοῦδε καὶ πάσης τῆς ἐν Χριστῷ ἡμῶν ἀδελφότητος. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν καρποφορούντων... **Σ**₈

καὶ τοῖς δουλικοῖς ταύτης τῶν χρ. πολιτείας κατὰ πάντα εὔφημόν τε καὶ σωτήριον Γ πολιτείᾳ κατὰ πάντα **HQ** πολιτείᾳ ἵλεως γενοῦ κατὰ πάντα **O** τὸν λόγον τῆς ἀληθείας **H** καὶ παντὸς ἱερατικοῦ τάγματος **O** ἀληθείας. Μνήσθητι, Κύριε, τῆς ἐν Χριστῷ ἡμῶν ἀδελφότητος. Μνήσθητι, Κύρ., τοῦ περιεστῶτος λαοῦ καὶ τὸν δι' εὐλόγους... ἀπολ. ἀδελφῶν ἡμῶν. Μνήσθητι, Κ., τῶν ἐν ἀσθενείαις κατακειμένων ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ ἀνάρυσαι αὐτοὺς καὶ ἐπίσκεψαι καὶ ἐλέησον καὶ ἴασαι αὐτοὺς κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος. Ὅτι σὺ εἶ ὁ ἁγιασμὸς Γ σωτηρίας αὐτῶν καὶ τῶν ἀγαπώντων Q καὶ τῶν διακονούντων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ τῶν περιεστ. Q ἀναξίοις αὐτῶν ὑπερεύχεσθαι **HQO** Ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ σοὶ τὴν δόξαν **O** Ὅτι σὺ εἶ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ σωτὴρ καὶ σοὶ τὴν δόξαν **HQ**

Ἐν τῷ Ι ἡ μετὰ τὸ ἐλλεῖπον φύλλον σελὶς ἄρχεται «καὶ ἀνάρρυσαι αὐτοὺς καὶ ἐπίσκεψαι καὶ ἴασαι πάντας κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος. Καὶ βαπτίζων τὸν σταυρὸν ἐκφωνεῖ Ὅτι σὺ εἶ ἡ πηγὴ τῶν ἰαμάτων...»

τάγματος καὶ τῆς σωτηρίας αὐτῶν. Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ δούλου σου τοῦδε. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν καρποφορούντων καὶ καλλιεργούντων ἐν ταῖς ἁγίαις σου ἐκκλησίαις καὶ μεμνημένων τῶν πενήτων. Μνήσθ. Κύρ. τῶν μισούντων... διακονούντων ἀδελφῶν ἡμῶν. Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ περιεστῶτος λαοῦ καὶ ἀπεκδεχ. τὸ παρὰ σοῦ πλούσιον ἔλεος καὶ τῶν δι' εὐλόγους... ἀπολειφθ. ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ τῶν ἐντειλαμένων **Λ**

τῶν καρποφορούντων καὶ καλλ. ἐν τῷ ἁγίῳ οἴκῳ τούτῳ καὶ μεμνημ. τῶν πενήτων. Μνήσθητι, Κύριε, ὁ Θεὸς ἡμῶν, περιεστῶτος λαοῦ καὶ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ ἐλέησον καὶ ἐπίσκεψαι, καὶ ἴασαι πάντας κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος. Ὅτι σὺ εἶ ἡ πηγή... **Σ**₈

σθητι, Κύριε, τῶν ἐν αἰχμαλωσίᾳ καὶ θλίψεσιν ἀδελφῶν ἡμῶν, καὶ ἐλέησον αὐτοὺς καὶ ἡμᾶς κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος, πάσης ἀνάγκης ῥυόμενος.

Ὅτι σὺ εἶ ἡ πηγὴ τῶν ἰαμάτων, Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν, σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων. Ἀμήν.

[Ἀντὶ τῆς ἀνωτέρω εὐχῆς οἱ **Κ** Λ *Ψ* υ ἔχουσι τὴν κατωτέρω τοῦ **Λ** συνδυάζοντος ἀμφοτέρας].

Κ Λ Καὶ εὐθὺς ἄρχεται τῶν εὐχῶν ὁ ἱερεὺς **Ψ** Εἶτα τὴν εὐχὴν μεγαλοφώνως.

Λ **Ψ** Τοῦ Κυρίου δεηθῶμεν.

Κ Λ Λ **Ψ** Υ Ὁ Θεὸς ὁ μέγας καὶ ὕψιστος, ὁ ἐν Τριάδι *Ἠσ.*
ἁγίᾳ προσκυνούμενος, ἡ προαιώνιος φύσις, ἡ ὑπερούσιος καὶ ἀτελεύ- *Ψαλμ.*
τητος μεγαλειότης, ἡ ἀνεξιχνίαστος δύναμις, ἡ ἄρρητος ἐξουσία, ἡ *Δαν.* *Γεν. ιδ*
τῆς σοφίας πηγή, τὸ τῆς ἀγαθότητος ὄντως ἀνεξιχνίαστον πέ- *Σειρ.*
λαγος. Σύ, φιλάνθρωπε δέσποτα, ὁ τῶν προαιώνων θαυμασίων Θεός,
ὃν οὔτε ἔννοια καταλαβέσθαι δύναται, οὔτε λόγος ἑρμηνεῦσαι ἰσχύει,
ἐπίβλεψον καὶ τανῦν ἐφ' ἡμᾶς τοὺς ταπεινοὺς καὶ ἀναξίους δούλους
σου, καὶ δὸς ἐν τῇ διανοίᾳ ἡμῶν, πνεῦμα σοφίας καὶ συνέ- *Ἠσ.*
σεως, ἄξιον τοῦ εἰς τὰ ὦτα φθάσαι τῆς σῆς ἀγαθότητος καὶ τὸν ἔλεον
ἐπισπάσασθαι τῆς σῆς χάριτος. ἐκ σοῦ γὰρ καὶ τῆς σῆς ζωοποιοῦ δω-
ρεᾶς καὶ τὸ θέλειν καὶ τὸ ἐνεργεῖν ὑπὲρ τῆς κατὰ τὸ θέ- *Φιλιπ.*
λημα τὸ σὸν καὶ τῆς εὐδοκίας τοῖς ἀνθρώποις ὑπάρχει. Καὶ κατά-
πεμψον ἡμῖν τὴν σὴν εὐλογίαν καὶ τῶν ἰαμάτων τὴν χάριν ἐπὶ τὸ
ὕδωρ τοῦτο, ὁ τὸ λουτρὸν τῆς παλιγγενεσίας τῷ γένει *Τίτ.*
ἡμῶν δωρησάμενος πρὸς ἀπόνιψιν τῶν τῆς ἁμαρτίας μολυσμῶν καὶ
ἀνάκτησιν τῶν ἐπισυμβαινόντων ἡμῖν παντοίων ἀρρωστημάτων καὶ

Ἐν τῷ ᾱ εὐθὺς μετὰ τὴν εὐχὴν Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν, ὁ μέγας τῇ βουλῇ... ἡ εὐχὴ Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ... (περὶ ἧς καὶ κατωτέρω). Καὶ μετ' αὐτὴν τὴν εὐχὴν Κλῖνον, Κε...

---

1. Ὁ Θεὸς ὁ μέγας ὁ ὕψιστος **Κ Ψ** *Ὁ εὔσπλαγχνος καὶ ἐλεήμων Θεός, ὁ Θεὸς Λ ἁγίᾳ ὑμνούμενος Υ 2. φύσις καὶ ἀτελεύτητος* **Λ** *ὑπερούσιος καὶ ἀκατάληπτος καὶ ἀτελεύτητος Λ. 3. δύναμις ἡ ἀόρατος ἐξουσία* **Ψ** *δύναμις καὶ ἄρρητος* **Λ** *4. πηγὴ καὶ τῆς ἀγαθότητος ἄβυσσος τὸ τῆς εὐσπλαγχνίας ἀπεριόριστον πέλαγος* **Λ** *5. δέσποτα τῶν ἁπάντων ὁ τῶν Λ ὅν, οὔτε νοῦς οὔτε ἔννοια Λ 6. ἰσχύσει Λ 7. ἐφ' ἡμᾶς τοὺς ταπεινοὺς Λ* **Λ** *8. σοφίας καὶ γνώσεως ἄξιον* **Λ** *10. ἔλεον τὸν σὸν ἐπισπ. χάριτος Λ 11. τῆς ζωοποιοῦ χάριτι δωρεᾶς* **Λ**.

11. καὶ τὸ ἐνεργεῖν κατὰ τὸ θέλημα τὸ σὸν καὶ τῆς σῆς εὐδοκίας τοῖς ἀνθρώποις ὑπάρχει + [ὁ σταυρὸς ἴσως ἐκ β' χειρὸς] καὶ κατάπεμψον **Κ** *θέλειν ὑπάρχει καὶ τὸ ἐνεργεῖν κατὰ τὸ σὸν θέλημα καὶ τὴν σὴν εὐδοκίαν. Διὸ κατάπεμψον* **Λ** *12 τῆς σῆς εὐδοκίας Υ*

14. ἐπὶ τῷ ὕδατι τούτῳ **Λ** *ἐπὶ τὸ ὕδωρ τοῦτο + (καὶ ἐν τῇ ᾤᾳ Γ ἐκ β' χειρὸς) Υ ὁ τῷ λουτρῷ τῆς* **Κ Ψ** *Υ 15. τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων ἡμῖν χαρισάμενος* **Λ** *χαρισάμενος* **Ψ** *τοῦ τῆς ἁμαρτίας μολυσμοῦ* **Λ** *16. καὶ ἀνάκλησιν τῶν ἐπισυμβάντων* **Λ** *καὶ ἀνακαίνησιν τῶν ἐπισυμβαινόντων* **Λ**

καταξίωσον ἡμᾶς, ἐρραντισμένους τὰς καρδίας ἀπὸ συνειδήσεως πονηρᾶς καὶ λελουμένους τὸ σῶμα ὕδατι καθαρῷ, (Ἑβρ. ι 22) ἐν παντὶ ἔργῳ ἀγαθῷ καρποφορεῖν καὶ αὐξάνεσθαι (Κολοσ. α 10) καὶ τὴν εἰς τοὺς δεομένους συμπάθειαν ἀόκνῳ σπουδῇ (Ρωμ. ιβ 11) πρὸς θεραπείαν τῶν πεπονηκότων ἀδελφῶν ἡμῶν διὰ παντὸς ἐπιδείκνυσθαι, καὶ τῆς σῆς εὐσπλαγχνίας καταξιοῦσθαι τῶν τε ψυχικῶν ἀρρωστημάτων καὶ τῶν σωματικῶν ἀλγηδόνων τὴν ἀπολύτρωσιν κομιζομένοις καὶ κατάπεμψον ἡμῖν τὰ τῆς σῆς φιλανθρώπου δωρεᾶς ἰάματα ἐν τῷ παρόντι ὕδατι, οὐ πρὸς ἡδονὴν σαρκός, ἀλλὰ πρὸς ἴασιν ψυχῆς τε καὶ σώματος ἡ ἐπιτελουμένη παρ' ἡμῶν λατρεία πνευματική. Ναί, δέσποτα, τῇ ταπεινώσει ἡμῶν ἐπικαμπτόμενος, ὁ δοὺς ἡμῖν τὴν χιονοφεγγῆ ταύτην φορέσαι στολὴν ἐξ ὕδατός τε καὶ Πνεύματος, (Ἰωαν. γ 5) [καὶ διὰ τῆς τοῦ ὕδατος τούτου μεταλήψεώς τε καὶ ραντισμοῦ τὴν σὴν εὐλογίαν ἡμῖν κατάπεμψον, τοὺς ρύπους τῶν παθῶν ἀποσμήχουσαν]. Πρεσβείαις καὶ ἱκεσίαις τῆς παναχράντου δεσποίνης ἡμῶν θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας· τῶν τιμίων ἐπουρανίων δυνάμεων ἀσωμάτων· τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου· τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων· τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν Ἀναργύρων Κοσμᾶ καὶ Δαμιανοῦ, Κύρου καὶ Ἰωάννου, Παντελεήμονος καὶ Ἑρμολάου, Σαμψὼν καὶ Διομήδους καὶ Θαλλελαίου· τῶν ἐν ἁγίοις πατέρων ἡμῶν καὶ

---

2. *πονηρᾶς λελουμένους* **Λ Κ** *τῷ σώματι ὕδατι* Λ **Λ Κ Ψ**

3. *ἔργῳ καὶ λόγῳ ἀγαθῷ* **Λ** 4. *δεομένους γινομένην παντοίαν συμπάθειαν* **Λ** 6. *ἐπιδείκνυσθαι τῶν τε ψυχικῶν* Υ *εὐσπλαγχνίας διὰ παντὸς καταξ.* **Λ** *τῶν τε ψυχικῶν ἀλγηδόνων καὶ τῶν σωματ. ἀρρωστημάτων τὴν* Ψ 7. *σωματ. ἀλγημάτων* **Λ** *ἀπολύτρωσιν κομισάμενος* **Λ**

8. *τὰ τῆς φιλανθ. σου δωρεᾶς* **Κ** 9. *ὕδατι τούτῳ* **Λ** *οὐ γὰρ πρὸς ἡδονὴν* **Ψ** *σαρκὸς καὶ αἵματος* Υ 10. *ψυχῆς καὶ σώματος* **Κ Ψ** Λ Υ *ψυχῶν τε καὶ σωμάτων ἐπὶ τῇ εἰς σὲ τὸν Θεὸν ἡμῶν πίστει ἐπιτελουμένη παρ' ἡμῶν πνευμ. λατρεία τῇ μεσιτείᾳ καὶ ἱκεσίᾳ τῆς παναγίας, ἀχράντου...,* **Λ** *σώματος ἐπιτελουμένη* Ψ 11. *τὴν ταπείνωσιν* **Ψ** Υ 12. *ἐξ ὕδατος καὶ Πνεύματος* **Κ** *καὶ Πνεύματος ἀπόσμηξον διὰ τοῦ ὕδατος τούτου καὶ τοῖς ραντίσμασι τῆς σῆς εὐλογίας τοὺς ρύπους τῶν παθῶν ἡμῖν* (*ἡμῶν* **Ψ** Λ Υ) *ἀποκάθαρον πρεσβείαις..* **Κ** Λ **Ψ** Υ *διὰ τοῦ ὕδατος τούτου τοὺς ρύπους* Λ 15—16 *καὶ ἱκεσίᾳ τῆς παναγίας, ἀχράντου, ὑπερενδόξου, εὐλογημένης δεσποίνης ἡμῶν...Μαρίας, τῶν ἁγίων ἐπουρανίων, ἀΰλων δυνάμεων* **Λ** *Μαρίας, προστασίαις τῶν τιμίων* Λ *τιμίων καὶ ἐπουρανίων δυνάμεων* Υ 17. *τοῦ τιμίου προφήτου προδρόμου* **Κ** 18—19 *ἀποστόλων, τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ καλλινίκων μαρτύρων, τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν..* Υ *ἀποστόλων, τῶν ἁγίων καὶ καλλινίκων μαρτύρων, τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν, τῶν ἁγίων καὶ θαυματουργῶν Ἀναργύρων...Διομήδους Θαλλελαίου καὶ Τρύφωνος καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων ὧν ταῖς πρεσβείαις* **Λ** *Μωκίου καὶ Θαλλελαίου* Υ
Θαλλελαίου· τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς...Νικολάου καὶ Συμεὼν **Ψ Κ** Υ *τῶν ἁγίων μαρτύρων Μακκαβ.* **Ψ Κ** *Μακκαβ. τοῦ ὁσίου καὶ θεοφόρου πατρὸς ἡμῶν Ἀθανασίου καὶ πάντων τῶν ἁγίων* **Ψ Κ** *πρεσβείαις Κύριε σῶσον τοὺς δούλους σου τοὺς πιστοὺς βασιλεῖς ἡμῶν. Χάρισαι αὐτοῖς κατὰ πάντα ψυχῆς τε καὶ σώματος ὑγείαν.* [*ἴδε συνέχειαν ἐν τῇ προηγουμ. εὐχῇ, εἰς ἣν καὶ αὖθις ἐπανέρχεται*] **Λ** *πρεσβείαις φύλαττε, Κύριε, τοὺς ὀρθοδόξους πάντας χριστιανούς, ὑπόταξον αὐτοῖς* **Κ** *Κύριε παντὸς ἱερατικοῦ* **Ψ** Υ *ποίμνῃ καὶ πολιτείᾳ τὸ ὑγιὲς καὶ ἄνοσον καὶ κατὰ πάντα εὔθυμόν τε καὶ σωτήριον καὶ πάντα ἐπιεικεῖς* **Λ**

οἰκουμενικῶν διδασκάλων καὶ ἱεραρχῶν Βασιλείου τοῦ μεγάλου, Γρηγορίου τοῦ Θεολόγου καὶ Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου· τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν ἀρχιεράρχου καὶ θαυματουργοῦ Νικολάου· Συμεὼν τοῦ ἐν Μάνδρᾳ· τῶν ἁγίων Μακκαβαίων· τοῦ ἁγίου τῆς Μονῆς· καὶ πάντων τῶν ἁγίων ὧν ταῖς πρεσβείαις φύλαττε, Κύριε τοὺς δούλους σου τοὺς πιστοὺς βασιλεῖς ἡμῶν (Γ΄). Ὑπόταξον αὐτοῖς πάντα τὰ βάρβαρα ἔθνη τὰ τοὺς πολέμους θέλοντα. Χάρισαι αὐτοῖς πάντα τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν καρποφορούντων καὶ καλλιεργούντων ἐν ταῖς ἁγίαις σου Ἐκκλησίαις καὶ μεμνημένων τῶν πενήτων καὶ πάσης τῆς ἐν Χριστῷ ἡμῶν ἀδελφότητος. Μνήσθητι, Κύριε, καὶ παντὸς ἱερατικοῦ τάγματος. Μνήσθητι, Κύριε, τοῦ περιεστῶτος λαοῦ καὶ τῶν δι᾽ εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων πατέρων καὶ ἀδελφῶν ἡμῶν. Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν τῶν αἰχμαλώτων καὶ ἐπισκέψαι πάντας καὶ ἴασαι κατὰ τὸ μέγα σου ἔλεος, πᾶσι παρέχων τὰ πρὸς σωτηρίαν αἰτήματα καὶ ζωὴν τὴν αἰώνιον. Ὅτι σὺ εἶ ὁ εὐλογῶν καὶ ἁγιάζων τὰ σύμπαντα, ὁ Θεὸς ἡμῶν, καὶ σοὶ τὴν δόξαν ἀναπέμπομεν τῷ Πατρὶ καὶ τῷ Υἱῷ καὶ τῷ ἁγίῳ Πνεύματι, νῦν καὶ ἀεί...

Π Υ Γ ***Η*** Ϙ ***Κ*** Λ ***Λ Ψ*** Εἰρήνη πᾶσι. Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν.

Υ ***Η*** Ϙ Εὐχή, ἣν λέγει μυστικῶς.

Κλῖνον, Κύριε, τὸ οὖς σου καὶ ἐπάκουσον, ἡμῶν ὁ ἐν Ἰορδάνῃ βαπτισθῆναι καταδεξάμενος καὶ ἁγιάσας τὰ ὕδατα· καὶ εὐλόγησον πάντας ἡμᾶς, τούς διὰ τῆ. κλίσεως τοῦ ἑαυτῶν αὐχέτος σημαίνοντας τὸ τῆς δουλείας πρόσχημα· καὶ καταξίωσον ἡμᾶς ἐμπλησθῆναι τοῦ ἁγιασμοῦ σου διὰ τῆς τοῦ ὕδατος τούτου μεταλήψεώς τε καὶ ραντισμοῦ· καὶ γενέσθω ἡμῖν, Κύριε, εἰς ὑγείαν ψυχῆς τε καὶ σώματος. *Ψαλ*

Σὺ γὰρ εἶ ὁ ἁγιασμὸς τῶν φυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν καὶ σοὶ τὴν δόξαν καὶ εὐχαριστίαν καὶ προσκύνησιν ἀναπέμπομεν σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ και ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου Πνεύματι νῦν κ.λ.π.

ἀληθείας. Μνήσθητι Κύριε τοῦ ἐπισκόπου ἡμῶν (δεῖνα) καὶ παντὸς ἱερατικοῦ... ***Λ*** *[ἴδε συνέχειαν ἐν τῇ προηγ. εὐχῇ] ἀδελφῶν ἡμῶν. Μνήσθητι, Κύριε, παντὸς μοναχικοῦ τάγματος· Μνήσθητι, Κύριε, τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν τῶν αἰχμαλώτων* ***Κ Ψ*** *Υ*

16. σύμπαντα, Χριστὲ ὁ Θεὸς ***Κ Ψ*** *σὺν τῷ ἀνάρχῳ σου Πατρὶ καὶ τῷ παναγίῳ καὶ ἀγαθῷ καὶ ζωοποιῷ σου* ***Κ Ψ*** *19 τὰς κεφαλὰς ἡμῶν* Ϙ *21. ἐπάκουσόν μου* ***Κ*** *22. τὰ ὕδατα εὐλόγησον* ***Η Κ Λ*** Ϙ *Λ* ***Ψ*** *Υ τὸ ὕδωρ τοῦτο εὐλόγησον* ***Ο*** *23. καταξίωσον πάντας ἡμᾶς Λ 26. μεταλήψεως καὶ γενέσθω* ***Η Κ*** Ϙ ***Λ Ψ Ο*** *ψυχῆς καὶ σώματος* ***Η Κ*** *Λ* ***Ο*** *28 Ἐκφών.* ***Γ Ο*** *ὁ ἁγιασμός, ὁ ἱλασμὸς καὶ ὁ φωτισμὸς τῶν ψυχῶν ἡμῶν Λ ὁ ἁγιασμὸς ἡμῶν Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ σοί... Λ* ***Κ Ψ*** *ὁ ἁγιασμὸς ἡμῶν καὶ σοὶ τὴν δόξαν Υ* Ϙ ***Ο*** *Ὅτι σὺ εἶ ὁ ἁγιασμὸς Υ*

Ἐν τοῖς ***Δ Ι*** ἐλλείπει ὅλως ἡ εὐχὴ αὐτή. Εὐθὺς μετὰ τὴν ἐκφώνησιν Ὅτι σὺ εἶ ἡ πηγὴ τῶν ἰαμάτων «Καὶ εἶθ᾽ οὕτω βαλλὼν τὸν σταυρὸν ψάλλει τῶν σῶν δωρεῶν» ***Δ***. Ἐν τῷ Ι ἡ ἐμβάπτισις τοῦ σταυροῦ κατὰ τὴν ἐκφώνησιν «Καὶ λέγε τροπαρ. Ἦχ. πλ. δ΄. Τῶν σῶν δωρεῶν»,

H Q ***O*** Εἶτα λαβὼν τὸν τίμιον καὶ ζωοποιὸν σταυρὸν εὐλογεῖ τὰ ὕδατα ἐκ γ΄ κατάγων αὐτὸν ὄρθιον καὶ ψάλλων τροπάριον καὶ αὐτὸ ἐκ γ΄ εἰς ἦχον β΄.

Τῶν σῶν δωρεῶν, ἀξίους ἡμᾶς ποίησον, Θεοτόκε Παρθένε, παρορῶσα τὰ πλημμελήματα ἡμῶν, καὶ παρέχουσα ἰάματα. τοῖς ἐν πίστει λαμβάνουσι τὴν εὐλογίαν σου ἄχραντε.

Ὁ Γ ἀντὶ τῆς ἀνωτέρω εὐχῆς τὴν ἑπομένην (ἣν οἱ Β Κ ***Λ*** ἔχουσι μετὰ τὴν τελευταίαν εὐχὴν τοῦ Μεγάλου ἁγιασμοῦ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν Εὐχὴ λεγομένη ἐν τῇ φιάλῃ):

Ὁ Θεὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν ὁ τὸ πικρὸν ὕδωρ τὸ ἐπὶ Μωϋσέως τῷ λαῷ εἰς γλυκύτητα μεταποιήσας καὶ τὰ βλαβερὰ ὕδατα ἐπὶ Ἐλισσαίου ἅλατι θεραπεύσας καὶ τὰ Ἰορδάνεια ῥεῖθρα ἁγιάσας τῷ Πνεύματί σου τῷ ἁγίῳ, Αὐτὸς καὶ νῦν, δέσποτα, ἁγίασον τὸ ὕδωρ τοῦτο καὶ ποίησον αὐτὸ γενέσθαι πᾶσι τοῖς ἀρυομένοις καὶ τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτῆς εὐλογίας πηγήν, ἰατρεῖον παθῶν, ἁγιασμὸν οἴκου, πάσης ἐπιβουλῆς ὁρατῆς τε καὶ ἀοράτου ἀλεξιτήριον. Ἐκφών. Σὺ γὰρ εἶ ὁ ἁγιασμός.

Μετὰ τὴν ἐκφώνησιν ὁ Γ «Εἶτα βαπτίζει τὸν τίμιον σταυρὸν καὶ ἐκφωνεῖ λέγων Ὅτι σὺ εἶ ἡ πηγὴ τῶν ἰαμάτων. Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν καὶ σοὶ τήν. Ραντιζομένων πάντων ἐκ τοῦ ὕδατος ψάλλομεν τὰ τροπ. ταῦτα· Τῶν σῶν δωρεῶν. Ἐκ παντοίων κινδύνων. Καὶ ἀπολύει». Ὁ ***Λ*** «Καὶ εὐθὺς ὁ ἱερεὺς λαβὼν τὸν τίμιον σταυρὸν εὐλογεῖ τὸ ὕδωρ τοῦ λουτῆρος ἐκ τρίτου λέγων Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος νῦν καὶ ἀεὶ καὶ εἰς τοὺς αἰῶνας, κατάγων αὐτόν...». Οἱ Υ ***Κ Ψ*** «Καὶ εὐλογῶν τὰ ὕδατα σταυροειδῶς κατάγων...λέγει μεθ' ἡμῶν ὁ ἱερεὺς Σῶσον, Κύριε τὸν λαόν σου..»

Οἱ Υ Ρ μετὰ τὸ Σῶσον τὸ Τῶν σῶν δωρεῶν καὶ τὸ Πηγὴν ἰαμάτων... Νεῦσον παρακλήσεσι...Ἐκτενὴ καὶ ἀπόλυσις.

Ὁ ᾱ «Εἶτα λαβὼν τὸν σταυρὸν ἐπὶ χεῖρας μετὰ καὶ βασιλικῶν κλάδων...ψάλλων τὸ τροπάριον Σῶσον, Κύριε...ἐκ τρίτου εἰς τὰς ἀναδύσεις καὶ καταδύσεις. Καὶ οὕτως ἵσταται ραντίζων τὸν τίμιον σταυρὸν ὅτε ὁ ἱερεὺς καὶ πᾶς ὁ λαὸς ραντιζόμενοι. Καὶ ψάλλομεν τὰ τροπάρια ταῦτα τῶν σῶν δωρεῶν...Πηγὴν ἰαμάτων... Νεῦσον παρακλήσεσι...Καὶ ἕτερα Θεοτοκία τὰ δογματικὰ τῶν ὀκτὼ ἤχων, ἕως οὗ ἁγιασθῇ ὁ λαός..» Τὰ αὐτὰ περίπου καὶ ὁ ᾱ, μόνον δὲ παραλείπων τὸ Νεῦσον ἐπάγει μετὰ τὸ Πηγὴν ἰαμάτων «Εἶτα λέγομεν Θεοτοκία τὰ ἀναστάσιμα κατ' ἦχον μέχρι τῆς ἀπορραντίσεως δηλονότι». Τὰ αὐτὰ περίπου καὶ ὁ ᾱ ὅστις μετὰ τὸ Νεῦσον «Εἶτα τὴν παγκόσμιον δόξαν καὶ τὰ λοιπὰ δογματικὰ Θεοτοκία κατ' ἦχον ἕως οὗ. .»

Καὶ οἱ ᾱ ᾱ «...ψάλλομεν τὸ παρὸν τροπάριον Ἦχος α΄ Σῶσον Κύριε ἐκ γ΄. Ὡσαύτως καὶ οἱ χοροὶ ψάλλουσι τοῦτο ἐκ Γου. Ὁ δὲ ἱερεὺς ραντίζει τὸν λαόν.. Τῶν σῶν δωρεῶν...Πηγὴν ἰαμάτων...Νεῦσον»

Ὁ χ κατὰ τὴν κατάδυσιν τὸ Σῶσον Κύριε...Καὶ ραντίζοντος τοῦ ἱερέως τὸν λαόν, ψάλλονται τὰ τροπάρια ταῦτα Τῶν σῶν δωρεῶν... Πηγὴν ἰαμάτων... Τοῦτο πολλάκις μέχρι τῆς ἀπορραντίσεως. Δόξα καὶ νῦν Νεῦσον.. Καὶ εἰ πολύς ἐστιν ὁ

---

*1. ὕδωρ ἐπὶ Β 2. εἰς γλυκὺ Β Κ 3. ἁγιάσας τῇ ἀχράντῳ σου ἐπιφανείᾳ Β Κ **Λ** 4. καὶ τὸ ὕδωρ **Λ** 5. τοῖς μεταλαμβάνουσιν ἐξ αὐτοῦ Β Κ **Λ** ἰατρείαν Β Κ **Λ** 6. οἴκων Β Κ **Λ** 7. Ἐκφών. Ὅτι σὸν τὸ κράτος Β Κ **Λ**.*

Η Ω Λ Εἶτα ἀσπάζεται ὁ ἱερεὺς τὸν τίμιον σταυρόν, ὡσαύτως καὶ πᾶς ὁ λαός. Εἶθ' οὕτω ραντίζει πάντα τὸν λαὸν καὶ τὴν μονὴν μετὰ τοῦ ἁγιάσματος. Ψάλλονται τροπάρια Ἦχος δ'

Πηγὴν ἰαμάτων ἔχοντες, ἅγιοι Ἀνάργυροι, τὰς ἰάσεις παρέχετε πᾶσι τοῖς δεομένοις, ὡς μεγίστων δωρεῶν ἀξιωθέντες, παρὰ τῆς ἀενάου πηγῆς τοῦ Σωτῆρος Χριστοῦ. Φησὶ γὰρ πρὸς ὑμᾶς ὁ Κύριος, ὡς ὁμοζήλους τῶν ἀποστόλων· Ἰδοὺ δέδωκα ὑμῖν τὴν ἐξουσίαν κατὰ πνευμάτων ἀκαθάρτων, ὥστε αὐτὰ ἐκβάλλειν καὶ θεραπεύειν πᾶσαν νόσον καὶ πᾶσαν μαλακίαν. Διὸ τοῖς προστάγμασιν αὐτοῦ καλῶς πολιτευσάμενοι, δωρεὰν ἐλάβετε, δωρεὰν παρέχετε, ἰατρεύοντες τὰ πάθη τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωματων ἡμῶν.

Ο Δόξα καὶ νῦν.

Νεῦσον παρακλήσεσι σῶν ἱκετῶν Πανάμωμε, παύουσα δεινῶν ἡμῶν ἐπαναστάσεις, πάσης θλίψεως ἡμᾶς ἀπαλλάττουσα· σὲ γὰρ μόνην ἀσφαλῆ καὶ βεβαίαν ἄγκυραν ἔχομεν, καὶ τὴν σὴν προστασίαν κεκτήμεθα· μὴ αἰσχυνθῶμεν δέσποινα, σὲ προσκαλούμενοι.

λαὸς ψάλλομεν καὶ ἐκ τῶν στιχηρῶν τῆς ὀκτωήχου. Εἰσερχόμενοι δὲ ἐν τῷ ναῷ ψάλλομεν τὸ Ἄξιόν ἐστιν. Εἶτα γίνεται ἐκτενής...

Κατὰ τοὺς ***Κ Ψ*** Λ κατὰ μὲν τὴν ἐμβάπτισιν τοῦ σταυροῦ ψάλλει τὸ Σῶσον· τὸ τροπάριον δὲ τοῦτο μετὰ τοῦ ἑπομένου «..καὶ ραντίζων τὸν λαὸν ψάλλομεν ἡμεῖς...».

Παραλείπουσι τὸ τροπάριον Πηγὴν οἱ Γ Ι. Καὶ ὁ μὲν Γ ἀντ' αὐτοῦ ἔχει τὸ Ἐκ παντοίων κινδύνων. Ὁ δὲ Ι τὸ «Χαῖρε κεχαριτωμένη, Θεοτόκε παρθένε, λιμὴν καὶ προστασία τοῦ γένους τῶν ἀνθρώπων. Ἐκ σοῦ γὰρ ἐσαρκώθη ὁ λυτρωτὴς τοῦ κόσμου. Μόνη ὑπάρχεις ἀεὶ εὐλογημένη καὶ δεδοξασμένη. Πρέσβευε Χριστῷ τῷ Θεῷ εἰρήνην δωρήσασθαι πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ».

Ὁ ***Κ*** μόνον τὸ Νεῦσον. Καὶ εὐθὺς μετ' αὐτὸ σημειοῖ «Τοῦτο πολλάκις λέγεται μέχρι δηλονότι τῆς ἀπορραντίσεως».

Οἱ ***Δ Ω*** Καὶ νῦν (ἀντὶ τοῦ Νεῦσον παραλειπομένου) Ἐκ παντοίων κινδύνων τοὺς δούλους σου φύλαττε, εὐλογημένη Θεοτόκε, ἵνα σε δοξάζωμεν τὴν ἐλπίδα τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Μετὰ τὰ τροπάρια ταῦτα «Εἶτα ἐκτενὴ καὶ ἀπόλυσις» ***Κ*** Ι Ω Λ. Ὁ ***Ψ*** μετὰ τὸ Νεῦσον «Καὶ οὕτως ἀπόλυσις» ἄνευ τοῦ ἐκτενῆ. Ὁ ***Δ*** μετὰ τὸ Ἐκ παντοίων «Καὶ ποιεῖ εὐχὴν καὶ ἀπόλυσιν». Ὁ Ω «Ἐκτενὴς καὶ ἀπόλυσις. Εἰ δὲ βούλει μετὰ τὴν συνήθη ἅπασαν ἐκτενῆ λέγε. Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι...»

Οἱ ***Ο*** ε ἁ χ «Εἶτα Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεὸς καὶ τὰ λοιπὰ συνήθη τῆς ἐκτενῆς. Εἶτα λέγει Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι... Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεός, ὁ σωτὴρ ἡμῶν... Εἰρήνη πᾶσι. Τὰς κεφαλάς. Καὶ λέγεται ἡ εὐχὴ Δέσποτα Πολυέλεε Κύριε ὁ Θεὸς ἡμῶν. Καὶ γίνεται ἀπόλυσις». Ὡσαύτως καὶ ὁ ἁ μὲ μόνην τὴν προσθήκην μετὰ τὸ Ἐπάκουσον.. «Τινὲς δὲ λέγουσι το Δέσποτα πολυέλεε ...». Ὁ χ ὅμως μετὰ τὸ πέρας τῆς εὐχῆς Δέσποτα πολυέλεε.. ἐλέησον καὶ τὸν κόσμον σου καὶ σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος. Αὕτη ἐστὶν ἡ ἀπόλυσις τοῦ ἁγιασμοῦ.

Σπεῦσον εἰς ἱκεσίαν τῶν σοὶ πιστῶς βοώντων· Χαῖρε δέσποινα, ἡ πάντων βοήθεια, χαρὰ καὶ σκέπη καὶ σωτηρία τῶν ψυχῶν ἡμῶν.

Δ Καὶ εὐθὺς ὁ ἱερεὺς λέγει τὴν ἐκτενῆ.

Π ε ***Λ ἄ Ν*** χ ***ᾶ*** Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θεὸς κατὰ τὸ μέγα ἔλεός σου, δεόμεθά σου, ἐπάκουσον καὶ ἐλέησον.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων βασιλέων ἡμῶν, κράτους, νίκης, διαμονῆς, εἰρήνης, ὑγείας καὶ σωτηρίας αὐτῶν καὶ τοῦ Κύριον τὸν Θεὸν ἡμῶν ἐπὶ πλέον τοῦ συνεργῆσαι, κατευοδῶσαι αὐτοὺς ἐν πᾶσι καὶ ὑποτάξαι ὑπὸ τοὺς πόδας αὐτῶν πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον, εἴπωμεν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ πάσης ἐπισκοπῆς ὀρθοδόξων, ὑγείας καὶ σωτηρίας καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν αὐτῶν εἴπωμεν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ ἐπισκόπου ἡμῶν (δεῖνος) ὑγείας καὶ σωτηρίας καὶ ἀφέσεως.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν ἀδελφῶν ἡμῶν πάντων τῶν πρωτοϊερέων, ἱερέων, ἱερομονάχων, ὑποδιακόνων, ἀναγνωστῶν καὶ σωτηρίας καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ πάντων τῶν ὀρθοδόξων χριστιανῶν, τῶν καρποφορούντων, καλλιεργούντων, συμψαλλόντων, διακονούντων καὶ διακονησάντων ἡμῖν ἐν τῷ ἁγίῳ πανσέπτῳ ναῷ τούτῳ ὑγείας καὶ σωτηρίας καὶ ἀφέσεως τῶν ἁμαρτιῶν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ πάντων τῶν θλιβομένων καὶ ἀρρωστούντων καὶ τοῦ ἐλέους Κυρίου ἐπιδεομένων καὶ ὑπὲρ τοῦ λυτρωθῆναι ἡμᾶς ἀπὸ πάσης θλίψεως, κινδύνου, πειρασμοῦ καὶ ἐπαναστάσεως ἐθνῶν καὶ ἐμφυλίου πολέμου καὶ αἰφνιδίου θανάτου, εἴπωμεν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ ἵλεων, εὐμενῆ καὶ εὐδιάλλακτον γενέσθαι

Ὁ ***Η*** Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων ἡμῶν. Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν εὐσεβεστάτων καὶ φιλοχρίστων βασιλέων. Ὑπὲρ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου ἡμῶν. Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ τοῦδε καὶ πάσης τῆς ἐν Χριστῷ ἡμῶν ἀδελφότητος. Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι τὴν ἁγίαν μονὴν καὶ πᾶσαν πόλιν καὶ χώραν ἀπὸ λιμοῦ, λοιμοῦ ..ἀλλοφύλων. Κύριε ἐλέησον μ΄. Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεός. Εἰρήνη πᾶσι. Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν. Δέσποτα πολυέλεε, Κύριε Ἰησοῦ Χριστὲ ὁ Θεὸς ἡμῶν πρεσβείαις.. Καὶ λέγει ἀπόλυσιν.

Ὁ ***Ν*** Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι τὸ κράτος τῆς ἁγίας βασιλείας τῶν εὐσεβεστάτων καὶ θεοφυλάκτων βασιλέων ἡμῶν. Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ ἀρχιεπισκόπου. Ἔτι δεόμεθα καὶ ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι τὴν ἁγίαν μονὴν ταύτην καὶ πᾶσαν...

Οἱ *ἄ ἄ* μετὰ τὸ «..ἐπικειμένης ἡμῖν δικαίας αὐτοῦ ἀπειλῆς καὶ ἐλεῆσαι ἡμᾶς **τὸ Κύριε ἐλέησον μ΄**

Ὁ *ἄ* μετ' αὐτὴν «Ἔτι δεόμεθα καὶ ὑπὲρ τοῦ ἐπομβρίσαι τῇ γῇ ὑετὸν ἀγαθότητος. Ἐπάκουσον ἡμῶν...»

τὸν φιλάνθρωπον Θεὸν ἡμῶν ἐπὶ ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν, τοῦ ἐλεῆσαι ἡμᾶς καὶ ὑπὲρ τοῦ συγχωρηθῆναι ἡμῖν πᾶν πλημμέλημα ἑκούσιόν τε καὶ ἀκούσιον, εἴπωμεν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν ἐν ἀσθενείαις καμνόντων καὶ ὑπὲρ τῶν δι' εὐλόγους αἰτίας ἀπολειφθέντων ἀδελφῶν ἡμῶν, εἴπωμεν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τῶν ἐν ἐξορίαις καὶ αἰχμαλωσίαις κακουχουμένων χριστιανῶν ἀδελφῶν ἡμῶν καὶ τοῦ ἵλεων αὐτοῖς ἐπὶ σωτηρίῳ ἀνακλήσει γενέσθαι τὸν φιλάνθρωπον Θεὸν ἡμῶν, εἴπωμεν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ ρυσθῆναι τὴν νῆσον ταύτην καὶ πᾶσαν πόλιν καὶ χώραν ἀπὸ λιμοῦ, λοιμοῦ, σεισμοῦ, καταποντισμοῦ, πυρός, μαχαίρας, ἐπιδρομῆς ἀλλοφύλων καὶ ἐμφυλίου πολέμου, καὶ ὑπὲρ τοῦ ἀποστρέψαι καὶ διασκεδάσαι Κύριον τὸν Θεὸν πᾶσαν ὀργὴν πονηρὰν τὴν καθ' ἡμῶν κινουμένην καὶ ἐλεῆσαι ἡμᾶς, εἴπωμεν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ ρυσθῆναι ἡμᾶς τῆς αἰωνίου τῶν ἁμαρτωλῶν κολάσεως καὶ ὑπὲρ τοῦ καταξιωθῆναι τῆς τῶν οὐρανῶν βασιλείας, εἴπωμεν.

Δ Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ δούλου τοῦ Θεοῦ (δεῖνος) ὑγείας καὶ σωτηρίας καὶ ἀφέσεως τῶν αὐτοῦ ἁμαρτιῶν, εἴπωμεν.

Δ Π Ἔτι δεόμεθα καὶ ὑπὲρ τοῦ περιεστῶτος λαοῦ καὶ ἀπεκδεχομένου τὸ παρὰ σοῦ πλούσιον ἔλεος, εἴπωμεν.

Π Ἔτι δεόμεθα καὶ ὑπὲρ τοῦ εἰσακοῦσαι Κν τὸν Θν φωνῆς τῆς δεήσεως ἡμῶν τῶν ἁμαρτωλῶν καὶ ἐλεῆσαι ἡμᾶς.

ἁ Π Ν Ο Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεός, ὁ σωτὴρ ἡμῶν, ἡ ἐλπὶς πάντων τῶν περάτων τῆς γῆς καὶ τῶν ἐν θαλάσσῃ μακράν. Καὶ ἵλεως, ἵλεως γενοῦ (ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν καὶ ἐλέησον ἡμᾶς. Ἐλεήμων γὰρ Θεὸς ὑπάρχεις καὶ σοὶ τὴν δόξαν...***Π***).

Η Ν Εἰρήνη πᾶσι. Τὰς κεφαλὰς ὑμῶν

Ν Καὶ λέγει ὁ ἱερεὺς τὴν εὐχὴν εἰς ἐπήκοον πάντων.

ἁ Ν χ ἃ Δέσποτα πολυέλεε, Κύριε Ἰησοῦ Χριστέ, ὁ Θεὸς ἡμῶν,

Οἱ ***Π Ν Ο*** ἃ ἁ συνεχίζουσι: «...πολέμου. Καὶ ὑπὲρ τοῦ ἵλεων, εὐμενῆ καὶ εὐδιάλλακτον γενέσθαι τὸν ἀγαθὸν καὶ φιλάνθρωπον Θεὸν ἐπὶ ταῖς ἁμαρτίαις ἡμῶν τοῦ ἀποστρέψαι πᾶσαν ὀργὴν (τὴν καθ' ἡμῶν κινουμ. ***Π***) κινουμένην καθ' ἡμῶν καὶ ρύσασθαι ἡμᾶς ἐκ τῆς ἐπικειμένης (ἡμῖν ***Π***) δικαίας αὐτοῦ ἀπειλῆς καὶ ἐλεῆσαι ἡμᾶς (καὶ ὑπὲρ τοῦ ἐπομβρῆσαι τῇ γῇ ὑετὸν ἀγαθότητος ἁ Ν) Καὶ ὁ λαὸς τὸ Κύριε ἐλέησον. Ἐπάκουσον ἡμῶν...»

Ὁ ***Δ*** Εὐθὺς μετὰ τὰς ἀνωτέρω αἰτήσεις «Ἐκφών. Ὅτι ἐλεήμων. Καὶ εὐθὺς ποιεῖ ἀπόλυσιν». Οἱ ***Η Ν Π*** ἃ ἁ παρεμβάλλουσι τὸ Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεός. Ὁ χ μετὰ τὸ Νεῦσον.. Δέσποινα πρόσδεξαι. Ἐλέησον ἡμᾶς ὁ Θς. Ἔτι δεόμεθα ὑπὲρ τοῦ διαφυλαχθῆναι. Ἐπάκουσον ἡμῶν ὁ Θεὸς Εἰρήνη πᾶσι.. Δέσποτα πολυέλεε...

πρεσβείαις τῆς Παναχράντου δεσποίνης ἡμῶν Θεοτόκου καὶ ἀειπαρθένου Μαρίας, τῇ δυνάμει τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ Σταυροῦ, τῶν τιμίων, ἐπουρανίων, θείων δυνάμεων ἀσωμάτων, τοῦ τιμίου ἐνδόξου, προφήτου προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου, τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων, τῶν ὁσίων θεοφόρων πατέρων ἡμῶν, τῶν ἁγίων καλλινίκων μαρτύρων, τῶν δικαίων θεοπατόρων Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης καὶ πάντων σου τῶν ἁγίων, εὐπρόσδεκτον ποίησον...

Χ τὴν δέησιν ἡμῶν, σκέπασον ἡμᾶς ἐν τῇ σκέπῃ τῶν πτερύγων σου, ἀποδίωξον ἀφ' ἡμῶν πάντα ἐχθρὸν καὶ πολέμιον· εἰρήνευσον ἡμῶν τὴν ζωήν, Κύριε· ἐλέησον ἡμᾶς καὶ τὸν κόσμον σου· καὶ σῶσον τὰς ψυχὰς ἡμῶν ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος.

Δ Καὶ εὐθὺς ποιεῖ ἀπόλυσιν.

Δ Σοφία. Ὁ ὢν εὐλογητός. Χριστὸς ὁ Θεὸς ἡμῶν. Ὑπεραγία Θεοτόκε, σῶσον ἡμᾶς. Δόξα σοι Χριστέ, ὁ Θεός, ἡ ἐλπὶς ἡμῶν, δόξα σοι.

Δ Καὶ ἡ ἀπόλυσις :

Δ Χριστὸς ὁ ἀληθινὸς Θεὸς ἡμῶν, ταῖς πρεσβείαις τῆς παναχράντου αὐτοῦ μητρός, δυνάμει τοῦ τιμίου καὶ ζωοποιοῦ σταυροῦ, προστασίαις τῶν τιμίων ἐπουρανίων, ἀΰλων, νοερῶν, θείων δυνάμεων ἀσωμάτων, τοῦ τιμίου ἐνδόξου προφήτου Προδρόμου καὶ βαπτιστοῦ Ἰωάννου, τῶν ἁγίων ἐνδόξων καὶ πανευφήμων ἀποστόλων, τῶν ἁγίων καὶ καλλινίκων μαρτύρων, τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων πατέρων ἡμῶν, τῶν ἁγίων καὶ δικαίων θεοπατόρων Ἰωακεὶμ καὶ Ἄννης καὶ πάντων τῶν ἁγίων ἐλεῆσαι καὶ σῶσαι ἡμᾶς ὡς ἀγαθὸς καὶ φιλάνθρωπος.

ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΕΚΛΟΓΗΝ ΤΟΥ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ ΩΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

(11 Ὀκτωβρίου 1896)

ΥΠΟ

(†) ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΤΕΣΗ

ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΡ. ΛΗΜΝΟΥ

Ὁ Κεφαλληνίας Γερμανὸς Καλλιγᾶς ἐκλεγεὶς Μητροπολίτης Ἀθηνῶν, τῇ 5 Ἰουλίου 1889, ἀπέθανε τῇ 18 Ἰανουαρίου 1896[1]. Παρῆλθον ἔκτοτε δύο καὶ πλέον μῆνες καὶ ὅμως οὐδεμία, πρὸς λύσιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, πρόοδος ἐνεφανίζετο, παρουσιαζομένων καὶ πάλιν μεγάλων δυσχερειῶν καὶ ἀντιθέσεων γνωμῶν προδικαζουσῶν ὅτι τοῦτο, οὐ μόνον θὰ χρονίσῃ, ἀλλὰ καὶ σάλον τῇ Ἐκκλησίᾳ θὰ ἐπιφέρῃ· οὐδεὶς αἰσιοδοξεῖ διὰ τὴν ἤρεμον αὐτοῦ ἐξέλιξιν· ἀπ' ἐναντίας σοβαρώταται ἐνδείξεις ὑπάρχουσιν, ὅτι καὶ αὖθις θὰ ἐπέλθῃ ἀνυπολόγιστος πνευματικὴ ζημία διὰ τὴν βραδύτητα τῆς ἀναδείξεως προκαθημένου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος· προοιωνίζεται, ὅτι αἱ ἀλλεπάλληλοι, τῆς Ἱ. Συνόδου, συνεδρίαι, θὰ καταναλίσκωνται εἰς ἀτέρμονας συζητήσεις ἐπερειδομένας ὁτὲ μὲν ἐπὶ κανονικῶν, ὁτὲ δὲ ἐπὶ νομικῶν λόγων, ὥστε καὶ αὐτή, εἰσέτι, ἡ σύνθεσίς της νὰ μεταβληθῇ, προκειμένου νὰ ἐκλεγῇ ὁ τῆς Κυβερνήσεως, ἀρεστός· ἐν πάσῃ περιπτώσει τὰ γεγονότα εὐγλωττότερον ἡμῶν θὰ ὁμιλήσωσιν.

Τὴν ΜΓ'. (1895—1896) Συνοδικὴν Περίοδον ἀπετέλουν, ἐκτὸς βεβαίως τοῦ Προέδρου τῆς Ἱ. Συνόδου, οἱ Ἀργολίδος Νίκανδρος Δελούκας, Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Θεόκλητος Μηνόπουλος, Ὕδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσένιος Γουμποῦρος καὶ Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Νεόφυτος Παναγιωτόπουλος· μετὰ τὴν πρὸς Κύριον δὲ ἐκδημίαν τοῦ Γερμανοῦ, ὡς σύνεδρον ἔκτακτον μέλος ἐκλήθη ὁ Πατρῶν καὶ Ἠλείας Ἱερόθεος Μητρόπουλος· τοιουτοτρόπως ἡ Σύνοδος νομικῶς ἀπηρτισμένη θὰ ἠδύνατο πλέον νὰ προχωρήσῃ πρὸς συζήτησιν καὶ λῆψιν ἀποφάσεως, περὶ ἐκλογῆς νέου Μητροπο-

1. *Χρυσ. Παπαδοπούλου*: Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν σ. 91. *Μεσσηνίας Πολυκάρπου*: Γερμανὸς Μητροπολίτης Ἀθηνῶν (Καλλιγᾶς) ἐν «Θρησκευτικὴ καὶ Χριστιανικὴ Ἐγκυκλοπαιδεία» τ. Β' σ. 915. *Γερ. Κονιδάρη*: αὐτόθι τ. Α' σ. 443. *Βασ. Ἀτέση*: Ἐπίτομος Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ 1833 μέχρι σήμερον, τ. Α' σ. 16. *Τοῦ αὐτοῦ*: Ἡ ἐκλογὴ τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν ὑπὸ τῆς Ἱεραρχίας, ἐν «Ἀρχεῖον Ἐκκλησιαστικοῦ καὶ Κανονικοῦ Δικαίου» ἔτ. 1950 ἀριθ. φύλ. 2—3 σ. 73.

λίτου Ἀθηνῶν· καὶ ὄντως ἡ Συνοδικὴ συνεδρία τῆς 10 Ἀπριλίου 1896 ἀπετέλεσε τὴν ἀπαρχὴν τῆς ἐξελίξεως τοῦ, ὑπὸ κρίσιν, θέματος.

Κατ' αὐτὴν δηλ. ὁ Προεδρεύων Σεβ. Ἀργολίδος εἰσηγούμενος τοῦτο παρεκάλεσε τὰ λοιπὰ Συνοδικὰ μέλη, ὅπως ἐπιληφθῶσι τῆς ὑποθέσεως, εἰ καὶ ἀπουσίαζεν ὁ Ὕδρας ἀσθενῶν ἀπὸ ἡμερῶν [1]. Καίτοι ταῦτα ἀπεδέχθησαν τὴν πρότασιν τοῦ Προεδρεύοντος, ὅμως συνεφώνησαν, ὅτι δὲν δύνανται νὰ προχωρήσωσιν εἰς συζήτησιν ἐπ' αὐτῆς, καθ' ὅσον ἀπουσίαζεν ὁ συνάδελφός των· διὰ τοῦτο παρεκλήθη ὁ Προεδρεύων, ὅπως ἐπισκεπτόμενος αὐτὸν οἴκοι μεταβιβάσῃ οὐ μόνον τὰς εὐχὰς τῆς Ἱ. Συνόδου περὶ ταχείας αὐτοῦ ἀναρρώσεως, ἀλλὰ παρακαλέσῃ, ἐπὶ τούτοις, αὐτόν, ὅπως προσέλθῃ εἰς τὰς συνεδρίας Αὐτῆς, ἐπὶ τῷ τέλει τῆς προωθήσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, ἀπαντήσαντα, ὅτι «ἕνεκα τῆς καταστάσεως τοῦ ψυχροῦ καιροῦ» ἀδυνατεῖ νὰ πράξῃ τοῦτο. Κατόπιν τῆς ἀρνητικῆς ἀπαντήσεώς του ἡ Σύνοδος ἀπεφήνατο, ὅπως ἀναβληθῇ ἡ, ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου, συζήτησις ἐπί τινας ἡμέρας, μετὰ τὴν πάροδον τῶν ὁποίων «θέλει εἶσθαι δυνατὸν νὰ προσέλθῃ ὁ ἐν λόγῳ Ἱεράρχης, διότι ἡ Σύνοδος κατὰ τὴν συζήτησιν καὶ ἀπόφασιν τοῦ προκειμένου ζητήματος... δέον νὰ εἶναι πλήρης». Ἐὰν ὅμως, προσέθεσεν ὁ Ἀργολίδος «μέχρι τῆς ἡμέρας ἐκείνης δὲν δυνηθῇ νὰ προσέλθῃ εἰς τὸ Συνοδικὸν κατάστημα, τότε ἡ Σύνοδος νὰ μεταβῇ εἰς τὴν οἰκίαν τοῦ εἰρημένου Ἱεράρχου, συνῳδὰ τῷ β'. ἄρθρῳ τοῦ κανονισμοῦ τῶν συνεδριάσεων τῆς Ἱ. Συνόδου τῆς τρεχούσης Συνοδικῆς περιόδου, ἀφοῦ προηγουμένως ποιήσῃ αὐτῷ γνωστὸν τοῦτο, ἵνα ἐκεῖ συνεδριάσῃ καὶ συζητήσῃ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου».

Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Σεβ. Προεδρεύοντος ἅπαντα τὰ λοιπὰ Συνοδικὰ μέλη ὁμοφώνως ἀπεδέχθησαν «μόνον ὡς πρὸς τὴν μέχρι τῆς Δευτέρας ἀναβολὴν τῆς συζητήσεως». Κατὰ τὴν ἐπακολουθήσασαν ὅμως συζήτησιν ἐπ' αὐτῆς, παρεμπιπτόντως καὶ ἀνεπισήμως, ὁ Τριφυλίας παρετήρησεν «ὅτι μετάθεσις ἐπισκόπου εἰς πλήρωσιν τῆς σχολαζούσης Μητροπόλεως Ἀθηνῶν δὲν ἐπιτρέπεται ὑπὸ τοῦ νόμου», τοῦ Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης ἀπαντήσαντος «ὅτι βεβαίως ἐπιτρέπεται». Παρεμβαίνων ὅμως ὁ Προεδρεύων εἶπεν «ὅτι σήμερον, ὡς εἴπομεν, δὲν δυνάμεθα νὰ ἐπιληφθῶμεν τῆς κυρίας οὐσίας τοῦ ζητήματος τούτου, μὴ οὔσης πλήρους τῆς Συνόδου, ἕνεκα τῆς εὐλόγου ἀπουσίας τοῦ σεβ. ἐπισκόπου Ὕδρας. Τότε ὁ σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης ὑπολαβὼν εἶπεν, ὅτι ἁπλῆ συζήτησις δύναται νὰ γίνῃ καὶ ὑπὸ τῶν τεσσάρων παρόντων μελῶν, καθ' ὅσον κατὰ τὴν ἑαυτοῦ πεποίθησιν καὶ γνώμην πᾶσα συνδιάσκεψις καὶ διάγνωσις τῆς Συνόδου δὲν ἀπαιτοῦσιν πάντοτε τὴν παρουσίαν καὶ τῶν πέντε μελῶν» [2].

Καὶ κατὰ μὲν τὴν συνεδρίαν τῆς 15 Ἀπριλίου ἀνεγνώσθη τοῦ Ὕδρας,

1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* ἔνθ' ἀνωτ. σ. 96.
2. Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου 16-2-1896—29-10-1899 σ. 23.

ἐπιστολὴ ἀναφέροντος τῇ Συνόδῳ, ὅτι «κατὰ ρητὴν ἐπιταγὴν τοῦ ἐπισκεπτομένου αὐτὸν ἰατροῦ κ. Ὀρφανίδου, δὲν δύναται οὔτε εἰς τὸ Συνοδικὸν Γραφεῖον νὰ προσέλθῃ, κατὰ τὴν πρόσκλησιν τῆς Συνόδου, οὔτε παρ' ἑαυτῷ νὰ δεχθῇ τοὺς Σεβασμιωτάτους συνοδικοὺς συνέδρους πρὸς συζήτησιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, ἐκ φόβου μὴ ἐπέλθῃ εἰς αὐτὸν ἐπιδείνωσις τῆς σωματικῆς του καταστάσεως, ἕνεκα τῆς ἐνδεχομένης ἰσχυρᾶς συζητήσεως», κατὰ δὲ τήν, τῆς 17ης, τοιαύτην, ὁ Προεδρεύων «ἐγνωστοποίησεν εἰς τὴν Σύνοδον, ὅτι τῇ ἐντολῇ Αὐτῆς ἐπεσκέψατο οἴκαδε τὸν σεβ. ἐπίσκοπον Ὕδρας καὶ Σπετσῶν συνοδικὸν μέλος καὶ ἠρώτησεν αὐτόν, ἐὰν θὰ μετάσχῃ τῆς συνεδρίας τῆς γενησομένης τῇ 15 μηνὸς ἤδη ὑπερμεσοῦντος τῆς καθωρισμένης ὑπὸ τῆς Συνόδου εἰς συζήτησιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος. Οὗτος δὲ ἀπεκρίνατο αὐτῷ, ὅτι τοῦ καιροῦ ἐν ἀνωμάλῳ ἔτι καταστάσει διατελοῦντος, δὲν θὰ δυνηθῇ νὰ παραστῇ, ἐν τῷ Συνοδικῷ Γραφείῳ τῇ τεταγμένῃ ὑπὸ τῆς Συνόδου, ἡμέρᾳ, ἐλπίζει ὅμως, ὅτι τῇ προσεχεῖ Δευτέρᾳ 22 μηνὸς τρέχοντος θὰ δυνηθῇ νὰ παρουσιάσῃ»· καὶ ἐν συνεχείᾳ προσέθετο· «Ὑμῖν ἀπόκειται νὰ ἀποφασίσητε ἐὰν πρέπῃ νὰ προβῶμεν εἰς συζήτησιν ἢ νὰ ἀναβάλωμεν αὐτὴν μέχρι τῆς προσεχοῦς Δευτέρας, ἀλλ' οὐχ' ἧττον γνώμην ἔχω, ὅτι δέον νὰ ἀναβάλωμεν τήν, ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος ἁπλῆν συζήτησιν..· ἐπί τινας ἀκολούθως δ' ἔτι ἡμέρας, ἕως οὗ βελτιωθῇ ἡ ὑγίεια τοῦ μνησθέντος Ἱεράρχου καὶ εἰδοποιήσῃ οὗτος περὶ τούτου τὴν Σύνοδον».

Εἶτα ὁ Σεβ. Πατρῶν καὶ Ἠλείας παρετήρησεν «ὅτι ἑπόμενοι τῇ προηγουμένῃ περὶ τῆς κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην συζητήσεως καὶ λύσεως τοῦ Μητροπολικοῦ ζητήματος ἡμῶν, ἀποφάσει, πρέπει νὰ προβῶμεν, διότι ὡς ἄλλοτε ἐξήνεγκα γνώμην δύνανται καὶ τέσσαρα μέλη τῆς Συνόδου νὰ ἐπιληφθῶσι τῆς συζητήσεως τοῦ προκειμένου ζητήματος» καὶ ὅτι «κατὰ τοὺς κανόνας τῆς Ἐκκλησίας τοὺς διαγορεύοντας τὴν πλήρωσιν τῶν χηρευουσῶν ἐπισκοπῶν μετὰ τρεῖς μῆνας ἀπὸ τῆς χηρεύσεως αὐτῶν, δὲν δύναται ἡ Σύνοδος ἐπὶ πλέον νὰ ἀναβάλῃ τὴν συζήτησιν καὶ ἐπίλυσιν τοῦ προκειμένου ζητήματος, καθ' ὅσον ὑπέχει εὐθύνην ἐνώπιον αὐτῶν τῶν κανόνων», καὶ ἣν γνώμην ἀπεδέξατο καὶ ὁ Σπάρτης· τέλος ὁ Τριφυλίας εἶπεν· «ἀφοῦ ὁ ἡμέτερος ἀδελφὸς συνοδικὸς σύνεδρος ἐδήλωσεν, ὅτι τὴν προσεχῆ Δευτέραν θέλει προσέλθει εἰς τὸ Συνοδικὸν Γραφεῖον» ὀρθὸν καὶ πρέπον ἔσεται «νὰ ἀναβληθῇ ἡ συζήτησις, ἐὰν θέλωμεν ἤ, ἐπὶ τοῦ προκειμένου σπουδαίου ζητήματος, συζήτησις νὰ διεξαχθῇ ἐν πνεύματι ἀγάπης, εἰρήνης καὶ ὁμονοίας»· ἀποδεκτῆς γενομένης τῆς προτάσεως ταύτης τοῦ Τριφυλίας ἀπεφασίσθη ὅπως ἡ σχετική, ἐπὶ τῆς ὑπὸ κρίσιν ὑποθέσεως, συζήτησις διεξαχθῇ κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 22ας Ἀπριλίου, ἀσχέτως τῆς προσελεύσεως ἢ μὴ τοῦ Ὕδρας [1].

Καὶ ὄντως, κατὰ τὴν ἡμέραν ταύτην τῆς Συνόδου, ἐν ὁλομελείᾳ, εὑρε-

---

1. Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου 16/2/1896—29/10/1899 σ. 29—30.

θείσης, μετὰ τὴν προσέλευσιν καὶ τοῦ Ὕδρας, οὗτινος ἡ ὑγεία εἶχεν ἀποκατασταθῆ, ὁ Σεβ. Προεδρεύων παρεκάλεσε τὰ ὑπόλοιπα Αὐτῆς μέλη, ὅπως «ἐπινεύοντος καὶ ἐπενεργοῦντος τοῦ ἁγίου πνεύματος» σκεφθῶσιν «ἐν εἰρήνῃ, ἀγάπῃ καὶ ὁμονοίᾳ» περὶ ἐκλογῆς τοῦ διαδόχου τοῦ Γερμανοῦ προσειπὼν τὰ ἑξῆς. «Σεβασμιώτατοι ἐν Χριστῷ ἀδελφοί! Ἡ θεία πρόνοια ἡ, τὸ σύμπαν μέχρι τῶν ἐλαχίστων, διέπουσα ηὐδόκησε νὰ ἄρῃ ἀφ᾽ ἡμῶν τόν, πρὸ μικροῦ, παρακαθήμενον ἐπὶ τῆς ἕδρας ταύτης πρωθιεράρχην, καὶ τοῦ ἱεροῦ τούτου σωματείου Πρόεδρον, τοῦ ὁποίου ἡ αἰφνιδία καὶ ἀπροσδόκητος ἁρπαγὴ κατελύπησεν οὐ μόνον ἡμᾶς τοὺς συνεργαζομένους μετ᾽ αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ὅλην τὴν Ἱεραρχίαν καὶ πάντας τοὺς γνωρίσαντας αὐτόν. Ἀπέναντι ὅμως τῶν ἀνεξερευνήτων βουλῶν τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ ἡμεῖς οἱ θνητοὶ οἱ ἀγνοοῦντες τί ἐν τῷ κόσμῳ τούτῳ ζητοῦμεν, οὐδὲν ἄλλο δυνάμεθα νὰ εἴπωμεν ἢ «εἴη τὸ ὄνομα τοῦ Κυρίου εὐλογημένον, οὕτως αὐτῷ ἔδοξε οὕτω καὶ ἐγένετο, αἰωνία ἡ μνήμη τοῦ ἐξ ἡμῶν μεταστάντος». Ἤδη, ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, συνήλθομεν ἐν τῷ ἱερῷ τούτῳ ἱδρύματι, ἵνα, ἐπινεύοντος καὶ ἐπενεργοῦντος τοῦ ἁγίου πνεύματος, σκεφθῶμεν ἐν εἰρήνῃ, ἀγάπῃ καὶ ὁμονοίᾳ ὡρίμως καὶ ἐμβριθῶς καὶ καταδείξωμεν τὸν διάδοχον τοῦ, ἐν Κυρίῳ, ἀναπαυθέντος. Τίνι δὲ τρόπῳ, ἡ περὶ τούτου ἐκλογή, ἐκτελεῖται πάντες γινώσκομεν, δι᾽ ὃ περιττὸν θεωρῶ νὰ ὑποδείξω ὑμῖν τοῦτον. Τοῦτο μόνον ὑπενθυμίζω τὴν Ἱερὰν Σύνοδον, ὅτι δέον νὰ λάβῃ ὑπὸ σπουδαίαν ἔποψιν τὴν στιγμὴν ταύτην, καθ᾽ ὅσον ἡ θέσις τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου εἶναι οὐ μόνον ὑψηλή, ἀλλὰ καὶ πολυάσχολος καὶ ποικίλη κατὰ τὴν ἐργασίαν. Τούτων ἕνεκα χρῄζει ἀνδρὸς ἱκανοῦ καὶ μεγάλην, περὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πεῖραν κεκτημένου, ἵνα οὕτω δύναται τελεσφόρως νὰ διεξάγῃ πάντα τὰ παρουσιαζόμενα αὐτῷ ἑκάστοτε ζητήματα τὰ ἀφορῶντα τὴν Ἐκκλησίαν καὶ Πολιτείαν. Ταῦτα ἐν νῷ ἔχοντες ἀγαπητοὶ ἀδελφοί, ὑποδείξατε, ἐν ἀδελφικῷ πνεύματι, ὅν τινα ἡ συνείδησις καὶ τὸ καθῆκον ὑμῶν ὑπαγορεύει. Ἀρχιερεῖς ἀπατελοῦντες τὴν ὅλην Ἱεραρχίαν τοῦ Κράτους εἰσὶν 24, ἐξ ὧν 16 Ἀρχιεπίσκοποι καὶ 8 Ἐπίσκοποι. Πάντες γνωρίζομεν, ἅγιοι ἀδελφοί, ὅτι σκοπὸς τῶν πολυμελῶν σωματείων εἶναι ἡ, διὰ συσκέψεως καὶ συζητήσεως, ἐξεύρεσις τῆς ἀκριβοῦς ἀληθείας καὶ ὀρθότητος παντὸς ἀντικειμένου συζητουμένου. Ἐπειδὴ δὲ ἡ ἀληθὴς ἀκρίβεια καὶ ὀρθότης πολλῶν ἀντικειμένων δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἐξευρεθῇ μὲ πρώτην συζήτησιν, διὰ τοῦτο καὶ πολλάκις ἀναβάλλεται αὕτη εἰς δύο καὶ τρεῖς συζητήσεις, τοῦθ᾽ ὅπερ καὶ ἐπὶ τοῦ προκειμένου σπουδαίου ζητήματος πιθανὸν νὰ συμβῇ, ἵνα συζητήσωμεν ἅπαξ, δὶς καὶ τρίς.

Κωλύματα προτάσεως:

α) Ὅτι ἡ παροῦσα Σύνοδος δὲν εἶναι συγκεκροτημένη κατ᾽ οὐσίαν κατὰ τὸν Σ′ Καταστατικὸν Νόμον (ἄρθ. γ′) καὶ ΣΑ′ Νόμον (ἄρθρ. γ′), ἀλλὰ κατὰ τύπους, ὡς μὴ ἔχουσα τὸν Μητροπολίτην Ἀθηνῶν τακτικὸν καὶ ἰσό-

βιον Πρόεδρόν της. Ἐκ τῆς τοιαύτης δ' ἀνάγκης καὶ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἀπὸ τῆς κηρύξεως Αὐτῆς ὡς Αὐτοκεφάλου, ὑπὸ τοῦ Πατριαρχείου, καὶ αἱ λοιπαὶ Αὐτοκέφαλοι Ὀρθόδοξοι Ἐκκλησίαι, ὅταν χηρεύσῃ ὁ Πατριαρχικὸς ἢ ὁ Μητροπολιτικὸς θρόνος, οὐδέποτε ἀπολύτως οὐδέποτε, προέβησαν εἰς πρότασιν, ἀλλὰ πάντοτε γίνεται μετάθεσις κεχειροτονημένων Ἀρχιερέων.

β) Ἡ καινοτομία τῆς Συνόδου καὶ τὰ ἄδηλα Αὐτῆς ἀποτελέσματα ἐν τῷ μέλλοντι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν. Διότι πιθανῶς ὁ, συνεπείᾳ, προτάσεως ἐκλεχθησόμενος νὰ εἶναι ἱκανός, ἀλλὰ καὶ τοὐναντίον νὰ μὴ εἶναι τοιοῦτος.

γ) Ἡ προσβολὴ καθ' ὅλης τῆς Ἱεραρχίας, ἥτις διὰ τούτου δέον νὰ θεωρηθῇ ἀνίκανος πρὸς κατάληψιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν.

δ) Ἡ ἐξεύρεσις τριῶν κληρικῶν ἀνωτέρων κατὰ πάντα, πάντων τῶν Ἱεραρχῶν».

Ἑπόμενος, τῷ προλογήσαντι Σεβ. Προεδρεύοντι, ὁ ἅγιος Ὕδρας, συμφωνοῦντος καὶ τοῦ Τριφυλίας, προσέθεσεν. «Ἐπειδὴ συνῳδὰ τῷ Γ' ἄρθρῳ τοῦ περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων Σ' Νόμου, πᾶσα χηρεύουσα Ἐπισκοπὴ πληροῦται διὰ τῆς χειροτονίας Ἐπισκόπου ἑνὸς τῶν, ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ψηφιζομένων τριῶν κληρικῶν ὑγιῶς ἐχόντων περὶ τὴν πίστιν καὶ ἀνεπιλήπτῳ βίῳ καὶ ἐκκλησιαστικῇ παιδείᾳ διακεκριμένων· ἑπομένως καὶ ἡ πλήρωσις τοῦ χηρεύοντος Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν δέον νὰ γίνῃ μόνον διὰ χειροτονίας καὶ οὐχὶ διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν Σεβασμιωτάτων Ἱεραρχῶν τοῦ Κράτους.

Ἐπειδὴ μετάθεσις Ἐπισκόπου ἐκ τῆς Ἐπισκοπῆς του εἰς ἄλλην ῥητῶς ἀπαγορεύεται ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ μάλιστα τοῦ ιδ' τῶν ἁγίων ἀποστόλων ταῦτα διαγορεύοντος «Ἐπίσκοπον μὴ ἐξεῖναι καταλείψαντα τὴν ἑαυτοῦ παροικίαν ἑτέρᾳ ἐπιπηδᾶν κἂν ὑπὸ πλειόνων ἀναγκάζηται, εἰ μή τις εὔλογος αἰτία ᾖ ἡ τοῦτο βιαζομένη αὐτὸν ποιεῖν ...». Εὔλογος δ' αἰτία οὐδεμία νῦν παρίσταται καὶ κατ' ἀκολουθίαν πᾶσα σκέψις περὶ μεταθέσεως εἰς ἐκβίασιν τείνει καὶ ἀθέτησιν τῶν ἱερῶν κανόνων.

Καὶ ἐπειδὴ αἱ πράξεις ἡμῶν, ἵνα ἔχωσι κῦρος ἀνάγκη νὰ στηρίζωνται ἐπὶ τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἐν γένει διατάξεων, διὰ τοῦτο, ἔχων ὑπ' ὄψιν τὸν Δ'. καὶ ΙΕ'. κανόνα τῆς Α'. ἐν Νικαίᾳ, Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἄλλους, ἀ π ο φ α ί ν ο μ α ι, ὅτι καὶ τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν ἡ πλήρωσις ἀνάγκη νὰ γίνῃ μόνον διὰ χειροτονίας καὶ οὐχὶ διὰ μεταθέσεως».

Εἶτα λαβὼν τὸν λόγον ὁ Πατρῶν, ἀντιλέξας τῷ Ὕδρας «ὅτι πᾶς ἄλλος ἠδύνατο νὰ λέγῃ ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται μετάθεσις, παρὰ ὁ ἅγιος Ὕδρας, ὅστις, κατὰ τὴν ἀνάρρησιν τοῦ τελευταίου Μητροπολίτου ἀειμνήστου Γερμανοῦ, οὐ μόνον τοιαύτην παρατήρησιν δὲν ἐποιήσατο, ἀλλὰ καὶ ἐν τοῖς πρώτοις ἐψήφισε τὴν μετάθεσιν τούτου» εἶπεν. «Ἐν προηγουμένῃ ἡμῶν συνεδριάσει ἀπεφασίσθη νὰ συζητήσωμεν καὶ ἐκφράσωμεν τὴν γνώμην ἡμῶν

περὶ τῆς πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου. Ὅθεν, συνῳδά, πρὸς τὴν ἀπόφασιν ταύτην, ἐκφέρω κἀγὼ τὴν ἐπὶ τούτου, γνώμην καὶ ψῆφόν μου. Ἀπὸ τῆς ἀνεξαρτησίας τοῦ Ἔθνους ἡμῶν καὶ τῆς συστάσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου μέχρι σήμερον καθιερώθη νὰ ἐκλέγηται Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ Πρόεδρος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου εἷς, ἐκ τῶν ἱκανῶν καὶ δεδοκιμασμένων, ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ διοικήσει, Ἀρχιερέων, διὰ μεταθέσεως. Ὁ Μισαήλ, ὁ Θεόφιλος, ὁ Προκόπιος, ὁ Γερμανός, πάντες οὗτοι ἐψηφίσθησαν Μητροπολῖται Ἀθηνῶν διὰ μεταθέσεως.

Ἤδη δέ, ἀντὶ τῆς καθιερωθείσης μεταθέσεως προβάλλεται ἡμῖν μεταβολὴ τρόπου. Διά νὰ καταδικάσωμεν σήμερον τὴν διὰ μεταθέσεως, πλήρωσιν τῆς ἕδρας, δύο σπουδαῖοι λόγοι πρέπει ἀληθῶς νὰ ὑπάρχωσι· πρῶτον ἢ ὅτι ἡ μετάθεσις ἀπαγορεύεται ἀπολύτως καὶ εἶναι ἀντικανονικὴ ἢ δεύτερον, ὅτι οὐδεὶς ὑπάρχει ἐν τοῖς Ἱεράρχαις ἄξιος νὰ μετατεθῇ. Ἀλλ' οὔτε τὸ πρῶτον εἶναι ἀληθὲς διότι ἡ μετάθεσις ἐπιτρέπεται καὶ δὲν εἶναι ἀντικανονική, ὡς θὰ ἀποδείξωμεν κατωτέρω, οὔτε τὸ δεύτερον εἶναι πραγματικὸν διότι μεταξὺ τῶν Ἱεραρχῶν ὑπάρχουσιν οἱ ἄξιοι. Διὰ ταῦτα οὐδεὶς λόγος ὑφίσταται νὰ μεταβάλωμεν τὸν τρόπον τῆς πληρώσεως τῆς προεδρικῆς καὶ Μητροπολιτικῆς ἕδρας. Τοὐναντίον δὲ διὰ τῆς μεταβολῆς, τῆς ἀπ' ἀρχῆς καθιερωθείσης καλῆς ἀρχῆς, θὰ ἔχωμεν θλιβερὰς συνεπείας διὰ τὴν Ἐκκλησίαν, διότι θὰ ἀνοίξωμεν μίαν θύραν, δι' ἧς μετὰ ταῦτα θὰ εἰσπηδῶσιν εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν θρόνον οἱ τυχόντες καὶ οἱ ἀδόκιμοι.

Τούτων ἕνεκα *ψηφίζω ὁριστικῶς καὶ ἀμετακλήτως ὑπὲρ τῆς μεταθέσεως καὶ καταψηφίζω τὴν πλήρωσιν τῆς ἕδρας διὰ προσώπου μὴ φέροντος βαθμὸν Ἱεράρχου ἐν ἐνεργείᾳ.* Ἵνα δὲ πληρέστερον δικαιολογήσω τὴν ψῆφόν μου, προάγομαι εἰς τὴν ἐξέτασιν τοῦ, ἂν κατὰ τοὺς Ἱ. Κανόνας, ἐπιτρέπεται ἡ μετάθεσις διότι διαμφισβητεῖταί πως τὸ κανονικὸν αὐτῆς. Τοὺς κανόνας ὥρισαν αἱ Οἰκουμενικαὶ Σύνοδοι καὶ αἱ ὑπ' αὐτῶν κυρωθεῖσαι Τοπικαί. Ἡ πρώτη Οἰκουμενικὴ Σύνοδος μετέθεσε τῷ 325 τὸν ἅγιον Εὐστάθιον πρῴην Μητροπολίτην Βερροίας, εἰς Πατριάρχην Ἀντιοχείας. Ὁ Ἅγιος Πρόκλος ἦτο πρότερον Ἐπίσκοπος Κυζίκου, ὁπόθεν μετετέθη, τῷ 434, εἰς Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ ἅγιος Μελέτιος ἦτο πρότερον Ἐπίσκοπος Σεβαστείας, μετετέθη δ' εἰς Βέρροιαν καὶ ἐκεῖθεν προήχθη εἰς Πατριάρχην Ἀντιοχείας τῷ 360. Ἀναφέρω μόνον τὰ τρία ταῦτα ἐπισήμων ἁγίων παραδείγματα, πλείστων ἄλλων καὶ ἐπ' αὐτῶν τῶν πρώτων αἰώνων ὑπαρχόντων. Ἀφ' οὗ λοιπὸν αὐτὴ ἡ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος μετέθεσε καὶ ἀφ' οὗ ἐπίσημοι ἅγιοι τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἀναφέρονται ὡς μετατεθέντες, οὐδεὶς δύναται νὰ εἴπῃ, ὅτι ἡ πλήρωσις ἕδρας τινὸς διὰ μεταθέσεως ἀπαγορεύεται.

Οἱ λέγοντες, ὅτι ἀπαγορεύεται ἡ μετάθεσις ποιοῦνται σύγχυσιν μεταξὺ μεταθέσεως καὶ ἐπιπηδήσεως καὶ ἐπιβάσεως. Ἡ ἐπιπήδησις καὶ ἐπίβασις

ἀληθῶς ἀπαγορεύεται ὑπὸ τῶν Ἱ. Κανόνων. Ἡ μετάθεσις ὅμως ἀπὸ μιᾶς ἐπισκοπῆς εἰς ἄλλην κενὴν δι᾿ ἀποφάσεως νομίμου Συνόδου εἶναι κανονική, διότι προβλέπεται καὶ ἐπιτρέπεται ὑπὸ τοῦ ιδ΄ ἀποστολικοῦ κανόνος· τὸ ὅτι δὲ Σύνοδός τις ψηφίζει ὑπὲρ τῆς μεταθέσεως, τοῦτο σημαίνει, ὅτι ἀναγνωρίζεται ὑπ᾿ αὐτῆς «*ἡ εὔλογος αἰτία ἡ βιαζομένη τοῦτο ποιεῖν*» κατὰ τὴν αὐτολεξεὶ ἔκφρασιν τοῦ κανόνος τούτου. Ὅταν δὲ καθιερωθῇ ὑπὸ Συνόδου τινὸς ἡ, διὰ μεταθέσεως, πλήρωσις ἕδρας τινός, σημαίνει, ὅτι ἡ Σύνοδος αὕτη ἀναγνωρίζει τὴν εὔλογον αἰτίαν τῆς μεταθέσεως. Ὁ τρόπος οὗτος καὶ μόνος καθιερώθη καὶ εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν Μητροπόλεων τῆς Ρωσσίας καὶ τῶν λοιπῶν ὁμοδόξων Ἐκκλησιῶν, ὡς καὶ εἰς τὴν πλήρωσιν τῶν θρόνων Κωνσταντινουπόλεως, Ἀλεξανδρείας, Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθές, καὶ οὐδεὶς διαμφισβητεῖ, ὅτι πᾶσαι αἱ Ἐπισκοπαὶ εἶναι ἴσαι πρὸς ἀλλήλας ὑπὸ πνευματικὴν ἔποψιν, ὡς Θεοῦ Ἐπισκοπαί, ἀλλὰ τοῦτο δὲν συμβαίνει καὶ ὑπὸ διοικητικὴν ἔποψιν. Διότι ὁ Ἐπίσκοπος Ἀθηνῶν ὡς ὢν ἅμα καὶ πρόεδρος τῆς Συνόδου, ὡς καθιδρυμένος ἐν τῇ πρωτευούσῃ τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας καὶ ἀντιπροσωπεύων τὴν Ἐκκλησίαν ταύτην εἰς τὰς σχέσεις αὐτῆς μετὰ τῶν ἄλλων Ἐκκλησιῶν, ἕπεται ὅτι ἕνεκα τῶν λόγων τούτων ἔχει κατὰ τύπον καὶ κατ᾿ οὐσίαν τὰ πρεσβεῖα τῆς τιμῆς. Τί δὲ πρεπωδέστερον καὶ λογικώτερον ἢ εἷς τῶν Ἐπισκόπων δεδοκιμασμένος ἤδη ἐν τῇ πίστει, ἐν τῇ ἀρετῇ, ἐν τῇ διοικήσει, ἐν τῇ διδασκαλίᾳ, τῇ ψήφῳ τῶν ἄλλων Ἐπισκόπων νὰ ἀναδεικνύεται πρωθιεράρχης τῆς Ἐκκλησίας καὶ πρόεδρος τῆς Συνόδου αὐτῶν; Ἀποδεικνύεται ἄρα διὰ τῶν λόγων τούτων, ὅτι ἡ μετάθεσις εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν θρόνον Ἀθηνῶν εἶναι κανονικὴ καὶ νομίμως καθιερώθη μέχρι σήμερον νὰ γίνηται οὕτω, καὶ οὐδεὶς λόγος ὑπάρχει ἀπορρίψεως αὐτῆς. Ἀφ οὗ λοιπὸν ὁ καθιερωθεὶς τρόπος εἶναι ὁ ἰσχύων σήμερον ἐν πάσῃ τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ εἰς πλήρωσιν τῶν πρωθιεραρχικῶν ἑδρῶν πασῶν τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, τὸ νὰ ὑπάρχωσί τινες ἐξ ἡμῶν, οἵτινες νὰ ἀπορρίπτωσιν, ὅ,τι καλῶς καθιερώθη, τοῦτο δηλοῖ, ὅτι κατ᾿ ἀνάγκην συμβαίνει δυοῖν θάτερον ἢ ὅτι δὲν ὑπάρχει μεταξὺ τῆς Ἱεραρχίας οὐδεὶς ὁ ἱκανός, ὅπερ εἶναι καὶ ψευδὲς καὶ ὕβρις κατὰ τῆς Ἱεραρχίας πάσης, ἢ ὅτι οἱ, τὰ ἐναντία, φρονοῦντες ὁρμῶνται ἐξ ἀλλοτρίων καὶ πεπλανημένων σκέψεων, τοὐθ᾿ ὅπερ εἶναι ὄντως ἀντικανονικὸν καὶ ἀποκρουστέον. Ὥστε, ἐάν τις ἔχῃ ὄχι προφάσεις, ἀλλὰ γνήσιον ὑπὲρ τῆς τηρήσεως τῶν ἱερῶν κανόνων ζῆλον, καλεῖται ἐν ὀνόματι τῶν κανόνων τούτων καὶ τῆς ἐλευθέρας καὶ ἀνεξαρτήτου, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐκλογῆς νὰ ἀποκρούσῃ καὶ μετὰ διαμαρτυρίας, τὰς ἀλλοτρίας ταύτας σκέψεις, ὅθεν καὶ ἂν παρέρχωνται.

Διὰ τοῦτο ἐγὼ ὄχι μόνον ψηφίζω ὑπὲρ τῆς, διὰ μεταθέσεως, πληρώσεως τῆς προκειμένης ἕδρας, ὄχι μόνον καταψηφίζω τήν, διὰ κληρικοῦ μὴ φέροντος βαθμὸν Ἱεράρχου ἐν ἐνεργείᾳ, πλήρωσιν αὐτῆς, ἀλλὰ καὶ διαμαρ-

τύρομαι ἐν ὀνόματι τοῦ Λ΄ ἀποστολικοῦ καὶ τῶν ἄλλων σχετικῶν ἱερῶν κανόνων κατὰ τῆς τοιαύτης διὰ χειροτονίας πληρώσεως, ὡς ἀναφανδὸν καταδεικνυούσης ὑποβαλλομένας ἔξωθεν πεπλανημένας καὶ ἀντικανονικὰς εἰσηγήσεις. Κατόπιν δὲ τῆς ἀποδείξεως ταύτης εὐελπιστῶ, ὅτι καὶ ὁ τυχὸν ἔχων ἢ ἐκφράσας ἀντίθετον γνώμην θὰ γνωσιμαχήσῃ καὶ θὰ κηρυχθῇ ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτήτου καὶ ἀνεπηρεάστου ἐκλογῆς καὶ κατὰ πάσης ἀλλοτρίας μὴ ἀληθοῦς καὶ μὴ νομίμου εἰσηγήσεως, ἵνα οὐχὶ διὰ πλειοψηφίας, ἀλλὰ διὰ παμψηφίας, ὡς ἁρμόζει, κατισχύσῃ τὸ ἀμετακίνητον τῶν καλῶς ἐχόντων, ὥστε ἡ ἐκλογὴ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν νὰ γίνῃ ἐκ τῶν, ἐν ἐνεργείᾳ, Ἀρχιερέων τοῦ Κράτους. Καὶ ἐπειδὴ ἀποδίδονται ἡμῖν λόγοι προσωπικοὶ ταπεινοὶ καὶ ἀνάξιοι τῆς θέσεως ἡμῶν, διὰ τοῦτο πρέπει νὰ ζητήσωμεν τὸν ἄξιον τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου ἐκτὸς τῶν παρόντων Συνοδικῶν μελῶν. Τέλος δὲ παρακαλῶ ὑμᾶς, ἅγιοι συνάδελφοι, ἐν ὀνόματι τοῦ Κυρίου καὶ τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τῶν Συνόδων τῆς Ἐκκλησίας Αὐτοῦ, νὰ μὴ ζητήσωμεν, ἐνεργοῦντες τὴν ἐκλογὴν ταύτην, νὰ ἀρέσωμεν εἰς ἄλλον εἰ μὴ μόνον εἰς τὸν Θεὸν «Πειθαρχεῖν δεῖ Θεῷ μᾶλλον ἢ ἀνθρώποις» καὶ νὰ μὴ φοβηθῶμεν ἄλλον εἰ μὴ τὸν Θεόν, ἐνώπιον τοῦ ὁποίου μετ᾽ ὀλίγον θὰ παρασταθῶμεν, ὅπως δώσωμεν εὐθύνας· αὕτη ἡ ἐμὴ γνώμη καὶ ψῆφος».

Τέλος ὁ Σπάρτης ὡς ἑξῆς διετύπωσε τὴν ἑαυτοῦ γνώμην.

«Ὁ Σεβασμιώτατος Ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης θεωρεῖ πληρωτέον τὸν θρόνον τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν μόνον διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν, ἐν ἐνεργείᾳ, Ἀρχιερέων καὶ οὐχὶ διὰ χειροτονίας νέου ἐπισκόπου διὰ τοὺς ἑξῆς λόγους: Κατὰ μὲν τὸ ἄρθρον Γ΄ τοῦ Νόμου Σ΄. ὁσάκις ἐπέλθῃ ἀνάγκη νὰ χειροτονηθῇ Ἐπίσκοπος ψηφίζονται ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τρεῖς ἐκ τῶν κληρικῶν πολιτῶν Ἑλλήνων «τῶν ἐχόντων ὀρθῶς καὶ ὑγιῶς περὶ τὴν πίστιν καὶ διακεκριμένων ἐπὶ συνέσει καὶ βίῳ ἀνεπιλήπτῳ καὶ παιδείᾳ ἐκκλησιαστικῇ». Κατὰ δὲ τὸ ἄρθρον Γ΄ τοῦ Νόμου ΣΑ΄ «Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος σύγκειται ἐκ πέντε μελῶν ἰσοψήφων ἐκ τῶν, ἐν τῷ Βασιλείῳ, Ἀρχιερέων, τῶν ἐχόντων Ἐπισκοπάς, ὧν εἷς πρόεδρος καὶ τέσσαρες σύνεδροι. Καὶ Πρόεδρος μὲν ὑπάρχει διαρκῶς ὁ κατὰ καιρὸν ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ Βασιλείου Ἀρχιερατεύων Μητροπολίτης, οἱ δὲ σύνεδροι καλοῦνται ἀλληλοδιαδόχως παρὰ τῆς Κυβερνήσεως, κατὰ τὴν τάξιν τῶν πρεσβείων τῆς Ἀρχιερωσύνης, διατηρουμένης ἑνὶ ἑκάστῳ εἰς τὰς συνεδριάσεις καὶ τῆς τάξεως τοῦ ἰδίου βαθμοῦ». Καὶ κατὰ τὸν Συνοδικὸν Τόμον τῆς, ἐν Κωνσταντινουπόλει, Ἁγίας καὶ Ἱερᾶς Συνόδου: «Ἡ ἐν τῷ Βασιλείῳ τῆς Ἑλλάδος Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία...ὑπερτάτην ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν γνωρίζουσα Σύνοδον Διαρκῆ συνισταμένην ἐξ Ἀρχιερέων προσκαλουμένων ἀλληλοδιαδόχως κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας, πρόεδρον ἔχουσα τόν, κατὰ καιρὸν Ἱερώτατον Μητροπολίτην Ἀθηνῶν καὶ διοικοῦσαν τὰ τῆς Ἐκκλησίας, κατὰ τοὺς θείους καὶ ἱεροὺς κανόνας ἐλευθέρως καὶ ἀκωλύτως ἀπὸ πάσης κοσμικῆς ἐπεμβά-

σεως». Ἐκ τῆς παραθέσεως δὲ τῶν εἰρημένων ὅρων καὶ ἄρθρων ἐξάγεται, ὅτι ἄλλως ἀναπληροῦται ἡ χηρεύουσα θέσις τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου. Διότι ἐν τῇ πρώτῃ περιπτώσει τῆς, διὰ χειροτονίας, ἡ ἀναπλήρωσις γίνεται ὑπὸ τῆς Ἱ. Συνόδου ἀρτίας οὔσης, συνισταμένης δηλονότι ἐκ τακτικοῦ Μητροπολίτου καὶ τεσσάρων συνέδρων, προτεινομένων τριῶν προσώπων, κατὰ τὸν νόμον. Ἀλλ᾽ ἐν τῇ δευτέρᾳ περιπτώσει, καθ᾽ ἣν πρόκειται ἡ ἀναπλήρωσις τῆς χηρευούσης θέσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου, ἐρωτῶμεν, δυνάμεθα ἆρά γε νὰ προβῶμεν εἰς πρότασιν τριῶν προσώπων, ἤτοι εἰς χειροτονίαν ἀφ᾽ οὗ στερούμεθα ἀρτίας Συνόδου; Βεβαίως οὐχί. Καθόσον οὔτε Μητροπολίτης τακτικὸς ὑπάρχει, οὔτε Σύνοδος ἀρτία πρὸς χειροτονίαν Ἐπισκόπου, καὶ ὅπως ὁ Νόμος ἀπαιτεῖ, ὑφίσταται, οὔτε οἱ Ἱεροὶ Κανόνες τῶν Ἁγίων Συνόδων (τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ ΙΘ′ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ ΙΒ′ καὶ τῆς Α′ Οἰκουμενικῆς Συνόδου Δ′) ἐπιτρέπουσι χειροτονίαν Ἐπισκόπου ἄνευ τῆς γνώμης τοῦ νομίμου καὶ τακτικοῦ Μητροπολίτου. Κλειστῆς ἄρα οὔσης τῆς ὁδοῦ τῆς χειροτονίας, μένει ἀνοικτὴ ἡ μόνη διέξοδος ἡ ὁδὸς τῆς μεταθέσεως.

Καὶ ταύτην τὴν ὁδὸν ἐβάδισεν ἤδη ἡ καθ᾽ ἡμᾶς Ἐκκλησία ἀπὸ τοῦ 1852 ἔτους. Ἡ τοιαύτη δὲ πρᾶξις κατέστη νόμος, ἀφ᾽ οὗ κατὰ πολυχρόνιον καὶ ἀδιάκοπον συνήθειαν διὰ μεταθέσεως ἐπληροῦτο ἄχρι τοῦδε ὁ θρόνος τῆς Μητροπόλεως, συμφώνως πρὸς τὸ δεύτερον ἐδάφιον τοῦ δ′ ἄρθρου τοῦ Νόμου Σ′. Οὕτω μετετέθησαν εἰς τὸν θρόνον τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν ὁ πρῴην Πατρῶν Μισαήλ, ὁ πρῴην Ἀκαρνανίας Θεόφιλος, ὁ πρῴην Μεσσηνίας Προκόπιος, ὁ πρῴην Κεφαλληνίας Γερμανός. Ἀλλὰ καὶ πρὸ τοῦ Σ′. Νόμου τοῦ 1852 διὰ μεταθέσεως ὁ πρῴην Ταλαντίου Νεόφυτος ἐγένετο Μητροπολίτης Ἀθηνῶν. Τὸ δὲ 3 ἐδάφ. τοῦ Γ′ ἄρθρου τοῦ Νόμου Σ′ περὶ ἀπουσίας ἢ ἄλλου κωλύματος τοῦ προέδρου ἀναφέρεται εἰς τὴν τακτικὴν λειτουργίαν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἤτοι τὴν τρέχουσαν ὑπηρεσίαν, οὐχὶ δὲ καὶ εἰς τὴν χηρείαν τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου ἐπὶ τῷ θανάτῳ τοῦ Μητροπολίτου προκειμένου περὶ διαδοχῆς αὐτοῦ. Πρὸς αὐτὴν δὲ ταύτην τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ μνημονευθέντος ἄρθρου Γ′ τοῦ Νόμου Σ′ ἤτοι προκειμένου περὶ χειροτονίας εἶναι ἀπαραίτητος ἡ ψῆφος αὐτοῦ τοῦ ὄντος Μητροπολίτου Ἀθηνῶν αὐτοπροσώπως, προεδρεύοντος καὶ ἔχοντος ἤδη τὸ τοῦ Μητροπολίτου ἀξίωμα κατὰ τὸ προτεθὲν ἄρθρον Γ′ τοῦ Νόμου ΣΑ′ καὶ κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας ΙΘ′ τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ ΙΒ′ τῆς ἐν Λαοδικείᾳ καὶ Δ′ τῆς Α′ Οἰκουμενικῆς Συνόδου. Κατὰ ταῦτα ἡ Ἱ. Σύνοδος δὲν δικαιοῦται πρὶν ἢ ἐνθρονισθῇ νόμιμος καὶ τακτικὸς Μητροπολίτης, οὐ μόνον νὰ προβῇ εἰς ἀνάρρησιν τοιούτου διὰ χειροτονίας, ἀλλ᾽ οὐδὲ εἰς χειροτονίαν Ἐπισκόπου οἱασδήποτε ἄλλης Ἐπισκοπῆς τοῦ Κράτους. Τὸ δὲ ἄρθρον ΙΗ′ τοῦ νόμου Σ′. δὲν δύναται νὰ ἐπηρεάζῃ τὰς διατάξεις αὐτῶν τῶν ἱερῶν κανόνων, οἵτινες ἄλλως διατελοῦσι κεκυρωμένοι διὰ τοῦ ἄρθρου 2 τοῦ Συντάγματος μὴ δυνάμε-

νοι νὰ καταργηθῶσιν ὑπὸ τῆς Πολιτείας. Διὸ κατὰ τὸ Ι΄ ἄρθρον τοῦ Νόμου ΣΑ΄ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δέον νὰ ἐπαγρυπνῇ περὶ τὴν ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν τῶν ἱερῶν ἀποστολικῶν τε καὶ συνοδικῶν κανόνων καὶ τῶν ἱερῶν παραδόσεων τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Καὶ κατὰ τήν, ἐνώπιον τοῦ Βασιλέως, γινομένην διαβεβαίωσιν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ὀφείλει νὰ εἶναι εὐπειθὴς εἰς τὸ Σύνταγμα καὶ τοὺς νόμους τῆς Ἐπικρατείας καὶ νὰ καταβάλλῃ πᾶσαν σπουδὴν σὺν πάσῃ δυνάμει, ἵνα ἐκπληροῖ, τῇ θείᾳ χάριτι, τὰ καθήκοντα αὐτῆς εἰς τήν, τῆς Ἐκκλησίας, διοίκησιν τηροῦσα ἀπαραλλάκτως ὡς ἅπασαι αἱ λοιπαὶ ὁμόδοξοι τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαι τοὺς ἱεροὺς ἀποστολικοὺς κανόνας καὶ τὰς ἱερὰς παραδόσεις. Ἂς λάβωσι δ᾽ ὑπ᾽ ὄψιν οἱ, τὰ ἐναντία φρονοῦντες τὰ ἑξῆς. «Θεσπίζομεν τοίνυν τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας τούς, ὑπὸ τῶν ἁγίων τεσσάρων Συνόδων, ἐκτιθέντας ἢ βεβαιωθέντας, τουτέστι τῆς ἐν Νικαίᾳ καὶ τῆς ἐν Χαλκηδόνι...(Ἰουστινιανοῦ νεαρὰ 131). «Θεσπίζομεν τοίνυν τάξιν νόμων ἐπέχειν τοὺς ἐκκλησιαστικοὺς κανόνας τούς, ὑπὸ τῶν ἁγίων ἑπτὰ Συνόδων, ἐκτεθέντας ἢ βεβαιωθέντας (διὰ τοῦ βεβαιωθέντας δηλοῦνται οἱ κανόνες τῶν τοπικῶν συνόδων καὶ τῶν κατὰ μέρος πατέρων οἱ παρὰ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων βεβαιωθέντες κατὰ τὸν Βαλσαμῶνα)· τῶν γὰρ προειρημένων ἁγίων συνόδων τὰ δόγματα, καθάπερ τὰς θείας γραφὰς δεχόμεθα καὶ τοὺς κανόνας ὡς νόμους φυλάττομεν» (Βασιλ. βιβλ. ε΄. τιτλ. γ΄. Κεφ. Β΄. παρὰ Φωτ. τιτλ. α΄ Κεφ. Β΄).

«Ἡ τρίτη διάταξις τοῦ β΄. τίτλου τῶν νεαρῶν τούς, τῶν ἑπτὰ Συνόδων, κανόνας θέλει κρατεῖν καὶ τὰ δόγματα αὐτῶν ὡς τὰς θείας Γραφάς». (Παρὰ Φωτ. τίτλ. α΄ Κεφ. Β΄.). Λέων ὁ σοφὸς (ἐν βιβλ. ε΄. Βασιλ. τιτλ. γ΄. Κεφ. Α΄.) λέγει «δέχομαι τὰς ἁγίας ἑπτὰ οἰκουμενικὰς συνόδους ὡς τὸ ἅγιον Εὐαγγέλιον». «Οἱ τοῖς κανόσιν ἐναντιούμενοι πραγματικοὶ τύποι ἄκυροί εἰσιν». (Βιβλ. α΄ τιτλ. β΄. διατ. ιβ΄ Φωτ. τιτλ. α΄. Κεφ. Β΄.). «Οἱ μὲν γὰρ ἤγουν οἱ κανόνες παρὰ βασιλέων καὶ ἁγίων πατέρων ἐκτεθέντες καὶ στηριχθέντες ὡς αἱ θεῖαι Γραφαὶ δέχονται· οἱ δὲ νόμοι παρὰ βασιλέων μόνον ἐδέχθησαν ἢ συνετέθησαν καὶ διὰ τοῦτο οὐ κατισχύουσι τῶν θείων γραφῶν οὐδὲ τῶν κανόνων». (Βασιλ. σχολ. εἰς τὸ β΄ Κεφ. τοῦ Φωτίου)· Προσεπιτούτοις ἡ ἀξιοπρέπεια τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ τὸ συμφέρον Αὐτῆς ἀπαιτεῖ, νὰ προΐσταται τῆς Ἱερᾶς Συνόδου Ἱεράρχης δεδοκιμασμένος ἐν τῇ ὀρθοδόξῳ πίστει καὶ ἐν τῇ ποιμαντορίᾳ τῆς Ἐπισκοπῆς αὐτοῦ. Τοῦτο δὲ δὲν ἐπιτυγχάνεται, ἐὰν προτείνῃ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος πρὸς χειροτονίαν τρία πρόσωπα ἐκ τοῦ κατωτέρου κλήρου ἀδοκίμαστα περί τε τὸν πεφωτισμένον, ὑπὲρ τῆς πίστεως καὶ τῆς Ἐκκλησίας, ζῆλον καὶ περὶ τὴν ποιμαντορίαν, ἐξ ὧν τὸ ἐκλεχθησόμενον διὰ τὴν Ἐπισκοπὴν Ἀθηνῶν μέλλει νὰ καταλάβῃ τὴν ἀνωτάτην, τοῦ Κράτους, ἐκκλησιαστικὴν ἀρχὴν ἀπέναντι ἄλλων προκεχειροτονημένων καὶ δεδοκιμασμένων Ἀρχιερέων, ὧν πλεῖστοι

κέκτηνται τὰ καλλιστεῖα καὶ τὰ πρεσβεῖα ἐν τῇ Ἱεραρχίᾳ (Καρθ. ϞΕ´ 90). Ἡ πρότασις αὕτη προσάπτει ὄνειδος εἰς τήν, ἐν Ἑλλάδι, Ἱεραρχίαν καὶ ἀνατρέπει ἐπὶ βλάβῃ τῆς Ἐκκλησίας τὰ ἀνέκαθεν καθεστῶτα καὶ αὐτοὺς τοὺς θείους καὶ ἱεροὺς κανόνας. Εἶναι δὲ ἀναντίρρητον, ὅτι ἡ καθεστηκυῖα τάξις τῆς ἀναρρήσεως εἰς τὸν Μητροπολιτικὸν θρόνον διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν, ἐν ἐνεργείᾳ, Ἀρχιερέων τοῦ Κράτους ἐξασφαλίζει τὴν Ἑλληνικὴν Ἐκκλησίαν ἀπὸ ἐνδεχομένων κινδύνων τῆς Ὀρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως, καθ' ὅσον ὁ μετατιθέμενος θὰ ἔχῃ δοκιμασθῇ ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ του ὡς κεκτημένος τὰ ὑψηλὰ προσόντα, δι' ὧν δέον νὰ ᾖ κεκοσμημένος ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν ὁ καὶ Πρόεδρος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ἰδοὺ ἄρα ἡ εὔλογος αἰτία, ἧς ἕνεκα ἐπιτρέπεται ἡ μετάθεσις κατὰ τὸν ΙΔ´ κανόνα τῶν ἁγίων ἀποστόλων καὶ τὸ β´ ἐδάφ. τοῦ Δ´ ἄρθρου τοῦ Σ´ νόμου «Περὶ ἐπισκοπῶν καὶ ἐπισκόπων καὶ περὶ τοῦ ὑπὸ τοὺς ἐπισκόπους τελοῦντος κλήρου»· καὶ συμπληρῶν τὰ λεχθέντα ἐπιλέγει «ὅτι ἡ μὲν μέχρι τοῦδε πρᾶξις τῆς τε ἐκκλησίας καὶ πολιτείας περὶ πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου οὐχὶ διὰ χειροτονίας κατωτέρου κληρικοῦ εἰς Μητροπολίτην νομίμως ἀδυνάτου οὔσης καὶ ὅλως ἀσχέτου πρὸς τὸ περὶ χειροτονίας ἐπισκόπου γ´ ἄρθρον τοῦ Σ´ νόμου, ἀλλὰ διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν, ἐν ἐνεργείᾳ, Ἱεραρχῶν τοῦ Κράτους κριθησομένου καταλλήλου συναδούσης πρός τε τὸ β´ ἐδάφ. τοῦ Δ´ ἄρθρου τοῦ αὐτοῦ νόμου καὶ τὸν ιδ´ κανόνα τῶν Ἀποστόλων κεκυρωμένη διὰ πολυχρονίου καὶ ἀδιακόπου καὶ ὁμοιομόρφου συνηθείας, κατέστη ἔθος καὶ νόμος ἀπαράβατος παρ' ἡμῖν. Ἡ δὲ γνωμοδότησις περὶ μεταθέσεως τοῦ κριθησομένου καταλλήλου Ἱεράρχου ἀνήκει ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Σύνοδον ὀφείλουσαν ἐμμένειν αὐτῇ»[1].

Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν πρακτικῶν διαβλέπει τις, ὅτι ἐγένετο εὐρυτάτη συζήτησις, ἐὰν ἡ πλήρωσις τοῦ χηρεύοντος Μητροπολιτικοῦ Θρόνου Ἀθηνῶν γενήσεται διὰ χειροτονίας ἢ διὰ μεταθέσεως. Μέχρι τότε πάντες οἱ, τοῦτον, καταλαβόντες, ἐκ μεταθέσεως προῆλθον· θὰ ἦτο δὲ πρὸς τὴν παράδοσιν σύμφωνος ἂν οὕτως ἐγένετο καὶ κατὰ τήν, ὑπ' ὄψιν, περίοδον· ὑπεδείχθη ὅμως, ὅτι καὶ διὰ χειροτονίας δύναται νὰ πληρωθῇ οὗτος. Μεταξὺ τῶν συνοδικῶν μελῶν ἠγέρθησαν διαφωνίαι, πότερος τῶν τρόπων ἁρμόζει· καὶ ὁ μὲν Ὕδρας ὅστις, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν αὐτῷ ὁ Πατρῶν κατὰ τὴν ἐκλογὴν τοῦ Γερμανοῦ, μετ' ἐξαιρετικοῦ διαφέροντος ὑπεστήριξε τὴν ἄποψιν τῆς μεταθέσεώς του, συνεπινεύοντος πρὸς τοῦτο καὶ τοῦ Τριφυλίας, ἀπηχῶν δὲ τὰς γνώμας τῆς Κυβερνήσεως ἀποβλεπούσης πρὸς τὸν Προκόπιον Οἰκονομίδην[2] ἀπεφήνατο, ὅτι ἡ πλήρωσις τοῦ θρόνου τούτου δέον μόνον διὰ χειροτονίας νὰ γίνῃ· ἀντιθέτως οἱ Ἀργολίδος, Πατρῶν καὶ Σπάρτης, ἔχοντες ὑπ' ὄψει τὰ μέχρι τοῦδε, ἐν προκειμένῳ, κρατοῦντα, ὑπε-

1. Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 32—36.
2. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* ἔνθ' ἀνωτ. σ. 95—97.

στήριξον τήν, διὰ μεταθέσεως, πλήρωσιν ἐπερειδόμενοι ἐπί τε τῶν κανόνων καὶ τῆς παραδόσεως ἄλλων ὁμοδόξων Ἐκκλησιῶν.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι ἀμφότεροι οἱ τρόποι τῆς πληρώσεως τῆς ὑπ' ὄψιν ἐκκλησιαστικῆς περιφερείας, ἦσαν κανονικοὶ καὶ νόμιμοι· κανονικοὶ μὲν διότι ἐπιτρέπεται ἡ μετάθεσις εἰς ὡρισμένας μόνον περιπτώσεις[1], καθ' ἃς δύναται μεῖζον πνευματικὸν ὄφελος νὰ προκύψῃ ἢ ὅταν ἐξαιρετικαὶ ὅλως ἀνάγκαι μιᾶς Ἐκκλησίας ἐπιβάλλουσι τοιαύτην, νόμιμοι δὲ διότι τοιαύτη περίπτωσις καὶ ὑπὸ τοῦ νόμου προεβλέπετο. Ἀλλὰ μήπως καὶ κληρικοὶ δευτερεύοντος βαθμοῦ δὲν ἀνῆλθον ἐπὶ τὸν Ἀρχιερατικόν, Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας, θῶκον; Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος δὲν κατέλαβε τὸν Ἀρχιεπισκοπικὸν Θρόνον Κωνσταντινουπόλεως πρεσβύτερος ὤν; Ἰωακεὶμ ὁ «πάνυ» Πατριάρχης Ἀλεξανδρείας δὲν ἐξελέγη τοιοῦτος, ἱερομόναχος ὤν;[2] κατ' ἀκολουθίαν ἀμφότεραι αἱ περιπτώσεις αὗται στοιχοῦσαι τῇ πράξει τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν ὀρθαὶ ἦσαν, καὶ ἑπομένως δὲν δύναταί τις νὰ υἱοθετήσῃ τὰς ἀπόψεις τῶν ἀντιτιθεμένων τῆς, Συνόδου, μελῶν, μονομερῶς τὰς γνώμας αὐτῶν ὑποστηριζόντων· πάντως ἡ πλειοψηφία τῆς Συνόδου ἦτο ὑπὲρ τῆς πληρώσεως τῆς χηρευούσης Μητροπόλεως Ἀθηνῶν, διὰ μεταθέσεως· οὐχ' ἧττον ὅμως Αὕτη δὲν προέβη κατ' ἐκείνην, τὴν συνεδρίαν, εἰς ἐκλογὴν Μητροπολίτου· ἀπ' ἐναντίας δὲ ὁ Πατρῶν ἐπανερχόμενος ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 29 Ἀπριλίου, λόγῳ διακοπῆς τῆς προλαβούσης τοιαύτης, προσέθεσε καὶ τὰ ἑξῆς. «Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἀπεφάνθη ἤδη διὰ τῆς πλειοψηφίας αὐτῆς ὅτι: ἀφ' οὗ ἡ μετάθεσις εἶναι κανονική, ἀφ' οὗ διὰ μεταθέσεως ἐκλέγονται οἱ Πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως καὶ Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων καὶ Ἀλεξανδρείας, ἀφ' οὗ διὰ μεταθέσεως ἐκλέγονται καὶ οἱ Μητροπολῖται Πετρουπόλεως τῆς Ῥωσσίας, Βουκουρεστίου τῆς Ρουμανίας καὶ Βελιγραδίου τῆς Σερβίας, ἀφ' οὗ διὰ μεταθέσεως ἐκλέγονται καὶ οἱ Μητροπολῖται Ἀθηνῶν ἀπὸ τοῦ 1852, ἀφ' οὗ καὶ ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία παρέχει ἡμῖν ἅγια παραδείγματα μεταθέσεων, ἀφ' οὗ καὶ αὐτὴ ἡ βάσις τῆς Ἐκκλησίας, ἡ Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος διὰ μεταθέσεως καθίδρυσε τὸν πρότερον Βερροίας ἅγιον Εὐστάθιον εἰς Πατριάρχην Ἀντιοχείας, ἀφ' οὗ καὶ αὐτὸς ὁ ΙΔ΄ Ἀποστολικὸς κανὼν θεσπίζει τὴν μετάθεσιν, ἐπὶ εὐλόγῳ αἰτίᾳ, ἀφ' οὗ διὰ πάντα ταῦτα ἡ μετάθεσις εἶναι κανονικὴ καὶ μόνον ἡ ἐπιπήδησις καὶ ἡ ἐπίβασις εἶναι ἀντικανονικαί, διότι γίνονται αὐθαιρέτως ἢ κατὰ πρόκλησιν μὴ προερχομένην ἐκ νομίμου Τοπικῆς Συνόδου, ἀφ' οὗ ἡ μετάθεσις θεσπίζεται καὶ ἐν τῷ δ΄ ἄρθρῳ τοῦ Σ΄ Καταστατικοῦ νόμου, διὰ ταῦτα πάντα ἡ Ἱ. Σύνοδος ἀπεφάνθη, ὅτι δὲν ὑπάρχει οὐδεὶς λόγος νὰ

1. *Βασιλείου Ἀτέση*: Ἐπισκοπικὴ ἱστορία ἔνθ' ἀνωτ. σ. 4. *Ἀμίλκα Ἀλιβιζάτου*: Οἱ ἱεροὶ κανόνες ἔκδ. Α΄ Ἀθῆναι 1924 σ. 171, 176, 177.

2. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας (62/1934), Ἀλεξάνδρεια 1935 σ. 591.

καινοτομήσωμεν εἰς τὸν τρόπον τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μητροπολίτου 'Αθηνῶν, τοὐναντίον δὲ ὑπάρχει πᾶσα εὔλογος αἰτία νὰ τηρήσωμεν τὸ καὶ ἐνταῦθα καὶ πανταχοῦ τῆς ὀρθοδοξίας, καθεστώς. 'Η ἀποκρουσθεῖσα γνώμη τῆς μειονοψηφίας ἦτο ἡ ἑξῆς: Δὲν πρέπει νὰ γείνῃ μετάθεσις, διότι αὕτη εἶναι *ἀντικανονική*. Θὰ ἦτο ἀληθῶς δεινὸν τὸ ὀλίσθημα τῆς 'Ι. Συνόδου, ἂν ἡ γνώμη αὕτη ἐγένετο παραδεκτὴ διότι θὰ ἦτο αὕτη δεινὴ κατηγορία *πρῶτον* κατὰ τῆς ἐκλογῆς τῶν Πατριαρχῶν ὅτι ἀντικανονικῶς ἐκλέγονται· *δεύτερον* κατὰ πάντων τῶν Προέδρων τῶν Αὐτοκεφάλων 'Εκκλησιῶν, ὅτι ἀντικανονικῶς ψηφίζονται· *τρίτον* κατὰ τόσων ἁγίων ἀνδρῶν ὅτι ἀντικανονικῶς ἐξελέγησαν. Δεινὴ προσέτι κατηγορία καὶ κατ' αὐτῆς τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου ὅτι ἀντικανονικῶς μετέθηκε τὸν ἅγιον Εὐστάθιον καὶ τέλος κατηγορία φοβερὰ κατὰ πάσης τῆς ὀρθοδόξου 'Εκκλησίας καὶ τόσων ἁγίων αὐτῆς ἐπὶ ἀντικανονικότητι. Καταλαμβάνετε ἤδη τὸν βόθρον εἰς ὃν θὰ ἐνέπιπτεν ἡ 'Ι. Σύνοδος, ἐὰν ἡ γνώμη τῆς μειονοψηφίας ἐγένετο παραδεκτή, δυναμένη νὰ προκαλέσῃ διαμαρτυρίας· διότι δὲν ὑποστηρίζει ἡ μειονοψηφία, ὅτι κανονικὴ εἶναι καὶ ἡ μετάθεσις, κανονικὴ εἶναι καὶ ἡ πρότασις εἰς ἔγκρισιν πρὸς χειροτονίαν, ἀλλ' ὑπέπεσεν εἰς τὸ δεινὸν ὀλίσθημα τοῦ νὰ ὑποστηρίζῃ τὸ ἀντικανονικὸν τῆς μεταθέσεως δυνάμει τῶν κανόνων ἐκείνων, οἵτινες ἐφαρμόζονται οὐχὶ κατὰ τῆς μεταθέσεως ἀλλὰ κατὰ τῆς ἐπιπηδήσεως καὶ ἐπιβάσεως, αἵτινες ἀπέχουσι τῆς μεταθέσεως, καθ' ὅσον ἀπέχουσιν ἀνατολαὶ ἀπὸ δυσμῶν. Ἔπαθε δὲ τὸ πάθημα τοῦτο ἡ μειονοψηφία, διότι εὑρίσκετο μεταξὺ Σκύλης καὶ Χαρίβδεως. Διότι ἂν ὡμολόγει τὸ κανονικὸν τῆς μεταθέσεως θὰ ἠρωτᾶτο: διατί λοιπόν ζητεῖτε καινοτομίαν ἐν τῇ ἐκλογῇ; 'Αφ' οὗ κατὰ τὸν καταστατικὸν νόμον ἡ 'Ι. Σύνοδος τῆς 'Εκκλησίας τηρεῖ τοὺς 'Ι. Κανόνας ἀπαραλλάκτως ὡς καὶ πᾶσαι αἱ λοιπαὶ ὁμόδοξοι τοῦ Χριστοῦ 'Εκκλησίαι, διατί προτείνετε ὑμεῖς νεωτερισμόν; Δὲν ἀποδεικνύει τοῦτο, ὅτι ἐνεργεῖτε νὰ ἀνέλθῃ ἐπὶ τὴν πηδαλιουχίαν τῆς 'Εκκλησίας πρόσωπον ἐκτὸς τῆς 'Ιεραρχίας καὶ ὄχι ἱεραρχικῶς, κατὰ τὰ ἐπὶ τεσσαρακονταπενταετίαν κρατοῦντα, ἀλλ' ἐπιβλητικῶς κατὰ τὰς ἐκδηλουμένας ἔξωθεν προσπαθείας; Θέλουσα λοιπὸν νὰ ἀποφύγῃ ἡ μειονοψηφία τὴν Σκύλαν ταύτην ἐνέπεσε εἰς τὴν Χάριβδιν ἐκείνην κηρύξασα ἀντικανονικὴν τὴν μετάθεσιν καὶ ἐπιρρίψασα δεινὴν ὕβριν κατὰ πάσης τῆς ὀρθοδόξου 'Εκκλησίας, ἥτις διὰ μεταθέσεως ἐκλέγει τοὺς πρωθιεράρχας αὐτῆς καὶ κατὰ τόσων ἁγίων τῆς 'Εκκλησίας, οἵτινες διὰ μεταθέσεως προήχθησαν, καὶ τὸ δεινότερον, κατ' αὐτῆς τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἥτις τὸν ἅγιον Εὐστάθιον μετέθηκεν. Ἂς εὐχαριστήσωμεν τῷ Κυρίῳ, διότι ηὐδόκησε νὰ προφυλάξῃ τὴν 'Ιερὰν Σύνοδον ἀπὸ δεινοῦ στίγματος καὶ ἀπὸ διαμαρτυρίας ἴσως ὑπὸ τῶν ἄλλων ὁμοδόξων 'Εκκλησιῶν, κρατησάσης τῆς ὀρθῆς γνώμης, ὅτι δὲν εἶναι ἀντικανονικὴ ἡ μετάθεσις καὶ ὅτι διὰ μεταθέσεως πρέπει νὰ ἐκλεγῇ πάλιν ὁ Μητροπολίτης 'Αθηνῶν».

Ἀνεφύη ὅμως καὶ ἕτερον ζήτημα· δύναται ἡ Ἱ. Σύνοδος νὰ προβῇ εἰς ἐκλογὴν Μητροπολίτου, ἅτε Προέδρου Αὐτῆς μὴ ὑπάρχοντος; Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν πρακτικῶν ἐκπηγάζει τὸ συμπέρασμα ὅτι, κατά τινας Συνοδικούς, Αὕτη δέν εἶναι νομίμως συγκεκροτημένη ἐλλείψει Πρώτου. Ὡς δ' οἱ πάντες γνωρίζομεν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Ἑλλάδος, πρῶτος δὲν ὑπάρχει [1]. Προκαθημένου δ' ἐλλείποντος ἢ κωλυομένου ἡ προεδρία Αὐτῆς ἀνατίθεται τῷ ἀρχαιοτέρῳ, κατὰ τὰ πρεσβεῖα τῆς χειροτονίας τῶν Συνοδικῶν μελῶν, ἐπιτελοῦντι συλλήβδην τά, τούτου, καθήκοντα.

Ἀλλὰ καὶ τρίτον τοιοῦτο προέκυψε· ἔχει δηλ. «δικαίωμα ἡ Ἱερὰ Σύνοδος *νὰ προβῇ* αὐτεπαγγέλτως ἄνευ προκλήσεως τῆς Κυβερνήσεως, εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν»; Καὶ ἐπ' αὐτοῦ διαφωνία μεταξὺ τῶν Συνοδικῶν μελῶν ἐμφανίζεται· τὰ μὲν ἐνόμιζον, ὅτι ἄνευ σχετικῆς, ταύτης, προειδοποιήσεως δὲν δύναται ἡ Σύνοδος νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Μητροπολίτου, τὰ δὲ ὅτι, ἐφ' ὅσον Αὕτη ὡς γνώμονα τῆς διοικήσεως ἔχει τοὺς ἱεροὺς κανόνας, δύναται καὶ ἄνευ συγκαταθέσεως καὶ προηγουμένης τῆς πολιτείας συναινέσεως, νὰ προβῇ εἰς τοιαύτην [2]. Καὶ τὰ πρῶτα, δικαιολογοῦντα τὴν γνώμην αὐτῶν ἐτόνιζον τὴν περίπτωσιν τοῦ Κερκύρας Ἀντωνίου Χαριάτου ἐκλεγέντος μὲν ὑπὸ τῆς Συνόδου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν μὴ ἐγκριθέντος ὅμως ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως, ἐχρησιμοποίουν γνώμας Συνοδικῶν μελῶν πρὸς ὑποστήριξιν καὶ ἐπιβολὴν τῶν ἀπόψεων αὐτῶν· συγκεκριμένως δὲ ὁ Φωκίδος Δαυῒδ Μολοχάδης κατὰ τὴν Συνοδικὴν συνεδρίαν τῆς 11 Ἀπριλίου 1877, ὅτε ἡ Κυβέρνησις ἀπήτησε παρὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου νὰ ἐπιληφθῇ ἐκ νέου τῆς ὑποθέσεως τῶν τριῶν Σιμωνιακῶν Ἀρχιερέων, ἀπεφήνατο γνώμην, συνᾴδουσαν πρὸς τὰς ἀρχὰς τῆς Πολιτείας [3].

---

1. Πρβλ. Μητροπολίτου Θεσσαλιώτιδος καὶ Φαναριοφερσάλων *Ἰεζεκιήλ*: Ἔργα καὶ Ἡμέραι. Ἐν Βόλῳ 1950 τ. Γ' σ. 286. Κατ' ἀκολουθίαν παρ' ἡμῖν, πρῶτος δέον νὰ θεωρηθῇ τὸ ἠθικόν, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, πρόσωπον.

2. Σήμερον, ὡς γνωστόν, ἐκδίδεται διάταγμα, βάσει νόμου, δι' οὗ συγκαλεῖται ὁλόκληρος ἡ Ἱεραρχία πρὸς ἐκλογὴν Ἀρχιεπισκόπου.

3. Παραθέτομεν ὡς ἔχει τὴν περικοπὴν τῶν πρακτικῶν τῆς, ἐν λόγῳ, συνεδρίας. «Ἔγγραφον Ὑπουργείου Ἐκκλησιαστικῶν (10084]15-12-1876—Συνοδ. πρωτ. 689]1877) ἀπαντῶν ἐπὶ ὑποθέσεως τῶν, ἐκκλησιαστικῶς, ὑπὸ δίκην Ἀρχιερέων ὅτι οὐδεὶς δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ δεδικασμένου, καὶ ὅτι ἡ Σύνοδος δέον νὰ ἐκδικάσῃ αὐτὴν ταχέως ἐκδίδουσα ἀπόφασιν στηριζομένην ἐπὶ τῶν ἱερῶν κανόνων οἵτινες νὰ *παρατεθῶσι* καὶ οὐχὶ νὰ μνημονευθῶσιν ἁπλῶς ἐν τῇ ἀποφάσει, συμφώνως πρὸς τὸ ΙΔ' ἄρθρον τοῦ Καταστατικοῦ αὐτῆς Νόμου.

Ἡ Ἱ. Σύνοδος λαβοῦσα ὑπ' ὄψει τό, ὡς ἄνω, ἔγγραφον τοῦ Ὑπουργείου περὶ τῶν τριῶν καταδικασθέντων Ἀρχιερέων ἀπήντησεν, ὅτι κατὰ τὸ ΙΣΤ' ἄρθρον τοῦ ΣΑ' Νόμου τὰ καθήκοντα τοῦ Β. Ἐπιτρόπου εἶναι, νὰ παρευρίσκεται εἰς τὰς συνεδριάσεις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ νὰ προσυπογράφῃ εἰς τὰς ἀποφάσεις αὐτῆς· *ἀμφότερα ταῦτα στηρίζονται ἐπὶ τοῦ δικαιώματος τῆς ἐποπτείας.* Τὸ δὲ δικαίωμα τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν Κυβέρνησιν, ἥτις μετεβίβασεν αὐτὸ εἰς τὸν Β. Ἐπίτροπον ἵνα, δι' αὐτοῦ, λαμβάνῃ γνῶσιν τῶν τε πράξεων καὶ ἀποφάσεων τῆς Ἱερᾶς Συνό-

Ἂς ἀκούσωμεν ὅμως, τάς, ἐν προκειμένῳ, γνώμας τῶν Σεβ. Συνο-

δου. Ὁ Β. Ἐπίτροπος παρών, κατὰ τὴν συνεδρίασιν ἐκείνην, καὶ ἀρνηθεὶς νὰ προσυπογράψῃ τήν, περὶ ἧς ὁ λόγος, ἀπόφασιν ἠρνήθη τὸ ἐπιβαλλόμενον αὐτῷ, ὑπὸ τοῦ Νόμου, καθῆκον· ἡ ἀπόφασις ὅμως τῆς Συνόδου εἶναι ἔγκυρος.

Ὡς πρὸς δὲ τὸν δεύτερον λόγον τοῦ ὑπουργικοῦ ἐγγράφου παρατηρεῖ, ὅτι ὁ νόμος ἀπαιτῶν νὰ φέρωσι τὰ ἔγγραφα τῆς Συνόδου τὰς ὑπογραφὰς ὅλων τῶν λαβόντων μέρος εἰς τὴν συζήτησιν ἐννοεῖ, τὴν ἀπαραίτητον παρουσίαν ὅλων τῶν Συνοδικῶν μελῶν, ἵνα γίνεται εὐρυτέρα ἡ συζήτησις εἰς τὰς δικαστικὰς ὑποθέσεις. Δὲν ἐννοεῖ νὰ δώσῃ δικαίωμα ἀρνήσεως ὑπογραφῆς εἴς τινα τῶν μελῶν αὐτῆς, διότι ἡ τοιαύτη ἄρνησις, εἶναι ἄρνησις ὑπηρεσίας καὶ ἐκπληρώσεως καθήκοντος. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἀναγνωρίσαν τὸ Ὑπουργεῖον τὸ ἔγκυρον τῆς ἀποφάσεως ἐκείνης διώρισε, τῇ προτάσει τῆς Συνόδου, ἐπισκοπικὰς ἐπιτροπὰς εἰς τὰς ἐπαρχίας τῶν τριῶν καταδικασθέντων Ἐπισκόπων. Διὰ ταῦτα ἡ Σύνοδος ἔκρινε νὰ παρακαλέσῃ τὸ Ὑπουργεῖον, ἵνα ὑποβάλῃ εἰς τὴν Βασιλικὴν ἔγκρισιν τὴν ἀπόφασιν, Αὐτῆς, ἐκείνην.

Ὁ Φωκίδος ἀντέλεξεν εἰς ταῦτα εἰπών, ὅτι ἀποδεχόμενος τάς, ἐν τῷ Ὑπουργικῷ ἐγγράφῳ, ἐκτεθειμένους λόγους ὡς ὀρθούς. θεωρεῖ δι' αὐτοὺς ἀπαραίτητον χρέος τῆς Συνόδου, τὸ νὰ ἐπιλάβηται καὶ αὖθις τῆς, τῶν τριῶν ὑποδίκων Ἀρχιερέων, ὑποθέσεως καὶ ἐκδώσῃ νέαν ἐπ' αὐτῆς, ἀπόφασιν, ἀφοῦ μάλιστα καὶ ἄλλοτε πολλάκις ἐπελάβετο δεδικασμένων, ὑπ' αὐτῆς, ὑποθέσεων ἢ ἐψηφισμένων προτάσεων ὑπογεγραμμένων μάλιστα καὶ ὑπ' αὐτοῦ τοῦ παρ' Αὐτῇ, Β. Ἐπιτρόπου, μὴ ἐγκριθεισῶν ὑπὸ τῆς Κυβερνήσεως. Καὶ α΄ ἐπειδὴ τὸ Ὑπουργεῖον οὐ παρεδέξατο τὴν ἀπὸ 11 Ἰουλίου 1857 ὑπ' ἀριθ. 7057 Συνοδικὴν ἀπόφασιν ἀναβαλοῦσαν τὴν καθαίρεσιν κληρικοῦ τινος, τοῦ ἐκ Ναυπακτίας πρεσβυτέρου Γεωργίου Ἀθανασίου καὶ περιορίσασαν αὐτὸν εἰς Μονήν τινα τῆς Ἄνδρου, ἡ Σύνοδος ἐπελάβετο αὖθις τῆς ὑποθέσεως ἐκείνης καὶ καθήρεσε τὸν κληρικὸν ἐκεῖνον· β΄ ἐπειδὴ τὸ Ὑπουργεῖον οὐ παρεδέξατο τήν, ἀπὸ 6 Ἰουλίου 1868 ὑπ' ἀριθ. 6024, Συνοδικὴν ἀπόφασιν ἐπιβαλοῦσαν εἰς τὸν Τριφυλίας Ἰγνάτιον Ζερβόπουλον ποινὴν ἰσοβίου ἀργίας, ἡ Σύνοδος κατὰ τὴν ἑπομένην Συνοδικὴν περίοδον, ἀνῄρεσε τὴν ἀπόφασιν ἐκείνην· καὶ γ΄ ἐπειδὴ ἡ Κυβέρνησις δὲν ἐνέκρινε τὴν ἀπὸ 28 Ἰουλίου 1873 ὑπ' ἀριθ. 3127 Συνοδικὴν πρᾶξιν, καθ' ἣν ἡ Σύνοδος ἐξελέξατο καὶ ἐψήφισε τὸν Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπον Κερκύρας κ. Ἀντώνιον ὡς Μητροπολίτην Ἀθηνῶν προτείνασα τὴν αὐτοῦ μετάθεσιν, ἡ Σύνοδος κατὰ τὴν ἑπομένην Συνοδικὴν περίοδον ἐξελέξατο καὶ ἐψήφισεν ὡς Μητροπολίτην ἄλλον Ἀρχιερέα, τὸν νῦν Σεβ. Πρόεδρον Αὐτῆς.

Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο παράδειγμα τοῦ Σεβ. Φωκίδος παρατηρεῖ ἡ πλειοψηφία τῆς Συνόδου, ὅτι ὁ Σεβ. Κερκύρας, κατὰ τὰ πρακτικὰ τῆς Συνόδου παρῃτήθη τῆς θέσεως τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν. Κατ' ἀκολουθίαν δὲ τῆς παραιτήσεως ταύτης προέβη ἡ Σύνοδος εἰς ἐκλογὴν καὶ ἐψήφισε τὸν νῦν Μητροπολίτην.

Ὁ δὲ Σεβ. Φωκίδος ἀντιπαρατηρεῖ πρὸς τοῦτο τὸ τελευταῖον, ὅτι κατὰ τὰ πρακτικὰ τῆς 3 Μαΐου 1874 ἐθεωρήθη ἡ ἐκλογὴ ἐκείνη μὴ ὑφισταμένη καὶ ἄκυρος ὑπὸ τῆς πλειοψηφίας τῆς Συνόδου ἀποτελεσθείσης ὑπὸ τῶν Σεβ. συνέδρων Ὕδρας καὶ Σπετσῶν Νεοφύτου, Μεσσηνίας Προκοπίου (νῦν Μητροπολ΄του) καὶ Λευκάδος Γρηγορίου οὐχὶ μόνον διότι αὐτὸς ὁ Σεβ. Κερκύρας Ἀντώνιος παρῃτήθη, κατὰ τὰ πρακτικὰ τῆς α΄. Αὐγούστου 1873, ἀλλὰ καὶ διότι τὸ Ὑπουργικὸν Συμβούλιον διὰ πράξεως αὐτοῦ τῆς 12 Ἰανουαρίου 1874 δὲν παρεδέχθη αὐτὴν καὶ οὕτως ἀπεφάνθησαν οἱ τρεῖς ὅτι «ἡ Σύνοδος ὀφείλει νὰ προβῇ (καὶ προέβη) εἰς ἐκλογὴν νέου Μητροπολίτου».

δικῶν συνέδρων. Πρῶτος λαβὼν τὸν λόγον ὁ Πατρῶν λέγει. «Ἡ ἐμὴ γνώμη εἶναι καταφατικὴ στηριζομένη ἐπὶ τῶν ἑξῆς λόγων:

α) ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν παραδόσεων τῆς Ἐκκλησίας

β) ἐπὶ τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ

γ) ἐπὶ τῶν θεσμῶν τῶν κανονιζόντων τὰς σχέσεις τοῦ Κράτους πρὸς Αὐτήν.

Α΄. Ἐπὶ τῆς φύσεως καὶ τῶν παραδόσεων τῆς Ἐκκλησίας: Ἡ Οἰκουμενικὴ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία (τοιαύτη δὲ εἶναι ἡ, ἐπὶ τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων πρὸ τοῦ μεγάλου σχίσματος τῆς Δύσεως καὶ ἡ ἔκτοτε καὶ μέχρι σήμερον γνωστὴ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦτο) εἶναι θεῖον ἵδρυμα, μὴ περιοριζομένη εἰς ἓν ἔθνος, ἐκτεινομένη δὲ καὶ δυναμένη νὰ ἐκταθῇ ἐπὶ πάσης τῆς γῆς, ὅλως ἰδιαιτέρα ἀπὸ τὰ πολιτεύματα τῶν ἀνθρώπων, σχετιζομένη πρὸς αὐτά, ἀλλ᾽ οὐδέποτε ὑποδουλομένη εἰς οὐδὲν κράτος κοσμικόν, διατηροῦσα δὲ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἀνεξαρτησίαν αὐτῆς καὶ ἐν μέσῳ κρατῶν ἀλλοθρήσκων σχετιζομένη πρὸς πᾶν κράτος ἐπὶ σεβασμῷ τῶν ἑκατέρωθεν δικαιωμάτων, συμφώνως πρὸς τὸ πρόγραμμα, ὅπερ ἔθηκε διὰ δύο μόνον προτάσεων ὁ θεῖος αὐτῆς ἱδρυτὴς εἰπὼν «τὰ τοῦ Καίσαρος τῷ Καίσαρι καὶ τὰ τοῦ Θεοῦ τῷ Θεῷ». Ἐν ταῖς σχέσεσιν αὐτῆς πρὸς τὴν Πολιτείαν τοιαύτην ἔχει ἀναπεπταμένην σημαίαν ἱερὰν ἡ Ἐκκλησία καὶ ὑπ᾽ αὐτήν ἀγωνίζεται καὶ πᾶν μέλος αὐτῆς, ἀλλὰ πρώτιστα καὶ μάλιστα οἱ αὐτῆς Ἱεράρχαι, οἵτινες δικαίως ἤθελον χαρακτηρισθῇ ὡς προδόται, ἄν ποτε, ὃ μὴ γένοιτο, ἔθετον ὑπὸ τοὺς πόδας οἱασδήποτε πολιτείας εἰς καταπάτησιν αὐτὴν τὴν ἱερὰν σημαίαν.

Τὰ λοιπὰ τέσσαρα μέλη τῆς Συνόδου παρατηροῦσιν ἐπίσης εἰς τὰς παρατηρήσεις τοῦ Σεβ. Φωκίδος, ὅτι αὗται δὲν ἔχουσιν σχέσιν πρὸς τὸ προκείμενον ζήτημα, καθ᾽ ὅσον αἱ μὲν παρατηρήσεις αὗται τοῦ Σεβ. Φωκίδος ἀναφέρονται εἰς ἀποφάσεις νομοτύπως ἐκδοθείσας, ἡ δὲ προκειμένη ἀπόφασις τῆς Συνόδου θεωρεῖται ὑπὸ τοῦ ὑπουργικοῦ ἐγγράφου ἄκυρος ὡς μὴ ὑφισταμένη, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως τῆς προσυπογραφῆς τοῦ Β. Ἐπιτρόπου. Ἀλλὰ πρὸς τὸ ἔγγραφον τοῦτο, δι᾽ οὗ παρεκλήθη ἡ Σύνοδος νὰ ἐπανέλθῃ καὶ ἐπιληφθῇ αὖθις τῆς ἐκκρεμοῦς ὑποθέσεως τῶν καταδικασθέντων Ἀρχιερέων τὰ ἄνωθι μέλη τῆς Συνόδου διαφωνοῦντα ἀποδέχονται τὴν ὑπόθεσιν δεδικασμένην καὶ ἔγκυρον. Πρὸς τὰ τελευταῖα ταῦτα ἀντιπαρατηρεῖ ὁμοίως ὁ Σεβ. Φωκίδος, ἀποφαίνεται γνώμην, ὅτι ἐμμένων εἰς τὰς ἄνωθι μνημονευθείσας παρατηρήσεις αὐτοῦ προστίθησιν, ὅτι ἡ ἀπόφασις εἶναι ἀφ᾽ ἑαυτῆς ἄκυρος κατὰ τὸ στ΄. ἄρθρον τοῦ ΣΑ΄. Νόμου ὁρίζον ῥητῶς ὅτι «πᾶσα ἀπόφασις ἢ πρᾶξις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου γινομένη ἐν ἀπουσίᾳ τοῦ Β. Ἐπιτρόπου ἢ μὴ φέρουσα τὴν προσυπογραφὴν αὐτοῦ εἶναι ἄκυρος *.

† Ὁ Ἀθηνῶν Προκόπιος Πρόεδρος

† Ὁ Ἰθάκης Γαβριὴλ — *† Ὁ Φωκίδος Δαυΐδ*

† Ὁ Ἄνδρου καὶ Κέας Μητροφάνης — *† Ὁ Θηβῶν καὶ Λεβαδείας Δοσίθεος».*

* Πρβλ. *Βασιλ. Ἀτέση* Μητροπολίτου πρ. Λήμνου: Ἡ ἀκύρωσις τῆς ἐκλογῆς τοῦ Ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας Ἀντωνίου Χαριάτου ὡς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν (28 Ἰουλίου 1873) ἐν «Θεολογίᾳ» ἔτ. 1951 Τ. ΚΒ΄. σ. 1—26.

Ἂν τὰ δίκαια ταῦτα τῆς Ἐκκλησίας ἐσεβάσθησαν πάντοτε οἱ ἀλλόθρησκοι καὶ δεσποτικαὶ Κυβερνήσεις, πολλῷ μᾶλλον ὀφείλουσι νὰ σέβωνται πολιτεῖαι φιλελεύθεροι καὶ Ἄνακτες χριστιανοί.

Ἐὰν δέ ποτε Κυβέρνησίς τις ἤθελε καταπατήσει ἢ περιορίσει τὰ τῆς Ἐκκλησίας δικαιώματα, ἡ Κυβέρνησις αὕτη ἤθελε διαπράξει ἀδικίαν εἰς ὕψος κατὰ τῆς πηγῆς τῆς ἐλευθερίας τοῦ ἔθνους καὶ τοῦ σεβασμοῦ τῶν δικαιωμάτων καὶ δὴ τῶν θείων καὶ ἱερῶν.

Τούτων οὕτως ἀναντιρρήτως ὁμολογουμένων τί εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ συνιστᾷ τὸ πρῶτον δικαίωμα τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας; Πρόδηλον τοῦτο· εἶναι ἐκεῖνο, ὅπερ, ἐὰν ἀφαιρεθῇ, συναφαιρεῖ καὶ πάντα τὰ ἄλλα αὐτῆς δικαιώματα καὶ δεσμεύει τὴν ἐλευθέραν αὐτῆς ἐνέργειαν. Πρῶτον δικαίωμα τῆς Οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, ἑπομένως δὲ καὶ πάσης κατὰ μέρος αὐτοκεφάλου, εἶναι τὸ ἄνευ ἐπεμβάσεως καὶ ἐπιβολῆς καὶ περιορισμοῦ δικαίωμα τῆς ἐκλογῆς τοῦ πρωθιεράρχου αὐτῆς. Διότι, ἂν ὑποθέσωμεν, ὅτι Κυβέρνησίς τις οἱουδήποτε Κράτους δύναται νὰ ἐπηρεάσῃ οὕτω τὴν ἐκλογήν, ὥστε νὰ ἐκλέγηται πρωθιεράρχης ὁ ὑποψήφιος αὐτῆς, τότε ἡ Κυβέρνησις αὕτη ἔχουσα εἰς χεῖρας αὐτῆς ὄργανόν της τὴν ὁρατὴν κεφαλὴν τῆς ἀνωτάτης ἀρχῆς τῆς Ἐκκλησίας δύναται νὰ διαθέτῃ ἑκάστοτε, δι᾿ ὧν εὐπορεῖ κοσμικῶν μέσων καὶ ἕνα ἢ δύο συνέδρους καὶ τότε θὰ ἦγε κατὰ τὸ κοσμικὸν αὐτῆς πνεῦμα τὴν Ἐκκλησίαν ὑποδουλομένην εἰς τὰ νεύματα τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων. Ἐκ τῆς φύσεως λοιπὸν τῆς Ἐκκλησίας ἀποδείκνυται, ὅτι αὕτη οὔτε ὑπῆρξέ ποτε, οὔτε δύναται νὰ ὑπάρξῃ ἀξία τοῦ ὀνόματος αὐτῆς Ἐκκλησία Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησία Χριστιανικοῦ Κράτους, ἐὰν ἡ Πολιτεία ἤθελεν ἀπαγορεύσει τὴν ἐλευθέραν ἐξάσκησιν τῆς πρωθιεραρχικῆς ἐκλογῆς ἢ ἐπιτρέπῃ ἐκλογὴν ὑπὸ περιορισμοὺς ἢ καὶ δι᾿ ὑποδείξεως ἴδιον αὐτῆς ὑποψήφιον, ὑποστηρίζουσα δι᾿ ὧν διαθέτει πάντοτε ἀφθόνων μέσων. Ἐντεῦθεν ἕπεται καταδήλως, ὅτι τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ μόνῃ ταύτῃ ἀνήκει τὸ δικαίωμα, τοῦ νὰ κρίνῃ διὰ τῶν διοικούντων αὐτὴν Ἱεραρχῶν, ἂν καὶ πότε πρέπει νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Προέδρου της καὶ εἰς ποῖον πρόσωπον νὰ ἐμπιστευθῇ τὴν ἑαυτῆς πηδαλιουχίαν. Ἂν ἡ πολιτεία ἤθελεν εἴπῃ εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ἤτοι εἰς τὴν διοικοῦσαν Ἱ. Σύνοδον δὲν σοὶ ἐπιτρέπω νὰ ἐκλέξῃς τώρα τὸν Πρόεδρόν σου ἢ δὲν σοὶ ἐπιτρέπω νὰ τὸν ἐκλέξῃς, ἂν δὲν μὲ ἐρωτήσῃς, ἢ δὲν σοὶ ἐπιτρέπω νὰ μεταθέσῃς ἄνευ προκλήσεως, σοὶ κλείω τὴν ὁδὸν ταύτην καὶ ἂν θελήσῃς νὰ βαδίσῃς δι᾿ αὐτῆς εἰς τὴν ἐκλογήν, σοὶ δηλῶ ἐκ τῶν προτέρων, ὅτι οὐδέποτε θὰ ἀναγνωρίσω τὴν τοιαύτην πρότασίν σου. Ἔκλεξον μὲν τώρα, ἀλλὰ πρότεινον τρεῖς ἵνα ἐκλέξω ἐγὼ ἕνα, ὃν θέλω, καὶ πρότεινον ὃν ἐγὼ ὑποδεικνύω ὑποψήφιον, ἄλλως οὐδένα θὰ ἐπικυρώσω· φανερόν, ὅτι οὕτω ἡ Πολιτεία ἤθελεν ἀφαιρέσει ἀπὸ τῆς Ἐκκλησίας τὸ δικαίωμα, ὅπερ ἔχει ἄνωθεν. Ἀλλ᾿ ὑπάρχει ἔγκλημα τόσον μέγα, ὅσον νὰ ὑποδουλοῖ τις τὴν νύμφην τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαν εἰς οἵαν-

δήποτε κοσμικὴν ἀρχὴν ἔστω καὶ τὴν ἁγιωτέραν; Ἂν δὲ μάλιστα ὁ τοῦτο πράττων ἤθελεν εἶναι ἱεράρχης τῆς Ἐκκλησίας ἢ ἑκουσίως παραχωρῶν εἰς καταπάτησιν τὸ ἱερώτατον τοῦτο τῶν ἐκκλησιαστικῶν δικαιωμάτων ἢ ἐξ ἀφελείας καὶ ἀμελείας ἢ ἐξ ἄλλων κοσμικῶν συμφερόντων ἀνεχόμενος τὴν ἀφαίρεσιν ταύτην, ἐνῷ ἔπρεπε μέχρι καὶ θυσίας ἔτι νὰ ἀγωνισθῇ ἵνα μὴ καταπατῶνται τὰ ὅσια ταῦτα καὶ τὰ ἱερά; Ὡς ἐκ τῆς φύσεως λοιπὸν τῆς Ἐκκλησίας ἀποδεικνύεται, ὅτι ἡ ἐλευθέρα καὶ ἀνεξάρτητος ἐκλογὴ τοῦ Προέδρου αὐτῆς εἶναι τὸ πρῶτον καὶ μέγα αὐτῆς δικαίωμα, ὅπερ παρέλαβε καὶ ἐκ παραδόσεως, διότι ἡ Μεγάλη Μήτηρ ἐκ τῆς ὁποίας ἡ θυγάτηρ προῆλθεν, ἡ αὐτοκέφαλος τῆς Ἑλλάδος Ἐκκλησία, εἶναι ἡ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Αὕτη καίτοι σχετιζομένη πρὸς μὴ χριστιανὴν πολιτείαν, ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ἐκλέξῃ τὸν πρωθιεράρχην αὐτῆς καὶ τοὺς Μητροπολίτας αὐτεπαγγέλτως κατὰ τοὺς κανονισμοὺς αὐτῆς, οὕτως ὥστε εἰς ἓν φύλλον τῆς ἐπισήμου πατριαρχικῆς ἐφημερίδος ἀναγινώσκομεν, ὅτι ἀπέθανεν ὁ Μητροπολίτης Βοδενῶν, εἰς δὲ τὸ ἑπόμενον, ὅτι ἐξελέγη ὡς τοιοῦτος ὁ τέως Ἐπίσκοπος Κίτρους Νικόλαος, ἡ δὲ πολιτεία εὐθὺς ἀναγνωρίζει τὸν ἐκλεγόμενον εἴτε Μητροπολίτην εἴτε Πατριάρχην. Τὴν ἐλευθερίαν ταύτην, ἣν εἶχε καὶ ἔχει ἡ Μεγάλη Ἐκκλησία νὰ ἐκλέγῃ διὰ μεταθέσεως τοὺς Μητροπολίτας καὶ Πατριάρχας αὐτῆς, τὴν ἐλευθερίαν ταύτην παρέδωκεν ὅλως ἀκώλυτον καὶ ἀνεξάρτητον καὶ εἰς τὴν θυγατέρα αὐτῆς, τὴν αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος λέγουσα ἐν τῷ, δι᾽ οὗ ἀνεγνώρισεν αὐτήν, Συνοδικῷ Τόμῳ τοῦ 1850 «Δαψιλεύομεν δ᾽ αὐτῇ (τῇ Ἰ. Συνόδῳ τῆς Ἑλλάδος) καὶ πάσας τὰς προνομίας καὶ πάντα τὰ κυριαρχικὰ δικαιώματα τὰ τῇ ἀνωτάτῃ ἐκκλησιαστικῇ ἀρχῇ παρομαρτοῦντα»· καὶ κατωτέρω «τὰ δὲ πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἐκκλησιαστικὴν διοίκησιν ἀφορῶντα, οἷον φέρ᾽ εἰπεῖν, τὰ περὶ ἐκλογῆς καὶ χειροτονίας Ἀρχιερέων» καὶ τὰ λοιπά... «ταῦτα πάντα καὶ τὰ τοιαῦτα κανονισθήσονται παρὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου διὰ Συνοδικῆς πράξεως, μὴ ἀντιβαινούσης τὸ παράπαν τοῖς ἱεροῖς κανόσι τῶν ἁγίων καὶ ἱερῶν συνόδων καὶ τοῖς πατροπαραδότοις ἐθίμοις καὶ ταῖς διατυπώσεσι τῆς ὀρθοδόξου ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας». Ταῦτα ἀδελφοὶ παρέδωκεν ἡ Μεγάλη Μήτηρ εἰς τὴν θυγατέρα αὐτῆς καὶ νεωτέραν ἀδελφήν, τὴν αὐτοκέφαλον Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ ταῦτα δικαιοῦται νὰ ἀσκῇ ἡ Ἰ. Σύνοδος ἐλευθέρως καὶ ἀνεξαρτήτως πάσης πολιτικῆς καὶ ἀντικανονικῆς ἐπεμβάσεως. Διὰ τῶν εἰρημένων, ἀναπτυχθέντος τοῦ πρώτου λόγου, δικαιολογεῖται, φρονῶ, ἀναντιρρήτως ἡ γνώμη μου, ὅτι ἔχει δικαίωμα ἡ Ἰ. Σύνοδος νὰ προβῇ αὐτεπαγγέλτως ἄνευ προκλήσεως ἐκ μέρους τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν.

(Συνεχίζεται)

ΔΥΟ ΘΕΟΔΩΡΟΙ ΕΠΙΣΚΟΠΟΙ ΕΥΡΙΠΟΥ

ΥΠΟ

ΑΡΧΙΜ. ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ ΘΕΜΕΛΗ

ΓΡΑΜΜΑΤΕΩΣ ΤΗΣ ΙΕΡΑΣ ΣΥΝΟΔΟΥ

Εἰς τὸν κατάλογον τῶν ποιμεναρχῶν Εὐρίπου (Χαλκίδος-Εὐβοίας) ἀπαρτιζόμενον ἐξ ἐπισκόπων, ἀρχιεπισκόπων [1] καὶ μητροπολιτῶν, κατὰ σειρὰν προαγωγῆς τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταύτης Ἐπαρχίας, συμπεριλαμβάνονται καὶ οἱ ἀνωτέρω δύο Θεόδωροι, ὧν ὁ μὲν πρῶτος ἔζησε κατὰ τὰ μέσα τῆς ἐνάτης ἑκατονταετηρίδος, ὁ δὲ δεύτερος ἀρχομένης τῆς δεκάτης τρίτης.

Κατὰ σύμπτωσιν δὲ ἀμφότεροι οὗτοι, χωριζόμενοι μεταξύ των διὰ χρονικοῦ διαστήματος ὑπερτριακοσίων ἐτῶν, ἐσχετίσθησαν μετὰ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας. Ὁ μὲν πρῶτος Θεόδωρος, ὑπέγραψε λίβελλον παπικὸν κατὰ τοῦ Μ. Φωτίου, ὁ δὲ δεύτερος δὲν ἠδυνήθη νὰ ἀπαλλαγῇ τῶν χαλεπῶν στιγμῶν, κατὰ τὴν κατάκτησιν τῆς Εὐβοίας ὑπὸ τῶν Φράγκων, καὶ ἐπιφανειακῶς ἔδωκεν ὑπόσχεσιν ὑποταγῆς εἰς τὰς ἀξιώσεις τοῦ πάπα.

Α´

Τοῦ *Θεοδώρου* τοῦ Α´ [2] δὲν γνωρίζομεν τὸν τόπον καταγωγῆς, οὔτε τὸ ἔτος ἀνόδου αὐτοῦ ἐπὶ τοῦ, τότε, ἐπισκοπικοῦ θρόνου τοῦ (ἢ τῆς) Εὐρίπου. Ὡς ἐπίσκοπος Εὐρίπου ἐγένετο γνωστὸς ἐκ τῶν πρακτικῶν τῆς ἐν Κωνσταντινουπόλει Συνόδου τοῦ ἔτους *869*, εἰς τὴν ὁποίαν παρεκάθησεν ὡς μέλος αὐτῆς.

Ὡς γνωστόν, ἡ σύνοδος τοῦ ἔτους 869 συνεκλήθη ἐξ ἀφορμῆς τῆς

---

1. Γνωστὸν τυγχάνει ἐκ τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ὅτι, παρὰ τὰς μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπάς, ἐνωρὶς ἐνεφανίσθη καὶ ὁ θεσμὸς τῶν «αὐτοκεφάλων» ἀρχιεπισκοπῶν, τῶν τελουσῶν ἀμέσως τῷ Πατριαρχείῳ τῆς Κων)πόλεως. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος, κατὰ τὸ τότε κρατῆσαν ἐκκλησιαστικὸν καθεστώς, ἦτο ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοῦ μητροπολίτου ἐπίσκοπος, μὴ ἔχων ὑπ' αὐτὸν ἐπισκόπους, ὡς ὁ μητροπολίτης. Βλ. *Ἀρχιμ. Βασιλείου Στεφανίδου* Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1948, σελ. 255. *Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου*, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι, 1928 σελ. 30. Θρακικὰ τόμ. 6 (1935), σελ. 38. ἐν *Μητροπολίτου Σάρδεων Γερμανοῦ* Ἐπισκοπικοὶ Κατάλογοι τῆς Ἀνατολικῆς καὶ Δυτικῆς Θράκης.

2. Δὲν εἶναι γνωστὸς ἕτερος Θεόδωρος, ἐπίσκοπος Εὐρίπου, πρὸ αὐτοῦ καὶ κατὰ τό, μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ Θεοδώρου τῆς ΙΓ´ ἑκατονταετηρίδος, χρονικὸν διάστημα.

ἐκπτώσεως τοῦ πατριάρχου Φωτίου ἐκ τοῦ θρόνου τῆς Κων)λεως, γενομένης ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, καὶ τοῦ ἀναβιβασμοῦ εἰς αὐτὸν τοῦ πατριάρχου Ἰγνατίου. Ὁ Ἰγνάτιος ἐζήτησε νὰ συγκληθῇ σύνοδος, καὶ πρὸς τοῦτο ἀπετάθη πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης Ἀδριανὸν τὸν Β'. Τῆς συνόδου προήδρευσαν οἱ παπικοὶ ἀντιπρόσωποι, συνεκλήθη δὲ ἐν Κων)λει, καὶ δὴ ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ὁ Ἰγνάτιος, μετὰ δώδεκα ὀπαδῶν του, μετέσχεν αὐτῆς, ἀπὸ συνεδρίας δὲ εἰς συνεδρίαν ηὔξανεν ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν τῆς συνόδου, εἰς τρόπον ὥστε κατὰ τὴν τελευταίαν συνεδρίαν παρέστησαν ἐν ὅλῳ 102 ἐπίσκοποι.

Οἱ τὸν πάπαν ἀντιπροσωπεύοντες εἰς τὴν σύνοδον ταύτην παρουσίασαν *παπικὸν λίβελλον*, τὸν ὁποῖον ὤφειλον νὰ δεχθῶσιν εἰδικώτερον οἱ μετανοοῦντες ὀπαδοὶ τοῦ Φωτίου, γενικώτερον δὲ ὁλόκληρος ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Ὁ λίβελλος περιεῖχεν ἀποδοχὴν ἐν γένει τῶν ἀποφάσεων τοῦ πάπα, ὡς ἔχοντος τὸ πρωτεῖον, ἰδιαιτέρως δὲ ἀποδοχὴν τῆς καταδίκης τοῦ Φωτίου. Περιεῖχεν ἀκόμη ἀποκήρυξιν τῆς καταδίκης τοῦ πατριάρχου Κων)ως Ἰγνατίου καὶ τοῦ πάπα Ρώμης Νικολάου.

Ὁ λίβελλος οὗτος τοῦ πάπα ἐπροξένησεν ἔκπληξιν εἰς τὸν αὐτοκράτορα Βασίλειον τὸν Μακεδόνα, ὅστις παρέστη αὐτοπροσώπως εἰς μερικὰς μόνον συνεδρίας τῆς συνόδου, καθὼς καὶ εἰς τὸν πατριάρχην Ἰγνάτιον. Ὁ λίβελλος ὁ παπικὸς εἰσήχθη ἐν τῇ συνόδῳ ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος πρὸς ὑπογραφήν. Κατὰ τὴν πρώτην δὲ συνεδρίαν ὑπεγράφη οὗτος ὑπὸ τοῦ Ἰγνατίου καὶ τῶν δώδεκα ὀπαδῶν αὐτοῦ. Αὐξανομένων δὲ τῶν μελῶν τῆς συνόδου ηὐξάνοντο καὶ αἱ ὑπογραφαὶ τοῦ παπικοῦ λιβέλλου, ἀλλὰ ἐν ταὐτῷ συνηυξάνετο καὶ ἡ «*δυσφορία*» τῶν ὑπογραφόντων, ἐκ τῶν ὁποίων μερικοὶ διεμαρτυρήθησαν εἰς τὸν πατριάρχην καὶ τὸν αὐτοκράτορα, διότι κατ' αὐτὸν τὸν τρόπον ἡ Ἐκκλησία Κων)ως ὑπετάσσετο εἰς τὸν πάπαν. Δὲν παρετηρήθησαν ὅμως ὀξύτητες ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ, λόγῳ τῶν δυναστικῶν συμφερόντων τοῦ αὐτοκράτορος, ὅστις δι' ἀνθρώπων του ἀφήρεσε τὰ ὑπογραφέντα ὡς ἄνω ἔγγραφα ἐκ τῶν χειρῶν τῶν παπικῶν.

Ὁ Φώτιος ἐγένετο δεκτὸς εἰς τὴν σύνοδον ταύτην, παρ' ὅλον τὸ ὅτι οἱ παπικοὶ ἀντιπρόσωποι δὲν ἤθελον, καὶ ἠρνήθη μετὰ τῶν ὀπαδῶν του νὰ δεχθῇ ὡς κριτὰς τοὺς ἀντιπροσώπους τοῦ πάπα. Ἡ σύνοδος αὕτη ἔκαυσε τὰ πρακτικὰ τῶν ὑπὸ τοῦ Φωτίου συγκληθεισῶν δύο συνόδων, τῆς πρωτοδευτέρας τοῦ 861 καὶ τῆς τοῦ 867, ἥτις κατεδίκασε τὸν πάπαν Ρώμης Νικόλαον. Ὁ Νικήτας Δαυῒδ Παφλαγὼν ἀναφέρει ὅτι, ἤκουσεν ὅτι οἱ ἐπίσκοποι ὑπογράφοντες τὰ πρακτικὰ ἔβαπτον τὸν δι' οὗ ὑπέγραφον κάλαμον ἐν τῷ αἵματι τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν, ἤτοι ἐντὸς τοῦ ποτηρίου τῆς θείας εὐχαριστίας. Ἡ πληροφορία ὅμως αὕτη δὲν εἶναι ἀληθής. Τὰ πρακτικὰ τῆς παποφίλου ταύτης συνόδου, ὀγδόης οἰκουμενικῆς ὑπὸ τῶν παπικῶν θεωρουμένης, δὲν σώζονται, διότι ἐν μὲν τῇ Ἀνατολῇ κατεστράφησαν, τὰ

δὲ ὑπὸ τῶν παπικῶν ἀντιπροσώπων παραληφθέντα ἐκλάπησαν κατὰ τὸν πλοῦν, ὑπὸ Σλαύων πειρατῶν τῆς Ἀδριατικῆς θαλάσσης[1].

Τῆς παποφίλου, λοιπόν, ταύτης συνόδου μετέσχε καὶ ὁ Εὐρίπου Θεόδωρος ὁ Α΄, καθὼς καὶ ὁ γείτων αὐτῷ ἐπίσκοπος Θηβῶν Μαρκιανός, καὶ ὑπέγραψε τὸν ἀνωτέρω παπικὸν λίβελλον περιέχοντα τὸ παπικὸν πρωτεῖον καὶ τὴν καταδίκην τοῦ Μ. Φωτίου.

Τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς συνόδου τοῦ 869 κατεστράφησαν καὶ ἐκλάπησαν, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη. Σώζεται ὅμως λατινικὴ μετάφρασις αὐτῶν, γενομένη ὑπὸ τοῦ Ἀναστασίου τοῦ Βιβλιοθηκαρίου[2]. Εἰς τὰ λατινιστὶ σωζόμενα ταῦτα πρακτικὰ ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ Θεοδώρου Εὐρίπου, κατὰ τὴν ἐνάτην τῆς συνόδου Πρᾶξιν, οὕτω πως, ἐν μεταφράσει: «Θεοδώρῳ θεοφιλεστάτῳ ἐπισκόπῳ Εὐρίπου»[3]. Μνημονεύεται ἐπίσης καὶ ἐν τῇ δεκάτῃ Πράξει: «Θεοδώρῳ θεοφιλεῖ ἐπισκόπῳ Εὐρίπου»[4], καθὼς καὶ ἐν τῷ καταλόγῳ τῶν ὑπογραψάντων τὰ ἀποφασισθέντα, διὰ τῶν ἑξῆς φράσεων, ἐν μεταφράσει ἐκ τοῦ λατινικοῦ: «Θεόδωρος ἐλέῳ Θεοῦ ἐπίσκοπος Εὐρίπου[5] ἅπαντα ὅσα ἐν τῇ ἁγίᾳ καὶ οἰκουμενικῇ (καθολικῇ) συνόδῳ ἐθεσπίσθησαν καὶ καθωρίσθησαν ἀσμένως (libenter) ἀποδεχόμενος ὑπέγραψα οἰκείᾳ χειρί»[6].

Τὸν Θεόδωρον Εὐρίπου, τὸν μετασχόντα τῆς συνόδου τοῦ 869, τὸν ἀναφέρει ὁ M. Le Quien εἰς τὸ ἔργον του Oriens Christianus[7], ἀριθμῶν αὐτὸν πρῶτον Θεόδωρον. Τὸ ἔτος τοῦ θανάτου τοῦ Θεοδώρου δὲν εἶναι γνωστόν. Πάντως οὗτος ἢ ἀπεβίωσεν ἢ παρῃτήθη ἐντὸς τῆς δεκαετίας, ἀπὸ τοῦ ἔτους 869 μέχρι τοῦ 879, καθ᾽ ὃ ἔτος, εἰς τὴν ἐν Κων)πόλει συγκληθεῖσαν σύνοδον, ἐπὶ τοῦ ἀνωτέρω αὐτοκράτορος Βασιλείου τοῦ Μακεδόνος, ἐν τῷ ναῷ τῆς Ἁγίας Σοφίας, καὶ ὑπὸ τὴν προεδρίαν τοῦ Μεγάλου Φωτίου, παρέστη ὁ *Εὐρίπου Θεοφύλακτος*, ὅστις δύναται νὰ θεωρηθῇ ὡς ὁ διάδοχος τοῦ Θεοδώρου τοῦ Α΄. Εἰς τὴν σύνοδον αὐτήν, εἰς ἣν μετέσχον 383 ἐπίσκοποι, ἐλήφθησαν ἀποφάσεις διὰ τῶν ὁποίων ἀπεκηρύσσετο ἡ ἀνω-

---

1. *Ἀρχιμ. Βασιλείου Στεφανίδου* Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, Ἀθῆναι 1948, σελ. 327—331.

2. *Ἀρχιμ. Βασιλείου Στεφανίδου* Ἔνθα ἀνωτέρω σελ. 331.

3. *Mansi* Sacrum conciliorum nova et amplissima collectio, τόμος 16 στήλη 144.

4. *Mansi* ἔνθα ἀνωτέρω τόμ. 16, στήλη 159.

5. Ἐν τῷ κειμένῳ τῆς ἐκδόσεως τοῦ Mansi κατὰ λάθος ἀναφέρεται Ruripi. Ἐν τῷ περιθωρίῳ ὅμως διορθοῦται εἰς *Eurippi*. Σημειωτέον ὅτι ἀπαντᾶται ἐνιαχοῦ καὶ ἡ γραφὴ Εὔριππος.

6. *Mansi* ἔνθ᾽ ἀνωτέρω, τόμ. 16, στήλη 193.

7. Τόμος 2ος, στήλη 214.—Ὁ *Βασίλειος Μυστακίδης* δὲν ἀναφέρει τοὺς δύο Θεοδώρους Εὐρίπου, ἐν τῷ ἐλλιπεῖ Ἐπισκοπικῷ Καταλόγῳ Εὐρίπου. Βλέπε *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμ. ΙΒ΄ (1936) σελ. 171—173.

τέρω παπόφιλος σύνοδος τοῦ 869, ἀνεγνωρίζετο ὁ Φώτιος νόμιμος πατριάρχης Κων/ως, καὶ κατετάσσετο ἡ Ζ΄ Οἰκουμενικὴ σύνοδος μεταξὺ τῶν Οἰκουμενικῶν συνόδων [1]. Εἰς τὰ «Πρακτικὰ τῆς ἁγίας Συνόδου, συγκροτηθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπὸ Φωτίου τοῦ ἁγιωτάτου καὶ οἰκουμενικοῦ πατριάρχου ἐπὶ ἑνώσει τῆς τοῦ Θεοῦ ἁγίας καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας» ἐν ἔτει 879 ἀναφέρεται τὸ ὄνομα τοῦ «Θεοφυλάκτου Εὐρίπου» ὡς «συγκαθεσθέντος ἐπισκόπου» [2].

Ὁ Κων. Μ. Κωνσταντόπουλος, εἰς τὴν «συλλογὴν βυζαντινῶν μολυβδοβούλλων» [3] περιλαμβάνει, σὺν τοῖς ἄλλοις, μολυβδόβουλλον καλῆς διατηρήσεως, ἔχον ἔμπροσθεν μὲν προτομὴν τῆς Θεοτόκου, πέριξ τῆς ὁποίας ὑπάρχει ἡ φράσις (διὰ κεφαλαίων γραμμάτων) «† Θεο... βοήθει» (=Θεοτόκε...), ὄπισθεν δὲ ἡ «† Θεοδ—όρο ἐπισκόπο Χαλκ'..» (=Θεοδώρῳ ἐπισκόπῳ Χαλκ[ίδος];). Τὸ μολυβδόβουλλον τοῦτο τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τῆς Ι΄ καὶ ΙΑ΄ ἑκατονταετηρίδος.

Ἐὰν καὶ ἐφ᾿ ὅσον τὸ μολυβδόβουλλον ἀνήκῃ εἰς Θεόδωρον Χαλκίδος (Εὐρίπου), καὶ ἐὰν δὲν δεσμευώμεθα ἀπολύτως ἐκ τῶν ἀνωτέρω χρονικῶν ὁρίων (Ι΄ καὶ ΙΑ΄ ἑκατοντ.), θεωρουμένων ὡς περιόδου καθ᾿ ἥν, κατὰ τὸν Μ. Κωνσταντόπουλον, κατεσκευάσθη ἡ εἰρημένη σφραγίς, ὑπὸ τὸν Θεόδωρον αὐτῆς δέον νὰ ἐννοήσωμεν μᾶλλον τὸν Θεόδωρον τὸν Α΄, διότι ὁ Εὐρίπου (Χαλκίδος) Θεόδωρος ὁ Β΄ ἔζησε τὴν ΙΓ΄ ἑκατονταετηρίδα. Ἄλλωστε ἡ κατὰ τεκμήριον χρονολόγησις τοῦ μολυβδοβούλλου τούτου εἰς τὴν Ιην ἑκατονταετηρίδα, κατ᾿ ἀρχήν, ἀπέχει μόλις ἥμισυ αἰῶνος ἀπὸ τοῦ χρόνου τῆς ἀκμῆς τοῦ Εὐρίπου Θεοδώρου τοῦ Α΄. Ἐκτὸς πάλιν ἐάν, ἐν τῷ μεταξὺ τῶν δύο τούτων Θεοδώρων χρονικῷ διαστήματι, ἔζησαν καὶ ἕτεροι Θεόδωροι, καὶ δὴ συγκεκριμένως μεταξὺ τῆς Ι΄ καὶ ΙΓ΄ ἑκατονταετηρίδος.

Καὶ ταῦτα μὲν ἐν σχέσει πρὸς τὸν Εὐρίπου Θεόδωρον τὸν Α΄.

Β΄

Ἐκεῖνο, ἐν συνεχείᾳ, ὅπερ ἀναμφιβόλως μετὰ σπουδῆς ἔκαμεν ὁ Εὐρίπου Θεόδωρος ὁ Α΄, τὸ νὰ ὑπογράψῃ δηλαδὴ λίβελλον παπικόν, ἐν τῇ ψευδοογδόῃ οἰκουμενικῇ συνόδῳ, ὁ Εὐρίπου *Θεόδωρος* ὁ Β΄, μετὰ παρέλευσιν τριακοσίων τριάκοντα ἑπτὰ ἐτῶν (869—1206) ἀπὸ τῆς ὑπογραιρῆς τοῦ

1. *Ἀρχιμ. Βασιλείου Στεφανίδου* ἔνθ᾿ ἀνωτ., σελὶς 332—335.

2. *Mansi* ἔνθ᾿ ἀνωτ., τόμος 17ος — 18ος, στήλη 373. — *M. Le Quien*, Oriens Christianus, τόμ. 2, στήλ. 214.—Καὶ ὁ Εὐρίπου Θεοφύλακτος δὲν ἀναφέρεται ἐν τῷ Καταλόγῳ τοῦ Βασιλ. Μυστακίδου.

3. *Κ. Μ. Κωνσταντοπούλου* Βυζαντιακὰ Μολυβδόβουλλα, ἐν *Διεθνεῖ ἐφημερίδι τῆς Νομισματικῆς Ἀρχαιολογίας*, τόμος 9 (1906) σελὶς 67.

εἰρημένου λιβέλλου, ἔπραξε κατ' ἄλλον τρόπον, ὑποσχεθεὶς δηλονότι ὑποταγὴν τῇ παπικῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ὡς ἐκ τῆς Ἱστορίας τυγχάνει γνωστόν, ἐν ἔτει 1204 οἱ σταυροφόροι, θηρεύοντες σκοποὺς κατακτητικοὺς—θρησκευτικούς, ἐκυρίευσαν τὴν Κωνσταντινούπολιν. Τὸ ἑπόμενον ἔτος 1205 ἡ Εὔβοια κατελήφθη ὑπὸ τοῦ Φλαμανδοῦ Ἰακώβου d' Avenses [1].

Λόγῳ δὲ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας, διὰ τῆς τετάρτης σταυροφορίας, καὶ τῆς ἱδρύσεως λατινικῆς αὐτοκρατορίας ἐν Κων)λει, ὁ πάπας Ρώμης παρουσιάσθη ὡς κύριος τῆς Ἀνατολῆς, καὶ οἱ πιστοὶ τοῦ πάπα ὀπαδοί, οἱ ἰθύνοντες τὰ τῆς Ἀνατολῆς, ἠνάγκαζον, ὡς γνωστόν, τοὺς ὀρθοδόξους κληρικοὺς αὐτῆς νὰ δώσουν ὅρκον πίστεως εἰς τὸν πάπαν. Ἀλλ' ὡς ἦτο ἑπόμενον καὶ φυσικόν, οἱ περισσότεροι τῶν ἡμετέρων κληρικῶν, ἠρνοῦντο νὰ δώσωσι τὸν ἀνωτέρω ὅρκον. Οἱ ἀρνούμενοι ἐδιώκοντο ὑπὸ τῶν ὀργάνων τοῦ πάπα καὶ κατέφευγον εἰς διάφορα μέρη, καὶ δὴ εἰς τὰ ἑλληνικὰ κρατίδια ἅτινα ἐσχηματίσθησαν ἐκείνην τὴν ἐποχήν. Μερικοὶ ἐκ τῶν ὀρθοδόξων κληρικῶν ἔδωσαν ὅρκον πίστεως. Ἕτεροι ἐζήτουν μίαν μέσην ὁδόν, ἐν προκειμένῳ, καὶ ἐξ ἀφορμῆς τῆς σκέψεως ταύτης ἀπεφασίσθη ὑπὸ τῆς παπικῆς Ἐκκλησιας νὰ προβῇ εἰς παραχωρήσεις τινας, καὶ συγκεκριμένως, ἐπέτρεψε διὰ τῆς ἐν Λατερανῷ συνόδου (1215), νὰ διατηρῶσιν οἱ ἡμέτεροι κληρικοὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ αὐτῶν ἔθιμα, ἀναγνωρίζοντες ὅμως τὸν πάπαν ὡς ἔχοντα τὸ πρωτεῖον [2].

Κατὰ τὰς χαλεπάς, διὰ τὸ ἔθνος καὶ τὴν Ἐκκλησίαν ἡμῶν, ἐκείνας ἡμέρας ἐπίσκοπος Εὐρίπου, ὑπαγόμενος ὑπὸ τὸν τότε μητροπολίτην Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτον ἦτο ὁ Θεόδωρος ὁ Β' [3]. Εἶναι ἄγνωστον πόθεν κατήγετο ὁ Θεόδωρος οὗτος καὶ πότε ἀκριβῶς ἐγένετο ἐπίσκοπος Εὐρίπου [4].

Ὁ Θεόδωρος εὑρεθεὶς ἐντὸς τῆς πνιγηρᾶς καὶ βιαίας ἀτμοσφαίρας ἐκείνης, τὴν ὁποίαν ἐδημιούργησαν οἱ πολιτικοὶ καὶ ἐκκλησιαστικοὶ παράγοντες τοῦ πάπα, δι' ὁλόκληρον τὴν Ἑλλάδα, καὶ δὴ καὶ διὰ τὴν νῆσον Εὔβοιαν,

---

1. *Οὐΐλλιαμ Μίλλερ*, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι (1204—1566) μεταφρ. *Σπ. Λάμπρου*, τόμ. Α'. σελ. 56—57, καὶ σελ. 69. *Π. Β. Χατζηπάνου*, Ἡ Εὔβοια κατὰ τὴν Φραγκοκρατίαν, ἐν *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1936, σελ. 22. Ἡ Εὔβοια διετέλεσεν ὑπὸ τοὺς Φράγκους μέχρι τοῦ 1470, ἤτοι 265 συναπτὰ ἔτη. Ἐν ἔτει 1470 κατελήφθη ὑπὸ τῶν Τούρκων βαφεῖσα κυριολεκτικῶς εἰς τὸ αἷμα τῶν χριστιανῶν κατοίκων της, οὓς ἐσφαγίασαν οἱ Τοῦρκοι. *Π. Β. Χατζηπάνου*, ἔν. ἀν. σελ. 33—36. *Τρύφωνος Εὐαγγελίδου* Ἱστορία τῆς Ὀθωμανικῆς αὐτοκρατορίας, Ἀθῆναι 1894, σελ. 284—286.

2. *Ἀρχιμ. Βασ. Στεφανίδου* ἔν. ἀν. σελ. 462, 351—352.

3. Ὁ Εὐρίπου Θεόδωρος οὗτος, ἐν σχέσει πρὸς τὸν τῆς Θ' ἑκατον. ὁμώνυμόν του ἀριθμεῖται καὶ ὑπὸ τοῦ M. Le Quien ὡς Θεόδωρος ὁ Β' (*M. Le Quien* ἔνθ' ἀν. τόμ. Β'. στήλη 215).

4. Κατὰ τὸ δεύτερον ἥμισυ τῆς ιβ' ἑκατον. ἐπίσκοπος Εὐρίπου ἦτο ὁ ***Βαλσάμ***.

ἀναμφιβόλως ἠναγκάσθη, κατὰ τὸ ἑπόμενον ἔτος ἀπὸ τῆς ὑπὸ τῶν Φράγκων κατακτήσεως τῆς Εὐβοίας (1206) νὰ «ὑποσχεθῇ ἐν χερσὶ τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ἐξάρχου τῆς ἀποστολικῆς ἕδρας πρεσβυτέρου καρδινάλεως Βενεδίκτου τὴν κανονικὴν ὑποταγὴν τῇ ἁγιωτάτῃ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐφ' ᾧ ἐπεκυρώθη παρ' αὐτοῦ ἐν τῇ οἰκείᾳ Ἐπισκοπῇ» Εὐρίπου [1].

Ὁ Εὐρίπου Θεόδωρος ἔδωκε τὴν ἀνωτέρω ὑπόσχεσιν εἰς τὸν πρεσβύτερον καρδινάλιον Βενέδικτον, διότι οὗτος, ἀπὸ τὰ τέλη τοῦ ἔτους 1205, ἀνέλαβε, παρὰ τῆς παπικῆς Ἐκκλησίας, τὰ τῆς ἐσωτερικῆς διοργανώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν ἐν Ἑλλάδι, ὡς ἀποστολικὸς τῆς ἕδρας Ρώμης ἔξαρχος [2].

Ὁ τότε πάπας Ρώμης Ἰννοκέντιος ὁ Γ', διὰ τοῦ λατίνου πατριάρχου Κων/ως Θωμᾶ, ὥρισεν ὅπως μὴ ζητῆται ἐκ μέρους τοῦ ὀρθοδόξου τῆς Ἀνατολῆς κλήρου ἄρνησις τῆς δογματικῆς αὐτοῦ διδασκαλίας, ἀλλὰ «μόνον ὁμολογῆσαι τὸν πάπαν πρῶτον ἀρχιερέα καὶ τούτου μνημονεύειν ἐν τῇ λειτουργίᾳ [3]». Αὐτὴ ἦτο ὑπόσχεσις ὑπακοῆς εἰς τὸν πάπαν, τὴν ὁποίαν διὰ νὰ δώσῃ ὁ ὀρθόδοξος κληρικός, ἔπρεπε νὰ ἐμβάλῃ τὰς χεῖρας αὐτοῦ ἐντὸς τῶν χειρῶν τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου [4].

Ὁ λατῖνος πατριάρχης Θωμᾶς ἀνέφερεν εἰς τὸν πάπαν, ὅτι ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἐδέχοντο μέν, διὰ τῆς διὰ χειραψίας συμβολικῆς πράξεως, νὰ ὁμολογήσουν πίστιν εἰς αὐτὸν (τὸν πάπαν) καὶ ὑπακοὴν (χειροδοσία), ἀλλὰ δὲν ἤθελον, μετὰ ταῦτα, νὰ ἐπισφραγίσουν ταύτην διὰ τοῦ ἁγίου μύρου, κατὰ τὴν λατινικὴν συνήθειαν. Καὶ ὁ πάπας, τὸν Μάρτιον τοῦ 1208 ἀπήντησεν εἰς ταῦτα ὅτι, «εἰ μὲν τυγχάνωσι κεχειροτονημένοι κατὰ τὴν τάξιν τῆς ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ προσέρχωνται εἰς ὑπακοήν, ἀποποιοῦνται ὅμως τὸ χρίσμα, ἐάσεις τὰ περὶ τούτου εὐπροσώπως, παραβλέπων αὐτοῖς» [5].

Τὸ ζήτημα ὅμως τῆς ὑποσχέσεως ὑπακοῆς τοῦ Εὐρίπου Θεοδώρου, ἀνήκοντος πλέον εἰς τὸν γαλλικῆς καταγωγῆς [6] λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν Βεράρδον, ἔσχε περαιτέρω θλιβερὰν συνέχειαν.

Ὁ Θεόδωρος ἔδωκε τύποις μᾶλλον καὶ ἐπιφανειακῶς τὴν χειροδοσίαν

---

1. *Τάσσου Δημ. Νερούτσου* Χριστιανικαὶ Ἀθῆναι, *ἐν Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος*, τόμος 4, Ἀθῆναι 1892 σελ. 79. *Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου* [Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν] Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, τόμ. Α', Ἀθῆναι 1920, σελ. 9. *Τοῦ αὐτοῦ*, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, Ἀθῆναι 1928· σελ. 39. *Π. Β. Χατζηπάνου* ἔν. ἀν. σελ. 23.

2. *Τάσσου Δημ. Νερούτσου*, ἔνθα ἀνωτέρω, σελὶς 60—61.

3. » » » ἔν. ἀν. σελ. 62.

4. Ἔνθα ἀνωτέρω, σελὶς 62—63. Πρβλ. *Ἀρχιμ. Βασιλείου Στεφανίδου*, ἔν. ἀν. σελὶς 442.

5. *Τάσσου Δ. Νερούτσου*, ἔν. ἀν. σελ. 63.

6. *Χρυσοστόμου Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος*, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν σελ. 40.

(ὑπόσχεσιν ὑποταγῆς εἰς τὸν πάπαν) «ἐξαγοραζόμενος» τὸν λίαν χαλεπὸν «καιρόν»[1]. Ὡς ἦτο ὅμως ἑπόμενον, οἱ παπικοί, ἐπεδίωκον τὴν τελείαν καὶ τυφλὴν ὑποταγὴν τῶν ὑποσχομένων αὐτοῖς ἐκκλησιαστικὴν ἀφοσίωσιν. Ὁ Ἀθηνῶν Βεράρδος, λοιπόν, ἐν ἔτει 1208, ἐπιστρέψας ἐκ τῆς Ρώμης, ἀρχομένου τοῦ ἔαρος, ἀνεκίνησεν εἰς βάρος τοῦ Θεοδώρου τὸ ἑξῆς ζήτημα. Ἐθεώρησεν ὡς μὴ ἐπαρκῆ τὴν ὑπόσχεσιν τὴν ὁποίαν ὁ Θεόδωρος ἔδωσε, διὰ χειραψίας μόνον, εἰς τὸν καρδινάλιον Βενέδικτον, διότι, κατ᾿ αὐτόν, τὴν ἀνωτέρω ὑπόσχεσιν ἔπρεπε νὰ ἐπισφραγίσῃ διὰ παραδοχῆς τοῦ χρίσματος «κατὰ τὴν διατύπωσιν» τῆς παπικῆς ἐκκλησίας. Περαιτέρω δὲ προχωρήσας, ἀπέβαλε τὸν Θεόδωρον ἐκ τῆς ἐπισκοπῆς Εὐρίπου, καὶ ἔθεσεν αὐτὸν εἰς ἀργίαν, αὐθαιρέτῳ γνώμῃ, διότι δὲν εἶχεν ἐπ᾿ αὐτοῦ ἐντολὴν ἢ γνώμην τοῦ πάπα, καὶ ἀντ᾿ αὐτοῦ, προεχείρισεν ἄλλον, λατῖνον, ἐπίσκοπον Εὐρίπου. Ὁ ὑπὸ τοῦ Βεράρδου διωγμὸς οὗτος τοῦ Θεοδώρου φαίνεται ὅτι αἰτίαν εἶχε γνῶσιν τοῦ Βεράρδου περὶ τῆς ὑφισταμένης φιλίας μεταξὺ τοῦ Θεοδώρου καὶ τοῦ, ὑπὸ τῶν λατίνων διωχθέντος, ὀρθοδόξου μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος εὐθὺς κατωτέρω.

Ὅταν ἐπληροφορήθη τὴν πρᾶξιν ταύτην τοῦ Βεράρδου ὁ πάπας Ἰννοκέντιος ὁ Γ′ ἠγανάκτησε, διότι αὕτη ἀντέκειτο εἰς τὴν ἀπόφασιν αὐτοῦ, ὅπως οἱ ἐκ τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων μὴ δεχόμενοι τὸ χρίσμα ἀφίνωνται «εὐπροσώπως». Διὰ τοῦτο, κατὰ τὸν μῆνα Δεκέμβριον τοῦ ἰδίου ἔτους 1208 ἔστειλεν «ἀποστολικὰ γράμματα» εἰς δύο ἕλληνας ἱεράρχας, ἤτοι τὸν ἀρχιεπίσκοπον Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης)[2] καὶ τὸν ἐπίσκοπον Δαυλίας, οἵτινες ὑπέκειντο τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ, καθὼς καὶ εἰς τὸν ἡγούμενον τῆς ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Ἀποστόλου Λουκᾶ[3], ἀνηκούσης τῇ ἱερᾷ ἐπισκοπῇ Εὐρίπου, διὰ

---

1. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου*, Τὰ σῳζόμενα, ὑπὸ *Σπυρ. Π. Λάμπρου*, Ἀθῆναι 1880, τόμ. Β′ σελ. 309, ἐν ἐπιστολῇ «Τῷ Εὐρίπου κῦρ Θεοδώρῳ».

2. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νέων Πατρῶν ἐν ἔτει 1206, ὡς καὶ ὁ Εὐρίπου Θεόδωρος, ὡμολόγησε πίστιν καὶ ὑπακοὴν εἰς τὴν Ρωμαϊκὴν Ἐκκλησίαν, καὶ οὕτω παρέμεινεν εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν αὐτοῦ. Ἐπειδὴ ὅμως παντοιοτρόπως ἠνοχλεῖτο καὶ ἐπιέζετο ὑπὸ τῶν ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ ἐπικρατούντων λατίνων δυναστῶν καὶ κληρικῶν, ἀπέστη ἐκ τῆς, ἣν ὡμολόγησε, πίστεως εἰς τὸν πάπαν, ἐν ἔτει 1209, ὁ δὲ πάπας ἐν ἔτει 1211, διέταξε νὰ καθαιρεθῇ οὗτος ἐρήμην (ὡς ἀποστάτης!) ἀπὸ παντὸς ἱερατικοῦ ἀξιώματος. Βλ. *Τάσσου Δ. Νερούτσου* ἔν. ἀν. σελ. 80—81.

3. Δέον νὰ σημειωθῇ, ὅτι ἡ ἱερὰ Μονὴ αὕτη ἐτιμᾶτο μᾶλλον ἐπ᾿ ὀνόματι τοῦ *ὁσίου Λουκᾶ τοῦ Νέου ἢ Στειριώτου*. (Βλ. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Συμβολαὶ εἰς τὴν Ἱστορίαν τοῦ Μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι. Α′. Ὁ ὅσιος Λουκᾶς ὁ «Νέος» [896—953], Ἀθῆναι 1935, σελ. 5 κ. ἑ.). Ὁ Νικόλαος Καλογερόπουλος ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν, τῆς 10 Νοεμβρίου τοῦ 1932, ἔκαμεν ἀνακοίνωσιν περὶ τῶν Βυζαντινῶν μνημείων τῆς Μέσης Εὐβοίας, ἰδιαίτατα δὲ διὰ τὰ τοιαῦτα τῆς περιοχῆς τοῦ Ἀλιβερίου. Ἐπραγματεύθη περὶ τοῦ ναοῦ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, ἠρειπωμένου (ἀπὸ τοῦ ἔτους 1932), ὡς ὅμως ἐκ τῶν λειψάνων του καὶ ἐκ τῆς παραδόσεως πιστοποιεῖται, καλλίστου. Ὁ

τῶν ὁποίων γραμμάτων αὐτοῦ παρήγγειλεν αὐτοῖς, ὅπως, «ἐν περιπτώσει καθ' ἣν ὁ σεβασμιώτατος ἐν Κυρίῳ ἀδελφὸς ἐπίσκοπος Εὐρίπου Θεόδωρος ἤθελεν ἀνανεώσῃ κανονικῶς τῷ τε πάπᾳ καὶ τῷ οἰκείῳ ἀρχιεπισκόπῳ τὴν ὀφειλομένην ὑποταγήν, ἐγκαταστήσωσιν αὐτὸν καὶ πάλιν ἐν τῷ ἐπισκοπικῷ αὐτοῦ θρόνῳ ἐν δικαιοσύνῃ, μηδὲ νὰ ἀφήσωσιν αὐτὸν ἐνοχλούμενον καὶ ἐπηρεαζόμενον ἀναξίως, τοὺς δὲ ἐναντιουμένους νὰ παραινέσωσιν ὅπως παύσωσιν ἄδικα λέγοντες, ἐπὶ ποινῇ ἐκκλησιαστικοῦ ἐπιτιμίου» [1].

Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι, ὁ λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος Ἀθηνῶν Βεράρδος ἐδίωξε τὸν ἡμέτερον Εὐρίπου Θεόδωρον ἐξ αἰτίας, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, τῆς ὑφισταμένης φιλίας μεταξὺ αὐτοῦ καὶ τοῦ ἐκ τοῦ θρόνου του, ὑπὸ τῶν λατίνων, διωχθέντος ὀρθοδόξου μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου, ἀσφαλῶς δὲ καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ὁ Θεόδωρος ἠρνήθη νὰ δεχθῇ τὸ χρίσμα τῶν λατίνων, ὅπερ θὰ ἦτο δι' αὐτοὺς μέν, δεῖγμα πλήρους καὶ βαθείας ὑποταγῆς αὐτοῦ εἰς τὸν πάπαν, διὰ δὲ τὸν Θεόδωρον προκεχωρημένη βαθμὶς εἰς τὴν ὁποίαν δὲν ἤθελε νὰ ὀλισθήσῃ. Ὁ Θεόδωρος, ἐν πάσῃ περιπτώσει, ὁμολογήσας πίστιν εἰς τὸν πάπαν ἐπιφανειακήν, ὑπεβλήθη εἰς μίαν προσωπικὴν θυσίαν, χάριν διαφυλάξεως τοῦ ποιμνίου αὐτοῦ ἀπὸ τελείαν ἐκλατίνισιν ἢ ἐκκλησιαστικὴν εἰς τὸν πάπαν ὑποταγήν. Δύναταί τις νὰ εἴπῃ ὅτι μετῆλθε τρόπον πολιτικόν, «ἐξαγοραζόμενος τὸν καιρόν». Ἐὰν δὲ δὲν εἶχε οὕτω τὸ πρᾶγμα, δὲν ἦτο ποτὲ δυνατὸν ὁ μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ ὁ Ἀκομινᾶτος νὰ εἶχε σχέσεις μετ' αὐτοῦ, αὐτὸς ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ «σέμνωμα καὶ μεγάλη δόξα» τῆς Ἐκκλησίας τῶν Ἀθηνῶν, καὶ ὁ ὁποῖος δι' εὐστόχων ποικίλων φράσεων ὁμιλεῖ περὶ τῶν κακουργιῶν τῶν λατίνων ἐν Ἑλλάδι [2].

Ν. Καλογερόπουλος ἀπέδειξεν α) ὅτι ὁ Ναὸς ἐκτίσθη ἐπὶ χώρου, ἔνθα ὑπῆρχεν ἐθνικὸν Ἀσκληπιεῖον καὶ βραδύτερον ναὸς τῶν ἁγίων Ἀναργύρων, β) ὅτι ἐν τῷ τόπῳ ἐκείνῳ, καὶ μάλιστα περὶ τὴν Φιλάγραν, παρέμεινεν ὁ ὅσιος Λουκᾶς, γ) ὅτι ὁ Βασίλειος ὁ Βουλγαροκτόνος, κατὰ τὸ 1014 ἔκτισε τὸν ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁσίου τιμηθέντα ναόν, ὅστις βραδύτερον, τῷ 1067, *μετεβλήθη εἰς Μονήν*, καὶ δ) ὅτι ὁ αὐτὸς Βασίλειος ἵδρυσε καὶ τὴν περίπυστον ἐν Φωκίδι Μονήν, ἐπ' ὀνόματι τοῦ ὁσίου. Ὅτι δὲ ἐπὶ τοῦ αὐτοῦ αὐτοκράτορος, καὶ διὰ τῶν ἰδίων τεχνιτῶν ἐκτίσθησαν τὰ δύο ἱδρύματα, φανερώνει—πάντοτε κατὰ τὸν Ν. Καλογερόπουλον—ἡ ὁμοιότης τῶν σχεδίων τῶν διαφόρων γλυπτῶν. Βλ. *Ἐπετηρὶς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν*, τόμος Θ' (1932) σελὶς 473.

1. *Τάσσου Δ. Νερούτσου* ἔν. ἀν. σελ. 79—80.—Πρβλ. *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, τόμ. Α' (1936) σελ. 23.—*Κωνσταντίνου Γουναροπούλου*, Ἱστορία τῆς Νήσου Εὐβοίας, Θεσσαλονίκη, 1930, σελ. 176.—*Μίλλερ—Λάμπρου*, Ἱστορία τῆς Φραγκοκρατίας ἐν Ἑλλάδι, τόμ. Α'. σελ. 106.—*M. Le Quien*, Oriens Christianus, τόμ. Β'. στήλη 215, καὶ τόμ. Γ'. στήλη 846—847.—Ὁ Μ. Le Quien τὸν Εὐρίπου Θεόδωρον τὸν Β' τὸν θέτει πρῶτον μεταξὺ τῶν λατίνων ἐπισκόπων Εὐρίπου.

2. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, σελ. 36—40. Ἂς σημειωθῇ ἐνταῦθα ὅτι, καὶ ὁ *Καρύστου Δημήτριος* (ὄχι Θεό-

Ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ἐκβληθεὶς βιαίως, ὑπὸ τῶν λατίνων, ἐκ τοῦ θρόνου του ὡς μητροπολίτης Ἀθηνῶν, ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν, ἔφθασε μέχρι Θεσσαλονίκης, ἵνα ζητήσῃ ἐπανόρθωσιν τῶν παθημάτων του ἐκ μέρους τοῦ παπικοῦ ἐξάρχου καρδιναλίου Βενεδίκτου, ἀλλὰ δὲν ἔτυχε τοῦ ποθουμένου, καὶ ἐκεῖθεν μετέβη εἰς Εὔβοιαν, ἵνα διὰ τελευταίαν φορὰν ἐπισκεφθῇ τὰς εἰς αὐτὸν ὑποκειμένας ἐπισκοπὰς Εὐρίπου καὶ Καρύστου, καὶ τὰ ἐν Εὐβοίᾳ ὑπάρχοντα ἐκκλησιαστικὰ κτήματα τῆς μητροπόλεως Ἀθηνῶν. Ἐπειδὴ ὅμως παρετήρησεν πολιτικὰς καὶ ἐκκλησιαστικὰς μεταβολὰς καὶ ἐν Εὐβοίᾳ, ἤχθη εἰς τὴν ἀπόφασιν νὰ ἀποσυρθῇ εἰς τὴν, μὴ καταληφθεῖσαν ὑπὸ τῶν λατίνων, ἐπισκοπὴν τῆς νήσου Κέω, ὑπαγομένην εἰς τὴν μητρόπολιν Ἀθηνῶν, ἔνθα καὶ παρέμεινε μέχρι τοῦ θανάτου αὐτοῦ, ἐν ἔτει 1220 [1].

«Ἀπὸ τῆς νήσου τῆς Κέω», λοιπόν, ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος, μεταξὺ τῶν ἐκεῖ γραφεισῶν ἐπιστολῶν του, ἔγγραψε καὶ τρεῖς τοιαύτας πρὸς τὸν Θεόδωρον Εὐρίπου [2], ἐκ τῶν ὁποίων πληροφορούμεθα πᾶν ὅ,τι περαιτέρω ἔχομεν λεπτομερειακῶς γνωστὸν περὶ αὐτοῦ. Εἰς τὰς ἐν λόγῳ τρεῖς ἐπιστολὰς ὁ ὑπερόριος σοφὸς μητροπολίτης, ἐκφράζεται φιλαδέλφως καὶ συμπαθῶς περὶ τοῦ Θεοδώρου.

Εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολήν του ὁ Μιχαὴλ ἀπαντᾷ εἰς προηγηθεῖσαν ἐπιστολὴν τοῦ Θεοδώρου, μὴ διασωθεῖσαν, ἀλλὰ πάντως ἀναφερομένην, ὡς ἐξάγεται ἐκ τῆς ἐπιστολῆς τοῦ Ἀθηνῶν, εἰς τὴν δεινὴν θέσιν εἰς τὴν ὁποίαν περιῆλθε, λόγῳ τῆς κατακτήσεως τῆς Χαλκίδος, καὶ γενικώτερον τῆς Εὐβοίας, ὑπὸ τῶν λατίνων, καὶ εἰς τὴν μακροθυμίαν αὐτοῦ καὶ καρτερίαν μεθ' ἧς ὑπέφερε τὴν ἐπισυμβᾶσαν δοκιμασίαν. «Τὸ γράμμα τὸ σὸν—

δωρος) ὡμολόγησε πίστιν εἰς τὰς ἀξιώσεις τοῦ πάπα, πλὴν δέον νὰ κριθῇ καὶ αὐτός, καθάπερ καὶ ὁ Εὐρίπου Θεόδωρος. Καὶ πρὸς τὸν Καρύστου Δημήτριον τὸν Βαρδάνην ἔγραψεν ἐπιστολὴν ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος, ἐκ τῆς ὁποίας πληροφορούμεθα ὅτι, ὁ Δημήτριος εἶχεν ἀποστείλη ἐπιστολὰς εἰς τὸν Μιχαήλ, μὴ σωζομένας, καὶ ὅτι, διὰ τὴν ἐν νυκτὶ μελέτην, ἐπρομήθευσεν εἰς αὐτόν, ὡς δῶρον, κηρὸν ἐξ Εὐβοίας, διὸ καὶ τὸν εὐχαριστεῖ ἐκ τῆς Κέω, καὶ διὰ τῶν ἑξῆς ἐκφράζεται φιλαδέλφων φράσεων: «Εἰ καὶ μὴ συχνότερον ἐπιστέλλεις ἡμῖν δι' ἃ δεδήλωκας *τοῦ σοῦ λάχους ἀνιαρά*. . . ἀλλὰ οὖν καὶ ἄνευ τῆς διὰ γραμμάτων ὑπομνήσεως πάλαι σαφῶς ἐπεδείξω οἵαν περὶ ἡμᾶς ἐν σεαυτῷ θάλπεις ἀεὶ τὴν κατὰ Χριστὸν διάθεσιν καὶ ὅπως τῇ βίβλῳ τῆς μνημοσύνης τὴν ἡμετέραν μνείαν εἰς ἀνεπίληστον ἐνεκόλαψας . . . Γράμματα δὲ δεχόμενοί ποτε παραμυθησόμεθα, οὐ δεχόμενοι δὲ συγγνωσόμεθα *διὰ [τὸ] τῶν κυκλούντων πειρασμῶν ἄσχολον.*». Βλ. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου*, Τὰ σωζόμενα, ὑπὸ Σπ. Λάμπρου, Ἀθῆναι 1880, τόμ. Β', σελ. 205.—*Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν, σ. 39.

1. *Τάσσου Δ. Νερούτσου*, ἔν. ἀν. σελ. 71—77.

2. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου*, Τὰ σωζόμενα, ὑπὸ *Σπ. Π. Λάμπρου*, Τόμ. Β', Ἀθῆναι 1880, σελ. 198 (Α' ἐπιστολή). Σελ. 295—296 (Β' ἐπιστολή). Σελ. 308—309 (Γ' ἐπιστολή).

γράφει—*ἱερώτατε ἀδελφέ*, ἤδυνέ τε ὁμοῦ καὶ λελύπηκε, τὸ μὲν ἀπαγγέλον ὅτι, Θεοῦ διδόντος τὸ δύνασθαι, *μακροθύμως τὸν ἐπικείμενον πειρασμὸν διαφέρετε*, τὸ δὲ ἀποδυρόμενον τὸν κίνδυνον τοῦ θαυμασίου Σταύρακος» [1]. Ἄγνωστον εἶναι ὅμως ποῖος ἦτο ὁ Σταύραξ, περὶ τοῦ ὁποίου γίνεται λόγος εἰς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην, καὶ ὁ ὁποῖος, ὢν «νομομαθέστατος ἀνήρ, τῆς πολεμιωτάτης τῶν νόμων φορᾶς παραπήλαυσεν ἀδίκως», καὶ ἐλύπησε βαθύτατα ἡ ἐπικίνδυνος αὐτοῦ θέσις τοὺς δύο ἱεράρχας Ἀθηνῶν καὶ Εὐρίπου. Ἡ πρώτη αὕτη ἐπιστολὴ κατακλείεται διὰ τῆς φράσεως «.. ἐρρωμένης διαφυλαττομένης τῆς σῆς ἱερότητος», δηλωτικῆς οὔσης τοῦ στενοῦ συνδέσμου, τοῦ ὑφισταμένου μεταξὺ τῶν δύο ἱεραρχῶν, τοῦ μὲν ἐν ἐξορίᾳ εὑρισκομένου, ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Τιμίου Προδρόμου ἐν Κέῳ, τοῦ δὲ παραμένοντος εἰς τὴν ἕδραν αὐτοῦ, ἀλλ᾽ ἐν πολλῇ δοκιμασίᾳ διερχομένου τὰς δυσκόλους καὶ πονηρὰς ἐκείνας ἡμέρας.

Εἰς τὴν δευτέραν ἐπιστολὴν ἐγκωμιάζει τὸν Θεόδωρον, ἀποστείλαντα πρὸς αὐτὸν δῶρον, ἄγνωστον ποῖον, τὸ ὁποῖον διεσώθη ἐκ ναυαγίου «νοτίδος ἁπάσης ἄψαυστον...». «Μέγα—γράφει ὁ Ἀκομινᾶτος—τὸ φέρειν μεγαλοψύχως ὁντιναοῦν πειρασμόν... μεῖζον πολλῷ τὸ καὶ ἄλλοις πειραζομένοις προσβοηθεῖν καθ᾽ ὅσον οἷόν τε. Ὁποῖον ὁ παρὼν καὶ σὲ καιρὸς ἐγνώρισεν, *ἱερώτατε καὶ ἀγαπητὲ ἀδελφέ. Τήν τε γὰρ ἐπικειμένην σοὶ καὶ τῷ κατὰ σὲ λάχει βαρβαρικὴν τυραννίδα μεγαλοψύχως ὑποφέρεις καὶ τοὺς πάλαι συνήθεις ἄλλονδε ἀλλαχόσε πεφευγότας διὰ τὴν αὐτὴν ἐπήρειαν παραμυθεῖσθαι φιλοτίμως ἐσπούδακας*» [2]. Λόγῳ δὲ τοῦ ὅτι ὁ Θεόδωρος ἐπέδειξε «τοιαύτην ἐλευθεριότητα καὶ εὐγνωμοσύνην... ἐν τοιῷδε καιρῷ» [3] πρὸς αὐτὸν, λαμβάνει τὸ θάρρος νὰ τὸν παρακαλέσῃ περὶ ἑνὸς πολυτίμου χειρογράφου του, ὅπερ διηρπάγη, μεταξὺ τῶν λοιπῶν βιβλίων του, ὑπὸ τῶν κατακτητῶν, καὶ περὶ τοῦ ὁποίου ἐπληροφορήθη ὅτι διεσώθη περιελθὸν εἰς χεῖρας τοῦ Θεοδώρου [4].

1. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου*, ἔνθ᾽ ἀνωτ. σελ. 198.
2. Αὐτόθι, σελ. 295.
3. Αὐτόθι, σελὶς 295.
4. Βλέπε, *Σπυρ. Λάμπρου* Περὶ τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου ἐν *Σπυρ. Λάμπρου* Μικταὶ Σελίδες, Ἀθῆναι 1905, σελ. 407—415. Ἀναφέρεται ἐνταῦθα ὅτι, «ὁ Ἀκομινᾶτος προσεκτήσατο πολλὰ καὶ παντοῖα βιβλία ἐν Κων)πόλει διαμένων κατ᾽ ἀρχάς, ἅτινα κατήγαγεν εἰς Ἀθήνας μεταβὰς αὐτόσε. Καὶ κατὰ τὸν μακρὸν δὲ χρόνον τῆς ἐν Ἀθήναις διαμονῆς προσεκτᾶτο πολλαχόθεν κώδικας, τοὺς μὲν ἀγοράζων, τοὺς δὲ λαμβάνων δωρεάν, ἐπ᾽ ἴσης δὲ καὶ γράφων ἰδίᾳ χειρί. Βέβαιος δὲ εἶναι ὁ σκορπισμὸς τῶν βιβλίων κατὰ τὴν ὑπὸ τῶν Φράγκων ἅλωσιν τῆς πόλεως [Ἀθηνῶν] τῷ 1205». Οἱ Φράγκοι διαρπάζοντες τοὺς κώδικας ἐπώλουν αὐτούς, καὶ οὕτως ὁ Μιχαὴλ «ἐσπάνιζε βιβλίων ἐν Κέῳ». Διὰ τοῦ Γεωργίου δὲ Βαρδάνη, υἱοῦ τοῦ ἐπισκόπου Καρύστου Δημητρίου, καὶ ἄλλων φίλων του, προσεπάθει νὰ ἀνακτήσῃ ἀπωλεσθέντα βιβλία (χειρόγραφα) τῆς πολυτίμου βιβλιοθήκης του.

Γράφει, λοιπόν, πρὸς τὸν «ἱερώτατον καὶ ἀγαπητὸν ἀδελφὸν» ταῦτα [1]. «Ἐπεὶ οὖν πυνθάνομαι περιελθεῖν καὶ τῇ σῇ ἱερότητι βιβλίον τοῦ μακαρίου Βουλγαρίας Ἐξηγητικὸν τῶν ἐπιστολῶν τοῦ Ἀποστόλου, ὅπερ μεταγράψας ἰδίαις χερσὶν ἤλπιζον ἐν γήρᾳ παραμυθίαν ἔχειν, ἀξιῶ ἀποσταλῆναί μοι οὐχ ὡς ἐμόν· πάλαι γὰρ ἀπεβαλόμην τοῦτο ἄκων καὶ ὑπὸ δεσποτείαν ἑτέρῳ μεταπέπτωκεν· ἀλλ' ὅσον ἤδη καὶ ἴδιον. Καὶ ἡμεῖς οὐκ ἀποβαλόντες τοῦτο, ἀλλὰ λαβόντες, εἰ μὲν βούλει ἀποχαρισθὲν τελείως, οἱ δ' οὖν καὶ αὖθις ἀντιγραφησόμενον ἡνίκα ἂν ἐθελήσῃς, εὐχαριστήσομεν τῇ σῇ ἱερότητι» [2].

Ἐκ τῆς τρίτης δὲ ἐπιστολῆς τοῦ Ἀθηνῶν Μιχαήλ, σταλείσης «τῷ Εὐρίπου κῦρ Θεοδώρῳ», πληροφορούμεθα ὅτι, ὁ τελευταῖος οὗτος δεινοπαθῶν ἱεράρχης ἐν ἔτει 1208, καὶ δὴ μετὰ τήν, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, αὐθαίρετον ὑπὸ τῶν λατίνων ἀποβολὴν αὐτοῦ ἐκ τῆς ἐπισκοπῆς του, ἔγραψε διὰ βραχέων εἰς τὸν ἐξόριστον μητροπολίτην περὶ τοῦ «πειρασμοῦ» του, καὶ ἀπέστειλε τὴν ἐπιστολὴν διά τινος «παπα Βασιλείου», ὅστις «τὸν ἐν γράμματι διὰ βραχέων δεδηλωμένον πειρασμὸν πλατύτερον» [3] διηγήθη. Ἡ ἐπιστολὴ αὕτη τοῦ Ἀθηνῶν εἶναι παραμυθητικὴ ἐπὶ τῇ, ὑπὸ τῶν λατίνων, ἐξώσει τοῦ Θεοδώρου ἐκ τοῦ θρόνου τῆς ἐπισκοπῆς Εὐρίπου. Θρηνεῖ, ὁμολογουμένως, ὁ ἐξωσθεὶς καὶ αὐτοεξορισθεὶς Ἀθηνῶν ἐπὶ τῇ ἐξώσει τοῦ φίλου του ἐπισκόπου Εὐρίπου. «Οὐκ ἔμελλες—ἄρχεται—ἱερώτατε, φύσει, μισανθρώπους θῆρας λεοντοκομῶν ἐς τέλος διατηρηθῆναι τῆς ἀπ' αὐτῶν λύμης ἀνέπαφος...». Ἐν συνεχείᾳ ἀναφέρει ὅτι, «*ἄκων καὶ πρὸς βίαν ἠναγκάσθη*» ὁ Θεόδωρος «ἐκμειλίσσεσθαι θηρία [δηλ. τοὺς λατίνους], ὧν τοὺς ὀδόντας, τὸ μωσαϊκὸν εἰπεῖν, ἐπαπέστειλεν ὁ Θεὸς διὰ τὰς ἐμὰς παμπληθεῖς ἁμαρτίας», καὶ ὅτι, «μετὰ θεραπείαν τοσούτων ἐτῶν» ὁ Θεόδωρος εὗρε παρ' αὐτῶν «ἄντικρυς κυκλώπειον φιλοτησίας δεξίωσιν» διὸ—προσθέτει—«*ἐλεῶ καὶ οἰκτίζομαι καὶ πίστευσόν μοι...*». Ἡ ὑπὸ τοῦ παπα Βασιλείου δὲ πλατυ-

1. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου* Τὰ σωζόμενα κ. λ. π. σελ. 296.

2. Ὁ *Σπυρ. Λάμπρος* λέγει ὅτι, δὲν εἶναι γνωστὸν ἂν τὸ χειρόγραφον αὐτὸ βιβλίον τῆς ὑπὸ τοῦ *Θεοφυλάκτου* Βουλγαρίας ἑρμηνείας τῶν Ἐπιστολῶν τοῦ Παύλου τὸ ἔλαβεν ὁ Μιχαήλ, περὶ τοῦ ὁποίου παρεκάλει τὸν Θεόδωρον εἰ δυνατὸν νὰ χαρίσῃ αὐτὸ εἰς αὐτὸν ἢ νὰ τὸ στείλῃ πρὸς ἀντιγραφήν, ἐπὶ τῷ ὅρῳ ἐπιστροφῆς. Πάντως πρέπει νὰ παραδεχθῶμεν ὅτι θὰ ἐστάλη εἰς τὸν Μιχαὴλ ὑπὸ τοῦ φίλου του Θεοδώρου. Βλέπε *Σπυρ. Λάμπρου*, Μικταὶ σελίδες, σελὶς 413.—*Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου*, Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν, Ἡ Ἐκκλησία Ἀθηνῶν σελὶς 39.—Ὁ *Τάσσος Νεροῦτσος* (ἔν. ἀν. σελ. 76, καὶ σημ. 1) λέγει ὅτι, ὁ Εὐρίπου Θεόδωρος δι' ἀσφαλοῦς χειρὸς ἔπεμψε εἰς τὸν Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτον τὸ ἐν λόγῳ χειρόγραφον. Εἰκάζει δὲ ὅτι, ὁ κῶδιξ αὐτός, ὁ περιπέτειαν σχών, εἶναι ὁ ἀποκείμενος ἐν τῇ Βιβλιοθήκῃ τῆς ἐν τῇ νήσῳ Πάτμῳ ἱερᾶς βασιλικῆς Μονῆς τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ὁ ἀναφερόμενος εἰς τὴν ἀναγραφὴν τοῦ Ἰωάννου τοῦ Σακκελίωνος, ὑπ' ἀριθμὸν ρις.

3. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου*, Τὰ σωζόμενα κ.λ.π. τόμ. Β' σελὶς 308.

τέρα διήγησις περὶ τῶν παθημάτων τοῦ ἐπισκόπου, ἐγέμισε τὴν ψυχήν του πικρίας καὶ τοὺς ὀφθαλμούς του δακρύων. «Οἰμώξας» δὲ εἶπε: «Ποίαν ὁδὸν βαδιεῖταί τις; Οὐ *καταδουλοῦται* καὶ ὡς ἀνδράποδον τὰ ἐπιτεταγμένα παρὰ τῶν τυραννούντων διυπηρετεῖται, καὶ παρὰ χρῆμα ὡς δυσμενὴς ἀπελαύνεται ὑπερόριος· *ἐξαγοράζεταί τις τὸν καιρὸν* καὶ τοῖς θηρσὶ τὰ φίλα παρατίθεται βρώματα ἀμφοτέραις, ὅ φασιν, ἐπαντλῶν χερσὶ καὶ οὐδ' οὕτως ἀπομειλίσσεται εἰς τέλος τὴν θηριώδη γενεὰν καὶ μισάνθρωπον» [1]. Θεωρεῖ δὲ τὰ παθήματα τοῦ Θεοδώρου ὡς προσθήκην εἰς τὰ ἰδικά του δεινοπαθήματα, καὶ «ἀφαίρεσιν πάσης παραψυχῆς». Καὶ τελειώνει τὴν ἐπιστολὴν διὰ ταύτης τῆς θερμῆς εὐχῆς. «Τὸν Θεὸν τῆς ὑπομονῆς καὶ παρακλήσεως ἐπιβοῶμαι ἅψασθαί σου τῆς καρδίας ἠρέμα, καὶ πρῶτα μὲν τὸ ὑποικουροῦν αὐτῇ ἄλγος ἐξῶσαι, εἶτα καὶ χαρὰν ἐμπνεῦσαι οἱ καὶ δύναμιν ὡς ἀντέχειν πρὸς τὰς ἐπαγωγὰς τῶν δεινῶν γενναιότερον...» [2].

Ἐκ τῶν ἐπιστολῶν αὐτῶν πληροφορούμεθα, συμπερασματικῶς, περὶ τοῦ στενοῦ συνδέσμου τοῦ ὑφισταμένου μεταξὺ τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ τοῦ Ἀκομινάτου καὶ τοῦ ἐπισκόπου Εὐρίπου Θεοδώρου, ὃν ἐξετίμα ὁ πρῶτος, καὶ περὶ τοῦ ὁποίου συμπαθῶς ἐκφράζεται ἐν ταῖς ἐπιστολαῖς, καὶ ἐθρήνησεν ἐπὶ τοῖς ὑπὸ τῶν Φράγκων παθήμασιν αὐτοῦ. Μεγάλη, ἐξ ἄλλου, μαρτυρεῖται καὶ ἡ ἀγάπη τοῦ Θεοδώρου πρὸς τὸν μητροπολίτην του, ὃν ἐν τῇ ἐξορίᾳ ἐνεθυμεῖτο, καὶ πρὸς τὸν ὁποῖον διεβίβαζε δῶρα, ὡς καὶ ὁ Καρύστου Δημήτριος, δείγματα τῆς πρὸς αὐτὸν ἀφοσιώσεως. Ἐπὶ δὲ τούτοις πληροφορούμεθα ὁμοίως, ὅτι, ὁ Θεόδωρος Εὐρίπου, ὡς ἀνωτέρω ἐλέχθη, δὲν προσεχώρησεν εἰς τὴν παπικὴν Ἐκκλησίαν ἑκών, ἐπὶ προδοσίᾳ, τρόπόν τινα, τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ἀλλά, «ἐξαγοραζόμενος τὸν καιρόν», «ἄκων καὶ πρὸς βίαν ἠναγκασμένος ἐκμειλίσσεσθαι θηρία», τυπικῶς καὶ ἐξωτερικῶς ὑπεσχέθη ὑποταγήν, καὶ τὴν λαχοῦσαν αὐτῷ «βαρβαρικὴν τυραννίδα μεγαλοψύχως ὑπέφερεν», ἀποβληθείς, ἐν τέλει, καὶ ὑπὸ λατίνου ἐπισκόπου ἀντικατασταθείς [3].

---

1. *Μιχαὴλ Ἀκομινάτου*, ἔν. ἀν. σελὶς 308—309.

2. Ἔν. ἀνωτ. σελ. 309.—Εἰς τὰς τελευταίας τῆς ἐπιστολῆς ταύτης γραμμὰς παρακαλεῖ τὸν Θεόδωρον ἵνα φροντίσῃ περὶ τοῦ ἀνεψιοῦ του, καὶ κατακλείει αὐτὴν σημειῶν ὅτι, «ὁ ἀνθοσμίας καὶ τἆλλα διεκομίσθησαν, καὶ θαῦμα πῶς καὶ τοῖς ἀπλήστοις τοῦ Ἅδου χάσμασιν ἐπαντλεῖς ὁσῶραι (=καθ' ἡμέραν) καὶ οὐδὲ ἡμῶν ἐπιλέλησαι».

3. Πρβλ. *Τάσσου Νερούτσου*, ἔνθ' ἀν. σελ. 77. «Ζῶντος ἔτι ἐν ὑπερορίᾳ τοῦ Μητροπολίτου Μιχαὴλ πολλοὶ τῶν ὀρθοδόξων ἐπισκόπων καὶ ἡγουμένων ὑπετάγησαν κατ' ἐπιφάνειαν τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ, ἐξαγοραζόμενοι τὸν καιρὸν μέχρι ἐλπιζομένης ἐπιστροφῆς εἰς Κωνσταντινούπολιν τῶν ἐν Νικαίᾳ διατριβόντων νομίμων βασιλέων καὶ ὀρθοδόξων πατριαρχῶν».

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΤΟΥ ΠΑΤΡΕΩΣ *

ΥΠΟ

Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ (†)

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Μεταξὺ τῶν χειρογράφων τῶν ἀποκειμένων ἐν τῇ βιβλιοθήκῃ τοῦ Σπουδαστηρίου τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ἄξιον ἰδίας σπουδῆς καὶ μελέτης εἶναι καὶ τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 1 χειρόγραφον [1], τὸ περιέχον τὴν ἰδιόγραφον ἀνέκδοτον ἑρμηνείαν τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως, τοῦ καὶ Λαυριώτου καλουμένου, ὡς μοναχοῦ τῆς ἐν Πελοποννήσῳ ἱερᾶς Μονῆς τῆς Λαύρας [2].

Τὸ χειρόγραφον τοῦτο, ὅπερ ἐδωρήθη εἰς τὸ Θεολογικὸν Σπουδαστήριον τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν ὑπὸ τοῦ Σεβ. Θεσσαλιώτιδος κ. Ἰεζεκιὴλ, ἀποτελεῖται ἐξ ὀκτὼ ὀγκωδῶν τόμων ἐσταχωμένων διὰ βύρσης καὶ ἠριθμημένων ἐν τῇ κάτω ᾤᾳ κατὰ ὀκτάδια. Ὁ πρῶτος τόμος ἀποτελεῖται ἐκ 44 ὀκταδίων, ὁ δεύτερος ἐκ 41, ὁ τρίτος ἐκ 40, ὁ τέταρτος ἐκ 40, ὁ πέμπτος ἐκ 34, ὁ ἕκτος ἐκ 37, ὁ ἕβδομος ἐκ 43 καὶ ὁ ὄγδοος ἐκ 52· ἑπομένως τὸ ὅλον ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ 331 ὀκταδίων, ἤτοι 2648 φύλλων περίπου καὶ ἑπομένως ἐκ 5296 περίπου σελίδων [3]. Τὸ ὅλον ἔργον ὑποδιαιρεῖ ὁ συγγραφεὺς εἰς 6687 παραγράφους, ἃς σημειοῖ ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ κειμένου (α'—στφϟζ+α'—ϟ').

---

* Ἐκ τῶν καταλειφθέντων εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν Ἀθηνῶν ἀνεκδότων χειρογράφων καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ αὐτῆς Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτου († 1943). Δημοσιεύονται μερίμνῃ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ἰω. Καρμίρη.

1. Πρβλ. *Ἀνδρέου Φυτράκη*, Κατάλογος τῶν χειρογράφων τοῦ Θεολογικοῦ Σπουδαστηρίου τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1937 σ. 3—13).

2. Περὶ τοῦ βίου καὶ τῶν ἔργων τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως πρβλ. *Γ. Ζαβίρα*, Νέα Ἑλλὰς σ. 400—401. *Κ. Σάθα*, Νεοελληνικὴ φιλολογία σ. 607. *Ἀνδρονίκου Δημητρακοπούλου*, Προσθῆκαι καὶ διορθώσεις σ. 105, ὅστις ὀρθῶς φρονεῖ ὅτι πρέπει νὰ καλεῖται Πατρεὺς καὶ οὐχὶ Πετραῖος, ὡς καλοῦσιν αὐτὸν ὁ Ζαβίρας καὶ ὁ Σάθας. Εἰδικῶς δὲ περὶ τῆς ἑρμηνείας ταύτης τοῦ Κυρίλλου πρβλ. *Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτου* ἐν «Νέᾳ Ἡμέρᾳ» Τεργέστης τοῦ 1907 φύλλον 1695 καὶ 1699, καὶ ἐν «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» Ἀλεξανδρείας τοῦ 1908 σ. 341—347, ὡς καὶ *Κ. Δυοβουνιώτου* ἐν τοῖς Πρακτικοῖς τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν τοῦ 1931 σ. 36—53.

3. Ἄξιον σημειώσεως εἶναι ἐνταῦθα, ὅτι εἴς τινα τῶν ὀκταδίων ἔχουσιν ἀποκοπῆ φύλλα τινά, ἄλλα δὲ διαγραφῆ καὶ ἐνιαχοῦ παρεντεθῆ φύλλα χάρτου περιέχοντα τὸ κατὰ τὴν ἀναθεώρησιν ὑπὸ τοῦ συγγραφέως διαγραφὲν κείμενον διωρθωμένον. Ἐπίσης ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ χειρογράφου ἔχει σημειώσει ὁ συγγραφεὺς πολλὰς προσθήκας τοῦ κειμένου.

Τὸ ἡμέτερον χειρόγραφον εἶναι τὸ ἑνδέκατον ἀντίγραφον τοῦ ὀγκωδεστάτου τούτου ἔργου, ὡς ὁ ἴδιος ὁ Κύριλλος σημειοῖ ἐν ἀρχῇ τοῦ πρώτου τόμου αὐτοῦ[1]. Οὕτως ἐχόντων τῶν πραγμάτων πρέπει τις νὰ θαυμάσῃ τὴν φιλοπονίαν καὶ ἐργατικότητα τοῦ Κυρίλλου, ὅστις καὶ ἄλλα συνέγραψεν ἔργα[2], καὶ μάλιστα ἐὰν λάβῃ τις ὑπ' ὄψει τὴν ἀνάγκην, ἕνεκα τῆς ἐλλείψεως ὑλικῶν μέσων, νὰ παραδίδῃ μαθήματα ὡς τὰ πολλὰ εἰς μικρὰ παιδία[3], τὴν ἀδυναμίαν τῶν ὀφθαλμῶν καὶ τὴν νοσηρότητα τοῦ σώματος[4], τὴν ἔλλειψιν ἀρκούσης μορφώσεως καὶ βοηθητικῶν συγγραμμάτων[5] καὶ τὴν μὴ παροχὴν

1. «,αωιζ' Ἰουνίου ια' ἠρξάμην ἀντιγράφειν τὴν δεκάκις πρότερον ἀντιγραφεῖσαν ὑπ' ἐμοῦ ταύτην βίβλον ἀπὸ τοῦ ,αψϟβ' θεοσώστου ἔτους ἀρξάμενος θεωρεῖν». Πρβλ. ἔτι ,εχοε' : «Δεκάκις δὲ ἑρμηνεύσας καὶ πολλάκις ἐπιθεωρήσας τὰς προγραφείσας καὶ ἀντιγράψας μόλις τῷ πρώτῳ καὶ εἰκοστῷ καὶ ὀκτακοσιοστῷ κοσμοσώστῳ ἔτει ἐπὶ τοῖς χιλίοις τὸ δυσχερέστατον τουτὶ ἔργον ἐπαυσάμην γράφων ἑνδεκάτην ἀντιγραφὴν ταύτην ποιησάμενος», καὶ ,στφστ' : «ἀρξάμενος γὰρ ἀπὸ τοῦ ,αψϟδ' θεοσώστου ἔτους ἐπαυσάμην τῷ ,αωκα' Αὐγούστου κγ', ἑνδεκάκις ἀντιγράψας ἐν Βουκουρεστίῳ τῆς Οὐγγροβλαχίας».

2. ,ερλθ'. «Καὶ οὕτω μὲν ἐνταῦθα ἀποπερατοῦται ἡ τοῦδε τοῦ βίου πανήγυρις, ἀπὸ τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος ἀρχομένη καὶ εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἀποτερματιζομένη, ἧς τὴν ἐπιτομὴν ποιήσας κατέληξα ἐν τῇ βίβλῳ τῶν ἐμῶν ἐπιστολῶν Ἴδοι δ' ἄν τις, ὅστις ἂν βουληθείη, ἐν τοζ' ἐπιστολῇ σ. 466». Πρβλ. ἔτι ,ψλστ' : «οὗ (Νεοφύτου Δούκα) τοὺς ἐμέτους αὐτὸς ἀνατρέψας κατῄσχυνα αὐτόν· ὃς ἀκούων τὴν ἀνασκευὴν ἔτρεμεν, ὡς ὁ Κάϊν τῷ θυμῷ κρατούμενος· ταύτην δ' ἀντέγραψεν ἱεροκῆρυξ τις Σαμουὴλ καλούμενος ἐκ νήσου τῆς Ἄνδρου· τὸ γὰρ πρωτότυπον μετὰ τῶν ἄλλων σημειωμάτων καὶ πολλῶν ἡμετέρων ἐπιστολῶν ἐμπρησθείσης τῆς οἰκίας,ἐν ᾗ παρῴκουν, πυρποληθὲν λίαν με ἠνίασε»· καὶ λόγου ΙΒ' παρ. ιστ' : «Ἐμοὶ ὡς πάνυ ἁμαρτωλῷ ὄντι ἐν παντὶ διαστήματι τοῦ χρόνου, καθ' ὃν συγγέγραπται καὶ ἡ τῆς Ἀποκαλύψεως ἑρμηνεία καὶ ὅσα ἄλλα τῷ Ἡφαίστῳ ὕλη ἐγένετο ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ ταῦτα, ἃ νῦν γράφω».

3. ,εχοζ'. «Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις καὶ ἡ τῶν ἐπιτηδείων ὑπὲρ τοῦ μοχθηροῦ μου τοῦ σώματος χρεία οὐ σμικρὸν τὴν τῆς ἐμῆς ψυχῆς ἔφεσιν ἐκώλυεν· ἀνάγκῃ γὰρ σφοδρᾷ συνεχόμενος ἐδουλούμην, ὁτὲ μὲν γραμματιστὴς γενόμενος, ὁτὲ δὲ διδάσκαλος εἰς ἑτερογλώσσους υἱοὺς ἀρχόντων ἀτάκτους λίαν καὶ κακοήθεις». Πρβλ. ἔτι ,βσμη' : «παιδάρια γὰρ καὶ θυγάτρια ἐδίδασκον καὶ διδάσκω· μισθοῦ μὲν ὀλίγου, κόπου δὲ πολλοῦ».

4. ,στφπ'. «Τοῦτο μὲν γὰρ ὅτι γεροντικῇ καὶ τρεμούσῃ χειρὶ καὶ ὀφθαλμοῖς ἀσθενέσι συνεγράφη μοι ἡ βίβλος, τοῦτο δὲ καὶ ἐν διαφόροις φυγαῖς καὶ ἀεὶ ἐν οἴκοις καθύδροις καὶ ζοφεροῖς παροικοῦντι ὑπὸ πολλῶν μυιῶν, κάματός τε καὶ ψύχους ἐνοχλουμένῳ καὶ ὡς εἰπεῖν κατεσχημένῳ μὲν πολλαῖς περιστάσεσι καὶ σωματικοῖς πάθεσιν». Πρβλ. ἔτι ,εχοζ' : «Πρὸς δὲ τούτοις καὶ αἱ πολλαὶ καὶ δειναί μου ἁμαρτίαι τὸ τῆς ἐμῆς διανοίας ὀπτικὸν οὐκ ὀλίγον ἐπεσκότιζον καὶ ἡ φυσική μου ἀδυναμία πολλάκις τὸν τῆς προθυμίας μου τόνον παρέλυεν».

5. ,εχοζ'. «Καὶ γάρ, ὡς ἔφην, καὶ ἡ ἐμαυτοῦ ἀμάθεια ἐμποδὼν ἐγένετο, μὴ οἵῳ τε ὄντι διακρῖναι, ὡς εἰκός, τὴν τῶν λέξεων σημασίαν καὶ τὴν τῶν λόγων σύνταξιν, μή τοι τὸν βαθύτατον αὐτῶννοοῦν». Πρβλ. καὶ ,βτμς' : «καὶ ταῦτα οὐκ ἐν ἐλευθέρᾳ

βοηθείας ὑπὸ οὐδενὸς τῶν ἐν Βουκουρεστίῳ λογίων, πολλοὶ τῶν ὁποίων ἐκάλουν αὐτὸν παραπλῆγα καὶ ἀδιανόητον [1], συγχρόνως ὅμως νὰ τονίσῃ καὶ τὰς ἐνιαχοῦ παρατηρουμένας ἐλλείψεις καὶ σφαλερὰς ἀντιλήψεις τῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ, δυναμένας νὰ ἐξηγηθῶσιν ἐκ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων λόγων·

Ὡς ἀνωτέρω ἐξέθεσα, αἱ μέχρι τοῦδε γραφεῖσαι ἐργασίαι περὶ τῆς ἑρμηνείας τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου ἀναφέρονται εἰς τὴν περιγραφὴν τοῦ χειρογράφου τούτου μετὰ συντομωτάτων τινῶν σημειώσεων περὶ τοῦ περιεχομένου αὐτοῦ. Πρὸς συμπλήρωσιν ὅμως τῶν ἐργασιῶν τούτων ἐνόμισα ἐπιβεβλημένον νὰ ἐκδώσω ἐνταῦθα καὶ τὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ, ὡς καὶ τὰς ἱστορικὰς εἰδήσεις, τὰς περιεχομένας ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ, ὧν τινες εἶναι ἄξιαι ἰδίας προσοχῆς.

Τὸ ὅλον ἔργον διῄρεσα εἰς τρία μέρη, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν ὁποίων ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «*Ἡ ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως*» ἐξέθηκα τὰς ἰδέας αὐτοῦ περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως ὡς καὶ ἑρμηνευτικάς τινας παρατηρήσεις αὐτοῦ περὶ αὐτῆς, ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «*Αἱ ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως θρησκευτικαὶ γνῶμαι καὶ αἱ κρίσεις αὐτοῦ περὶ διαφόρων προσώπων*» τὰς θρησκευτικὰς αὐτοῦ γνώμας ὡς καὶ τὰς κρίσεις αὐτοῦ περὶ διαφόρων προσώπων, καὶ ἐν τῷ τρίτῳ ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «*Ἱστορικαὶ εἰδήσεις ἐκ τῆς ἑρμηνείας τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως*» τὰς ἐν τῷ ἔργῳ αὐτοῦ περιεχομένας ἱστορικὰς εἰδήσεις, ὧν πολλαὶ ὡς αὐτόπτου ἢ αὐτηκόου μάρτυρος εἶναι ἄξιαι ἰδίας προσοχῆς. Ἐν ἑκάστῳ μέρει προέταξα σύντομον εἰσαγωγὴν μετά τινων παρατηρήσεων πρὸς διευκόλυνσιν τοῦ ἀναγνώστου, τὰ δὲ σχετικὰ χωρία παρέθηκα αὐτολεξεὶ καὶ κατὰ σειράν, προτάξας αὐτῶν τὰς

ἀγωγῇ ὧν οὔτε ἐξ ἱστορικῶν βιβλίων, ἀφ' ὧν εἴη μοι συλλέξασθαι τὰ ἐν τρισὶ σάλπιγξιν ἀποβάντα».

1. ,βσμη'. «Τοσαῦτα κατ' ἐμοῦ ἐκχέαντες ὅσων καὶ ὅσιος νοῦς οὐκ ἀνέχεται ἀκοῦσαι καὶ γλῶσσα συνέσεως αἰσχύνεται εἰπεῖν καὶ χεὶρ τιμία συστέλλεται τῇ γραφῇ παραδοῦναι, οὕτως καταστήσαντές με τῇ πόλει ταύτῃ τοῦ Βουκουρεστίου, τὸν μηδέποτε αὐτοῖς προσκρούσαντα, παραπλῆγα καὶ ἀδιανόητον». Πρβλ. ἔτι ,στφπ': «Μηδένα δὲ τῶν λογίων διδασκάλων εἰληφότι βοηθὸν ἢ συνεργὸν λόγῳ ἢ ἔργῳ, μᾶλλον δ' ὡς ἔπος εἰπεῖν, ἀντικειμένοις, ἐμπαίζοντας, ᾠδήν με παρὰ πᾶσι τοῖς προύχουσι καὶ τοῖς τιμίοις ἀνδράσι ποιήσαντας, πολυειδῶς μὲν διαβάλλοντας, ἔστι δὲ οὗ καὶ μάστιγας ἐπανατείνοντας καὶ πάσῃ δυνάμει τοῦ ἔργου κωλύοντας τὸ πολύμοχθον καὶ δυσχερέστατον ἔργον ἐγένετό μοι»· καὶ ,εχοζ' : «Μηδενὸς τῶν ἐνταῦθα λογάδων συνεργήσαντός μοι, πολλάκις ἐκλιπαρησαμένῳ, πρὸς θεωρίαν καὶ ἐπίκρισιν τῶν γεγραμμένων, καὶ μηδέποτε τῆς ἐφέσεως κυξαμένῳ, μηδὲ λόγου καλοῦ παρ' αὐτοῦ ἀκουσαμένῳ», ὡς καὶ ,εχοη' : «Οὗτοι γάρ πάντες ἀποδοκιμάσαντές με αἰσχίστην μορφὴν ἀφροσύνης περιεβάλλοντό με, ὥστε καὶ παρὰ τοῖς ἐν τέλει καὶ τοῖς ἐντιμοτέροις τῶν πολιτῶν μὴ διαφέρειν τῶν φρενολήπτων», καὶ ,βτμζ' : «Οὔτε ἐν βοηθείᾳ καὶ ὁδηγίᾳ τῶν ταῦτα ἀκριβῶς εἰδότων, ἀλλ' ὑπὸ πάντων τῶν λογάδων μισούμενος καὶ ὡς τεθνηκὼς καὶ ὄζων βαρέως κύων ὑπ' αὐτῶν λογιζόμενος».

ἐν τῷ κειμένῳ παραγράφους, οὕτως ὥστε ὁ ἀναγνώστης νὰ δύναται νὰ εὕρῃ αὐτὰ εὐκόλως ἐν τῷ κειμένῳ, ἐὰν ἐπιθυμῇ πληρέστερον νὰ μελετήσῃ αὐτά.

Α'.
Ἡ ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως τοῦ Κυρίλλου τοῦ Πατρέως.

Κατωτέρω παραθέτω τὰς κυριωτέρας γνώμας τοῦ Κυρίλλου περὶ τῆς Ἀποκαλύψεως :

1. Συγγραφεὺς τῆς Ἀποκαλύψεως εἶναι ὁ Ἰωάννης ὁ Εὐαγγελιστὴς καὶ οὐχὶ ἄλλος τις Ἰωάννης, ὥς τινες δέχονται, προεγράφη δ' αὕτη τοῦ τε Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν αὐτοῦ, ἑπομένως κατὰ τὸ ἑκατοστὸν μ. Χ. ἔτος περίπου. Σφάλλονται ἄρα οἱ ἀποφαινόμενοι τὴν βίβλον ταύτην μὴ εἶναι τοῦ Θεολόγου, ὡς μὴ συμφωνοῦσαν τοῖς ἄλλοις αὐτοῦ θεολογικοῖς ἔργοις μήτε κατὰ λέξιν, μήτε κατὰ φράσιν, μήτε κατὰ τὴν θεολογίαν. Ὑποδεικνύων τὴν συμφωνίαν τῆς Ἀποκαλύψεως πρὸς τὰ λοιπὰ ἔργα τοῦ Ἰωάννου συμπεραίνει, ὅτι αὕτη καὶ τοῖς θεολογικοῖς δόγμασι καὶ τοῖς νοήμασι συνᾴδει αὐτοῖς καὶ τῇ φράσει καὶ τῇ λέξει τοῖς πλείοσι συμφωνεῖ, ἐὰν μάλιστα λάβῃ τις ὑπ' ὄψει, ὅτι ἡ βίβλος αὕτη εἶναι προφητική, ἄλλη δὲ εἶναι ἡ φράσις τῶν προφητῶν καὶ ἄλλη τῶν πεζογράφων. Τὴν Ἀποκάλυψιν ἐθεάσατο ὁ Ἰωάννης ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς νήσου Πάτμου, συνέγραψε δ' αὐτὴν κατ' ἰδίαν, ὅτε εὕρισκε καιρόν, ὡς ὁ Ἱερεμίας.

2. Ἀντικρούων τὰς γνώμας τῶν νομιζόντων τοὺς λόγους τῆς Ἀποκαλύψεως ὑπάρχειν ἀνεπτυγμένους, ὥστε ὑπὸ πάντων κατανοεῖσθαι καὶ τὴν ἀντίθετον γνώμην τῶν νομιζόντων τὴν βίβλον ταύτην σκοτεινὴν εἶναι καὶ ἀδιανόητον καὶ ἀνεξήγητον, ὡς καὶ τὴν γνώμην τῶν νομιζόντων ὅτι αὕτη δεῖται πρὸς ἑρμηνείαν ἑτέρου τινὸς Ἰωάννου Θεολόγου ἢ αὐτοῦ, τῶν δισχυριζομένων ἀσεβῶς ὅτι ὁ Ἰωάννης ἑώρακε μὲν καὶ γέγραφεν αὐτήν, οὐδὲν ὅμως συνῆκε τῶν ἐν αὐτῇ περιεχομένων, δέχεται ὅτι δυσχερέστατον ἡ βίβλος αὕτη παρὰ πᾶσι τοῖς εὐσεβέσιν ἁγίοις σχεδὸν ὡμολόγηται, ἀλλ' ἔστι καὶ εὐχερέστατον γενομένων τῶν προσώπων καὶ πραγμάτων ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν, τοσούτῳ μᾶλλον, καθ' ὅσον ἡ βίβλος αὕτη ἀφ' ἑαυτῆς ἑρμηνεύουσα τὰ πρότερον δοκοῦντα δυσχερῆ καὶ δύσληπτα ἐν τοῖς ἑπομένοις δείκνυσιν αὐτὰ εὐχερῆ καὶ εὔληπτα. Κατὰ ταῦτα ἡ βίβλος αὕτη οὐ μᾶλλον ἐκ τῶν προτέρων οἵα ἐστὶν ἑρμηνεύεσθαι, ὅσον ἐκ τῶν ὑστέρων.

3. Σφάλλονται οἱ τοὺς διερευνῶντας αὐτὴν εὐσεβεῖ λογισμῷ μωροὺς καὶ φαντασιοπλῆγας ἀποκαλοῦντες καὶ καθάρματα τοῦ κόσμου αὐτοὺς ὑπάρχειν οἰόμενοι, ἐπιστομίζονται δὲ καὶ οἱ αἰτιώμενοι τοὺς νῦν ἐπιλαμβανομένους ἑρμηνεύειν αὐτήν, κατηγοροῦντες αὐτῶν ἄκαιρον ἐπίδειξιν καὶ μάταιον πόνον, καὶ οἱ δισχυριζόμενοι ὅτι ἡ βίβλος πρέπει νὰ μένῃ ἀνερμήνευτος καὶ πάντῃ ἄθικτος μέχρι τῆς συντελείας.

4. Ἔστιν ἡ Ἀποκάλυψις μετάρσιος τὰ θεολογικὰ νοήματα, βαθεῖα τε τὰ κοσμικὰ πράγματα καὶ πρόσωπα καὶ δεῖται διανοίας ὑψηλῆς καὶ βαθείας, ὑψηλῆς μὲν πρὸς κατανόησιν τῶν θεολογικῶν καὶ ἐπουρανίων δογμάτων, βαθείας δὲ πρὸς γνῶσιν τῶν προρρηθέντων προσώπων τε καὶ πραγμάτων. Δυσχερείας δὲ τῆς ἀκροτάτης ἐχομένη οὐ μόνον τρίβωνα τῶν θείων λόγων καὶ τῶν γινομένων πραγμάτων ἐν ταῖς τῆς γῆς βασιλείαις καὶ ταῖς ἐξουσίαις καὶ αὐτῇ τῇ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ τὸν ἐπιβαλλόμενον ἑρμηνεῦσαι τὰ ἑαυτῆς ἀπαιτεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀκριβέστατον καὶ ἐμφρονέστατον πρὸς τὸ παραδοῦναι καὶ ὀρθοδοξότατον.

σε'. «Προείρηταί μοι πάντα ταῦτα διὰ τοὺς ἀντιλέγοντας, εἰσαγωγὴ ὄντα πάσης τῆς ἑρμηνείας τῆς θείας Ἀποκαλύψεως, ἃ προτιθέμενος εἰς δόξαν τῆς τρισυποστάτου Θεότητος ὡς ἄπονον καὶ πολυτελῆ τράπεζαν δέομαι θερμῶς καὶ πάλιν πάνυ δέομαι τῶν δαιτυμόνων τῆς τῶν παρακειμένων λιτότητος συγγνώμην παρασχεῖν μοι· οὐδὲ γὰρ τρυφῆς, οὐδὲ πολυτελείας ἐφρόντισα, ἀλλ' ἁπλῇ τῇ φράσει καὶ κοινῇ τῇ λέξει τὸ παραστὰν προθύμως θαρρῶν τῇ αὐτῶν ἐπιεικείᾳ παρέθηκα, εἰς ὠφέλειαν ἀφορῶν τῶν μαθεῖν ἐφιεμένων τὰ τῆς Ἀποκαλύψεως ὄργια. Οὐδὲ γὰρ ἄν τις ὁδεύων καὶ μακρὰν ὁδὸν ποιούμενος ἔρημον εὑρὼν ἐν ὄρεσι καὶ δρυμῶσι πυκνοῖς ὀρείτων τινὰ καὶ δεξιωθεὶς αὐτῷ οὐ βρώμασι πολυτελέσι καί ἀνθοσμίαις, ἀλλὰ ἀγρίοις λαχάνοις, μάζῃ τε καὶ ψυχρῷ καταφρονήσας αὐτοῦ ἀποδράσει. Ἐν οἷς τοίνυν ἔτυχον τοῦ καταλλήλου τῇ λέξει πνεύματος, εἴη ἡ χάρις τῷ ἐν Τριάδι ἁγίῳ μόνῳ Θεῷ· τῇ γὰρ ἁγίᾳ Γραφῇ αὐτοῦ ἑπόμενος ἐκεῖνα παρέδωκα καὶ εἰς τὸ ἑξῆς παραδώσω ἐν τῇ τῆς Ἀποκαλύψεως ἑρμηνείᾳ· οὗ δὲ τῆς ἀληθείας ἄκων παρεξετράπην καὶ εἰς ἀλλοκότους ἐννοίας κατηνέχθην, γράψας τι τῶν μὴ συμφωνούντων ἐκείνῃ, ταῦτα τῇ τῶν κρειττόνων κρίσει καὶ τῇ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ παραδίδωμι, ὧν καὶ τὴν γνώμην σέβομαι καὶ τὴν ψῆφον εὐλαβῶς προσκυνῶ.

Ἐν ἔτει αωιζ', Ἰουνίου κστ', ἡμέρᾳ Τρίτῃ, ἐν Βουκουρεστίῳ.

Ὁ ἐλάχιστος ἐν ἀρχιμανδρίταις καὶ εὐτελὴς δοῦλος ὑμῶν

Κύριλλος Πατρεύς, Πελοποννήσιος, ἐκ τῆς ἐν αὐτῇ μονῆς ἁγίας Λαύρας».

σκβ'. «Ἔστιν ἡ Ἀποκάλυψις μετάρσιος τὰ θεολογικὰ νοήματα, βαθεῖα τε τὰ κοσμικὰ πράγματα καὶ τὰ πρόσωπα καὶ δεῖται νοὸς ὑψηλοῦ πρὸς κακατανόησιν καὶ σφόδρα συνετῆς διανοίας πρὸς ἀνάπτυξιν· ὡς γὰρ ἐν τῷ ὕψει τοῦ οὐρανοῦ ὑπὸ τῶν καμμυόντων οὐχ ὁρᾶται ἡ τοῦ ἀετοῦ πτῆσις, οὕτω κἀκεῖνα ὑπὸ τῶν ἐσκοτισμένων ταῖς κοσμικαῖς φροντίσι καὶ ἡδοναῖς ἀμήχανον κατανοεῖσθαι· καὶ ἐν τῷ τῆς θαλάσσης βυθῷ κρύπτεται ὁ μαργαρίτης κἂν τῇ γῇ αἱ χρυσίτιδες καὶ ἀργυρίτιδες κόνεις, οὕτω κἀκεῖνα πέφυκε ἐγκεκρυμμένα τῷ τοῦ γράμματος βαθεῖ καλύμματι διαβατικῆς διανοίας δεόμενα, ἀπηλλαγμένης πάσης προλήψεως καὶ τὴν ἀλήθειαν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι ἐπιζητούσης καὶ θεωρούσης. Ἔγωγε δέ, ὢν κατεσπιλωμένος ἐξ ἁπαλῶν ὀνύ-

χων πάσαις ἀνομίαις καὶ ἁμαρτίαις καὶ κατακεκαλυμμένος πάσῃ ἀμαθείᾳ καὶ βαρβαρότητι, ἐτόλμησα ὡς ἄνους καὶ μωρὸς διαπλεῦσαι τὸ μέγα καὶ βαθὺ καὶ ἀπέραντον πέλαγος τῆς βίβλου ταύτης καὶ πτῆναι ἄνευ πτερῶν εἰς τὸ ὕψος αὐτῆς ὑπὸ τῆς ἀφροσύνης μου ἐπαχθείς. Ὁμολογῶ τοίνυν ὅτι μωρίᾳ μεγίστῃ κατεσχημένος ἐπεχειρίσθην ἑρμηνεῦσαι, βουλόμενος μαθεῖν ἀσφαλῶς τὴν πτῶσιν τῶν δύο θηρίων καὶ τὴν πρώτην ἀνάστασιν τῶν δύο προφητῶν καὶ μαρτύρων τοῦ Ἰησοῦ [1]. Ταῦτ᾽ ἄρα οὐδ᾽ ὁμολογῶ ἐμαυτὸν ἄπταιστον, μάλιστα ἐν οἷς ἡ ἔκβασις μέχρι τοῦδε οὐκ ἀπεκαλύφθη εἰς τέλος, εἰ καὶ ἔδωκε τὴν πρώτην καταβολὴν ἑαυτῆς πάνυ διαυγαζούσης. Ἀλλὰ εἰ καὶ οὕτως οἶμαι τοῖς ἄγαν φιλοῦσι τὰ τοῦ Θεολόγου οὐκ ἀμυδρὸν φῶς κατέλιπον εἰς τὸ παραδοῦναι καὶ ἀληθέστερον καὶ κομψότερον».

,σκη´. Δυσχερείας δὲ τῆς ἀκροτάτης ἐχομένη οὐ μόνον τρίβωνα τῶν θείων λόγων καὶ τῶν γινομένων πραγμάτων ἐν ταῖς τῆς γῆς βασιλείαις καὶ ταῖς ἐξουσίαις καὶ αὐτῇ τῇ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ Ἐκκλησίᾳ τὸν ἐπιβαλλόμενον ἑρμηνεῦσαι τὰ ἑαυτῆς ἀπαιτεῖ, ἀλλὰ καὶ ἀκριβέστατον ἐξιχνευτὴν καὶ ἐμφρονέστατον πρὸς τὸ παραδοῦναι καὶ ὀρθοδοξότατον. Αὐτὸς δὲ τούτων ἁπάντων ἀκροθιγῶς ἁψάμενος μόνης τῆς εὐσεβείας ὅλῃ ψυχῇ ἐχόμενος, διδαχθεὶς ὁπωσοῦν ὑπὸ τῆς τῶν γενομένων πραγμάτων ἀκολουθίας, ἐπεβαλόμην τῇ τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ χάριτι ἑρμηνεῦσαι ὅσον οἷόν τε ἀκριβέστερον πᾶσαν ταύτην καὶ τὰς εἰκόνας ταύτης ἐπὶ τὰ εἰκονιζόμενα πρὸς εὐφροσύνην τῶν ἀληθῶν πιστῶν μεταγαγεῖν. Οἱ γὰρ αὐτῶν ἐν θλίψεσιν ὄντες καὶ τὸν αὐτῶν ζυγὸν ἕλκοντες καὶ πικρᾶς δουλείας ὁσημέραι πειρώμενοι τὴν ἀπαλλαγὴν ταύτης προσδοκῶντες ταύτῃ ἐν πάσῃ προσοχῇ διιόντες καὶ τῷ πνεύματι ῥωννύμενοι κουφότερον ἐκείνην φέρουσι καὶ μετὰ τούτων οἱ τὴν προφητείαν ἀνεπτυγμένην, ἐν οἷς εὐστόχως ἔβαλον κατανοήσαντες, θερμότερον αὐτῷ τὴν λατρείαν προσοίσουσιν».

,σκθ´. «Ἐπικυροῦται δὲ πολλοῖς τῶν ἀρχαίων, ἀλλ᾽ οὖν καὶ τῶν ἐπισημοτέρων πάλαι θεοφόρων Πατέρων, καὶ ταῦτα τοῦ μεγάλου Ἀθανασίου, ὃς καὶ περίληψιν τῶν ὁράσεων πασῶν ταύτης ποιήσας τοῖς ἐπιγιγνομένοις παρέδωκε. Μαρτυρεῖται δὲ καὶ ὑπ᾽ ἄλλων ἁγίων καὶ σοφῶν ἀνδρῶν, καὶ καθ᾽ ἡμᾶς ὑπὸ πάσης τῆς Ἀνατολικῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ Θεοῦ Ἐκκλησίας ἀποδέχεται. Πρὸς δὲ τούτοις καὶ ἡ οἰκουμενικὴ πρώτη καὶ δευτέρα ἁγία σύνοδος δείκνυνται ἐκείνην ἀποδεχόμεναι καὶ ὡς δῶρον αὐτοῦ ἀσπαζόμεναι. Ἀλλ᾽ οὖν ἡ ἐν Καρθαγένῃ ἱερὰ καὶ τοπικὴ καὶ ἁγία σύνοδος, μετὰ τὴν πρώτην καὶ οἰκουμενικὴν συγκροτηθεῖσα, τὸ ἔλαττον οὐκ ἔχουσα τῶν οἰκουμενικῶν συνόδων, τοῦ Θεολόγου εἶναι ταύτην οὐκ ἀπαναίνεται καὶ ταῖς κανονικαῖς ταύτην βίβλοις καταλέγουσα παραδίδωσι τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ, ὡς εἰκός,

1. Ἐννοεῖ τὴν πτῶσιν τοῦ Μωαμεθανισμοῦ καὶ Παπισμοῦ ὡς καὶ τοῦ Λουθηροκαλβινισμοῦ καὶ τὴν ἀνύψωσιν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τὴν ἀπελευθέρωσιν τοῦ Γένους.

τιμᾶσθαι. Ὅρα τὸν πρῶτον τόμον τῶν συνοδικῶν πρακτικῶν. Μᾶλλον δὲ πάντων πιστοῦται τὸ τῇ ἰδίᾳ ἁγίᾳ χειρὶ τοῦ Θεολόγου γεγράφθαι μηδὲν περὶ μελλόντων. Καὶ ταῦτα περὶ τῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν δευτέρας παρουσίας ἐν τῷ ἰδίῳ καὶ ταῖς ἑαυτοῦ ἐπιστολαῖς τῶν ἀνηκόντων αὐτῇ ὡς δέον παραδοῦναι, ὡς δῆθεν περὶ ταύτης ἐν τῷ εἰκοστῷ κεφαλαίῳ τῆς ἑαυτοῦ Ἀποκαλύψεως τὸν προσήκοντα ἀνελλιπῶς παραδόντος. Οὐδὲ γὰρ σμικρόν, οὐδ᾽ ἀσθενὲς ἐπιχείρημα τουτί, ἀλλὰ τῶν μεγίστων καὶ εὐσθενεστάτων. Κἀντεῦθεν αἴρεται μὲν πᾶν τὸ ἀμφίβολον σὺν πάσῃ ἀντιλογίᾳ, τίθεται δὲ τἀναντία μετὰ πάσης ἀδιστάκτου πίστεως τὸ εἶναι ἐκείνην τοῦ Θεολόγου δηλονότι»[1].

,χλα'. «Μάταιοι τοίνυν καὶ ἄγαν νήπιοι οἱ κατὰ τὸ γράμμα ταύτας τὰς τῆς βίβλου ταύτης ἐπιστολὰς καὶ πᾶσαν ταύτην[2] ἑρμηνεῦσαι, ὡς τὸν Χρυσολωρᾶν καὶ τὰ παραπλήσια βιβλιάρια βουλόμενοι καὶ ἄλλους πρὸς τοῦτο βιαζόμενοι, οἵτινες πολὺν τὸν ἀγῶνα ἀναδεχόμενοι κατεπείγονται δεῖξαι διὰ τοῦ γράμματος, ἅπερ δειχθῆναι ἀμήχανον. Ἀλλὰ γὰρ τούτοις ἐατέον λέγειν ὅ,τι ἂν βούλωνται νηπιάζοντες, ἡμᾶς δὲ δεῖ χωρεῖν εἰς τὸ τῶν κειμένων βαθὺ πνεῦμα».

,ψθ'. «Τὸν Ἀντίπαν φησὶν ἀποκτανθῆναι. Ἐλέγχονται σαφῶς ἐνταῦθα οἱ οἰόμενοι ταύτην τὴν Ἀποκάλυψιν μὴ εἶναι τοῦ Θεολόγου, ἀποδεικνύντες σφαλερῶς ἐκεῖνον μετὰ τὴν τούτου ζῶσαν μετὰ τοῦ σώματος μετάστασιν πρὸς τὸν Χριστὸν τὴν καλὴν ὁμολογίαν ἐπὶ τοῦ ἀσεβοῦς Δομιτιανοῦ ὁμολογήσαντα καὶ τὸν μαρτυρικὸν θάνατον ὑποστάντα πρὸς τοῦτο ἤ τοι ἑκουσίως ψευδόμενοι ἢ ἀνοήτως ἀποφαινόμενοι τοῦ Θεολόγου μετὰ τὸ ἀπελθεῖν τὸν μάρτυρα τοῦτον πρὸς τὸν Κύριον ἱκανὸν χρόνον τοῖς ἀδελφοῖς ἐν Χριστῷ συμβιωτεύσαντος κατὰ τὰς τῶν πάλαι σοφῶν καὶ πιστῶν ἀνδρῶν μαρτυρίας· ὁ γὰρ σοφώτατος Παχυμέρης Γεώργιος τὴν τοῦ ἁγίου ἱερομάρτυρος Διονυσίου τοῦ Ἀρειοπαγίτου δεκάτην ἐπιστολὴν παραφράζων, λαβὼν τὰς ἀφορμὰς ἐκ τῶν τοῦ ἐν ἁγίοις πατρὸς ἡμῶν Μαξίμου τοῦ Ὁμολογητοῦ σχολίων, αὐταῖς ταῖς λέξεσιν οὕτω φησί· περὶ γὰρ τὸ τελευταῖον ἔτος τῆς τοῦ Δομιτιανοῦ βασιλείας ἐν τῇ Πάτμῳ ὁ Θεολόγος ὁρᾷ τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν, διαδεξάμενος δὲ τὰ σκῆπτρα Νερούας ἀνακαλεῖται πάντας τοὺς ἐξορισθέντας, ὅτε καὶ ὁ ἅγιος Ἰωάννης ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ἔφεσον. Τοῦ μὲν Ἀντίπα τοίνυν ἐπὶ Δομιτιανοῦ κατὰ τὰ μαρτυρολόγια μαρτυρήσαντος, τοῦ δὲ Θεολόγου ἐπὶ Νερούα λυθέντος τῆς ὑπερορίας καὶ τὸν ἱερομάρτυρα Ἀντίπαν ἐν ταύτῃ τῇ ἐπιστολῇ εἰκόνα τῶν τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἐπισκόπων ταύτης θεμένου, ἡ Ἀποκάλυψις πάντως παρ᾽ αὐτοῦ γέγραπται καὶ ψεύδονται οἱ ἀντιλέγοντες προφανῶς».

---

1. Πρβλ. ἔτι παρ. σλ'. σλα'. σλβ'. σλγ'. σλδ'. σλε'. σλστ'. σλζ'. σλη'. σλθ'. σηστ'. υιε'. υιη'. ψλζ', καὶ πολλαχοῦ ἀλλαχοῦ, ἔνθα ἀποδεικνύει ὡς συγγραφέα τῆς Ἀποκαλύψεως τὸν Ἰωάννην τὸν Εὐαγγελιστήν.

2. Δηλαδὴ τὴν Ἀποκάλυψιν.

,ψλη΄. «Καὶ δώσω ὑμῖν ἑκάστῳ φησὶ κατὰ τὰ ἔργα ὑμῶν[1]. Τὸ ὑμῖν ἀντὶ τοῦ ὑμῶν κεῖται· τὰ γὰρ ἐπιμεριζόμενα τῶν ὀνομάτων γενικὴν διαιρετικὴν ἀπαιτεῖ. Ἔστι δὲ παρόραμα ἤ τοι τῶν πρώτων ἀντιγραψάντων ἢ τῶν πρώτων τύποις ἐκδόντων».

,ϛλδ΄. «Οἶδα γὰρ πολλοὺς τήνδε τὴν προφητικὴν καὶ θείαν βίβλον ἀναιδῶς, μᾶλλον δ' ἀσεβῶς διασύροντας καὶ πρὸς τοῖς ἄλλοις λήροις καὶ σόλοικον ἀποκαλοῦντας, καθορῶντας δῆθεν νῦν μὲν δοτικὰς κατὰ πλεονασμόν, νῦν δὲ εὐθείας ἀναποδότους καὶ ἄλλ' ἄττα, ὡς καὶ τὸ προκείμενον χωρίον[2] δείκνυται, οἵ, ὡς ἔφην, παῖδες τῇ διανοίᾳ ὑπάρχοντες, παίδων καὶ ἀθύρματα ζηλοῦντες γεραίρουσιν· οὐδὲ γὰρ ὡς ἄπειρος ὁ Θεολόγος τέθηκε τὴν προκειμένην εὐθεῖαν ἄνευ ῥήματος, ἀλλὰ δεῖξαι βουλόμενος τοῖς ἐπτοημένοις καὶ τοιαῦτα σχήματα πολλά, οὕτω καὶ τοῖς ἐλλογιμωτέροις τῶν συγγραφέων Ἑλλήνων ἐπιτετήδευται, ὥσπερ ὁ πρῶτος καὶ ξυγγραφεὺς τοῦ Πελοποννησιακοῦ πολέμου φαίνεται σολοικίζων εἰπών· πολλὴ γὰρ οὖσα ἡ στρατιὰ ἦν οὐ πάσης τῆς πόλεως ὑποδέξασθαι, ἀντὶ τοῦ πολλὴν οὖσαν».

,αιη΄. «Εἰ καὶ δοκεῖ σόλοικος ἡ μετοχικὴ εὐθεῖα[3], οὐ μετέσχηκε μέντοι ταύτης τῆς κηλῖδος· ἔστι γὰρ ἀντὶ ἀναφορικοῦ ἄρθρου καὶ τῆς ἀκολουθούσης αὐτῷ ὑποτακτικῆς ἐγκλίσεως καὶ τοῦ ἐὰν ὑποτακτικοῦ συνδέσμου, ὡς ἂν εἰ ἔλεγεν, ὃς ἂν νικήσῃ, δώσω αὐτῷ καθίσαι μετ' ἐμοῦ κ.τ.λ. Τοιαύτας δὲ ἐναλλαγὰς εὑρήσουσιν, ἐὰν ζητήσωσιν, οἱ τὰ τοιαῦτα ἀποσμιλεύοντες καὶ μέγαν τὸν γέλωτα ἐπὶ τῶν θείων ῥημάτων καταχέοντες, πολλὰς κἂν τοῖς ἐνδοξοτέροις τῶν λογίων καὶ τοῖς κρείττοσι τῶν ποιητῶν· ἐξ ἐκείνων μὲν γὰρ ὁ Θουκυδίδης φησὶ τοῖς Συρακουσίοις: κατάπληξις ἐγένετο, ὁρῶντες τὴν τῶν Ἀθηναίων δύναμιν· ἐκ δὲ τῶν ποιητῶν ὁ Ὅμηρος: Μήκων δ' ὡς ἑνέρωσε κάρη βάλων. Εἶθ' ὁ συντάξας τὸ αὐτὸ ῥῆμα ἐν τοῖς πρόσθεν ὀρθῶς εἰπών τε ἐν μὲν τῇ πρώτῃ τῶν ἐπιστολῶν τῷ νικῶντι δώσω φαγεῖν ἀπὸ τοῦ ξύλου τῆς ζωῆς, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ ὁ νικῶν οὐ μὴ ἀδικηθῇ ἐκ τοῦ δευτέρου θανάτου, ἐν δὲ τῇ τρίτῃ τῷ νικῶντι δώσω φαγεῖν ἀπὸ τοῦ κεκρυμμένου μάννα, ἐν δὲ τῇ πέμπτῃ ὁ νικῶν οὗτος περιβαλεῖται ἐν ἱματίοις λευκοῖς. Οὐκ ἠπίστω ἄρα συντάξας παραπλησίως τούτοις τὸ αὐτὸ ῥῆμα κἀνταῦθα καὶ τῇ πρὸς τὸν Ἀντιοχείας καὶ τῇ πρὸς τὸν τῆς Ἰβηρίας ἐπιστολῇ; τοῦτο οἶμαι οὐκ ἂν φαίη τις τῶν συνετῶν καὶ δικαίων ἀνδρῶν, εἰ μή τις δύσνους ὢν καὶ πάνυ τῶν ἀσεβῶν. Οὕτω μὲν ἀπολογούμεθα τοῖς ὀλιγωροῦσι καὶ οὐ μετρίαν χλεύην τῆσδε τῆς βίβλου καταχέουσι»[4].

,ακθ΄. Ἐπείπερ δ' οἶδα πολλοὺς τῶν λογάδων δεινῶς μεμφομένους μοι τὰς ἑπτὰ ταύτας ἐκκλησίας τοῖς εἰρημένοις (τιστ΄) ὀνόμασι προσαγορεύσαντι,

1. Ἀποκ. 2,23.
2. Ἀποκ. 3,12: Ὁ νικῶν ποιήσω αὐτὸν στύλον.
3. Ἀποκ. 3,21: Ὁ νικῶν δώσω αὐτῷ καθίσαι μετ' ἐμοῦ ἐν τῷ θρόνῳ μου.
4. Πρβλ. καὶ ,αιθ΄.

λέγοντας ἥκιστα ἔδει μετενεχθῆναι ταύτας εἰς γενικωτέραν ἑρμηνείαν, ἀλλὰ τοῖς ὑπὸ τοῦ Κυρίου λεχθεῖσιν ὀνόμασιν αὐταῖς ἀκολουθῆσαι· ὅπου γάρ φασιν οὐ συγχωρεῖ τὸ γράμμα πορίσασθαι εὐσεβείας νοῦν, ἐκεῖ δεῖ, φασι, χρῆσθαι τῇ μεταφορᾷ, ἔνθα δ' αὐτὰ εἰς ἀσφαλῆ πορείαν ποδηγετεῖ, μωρῶν ἂν εἴη, μᾶλλον δ' ἀσεβῶν, φασιν, εἰς ἀλληγορίαν τρέπειν τὰ σαφέστατα. Καὶ ταῦτα λέγοντες τρανὴν τὴν γλῶτταν προτείνουσι καὶ πολὺν οὐ μόνον τὸν γέλωτα καὶ τὸν μυκτηρισμὸν καταχέουσιν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν βαρεῖαν τε καὶ ἀφόρητον αἰτίαν τῆς ἐμῆς σμικρότητος κατασκεδάζουσι, κομιδῇ μωρόν, παραπλῆγα καὶ παράφορον ἀποκαλοῦντες, ὡς τοῖς πράγμασιν ἀνθιστάμενον καὶ τῷ Θεολόγῳ ἐναντιούμενον, μᾶλλον δὲ τῷ Χριστῷ καὶ τῷ παναγίῳ Πνεύματι, τὰς ἑπτὰ ταύτας ἐκκλησίας ὀνομαστὶ προσαγορεύσασι διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ προδείξασι (κεφ. α′ στ. 11 καὶ β′, 1—8, 12—18 καὶ γ′ 1—7 και ια′). Καὶ ταῦτα, εἴπερ ἔφασκον κατ' ἰδίαν ἐμοί, ἀνεκτὸν ἂν εἴη μοι καὶ οὐδὲν πρὸς αἰσχύνην καὶ ὄνειδος καὶ τῆς ἑρμηνείας ταύτης μεγίστην ἀνατροπήν, ἀλλ' εἴ ποτέ τις τῶν ἐν τέλει καὶ ὄντων καὶ τῶν δοκούντων ἐν μεγίστῃ δυνάμει περὶ ταύτης τῆς ἐμῆς θεωρίας ἔροιτο αὐτὸς ἄγων τὴν βίβλον ταύτην σεβόμενος, ὥσπερ οὖν καὶ ἀξία πάσης τιμῆς, οἱ μέγιστοι οὗτοι ἄνδρες, οἱ κράτιστοι λογάδες, αἱ κορυφαὶ τῆς σοφίας, τὰ ταμεῖα πάσης παιδείας, ὡς δῆθεν δεδιότες μὴ στερηθεῖεν τῆς παρ' αὐτῶν πρὸς ἑαυτοὺς περὶ τὴν τῶν ἑλληνικῶν λόγων παιδείαν τε καὶ σοφίαν δόξης καὶ εὐκλείας, οὐ μόνον λόγοις ἀποκαθιστῶσι τοὺς ἐμοὺς πόνους παρὰ πᾶσιν αὐτοῖς φευκτοὺς καὶ ἀλυσιτελεῖς, ὡς μηδὲν εἶναι ἐν αὐτοῖς σωτήριον, σεμνόν τε καὶ θεῖον, χύτρας δὲ καὶ κορύζας καὶ μωρῶν καὶ ἀγραμμάτων ἰδέας, ἀλλὰ σχήμασι τοῦ προσώπου καὶ κινήμασι τοῦ μύστακος καὶ τῶν χειρῶν τοὺς ἑαυτῶν λόγους κατὰ τῆς θεωρίας ταύτης ἐπισφραγίζουσι τὸν μηδέποτε αὐτοῖς πονηρὸν ἢ ἀπαίσιον μήτε λόγῳ μήτε κἂν τῇ διανοίᾳ ἔργον διανοησάμενον, μάλιστα δὲ πᾶν εἶδος τιμῆς διηνεκῶς προσενεγκόντα οὕτως ἀποκαταστήσαντές με παρὰ πᾶσιν, ὡς μηδὲ διάραντα τὰ χείλη ῥῆμα ταύτης τῆς θεοπνεύστου Γραφῆς εἰπεῖν. Εἰ γὰρ καί ποτε εἴποιμί τι τῶν ἐν αὐτῇ κατὰ συμβεβηκός, ὁ τάλας παραχρῆμα φιμοῦμαι ἀκούων τὸ κάθαρμα, ὁ ἀγενὴς τοῖς μαθήμασιν, ὁ ἀφανὴς ἐν τοῖς λόγοις, ὁ νήπιος τὴν παιδείαν, τὸ βρέφος ἐν τοῖς νοήμασιν, ὁ βάρβαρος ἐν τῷ γράφειν σιώπα, πεφίμωσο. Ἔνιοι δ' αὐτῶν καὶ πληγὰς ἠπείλησαν ἐπιμετρήσειν, οἵτινες δοκοῦντες εἶναί τινες μέγιστοι καὶ σοφώτατοι ἱεροφάντορες, ἐνταῦθα ἐν Κυρίῳ Ἰησοῦ εἰπεῖν δείκνυνται συμφερτωδέστατοι καὶ ἀμαθέστατοι τῇ βασκανίᾳ, ὡς ἐλεεινὰ ἀνδράποδα δουλεύοντες καὶ ὅλως εἰπεῖν τῇ ἀθεΐᾳ λατρεύοντες. Καὶ οὕτως ὁ πτωχὸς ἐγὼ παρὰ πᾶσιν εἰμὶ πάσης ὕβρεως πλήρης καὶ ἀτιμίας. Ἀλλὰ συγγνοίη αὐτοῖς ὁ Κύριος, μὴ εἰδόσι τὴν βίβλον οὖσαν καθολικῶς γενικωτάτην καὶ τὸ μερικὸν μηδόλως προστεμένην, καὶ οὕτως ἀνθιστάμενοι μᾶλλον ἐμφαίνουσι σφᾶς πάμπαν ἀτριβεῖς τῶν θείων λόγων. Ἐπεὶ τοίνυν οὕτως ἔχουσιν, ἔγνων ἀνα-

σκευάσαι τὴν αὐτῶν ἡμαρτημένην δόξαν καὶ δεῖξαι τὰς ἑπτὰ ἐκκλησίας ταύτας οὐ μόνον ὀρθῶς, ἀλλὰ καὶ ἀποστολικῶς ἑρμηνεύσας»[1].

,αμε΄. «Κἀκεῖνο δὲ δεῖ μὴ παραδραμεῖν, ὅτι πᾶς ἐπιστέλλων προεγνωσμένῳ ὡρισμένως ἐπιστέλλει, ὁ δὲ Θεολόγος τῷ τῶν Θυατείρων ἀγγέλῳ ἐπιθεὶς ἐπιστολὴν οὐχ ὡρισμένως πέμπει ταύτην, ἀλλὰ προφητικῶς· μέμνημαι γὰρ ἀναγνοὺς τὴν τῆς Ἀποκαλύψεως ἑρμηνείαν ἢ ἐν τῷ Ἀνδρέᾳ ἢ ἐν τῷ Ἀρέθᾳ ἐπισκόποις τῆς Καισαρείας ἢ τὸν Κορέσιον Γεώργιον, εἰπόντων τὰ Θυάτειρα μὴ δεχθῆναι μέχρι τοῦ Θεολόγου τὸ εὐαγγελικὸν κήρυγμα. Ταῦτα γὰρ μετὰ τὴν αὐτοῦ πρὸς Χριστὸν τὸν Θεὸν μετὰ σώματος ζῶσαν μετάστασιν τὸ θεῖον εὐηγγελίσατο κήρυγμα. Εἴπερ δὲ τοῦτο ἀληθὲς κατὰ τοὺς τὰς ἱστορίας παραδόντας τῶν πάλαι καὶ καθ' ἡμᾶς πάντων οὐ ταῖς ῥηθείσαις ἐπέστειλεν, ἀλλὰ πάντας τοῖς αὐτονόμοις καὶ οὐκ ἔστιν ἐνδοιάζειν».

,ασθ΄. «Οὐκοῦν οὐ καλῶς λέγουσιν οἱ ἀποφαινόμενοι τὴν βίβλον ταύτην ὅλως εἶναι μεταφυσικὴν καὶ μηδεμίαν ἔχειν μεταβολὴν βασιλείας καὶ ἀρχῆς ἐπὶ τούτῳ σφόδρα ἀνοηταίνοντες· φησὶ γὰρ τὸ ἅγιον Πνεῦμα, ἀνάβα ὧδε καὶ δείξω σοι, ἃ δεῖ γενέσθαι μετὰ ταῦτα».

,αϡδ΄. «Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις προστίθημι, ὅτι οἶμαι μὴ εἰπεῖν ἄτοπον τὰς τρεῖς ἡμέρας ἐν τῷ τάφῳ τοῦ Χριστοῦ σημαίνειν τρεῖς χιλιάδας ἐτῶν. Τίνος γὰρ ἄλλου ἕνεκα τρεῖς ἡμέρας μόνας καὶ οὔτε πλείους οὔτε ἐλάττους· ἠδύνατο γὰρ τῇ αὐτῇ ὥρᾳ καὶ τῇ ἡμέρᾳ ζωῶσαι τὸ ἐσταυρωμένον τεθνηκὸς πανάχραντον ἑαυτοῦ σῶμα».

,ασιγ΄. «Μηδεὶς δὲ ὁρῶν τὸν Θεολόγον τοῖς τρισὶν Εὐαγγελισταῖς συγκαταλεγόμενον, καὶ παραδόντα ταῦτα ὡς περὶ ἄλλου λέγοντα, νομιζέτω τὴν βίβλον ταύτην μὴ εἶναι πόνον τῆς ἑαυτοῦ θεολογικῆς ἁγίας χειρός, ἀλλ' ἴστω πεποιθὼς ὡς αὐτός ἐστι συγγραφεὺς ταύτης. Ἔθος γὰρ τοῖς ἐλλογιμωτέροις τῶν λογογράφων ἐν τρίτῳ προσώπῳ τίθεσθαι τὰς ἑαυτῶν προσηγορίας, ὡς ἐστιν ἰδεῖν παρὰ τῷ Θουκυδίδῃ καὶ ἄλλοις, οὓς πρὸς πίστιν προτιθέναι, ὅπου παναγίου Πνεύματος ῥήματα, ἀξιοκατάκριτον. Ἔστι δὲ καταμαθεῖν τὸ ἀξιόπιστον παρὰ τῶν ἡμετέρων ἁγίων διδασκάλων, πᾶσαν ἀμφίγνοιαν ἀπορριψαμένων. Ὁ μὲν γὰρ Ματθαῖος τὴν ἑαυτοῦ προσηγορίαν τοῖς δώδεκα συγκαταλέξας ὡς περὶ ἄλλου δείκνυται τὸν λόγον ποιούμενος, λέγων τῶν δὲ δώδεκα Ἀποστόλων τὰ ὀνόματά ἐστι ταῦτα· πρῶτος Σίμων ὁ λεγόμενος Πέτρος καὶ Ἀνδρέας ὁ ἀδελφὸς αὐτοῦ . . . . Φίλιππος καὶ Βαρθολομαῖος, Θωμᾶς καὶ Ματθαῖος ὁ τελώνης, ὁ δὲ Λουκᾶς συμπορευόμενος τῷ Κλεώπᾳ καὶ τῷ Κυρίῳ ἡμῶν τὸ ἑαυτοῦ οὐκ ἐδήλωσε, τὴν ταπεινοφροσύνην ἑκάτεροι ἀσπασάμενοι καὶ τὴν ἀλοζονείαν λίαν ἀπωσάμενοι· ταπεινοφροσύνης ἕνεκεν ὁ ἐπιστήθιος οὐ μόνον ἐνταῦθα, κἂν τῷ ἑαυτοῦ Εὐαγγελίῳ καὶ ταῖς τρισὶν αὐτοῦ ἐπιστολαῖς τὸ κύριον ἑαυτοῦ ὄνομα οὔτε προέγραψεν οὔτε ἐπέγραψεν. Ἰσχυρότατος δὲ λόγος εἴη κατὰ τῶν ἀντιλεγόντων τῆς ἀληθείας, ὅτι ὥσπερ

1. Πρβλ. παρ. ,αλ΄- ,ανδ΄.

τῶν ἄλλων τριῶν τὰς προσηγορίας οὐκ ἔθηκεν, ἐνταῦθα παραδοὺς ταῦτα τὰ τῆς Ἀποκαλύψεως ῥήματα, οὕτως ἔδει μὴ δηλῶσαι καὶ τὸ ἑαυτοῦ. Ἔστι δὲ πάντως ὁ πετώμενος ἀετὸς οὗτος αὐτὸς ὁ Θεολόγος Ἰωάννης καὶ οὐ δεῖ ἀπορεῖν».

,ασιδ'. «Ἔγωγε τοίνυν οὐ δογματικῶς εἰπὼν ἐκεῖνα, ἀλλ' ἡδόμενος ἐπὶ τῷ ὀνόματι τῆς παναγίας Τριάδος ἔφην τὸ πανάγιον Πνεῦμα φῶς καὶ ζωὴν ὥσπέρ καί ἐστι. Ἀφιερῶ μέντοι καὶ ταῦτα καὶ πᾶσαν τὴν συγγραφὴν τῇ ψήφῳ τῆς Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ ὅ,τι ἂν φαῖεν προσκυνῶ καὶ σέβομαι».

,ασμη'. «Ἔστι δὲ ἐνταῦθα οὐχ ἡ λογικὴ ψυχή, ἥ τινες καθ' ἡμᾶς πιστεύοντες δογματίζουσι καὶ μεγάλην τὴν ἔριν ἱστῶσι κραυγάζοντες καὶ τοὺς ὀφθαλμοὺς κατερυθραίνοντες ἐκ τῆς ἀμυθήτου αὐτῶν κακοηθείας, ἀμαθείας καὶ βαρβαρότητος, καίτοι δοκοῦντες εἶναι ἐλλόγιμοι· παρ' ὧν καὶ μέγα προεπηλακίσθην καὶ ἄφρων καὶ δυσσεβὴς ἐλογίσθην καὶ ἐκηρύχθην καὶ ἤκουσα, οἷς συγγνοίη τὸ θεῖον».

,ασξζ'. «Ἐνταῦθα τοίνυν γενομένῳ μοι ἔδοξεν εἰπεῖν, ὅτι πολλοὶ τῶν μετὰ τὸν σωτήριον δέκατον αἰῶνα ἁγίων Πατέρων καὶ διδασκάλων προεῖπον τὸν Μωάεμθ μέλλοντα τυραννήσειν καὶ τὸν Πάπαν τῆς Ῥώμης καινοτομήσειν καὶ μέγα ἀσελγήσειν, καὶ τῇ γραφῇ παρέδοσαν καὶ τὴν χρονολογίαν αὐτῶν ἐσημείωσαν· ἀλλ' οὗτοι πάντες ἐντεῦθεν ἀρυσάμενοι τὴν θείαν γνῶσιν τὰ μέλλοντα προέφασαν, πλέον δὲ καὶ κρεῖττον πάντως Ἀγαθάγγελός τις ἐκ Σικελίας, μοναχὸς τῷ σχήματι ὀρθόδοξος ὢν κατὰ τὴν Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν λατρεύων τῇ ἁγίᾳ Τριάδι μετὰ τὸ διαζευχθῆναι τὸν τῆς Δύσεως Πάπαν, δείκνυται ἐκδοὺς οὐ μόνον τὰ ἐν δόγμασι θείοις πολλὰ σκιρτήματα καὶ ἀσελγῆ ἅλματα πάσης τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ τὰς πληγὰς ἐκ τῶν συχνῶν πολέμων καὶ τὰς μεταβολὰς καὶ πτήσεις ἐν πάσαις ταῖς ἀρχαῖς καὶ ἐξουσίαις τῆς παπιστικῆς Εὐρώπης. Ἀλλὰ καὶ ἅπερ οὐκ εἴρηκεν ὁ Θεολόγος ἐν μέρει, ὡς ἂν μὴ λυμήνειεν τὴν τοῦ προφητικοῦ λόγου καθολικότητα, ταῦτα μερικώτερον ἄγαν κεκαλυμμένως ἐξέδωκεν ὁμολογῶν σαφῶς ἑαυτοῦ διδάσκαλον τουτονὶ τὸν Θεολόγον Ἰωάννην. Οὐδεὶς τοίνυν τῶν ἐπὶ γῆς οἶδεν τὰ τῆς Ἀποκαλύψεως, εἰ μὴ μόνος ὁ Θεός, ὁ ἐν ἁγίᾳ Τριάδι ὑμνούμενος, καὶ ᾧ ἐὰν βούληται αὐτὸς ἀποκαλύψαι. Ἐπὶ πᾶσι δὲ τούτοις καὶ ὁ χρόνος, τρέχων ἀδιαλείπτως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ κτισθείς, ἐστὶ μέγιστος διδάσκαλος, διδάσκων σαφέστατα ἓν ἕκαστον τῆς βίβλου».

,ασϟη'. «Ἀριδήλως τοίνυν δείκνυται τὸ τῆς Ἀποκαλύψεως τουτὶ βιβλίον διὰ τῶν προκειμένων ῥημάτων τῷ Θεολόγῳ γραφὲν μετὰ τὴν πρὸς τὸν Θεὸν πάντων τῶν αὐτῷ συμμαθητῶν μετάστασιν (,ασϟδ'), κοὐχὶ μετὰ τὸ μεταστῆναι αὐτὸν ζῶντα εἰς αὐτόν, ὡς ἄλλου τινὸς ὁμωνύμου Ἰωάννου, ἢ πολλοὶ ὑπειλήφασι καὶ νῦν καθ' ἡμᾶς δοξάζουσιν οὐκ ὀλίγοι μωροὶ καὶ ἀσύνετοι ὑπάρχοντες».

,ατλστ'. «Οἶδα πολλοὺς ἐπὶ τῇ διὰ πλειόνων ταύτῃ τῆς ἱερᾶς βίβλου

ἑρμηνείᾳ δυσχεραίνοντας καὶ πολλὰ μεμφομένους μοι, ἀλλὰ συγγνοῖεν μοι· οὐδὲ γὰρ πονῶν ᾑρετισάμην ἐπὶ ματαίοις, οὐδὲ θηρεύων δόξαν πολυμαθείας τοῦτο ἐποίησα, ἀλλὰ κατοπτεύσας τῆς θείας ταύτης βίβλου τὸ ἄγαν μυστικὸν καὶ συνεπτυγμένον καὶ βουλόμενος αὐτὸς πρῶτος τὸν νοῦν αὐτῆς καταμαθεῖν, εἶθ' οὕτω καὶ τῇ γραφῇ παραδοῦναι τὸ σωνίων, ὡς ἂν ἀσφαλῶς ἔχοι αὕτη, πολλαῖς μαρτυρίαις ἐν τοῖς πρόσθεν τὴν ἑρμηνείαν ἀπέδειξα βεβαίαν καὶ ἀπερίτρεπτον, ἐνταῦθα δὲ γενόμενος οὐχ ἧττον τῶν πρόσθεν δυσχέρεια ἐντυχών, ὡς ἂν γένοιτο τὸ τῆς ἀναπτύξεως ἀναμφίβολον, ἔγνων προειπεῖν τὰ τῇ ἀποδείξει ταύτῃ κατάλληλα».

,αφπγ'. «Μηδεὶς δ' ἀηδὴς γένοιτ' ἂν ταύτην τὴν ἑρμηνείαν ἐνταῦθ' ἀναγνούς, μηδὲ γράψαιτό με πολυλογίας καὶ ἀκαταλλήλου ἐξηγήσεως ταῦτα καταμαστεύσαντα. Εἰ γὰρ ἐπιστήσειε τὸν νοῦν ἐπὶ πᾶσι τοῖς τῶν προφητῶν ῥήμασι, πάντως καὶ τὴν ἐπιτεθεῖσαν ὧδε οὐ κακιεῖ, εὑρὼν ἐν ἐκείνοις χεῖρα καὶ πέλεκυν, ῥομφαίαν καὶ δίκτυον καὶ πολλὰ τὰ τοιαῦτα δηλοῦντα ἐξουσίαν Θεοῦ παντοκράτορος δι' ἀνθρώπων ἐνεργηθεῖσαν».

,αχξζ'. «Εἶδον, φησίν, ὑποκάτω τοῦ θυσιαστηρίου τὰς ψυχὰς τῶν ἐσφαγμένων διὰ τὸν Λόγον τοῦ Θεοῦ καὶ διὰ τὴν μαρτυρίαν, ἣν εἶχον. Ὅπου τὰ κείμενα δυσχερέστερα, ἐκεῖ καὶ τὸ λέγειν πρὸς σαφήνειαν αὐτῶν πλείω δεῖ εἶναι, ὡς δοκῶ, οὐκ ἐπίμωμον. Ῥητέον τοίνυν πᾶν χωρίον τῆς ἱερᾶς ταύτης βίβλου πολὺ τὸ πνεῦμα περιέχον, πολλὴν ἀπαιτεῖ μετ' ἀκριβοῦς θεωρίας καὶ τὴν προσοχὴν καὶ τὴν διὰ πλειόνων μετὰ σαφηνείας ἀνάπτυξιν. Οὐχ ἧττον δὲ καὶ τὸ προκείμενον δεῖται τῆς αὐτῆς μεγάλης ἐπιστασίας καὶ τῆς ἀληθοῦς ἀποδείξεως μετὰ τῆς ἐν Χριστῷ τῷ Θεῷ ἡμῶν εὐσεβείας, ἀνθ' ὧν, εἰ καὶ δόξει τὰ τῆς ἑρμηνείας, οὐχ ὅπως λίαν περίεργον, ἀλλὰ καὶ μᾶλλον εἰς μῆκος διικνούμενον, μὴ γραφείη ἀνοίας τε καὶ φλυαρίας ὁ τὴν περικατακεκαλυμμένην ὡς βαθυτάτῳ καλύμματι τῷ γράμματι πρὸς δόξαν τῆς τρισυποστάτου Θεότητος καὶ τῆς ἐνσάρκου οἰκονομίας καὶ λατρείαν τοῦ παναχράντου καὶ παναγίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ καὶ τιμὴν τῶν ἁγίων εἰκόνων αὐτοῦ καὶ τῆς μητρὸς αὐτοῦ καὶ τοῦ τιμίου σταυροῦ καὶ πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος Ἁγίων τῆς μιᾶς καθολικῆς καὶ ἀποστολικῆς ἁγίας Ἐκκλησίας ἀποκαλύψαι διάνοιαν ἢ πνεῦμα, ἀλλὰ συγγνώμης ἀξιωθείη, ὡς πολλάκις ἀναθεωρήσας καὶ πλεῖστα μοχθήσας καὶ τὴν ὡς ἐνῆν καθ' ἑαυτὸν κατάλληλον ἑρμηνείαν παραδοὺς τῇ διαδοχῇ τῆς εὐσεβείας».

,αχξθ'. «Ὅτι καὶ αὕτη ἡ τῆς Ἀποκαλύψεως βίβλος τοῦ ἰδίου Εὐαγγελίου καὶ τῶν ἐπιστολῶν προγραφεῖσα μεμαρτύρηται, ἡ μαρτυρεῖ αὐτὸς λέγων ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ αὐτοῦ, ἔστι δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ σημεῖα, ἃ ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τῶν μαθητῶν αὐτοῦ, ἃ οὐκ ἔστι γεγραμμένα ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ. Οὐκοῦν ἔτος μέν, καθ' ὃ ἑώρακε τὴν σφραγίδα τήνδε λυθεῖσαν, ἣν ἀπὸ τοῦ σωτηρίου ἔτους σχεδὸν τὸ ἑκατοστόν».

,αχξθ΄. «Οὐκοῦν ἔτος μὲν ἦν, ὥς ἔφην, ἀπὸ τοῦ σωτηρίου τὸ ἑκατοστὸν, οὗ πρὸ δώδεκα ἔτη, ᾗ φασιν, ὁ γράψας τὰς τῶν Ἀποστόλων Διαταγὰς ἱερὸς Κλήμης, τῆς Ῥώμης ἐπίσκοπος ὤν, μετέστη πρὸς Κύριον διὰ μαρτυρίου, ἀνθ' ὧν καὶ ἡ Ἀποκάλυψις τοῦ Θεολόγου οὐ κατελέχθη τοῖς ἀποστολικοῖς βιβλίοις ὑπ' ἐκείνου».

,αψλδ΄. «Ὁ δὲ Θεολόγος Γρηγόριος κόσμον οὐράνιον ἐκάλεσε τὴν λέξιν καὶ τὸν νοῦν ἐκ τοῦ Ἰωάννου ἐρανισάμενος, τὴν βίβλον ταύτην σαφῶς μαρτυρῶν εἶναι θεολογικὴν καὶ ὅλως θεόπνευστον καὶ ληρούντων οἱ ταύτης κατολιγωροῦντες ὡς μηδὲν ἐχούσης οὔτε θεῖον οὔτε ἀνθρώπινον πρὸς χρῆσιν τοῦ οἰκονομικοῦ καὶ ἠθικοῦ καὶ πολιτικοῦ βίου, ὧν τὰ στόματα ἄλαλα γένοιτ' ἄν».

,αψν΄. «Ἔστι δὲ καὶ ἄλλα πολλά, ἅτινα, ἐὰν γράφηται καθ' ἕν, οὐδ' αὐτὸν οἶμαι τὸν χρόνον τῆς ἐμῆς πρεσβυτικῆς πάνυ ἡλικίας ἐξαρκέσαι πρὸς διάλυσιν αὐτῶν».

,αψπστ΄. «Καὶ οὐρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον εἰλισσόμενον καὶ πᾶν ὄρος καὶ νῆσος ἐκ τῶν τόπων αὐτῶν ἐκινήθησαν» [1]. Παραλείπεται δὲ τὸ ἄρθρον ἤ τοι ἀμελείᾳ τῶν πρώτης ἀντιγραψάντων ἢ παραδρομῇ τῶν πρώτης ἐκδόντων εἰς τύπους τὴν θεολογικὴν ταύτην βίβλον. Λεγέσθω τοίνυν, καὶ εἶδον ὅτι ὁ οὐρανὸς ἀπεχωρίσθη ὡς βιβλίον εἰλισσόμενον. Ἐπὶ τούτοις συντακτέον ταῖς νήσοις τὸ πᾶσα, ἵνα λέγηται καὶ πᾶν ὄρος καὶ πᾶσα νῆσος ἐκ τῶν τόπων αὐτῶν ἐκινήθησαν. Γίνεται δὲ τοῦτο κατάδηλον παρὰ ταύτης αὐτῆς τῆς βίβλου· φησὶ γὰρ ὁ Θεολόγος ἐν τῷ ιστ΄ κεφ. καὶ πᾶσα νῆσος ἔφυγε καὶ ὄρη οὐχ εὑρέθησαν· ὅπερ γὰρ κατὰ τὰς νήσους ἐνταῦθα παρέλιπε, τοῦτο ἐκεῖ κατέθηκε, καὶ ὅπερ ἐνταῦθα κατὰ τὰ ὄρη προτέθηκε, τοῦτο ἐκεῖ ἥκιστα τέθηκεν· οὐδὲ γὰρ ἄλλας νήσους καὶ ἄλλα ὄρη ἐνταῦθα κακεῖ προαφηγεῖται, ἀλλὰ ταὐτά».

,αωιη΄. «Μάταιοι τοίνυν καὶ ἄγαν εἰκαῖοι οἱ κατ' ἐμοῦ τὴν γλῶτταν κινοῦντες, ἀλληγορικῶς ἐκείνην καὶ τὰς ἄλλας ἐξ ἐπιστολὰς αὐτοῦ [2] ἑρμηνεύσαντος».

,αωκ΄. «Τῇ δὲ ἑβδομάδι θειότερόν τι καὶ προφητικώτερον, περὶ οὗ ἅλις εἴρηται ὑπὸ τῶν θείων καὶ σοφῶν ἀνδρῶν ἐν τοῖς τοῦ Δανιὴλ προφητικοῖς λόγοις καὶ ὑπ' ἐμοῦ τοῦ ἁμαρτωλοῦ ἐν τῇ τπ΄ τῶν ἐμῶν ἐπιστολῶν».

,βσμη΄. «Ἐφ' οἷς ἔστιν εἰπεῖν μάταιοι καὶ ἄγαν ἄφρονες καὶ ἐκ περινοίας ἀμαθεῖς καὶ ἀτριβεῖς τῶν τῆς ἁγίας Γραφῆς λόγων οἵ τὴν ἑρμηνείαν τῆσδε τῆς βίβλου ἀποφαινόμενοι γενέσθαι δι' ὀλίγων λέξεων, ὡς τοὺς λόγους τοῦ Λουκιανοῦ ἢ τοῦ Ξενοφῶντος ἢ τοῦ Πλουτάρχου ἢ τοῦ Δημοσθένους ἢ τοῦ Θουκυδίδου, οὓς αὐτοὶ ἐξηγοῦντες παραδιδόασι τοῖς ἑαυτῶν φοιτηταῖς, διαφορὰν θείων καὶ ἀνθρωπίνων λόγων ἥκιστα εἰδότες οἱ σο-

---

1. Ἀποκ. 6,14.
2. Τοῦ Ἰωάννου ἐν τῇ Ἀποκαλύψει.

φώτατοι, μηδὲ μαθόντες τὸ τοῦ Ἀποστόλου, τὶς μετοχὴ δικαιοσύνης καὶ ἀνομίας, ἢ τὶς κοινωνία φωτὶ πρὸς σκότος, ἢ τὶς μερὶς πιστῷ μετ' ἀπίστου, κἂν ἐκ τῶν γνωμικῶν ἐκεῖνο, τὶ κοινὸν κυνὶ καὶ βαλανείῳ, μὴ διατιθέντες εἰς τὸ κρεῖττον, ἐφ' οἷς κεχήνασιν οἱ γεννάδαι καὶ ἐναβρύνονται, καὶ λέγοντες ταῦτα μεγάλοι τινὲς εἶναι δοκοῦσι· καὶ ἐβούλοντο γενέσθαι τῆς βίβλου ταύτης οὐχ ἑρμηνείαν, ἀλλ' ἐπιτομήν τινα, ὡς οἱ μαθηταὶ αὐτῶν συνερανισάμενοι ἐκ μυρίων βιβλίων οὐ θείας Γραφῆς καὶ Πατρικῶν, ἀλλ' ἑλληνικῶν, ἅπερ ἔδοξεν αὐτοῖς ἀναγκαῖα παρέδοσαν πονημάτιά τινα τῇ διαδοχῇ, μᾶλλον ἀφορῶντες εἰς κτῆσιν χρυσοῦ ἤ περ εἰς ὠφέλειαν, ἐλλειπῆ καὶ κολοβὰ παραδόντες αὐτά· οὓς ὑπερσεμνύναντες οἱ σοφώτατοι μεγάλαις τισὶ προσηγορίαις ἐτίμησαν αὐτά, εἰπόντες αὐτὰ γεννήματα ὑπερφυοῦς εὐφυΐας, ἐπουρανίου σοφίας καὶ ἀϊδίου ἀθανασίας, νηπίων καὶ παιδαρίων ἔργα ὄντα· οἵτινες ὕψος ἄραντες ταῦτα ἔλεγχον ἔστησαν ἀνεξάλειπτον, ὥσπερ στήλην ἀπερίτρεπτον τῆς ἑαυτῶν ματαιοφροσύνης εἰς ἅπαντα τόνδε τὸν αἰῶνα, ἴσως δὲ καὶ τὸν μέλλοντα, ἣν μὴ πρὸς ἑαυτοὺς γένωνται. Οὕτως ἐπτόηνται οἱ μεγαλόφρονες ἐπὶ τοῖς ἐγκαγλωϊσθεῖσιν ἀλλοτρίοις πτεροῖς καὶ τουτονὶ τὸν μικρὸν καὶ ἄκοσμον κόσμον εἰς μῆκος πολλοῦ χρόνου, πολλοῖς ἱδρῶσιν ἐγγυμνασάμενοι καὶ πολλῶν φίλων συνδρομῇ μόλις κατορθωσάμενοι, τοσαῦτα κατ' ἐμοῦ ἐκχέαντες ὅσων καὶ ὅσιος νοῦς οὐκ ἀνέχεται ἀκοῦσαι καὶ γλῶσσα συνέσεως αἰσχύνεται εἰπεῖν καὶ χεὶρ τιμία συστέλλεται τῇ γραφῇ παραδοῦναι. Οὕτω καταστήσαντές με τῇ πόλει ταύτῃ τοῦ Βουκουρεστίου, τὸν μηδέποτε αὐτοῖς προσκρούσαντα, παραπλῆγα καὶ ἀδιανόητον, ὥστε οὐ μόνον οὐ δύνασθαι περὶ τῆς βίβλου ταύτης εἰπεῖν τι, ἀλλ' οὐδὲ ἄξιον διδάξαι παῖδας τὰ ὀκτὼ μέρη τοῦ λόγου, ἀλλὰ τὰ κοινὰ τῶν γραμμάτων καὶ ᾗ φασιν αὐτοὶ τὰ πινακίδια, ὅπερ καὶ κατώρθωσαν· παιδάρια γὰρ καὶ θυγάτρια ἐδίδασκον καὶ διδάσκω μισθοῦ μὲν ὀλίγου, κόπου δὲ πολλοῦ. Ἀλλὰ συγγνοίη τὸ κρεῖττον αὐτοῖς καὶ ἐμοί, ἐμοὶ μέν, ἐφ' οἷς ἐτόλμησα ὑπὲρ τὴν ἐμὴν δύναμιν θεωρῆσαί τε καὶ γράψαι, ἐκείνοις δὲ δι' ἣν ὕβριν καὶ καταφορὰν κατ' ἐμοῦ ἐπήνεγκαν καὶ οὐ παύονται ἐπενεγκόντες, ἥκιστα αὐτοῖς προσπταίσαντα, ὡς κυρίους μου λογιζομένου καὶ ὁμολογοῦντος τῷ βασκάνῳ καὶ ἀρχεκάκῳ ἐχθρῷ εἰς τοῦτο μέγα ὠθούμενοι. Αὐτοὶ οὖν καταλιπόντες αὐτοὺς χαίρειν, ἐφ' οἷς ἕκαστος αὐτῶν τέθραπται, ηὔξηται καὶ τελευτῶν μεμόρφωται, προσέλθωμεν τῷ Θεολόγῳ Ἰωάννῃ, μαθησόμενοι τί φησιν ἐν τῷ ἑπομένῳ χωρίῳ».

,βσπγ΄. «Ὡς τοίνυν ὁ Μωάμεθ τῷ ὀκτακοσιοστῷ σωτηρίῳ ἔτει ἤρξατο μεγαλύνεσθαι καὶ κραταιοῦσθαι, οὕτως ἐν τῷ ,αω΄ ἤρξατο μειοῦσθαι καὶ τοῦ κράτους ἐκπίπτειν καὶ παρελθόντων τεσσάρων καὶ τριάκοντα ἐτῶν, δηλονότι τῷ ,αωλδ΄ θεοσώστῳ ἔτει, ἀρθήσεται πάμπαν πανταχόθεν καὶ ἐν Εὐρώπῃ καὶ ἐν Ἀσίᾳ καὶ ἐν Λιβύῃ τὸ τυραννικὸν καὶ τὸ ἀντίχριστον αὐτοῦ,

οὕτως ὥστε μηθ' ὁρᾶσθαι Μωαμεθανιστὴν ἐν ἐξουσιαστικῷ θρόνῳ, μητ' ἀκούεσθαι».

,βση'. «Καὶ ὡς ὄρος μέγα, φησί, πυρὶ καιόμενον ἐμβληθῆναι τῇ θαλάσσῃ. Οὐκ ἔστι τὸ ἐμβληθὲν ταύτῃ ὁ τῶν ἀΰλων ἐξουσιῶν ἀρχιστράτηγος, ὡς ἤκουσά του τῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ λογάδων· τοῦτο γὰρ καὶ ἐννοεῖν βλάσφημον καὶ λέγειν μωρόν».

,βτμζ'. «Συγγνώμης δ' αὐτὸς ἔχειν ἀντιβολῶ καὶ μὴ ἐκπεσεῖν ταύτης ἀξιῶ, τὸν χρόνον ἑκάστου τῶν γενομένων μὴ θέμενος καὶ τὰς λοιπὰς κατὰ τάξιν πάντα περιστάσεις ὡς δέον, μηδὲ τοὺς περὶ αὐτῶν συγγράψαντας συγγραφεῖς μάρτυρας παραστησάμενος, ὅτι καὶ ταῦτα οὐκ ἐν ἐλευθέρᾳ ἀγωγῇ ὤν, οὔτε ἐξ ἱστορικῶν βιβλίων, ἀφ' ὧν εἴη μοι ἂν συλλέξασθαι τὰ ἐν τρισὶ σάλπιγξιν ἀποβάντα, οὔτε ἐν βοηθείᾳ καὶ ὁδηγίᾳ τῶν ταῦτα ἀκριβῶς εἰδότων, ἀλλ' ὑπὸ πάντων τῶν λογάδων μισούμενος καὶ ὡς τεθνηκὼς καὶ ὄζων βαρέως κύων παρ' αὐτοῖς λογιζόμενος καὶ παρὰ πᾶσι τοῖς ἐν Βουκουρεστίῳ μικροῖς καὶ μεγάλοις ἄρχουσι διασυρόμενος καὶ ὑπὸ ἀνάγκην διατελῶν τῶν ἐπιτηδείων τοῦ σώματος, τὸ πλέον ἐν κώμαις καὶ τόποις ἐρήμοις πάσης πολιτικῆς γνώσεως διαιτώμενος, νῦν μὲν τὰς ἐπιούσας κατὰ τοῦ Βουκουρεστίου ὁρμὰς τῶν παραδουναβιτῶν Μωαμεθιστῶν ἀνταρτῶν, νῦν δέ τὴν πανόλεθρον πανώλην διευλαβούμενος καὶ χήτει βιβλίων περιστοιχούμενος καὶ παῖδας τῆς ἐμῆς πατρικῆς γλώσσης ἀδαεῖς καὶ τὸ πλέον ἀναγώγους ἐν οἰκίαις τῶν ἐν τέλει ἐπ' ἐλαχίστῳ μισθῷ διδάσκων τὰς ὥρας κλέπτων παρέδωκα. Ὅσα τοίνυν ἐκ παλαιᾶς μνήμης ἔσχον ὁπωσοῦν τῇ διανοίᾳ βίβλους ἱστορικὰς ἐν νεότητι διεξελθών, ταῦτα καὶ τῇ γραφῇ ἐν πολιᾷ λευκωτάτῃ παραδοῦναι οὐκ ὤκνησα· καὶ εἴη μοι τοῦτο παρὰ τῷ Θεῷ καὶ εὐγνώμοσιν ἀνδράσι μήτε εἰς κρίμα μήτε εἰς κατάκριμα».

,βτξθ'. «Ἔσται τοίνυν, ἔσται, ὅτε τὸ τῆς ὀρθοδοξίας φῶς οὐ μόνον διαυγάσει, ὅπου πρότερον βασιλικῶς διηύγαζεν, ἀλλὰ καὶ πᾶσαν τὴν οἰκουμένην διαυγάσει καὶ σὺν αὐτῇ καὶ τὸ ὑφ' ἡμᾶς ἡμισφαίριον φωτὸς ὀρθοδοξίας καὶ εὐαγγελικῆς ἀρετῆς πληρώσει, τῶν δύο ἀγριωτάτων καὶ ἀσελγεστάτων θηρῶν, Μωάμεθ καὶ Πάπα τῆς τυραννίδος αὐτῶν ἐκπεσόντων, ὧν καὶ τὰς τῆς πτώσεως αὐτῶν ἀρχὰς καθορᾶν τηλαυγῶς ἠρξάμεθα· καὶ εἴθε, ὅσον τάχιστα, ἴδοιμεν καὶ τὸ τέλος αὐτῆς. Εἶεν».

,βγνη'. «Εὐφράνθητι τοίνυν ἀγαπητὲ ἐπὶ τούτοις καὶ ἔλπιζε ἀδιστάκτως ὅσον οὔπω καὶ τοὺς δύο νῦν κειμένους προφήτας (τοὺς ὀρθοδόξους) τῆς δουλείας ἀπαλλαγήσεσθαι καὶ βασιλείας ἀκαταμαχήτου καὶ χιλιετοῦς ἀξιωθήσεσθαι».

,βψδ'. «Ἐκ δὲ τῶν προκειμένων ῥημάτων φιμοῦνται οἱ τοὺς λόγους τῆς βίβλου ταύτης ὑπάρχειν ἀνεπτυγμένους βουλόμενοι, ὥστε ὑπὸ πάντων, ᾗ φασι, κατανοεῖσθαι· σφράγισον γάρ φησιν ἃ ἐλάλησαν αἱ ἑπτὰ βρονταὶ καὶ μὴ ταῦτα γράψῃς, ἐπιστομίζονται δὲ καὶ οἱ αἰτιώμενοι τοὺς νῦν ἐπιβαλλομέ-

νους ἑρμηνεύειν αὐτήν, κατηγοροῦντες αὐτῶν ἄκαιρον ἐπίδειξιν καὶ μάταιον πόνον εἰς μαρτυρίαν τοῦ ἀνερμήνευτον καὶ πάντη ἄθικτον εἶναι τὴν βίβλον ταύτην μέχρι τῆς συντελείας, τοὺς μεγάλους τῆς τοῦ Χριστοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἐκκλησίας διδασκάλους, Ἰουστῖνον τὸν φιλόσοφον καὶ μάρτυρα, Διονύσιον τὸν Ἀλεξανδρείας ἱερομάρτυρα, Ἀθανάσιον καὶ Βασίλειον τοὺς μεγάλους, Γρηγόριον τὸν Θεολόγον καὶ τὸν ὁμώνυμον αὐτῷ Νύσσης, Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον καὶ Ἰωάννην τὸν Δαμασκηνόν, Κύριλλον ἑκάτερον καὶ ἄλλους πολλοὺς καὶ περιφανεῖς φωστῆρας τοῦ χριστωνύμου λαοῦ, φέροντες εἰς μαρτυρίαν μηδόλως θελήσαντας τὸ βάθος καὶ τὸ ὕψος αὐτῆς κατανοῆσαι, ἀνθ' ὧν οὐθ' ἑρμηνεῦσαι ἐπεχείρησαν. Ἀκουσάτωσαν οὖν καὶ οὗτοι τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρός, λέγοντος τῷ Θεολόγῳ, σφράγισον ἃ ἐλάλησαν αἱ ἑπτὰ βρονταὶ καὶ μὴ ταῦτα γράψῃς, καὶ μαθόντες παυσάσθωσαν τοῦ λοιποῦ τὴν γλῶσσαν ὡς ἠκονημένον ξίφος προτείνοντες καὶ τοὺς βουλομένους θεωρεῖν τὰ αὐτῆς μυστήρια κωλύοντες, ὅτε τὰ προφητικὰ ῥήματα ταύτης εἰς ἀριδηλότατον τέλος προάγονται καὶ ἀπὸ ῥημάτων εἰς πρόσωπα καὶ πραγμάτων περιστάσεις ἐμφανέστατα δείκνυνται. Παυσάσθωσαν οὖν, παυσάσθωσαν· φησὶ γὰρ καὶ ὁ ἀρχάγγελος τῶν ἀΰλων ἀρχῶν ἐν τῷ ἐσχάτῳ ταύτης κεφ. τῷ Θεολόγῳ, μὴ σφραγίσῃς τοὺς λόγους τῆς προφητείας τοῦ βιβλίου τούτου, ὅτι ὁ καιρὸς ἐγγύς ἐστι (τοῦ γενέσθαι τὰ προρρηθέντα)».

,βψλβ'. «Ἔστι δὲ ἡ βίβλος ἄγαν δυσθεώρητος, ὡς εἴρηται, καὶ ἑπομένως καὶ δυσερμήνευτος καὶ ἡ δεῖξις πρόδηλος· μετὰ γὰρ ἕνδεκα μεγάλας μελέτας καὶ ἀντιγραφὰς μόλις συνῆκα ἐν τῷδε τῷ ζ' χωρίῳ τὴν φωνὴν τοῦ ἑβδόμου ἀγγέλου, ἀναφερομένην ἐν τῷ ιγ' τοῦ Η' κεφαλαίου· παραδραμὼν γὰρ αὐτὴν ἔλαθον ἐμαυτοῦ, μὴ γνοὺς τοὺς ὄντας ἑπτὰ σαλπιγκτοφόρους ἀρχαγγέλους μετὰ τὸ σαλπίσαι καὶ φωνοῦντας μεγάλῃ φωνῇ ἕκαστον αὐτῶν τὴν προσήκουσαν, οὐαὶ τοῖς κατοικοῦσι τὴν γῆν κ.τ.λ., οὔτε τοὺς ἑπτὰ οὐαί, ὧν ἑκάστη μία ἀποδίδοται ἑκάστῃ μιᾷ τῶν ἑπτὰ σαλπίγγων εἰς τὸ ἐκφωνηθῆναι ἐκείνην ἐν τῷ ἑαυτῆς καιρῷ. Καὶ τοῦτο οὐ μόνον ἐνταῦθα πέπονθα, ἀλλὰ κἂν πάσῃ τῇ βίβλῳ· ὅπου γὰρ οὐκ ἠκριβολόγησα τὰς λέξεις, ἀλλ' ἀφῃρημένως ἐξεθέμην τὴν ἑρμηνείαν, ἐκεῖ εὑρέθην ἐσφαλμένος τὰ μέγιστα, ἀνθ' ὧν ἀναθεωρήσας ἀνεπλήρουν τὸ κεχηνὸς ἢ τὸ ἐσφαλμένον κατηύθυνον. Ταῦτά τοι μετὰ τὰς ἕνδεκα μελέτας ὀκτὼ τόμοι ἑρμηνείας ἐγένοντο· ἀρξάμενος γὰρ ἑρμηνεύειν εἰς τριάκοντα κόλας ἐπέρανα τὸ ἔργον, εἶτα ἀναθεωρήσας εἰς ἑξήκοντα καὶ καθ' ἑξῆς ἑνδεκάκις μελετήσαντι ἐγένοντό μοι ὀκτὼ τόμοι εἰς ἑξακοσίας καὶ τεσσαράκοντα κόλας περαιούμενος. Ἀλλ' εἰ καὶ οὕτως ἡγοῦμαι πάντως εἶναι τὸ ἔργον ἐλλειπὲς καὶ οὐκ ἀσφαλές».

,βψλγ'. «Ἐντεῦθεν δοκοῦσί μοι οἱ ἀφῃρημένως τὴν βίβλον ἑρμηνεύσαντες καὶ μὴ κατὰ λέξιν αὐτὴν πολυπραγμονήσαντες, οἷοί εἰσι μάλα ἐπταικότες, ὡς ὁ ἐξ Ἰωαννίνων Θεοδώρητος καὶ πρὸ αὐτοῦ ἄλλοι συχνοὶ ἐκ τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, οὐ μήν, ἀλλὰ κἀκ τῶν Παπιστῶν καὶ τῶν Λουθηροκαλ-

βίνων πάντες, εἰ μὴ ἐβλασφήμησαν, ἀλλ' οὖν τοῦ κυρίου νοήματος ἀποπλανηθέντες πόρρω τῆς ἀληθινῆς ὁδοῦ τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων παρεκτραπέντες εἰς ἀνωμάλους ἐννοίας καὶ εἰς σκοτεινοὺς βόθρους ἑρμηνείας ἐξωλίσθησαν· ὃ κἀγὼ πέπονθα ὑπὸ τῆς ἐμῆς ἀμελείας, μὴ θελήσας ἐξ ἀρχῆς ἐπιστῆσαι τὸν νοῦν πολλαχοῦ τῆς βίβλου τὰ ἄρθρα μετὰ τῶν ὀνομάτων ποῦ ἀναφέρονται καὶ ἡ σύνταξις τῶν ρημάτων ποῦ ἀποδίδοται, μήτε διαγνῶναι, ἐν οἷς μὲν τὰ πρότερα ὑπὸ τῶν ὑστέρων εἴη βεβαιούμενα, ἐν οἷς δὲ ταῦτα ὑπ' ἐκείνων προειλεγμένα καὶ προμεμαρτυρημένα. Εἰς ἑαυτὸν δὲ ἐλθὼν καί πολλάκις θεωρήσας ἔδοξα εἰπεῖν τι τῶν ἀληθῶν, ἀλλ' εἰ καὶ οὕτως, ὁμολογῶ ἐμαυτὸν μέντοι ἐν πολλοῖς οὐκ ἀσφαλῆ ἑρμηνέα, ὁ χρόνος δ' ἑρμηνεύσει κρεῖττον καὶ ἀσφαλέστερον πάσης ὀξείας καὶ εὐφυοῦς γραφίδος».

͵βψξστ'. «Οὐκοῦν κατὰ ταῦτα ἐθεάσατο μὲν ὁ ἐπιστήθιος τὰς ὁράσεις πάσας τῆς βίβλου ἐν τῷ σπηλαίῳ τῆς νήσου Πάτμου, συνέγραψε δὲ ταύτας κατ' ἰδίαν, ὅτε εὕρισκε καιρόν, ὡς ὁ Ἱερεμίας».

͵βψξθ'. «Πολλὰ δὲ καὶ ἄλλα συνάγεται ἐκ τῶν προκειμένων ρημάτων, ἃ τῇ σιγῇ παραδίδωμι τὰς τῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ λογάδων καταχεούσας μου γλώσσας ἀπεραντολογίαν διευλαβούμενος, ὡς δῆθεν ἐν σμικροτάτῳ βιβλίῳ ἄγαν σπουδάσαντος, μᾶλλον δὲ κατ' αὐτοὺς κορύζας καὶ φλέγματα καὶ σιέλους παραδόντος τῇ γραφῇ. Ἀλλ' ἡμεῖς τούσδε παρέντες λέγειν, ὅσα καὶ βούλονται, ἔλθωμεν πρὸς τὸν υἱὸν τῆς βροντῆς, τὸν θεμέλιον τῶν θείων λόγων, ἵνα ἀκούσωμεν τί φησι».

͵βψο'. «Οὐκοῦν οἴχεται διὰ τῶνδε τῶν κειμένων οὐ μόνον ἡ τῶν λεγόντων μωρὰ καὶ ἀσύνετος καὶ νηπιώδης γνώμη τοὺς τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Ἀποστόλους μὴ προφητεῦσαι τὰς τῶν ἐθνῶν καὶ τῶν βασιλειῶν μεταβολάς, ἀλλὰ καὶ τῶν ἀποφαινομένων τὴν βίβλον ταύτην εἶναι ὅλως μεταφυσικὴν καὶ μηδὲν ἔχειν περὶ ἐκείνων, πρὸς δὲ καὶ ἡ τῶν οἰομένων ἐκ μεγίστης παραπληξίας, μᾶλλον δὲ ἀθεΐας, ταύτην οὐδὲν ἀληθὲς περιέχειν, ἀλλὰ τραγελάφους, ἱπποκενταύρους, λήρους τε καὶ τῆς ψιλῆς ἐπινοίας ἀναπλάσματα καί, ἵνα εἴπω τοῦτ' αὐτὰ ἐκείνων τὰ ρημάτια, Περσικοὺς καὶ Ἰνδικοὺς καὶ Αἰγυπτιακοὺς μύθους· οἷς συγγνοίη ὁ Κύριος».

͵βωκη'. «Ἀνθίστανται δέ μοι ἄγαν πολλοὶ καὶ τούτων μάλιστα οἱ λογάδες, οἱ τὸν Ὅμηρον ὅλον ἐκ στήθους προφέροντες καὶ οἱ τὸν Θουκυδίδην ἐξερευνήσαντες καὶ οἱ τὸν Πλάτωνα καὶ τὸν Ἀριστοτέλην ἐν στέρνοις ἔχοντες καὶ ὑπὲρ αὐτῶν ἐκλείποντες τοὺς δύο προφήτας εἶναι τὸν ἀξιάγαστον Ἠλίαν καὶ τὸν δίκαιον Ἐνὼχ λέγοντες, οἷς καὶ αὐτὸς πρὸ τοῦ ἄρξασθαι ταύτην τὴν βίβλον ἑρμηνεῦσαι συνεφώνουν τοῖς λόγοις τῶν πρὸ αὐτῶν παραδόντων ὅλῃ ψυχῇ πειθόμενος. Εἰσδὺς δὲ εἰς τὰ βάθη ταύτης ὁπωσοῦν καὶ τὰ φυγόντα τὸν τῆς λογικῆς ψυχῆς ὄλεθρον, ὡς εἴρηται ἐν ταῖς ἐξ Μωαμεθιστικαῖς σάλπιγξι, δύο τρίτα τῶν πιστῶν κατανοήσας, κἀνταῦθα γενόμενος καὶ τὸν δυϊκὸν ἀριθμὸν τῶν προφητῶν εὑράμενος, παρὰ τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν παραδοθέντα, συνήγαγον ἀδιστάκτως οὐκ εἶναι τοὺς περιᾳδομένους ἐκείνους, ἀλλὰ τὸν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τοῦ ἁγίου Βήματος περιούσιον λαὸν αὐτοῦ».

(Συνεχίζεται)

ΣΥΜΒΟΛΗ ΕΙΣ ΤΗΝ ΕΚΚΛΗΣ. ΙΣΤΟΡΙΑΝ ΤΩΝ ΣΛΑΒΩΝ
(ΛΥΣΙΣ ΤΟΥ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΟΣ ΤΗΣ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΒΟΣΝΙΑΣ)

ΥΠΟ
ΓΕΩΡΓΙΟΥ Β. ΤΟΥΛΙΑ Δ. Θ.

Ἀποτελεῖ ἀπαραίτητον συνέχειαν καὶ ἀναγκαίαν συμπλήρωσιν τῆς ἐκδοθείσης προσφάτως διατριβῆς ἡμῶν ὑπὸ τὸν τίτλον «Ὁ χαρακτὴρ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βοσνίας κατὰ τὸν Μεσαίωνα» ἡ βραχυτάτη αὕτη συμβολὴ εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ αἰνιγματώδους προβλήματος τῆς Ὀρθοδοξίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Μεσαιωνικῆς Βοσνίας, ὅπερ συναποτελεῖ καὶ λίαν σπουδαῖον καὶ σκοτεινότατον σημεῖον ἀκόμη καὶ τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τῶν Σλάβων.

Ἡ προβληματικότης αὕτη ἔγκειται εἰς τοῦτο : ἂν καὶ κατὰ πόσον ἡ Μεσαιωνικὴ αὕτη Ἐκκλησία, περιβαλλομένη ἐπὶ αἰῶνας (11ου—15ου) ἀπὸ τὸν διπλοῦν φραγμὸν καὶ τὸ παραπέτασμα τῆς ἀνεξαρτησίας της, ἤτοι τῆς Ἐθνικῆς καὶ Ἐκκλησιαστικῆς αὐτοκυριαρχίας ἂν ἡ Ἐκκλησία αὐτὴ ἦτο καθαρῶς ὀρθόδοξος ἢ εἶχεν ἐμπλακῆ εἰς τὰ δηλητηριώδη δίκτυα καὶ τὰς ἀμφιβόλους παγίδας τῆς ἀκμαζούσης τότε ἐπαράτου αἱρέσεως τῶν Βογομήλων, «ὧν ἡ ὑπόστασις τῶν ὀμμάτων σαθρά ἐστιν καί... νοσοῦντες τὰς ψυχὰς ἐνιδεῖν ταῖς τῆς θεότητος ἀκτῖσιν οὐ δύνανται[1]· διότι... ὁ Θεὸς (τοῦ αἰῶνος τούτου) ἐτύφλωσεν τὰ νοήματα τῶν ἀπίστων τούτων εἰς τὸ μὴ αὐγάσαι αὐτοῖς τὸν φωτισμὸν τοῦ Εὐαγγελίου τῆς δόξης τοῦ Χριστοῦ, ὅς ἐστιν εἰκὼν τοῦ Θεοῦ[2]. Τὸ γεγονὸς δὲ τῆς ἐλλείψεως ἀμέσων ἱστορικῶν πηγῶν καὶ τῆς ὑπάρξεως τεκμηρίων καὶ πληροφοριῶν ἱστορικῶν ἀντιφατικῶν ὅμως καὶ ἀλληλοσυγκρουομένων ἐπὶ αἰῶνας συνετέλεσαν εἰς τὴν εὔλογον διαίρεσιν τόσον τῶν εἰδικῶς ὅσον καὶ τῶν γενικώτερον ἀσχοληθέντων μὲ τὸ ζήτημα τοῦτο ἐρευνητῶν εἰς δύο ἀντιπάλους μερίδας καὶ ὁμάδας ἀντιθέτους ἀλλήλων[3].

Τὰ κυριώτερα τῶν σημείων, τὰ ὁποῖα ἀποτελοῦσι τοὺς σκοπέλους ἐφ' ὧν προσκρούουσιν οἱ εἰδικοὶ ἐρευνηταὶ πρὸς λύσιν τοῦ αἰνίγματος καὶ ἐφ' ὧν ἑδράζονται ὡς νομίζουσι ἀσφαλῶς καὶ στερρῶς οἱ ἐκδεχόμενοι τὴν Μεσαιωνικὴν ταύτην Ἐκκλησίαν ὡς Ὀρθόδοξον εἶναι : Α') Ἡ ὕπαρξις χειρογράφων μνημείων ὡς τῶν κρατικῶν Povellia[4], ἐν αἷς ἀναφέρονται σαφῶς αἱ χαρακτηριστικαὶ φράσεις u imia Oca, Sina i Sviatomu duha κ. λ. π., δι'

---

1. Migne 104, 1261.
2. Β'. Κορ. δ, 4.
3. Γ. Τούλια ἔ. ἀ. σελ. 13.
4. Αὐτόθι σελ. 12.

ὧν δύναται ἐκ πρώτης ὄψεως σαφῶς νὰ συμπεράνῃ πᾶς τις, ὅτι οἱ ὀπαδοὶ τῆς ἐν λόγῳ Ἐκκλησίας δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἦσαν ἄλλης τινὸς παρὰ τῆς Ὀρθοδόξου καὶ μόνον Ἐκκλησίας πιστοὶ καὶ ὀπαδοί,

Β') Αἱ συναφεῖς καὶ παρόμοιαι ἐπιγραφαὶ ἐπὶ ἐπιτυμβίων συνήθως πλακῶν καὶ τάφων ὡς τῶν λεγομένων «Ἑλληνικῶν τάφων» [1], ὧν ὑπάρχει πληθώρα οὐ μόνον εἰς Βοσνίαν ἀλλὰ καὶ εἰς ἄλλας Σλαβικὰς χώρας,

Γ') Τὸ ἐπ' αὐτῶν καὶ ἀλλαχοῦ συναντώμενον καὶ σημειούμενον σχῆμα τοῦ Σταυροῦ,

Δ') Ἡ ἀνέγερσις ναῶν ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Μεσαιωνικῆς Βοσνίας,

καὶ Ε') Ὁ ὑπ' αὐτῶν σεβασμὸς τῶν εἰκόνων τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἁγίων, ἡ ὕπαρξις ἑορτῶν κ. ἄ.

Εὑρίσκονται ἐν πλήρει δικαίῳ οἱ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω τεκμηρίων ἱστορικοὶ ἐφ' ὅσον ἀγνοοῦσιν, ἢ καὶ δὲν λαμβάνουσιν ὑπ' ὄψιν τὴν ὅλην συμπεριφοράν, ἀλλὰ καὶ προπαντὸς τὴν συστηματικὴν μέθοδον τῶν ἀρχηγῶν καὶ ἀντιπροσώπων τῆς ἐν λόγῳ αἱρέσεως πρὸς ἐξάπλωσιν καὶ ἐμπέδωσιν τῆς πολυωνύμου καὶ φοβερᾶς θρησκευτικῆς ἀλλὰ καὶ κοινωνικῆς ταύτης νόσου τοῦ Μεσαίωνος. Ἄλλως τε εἰς τὴν φορὰν καὶ τὴν πρόοδον τόσον τῶν θρησκευτικῶν κινήσεων καὶ μεταρρυθμίσεων, ὅσον καὶ τῶν κοινωνικῶν ρευμάτων καὶ συστημάτων πάσης ἐποχῆς καὶ χώρας, δέον νὰ ἐνδιατρίβῃ τις εἰς τὴν ἔρευναν ὄχι μόνον τῶν μέσων καὶ τῶν μεθόδων, ὡς καὶ τῶν ἀντικειμένων καὶ τῶν ὀργάνων, τὰ ὁποῖα μεταχειρίζονται ταῦτα διὰ τὴν ἐπικράτησιν καὶ ἐξάπλωσίν των, ἀλλὰ πρὸ παντὸς καὶ κυρίως, οἱ σκοποὶ καὶ μάλιστα οἱ ἀπώτεροι τούτων καὶ τὰ γνήσια ἰδανικά, ὑφ' ὧν ἐμφοροῦνται οὐχὶ οἱ τυφλῶς καὶ ἀδαῶς ὑπακούοντες εἰς τοὺς ἀρχηγούς των, ἀλλ' ὑφ' ὧν οὗτοι οἱ ἰθύνοντες ἀνώτατοι ἡγέται ἐμφοροῦνται, καὶ ἐπὶ τῶν ὁποίων ἑδραζόμενοι κελεύουσιν ἑκάστοτε ἀναλόγως τῶν καιρικῶν καὶ καταλλήλων δι' αὐτοὺς συνθηκῶν καὶ περιστάσεων.

Ἡ ὑπουλότης καὶ ἡ ὑποκρισία τῶν ἀρχηγῶν τῆς αἱρέσεως ταύτης ἦτο ἄνευ προηγουμένου καὶ εἰς ὕψιστον βαθμὸν χαρακτηριστική. «Τοῦτο γὰρ ἐστὶν τὸ περισπούδαστον τὸ μὴ τὰς (πραγματικὰς) τελετὰς αὐτῶν καὶ τὰς αἱρέσεις εἰς πάντας καὶ τοὺς παρ' αὐτοῖς οἰκείους, οὔπω λέγω τοὺς ξένους, αὐτῶν δημοσιεύεσθαι· ἀλλλὰ καὶ εἰς ὀλίγους, οὓς ἂν ἴδοιεν παρ' αὐτοῖς τελειωτέρους τὴν ἀσέβειαν» [2]. Μάλιστα ὑπάρχει κατηγορηματικὴ καὶ σαφεστάτη παρώτρυνσις τῶν τότε ἀποκαλυπτόντων, κατόπιν πολλῶν ἐπιφυλάξεων καταλλήλων καὶ μεθόδων προσεκτικῶν, τοὺς ἐπικινδύνους ὀπαδοὺς τῆς αἱρέσεως ταύτης. Οὗτοι συνίστων εἰς τοὺς χριστιανοὺς ἀδελφοὺς νὰ προφυλάσσωνται ἐκ τῶν πονηρῶν Βογομήλων [3]: «Μὴ ἁπλῶς διακεῖσθε

1. Truhelka: Starobosanski mramori... Glas. Serajevo σελ. 386 ἑ.
2. Migne τ. 104 σελ. 1252.
3. Τοιοῦτος εὐσυνείδητος χριστιανὸς ὑπῆρξε μοναχός τις τῆς Μονῆς Περιβλέ-

ἀδελφοί, συμβουλεύουσι οὗτοι τοὺς χριστιανούς, πρὸς τοὺς τοιούτους ἀσεβεῖς αὐτοὺς λέγοντας Πατέρα Υἱὸν καὶ Ἅγιον Πνεῦμα πιστεύειν. Πᾶσαι γὰρ αἱ αἱρέσεις τὸ αὐτὸ λέγουσιν καὶ Παυλικιανοὶ καὶ αἱ λοιπαί· ὅμως οὗτοι οἱ Βογόμηλοι οἱ ἀσεβεῖς καὶ ἄθεοι ἔχουσιν ἰδίαν Τριάδα. Πατέρα ὀνομάζουσι τὸν ἄρχοντα τοῦ σκότους, τ. ἔ. τὸν διάβολον, κατὰ τὸ σχετικὸν χωρίον (Ἰωαν, ε, 44), Υἱὸν τὸν τῆς ἀπωλείας, καὶ τὸ Πνεῦμα τὸ τῆς πονηρίας, καὶ χριστιανοὺς ἑαυτοὺς ἐπιφημίζουσιν [1]. Κατ' ἄλλους δὲ οἱ πολυώνυμοι οὗτοι αἱρετικοὶ (Μασσαλιανοὶ-ἐνθουσιασταὶ-Βογόμηλοι) ἐδέχοντο τὴν Τριάδα ταύτην, πλὴν τῆς Ζωαρχικῆς Τριάδος, «...ἐπικαθημένην τῷ ὑπερτάτῳ τῶν ἑπτὰ οὐρανῶν κατὰ τὴν βδελυρὰν καὶ ψευδεπίγραφον Ἡσαΐου ὅρασιν» [2].

Μὴ δ' εἴπῃ τις ἐνιστάμενος, ὅτι ἐν Βοσνίᾳ κατὰ τὸν Μεσαίωνα ἐλάμβανον χώραν δημοσίᾳ αἱ διαπιστώσεις αὗται τοῦ πρὸς τὴν Ἁγίαν Τριάδα σεβασμοῦ τῶν ὀπαδῶν τῆς ἀνεξαρτήτου ταύτης Ἐκκλησίας, καθότι οἱ Βογόμηλοι «... οὐδὲ καὶ αὐτοὶ οἱ παρὰ τῶν ἀθέων μαθητευόμενοι ἠδύναντο συντόμως ταύτην τὴν μιαρὰν ἐπινοῆσαι ἀσέβειαν ... ἀλλὰ κατόπιν πολλῆς ἐξασκήσεως ... ὅρκους αὐτοῖς ἀπαιτοῦσι τοῦ μὴ δῆλα τοῖς πολλοῖς ποιῆσαι τὰ παρ' αὐτῶν διδασκόμενα [3]. Εὐνόητον ὅθεν τυγχάνει, ἀφ' ἑνὸς μὲν τὸ γεγονὸς τῆς εὐκόλου μεταβολῆς τῆς στάσεως καὶ συμπεριφορᾶς τῶν αἱρετικῶν Βογομήλων—Παταρένων καὶ τοῦ μετασχηματισμοῦ των δίκην χαμαιλεόντων, ἀλλὰ καὶ ἕνεκα τούτου ἀκριβῶς, ἀφ' ἑτέρου τῆς δυσκόλου καὶ σχεδὸν ἀδυνάτου ἀποκαλύψεως τῶν πραγματικῶν ὀπαδῶν τῆς αἱρέσεως ὑπὸ τῶν ἄλλων χριστιανῶν καὶ μάλιστα τῶν ἀπεσταλμένων κατὰ τὰς θρησκευτικὰς ἐν Βοσνίᾳ συστηματικὰς ἐπεμβάσεις τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ τῆς δράσεως τῶν ἀντιπροσώπων της. Ἐπίσης ἀνεξήγητος γίνεται ἤδη ἡ αἰνιγματικὴ στάσις τοῦ περιωνύμου Kulin ἡγεμόνος τῆς ἀνεξαρτήτου τότε Μεσαιωνικῆς Βοσνίας, διὰ τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποστολῆς εἰς τὴν Ρώμην τοῦ Μητροπολίτου τοῦ Dubrovnik μέ τινας Βογομήλους kzstianine ἁπλοῦς καὶ ἀμορφώτους ἴσως (θρησκευτικῶς) ἀνθρώπους, ἐξ ὧν ἦτο ἀδύνατος ἡ Παπικὴ Ἐκκλησία νὰ ἐξακριβώσῃ τὴν πραγματικὴν ὑπόστασιν τῆς αἱρέσεως ἐν Βοσνίᾳ [4]. Ἐπίσης

Περιβλέπτου Εὐθύμιος καλούμενος «καθὼς ἐξ αὐτῶν τῶν διδασκάλων (τῆς αἱρέσεως) ὑποκριθεὶς μαθητοῦ προσωπεῖον ἐδιδάχθη καὶ παρ' αὐτοῦ τοῦ μαθητοῦ Συμεὼν (τινος) πλανηθέντος ὑπ' αὐτῶν τῶν αἱρετικῶν καὶ πάλιν μεταμεληθέντος» Migne τ. 131 σελ. 56.

1. Migne Αὐτόθι σελ. 57.
2. Thalloszy: Prilozi k' obiasnieny.. (Codex Theol. Craec.) σελ. 223.
3. Migne, αὐτόθι σελ. 56.
4. Πολὺ πιθανὸν οἱ ἀπεσταλμένοι οὗτοι εἰς Ρώμην ἔνθα μετέβησαν πρὸς παραπλάνησιν τῶν ἐξεταστῶν των νὰ ἠρνήθησαν δι' ἀναθεματισμῶν μάλιστα τὴν αἵρεσίν των ταύτην ὡς τοῦτο ἦτο σύνηθες παρ' αὐτοῖς καὶ τοῖς Μανιχαίοις. Ὑπάρχει τρανώτατον παράδειγμα χαρακτηριστικῆς ὑποκρισίας ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκ-

σαφὴς καὶ εὐεξήγητος ἀποβαίνει ἡ εὔκολος μεταστροφὴ καὶ ὁ συστηματικὸς ἑλιγμὸς τοῦ ἡγεμόνος Kotromanic ἀναλόγως τῶν συμφεροντολογικῶν καὶ πολιτικῶν περιστάσεων καὶ συνθηκῶν. Ἀλλὰ περισσότερον σαφὴς καὶ διαυγὴς ἀποβαίνει, ἕνεκα τῆς ἀνωτέρω διαπιστώσεως, ἡ συμπεριφορὰ καὶ ἡ τύχη τοῦ Λατίνου ἐπισκόπου τῆς Βοσνίας, ὅστις ἀσπασθεὶς τὴν αἵρεσιν παρητήθη τῆς ἐπισκοπικῆς ἕδρας του [1]. Καὶ διεβεβαίου μὲν ὁ ἀποσταλεὶς εἰς Βοσνίαν ἀντιπρόσωπος τοῦ Πάπα ἐπίσκοπος Ἰάκωβος, ὅστις συνωδεύετο ὑπὸ τῶν περιφήμων μοναχῶν τῶν Δομινικανῶν [2], ὅτι οὗτος «ex simplicitate asserit se pecasse», ἀλλὰ ἡ διαπίστωσις αὕτη θὰ ἦτο πραγματικὴ ἐὰν καὶ ἐφ' ὅσον ὁ ἐπίσκοπος οὗτος ἀνέκτα καὶ πάλιν τὴν προηγουμένην θέσιν του, τὴν ὁποίαν κατέλαβεν ὁ φίλος τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Γερμανίας Φρειδερίκου, ὁ Γερμανὸς τὸ γένος, ἐπίσκοπος Ἰωάννης, Δομινικανός. Πλὴν ὅμως οὐδαμοῦ ἀναφαίνεται ἀκόμη καὶ ἡ μεταμέλεια τοῦ εἰρημένου Λατίνου ἐπισκόπου τῆς Βοσνίας, ὅπερ θὰ ἐδικαιολόγει τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ὡς ἄνω δῆθεν αἰτίας καὶ ἀφορμῆς τῆς προσχωρήσεώς του εἰς τὴν ἐν λόγῳ αἵρεσιν. Ἐξ ἄλλου ὅλαι αἱ δυαρχικαὶ αἱρέσεις ὡς ὁ Μανιχαϊσμὸς κ. ἄ. ὑπέσχοντο κατηγορηματικῶς τὴν δῆθεν λύσιν ὅλων τῶν μεγάλων προβλημάτων τοῦ κόσμου καὶ ἕνεκα τούτου ἀκριβῶς καὶ αὐτὸς ὁ μέγας τῆς Δυτικῆς Ἐκκλησίας Πατὴρ Αὐγουστῖνος εἶχε προσχωρήσει εἰς τοὺς κόλπους τῆς αἱρέσεως ταύτης (τοῦ Μανιχαϊσμοῦ) ἐπειδὴ ἐνόμιζεν, ὅτι θὰ διελεύκανε τὰ ἀπασχολοῦντα διαρκῶς τὸν νοῦν του προβλήματα. Ἀλλὰ κατανοήσας τὴν ἔλλειψιν οἱασδήποτε πραγματικῆς ἐπιστημονικῆς ἐρεύνης εἰς τὸν Μανιχαϊσμὸν καὶ πρὸ παντὸς κατιδὼν τὴν ὑφισταμένην ἐν αὐτῷ μεγάλην ἀνηθικότητα ἐπέστρεψε μεταμεληθεὶς εἰς τοὺς κόλπους τῆς μιᾶς ἁγίας καὶ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας,—ὅπερ δὲν φαίνεται νὰ ἔπραξεν ὁ μνημονευθεὶς Λατῖνος ἐπίσκοπος—διὰ τῆς περιωνύμου ἐκείνης προτροπῆς tole et lege κατόπιν τῆς ὁποίας ἀνέγνωσε τὸ γνωστὸν ἀποστολικὸν χωρίον [3].

Ἡ τάξις ὅμως τῶν τελείων τῶν Svrseni, Perfecti, τῶν διδασκάλων καὶ αἱρεσιαρχῶν ἦτο κεκορεσμένη ἐκ τοῦ πόματος τῆς πλάνης καὶ τῆς ὑποκρισίας.«...ἐκεῖνοι γὰρ οἱ μιαροί, ὅτε τινὶ ἐξ ἀρχῆς διαλέγονται, χρηστὸν σχηματίζονται ἔχειν τὸ ἦθος καὶ πάντα τὰ παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς

κλησίας, καθ' ὃ ὁ Βασιλεὺς Λέων Ἴσαυρος (717—40) μεταστέλλεται τὸν αἱρεσιάρχην τῶν Μανιχαίων Τιμόθεον καὶ παραπέμπει αὐτὸν πρὸς τὸν Πατριάρχην τῆς Κων/λεως Ἀναστάσιον (;) ὅστις ἐρωτῶν τοῦτον διατὶ ἠρνήθη τὴν ὀρθὴν πίστιν, ἐκεῖνος δι' ἀναθεματισμῶν ἐπανειλημμένων ἠρνεῖτο πάντα ταῦτα μετὰ τοιαύτης πειστηκότητος ὥστε νομισθεὶς «ὡς ἀναίτιος κακοῦ καὶ λαβὼν παρὰ τοῦ βασιλέως συγγίλιον (διαβατήριον) μετέβη εἰς Ἐπίσπαρσιν καὶ εἶτα εἰς Μάναλιν. (Migne 104, 1284).

1. Fr. Racki : Bogomili i Patareni S. A. σ. 391 κ. ἄ.

2. Jirecek : Istoria Srba μετάφ. Radonica σ. 29.

3. Ρωμ. ιγ 13-14 προβλ. Δ. Μπαλάνου Πατρολογία Ἀθῆναι 1930 σελ. 465.

δόγματα ἐπικυροῦσι δολίως καὶ ἀναφωνοῦσιν ἀλληγοροῦντες ἀθέσμως καὶ λίαν ἀμαθῶς τὴν Ἁγίαν Τριάδα, Θεὸν ὁμολογεῖν λέγουσιν καὶ ἀναθεματίζουσιν τοὺς μὴ ὁμολογοῦντας αὐτόν [1]. Νομίζομεν, ὅτι εἶνε ἀρκετὴ ἡ παροῦσα διαλεύκανσις διὰ τοὺς ἐκλαμβάνοντας ὡς ὀρθοδόξους τοὺς κατοίκους τῆς Μεσαιωνικῆς Βοσνίας καὶ στηριζομένους εἰς τὴν πολλαχόσε σημειουμένην σχετικὴν φράσιν τῆς Ἁγίας Τριάδος καὶ τοῦ σημείου τοῦ Σταυροῦ εἰς τὰ διάφορα μνημεῖα. Τὸ φαινόμενον τοῦτο, κατὰ τὴν συνήθειαν τῶν ἡγεμόνων τῆς γείτονος Σερβίας,—τῆς ἀφειδοῦς δηλονότι σημειώσεως τῶν πομποδῶν φράσεων καὶ ἰδίως εἰς τὰ ἐπίσημα κρατικὰ ἔγγραφα τῶν Βοσνίων ἡγεμόνων, ἅτινα σημειωτέον συνετάσσοντο τῇ παρουσίᾳ καὶ ἐποπτείᾳ τῶν ἐκκλησιαστικῶν (αἱρετικῶν) ἀρχηγῶν ὡς τοῦ Deda, Starci κ.λ.π, δὲν ἦτο δυνατὸν κατὰ τὰ ἀνωτέρω νὰ μὴν ἀποτελοῦν σύνηθες καὶ ἐπιβεβλημένον μέσον καὶ δόλωμα πρὸς ἐξαπάτησιν τῶν ἀδαῶν, ἐξ ὧν «σχήματι εὐλαβείας πολλοὺς συναρπάζουσιν [2].....οἱ τοιοῦτοι Βογόμηλοι οἱ βδελυκτότεροι καὶ δυσεβέστεροι πολλῶν ἐχθρῶν τοῦ Σταυροῦ καὶ πρόδρομοι τοῦ ἀντιχρίστου καὶ τῆς ὅσον ἤδη παρουσίας αὐτοῦ κήρυκες ἔκδηλοι καὶ τῆς συντελείας τῶν αἰώνων ἀναμφίβολα σήμαντρα [3].

Ὅσον δὲ ἀφορᾶ τὸν σεβασμὸν τῶν εἰκόνων καὶ τὴν συνήθειαν νὰ ἔχωσι τόσον εἰς τὰς οἰκίας ὅσον καὶ εἰς τοὺς ναούς, ὡς οἱ λοιποὶ χριστιανοὶ εἰκόνας, οὐδὲν ἕτερον τεκμήριον καὶ διαφωτιστικὸν μνημεῖον ἔχωμεν πλὴν τοῦ μοναδικοῦ χειρογράφου τοῦ Krstianin Hvala, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς καὶ οὗτος θὰ ἀνῆκεν εἰς τὰ τῆς βδελυρίας ἀποσκυβαλίσματα...«οἵτινες εἰσὶν οἱ Βογόμηλοι κεκλημένοι, οἱ γνήσιοι μαθηταὶ τοῦ ἀντιχρίστου....σκοτεινόμορφοι γὰρ ὄντες διάβολοι εἰς ἀγγέλου φωτός μετασχηματίζονται οἱ δαιμονοπρόσωποι [4]. Ἐὰν οἱ κάτοικοι τῆς Μεσαιωνικῆς Βοσνίας ἐσέβοντο πράγματι καὶ ἐτίμων τὰς εἰκόνας τοῦ Χριστοῦ, τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν Ἁγίων, θὰ ὑπῆρχεν ἀσφαλῶς πληθώρα τοιούτων εἰκόνων, ὡς τοῦτο συνέβαινε καὶ συμβαίνει παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις χριστιανοῖς τόσον εἰς τοὺς ναοὺς ὅσον καὶ τὰς οἰκίας των. Ἐκ δὲ τῆς πληθύος τῶν εἰκόνων τούτων ἀναμφιβόλως καὶ παρ' ὅλας τὰς τυχὸν καταστροφὰς καὶ μετέπειτα ἀπωλείας των θὰ ὑπῆρχον ἀρκετὰ δείγματα εἰκόνων καὶ αὐτούσιαι εἰκόνες, τὰς ὁποίας ὡς καὶ οἱ ἄλλοι χριστιανοὶ θὰ προσεπάθουν πάσῃ θυσίᾳ νὰ διαφυλάξωσι, ὡς ἄλλοι χριστιανοὶ ἔπραξαν καὶ μάλιστα κατὰ τοὺς σκοτεινοὺς αἰῶνας τῆς δουλείας. Πλὴν ὅμως τὸ γεγονὸς ὅτι οὐδεμία ἀπολύτως εἰκὼν ἐσώθη ἀνήκουσα εἰς ναοὺς ἢ εἰς οἰκίας χριστιανῶν τῆς Μεσαιωνικῆς Βοσνίας μαρτυρεῖ πασιφανῶς τὴν παντελῆ τούτων ἀπουσίαν τόσον ἐν τῇ ἐπισήμῳ εἰρημένῃ ἐκκλησίᾳ ὅσον καὶ

1. Migne ἔ. ἀ. 104, 1244.
2. Αὐτόθι 140 σ. 664.
3. Αὐτόθι σ. 628.
4. Αὐτόθι 665 καὶ 672.

παρὰ τοῖς κατοίκοις τῆς Βοσνίας τοῦ μεσαίωνος. Πιθανὸν ὅμως νὰ ὑπῆρχον εἰς τοὺς ναούς των μόνον εἰκόνες καὶ τοῦτο πρὸς παραπλάνησιν, διότι πολλάκις «ἐζωγράφιζον εἰκόνας οὐ πίστει ἀλλ' εἰς τὸ ὑβρίζειν καὶ μιαίνειν αὐτάς [1]».

Ὡς πρὸς δὲ τὴν ἀνέγερσιν ναῶν δύο ἐκδοχαὶ δύνανται νὰ προβληθοῦν Ἢ ὅτι κατεσκεύαζον αὐτοὺς ἐκ συγκαταβάσεως ἢ ἐξ ὑποκρισίας «Κτίζουσιν ἐκκλησίας οἱ ἀσεβεῖς, καθὼς αὐτοὶ ταῦτα πάντα ὁμολογήσαντες οὐ πίστει ἀλλ' εἰς τὸ ἐμπαίζειν καὶ αὐτοὺς μιαίνειν» [2]. Εἰς τούτους τοὺς ναοὺς συνήρχοντο καὶ ἀπετέλουν τὰ συνέδρια «καθ' ἑαυτοὺς γὰρ προσευχὰς καλοῦσιν αὐτῶν τὰ συνέδρια [3] καὶ ἐν τοῖς ὁποίοις πρὸς ἐξαπάτησιν τῶν ἁπλουστέρων μεταλαμβάνουσιν... ἐξ αὐτῶν οὐκ ὀλίγοι τοῦ τιμίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ τοῦ Θεοῦ ἡμῶν» [4]. Μάλιστα διετείνοντο καὶ ἐδίδασκον ὅτι ἡ μετάληψις τοῦ τιμίου σώματος καὶ αἵματος τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ ἦτο ἁπλῶς μετάληψις ἄρτου καὶ οἴνου κοινοῦ καὶ ἕνεκα τούτου «...τοὺς ἐκ λαϊκῶν μετεβληθέντας μετὰ τροφὴν προσέρχεσθαι καὶ μεταλαμβάνειν, ὑποκρίσεως χάριν καὶ τοῦ λανθάνειν παραγγέλουσι, τοὺς δὲ ἐκ τῶν πρεσβυτέρων μεταβληθέντας αὐτὰ φαγόντας καὶ τὰ τῆς θείας καὶ φρικτῆς ἱερουργίας ἐπιτελεῖν ἐπιτρέπουσιν καὶ φανερᾶς ἀντιχρίστους κἂν αὐτοῦ Χριστοῦ πολίτας ἑαυτοὺς ὀνομάζουσιν» [5]. Τοὐναντίον οἱ τέλειοι ἐξ αὐτῶν svrsiteli—Perfecti· οἱ ἀντιπρόσωποι τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βοσνίας ὡς ὁ Died, οἱ Gosti καὶ οἱ Starci ἐπίστευον καὶ ἐξεδέχοντο τὴν θείαν λειτουργίαν ὡς θυσίαν δαιμόνων ἐν τοῖς ναοῖς, οὓς ἐξελάμβανον ὡς κατοικίας δαιμόνων [6], καθ' ὃν χρόνον ἐν πολλῇ ὑποκρισίᾳ καὶ τῷ προσεύχεσθαι σχηματίζονται [7], ἐνῷ οὐσιαστικῶς τὰς ἐν ἐκκλησίᾳ συνάξεις τῶν ἄλλων χριστιανῶν ἐβδελύττοντο [8]. Ἐὰν δὲ λάβωσιν ὑπ' ὄψιν οἱ περὶ τὸν Dr. Clussac' ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω καὶ τὸ γεγονὸς τῆς σιωπῆς ὄχι μόνον τῶν Βυζαντινῶν συγχρόνων χρονογράφων, ἀλλὰ καὶ τῶν πλησιεστέρων πρὸς τὴν Βοσνίαν καὶ μάλιστα τῆς γείτονος αὐτῆς ἐκκλησίας τῆς Σερβίας καὶ δὴ τῆς ἀπολύτου σιωπῆς των ἔναντι τῶν ἐπανειλημμένων ἐπεμβάσεων τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὰ πράγματα τῆς Βοσνίας (ἅτινας αὕτη ἐπεχείρει διὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῶν δίκην χαμαιλεόντων κρυπτομένων αἱρετικῶν), καὶ μόνον τὸ γεγονὸς τοῦτο εἶναι δυνατὸν νὰ πείσῃ τοὺς ἐκλαμβάνοντας τοὺς Βοσνίους ὡς ὀρθοδόξους νὰ μεταβάλωσι γνώμην.

---

1. Τοῦτ' αὐτὸ ἐποίουν καὶ διὰ τοὺς Σταυρούς· «εἰς τὸ καταπατεῖν καὶ μιαίνειν αὐτοὺς» Migne 131 σ. 49.
2. Αὐτόθι.
3. Migne 102, 29.
4. Αὐτόθι 140, 675.
5. Αὐτόθι.
6. Migne 150 σ. 64.
7. Αὐτόθι.
8. Thollosrn ἔ. ἀ. 225.

Ἀλλὰ καὶ αὗται αὗται ἀκόμη αἱ ἐνδείξεις ἀμφιβόλου χαρακτῆρος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βοσνίας δύνανται βαθύτερον ἔτι ἐξεταζόμεναι ν' ἀποβάλλωσι τὸν κλοιὸν καὶ τὸ κέλυφος τῆς ἀμφιβολίας καὶ νὰ ἐμφανισθῶσιν κατ' οὐσίαν ὡς τεκμήρια αἱρετικῆς χροιᾶς τῆς μεσαιωνικῆς Βοσνίας.

Καὶ πρῶτον ἡ ἔνδειξις τῆς τοπικῆς προελεύσεως τῆς αἱρέσεως εἰς Βοσνίαν ἀποβαίνει τεκμήριον αἱρετικῆς χροιᾶς διὰ τῆς καταρρίψεως τῶν προβαλλομένων ἰσχυρισμῶν. Ὁ λόγος διὰ τὸν ὁποῖον οἱ σύγχρονοι Βυζαντινοὶ συγγραφεῖς, χρονογράφοι, ἱστορικοὶ [1] δὲν ἀναφέρουσι τὴν θρησκευτικὴν ταύτην κίνησιν τῆς ἐμφανίσεως τοῦ αἱρεσιάρχου Ἱερεμίου-Βογομίλου ἧτο ὁ αὐτός, διὰ τὸν ὁποῖον οἱ σύγχρονοι τοῦ αἱρεσιάρχου τῶν Βογομίλων ἐν Κωνσταντινουπόλει Βασιλείου χρονογράφοι ἠγνόουν τὸν Βασίλειον παντελῶς πρὸ τῆς τεχνηέντου καὶ καταπληκτικῆς συλλήψεώς του. Διότι πάντες οἱ αἱρετικοὶ Βογόμηλοι ἀλλὰ μάλιστα καὶ κυριώτερον οἱ ἀρχηγοί των «οἱ Τέλειοι, ἐν γένει... μετ' εὐκολίας ἐπιτηδεύοντο τὴν καθ' ὑπόκρισιν καὶ προσποίησιν συμμόρφωσιν πρὸς τὰ τῆς (Ὀρθοδόξου) ἐκκλησίας καὶ τοῦτο ἵνα ἀποφεύγωσι τοὺς καθ' ἑαυτῶν διωγμούς [2], τὰς συλλήψεις καὶ τὴν ἀποκάλυψίν των. Δι' αὐτὸν ἀκριβῶς τὸν λόγον καὶ ὁ ἐπίσκοπος τῆς Βουλγαρίας Θεοφύλακτος, εὑρισκόμενος ἐν μέσῳ ξένου ἀπὸ πάσης ἀπόψεως (γλωσσικῆς καὶ Ἐθνικῆς) περιβάλλοντος δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ ἐξιχνιάσῃ τὴν αἵρεσιν καὶ νὰ διαπιστώσῃ σχετικῶς περὶ αὐτῆς. Ὅσον δ' ἀφορᾷ τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦ Βουλγάρου ἱστορικοῦ Blagojev, ὅτι οἱαδήποτε θρησκευτικὴ κίνησις ἦτο ἀδύνατον νὰ λάβῃ χώραν εἰς τὴν τότε ὀπισθοδρομικὴν ἀπὸ ἀπόψεως πολιτισμοῦ Βουλγαρίαν τοῦ 10ου αἰῶνος, ὁ ἰσχυρισμὸς οὗτος δὲν εὐσταθεῖ λαμβανομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἑξῆς:

α) Ὅτι γενικῶς ἡ Βουλγαρία ὑπῆρξεν ὄχι μόνον ἡ γέφυρα δι' ἧς μετεβιβάζοντο αἱ θρησκευτικαὶ δοξασίαι καὶ αἱρέσεις ἐξ Ἀνατολῆς προερχόμεναι καὶ πρὸς Δύσιν κατευθυνόμεναι ἀλλὰ καὶ ἡ κυρία ἑστία τῆς ἱδρύσεως καὶ τὸ Σχολεῖον τῆς ἐκπαιδεύσεως, τῆς ἀναδιοργανώσεως καὶ τῆς διαδόσεως τῆς αἱρέσεως τῶν Βογομήλων εἰς τὴν Δύσιν [3]. Διότι ἀποτελεῖ ἱστορικὴν ἀλήθειαν τὸ γεγονὸς ὅτι μεταξὺ τῶν ὑπὸ τῶν διαφόρων αὐτοκρατόρων τοῦ Βυζαντίου ὡς τοῦ Κων)τίνου τοῦ Κοπρωνύμου (752) τοῦ Τσιμισκῆ (970) κ. ἄ. μεταφερθέντων λαῶν ἐκ Μικρᾶς Ἀσίας εἰς τὴν Βαλκανικὴν Χερσόνησον καὶ δὴ εἰς Βουλγαρίαν ἦσαν οἱ πλεῖστοι αἱρετικοί [4]. Ἐκ τούτων πολλοὺς εἰς

1. Ὑπάρχει σαφὴς μαρτυρία τις δι' ἧς πιστούμεθα πάντως τὴν ἐκ Δύσεως προέλευσιν τῆς αἱρεσέως «Ἔστιν ἡ αἵρεσις τῶν ἀθέων Φουνδαγιατῶν τῶν ἑαυτοὺς ἀποκαλούντων Χριστοπολίτας ἐν δὲ τῇ Δύσει καλουμένων Βογομήλων...» Migne τομ. 131 σελὶς 48 ἑ.

2. Migne τ. 131 Δογμ. Παν. τ. 2728 πρβ. καὶ Βαφείδου: Ἐκκλ. Ἱστορία τ. 2 σελ. 236.

3. Αὐτόθι σελ. 223.

4. Migne τ. 42, 43, 27, 28 Κέδρωνος Β, 209.

Φιλιππούπολιν, μεταβὰς ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Κομνηνὸς μετέφερε εἰς τὴν ὀρθόδοξον πίστιν. Ἄλλως τε τόσον μεγάλως μετέπειτα διεδόθη ἡ αἵρεσις αὕτη τῶν Βογομήλων εἰς Βουλγαρίαν, ὥστε ὁ Βούλγαρος Dobromir Βογόμιλος μετὰ τοῦ Παυλικιανοῦ Λέκκα παρὰ τὴν Τριαδίτσαν (Σόφιαν) εἶχον ἀρχίσει τὸν θρησκευτικὸν πόλεμον κατὰ τῶν «εἰκονολατρῶν τῶν οἴκων τῶν δαιμόνων» μετὰ ὀγδοήκοντα χιλιάδων ὀπαδῶν των χωρικῶν [1].

β) Ἡ Βουλγαρία καὶ ὑπ' αὐτῶν τούτων τῶν αἱρετικῶν ἐθεωρεῖτο ὡς καταφύγιον καὶ πεδίον κατάλληλον δράσεως ἀκριβῶς διὰ τὸν λόγον αὐτὸν τῆς ὀπισθοδρομικότητός της (τὴν ὁποίαν ὁ Blagojev μεταχειρίζεται ὡς ἰσχυρὸν ὅπλον κατὰ τῆς ἐν Βουλγαρίᾳ ἀναπτύξεως τῆς ἐν λόγῳ αἱρέσεως).

Οἱ αἱρετικοὶ Βογόμηλοι ὡς «λύκοι χαίροντες καὶ δρῶντες ἐλευθέρως ἐν ὥρᾳ ὁμίχλης», κατὰ τὴν λαϊκὴν ἔκφρασιν ἔσπευδον κυρίως εἰς τὰς χώρας ἔνθα τὸ πρῶτον διεδίδετο ἡ Χριστιανικὴ θρησκεία, διὰ νὰ ἐνσπείρωσι τὰ ζιζάνια τῆς διδασκαλίας των, ἅτινα ἐκαρποφόρουν ἀκριβῶς ἔνθα ὑπῆρχεν ὀπισθοδρομικότης θρησκευτικὴ καὶ ἐκπολιτιστική, ὡς ἦτο ἡ Βουλγαρία. Τοῦτο σαφῶς ἀναφέρεται εἰς τὴν Ἱστορίαν τῆς ἐκκλησίας. «...Πάλιν καὶ τῶν ἀσεβῶν ἐκείνων (τῶν Παυλικιανῶν ἀδελφῶν τῶν Βογομήλων) ἀκούσας φληναφούντων, ὡς μέλλουσιν ἐξ αὐτῶν ἐκείνων ἀποστέλλειν ἐν τόποις Βουλγαρίας τοῦ ἀποστῆσαι τινὰς τῆς ὀρθοδόξου πίστεως καὶ πρὸς τὴν οἰκείαν καὶ μεμιασμένην αἵρεσιν ἐπισπάσασθαι, τῇ ἀρχῇ τοῦ θείου κηρύγματος θαρροῦντες καὶ οἰόμενοι, ὡς εὐκόλως δυνήσονται τῷ ἀδόλῳ καὶ ἀληθινῷ σίτῳ τὰ οἰκεῖα σπεῖραι ζιζάνια» [2].

γ) Ἀλλὰ καὶ ἡ διαπίστωσις ἡ ὁποία ἐξάγεται ἐκ τῆς ἀμηχανίας τῶν βυζαντινῶν ἱστορικῶν (τῶν συγχρόνων τῆς αἱρέσεως) νὰ ἑρμηνεύσωσι τὸν ὅρον ἢ ὀνομασίαν «Βογόμηλος» [3] μαρτυρεῖ ὄχι μόνον περὶ τῆς ὑπάρξεως τῶν Βογομήλων ἐν Βουλγαρίᾳ καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς προελεύσεως τῶν αἱρετικῶν τούτων καὶ τῆς μεταδόσεως εἰς ἄλλας χώρας δὴ καὶ εἰς τὴν Βοσνίαν «δολερῶς καὶ ὑπούλως τῷ κωδίῳ τὸν λύκον περικαλύπτοντες [4].

δ) Ἐξ ἄλλου καὶ αὐτὴ αὕτη ἡ ὀνομασία τῆς πολυωνύμου αἱρέσεως τῶν Βογομήλων καλουμένων Βούγγρων «Βούλγαροι καὶ κατὰ σύντμησιν Βοῦγροι ὡς ἀπὸ Βουλγαρίας ἔχοντες τὴν ἀρχήν, ἔνθα ὑπεστηρίχθη καὶ ἐτράφη ὑπὸ τῶν Μανιχαϊκῶν καὶ γνωστικῶν στοιχείων... καὶ ἡ ὀνομασία αὐτῆς εἶναι ἱκανὴ ν' ἀχρηστεύσῃ τὸ ἀμυντικὸν καὶ ἐπιθετικὸν συνάμα ὅπλον τοῦ Blagojev καὶ νὰ πιστοποιήσῃ τὸ γεγονός, ὅτι ἡ Βουλγαρία ἔμεινε πάντοτε ἡ ἑστία

---

1. Krumbacher: Ἱστορία Βυζαντ. λογοτεχνίας Μετάφρ. Σωτηριάδου Ἀθῆναι 1900 τόμ. 3 σελ. 431.

2. Migne τ. 104 σ. 1241.

3. Αὐτόθι 150 σελ. 28 πρβλ. Γ. Τούλια ἔ. ἀ.

4. Migne ἔ. ἀ, 1248.

τῶν Μανιχαϊκῶν αἱρέσεων, αἵτινες ἐκεῖθεν ἐξηπλώθησαν εἰς τὴν Λατινικὴν δύσιν [1].

Αἱ ἐνδείξεις τοῦ ἀμφιβόλου χαρακτῆρος, ὡς εἶναι ἡ τροφὴ καὶ ὁ γάμος τῶν κατοίκων τῆς μεσαιωνικῆς Βοσνίας, κατ᾿ οὐσίαν ἀποτελοῦσι ἐνδείξεις ἂν μὴ ἀποδείξεις τῆς αἱρετικῆς χροιᾶς τῆς Bosanska Crkva κατὰ τὸν μεσαίωνα, λαμβανομένων ὑπ᾿ ὄψιν ἀφ᾿ ἑνὸς μὲν τὸ ὅτι ἐξηπάτουν τοὺς ἀδαεῖς καὶ ἰδιώτας οἱ ἀρχηγοὶ τῆς αἱρέσεως παντοῦ καὶ πάντοτε καὶ μάλιστα ἐν Βοσνίᾳ «εὐλογοφανεῖς ἀφορμὰς ἔχουσιν κατηγορεῖν τὰς ἀληθείας καὶ ἐξαπατεῖν τοὺς ἀμαθεῖς ἰδιώτας» [2] ὡς μαρτυροῦσι οἱ χρονογράφοι τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Καὶ ἀφ᾿ ἑτέρου ὅτι δὲν ἀπηγορεύετο εἰς τοὺς auditores ἀκροατὰς τοὺς ἁπλοῦς—λαϊκοὺς ν᾿ ἀπέχωσι τοῦ γάμου, τῆς κρεωφαγίας καὶ τῆς μετὰ τῶν ἄλλων ἀνθρώπων μὴ αἱρετικῶν ἐπικοινωνίας, πρᾶγμα ὅπερ ἦτο ὑποχρεωτικῶς ἐπιβεβλημένον νὰ ἐπιχειρῶσιν μετ᾿ ἐπιφυλάξεως καὶ ὑποκριτικῶς οἱ svrsiteli πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς παραπλανήσεως καὶ συλλήψεως εἰς τὰ δίκτυα τῆς αἱρέσεως νέων ὀπαδῶν. Καὶ τότε «... πάντα τὰ παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις δόγματα ἐπικυροῦσι δολίως... καὶ ἁπλῶς δίκην πολύποδος ἢ χαμαιλέοντος τῷ καιρῷ καὶ τῷ τρόπῳ καὶ τῷ προσώπῳ συμμεταβάλλονται ὅπως τινὰ τῶν κουφοτέρων θηρεύσωσιν...» [3].

Ὡς πρὸς δὲ τὴν τύχην τῶν κατοίκων τῆς Μεσαιωνικῆς Βοσνίας μετὰ τὴν Τουρκικὴν ὑποδούλωσιν καὶ αὕτη δύναται ν᾿ ἀποδείξῃ τὴν αἱρετικότητα τῶν τότε Βοσνίων. Ἐὰν ἐρευνηθῇ ἡ προέλευσις τῆς καὶ σήμερον παρὰ τοῖς Μουσουλμάνοις ἐν Βοσνίᾳ ἐπικρατούσης συνηθείας [4] τῆς ἰδιαιτέρας τιμῆς καὶ τοῦ σεβασμοῦ (τυπικῶς) τινῶν ἐκ τῶν χριστιανικῶν ἑορτῶν, αὕτη ἀσφαλῶς ἡ συνήθεια θ᾿ ἀποδειχθῇ ὅτι θὰ ἔχει τὴν βάσιν της εἰς τὴν κληρονομικὴν παράδοσιν τῶν ἐξισλαμισθέντων βιαίως ἢ καὶ ἑκουσίως προσελθόντων εἰς τὸν ἰσλαμισμὸν διὰ λόγους συμφεροντολογικοὺς καὶ πολιτικῆς σκοπιμότητος.

Διότι εἶναι χαρακτηριστικὸς ὁ τρόπος τῆς περιφρονήσεως τῶν χριστιανικῶν λαῶν κατὰ τοὺς χρόνους τῆς ὑποδουλώσεώς των ὑπὸ τῶν Τούρκων. Οὗτοι «πολλαχοῦ θάνατον ἀπειλοῦντες καὶ σφάζοντες καὶ καίοντες ὁλόκληρα χωρία ἐξηνάγκασαν μέγα πλῆθος χριστιανῶν μάλιστα ἀνατολικῶν, Ἀλβανῶν καὶ Σλάβων ν᾿ ἀσπασθῶσι τὸν Ἰσλαμισμόν....Ἐν Ἀλβανίᾳ τὸ ἥμισυ, ἐν Ἑρζεγοβίνῃ δὲ καὶ Βοσνίᾳ τὰ ἑπτὰ ἢ τὰ ὀκτὼ δέκατα τῶν κατοίκων ἐγένοντο διὰ τῆς βίας Μωαμεθανοί [5]. Ἀργότερον ἴσως μετεχειρίζοντο οἱ Τοῦρκοι ἄλλα ὀλιγώτερον σκληρὰ μέσα πρὸς ἐξισλαμισμόν, ὡς τοὺς παραπλανητικοὺς

1. Δ. Κυριακοῦ Ἐκκλ. Ἱστορ. τ. 2 σ. 62.
2. Migne τ. 104 σελ. 1274.
3. Αὐτόθι σελ. 1244.
4. Γ. Τούλια ἔ. ἀ. σελ. 76.
5. Βαφείδου. Ἐκκλ. Ἱστορία Κων)λις 1886 τομ. 2 σελ. 333.

λόγους τοῦ συμφέροντος, δι' οὗ προσείλκυον τοὺς ἀδαεστέρους καὶ κατ' εὐφημισμὸν χριστιανούς. Οἱ δὲ Σουλτάνοι ἀνύψουν πάντοτε κατὰ προτίμησιν εἰς ὕπατα ἀξιώματα τοὺς ἐξωμότας τούτους ἢ ἐξισλαμισμένους χριστιανούς, διότι οἱ τοιοῦτοι καὶ ἐμφανέστεροι καὶ ἱκανώτεροι ἦσαν καὶ ζῆλον θρησκευτικὸν ἐδείκνυον πλειότερον[1]. Ἀλλ' ἀκόμη καὶ σήμερον οἱ ἀπόγονοι τῶν Βογομήλων διαβεβαιοῦσι τὴν καταγωγήν των. Εἴς τι ὑπόμνημα τῶν Κροατῶν Μουσουλμάνων συνταχθὲν ὑπὸ τοῦ ἐν Σικάγῳ τὴν 29)10)50 συγκληθέντος συνεδρίου ἐξαίρεται μεταξὺ τῶν ἄλλων καὶ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Βοσνίας «τῆς ἐποχῆς ἐκείνης τοῦ μεσαίωνος καὶ δὴ ἐπὶ τοῦ γενναίου Tvrko ὡς καὶ ἡ ἰδιαιτέρα στοργή, ὁ ἀσπασμὸς καὶ ἡ παραδοχὴ καὶ ὑπεράσπισις τῆς αἱρέσεως τοῦ Βογομολιτισμοῦ, κατὰ τῆς ὁποίας οὐδεμία δύναμις ἀκόμη καὶ ἐν ὀνόματι τῆς θρησκείας δὲν εἶχε τὸ δικαίωμα νὰ δράση καὶ μάλιστα κατὰ τῆς (διπλῆς) ἀνεξαρτησίας της». Οἱ Βόσνιοι Μουσουλμάνοι διασαλπίζουσιν ἀκόμη καὶ σήμερον «ὅτι εἶναι ἀπόγονοι τῶν Βοσνίων τοῦ μεσαίωνος εὐγενῶν, τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν Βασιλέων» ὡς τονίζεται σαφῶς εἰς τὴν ἐν λόγῳ διακήρυξιν[2].

Ταῦτα πάντα κατὰ τὴν ταπεινὴν ἡμῶν γνώμην, εἶνε ἱκανὰ ὄχι μόνον νὰ διαλευκάνωσιν ἀλλὰ καὶ ν' ἀποτελέσωσιν ὁριστικὴν λύσιν τοῦ σκοτεινοῦ καὶ αἰνιγματώδους προβλήματος τούτου τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Μεσαιωνικῆς Βοσνίας καὶ τῆς Γενικῆς Ἱστορίας τῶν Σλαβικῶν λαῶν τὸ ὁποῖον ἀπασχολεῖ ἐπὶ πολὺ τοὺς ἱστορικούς.

---

1. Αὐτόθι.
2. Hrvatska volia Νοεμ—Δεκεμ. 1950 Δαμασκὸς Συρίας.

Η ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΚΥΝΟΥΡΙΑΝ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΠΑΛΙΟΠΑΝΑΓΙΑΣ
(ΣΥΜΒΟΛΑΙ ΕΙΣ ΤΗΝ ΑΡΚΑΔΙΚΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑΝ)

ΥΠΟ

ΤΑΣΟΥ ΑΘ. ΓΡΙΤΣΟΠΟΥΛΟΥ

Εἰς ἀπόστασιν μικροτέραν τῶν δύο ὡρῶν ἀπὸ τοῦ Ἄστρους[1], εἰς θέσιν κυριολεκτικῶς πνιγομένην ἀπὸ πλουσίαν βλάστησιν, εἰς τὸν μυχὸν πρασίνης χαράδρας[2], κεῖται κατὰ τὸν δῆμον Θυρέας τῆς Κυνουρίας ἡ μονὴ τῆς *Παλιοπαναγιᾶς*, ἐπ᾿ ὀνόματι τῆς Κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου τιμωμένη. Ἐν τῇ περιοχῇ τῆς ἐν λόγῳ μονῆς καὶ οὐ μακρὰν αὐτῆς ἔχουν ἱδρυθῆ πέντε εἰσέτι μοναί, ἐκ τῶν εἴκοσι καὶ δύο ὅλων, αἵτινες ὑφίσταντο ἄλλοτε ἐν Κυνουρίᾳ. Εἶναι δ᾿ αὗται, ἡ Μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος[3] κατ᾿ ἀνατολάς, ἡ τῆς Λουκοῦς[4] κατὰ δυσμάς, Ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου[5], οὐ μακρὰν τῆς

1) Περὶ τοῦ Ἄστρους καὶ τῶν χωρίων τοῦ δήμου Θυρέας ἔχομεν συνοπτικὸν μελέτημα, προελθὸν ἐκ τῆς φιλοτίμου συνεργασίας τριῶν νέων φιλολόγων: *Ἰ. Κακαβούλια—Ἰ. Κουσκουνᾶ—Κ. Χασαπογιάννη*, Ἡ Θυρεᾶτις, Ἱστορικὴ καὶ ἀρχαιολογικὴ μελέτη ἀπὸ τῶν ἀρχαιοτάτων χρόνων μέχρι τῶν ἡμερῶν μας, Ἀθῆναι 1934. Περὶ τῆς πρώτης μνείας τοῦ Ἄστρους καὶ περὶ τῶν περὶ αὐτὸ κάστρων, βλ. πρὸ πάντων *Ν Α. Βέην*, ἐν τῇ «Byzantinische Zeitscrift» τόμ. XVII (1908), σελ. 92—107, ἔνθα καὶ πληρεστάτη βιβλιογραφία.

2. Συστὰς κυπαρίσσων πλαισιοῖ ἐπιχαρίτως τὸν χῶρον τῆς μονῆς, προσδίδουσα αὐτῇ σχῆμα ἀνεστραμμένου κώνου, σχηματιζομένου ἐκ τῆς συμφύσεως τεσσάρων συνεχῶν ὑψωμάτων, φερομένων ἀνωνύμως, ἢ ὑπὸ τὸ γενικὸν ὄνομα βουνὰ τοῦ μοναστηριοῦ. Δύο ἐξ αὐτῶν ὀνομάζονται «τοῦ σκοτωμένου» καὶ τοῦ «Λύγκου τὸ λιθάρι».

3. Προχείρως περὶ αὐτῆς βλ. *Ἰ. Κακαβούλια* κλπ., ἔνθ᾿ ἀνωτ., σελ. 156—159· Ἐπανερχόμεθα εὐθὺς κατωτέρω.

4. Κτίσμα τοῦ ΙΒ΄ ἢ ΙΓ΄ αἰῶνος, κυρίως διὰ τὴν ἀρχιτεκτονικὴν αὐτοῦ λίαν ἐνδιαφέρον, καταλαβὸν τὴν θέσιν παλαιοχριστιανικοῦ ναοῦ τοῦ Ε΄ αἰῶνος. Πρὸ πάντων βλ. *Α. Ὀρλάνδου*, Ἡ Μονὴ Λουκοῦς, ἐν τῷ «Ἡμερολογίῳ τῆς Μεγάλης Ἑλλάδος», Ἔτ. 1924, σελ. 419—433. Πρόσθες *Ἰ. Κακαβούλια* κλπ., ἔνθ᾿ ἀνωτ., σελ. 163 κ. ἑξ. *Καλ. Καλλούτση*, Κυνουριακά, ἐν Ἀθήναις 1930, σελ. 124 κ. ἑξ. Περὶ τοῦ ὀνόματος Λουκοῦ καὶ τῶν τοιχογραφιῶν τῆς μονῆς βλ. σημείωμα *Τάκη Ταχτικοῦ* (=Τάσου Γριτσοπούλου), ἐν τῇ ἐφημερ. Τριπόλεως «Παναρκαδικὴ Ἠχώ», ἔτ. ΙΒ΄, Φ. 592, 18 Σ)βρίου 1938, (ἀπόσπασμα εἰδικῆς μελέτης).

5. Κτίσμα τοῦ ΙΗ΄ αἰῶνος, οὗτινος αἱ τοιχογραφίαι ἐποιήθησαν, κατὰ σῳζομένην ἐπιγραφήν, ἔτει 1754: *Ἰ. Κακαβούλια* κλπ., ἔνθ᾿ ἀνωτ., σελ. 172. *Ν. Δ. Καλογεροπούλου*, Μεταβυζαντινὴ καὶ Νεοελληνικὴ Τέχνη, τόμ. Α΄ ἐν Ἀθήναις 1926,

θερινῆς κατοικίας τῶν 'Αστρεινῶν 'Αγίου 'Ιωάννου (ὁ 'Αγιάννης)[1], ἡ τοῦ 'Αρώματος (Ζωοδόχου Πηγῆς)[2] ἐν τῷ αὐτῷ δήμῳ Θυρέας, καὶ ἡ τοῦ 'Αγίου Δημητρίου τοῦ Ρεοντινοῦ[3] ἐν Βρασιαῖς, ὑπὸ τὴν μονὴν 'Ορθοκωστᾶς[4] ἤδη ὑπαγομένη.

Οὔτ' ἐπιγραφή, οὔτε φιλολογική τις μνεία διαφωτίζουσιν ἡμᾶς περὶ τοῦ ἀκριβοῦς χρόνου τῆς ἱδρύσεως τῆς μονῆς Παλιοπαναγιᾶς. Αἱ βαναύσως κεχαραγμέναι ἔν τισι κελλίοις τῆς μονῆς ταύτης ἐπιγραφαὶ[5] ἀναφέρονται εἰς ἀνακαινίσεις αὐτῶν κατὰ τὰ ἔτη 1790 καὶ 1802, ἑτέρα δὲ εἰς κατασκευὴν θύρας ἔτει 1761. 'Ο κατὰ τὸ ἔτος 1833 ἡγούμενος τῆς μονῆς Νικόδημος Κακαρούκας, ἀνὴρ φιλότιμος ἐκ Μελιγοῦς καὶ φιλόπονος, ἐν ἐκθέσει αὐτοῦ πρὸς τὸν Νομάρχην 'Αρκαδίας[6] ἀναφέρει, ὅτι οὗτος ὑπῆρξεν ὁ δεύτερος ἡγούμενος τῆς μονῆς (1799) ἀπὸ τῆς ἀνακαινίσεως αὐτῆς (1790;) ἐκ τῆς γενομένης ἐρημώσεως. 'Η ἀναφερομένη ἐρήμωσις τῆς μονῆς ὑπῆρξεν ἀσφα-

σελ. 113. *Δημ. Σισιλιάνου*, "Ελληνες ἁγιογράφοι μετὰ τὴν ἅλωσιν, 'Αθῆναι 1935, σελ. 120. 'Η μονή, διαλυθεῖσα ἐν ἔτει 1834, ὑπήχθη ὑπὸ τὴν μονὴν Παλιοπαναγιᾶς. Τὰ κτήματα αὐτῆς ἐτέθησαν ὑπὸ τοῦ 'Εκκλησιαστικοῦ Ταμείου εἰς πλειστηριασμὸν πολυετοῦς ἐνοικιάσεως, εἰ καὶ αὕτη ἦτο χρεωμένη εὐθὺς μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν τῆς 'Ελλάδος. Πληροφορίαι ἐνδιαφέρουσαι, εἰς ἔγγραφα τοῦ φακέλλου (352) τῆς μονῆς, ἐν τοῖς Γεν. 'Αρχείοις τοῦ Κράτους, ἔνθα καὶ φυλλάδιον αὐτῆς, περιέχον πλῆθος τοπωνυμιῶν.

1. Πρόχειροί τινες πληροφορίαι ἐν φυλλαδίῳ *Νίκου 'Ι. Φλούδα*, 'Ιστορικὰ 'Αγίου 'Ιωάννου Θυρέας, ἔκδ. «'Αρχείου Κυνουριακῶν Σπουδῶν», 'Αθῆναι 1939, σελ. 16. Πρβλ. καὶ κριτικὸν σημείωμα Τ. Α. *Γ(ριτσοπούλου)*, ἐν τῇ ἐφημ. Τριπόλεως «Παναρκαδικὴ 'Ηχώ», ἔτ. ΙΓ' φ. 631, 24 Δ)βρίου 1939.

2. 'Υπέστη τὴν τύχην τῆς προηγουμένης, μετὰ τὴν ἐπανάστασιν. Τὸ 'Εκκλ. Ταμεῖον ἐκ τῆς ἐκποιήσεως τῶν κτημάτων αὐτῆς εἰσέπραξεν ἱκανὰ ποσά. Οἱ γείτονες τῆς μονῆς βαρέως φέροντες τὴν διάλυσιν αὐτῆς κατέστρεψαν διὰ τοῦ πυρός, ἔτει 1837, μέγαν ἀριθμὸν ἐλαιοδένδρων καὶ ὀπωροφόρων. 'Ενδιαφέροντα τὴν μονὴν καὶ τὴν μερικὴν ἱστορίαν τοῦ τόπου ἔγγραφα ἐν τοῖς Γεν. 'Αρχείοις τοῦ Κράτους (φάκελ. τῆς μονῆς ἀριθ. 353).

3. Τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς ταύτης διασῴζει, ἔτι καὶ σήμερον καλῶς διατηρουμένας, ἐνδιαφερούσας τοιχογραφίας τοῦ ΙΖ' αἰῶνος. Πληροφορίας τινὰς καὶ τὴν ἐπιγραφὴν βλ. ὑπὸ *Mich. Deffner*, Drei Zaconische Heirathsprotocolle.... ἐν τῷ τοῦ αὐτοῦ «Archiv für mittel-und neugriechische Philologie», Τόμ. I (1880), σελ. 168.—Πρβλ. καὶ *N. A. Bees* (Βέην), ἐν τῷ «Oriens Christianus», Neue serie, Τόμ. IV (1914), σελ. 275.—*Τ. Α. Γ(ριτσόπουλον)*, ἐν ἐφημ. Τριπόλεως «Παναρκαδικὴ 'Ηχώ», ἔτ. ΙΓ', φ. 631, 24 Δ)βρίου 1939.

4. Περὶ τῆς μονῆς ταύτης παρασκευάζομεν ἴδιον μελέτημα, ἐν ᾧ θὰ περιληφθῶσι καὶ τὰ σχετικὰ ὑπὲρ τῆς μονῆς ἀπολυθέντα πατριαρχικὰ γράμματα, τὰ ἤδη ἐν τῇ μονῇ Λουκοῦς ἀποκείμενα. Βλ. πρὸς τὸ παρὸν *Mich. Deffner*, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 180.—*Ι. Κουσκουνᾶ*, 'Η μονὴ 'Ορθοκωστᾶς, ἐν τῷ περιοδ. τῆς ὁμάδος Κυνουριακῶν «Κυνουριακὴ 'Επιθεώρησις» τόμ. Α' (1937—38), σελ. 177—180.

5. *'Ι. Κακαβούλια*, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 161—162.

6. Σύμμεικτα Μοναστηριακὰ 'Αρκαδίας ἐν τοῖς Γεν. 'Αρχείοις τοῦ Κράτους, φάκελ. 315, ἔγγραφον 15 'Ιουλ. 1833.

λῶς τὸ μοιραῖον ἀποτέλεσμα τῆς Ἀλβανικῆς λαίλαπος, ἥτις ἠκολούθησε τὴν ἐπανάστασιν τοῦ 1770, ὅτε φαίνεται ὅτι ἡμικατεστραμμένον ἀπέμεινε καὶ τὸ καθολικὸν τῆς μονῆς, γνωστοῦ ὄντος ὅτι καὶ σχολεῖα ἐκλείσθησαν καὶ μοναστήρια ἠρημώθησαν καὶ αὐτὸς ὁ λαὸς τῆς πολυπαθοῦς Πελοποννήσου ἐγκατέλιπε τὴν πατρῴαν γῆν [1]. Ἕνεκα τούτου, ἔτει 1814 ἐκτίσθη ἐκ βάθρων τὸ σημερινὸν καθολικόν, εἰς ὃ ὁ Νικόδημος προσέθηκε νάρθηκα μετὰ ἑνδεκαετίαν ὅλην. Κατὰ τὴν οἰκοδομὴν τοῦ νέου καθολικοῦ ἐνετοιχίσθησαν τεμάχια μαρμάρου, φέροντα νεωτέρων χρόνων χριστιανικὰς παραστάσεις, ἐπὶ δὲ τῶν πλευρῶν τοῦ τρούλλου διακρίνονται ροδιακά τινα πινάκια.

Παλαιότερον, ἀπὸ τῆς πρώτης ἱδρύσεως ἴσως τῆς μονῆς, ἥτις δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ ἀναχθῇ πέραν τοῦ ΙΖ′ αἰῶνος ἀρχομένου ἢ ΙϚ′ λήγοντος, αὕτη ὀνομάζεται τῆς *Ἐλεούσης*. Ἐρίζουσα δέ, κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τοῦ ΙΖ′ αἰῶνος μετὰ τῆς ὁμόρου μονῆς τῆς Λουκοῦς, καταφεύγει εἰς τὸ Πατριαρχεῖον πρὸς λύσιν τῆς διαφορᾶς [2], ἥτις ἐν τούτοις δὲν γνωρίζομεν εἰς τί ἀφορᾷ. Κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους χαρακτηρίζεται μετόχιον τῆς νεωστὶ ἱδρυθείσης (1611) μονῆς τῆς Ἁγίας Τριάδος [3]. Ἐντεῦθεν, φαίνεται, καὶ ἡ τελευταία αὕτη, ἔν τινι ἐλλιπῶς ἐκδιδομένῃ λόγῳ πτώσεως τοῦ κονιάματος ἐπιγραφῇ αὐτῆς [4], φέρεται ὀνομαζομένη ὡσαύτως τῆς *Ἐλεούσης*. Ἀλλ' ἡ ἐπ' ἀμφοτέρας τὰς μονὰς ἀποδιδομένη διττὴ προσωνυμία ἤγαγεν αὐτὰς εἴς τινα κτηματικὴν διαμάχην, ἐξ ἧς οὐδετέρα μὲν ἐξῆλθε νικήτρια, ἐνδιαφέρει ὅμως νὰ γνωρίσωμεν τὴν ἔριν.

Μετὰ τὴν Ἐπανάστασιν διαλυθεῖσα ἡ μονὴ τῆς Ἁγίας Τριάδος ἐτέλει ὑπὸ τὴν μονὴν Παλιοπαναγιᾶς, ἥτις πῶς, πότε καὶ διατὶ ἀπέκτησε καὶ τὴν τοιαύτην προσωνυμίαν δὲν γνωρίζομεν ἀκριβῶς [5]. Κατ' Αὔγουστον τοῦ ἔτους 1835 ὁ ἡγούμενος τῆς Παλιοπαναγιᾶς Νικόδημος Κακαρούκας ἀνέφερε πρὸς τὸν Ἔπαρχον Κυνουρίας, ὅτι εἰς τὸ πεδίον Ἁγίου Ἀνδρέου, εἰς θέσιν Σκυλοχῶρι, κατεῖχεν ἡ μονὴ κτήματά τινα, ἀποκτηθέντα δι' ἀνταλλαγῆς μετὰ τῶν ἐκ Πραστοῦ Μερικαίων, κατωχυρωμένα δὲ διὰ τῶν σχετι-

---

1. Ἐκ τῆς ἐκτενοῦς βιβλιογραφίας βλ. τὸν ἐπ' ἐσχάτων *Μιχ. Β. Σακελλαρίου*, Ἡ Πελοπόννησος κατὰ τὴν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715—1821), Ἀθῆναι 1939, σελ. 193 κ. ἑξ.

2. *Κ. Ν. Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. Γ′, ἐν Βενετίᾳ 1872, σελ. 559, ἐκ τῆς Νομικῆς Συναγωγῆς Δοσιθέου Ἱεροσολύμων, τοῦ Νοταρᾶ.

3. *Αὐτόθι*, σελ. 559.

4. *Ἰ. Κακαβούλια κλπ.*, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 158—159.

5. Παλιομονάστηρα εἶναι συνηθεστάτη παρὰ τῷ λαῷ ὀνομασία μονῶν, περὶ ὧν πιστεύεται κοινῶς ὅτι εἶναι παλαιαί, ἀλλὰ καὶ καθολικῶν μονῶν, ἐν αἷς ἱδρύθησαν νεώτερα, οἷον ἐν Λακεδαίμονι, βλ. *Μελετίου Σακελλαροπούλου*, Ἡ ἱερὰ μονὴ τῶν Ἁγίων Τεσσαράκοντα, ἐν Ἀθήναις 1921, σελ. 11. Μοναὶ Παληοπαναγιᾶς ὑπάρχουν καὶ ἄλλαι ἐν Πελοποννήσῳ.

κῶν τίτλων. 'Αλλ' οἱ τίτλοι, μεταφερθέντες εἰς μονὴν 'Αγίας Τριάδος, κατὰ τὴν μεσολαβήσασαν ἐρήμωσιν τῆς μονῆς Παλιοπαναγιᾶς, ἀπωλέσθησαν. Ὅθεν ἐζητεῖτο νὰ παραχωρηθοῦν τὰ ἐν λόγῳ κτήματα εἰς τὴν ἰδιοκτήτριαν πτωχὴν μονήν [1].

'Επὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης ἐπιληφθεὶς ὁ Νομάρχης 'Αρκαδίας, ἀπηύθυνε πρὸς τὴν μονὴν Παλιοπαναγιᾶς διαφόρους ἐρωτήσεις, εἰς ἃς ὁ ἡγούμενος αὐτῆς ἀπήντησεν ὡς ἑξῆς:

Α΄) Ἔκπαλαι ἡ μονὴ ἐκαλεῖτο *'Ελεοῦσα*. 'Επ' αὐτοῦ δὲ μαρτυροῦσι: 1) ἡ ἀφανισθεῖσα ὑπὸ τοῦ Αἰγυπτίου ἐχθροῦ εἰκών, τοιαύτην φέρουσα ἐπιγραφήν· 2) ἐπιγραφαί, «τὰς ὁποίας εἶχεν ἡ ἐκκλησία ἐπί τινων πετρῶν, αἵτινες λατομηθεῖσαι εἰς τὴν ἐκ θεμελίων ἀνακαίνισιν ἐχρησίμευσαν εἰς ἀκρογωνιαίους λίθους»· 3) τὸ διαλαμβανόμενον ἐν τῷ ἀνταλλακτικῷ ἐγγράφῳ χωράφι τοῦ Μερίκα εἰς Ἄστρος, πρὸς ὅ συνορεύει ἕτερον ὅμοιον τῆς μονῆς, κατέχει δ' ἤδη ἡ μονή· 4) ἡ πρᾶξις, ἡ διὰ μεῖζον κῦρος ὑπογραφεῖσα ἀπὸ τοὺς ἐπισημοτέρους κατοίκους 'Αγ. 'Ιωάννου, ἥτις ἐβεβαιώθη ἀπὸ τὸν ἀρχιερέα Ναυπλίου, ἐμαρτυρήθη δὲ ἀπὸ τρεῖς ἄλλους ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς προκριτοτέρους Πραστοῦ καὶ Μελ:γοῦς [2] καὶ 5) ὅτι εἰς τὴν περιφέρειαν δὲν ὑπάρχει ἄλλη μονὴ ἐπ' ὀνόματι τῆς Θεοτόκου.

Β΄ 'Η μονὴ ἠρημώθη κατὰ τὸ 1780.

Γ΄) 'Η μονὴ 'Αγ. Τριάδος ὑπῆρχε μετόχι τῆς Παλιοπαναγιᾶς, μοναχὸς δὲ καὶ κατὰ τὴν διάλυσιν τῆς δευτέρας ἥρπασε τὸ διαληφθὲν ἔγγραφον μετὰ καὶ ἄλλων κινητῶν πραγμάτων καὶ συνεκρότησε τὸ μετόχιον τῆς 'Αγ. Τριάδος ἀρχικῶς, ὅπερ ἐξειλίχθη εὐθὺς μετὰ ταῦτα αὐτοκέφαλος μονή.

Δ΄ καὶ Ε΄) Κατὰ τὸ 1797 συστήσας ὁ ἡγούμενος Νικηφόρος καὶ αὖθις τὴν μονὴν τῆς Παλιοπαναγιᾶς, ἐζήτησε παρὰ τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν προεστῶν τὴν ἐπανόρθωσιν τῆς ἀδικίας, ἀλλὰ δὲν εἰσηκούσθη, διότι ἤκμαζε τότε ἡ μονὴ τῆς 'Αγ. Τριάδος καὶ ἤσκει «ἐπήρρειαν» ἐπὶ τοῦ ἀρχιερέως καὶ τῶν προκρίτων.

«Πρὸς ἀπόδειξιν τῶν τοιούτων ἀπαιτήσεων—καταλήγει ὁ Νικόδημος—δὲν εἴχομεν εἰμὴ τὴν συνείδησιν· διότι ὅστις γνωρίζει τὰς ἐπὶ Τουρκοκρατίας περὶ ὁποιωνδήποτε ζητημάτων συζητήσεις πῶς ἐγένοντο, καὶ εἰς τοὺς ἀρχιερεῖς καὶ τοὺς προεστούς, εὔκολα διακρίνει ὅτι δὲν ἐτελοῦντο δι' ἐγγράφων», καὶ

Ϛ΄) 'Η μονὴ τῆς 'Αγ. Τριάδος αὐθαιρέτως ἐνέμετο τὰ περὶ ὧν ὁ λόγος κτήματα [3].

1. Τὸ ἔγγραφον ἐν τῷ φακέλ. τῆς Μονῆς 'Αγίας Τριάδος (356) τῶν Γενικῶν 'Αρχείων τοῦ Κράτους.

2. Τὸ ἔγγραφον παρ' ἡμῖν. Παρατίθεται εὐθὺς κατωτέρω ὁλόκληρον. 'Ενταῦθα τὸ ὅλον λεκτικὸν εἶναι τοῦ ἐγγράφου.

3. Ἔγγραφον 17 Δ)βρίου 1835 ἐν τοῖς Γενικοῖς 'Αρχείοις τοῦ Κράτους (φάκελ. 356 τῆς μονῆς 'Αγίας Τριάδος).

Ἄς σημειωθῇ, ὅτι παρὰ τὰς ἐπιμόνους παραστάσεις τῆς μονῆς Παλιοπαναγιᾶς περὶ τῶν κτημάτων αὐτῆς, τὸ Ἐκκλησιαστικὸν Ταμεῖον ἐνέκρινεν ἐν τέλει τὴν παραχώρησιν αὐτῶν, πρὸς καλλιέργειαν μόνον καὶ πληρωμὴν τῶν ἀναλογούντων φόρων, οὐδαμῶς δ' ἀνεγνώρισεν αὐτὰ ὡς κτήματα τῆς μονῆς ἴδια [1].

Τὸ ἀνωτέρω μνημονευόμενον ἀνταλλακτικὸν ἔγγραφον, παρὰ τὰς ἐκ τῆς νοτίδος φθοράς, διατηρεῖται καλῶς, λόγῳ δὲ τοῦ πολλοῦ αὐτοῦ ἐνδιαφέροντος παρατίθεμεν ἐνταῦθα ὁλόκληρον. Εἶναι γεγραμμένον ἐπὶ τῶν δύο σελίδων τοῦ πρώτου φύλλου, ἐν δὲ τῷ τέλει τῆς πρώτης σελίδος τοῦ δευτέρου φύλλου φέρει τὰς τελευταίας τῶν μαρτύρων ὑπογραφάς. Δύο στίχοι ὑστερογράφως ἐτέθησαν ἐν τῇ ἀριστερᾷ ᾤᾳ τοῦ φ. 1α. Χάρτης τοῦ ἐγγράφου κοινός· διαστάσεις συνήθους φύλλου ἀναφορᾶς. Ἰδοὺ αὐτό:

† Ὁ Ναυπλίου καὶ Ἄργους Νεόφυτος [2] ἐπιβεβαιοῖ

Μὲ τὸ νὰ ἐνδιαφέρονταν οἱ πατέρες τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου ἐλεοῦσας μετὰ τοῦ γηανάκη μερίκα [3] διὰ τὴν ἀλαξίαν ὁποῦ εἶχαν καμωμένη μὲ τὸν ἀδελφόν του τὸν γεώργη [3] ζῶντος αὐτοῦ, διὰ τὰ χωράφια ὁποῦ τοὺς εἶχε παρμένα εἰς τὸ σκυλοχῶρι καὶ εἰς τὸν ἅγιον νικόλαον Κολομεροῦ καὶ εἰς τὰ γουρία καὶ εἰς ταῖς ρουσιαῖς ὅλον τὸν λακᾶ [4] τοῦ μοναστηρίου ὁποῦ εἶχε εἰς ἐκεῖνο τὸ μέρος τοῦ πέρα κάμπου ντρεστενᾶς, καὶ ἔδωσε τῶν πατέρων ἄλλα χωράφια εἰς τὸν ἁγιανίτικον κάμπον καὶ ἔκαμαν ἀλαξίαν, ὅθεν μὴ ἠμπορόντες οἱ πατέρες νὰ ἐξουσιάσουν ὅλα τὰ αὐτὰ χωράφια ὤντας καυγα-

---

1. *Αὐτόθι* τὰ ἀκόλουθα ἔγγραφα.

2. Ὁ Μητροπολίτης Ναυπλίου καὶ Ἄργους Νεόφυτος, Γιαννούσης τὸ ἐπώνυμον, κατήγετο ἐκ χώρας Πραστοῦ, χαρακτηρίζεται δὲ ὡς λογιώτατος ἐν ἐπιγραφῇ τῆς Ἐπαρχίας αὐτοῦ. *Κ. Γ. Ζησίου* Σύμμεικτα, Πελοποννήσου ἐπιγραφαὶ χριστιανικῶν χρόνων, Ἀθήνησι 1892, σελ. 86 (ἐκ τῆς «Ἀθηνᾶς», τόμ. Β΄ 1890, σελ. 694). Περὶ τῆς Μητροπόλεως βλ. τὸ μελέτημα *Περ. Γ. Ζερλέντη*, Αἱ μητροπόλεις Χριστιανουπόλεως καὶ Ἄργους καὶ Ναυπλίας, ἐν Ἀθήναις 1922, σελ. 17 κ. ἑξ. Τὴν σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. ὑπὸ *Γ. Ι. Κονιδάρη*, ἐν τῇ «Θρησκευτικῇ καὶ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τόμ. Β΄ (1937) σελ. 47.

3. Ἡ Οἰκογένεια *Μερίκα* ἐκ τῶν τὰ μάλιστα ἐπιφανῶν ἐν Πραστῷ, κατά τε τούς χρόνους τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τοὺς καθ' ἡμᾶς. Ὁ μνημονευόμενος Γεώργιος Μερίκας φαίνεται ὅτι εἶναι ὁ ἐν ἔτει 1738 κατασκευάσας ἐν τῇ πόλει τοῦ Πραστοῦ κρήνην ὕδατος, μετακομισθέντος ἐκ Μαλεβοῦ ὄρους, ὡς ἡ περισωθεῖσα ἐπιγραφὴ ἐν ἀρχαίᾳ Ἑλληνικῇ, περὶ ἧς πιστεύεται ὅτι συνετάχθη ὑπὸ τοῦ λογίου Κυνουριέως τῆς ἐποχῆς Ἐμμ. Τροχάνη, ὅστις καὶ ὡς μάρτυς ὑπογράφεται ἐν τῷ παρόντι ἐγγράφῳ. Βλ. *Mich. Deffner*, ἔνθ' ἀνωτ., σελ. 180.—Τίνα σχέσιν δύναται νὰ ἔχῃ ὁ ἐν προκειμένῳ λόγιος Γεώργιος Μερίκας πρὸς τὸν ἀλληλοδιδακτικὸν διδάσκαλον τῆς Γενικῆς Σχολῆς τῆς Ἐπαρχίας Πραστοῦ, εὐθὺς μετὰ τὴν Ἑλλην. ἐπανάστασιν, ὁμώνυμον Γεωργάκην Μερίκαν, πρὸς τὸ παρὸν δὲν γνωρίζω. *Φαίδ. Κουκουλέ*, Τὰ σχολεῖα τῆς Κυνουρίας, κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ ΙΘ΄ αἰῶνος, ἐν τῇ «Ἀθηνᾷ», τόμ. ΛΘ΄ (1927), σελ. 125.

4. Ἰ λ α κ ᾶ ς (ὁ), λ. Τουρκική, ἰδιοκτησία.

λίτικα, διὰ τοῦτο ἐκίνησαν ἀγωγὴν νὰ λάβουν πάλιν τὰ χωράφια τοῦ μοναστηρίου τους νὰ τὰ ἔχουν εἰς τὴν ἐξουσίαν τους ὡς καὶ πρότερον. Θεορόντας τὴν αὐτὴν διαφορὰν εὑρέθη εὔλογον νὰ λάβουν οἱ πατέρες ἄλλα χωράφια καθὼς κάτωθεν φανερώνωμεν. Λοιπὸν ἔμπροσθεν τῆς ἡμῶν ταπεινότητος καὶ τῶν ἐγκρίτων τοῦ χωρίου πραστοῦ καὶ ἁγίου 'Ιωάννου, ἀνανεώνουν τὴν αὐτὴν ἀλαξίαν οἱ κληρονόμοι τοῦ ποτὲ γεωργίου μερίκα, ὅτε ἀδελφός του γηανάκης μερίκας καὶ τὸ παιδί του ὁ Θεόδωρος ὁμοῦ καὶ ἡ γυναῖκα του καὶ δίδουν τοῦ ἄνωθεν μοναστηρίου πλησίον εἰς τὸν ἁγιανίτικον κάμπον τὸ χωράφι εἰς τὸ μουχλιάρι καὶ κουρβουλέα ὅλον ὅσον καὶ ἂν εἶναι μὲ ὅλαις ταῖς ἐλιαῖς ὁποῦ εἶναι μέσα εἰς τὸ αὐτὸ χωράφι ὁμοῦ καὶ ταῖς ἄλλαις ἐλιαῖς ὁποῦ εἶναι εἰς τὴν ἄσπρογὴν ὅλαις ὅσαις καὶ ἂν εἶναι, σύνορα τοῦ αὐτοῦ χωραφίου εἰς τὸ μουχλιάρι τὸ ἕνα μέρος ἀναγνώστης μαρούδης, τὸ ἄλλο μέρος τοῦ μοναστηρίου ἁγίου Γεωργίου, καὶ τὸ ἄλλο μέρος ὁ κουρέλης, δίδουν ἀκόμη καὶ τὸ χωράφι τῆς μπουντρουνιᾶς εἰς τὸ γληγόρι στρέματα ἐνέα, συνοριά της τὸ ἕνα μέρος δημήτρης μπουντρούνης, τὸ ἄλλο μέρος σταῦρος μπουντρούνης καὶ τὸ ἄλλο μέρος μηχάλης σαριγιάννης καὶ τὸ ἄλλο στράτα, εἰς τὴν ἁρμύρα τοῦ πούλου στρέματα τέσσαρα, συνορίται τὸ ἕνα μέρος Θεοδορὴς λάσιμος καὶ τὸ ἄλλο μανόλης κουρέλης, τὸ ἄλλο νικολὸς τεριζὴς καὶ τὸ ἄλλο νικολὸς κακαροῦκας, εἰς τὸ ἄστρος τῆς συμιγγίνας στρέματα ἐνέα, συνορίται τὸ ἕνα μέρος οἱ αὐτοὶ καλογέροι, καὶ τὸ ἄλλο μέρος νικολὸς λαμπρινὸς, καὶ τὸ ἄλλο δημήτρης σαρηγιάνης καὶ εἰς τὸ ἄλλο <δημήτρης> γιάνος [1] μουριάτης, εἰς τὴν γλιφάδα τὸ ἀπάνω μέρος τὸ τούρκικον στρέματα ὀκτώ, συνορίται τὸ ἕνα μέρος σταμάτης ζαφίρης, καὶ τὸ ἄλλο ἡ παναγιώτενα πόρενα, τὸ ἄλλο μέρος ὁ ἀλημπάσιας καὶ τὸ ἄλλο ὁ παπᾶ ματθαῖος, εἰς τὴν ἐλαῖα τοῦ καβουκᾶ τὸ ἀπάνω στρέματα τρία, συνορίται τὸ ἕνα μέρος πάνος σαριγιάνης, τὸ ἄλλο κωσταντὴς παπάζογλης, τὸ ἄλλο νικολὸς κουρῖκος, εἰς τὸ ἄστρος τοῦ φαράγκα στρέματα ἐνέα, συνορίται τὸ ἕνα μέρος δημήτρης σαριγιάνης, τὸ ἄλλο μέρος ἡ κοσμίτισα, καὶ τὸ ἄλλο μέρος ὁ καλαμπόκης, εἰς [2] τὸ κινοχώραφο τῆς μανολάκενας στρέματα τέσσαρα, συνορῖται τὸ ἕνα μέρος παπᾶ μαρῖνος, τὸ ἄλλο μέρος σταμάτης ζαφίρης, καὶ τὸ ἄλλο μέρος οἱ καλογέροι τοῦ μοναστηρίου τοῦ ἁγίου 'Ιωάννου τοῦ Θεολόγου, καὶ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ὅσα χωράφια εὑρίσκονται· τὰ αὐτὰ ἄνωθεν καὶ ὄπισθεν χωράφια μὲ ταῖς ἐλιαῖς ἀπὸ τὴν σήμερον καὶ εἰς τὸ ἑξῆς νὰ τὰ ἐξουσιάζῃ τὸ αὐτὸ μοναστῆρι τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου νὰ τὰ κάνῃ ὡς θέλει καὶ βούλεται, ὁ δὲ γηανάκης μερίκας μὲ τὸν ἀνεψιόν του τὸν Θεόδωρον καὶ μὲ τὴν νύφην του τὴν γηωργάκενα, καὶ οἱ λοιποὶ κληρονόμοι τοῦ ποτὲ γηωργάκη μερίκα μένουν ξένοι καὶ ἀπόξενοι, ὡσὰν ὁποῦ ἔγιναν κληρονόμοι εἰς τὸν ὄπισθεν λακᾶ τοῦ μοναστηρίου, καὶ

1. Ἔγραψε Δημήτρης καὶ ἄνωθεν αὐτοῦ ἐν τῷ διακένῳ διώρθωσε γιάννος.
2. 2α σελὶς ἐγγράφου.

ὅτι γεννήματα εἶναι σπαρμένα εἰς τὰ ῥηθέντα χωράφια, νὰ πάρουν οἱ πατέρες τὴν εἰσοδίαν ἀπὸ ἐκείνους ὁποῦ τὰ εἶχαν σπαρμένα, ὀψέποτε δὲ ἤθελε ἀκολουθήσῃ κανένας νιζὰς[1] εἰς αὐτὰ τὰ χωράφια καὶ πάρουν πολλὰ ἢ ὀλίγα ἢ καμμία ἐναντιώτης ἀπὸ κανέναν κληρονόμον τοῦ ποτὲ γεωργίου μερίκα νὰ ἔχουν ἄδια οἱ πατέρες τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου νὰ πέρνουν ὀπήσω τὰ ἐδικά τους χωράφια εἰς τὸ σκηλοχῶρι ὅλον τὸν λακᾶ τοῦ πέρα κάμπου τῆς ντριστινᾶς καθὼς τὸν εἶχαν καὶ πρότερον. Ὅθεν ἔγινε τὸ παρὸν ἐπιβεβαιομένον ἀπὸ τοὺς ἁγίους ἀρχιερεῖς καὶ ἐπὶ μαρτυρίας τῶν κάτωθεν καὶ ἐδώθη εἰς χεῖρας τῶν πατέρων τοῦ ῥηθέντος μοναστηρίου εἰς ἀσφάλειαν· ,αψνγφ ἐν μηνὶ μαΐου ιθη'.

γηανάκης μερίκας τα ανοθεν και οπιστε βεβεονο

ἐγὼ ἡ γυνὴ τοῦ ποτὲ μακαρίτου γεωργίου μερίκα ὁμοῦ μὲ τὸν υἱὸν τὸν Θεόδωρον βεβαιώνωμεν τὰ ἄνωθεν διὰ χειρὸς ἐμοῦ μανόλη τοῦ γεωργίου τρουχάνη:—

† ὁ Λακεδαιμονίας Ἀνανίας[2] μάρτυς

† ὁ Ἀμυκλῶν Σεραφεὶμ[3] μάρτυς:—

---

1. Ἡ Ἀραβικὴ λ. νιζάμ=τάξις, σειρά, ἐξ ἧς ἐν τῇ στρατιωτικῇ Τουρκικῇ γλώσσῃ *ἀσακὶρ ἰ-νιζαμιέ*, ὁ τοῦρκος στρατιώτης τοῦ τακτικοῦ στρατοῦ. Κατὰ τὰ τέλη τοῦ ΙΗ' αἰῶνος *Νιζάμι-τζετὶν* ὠνομάσθη νέον Τουρκικὸν σῶμα, καταρτισθὲν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν συγχρόνων εὐρωπαϊκῶν σωμάτων, καὶ μέλλον νὰ ἀντικαταστήσῃ τοὺς γενιτσάρους, ὅπερ ὅμως ἐγένετο πολλάκις ἀφορμὴ ἐξεγέρσεων τῶν γενιτσαρικῶν σωμάτων. Ἐνταῦθα ἡ λ. ἀκριβῶς σημαίνει ἐξέγερσις, ἀνωμαλία, ἀναρχία.

2. Πρόκειται περὶ τοῦ ἐκ Δημητσάνης ἐθνομάρτυρος Ἀνανίου Θεοφίλη, τὸ γένος Λαμπάρδη. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς εἶναι ἀνάγκη νὰ γραφῇ ἰδία πραγματεία. Σχετικὴν βιβλιογραφίαν βλ. *Ν. Α. Βέη*, Κατάλογοι τῶν χειρογράφων κωδίκων τῆς ἐν θεράπναις μονῆς τῶν Ἁγ. Τεσσαράκοντα, ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι τοῦ Φιλολογικοῦ Συλλόγου «Παρνασσοῦ», τόμ. Η' (1904), σελ. 98. *Ε. Σαβράμη*, Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Δημητσάνης, ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν», τόμ. Θ' (1932), σελ. 222. Πρὸ πάντων ἰδὲ τὸν ἐπ' ἐσχάτων *Γ. Α. Σταμίρην*, Τὸ ἔτος τοῦ μαρτυρίου τοῦ Λακεδαιμονίας Ἀνανίου, ἐν τοῖς «Σπαρτιατικοῖς Χρονικοῖς», ἔτ. Γ', ἀριθ. φύλ. 34 (Μάϊος 1940), σελ. 7.

3. Περὶ τῆς ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν διὰ μέσου τῶν αἰώνων ἔχομεν ἤδη αὐτοτελὲς συνοπτικὸν μελέτημα *Περ. Γ. Ζερλέντη*, Ἡ μητρόπολις Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Πίσης, Ἐζερῶν, Βελιγόστιδος, ἐν Ἀθήναις 1921. Ἀρχαιοτέρα ἐργασία μετὰ καὶ ἀρχαιοτέρας βιβλιογραφίας, *N. A. Bees*, Beiträge zur kirchlichen Geographie Griechenlands im Mittelalter und in der neueren Zeit, ἐν τῷ «Oriens Christianus», Neue Serie, Τόμ. IV (1914) σελ. 261 κ. ἑξ. Πρόσθες: *Γ. Ἰ. Κονιδάρη*, Ἀμυκλῶν καὶ Τριπολιτσᾶς, ἐπισκοπὴ καὶ μητρόπολις, ἐν τῇ «Θρησκευτικῇ καὶ Χριστιανικῇ Ἐγκυκλοπαιδείᾳ», τόμ. Α' (1936), σελ. 924—928, ἐν λ. Καὶ *Τάσου Γριτσοπούλου*, Ἡ μετὰ τῆς Ἐπισκοπῆς Ἀμυκλῶν ἕνωσις τῆς Πατριαρχικῆς ἐξαρχίας Τριπολιτζᾶς, ἐν τοῖς τοῦ *Ν. Α. Βέη* «Byzantinisch—Neugriechishe Jahrbücher», Τόμ. XIV (1938) σελ. 348 κἑξ. Τὸν Ἀμυκλῶν Σεραφεὶμ συναντῶμεν ἐν ἔτει 1765 συνηγοροῦντα εἰς τὸ Πατριαρχεῖον ὑπὲρ τῆς κατοχυρώσεως τῆς Σχολῆς Ἁγ. Ἰωάννου Θυρέας καὶ τῆς προσαρτήσεως αὐτῇ τῶν κτημάτων τῆς διαλε-

† ὁ Ῥέοντος Ἱερεμίας[1] μάρτυς :—
οἰκονόμος αγίου Ἰωάννου μάρτις :—
μιχαλης σαριγιανις μαρτις
αναγνοστης ματθιος μαρτυρω
Κοστάντης πα παζογλης μαρτιρο
διμητρης κρεντιρᾶς μαρτιρο
νικολος τζανγγκαρις μαρτυρο
μηχαλις σαριγιανις μαρτιρο[2]
νικολος κακαρουκας μαρτιρο[4]
παπαπέτρος μαρτηρω
κηρηακος κακαρούκας μαρτηρο
γι ανισ μαι λι γη τις[5] μᾶρ της
μιχαλάκης καλημέρης[3] μάρτις
παναγι ωτης γουλενος μαρτης
γηορ γακης μανολακις μαρτις
γι ορ γά κης τρουχάνης μαρτυς
γι ανουλὴς καραμάνος μαρτεις
νηκόλας τρουχανης μαρτηρο

Ἐν τῇ ᾤᾳ τοῦ φ. 1α, εἰς δύο ἐπιμήκεις στίχους, ἐν ὑστερογράφῳ ἔχουσι προστεθῆ ταῦτα, διὰ χειρὸς τῆς αὐτῆς :

λυμένης μονῆς Ἁγ. Δημητρίου (Ρεοντινοῦ). Βλ. *Ἰωακ. Φορόπουλον*, ἐν «Ἐκκλησιαστικῇ Ἀληθείᾳ», τόμ. Κ΄ (1900), σελ. 517—518. Πρβλ. *Τάσου Ἀθ. Γριτσόπουλον*, ἐν ἐφημ. Τριπόλεως «Παναρκαδικὴ Ἠχώ», ἔτ. ΙΓ΄, φ. 631, 24 Δ)βρίου 1939, σελ. 2.

1. Περὶ τῆς Ἐπισκοπῆς Ρέοντος καὶ Πραστοῦ βλ. κυρίως *N. A. Bees*, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 274 κέξ. Πρβλ. καὶ τὰ ἀτελῶς γεγραμμένα ὑπὸ *Δ. Χ. Δουκάκη*, ἐν τῇ «Θεολογίᾳ», τόμ. Α΄ (1923), σελ. 109—112, ὁπόθεν ἀτελέστερον ὁ *Καλ. Καλλούτσης*, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 119 κέξ. Πιστεύεται, ὅτι ὁ ἐν προκειμένῳ Ἱερεμίας ἐξελέγη ἐπὶ τὸν θρόνον τοῦτον ἐν ἔτει 1771, εἰς διαδοχὴν τοῦ ἀπὸ 1751 ἐκλεγέντος προκατόχου του Νεκταρίου, (*Β. Α. Μυστακίδου*, Ἱστορικαὶ εἰδήσεις περὶ Κουρούτσεσμε, ἐν τῷ «Παρνασσῷ», τόμ. ΙΑ΄ (1887), σελ. 517, 543. Πρβλ. *Δ. Χ. Δουκάκην*, ἔνθ. ἀνωτ. σελ. 110. *Καλ. Καλλούτσην*, ἔνθ. ἀνωτ, σελ. 120. *Χρ. Δημητρίου*, ἐν τῇ «Θεολογίᾳ», τόμ. Ζ΄ (1929), σελ. 147), ὅπως γενικῶς εἶναι παραδεδεγμένον ὅτι εἶναι ὁ μετὰ τῶν λοιπῶν ἀρχιερέων τῆς Πελοποννήσου ἐξωσθείς, εἰς Ζάκυνθον δὲ καταφυγὼν καὶ ἐκεῖθεν εἰς Πετρούπολιν. (*Π. Κοντογιάννη*, Οἱ Ἕλληνες κατὰ τὸν πρῶτον ἐπὶ Αἰκατερίνης Β΄ Ρωσσο-Τουρκικὸν πόλεμον, ἐν Ἀθήναις 1903, σελ. 1 Ἀρύεται ἐκ τοῦ *Ἀ. Γούδα*, Βίοι παράλληλοι., τόμ. Ζ΄, σελ. 206. Πρβλ. καὶ *Τ. Γριτσόπουλον*, ἐν τοῖς «Byz. Neugr. Jahr.», τόμ. XIV, 1938, σελ. 351). Ἡ ἐν τῷ ἐγγράφῳ τούτῳ ὑπογραφὴ τοῦ Ἱερεμίου, ἔτει 1753, ἀνατρέπει πάντα ταῦτα καὶ παρέχει νέας χρονολογίας εἰς τὸν μέλλοντα νὰ ἀσχοληθῇ περὶ τῆς ἐπισκοπῆς ταύτης.

2. Αἱ τέσσαρες ὑπογραφαὶ ὑπὸ μιᾶς καὶ τῆς αὐτῆς χειρός.

3. Ἐκ τῆς οἰκογενείας Καλημέρη προήρχετο ὁ ἐν τῇ μητροπόλει Λακεδαιμονίας προκάτοχος τοῦ Ἀνανίου Παρθένιος Καλημέρης (1725—1750 ;). Τούτῳ ὑπῆρχεν ἀδελφός, ὡς φαίνεται, Γεωργάκης, ὅστις κατ᾿ Ἀπρίλιον τοῦ 1752 σημειοῖ τὸ ὄνομα τοῦ ἀρχιερέως ἀδελφοῦ Παρθενίου εἰς τὴν πρόθεσιν τῆς μονῆς Ἁγ. Τεσσαράκοντα, τῆς ἐν θεράπναις (Κώδ. μονῆς φ. 41α. ἐν τῷ Ἱστορικῷ Ἀρχείῳ Σπάρτης, ὑπ᾿ ἀριθ. 63 ἐν τῷ καταλόγῳ τοῦ Ν. Α. Βέη, «Ἐπετηρὶς Παρνασσοῦ», τόμ. Η΄ 1904, σελ. 138). Δὲν γνωρίζω, ἂν πρόκειται περὶ τῆς αὐτῆς οἰκογενείας, οὐδὲ κἂν ἐπιχωριάζῃ ἐνταῦθα.

4. Τέλος φ. 2α.

5. Μελιγίτης καὶ Μελιγιώτης, ὁ ἐκ τοῦ χωρίου Μελιγοῦ καταγόμενος.

πρὸς τούτοις ἀφιέρωσεν ὁ κὺρ γιανάκης διὰ ψυχικὴν σωτηρίαν τοῦ μακαρίτου ἀδελφοῦ του χάριν τῆς συνηβάσεως[1] εἰς τὴν ῥηθεῖσαν μονὴν γρόσια τριᾶντα: 31 καὶ ἕνα λεβέτι, καὶ τρία γελάδια, νὰ ἔχουσι καὶ αὐτὰ τὸ κῦρος μαζὺ μετὰ ἀντίκρις:—

Ἡ μονὴ τῆς Παλιοπαναγιᾶς ἐν ἔτει 1816 ἠγόρασε κτήματά τινα κατὰ τὴν περιοχὴν τῆς Ἐπισκοπῆς Ἕλους. Ἀλλὰ τὰ κτήματα ταῦτα ἀνῆκον ἄλλοτε εἰς τὴν μονὴν τοῦ προφήτου Ἠλιοῦ, ἐξ ἀφιερωμάτων τῶν κατοίκων Γερακίου, οἵτινες μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς ἐν λόγῳ μονῆς (1770 πιθανῶς κέφ.), εἶχον καὶ αὖθις ἀποβῆ κύριοι αὐτῶν. Διὰ νὰ κατοχυρώσουν τὴν κατοχὴν τῶν τοιούτων κτημάτων οἱ μοναχοὶ τῆς Παλιοπαναγιᾶς προσέφυγον εἴς τε τὰς Τουρκικὰς ἀρχὰς καὶ τὸ ἐν Κωνσταντινουπόλει Πατριαρχεῖον, ἐξ οὗ τοῦ τελευταίου ἐπέτυχον νὰ ἀπολυθῇ, ἐπὶ τῆς πατριαρχείας Κυρίλλου τοῦ Ζ΄, γράμμα συνοδικὸν πατριαρχικόν, κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1816, ἐπικυρωτικὸν τῆς γενομένης ἀγοραπωλησίας. Τὸ γράμμα τοῦτο, εὑρισκόμενον ἤδη ἐν τοῖς Γενικοῖς Ἀρχείοις τοῦ Κράτους[2], καλῶς διατετηρημένον ἐν πρωτοτύπῳ ἐπὶ περγαμηνῆς[3], μετ' ἀντιγράφου ὑπὸ τοῦ Εἰρηνοδίκου Πραστοῦ, ἔτει 1835 γενομένου καὶ ἐπικυρωθέντος, παρέχομεν ἐφεξῆς ὡς ἔχει:

Κύριλλος ἐλέῳ Θεοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κωνσταντινουπόλεως Νέας Ῥώμης καὶ Οἰκουμενικὸς πατριάρχης.

† Ἔργον τῇ καθ' ἡμᾶς τοῦ Χ(ριστο)ῦ μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ περισπούδαστον καὶ οἰκειότατον ἐν τοῖς μάλιστα οὐ μόνον ἀποδέχεσθαι εὐμενῶς τὰς προσαγομένας αὐτῇ καὶ τοῦ δικαίου ἐχομένας | αἰτήσεις, ἀλλὰ καὶ διὰ Γραμμάτων ἐπικυροῦν, καὶ ἀνώτερα πάσης ἐνδεχομένης ἐπηρείας τὰ προσόντα ἑκάστῳ δίκαια διατηρεῖν καὶ κατασφαλίζειν, ὃν τρόπον καὶ ἡμεῖς | ἐπὶ τοῦ παρόντος κατ' ἐκκλησιαστικὴν εὐθυδικίαν ποιούμεθα. Καὶ γὰρ οἱ ὁσιώτατοι π(ατέ)ρες τοῦ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ῥέοντος καὶ πραστοῦ κειμένου Ἱεροῦ ἐνοριακοῦ μονα | στηρίου[4], τῆς παλαιᾶς παναγίας ἐπονομαζομένου, καί τις τῶν ἐκεῖ χριστιανῶν ἀναγνώστης γκελπερὴς τὴν ἐπωνυμίαν, ἀνήγγειλαν ἡμῖν διὰ τοῦ ἐνταῦθα προεστῶτος καὶ | πληρεξουσίου ἐπιτρόπου τοῦ Καζᾶ Ἄργους τιμιωτάτου κὺρ Δημητρίου Περούκα, καὶ ἐδηλοποίησαν, ὅτι εἰς τὴν ἐπισκοπὴν Αἴλους[5] διετέλει ποτὲ μονύδριον Ἱερόν, ἐπ' ὀνό |

1. Συμβιβάσεως.

2. Φάκελ. 128. *Δ. Α. Ζακυθηνοῦ*, Κατάλογος τῆς συλλογῆς Περ. Ζερλέντη, ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν σπουδῶν», τόμ. ΙΓ΄ (1937), σελ. 243.

3. Διαστ. 0,736×0,504 μ. Ἄνευ ὑπογραφῶν 0,415×0,378.

4. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο λόγος ἐκτενέστερονς γίνεται κατωτέρῳ.

5. Ἡ ἐπισκοπὴ Ἕλους ἀναφέρεται μεταξὺ τῶν ὑπαγομένων ὑπὸ τὴν μητρόπολιν Μονεμβασίας, ἀπὸ τοῦ ἔτους 1293, ἐπισκοπῶν Κυθηρίας, Μαΐνης, Ῥέοντος καὶ Ζεμενοῦ. *Miklosich—Müller*, Acta et diplomata Graeca medii aevi sacra et profana, vol. V. Vindobonae 1887, σελ. 155.—Πρβλ. τὰ περὶ τῆς ἐπισκοπῆς ὑπὸ

ματι τοῦ προφήτου ἡλιοὺ[1] τιμώμενον, ᾧτινι οἱ ἐν τῷ χωρίῳ Γεράκι[2] Χ(ριστια)νοὶ ἀφιέρωσαν ὑπ' εὐλαβεί(ας) ἐλαιόδενδρά τινα καὶ χωράφια· τούτων δὲ τὰς ἐπικαρπί(ας), | ἔτι σωζόμενον ὂν τὸ μονήδριον, ἐνέμετο ἀκωλύτως· ἀλλ' ὕστερον ἐκ τῆς ἀγχιστρόφου τῶν πραγμάτων μεταβολῆς, καί τινων περιστάσεων ἀδοκήτων ὀλεθρίου | ἐπαγωγῆς, τὸ μὲν 'Ιερὸν ἐκεῖνο μονήδριον διόλου ἐξέλιπε καὶ ἠφανίσθη εἰς τὸ παντελές[3], οἱ χ(ριστια)νοὶ ἐπανέλαβον τὰ ἀφιερωθέντα. Ἵνα μὴ ἐν τοιαύτῃ ἀνωμαλίᾳ | ἕρμαιον τοῦ τυχόντος γένωνται, καὶ εἶχον αὖθις ὑπὸ τὴν 'Ιδίαν ἐξουσίαν αὐτῶν ὑπὲρ τοὺς τεσσαράκοντα χρόν(ους) ἐλευθέρως τε καὶ ἀνενοχλήτως, ὥστε διέβησαν καὶ πρὸς τοὺς | κληρονόμ(ους) αὐτῶν· πρὸ χρόνου δὲ ἑνὸς καὶ ἐπέκεινα ἐπωλήθη παρὰ τῶν διαδεξαμέν(ων) αὐτὰ μέρος τι χωραφίων καὶ ἐλαιοδένδρων (ἐν οἷς κεῖται καὶ 'Ιερὰ ἐκ πα | λαιοῦ 'Εκκλησία ἐπ' ὀνόματι τοῦ ἁγίου Θεοδώρου τοῦ Τύρων(ος)) πρὸς τὸ εἰρημένον 'Ιερὸν μοναστήριον τῆς παλαιᾶς παναγί(ας), καὶ μέρ(ος) ὡσαύτως πρὸς τὸν διαληφθέντα | κὺρ ἀναγνώστην γκελπερῆν, καὶ διὰ Γραμμάτων ἐπιτοπί(ως) γενομέν(ων), ἔτι δὲ καὶ διὰ χοτζετί(ου) τῆς βασιλικῆς κρίσ(εως), καὶ ταπίου ἐγένοντο κύριοι καὶ ἐγκρατεῖς τῶν | κτημάτων αὐτῶν, κατασφαλισθείσης ἐπὶ τέλ(ους) τῆς ἐπ' αὐτοῖς ἐλευθέρας αὐτῶν ἐξουσίας καὶ δι' ὑψηλοῦ βασιλικοῦ προσκυνητοῦ ὁρισμοῦ. Ταῦτα τοίνυν ἀναγ | γείλαντες διὰ τοῦ τιμιωτάτου βεκίλη κὺρ Δημητρίου περούκα, ἐξητήσαντο καὶ τὴν διὰ πατριαρχικοῦ ἡμῶν καὶ συνοδικοῦ Γράμματος ἐπικύρωσιν, κ(αὶ) πρὸς μονιμωτέραν | ἀσφάλειαν αὐτῶν,

---

Χρυσοστόμου Δημητρίου, ἐν τῇ «Θεολογίᾳ», Τόμ. Ζ´ (1929), σελ. 146, πρὸς δὲ τὰ ὑπὸ τοῦ Μητροπ. Παραμυθίας *'Αθηναγόρα*, αὐτόθι, Τόμ. Η´ (1930), σελ. 235 συμπληρωματικά.

1 Δια τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ μελετήσωσι περὶ τῆς μονῆς ταύτης σημειοῦμεν ὅτι μεταξὺ τῶν χειρογράφων τῆς 'Εθνικῆς ἡμῶν Βιβλιοθήκης ὑπάρχει κῶδιξ (ὑπ' ἀριθ. 2039) μονῆς Μαρδακίου καὶ Προφήτου 'Ηλιοῦ, ΙΗ´ αἰῶνος. Βλ. *Ν. Α. Bees* (Βέην), ἐν τῇ «Byzantinische Zeitschrift» Τόμ. XV (1906), σελ. 472.—Πρβλ καὶ *Δημ. Χ. Δουκάκην*, ἐν τῷ «'Εκκλησιαστικῷ Φάρῳ» 'Αλεξανδρείας, Τόμ. Η´ (1911), σελ. 60–65.

2. Περὶ τῆς κώμης ταύτης βλ. προχείρως, ἀλλ' ἐμπεριστατωμένως, *Π. Πουλίτσα* Τὸ Γεράκιον, ἡ ἱστορία καὶ τὰ μνημεῖά του, ἐν τοῖς «Σπαρτιατικοῖς Χρονικοῖς», ἔτ. ς´, φύλ. 34 (Μάϊος 1940), σελ. 4–5, καὶ φύλ. 35–36 ('Ιούν.—'Ιούλ. 1940), σελ. 4—6.—Σχετικὴν μὲ τὰ ἀξιόλογα τοῦ Γερακίου μνημεῖα βιβλιογραφίαν, βλ. ὑπὸ *Γερ. Καψάλη*, ἐν τῇ «Μεγάλῃ 'Ελληνικῇ 'Εγκυκλοπαιδείᾳ» Τόμ. Η´, σελ. 212 ἐν λ., καὶ Α. Α. Π., ἐν «Θρησκευτικῇ καὶ χριστιανικῇ ἐγκυκλοπαιδείᾳ», Τόμ. Β´ (1937), σελ. 871–875.

3. Πρόκειται πιθανώτατα περὶ τῆς ἐκ τῆς ἐπαντασtάσεως 'Ορλὼφ (1770) ἐπακολουθησάσης θυέλλης, ἥτις ἐκράτησεν ἐν Πελοποννήσῳ δεκαετίαν σχεδόν. Τοῦτο ἐξάγεται καὶ ἐκ τοῦ εὐθὺς κατωτέρω λεγομένου, (στ. 43), ὅτι οἱ Γερακιῶται ἐκράτησαν τεσσαρακονταετίαν τὰ ἐπανακτηθέντα κτήματά των, εὐθὺς μετὰ τὴν ἐρήμωσιν τῆς μονῆς. 'Ακριβῶς δὲ τεσσαρακονταετία χωρεῖ ἀπὸ τῶν χρόνων ἐκείνων μέχρι τῆς ἀπολύσεως τοῦ παρόντος γράμματος.

καὶ πρὸς πίστωσιν μείζονα τῶν προβαλλομέν(ων) ἐνεφάνισαν δύω ἐπίτηδες Γράμματα πρὸς τὴν ἐκκλησί(αν) ἐκ μέρ(ους) τῶν κ(ατὰ) τόπ(ον) ἐκεῖ δύω ἀρχιερέ(ων), | τοῦ τε Ἱερωτάτου μ(ητ)ροπολίτου ῥέοντος καὶ πραστοῦ κὺρ Διονυσίου[1], καὶ τοῦ Θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Αἴλους κὺρ Ἀνθίμου[2], τὰ αὐτὰ ἐν εἰλικρινείᾳ καὶ ἐν ἀληθείας γραφῇ | προβαλλομένων, καὶ ἐπιμαρτυρούντων, καὶ ἐπίσης ἐξαιτουμέν(ων) τὴν ἐπικύρωσιν μ(ετὰ) τοῦ ἐφεξῆς προσδιορισμοῦ, ὅπως δηλ(α)δ(ὴ) μνημονεύηται, ὡς καὶ πρότερον, τὸ ὄνομα | τῆς αὐτοῦ θεοφιλί(ας) ἐν τῇ Ἱερᾷ ἐκείνῃ ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, ὡς ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ αὐτοῦ κειμένῃ. Ταύτην τοίνυν τὴν κοινὴν αὐτῶν αἴτησιν, ὡς εὐλογοφανῆ | καὶ τοῦ δικαίου καὶ νομίμου ἐχομένην, ἀποδεξάμενοι, ἔγνωμεν ἐπικυρῶσαί τε καὶ ἐπιβεβαιῶσαι· α^ον^ μὲν γὰρ τὸ μακρότατον τῶν μεσολλαβησάντων χρόν(ων) | διάστημα, καθ' οὓς οὐδεμία ἐκινήθη ἀγωγὴ κ(ατὰ) τῶν ἐπαναλαβόντων τὰ κτήματα ταῦτα, καὶ Ἰδιοποιησαμέν(ων) αὖθις μ(ετὰ) τὴν τοῦ μονηδρίου ἐρήμωσιν, ἐβεβαίωσε τὴν | ἐν τούτοις ἐλευθέραν αὐτῶν ἐξουσίαν· τὰ γὰρ ἐκκλησιαστικὰ πάντα κ(ατὰ) τὴν τῶν θείων καὶ Ἱερῶν νόμων περίληψιν καθολικῷ λόγῳ διὰ τεσσαράκοντα | χρόν(ους) τέμνονται, ὥστε καὶ ἡ παρὰ τῶν διαδόχων ἐκείνων καὶ κληρονόμων γενομένη ἤδη πώλησις νόμιμος προφανῶς ἐστι καὶ ἀπαραβίαστος, εἶθ' οὕτω τὰ πλεῖστα | τῶν κτημάτων, ἐν οἷς καὶ ἡ Ἱερὰ τοῦ ἁγίου Θεο-

1. Ἐκ τῶν ἐξαιρέτων ἱεραρχῶν τῶν τελευταίων χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας καὶ τῶν χρόνων τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπαναστάσεως, ὑπηρετήσας μὲ αὐταπάρνησιν τήν τε Ἐκκλησίαν καὶ τὸ Ἔθνος. Μέχρι τοῦδε δὲν ἐγράφη περὶ αὐτοῦ ἰδία μονογραφία. Κατήγετο, ἐν Κωνσταντινουπόλει γεννηθείς, ἐκ Θεσσαλίας, Παρδαλὸς τὸ ἐπώνυμον. Ἐπὶ τὸν Ρέοντος καὶ Πραστοῦ θρόνον ἀνῆλθεν ἐν ἔτει 1812 ἐπὶ Πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως Ἱερεμίου Δ΄, Μέγας Πρωτοσύγκελλος ὤν. Ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ἡ Ἀρχιεπισκοπὴ Ρέοντος καὶ Πραστοῦ προήχθη εἰς μητρόπολιν. Ὁ Διονύσιος συνέτρεξε πολλαπλῶς τὸν ἀγῶνα. Ἐπὶ Ὄθωνος διετέλεσεν ἐπὶ πενταετίαν Πρόεδρος τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Παρὰ τοῦτο ὅμως κατεδιώχθη ἀπηνῶς ὑπὸ τῆς Ἀντιβασιλείας, ἡ δ' ἐπαρχία του περιεκόπη, ὥστε οὗτος περιέπεσεν εἰς δεινὴν ἔνδειαν. Περὶ τοῦ ἀνδρὸς πολλὰ ἀγαπᾷ νὰ διηγῆται μέχρι σήμερον ἀκόμη ὁ λαὸς τῆς Τσακωνιᾶς, εὐφήμως δὲ καὶ συχνάκις μνημονεύουσιν αὐτοῦ οἱ ἱστορικοὶ τῆς ἐπαναστάσεως. Ἱκανὰ βλ. ὑπὸ *Κ. Οἰκονόμου* τοῦ ἐξ *Οἰκονόμων*, Τὰ σῳζόμενα Ἐκκλησιαστικὰ συγγράμματα, τόμ. Α΄ Ἀθήνησι ͵αωξδ΄, σελ. 589 κ. ἑξ.—*Χρ. Παπαδοπούλου*, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1920, σελ. 28, 450 καὶ σποράδην. *Β. Ἀτέση*, Ἐπίτομος Ἐπισκοπικὴ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, Τόμ. Α΄, ἐν Ἀθήναις 1948, σελ. 170—171.

2. Ἄνθιμος, Σκαλιστήρης τὸ ἐπώνυμον, τέκνον τῆς Τριπολιτσᾶς. Ἐπὶ τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον Ἕλους προεχειρίσθη κατὰ Σ)βριον 1811: *Ν. Α. Βέη*, Ἔκφρασις κώδικος Μονεμβασίας καὶ Καλαμάτας, ἐν τῷ «Δελτίῳ τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος», Τόμ. ϛ΄ (1901), σελ. 204. ἀριθ. 50.—Τὴν περὶ τοῦ ἀνδρὸς σχετικὴν βιβλιογραφίαν καὶ ἱκανὰς πληροφορίας, ὑπὸ *Ν. Α. Βέη*, ἐν τοῖς «Ἑλληνικοῖς», τόμ. ϛ΄ (1930), σελ. 497—498. Ὁ Ἕλους Ἄνθιμος μετὰ τοῦ Βρεσθένης Θεοδωρήτου, τοῦ ἐκ Νεμνίτσης τῆς Γορτυνίας (τοῦ Β΄), ἀποτελοῦν τὴν λαμπρὰν ξυνωρίδα, ἥτις διηύθυνε τὸ στρατόπεδον τῶν Βερβένων.

δώρου κεῖται ἐκκλησία, εἰς μοναστήριον αὖθις μετέβησαν, καὶ πρότερον, ὡς εἴρηται, μοναστηριακὰ ὄντα· πρὸς | τούτοις δὲ καὶ βασιλικὸς προσκυνητὸς ἐπηκολούθησεν ὁρισμός, κρατύνων τὴν πρὸς τὸ Ἱερὸν μονήδριον καὶ πρὸς τὸν ἀναγνώστην ἐκεῖνον γενομένην πώλησιν, | ὥστε μηδεμίαν ποθὲν ἐπιδέχεσθαι ἀνατροπήν· κ(ατὰ) ταῦτα δὴ καὶ ἡμεῖς γράφοντες, ἀποφαινόμεθα συνοδικῶς μ(ετὰ) τῶν περὶ ἡμᾶς Ἱερωτάτων ἀρχιερέ(ων) | καὶ ὑπερτίμων, τῶν ἐν ἁγίῳ πν(εύματ)ι ἀγαπητῶν ἡμῶν ἀδελφῶν καὶ συλλειτουργῶν. Ἵνα τὸ εἰρημένον Ἱερὸν μοναστήριον, τὸ ἐν τῇ ἐπαρχίᾳ ρέοντος καὶ | πραστοῦ κείμενον, καὶ ἐπιλεγόμενον τῆς παλαιᾶς παναγί(ας), καὶ ὁ διαληφθεὶς κὺρ ἀναγνώστης γκελπερής, καθὼς μέχρι τοῦ νῦν, οὕτω καὶ εἰς τὸν ἑξῆς ἅ | παντα χρόνον, ἔχωσι καὶ ἐξουσιάζωσιν ἀπαρεμποδίστως καὶ ἀνεπηρεάστως, ὅσα χωράφια, ἐλαιόδενδρα, καὶ ἄλλα πράγματα, μιᾷ φωνῇ βιβάρι ὀνομαζόμενα, ἠγόρασεν ἑκάτερος παρὰ τῶν κατοίκων τοῦ χωρίου Γεράκι χ(ριστια)νῶν κ(ατὰ) τὴν περίληψιν τῶν ἐπιτοπί(ως) γενομέν(ων) πωλητικῶν Γραμμάτων, τοῦ τε χοτζετίου | τῆς Ἱερᾶς βασιλικῆς κρίσ(εως), καὶ τοῦ ταπίου, καὶ αὐτοῦ ἔτι τοῦ ἐκδοθέντος ὑψηλοῦ προσκυνητοῦ ὁρισμοῦ, καὶ νέμηται τὰς ἐξ αὐτῶν ἐπικαρπί(ας) ἐλευθέρ(ως) καὶ κ(ατὰ) | λόγον τελεί(ας) Δεσποτείας καὶ κυριότητος· μνημονεύηται δὲ ἐν τῇ Ἱερᾷ ἐκείνῃ Ἐκκλησίᾳ τοῦ ἁγίου Θεοδώρου, ὡς καὶ πρότερον, τὸ ὄνομα τοῦ κ(ατὰ) τόπον ἀρ | χιερέως, τοῦ τε ἤδη θεοφιλεστάτου ἐπισκόπου Αἴλους, καὶ τῶν μ(ετὰ) ταῦτα διαδόχων αὐτοῦ.

Ταῦτα ἀπεφάνθη, καὶ κεκύρωται συνοδικῶς· ὅστις δὲ καὶ ὁποῖος τῶν ἁπάντων βουληθῇ καθ' οἱονδήτινα τρόπον καὶ καθ' οἱανδήτινα πρόφασιν διασεῖσαι τὴν πώλησιν ταύτην, καὶ ἀφαιρέσαι τὴν ἐπὶ τοῖς κτήμασι | τούτοις ἐξουσί(αν) τοῦ Ἱεροῦ μοναστηρ(ίου), καὶ τοῦ κὺρ ἀναγνώστη γκελπερῆ, ἐφ' οἷς καὶ οὗτος καλῇ πίστει ἠγόρασε καὶ ἐξουσιάζει, καὶ προξενῆσαι αὐτοῖς βλάβην τινὰ καὶ | ζημί(αν) καὶ ἐνόχλησιν καὶ ἐπήρειαν μέχρι καὶ τοῦ ἐλαχίστου, ὁ τοιοῦτος, ὡς φιλόδικος καὶ κακότροπος, ἀφωρισμένος ὑπάρχῃ, καὶ κατηραμένος, καὶ ἀσυγχώρη | τος, καὶ μ(ετὰ) θάνατον ἄλυτος, καὶ τυμπανιαῖος, αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθείησαν, αὐτὸς δὲ μηδαμῶς· κληρονομήσειε τὴν λέπραν τοῦ γιεζῆ, κ(αὶ) τὴν | ἀγχόνην τοῦ Ἰούδα, ἔχων καὶ τὰς ἀρὰς πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος ἁγίων καὶ τῶν ὁσίων καὶ θεοφόρων π(ατέ)ρων τῶν ἐν Νικαίᾳ καὶ τῶν λοιπῶν ἁγίων | συνόδων· ἐπὶ τούτοις γοῦν ἀπελύθη καὶ τὸ παρὸν ἡμέτερον πατριαρχικὸν καὶ συνοδικὸν ἐπικυρωτικὸν Γράμμα, κἂν τῷ Ἱερῷ κώδικι | τῆς καθ' ἡμᾶς τοῦ Χ(ριστο)ῦ μεγάλης Ἐκκλησί(ας) καταστρωθὲν εἰς ἔνδειξιν διηνεκῆ καὶ παράστασιν μόνιμον :— ͵αωις^φ :—

Ἐν μηνὶ Νοεμβρίῳ ι' ἰνδι(κτιῶν)ος εης [1].

1. Ἡ ἀναγραφομένη ἰνδικτιὼν ε' ἀντιστοιχεῖ οὐχὶ πρὸς τὸ ἀπὸ Χριστοῦ ἔτος

† ὁ Καισαρείας Μελέτιος † ὁ Ἐφέσου Διονύσιος † ὁ Ἡρακλείας Μελέτιος † ὁ Κυζίκου Κωνσταντῖνος
59 † ὁ Νικαίας Ἰωαννίκιος † ὁ Χαλκηδόνος Γεράσιμος † ὁ Τυρνόβου Μακάριος † ὁ Προύσσης Ἰωαννίκιος † ὁ Βερροίας Ζαχαρίας
† ὁ Μεθύμνης Πανάρετος † ὁ Σκοπίων Ἄνθιμος † ὁ Μογλενῶν Τιμόθεος † ὁ Ἕλους Ἄνθιμος [1].

Τὸ μοναστήριον τῆς Παλιοπαναγιᾶς χαρακτηρίζεται ἐν τῷ προκειμένῳ πατριαρχικῷ γράμματι ὡς ἐνοριακόν, [2] ἐξαρτώμενον δηλ. ἐκ τοῦ ἀρχιερέως τοῦ τόπου, ὅστις ἐνταῦθα εἶναι ὁ Ρέοντος καὶ Πραστοῦ. Ἐπὶ τοῦ παρόντος δὲν θὰ διαλάβωμεν περὶ τῆς γεωγραφικῆς ἀκτῖνος, ἐφ' ἧς ἐξικνεῖτο ἡ δικαιοδοσία τοῦ Ἐπισκόπου τούτου. Δέον νὰ σημειωθῇ ὅμως, ὅτι ἀρχικῶς, κατὰ τοὺς μέσους αἰῶνας, ὅτε συνέστη ἡ Ἐπισκοπὴ αὕτη, ἡ περὶ τὴν Θυρεάτιδα χώρα φαίνεται ὅτι ὑπέκειτο ἐκκλησιαστικῶς τῷ μητροπολίτῃ Ναυπλίου. Τοῦτο καταφαίνεται ἄλλως ἐκ τοῦ γεγονότος, ὅτι τὸ ἔγγραφον τῆς μετὰ τοῦ Γ. Μερίκα ἀνταλλαγῆς κτημάτων τῆς μονῆς, ἐν ἔτει 1753, συντάσσεται ἐνώπιον τοῦ μητροπολίτου Ναυπλίου Νεοφύτου [3], ὃν ἀκριβῶς συναντῶμεν καὶ ἐν αὐτῇ τῇ κτιτορικῇ ἐπιγραφῇ τῆς Μονῆς Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου, ἔτει 1754 [4]. Ἐν τῇ Ἐπαρχίᾳ Ναυπλίου χαρακτηρίζεται κείμενον τὸ μοναστήριον τῆς Ἐλεούσης, ἐν ἔτει 1612, ἐν συγιλλίῳ τοῦ Πατριάρχου Νεοφύτου Β' [5]. Καὶ τὸ μοναστήριον τῆς Λουκοῦς κείμενον ἐν τῇ τοῦ αὐτοῦ μητροπολίτου Ναυπλίου ὁρίζεται ἐπαρχίᾳ [6]. Ἡ δὲ τοῦ Ἁγίου Ἰωάννου χώρα, ἡ γνωστὴ τῶν Ἀστρεινῶν θερεινὴ διαμονή, δι' εἰδικῆς ἀναφορᾶς τῶν Ναυπλιέων, κατὰ Μάρτιον τοῦ ἔτους 1638, πατριαρχοῦντος Κυρίλλου Α' τοῦ Λουκάρεως, ζητεῖται παρὰ τοῦ Πατριαρχείου, ὅπως παραμένῃ σταυ-

---

1816, ἀλλὰ πρὸς τὸ μὴ σημειούμενον ἀπὸ κτίσεως κόσμου ἔτος 7325 (=1816+5509), δεδομένου ὅτι ὁ μὴν ἦτο Νοέμβριος.

1. Βεβαίως ὁ Ἕλους Ἄνθιμος ὑπέγραψεν ἐκ τῶν ὑστέρων τὸ γράμμα. Δι' ὃ καὶ ἐν τῷ βεβαιωμένῳ ὑπὸ τοῦ Εἰρηνοδίκου Πραστοῦ ἀντιγράφῳ (ἐν Λεωνιδίῳ 2. 2. 1835), δὲν συμπεριελήφθη ἡ ὑπογραφὴ αὕτη. Πᾶσαι αἱ ἐν τῷ ἀντιγράφῳ ὑπογραφαί, ὑπὸ τοῦ Ρέοντος καὶ Πραστοῦ Διονυσίου προφανῶς ἀναγνωσθεῖσαι, δοθέντος ὅτι τὸ γράμμα ἐφυλάσσετο ἐν τῇ Ἐπισκοπῇ Κυνουρίας, ὡς σημειοῦται, ἔχουσι καλῶς. Σχετικῶς μὲ τὴν ἐκ τῶν ὑστέρων ὑπογραφὴν πατριαρχικῶν συγιλλίων, βλ. *Ἰεζεκιὴλ Βελανιδιώτην*, ἐν τῇ «Θεολογίᾳ», τόμ. Θ' (1931), σελ. 304—308.

2. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 481 στ. 10. 3. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 477.

4. *Ι. Κακαβούλια κλπ.*, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 172.

5. *Κ. Ν. Σάθα*, Μεσαιωνικὴ Βιβλιοθήκη, τόμ. ς', ἐν Βενετίᾳ 1872, σελ. 559. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω, σελ. 475 καὶ ὑποσ. 2.

6. *Διον. Α. Ζακυθηνοῦ*, Ἀνέκδοτα πατριαρχικὰ ἔγγραφα τῶν χρόνων τῆς Τουρκοκρατίας, ἐν τοῖς «Ἑλληνικοῖς» τόμ. Β' (1929), σελ. 412, στ. 24—25, σελ. 413—414, στ. 93—94.

ροπήγιον [1], χάριν βεβαίως τῆς Σχολῆς Ἁγίου Ἰωάννου, λειτουργούσης πολλῷ παλαιότερον [2].

Βραδύτερον ὅμως τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων τῆς Θυρεάτιδος προΐσταται φαίνεται, εἴτε καθ' ὅλου, εἴτε ἐν μέρει μᾶλλον, ὁ γείτων ἐπίσκοπος Ἀμυκλῶν. Οὕτως, ὁ Ἀμυκλῶν Σεραφείμ, ὁ καὶ ἀνωτέρω ὑπογεγραμμένος ἐν τῷ ἐγγράφῳ [3], συνηγορεῖ διὰ γράμματος εἰς τὸ Πατριαρχεῖον, διὰ τὴν ἐπανίδρυσιν τῆς Σχολῆς Ἁγίου Ἰωάννου, εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τῆς ὁποίας ἐζητεῖτο παρὰ τῶν κατοίκων νὰ τεθοῦν τὰ κτήματα τῆς διαλελυμένης μονῆς Ἁγίου Δημητρίου—τοῦ Ρεοντινοῦ βεβαίως—τοῦ ὑπὸ τὴν ἐπήρειαν καὶ οἰκονομικὴν ἐξάρτησιν τῆς μονῆς Λουκοῦς διατελοῦντος[4], ἐν ἔτει δὲ 1764. Παρὰ τοῦτο ὅμως, κατ' ἔθιμον παλαιόν, ὁ ἀρχιερεὺς δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπεμβαίνῃ εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Μονῆς Παλιοπαναγιᾶς πράγματα. Διότι αὕτη ἐξηρτᾶτο ἀπὸ τὴν Κοινότητα Ἁγίου Ἰωάννου καὶ τὴν Σχολὴν αὐτῆς. Ἐκ μέρους τῆς Κοινότητος ταύτης ἀνεδεικνύετο ὁ ἑκάστοτε ἡγούμενος τῆς μονῆς, αὕτη δὲ κατέβαλλεν ἐτησίως εἰς συντήρησιν τῆς Σχολῆς ποσότητα χρημάτων [5], ὡς τοῦτο ἄλλως τε ἐγίνετο καὶ ἐκ μέρους καὶ ἄλλων μονῶν [6]. Εἰς τὴν ὑποχρέωσιν ταύτην ὑπέκειντο αἱ ἐν λόγῳ μοναί, διότι οἱ χριστιανοὶ τῶν πέριξ διστάζοντες νὰ ἀφιερώσουν ἀπ' εὐθείας χρήματα ἢ κτήματα ὑπὲρ τῆς ἀγαπημένης αὐτῶν Σχολῆς, διὰ τὸν φόβον τῆς ἁρπαγῆς ἐκ μέρους τῶν κατακτητῶν, ἀφιέρουν ταῦτα—καὶ πρὸ πάντων τὰ κτήματα—εἴς τινα τῶν γειτονικῶν μονῶν, διὰ λογαριασμὸν τοῦ Σχολείου. Μετὰ τὴν ἐπανάστασιν ὅμως, καὶ δὴ κατ' Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1834, οἱ ἡγούμενοι τῶν μονῶν Λουκοῦς, Παλιοπαναγιᾶς καὶ Θεολόγου, διὰ κοινοῦ αὐτῶν ἐγγράφου ἐδήλωσαν τῇ Σχολῇ Ἁγίου Ἰωάννου, ὅτι ἔθετον εἰς τὴν διάθεσιν αὐτῆς μέρος τῶν κτημάτων τῶν μονῶν, ἐκτάσεως ἱκανῆς, ἵνα ἀπαλλαγῶσι τῆς περαιτέρω συντηρήσεως τῆς Σχολῆς. Οὕτως ἡ μονὴ τῆς Παλιοπαναγιᾶς προσέφερεν ὅλα 38 στρέμματα ἀγρῶν, 7 στρέμ. ἀμπέλων καὶ 61 ἐλαιόδενδρα [7].

---

1. *Κ. Ν. Σάθα*, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 573.
2. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 479 ὑποσ. 3.
3. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 479.
4. Βλ. βιβλιογραφίαν ἀνωτέρω, σελ. 474, ὑποσ. 3 καὶ σελ. 479 ὑποσ. 3.
5. Ἔκθεσις ἡγουμένου Νικοδήμου Κακαρούκα, 15 Ἰουλ. 1833, πρὸς τὸν Νομάρχην Ἀρκαδίας, ἐν τοῖς Γενικοῖς Ἀρχείοις τοῦ Κράτους (Σύμμεικτα Μοναστηριακὰ Ἀρκαδίας, φάκελ. 315).
6. *Φαίδ. Κουκουλέ*, Τὰ σχολεῖα τῆς Κυνουρίας.... ἐν τῇ «Ἀθηνᾷ», τόμ. ΛΘ' (1927) σελ. 114, 119.
7. *Τάκη Ταχτικοῦ*, (=Τάσου Γριτσοπούλου), Ἡ χειραφέτησις τῆς Σχολῆς Καρυτσιώτη ἀπὸ τῆς συντηρήσεως τῶν Κυνουριακῶν μονῶν, ἐν τῷ περιοδικῷ τῆς ὁμάδος τοῦ «Κυνουριακοῦ Ἀρχείου» «Κυνουριακὴ Ἐπιθεώρησις», τόμ. Β' (1938/1939), σελ. 37—38. Πρβλ. καὶ *Φ. Κουκουλέν*, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 144.—Οἱ Ἁγιαννῖται, ἀπευθυνόμενοι πρὸς τὸ Ὑπουργεῖον Ἐκκλησιαστικῶν, διὰ τοῦ Ἐκκλησιαστικοῦ τοποτηρητοῦ Ἁγ. Πέτρου ἀρχιμ. Γ. Σκλήρη, προέτεινον νὰ ἱδρυθῇ ἓν κεντρικὸν

Εὐθὺς μετὰ τὴν ἀποκατάστασιν τῶν Ἑλληνικῶν πραγμάτων (1833), ἐν τῇ μονῇ τῆς Παλιοπαναγιᾶς ἐμόναζον τέσσαρες μοναχοὶ καὶ ἡ «γηραλαία καλοκραία», ἀδελφὴ τοῦ ἡγουμένου. Ἐκ τούτων ὁ ἱεροδιάκονος Ἱερεμίας ἦτο «προχωρημένος εἰς τὰ Ἑλληνικὰ καὶ ἐσπούδαζεν, ὁ δὲ μοναχὸς Γρηγόριος ἀλφαβιτισμένος»[1]. Τοῖς ἀνωτέρω προσθετέοι τρεῖς μαθητευόμενοι (δόκιμοι;), δύο μισθωτοί, δύο ποιμένες. Ἡ δὲ τῆς μονῆς περιουσία συνέκειτο εἰς δύο μύλους, ἓν ἐλαιοτριβεῖον, εἰς Καλύβια Μελιγιώτικα, 9 κτήνη, 290 αἰγοπρόβατα[2], 236 ἐν ὅλῳ στρέμματα ποτιστικῶν καὶ ξερικῶν γαιῶν (ἀγρῶν καὶ ἀμπέλων), 717 ἐλαιόδενδρα, 25 μελίσσια (κυψέλαι μελισσῶν). Ὁ προϋπολογισμὸς τοῦ ἔτους 1836 ἔκλεισε μὲ ἔξοδα 4.641.50ο)ο δρχ., ἔναντι ἐσόδων 4.341.28ο)ο δρχ.[3]. Βραδύτερον σημειοῦνται 7 μοναχοί, 4 δόκιμοι, 7 ὑπηρέται καὶ ποιμένες, ἔσοδα δὲ 8.760 δρχ., ἔναντι 5.704 ἐξόδων[4].

Ἐν τέλει σημειωτέον, ὅτι ἡ μονὴ Παλιοπαναγιᾶς δὲν ἔμεινεν ἄμοιρος θυσιῶν κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ ἐθνικοῦ ἀγῶνος. Κατὰ Μάρτιον τοῦ 1822 προσέφερον οἱ μοναχοὶ αὐτῆς τῇ Πελοποννησιακῇ Γερουσίᾳ γρόσια 1000, «ἀποδοτέα εἰς τρίχρονον διορίαν», ἔναντι ὁμολογίας[5], μηδέποτε δὲ ἐπιστραφέντα. Ὑπὸ τοῦ Ἰμβραὴμ ἐπυρπολήθησαν οἰκτρῶς τὸ καθολικὸν αὐτῆς καὶ τὰ κελλία[6]. Παρὰ ταῦτα, μετὰ τὴν ἀπελευθέρωσιν ἡ μονὴ ἐκινδύνευσε νὰ διαλυθῇ, διότι τὸ προσωπικὸν αὐτῆς δὲν συνεπλήρου τὸν καθωρισμένον ἀριθμὸν 6, ἕνεκα ἀποσπάσεως μοναχῶν τινων εἰς τὴν Μονὴν Ἁγ. Τριάδος. Γράφων περὶ τούτου καὶ ὑπεραμυνόμενος τῆς μονῆς αὐτοῦ ὁ ἡγούμενος Νικόδημος, λέγει ὅτι «καυχᾶται ἡ μονὴ διότι, μολονότι ἄπορος καὶ ἐνδεής, παραβαλλομένη πρὸς τὰς γειτνιαζούσας, διετήρησε μέχρι τέλους ἀμόλυντον τὸν ἱερὸν χαρακτῆρα τοῦ μοναστικοῦ τάγματος». Εἰς τὴν ἀπαίτησιν τῆς διατηρήσεως τῆς μονῆς θερμῶς συνηγόρει καὶ ὁ Κυνουρίας Διονύσιος[7].

Σχολεῖον εἰς Ἅγ. Ἰωάννην, διὰ πᾶσαν τὴν ἐπαρχίαν Ἁγ. Πέτρου, συντηρούμενον ἐκ τῶν ἐσόδων τῶν μονῶν Λουκοῦς, Θεολόγου καὶ Ἁγ. Τριάδος, ἐξ ὧν δύνανται νὰ συναχθοῦν 30.000 φοίνικες, οἱ δὲ μοναχοὶ πασῶν τῶν μονῶν νὰ συγκεντρωθοῦν εἰς Παλιοπαναγιάν. *Φ. Κουκουλές*, ἔνθ. ἀνωτ., σελ. 141 (ἐξ ἐγγράφων). Τουτο βεβαίως δὲν ἔγινε δεκτόν.

1. Πληροφορίαι Νικοδήμου Κακαρούκα, ἡγουμένου τῆς μονῆς, ἔνθα ἀνωτέρω.

2. *Αὐτόθι.*

3. Πληροφορίαι ἐκ τοῦ κώδικος τῆς μονῆς, καθιερωθέντος μετὰ τὴν ἐπανάστασιν, τοῦ καὶ μόνου σῳζομένου γραπτοῦ τῆς μονῆς μνημείου.

4. *Εὐαγ. Κοφινιώτη*, Ἡ Ἐκκλησία ἐν Ἑλλάδι, ἐν Ἀθήναις 1897, σελ. 15.— *Στ. Γιαννοπούλου*, Συλλογὴ τῶν ἐγκυκλίων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ἐν Ἀθήναις 1901, σελ. 683.

5. Ἡ ὁμολογία ἐπικεκολλημένη ἐν τῇ πινακίδι της σταχώσεως ἐν τῷ κώδικι τῆς μονῆς.

6. Πληροφορίαι ἡγουμένου Νικοδήμου, ἔνθ. ἀνωτέρω.

7. Πληροφορίαι ἐξ ἐγγράφων τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, φάκελ. 351 Μονῆς Παλιοπαναγιᾶς.

'Αλλὰ καὶ ἡ οἰκονομικὴ πλευρὰ τῆς ζωῆς τῆς μονῆς Παλιοπαναγιᾶς δὲν παρουσίαζεν εὐχάριστον ὄψιν εὐθὺς μετὰ τὴν 'Επανάστασιν. Διότι ἐνῷ ἡ μονὴ εἶχε δανεισθῆ παρὰ τοῦ 'Αναγνώστη Γκελπερῆ[1] 2040 γρόσια, πρὸς 15 % ἐτησίως, κατ' 'Οκτώβριον τοῦ 1820, ἡ δὲ σύζυγος αὐτοῦ ἀπῄτει τὴν ἐξόφλησιν τοῦ χρέους ἐκ τοῦ 'Υπουργείου κατὰ Μάϊον τοῦ 1834, κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον ἡ μονὴ ἐζήτει σύναψιν δανείου 400 δραχμῶν. Οἱ ἐκ τῶν μελῶν αὐτῆς χαρακτηρισθέντες ἄποροι ἐλάμβανον δεκάδραχμον μηνιαίαν περίθαλψιν. Κατὰ Νοέμβριον τοῦ 1836, ἐζήτει ἡ μονὴ παρὰ τοῦ 'Υπουργείου τὴν ἄδειαν, νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐξημέρωσιν τῶν ἀγρίων δένδρων τῶν ἀγρῶν της, διὰ τῆς ἐκποιήσεως ἀχρήστων τινῶν κτημάτων. 'Επέτυχε δὲ τοῦτο διὰ Β. Δ. τῆς 22 Μαρτίου | 3 'Απριλίου 1837. 'Έτερος δανειστὴς ὁ 'Ιωάννης Τροχάνης ἐζήτει τὸν Νοέμβριον τοῦ 1837 τὴν ἐξόφλησιν δανείου γροσίων χιλίων. Κατ' 'Απρίλιον τοῦ 1854 ἐξεπληρώθη ἡ ἐσχάτη ἀπαίτησις τῆς Μονῆς. Τῇ παρεχωρήθησαν τὰ κτήματα τῆς Μονῆς 'Αγίας Τριάδος[2].

---

1. Πρβλ. ἀνωτέρω, σελ. 481 στ. 11, σελ. 482 στ. 29, σελ. 484 στ. 64, 79.

2. 'Εξ ἐγγράφων (τῶν τελευταίων) τοῦ φακέλλου τῆς μονῆς (ὡς ἡ ὑποσημ. 7 σελ. 487).

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΠΕΡΙ ΤΩΝ ΑΝΕΚΔΟΤΩΝ ΕΡΓΩΝ ΤΟΥ ΕΥΣΤΑΘΙΟΥ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΛΑΟΥΡΔΑ

Εἰς τὴν μνημειώδη ἐργασίαν του περὶ τῶν λαογραφικῶν εἰδήσεων εἰς τὸ ἔργον τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου ὁ κ. Φαίδων Κουκουλὲς ποιεῖται λόγον καὶ περὶ τῶν εὑρισκομένων εἰς τὸν κώδικα Escorialensis Graecus V—10—II, ἀνεκδότων δὲ εἰσέτι ἔργων τοῦ ἐκλεκτοῦ αὐτοῦ ἱεράρχου [1]. Παρακινηθεὶς ἀπὸ τὴν μνείαν ταύτην τοῦ κ. Κουκουλὲ ἐζήτησα καὶ ἔλαβον, μερίμνῃ τοῦ ἁρμοδίου ἐπὶ τῶν φωτογραφιῶν εἰς τὴν βιβλιοθήκην τοῦ Escorial κ. Tomas Magallòn, πλῆρες μικροφωτογραφικὸν ἀντίτυπον τοῦ ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις ἐνδιαφέροντος αὐτοῦ κώδικος, νομίζω δὲ ὅτι αἱ ἀκόλουθοι πληροφορίαι εἶναι χρήσιμοι διὰ τὸν μέλλοντα ἐκδότην τοῦ Εὐσταθίου:

Τὰ εἰς τὸν κώδικα αὐτὸν ὑπάρχοντα κείμενα ἔχουν ἤδη καταγραφῆ λεπτομερῶς ὑπὸ τοῦ Miller [2]. Τοῦ Εὐσταθίου περιέχονται συνολικῶς 17 ἔργα, ἐπιπλέον δὲ καὶ συλλογὴ ἐπιστολῶν. Ἐκ τῶν ἔργων αὐτῶν τὸ εἰς Ἅγιον Δημήτριον ἐγκώμιον ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Tafel, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κώδικος Basiliensis 46 (A. III. 20) [3]. Ἓξ ἄλλα ἔργα του, ἀποτελοῦντα πανηγυρικοὺς λόγους διὰ τὸν αὐτοκράτορα Μανουήλ, τὸν Ἰωάννην Δούκαν καὶ τὴν Ἄνναν, σύζυγον τοῦ Ἀλεξίου, υἱοῦ τοῦ Μανουήλ, ἐδημοσιεύθησαν ὑπὸ τοῦ Regel [4]. Ὁ πρὸς Νικηφόρον τὸν Κομνηνόν, ἔγγονον Νικηφόρου τοῦ Βρυεννίου, λόγος ἐδημοσιεύθη ὑπὸ τοῦ Kuztz [5]. Οὕτω παραμένουν εἰσέτι ἀνέκδοτα ἐννέα ἐν συνόλῳ κείμενα, σωζόμενα, καθ᾿ ὅσον γνωρίζω, εἰς αὐτὸν μόνον τὸν κώδικα. Ταῦτα ἔχουν ὡς ἑξῆς:

1. Fol. 26v—30v. *Τοῦ ἁγιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης κυρ. Εὐσταθίου, ὑπομνηστικὸν ἐπὶ ὑποθέσει τοιάδε*:

Inc. *Διάκονός τις ἐκ τῆς αὐτῆς.*

Des. *Εἰ δ᾿ οὖν ἀλλ᾿ ὅπερ ἂν βουληθείη ἐκ Θεοῦ ὁδηγούμενος.*

---

1. Κουκουλὲ Φαίδωνος, Θεσσαλονίκης Εὐσταθίου, τὰ λαογραφικά, Α΄, 1950, 11, 8.

2. Miller E., Catalogue des manuscrits grecs de la bibliothèque de l' Escorial, Paris 1848, 200—218.

3. Ἐκ τοῦ Tafel T. L. F., Eustathii Opuscula. Francof. a/M. 1832, ἀνετυπώθη εἰς PG. 136, 169—216.

4. Regel W., Fontes rerum byzantinarum, Petropoli I, 1892, 1—131.

5. «Βυζαντινὰ Χρονικὰ» 17, 1910, 283—322.

2. Fol. 34_2—37_2. *Τοῦ αὐτοῦ λόγος ἀναγνωσθεὶς ἔξω τῆς μεγαλωνύμου πόλεως Θεσσαλονίκης, ἐν τῷ θείῳ ναῷ τοῦ μυροβλύτου κυρ. Νικολάου, ἐπ' αὐτῇ τῇ θήκῃ τοῦ λειψάνου τοῦ ἐν ἀοιδίμῳ τῇ μνήμῃ πανιερωτάτου 'Αθηνῶν τοῦ ὑπερτίμου, ὅτε εἰς τὴν μεγαλόπολιν ἀνεκομίζετο.*

Inc. *Ταχὺ μὲν ἡμῖν ἐπανήκεις, θειότατε ἀρχιερεῦ.*

Des. *μακαρισμοῦ σεσώσμεθα.*

3. Fol. 37_2—44v. *Τοῦ αὐτοῦ λόγος προεισόδιος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς.*

Inc. *"Αγωμεν ἐντεῦθεν εὐαγγελικὸς ὁ λόγος.*

Des. *'Εν Θεῷ τῷ ὑπὸ πάντων ὑμνητῷ εἰς τοὺς αἰῶνας, ἀμήν.*

4. Fol. 46_3—48v. *Τοῦ αὐτοῦ, ὅτι μὴ δυνατὸν ἕνα τινὰ φίλοις χρῆσθαι κατ' ἦθος ἐναντιουμένοις.*

Inc. *Οὐκ ὀλίγοις τῶν ἄρτι καὶ καθ' ἡμᾶς.*

Des. *"Οτέ ποτε διεφέρετον ἀγάπη καὶ φιλία ἐκθήσεται.*

5. Fol. 55_2—56v. *Τοῦ Θεσσαλονίκης κυρ. Εὐσταθίου, βαρυνθέντος ὅτι ὁ λαὸς ὤκνησεν εἰς τὴν ἐν τῇ καταρχῇ τοῦ ἐνιαυτοῦ λιτήν.*

Inc. *'Ονειδισμὸν προσεδόκησεν ἡ ψυχή μου καὶ ταλαιπωρίαν.*

Des. *ἐξ ὁποίου ἂν στόματος ὁ τοιοῦτος λόγος προέρχηται.*

6. Fol. 56v—60v. *Τοῦ αὐτοῦ εἰς τὸ «Κύριε ἐλέησον» σκέψις ἐν δυσὶ πεύσεσι καὶ σχεδίοις διά τινα παρὰ τὸ δέον ἐριστικόν.*

Inc. *Εἰ καὶ αἰσχύνομαι φλέβα ῥεύματος.*

Des. *πολύγνωμον καὶ ἐκ παντὸς τρόπου πολύφωνον.*

7. Fol. 157_2—164v. *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν ἁγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην κυρ. Μιχαὴλ τὸν τοῦ 'Αγχιάλου, ἀναγνωσθεὶς κατὰ τὴν μνήμην τοῦ δικαίου Λαζάρου, καθ' ἣν ἀναγινώσκειν ἔθος τοῖς ῥήτορσιν ἐν τῷ πατριαρχείῳ.*

Inc. *Εἴπερ τινὶ τῶν ἁπάντων μεγίστοις.*

Des. *'Εφ ὑδάτων ἀναπαύσεως ἐκτρεφοίμεθα.*

8. Fol. 164v—178v. *Τοῦ αὐτοῦ λόγος εἰς τὸν ἁγιώτατον καὶ οἰκουμενικὸν πατριάρχην κυρ. Μιχαήλ.*

Inc. *Οὐ πρὸ πολλοῦ, ὦ σύλλογος.*

Des. *τοιοῦτον σὲ κατέπεμψεν ἡμῖν ἀγαθόν.*

9. Fol. 196v—198v. *Τοῦ λογιωτάτου μητροπολίτου Θεσσαλονίκης, ὡς ἐν ἠθοποιΐᾳ: οἵους ἂν εἶπε λόγους ὁ μοναχὸς Νεόφυτος ὁ Μωκησοῦ, ὅτε τῇ ἐπαύριον μετὰ θάνατον τοῦ πολλὰ εὐεργετήσαντος αὐτὸν ἁγιωτάτου πατριάρχου κυρ. Μιχαὴλ τοῦ 'Αγχιάλου, λουόμενος ἀφῃρέθη ἐξ ἀποστολῆς τοῦ μεγάλου οἰκονόμου τοῦ Παντεχνῆ τὸ ἔξω στρῶμα καὶ τὰ ἱμάτια καὶ τὰ λοιπά, τὰ ἀστείως αὐτίκα δοθέντα πτωχοῖς.*

Inc. *'Ανεξίκακε σῶτερ ἀνέχου μὴ καί.*

Des. *ἢ οἴκαδε ἢ ἀλλ' ἐς βάραθρον.*

'Εκ τῶν ἔργων αὐτῶν τὸ θέμα τοῦ τρίτου ὁ Εὐστάθιος τὸ ἔχει διαπραγ-

ματευθῇ εἰς ἄλλους τέσσαρας λόγους του, σωζομένους εἰς τὸν κώδικα Basiliensis 46 (A. III. 20) καὶ δημοσιευθέντας ὑπὸ τοῦ Tafel τὸ 1832. Οἱ τίτλοι, ἡ ἀρχὴ καὶ τὸ τέλος τῶν λόγων αὐτῶν ἔχουν ὡς ἑξῆς: 1) *Λόγος προεισόδιος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς, διορίζων προσευχὴν ἔμφοβον καὶ ἀμνησίκακον*: Inc. *Ἔναγχος ἐπὶ γλώσσης φέρων, ὦ ἀδελφοί*... Des. *εἰς δόξαν αὐτοῦ, παναγάθου ὄντος καὶ φιλοψύχου καὶ δι' αὐτὸ εὐλογητοῦ εἰς τοὺς αἰῶνας*. 2) *Λόγος προεισόδιος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς*: Inc. *Εὖ οἶδα, ὅτι ἐμπορίας χάριν πνευματικῆς, ὦ ἀδελφοί*... Des. *καὶ οὕτω τὰ πρώην ἡμῖν ἐμπολιτεύσει ἀγαθὰ εἰς δόξαν αὐτοῦ καὶ αἴνεσιν τὴν εἰς αἰῶνας τῶν αἰώνων*. 3) *Λόγος προλαληθεὶς τῆς ἁγίας καὶ μεγάλης τεσσαρακοστῆς, ὡς ἔθος*. Inc. *Μακάριος ὁ ποιήσας καὶ διδάξας*... Des. *Χάριτι τῆς πάντων κυριευούσης παναγιωτάτης Τριάδος, ἡ δόξα εἰς τοὺς αἰῶνας τῶν αἰώνων*. 4) *Λόγος προεισόδιος τῆς ἁγίας τεσσαρακοστῆς*. Inc. *Οὐκ εὐπορῶ συνιδεῖν, ὦ ἀδελφοί*... Des. *δι' ἀγαθότητα συνουσιωμένην αὐτῷ πρὸ αἰώνων καὶ εἰς πάντας τοὺς αἰῶνας*[1]. Ἐκ τῆς παραθέσεως αὐτῆς τῶν ἀφορώντων εἰς τοὺς τέσσαρας ἄλλους λόγους περὶ τοῦ ἰδίου θέματος στοιχείων εἶναι φανερὸν ὅτι ὁ εἰς τὸν κώδικα τοῦ Escorial εὑρισκόμενος λόγος εἶναι ἀνέκδοτος. Τοιουτοτρόπως ἐν συνόλῳ ἔχομεν πέντε λόγους τοῦ Εὐσταθίου περὶ τεσσαρακοστῆς, ἐκφωνηθέντας κατὰ διάφορα ἔτη τὴν πρώτην Κυριακὴν τῶν νηστειῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι σαφὲς ἐκ τῆς λέξεως «προεισόδιος», δι' οὗ χαρακτηρίζεται ἕκαστος ἐκ τῶν λόγων αὐτῶν. Σημειωτέον ὅτι ἓξ λόγοι περὶ τεσσαρακοστῆς φέρονται καὶ μεταξὺ τῶν Κατηχήσεων τοῦ Μιχαὴλ Ἀκομινάτου. Οἱ λόγοι ὅμως αὐτοὶ δέον νὰ ἔχωσιν ἐκφωνηθῇ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος ὅλοι, εἷς ἕκαστος ἐξ αὐτῶν καθ' ἑκάστην ἐκ τῶν Κυριακῶν τῆς τεσσαρακοστῆς[2].

Ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον ἔχουν διὰ τὴν ἱστορίαν τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως τὰ ὑπ' ἀριθμοὺς 6 καὶ 7 ἔργα, τὰ ὁποῖα εἶναι λόγοι ἀπευθυνόμενοι πρὸς τὸν Πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως Μιχαὴλ (τὸν Γ', τὸν ἐπιλεγόμενον τοῦ Ἀγχιάλου). Οἱ λόγοι αὐτοὶ δέον νὰ ἔχωσιν ἐκφωνηθῇ μεταξὺ τῶν ἐτῶν 1169 καὶ 1177, ὅτε ὁ Μιχαὴλ εὑρίσκετο ἐπὶ τοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ δὴ πρὸ τοῦ 1175, ἔτος τῆς ἐγκαταστάσεως τοῦ Εὐσταθίου ἐν Θεσσαλονίκῃ[3]. Σημειωτέον ἐνταῦθα ὅτι προσφώνησιν Μιχαὴλ τοῦ Χωνιάτου πρὸς τὸν αὐτὸν πατριάρχην Μιχαὴλ ἐδημοσίευσεν ὁ Λάμπρος ἐκ τοῦ αὐτοῦ ὡς ἄνω κώδιδος τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Escorial[4].

---

1. Patrologia Graeca, 135, 561—728.

2. Δυοβουνιώτου Κ., Αἱ ἀνέκδοτοι κατηχήσεις τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Ἀκομινάτου. «Πρακτικὰ Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 3, 1928, 17 κ. ἑξ.

3. Περὶ τοῦ Μιχαήλ: Γεδεὼν Μ., Πατριαρχικοὶ πίνακες, Κωνσταντινούπολις s. a., 365—368.

4. Λάμπρου Σπυρ. Μιχαὴλ Ἀκομινάτου τοῦ Χωνιάτου, τὰ σωζόμενα. Ἀθῆναι 1879—80, 1, 72—92.

Τὸ δεύτερον κατὰ σειρὰν ἀνέκδοτον ἔργον φέρει τὴν ἀκόλουθον ἑρμηνείαν εὐθὺς μετὰ τὸ τέλος τοῦ τίτλου:» «*Μικτὸς δὲ ὁ λόγος καὶ οὔτε μονῳδικὸς ἀκράτως, οὐ γὰρ ἔπρεπε τὸ τοιοῦτον εἶδος εἰς ἀκέραιον, οὔτε τῷ Κομνηνῷ, οὔτε τῷ γράψαντι· καὶ οὐδὲ πρὸς ἐπιτάφιον ἐντελῶς διασκευασμένος διὰ τὸ ἀμελέτητον, κεκραμένος δὲ ἐξ ἀμφοῖν καὶ μονῳδικῶς μὲν παθαινόμενος, ἐπιταφίου δὲ νόμῳ ἐστιν αἷς τῶν πράξεων ἐλλαμπόμενος καὶ τοῦτο μετὰ γοργότητος. Εἰ δέ τινα καὶ ἄλλα μεσολαβεῖται τῷ λόγῳ, μέθοδος ἰδία τοῦ γράψαντος, χαίροντος τῇ ἰδίᾳ ταύτῃ ὡς τὰ πολλά*». Ὁ μητροπολίτης τῶν Ἀθηνῶν, τοῦ ὁποίου τὸ ὄνομα δὲν ἀναφέρει ὁ Εὐστάθιος, εἶναι βεβαίως, ὡς ὀρθῶς εἴκασεν ὁ Παπαδόπουλος Κεραμεύς, Νικόλαος ὁ Ἁγιοθεοδωρίτης, ἀποθανὼν τὸ 1175. Συνεπῶς ὁ λόγος τοῦ Εὐσταθίου δέον νὰ ἔχῃ γραφῆ ἔπειτα ἀπὸ τὴν ἐποχὴν αὐτήν. Σημειωτέον ὅτι διὰ τὸν ἴδιον μητροπολίτην Ἀθηνῶν Νικόλαον τὸν Ἁγιοθεοδωρίτην ἐγκώμιον ἔγραψε καὶ ὁ Εὐθύμιος Τορνίκης, τοῦ Εὐσταθίου ὅμως ὁ λόγος παρέχει ἰδιαίτερον ἐνδιαφέρον διὰ τὰς περὶ Ἀθηνῶν πληροφορίας τὰς ὁποίας περιέχει[1].

Τὰ ὑπ' ἀριθμὸν 1, 4, 5 καὶ 6 εἶναι ρητορικαὶ ἀσκήσεις· ἐνδιαφέρον θὰ ἔχῃ ἡ μελέτη των προκειμένου νὰ γραφῇ ἱστορία τῶν περὶ ρητορικῆς θεωριῶν τῶν Βυζαντινῶν. Οἱ νεκρολογήσαντες τὸν Εὐστάθιον Μιχαὴλ Ἀκομινάτος[2] καὶ Εὐθύμιος Μαλάκης[3] ἐξαίρουν διεξοδικῶς τὴν ἱκανότητα τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης ὡς ρήτορος καὶ ὡς διδασκάλου τῆς ρητορικῆς, πλουσιώτατον δὲ ὑλικὸν παρέχουν αἱ ἑρμηνευτικαί του συμβολαὶ εἰς τὸν Ὅμηρον. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, κατὰ τὸν τύπον τῆς μνημειώδους συμβολῆς τοῦ κ. Φαίδωνος Κουκουλὲ διὰ τὰ «λαογραφικὰ» τοῦ Εὐσταθίου, νὰ ἐπιχειρηθῇ παρομοία συμβολὴ καὶ διὰ τὰ «αἰσθητικὰ» στοιχεῖα εἰς τὸ ἔργον του. Κατὰ τὴν ἔρευναν αὐτὴν ἀξιόλογον ὑλικὸν θὰ παράσχουν καὶ αἱ τὸν κώδικα τοῦ Escorial συνοδεύουσαι τινὰ τῶν ἔργων τοῦ Εὐσταθίου παρατηρήσεις, εὐθὺς μετὰ τὸν τίτλον. Οὕτω, πλὴν τοῦ εἰς τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 2 ἔργον παρεχομένου σημειώματος ,καθ' ἅ ἀνωτέρω, τὸ ὑπ' ἀριθμὸν 4 ἔργον εὐθὺς μετὰ τὸν τίτλον φέρει τὰ ἑξῆς: «*περιάγεται δὲ ὁ λόγος κατὰ μελέτην θέσεως, πλὴν ὅσον ἐστέρηται τοῦ προοιμιακοῦ κεφαλαίου τῆς ἐφόδου, διότι οὐκ αὐτόχρημα θετικὸν ἐστι γύμνασμα*», τὸ δὲ 9 φέρει ὡσαύτως: «*Ἡ δὲ μέθοδος ἐξήλλακται πρὸς τὴν ἀληθῆ ἠθοποιΐαν· οὐ γάρ ἐστι σκοπὸς νῦν αὐτῷ, τοῦτο τὰ εἰκότα μόνον εἰπεῖν, ἀλλὰ καὶ σκῶψαι τὸν ἀσυνείδητον, διὸ καὶ πλάττεται ὁ μοναχὸς λέγων καθ' ἑαυτοῦ, ἐπεὶ καὶ τοῦτο πολλάκις εἰκός, φανερῶς δὲ οὐδέν τι παχὺ καὶ αὔθαδες ἀπερικαλύπτως λέγεται διὰ τὴν τῶν προσώπων ποιότητα τοῦ τι λέ-*

---

1. Παπαδοπούλου Κεραμέως Ἀθ., Ἀθηναϊκὰ ἐκ τοῦ ιβ'. καὶ ιγ.' αἰῶνος, «Ἁρμονία» 3, 1902, 216—224.

2. Tafel T. L. F., De Thessalonica eiusque agro. Berolini 1839, 369—392.

3. Tafel. ἔνθ. ἀν. 394—400.

γοντος. Οὐ γὰρ ἄν τις ἑαυτὸν ἐξ ὀρθοῦ ὑβρίζῃ καὶ τοῦ πλαττομένου δὲ τὴν ἠθοποιΐαν· οὐ γὰρ ἔπρεπε τῷ τοιούτῳ πάνυ λαλεῖν εὐτράπελα».

Ὁ κῶδιξ Escorialensis Graecus V—II—10, ὁ ὁποῖος περιέχει τὰ ὡς ἄνω ἀνέκδοτα ἔργα τοῦ Εὐσταθίου, ἔχει περιγραφῆ ἐπανειλημμένως ὑπὸ παλαιογράφων καὶ ἐκδοτῶν διαφόρων ἄλλων ἐν αὐτῷ εὑρισκομένων κειμένων [1]. Οὐδεμία βεβαίως ὑπάρχει ἀμφιβολία, ὅτι παλαιογραφικῶς ὁ κῶδιξ ἀνήκει εἰς τὸ δεύτερον ἥμισυ τοῦ 13 αἰῶνος· τοῦτο ἔχει διαπιστωθῆ πρὸ πολλοῦ. Διὰ τῆς δημοσιεύσεως ὅμως εἰς τὸ «Byzantion» φωτοτυπίας τοῦ κώδικος Basiliensis 46 (A III 20) [2], περιέχοντος ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον ἔργα τοῦ Εὐσταθίου, γίνεται νομίζω διὰ πρώτην φορὰν φανερὰ ἡ ἀμοιβαία σχέσις ἀμφοτέρων τῶν κωδίκων. Αἱ ὑπάρχουσαι μεταξύ των διαφοραὶ εἶναι σημαντικαί· αἱ συντομογραφίαι ὅμως καὶ ἡ ἀνάμειξις κεφαλαίων γραμμάτων παρουσιάζουν τόσην ὁμοιότητα εἰς ἀμφοτέρους τοὺς κώδικας, ὥστε νὰ μὴ ἀποκλείεται ἀμφότεροι νὰ εἶναι ἔργα τῆς ἰδίας χειρός, συντελεσθέντα ὅμως κατὰ δύο διαφορετικὰς ἐποχάς, τὸ μὲν Basiliensis 46 (A III. 20) εἰς νεαράν, τὸ δὲ Escorialensis V-II-10 εἰς ὥριμον ἡλικίαν. Τοῦτο ὅμως χρειάζεται λεπτομερεστέραν μελέτην.

---

1. Πρβλ. βιβλιογραφίαν εἰς τὸ ἄρθρον τοῦ Cohn, ἐν R. E. VI Eustathios, 1452—1489.

2. Maricq A., Le manuscrit d' Eustathe de Thessalonique. «Byzantion» 20, 1950, 81—87.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Das Alte Testament herausgegeben von Prof. Fr. Nötscher, *Jesua —Das Buch der Richter*, bearbeitet von Prof. Nötscher (σελ. 71÷83). 1950. Echter Verlag. Würtzburg).

Esra—Nehemias von Martin Rehm. Das *Hohe Lied* von Joh. Fischer (σελ. 31).—*Rut* von J. Fischer (σ. 15)—*Das Buch der Wisheit*. von J. Fischer (σ. 55). Αὐτόθι 1950.

Tobit (σ. 35), *Judit* (σ. 42). *Ester* von Fr. Stummer (σ. 34), *Baruch* von V. Hamp (σ. 28).—Αὐτόθι 1950.

Ῥαγδαίως συνεχίζεται καὶ ὁλοκληροῦται ἡ συμπλήρωσις τῆς σειρᾶς τῶν συντόμων ρωμαιοκαθολικῶν ὑρμηνειῶν τοῦ ἐν Würtzburg ἐκδοτικοῦ οἴκου Echter Verlag, τῆς ὁποίας σειρᾶς τὴν διεύθυνσιν ἀνέλαβεν ὁ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Βόννης γνωστὸς καθηγητὴς Nötscher ἐν συνεργασίᾳ μετ' ἄλλων συναδέλφων του. Ἐλάβομεν δὲ τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ αὐτὴν ἐπανειλημμένως ἀπὸ τῶν σελίδων τούτων. Ἡ θέσις, ἥν λαμβάνουσιν ἔναντι τῶν πολυαρίθμων τῆς Π. Διαθήκης προβλημάτων οἱ συντάκται τῆς σειρᾶς ταύτης, εἶναι ἡ συμβιβάζουσα τὰ πορίσματα τῆς νεωτάτης ἐρεύνης πρὸς τὰ δεδομένα τῆς παραδόσεως. Παρὰ τὴν ραγδαίαν πρόοδον τοῦ ἔργου καὶ παρὰ τὴν βραχύτητα τῶν ὑπομνημάτων, τὰ ἐμφανιζόμενα τεύχη προδίδουσι σοβαρὰν ἑρμηνευτικὴν ἐργασίαν, γνωριμίαν στενωτάτην μετὰ τῶν προβλημάτων καὶ τῆς ὑπαρχούσης σχετικῆς γραμματείας καὶ προσωπικὴν συμμετοχὴν καὶ συμβολὴν εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν. Ἐντεῦθεν τὸ ἔργον τοῦτο ἐκτιμᾶται προσηκόντως καὶ ὑπὸ τῆς προτεσταντικῆς ἐπιστήμης χαρακτηριζόμενον ὡς «Kautzsch τοῦ γερμανικοῦ καθολικισμοῦ» καὶ συνιστώμενον ἐνθέρμως καὶ εἰς τοὺς διαμαρτυρομένους ἀναγνώστας.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω σημειουμένων ὑπομνημάτων τοῦ μὲν *Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ* καὶ τῶν *Κριτῶν* τὴν ἐπεξεργασίαν ἀνέλαβεν ὁ καθηγητὴς Nötscher, παρέχων διὰ τῶν ἐργασιῶν του τούτων καὶ ὑπὸ τὸ φῶς τῶν νεωτάτων ἀρχαιολογικῶν ἐν Παλαιστίνῃ καὶ Αἰγύπτῳ εὑρημάτων ὅσον τὸ δυνατὸν σαφῆ εἰκόνα τῆς ἐν τοῖς βιβλίοις τούτοις περιεχομένης ἀρχαιοτάτης μετὰ τὸν Μωϋσῆν ἱστορίας τοῦ Ἰσραήλ. Ἀμφότερα τὰ βιβλία ταῦτα κατὰ τὸν Nötscher περιέχουσι μὲν ὑλικὸν καταγόμενον ἐκ τῆς ἐποχῆς, καθ' ἣν συνέβησαν τὰ ἐξιστορούμενα γεγονότα, ἔλαβον ὅμως τὴν σημερινήν των μορφὴν βραδύτερον.

Τοῦ βιβλίου *Ἔσδρα—Νεεμίου* τὴν ἐπεξεργασίαν ἀνέλαβεν ὁ καθηγητὴς M. Rehm, ὅστις παραδέχεται ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου τούτου, ἀποτελοῦντος κατ' αὐτὸν ἑνότητα μετὰ τοῦ τῶν Παραλειπομένων, ἔγραφε μετὰ τὸ 400 ἐπὶ τῇ βάσει διαφόρων πηγῶν, καὶ δὴ καὶ ἀπομνημονευμάτων τοῦ Ἔσδρα καὶ τοῦ Νεεμίου.

Τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ *Ἄσματος* ἀνέλαβεν ὁ διαπρεπὴς καθηγητὴς J. Fischer, ὅστις ἀποκρούων τήν τε ἄκρατον γραμματικήν, τήν τε ἄκρατον ἀλληγορικὴν καὶ τὴν τυπολογικὴν ἑρμηνείαν, παραδέχεται ὡς πιθανωτέραν τὴν γνώμην, ὅτι ὁ συγγραφεὺς τοῦ βιβλίου, ὅστις ἔζη κατὰ τὴν περσικήν, ἂν μὴ κατὰ τὴν ἑλληνικὴν περίοδον τῆς ἰουδαϊκῆς ἱστορίας, εὗρε προϋπάρχοντα

ᾄσματα ἐξυμνοῦντα τὴν φυσικὴν ἀγάπην μνηστῆρος καὶ μνηστῆς, τῶν ὁποίων ἐποιήσατο ἐπιλογὴν καὶ ἐπεξεργασίαν ἐπὶ τῷ σκοπῷ τῆς παραστάσεως τῆς πρὸς τὸν Ἰσραὴλ ἀγάπης τοῦ Ἰαβέ. Συμφώνως δὲ πρὸς τὴν θεωρίαν ταύτην (ἧς σημειωτέον ὅτι δὲν εἶναι εἰσηγητὴς ὁ Fischer) ἐφαρμόζεται ἐνταῦθα συνδεδυασμένη γραμματεία καὶ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία.—Ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἐπεξειργάσθη καὶ τὸ βιβλίον *Ῥούθ*, διὰ τὸν καθορισμὸν τῆς συντάξεως τοῦ ὁποίου κυμαίνεται, μὴ ἀποκλείων μήτε τὴν προαιχμαλωσιακὴν μήτε τὴν μεταιχμαλωσιακὴν καταγωγὴν αὐτοῦ, ὁπωσδήποτε δ᾿ ὅμως ἀναγνωρίζων κατ᾿ οὐσίαν τὸν ἱστορικὸν αὐτοῦ χαρακτῆρα.—Ἐπίσης ὁ αὐτὸς συγγραφεὺς ἐπεξειργάσθη καὶ τὸ σπουδαιότατον βιβλίον τῆς *Σοφίας Σολομῶντος*, ὅπερ κατ᾿ αὐτὸν εἶναι ἔργον Ἀλεξανδρινοῦ Ἰουδαίου γράψαντος μετὰ τὸ 146 π. Χ., δηλ. μετὰ τὴν καταστροφὴν τῆς Καρχηδόνος, ἔχοντος μὲν πρὸ ὀφθαλμῶν τὴν σύγχρονον αὐτῷ ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐμμένοντος ὅμως εἰς τὴν θρησκείαν τῆς Π. Διαθήκης.

Τὴν δ᾿ ἐπεξεργασίαν τῶν βιβλίου *Τωβίτ*, *Ἰουδεὶθ* καὶ *Ἐσθὴρ* ἀνέλαβεν ὁ ἐν Μονάχῳ καθηγητὴς Fr. Stummer. Κατ᾿ αὐτὸν τὸ χαριέστατον καὶ λίαν ἐποικοδομητικὸν βιβλίον *Τωβὶτ* συνετάχθη κατὰ τὸ α´ ἥμισυ τοῦ β´ π. Χ. αἰῶνος ἐν Παλαιστίνῃ ἐπὶ τῇ βάσει παλαιοτέρου ὑλικοῦ, ἀλλ᾿ ἀμφιβόλου ἱστορικοῦ χαρακτῆρος. Τὸ δὲ ἑρμηνευόμενον ἐνταῦθα κείμενον εἶναι τὸ τῆς κοινοτέρας ἑλληνικῆς ἐκδόσεως τῆς ἐκπροσωπουμένης ὑπὸ τῶν κωδ. Α καὶ Β. Τὸ δὲ βιβλίον *Ἰουδείθ*, τοῦ ὁποίου κατὰ τὸν St. εἶναι λίαν δυσεξακρίβωτον τὸ ποσὸν τῶν ἱστορικῶν στοιχείων τῆς ἐν αὐτῷ περιεχομένης διηγήσεως, ὅσον ἀνοικονόμητος εἶναι καὶ ἡ τοποθέτησις τοῦ ἐξιστορουμένου γεγονότος ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς Ἰουδαϊκῆς ἱστορίας, συνεγράφη κατ᾿ αὐτὸν περὶ τὰ τέλη τοῦ β´ π. Χ. αἰῶνος.—Τὸ βιβλίον *Ἐσθήρ*, τῆς διηγήσεως τοῦ ὁποίου κατὰ τὸν St. ὑπόκειται ὡς βάσις ὡρισμένα ἱστορικὰ γεγονότα μετ᾿ ἐπεξεργασίας ἐποικοδομητικῆς, συνετάχθη περὶ τὰ τέλη τῆς περσικῆς καὶ ἀρχὰς τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας ἐκτὸς τῆς Παλαιστίνης, αἱ δὲ παρὰ τοῖς Ο´ φερόμεναι προσθῆκαι εἶναι μεταγενέστεραι καὶ τυγχάνουσιν ἰουδαιοελληνιστικῆς προελεύσεως.—Τέλος τὸ βιβλίον *Βαρούχ*, ὅπερ εὐλόγως χαρακτηρίζεται ὡς «ἀδάμας τῆς βιβλικῆς γραμματείας τῆς Π. Δ.», ὡς καὶ τὴν *ἐπιστολὴν τοῦ Ἱερεμίου* ἐπεξειργάσθη ὁ V. Hamp, ὅστις, παρὰ τὴν ἐκτίμησίν του, μάλιστα πρὸς τὸ α´ βιβλίον, ἀρνεῖται τὴν γνησιότητα αὐτῶν.

Καίπερ διαφωνοῦντες εἰς διάφορα σημεῖα τῆς τε εἰσαγωγῆς καὶ τῆς ἑρμηνείας τῶν μετὰ χεῖρας τευχῶν τῆς Echter Bibel, οὐχ ἧττον ὅμως ἀναγνωρίζομεν τὴν σπουδαιότητα τούτων καὶ τῆς ὅλης σειρᾶς καὶ συνιστῶμεν θερμῶς τὴν μελέτην αὐτοῦ ὡς χρήσιμον καὶ ἐπωφελῆ καὶ εἰς τὸν γερμανομαθῆ ὀρθόδοξον ἀναγνώστην. Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Henri de Lubac, Histoire et esprit. L'intelligence de l'Écriture d'après Origène. Aubier. Éditions Montaigne. Paris. 1950 (σελ. 448).

Ἐλέχθη περὶ τοῦ Πλάτωνος, ὅτι ὁσάκις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς φιλοσοφίας ἡ ἀνθρωπίνη διανόησις ἠθέλησε νὰ ἐπιχειρήσῃ ὑψηλὰς πτήσεις, ἐστράφη πρὸς αὐτόν. Ἀναλογόν τι θὰ ἠδύνατό τις νὰ παρατηρήσῃ καὶ ἐν τῇ ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλησίας προκειμένου περὶ τοῦ Ὠριγένους. Τοιοῦτό τι παρετηρήθη καὶ ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ καὶ κατὰ τὸν Μεσαίωνα καὶ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους καὶ σήμερον ἀκόμη, μάλιστα ἐν τῇ ρωμαιοκαθολικῇ θεολογίᾳ. Ἀναφέρομεν τὰ ὀνόματα τοῦ Cadiou, τοῦ Daniélou καὶ τοῦ Lubac, τοῦ ἐπιφα-

νοῦς Ἰησουΐτου καθηγητοῦ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τῆς Λυὼν (διατελοῦντος ἤδη ἐν ἀργίᾳ), εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλεται καὶ ἡ μετὰ χεῖρας λαμπρὰ μονογραφία, ἡ δημοσιευομένη ἐν τῇ ὑπὸ τὸν τίτλον Théologie σειρᾷ θεολογικῶν μελετῶν, τὴν ὁποίαν ἐκδίδει ἡ εἰρημένη Σχολή. Σκοπὸς τῆς μονογραφίας ταύτης, τὴν ὁποίαν ὁ σοφὸς συγγραφεὺς αὐτῆς χαρακτηρίζει μετριοφρόνως ὡς «ἓν κεφάλαιον τῆς ἱστορίας τῆς πνευματικῆς ἐξηγήσεως», εἶναι, ἐπὶ τῇ βάσει λιπαρᾶς μελέτης οὐ μόνον τῶν ὁπωσδήποτε σωζομένων ἑρμηνευτικῶν ἐργασιῶν τοῦ Ὠριγένους, ἀλλὰ καὶ τῶν συγγραμμάτων αὐτοῦ «περὶ ἀρχῶν» καὶ «κατὰ Κέλσου» νὰ δείξῃ πόσον εἶναι παρεξηγημένη ἡ ἀλληγορικὴ ἑρμηνεία τῆς Γραφῆς ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους καὶ πόσον μεγάλη εἶναι ἡ ἀξία τῆς ὑπὸ τοῦ μεγάλου τούτου θεολόγου, ἔστω καὶ ἐσφαλμένως πολλάκις, ἀσκηθείσης καὶ μέχρι σήμερον τοὺς θιασώτας αὐτῆς ἐχούσης «πνευματικῆς ἑρμηνείας», τῆς ὁποίας, ἔκπαλαι ὑπαρχούσης ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὑπῆρξεν οὗτος «ὀλιγώτερον εἰσηγητὴς παρὰ μάρτυς».

Τὸ βιβλίον τοῦτο ἀποτελεῖται ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς, ὀκτὼ κεφαλαίων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς μελέτης. Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ (σ. 7—12) διατυποῦται τὸ θέμα καὶ ἀναδεικνύεται ἡ σπουδαιότης αὐτοῦ καὶ ὑποδεικνύεται ἡ ἐφαρμοζομένη μέθοδος. Ἐν τῷ *α΄ κεφ.* πραγματεύεται περὶ τῶν παλαιῶν καὶ νεωτέρων ἀδίκων ἐπιθέσεων ἐναντίον τοῦ Ὠριγένους, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς βαθείας ἐπιδράσεως αὐτοῦ, ὡς καὶ περὶ τῶν μέχρι σήμερον θαυμαστῶν αὐτοῦ (σ. 13—46). Ἐν τῷ *β΄ κεφ.* ἐξετάζεται ὁ Ὠριγένης ὡς ἄνθρωπος τῆς Ἐκκλησίας, ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς ὁποίας μόνον δύναται νὰ κατανοηθῇ οὗτος (σ. 47—91). Ἐν τῷ *γ΄ κεφ.* γίνεται λόγος περὶ τῆς γραμματικῆς ἐννοίας τῆς Γραφῆς, τὴν ὁποίαν περιεφρόνησε τόσον ὀλίγον ὁ Ὠριγένης, ὅσον καὶ τὴν ἱστορίαν (σ. 92—138). Ἐν τῷ *δ΄ κεφ.* ἐξετάζεται ἡ πνευματικὴ ἔννοια, ὡς ἀνεζητήθη αὕτη ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους (σ. 139—194). Ἐν τῷ *ε΄ κεφ.* ἐπιγραφομένῳ l'évangile, πραγματεύεται περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Ὠριγένους ἐφαρμογῆς τῆς πνευματικῆς ἑρμηνείας εἰδικώτερον ἐν τῷ Εὐαγγελίῳ καὶ τῇ Κ. Διαθήκῃ καθόλου ἐντὸς τοῦ πλαισίου τῆς περὶ τοῦ Θεοῦ ἀντιλήψεως αὐτοῦ (σ. 195—255). Ἐν τῷ *ς΄ κεφ.* ἐξετάζει τὴν σχέσιν πνεύματος καὶ ἱστορίας ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τοῦ Ὠριγένους, μὴ θυσιάζοντος τὸ πνεῦμα εἰς τὴν ἱστορίαν, ἀλλ' ἀναζητοῦντος τὸ πνεῦμα ἐν τῇ ἱστορίᾳ (σ. 246—294). Ἐν τῷ *ζ΄ κεφ.* πραγματεύεται περὶ τῆς κατανοήσεως τῆς Γραφῆς ἐν τῇ σχέσει αὐτῆς πρὸς τὸ Πνεῦμα καὶ δὴ καὶ πρὸς τὴν θεοπνευστίαν αὐτῆς (σ. 295—335). Ἐν τῷ *η΄ κεφ.*, ἐπιγραφομένῳ les incorporations du Logos, πραγματεύεται περὶ τῆς σχέσεως τῆς Γραφῆς πρὸς τὸν Λόγον, τοῦ ὁποίου οἱονεὶ μίαν τῶν ἐνσαρκώσεων ἀποτελεῖ αὕτη (σελ. 336—373). Τέλος ἐν μακρᾷ κατακλεῖδι (σ. 374—446) διατυποῦνται διεξοδικῶς τὰ *πορίσματα* τῆς βαθυστοχάστου ταύτης μελέτης καὶ ἀναδεικνύεται ἡ μεγάλη σπουδαιότης τῆς πνευματικῆς ἑρμηνείας τῆς Γραφῆς, ὡς ἑνιαίας θεωρουμένης ἑρμηνείας ἀπαραιτήτου διὰ τὴν κατανόησιν τοῦ «μυστηρίου τοῦ Χριστοῦ», καὶ τῆς «ὑπερβαλλούσης τῆς γνώσεως ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ».

Ἡ μονογραφία αὕτη τοῦ σοφοῦ Γάλλου καθηγητοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ παρίσταται ἀριστουργηματικῶς ἀνάγλυφος ἡ μεγαλοφυΐα τῆς ἑρμηνείας καὶ θεολογίας τοῦ Ὠριγένους, μαρτυρεῖ οὐ μόνον περὶ τοῦ ἀπεράντου θαυμασμοῦ τοῦ συγγραφέως πρὸς τὸν μέγαν ἐκεῖνον ἄνδρα καὶ περὶ τῆς βαθυτάτης γνωριμίας αὐτοῦ πρός τε τὰ ἔργα ἐκείνου καὶ πρὸς τὴν ὑπάρχουσαν πλουσιωτάτην παλαιὰν καὶ μεσαιωνικὴν καὶ νεωτέραν γραμματείαν περὶ αὐτοῦ καὶ τῆς

πνευματικῆς ἑρμηνείας, ἀλλὰ καὶ περὶ τῆς λεπτότητος καὶ βαθύτητος τῆς κρίσεως καὶ τῆς θερμότητος τοῦ αἰσθήματος. Ἐπὶ τῷ μνημειώδει τούτῳ ἔργῳ πρέπει νὰ εἶναι εὐγνώμων καὶ ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος θεολογία. Εἴθε δὲ ἡ μελέτη αὐτοῦ, ὡς καὶ τῆς ἐμφανιζομένης κατὰ τὰ τελευταῖα ταῦτα ἔτη ἐντονωτάτης περὶ τὴν παλαιὰν ἑλληνικὴν ἐκκλησιαστικὴν γραμματείαν παραγωγῆς, νὰ δώσῃ ἀφορμὴν καὶ εἰς τοὺς νεαροὺς Ἕλληνας θεολόγους πρὸς ζωηροτέραν περὶ αὐτὴν ἐνασχόλησιν καὶ λελογισμένην οἰκειοποίησιν τοῦ ἐξ αὐτῆς τῆς Δύσεως παρεχομένου σήμερον θεολογικοῦ συνθήματος «ὀπίσω πρὸς τοὺς Ἕλληνας πατέρας». Ἄνευ τούτων, ἄνευ προσωπικῆς καὶ βαθείας καὶ ἀμέσου γνωριμίας πρὸς τὰ ἔργα αὐτῶν καὶ οὐχὶ διὰ μέσου ξένων (πολλάκις δὲ ὑπόπτων) βοηθημάτων, σοβαρὰ Θεολογία δὲν δύναται νὰ νοηθῇ, τοὐλάχιστον Θεολογία Ὀρθόδοξος.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Jean Daniélou, Le mystère de l' Avent. Aux éditions du Seuil. La sphère et la Croix. Paris. 1948 (σελ. 208 σχ. 16).

Τοῦ αὐτοῦ Le mystère du salut des nations. Αὐτόθι 1948 (σελ. 143 σχ. 16).

Ἀμφότερα τὰ τεύχη τοῦ ἐγκρίτου καθηγητοῦ τῆς Πατρολογίας ἐν τῷ Institut Catholique τῶν Παρισίων Jean Daniélou εἶναι ἀφιερωμένα εἰς τὸ μέγα θέμα τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς. Καὶ ἐν μὲν τῷ *πρώτῳ* ἐξετάζονται αἱ σχέσεις τοῦ Χριστιανισμοῦ πρὸς τὰ μὴ χριστιανικὰ θρησκεύματα, πρὸς τὰ ὁποῖα διατείνεται ὅτι δὲν ἀντιτίθεται ὁ Χριστιανισμός, ἀλλ' ἔρχεται νὰ ἀνυψώσῃ καὶ τελειοποιήσῃ ὅ,τι ἐκλεκτὸν εὑρίσκει ἐν αὐτοῖς. Ἐπὶ τούτῳ ὁ σ. χρησιμοποιεῖ τὰς προδρομικὰς μορφὰς τοῦ Ἀβραάμ, τοῦ Μελχισεδέκ, τοῦ Βαπτιστοῦ, τῶν ἀγγέλων καὶ τῆς Παρθένου, προτάσσων ἐμπεριστατωμένην εἰσαγωγὴν καὶ κατακλείων τὸ μελέτημά του διὰ βαθειῶν σκέψεων ἐπὶ τοῦ μυστηρίου τοῦ πάθους καὶ τῆς ἀναλήψεως τοῦ Κυρίου καὶ διὰ διεξοδικοῦ συμπεράσματος ὑπὸ τὸν τίτλον «ὁ Χριστὸς προφήτης».

Ἐν δὲ τῷ *δευτέρῳ* τεύχει ὁ σ. ἀσχολεῖται περὶ τὸ θέμα τῆς σωτηρίας τῶν μὴ χριστιανικῶν ἐθνῶν, ἀναδεικνύων τὴν σπουδαιότητα τοῦ ζητήματος τούτου καὶ ὑποδεικνύων τὰς μεθόδους καὶ τοὺς τρόπους τῆς τελεσφόρου ἀντιμετωπίσεως αὐτοῦ διὰ καταλλήλου προσαρμογῆς καὶ διὰ τῆς καλλιεργείας γνησίας χριστιανικῆς πνευματικότητος μὲ ἀντικειμενικὸν σκοπὸν τὴν σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος καὶ τὴν δόξαν τοῦ Θεοῦ. Τοῦ ὀρθοδόξου ἀναγνώστου ἑλκύει ἰδιαιτέρως τὴν προσοχὴν ἐν τῷ παρόντι τεύχει μία παρατήρησις τοῦ σ., καθ' ἣν ἡ ῥωσσικὴ ὀρθοδοξία ἐστερεῖτο διαφέροντος διὰ τὴν ἱστορίαν. Δὲν γνωρίζομεν, ἢ μᾶλλον ἀμφιβάλλομεν πολὺ ἐὰν ἡ παρατήρησις αὕτη εὐσταθῇ. Πάντως θεωροῦμεν τὴν κρίσιν ταύτην ἄστοχον προκειμένου περὶ τῆς Ὀρθοδοξίας αὐτῆς καθ' ἑαυτήν. Ὅσον ζωηρὰ καὶ ἂν εἶναι ἡ ἐσχατολογία ἐν τῇ Ὀρθοδοξίᾳ, δὲν δικαιοῦται τις νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ διαφέρον αὐτῆς διά τε τὸν χρόνον καὶ διὰ τὸν παρόντα κόσμον, ἄρα καὶ διὰ τὴν ἱστορίαν. Ὁπωσδήποτε ὅμως ἀμφότερα τὰ μελετήματα τοῦ διαπρεποῦς Γάλλου καθηγητοῦ, μαρτυροῦντα περὶ τῆς βαθυτάτης αὐτοῦ γνώσεως τῆς τε Γραφῆς καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων, ὡς καὶ περὶ εὐρυτάτης καὶ ἀμφιλαφοῦς μορφώσεως καὶ περὶ τοῦ θερμοτάτου ἱεραποστολικοῦ ζήλου τοῦ ἀνδρός, ἀναγινώσκονται λίαν εὐχαρίστως καὶ μετὰ πολλῆς ὠφελείας καὶ ὑπὸ τοῦ ὀρθοδόξου θεολόγου, τοῦ ἐνδιαφερομένου πρὸ παντὸς διὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἱεραποστολήν, καθ' ὅσον λέγονται ἐνταῦθα περὶ τῆς ἐξωτερικῆς ἱεραποστολῆς ἰσχύουσι mutatis mutandis καὶ περὶ τῆς ἐσωτερικῆς.

Π. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

H. Clavier, Le Chistianisme et le travail. Seconde édition, revue et augmentée. Clermont-Ferrand. Imprimeries réunies. 1944 (σελ. 184).

Ὡς βάσις τοῦ μετὰ χεῖρας περισπουδάστου ἔργου τοῦ γνωστοῦ φιλέλληνος καθηγητοῦ τῆς προτεσταντικῆς θεολογικῆς σχολῆς τοῦ Στρασβούργου ὑπόκεινται διαλέξεις γενόμεναι κατὰ τοὺς στυγνοὺς χρόνους τῆς γερμανικῆς κατοχῆς ἐν Γαλλίᾳ καὶ στρεφόμεναι περὶ τὸ φλέγον θέμα «χριστιανισμὸς καὶ ἐργασία», ἐκδοθεῖσαι μὲν τῷ 1943, ἐμφανιζόμεναι δ' ἐνταῦθα, μετὰ τὴν ταχίστην κατανάλωσιν τῆς α' ἐκδόσεως εἰς δευτέραν πληρεστέραν καὶ ἐν γένει βελτίονα. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ τῆς εἰσαγωγῆς, δύο κυρίων μερῶν, τοῦ πορίσματος καὶ ἓξ παραρτημάτων. Ἐν μὲν τῷ α' κυρίῳ μέρει (σ. 17-38) ἐξετάζεται ἡ ἐργασία (ἔννοια καὶ εἴδη τῆς ἐργασίας) καὶ τὰ προβλήματα αὐτῆς (τὸ προσωπικὸν πρόβλημα καὶ τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα, ἡ οἰκονομικὴ καὶ ἡ πολιτικὴ ἔποψις τῆς ἐργασίας). Ἐν δὲ τῷ β' κυρίῳ μέρει (σ. 39—84) μετὰ τὴν παράστασιν τῆς θέσεως τῆς ἐργασίας ἐν τῷ εἰδωλολατρικῷ καὶ τῷ ἰουδαϊκῷ κόσμῳ ἐξετάζεται ἡ χριστιανικὴ στάσις ἔναντι τῆς ἐργασίας (ὁ Ἰησοῦς καὶ ἡ ἐργασία, ἡ Ἐκκλησία καὶ ἡ ἐργασία ἀπὸ τῆς ἀποστολικῆς μέχρι τῆς σημερινῆς ἐποχῆς). Ἀκολούθως ἐν συμπεράσματι ἀναπτύσσεται καὶ ἡ θεολογία τῆς ἐργασίας (σ. 85—94). Ἕπονται ἓξ διεξοδικὰ καὶ διαφωτιστικώτατα παραρτήματα, (σελ. 95—157), α') περὶ τῆς σχέσεως ἐργασίας καὶ δράσεως, β') περὶ ἐργασίας καὶ προσωπικότητος, γ') περὶ ἐργασίας καὶ καταναλώσεως, δ') περὶ ἀνθρωπισμοῦ καὶ βαρβαρότητος ἐν τῷ εἰδωλολατρικῷ συστήματι τῆς ἐργασίας, ε') περὶ τῆς στάσεως τοῦ Καλβινισμοῦ ἔναντι τῆς ἐργασίας, ἐν δὲ τῷ ϛ') διατυποῦται τὸ θελογικὸν σχῆμα τῆς ἐργασίας, μεθ' ὃ ἐπακολουθεῖ ὁ ἐπίλογος. Τὸ ἔργον εἶναι ἐφωδιασμένον μετὰ πίνακος τῶν βιβλικῶν παραπομπῶν, ἑτέρου πίνακος τῶν κυρίων ὀνομάτων καὶ τρίτου μεθοδικοῦ πίνακος πραγμάτων (σ. 161—184).

Καὶ μόνον ἐκ τῆς συντόμου ταύτης ἐκθέσεως τοῦ περιεχομένου τοῦ βιβλίου τούτου δύναταί τις νὰ συμπεράνῃ τὴν σπουδαιότητα αὐτοῦ. Ἐὰν δὲ ληφθῇ πρὸ ὀφθαλμῶν καὶ ἡ βαθεῖα φιλοσοφικὴ καὶ θεολογικὴ μόρφωσις καὶ τὸ ἐπιστημονικὸν κῦρος τοῦ διαπρεποῦς συγγραφέως καὶ ἡ μεθοδικότης καὶ ἡ γαλατικὴ σαφήνεια καὶ χάρις τῶν λόγων αὐτοῦ, ἀντιλαμβάνεται πόσον σπουδαῖον ἀπόκτημα θὰ εἶναι καὶ διὰ τὸν ὀρθόδοξον θεολόγον, ὅστις εἶναι καιρὸς νὰ ἐνδιαφερθῇ ζωηρότερον περὶ τῶν κοινωνικῶν προβλημάτων. Ἐπειδὴ δὲ φοβούμεθα, ὅτι τὸ ὡραῖον τοῦτο βιβλίον θὰ ἔχῃ ἐξαντληθῇ καὶ ὑπὸ τὴν β' ἔκδοσίν του, εὐχόμεθα νὰ μὴ βραδύνῃ νὰ ἐμφανισθῇ καὶ εἰς γ' ἔκδοσιν μὲ ἐπηυξημένον τὸ περὶ τῆς διδασκαλίας τῶν ἐκκλησιαστικῶν πατέρων κεφάλαιον καὶ μάλιστα νὰ ἐκπονηθῇ καὶ ἑλληνικὴ μετάφρασις αὐτοῦ.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

E. Benz, Die abendländische Sendung der östlich—orthodoxen Kirche. Die russische Kirche und das abendländische Christentum im Zeitalter der heiligen Allianz (mit 17 Tafeln). Verlag der Akademie der Wissenschaften und der Literatur in Mainz. Abhandlnngen der Geistes- und Sozialwissenschaftlichen Klasse. Jahrgang 1950. Nr. 8. Σελ. 294, 8°.

Ὁ γνωστὸς ἡμῖν ἐκκλησιαστικὸς ἱστορικὸς Ernst Benz καὶ ἐξ ἄλλων σοβαρῶν μελετῶν του, ἀναφερομένων εἰς τὴν ἡμετέραν Ὀρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, ὧν τινες ἐβιβλιοκρίθησαν ὑφ' ἡμῶν ἐν τῇ «Θεολογίᾳ» (21 (1950) 464 ἑξ., 22 (1951) 155 ἑξ., 325 ἑξ.) ἐδημοσίευσε πρό τινος καὶ τὸ παρὸν

ἔργον του ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἡ ἐν τῇ Δύσει ἀποστολὴ τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας» καὶ τὸν ὑπότιτλον «Ἡ Ρωσικὴ Ἐκκλησία καὶ ἡ δυτικὴ Χριστιανοσύνη ἐν τῇ ἐποχῇ τῆς ἱερᾶς Συμμαχίας». Ὁ σ., διαπιστῶν ὅτι τὸ πρόβλημα τῆς πραγματικῆς συναντήσεως τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης δὲν ἔχει ἐπαρκῶς ἐρευνηθῆ ἐν ὅλῃ τῇ εὐρύτητι τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἀποσκοπεῖ νὰ συμβάλῃ εἰς τοῦτο καὶ εἰς τὴν ὁλοκλήρωσιν τῆς ἱστορίας τῶν σχέσεων μεταξὺ αὐτῶν διὰ σειρᾶς ἐρευνῶν του, ὧν τελευταία ἡ παροῦσα. Αὕτη, περιοριζομένη εἰς τὴν ἐποχὴν τῶν Ναπολεοντείων πολέμων καὶ τῆς ἱερᾶς Συμμαχίας, τὴν ἀπὸ πολιτικῆς μόνον, οὐχὶ δὲ καὶ θρησκευτικῆς πλευρᾶς ἐρευνηθεῖσαν, ἀναφέρεται ἀποκλειστικῶς εἰς τὰς θρησκευτικὰς καὶ πνευματικὰς σχέσεις τῆς Δύσεως πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ρωσίαν, ἀφιεροῦσα μόλις 17 σελίδας καὶ εἰς τὴν ἀρτιπαγῆ ἐπὶ Ὄθωνος Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος. Εἰς τὰς πρὸς τὴν Ρωσίαν σχέσεις πρωτοστατεῖ ὁ ἐν Μονάχῳ θρησκειολόγος φιλόσοφος Franz von Baader (1765—1841), ὅστις συνέλαβε τὸ σχέδιον τῆς ἐπαναπροσεγγίσεως τῶν τριῶν κεχωρισμένων μεγάλων Ἐκκλησιῶν Ὀρθοδόξου, Ρωμαϊκῆς καὶ Προτεσταντικῆς, ὑποστηρίξας πρῶτος αὐτὸς τὴν ἱστορικὴν ἀποστολὴν τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐν τῇ Δύσει, συνισταμένην εἰς τὴν διὰ τῆς παρεμβάσεως αὐτῆς θεραπείαν τῆς ἀπὸ τῆς Διαμαρτυρήσεως σοβούσης εἰδικῆς θρησκευτικῆς καὶ πνευματικῆς κρίσεως ἐν τῇ Δύσει, καὶ ἀναδείξας τὴν καθόλου οἰκουμενικὴν ἀποστολὴν αὐτῆς ἐν τῷ μέλλοντι.

Ὁ σ., μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν (σ. 5—14), διαιρεῖ τὸ ἔργον εἰς δύο τμήματα, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν ὁποίων ἐρευνᾷ τὰς σχέσεις τοῦ Franz von Baader πρὸς τὴν Ρωσίαν ἐπὶ τοῦ Τσάρου Ἀλεξάνδρου I (1777—1825), ἐν δὲ τῷ δευτέρῳ ἐκτίθησι τὰ οἰκουμενικὰ σχέδια τοῦ Franz von Baader ἐπὶ τοῦ Τσάρου Νικολάου I (1796—1855). Τὸ πρῶτον τμῆμα ὑποδιαιρεῖ εἰς δύο κεφάλαια, ἐν τῷ α΄ τῶν ὁποίων ἐξετάζει τὴν δρᾶσιν τοῦ F. v. Baader ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ τοῦ Ρωσικοῦ Ὑπουργείου τῶν Θρησκευμάτων καὶ τῆς Παιδείας ὑπὸ τὸν βασιλικὸν ἐπίτροπον παρὰ τῇ Ρωσικῇ Συνόδῳ καὶ εἶτα ὑπουργὸν A. Golicyn (σ. 15—62), ἐν δὲ τῷ β΄ τὸ εἰς Ρωσίαν ταξίδιον αὐτοῦ τὸ φθινόπωρον τοῦ 1822 πρὸς ἵδρυσιν χριστιανικῆς Ἀκαδημίας ἐν Πετρουπόλει, ἐν ᾗ νὰ ἐπανενωθῶσι καὶ καλλιεργῶνται ἁρμονικῶς ἡ θρησκεία, αἱ ἐπιστῆμαι καὶ ἡ φιλοσοφία. Δὲν κατώρθωσεν ὅμως ὁ F. v. Baader νὰ φθάσῃ μέχρι Πετρουπόλεως, διότι ἤδη ὅτε εὑρίσκετο εἰς τὴν Βαλτικὴν ἠρνήθησαν αἱ Ρωσικαὶ ἀρχαὶ νὰ ἐπιτρέψωσι τὴν συνέχισιν τοῦ ταξιδίου του καὶ οὕτως ἠναγκάσθη νὰ ἐπιστρέψῃ εἰς Γερμανίαν (σ. 62—156). Ἐν συνεχείᾳ ἐν τῷ α΄ κεφαλαίῳ τοῦ δευτέρου μέρους ἐξιστορεῖται ἡ ἐπανασύνδεσις τῶν σχέσεων αὐτοῦ μετὰ τῶν Ρώσων (σ. 157—196), ἐν δὲ τῷ β΄ ἐκτίθενται αἱ ἰδέαι αὐτοῦ περὶ τῆς ἐν τῇ δυτικῇ Εὐρώπῃ ἀποστολῆς τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας καὶ εἰδικώτερον τῆς Ρωσικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας (σ. 196—287).

Εἰς τὸ τελευταῖον τοῦτο λίαν ἐνδιαφέρον κεφάλαιον ὁ F. v. Baader προτρέπει τὰς δύο ἀντιτιθεμένας Ἐκκλησίας τῆς Δύσεως, Ρωμαϊκὴν καὶ Προτεσταντικήν, ὅπως προσφύγωσι πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, ἵνα «audiatur et tertia pars», ἐφ᾽ ὅσον αὕτη εἶναι ἡ τρίτη καὶ ἀρχαιοτάτη πασῶν χριστιανικὴ Ἐκκλησία, ἡ ἀνήκουσα εἰς τὴν χριστιανικὴν οἰκουμένην καὶ ἔχουσα οἰκουμενικὴν ἀποστολὴν ἐν μέσῳ τῆς δυτικῆς Χριστιανοσύνης. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐγκαταλείπουσα τὴν πνευματικὴν ἀπομόνωσίν της καὶ ἀναζωογονοῦσα τὰ γνησίως καθολικὰ στοιχεῖα αὐτῆς, δέον νὰ διαδραματίσῃ

τὸν ῥόλον μεσάζοντος—medium—μεταξὺ τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ ὑποβοηθήσῃ τὸ ἔργον τῆς ἐπανενώσεως τῶν κεχωρισμένων Ἐκκλησιῶν, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μὲν Λατινικὴ ὀφείλει νὰ ἀποβῇ ὀλιγώτερον ῥωμαϊκὴ καὶ περισσότερον καθολική, ἡ δὲ Προτεσταντικὴ ὀφείλει νὰ ἀφυπνίσῃ καὶ ἐπαναφέρῃ ὅλα τὰ καθολικὰ στοιχεῖα τῶν πρώτων Μεταρρυθμιστῶν. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ μάλιστα «ἡ Ρωσικὴ πρέπει καὶ ὀφείλει νὰ ἀναδειχθῇ μεσίτρια ἐν τῇ παρούσῃ πλήρει καταπτώσει τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐν τῇ Δύσει, διακρατοῦσα αὐτὴ στερρῶς τὸ ἀρχαῖον καθολικὸν στοιχεῖον καὶ προβάλλουσα αὐτὸ ἔναντι τοῦ τε Παπισμοῦ καὶ τοῦ ὀρθολογιστικοῦ Προτεσταντισμοῦ, μὴ ἀπαγορεύουσα δὲ τὴν χρῆσιν τοῦ ὀρθοῦ λόγου, ὡς ἡ Ῥωμαϊκὴ Ἐκκλησία, καὶ ἀποφεύγουσα τὴν ὀλεθρίαν κατάχρησιν αὐτοῦ, ὡς ἡ Προτεσταντική» (σ. 220 καὶ 221). Διὰ τῆς συγγραφῆς τοῦ F. v. Baader «Der morgenländische und abendländische Katholizismus», ἥτις «δέον νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς ἡ σημαντικωτάτη οἰκουμενικὴ συγγραφὴ τοῦ ιθ΄ αἰῶνος» (σ. 273 ἑξ.), ἐπεδίωξεν οὗτος «νὰ ἀσκήσῃ τοιαύτην ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν τριῶν Ἐκκλησιῶν, ὥστε νὰ ἐπιφέρῃ τὴν ἀμοιβαίαν προσέγγισιν αὐτῶν καὶ ἐκ τῶν τριῶν γωνιῶν τοῦ οἰκουμενικοῦ τριγώνου» (σ. 216). Ἀκριβῶς δὲ διὰ τὴν ἀμοιβαίαν γνῶσιν καὶ προσέγγισιν τῶν Ἐκκλησιῶν, καὶ κατ' ἐξοχὴν εἰς ὅ,τι ἀφορᾷ τὴν Ῥωσικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, εἰργάσθη ὁ F. v. Baader, καταπολεμήσας ἅμα τὰς ἐπιπολαζούσας ἐν τῇ Δυτικῇ Εὐρώπῃ καὶ μάλιστα ἐν Γερμανίᾳ προκαταλήψεις καὶ παρεξηγήσεις κατ' αὐτῆς, καὶ ἐν τούτῳ ἔγκειται ἡ ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς πλευρᾶς σημασία αὐτοῦ (σ. 285 ἑξ.).

Τελευταῖον ἐνδιαφέρει ἡμᾶς ἰδιαιτέρως ἡ § 6 τοῦ τελευταίου κεφαλαίου τοῦ βιβλίου ὑπὸ τὴν ἐπιγραφήν: «Βαυαρικαὶ διαθέσεις διὰ τὸ ζήτημα τῆς ἑνώσεως (δηλ. ὑποταγῆς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν Ῥωμαϊκήν!) ἐπ' εὐκαιρίᾳ τῆς ἱδρύσεως τῆς Βαυαρικῆς Δυναστείας ἐν Ἑλλάδι» (σ. 249—266), ἐκ τῆς ὁποίας ἐξάγεται, ὅτι ἡ κάθοδος τοῦ Βαυαροῦ βασιλέως Ὄθωνος εἰς τὴν Ἑλλάδα ἐγέννησεν εἰς τὸν ῥωμαιοκαθολικὸν κόσμον ἐν Εὐρώπῃ καὶ μάλιστα ἐν Βαυαρίᾳ τὴν ἐλπίδα τῆς ταχείας ἑνώσεως, τ. ἔ. ὑποταγῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὴν Ῥώμην. Τὴν ἐλπίδα ταύτην ἐξέφρασε περισσότερον ὁ βαυαρικὸς ῥωμαιοκαθολικὸς Κλῆρος, ἐκ τοῦ ὁποίου ὁ ἱερεὺς Hermann Joseph Schmitt ἐδημοσίευσε πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον τὰς ἑπομένας μελέτας: α) «Harmonie der morgenländischen und abendländischen Kirche. Ein Entwurf zur Vereinigung beider Kirchen», μετὰ προλόγου τοῦ Friedrich von Schlegel. β) «Die morgenländische Griechisch—russische Kirche». γ) «König Otto auf dem griechischen Throne, oder: Lässt sich von diesem Ereignisse eine Annäherung oder Befreundung der morgenländischen und abendländischen Kirche oder sonst Erfreuliches erwarten?», ἐν «Allgemeiner Religions—und Kirchenfreund» 1833. δ) «Kritische Geschichte der neugriechischen und russischen Kirche, mit besonderer Berücksichtigung ihrer Verfassung in der Form einer permanenten Synode». Ἐν τῷ τελευταίῳ τούτῳ συγγράμματι ὁ σ. ἀποκρούει τὴν ἕνωσιν τῆς Ἑλληνικῆς καὶ τῆς Ῥωσικῆς Ἐκκλησίας μετὰ τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως ἢ τῆς πρώτης μετὰ τῆς δευτέρας ἢ ἀμφοτέρων μετὰ μὴ Καθολικῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ συνιστᾷ τὴν ὑποταγὴν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἑλλάδος καὶ Ῥωσίας ὑπὸ τὸν Πάπαν Ῥώμης, «τὸ κέντρον τῆς καθολικῆς ἑνότητος», καθ' ὅσον μεταξὺ αὐτῶν ὑφίσταται δῆθεν συμφωνία ἐν τῇ πίστει, τῇ λατρείᾳ καὶ τῷ ἱεραρχικῷ πολιτεύματι.

Τοιοῦτον ἐν πάσῃ συντομίᾳ τὸ περιεχόμενον τῆς νέας ταύτης συγγραφῆς τοῦ Καθηγητοῦ Ernst Benz, ὅστις εἶναι ἄξιος θερμῶν συγχαρητηρίων καὶ εὐχαριστιῶν ἐκ μέρους ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων, διότι διὰ πλειόνων συγγραφῶν του ἔχει στρέψει τὸν φακὸν τῶν ἐπιστημονικῶν ἐρευνῶν του πρὸς τὴν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ὡς πρῶτος ἔπραξεν ὁ Ἀρχηγὸς τῆς Διαμαρτυρήσεως Μαρτῖνος Λούθηρος ἐν τῇ περιφήμῳ κατὰ Ἰούλιον τοῦ ἔτους 1519 θεολογικῇ συζητήσει του ἐν Λειψίᾳ μετὰ τοῦ Λατίνου θεολόγου Ἐκκίου [1], τοῦθ' ὅπερ, συμφωνοῦμεν καὶ ἡμεῖς μετὰ τοῦ σ., δυστυχῶς «in der protestantischen Geschichtsschreibung *zum Schaden der protestantischen Kirche* kaum beachtet wurde»! (σ. 219).

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Ἀρχιμανδρίτου ***Βενεδίκτου Κατσανεβάκη***, Ἱερατικῶς Προϊσταμένου τῆς ἐν Νεαπόλει Ἰταλίας Ὀρθοδόξου Ἑλληνικῆς Κοινότητος, Τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ βιβλία καὶ τὸ παπικὸν πρωτεῖον, Νεάπολις 1951, σελ. 20.

Τὸ παρὸν τεῦχος τοῦ Ἀρχιμ. Βενεδίκτου Κατσανεβάκη, τυγχάνον διασκευὴ ἐκ τοῦ Ὀρθοδόξου περιοδικοῦ Βαρσοβίας «Ἀγγελιοφόρος», τεῦχος 2, Δεκέμβριος 1934, περιέχει ἀρνητικὴν ἀπάντησιν εἰς τὸ ἐρώτημα: Δύνανται τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ βιβλία νὰ χρησιμεύσωσιν ὡς πηγὴ τῆς ρωμαιοκαθολικῆς διδασκαλίας ὅσον ἀφορᾷ τὸ παπικὸν πρωτεῖον; Διότι, ὡς γνωστόν, οἱ ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι, ἐν τῇ προσπαθείᾳ αὐτῶν ὅπως ἀνεύρωσιν ἐπιχειρήματα πρὸς ὑποστήριξιν τῶν μὴ στηριζομένων ἐπὶ τῆς Ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως, καὶ διὰ τοῦτο ἀπορριπτομένων ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, λατινικῶν δογματικῶν καινοδοξιῶν, καὶ μάλιστα τῆς τοῦ κυριαρχικοῦ παπικοῦ πρωτείου ἐξουσίας, ἐνεκαινίασαν τὴν μέθοδον νὰ καταφεύγωσι καὶ εἰς τὰ λειτουργικὰ βιβλία τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας πρὸς ἄγραν λέξεων καὶ φράσεων ἐκ τῶν ἑαυτῆς ὕμνων, ἐφ' ὧν ἀγωνίζονται νὰ στηρίζωσι τὰς ἰδίας δοξασίας, ὡς ἐπ' ἐσχάτων ἔπραξαν καὶ προκειμένου περὶ τοῦ νέου λατινικοῦ δόγματος τῆς ἐνσωμάτου μεταστάσεως τῆς Θεοτόκου εἰς τοὺς οὐρανούς. Τὸ αὐτὸ πάντοτε πράττουσι προκειμένου περὶ τοῦ παπικοῦ πρωτείου, προσφεύγοντες «εἰς φράσεις τινὰς τῶν ὕμνων τῆς Ἐκκλησίας ἡμῶν, δι' ὧν αὕτη τιμᾷ καὶ γεραίρει τὸν Ἀπόστολον Πέτρον καὶ τοὺς πρὸ τοῦ Σχίσματος ἁγίους ἐπισκόπους Ῥώμης κατὰ τὰς ἀκολουθίας τῶν ἑορτῶν αὐτῶν, δίδοντες εἰς αὐτὰς ἰδιαιτέραν σημασίαν καὶ θεωροῦντες αὐτὰς ὡς μαρτυρίας τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας ὑπὲρ τοῦ προρρηθέντος παπικοῦ πρωτείου». Οὕτω «πρό τινος ἐγένετο μία τοιαύτη ἀπόπειρα ὑπό τινος Οὐνίτου, τοῦ δόκτορος Χ. Ρούσνακ, εἰς ἄρθρον του δημοσιευθὲν εἰς τὸ Οὐνιτικὸν περιοδικὸν «Θεολογία» καὶ ἐπιγραφόμενον: «Τὰ βιβλία τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀκολουθιῶν τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας καὶ τὸ πρωτεῖον τοῦ Πάπα». Ὁ ἀρθρογράφος οὗτος εἶναι τῆς γνώμης, ὅτι τὰ κείμενα τῶν λειτουργικῶν ἡμῶν βιβλίων περιέχουσιν ἱκανὰς ἀποδείξεις περὶ τοῦ «πρωτείου» τοῦ Ἀποστόλου Πέτρου καὶ τῶν διαδόχων αὐτοῦ Παπῶν Ῥώμης». Εἰδικῶς ὁ ἐν λόγῳ Οὐνίτης προσπαθεῖ νὰ στηριχθῇ ἐπὶ τῶν Μηναίων κατὰ τὰς ἑορτάς: τῶν Ἀποστόλων Πέτρου καὶ Παύλου τὴν 29 Ἰουνίου, τῶν δώδεκα Ἀποστόλων τὴν

1. Βλέπ. Ἰω. Καρμίρη, Ὀρθοδοξία καὶ Προτεσταντισμός, τόμ. Ι. Ἀθῆναι 1937 σ. 24 ἑξ.

30 Ἰουνίου, τῆς «ἁλύσεως τοῦ ἁγίου Πέτρου» τὴν 16 Ἰανουαρίου, καὶ εἰς τὰς ἑορτὰς τῶν ἁγίων ἐπισκόπων Ῥώμης ; Κλήμεντος τὴν 24 Νοεμβρίου, Μαρτίνου τὴν 13 Ἀπριλίου κ. λ. π. Οὗτος, ἀναγινώσκων τὰς ἐγκωμιαστικὰς φράσεις τῶν ὕμνων τῶν ῥηθεισῶν ἑορτῶν, ἔνθα ὁ Ἀπόστολος Πέτρος προσαγορεύεται : «κορυφαῖος», «πρωτόθρονος», «πρόεδρος», «ἀρχιποιμὴν τῶν λογικῶν προβάτων», «πέτρα τῆς πίστεως», «θεμέλιον τῆς πίστεως», «θεμέλιον τῶν δογμάτων», «κλειδοῦχος τῆς χάριτος» κ.λ.π., νομίζει ὅτι εὑρίσκει ἐν αὐταῖς τὴν ὁμολογίαν τοῦ παπικοῦ «πρωτείου», γενομένην ὑπὸ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας».

Τὴν γνώμην ταύτην τοῦ Οὐνίτου καὶ τῶν λοιπῶν ῥωμαιοκαθολικῶν θεολόγων καταδεικνύει ἐν συνεχείᾳ ὁ σ. ὡς τελείως ἀβάσιμον καὶ ἡμαρτημένην καὶ συνεπῶς ἀπαράδεκτον ἐκ μέρους τῶν Ὀρθοδόξων, καὶ πρός τοῦτο ἐξετάζει κεχωρισμένως τὰς ἀποδιδομένας εἰς τὸν Ἀπόστολον Πέτρον ἐγκωμιαστικὰς προσηγορίας ἐν συγκρίσει καὶ ἀντιπαραβολῇ πρὸς τὰς αὐτὰς ἢ ὁμοίας προσηγορίας, ἀποδιδομένας ἀφειδῶς ἐν τοῖς διαφόροις ἑορτίοις ὕμνοις καὶ εἰς ἄλλους Ἀποστόλους, ἀκόμη δὲ καὶ εἰς Πατέρας τῆς Ἐκκλησίας. Π. χ. ἐκ τῶν Μηναίων καὶ λοιπῶν λειτουργικῶν βιβλίων τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀποδεικνύει, ὅτι τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Ἀπόστολον Πέτρον ἐγκώμια «κορυφαῖος», «προεξάρχων» τῶν Ἀποστόλων κ. τ. λ., ἀποδίδονται ἐξ ἴσου τὰ αὐτὰ ἢ ὅμοια ἢ καὶ ἀνώτερα καὶ εἰς τοὺς Ἀποστόλους Ἀνδρέαν, Παῦλον, Ἰάκωβον τὸν Ἀδελφόθεον, Ἰωάννην τὸν θεολόγον καὶ Ἰάκωβον τοῦ Ζεβεδαίου. «Οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι ὅθεν καλοῦσι «κορυφαῖον» ἢ «πρῶτον», ὅπερ τὸ αὐτό, ὄχι μόνον τὸν ἅγιον Πέτρον, ἀλλὰ σειρὰν ὁλόκληρον Ἀποστόλων, ὅπερ σημαίνει ὅτι εἰς οὐδένα δύναται νὰ ἀποδοθῇ ἐξουσία κυριαρχικῆς δικαιοδοσίας ἐπὶ τῶν ἄλλων». Ἐπίσης ἐκ τῶν οἰκείων ὕμνων καὶ τροπαρίων ἀποδεικνύεται, ὅτι τὰ ἀποδιδόμενα εἰς τὸν Ἀπόστολον Πέτρον ἕτερα ἐγκώμια : «πέτρα τῆς πίστεως», «προστάτης τῆς Ἐκκλησίας», «ἀρχιποιμὴν λογικῶν προβάτων», «κλειδοῦχος τῆς χάριτος» κ. λ. π., ἀποδίδονται ἐξ ἴσου καὶ εἰς ἄλλους Ἀποστόλους καὶ ἐπὶ πλέον καὶ εἰς Διδασκάλους, Μάρτυρας καὶ Ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας «καὶ ἐν μιᾷ λέξει εἰς πάντας ἐκείνους, οἵτινες διὰ τῆς ζωῆς καὶ τῆς δράσεως αὐτῶν ἐμαρτύρησαν ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας τὴν θερμὴν αὐτῶν πίστιν καὶ τὸν ζῆλον», π. χ. εἰς τοὺς 12 καὶ τοὺς 70 Ἀποστόλους καὶ μάλιστα τοὺς Ἀπ. Παῦλον, Ἰωάννην, Ἰάκωβον Ἀδελφόθεον καὶ Ἀνδρέαν, προσέτι δὲ καὶ εἰς διαφόρους Ἁγίους τῆς Ἐκκλησίας, οἷον τὸν Μ. Βασίλειον, Γρηγόριον Θεολόγον, Ἰωάννην Χρυσόστομον, Παῦλον Ὁμολογητήν, Γρηγόριον Νεοκαισαρείας, Κύριλλον Ἀλεξανδρείας, Παγκράτιον, Πέτρον Ἀλεξανδρείας καὶ ἄλλους. Καὶ ἐρωτᾷ ὁ σ. εὐλόγως : «Ποίαν βαθμίδα τῆς ἱεραρχικῆς κλίμακος, ποίαν ἐξουσίαν αὐταρχικῆς δικαιοδοσίας δέον νὰ δώσωμεν εἰς τὸν ἅγ. Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, τὸν ὁποῖον ἐγκωμιάζει ἡ ἐκκλησιαστικὴ μοῦσα διὰ τῶν αὐτῶν ἐκφράσεων, δι᾿ ὧν κάμνει τοῦτο καὶ διὰ τὸν ἴδιον τὸν Ἰησοῦν Χριστόν ; Πάντες οἱ ὕμνοι τῆς ἀκολουθίας τῆς ἑορτῆς αὐτοῦ τὴν 13 Νοεμβρίου βρίθουσιν ἐγκωμίων ἀνυπερβλήτων, ἰδιαιτέρως δὲ τὰ τροπάρια α΄ καὶ γ΄ τῆς Θ΄ Ὠδῆς τοῦ Κανόνος. Ὀφείλομεν λοιπὸν νὰ ἀποδώσωμεν εἰς τὸν ἅγ. Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον θείαν ἐξουσίαν ἐπὶ τῆς γῆς, ἐπειδὴ οὕτως ἐγκωμιάζουσιν αὐτὸν οἱ ἐκκλησιαστικοὶ ὕμνοι ; Ἢ ὀφείλομεν νὰ σκεφθῶμεν, ὅτι ὁ ἴδιος ἅγιος εἶναι φύσεως ἀγγελικῆς, διότι εἰς τὸ γ΄ τροπάριον τῶν «Κεκραγαρίων» τοῦ Μεγάλου Ἑσπερινοῦ προσαγορεύεται ; «ἐπίγειος ἄγγελος καὶ οὐράνιος ἄνθρωπος» ; Ἀσφαλῶς ὄχι, παρ᾿ ὅλον ὅπου

ἡ μέθοδος, ἣν ἠκολούθησεν ὁ ἐν λόγῳ Οὐνίτης ἀρθρογράφος θὰ ἀπῄτει ἓν παρόμοιον συμπέρασμα. Διὰ τοῦτο ὁ ῥηθεὶς ἀρθρογράφος καὶ οἱ σὺν αὐτῷ ἢ δέον νὰ ἀποκηρύξωσι τὴν μέθοδον αὐτοῦ ἢ νὰ πεισθῶσι περὶ τῆς ἀνυπαρξίας οἱασδήποτε βάσεως εἰς τὰ λειτουργικὰ ἡμῶν βιβλία περὶ ἀποδόσεως εἰς τὸν Ἀπόστολον Πέτρον καὶ εἰς τοὺς ἐπισκόπους Ῥώμης «πρωτείου» τινὸς ἀπολυταρχικῆς δικαιοδοσίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, διότι τὰ βιβλία ταῦτα περιέχουσι μεγίστην ποσότητα ἐγκωμιαστικῶν φράσεων, αἵτινες λαμβανόμεναι κατὰ λέξιν ὁδηγοῦσιν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν «πρωτείου» ὑπάτης ἐξουσίας εἰς πλείστους Ἁγίους».

Τέλος ὁ σ. εὑρίσκει ὅτι καὶ τὰ εἰς ἐπισκόπους Ῥώμης, ὡς εἰς τὸν ἅγιον Λέοντα, ἀποδιδόμενα διάφορα ἐγκώμια, ὡς «κληρονόμος» ἢ «διάδοχος» Πέτρου κ. λ. π., ἀποδίδονται ἐπίσης καὶ εἰς πολλοὺς ἄλλους ἁγίους Πατέρας, ὡς εἰς τὸν Μ. Ἀθανάσιον, τὸν Μελέτιον Ἀντιοχείας κ. λ. π., καὶ ἐπάγεται: «Ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος γεραίρεται δι᾽ ἐγκωμίων ἀνυπερβλήτων εἰς τοὺς ὕμνους τῆς ἑορτῆς αὐτοῦ τὴν 13 Νοεμβρίου καὶ τὰς 27 καὶ 30 Ἰανουαρίου, καθὼς εἴπομεν καὶ προηγουμένως. Ὁ ἅγιος Βασίλειος ὁ Μέγας καὶ ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Θεολόγος ἐγκωμιάζονται ἐξαιρετικῶς εἰς τοὺς ὕμνους τῶν ἑορτῶν αὐτῶν τὴν 1 καὶ 30 Ἰανουαρίου ὁ πρῶτος, καὶ τὴν 25 καὶ 30 Ἰανουαρίου ὁ δεύτερος. Ὁ ἅγιος Γρηγόριος ὁ Νεοκαισαρείας (17 Νοεμβρίου) καλεῖται «νομοθέτης τῆς Ἐκκλησίας». Ὁ ἅγιος Πέτρος Ἀλεξανδρείας (24 Νοεμβρίου) εἰς τὸ γ´ τροπάριον τῆς δ´ Ὠδῆς τοῦ Κανόνος καλεῖται «νέος Πέτρος», εἰς δὲ τὸ μετὰ τὴν γ´ Ὠδὴν Κοντάκιον καὶ Οἶκον καλεῖται μετὰ τοῦ συνεορταζομένου αὐτῷ ἁγ. Κλήμεντος «εὐκλεὴς διάδοχος τῶν Ἀποστόλων». Τὰ ἐγκώμια ὅθεν τὰ ὁποῖα ἀποδίδουσιν οἱ ὕμνοι τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὸν ἅγιον Λέοντα καὶ εἰς τοὺς ἄλλους πρὸ τοῦ Σχίσματος ἁγίους ἐπισκόπους Ῥώμης, ἀποδίδουσιν ἐξ ἴσου, καὶ μάλιστα εἰς μεγαλύτερον βαθμόν, καὶ εἰς ἄλλους Ἱεράρχας, καὶ μάλιστα αὐτολεξεὶ εἰς τὸν ἅγιον Μελέτιον Ἀντιοχείας καὶ εἰς τὸν ἅγιον Πέτρον Ἀλεξανδρείας. Συνεπῶς οὐδὲν πρωτεῖον ἐμφαίνεται ἐκ τούτου διὰ τὴν ἐπηρμένην Ῥώμην. Εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος ἐγκωμιαστικαὶ προσηγορίαι εἶναι καὶ ἀπήχησις τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Παραδόσεως, καθ᾽ ἣν οἱ ἐπίσκοποι τῶν Ἀποστολικῶν λεγομένων ἑδρῶν (Ἱερουσαλήμ, Ἀντιόχεια, Ἀλεξάνδρεια καὶ ἀργότερον Ῥώμη καὶ Κωνσταντινούπολις) εἶχον τὰ πρεσβεῖα τιμῆς, ἀλλὰ δὲν εἶχον οὐδεμίαν διοικητικὴν ὑπεροχὴν ἡ μία ἐπὶ τῆς ἄλλης, οἱ δὲ προκαθήμενοι αὐτῶν ἔφερον τὸν τιμητικὸν τίτλον «Πάπας» (Ἀλεξάνδρεια, Ῥώμη) καὶ «Πατριάρχης» οἱ λοιποί. Κατὰ συνέπειαν αἱ ἐγκωμιαστικαὶ προσηγορίαι, αἱ ἀποδιδόμεναι ὑπὸ τῶν ὕμνων τῶν ὀρθοδόξων λειτουργικῶν βιβλίων εἰς τὸν Ἀπόστολον Πέτρον καὶ εἰς τοὺς πρὸ τοῦ Σχίσματος ἁγίους ἐπισκόπους Ῥώμης, δὲν ἔχουσιν οὐδεμίαν ἔννοιαν ἀπολυταρχικῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας ἐπὶ τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ μόνον εἶναι ἐγκώμια, τὰ ὁποῖα ὑπαινίσσονται πρωτεῖον τιμητικόν, ἀποδιδόμενον γενικῶς εἰς πάντας τοὺς ἁγίους ἐπισκόπους τῶν λεγομένων Ἀποστολικῶν ἑδρῶν, τοὺς ἐπιδείξαντας μεγάλας ἀρετὰς ἐνώπιον τῆς Ἐκκλησίας. Πρωτεῖον ἀπολυταρχικῆς διοικητικῆς δικαιοδοσίας ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἥτις εἶναι Ἐκκλησία Ἀποστολικὴ καὶ τῶν ἑπτὰ Οἰκουμενικῶν Συνόδων, δὲν ἐγνώρισε ποτέ, οὔτε γνωρίζει τώρα, καὶ οὔτε θὰ γνωρίσῃ ποτὲ ἐν τῷ μέλλοντι».

Ἐν τέλει «δὲν δύναται νὰ παρασιωπηθῇ ἐνταῦθα, ὅτι ἡ μέθοδος, ἣν ἠκολούθησεν ὁ δόκτωρ Ῥούσνακ διὰ ν᾽ ἀποδείξῃ τὴν ἀλήθειαν τοῦ παπικοῦ δόγματος, εἶναι ἡ τῆς λεγομένης λαϊκῆς ἐπαγωγῆς, ὄχι ἐπιστημονικῆς, καὶ διὰ

τοῦτο ἐσφαλμένης, ἀφοῦ οὗτος χρησιμοποιεῖ μεμονωμένας τυχαίας καὶ σπανίας περιπτώσεις. Κατὰ τὸν γνωστὸν ὁρισμὸν τοῦ Βάκωνος, «Inductio per enumeratem simplicem, ubi non repetitur instantia contradictoria», ἤτοι «συλλογισμὸς (ἐπαγωγὴ) διὰ παρατάξεως φαινομενικῶν μεμονωμένων περιστατικῶν, ὅταν δὲν ἐρευνᾶται, ἄγει εἰς ἀσταθῆ καὶ ἀντιφατικὰ συμπεράσματα». Ὄντως, πῶς εἶναι δυνατὸν νὰ καθορισθῇ ἡ δογματικὴ διδασκαλία τῆς Ἐκκλησίας διὰ μεμονωμένων φράσεων, αἱ ὁποῖαι λαμβανόμεναι ἐκ τῶν ὕμνων, χωρὶς νὰ δοθῇ προσοχὴ εἰς αὐτοὺς τούτους τοὺς ὁρισμοὺς καὶ εἰς τὰς πηγὰς αὐτῶν, τὴν Ἁγίαν Γραφὴν τουτέστιν καὶ τὴν Ἱερὰν Παράδοσιν, ἔνθα ἡ διδασκαλία αὕτη ἐκτίθεται σαφῶς; Δυστυχῶς ὁ ἐν λόγῳ Οὐνίτης ἀρθρογράφος ἐνεργεῖ ἀκριβῶς ὡς ἑξῆς: Οὗτος ἐπιζητεῖ νὰ πείσῃ πάσῃ θυσίᾳ τοὺς Ὀρθοδόξους, ὅτι οὗτοι δέον νὰ γίνωσι παπικοὶ μόνον καὶ μόνον διότι εἰς τοὺς ὀρθοδόξους ἐκκλησιαστικοὺς ὕμνους δύνανται νὰ εὑρεθῶσι φράσεις τινὲς ὁμοιάζουσαι πρὸς παπικὰς τοιαύτας. Ἀλλ' εἴδομεν ἤδη εἰς ποῖα ἄτοπα συμπεράσματα καὶ ἀποτελέσματα δύναται νὰ ὁδηγήσῃ εἰς παρόμοιος τρόπος τοῦ σκέπτεσθαι καὶ τίνα σύγχυσιν δύναται νὰ δημιουργήσῃ». Καὶ ὁ σ. καταλήγει εἰς τὸ ὀρθὸν συμπέρασμα, ὅτι δὲν ἐπιτρέπεται νὰ θεωρῶμεν τὰς παρομοίας ἐγκωμιαστικὰς ἐκφράσεις τῶν ὕμνων ὡς δογματικὰς διατυπώσεις. «Δὲν ἔχομεν τὸ δικαίωμα νὰ θεωρήσωμεν αὐτὰς τοιαύτας, διότι γνωρίζομεν, ὅτι ἡ πηγὴ τῶν δογματικῶν διατυπώσεων δὲν εἶναι τὰ ποιητικὰ ἔργα—καὶ ἂν ἀκόμη ἀποτελοῦσι μέρος τῆς λειτουργίας—ἀλλὰ ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ ἡ Ἱερὰ Παράδοσις. Ἡ πρώτη δὲ διδάσκει ἡμᾶς σαφῶς: «θεμέλιον ἄλλον οὐδεὶς δύναται θεῖναι παρὰ τὸν κείμενον, ὅς ἐστιν Ἰησοῦς Χριστὸς» (Α'. Κορινθ. γ' 11). Περὶ τοῦ ἀληθοῦς δὲ καὶ μοναδικοῦ θεμελίου, ἐφ' οὗ ᾠκοδομήθη καὶ στηρίζεται ἡ Ἐκκλησία, ἔρχεται νὰ πληροφορήσῃ ἡμᾶς καὶ τὸ α' τροπάριον, τὸ ὁποῖον ψάλλεται κατὰ τὴν διάδοσιν τοῦ ἁγ. Ἐλαίου εἰς τὸν Ὄρθρον τῆς 29 Ἰουνίου. Εἰς αὐτὸ καθορίζεται σαφῶς, ὅτι «Χριστὸς ἡ πέτρα, τῶν Ἀποστόλων πρόκριτε, διὰ σοῦ ἐν ἑαυτῷ τὴν Ἐκκλησίαν ἐθεμελίωσεν».

Πράγματι, ὡς καὶ ἡμεῖς ἐπανειλημμένως ἐτονίσαμεν, τὰ δόγματα δὲν ἐπιτρέπεται μονομερῶς νὰ στηρίζωνται ἐπὶ τῶν λειτουργικῶν βιβλίων καὶ τῶν ὕμνων καὶ τροπαρίων τῆς Ὀρθοδόξου ὑμνολογίας καὶ λατρείας καθόλου, διότι ἐν αὐτοῖς συνήθως ἐπικρατεῖ ὁ ποιητικὸς τόνος καὶ χρωματισμὸς καὶ ἀπαντῶσι ποιητικαὶ ἐξάρσεις καὶ ὑπερβολαὶ ἐγκωμίων καὶ δραματικαὶ ἀπεικονίσεις μετὰ ῥητορικοῦ ὄγκου καὶ λεκτικῆς μεγαλοπρεπείας. Ἑπομένως τὰ οὕτω μεταφορικῶς καὶ ποιητικῇ ἀδείᾳ λεγόμενα καὶ ᾀδόμενα δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωνται κατὰ γράμμα, ὡς μὴ ἀνήκοντα εἰς τὴν οὐσίαν τῶν ὀρθοδόξων δογμάτων. Ταῦτα εἶναι ἐπιτετραμμένα καὶ συνήθη μόνον ἐν τοῖς ὕμνοις, ἐν οἷς δὲν πρόκειται βεβαίως περὶ διατυπώσεως δογμάτων. Κατὰ τὸν Θεοδώρητον Κύρου, «εἰ πανηγυρικῶς τις λέγειν ἐθέλοι καὶ ὕμνους ὑφαίνειν καὶ ἐπαίνους διεξιέναι, καὶ βούλεται τοῖς σεμνοτέροις ὀνόμασιν ἀναγκαίως κεχρῆσθαι, οὐ δογματίζων, ἀλλὰ πανηγυρίζων καὶ θαυμάζων ὡς οἷόν τε τοῦ μυστηρίου τὸ μέγεθος, ἀπολαυέτω τοῦ πόθου καὶ τοῖς μεγάλοις ὀνόμασι κεχρήσθω καὶ ἐπαινείτω καὶ θαυμαζέτω· πολλὰ γὰρ τοιαῦτα παρὰ τοῖς ὀρθοδόξοις διδασκάλοις εὑρίσκομεν» [1]. Διὰ τοῦτο οἱ λατρευτικοὶ ὕμνοι μετὰ μεγίστης προσοχῆς καὶ περισκέψεως λαμβάνονται ὑπ' ὄψιν ἐν τῇ Δογματικῇ. Ἐν πάσῃ περιπτώσει, ἡ Ὀρθόδοξος Λατρεία ἐν γένει, ἀντικατοπτρίζουσα τὸ ὀρθόδοξον πνεῦμα, ἐκφράζουσα τὴν εὐσέβειαν τῶν Ὀρθοδόξων ὅλων τῶν χρό-

1. Ἐπιστολὴ πρὸς ἐν Εὐφρατησίᾳ κλπ. μονάζοντας, παρὰ Migne P. G. 83, 1429.

νων καὶ συγκεντροῦσα τὴν ἐκκλησιαστιστὴν ζωὴν αὐτῶν, ἔχει βεβαίως καὶ δογματικήν τινα σημασίαν, ἀρκεῖ μόνον νὰ λαμβάνηται ἐπικουρικῶς ὑπ' ὄψιν εἰς ἐπίρρωσιν τῆς δογματικῆς Ἱερᾶς Παραδόσεως καὶ ἐν συμφωνίᾳ πρὸς αὐτήν τε καὶ τὴν Ἁγίαν Γραφήν, τὰς δύο ταύτας πηγὰς καὶ βάσεις τῶν ὀρθοδόξων δογμάτων.

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Τὸ Λατινικὸν Πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως.—Περὶ τοῦ Λατινικοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως σπουδαῖον ἔργον ἔχει συγγράψει ὁ κ. Λέων Σαντιφάλλερ (Leo Santifaller, Beiträge zur Geschichte des Lateinischen Patriarchats von Constantinopel (1204—1261 μ. Χ.) und der Venezianischen Urkunden, I. vol. in 8°, XV—570 pag. Weimar, Hermann Bohlaus 1930), κριτικὴν δὲ τοῦ ἔργου τούτου εὑρίσκομεν ἐν τῇ Journal des Savants, Ὀκτώβριος —Δεκέμβριος 1941, σελ. 174—184, γενομένην ὑπὸ τοῦ Βυζαντινολόγου Jean Longnon.

Ἐκ τῆς κριτικῆς δὲ ταύτης ἀρυόμεθα ἐν μεταφράσει καὶ διασκευῇ τὰ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν Λατίνων Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως (σ. 175—176), ὡς καὶ τὰ τῆς ἐκλογῆς (σελὶς 175) καὶ τῶν Πατριαρχικῶν ἐγγράφων τῶν ἐκδοθέντων ὑπὸ τῶν Λατίνων Πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως (σελ. 178—179).

Α' Λατῖνοι Πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς λατινικῆς αὐτοκρατορίας (1204—1261 μ. Χ.) ὑπῆρξαν ἓξ ἢ ἑπτὰ λατῖνοι πατριάρχαι Κωνσταντινουπόλεως, ἐὰν εἰς αὐτοὺς συμπεριλάβωμεν τὸν ἀρχιεπίσκοπον Μπεξανσὸν Jean Xalgren, ὅστις διορισθεὶς ὑπὸ τοῦ πάπα Ὀνωρίου ΙΙΙ (1226) πατριάρχης δὲν ἐδέχθη τὸ ἀξίωμα τοῦτο καὶ διέμεινεν ἐν Ρώμῃ παρὰ τῷ πάπᾳ Γρηγορίῳ ΙΧ ὡς καρδινάλιος-ἐπίσκοπος τοῦ Sabine.

1) ***Πρῶτος λατῖνος πατριάρχης Κων)πόλεως*** ὑπῆρξεν ὁ Βενετὸς Θωμᾶς Μοροζίνης, ὑποδειχθεὶς ὑπὸ τῶν ἐκλογέων καὶ διορισθεὶς ὑπὸ τοῦ Πάπα (par provision)· ἐπατριάρχευσεν ἀπὸ τοῦ 1205—1211 μ. Χ., δηλαδὴ ἓξ ἔτη.

2) Μετὰ μακρὰν χηρείαν 4 ἐτῶν καὶ δύο πατριαρχικὰς ἐκλογάς, μὴ ἐπικυρωθείσας ὑπὸ τοῦ Πάπα, δεύτερος λατῖνος πατριάρχης Κων)πόλεως διωρίσθη ὑπὸ τοῦ Πάπα ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἡρακλείας Γερβάσιος, ἐπίσης Βενετός, ἀλλ' ὅστις προὐτάθη ὑπὸ μερίδος ἐκλογέων εὐνοϊκῶς διακειμένων πρὸς τὸν λατῖνον αὐτοκράτορα Κων)πόλεως καὶ τοὺς Γάλλους σταυροφόρους. Ἐπατριάρχευσεν ἀπὸ τοῦ 1215—1269· τούτου δὲ θανόντος

3) ***Τρίτος λατῖνος πατριάρχης Κων)πόλεως*** διωρίσθη ὑπὸ τοῦ πάπα, ἐπειδὴ οἱ ἐκλογεῖς δὲν ἠδύναντο νὰ συμφωνήσουν καὶ ἀπετάθησαν πρὸς αὐτόν, ὁ ἐπίσκοπος Jesolo Ματθαῖος Βενετός, πατριαρχεύσας ἀπὸ τοῦ 1221—1226 μ. Χ.

4) ***Τέταρτος λατῖνος πατριάρχης Κων)πόλεως.*** Ἐπειδὴ νέαι διαφωνίαι προέκυψαν κατὰ τὴν ἐκλογὴν λατίνου πατριάρχου ὁ πάπας Ὀνώριος ὁ ΙΙΙ ἠναγκάσθη νὰ διορίσῃ (par provision) τὸν ἐπίσκοπον Ἰωάννην Halgrin, τούτου δὲ ἀρνηθέντος νὰ δεχθῇ τὸ ἀξίωμα τοῦ πατριάρχου, εἶναι πιθανὸν—διότι αἱ πηγαὶ τίποτε δὲν ἀναφέρουν ἐπ' αὐτοῦ τοῦ ζητήματος—ὁ πάπας νὰ διώρισε κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον τὸν ἀρχιεπίσκοπον Τύρου Σίμωνα ὡς τέταρτον λατῖνον πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως (1227—1233). Ἡ ἐθνικότης αὐτοῦ μᾶς εἶναι ἄγνωστος.

5) ***Πέμπτος λατῖνος πατριάρχης Κων)πόλεως*** ὑπῆρξεν ὁ Νικόλαος de Castro Arquato, ὅστις ἀνῆκεν εἰς τὴν οἰκογένειαν Della porta de plaisance καὶ

ὅστις ἐπατριάρχευσεν ἀπὸ τοῦ 1234—1261. Εἶναι δὲ ὁ μόνος πατριάρχης λατῖνος Κων)πόλεως, τοῦ ὁποίου ὑποθέτουν ὅτι ἡ ἐκλογὴ ἐπεκυρώθη ὑπὸ τοῦ πάπα ἐπὶ τῇ βάσει ἑνὸς ἀσαφοῦς χωρίου τοῦ Aubry de Trois Fontaines. Ὡς φαίνεται καὶ αὐτὸς ἦτο Βενετός.

6) *Ἕκτος καὶ τελευταῖος λατῖνος πατριάρχης Κων)πόλεως* ὑπῆρξεν ὁ Πανταλέων Ginstiniani, εὐγενὴς βενετός, προχειρισθεὶς τῷ 1253 ὑπὸ τοῦ πάπα (par provision) τῇ αἰτήσει τοῦ Δόγη καὶ τῶν Βενετῶν καὶ ὡς φαίνεται χωρὶς νὰ γίνῃ ἐκλογή. Ἐπατριάρχευσεν ἐν Κων)πόλει ἀπὸ τοῦ 1253 μέχρι τοῦ Ἰουλίου τοῦ 1261, ὁπότε ἠναγκάσθη νὰ φύγῃ μετὰ τοῦ λατίνου αὐτοκράτορος Βαλδουΐνου ΙΙ ἐκ Κων)πόλεως κατὰ τὴν κατάληψιν αὐτῆς ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων. Οὗτος διώρισεν ὡς γενικὸν βικάριόν του ἐν Κωνσταντινουπόλει διὰ τὰς πνευματικὰς καὶ κοσμικὰς ἀνάγκας τοῦ ποιμνίου του τὸν φραγκισκανὸν Ἀντώνιον, ἐπικυρωθέντα ὑπὸ τοῦ πάπα Οὐρβανοῦ (1263). Ὁ λατῖνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Πανταλέων ἔλαβε μέρος εἰς τὴν ἐν Λυὼν σύνοδον καὶ ἀπέθανε κατὰ πᾶσαν πιθανότητα τὸ 1286.

Β'. Ἡ ἐκλογὴ τοῦ λατίνου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως (σελ. 173)

Ὁ λατῖνος πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως δὲν ἐξελέγετο, ὅπως ὁ Πατριάρχης τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας, ὑπὸ τῆς πατριαρχικῆς συνόδου ἢ συνόδου ἐθνικῆς, ἀποτελουμένης ἀπὸ μητροπολίτας, ἀρχιεπισκόπους καὶ ἐπισκόπους, ἀλλὰ κατὰ τρόπον ἐν χρήσει κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ δεκάτου τρίτου αἰῶνος παρὰ τῇ Ρωμαϊκῇ Ἐκκλησίᾳ. Κατ' ἀρχὰς ἐγένετο ἡ ἐκλογὴ τοῦ λατίνου πατριάρχου Κων)πόλεως, εἰς ἣν ἐλάμβανον μέρος ὄχι μόνον ὁ κλῆρος τῆς Ἁγίας Σοφίας τὸν ἀριθμὸν 24 κληρικοί, ἀλλὰ καὶ ὁ κλῆρος ὅλων τῶν λατινικῶν ἐκκλησιῶν, ἀνερχομένων εἰς δέκα ἐκκλησίας, οὕτως ὥστε ὁ λατῖνος πατριάρχης ἐθεωρεῖτο ὡς ἐκλεγεὶς ὑφ' ὅλου τοῦ κλήρου τῆς πόλεως.

Κατόπιν καὶ ἀναμφιβόλως ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς τετάρτης ἐν Λατερανῷ συνόδου φαίνεται, ὅτι ὁ κλῆρος τῆς ἁγίας Σοφίας μόνος εἶχε τὸ δικαίωμα ἐκλογῆς τοῦ λατίνου πατριάρχου Κων)πόλεως.

Μετὰ τὴν ἐκλογήν, ἐὰν μὲν αὕτη ἦτο κανονική, ἐπεκυροῦτο ὑπὸ τοῦ πάπα, ἐὰν δὲ μή, καὶ τοῦτο συνέβη εἰς τὰς περισσοτέρας περιπτώσεις, ἡ ἐκλογὴ ἢ ὁ διορισμὸς ἐγίνετο ὑπὸ τοῦ πάπα προσωρινῶς par provision, ὅπως συνέβη εἰς τέσσαρας περιπτώσεις.

Ἐκ τούτων πάλιν εἰς μίαν περίπτωσιν διωρίσθη ὑπὸ τοῦ πάπα πρόσωπον, οὗ ἡ ἐκλογὴ ἐθεωρήθη ἀντικανονικὴ ὑπ' αὐτοῦ, καὶ εἰς μίαν ἄλλην περίπτωσιν ἐξελέγη πατριάρχης κληρικὸς προταθεὶς ὑπὸ μερίδος ἐκλογέων.

Σχεδὸν ὅλοι οἱ λατῖνοι πατριάρχαι Κων)πόλεως ἦσαν Βενετοὶ τὴν ἐθνικότητα, συμφώνως πρὸς τὴν συμφωνίαν τῶν Σταυροφόρων καὶ Βενετῶν τοῦ Μαρτίου 1204, καθ' ἣν ἐν περιπτώσει ἐκλογῆς μὴ Βενετοῦ αὐτοκράτορος ὁ πατριάρχης ἔπρεπε νὰ εἶναι Βενετός.

Γ'. Ἔγγραφα ἐκδοθέντα ὑπὸ τῶν ἓξ λατίνων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως (σελὶς 178—179).

Ἔγγραφα πατριαρχικὰ φέροντα τὴν ὑπογραφὴν τῶν λατίνων πατριαρχῶν Κωνσταντινουπόλεως ὁ Λ. Λαντιφάλλερ ἀναφέρει μόνον πέντε :

1) τοῦ	λατίνου	πατριάρχου	Θωμᾶ Μαροζίνη	πρακτικὸν	τοῦ	ἔ. 1205
2) »	»	»	Γερβασίου	»	»	» 1216
3) »	»	»	Γερβασίου	»	»	» 1218
4) »	»	»	Ματθαίου	»	»	» 1221
5) »	»	»	Πανταλέοντος	»	»	» 1253

Ἐκ τῶν πρακτικῶν τούτων ἄλλα μὲν ἐγράφησαν ἐν Κωνσταντινουπόλει, ἄλλα δὲ ἐκτὸς τῆς Κωνσταντινουπόλεως, καὶ εἶναι διαφόρου περιεχομένου, φύσεως κανονικοῦ δικαίου καὶ οἰκονομικῆς.

Δ'. Ἐπίλογος

Ὁ διακαὴς πόθος καὶ τὸ αἰώνιον ὄνειρον τῶν παπῶν Ρώμης ἀπὸ τῆς δευτέρας Οἰκουμενικῆς Συνόδου (381 μ. Χ.), εἰς τὴν ὁποίαν ἀνεγνωρίσθη τὸ πρωτεῖον τοῦ πάπα Ρώμης, καὶ μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς χρόνων ἦτο ἡ ἄνευ ὅρων ὑποταγὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας εἰς τοὺς πάπας.

Πρὸς τοῦτο συνέτρεχον πολλοὶ λόγοι. Ἡ πολιτικὴ ἰσχὺς τῆς παπικῆς ἐκκλησίας, ἡ μεγάλη ἔκτασις τῆς ἐκκλησιαστικῆς δικαιοδοσίας τῶν παπῶν, ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς ὅλην τὴν Εὐρώπην, ἡ ἰδέα ὅτι οἱ πάπαι ἦσαν τηρηταὶ καὶ ὑπερασπισταὶ τῆς καθαρότητος τῆς χριστιανικῆς πίστεως καὶ διαιτηταὶ ὅλων τῶν χριστιανικῶν ἐκκλησιῶν καὶ τέλος, ὅπερ καὶ σπουδαιότερον, ἡ ἀπαλλαγὴ ἀπὸ τὸν ἔλεγχον τῶν ἀνεξαρτήτων Ἀνατολικῶν Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν (τῶν 4 Πατριαρχείων), τὰς ὁποίας περιεφρόνει ὡς μικρὰς ἐχούσας δικαιοδοσίας, διὰ νὰ δύνανται οἱ πάπαι ἀκωλύτως νὰ διαχειρίζωνται τὰ τῆς χριστιανικῆς Ἐκκλησίας.

Τὸν σκοπόν των τοῦτον, δηλαδὴ τὴν ἄνευ ὅρων ὑποταγὴν τῆς Ἀνατολικῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, δὲν ἐπέτυχον οἱ πάπαι Ρώμης, καίτοι πρὸς τοῦτο ἐπιμόνως καὶ ἐπὶ αἰῶνας διέθεσαν πολλὰ μέσα, πνευματικὰ καὶ πολιτικά, ὅπως ἡ ἐπέμβασις τῶν παπῶν εἰς τὰς ἐσωτερικὰς θρησκευτικὰς διαμάχας τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ σύγκλησις διαφόρων συνόδων, δι' ὧν ἐπεζητεῖτο ἡ ἕνωσις τῶν Ἐκκλησιῶν Ὀρθοδόξου καὶ Ρωμαϊκῆς, αἱ πολιτικαὶ διαπραγματεύσεις τῶν παπῶν, ἃς διεξῆγον οὗτοι μετὰ τῶν Βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, οἵτινες πιεζόμενοι ὑπὸ ἐξωτερικῶν ἐχθρῶν κατέφευγον πρὸς τοὺς πάπας ἐπικαλούμενοι τὴν βοήθειάν των μὲ ἀντάλλαγμα τὴν ὑποταγὴν εἰς αὐτοὺς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, καὶ τέλος αἱ διάφοροι σταυροφορίαι, αἵτινες ἐνεπνεύσθησαν καὶ ὠργανώθησαν ὑπὸ τῶν παπῶν καὶ αἵτινες εἶχον σκοπὸν κατ' ἐπιφάνειαν μὲν τὴν ἀπελευθέρωσιν τῶν ἁγίων τόπων ἀπὸ τοὺς Ἀγαρηνούς, κατὰ βάθος δὲ εἶχον σκοπὸν τὴν κατάλυσιν καὶ κατάκτησιν τῆς Ἑλληνικῆς μεσαιωνικῆς Αὐτοκρατορίας καὶ τὴν ὑποταγὴν τῆς σχισματικῆς(;!) Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἰς τὸν πάπαν Ρώμης. Καὶ ἡ μὲν κατάκτησις τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας (τοῦ πλείστου μέρους της) ἐπραγματοποιήθη διὰ τῆς τετάρτης σταυροφορίας τῷ 1204 μ.Χ. Ἡ ὑποταγὴ ὅμως τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας οὐδέποτε ἐπετεύχθη. Ἀπόδειξις ὁ διορισμὸς Λατίνου πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως μετὰ τὴν κατάληψίν της ὑπὸ τῶν σταυροφόρων καὶ ἡ συμπεριφορὰ τοῦ λατινικοῦ κλήρου, ἣν ἐπέδειξεν οὗτος πρὸς τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἦτο ἀξία πάσης κατακρίσεως εἰς ὅλα τὰ ἐδάφη τὰ Ἑλληνικά, τὰ καταληφθέντα ὑπὸ τῶν σταυροφόρων καὶ λατίνων. Ὁ ἀνώτερος ὀρθόδοξος κλῆρος—ἀρχιερεῖς καὶ ἐπίσκοποι—ἐξεδιώχθησαν τῶν ἐπισκοπικῶν θέσεών των, ἀντ' αὐτῶν δὲ διωρίσθησαν λατῖνοι ἐπίσκοποι, ὡς καὶ αἱ ὀρθόδοξοι μοναὶ κατελήφθησαν ὑπὸ διαφόρων μοναστικῶν ταγμάτων τῆς δύσεως, διωχθέντων τῶν ὀρθοδόξων μοναχῶν. Ο κατώτερος κλῆρος διαφοροτρόπως κατεπιέζετο πρὸς ἀναγνώρισιν τῆς ·ούνίας, ὁ δὲ ἑλληνικὸς λαὸς ἀναφανδὸν καὶ σκανδαλωδῶς προσηλυτίζετο Πολλὰ δὲ θρησκευτικὰ κειμήλια καὶ ἅγια λείψανα Ἁγίων διωχετεύθησαν εἰς τὴν Δύσιν.

Παρ' ὅλα ταῦτα οἱ πάπαι Ρώμης δὲν ἐπέτυχον τοῦ ποθουμένου, δηλ. τὴν

ὑποταγὴν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, τὰ δὲ ἀποτελέσματα τῆς προπαγανδιστικῆς δράσεως τῶν λατίνων ἦσαν μηδαμινά, καθότι ὁ ἑλληνικὸς λαὸς ἐμίσει τοὺς λατίνους ὡς θρησκευτικῶς αἱρετικούς, ὑποδουλωτὰς καὶ διώκτας του, καὶ διότι ἡ Ὀρθοδοξία εἶναι ἀλληλένδετος μὲ τὸν Ἑλληνισμόν. Τὸ λυπηρὸν εἶναι, ὅπερ κανεὶς δὲν δύναται νὰ ἀμφισβητήσῃ, ὅτι οἱ πάπαι Ρώμης διὰ τῆς πολιτικῆς των (σταυροφορίαι καὶ πόλεμοι τῶν δυτικῶν δυναστῶν) πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν Βυζαντινὴν αὐτοκρατορίαν τὰ μέγιστα συνέτειναν εἰς τὴν ἐξασθένησιν καὶ κατάρρευσιν αὐτῆς, οὕτως ὥστε αὕτη νὰ καταστῇ εὔκολος λεία τῶν Ἀσιατῶν.

ΘΕΟΔΟΣΙΟΣ ΜΑΥΡΟΜΑΤΗΣ

Η ΕΚΚΛΗΣΙΑ ΤΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ*

ΕΠΙ ΤΗι 1900ῇ ΕΠΕΤΕΙΩι ΤΗΣ ΙΔΡΥΣΕΩΣ ΑΥΤΗΣ ΥΠΟ ΤΟΥ ΑΠΟΣΤΟΛΟΥ ΠΑΥΛΟΥ

ΥΠΟ

ΧΡΥΣΟΣΤΟΜΟΥ Α. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΥ (†)

ΑΡΧΙΕΠΙΣΚΟΠΟΥ ΑΘΗΝΩΝ ΚΑΙ ΠΑΣΗΣ ΕΛΛΑΔΟΣ

Τῇ προστασίᾳ τοῦ Ἀλεξίου Α' Κομνηνοῦ εἰργάσθη ἐν Ἑλλάδι, μετὰ τὸν ὅσιον Νίκωνα καὶ τὸν ὅσιον Λουκᾶν, τρίτος ἀναμορφωτὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου καὶ μέγας ἐργάτης τοῦ Χριστιανισμοῦ, ὁ ὅσιος *Μελέτιος* [1]. Οὗτος ἐγεννήθη τῷ 1035 ἐν τῷ χωρίῳ Μουταλάσκα τῆς Καππαδοκίας. Δεκαπενταετὴς τὴν ἡλικίαν ἐδραπέτευσεν ἐκ τοῦ πατρικοῦ οἴκου, ἐπειδὴ οἱ γονεῖς του ἤθελον νὰ νυμφεύσωσιν αὐτόν, καὶ μεταβὰς εἰς Κωνσταντινούπολιν εἰσήχθη εἰς τὴν μονὴν τοῦ ἁγίου Ἰωάννου Χρυσοστόμου. Μετὰ τριετῆ δοκιμασίαν ἐκάρη μοναχός, ἐπιθυμῶν δὲ τὴν ἠθικὴν τελείωσίν του ἀπεφάσισε νὰ περιοδεύσῃ εἰς Ρώμην καὶ εἰς Ἱεροσόλυμα, ἀλλ' ἀφικόμενος εἰς Θεσσαλονίκην ἐστράφη πρὸς τὴν κυρίως Ἑλλάδα. Ἐλθὼν εἰς Θήβας, ὅπου ἥδρευε τότε ὁ στρατηγὸς τοῦ θέματος τῆς Ἑλλάδος καὶ τῆς Πελοποννήσου, ἐγκαθιδρύθη παρὰ τὸν ναὸν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου καὶ ἐπεδόθη εἰς αὐστηρὰς ἀσκήσεις. Σὺν τῷ χρόνῳ ἤρξαντο προσερχόμενοι πρὸς αὐτὸν ἱκανοὶ μιμηταὶ τοῦ παραδείγματός του, ἱδρύθη δὲ περὶ τὸν ναὸν ἐκεῖνον μονή. Πραγματοποιῶν ὁ ὅσιος Μελέτιος τὸν παλαιόν του πόθον, νὰ ἐπισκεφθῇ τὰ μεγάλα καὶ ἀρχαῖα μοναστικὰ κέντρα χάριν προσκυνήσεως, ἐπεσκέφθη τῷ 1070 τοὺς ἁγίους Τόπους τῆς Παλαιστίνης, τὴν Ρώμην καὶ τὴν Γαλικίαν τῆς Ἱσπανίας, ὅπου ἐφυλάσσετο, κατὰ τὴν παράδοσιν, τὸ λείψανον τοῦ Ἀποστόλου Ἰακώβου. Ἐπιστρέψας εἰς τὴν παρὰ τὰς Θήβας μονὴν τοῦ Ἁγίου Γεωργίου, ἐπεμελήθη τῆς περαιτέρω ἀναπτύξεως αὐτῆς. Καθ' ἕκαστον ἔτος ηὔξανεν ὁ ἀριθμὸς τῶν προσερχομένων πρὸς αὐτὸν μοναχῶν, ἐπιθυμούντων νὰ ταχθῶσιν ὑπὸ τὴν πνευματικὴν καθοδήγησιν αὐτοῦ. Ἕνεκα δὲ τοῦ πλήθους αὐτῶν ἔκτισε καὶ ἄλλας

---

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σ. 368.

1. *Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου* (Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν) Ὁ Ὅσιος Μελέτιος ὁ νέος (περ. 1035—1105) «Θεολογία» ΙΓ' (1935) σ. 97 ἑξ. Καὶ ἀνάτυπον ὑπὸ τὸν τίτλον: Συμβολαὶ εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ μοναχικοῦ βίου ἐν Ἑλλάδι, Β', Ὁ Ὅσιος Μελέτιος «ὁ νέος», Ἀθῆναι 1935. [Καὶ β' ἔκδοσις ὑπὸ τὸν τίτλον: Ὁ ἅγιος Μελέτιος ὁ νέος, μετὰ προσθήκης τῆς ἀκολουθίας τοῦ ἁγίου καὶ προλόγου Γρηγ. Παπαμιχαήλ, Ἀθῆναι 1949].

μονάς, ὥστε ἐμορφώθη μεγάλη μοναστικὴ κοινότης, προκαλοῦσα τὸν γενικὸν θαυμασμόν. Φεύγων ὅμως ὁ ὅσιος Μελέτιος τὴν ἀνθρωπίνην δόξαν, ἀπεμακρύνθη τῶν Θηβῶν καὶ ἔκτισεν ἰδιαίτερον κελλίον, ἀλλ' ἐπειδὴ καὶ ἐκεῖ ἀνεζήτουν αὐτὸν τὰ πλήθη, ἀπεμακρύνθη περὶ τὸ 1082 εἰς τὸ δύσβατον ὄρος τοῦ Κιθαιρῶνος, ἐν τοῖς ὁρίοις Ἀττικῆς καὶ Βοιωτίας, εἰς τόπον ἄνυδρον καὶ ἐντελῶς ἔρημον, παρὰ τὴν Μυούπολιν συμπίπτουσαν πρὸς τὰς ἀρχαίας Ἐρυθράς. Ἐκεῖ εὗρε παρεκκλήσιον εἰς τιμὴν τοῦ Σωτῆρος καὶ κατῴκησε παρ' αὐτό. Ἀλλὰ καὶ ἐκεῖ ἀνεζήτησαν καὶ ἀνεῦρον αὐτὸν εὐσεβεῖς ἄνδρες, ἐπιθυμοῦντες νὰ μονάσωσι παρ' αὐτῷ. Ἐνδίδων εἰς τὰς παρακλήσεις των ὁ ὅσιος Μελέτιος, ἵδρυσε δι' αὐτοὺς κελλία καὶ δύο ναούς, εἰς τιμὴν τῆς Θεοτόκου καὶ τοῦ προφήτου Ἠλιού. Ἐπειδὴ ὅμως διαρκῶς ηὔξανεν ὁ ἀριθμὸς τῶν μοναχῶν, παρέλαβεν ὑπὸ τὴν ἰδίαν κατοχὴν τὴν ἐν τῷ αὐτῷ ὄρει εὑρισκομένην Μονὴν Συμβούλου, μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἡγουμένου αὐτῆς Θεοδοσίου, μετὰ τοῦ ναοῦ εἰς τιμὴν τῶν Ἀσωμάτων δυνάμεων. Ταύτην διηύρυνε διὰ τῆς προσθήκης νέων κελλίων καὶ διωργάνωσε κοινοβιακῶς. Ἀλλὰ ταυτοχρόνως ἵδρυσε καὶ «παραλαύρια», ὧν ἕκαστον περιελάμβανεν ὀκτὼ ἕως δώδεκα μοναχούς, καὶ ἰδιαίτερα ἀπομεμακρυσμένα κελλία διὰ τοὺς ἐπιθυμοῦντας νὰ ζήσωσιν ἀναχωρητικὸν βίον. Τὰ παραλαύρια ἀνῆλθον, σὺν τῷ χρόνῳ εἰς 22 ἢ 24, εἰς ἑκατοντάδας δὲ ἠριθμοῦντο οἱ ἐν τῇ κεντρικῇ Λαύρᾳ, ἐν τοῖς παραλαυρίοις καὶ ἐν τοῖς ἰδιαιτέροις κελλίοις μοναχοί. Ὁλόκληρον σχεδὸν τὸ ὄρος, κατὰ τὸ τμῆμα ἐκεῖνο τοῦ Κιθαιρῶνος, κατελήφθη ὑπὸ μοναστικῶν κτισμάτων καὶ ἐμορφώθη μεγάλη μοναστικὴ κοινότης, ἐπὶ κεφαλῆς ἔχουσα τὸν ὅσιον Μελέτιον. Πλήθη δὲ λαοῦ ἁπανταχόθεν τῆς Ἑλλάδος συνέρρεον πρὸς αὐτόν. Καὶ ἐκ τῆς Δύσεως ἔτι προσήρχοντο ἐπισκέπται, διότι ὁ ὅσιος Μελέτιος παρεμβὰς ἐν Ἀθήναις ὑπέρ τινων ἐπισκεπτῶν τῶν Ἁγίων Τόπων τῆς Παλαιστίνης, οἵτινες ἕνεκα τρικυμίας προσορμισθέντες εἰς Πειραιᾶ καὶ ὡς ὕποπτοι κρατηθέντες ὑπὸ τοῦ Ἀθηνάρχου, ἀφέθησαν ἐλεύθεροι τῇ μεσιτείᾳ τοῦ Μελετίου. Ἐπιστρέψαντες δὲ εἰς τὰς πατρίδας των διέδωκαν τὰ κατ' αὐτόν. Πιθανῶς τὸ κοινοβιακὸν σύστημα τοῦ ὁσίου Μελετίου εὑρέθη εἰς ἀντίθεσιν πρὸς τὸ ἐν ἄλλαις μοναῖς τῆς Ἀττικῆς καὶ δὴ ἐν τῇ Μονῇ Δαφνίου, κρατοῦν.

Ὁ αὐτοκράτωρ Ἀλέξιος Α´ Κομνηνὸς παρέσχεν εἰς τὴν μονὴν τοῦ ὁσίου Μελετίου προνόμια καὶ δημοσίας προσόδους ἐκ τῶν φόρων τῆς Ἀττικῆς, διὰ τῶν ὁποίων ἠδυνήθη ὁ ὅσιος Μελέτιος ν' ἀναπτύξῃ τὴν πνευματικὴν καὶ φιλανθρωπικὴν δρᾶσιν τῆς μονῆς. Ἔκτισε δὲ ἐκτὸς αὐτῆς καὶ ἄλλας μονὰς ἐπὶ τοῦ Ἑλικῶνος, ἐν Μεγαρίδι, ἐν Ἤλιδι καὶ ἐν Ἀργολίδι. Αἱ μοναὶ αὗται τοῦ ὁσίου Μελετίου ἤκμασαν ἐπὶ μακρόν. Ὅτε βραδύτερον (1143) ὁ ἐπίσκοπος Ναυπλίας καὶ Ἄργους Λέων ἵδρυσε τὰς μονὰς Ἀρείας καὶ Βούζης, διωργάνωσεν αὐτὰς κατὰ τὸ κοινοβιακὸν σύστημα τῆς παρακειμένης μονῆς τοῦ ὁσίου Μελετίου. Αἱ μοναὶ αὗται, ἃς ἐγκατέσπειρεν ἀνὰ τὴν Ἑλ-

λάδα ὁ μέγας ἐκεῖνος ἀναμορφωτὴς τοῦ μοναχικοῦ βίου ἔμελλον ν' ἀποβῶσιν ἐρείσματα τῆς ὀρθοδοξίας καὶ περιφανῆ αὐτῆς πνευματικὰ κέντρα κατὰ τοὺς μετέπειτα χρόνους. Ὁ ὅσιος Μελέτιος ἐτελεύτησε τὸν βίον τῇ 1η Σεπτεμβρίου 1105, ἐτάφη δ' ἐν τῇ κεντρικῇ μονῇ Συμβούλου, ἥτις ἔκτοτε ἤρξατο ὀνομαζομένη διὰ τοῦ ὀνόματος αὐτοῦ.

Τὸν βίον τοῦ ὁσίου Μελετίου συνέγραψαν ὁ σύγχρονος αὐτῷ Θεόδωρος Πρόδρομος καὶ ὁ ἐπίσκοπος Μεθώνης Νικόλαος, τριάκοντα ἓξ ἔτη μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ ὁσίου, ὅτε ἡ μονὴ ἠρίθμει τριακοσίους μοναχοὺς καὶ αἱ περὶ αὐτοῦ παραδόσεις ἦσαν ἔτι ζωηραί. Ὁ Νικόλαος διετέλεσεν ἐπὶ ἱκανὸν ἐπίσκοπος Μεθώνης, ἀλλὰ τὸ πλεῖστον τοῦ βίου του διέτριψεν ἐν Κωνσταντινουπόλει, μετέχων τῶν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων καὶ ἐπιδιδόμενος εἰς σπουδαίας θεολογικὰς συγγραφάς, ἕνεκα τῶν ὁποίων θεωρεῖται εἷς τῶν διαπρεπεστέρων θεολόγων τῆς ἐποχῆς ἐκείνης.

Ἐν τῇ βιογραφίᾳ τοῦ ὁσίου Μελετίου γίνεται τὸ πρῶτον μνεία τῆς μονῆς Δαφνίου, κειμένης κατὰ τὴν πάροδον τοῦ Κορυδαλλοῦ, τῆς εἰς Ἐλευσῖνα ἀγούσης ὁδοῦ [1]. Ἀλλ' ὁ πρῶτος τῆς μονῆς ναός, κατὰ τὰς ἀρχαιολογικὰς ἐνδείξεις, ἀνάγεται εἰς τὸν ΣΤ' αἰῶνα, τοῦτον δὲ ἀντικατέστησεν ὁ νῦν σῳζόμενος, ἱδρυθεὶς πιθανῶς ὑπὸ Βασιλείου τοῦ Βουλγαροκτόνου. Περὶ τὴν αὐτὴν ἐποχὴν ἀνεκαινίσθη καὶ ὁ ναὸς τῆς ἀρχαιοτέρας μονῆς Καισαριανῆς, κειμένης παρὰ τοὺς νοτίους πρόποδας τοῦ Ὑμηττοῦ ἐν Ἀθήναις. Τὸ Θησεῖον ἦτο, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα, μεταβεβλημένον εἰς μονὴν κατὰ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην. Γυναικεία μονὴ ἦτο καὶ ὁ νῦν σῳζόμενος ναὸς τοῦ «Λυκοδήμου», ἱδρυθεὶς πρὸ τοῦ 1045 ὡς ναὸς τῆς Παρθένου Μαρίας τῆς «Σωτείρας» καὶ βραδύτερον κατὰ παραφθορὰν ὀνομασθεὶς τοῦ Νικοδήμου καὶ τῆς Ἁγίας Τριάδος. Ἐπὶ τῆς πρὸς βορρᾶν ἐσχατιᾶς τοῦ Ὑμηττοῦ ὑπῆρχεν ἡ μονὴ τοῦ Προδρόμου, ἐπικαλουμένη «τοῦ Κυνηγοῦ, τῶν φιλοσόφων». Κυνηγὸς ἐκαλεῖτο ὁ πρῶτος κτίτωρ τῆς μονῆς, ἴσως δὲ καὶ Φιλόσοφος. Παρὰ τὰς Ἀθήνας δὲ (ἐν Ἀμπελοκήποις) ὑπῆρχε μονὴ τῶν Ὁμολογητῶν, παρὰ τὴν ὁποίαν εἶχε ταφὴ ὁ Θεοφύλακτος Βελισσαριώτης.

Καθόλου εἰπεῖν, ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ Θ' αἰῶνος ὁ μοναχικὸς βίος ἐν Ἑλλάδι, διὰ τῶν μεγάλων ἀναμορφωτῶν αὐτοῦ, τῶν ὁσίων Λουκᾶ, Νίκωνος, Χριστοδούλου [2] καὶ Μελετίου, εἰσῆλθεν εἰς στάδιον ἀναπτύξεως. Εἶναι ἀληθὲς

---

1. *Γ. Λαμπάκη*, Χριστιανικὴ ἀρχαιολογία Μονῆς Δαφνίου, ἐν Ἀθήναις 1889, *Gabriel Millet*, Monuments de l' art byzantin, I, Le monastère de Daphni, histoire, architecture, mosaïques, Paris 1899. *Δημ. Γρ. Καμπούρογλου*, Τὸ Δαφνί, Ἀθῆναι 1920. *Γ. Κωνσταντινίδου*, Ἱστορία τῶν Ἀθηνῶν, ἔκδ. β'. Ἀθῆναι 1894, σ. 246 ἑξ. 307, πρβλ. καὶ τὰς αὐτόθι ὑποσημειώσεις.

2. 1088 ἵδρυσις τῆς Μονῆς Πάτμου ὑπὸ τοῦ ἁγ. Χριστοδούλου († 16 Μαρτίου 1093) *Ἰ. Σακελλίωνος* Ἀλεξίου Α'. Κομνηνοῦ καὶ Ἀνδρονίκου Παλαιολόγου τοῦ νεωτέρου χρυσόβουλλα «Πανδώρα» ΙΕ' 1865 σελ. 541 ἑξ. Τοῦ αὐτοῦ παρὰ *Κ. Βοΐνη*, Ἀκολουθία 1884, σ. 109-133. Bibliotheca hagiographica Graeca, ἔνθ' ἀν.

ὅτι κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα παρετηρήθη παρεκτροπὴ τῶν μοναχῶν ἐν Ἑλλάδι. Στίφη ἐφίππων καὶ ὡπλισμένων διὰ κορυνῶν καὶ τόξων μοναχῶν, ἀκολουθουμένων καὶ ὑπὸ θεραπόντων, διέτρεχον τὴν χώραν λαφυραγωγοῦντες τοὺς ἀγρούς. Ἐβάπτιζον διὰ τῆς βίας τοὺς ὑπολειπομένους ἔτι εἰδωλολάτρας, ἰσχυρίζοντο ὅτι ἐξέβαλλον δαιμόνια ἐκ τῶν πασχόντων καὶ παρεδίδοντο εἰς πολλὰς ἀτοπίας. Ἀλλὰ διὰ τῶν μεριμνῶν ζηλωτῶν ἱεραρχῶν ὁ μοναχικὸς βίος συνεκρατήθη ἐν τῷ πεδίῳ τῆς πνευματικῆς δράσεως καὶ ἀποστολῆς αὐτοῦ.

Ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ὁ διοικητικὸς σύνδεσμος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος πρὸς τὴν Ρώμην λεληθότως εἶχεν ἀποξενώσει αὐτὴν ἀπὸ τῶν λοιπῶν ἑλληνικῶν Ἐκκλησιῶν καὶ ἐκράτησε μακρὰν τῆς ἐν αὐταῖς ἀναπτυχθείσης πνευματικῆς κινήσεως καὶ ζωῆς. Εἶναι ἀξιοσημείωτον τὸ γεγονός, ὅτι καθ' ἅπασαν τὴν περίοδον, καθ' ἥν ἡ ἐξαρχία τῆς Θεσσαλονίκης, ἡ συγκεντροῦσα πάσας τὰς ἐπαρχίας τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὑπήγετο ὑπὸ τὴν ἀνωτέραν δικαιοδοσίαν τῆς Ρώμης, οὐδεμία ἀξία λόγου πνευματικὴ καὶ θρησκευτικὴ κίνησις ἀνεπτύχθη ἐν τῷ κέντρῳ τῆς Ἐκκλησίας, τῇ Θεσσαλονίκῃ, ἥκιστα δ' ἐν Κορίνθῳ, ἐν Ἀθήναις ἢ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος. Ἅμα τῇ διοικητικῇ ὅμως ἑνώσει τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος μετὰ τῆς ΚΠόλεως τὰ πράγματα ἤρξαντο μεταβαλλόμενα ἐπὶ τὸ βέλτιον.

Ἡ Ἑλλὰς καὶ ἡ Ἐκκλησία αὐτῆς προκαλοῦσιν ἔκτοτε τὴν προσοχὴν τῶν αὐτοκρατόρων τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ὧν τινες καὶ προσωπικῶς ἐπισκέπτονται ἰδίως τὰς Ἀθήνας. Μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ Κώνσταντος Β', ἐν ἔτει 652, ὅτε ἐδίδασκεν ἐν Ἀθήναις ὁ ἐκ Ταρσοῦ Θεόδωρος, ὅστις συνώδευσεν αὐτὸν εἰς Ρώμην καὶ κατόπιν ἐγένετο ἀρχιεπίσκοπος Καντερβουρίας († 690), ἐπεσκέφθη τῷ 1019 τὴν ἔνδοξον πόλιν ὁ Βασίλειος Βουλγαροκτόνος (963—1028), ὅπως μετὰ τοὺς συντελεσθέντας κατὰ τῶν βουλγάρων θριάμβους δοξολογήσῃ τὸν Θεὸν ἐν τῷ ναῷ τοῦ Παρθενῶνος. Οἱ βούλγαροι ὑπὸ τὸν τσάρον Σαμουὴλ μετὰ δεκαετεῖς πολέμους (977—986) κατώρθωσαν νὰ ἱδρύσωσι μέγα Κράτος, ὅπερ ἐξετάθη ἀνὰ τὴν Μακεδονίαν καὶ Θεσσαλίαν καὶ μέχρις αὐτοῦ τοῦ Ἰσθμοῦ. Ἐδέησε δὲ ὁ Βασίλειος Βουλγαροκτόνος νὰ διεξαγάγῃ τεσσαρακονταετεῖς ἀγῶνας πρὸς κατάλυσιν τοῦ Κράτους ἐκείνου καὶ ἀπελευθέρωσιν τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν. Ἀπὸ τῶν στενῶν τῆς Κρέσνας ἐν Μακεδονίᾳ ἔνθα ὁριστικῶς συνέτριψε τὸν Σαμουὴλ ἐν θριαμβευτικῇ πορείᾳ ἦλθεν ὁ Βασίλειος εἰς Ἀθήνας καὶ μετὰ τὴν δοξολογίαν ἐν τῷ ἐν Παρθενῶνι ναῷ τῆς Θεοτόκου, ἐκ Πειραιῶς ἀπέπλευσεν

σ. 45-46. Bibliogr. des Acolouthies grecques, Bruxelles, 1926, σ. 38 ἑξ. Πρβλ. Le Barbier St. Chistodule et la réforme des couvents grecs au XI siècle, Paris 1863. *Zachariae Lingenthal*, Novellae constitutiones, Lipsiae, σ. 1857, σ. 370. *Hopf* I, 146.

εἰς ΚΠολιν, γενόμενος δεκτὸς ἐν θριάμβῳ. Ὁ Βασίλειος, ἐκτὸς ἄλλων ἀναθημάτων, προσήνεγκεν εἰς τὸν ναὸν καὶ διάφορα πολυτελῆ σκεύη, ἐν οἷς χρυσῆν περιστεράν, ἀναρτηθεῖσαν ὑπὲρ τὴν ἁγίαν Τράπεζαν, καὶ ἐξόχου τέχνης λυχνίαν. Ἔκτοτε δ' ἱδρύθησαν πλεῖστοι ναοὶ ἐν Ἀθήναις, Θεσσαλονίκῃ καὶ ἀλλαχοῦ.

Ἐκ Θεσσαλονίκης προήρχοντο οἱ δύο ἀδελφοὶ Κύριλλος καὶ Μεθόδιος, οἵτινες, συνεργασθέντες μετὰ τοῦ Φωτίου, πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως διέδωσαν τὸν Χριστιανισμὸν εἰς τοὺς σλαύους καὶ τοὺς ἐκσλαυϊσθέντας λαοὺς καὶ ἐπενόησαν τὴν σλαυϊκὴν γραφήν, ἥτις ἐχρησίμευσεν ὡς ὄργανον τῆς διαδόσεως τῆς νέας θρησκείας καὶ τοῦ ἑλληνικοῦ Χριστιανισμοῦ παρ' αὐτοῖς.

Διέπρεπε δὲ περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ὁ ἅγιος Θεόκλητος, ἐπίσκοπος Λακεδαιμονίας, ὅστις νεαρὸς εἶχεν εἰσέλθει εἰς τὰς τάξεις τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἐδέχθη δὲ τὸ ἐπισκοπικὸν ἀξίωμα πιεσθεὶς ὑπὸ τῶν κατοίκων τῆς Λακεδαιμονίας (Σπάρτης)[1]. Ἦτο ἤδη ἐπίσκοπος κατὰ τὰ ἔτη 869—870 καὶ συμμετέσχε τῶν ἐπὶ πατριάρχου Φωτίου γεγονότων, ἅτινα προὐκάλεσεν ἡ ἐπέμβασις τῶν δυτικῶν εἰς τὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως, ταχθεὶς μᾶλλον ὑπὲρ τοῦ Ἰγνατίου. Ἐν Λακεδαιμονίᾳ ἡ ὑπὲρ τῶν πασχόντων καὶ τῶν ἀδικουμένων δρᾶσις τοῦ ἁγίου Θεοκλήτου προὐκάλεσε καὶ ἐξέγερσιν ἀρχόντων τινῶν, οἵτινες καὶ τὸν ἀπεμάκρυναν τῆς ἐπισκοπῆς. Ἀλλ' ὁ λαὸς τὸν ἐπανήγαγεν. Ὁ διάδοχος αὐτοῦ Ἀντώνιος συμμετέσχε τῆς ὑπὸ τοῦ Φωτίου συγκροτηθείσης ἐν Κωνσταντινουπόλει τῷ 879 συνόδου. Περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἤκμασε καὶ ὁ Ἰωάννης Εὐβοίας, διακριθεὶς ὡς ἐκκλησιαστικὸς συγγραφεύς.

Τῆς συνόδου τοῦ 879 μετέσχε καὶ ὁ Ἀθηνῶν Νικήτας, ὅστις ταυτίζεται πρὸς τὸν ὁμώνυμον συγγραφέα Νικήταν Δαυῒδ Παφλαγόνα († 881), ἕτεροι δὲ ἱεράρχαι Ἀθηνῶν μετέσχον ὡσαύτως συνόδων συγκληθεισῶν ἐν Κωνσταντινουπόλει βραδύτερον πρὸς ἐπίλυσιν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων. Τῷ 920 ὁ ἅγιος Πέτρος Ἐπίσκοπος Ἄργους († 3 Μαΐου τῶν ἐτῶν 922—924) μετέσχε τῆς ἐν ΚΠόλει συνελθούσης Συνόδου καὶ ὑπέγραψε τὸν ὑπ' αὐτῆς ἐκδοθέντα «Τόμον» δι' οὗ εἰρήνευσαν καὶ διηλλάγησαν οἱ ἕνεκα τοῦ δ' γάμου τοῦ Βασιλέως Λέοντος ΣΤ' τοῦ Σοφοῦ (886—912) διαιρεθέντες. Ἐπανακάμψας ὁ ἅγιος Πέτρος ἐκήδευσε μετὰ τῶν περὶ αὐτὸν κληρικῶν καὶ πολλῶν λαϊκῶν τὸν ἐξ Ἀθηνῶν καταγόμενον ὅσιον Θεοδόσιον τὸν νέον, τὸν κατὰ τὴν Μηδέαν τῆς Ἀργολίδος ἀσκήσαντα καὶ

---

1. *Nikos A. Bees* (Βέης), Vie de Saint Theoclète, évêque de Lacédemone, Δορπάτη 1916. Ἔν τινι ναϊδρίῳ παρὰ τὴν Μονὴν Καστρίου τῆς Λακεδαίμονος σώζεται εἰκὼν ἐπί τινος τοίχου καὶ παρ' αὐτὴν ἐπιγραφὴ «Ὁ ἅγιος Θεόκλητος Λακεδαιμονίας».

ὑπὸ τοῦ ἁγ. Πέτρου εἰς πρεσβύτερον χειροτονηθέντα [1]. Μεσοῦντος τοῦ ΙΑ΄ αἰῶνος (1054), ἐπῆλθε τὸ σχίσμα τῆς δυτικῆς Ἐκκλησίας, ἀλλ' ἡ Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος, μὴ ἔχουσα πλέον μετ' αὐτῆς δεσμόν τινα καὶ ἡνωμένη οὖσα, οὐ μόνον δογματικῶς, ἀλλὰ καὶ διοικητικῶς μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως δὲν παρεσύρθη εἰς τὸ ἀξιοθρήνητον σχίσμα. Μεταξὺ τῶν ἱεραρχῶν Ἀθηνῶν τῆς ἐποχῆς ταύτης διεκρίθησαν ἰδίως ὁ Μιχαὴλ Α΄ († 1030) ὁ Γεώργιος Β΄ (1145—1160) συμμετασχὼν τῆς ἐν τῷ παλατίῳ τῶν Βλαχερνῶν συγκληθείσης ἐπὶ Μανουὴλ Κομνηνοῦ «Συνόδου Ἐκκλησίας Ἑλληνικῆς» καὶ ὁ Νικόλαος Ἁγιοθεοδωρίτης (1166—1175). Ὁ Νικόλαος συμμετέχων ὡσαύτως πάντων τῶν συγχρόνων γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων καὶ τῶν ἐν ΚΠόλει συγκροτουμένων Συνόδων, διεκρίνετο ἐπὶ τῇ μεγάλῃ αὐτοῦ παιδείᾳ. Ἀποθανὼν ἐν Ἀθήναις διεκομίσθη διὰ Θεσσαλονίκης, ὅπου ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης ἀπήγγειλεν εἰς αὐτὸν λόγον, εἰς ΚΠολιν, ὅπου ὡσαύτως λόγον ἀπήγγειλεν ὁ Εὐθύμιος Τορνίκης. Ταυτοχρόνως δὲ κληρικοὶ ἐξ Ἑλλάδος κατελάμβανον ἐξέχοντας ἀλλαχοῦ ἀρχιερατικοὺς θρόνους, ὡς ὁ ἐξ Ἀθηνῶν ἀρχιεπίσκοπος Σιναίου Ἰωάννης. Ἀθηναῖος ἦτο καὶ ὁ ἐν Κρήτῃ ἐργασθεὶς λόγιος Κωνσταντῖνος Ταρσίτης (1129).

Κατὰ τὸν ΙΒ΄ αἰῶνα ἐξαιρετικῶς διέπρεψαν ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης (1175—1194) καὶ ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης Ἀκομινᾶτος Ἀθηνῶν (1118—1120). Ὁ Εὐστάθιος ἐγεννήθη καὶ ἐξεπαιδεύθη ἐν Κωνσταντινουπόλει, χρηματίσας δὲ μοναχὸς καὶ εἶτα διάκονος ἐν τῷ ναῷ τῆς τοῦ Θεοῦ Σοφίας καὶ διαπρέψας ὡς διδάσκαλος τῆς ρητορικῆς, ἐχειροτονήθη ἐπίσκοπος Μύρων (1174) καὶ προήχθη εἰς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Θεσσαλονίκης (1175). Μετέσχε τῶν γενικῶν ἐκκλησιαστικῶν ζητημάτων, διώρθωσε πολλὰ τὰ κακῶς ἔχοντα ἐν τῇ ἐσωτερικῇ ζωῇ τῆς Ἐκκλησίας καὶ τῶν μονῶν, ὑπεστήριξε γενναίως τὸ πνευματικόν του ποίμνιον κατὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν νορμανδῶν (1185), ἀνεξάρτητον δ' ἔχων τὸ φρόνημα, δὲν ἐδίστασε νὰ διαφωνήσῃ καὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τοῦ Βυζαντίου Μανουὴλ Κομνηνόν, ζητήσαντα τροποποίησιν τῶν διατυπώσεων τῶν ἀφορωσῶν τὴν εἰς τὴν χριστιανικὴν Ἐκκλησίαν ἐπιστροφὴν τῶν ἐξωμοτῶν τοῦ Μωαμεθανισμοῦ. Ὁ Εὐστάθιος ἀπέθανεν ἐν Θεσσαλονίκῃ τῷ 1193.

---

1. Τὸν βίον τοῦ ὁσίου Θεοδοσίου τοῦ νέου συνέγραψεν ὁ *Νικόλαος Μαλαξὸς* († μετὰ τὸ 1573 καὶ πρὸ τοῦ 1594), «Νέον ἐκλόγιον» ἔκδ. 1803. σ. 183 ἑξ. Ἡ ᾀσματικὴ Ἀκολουθία τοῦ ἁγίου ἐξεδόθη ἐν Ναυπλίῳ τῷ 1888 καὶ ἐν Ἀθήναις τῷ 1925. Πρβλ. Bibliogrophie des Acolouthies grecques, Bruxelles, 1926 σ. 281. Ὁ δὲ βίος τοῦ ἁγ. Πέτρου Ἄργους ἐδημοσιεύθη τὸ πρῶτον ἐν τῇ συλλογῇ Novae Patrum bibliothecae ab *Ang. Maio Card.* Collectae tom. IX ed. a Josepho Cozza-Luzi, Romae 1888, pars III, IX, σ. 1—17 μετὰ λατινικῆς μεταφράσεως, Πρβλ. *Χρήστου Παπαοικονόμου,* Ὁ πολιοῦχος τοῦ Ἄργους ἅγιος Πέτρος Ἄργους ὁ θαυματουργός, Ἐν Ἀθήναις 1908, καὶ τὰς σχετικὰς παρατηρήσεις *Νίκου Α. Βέη.* ἐν «Ἑλληνικοῖς» Α, 1928, σ. 348-349.

Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἢ ὡς ἐπεκράτησε νὰ καλῆται Ἀκομινᾶτος, γεννηθεὶς περὶ τὸ 1140 ἐν Χώναις ἢ Κολοσσαῖς τῆς Μικρασίας, ἐξεπαιδεύθη ἐν Κωνσταντινουπόλει μετὰ τοῦ νεωτέρου ἀδελφοῦ του Νικήτα Χωνιάτου. Ἔσχε δὲ διδάσκαλον καὶ τὸν Εὐστάθιον Θεσσαλονίκης. Ἐκλεγεὶς μητροπολίτης Ἀθηνῶν τῷ 1181, ὑπερήσπισε τὸν λαὸν κατὰ τῶν ἀπλήστων ὑπαλλήλων καὶ εἰσπρακτόρων τῶν φόρων καὶ τῶν συνεχῶν ἐπιδρομῶν τῶν ληστοπειρατῶν ἐχόντων ὁρμητήριον τὴν Αἴγιναν. Ἐν τοῖς λόγοις αὐτοῦ ἐγκαταμειγνύει πλείστας λεπτομερείας περὶ τῆς καθόλου ζωῆς καὶ τῆς καταστάσεως τῆς πόλεως καὶ τῶν κατοίκων αὐτῆς.

Ἤδρευε δ' ἐν τῇ Ἀκροπόλει, ὅπου εὑρίσκετο τὸ ἐπισκοπεῖον, καὶ ὡμίλει συνήθως ἐν τῷ ναῷ τοῦ Παρθενῶνος, ἀφιερωμένῳ εἰς τιμὴν τῆς Παναγίας τῆς «Ἀθηνιώτισσας», ὃν ὠνόμαζε «τέμενος περικαλλές, εὐφεγγές, ἀνάκτορον τῆς φωτοδόχου Παρθένου καὶ φωτοδότιδος χάριεν, τοῦ λάμψαντος ἐξ αὐτῆς ἀληθινοῦ φωτὸς ἅγιον σκήνωμα». Ἐτελεῖτο δ' ἐτησίως μεγάλη πανήγυρις («παγκόσμιος τῆς Θεοτόκου πανήγυρις») εἰς ἣν προσήρχοντο «οἱ ἁπανταχόθεν λαοί». Ὁ εὐσεβὴς ἱεράρχης παρεπονεῖτο ὅτι ὁ λαὸς δὲν ἐδείκνυε προθυμίαν περὶ τὰ θεῖα, διετέλει δ' ἐν ἀμαθείᾳ. Τοῦτο ἰδιαζόντως ἔθλιβε αὐτὸν καὶ ἐτόνιζε γράφων πρὸς τοὺς φίλους του. Ἔν τινι ποιήματι αὐτοῦ ἔλεγεν «οἰκῶν Ἀθήνας οὐκ Ἀθήνας που βλέπω». Μεταβεβλημένος εἰς χριστιανικὸν ναὸν ἦτο καὶ ὁ ναὸς τῆς Ἀπτέρου Νίκης, τὸ δὲ Θησεῖον ἦτο ναὸς τοῦ ἁγίου Γεωργίου καὶ παρ' αὐτὸ ὑπῆρχον μοναὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν. Ἐν τοῖς ἐρειπίοις τοῦ ναοῦ τοῦ Ὀλυμπίου Διὸς ὑπῆρχε ναΐδιον τοῦ ἁγίου Ἰωάννου, ἔζησε δ' ἐπί τινος τῶν κιόνων τοῦ ναοῦ στυλίτης μοναχός. Πληθὺς ναῶν ἐκόσμει τὰς Ἀθήνας, ἐν οἷς διεκρίνοντο ὁ τῆς Καπνικαρέας, τῆς Γοργοεπηκόου, τῆς ἁγίας Εἰρήνης καὶ τῶν ἁγίων Θεοδώρων.

Ἐκτὸς τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν εὑρίσκετο ὁ ναὸς τοῦ Ἀθηναίου μάρτυρος Λεωνίδου. Μεταξὺ τῶν ναῶν τῆς Ἀττικῆς διεκρίνετο ὁ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Κυνηγοῦ ἐπὶ τοῦ Ὑμηττοῦ καὶ ὁ τῆς Καισαριανῆς. Ὁ Μιχαὴλ Χωνιάτης ἤλεγχε τὸν τότε ἡγούμενον τῆς Καισαριανῆς, ὡς σφετεριζόμενον τοὺς καρποὺς ἀλλοτρίων μελισσώνων, ἀλλ' ὑπῆρχον καὶ διακεκριμένοι μοναχοὶ ἐν Ἀθήναις, ὡς ὁ ἀρχιμανδρίτης Νεόφυτος, ὃν ἐνεκωμίασε δι' ἐπιταφίου ὁ Ἀκομινᾶτος. Μεριμνῶν περὶ τοῦ λαοῦ τῶν Ἀθηνῶν, πολλάκις ἐμεσίτευσεν ὑπὲρ αὐτοῦ δι' ὑπομνημάτων πρὸς τοὺς αὐτοκράτορας, μετέβη δὲ καὶ ὁ ἴδιος εἰς Κωνσταντινούπολιν (1187). Ἐκ τῶν συγγραμμάτων του μανθάνομεν ὅτι ἐν Κωνσταντινουπόλει εὑρίσκετο πάντοτε ἀποκρισιάριος τοῦ μητροπολίτου Ἀθηνῶν παρὰ τῷ Οἰκουμενικῷ πατριάρχῃ, ἐπιμελούμενος καὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῶν λοιπῶν ζητημάτων τῆς πόλεως τῶν Ἀθηνῶν. Πρὸς πάντα ἐπίσημον ἐρχόμενον ἐκ Κωνσταντινουπόλεως ὁ Μιχαὴλ ὑπεδείκνυε τὰς ἀνάγκας τῆς πόλεως, ὡς ἔπραξε πρὸς τὸν νέον πραίτωρα τῆς Ἑλλάδος Νικηφόρον Προσοὺχ (1182), πρὸ

τὸν μέγαν δοῦκα (ἀρχιναύαρχον) Μιχαὴλ Στρυφνόν, πρὸς τὸν γυναικάδελφον τοῦ Ἀλεξίου Γ′ (1195—1203) Βασίλειον Καματηρὸν καὶ ἄλλους. Ὅτε δ᾽ ἐν ἔτει 1203 ὁ Λέων Σγουρός, ἱδρύσας ἀνεξάρτητον ἡγεμονίαν ἐν Πελοποννήσῳ, ὥρμησε νὰ καταλάβῃ τὰς Ἀθήνας καὶ ἐπολιόρκησε τὴν Ἀκρόπολιν, ὁ Μιχαὴλ Ἀκομινᾶτος ὑπερήσπισε τὴν πόλιν καὶ ἠνάγκασε τὸν ἐπιδρομέα νὰ ὑποχωρήσῃ. Δικαίως δ᾽ ἐπῄνεσε τὴν ἀξιοθαύμαστον καὶ πολυμερῆ δρᾶσιν τοῦ ἱεράρχου Ἀθηνῶν ὁ Εὐθύμιος Μαλάκης, σύγχρονος ἐπίσκοπος Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), ὅστις διεκρίθη ὡς συγγραφεύς[1].

Περὶ τὴν ἐποχὴν ταύτην διεκρίνοντο ἱκανοὶ ἐκκλησιαστικοὶ καὶ λόγιοι ἄνδρες, ὡς ὁ Γεώργιος Κουφαρᾶς, ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας (περὶ τὸ 1180), γράψας κατὰ Λατίνων καὶ ἐπιστολὰς πρὸς ἐπισήμους ἄνδρας, ἐν οἷς καὶ πρὸς τὸν αὐτοκράτορα τῆς Γερμανίας Φρειδερῖκον Βαρβαρόσσαν, ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, μεταγενέστερος αὐτοῦ ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας (περὶ τὰ ἔτη 1222—1226), ὁ Κορίνθου Γρηγόριος Μαλάκης, ὁ Βασίλειος Πεδιαδίτης, ὁ Ναυπάκτου Ἰωάννης Ἀπόκαυκος καὶ ἄλλοι. Διὰ τῆς δράσεως τοιούτων ἀνδρῶν παρείχετο ἐλπὶς ὅτι ἡ ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία ἠδύνατο νὰ εἰσέλθῃ εἰς στάδιον ἀναπτύξεως μεγάλης· Ἀλλά, δυστυχῶς, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν σταυροφόρων ἀνέκοψεν ἀποτόμως πᾶσαν ζωὴν καὶ κίνησιν αὐτῆς.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΤΡΙΤΟΝ

Η ΦΡΑΓΚΟΚΡΑΤΙΑ (1204—1470)

Βιαία ἐπικράτησις τῆς λατινικῆς Ἐκκλησίας. Ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ΙΒ′ αἰῶνος ἤρξαντο ἐκ τῆς Δύσεως ἐπιδρομαὶ κατὰ τῆς ἑλληνικῆς Αὐτοκρατορίας τοῦ Βυζαντίου, αἵτινες, ὡς ἐλέχθη ἤδη, ὑπῆρξαν «ὁ πρόλογος τῶν Σταυροφοριῶν καὶ ἡ προπαρασκευὴ τῆς φραγκικῆς κυριαρχίας ἐν Ἑλλάδι». Ἤδη ἐν ἔτει 1181 ὁ Ροβέρτος Γυσκάρδος καταλαβὼν τὰς ἐν νοτίῳ Ἰταλίᾳ ἑλληνικὰς κτήσεις ἀπεβιβάσθη εἰς τὴν Ἤπειρον μετὰ τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ Βοημούνδου ἡγούμενος τοῦ νορμανδικοῦ στρατοῦ. Καταλαβὼν δὲ τὴν Κέρκυραν καὶ τὴν Κεφαλληνίαν ἐπολιόρκησεν ἀπὸ ξηρᾶς καὶ ἀπὸ θαλάσσης τὸ Δυρράχιον, ὅπερ καὶ κατέλαβε, παρὰ τὴν ἀντίστασιν τοῦ ἑλληνικοῦ στρατοῦ, βοηθουμένου καὶ ὑπὸ τῶν Ἑνετῶν. Ὁ Βοημοῦνδος εἰσέβαλε καὶ εἰς τὰ ἐνδότερα τῆς ἑλληνικῆς χερσονήσου, εἰς τὴν Μακεδονίαν καὶ εἰς τὴν Θεσσαλίαν μέχρι Λαρίσης, ἀλλ᾽ ἐκεῖ συνετρίβησαν οἱ νορμανδοὶ καὶ ἐξωλοθρεύθησαν. Ἀνεκδιήγητος ὑπῆρξεν ἡ μεγάλη συμφορά, ἣν ἔπαθεν ἐξ

1. *Κ. Γ. Μπόνη*, Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης), Τὰ σῳζόμενα, Ἀθῆναι, 1937. [*Τοῦ αὐτοῦ*, Εὐθυμίου τοῦ Μαλάκη, μητροπολίτου Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) (Δύο ἐγκωμιαστικοὶ λόγοι, νῦν τὸ πρῶτον ἐκδιδόμενοι, εἰς τὸν αὐτοκράτορα Μανουὴλ Α′ Κομνηνὸν (1143/80). «Θεολογία» ΙΘ′ (1941—1948) σ. 513, 708, Κ′ (1949) σ. 140, 280].

αὐτῶν ἢ ἐν τῷ μεταξὺ χρόνῳ, παρὰ τὴν γενναίαν ἀντίστασιν τῶν κατοίκων, καταληφθεῖσα Θεσσαλονίκη (1185). Οἱ βάρβαροι ἐπιδρομεῖς δὲν ἠρκέσθησαν εἰς τὰς καταστροφάς, ληστείας καὶ ἐρημώσεις, ἀλλὰ διέπραξαν φρικώδη ἀνοσιουργήματα εἰς τὰ ἱερὰ τῆς πόλεως. Εἰσώρμησαν εἰς τὰς γυναικείας Μονάς, ἐβίασαν τὰς μοναχάς, ἐσύλησαν τὰ ἱερὰ σκεύη τῶν ναῶν καὶ τὸν τάφον τοῦ ἁγ. Δημητρίου, ἐφόνευον τοὺς ἱερεῖς ἐντὸς τῶν ναῶν, ἐπὶ τῶν ἁγίων Τραπεζῶν τῶν ναῶν ὠρχοῦντο ἀκολασταίνοντες καὶ ψάλλοντες πορνικὰ ᾄσματα. Ὁ Εὐστάθιος Θεσσαλονίκης οὐ μόνον ἐστήριξεν, ὡς εἴδομεν, τὸ πνευματικὸν αὐτοῦ ποίμνιον κατὰ τὴν ἀνεκδιήγητον ἐκείνην συμφοράν, ἀλλὰ καὶ περιέγραψεν αὐτήν. Τὴν πόλιν ὅμως τοῦ ἁγ. Δημητρίου καὶ τὴν ὅλην Ἑλλάδα ἀνέμενε μετά τινα ἔτη ἡ ἐκ τῶν Σταυροφοριῶν νέα μεγάλη συμφορά.

Αἱ λεγόμεναι Σταυροφορίαι τῆς Δύσεως, κινηθεῖσαι μὲν πρὸς ἀπελευθέρωσιν τῶν ἁγίων Τόπων τῆς Παλαιστίνης ἀπὸ τῶν κατεχόντων αὐτοὺς σαρακηνῶν, ἀποτυχοῦσαι δὲ τοῦ κυρίου αὐτῶν σκοποῦ, ἀπέβησαν ὀλεθριώταται διὰ τὴν ὀρθόδοξον Ἀνατολήν, λίαν δ' εὐλόγως ὁ πατριάρχης Ἱεροσολύμων Δοσίθεος († 1707) ἐσημείωσεν ὅτι οἱ σταυροφορικοὶ πόλεμοι καλοῦνται κατ' εὐφημισμὸν μόνον ἱεροί, καθ' ὃν τρόπον καὶ ἡ λέπρα ἱερὰ νόσος καλεῖται. Αἱ ἑλληνικαὶ χῶραι τῆς Ἀνατολῆς ὑπεβλήθησαν ὑπὸ δουλείαν νέαν, οὐ μόνον πολιτικήν, ἀλλὰ καὶ θρησκευτικήν, διότι ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία, ἐπωφελουμένη τὴν μεγάλην τῶν ὀρθοδόξων συμφοράν, ἐζήτησε νὰ ἐξαναγκάσῃ αὐτοὺς ὅπως ἀπαρνηθῶσι τὴν ὀρθοδοξίαν. Αὐθαιρέτως δὲ καὶ παρανόμως καταλύσασα πολλαχοῦ τὴν ὀρθόδοξον ἱεραρχίαν, ἐπέβαλεν ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων Ἑλλήνων τὴν λατινικὴν ἱεραρχίαν καὶ ἐκήρυξε διωγμὸν κατὰ τῶν μὴ ἀναγνωριζόντων αὐτήν. Ἐνιαχοῦ δὲ καὶ μαρτυρικὸν αἷμα ἐχύθη. Οὕτω κατηργήθησαν τὰ ὀρθόδοξα πατριαρχεῖα Ἱεροσολύμων καὶ Ἀντιοχείας καὶ ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Κύπρου, κατηργήθη δὲ καὶ τὸ πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ὅτε οἱ σταυροφόροι (12 Ἀπριλίου 1204) εἰσήλασαν εἰς τὴν βασιλεύουσαν.

Κατὰ τὸν Μάϊον τοῦ 1204 πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως ἐξελέγη ὁ ἑνετὸς Θωμᾶς Μοροζίνης, ὃν ἠναγκάσθη ν' ἀναγνωρίσῃ ὁ πάπας Ρώμης Ἰννοκέντιος Γ'. Ὑπήχθησαν δὲ ὑπὸ τὸν λατῖνον πατριάρχην 22 ἀρχιεπισκοπαὶ ἑλληνικαί, ἤτοι 2 ἐν Μικρασίᾳ, 7 ἐν Θράκῃ, 3 ἐν Μακεδονίᾳ, 2 ἐν Θεσσαλίᾳ, 1 ἐν Ἠπείρῳ, 2 ἐν τῇ μέσῃ Ἑλλάδι, 2 ἐν Πελοποννήσῳ καὶ 3 ἐν ταῖς νήσοις ἐκδιωχθέντων ἐξ αὐτῶν τῶν ὀρθοδόξων ἱεραρχῶν καὶ ἐγκατασταθέντων λατίνων. Τῶν ἀνωτέρω ἀρχιεπισκοπῶν 16 εἶχον ὑφ' ἑαυτὰς 56 ἐπισκοπάς, ἑπομένως τὸ λατινικὸν πατριαρχεῖον Κωνσταντινουπόλεως ἠρίθμει 68 ἱεράρχας, οἵτινες, βοηθούμενοι καὶ ὑπὸ τῶν ἐκ Ρώμης ἀποστελλομένων λεγάτων, ἀνέλαβον νὰ ἐπιβάλωσι τὸ λατινικὸν δόγμα ἐπὶ τῶν Ἑλλήνων. Ἀλλ' ὑπῆρξαν χαρακτηριστικοὶ οἱ λόγοι τῶν Ἑλλήνων τῆς Θρά-

κης, οἵτινες ἔγραψαν πρὸς τὸν πάπαν ὅτι οἱ λατῖνοι δύνανται νὰ ἄρχωσι τῶν σωμάτων οὐχὶ ὅμως καὶ τῶν ψυχῶν τῶν Ἑλλήνων.

Ὁ πάπας Ρώμης, γενόμενος πρὸς καιρὸν κύριος τῶν ἑλληνικῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς, ἐστράφη καὶ πρὸς τὴν βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν, διότι αὕτη διοικητικῶς ἦτο ἡνωμένη μετὰ τῆς Ἐκκλησίας Κωνσταντινουπόλεως. Ἡ ἐπὶ μικρὸν μόνον ὑπάρξασα ἀρχιεπισκοπὴ Ἰουστινιανῆς Α΄ ἐν Μακεδονίᾳ δὲν ὑφίστατο, ἡ δὲ Θεσσαλονίκη ἀπετέλει μητρόπολιν τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως. Ἀπὸ τοῦ Ι΄ αἰῶνος εἶχε μορφωθῆ ἐν Ἀχρίδι τῆς Μακεδονίας τὸ ἐκκλησιαστικὸν κέντρον τῶν βουλγάρων, κατὰ δὲ τὴν διαρρύθμισιν τῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐν ἀρχῇ τοῦ ια΄ αἰῶνος ἐν Μακεδονίᾳ ὑπὸ τοῦ Βασιλείου Βουλγαροκτόνου, ἀνεγνωρίσθη ὁ Ἀχρίδος ὡς ἀρχιεπίσκοπος Βουλγαρίας. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ αὕτη ἀπέβη ταχέως ἑλληνική. Σειρὰ Ἑλλήνων ἀρχιεπισκόπων, ἐν οἷς καὶ ὁ περιφανὴς Θεοφύλακτος, κατέστη γνωστή, μεσοῦντος δὲ τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος ἐχρημάτισεν ὁ Ἰωάννης Κομνηνός, ἀνεψιὸς τοῦ αὐτοκράτορος Ἀλεξίου Α΄ Κομνηνοῦ. Ὁ Ἰωάννης συμμετασχὼν συνόδου τινὸς ἐν Κωνσταντινουπόλει ὑπέγραψε τὰ πρακτικὰ αὐτῆς ὡς «ἀρχιεπίσκοπος Ἀχριδῶν Α΄ Ἰουστινιανῆς καὶ πάσης Βουλγαρίας», συνεταύτισε δηλαδὴ ἐσφαλμένως τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος μετὰ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Α΄ Ἰουστινιανῆς, ἐνῷ οὐδεμία μεταξὺ αὐτῶν ὑπῆρξε σχέσις οὔτε ἱστορικὴ οὔτε τοπική.

Οἱ βούλγαροι ἐπανιδρύσαντες ἐν τέλει τοῦ ΙΒ΄ αἰῶνος (1185) τὸ κράτος αὐτῶν, ὡς βλαχοβουλγαρικὸν κράτος, ἵδρυσαν νέαν ἀρχιεπισκοπὴν ἐν Τιρνόβῳ. Κατὰ τὴν ἐπιδρομὴν τῶν σταυροφόρων ὁ τσάρος τῶν βουλγάρων Ἰωαννίτσης ὑπέταξεν ἑαυτὸν καὶ τὴν βουλγαρικὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τὸν πάπαν Ρώμης ὑπὸ τὸν ὅρον ὅπως στεφθῇ αὐτοκράτωρ. Ὄντως δὲ ὁ ληγᾶτος τοῦ πάπα Ρώμης μετὰ δύο βουλγάρων ἐπισκόπων ἐχειροτόνησε τὸν Τιρνόβου Βασίλειον καὶ ἀνηγόρευσεν αὐτὸν πατριάρχην, τῇ δὲ 8 Νοεμβρίου 1204 ἔστεψε τὸν Ἰωαννίτσην αὐτοκράτορα (τσάρον) τῶν βουλγάρων καὶ βλάχων. Ἀλλ' ὁ βούλγαρος ἡγεμών, μόλις ἐπέτυχε τούτου, διέκοψε πᾶσαν σχέσιν πρὸς τὸν πάπαν Ρώμης, ἐπετέθη δὲ κατὰ τῶν ἑλληνικῶν χωρῶν, ἐλεηλάτησε τὴν Θράκην καὶ τὴν Μακεδονίαν, δὶς ἐπολιόρκησε τὴν Θεσσαλονίκην, ἕως οὗ ἐφονεύθη (1207) ὑπὸ τὰ τείχη αὐτῆς ὑπό τινος Κουμάνου πολεμιστοῦ, τὸ δὲ κράτος αὐτοῦ διελύθη. Ὁ πάπας Ἰννοκέντιος ἐστράφη τότε πρὸς τοὺς ρώσους καὶ τοὺς σέρβους. Ὁ πρὸς τοὺς ρώσους ἀποσταλεὶς καρδινάλιος Γρηγόριος προέτρεπεν αὐτοὺς νὰ ὑποταχθῶσιν εἰς τὸν πάπαν, «ἀφοῦ ἤδη τὸ βασίλειον τῶν Ἑλλήνων καὶ σχεδὸν σύμπασα ἡ ἑλληνικὴ Ἐκκλησία παρεδόθησαν εἰς τὸν ρωμαϊκὸν θρόνον καὶ ὑπακούουσιν εἰς τὰς διαταγὰς αὐτοῦ». Διεκήρυττε δὲ ὁ πάπας ἐν τῇ ἐν Λατερανῷ συνόδῳ τοῦ 1215 ὅτι τὸ σχίσμα τῶν Ἐκκλησιῶν ἤρθη, ἐπικρατησάσης πανταχοῦ τῆς

ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας. Τὸ βέβαιον εἶναι ὅτι, ὅπου εἶχεν ἐπεκταθῆ ἡ ἐξουσία τῶν σταυροφόρων καὶ τῶν ἐνετῶν, ἐκεῖ ἐφαίνετο κατηργημένη μὲν ἡ ἑλληνικὴ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐπικρατοῦσα δὲ ἡ ρωμαϊκή. Ἀλλ' ἡ ἐπικράτησις ὑπῆρξεν ὅλως ἐξωτερικὴ καὶ προσωρινή, ὀφειλομένη εἰς τὴν πολιτικὴν βίαν.

Κατάστασις τῆς Ἐκκλησίας ἐπὶ φραγκοκρατίας. Ἡ ὀρθόδοξος ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησία, ἡνωμένη διοικητικῶς μετὰ τοῦ πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, εἰρήνευε καθ' ἑαυτὴν πρὸ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν σταυροφόρων. Περὶ τὴν ἐποχὴν δ' ἐκείνην διεκρίθησαν ἐν αὐτῇ πλεῖστοι λόγιοι καὶ ἐκκλησιαστικοὶ ἄνδρες καὶ παρετηρεῖτο γενικῶς ἀκμή τις τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ βίου.

Ἀλλά, δυστυχῶς, ἡ ἐπιδρομὴ τῶν σταυροφόρων μετέβαλεν ἐντελῶς τὴν ὄψιν τῆς ἐν Ἑλλάδι Ἐκκλησίας. Κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ', τοῦ πρώτου διοργανώσαντος τὴν ἐν Ἑλλάδι παρανόμως ἐγκαθιδρυθεῖσαν λατινικὴν Ἐκκλησίαν, ὡρίσθησαν αἱ παλαιαὶ μητροπόλεις Πατρῶν καὶ Κορίνθου ὡς ἀρχιεπισκοπαί· Ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου ὑπήγαγεν ὁ πάπας τὰς ἐπισκοπὰς Ἄργους, Δαμαλᾶ (πλησίον τῆς ἀρχαίας Τροιζῆνος), Ἕλους (Gilas), Ζεμενοῦ (Gimenes), Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου. Καίτοι δ' ἡ Μονεμβασία κατείχετο ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, ὁ πάπας ὑπήγαγε κατ' ὄνομα καὶ τὴν ἐπισκοπὴν αὐτῆς ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου, ἀλλ' ἡ ἐπισκοπικὴ αὕτη διαίρεσις δὲν ἔμεινε σταθερά, διότι τινὲς τῶν ἀνωτέρω ἐπισκοπῶν συνεχωνεύθησαν μετ' ἄλλων, ὡς ἡ τοῦ Ἕλους μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαίμονος, ἡ τοῦ Ζεμενοῦ μετὰ τῆς Κορίνθου, ἡ τοῦ Δαμαλᾶ διενεμήθη μεταξὺ τῆς ἐπισκοπῆς Ἄργους καὶ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Κορίνθου. Ὡσαύτως αἱ ἐπισκοπαὶ Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου ἡνώθησαν εἰς μίαν ἐπισκοπήν, ὑπαχθεῖσαν ὑπὸ τόν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν. Ὑπὸ τοῦτον κατ' ἀρχὰς ὑπήχθησαν ἓξ ἐπισκοπαί: Ὠλένης, ἧς ὁ ἐπίσκοπος ἕδραν εἶχε τὴν Ἀνδραβίδαν, Μεθώνης, Κορώνης, Βελίγοστης (Χριστιανουπόλεως), Ἀμυκλῶν καὶ Λακεδαίμονος. Ὁ πάπας Ὀνώριος Γ' διῄρεσε μὲν τὴν ἐπισκοπὴν Βελίγοστης μεταξὺ τῶν ἐν Μεσσηνίᾳ ἐπισκοπῶν Μεθώνης καὶ Κορώνης, ἥνωσε δὲ τὴν ἐπισκοπὴν Ἀμυκλῶν μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Λακεδαίμονος. Ἀλλ' ἡ τελευταία αὕτη ὑπήχθη ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Κορίνθου, ἀντὶ δὲ τῆς ἐπισκοπῆς Ἕλους, καταργηθείσης, ἱδρύθη ἡ ἐπισκοπὴ Μαΐνης. Οὕτω δέ, μεσοῦντος τοῦ ΙΓ' αἰῶνος, ἡ μὲν ἀρχιεπισκοπὴ Πατρῶν εἶχεν ὑφ' ἑαυτὴν τὰς ἐπισκοπὰς Ὠλένης, Κεφαλληνίας, Κορώνης καὶ Μεθώνης, ἡ δὲ τῆς Κορίνθου τὰς ἐπισκοπὰς Ἄργους, Μονεμβασίας, Λακεδαίμονος καὶ Μαΐνης. Ἀλλὰ καὶ πάλιν τὰ κατὰ τὴν ἐπαρχιακὴν διαίρεσιν τῆς ἡγεμονίας Ἀχαΐας δὲν ἔμειναν ἀπαρασάλευτα, πολλαὶ δ' ἔριδες ἐγεννήθησαν μεταξὺ τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ ἐπισκόπων, μεταξὺ τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐγκατασταθέντος Ἑνετοῦ πα-

τριάρχου Θωμᾶ Μοροζίνη, ἀξιοῦντος νὰ χειροτονῇ τοὺς ἀνωτέρους κληρικούς. Ὁ γάλλος ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καὶ ἔξαρχος Ἀχαΐας Ἄνσελμος de Clugny δὲν ἤθελε νὰ ὑποτάσσηται εἰς ἑνετὸν πατριάρχην, ὅστις προσεπάθει νὰ διορίζῃ εἰς τὰ ἀξιώματα τῶν κληρικῶν μόνον ἑνετούς, ὅθεν ἐπεδίωξε καὶ ἐπέτυχε μέχρι τέλους ν' ἀναγνωρισθῇ ὑπὸ τοῦ πάπα ἀνεξάρτητος ἀπὸ τοῦ πατριάρχου Κωνσταντινουπόλεως. Ἤριζον ὅμως καὶ οἱ ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν λατῖνοι ἐπίσκοποι πρὸς ἀλλήλους περὶ τῶν ὁρίων τῶν ἐπισκοπῶν αὐτῶν, ἤριζε πρὸς τοὺς ἐπισκόπους ὁ ἐνοριακὸς κλῆρος, ἤριζον πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον καὶ πρὸς τὸν κλῆρον καθόλου οἱ Ναΐται μοναχοί. Οἱ τελευταῖοι δ' οὗτοι μετὰ τῶν ἱπποτῶν τοῦ Τευτονικοῦ τάγματος, ἔχοντος ἕδραν τὴν Μοστενίτσαν (παρὰ τὰς Καλάμας), καὶ τοῦ τῶν Ἰωαννιτῶν, ἑδρεύοντος ἐν Μεθώνῃ κατέλαβον ἀνὰ τέσσαρα ἱπποτικὰ τιμάρια ἐν Ἀχαΐᾳ καὶ Ἤλιδι, κατὰ τὴν διανομὴν τῆς Πελοποννήσου μετὰ τῶν ἐπιδρομέων κατακτητῶν. Αἱ ἔριδες αὐτῶν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν προήρχοντο ἐκ φιλοκτημοσύνης καὶ ἁρπαγῆς. Πολλοὶ γάλλοι κληρικοί, νοσταλγοῦντες, ἀπήρχοντο ἐκ Πατρῶν, ἄλλοι μακρὰν τῶν ἐνοριῶν αὐτῶν εὑρισκόμενοι εἰσέπραττον τὰ εἰσοδήματα, πολλοὶ δὲ τυχοδιῶκται ὡς κληκληρικοὶ παριστάμενοι ἐπηύξανον τὴν σύγχυσιν. Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Πατρῶν καθηρέθη ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης Ὀνωρίου Γ' ἐπὶ διασπαθίσει τῶν ἐκκλησιαστικῶν προσόδων, ὑπὸ δὲ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' εἶχεν ἀνακληθῇ ὁ ἀρχιεπίσκοπος Κορίνθου Βάλθερος ὡς κακότροπος. Ἀλλὰ μάτην διεμαρτύρετο ὁ Ἰννοκέντιος κατὰ τῆς ἐχθρικῆς πρὸς τὸν κλῆρον στάσεως τῶν Φράγκων ἡγεμόνων καὶ βαρώνων. Ὁ τὰς Πάτρας τὸ πρῶτον καταλαβὼν ὡς τιμάριον Γουλιέλμος Ἀλαμᾶνος ἦλθεν εἰς τοιαύτας προστριβὰς πρὸς τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Πατρῶν, ὥστε συλλαβὼν αὐτὸν ἐφυλάκισεν, ἐρρινοτόμησε τὸν ἐπίτροπον αὐτοῦ καὶ τέλος μετέβαλε τὴν ἀρχιεπισκοπικὴν κατοικίαν μετὰ τοῦ παρακειμένου ναοῦ τῶν Ἁγίων Θεοδώρων εἰς φρούριον. Ὁ δὲ Γοδοφρεῖδος Βιλλαρδουῖνος Α', βάϊλος καὶ ἡγεμὼν Ἀχαΐας, οὐ μόνον ἠρνεῖτο τὴν πρὸς τὸν κλῆρον νενομισμένην πληρωμὴν τῆς δεκάτης, παρὰ τὴν ὑποχρέωσιν, ἣν μετὰ τῶν βαρώνων εἶχεν ἀναλάβει, ἀλλὰ καὶ διέτασσε τούς τε Ἕλληνας καὶ τοὺς φράγκους ὑπηκόους αὐτοῦ νὰ μὴ ἀποδίδωσι τὴν δεκάτην. Ἀπήλλαξε καὶ τοὺς Ἕλληνας ἱερεῖς καὶ μοναχοὺς τῆς δικαιοδοσίας τοῦ λατίνου ἀρχιεπισκόπου καὶ ἀπηγόρευσεν εἰς τοὺς λαϊκοὺς νὰ ἐπιδεικνύωσιν οἱανδήποτε ὑπακοὴν εἰς τὴν λατινικὴν Ἐκκλησίαν. Ταῦτα πάντα προὐκάλουν τὰς ἐντόνους διαμαρτυρίας τοῦ πάπα Ρώμης Ἰννοκεντίου, ὅστις ἔγραφεν «ἡ νέα φυταλιὰ τῶν Λατίνων, οὓς ἡ χεὶρ τοῦ Θεοῦ μετεφύτευσεν εἰς τὰ μέρη τῆς Ἀχαΐας, φαίνεται μὴ ἔχουσα στερεὰς ῥίζας, ἕνεκα τῆς νέας μεταβολῆς».

Ἡ αὐτὴ ἐκκλησιαστικὴ σύγχυσις ἐπεκράτει καὶ ἐν τῷ δουκάτῳ Ἀθηνῶν καὶ Θηβῶν, οὗτινος ἀρχηγέτης ὑπῆρξεν ὁ Ὄθων Δελαρός. Ὁ κατὰ

τὴν σταυροφορικὴν κατάκτησιν μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης, ἀναγκασθεὶς νὰ φύγῃ ἐκ τῆς ἕδρας του, μετέβη εἰς τὴν νῆσον Κέαν, ὅπου διέμεινεν ἐν τῇ ἐκεῖ μονῇ τοῦ Τιμίου Προδρόμου. Ἐκεῖθεν παρηκολούθει τὰ συμβαίνοντα ἐν Ἀθήναις, τολμήσας δὲ τῷ 1217 νὰ ἔλθῃ κρύφα εἰς αὐτάς, ἐκινδύνευσε νὰ συλληφθῇ ὑπὸ τῶν φράγκων. Ὅθεν ἀπεδόθη καὶ πάλιν εἰς τὰς προσφιλεῖς αὐτῷ μελέτας καὶ συγγραφὰς καὶ διεβίωσεν ἐξόριστος μέχρι τῆς τελευτῆς του (1220). Τὴν θέσιν αὐτοῦ παρανόμως κατέλαβε λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος, ὁ γάλλος Βεράρδος, ὁ δὲ πάπας Ρώμης Ἰννοκέντιος Γ΄, ἐγκρίνας τὴν ἐκλογήν, ἀνέλαβεν ὑπὸ τὴν ἰδιαιτέραν αὐτοῦ προστασίαν τὴν Ἐκκλησίαν Ἀθηνῶν, ἥτις διωργανώθη κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Ἐκκλησίας τῶν Παρισίων. Ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν ὑπήχθησαν αἱ ἐπισκοπαὶ Χαλκίδος, Θερμοπυλῶν, Διαυλείας, Αὐλωναρίου, Ὠρεοῦ, Καρύστου, Κορωνείας, Ἄνδρου, Μεγάρων, Σκύρου καὶ Κέω, ἐν αἷς ἐγκατεστάθησαν λατῖνοι ἐπίσκοποι, ἐξαιρέσει μόνον τῆς ἐπισκοπῆς Χαλκίδος (Εὐρίπου). Ταύτης ὁ ὀρθόδοξος ἐπίσκοπος Θεόδωρος, παραμείνας ἐν τῇ θέσει αὐτοῦ, ὑπεχρεώθη ν᾽ ἀναγνωρίσῃ τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν καὶ νὰ μυρωθῇ ὑπ᾽ αὐτοῦ. Ὁ Θεόδωρος δὲν ἐδέχθη νὰ μυρωθῇ καὶ ἐπαύθη, ἀλλ᾽ ἀποκατεστάθη πάλιν εἰς τὴν θέσιν αὐτοῦ ὑπὸ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ΄. Ὁ μετὰ τοῦτον πάπας Ὀνώριος Γ΄ ἥνωσε τὰς τρεῖς ἐπισκοπὰς Εὐβοίας ἢ Αὐλωναρίου, Ὠρεοῦ καὶ Καρύστου μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Χαλκίδος ἢ Εὐρίπου. Βραδύτερον ὑπὸ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Ἀθηνῶν ὑπήχθησαν καὶ αἱ ἐπισκοπαὶ Ζαρατόρας (Ζαγαρᾶς τοῦ δήμου Πέτρας), Αἰγίνης καὶ Σαλώνων. Κατεῖχον δὲ τὴν Αἴγιναν καὶ τὰ Σάλωνα οἱ Φαδρίγοι, συνδεόμενοι μετὰ τοῦ δουκάτου Ἀθηνῶν, Ἀλλ᾽ ὁ Ὄθων Δελαρὸς δὲν ἐσεβάσθη τὰς περὶ ἐκκλησιαστικῶν κτημάτων καὶ διαφόρων προνομιῶν τῆς Ἐκκλησίας Ἀθηνῶν διατάξεις τοῦ πάπα, τηρήσας ἀπέναντι τοῦ λατινικοῦ κλήρου στάσιν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν ἀρχόντων τῆς Πελοποννήσου. Καὶ ἐν Θήβαις ὡσαύτως αἱ πολιτικαὶ ἀρχαὶ ἐχθρικῶς προσηνέχθησαν πρὸς τὸν κλῆρον, σφετερισθεῖσαι μέγα μέρος τῶν προσόδων τοῦ ἐκεῖ ἐγκαθιδρυθέντος ἀρχιεπισκόπου. Ἐσωτερικαὶ δ᾽ ἔριδες τοῦ λατινικοῦ κλήρου καὶ ἐν Θήβαις καὶ ἀλλαχοῦ ἐπηύξανον τὴν ἀνωμαλίαν καὶ σύγχυσιν. Ἐπὶ πλέον οἱ ἀρχιεπίσκοποι Λαρίσης καὶ Νέων Πατρῶν (Ὑπάτης) προὐκάλεσαν μεγάλα σκάνδαλα, ὁ μὲν διὰ καταπιέσεων, χάριν ἀνόμων εἰσφορῶν τῶν ὑποκειμένων αὐτῷ ἐπισκόπων καὶ τῶν μοναστηρίων, ὁ δὲ δι᾽ ἀναμείξεως εἰς ἐμφυλίους πολεμικὰς καὶ πολιτικὰς τῶν ἡγεμόνων διενέξεις. Ἐν Θεσσαλίᾳ καὶ Εὐβοίᾳ οἱ ἡγεμόνες κατελάμβανον αὐθαιρέτως τὰ μοναστήρια καὶ τοὺς ναούς, καταπιέζοντες τὰ μοναχικὰ τάγματα, ἅτινα εἶχον ἐγκαθιδρυθῇ ἐν αὐτοῖς. Ἡ λαμπρὰ μονὴ τοῦ ὁσίου Λουκᾶ, μεταξὺ Θηβῶν καὶ Λεβαδείας κειμένη, παρεχωρήθη εἰς τοὺς μοναχοὺς τοῦ ἁγίου Τάφου τῆς Ἱερουσαλήμ. οἵτινες καὶ τὰ ἀλλαχοῦ κείμενα κτήματα τοῦ ἁγίου Τάφου εἶχον καταλά-

βει. Τὸ τάγμα τῶν Ἰωαννιτῶν κατέλαβε τὰ κτήματα τῆς ἐν Θεσσαλίᾳ ἐπισκοπῆς Γαρδικίου, τὸ τῶν Ναϊτῶν τὸν ναὸν τῆς ἁγίας Λουκίας ἐντὸς τῶν Θηβῶν, τὴν Ραβέννικαν καὶ τὴν Λαμίαν, ἐν ᾗ ἔκτισαν πιθανῶς τὸ μέχρι σήμερον σῳζόμενον φρούριον. Ἡ περίφημος μονὴ τοῦ Δαφνίου παρεδόθη εἰς τοὺς μοναχοὺς Κιστερκίους τῆς ἐν Βουργουνδίᾳ μονῆς Bellevaux. Οἱ σταυροφόροι μοναχοὶ (Cruciferi) τῆς Βονωνίας εἶχον ξενῶνα ἐν Χαλκίδι, οἱ Μινωρῖται (Φρεμενούριοι) ἐγκατεστάθησαν ἐν διαφόροις μοναῖς τῆς Ἑλλάδος. Λήγοντος τοῦ ΙΔ΄ αἰῶνος κατείχοντο ὑπ᾽ αὐτῶν δώδεκα μοναί. Ἀλλ᾽ οἱ μοναχοὶ καθόλου καὶ πρὸς τὸν κλῆρον καὶ πρὸς τοὺς κοσμικοὺς ἄρχοντας διεξῆγον διηνεκεῖς ἀγῶνας πρὸς διάσωσιν τῶν κεκτημένων ἢ πρὸς ἐπαύξησιν αὐτῶν.

Ἀπόπειρά τις πρὸς καταστολὴν τῶν ἐρίδων καὶ ἐξομάλυνσιν τῶν λατινικῶν ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἐν Ἑλλάδι ἐγένετο ὑπὸ τοῦ αὐτοκράτορος τῆς Κωνσταντινουπόλεως Ἐρρίκου, συγκαλέσαντος, κατὰ Μάϊον τοῦ 1210, ἐν Ραβεννίκῃ συνέδριον. Κατ᾽ αὐτὸ ἀπεφασίσθη, ὅπως αἱ μοναὶ καὶ αἱ ἐκκλησιαστικαὶ κτήσεις ἀπὸ τῶν ὁρίων τοῦ λατινικοῦ βασιλείου Θεσσαλονίκης μέχρι Κορίνθου ὦσιν ἐλεύθεραι πάσης φεουδαλικῆς ὑποχρεώσεως, ὑπαγόμεναι ὑπὸ τὸν πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ λατινικὸς καὶ ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος θὰ ἐπλήρωνον τὸ κατὰ τοὺς βυζαντινοὺς χρόνους ἀποδιδόμενον «ἀκρόστιχον», ἤτοι ἔγγειον φόρον εἰς τὰς κοσμικὰς ἀρχάς, ἐν περιπτώσεσι δὲ μὴ ἀποδόσεως αὐτοῦ θὰ κατελαμβάνοντο αἱ γαῖαι τῶν κληρικῶν. Οἱ συγγενεῖς Ἕλληνος ἱερέως δὲν θὰ ἐφυλακίζοντο, ἂν παρέλειπον τὴν πληρωμήν, οἱ δὲ υἱοὶ αὐτοῦ, λαϊκοὶ μὲν ὄντες, ὑπεχρεοῦντο νὰ παρέχωσι φεουδαλικὰς ὑπηρεσίας, χειροτονούμενοι δὲ θ᾽ ἀπέλαυον οἵων καὶ ὁ λατινικὸς κλῆρος προνομίων. Αἱ ἀποφάσεις αὗται τοῦ ἐν Ραβεννίκῃ συνεδρίου, συνταχθεῖσαι ὑπὸ τύπον ὁμολογίας ἐγκριθείσης καὶ ὑπὸ τοῦ πάπα Ρώμης, ὑπεγράφησαν μὲν ὑπὸ πάντων, οὐχὶ ὅμως καὶ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος τῆς Ἀχαΐας Βιλλαρδουΐνου, ὅστις ἐξηκολούθει διαρπάζων τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν καὶ ἀκυρῶν πᾶσαν πρὸς τὸν ἀρχιεπίσκοπον Πατρῶν δωρεάν. Οὐ μόνον δ᾽ ἐν τῇ ἡγεμονίᾳ τῆς Ἀχαΐας, ἀλλὰ καὶ ἀλλαχοῦ τῆς Ἑλλάδος, δὲν ἐφηρμόσθη ἡ ὁμολογία τῆς Ραβεννίκης, μάτην δὲ ὁ πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως καὶ οἱ ἀρχιεπίσκοποι ἐξετόξευον κεραυνοὺς ἀφορισμῶν κατὰ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων, ὡς ἁρπάγων τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας.

Πρὸς ἄρσιν τῶν ἐμφυλίων ἐρίδων συνετάχθη τῷ 1223 νέα ὁμολογία μεταξὺ Ἐκκλησίας καὶ πολιτείας, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀποφάσεων δευτέρου συνεδρίου τῆς Ραβεννίκης. Κατ᾽ αὐτήν, ἅπασαι αἱ ἐπισκοπικαὶ ἕδραι τῆς Ἀχαΐας, ἀπαλλασσόμεναι πάσης εἰσφορᾶς καὶ δικαστικῆς ὑποχρεώσεως, εἰς ἣν ὑπέκειντο οἱ λαϊκοί, ἔμελλον νὰ ἔχωσιν ἁπάσας τὰς ἐγγείους κτήσεις, ἃς εἶχον κατὰ τὰς παραμονὰς τῆς λατινοκρατίας, ἐν ἀρχῇ τοῦ ΙΓ΄ αἰῶνος.

Ὁ ἡγεμών, οἱ βαρῶνοι καὶ ἄλλοι λαϊκοὶ Ἕλληνες ἢ λατῖνοι ὑπήκοοι αὐτοῦ θὰ ἐκράτουν τοὺς θησαυροὺς καὶ τὴν κινητὴν περιουσίαν τῆς Ἐκκλησίας ὑπὸ τὸν ὅρον τῆς ἐνιαυσίου πληρωμῆς δεκάτης, συμποσουμένης εἰς χίλια ὑπέρπυρα (περὶ τὰς 12.350 χρυσᾶς δραχμὰς) εἰς τὰς ἀρχιεπισκοπὰς Πατρῶν καὶ Κορίνθου καὶ εἰς τὰς ἐπισκοπὰς Λακεδαιμονίας, Ἀμυκλῶν, Κορώνης, Μεθώνης, Ὠλένης καὶ Ἄργους κατ' ἀναλογίαν. Διὰ τῆς ὁμολογίας ἐκανονίζετο καὶ ἡ θέσις τῶν Ἑλλήνων ἱερέων τῆς ὑπαίθρου χώρας ἀπέναντι τοῦ ἡγεμόνος, ὅστις κατηγορεῖτο ὅτι μετεχειρίζετο αὐτοὺς ὡς ἰδίους χωρικούς, ὡρίσθη δ' ὅπως εἷς μὲν ἱερεὺς ὑπάρχῃ ἐν χωρίῳ ἢ συνοικισμῷ ἐξ 25 οἰκογενειῶν, δύο ἱερεῖς ἐν χωρίῳ ἔχοντι 25—70 οἰκογενείας, τέσσαρες ἐν κώμῃ 70—100 οἰκογενειῶν, ἕξ ἐν πολυαριθμοτέραις κωμοπόλεσιν, ἀπηλλαγμένοι πάσης λαϊκῆς δικαιοδοσίας. Ἡ ἀπαλλαγὴ αὕτη ἐξετείνετο καὶ εἰς τὰς οἰκογενείας τῶν ἱερέων. Οἱ λοιποὶ ἀγροτικοὶ ἱερεῖς ὑπεβάλλοντο ὑπὸ τὰς κεκανονισμένας ὑπηρεσίας εἰς τὰς κοσμικὰς ἀρχάς, ὅπως καὶ ὁ ἀστικὸς κλῆρος, ἀλλ' ὁ κύριος αὐτῶν δὲν ἠδύνατο νὰ ἐπιβάλῃ χεῖρα ἐπὶ τοῦ ἱεροῦ αὐτῶν προσώπου, ὅπερ ἐθεωρήθη ἀπαραβίαστον. Αἱ ἀποφάσεις αὗται ἐτηρήθησαν ἐπί τινα χρόνον, ἀλλὰ δὲν ὑπῆρξαν πάντοτε εἰρηνικαὶ αἱ σχέσεις μεταξὺ τῶν κοσμικῶν ἀρχῶν καὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων, ἡ δ' ἐπακολουθήσασα καταλωνικὴ ἐπιδρομὴ κατὰ τῆς Ἑλλάδος ἐπηύξησε τὴν ἐκκλησιαστικὴν ἀναρχίαν.

Ἡ αὐτὴ δὲ σύγχυσις καὶ ἀναρχία ἐπεκράτει καὶ ἐν τῷ βασιλείῳ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἀρχιεπίσκοπος αὐτῆς κατὰ τὴν κατάκτησιν τῆς πόλεως (1204) εἶχεν ἐκλεγῆ ὁ γάλλος Νευελών, ἀλλὰ μετὰ τριετίαν, θανόντος αὐτοῦ ἐν Βάρι τῆς Ἰταλίας, ἐπῆλθον ἔριδες καὶ ταραχαί. Οἱ βαρῶνοι εὗρον τὴν ζητουμένην εὐκαιρίαν, ὅπως διαρπάσωσι τὰ ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, αὐτὴ δὲ ἡ βασίλισσα Μαργαρίτα, σύζυγος τοῦ θανόντος βασιλέως Βονιφατίου, ποικιλαχῶς κατεπίεσε τὴν Ἐκκλησίαν καὶ ἰδίως τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Λαρίσης, εἰς ἣν ἀπεποιήθη τὴν πληρωμὴν δεκάτης. Ἕνεκα τῶν ἀνωμαλιῶν τούτων μετὰ δυσκολίας ἐξελέγη ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ὁ τέως ἐπίσκοπος Βερροίας Γουαρῖνος. Τῷ 1212 κατέστη δυνατὸν ν' ἀναγνωρισθῇ οὗτος ὑπὸ πάντων ὡς ἀρχιεπίσκοπος καὶ νὰ καθορισθῇ ἡ δικαιοδοσία αὐτοῦ ἐπὶ ἕνδεκα ἐπισκοπῶν, ὑπὸ Ἑλλήνων κατὰ τὸ πλεῖστον κατεχομένων, ἐν αἷς ἦσαν καὶ αἱ ἀνέκαθεν ὑπὸ τὸν ἔξαρχον Θεσσαλονίκης ὑπαγόμεναι Κίτρους, Σερβίων, Πλαταμῶνος, Κασσανδρείας. Ὅ,τι ὅμως ἐγίνετο ἐν ταῖς λοιπαῖς χώραις μεταξὺ τῶν φράγκων ἡγεμόνων καὶ τοῦ λατινικοῦ κλήρου, τοῦτο ἐπανελαμβάνετο καὶ ἐν Θεσσαλονίκῃ. Οἱ ἡγεμόνες οὐ μόνον ἠρνοῦντο τὴν πληρωμὴν τῆς νενομισμένης δεκάτης εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλὰ καὶ τοὺς ὑπηκόους αὐτῶν ἀπέτρεπον ἀπὸ τοιαύτης πληρωμῆς, καὶ ἐπὶ πλέον διήρπαζον τὴν ἐκκλησιαστικὴν περιουσίαν. Ἡ βασίλισσα Μαργαρίτα ἠξίου νὰ διαθέτῃ κατὰ τὸ δοκοῦν τὰ ὑπὸ τῶν μοναχικῶν τῆς Δύσεως ταγμάτων καταληφθέντα

πλούσια μοναστήρια ἐν τῷ βασιλείῳ Θεσσαλονίκης. Ἐν αὐτῷ συμπεριελαμβάνοντο καὶ τὰ τοῦ Ἁγίου Ὄρους, ἀλλ' εὐτυχῶς εἰς αὐτὰ δὲν μετέβησαν δυτικοὶ μοναχοὶ πρὸς ἐγκατάστασιν. Οὐχ ἧττον λατῖνος ἐπίσκοπος Σεβαστῆς, εἰς ὅν ἦτο ἀνατεθειμένη ἡ ἐποπτεία τῶν ἐν Ἁγίῳ Ὄρει μοναστηρίων, συμμαχήσας μετὰ τῶν βαρώνων στασιαστῶν τῆς Θεσσαλονίκης, εἰσήλασεν εἰς τὸ Ἅγιον Ὄρος καὶ διήρπασε πᾶν ὅ,τι πολύτιμον εὗρε, καταβασανίσας τοὺς Ἕλληνας μοναχούς. Ὁ αὐτοκράτωρ Κωνσταντινουπόλεως Ἐρρῖκος ἐμερίμνησε περὶ τῶν λῃστευθέντων μοναστηρίων, ὁ δὲ πάπας Ρώμης τῷ 1214 ἔλαβεν αὐτὰ ὑπὸ τὴν προστασίαν του. Παρὰ ταῦτα ἔμεινεν ἔκτοτε παρὰ τοῖς μοναχοῖς τοῦ Ἁγίου Ὄρους ζωηροτάτη ἡ ἀπὸ γενεᾶς εἰς γενεὰν μεταδιδομένη παράδοσις τῆς ἐπιδρομῆς ἐκείνης, ὡς «ἐπιδρομῆς τοῦ πάπα». Ὅπως δ' ἀλλαχοῦ, οὕτω καὶ ἐν τῷ βασιλείῳ Θεσσαλονίκης αἱ ἀποφάσεις τοῦ ἐν Ραβεννίκῃ συνεδρίου δὲν ἐφηρμόσθησαν, διότι ἐν Θεσσαλονίκῃ καὶ μετ' αὐτὰς ἐδημεύθησαν ὑπὸ τῶν κοσμικῶν ἀρχόντων κτήματα τοῦ μεγάλου ναοῦ τῆς Ἁγίας Σοφίας. Ἀλλὰ μετὰ μικρὸν κατελύθη τὸ βασίλειον Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου, τὸ δὲ γεγονὸς τοῦτο ἔσχε μεγάλην ἐπίδρασιν καὶ ἐπὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ πράγματα, διότι ἀποκατεστάθη ἐν Μακεδονίᾳ ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐκδιωχθείσης τῆς ἐπεισάκτου λατινικῆς ἱεραρχίας.

Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν ταῖς νήσοις. Περὶ τὸ ἔτος 1214 ἡ Κέρκυρα, καταληφθεῖσα ὑπὸ τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαὴλ Α΄, ἀπέκτησεν ὀρθόδοξον μητροπολίτην. Ὁ Μιχαὴλ καὶ οἱ διάδοχοι αὐτοῦ ἐπηύξησαν τὰ προνόμια τοῦ ὀρθοδόξου κλήρου· οὕτω τῷ 1246 ἀπήλλαξε τοὺς 32 ἱερεῖς τῆς πόλεως Κερκύρας, ἀποτελοῦντας ἱερατικὸν σύνδεσμον, πάσης ἀγγαρείας, ὅμοια δὲ προνόμια παρεχωρήθησαν καὶ εἰς τοὺς 33 ἱερεῖς τῆς ὑπαίθρου χώρας, τοὺς ἐντεῦθεν *Λευθεριώτας* ἀποκληθέντας καὶ ἀποτελέσαντας ἰδιαιτέραν τάξιν, εἰς ἥν εἰσήρχοντο μόνον τὰ μέλη τῶν οἰκογενειῶν αὐτῶν. Ἀλλὰ τῷ 1267 ἀπέσπασεν ἀπὸ τῶν Ἑλλήνων τὴν Κέρκυραν ὁ Κάρολος ὁ Ἀνδηγαυϊκός, ἔκτοτε δὲ κατεπιέσθη ἡ ἐκεῖ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία. Λατῖνος ἀρχιεπίσκοπος ἐγκατεστάθη ἐν αὐτῇ, οἱ δὲ σπουδαιότεροι τῶν ναῶν κατελήφθησαν ὑπὸ τοῦ λατινικοῦ κλήρου. Οὐδ' ἐπετράπη πλέον ἡ παραμονὴ ὀρθοδόξου μητροπολίτου Κερκύρας, ἀντικατασταθέντος ὑπὸ τοῦ «μεγάλου πρωτοπαπᾶ» ὅν ἐξέλεγον οἱ 32 ἱερεῖς «τοῦ ἱεροῦ τάγματος». Ὀκτὼ «πρωτοπαπᾶδες» διωρίζοντο διὰ τὴν ὕπαιθρον χώραν, ὁ δὲ ὀρθόδοξος κλῆρος ἐχειροτονεῖτο ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ἰωαννίνων, ὅστις τούτου ἕνεκα ἐτιτλοφορεῖτο «Ἔξαρχος Κερκύρας». Τῷ 1386 κατέλαβον οἱ Ἑνετοὶ τὴν Κέρκυραν, οἵτινες ἐφάνησαν μὲν ἀνεκτικώτεροι πρὸς τοὺς ὀρθοδόξους Ἕλληνας ἕνεκα πολιτικῶν λόγων, ἀλλὰ διετήρησαν τοὺς ἐπὶ τῆς προηγουμένης ἀνδηγαυϊκῆς κυριαρχίας μορφωθέντας τύπους τῆς ἐκκλησιαστικῆς διοικήσεως. Ὁ ἀριθμὸς τῶν μελῶν «τοῦ ἱεροῦ τάγματος» τῆς Κερκύρας περιωρίσθη εἰς 20, ὡρίσθη δὲ πεν-

τaετὴς ἡ θητεία τοῦ ὑπ' αὐτῶν ἐκλεγομένου μεγάλου πρωτοπαπᾶ. Καὶ ἠδύνατο μὲν οὗτος πάλιν νὰ ἐκλεγῇ, ἀλλ' ἂν δὲν ἐξελέγετο, ὑπεβιβάζετο εἰς τὴν τάξιν τῶν λοιπῶν ἱερέων, ἔχων μόνον τὸ δικαίωμα νὰ φορῇ πορφυρᾶν ζώνην. Ἐξελέγοντο δὲ πρωτοπαπᾶδες οὐχὶ κυρίως οἱ ἔχοντες προσόντα, ἀλλ' οἱ ἀριστοκράται καὶ οἱ δίδοντες περισσότερα χρήματα εἰς τοὺς ἐκλέκτορας. Ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς ἐξηρτᾶτο ἐκκλησιαστικῶς παρὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου, πρὸς ὃν ἐπεκοινώνει διὰ τοῦ ἐν Κωνσταντινουπόλει ἐνετοῦ βαΐλου, καὶ εἶχεν ἰδίαν αὐλήν, ἀποτελουμένην ἐξ ὑποτακτικῶν, οἵτινες ἔφερον πομπώδεις τίτλους τῆς πατριαρχικῆς αὐλῆς. Ὁ μέγας πρωτοπαπᾶς ἀπέλαυε μεγάλων τιμῶν, αἱ δὲ ἀποφάσεις αὐτοῦ ἐπὶ ἐκκλησιαστικῶν πραγμάτων ἦσαν ἀνέκκλητοι. Παρ' αὐτοῦ ἐξηρτῶντο οἱ πρωτοπαπᾶδες τῆς ὑπαίθρου χώρας καὶ τῶν Παξῶν. Τὰ προνόμια τοῦ μεγάλου πρωτοπαπᾶ ἀνεγνώριζε καὶ ὁ πάπας Ρώμης, ἀλλ' ἐπιμόνως κατεπολέμει ὁ ἐν Κερκύρᾳ λατινικὸς κλῆρος καὶ μόνον διὰ τῆς ἐπεμβάσεως ἑκάστοτε τῶν ἐνετικῶν ἀρχῶν, αἵτινες εἶχον πολιτικὸν συμφέρον, διεσῴζοντο ταῦτα. Αἱ ἐνετικαὶ ἀρχαί, φροντίζουσαι πάντοτε νὰ περιστέλλωσι τὸν ἀριθμὸν τῶν εἰς Κέρκυραν καταφευγόντων ἑλλήνων ἱερέων καὶ μοναχῶν, κατώρθουν νὰ διατηρῶσιν ἁρμονικὰς σχέσεις τοῦ ἑλληνικοῦ πρὸς τὸν λατινικὸν κλῆρον. Ὁ ὀρθόδοξος κλῆρος κατὰ τὴν παραμονὴν τῶν Χριστουγέννων καὶ τῶν Θεοφανείων ἐποιεῖτο δεήσεις ἐν τῷ μεγάρῳ τοῦ ἐνετοῦ βαΐλου ὑπὲρ τῆς κυριάρχου Ἑνετίας, ἀπελύοντο δὲ κατὰ τὰς μεγάλας ἑορτάς, δίκην ἄλλων Βαραββᾶ, δύο ἕλληνες κατάδικοι. Ὁ λατινικὸς κλῆρος καὶ αἱ πολιτικαὶ ἀρχαὶ συμμετεῖχον τῶν λιτανειῶν τῶν ὀρθοδόξων, ἰδίᾳ δὲ τῆς περιφορᾶς τοῦ λειψάνου τοῦ ἁγίου Σπυρίδωνος, καθ' ἣν ἐρρίπτοντο τιμητικοὶ πυροβολισμοί. Ἀλλὰ καὶ ὁ ἑλληνικὸς κλῆρος συμμετεῖχε τῶν λατινικῶν τελετῶν ἐν τῷ ὑπὸ τῶν λατίνων κατεχομένῳ ναῷ τοῦ ἁγίου Ἀντωνίου, ὑπεδέχετο ἐπισήμως τὸν ἑκάστοτε νέον λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον καὶ ἐδέετο ὑπὲρ τοῦ πάπα κατὰ τὸ ἐνιαύσιον συμπόσιον ἐν τῇ λατινικῇ ἀρχιεπισκοπῇ. Παρὰ ταῦτα οἱ ὀρθόδοξοι ἀπέκρουον πᾶσαν πρὸς τοὺς λατίνους ἀφομοίωσιν. Αἱ ἁρμονικαὶ ὅμως σχέσεις τῶν δύο κλήρων ἐπέτρεπον τὴν ἀνάπτυξιν ὁμοίων καὶ μεταξὺ τῶν ὀπαδῶν τῶν δύο δογμάτων. Καὶ ἐπειδὴ ἐπετρέποντο μὲν οἱ μεικτοὶ γάμοι, τὰ δὲ τέκνα ἐγίνοντο συνήθως ὀρθόδοξα, σὺν τῷ χρόνῳ ἐξηφανίσθησαν αἱ λατινικαὶ οἰκογένειαι, ὥστε εἴκοσιν ἔτη πρὸ τῆς καταλύσεως τῆς ἐνετοκρατίας ἐν Κέρκυρᾳ δύο μόνον εὐγενεῖς λατινικαὶ οἰκογένειαι ὑπῆρχον. Σημειωτέον δ' ὅτι αἱ ἐνετικαὶ ἀρχαὶ ἐζήτουν ἑκάστοτε παρὰ τῶν πρωτοπαπάδων, κατὰ λατινικὸν ἔθος, νὰ ἐκδίδωσιν ἀφορισμὸν ἐναντίον τῶν δυσπειθῶν χωρίων ἢ ἐναντίον τῶν διαπραττόντων πολιτικὰ ἐγκλήματα, ἔκτοτε δ' ἐπεκράτησε παρ' ἡμῖν ἐν τῇ Ἀνατολῇ ἡ τοιαύτη ξένη πρὸς τὸ πνεῦμα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας χρῆσις καὶ κατάχρησις τοῦ ἀφορισμοῦ [1].

1. *Σ. Κ. Παπαγεωργίου*, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Κερκύρας ἀπὸ τῆς συστάσεως αὐτῆς μέχρι τοῦ νῦν, ἐν Κερκύρᾳ 1920.

Ἡ αὐτὴ σχεδὸν διοίκησις τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας διὰ πρωτοπαπάδων ἐπεκράτησε καὶ ἐν ταῖς λοιπαῖς ἐνετοκρατουμέναις νήσοις. Ὅταν ὁ ἐκ Σικελίας Μαργαριτώνης κατέλαβε τῷ 1185 τὴν Κέρκυραν ἐξεστράτευσε διαδοχικῶς κατὰ τῆς Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου, ἀμφότεραι δὲ αὗται αἱ νῆσοι ἀπωλέσθησαν διὰ τοὺς Βυζαντινούς. Μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Μαργαριτώνη τὰς νήσους κατέλαβε κορσάρος τις, Μαγιώνη ὀνόματι, ὅστις ἵδρυσε τὴν κομητείαν τῆς Κεφαλληνίας ὑπὸ τὴν ἐπικυριαρχίαν τῶν βασιλέων τῆς Σικελίας. Οὕτως ὥστε ὅταν κατέλαβον οἱ σταυροφόροι τὰς ἑλληνικὰς χώρας αἱ δύο νῆσοι ἀπετέλουν ἤδη ἐπικράτειαν φραγκικήν, ἀλλ' ἀπὸ τῆς ἐπικρατήσεως τῶν σταυροφόρων ἐπεκράτησεν ἐν αὐταῖς καὶ ἡ λατινικὴ Ἐκκλησία. Τὰ κτήματα τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας περιῆλθον εἰς τὴν λατινικήν, ὡς φαίνεται ἐκ πρακτικοῦ συνταχθέντας τῷ 1264. Ἐξ ἐπιστολῆς δὲ τοῦ πάπα Ἰννοκεντίου Γ' ἀπὸ 10 Ἀπριλίου 1207 καθίσταται γνωστὸν ὅτι πρῶτος λατῖνος ἐπίσκοπος Κεφαλληνίας ἐχρημάτισε Βενέδικτός τις, περὶ τὰ μέσα δὲ τοῦ ΙΕ' αἰῶνος ἡ λατινικὴ ἐπισκοπὴ Κεφαλληνίας ἡνώθη μετὰ τῆς ἐπισκοπῆς Ζακύνθου. Ἀλλὰ περὶ τὴν ἐποχὴν ἐκείνην ἐπετράπη καὶ ἡ παρουσία ὀρθοδόξου ἐπισκόπου ἐν ταῖς νήσοις. Ὁ κόμης παλατῖνος Λεονάρδος Τόκκος γ' (1448—1479) ἀνεβίβασεν εἰς τὸν ἐπισκοπικὸν θρόνον Κεφαλληνίας τὸν ἕλληνα εὐπατρίδην Γεράσιμον Λοβέρδον, ὑπὸ τὴν πνευματικὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ὁποίου ὑπήχθησαν ἡ Ζάκυνθος καὶ ἡ Ἰθάκη. Ἡ ἐπισκοπὴ αὕτη τῶν τριῶν Ἰονίων νήσων ἐξηρτήθη ἀπὸ τῆς μητροπόλεως Κορίνθου. Οὕτω λοιπὸν ἐπετράπη ἐν ταῖς νήσοις ἡ παρουσία ὀρθοδόξου ἐπισκόπου, ἐπειδὴ δὲ οὗτος διηύθυνε καὶ τὴν Ζάκυνθον, ἔνθα ὑπῆρχε πρωτοπαπᾶς ἐκλεγόμενος ἐπὶ μίαν πενταετίαν ὑπὸ τοῦ συμβουλίου τῶν 150, ἐπήρχοντο προστριβαί, ἅς ἐπηύξανον αἱ ἐπεμβάσεις τοῦ ὀρθοδόξου μητροπολίτου Κορίνθου. Οἱ Ζακύνθιοι παρεπονοῦντο ὅτι ὁ ἐπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου ἐξελέγετο πάντοτε ἐκ Κεφαλλήνων, ὅθεν ἀπεφασίσθη, ὅπως μεθ' ἑκάστην τρίτην χηρείαν τοῦ θρόνου ἐκλέγηται Ζακύνθιος. Ἀλλ' ἡ παρουσία ὀρθοδόξου ἐπισκόπου ἐν ταῖς νήσοις ταύταις ἐξῆπτε τὸν φανατισμὸν τοῦ λατινικοῦ κλήρου, σφοδρῶς καταπιέζοντος τοὺς ὀρθοδόξους. Ὁ ἐν Κεφαλληνίᾳ ἑδρεύων λατῖνος ἐπίσκοπος Κεφαλληνίας καὶ Ζακύνθου διέτασσε τοὺς λατίνους ἱερεῖς νὰ τελῶσι τὰ μυστήρια ἐπὶ τῶν ὀρθοδόξων καὶ ἐν ὀρθοδόξοις ναοῖς. Ἀλλ' οἱ ἑνετοί, πολιτικὸν ἔχοντες συμφέρον, ἀπέστεργον τὰς μισαλλοδόξους ταύτας ἐνεργείας, διασῴζοντες τὰς προνομίας τοῦ ἑλληνικοῦ κλήρου. Ἐν Κυθήροις ὑπῆρχε πρωτοπαπᾶς, βραδύτερον δ' ἐπετράπη καὶ ἡ ἐκλογὴ ὀρθοδόξου ἐπισκόπου τῆς νήσου.

Οὐδαμοῦ ὅμως οἱ ὀρθόδοξοι ὑπέστησαν τοιαύτας καταπιέσεις παρὰ τοῦ λατινικοῦ κλήρου, οἵας ἐν Κρήτῃ κατὰ τὴν μακρὰν ἐποχὴν τῆς ἑνετοκρατίας (1204—1669). Ἐκεῖ κατηργήθη σχεδὸν ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, ἐγκαθιδρυθείσης τῆς λατινικῆς. Ὁ ἐκ Κρήτης καταγόμενος Νικηφόρος Μοσχό-

πουλος καὶ ἐν Κωνσταντινουπόλει χειροτονηθεὶς μητροπολίτης Κρήτης δὲν ἠδυνήθη νὰ μεταβῇ ἐκεῖ διὰ τὴν τῶν Ἰταλῶν ἐπικράτειαν». Καὶ ὑπῆρχον μὲν ἔν τισιν ἐπαρχίαις τῆς νήσου ἕλληνες ἐπίσκοποι, ἀλλ' οὗτοι ἦσαν οὐνῖται ὑπὸ τὸν λατῖνον ἀρχιεπίσκοπον. Οὗτος ἠξίου νὰ χειροτονῇ καὶ αὐτὸν τὸν ὀρθόδοξον πρωτοπαπᾶν τῆς Κρήτης, πολλάκις δ' ἐγένοντο ἀπόπειραι καταργήσεως τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδόξου λειτουργίας καὶ τῆς ἀντικαταστάσεως αὐτῆς διὰ τῆς λατινικῆς ἐν τοῖς ὀρθοδόξοις ναοῖς. Οἱ Κρῆτες ἐπιμόνως ἀπέκρουον τὰς ἀποπείρας ταύτας, παρὰ τὴν ἐγκαθίδρυσιν ἐν τῇ νήσῳ ἱεροεξεταστικοῦ κριτηρίου, ὅπερ ἐτιμώρει φρικωδῶς τοὺς ἀνθισταμένους ὀρθοδόξους. Ἡ ὀρθόδοξος Ἐκκλησία διετηρήθη ἐν τῇ νήσῳ, ἐχειροτονεῖτο δ' ὁ κλῆρος αὐτῆς ἐν Μονεμβασίᾳ ἢ ἀλλαχοῦ.

Ἐν τῷ δουκάτῳ τοῦ Αἰγαίου, ἱδρυθέντι τῷ 1207, ὁ ἐνετὸς δοὺξ τῆς Νάξου Μᾶρκος Α' Σανοῦδος, σύζυγος τῆς ἀδελφῆς τοῦ ἕλληνος αὐτοκράτορος Θεοδώρου Λασκάρεως, ἐφάνη ἀνεξίθρησκος πρὸς τὴν ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν. Πολλοὶ ὅμως λατῖνοι συνέρρευσαν τότε εἰς τὰς Κυκλάδας νήσους ἱδρύθη δ' ἐν Νάξῳ καὶ λατινικὴ ἀρχιεπισκοπή, ἔχουσα ὑφ' ἑαυτὴν τὰς ἐπισκοπὰς Μήλου, Θήρας, Τήνου καὶ Σούδας (Σύρου) καὶ ὑποκειμένη ὑπὸ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀθηνῶν. Ἀλλὰ μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς λατινοκρατίας ὁ ἀρχιεπίσκοπος Νάξου, κατὰ τὰς διατάξεις τῶν παπῶν Ρώμης, συνεκέντρωσε τὴν ὅλην ἱεραρχικὴν διοίκησιν ἐν ταῖς νήσοις. Ἔκτοτε, παρὰ πάσας τὰς ἐπελθούσας μεταβολάς, ἔμεινεν ἡ ἀρχιεπισκοπὴ ἐκείνη τῶν Κυκλάδων νήσων συγκρατοῦσα τὰ λείψανα τῆς λατινοκρατίας ἐν Ἑλλάδι.

Κίνδυνος διασπάσεως τῆς ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Μετὰ τὴν κατάλυσιν τῆς ἑλληνικῆς αὐτοκρατορίας τῆς Κωνσταντινουπόλεως ὑπὸ τῶν σταυροφόρων καὶ ἐνετῶν, οἱ Ἕλληνες κατώρθωσαν νὰ καταστήσωσι τὴν Νίκαιαν περιφανέστατον τῆς ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας κέντρον καὶ ἑστίαν τῶν θεολογικῶν γραμμάτων. Ὁ κατὰ τὴν ἅλωσιν πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Ἰωάννης Ι' Καματηρὸς (1198—1206) εἶχε καταφύγει εἰς Διδυμότειχον τῆς Θράκης, ὅπου καὶ ἐτελεύτησεν, ὑποβαλὼν κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1206 παραίτησιν ἀπὸ τοῦ Πατριαρχικοῦ θρόνου. Μετ' αὐτὴν συνελθόντες οἱ ἀρχιερεῖς ἐξελέξαντο ἐν Νικαίᾳ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως τὸν Μιχαὴλ Δ' Αὐτωρειανὸν (1207—1213), ὅστις ἔστεψε βασιλέα τὸν Θεόδωρον Α' Λάσκαριν (1204—1222)

Οἱ ὀρθόδοξοι πατριάρχαι Ἀντιοχείας καὶ Ἱεροσολύμων καὶ οἱ ἀρχιεπίσκοποι Κύπρου πρὸς τὴν Νίκαιαν κατέφευγον, οἱ καταδιωκόμενοι ὀρθόδοξοι λαοὶ παρ' αὐτῆς ἐζήτουν καὶ ἐλάμβανον τὴν δυνατὴν βοήθειαν. Δυσχέρειαι μόνον παρουσιάσθησαν ἐν ταῖς πολιτικῶς διασπασθείσαις ἑλληνικαῖς χώραις, ἐν αἷς ἠδύναντο νὰ ἱδρυθῶσιν ἀνεξάρτητοι διοικητικῶς Ἐκκλησίαι, ὑφίστατο δ' ἐν Μακεδονίᾳ ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδος, ἥτις, εὑρεθεῖσα νῦν ἐν ἀνεξαρτήτῳ ἀπὸ τῆς Νικαίας ἑλληνικῷ Κράτει, ἠδύνατο ν'

ἀποσπάσῃ ἀπὸ τοῦ ἐν Νικαίᾳ εὑρισκομένου πατριαρχείου πολλὰς ἐπαρχίας καὶ νὰ διασπάσῃ αὐτό. Ἀλλ' ὁ κίνδυνος οὗτος προελήφθη. Ἡ ἀρχιεπισκοπὴ τῆς Ἀχρίδος διὰ τῆς ἐν Τορνόβῳ κατὰ τὸν ΙΒ' αἰῶνα ἱδρυθείσης βουλγαρικῆς ἀρχιεπισκοπῆς ἀπώλεσε τὰς μητροπόλεις καὶ ἐπισκοπὰς τῆς Βουλγαρίας διὰ δὲ τῆς λατινικῆς ἐν Μακεδονίᾳ ἐπικρατήσεως ὑπέστη νέαν ἀπώλειαν καὶ σιωπηλῶς κατηργήθη, ἰδίως ὅτε ὁ τότε ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος Ἰωάννης κατέφυγε πρὸς τὸν ἐν Νικαίᾳ πατριάρχην Κωνσταντινουπόλεως. Οὗτος δέ, προλαμβάνων τὴν ἵδρυσιν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, ἐν αἷς χώραις ἐδέσποζον οἱ ξένοι ἢ ἐν αἷς ἱδρύθησαν ἑλληνικαὶ ἡγεμονίαι, ἐκανόνιζεν ἀναλόγως τὴν θεραπείαν τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πνευματικῶν ἀναγκῶν αὐτῶν. Οὕτω τῷ 1260 ὁ πατριάρχης Νικηφόρος Β' (1260—1261) ἐπέτρεψε διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως, ὅπως ἐν τῇ Τραπεζοῦντι καὶ οὐχὶ ἐν Νικαίᾳ ἐκλέγηται καὶ χειροτονῆται, παρισταμένου πατριαρχιακοῦ ἐπιτρόπου, ὁ μητροπολίτης Τραπεζοῦντος πρὸς ἀποφυγὴν τῶν δυσχερειῶν. Κατὰ τὰ λοιπὰ ὅμως ὁ Τραπεζοῦντος ἔμεινεν ὡς εἷς τῶν μητροπολιτῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ θρόνου, καίτοι ἐν Τραπεζοῦντι ἥδρευεν αὐτοκράτωρ. Δικαιώματά τινα χειροτονίας ἐδόθησαν καὶ εἰς τὸν μητροπολίτην Ἀδριανουπόλεως, ὡσαύτως πρὸς πρόληψιν δυσχερειῶν, χωρὶς νὰ ἱδρυθῇ αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία καὶ νὰ διασπασθῇ ἡ ἐκκλησιαστικὴ ἑνότης.

Καὶ ἐν τῷ δεσποτάτῳ τῆς Ἠπείρου κατ' ἀρχὰς ἐτηρεῖτο ἡ ἑνότης αὕτη μετὰ τοῦ ἐν Νικαίᾳ ἑδρεύοντος Οἰκουμενικοῦ πατριαρχείου, ἀλλὰ τῷ 1213 ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ δεσποτάτου Ἄρτῃ, κατ' ἐντολὴν τοῦ δεσπότου τῆς Ἠπείρου Μιχαήλ, συνελθόντες οἱ ἀρχιερεῖς, ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου Ἰωάννου Ἀποκαύκου, προέβησαν εἰς ἐκλογὴν καὶ χειροτονίαν μητροπολίτου Δυρραχείου, ὡσαύτως δὲ ὁ Λευκάδος κατ' ἐντολὴν τοῦ δεσπότου ἐχειροτόνησε μητροπολίτην Λαρίσης. Ἀμέσως ὅμως συνησθάνθησαν τὸ ἀντικανονικὸν τῶν πράξεων τούτων καὶ γράψαντες πρὸς τὸν Οἰκουμενικὸν πατριάρχην Θεόδωρον Β' Εἰρηνικὸν (1213—1215), διὰ τοῦ δεσπότου Μιχαήλ, ἐζήτησαν συγγνώμην καὶ παρεκάλεσαν ν' ἀναγνωρισθῶσιν οἱ ἄνευ προηγουμένης ἀδείας τοῦ πατριάρχου χειροτονηθέντες. Ὁ μετὰ τὸν Θεόδωρον καὶ τὸν ἐπί τινας μόνον μῆνας πατριαρχεύσαντα Μάξιμον Β' (1215) οἰκουμενικὸς πατριάρχης Μανουὴλ Α' Χαριτόπουλος (1215—1222) ἀπαντήσας, διὰ συνοδικῆς ἀποφάσεως, ἀπένειμε μὲν τὴν αἰτηθεῖσαν συγγνώμην, ἠξίωσεν ὅμως νὰ μὴ ἐπαναληφθῶσι τοιαῦται ἀντικανονικαὶ πράξεις. Ἀλλὰ τῷ 1215 ὁ διαδεξάμενος τὸν ἀποθανόντα δεσπότην Μιχαὴλ ἀδελφὸς αὐτοῦ Θεόδωρος Δούκας Ἄγγελος, Κομνηνός, οὐχὶ μόνον δὲν ἠθέλησε ν' ἀναγνωρίσῃ τὸν ἐν Νικαίᾳ ἕλληνα αὐτοκράτορα, ἀλλὰ καὶ ἐπεζήτησε νὰ καταλάβῃ τὸ αὐτοκρατορικὸν ἀξίωμα, ἐκδιώκων τοὺς λατίνους ἔκ τε τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλεως. Ὁ Θεόδωρος, ἐκκαθαρίσας τὴν Μακεδονίαν ἀπὸ τῶν βουλγάρων, ἀφήρεσεν ἀπ' αὐτῶν ἄλλας

τε πόλεις καὶ τὴν Ἀχρίδα, οὕτω δὲ συμπεριέλαβεν εἰς τὸ δεσποτᾶτον τῆς Ἠπείρου καὶ τὴν ἀρχιεπισκοπὴν Ἀχρίδος, ἧς ὁ ἀρχιεπίσκοπος Ἰωάννης εὑρίσκετο ἐν Νικαίᾳ μετ' ἄλλων ὀρθοδόξων μητροπολιτῶν τῆς Μακεδονίας, ἐκδιωχθέντων ὑπὸ τῶν λατίνων. Μεταξὺ τῶν κληρικῶν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς διεκρίνετο ὁ Δημήτριος Χωματηνὸς ἢ Χωματιανὸς (ἐκ Χώματος ἢ Χωμάτων τῆς Λυκίας), ὅστις προσκολληθεὶς εἰς τὸν γέροντα μητροπολίτην Ναυπάκτου Ἰωάννην Ἀπόκαυκον, διὰ τῆς πολυμαθείας καὶ δραστηριότητος αὐτοῦ ἤρξατο σπουδαίως ἐπιδρῶν οὐ μόνον ἐπὶ τῶν ἐκκλησιαστικῶν ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῶν πολιτικῶν πραγμάτων, ἰδίως ἀφ' ὅτου ἐχειροτονήθη ὑπὸ τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου ἀρχιεπίσκοπος Ἀχρίδος (1217—1230). Ἔκτοτε ἡ ἀρχιεπισκοπὴ Ἀχρίδος ἤρξατο πάλιν ἔχουσα σημασίαν τινά, ἥν, παντὶ σθένει, ἐζήτησε νὰ ἐπαυξήσῃ ὁ Δημήτριος. Ἴσως δὲ τῇ εἰσηγήσει αὐτοῦ τῷ 1220 ὁ δεσπότης Θεόδωρος, ὅστις καὶ πρὸ διετίας εἶχε διατάξει τὸν μητροπολίτην Λαρίσης νὰ χειροτονήσῃ τὸν διάκονον Συμεὼν ἐπίσκοπον Θαυμακοῦ, διέταξε τὸν μητροπολίτην Ναυπάκτου μετὰ τῶν λοιπῶν ἐπισκόπων νὰ προβῇ εἰς ἐκλογὴν ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας ἀντὶ τοῦ ἀποθανόντος Γεωργίου Πεδιαδίτου. Ἐκλιπόντος δὲ καὶ τούτου νέος ἀρχιεπίσκοπος Κερκύρας τῷ 1219 ἐξελέγη καὶ ἐχειροτονήθη, ὁ Γεώργιος Βαρδάνης, οὗτινος τὴν ἐκλογὴν συνέστησε θερμῶς καὶ ὁ ἐξόριστος διατελῶν τότε μητροπολίτης Ἀθηνῶν Μιχαὴλ Χωνιάτης.

Τῷ 1220 ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Νικαίας ἀπεφάσισε νὰ συγκαλέσῃ μεγάλην σύνοδον πρὸς ἐξέτασιν τοῦ ζητήματος τῆς ἑνώσεως τῶν Ἐκκλησιῶν Ἀνατολῆς καὶ Δύσεως, πρὸς τοῦτο δὲ ἐπέμφθησαν τὰ προσήκοντα προσκλητήρια γράμματα. Ἰδιαιτέρως ὁ πατριάρχης ἔγραψε καὶ πρὸς τὸν «πανευγενέστατον κατὰ πνεῦμα υἱὸν αὐτοῦ». Θεόδωρον δεσπότην Ἠπείρου καὶ πρὸς τὸν προϊστάμενον τοῦ κλήρου τοῦ δεσποτάτου μητροπολίτην Ναυπάκτου Ἰωάννην Ἀπόκαυκον. Οὗτος δ' ἀπαντήσας διὰ μακρῶν εἰς τὸν πατριάρχην ὑπεδείκνυεν οὐ μόνον τὴν δυσχέρειαν τῆς μεταβάσεως τῶν ἀρχιερέων τοῦ δεσποτάτου εἰς Νίκαιαν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἄσκοπον τῶν περὶ ἑνώσεως συζητήσεων. Προτιμότερον ἦτο κατ' αὐτὸν νὰ συνασπισθῶσιν αἱ πολιτικαὶ δυνάμεις τῶν Ἑλλήνων πρὸς ἐκδίωξιν τῶν λατίνων ἐκ τῆς Ἀνατολῆς, διότι ἀφοῦ εἷς καὶ μόνος, ὁ Κομνηνός, τοιαῦτα διέπραττε κατ' αὐτῶν μεγαλουργήματα, ἂν συνησπίζετο μετ' αὐτοῦ καὶ ὁ «Βασιλεὺς τῆς Ἀνατολῆς», θὰ καθίστατο δυνατὴ ἡ ἐκδίωξις τῶν ἐπηλύδων. Καὶ δὲν συνεκροτήθη μὲν τότε ἡ μελετηθεῖσα μεγάλη περὶ τοῦ ζητήματος τῆς ἑνώσεως σύνοδος, ἀλλὰ κατὰ τὸ αὐτὸ ἔτος (1220) συνῆλθεν ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ πατριάρχου ἄλλη τις σύνοδος, εἰς ἣν παρέστησαν μητροπολῖται καὶ ἐπίσκοποι τοῦ δεσποτάτου καὶ ἥτις ἐξήτασε ζητήματα προβληθέντα ὑπ' αὐτῶν. Ἐπειδὴ δὲ πρὸ ἑνὸς ἔτους ἐχειροτονήθη ἐν Νικαίᾳ ὁ μοναχὸς Σάββας Ἀρχιεπίσκοπος Πεκίου καὶ πάσης Σερβίας, ὁ Δημήτριος Χωματιανός, διὰ τοῦ ἐπισκόπου Σκοπίων,

ἐντόνως ἠξίωσε κατὰ Μάϊον τοῦ 1220 παρὰ τοῦ Σάββα ν' ἀποστῇ τῆς ἀρχιεπισκοπῆς, ἀπειλήσας ἐν περιπτώσει παρακοῆς ἀφορισμὸν κατ' αὐτοῦ καὶ τῶν κοινωνούντων αὐτῷ. Ἐθεώρησε λοιπὸν ἀντικανονικὴν τὴν πρᾶξιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου καὶ διεμαρτυρήθη διὰ τὴν δῆθεν ἐπέμβασιν αὐτοῦ εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τῆς ἀρχιεπισκοπῆς Ἀχρίδος. Δὲν ἐτόλμησεν ὅμως τότε νὰ διαμαρτυρηθῇ ἀμέσως πρὸς τὸν πατριάρχην, ἀλλ' ἐμφανέστατα ἐξεδήλωσε τὰς τάσεις αὐτοῦ. Αἱ γενόμεναι ἐν Ἄρτῃ καὶ ἀλλαχοῦ τοῦ δεσποτάτου τῆς Ἠπείρου χειροτονίαι, παρὰ τὴν ἄδειαν τοῦ πατριάρχου, γνωσθεῖσαι εἰς Νίκαιαν ἐθεωρήθησαν ὡς παράβασις ὅρου, ὑφ' ὃν συνεχωρήθησαν προηγούμεναι χειροτονίαι. Τούτου ἕνεκα κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1222 ὁ πατριάρχης ἔγραψε πρὸς τὸν μητροπολίτην Ναυπάκτου καὶ τὸν ἀρχιεπίσκοπον Γαρδικίου, διαμαρτυρόμενος διὰ τὰς νέας χειροτονίας, ὑπομιμνήσκων τὴν ἄλλοτε αἰτηθεῖσαν ἐπὶ τοιαύταις πράξεσι συγγνώμην καὶ συνιστῶν τὸν σεβασμὸν μὲν τῶν κανονικῶν τῆς Ἐκκλησίας περὶ τούτων διατάξεων, τὴν ἀποφυγὴν δὲ παρομοίων ἀντικανονικῶν πράξεων, ἅς ἀπέδιδεν εἰς τὰς κακὰς εἰσηγήσεις τοῦ Χωματιανοῦ ἀρχιεπισκόπου Ἀχρίδος καὶ Βουλγαρίας. Πόσον δὲ δίκαιον εἶχεν ὁ πατριάρχης, κατεδηλώθη ἐκ τῆς μακροτάτης ἀπαντήσεως τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου, συντεταγμένης ὑπὸ τοῦ ὑπερεπαινουμένου ἐν αὐτῇ Δημητρίου Χωματιανοῦ, κατὰ πᾶσαν πιθανότητα. Ἐν ἀρχῇ τῆς ἀπαντήσεως ζητῶν συγγνώμην διὰ τὴν βραδύτητα αὐτῆς ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου, χαρακτηρίζει ἑαυτὸν ὡς βραδὺν περὶ τὰς χειροτονίας, δικαιολογήσας δὲ τὰς γενομένας τοιαύτας ὡς ἐξ ἀνάγκης μὲν γενομένας, μὴ σημαινούσας ὅμως ἀποστασίαν ἀπὸ τοῦ πατριάρχου, οὗτινος τὸ ὄνομα μνημονεύουσι καὶ οἱ χειροτονοῦντες καὶ οἱ χειροτονούμενοι, εἰρωνικῶς ἐκφράζει τὴν ἔκπληξιν αὐτοῦ ἐπὶ τῷ ἐν τῇ πατριαρχικῇ ἐπιστολῇ τίτλῳ «οἰκουμενικὸς» καὶ ἐπὶ ταῖς σφραγῖσιν αὐτῆς. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης τοῦ μητροπολίτου Ναυπάκτου πρὸς τὸν πατριάρχην ἐξεδηλοῦτο μέν τις ἀνευλάβεια πρὸς αὐτόν, ὀφειλομένη εἰς τὸν Δημήτριον Χωματιανόν, ἀλλὰ δὲν ἐκηρύσσετο ἀποστασία τῶν ἐν τῷ δεσποτάτῳ τῆς Ἠπείρου ἱεραρχῶν ἀπὸ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Ἐζητεῖτο μόνον ἄδεια νὰ μὴ γίνωνται αἱ χειροτονίαι ἐν Νικαίᾳ, ἕνεκα τῶν παρουσιαζομένων δυσχερειῶν. Τὴν ἄδειαν ταύτην δὲν παρεχώρει τὸ πατριαρχεῖον, ἀναμφιβόλως δὲ δὲν ἦτο ἄσχετον τὸ ζήτημα τοῦτο καὶ πρὸς τὰ πολιτικὰ ζητήματα, διότι οἱ ἐν Νικαίᾳ κατ' οὐδένα τρόπον ἤθελον ν' ἀναγνωρίσωσιν ὡς βασιλέα τὸν δεσπότην τῆς Ἠπείρου, οἱ δ' ἐν Ἠπείρῳ πάλιν ἐπέμενον εἰς τὴν ἀναγνώρισιν ταύτην καὶ ἐθεώρουν ὡς ὁριστικὴν τὴν ὕπαρξιν δύο βασιλείων ἑλληνικῶν, τοῦ ἀνατολικοῦ ἐν Μικρασίᾳ καὶ τοῦ δυτικοῦ ἐν Ἠπείρῳ καὶ Μακεδονίᾳ. Συνέβη δὲ ὅ,τι εὐλόγως ἐφοβοῦντο οἱ ἐν Νικαίᾳ, διότι ὁ Θεόδωρος Ἄγγελος Κομνηνὸς ἠθέλησε ν' ἀνακηρυχθῇ αὐτοκράτωρ καὶ νὰ παραγκωνίσῃ τὸν ἐν Νικαίᾳ ἕλληνα αὐτοκράτορα. Αἱ πολεμικαὶ αὐτοῦ ἐπιτυ-

χίαι ἀληθῶς ἦσαν μεγάλαι, διότι τῷ 1223 κατώρθωσε νὰ συντρίψῃ καὶ τοὺς βουλγάρους καὶ τοὺς λατίνους ἐν Μακεδονίᾳ· καταλύσας δ' ἐντελῶς τὸ βασίλειον τῶν δευτέρων, κατέλαβε τὴν Θεσσαλονίκην καὶ οὕτως ἐπεξέτεινε τὸ κράτος αὐτοῦ ἀπὸ τοῦ Ἀδριατικοῦ μέχρι τοῦ Αἰγαίου. Μετενεγκὼν τὴν ἕδραν του εἰς Θεσσαλονίκην καὶ σκοπῶν ἐκεῖθεν νὰ χωρήσῃ πρὸς τὴν Κωνσταντινούπολιν, περιεβλήθη περιβολὴν ὁμοίαν πρὸς τὴν τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων, καὶ ἵδρυσεν αὐλήν. Πρὸς νομιμοποίησιν τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἠξίωσε παρὰ τοῦ μητροπολίτου Θεσσαλονίκης Κωνσταντίνου Μεσοποταμίτου, ὅπως χρίσῃ αὐτὸν βασιλέα καὶ αὐτοκράτορα ῥωμαίων, γενομένης ἤδη περὶ τούτου ἐπισήμου πράξεως τοῦ κλήρου τοῦ δεσποτάτου ἐν Ἄρτῃ. Ὁ ἀρχιεπίσκοπος Θεσσαλονίκης ἠρνήθη, εἰπὼν ὅτι ὁ μόνος νόμιμος ἕλλην αὐτοκράτωρ ἑδρεύει ἐν Νικαίᾳ μετὰ τοῦ Οἰκουμενικοῦ πατριάρχου. Ἀλλ' ὁ Θεόδωρος εὗρε πρόθυμον τὸν «Ἀρχιεπίσκοπον Ἀχρίδος καὶ πάσης Βουλγαρίας» Δημήτριον Χωματιανόν, ὅπως στέψῃ καὶ χρίσῃ αὐτὸν αὐτοκράτορα ῥωμαίων ἐν Θεσσαλονίκῃ. Μετὰ τὴν στέψιν ὁ γηραιὸς μητροπολίτης Ναυπάκτου Ἰωάννης, μὴ δυνηθεὶς τότε νὰ παρευρεθῇ κατ' αὐτήν, συνεχάρη τῷ νέῳ αὐτοκράτορι καὶ ηὐχήθη αὐτῷ νὰ νικήσῃ μὲν πάντα ἐχθρόν, νὰ πατήσῃ δὲ τὴν γῆν τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τὴν αὐλὴν τῶν ἐκεῖ ἀνακτόρων. Μετὰ μικρὸν μεταβὰς εἰς Θεσσαλονίκην ὁ μητροπολίτης Ναυπάκτου ἔγραφε πρὸς τοῖς ἄλλοις εἰς Νίκαιαν πρὸς τὸν πατριάρχην «νῦν ὁ σαθρὸς καὶ δυσκίνητος ἐγὼ Θεσσαλονίκης τῆς περιλαλήτου καὶ τῶν ἐν αὐτῇ θεαμάτων καταπολαύω καὶ περὶ τὸν μυροφόρον τάφον στροφοῦμαι τοῦ μεγάλου ἐν μάρτυσι, τοῦ περιβοήτου ἐν θαύμασιν». Ἐκ τούτων καταφαίνεται ἡ χαρὰ ἐπὶ τῇ ἀνακτήσει τῆς Θεσσαλονίκης ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων.

(Συνεχίζεται)

(†) ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΤΕΣΗ
ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΠΡ. ΛΗΜΝΟΥ

ΤΑ ΠΕΡΙ ΤΗΝ ΕΚΛΟΓΗΝ ΤΟΥ ΑΡΧΙΜΑΝΔΡΙΤΟΥ ΠΡΟΚΟΠΙΟΥ ΟΙΚΟΝΟΜΙΔΟΥ ΩΣ ΜΗΤΡΟΠΟΛΙΤΟΥ ΑΘΗΝΩΝ *

(11 Ὀκτωβρίου 1896)

Β΄. Μεταβαίνω ἤδη εἰς τὴν ἀνάπτυξιν καὶ τοῦ δευτέρου λόγου, ἐφ᾽ οὗ στηρίζω τὸ αὐτεπάγγελτον κυριαρχικόν, τῆς Συνόδου, δικαίωμα. Ὁ λόγος οὗτος εἶναι οἱ Ἱεροὶ Κανόνες τῆς Ἐκκλησίας. Ὁ κε΄ Κανὼν τῆς Δ΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου διατάσσει «Ἐπειδήπερ τινὲς τῶν Μητροπολιτῶν, ὡς περιηχήθημεν ἀμελοῦσι τῶν ἐγκεχειρισμένων αὐτοῖς ποιμνίων καὶ ἀναβάλλονται τὰς χειροτονίας τῶν ἐπισκόπων, ἔδοξε τῇ ἁγίᾳ Συνόδῳ ἐντὸς τριῶν μηνῶν γίνεσθαι τὰς χειροτονίας τῶν Ἐπισκόπων, εἰ μή ποτε ἄρα ἀπαραίτητος ἀνάγκη παρασκευάσοι ἐπιταθῆναι τόν, τῆς ἀναβολῆς, χρόνον. Εἰ δὲ μὴ τοῦτο ποιήσοι ὑποκεῖσθαι ἐκκλησιαστικοῖς ἐπιτιμίοις». Ὁ κανὼν οὗτος τῆς Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἐξασφαλίζει διαρρήδην τὸ δικαίωμα τῆς Ἱ. Συνόδου, ὅπως αὐτεπαγγέλτως ἐκλέξῃ τὸν Μητροπολίτην Ἀθηνῶν διότι δικαιώματα Μητροπολίτου ἢ Συνόδου Μητροπολιτικῆς καὶ ἔτι πλέον δικαιώματα αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας συγκεντροῖ καὶ ἐξασκεῖ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἡμῶν. Ὑποχρεοῦται ἑπομένως εἰς τήρησιν τοῦ ἱεροῦ τούτου κανόνος. Ἂν δέ ποτε ἡ πολιτεία ἤθελεν ἰσχυρισθῇ, ὅτι ἐξ αὐτῆς ἐξαρτᾶται τὸ νὰ προσδιορίσῃ τὸν χρόνον καὶ νὰ δώσῃ τὴν ἄδειαν τῆς ἐκλογῆς, τοῦτο θὰ ἰσοδυνάμει πρὸς τὸ νὰ δεσμεύσῃ τὴν Ἐκκλησίαν καὶ νὰ καταστήσῃ αὐτὴν ἀνίκανον εἰς τήρησιν τοῦ κανόνος τούτου. Καὶ ἰδοὺ σήμερον ἔχομεν αὐτὰ τὰ πράγματα πρὸ τῶν ὀφθαλμῶν ἡμῶν. Ἰδοὺ παρῆλθεν ἀπὸ τοῦ θανάτου τοῦ προέδρου τῆς Συνόδου ταύτης πλέον τῆς τριμηνίας καὶ ὅμως ἐκλογὴ δὲν ἐγένετο ἀκόμη. Διατί; Διότι διαμφισβητεῖται εἰς τὴν κυρίαρχον Σύνοδον τὸ δικαίωμα αὐτῆς, καὶ διότι ἐπιβάλλεται Αὐτῇ ὁ ἀρέσκων τρόπος τῆς ἐκλογῆς καὶ ὄχι ὁ ὃν ἐγκρίνουσι τὰ μέλη αὐτῆς κατὰ πλειονοψηφίαν καὶ ὄχι ὁ καθιερωμένος σήμερον καὶ ἐνταῦθα καὶ ἐν πάσῃ τῇ ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ διὰ μεταθέσεως ὁ ἀντικαθιστῶν σήμερον πανταχοῦ τὴν χειροτονίαν προκειμένου περὶ ἐκλογῆς προέδρων Μητροπολιτῶν, διότι ἐν ταῖς ἐκλογαῖς ταύταις ἀναγνωρίζεται ἡ εὔλογος αἰτία τῆς μεταθέσεως, ἣν θεσπίζει ὁ ΙΔ΄ Ἀποστολικὸς Κανών. Ἐν-

* Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σελ. 433.

τεῦθεν γίνεται καταφανέστατον, ὅτι ὁ κανὼν οὗτος ἐφαρμόζων εἰς τήν, διὰ χειροτονίας, πλήρωσιν ἐφαρμόζει ἅμα ἀναντιρρήτως καὶ εἰς τὴν διὰ μεταθέσεως, ἀφ᾽ οὗ σκοπὸς καὶ ταύτης καὶ ἐκείνης εἶναι ἡ πλήρωσις Ἐπισκοπῆς καὶ ἀφ᾽ οὗ δὲν ἐπιτρέπεται νὰ μένῃ Ἐπισκοπή τις ἄνευ τοῦ νομίμου αὐτῆς Ἐπισκόπου διὰ πλείστους λόγους πλέον τῆς τριμηνίας, οἱ δὲ αἴτιοι τῆς ἐπὶ πλέον ἀναβολῆς ὑπόκεινται κατὰ τὸν κανόνα, εἰς ἐκκλησιαστικὰ ἐπιτίμια. Ἡ γνώμη μου λοιπὸν δικαιολογεῖται ἀναντιρρήτως καὶ διὰ τῶν ἱερῶν κανόνων.

Μεταβαίνω ἤδη καὶ εἰς τὸν τρίτον λόγον τὸν στηρίζοντα τὴν γνώμην μου· εἰς τὴν ἐξέτασιν δηλονότι τῶν θεσμῶν τῶν κανονιζόντων τὰς ἀμοιβαίας σχέσεις Ἐκκλησίας καὶ Πολιτείας.

Τὸ δικαίωμα τῆς αὐτεπαγγέλτου ἐκλογῆς τοῦ Μητροπολίτου εἶναι τὸ πρῶτον, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, κυριαρχικὸν δικαίωμα. Δὲν θὰ ἦτο τις ὑπόχρεως πνευματικῶς νὰ θυσιάσῃ, ἀλλὰ μᾶλλον νὰ θυσιάσῃ καὶ τὴν ζωήν του ὑπὲρ αὐτοῦ καὶ ἐν ᾗ περιπτώσει ἔτι δὲν ἤθελεν ἀναγνωρίζεσθαι ὑπὸ τῶν θεσμῶν τῆς χώρας. Ἀλλ᾽ ὅτε ὅμως καὶ αὐτοὶ οἱ πολιτικοὶ νόμοι ἀναγνωρίζουσι καὶ περιφρουροῦσιν αὐτό, τὸ νὰ παραβλέψῃ τις καταπατούμενον εἶναι τόσον φοβερὸν ἔγκλημα, ὥστε προτιμῶ νὰ σιωπήσω καὶ νὰ μὴ τὸ χαρακτηρίσω διὰ τῆς προσηκούσης γλώσσης. Πράγματι οὐδεμία ὑπάρχει, τοῦ Καταστατικοῦ νόμου, διάταξις, καθ᾽ ἣν δὲν δύναται νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκλογὴν Μητροπολίτου, ἡ Ἱερὰ Σύνοδος. Τὸ Δ´ ἄρθρον τοῦ Σ´ Νόμου τὸ θεσπίζον περὶ μεταθέσεως Ἐπισκόπου διὰ γνωμοδοτήσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου δὲν ἀπαγορεύει οὐδαμῶς τὴν γνωμοδότησιν ἄνευ προκλήσεως, παρέχει μόνον δικαίωμα εἰς τὴν Πολιτείαν, ἵνα ἐγκρίνῃ τὴν μετάθεσιν. Τὰ δύο ταῦτα δικαιώματα ἀπόκεινται τὸ μὲν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν, τὸ δὲ εἰς τὴν Πολιτείαν καὶ ἐξασκοῦνται ὑφ᾽ ἑκατέρας ἐλευθέρως καὶ ἀνεξαρτήτως, ἄνευ ἐπεμβάσεως τῆς ἑτέρας. Ἂν δὲ ζητηθῇ ἢ προσδοκηθῇ ἡ ἄδεια τῆς Πολιτείας, τότε τὸ τῆς Ἐκκλησίας ἀπόλυτον καὶ κανονικὸν δικαίωμα, περιορίζεται καὶ ἀφαιρεῖται.

Πολὺ δὲ ἀστοχοῦσι τῆς ἀληθείας οἱ συγκρίνοντες τὸ γνωμοδοτεῖν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὸ γνωμοδοτεῖν ἄλλων σωμάτων, ὄντων κλάδων τῆς ὅλης Πολιτείας, διότι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἀνεξάρτητον καὶ ὑπὸ θείους θεσμοὺς ἵδρυμα, ἔχουσα κυριαρχικὰ καὶ ἱερὰ δικαιώματα. Ὥστε τὸ Δ´ ἄρθρον ὁρίζει, χωρὶς νὰ περιορίζῃ, τὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐκλογικὸν δικαίωμα διότι γνωμοδοτεῖν πρὸς μετάθεσιν Μητροπολίτου ἰσοδυναμεῖ πρὸς τὸ ἐκλέγειν Μητροπολίτην, δικαίωμα ὅπερ εἶναι πολὺ ἀνώτερον τοῦ δικαιώματος τοῦ ἐκλέγειν τὸν Πρύτανιν ἢ τὸν Πρόεδρον τῆς Βουλῆς ἢ τὸν Πρόεδρον τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου ἢ τοὺς Δημάρχους ἢ τοὺς βουλευτάς. Ἂν δὲ τὰ δικαιώματα ταῦτα εἶναι σεβαστά, καίτοι ἀνήκοντα εἰς κοσμικὰ σώματα, ἀναλογίσθητε πόσῳ ἀπειράκις ἀνώτερον εἶναι τὸ δικαίωμα τῆς ἀνωτάτης διοικητικῆς, τῆς Ἐκκλησίας, ἀρχῆς, τοῦ νὰ ἐκλέγῃ τὸν Πρόεδρόν της. Ἀλλ᾽ ὄχι μό-

νον ἀρνητικῶς δὲν περιορίζεται τὸ θεῖον τῆς Ἐκκλησίας δικαίωμα, ἀλλὰ καὶ θετικῶς περιφρουρεῖται. Τὸ Ζ′ ἄρθρον τοῦ ΣΑ′ Καταστατικοῦ νόμου διαιρεῖ τὰ καθήκοντα τῆς Ἱ. Συνόδου εἰς ἐσωτερικὰ καὶ ἐξωτερικά· τὸ δὲ Θ′ ἄρθρον, θεσπίζει, ὅτι ἐσωτερικὰ καθήκοντα εἶναι τὰ περιεχόμενα εἰς τὰ ἄρθρα Θ′. Ι′. καὶ ΙΔ′, τὸ δὲ Ι . θεσπίζει ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἐπαγρυπνεῖ προσέτι περὶ τὴν ἀκριβῆ ἐκτέλεσιν τῶν Ἀποστολικῶν καὶ Συνοδικῶν ἱερῶν κανόνων καὶ ἱερῶν παραδόσεων, ἡ δὲ παράδοσις ὡς ἀνεπτύξαμεν ἐν τῷ Α′ μέρει καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες ὡς ἀνεπτύξαμεν ἐν τῷ Β′, ἀνακηρύττουσιν ὡς πρῶτον δικαίωμα τῆς Ἱ. Συνόδου τὴν πλήρωσιν τῶν Ἐπισκοπῶν εἴτε διὰ χειροτονίας εἴτε διὰ μεταθέσεως· ὥστε ἀφ᾽ οὗ ἀναντιρρήτως ἡ πλήρωσις αὕτη εἶναι τὸ πρῶτον ἐσωτερικὸν καθῆκον τῆς Ἱ. Συνόδου, ἕπεται ὅτι συμφώνως πρὸς τὸ Ζ′ ἄρθρον, ἡ Ἱ. Σύνοδος ἐνεργεῖ τὰ ἱερὰ αὐτῆς καθήκοντα ἀνεξαρτήτως τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς. Ἡ δὲ ἀνεξαρτησία αὕτη τοσούτῳ μᾶλλον εἶναι προφανής, ὅσῳ εἶναι παντὶ δῆλον, ὅτι οὐδαμῶς παρακωλύει τὸ περὶ τὸ ἐγκρίνειν δικαίωμα τῆς Πολιτείας. Ἀπεδείχθη λοιπόν, ὅτι, καὶ οἱ πολιτικοὶ θεσμοὶ περιφρουροῦσι τὴν ἐλευθέραν καὶ ἀνεξάρτητον ἐκλογήν. Συμφώνως δὲ πρὸς τοὺς θεσμοὺς τούτους διαβεβαιοῦσιν ἐπὶ τῇ Ἀρχιερωσύνῃ αὐτῶν οἱ Συνοδικοί, ὅτι θὰ τηρῶσι, πάσῃ δυνάμει, τοὺς Ἱεροὺς Ἀποστολικοὺς Κανόνας ἀπαραλλάκτως, ὅπως καὶ ἅπασαι αἱ λοιπαὶ ὁμόδοξοι τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίαι. Ἐὰν λοιπὸν Συνοδικός τις, ὃ μὴ γένοιτο, ἤθελε προδώσει τὸ δικαίωμα τῆς Ἐκκλησίας ὁ τοιοῦτος πρὸς τοῖς ἄλλοις γίνεται καὶ ἐπίορκος. Ἀλλὰ τίς ποτε γνήσιος Ἱεράρχης, τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας ὤν, ἤθελε ἀνεχθῇ τοῦτο; Τίς, παραβιαζομένου τοῦ πρώτου τῆς Ἐκκλησίας κυριαρχικοῦ δικαιώματος δὲν ἤθελε γνωμοδοτήσει ὑπὲρ τῆς περιφρουρήσεως καὶ ἐλευθέρας αὐτῶν ἐξασκήσεως; Ὡς Ἱεράρχης λοιπὸν τῆς Ὀρθοδόξου ἐλευθέρας καὶ ἀνεξαρτήτου Ἐκκλησίας, μὴ θέλων νὰ ἔχω τὰς ἀρὰς τῶν ἁγίων πατέρων κατὰ τῆς κεφαλῆς μου καὶ τρέμων μὴ παραδώσω ψυχὴν ἔνοχον πρὸς τὸν Σωτῆρα, ἐκφέρω τὴν γνώμην μου, ὅτι συνῳδὰ πρὸς τὴν φύσιν τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς τὰς ἱερὰς αὐτῆς παραδόσεις, πρὸς τοὺς ἱεροὺς αὐτῆς κανόνας, καὶ πρὸς τοὺς θεσμοὺς τοὺς κανονίζοντας τὰς σχέσεις τῆς Πολιτείας πρὸς αὐτήν, ἀποφαίνομαι μετὰ πεποιθήσεως ἀκραδάντου, ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προβῇ αὐτεπαγγέλτως καὶ ἄνευ προκλήσεως ἐκ μέρους τῆς Κυβερνήσεως εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν». (Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου ἔνθ. ἀνωτ. σ. 38—40 β).

Κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 3ης Μαΐου (αὐτόθι σ. 42 β) ὁ, παρὰ τῇ Ἱ. Συνόδῳ Β. Ἐπίτροπος Π. Μαυρομιχάλης, παρεμβαίνων εἰς τὴν συζήτησιν ταύτην καὶ ἀπηχῶν τὰς γνώμας τῆς Κυβερνήσεώς του εἶπεν « α) ὅτι ἡ παροῦσα Σύνοδος εἶναι οὐσιαστικῶς συγκεκροτημένη, ὅπως προβῇ εἰς πρότασιν Ἐπισκόπου β) ὅτι τινὲς τῶν κανόνων ἐπιτρέπουσιν, ἀλλ᾽ ἄλλοι δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν μετάθεσιν γ) ὅτι ἡ Σύνοδος δὲν δύναται αὐτοβούλως καὶ ἄνευ προκλή-

σεως τῆς Κυβερνήσεως νὰ γνωμοδοτήσῃ ἐπὶ τῆς πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου».

Ὁ Ἀργολίδος συμπληρῶν, οὕτως εἰπεῖν, τὸν Πατρῶν καὶ ἀπαντῶν εἰς τά, ὑπὸ τοῦ Β. Ἐπιτρόπου, λεχθέντα, ὡς ἑξῆς ἐδικαιολόγησε τὴν ἑαυτοῦ γνώμην. Α΄. «Ἡ παροῦσα Σύνοδος δὲν εἶναι οὐσιαστικῶς συγκεκροτημένη, ὅπως προβῇ εἰς πρότασιν Ἐπισκόπου οἱουδήποτε, διότι ἐλλείπει ὁ τακτικός, Αὐτῆς, πρόεδρος, ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν· ἐκ τῆς παραθέσεως τῶν ἑπομένων ἱερῶν κανόνων, ἀναφερομένων ἀποκλειστικῶς εἰς τό, περὶ Ἐπισκόπων καὶ Ἐπισκοπῶν, καταδείκνυται τοῦτο τρανῶς. Κανὼν ΙΣΤ΄. τῆς, ἐν Ἀντιοχείᾳ, Τοπικῆς Συνόδου λέγει. «Εἴ τις Ἐπίσκοπος σχολάζων ἐπὶ σχολάζουσαν ἐκκλησίαν ἑαυτὸν ἐπιρρίψας ὑφαρπάζοι τὸν θρόνον δίχα Συνόδου τελείας... τελείαν δ' ἐκείνην εἶναι Σύνοδον ᾗ συμπάρεστι καὶ ὁ τῆς Μητροπόλεως ἤτοι ὁ Μητροπολίτης»· κανὼν ΙΖ΄· τῆς αὐτῆς «Εἴ τις Ἐπίσκοπος χειροθεσίαν Ἐπισκόπου λαβὼν καὶ ὁρισθεὶς προεστάναι λαοῦ, μὴ καταδέξοιτο τὴν λειτουργίαν μηδέ... ταύτην εἶναι ἀκοινώνητον, ἕως ἂν... ὁρίσοι τι περὶ τούτου ἡ τελεία Σύνοδος τῶν, κατὰ τὴν ἐπαρχίαν, Ἐπισκόπων»· κανὼν ΙΗ΄. τῆς αὐτῆς «Εἴτις Ἐπίσκοπος χειροτονηθεὶς εἰς παροικίαν μὴ ἀπέλθῃ ἐκδέχεσθαι δὲ τοῦτον ὃ ἂν ᾖ, τῆς ἐπαρχίας, τελεία Σύνοδος κρίνασα τὸν παριστάμενον ὁρίσῃ»· κανὼν ΙΘ΄. τῆς αὐτῆς «Ἐπίσκοπον μὴ χειροτονεῖσθαι (προτείνεσθαι) δίχα Συνόδου και παρουσίας τοῦ ἐν τῇ Μητροπόλει (τοῦ Μητροπολίτου) τῆς ἐπαρχίας». Ὑπὸ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ὁμιλοῦσι καὶ ὁ ΛΔ΄. Ἀποστολικός, ὁ Δ΄. τῆς Α΄. Οἰκουμενικῆς, ὁ Γ΄. τῆς Β΄. Οἰκουμενικῆς, ὁ ΙΒ΄. τῆς ἐν Λαοδικείᾳ, ὁ ΣΤ΄. τῆς ἐν Σαρδικῇ καὶ ὁ ΡΘ΄. τῆς ἐν Καρθαγένῃ. Ἐπὶ τῶν κανόνων τούτων στηριχθεὶς καὶ ὁ νομοθέτης τοῦ ΣΑ΄. Καταστατικοῦ, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, Νόμου ἐνομοθέτησε τὸ ἄρθρον Γ΄. αὐτοῦ «Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος σύγκειται ἐκ πέντε μελῶν ἰσοψήφων ἐκ τῶν ἐν τῷ Βασιλείῳ ἀρχιερέων, τῶν ἐχόντων Ἐπισκοπάς, ὧν εἷς πρόεδρος καὶ τέσσαρες σύνεδροι. Καὶ πρόεδρος μὲν ὑπάρχει διαρκῶς ὁ κατὰ καιρὸν ἐν τῇ πρωτευούσῃ τοῦ Βασιλείου ἀρχιερατεύων Μητροπολίτης ...». Οὐδὲν δὲ παράδειγμα ἔχομεν ἀπὸ τῆς συστάσεως τῶν αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, ἐν αἷς καὶ ἡ ἡμετέρα, καθ' ὃ μὴ ὑπάρχοντος Πατριάρχου ἢ Μητροπολίτου καὶ ἀντιπροσωπευομένων προσωρινῶς διὰ τὴν ἀνάγκην τῆς τρεχούσης ὑπηρεσίας ὑφ' ἑνὸς τῶν μελῶν τῆς Συνόδου, ἐγένετο πρότασις οἱαδήποτε καίπερ ἀείποτε παρισταμένης ἀνάγκης.

Ὅθεν ἕνεκα τῆς σπουδαιότητος τοῦ πράγματος ἅπασαι αἱ Σύνοδοι ἔκριναν ἀναγκαίαν τὴν παρουσίαν τοῦ τακτικοῦ προέδρου. Δὲν εὑρίσκω λοιπὸν τὴν ἀνάγκην, ὅπως ἡμεῖς σήμερον καινοτομήσωμεν καὶ παραβιάσωμεν ἱερὰ καὶ ἅγια ἔθιμα καὶ νόμους συμπάσης τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας.

Β΄. Ἡ μετάθεσις ἐπιτρέπεται ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων, ἀπαγορεύεται μόνον ὅταν ἐνεργῆται πλεονεξίας καὶ χρηματισμοῦ ἕνεκα. Κανὼν ἀποστολι-

κὸς ΙΔ΄. λέγει «Ἐπίσκοπον μὴ ἐξεῖναι καταλείψαντα τὴν ἑαυτοῦ παροικίαν ἑτέρᾳ ἐπιπηδᾶν κἄν ὑπὸ πλειόνων ἀναγκάζηται, εἴ μή τις εὔλογος αἰτία ᾖ ἡ τοῦτο βιαζομένη αὐτὸν ποιεῖν . . . ». Εὐλογωτάτην δὲ αἰτίαν ἐνταῦθα πάρεστι ἀνέκαθεν ἀπὸ τῆς συστάσεως τῶν Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, ἡ ἔλλειψις τοῦ κανονικοῦ καὶ τακτικοῦ Πατριάρχου καὶ Μητροπολίτου ὡς ἰσοβίων προέδρων τῶν Συνόδων, ἡ ἔλλειψις τελείας Συνόδου. Ὅθεν ἐκ τῆς ἀναποδράστου ταύτης ἀνάγκης τῆς μὴ ὑπάρξεως κατά τε τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τελείας Συνόδου καὶ κατὰ τὴν σημερινὴν γλῶσσαν ἁρμοδίας Συνόδου, καθιερώθη τὸ πρακτικὸν καὶ λογικὸν ἔθιμον τῆς μεταθέσεως ἐν ἁπάσαις ταῖς αὐτοκεφάλοις Ἐκκλησίαις. Ἐγὼ δὲ δὲν εὑρίσκω τὴν ἀνάγκην παραβιάσεως καθιερωμένων ἁγίων ἐθίμων ὑπὸ συμπάσης τῆς Ὀρθοδοξίας.

Γ΄. Ἐπὶ τοῦ ζητήματος τῆς γνωμοδοτήσεως ἐπικαλοῦμαι τὴν προσοχὴν ὑμῶν τὴν σύντονον, διότι ἐκ τῆς ἐξενεχθείσης γνώμης τοῦ κ. Β. Ἐπιτρόπου ἀντιπροσωπεύοντος τὴν πολιτείαν, παρὰ τῇ ἀνωτάτῃ ταύτῃ ἐκκλησιαστικῇ ἀρχῇ, πάντες ἀπεκομισάμεθα τὸ συμπέρασμα, ὅτι εὑρισκόμεθα σήμερον εἰς τὸ μεταίχμιον ἢ νὰ ὑποδουλωθῇ ἡ Ἐκκλησία τελείως εἰς τὴν πολιτείαν ἢ νὰ κηρυχθῇ ἡ ἀνεξαρτησία αὐτῆς. Ἡ γνωμοδότησις κατ᾽ ἐμὲ καὶ τὸν Καταστατικὸν νόμον τῆς Συνόδου, ἅγιοι ἀδελφοί, ἀνήκει ἀποκλειστικῶς τῇ πρωτοβουλίᾳ καὶ αὐτοβουλίᾳ τῆς Συνόδου, οὔσης ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς τοῦ Κράτους. Μετὰ δὲ τὴν γνωμοδότησιν τὴν αὐτόβουλον τὴν γενομένην ἄνευ οἱασδήποτε προκλήσεως τῆς πολιτείας ἀπόκειται τῇ Κυβερνήσει καὶ τῷ ἀνωτάτῳ ἡμῶν ἄνακτι ἡ ἔγκρισις ἢ ἡ μή, ταύτης. Ἡ Σύνοδος δὲν εἶναι σωματεῖον, ὅπερ προσωρινῶς κατὰ διαταγὴν τῆς πολιτείας συγκαλεῖται, ὅπως ἀποφαίνηται γνώμην ἐπὶ τούτου ἢ ἐκείνου τοῦ ἀντικειμένου, ἀλλ᾽ ἀρχὴ ἑνιαία καὶ ἀνεξάρτητος ἔχουσα ἴδιον κύκλον ἐνεργείας. Εἰς τὸν ἴδιον τοῦτον κύκλον τῆς ἐνεργείας αὐτῆς ἀνήκει καὶ τὸ δικαίωμα αὐτοβούλου καὶ πρωτοβούλου γνωμοδοτήσεως περὶ προτάσεως, μεταθέσεως, παύσεως, Ἐπισκόπων ἀπεριορίστως. Ἐὰν μὴ τὸ πρᾶγμα εἶχεν οὕτως, τότε ὁ νόμος καὶ οἱ ἱεροὶ κανόνες θὰ ἦσαν κενὸν γράμμα ἄνευ σημασίας οἱασδήποτε, ἡ δὲ πολιτεία θὰ ἔπραττε καὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ κατὰ βούλησιν. Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἔχει ἰδίαν πολιτείαν ἐντελῶς κεχωρισμένην ἀπὸ τῆς πολιτικῆς πολιτείας τῆς Ἑλλάδος, ἡ πολιτεία τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ἰδίαν διοίκησιν, εἶναι αὐθύπαρκτος, κυριαρχική, εἶναι ἐξουσία μὴ ὑποκειμένη εἰς οὐδένα εἰ μὴ μόνον εἰς τὸ σύνταγμα τῆς Ἐκκλησίας ἤτοι εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ τὰς ἱερὰς παραδόσεις τῶν οἰκουμενικῶν Συνόδων.

Πρὸς πίστωσιν τῶν λόγων μου παραθέτω ἐνταῦθα τὴν γνώμην, ὡς πρὸς τὸν κύκλον τῆς ἐνεργείας τῆς Συνόδου, ἑνὸς τῶν διαπρεπεστάτων νομομαθῶν, ἐντριβοῦς καὶ περὶ τὰ ἐκκλησιαστικὰ λίαν καὶ ἤδη Κυβερνήτου τῆς Ἑλλάδος τοῦ κ. Θ. Δεληγιάννη τὴν γνώμην ἐκείνην, ἥν ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Βουλῆς τὸ 1889 ἐξήνεγκεν ἐπὶ τοῦ προκειμένου. «Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκ-

κλησία ἔχει ἰδίαν πολιτείαν, ἥτις εἶναι ἐντελῶς κεχωρισμένη ἀπὸ τῆς πολιτικῆς πολιτείας τῆς Ἑλλάδος, ἡ δὲ πολιτεία τῆς Ἐκκλησίας ἔχει ἰδίαν διοίκησιν, τὴν ὁποίαν καταρτίζει αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία διὰ μόνης τῆς συμμετοχῆς τοῦ ἀνωτάτου ἄρχοντος τῆς πολιτείας, τὴν ὁποίαν τὸ σύνταγμα καὶ οἱ νόμοι ἐπέτρεψαν εἰς αὐτόν. Πλὴν τῆς συμμετοχῆς ταύτης, ἥτις συνίσταται ἐπὶ μὲν τῆς ἀναρρήσεως τῶν Ἱεραρχῶν, εἴτε Ἀρχιεπίσκοποι εἴτε Ἐπίσκοποι εἰσὶν οὗτοι εἰς τὴν ἐκλογὴν ἑνὸς ἐκ τῶν τριῶν προτεινομένων ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἐπὶ δὲ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ Προέδρου τῆς Συνόδου, εἰς τὸν διορισμὸν αὐτοῦ κατὰ τὴν πρότασιν, τὴν ὁποίαν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἤθελε προβάλει· πλὴν τῆς συμμετοχῆς ταύτης ἡ πολιτεία εἶναι ἐντελῶς ξένη τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας καὶ δὲν καλεῖται νὰ προνοήσῃ, οὐδὲ περὶ τῶν πλημμελειῶν, αἵτινες τυχὸν ὑπάρχουσιν ἐν τῇ διοικήσει, οὐδὲ περὶ τῆς πληρώσεως τοῦ χηρεύσαντος θρόνου». Καὶ στιγματίζων τὴν πρωτοβουλίαν τῆς τότε Κυβερνήσεως ἣν ἔλαβεν, ἐπὶ τῆς ἀναρρήσεως τοῦ ἀοιδίμου Γερμανοῦ ἐπάγεται. «Βεβαίως δικαίωμα ἦτο τῆς Συνόδου νὰ προβῇ εἰς πρότασιν πρὸς πλήρωσιν τῆς χηρευούσης Μητροπόλεως. Ὑμεῖς (ἡ τότε Κυβέρνησις) ὅμως δὲν εἴχετε τὸ δικαίωμα νὰ προκαλέσητε αὐτὴν εἰς τοῦτο· καὶ τοιοῦτο δικαίωμα, ὅπερ δὲν ἔχετε, ἐξησκήσατε σήμερον διὰ τοῦ Βασιλικοῦ Ἐπιτρόπου...Ἡμεῖς ἔχομεν ἐλευθερίαν συνειδήσεως, ἀλλ' ἔχομεν καὶ θρησκευτικὴν ἐλευθερίαν, ταύτην δὲ ἀποτελεῖ ἡ ἀνεξαρτησία τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας, ἡ αὐθυπαρξία, ἡ κυριαρχικὴ αὐτοτέλεια τῆς Ἐκκλησίας μὴ ὑποκειμένη εἰς οὐδένα, εἰμὴ μόνον εἰς τὸ σύνταγμα τῆς Ἐκκλησίας ἤτοι εἰς τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ τὰς ἱερὰς παραδόσεις τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων... Μόνη λοιπὸν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ μεριμνήσῃ περὶ τῆς πληρώσεως τῶν κενῶν εἴτε ἀμέσως, εἴτε ὅτε αὕτη ἐνέκρινεν, οὐδέποτε δ' ἠδύνατο τὴν πρωτοβουλίαν τῆς μερίμνης ταύτης νὰ λάβῃ ὁ Βασιλικὸς Ἐπίτροπος». Καὶ παρακατιὼν λέγει· «Ἐγὼ δὲν φρονῶ, ὅτι ἡ πολιτικὴ ἀρχὴ ἔχει δικαίωμα νὰ προκαλῇ τὴν Σύνοδον ἵνα μεριμνᾷ εἴτε πρὸς πλήρωσιν κενῶν, τὰ ὁποῖα ἐπέρχονται ἐν τῇ διοικήσει τῆς Ἐκκλησίας εἴτε,.... (ἴσως ὄχι). Ἐὰν τοιοῦτόν τι ἐφρόνουν ἤθελον ὑποτάξει τὴν ἀνεξαρτησίαν τῆς διοικήσεως τῆς Ἐκκλησίας εἰς τὴν πρωτοβουλίαν τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς. Ἐὰν μέχρι τοῦδε οἱ Σεβασμιώτατοι Ἱεράρχαι, οἱ ὁποῖοι ἀπετέλεσαν τὰς διαφόρους Συνοδικὰς περιόδους ἐφρόνουν, ὅτι ἔπρεπε νὰ πληρωθῶσιν οἱ χηρεύοντες θρόνοι τῶν Ἀρχιεπισκόπων καὶ Ἐπισκόπων καὶ δὲν τὸ ἔπραξαν, διότι ἐπερίμεναν νὰ λάβητε ὑμεῖς τὴν πρωτοβουλίαν καὶ νὰ προκαλέσητε αὐτοὺς εἰς τοῦτο, δὲν διστάζω νὰ εἴπω, ὅτι οἱ Ἱεράρχαι ἔσφαλλον, ἔχουσι δὲ ἀτελεστάτην γνῶσιν τῶν δικαιωμάτων καὶ τῶν καθηκόντων αὐτῶν· ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ συνέλθωσι τὰ μέλη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου νὰ ψηφίσωσι τὴν πλήρωσιν χηρευουσῶν Ἐπισκοπῶν ἢ Ἀρχιεπισκοπῶν διά τινος ἐκλογῆς τριῶν ὑποψηφίων καὶ νὰ διαβιβάσωσι τὴν περὶ τούτου ἔκθεσιν εἰς

τὸ Ὑπουργεῖον, τότε δὲ ἔρχεται τὸ ὑμέτερον δικαίωμα εἴτε νὰ προκαλέσητε τὴν ἀπόφασιν τοῦ Βασιλέως (εἴτε ὄχι)...». Ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου τὴν αὐτὴν γνώμην ἔχει καὶ ὁ ἐντριβὴς περὶ τὰ ἐκκλησιαστικά, νῦν δὲ ὑπουργὸς τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ. Πετρίδης. (Ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος ἐν τῷ ἀνωτέρῳ αὐτοῦ ἔργῳ σ. 96 καὶ ἐπὶ τοῦ σημείου τούτου λέγει τὰ ἑξῆς. «Κατὰ περίεργον σύμπτωσιν πρωθυπουργὸς μὲν ἦτο τότε ὁ Θεόδωρος Δεληγιάννης, ὑπουργὸς δὲ ἐπὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν καὶ τῆς Δημοσίας Ἐκπαιδεύσεως ὁ Λ. Πετρίδης, οἵτινες πρό τινων ἐτῶν ζωηρῶς διεμαρτύροντο ἐν τῇ Βουλῇ κατὰ τῶν ἐπεμβάσεων τῆς Πολιτείας εἰς τὸ ζήτημα τῆς ἐκλογῆς τοῦ Μητροπολίτου. Καὶ τότε μὲν ἡ ἐπέμβασις συνίστατο ἐν τῇ προσκλήσει τοῦ Β. Ἐπιτρόπου πρὸς τὴν Σύνοδον, ὅπως αὕτη προβῇ εἰς τὴν ἐκλογήν, νῦν δ᾽ ἀναφανδὸν ἡ Κυβέρνησις ἐζήτει τὴν ἐκλογὴν τοῦ Προκοπίου, κατ᾽ ἀπαίτησιν προφανῶς καὶ τῆς Βασιλίσσης»). Ἰδοὺ δὲ πῶς διατυποῖ ταύτην ἀπὸ τοῦ βήματος τῆς Βουλῆς. «...Ἔχω καθῆκον, ἐπειδὴ ἀπὸ τοῦ βήματος τούτου ἐρρήθη καὶ παρ᾽ αὐτοῦ τοῦ Ὑπουργοῦ ἠκυρώθη, ὅτι ἡ Πολιτεία, ὅταν πρόκειται περὶ μεταθέσεως ἀρχιερέως ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ προκαλῇ αὕτη τὴν Σύνοδον, καὶ ὅτι δὲν ἔχει τὸ δικαίωμα ἡ Σύνοδος ἀπρόκλητος νὰ γνωμοδοτήσῃ ἄνευ τῆς συγκαταθέσεως τῆς Κυβερνήσεως, ἔχω ἐπιτακτικὸν καθῆκον, λέγω, νὰ διαμαρτυρηθῶ κατὰ τοιαύτης γνώμης, οὐδαμοῦ στηριζομένης, οὔτε εἰς νόμον τινα, οὔτε εἰς τὰς παραδόσεις τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, διότι ἐὰν τοῦτο θεωρηθῇ ὡς ἔχον βάσιν καὶ κύρωσίν τινα ἀφαιροῦνται ἀναντιλέκτως τὰ ἱερὰ δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας. Ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐλευθέρα νὰ γνωμοδοτῇ, ἡ δὲ Πολιτεία ἐλευθέρα νὰ κυρώσῃ ἢ μὴ τὴν γνωμοδότησιν ταύτην». Καὶ ἀλλαχοῦ λέγει· «...Τὸ Καταστατικὸν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου χαράσσει γραμμάς, ἐντὸς τῶν ὁποίων ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἐλευθέρα νὰ ἐνεργῇ ἀνεξαρτήτως ἀπὸ πάσης πολιτείας τῆς ἐξουσίας κατὰ τὴν πρωτόβουλον αὐτῆς ἔμπνευσιν...εἰς (δὲ) τὴν καθ᾽ ἡμᾶς Ἐκκλησίαν ἐπεκράτησε τὸ νόμιμον ἔθιμον ἵνα εἷς τῶν, ἐν τῷ Βασιλείῳ, διαπρεπόντων ἐπ᾽ ἀρετῇ καὶ παιδείᾳ, Ἱεραρχῶν, καλεῖται ἐλευθέρᾳ, τῆς Συνόδου, ἐκλογῇ εἰς πλήρωσιν τοῦ κενωθέντος Μητροπολιτικοῦ θρόνου».

Ὡς βλέπετε, ἅγιοι ἀδελφοί, ἀμφότεροι οἱ ἄνω μνησθέντες οἵ, κατὰ τύχην, κυβερνῶντες σήμερον τὴν χώραν, ἀκριβῶς διαγράφοντες τὰ ὅρια τῆς Ἀνωτάτης Ἐκκλησιαστικῆς Ἀρχῆς καὶ τῆς Πολιτείας, ἔχουσιν ἔτι ῥιζικωτέρας ἀρχὰς καὶ γνώμας διαμαρτυρόμενοι διαρρήδην καὶ ἀποδεχόμενοι ὅτι, ὄχι μόνον τὸ γνωμοδοτεῖν εἶναι ἀποκλειστικὸν δικαίωμα τῆς πρωτοβουλίας τῆς Συνόδου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς μεταθέσεως Ἐπισκόπων νὰ πληροῦται ὁ Μητροπολιτικὸς θρόνος.

Ὡς πρὸς τὸ ἔγγραφον τῆς Κυβερνήσεως, τοῦ 1873, πρὸς τὴν Σύνοδον παρατηρῶ, ὅτι ἡ τότε Σύνοδος οὐδὲν δικαίωμα εἶχε νὰ ψηφίσῃ καὶ νὰ ἐκλέξῃ τὸν σεβ. Κερκύρας Μητροπολίτην, ἀλλὰ νὰ γνωμοδοτήσῃ μόνον.

Ὅθεν οὐχὶ ἡ πρᾶξις τῆς τότε Συνόδου αὐτὴ καθ᾽ ἑαυτὴν ψεκτέα, ἀλλ᾽ ἡ μὴ προσήκουσα χρῆσις τῶν λέξεων «ἐκλέγειν ψηφίζειν». Τοῦτο πιστοποιεῖ καὶ αὐτὸς ὁ, τὸ περὶ οὗ πρόκειται ἔγγραφον ἐκδοὺς Ὑπουργὸς κ. Καλλιφρονᾶς. Ὁ δὲ τότε (1889) Ὑπουργὸς κ. Θεοτόκης ῥητῶς λέγει ὅτι «δὲν ἐπικαλοῦμαι τὸ ἔγγραφον τοῦτο ὡς ἀποτελοῦν ἀρχήν, ἡ ὁποία πρέπει νὰ διέπῃ τὰ τῆς γνωμοδοτήσεως».

Ταῦτα εἶχον νὰ καταθέσω ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω τριῶν ζητημάτων. Πρόσχωμεν λοιπόν, ἅγιοι ἀδελφοί, ἵνα μὴ κατὰ τὴν ἄνω ῥηθεῖσαν φράσιν τοῦ νῦν κυρίου ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν «ἀφαιρεθῶσιν ἀναντιλέκτως τὰ ἱερὰ δικαιώματα τῆς Ἐκκλησίας».

Τοῦτον διαδεξάμενος ὁ Σπάρτης εἶπε τὰ ἑξῆς.

«Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης διϊσχυρίζεται, ὅτι οὐδεμία ἀμφιβολία πρέπει νὰ ὑπάρχῃ, ὅτι ἡ Σύνοδος ἐνεργεῖ ἄνευ προκλήσεως τῆς Κυβερνήσεως, διότι α) ἡ ἀνεξαρτησία τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἡ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὡς ἀνωτάτης ἐκκλησιαστικῆς ἀρχῆς ἀνεγνωρίσθησαν ὑπὸ τοῦ Συντάγματος ἄρθρ. Β΄. καὶ τοῦ νόμου ΣΑ΄. ἄρθρ. Β΄. Ἡ ἀνεξαρτησία δὲ αὕτη τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ὡς ἀρχῆς εἶναι ἀσυμβίβαστος μὲ τὴν προηγουμένην πρόκλησιν τῆς Κυβερνήσεως.

Ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δὲν εἶναι συμβουλευτικὸν σῶμα τοῦ ὑπουργείου τῶν Ἐκκλησιαστικῶν, οὐδὲ αἱ ἀποφάσεις αὐτῆς εἶναι ἁπλῶς συμβουλευτικαί, ἀλλ᾽ εἶναι ἀποφάσεις ἢ γνωμοδοτήσεις ἄνευ τῶν ὁποίων *δὲν δύναται νὰ ἐνεργήσῃ ἡ Κυβέρνησις εἰς τὸν κύκλον τῶν δικαιωμάτων της* π. χ. εἰς τὰς περιπτώσεις τῶν ἄρθρων Δ΄. καὶ Ε΄. τοῦ Σ΄. Νόμου β) Τὸ ἄρθρον Ζ΄. τοῦ Νόμου ΣΑ΄. ὁρίζει, ὅτι ἡ Σύνοδος εἰς τὰ ἐσωτερικὰ αὐτῆς καθήκοντα ἐνεργεῖ ἀνεξαρτήτως τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς εἰς δὲ τὰ ἐξωτερικὰ *τῇ συμπράξει* καὶ ἐγκρίσει τῆς Κυβερνήσεως. Ὅθεν ἡ πρότασις, πρὸς μετάθεσιν Ἐπισκόπου ἢ ἐκλογὴν τοιούτου καὶ ἂν ὑπαχθῇ εἰς τὰ ἐξωτερικὰ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καθήκοντα δὲν γίνεται τῇ προκλήσει τῆς Κυβερνήσεως, ἀλλὰ *τῇ συμπράξει καὶ ἐγκρίσει αὐτῆς*· κατ᾽ ἀκολουθίαν δὲν ἔχει ἁπλῶς συμβουλευτικὴν ψῆφον καὶ θέσιν ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, ἀλλὰ συμπράκτορος ἐνεργοῦντος ἐν ἰδίᾳ πρωτοβουλίᾳ γ) ἀλλ᾽ ἡ πρότασις πρὸς μετάθεσιν ἢ ἐκλογὴν Ἐπισκόπου εἶναι ἐκ τῶν ἐσωτερικῶν καθηκόντων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, δι᾽ ἃ αὕτη ἐνεργεῖ ἀνεξαρτήτως τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς, ὡς ἀποδεικνύεται ἐκ τῶν ἄρθρων Η΄. ἐδαφ. γ΄. Ε΄. καὶ ἰδίως ἐδαφ. στ΄. καὶ ἐδαφ. η΄. Εἰς τὸ αὐτὸ δὲ συμπέρασμα καταλήγομεν καὶ ἐκ τοῦ ὅτι *εἰς τὰ ἐξωτερικὰ* καθήκοντα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου περὶ ὧν πραγματεύεται τὸ ἄρθρον Α΄. οὐδὲν ἴχνος ὑπάρχει δικαιολογοῦν τὴν ἀξίωσιν τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς, ὅπως μόνον τῇ προκλήσει αὐτῆς ἐνεργήσῃ ἡ Σύνοδος ἐντὸς τῶν καθηκόντων καὶ δικαιωμάτων της». (Κῶδιξ τῆς Ἱ. Συνόδου ἔνθ. ἀνωτ. σ. 426—446).

Τῆς σχετικῆς συζητήσεως ἐπαναληφθείσης ἐν τῇ συνεδρίᾳ τῆς 10

Μαΐου λαβὼν τὸν λόγον ὁ Ὕδρας, οὗτινος τὴν γνώμην ἀπεδέξατο καὶ ὁ Τριφυλίας, προσέθεσε τὰ κάτωθι.

«Ἐπὶ τῶν περὶ τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος γνωμῶν τῆς πλειονοψηφίας τῶν ἤδη καταχωρισθεισῶν ἐν τῷ ἐπισήμῳ βιβλίῳ τῶν Συνοδικῶν πρακτικῶν, ὁ κ. Β. Ἐπίτροπος ἐπέφερε τὰς παρατηρήσεις του ἀνισχύρους ἀποδείξας τοὺς λόγους, ἐφ' ὧν ἡ πλειονοψηφία ἐρειδομένη, ἀντίθετον ἐξήνεγκε γνώμην πρὸς τὴν τῆς μειονοψηφίας. Ἀποκρούσας οὕτω τὰς γνώμας τῆς πλειονοψηφίας ὡς ἀντινόμους καὶ ἀντικανονικὰς καὶ μάλιστα τῶν περὶ αὐτοβούλου γνωμοδοτήσεως αὐτῆς πρὸς πλήρωσιν τοῦ χηρεύοντος Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν διὰ μεταθέσεως, σαφῶς ἐδήλωσεν, ὅτι ἐὰν αὕτη ἤθελε προβῇ εἰς γνωμοδότησιν ἄνευ προηγουμένης, τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργείου εἰς τοῦτο, προκλήσεως ἀδυνατεῖ νὰ παραμείνῃ ἐν τῇ Συνόδῳ καὶ νὰ προσυπογράψῃ τὴν πρᾶξιν τοιαύτης γνωμοδοτήσεως. Μετὰ τὰ τότε λεχθέντα ὑπὸ τοῦ κ. Β. Ἐπιτρόπου ἡ μειονοψηφία ἀνέμενεν, ὅπως ἡ πλειονοψηφία προβῇ εἰς ἀνασκευὴν τῶν ἰσχυρῶν αὐτοῦ ἐπιχειρημάτων καὶ εἰς ὑποστήριξιν τῶν γνωμῶν της· παραδόξως ὅμως ἀντὶ τῆς ἀναμενομένης τούτων ἀνασκευῆς, ἠρκέσθη νὰ ἐπαναλάβῃ ἁπλῶς, ὅσα καὶ πρότερον εἶπεν ἐπὶ τοῦ ὑπὸ συζήτησιν θέματος. Διὰ τοῦτο ἡ μειονοψηφία πρὸς τελειοτέραν ἐξακρίβωσιν τῆς γνώμης της ἐπὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος ἀναγκάζεται πλατύτερον αὐτὴν νὰ διατυπώσῃ καὶ αὖθις. Ἡ πλειονοψηφία τῆς Ἱ. Συνόδου ἰσχυρίζεται α) ὅτι ὁ χηρεύων Μητροπολιτικὸς θρόνος Ἀθηνῶν δέον νὰ πληρωθῇ, οὐχὶ ὅπως πληροῦνται πᾶσαι αἱ Ἐπισκοπαὶ τοῦ Κράτους διὰ προτάσεως τριῶν ὑποψηφίων, ὧν εἷς ἐκλέγεται καὶ χειροτονεῖται Ἐπίσκοπος, ἀλλὰ διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν ὑπαρχόντων ἀρχιερέων β) ὅτι ἡ Ἱ. Σύνοδος ὡς ἔχει τὰ νῦν καταρτισθῇ, τοῦτ' ἔστιν ὡς προεδρευομένη ὑπὸ τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Ἀργολίδος κ. Νικάνδρου καὶ οὐχὶ τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ τακτικοῦ αὐτῆς προέδρου δὲν δύναται νὰ προβῇ εἰς πρότασιν πρὸς χειροτονίαν, ἀλλὰ μόνον εἰς μετάθεσιν καὶ γ) ὅτι δύναται νὰ προβῇ αὐτεπαγγέλτως εἰς γνωμοδότησιν περὶ μεταθέσεως ἄνευ προκλήσεως τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργείου. Εἰς τὰ ἀνωτέρω ἡ μειονοψηφία ἀπαντᾷ διὰ τῶν ἑξῆς:

Α΄. Ὁ Σ΄ Νόμος περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων κ.λ.π. ἕνα καὶ μόνον ἀναγνωρίζει τρόπον πρὸς πλήρωσιν πάσης Ἐπισκοπικῆς ἕδρας τοῦ Βασιλείου. Καὶ τὸν μὲν ἀριθμὸν τῶν Ἐπισκοπῶν ὁρίζει ἐν τῷ ἄρθρῳ Α΄ τὴν δὲ περιφέρειαν καὶ τὴν ὀνομασίαν ἑκάστης Ἐπισκοπῆς ὁρίζει ἐν τῷ ἄρθρῳ Β΄. ἐν ᾧ πρώτη ἀναγράφεται ἡ Ἐπισκοπὴ Ἀθηνῶν τὸν δὲ τρόπον τῆς ἐφ' ἑκάστην Ἐπισκοπὴν ἀναρρήσεως *ἰδίου Ἐπισκόπου* ὁρίζει ἐν τῷ ἄρθρῳ Γ΄ ἐν ᾧ μόνον περὶ χειροτονίας γίνεται λόγος. Κατὰ ταῦτα οὐδεμία Ἐπισκοπὴ τοῦ Κράτους μηδὲ τῆς Μητροπόλεως ἐξαιρουμένης, πληροῦται διὰ μεταθέσεως· τὸ εἰρημένον ἄρθρον τοῦ Σ΄ Νόμου ἔχουσα πρὸ ὀφθαλμῶν ἡ μειονοψηφία ὡς καὶ τὸν ιδ΄ ἀποστολικὸν κανόνα, τὴν μὲν πλήρωσιν τοῦ Μητρο-

πολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν διὰ χειροτονίας ὠνόμασε κανονικήν, ἀντικανονικὴν δὲ τὴν διὰ μεταθέσεως.

Προῆλθε δὲ εἰς τὸ πόρισμα τοῦτο ἐκ τῆς ὀρθῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ τοῦ ιδ΄ ἀποστολικοῦ κανόνος, διότι τότε μόνον θὰ ἦτο κανονικὴ καὶ ἡ διὰ μεταθέσεως πλήρωσις τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν, ὡς ἡ πλειονοψηφία ἰσχυρίζεται, ὅταν ὑφίστανται καὶ οἱ λόγοι, ὧν ἕνεκα ἡ μετάθεσις ἐπιτρέπεται ὡς τοῦτο συμβαίνει καὶ ἐν ταῖς ὁμοδόξοις ἐκκλησίαις, ἐν αἷς δι' εἰδικοὺς λόγους ἀνάγκης, ἡ μετάθεσις καθιερώθη. Ἀλλὰ παρ' ἡμῖν οὐδεὶς λόγος ὑπαγορεύει τὴν τοιαύτην παρέκκλισιν ἀπὸ τοῦ αὐστηρῶς νομίμου καὶ κανονικοῦ. Οὐδεμιᾶς λοιπὸν ὑφισταμένης νῦν εὐλόγου ἀνάγκης πρὸς πλήρωσιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν διὰ μεταθέσεως πρόδηλον, ὅτι αὕτη ὡς ἐντελῶς ἀναιτιολόγητος καὶ ὡς ἐντελῶς ἀντικειμένη εἴς τε τὸ γράμμα καὶ τὸ πνεῦμα τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ἐν γένει διατάξεων εἶναι προφανῶς ἀντικανονικὴ καὶ διὰ τοῦτο ἡ μειονοψηφία οὕτως αὐτὴν ἀπεκάλεσεν. Ἀτόπως δὲ ἡ πλειονοψηφία ἐπανέλαβε τὰς λέξεις ἐπιπήδησις καὶ ἐπίβασις θέλουσα νὰ ἀνεύρῃ ἐν αὐταῖς καὶ ἐξαγάγῃ σημασίαν ἀντίθετον πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ιδ΄ ἀποστολικοῦ κανόνος.

Ἀλλ' ἡ πλειονοψηφία ἐξενεγκοῦσα ἤδη τὴν γνώμην της, ὅτι μόνον διὰ μεταθέσεως καὶ οὐχὶ διὰ χειροτονίας δέον νὰ πληρωθῇ ὁ χηρεύων Μητροπολινικὸς θρόνος Ἀθηνῶν, ὤφειλεν ἐντὸς τοῦ διαγεγραμμένου κύκλου τῆς ὀφειλομένης ἀξιοπρεπείας περιοριζομένη νὰ ἀρκεσθῇ εἰς τὴν περὶ τούτου ἀνάπτυξιν καὶ οὐχὶ νὰ προκαλέσῃ ὕβριν καὶ ὄνειδος διὰ τὴν σεβ. Ἱεραρχίαν τοῦ Κράτους τὴν διὰ χειροτονίας προαγωγὴν ἑνὸς ἐκ τοῦ κλήρου τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας. Διότι ὁ κλῆρος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐκκλησίας δὲν ἀποτελεῖται μόνον ἐκ τῶν ἤδη ὑπαρχόντων Ἱεραρχῶν, ἀλλ' ἐξ ὅλου τοῦ ἀριθμοῦ τούτων ἐκ τῶν ὁποίων καὶ ἡμεῖς διὰ χειροτονίας προαχθέντες τῇ Σ. Ἱεραρχίᾳ τοῦ Βασιλείου τῆς Ἑλλάδος συναριθμούμεθα.

Περὶ δὲ τοῦ ζητήματος τοῦ νομίμου καταρτισμοῦ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἡ μειονοψηφία ἀποκρούει τὸν ἰσχυρισμὸν τῆς πλειονοψηφίας, ὅτι δῆθεν ἡ Σύνοδος ἄνευ τοῦ τακτικοῦ αὐτῆς Προέδρου, ὅστις εἶναι ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν, δὲν δύναται νὰ προβῇ εἰς χειροτονίαν, διότι ἡ τοιαύτη συγκρότησις τῆς Συνόδου, ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ νομίμως ἀναπληροῦντος τὸν τακτικὸν πρόεδρον ἢ εἶναι νόμιμος καὶ τότε δύναται ἡ Σύνοδος νὰ ἐνασκήσῃ πάντα τὰ δικαιώματα αὐτῆς, ἢ δὲν εἶναι νόμιμος, ὁπότε πᾶσαι αἱ πράξεις τῆς Συνόδου δέον νὰ θεωρηθῶσιν ἄκυροι, ὅπερ ἄτοπον. Ἀλλὰ περὶ τούτου προενόησεν ὁ νόμος ὁρίσας τὸν νόμιμον ἀναπληρωτὴν τοῦ τακτικοῦ προέδρου οὕτως ὥστε διὰ τοῦ θανάτου τοῦ Μητροπολίτου χηρεύει μὲν ἡ Ἐπισκοπὴ Ἀθηνῶν οὐχὶ δὲ καὶ ἡ προεδρεία τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καταλαμβανομένη ὑπὸ τοῦ πρεσβυτέρου κατὰ τὴν χειροτονίαν Συνοδικοῦ συνέδρου. Κατὰ ταῦτα ἡ Σύνοδος εἶναι πάντοτε νομίμως συγκεκροτημένη, ἅμα ὡς σύγκειται

ἐκ πέντε μελῶν ἰσοψήφων, ἐξ ὧν ὑπὸ τοῦ αὐτοῦ καταστατικοῦ Νόμου ΣΑ΄ καὶ τοῦ αὐτοῦ Γ΄ ὁρίζεται μὲν ὁ τακτικὸς καὶ ἰσόβιος πρόεδρος, ἀλλ' ἐν ταὐτῷ καὶ ὁ ἀναπληρωτὴς αὐτοῦ, ὁπότε οὐδὲν ἄλλο προσαπαιτεῖται παρὰ ἡ συμπλήρωσις τοῦ νομίμου ἀριθμοῦ τῶν πέντε. Ποῦ δὲ ἡ πλειονοψηφία ἀνεῦρε καὶ ποῦ στηριζομένη διατείνεται ὅτι ἡ Σύνοδος ἄνευ τοῦ τακτικοῦ προέδρου δύναται μὲν νὰ γνωμοδοτήσῃ περὶ μεταθέσεως Ἐπισκόπου, οὐχὶ δὲ καὶ νὰ προτείνῃ τὴν διὰ χειροτονίας πλήρωσιν τῆς Ἀρχιεπισκοπῆς Ἀθηνῶν; Ἴσως ἐνόμισεν, ὅτι δύναται τὴν περὶ τοῦ μὴ νομίμου, κατ' αὐτήν, καταρτισμοῦ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου γνώμην της νὰ ὑποστηρίξῃ διὰ τῶν ὅλως ἀσχέτων πρὸς τὸ συζητούμενον θέμα ἱερῶν κανόνων, ἐν οἷς ὁ λόγος περὶ Μητροπολιτῶν καὶ τῶν ὑπὸ τούτους Ἐπισκόπων. Ἀλλ' ἡ Αὐτοκέφαλος Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος διοικεῖται ὡς γνωστὸν κατὰ τὸν καταστατικὸν αὐτῆς ΣΑ΄ Νόμον, κατὰ τὸ Γ΄ ἄρθρον τοῦ ὁποίου νόμιμος ὁμολογεῖται ὁ νῦν καταρτισμὸς τῆς Ἱερᾶς Συνόδου δυναμένης ἑπομένως νὰ προβῇ εἰς πρότασιν χειροτονίας πρὸς πλήρωσιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ τῶν Ἀθηνῶν θρόνου.

Περὶ δὲ τοῦ ζητήματος ἐὰν ἡ Ἱ. Σύνοδος δύναται αὐτεπαγγέλτως νὰ προβῇ εἰς ἐκλογὴν Μητροπολίτου διὰ μεταθέσεως, ἡ μειονοψηφία ὅλως ἄσχετα εὑρίσκουσα τὰ περὶ τούτου ὑπὸ τῆς πλειονοψηφίας λεχθέντα περιορίζεται νὰ ἐπικαλεσθῇ τὴν ὀρθὴν ἑρμηνείαν καὶ ἐφαρμογὴν τοῦ αὐτοῦ περὶ Ἐπισκοπῶν κ. λ. π. Σ΄ Νόμου. Ἐκ τῆς συγκρίσεως τῶν ἄρθρων Γ΄ καὶ Δ΄ προκύπτει προδήλως ὅτι διακρίνεται ἐντελῶς ἡ χειροτονία τῆς μεταθέσεως. Καὶ ἡ μὲν χειροτονία ὁρίζεται εὐθὺς ἀμέσως ὡς ὁ κανονικὸς τρόπος πρὸς πλήρωσιν πάσης Ἐπισκοπῆς, ἡ δὲ μετάθεσις Ἐπισκόπου ἐπιτρέπεται ὡς ἐξαιρετικὴ ἀνάγκη διὰ τοῦ ἑπομένου ἄρθρου. Ἐν ᾧ ἐὰν κατὰ τὸ πνεῦμα τοῦ νομοθέτου ἡ χειροτονία ἐξισοῦτο πρὸς τὴν μετάθεσιν, τότε θὰ περιελαμβάνοντο ἀμφότεροι οἱ τρόποι οὗτοι πρὸς πλήρωσιν χηρευούσης ἐπισκοπικῆς ἕδρας, ἐν ἑνὶ καὶ τῷ αὐτῷ ἄρθρῳ κατὰ σχῆμα διαζευκτικὸν οὕτως «πᾶσα Ἐπισκοπὴ χηρεύσασα πληροῦται διὰ χειροτονίας ἢ διὰ μεταθέσεως». Ἀφ' οὗ λοιπὸν ὁ νόμος διαστέλλει τὴν μετάθεσιν ἀπὸ τῆς χειροτονίας, πρόδηλον ὅτι δὲν δύναται νὰ ἐπιζητηθῇ ἡ μετάθεσις κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον, καθ' ὃν καὶ ἡ χειροτονία, τοῦθ' ὅπερ ἄλλως καθορίζει ἀρκούντως σαφῶς ἑκάτερον τῶν εἰρημένων ἄρθρων. Οὕτως ἐν ἑκατέρῳ τῶν δύο τούτων ἄρθρων ὁρίζεται κατὰ διάφορον ὅλως τρόπον ἡ σύμπραξις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς κοσμικῆς ἀρχῆς πρὸς χειροτονίαν ἢ πρὸς μετάθεσιν Ἐπισκόπου. Ἐὰν δὲ προσέξωμεν καλῶς εἰς τὴν κατάταξιν καὶ ἀκολουθίαν τῶν ἐννοιῶν καὶ τῶν λέξεων ἐν ἑκατέρῳ τῶν ἄρθρων ἀνακαλύπτομεν εὐχερῶς εἰς τίνα προσήκει ἡ πρωτοβουλία ἐν ἑκατέρᾳ περιπτώσει.

Διὰ τοῦ ἄρθρου Γ΄ ὁρίζοντος τὰ τῆς ἐκλογῆς πρὸς χειροτονίαν προτάσσεται ἡ διάταξις ὅτι «ψηφίζονται ὑπὸ τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τρεῖς.... καὶ ἐν τῇ ἑπομένῃ παραγράφῳ ἀκολουθεῖ ὅτι ὁ Βασιλεὺς φέρει τὴν ἔγκρισίν του

ἐπὶ τὸν ἕνα ἐξ αὐτῶν». Ἀλλὰ διὰ τοῦ ἄρθρου Δ′ ἐν τῷ, περὶ μεταθέσεως, ἐδαφίῳ ἀναστρέφεται ἡ τοιαύτη διάταξις, διότι προτάσσεται ἡ ἔννοια ὅτι ἡ μετάθεσις γίνεται μόνον ἐγκρίσει τοῦ Βασιλέως, ἀκολουθεῖ δὲ ὁ ὅρος τῆς γνωμοδοτήσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, μὴ ἐχούσης οὕτω τὴν πρωτοβουλίαν τῆς πράξεως, ἀλλὰ τὸ προνόμιον τοῦ γνωμοδοτεῖν εἰς περιορισμὸν πάσης ἀδικαιολογήτου πρωτοβουλίας τῆς πολιτείας πρὸς μετάθεσιν Ἐπισκόπου. Τὴν ἀνάγκην λοιπὸν ἢ τὸν κατάλληλον καιρὸν πρὸς πλήρωσιν κενῆς θέσεως Ἐπισκόπου διὰ μεταθέσεως, ἁρμοδία νὰ κρίνῃ δὲν εἶναι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος, ἀλλ᾿ ἡ Κυβέρνησις, ἥτις ὀφείλει πρὶν προβῇ εἰς τὴν μετάθεσιν νὰ αἰτήσῃ τὴν γνωμοδότησιν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ἡ πλειονοψηφία πρὸς ὑποστήριξιν τῆς γνώμης της, ὅτι δύναται αὐτεπαγγέλτως καὶ ἄνευ προκλήσεως νὰ προβῇ εἰς τὴν γνωμοδότησιν περὶ τῆς διὰ μεταθέσεως πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν ἔφερε καὶ περικοπάς τινας ἐκ τῶν ἀγορεύσεων τοῦ τε νῦν πρωθυπουργοῦ κ. Θ. Π. Δεληγιάννη καὶ τοῦ νῦν ὑπουργοῦ τῶν Ἐκκλησιαστικῶν κ. Δ. Πετρίδου ἃς οὗτοι ἐποιήσαντο ἐν ἔτει 1889 κατὰ τὴν ἐν τῇ Βουλῇ συζήτησιν ἐπὶ τοῦ αἴφνης ἀναφυέντος τότε Μητροπολιτικοῦ ζητήματος. Ἐκ δὲ τῶν περικοπῶν τούτων ἐξήγαγε συμπέρασμα, ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δύναται νὰ προβῇ ἄνευ προκλήσεως εἰς τὴν πλήρωσιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ Θρόνου Ἀθηνῶν διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν Ἱεραρχῶν τοῦ Κράτους. Ἡ μειονοψηφία ὅμως φρονεῖ, ὅτι διὰ τῶν εἰρημένων ἀγορεύσεων δὲν ἐπεζητεῖτο ἡ λύσις τοῦ προκειμένου ζητήματος, περὶ τοῦ ἂν δύναται ἡ Σύνοδος νὰ προβῇ αὐτεπαγγέλτως εἰς γνωμοδότησιν περὶ μεταθέσεως, διότι περὶ τούτου τότε δὲν ἐπρόκειτο, ὡς τοῦτο θὰ ὁμολογήσῃ καὶ αὐτὴ ἡ πλειονοψηφία. Τοὐναντίον κατὰ τὴν κοινοβουλευτικὴν ἐκείνην συζήτησιν ὁ λόγος περιεστρέφετο οὐχὶ περὶ τὴν ἑρμηνείαν τοῦ Νόμου, ἂν δύναται ἡ Ἱερὰ Σύνοδος νὰ προβῇ εἰς γνωμοδότησιν ἄνευ προκλήσεως, ἀλλὰ περὶ τὴν ἀνεπηρέαστον καὶ ἐλευθέραν ἐνάσκησιν τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου. Ἀφ᾿ οὗ λοιπὸν οὐδόλως τότε ἐπρόκειτο περὶ τοῦ συγκεκριμένου ζητήματος, ἂν κατὰ τὸ β′ ἐδάφιον τοῦ Δ′ ἄρθρου τοῦ Σ′ Νόμου ἡ γνωμοδότησις τῆς Ἱερᾶς Συνόδου γίνεται ἄνευ προκλήσεως, φανερόν, ὅτι καὶ πάντα τὰ ἐν τῇ Βουλῇ τότε λεχθέντα ἦσαν ἄσχετα πρὸς τὸ ὑπὸ συζήτησιν θέμα. Ὅθεν ἡ μειονοψηφία μελετήσασα τὸ θέμα τοῦτο τὸ πρῶτον ἤδη ἐγειρόμενον καὶ ἔχουσα ὑπ᾿ ὄψει τὰς περὶ τούτου γνώμας, ἁρμοδίως, νομομαθῶν ἐμμένει εἰς τὴν γνώμην της ταύτην, ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δὲν δύναται αὐτεπαγγέλτως νὰ προβῇ εἰς γνωμοδότησιν ἄνευ προηγουμένης προκλήσεως τοῦ ἁρμοδίου ὑπουργείου. Ἀποκρούουσα τοιουτοτρόπως ἡ μειονοψηφία τὴν γνώμην τῆς πλειονοψηφίας περὶ αὐτοβούλου γνωμοδοτήσεως ὀφείλει νὰ δηλώσῃ καὶ αὖθις, ὅτι κανονικὴν καὶ νόμιμον θεωρεῖ τὴν διὰ χειροτονίας πλήρωσιν τοῦ χηρεύοντος Μητροπολιτικοῦ Θρόνου

Ἀθηνῶν οὐχὶ δὲ καὶ τὴν διὰ μεταθέσεως»[1].

Τὰ μέχρι τοῦδε, ἐν ταῖς προηγουμέναις συνεδρίαις, παρὰ πάντων λεχθέντα συνοψίζων ὁ Σεβ. Προεδρεύων εἶπε (συνεδρία 15 Μαΐου).

Σεβασμιώτατοι ἅγιοι ἀδελφοί!

Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε γενομένων πολλῶν συζητήσεων ἐπὶ τῆς πληρώσεως τοῦ χηρεύοντος Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν ἐξήχθη τὸ ἀποτέλεσμα, ὅτι ἡ μὲν μειονοψηφία ἀποτελουμένη ὑπὸ τῶν σεβασμιωτάτων Ἐπισκόπων Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Νεοφύτου καὶ Ὕδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσενίου ὑπεστήριζε καὶ παρεδέχθη τὴν διὰ προτάσεως καὶ χειροτονίας πλήρωσιν τοῦ χηρεύοντος Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν, ἡ δὲ πλειονοψηφία ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Σεβασμιωτάτων Ἀρχιεπισκόπων Πατρῶν καὶ Ἠλείας Ἱεροθέου, Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης Θεοκλήτου καὶ ἐμοῦ τοῦ προεδρεύοντος Ἀργολίδος Νικάνδρου ὑπεστήριζε καὶ παρεδέχθη τήν, διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν δεδοκιμασμένων Ἱεραρχῶν τοῦ Κράτους, πλήρωσιν τοῦ χηρεύοντος Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν ὡς μέχρι τοῦδε ἐγίνετο. Ἑπομένως κατὰ πλειονοψηφίαν ἀπορρίπτεται ἡ γνώμη τῆς μειονοψηφίας καὶ γίνεται παραδεκτὸν ἡ γνώμη τῆς πλειονοψηφίας.

Ἤδη δὲ φρονῶ ὅτι ἡ Ἱερὰ Σύνοδος δύναται νὰ προβῇ εἰς γνωμοδότησιν περὶ πληρώσεως τῆς χηρευούσης Μητροπολιτικῆς ἕδρας Ἀθηνῶν διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν ἐν ἐνεργείᾳ Ἱεραρχῶν τοῦ Κράτους κριθησομένου καταλλήλου»· τοῦτον διεδέξατο ὁ Σπάρτης προσειπὼν τάδε:

«Ὁ Ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης θεωρεῖ καθῆκον ἀπαραίτητον ἐπιβαλλόμενον εἰς τὴν Ἱερὰν Σύνοδον ὅπως αὕτη λάβῃ ὑπ' ὄψιν καὶ χαρακτηρίσῃ προσηκόντως τὴν ἐν τῇ Ἱερᾷ Συνόδῳ ἀντίδρασιν τοῦ ἀξιοτίμου Β. Ἐπιτρόπου ὡς πρὸς τὸ Μητροπολιτικὸν ζήτημα κατὰ τὰς προηγουμένας συνεδριάσεις καὶ ἰδίως κατὰ τὴν τῆς 10 μεσοῦντος. Παρατηρεῖ μετὰ θλίψεως ὁ εἰρημένος Ἀρχιεπίσκοπος ὅτι ὁ Β. Ἐπίτροπος οὐ μόνον φανερῶς ἐξεζήτησε νὰ ἐπέμβῃ εἰς δικαιώματα ἀνήκοντα ἀποκλειστικῶς εἰς τὴν Σύνοδον, ἀλλὰ καὶ ἀπεδοκίμασε διαρρήδην τὰς μέχρι τοῦδε Συνοδικὰς πράξεις ὡς πρὸς τὴν πλήρωσιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν διὰ μεταθέσεως εἰπὼν ἐν μὲν τῇ συνεδριάσει τῆς 26 Ἀπριλίου ἐ. ἔ. ἐπὶ λέξει τάδε. «Δὲν ἔχετε τὸ δικαίωμα νὰ προβῆτε καὶ γνωμοδοτήσετε περὶ μεταθέσεως. Ἡ ὁδὸς αὕτη εἶναι κλειστή· ἡ διὰ χειροτονίας ὁδὸς εἶναι ἀνοικτὴ καὶ δύνασθε νὰ προβῆτε....... Λυποῦμαι πολύ, ὅτι ἐγὼ δὲν δύναμαι μήτε νὰ προσυπογράψω, μήτε νὰ διαβιβάσω τὸ ἔγγραφόν Σας περὶ ἐκλογῆς Μητροπολίτου διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν Ἀρχιερέων πρὸς τὸ ὑπουργεῖον διότι φοβοῦμαι μήπως ἐπιπληχθῶ ἐπὶ ἀγνοίᾳ καθήκοντος, ὡς ἐγένετο ἄλλοτε ἐπὶ ἑνὸς τῶν προκατόχων μου». Ἐν δὲ τῇ συνεδριάσει τῆς 10 μεσοῦντος «Ἡ μετάθεσις εἶναι ἀντίνομος καὶ ἀντικανονικὴ κατὰ τὴν ἔκφρασιν τῆς μειονο-

1. Κῶδιξ τῆς Ἱ. Συνόδου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 48—49β.

ψηφίας». Ἐκ τῶν λόγων τούτων τοῦ κ. Β. Ἐπιτρόπου προκύπτει φανερῶς, ὅτι ἡ πολιτεία οὐχὶ μόνον ἀξιοῖ νὰ περιορίσῃ τὴν ἀνεξαρτησίαν τῶν πράξεων τῆς Συνόδου καθιερωμένην ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας καὶ ὑπὸ τοῦ Συντάγματος καὶ τοῦ ΣΑ΄ Νόμου, ἀλλὰ καὶ ἐκβιάζει τὴν διὰ χειροτονίας ἐκλογὴν ἐπὶ τῇ ἀπειλῇ τῆς ἀρνήσεως τῆς προσυπογραφῆς τοῦ Β. Ἐπιτρόπου ὡς πρὸς τὸ Μητροπολιτικὸν ζήτημα, ἄγουσα λεληθότως τὴν Ἐκκλησίαν εἰς ὑποδούλωσιν.

Ὁ εἰρημένος Ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης παρατηρεῖ πρὸς τὸν κ. Β. Ἐπίτροπον, ὅτι δὲν ἀνήκει εἰς αὐτὸν νὰ ἀποδοκιμάζῃ καὶ καταδικάζῃ τὴν ἐν τῷ παρελθόντι διοίκησιν τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος (οὐδὲ ἀπόκειται τῷ Β. Ἐπιτρόπῳ ὁ κανονισμὸς τῶν συνεδριάσεων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου κανονιζομένων ὑποκειμένων νόμων καὶ διευθυνομένων ὑπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου). Κατ᾽ ἀκολουθίαν πάντων τούτων καὶ ἄλλων τοιούτων ὁ εἰρημένος Ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης ὑποβάλλει εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον διαμαρτυρίαν ὡς πρὸς τὸν τρόπον τῆς διεξαγωγῆς τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος ἀπάδοντα πρὸς τοὺς ἱεροὺς κανόνας, τὸ Σύνταγμα, τὸν οἰκεῖον νόμον, τὰ δικαιώματα καὶ τὴν ἀξιοπρέπειαν τῆς Ἱ. Συνόδου ἐπικαλούμενος τὴν ἐπὶ τοῦ θέματος τούτου ἀπόφασιν τῆς Ἱ. Συνόδου.

Προσέτι δὲ ὁ εἰρημένος Ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης διαμαρτύρεται καὶ ἐπὶ τῷ ἑξῆς γεγονότι. Θεωρεῖ τὸν ὁριστικὸν διορισμὸν τοῦ σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν καὶ Ἠλείας ὡς τακτικοῦ πέμπτου μέλους, ὡς ἐναντίον τοῦ Νόμου, καθ᾽ ὅσον α) κατὰ τὸ ἄρθρον Γ΄. ἐδαφ. γ΄. τοῦ ΣΑ΄. Νόμου ἡ Κυβέρνησις, προκειμένης ἀναπληρώσεως μέλους τῆς Συνόδου δι᾽ ἀπουσίαν αὐτοῦ ἢ διὰ κώλυμα τοῦ μέλους, εἰς ὃ ἀφορᾷ ἡ ἀναπλήρωσις, δὲν δικαιοῦται νὰ προβῇ εἰς ὁριστικὴν ἀναπλήρωσιν, ἀλλὰ μόνον εἰς προσωρινὴν καὶ ἐφ᾽ ὅσον διαρκεῖ ἡ ἀπουσία καὶ τὸ κώλυμα τοῦ ἀναπληρουμένου μέλους, διότι αἰρομένης τῆς ἀπουσίας ἢ τοῦ κωλύματος καὶ ἀναλαμβάνοντος τοῦ ἀπόντος ἢ κωλυομένου τὰ καθήκοντά του θὰ ἔχωμεν Σύνοδον ἀποτελουμένην ἐξ ἕξ τακτικῶν μελῶν, ὅπερ καταδήλως ἀντίκειται εἰς τὴν θεμελιώδη διάταξιν τῆς συγκροτήσεως τῆς Συνόδου ἐκ μελῶν μόνον πέντε· ὁ τοιοῦτος δὲ τακτικὸς διορισμὸς τοῦ ἀναπληρωτοῦ ἀφαιρεῖ παρανόμως τὰ κεκτημένα δικαιώματα ὡς μέλους τῆς Συνόδου τοῦ ἀναπληρουμένου μέλους β) περιορίζεται ἡ Ἱ. Σύνοδος εἰς τὸ νὰ προβῇ εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ Μητροπολίτου σκοπίμως. Ἔπειτα καὶ ἐπὶ τῇ ὑποθέσει, ὅτι ἡ Ἱ. Σύνοδος οὕτως ἄνευ Μητροπολίτου κατηρτισμένη ἐκλέγει Μητροπολίτην, ὁ ἐκλεχθεὶς Μητροπολίτης, ἐὰν δὲν εἶναι ἐκ τῶν συνέδρων, θὰ εἶναι ἔκτος τὸν ἀριθμόν, καὶ ἐν ταὐτῷ Πρόεδρος τῆς Ἱ. Συνόδου, ἐν ᾧ ὁ νόμος ἀφ᾽ ἑνὸς μὲν θεωρεῖ αὐτὸν πρόεδρον, ἀφ᾽ ἑτέρου δὲ ἀπαιτεῖ, ἵνα ἡ Σύνοδος ἀποτελεῖται ἐκ πέντε μελῶν καὶ οὐχὶ ἐξ ἕξ. Ἀντινομία προφανής, ἀφοῦ ἡ Κυβέρνησις δὲν δύναται πάλιν κατὰ νόμον πρὸ τῆς λήξεως τῆς Συνοδικῆς περιόδου νὰ ἀπο-

λύση οὐδὲν τακτικὸν καὶ ὁριστικὸν μέλος· κατ' ἀκολουθίαν λοιπὸν τὸ μὲν τῆς δηλώσεως τοῦ Β. Ἐπιτρόπου εἰπόντος, ὅτι δὲν ὑπογράφει ἀπόφασιν τῆς Ἱ Συνόδου περὶ πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου διὰ μεταθέσεως, τὸ δὲ τοῦ διορισμοῦ τοῦ Σεβ. Ἀρχιεπισκόπου Πατρῶν καὶ Ἠλείας ὡς ὁριστικοῦ καὶ τακτικοῦ πέμπτου μέλους τῆς ΜΓ΄. Συνοδικῆς περιόδου, τῆς ἀρξαμένης τῇ 5ῃ Σεπτεμβρίου 1895 καὶ ληγούσης τὴν 30 Αὐγούστου ἑ. ἔ. προτείνει ὁ εἰρημένος Ἀρχιεπίσκοπος Μονεμβασίας καὶ Σπάρτης, ὅπως ἡ Ἱ. Σύνοδος ἐπέχῃ νὰ ἀποφασίσῃ ἤδη τι περὶ τῆς πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν», τοῦ σεβ. Πατρῶν προσειπόντος ὅτι «Οἱ ἱεροὶ κανόνες δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν περαιτέρω ἀναβολὴν τῆς πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου· ἀλλ' ἐπειδὴ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος παρακωλύεται νὰ προβῇ εἰς τὴν πλήρωσιν, δι' οὓς ἀποχρῶντας λόγους εἶπεν ὁ σεβ. συνάδελφος ἅγιος Σπάρτης· ἐπειδὴ ἡ Ἱερὰ Σύνοδος τὴν εἰρήνην ἐπιδιώκουσα δὲν θέλει νὰ ἐγερθῶσιν ἐκκλησιαστικὰ σκάνδαλα, διὰ τοῦτο, δέχεται τὴν προτεινομένην ἀναβολὴν τῆς πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου ἀπεκδυομένη ἅμα τήν, ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων, εὐθύνην». Τῆς μειοψηφίας δ' Αὐτῆς ἀποδεξαμένης τοὺς ῥηθέντας, περὶ ἀναβολῆς, λόγους, ἡ Ἱ. Σύνοδος ἔκρινε παμψηφεί, ὅπως ἀναβληθῇ ἐπ' ἀόριστον ἡ λύσις τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος[1].

Ἐκ τῶν γενομένων, ἐν ταῖς συνεδριάσεσιν, ἐμπεριστατωμένων, ἐπ' αὐτοῦ συζητήσεων προέκυψεν, ὅτι ἡ μὲν μειοψηφία τῆς Ἱ. Συνόδου ἀποτελουμένη ἐκ τῶν Τριφυλίας καὶ Ὕδρας ἀπεδέχθη τὴν διὰ χειροτονίας, πλήρωσιν τοῦ Μητροπολιτικοῦ θρόνου Ἀθηνῶν, ἡ δὲ πλειοψηφία συγκειμένη ἐκ τῶν Πατρῶν, Μονεμβασίας καὶ Ἀργολίδος, προέκρινε τὴν διὰ μεταθέσεως τοιαύτην. Οὐχ' ἧττον ὅμως, ἐφ' ὅσον ἡ Κυβέρνησις ἐπεζήτει τὴν διὰ χειροτονίας, πλήρωσιν τῆς ὑπ' ὄψιν ἕδρας, οἱ τὴν πλειοψηφίαν ἀποτελοῦντες ἅγιοι Συνοδικοὶ ὑποκύψαντες ἐδέχθησαν ἑκόντες, ἄκοντες ἀναβολὴν ταύτης, ἐπὶ τῇ δικαιολογίᾳ, ὅτι δὲν ἐπιθυμοῦσιν, ὅπως ἐγερθῶσιν ἐκκλησιαστικὰ σκάνδαλα, παρακληθέντος τοῦ Β. Ἐπιτρόπου ἵνα ἀνακοινώσῃ, τὴν ἀπόφασιν ταύτην, τῆς Συνόδου, τῇ Κυβερνήσει[2].

Ὁποία δὲ πνευματικὴ ζημία προέκυψε τῇ Ἐκκλησίᾳ ἐκ τῆς ἀναβολῆς τῆς λύσεως τούτου, εἶναι ἀφ' ἑαυτῆς φανερά· δι' ὃ καὶ ἡ Μ. τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία συμμετέχουσα, οὕτως εἰπεῖν, εἰς τήν, ἐν προκειμένῳ, θλῖψιν τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος ἐξέφραζε τὴν εὐχήν, ὅπως ἀρθῇ ὅσον τὸ δυνατὸν ταχύτερον ἡ διχογνωμία τῶν, ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως ταύτης, ἁγίων Συνοδικῶν Ἀρχιερέων καὶ ἐν συμπνοίᾳ ἀδελφικῇ, προβῶσιν εἰς τὴν ἐκλογὴν τοῦ νέου Μητροπολίτου Ἀθηνῶν.« Ἡ Μήτηρ Μεγάλη τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησία, ἔγραφε τὸ ἐπίσημον αὐτῆς δημοσιο-

1. Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 48—506.

2. Αὐτόθι σ. 61, Ἡ δημοσίευσις τῶν ἀφορώντων τὸ Μητροπολιτικὸν ζήτημα πρακτικῶν ἀπεφασίσθη ἐν τῇ Συνοδικῇ συνεδρίᾳ τῆς 10 Ἰουνίου.

γραφικὸν ὄργανον[1] ἐκφράζουσα τὴν λύπην αὐτῆς ἐπὶ τῇ ἀντικανονικῇ ταύτῃ παρατάσει τῆς τοῦ, τὴν ἡγεσίαν τῆς Αὐτοκεφάλου θυγατρὸς Ἐκκλησίας ἀναλαβεῖν, μέλλοντος συνεκφράζει τὴν εὐχήν, ὅπως λαμβανομένου ὑπ' ὄψει ὅτι, ἐκ τῆς ἀναβολῆς ταύτης τῆς ἐκλογικῆς πράξεως διακυβεύεται τὸ ἠθικὸν γόητρον τῆς θυγατρὸς Ἐκκλησίας, ἀρθῇ ὡς τάχος ἐκ τοῦ μέσου ἡ διχογνωμία τῶν, ἐπὶ τῆς ἐκλογῆς σεβασμίων ἐκλογέων, καὶ ἐν συμπνοίᾳ ἀδελφικῇ καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θείων καὶ ἱερῶν κανόνων, ἅμα δὲ καὶ τοῦ εὐλαβῶς τηρηθέντος νομίμου καὶ κανονικοῦ καθεστῶτος ἀπὸ τῆς χειραφετήσεως τῆς Αὐτοκεφάλου Ἐκκλησίας, προβῶσιν οὗτοι εἰς ἐκλογὴν τοῦ ἀναδεξομένου τὴν πηδαλιούχησιν τοῦ σκάφους τῆς θυγατρὸς Ἐκκλησίας τῇ ἐπιφοιτήσει τοῦ παναγίου καὶ τελεταρχικοῦ Πνεύματος».

Τοιουτοτρόπως, καὶ ἐν τῇ περιπτώσει ταύτῃ, ὑπέκυψε καὶ αὖθις ἡ Ἐκκλησία εἰς τὰς ἀξιώσεις τῆς Πολιτείας· παρὰ δηλ. τὴν ἀπόφασιν τῆς πλειοψηφίας τῆς Συνόδου περί πληρώσεως τῆς, ἀπὸ καιροῦ χηρευούσης Μητροπολιτικῆς ἕδρας Ἀθηνῶν, διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν, ἐν ἐνεργείᾳ, Ἀρχιερέων, ὅμως ἡ Πολιτεία, διὰ τῆς Συνοδικῆς μειοψηφίας—καὶ τοῦτο εἶναι τὸ περίεργον, ὅτι ὑπερίσχυσεν ἡ γνώμη αὐτῆς—ἀποβλέπουσα εἰς τὴν ἐπιτυχίαν τῶν, ἐν προκειμένῳ, σκοπῶν της ἐπέτυχε νὰ ἐπιβάλῃ τὰς ἑαυτῆς διαθέσεις καὶ νὰ πιστοποιηθῇ, ἐκ νέου, ὅτι ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει ἀδιαμαρτυρήτως νὰ ὑπακούῃ εἰς τὰ κελεύσματα αὐτῆς. Καὶ ἡ, ἐν τούτῳ, τοῦ χριστεπωνύμου πληρώματος, θλῖψις ἦτο ἔτι μεγαλυτέρα, τοσούτῳ μᾶλλον καθ' ὅσον δὲν ἔπρεπε νὰ δοθῇ τοιαύτη ἀναβλητική, ἀπὸ τοὺς Συνοδικοὺς συνέδρους, λύσις· τὸ παράπονον τούτου ἐνέκειτο, καὶ δικαίως, εἰς τὸ ὅτι οἱ ἀποτελοῦντες τὴν Σύνοδον ἅγιοι Ἀρχιερεῖς δὲν συνεφώνησαν πρὸς προάσπισιν τῶν δικαιωμάτων τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ τινὲς τούτων ἀσπασθέντες τῆς Πολιτείας, τὰς ἀπόψεις, ἐφάνησαν τῶν κατευθύνσεων, τῆς πρώτης, ἀποσχισθέντες· θλιβερόν, διὰ τὰ ἀνώτερα ἐκκλησιαστικὰ στελέχη νὰ ὑποκύπτουν εἰς τὰς ἔξωθεν εἰσηγήσεις καὶ ἀξιώσεις, ἐνῷ ἔχουσιν ἱερὰν ὑποχρέωσιν πρὸς διαφύλαξιν τῆς, ἣν παρέλαβον, παρακαταθήκης.

Ἡ τοιαύτη, τῆς Κυβερνήσεως, φανερὰ ἐπέμβασις εἰς τὰ ἐσωτερικὰ τῆς Ἐκκλησίας, ὡς ἦτο ἑπόμενον προὐκάλεσε τὴν γενικὴν διαμαρτυρίαν[2] οὐδόλως ὅμως ληφθεῖσαν, ὑπ' αὐτῆς, ὑπ' ὄψιν, διότι αὕτη ἀναβαλοῦσα τὴν ἐκλογὴν τοῦ Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, παρέπεμψε τὴν ὑπόθεσιν ταύτην, εἰς τὴν νέαν Σύνοδον.

Κατ' Αὔγουστον δηλονότι τοῦ 1896 ἔληξεν ἡ ὑπ' ὄψιν Συνοδικὴ Περίοδος, ἣν διεδέξατο ἡ ΜΔ' τοιαύτη, τῆς ὁποίας μέλη ἦσαν οἱ Αἰτωλ]νίας Παρθένιος Ἀκύλας ὡς προεδρεύων, Κεφαλληνίας Γεράσιμος Δώριζας, Χαλκίδος Εὐγένιος Δεπάστας, προσωρινῶς μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἐκλογῆς τοῦ

1. »Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια» ἔτ. 1896 ἀριθ. φύλ. 11 σ. 90—91.
2. Χρυσοστόμου Παπαδοπούλου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 97.

Μητροπολίτου, Ὕδρας καὶ Σπετσῶν Ἀρσένιος Γουμποῦρος καὶ Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας Νεόφυτος Παναγιωτόπουλος, ἐξ ὧν οἱ δύο τελευταῖοι ἀπετέλουν μέλη καὶ τῆς προλαβούσης Συνοδικῆς Περιόδου.

Ἐπὶ τῇ πληροφορίᾳ ὅτι, ἐκ μέρους τοῦ Πατρῶν ὑπεβλήθη διαμαρτυρία κατὰ τῆς συνθέσεως τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς νέας περιόδου, ὁ Κεφαλληνίας ἠρώτησε τὸ Γραφεῖον Αὐτῆς ἐὰν τοῦτο ἀληθεύῃ. «Δοθείσης δὲ τῆς πληροφορίας, ὅτι ἐδόθη περὶ τὰς ἀρχὰς Αὐγούστου σημείωμά τι εἴς τινα τῶν ὑπαλλήλων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, ἐν ᾧ ὁ ἐν λόγῳ Ἱεράρχης ἐθεώρει μὴ νόμιμον τὸν καταρτισμὸν τῆς Ἱ. Συνόδου, ἀλλὰ μὴ συνεδριασάσης τότε τῆς Ἱ. Συνόδου τὸ μνησθὲν σημείωμα δὲν ἐλήφθη ὑπ' ὄψιν». «Ἄλλως τε δὲ ἡ Σύνοδος δὲν εἶχε καὶ ἁρμοδιότητα οὐδὲ δικαίωμα νὰ ἀποφανθῇ γνώμην περὶ τοῦ ζητήματος τούτου, καθόσον τοῦτο ἀνήκει εἰς τὴν Κυβέρνησιν» ὑπεστήριξεν ὁ Προεδρεύων Σεβασμιώτατος Ἀκαρνανίας. Ἐκ τῆς γενομένης δὲ σχετικῆς συζητήσεως, ἡ Σύνοδος, τῇ εἰσηγήσει τοῦ Κεφαλληνίας ἀπεφήνατο «ὅτι ὁ καταρτισμὸς τῆς Συνόδου εἶναι νόμιμος καὶ κανονικός· νόμιμος μὲν διότι εἶναι δικαίωμα τῆς Κυβερνήσεως νὰ καταρτίζῃ τὴν Σύνοδον κατὰ τὴν διάταξιν τοῦ Γ' ἄρθρου τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου, ὡς ὀρθῶς παρετήρησεν ὁ Σεβ. Ἀρχιεπίσκοπος Ἀκαρνανίας, κανονικὸς δὲ διότι οὐδεὶς κανὼν ἠθετήθη, ἅτε μὴ διαλαμβάνων περὶ τοῦ καταρτισμοῦ τῆς Συνόδου» [1].

Διαπιστωθείσης οὕτω, τῆς νομικῆς, τῆς Συνόδου, συνθέσεως, ἔβλεπέ τις εὔκαιρον καὶ κατάλληλον τὴν στιγμὴν τῆς ἐπιλύσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, καίτοι ὑπῆρχον ἐνδείξεις, ὅτι ὑπὸ τῶν μελῶν τῆς διανυομένης Συνοδικῆς περιόδου θὰ ὑπεδεικνύετο εἰς τὴν Κυβέρνησιν «καὶ διὰ ταύτης εἰς τὸ νομοθετικὸν σῶμα, ὅπως χωρισθῇ ἡ θέσις τοῦ Μητροπολίτου ἐκλεγομένου πάντοτε τοιούτου διὰ χειροτονίας, ὡς Ἐπισκόπου Ἀττικῆς ἀπὸ τοῦ Προέδρου τῆς Συνόδου ὄντος ἑκάστοτε τοιούτου τοῦ ἀρχαιοτέρου τῶν συνοδικῶν....»· τελικῶς ὅμως τοιαύτη ἀπόφασις δὲν ἐλήφθη [2].

Ἐν πάσῃ περιπτώσει· κατὰ τὴν συνεδρίαν τῆς 7ης Ὀκτωβρίου ἐπιλαβόμενος ὁ Σεβ. Προεδρεύων τῆς συζητήσεως, περὶ τῆς πληρώσεως τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν εἶπεν. «Ἅγιοι ἀδελφοί· κρίνω καλὸν νὰ ἐπιληφθῶμεν τοῦ, ἐπὶ πολλοὺς μῆνας, μείναντος ἐκκρεμοῦς Μητροπολιτικοῦ ζητήματος διότι ἡ περαιτέρω, τούτου, ἀναβολὴ καὶ παράτασις ἐπιφέρει οὐ μικρὰν βλάβην εἰς τὰ πράγματα τῆς Ἐκκλησίας, ἡ δὲ κοινωνία προσδοκᾷ παρ' ἡμῶν τὴν τούτου ἐπίλυσιν».

Τοῦτον διεδέξατο ὁ Κεφαλληνίας ὅστις προσέθεσεν. «Ἀποδέχομαι πληρέστατα τὴν γνώμην τοῦ Σεβ. Προεδρεύοντος, ἀλλ' ἐπειδὴ τὸ ζήτημα τοῦτο εἶναι ἐκ τῶν σπουδαιοτάτων, πολλὰ δὲ ἐρρήθησαν καὶ ἐν ταῖς ἐφημερίσιν περὶ αὐτοῦ ἐγράφησαν, γνώμην ἔχω νὰ ἀναγνωσθῶσι τὰ πρακτικὰ τῆς πα-

1. Κῶδιξ Ἱ Συνόδου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 76β—77.
2. «Ἐκκλ. Ἀλήθεια» ἔτ. 1896 ἀριθ. φύλ. 30 σ. 242.

ρελθούσης Συνόδου τῆς ληξάσης Συνοδικῆς περιόδου, ἵνα γνῶμεν τί περὶ τοῦ ἀντικειμένου τούτου οἱ σεβασμιώτατοι προκάτοχοι ἡμῶν εἶπον καὶ ποίας γνώμας ἐξήνεγκαν. Τὴν γνώμην ταύτην ἀσπασαμένων καὶ τῶν λοιπῶν συνοδικῶν συνέδρων καὶ τοῦ Β. Ἐπιτρόπου, εὐθὺς ἤρξατο ἡ ἀνάγνωσις τῶν πρακτικῶν κατὰ σειρὰν ἐκ τοῦ ἐπισήμου βιβλίου, ἐν ᾧ ὑπῆρχον ἀναγεγραμμέναι αἱ γνῶμαι τῶν, τῆς παρελθούσης Συνοδικῆς περιόδου, σεβ. Ἱεραρχῶν», καὶ ἥτις ἀνάγνωσις ἐξηκολούθησε κατὰ τὴν ἑπομένην συνεδρίαν· ἤτοι κατὰ τὴν 9ην τοῦ αὐτοῦ μηνὸς «ἐπανελήφθη ἡ ἀνάγνωσις τῶν πρακτικῶν περὶ τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος καὶ διήρκεσεν αὕτη μέχρι τῆς 12 π. μ. ὅτε ἀφ' οὗ ἤχθησαν εἰς πέρας ὅλα τὰ πρακτικὰ τὰ περιέχοντα τὰς γνώμας τῆς τε πλειονοψηφίας καὶ μειονοψηφίας περὶ τοῦ προκειμένου ζητήματος, ἐκρίθη ὁμοθυμαδὸν ἐν τῇ ἑπομένῃ συνεδρίᾳ νὰ προβῇ ἡ Σύνοδος εἰς τὴν ἐπίλυσιν τοῦ ζητήματος» [1].

Καὶ ὄντως κατ' αὐτὴν (11 Ὀκτωβρίου 1896) λαβὼν τὸν λόγον ὁ Προεδρεύων εἶπεν: «Ἀναγνωσθέντων τῶν πρακτικῶν ἀπ' ἀρχῆς μέχρι τέλους περὶ τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος τῆς παρελθούσης Συνόδου κατὰ τὴν ὁμόθυμον ἐπιθυμίαν ὅλων τῶν μελῶν τῆς Συνόδου προτείνω, ἅγιοι ἀδελφοί, νὰ εἰσέλθωμεν εἰς τὴν οὐσίαν καὶ ἐπίλυσιν τοῦ ζητήματος ἐν πνεύματι εἰρήνης καὶ ὁμονοίας. Ἐγὼ μετὰ μελέτην ἐμβριθῆ καὶ διάσκεψιν ἐσχημάτισα ἀκράδαντον πεποίθησιν καὶ ἀποφαίνομαι γνώμην, ὅτι ἡ πλήρωσις τῆς χηρευούσης Μητροπόλεως Ἀθηνῶν, δύναται νὰ γένηται καὶ διὰ χειροτονίας καὶ διὰ μεταθέσεως, διότι ἀμφότεροι οἱ τρόποι οὗτοι ἀναγράφοντσι ἐν τοῖς ἄρθροις Γ' καὶ Δ' τοῦ περὶ Ἐπισκοπῶν καὶ Ἐπισκόπων Σ' Νόμου».

Μετὰ τοῦτον, λαβὼν τὸν λόγον ὁ Κεφαλληνίας εἶπεν: «Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως τῶν πρακτικῶν τῶν, κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, γενομένων συνεδριάσεων τῆς Ἱερᾶς Συνόδου ἐπὶ τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, θὰ ἠδύνατό τις ἴσως νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι οἱ προκάτοχοι ἡμῶν σεβάσμιοι ἐν Χριστῷ ἀδελφοὶ ἔλυσαν ὁριστικῶς τὸ ζήτημα, κατὰ τίνα τρόπον ἔδει νὰ πληρωθῇ ἡ χηρεύουσα Μητροπολιτικὴ ἕδρα, ἀποφηνάμενοι δι' ὁριστικῆς καὶ τελεσιδίκου ἀποφάσεως ὑπὲρ τῆς, διὰ μεταθέσεως, ἀναρρήσεως τοῦ Μητροπολίτου· ὅτι ἑπομένως ἡ παροῦσα Σύνοδος εὑρίσκεται πρὸ τετελεσμένου γεγονότος, καὶ ὅτι εἰς Αὐτὴν οὐδὲν ἄλλο ὑπολείπεται ἢ ἡ συζήτησις ἐπὶ τοῦ ζητήματος, ἂν προκειμένου νὰ γνωμοδοτήσῃ περὶ τοῦ μετατεθησομένου εἰς τὴν Μητροπολιτικὴν ἕδραν Ἀρχιερέως ὑποχρεοῦται νὰ ἀναμείνῃ ἔγγραφον πρόκλησιν ἐκ μέρους τῆς Κυβερνήσεως ἢ οὔ. Ἐν τούτους, ἐὰν τις ἀκριβέστερον, μελετήσῃ τὰς γνωμοδοτήσεις τῶν, κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, Ἁγίων Συνοδικῶν, θέλει, νομίζω, ἀναποδράστως καταλήξει εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι ἡ προλαβοῦσα Σύνοδος περιωρίσθη ἁπλῶς εἰς γνωμοδοτήσεις ἐπὶ τῆς λύσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, καὶ ὅτι ἀπόφασις ὁριστικὴ καὶ τε-

1. Κῶδιξ Ἱ. Συνόδου ἔνθ' ἀνωτ. σελ. 86β.

λεία αὐτῆς δυναμένη νὰ ἔχῃ ὑποχρεωτικήν, δι᾽ ἡμᾶς, δύναμιν ὡς res judicata κυρίως δὲν κατεστρώθη· οἱ δὲ λόγοι, δι᾽ οὕς, τὸ ἐπ᾽ ἐμοί, φρονῶ, ὅτι τοιαύτη ἀπόφασις δὲν ὑπάρχει, εἰσὶ 1) λόγοι ἀναγόμενοι εἰς τὴν οὐσίαν τοῦ ζητήματος καὶ 2) λόγοι τυπικοὶ ἢ δικονομικοί. Ὁ πρῶτος λόγος δι᾽ ὃν ἡ γνωμοδότησις τῶν ἐν Χριστῷ ἁγίων ἀδελφῶν δὲν δύναται νὰ ἔχῃ δι᾽ ἡμᾶς ὑποχρεωτικὴν δύναμιν εἶναι, ὅτι δυστυχῶς δὲν βασίζεται ἐπὶ τῆς ἀκριβείας τοῦ νόμου διότι ἐν ᾧ κατά τε τοὺς ἱεροὺς κανόνας καὶ κατὰ τὸ σχετικὸν ἄρθρον τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου ὅ,τε διὰ χειροτονίας τρόπος καὶ ὁ διὰ τῆς μετεθέσεως προκειμένου περὶ πληρώσεως οἱασδήποτε χηρευούσης ἐπισκοπικῆς ἕδρας ἐν Ἑλλάδι εἰσὶ καὶ κανονικοὶ καὶ νόμιμοι, ἡ γνωμοδότησις τῶν Ἁγίων ἀδελφῶν χαρακτηρίζει ὡς μόνον μόνιμον τρόπον τὴν μετάθεσιν καὶ ἀποκρούει ὥς τι ἄηθες ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ σχεδὸν ἀντικανονικὸν τὴν χειροτονίαν, τοῦθ᾽ ὅπερ καθίστησι τὴν τοιαύτην γνωμοδότησιν πλημμελῆ κανονικῶς καὶ νομικῶς.

Τοιαύτη δὲ ἀπόφασις ἐὰν μοὶ ἐπιτραπῇ νὰ ὀνομάσω οὕτω τὴν γνωμοδότησιν τῶν ἁγίων ἀδελφῶν, δὲν φέρει τὰ στοιχεῖα ἀποφάσεως τελεσιδίκου καὶ ὑποχρεωτικῆς. Οἱ τυπικοὶ λόγοι, δι᾽ οὓς δὲν μοὶ φαίνεται ὁριστικὴ καὶ ὑποχρεωτικὴ ἡ γνωμοδότησις τῶν ἁγίων ἀδελφῶν εἰσὶν οἱ ἑξῆς : 1) ὅτι φέρει καθαρῶς τὸν τύπον γνωμοδοτήσεως, κατ᾽ οὐδὲν δὲ ὁμοιάζει πρὸς ἀπόφασιν ὁριστικὴν καὶ τελείαν. Ἐὰν ἡ Ἱ. Σύνοδος ἀναμνησθῇ τῶν, ὑπὸ τῶν ἁγίων ἀδελφῶν Ἀργολίδος, Πατρῶν καὶ Σπάρτης κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος, λεχθέντων θέλει πεισθῇ ἀδιστάκτως, ὅτι καὶ ἐκεῖνοι δὲν ἐθεώρουν ὅτι κατέληξαν εἰς ὁριστικὴν ἀπόφασιν, ἀλλ᾽ ὅτι ἁπλῶς ἀντήλλαξαν σκέψεις καὶ γνωματεύσεις ἐπὶ τοῦ, τοσοῦτον ἀπασχολήσαντος αὐτούς, ζητήματος. Ἄλλως τε ἡ τελευταία πρότασις αὐτῶν περὶ ἀναβολῆς ἐπ᾽ ἀόριστον τῆς λύσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος τί ἄλλο ἀποδεικνύει ἢ ὅτι καὶ αὐτοὶ οἱ ἴδιοι δὲν θεωροῦσιν οὐδὲν σημεῖον τοῦ ζητήματος ὁριστικῶς λελυμένον, διότι προέτειναν τὴν ἀναβολὴν οὐχὶ τῆς λύσεως τοῦ δεῖνος ἢ δεῖνος σημείου τοῦ ζητήματος, ἀλλὰ τὴν ἀναβολὴν τῆς λύσεως τοῦ ὅλου ζητήματος. Ὁ δεύτερος τυπικὸς λόγος εἶναι ὁ ἑξῆς : Ἐπειδὴ κατὰ τὸν νόμον πᾶσα ἀπόφασις τῆς Ἱ. Συνόδου διὰ νὰ περιβληθῇ τὸ προσῆκον νομικὸν κῦρος πρέπει νὰ φέρῃ τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Β. Ἐπιτρόπου καὶ ἐπειδὴ ὁ ἀξιότιμος κ. Β. Ἐπίτροπος ἐδήλωσε τότε, ὅτι τοιαύτην ἀπόφασιν τῆς τότε πλειονοψηφίας βασιζομένην ἐπὶ τοῦ λόγου, ὅτι μόνον ὁ διὰ μεταθέσεως τρόπος ἐπὶ τῆς ἀναρρήσεως Μητροπολίτου ἐπιτρέπεται, ἀπαγορεύεται δὲ τέλεον ὁ διὰ χειροτονίας, δὲν δύναται νὰ προσυπογράψῃ θεωρῶν αὐτὴν σφάλλουσαν νομικῶς καὶ κανονικῶς, ἕπεται, ὅτι τοιαύτη ἀπόφασις μὴ φέρουσα τὴν ὑπογραφὴν τοῦ Β. Ἐπιτρόπου δὲν δύναται νὰ ἀποτελέσῃ δεδικασμένον. Αἰρομένης οὕτω τῆς τυχὸν ἐνστάσεως τοῦ δεδικασμένου ἥν ἠδύνατό τις νὰ ἀντιτάξῃ, μετὰ τὰ ἐν τῇ προλαβούσῃ Συνόδῳ ἐπὶ τοῦ ζητήματος λεχθέντα καὶ συζητηθέντα, προβαίνω

ἤδη εἰς τὴν ἐπὶ τῆς οὐσίας τοῦ ζητήματος ταπεινὴν γνωμοδότησίν μου.

Πολλὰ βεβαίως τῶν ὑπὸ τῶν προκατόχων ἡμῶν ἁγίων ἀδελφῶν λεχθέντων ἐπὶ τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος εἰσὶ σεβαστὰ καὶ ἄξια πάσης προσοχῆς καὶ μελέτης, ὑπάρχουσιν ὅμως καί τινα ἐπὶ τῶν ὁποίων καθῆκόν μου θεωρῶ νὰ ὑποβάλω ταπεινάς τινας παρατηρήσεις καὶ δὴ πρῶτον: ἐρρέθη ὅτι κατὰ τὸ κανονικὸν δίκαιον, κατὰ τὸν Καταστατικὸν Νόμον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος καὶ κατὰ τὴν πρᾶξιν πασῶν τῶν ὀρθοδόξων αὐτοκεφάλων ἐκκλησιῶν ὁ μόνος τρόπος, δι᾿ οὗ ἡ ἡμετέρα Σύνοδος ὑποχρεοῦται νὰ ἀναδείξῃ Μητροπολίτην Ἀθηνῶν ἐστιν ὁ διὰ μεταθέσεως, τῆς χειροτονίας ἐπιτρεπομένης μόνον ὁσάκις πρόκειται νὰ πληρωθῇ μία οἱαδήποτε χηρεύουσα ἄλλη Ἀρχιεπισκοπὴ ἢ Ἐπισκοπή. Ταῦτα ἔλεγεν ἡ τότε πλειονοψηφία, ἀλλὰ καὶ ἡ τότε μειονοψηφία εἰς τὸ ἀντίθετον ἄκρον καταντήσασα εἶχεν ἀποφανθῇ, ὅτι μόνος ὁ διὰ χειροτονίας τρόπος τυγχάνει ὁ κανονικὸς καὶ νόμιμος καὶ ὅτι ἡ μετάθεσις εἶναι τι ἀποκρουόμενον ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ σχεδὸν καταδεδικασμένον.

Ἄς μοὶ ἐπιτραπῇ καὶ τάμω τὴν μέσην ὁδόν, ἥτις εἶναι καὶ ἡ μόνη εὐθεῖα. Οὐδεὶς καὶ ἄκρῳ τῷ δακτύλῳ τοῦ κανονικοῦ δικαίου ἀψάμενος εἶναι δυνατὸν νὰ μὴ γινώσκῃ, ὅτι κυρίως ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ πᾶσα χηρεύουσα Ἐπισκοπή, οἱαδήποτε καὶ ἂν ᾖ αὕτη, δύναται νομίμως καὶ κανονικῶς νὰ πληρωθῇ εἴτε διὰ χειροτονίας πρώτιστα πάντων, εἴτε καὶ διὰ μεταθέσεως, ἐὰν πρὸς μετάθεσιν ὑπάρχῃ λόγος ἀποχρῶν καὶ νόμιμος· ἑπομένως ἀμφότεροι οἱ τρόποι ὅ,τε διὰ χειροτονίας καὶ ὁ διὰ μεταθέσεως εἰσὶ νομιμώτατοι ἐπιτρεπόμενοι σαφῶς καὶ ἐκπεφρασμένως ὑπὸ τῶν ἱερῶν κανόνων.

Ἀποφεύγω νὰ ἀναφέρω πάντας τοὺς σχετικοὺς ἱεροὺς κανόνας, ὅπως μὴ βαρύνω τὰς ἀκοὰς ὑμῶν, σεβάσμιοι ἐν Χριστῷ ἀδελφοί, καθ᾿ ὅσον μάλιστα κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πρακτικῶν τῆς προλαβούσης Συνόδου πάντες οὗτοι οἱ ἱεροὶ κανόνες ὑπεδείχθησαν εἰς τὴν Ἱ. Σύνοδον ἐξητάσθησαν καὶ ἠκριβωμένως ὑπ᾿ αὐτῆς ἐμελετήθησαν. Δεύτερον τὴν αὐτὴν ποιοῦμαι παρατήρησιν καὶ ἐπὶ τῶν σχετικῶν ἄρθρων τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος. Ἁπλῆ, ἀλλ᾿ ἄνευ προκαταλήψεως, ἀνάγνωσις τῶν σχετικῶν ἄρθρων τοῦ Καταστατικοῦ Νόμου, ἅτινα πάντες γινώσκετε, ἅγιοι ἀδελφοί, ὡς πολλάκις ἀναγνωσθέντα ἐνώπιον ὑμῶν κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τῶν πρακτικῶν εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ πείσῃ πάντα λογικὸν ἄνθρωπον, ὅτι κενουμένης ἐν Ἑλλάδι μιᾶς οἱασδήποτε ἐπισκοπικῆς ἕδρας, πρῶτος μὲν καὶ κύριος τρόπος τῆς πληρώσεως αὐτῆς ὁρίζεται ὁ τῆς χειροτονίας, δεύτερος δὲ καὶ ἐξαιρετικῶς ὁ τῆς μεταθέσεως, οὕτως ὥστε καὶ κατὰ τὸν ΣΑ΄ Νόμον ἀμφότεροι οἱ τρόποι ὅ,τε δηλ. διὰ χειροτονίας καὶ ὁ διὰ μεταθέσεως εἰσὶ νομιμώτατοι, ἑπομένως καὶ ἡ γνωμοδότησις τῆς πλειονοψηφίας ὅτι μόνος ὁ διὰ μεταθέσεως τρόπος προκειμένου περὶ τῆς Μητροπόλεως Ἀθηνῶν ἐστὶν ὁ κανονικὸς καὶ νόμιμος καὶ ὁ ἰσχυρισμὸς τῆς τότε μειονοψηφίας ὅτι ἡ με-

τάθεσις εἶνέ τι ἐπιλήψιμον καὶ κανονικῶς, εἰσὶ καὶ κανονικῶς καὶ νομικῶς πλημμελεῖς.

Ἤδη ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν πρᾶξιν τῶν Ὀρθοδόξων Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, μετὰ λύπης παρατηρῶ, ὅτι τὰ ἐπὶ τοῦ ζητήματος τούτου λεχθέντα, δὲν φέρουσι τὴν σφραγῖδα τῆς ἀκριβείας. Διότι εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἐν τῇ ἁγιωτάτῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κων)πόλεως ἡ ἀνάρρησις Οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου γίνεται ἀπό τινων ἐτῶν μόνον διὰ μεταθέσεως, ἀλλ' ὅμως ἐκεῖ ὑπάρχει ἐν ἐνεργείᾳ ἀπὸ τοῦ 1860 εἰδικὸς περὶ τούτου νόμος, ἐν ᾧ ἐν ταῖς Ἐκκλησίαις τῶν Ἱεροσολύμων, τῆς Ἀλεξανδρείας καὶ τῆς Ἀντιοχείας γίνεται χρῆσις ἀδιακρίτως ἄλλοτε μὲν τῆς χειροτονίας ἄλλοτε δὲ τῆς μεταθέσεως. Δὲν εἶναι πολλὰ ἔτη ἀφ' ὅτου ἡ Ἱεροσολυμιτικὴ ἀδελφότης εἶχεν ἐκλέξει Πατριάρχην Ἱεροσολύμων τὸν τότε Ἀρχιδιάκονον τοῦ θρόνου Φώτιον Πεφόγλουν· ἐνθυμοῦμαι δὲ ἐγὼ ὁ ἴδιος ὅτι τοῦ Ἀλεξανδρινοῦ θρόνου εἰς χηρείαν περιστάντος ὑποψήφιοι Πατριάρχαι ἦσαν ὁ Ἀρχιμανδρίτης Εὐγένιος Ξηροποταμινὸς καὶ ὁ πρὸ ὀλίγου μὲν Ἀρχιμανδρίτης τότε δὲ χειροτονηθεὶς Μητροπολίτης Πενταπόλεως Νεῖλος ὁ Ἐσφιγμενίτης.

Ὁ δεύτερος προταθεὶς καὶ ὑποστηριχθεὶς λόγος ὑπὸ τῆς πλειονοψηφίας τῆς παρελθούσης Συνόδου εἶναι ὅτι, ἐπειδὴ ἡ παροῦσα Σύνοδος δὲν εἶναι τελεία, τελεία δὲ εἶναι ἡ Σύνοδος ὅταν ἔχῃ ἐπὶ κεφαλῆς τὸν Μητροπολίτην αὐτῆς, δὲν εἶναι ἐπιτετραμμένον κατὰ τοὺς σχετικοὺς ἱεροὺς κανόνας νὰ γείνῃ πρότασις χειροτονίας Ἀρχιερέως, ἑπομένως τούτου μὴ ἐπιτρεπομένου ἀναμφιλέκτως ἕπεται, ὅτι καὶ ἡ Μητροπολιτικὴ ἕδρα Ἀθηνῶν δὲν δύναται νὰ πληρωθῇ ἢ διὰ μεταθέσεως, τῆς χειροτονίας ἐντελῶς ἀποκλειομένης, ἅτε τῆς Συνόδου μὴ οὔσης τελείας καὶ μὴ δυναμένης νὰ προβῇ εἰς αὐτήν.

Εἰς τοὺς ὑποστηρίξαντας ἐκθύμως τὴν ἰδέαν ταύτην καὶ ὡς ἀκαταμάχητον χαρακτηρίσαντας τὸν ἰσχυρισμὸν τοῦτον ἁγίους ἀδελφοὺς παρατηρῶ τὰ ἑξῆς :

Ἡ ἡμετέρα Σύνοδος διαφέρει κατὰ πολὺ τῶν λεγομένων Μητροπολιτικῶν Συνόδων. Καὶ δὴ πρῶτον : ὁ ἡμέτερος νόμος αὐτὴν ἀναγνωρίζει ὡς διοικοῦσαν τὴν ὅλην Ἐκκλησίαν τῆς Ἑλλάδος καὶ εἰς αὐτὴν ἔχει ἀνατεθειμένα πάντα τὰ Μητροπολιτικὰ δικαιώματα. Ἡμεῖς δὲν ἔχομεν κυρίως Μητροπολίτην καὶ περὶ αὐτὸν Σύνοδον, ἀλλὰ κυρίως ἔχομεν Σύνοδον ἐνασκοῦσαν πάντα τὰ Μητροπολιτικὰ δικαιώματα, ὁ δὲ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν εἶναι ὡς εἷς ἐξ ἡμῶν φέρων τὸν τίτλον τοῦ Μητροπολίτου χωρὶς νὰ ἔχῃ οὐδὲν Μητροπολιτικὸν δικαίωμα καὶ προεδρεύων διαρκῶς τῆς Ἱ. Συνόδου ὅπως διατηρεῖται συνέχεια καὶ τάξις ἐν τῇ ὑπηρεσίᾳ αὐτῆς. Διὰ τοῦτο ὁ ἡμέτερος νόμος εἰς τὸν Μητροπολίτην ἀπόντα ἢ μὴ ὑπάρχοντα ὁρίζει ἀμέσως τὸν ἀντικαταστάτην, ὅς εἶναι ὁ προκαθήμενος ἐν τῇ Συνόδῳ τῶν ἄλλων Ἱεραρχῶν, ὅπως καὶ εἰς πᾶν μέλος τακτικὸν τῆς Ἱ. Συνόδου κωλυόμενον ἐπὶ πολὺ ὁρίζει προσωρινὸν ἀντικαταστάτην.

Ἐκ τῆς ἀναγνώσεως δὲ τοῦ σχετικοῦ ἄρθρου πασιφανὲς καθίσταται, ὅτι ὅπως ὁ προσωρινῶς ἀντικαθιστῶν ἕνα σύνεδρον Ἱεράρχης ἔχει πάντα τὰ δικαιώματα καὶ καθήκοντα τακτικοῦ μέλους τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, οὕτω καὶ ὁ ἀντικαθιστῶν τὸν πρόεδρον Ἀρχιερεὺς ἔχει πάντα τὰ δικαιώματα τοῦ προέδρου Μητροπολίτου, διότι ἄλλως ὁ Νόμος θὰ ἐποιεῖτο διάκρισιν μεταξὺ τῶν δύο καὶ θὰ ἔλεγεν, ὅτι ὁ μὲν προσωρινὸς πρόεδρος εἶναι ἁπλῶς διὰ τὴν τρέχουσαν ὑπηρεσίαν, τὸ δὲ προσωρινὸν μέλος ἔχει πάντα τὰ δικαιώματα τακτικοῦ συνέδρου. Τοιαύτη ὅμως διάκρισις οὔτε φαίνεται ἐν τῷ νόμῳ οὔτε ὑπολανθάνει ἐν αὐτῷ. Ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τὴν ἔποψιν τοῦ κανονικοῦ δικαίου καὶ τῆς πράξεως τῆς Ἐκκλησίας ἐξεταζομένη, ἡ γνώμη αὕτη ἀποδεικνύεται πλημμελής.

Κατὰ τὸ κανονικὸν δίκαιον, μὴ ὑπάρχοντος Μητροπολίτου, ἡ τῆς περιφερείας αὐτοῦ Σύνοδος δὲν δύναται νὰ προτείνῃ πρὸς χειροτονίαν ἀρχιερέως διὰ χηρευούσας ἐπαρχίας ὑπαγομένας εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Μητροπολίτου τούτου, διότι εἶναι γνωστόν, ποῖα σπουδαῖα δικαιώματα ἐνασκεῖ ὁ Μητροπολίτης κατὰ τὴν ἐκλογὴν τῶν Ἀρχιερέων τῶν, εἰς τὴν δικαιοδοσίαν αὐτοῦ, ὑπαγομένων ἐπαρχιῶν. Τὸν Μητροπολίτην ὅμως καὶ πρόεδρον αὐτῆς ἡ Σύνοδος κατὰ τοὺς ἱεροὺς κανόνας δικαιοῦται νὰ ἀναδείξῃ εἴτε διὰ μεταθέσεώς τινος τῶν ἐν τῇ περιφερείᾳ Ἱεραρχῶν εἴτε καὶ διὰ χειροτονίας ἑνὸς τῶν εἰς τὴν Μητρόπολιν ὑπαγομένων κληρικῶν. Τοῦτο δὲ εὐλόγως, διότι ἄλλως θὰ ἦτο ἀνάγκη νὰ καθιερωθῇ ἡ ἀρχή, ὅτι οἱ πρόεδροι τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν μόνον διὰ μεταθέσεως ἀναδείκνυνται, ἥτις ἀρχὴ οὐδέποτε καθιερώθη ἐν τῷ ἡμετέρῳ κανονικῷ δικαίῳ καὶ δὲν θὰ ὑπῆρχεν ἀνάγκη τότε νὰ ψηφισθῇ εἰδικὸς νόμος ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κων)πόλεως, ὅτι διὰ μεταθέσεως δέον νὰ ἐκλέγηται ὁ Οἰκουμενικὸς Πατριάρχης. Μαρτυρεῖ μοι τῷ λόγῳ καὶ ἡ πρᾶξις τῶν, ἐν τῇ Ἀνατολῇ, Ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ ἰδίᾳ ἡ τῆς παλαιγενοῦς Ἐκκλησίας τῶν Ἱεροσολύμων, ἥτις τὸν πρόεδρον αὐτῆς ἄλλοτε μὲν ἐκλέγει ἐκ τῆς τάξεως τῶν ἱεροδιακόνων καὶ πρεσβυτέρων, καὶ ἄλλοτε ἐκ τῆς τῶν Ἐπισκόπων μέχρι σήμερον. Ὥστε κατ᾽ ἐμὲ καὶ ὁ λόγος οὗτος τῆς μὴ τελείας Συνόδου δὲν εἶναι ἐκ τῶν ἀκαταμαχήτων.

Ἀνεπτύχθη ἐπίσης κατὰ τὴν προλαβοῦσαν Σύνοδον καὶ ἰδέα τις περὶ Ἐκκλησίας καὶ περὶ προνομίων αὐτῆς. Κατὰ τὴν θεωρίαν ταύτην ἡ Ἐκκλησία δικαιοῦται θεόθεν νὰ διευθύνῃ τὰ κατ᾽ αὐτὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν θείων δογμάτων καὶ τῶν ἱερῶν καὶ ἁγίων Συνόδων κανόνων, χωρὶς νὰ ὑποχρεοῦται νὰ λάβῃ ὑπ᾽ ὄψει τὰς ἰδιαιτέρας νομοθεσίας τῶν Κρατῶν, ἐν οἷς ὑφίσταται καὶ χωρὶς νὰ ἀνέχεται οὐδεμίαν ἀνάμειξιν εἰς τὰ τῆς διοικήσεως αὐτῆς πάσης ἄλλης οἱασδήποτε ἀρχῆς.

Νομίζω ὅτι δὲν εἶναι ἀνάγκη νὰ καταδείξω διὰ μακρῶν ὅτι καὶ ἡ ἰδέα αὕτη δὲν πηγάζει ἐκ τοῦ ἡμετέρου κανονικοῦ δικαίου. Ἡμεῖς τοιαύ-

την Ἐκκλησίαν ἄσχετον πρὸς τὴν νομοθεσίαν τῶν Ἐθνῶν ἐν οἷς ὑφίσταται καὶ ἀνεξάρτητον ὅλως ἀπ' αὐτῆς καὶ ἀσχέτως πρὸς αὐτὴν διευθύνουσαν τὰ κατ' αὐτήν, δὲν ἔχομεν. Ἡμεῖς ἔχομεν ἐθνικὰς Ἐκκλησίας ὑφισταμένας ἐν ὡρισμένοις ἔθνεσιν, ἐκ τῶν σπλάγχνων αὐτοῦ τοῦ Ἔθνους πηγαζούσας καὶ διακυβερνώσας τὰ κατ' αὐτὰς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἰδιαιτέρας νομοθεσίας τοῦ Ἔθνους, ἐν ᾧ ὑφίσταται. Ἰδιαίτεροι νόμοι, ὡς ὁ ἡμέτερος Καταστατικὸς κανονίζουσι τὴν τοιαύτην σχέσιν τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν πολιτείαν καὶ ὁρίζουσι τὸ μέτρον τῆς, ἐν τῇ διοικήσει τῆς Ἐκκλησίας, συμμετοχῆς τῆς πολιτείας. Ἄλλος εἶναι ὁ νόμος ὁ κανονίζων τὰς σχέσεις τῆς πολιτείας καὶ Ἐκκλησίας ἐν Ρωσσίᾳ, ἄλλος ἐν Σερβίᾳ, ἄλλος ἐν Ρουμανίᾳ, ἄλλος ἐν Κων]πόλει ἔνθα οἱ λεγόμενοι ἐθνικοὶ ἢ γενικοὶ κανονισμοὶ περιέχουσι διατάξεις ὁριζούσας τὸ μέτρον τῆς ἀναμείξεως τῆς ὀθωμανικῆς Κυβερνήσεως ἐν τῇ ἐκλογῇ Πατριάρχου ἢ ἀρχιερέων καὶ ἐν γένει ἐν τῇ διοικήσει τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κων]πόλεως. Ὥστε ὅταν γίνεται παρ' ἡμῖν λόγος περὶ τοῦ δικαιώματος τῆς Ἐκκλησίας τοῦ διευθύνειν τὰ κατ' αὐτὴν ἀνεξαρτήτως καὶ ἀνεπηρεάστως ἀπὸ τῆς πολιτικῆς ἀρχῆς πρέπει μὲν νὰ λαμβάνωνται ὑπ' ὄψει οἱ ἱεροὶ κανόνες, δὲν πρέπει ὅμως νὰ λησμονῆται καὶ ὁ Καταστατικός, τῆς Ἱερᾶς Συνόδου, νόμος, διότι ἄλλως εἶναι δυνατὸν νὰ καταλήξῃ τις εἰς ἀποφάσεις, αἵτινες ἀντικείμεναι εἰς τὸν καταστατικὸν τοῦτον νόμον νὰ στερῶνται τοῦ ἀπαραιτήτου νομικοῦ κύρους, τοῦθ' ὅπερ ἤθελε περιαγάγει τὴν Ἐκκλησίαν εἰς, ἀδιεξιτήτως, δυσχερείας. Μετὰ τὰς γενικὰς ταύτας παρατηρήσεις προβαίνω καὶ ἐξενέγκω καὶ τὴν ἐμὴν ταπεινήν, ἐπὶ τῆς λύσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, γνωμάτευσιν. Κατ' ἐμὲ ὁ Μητροπολιτικὸς Θρόνος Ἀθηνῶν δέον νὰ πληρωθῇ διὰ μεταθέσεως ἑνὸς τῶν ἐν ἐνεργείᾳ Ἱεραρχῶν. Τὴν γνώμην μου ταύτην στηρίζω ἐπὶ τῶν ἑξῆς λόγων:

1) Διότι καὶ ἡ μετάθεσις ὡς ἀνωτέρω ἀπεδείχθη εἶναι νόμιμος καὶ κανονική· ἐκτὸς τούτου ἡ διὰ μεταθέσεως πλήρωσις τῆς Μητροπολιτικῆς ἕδρας Ἀθηνῶν ἀπὸ πεντήκοντα καὶ ἐπέκεινα ἐτῶν εἶναι ἤδη καθεστὼς σεβαστὸν καὶ ἀδιατάρακτον ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Ἐκκλησίᾳ, εἶναι δὲ γνωστὸν πόσον ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία ἀπαρέσκεται εἰς τοὺς νεωτερισμοὺς καὶ συνίστησιν τὸν σεβασμὸν τῶν καθεστώτων «τὰ ἀρχαῖα κρατείτω» λέγουσιν ὁμοφώνως πάντες οἱ κανονισταί. Ἔπειτα διὰ νὰ μεταβληθῇ τὸ καθεστὼς πρέπει νὰ ὑποδειχθῇ σπουδαῖος τις καὶ ἰσχυρὸς λόγος τῆς ἐπιζητουμένης μεταβολῆς. Τοιοῦτον δὲ λόγον ἐν τῇ γνωματεύσει τῆς τέως μειονοψηφίας δὲν εὗρον.

Εἶναι ἀληθές, ὅτι δύναται νὰ μοὶ ἀντισταθῇ, ὅτι ἡ τέως μειονοψηφία προτείνουσα τὴν χειροτονίαν ζητεῖ σύμφωνον πρὸς τοὺς κανόνας καὶ τὸν καταστατικὸν νόμον, καὶ ὅτι ὁ προτείνων τι νόμιμον δὲν ὑποχρεοῦται νὰ δώσῃ καὶ τὸν λόγον τῆς προτάσεως, διότι τὸ νόμιμον περιέχει ἐν ἑαυτῷ τὸν λόγον τῆς ὑπάρξεως αὐτοῦ, ἀλλ' ὅπως δήποτε ἔδει νὰ ὑπάρχῃ καί τις λόγος τῆς μεταβολῆς τοῦ καθεστῶτος, τοιοῦτος δὲ δὲν ὑπεδείχθη.

2) Διότι ὁ Μητροπολίτης Ἀθηνῶν καὶ πρόεδρος τῆς Ἱ. Συνόδου δέον νὰ ἦνε ἐκ τῶν μᾶλλον διακεκριμένων καὶ πεπειραμένων Ἱεραρχῶν. Διὰ τούτου δὲν ἐννοῶ νὰ ἀποκρούσω ἐντελῶς τὴν διὰ χειροτονίας ἐκλογήν, ὅταν μάλιστα μεταξὺ τῶν μὴ Ἱεραρχῶν εὑρίσκωνται κληρικοὶ καὶ διακεκριμένοι ἐπὶ ἀρετῇ, εὐσεβείᾳ καὶ παιδεύσει καὶ δυνάμενοι ἑπομένως σοφῶς καὶ μετ' ἐπιστήμης νὰ χειρισθῶσι τόν τε Μητροπολιτικὸν Θρόνον καὶ τὴν προεδρείαν τῆς Ἱερᾶς Συνόδου.

3) Ἐνῷ τὸ ζήτημα εἶναι ἁπλούστατον διεξήχθη κατὰ τοιοῦτον τρόπον καὶ ἡ μυθοπλαστία τοσαῦτα ἐδημιούργησεν ἐπ' αὐτοῦ σπερμολογήματα, ὥστε εἰς τὴν ὀρθόδοξον κοινωνίαν παρεστάθη, ὅτι ἡ μεταβολὴ τοῦ καθεστῶτος ἐπιζητεῖται ἁπλῶς καὶ μόνον, ὅπως ἀνέλθῃ τὸν Μητροπολιτικὸν Θρόνον ὡρισμένον πρόσωπον ἐπιβαλλόμενον ἔξωθεν εἰς τὴν Ἐκκλησίαν. Βεβαίως εἶναι λίαν εὐχάριστον, ὅτι τό, ἀνὰ τὰ στόματα πάντων ἀναφερόμενον πρόσωπον κέκτηται πάντα ἐκεῖνα τὰ προσόντα, ἅτινα δέον νὰ κοσμῶσι τὸν πρῶτον μεταξὺ τῶν Ἱεραρχῶν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἐσπερμολογήθησαν καὶ ἐπιστεύθησαν, ὅσα ἀνωτέρω εἶπον, τοῦτο δὲ εἶναι δυνατὸν νὰ προκαλέσῃ σκάνδαλον ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ὀρθοδόξου λαοῦ, ἐν ᾧ ἡ Ἐκκλησία ὀφείλει ἐπιμελῶς νὰ ἀποφεύγῃ πᾶσαν ἀφορμὴν τοιούτων σκανδάλων δυναμένων νὰ καταρρίψωσι τὸ γόητρον αὐτῆς παρὰ τῷ λαῷ καὶ

4) Διότι κατὰ τὰς διαβεβαιώσεις τῶν ἰθυνόντων τάς, ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἁγίας, τοῦ Θεοῦ, Ἐκκλησίας, ἡ ἀπότομος ἐνταῦθα μεταβολὴ τοῦ καθεστῶτος, δι' οὓς λόγους ἐσπερμολογήθη καὶ ἐκεῖ, ὅ,τι ζητεῖται, δυνατὸν νὰ ἔχῃ ὀλεθρίας συνεπείας ἐπὶ τῶν, ἐν τῇ Ἀνατολῇ, ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν.

Βεβαίως οἱ φόβοι οὗτοι εἰσὶ κατ' ἐμὲ ὑπερβολικοί, ἀφ' οὗ μάλιστα γνωσθῇ, ὅτι ἡ ἐπιζητουμένη μεταβολὴ στηρίζεται ἐπὶ τοῦ νόμου, ἀλλ' ὁπωσδήποτε ἡμεῖς ἐπιμελῶς πρέπει νὰ ἀποφεύγωμεν πᾶν ὅ,τι δύναται νὰ ἐπηρεάσῃ ἐπιβλαβῶς τούς, ἐν τῇ δούλῃ Ἑλλάδι, ὁμοθρήσκους καὶ ὁμοφύλους ἡμῶν.

Διὰ ταῦτα πάντα, καίπερ ἀναγνωρίζων καὶ ἀνομολογῶν τὸ κανονικὸν καὶ νόμιμον τῆς, διὰ χειροτονίας, ἐκλογῆς Μητροπολίτου Ἀθηνῶν, καίπερ στηριζόμενος εἰς λόγους οὐχὶ ἀμέσως ἀπορρέοντας ἐκ τοῦ νόμου, ἀλλὰ πηγάζοντας ἐκ τοῦ ἀκαίρου ἁπλῶς καὶ ἀνωφελοῦς τῆς ζητουμένης μεταβολῆς τοῦ καθεστῶτος, ἀποφαίνομαι καὶ ψηφίζω ὑπὲρ τῆς, διὰ μεταθέσεως, ἀναδείξεως Μητροπολίτου Ἀθηνῶν καὶ Προέδρου τῆς Ἱερᾶς Συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος».

Καίτοι τὰ λεχθέντα ὑπὸ τοῦ Κεφαλληνίας «ἀπεδέξαντο οἱ λοιποὶ Συνοδικοὶ σύνεδροι μετ' εὐφημιῶν, ἀλλ' ἐκηρύχθησαν ὑπὲρ τῆς, διὰ χειροτονίας, πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ Θρόνου, χωρὶς καὶ οὗτοι νὰ ἀποκρούσωσι τὸ παράπαν καὶ τήν, διὰ μεταθέσεως, διότι ἑκάτερος τῶν τρόπων ἐπιτρέπεται ὑπό τε τῶν ἱερῶν κανόνων καὶ τοῦ Σ' Νόμου».

Λυθέντος τοιουτοτρόπως τοῦ ζητήματος τούτου «ὑπὲρ τῆς, διὰ χειρο-

τονίας, πληρώσεως τοῦ Μητροπολιτικοῦ Θρόνου διὰ τῆς ψήφου... τῶν Σεβ. Ἀκαρνανίας καὶ Αἰτωλίας, Χαλκίδος, Ὕδρας καὶ Σπετσῶν καὶ Τριφυλίας καὶ Ὀλυμπίας» μειοψηφοῦντος, ὡς ἀνωτέρω γράφομεν τοῦ Κεφαλληνίας προκρίναντος ταύτην διὰ μεταθέσεως, ἡ Σύνοδος «ἐψηφίσατο καὶ ἐξελέξατο παμψηφεὶ α) τὸν ὁσιώτατον Προκόπιον Οἰκονομίδην Ἀρχιμανδρίτην καὶ Καθηγητὴν τῆς, ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ, Θεολογικῆς Σχολῆς β) τὸν ὁσιώτατον Βαρθολομαῖον Γεωργιάδην Ἀρχιμανδρίτην καὶ Γραμματέα τῆς Ἱερᾶς Συνόδου καὶ γ) τὸν ὁσιώτατον Φιλάρετον Γιαννούλην Ἀρχιμανδρίτην καὶ ἐφημέριον τῆς, ἐν Βιέννῃ, Ἑλληνικῆς παροικίας» [1], ἐξ ὧν προεκρίθη ὁ πρῶτος, ὅστις κληθεὶς ἐν τῷ Μητροπολιτικῷ ναῷ Ἀθηνῶν τῇ 16 Ὀκτωβρίου ἔδωκε τὴν διαβεβαίωσιν «ὅτι ἀποδέχεται τὸ ὕψιστον, τῆς Ἀρχιερωσύνης, ἀξίωμα».

Καὶ οὕτως μετὰ παρέλευσιν ἐννέα, περίπου, μηνῶν ἀπὸ τῆς, πρὸς Κύριον, ἐκδημίας τοῦ Γερμανοῦ καὶ ἀλλεπαλήλλους, τοῦ Μητροπολιτικοῦ ζητήματος, ἀναβολὰς μὲ ὅλας τὰς θλιβερὰς πνευματικὰς συνεπείας, ἀνῆλθεν ἐπὶ τὸν θρόνον τοῦτον ὁ Ἀρχιμανδρίτης Προκόπιος Οἰκονομίδης.

---

1. Κῶδιξ Ἰ. Συνόδου ἔνθ' ἀνωτ. σ. 86β—89β.

ΠΕΡΙ ΤΟΥ ΑΣΜΑΤΙΚΟΥ Ή ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΥ ΚΟΣΜΙΚΟΥ ΤΥΠΟΥ ΤΩΝ ΑΚΟΛΟΥΘΙΩΝ *
ΤΗΣ ΗΜΕΡΟΝΥΚΤΙΟΥ ΠΡΟΣΕΥΧΗΣ

ΥΠΟ

ΑΡΧΙΜ. ΕΥΑΓΓΕΛΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

---

§ 6. *Χρόνος τοῦ παραγκωνισμοῦ καὶ τῆς ἀχρηστοποιήσεως τοῦ τύπου καὶ τὰ περὶ τούτου αἴτια.*

Τοιοῦτος ὁ ἡμέτερος τύπος, οὗ τὸ κράτος ἐξετείνετο πότε ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης μέχρι καὶ τῆς Ἀντιοχείας ἔτι. Δὲν ἐβράδυνεν ὅμως ἡ ἔλευσις τῶν χρόνων, καθ᾽ οὓς οὗτος ὑπέκυψεν εἰς τὸν ἰσχυρὸν ἀνταγωνιστὴν αὐτοῦ, τὸν Ἱεροσολυμητικόν, εἰς ὃν οὐσιωδῶς ἐπανέρχεται ὁ νῦν ἐν χρήσει τύπος, ὁ ἀντικαταστήσας τὸ *πρότερον* ἐν τῷ κλίματι τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου τῆς Κωνσταντινουπόλεως ἰσχύοντα ᾀσματικὸν ἢ κοσμικὸν ἢ βυζαντινὸν τύπον. Περὶ τοῦ πότε περίπου τοῦτο ἐγένετο καὶ περὶ τοῦ τίνα τὰ εἰς τὴν μεταβολὴν ταύτην συντελέσαντα αἴτια, πρόκειται ἀκριβῶς ἐνταῦθα νὰ πραγματευθῶμεν. *Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης* πληροφορεῖ ἡμᾶς, ὅτι ἐπὶ τῶν χρόνων του, ὀλίγον τι δηλαδὴ πρὸ τῆς παρὰ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τῆς Θεσσαλονίκης καὶ τῆς Κωνσταντινουπόλως [1], ἐξαιρέσει τῆς ἀκολουθίας τῆς θείας Ἱερουργίας, αἱ λοιπαὶ ἀκολουθίαι τοῦ τυπικοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας οὐδαμοῦ ἀλλαχοῦ πλὴν τῆς Θεσσαλονίκης, ἐν μέρει δὲ μόνον καὶ τῆς Κων/πόλεως ἐνεργοῦνται [2]. Ἀλλ᾽ ὡς μαρτυρεῖται πάλιν ἐκ τῶν λεγομένων του, καὶ ἡ ἐν ταῖς δύο ταύταις πόλεσι περιορισθεῖσα τέλεσις τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου δὲν ἦτο πάλιν ἀπηλλαγμένη ὡρισμένων τινῶν περιορισμῶν. οἵτινες ἐμαρτύρουν τὴν παρέλευσιν τῆς ἀκμῆς τοῦ τύπου καὶ τὴν προσέγγισιν τῆς ὥρας, καθ᾽ ἣν θὰ ἐξηφανίζετο ὁριστικῶς καὶ τὸ τελευταῖον ἔτι ἐναπομεῖναν ἴχνος τῆς χρήσεως καὶ τῆς ζωῆς του. Ἐν τῇ Θεσσαλονίκῃ δηλαδὴ εἶχε περιορισθῆ ἡ χρῆσις τῶν

---

*) Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου σελ. 401.

1. Ἀνῆλθεν οὗτος εἰς τὸν θρόνον Θεσσαλονίκης μετὰ τὸ 1410.

2. *Συμεών*, αὐτόθι σελ. 553. «Αἱ λοιπαὶ δὲ ἀκολουθίαι [=ἐξαιρέσει τῆς θείας ἱερουργίας] τοῦ τῆς μεγάλης ἐκκλησίας τυπικοῦ ἐν τῷ παρόντι καιρῷ οὐκ ἐνεργοῦνται οὐδ᾽ ἐν αὐτῇ τῇ φιλοχρίστῳ καὶ βασιλίδι πόλει». Πρβλ. καὶ τὴν εὐθὺς ἀμέσως ἐν τῇ ἑπομένῃ ὑποσημειώσει ἡμῶν παραπομπὴν εἰς σελ. 556 τοῦ *Συμεών*.

ἀκολουθιῶν τοῦ τύπου ἐν μόνῳ τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας[1], ἡ δὲ τέλεσις αὐτῶν ἐγένετο οὐχὶ ἐν τῇ παραδοθείσῃ, ἀλλ' ἔν τινι νέᾳ, παρ' αὐτοῦ τοῦ *Συμεὼν* φιλοτεχνηθείσῃ μορφῇ. Ὡς ὁμολογεῖ ὁ ἴδιος—ὅστις ὑπῆρξε θαυμαστὴς καὶ θιασώτης τοῦ τύπου—ἠναγκάσθη, βλέπων τὴν ἀκηδίαν ἐνίων καὶ τὴν πρὸς τὸν μοναχικὸν τύπον καὶ τοὺς τούτου κανόνας κλίσιν καὶ προτίμησιν τῶν πλειόνων, νὰ ἐπιφέρῃ μεταβολάς τινας, ἤτοι εἰς μὲν τὴν ἀκολουθίαν τοῦ ὄρθρου νὰ προσθέσῃ τοὺς παρὰ πάντων ᾀδομένους κανόνας, καθὼς καὶ τὰ ἐξαποστειλάρια καὶ τὰ στιχηρὰ τροπάρια τῶν Αἴνων[2], εἰς δὲ τὴν τοῦ ἑσπερινοῦ νὰ περιορίσῃ τὴν τῶν ἀντιφώνων ψαλμῳδίαν μόνον κατὰ ἑσπερινοὺς τῶν Σαββάτων καὶ τῶν ἡμερῶν τῆς ἁγίας Τεσσαρακοστῆς, ἀλλὰ πάλιν ἐδῶ μετὰ τῆς ἑξῆς οὐσιώδους καὶ σπουδαίας ἀλλοιούσης τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ τύπου τροποποιήσεως, ὅτι κατὰ μὲν τὰ Σάββατα νὰ λέγηται εἷς μόνον ψαλμός, ὁ *Μακάριος ἀνὴρ* (=ὁ α' τοῦ ψαλτηρίου), κατὰ δὲ τὴν Τεσσαρακοστὴν τὰ κατὰ τὸ ἔθος ἓξ ἀντίφωνα ἢ τὸ ἓν κάθισμα μόνον[3]. Ταῦτα ὡς πρὸς τὴν Θεσσαλονίκην, ἐν Κων/πόλει ὅμως ἵστανται τὰ πράγματα ἔτι χειρότερα, ἡ τέλεσις τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου εἶχε περιορισθῇ ἐνταῦθα εἰς τρεῖς μόνον ἑορτὰς τοῦ ἔτους ἤτοι εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς ὑψώσεως τοῦ τιμίου Σταυροῦ, (=14 Σ]βρίου), εἰς τὴν ἑορτὴν τῆς κοιμήσεως τῆς Θεοτόκου (=15 Αὐγούστου) καὶ εἰς τὴν μνήμην τοῦ ἱεροῦ Χρυσοστόμου (=13 Νοεμβρίου), πλὴν καὶ κατὰ τὰς ἑορτὰς ταύτας ἢ τοὐλάχιστον κατὰ τὴν τελευταίαν μόνον—δὲν εἶναι τόσον σαφὲς τὸ χωρίον τοῦ *Συμεὼν*[4]—δὲν ἦτο τακτικὴ καὶ ὑποχρεωτικὴ ἡ τέλεσις τοῦ ᾀσματικοῦ, ἀλλὰ μόνον προαιρετική, ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῆς ἐπιφερομένης σημειώσεως τοῦ *Συμεών*, «εἴ γε ᾀσματικὴν τελέσει ἀκολουθίαν». Λόγῳ τοῦ προαιρετικοῦ τούτου χαρακτῆρος φαίνεται, ὅτι ἢ δὲν ἐτελοῦντο τόσον σπανίως καὶ ἐν περιωρισμένῳ μόνον κύκλῳ αἱ ἀκολουθίαι τοῦ ᾀσματικοῦ ἐν Κων)πόλει, ὥστε οἱ κάτοικοι αὐτῆς οἱ σύγχρονοι τοῦ *Συμεών*, εἶχον ἀπολέσει τελείως πᾶσαν ἔννοιαν τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου τὴν ἑσπερινὴν τοῦ ὁποίου ἐξελάμβανον, ὡς βεβαιοῖ *ὁ Συμεών*, ὡς λειτουργίαν[5]. Ἐπὶ τῷ χρόνῳ λοιπὸν τοῦ *Συμεὼν* εἶχε λησμονηθῇ σχεδὸν πανταχοῦ ἡ ὕπαρξις καὶ χρησιμοποίησις τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου. Παντοῦ, ἔν τε ταῖς μοναῖς καὶ ἐν ταῖς κοσμικαῖς ἐκκλησίαις,

---

1. Αὐτόθι σ. 556 «Ἀλλ' ἡ μὲν ᾀσματικὴ αὕτη ἀκολουθία πέπαυται ἐν πόλεσιν ἄλλαις, καλῶς οὖσα συντεθειμένη καὶ διὰ ψαλμῶν καὶ ἐφυμνίων τῷ Θεῷ ἀναφερομένη ἐν μόνῃ δὲ τῇ ἡμετέρᾳ ταύτῃ εὐσεβεστάτῃ πόλει, Θεσσαλονίκῃ κατὰ τὴν μεγάλην αὐτῆς ἐκκλησίαν, καθὼς ὁρᾷς, ἀδελφέ, συντετήρηται καὶ μένει». Αὐτόθι σ.624. «Εἰς ἣν [=Θεσσαλονίκην] ἄρτι καὶ μόνον ἐν μόνῃ τῷ τῆς Θεοῦ Σοφίας ναῷ ἐνεργεῖσθαι ὑπολέλειπται». Πρβλ. καὶ σ. 628.

2. Ὅρα *Συμεὼν* σ. 648 καὶ 556.

3. *Συμεὼν* αὐτ. σελ. 628.

4. *Συμεών*, αὐτ. σελ. 553.

5. *Συμεὼν* αὐτ. σελ. 625.

ἐτελεῖτο ἡ ἀπὸ τοῦ Ἱεροσολυμιτικοῦ τύπου τάξις, ὡς ἄλλως τε ῥητῶς βεβαιοῖ τοῦτο ὁ *Συμεών*, λέγων (σ. 556). «Ἐν ταύταις δὲ ταῖς μοναῖς καὶ σχεδὸν πάσαις ταῖς ἐκκλησίαις ἡ ἀπὸ τοῦ Ἱεροσολύμων τυπικοῦ τῆς μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα τελεῖται τάξις». Καὶ περαιτέρω (αὐτ.)· «Ταύτῃ οὖν ἐπακολουθοῦσι πᾶσαι αἱ ἱεραὶ μοναὶ καὶ ἐκκλησίαι, πλήν τινων ἰδίᾳ τεταγμένων κατὰ καιροὺς τῇ μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ τῆς Κων)πόλεως ἀπὸ τῆς πάλαι τάξεως [1] καὶ ταῖς κοσμικαῖς ἐκκλησίαις [2] διὰ τὸ μὴ ἰσχύειν τελεῖν πάντα τοὺς ἐν τῷ κόσμῳ· οὐ γὰρ ψαλτήριον λέγουσι, πλὴν τῆς ἁγίας καὶ μόνης τεσσαρακοστῆς αἱ ἱεραὶ πᾶσαι μοναὶ ποιοῦσιν οὕτω [τ.ἔ. λέγουσι ψαλτήριον πάντοτε]». Ἔχομεν λοιπὸν κατὰ τὰ ἀνωτέρω ὡς τελευταῖον χρονικὸν ὅριον τοὺς ἐγγὺς καὶ ὀλίγον τι πρὸ τῆς ἁλώσεως τῆς Κων)πόλεως χρόνους καθ' οὓς ὁ ᾀσματικὸς τῶν ἀκολουθιῶν τύπος εἶχε, ἐξαιρέσει τοῦ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναοῦ τῆς ἁγ. Σοφίας, ἐν μέρει δὲ καὶ τῆς Κων)πόλεως ἐκτοπισθῇ παντοῦ ἐκ τῆς χρήσεως, ἀντικατασταθεὶς παρὰ τοῦ μοναχικοῦ, ὅστις ἐτελεῖτο παντοῦ, ἔν τε τοῖς μοναχικοῖς καὶ τοῖς κοσμικοῖς ναοῖς. Ἀλλ' ἐδῶ ἔχομεν τὰ τελευταῖα μόνον ἴχνη τῆς πάλης μεταξὺ τῶν ἀνέκαθεν ἀνταγωνιζομένων δύο τύπων, ἧς ἡ ἀρχὴ ἐξικνεῖται μέχρι τῆς Δ' ἔτι ἑκατ., ὡς συνάγεται ἐκ τῶν ὡς ἀνωτέρω ἐκτεθεισῶν δηλώσεων καὶ ἀντιλήψεων τῶν ἀββάδων τῆς Αἰγύπτου, τοῦ Σινᾶ καὶ τῆς Καππαδοκίας. *Σημ.* (ἀρχὴ περιόδου). Ἐρωτᾶται νῦν, τίνα τὰ αἴτια τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ μοναχικοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ τύπου, τοῦ παραγκωνισμοῦ δὲ τοῦ κοσμικοῦ βυζαντινοῦ καὶ ἐν αὐτῷ ἔτι τῷ κλίματι τῆς μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας καὶ δὴ πρὸ τοῦ ἐξαφανισμοῦ ἔτι τοῦ βυζαντινοῦ κράτους; Ἡ λύσις τοῦ προβλήματος τούτου ἀποσχόλησεν ἤδη *Συμεὼν τὸν Θεσσαλονίκης*, ὅστις ἀνευρίσκει ὡς αἰτίας, δι' ἃς—ἐξαιρέσει τῆς Θείας ἱερουργίας—δὲν ἐνεργοῦνται αἱ λοιπαὶ ἀκολουθίαι τοῦ τῆς μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας τυπικοῦ, οὐδ' ἐν αὐτῇ ἔτι τῇ Κων/πόλει, τὰς τῶν ἐθνῶν ἐπιδρομὰς γενικῶς, ἰδιαιτέρως δὲ τὴν τῆς Κων/πόλεως παρὰ τῶν λατίνων ἅλωσιν· «διὰ τὸ καὶ αὐτήν ποτε», λέγει (αὐτ. σ. 553), «ὑπὸ τῶν λατίνων ἁλῶναι καὶ τοῦ καλοῦ ἀπολέσαι καὶ ἀρχαιοτάτου ἔθους αὐτῆς». Ἄλλοτε πάλιν πρὸς τῇ αἰτίᾳ ταύτῃ ἀναφέρει τὴν ῥαθυμίαν γενικῶς, ἄλλοτε δὲ πάλιν τὴν δυσχέρειαν καθόλου, ἥν, λόγῳ ἀπασχολήσεως πλειόνων λειτουργικῶν προσώπων, παρουσιάζει ἡ τέλεσις τοῦ ᾀσματικοῦ, τὴν εὐχέρειαν δὲ τῶν τοῦ μοναχικοῦ ἀκολουθιῶν, αἵτινες καὶ παρ' ἑνὸς μόνον δύνανται νὰ τελῶνται.

---

1. Ὑπονοεῖ ὁ Συμεὼν τὰς ἀνωτέρω κατονομασθείσας ἑορτάς, καθ' ἃς ἐτελοῦντο ἐνίοτε αἱ τοῦ ἀσκητικοῦ τύπου ἀκολουθίαι.

2. Ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῶν εὐθὺς ἀμέσως ἐπιφερομένων, δὲν ὑπονοεῖ ὁ *Συμεὼν* ἐνταῦθα ὅτι ἐτελεῖτο ἔν τισι κοσμικαῖς ἐκκλησίαις κατὰ τὸ π.δ. βεβαίως τῆς Κων)πόλεως ὁ ᾀσματικὸς τύπος ἐνίοτε, ἀλλὰ θέλει ἁπλῶς νὰ δηλώσῃ ὅτι δὲν τελοῦνται ἐν ταύταις ἅπαντα τὰ τῆς μακρᾶς μοναχικῆς τάξεως, ἀλλὰ περικόπτονται ἔνια· ὅπως τὸ ψαλτήριον ἴσως δὲ καί τινα ἄλλα.

«Ἀλλὰ νῦν», λέγει ἐν σ. 661, «διὰ ῥαθυμίαν ἀφέθη [=ἡ τάξις τῶν ᾀσματικῶν ἀκολουθιῶν], ἣν ἔδει τηρεῖσθαι ταῖς καθολικαῖς κἂν ἐκκλησίαις ἢ πάντοτε ἢ κατὰ καιρόν, εἰς τὸ μένειν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν ἀκατάλυτον— ἐν ταῖς μοναῖς δὲ γίνεσθαι καὶ τοῖς λοιποῖς ναοῖς τὴν μοναχικὴν ἀκολουθίαν ὡς καὶ δι᾿ ἑνὸς ψαλλομένην» [1]. Πρβλ. καὶ σελ. 907 «οἶμαι δὲ καὶ διὰ τὸ χρείαν ἔχειν ἱερέων πλειόνων τε καὶ ψαλτῶν», καθὼς καὶ σ. 556 «ὅτι δὴ καὶ παρά τινος μόνον δυνατόν ἐστι ταύτην γίνεσθαι [=τὴν μοναχικήν], ἐπεὶ καὶ παρὰ μοναχῶν ἐξετέθη καὶ χωρὶς ᾀσμάτων πολλάκις ἐν τοῖς κοινοβίοις ἐκτελεῖται».

Ἀλλ᾿ αἱ παρὰ τοῦ *Συμεὼν* ἐκφερόμεναι αἰτίαι αὗται [2] δὲν φαίνονται ἡμῖν τόσον σοβαραί, ὥστε νὰ δικαιολογῶσιν πλήρως καὶ ἀπολύτως τὸν ἐκτοπισμὸν τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου καὶ τὴν παντελῆ ἐκρίζωσιν αὐτοῦ καὶ ἀπ᾿ αὐτῆς ἔτι τῆς κοιτίδος αὐτοῦ, τὴν ἀντικατάστασιν δὲ αὐτοῦ διὰ τοῦ μοναχικοῦ. Εἶναι ἀληθές, ὅτι ὁ τελευταῖος παρέχει εὐχέρειάν τινα περὶ τὴν τέλεσιν, ἀλλ᾿ ἡ εὐχέρεια αὕτη παρέχεται μόνον, ὁσάκις πρόκειται περὶ τῆς ἰδιωτικῆς προσευχῆς, οὐχὶ δὲ περὶ δημοσίας, περὶ ἧς πρόκειται ἐνταῦθα. Ἡ εἰς τοὺς ἐρημίτας παρεχομένη ἐκ συγκαταβάσεως καὶ κατ᾿ οἰκονομίαν εὐχέρεια τῆς ἄνευ ψαλμῳδίας τελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν, ἐνίοτε δὲ καὶ ἄνευ ἱερέως ἔτι καὶ ναοῦ, ἂν κατ᾿ οὐδένα λόγον ἐπιτρέπηται εἰς τὰ κοινόβια, ἐν οἷς προϋποτίθεται ἡ ὕπαρξις καὶ ναοῦ καὶ ἱερέως καὶ ψαλτῶν, πολὺ ὀλιγώτερον συγχωρεῖται. Εἰς τοὺς ἐνοριακοὺς καὶ μάλιστα τοὺς ἐπισκοπικούς, μητροπολιτικοὺς καὶ πατριαρχικοὺς ναούς, οἵτινες δύνανται πάντοτε νὰ διαθέτωσι μεγαλύτερόν τινα ἀριθμὸν λειτουργικοῦ προσωπικοῦ καὶ μάλιστα κατὰ τὰς ἐπισήμους ἑορτάς. Ἡ πελωρία ἄλλωστε ἀνάπτυξις, ἣν ἀπὸ τῆς ΣΤ′ ἑκ. καὶ ἑξῆς διὰ τῆς προσθήκης διαφόρων κανόνων, ἐπαλλήλων στιχηρῶν, ἀποστίχων, ἐξαποστειλαρίων καὶ καθισμάτων, ἔλαβον αἱ μοναχικαὶ ἀκολουθίαι δὲν ἔχει μόνον καταστήσει αὐτὰς πολὺ ἐκτενεστέρας τῶν τοῦ κοσμικοῦ τύπου, ἀλλὰ καὶ πολὺ ἔτι ᾀσματικωτέρας. Ἡ ἐκτέλεσις κατ᾿ ἀκολουθίαν αὐτῶν δὲν ἀπαιτεῖ ὀλιγώτερον λειτουργικὸν προσωπικὸν τοῦ τῶν ᾀσματικῶν ἀκολουθιῶν, οἵτινες ἐν ἀνάγκῃ δύνανται νὰ ἐπιτελεσθῶσι καὶ διὰ δύο μόνων προσώπων, ἑνὸς ἱερέως καὶ ἑνὸς ψάλτου. Ὁ παρὰ τοῦ *Συμεὼν* προβαλλόμενος λοιπὸν ἰσχυρισμὸς περὶ τῆς παρ᾿ ἑνὸς καὶ μόνου ἐπιτελέσεως τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ τύπου

---

1. Πρβλ. σ. 628 «Νῦν δὲ δι᾿ ἀσθένειαν κ.λ.»—ἐν 556 ὁμιλεῖ περὶ ἀκηδιαστῶν καὶ ῥαθύμων.

2. Παρομοίας αἰτίας περὶ κατισχύσεως τοῦ μοναχικοῦ τύπου προσάγει καὶ ὁ Καισαρείας *Ἀμβρόσιος* ἐν σελ. 133 ἑξ. τοῦ προμνημονευθέντος ἔργου του, Μελέτη ἐπὶ τῶν ἱερῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὄρθρου κλ., ἤτοι τὴν συνεπείᾳ τῆς παρὰ τῶν Φράγκων ἁλώσεως τῆς Κων)πόλεως ἐπακολουθήσασαν *ἔνδειαν* καὶ τὸ ἐντεῦθεν προελθὸν *δυσεύρητον* καταλλήλων προσώπων, καθὼς καὶ τὸ *σχοινοτενὲς* (!) τῶν ᾀσματικῶν ἀκολουθιῶν.

ἰσχύει διά τινας μόνον αὐτῶν καὶ ἀφορᾷ τὴν ἰδιωτικὴν λατρείαν. Ὁ λόγος λοιπὸν τῆς εὐχερείας περὶ τὴν τέλεσιν τῶν μοναχικῶν μόνων ἀκολουθιῶν δὲν εὐσταθεῖ, οὐδ᾽ ἐπαρκεῖ πρὸς ἐξήγησιν τῆς γενομένης μεταβολῆς. Τὸ αὐτὸ δύναται νὰ λεχθῇ καὶ περὶ τῶν ἑτέρων παρὰ τοῦ *Συμεὼν* προσαγομένων αἰτιῶν, εἴτε τῆς ἀμελείας καὶ ῥαθυμίας δηλαδὴ τῶν πολλῶν, εἴτε τῶν ἐπιδρομῶν τῶν βαρβάρων γενικῶς, τῶν λατίνων δὲ ἰδιαιτέρως. Διότι αἱ αἰτίαι αὗται, ἰσχύουσαι ἐπίσης καὶ διὰ τὰς ἀκολουθίας τῆς μοναχικῆς τάξεως, ἐξηγοῦσι βεβαίως ἄριστα τὸν μαρασμὸν ἢ ἐξαφανισμὸν ἔτι τοῦ ᾀσματικοῦ, ἀλλ᾽ οὐδαμῶς ἐξηγοῦσι τὴν ἐπιβολήν, ἐπικράτησιν καὶ ἀκμὴν τοῦ μοναχικοῦ τύπου, ἐκτὸς ἂν ὁρμηθῇ τις ἐκ τῆς παραδόξου ἀρχῆς, ὅτι οἱ ῥάθυμοι ἐκ τῶν πιστῶν καὶ οἱ ἐπιδρομεῖς βάρβαροι ἔτρεφον ἰδιάζουσάν τινα κλίσιν πρὸς τὸν μοναχικόν, ἀποστροφὴν δὲ πρὸς τὸν ᾀσματικὸν τύπον.

Ἐναντίον τοῦ ἐκ τῆς ἐπιδρομῆς τῶν λατίνων λαμβανομένου ἐπιχειρήματος στρέφεται ἄλλως καὶ τοῦτο, ὅτι ἡ λειτουργικὴ πρᾶξις σύμπαντος τοῦ κατὰ τὴν Θ´ καὶ Ι´ ἑκ. ἐπιστραφέντος ἀνατολικοῦ κόσμου τῶν Σλαύων [1] εἶναι ἡ αὐτὴ πρὸς τὴν παρ᾽ ἡμῖν ἐν χρήσει σήμερον [2], ἥτις ὅμως ἐπανέρχεται ὡς προείπομεν, εἰς τὴν ἱεροσολυμητικὴν τοῦ τυπικοῦ τοῦ ἁγίου Σάββα, τοῦθ᾽ ὅπερ ὅμως μαρτυρεῖ, ὅτι, ἐπειδὴ τὴν πρᾶξιν ταύτην παρέλαβον οἱ ὑπὸ λόγον λαοὶ ἐκ τῆς Ἐκκλησίας τῆς Κων)πόλεως, παρ᾽ ἧς καὶ προσηλυτίσθησαν εἰς τὸν Χριστόν, κατὰ τὴν Θ´ καὶ Ι´ ἑκ. ἐπεκράτει ἐν αὐτῇ τῇ Κων)πόλει ὡς ἐπίσημος τῶν ἀκολουθιῶν τύπος οὐχὶ πλέον ὁ ᾀσματικός, ἀλλ᾽ ὁ ἀπὸ τῶν Ἱεροσολύμων μοναχικός. Διότι θὰ ἦτο ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει τελείως ἀκατανόητον καὶ ἀνεξήγητον τὸ πῶς καὶ διατὶ εἰς τοὺς νεοφωτισθέντας λαοὺς ἐπικρατεῖ ὁ καὶ παρ᾽ ἡμῖν ἐν χρήσει σήμερον μοναχικὸς τύπος [3]. Τούτου ὅμως ἀληθεύοντος, ὅτι δηλαδὴ ἐν Κων)πόλει ἤδη κατὰ τοὺς χρόνους τῆς Ι´ καὶ Θ´ ἔτι ἑκατονταετηρίδος ἴσχυεν ὡς ἐπίσημος τῶν ἀκολουθιῶν τύπος, οὐχὶ ᾀσματικός, ἀλλ᾽ ὁ μοναχικός, ἕπεται ὅτι τὸ γεγονὸς τοῦ παραγκωνισμοῦ τοῦ ᾀσματικοῦ και τῆς ἐπικρατήσεως τοῦ μοναχικοῦ εἶχε λάβει χώραν ἤδη πρὸ τοῦ ἐκχριστιανισμοῦ τῶν Σλαύβων, ἤτοι πολὺ πρότερον τῆς ἐπιδρομῆς τῶν λατίνων.

Δι᾽ ἅπαντας τοὺς λόγους τούτους ἐπιβάλλεται, φρονοῦμεν, ἡ ἀναζήτησις

1. Περὶ τῆς ἐπιστροφῆς τῶν Σλαύων ὅρα *Φιλ. Βαφείδου* Ἐκκλ. Ἱστορία Β´, 23 ἑξ. Ὑπὸ τὸν ὅρον ἀνατολικὸς κόσμος τῶν Σλαύων νοοῦμεν οὐ μόνον τοὺς Ρώσσους, ἀλλὰ καὶ τοὺς σκυθικῆς καθόλου καταγωγῆς Πατζινάκους, ὅσον καὶ τοὺς ταταρικῆς Χαζάρους καὶ τοὺς σλαυοφώνους Βουλγάρους.

2. Πρβλ. καὶ Baumstark, αὐτόθι σελ. 57.

3. Ὅρα καὶ *Μ. Γεδεών*, Πατριαρχικοὶ Πίνακες, σ. 330, ὅτι ἡ ρωσσικὴ μονὴ Περτζέσκου ἱδρυθεῖσα ἐπὶ τοῦ Πατριάρχου Κων)πόλεως Ἰωάννου τοῦ Ξιφιλίνου (1064—1073) εἶχε τὸ τυπικὸν τῆς Βυζαντινῆς μονῆς τοῦ Στουδίου, μεταφρασθὲν ὑπὸ τοῦ Ἕλληνος Γεωργίου, τοῦ διαδεχθέντος τὸν κατὰ τὸ ἔτος 1072 ἀποθανόντα πρωθιεράρχην τῆς Ρωσσίας Ἰλαρίωνα.

ἑτέρων λόγων πρὸς ἐξήγησιν τῆς ἐν τῷ λειτουργικῷ ἡμῶν βίῳ ἐπελθούσης σπουδαίας ταύτης μεταβολῆς, ἥτις κατὰ τὰ ἀνωτέρω ἔδει νὰ εἶχε λάβει χώραν πρὸ τῶν χρόνων τῆς Ι' τοὐλάχιστον ἑκατ., ἀλλ' ἴσως καὶ τῶν τῆς Θ' ἑκατ. ἔτι.

Ἐρωτᾶται ὅθεν, ὑπάρχει γεγονὸς σημαντικὸν πρὸ τῶν χρόνων τούτων ὅπερ νὰ ἐξηγῇ ὁπωσοῦν τὴν μεταβολὴν ταύτην;

Τὸ ἠθικὸν κῦρος τῶν Ἱεροσολύμων ὡς πόλεως τοῦ Κυρίου καὶ ὡς μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν ἦτο ἀνέκαθεν μέγα καὶ αἰγλῆεν, ἀλλὰ καὶ τὸ ἠθικὸν κῦρος τῆς μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἐνισχυόμενον μάλιστα καὶ παρὰ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ κύρους τῆς βυζαντινῆς αὐλῆς, δὲν ἦτο ὀλιγώτερον. Ἐπέπρωτο ὅμως νὰ ἔλθωσι χρόνοι, καθ' οὓς τὸ μὲν κῦρος τῆς Κων)πόλεως ἐμειώθη σημαντικῶς εἰς τὴν ἐκτίμησιν τῶν ὀρθοδοξούντων, τὸ δὲ τῆς Ἱερουσαλὴμ ηὔξησε καταπληκτικῶς. Ἦσαν οἱ χρόνοι τῆς θλιβερᾶς ἐκείνης ἐν τῷ ὀρθοδόξῳ χριστιανικῷ κόσμῳ ἔριδος περὶ τῶν εἰκόνων [1] καθ' ἣν ἡ Αὐλὴ τοῦ Βυζαντίου καὶ μεγάλη μερὶς ἱεραρχῶν καὶ λαοῦ τῆς τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας, ἡ ἀκολουθοῦσα τὰ τῆς εἰκονομάχου Αὐλῆς σχέδια, εὑρέθησαν ἀντιμέτωποι πρὸς τὸν λοιπὸν ἐντὸς καὶ ἐκτὸς τῆς αὐτοκρατορίας ὀρθόδοξον κόσμον, τὸν κεκηρυγμένον ὑπὲρ τῶν εἰκόνων. Οἱ ἐκτὸς τῆς Βυζαντινῆς αὐτοκρατορίας διατελοῦντες πάπαι Ρώμης καὶ οἱ λοιποὶ τῆς Ἀνατολῆς πατριάρχαι κατεδίκασαν καὶ διὰ συνόδων ἔτι τὴν μεταρρυθμιστικὴν ἀπόπειραν. Τότε καὶ ὁ ἐκ τῶν ἀδελφῶν τῆς παρὰ τὰ Ἱεροσόλυμα μονῆς τοῦ ἁγίου Σάββα *Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς* († περὶ τὸ 760) ἐξέδωκε τὰς φλογερὰς ἐκείνας κατὰ τῶν εἰκονομάχων πραγματείας, ἐν αἷς ὑπεραπολογεῖται τῆς προσκυνήσεως τῶν εἰκόνων. Δὲν ἔλειψαν βεβαίως αἱ διαμαρτυρίαι καὶ ἐκ τῶν ἔνδον τῆς αὐτοκρατορίας, ἀλλ' ἐνταῦθα πᾶσα διαμαρτυρία καὶ ἀντίστασις κατεπνίγετο διὰ τοῦ αἵματος, πᾶς δὲ θόρυβος κατεστέλλετο διὰ τῆς βίας. Σθεναρὰν καὶ ἀξιοθαύμαστον φανερὰν ἀντίστασιν κατὰ τῆς ἄνωθεν κτηνώδους ταύτης βίας ἀντέταξεν ὁ μοναχικὸς κόσμος καὶ τῆς αὐτοκρατορίας καθόλου, ἀλλ' ἰδιαιτέρως τῆς Κων)πόλεως, ἥτις εἶχεν ἀποβῇ ὅπως ἄλλοτε ἡ Συρία, ἡ Αἴγυπτος καὶ ἡ Ἱερουσαλήμ, κέντρον τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ἐντὸς καὶ πέριξ αὐτῆς ἤδη ἐν ἔτει 518 ὑφίσταντο πλὴν τοῦ μεγάλου ἀριθμοῦ τῶν γυναικείων εἰσέτι 67 περίπου μοναστήρια ἀνδρῷα [2], μεταξὺ τῶν ὁποίων

---

1. Περὶ τῆς εἰκονομαχικῆς ἔριδος ὅρα Ἐκκλ. Ἱστορίαι *Διομ. Κυριακοῦ* Α' σ. 333 ἑξ., *Φιλ. Βαφείδου* Β', 30 ἑξ.

2. Ὁ ἀριθμὸς συνάγεται ἐκ τῶν ὑπογραφῶν τῶν ἀρχιμανδριτῶν, τῶν φερομένων ἔν τινι ἐγγράφῳ παρὰ *Mansi*, VIII, 1051—1056. Πρβλ. καὶ Δ' τόμ. σ. 543 τῆς ἀνωτέρω (ἐν σελ. 69, 4) προμνημονευθείσης Histoire de l'eglise τῶν Labriolle κλ. Εἰκόνα τινὰ περὶ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐν ταῖς μοναῖς ταύταις ἐγγεγραμμένων ἀδελφῶν δύναται νὰ σχηματίσῃ ὁ ἀναγνώστης ἐκ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἀδελφῶν τῆς μονῆς τοῦ Στουδίου.

ἐξεῖχε τὸ τῶν Στουδίων ἢ τοῦ Στουδίου[1], καταστὰν ἓν τῶν κέντρων τῶν Ἀκοιμήτων[2]. Ἀπαράμιλλον καὶ ἡρωϊκὸν σθένος ἔδειξαν καὶ ἄλλοι, οἷοι *Ἀνδρέας ὁ Καλυβίτης* καὶ *Στέφανός τις* ἔκ τινος τῶν πέριξ τῆς Κων)πόλεως μονῶν, ἀλλὰ πρὸ παντὸς διεκρίθη *Θεόδωρος ὁ Στουδίτης*, ὁ πρότερον μὲν ἀδελφὸς ἁπλῶς τῆς μονῆς τοῦ Σακκουδίωνος, μετὰ ταῦτα δὲ ἡγούμενος τῆς περιωνύμου μονῆς τῶν Στουδίων, ἀριθμούσης ἐπὶ τῶν ἡμερῶν του ὑπὲρ τοὺς χιλίους μοναχούς, τοὺς πλείστους ἐξ ἐπιφανῶν οἰκογενειῶν ἕλκοντας τὸ γένος, ὅπως καὶ ὁ Θεόδωρος αὐτός[3]. Οὕτω ἐφαίνετο πάντοθεν, ἔσωθεν καὶ ἔξωθεν, βαλλόμενον τὸ κῦρος τῆς Αὐλῆς τῆς Κων)πόλεως καὶ τοῦ ἐπισκόπου αὐτῆς, ὅστις ἠναγκάζετο νὰ συγκατανεύῃ καὶ ἐπικυρώνῃ διὰ συνόδων τὰς ἀνοσίους τῶν εἰκονομάχων μεταρρυθμίσεις, αἵτινες δὲν περιωρίζοντο ἁπλῶς εἰς τὴν ἀποβολὴν τῶν εἰκόνων, ἀλλ᾽ ἐξετείνοντο ἔτι καὶ εἰς τὴν κατάργησιν τῆς τιμητικῆς προσκυνήσεως τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ καὶ τῆς Θεοτόκου. *Κωνσταντῖνος ὁ Κοπρώνυμος* ἀπεκάλει, καθ᾽ ἃ φέρεται, τὴν μὲν Θεοτόκον ἁπλῶς Χριστοτόκον, τὸν δὲ σύλλογον τῶν ἁγίων Χριστιανικὸν μυθολογικὸν Ὄλυμπον, τὰς τούτων δὲ πρεσβείας συκίνην ἐπικουρίαν, ὡς ἐκ τούτου δὲ ἀπηγόρευε πᾶν εἶδος ἐκδηλώσεως τιμῆς πρὸς αὐτούς[4]. Ὅτι αἱ τοιαῦται περὶ τῆς Θεοτόκου καὶ τῶν ἁγίων ἀντιλήψεις ὡδήγησαν καὶ εἰς γενικωτέραν τινὰ μεταρρύθμισιν τοῦ λειτουργικοῦ καθόλου μέρους τῆς Ἐκκλησίας, οἷον εἰς τὴν κατάργησιν ἢ περιορισμὸν τῶν ἑορτῶν καὶ τῶν νηστειῶν, εἰς τὸν ἐξωβελισμὸν τροπαρίων τινῶν καὶ μεταβολὴν ἑτέρων, πρόδηλον μαρτυρεῖται ὅμως ῥητῶς καὶ ἔκ τινος ἐπιστολῆς *Θεοδώρου τοῦ Στουδίτου* πρὸς τὸν Πατριάρχην Ἱεροσολύμων (Migne τόμ. 99, ἐπιστολαὶ II, ιε, σελ. 1164), ἐν ᾗ μεταξὺ ἄλλων φέρονται καὶ ταῦτα «*παραστέλλονται ψαλμῳδίαι ἀρχαιοπαράδοτοι, ἐν αἷς περὶ εἰκόνων ᾄδεταί τι· ἀντᾴδεται τὰ ἀσεβῆ νέα δόγματα* εἰς προὖπτον κείμενα· ἀλλὰ καὶ τοῖς πασὶ πρὸς διδασκαλίαν παραδιδόμενα καὶ *μεταστοιχείωσις τῶν πάντων ἀθεωτάτη*»[5]. Ὑπὸ τοιαύτας τῶν πραγμάτων συνθήκας εἶναι εὐνόητον, ὅτι ὁ κοσμικὸς τῶν ἀκολουθιῶν τύπος ἔχει ὑποστῇ ἑνιαχοῦ ἐπιδράσεις τινὰς καὶ ἐκβιασμοὺς καὶ κατ᾽ ἀκολουθίαν ἔχει καταστῇ ὕποπτος καὶ περιέλθει εἰς ἀχρηστίαν παρὰ τοῖς κύκλοις τῶν ὀρθοδοξούντων, ἀρεσκομένων εἰς τὴν χρησιμοποίησιν τοῦ ἀνοθεύτου μοναχικοῦ τύ-

---

1. Ἡ μονὴ τοῦ Στουδίου ἀνηγέρθη ἤδη τῷ 463. Πρβλ. Βαφείδου Ἐκκλ. Ἱστ. Α', 282.

2. Ἀκοίμητοι ἐκλήθησαν, ἐπειδὴ ἡμέρας τε καὶ νυκτὸς ἐσχόλαζον ἐκ περιτροπῆς καὶ ἀλληλοδιαδόχως περὶ τὴν θείαν λατρείαν.

3. Περὶ Θεοδώρου Στουδίτου ὅρα προχείρως *Κεδρηνοῦ Γεωργίου*, Σύνοψις Ἱστορίας Migne τόμ. 121 σελ. 881. 884. 892. 893. *Μιχαὴλ Γλυκᾶ*, Migne, τόμ. 158, σ. 528. Πρβλ. καὶ *Κυριακοῦ Διομήδους*, Ἐκκλ. Ἱστορίαν Α' 340. 403 ἑξ.

4. Ὅρα *Διομήδους Κυριακοῦ*, αὐτόθι, I, 336. Φιλ. Βαφείδου Ἐκκλ. Ἱστορία Β'. 34.

5. Πρβλ. καὶ Ἱστορίαν Ἐκκλ. Φιλ. Βαφείδου Β', 44.

που, ὅπως πάλιν εἶναι εὐνόητον, ὅτι, μετὰ τὴν ἐν ἔτει 842 γενομένην νίκην τῆς ὀρθοδοξίας, ἥτις ἦτο καὶ νίκη τῶν μοναχῶν, ὁ ἀριθμὸς τῶν θιασωτῶν τοῦ μοναχικοῦ τύπου ηὔξησε σημαντικῶς καὶ μεταξὺ τῶν κοσμικῶν ἔτι κύκλων [1]. Τὸ τελευταῖον τοῦτο εἶναι ἐπὶ τοσούτῳ μᾶλλον πιστευτόν, καθόσον ὁ μοναχικὸς τύπος δὲν περιεβάλλετο μόνον ὑπὸ τῆς αἴγλης, ἥν προσέδιδεν εἰς αὐτὸν ἡ Ἱεροσολυμητικὴ αὐτοῦ καταγωγή, ἀλλ᾽ εἶχεν ἔτι ἐν τῷ μεταξὺ πλουτισθῆ διὰ πλειόνων κανόνων καὶ τροπαρίων [2], δι᾽ ὧν ἐξυμνοῦντο αἱ τῶν ἁγίων τοῦ Θεοῦ πράξεις, πλουσιώτερον καὶ ἐμφαντικώτερον ἢ ἐν τῷ δυσφημισθέντι ᾀσματικῷ, τὸ ὁποῖον ἡ ἀπ᾽ αὐτοῦ ἀπουσία τῶν κανόνων καὶ ἡ παρ᾽ αὐτοῦ φειδωλὴ χρῆσις τῶν τροπαρίων ἐνεφάνιζον εἰς τὸ ἀπὸ τῆς νίκης τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ ἑξῆς ἐπικρατῆσαν πνεῦμα οὐ μόνον ὡς ἀνεπαρκῆ πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῶν νέων ἀναγκῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς πενιχρὸν καὶ ἀκαλαίσθητον, λόγῳ τῆς γενικευθείσης τότε πρὸς τοὺς κανόνας καὶ τὰ τροπάρια ῥοπῆς καὶ κλίσεως πάντων, μηδ᾽ αὐτοκρατόρων ἔτι τινῶν ἐξαιρουμένων, ὅπως ἐπὶ π. δ. *Θεοφίλου* τοῦ εἰκονομάχου, ποιητοῦ ὕμνων τινῶν, *Λέοντος τοῦ Σοφοῦ* († 916) συνθέτου τῶν ἑωθινῶν δοξαστικῶν, τοῦ υἱοῦ αὐτοῦ *Κωνσταντίνου τοῦ Πορφυρογενήτου*, ποιητοῦ τῶν ἐξαποστειλαρίων, *Θεοδώρου Λούκα* αὐτοκράτορος τῆς Νικαίας (1255—59) ποιητοῦ τοῦ παρακλητικοῦ κανόνος [3]. Εἰς τὰς αἰτίας ταύτας ἂς προστεθῇ τέλος καὶ ἡ ὑπέροχος δύναμις, ἣν ἀπέκτησαν οἱ μοναχοὶ καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν ἔτι τοῦ θρησκευτικοῦ ἀγῶνος, ἀλλ᾽ ἰδίως μετὰ τὴν νίκην τῆς Ὀρθοδοξίας, ὁπότε ἡ Κωνσταντινούπολις κατέστη κέντρον τοῦ μοναχισμοῦ ἐκ τῶν τάξεων τοῦ ὁποίου προήρχετο ὁ ἀνώτερος κλῆρος. Οἱ Στουδῖται διεδραμάτιζον τότε ἐν αὐτῇ τὸ αὐτὸ πρόσωπον, ὅπερ πρότερον οἱ Σαββαΐται ἐν Ἱεροσολύμοις. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς μονῆς τῶν Στουδίων, οὗ ὁ περίφημος ἡγούμενος *Θεόδωρος* ἀντιπροσώπευσε σθεναρῶς τὰ συμφέροντα τῆς Ἐκκλησίας κατὰ τὴν ἐπὶ τοῦ *Μιχαὴλ* τοῦ Γ´ (811—813)

---

1. Τὸ ἔτος 842, τέρμα τῆς περὶ εἰκόνων ἔριδος, θεωρεῖ ὡς τέρμα καὶ τῆς μεταξὺ Κων)πόλεως καὶ Ἱεροσολύμων ἐπελθούσης λειτουργικῆς ἀφοσιώσεως ὁ *Baumstark* ἐν σελ. 57 ἑξ. τοῦ προμνημονευθέντος ἔργου του.

2. Ἀκριβῶς κατὰ τὴν *ἐποχήν*, καθ᾽ ἣν οἱ εἰκονομάχοι ἐσπάραττον τὴν Ἐκκλησίαν, ἀνεφάνη ἡ ξυνωρὶς τῶν μεγάλων αὐτῆς ὑμνογράφων, Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς καὶ Κοσμᾶς ὁ Μαϊουμᾶ ἢ Ἁγιοπολίτης. Ἔργον τοῦ πρώτου εἶναι ἡ Ὀκτώηχος καὶ οἱ κανόνες μερικῶν ἑορτῶν τοῦ δὲ δευτέρου οἱ κανόνες εἰς ἑορτάς τινας. Ὅρα *Ρομπότη* λειτουργικὴ σελ. 310—314. Τὸ ἔργον τούτων μεταφυτευθὲν εἰς τὴν Κων)πόλιν συνεπληρώθη παρὰ τοῦ Στουδίτου Θεοδώρου καὶ τοῦ ἀδελφοῦ αὐτοῦ Ἰωσὴφ τοῦ μετὰ ταῦτα ἀρχιεπισκόπου Θεσσαλονίκης ἀναδειχθέντος, οἵτινες συνεπλήρωσαν τὸ Τριῴδιον καὶ παρὰ τῶν Θεοφάνους τοῦ Γραπτοῦ, τοῦ μετέπειτα μητροπολίτου Νικαίας, Γεωργίου τοῦ Νικομηδείας, Μητροφάνους τοῦ Σμύρνης καὶ μάλιστα Ἰωσὴφ τοῦ ὑμνογράφου. οἵτινες συνεπλήρωσαν τὴν Παρακλητικὴν καὶ τὰ Μηναία. Ὅρα αὐτόθι σελ. 311 ἑξ.

3. Ὅρα Ρομπότη αὐτόθι σελ. 319 ἑξ. Πρβλ. ἔτι καὶ τὰ περὶ *Κασσιανῆς* θρυλλούμενα. Αὐτόθι σελ. 316,

φάσιν τῆς εἰκονομαχίας, ἱδρύονται αἱ μοναὶ τοῦ *Ἄθωνος, Ὀλύμπου, Πάτμου, Χίου κ. τ. λ.* [1]. Δι' ἁπάσας τὰς αἰτίας ταύτας ἔχομεν νὰ δεχθῶμεν, ὅτι καὶ κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς εἰκονομαχίας, ἀλλ' ἰδίως μετὰ τὴν τελικὴν νίκην τῶν Ὀρθοδόξων, πρὸς ἐπίτευξιν τῆς ὁποίας πρωταγωνιστοῦν πρόσωπον διεδραμάτισαν οἱ μοναχοί, ἐδημιουργήθη ὑπὲρ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ μοναχικοῦ τύπου εὐνοϊκή τις ἀτμόσφαιρα [2], ἣν εἶχον πάντα λόγον νὰ ἐνισχύωσι καὶ προάγωσιν ἔτι μᾶλλον οἱ ἐκ τῶν μονῶν προερχόμενοι Ἐπίσκοποι, Ἀρχιεπίσκοποι, Μητροπολῖται καὶ Ποιμενάρχαι, ὧν τινὲς διεκρίθησαν μάλιστα καὶ ὡς ὑμνογράφοι. Εἰς τὸν κατάλογον τῶν ὡς ἀνωτέρω μνημονευθέντων ὑμνογράφων μητροπολιτῶν, *Ἰωσὴφ* τοῦ Θεσσαλονίκης, *Γεωργίου* τῆς Νικομηδείας, *Μητροφάνους* τοῦ Σμύρνης προσθέτομεν, ὅτι τὰ ὀνόματα τοῦ *Ἰγνατίου*, διαδεχθέντος Θεοφάνην τὸν Γραπτὸν ἐν τῇ μητροπόλει Νικαίας, *Ἀρσενίου* ἀρχιεπισκόπου Κερκύρας, *Γερμανοῦ* καὶ *Μεθοδίου*, ὁμολογητῶν, τῆς εὐσεβείας ἐπὶ τῆς εἰκονομαχίας καὶ Πατριαρχῶν τῆς Κων)πόλεως, τέλος δὲ τοῦ μεγάλου *Φωτίου* (ὅρα Ρομπότη αὐτόθι σελ. 308. 317—318). Οὕτω δὲ ὁ μοναχικὸς τύπος, ὅστις εἷλκε μὲν τὴν καταγωγὴν ἐκ τοῦ τυπικοῦ τοῦ Ἁγίου Σάββα [3], εἶχε λάβει δὲ ἐν Κων)πόλει διὰ τῶν χειρῶν τῶν Στουδιτῶν πατέρων μικτήν τινα μορφήν, ἤρχισε νὰ κατακτᾷ ὁσημέραι εὐρύτερον ἔδαφος ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ κοιτίδι τοῦ ᾀσματικοῦ, ἐν τῇ ὁποίᾳ σὺν τῷ χρόνῳ ἀπέβη ὁ ἐπίσημος τύπος [4].

---

1. Ὅρα λεξικὸν ὑπὸ τὸ ἄρθρον Byzang.

2. Πρβλ. καὶ Baumstark σελ. 50 ἑξ.

3. Εἷς τῶν μάλιστα εἰργασθέντων πρὸς εἰσαγωγὴν τῆς Ἱεροσολυμητικῆς λειτουργικῆς παραδόσεως εἰς Κων)πολιν θεωρεῖται ὁ ἐξέχουσαν θέσιν μεταξὺ τῶν Ἑλλήνων ὑμνογράφων καὶ εἰσηγητὴς νέου τύπου ὑμνογραφίας, τῆς ποιήσεως τῶν κανόνων, γενόμενος *Ἀνδρέας ὁ Κρήτης* († 726). Οὗτος Ἱεροσολυμίτης μοναχὸς ὤν, παρέμεινεν ἐπὶ μακρὸν ἐν Κων)πόλει ὡς ὀρφανοτρόφος καὶ Ἀρχιδιάκονος τῆς Μ. Ἐκκλησίας, ἐχρημάτισεν δὲ εἶτα Μητροπολίτης τῆς Γόρτυνος καὶ ἀρχιεπίσκοπος τῆς Κρήτης. Ὅρα περὶ Αὐτοῦ Ρομπότη αὐτόθι σελ. 307 ἑξ. λεξικὸν Gabrol ὑπὸ τὴν λέξιν Ἀνδρέας ὁ Κρήτης.

4. Ὑπὲρ τῆς ἐπισημότητος τοῦ μοναχικοῦ τύπου ἠδύναντο νὰ προσαχθῶσιν ἴσως καὶ τὰ περὶ *Λέοντος τοῦ Ἀρμενίου* (813—820) καὶ *Θεοφίλου* (829—842) λεγόμενα, ἐξ ὧν συνάγεται ὅτι παρ' ἀμφοτέροις τούτοις ἦσαν ἐν χρήσει οἱ τοῦ μοναχικοῦ τύπου ἀκολουθίαι. Οἷον περὶ τοῦ *Λέοντος* λέγεται (Κεδρηνοῦ: Σύνοψις Ἱστορίας Migne 121, 944) «Εἰώθει γὰρ κἂν ταῖς ψαλμῳδίαις ἐξάρχειν τῶν αἴνων, καὶ μᾶλλον ὅτι ἐν τῇ Χριστοῦ γεννήσει οἱ *τῆς ἑορτῆς κανόνες* ἐψάλλοντο· *ἐξῆρχε γὰρ τῶν ᾠδῶν* τορωτέρᾳ καὶ ἀγρίᾳ φωτῇ, καὶ ὅτε τῆς Ζ'. κατήρχετο τοῦ εἱρμοῦ, τοῦ λέγοντος «Τῷ παντένικτι ἐξεφαύλισαν πόθῳ κλπ». Ἡ μνεία ἐνταῦθα *κανόνων* καὶ *εἱρμῶν* αὐτῶν προϋποθέτει ἀναμφιβόλως τὸν μοναχικὸν τῆς ἀκολουθίας τύπον, πλὴν ἂν ἐννοηθῶσιν ταῦτα ὡς μεταγενεστέρα προσθήκη εἰς τὴν τοῦ ᾀσματικοῦ ὄρθρου ἀκολουθίαν, τὴν κατὰ ἐπισήμους τινὰς ἑορτὰς ἐκτάκτως ψαλλομένην. Πρβλ. καὶ ἀνωτέρω. Ἀλλ' ὅπως καὶ ἂν ἔχει μετὰ τούτου τὸ βέβαιον ἐν τῇ περιστάσει ταύτῃ εἶναι τοῦτο, ὅτι πρόκειται ἐνταῦθα, ὡς μαρτυρεῖται σαφῶς ἐκ τῶν συμφραζομέ-

Βεβαίως ἡ πλήρης ἐκτόπισις τοῦ ᾀσματικοῦ δὲν ἦτο δυνατὸν νὰ γίνῃ διὰ μιᾶς καὶ ἀθρόως, ἐπειδή, εἶχεν βαθυτάτας οὗτος ῥίζας εἰς τὴν λειτουργικὴν παράδοσιν τῆς Κων/πόλεως, ἐγεραίρετο ὡς ἀρχαιοτάτη παράδοσις τῶν Πατέρων, περιωρίσθη ὅμως, ὡς φαίνεται, ἡ τέλεσις αὐτοῦ ἢ ἐν ὡρισμέναις μόνον ναοῖς ἢ ἐν τακταῖς μόνον ἡμέραις τοῦ ἔτους, ὡς ἠδύνατο νὰ συναχθῇ ἐκ τῆς ἀναλογίας τῶν ἐν μεταγενεστέροις χρόνοις συμβάντων ἔν τε τῇ Θεσσαλονίκῃ καὶ τῇ Κων/πόλει, καθ' ἃ ἐν μὲν τῇ πρώτῃ εἶχε περιορισθῇ ἐν μόνῳ τῷ ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ ἐν τακταῖς μόνον ἡμέραις τοῦ ἔτους. Ἀλλ' ὁ περιορισμὸς οὗτος, ἀποτελεῖ περιφανῆ τοῦ μοναχικοῦ τύπου νίκην, δι' ἧς ἐξησφαλίζετο ἡ ἐπίσημος αὐτοῦ ἰδιότης καὶ ἡ ἀκώλυτος εὐρυτέρα κατ' ἀκολουθίαν ἐξάπλωσις ἀπετέλει ταυτοχρόνως ἔμμεσον κατὰ τοῦ ᾀσματικοῦ καταδίκην καὶ θανάσιμον κατ' αὐτοῦ πλῆγμα. Ἀλλὰ παρὰ τὴν κατ' ἀρχὴν ἐξαγγελθεῖσαν παρὰ τοῦ πανισχύρου τότε μοναχικοῦ πνεύματος καταδίκην τοῦ ᾀσματικοῦ εἰς θάνατον, ἡ ἡμέρα τοῦ ὁριστικοῦ καὶ τελειωτικοῦ αὐτοῦ θανάτου ἔφθασε μόλις μετὰ παρέλευσιν τεσσάρων ἕως πέντε περίπου ἑκατονταετηρίδων. Ἀπαντῶμεν αὐτόν, εἰ καὶ ἐν περιωρισμένῃ χρήσει, ἐν τῇ μέχρι τῶν χρόνων τῆς παρὰ τῶν Τούρκων ἁλώσεως τῆς Κων/πόλεως διηκούσῃ λειτουργικῇ πράξει τῆς Ἐκκλησίας ταύτης. Ἐν Κων)πόλει ἐτελοῦντο αἱ ἀκολουθίαι τοῦ ἡμετέρου τύπου κατὰ τακτὰς ἡμέρας τρεῖς, τοῦ ἔτους, ἐν δὲ τῷ ἐν Θεσσαλονίκῃ ναῷ τῆς ἁγίας Σοφίας καθ' ἑκάστην, ἀποτελοῦσαι τὸν μόνιμον καὶ ἐπίσημον τύπον τοῦ ναοῦ τούτου. Ἀλλὰ καὶ μετὰ τοὺς χρόνους τῆς ἁλώσεως ἔτι ἐψάλλετο ἐνιαχοῦ μέχρι τῶν χρόνων *Ἰωάννου τοῦ Λαμπαδαρίου* ὁ ἑσπερινὸς τύπος τῆς ἀκολουθίας κατὰ τὸν λυχνικὸν τῆς Κυριακῆς τῆς Ν' ὡς μαρτυρεῖται ἐκ τῆς ἐν τῷ τέλει τοῦ ὑπ' ἀριθμ. Λ 165 μουσικοῦ τεύχους τῆς ἐν Ἄθωνι μονῆς Λαύρας φερομένης σημειώσεως, καθ' ἣν εἰς ἐφύμνιον ἐν τῷ γ' ἀντιφώνῳ, *Αἰνεῖται τὸν Κύριον* (ψ. 116) ἀντὶ τοῦ συνήθως ᾀδομένου *Ἅγιος ὁ Θεός*, ψάλλεται κατὰ τὴν Πεντηκοστὴν τὸ *Χριστὸς ἀνέστη*, κατὰ τὴν παρὰ τοῦ *Ἰωάννου Λαμπαδαρίου* γενομένην μεταβολήν. Ὅτι δὲ καὶ πρὸ τῶν χρόνων ἔτι τοῦ ὁριστικοῦ θανάτου του εἶχεν ὑποστῇ διαφόρους προσθαφαιρέσεις καὶ ἀλλοιώσεις, μαρτυρεῖται ἔκ τε τοῦ ὡς ἀνωτέρω μνημονευθέντος παραδείγματος *Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης*, ὅστις ἐπέφερε σημαντικάς τινας μεταβολὰς εἰς τὴν φυσιογνωμίαν τοῦ τύπου καὶ ἐκ τῶν μικτῶν ἐκείνων τύπων, οὓς ἀνεφέραμεν ἀνωτέρω.

νων (ὅρα αὐτόθι, Migne 121, 941—949), περὶ ἀκολουθίας καὶ ψαλμῳδίας γινομένης ἐν τῇ ἀνακτορικῇ ἐκκλησίᾳ, δηλ. ἐν ἰδιωτικῷ ναῷ.—Περὶ τοῦ *Θεοφίλου* δὲ (αὐτόθι σελ. 1000) λέγεται, ὅτι «ἐφιλοτιμεῖτο καὶ μελῳδὸς εἶναι», καὶ ὅτι εἶχε προτραπῇ νὰ συνθέσῃ ὕμνους τινὰς καὶ μελοποιήσῃ στιχηρά, «φέρεται δέ», λέγεται ἔτι ἐδῶ, «καί τις λόγος ὡς πρῶτος τοῦ μέλους βαλλόμενος κατὰ τὴν μεγάλην Ἐκκλησίαν ἐν φαιδρᾷ πανηγύρει οὐ παρῃτήσατο τοῦ χειρονομεῖν. Καὶ τὸ στιχηρὸν δὲ τὸ κατὰ τὴν Βαϊφόρον, τὸ *ἐξέλθετε ἔθνη* τοῦ ἐκείνου φασὶν εἶναι τόκον».

Ἐπίλογος

Αὕτη ἡ ὀνομασία, ταῦτα τὰ μέρη καὶ τοιαύτη ἡ ὑφὴ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ὑμετέρου τύπου, ὅστις, ὢν βλάστημα τῆς Βυζαντινῆς λειτουργικῆς παραδόσεως, ἐξετείνετο ἀπὸ τῆς Θεσσαλονίκης ἄχρι καὶ τῆς Ἀντιοχείας. Οἱ χρόνοι τῆς ἀκμῆς καὶ ἰσχύος αὐτοῦ συμπίπτουν πρὸ τῶν περὶ τῶν εἰκόνων ἐρίδων, ἔκτοτε ὅμως εὑρὼν ἰσχυρὸν ἀνταγωνιστὴν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ παρὰ τῶν πανισχύρων τότε καταστάντων μοναχῶν θεραπευομένου Ἱεροσαλυμητικοῦ τύπου, ἤρχισε τὸ κράτος τῆς ἰσχύος αὐτοῦ κατ' ἀρχὰς μὲν νὰ περιορίζηται, ὕστερον δὲ βαθμηδὸν νὰ ἐκλείπῃ ὁλοσχερῶς. Αἱ ἑνὸς τῶν θαυμαστῶν αὐτοῦ, *Συμεὼν τοῦ Θεσσαλονίκης*, ὑπὲρ τῆς διαρκοῦς καὶ αἰωνίου διατηρήσεως αὐτοῦ συστάσεις καὶ θερμαὶ ἐκκλήσεις δὲν εὗρον ἠχὼ παρὰ τοῖς συγχρόνοις αὐτοῦ συνεπισκόποις καὶ τοῖς τούτων διαδόχοις. Διὸ συνέβη νὰ ἐξαφανισθῇ τελείως ἐκ τῆς λειτουργικῆς ἡμῶν πράξεως σεβαστὴ καὶ ἀρχαιοτάτη παράδοσις τῶν Πατέρων, ἡ ὁποία ἔπρεπεν ὅμως νὰ τηρηθῇ χάριν τῆς ἱστορίας τοὐλάχιστον, τελουμένη ἐν ταῖς καθολικαῖς τοὐλάχιστον Ἐκκλησίαις ἢ πάντοτε ἢ κατὰ καιρούς. Τοιοῦτό τι συνιστᾷ ἀκριβῶς *Συμεὼν ὁ Θεσσαλονίκης*, λέγων (αὐτόθι σελ. 556). «Καὶ δέομαι ὑμῶν ἐν Χριστῷ συντηρεῖσθαι ταύτην τὴν τάξιν μέχρι παντὸς ὡς σπινθῆρα τινὰ θεῖον μένειν ἐν ἡμῖν τὴν παράδοσιν τῶν Πατέρων· ἣν καὶ ἡμεῖς βουλόμενοι ἀσινῆ τηρεῖσθαι καὶ μένειν ὥσπερ ἥδυσμά τι καὶ ἄρτυμα γλυκαῖνον συνηρμόσαμεν αὐτῇ καὶ τὰ τῶν κανόνων, ἵνα μή τις γογγυστὴς κλπ.». Καὶ ἀλλαχοῦ (ἐν σελ. 661). «Ἀλλὰ νῦν διὰ ῥαθυμίαν ἀφοίθη, ἣν ἔδει τηρεῖσθαι ταῖς *καθολικαῖς κἂν Ἐκκλησίαις* ἢ *πάντοτε* ἢ *κατὰ καιρόν*, εἰς τὸ μένειν τὴν ἀρχαίαν παράδοσιν ἀκατάλυτον...».

Εὐχῆς καὶ πολλοῦ λοιπὸν ἐπαίνου ἄξιον ἔργον θὰ ἦτο, ἐὰν σήμερον παραλλήλως πρὸς τὴν καταβαλλομένην παρά τινων ἱεραρχῶν προσπάθειαν πρὸς ἀναβίωσιν τῆς ἀρχαιοπρεπεστάτης λειτουργίας τοῦ Ἰακώβου, ἐπεδιώκετο καὶ ἡ ἐπαναφορὰ τῶν ἀκολουθιῶν τοῦ ᾀσματικοῦ τύπου, ὅστις ἀποτελεῖ ἄλλως τε καὶ τὴν κοσμικὴν λειτουργικὴν παράδοσιν τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας.

Πρὸς τοιοῦτόν τινα, ἀλλ' ὡς ἀπώτερον, σκοπὸν ἀπέβλεπεν ἀπὸ πρώτης ἀρχῆς καὶ ἡ σύνταξις τῆς παρούσης πραγματείας.

Η ΕΡΜΗΝΕΙΑ ΤΗΣ ΑΠΟΚΑΛΥΨΕΩΣ ΤΟΥ ΚΥΡΙΛΛΟΥ ΤΟΥ ΠΑΤΡΕΩΣ *

ΥΠΟ

Κ. ΔΥΟΒΟΥΝΙΩΤΟΥ (†)

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

,γξη'. «Καὶ πολὺ ἂν εἴη λέγειν τὴν αὐτῶν (τῶν Μωαμεθιστῶν) ἐν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ δρακοντοειδῆ κατάσχεσιν, τήν τε διαδοχὴν καὶ χρονολογίαν καὶ τὰς τῶν καθ' ἕκαστα κατακρατησάντων κυρίας προσηγορίας, καὶ ἔργον ἂν εἴη ἐργωδέστατον ἀκριβεστάτου ἱστοριογράφου, μή τοι ἐμοῦ, ὅς ὑπὸ ἀνάγκην τῶν ἐπιτηδείων τοῦ σώματος διατελῶν, κλέπτων τὰς ὥρας τῶν ἡμερῶν, οὕτω ταῦτα τῇ εὐσεβεῖ καὶ ἐπιεικεῖ διαδοχῇ παραδέδωκα, ἅπερ ἐκ παίδων ἔφθην ἐν τῇ μνήμῃ κατασχὼν ὀλίγας τῶν ἱστοριῶν διεξιών».

,γσκε'. «Οὐκοῦν οἱ ἀπ' αἰῶνος ἅγιοι τοῦτο μὲν διὰ τῆς καταβάσεως τοῦ ἡλίου καὶ τοῦ διαβόλου (,γσκβ'), τοῦτο δὲ διὰ τοῦ ὀλίγου καιροῦ τῆς σελήνης δείκνυνται προδιατρανοῦντες τὴν Ὀθωμανικὴν καταδυναστείαν, συνωθουμένην εἰς τὸ ἔσχατον βάραθρον τῆς ἰδίας πτώσεως. Κἀγὼ περὶ τούτων οὕτω πέποιθα, ὁ χρόνος δὲ στρεφόμενος ἔσεται πάντων ἀληθέστατος ἔλεγχος».

,γσκζ'. «Οὐκοῦν διὰ πάντα ταῦτα ἔφασαν οἱ ἀπ' αἰῶνος ἅγιοι τὸ ὀλίγον καιρὸν ἔχειν τὸν διάβολον. Ἀνατρέπονται δὲ ἐκ τούτων πάντες οἱ ἐφιέμενοι τὸν Μωάμεθ εἶναι μέχρι τῆς συντελείας τῆς Κωνσταντινουπόλεως βασιλέα, ὃ οὐ μόνον λόγοις ὑπὸ νέφεσι διαχεομένοις ἐπικυροῦσιν, ἀλλὰ καὶ τύποις ἐξέδοσαν τὴν αὐτῶν παράνοιαν, μὴ εἰς νοῦν βαλλόμενοι τοῦ ὀλίγον καιρὸν ἔχειν».

,γολη'. «Αὕτη ἡ θεολογικὴ βίβλος οὐ μᾶλλον ἐκ τῶν προτέρων οἵα τέ ἐστιν ἑρμηνεύεσθαι, ὅσον ἐκ τῶν ὑστέρων, ἀνθ' ὧν καὶ πολλοῖς δοκιμασθεῖσα πρὸς ἀνάπτυξιν τῶν αὐτῆς μεγάλων μυστηρίων καὶ ἀκαθαιρέτων προρρήσεων, ὅλως ἀνερμήνευτος μεμένηκε καὶ κῆπος κεκλεισμένος καὶ πηγὴ ἐσφραγισμένη ἀποδέδεικται, ἄλλα ἀντ' ἄλλων τῶν πολλῶν ἑρμηνευτῶν τῇ γραφῇ καὶ τοῖς τύποις παραδόντων. Εἰ γὰρ καὶ ἔδοξάν τινες εἰπεῖν τῶν ἀληθῶν τι, τοῦτο οὐκ ἐβεβαίωσαν ἐκ τῶν προηγουμένων, οὔτε ἀπέδειξαν

---

* Ἐκ τῶν καταλειφθέντων εἰς τὴν Θεολογικὴν Σχολὴν Ἀθηνῶν ἀνεκδότων χειρογράφων καταλοίπων τοῦ ἀειμνήστου Καθηγητοῦ αὐτῆς Κωνσταντίνου Δυοβουνιώτου († 1943). Δημοσιεύονται μερίμνῃ τοῦ Καθηγητοῦ κ. Ἰω. Καρμίρη. Συνέχεια ἐκ τοῦ προηγουμένου τεύχους σ. 462.

ἐκ τῶν ἑπομένων, ἀλλ' ὡς ἔτυχε τὸ ἐπελθὸν αὐτοῖς εἰπόντων. Δέδεικται δὲ τὸ ἑρμηνεύεσθαι ἐκ τῶν ὑστέρων πολλαχοῦ μὲν τῶν πρόσθεν, μάλιστα δὲ ἐν τῷ Α', Β' καὶ Γ' κεφαλαίῳ, ὡς εἴρηται, ὧν τὰς ἀποδεικτικὰς μαρτυρίας, ὡς ἂν μὴ μηκύνω λέγων, παραλείπω».

,γυκη'. «Προδείκνυται τοίνυν ἐνταῦθα ὁ Πάπας ὁτὲ μὲν συμφωνῶν τῷ Μωάμεθ παντί, ὁτὲ δὲ ἀντιπράττων, συμφωνῶν μὲν πρὸς ἄρσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως τῶν πιστῶν καὶ πρὸς παντελῆ ἀπώλειαν τῶν σωμάτων αὐτῶν, ἀντιπράττων δὲ πρὸς ὄλεθρον τῆς Ὀθωμανικῆς καταδυναστείας, ποιεῖται μὲν πάντα, οὐδὲν δὲ κατ' αὐτῆς ποιῆσαι δεινὸν δύναται».

,γυκστ'. «Σύμφωνος ἄρα ὁ Πάπας τῷ δράκοντι Μωαμεθιστῇ καὶ τῷ Ὀθωμανικῷ θηρίῳ καὶ πᾶσι τοῖς ὀλεθρίοις λόγοις καὶ ἔργοις αὐτῶν, ψυχῇ τε καὶ σώματι ἀκάματος σύντροφος, μᾶλλον δὲ ἀρχέκακος διάβολος πρὸς τὸν Πάπαν παρατιθέμενος παιδίον παιζόμενον δείκνυται· καὶ ἴδε περὶ τούτου βιβλίον καλούμενον Δοκίμιον ἱστορικὸν καὶ κριτικὸν περὶ τῶν διχονοιῶν Πολωνίας, ἐκδοθὲν τῷ αψξη' σωτηρίῳ ἔτει, σελίδι ιστ', ιζ', ιη', ιθ', κ', κα', κβ', κγ' καὶ κδ'».

,γυνθ'. «Οἵα δὲ καὶ ὅση ἡ πληγὴ τοῦ θηρὸς Ὀτμάνου γεγένηται, ἱκανῶς, οἶμαι, διὰ βραχέων ἐν τῷ τρίτῳ τοῦδε δεδήλωται. Τὴν δὲ τοῦ θηρὸς Καλβίνου πολλοὶ τῶν ἡμετέρων λογίων πολλὰ τῇ γραφῇ παρέδοσαν, ὧν εἷς ἐστι καὶ ὁ τῶν Ἀθηνῶν ἱερὸς Μελέτιος ὁ γεωγράφος, ὅς ἐν τῇ ἐκκλησιαστικῇ αὐτοῦ ἱστορίᾳ σελίδι 457 κεφ. θ' βιβλ. στ' ἀπὸ τοῦ αφπ' κοσμοσώστου ἔτους μέχρι τοῦ... φησὶν ἀναιρεθῆναι ἐν τῇ Ἱσπανίᾳ, Γαλλίᾳ, Ἀγγλίᾳ πληθὺν Καλβίνων ἐν πλείονι ἀριθμῷ ἢ ἑκατὸν τεσσαράκοντα ἑπτὰ μιλλιούνια, ἐν οἷς φησιν ἦσαν ἐνενήκοντα μὲν πρίγγιπες, ὀκτὼ δὲ πρὸς τοῖς τεσσαράκοντα κόμητες, πέντε δὲ καὶ εἴκοσιν ἐπὶ τοῖς διακοσίοις βαρῶνοι, τελευταῖον δὲ 147, 518, 216. εὐγενεῖς τῇ τοῦ Χριστομιμήτου Πάπα αἰσθητῇ μαχαίρᾳ καὶ πυρὶ ἀπολεσθέντες, ἐλπίσαντες μὲν ἆραι τὴν αὐτῶν παράνοιαν, μηδὲν δὲ κράτιστον ἀποτελεσαμένου».

,γφλγ'. «Ἔστιν εἰπεῖν καιρὸν προρρηθέντα (γτστ' Δ') τὸν ἀπὸ τῆς βασιλείας τοῦ εἰκοστοῦ ὀγδόου αὐτοκράτορος ἀπὸ πρώτου Ὀτμάνου Σελίμου τρίτου μέχρι τοῦ τέλους τοῦ νῦν κρατοῦντος ἐν τῇ Κωνσταντινουπόλει Μαχμούτη, ἐν ᾧ καιρῷ ἴσως γῆθεν ἡ τυραννίη αὕτη ἀρθήσεται θείᾳ δυνάμει καὶ σὺν αὐτῇ ⟨ἡ⟩ Παπιστικολουθηροκαλβινικὴ βλάσφημος ἀρχὴ καὶ ἐξουσία, ὅπερ ὁ χρόνος δείξει σαφέστερον· ἐκ μέρους γὰρ γινώσκομεν καὶ ἐκ μέρους προφητεύομεν, ἔφησεν ὁ Ἀπόστολος τοῖς Κορινθίοις».

,γχστ'. «Καὶ οὕτω μὲν ἐκ τῶν ἀρχαίων γενεῶν, ἐκ δὲ τῶν μεταγενεστέρων οὐκ ὀλίγα ἔθνη συνάγεται, ἅπερ ἄλλος τις συναξάτω καὶ λεξάτω· οὐδέ γάρ ἔστι μοι σχολὴ οὔτε δύναμις σελάζοντι τῷ δρεπάνῳ τοῦ θανάτου».

,γωϟγ'. «Οὐκοῦν αὐτὸς ἑπόμενος τῇ τρίτῃ τῶν σαλπίγγων καὶ ὁπωσοῦν πάλαι ἐν νεανικῇ καὶ ἀμαθεστάτῃ ἡλικίᾳ ἀναγνοὺς πολλὰ τῶν ἱστο-

ρικῶν ἐν τῇ καθωμιλουμένῃ γλώττῃ βιβλία καὶ αὐτῶν ἔχων ἐν τῇ μνήμῃ μου ἐκεῖνα τῇ γραφῇ ταῦτα παρέδωκα, οἵ δὲ ἔμπειροι τῆς κοσμικῆς ἱστορίας καὶ τῆς γεωγραφίας γεγόνασιν, οὗτοι καὶ τὰ προφητικὰ ῥήματα τῆς βίβλου, ἣν ὀρθοδόξων παῖδες τυγχάνουσιν ὄντες, φαῖεν ἂν τὸ ἀληθέστερον καὶ πληρέστερον· οὔτε γάρ μοι τοιαῦτα βιβλία ἔνεστιν, οὔτε σχολή μοι κεχάρισται, εἴπερ ἦν ἐγκύψαι καὶ διασαφῆσαι, ἀνάγκη δηλονότι τῆς τροφῆς ἕνεκα καὶ μᾶλλον παιδαγωγοῦ χρείαν ἀποπληροῦντι ἤ περ διδασκάλου, ἀλφαβητάριον διδάσκοντι καὶ συλλαβίζειν αὐτοὺς δεικνύοντι. Οὕτως ἦσαν καί εἰσι περὶ ἐμὲ περιέπουσαι καὶ περιθάλπουσαι αἱ ἱερατικαὶ καὶ πολιτικαὶ τῶν προυχόντων κορυφαὶ τῶν πιστῶν».

,διζ'. «Ἀνατρέπονται δ' ἐνταῦθα γενναιότατα οἱ τὸ εἰκοστὸν κεφάλαιον περίληψιν εἶναι τῆς Ἀποκαλύψεως ταύτης ἀποφαινόμενοι καὶ τὴν χιλιετῆ βασιλείαν ἐν τοῖς παρήκουσι τιθέμενοι καὶ τὴν τοῦ παντὸς συντέλειαν ἐντὸς τῶν τριακοσίων ἐτῶν ἀπὸ τοῦδε τιθέμενοι, εἰκάσματα τῆς διανοίας αὐτῶν, μᾶλλον δὲ τῆς ψιλῆς φαντασίας ἀναπλάσματα παραδόντες, τὰ πρόσωπα καὶ τὰ πράγματα τῆς ἁγίας βίβλου ταύτης ἥκιστα κατανοήσαντες, ἀλλ' ἐν ὀνείροις ἄγαν ἐπαρθέντες, τὸν κάλαμον ἄγαν ἀτόπως πρὸς τὴν ἑρμηνείαν ταύτης ἐκίνησαν, ὕβριν καὶ αἰσχύνην ὅτι μέγα καὶ πλεῖστον τῷ γένει ἡμῶν ἐμποιήσαντες, λαβὰς ἐκ περιουσίας ἰσχυρὰς παρασχόντες τοῖς ἔθνεσι τῶν Παπιστῶν καὶ τῶν Λουθηροκαλβίνων ἐμπαίζειν, τοιούτους λογάδας καὶ τῆς θείας Γραφῆς τρίβωνας ἔχοντας...Ἄγαν τοίνυν ἐξηπάτηται ὁ γεννάδας ἐκεῖνος τἀναντία τούτοις ἀποφηνάμενος καὶ τύποις ἐκδοὺς τὴν ἑαυτοῦ ἀσύστατον φαντασίαν».

,δριβ'. «Πολλὰ μὲν οὖν τὰ τῆς Ἀποκαλύψεως νοήματα, μᾶλλον δ' ἄβυσσος, καὶ δεῖται διανοίας ὑψηλῆς καὶ βαθείας, ὑψηλῆς μὲν πρὸς κατανόησιν τῶν θεολογικῶν καὶ ἐπουρανίων δογμάτων, βαθείας δὲ πρὸς γνῶσιν τῶν προρρηθέντων προσώπων τε καὶ πραγμάτων· καὶ ἐχρῆν ταύτης ἅψασθαι καὶ κατατολμᾶν τοῦ μεγίστου ὕψους καὶ βάθους αὐτῆς ἄλλον τινὰ δόκιμον τὴν εὐαγγελικὴν ἀρετήν, ἄλλον τινὰ ἔμπλεον τῆς θεολογίας, ἄλλον τινὰ πεπληρωμένον πάσης ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς ἱστορίας. Ἐπειδὴ δὲ ἡ τῶν αἰώνων περίοδος ἤνεγκε κἀμὲ τὸν ὑπὲρ πᾶσαν τὴν φύσιν τῶν ἀνθρώπων ἁμαρτήσαντα καὶ τὰς ἁμαρτίας μέχρι τῆς λευκοτάτης ὑπήνης μὴ παυσάμενον ποιοῦντα, εἰς τοῦτο τοῦ αἰῶνος δεῖν ἔγνων μὴ τῇ σιγῇ παραπέμψαι, ἅπερ ἐκ τῶν ἱστορικῶν βιβλίων καὶ τῆς θείας παλαιᾶς καὶ νέας ἁγίας Διαθήκης ὁπωσοῦν ἐκ παίδων ἀναγνοὺς ὡς ἐνῆν μεμάθηκα ἐφαρμοζόμενα τοῖς ταύτης ῥήμασιν. Ἀφίημι δὲ τὰ ὑψηλότερα καὶ βαθύτερα τοῖς μεγάλοις ἀνδράσι καὶ ὡς εἰπεῖν τοῖς κατὰ τὸ δυνατὸν ἀνθρώπῳ κατὰ πάντα τελείοις. Ἱκανὸν δ' οἶμαι κέντρον γνώσεως καταλιπεῖν αὐτοῖς νοῆσαι ὀρθότερον καὶ παραδοῦναι τῇ γραφῇ σαφέστερον καὶ τοῖς τύποις μεγαλοπρεπέστερον καὶ θεοφιλέστερον».

,δσιδ'. «Οὐκ ἄρα καλῶς λέγουσιν οἱ ταύτην τὴν βίβλον ἑτέρου θεολόγου Ἰωάννου ἢ αὐτοῦ πρὸς ἑρμηνείαν δεῖσθαι διατεινόμενοι, μὴ εἰδότες πάντας τοὺς προφητικοὺς λόγους ἐν τοῖς ἑαυτῶν καιροῖς τοῖς δοκοῦσιν ἀλύτοις τὴν λύσιν σαφῶς ἐπιθεμένοις. Οὐδὲ γὰρ ἀπαιτεῖ ἡ βίβλος αὕτη, ὥς οἴονται, ἀεροπόρον καὶ οὐρανοβάμονά τινα, οὐδὲ σημειοφόρον καὶ ὄρη μετακινῆσαι ἐν Χριστῷ δυνάμενον, ἀλλὰ πιστὸν ἐν ἁγίῳ Πνεύματι, πολιτικῆς καὶ θείας ἱστορίας καὶ γραφικῆς μαρτυρίας τοσαύτης μετασχόντα, ὅσης ἔδει πρὸς τὴν αὐτῆς ἀληθῆ ἑρμηνείαν. Κοῦφοι τοίνυν οἱ ἀποφαινόμενοι οὐ δεῖ διεξέρχεσθαι ταύτην καὶ τοὺς διερευνῶντας εὐσεβεῖ λογισμῷ μωροὺς καὶ φαντασιοπλῆγας ἀποκαλοῦντες καὶ καθάρματα τοῦ κόσμου αὐτοὺς ὑπάρχειν οἰόμενοι. Ἀκουέτωσαν οὖν τοῦ Ἀρχαγγέλου τοῦδε τοὺς περὶ αὐτὴν ἐσχολακότας ἐν Χριστῷ σοφοὺς ἀποκαλοῦντος, εἴ περ εὐστόχως βάλειεν, οὐ μήν, ἀλλὰ καὶ τοῦ Θεοῦ καὶ Πατρὸς ἐν τῷ α' κεφαλαίῳ μακαρίους προσαγορεύοντος τὸν ἀναγινώσκοντα καὶ τοὺς ἀκούοντας».

,δσξζ'. «Οὕτως αὕτη ἡ βίβλος ἔχει ὕψος δυσανάβατον καὶ βάθος δυσθεώρητον, ὡς οἱ λογάδες ὑπερολιγωροῦντες τοὺς περὶ αὐτὴν ἐσχολακότας πλατεῖ τῷ στόματι καὶ ὀξυτάτῃ γλώσσῃ μωροὺς καὶ ἐμπλήκτους ἀποκαλοῦσιν οἱ ἐμφρονέστατοι».

,δφε'. «Καὶ περὶ μὲν τῆς δυσχερεστάτης ἑρμηνείας τοῦδε τοῦ κεφαλαίου[1] ἅλις λέλεκται, εἴθε δὲ μὴ εἴην ἐν πᾶσιν ἡμαρτημένος· μὴ γὰρ γενομένης τῆς ἐκβάσεως ἀμήχανον ἐπιθεῖναι τοῖς κειμένοις ἀληθῆ ἑρμηνείαν, εἰ μὴ εἴη τις ἄλλος Ἰωάννης Θεολόγος ἢ ἄγγελός τις οὐρανόθεν, ἀλλὰ καὶ οὗτος, εἰ μὴ ἐφωτίσθη παρὰ τοῦ παναγίου Πνεύματος, οὐκ ἂν ἀληθῆ φθέγξαιτο ὡς κτιστός, μόνον δὲ τοῦ Θεοῦ τὸ προγινώσκειν ἐντελῶς τὰ ἐσόμενα καὶ λέγειν ἀπταίστως τὴν αὐτῶν ἔκβασιν».

,δωιδ' «Ἡμέρα δὲ μεγάλη τοῦ Χριστοῦ, ἡ ἀπὸ τῆς τῶν Πελοποννησίων καὶ παντὸς τοῦ Αἰγαίου πελάγους ἐγέρσεως, ἕως τοῦ ἐμπρησθῆναι τὴν Κωνσταντινούπολιν καὶ μετὰ τὸν ἐμπρησμὸν τουτονὶ ἕως τοῦ πεσεῖν καὶ τὸν ψευδοπροφήτην καὶ πάντα τὸν Μωαμεθισμὸν ἐν τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Λιβύῃ ὀλίγη παράτασις τῶν ἐτῶν».

,εμζ'. «Μωροὶ τοίνυν, μᾶλλον δ' ἀσεβεῖς, διὰ τοὺς καθ' ἡμᾶς λέγω λογάδας, οἱ ἀποφαινόμενοι ἀδιεξήτητον καὶ μήτ' αὐτὸν τὸν Θεολόγον, εἴπερ ἦν ἐλθεῖν εἰς τὸν κόσμον, ἄξιον ἑρμηνεύσειν αὐτήν, λέγοντες ἀσεβῶς ἑώρακε μὲν καὶ γέγραφεν, οὐδὲν δέ συνῆκεν αὐτῆς καὶ οὕτω συνάγοντες παραπλήσιον ἀποφαίνονται ταῖς μαινομέναις ἱερείαις τῶν Ἑλλήνων, αἳ μετὰ τὴν ψευδοπροφητείαν εἰς ἑαυτὰς γενόμεναι, οὐδὲν ἐγίνωσκον, ὧν ἑώρων καὶ ἔλεγον. Ταῦτα γὰρ ἀκήκοα πολλῶν ἐρούντων ἐμπείρων τῆς γαλλικῆς διαλέκτου. Ἀλλ' οὗτοι διαρραγεῖεν ὑπὸ τῆς φαυλότητος αὐτῶν καὶ τὰ ὀστᾶ αὐτῶν διὰ τὴν ἀσέβειαν αὐτῶν διασκορπισθεῖεν παρὰ τὸν Ἅδην».

1. Κεφάλαιον 19 τῆς Ἀποκαλύψεως.

,ενη΄. «Θάμβους ὅ,τι πλείστου τῷ ὄντι πληροῦμαι περὶ τῶν ἀνδρῶν λεγόντων τὰ χίλια ἔτη ἤτοι ἀπ' ἐκείνου ἢ ἀπὸ τούτου καὶ ἀποφαινομένων μὴ ἄλλως ἔχειν, μαθόντων ταῦτα μόνον παρὰ ταύτης τῆς ἁγίας βίβλου, εἶτα μεθιεμένων τῆς τάξεως, ἧς ἐκτίθησιν ὁ θεολογικὸς κάλαμος καὶ ἄλλ' ἀντ' ἄλλων προϊεμένων. Οὗτος μὲν γὰρ τὰ χίλια ἔτη μετὰ τὸ τὸν σατανᾶν ἐμβληθῆναι τῇ ἀβύσσῳ προαγορεύει, τὴν δὲ δευτέραν παρουσίαν τοῦ Κυρίου μετ' αὐτά, λυθέντος τοῦ σατανᾶ καὶ ἐκβληθέντος ἐκείνης καὶ τὰ ἔθνη ὀλίγον χρόνον πλανήσαντος, ὡς εἴρηται, καὶ πάντας πυρὶ οὐρανίῳ καταβρωθήσεσθαι διὰ τὸ ἐπηρεάσαι τοὺς πιστοὺς προθεσπίζει. Οἱ δὲ ταῦτα διεξελθόντες καὶ μὴ καλῶς ἐπιστήσαντες ἀπερισκέπτως ἀπεφήναντο τὰ χίλια ἔτη ἄρχεσθαι ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ ἢ ἀπὸ τοῦ θεοστέπτου· ἔδει γάρ, εἴπερ γενέσθαι τὴν συντέλειαν τοῦ παντὸς καὶ ἀκολούθως καὶ τὴν δευτέραν παρουσίαν τελειωθέντων τῶν χιλίων ἐτῶν, οὐκ ἐγένετο δὲ ἡ συντέλεια, οὐδὲ ἡ δευτέρα παρουσία, οὐκ ἄρ' ἀπὸ τοῦ Χριστοῦ, οὐδ' ἀπὸ τοῦ θεοστέπτου, ἀλλὰ πεσούσης τῆς δυναστείας τῶν δύο θηρῶν ἔσται τὰ χίλια ἔτη».

,εοστ΄. «Συχνότερον ἐπαναλαμβάνων τὰ χίλια ἔτη βούλεται βαθύτερον ταῖς τῶν πιστῶν καρδίαις καταβαλεῖν τὴν τῶν δεινῶν ἀπαλλαγὴν καὶ τὴν τοῦ εἰρηνικοῦ βίου καὶ εὐσεβοῦς βασιλείας ἁγίαν ἀπόλαυσιν. Ἔσται δὲ αὕτη ἐν μεγίστῃ δόξῃ καὶ ἀκροτάτῃ περιφανείᾳ καὶ ἐν περιουσίᾳ θείας τε καὶ ἀνθρωπίνης ἀρετῆς καὶ παιδείας παντὸς λόγου καὶ πάσης ἐπιστήμης, οὐ μέντοι γε τῆς καθ' ἡμᾶς φυσικῆς, ἀλλὰ τῆς εὐσεβοῦς καὶ γραφικῆς. Ὡς γὰρ ὑπὸ τοῦ παναγίου Πνεύματος ἐλλαμφθεὶς τὴν διάνοιαν ἐξέδωκεν ἐν χιλίοις διακοσίοις καὶ ἑξήκοντα ἔτεσι τὴν τοῦ Μωάμεθ τυραννικὴν προθεσμίαν, ἣν καθορῶμεν ἀπανθρώπως τυραννοῦσαν καὶ εἰς τὴν ὁδὸν τῆς συντελείας ἤδη παροδεύουσαν, οὕτω φωτισθεὶς τῷ αὐτῷ θείῳ Πνεύματι προπαρέδωκε τὴν τῶν πιστῶν μακαρίαν καὶ ἁγίαν ἐν χιλίοις ὅλοις ἔτεσι βασιλείαν καὶ ἱερωσύνην μέλλουσαν πράξειν θεοφιλῶς τὰ τῇ εὐσεβεῖ πολιτείᾳ συνοίσοντα καὶ τοῖς ὑπὸ χεῖρα ἔθνεσι τὰ δέοντα».

,ερλθ΄. «Καὶ οὕτω μὲν ἐνταῦθα[1] ἀποπερατοῦται ἡ τοῦδε τοῦ βίου πανήγυρις, ἀπὸ τοῦ ἀποστολικοῦ κηρύγματος ἀρχομένη καὶ εἰς τὴν δευτέραν παρουσίαν τοῦ Σωτῆρος ἡμῶν Χριστοῦ ἀποτερματιζομένη, ἧς πανηγύρεως τὴν ἐπιτομὴν ποιήσας κατέλεξα ἐν τῇ βίβλῳ τῶν ἐμῶν ἐπιστολῶν, ἴδοι δ' ἄν τις, ὅστις ἂν βουληθῇ, ἐν τοζ΄ ἐπιστολῇ σελ. 466».

,ερϟζ΄. «Καταγράψειας, Κύριε, ἐν τῇ τῶν ζώντων βίβλῳ πάντας αὐτούς. Ναί πολυεύσπλαγχνε Δέσποτα τῶν ἁπάντων καὶ σὺν αὐτοῖς τοὺς ἐμοὺς γεννήτορας Δημήτριον καὶ Τρισεύγενην καὶ τοὺς αὐτῶν γονεῖς καὶ συγγενεῖς καὶ τέκνα καὶ τοὺς ἐμοὺς διδασκάλους καὶ τὰ ἐμὰ πνευματικὰ τέκνα, οἷς κἀμὲ τὸν ὑπὲρ πάντας ἀνθρώπους ἁμαρτήσαντα καὶ μέχρι ταύτης τῆς γεροντικῆς ἡλικίας πολυειδῶς ἁμαρτάνοντα συναρίθμησον διὰ τὸ

1. Ἀποκαλ. κεφ. 20,10.

ἄπειρόν σου ἔλεος Πανάγαθε, ὢν καὶ ἦν καὶ ἐρχόμενε, Κύριε, Θεέ, παντοκράτωρ, βασιλεῦ τοῦ παντὸς ὁρατοῦ καὶ ἀοράτου κόσμου. Καὶ εἴ τι ἡμάρτομεν πάντες ἑκόντες ἢ ἄκοντες, ἄφες πᾶσιν ἡμῖν ὡς ἄβυσσος ἐλεημοσύνης καὶ εὐσπλαγχνίας ἀνεκλάλητος ὑπάρχων. Εἰ γὰρ καὶ ἡμάρτομεν, Κύριε, ἀλλ' οὐ καὶ τὰς χεῖρας ἡμῶν πρὸς ἄλλον μὴ ὄντα Θεὸν ἐξετείναμεν, σὲ μόνον, τὸν ἐν Πατρὶ ἀνάρχῳ καὶ τῷ παναγίῳ αὐτοῦ Πνεύματι ὑπὸ τῶν ἁγίων Ἀγγέλων προσκυνούμενον Θεὸν καὶ Σωτῆρα τῶν ψυχῶν καὶ τῶν σωμάτων ἡμῶν ἐν νῷ καὶ στόματι ἐπιγραφόμενοι καὶ ἐπὶ τῷ παναγίῳ σου καὶ παντοκρατορικῷ ὀνόματι μέγα καυχώμενοι καὶ ἐπί σοι τὰς ἐλπίδας ἡμῶν μὴ ἐμβληθῆναι τῷ αἰωνίῳ πυρὶ βεβαίως ἀνατιθέμεθα».

,εσβ'. «Ἐλέγχονται δ' ἄγαν ἐνταῦθα οἱ τὴν τῆς Ἀποκαλύψεως βίβλον οἰόμενοι λήρους περιέχειν καὶ πρὸς μηδὲν σωτηριῶδες καὶ ἀγαθὸν τέλος παραδοθῆναι, ὅτι μὴ πρὸς παιδιάν, ὡς αὐτὸς αὐταῖς ἀκοαῖς πολλάκις ἀκήκοά τινων, δοκούντων μὲν ἄκρων σοφῶν εἶναι, μωρῶν δὲ τῇ ἀληθείᾳ ἄγαν ὄντων καὶ ἀθέων, ἀνθ' ὧν καὶ σφόδρα λελύπημαι».

,εσβ'. «Σκοπὸς τοίνυν τῷ Θεολόγῳ οὐκ ἦν τὴν τοῦ ἀντιχρίστου Μωάμεθ καὶ τὴν τοῦ συνεργοῦ αὐτῷ μετὰ τὴν διάζευξιν Πάπα τῆς Ρώμης κακίαν προδιατρανῶσαι, καὶ τοῦτο οὐ σμικρόν ἐστι δῶρον τῆς προφητείας πρὸς τοῦ παναγίου Πνεύματος αὐτῷ δωρηθὲν ὡς ἀξίῳ, ἀλλὰ τὸ τῆς ἀναστάσεως μέγα μυστήριον διὰ πολλῶν προεκπληρωθεισῶν προρρήσεων ἐπισφραγίσαι, ὡς οἱ διεξερχόμενοι ταύτας, εἴπερ ἐσχήκοιεν τὸν νοῦν ὑγιᾶ καθορῶντες πάσας τετελειωμένας οὔσας ἀδιστάκτως πιστεύσειεν ἔσεσθαι πάντως ἐκεῖνα».

,εσγ'. «Τοιγαροῦν ἕνεκα τοίνυν τοῦδε τοῦ μυστηρίου τῆς κοινῆς πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος νεκρῶν ἀναστάσεως ἡ θεόπνευστος αὕτη βίβλος τῆς Ἀποκαλύψεως παραδέδοται τῇ τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίᾳ».

,εσιγ'. «Τούτοις δ' ἀηδῶς τινες τῶν λογάδων ἔχοντες ἀνθίστανται τὴν λέξιν θάλασσα[1] κατὰ τὸ γράμμα ὡς οἱ πολλοὶ ἐκλαμβάνοντες μετὰ τὴν κοινὴν ἀνάστασιν μὴ εἶναι ἀποφαινόμενοι. Αὐτὸς δὲ τὴν θείαν Γραφὴν διεξερχόμενος εὑρίσκω αὐτὴν τὴν μὲν ἐμὴν δόξαν βεβαιοῦσαν, τὴν δ' ἐκείνων, ὡς εἰκός, ἀνασκευάζουσαν, ἀνθ' ὧν οὐδὲ ξύμφημι αὐτοῖς, γνοὺς κρεῖττον τῷ Θεῷ πειθαρχεῖν ἢ ἀνθρώποις».

,εσμε'. «Ἄγαν ἀνατρέπεται ἡ γνώμη ἐνταῦθα τῶν λεγόντων ἐν τῇ παλιγγενεσίᾳ ἔσονται οἱ ἅγιοι πάντες τριῶν καὶ τριάκοντα ἐτῶν κατὰ τὴν τοῦ Σωτῆρος ἡλικίαν, ἓν πρόσωπον πάντες ἔχοντες καὶ ἄνδρες καὶ γυναῖκες καὶ νήπια καὶ ἓν ἀνάστημα καὶ μίαν διάλεκτον τοῦ πρωτοπλάστου Ἀδάμ, ὅπερ ἐστὶ ψεῦδος προφανέστατον, ὡς οἶμαι».

,ετοζ'. «Δέομαι δὲ τῶν εἰδότων τὴν χροιὰν καὶ τὴν δύναμιν καὶ τὴν

1. Ἀποκ. 21,1.

ἐνέργειαν τῶν παραδοθέντων λίθων ἐκθέσθαι αὐτὰ ὡς ἔχουσι φύσεως καὶ τῇ φύσει ταύτῃ παραδοῦναι καὶ τὰ ἰδιώματα τῶν Ἀποστόλων παράλληλα· αὐτὸς γὰρ ὁμολογῶ μέχρι τοῦδε λίθων τιμίων οὔτε ἐκτησάμην μέχρι ταύτης τῆς λευκοτάτης πολιᾶς, μήτ' εἶδον, ἀνθ' ὧν παρίειμι τὴν θεωρίαν ταύτην τοῖς εἰδόσι».

,εφκ'. «Οὕτως ἡ βίβλος αὕτη ἀφ' ἑαυτῆς ἑρμηνευομένη τὰ πρότερον δοκοῦντα δυσχερῆ καὶ δύσληπτα ἐν τοῖς ἑπομένοις δείκνυσιν αὐτὰ εὐχερῆ καὶ εὔληπτα καὶ μάτην κινοῦσι τὴν γλῶτταν πολλοί, μάλιστα οἱ εἰδήμονες τῆς γαλλικῆς μωροσοφίας καὶ διαλέκτου, λέγοντες ἔχειν αὐτὴν τραγελάφους καὶ πλοῖα ἐναέρια».

,εφκδ'. «Πόσον οὖν δείλαιοι οἱ λέγοντες ταύτην τὴν βίβλον πάντῃ ἀλυσιτελῆ καὶ ἀσύμφορον τοσούτων μεγάλων καὶ πολλῶν μαρτύρων ἐν σπουδῇ μεγάλῃ μαρτυρούντων καὶ ταῦτα τῶν τριῶν θεαρχικῶν ὑποστάσεων τῆς μιᾶς καὶ ἀδιαιρέτου θεότητος. Ἀλλὰ συγγνοίη αὐτοῖς ὁ τῶν ὅλων Κύριος, δοὺς μετάνοιαν καὶ ἀληθείας ἐπίγνωσιν πρὸς τὸ σωθῆναι».

,εφκζ'. «Δυσχερέστατον ἡ βίβλος αὕτη παρὰ πᾶσι τοῖς εὐσεβέσιν ἁγίοις διδασκάλοις σχεδὸν ὡμολόγηται, ἀλλ' ἔστι καὶ εὐχερέστατον, γενομένων τῶν προσώπων καὶ τῶν πραγμάτων ἐν τοῖς καιροῖς αὐτῶν, τοῖς περὶ αὐτὴν βουλομένοις πονεῖν· μόνη γὰρ αὕτη ἑρμηνεύει σαφέστατα ἑαυτήν· ἃ γὰρ δοκεῖ περινενοημένα παραδοῦναί που τῶν μερῶν αὐτῆς, ταῦτα ἐν ἄλλοις ἑαυτῆς παρίστησιν ἀναπεπταμένα».

,εφνε'. «Πάσης τοίνυν πνευματικῆς καὶ ἀνθρωπίνης σοφίας καὶ φιλοσοφίας γέμον τὸ βιβλίον τουτί εἰκότως γεραίρεται καὶ πρὸς μελέτην τῶν βουλομένων τοῦ αἰωνίου πυρὸς ῥυσθῆναι πρόκειται, ὅν σφραγὶς ἀναλλοίωτος τῆς παλαιᾶς καὶ νέας Διαθήκης καὶ σχεδὸν σύντομος καὶ τελεία περίληψις αὐτῶν. Νήπιοι τῷ ὄντι οἱ αὐτοῦ ἀφελοῦντες καὶ ὡς μηδὲν δῆθεν ἐν ἑαυτῷ περιέχοντος τῶν τιμίων καὶ ἀξιολόγων καὶ ὡς αὐτῆς τῆς γραμματικῆς τέχνης καὶ ὑψηλῆς φράσεως τοῦ λόγου μηδόλως μετέχον».

,εϕϟ'. «Ἵνα εἰσέλθωσι διὰ τῶν πυλώνων οἱ μακάριοι, οἱ ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς τοῦ Χριστοῦ εἰς τὴν πόλιν. Πρωθύστερος ὁ λόγος· ἔδει γὰρ εἰπεῖν μακάριοι οἱ ποιοῦντες τὰς ἐντολὰς τοῦ Χριστοῦ, ἵνα εἰσέλθωσι διὰ τῶν πυλώνων εἰς τὴν πόλιν, ἵνα ἔσται ἡ ἐξουσία αὐτῶν ἐπὶ τὸ ξύλον τῆς ζωῆς· ἀλλ' οὐκ ἀγνοίας, ἀλλὰ σχῆμα δεινότητος τῆς τῶν Ἑλλήνων διαλέκτου, ἐχούσης τῆς βίβλου καὶ τοιαύτας κομψότητας πρὸς φίμωσιν τῶν λεγόντων τὴν βίβλον βάρβαρον καὶ ἄμοιρον τέχνης γραμματικῆς».

,ελμη'. «Κατὰ κράτος τοίνυν ἀνατρέπονται κἀνταῦθα οἱ τὴν βίβλον ταύτην ἄλλως εἶναι λέγοντες μυστηριώδη καὶ ὑψηλήν, μὴ μέντοι καὶ προφητικήν, ἀκούοντες τοὺς λόγους αὐτῆς εἶναι προφητείαν τοῦ παναγίου Πνεύματος».

,εωλ'. «Ἀλλ' οὖν οὔτε ἀποφαίνομαι τοὺς ἐμοὺς λόγους ἐξ ἁγίου Πνεύ-

ματος, ἀλλ' ἐκ τῆς τῶν γενομένων καὶ γινομένων προσώπων καὶ πραγμάτων ἀλληλενδέτου ἀκολουθίας καὶ ἐκβάσεως ὁμολογῶ τῆς ἀληθείας ἔχεσθαι· ταῦτα γὰρ ἡρμήνευσε τὴν τοῦ ἠγαπημένου ταύτην Ἀποκάλυψιν ἐγγιζούσης ἄγαν τῆς τοῦ γένους ἡμῶν ἀπολυτρώσεως καὶ ἤδη νῦν ἐνεργουμένης».

,εωνδ'. «Ἀνθ' ὧν καὶ ὁ ἐπιστήθιος ταῦτα ἀκριβῶς εἰδὼς ταύτην τὴν βίβλον πάνυ μυστικῶς γράψας τῇ τοῦ Χριστοῦ ἐκκλησίᾳ παρέδωκεν, ὥστε ταύτην δοκεῖν τοῖς τὴν τοῦ Χριστοῦ πίστιν χλιαροῖς, ὡς ἀκήκοα αὐταῖς ἀκοαῖς αὐτῶν καὶ κατεθαύμασα, περιέχειν περσικὰς τερατολογίας ἢ αἰγυπτιακὰς ἱεροφαντορολογίας, ἥκιστα πιστεύοντας εἶναι ταύτην προφητικὰ ῥήματα καὶ θεολογικὰ δόγματα καὶ ἠθικὰ παραγγέλματα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ ἁγίου Πνεύματος».

,εωξη'. «Ἐγείρεται δὲ κατ' ἐμοῦ ἕτερος ἀγὼν ἰσχυρότερος ἀπὸ γενναιοτέρων καὶ σοφωτέρων συγκροτούμενος, οἵτινες μωρὸν κομιδῇ καὶ φρενόπληγα ἀποκαλοῦντές με, τὴν χιλιετῆ βασιλείαν κατὰ τὴν Ἀποκάλυψιν ταύτην τοῦ Θεολόγου περιμένοντα οὐ μετὰ πολλὰ ἔτη ἐν τῇ ὑπὸ τὸν οὐρανὸν πάσῃ τῇ οἰκουμένῃ γῇ ἔσεσθαι».

,στθ'. «Καὶ οὗτοι μὲν καλῶς ἐπιστήσαντες οὕτως ἀπεφήναντο, ἔγωγε δὲ οὐ βραχύν τινα χρόνον ἐν τῇ θεωρίᾳ αὐτῆς δεδαπανηκὼς καὶ ἀκριβῶς κἀκεῖνα καὶ ταύτην τεθεωρηκὼς ἀποδείκνυμι πεποιθὼς ταύτην πόνον καὶ γόνον ὑπάρχουσαν τῆς αὐτοῦ θεολογικῆς χειρός, ὡς οὐ μόνον τῇ ἀρχῇ ἀλλὰ καὶ τῷ τέλει αὐτῶν καὶ ὅλως εἰπεῖν πᾶσι τοῖς αὐτῶν θείοις καὶ ἀνθρωπίνοις προσώποις καὶ πράγμασι καὶ θεολογικοῖς δόγμασι καὶ νοήμασι συνᾴδουσαν καὶ τῇ φράσει καὶ τῇ λέξει τοῖς πλείοσι συμφωνοῦσαν».

,στκε'. «Τὸ δὲ λέγειν αὐτούς, μάλιστα τοὺς καθ' ἡμᾶς λογάδας, τὴν φράσιν ταύτης (τῆς Ἀποκαλύψεως) μὴ ὁμοιοῦσθαι τῇ ἐκείνων, καίτοι τοῖς πλείοσι τὴν αὐτὴν οὖσαν αὐτοῖς, ποίαν παράνοιαν οὐχ ὑπερβέβηκε, ποίαν σατανικὴν βλασφημίαν οὐχ ὑπερῆρε; Δεικνύουσιν ἄρα ἑαυτοὺς ἀτριβεῖς ἄγαν τῶν θείων τῆς παλαιᾶς καὶ νέας ἁγίας Γραφῆς ῥημάτων. Τίς γὰρ οὐκ οἶδε τὴν βίβλον ταύτην προφητικὴν μὴ οὖσαν; Ἄλλη δὲ φράσις τῶν ἁγίων Προφητῶν καὶ ἄλλη τῶν πεζογράφων. Ἀλλ' εἰ καὶ οὕτως, πολλαχοῦ μέντοι τοῦ διδασκαλικοῦ καὶ ἀφηγηματικοῦ σχήματος οὐκ ἀπολείπεται τὸ προσῆκον καὶ ἀναγκαῖον παριστῶσα· αἱ γὰρ ἑπτὰ πρὸς τοὺς ἑπτὰ ἀγγέλους τῶν ἑπτὰ ἐκκλησιῶν ἐπιστολαὶ ταύτης πρὸς τῇ προφητικῇ χάριτι καὶ ἔλεγχον ἅμα καὶ ἐπαγγελίαν, ἀπειλήν τε καὶ ἀφήγησιν ἔχουσαι πολλὴν τὴν ἐμφέρειαν τοῖς ἄλλοις θεολογικοῖς βιβλίοις παριστῶσιν».

,στϙ'. «Εἶδον ὅτι πνεῦμα ζωῆς εἰσῆλθεν ἐκ τοῦ Θεοῦ εἰς αὐτοὺς καὶ ἔστησαν ἐπὶ τοὺς πόδας αὐτῶν καὶ φόβος μέγας ἔπεσεν ἐπὶ πάντας τοὺς θεωροῦντας αὐτούς, ὅ ἐν τούτῳ τῷ ,αωκα' θεοσώστῳ ἔτει καθορῶμεν ἐνεργούμενον, καὶ εἴθε λάβοι καὶ τὸ ἐντελὲς τῆς ἐνεργείας τὸ θεοφιλὲς ἐπιχείρημα».

,στϱλδ'. «Ἔστι δὲ καὶ ἄλλα πολλά, ἃ φιλόπονός τις ἀνὴρ καὶ συνετὸς εὕροι ἂν εὐσεβείᾳ καὶ ἀληθείᾳ χρώμενος, ἃ διὰ τὴν ἐνοῦσάν μοι ἐκ παιδὸς ἀμάθειαν καὶ τὴν κατεπείγουσάν με ἀνάγκην περὶ τῶν ἐπιτηδείων τοῦ σώματος καὶ τὴν φυσικήν μου ἀδυναμίαν καὶ τὸ μεῖζον καὶ χεῖρον πάντων τὴν ἐξ ἁπαλῶν ὀνύχων μέχρι ταύτης μου τῆς λευκοτάτης τριχὸς ἁμαρτίαν ἐξέφυγε τῆς ἐμῆς γνώσεως. Συνεράνισται δὲ καὶ ταῦτα διὰ τοὺς τὴν βίβλον τῆς Ἀποκαλύψεως μὴ εἶναι τοῦ Θεολόγου ἀποφαινομένους κακῶς, ὡς μὴ συμφωνοῦσαν τοῖς ἄλλοις αὐτοῦ θεολογικοῖς βιβλίοις οὔτε κατὰ λέξιν, μήτε κατὰ φράσιν, μήτε κατὰ τὴν θεολογίαν. Καὶ οἶμαι, εἰ μὴ ἀσφαλὴς ἡ ἐκτεθεῖσα παραλληλία πρὸς αὐτούς, ἀλλ' οὐ διὰ τοῦτο καὶ ψευδὴς κατὰ τὰς προρρήσεις πρὸς τὴν αὐτῶν κριτικωτάτην διάνοιαν. Ἐμοὶ δὲ καὶ πάνυ ἀσφαλῶς πεπίστευται πάσης ἀληθείας καὶ καταλληλίας ἐχομένη, ὡς ὑπὸ τοῦ παναγίου Πνεύματος παραδοθεῖσα, ἀνθ' ὧν καὶ τῇ γραφῇ ἡ ἑρμηνεία αὐτῆς καὶ τὰ λοιπὰ παραδέδοται».

,στϱκε'. «Καὶ ταῦτα μὲν οὕτως· ὥρα δὲ τὸ νῦν ἔχον δεῖξαι, ὅπερ ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἐξ ἁγίου Πνεύματος φωτισθεῖσα κἂν ταῖς ἱεραῖς συνάξεσι καὶ τελεταῖς θεοφιλῶς χρῆται καὶ μέχρι τῆς συντελείας χρήσεται ἐκ μόνης ταύτης τῆς τοῦ Θεολόγου Ἀποκαλύψεως δεικνύμενα καὶ κανονιζόμενα καὶ ἐν αὐτῇ παραδοθέντα ὡς ἀναγκαῖα καὶ τῶν οὐκ ἄνευ τῶν ἄλλων εὐαγγελικῶν καὶ ἀποστολικῶν βιβλίων ἤ τοι μηδὲν περὶ αὐτῶν προδιαλαβουσῶν ἢ πάνυ μικρὸν ἁψαμένων».

,στπδ'. «Ὅτε τελευτῶν γενήσεται ὁ κατὰ πάντων τῶν ἐν τῇ Ἀνατολικῇ Ἐκκλησίᾳ ἐχθρῶν καὶ πολεμίων ἐθνῶν καὶ μάλιστα τῶν Ἀγαρηνῶν ἔσχατος καὶ μέγιστος πόλεμος, ὁ καὶ νῦν ἐνεργούμενος καὶ εὐδοκιμῶν ἐν Πελοποννήσῳ, ἐν Κρήτῃ, ἐν Ἠπείρῳ, ἐν Θετταλίᾳ καὶ τῇ Μακεδονίᾳ καὶ πάσαις ταῖς νήσοις τοῦ Αἰγαίου πελάγους».

,ιστ'. «Καὶ ἄλλα δὲ πολλὰ συνάγεται. Ἀλλὰ λεγόντων καὶ ἄλλοι, οἷς ἐστιν ἡσυχία, ἐμοὶ γὰρ ὡς πάνυ ἁμαρτωλῷ ὄντι ἐν παντὶ διαστήματι τοῦ χρόνου, καθ' ὅν συγγέγραπται ἡ τῆς Ἀποκαλύψεως ἑρμηνεία καὶ ὅσα ἄλλα τῷ Ἡφαίστῳ ὕλη ἐγένετο ἐν τῇ μονῇ τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Προδρόμου καὶ ταῦτα, ἃ νῦν γράφω ἔστιν καὶ ἦν ἐν ᾗ κατῴκουν καὶ οἰκῶ οἰκίᾳ οὐ μόνον ὑγρᾷ, σκοτεινῇ καὶ νοσώδει, ἀλλὰ καὶ περιεχομένῃ κατζιβάλοις μαγείροις ἁρματηλάταις ἀρτοποιοῖς, ἔχουσι κύνας θηλείας καὶ ἄρσενας ταῖς ὑλακαῖς ἑαυτῶν διὰ πάσης νυκτὸς ἰσχυρῶς ἐνοχλούμενος, ἐξ ὧν σχεδὸν πολλάκις ἄγρυπνος διατελῶ, ἡμέρας δὲ πάλιν ταῖς ἀτάκτοις φωναῖς αὐτῶν καὶ μάλιστα τῶν βρεφῶν καὶ τῶν παιδίων ἀεὶ ταραττόμενος ταῦτα τοι καὶ ἃ γέγραφα ἀπορῶ πῶς ταῦτα συνέταξα».

Η ΨΥΧΟΛΟΓΙΑ ΤΗΣ ΘΡΗΣΚΕΙΑΣ ΚΑΙ Η ΣΧΕΣΙΣ ΑΥΤΗΣ ΠΡΟΣ ΤΗΝ ΘΕΟΛΟΓΙΑΝ

ΥΠΟ

ΝΙΚΟΛΑΟΥ Ι. ΛΟΥΒΑΡΙ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Τὰ πνευματικὰ φαινόμενα, ἐκ τῶν ὁποίων ἀποτελεῖται, ὡς γνωστόν, ὁ ἀνθρώπινος πολιτισμός, ἐμφανίζουν τρεῖς πλευράς, αἱ ὁποῖαι εἶναι μὲν στενῶς συνυφασμέναι πρὸς ἀλλήλας, ἀλλὰ καὶ διακρίνονται σαφῶς ἀλλήλων. Οὕτω λ.χ. ποιητικόν τι δημιούργημα, τὸ ὁποῖον ὡς τοιοῦτον εἶναι ἐπὶ μέρους ἐκδήλωσις τοῦ πνευματικοῦ φαινομένου τῆς τέχνης, διακρίνεται εἰς μορφήν, οἵα ὁ στίχος καὶ ἡ στροφή, ἡ ὁμοιοκαταληξία καὶ ὁ ρυθμός, ἡ ἐπιλογὴ τῶν λέξεων καὶ αἱ ποιητικαὶ εἰκόνες, εἰς ψυχικὸν περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον συνίσταται εἰς ὡρισμένα βιώματα, στενὴν ἔχοντα σχέσιν πρὸς τὴν προσωπικότητα τοῦ ποιητοῦ, τὴν αἰσιοδοξίαν ἢ τὴν ἀπαισιοδοξίαν του, τὴν θέσιν του ἔναντι τοῦ κόσμου καὶ τῆς ὑπάρξεως, καὶ εἰς ἀξιολογικὸν περιεχόμενον, οἷον αἱ αἰσθητικαὶ ἀξίαι, τὰς ὁποίας πραγματοποιεῖ τὸ ποίημα, ἀλλὰ καὶ ἠθικαὶ καὶ θρησκευτικαὶ ἀξίαι. Κατὰ τὰς τρεῖς ταύτας πλευρὰς ὑπάρχουν καὶ τρεῖς ἐπόψεις ἐρεύνης τῶν πνευματικῶν φαινομένων. Καὶ ἐπειδὴ ἡ θρησκεία εἶναι καὶ αὐτὴ πνευματικὸν φαινόμενον ἐν τῷ καθ᾽ ὅλου ἀνθρωπίνῳ πολιτισμῷ ἐμφανίζει καὶ αὐτὴ τρεῖς πλευρὰς καὶ ἐρευνᾶται ἀπὸ ἰσαρίθμων ἐπόψεων. Ἐξετάζεται δηλαδὴ ὡς μορφὴ καὶ ὡς ἐξέλιξις μορφῶν, ὡς σύμπλεγμα βιωμάτων καὶ ψυχικῶν καταστάσεων τοῦ θρησκεύοντος ἀνθρώπου καὶ τέλος ὡς πραγμάτωσις θρησκευτικῶν ἀξιῶν, τοῦ νοήματος ἢ τοῦ πνεύματος τῆς θρησκείας. Ἐντεῦθεν ἀκολουθεῖ ὅτι πρὸς ἔρευναν τῆς θρησκείας ἐν γένει χρησιμεύουν τρεῖς κυρίως κλάδοι, ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων, ἡ ὁποία, πρὸ πάντων ὑπὸ τὴν ὑψίστην αὐτῆς μορφήν, τ. ἔ. ὡς συγκριτικὴ ἱστορία τῆς θρησκείας, ἐρευνᾷ τὰς ἐκφράσεις, τὰς διαμορφώσεις τῆς θρησκείας ἐν τῷ ἱστορικῷ βίῳ, καὶ δὴ καθ᾽ ἑαυτάς καὶ κατὰ τὴν πρὸς ἀλλήλας συνάρτησιν· ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται περὶ τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον τῶν μορφῶν, αἱ ὁποῖαι χρησιμεύουν εἰς αὐτὸ ὡς ἔκφρασις· καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας, τῆς ὁποίας ἔργον ὁ καθορισμὸς τῆς θρησκευτικῆς ἀξίας, ἡ ἐξεύρεσις τοῦ νοήματος τῆς θρησκείας, ἡ ἔρευνα τῆς σχέσεως αὐτῆς πρὸς τὰς λοιπὰς ἀξίας, τὸ ἑνιαῖον σύνολον τῶν ὁποίων ἀποτελεῖ μετὰ τῆς θρησκευτικῆς τὸν πολιτισμόν, ἡ διακρίβωσις τῶν ὅρων τοῦ κύρους τῶν θρησκευτικῶν ἀξιῶν, ἡ θεμελίωσις τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Οἱ κλάδοι οὗτοι ἐνσωματωθέντες κατὰ τὸ μᾶλλον

ἢ ἧττον εἰς τὴν θεολογίαν συμβάλλουν εἰς τὴν ἐπὶ εὐρυτέρων ἐπιστημονικῶν βάσεων θεμελίωσιν ταύτης καὶ συνδέουν αὐτὴν κατὰ τρόπον περισσότερον ὀργανικὸν πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπιστήμας τοῦ πνεύματος, βοηθοῦν εἰς τὴν πληρεστέραν καὶ βαθυτέραν κατανόησιν τοῦ χριστιανισμοῦ, ὁ ὁποῖος εἶναι τὸ κύριον ὑποκείμενον τῆς θεολογικῆς ἐρεύνης, συντείνουν εἰς τὸν ἀκριβέστερον καθορισμὸν τῆς οὐσίας του καὶ ἐξυπηρετοῦν δι᾽ ὅλων τούτων τὸ ἔργον τῆς ἀπολογητικῆς. Δι᾽ αὐτῶν εὐρύνεται ἡ θεολογία καὶ εἰς καθολικὴν περὶ τῆς θρησκείας ἐπιστήμην, χωρὶς νὰ ἀποβάλλῃ τὸν ἰδιάζοντα αὐτῆς χαρακτῆρα, καὶ ἀποφεύγεται ἅμα ὁ κίνδυνος τῆς παρερμηνείας τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ὑπὸ ἐρευνητῶν, οἱ ὁποῖοι στεροῦνται καὶ θρησκευτικῶν καθ᾽ ὅλου καὶ χριστιανικῶν ἰδίᾳ προϋποθέσεων, Περὶ τὴν σημασίαν τῆς θρησκειολογίας ἐν γένει διὰ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν ἔλαβον ἀφορμὴν νὰ ἀσχοληθῶ πολλαπλῶς, ἴσως δὲ καὶ ἀναλάβω συστηματικώτερον τὸ θέμα τῶν σχέσεων αὐτῆς πρὸς τὴν ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ θεολογίαν ἐν καιρῷ. Ἡ παροῦσα πραγματεία ἀποβλέπει εἰς εἰδικώτερον σκοπὸν καὶ ἔχει διὰ τοῦτο περιωρισμένον περιεχόμενον. Ὁρμώμενος ἀπὸ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ κατὰ τοὺς νεωτάτους χρόνους ἔρευνα τῆς θρησκείας στηρίζεται κατὰ μέγα μέρος ἐπὶ τῆς θρησκειοψυχολογίας, θὰ προσπαθήσω νὰ γνωρίσω, ἐν γενικωτάταις γραμμαῖς, εἰς τὸν Ἕλληνα θεολόγον τὴν φύσιν, τὸ ἔργον καὶ τὰς μεθόδους τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, τὰς ἐφαρμογὰς αὐτῆς εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν χρησιμότητα αὐτῆς διὰ τὴν ἐκκλησίαν. Οὕτω θὰ καταδειχθῇ συγχρόνως καὶ ἡ ἀξία τοῦ κλάδου τούτου τῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας.

Πρὶν ὅμως ἐπιληφθῶ τοῦ ἔργου τούτου ἀνάγκη νὰ προτάξω ὀλίγα τινὰ περὶ ψυχολογίας καθόλου. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς ἐπὶ μέρους κλάδος τῆς γενικῆς ψυχολογίας προϋποθέτει τὴν γνῶσιν τοῦ ὅλου, τῶν ἀρχῶν, τοῦ ὑποκειμένου τῆς ἐρεύνης, τῶν μεθόδων καὶ τῶν πορισμάτων τῆς τελευταίας ταύτης. Εἶναι ἄλλως τε ἡ θρησκεία φαινόμενον συνηρτημένον πρὸς τὰ λοιπὰ φαινόμενα τοῦ ψυχικοῦ βίου, τοῦ ὁποίου ἡ ἔρευνα ἀκολουθεῖ τὰς κατευθύνσεις καὶ τὰς μεθόδους τῆς καθόλου ψυχολογίας, εἰ καὶ προσηρμοσμένας εἰς τὴν ἰδιότυπον φύσιν τῆς θρησκείας. Ψυχολογία εἶναι ἡ ἐπιστήμη τοῦ ἐσωτερικοῦ, τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Ὡς τοιαύτη ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἔρευναν τοῦ ψυχικοῦ βίου καθόλου, περὶ τὴν δομὴν τοῦ ἀτομικοῦ καὶ τοῦ ὁμαδικοῦ πνευματικοῦ κόσμου, περὶ τοὺς τρόπους, διὰ τῶν ὁποίων ἐκδηλοῦται οὗτος, περὶ τὰς σχέσεις τῶν ψυχικῶν φαινομένων πρὸς ἄλληλα, περὶ τὸν καθορισμὸν τῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι διέπουν τὰς σχέσεις ταύτας. Πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον ἀπομονώνει τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, περιγράφει αὐτὰ καὶ ἀναλύει, συσχετίζει πρὸς ἄλληλα, ἐξηγεῖ καὶ ἑρμηνεύει αὐτά, ταξινομεῖ κατὰ κατηγορίας, ὑπάγει ὑπὸ γενικὰς ἐννοίας. Κατὰ τὸ ἔργον αὐτῆς τοῦτο διακρίνεται εἰς γενικὴν ψυχολογίαν, ἐφ᾽ ὅσον ἀσχολεῖται περὶ τὴν ἔρευναν τῶν καθολικῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ καὶ πνευματικοῦ βίου, ὡς εἶναι ἡ

μνήμη, ἡ νόησις, τὸ συναίσθημα, ἡ κατ᾽ αἴσθησιν ἀντίληψις, καὶ εἰς εἰδικὴν ψυχολογίαν, ἐφ᾽ ὅσον ἡ ψυχικὴ πραγματικότης ἐρευνᾶται ἀπὸ ἰδιαιτέρων ἐπόψεων, αἱ ὁποῖαι ποικίλλουν κατὰ σχολὰς καὶ ἐρευνητάς. Συμφώνως πρὸς τὴν ἰσχύουσαν ἑκάστοτε ἔποψιν διακρίνεται ἡ ψυχολογία αὕτη εἰς γενετικὴν καὶ ἐξελικτικήν, ἀτομικὴν καὶ ψυχολογίαν τῶν ἀτομικῶν διαφορῶν, ὁμαδικὴν καὶ λαοψυχολογίαν, ψυχοπαθολογικὴν καὶ ψυχολογίαν τῶν διαφόρων ἡλικιῶν. Εἰς τὴν εἰδικὴν ταύτην ψυχολογίαν ὑπάγεται καὶ ἡ ἔρευνα τῶν ἐπὶ μέρους ψυχικῶν φαινομένων τῆς γλώσσης, τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, τῶν ἀξιῶν καθόλου κλ. Κατ᾽ ἀμφοτέρας τὰς περιπτώσεις ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα γίνεται ἢ χάριν ἑαυτῆς ἢ πρὸς πρακτικοὺς σκοπούς. Κατὰ τὴν πρώτην περίπτωσιν ὁμιλοῦμεν περὶ καθαρᾶς, κατὰ τὴν δευτέραν περὶ ἐφηρμοσμένης ψυχολογίας. Κατὰ τὰς διαφόρους περὶ ψυχῆς καὶ ψυχικοῦ βίου ἀντιλήψεις καὶ κατὰ τὰς φιλοσοφικὰς καὶ γενικώτερον τὰς κοσμοθεωρικὰς προϋποθέσεις τῶν καθ᾽ ἕκαστον ἐρευνητῶν διακρίνεται ἡ ψυχολογία τοῦ παρόντος εἰς ποικίλας ἐπὶ μέρους μεθόδους καὶ κατευθύνσεις. Οὕτω ὁμιλοῦμεν περὶ φυσιολογικῆς καὶ πειραματικῆς, περὶ βιολογικῆς, περὶ τελολογικῆς ἢ ἑρμηνευτικῆς ἢ νοολογικῆς ψυχολογίας, περὶ ψυχαναλύσεως καὶ ψυχολογίας τοῦ βάθους καθόλου, περὶ μορφολογικῆς ψυχολογίας, περὶ ψυχολογίας τῆς διαγωγῆς ἢ συμπεριφορᾶς κλ. Ἡ ἐκ κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων ἐξάρτησις κατευθύνσεων καὶ μεθόδων εἶναι καὶ ἐκ πρώτης ὄψεως φανερά. Οὕτω ἡ πειραματικὴ τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ κοσμοειδώλου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, παραλαμβάνει ἀνεξελέγκτως φυσιογνωστικὰς προϋποθέσεις, ἀναγνωρίζει κατ᾽ ἀκολουθίαν ἐκεῖνα μόνον τὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα συμφωνοῦν πρὸς τὰς ἐκ τῶν προτέρων προϋποθέσεις ταύτας καὶ ἐφαρμόζει τὰς μεθόδους τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Ἡ ψυχανάλυσις καὶ ἡ ψυχολογία τῆς διαγωγῆς ἀφορμῶνται ἀπὸ τὴν φυσιοκρατίαν καὶ τὸν θετικισμόν, ἡ τελολογικὴ ἢ νοολογικὴ στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἰδεαλιστικῆς κοσμοθεωρίας, δέχεται τὸν τελολογικὸν χαρακτῆρα τῆς ψυχικῆς ὑφῆς, ἀπορρίπτει τὴν αἰτιοκρατικὴν ἐξήγησιν τῶν ψυχικῶν φαινομένων καὶ τὴν ἐξ ἁπλῶν στοιχείων συναρμολόγησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἀντικαθιστᾷ τὴν ἐξήγησιν διὰ τῆς ἑρμηνείας. Τὸ αὐτὸ ἰσχύει καὶ διὰ τὴν ψυχολογίαν τῶν νοητικῶν καὶ τῶν βουλητικῶν ἐνεργειῶν, ἡ ὁποία ἀναγνωρίζει καὶ αὐτὴ τὸν δημιουργικὸν καὶ ἀπὸ τῆς κατ᾽ αἴσθησιν ἀντιλήψεως ἀνεξάρτητον χαρακτῆρα τῶν λειτουργιῶν τούτων. Τέλος—διὰ νὰ περιορισθῶμεν μόνον εἰς τὰς κατευθύνσεις ταύτας—ἀπὸ κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων ἐκκινεῖ καὶ ἡ μορφολογικὴ ψυχολογία. Διότι ὁ ἰσχυρισμὸς αὐτῆς περὶ στενῆς συναρτήσεως μεταξὺ συνειδήσεως καὶ φυσιολογικῶν λειτουργιῶν εἶναι ὑπόθεσις εἰλημμένη ὄχι ἐκ τῆς ἐμπειρίας, ἀλλ᾽ ἐκ τῶν προτέρων συγκεκροτημένη ἐπὶ τῇ βάσει ὡρισμένης κοσμοθεωρίας. Ἡ κοσμοθεωριακὴ αὕτη ἐξάρτησις τῶν ψυχολογικῶν κατευθύνσεων καὶ μεθόδων ἀποτελεῖ ἕνα ἐκ τῶν λόγων τῆς

κρίσεως, ἡ ὁποία σοβεῖ εἰς τὴν σύγχρονον ψυχολογίαν καὶ ἡ ὁποία κατέστησε προβληματικὴν τὴν δυνατότητα ἑνιαίου ὁρισμοῦ τῆς ἐννοίας τῆς ψυχολογίας ὡς ἐπιστήμης, τοσοῦτο μᾶλλον καθ᾽ ὅσον ἡ κατὰ τῆς κρίσεως ταύτης ἀντίδρασις δὲν κατώρθωσε νὰ ἄρῃ αὐτὴν ἀδιαβλήτως. Προβαίνομεν ἐνταῦθα εἰς σύντομον ἐπισκόπησιν τῶν ψυχολογικῶν κατευθύνσεων, καὶ δὴ ἐκείνων κατὰ πρῶτον λόγον, αἳ ὁποῖαι ἔσχον μείζονα τῶν ἄλλων ῥοπὴν ἐπὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Τὰ φαινόμενα, περὶ τὰ ὁποῖα ἀσχολεῖται ἡ ψυχολογία, ἐπειράθησαν ἐνωρὶς ἤδη νὰ περιστείλουν εἰς ὀλίγα ἁπλᾶ στοιχεῖα, τῶν ὁποίων ἀνέλιξιν ἢ σύνθεσιν ἐθεώρουν τὸν ὅλον ψυχικὸν βίον, ὡς λ.χ. ὁ J. S. Mill, ὁ Ἕρβαρτος καὶ βραδύτερον ὁ Münsterberg καὶ ὁ Wundt. Ὡς τοιαῦτα στοιχεῖα ἀπεδέχοντο τὰ αἰσθήματα, τὰς παραστάσεις, τὰ συναισθήματα τῆς εὐαρεστήσεως καὶ τῆς δυσαρεστήσεως κ. ἄ. Συγχρόνως προσεπάθησαν νὰ καθορίσουν νόμους διέποντας τὰς σχέσεις τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ὅπως πολὺ πρότερον ὁ Locke, ὁ Hume, ὁ Pristley. Ἡ ψυχολογία αὕτη ἐταύτιζε συχνὰ τὸν ψυχικὸν πρὸς τὸν φυσικὸν κόσμον ἢ ἐπειρᾶτο νὰ ἐξηγήσῃ τὴν ψυχὴν ἀπὸ τὴν φύσιν. Ἐδέχετο μὲν τὴν ἰδιοτυπίαν τῶν ψυχικῶν φαινομένων, ἀλλ᾽ ἐξήγει αὐτὰ καθ᾽ ὅν τρόπον καὶ τὰ φυσικὰ φαινόμενα, τ. ἔ. κατὰ τὸν νόμον τῆς αἰτίας. Σκοπὸς αὐτῆς ἦτο ἡ ἀνύψωσις τῆς ψυχολογίας εἰς ἀκριβῆ ἐπιστήμην. Διὰ τοῦτο ἀφωρμᾶτο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν καὶ ἐχρησιμοποίει τὰς μεθόδους των εἰς τὴν ἔρευναν τῶν φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου. Οὕτω διασπᾷ τὴν ἑνότητα τοῦ βίου τούτου, διαλύουσα αὐτὸν εἰς ἔσχατα ψυχικὰ στοιχεῖα, τὰ ὁποῖα συναρτᾷ πρὸς ἄλληλα διὰ διαφόρων βοηθητικῶν μέσων, ὡς εἶναι λ. χ. ὁ συνειρμός, καὶ ὑπάγει τὰς παρατηρουμένας σχέσεις ὑπὸ τὸν νόμον τῆς αἰτίας. Ἐκδήλωσις τῆς μηχανοκρατίας ταύτης ἐπὶ τοῦ ψυχολογικοῦ πεδίου ἦτο πρὸ πάντων ἡ συνειρμικὴ ψυχολογία, ὅπως ἐκδήλωσις τῆς φυσιοκρατίας ἡ ψυχολογία τῶν στοιχείων καὶ ἡ ἐπ᾽ αὐτῆς στηριζομένη πειραματική. Ἡ πρώτη ἀνάγει ὅλα τὰ ψυχικὰ περιεχόμενα εἰς παραστάσεις, καθορίζει νόμους τῆς συνδέσεως αὐτῶν καὶ συγκροτεῖ οὕτω μηχανικὴν τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ἡ δευτέρα ἐπεκτείνει τὰς μεθόδους καθόλου τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν. Ἀνάγει και αὐτὴ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα εἰς ἔσχατα στοιχεῖα, τὰ αἰσθήματα, προχωρεῖ λοιπὸν ἀπὸ τὰ ἐπὶ μέρους εἰς τὸ ὅλον καὶ ἐντάσσει τὸν ψυχικὸν βίον εἰς τὸν νόμον τῆς αἰτίας. Κύριον μέσον πρὸς διακρίβωσιν τῶν νόμων, καθ᾽ οὓς τελοῦνται τὰ ψυχικὰ φαινόμενα, εἶναι τὸ πείραμα. Ἀλλ᾽ ἡ πειραματικὴ αὕτη ψυχολογία ἐμφανίζει δύο ῥοπάς. Ἡ μία τελεῖ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ ὑλισμοῦ καὶ ἐκδέχεται τὸν ψυχικὸν βίον ὡς ἀντανάκλασιν φυσιολογικῶν λειτουργιῶν, ἀρνουμένη εἰς αὐτὸν πᾶσαν αὐτοτέλειαν. Ἡ ἄλλη συνδέεται πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Wundt, ὁ ὁποῖος ἀπορρίπτει τὴν ὑλιστικὴν ἐκείνην ἐκδοχὴν τῶν ψυχικῶν φαινομένων ὡς ἁπλοῦ ἀθροίσματος αἰσθημάτων. Διότι δέχεται ὅτι λαμβάνει κατ᾽ αὐτὰ χώραν

δημιουργικὴ σύνθεσις, ἡ ὁποία εἶναί τι πολὺ πλέον καὶ διάφορον τῆς ἁπλῆς ἀθροίσεως. Ἐν τῷ μεταξὺ ὅμως διεγνώσθη σαφέστερον ὁ ἰδιότυπος χαρακτὴρ τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Εἰς τοῦτο συνέβαλεν ἡ ὑπερνίκησις τοῦ μηχανοκρατικοῦ ὑλισμοῦ ὑπὸ τῆς νεωτέρας ἐπιστήμης τῆς φύσεως, ὡς καὶ ὑπὸ τῆς γνωσιολογίας καὶ τῆς μεταφυσικῆς, ἀλλὰ καὶ ἡ βαθυτέρα διείσδυσις εἰς τὰ μυστήρια τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Τὸ ἀποτέλεσμα ἦτο ἡ συγκρότησις νέας, διαφόρου ἐκείνης ψυχολογίας. Ἡ ψυχολογία αὕτη ἐμφανίζει ποικίλας ροπάς, αἱ ὁποῖαι μάχονται πρὸς ἀλλήλας καὶ πρὸς τὴν παλαιοτέραν ἐκείνην ἐκδοχὴν κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἐπιτρέπει νὰ ὁμιλῶμεν περὶ κρίσεως, ὡς ἤδη ὑπεδηλώθη ἀνωτέρω, τῆς συγχρόνου ψυχολογικῆς ἐπιστήμης. Αἱ σημαντικώτεραι τῶν κατευθύνσεων, τὰς ὁποίας ἐμφανίζει ἡ ψυχολογία τῶν χρόνων μας, εἶναι αἱ ἀκόλουθοι. Ἡ ἐπὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν θεμελιουμένη ψυχολογία τοῦ πνευματικοῦ βίου, ἡ ὁποία συνδέεται πρὸς τὸ ὄνομα τοῦ Höffding, τοῦ Jodl, τοῦ Groos κ. ἄ. Ἀφορμᾶται μὲν ἀπὸ τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν, ἀλλὰ διέπεται ὑπὸ τῆς νοοτροπίας τῶν φυσικῶν. Ὡς πρότυπον ὅμως χρησιμοποιεῖ ὄχι τὴν μηχανικήν, ἀλλὰ τὴν βιολογίαν. Τὸν ψυχικὸν βίον ἐκδέχεται ὡς τὴν ὑψίστην ἄνθησιν τῆς ὀργανικῆς φύσεως. Διὰ τοῦτο ἀκολουθεῖ τὴν εἰς τὴν βιολογίαν κρατοῦσαν μέθοδον τῆς γενετικῆς θεωρήσεως τῶν ψυχικῶν φαινομένων. Ἀπορρίπτουσα τὴν διάλυσιν τῆς ψυχῆς εἰς ἔσχατα στοιχεῖα, ἀναγνωρίζει τὸν ἐνεργὸν καὶ δυναμικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἐγὼ καὶ τὴν αὐτοτέλειαν τοῦ πνευματικοῦ βίου. Κοινὸν πρὸς τὴν πειραματικὴν καὶ γενικώτερον τὴν φυσιολογικὴν ψυχολογίαν ἔχει τὴν χρησιμοποίησιν τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ψυχικοῦ κόσμου. Ἀλλ' ἡ φυσιολογικὴ ἀποβλέπει ὡς εἰς πρότυπον ὄχι εἰς τὴν βιολογίαν, ἀλλ' εἰς τὴν φυσικήν. Τὸ ἰδεῶδες αὐτῆς συνίσταται εἰς τὴν μετατροπὴν τῶν ποιοτικῶν διαφορῶν τοῦ ψυχικοῦ βίου εἰς ποσοτικάς, ὥστε νὰ καθίσταται δυνατὴ ἡ μέτρησίς των. Ἐξ ἀντιδράσεως πρὸς αὐτὴν ἀνεφάνη ἡ λεγομένη σχολὴ τοῦ Würzburg, τῆς ὁποίας ἱδρυτὴς ἐχρημάτισεν ὁ Külpe, στραφεὶς τελεσφόρως κατὰ τῆς αἰσθησιαρχικῆς ψυχολογίας τοῦ Hume καὶ κατὰ τῆς περὶ τοῦ ψυχικοῦ βίου ἐκδοχῆς τοῦ διδασκάλου του Wundt. Κατὰ τὸν ἐρευνητὴν τοῦτον ἡ νόησις δὲν εἶναι ἁπλῶς τρόπος ἐνεργείας τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἀλλὰ τελεῖ εἰς σχέσιν πρὸς τὰ ἀντικείμενα της ὅλως διάφορον ἢ τὰ αἰσθήματα καὶ αἱ παραστάσεις. Τὰ γνωστικὰ ἐπιτεύγματα τῆς νοήσεως διαφέρουν κατὰ ποιὸν ἀπὸ τὴν γνῶσιν, τὴν ὁποίαν παρέχουν τὰ αἰσθήματα. Κατὰ τὴν ὑπὸ τῆς νοήσεως παρεχομένην γνῶσιν ἡ ψυχὴ εἶναι ἐνεργὸς καὶ ἡ γνωστικὴ ἐνέργεια αὐτῆς δηλωτικὴ νοήματος. «Τὸ Ἐγὼ κάθηται ἐπὶ τοῦ θρόνου καὶ διεκπεραιώνει κυβερνητικὰς πράξεις». Μὲ ἄλλας λέξεις, τὰ ἐνεργήματα τοῦ Ἐγώ, τὰ νοητικὰ καὶ βουλητικὰ ἐνεργήματα, ἐμφανίζονται διεπόμενα ὑπὸ σκοπῶν, οἱ ὁποῖοι κατευθύνουν τὰς παραστάσεις καὶ ρυθμίζουν τὴν πορείαν τῶν ἰδεῶν. Οὕτω ἡ πειραμα-

τικὴ ἔρευνα τῶν φαινομένων τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου, τῆς ὁποίας εἰσηγητὴς ἐχρημάτισεν ὁ Külpe, κατέδειξε τὴν πλάνην τῆς μηχανοκριτικῆς καὶ ἀτομοκρατικῆς θεωρήσεως αὐτοῦ, ἡ ὁποία παρῆγεν ὅλα τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως ἐκ τοῦ αἰσθήματος καὶ ὑπῆγεν αὐτὰ εἰς αὐστηρὰν νομοτέλειαν, ἀνάλογον πρὸς τὴν φυσικήν. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον εἶναι φανερὸν ὅτι συνέβαλεν ὁ Külpe, ὡς καὶ ἡ σχολή του, εἰς τὴν μεταβολὴν τῆς περὶ συνειδήσεως ἐννοίας, καταδείξας τὸ ἐνεργὸν μέρος, τὸ ὁποῖον διαδραματίζει ἡ ψυχὴ κατὰ τὰς νοητικὰς καὶ βουλητικὰς ἐνεργείας. Αἱ λειτουργίαι αὗται κατευθύνονται, ὡς εἴπομεν, ὑπὸ νοήματος καὶ εἶναι δηλωτικαὶ νοήματος, τελοῦν ὑπὸ τὴν καθοδήγησιν σκοπῶν, οἱ ὁποῖοι δίδουν τὴν κατεύθυνσιν εἰς τὴν κίνησιν τῶν παραστάσεων καὶ τῶν διανοημάτων.

Τὰ διὰ τῆς πειραματικῆς ὁδοῦ ἐπιτευχθέντα πορίσματα ταῦτα τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης τοῦ Külpe ἤσκησαν σημαντικὸν ρόλον ἐπὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, ὡς μαρτυροῦν πρὸ πάντων αἱ πειραματικαὶ περὶ αὐτῆς ἐργασίαι τοῦ Girgensohn, τοῦ Gruehn κ. ἄ. Συγγένειαν πρὸς τὴν ροπὴν ταύτην ἐμφανίζει ἡ ψυχολογία τῆς νοήσεως, τὴν ὁποίαν ἐθεμελίωσεν ἤδη ὁ Lotze καὶ προήγαγον κατὰ τοὺς ἔπειτα χρόνους οἱ Hönigswald, Natorp, Rickert. Καὶ ἡ ψυχολογία αὕτη στρέφεται κατὰ τῆς ψυχολογιαρχίας, κατὰ τῆς ὑπερβάσεως τῶν εἰς τὴν ψυχολογίαν ἐκ φύσεως τεθημένων ὁρίων, κατὰ τῆς ψυχολογικῆς φυσιοκρατίας καὶ κατὰ τοῦ δυνατοῦ τῆς λύσεως τοῦ προβλήματος τῆς συνειδήσεως διὰ τῆς γενετικῆς μεθόδου. Καὶ αὐτὴ δέχεται τὸν δυναμικὸν χαρακτῆρα τῆς νοήσεως, ἀντιτίθεται πρὸς τὴν φυσιολογικὴν ἐξήγησιν αὐτῆς καὶ διακρίνει αὐστηρῶς τὴν εἰς τὴν περιοχὴν τοῦ ψυχικοῦ βίου κρατοῦσαν ἐξήγησιν ἀπὸ τὴν ἐξήγησιν, ἡ ὁποία εἶναι ἐν χρήσει εἰς τὰς φυσικὰς ἐπιστήμας. Τοὐναντίον φυσιοκρατικὰς προϋποθέσεις μαρτυροῦν τὸ μὲν ἡ ἀπὸ τῆς ζωῆς ὡς καθολικοῦ φαινομένου ὁρμωμένη ψυχολογία, τὸ δὲ ἡ ψυχανάλυσις. Ἡ «ψυχολογία τῆς ζωῆς» ἐκλήθη οὕτω ὑπὸ τοῦ εἰσηγητοῦ αὐτῆς Müller-Freienfels κατ᾽ ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὴν ἀπὸ τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως ἀφορμωμένην ψυχολογίαν. Κατὰ τὸν ψυχολόγον τοῦτον ἡ ἀνάλυσις τῆς συνειδήσεως περιορίζεται εἰς τὴν ἐπιφάνειαν φαινομένου λίαν πολυπλόκου. Ἡ ἀνάλυσις αὕτη κέκτηται βεβαίως πολλὴν ἀξίαν, χρῄζει ὅμως συμπληρώσεως διὰ τῆς ἐρεύνης τῶν φαινομένων τοῦ ὑποσυνειδήτου καὶ τοῦ ὑπερσυνειδήτου, κύριον περιεχόμενον τοῦ ὁποίου αἱ λογικαί, αἰσθητικαί, ἠθικαὶ κατηγορίαι καὶ ἀξιολογήσεις, ἐνῷ εἰς τὸ ὑποσυνείδητον ἀνήκουν αἱ ψυχικαὶ ροπαί, αἱ σωματικαὶ βάσεις τοῦ ψυχικοῦ βίου κ. ἄ. Ἀντικείμενον κατὰ ταῦτα τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης εἶναι ἡ συνείδησις, τὸ ὑποσυνείδητον καὶ τὸ ὑπερσυνείδητον ἐν τῇ ὀργανικῇ αὐτῶν συναρτήσει πρὸς ἄλληλα, ἀφοῦ ὅλα ταῦτα ἀνήκουν εἰς τὴν ἔννοιαν τῆς ζωῆς. Εἶναι δὲ ἡ ζωὴ ὄχι μηχανοκρατικόν τι ἁπλῶς φαινόμενον, ἀλλ᾽ ὀργανικόν τι ὅλον. Διὰ τοῦτο εἶναι ἀδύνατος ἡ ἑρμηνεία τῆς πρὸς σκοποὺς τεινούσης

συμπεριφορᾶς τῆς ψυχῆς, τῆς διηρθρωμένης καὶ ὑπὸ μορφὴν ὅλου ἐμφανιζομένης ἑνότητος τοῦ συνειδητοῦ καὶ μὴ συνειδητοῦ βίου, τὴν ὁποίαν καλοῦμεν Ἐγώ, τῇ βοηθείᾳ καθαρῶς μηχανοκρατικῶν νόμων. Ἐκ τῆς παρατηρήσεως τῶν ἐνεργημάτων καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τοῦ Ἐγὼ τούτου συνάγονται συμπεράσματα περὶ τῆς φύσεως αὐτοῦ. Τὰ ἐνεργήματα αὐτοῦ διακρίνει ὁ Müller-Freienfels εἰς δύο ὁμάδας, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία ἀναφέρεται εἰς τὰς σχέσεις τοῦ Ἐγὼ πρὸς τὸ Μὴ-ἐγὼ καὶ ἡ ἄλλη εἰς τὰς ἐσωτερικὰ καταστάσεις αὐτοῦ, εἰς συναισθήματα, ὁρμὰς, βουλήσεις. Τὰ τελευταῖα ταῦτα ἀποτελοῦν τὴν βασικὴν λειτουργίαν τοῦ Ἐγώ. Διὰ τοῦτο ἐχαρακτήρισαν τὴν ψυχολογίαν ταύτην ὡς βουλησιαρχικήν. Ὁ ἱδρυτὴς ὅμως αὐτῆς προτιμᾷ νὰ καλῇ αὐτὴν δυναμικὴν καὶ ἐνεργητικήν, διότι ἐκδέχεται τὸ Ἐγὼ ὡς ἐνέργειαν. Εἰς τὰ βάθη αὐτοῦ εἰσδύομεν ἐφ᾿ ὅσον ἐρευνῶμεν τὴν κατὰ πάσας τὰς λειτουργίας του ἐνεργοὺς ὁρμάς. Ἡ ἀνάλυσις τῶν τελευταίων τούτων δέον νὰ προηγῆται πάσης ἄλλης. Διότι τὸ Ἐγὼ ἀποκαλύπτει ἑαυτὸ κατ᾿ ἄμεσον τρόπον διὰ τῆς σκοπίμου συνεργασίας τῶν ὁρμῶν. Ἐπὶ τῆς γνώσεως αὐτῶν στηριζόμενοι κατανοοῦμεν καὶ τὴν ὑφὴν τῆς εἰς τὸν ἐξωτερικὸν κόσμον ἀναφερομένης συνειδήσεως αὐτοῦ. Καὶ ἐνταῦθα ἐπίσης ἐμφανίζεται τὸ Ἐγὼ ὡς ἐνεργὸν καὶ δημιουργικόν. Καὶ τὰ ἐπιτεύγματα ὡσαύτως αὐτοῦ εἰς τὴν περιοχὴν τῆς νοήσεως εἶναι δημιουργικὰ καὶ αὐθόρμητα, διεπόμενα ἀπὸ σκοπούς, τοὺς ὁποίους προβάλλει αὐτὸ εἰς ἑαυτό. Ἐπὶ τῆς ψυχολογίας ταύτης ἐποικοδομεῖ ἔπειτα ὁ Müller-Freienfels τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν τῆς κοσμοθεωρίας, τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, ἀναζητῶν καὶ εἰς τὰς ἐκδηλώσεις ταύτας τῆς ζωῆς τὸ ψυχικὸν νόημα, τὸ ὁποῖον ἐκφράζουν. Διότι τὰ πολιτιστικὰ ἐπιτεύγματα χρησιμεύουν ὡς σύμβολα, διὰ τῶν ὁποίων ἀποκαλύπτει ἑαυτὴν ἡ ψυχή. Οὕτω συλλαμβάνομεν τὸ ἐκ τῆς κινήσεως τῆς ζωῆς ἀπορρέον καὶ αὐτὴν ἐξυπηρετοῦν νόημα τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, τῆς κοσμοθεωρίας καὶ κατανοοῦμεν τὸν στενόν, ὀργανικὸν σύνδεμον μεταξὺ πολιτισμοῦ καὶ φύσεως διὰ τῆς διακριβώσεως ὅτι ὄπισθεν ἀμφοτέρων τούτων δροῦν αἱ αὐταὶ ζωτικαὶ ὁρμαί. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καθίσταται φανερὰ ἡ συγγένεια τοῦ τρόπου τῆς θεωρήσεως τοῦ Müller-Freienfels πρὸς τὸν τρόπον τὸν ὁποῖον ἀπαντῶμεν εἰς τὸν Nietzsche, ἀλλὰ καὶ εἰς τοὺς ἐκπροσώπους καθ᾿ ὅλου τῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς. Τὴν ὀφειλήν του πρὸς τὸν πρῶτον ὁμολογεῖ αὐτὸς ὁ ἴδιος, ὅπως ἀναγνωρίζει καὶ τὴν ἐπίδρασιν τὴν ὁποίαν ἤσκησαν ἐπ᾿ αὐτοῦ ὁ James, ὁ Stern, ὁ Oesterreich, ὁ Spranger, ὁ Freud καὶ ὁ Adler. Πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῶν δύο τελευταίων συμφωνεῖ πρὸ πάντων ὡς πρὸς τὴν ἀπόρριψιν τῆς νοησιαρχίας, διὰ τῆς ἐξάρσεως τῶν ὑποσυνειδήτων βαθῶν τῆς ψυχῆς, ὡς ἐπίσης ὡς πρὸς τὰς φυσιοκρατικὰς προϋποθέσεις. Ὁ ἱδρυτὴς αὐτῆς Freud συνεκρότησε τὴν θεωρίαν του ἐπὶ τῇ βάσει τῆς παρατηρήσεως νοσηρῶν περιπτώσεων. Ἀλλ᾿ ἡ μέθοδός του διήνοιξε νέους ὁρίζοντας τοῦ ψυχικοῦ βίου, ἀποκαλύψασα τὴν εὐρεῖαν καὶ σκοτεινὴν

περιοχὴν τοῦ ὑποσυνειδήτου. Οὕτω ἐδημιούργησε τὴν λεγομένην ψυχολογίαν τοῦ βάθους, παραλλαγὴν τῆς ὁποίας ἀποτελεῖ ἡ ψυχολογία τοῦ Adler τοῦ Jung κ. ἄ. Κεντρικὸν γνώρισμα καὶ τῆς ψυχαναλυτικῆς μεθόδου συνιστᾷ ἡ ἀρχή, ὅτι τὴν οὐσίαν τοῦ ψυχικοῦ βίου δὲν συγκροτεῖ ἡ συνείδησις, ἀλλὰ τὸ πλατὺ πεδίον τοῦ ὑποσυνειδήτου. Ἡ ψυχανάλυσις εἶναι τὸ μὲν μέθοδος ἐρεύνης τοῦ ὑποσυνειδήτου τούτου, τὸ ὁποῖον κατευθύνει τὴν συνείδησιν, τὸ δὲ μέθοδος θεραπευτική. Ἐπειδὴ παρὰ τὴν σφαῖραν τοῦ Εἶναι ὑφίσταται καὶ σφαῖρα τοῦ Δέοντος λαμβάνουν χώραν ἀπωθήματα ὁρμῶν, τὰ ὁποῖα καταλήγουν καὶ εἰς ἄλλα καὶ εἰς ἐξυψώσεις. Εἰς τοιαύτας ἐξυψώσεις ὀφείλονται μεγάλα πολιτιστικὰ φαινόμενα, μεταξὺ τῶν ὁποίων καὶ ἡ θρησκεία. Αἱ ἀπωθημέναι ὁρμαί, οἱ μὴ πληρωθέντες πόθοι τείνουν νὰ ἀνέλθουν εἰς τὴν συνείδησιν, ἡ ὁποία διὰ τοῦ ὑπ᾽ αὐτῆς ἀσκουμένου ἐλέγχου παρακωλύει τὴν εἰς τὴν περιοχήν της εἴσοδον αὐτῶν. Διὰ τοῦτο ἡ μεταμφίεσις τῶν ὁρμῶν τούτων, ὁ δόλος, τὸν ὁποῖον μετέρχονται. Ἡ μεταμφίεσις αὕτη προσλαμβάνει ποικίλας μορφάς, ἀπὸ τὰς ὁποίας ὁρμωμένη ἡ ψυχανάλυσις καθορίζει τὰς ἀπωθημένας ὁρμάς, εἰσδύουσα οὕτω εἰς τὰ σκοτεινὰ βάθη τοῦ ὑποσυνειδήτου. Ἡ ψυχαναλυτικὴ αὕτη μέθοδος ἐφηρμόσθη εὐρύτατα εἰς τὴν ἀγωγὴν καὶ πρὸς ἑρμηνείαν τῶν πολιτιστικῶν φαινομένων, ὁποῖα ἡ τέχνη, ἡ ἠθική, ἡ θρησκεία. Ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῶν στοιχείων σημαίνει καὶ ἡ μορφολογικὴ ψυχολογία. Αὕτη κατέστησε φανερὸν ὅτι μετὰ τῆς μορφῆς συνδέεται ἡ ἔννοια τῆς ὁλότητος ὡς νοήματος δηλωτικῆς ἑνότητος. Μορφὴ δύναται αὐτὸ τοῦτο ἴσα πρὸς διηρθρωμένην ὁλότητα, ἡ ὁποία διέπεται ὑπὸ νοήματος, κατ᾽ ἀντίθεσιν λοιπὸν πρὸς τὰ εἰς τυφλὴν μηχανοκρατίαν ὑποκείμενα ἐπὶ μέρους. Τὴν ψυχικὴν ὁλότητα δὲν ἀποτελοῦν τὰ ἐπὶ μέρους ταῦτα. Παρ᾽ αὐτὰ ὑφίσταται καί τι τὸ ἑτερογενὲς πρὸς αὐτά, ἀνώτεραι λειτουργίαι παρὰ τὰς καθαρῶς μηχανικάς. Ἀπορρίπτει λοιπὸν ἡ ψυχολογία αὕτη τὴν συγκρότησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου διὰ τῆς ἁπλῆς ἀθροίσεως στοιχειωδῶν δῆθεν μερῶν καὶ λειτουργιῶν. Ὅπως μελῳδίας, ποιήματα, εἰκόνας, πράξεις δέον νὰ ἑρμηνεύωμεν ἐκ τοῦ ὅλου, ἀναφέροντες εἰς τὸ νόημα, ἐκ τοῦ ὁποίου ἐξαρτῶνται, οὕτω πρέπει νὰ ἑρμηνεύωνται καὶ τὰ καθ᾽ ἕκαστον ψυχικὰ φαινόμενα ἐκ τῆς ὅλης ψυχῆς. Ἡ μορφολογικὴ ψυχολογία παραλαμβάνει τὰς θεμελιώδεις ψυχολογικὰς ἐννοίας τῆς ἑρμηνευτικῆς ψυχολογίας, περὶ τῆς ὁποίας θὰ γίνῃ λόγος κατωτέρω, ὁποῖαι ἡ ὁλότης, ἡ ὑφή, τὸ βίωμα, τὸ νόημα.—Ἡ προσοχὴ τῶν ἐρευνητῶν ἐστράφη κατὰ τοὺς τελευταίους καιροὺς καὶ πρὸς τὰ ἐκ τοῦ πνευματισμοῦ γνωστὰ φαινόμενα, τὰ ὁποῖα ἤρχισεν νὰ ἐρευνοῦν διὰ τῶν ἐν χρήσει εἰς τὴν ἐπιστήμην μεθόδων. Οὕτω ἐδημιουργήθη ἡ παραψυχολογία, ἡ ὁποία ἀσχολεῖται περὶ τὰ ἀπὸ τοῦ ὁμαλοῦ ψυχικοῦ βίου ἐκκλίνοντα ψυχικὰ καὶ ψυχοφυσικὰ φαινόμενα, δηλαδὴ περὶ φαινόμενα μὴ ἀνήκοντα οὔτε εἰς τὴν περιοχὴν τῶν ὁμαλῶν οὔτε εἰς τὴν σφαῖραν τῶν παθολογικῶν. Ἡ σημασία τῆς παραψυχολο-

γίας διὰ τὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου καταδεικνύεται ἤδη ἐκ τῆς χρησιμοποιήσεως αὐτῆς πρὸς διακρίβωσιν καὶ ἐξήγησιν ὡρισμένων φαινομένων, γνωστῶν ἐκ τῆς ἱστορίας τῆς θρησκείας.—Κατ᾽ ἀντιδιαστολὴν πρὸς τὰς ψυχολογικὰς ταύτας κατευθύνσεις καὶ μεθόδους ἐκπροσωπεῖ ἡ φαινομενολογία ψυχολογίαν μὴ ἐμπειρικὴν καὶ ἀποβλέπει εἰς τὴν «θέαν τῆς οὐσίας», διὰ τῆς ἀναλύσεως τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως. Διὰ τοῦτο διακρίνει μεταξὺ ἐμπειρίας ἢ ἀτομικῆς ἐποπτείας, ἡ ὁποία ἀναφέρεται εἰς ἀντικείμενα κεκτημένα ἀτομικὴν καὶ πραγματικὴν ὕπαρξιν, καὶ θέας τῆς οὐσίας, τῆς ἰδέας, τοῦ εἴδους. Πρὸς τοῦτο ἐξοβελίζει τὸ ὑπὸ τῆς ἐμπειρίας δεδομένον, ὅπως ἡ καθαρὰ λογικὴ καὶ ἡ μαθηματική, καὶ πιστεύει ὅτι ὑπάρχει καὶ ὡς πρὸς τὴν φαινομενολογικὴν ἀνάλυσιν τῆς συνειδήσεως γνῶσις ἄσχετος πρὸς τὴν πραγματικὴν ὕπαρξιν τοῦ ἀντικειμένου της. Ἡ ἀνάλυσις τῆς καθαρᾶς συνειδήσεως δὲν εἶναι γνῶσις ἐμπειρικῶν γεγονότων, ὅπως δὲν εἶναι ἐμπειρικὴ ἐπιστήμη τὰ μαθηματικά, καὶ ὅπως τὰ μαθηματικὰ δὲν ἀπαιτοῦν τὴν ἀτομικὴν ὕπαρξιν τῶν πλασμάτων καὶ σχημάτων των, οὕτω δὲν χρῄζει καὶ ἡ φαινομενολογία τῆς ἀτομικῆς ὑπάρξεως τῶν ἀντικειμένων τῆς ἀναλύσεώς της. Προσδιορίζει κάτι τὸ ἐξ ὑποκειμένου, τὸ ἐκ τῶν προτέρων. Ὅ,τι ὑπολείπεται μετὰ τὸν ἐξοβελισμὸν τοῦτο τοῦ πραγματικῶς ὑπάρχοντος καὶ δὴ καὶ ἡμῶν τῶν ἰδίων εἶναι ἡ καθαρὰ συνείδησις, ἡ συνείδησις ὡς ἰδιότυπος σφαῖρα τοῦ Εἶναι. Τὰ περιεχόμενα τῆς συνειδήσεως ταύτης ἀποτελοῦν τὸ πεδίον τῆς φαινομενολογικῆς ἐρεύνης. Τοιαῦτα περιεχόμενα εἶναι μεταξὺ ἄλλων καὶ τὰ βιώματα, ὡς λ. χ. τὸ θρησκευτικόν. Ἡ φαινομενολογικὴ ἀνάλυσις ἀδιαφορεῖ πρὸς τὰς διαφοράς, τὰς ὁποίας ἐμφανίζει τὸ θρησκευτικὸν βίωμα καθ᾽ αὐτὸ καὶ πειρᾶται νὰ καταδείξῃ τὴν ἐξ ὑποκειμένου ὑφὴν αὐτοῦ, τὴν ἐκ τῶν προτέρων δομήν, τὴν ἀναλλοίωτον καὶ σταθερὰν οὐσίαν, τὸ εἶδος. Τὴν οὐσίαν ταύτην εὑρίσκει εἰς τὴν στροφὴν τοῦ Ἐγώ, καὶ δὴ ἐκ τῶν ἐσωτάτων συναισθηματικῶν βαθῶν του, πρός τι τὸ ἀπολύτως ὑπάρχον καὶ τὸ ἀπολύτως ἅγιον. Τὴν βασικὴν ταύτην ὑφὴν ἐπανευρίσκομεν εἰς ὅλα τὰ ἀτομικά, τὰ ἀτομικῶς ὑπάρχοντα, τὰ ἐμπειρικῶς δεδομένα θρησκευτικὰ βιώματα. Τὴν μὴ ἐμπειρικὴν ταύτην ψυχολογίαν καταβάλλει ὁ εἰσηγητὴς αὐτῆς Husserl ὡς βάσιν τῶν ἐμπειρικῶν ἐπιστημῶν, ἀποκρούων τὴν ψυχολογικὴν ἐμπειριοκρατίαν, τὴν ὁποίαν διαστέλλει αὐστηρῶς ἀπὸ τὴν φαινομενολογικὴν ψυχολογίαν. Ἡ ἐμπειρικὴ ψυχολογία εἶναι γενετικὴ καὶ ἐξηγητικὴ καὶ οἱ νόμοι, τοὺς ὁποίους καθορίζει, συνάγονται διὰ τῆς ἐπαγωγῆς, διὸ εἶναι ἁπλῶς πιθανοί. Ἡ φαινομενολογία τοὐναντίον εἶναι περιγραφικὴ καὶ ἀναλυτικὴ καὶ ἀναφέρεται εἰς τὴν οὐσίαν, εἰς τὸ ἀναλλοίωτον εἶδος τῶν φαινομένων τῆς συνειδήσεως. Τὴν διάκρισιν ταύτην μεταξὺ ἐξηγητικῆς καὶ ἐμπειρικῆς ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ περιγραφικῆς καὶ ἀναλυτικῆς ψυχολογίας ἀφ᾽ ἑτέρου ἀπαντῶμεν ἤδη παρὰ Brentano καὶ Dilthey, ὡς ἀπαντῶμεν καὶ τὴν διαπίστωσιν τῆς στενῆς συναφείας καὶ τῆς ἀμοιβαίας διηθήσεως τῶν ψυχικῶν

φαινομένων, ἡ ὁποία ὡδήγησεν εἰς τὴν ἀναγνώρισιν εἰδικῶς ψυχικῆς ὑφῆς ἢ δομῆς, ψυχικῆς ὁλότητος, ἡ ὁποία γίνεται κατανοητὴ μονον διὰ τῆς ἑρμηνείας. Τοῦτο ὅμως σημαίνει ὅτι ἡ ψυχικὴ πραγματικότης δὲν πρέπει νὰ ἐξηγῆται κατὰ τὸ σχῆμα τῆς αἰτιώδους σχέσεως, ἀλλὰ νὰ κατανοῆται κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν συνάρτησιν τῶν ψυχικῶν ἐλατηρίων. Οὕτω διηνοίχθη ἡ ὁδὸς πρὸς ψυχολογίαν, διὰ τὴν ὁποίαν αἱ ἔννοιαι τῆς ὑφῆς, τῆς διηρθρωμένης ὁλότητος, τῆς μορφῆς εἶναι τόσον σημαντικαὶ ὅσον καὶ διὰ τὴν σύγχρονον βιολογίαν καὶ τὴν φιλοσοφίαν τῶν ὀργανικῶν ὄντων. Ἡ αἰτιώδης θεώρησις ἀντικαθίσταται ἢ τοὐλάχιστον συμπληρώνεται διὰ τῆς τελολογικῆς, ἢ ἄλλως ἡ ἐπὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν βασιζομένη ψυχολογία παραχωρεῖ τὴν θέσιν της εἰς ψυχολογίαν ὁρμωμένην ἀπὸ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος. Εἰσηγητὴς τῆς ψυχολογίας ταύτης ὑπῆρξεν ὁ Dilthey. Ἡ κατὰ τὴν μέθοδον τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν χωροῦσα ψυχολογία ἀναφέρεται μόνον εἰς τὴν μελέτην τῶν ψυχικῶν λειτουργιῶν, χωρὶς νὰ λαμβάνῃ πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ἑκάστοτε ψυχικὸν περιεχόμενον. Τοῦτο σημαίνει ἀσύγγνωστον μονομέρειαν. Διότι ὁ ἐσωτερικὸς κόσμος τοῦ ἀνθρώπου τελεῖ εἰς διαρκῆ σχέσιν πρὸς τὰς μορφὰς τοῦ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος, αἱ ὁποῖαι τὸ μὲν εἶναι ἀνεξάρτητοι τοῦ καθ' ἕκαστον Ἐγώ, τὸ δὲ ἀσκοῦν ἀδιάλειπτον ἐπίδρασιν ἐπ' αὐτοῦ. Παρίσταται λοιπὸν ἀνάγκη ψυχολογίας ἱκανῆς ὅπως ἀναζητῇ καὶ ἀνευρίσκῃ τὰς σχέσεις ταύτας, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται μεταξὺ ἐσωτερικοῦ καὶ ἐξωτερικοῦ κόσμου, ψυχῆς καὶ πολιτισμοῦ, μικροκόσμου καὶ μακροκόσμου, ὑποκειμενικοῦ καὶ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος. Τὰ φαινόμενα τοῦ ἀντικειμενικοῦ τούτου κόσμου εἶναι μορφοποιημέναι ἐκφράσεις τοῦ ψυχικοῦ μας βίου. Εἰς τὰ κύρια ἔργα τῆς ψυχολογίας ἀνήκει ἡ ἑρμηνεία των. Αἱ μέθοδοι αὐτῆς εἶναι διὰ τοῦτο συγγενεῖς πρὸς τὰς μεθόδους τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν. Αὗται ἐθεώρησαν ἀνέκαθεν τὰ ἐπιτεύγματα τοῦ πολιτισμοῦ ὄχι μόνον καθ' ἑαυτά, ἀλλὰ καὶ ὡς ἐκφράσεις τῆς προσωπικῆς ἰδιοτυπίας τῶν ἀτόμων ἢ τῶν λαῶν, οἱ ὁποῖοι ὑπῆρξαν οἱ δημιουργοί των. Συγχρόνως ὅμως εἶναι τὰ ἐπιτεύγματα ταῦτα κάτι πλέον ἢ ἔκφρασις. Διότι εἶναι πρὸς τούτοις πραγματοποίησις ἀξιῶν. Δι' αὐτῆς ἀπαλλάσσονται τῆς ὑποκειμενικῆς των ὑπάρξεως καὶ καθίστανται ἀντικειμενικά, προσκτῶνται ἀντικειμενικόν, ὑπερατομικὸν νόημα. Τὸ νόημα ὅμως τοῦτο παραμένει νεκρὸν ἢ ληθαργοῦν, ἐφ' ὅσον αἱ ἀντικειμενικαὶ μορφαὶ τοῦ πνεύματος δὲν τελοῦν εἰς ἐσωτερικὴν σχέσιν πρὸς τὸ ψυχικὸν ὑποκείμενον. Διὰ τῆς σχέσεως ταύτης ἐμψυχοῦνται καὶ προσλαμβάνουν ζωὴν αἱ μορφαὶ αὗται. Ἡ σχέσις αὕτη εἶναι ἐφικτή, ἐπειδὴ μεταξὺ ψυχῆς ἢ ὑποκειμενικοῦ πνεύματος καὶ πολιτισμοῦ ἢ ἀντικειμενικοῦ πνεύματος ὑφίσταται ἀντιστοιχία. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἐμφανίζεται εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν κόσμον τοῦ πνεύματος ὡς πραγματοποιημέναι καὶ διὰ μορφῆς περιβεβλημέναι ἀξίαι, ἐνοικεῖ καὶ εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀτόμου ὡς ἀντίστοιχον ὅλον ἀξιολογικῶν ῥοπῶν. Τὸ ὅλον τοῦτο ἀποτελεῖ ὀργανικὴν καὶ διηρθρω-

μένην ἑνότητα, ὑφήν. Ἡ ὑφὴ αὕτη ἐμφανίζεται ὡς ἀπηρτισμένη συνάρτησις διαθέσεων πρὸς βιώματα καὶ ἐπιτεύγματα, διηρθρωμένη κατὰ ἀξιολογικὰς ροπὰς καὶ κεκτημένη τὸ κέντρον αὐτῆς εἰς τὸ πνευματικὸν ἐγὼ τοῦ ἀνθρώπου. Εἰς τὴν καθ᾽ ἕκαστον λοιπὸν προσωπικότητα ἐνυπάρχουν ὅλαι αἱ δυναταὶ ἀξιολογικαὶ κατευθύνσεις δυνάμει τῶν ὁποίων διαχωρίζονται οἱ θεμελιώδεις τύποι τῆς ἀτομικότητος κατὰ τὴν ἐπικρατοῦσαν εἰς ἑκάστην αὐτῶν ἀξιολογικὴν ροπήν. Ἡ ἀξία, ἡ ὁποία πραγματοποιεῖται καὶ ἀποβαίνει οὕτω ἀντικειμενική, καλεῖται νόημα. Ὁ ἄνθρωπος δημιουργεῖ λοιπὸν νόημα, ἀλλ᾽ ἀφ᾽ ἑτέρου βιοῖ νόημα. Κατὰ τὴν βίωσιν ταύτην τοῦ νοήματος συνεργάζονται ὅλαι αἱ δυνάμεις τοῦ θυμικοῦ. Οὕτω τὸ βίωμα ἀποτελεῖ ἑνότητα κατ᾽ ἀντίθεσιν πρὸς τὰ αἰσθήματα. Περὶ βιώματος δὲ ὁμιλοῦμεν ὅταν εἰς τὴν ἀντίληψιν ἡμῶν προσπίπτῃ κάτι τὸ ἐντελῶς ἰδιάζον, τὸ μέγα καὶ ἐξαιρετικόν, τὸ ἀπροσδόκητον καὶ μεγαλειῶδες, τὸ ὁποῖον ἐμβάλλει τὴν ψυχὴν εἰς φόβον ἢ χαράν, ἀνάτασιν ἢ ἀπορίαν καὶ καταλαμβάνει αὐτὴν ἐξ ὁλοκλήρου. Τοιοῦτον ἰδιάζον καὶ ἐξαιρετικὸν εἶναι λ. χ. κρίσιμοι στιγμαὶ κατὰ τὸν πόλεμον, ἡ θέα τραγικοῦ δυστυχήματος, λαμπρύνουσα καὶ μεγαλύνουσα ἀγάπη, ὁ θάνατος. Τὸ βίωμα, λέγει ὁ Dilthey, σημαίνει στιγμὴν τῆς ὑπάρξεως, ἡ ὁποία ἀποκαλύπτει εἰς ἡμᾶς γνώρισμά τι ἢ ἰδιότητα τῆς ζωῆς. Ἡ ἀποκάλυψις αὕτη παρέχει ἀφορμὴν ὅπως συσχετίσωμεν τὸ ἐπὶ μέρους πρὸς τὸ ὅλον, ὅπως ἀναχθῶμεν ἀπὸ τῆς πεπερασμένης ὑπάρξεως εἰς τὴν ὑψίστην ἀξίαν, ὅπως ἀπομαντεύσωμεν ἐντὸς τῆς στιγμῆς τὴν αἰωνιότητα. Διὰ τοῦτο κατὰ πᾶν βίωμα συνηχεῖ θρησκευτικὸς τόνος. Κατ᾽ αὐτὸ συνεργάζονται δύο παράγοντες. Ὁ εἷς ἐξ αὐτῶν συνίσταται εἰς τὴν παρουσίαν πνευματικοῦ περιεχομένου, τὸ ὁποῖον εἶναι σημαντικὸν διὰ τὸν βίον. Ἡ σημασία αὐτοῦ ἀποκαλύπτεται καθ᾽ ὅλως ἄμεσον τρόπον εἰς τὸ βιοῦν ὑποκείμενον. Τὸν ἄλλον ἀποτελεῖ ἡ ἀντίδρασις τοῦ ὑποκειμένου, ἡ θέσις τοῦ βιοῦντος ἀτόμου, τὸ ὁποῖον ἀπαντᾷ εἰς τὸ εἰς τὴν ψυχὴν ἀποκαλυφθὲν βιωματικὸν περιεχόμενον, τ.ἔ. ἐσωτερικὴ προθυμία πρὸς πρόσληψιν τοῦ περιεχομένου τούτου. Ἐξ ἑκάστης ἀντικειμενοποιήσεως ἀξιῶν, ἐξ ἑνὸς ποιήματος λ.χ., ὁμιλεῖ τρόπον τινὰ τὸ νόημα εἰς τὴν ψυχὴν τοῦ ἀκούοντος ἢ ἀναγινώσκοντος, καὶ εἶναι δυνατὸν νὰ ἐκλύσῃ ἐντὸς αὐτῆς βίωμα. Διότι ἐντὸς τῆς ψυχῆς ὑπάρχουν τόσαι χορδαὶ ὅσα καὶ ἀξιολογικὰ πεδία τοῦ πολιτισμοῦ. Τὸ σημαντικὸν εἶναι ἡ συνήχησις τῆς ἀναλόγου χορδῆς κατὰ τὴν ἀνάγνωσιν τοῦ ποιήματος. Μόνον ὅταν τὸ εἰς τὸ ποίημα ἐνοικοῦν νόημα συναντᾷ τὴν ἀνάλογον ροπὴν τῆς ψυχῆς γεννᾶται βίωμα. Οὕτω ἡ νόημα δημιουργοῦσα καὶ νόημα βιοῦσα ψυχὴ μετατίθεται εἰς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα καὶ ἑρμηνεύει αὐτό. Τὸ βίωμα λοιπὸν συνέχεται πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς ἑρμηνείας, τὸ κεντρικὸν πρόβλημα τῆς πνευματοκρατικῆς ψυχολογίας καὶ τῶν ἐπιστημῶν τοῦ πνεύματος. Διότι ἡ ἑρμηνεία εἶναι ἡ εἰς τὰς πνευματικὰς ἐπιστήμας ἰδιάζουσα μέθοδος γνώσεως. Δι᾽ αὐτῆς δημι-

ουργεῖ ἡ ὑποκειμενικὴ ψυχὴ τὴν ἐπαφήν της πρὸς τὸ ἀντικειμενικὸν πνεῦμα καὶ συλλαμβάνει τὸ νόημα τῶν μορφῶν του. Διότι ἡ ἑρμηνεία εἶναι ἀντίληψις καὶ κατανόησις τοῦ νοήματος πνευματικῶν συναρτήσεων ὑπὸ μορφὴν ἀντικειμενικῶς ἰσχυούσης γνώσεως. Ἡ γνῶσις, τὴν ὁποίαν παρέχει, διακρίνεται ἀπὸ τὴν ἐξήγησιν, ὡς εἶναι ἡ ἀναγωγὴ φαινομένου τινὸς ἢ συμβάματος ὡς ἀποτελέσματος εἰς τὸ αἴτιόν του, διὰ τοῦ γνωρίσματος τοῦ νοήματος δηλωτικοῦ ὅλου.—Αἱ μέχρι τοῦδε μνημονευθεῖσαι ψυχολογικαὶ κατευθύνσεις καὶ μέθοδοι ἀφορμῶνται ἀπὸ τῆς ἐρεύνης τοῦ καθ᾽ ἕκαστον ἀτόμου καὶ περιορίζονται εἰς τὴν θεώρησιν φαινομένων οἷα ἡ ἠθική, ὁ μῦθος, ἡ θρησκεία, μόνον ὡς ἀτομικῶν βιωμάτων ἀνθρώπων τοῦ παρόντος ἢ τοῦ παρελθόντος. Παραμελοῦν λοιπὸν τὴν ἐξέτασιν αὐτῶν καὶ ὡς φαινομένων τοῦ ὁμαδικοῦ βίου τῶν λαῶν. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀνέλαβον νὰ πληρώσουν καὶ ἄλλοι καὶ ὁ Wundt διὰ τῆς λαοψυχολογίας. Ἀλλ᾽ αὕτη δὲν ἐπεκτείνεται πέρα τῶν πρωτογόνων. Ἐντεῦθεν περιορίζεται καὶ ἡ ψυχολογικὴ ἔρευνα εἰς τὴν πρωτόγονον θρησκείαν, ἂν καὶ εἶναι φανερὸν ὅτι ἡ ἑρμηνεία τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου εἶναι ἀσφαλεστέρα καὶ εὐχερεστέρα ἂν στηρίζεται ἐπὶ τῆς ἐμβαθύνσεως εἰς τὴν ὑψίστην μορφὴν αὐτοῦ, τὴν ὁποίαν γνωρίζει ὁ ἐρευνητὴς ἐξ ἰδίας πείρας. Ὁ Wuudt προσδιορίζει διὰ τῆς λαοψυχολογικῆς μεθόδου τὴν οὐσίαν τῆς θρησκείας καὶ διαπιστώνει δύο ρίζας, ἐκ τῶν ὁποίων ἀναφύεται ἡ θρησκεία, τὴν μεταφυσικὴν καὶ τὴν ἠθικήν. Ἡ θρησκευτικὴ ἐξέλιξις κατατείνει εἰς τὴν ἀπαλλαγὴν τῆς θρησκείας ἀπὸ τὸν μῦθον. Τὸ περιεχόμενόν της περιορίζεται οὕτω βαθμηδὸν εἰς καθαράς τινας ἰδέας, ἀπηλλαγμένας τοῦ μύθου καὶ τῶν συμβόλων. Αὗται ἀποτελοῦν ἐξ ὑπαρχῆς τὸν λανθάνοντα πυρῆνα τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως. Παρὰ ταύτας δροῦν καὶ δύο ἄλλοι ἐξελικτικοὶ παράγοντες, ἡ ἑτερογονία τῶν σκοπῶν καὶ ἡ δημιουργικὴ σύνθεσις. Ἀλλ᾽ εἶναι φανερὸν ὅτι αἱ δύο αὗται ἀρχαὶ δὲν φέρουν ψυχολογικόν, ἀλλὰ μεταφυσικὸν χαρακτῆρα.—Ὡς ἐπέκτασις καὶ συμπλήρωσις τῆς λαοψυχολογικῆς δύναται νὰ θεωρηθῇ ἡ ἱστορικοψυχολογικὴ μέθοδος, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ συνδυασμὸν ἱστορίας καὶ ψυχολογίας καὶ λαμβάνει πρὸ ὀφθαλμῶν τὸ ὅλον ἱστορικὸν βίον τῆς ἀνθρωπότητος. Ὡς μέλλομεν νὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ἡ μέθοδος αὕτη προήγαγεν εἰς φῶς λαμπρὰς θρησκειοψυχολογικὰς ἐργασίας διὰ τῆς συγκρίσεως τῶν ἱστορικῶν φαινομένων τῆς θρησκείας καὶ διὰ τῆς ἀναζητήσεως τῶν ψυχικῶν των ἐλατηρίων.

Ὅλαι αὐταὶ αἱ ψυχολογικαὶ κατευθύνσεις ἀνήκουν αὐστηρῶς εἰπεῖν εἰς τὴν καθαρὰν ψυχολογίαν καὶ ἐνδιαφέρονται διὰ τὴν ψυχολογικὴν γνῶσιν χάριν αὐτῆς ταύτης τῆς γνώσεως. Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα ὡς πρὸς τὴν ἐφηρμοσμένην ψυχολογίαν. Αὕτη μεταφέρει τὰ ψυχολογικὰ προβλήματα καὶ τὴν ἐκ τῆς θεωρητικῆς ἐρεύνης αὐτῶν ἀπορρέουσαν γνῶσιν εἰς τὸ πρακτικὸν πεδίον, ὅπου ἐπιζητεῖ τὴν ἐφαρμογὴν αὐτῶν χάριν πρακτικῶν σκοπῶν. Κατὰ

τὸν J. Wagner ἡ ψυχολογία αὕτη διαιρεῖται εἰς δύο διακεκριμένα ἀλλήλων εἴδη, συμφώνως πρὸς τὰ δύο διάφορα ἀλλήλων πεδία, εἰς τὰ ὁποῖα ἐφαρμόζει τὰς ἐκ τῆς θεωρητικῆς ψυχολογίας ἀρυομένας γνώσεις. Τὸ μὲν δηλαδὴ χρησιμοποιεῖται πρὸς ἔρευναν τῶν ἐπὶ μέρους πεδίων τοῦ πολιτισμοῦ, τῆς ὑφῆς καὶ τῆς οὐσίας των. Ἐντεῦθεν ἀναπτύσσονται κλάδοι ὡς ἡ ψυχολογία τῆς τέχνης, τῆς θρησκείας, τῆς γλώσσης, τῆς κοινωνίας τῶν ἀξιῶν γενικώτερον καὶ τοῦ πολιτισμοῦ καθόλου. Οἱ κλάδοι οὗτοι ἢ ἀπορρέουν κατ' ἄμεσον καὶ φυσικὸν τρόπον ἐκ τῆς θεωρητικῆς ψυχολογίας, ἐφ' ὅσον αὐτὴ αὕτη ἀναλαμβάνει ἀφ' ἑαυτῆς τὴν ἔρευναν τῶν φαινομένων τούτων τοῦ πολιτισμοῦ, ἢ ἡ ἔρευνα αὕτη ἐπιβάλλεται ἔξωθεν ὑπὸ τῶν ἀντιστοίχων καθ' ἕκαστον ἐπιστημῶν, αἱ ὁποῖαι συναισθάνονται τὴν ἀνάγκην ψυχολογικῆς ἐμβαθύνσεως τῶν προβλημάτων των. Τὸ δὲ τίθεται ἡ θεωρητικὴ ψυχολογία εἰς τὴν ὑπηρεσίαν καθαρῶς πρακτικῶν σκοπῶν, πρὸς ἐξυπηρέτησιν τῆς πολιτιστικῆς δράσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ἐνταῦθα ἀνήκει ὁ οἰκονομικὸς βίος, ἡ ἀγωγή, τὸ δίκαιον, ἡ ἰατρική. Αἱ περιοχαὶ αὗται τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως ἀπαιτοῦν ψυχολογικὴν θεμελίωσιν τῆς ἀσκουμένης ἐν αὐταῖς πράξεως, τὴν ὁποίαν παρέχει ἡ παιδαγωγικὴ ψυχολογία, ἡ ψυχολογία τῆς οἰκονομίας, τοῦ ἐγκλήματος κ.λ. Πρόκειται λοιπὸν ἐνταῦθα περὶ ἐφηρμοσμένης ψυχολογίας ἐν στενωτέρᾳ ἐννοίᾳ. Ἐννοεῖται ὅτι οἱ πρακτικοὶ σκοποί, τῶν ὁποίων ἡ πραγμάτωσις ἐπιδιώκεται, ἐπιφέρουν μεταβολὴν τῆς θέσεως τῶν προβλημάτων τῆς καθαρᾶς ἢ θεωρητικῆς ψυχολογίας. Συνεπείᾳ τῆς μεταβολῆς ταύτης ἀνακύπτουν νέα προβλήματα, νέαι ἐπόψεις, τροποποιήσεις τῶν μεθόδων, νέαι ἔννοιαι. Τοῦτο ἰσχύει πρὸ πάντων ὡς πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας καὶ τὰς ἐφαρμογάς της εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν.

Α΄

Ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι ὁ κλάδος ἐκεῖνος τῆς ἐπιστήμης, ὁ ὁποῖος πρὸς τὸν σκοπὸν συστηματικῆς γνώσεως καὶ διὰ μεθόδων κατὰ τὸ δυνατὸν ἀκριβῶν ἐρευνᾷ τὰ φαινόμενα τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Ἡ σύγκρισις αὐτῆς οὕτω νοουμένης πρὸς τὴν κατὰ τοὺς παρελθόντας αἰῶνας ψυχολογικὴν ἔρευναν τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου δεικνύει ὅτι ὁ κλάδος οὗτος τῆς ἐπιστήμης δὲν εἶναι ἐντελῶς καὶ κατὰ πάντα νέος. Πράγματι, ἀρχὰς ψυχολογίας τῆς θρησκείας ἀπαντῶμεν ἤδη παρὰ τοῖς μυστικοῖς τῶν ἑλληνιστικῶν χρόνων, ὡς κατέδειξεν ὁ Misch, εἰς τὴν Κ. Δ. καὶ εἰς τοὺς ἐκπροσώπους τοῦ μυστικισμοῦ τοῦ Βυζαντίου καὶ τῆς Δύσεως. Καὶ εἶναι μὲν ἀληθὲς ὅτι αἱ μέθοδοι, τὰς ὁποίας χρησιμοποιεῖ σήμερον ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἦσαν ἄγνωστοι κατὰ τὸ παρελθὸν ἐν τῇ τελειότητι, τὴν ὁποίαν ἐμφανίζουν σήμερον, ἀλλ' ὅμως εἰς τὰς χεῖρας μεγαλοφυῶν ἀνδρῶν ἀπέδιδον, ὡς παρατηρεῖ ὁ Wunderle, πολὺ περισσότερα ἢ ὅσα εἶναι εἰς θέσιν νὰ ἀποδώσῃ σύμπασα ἡ σημερινὴ ἀκριβὴς καὶ λεπτομερειακὴ ἔρευνα.

Ὡς πρὸς αὐτὰς λοιπὸν εἶναι δύσκολον νὰ θεωρήσωμεν τὴν νεωτέραν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ὡς ἐντελῶς νέαν. Ἄλλως ἔχει τὸ πρᾶγμα προκειμένου περὶ τοῦ σκοποῦ τῆς ἐρεύνης. Κατὰ τὸ παρελθὸν ἡ γνῶσις τῶν ψυχικῶν γεγονότων τῆς θρησκείας δὲν ἦτο σκοπὸς ἑαυτῆς, ἀλλ᾿ ἐξυπηρέτει σκοποὺς πρακτικούς, λοιπὸν ἔξω αὐτῆς κειμένους. Ἐλλείπει κατ᾿ ἀκολουθίαν ἀπὸ τὴν ἔρευναν ὁ συστηματικὸς χαρακτήρ. Τοῦτο ἰσχύει οὐ μόνον ὡς πρὸς τοὺς ἄλλους, ἀλλὰ καὶ ὡς πρὸς αὐτὸν τὸν ἱερὸν Αὐγουστῖνον καὶ τὴν ἁγίαν Θηρεσίαν, ἡ ὁποία προσεγγίζει ἐν πολλοῖς πρὸς τὰς ἀντιλήψεις τῆς νεωτέρας θρησκειοψυχολογίας. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ἄρα τοῦ σκοποῦ δύναται νὰ θεωρηθῇ αὕτη ὡς νέος κλάδος τῆς καθόλου ἐπιστήμης. Ὑποκείμενον αὐτῆς εἶναι ἡ θρησκεία κατὰ τὴν ὑποκειμενικὴν αὐτῆς πλευράν, τ. ἔ. μόνον ἐφ᾿ ὅσον συνίσταται εἰς βιώματα τοῦ θρησκεύοντος ἀνθρώπου. Τὸ ἔργον αὐτῆς ἀναφέρεται εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἀνάλυσιν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καθ᾿ ὅλας τὰς βαθμῖδας τῆς ἐξελίξεώς του καὶ κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς μορφάς, καὶ δὴ τόσον ὡς καταστάσεων ὅσον καὶ ὡς λειτουργιῶν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο σημαίνει ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἀσχολεῖται τὸ μὲν περὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ ἐνδομύχου θρησκευτικοῦ βίου, τὸ δὲ περὶ τὴν διακρίβωσιν τῆς νομοτελείας, ἡ ὁποία διέπει τὸν βίον τοῦτον. Καὶ ἡ μὲν περιγραφὴ συνίσταται εἰς τὴν ἀνάλυσιν τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων εἰς τὰ συνιστῶντα αὐτὰ στοιχεῖα, οἷα εἶναι αἰσθήματα, παραστάσεις, συναισθήματα, βουλήματα, καὶ τὸν καθορισμὸν τοῦ παράγοντος ἐκείνου, ὁ ὁποῖος συνδέει κατ᾿ ἰδιότυπον τρόπον τὰ ἐπὶ μέρους στοιχεῖα τοῦ βιώματος εἰς ἓν ἑνιαῖον ὅλον. Ἄνευ τοῦ καθορισμοῦ τούτου ἡ περιγραφὴ θὰ ὡμοίαζε πρὸς ἀνάλυσιν τῶν καθ᾿ ἕκαστον τόνων μελῳδίας τινὸς μετὰ τοῦ ἰσχυρισμοῦ ὅτι τὸ ἄθροισμα αὐτῶν εἶναι ἡ μελῳδία. Τὸ ἕτερον ἔργον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας συνίσταται, ὡς εἴπομεν, εἰς τὴν διακρίβωσιν τῆς νομοτελείας τοῦ θρησκευτικοῦ βίου. Καὶ ἐνταῦθα δηλαδὴ ἀφορμᾶται ἡ ἔρευνα, ὅπως συμβαίνει περὶ ὅλα τὰ πεδία τῆς πραγματικότητος, ἀπὸ τῆς προϋποθέσεως ὅτι δὲν πρόκειται περὶ χαώδους τινὸς πλήθους διαφορωτάτων πρὸς ἄλληλα καὶ διαρκῶς μεταβαλλομένων φαινομένων, ἀλλ᾿ ὅτι τοὐναντίον τόσον τὴν φύσιν καὶ τὴν ποιότητα ὅσον καὶ τὴν πορείαν αὐτῶν διέπει ῥυθμός τις, σταθερός τις κανών. Διὰ τοῦτο ἀναζητοῦνται αἱ σχέσεις, αἱ ὁποῖαι τυχὸν ὑφίστανται μεταξὺ θρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ ὡρισμένων ἐξωτερικῶν περιστατικῶν, οἷα ἡ μουσικὴ καὶ τὸ ᾆσμα, τὸ θυμίαμα καὶ τὸ περιβάλλον τοῦ ναοῦ, σωματικαί τινες, ἀκόμη καὶ νοσηραὶ καταστάσεις, ἡ ἔκφρασις τῶν βιωμάτων ἐκείνων διὰ κινήσεων καὶ πράξεων. Ἔπειτα ἡ πορεία, τὴν ὁποίαν ἀκολουθεῖ ἡ ἐξέλιξις ὡρισμένων θρησκευτικῶν καταστάσεων, ἡ θέσις τῶν βιωμάτων ἐν τῇ ῥοῇ τοῦ ψυχικοῦ βίου καθόλου, αἱ ἀντιστοιχίαι ἐντὸς αὐτῶν τούτων τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων ἢ μεταξὺ αὐτῶν καὶ ἄλλων φαινομένων τοῦ ψυχικοῦ βίου, ὡς καὶ μεταξὺ αὐτῶν καὶ σταθερῶν τινων προδια-

θέσεων τοῦ θρησκεύοντος ἀνθρώπου. Κατὰ τὸν τρόπον τοῦτον ἀποβαίνει δυνατὸς ὁ καθορισμὸς τύπων θρησκευτικότητος. Εἶναι φανερὸν ὅτι τῇ βοηθείᾳ αὐτῶν διευκολύνεται ἡ ἐπισκόπησις τοῦ ἀπεράντου πλούτου τῶν δεδομένων τοῦ θρησκευτικοῦ βίου καὶ δημιουργοῦνται οἱ ὅροι πρὸς ἑρμηνείαν τῶν καθ᾽ ἕκαστον φαινομένων αὐτοῦ διὰ τῆς ἀναγωγῆς αὐτῶν εἰς τοὺς τύπους ἐκείνους καὶ τὴν δι᾽ αὐτῶν ἐκφραζομένην νομοτέλειαν ὡς ἐπὶ μέρους περιπτώσεων αὐτῆς. Ἐκ τῶν εἰρημένων συνάγεται ὅτι κύριον ἔργον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι ἡ περιγραφὴ καὶ ἡ ἑρμηνεία. Ἀλλ᾽ ὅμως παρὰ τὴν σημασίαν τοῦ ἔργου καὶ τῶν ἐπιτευγμάτων τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας δὲν πρέπει οὔτε τὰ ὅρια αὐτῆς νὰ παρορῶνται οὔτε καὶ νὰ ὑπερτιμῶνται αἱ μέθοδοι. Ἐν ἐναντίᾳ περιπτώσει καταντῶμεν εἰς ψυχολογιαρχίαν, εἰς πέρα τοῦ πρέποντος ὑπερτίμησιν τοῦ ψυχολογικοῦ τρόπου τῆς θεωρήσεως τῆς θρησκείας. Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας εἶναι ἐπιστήμη ἐρευνῶσα ἁπλῶς τὰ ψυχικὰ δεδομένα τῆς θρησκείας ἢ ἄλλως τὴν θρησκείαν ὡς ψυχικὴν πραγματικότητα. Διὰ τοῦτο οὔτε ἀξιολογικὰς κρίσεις περὶ τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων εἶναι ἁρμοδία νὰ ἐκφέρῃ οὔτε περὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας νὰ ἀποφαίνεται. Ἄλλως θὰ κατέλειπε τὸ πεδίον τῆς ἐρεύνης τῶν γεγονότων καὶ θὰ παρενέβαινεν εἰς τὰ προβλήματα τοῦ κύρους καὶ τῆς δικαιώσεως, τὰ ὁποία ἀνήκουν εἰς τὴν συστηματικὴν θεολογίαν καὶ εἰς τὴν φιλοσοφίαν τῆς θρησκείας. Τέλος οἴκοθεν νοεῖται ὅτι ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τελεῖ εἰς στενὴν σχέσιν πρὸς τὴν καθόλου ψυχολογίαν, τῆς ὁποίας τὴν γνῶσιν προϋποθέτει, καθ᾽ ὃν τρόπον καὶ ἡ ψυχολογία τῆς τέχνης. Ἐπειδὴ δὲ μερικὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα, ὡς λ. χ. ἡ προφητεία, ἡ γλωσσολαλία κ.λ., ἐμφανίζουν ἐξωτερικήν τινα ὁμοιότητα πρὸς ἀντίστοιχα φαινόμενα τοῦ πνευματισμοῦ, ἐλπίζουν μερικοὶ ὅτι ἡ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τῶν πνευματιστικῶν φαινομένων, περὶ τὴν ὁποίαν ἀσχολεῖται ἡ παραψυχολογία, δύναται νὰ ἀποβῇ καρποφόρος καὶ διὰ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας.

* * *

Ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας τελεῖ ἀκόμη εἰς τὸ στάδιον τοῦ Γίγνεσθαι καὶ διὰ πολλοὺς ἄλλους λόγους καὶ διότι καὶ ἡ καθόλου ψυχολογικὴ ἔρευνα τῶν ἀνωτέρων καὶ μάλιστα πολυπλόκων ψυχικῶν φαινομένων καὶ λειτουργιῶν δὲν ὡδήγησεν ἀκόμη εἰς πλήρη καὶ ἀδιάβλητον γνῶσιν παρὰ τὰς πολλαπλᾶς πρὸς τοῦτο προσπαθείας. Πλὴν τούτου, ὡς εὐστόχως παρατηρεῖ ὁ Beta, οἱ μὲν θεολόγοι καὶ θρησκειοψυχολόγοι στεροῦνται συνήθως τῆς γνώσεως τῆς καθόλου ψυχολογίας, οἱ δὲ ψυχολόγοι εἶναι ξένοι κατὰ τὸ πλεῖστον πρὸς τὴν ἐπιστήμην τῆς θρησκείας. Τὸ περὶ αὐτὴν διαφέρον, τὸ ὁποῖον ἐπικρατεῖ κατὰ τὸ παρόν, δύναται νὰ ἑρμηνευθῇ κατὰ πρῶτον λόγον ἐκ τῆς τεραστίας ἐπιδόσεως τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων, ἀλλὰ καὶ

ὡς ἀντίδρασις κατ' αὐτῆς. Αὕτη ἐδέσποζε σχεδὸν ἀπεριορίστως τῆς θρησκειολογίας κατὰ τὰς ἀρχὰς τοῦ αἰῶνος καὶ παρέσχεν ὄχι μόνον νέας γνώσεις, ἀλλὰ καὶ νέας ἐπόψεις πρὸς κατανόησιν τῶν διαφόρων μορφῶν τῆς θρησκείας. Ἡ ἱστορικὴ αὕτη ἔρευνα ὡδήγει αὐτομάτως εἰς ψυχολογικὰ προβλήματα, πρὸ πάντων προβλήματα ἀναφερόμενα εἰς τὰ φαινόμενα τοῦ μυστικισμοῦ, τῆς ἐκστάσεως, τῆς γλωσσολαλίας κ.λ.π. Ἡ ἁπλῆ περιγραφὴ τῶν ἰδιορρύθμων τούτων μορφῶν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος δὲν ἱκανοποιεῖ τὴν ἔρευναν. Διὰ τοῦτο ἡ ροπὴ ὅπως ἑρμηνεύσῃ κατά τινα τρόπον αὐτὰ διὰ τῆς ἐντάξεως αὐτῶν εἰς τὸν καθόλου ψυχικὸν βίον. Ἐξ ἄλλου ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ὁδηγεῖ συχνὰ εἰς σχετικοκρατίαν, εἰς τὴν ἐξ ἀποστάσεως θεώρησιν, κατὰ τὴν φράσιν τοῦ Koepp, τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Διὰ τῆς ἐναρθρώσεως αὐτῶν εἰς τὸ ἑκάστοτε ἱστορικὸν περιβάλλον καὶ διὰ τῆς ἐξάρσεως τῆς ἱστορικῆς αὐτῶν ἰδιοτυπίας καθιστᾷ αὐτὰ ξένα πρὸς τὸ παρὸν καὶ ὑποβιβάζει αὐτά, τοὐλάχιστον κατ' ἀρχήν, εἰς σχετικὰ μόνον γεγονότα, ἐξαρτώμενα ἐκ τῶν εἰδικῶν ὅρων τῶν χρόνων των. Ἐντεῦθεν ἡ ἀνάγκη πρὸς ἔρευναν τῆς θρησκείας καὶ δι' ἄλλων μεθόδων ἢ ἐξ ἄλλων ἐπόψεων. Οὕτω ἀνεπτερώθη τὸ διαφέρον πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας, πρὸς γνῶσιν τῆς ἐσωτερικῆς πλευρᾶς αὐτῆς, τῆς θρησκευτικότητος. Ἡ ἐπιστήμη χωρεῖ τοιουτοτρόπως ἀπὸ τῆς περιφερείας εἰς τὸ κέντρον, ἀπὸ τῆς ἐκφράσεως καὶ τῆς αἰσθητῆς μορφῆς εἰς τὸ ἐσωτερικὸν περιεχόμενον, ἀπὸ τῆς ἐπιφανείας εἰς τὸ βάθος, ἀπὸ τῆς ὕλης εἰς τὸ εἶδος. Ἡ ροπὴ αὕτη ἐνισχύεται τὸ μὲν ὑπὸ τοῦ διαφέροντος πρὸς τὴν ψυχολογικὴν καθόλου, θεώρησιν, τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ χαρακτηριστικὸν γνώρισμα τοῦ αἰῶνος μας, τὸ δὲ ὑπὸ τοῦ πνεύματος, τὸ ὁποῖον διαπνέει τὰς ἐπιστήμας τοῦ πολιτισμοῦ κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας. Ἡ ψυχολογία ἀποβαίνει τὸ θεμέλιον τῶν ἐπιστημῶν τούτων καὶ θεωρεῖται ὡς ἡ ἀσφαλὴς κλείς, διὰ τῆς ὁποίας ἀνοίγεται ὁ θησαυρὸς τῶν μυστηρίων τοῦ πνευματικοῦ βίου. Τὰ πάντα ἐν αὐτῷ θεωροῦνται τώρα ἀπὸ τῆς ἐσωτερικῆς των πλευρᾶς. Ἡ ποίησις, ἡ λογοτεχνία καὶ καθόλου ἡ τέχνη ἐνδιατρίβει περὶ τὴν ἀεὶ λεπτομερεστέραν περιγραφὴν ψυχικῶν καταστάσεων καὶ κινήσεων, Ἡ παιδαγωγία, ἡ γλωσσολογία, τὸ δίκαιον ἐργάζονται διὰ τῶν μέσων τῆς ψυχολογίας καὶ χρησιμοποιοῦν ἀφθονώτερον τὰ πορίσματα αὐτῆς. Ὁ Dilthey εἰσάγει τὴν ψυχολογίαν ὡς conditionem sine qua non εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ ἱστορικοῦ βίου καθόλου, αἱ δὲ κλασσικαὶ ἀναλύσεις του ἀσκοῦν τεραστίαν ἐπίδρασιν ἐπὶ τῶν μετ' αὐτόν. Ἀκόμη καὶ τὰ φιλοσοφικὰ συστήματα ἐξετάζονται ἀπὸ ψυχολογικῶν ἐπόψεων καὶ καθορίζονται ψυχολογικοὶ τύποι τῶν κοσμοθεωριῶν. Ἦτο φυσικὸν ὅτι ἡ καθολικὴ αὕτη ροπὴ θὰ ἐνίσχυε τὸ διαφέρον πρὸς τὴν ψυχολογικὴν θεώρησιν τῆς θρησκείας. Τὸ διαφέρον ὅμως τοῦτο πρὸς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀναβλύζει καὶ ἐξ ἄλλων πηγῶν. Μία τούτων εἶναι ἡ ἀναζωογόνησις τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθήματος, τὸ ὁποῖον

ἐμφανίζει σημαντικὴν ἔντασιν μετὰ τὴν ὑλιστικὴν περίοδον τοῦ δευτέρου ἡμίσεος τοῦ παρελθόντος αἰῶνος. Ἡ ἰσχύς του ἀκριβῶς αὕτη κινεῖ εἰς τὴν παρατήρησίν του καὶ εἰς τὴν ἀνίχνευσιν τῶν μορφῶν, τὰς ὁποίας προσλαμβάνει κατὰ τὰ διάφορα στάδια τῆς πορείας του. Τέλος αἱ καρποφόροι ἐφαρμογαὶ τῆς ψυχολογίας εἰς ἄλλα πεδία τοῦ ἐπιστητοῦ φαίνεται ὅτι συνέβαλον καὶ αὐταὶ εἰς τὴν στροφὴν ταύτην πρὸς τὴν ἀκριβεστέραν ψυχολογικὴν ἔρευναν τῆς θρησκείας καὶ τὴν χρησιμοποίησιν τῶν πορισμάτων αὐτῆς εἰς τὴν θεολογίαν καὶ τὴν ἐκκλησιαστικὴν πρᾶξιν. Οὕτω ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς νέος κλάδος τῆς ἐπιστήμης βαίνει παραλλήλως πρὸς τὸ κραταιὸν ψυχολογικὸν κῦμα, τὸ ὁποῖον ἤγαγεν εἰς τὴν ἀκμὴν τῆς ψυχολογίας καὶ συνέβαλεν εἰς τὴν ἀναδημιουργίαν τῶν πνευματικῶν ἐπιστημῶν ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ παρελθόντος αἰῶνος.

Ἤδη περὶ τὸ τέλος τοῦ αἰῶνος τούτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ παρόντος αἰῶνος πολλαὶ φωναὶ ἐξαίρουν ἐν Γερμανίᾳ τὴν σπουδαιότητα τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, μεταξὺ τῶν ὁποίων προέχουν αἱ τῶν Niebergall, Wobbermin, E. Mayer, εἰς τὸν ὁποῖον ὀφείλομεν καλήν τινα ἐπισκόπησιν τῆς μέχρι τῶν χρόνων του θρησκειολογικῆς κινήσεως. Δὲν ἱκανοποιεῖ πλέον ἡ ἁπλῆ περιγραφή. Λαμβάνουν χώραν παντοειδεῖς θρησκειοψυχολογικαὶ ἀπόπειραι, ἐκ τῶν ὁποίων ἄξιαι ἰδιαιτέρας μνείας εἶναι αἱ πραγματεῖαι τοῦ Vorbrodt, τοῦ Koch, τοῦ Wieland. Ἀλλ' ἡ ἐπίσημος τρόπον τινὰ ψυχολογία ἢ ἐλάχιστον ἢ οὐδόλως ἐνδιαφέρεται εἰς τὴν χώραν ταύτην περὶ τὴν θρησκείαν. Ἐξαίρεσιν ἀποτελεῖ ὁ Ebbinghaus, ὁ ὁποῖος ὁμιλεῖ περὶ αὐτῆς διεξοδικῶς, ὁ H. Maier καὶ ὁ Wundt. Τοὐναντίον εἰς τὴν Ἀμερικὴν καὶ τὴν Γαλλίαν ἀκμάζει κατὰ τοὺς αὐτοὺς χρόνους ἡ θρησκειοψυχολογικὴ ἔρευνα χάρις εἰς τὸν St. Hall, τὸν W. James, τὸν Ribot. Ἀλλ' ἐν τῷ μεταξὺ ἐμφανίζει καὶ ἡ γερμανικὴ θρησκειοψυχολογία τεραστίαν ἐπίδοσιν. Μέχρι τοῦ 1926 εἶχον ἤδη δημοσιευθῆ ὀκτακόσια αὐτοτελῆ ἔργα εἰς τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας ἀναφερόμενα, εἰς τὰ ὁποῖα δέον νὰ προστεθῇ μέγας ἀριθμὸς σχετικῶν πραγματειῶν δημοσιευθεισῶν εἰς θρησκειολογικά, θεολογικὰ καὶ ψυχολογικὰ περιοδικά.

* * *

Ὡς ἐν τοῖς ἔμπροσθεν εἴπομεν, ἡ θρησκειοψυχολογία δὲν εἶναι ὅλως νέα ἐπιστήμη. Ἀλλ' αὐστηρὸν ὅμως ἐπιστημονικὸν χαρακτῆρα προσλαμβάνει μόλις κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους. Ἡ ἱστορία αὐτῆς ἐμφανίζει κατ' ἀκολουθίαν δύο στάδια, εἰς τὸν σύντομον χαρακτηρισμὸν τῶν ὁποίων μεταβαίνομεν. Τὸ πρῶτον ἐξ αὐτῶν διακρίνει ἔλλειψις συστηματικοῦ πνεύματος, αὐστηρῶς ἐπιστημονικῶν μεθόδων καὶ διαφέροντος πρὸς τὴν καθαρὰν γνῶσιν, τὴν γνῶσιν χάριν τῆς γνώσεως. Ἄλλως τε καὶ ἡ καθόλου ψυχολογία δὲν εἶχεν ἀναπτυχθῆ εἰς τοιοῦτον βαθμόν, ὥστε νὰ παρέχῃ καὶ εἰς τὴν ψυχολο-

γίας τῆς θρησκείας μεθόδους καὶ ἐπιστημονικὴν θεμελίωσιν. Ἀλλ' ὅμως ἀπαντῶμεν εἰς τὴν θρησκευτικὴν γραμματείαν ὅλων σχεδὸν τῶν λαῶν ποικίλας παρατηρήσεις, αἱ ὁποῖαι δύνανται νὰ θεωρηθοῦν ὡς ἐκφράσεις ψυχολογικῆς ἑρμηνείας. Τοιούτων ἐκφράσεων βρίθει ἡ θρησκευτικὴ γραμματεία τῶν Σινῶν, τοῦ Βραχμανισμοῦ, τοῦ Βουδισμοῦ. Ἐμφανέστερα δείγματα αὐτῆς εὑρίσκομεν κατὰ τοὺς ἑλληνιστικοὺς χρόνους καὶ εἰς τὰ μυστικὰ συγγράμματα τῶν μέσων αἰώνων, ὡς καὶ εἰς τὰ βιβλία τῆς Π. καὶ Κ. Δ., εἰ καὶ ταῦτα κατ' οὐδένα τρόπον εἶναι δυνατὸν νὰ ἑρμηνευθοῦν ἀπὸ καθαρῶς ψυχολογικῶν ἐπόψεων. Πάντων ὅμως τούτων ὑπερέχει ὡς πρὸς τὴν δύναμιν τῆς αὐτοπαρατηρησίας, τῆς ἀναλύσεως τῶν θρησκευτικῶν βιωμάτων καὶ τῆς περιγραφῆς αὐτῶν ὁ ἱερὸς Αὐγουστῖνος. Ὁ μέγας οὗτος ἀνὴρ κατεῖδε τὰς δυσχερείας τῆς τοιαύτης ἐρεύνης, ἐδημιούργησεν ἐπιτυχεῖς ὅρους πρὸς διατύπωσιν τῶν πορισμάτων τῆς αὐτοπαρατηρησίας του καὶ ἔθεσε τὸ πρῶτον μετὰ θαυμαστῆς σαφηνείας τὰ προβλήματα. Βεβαίως ὁ τρόπος, καθ' ὃν ἤσκει τὴν παρατήρησιν τῶν κινήσεων τῆς ψυχῆς του, δὲν δύναται νὰ συγκριθῇ πρὸς τὰς μεθόδους, τῶν ὁποίων ποιούμεθα χρῆσιν σήμερον, ὅπως καὶ ὁ σκοπὸς τῆς ἐρεύνης του ταύτης δὲν εἶναι ὁ καθαρῶς ἐπιστημονικὸς σκοπὸς τῆς νεωτέρας ἐρεύνης. Παρὰ ταῦτα παραμένει ὁ ἐπίσκοπος τῆς Ἱππῶνος ἀνυπέρβλητος ὡς πρὸς τὴν διακρίβωσιν καὶ τὴν περιγραφὴν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος. Εἰς τὴν ἱκανότητα ταύτην συνίσταται τὸ μεγαλεῖόν του, καὶ παρ' ὅλας ἀκόμη τὰς προβληθείσας ἀντιρρήσεις ὡς πρὸς τὴν ἀκρίβειαν τῆς ὑπ' αὐτοῦ ἀποδόσεως τῶν λεπτῶν θρησκευτικῶν κινήσεων τῆς ψυχῆς του. Ἡ ἐπίδρασίς του ἐπὶ τῶν Σχολαστικῶν καὶ τῶν Μυστικῶν ὑπῆρξεν ἀνυπολόγιστος. Μεταξὺ τούτων διακρίνονται ὡς βαθεῖς περὶ τὴν θρησκείαν ψυχολόγοι πολλοὶ καὶ ἄλλοι καὶ Βερνάρδος ὁ ἐκ Clairvaux, ὁ Bonaventura, Θηρεσία ἡ τοῦ Ἰησοῦ, Φίλιππος a sanctissima Trinitate, ὡς καὶ ἡ πλειὰς τῶν Γερμανῶν μυστικῶν, Eckehart, Seuse, Tauler, Thomas a Kempis. Μερικοὶ ἐξ αὐτῶν προσεγγίζουν κατὰ πολὺ προς τὰς ἀντιλήψεις καὶ τὴν ἀνάλυσιν τῆς νεωτέρας ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Παρ' ἄλλοις ἀπαντῶμεν προβλήματα, τὰ ὁποῖα ἀπασχολοῦν σπουδαίως καὶ τὴν θρησκειοψυχολολικὴν ἔρευναν τῶν χρόνων μας.

Ἰδιαιτέρας μνείας ἄξιος εἶναι Φίλιππος a sanctissima Trinitate καὶ ἡ ἁγία Θηρεσία, ἂν καὶ οὐδεὶς δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ αὐστηρῶς μεθοδικῆς αὐτοπαρατηρησίας οὔτε ὡς πρὸς αὐτοὺς οὔτε ὡς πρὸς τοὺς Γερμανοὺς μυστικούς. Νέαν φάσιν ἐν τῇ ψυχολογίᾳ τῆς θρησκείας σημαίνει ἡ ἐμφάνισις τοῦ Λουθήρου, ὁ ὁποῖος τρέπει συντονωτέραν τὴν προσοχὴν πρὸς τὴν ψυχικὴν πλευρὰν τῆς θρησκείας διὰ τῆς περὶ πίστεως καὶ δικαιώσεως διδασκαλίας του. Ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν αὐτῆς παραχωρεῖ βαθμηδὸν ἡ δογματικὴ τὴν θέσιν της εἰς προσωπικήν, ὑποκειμενικὴν βεβαιότητα περὶ τῆς σωτηρίας. Διότι τὸ διαφέρον πρὸς τὴν ψυχικὴν πλευρὰν τοῦ θρησκευτικοῦ βιώματος

ὑπερισχύει κατ' ὀλίγον τοῦ διαφέροντος πρὸς τὴν ὑπερφυσικήν. Ἐξ ἄλλου ἡ πρακτικὴ ἄσκησις τῆς ὑποκειμενικῆς ἐμπειρίας καὶ προσοικειώσεως τῆς σωτηρίας καθιστᾷ ἀναγκαίαν τὴν ἀκριβεστέραν γνῶσιν τῶν ψυχολογικῶν ὅρων αὐτῆς. Αἱ ψυχικαὶ καταστάσεις, αἱ ὁποῖαι ἐπιστεύοντο πρότερον ὡς ἀποκλειστικὸν ἀποτέλεσμα τῆς ἐνεργείας τοῦ θείου πνεύματος ἐν τῇ ψυχῇ τοῦ πιστοῦ, ἀρχίζουν νὰ θεωρῶνται ὡς συνέπειαι ὡρισμένης ἁπλῶς ψυχικῆς προσαρμογῆς ἢ προδιαθέσεως, τὴν ὁποίαν ἠδύνατο οὗτος μέχρι τινὸς νὰ προκαλῇ καὶ ὁ ἴδιος. Τοιοῦτόν τι ἀπαντῶμεν λ. χ. εἴς τινας μορφὰς τοῦ Εὐσεβισμοῦ. Ἡ παραμέλησις αὕτη καὶ τὸ κατὰ τὸν ἁγιασμὸν ἀκατάληπτον τοῦ ὑπερφυσικοῦ παράγοντος ὁδηγεῖ κατ' ἀνάγκην εἰς τὸν περιορισμὸν εἰς διέγερσιν καὶ αἴσθησιν ὑποκειμενικῶν συναισθηματικῶν καταστάσεων καὶ συμβάλλει εἰς τὴν ἐκδοχὴν τῆς θεολογίας ὡς ἐπιστήμης τῶν καταστάσεων τούτων. Τὴν ἀπήχησιν τῆς ἐξελίξεως ταύτης ἀπαντῶμεν καὶ παρὰ τῷ Καντίῳ, τῷ φιλοσόφῳ τοῦ προτεσταντισμοῦ, ὡς καλεῖ αὐτὸν ὁ Paulsen. Ἡ ὕπαρξις τοῦ Θεοῦ δὲν ἀποδεικνύεται κατὰ τὸν ἱδρυτὴν τῆς κριτικῆς φιλοσοφίας διὰ θεωρητικῶν λόγων, ἀλλ' ὡς ἡ ἐλευθερία καὶ ἡ ἀθανασία εἶναι καὶ αὐτὸς ἰδέα, χρησιμεύουσα ὡς ἐκεῖναι πρὸς ἐξήγησιν καὶ διατήρησιν τῆς ἠθικῆς τάξεως. Οὕτω τὸ μὲν στηρίζει τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκείας ἐπὶ δεδομένων ξένων πρὸς τὴν ἐπιστημονικὴν γνῶσιν, τὸ δὲ συνδέει στενῶς τὴν θρησκείαν πρὸς τὴν ἠθικὴν καὶ ἀρνεῖται οὕτω τὸν ἰδιότυπον αὐτῆς χαρακτῆρα. Ἐναντίον τοῦ κινδύνου τούτου τῆς νοθεύσεως τοῦ θρησκευτικοῦ φαινομένου ἀνέστη ὁ Schleiermacher, καίπερ συμφωνῶν πρὸς τὸν Κάντιον ὡς πρὸς τὸ ἀδύνατον ἐπιστημονικῆς περὶ θεοῦ διδασκαλίας. Κατὰ τὴν γνώμην τοῦ περιφήμου θεολόγου τὸ πρωταρχικὸν καὶ οὐσιῶδες ἐν τῇ θρησκείᾳ εἶναι τὸ ὑποκειμενικὸν βίωμα, τὸ συναίσθημα, τὸ θυμικόν. Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα εἶναι πηγὴ καὶ μέτρον τῆς ἐπιστήμης τῆς θρησκείας, ἄλλως τε καὶ ἐπειδὴ ὑποχωροῦν τὰ ἀντικειμενικὰ περιεχόμενα τῆς ἀποκαλύψεως, τὰ ὁποῖα ἀπετέλουν τὸ ἀντικείμενον καὶ τὸν κανόνα τῆς θεολογίας. Ἀλλ' ἐπὶ τῆς ὑποκειμενικῆς ἁπλῶς ἐμπειρίας οὐδεὶς καθολικῶς ἰσχύων κανὼν καὶ οὐδεμία γενικὸν κῦρος ἀξιοῦσα ἔννοια δύναται νὰ στηριχθῇ. Καὶ ἐφ' ὅσον ἐκδέχεται τὰ δόγματα ὡς μαρτυρίας ἁπλῶς τῆς εὐσεβοῦς συνειδήσεως ὡς μόνη ὁδὸς πρὸς ἔρευναν καὶ γνῶσιν τῆς θρησκείας ὑπολείπεται ἡ ψυχολογικὴ θεώρησις αὐτῆς. Ψυχολογίαν παρὰ ταῦτα τῆς θρησκείας δὲν ἐδημιούργησεν ὁ Schleiermacher. Οἱ σκοποὶ αὐτοῦ δὲν ἀπέβλεπον εἰς τοῦτο. Ἔδωκεν ὅμως ἀφορμὴν πρὸς θεμελίωσιν τῆς συστηματικῆς κυρίως θεολογίας ἐπὶ τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας, καὶ δὴ πρὸ πάντων ὑπὸ τοῦ Wobbermin. Ἀλλὰ περὶ τῆς ἀποπείρας ταύτης καὶ περὶ τῶν πρὸς αὐτὴν συνδεομένων σπουδαίων προβλημάτων θὰ ὁμιλήσωμεν κατωτέρω. Ὅ,τι ἐνδιαφέρει ἐνταῦθα εἶναι τὸ γεγονὸς ὅτι ὁ Schleiermacher προέβαλεν ὡς ἔργον εἰς τὴν θεολογίαν τὴν θρησκειοψυχολογικὴν ἔρευναν καὶ κατέβαλε τὰ θεμέλια νέας θεωρήσεως

τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας. Τὸ διαφέρον ὅμως αὐτοῦ ἦτο ἐστραμμένον ὄχι πρὸς τὰ ψυχολογικὰ δεδομένα καθ᾽ ἑαυτά, ἀλλὰ πρὸς τὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα τῆς δικαιώσεως, τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας. Ἀναντιρρήτως δὲ τὰ αἰτήματα αὐτοῦ, ὅπως βραδύτερον καὶ τὰ τοῦ A. Ritschl, ἐδημιούργησαν τὴν συνείδησιν τῶν ψυχολογικῶν προβλημάτων τῆς θρησκείας.

Παραπλήσιόν τι παρατηροῦμεν καὶ παρὰ τοῖς Ἄγγλοις ἐκείνοις φιλοσόφοις, οἱ ὁποῖοι θεωροῦνται ὡς οἱ πρόδρομοι τῆς Διαφωτίσεως. Κατὰ τοὺς χρόνους αὐτῆς κλονίζεται ἡ τέως ἀδιάβλητος θρησκευτικὴ πίστις, ὁ δὲ ἄνθρωπος δὲν ἀναστρέφεται πρὸς τὸν Θεὸν ἐν συναισθήματι ἀπροσβλήτου ἀσφαλείας, ἀλλ᾽ ἀρχίζει νὰ διακρίνῃ μεταξὺ Θεοῦ καὶ τῆς ἰδίας αὐτοῦ ὑποκειμενικῆς περὶ αὐτοῦ συνειδήσεως. Δημιουργεῖται κατ᾽ ἀκολουθίαν πρόσφορον ἔδαφος πρὸς ψυχολογικὴν θεώρησιν τῆς θρησκείας. Τοιαύτην ἀπαντῶμεν παρὰ τῷ ἱδρυτῇ τοῦ Δυϊσμοῦ Herbert of Cherbury, παρὰ τῷ Locke, τῷ Hume. Ἀλλὰ καὶ δι᾽ αὐτοὺς ἡ ψυχολογικὴ γνῶσις δὲν εἶναι σκοπὸς ἑαυτῆς, ἀλλ᾽ ἢ τελεῖ εἰς τὴν ὑπηρεσίαν τοῦ προβλήματος περὶ τοῦ κύρους καὶ τῆς ἀληθείας τῆς θρησκείας ἢ ταυτίζεται συγκεχυμένως πρὸς αὐτό. Εἰς μεγαλύτερον ἔτι βαθμὸν ἰσχύει τοῦτος ὡς πρὸς τὴν γαλλικὴν θετικοκρατίαν, οἱ ἐκπρόσωποι τῆς ὁποίας, ἀπὸ τοῦ Turgot μέχρι τοῦ Comte καὶ τῆς σχολῆς του, ἀρνούμενοι πᾶν εἶδος ὑπερβατικοῦ, διαβλέπουν εἰς τὴν θρησκείαν ἢ κατάλοιπον ἐκ πρωτογόνου βαθμῖδος τῆς ἐξελίξεως τῆς ἀνθρωπότητος ἢ καὶ παθολογικὸν φαινόμενον. Ὑπὸ τὴν ἰσχυρὰν ἐπίδρασιν τῶν ροπῶν τούτων τελεῖ ὁ Feuerbach, ὁ ὁποῖος ἐχρησίμευσεν ὡς πηγὴ τῆς περὶ θρησκείας ἐκδοχῆς τοῦ Engels καὶ τοῦ Marx.

* * *

Αὕτη εἶναι ἐν γενικαῖς γραμμαῖς ἡ πορεία τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας κατὰ τὸ πρῶτον αὐτῆς στάδιον. Κατ᾽ ἀντιδιαστολὴν πρὸς αὐτὸ ἐπιδιώκεται κατὰ τὸ δεύτερον ἡ δημιουργία αὐστηρῶς ἐπιστημονικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας διὰ τοῦ ἀκριβοῦς καθορισμοῦ τοῦ ὑποκειμένου αὐτῆς, διὰ τῆς ἐξευρέσεως μεθόδων καταλλήλων πρὸς τὴν ἔρευναν τοῦ ἰδιοτύπου θρησκευτικοῦ φαινομένου καὶ διὰ τοῦ πορισμοῦ τῆς γνώσεως χάριν αὐτῆς ταύτης τῆς γνώσεως. Ὅλαι αἱ πρὸς τοῦτο προσπάθειαι ἐμφανίζουν ὡς κοινὸν γνώρισμα τὴν βούλησιν πρὸς τὴν ἐμπειρίαν, πρὸς τὴν ἐπὶ τῆς ἐμπειρίας στηριζομένην ἔρευναν τῶν θρησκειοψυχολογικῶν φαινομένων. Ἡ ἀρχὴ ἔγινεν ὑπὸ τῶν Ἀμερικανῶν, οἱ ὁποῖοι ἐπέδρασαν ἐπὶ τῶν Γάλλων πρῶτον καὶ ἔπειτα καὶ ἐπὶ τῶν Γερμανῶν. Πρὸ αὐτῶν εἰς μὲν τὴν Γαλλίαν ἐθεραπεύετο μᾶλλον ἡ παθολογικὴ ψυχολογία τῆς θρησκείας, ἀφορμωμένη καὶ ἀπὸ φιλοσοφικῶν ἢ μᾶλλον κοσμοθεωριακῶν προϋποθέσεων, εἰς δὲ τὴν Γερμανίαν ὑφίστατο θρησκειολογική τις ἔρευνα ἀποσκοποῦσα εἰς τὴν ἐξυπη-

ρέτησιν θεολογικῶν ἀποκλειστικῶς σκοπῶν. Εἰς ἴδιον καὶ ἀνεξάρτητον ἐπιστημονικὸν κλάδον δὲν εἶχε κατορθώσει νὰ διαμορφωθῇ. Εἰς τοῦτο ἀκριβῶς συνέβαλεν ἡ ἀμερικανικὴ ψυχολογία περὶ τὸ τέλος τοῦ δεκάτου ἐνάτου καὶ τὰς ἀρχὰς τοῦ εἰκοστοῦ αἰῶνος. Πρῶτος ὁ St. Hall κατέστησε τὰ θρησκευτικὰ φαινόμενα καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἐξέλιξιν τῆς ἥβης ὑποκείμενον ἐρεύνης, ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὴν καθόλου ψυχολογίαν.

Ἐντεῦθεν ἀνεπτύχθη ἰδία σχολὴ ψυχολογίας τῆς θρησκείας, εἰς τὴν ὁποίαν ὀφείλονται πολλαὶ ἄξιαι λόγου θρησκειοψυχολογικαὶ ἐργασίαι. Ὁ χαρακτηριστικὸς ὅμως ἐκπρόσωπος τῆς νεωτέρας ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι ὁ Starbuck. Ἔργον τῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι κατ' αὐτὸν ἡ δι' ἐμπειρικῶν μεθόδων διακρίβωσις τῶν νόμων τῆς θρησκευτικῆς ἐξελίξεως καὶ ἡ ἐξήγησις τῶν θρησκευτικῶν δεδομένων τῆς συνειδήσεως, τὰ ὁποῖα ἐμφανίζονται κατὰ τὴν ἐξέλιξιν ταύτην, διὰ τῆς ἐντάξεως αὐτῶν ἐντὸς τῶν ἄλλοθεν γνωστῶν ψυχικῶν φαινομένων. Τὸ πρὸς τὴν ἔρευναν ταύτην ἀναγκαῖον ἐμπειρικὸν ὑλικὸν συλλέγει ὁ ἀμερικανὸς ψυχολόγος διὰ τῆς μεθόδου τοῦ ἐρωτηματολογίου. Τὰς δι' αὐτοῦ συλλεγομένας ἀπαντήσεις ἐπεξεργάζεται ἔπειτα στατιστικῶς. Ἀλλ' αἱ προϋποθέσεις αὐτοῦ κατάγονται ἐκ τῆς θετικοκρατικῆς φιλοσοφίας καὶ διὰ τὸν λόγον αὐτὸν δὲν δύναται νὰ γίνῃ λόγος περὶ καθαρᾶς ἐμπειρίας. Διότι νοθεύεται αὕτη ὑπὸ τῶν προϋποθέσεων ἐκείνων. Ἡ νόθευσις αὕτη καταφαίνεται σαφῶς παρ' ἄλλοις ἀμερικανοῖς ψυχολόγοις, καὶ δὴ παρὰ τῷ Leuba, ὁ ὁποῖος πᾶσαν θεολογίαν θεωρεῖ ταυτόσημον πρὸς ψυχολογικὴν περιγραφὴν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Ὅπως πολλοὶ μετ' αὐτόν, συναρτᾷ τὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας πρὸς βιολογικὰς ἐπόψεις, διὰ τῶν ὁποίων ἀντικαθιστᾷ τὰς μεταφυσικάς. Ἄλλος χαρακτηριστικὸς ἐκπρόσωπος τῆς ἐπὶ ἐμπειρικῶν βάσεων στηριζομένης ἀτομικῆς ψυχολογίας τῆς θρησκείας εἶναι ὁ W. James. Ὁ ἱδρυτὴς οὗτος τοῦ πραγματισμοῦ πειρᾶται νὰ ἐρευνήσῃ τὴν θρησκείαν ὡς ψυχικὸν βίωμα καὶ νὰ καθορίσῃ τὸν ἰδιότυπον χαρακτῆρά της. Ἄρα ὑποκείμενον καὶ τῆς ἰδικῆς του ἐρεύνης εἶναι ἡ ὑποκειμενικὴ πλευρὰ τῆς θρησκείας, ἡ θρησκευτικότης. Κατὰ τὴν ἔρευναν αὐτοῦ ταύτην προσέχει ἰδιαζόντως εἰς τὸ συναίσθημα, τὸ ὁποῖον θεωρεῖ ὡς τὴν βαθυτέραν πηγὴν τῆς θρησκείας. Καὶ ὁ James προσπορίζεται τὸ ἀναγκαῖον πρὸς τὴν ἔρευναν ὑλικὸν διὰ τῆς ἐμπειρίας. Ὄχι ὅμως διὰ τῆς μεθόδου τοῦ ἐρωτηματολογίου, ἀλλὰ διὰ τῆς συλλογῆς ἐμπειρικοῦ ὑλικοῦ ἐκ τῆς θρησκευτικῆς γραμματείας τοῦ παρελθόντος, λοιπὸν ἐξ ἡμερολογίων, αὐτοβιογραφιῶν, ἀπομνημονευμάτων, μυστικῶν συγγραφῶν, ὁμολογιῶν, θρησκευτικῶν πραγματειῶν καὶ ὁμιλιῶν, ἐπιστολῶν καὶ ἐκμυστηρεύσεων μεγάλων θρησκευτικῶν φυσιογνωμιῶν. Κατὰ τὴν ἐπεξεργασίαν τοῦ πλουσίου τούτου ὑλικοῦ λαμβάνει κυρίως ὑπ' ὄψει τὰς ἐξαιρετικάς, τὰς ἄκρας περιπτώσεις, ἵνα διὰ τῆς συγκρίσεως αὐτῶν συγκροτήσῃ τύπους τῆς θρησκευτικότητος. Τοῦτο ὅμως εἶναι μόλις ἐπιτρεπομένη

μονομέρεια, ἐπειδὴ καὶ ἡ θρησκευτικότης τῶν κοινῶν καὶ συνήθων ἀνθρώπων ἀποτελεῖ δεδομένον, τὸ ὁποῖον ἀδύνατον νὰ παρορᾷ ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας. Ἴσως μάλιστα συνιστᾷ τὴν ἀναγκαίαν βάσιν πρὸς ἑρμηνείαν τῶν θρησκειοψυχολογικῶν φαινομένων, ἐὰν ἡ αὐτοπαρατηρησία εἶναι πράγματι ἀπαραίτητος πρὸς τὴν ἑρμηνείαν ταύτην.

Τὴν ἔλλειψιν ταύτην διέγνωσεν ὁ Flournoy, καταδείξας τοὺς κινδύνους τοὺς ὁποίους διατρέχει ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ἐκ τῆς ἀποκλειστικῆς προτιμήσεως τῶν ἄκρων ἐκείνων περιπτώσεων, δηλαδὴ τῆς μυστικοπαθοῦς θρησκευτικότητος. Οἱ κίνδυνοι οὗτοι ἐνισχύονται διὰ τοῦ γεγονότος, ὅτι ἡ θρησκεία ἑρμηνεύεται ἐξ ὡρισμένων φιλοσοφικῶν προϋποθέσεων, αἱ ὁποῖαι ὁδηγοῦν εἰς ἐπιστημονικὰς προκαταλήψεις. Οὕτω ὁ καθαρῶς ἐμπειρικὸς χαρακτὴρ τοῦ καθορισμοῦ τῶν θρησκειοψυχολογικῶν δεδομένων ἀποβαίνει συχνὰ ἀδύνατος. Παράδειγμα εἶναι αὐτὸς ὁ James, ὁ ὁποῖος νοθεύει τὴν ἐμπειρίαν διὰ προϋποθέσεων εἰλημμένων ἐκ τῆς κοσμοθεωρίας του.

Ἐν Γερμανίᾳ ἀνεπτύχθη ἡ ψυχολογία τῆς θρησκείας ὡς ἐμπειρικὸς καὶ αὐστηρῶς ἐπιστημονικὸς κλάδος ἐκ τῆς λαοψυχολογίας, τῆς ὁποίας ἱδρυταὶ μὲν ἐγένοντο οἱ ἑρβαρτιανοὶ Lazarus καὶ Steinthal, τελειωτὴς δὲ ὁ Wundt, ὁ ὁποῖος, λαβὼν ἀφορμὴν ἐκ τῶν «Ἀρχῶν τῆς ἱστορίας τῆς γλώσσης» τοῦ Paul, περιώρισεν οὐσιωδῶς τὸ ὑποκείμενον αὐτῆς. Κατ᾽ ἀντίθεσιν πρὸς τὴν ἀμερικανικὴν θρησκειοψυχολογίαν ἐκδέχεται ὁ Γερμανὸς ψυχολόγος καὶ φιλόσοφος τὴν θρησκείαν ὡς ἐκ φύσεως λαοψυχολογικόν, ὄχι λοιπὸν ὡς πρόβλημα τῆς ἀτομικῆς ψυχολογίας.
Ἡ θρησκεία εἶναι, ὅπως ἡ γλῶσσα καὶ καὶ τὰ ἤθη, προϊὸν τοῦ ὁμαδικοῦ πνεύματος, ἀπόρροια τῆς συμβιώσεως τῶν ἀνθρώπων. Ὡς τοιοῦτον ὑπάγεται εἰς γενικήν τινα νομοτέλειαν, ἡ ὁποία διέπει τὴν φύσιν αὐτῆς καὶ τὴν ἐξέλιξιν. Τὴν ἔρευναν τῆς νομοτελείας ταύτης ἔχει ὡς ἔργον ἡ λαοψυχολογία, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ μέρος τῆς καθόλου ψυχολογίας καὶ ἅμα τελεῖ εἰς σχέσιν καρποφόρου ἀλληλεξαρτήσεως πρὸς τὴν ἀτομικὴν ψυχολογίαν. Ἡ τελευταία αὕτη ἐρευνᾷ τὰ ψυχικὰ φαινόμενα τῆς καθ᾽ ἕκαστον συνειδήσεως ὡς ἀτομικὰ δεδομένα ἐνῷ ἡ λαοψυχολογία ἐρευνᾶ ἀντιθέτως τὰ ψυχικὰ ἐκεῖνα γεγονότα, τὰ ὁποῖα εἶναι προϊόντα τῆς κοινωνικῆς συμβιώσεως. Καὶ ἡ μὲν ἀτομικὴ ψυχολογία χρησιμοποιεῖ ὡς κατ᾽ ἐξοχὴν μέθοδον ἐρεύνης τὸ πείραμα, ἡ δὲ λαοψυχολογία τὴν λαογραφικὴν σύγκρισιν καὶ τὴν παρατήρησιν τῶν προϊόντων τοῦ ὁμαδικοῦ βίου, τῶν ὁποίων ἡ ψυχολογικὴ ἑρμηνεία χρήζει τῆς συνδρομῆς τῆς αὐτοπαρατηρησίας. Ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὸν Wundt, ὁ ὁποῖος τὴν προσοχήν του ἔτρεψε πρὸς τὰς πρωτογόνους μορφὰς τῆς θρησκείας, ἀνεζήτησαν νεώτεροι ἐρευνηταί, ὡς λ.χ. ὁ H. Maier, τὸ οἰκεῖον θρησκειοψυχολογικὸν ὑλικὸν καὶ ἐκ μᾶλλον ἐξειλιγμένων, ἱστορικῶν θρησκειῶν. Τοῦτο εὐνοεῖ, ὡς εἶναι φανερόν, τὴν μέθοδον τῆς ἀτομικῆς ψυχο-

λογίας, ἐπειδὴ ἐν ταῖς ἱστορικαῖς θρησκείαις τῶν πεπολιτισμένων λαῶν διακρίνονται τὰ ἄτομα ἐν τῇ ἰδιοτύπῳ αὐτῶν ὑφῇ ἀπὸ τοῦ συνόλου καὶ ἡ θρησκευτικότης των ἀσκεῖ ροπὴν ἐπὶ τῆς ὁμαδικῆς θρησκείας. Ἡ μέθοδος αὕτη προάγεται ἔπειτα καὶ τελειοποιεῖται βαθμηδὸν διὰ τῆς ψυχολογίας τοῦ Külpe καὶ τῆς σχολῆς του καὶ γενικώτερον διὰ τῆς ψυχολογίας τοῦ ἀνωτέρου ψυχικοῦ βίου καθόλου, δείγματα τῆς ὁποίας πρόκεινται καὶ ἐκ παλαιοτέρων ἐν μέρει χρόνων αἱ ψυχολογικαὶ ἐργασίαι τοῦ Ehrenfels περὶ τῶν ἀξιῶν, τοῦ Wundt περὶ τῆς ἠθικῆς, τοῦ Volkelt, τοῦ Lipps, τοῦ Külpe περὶ τῆς αἰσθητικῆς. Διὰ τῆς ἐργασίας τῶν ἀνδρῶν τούτων καθίστανται προσιτὰ εἰς τὴν ἔρευναν τὰ πολυπλοκώτερα καὶ μυχαίτερα βιώματα καὶ νοητικὰ φαινόμενα. Ἐκ τῆς σχολῆς τοῦ Külpe κατάγεται ὁ Girgensohn, ὁ ὁποῖος εἰσήγαγεν εἰς τὴν γερμανικὴν ψυχολογίαν τῆς θρησκείας τὴν πειραματικὴν μέθοδον, συνδυάσας αὐτὴν πρὸς τὴν συστηματικὴν αὐτοπαρατηρησίαν τῶν ὑποκειμένων τοῦ πειράματος. Ἐπὶ τὰ ἴχνη αὐτοῦ χωρῶν ὁ Gruehn ἀγωνίζεται, ὅπως ἐπιτύχῃ ὅσον τὸ δυνατὸν μεγαλυτέραν ἀκρίβειαν διὰ τοῦ πειράματος κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Πρὸς συμπλήρωσιν τῆς σκιαγραφίας ταύτης τῆς ἱστορίας τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης καὶ τῆς προσπαθείας αὐτῆς, ὅπως ἀποβῇ ἀκριβὴς καὶ αὐτοτελὴς ἐπιστήμη, εἶναι ἀνάγκη νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα καὶ τὴν παθολογικὴν λεγομένην ψυχολογίαν τῆς θρησκείας. Ἤδη αἱ ἄκραι περιπτώσεις, τὰς ὁποίας φιλεῖ ὁ James, ἐφάπτονται ἐν πολλοῖς τοῦ παθολογικοῦ. Διότι ὁ ἀμερικανὸς ψυχολόγος, κατ᾽ ἀντίθεσιν πρὸς τὸν ἰατρικὸν ὑλισμόν, ὁ ὁποῖος ἐνόμιζεν ὅτι ἠδύνατο νὰ ἀποδείξῃ ψευδαίσθησιν τὴν θρησκείαν διὰ τοῦ καθορισμοῦ νοσηρῶν συμπτωμάτων ἐκ τοῦ βίου ὑπερεχόντων ἐκπροσώπων αὐτῆς, ἦτο τῆς γνώμης ὅτι ἡ θρησκεία, ὡς πολύτιμον καὶ δικαιολογημένον φαινόμενον τοῦ ἀνθρωπίνου βίου, ἐμφανίζει τὴν ὑψίστην αὐτῆς τελείωσιν ἐν τῇ ψυχῇ ψυχοπαθῶν ἀνθρώπων, ὅπως συμβαίνει καὶ περὶ τὰ λοιπὰ πεδία τοῦ πνευματικοῦ βίου. Ἀλλ᾽ ἡ μέθοδος αὕτη ἀνεπτύχθη κυρίως ἐν Γαλλίᾳ, καὶ δὴ τὸ μὲν ἐκ πνεύματος ἐχθρότητος πρὸς τὴν θρησκείαν ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς θετικοκρατίας τοῦ Comte, τὸ δὲ ἐκ τῆς πεποιθήσεως ὅτι ἡ παθολογικὴ μέθοδος συντελεῖ εἰς τὴν διαφώτισιν τῶν ὁμαλῶν καὶ ὑγιῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Ὁ Ribot καὶ ἡ σχολή του ἠσχολήθη μετ᾽ ἰδιάζοντος διαφέροντος περὶ τὴν ψυχολογίαν ταύτην τῆς θρησκείας. Καὶ εἰς μὲν τὸν ἱδρυτὴν τῆς σχολῆς ὀφείλει τις νὰ ἀναγνωρίσῃ ἐπαινετὴν προσπάθειαν πρὸς πλήρωσιν τοῦ αἰτήματος τῆς ἀντικειμενικότητος κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν ἔρευναν τῶν θρησκευτικῶν φαινομένων. Ἡ σχολὴ ὅμως αὐτοῦ δὲν ἔμεινεν ἐντελῶς πιστὴ εἰς τὴν ἀντικειμενικὴν καὶ ἀπροκατάληπτον ἔρευναν καὶ περιγραφὴν τῶν ἐμπειρικῶν δεδομένων. Τὰ φαινόμενα τοῦ μυστικισμοῦ ἰδίᾳ ἐπειράθη νὰ ἑρμηνεύσῃ ὡς αὐτὸ τοῦτο παθολογικὰ καὶ ἀνα-

γόμενα ὡς τοιαῦτα ὄχι εἰς τὴν δικαιοδοσίαν τοῦ ψυχολόγου, ἀλλὰ τοῦ ψυχιάτρου. Ἡ μέθοδος αὕτη παρελήφθη ἔπειτα ὑπὸ τῶν Γερμανῶν, οἱ ὁποῖοι σχετίζουν πολὺ περισσότερον ἢ ὁ James τὰ φαινόμενα τοῦ θρησκευτικοῦ βίου πρὸς τὸ ὑποσυνείδητον. Βεβαίως, ὡς παρατηρεῖ ὁ καθολικὸς Wunderle, δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἀποκλείωμεν ἐκ τῶν προτέρων πᾶσαν ἀνεξαιρέτως ἐπὶ τοῦ ὑποσυνειδήτου στηριζομένην ἑρμηνείαν. Ἡ ἐνέργεια τῆς θείας χάριτος συνδέεται συχνὰ πρὸς ὑποσυνειδήτους καταστάσεις ἔν τισι φαινομένοις τοῦ θρησκευτικοῦ βίου, ὡς εἶναι λ. χ. αἱ ὁράσεις ἢ αἱ ἐμπνεύσεις. Ὑπάρχουν ὅμως καὶ ἐνταῦθα ὅρια, τῶν ὁποίων ἡ ὑπέρβασις διασαλεύει τὸ κῦρος καὶ τῆς θρησκείας καὶ τῆς ψυχολογικῆς ἐρεύνης αὐτῆς. Τὰ ὅρια ταῦτα ὑπερέβησαν πρὸ πάντων οἱ θρησκειοψυχολόγοι ἐκεῖνοι, ὅσοι ἐφήρμοσαν ἀπεριορίστως τὴν ψυχανάλυσιν τοῦ Freud εἰς τὴν ψυχολογικὴν ἔρευναν τῆς θρησκείας. Ἡ ψυχανάλυσις ἐμφανίζει ἀναλογίας πρὸς τὸ ἔργον τῆς θρησκειοψυχολογικῆς ἐρεύνης καθ' ὅσον ἐπιδιώκει καὶ αὐτὴ νὰ διεισδύσῃ εἰς τὰ μυχαίτατα βάθη τοῦ ψυχικοῦ βίου. Ὡς θρησκειοψυχολογικὴ μέθοδος ἐξυπηρετεῖ τὴν θεολογίαν, συμβάλλουσα εἰς τὴν αἰτιώδη κατανόησιν τοῦ ψυχικοῦ βίου διὰ τῆς εἰσδύσεως εἰς τὴν ὑπὸ τὸ κατώφλιον τῆς συνειδήσεως περιοχήν. Θρησκευτικαὶ ψευδαισθήσεις, θρησκευτικαὶ ἰδεοληψίαι, δαιμονοληψίαι, φαινόμενα ὡς ὁ χιλιασμός, ὑπάγονται εἰς τὴν σφαῖραν τῆς ψυχαναλυτικῆς ἐρεύνης, ὡς ἐξ ἄλλου ἡ εἰς ἀπωθήματα ὀφειλομένη ἀπιστία, ἡ νυμφοφανία, ἡ κλεπτομανία κ. ἄ. Ἐντεῦθεν καταφαίνεται ἡ χρησιμότης αὐτῆς ὡς θεραπευτικῆς μεθόδου διὰ τὴν πρακτικὴν θεολογίαν καὶ διὰ τὴν θρησκευτικὴν καὶ ἠθικὴν ἀγωγὴν καὶ τὴν θεραπείαν τῶν ψυχῶν. Ἡ φυσιοκρατικὴ κοσμοθεωρία τοῦ Freud συνέβαλεν εἰς τὴν ἐπὶ μακρὸν ἄγνοιαν τῆς ψυχαναλύσεως ἐκ μέρους τῶν θεολόγων. Ἡ ἀναγωγὴ ἰδίᾳ τῆς γενέσεως καὶ τῆς παρούσης μορφῆς τῆς θρησκείας εἰς ἀπωθήσεις τῆς γενετησίου ὁρμῆς, ὡς εἴθισται ἐν τῷ κύκλῳ τῶν ὀπαδῶν του, σημαίνει, διὰ νὰ μεταχειρισθῶμεν τὴν φράσιν τοῦ Wobbermin, αὐθαίρετον καὶ τὰ δεδομένα βιάζουσαν ἐξήγησιν ἐξ ἀναποδείκτων καὶ ἐκ τῶν προτέρων συγκεκροτημένων ὑποθέσεων. Σημαντικώτατος ἐκπρόσωπος τῆς ψυχαναλύσεως ἐν τῇ θρησκειολογίᾳ ἀνεδείχθη ὁ Ἑλβετὸς πάστωρ Pfister ὁ ὁποῖος ἐπειράθη νὰ προαγάγῃ αὐτὴν διὰ τῆς εἰς τὴν ἔρευναν ἐφαρμογῆς τῶν ψυχαναλυτικῶν ἀρχῶν. Ὡς πρὸς τὴν παθολογικὴν γενικώτερον ἐκδοχὴν τοῦ θρησκευτικοῦ βίου σημειωτέον τὰ ἑξῆς:

Ἡ μεταξὺ ψυχικῶν καὶ σωματικῶν φαινομένων συνάρτησις καὶ ἡ ἐντεῦθεν ἀπορρέουσα ἐπίδρασις σωματικῶν καταστάσεων καὶ ἐπὶ τοῦ ἐνδομύχου θρησκευτικοῦ βίου, γεννᾷ μεθοριακά, κοινὰ προβλήματα μεταξὺ θεολογίας καὶ ἱστορίας. Ἡ ἱστορία τῶν θρησκευμάτων ἐξ ἄλλου περιλαμβάνει ἀπειρίαν ὑπεραισθητῶν ἐμπειριῶν, αἱ ὁποῖαι ἀποκαλύπτονται ὡς ψευδεῖς μορφαὶ θρησκευτικοῦ βιώματος. Διὰ τοὺς λόγους τούτους ἐστράφη ἡ ἐπι-

στήμη πρὸς τὴν ἔρευναν τῶν παθολογικῶν ἐκδηλώσεων τοῦ βιώματος ἐν τῇ περιοχῇ τῆς θρησκείας καὶ ἐπεζήτησε νὰ προσδιορίσῃ κριτήριον διακρίσεως μεταξὺ ὑγιοῦς καὶ νοσηροῦ θρησκευτικοῦ βίου, μεταξὺ γνησίων θρησκευτικῶν καὶ ψευδοθρησκευτικῶν φαινομένων. Ἡ ἐξακρίβωσις τοῦ κριτηρίου τούτου εἶναι κατὰ πρῶτον λόγον ἔργον τῆς ψυχιατρικῆς. Ἀλλ' ἡ μετ' αὐτῆς συνεργασία θεολόγων καὶ ψυχολόγων προσέκρουεν εἰς δυσχερείας. Πολλοὶ τῶν ψυχιάτρων ἐκήρυξαν τὴν θρησκείαν ὡς παθολογικὸν φαινόμενον, ἀνίκανοι νὰ διακρίνουν μεταξὺ θρησκευτικοῦ καὶ νοσηροῦ, διὰ τῆς ἐφαρμογῆς κλινικῶν κατηγοριῶν, οἷαι ἡ ψυχοπάθεια, ἡ ὑστερία, ἡ παράνοια, ἡ σχιζοφρένεια. Ἐστεροῦντο τῆς αἰσθήσεως τοῦ θρησκευτικοῦ, τῆς ἀντιστοίχου αὐτῷ συνειδήσεως, τῆς ἐσωτερικῆς σχέσεως πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς θρησκείας. Ἡ ἀντίληψις αὕτη, ὅτι δηλαδὴ θρησκευτικὸς βίος καὶ θρησκευτικὸν βίωμα εἶναι παθολογικαὶ μορφαί, ἐπικρατεῖ ἀκόμη καὶ σήμερον εἴς τινας ψυχιατρικοὺς κύκλους. Ἄλλοι, ἐπιφυλακτικώτεροι, ἀποφεύγουν τὴν ταύτισιν ταύτην, ἀρκούμενοι εἰς τὴν διαπίστωσιν χαρακτηριστικῶν ἀναλογιῶν καὶ ὁμοιοτήτων. Ὑπάρχουν καὶ μερικοί, οἱ ὁποῖοι πειρῶνται νὰ προσδώσουν εἰς τὸ παθολογικὸν θετικὴν ἀξίαν, ἐξαίροντες αὐτὸ ὡς πηγὴν πάσης δημιουργίας ἐν τῇ θρησκευτικῇ προσωπικότητι. Ἡ μὴ ἱκανοποιητικὴ ἀπάντησις τῆς ψυχιατρικῆς εἰς τὰ ἐρωτήματα τῆς θρησκειοψυχολογίας ὡδήγησεν εἰς τὴν διαμόρφωσιν τῆς ψυχοπαθολογίας τῆς θρησκείας εἰς αὐτοτελῆ κατεύθυνσιν ἐρεύνης. Τὸ ἔργον αὐτῆς συνίσταται τὸ μὲν εἰς τὴν ἔρευναν τοῦ νοσηροῦ θρησκευτικοῦ βίου τῆς ψυχῆς, ἡ ὁποία δὲν εἶναι βεβαίως δυνατὴ ἄνευ τῆς βοηθείας τῆς ψυχιατρικῆς, τὸ δὲ εἰς τὸν καθορισμὸν τῶν διαφορῶν, αἱ ὁποῖαι ὑφίστανται μεταξὺ τῆς ὑφῆς τοῦ νοσηροῦ καὶ τῆς ὑφῆς τοῦ ὑγιοῦς ψυχικοῦ βίου. Τοῦτο ὅμως δὲν εἶναι δυνατὸν ἄνευ τῆς μελέτης τῶν θρησκευτικῶν πηγῶν καὶ ἄνευ τῆς γνώσεως τῆς μορφολογίας τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευμάτων. Ἐφ' ὅσον παραμελοῦνται ταῦτα ἡ ψυχοπαθολογία τῆς θρησκείας παραμένει ἐκτεθημένη εἰς δύο κινδύνους, εἰς τὴν ἐρασιτεχνίαν ἀφ' ἑνὸς καὶ εἰς τὴν μονομερῆ προσκόλλησιν εἰς ὡρισμένας θεωρίας ἀφ' ἑτέρου. Θεολόγοι ἀσχολούμενοι περὶ τὴν ψυχανάλυσιν δὲν κατώρθωσαν νὰ ἀποφύγουν τοὺς κινδύνους τούτους. Διέλαθεν αὐτοὺς ὅτι ἡ ψυχολογία τῶν καταπιεζομένων ἀπὸ ἀπωθήματα τῆς γενετησίου ὁρμῆς ἢ ἀπὸ συναισθήματα μειονεκτικῆς κατωτερότητος δὲν ἐπιτρέπεται νὰ ἐπεκτείνεται εἰς ψυχολογίαν τοῦ ἀνθρώπου καθόλου.

(Συνεχίζεται)

Η ΑΥΘΕΝΤΙΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΔΙΔΑΣΚΑΛΙΑΝ ΤΗΣ ΟΡΘΟΔΟΞΟΥ ΑΝΑΤΟΛΙΚΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ*

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ Μ. ΒΕΛΛΑ
ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

I

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας πηγαὶ τῆς Χριστιανικῆς πίστεως καὶ διδασκαλίας εἶναι δύο τινά, ἡ Ἁγία Γραφὴ καὶ ἡ Ἱερὰ Παράδοσις.

Τὴν Ἁγ. Γραφὴν θεωρεῖ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ὡς τὴν πρώτην καὶ σπουδαιοτέραν τῶν πηγῶν τῆς Χριστιανικῆς πίστεως, καθ' ὅσον ἐκδέχεται ταύτην Θεόπνευστον, περιέχουσαν τὴν ὑπερφυσικὴν Ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ θελήματος Αὐτοῦ, γενομένην ἐν μὲν τῇ Π. Δ. ὑπὸ τοῦ Θεοῦ διὰ τῶν Προφητῶν καὶ ἄλλων ἀνδρῶν, ἐν δὲ τῇ Κ. Δ. ὑπ' αὐτοῦ τοῦ σαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ, τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων.

Τὴν λέξιν «*Ἀποκάλυψιν*» χρησιμοποιοῦμεν συνήθως ἐπὶ τῆς Ἁγ. Γραφῆς ὡς terminum technicum καὶ νοοῦμεν ὑπ' αὐτὴν τὴν φανέρωσιν ὑπὸ τοῦ Θεοῦ εἰς τοὺς ἀνθρώπους ὑψίστων θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ἀληθειῶν, τὰς ὁποίας ὁ ἀνθρώπινος νοῦς δὲν ἠδύνατο μόνος νὰ συλλάβῃ καὶ αἱ ὁποῖαι ἄγουν πρὸς «τὴν ἀλήθειαν καὶ τὴν ζωήν» (Ἰω. 14,6). Αἱ θρησκευτικαὶ καὶ ἠθικαὶ αὗται ἀλήθειαι ἔλαβον τὴν τελείωσιν αὐτῶν ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ, ὅστις ὡς αὐτοαποκάλυψις τοῦ Θεοῦ εἶναι «ἡ ἀλήθεια» (Ἰω. 14,6).

Ἀλλ' ἡ λέξις «Ἀποκάλυψις» ἔχει ἀναμφιβόλως καὶ εὐρυτέραν σημασίαν, δηλοῦσα πᾶσαν πρᾶξιν καὶ ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ, πάντα τρόπον, δι' οὗ ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτει ἑαυτὸν καὶ τὴν βούλησιν αὐτοῦ εἰς τὸν ἄνθρωπον. Ἡ ἐν τοιαύτῃ εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ ἐκλαμβανομένη ἀποκάλυψις διακρίνεται εἰς «φυσικὴν» καὶ «ὑπερφυσικήν. Κατὰ τὴν πρώτην ὁ Θεὸς ἀποκαλύπτεται ὡς παντοδύναμος, ἀγαθός, πάνσοφος κλπ. ἔν τε τῇ φύσει καθ' ὅλου καὶ τῇ πνευματικῇ τοῦ ἀνθρώπου ὑποστάσει, καθ' ὅσον οὗτος ἐδημιουργήθη κατ'

* Ἡ Ἐργασία αὕτη ἐγράφη Ἀγγλιστὶ κατὰ παράκλησιν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν (World Council of Churches), ἵνα δημοσιευθῇ εἰς τὸν τόμον, ὅστις θὰ περιέχῃ ἐργασίας Ὀρθοδόξων Θεολόγων ἐπὶ διαφόρων θεμάτων. Χάριν τῶν Ἑλλήνων ἀναγνωστῶν δημοσιεύεται ἐνταῦθα ἡ Ἑλληνικὴ μετάφρασις κατόπιν ἀδείας τοῦ Οἰκουμενικοῦ Συμβουλίου τῶν Ἐκκλησιῶν.

εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν τοῦ Θεοῦ. Περὶ τῆς φυσικῆς ταύτης ἀποκαλύψεως ὁμιλεῖ ἡ Ἁγ. Γραφὴ (ψαλμ. 8. 19. 104 Πράξ. 14,16-17. 17,26 Ῥωμ. 1,18 ἑξ.) γίνεται δὲ ἀσπαστὴ καὶ ὑπὸ τῶν νεωτέρων Ὀρθοδόξων Θεολόγων [1].

Ἡ ὑπερφυσικὴ Ἀποκάλυψις δύναται καὶ πρέπει νὰ διαιρεθῇ εἰς δύο, εἰς τὴν «ἐξωτερικὴν» καὶ τὴν «ἐσωτερικήν». «Κατὰ τὴν ἐξωτερικὴν ἀποκάλυψιν ὁ ἄνθρωπος αἰσθάνεται τὸν Θεὸν ἐκτὸς ἑαυτοῦ δρῶντα καὶ ἱστάμενον. Βλέπει λ. χ. τὸν Θεὸν ὑπὸ διαφόρους μορφὰς καὶ ἐκφάνσεις [2] ἢ ἀκούει τῆς φωνῆς αὐτοῦ [3]. Εἰς τὴν ἐξωτερικὴν ταύτην ἀποκάλυψιν ὑπάγεται γενικῶς τὸ θαῦμα καὶ δὴ τὸ μέγιστον τῶν θαυμάτων ἡ ἐνσάρκωσις τοῦ Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ.

Κατὰ τὴν ἐσωτερικὴν ἀποκάλυψιν ὁ ἄνθρωπος ἔρχεται εἰς ἐπαφὴν μετὰ τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ πνευματικῇ σφαίρᾳ, αἰσθάνεται ἐν ἑαυτῷ ἀποκαλυπτόμενον τὸν Θεόν, ἐν ἑαυτῷ δρῶντα ἐπὶ τοῦ πνεύματός του. Ἡ τοιαύτη ἀποκάλυψις, ἡ ἐπενέργεια αὕτη τοῦ Θεοῦ, γίνεται διὰ διαφόρων μέσων, δι᾽ ὁραμάτων ἢ ἐνυπνίων [4] ἢ κατ᾽ ἄλλους ἀνεξιχνιάστους τρόπους, ἐκφεύγοντας τῆς ἐμπειρίας ἡμῶν, καθ᾽ οὓς ἐν τῷ ἀνθρώπῳ συντελεῖται ἡ Visio Dei, ὡς τοῦτο συνήθως συμβαίνει εἰς τοὺς κλασσικοὺς ἰδίᾳ Προφήτας τῆς Π. Δ. Τὴν διάκρισιν ταύτην τῆς ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως εἰς ἐξωτερικὴν ἢ ἐσωτερικὴν ποιοῦνται πολλοὶ τῶν ἡμετέρων Θεολόγων καὶ εἶναι κατὰ βάσιν ὀρθή [5].

Ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἀνωτέρω δύναται νὰ λεχθῇ ὅτι ἡ Ἁγ. Γραφὴ περιέχει τὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν, συντελουμένην κατ᾽ ἀμφοτέρας αὐτῆς τὰς ἐκφάνσεις, ἐξωτερικὴν καὶ ἐσωτερικήν, καὶ κορυφουμένην ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ, ὅστις ἀποτελεῖ τὴν πλήρη καὶ τελείαν ἀποκάλυψιν.

Κύριον γνώρισμα τῆς τοιαύτης ὑπερφυσικῆς Ἀποκαλύψεως, ὡς ὀρθῶς καὶ παρ᾽ ἡμῖν ἐτονίσθη, εἶναι τὸ δημιουργικόν, τὸ νέον, τὸ ὁποῖον προσάγεται ἐν τῇ σφαίρᾳ τῇ πνευματικῇ, τῇ θρησκευτικῇ δηλ. καὶ ἠθικῇ. Τὸ νέον δὲ τοῦτο εἶναι νέον οὐχὶ μόνον ὡς πρὸς τὸ πρόσωπον, εἰς ὃ ἀποκαλύπτεται, «οὐχὶ μόνον πρὸς ἀνθρώπινόν τι ἄτομον, εἰς ὃ μέχρι τοῦδε δὲν εἶχε φανερωθῇ, ἀλλ᾽ ὡς πρὸς τὸ ἀνθρώπινον γένος καθόλου, εἰς ὃ ἤδη τὸ πρῶτον ἀποκαλύπτεται, εἰ καὶ ἡ ἀποκάλυψις αὕτη γίνεται κατ᾽ ἀρχὰς ἔν τινι ἀτόμῳ, ἵνα ἐξ αὐτοῦ καὶ δι᾽ αὐτοῦ μεταδοθῇ ἔπειτα εἰς ἅπασαν τὴν ἀνθρω-

1. Πρβλ Ζ. Ρώση, Σύστημα Δογματικῆς τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1903 σ. 447. Χρ. Ἀνδρούτσου, Δογματικὴ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας. Ἀθῆναι 1907 σ. 34 κλπ.

2. Πρβλ. Γεν. 32, 34 ἑξ. Ἔξ. 19,9 ἑξ. 17,7. Ματθ. 3,16. Λουκ. 1,11 ἑξ.

3. Γεν. 3,8 Ἔξ. 33,11 Ματθ. 3,17. Ἰω. 12,29 Πράξ. 2,1 ἑξ.

4. Γεν. 15, 1,12. 37,5 Ἡσ. 6,1 ἑξ. Ἀμ. 7, 1 ἑξ. Πράξ. 9,10. 9,12. 10,3. 10,10. 11,5. 22,7 Β´ Κορ. 2. κλπ.

5. Πρβλ. Λυκούργου Λογοθέτου Ἱερομνήμων 1859 σ. 280. Ζ. Ρώση ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 453. Εὐαγγ. Ἀντωνιάδου Περὶ τοῦ προβλήματος τῆς Θεοπνευστίας τῆς Ἁγ. Γραφῆς. Ἀθῆναι 1938 σ. 31.

πότητα» [1], Ἀκριβῶς τοῦτο τὸ νέον, τὸ ἐξ ἀποκαλύψεως δοθὲν καὶ οὐχὶ διὰ τοῦ ἀνθρωπίνου νοῦ ἐπινοηθέν, ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τῆς Ἀποκαλύψεως, ἐν τῇ στενωτέρᾳ μὲν ἀλλ' ἐν τῇ κυρίᾳ ἐννοίᾳ τῆς λέξεως «Ἀποκάλυψις» ἐκλαμβανομένης, ὡς εὐθὺς ἐν ἀρχῇ εἰς τὰς πρώτας γραμμὰς τῆς παρούσης μελέτης καθωρίσθη.

II

Ἀλλ' ἐνῷ ἐπὶ τῆς ἐννοίας τῆς Ἀποκαλύψεως ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ δὲν ὑπάρχει διαφορὰ ἀντιλήψεων, τοὐναντίον ὅσον ἀφορᾷ τὴν ἔννοιαν τῆς Θεοπνευστίας καὶ τὴν σχέσιν αὐτῆς πρὸς τὴν Ἀποκάλυψιν διάφοροι διετυπώθησαν παρ' ἡμῖν γνῶμαι καὶ τὸ πρόβλημα ἐξητάσθη ὑπὸ τῶν Θεολόγων καὶ κατὰ τὸν παρελθόντα αἰῶνα ἀλλὰ καὶ ἐπ' ἐσχάτων [2], χωρὶς ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκλησία νὰ ἔχῃ ἀποφανθῇ ἐπισήμως ἐπ' αὐτοῦ. Ἐκ τῶν Ὀρθοδόξων Θεολόγων ἄλλοι μὲν συνταυτίζουν τελείως τὴν θεοπνευστίαν πρὸς τὴν Ἀποκάλυψιν (Κ. Κοντογόνης, Ν. Παπαδόπουλος) ἢ εἰδικώτερον πρὸς τὴν ἐσωτερικὴν ἀποκάλυψιν (Εὐαγγ. Ἀντωνιάδης), ἄλλοι, ὀλίγον διαφέροντες, θεωροῦν τὴν ἀποκάλυψιν ἀνώτερον εἶδος θεοπνευστίας (Κων/νος ὁ ἐξ Οἰκονόμων), ἕτεροι τοὐναντίον διαχωρίζουν ἀμφοτέρας, δεχόμενοι τὴν Θεοπνευστίαν ὡς ἐπιστασίαν ἢ ἔμπνευσιν πρὸς ὀρθὴν καταγραφὴν τῆς ἀποκαλύψεως (Λυκοῦργος, Τρεμπέλας).

Ἡ συνταύτισις τῆς Θεοπνευστίας πρὸς τὴν Ἀποκάλυψιν δὲν μοὶ φαίνεται ὀρθή, διότι ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει ἐλλείπει τὸ ἐχέγγυον ἀφ' ἑνὸς μὲν τῆς ὀρθῆς καὶ πλήρους κατανοήσεως τῶν ἀποκαλυπτομένων ὑπὸ τοῦ εἰς ὃν γίνεται ἡ ἀποκάλυψις καὶ ἀφ' ἑτέρου τῆς ὀρθῆς καταγραφῆς καὶ ἀποδόσεως αὐτῶν. Ἐὰν ἐπισκοπήσωμεν τὴν φύσιν τῆς ἀποκαλύψεως, θὰ παρατηρήσωμεν ὅτι αὕτη εἶναί τι, τὸ ὁποῖον ἔρχεται ἔξωθεν, ἐκ τοῦ ὑπεραισθητοῦ, εἰς τὸν ἄνθρωπον, πρὸς τὸν σκοπὸν τῆς διὰ τούτου διαδόσεως τοῦ ἀποκαλυπτομένου εἰς τὸ ἀνθρώπινον γένος. Ἀλλὰ πρὸς ἐπιτυχίαν τούτου δέον νὰ συντελέσουν καὶ ἄλλοι παράγοντες. Ὁ πρῶτος τούτων εἶναι ὁ ἄνθρωπος. Ἡ ἀποκάλυψις δὲν γίνεται εἰς οἱονδήποτε τῶν ἀνθρώπων ἀλλ' εἰς καταλλήλως προπαρεσκευασμένους, εἰς ἀνθρώπους ψυχικῶς ἐπιδεκτικοὺς

1. Ζ. Ῥώση ἔνθ' ἀν. σ. 447—448 ἰδὲ καὶ Εὐαγ. Ἀντωνιάδην ἔνθ' ἀν. σ. 34.

2) Πρβλ. Εὐλογίου Κουρίλα, Τὸ ζήτημα τῆς θεοπνευστίας τῶν Ἁγίων Γραφῶν ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἀνατ. Ἐκκλησίᾳ. Θεσσαλονίκη 1933. Δ. Μπαλάνου, Ἡ νεωτέρα Ὀρθόδοξος Θεολογία ἐν σχέσει πρὸς τὴν Πατερικὴν Θεολογίαν καὶ πρὸς τὰς νεωτέρας ἀντιλήψεις καὶ μεθόδους. Ἀθῆναι 1937. Εὐαγ. Ἀντωνιάδου, Αἱ τῆς Κ. Δ. Ὀρθόδοξοι Ἑρμηνευτικαὶ ἀρχαὶ καὶ μέθοδοι καὶ αἱ Θεολογικαί των προϋποθέσεις. Ἀθῆναι 1937. Τοῦ αὐτοῦ, Ἐπὶ τοῦ προβλήματος τῆς Θεοπνευστίας τῆς Ἁγ. Γραφῆς Ἀθῆναι 1938. Β. Βέλλα, Κριτικὴ τῆς Βίβλου καὶ Ἐκκλ. αὐθεντία. Ἀθῆναι 1937. Π. Τρεμπέλα, Ἡ θεοπνευστία τῆς Ἁγ. Γραφῆς. Ἀθῆναι 1938.

προσλήψεως καὶ ἀφομοιώσεως ἀνωτέρου τινὸς πνευματικοῦ ἀγαθοῦ. 'Αλλ' ὅσον καὶ ἂν ἡ προπαρασκευὴ αὕτη θεωρηθῇ τελεία, τὸ πεπερασμένον, τὸ ἀνθρώπινον, δὲν δύναται νὰ νοήσῃ πλήρως τὸ αἰώνιον, τὸ ἐκ τοῦ ὑπεραισθητοῦ ἐρχόμενον. Χρειάζεται καὶ ἐδῶ τὸ ὑπεραισθητὸν διὰ τοῦ ὑπεραισθητοῦ νὰ νοηθῇ, χρειάζεται μία τόνωσις τῶν ψυχικῶν δυνάμεων τοῦ ἀνθρώπου, μία ἐσωτερικὴ ἔλλαμψις. 'Εδῶ ἀκριβῶς χωρεῖ ἡ ἔννοια τῆς Θεοπνευσίας, ἥτις δὲν αἴρει τὸν ἀτομικὸν τοῦ ἀνθρώπου χαρακτῆρα ἀλλ' εἶναι ἐνίσχυσις, ἔλλαμψις τοῦ ἀνθρώπου ἐσωτερικὴ πρὸς ὀρθὴν κατανόησιν τοῦ ἀποκαλυπτομένου ἀφ' ἑνὸς καὶ ἀφ' ἑτέρου πρὸς πιστὴν καὶ ὀρθὴν μετάδοσιν καὶ καταγραφὴν αὐτοῦ, ὁπότε ἡ Θεοπνευστία λαμβάνει τὴν μορφὴν ἐπιστασίας κατὰ τὴν συγγραφὴν τῶν βιβλίων. Εὐστόχως ὁ 'Ωριγένης (Κατὰ Κέλσου 7 Migne 11, 1425) παρατηρεῖ: «*Οἱ ἐν 'Ιουδαίᾳ προφῆται, ἐλλαμπόμενοι ὑπὸ τοῦ θείου Πνεύματος τοσοῦτον, ὅσον ἦν καὶ αὐτοῖς τοῖς προφητεύουσι χρήσιμον, προαπέλαυον τῆς τοῦ κρείττονος εἰς αὐτοὺς ἐπιδημίας· καὶ διὰ τῆς πρὸς τὴν ψυχὴν αὐτῶν, ἵν' οὕτως ὀνομάσω, ἁφῆς τοῦ καλουμένου ἁγίου Πνεύματος διορατικώτεροί τε τὸν νοῦν ἐγίνοντο καὶ τὴν ψυχὴν λαμπρότεροι*». Οὕτω διασφαλίζεται ἡ ὀρθὴ κατανόησις καὶ μετάδοσις τῆς ἀποκαλύψεως. Κατὰ ταῦτα ἡ Θεοπνευστία δὲν προσθέτει νέον τι εἰς τὰ ἀποκαλυπτόμενα οὐδὲ εἶναι μόνιμός τις κατάστασις ἀλλὰ παροδική.

῾Η θεοπνευστία δὲν αἴρει τὴν βούλησιν, τὴν σκέψιν καὶ τὴν συνείδησιν τοῦ ἀνθρώπου, διότι δὲν μεταφέρει τὸν ἄνθρωπον εἰς ἔκστασιν. Τὸ μαντικὸν καὶ ἐκστατικὸν στοιχεῖον εἶναι ἀποκεκλεισμένον ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς θεοπνευστίας. Τοῦτο καταφαίνεται καὶ ἐκ τῆς διαφορᾶς τῆς ἐκθέσεως, τῶν λέξεων καὶ τοῦ ὕφους ἀλλὰ καὶ ἐκ τοῦ τρόπου τῆς ἐπεξεργασίας τοῦ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλυπτομένου. ῎Αλλη εἶναι ἡ νοητικὴ δύναμις, ἥτις ἐπεξεργάζεται καὶ ἀναπτύσσει τὰς ἐννοίας τῶν ἀποκαλυπτομένων, ἑνὸς ῾Ησαΐου, ἑνὸς ῾Ιερεμίου ἢ ἑνὸς Παύλου καὶ ἄλλη ἑνὸς 'Οβδιοὺ ἢ Ματθαίου κλπ. Εὐστόχως ὁ Θεοφύλακτος (ΙΑ' αἰὼν) παρατηρεῖ «*τὸ μὲν πνεῦμα ὑπέβαλεν ἑκάστῳ τῶν προφητῶν, αὐτοὶ δὲ λοιπὸν ἀπήγγειλαν ὡς ἕκαστος ἠδύνατο τὰ τοῦ πνεύματος*» [1]. ῾Η ἐπικρατοῦσα αὕτη ἀντίληψις ἠμπόδισε τὴν 'Ορθόδοξον 'Εκκλησίαν καὶ Θεολογίαν νὰ δεχθῇ τὴν κατὰ γράμμα Θεοπνευστίαν τῆς ῾Αγ. Γραφῆς, τὴν αἴρουσαν τὴν προσωπικότητα τοῦ συγγραφέως, ὡς ταύτην ὁ 'Ιουστῖνος [2] καὶ ὁ 'Αθηναγόρας [3] παρέστησαν καὶ Διαμαρτυρόμενοι Θεολόγοι τοῦ 17ου αἰ. ἀπεδέχθησαν. Ζωηρὰ ὑπῆρξε καὶ ἐν τοῖς νεωτέροις χρόνοις ἡ ἀπόκρουσις τοιαύτης τινὸς ἐκδοχῆς καὶ ὑπὸ νεωτέρων 'Ορθοδόξων Θεολόγων [4].

'Εάν τις λάβῃ ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω, τότε θὰ δεχθῇ κατ' ἀνάγκην ὅτι

1. Migne 126, 569.
2. Α' 'Απολογ. 31 Migne 6, 385. Λόγος πρὸς ῞Ελλ. 8 Migne 6, 257.
3. Πρεσβ. 9,2 Migne 6, 908.
4. Πρβλ. Ζ. 'Ρώσην, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 470. Χρ. 'Ανδρούτσον, Δογματικὴ σ. 4. Δ.

ἡ Ἀποκάλυψις καὶ ἡ μετ' αὐτῆς συνδεδεμένη Θεοπνευστία δὲν δύναται νὰ ἐπεκτείνηται ἢ μόνον ἐπὶ τῶν δογματικῶν καὶ ἠθικῶν ἀληθειῶν, αἵτινες οὕτω ἀποκτοῦν πλήρη αὐθεντίαν, οὐχὶ δὲ ἐπὶ τῶν ἱστορικῶν, φυσικῶν κλπ. ζητημάτων καὶ γνώσεων τοῦ καθ' ἡμέραν βίου, τὰς ὁποίας οἱ συγγραφεῖς ἠδύναντο ν' ἀποκτήσουν διὰ τῶν ἰδίων αὐτῶν πνευματικῶν δυνάμεων. Ἑπομένως ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ διακρίνομεν μεταξὺ τοῦ οὐσιώδους καὶ ἐπουσιώδους, μεταξὺ αἰωνίου καὶ παροδικοῦ, μεταξὺ θείου καὶ ἀνθρωπίνου στοιχείου. Ἤδη αὐτὴ ἡ Κ. Δ. περιέχει τὴν τοιαύτην διάκρισιν. Αὐτὸς ὁ Ἀπόστ. Παῦλος ποιεῖται πολλαχοῦ διάκρισιν μεταξὺ τῶν θείων κελευσμάτων, τῶν ὑπὸ τοῦ Κυρίου παραδοθέντων, καὶ τῶν ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἰδίου συνιστωμένων (Ῥωμ. 3,6,19. Α' Κορ. 7, 10, 12, 25, 40. Α' Θεσσ. 4, 15. Γαλ. 3, 15 κλπ.). Ὡραιότατα ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος παρατηρεῖ «*Πάλιν ἀνθρωπίνως διαλέγεται* (ὁ Παῦλος) *καὶ οὐ πανταχοῦ τῆς χάριτος ἀπολαύει ἀλλὰ καὶ παρ' ἑαυτοῦ τι συγχωρεῖται εἰσφέρειν*» [1]. Καὶ ἀλλαχοῦ ὁ αὐτὸς σημειοῖ «*ὅρα πῶς οὐ πάντα χάριτι γίνεται ἀλλὰ καὶ συγχωρεῖ αὐτοὺς ὁ Θεὸς καὶ οἰκείᾳ σοφίᾳ οἰκονομεῖν πολλὰ καὶ ἀνθρωπίνως*» [2].

Ἡ τοιαύτη διάκρισις θείου καὶ ἀνθρωπίνου στοιχείου ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ καὶ ὁ περιορισμὸς τῆς Ἀποκαλύψεως εἰς τὰς θρησκευτικὰς μόνον καὶ ἠθικὰς ἀληθείας γίνεται δεκτὴ ὑπὸ τῆς πλειονότητος τῶν νεωτέρων Ὀρθοδόξων Θεολόγων [3], ἐνῷ ἕτεροι ἐπεκτείνουν Ἀποκάλυψιν καὶ Θεοπνευστίαν ἐφ' ὁλοκλήρου τῆς Ἁγ. Γραφῆς [4]. Ἀμφότεραι ὅμως αἱ ἐκδοχαὶ αὗται ἤρχισαν παρ' ἡμῖν συγκλίνουσαι πρὸς ἀλλήλας. Ἡ μὲν πρώτη προκειμένου περὶ ἱστορικῶν γεγονότων ἢ δέχεται «ἐπιστασίαν τινὰ τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, ἐν τῇ ἐννοίᾳ ὅτι δι' αὐτῆς ἀποκλείεται νὰ λεχθῇ τι ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ ἀντικείμενον πρὸς τὰς ἀποκαλυπτομένας θρηκευτικὰς καὶ ἠθικὰς ἀληθείας», ἢ διαβλέπει τὴν θεοπνευστίαν οὐχὶ εἰς τὰ ἐξωτερικὰ ἱστορικὰ γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἠδύνατο πᾶς τις ἐξ ἰδίας πείρας νὰ μάθῃ ἀλλ' ἐν τῷ ἐν αὐτοῖς καὶ δι' αὐτῶν ἐκδηλουμένῳ δακτύλῳ τῆς Θείας προνοίας [5]. Ἡ δὲ δευτέρα, τοὐλάχιστον

Μπαλᾶνον, ἔνθ' ἀνωτ. Εὐάγγ. Ἀντωνιαδην, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 176. Π. Τρεμπέλαν, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 54 κλπ.

1. Ὁμιλ. ΜΘ' εἰς Πράξ Migne 60, 337.

2. Ὁμιλ. ΚΑ' εἰς Πράξ. Migne 60, 164. Καὶ ὁ ψευδαθανάσιος (Migne 28, 1152) εἰς τὴν ἐρώτησιν τοῦ Ἀνομοίου «Οἱ γὰρ προφῆται οὐκ εἴ τι ὁ Θεὸς θέλουσιν;» ἀπαντᾷ «Οὐ πάντοτε· ἔσθ' ὅτε γὰρ καὶ ἀφ' ἑαυτῶν ἐλάλουν ... ἡ Γραφὴ ἡμᾶς ἐδίδαξε ὅτι οἱ Ἀπόστολοι ἀφ' ἑαυτῶν ἐλάλουν».

3. Πρβλ. Ἀλέξανδρον Λυκοῦργον ἔνθ' ἀνωτ. Δ. Κυριακόν, Λόγοι Πιστοῦ Ἀθῆναι 1907, σ. 19. Ζ. Ῥώσην, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 470. Γρ. Παπαμιχαήλ, Ἀπολογητική. Ἀθῆναι 1928 σ. 145. 151. Κ. Δυοβουνιώτην, Ὀφειλομένη ἀπάντησις Ἀθῆναι 1908 σ. 16. Δ. Μπαλάνον, ἔνθ' ἀνωτ. Β. Βέλλαν ἔνθ' ἐνωτ. κλπ.

4. Πρβλ. Χρ. Ἀνδρούτσου, Δογματικὴ σ. 5 Π. Τρεμπέλα ἔνθ' ἀνωτ σ. 67—68.

5. Πρβλ. Β. Ἀντωνιάδου, Ἐγχειρίδιον Ἱερᾶς Ἑρμηνευτικῆς. Κων)πολις 1921 καὶ Εὐαγγ. Ἀντωνιάδην ἔνθ' ἀνωτ. σ. 180.

ὡς πρὸς τὰ φυσιογνωστικὰ καὶ τὰ γεγονότα τῆς θύραθεν ἱστορίας, δέχεται ὅτι ἡ Γραφὴ «ἐκτίθησι τὰ πράγματα ἐν μορφῇ καὶ γλώσσῃ συμφώνῳ πρὸς τὰς ἰδέας καὶ τὴν ἀντίληψιν τῶν ἀνθρώπων καθ' οὓς ἐγράφη»[1]. Πράγματι δὲ τὰ μεγάλα τῆς Ἱερᾶς Ἱστορίας γεγονότα, τὰ ὁποῖα ἐν τῇ τοῦ Θεοῦ ἀποκαλύψει ἔχουν θεμελιώδη σημασίαν, ὡς λ. χ. τὸ ἱστορικὸν γεγονὸς τῆς ἐνσαρκώσεως τοῦ Λόγου τοῦ Θεοῦ, τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου κλπ., δὲν δύνανται νὰ στερηθοῦν κύρους αὐθεντικοῦ καὶ νὰ μείνουν ἔξω τῆς ἐννοίας τῆς Θεοπνευστίας. Σημειωτέον ὅτι ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ἐκτεθέντων ζητημάτων ἐπίσημος τῆς ἡμετέρας Ἐκκλησίας ἀπόφασις δὲν ὑπάρχει.

III

Κατὰ τὴν ὁμόφωνον γνώμην τῆς Ὀρθοδόξου Θεολογίας ἡ Ἀποκάλυψις καὶ αὐτῶν ἔτι τῶν δογματικῶν καὶ ἠθικῶν διδασκαλιῶν βαίνει κατὰ θείαν Οἰκονομίαν διὰ λόγους παιδαγωγικοὺς βαθμιαίως καὶ προοδευτικῶς ἀπὸ τῶν ἀτελεστέρων πρὸς τὰς τελειοτέρας μορφάς, ἕως οὗ καταλήξῃ εἰς τὴν ἐν Χριστῷ ἀποκάλυψιν, τελειοτέραν τῆς ὁποίας ἄλλην δὲν ἀποδεχόμεθα[2]. Ὡραιότατα τὴν ἀρχὴν ταύτην διατυποῖ ὁ Ἀπ. Παῦλος λέγων: «*Κἀγώ, ἀδελφοί, οὐκ ἠδυνήθην λαλῆσαι ὑμῖν ὡς πνευματικοῖς ἀλλ' ὡς σαρκίνοις, ὡς νηπίοις ἐν Χριστῷ. Γάλα ὑμᾶς ἐπότισα οὐ βρῶμα· οὔπω γὰρ ἐδύνασθε*». (Α' Κορ. 3,1—2 πρβλ. καὶ 13,11). Ὁ αὐτὸς Ἀπόστολος τὴν προοδευτικὴν ταύτην τῆς ἀποκαλύψεως ἐξέλιξιν καθορίζει λέγων ὅτι «*ὁ Νόμος παιδαγωγὸς ἡμῖν γέγονεν εἰς Χριστὸν*» (Γαλ. 3,24). Τὸ αὐτὸ δὲ καὶ ὁ Κύριος ὑποδηλοῖ λέγων: «*Μὴ νομίσητε ὅτι ἦλθον καταλῦσαι τὸν νόμον ἢ τοὺς προφήτας· οὐκ ἦλθον καταλῦσαι ἀλλὰ πληρῶσαι*» (Ματθ. 5,17). Ἡ πρόοδος δὲ αὕτη δὲν βαίνει ἀπὸ τοῦ ψευδοῦς εἰς τὸ ἀληθὲς ἀλλ' ἀπὸ τοῦ ἀτελεστέρου εἰς τὸ τελειότερον. Τὸ αὐτὸ πνεῦμα λαλεῖ καὶ ὁ αὐτὸς Θεὸς βαθμιαίως ἀποκαλύπτεται. Κατὰ ταῦτα ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ δέον ν' ἀναζητῶμεν τὴν ἐξέλιξιν τῶν ἀποκαλυπτομένων διδασκαλιῶν, ἕως οὗ φθάσωμεν εἰς τὴν τελείαν αὐτῶν μορφήν, τὴν διδομένην πάλιν ἐν αὐτῇ ταύτῃ τῇ Ἁγ. Γραφῇ. Καὶ ἐν αὐταῖς ἀκόμη ταῖς θρησκευτικαῖς καὶ ἠθικαῖς διδασκαλίαις θὰ διακρίνωμεν κατ' ἀνάγκην τὸ αἰώνιον, τὸ ἀπόλυτον αὐθεντίαν ἔχον, ἀπὸ τοῦ παροδικοῦ τοῦ ὑπὸ τοῦ χρόνου καθοριζομένου, ὡς αὐτὸς ὁ Κύριος ἐδίδαξεν ἡμᾶς λέγων: «*Ἠκούσατε ὅτι ἐρρέθη τοῖς ἀρχαίοις..... ἐγὼ δὲ λέγω ὑμῖν*» (Ματθ. 5,21). Μὴ νομισθῇ δὲ ὅτι οὕτω ἀχρηστεύεται διὰ παντὸς ἡ Π. Δ. καθ' ὅσον πολλὰς διδασκαλίας ἀνευρίσκομεν κατὰ τὸν τελειότερον τρόπον ἀναπτυχθείσας ἐν τῇ Π.Δ., πέραν τοῦ ὁποίου οὐδὲ ἡ Κ.Δ. ἐχώρησεν.

1. Χρ. Ἀνδρούτσου, Δογματική. Ἀθῆναι 1907 σ. 111 ἰδὲ καὶ Π. Τρεμπέλα ἔνθ' ἀνωτ. σ. 70.

2. Πρβλ. Ζ. Ῥώσην ἔνθ' ἀνωτ. σ. 471. Δ. Μπαλᾶνον, ἔνθ' ἀνωτ. σ. 123. Εὐάγγ. Ἀντωνιάδην ἔνθ' ἀνωτ. σ. 41—42. Π. Τρεμπέλαν ἔνθ' ἀνωτ. σ. 45 ἑξ.

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω λεχθέντων καθορίζεται πλέον καὶ ἡ σχέσις Π. καὶ Κ. Δ, Ἀμφότεραι αἱ Διαθῆκαι, ὡς πηγαὶ τῆς θείας ἀποκαλύψεως, ἔχουν διὰ τὴν ἡμετέραν Ἐκκλησίαν τὴν αὐτὴν αὐθεντίαν. Ἀποτελοῦσι δὲ ἑνιαῖόν τι ὅλον ἀδιάσπαστον. Ὁ αὐτὸς Θεὸς λαλεῖ ἐν ἀμφοτέραις ταῖς Διαθήκαις καὶ τὸ αὐτὸ πνεῦμα ἐμπνέει τοὺς συγγραφεῖς. Ἀλλὰ καὶ οὐσιαστικώτερόν τι συνδέει τὰς δύο Διαθήκας, καθ' ὅσον ἀμφότεραι περιέχουν τὴν ἀπολυτρωτικὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ, ἥτις ἐν τῇ ἱστορίᾳ τοῦ Ἰσραηλιτικοῦ λαοῦ ἐκδηλουμένη τελειοῦται ἐν τῷ προσώπῳ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ. Δι' ὃ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον στενώτατα συνδέει ἀμφοτέρας τὰς Διαθήκας, εἶναι τὸ πρόσωπον τοῦ Μεσσίου Ἰησοῦ Χριστοῦ. Ἐν τῇ ὅλῃ ἐξελίξει ἡ Π. Δ. ἔχει προπαιδευτικὸν χαρακτῆρα, ὡς ὁ Ἀπ. Παῦλος εὐστόχως ἐσημείωσε «*ὥστε ὁ Νόμος παιδαγωγὸς ἡμῖν γέγονεν εἰς Χριστὸν*» (Γαλ. 3,24).

Ἐκ τῶν ἐν ταῖς ἀνωτέρω παραγράφοις λεχθέντων γίνεται φανερὸν ὅτι ἡ ὅλη Ἀποκάλυψις συγκλίνει ὡς πρὸς μοναδικὸν κέντρον πρὸς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ὥστε θὰ ἠδύνατό τις νὰ ὀνομάσῃ τὴν Ἀποκάλυψιν «Χριστοκεντρικήν». Ἐκ τῆς θέσεως ταύτης καὶ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία καὶ Θεολογία προσπαθοῦν νὰ κατανοήσουν τὴν ὅλην ἀποκάλυψιν ὑπὸ τὸ φῶς τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ, ὅστις μὲ τὸ πλήρωμα τοῦ φωτὸς τῆς ἀποκαλύψεως διεφώτισε καὶ συνεπλήρωσε τὴν ὅλην προηγουμένως γενομένην ἀποκάλυψιν. Ἄνευ τῆς ἀφετηρίας ταύτης ἀπὸ τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ δὲν εἶναι δυνατὸν νὰ κατανοηθῇ ὁ ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ Λόγος τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὅλη Ἀποκάλυψις, ἡ ὅλη Γραφή, εἶναι ἐξαγγελία, εὐαγγέλιον τοῦ ἐνσαρκωθέντος Λόγου τοῦ Θεοῦ. Σκοπὸς δὲ τῆς ὅλης ἀποκαλύψεως εἶναι ἡ σωτηρία τῶν ἀνθρώπων καὶ ὡς ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης ἐκφράζεται «*ταῦτα δὲ γέγραπται ἵνα πιστεύσητε ὅτι Ἰησοῦς ἐστιν ὁ Χριστὸς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ἵνα πιστεύοντες ζωὴν ἔχητε ἐν τῷ ὀνόματι αὐτοῦ*». (Ἰω. 20,31). Κατὰ ταῦτα καὶ ἡ ἡμετέρα Ἐκκλησία καὶ Θεολογία ἕνεκα τοῦ σωτηριολογικοῦ τούτου σκοποῦ θεωροῦν τὴν ἱστορίαν τῆς Π. καὶ Κ. Δ. ὡς ἱερὰν (Heilsgeschichte) καὶ ὑπὸ τὸ πρῖσμα τοῦτο ζητοῦν καὶ τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν ἐν αὐτῇ ἐκδηλουμένην ἀποκάλυψιν νὰ κατανοήσουν.

IV

Δευτέρα πηγὴ τῆς Χριστ. πίστεως κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας εἶναι, ὡς ἀνωτέρω ἐδηλώθη, ἡ Ἱερὰ Παράδοσις, ἐπὶ τῆς ὁποίας τόσαι ἐκ μέρους τῶν Διαμαρτυρομένων ἀντιρρήσεις διετυπώθησαν, ὀφειλόμεναι κατὰ μέγα μέρος εἰς τὴν μὴ ὀρθὴν κατανόησιν τῆς ἐννοίας τῆς Παραδόσεως, ἕνεκα ἴσως τῆς μὴ πλήρους ἀναπτύξεως τοῦ περιεχομένου καὶ τῆς φύσεως τῆς Παραδόσεως ἐκ μέρους ἡμῶν τῶν Ὀρθοδόξων.

Καίτοι ἡ Παράδοσις τοιαύτην βασικὴν παρ' ἡμῖν κατέχει θέσιν, ὅμως

οὐδέποτε ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἐπισήμως δι' ἀποφάσεως Οἰκουμενικῆς ἢ ἄλλης τινὸς Συνόδου καθώρισε τὴν ἔννοιαν, τὴν ἔκτασιν καὶ τὰ χρονικὰ ὅρια αὐτῆς. Συνήθως ὡς Παράδοσις καθορίζεται «ἡ ἄγραφος διδασκαλία, ἡ διὰ ζώσης φωνῆς εἰς τὴν Ἐκκλησίαν ὑπὸ τῶν Ἀποστόλων παραδοθεῖσα καὶ ἐν ταῖς Συνόδοις, τοῖς Πατράσι καὶ τῇ πράξει τῆς Ἐκκλησίας φερομένη»[1], ἣν ὁμοφώνως καὶ διηνεκῶς αἱ ἐπὶ μέρους Ἐκκλησίαι ἀποδέχονται, ὥστε Παράδοσις νὰ εἶναι κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ ἐκ Λειρίου Βικεντίου «quod ubique quod semper quod ab omnibus creditum est». Ὡς πρὸς τὴν ἔκτασιν τῆς Παραδόσεως ἄλλοι μὲν τῶν θεολόγων δέχονται ὅτι ἡ παράδοσις ἐκτείνεται μέχρι τῆς Ζ' Οἰκουμενικῆς Συνόδου καὶ ἄλλοι μέχρι τοῦ σχίσματος τῶν Ἐκκλησιῶν.

Ἡ Παράδοσις συνδέεται στενῶς πρὸς τὸ πρόβλημα τῆς γραπτῆς διασώσεως καὶ διαδόσεως τῆς ἐν Χριστῷ γενομένης ἀποκαλύψεως. Ὑπ' οὐδενὸς δύναται νὰ ἀμφισβητηθῇ τὸ γεγονὸς ὅτι τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. δὲν περιέχουν ὁλόκληρον τὴν ἐν Χριστῷ γενομένην ἀποκάλυψιν. Ἡ ἱστορία μαρτυρεῖ ὅτι ἡ πρώτη Χριστιανικὴ κοινότης, ἡ πρώτη Ἐκκλησία, συνεπήχθη, ὑπῆρχε καὶ ἔζη πρὶν ἢ συγγραφῇ τὸ πρῶτον βιβλίον τῆς Κ. Δ. Καίτοι δὲ γραπτὰ μνημεῖα δὲν ὑπῆρχον, ἡ πρώτη αὐτη Ἐκκλησία, κέντρον ἔχουσα τὸ πρόσωπον τοῦ Κυρίου, ἔζη καὶ ἀνεπτύσσετο ἐκ τῆς ὑπ' αὐτοῦ γενομένης διδασκαλίας, ἥτις κατ' ἀνάγκην ἐφέρετο ἀπὸ στόματος εἰς στόμα ἐν τῇ παραδόσει. Ἡ παράδοσις ἑπομένως διετήρει τὴν πρώτην Χριστ. Ἐκκλησίαν καὶ ἀπετέλει τὴν μόνην πηγὴν τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως μετὰ τὸν θάνατον τοῦ Κυρίου καὶ πρὸ τῆς συγγραφῆς τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. ἐπὶ μακρὸν χρόνον. Ἡ παράδοσις αὕτη πολλαχοῦ τῆς Κ. Δ. προϋποτίθεται καὶ οἱ Ἀπόστολοι ἐμφανίζονται ἔχοντες τὴν συναίσθησιν ὅτι εἶναι φορεῖς ἀκριβῶς τῆς παραδόσεως ταύτης. (Α' Κορ. 7,10. 9,14. 11,2,23. 14,37. Β' Θεσσ. 2,15 Γαλ. 2,1 ἑξ. Β' Τιμ. 1,13,14. 2,2 Β' Ἰω. 12 κλπ.) Καὶ αὐτὰ τὰ βιβλία τῆς Κ.Δ., κυρίως εἰπεῖν, τί εἶναι ἢ παράδοσις, καταγραφὴ τῆς παραδόσεως, δεδομένου ὅτι ὁ Κύριος οὐδὲν ἔγραψε, πολλοὶ δὲ τῶν συγγραφέων τῆς Κ. Δ. οὔτε αὐτόπται οὔτε αὐτήκοοι τοῦ Κυρίου μάρτυρες ἐγένοντο ἀλλὰ παράδοσιν καὶ αὐτοὶ κατέγραψαν.

Ἐπὶ τῆς Παραδόσεως ἀκριβῶς ταύτης τῆς ἀρχαιοτάτης, ὡς ἐπὶ βάσεως, ἐστηρίχθη ἡ Ἐκκλησία πρὸς καθορισμὸν τῶν κανονικῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. Βεβαίως ἡ Ἐκκλησία ἔλαβε ὑπ' ὄψιν καὶ τὰ ἐσωτερικὰ τεκμήρια ἑκάστου βιβλίου ἀλλ' ὡς κριτήριον πρὸς καθορισμὸν τῶν γνησίων βιβλίων καὶ σχηματισμὸν τοῦ Κανόνος ἐχρησιμοποίησε τὴν παράδοσιν, πρὸς ἣν συνέκρινε τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων. Ἑπομένως ἡ Παράδοσις οὐ μόνον προηγήθη τῶν γραπτῶν μνημείων τῆς Κ. Δ. ἀλλ' ἀπετέλεσε καὶ τὴν βάσιν τῆς ἀναγνωρίσεως τούτων, ἅτινα ἤντλησαν τὴν αὐθεντίαν των ἐκ τῆς Ἐκκλησίας.

1. Χρ. Ἀνδρούτσου, Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως Ὀρθοδόξου². Ἀθῆναι 1930 σ. 114.

Τὸ κῦρος καὶ τὴν αὐθεντίαν εἰς τὰ βιβλία τοῦ κανόνος τῆς Κ. Δ. ἔδωκεν αὐτὴ ἡ Ἐκκλησία. Ἄνευ Ἐκκλησίας δὲν θὰ εἴχομεν αὐθεντικὰ κείμενα ἀλλὰ καὶ ἄνευ Παραδόσεως δὲν θὰ ἠδύνατο ἡ Ἐκκλησία νὰ διακρίνῃ τὸ γνήσιον ἀπὸ τοῦ μὴ γνησίου, τὸ ἱστορικὸν ἀπὸ τοῦ φανταστικοῦ καὶ μυθώδους.

Ἀλλὰ καὶ μετὰ τὴν συγγραφὴν τῶν βιβλίων τῆς Κ. Δ. ἡ παράδοσις δὲν ἔχασε οὐδὲ ἠδύνατο ν' ἀπολέσῃ τὴν σημασίαν αὐτῆς. Ἀκόμη μέχρι τῶν μέσων τοῦ δευτέρου αἰ. μ. Χ. μέγα κῦρος ἀπεδίδετο εἰς τὴν παράδοσιν, ἣν μάλιστα ἔθετον εἰς μεγαλυτέραν μοῖραν τῶν γραπτῶν μνημείων, ὡς δεικνύουν οἱ λόγοι τοῦ Παπίου [1] (Β' αἰ. μ. Χ.), διότι α) ὑπελάμβανον *«οὐ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσοῦτον ὠφελεῖν ὅσον τὰ παρὰ τῆς ζώσης φωνῆς καὶ μενούσης»* καὶ β) τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. δὲν περιέχουν τὴν ὅλην Ἀποκάλυψιν οὐδὲ ἀποτελοῦν πλήρη καὶ συστηματικὴν ἔκθεσιν αὐτῆς. Τὸ γεγονὸς τοῦτο εἶναι ἀναντίρρητον. Αὐτὸς ὁ Εὐαγγελιστὴς Ἰωάννης (20,30) παρατηρεῖ *«πολλὰ μὲν οὖν καὶ ἄλλα σημεῖα ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς ἐνώπιον τῶν μαθητῶν, ἃ οὐκ ἔστι γεγραμμένα ἐν τῷ βιβλίῳ τούτῳ»* καὶ ἀλλαχοῦ (21,25) *«ἔστι δὲ καὶ ἄλλα πολλὰ ἃ ἐποίησεν ὁ Ἰησοῦς, ἅτινα ἐὰν γράφηται καθ' ἕν, οὐδ' αὐτὸν οἶμαι τὸν κόσμον χωρήσειν τὰ γραφόμενα βιβλία»*. Τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. εἶναι περιπτωτικά. Ἐγράφησαν δηλ. ἐξ ὡρισμένων ἀφορμῶν καὶ ἐπιδιώκουν ἰδίους ἕκαστον σκοπούς. Ἕκαστος τῶν συγγραφέων μετέδωκεν ὅ,τι πρὸς τὸν προτιθέμενον ὑπ' αὐτοῦ σκοπὸν συνέβαλλε, ὅ,τι ἡ διδομένη πρὸς συγγραφὴν ἀφορμὴ ἀπῄτει. Μέρος ἑπομένως τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου παρέμενε ἀκατάγραφον, ὅπερ ὅμως ἐξηκολούθει νὰ ὑπάρχῃ καὶ νὰ διασώζηται ἐν τῇ ἀρχαίᾳ παραδόσει. Τοῦτο εἶναι τὸ ἀναγκαῖον συμπέρασμα τῶν ἱστορικῶν δεδομένων. Ἵνα λοιπὸν ἔχωμεν πλήρη τὴν εἰκόνα τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ ἔργου τοῦ Κυρίου, τῆς ἐν Χριστῷ δηλ. Ἀποκαλύψεως, δέον ν' ἀναζητήσωμεν τὸ παραλειφθὲν ὑλικὸν εἰς τὴν ἀρχαιοτάτην Παράδοσιν. Ἡ παράδοσις αὐτη ὡς συμπληροῦσα τὴν ἱστορικὴν εἰκόνα τοῦ Κυρίου δύναται ν' ἀποκληθῇ «ἱστορικὴ παράδοσις» ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς ἄλλην πα-

1. «Αὐτός γε μὴν ὁ Παπίας κατὰ τὸ προοίμιον τῶν αὐτοῦ λόγων, ἀκροατὴν μὲν καὶ αὐτόπτην οὐδαμῶς ἑαυτὸν γενέσθαι τῶν ἱερῶν Ἀποστόλων ἐμφαίνει, παρειληφέναι δὲ τὰ τῆς πίστεως παρὰ τῶν ἐκείνοις γνωρίμων διδάσκει, δι ὧν φησι λέξεων. «Οὐκ ὀκνήσω δέ σοι καὶ ὅσα ποτὲ παρὰ τῶν πρεσβυτέρων καλῶς ἔμαθον καὶ καλῶς ἐμνημόνευσα συγκατατάξαι ταῖς ἑρμηνείαις, διαβεβαιούμενος ὑπὲρ αὐτῶν ἀλήθειαν. Οὐ γὰρ τοῖς τὰ πολλὰ λέγουσιν ἔχαιρον, ὥσπερ οἱ πολλοί, ἀλλὰ τοῖς ἀληθῆ διδάσκουσιν· οὐδὲ τοῖς τὰς ἀλλοτρίας ἐντολὰς μνημονεύουσιν ἀλλὰ τοῖς παρὰ τοῦ Κυρίου τῇ πίστει δεδομένας καὶ ἀπ' αὐτῆς παραγενομένας τῆς ἀληθείας. Εἰ δὲ που καὶ παρηκολουθηκώς τις τοῖς πρεσβυτέροις ἔλθοι, τοὺς τῶν πρεσβυτέρων ἀνέκρινον λόγους τὶ Ἀνδρέας ἢ τὶ Πέτρος εἶπεν, ἢ τὶ Φίλιππος ἢ τὶ Θωμᾶς ἢ Ἰάκωβος ἢ Ἰωάννης ἢ Ματθαῖος ἢ τις ἕτερος τοῦ Κυρίου μαθητῶν ἅ τε Ἀριστίων καὶ ὁ πρεσβύτερος Ἰωάννης, οἱ τοῦ Κυρίου μαθηταὶ λέγουσιν. Οὐ γὰρ τὰ ἐκ τῶν βιβλίων τοσοῦτόν με ὠφελεῖν ὑπελάμβανον ὅσον τὰ παρὰ ζώσης φωνῆς καὶ μενούσης» (Εὐσ. Ἐκκλ. Ἱστ. III, 32 Migne 20, 296).

δοσιν, περὶ ἧς κατωτέρω ὁ λόγος [1]. Ἔχει δὲ ἡ ἱστορικὴ αὕτη παράδοσις συμπληρωματικὸν χαρακτῆρα, ὡς συμπληροῦσα τὴν ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς Κ.Δ. περιληφθεῖσαν ἀποκάλυψιν. Κατὰ ταῦτα ἀποκρούομεν τὴν περὶ αὐταρκείας τῶν Ἁγ. Γραφῶν διδασκαλίαν τῶν Διαμαρτυρομένων τοῦ 17ου αἰ. μ. Χ. Πρόδηλον ὅτι ἡ ἱστορικὴ αὕτη παράδοσις δὲν δύναται νὰ ἐκτείνηται πέραν τῶν μέσων, τὸ βραδύτερον πέραν τοῦ τέλους τοῦ δευτέρου αἰῶνος μ. Χ.

Αὐτὴν ἀκριβῶς τὴν ἀρχαίαν Ἀποστολικὴν Παράδοσιν ἐπικαλοῦνται ἀρχαιότατοι τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες, θέτοντες ταύτην παράλληλον πρὸς τὰ βιβλία τῆς Κ. Δ. Οὕτω ὁ Μ. Βασίλειος γράφει: «*Τῶν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ πεφυλαγμένων δογμάτων καὶ κηρυγμάτων τὰ μὲν ἐκ τῆς ἐγγράφου διδασκαλίας ἔχομεν, τὰ δὲ ἐκ τῆς τῶν Ἀποστόλων Παραδόσεως διαδοθέντα ἡμῖν ἐν μυστηρίῳ παρεδεξάμεθα, ἅπερ ἀμφότερα τὴν αὐτὴν ἰσχὺν ἔχει πρὸς εὐσέβειαν*» [2]. Καὶ ὁ Μ. Ἀθανάσιος περὶ τῶτ ἐν Νικαίᾳ συνελθόντων γράφει: «*Εὐθὺς ὡμολόγησαν πῶς πιστεύουσιν, ἵνα δείξωσιν ὅτι μὴ νεώτερον ἀλλ' ἀποστολικόν ἐστιν αὐτῶν τὸ φρόνημα καὶ ἃ ἔγραψαν οὐκ ἐξ ἑαυτῶν εὑρέθη ἀλλὰ ταῦτά ἐστιν, ἅπερ ἐδίδαξαν οἱ Ἀπόστολοι*» [3]. Τέλος σημειῶ καὶ τὸν Ἐπιφάνιον λέγοντα: «*Οὐ πάντα ἀπὸ τῆς Γραφῆς δύνανται λαμβάνεσθαι, διὸ τὰ μὲν Γραφαῖς, τὰ δὲ ἐν παραδόσει παρέδωκαν οἱ Ἅγιοι Ἀπόστολοι*» [4].

Ἀλλ' ἐκτὸς τῆς ἀνωτέρω Παραδόσεως ὑπάρχει καὶ ἄλλο εἶδος Παραδόσεως, διάφορον τοῦ προηγουμένου κατὰ τὸν χαρακτῆρα αὐτοῦ. Μετὰ τὴν ἀποτέλεσιν πλέον τῆς Θείας ἀποκαλύψεως διὰ τῆς ἐγγράφου καὶ ἀγράφου διδασκαλίας ἀρχίζει ἡ ἐπεξεργασία τοῦ παραδεδομένου ὑλικοῦ τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀρχίζει ἡ ἑρμηνεία, ἡ ἀνάπτυξις, ἡ διασάφησις καὶ ἡ συστηματοποίησις αὐτοῦ. Ἐν ἄλλαις λέξεσι ἀρχίζει ἡ Θεολογικὴ σκέψις ἐπὶ τῶν χριστιανικῶν διδασκαλιῶν. Ἡ ὅλη αὕτη ἐργασία διαμορφοῦται καὶ ἀποτυποῦται εἰς τὰ συγγράμματα τῶν Πατέρων, εἰς τοὺς λειτουργικοὺς τύπους, ἐκφραστικοὺς ἐννοιῶν, εἰς τοὺς Κανόνας, ἐκφραστικοὺς καὶ αὐτοὺς ὡρισμένων διδασκαλιῶν καὶ εἰς τὰς ἀποφάσεις τῶν Συνόδων. Οὕτω δὲ δημιουργεῖται μία συνεχὴς παράδοσις, ἥτις κατ' οὐσίαν δὲν εἶναι ἄλλο τι ἢ ἡ Θεολογικὴ ἀνάπτυξις καὶ συστηματοποίησις τῶν Χριστ. ἀληθειῶν. Τὴν Παράδοσιν ταύτην ἐν ἀντιδιαστολῇ πρὸς τὴν προηγουμένην, τὴν ἱστορικήν, δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν «Θεολογικὴν Παράδοσιν».

Ἡ διαφορὰ τῆς Θεολογικῆς ταύτης παραδόσεως ἀπὸ τῆς ἱστορικῆς εἶναι προφανής. Ἐνῷ ἡ ἱστορικὴ συμπληροῖ τὴν ἐν τοῖς βιβλίοις τῆς Κ. Δ. περιεχομένην Ἀποκάλυψιν, ἡ Θεολογικὴ ἑρμηνεύει, διασαφηνίζει καὶ συ-

---

1 Κατὰ στοματικὴν ἀνακοίνωσιν τὴν διάκρισιν ταύτην ποιεῖται καὶ ὁ τ. Καθ/τὴς τοῦ Παν/μίου Εὐάγγελος Ἀντωνιάδης.

2. Μ. Βασιλείου, Περὶ Ἁγ. Πνεύματος 27. Migne 32, 188.

3. Μ. Ἀθανασίου, Περὶ τῶν γενομένων ἐν Ἀριμινίῳ κ. 5 Migne 26, 688.

4. Migne 41, 1048.

στηματοποιεῖ τὴν ὅλην Ἀποκάλυψιν. Χαρακτηριστικὸν αὐτῆς δὲν εἶναί τι τὸ νέον, τὸ προστιθέμενον εἰς τὴν Ἀποκάλυψιν ἀλλ' ἴδιον αὐτῆς εἶναι ἡ ἐμβάθυνσις καὶ ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἡ τοιαύτη Παράδοσις δὲν θεμελιοῖ τὸ δόγμα, ὡς σαφῶς διδάσκουν ἀρχαῖοι τῆς Ἐκκλησίας Πατέρες [1].

Ἐὰν οὕτω τὴν παράδοσιν ἐκλάβωμεν, ὡς σκέψιν καὶ ἐπεξεργασίαν τῶν Χριστιανικῶν ἀληθειῶν, τότε ἡ παράδοσις αὕτη ἀρχομένη ἀπὸ τῶν πρώτων αἰώνων ἐξακολουθεῖ καὶ μέχρι σήμερον καὶ θὰ συνεχισθῇ, διότι ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Ἐκκλησίᾳ καὶ Θεολογίᾳ δὲν ἔπαυσεν ἡ Θεολογικὴ σκέψις, ἡ προσπάθεια πληρεστέρας κατανοήσεως καὶ συστηματοποιήσεως τῶν χριστιανικῶν ἀληθειῶν. Ἄλλως τε πᾶς ζῶν ὀργανισμός, ὡς τοιοῦτος, δὲν δύναται ἢ νὰ δημιουργῇ παράδοσιν. Μόνον ὁ νεκρὸς ὀργανισμὸς στερεῖται τοιαύτης, διότι δὲν ἔχει ζωήν.

Τῆς Παραδόσεως οὕτω νοουμένης αἱ Προτεσταντικαὶ Ἐκκλησίαι δὲν δύνανται ν' ἀπορρίψουν τὴν παράδοσιν, διότι καὶ αὐταὶ ἔχουν πράγματι παράδοσιν, καθ' ὅσον ἀδιάκοπος εἶναι καὶ ἐν ταῖς Προτεσταντικαῖς Ἐκκλησίαις ἡ Θεολογικὴ σκέψις πρὸς κατανόησιν τοῦ χριστιανισμοῦ. Αὐτὴ ἄλλως τε ἡ Διαμαρτύρησις τί ἄλλο εἶναι ἢ μία νέα ἀπόπειρα κατανοήσεως τοῦ χριστιανισμοῦ.

Τῆς Παραδόσεως, ὑπὸ τὴν ἀνωτέρω γενικωτάτην ἔννοιαν ἐκλαμβανομένης, οὐχὶ πάντα τὰ στοιχεῖα αὐτῆς, οὐχὶ πᾶσα παράδοσις εἶναι ὑποχρεωτικὴ δι' ἡμᾶς. Ἡ Ἐκκλησία, εἰς ἣν ὁ Θεὸς ἐνεπιστεύθη τὴν Ἀποκάλυψιν αὐτοῦ, δυνάμει τοῦ ἐν αὐτῇ οἰκοῦντος Πνεύματος τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ἀψευδῆ τοῦ Κυρίου μαρτυρίαν, κατὰ καιροὺς ἐν Οἰκουμενικαῖς Συνόδοις ἡρμήνευσε καὶ διετύπωσε αὐθεντικῶς ὡρισμένας διδασκαλίας, δημιουργήσασα ἐπίσημον αὐθεντικὴν παράδοσιν, ἥτις δι' ἡμᾶς τοὺς Ὀρθοδόξους ἔχει ἀπόλυτον αὐθεντίαν καὶ ὑποχρεωτικὸν χαρακτῆρα. Τὴν ἐν ταῖς ἀποφάσεσι τῶν Οἰκουμενικῶν Συνόδων περιεχομένην ταύτην παράδοσιν δυνάμεθα νὰ ὀνομάσωμεν «Δογματικὴν Παράδοσιν», ἥτις ἱστορικῶς, τό γε νῦν ἔχον, λήγει μὲ τὴν Ζ' Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, οὐδεὶς ὅμως δύναται ν' ἀρνηθῇ τὸ δυνατὸν τῆς συγκλήσεως ἐν τῷ μέλλοντι καὶ ἄλλων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, αἵτινες διὰ τῶν ἀποφάσεων αὐτῶν θὰ διαμορφώσουν καὶ νέας δογματικὰς παραδόσεις.

Ἡ διαφορὰ κατὰ ταῦτα τῆς δογματικῆς παραδόσεως ἀπὸ τῆς λοιπῆς

1. *Οὕτω ὁ Μ. Βασίλειος γράφει*: «Δεῖ τῶν ἀκροατῶν τοὺς πεπαιδευμένους τὰς Γραφὰς δοκιμάζειν τὰ παρὰ διδασκάλων λεγόμενα καὶ τὰ μὲν σύμφωνα ταῖς Γραφαῖς δέχεσθαι τὰ δὲ ἀλλότρια ἀποβάλλειν» (Migne 31, 845), ὁ Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος παρατηρεῖ «ἀφέντες τί τῷ δεῖνι δοκεῖ περὶ τούτων, παρὰ τῶν Γραφῶν πάντα πυνθάνεσθε» (Migne 61, 497) καὶ ὁ Κύριλλος ὁ Ἱεροσολύμων παρατηρεῖ: «δεῖ περὶ τῶν θείων καὶ ἁγίων τῆς πίστεως μυστηρίων μηδὲ τό τυχὸν ἄνευ τῶν θείων παραδίδοσθαι γραφῶν καὶ μὴ ἁπλῶς πυθανότησι καὶ λόγων κατασκευαῖς παραφέρεσθαι» (Migne 33, 476 - 7).

Θεολογικῆς, ἣν δυνάμεθα πλέον νὰ καλέσωμεν «κυρίως Θεολογικὴν» ἔγκειται ἐν τούτῳ, ὅτι ἡ μὲν πρώτη θεωρεῖται ἀλάθητος καὶ ἔχει ἀπόλυτον αὐθεντίαν, ἡ δὲ δευτέρα στερεῖται τοῦ γνωρίσματος τούτου. Οὔτε αἱ διδασκαλίαι τῶν Πατέρων, οὔτε αἱ ἀποφάσεις τῶν Τοπικῶν Συνόδων θεωροῦνται ἀλάθητοι[1]. Ἱστορικῶς δὲ τὴν γένεσιν τῆς Δογματικῆς παραδόσεως παρακολουθοῦντες παρατηροῦμεν ὅτι ἡ θεολογικὴ παράδοσις προηγεῖται τῆς Δογματικῆς. Δὲν ἔσπευδεν ἡ Ἐκκλησία ἐπισήμως ν᾿ ἀποφανθῇ ἐπὶ τῶν ἑκάστοτε ἀναφαινομένων ζητημάτων ἀλλὰ προηγεῖτο μεγάλη ἐργασία, ἐδημιουργεῖτο μεγάλη Θεολογικὴ παράδοσις καὶ ὅταν πλέον ἡ παράδοσις αὕτη καθίστα ὥριμα τὰ ζητήματα, τότε πλέον ἐδημιουργεῖτο ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας ἡ δογματικὴ παράδοσις. Βεβαίως καὶ ἡ κυρίως Θεολογικὴ παράδοσις ἔχει δι᾿ ἡμᾶς βαρύτητα. Ἐνταῦθα συνέβη ὅ,τι καὶ περὶ Ἀποκαλύψεως. Ἡ δογματικὴ παράδοσις δὲν περιέλαβε ἐκ τῆς Θεολογικῆς παραδόσεως πᾶν ὅ,τι ὀρθόν. Ἡ δογματικὴ παράδοσις δὲν εἶναι μία συστηματικὴ ἐπιλογὴ τῆς ὅλης θεολογικῆς παραδόσεως ἀλλ ἐκ καιρικῶν λόγων καὶ ἀφορμῶν προελθοῦσα περιέλαβε ὅ,τι εἰς τὰ τεθέντα τότε προβλήματα ἀνεφέρετο.

Τοιαύτην τινὰ διαβάθμισιν τῆς παραδόσεως οὐχὶ βεβαίως εἰς τόσον συγκεκριμένην μορφὴν δύναταί τις νὰ διαγνώσῃ καὶ εἰς αὐτὰς τὰς Προτεσταντικὰς Ἐκκλησίας. Ἄλλο κῦρος καὶ αὐθεντίαν ἔχουν αἱ γνῶμαι τῶν Μεταρρυθμιστῶν καὶ ἄλλο τῶν μεταγενεστέρων Θεολόγων. Μεγαλύτερον κῦρος ἔχει τὸ βιβλίον τῶν Προσευχῶν ἀπὸ οἱονδήποτε ἄλλο κλπ.

VI

Ὡς ἡ Ἐκκλησία διὰ τοῦ ἐν αὐτῇ οἰκοῦντος Ἁγ. Πνεύματος ἔκρινε ποία εἶναι γνησία Ἀποκάλυψις καὶ καθώρισε τὰ περιέχοντα αὐτὴν βιβλία, οὕτω ἡ αὐτὴ Ἐκκλησία εἶναι καὶ ὁ αὐθεντικὸς ἑρμηνευτὴς αὐτῆς. Βεβαίως ἡ Ἐκκλησία μας ἐπιτρέπει πᾶσαν ἔρευναν, γινομένην δι᾿ ὅλων τῶν ἐπιστημονικῶν μέσων καὶ μεθόδων, διδάσκει ὅμως ὅτι αὐτὴ ἀποτελεῖ τὸ αὐθεντικὸν κριτήριον, τὸν αὐθεντικὸν ἑρμηνευτὴν τῆς Ἀποκαλύψεως. Ἡ διδασκαλία αὕτη, ἥτις προέρχεται ἐκ τῆς ἐννοίας τῆς Ἐκκλησίας, ὡς τοῦ θείου καθιδρύματος, οὗτινος κύριον ἔργον εἶναι ἡ διδασκαλία καὶ ἑρμηνεία τῆς Ἀποκαλύψεως, ἀποτελεῖ καὶ αἴτημα αὐτοῦ τοῦ ἀνθρωπίνου λογικοῦ, διότι αἱ ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης ἐφαρμοζόμεναι μέθοδοι, ὡς προϊόντα τοῦ ἀνθρωπίνου λόγου ὑπόκειται εἰς πλάνην καὶ σφάλματα. Ἔχομεν λοιπὸν ἀνάγκην ἑνὸς κριτηρίου μετ᾿ αὐθεντίας, στηριζομένης οὐχὶ ἐπὶ ἀνθρωπίνων μέσων, ἑρμηνεύοντος τὴν θείαν Ἀποκάλυψιν. Τὸ κριτήριον τοῦτο δὲν δύναται νὰ εἶναι ἄλλο τι ἢ ἡ Ἐκκλησία. Λέγοντες δὲ αὐθεντικὴν ἑρμηνείαν ἐννοοῦμεν τὸ

1. Πρβλ καὶ Χρ. Ἀνδρούτσου, Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως Ὀρθοδόξου Ἀθῆναι 1930 σ. 126.

ἀληθὲς νόημα, ὅπερ ἡ Ἐκκλησία ἐπισήμως διὰ τῶν Συνόδων ἔδωκε εἰς χωρία τῆς Ἁγ. Γραφῆς [1]. Ἡ διδασκαλία αὕτη ἀπορρέει ἐκ τῆς ὅλης περὶ θεοπνευστίας τῆς Ἁγ. Γραφῆς διδασκαλίας. Ἐὰν ἡ θεία Ἀποκάλυψις πρὸς μετάδοσιν καὶ καταγραφὴν εἶχε ἀνάγκην τῆς ἐπιστασίας τοῦ Ἁγ. Πνεύματος, πόσον μᾶλλον δὲν εἶναι ἀναγκαία ἡ τοῦ Πνεύματος ἐπιστασία προκειμένου περὶ τῆς ὀρθῆς ἑρμηνείας τῆς Ἀποκαλύψεως; Τοῦτο ὅμως δὲν δύναται νὰ συντελεσθῇ εἰς τὰ ἐπὶ μέρους ἄτομα ἀλλ᾿ εἰς αὐτὴν τὴν Ἐκκλησίαν, ἐν ᾗ ἐνοικεῖ τὸ Ἅγ. Πνεῦμα. Ἐν τούτῳ ἀκριβῶς ὑπάρχει μία διαφορὰ μεταξὺ τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας καί τινων Διαμαρτυρομένων κύκλων, οἵτινες ἐκδέχονται ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Ἁγ. Γραφῆς ἄμεσον ἰδιωτικὸν φωτισμὸν ἑκάστου ἐπὶ μέρους ἀτόμου. Κατ᾿ αὐτὸν τὸν τρόπον αἴρεται κάθε αὐθεντία, μέτρον δὲ καὶ κριτὴς γίνεται ἕκαστος ἄνθρωπος.

Ἐν τῇ ἑρμηνείᾳ τῆς Ἁγ. Γραφῆς ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ Θεολογία ὁρμῶνται ἀπὸ τῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ Ἁγ. Γραφὴ ἀποτελεῖ ἑνιαῖόν τι ἀδιάσπαστον. Ἐντεῦθεν ἡ Π. Δ. ἀνέκαθεν ἡρμηνεύθη ὑπὸ τὸ φῶς τῆς πλήρους ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως. Ἕκαστον χωρίον τῆς Π. Δ., ἀναφερόμενον εἰς ζητήματα πίστεως καὶ ἤθους, δέον νὰ συσχετίζηται καὶ ἑρμηνεύηται ἀπὸ τῆς Κ. Δ., ὅπως ἀκριβῶς ἀντιστοίχως πλείστων χωρίων τῆς Κ.Δ. δέον νὰ ἀναζητῶμεν ἐν τῇ Π. Δ. τὴν ῥίζαν, ἀπὸ τῆς ὁποίας ἐβλάστησαν. Ἐν τῇ τοιαύτῃ στενῇ ἀλληλουχίᾳ τῶν δύο Διαθηκῶν καὶ ἐν τῇ προσπαθείᾳ κατανοήσεως τῆς Π. Δ. ἀπὸ τοῦ φωτὸς τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκαλύψεως ἤδη ἡ ἀρχαία Ἐκκλησία ἐχρησιμοποίησε *πρὸ τῇ ἱστορικῇ μεθόδῳ* τὴν ἀλληγορικὴν καὶ τυπολογικὴν μέθοδον. Κατὰ τὴν πρώτην μέθοδον ἢ αἴρεται τελείως ἡ ἱστορικὴ καὶ γραμματικὴ ἔννοια ἢ πρὸς τῇ ἐννοίᾳ ταύτῃ εὑρίσκει τις ἄλλην τινὰ διάφορον, βαθυτέραν ἔννοιαν. Κατὰ τὴν τυπολογικὴν μέθοδον δὲν αἴρεται ἡ ἱστορικὴ ἔννοια τοῦ κειμένου ἀλλὰ τὰ ἐν τῷ κειμένῳ δηλούμενα ἐκλαμβάνονται ὡς τύποι μελλοντικῶν πραγμάτων [2]. Ἤδη τὴν τοιαύτην τυπολογικὴν ἑρμηνείαν ἐχρησιμοποίησαν οἱ συγγραφεῖς τῆς Κ. Δ. (Ματθ. 12,39. Ἰω. 19,36 Α' Κορ. 10,4 κλπ.). Εὐνόητον ὅτι ἡ τυπολογικὴ αὕτη μέθοδος δύναται νὰ ἐφαρμοσθῇ μόνον ἐπὶ τῆς Π. Δ. οὐχὶ δὲ καὶ ἐπὶ τῆς Κ. Δ. Σήμερον ποιούμεθα πολὺ ὀλιγωτέραν χρῆσιν τῆς ἀλληγορικῆς καὶ τυπολογικῆς ἑρμηνείας, ἑρμηνεύοντες δι᾿ αὐτῆς μόνον ἐκεῖνα τὰ χωρία τῆς Π.Δ., τὰ ὁποῖα οὕτω κατενοήθησαν ὑπὸ τῆς Κ. Δ. καὶ ὅσα ἀναφέρονται ἐμφανῶς εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Μεσσίου.

---

1. Ἡ Ε' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἡρμήνευσε τὸ Ἰω. 20,24, ἡ ἐν Καρθαγένῃ τὸ Ῥωμ. 5,12, ἡ ἐν Σαρδικῇ τὸ Ἰω. 10,30.

2. Οὕτω λ. χ. τὸ Ἑβρ. Πάσχα ἐκλαμβάνεται ὡς τύπος τοῦ Χριστ. Πάσχα, ἡ διάβασις τῆς Ἐρυθρᾶς θαλάσσης ὡς τύπος τῆς μελλούσης λυτρώσεως, ἡ ἀνύψωσις τῶν χειρῶν τοῦ Μωϋσέως κατὰ τὴν μάχην τῶν Ἀμαληκιτῶν (Ἔξ 17,8 ἑξ.) ὡς τύπος τοῦ σταυροῦ κλπ.

Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία καὶ Θεολογία, ὁρμώμεναι ἐκ τῆς ἀρχῆς ὅτι ἡ ἱστορία τῆς Π. καὶ Κ. Δ. εἶναι ἱερὰ ἱστορία (Heilsgeschichte), εἰκονίζουσα τὴν ἐν τῷ κόσμῳ ἀπολυτρωτικὴν ἐνέργειαν τοῦ Θεοῦ, ζητεῖ τὴν βαθυτέραν τῶν γεγονότων σημασίαν, ἀναγομένη εἰς μίαν πνευματικὴν ἑρμηνείαν, εἰσχωροῦσαν εἰς τὸ βαθύτερον νόημα, εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ κειμένου, τὸ ἀνακαινίζον καὶ ἀπολυτροῦν τὸν ἄνθρωπον.

Ἀφ' ἑτέρου ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία ἐκ τοῦ γεγονότος ὁρμωμένη ὅτι ἡ Ἀποκάλυψις ἐγένετο πρὸς ἀνθρώπους ἐν χρόνῳ καὶ δι' αὐτῶν μετεδόθη καὶ κατεγράφη δι' ἀνθρωπίνης γραφῆς καὶ γλώσσης ἐφαρμόζει ἐν τῇ Ἑρμηνείᾳ τῆς Ἁγ. Γραφῆς τὰς φιλολογικὰς καὶ ἱστορικὰς μεθόδους πρὸς ἀποκατάστασιν τοῦ κειμένου, πρὸς ἔρευναν τῆς φιλολογικῆς γενέσεως ἑκάστου βιβλίου, πρὸς καθορισμὸν τῆς γνησιότητος ἑκάστου βιβλίου καὶ τοῦ περιβάλλοντος τοῦ ἱστορικοῦ, ἐντὸς τοῦ ὁποίου ἐγράφησαν τὰ βιβλία, χωρὶς ἡ αὐθεντία τῆς Ἁγ. Γραφῆς νὰ δύναται διὰ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν μεθόδων τούτων νὰ πάθῃ ἔστω καὶ τὴν ἐλαχίστην μείωσιν. Ἐν τῇ νεωτέρᾳ φάσει τῆς παρ' ἡμῖν Ὀρθοδόξου Θεολογίας εὐρεῖα γίνεται χρῆσις τῆς φιλολογικῆς, ἱστορικῆς καὶ θρησκειολογικῆς μεθόδου[1]. Ἀξιοσημείωτον ὅτι ἐπὶ τῶν νεωτέρων προβλημάτων τῆς ἱστορικο-φιλολογικῆς κριτικῆς, ἅτινα στενῶς σχετίζονται πρὸς τὴν αὐθεντίαν τῆς Ἁγ. Γραφῆς, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία δὲν ἔσπευσε νὰ λάβῃ θέσιν, κλείουσα διὰ παντὸς τὸν δρόμον πρὸς ἐπιστημονικὴν ἔρευναν, ὡς ἔπραξε εἰς πολλὰς περιπτώσεις ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία.

Τὴν ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ ἀποκάλυψιν ἀνέκαθεν ἡ Ὀρθόδοξος Θεολογία ἔφερεν εἰς συσχέτισιν *πρὸς τὸν ἐξωβιβλικὸν πνευματικὸν κόσμον*, οὐχὶ διὰ νὰ τελειοποιήσῃ ταύτην ἀλλὰ διὰ νὰ δείξῃ ὅτι καὶ παρὰ τῷ ἐθνικῷ κόσμῳ ὁ Θεὸς «οὐκ ἀμάρτυρον αὐτὸν ἀφῆκε» (Πράξ. 14,17) ἀλλὰ σπέρματα ἀποκαλύψεως ἔδωκε καὶ εἰς τὸν κόσμον τοῦτον. Γνωστὴ εἶναι ἡ «περὶ σπερματικοῦ Λόγου» θεωρία τοῦ Ἰουστίνου. Ἡ θέσις αὕτη δύναται νὰ διευκολύνῃ τὴν λύσιν τοῦ προβλήματος, ὅπερ ἐπὶ τῶν ἡμερῶν ἡμῶν ἔθηκε ἡ ἱστορικοθρησκειολογικὴ ἔρευνα, τῆς σχέσεως τῆς Ἀποκαλύψεως πρὸς τὰς ἐξωβιβλικὰς πηγάς.

Δι' ἡμᾶς τοὺς Χριστιανοὺς ὁ Θεὸς εἶναι πάντοτε Θεὸς τῆς ἀγάπης, ὅστις ὡς τοιοῦτος δὲν εἶναι δυνατὸν ἢ νὰ λάβῃ καὶ περὶ τοῦ ἐθνικοῦ κόσμου πρόνοιαν, ὡς καὶ ἡ Κ. Δ. διδάσκει (Πράξ. 14, 17. 15,17. 17,26 ἑξ. Ῥωμ. 1,21. 2,14). Οὕτω καὶ ἀπὸ Ὀρθοδόξου ἀπόψεως δυνάμεθα νὰ ἀνευρίσκωμεν καὶ καθορίζωμεν τὴν συνάφειαν τῶν ἐν τῇ Γραφῇ περιεχομένων διδασκαλιῶν πρὸς ἐξωβιβλικάς, χωρὶς διὰ τούτου ἡ αὐθεντία τῆς Γραφῆς νὰ μειωθῇ. Τοὐναντίον οὕτω καθιστάμεθα ἱκανοὶ «τὴν πρὸς τὴν ἀνθρωπότητα φυσικῶς καὶ ὑπερφυσικῶς, ἐμμέσως καὶ ἀμέσως, γενομένην θείαν

1. Πρβλ. Β. Vellas Old Testament Studies in the Modern Greek Orthodox Theology. Athens 1948.

Ἀποκάλυψιν νὰ κατανοήσωμεν ὡς ἑνιαῖον σύνολον, οὕτω δὲ νὰ σχηματίσωμεν καλλιτέραν τινά, εὐρυτέραν καὶ βαθυτέραν εἰκόνα περὶ τῶν σχεδίων τῆς θείας Προνοίας διὰ τὴν σωτηρίαν τῆς ἀνθρωπότητος» [1]. Τὸ παράδειγμα τῶν Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας, οἵτινες ἐπεζήτουν νὰ φέρουν εἰς συνάφειαν τὴν χριστιανικὴν διδασκαλίαν πρὸς τὴν Ἑλληνικὴν φιλοσοφίαν πιστοποιεῖ πλήρως τὰ ἀνωτέρω.

VI

Ἐφ᾽ ὅσον ἐν τῇ Ἀποκαλύψει, τῇ περιεχομένῃ ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ, ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία βλέπει ἀποκαλυπτόμενον τὸν αἰώνιον Λόγον τοῦ Θεοῦ πρὸς σωτηρίαν τῶν ἀνθρώπων, ἀξιοῖ παρὰ τῶν πιστῶν αὐτῆς πλήρη ἀποδοχὴν τῶν ἀποκαλυπτομένων ἀληθειῶν, αἵτινες, ὡς περιλαμβάνουσαι καὶ τὰς ἠθικὰς ἀξίας, δὲν περιορίζονται εἰς τὴν ἁπλῆν θεωρητικὴν σφαῖραν ἀλλὰ μετατρέπονται εἰς πρᾶξιν, καθ᾽ ὅσον ὁ χριστιανὸς ὀφείλει πρὸς ταύτας νὰ ῥυθμίζῃ καὶ τὸν πρακτικὸν αὐτοῦ βίον, ἤτοι τὴν καθ᾽ ἡμέραν ζωήν. Βεβαίως καὶ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία δὲν διαβλέπει ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ ἕνα πλῆρες σύστημα ἠθικῆς, ῥυθμίζον μέχρι λεπτομερειῶν τὸν βίον. Διαγράφονται ὅμως ἐν τῇ Βίβλῳ γενικαὶ ἀρχαὶ μὲ ἀπόλυτον κῦρος καὶ αὐθεντίαν, ἀπὸ τῶν ὁποίων τόσαι ἄλλαι ἐπὶ μέρους διδασκαλίαι ἀπορρέουν, ὧν ἡ ἀνάπτυξις εἶναι εὐχερής. Βεβαίως ἡ Ἁγ. Γραφὴ εἶναι βιβλίον τῆς σωτηρίας τῶν ἀνθρώπων ἀλλ᾽ ἡ σωτηρία αὕτη δὲν ἐπέρχεται κατὰ μαγικὸν τρόπον ἀλλὰ διὰ τῆς τελειοποιήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Διὸ καὶ ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι θρησκεία ἔμπρακτος, θίγουσα τὴν ἀτομικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωὴν τοῦ ἀνθρώπου διὰ τῶν ἐντολῶν, τὰς ὁποίας προβάλλει περιβεβλημένας τὴν ἀσάλευτον αὐθεντίαν τῆς Ἁγ. Γραφῆς.

Ὡς πρὸς τὴν αὐθεντίαν καὶ τὴν σχέσιν τῆς Ἁγ. Γραφῆς πρὸς τὰ κοινωνικὰ καὶ πολιτικὰ ζητήματα δὲν θὰ γίνῃ ἐνταῦθα λόγος, διότι τοῦτο ἀποτελεῖ θέμα ἰδιαιτέρας μελέτης, δημοσιευομένης ἐν τῷ τόμῳ τούτῳ.

Ἡ ἐν τῇ Ἁγ. Γραφῇ περιεχομένη ἀποκάλυψις, ὡς Εὐαγγέλιον σωτηρίας ὁλοκλήρου τοῦ κόσμου, ἀναφέρεται εἰς ὁλόκληρον τὸν κόσμον. Ἡ Ἐκκλησία, ὡς ὀργανισμός, εἰς τὸν ὁποῖον ὁ Θεὸς ἐνεπιστεύθη τὴν Ἀποκάλυψιν, ἔχει καθῆκον οὐ μόνον νὰ καθιστᾷ ταύτην συνειδητοτέραν εἰς τὸν Χριστιανικὸν κόσμον ἀλλὰ καὶ εἰς τὸν μὴ χριστιανικὸν νὰ γνωρίσῃ αὐτήν. Τὸ καθῆκον τοῦτο ἀπορρέει οὐ μόνον ἐκ τῆς φύσεως καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς Ἐκκλησίας ἀλλὰ καὶ ἐξ αὐτῆς τῆς Ἁγ. Γραφῆς, τῆς ὁποίας ἡ αὐθεντία ἐπὶ τῶν θρησκευτικῶν καὶ ἠθικῶν ζητημάτων εἶναι ἀπόλυτος.

---

1. Εὐαγγ. Ἀντωνιάδου, ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 198. Πρβλ. καὶ Π. Τρεμπέλαν ἔνθ᾽ ἀνωτ. σ. 81—82 ἀπεκδεχομένους τὴν ἀνωτέρω ἄποψιν.

ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΟΝ ΝΙΚΑΙΑΣ—ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥΠΟΛΕΩΣ *

ΥΠΟ

ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΟΥ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟΥ ΑΘΗΝΩΝ

Ὀνομάζεται οὕτω τὸ ἱερὸν τοῦτο Σύμβολον τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἐπειδὴ τὰ μὲν ἑπτὰ πρῶτα ἄρθρα αὐτοῦ ἐθεσπίσθησαν ὑπὸ τῆς Α΄ ἐν Νικαίᾳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῷ 325, τὰ δὲ πέντε τελευταῖα ὑπὸ τῆς Β΄ ἐν Κωνσταντινουπόλει Οἰκουμενικῆς Συνόδου τῷ 381.[1] Κατ' οὐσίαν λοιπὸν δὲν πρόκειται περὶ δύο διακεκριμένων ἀπ' ἀλλήλων Συμβόλων, ἀλλὰ περὶ ἑνὸς καὶ τοῦ αὐτοῦ Συμβόλου, ὅπερ ἐξέδωκε μὲν ἡ Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, ἐβεβαίωσε δὲ καὶ συνεπλήρωσεν ἡ Β΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος, διατυπώσασα αὐτὸ πλατύτερον, πληρέστερον καὶ ἀκριβέστερον, τὸ μὲν ὅπως ἀντιμετωπίσῃ τὰς ἐν τῷ μεταξὺ ἀναφανείσας νέας αἱρέσεις καὶ τὰ ὑπ' αὐτῶν ἀναρριφθέντα νέα δογματικὰ ζητήματα, τὸ δὲ ὅπως ὁλοκληρώσῃ καὶ περιθριγκώσῃ τὴν ἤδη τείνουσαν νὰ ἐπικρατήσῃ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ «πίστιν τῆς Νικαίας». Τοιουτοτρόπως προῆλθεν ἀπὸ τῶν δύο πρώτων Οἰκουμενικῶν Συνόδων ἡ πρώτη αὐθεντικὴ ὁμολογία τῆς δογματικῆς πίστεως τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας, ἡ περιεκτικῶς καὶ συστηματικῶς διδάσκουσα τὰ πρῶτα καὶ κυριώτατα χριστιανικὰ δόγματα, πρὸς ἐξουδετέρωσιν τῶν ἀμφισβητησασῶν αὐτὰ ἀρχαιοτάτων αἱρέσεων.

Ἡ ὁμολογία ἢ κάλλιον τὸ Σύμβολον τοῦτο ὠνομάζετο ἐν τῇ ἀρχαίᾳ Ἐκκλησίᾳ οὐ μόνον ἀπὸ τοῦ τόπου τῆς συγκλήσεως τῶν ἐκδουσῶν αὐτὸ δύο πρώτων Οἰκουμενικῶν Συνόδων, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τοῦ ἀριθμοῦ τῶν μετασχόντων αὐτῶν Πατέρων, ἐντεῦθεν δὲ καὶ τὸ μὲν ὑπὸ τῆς Α΄ Συνόδου ἐκδοθὲν πρῶτον μέρος αὐτοῦ ὠνομάζετο ὁτὲ μὲν «Σύμβολον ἢ Πίστις τῆς Νικαίας», ὁτὲ δὲ «Σύμβολον ἢ Πίστις τῶν τιη΄ Πατέρων», τὸ δὲ ὑπὸ τῆς Β΄ Συνόδου ἐκδοθὲν δεύτερον μέρος αὐτοῦ ὠνομάζετο ὁμοίως ὁτὲ μὲν «Σύμβολον τῆς Κων/πόλεως», ὁτὲ δὲ «Σύμβολον ἢ Πίστις τῶν ρν΄ Πατέρων». Πολλάκις ὅμως τὸ ὅλον διμερὲς τοῦτο Σύμβολον ἐκαλεῖτο—καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ μετὰ ταῦτα μέχρι σήμερον καλούμενον ὑπὸ τῶν Ὀρθοδόξων—ἁπλῶς «Σύμβολον τῆς Νικαίας», ἐν τῷ ὁποίῳ ὅμως συνυπονοοῦνται καὶ συμπεριλαμβάνονται

---

* Ἐκ τοῦ ὑπὸ τύπωσιν ἔργου τοῦ κ. Καθηγητοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον : «Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ κείμενα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας».

1. Τὸ ὄνομα «Νικαίας—Κωνσταντινουπόλεως» φαίνεται ὅτι τὸ πρῶτον ἐχρησιμοποιήθη ὑπὸ τοῦ *Joh. Benedict Carpzovius*, Isagoge in libros Ecclesiarum Lutheranarum[3], Lipsiae 1690, σ. 57.

καὶ τὰ ὑπὸ τῆς Β΄ Συνόδου προστεθέντα πέντε τελευταῖα ἄρθρα, τοῦ μονολεκτικοῦ τούτου τίτλου ἐπικρατήσαντος ἕνεκα τοῦ μείζονος κύρους τῆς Α΄ ἐν Νικαίᾳ μεγαλωνύμου Συνόδου.

Ἐπὶ τούτοις παρατηροῦμεν γενικῶς ἐνταῦθα, ὅτι διὰ τοῦ παρόντος συμβόλου ἐγένετο ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ΄ αἰῶνος μετάβασις ἐκ τῶν ἀρχαιοτάτων βαπτιστηρίων τοπικῶν διὰ τοὺς κατηχουμένους[1] συμβόλων εἰς τὰ συνοδικὰ γενικοῦ καὶ ὑποχρεωτικοῦ χαρακτῆρος σύμβολα διὰ πάντας τοὺς βεβαπτισμένους χριστιανοὺς καὶ μάλιστα τοὺς ἐπισκόπους καὶ λοιποὺς κληρικούς. Τὰ παλαιὰ ἁπλᾶ διὰ τὴν κατήχησιν καὶ τὸ βάπτισμα σύμβολα μετατρέπονται ἀπὸ τοῦ νῦν εἰς δυσχερῆ θεολογικὰ σύμβολα, διατυποῦντα τὴν ὀρθόδοξον πίστιν ἔναντι τῶν πλανῶν τῶν διαφόρων αἱρετικῶν καὶ χρησιμεύοντα ὡς κριτήρια τῆς Ὀρθοδοξίας. Ἡ ἀρχὴ ἐγένετο ὑπὸ τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ἥτις συνῆλθε κατὰ τῆς αἱρέσεως τοῦ Ἀρείου, πρὸς ἀναίρεσιν τῆς ὁποίας ἡ Σύνοδος ἐξέθετο τὸ πρῶτον συνοδικὸν Σύμβολον οἰκουμενικοῦ κύρους, ὅπερ συμπληρωθὲν καὶ ὑπὸ τῆς Β΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου ἀπέβη ὄντως οἰκουμενικὸν ἔν τε τῇ ἀρχαίᾳ καὶ τῇ μεσαιωνικῇ καὶ ταῖς νεωτέραις Ἐκκλησίαις, καὶ δὴ τῇ Ὀρθοδόξῳ, τῇ Ρωμαϊκῇ καὶ ταῖς Προτεσταντικαῖς, ἰδίως δὲ εἶναι ἐν καθολικῇ χρήσει ὡς τὸ μόνον ἐπίσημον καὶ αὐθεντικὸν Σύμβολον ἐν τῇ Ὀρθοδόξῳ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ.

Ἐφεξῆς γενήσεται λόγος πρῶτον μὲν περὶ τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας, δεύτερον δὲ περὶ τοῦ Συμβόλου τῆς Κωνσταντινουπόλεως, ἐξεταζομένων κεχωρισμένως τῶν δύο μερῶν τοῦ ἑνιαίου τούτου Συμβόλου.

I

ΣΥΜΒΟΛΟΝ ΝΙΚΑΙΑΣ

Ἀφορμὴν πρὸς ἔκδοσιν τοῦ Συμβόλου τούτου παρέσχεν ἡ ἐπὶ μακρὸν συνταράξασα τὴν ἀρχαίαν Ἐκκλησίαν μεγάλη αἵρεσις τοῦ Ἀρειανισμοῦ, περὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ ὁποίου ἀνάγκη νὰ προτάξωμεν βραχέα τινά.

Ὁ αἱρεσιάρχης Ἄρειος, ἀρνούμενος τὴν θεότητα τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, ἐδίδασκεν ὅτι ὁ Υἱὸς δὲν εἶναι Θεὸς συναΐδιος καὶ ὁμοούσιος τῷ Πατρί,—ὅστις εἶναι ὁ μόνος εἷς, ἄναρχος καὶ ἀληθὴς Θεός,—ἀλλ᾽ εἶναι κτίσμα, δημιουργηθὲν ἐν χρόνῳ ὑπὸ τοῦ Πατρὸς ἐξ οὐκ ὄντων, ἀλλότριος δὲ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς καὶ τρεπτὸς καὶ ἀλλοιωτὸς τὴν φύσιν. Εἰς τὴν κακοδοξίαν ταύτην κατέληξεν ὁ Ἄρειος, διότι ἀνε-

---

1. Πρβλ. καὶ *C. H. Turner,* History and use of Creeds and Anathemas, London 1910, σ. 24: «The old creeds were creeds for catechumens, the new creed was a creed for bishops».

χώρει ἀπὸ τῆς ἰδέας τῆς ἀπολύτου ὑπερβατικότητος καὶ τελειότητος καὶ ἑνότητος τοῦ Θεοῦ (Πατρός). Οὗτος ὡς εἷς μόνον δύναται νὰ νοηθῇ, μὴ ὑπάρχοντος ἑτέρου Θεοῦ ἐν τῇ κυρίᾳ σημασίᾳ τῆς λέξεως. Πάντα τὰ ἄλλα ὄντα ἦλθον εἰς τὸ εἶναι ἐκ τοῦ μηδενὸς διὰ τῆς δημιουργικῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ, καὶ ἄρα εἶναι κτίσματα αὐτοῦ. Μεταξὺ αὐτῶν συγκαταλέγεται καὶ ὁ Υἱός, ὅστις, ὡς εἴπομεν, ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Πατρὸς ἐν χρόνῳ καὶ «ἐξ οὐκ ὄντων» καὶ εἶναι τὸ πρῶτον «κτίσμα», δι᾽ οὗ ἐδημιούργησε τὸν κόσμον ὁ Πατήρ, ἅτε μὴ δυνάμενος δῆθεν οὗτος, ὡς ἀπόλυτον πνεῦμα, νὰ ἔλθῃ εἰς ἄμεσον ἀπ᾽ εὐθείας ἐπαφὴν καὶ σχέσιν πρὸς τὴν ὕλην τοῦ κόσμου. Κατὰ τὸν ἀρειανὸν σοφιστὴν Ἀστέριον, ὡς καὶ αὐτὸν τὸν Ἄρειον καὶ τὸν Εὐσέβιον, «θέλων ὁ Θεὸς τὴν γενητὴν κτίσαι φύσιν, ἐπειδὴ ἑώρα μὴ δυναμένην αὐτὴν μετασχεῖν τῆς τοῦ Πατρὸς ἀκράτου χειρὸς καὶ τῆς παρ᾽ αὐτοῦ δημιουργίας, ποιεῖ καὶ κτίζει πρώτως μόνος μόνον ἕνα, καὶ καλεῖ τοῦτον Υἱὸν καὶ Λόγον ἵνα, τούτου μέσου γενομένου, οὕτω λοιπὸν καὶ τὰ πάντα δι᾽ αὐτοῦ γενέσθαι δυνηθῇ»[1]. Ὡς λοιπὸν ἄλλοτε ὁ Πλάτων εἶχεν ἐπινοήσει τὸν ἐνδιάμεσον κόσμον τῶν ἰδεῶν, οὕτω νῦν ὁ Ἄρειος, ἀκολουθῶν καὶ τῷ Φίλωνι καὶ τῷ Ὠριγένει, ὑπέλαβε τὸν Υἱὸν ὡς μεσάζον τι ὄργανον τοῦ Θεοῦ, «ὅπως δύνασθαι κτιζομένην πελάζειν αὐτῷ τὴν κτίσιν, καὶ μὴ ἐξαπλοῦσθαι τῇ ἀκροτάτῃ τοῦ Θεοῦ καταφλεγομένην δυναστείᾳ, εἴπερ ἄρα ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ Πατρὸς εἰς τὸ εἶναι παρήγετο»[2].

Εἰδικώτερον ὁ Ἄρειος ἐδίδαξε τὰς ἑπομένας κακοδοξίας, ἃς ἐσταχυολογήσαμεν ἐκ τῶν περισωθέντων ἀποσπασμάτων αὐτοῦ, καὶ μάλιστα τῆς «Θαλείας» του, ὡς καὶ ἐξ ἄλλων ἀρχαίων πηγῶν[3]: Μόνον ὁ εἷς Θεὸς—

---

1. Παρὰ *Μ. Ἀθανασίῳ*, Κατὰ Ἀρειανῶν λόγ. 2, 24. 25. Migne PG. 26, 200, ἔνθα ἀποδεικνύει ὡς ἀσυμβίβαστον πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν τὴν ἀντίληψιν ταύτην, ἣν ὁ Ἄρειος εἶχε δανεισθῇ ἐκ τῆς ἀρχαίας Φιλοσοφίας.

2. *Γερμανοῦ* Κωνσταντινουπόλεως, Περί τε τῶν ἁγίων Συνόδων καὶ τῶν κατὰ καιροὺς ἀνέκαθεν τῷ ἀποστολικῷ κηρύγματι ἀναφυεισῶν αἱρέσεων 10. Παρὰ *Γ. Ῥάλλῃ* καὶ *Μ. Ποτλῇ*, Σύνταγμα τῶν θείων καὶ ἱερῶν Κανόνων, Ἀθῆναι 1852, τ. I σ. 345.

3. Ὡς τοιαύτας μνημονεύομεν: α´) Λείψανα τῆς «Θαλείας» τοῦ *Ἀρείου*, σῳζόμενα παρὰ τῷ *Μ. Ἀθανασίῳ*, ἰδίως Λόγ. Α´ κατὰ Ἀρειανῶν 5—9, Migne PG. 26, 20 ἑξ., 29 ἑξ., 705 ἑξ., κ. ἀλ. β´) Δύο ἐπιστολαὶ αὐτοῦ πρὸς τοὺς Εὐσέβιον Νικομηδείας καὶ Ἀλέξανδρον Ἀλεξανδρείας, παρ᾽ *Ἐπιφανίῳ*, Αἱρ. 69, Migne PG. 42, 209 ἑξ. Γενικῶς τὰ σῳζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ Ἀρείου βλέπ. παρὰ *H. G. Opitz*, Urkunden zur Geschichte des arianischen Streites, ἐν τοῖς ὑπὸ τῆς Ἀκαδημίας τοῦ Βερολίνου ἐκδοθεῖσιν Athanasius Werke, τ. III, 1934/5, τῆς σειρᾶς: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte. *G. Bardy*, Recherches sur saint Lucian d'Antioche, Paris 1936, σ. 226 ἑξ. γ´) Τὰ συγγράμματα τῶν ἀντιαρειανῶν Πατέρων καὶ ἰδίως τοῦ *Μ. Ἀθανασίου* κατὰ Ἀρειανῶν λόγοι, Migne PG. 26,20 ἑξ., 25, 564 ἑξ. κ. ἀλ., τοῦ *Ἀλεξάνδρου* Ἀλεξανδρείας ἐπιστολαί, Migne PG. 18,548 ἑξ. δ´) Εἰδήσεις τῶν ἱστορικῶν *Ἐπιφα-*

Πατὴρ εἶναι ἀγένητος καὶ ἄναρχος καὶ αἰώνιος, αἴτιος δὲ καὶ δημιουργὸς πάντων τῶν ἐκτὸς αὐτοῦ ὄντων, ἅτινα εἶναι δημιουργήματα ἐν χρόνῳ, συμπεριλαμβανομένου καὶ τοῦ Υἱοῦ, ὃν ἐγέννησεν ὁ Πατήρ. Ἀλλ' «εἰ ὁ Πατὴρ ἐγέννησε τὸν Υἱόν, ἀρχὴν ὑπάρξεως ἔχει ὁ γεννηθείς». Οὕτως «ἦν μόνος ὁ Θεὸς καὶ οὔπω ἦν ὁ Λόγος καὶ ἡ Σοφία. Εἶτα θελήσας ἡμᾶς δημιουργῆσαι, τότε δὴ πεποίηκεν ἕνα τινὰ καὶ ὠνόμασεν αὐτὸν Λόγον καὶ Σοφίαν καὶ Υἱόν, ἵνα ἡμᾶς δι' αὐτοῦ δημιουργήσῃ... Δι' ἡμᾶς γὰρ πεποίηται (ὁ Υἱός), ἵνα ἡμᾶς δι' αὐτοῦ, ὡς δι' ὀργάνου, κτίσῃ ὁ Θεός· καὶ οὐκ ἂν ὑπέστη, εἰ μὴ ἡμᾶς ὁ Θεὸς ἤθελε ποιῆσαι. Ἐπὶ τέλους δὲ ἥνωται ἀνθρωπίνῳ σώματι ψυχῆς τόπον ἐπέχων ἐν τῷ προσώπῳ Ἰησοῦ Χριστοῦ». Ἑπομένως «οὐκ ἀεὶ ὁ Θεὸς πατὴρ ἦν, ἀλλ' ἦν ὅτε ὁ Θεὸς μόνος ἦν καὶ οὔπω πατὴρ ἦν, ὕστερον δὲ ἐπιγέγονε πατήρ». Κατ' ἀκολουθίαν «οὐκ ἀεὶ ἦν ὁ Υἱός· πάντων γὰρ γενομένων ἐξ οὐκ ὄντων, καὶ πάντων ὄντων κτισμάτων καὶ ποιημάτων γενομένων, καὶ αὐτὸς ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος ἐξ οὐκ ὄντων γέγονε, καὶ ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν, καὶ οὐκ ἦν πρὶν γένηται, ἀλλ' ἀρχὴν τοῦ κτίζεσθαι ἔσχε καὶ αὐτός». Ὥστε «οὐκ ἀεὶ ἦν ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος, ἀλλ' ἐξ οὐκ ὄντων γέγονεν· Ὁ γὰρ ὢν Θεὸς τὸν μὴ ὄντα ἐκ τοῦ μὴ ὄντος πεποίηκε». Κατὰ ταῦτα ὁ Υἱὸς «θελήματι καὶ βουλῇ ὑπέστη πρὸ χρόνων», καὶ διὰ τοῦτο εἶναι «κτίσμα καὶ ποίημα», ὑπερέχει ὅμως τῶν λοιπῶν κτισμάτων, ὂν «κτίσμα τοῦ Θεοῦ τέλειον, ἀλλ' οὐχ ὡς ἓν τῶν κτισμάτων», λαβὸν τὴν κληρονομίαν πάντων.

Ὅθεν ὁ Υἱὸς «οὐκ ἔστιν ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός· κτίσμα γὰρ ἐστι καὶ ποίημα, καὶ οὐκ ἔστιν ἀληθινὸς Θεὸς ὁ Χριστός, ἀλλὰ μετοχῇ καὶ αὐτὸς ἐθεοποιήθη... Οὔτε δὲ ὅμοιος κατ' οὐσίαν τῷ Πατρί ἐστι, οὔτε ἀληθινὸς καὶ φύσει τοῦ Πατρὸς Λόγος ἐστίν, οὔτε ἀληθινὴ Σοφία αὐτοῦ ἐστιν, ἀλλ' εἷς μὲν τῶν ποιημάτων καὶ γεννητῶν ἐστι, καταχρηστικῶς δὲ Λόγος καὶ Σοφία γενόμενος, καὶ αὐτὸς δὲ τῷ ἰδίῳ τοῦ Θεοῦ Λόγῳ καὶ τῇ ἐν τῷ Θεῷ Σοφίᾳ, ἐν ᾗ καὶ τὰ πάντα καὶ αὐτὸν πεποίηκεν ὁ Θεός... Εἰ δὲ καὶ λέγεται Θεός, ἀλλ' οὐκ ἀληθινός ἐστιν, ἀλλὰ μετοχῇ χάριτος· ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες, οὕτω καὶ αὐτὸς λέγεται μόνον Θεός». Ἐντεῦθεν καθὼς ὅλα τὰ δημιουργήματα εἶναι κατὰ τὴν οὐσίαν ξένα καὶ ἀνόμοια πρὸς τὸν Θεὸν—Πατέρα, οὕτω καὶ «ὁ Λόγος ἀλλότριος μὲν καὶ ἀνόμοιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας καὶ ἰδιότητός ἐστιν, τῶν δὲ γεννητῶν καὶ κτισμάτων ἴδιος καὶ εἷς αὐτῶν τυγχάνει... ξένος τε καὶ ἀλλότριος καὶ ἀπεσχοινισμένος ἐστὶν ὁ Λόγος τῆς τοῦ Θεοῦ οὐσίας... ξένος δὲ τοῦ Υἱοῦ κατ' οὐσίαν ὁ Πατήρ, ὅτι ἄναρχος».

Διὰ ταῦτα ὁ Υἱὸς ἀφ' ἑνὸς μὲν «οὐκ ἔστιν ἄτρεπτος, ὡς ὁ Πατήρ, ἀλλὰ τρεπτός ἐστι φύσει, ὡς τὰ κτίσματα..., τρεπτὸς καὶ ἀλλοιωτὸς τὴν φύ-

---

νίου, Αἵρεσ. 69, Migne PG. 42, 201 ἑξ., *Θεοδωρήτου*, Ἐκκλ. Ἱστορ. 1,1 ἑξ , Migne PG. 82, 884 ἑξ. καὶ *Σωζομένου*, Ἐκκλ. Ἱστορ. 1, 15 ἑξ., Migne PG. 67, 904.

σιν... Τρεπτός ἐστι καὶ ἀλλοιωτὸς τὴν φύσιν, ὡς καὶ πάντα τὰ λογικά... Ἠρώτησε γοῦν τις αὐτούς, εἰ δύναται ὁ τοῦ Θεοῦ Λόγος τραπῆναι, ὡς ὁ διάβολος ἐτράπη· καὶ οὐκ ἐφοβήθησαν εἰπεῖν, ναί, δύναται· τρεπτῆς γὰρ φύσεώς ἐστι γεννητὸς καὶ τρεπτὸς ὑπάρχων... Καὶ τῇ μὲν φύσει, ὥσπερ πάντες, οὕτω καὶ αὐτὸς ὁ Λόγος ἐστὶ τρεπτός, τῷ δὲ ἰδίῳ αὐτεξουσίῳ ἕως βούλεται μένει καλός, ὅτε μέντοι θέλει, δύναται τρέπεσθαι καὶ αὐτός, ὥσπερ καὶ ἡμεῖς, τρεπτῆς οὔσης φύσεως. Διὰ τοῦτο γάρ, φησί, καὶ προγινώσκων ὁ Θεὸς ἔσεσθαι καλὸν αὐτόν, προλαβὼν αὐτῷ ταύτην τὴν δόξαν δέδωκεν, ἣν ἄνθρωπος καὶ ἐκ τῆς ἀρετῆς ἔσχε μετὰ ταῦτα». Ἀφ᾽ ἑτέρου δέ, ἐφ᾽ ὅσον ὁ Υἱὸς εἶναι πεπερασμένον ὄν, δὲν δύναται νὰ γνωρίσῃ καὶ κατανοήσῃ τὸν ἄπειρον Θεόν. «Οὐκ οἶδε τὸν Πατέρα ἀκριβῶς ὁ Υἱός, οὔτε ὁρᾷ ὁ Λόγος τὸν Πατέρα τελείως καὶ οὔτε συνιεῖ, οὔτε γινώσκει ἀκριβῶς ὁ Λόγος τὸν Πατέρα... οὔτε ὁρᾶν οὔτε γινώσκειν τελείως καὶ ἀκριβῶς δύναται ὁ Υἱὸς τὸν Πατέρα. Ἀρχὴν γὰρ ἔχων τοῦ εἶναι, οὐ δύναται τὸν ἄναρχον γινώσκειν..· καὶ γὰρ αὐτοῦ τὴν οὐσίαν οὐκ οἶδεν ὁ Υἱὸς ὡς ἐστίν... Ἄρρητος ἐστὶν ὁ Πατὴρ τῷ Υἱῷ ...Ἀλλὰ καὶ αὐτὸς ὁ Υἱὸς τὴν ἑαυτοῦ οὐσίαν οὐκ οἶδεν». Τέλος μετὰ τὸν Υἱὸν δευτέρα δεδημιουργημένη δύναμις καὶ τὸ πρῶτον δι᾽ Υἱοῦ κτίσμα εἶναι τὸ Ἅγιον Πνεῦμα, οὕτως ὥστε «τρεῖς εἰσιν ὑποστάσεις, Πατήρ, Υἱὸς καὶ Ἅγιον Πνεῦμα»[1]. Ἐκ τῶν ἀνωτέρω συνάγεται, ὅτι ὁ Ἄρειος πρὸ πάντων ἠρνεῖτο τὸ συναΐδιον καὶ ὁμοούσιον τοῦ Υἱοῦ πρὸς τὸν Πατέρα, ἐφ᾽ ὧν κυρίως ἐρείδεται ἡ ἔννοια τῆς θεότητος τοῦ Υἱοῦ, ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ Α΄ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος πρὸς τὴν κατεύθυνσιν κυρίως ταύτην συνεκέντρωσε τὴν πολεμικὴν αὐτῆς διὰ τοῦ Συμβόλου της, καὶ ἀκριβῶς ἐπὶ τοῦ ἰδίου σημείου ἐξεδηλώθη καὶ ἡ κυρία ἀντίδρασις τῶν Ἀρειανῶν.

Αἱ ἀνωτέρω κακοδοξίαι καὶ βλασφημίαι τοῦ Ἀρείου κατὰ τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος εἶχον διατυπωθῆ καὶ ἐν συμβόλῳ, ὅπερ ὁ Εὐσέβιος Νικομηδείας ὑπέβαλε πρὸς τὴν Α΄ Οἰκουμενικὴν Σύνοδον, «ὡς ἐζητεῖτο τῆς πίστεως ὁ τρόπος» ὑπὸ τῶν Πατέρων αὐτῆς[2]. Ἡ ἀνάγνωσις ὅμως αὐτοῦ ἐξήγειρε τοὺς Πατέρας. Κατὰ τὸν προεδρεύσαντα τῆς Συνόδου Εὐστάθιον Ἀντιοχείας, τὸ ἀρειανικὸν σύμβολον «ἀναγνωσθέν, αὐτίκα συμφορὰν μὲν ἀστάθμητον τῆς ἐκτροπῆς ἕνεκα τοῖς αὐτηκόοις προὐξένει, αἰσχύνην δ᾽ ἀνήκεστον τῷ γράψαντι παρεῖχεν»[3]. Ὡς ἐκ τούτου οἱ Πατέρες

1. Τὸ πλεῖστον τῶν ἀνωτέρω χωρίων ἐλήφθη ἐκ τῆς «Θαλείας» τοῦ Ἀρείου, παρὰ Migne PG. 26, 20 ἑξ. Καὶ κατὰ τὸν *Ἰωάννην Δαμασκηνόν*, οἱ Ἀρειανοὶ ἐδίδασκον ὅτι εἶναι «τὸ Πνεῦμα τὸ ἅγιον κτίσμα κτίσματος». Περὶ αἱρέσεων 69, Migne PG. 94, 720.

2. Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, Ἐκκλ. Ἱστορ. I, 8, 1—5, ἐν: Die griechischen christlichen Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, hrg. von der Preussischen Akademie der Wissenschaften, Leipzig 1911, ὑπὸ *L. Parmentier*, σ. 34.

3. Αὐτόθι.

ἀπεφάσισαν νὰ ἀντιτάξωσιν ἴδιον, τὸ πρῶτον οἰκουμενικὸν, Σύμβολον, περιέχον θετικῶς μὲν ἔκθεσιν τῆς ὀρθοδόξου πίστεως, ἀρνητικῶς δὲ ἀπόκρουσιν καὶ ἀναθεματισμὸν τῆς ἀρειανικῆς αἱρετικῆς πλάνης. Τὸ αὐθεντικὸν συνοδικὸν τοῦτο Σύμβολον προώριστο νὰ ἐπιφέρῃ τὴν δογματικὴν ἑνότητα καὶ εἰρήνην εἰς ὁλόκληρον τὴν Ἐκκλησίαν, τὴν ἐκπροσωπουμένην ἐν τῇ Συνόδῳ δι' ἱεραρχῶν ἔκ τε τῆς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Δύσεως, ἔναντι τῶν ἀποπειρῶν τῶν Ἀρειανῶν καὶ ἄλλων αἱρετικῶν ὅπως διασπάσωσι τὴν δογματικὴν καὶ ἐκκλησιαστικὴν ἑνότητα.

Ἡ σύνταξις τοῦ νέου ὀρθοδόξου οἰκουμενικοῦ Συμβόλου ἐγένετο ἐπὶ τῇ βάσει ἀρχαιοτέρων ἀνατολικῶν βαπτιστηρίων συμβόλων ἐν μέσῳ μακρῶν δογματικῶν συζητήσεων, ὡς καὶ ἑκατέρωθεν κατηγοριῶν καὶ ἀπολογιῶν τῶν ἀρειανιζόντων ἐπισκόπων ὑπὸ τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας. Κατὰ τὸν αὐτὸν Εὐσέβιον, «οἱ μὲν (ὀρθόδοξοι) ἀρξάμενοι κατῃτιῶντο τοὺς πέλας, οἱ δ' ἀπελογοῦντό τε καὶ ἀντεμέμφοντο, πλείστων ὑφ' ἑκατέρου τάγματος προτεινομένων, πολλῆς τε ἀμφιλογίας τὰ πρῶτα συνισταμένης» [1]. Δὲν γνωρίζομεν ὅμως λεπτομερείας περὶ αὐτῶν καὶ περὶ τοῦ καθόλου τρόπου τῆς διατυπώσεως τοῦ νέου Συμβόλου, διότι δὲν περιεσώθησαν μέχρις ἡμῶν τὰ ἐπίσημα πρακτικὰ τῆς Συνόδου. Οὐχ ἧττον ἐπὶ τῇ βάσει τῶν διασωθεισῶν σποραδικῶν εἰδήσεων, καὶ μάλιστα τῶν μετασχόντων τῆς Συνόδου Εὐσταθίου Ἀντιοχείας [2], Εὐσεβίου Καισαρείας [3] καὶ Μ. Ἀθανασίου [4], δυνάμεθα νὰ σχηματίσωμεν ἀμυδράν τινα ἰδέαν περὶ τῶν πεπραγμένων ἐν τῇ Συνόδῳ καὶ νὰ δεχθῶμεν, ὅτι ἡ ἐπιφορτισθεῖσα τὴν σύνταξιν τοῦ Συμβόλου εἰδικὴ συνοδικὴ ἐπιτροπὴ ἔθηκε πιθανώτατα ὡς βάσιν τοπικὰ βαπτιστήρια σύμβολα Παλαιστινοσυριακῶν Ἐκκλησιῶν, ἱεροσολυμιτικῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεως, ἅτινα ὑπέβαλον εἰς τὴν Σύνοδον οἱ μετέχοντες αὐτῆς διαπρεπεῖς ἐπίσκοποι τῶν Ἐκκλησιῶν τούτων, ἀρχῆς γενομένης ὑπὸ τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας, εἶτα δὲ τοῦ Μακαρίου Ἱεροσολύμων, τοῦ Εὐσταθίου Ἀντιοχείας καὶ ἄλλων ἐπισκόπων, ἴσως δὲ καὶ τοῦ ὑπὸ τοῦ Μ. Βασιλείου [5] μνημονευομένου Ἑρμογένους, ὅστις ὡς γραμματεὺς πιθανῶς τῆς Συνόδου κατέγραψε τὸ ὑπ' αὐτῆς ὑπαγορευθὲν νέον Σύμβολον ἢ ἴσως μετέσχε τῆς διατυπώσεως τῶν ἀντιαρειανικῶν προσθηκῶν αὐτοῦ. Μεταξὺ τῶν ὑποβληθέντων συμβόλων δὲν

1 Αὐτόθι, σ. 54.

2. Αὐτόθι, σ, 33)4.

3. Αὐτόθι, σ 48—55. Migne PG. 20, 1536—1544. 82, 940—945.

4. Πρὸς τοὺς ἐν Ἀφρικῇ ἐπισκόπους, αὐτόθι σ. 36 ἑξ. Migne PG.26, 1037 ἑξ. Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ Σύνοδος, ἑωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον, ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς Ἀρειανῆς αἱρέσεως τὰ ὁρισθέντα, Migne PG. 25, 416 ἑξ.

5. Ἐν τῇ 81 ἐπιστολῇ του «Ἰννοκεντίῳ ἐπισκόπῳ», Migne PG. 32, 457, ὁμιλεῖ ὁ *Μ. Βασίλειος* περὶ «τοῦ μακαρίου Ἑρμογένους, τοῦ τὴν μεγάλην καὶ ἄρρητον πίστιν γράψαντος ἐν τῇ μεγάλῃ συνόδῳ». Πρβλ. καὶ ἐπιστ. 244, Migne PG. 32, 924.

ὑπῆρχον οὐσιώδεις διαφοραί, διότι ἅπαντα, ὄντα ἐλαφρῶς ἀπ' ἀλλήλων ἐξαλλάσσοντες τύποι τοῦ Ἀποστολικοῦ Συμβόλου, περιεῖχον τὴν αὐτὴν ἐκ τῆς ἀποστολικῆς παραδόσεως δογματικὴν πίστιν, ἡ διατύπωσις τῆς ὁποίας ἔτεινε, σὺν τῷ χρόνῳ προϊόντι, νὰ σταθεροποιηθῇ εἰς ἑνιαῖον καὶ μόνιμον τύπον. Ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι ἡ Σύνοδος ἐπήνεγκεν ἐλαφράς τινας τροποποιήσεις καὶ συμπληρώσεις, ἰδίᾳ δὲ προσέθηκε τὰς εἰδικὰς ἀντιαρειανικὰς φράσεις: «τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρί», ὡς καὶ τὸ ἐν τέλει ἀνάθεμα τῶν Ἀρειανῶν: «τοὺς δὲ λέγοντας «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν», καὶ «πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν», καὶ ὅτι «ἐξ οὐκ ὄντων» ἐγένετο, ἢ «ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως» ἢ «οὐσίας» φάσκοντας εἶναι, ἢ «κτιστὸν» ἢ «τρεπτὸν» ἢ «ἀλλοιωτὸν» τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀναθεματίζει ἡ Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία».

Ὁ πρωτοστατήσας κατὰ τὰς ἐργασίας τῆς Συνόδου καὶ δὴ καὶ κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ Συμβόλου Μ. Ἀθανάσιος γράφει, ὅτι οἱ συνελθόντες ἐν Νικαίᾳ «ἐπίσκοποι ἐβούλοντο τὰς μὲν παρὰ τῶν Ἀρειανῶν ἐφευρεθείσας τῆς ἀσεβείας λέξεις ἀνελεῖν, τὸ «ἐξ οὐκ ὄντων» καὶ τὸ λέγειν «κτίσμα» καὶ «ποίημα» τὸν Υἱόν, καὶ τὸ «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν», καὶ ὅτι «τρεπτῆς ἐστι φύσεως»· τὰς δὲ τῶν Γραφῶν [1] ὁμολογουμένας γράψαι, ὅτι τε ἐκ τοῦ Θεοῦ ὁ Υἱὸς φύσει μονογενής ἐστι, Λόγος, δύναμις, σοφία μόνη τοῦ Πατρός, «Θεὸς ἀληθινός», ὡς εἶπεν ὁ Ἰωάννης, καὶ ὡς ἔγραψεν ὁ Παῦλος «ἀπαύγασμα τῆς δόξης καὶ χαρακτὴρ τῆς τοῦ Πατρὸς ὑποστάσεως» [2]. Εἶναι εὐνόητον, ὅτι πρὸς ἀκριβῆ διατύπωσιν τῶν δυσχερῶν τούτων δογματικῶν ἐννοιῶν, καὶ μάλιστα τὴν χρῆσιν μὴ βιβλικῶν ἢ «ἀγράφων λέξεων», οἵα ἡ σφοδρῶς καταπολεμηθεῖσα λέξις «ὁμοούσιον», διεξήχθησαν, ὡς εἴπομεν, ἐργώδεις θεολογικαὶ συζητήσεις [3], εἰς ἃς συμμετέσχον οὐ μόνον οἱ ὀρθόδοξοι ἐπίσκοποι, ἀλλὰ καὶ οἱ περὶ τὸν Εὐσέβιον Καισαρείας ἀρειανίζοντες, οἵτινες «ἐφιλονείκουν ἀσεβοῦντες καὶ θεομαχεῖν ἐπεχείρουν», ὡς μαρτυρεῖ ὁ Μ. Ἀθανάσιος [4]. Ἀπέφυγον ὅμως οἱ Πατέρες νὰ παρασυρθῶσιν εἰς ἑρμηνείαν τοῦ ἀνερμηνεύτου καὶ ἀκαταλήπτου καὶ ἀρρήτου μυστηρίου τῆς γεννήσεως τοῦ Υἱοῦ ἐκ τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ ὁμοουσίου αὐτοῦ. Ὁ αὐτοκράτωρ Μ. Κωνσταντῖνος ὀρθῶς παρετήρησεν, «ὅτι μὴ κατὰ σωμάτων πάθη λέγοιτο ὁμοούσιος, οὔτε κατὰ διαίρεσιν, οὔτε κατά τινα ἀποτομὴν ἐκ τοῦ Πατρὸς ὑποστῆ-

---

1. Πρβλ. Ἰωάν. 1,1 ἑ., 17,3. 8,42. Α' Κορ. 1,24. Ἑβρ. 1,3.

2. *Μ. Ἀθανασίου,* Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ ἐπισκόπους 5. Migne PG. 26, 1037. *Θεοδωρήτου,* ἔνθ' ἀν. σ. 35.

3. Πρβλ. καὶ *Γελασίου* τοῦ Κυζικηνοῦ, Σύνταγμα τῶν κατὰ τὴν ἐν Νικαίᾳ Σύνοδον πραχθέντων 2, 12 ἑξ. Migne PG. 85,1249 ἑξ.

4. Αὐτόθι, πρβλ. καὶ Migne PG. 25, 428. 449 κ. ἀλ. Ὁμοίως καὶ ὁ *Εὐσέβιος* παρὰ *Θεοδωρήτῳ,* ἔνθ' ἀν. σ. 51 ἑξ.

ναι· μηδὲ γὰρ δύνασθαι τὴν ἄϋλον καὶ νοερὰν καὶ ἀσώματον φύσιν σωματικόν τι πάθος ὑφίστασθαι, θείοις δὲ καὶ ἀπορρήτοις λόγοις προσήκειν τὰ τοιαῦτα νοεῖν» [1]. Ἐν τέλει ὡς ἀπαύγασμα καὶ καταστάλαγμα καὶ συμπέρασμα τῶν μακρῶν δογματικῶν συζητήσεων τῶν Πατέρων ἐν τῇ Συνόδῳ μὲ βάσιν τὰ εἰρημένα βαπτιστήρια σύμβολα σὺν ταῖς νέαις ἀντιαρειανικαῖς προσθήκαις προῆλθε καὶ ἐγένετο δεκτὸν ὑπὸ τῆς Συνόδου τὸ ἑπόμενον

Σύμβολον Νικαίας

«Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, πατέρα, παντοκράτορα, πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητήν.

Καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς μονογενῆ, τουτέστιν ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, γεννηθέντα οὐ ποιηθέντα, ὁμοούσιον τῷ Πατρί, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο, τά τε ἐν τῷ οὐρανῷ καὶ τὰ ἐν τῇ γῇ· τὸν δι' ἡμᾶς τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν κατελθόντα καὶ σαρκωθέντα ⟨καὶ⟩ ἐνανθρωπήσαντα, παθόντα καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανούς, καὶ ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς.

Καὶ εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα.

Τοὺς δὲ λέγοντας «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν», καὶ «πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν», καὶ ὅτι «ἐξ οὐκ ὄντων» ἐγένετο, ἢ «ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως» ἢ «οὐσίας» φάσκοντας εἶναι, ἢ «κτιστὸν» ἢ «τρεπτὸν» ἢ «ἀλλοιωτὸν» τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ, ἀναθεματίζει ἡ Καθολικὴ καὶ Ἀποστολικὴ Ἐκκλησία» [2].

Ἀναλύοντες νῦν τὸ Σύμβολον τοῦτο διακρίνομεν πρῶτον μὲν τὰς ἀνωτέρω σημειωθείσας ἀντιαρειανικὰς προσθήκας τῶν Πατέρων τῆς Συνόδου, αἵτινες ἀποτελοῦσι τὸ νέον καὶ ἀποκλειστικὸν «τῆς γραφῆς ταύτης τῆς ὑπ' αὐτῶν ὑπαγορευθείσης», ὡς μαρτυρεῖ καὶ αὐτὸς ὁ Εὐσέβιος [3], δεύτερον δὲ

---

1. Ἐν ἐπιστολῇ *Εὐσεβίου* Καισαρείας πρός τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ, παρὰ Migne PG. 82,941 καὶ L. Parmentier σ. 50.

2. *Mansi*, Concil. II, 665. 668. 877. 880. 916. IV, 1341. VI, 955. VII, 109. XI, 633. *J. Harduin*, Acta Conciliorum, I, 945. II, 453. *H. Denzinger*, Enchiridion Symbolorum[11], Friburgi 1911, σ. 29—30. *E. Schwartz*, Acta Conciliorum oecumenicorum, Berolini et Lipsiae 1933, II,1 ,2 σ. 127. III σ. 4. *Εὐσεβίου*, Ἐκκλ. Ἱστορ. I, 12, 8, παρὰ Migne PG. 82, 940/1 καὶ *Θεοδωρήτῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 50/1. *A. Hahn*, Bibliothek der Symbole und Glaubensregeln der alten Kirche[3], Breslau 1897, σ. 160/1. *H. Lietzmann*, Symbole der alten Kirche[2], ἐν Kleine Texte κλ. 17/18, σ. 26/7. *J. Kelly*, Early Christian Creeds, London 1950, σ. 215/6. *Ἰω. Καρμίρη*, Ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ἡ μέλλουσα πανορθόδοξος Προσύνοδος, Ἀθῆναι 1951, σ. 31/2.

3. Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 51.

τὸ ὑπόλοιπον μέρος τοῦ Συμβόλου. Καὶ ὡς πρὸς μὲν τὸ τελευταῖον τοῦτο μέρος παρατηροῦμεν, ὅτι σύγκειται ἐκ διδασκαλιῶν καὶ φράσεων καὶ λέξεων, αἵτινες φέρονται ἐν τῇ Ἁγίᾳ Γραφῇ καὶ τῷ Ἀποστολικῷ Συμβόλῳ ὑπὸ τὰς διαφόρους μορφὰς αὐτοῦ ἐν τοῖς ἀρχαίοις τοπικοῖς βαπτιστηρίοις συμβόλοις τῆς Ἀνατολῆς, καὶ μάλιστα τοῖς περισωθεῖσι μέχρις ἡμῶν τῶν Ἐκκλησιῶν Ἱεροσολύμων, Καισαρείας τῆς Παλαιστίνης καὶ Ἀντιοχείας, ὡς δεικνύει καὶ ἁπλῆ σύγκρισις μετὰ τῶν κειμένων αὐτῶν, τὰ ὁποῖα παραθέτομεν κατωτέρω πρὸς τὸν σκοπὸν τοῦτον. Διὰ τοῦτο οἱ Πατέρες τῆς Συνόδου εὐχερῶς καὶ ἄνευ μακρῶν συζητήσεων συνεφώνησαν ἐπ᾿ αὐτοῦ.

Ἀντιθέτως ἐπὶ τῶν νέων ἀντιαρειανικῶν προσθηκῶν εἰς τὸ Σύμβολον ἀνεφύησαν μεγάλαι διαφωνίαι οὐ μόνον μεταξὺ τῶν ὀρθοδόξων μελῶν τῆς Συνόδου ἀφ᾿ ἑνὸς καὶ τῶν ὑπὸ τὸν Εὐσέβιον ἀρειανιζόντων ἀφ᾿ ἑτέρου, ἀλλὰ μεταξὺ καὶ αὐτῶν τῶν ὀρθοδόξων ἔτι, διὰ τὸν λόγον ὅτι ἐγένετο χρῆσις λέξεων μὴ ἀπαντωσῶν ἐν τῇ Γραφῇ, ἤτοι «ἀγράφων». Δοθεισῶν ὅμως ἐξηγήσεων ἐδέχθησαν αὐτὰς πάντες οἱ ὀρθόδοξοι, ἐνῷ οἱ ἀρειανίζοντες διεγόγγυζον. Ἀλλ᾿, ὡς παρετήρησεν αὐτοῖς ὁ Μ. Ἀθανάσιος, «ὁ γογγυσμὸς αὐτῶν, ὅτι ἄγραφοί εἰσιν αἱ λέξεις, ἐλέγχεται παρ᾿ αὐτῶν μάταιος· ἐξ ἀγράφων γὰρ ἀσεβήσαντες (ἄγραφα δὲ τὸ «ἐξ οὐκ ὄντων» καὶ τὸ «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν»), αἰτιῶνται διότι ἐξ ἀγράφων μετ᾿ εὐσεβείας νοουμένων λέξεων κατεκρίθησαν... Οἱ ἐπίσκοποι, οὐχ ἑαυτοῖς εὑρόντες τὰς λέξεις, ἀλλ᾿ ἐκ τῶν Πατέρων ἔχοντες τὴν μαρτυρίαν, οὕτως ἔγραψαν»[1]. Τὸ τελευταῖον τοῦτο ὡμολόγησε καὶ αὐτὸς ὁ Εὐσέβιος Καισαρείας[2]. Ἐξ ἄλλου, ὅτε κατεβλήθη ὑπὸ τῶν ὀρθοδόξων προσπάθεια «τὰς τῶν Γραφῶν ὁμολογουμένας (λέξεις) γράψαι», δηλ. ὅπως χρησιμοποιηθῶσιν αἱ κατωτέρω σημειούμεναι ἁγιογραφικαὶ λέξεις καὶ φράσεις[3], οἱ ἀρειανίζοντες παρερμήνευον αὐτὰς ἐν πνεύματι ἀρειανικῷ[4].

Εἰδικώτερον παρατηροῦμεν ὀλίγα τινὰ ἐπὶ τῶν νέων ἀντιαρειανικῶν τούτων προσθηκῶν, ἐφ᾿ ὧν «ἐρωτήσεις καὶ ἀποκρίσεις ἐντεῦθεν ἀνεκινοῦντο, ἐβασάνιζέ τε ὁ λόγος τὴν διάνοιαν τῶν εἰρημένων», ὡς μαρτυρεῖ ὁ Εὐσέβιος[5]. Ἡ πρώτη καὶ σπουδαιοτέρα προσθήκη εἰς τὸ συνοδικὸν Σύμβολον, δι᾿ ἧς κυρίως ἀνηρέθη καὶ ἐξουδετερώθη ἐντελῶς ἡ ἀρειανικὴ αἵρεσις, ἦσαν αἱ δύο φράσεις: *«ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Πατρὸς»* καὶ *«ὁμοούσιον τῷ Πατρί»*, αἵτινες παρέχουσι τὴν ἀκριβῆ ἔννοιαν τῆς προηγουμένης φράσεως: «γεννηθέντα ἐκ τοῦ Πατρὸς μονογενῆ», δυναμένης καθ᾿ ἑαυτὴν νὰ νοηθῇ καὶ ἀρειανικῶς. Προφανῶς αἱ δύο αὗται συνοδικαὶ φράσεις στρέφονται κατὰ

1. Αὐτόθι, σ. 36/7.
2. Αὐτόθι, σ 37 καὶ 52.
3. Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, ἔνθ᾿ ἀν. σ. 35.
4. *Μ. Ἀθανάσιος*, παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, αὐτόθι σ. 35/6.
5. Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, αὐτόθι σ. 51.

τῶν ἀντιθέτων ἀρειανικῶν: «ἐξ οὐκ ὄντων», «οὐκ ἔστιν ἴδιος τῆς οὐσίας τοῦ Πατρός», «οὐδὲ γάρ ἐστιν ἴσος, ἀλλ' οὐδὲ ὁμοούσιος αὐτῷ», «ἀλλότριος καὶ ἀνόμοιος κατὰ πάντα τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας καὶ ἰδιότητος», «ξένος τοῦ Υἱοῦ κατ' οὐσίαν ὁ Πατήρ», «ξένος τε καὶ ἀλλότριος καὶ ἀπεσχοινισμένος ἐστὶν ὁ Λόγος τῆς τοῦ Θεοῦ οὐσίας», «οὐκ ἐκ τῆς οὐσίας αὐτοῦ γεγονώς», «ἀλλότριοι καὶ ἀμέτοχοί εἰσιν ἀλλήλων αἱ οὐσίαι τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ ἀνόμοιοι πάμπαν ἀλλήλων ταῖς τε οὐσίαις καὶ δόξαις εἰσὶν ἐπ' ἄπειρον» κ.τ.ὅ.[1]. Πρὸς ἀναίρεσιν καὶ ἀφανισμὸν τῶν κακοδοξιῶν τούτων τοῦ Ἀρείου οἱ Πατέρες τῆς Συνόδου ἠναγκάσθησαν νὰ χρησιμοποιήσωσι τὰς ἀνωτέρω δύο «ἀγράφους» φράσεις, ἐπειδὴ τὰς γραφικὰς διέστρεφον οἱ Ἀρειανοί. Οὕτως, ὅταν οἱ Πατέρες συνεζήτουν ἂν ἐνδείκνυται νὰ χρησιμοποιήσωσι τὸ παρ' Ἰωάννῃ 8, 42 «ἐκ τοῦ Θεοῦ», «οἱ περὶ Εὐσέβιον, ὑπὸ τῆς ἰδίας κακοδοξίας ἑλκόμενοι, διελάλουν ἀλλήλοις, συνθώμεθα· καὶ γὰρ καὶ ἡμεῖς ἐκ τοῦ Θεοῦ ἐσμεν· «εἷς γὰρ Θεός, ἐξ οὗ τὰ πάντα»[2]... Ἀλλ' οἱ ἐπίσκοποι, θεωρήσαντες τὴν πανουργίαν ἐκείνων καὶ τὴν τῆς ἀσεβείας κακοτεχνίαν, λευκότερον εἰρήκασι τὸ «ἐκ τοῦ Θεοῦ», καὶ ἔγραψαν «ἐκ τῆς οὐσίας τοῦ Θεοῦ» εἶναι τὸν Υἱόν, ἵνα τὰ μὲν κτίσματα, διὰ τὸ μὴ ἀφ' ἑαυτῶν χωρὶς αἰτίου εἶναι ἀλλ' ἀρχὴν ἔχειν τοῦ γίνεσθαι, λέγηται ἐκ τοῦ Θεοῦ, ὁ δὲ Υἱὸς μόνος «ἴδιος»[3] ἐκ τῆς τοῦ Πατρὸς οὐσίας· τοῦτο γὰρ ἴδιον μονογενοῦς καὶ ἀληθινοῦ Λόγου τοῦ Πατρός. Καὶ περὶ μὲν τοῦ γεγράφθαι «ἐκ τῆς οὐσίας» ἡ πρόφασις αὕτη. Πάλιν δὲ τῶν ἐπισκόπων ἐρωτώντων τοὺς δοκοῦντας ὀλίγους, εἰ λέγοιεν τὸν Υἱὸν οὐ κτίσμα, ἀλλὰ «δύναμιν», «σοφίαν» τε μόνην τοῦ Πατρὸς καὶ «εἰκόνα» ἀΐδιόν τε καὶ ἀπαράλλακτον κατὰ πάντα τοῦ Πατρὸς καὶ «Θεὸν ἀληθινόν»[4], κατελήφθησαν οἱ περὶ Εὐσέβιον διανεύοντες ἀλλήλοις, ὅτι «καὶ ταῦτα φθάνει καὶ εἰς ἡμᾶς· καὶ γὰρ καὶ ἡμεῖς καὶ «εἰκὼν καὶ δόξα Θεοῦ» λεγόμεθα...[5] Ἀλλὰ καὶ τὸ ἰδίους ἡμᾶς εἶναι τοῦ Θεοῦ ἔχομεν οὐχ ἁπλῶς, ἀλλ' ὅτι καὶ «ἀδελφοὺς» ἡμᾶς ἐκάλεσεν... Ἀλλὰ καὶ ἐνταῦθα οἱ ἐπίσκοποι, θεωρήσαντες ἐκείνων τὸ δόλιον, συνήγαγον ἐκ τῶν Γραφῶν τὸ «ἀπαύγασμα», τήν τε «πηγὴν» καὶ τὸν «ποταμὸν» καὶ τὸν «χαρακτῆρα πρὸς τὴν ὑπόστασιν» καὶ τὸ «ἐν τῷ φωτί σου ὀψόμεθα φῶς» καὶ τὸ «ἐγὼ καὶ ὁ Πατὴρ ἕν ἐσμεν»[6]· καὶ λευκότερον λοιπὸν καὶ συντόμως ἔγραψαν

---

1. Πρβλ. ἰδ. *Ἀρείου*, Θάλεια, Migne PG. 26, 20 ἑξ., 29 ἑξ., 705 ἑξ., κ. ἀλ., *Θεοδωρήτου*, ἔνθ' ἀν. σ. 25 ἑξ., ὡς καὶ ἀνωτέρω σ. 620.

2. Α' Κορ. 8, 6, πρβλ. καὶ Β' Κορ. 5,17/8 καὶ *Ἑρμᾶ*, Ποιμήν, ἐντολ. 1, τὰ ὁποῖα ἐπεκαλοῦντο οἱ ἀρειανίζοντες.

3. Ῥωμ. 8, 32.

4. Α' Κορ. 1,24. Β' Κορ. 4, 4. Ἰωάν. 17, 3.

5. Α' Κορ. 11, 7. Πρβλ. καὶ Β' Κορ. 4,11. Ἐξόδ. 12, 41. Ἰωὴλ 2,25. Ψαλμ. 45,8, τὰ ὁποῖα ἐπεκαλοῦντο ὁμοίως οἱ ἀρειανίζοντες.

6. Ἑβρ. 1, 3. Ψαλμ. 35,10. 45,5. 64,10. 35,10, Ἰωάν. 10,30.

«ὁμοούσιον τῷ Πατρὶ» τὸν Υἱόν· τὰ γὰρ προειρημένα πάντα ταύτην ἔχει τὴν σημασίαν [1]». Καὶ ὁ Θεοδώρητος, διερμηνεύων τὴν κοινὴν γνώμην τῶν τε Πατέρων τῆς ἐν Νικαίᾳ Συνόδου καὶ τῶν μετ' αὐτήν, βεβαιοῖ, ὅτι «οὐ καινή τις ἡ τοῦ ὁμοουσίου πρόσρησις, οὐδὲ ὑπὸ τῶν τότε συναθροισθέντων Πατέρων ἐξευρεθεῖσα, ἀλλ' ἄνωθεν ἐκ προγόνων εἰς ἐγγόνους καταγομένη» [2].

Ἑτέρα ἀντιαρειανικὴ φράσις, παρεμβληθεῖσα ἐν τῷ Συμβόλῳ, εἶναι: «*Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ*», (ἐνισχύουσα τὴν ἑτέραν ὁμοίαν «Θεὸν ἐκ Θεοῦ»), ἥτις στρέφεται κατὰ τῶν ἀντιστοίχων φράσεων τοῦ Ἀρείου: «οὐδὲ Θεὸς ἀληθινός ἐστιν ὁ Λόγος, ἀλλὰ μετοχῇ καὶ αὐτὸς ἐθεοποιήθη... εἰ δὲ καὶ λέγεται Θεός, ἀλλὰ οὐκ ἀληθινός ἐστιν, ἀλλὰ μετοχῇ χάριτος· ὥσπερ καὶ οἱ ἄλλοι πάντες, οὕτω καὶ αὐτὸς λέγεται ὀνόματι μόνον Θεός» [3]. Ἀξιοπαρατήρητον ὅμως εἶναι, ὅτι καὶ τὴν σαφεστάτην ταύτην φράσιν τῆς Συνόδου «ἡ τῶν Ἀρειανῶν ἐφθαρμένη διάνοια» ἡρμήνευεν αἱρετικῶς ὧδε: «εἰ δὲ καὶ Θεὸν ἀληθινὸν λέγουσι τὸν Υἱόν, οὐ λυπεῖ ἡμᾶς· γενόμενος γὰρ ἀληθινός ἐστιν» [4].

Ἄλλη ἀντιαρειανικὴ φράσις ἐν τῷ Συμβόλῳ εἶναι ἡ «*γεννηθέντα, οὐ ποιηθέντα*», στρεφομένη κατὰ τῶν ἀντιθέτων τοῦ Ἀρείου: «ποίημα καὶ κτίσμα», «εἷς τῶν ποιημάτων ἐστί», «κτίσμα τοῦ Θεοῦ τέλειον», τὸ ὁποῖον «θελήματι καὶ βουλῇ ὑπέστη πρὸ χρόνων» κ.τ.ὅ. [5]. Τέλος ἡ Α´ Οἰκουμενικὴ Σύνοδος ἀπεκήρυξε διὰ τοῦ ἐν τέλει τοῦ Συμβόλου ἀναθέματος καὶ ρητῶς τὰς σπουδαιοτέρας καὶ συνηθεστέρας αἱρετικὰς λέξεις, τὰς ἐπαναλαμβανομέ-

---

1. *Μ. Ἀθανασίου*, Ἐπιστολὴ πρὸς τοὺς ἐν τῇ Ἀφρικῇ ἐπισκόπους 5—6. Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 35/6. Migne PG. 26, 1037-1040. Βλέπ. τοῦ αὐτοῦ: Ὅτι ἡ ἐν Νικαίᾳ Σύνοδος, ἑωρακυῖα τὴν πανουργίαν τῶν περὶ Εὐσέβιον, ἐξέθετο πρεπόντως καὶ εὐσεβῶς κατὰ τῆς Ἀρειανῆς αἱρέσεως τὰ ὁρισθέντα, παρὰ Migne PG. 25, 448—449: «Διὰ τοῦτο γὰρ καὶ ἡ ἁγία Σύνοδος λευκότερον εἴρηκεν «ἐκ τῆς οὐσίας» αὐτὸν εἶναι «τοῦ Πατρός», ἵνα καὶ ἄλλος παρὰ τὴν τῶν γεννητῶν φύσιν ὁ Λόγος εἶναι πιστευθῇ, μόνος ὢν ἀληθῶς ἐκ τοῦ Θεοῦ, καὶ μηκέτι πρόφασις πρὸς ἀπάτην ὑπολειφθήσεται τοῖς ἀσεβοῦσιν». Καὶ αὐτὸς δὲ ὁ *Εὐσέβιος* Καισαρείας συνομολογεῖ, ὅτι «τὸ ἐκ τῆς οὐσίας ὡμολογεῖτο πρὸς αὐτῶν δηλωτικὸν εἶναι τοῦ ἐκ μὲν τοῦ Πατρὸς εἶναι, οὐ μὴν ὡς μέρος ὑπάρχειν τοῦ Πατρός». Ὁμοίως καὶ διὰ τὸ «ὁμοούσιον» ὁμολογεῖ, ὅτι «ἐδόκει αὐτῷ καλῶς ἔχειν συγκατατίθεσθαι τῇ διανοίᾳ, τῆς εὐσεβοῦς διδασκαλίας ὑπαγορευούσης ἐκ τοῦ Πατρὸς εἶναι τὸν Υἱόν, οὐ μὴν μέρος τῆς οὐσίας αὐτοῦ τυγχάνειν· διόπερ τῇ διανοίᾳ καὶ αὐτοὶ συνετιθέμεθα... καλῶς ἔχειν ἐφάνη συγκατατίθεσθαι. ἐπεὶ καὶ τῶν παλαιῶν λογίους τινὰς καὶ ἐπιφανεῖς ἐπισκόπους καὶ συγγραφέας ἔγνωμεν ἐπὶ τῆς τοῦ Πατρὸς καὶ Υἱοῦ θεολογίας τῷ τοῦ ὁμοουσίου συγχρησαμένους ὀνόματι». (Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 51/2). Περὶ τοῦ περισσοτέρως ἀμφισβητηθέντος καὶ καταπολεμηθέντος ὅρου «ὁμοούσιος» βλέπ. πλείονα παρὰ *J. Kelly*, μν. ἔ. σ. 238 ἑξ., 242 ἑξ.

2. Ἔνθ' ἀν. σ. 54.

3. Migne PG. 26, 21. 24.

4. Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 36.

5. Migne PG. 26, 709 κ. ἀλ.

νας εἰς τὰ σῳζόμενα ἀποσπάσματα τοῦ Ἀρείου, καὶ μάλιστα τὴν «Θάλειαν», δι' ὧν ὁ αἱρεσιάρχης ἠρνεῖτο τὸ ἀΐδιον, τὸ ὁμοούσιον καὶ τὸ ἄτρεπτον τοῦ δευτέρου προσώπου τῆς Ἁγίας Τριάδος, καὶ κατὰ συνέπειαν ἠρνεῖτο δι' αὐτῶντὴν θεότητα αὐτοῦ. Ὡς τοιαύτας δὲ λέξεις καὶ φράσεις κατονομάζει τὰς ἑξῆς: «ἦν ποτε ὅτε οὐκ ἦν», «πρὶν γεννηθῆναι οὐκ ἦν», «ἐξ οὐκ ὄντων», «ἐξ ἑτέρας ὑποστάσεως ἢ οὐσίας», «κτιστόν», «τρεπτὸν» καὶ «ἀλλοιωτόν», ἀναθεματίζει δὲ τοὺς δεχομένους ταύτας καὶ τὰς ὑπ' αὐτῶν σημαινομένας αἱρετικὰς κακοδοξίας.

Μετὰ τὰ ἀνωτέρω εἰρημένα ἐγείρεται τὸ ἐρώτημα: Ποῖον εἰδικῶς σύμβολον ἐκ τῶν διαφόρων τοπικῶν βαπτιστηρίων συμβόλων τῆς Παλαιστινοσυριακῆς οἰκογενείας, τὰ ὁποῖα εἴπομεν ὅτι ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας, ἐχρησιμοποιήθη ὡς βάσις αὐτοῦ; Οὕτω θέσαντες τὸ πρόβλημα οἱ διάφοροι ἐρευνηταὶ διετύπωσαν διαφόρους ὑποθέσεις κ. ὶ λύσεις, ἐξ ὧν δύο θεωροῦμεν ὡς σπουδαιοτέρας, ἤτοι πρῶτον μὲν τὴν δεχομένην ὡς βάσιν τὸ σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας Καισαρείας καὶ ὑποστηριζομένην ὑπὸ τῶν F. Hort[1], A. Burn[2], A. Harnack[3] καὶ ἄλλων, δεύτερον δὲ τὴν δεχομένην ὡς βάσιν ἀπολεσθέν τι σύμβολον ἱεροσολυμιτικῆς προελεύσεως ἐκ τοῦ Παλαιστινοσυριακοῦ τύπου, ἀνῆκον εἰς ἄγνωστον ἡμῖν τοπικὴν Ἐκκλησίαν, ἣν διετύπωσε μὲν ὁ H. Lietzmann[4], ἀποδέχεται δὲ καὶ ὁ J. Kelly[5]. Νομίζομεν ὅτι ἀμφότεραι αἱ ὑποθέσεις αὗται εἶναι μονομερεῖς, μὴ δυνάμεναι νὰ γίνωσιν ἐξ ὁλοκλήρου δεκταί, ἐν οἵᾳ τοὐλάχιστον μορφῇ εἶναι διατετυπωμέναι, εἰ καὶ δεχόμεθα ὅτι τὰ ὑπ' αὐτῶν προτεινόμενα σύμβολα ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν μεταξὺ τῶν πλειόνων προταθέντων τοπικῶν βαπτιστηρίων συμβόλων ὑπὸ διαφόρων ἐπισκόπων. Ἡ μὲν πρώτη ὑπόθεσις στηρίζεται ἐπὶ τῆς μνημονευθείσης ἀπολογητικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Εὐσεβίου Καισαρείας πρὸς τὸ ποίμνιον αὐτοῦ[6], καὶ μάλιστα πρὸς ἀρειανίζοντας εἰδικῶς ὀπαδούς του, «προδοσίαν, ὡς εἰκός, ἐγκαλοῦντας αὐτῷ»[7], ἐν τῇ ὁποίᾳ αὐτοδικαιολογεῖται οὗτος διὰ τὴν ἀπάρνησιν τῶν προτέρων ἀρειανιζουσῶν πεποιθήσεών του[8] καὶ τὴν ἀποδοχὴν τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας. Ἑπομένως αἱ ἐν αὐτῇ διαβεβαιώσεις του δὲν πρέπει νὰ ἐκλαμβάνωνται κατὰ

1. *F. J. A. Hort*, Two Dissertations, Cambridge 1876, σ. 54—72.

2. *A. E. Burn*, An Introduction to the Creeds, London 1899, σ. 76 ἑξ.— The Council of Nicaea, London 1925.

3. *A. Harnack*, Konstantinopolitanisches Symbol, ἄρθρον ἐν *Herzog—Hauck*, Realenzyklopädie für protestantische Theologie und Kirche[3], XI, 15 ἑξ.

4. *H. Lietzmann*, Symbolstudien XIII, ἐν Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschfat 24(1925)197 ἑξ.

5. *J. Kelly*, μν. ἔ. σ. 227 ἑξ.

6. Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 48—55. Migne PG. 20,1536—1544. 82, 940—945.

7. Αὐτόθι, σ. 48.

8. Πρβλ. καὶ *Δ. Μπαλάνου*, Πατρολογία, Ἀθῆναι 1930, σ. 260)1.

γράμμα, ἐν αἷς καὶ ὅτι δῆθεν ἡ Σύνοδος υἱοθέτησεν ἐξ ὁλοκλήρου τὸ ὑπ' αὐτοῦ ὑποβληθὲν αὐτῇ σύμβολον τῆς Ἐκκλησίας Καισαρείας, (ὅπερ ὑπέβαλε μᾶλλον πρὸς ἀπόδειξιν τῆς ὀρθοδοξίας του καὶ ἄρσιν τῆς καταδίκης του ὑπὸ τῆς Συνόδου Ἀντιοχείας τοῦ ἔτους 324 [1]), «ἑνὸς μόνου προσεγγραφέντος ῥήματος, τοῦ ὁμοουσίου» [2], διότι πλὴν τῆς προσθήκης τοῦ ὁμοουσίου ἡ Σύνοδος, ὡς εἴδομεν, ἐποιήσατο καὶ ἄλλας προσθήκας, οὕτω δὲ μεταξὺ τῶν δύο συμβόλων Καισαρείας καὶ Νικαίας διαπιστοῦνται ἱκαναὶ διαφοραί [3], ἀποδεικνύουσαι ὅτι δὲν ἐχρησίμευσε μόνον τὸ σύμβολον Καισαρείας ὡς ἀποκλειστικὴ βάσις τοῦ τῆς Νικαίας. Ἡ δὲ δευτέρα ὑπόθεσις, καίτοι κατ' ἀρχὴν εἶναι ὀρθή, ἐν τούτοις δὲν λύει ἐξ ὁλοκλήρου τὸ πρόβλημα, ἐφ' ὅσον δὲν ἀνευρίσκεται τὸ ἀπολεσθὲν σύμβολον, τὸ χρησιμεῦσαν ὡς ἀποκλειστικὴ βάσις τοῦ τῆς Νικαίας.

Ἀπομένει λοιπὸν ὡς πιθανωτέρα ἡ ἡμετέρα ἐκδοχή, καθ' ἣν οἱ ἐν Νικαίᾳ συναχθέντες Πατέρες, ἀφ' οὗ πρῶτον ἀπεφάσισαν νὰ χωρήσωσιν εἰς τὴν σύνταξιν νέου ὀρθοδόξου οἰκουμενικοῦ συμβόλου μὲ ἀντιαρειανικὰς διδασκαλίας καὶ φράσεις καὶ λέξεις, ἐν αἷς κυρίως ἡ τοῦ ὁμοουσίου, ἔθεσαν ὡς βάσιν αὐτοῦ πλείονα τοπικὰ βαπτιστήρια σύμβολα τοῦ Παλαιστινοσυριακοῦ τύπου, ἱεροσολυμιτικῆς ἀρχῆς καὶ προελεύσεως, προταθέντα ὑπὸ τῶν οἰκείων ἐπισκόπων—μελῶν τῆς Συνόδου, ἐκ τῶν ὁποίων δημοσιεύομεν κατωτέρω τὰ τρία μέχρις ἡμῶν περισωθέντα καὶ πιθανώτατα ληφθέντα ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῆς Συνόδου, ἤτοι τῶν Ἐκκλησιῶν Ἱεροσολύμων, Καισαρείας Παλαιστίνης καὶ Ἀντιοχείας, ὑπογραμμίζοντες τὰς ὁμοιότητας αὐτῶν πρὸς τὸ Σύμβολον Νικαίας:

α) Σύμβολον Ἱεροσολύμων

Ἐν πρώτοις τὸ βαπτιστήριον σύμβολον τῆς μητρὸς τῶν Ἐκκλησιῶν ἦτο φυσικὸν νὰ προταθῇ ὑπὸ τοῦ Μακαρίου Ἱεροσολύμων καὶ νὰ ληφθῇ ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῆς Συνόδου κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ συμβόλου αὐτῆς, τοσούτῳ μᾶλλον ὅσῳ ὁ ὑποβαλὼν αὐτὸ καὶ σπουδαῖον ἐν τῇ Συνόδῳ διαδραματίσας ῥόλον Μακάριος Ἱεροσολύμων ἐποιήσατο ἐν αὐτῇ καὶ ἑρμηνείαν τοῦ δευτέρου ἄρθρου, ἐκτενεστέραν μὲν ἀλλὰ συγγενῆ καὶ ἀφετηρίαν ἔχουσαν τὴν διατύπωσιν τοῦ ἱεροσολυμιτικοῦ συμβόλου. Τοῦτο δύναται νὰ συναχθῇ καὶ ἐξ ὅσων ἐν κατακλεῖδι ὁ Μακάριος εἶπεν: «Αὕτη ἡ τῆς Ἐκκλησίας ἀποστολικὴ καὶ ἀμώμητος πίστις, ἥν τινα ἄνωθεν παρ' αὐτοῦ τοῦ Κυρίου διὰ τῶν Ἀποστόλων ἐκ προγόνων εἰς ἐκγόνους παραδοθεῖσαν ἡ Ἐκκλησία πρεσβεύει καὶ νῦν καὶ

1. Βλέπ. *E. Seeberg*, Die Synode von Antiochien im Jahre 324/5, ἐν Neue Studien zur Geschichte der Theologie und Kirche, Nr. 16, 1913.

2. Παρὰ *Θεοδωρήτῳ*, ἔνθ' ἀν. σ. 50.

3 Πλείω βλέπ. ἐν: *H. Lietzmann*, Symbolstudien XIII, ἔνθ' ἀν. σ. 193—202. *J. Kelly*, μν. ἔ. σ. 217—226.

εἰς ἀεὶ ταύτην κρατεῖ»[1]. Τὸ σύμβολον τοῦτο περιέχεται ἀναλυτικῶς καὶ ἀποσπασματικῶς εἰς τὰς περὶ τὸ ἔτος 348 γενομένας κατηχήσεις τοῦ ἁγίου Κυρίλλου Ἱεροσολύμων καὶ τὰς μὴ προερχομένας ἐξ αὐτοῦ ἐπιγραφὰς αὐτῶν, καὶ δὴ τὸ μὲν πρῶτον ἄρθρον ἐξάγεται ἐκ τῶν Κατηχήσεων 7, 1. 4. 11 καὶ 8, 1 καὶ 9,4 καὶ 10,1, τὸ δὲ δεύτερον ἐκ τῶν Κατηχήσεων 7, 4 καὶ 10,1. 3. 4 καὶ 11, 1. 6. 8. 14. 20. 21 καὶ 14, 24. 27 καὶ 15,2, καὶ τὸ τρίτον ἐκ τῶν Κατηχήσεων 17, 3 καὶ 18, 22. 26. Ἐννοεῖται βεβαίως ὅτι πρόκειται περὶ βαπτιστηρίου συμβόλου κατὰ πολὺ ἀρχαιοτέρου καὶ προγενεστέρου τοῦ τε Κυρίλλου καὶ τῆς Α' Οἰκουμενικῆς Συνόδου, ὅπερ ἦτο ἐν χρήσει ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ Ἱεροσολύμων, τοῦτο δέ, πιθανῶς μετά τινων μεταγενεστέρων βελτιώσεων, εὑρὼν ὁ Κύριλλος ἔθηκεν ὡς βάσιν τῆς κατηχητικῆς δραστηριότητος αὐτοῦ. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον χαρακτηρίζεται ῥητῶς ἐν ταῖς Κατηχήσεσιν ὡς ἡ «πίστις ἡ ὑπὸ τῆς Ἐκκλησίας παραδιδομένη»[2], καὶ μάλιστα τῆς Καθολικῆς: «ἡ Καθολικὴ Ἐκκλησία παρέδωκεν ἐν τῇ τῆς πίστεως ἐπαγγελίᾳ πιστεύειν εἰς ἓν Ἅγιον Πνεῦμα...»[3], ἢ ὡς «ἁγία καὶ ἀποστολικὴ πίστις»[4]. Κατωτέρω παραθέτομεν τὸ κείμενον τοῦ συμβόλου Ἱεροσολύμων:

«Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, πατέρα, παντοκράτορα, ποιητὴν οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὁρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων.

[Καὶ] εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν Υἱὸν τοῦ Θεοῦ τὸν μονογενῆ, τὸν ἐκ τοῦ Πατρὸς γεννηθέντα Θεὸν ἀληθινὸν πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, δι' οὗ τὰ πάντα ἐγένετο· [τὸν σαρκωθέντα καὶ] ἐνανθρωπήσαντα, [τὸν] σταυρωθέντα [καὶ ταφέντα καὶ] ἀναστάντα [ἐκ νεκρῶν] τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανούς, καὶ καθίσαντα ἐκ δεξιῶν τοῦ Πατρός, καὶ ἐρχόμενον ἐν δόξῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς, οὗ τῆς βασιλείας οὐκ ἔσται τέλος.

[Καὶ] εἰς ἓν Ἅγιον Πνεῦμα, τὸν παράκλητον, τὸ λαλῆσαν ἐν τοῖς προφήταις, καὶ εἰς ἓν βάπτισμα μετανοίας εἰς ἄφεσιν ἁμαρτιῶν, καὶ εἰς μίαν ἁγίαν Καθολικὴν Ἐκκλησίαν, καὶ εἰς σαρκὸς ἀνάστασιν, καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον»[5].

β) Σύμβολον Καισαρείας

Ὅτι τὸ βαπτιστήριον τοῦτο σύμβολον ὑπῆρξεν ὄντως ἓν ἐκ τῶν ὑποβληθέντων εἰς τὴν Σύνοδον καὶ ληφθέντων ὑπ' αὐτῆς ἔν τινι μέτρῳ καὶ βαθμῷ ὑπ' ὄψιν κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ νέου συνοδικοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας, μαρτυρεῖ αὐτὸς οὗτος ὁ ὑποβαλὼν αὐτὸ ἐπίσκοπος Καισαρείας Εὐσέβιος ἐν

1. Παρὰ *Γελασίῳ* Κυζίκου, ἔνθ' ἀν. 23. *Migne* PG. 85, 1305.
2. Κατηχ. 5, 12.
3. Κατήχ. 17, 3.
4. Κατήχ. 18, 31 καὶ 1.
5. *A. Hahn*, μν. ἔ. σ. 132/4. *H. Lietzmann*, ἔνθ' ἀν. σ. 19. *J. Kelly*, μν. ἔ. σ. 183/4.

τῇ ἑαυτοῦ «ἐπιστολῇ πρὸς τοὺς τῆς παροικίας αὐτοῦ» [1], ἐν ᾗ περιέλαβε «πρῶτον μὲν τὴν ὑφ' ἡμῶν προταθεῖσαν περὶ τῆς πίστεως γραφὴν (δηλ. τὸ σύμβολον Καισαρείας), ἔπειτα τὴν δευτέραν, ἣν ταῖς ἡμετέραις φωναῖς προσθήκας ἐπιβαλόντες ἐκδεδώκασι» (δηλ. τὸ νέον σύμβολον Νικαίας). Περαιτέρω ὁ Εὐσέβιος γράφει, ὅτι τὸ ὑποβληθὲν εἰς τὴν Σύνοδον σύμβολον «παρελάβομεν παρὰ τῶν πρὸ ἡμῶν ἐπισκόπων, καὶ ἐν τῇ πρώτῃ κατηχήσει καὶ ὅτε τὸ λουτρὸν ἐλαμβάνομεν, καὶ καθὼς ἀπὸ τῶν θείων Γραφῶν μεμαθήκαμεν, καὶ ὡς ἐν αὐτῷ τῷ πρεσβυτερίῳ καὶ ἐν αὐτῇ τῇ ἐπισκοπῇ ἐπιστεύομέν τε καὶ ἐδιδάσκομεν». Δοθέντος λοιπὸν ὅτι ἐν τῇ «πίστει» ταύτῃ ἐβαπτίσθη ὁ Εὐσέβιος, ὅστις ἐγεννήθη περὶ τὸ 263, θὰ πρέπει ἡ ἀρχὴ τοῦ συμβόλου Καισαρείας νὰ ἀνάγηται ἀσφαλῶς μὲν εἰς τὰ μέσα τῆς γ' ἑκατονταετηρίδος, πιθανῶς δὲ καὶ πολὺ ἀρχαιότερον. Κατωτέρω παραθέτομεν τὸ κείμενον τοῦ συμβόλου Καισαρείας:

«Πιστεύομεν εἰς ἕνα Θεόν, πατέρα, παντοκράτορα, τὸν τῶν ἁπάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητήν.

Καὶ εἰς ἕνα Κύριον Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν τοῦ Θεοῦ Λόγον, Θεὸν ἐκ Θεοῦ, φῶς ἐκ φωτός, ζωὴν ἐκ ζωῆς, Υἱὸν μονογενῆ, πρωτότοκον πάσης κτίσεως, πρὸ πάντων τῶν αἰώνων ἐκ τοῦ Πατρὸς γεγεννημένον, δι' οὗ καὶ ἐγένετο τὰ πάντα· τὸν διὰ τὴν ἡμετέραν σωτηρίαν σαρκωθέντα καὶ ἐν ἀνθρώποις πολιτευσάμενον, καὶ παθόντα καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ, καὶ ἀνελθόντα πρὸς τὸν Πατέρα, καὶ ἥξοντα πάλιν ἐν δόξῃ κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς.

Πιστεύομεν καὶ εἰς ἓν Πνεῦμα ἅγιον.

Τούτων ἕκαστον εἶναι καὶ ὑπάρχειν πιστεύοντες, πατέρα ἀληθῶς πατέρα, καὶ υἱὸν ἀληθῶς υἱόν, καὶ πνεῦμα ἅγιον ἀληθῶς πνεῦμα ἅγιον, καθὼς καὶ ὁ Κύριος ἡμῶν ἀποστέλλων εἰς τὸ κήρυγμα τοὺς ἑαυτοῦ μαθητὰς εἶπε· «πορευθέντες μαθητεύσατε πάντα τὰ ἔθνη, βαπτίζοντες αὐτοὺς εἰς τὸ ὄνομα τοῦ Πατρὸς καὶ τοῦ Υἱοῦ καὶ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος» [2].

γ) Σύμβολον Ἀντιοχείας

Καὶ τὸ βαπτιστήριον τοῦτο σύμβολον εἶναι πιθανὸν ὅτι ἐτέθη ὑπ' ὄψιν τῆς Συνόδου ὑπὸ τοῦ ἐκ τῶν προέδρων αὐτῆς Εὐσταθίου Ἀντιοχείας. Δυστυχῶς δὲν διεσώθη μέχρις ἡμῶν ὁλόκληρον καὶ αὐτούσιον τὸ ἀρχέτυπον ἑλληνικὸν κείμενον αὐτοῦ. Νομίζομεν ὅμως ὅτι δυνάμεθα νὰ ἀποκαταστήσωμεν αὐτὸ κατὰ τὸ πλεῖστον ἐκ τῶν ἑλληνιστὶ καὶ λατινιστὶ περισωθέντων τριῶν ἀποσπασμάτων αὐτοῦ, καὶ πρὸς τοῦτο προέβημεν εἰς τὴν μετάφρασιν

1. Migne PG. 20, 1536—1547. 82, 940—945. *Θεοδωρήτου*, ἔνθ' ἀν. σ. 48—55.
2. Migne PG. 20, 1537. 82, 940)1. *Θεοδωρήτου*, ἔνθ' ἀν. σ. 49. *A. Hahn*, μν. ἔ. σ 131)2. *H. Lietzmann*, Kleine Texte, σ. 18)9. *J. Kelly*, μν. ἔ. σ. 182.

καὶ ἐπαναπόδοσιν εἰς τὴν ἑλληνικὴν τοῦ λατινικοῦ ἀποσπάσματος καὶ τὴν συναρμολόγησιν αὐτοῦ μετὰ τῶν ἑτέρων δύο ἑλληνικῶν, οὕτω δὲ ἐπετύχομεν τὴν ἀποκατάστασιν ὁλοκλήρου τοῦ κειμένου, ἐξαιρέσει μόνον τῶν φράσεων τῶν ἀναφερομένων εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα καὶ τὴν ἁγίαν Ἐκκλησίαν. Τὸ πρῶτον λατινικὸν ἀπόσπασμα, περιλαμβάνον τὰ δύο πρῶτα ἄρθρα, σῴζεται ἐν συγγράμματι κατὰ τοῦ Νεστορίου τοῦ Ἰωάννου Κασσιανοῦ, ὅστις περὶ τὸ 430 ἢ 431 μετέφρασεν αὐτὸ ἐκ τοῦ ἑλληνικοῦ ἀρχετύπου [1]. Τὸ δὲ δεύτερον ἑλληνικὸν ἀπόσπασμα, περιλαμβάνον μικρὸν τμῆμα τοῦ δευτέρου ἄρθρου ἀπὸ τῆς φράσεως «Θεὸν ἀληθινὸν» μέχρι τῆς «ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου», σῴζεται ἐν τοῖς πρακτικοῖς τῆς Γ′ ἐν Ἐφέσῳ Οἰκουμενικῆς Συνόδου [2], περιλαμβανόμενον ἐν «διαμαρτυρίᾳ» κληρικῶν Κων/πόλεως κατὰ τοῦ Νεστορίου. Τέλος τὸ τρίτον ἑλληνικὸν ἀπόσπασμα, περιλαμβάνον τρεῖς μόνον φράσεις ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ συμβόλου Ἀντιοχείας, ἐλήφθη ἐξ ὁμιλίας τοῦ ἁγίου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου ἐν Ἀντιοχείᾳ, ἐν ᾗ λέγει: «Μετὰ γὰρ τὴν ἀπαγγελίαν τῶν μυστικῶν ῥημάτων ἐκείνων καὶ φοβερῶν καὶ τοὺς φρικτοὺς κανόνας τῶν ἐκ τοῦ οὐρανοῦ κατενεχθέντων δογμάτων, καὶ τοῦτο πρὸς τῷ τέλει προστίθεμεν... ὅτι «πιστεύω εἰς νεκρῶν ἀνάστασιν»... διὰ τοῦτο πρότερον εἰπὼν «ἁμαρτιῶν ἄφεσιν», τότε ὁμολογεῖς «καὶ νεκρῶν ἀνάστασιν»... εἶτα κελεύει λέγειν «καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον» [3]. Τὸ οὕτως ἀποκατασταθὲν ὑφ᾽ ἡμῶν ἑλληνικὸν κείμενον τοῦ συμβόλου Ἀντιοχείας ἔχει ὡς ἑξῆς:

«*Πιστεύομεν εἰς ἕνα καὶ μόνον ἀληθινὸν Θεόν, πατέρα, παντοκράτορα, πάντων ὁρατῶν τε καὶ ἀοράτων ποιητήν.*

Καὶ εἰς τὸν Κύριον ἡμῶν Ἰησοῦν Χριστόν, τὸν Υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ καὶ πρωτότοκον πάσης κτίσεως, τὸν ἐξ αὐτοῦ [τοῦ Πατρὸς] γεννηθέντα πρὸ πάντων τῶν αἰώνων, οὐ ποιηθέντα, Θεὸν ἀληθινὸν ἐκ Θεοῦ ἀληθινοῦ, ὁμοούσιον τῷ Πατρί, δι᾽ οὗ καὶ οἱ αἰῶνες κατηρτίσθησαν καὶ τὰ πάντα ἐγένετο· τὸν δι᾽ ἡμᾶς κατελθόντα καὶ γεννηθέντα ἐκ Μαρίας τῆς ἁγίας παρθένου [τῆς ἁγίας τῆς ἀειπαρθένου] καὶ σταυρωθέντα ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου, [καὶ] ταφέντα καὶ ἀναστάντα τῇ τρίτῃ ἡμέρᾳ κατὰ τὰς Γραφάς, καὶ ἀνελθόντα εἰς τοὺς οὐρανούς, καὶ πάλιν ἐρχόμενον κρῖναι ζῶντας καὶ νεκρούς.

. . . καὶ εἰς ἁμαρτιῶν ἄφεσιν καὶ [εἰς] νεκρῶν ἀνάστασιν καὶ εἰς ζωὴν αἰώνιον» [4].

Ἐκ τῆς ἀνωτέρω συγκριτικῆς παραβολῆς τῶν κειμένων τῶν βαπτιστη-

---

1. Πλείω βλέπ. ἐν *A. Hahn*, μν. ἔ. σ. 142, ὑποσημ. 402.
2. *Mansi*, Concil. IV, 1009. *E. Schwartz*, μν. ἔ. I. 1, 1 σ. 102.
3. Ὁμιλ. 40 εἰς Α′ Κορ. 15, 29. Migne PG. 61, 348 καὶ 342.
4. Πρβλ. καὶ *A. Hahn*, μν. ἔ. σ. 141/3. *H. Lietzmann*, ἔνθ᾽ ἀν. σ. 22/3. *J. Kelly*, μν. ἔ. σ. 184/6.

ρίων συμβόλων Ἱεροσολύμων, Καισαρείας καὶ Ἀντιοχείας πρὸς τὸ τῆς Νικαίας συνάγεται, ὅτι αἱ μεταξὺ αὐτῶν ὑφιστάμεναι καὶ ὑπογραμμισθεῖσαι ὁμοιότητες δικαιολογοῦσι τὴν ἡμετέραν ὑπόθεσιν, ὅτι τὰ σύμβολα ταῦτα ἐλήφθησαν ὑπ' ὄψιν ὑπὸ τῆς Α΄ Οἰκουμενικῆς Συνόδου κατὰ τὴν διατύπωσιν τοῦ ἑαυτῆς συμβόλου. Καὶ ταῦτα μὲν περὶ τοῦ Συμβόλου τῆς Νικαίας. Μεταβαίνομεν νῦν εἰς τὸ Σύμβολον Κωνσταντινουπόλεως.

(Συνεχίζεται)

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ*)

Ἤτοι

ΤΟ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΟΝ ΔΕΝΔΡΟΝ ΤΟΥ ΓΡΗΓΟΡΙΟΥ ΝΑΖΙΑΝΖΗΝΟΥ ΚΑΙ Ο ΠΡΟΣ ΤΟΝ ΑΜΦΙΛΟΧΙΟΝ ΙΚΟΝΙΟΥ ΣΥΓΓΕΝΙΚΟΣ ΑΥΤΟΥ ΔΕΣΜΟΣ

ΠΑΤΡΟΛΟΓΙΚΗ ΚΑΙ ΓΕΝΕΑΛΟΓΙΚΗ ΜΕΛΕΤΗ

ΥΠΟ

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΥ Γ. ΜΠΟΝΗ, Δ^{ΡΟΣ} Θ. ΚΑΙ Φ.

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΓΡΑΜΜΑΤΟΛΟΓΙΑΣ ΕΝ ΤΩ, ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩ, ΑΘΗΝΩΝ

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ VII.

ΑΛΥΠΙΑΝΗ ΚΑΙ ΝΙΚΟΒΟΥΛΟΣ

Ἡ πρεσβυτέρα, πιθανώτατα, θυγάτηρ τῆς Γοργονίας καὶ τοῦ Ἀλυπίου, ἥτις καὶ διὰ τοῦτο ἔλαβε τὸ ὄνομα τοῦ πατρὸς αὐτῆς, συνεζεύχθη τὸν Νικόβουλον, ὡς ἡ ἐπιστολὴ ΙΒ΄[1] τοῦ Γρηγορίου δεικνύει καὶ ὑπὲρ τοῦ ὁποίου ἐπεστείλατο ὁ Γρηγόριος ἐν ἔτει 365 τὴν ὑπ᾽ ἀριθ. ΙΓ΄[2] ἐπιστολήν του πρὸς τὸν ἐν Κων/πόλει τότε τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ῥήτορος ἀσκοῦντα νεαρὸν Ἀμφιλόχιον. Ἡ πρὸς τὸν γαμβρὸν ἐπ᾽ ἀνεψιᾷ Νικόβουλον ἐπιστολὴ ΙΒ΄ τοῦ Γρηγορίου, ἔχει ὡς ἑξῆς: «Σκώπτεις τὴν Ἀλυπιανὴν ἡμῖν, ὡς μικρὰν καὶ τῆς σῆς μεγαλειότητος ἀναξίαν, ὦ μακρὲ σὺ καὶ ἀμέτρητε καὶ πελώριε, τό τε εἶδος καὶ τὴν ἀλκήν. Νῦν γὰρ ἔγνων ὅτι ψυχὴ μετρεῖται καὶ ἀρετὴ ταλαντεύεται καὶ τιμιώτεραι τῶν μαργάρων αἱ πέτραι καὶ κόρακες ἀηδόνων αἰδεσιμώτεροι. Σὺ μὲν οὖν ἀπόλαυε τοῦ μεγέθους καὶ τῶν πηχῶν καὶ μηδὲν λείπου τῶν Ἀλωάδων ἐκείνων. Ἵππον γὰρ ἄγεις καὶ τινάσσεις αἰχμὴν καὶ θῆρές σοι μέλουσι. Τῇ δὲ οὐδὲν ἔργον, οὐδὲ πολλῆς τῆς ἰσχύος κερκίδα φέρειν καὶ ἠλακάτην μεταχειρίζεσθαι καὶ ἱστῷ προσκαθέζεσθαι. Τὸ γὰρ γέρας ἐστὶ γυναικῶν. Εἰ δὲ καὶ τοῦτο προσθείης, ὅτι τῇ γῇ προσπέφυκε δι᾽ εὐχὴν καὶ Θεῷ σύνεστιν ἀεὶ τοῖς μεγάλοις τοῦ νοῦ κινήμασι, τί σοι ἐνταῦθα τὸ ὕψος, ἢ τὰ μέτρα τοῦ σώματος; Ἴδε καίριον σιωπήν, φθεγγομένης ἄκουσον· τὸ ἀκαλλώπιστον κατανόησον, τὸ ὡς γυναιξὶν ἀνδρικόν, τὴν οἰκωφέλειαν, τὴν φιλανδρίαν. Καὶ τότε φήσεις τὸ τοῦ Λάκωνος· Ὄντως οὐ μετρεῖται ψυχὴ καὶ δεῖ τὸν ἐκτὸς ἐόντα πρὸς τὸν ἐντὸς βλέπειν ἄνθρωπον. Ἂν οὕτω ταῦτα σκοπῇς, παύσῃ τοῦ παίζειν καὶ καταπαίζειν αὐτῆς ὡς μικρᾶς καὶ σαυτοῦ μακαρίσεις τὴν συζυγίαν».—Δὲν νομίζω ὅτι τὸ ὡραῖον τοῦτο καὶ πλῆρες χάριτος καὶ εἰρωνείας

---

* Συνέχεια ἐκ προηγουμένου τεύχους σ. 287.

1. Migne, PG 37, 44/5.
2. Ἔνθ. ἀνωτ.

ἐπιστόλιον χρήζει ἰδιαιτέρας ἀναλύσεως καὶ ἑρμηνείας. Εἶναι μία ὡραία καὶ ἐπιτυχεστάτη—χαρακτηριστικὴ προσωπογραφία τῆς τε Ἀλυπιανῆς καὶ τοῦ συζύγου αὐτῆς Νικοβούλου. Τὸ δυστύχημα εἶναι ὅτι τὸ ἐπιστόλιον τοῦτο δὲν δίδει ἡμῖν νύξεις τινὰς τοὐλάχιστον περὶ τοῦ ἐπαγγέλματος τοῦ Νικοβούλου. Ἴσως ἐκ τῆς φράσεως—«Ἵππον γὰρ ἄγεις καὶ τινάσσεις αἰχμὴν καὶ θῆρές σοι μέλουσι»—νὰ ἐπιτρέπηται τὸ συμπέρασμα, ὅτι στρατιωτικὴν ὑπηρεσίαν, πιθανῶς, οὗτος εἶχεν.

Ἐκ δὲ τῆς ἐπισταλείσης πρὸς τὸν ἐν Κων/πόλει τὸ ἐπάγγελμα τοῦ συνηγόρου ἀσκοῦντα Ἀμφιλόχιον, τὸν μετέπειτα μητροπολίτην Ἰκονίου, ὑπ᾽ ἀριθ. ΙΓ΄ [1] ἐπιστολῆς, φαίνεται ὅτι ὁ Νικόβουλος προσέφυγεν εἰς τὸ Δικαστήριον δι᾽ ὑπόθεσιν κτηματικῆς, πιθανώτατα, φύσεως, ὅθεν καὶ συνιστᾶται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου τῷ Ἀμφιλοχίῳ, ὅπως ἀναλάβῃ ὡς συνήγορος τὴν ὑπόθεσιν καὶ ὑπερασπισθῇ τὸν Νικόβουλον, ἢ τοὐλάχιστον μὴ ταχθῇ μετὰ τοῦ ἀντιδίκου—δεῖγμα καὶ τοῦτο τῆς ἰσχύος τοῦ νεαροῦ τότε συνηγόρου Ἀμφιλοχίου. Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον: «Ἐπαινῶ τὸ Θεόγνιδος, ὃς τὴν μέχρι πότων καὶ τοῦ ἡδέος φιλίαν οὐκ ἐπαινῶν, ἐπαινεῖ τὴν ἐπὶ τῶν πραγμάτων, τί γράφων;

Πολλοὶ παρὰ κρατῆρι φίλοι γίνονται ἑταῖροι,
Ἐν δὲ σπουδαίῳ πράγματι παυρότεροι.

Ἡμεῖς τοίνυν κρατήρων μὲν ἀλλήλοις οὐ κεκοινωνήκαμεν, οὐδέ γε πολλὰ συγγεγόναμεν ἀλλήλοις (καίτοι ἐχρῆν παντὸς μᾶλλον καὶ δι᾽ ἡμᾶς αὐτοὺς καὶ διὰ τὴν ἐκ πατέρων φιλίαν), τὴν ἐπὶ τῶν ἔργων δὲ ἀπαιτοῦμεν εὔνοιαν. Ἐγγὺς ἀγὼν καὶ ἀγώνων ὁ μέγιστος. Ὁ γὰρ υἱὸς ἡμῶν Νικόβουλος ἐν ταραχαῖς ἀδοκήτοις, παρ᾽ ὧν ἥκιστα ἂν ᾠήθη τις ἔχειν πράγματα. Διὰ τοῦτο ἀξιοῦμεν παρεῖναι καὶ βοηθεῖν ἡμῖν ὡς τάχιστα καὶ συνδικάσοντα καὶ συνηγορήσοντα, εἰ εὕροις ἀδικουμένους. Εἰ δ᾽ οὖν, μὴ προληφθῆναι τῷ ἐναντίῳ μέρει, κέρδους μικροῦ τὴν ἐλευθερίαν ἀποδιδόμενον, ἣν ἀεί σοι μαρτυρηθεῖσαν παρὰ πάντων γινώσκομεν». Τὴν ἐπιστολὴν ἀνεφέραμεν καὶ ἀνωτέρω καὶ δὴ καὶ τὰ σημεῖα ἐκεῖνα, ἅτινα ἀφοροῦν εἰς τὸν Ἀμφιλόχιον καὶ τὴν ἐξαίρετον θέσιν αὐτοῦ ἐν Κων)πόλει ἀποδεικνύουν, ὥστε ἐνταῦθα μηδὲν τὸ ἄξιον λόγου νὰ δύναται νὰ προστεθῇ. Ἂς θαυμάσωμεν μόνον τὸν θεῖον Γρηγόριον, τὸν λεπτὸν τὴν φύσιν καὶ εὐγενῆ, τὸν ὑπέροχον προστάτην τῶν ἀδικουμένων, τὸν μεσίτην καὶ βοηθὸν τῶν ἐν τοῖς δεινοῖς ταλαιπωρουμένων καὶ εἰς δίκας ὑπ᾽ ἀδίκων ἀντιδίκων συρομένων, τὸν συμπάσχοντα μετὰ τῶν θλιβομένων, τὸν συμπαραστάτην ἐν ταῖς θλίψεσι καὶ τοῖς λυπηροῖς, ἰδίᾳ δὲ τὸν ἀμύντορα καὶ βοηθὸν καὶ συμπαραστάτην καὶ κηδεμόνα τῶν συγγενῶν καὶ οἰκείων καὶ φίλων αὐτοῦ, τῶν ἐν θλίψεσι καὶ στενοχωρίαις περιελθόντων καὶ ὑπὸ ἀντιξόων περιστάσεων καὶ παντοίων

1. Migne, PG 37, 45.

δεινῶν χειμαζομένων. Ὁ θεῖος Γρηγόριος ἀποβαίνει ἱερὸν πρότυπον ἀληθοῦς χριστιανοῦ, τῷ τε γράμματι καὶ τῷ πνεύματι τῆς Ἁγίας Γραφῆς κατακολουθοῦντος ἐν τῇ μερίμνῃ ὑπὲρ τῶν οἰκείων καὶ μάλιστα τῶν ἰδίων.

Ἐν ἔτει 369 ὁ Γρηγόριος ἐπεστείλατο τῷ Ἐπάρχῳ Κων]πόλεως Σωφρονίῳ ἑτέραν ὑπὲρ τοῦ Νικοβούλου συστατικὴν ἐπιστολήν, τὴν ὑπ' ἀριθ. ΚΑ΄ [1], ἔχουσαν οὕτω: «Ὁ χρυσὸς ἄλλοτε μὲν ἄλλως μεταποιεῖται καὶ σχηματίζεται εἰς πολλοὺς κόσμους τυπούμενος καὶ πρὸς πολλὰ ὑπὸ τῆς τέχνης ἀγόμενος· μένει δὲ ὅπερ ἐστὶ χρυσὸς καὶ οὐχ ἡ ὕλη μεταβολήν, ἀλλὰ τὸ σχῆμα λαμβάνει. Οὕτω καὶ τὴν σὴν καλοκαγαθίαν ἡγούμενοι τὴν αὐτὴν μένειν τοῖς φίλοις, κἂν ἀεὶ προΐῃς ἐπὶ τὰ ἔμπροσθεν, ταύτην ἐθαῤῥήσαμεν τὴν πρεσβείαν προσαγαγεῖν, οὐ μᾶλλον τὴν ἀξίαν εὐλαβηθέντες, ἢ τῷ τρόπῳ πιστεύσαντες. Τῷ αἰδεσιμωτάτῳ υἱῷ ἡμῶν Νικοβούλῳ τὰ πάντα ἔχοντι πρὸς ἡμᾶς ἐπιτηδείως καὶ διὰ συγγένειαν καὶ διὰ τὴν οἰκειότητα καί, ὅ τούτων μεῖζόν ἐστι, διὰ τὸν τρόπον, γενοῦ δεξιός. Ἐν τίσι καὶ πόσον; Ἐν οἷς αὐτὸς σοῦ δεηθήσεται καὶ ὅσον τῇ σῇ μεγαλονοίᾳ πρέπειν ὑπολαμβάνεις. Ἀντιδώσομεν δὲ καὶ ἡμεῖς ὧν ἔχομεν τὸ κάλλιστον. Ἔχομεν δὲ τοὺς λόγους καὶ τὸ κήρυκες εἶναι τῆς σῆς ἀρετῆς, εἰ καὶ μὴ τῆς ἀξίας ἐγγύς, ἀλλά γε κατὰ τὴν ἡμετέραν δύναμιν».—Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς πληροφορούμεθα ὅτι ὁ Νικόβουλος ἐπρόκειτο προσωπικῶς νὰ ἐπιδώσῃ τὴν συστατικὴν ταύτην τῷ Σωφρονίῳ («Ἐν τίσι καὶ πόσον; Ἐν οἷς αὐτὸς σοῦ δεηθήσεται»)· ἡ ὑπόθεσις ὑπὲρ ἧς καὶ πάλιν ἐμεσίτευεν ὁ Γρηγόριος καθόλου ἀπίθανον νὰ ἦτο ἡ αὐτή, περὶ τῆς ὁποίας ἤδη τῷ 365 ὁ Γρηγόριος ἔγραψε καὶ τῷ Ἀμφιλοχίῳ· ὅτι ὁ Νικόβουλος ἐπαινεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου διὰ τὸν ἐνάρετον αὐτοῦ βίον καὶ ὁμολογεῖται «συγγενὴς» τούτου· τέλος δ' ὅτι καθόλου ἀπίθανον ὁ Νικόβουλος νὰ εἶχε περιβληθῇ τὸ ἱερατικὸν σχῆμα, ἐφ' ὅσον προσφωνεῖται ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου «αἰδεσιμώτατος», τιμητικὴ κλῆσις, ἥτις, ὡς γνωστόν, διὰ τοὺς ἱερατικοὺς ὑπὸ τῶν Πατέρων τότε ἐχρησιμοποιεῖτο («Τῷ αἰδεσιμωτάτῳ υἱῷ ἡμῶν Νικοβούλῳ»).

Λίαν ἀξιοσπούδαστοι εἶναι καὶ αἱ ὑπ' ἀριθ. ΝΑ΄—ΝΕ΄ [2] ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Νικόβουλον, κυρίως διότι παρέχουσι σοφὰς γνώμας καὶ συμβουλὰς περὶ τοῦ «μέτρου τῆς ἐπιστολῆς» (mensura epistolæ). Αἱ ἐπιστολαὶ ἐγράφησαν, κατὰ τὴν παρὰ Migne σημείωσιν ἐν ἔτει 372. Ὁ Νικόβουλος ᾐτήσατο, φαίνεται, παρὰ τοῦ θείου αὐτοῦ Γρηγορίου νὰ δώσῃ αὐτῷ κανόνα τῆς καλῆς ἐπιστολῆς καὶ ἀνεκοίνου ἅμα τὴν πρόθεσίν του νὰ καταρτίσῃ εἰς σῶμα (corpus), ἤτοι ν' ἀπαρτίσῃ συλλογὴν τῶν ἐν ἀντιγράφῳ ἰδίων ἐπιστολῶν τοῦ Γρηγορίου, ὡς καὶ τοῦ μ. Βασιλείου. Δεῖγμα καὶ τοῦτο τοῦ σεβασμοῦ τοῦ Νικοβούλου πρὸς τὸν μέγαν θεῖον

1. Migne, PG 37,56.
2. Migne, PG 37,105/9.

αὐτοῦ καὶ τῆς φιλομαθείας ἅμα τούτου. Φαίνεται δ' ἐπίσης ὅτι ὁ Νικόβουλος ἀνέλαβε ν' ἀντιγράψῃ τὰς ἐπιστολὰς τοῦ Γρηγορίου πρὸς ἰδίαν ὠφέλειαν. Τοῦτο εἰκάζω ἐκ τῆς φράσεως τῆς ΝΒ' ἐπιστολῆς: «Σὺ δὲ ἡμῖν ἀντιδοίης, αὐτό τε τὸ γράφειν καὶ τὴν ἐξ ὧν γραφομεν ὠφέλειαν». Μετὰ τῶν ἰδίων ἐπιστολῶν ἀπέστειλεν ἅμα ὁ Γρηγόριος καὶ Συλλογὴν ἐπιστολῶν τοῦ μ. Βασιλείου, συνιστῶν τῷ Νικοβούλῳ, ὅπως προτιμήσῃ καὶ προτάξῃ ἐν τῷ σώματι τὰς ὑπερεχούσας τῶν ἰδίων ἐπιστολὰς τοῦ μ. Βασιλείου: «'Επιστολὴ ΝΓ': 'Αεὶ προτιμήσας ἐμαυτοῦ τὸν μέγαν Βασίλειον, εἰ κἀκείνῳ τοὐναντίον ἐδόκει καὶ νῦν προτιμῶ, οὐχ ἧττον διὰ τὴν ἀλήθειαν ἢ τὴν φιλίαν. Διὰ τοῦτο προθεὶς τὰς ἐκείνου ἐπιστολάς, τὰς ἐμὰς ὑποτίθημι. Καὶ γὰρ ἐπιθυμῶ πανταχοῦ συνεζεῦχθαι ἡμᾶς ἀλλήλοις καὶ ἅμα τύπον παρέχων τοῖς ἄλλοις τοῦ μετρίου καὶ τῆς ὑφέσεως».—Νὰ παραθέσωμεν ἐνταῦθα σύνολον τὸ κείμενον τῶν ἐν λόγῳ ἐπιστολῶν, κρίνομεν οὐχὶ σκόπιμον, ἐφ' ὅσον ἐξ αὐτῶν δὲν καρπούμεθα πλείονας εἰδήσεις ἱστορικὰς περὶ τοῦ ἐνδιαφέροντος ἡμᾶς προσώπου τοῦ Νικοβούλου. Ἄλλωστε τὰς ἐπιστολὰς ταύτας, σπουδαιοτάτας ἀπὸ γραμματειακῆς καθόλου ἀπόψεως, ἀπὸ παλαιογραφικῆς καὶ ὡς παρεχούσας μεγάλου κύρους γνώμας περὶ τοῦ τρόπου τῆς συντάξεως τῶν ἐπιστολῶν καὶ τοῦ μέτρου αὐτῶν, ἀναλύομεν καὶ ἑρμηνεύομεν ἐν ἰδιαιτέρᾳ μελέτῃ ἡμῶν «Περὶ τοῦ 'Αμφιλοχίου 'Ικονίου». 'Ενδιαφέρον δι' ἡμᾶς ἐνταῦθα εἶναι τὸ τελευταῖον ὑπ' ἀριθ. ΝΕ' ἐπιστόλιον, δι' οὗ ὁ Γρηγόριος προσκαλεῖται τὸν Νικόβουλον, ἵνα ἔλθῃ παρ' ἑαυτῷ καὶ ἀνακουφίσῃ τοῦτον διὰ τῆς παρουσίας αὐτοῦ. Ἕτερον καὶ τοῦτο δεῖγμα τῆς συμπαθείας καὶ ἀγάπης τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Νικόβουλον. 'Ιδοὺ καὶ τὸ κείμενον: «Φεύγεις διώκοντας ἴσως νόμοις ἐρωτικοῖς, ἵνα σεαυτὸν ποιῇς τιμιώτερον. Ἧκε οὖν, καὶ νῦν τὴν τοῦ μακροῦ χρόνου ζημίαν ἀναπλήρωσον ἡμῖν. Καὶ εἴ τί σε τῶν αὐτόθι κατέχοι, πάλιν ἀφήσεις ἡμᾶς, ὡς ἂν σεμνότερος ἧς, πάλιν ποθούμενος».

Περὶ τὸ 375, ὅτε ὁ θεῖος Γρηγόριος διῴκει τὴν 'Εκκλησίαν Ναζιανζοῦ, εὐθὺς μετὰ τὸν θάνατον τοῦ πατρὸς αὐτοῦ, ἐπεστείλατο τῷ 'Επάρχῳ (Ναζιανζοῦ;) 'Ιουλιανῷ τὴν ὑπ' ἀριθ. ΞΖ' [1] ἐπιστολήν, ἐν ᾗ καὶ ταῦτα τὰ περίεργα περὶ Νικοβούλου παρεμβάλλονται: «Ἃ γὰρ πρὸς τὸν ἀδελφὸν Νικόβουλον, ἢ παρὰ Νικοβούλου λελύπησαι, οὐκ ἐμὰ μᾶλλον ἢ τὰ ἐν 'Ινδοῖς πραττόμενα· ὅσον ἐπὶ τὸ μὴ συναρέσκεσθαι μηδενὶ τῶν γεγενημένων. Μὴ τοίνυν ἐμοὶ ταῦτα λογίσῃ, μηδὲ διὰ τοῦτο χεῖρόν τι βουλεύσῃ περὶ σεαυτοῦ· ἀλλ' ἥν ὑπέσχου τοῖς πτωχοῖς φιλανθρωπίαν, ταύτην ἐπιτελῆ ποίησον. Καὶ μέν τοι καὶ τοὺς περὶ ἐμὲ κληρικούς, ὅσους παρῃτησάμην, τῆς ἀπογραφῆς ἐλευθέρωσον, ἐκεῖνο ἐνθυμηθείς, ὅτι λίαν τῶν ἀτό-

1. Migne, PG 37,132.

πων ἐστίν, ἄλλους μὲν καὶ οὐσίαν ὅλην καθιεροῦν τῷ Θεῷ, σὲ δὲ μηδὲ προῖκα βούλεσθαι εἶναι χρηστόν· καὶ ἄλλαις μὲν πόλεσι πάντας τοὺς περὶ τὸ βῆμα δοθῆναι, ἡμῖν δὲ μηδὲ τοὺς συνόντας καὶ θεραπεύοντας, καὶ ταῦτα παρ᾽ ὑμῶν τῶν οἰκειοτάτων, οὓς τυχὸν οὐκ αἰσχυνοῦμεν. Ταῦτα ἐπισταλῆναί σοι παρ᾽ ἡμῶν καλῶς εἶχε».—Δυστυχῶς ἐκ τοῦ περιεχομένου οὐδὲν τὸ μᾶλλον συγκεκριμένον πληροφορούμεθα διὰ τὴν αἰτίαν τῆς ὑπὸ τοῦ Νικοβούλου προκληθείσης λύπης εἰς τὸν Ἔπαρχον Ἰουλιανόν. Πάντως τὸ πνεῦμα καθόλου τῆς ἐπιστολῆς δεικνύει ὅτι δὲν ἐπρόκειτο περὶ σοβαροῦ τινος ζητήματος. Ὅπως ποτ᾽ ἂν ᾖ, ὁ Γρηγόριος ὁμολογεῖ ὅτι δὲν συμφωνεῖ πρὸς τὰ γεγενημένα καὶ χωρίζει ἑαυτὸν ἀπὸ τῆς εὐθύνης τοῦ Νικοβούλου.

Συστατικὴν ὑπὲρ τοῦ Νικοβούλου ἐπεστείλατο ὁ Γρηγόριος μετὰ τὸ Πάσχα τοῦ ἔτους 382 καὶ τῷ Cappadociæ præfectus Ὀλυμπίῳ[1]. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης βεβαιοῦται ὅτι ὁ Νικόβουλος ἱερατικὸν ἀξίωμα κατεῖχε καὶ ὅτι αὐτὸς κυρίως περιεποιεῖτο τὸν θεῖον αὐτοῦ Γρηγόριον ἀσθενοῦντα καὶ ἐβοήθει ἐν ταῖς ἐκκλησιαστικαῖς ὑποθέσεσιν. Ὁ Γρηγόριος, ἕνεκα ἀσθενείας σωματικῆς, μετέβη εἰς τὰ παρὰ τὴν Μονὴν τῆς Ξανξαρίδος λουτρά. Ἐπανελθὼν ἤλπιζε νὰ δυνηθῇ νὰ ἐπισκεφθῇ τὸν Ἔπαρχον Ὀλύμπιον ἐν Καισαρείᾳ τῆς Καππαδοκίας, ἀλλ᾽ ἐκωλύθη ὑπὸ τῆς ἀρρωστίας. Ἐντεῦθεν ἔρχεται ἐπὶ τὰ γράμματα καὶ παρακαλεῖ αὐτόν, ὅπως τὴν ἀνατεθεῖσαν ἐντολὴν τῷ Νικοβούλῳ τῆς διοικήσεως τῆς Μονῆς τῆς Ξανξαρίδος ἄρῃ ἀπ᾽ αὐτοῦ, ὡς ἀπείρου καὶ ἀσθενοῦς καὶ τὴν ἐρημίαν μὴ φέροντος, μηδὲ βαστάζοντος τὰς πεζοπορίας. Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον: «Ὄναρ ηὐθύμησα. Καὶ γὰρ μέχρι τῆς μονῆς ἐνεχθείς, ὥστε τινὸς ἐκ τοῦ λουτροῦ παραμυθίας τυχεῖν, εἶτα τὴν σὴν συντυχίαν ἐλπίσας καὶ ὥσπερ ἐν χερσὶν ἔχων ἤδη τὸ ἀγαθὸν καί τινας ἡμέρας ἐνδιατρίψας, ἐξαίφνης ἀπήχθην ὑπὸ τῆς ἀρρωστίας, τὰ μὲν ἤδη λυπούσης, τὰ δὲ ἀπειλούσης. Καὶ εἰ δεῖ τινα εἰκασίαν εὑρεῖν τῷ πάθει, ταὐτὸν ἔπαθον τοῖς πολύποσιν, οἳ βίᾳ τῶν πετρῶν ἀποσπώμενοι, κινδυνεύουσι καὶ κοτύλαις πολλάκις, ὧν τι προσαφιᾶσι ταῖς πέτραις, ἤ τι παρ᾽ αὐτῶν προσλαμβάνουσι. Τὸ μὲν οὖν ἡμέτερον τοιοῦτον. Ἃ δ᾽ ἂν παρὼν ἐδεήθην τῆς σῆς καλοκαγαθίας, ταῦτα καὶ ἀπὼν ἐθάρρησα. Τὸν υἱὸν Νικόβουλον σφόδρα εὗρον τῇ τοῦ δρόμου φροντίδι καὶ τῇ τῆς μονῆς προεδρείᾳ στενοχωρούμενον, ἄνθρωπον καὶ ἀσθενῆ καὶ τῶν τοιούτων ἀήθη καὶ τὴν ἐρημίαν οὐ φέροντα. Τούτῳ, πρὸς ἄλλο μὲν πᾶν ὅ,τι ἂν ᾖ σοι φίλον, χρήσασθαι θέλησον· καὶ γὰρ πρόθυμος εἰς πάντα ὑπηρετεῖν τῇ σῇ ἐξουσίᾳ· ταύτης δέ, εἰ δυνατόν, ἐλευθέρωσον τῆς φροντίδος· εἰ μή τι ἄλλο, καὶ ὡς ἡμέτερον τιμῶν νοσοκόμον, ἐπειδὴ πολλὰ καὶ περὶ πολλῶν δεηθέντες καὶ τυχόντες, χρῄζομεν καὶ εἰς ἡμᾶς αὐτοὺς τῆς σῆς ἡμερότητος».—Μὴ σκανδαλισθήτω τις ἐκ τοῦ ὅτι εἰς ἔγγαμον κληρικὸν

1. Migne, PG 37,220/1: Ἐπιστ. ΡΚϛ΄.

ἀνετέθη ἡ διοίκησις Μονῆς. Ἐπρόκειτο οὐχὶ περὶ ἐκκλησιαστικῆς, ἀλλὰ περὶ πολιτικῆς διοικήσεως, ἣν ἀνέλαβεν ὁ Νικόβουλος, ἐντολῇ τοῦ Ἐπάρχου, λόγῳ τῶν παρὰ τὴν Μονὴν Ξανξαρίδος εὑρισκομένων λουτρῶν. Ἐκ τούτου φαίνεται καὶ ἡ Μονὴ μετὰ πάσης τῆς πλουτοφόρου, λόγῳ τῶν παρ' αὐτῇ λουτρῶν, περιοχῆς ὑπήγετο ὑπὸ τὸν πολιτικὸν διοικητήν, ὡς θὰ ἐλέγομεν σήμερον. Περὶ τῆς ἀναθέσεως πολιτικῶν ἀξιωμάτων εἰς κληρικοὺς κατὰ τὴν περὶ ἧς ὁ λόγος ἐποχήν, διαλαμβάνομεν ἐν τῇ μελέτῃ ἡμῶν «Περὶ Ἀμφιλοχίου, μητροπολίτου Ἰκονίου».

Διὰ τὴν αὐτήν, ὡς ἄνω αἰτίαν, ὅπως δηλ. ὁ Νικόβουλος ἀπαλλαγῇ τοῦ βάρους τῶν δημοσίων ἐνασχολήσεων καὶ περισσότερον οὕτω χρήσιμος ἀποβῇ τῷ ἀσθενοῦντι Γρηγορίῳ, ἐπεστείλατο τῷ αὐτῷ 382 ἔτει καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΚΖ΄ [1] ἐπιστολὴν τῷ Ἑλλαδίῳ ἐπισκόπῳ Καισαρείας τῆς Καππαδοκίας. Καὶ ἡ ἐπιστολὴ αὕτη ἀποστάζει τὸ μέτρον καὶ τὴν χάριν τῆς τοῦ Γρηγορίου γραφίδος. Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον: «Ἡδὺ μὲν καὶ ἄλλως τὸ προσαγορεύειν τὴν σὴν εὐλάβειαν· ἐμοὶ δὲ ἥδιον οὕτω διακειμένῳ. Τὸ γὰρ καθ' ἑκάστην σχεδὸν τὴν ἡμέραν ἀπογινώσκεσθαι, πλέον ἔχεσθαί σου ποιεῖ, ὡς ἂν τὰ τελευταῖα παρακερδαίνοντα. Ἐπειδὴ δὲ τὸ κέρδος ὁμολογῶ, χρεωστῶ τὴν ἀντίδοσιν τῷ αἰδεσιμωτάτῳ υἱῷ Νικοβούλῳ, παρ' οὗ τὸ κέρδος· ὅπερ δὲ ποιοῦσιν οἱ πένητες πρὸς τοὺς εὐπόρους βλέποντες, ἵνα παρ' ἐκείνων εὖ πάθωσι, τοῦτο καὶ αὐτὸς ποιῶ, διὰ σοῦ τῷ ἀνδρὶ διαλύων τὸ χρέος. Χρῄζει δὲ ἀπραγμοσύνης πάντα τὸν χρόνον ταύτῃ συνειθισμένος· πρὸς ταύτην αὐτῷ συνάρασθαι καταξίωσον».

Τῷ αὐτῷ Ἑλλαδίῳ ἐπεστείλατο ὁ Γρηγόριος καὶ ἑτέραν ὑπὲρ τοῦ ὁμωνύμου τῷ πατρὶ υἱοῦ Νικοβούλου συστατικὴν ἐπιστολήν, τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΞΖ΄ [2] εἴτε τὰ τέλη τοῦ 382 εἴτε τὰς ἀρχὰς τοῦ ἑπομένου 383 ἔτους. Δι' αὐτῆς ὁ Γρηγόριος παρακαλεῖ τὸν Ἑλλάδιον, ὅπως τὸν εἰς Καισάρειαν μεταβαίνοντα υἱὸν Νικόβουλον συστήσῃ τοῖς σπουδαιοτέροις διδασκάλοις, ὅπως ἐπιβλέπῃ καὶ ἐνισχύῃ τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν τούτου οἰκοδομὴν καὶ ὅπως δέχηται τοῦτον παρ' ἑαυτῷ ὡς οἰκεῖον. Καὶ ἂν μή τι ἕτερον διδάσκει αὐτόν, ἡ συχνὴ μετ' αὐτοῦ ἐπικοινωνία τὰ μέγιστα θέλει τοῦτον ὠφελήσῃ, γνωστοῦ ὄντος ὅτι «καὶ ὀφθαλμὸς παιδευτοῦ σιωπῶσα διδασκαλία». Ἀλλ' ἄς ἀφήσωμεν τὸν γλαφυρὸν Γρηγόριον νὰ ὁμιλήσῃ ὁ ἴδιος: «Ἰδού σοι καὶ ὑπόμνημα τῆς ἡμετέρας φιλίας, ὁ γλυκύτατος υἱὸς ἡμῶν Νικόβουλος, τὸ πρῶτον ἡμῖν τῶν ἐν τῷ γένει σπουδαζομένων· ὅν χαριῇ μὲν ἡμῖν καὶ διδασκάλων συστήσας τοῖς σπουδαιοτέροις, χαριῇ δὲ πλέον καὶ τὸ ἦθος πρὸς ἀρετὴν ῥυθμίσας. Ἔσται δὲ τοῦτο, εἰ προτραπείη συχνὰ πλησιάζειν σοι, καὶ τὸ μέγιστον, εἰ γινώσκοι μὴ παρορώμενος· ἐπεὶ καὶ ὀφθαλμὸς παιδευτοῦ σιωπῶσα διδασκαλία. Χρεωστεῖς

1. Migne, PG 37,221.
2. Migne, PG 37,277.

δὲ ἡμῖν, εἰ μὴ φορτικὸν εἰπεῖν, καὶ τὰ πνευματικά, ὡς ἀρχιερεὺς ἀρχιερεῦσιν, καὶ τὰ λογικά, ὡς λόγιος φιλολόγοις».

Εἴδομεν ἀνωτέρω ὅτι ὁ Cappadociæ præfectus Ὀλύμπιος εἶχε δυσαρεστηθῆ κατὰ τοῦ Νικοβούλου δι' ἄγνωστόν τινα αἰτίαν. Ὁ Γρηγόριος ἐπιστέλλει αὐτῷ καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΜϚ' ἐπιστολήν[1], ὅπως μαλάξῃ τὸν ἐξοργισθέντα Ἔπαρχον. Ἐνῷ εἰς τὴν πρώτην ἐπιστολήν του ὁ Γρηγόριος ἐδικαιολόγει τὴν ὀργὴν τοῦ Ὀλυμπίου καὶ ἐμμέσως ἀνωμολόγει τὸ πταῖσμα τοῦ Νικοβούλου, ἐν τῇ παρούσῃ ἐπιστολῇ, περισσότερον φαίνεται κατατοπισμένος ἐπὶ τῆς ὑποθέσεως, ἀρνεῖται τὴν εὐθύνην διὰ τὸν προστατευόμενόν του. Ἐξ ὡρισμένων φράσεων εἰκάζω ὅτι τὸ πταῖσμα ὠφείλετο εἰς τὰ τέκνα τοῦ Νικοβούλου. Τίνι ὅμως τρόπῳ ἔπταισαν οὗτοι τῷ Ὀλυμπίῳ δὲν δηλοῦται ἐν τῇ ἐπιστολῇ, οὔτε ἐν ταῖς ἐν συνεχείᾳ τῷ Ἀστερίῳ, τῷ συνάρχοντι τοῦ Ὀλυμπίου, ἤτοι Cappadociæ præfectus καὶ τούτῳ ὄντι, ἐπισταλείσαις ὑπὸ τοῦ Γρηγορίου δύο ἐπιστολαῖς συστατικαῖς ὑπὲρ τοῦ Νικοβούλου καὶ περὶ τοῦ ἰδίου ζητήματος διαλαμβανούσαις, ὡς κατωτέρω ὀψόμεθα. Ἀλλ' ἔλθωμεν ἐπὶ τὸ κείμενον τῆς πρὸς Ὀλύμπιον ΡΜϚ' (ἐν ἔτει 382 γραφείσης) ἐπιστολῆς. Μετὰ τὴν συνήθη προσφώνησιν, ἔρχεται ἐπὶ τὴν οὐσίαν τῆς ὑποθέσεως, ταῦτα γράφων: «Ἔστω κάκιστος πάντων Νικόβουλος, ὅς ἕν ἀδικεῖ μόνον ὅτι δι' ἡμᾶς ἐστιν ἐπίφθονος καὶ τοῦ δέοντος ἐλευθεριώτερος. Ἔστω καὶ δικαιότατος ἀνθρώπων, ὁ νῦν ἡμῖν πολεμῶν. Αἰσχύνομαι γὰρ κατηγορεῖν ἐπὶ τῆς σῆς ὀρθότητος, οὗ πρῴην ὑπερεμάχουν· ἀλλ' οὐκ οἶδα εἴ σοι παραστήσεται δίκαιον ὑπὲρ ἄλλων ἁμαρτημάτων, ἐν ἄλλοις ἀπαιτεῖσθαι δίκην, καὶ τούτων ἀλλοτρίων, καὶ οὐδὲ ἑκουσίων τῶν οὕτω κινήσαντα τοὺς οἰκέτας καὶ τοσοῦτον ἀγανακτήσαντα, ὥστε ἐνδοῦναι τῷ ἐγκαλοῦντι προθυμότερον, ἤπερ ἐκεῖνος ἐβούλετο; Ἀλλὰ δεῖ δουλεύειν Νικόβουλον, ἢ τοὺς τούτου παῖδας, ὅ δοκεῖ τοῖς ἐπηρεάζουσι; Αἰσχύνομαι γὰρ τὴν ὑπόθεσιν τῆς ἐπηρείας καὶ τὸν καιρόν, εἰ σοῦ τε ἄρχοντος καὶ ἡμῶν παρὰ σοὶ δυναμένων τοῦτο γενήσεται. Νῦν βοηθεῖται τὰ δημόσια; νῦν αὔξεται τὰ βουλευτήρια, ὅτε λυπεῖ τὰ ἴδια; Μηδαμῶς, ὦ θαυμάσιε, μὴ τοῦτο παραστήτω τῇ σῇ καθαρότητι. Ἀλλὰ συνεὶς μὲν τῷ πτηνῷ τάχει τῆς διανοίας τ'ν ἀφ' ἧς ταῦτα γίνεται κακοήθειαν, αἰδεσθεὶς δὲ ἡμᾶς τοὺς σοὺς ἐπαινέτας, φιλάνθρωπον σεαυτὸν παράσχου τοῖς κινουμένοις κριτήν, ὡς οὐκ ἀνθρώποις μόνον δικάζων σήμερον, ἀλλὰ καὶ ἀρετῇ καὶ κακίᾳ· οὗ μᾶλλον ἢ τοῦ καθ' ἕκαστον, φροντιστέον τοῖς γε κατὰ σὲ τὴν ἀρετὴν καὶ δεξιαῖς ἄρχουσιν. Ἔσται δέ σοι παρ' ἡμῶν ἐπὶ τούτοις, οὐ τὸ τῶν εὐχῶν μόνον, ὧν οἶδά σε μὴ περιφρονοῦντα κατὰ τοὺς πολλούς, ἀλλὰ καὶ τὸ περιβόητον καταστῆσαι τὴν σὴν ἀρχὴν πᾶσιν, οἷς γνωριζόμεθα».

---

1. Migne, PG 37,249/52.

Τῷ Ἀ σ τ ε ρ ί ῳ, τῷ καὶ συνάρχοντι τοῦ Ὀ λ υ μ π ί ο υ, ἐπεστείλατο ὁ Γρηγόριος διὰ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν καὶ ἵνα παρὰ τῷ συναδέλφῳ τούτου ὑπὲρ τοῦ Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ μεσιτεύσῃ, εὐθὺς μετὰ τὴν πρὸς Ὀ λ ύ μ π ι ο ν ἀνωτέρω ἐπιστολήν, τὰς ὑπ' ἀριθ. ΡΜΖ' καὶ ΡΜΗ'[1] ἐπιστολάς. Παρὰ τὴν οἰκειότητα καὶ τὸν φιλικὸν δεσμὸν τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Ἔπαρχον Ὀ λ ύ μ π ι ο ν, φαίνεται ὅτι ὁ Γρηγόριος δὲν ἐπέτυχε τοῦ ποθουμένου. Ὁ Ὀ λ ύ μ π ι ο ς ἐξηκολούθει κακῶς πρὸς τὸν Ν ι κ ό β ο υ λ ο ν διακείμενος. Ὁ Γρηγόριος λυπεῖται ὅτι δὲν κατώρθωσε νὰ μεταπείσῃ τὸν φίλον αὐτοῦ καὶ διὰ τοῦτο ἀποτείνεται πρὸς τὸν Ἀσ τ έ ρ ι ο ν, ἐξαιτούμενος τὴν μεσιτείαν αὐτοῦ παρὰ τῷ Ὀ λ υ μ π ί ῳ. Οὔτε καὶ ἐκ τῶν ἐπιστολῶν τούτων διαλευκαίνεται ἡ οὐσία τῆς ὑποθέσεως. Παραθέτομεν τὰ κείμενα τῶν ἐπιστολῶν, διὰ μέσου τῶν γραμμῶν τῶν ὁποίων βλέπει τις τὸ μέγα τοῦ ὄντως μεγάλου ἀνδρὸς Γρηγορίου ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τοῦ ἀνεψιοῦ αὐτοῦ Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ καὶ ἀναγνωρίζει τὸν εὐγενῆ καὶ ὑπέροχον διδάσκαλον καὶ ἐν τοῖς δευτερεύουσιν ἔτι ζητήμασιν. Ἰδοὺ τὸ κείμενον τῆς πρώτης ἐπιστολῆς: «Τί Θεοῦ δικαιότερον; ἀλλ' ὅμως πάντων ποιητὴς ὢν καὶ δεσπότης, ἐξαίρετον ἑαυτοῦ λαὸν ποιεῖται καὶ ὀνομάζει τὸν Ἰσραὴλ καὶ οὐκ αἰσχύνεται, μὴ ἄδικος παρὰ τοῦτο νομίζηται. Τί οὖν θαυμαστόν, εἰ καὶ ἡμεῖς πάντων κηδόμενοι τῶν ὑπὸ τὴν ἡμετέραν χεῖρα καὶ προστασίαν, πλέον τοῦ υ ἱ ο ῦ Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ περιεχόμεθα, ὅν καὶ γ η ρ ω κ ό μ ο ν κ α ὶ ν ο σ ο κ ό μ ο ν γ ι ν ώ σ κ ο μ ε ν κ α ὶ ο ἷ ο ν ἔ ρ ε ι σ μ α κ α ὶ β α κ τ η ρ ί α ν τ ῆ ς ἀ σ θ ε ν ε ί α ς ἡ μ ῶ ν ὑ π ο β ε β λ ή μ ε θ α. Τοῦτον ὑπὸ τὰς σὰς τίθεμεν χεῖρας καὶ διὰ τῶν σῶν ταῖς τοῦ ἄρχοντος, πάνυ δεινὸν νομίζοντες, τοὺς μὲν ἄλλους καὶ τῶν μεγίστων ἐγκλημάτων ἐλευθεροῦν δι' ἡμῶν καὶ πρώτους γε τοὺς νῦν πικροὺς κατηγόρους».—Ἐκ τῶν τελευταίων λέξεων φαίνεται ὅτι ὁ Γρηγόριος ἐμεσίτευσέ ποτε παρὰ τῷ Ὀ λ υ μ π ί ῳ ὑπὲρ τῶν νῦν κατηγόρων τοῦ Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ. Τίνες ὅμως οὗτοι καὶ τίς ἡ αἰτία, δι' ἥν κατηγόρησαν οὗτοι τὸν Ν ι κ ό β ο υ λ ο ν, δυστυχῶς δὲν λέγει ὁ Γρηγόριος. «Τοῦτον δὲ μηδὲ τῆς ἐπηρείας δύνασθαι καὶ ἧς τυγχάνομεν ἐπὶ τῶν ξένων τιμῆς, ταύτης ἐφ' ἡμῶν αὐτῶν μὴ τυγχάνειν, ἀλλὰ ταὐτὸν πάσχειν τοῖς ὀφθαλμοῖς, οἳ τ' ἄλλα ὁρῶντες, ἑαυτοὺς οὐχ ὁρῶσιν, ἢ τῶν πηγῶν ταῖς ἐν βάθει κειμέναις, αἳ τὰ πλησίον οὐχ ὑποῤῥέουσαι, τὰ πόῤῥω ποτίζουσιν. Ἔστω δεινὰ τετολμημένα τ ο ῖ ς π α ι δ α ρ ί ο ι ς ἢ ὑπέρδεινα· ὥσπερ οὖν ἴσως οὐδὲν ἢ μικρὸν εὑρεθήσεται, εἰ μὴ τῷ καιρῷ τῆς ἐξετάσεως στενοχωρηθείημεν. Ἀλλὰ τί τοῦτο πρὸς τοὺς δεσπότας, οἳ μηδενὸς τῶν γεγενημένων κεκοινωνήκασιν; ἢ τίς ὁ λόγος, ὑ π ὲ ρ ἀ λ λ ο τ ρ ί ω ν ἁ μ α ρ τ η μ ά τ ω ν ἐ ν ἄ λ λ ο ι ς ἀ π α ι τ ε ῖ σ θ α ι δ ί κ η ν καὶ νῦν τῶν δημοσίων φροντίζειν, ἡνίκα λυπεῖ τὸ ἴδιον;».—Προφανῶς καὶ διὰ τῆς παρούσης ἐπιστολῆς ὁ Γρηγόριος ζητεῖ ν' ἀποσείσῃ τὴν ἀπὸ τοῦ πατρὸς Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ εὐθύνην, οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ νὰ

1. Migne. PG 37,252/3.

μειώση τὴν τυχὸν ἐνοχὴν τῶν τέκνων τοῦ Νικοβούλου.—Ἰδοὺ καὶ τὸ κείμενον τῆς ἑτέρας πρὸς τὸν Ἀστέριον συστατικῆς ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου : «Τί τοῦτο, ἴσως ἐρεῖς; πάλιν ἡμῖν Γρηγόριος; πάλιν ἐπιστολαί; πάλιν αἰτήσεις; Ὢ τῆς ἀπληστίας, ἣν αὐτοὶ κεκινήκαμεν. Μηδαμῶς, ὦ θαυμάσιε, μὴ τοῦτο πάθῃς. Τίνων γὰρ οἱ λιμένες, ἢ τῶν χειμαζομένων; τίνων δὲ τὰ φάρμακα, ἢ τῶν ἀῤῥωστούντων; ὧνπερ ἡμεῖς μὴ ἀποστερηθείημεν, καὶ τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσῳ πιστευόμεθα δύνασθαι παρὰ σοί. Οὐκ ἔτι γὰρ αἰτοῦμεν, ἀλλ' ἀπαιτοῦμεν, ἀεὶ χάριτος χάριν προκαλουμένης. Νικόβουλος ἐν ἐπηρείαις, ταὐτὸν δὲ εἰπεῖν ὅτι ἡμεῖς· ἡμῶν γάρ ἐστιν ἀνάπαυσις. Καὶ πῶς οἷόν τε σιωπᾶν καὶ μὴ φορτικὸν εἶναι καὶ τὸν σφόδρα φιλόσοφον; δὸς χεῖρα πιεζομένοις, ἵνα καὶ αὐτὸς τῆς ἐκ Θεοῦ τύχῃς, χρῄζων ταύτης ὡς ἄνθρωπος. Καὶ χρῆσαι πάσῃ τῇ φιλίᾳ καὶ τῇ συνέσει καὶ τῷ δύνασθαι σὺν Θεῷ, περὶ τὰ ἡμέτερα πράγματα. Οὔτε γὰρ σίδηρος ἔμπυρος πολλῶν δεῖται τῶν παρὰ τοῦ λίθου κρουμάτων, ἵνα τὸ ἐγκείμενον πῦρ δημοσιωθῇ· ἀλλ' ἐπλήγη τε ὁμοῦ καὶ τὸ πῦρ ἤστραψεν. Οὔτε αὐτὸς μακροτέρας δεήσῃ παρακλήσεως καὶ τοῦτο ὑπὲρ ἡμῶν καὶ τοιούτου τοῦ πείθοντος ὄντος καὶ οὕτω γνησίου κοινωνοῦ τῆς ἀρχῆς. Ἓν καὶ σύντομον φθέγξομαι· τὰς μὲν ἄλλας χάριτας, ἄλλοι δι' ἡμῶν ἐλάμβανον, ταύτης δὲ ἡμεῖς χρῄζομεν ὑπὲρ ἡμῶν αὐτῶν, ὃ καὶ μᾶλλον δυσωπησάτω τὴν σὴν λογιότητα». —Ὁ Γρηγόριος θεωρεῖ ἐντελῶς προσωπικήν του τὴν ὑπόθεσιν τοῦ Νικοβούλου, ἐντεῦθεν καὶ οἱ θερμοὶ ὑπὲρ τοῦ ἐμπεριστάτου ἀνεψιοῦ του λόγοι αὐτοῦ· ἐντεῦθεν τὸ ἀπαιτητικὸν ὕφος τῆς ἐπιστολῆς, ὅπερ ἄλλως καὶ ἐκ τοῦ στενοῦ δεσμοῦ φιλίας πρὸς τὸν Ἀστέριον ἐξηγεῖται. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης κλείεται τὸ ἱστορικὸν τῆς ὑποθέσεως, ἥτις τόσην μέριμναν καὶ φροντίδα προὐκάλεσε τῷ εὐπαθεῖ καὶ φιλοίκῳ πατρὶ Γρηγορίῳ. Ἐὰν παρέμειναν σκοτεινά τινα σημεῖα τῆς ὑποθέσεως ἄγνωστα εἰς ἡμᾶς, οὐχ ἧττον καὶ πλουσίως ἐδιδάχθημεν ἐκ τῆς ἐπιστολογραφίας ταύτης τοῦ μεγάλου ἀνδρός. Ἐμάθομεν καὶ τὸ διδάσκον ἦθος καὶ τὸν γνήσιον τῶν οἰκείων καὶ τῶν ἰδίων μέγιστον προστάτην καὶ τὸν ὑπέροχον διδάσκαλον, τὸν πάντοτε, πανταχοῦ καὶ ἐν πᾶσι τὴν ἀρετὴν καὶ τὸ δίκαιον καὶ τὸ χριστιανικὸν φρόνημα ἐμπνέοντα παντὶ τῷ μελετῶντι τὰς ἐπιστολάς του, αἵτινες—καὶ τοῦτο λεχθήτω—μελίρρυτοι οὖσαι, ἀποστάζουσι τὴν εὐγενῆ χάριν τοῦ ὑπερόχου γραφέως καὶ ὄντως λογοτέχνου.

Τὸ μέγα τοῦ θείου Γρηγορίου ἐνδιαφέρον ὑπὲρ τοῦ Νικοβούλου καὶ τῶν τέκνων αὐτοῦ, μάλιστα δὲ ὑπὲρ τοῦ ὁμωνύμου τῷ πατρὶ υἱοῦ Νικοβούλου, δεικνύουν τὰ δύο μακρὰ Ἔπη, ἅτινα συνετάξατο ὁ Γρηγόριος, τὸ πρῶτον μὲν «Παρὰ Νικοβούλου πρὸς τὸν πατέρα» [1] ἐκ 208 στίχων, ἐν ὁμηρικῇ ἀπομιμήσει κατά τε τὴν γλῶσσαν καὶ τὸ μέτρον (δακτυ-

1. Migne. PG 37,1505/21.

λικὸν ἑξάμετρον), τὸ δὲ δεύτερον «Νικοβούλου πρὸς τὸν υἱόν»[1] ἐκ στίχων 282. Τὰ δύο ταῦτα Ἔπη, διδακτικώτατα ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων, προτιθέμεθα νὰ ἐκδώσωμεν ἐν ἰδιαιτέρῳ τεύχει ἔν τε τῷ πρωτοτύπῳ καὶ ἐν ἐμμέτρῳ μεταφράσει καὶ δὴ καὶ εἰς στίχους δεκαεξασυλλάβους.

Ἐνταῦθα θεωρῶ σκόπιμον νὰ σημειώσω εἰδήσεις τινὰς καρπουμένας ἐκ τῶν Ἐπῶν τούτων περὶ τοῦ πατρὸς Νικοβούλου. Οὗτος ἐμφανίζεται ὡς ἐξαιρετικῆς μορφώσεως ἀνήρ, εὐφυής, ῥητορικός[2]· αὐστηρὸς τηρητὴς τῶν νόμων καὶ τῶν ἐθίμων (στ. 116)· ὅτι ἔλαβε μέρος εἰς ἐκστρατείαν κατὰ τῶν Περσῶν—ὅθεν καὶ στρατιωτικὸν ἐπάγγελμα ὅτι εἶχεν ἀποδεικνύεται—καὶ ὅτι διεκρίθη διὰ τὴν γενναιότητα αὐτοῦ, ὅθεν καὶ παρασημοφορεῖται καὶ ἰδιαιτέρας τιμῆς ἀξιοῦται παρὰ τῶν βυζαντινῶν αὐτοκρατόρων (στ. 118/20)· ὅτι κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἰκογενείας καὶ ὅτι ἦτο ὡραῖος, εὐσταλὴς καὶ μεγαλόσωμος (στ. 121/2)· ὅτι ἦτο σταθερὸς τὸν χαρακτῆρα, ἤρεμος, ἀγαθὸς (στ. 125) καὶ ὅτι παιδαγωγικώτατα ἀνέτρεφε τὰ ἴδια τέκνα καὶ ὁτὲ μὲν τὰ πάθη χαλιναγωγῶν, ὁτὲ δὲ τὰ ἀνώτερα καὶ εὐγενῆ συναισθήματα διεγείρων, πάντοτε δὲ διὰ τῆς προτροπῆς καὶ τοῦ παραδείγματος (στ. 251ἑ.) ἐπεδίωκεν, ὅπως ἐπιδράσῃ ἐπὶ τῶν τέκνων του καὶ διαπλάσῃ ταῦτα εἰς σταθεροὺς χριστιανικοὺς χαρακτῆρας.

Ὁ Νικόβουλος πατὴρ προώρως ἀποβιώσας, κατέλιπε «χήραν ἄωρον», τὴν Ἀλυπιανὴν μετὰ τοῦ Νικοβούλου υἱοῦ καὶ ἑτέρων τέκνων, ὡς σαφῶς μαρτυρεῖ ἡ ὑπ' ἀριθ. 195 ἐπιστολὴ τοῦ Γρηγορίου[3], τῷ Γρηγορίῳ ἄρχοντι ἐπισταλεῖσα. Ἐκ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης φαίνεται ὅτι ὁ Νικόβουλος πατὴρ ἀπεβίωσεν ἐν ἔτει 385[4]. Τὰ δὲ δύο Ἔπη τοῦ Γρηγορίου φαίνεται ὅτι ἐγράφησαν περὶ τὸ 383, ὅτε ὁ υἱὸς Νικόβουλος προὐτίθετο νὰ ἐπιδοθῇ εἰς τὴν σπουδὴν τῆς Ῥητορικῆς ἢ Σοφιστικῆς, ὡς αἱ ὑπ' ἀριθ. ΡΟΔ'—ΡΠ' ἐπιστολαὶ τοῦ Γρηγορίου πρὸς Εὐδόξιον ῥήτορα ὑπεμφαίνουσιν[5].

1. Migne, PG 1521—1542.
2. Migne PG 37,1514 στ. 115 ἑξ.
3. Migne, PG 37,317/20.
4. Πρβλ. τὴν λατινιστὶ προσημείωσιν παρὰ Migne, PG 37,317.
5. Migne PG 37,284/96.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ VIII.

ΤΑ ΤΕΚΝΑ ΑΛΥΠΙΑΝΗΣ ΚΑΙ ΝΙΚΟΒΟΥΛΟΥ

1. *Νικόβουλος ὁ νεώτερος.*

Ὅτι τὸ συγγενὲς τοῦ Γρηγορίου ζεῦγος, ἡ Ἀλυπιανὴ καὶ ὁ Νικόβουλος, πλείονα τέκνα εἶχον, ἀποδεικνύεται ἐκ τῆς ὑπ' ἀριθ. ΡΝΖ' [1] ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου, τῷ Θεοδώρῳ ἐπισταλείσης [2], πιθανώτατα τὰ τέλη τοῦ 382 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 383 ἔτους [3]. Διὰ τῆς ἐπιστολῆς ταύτης συνιστᾷ ὁ Γρηγόριος τοὺς υἱοὺς τοῦ Νικοβούλου, ἐρχομένους εἰς Ἀντιόχειάν, ἵνα μάθωσι τὴν τέχνην τοῦ «ταχυγραφεῖν», ταῦτα γράφων: «Οἱ τοῦ τιμιωτάτου υἱοῦ Νικοβούλου παῖδες ἥκασιν εἰς τὴν πόλιν ταχυγραφεῖν μαθησόμενοι· τούτους τά τε ἄλλα καὶ οἰκείως ἰδεῖν καὶ πατρικῶς θέλησον (οὐ γὰρ καὶ τοῦτο κωλύουσιν οἱ κανόνες), καὶ ὅπως ἂν γειτονῶσι τῇ ἐκκλησίᾳ φρόντισον. Βούλομαι γὰρ αὐτοὺς καὶ τὸ ἦθος τυποῦσθαι πρὸς ἀρετήν, τῇ σῇ τελειότητι συνεχῶς ἐντυγχάνοντας».

Υἱοὺς Νικοβούλου—ἐν πληθυντικῷ—μνημονεύει ὁ Γρηγόριος καὶ ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ. ΡΟΔ' ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν ῥήτορα Εὐδόξιον, ὅστις πιθανώτατα ἐν αὐτῇ τῇ Ἀντιοχείᾳ τὸ ἐπάγγελμα τοῦ ῥήτορος ἢ σοφιστοῦ ἤσκει καὶ τοὺς υἱοὺς τοῦ Νικοβούλου ὡς μαθητὰς αὐτοῦ ἀνεδέξατο. Ἡ ἐπιστολὴ ἐγράφη τῷ αὐτῷ καὶ ἡ ἀνωτέρω πρὸς τὸν Θεόδωρον ἐπι-

---

1. Migne, PG. 37, 265.

2. Ὁ Θεόδωρος οὗτος εἶναι πιθανώτατα ὁ περίφημος ἐπίσκοπος μετὰ ταῦτα Μοψουεστίας, πρὸς τὸν ὁποῖον πλείονας ἐπιστολὰς ἐπεστείλατο ὁ Γρηγόριος. Ὅρα ἰδίᾳ τὴν λατινιστὶ προσημείωσιν παρὰ Migne PG. 37, 141/5 τῆς ὑπ' ἀριθ. ΟΖ' ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Θεόδωρον. Περὶ Θεοδώρου Μοψουεστίας ὅρα κυρίως τὰς Πατρολογίας τῶν: Δημ. Σ. Μπαλάνου, Πατρολογία. Ἐν Ἀθήναις 1930. σ. 339/43. Otto Bardenhewer, Geschichte der altkirchlichen Literatur. Dritter Band: Das vierte Jahrhundert mit Ausschluss der Schriftsteller syrischer Zunge. Freiburg i. Br. 1912 σ. 312/24. Berthold Altaner, Patrologie. Freiburg i. Br. 1951[3] σ. 276/8. B. Altaner, Patrologia. Traduzione delle Benedettine del Monastero di S. Paulo in Sorrento riveduta dal dott sac. S. Mattei, aggiornata e corretta dall'autore. Torino—Roma, Marietti, 1940 σ. 216/7. Tchmid—Stählin, Geschichte der griechischen Lit. (Handbuch d. Altertumswiss.). Zweiter Teil, zweiter Band. München 1924[6] σ. 1453 ἑ. Manual of Patrology and History of Theology by F. Cayré, A. A. Translated by H. Howitt, A. A., B. A. Paris, Tournai, Roma 1936 τ. 1—2 I, 455/60.

3. Τὰ τέλη τοῦ 382 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 383 ἦλθε καὶ ὁ περίφημος Θεόδωρος Μοψουεστίας εἰς Ἀντιόχειαν, χειροτονηθεὶς ὑπὸ τοῦ περιφήμου ἐπισκόπου Ἀντιοχείας Φλαβιανοῦ πρεσβύτερος, ἔργα συγχρόνως διδασκάλου καὶ πνευματικοῦ ἐπιτελῶν. Παρ' αὐτῷ δὲ τὸ πρῶτον φαίνεται ὅτι ἐμαθήτευσαν οἱ υἱοὶ Νικοβούλου.

στολὴ ἔτει, δηλ. τὰ τέλη τοῦ 382 ἢ τὰς ἀρχὰς τοῦ 383[1] Ἰδοὺ λοιπὸν τί γράφει ὁ Γρηγόριος τῷ ῥήτορι Εὐδοξίῳ[2] τὰ τέκνα τοῦ Νικοβούλου συνιστῶν: «Οὐ μικρὰ ἡμῖν φιλοσοφίας ὅμηρα παρὰ σοί· αἷμα ἡμέτερον ἐκπαιδεύεις καὶ αἷματῶν ἐγγυτάτων. Οἶδας οὕς λέγω, τοὺς τοῦ γνησιωτάτου καὶ τιμιωτάτου υἱοῦ ἡμῶν Νικοβούλου παῖδας. Τούτοις ὅτ' ἂν συμπράττης, ἡμῶν μνημονεύειν οἴου, οἳ οὐδενὸς ἄλλου φαυλότεροι, εἴ τι δεῖ τοῖς λέγουσι πιστεύειν, κρίνειν τε λόγους καὶ σπουδὴν δοκιμάζειν καὶ διδασκάλους δεξιοὺς ὑψηλοτέρους ποιεῖν τοῖς ἐπαίνοις».

Ἐν τῇ ἀκολουθούσῃ ὑπ' ἀριθ. ΡΟΕ' ἐπιστολῇ, τῷ αὐτῷ Εὐδοξίῳ ῥήτορι ἐπισταλείσῃ καὶ δὴ καὶ κατὰ τὸν αὐτὸν χρόνον[3] ἰδιαιτέρας μνείας ἀξιοῦται ὁ πρωτότοκος τοῦ Νικοβούλου καὶ ὁμώνυμος αὐτῷ υἱὸς Νικόβουλος διὰ τὰ πολλὰ αὐτοῦ χαρίσματα καὶ ἐφιστᾶται ἡ προσοχὴ τοῦ Εὐδοξίου, ὅπως ἰδιαιτέρας μερίμνης ἀξιώσῃ τὸν φέρελπιν νέον: «Πάλιν πρὸς σὲ ὁ Νικόβουλος ὁ ἐμός· καὶ πάλιν ἐγὼ περιττός, μάλα σε σπεύδοντα καὶ αὐτὸν ὀτρύνων. Ἐπεὶ δὲ φύσεως μὲν ἔχει δεξιᾶς ὁ νέος (εἰ μή με ἀπατᾷ τὸ βούλεσθαι), ὃ δὲ τοῖς εὐφυέσιν ὡς τὰ πολλὰ συνέζευκται, ῥαθυμότερός πώς ἐστι, καὶ κέντρων δεόμενος, τὴν παρὰ σεαυτοῦ σπουδὴν ἀντεισένεγκε. Καὶ ἵνα τι τῶν ὑμετέρων εἴπω, τὸν μυθικὸν τέττιγα μιμησάμενος, ἀναπλήρωσον τὴν ᾠδήν. Οὕτω μοι δοκεῖς ἐνευδοκιμήσειν τῷ νέῳ καὶ ἡμῖν χαριεῖσθαι τὰ μέγιστα, οἳ μὴ πολλὰ σοῦ καὶ τῆς σῆς λογιότητος ἔμπροσθεν ἄγομεν».

Τὸ αὐτὸ 383 ἔτος ἐπεστείλατο ὁ Γρηγόριος τῷ Εὐδοξίῳ καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΟϚ' ἐπιστολήν[4], ταῦτα καὶ πάλιν περὶ τοῦ υἱοῦ Νικοβούλου συνιστῶν: «Ὃ δὲ οὐκέτι παιζόντων ἐστίν, ἀλλὰ καὶ λίαν σπουδαζόντων, τὸν γλυκύτατον υἱὸν ἡμῶν Νικόβουλον, αὖθις ἐγχειρίζομέν σοι. Καὶ δέχοι παρ' ἡμῶν τοῦτον, ὡς παρ' ἡμῶν, τὸ μὲν ῥητορικὸν ἔργον τῷ πατρὶ χαριούμενος, τὸ δὲ σοφιστικὸν ἡμῖν. Οἶδα γὰρ ὅτι θελήσαντί σοι τὸ πρᾶγμα ἐπίδρομον. Τοῖς δὲ θαυμασίοις σοφισταῖς τὴν ὀφρῦν μόνον ἀφήσεις καὶ τὸ περὶ τοῦ πλείονος μάχεσθαι». Καὶ ἐν τῇ ἐν συνεχείᾳ ὑπ' ἀριθ. ΡΟΖ' ἐπιστολῇ[5] ταῦτα καὶ περὶ Νικοβούλου γράφει τῷ ἰδίῳ σοφιστῇ: «...καὶ τῷ καλῷ Νικοβούλῳ γενοῦ τοιοῦτος, οἷον ἐλπίζομεν». Τέλος, ἀπαντῶν ὁ Γρηγόριος εἰς ἐπιστολὴν τοῦ Εὐδοξίου, ἐν ᾗ πολλὰ τὰ ἐπαίνου ἄξια ὑπὲρ τοῦ Νικοβούλου ἐξετίθεντο καὶ τὸ φιλοπρόοδον καὶ φιλομαθὲς τοῦ νέου ἐπῃνεῖτο, γράφει ἐν τῇ ὑπ' ἀριθ.

1. Πρβ. τὴν λατινιστὶ προσημείωσιν τῆς ἐπιστολῆς ταύτης παρὰ Migne, PG 37, 284/5.
2. Schmid—Stählin, ἔνθ' ἀν. σ. 1027 σημ. 2.
3. Migne, PG 37,285/8.
4. Migne, PG 37,288.
5. Migne, PG 39,288/9.

ΡΠΖ' ἀπαντητικῇ ἐπιστολῇ του[1] τὰ ἑξῆς: «Ἃ δὲ περὶ τοῦ γλυκυτάτου υἱοῦ Νικοβούλου γράφεις, μεγάλα μὲν σφόδρα καὶ θαυμαστὰ καὶ ἱκανὰ συναρπάσαι πατρὸς εὐκολίαν, ῥᾳδίως οἷς βούλεται καὶ πιστεύουσαν. Τότε δὲ ἀληθῆ εἶναι δεξόμεθα, ὅταν πεῖραν διδοὺς ἡμῖν ὁ νέος, μὴ ἀνάξιος φάνηται, ἢ τῶν σῶν ὑποσχέσεων, ἢ τῶν ἡμετέρων ἐλπίδων».

Καὶ ὅτι πράγματι ὁ Νικόβουλος ἄξιος τῶν ἐλπίδων τοῦ Γρηγορίου ἀπεδείχθη, φαίνεται ἐκ τοῦ ὅτι ὁ μέγας πατὴρ συνετάξατο χάριν τοῦ ἀνεψιοῦ του τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν Ἔπος, τὸ πρὸς τὸν ὁμώνυμον πατέρα αὐτοῦ ἀπευθυνθέν, ἵνα πείσῃ τοῦτον καὶ ἀποστείλῃ ἔτι μακρότερον, εἰς τὰς κλεινὰς τότε καὶ ἀνθούσας εἰσέτι ἐν τοῖς γράμμασιν Ἀθήνας, ὅπου οἱ ἄριστοι ῥήτορες καὶ σοφισταὶ ἐδίδασκον, ὧν προέχουσαν, ὡς φαίνεται, θέσιν κατεῖχον ὁ Σταγείριος καὶ ὁ Εὐστόχιος. Ὁ πατὴρ Νικόβουλος φαίνεται καμφθεὶς ταῖς παροτρύνσεσι τοῦ σεβαστοῦ αὐτοῦ θείου Γρηγορίου ἀφ' ἑνὸς καὶ ταῖς ἱκεσίαις τοῦ ἰδίου υἱοῦ Νικοβούλου, ὡς ἐκτίθενται ἐν τῷ Ἔπει τοῦ υἱοῦ πρὸς τὸν πατέρα αὐτοῦ. Ὁ Γρηγόριος πέμπων τὸν ἀνεψιὸν αὐτοῦ τῷ σοφιστῇ Σταγειρίῳ εἰς Ἀθήνας, συνοδεύει μετὰ τῶν εὐχῶν του καὶ τῆς ὡραιοτάτης πρὸς τὸν σοφιστὴν τοῦτον ὑπ' ἀριθ. ΡΠΘ' ἐπιστολῆς[2], ἐχούσης οὕτω: «Ἀττικὸς σὺ τὴν παίδευσιν; Ἀττικοὶ καὶ ἡμεῖς. Νέων προκαθέζῃ; πάσης ἡλικίας ἡμεῖς. Τυποῖς πρὸς λόγον; ἡμεῖς πρὸς ἦθος. Πολλὰ κοινὰ πρὸς ἀλλήλους ἡμῖν· ἓν δὲ ἀντὶ πάντων καὶ πρὸ πάντων, ὁ γλυκύτατος υἱὸς ἡμῶν Νικόβουλος ἐν μέσῳ κείμενος. Ὢ σὺ καλῶς ποιῶν, ἐπιδείξῃ καὶ τὴν παίδευσιν καὶ τὴν ἡμετέραν φιλίαν, εἴπερ σοι μέλει ταύτης. Οἶμαι δέ· καὶ γὰρ ἀθληταὶ παλαιοὶ νέοις τιμῶνται· καὶ τοσοῦτον, ὅσον καὶ τὰ τῆς νίκης ἆθλα προσφέροντες τούτοις, εὐγνώμονες εἶναι νομίζονται περὶ νόμους ἀθλήσεως». Σημειωτέον ὅτι ὁ Γρηγόριος καὶ τοῦ Σταγειρίου καὶ τοῦ Εὐστοχίου, ὡς θὰ ἴδωμεν κατωτέρω, ὑπῆρξε συμμαθητὴς κατὰ τοὺς χρόνους τῶν ἐν Ἀθήναις σπουδῶν του, ὡς συνάγεται ἐκ τῶν πρὸς αὐτοὺς ἐπιστολῶν του.

Ὁ φίλος καὶ συσπουδαστὴς τοῦ Γρηγορίου Εὐστόχιος, ἅμα τὴν παρὰ τῷ Σταγειρίῳ μαθητείαν τοῦ νεαροῦ Νικοβούλου μαθών, ἐχολώθη σφόδρα κατὰ τοῦ φίλου αὐτοῦ Γρηγορίου διὰ τὴν προτίμησιν ταύτην καὶ ἔγραψε παραπονετικὴν τῷ Γρηγορίῳ ἐπιστολήν. Ὁ Γρηγόριος κατ' ἀρχὰς δὲν ἐθεώρησε τὸ πρᾶγμα σοβαρόν, διὸ καὶ γράφει τῷ Εὐστοχίῳ τὴν ὑπ' ἀριθ. ΡΠΘ'[3] ἐπιστολήν, παρακαλῶν, ἵνα καὶ οὗτος φροντίσῃ περὶ τῆς μορφώσεως τοῦ νέου Νικοβούλου. Φαίνεται ὅτι ἡ ἀνάθεσις τῆς διδασκαλίας ἐγένετο ἐκ παραλλήλου πρὸς τὴν ὑπὸ τοῦ Σταγειρίου ἤδη

1. Migne, PG 37,305/8.
2. Migne, PG 37,308.
3. Migne, PG. 37, 308.

ἐπιτελουμένην, διὸ καὶ δὲν ἱκανοποίησε τὸν Εὐστόχιον, ὅστις δριμύτερος ἐπανέρχεται ἐπὶ τοῦ ζητήματος καὶ ἐπὶ Σταγειρισμῷ ὀνειδίζει τὸν Γρηγόριον. Ἰδοὺ τὸ κείμενον τῆς ἐπιστολῆς ΡΠΘ': «Μίμησαί μοι τὸν Ἀλέξανδρον, ὦ θαυμάσιε· καὶ ὥσπερ ἐκεῖνος ἵν' Ἀθηναίοις ἀρέσῃ, φιλοτιμότερος ἦν, διὰ ταῦτά τοι καὶ θέατρον ἀεὶ τῆς ἑαυτοῦ βασιλείας τὰς Ἀθήνας ὠνόμαζεν, οὕτω καὶ σὺ τὸ καθ' ἡμᾶς εἶναί τι νομίσας, εἰ καὶ μηδαμῇ, ἀλλ' ἢ τῶν λόγων εἵνεκα καὶ τῶν Ἀθηνῶν αὐτῶν, πρὸς δὲ καὶ τοὺς κοινοὺς πατέρας τῶν λόγων αἰδούμενος, διπλασιάσαι προθυμήθητι τῷ καλῷ Προνοΐῳ τὴν περὶ λόγους σπουδήν. Πάντως ὅ,τι ἂν εἰσενέγκῃς τῷ νέῳ, ἡμῖν τοῦτο εἰσοίσεις, οἳ καὶ παθεῖν εὖ ἐπιτήδειοι καὶ λόγων ἐπαινέσαι ἴσως οὐ φαῦλοι· εἰ καὶ κατωτέρω σοφιστικῶν θρόνων καθήμεθα, σιωπῆς ἀκίνδυνον γέρας ἡμῖν αὐτοῖς ἐπιτάξαντες». Ἡ ἐπιστολή, ὡς βλέπει ὁ ἀναγνώστης, εἶναι συστατικὴ ὑπὲρ τοῦ νέου Προνοΐου. Δὲν δύναμαι μετὰ βεβαιότητος ν' ἀποφανθῶ, ἂν πρόκειται περὶ συγγενοῦς τοῦ Γρηγορίου ἢ ὄχι. Παρενέβαλα ἢ μᾶλλον προέταξα τὴν ἐπιστολὴν ταύτην τοῦ Γρηγορίου πρὸς τὸν Εὐστόχιον, διότι πιστεύω ὅτι σχετίζεταί πως πρὸς τὸ ζήτημα τοῦ Νικοβούλου. Ὑποθέτω ὅτι ὁ Γρηγόριος, ἵνα μὴ παροργίσῃ τὸν Εὐστόχιον, διότι προετιμήθη ἀντ' αὐτοῦ ὁ σοφιστὴς Σταγείριος διὰ τὴν μόρφωσιν τοῦ νεαροῦ Νικοβούλου, συνέστησε τῷ Εὐστοχίῳ τὸν νέον Προνόϊον—συγγενῆ ἢ μὴ αὐτοῦ—, ἵνα οὕτω ἄρῃ πᾶσαν τυχὸν παρεξήγησιν. Δυστυχῶς δὲν προέλαβε τὴν παρεξήγησιν. Ἵνα δ' ἀκριβῶς μαλάξῃ τὸν ἐξοργισθέντα φίλον του, ἀποστέλλει αὐτῷ ἐν συνεχείᾳ τὴν ὑπ' ἀριθ. 190 [1] ἐπιστολήν, ἔχουσαν οὕτω: «Ὦ Ὀδυσσεῦ, μάλα πώς με καθίκεο, Σταγειρισμὸν ὀνειδίζων καὶ κατασοφιστεύων ἡμῶν ἐπιμελέστατα. Καὶ σοῦ τὴν παῤῥησίαν ἐπαινῶ, ἐφ' οἷς γράφεις ἃ γράφεις. Κρεῖσσον γὰρ ἐκλαλεῖν τὸ λυποῦν ἢ ἠρεμεῖν, ὡς ἐρεῖν ἀγνοοῦντας. Ἔχω τι καὶ ἐγκαλεῖν. Ὅμως δὲ ἵνα νόμον φυλάξω δικαστικόν, ἀπολογήσομαι πρότερον, εἶτα κατηγορήσω· καὶ ἀμφότερα μετὰ τῆς ἴσης εὐνοίας. Τῷ καλῷ Σταγειρίῳ προσῆλθε Νικόβουλος ὁ ἐμός, οὔ τι καθ' ἡμέτερόν γε νόον, μὴ τοῦθ' ὑπολάβῃς· οὐχ οὕτως ἢ τῶν Ἀθηνῶν ἐπιλήσμων ἐγώ, ἢ τῆς σῆς φιλίας καὶ ἑταιρείας· ἀλλ' ὥρμησε παρ' ἑαυτοῦ καὶ τοῦ πατρὸς οὕτω θελήσαντος· παρ' ἐμοῦ δὲ διὰ τῶν γραμμάτων ἐνεχειρίσθη. Τί τοῦτο ἄφιλον ἢ ἀπάνθρωπον; Ἐπεὶ δὲ τὴν ἀπολογίαν ἔχεις, δέξαι καὶ τὴν κατηγορίαν.

Οὐκ ἐπαινῶ σου τοὺς κοροπλάθους καὶ τοὺς Τελχῖνας, οἷς βάλλεις κακῶς τὸν ἀντίτεχνον, ἐπειδὴ νενίκηκε τοὺς ὁμοτέχνους ἀντιτέχνους καλεῖν. Μέχρι τίνος γὰρ ταῦτα; καὶ ποῦ στησόμεθα τῆς σοφιστικῆς ἐπηρείας; ἕως ἂν τί γένηται; ἕως ἂν θάνατος ἡμᾶς διακόψῃ τῆς πονηρίας; Ταῦτα γὰρ νέον μὲν ὄντα, φιλοτιμίας ἡττώμενον, κέρδους μεταποιούμενον καὶ τότε με-

1. Migne PG. 37, 309.

τρίως ποιεῖν, ἔχει τινὰ συγγνώμην (μικρὸν γάρ τι Δημοσθενίσω σὴν χάριν)· ἐν τούτῳ δὲ τῆς ἡλικίας καὶ οὕτω πράττοντα, κυρίττειν τε καὶ κυρίττεσθαι, παντελῶς ἄωρον καὶ φιλόνεικον, οὐ μόνον ὅτι ἀπρεπὲς καὶ παντάπασιν ἀνελεύθερον, ἀλλ' ὅτι καὶ ῥαστώνη πολλὴ τοῦ πράγματος,

Ὁπποῖόν κ' εἴπησθα ἔπος, τοῖόν κ' ἐπακούσαις,
καθάπερ ῥεύματος ἀντιστρέφοντος·

πάλιν γὰρ Ὁμήρῳ συγχρήσομαι·

. . . Τὸν ξύοντα δὲ ἀντιξύειν
παντελῶς ἀνεπίφθονον.

Τίς οὖν ἡ σοφία, ἐξὸν ἀρετῇ πρωτεύειν, ἡττᾶσθαι κακίᾳ ἢ καὶ νικᾶν, ὃ πολλῷ χεῖρόν ἐστιν; ἀλλ' ἐγώ γε καὶ τῶν δικαστῶν τοῦτο μέμφομαι, εἰρήσεται γὰρ τἀληθές, ὅτι ἃ κολάζουσι κρίνοντες, ταῦτα ἐπαινοῦσιν ἀκροώμενοι. Οὐ μόνον δέ, ἀλλὰ καὶ πολλοὺς ἔχουσι τοὺς συνεπαινέτας καὶ τὴν κακίαν ἀνάπτοντας καὶ ταῖς σπουδαῖς ἄχρι τούτου μεμερισμένους· δέον, εἰ μὲν ἀπιστεῖται, μὴ ἐπαινεῖσθαι· εἰ δὲ πιστεύεται, δημοσίᾳ κρίνεσθαι· ἢ οὕτω, εἰ μὲν ψευδῆ, τοὺς κατηγόρους ἐλέγχεσθαι· εἰ δὲ ἀληθῆ, τοὺς καθ' ὧν ὁ λόγος· καὶ μὴ οὕτω, μέγιστον πρᾶγμα, τὴν τῶν εὖ γεγονότων ὑπόληψιν, οὕτω ῥᾳδίως παίζεσθαι.

Εἴ τι οὖν ἐμοὶ πείθεσθε (πρὸς γὰρ ἀμφοτέρους ὁ λόγος), τοὺς μὲν τοιούτους λόγους καὶ ψόγους χαίρειν ἐάσατε, εἰ μή τι ἄλλο, τὴν πολιὰν αἰδούμενοι, ἢ καὶ ἀποκάμνοντες ἐν τοῖς αἰσχίστοις. Αὐτοὶ δὲ βουλεύσασθε τὴν παλαιὰν τιμῆσαι παραίνεσιν, τήν, ὅταν ὁ βίος ἱκανὸς ᾖ, ἀρετὴν ἀσκεῖσθαι κελεύουσαν. Καὶ οὐκ ἐπιβουλεύσετε μὲν ὑμῖν αὐτοῖς, ἐπιβουλεύσετε δὲ ταῖς τῶν νέων ἐλπίσιν, οἳ πάντως ἂν τὰ δεινότατα πάθοιεν, εἰ λόγους ἀσκούμενοι κακίαν μάθοιεν καὶ ταύτην οὐκ ἄμισθον, ὥσπερ οὐκ ἀρετῆς, ἀλλὰ ταύτης ἔχοντες ὑμᾶς διδασκάλους. Εἰ δέ σοι φορτικὸς εἶναι δοκῶ ταῦτα γράφων, ἄμυνέ με τοῖς ἴσοις καὶ αὐτός τι παραινέσας τῶν χρησίμων, ἵν' ἢ πειθόμενον ὠφελῇς, ἢ ἐγκαλῇς ἀντιτείνοντι».

Ἀλλ' οὔτε ἡ ἀρίστη γραφὶς τοῦ Γρηγορίου, οὔτε τὸ ἤπιον καὶ εἰρηνικὸν ἢ κάλλιον εἰπεῖν ἀπολογητικὸν ὕφος τῶν πρὸς Εὐστόχιον ἐπιστολῶν τοῦ μεγάλου πατρὸς ἴσχυσαν, ὅπως μαλάξουν τὸν ἐξοργισθέντα καὶ προσβληθέντα φίλον αὐτοῦ σοφιστήν. Μὴ δυνάμενος δ' ἄλλο τι νὰ πράξῃ ὁ εἰρηνικὸς Γρηγόριος καὶ μὴ ἐπιθυμῶν, ὅπως διαρρήξῃ παντάπασι τὸν πρὸς τὸν Εὐστόχιον φιλικὸν αὐτοῦ δεσμόν, ἵνα μὴ δὲ ἐρεθίσῃ ἔτι μᾶλλον τοῦτον, ἀποφασίζει ν' ἀποταθῇ εἰς τὸν φίλον αὐτοῦ Σταγείριον, νὰ ἐκθέσῃ αὐτῷ τὰ παράπονα τοῦ συναδέλφου του Εὐστοχίου καὶ ἅμα νὰ παρακαλέσῃ τοῦτον, ἵνα ἀπολύσῃ τὸν Νικόβουλον διὰ νὰ φοιτήσῃ καὶ παρὰ τῷ Εὐστοχίῳ. Ἰδοὺ δὲ μετὰ πόσης λεπτότητος, ἀξιοπρεπείας, ἀλλὰ καὶ δεξιοτεχνίας γράφει τῷ Σταγειρίῳ ὁ Γρηγόριος:[1]

1. Ἐπιστ. 192, παρὰ Migne, PG 37, 313/6.

«Παῤῥησιάσομαί τι πρὸς σέ· καὶ γὰρ πέφυκα οὕτω καὶ βούλομαι. Εἰ δὲ μὴ μεταδοίης ἡμῖν τὸν Νικόβουλον, ἀδικήσεις. Φίλῳ τε γὰρ ἐσόμεθα προσκεκρουκότες καὶ παρὰ σοῦ μηδὲν ἔχοντες πλέον. Εἰ δὲ δοίης ὅσον ἐλπίζομεν, εὐγνωμονήσεις καὶ ἀμφότερα ἡμῖν ὡς κάλλιστα ἕξει. Ἐκείνῳ μὲν γὰρ ἀπολογησόμεθα, σὲ δὲ ἐπαινεσόμεθα. Εἰ δὲ δίδως ἡμῖν καὶ παραινέσαι σοι πατρικῶς, ἀλλὰ μὴ τῇ συνηθείᾳ τοῦ ἄρχειν τὴν συμβουλὴν διαπτύσῃς· δέξαι λόγον ἀνδρὸς τὰ τοιαῦτα οὐκ ἀμαθοῦς. Κατάθεσθέ ποτε τὰ ὅπλα καὶ τὰς σφενδόνας καὶ τὰς δεινοτέρας μελίας, τὰς γλώσσας, αἷς κατ᾽ ἀλλήλων βάλλετέ τε καὶ τιτρώσκεσθε καὶ ταῦτα ἐν ἐπαινέταις τοῖς σπουδασταῖς. Καὶ κατάθεσθε τοσούτῳ μᾶλλον, ὅσον προχειρότερον τοῦτο τῶν ὅπλων ἐστίν· ἵνα μὴ κακίας μᾶλλον, ἢ ἀρετῆς ἐξηγῆσθε τοῖς νέοις, καὶ εἰ μὴ τοῖς λόγοις, ἀλλὰ τοῖς πράγμασιν. Οἷς γάρ τις χαίρει γινομένοις, ταῦτα καὶ σιωπῶν συμβουλεύει. Ἂν οὕτω ποιεῖτε, ὑμᾶς τε αὐτοὺς ὀνήσετε καὶ ἡμᾶς φίλους ἕξετε καὶ οὐ ψεύσεσθε τὰς τῶν πεπιστευκότων ἐλπίδας. Οὗτός σοι τῶν ἐπὶ Νικοβούλῳ πόνων μισθός. Εἰ δὲ πεῖραν τελεωτέραν λάβοιμεν, τελεωτέραν καὶ τούτων ἀντιδώσομεν τὴν εὐφημίαν».—Ἡ τελευταία παράγραφος τῆς ἐπιστολῆς—«Κατάθεσθέ ποτε τὰ ὅπλα» κλπ.—δεικνύει πόσον κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην ὀξὺς ἦτο ὁ μεταξὺ διδασκάλων συναγωνισμὸς καὶ ἀνταγωνισμὸς καὶ πόσον βαρέως ἔφερον τὴν ἀπὸ τῆς μιᾶς Σχολῆς εἰς τὴν ἄλλην μετάβασιν φοιτητοῦ τινος[1].

Περαιτέρω τὰς κατωτέρω εἰδήσεις καρπούμεθα ἐκ τῆς ἐπιστολογραφίας τοῦ Γρηγορίου περὶ τῆς χήρας Ἀλυπιανῆς καὶ τῶν τέκνων αὐτῆς. Ἐν τῇ ὑπ᾽ ἀριθ. 195 ἐπιστολῇ, τῇ ἐπισταλείσῃ τῷ Γρηγορίῳ ἄρχοντι[2], ἀσφαλῶς μετὰ τὸ 385 ἔτος, τὸ ἔτος δηλ. τοῦ θανάτου τοῦ πατρὸς Νικοβούλου γραφείσῃ, ταῦτα περὶ τῆς χήρας καὶ τῶν υἱῶν αὐτῆς συστατικῶς πέμπεται ὁ Γρηγόριος: «Οὐκ ἐπαινῶ τὸν Ἡσίοδον, ὅτι τοὺς ὁμοτέχνους ἀντιτέχνους ὠνόμασε,

Καὶ κεραμεὺς κεραμεῖ κοτέει, (λέγων), καὶ
τέκτονι τέκνων.

Οὐ γὰρ φθονεῖ μᾶλλον, ἢ προστρέχει τε καὶ ἀσπάζεται, ὡς ἐμὸς λόγος, καὶ ὡς εἰκείνου περιέχεται. Ἀοιδὸς δὲ ἀοιδῷ τοσούτῳ πλέον, ὅσῳ καὶ λόγος ἐστὶ τούτοις τὸ σπουδαζόμενον. Τοῦτο δὲ καὶ αὐτὸς πεπονθὼς πρὸς τὴν σὴν λογιότητα, εἰ μὲν οὕτως εἶχον τοῦ σώματος, ὥστε ταῖς τῆς ψυχῆς ὁρμαῖς ὑπουργεῖν δύνασθαι, οὐκ ἄν μέ τις ἔφθη καὶ προσδραμὼν καὶ περιπτυξάμενος καὶ τὰ ἐπιβατήρια προσφεγξάμενος. Ἀλλ᾽ ἡλίῳ μὲν ἐπισκοπεῖ νέφος, ἐμοὶ δὲ καὶ ἡ ἀῤῥωστία καὶ τὸ φθονερὸν τοῦτο σαρκίον καὶ δεσμωτήριον. Ἆρα δέξῃ μου τὴν ἐπιστολὴν ἀντὶ τῆς περιουσίας; ναὶ δέξῃ, λό-

1. Πρβ. Φ. Κουκουλέ, Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός. Athènes 1948 Α', I, 137.
2. Migne, PG 37, 317/20.

γιός τε ὢν καὶ συγγνώμων, εὖ οἶδα τοῦτο καὶ οὐκ εἰκάζειν ἔχω. Καὶ ἵν' εἰδῇς ὅσον θαῤῥῶ τῇ σῇ καλοκαγαθίᾳ, ἰδοὺ καὶ πρεσβείαν προσάγω σοι, σφόδρα ἡμῖν ἀναγκαίαν καὶ πρὸς τῆς σῆς φιλίας αἰτῶ τὰ τῶν φίλων. Τὸν ἐμὸν Νικόβουλον ἀπὸ τῆς ἐμῆς δεξιᾶς ἐγχειρίζω σοι σὺν τοῖς ἀδελφοῖς, οὐ δώσοντα δίκην, ἀλλὰ ληψόμενον, καὶ χήραν ἄωρον τὴν τούτων μητέρα καὶ οἰκίαν ποτὲ λαμπρὰν οὖσαν καὶ ἀπόβλεπτον, ἕως περιῆν ὁ πολὺς ἡμῖν Νικόβουλος· νῦν δὲ οὐδὲ πενθῆσαι συγχωρηθεῖσαν, ἐκ τῶν ἤδη ἀναφανέντων κακῶν καὶ προσδοκωμένων, εἰ μὴ σοί τε παρασταίη καὶ τῇ σῇ δίκῃ στῆναι πρὸς τὸν πονηρὸν δαίμονα καὶ ἡμᾶς τιμῆσαι καὶ τὸ ἀνθρώπινον αἰδεσθῆναι καὶ λαμπρὰν σεαυτῷ ποιῆσαι τὴν ἀρχὴν διὰ τῆς εἰς ἡμᾶς εὐποιίας».

Συγχρόνως ὑπὲρ τῶν αὐτῶν καὶ διὰ τὴν αὐτὴν ὑπόθεσιν ἐπεστείλατο ὁ Γρηγόριος καὶ τὴν ὑπ' ἀριθ. 196 ἐπιστολὴν τῷ Ἐκηβολίῳ[1]: «Βοήσομαί τι κατ' ἐμαυτοῦ· καὶ συγγνώμη τῷ ἀλγοῦντι τὰ ἀλγοῦντος φθέγξασθαι. Ὦ σαρκίον πονηρὸν καὶ κακόηθες, οἷά με κακὰ δρᾷς! οἷα ἐργάζῃ! Ἐγγὺς ἀνήρ, ὃν καὶ πόῤῥω τυγχάνοντα μεταδιώκειν τῶν ἀναγκαίων ἦν, τῆς τε ἀρχικῆς ἀρετῆς εἵνεκα καὶ τῆς ἄλλης ἡμερότητος. Σὺ δὲ πονηρῶς ἔχεις καὶ σχεδὸν ἀκινήτως καὶ περιορᾷς ἄλλους τοῦ ἀγαθοῦ μεταλαμβάνοντας, ἡμᾶς δὲ ζημιουμένους. Τὰ μὲν οὖν τῆς κατηγορίας τοιαῦτα. Ἐπεὶ δὲ οὐκ ἐξαρκεῖ τὸ ἀποδύρασθαι μόνον ἃ πάσχομεν, ἀλλὰ δεῖ καί τινος φαρμάκου πρὸς τὴν πληγήν, τοῦτο ἐξεύρομεν, τὸ θαῤῥῆσαι πρὸς τὴν ἐπιστολὴν ταύτην καὶ τοῖς γράμμασι σκιαγραφῆσαι τὴν παρουσίαν. Εἰ δὲ καὶ τὸ εὖ ποιεῖν ἡμᾶς ἐπιζητεῖς, βρύων τὸ ἀγαθόν, προσάγομεν θαῤῥοῦντες οἰκίαν ἐλεεινὴν καὶ φιλανθρωπίας ἀξίαν, χήραν μετ' ὀρφανῶν ἔτι θερμῶν ἐν τοῖς δάκρυσι, τήν τε ἀδελφὴν τὴν ἐμὴν λέγω —ἀδελφὴν αὐτοῦ καλεῖ ὁ Γρηγόριος τὴν τῆς ἀδελφῆς Γοργονίας κόρην Ἀλυπιανήν, στενώτερον τὸν δεσμὸν ποιῶν καὶ τὸ ἐνδιαφέρον τοῦ ἀποδέκτου ἔτι θερμότερον καθιστῶν, ἀλλὰ καὶ ὡς σύζυγον ἱερέως καὶ ἄρα χριστιανὴν ἀδελφὴν οὖσαν—καὶ τοὺς ταύτης παῖδας, οἳ πατρὸς ἀγαθοῦ γεγονότες, καὶ πολλὰ μὲν βασιλεῦσι καμόντος ἐν ὅπλοις οὐκ ἀνωνύμως, ἀλλὰ καὶ λίαν λαμπρῶς, πολλὰ δὲ τοῖς ἄρχουσιν ὑμῖν ὑπουργήσαντος (εἴ τινα Νικόβουλον ἀκούεις), κινδυνεύουσι νῦν πάσχειν τὰ χαλεπώτατα. Μετὰ γὰρ τὴν τῶν φίλων ἔκδοσιν καὶ τοὺς ὅρκους ἐκείνους, οὓς ἐπὶ τῇ ἐξετάσει ὑπέστησαν, νῦν πάλιν ἐπηρεάζειν ἐπιχειροῦσι τοῖς ὀρφανοῖς».

Ἐπιτραπήτω δ' ἡμῖν ἐν τέλει νὰ μνημονεύσωμεν ἐνταῦθα, ἔστω καὶ πρωθυστέρως, καὶ τῆς ὑπ' ἀριθ. ΣΚΔ΄[2] ἐπιστολῆς τοῦ Γρηγορίου, πρὸ τοῦ

1. Migne, PG 37, 320/1.
2. Migne, PG 37, 368.

385 ἔτους ἐπισταλείσης τῷ Ἀ φ ρ ι κ α ν ῷ διὰ χειρὸς τοῦ Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ π α τ ρ ό ς, δι' ἧς ἅπαξ ἔτι ἐπιμαρτυρεῖται ἡ τοῦ θείου πατρὸς συγγένεια πρὸς τὸν οἶκον τοῦ Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ. Μεταξὺ ἄλλων καὶ ταῦτα παρεισάγονται ἐν τῇ ἐπιστολῇ: «Οὐκ ἔχων δὲ ὅπως τούτου τύχοιμι διὰ τὴν ἀῤῥωστίαν, ἀναγκαίως ἦλθον ἐπὶ τὰ γράμματα καὶ τὸ κάλλιστον, ὅτι π ρ ο σ φ θ έ γ γ ο μ α ί σ ε δ ι' ἀ ν δ ρ ὸ ς ο ἰ κ ε ί ο υ κ α ὶ φ ί λ ο υ κ α ὶ σ υ γ γ ε ν ο ῦ ς, τ ο ῦ τ ι μ ι ω τ ά τ ο υ π ά ν τ α ἐ μ ο ὶ Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ, ὃς καὶ ἀπολογήσεταί σοι περὶ ἡμῶν (ἀξιόπιστος δὲ ὁ ἀνήρ, εἴπερ ἄλλος τις, ὅσα δὴ ἐμὲ γινώσκειν), καὶ δι' ἡμῶν ἑαυτὸν γνωρίσει τῇ σῇ τελειότητι».

Ἐκτὸς τῶν ἀνωτέρω ἐπιστολῶν, ἐν αἷς σαφῶς καὶ ῥητῶς ἡ τοῦ Γρηγορίου συγγένεια πρός τε τὸν πατέρα καὶ τὸν υἱὸν Ν ι κ ό β ο λ ο ν, ὡς καὶ τὴν Ἀ λ υ π ι α ν ή ν, τὴν κόρην τῆς ἀδελφῆς τοῦ Γρηγορίου Γ ο ρ γ ο ν ί α ς ὁμολογεῖται καὶ διακηρύττεται, ἔχομεν καὶ δύο θαυμάσια Ἔ π η, τὸ μὲν «Π α ρ ὰ Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ π ρ ὸ ς τ ὸ ν π α τ έ ρ α[1]», τὸ δὲ «Ν ι κ ο β ο ύ λ ο υ π ρ ὸ ς τ ὸ ν υ ἱ ό ν[2]», ἐν οἷς ἐπίσης διαφαίνεται ὁ πρὸς τοὺς ἀνωτέρω στενὸς συγγενικὸς δεσμὸς τοῦ θείου Γρηγορίου. Τὰ Ἔ π η ταῦτα, μεστὰ ὄντα ὑψηλῶν διδαγμάτων, ἰδίᾳ διὰ τοὺς νέους, τοὺς ὀρεγομένους ἀνωτέραν μόρφωσιν, προτιθέμεθα νὰ δημοσιεύσωμεν ἐν ἰδιαιτέρῳ τεύχει, διότι, ἐκτενῆ ὄντα, θὰ διέσπων τὸν εἱρμὸν τῆς ἱστορικῆς προσωπογραφίας, τῆς ἐκτιθεμένης διὰ τῆς παρούσης μελέτης, καὶ διότι δὲν θέλομεν νὰ καταχρασθῶμεν τοῦ φιλοξένου χώρου τῆς «Θεολογίας». Θὰ δημοσιεύσωμεν δὲ ταῦτα ἔν τε τῷ πρωτοτύπῳ, τῷ ἐν ἀρχαϊκῷ δακτυλικῷ ἑξαμέτρῳ συντεταγμένῳ, καὶ ἐν μεταφράσει ἐμμέτρῳ καὶ δὴ καὶ δεκαεξασυλλάβῳ διὰ τὸ ἐναργέστερον καὶ μᾶλλον εὐπρόσδεκτον.

(Συνεχίζεται)

---

1. Migne, PG 37, 1505/21.
2. Migne, PG 37, 1521/42.

ΙΣΤΟΡΙΚΟΝ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Η ΠΑΛΑΙΟΤΕΡΑ ΜΝΕΙΑ ΤΗΣ ΜΑΪΝΗΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣ ΑΥΤΗΣ

ΥΠΟ

ΓΕΡΑΣΙΜΟΥ Ι. ΚΟΝΙΔΑΡΗ

ΤΑΚΤΙΚΟΥ ΚΑΘΗΓΗΤΟΥ ΤΗΣ ΓΕΝ. ΕΚΚΛ. ΙΣΤΟΡΙΑΣ
ΕΝ ΤΩι ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΩι ΑΘΗΝΩΝ

Ὁ καθηγητὴς Ἄμαντος εἰς τὸν β'. τόμον τῆς περισπουδάστου «Ἱστορίας τοῦ Βυζαντινοῦ Κράτους» (1947 σ. 33—4) εἰς ἀπόδειξιν τῆς ὀρθῆς θέσεως, ὅτι ἐπὶ Βασιλείου Α'. (867—886) ἐβαπτίσθησαν οἱ τελευταῖοι ἕλληνες ἐθνικοὶ τῆς Μάνης[1] προσάγει τὸ γνωστὸν χωρίον τοῦ Κων)τίνου τοῦ Πορφυρογεννήτου (πρὸς τὸν ἴδιον υἱὸν Ρωμανόν, ἐν Corp script. hist. byzant. ἔκδ. Βόννης τομ. III σ. 224) καθ' ὃ «οἱ τοῦ Κάστρου Μαΐνης οἰκήτορες οὐκ εἰσὶν ἀπὸ τῆς γενεᾶς τῶν Σλάβων, ἀλλ' ἐκ τῶν παλαιοτέρων Ρωμαίων, οἳ καὶ μέχρι τοῦ νῦν παρὰ

1. Ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος μὴ ἀναφέρων ταῦτα ἐν τῇ Ἱστορίᾳ τῆς Ἐκκλ. τῆς Ἑλλάδος Τόμ Α'. 1920, ἐσημείωσε τὸ πρῶτον εἰς τὸν 10ον τόμον (σ. 662) τῆς Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείας, ὅτι «λείψανα τοῦ ἐθνισμοῦ ἐναπελείφθησαν ἐν Μάνῃ, ἅτινα κατὰ τὸν Θ' αἰῶνα ἐξηφανίσθησαν, ἐπικρατήσαντος τελείως τοῦ Χριστιανισμοῦ». Εἰς τὴν ἀναθεώρησιν ὅμως τὴν ὁποίαν ἔκαμε τοῦ ἀνωτέρω ἄρθρου του (αὐτὴ ἐγένετο προφανῶς πρὸ τοῦ 1934, ὅτε ἐξεδόθη ἡ ἡμετέρα πραγματεία περὶ «Μητροπόλεων καὶ ἀρχιεπισκοπῶν τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τῆς τάξεως αὐτῶν τεῦχος Α'. ἐν Beiheft 13 τῶν Texte und Forschungen, τῶν Byz, Neug. Jahrbücher τοῦ Ν. Βέη, περὶ ἧς πραγματείας ἴδε εὐμενῆ βιβλιοκρισίαν τοῦ ἀοιδ. Χρυσ. Παπαδοπούλου ἐν «Θεολογίᾳ» 1935 σ. 341, διότι δὲν μνημονεύει αὐτῆς) τὴν δημοσιευμένην νῦν ἐν τῇ «Θεολογίᾳ (1951 σ. 349)· προσθέτει ὀρθῶς· 1ον ὅτι ἡ θεωρία τοῦ Fallmerayer, καθ' ἣν ἐπὶ Ἰουστινιανοῦ τὴν Β' τοῦ ρινοτμήτου (685—695, 705—711) ἐκ τοῦ Λιβάνου ἀνακληθέντες Μαρδαῖται κατῴκησαν τὴν Μάνην ἀπεδείχθη ἀσύστατος, 2ον ὅτι κατὰ τὸν ἐποικισμὸν τῶν Σλάβων εἰς τὴν Πελοπόννησον εἰς τὸ βορειοδυτικὸν τμῆμα αὐτῆς (τοῦτο δὲν εἶναι ἀκριβές, 1ον διότι οἱ Μελιγγοὶ καὶ οἱ Ἐζερῖται ἐγκατεστάθησαν ἀπὸ τῶν νοτιοανατολικῶν τῆς Σπάρτης μέχρι τῶν ἀνατολικῶν τῆς Καλαμάτας ὀρεινῶν περιοχῶν, νοτίως δὲ κατῴκουν οἱ Μανιᾶται, διὰ τὰ ὁποῖα ἴδε ὑπ' ἀριθ. 5 χάρτην, ὃν ἐν συνόλῳ δὲν δεχόμεθα ὡς ἀκριβῆ, τοῦ ἔργου: Der Peloponnes, Landschaft, Geschichte Kunstätten, Athen 1944 καὶ 2ον διότι δὲν ἐγένετο ἐποικισμὸς ἀλλὰ διείσδυσις τῶν Σλάβων εἰς Πελοπόννησον) «ἐγκατεστάθησάν τινες οἱ Σλάβοι, Μελιγγοὶ καὶ Ἐζερῖται, οἵτινες συνανεμείγησαν μετὰ τῶν Ἑλλήνων κατοίκων τῆς χώρας ἀπογόνων τῶν ἀρχαίων ἐλευθερολακώνων. Ἐπὶ Βασιλείου Α'. Μακεδόνος (867—86) ἐν ἔτει 875 τὸ πλεῖστον τῶν κατοίκων τοῦ Κάστρου τῆς Μαΐνης, ὡς ἐκαλεῖτο τότε, προσῆλθεν εἰς τὸν Χριστιανισμόν». Πρβλ. καὶ Β. Στεφανίδου, Ἐκκλησιαστικὴ Ἱστορία, 1948, σ. 136.

τῶν ἐντοπίων Ἕλληνες προσαγορεύονται διὰ τὸ ἐν τοῖς προπαλαιοῖς χρόνοις εἰδωλολάτρας εἶναι καὶ προσκυνητὰς τῶν εἰδώλων κατὰ τοὺς παλαιοὺς Ἕλληνας, οἵτινες ἐπὶ τῆς βασιλείας τοῦ ἀοιδίμου Βασιλείου χριστιανοὶ γεγόνασιν», μεθ' ὃ ἐπάγεται· «τὸ πολύτιμον τοῦτο χωρίον ἀναφέρει τὸ πρῶτον τὸ ὄνομα Μαΐνη καὶ ὅτι αὕτη ἦτο τότε ἐλαιοφόρος, ὅπως μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων». Ἡ ἄποψις αὕτη δὲν εἶναι ἀκριβής, διότι ἡ πρώτη μνεία τῆς Μάνης εἶναι παλαιοτέρα καὶ ἀνάγεται εἰς τοὺς χρόνους τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ'. τοῦ Σοφοῦ (886—912) καὶ τῆς πρώτης πατριαρχείας τοῦ Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ (901—7). Τότε ἀκριβῶς οἱ δύο ἡγέται τοῦ Βυζαντίου ἔθεσαν τέρμα· 1ον) εἰς τὴν ἀνωμαλίαν ἡ ὁποία εἶχε προκύψει (Parthey σ. 322) ἐν τῇ «προκαθεδρίᾳ» τῶν θρόνων, ἤτοι τὴν «τάξιν τῶν ὑποκειμένων μητροπόλεων τῷ ἀποστολικῷ και Πατριαρχικῷ θρόνῳ τῆς θεοφυλάκτου καὶ βασιλίδος Κων)πόλεως», 2ον) εἰς τὴν ἀναγραφὴν μητροπόλεων ἢ «αὐτοκεφάλων ἀρχιεπισκοπῶν», μὴ ὑπαγομένων εἰς τὸ Βυζαντινὸν Κράτος (π. χ. τῆς Μελιτηνῆς τῆς Ἀρμενίας) καὶ 3ον) εἰς τὴν μεγάλην αὔξησιν τοῦ ἀριθμοῦ τῶν ἐπισκοπῶν, ἥτις παρετηρήθη ἐν Ἑλλάδι κατὰ τοὺς παλαιοτέρους χρόνους, ἤτοι κατὰ τὸν ε' καὶ στ' αἰῶνα, ὅτε μὲ τὴν ἐπικράτησιν τοῦ Χριστιανισμοῦ ἐφηρμόσθη ἡ ἀρχαία χριστιανικὴ συνήθεια περὶ ἱδρύσεως ἐπισκοπῶν εἰς μικρὰς περιφερείας, ὡς ἐγένετο καὶ διετηρήθη ἡ τοιαύτη συνήθεια καὶ μεταγενεστέρως ἐν ταῖς ἐφόροις περιοχαῖς τῆς Θράκης καὶ τῆς Μ. Ἀσίας, (ἴδε σχετικῶς τὸν μέγαν ἀριθμὸν τῶν ἐπισκοπῶν τοῦ Ἐφέσου, τοῦ Ἡρακλείας, τοῦ Σάρδεων, τοῦ Σίδης, τοῦ Μύρων τῆς Καρίας κλπ.)[1]. Πράγματι δὲ δὲν ἐδικαιολογεῖτο ὁ μέγας ἀριθμὸς τῶν ἐπισκοπῶν τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος, ὃν εὗρεν ὁ Λέον ὁ Γ' (717—41) κατὰ τὴν ὑπ' αὐτοῦ ἔνταξιν τῶν ἐπισκοπῶν τῆς Ἑλλάδος ὑπὸ τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον κατὰ τὸ 733, ὅτε ἐξ ἀφορμῆς τῆς εἰκονομαχίας ἀπέσπασε τὰς Ἐκκλησίας τοῦ Ἀνατολικοῦ Ἰλλυρικοῦ, τῆς Κάτω Ἰταλίας καὶ τῆς Σικελίας ἀπὸ τὴν ὑψηλὴν δικαιοδοσίαν τοῦ Πάπα τῆς Ῥώμης[2]. Ἡ πτωχεία τῆς χώρας καὶ αἱ καταστροφαὶ τῶν ἐπιδρομῶν εἶναι πολὺ

---

1. Τὰ κείμενα ἐδημοσιεύθησαν παρὰ τοῦ Parthey: Hierocles et Notitiae Graecae episcopatuum, Berolini 1866. Ἐπειδὴ αἱ Notitiae αὗται δὲν εἶναι κατὰ χρονολογικὴν σειρὰν τακτοποιημέναι ἐδημοσίευσα ἐν τῷ 22ῳ τόμῳ τῆς Μεγ. Ἑλλ. Ἐγκυκλοπαιδείας τὸ ἄρθρον «Τακτικά» (σ. 756—7) ἐν τῷ ὁποίῳ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐργασιῶν τῶν H. Gelzer, De Boor, Gerland, N. Βέη κ. ἄ. παρέσχον τὴν εὐχέρειαν τοῖς ἐργαζομένοις νὰ κάμουν χρῆσιν τῶν δημοσιευθέντων κειμένων κατὰ τὴν χρονολογικήν των τάξιν. Πρβλ. τὸ ἀνωτέρω μνημονευθὲν ἔργον μου. «Αἱ Μητροπόλεις κλπ.».

2. Τὴν πρόχειρον καὶ βιαίως σχηματισθεῖσαν νέαν τάξιν τῶν θρόνων διέσωσεν ὁ Παρισινὸς Κῶδιξ 1555 A, ὑπὲρ τῆς γνησιότητος τοῦ ὁποίου ἐτάχθησαν οἱ De Boor, Gelzer, Gerland, Βέης, Χρυσ. Παπαδόπουλος, F. Dölger, Στ. Κυριακίδης, Γ. Κονιδάρης, ἐναντίον δὲ αὐτῆς ὁ Duchesne, ἐνῷ ἀμφιβολίας ἐξέφρασεν ὁ Hognimann. Ἐναντίον τῶν ἀπόψεων τῆς γνησιότητος καὶ εἰδικώτερον τοῦ σημειοῦντος τὰς γραμμὰς ταύτας ἔγραφεν ὁ V. Laurаut. Ἡ ἀπάντησις δίδεται εἰς τὰς σελίδας 95—120 τοῦ ὑπὸ ἐκτύπωσιν ἔργου μου περὶ τῶν Συνόρων τοῦ Βορείου Ἑλληνισμοῦ.

πιθανὸν ὅτι κατέστησαν ἀδύνατον τὴν ὕπαρξιν πολλῶν ἐπισκοπῶν μετὰ τοὺς χρόνους τοῦ Ἰουστινιανοῦ, ὅτε αἱ ἐπιδρομαὶ ἐνετάθησαν. Εἶναι λοιπὸν φυσικὸν ὅτι τινὲς τῶν ἐπισκοπῶν, τῶν μνημονευομένων εἰς τὸ τακτικόν, τὸ ὁποῖον συνέταξαν οἱ βασιλεῖς Λέων ὁ Γ'. καὶ Κων)τῖνος ὁ Ε'. (733—46) νὰ μὴ ὑπῆρχον κατὰ τὴν πρόχειρον καὶ βιαίως σχηματισθεῖσαν νέαν «τάξιν προκαθεδρίας» τῶν θρόνων τῆς Ἐκκλησίας τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας τῶν ἀρχῶν τοῦ η' αἰῶνος, ὅτε διὰ τῆς ὀρθῆς καὶ κανονικῆς καὶ νομίμου, ἀλλὰ βιαίας, πράξεως τοῦ Λέοντος τὰ ὅρια τῆς Ἐκκλησίας καὶ τοῦ Κράτους συνέπεσαν [1].

Δὲν γνωρίζομεν βεβαίως ποίας ἀκριβῶς ἐπισκοπὰς εἶχεν ἡ Ἑλλὰς μεταξὺ τῶν μέσων τοῦ η' καὶ τοῦ τέλους τοῦ θ' αἰῶνος, διότι αἱ Notitiae Episcopatuum τοῦ θ' αἰῶνος (παρὰ Parthey Not. 6, 8, 9 καὶ 1, ἅπερ τελευταῖα ταυτίζονται πρὸς τὰ τοῦ Βασιλείου τοῦ ἐξ Ἰαλιμβάνων. Ταῦτα ἐδημοσίευσεν ὁ H. Gelzer μετὰ τῆς πολιτικῆς ἀναγραφῆς τῶν πόλεων καὶ ἐπαρχιῶν τοῦ Γεωργίου Κυπρίου, ἴδε Georgii Cyprii Descriptio Orbis Romani Lipsiae 1890 εἰς Βιβλ. Teubner σ. 1—32) δὲν μνημονεύουν παρὰ μόνον τὰς μητροπόλεις καὶ αὐτοκεφ. ἀρχιεπισκοπὰς τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος καὶ τὰς ἐπισκοπὰς τῆς Κρήτης. Ὅθεν μόνον ἐκ τῶν πρακτικῶν τῶν συνόδων 787 (Ζ' Οἰκουμενικῆς) καὶ 869 καὶ 879 (ἐπὶ Φωτίου) [2] δυνάμεθα νὰ ἔχωμεν τὸν ἀριθμὸν καὶ τὰ ὀνόματα ἐπισκοπῶν τινων τῆς εὐρωπαϊκῆς Ἑλλάδος τῶν σκοτεινῶν αἰώνων, ἀλλ' εἶναι γνωστὸν ὅτι εἰς τὰς Οἰκ. Συνόδους δὲν ἠδύναντο νὰ μετάσχουν πάντες οἱ ἐπίσκοποι διὰ διαφόρους λόγους καὶ φυσικὰ καὶ οἱ χηρεύοντες θρόνοι. Πάντως εἰς τὰς Συνόδους τοῦ 869 καὶ 879, ἔνθα θ' ἀνεμένωμεν νὰ εὕρωμεν τὸν Μαΐνης, ἐφ' ὅσον ἀμφότεραι αἱ σύνοδοι ἐγένοντο ἐπὶ Βασιλείου τοῦ Α' τοῦ Μακεδόνος καὶ ἡ ἐκχριστιάνισις τῆς Μαΐνης τότε συνετελέσθη, δὲν ἀνευρίσκομεν παρὰ μόνον τοὺς ἐπισκόπους Λακεδαίμονος, Μεθώνης, Ἄργους, Ναυπλίου μετὰ τοῦ μητροπολίτου αὐτῶν (σύνοδος 879). Ὁ καθορισμὸς ὡς ἔτους τῆς ἐκχριστιανίσεως τῆς Μαΐνης τοῦ 875 (Χρυσ. Παπαδόπουλος ἀνωτ. σ. 652 ὑποσ.) δὲν γνωρίζω ποὺ στηρίζεται. Πάντως η πρώτη μνεία τῆς Μάνης εἶναι

1. Αἱ ἐπισκοπαὶ τῆς Μητροπόλεως Κορίνθου ἦσαν: α' ὁ Αἰγίου, β' ὁ Αἰγείρων γ' ὁ Σικύου, δ' ⟨Κεγχρεῶν,⟩ ε' ὁ Πιλαύρας, ς' ὁ Μεθάνων, ζ' ὁ Τραζῆνος, η' ὁ ⟨Ὠλένης (;)⟩ θ' ὁ Ναυπλίας ι' ὁ Ἄργους, ια' ὁ Λακεδαίμονος ιβ' ὁ Ἀκρεῶν, ιγ' ὁ Ἀσωποῦ, ιδ' ὁ Βόας, ιε' ὁ Ἐπιδαύρου Λιμηρᾶς, ις' ὁ Αἰγίνης, ιζ' ὁ Κυθηρίας Νήσου, ιη' ὁ Πητυούσης νήσου, ιθ' ὁ Βύρας, κ' ὁ Κλήτου, κα' ὁ Φλίου, κβ' ὁ Ἕλις, κγ' ὁ ⟨Ναυπάκτου⟩; κδ' ὁ Συλλέου ⟨Πύλου⟩; κε' ὁ Θαλπούσης κς' ὁ ⟨Μαντινείας⟩, κζ' ὁ Φιαλίας, κη' ὁ Ἀσίνης, κθ' ὁ ⟨Κορωνίας⟩, λ' ὁ ⟨Μεσσήνης⟩, λα' ὁ Μεγαλουπόλεως, λβ' ὁ Τεγέας. Πρβλ. Γερ. Ι. Κονιδάρη «Αἱ Μητροπόλεις καὶ Ἀρχιεπισκοπαὶ τοῦ Οἰκονμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ ἡ ἡ «τάξις αὐτῶν. Ἐν Ἀθήναις 1934 (τεῦχος α') σ. 102, N. Βέη: Beiträge zur kirchliche Geographie Griechenlands, ἐν Oriens Christianus, 1914 σ. 238—78 καὶ Hognimann: Hieroclés Synecdémus, Βρυξέλλαι 1944.

2. Πρβλ. ὀνόματα αὐτῶν ἐν *Γερ. Ι. Κονιδάρη:* Ἐπίτομος Ἐκκλ. Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος ἀπὸ τοῦ Παύλου μέχρι σήμερον, ἐν Ἀθήναις 1938 (β' ἔκδοσις ἑτοιμάζεται) σ. 267, 259.

ἡ ἐν τῷ «τακτικῷ» τοῦ Λέοντος τοῦ ΣΤ΄, ὅπερ κατετέθη (907) εἰς τὸ Πατριαρχικὸν Ἀρχεῖον. Εἶναι λοιπὸν παλαιοτέρα τῆς τοῦ Κων. Πορφυρογεννήτου. Ἐν τῇ ὁριστικῇ συνθέσει τῆς ἐπαρχίας τοῦ ΚΖ. Μητροπολίτου Κορίνθου «τῆς Πελοποννήσου» περιλαμβάνονται οἱ ἐπίσκοποι κατὰ τὴν ἀκόλουθον τάξιν.

α) ὁ τοῦ Δαμαλᾶ
β) ὁ Ἄργους
γ) ὁ Μονεμβασίας
δ) ὁ Κεφαλληνίας
ε) ὁ Ζακύνθου
στ) ὁ Ζημαινᾶς
ζ) ὁ Μαΐνης [1]

Πιθανῶς ἡ ἀναγραφὴ τοῦ Μαΐνης ὡς τελευταίου ἐπισκόπου νὰ σημαίνῃ ὅτι ἐπρόκειτο περὶ τῆς τελευταίας δημιουργίας ἐπισκοπῆς ἐν τῇ ἀνασυγκροτήσει τῆς ἐπαρχίας τῆς, διὰ τῆς δημιουργίας τῶν μητροπόλεων Ἀθηνῶν καὶ Πατρῶν περιορισθείσης, μητροπόλεως Κορίνθου. Ἡ σπουδαιότης τοῦ κάστρου τῆς Μαΐνης πιθανῶς νὰ προηγήθη τοῦ χρόνου καθ' ὃν ὁ Βασίλειος ὁ Α΄. ἐξεχριστιάνισε τοὺς Μανιάτας. Εἶναι πολὺ φυσικὸν ὅτι μετὰ τὴν ἐκχριστιάνισιν τῶν εἰς τὴν δυσπρόσιτον Μάνην εἰδωλολατρῶν ὁ αὐτοκράτωρ καὶ ὁ Πατριάρχης νὰ ἵδρυσαν ἰδίαν ἐπισκοπὴν πρὸς διαποίμανσιν τῶν νέων πιστῶν [2]. Ὅθεν τὸ μὲν κάστρον Μαΐνης πιθανῶς προσέλαβε σπουδαιότητα ἴσως καὶ πρὸ τοῦ Βασιλείου τοῦ Α΄. τοῦ Μακεδόνος [3], ἡ δὲ ἐπισκοπὴ πρέπει νὰ ἱδρύθη ἱκανὸν χρόνον πρὸ τοῦ 886, ἔτους τοῦ θανάτου τοῦ αὐτοκράτορος. Πρέπει δὲ νὰ ἐρευνηθῇ καὶ ὁ χρόνος τῆς ἱδρύσεως τῶν ἄλλων ἐπισκοπῶν ὄχι μόνον τῆς Ἑλλάδος ἀλλὰ καὶ τῆς ὅλης Ἀνατολῆς διὰ νὰ δυνηθῇ τις βασίμως νὰ ἰσχυρισθῇ, ὅτι τὸ τακτικὸν τοῦ Λέοντος τὴν ΣΤ΄. καὶ τοῦ Νικολάου τοῦ Μυστικοῦ τῶν ἀρχῶν τοῦ ι΄ αἰῶ-

---

1. H. Gelzer: ungedructe und ungenügend veröffentlichte Texte der Notitiae Episcopatuum, ein Beitrag zur byzantinischen Kirchen—und Verwaltungsgeschichte ἐν Abh. der Bayer, Akad. der Wiss. I. Cl. XXI, Band. III Abth. München 1900 σ. 556.

2. Εἶναι περίεργον, ὅτι ὁ Ζερλέντης γράφων τῷ 1922 (Τάξις Ἱεραρχικὴ τῶν ἐν Πελοποννήσῳ Ἁγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν, ἡ Μητρόπολις Ζαρνάτας καὶ αἱ ἐν Μάνῃ ἐπισκοπαί, Ἑρμούπολις, σ. 3) καίτοι φαίνεται γνωρίζων τὰς Notitiae, τὰς δημοσιευθείσας ὑπὸ τοῦ Gelzer (σ. 29), θεωρεῖ «λίαν παρακεκινδυνευμένην» τὴν ἄποψιν, ὅτι οἱ Μανιᾶται ἔμειναν εἰδωλολάτραι μέχρι τοῦ Βασιλείου, διότι τὸ γράφει: «ὁ ἐλαφρὸς τὸν νοῦν καὶ ἄκριτος συγγραφεὺς» Λέων ΣΤ΄.

3. Ὁ Stadtmüller ἐν τῇ Geschichte Südosteuropas, München 1950 σ. 115 δεχόμενος προφανῶς τὴν ἀνωτέρω μνημονευθεῖσαν εἴδησιν τοῦ Πορφυρογεννήτου περὶ τῆς διατηρήσεως τῆς Ἑλληνικότητος τῶν Μανιατῶν σημειώνει, «ὅτι κατὰ τοὺς χρόνους τῆς θυελλώδους ὑπὸ τῶν Σλάβων καταλήψεως τῆς Πελοποννήσου» (!) διετηρήθησαν καὶ οἱ Τσάκωνες (Λεωνίδιον), ὧν ἡ γλῶσσα μαρτυρεῖ μέχρι σήμερον τὴν σπαρτιατικήν της προέλευσιν καὶ οἱ πολεμισταὶ Μανιᾶται. Πρβλ. Ν. Βέη: Μάνη, ἐν Ἐγκυκλ. Λεξ. Ἐλευθερουδάκη σ. 107-9.

νος δύναται νὰ ἰσχύσῃ καὶ διὰ τὸν θ' αἰῶνα (ὡς ἰσχυρίσθη ὁ Χρυσ. Παπαδόπουλος, ἐν «Θεολογίᾳ» 1951 σ. 359/60), ὡς πιθανῶς ἐκ παρεξηγήσεως τῶν ὑπὸ τοῦ Gelzer λεγομένων ἐγράφη. Πάντως «ἡ τάξις προκαθεδρίας» τῶν θρόνων ἡ ὁποία εἶναι τῶν χρόνων τοῦ Λέοντος, δὲν ἴσχυε πρὸ τοῦ 907 παρὰ μόνον ἐν μέρει.

Ἡ ἐπισκοπὴ Μαΐνης ὑπὸ τὸν Κορίνθου [1] διετηρήθη κατὰ τοὺς ἐφεξῆς αἰῶνας μέχρι τῆς Φραγκικῆς κατακτήσεως [2], ἀλλ' ἀνασυσταθεῖσα βραδύτερον διετηρήθη μέχρι τῶν νεωτέρων χρόνων [3].

---

1. Ὁ τίτλος Κορινθίας πρέπει ν' ἀντικατασταθῇ διὰ τοῦ ἀρχαίου τῆς μητροπόλεως ὀνόματος.

2. Notitia παρὰ Parthey No 3, 41 (Βασ. Βουλγαροκτόνου) No 10, 530 (Μιχ. Παλαιολόγου) καὶ No 13, 380 (τουρκοκρατίας).

3. Χρυσ. Παπαδοπούλου : Ἱστορία τῆς Ἐκκλ. τῆς Ἑλλάδος τόμ. Α'. Ἀθῆναι 1920 σ. 12, 14, 28 καὶ Gelzer : ungedruckte κλπ. 634.

THE PROBLEM OF THEODICY
IN
THE BOOK OF JOB*

BY
A. P. HASTOUPIS, TH. D., PH. D.

Foreword.

Most of the authorities on the O. T. literature think that in the Book of Job we have the supreme literary masterpiece of the Hebrew genius.

The grandeur of its lofty style, the richness of its vocabulary and the passion for truth expressed in a solemn and dignified message for all times, give it its singular position among the great or classic products of the whole world literature. Its character is lyric and dramatic, but this does not mean that our book must be strictly classified as epic or drama. It belongs rather to a class by itself, as a particular kind of sui generis Semitic product, than to any Greek poetic form.

The unknown author was a man with a singular experience. As another hero of Ithaca, he was ἀνὴρ πολύτροπος, a man who lived among civilized people and travelled in the desert, a man who loved freedom and enjoyed an independent life, who loved God and his neighbor, but who at last met with pain and was perplexed by the problem of evil. This truly religious personality with his advantages and misfortunes, his power of reading the depths of the human heart and his efforts to understand the mysteries of God, especially in His dealings with man and his suffering, is still living in his book.

To seek, however, to understand the mysteries of God is generally an incessant human desire in any inhabited place and at any period of time; similarly, to look after the ways of God will be the main anxiety in the time to come, and from this point of view the value and direct application of our book will endure for ever.

The book in its present form includes sections which appa-

* A lecture delivered at Garrett Biblical Institute, Evanston, Ill. (Spring of 1948).

rently come from earlier or later hands. The spiritual struggles of our poet (chs. 3—31 and 38—42, 6, composed probably at the end of the fifth century or the beginning of the fourth) were framed by the beginning and the end (prologue, chs. 1—2, and epilogue, 42,7—17) of a pre-existing popular story. Later insertions are the Elihu's speeches (chs. 32—37), the poem of Wisdom (ch. 28) and the descriptions of the Behemoth and the Leviathan (ch. 40,15—ch. 41,34).

1. *The Problem of Theodicy.*

The problem of the book of Job is what theologians call the problem of theodicy. The term (Germ. Theodizee, adapted from Fr. théodicée which is a compound of Gr. Θεὸς «God»+ δίκη «trial», «judgement»), used first in its distinctive sense by Leibniz («Essais de Théodicée sur la bonté de' l'homme et l'origine du mal»), means literally the (or a) justification or vindication of God. As a rule, the use of the term is in keeping with its literal meaning, and theodicy is understood as the (or a) vindication of the divine providence in view of the existence of evil.

The problem then arises from the difficulty to compromise the theistic conception of God as powerful, wise and good with the presence of evil in the world. To answer the question «Si deus bonus, unde malum»? is perhaps the most serious challenge to the theistic human mind. Geniuses of religion and philosophy came forth to

«assert Eternal Providence,
And justify the ways of God to men»[1],

to defend the Creator of the world against the accusations presented against Him by reason «on account of the anomalies of the world»[2], but all of them met with the same hardships.

The need of such a defense and vindication is felt neither in primitive religion under polydaemonism, since the world is subject to good and evil spirits, nor in dualism and polytheism, where gods or principles (or the God or the principle) of evil are responsible for it. In these stages of religious belief the thought is uncritical and instictive to the point that even the gods come under the fate or necessity hovering over the world (cp. the Gr. ἀνάγκᾳ καὶ θεοὶ πείθονται). This fatalistic concep-

1. Milton, Paradise Lost, bk. i. 1.25 f.
2. Kant, I. «Theodizee» in *Berlinische Monatschrift*. Sept., 1791, p. 194.

tion is also found in the beginnings of all the historical religions, and examples of it exist in the great heroic poems, as the Iliad, the Mahabharata and the Niebelungenlied.

To minimize evil or reduce it to illusion is a tendency of the monistic systems, diverging from reality. This tendency is observable in the cosmic and acosmic pantheisms of Stoicism and Brahmanism respectively.

At the monotheistic stage of religion, however, where thought becomes critical and reflective, the problem of theodicy arises and calls for a solution. Here, God is recognized as wholiy good, and evil as truly evil and the question «Si deus bonus, unde malum» remains a constant challenge.

2. *The Problem of Theodicy in the O.T.*

The fatalism referred to above is found also in the early period of the Hebrew religion. Yahweh, here, is represented like the other ancient deities, moody and capricious, subject to violent outbursts of anger. The eating of the forbidden fruit in Eden (Gen. 3), the attempt to build a tower reaching heaven (Gen. 11), the sin of Sodom and Gomorah (Gen. 18), the neglect of circumcision (Ex. 4,24) and so many other examples (cp. Gen. 32,24 f.; 41, 25—32. Judg. 6,13. I Sam. 4,3. II Sam. 16,10. II Kings 10,32; 15,15) arouse the anger of the deity, which breaks forth blindly and brings disaster not at all in proportion to the offence. This fatalistic conception, developed during the times before the prophets, was shaped in the dogma of retribution which is later denied in the book of Job. According to this retribution, reward is coupled with righteousness and punishment with impiety, or again, prosperity with godliness and misfortune with sin. The chosen people stand responsible even for individual sins and only a collective repentence may check the coming divine vengence (Nu. 21,6 – 9). As a rule, however, collective retribution applies to the national or individual actions as effect is related to cause (Ex. 20,12, Lev. 26,3. Gen. 2,17. Lev. 26,5; 13,22. Deut. 28,20. I Sam. 2,9-10).

When the prophets began to emphasize the moral aspect of the covenant and placed Israel on an equal footing with the other nations of the world in respect to God's impartial and righteous rule of the universe, world history was transformed into a continuous process of world judgment. Here, again, the fortunes

of the peoples depend on their attitude towards God's command.

This emphasis of the righteousness of God, made by the prophets and particularly by Amos (Am. 3,2), does not mean that it made the problem easier, but, on the contrary, made it more difficult.

Further, the rise of individual retribution put new stumbling blocks in the way of this perfect theodicy. The fact that righteousness and prosperity did not coexist too often in the same person contradicted the dogmatic faith. Jeremiah himself, who with Ezekiel laid the foundation for the doctrine of individual retribution, was perplexed by the anomalies of the everyday life (Jer. 20,7—13). Habakkuk is also acquainted with the shortcomings of retribution (Hab. 1,13).

During the post-exilic period, cruel fate, which visited on hapless people, could find little justification in their conduct, as many a Psalm contrasts the righteousness of a defeated and oppressed Israel with the triumph of the wicked and godless nations (Pss. 44; 59; 69; 74 etc.), or presents the shock felt by the pious on account of seeing the wicked prosper (Pss. 10; 37; 73; 92; 94 etc. Cp. also Mal. 3,14 f.). The strong conviction of a final retribution (Pss. 1; 7; 32; 37; 68; 119; 145; 147; cp. Pss. 2,21 f.; 3,33; 10,24f. et al.) did not give any real issue to the problem. Here, the consolation, coming from messianic expectations, was an uncertain future retribution escaping the need of the individual for just reward of his piety. The sufferings of the righteous and the prosperity of the wicked could be reconciled with the justice of God only if this world was viewed as a fragment of the existence in the hereafter, which would round out life into a harmonious whole[1].

Some of the psalmists, however, approached the problem in a superb religious way similar to that used in the book of Job; they no longer search for a logical answer to the problem, since they find that «the nearness of God» is their Good (ps. 73, 28. Cp. also Pss. 7,9f; 17,3 f.; 37,39f.).

3. *The Problem of Theodicy in the Book of Job.*

In Job the problem of theodicy may be stated as follows:

1. In Christianity the problem of theodicy is treated by the doctrine of Fall, whereas in Judaism (the Talmudic and the later rabbinic theology) by a very complicated doctrine of retribution.

«since God is responsible for all that exists, he is responsible for evil; unless evil can be shown to have either a rational purpose or a rational explanation in human actions, God cannot be regarded as benevolent and just» [1].

In other words, the problem of evil involves the task of reconciling two ideals: that of Power and that of Good. If God is all-powerful, how can He be all-good and permit evil to exist? The opposite statement—if He is all-good, how can He be all-powerful and allow evil to infest the world—is not stated, since the author of Job does not raise the question of the omnipotence of God.

Now, let us follow the main lines in the book itself, passing over, however, what we already considered as additions.

A. The prologue (chs. 1—2) contains the story of Job who in spite of the severest trials, the loss of his wealth, children and health maintains his faith in God. The events take place in heaven and on earth. There, Satan is given his will to test Job whose blameless piety is confessed by Yahweh Himself, but denied by Satan as not pure and disinterested; here, Job's answer to calamity is «Naked came I out of my mother's womb, and naked shall I return thither: the Lord gave, and the Lord hath taken away; blessed be the name of the Lord» (1,21). This attitude he maintains and to this spirit he holds fast in the face of his wife's unbelief and the sorrowful silence of his friends.

B. The debate between Job and his three friends (chs. 3-31) constitutes the main part of the book. In ch. 3, Job, moved by the presence and the sympathizing gestures of his friends, loses his self-control and breaks out into a passionate cry for death. In 3,20, his complaint is climaxed: «whereever is light given to him that is in misery, And life unto the bitter in soul»?

After that, there are three cycles of speeches: Job speaks, and each of the three friends in turn answers him.

In our present text, no third speech is assigned to Zophar. Most commentators feel that the first verse of ch. 26 has found its way into the text by accident, and that Bildad's third speech includes this chapter also. Of Job's answer, only 27, 1—6 survives, for it seems clear that the remainder of ch. 27 belongs to Zophar. Probably a section containing the end of Job's speech and the beginning of Zophar's was lost at an early stage in the history of the text.

1. Pfeiffer, R. H. Introduction to the O. T., p. 694.

These series of speeches present the problem of Job's afflictions, and the relation of evil to the righteousness of God.

To this problem, the three friends have to give a short and simple answer: happiness and unhappiness are distributed to men in this life, in exact accordance with their merits. Their answer is not any other than the old doctrine of retribution which regarded all suffering as punitive. Job must have been wicked beyond all men to have incurred so great a penalty. From this position the friends never move; the only change they experience is emotional, not intellectual, for, as the debate proceeds, they grow steadily more angry with Job and more outspoken in their accusations. Their speeches cover the same ground again and again. It is, however, of the very essence of the writer's purpose that they should one and all say essentially the same thing. They formulate different aspects of the same theory, or proofs of it, such as the divine origin of it (4,12f. Eliphaz), its antiquity (8,5 f. Bildad; 15,8f. Eliphaz; 20,4 Zophar), the impossibility, due to man's ignorance, of successfully disputing it (11,5 f. Zophar) etc.

This theory Job strenuously combats in presenting the convictions of the author of the book. He knows that it is not true. In the inmost depth of his consciousness he is certain that he has not provoked the calamities which have fallen upon him by his sins. But if so, how are his sufferings to be accounted for? Can it be that God does not care? Are goodness and wickedness indifferent to Him? If not, why do so many of the ungodly prosper? Why is the just, upright man so often oppressed and laughed and scorned? Job despairs of solving his problem before he comes to personal acquaintance with God. Before that, he is portrayed as a thoroughgoing sceptic, if not a stark pessimist. He finds no meaning in life; no reason in reality.

He agrees with his friends as to the might of God, and as to the frailty of human nature. But while all men sin, men differ widely in the extent to which they sin. But it is those who like himself are relatively free from sin and within the limitations of human frailty perfect who suffer, and it is the wicked who often prosper, so that it may, at least, be said that God sends on suffering indifferently to the perfect and the wicked (9,22—24). Sometimes, he speaks as if God were simply indifferent to moral distinctions, slaying good and bad without discrimination. At other times, he speaks as if God directly favoured the wicked.

The difference is largely one of mood and expression. What he means is that the Government of the world is radically immoral. For Job evil is a real existence which unbearably closes him around, and since everything owes its existence to God, evil must be identified with God's injustice. Witnesses to it are his own experience and the cry of the outside World. His own suffering proves the delight of God in tormenting a weak mortal, one of His own creatures (7,17 f.). It is God who sent the unexampled misfortunes, a most painful and loathsome disease, the defection of his wife, the cruel charges of his friends, the desertion of his relatives, the insulting language and actions of the rabble and all the other forms of evil which befell him (ch. 19), so that his sorrow became heavier than the sand and was felt as poison in his soul (6,2 f.). It is God who assails him like a giant and dashes him to pieces; who cruelly persecutes him, breaks him with a tempest and dissolves him in the storm; who dismays him with terrors and horrible dreams.

Further, his own misery sharpens his insight into the misery of the world. What happens to him is a fate for many others, whereas no man knows what his own share will be. So, the whole mankind comes under the threat of evil and man is valued no more than a worm or a blossom. «Man that is born of a woman is of few days and full of trouble» (14,1). It is true that our author admires the greatness, order and wisdom of the physical and animal world, but with regard to man he could have endorsed the Homeric :

«οὐ μὲν γὰρ τὶ ποὺ ἔστιν ὀϊζυρώτερον ἀνδρὸς
πάντων, ὅσσα τε γαῖαν ἔπι πνείει τε καὶ ἕρπει» [1].

Man might not trust himself as well as the surroundings in which he lives. His neighbors and nature itself are to him sources of trouble. Here, his neighbors thieve, deceive, move landmarks (20,19; 22, 6 et al.). Murderer, thief and adulterer commit their sins in the darkness of the night (24,16 f.). Human society may become a shelter of inequalities in rank and property and a disguise of humiliation and affliction on the weak person and the low classes (ch. 24). There, nature is no less cruel than man. There are animals and plants which are hostile to him and their very existence blocks his way to a prosperous life (5,22; 10,16;

1. Iliad XVII, 444 f. «There is nothing more wretched than man
Of all things that breathe and move about upon the earth».

20,14; 31,40 et al.). Famine, war, illness, death and so many other ills afflicting mankind (5,20—22; 7,5; 18,14; 19,13—19; 27,14 et al.) give us a picture of the indisputable existence of evil in the world. That is why the misery of man's life is unbearable, and only in death may the release be found Job's wish to die begins with ch. 3 and further underlies every other of his complaints:

μὴ φῦναι τὸν ἅπαντα νι-
κᾷ λόγον· τὸ δ', ἐπῆν φανῇ,
βῆναι κεῖθεν ὅθεν περ ἥκει,
πολὺ δεύτερον, ὡς τάχιστα[1].

C. The speeches of the Lord out of the storm (chs. 38-42,6) come as a consequence to Job's repeated demand that God appear and solve the riddle of his life. God answers Job out of the storm. By the descriptions of natural phenomena and animal life, vivid and powerful as they are, Job is brought face to face with God in Nature, the sphere where His wisdom and power are supremely manifest.

God asks him many questions, as it were to ask him, «Who am I?» and «What art thou?». Job, who is called to gird up his loins and meet the challenge as to his own knowledge of the vast mysterious world in which man's lot is cast, has not anything more to say than:

לְשֵׁמַע אֹזֶן שְׁמַעְתִּיךָ
וְעַתָּה עֵינִי רָאָתְךָ׃
עַל־כֵּן אֶמְאַס וְנִחַמְתִּי
עַל־עָפָר וָאֵפֶר׃

(«I had heard of Thee by the hearing of the ear;
But now my eye has seen Thee.
Therefore I retract and repent
In dust and ashes» 42,5—6)[2].

His former knowledge of Him was like that learned from

1. Soph., Oed. Col. 1225 f. «Not to be born is the most to be desired; but having seen the light, the next best is to go whence one came as soon as may be».

2. According to the *American Translation*.

hearsay, dim and imperfect; now he saw Him eye to eye, and in dust and ashes he repents his former words and demeanour.

D. The epilogue in prose (ch. 42,7—17), though a conclusion of the popular story of «the patient Job», frames the struggles of our «impatient hero».

Yahweh justifies Job, condemns the friends, accepts the prayer of Job for their forgiveness, and restores to him in double what he had lost. The book closes with a picture which represents the ancient Israelite ideal of prosperity The poet who used the beginning of the story may have kept its end as a concession to the feeling, prevalent in his day and ours, that called for «a happy ending».

4. *The Religious Answer to the Problem.*

As we have seen, the result of the sharp controversy between Job and his friends was an increase of bitterness and misunderstanding. Job and his critics are driven constantly farther apart; any chance of reconciling such divergent views is more hopeless at the end than the beginning. The epilogue gives Job the right as against his friends, but this is a plain connotation of Job's solemn attitude towards the problem. This attitude is not expressed by an «academic» discussion, but by a strong man's religious view of the oppressive facts of life.

It is true that he was burdened by the order of things as it appeared to him, but it was a question not of an abstract scheme. The lofty monotheism attained by his people thoroughly sustains even the boldest of his arguments. He speaks much about the darkness, and while his path is beset by mystery, he still clings to the belief that behind the darkness there is God. To such a man, blank atheism, shallow agnosticism, or coarse materialism is impossible. In one sense we may say that the intensity of his faith is the measure of his doubt. Besides, it is this faith that gave the problem its singular exposition corresponding not only to the author of a remote time, but to our own souls, in times of perplexity.

Further, it is this faith that gives a religious answer to the problem. The way to it is mainly opened by two traits in Job's thinking; his hope of a life beyond and his protest against the doctrine of retribution.

The first appears in the speeches of Job as a feeble, fluctuat

ing and uncertain hope. At times Job's faith pierces through the darkness and cherishes the thought that God's purpose may include the underworld, the shadowy realm of Sheol. Passages as 14,14 («If a man die, shall he live again...»), 16,19 («Even now, behold, my witness is in heaven, .»), and the great passage 19,25—27, though they do not reliably express the idea of bodily resurrection, afford us with the vague hope that even after death Job may know that the controversy as to his substantial righteousness has been decided in his favour.

The second is his criticism of the rigid doctrine of retribution which made sin the explanation of all suffering. This doctrine might not be applied to individual cases without injustice. There are cases of suffering which come not under the strict measurement of retribution, but left in mystery beyond the power of our limited thought and relieved by patient submission to God.

Job, in the presence of the Divine Vision, acknowledges that he feels his own vileness, that he has been reckless in his speech, that he has been too prone to make man's mind the measure of God's thought.

This is submission sincere and complete, but it is not abject; it is before God, not man or man's creed, that he humiliates himself in the dust.

In his own way and after a fierce struggle, Job found not complete intellectual satisfaction, but a real relationship to God. The descriptions of God's power and wisdom in Nature show his escaping from the close atmosphere of self into a larger world where the great battles of faith and freedom are won and a final appeal to the throne of the living God is possible.

5. *The Philosophical Insolubility.*

Beyond a religious answer, it is, as the authorities on the subject affirm, impossible to find a philosophical solution of the problem. Every proposed solution, in the field of philosophy, either leaves the old question «si deus bonus, unde malum» ? unanswered or raises new ones. A religious answer, as the one given above, should not be called theological, since the last term is mainly dialectic and, consequently, may be used for philosophical reasoning. The victory through faith is no more man's justification of God's ways than God's justification of His own

ways, and this not by accounting for the world's evil, but by saving men from it.

To assert, as in the prologue of the book of Job, that suffering is to test the nature of a man's religion and show whether it is sufficiently disinterested to stand the storm, or, as Job's friends maintain, that it is for punishment which invariably follows the breaking of God's law, or, further, as Elihu thinks, that it is meant as a warning which should lead to repentance and amendment, may explain a number of cases, but it does not stand for a religious or intellectual facing of the problem.

The insolubility of the problem does not mean, however, that philosophy should stop attempting its solution It is by its real nature that philosophy attempts every probable approach to truth. From this point of view the most well-known approaches to the problem in contemporary philosophy are those attempted by pluralism on the one hand, and dialecticism, on the other. Pluralism holds to a limited God; we have to be His fellow-workers in order to arrive at the greatest good that He knows to be possible of attainment. Dialecticism denies good and evil as such for all time and all spaces.—The lack of commonness and uniformity of nature in pluralism as well as the abolition of the problem in dialecticism show how far we are from a real rational solution.

Such being the nature of the problem, it is easily understood why the following theists express their theodicies with measured words.

Macintosh, D. C. says that «While this world is far from being as yet the best possible one, nevertheless in view of its general constitution it may be regarded as the best possible kind of world in which to have man begin his development, and ... the evils which exist in the world furnish no good reason for abandoning belief in a God who is both good enough and great enough to meet every religious need» [1].

Taylor, A. E. confesses that «Life can be terribly hard, and why a good God should permit it to be as hard as it often is none of us can say. What we can say, and what I do say, is that there is still room for the faith that he who encounters its trials with a high-hearted humility will, in the end, find that he has won a prize which was worth the full price he has paid for it.

1. Theology as an Empirical Science, London, 1919, p. 217.

But if the prize is to be won, the price has to be paid» [1].

Finally, Pfeiffer, R. H. closes his chapter on Job as follows: «Man is an insignificant being in the magnificently glorious world around him, a world which manifests so clearly God's power and wisdom. His own miseries may have an incomprehensible purpose in the scheme of things or, if such is not the case, they are so infinitesimal in the cosmos that they can hardly mar the perfection of God's creation and the character of the Creator. Such was perhaps the final conclusion of our author» [2].

Conclusion.

From what we said above, we may conclude that the problem of theodicy may be considered either from a religious point of view, when evil is to be overcome by faith, or from a philosophical point of view, when evil is to be explained by reason.

In the book of Job, the answer to the problem is religious and, consequently evil is faced by faith in God.

True, Job's questions are not intellectually answered, but for him it is enough, for in the presence of God they are forgotten. It is, after all, here that the final message of the book lies. Questions may agitate the mind of man, problems may torture his spirit, but when once he has seen God, when once he has stood before Him and begun by fellowship to know Him, the questions and problems vanish.

There is something deeper than reason, more convincing than logical argument, and in the light of religious experience one might deeply understand Job's words [13,15);

«Though He slay me
Yet will I wait for Him» [3].

---

1. Does God Exist?, New York, 1947, p. 166.
2. Introd. p. 707.
3. According to the *Revised Version*.

ΚΡΙΤΙΚΟΝ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Χρυσοστόμου Α. Παπαδοπούλου (†) Ἀρχιεπισκόπου Ἀθηνῶν καὶ πάσης Ἑλλάδος, Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας. Χορηγίᾳ Χριστοφόρου Β΄ Πάπα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας, μερίμνῃ Γρηγορίου Παπαμιχαὴλ Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου, Ἀκαδημαϊκοῦ, ἐπιμελείᾳ Γεωργίου Τριανταφυλλάκη (π. Θ.). Πρόλογος Γρηγορίου Παπαμιχαήλ. Ἐν Ἀλεξανδρείᾳ 1951 (σελ. ιζ΄ +1048+π΄, μετὰ φωτοτυπιῶν τοῦ χορηγοῦ καὶ τοῦ συγγραφέως, Χάρτου τοῦ κλίματος τοῦ Πατριαρχείου Ἀντιοχείας κατὰ τὴν ἀναγραφὴν τῶν Ἐπισκοπῶν ἐπὶ Ἀναστασίου Α΄, Χρονολογικοῦ πίνακος τῶν Πατριαρχῶν Ἀντιοχείας ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Χρονολογικῆς σειρᾶς τοῦ ἀνὰ χεῖρας ἔργου, καὶ Ἀλφαβητικοῦ καταλόγου ὀνομάτων).

Ὁ γράφων τὰς γραμμὰς ταύτας εἶνε ἐξαιρετικῶς εὐτυχὴς ὅτι τὴν πλουσίαν σειρὰν τῶν μερίμνῃ αὐτοῦ μέχρι τοῦδε δημοσιευθέντων καταλοίπων ἀνεκδότων χειρογράφων ἐκκλησιαστικοϊστορικῆς κυρίως ὕλης τοῦ ἀειμνήστου Ἀρχιεπισκόπου Χρυσοστόμου, ἅτινα διὰ διαθήκης κατέλιπεν αὐτῷ πρὸς ἔκδοσιν, ἠδυνήθη νὰ ἐπιστέψῃ διὰ τῆς δημοσιεύσεως τοῦ ὄντως μνημειώδους τούτου ἔργου περὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, εἰς τὴν συγγραφὴν τοῦ ὁποίου ἠσχολεῖτο ἐπὶ ἔτη μετὰ τοῦ εἰς πάντας γνωστοῦ ζήλου του πρὸς συμπλήρωσιν τοῦ κύκλου τῆς ἱστορίας τῶν κατὰ ἀνατολὰς ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν δι᾽ εἰδικῶν περὶ ἑκάστης ἐπιστημονικῶν μονογραφιῶν. Ὡς εἶνε γνωστόν, κατὰ μὲν τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ ἱεροσολυμιτικῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Σταυροῦ διδασκαλίας ὑπ᾽ αὐτοῦ τοῦ μαθήματος τῆς Γενικῆς Ἐκκλησ. Ἱστορίας ἠσχολεῖτο περὶ τὴν συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων, τὴν ὁποίαν συμπληρώσας ἐξέδωκε κατὰ τὴν μετέπειτα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ διατριβήν του· ἐκ παραλλήλου δ᾽ ὅμως συλλέγων καὶ ἐξεργαζόμενος τὴν διὰ τὴν ἱστορίαν καὶ τῶν λοιπῶν ὀρθοδόξων Ἐκκλησιῶν ὕλην, ἰδίως ἀφ᾽ ὅτου ἐγκατεστάθη ὁριστικῶς ἐν Ἀθήναις ὡς τακτικὸς καθηγητὴς τῆς Γεν. Ἐκκλησ. Ἱστορίας ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, διαδεχθεὶς τὸν Α. Διομήδη Κυριακόν, τῷ μὲν 1920 ἐξέδωκε τὸν πρῶτον τόμον τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος, ὡς Ἀρχιεπίσκοπος δ᾽ εἶτα Ἀθηνῶν τῷ μὲν 1933 ἐξέδωκε τὴν περὶ τοῦ Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας μεγάλην αὐτοῦ μονογραφίαν, μετὰ διετίαν δὲ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας, ἀμφότερα δημοσιευθέντα ἐν Ἀλεξανδρείᾳ χορηγοῦντος τοῦ Ἀλεξανδρείας Μελετίου, παλαιοῦ αὐτοῦ μαθητοῦ.

Ἐν τῷ μεταξὺ ἐξακολουθῶν νὰ συλλέγῃ ὕλην πρὸς συγγραφὴν τῆς Ἱστορίας τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας πολλάκις μοὶ ἐξέφραζε δυσφορίαν διὰ τὰς δυσκολίας, τὰς ὁποίας συνήντα περισσοτέρας ἢ κατὰ τὰς λοιπὰς συγγραφάς του, διότι διαρκῶς προσέκρουε πρὸς κενά, πρὸς πλήρωσιν τῶν ὁποίων ἀπῃτεῖτο ἐντονώτερος πνευματικὸς μόχθος.

Κατὰ τὴν διάρκειαν τῆς συγγραφῆς τὸ παράπονόν του ἦτο ὅτι δὲν διέθετε τὸν ὃν ἐπεθύμει χρόνον πρὸς ἀπρόσκοπτον συγγραφικὴν ἐργασίαν. Μετὰ τὴν ἔκδοσιν τοῦ περὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἀλεξανδρείας ἔργου ἔγραφε

κατὰ Φεβρουάριον τοῦ 1936 πρὸς τὸν ἐν Παρισίοις ἐφησυχάζοντα μητροπολίτην πρ. Λεοντοπόλεως Σωφρόνιον: «Εὐχαριστῶ τῷ Θεῷ διότι ηὐδόκησε νὰ φέρω εἰς πέρας καὶ νὰ δημοσιεύσω τὸ πολύμοχθον τοῦτο ἔργον. Τώρα μὲ ἀπασχολεῖ ἡ Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, ἀλλὰ δυστυχῶς στεροῦμαι χρόνου. Μόλις διαθέτω ἐνίοτε ἐκ τῶν νυκτερινῶν ὡρῶν τινας πρὸς μελέτην. Εἶναι δ᾿ ἐκτάκτως ἐνδιαφέρουσα ἡ ἱστορία τῆς ἐκκλησίας ταύτης καὶ ἀπὸ ἐκκλησιαστικῆς καὶ ἀπὸ ἐθνικῆς ἐπόψεως δι᾿ ἡμᾶς τοὺς ἕλληνας. Δυστυχῶς ἡ σπάνις τῶν σχετικῶν βοηθημάτων δυσχεραίνει τὴν ἔρευναν. Ἀλλ᾿ ἐλπίζω νὰ φθάσω εἰς ἀποτέλεσμα ἂν μείνω ἥσυχος...». Καὶ κατ᾿ Αὔγουστον τοῦ 1937 «Ἀσχολοῦμαι περὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, τὴν ἐντελῶς ἄγνωστον. Ἔφερα ἱκανὰ συγγράμματα ἐκ Γερμανίας ἰδίως, ἀλλὰ εὑρίσκομαι ἀκόμη πρὸ κενῶν, τὰ ὁποῖα μόνον εἰς τὴν Εὐρώπην ἐργαζόμενος ἠδυνάμην ν᾿ ἀναπληρώσω. Ἀλλὰ δυστυχῶς στεροῦμαι τοιούτου εὐτυχήματος δέσμιος ὢν καὶ δοῦλος μυρίων ἀσχοληµάτων..». Καὶ κατὰ Δεκέμβριον τοῦ αὐτοῦ ἔτους πρὸς τὸν αὐτόν: «... Ἀσχολοῦμαι ἀπὸ πολλοῦ περὶ τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, ἡ ὁποία προκαλεῖ μέγιστον ἐνδιαφέρον, εἶναι δὲ ἀνερεύνητος τὸ πλεῖστον καὶ ἰδίως ἀπὸ ἑλληνικῆς καὶ ὀρθοδόξου ἐπόψεως. Δυστυχῶς ἐλάχιστος μοὶ περισσεύει χρόνος, πρόκειται δὲ περὶ ἔργου, τὸ ὁποῖον ἔπρεπε νὰ συναχθῇ ἐν ταῖς βιβλιοθήκαις τῆς Εὐρώπης. Θὰ τὸ θεωρήσω θαῦμα ἂν κατορθώσω νὰ τὸ φέρω εἰς πέρας, διαθέτων ἐλαχίστας ὥρας νυκτερινάς, διότι τὴν ἡμέραν εἶναι ἀφάνταστον τὸ πλῆθος τῶν ἀσχολιῶν μου. Ἐν Ἀθήναις δὲν ὑπάρχει, δυστυχῶς, ἡ ἐν Παρισίοις ἐκδιδομένη Patrologia Orientalis. Ἐρεύνησον παρακαλῶ ἂν ὑπάρχῃ πίναξ τοῦ περιεχομένου ὅλων τῶν τόμων καὶ ἂν πωλῶνται τόμοι χωριστά. Ἔχω ἀνάγκην δύο ἢ τριῶν μόνον..».

Ὅταν μικρὸν πρὸ τῆς τελευτῆς του ἠδυνήθη νὰ φέρῃ εἰς πέρας τὸ ὅλον ἔργον, ἐξέφραζεν ἐπανειλημμένως τὴν ζωηράν του ἱκανοποίησιν, μολονότι καὶ ἐπ᾿ αὐτῆς τῆς κλίνης τῆς τελευταίας του ἀσθενείας κατατρυχόμενος ἐξέφραζεν εἰς τοὺς περὶ αὐτὸν τὴν στενοχωρίαν του διὰ τὰ ἅπερ ἀφίνει ὀλίγα κενὰ εἰς τὸ σύγγραμμα, συνίστα δ᾿ ὅπως παραδοθῇ τὸ χειρόγραφόν του εἰς τὸν ὑποφαινόμενον παλαιὸν μαθητήν του καὶ φίλον μετὰ λεπτομερῶν ὑποδείξεων πρὸς συμπλήρωσιν καὶ ἔκδοσιν. Τὴν Ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας ὁ ἀείμνηστος συγγραφεύς της ἐχαρακτήριζεν ὡς τὸ καλλίτερον ἐκκλησιαστικόν του ἔργον. Δυσφορῶν διότι τὸ περὶ τοῦ μοναχισμοῦ τμῆμά του κατέσχε δυσαναλόγως πρὸς τὰ λοιπὰ τμήματα μεγάλην ἔκτασιν, εἶχεν ἐκδηλώσει τὴν ἐπιθυμίαν νὰ ἐκδοθῇ τοῦτο αὐτοτελῶς, ὅπερ καὶ ἔπραξα δημοσιεύσας αὐτὸ ἐν τῇ ὑπ᾿ ἐμοῦ διευθυνομένῃ Ἐπιστημονικῇ Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν (1938—39), ἀφ᾿ ἧς ἐξεδόθη καὶ εἰς ἀνάτυπα. Μὴ προφθάσας νὰ συντάξῃ αὐτὸ συντομώτερον διὰ τὴν ἐν τῇ συγγραφῇ προοριζομένην θέσιν, συνέστησε τὴν σύντμησιν αὐτοῦ, προετίμησα ὅμως νὰ τὸ τοποθετήσω ὡς εἶχεν ὡς πέμπτον κεφάλαιον (σελ. 656—718). Ἐν τῇ αὐτῇ Ἐπετηρίδι τῶν ἐτῶν 1937—38 (σ. 1—16) εἶχε προδημοσιεύσει ὁ ἴδιος μικρὸν ἐκ τῆς συγγραφῆς τμῆμα ὑπὸ τὸν τίτλον «Εἰδήσεις περὶ τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ ιστ´ μέχρι τῶν μέσων τοῦ ιζ´ αἰῶνος, κεφάλαιά τινα δ᾿ ἄλλα τοῦ ἔργου ἐξέδωκεν ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι τῆς Ἑταιρείας Βυζαντινῶν Σπουδῶν (1932, 1936, 1937) καὶ ἐν «Θεολογίᾳ» (τόμ. ΙΣΤ´, 97—193). Κατ᾿ ἐπιθυμίαν τοῦ Μακαριωτάτου Ἀλεξανδρείας Χριστοφόρου ἐξεδόθη ἰδιαιτέρως τὸ περὶ τῆς ἐν Συρίᾳ λατι-

νικῆς προπαγάνδας (1949), εἰς τὸ τέλος τῆς παρούσης ἐκδόσεως καταλαμβάνον τὰς σελίδας α'—λε'.

Δὲν ἠξιώθη νὰ ἐκδώσῃ τὸ ἔργον ὁ ἴδιος. Τὸ εὗρον μεταξὺ τοῦ πλήθους τῶν χειρογράφων, τῶν περιελθόντων μετὰ τὴν τελευτὴν τοῦ μακαριστοῦ συγγραφέως εἰς χεῖράς μου, ἐπὶ μακρὸν δὲ μὲ ἐστενοχώρει τὸ πρόβλημα τῆς ἐκδόσεώς του, ἐφ' ὅσον ἔπρεπε νὰ ἐξευρεθοῦν αἱ πρὸς ταύτην μεγάλαι δαπάναι διὰ τὸν μέγαν του ὄγκον. Ἐκ τοῦ ἀδιεξόδου μὲ ἐξήγαγεν ὁ ἀκένωτος εἰς εὐγρεσίας παλαιὸς μὲν μαθητὴς τοῦ ἀειμνήστου Χρυσοστόμου, καὶ ἐμὸς δὲ προσφιλὴς συμμαθητὴς ὑπὸ τῷ αὐτῷ διδασκάλῳ ἐν τῇ Θεολογικῇ Σχολῇ τοῦ Σταυροῦ, ἀκραιφνὴς δὲ φίλος καὶ συναγωνιστὴς ἐν τῷ πνευματικῷ στίβῳ τῶν ὑπ' ἐμοῦ ἐν τοῖς Πατριαρχείοις Ἀλεξανδρείας πρὸ πεντηκονταετίας που ἐπὶ τοῦ φιλομουσοτάτου Πάτα καὶ Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Φωτίου Α' διευθυνομένων δύο πατριαρχικῶν περιοδικῶν «Ἐκκλησιαστικοῦ Φάρου» καὶ «Πανταίνου». Ἡ Α. Θ. Μ., μόλις ὡς τῷ ἀνεκοίνωσα τὸ σπουδαῖον τοῦτο ἐπιστημονικὸν κληροδότημα τοῦ λαμπροῦ διδασκάλου μας, ἀμέσως μοὶ ἐδήλωσεν ὅτι αὐτὸς ἀναλαμβάνει εὐχαρίστως τὴν ἔκδοσιν. Οὕτω, χάρις εἰς τὴν πολύτιμον ταύτην πατριαρχικὴν χορηγίαν, ἡ μὲν Ἐκκλησία Ἀντιοχείας ἀποκτᾷ τὴν πλήρη αὐτῆς Ἱστορίαν ἀπὸ τῆς σοφῆς γραφίδος τοῦ μοναδικοῦ ἱστορικοῦ τῆς Ὀρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, ἡ δ' ὀρθόδοξος Θεολογία σεμνύνεται πλουτιζομένη καὶ διὰ τοῦ ἐξόχου τούτου ἔργου τοῦ ἀοιδίμου ἀνυστάκτου θεράποντός της.

Τὸ ἔργον ἀπαρτίζεται ἐκ τριῶν περιόδων. Τούτων ἡ πρώτη περιλαμβάνει τὴν ἀρχαίαν ἱστορίαν τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (35—451)· ἐν τρισὶ κεφαλαίοις ὁρίζονται τὰ τῆς ἱδρύσεως τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας, ἱστοροῦνται οἱ ἐν ταῖς χώραις αὐτῆς διωγμοί, ἡ διάδοσις τοῦ Χριστιανισμοῦ, ἡ ἐμφάνισις τῶν «γνωστικῶν», Παύλου τοῦ Σαμοσατέως καὶ τοῦ ἀρειανισμοῦ καὶ ἡ ἐν Ἀντιόχειᾳ δρᾶσις τοῦ πρεσβυτέρου Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου (σελ. 3—328). Ἐν τῇ δευτέρᾳ περιόδῳ ἐκτίθεται ἐν πέντε κεφαλαίοις ἡ μέση ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (451—1517), ἔνθα ὁ σ. ἀφηγεῖται τὴν ἐκ τοῦ μονοφυσιτισμοῦ διαίρεσιν αὐτῆς, τὴν ἐσωτερικὴν ζωὴν τῆς ἀντιοχικῆς Ἐκκλησίας ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ δ' μέχρι τέλους τοῦ στ' αἰῶνος, τὴν κατάστασιν αὐτῆς ἐπὶ τῆς πρώτης ἐν Συρίᾳ ἀραβοκρατίας, ἐπὶ τῆς αὐτόθι παλινορθώσεως τῆς ἑλληνικῆς κυριαρχίας καὶ τῆς μετ' αὐτὴν ἐπικρατήσεως τῶν σελτζουκιδῶν, τῶν φράγκων καὶ τῶν μαμελούκων (σελ. 329—981). Τὴν τρίτην, τέλος, περίοδον πληροῖ ἡ νέα ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (1517—1935)· τὰ ἐν αὐτῇ δύο κεφάλαια πραγματεύονται περὶ τῆς ἀνασυγκροτήσεως τῆς Ἐκκλησίας ἐν μέσῳ τῶν ἐν ἀρχῇ τῆς τουρκοκρατίας ἀνωμαλιῶν, περὶ τῆς εἰς Ρωσίαν μεταβάσεως τοῦ Πατριάρχου Ἰωακεὶμ Ε' καὶ περὶ τῶν ἀπαρχῶν τῆς ἐν Ἀντιοχείᾳ πνευματικῆς ἀναγεννήσεως. Ἐπακολουθοῦν αἱ νέαι διαιρέσεις ἐν τῇ ἀντιοχικῇ Ἐκκλησίᾳ συνεπείᾳ τῶν ἐπὶ τοῦ πατριαρχικοῦ θρόνου ὀλεθρίων διεκδικήσεων καὶ τῆς ἐν Συρίᾳ λατινικῆς προπαγάνδας, ὡς καὶ ἐξιστόρησις τῶν τελευταίων ὑπὲρ τῆς Ὀρθοδοξίας ἀγώνων, τῶν ἐν τῷ Πατριαρχείῳ Ἀντιοχείας μεταβολῶν καὶ τῆς συγχρόνου συγκροτήσεως τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας (σ. 985—1048 + α'—λε').

Εἶνε, ὁμολογουμένως, ἄκρως ἐνδιαφέρουσα ἡ ἐν τῷ ὄντως ἀξιοσπουδάστῳ τούτῳ ἔργῳ ἐξιστόρησις τῶν τυχῶν τῆς ἐν λόγῳ ἀποστολικῆς Ἐκκλησίας, ἐκτιθεμένη μετὰ τῆς εἰς τὸν ἐπιστημονικὸν θεολογικὸν κόσμον λίαν γνωρίμου ἐμβριθείας τοῦ ἀοιδίμου πρωθιεράρχου. Χάρις εἰς τὴν τόσον γόνιμον

πρὸς τὰς ἐκκλησιαστικοϊστορικὰς μελέτας ἀφοσίωσιν τοῦ διαπρεπεστέρου τῶν παρ' ἡμῖν ἐκκλησιαστικῶν ἱστοριογράφων, ἡ Ἐκκλησία Ἀντιοχείας ἀποκτᾷ διὰ τῆς ὑπ' ὄψιν ἡμῶν συγγραφῆς τὸ ἀντάξιον τῆς περιπετειώδους της ἱστορίας μνημεῖον θὰ ηὐχόμεθα δὲ ὅπως ἐξευρεθῇ εὐκολία μεταφράσεως αὐτοῦ εἰς τὴν ἀραβικὴν χάριν τοῦ ἀραβοφώνου τῆς Ἐκκλησίας Ἀντιοχείας ὀρθοδόξου ποιμνίου.

ΓΡΗΓΟΡΙΟΣ ΠΑΠΑΜΙΧΑΗΛ

Fr. Nötscher Die Psalmen (Die Heilige Schrift in Deutscher Ubersetzung) Echter Verlag. 1947 (292 Seiten).—*H. Junker* Das Buch Job (1951). 103 Seiten. *V. Hamp* Sirach (1951). 145 Seiten.

Τὰ μετὰ χεῖρας ἔργα ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἤδη ἐπανειλημμένως ἀπὸ τῆς στήλης ταύτης μνημονευθεῖσαν καὶ βιβλιογραφηθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν νέαν καὶ συγκεχρονισμένην γερμανικὴν (ρωμαιοκαθολικὴν) μετάφρασιν τῆς Π. Διαθήκης, τὴν λεγομένην ἀπὸ τοῦ ἐκδοτικοῦ της οἴκου Echter Bibel, ἥτις εἶναι ἐφωδιασμένη μετὰ συντόμων εἰσαγωγῶν καὶ ἑρμηνευτικῶν σχολίων. Τὸ πρῶτον τῶν ἀνωτέρω σημειουμένων τευχῶν περιέχει τὴν βίβλον τῶν *Ψαλμῶν* ἐπεξειργασμένην ὑπ' αὐτοῦ τοῦ ἐκδότου τῆς σειρᾶς ταύτης καθηγητοῦ Nötscher. Προτάσσεται πρόλογος τοῦ ὅλου ἔργου, ἔνθα ἀνομολογεῖται ἡ ἀλήθεια, ὅτι «πᾶσα μετάφρασις ἀποτελεῖ τόλμημα, ὅπερ καὶ ἐπὶ τῇ μεγίστῃ προσπαθείᾳ καὶ εὐσυνειδησίᾳ εἶναι ἀδύνατον νὰ ἐπιτύχῃ ἐντελῶς» καὶ ὅτι τοῦτο «δὲν ἰσχύει περὶ οὐδενὸς ἔργου βιβλίου τοσοῦτον, ὅσον προκειμένου περὶ τῆς Ἁγ. Γραφῆς». Ἕπεται σύντομος εἰσαγωγὴ περὶ τῆς βιβλικῆς ποιήσεως καὶ περὶ τοῦ τίτλου τῶν *Ψαλμῶν*, ἧς τὸ περιεχόμενον εἶναι μὲν νεώτερον τῶν βαβυλωνιακῶν ὕμνων καὶ προσευχῶν, ὑπερέχει δ' ὅμως κατά τε τὴν λογοτεχνικὴν καὶ τὴν θρησκευτικὴν ἀξίαν. Ὁ σ., καίπερ ἀνήκων μετὰ τῶν συνεργατῶν του εἰς τὴν χορείαν τῶν λεγομένων προοδευτικῶν ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, δέχεται ὅμως τὴν ὕπαρξιν οὐ μόνον δαυϊτικῶν, ἀλλὰ καὶ παλαιοτέρων τοῦ Δαυῒδ ψαλμῶν, καὶ ἀναγνωρίζει τὴν ἀνυπέρβλητον δυσχέρειαν πρὸς καθορισμὸν τῆς ἡλικίας πολλῶν ψαλμῶν. Ἐπακολουθεῖ ἡ μετάφρασις τῶν ψαλμῶν εἰς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν, ἧς προτάσσεται συντομωτάτη εἰσαγωγὴ περὶ τῶν περιστατικῶν ἑκάστου ψαλμοῦ ἐν τῇ σχέσει αὐτοῦ πρὸς τὴν Κ. Διαθήκην καὶ κάτωθεν τοῦ κειμένου παρατίθενται διορθώσεις τοῦ κειμένου ὑπὸ τοῦ Nötscher, προϊὸν μακρῶν μελετῶν καὶ πείρας κριτικῆς πολλῆς, ἔτι δὲ καὶ τὰ ἀπαραίτητα σχόλια πραγματικοῦ περιεχομένου.

Τὸ *δεύτερον* τεῦχος περιέχει ἑρμηνευτικὴν ἐπεξεργασίαν ἀφ' ἑνὸς τοῦ βιβλίου τοῦ *Ἰὼβ* ὑπὸ τοῦ ἐγκρίτου ἑρμηνευτοῦ Junker, ἀφ' ἑτέρου δὲ τοῦ δευτεροκανονικοῦ, ἀλλὰ διδακτικωτάτου βιβλίου τοῦ Σειρὰχ ὑπὸ τοῦ καθηθηγητοῦ Hamp. Προηγεῖται καὶ ἐνταῦθα σύντομος εἰσαγωγή, ἕπεται δὲ ἡ μετάφρασις μετά τινων κριτικῶν διορθώσεων τοῦ κειμένου καὶ βραχέων σχολίων. Ὁ συγγραφεὺς τοῦ πρώτου βιβλίου παραλαβὼν τὴν περὶ Ἰὼβ ἀφήγησιν ἐκ παλαιοτάτης παραδόσεως ὑφαίνει περὶ αὐτὴν τὸ λογοτεχνικὸν καὶ θρησκευτικὸν μεγαλούργημά του, τοῦ ὁποίου τὸ θέμα εἶναι ἡ θεοδικία. Θὰ συνεγράφη δὲ τὸ βιβλίον τοῦτο κατὰ τὸν J. μετὰ τὸν Ἰεζεκιήλ, κατὰ τοὺς πρώτους μετὰ τὴν αἰχμαλωσίαν χρόνους, καὶ δὴ περὶ τὸ 400 π.Χ., ἣν γνώμην οὐδαμῶς συμμεριζόμεθα, δι' οὓς λόγους ἀναπτύσσομεν ἐν τῇ ἡμετέρᾳ Εἰσαγωγῇ εἰς τὴν Π. Δ. Ἐξ ἄλλου δ' ὅμως ὁ Junker ἔχεται τῆς πολλαχῶς διαβληθείσης φιλολογικῆς ἑνότητος τοῦ βιβλίου, τοῦ ὁποίου παραμένει ἀμε-

τάθετος ἡ κορυφαία ἐν τῇ παγκοσμίῳ γραμματείᾳ λογοτεχνικὴ θέσις, ὡς μονίμου μέτρου τοῦ ὕψους τοῦ λόγου (Der Masstab für das Erhabene). Τὸ βιβλίον παρέχει πλείονας ἑρμηνευτικὰς δυσχερείας, ὧν ἡ ἄρσις κατὰ τὸν Ν. ἐπιδιωκτέα μᾶλλον δι᾽ ὀρθῆς ἑρμηνευτικῆς μεθόδου ἢ διὰ τῆς κριτικῆς τοῦ κειμένου.

Καὶ τῆς ἑρμηνευτικῆς ἐπεξεργασίας τῆς βίβλου τοῦ *Σειρὰχ* προτάσσεται σύντομος εἰσαγωγή, ἔνθα ὑποστηρίζεται ὅτι αὕτη ἐγράφη περὶ τὸ 180 π.Χ. καὶ μετεφράσθη περὶ τὸ 130 π. Χ., ἀποτελεῖ δὲ εἶδος ἐγχειριδίου πρακτικῆς φιλοσοφίας τῆς ζωῆς ἐπὶ τῇ βάσει τῆς Π. Διαθήκης. Ἡ ὑπὸ τοῦ ἐγγόνου τοῦ Σειρὰχ φιλοπονηθεῖσα ἑλληνικὴ μετάφρασις τῆς βίβλου ταύτης προδίδει ἱκανὰς παρεξηγήσεις καὶ δείγματα ὑπερβολικοῦ ἐξελληνισμοῦ τοῦ περιεχομένου αὐτῆς, πολὺ ὑποδεεστέρα ὅμως τυγχάνει ἡ ἐν τῇ Βουλγάτᾳ περιλαμβανομένη λατινικὴ μετάφρασις. Ἡ ἐπακολουθοῦσα γερμανικὴ μετάφρασις καὶ ἐπεξεργασία τῆς βίβλου τοῦ Σειρὰχ γίνεται ἐπιμελῶς ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἑλληνικοῦ καὶ τοῦ λατινικοῦ καὶ τοῦ συριακοῦ κειμένου ἀφ᾽ ἑνὸς καὶ τοῦ ἀπὸ τοῦ 1896—1930 ἀνευρεθέντος μεγίστου μέρους τοῦ ἑβραϊκοῦ πρωτοτύπου ἀφ᾽ ἑτέρου. Ὅ,τι ἐτονίσαμεν ἄλλοτε προκειμένου περὶ τῶν προηγηθέντων τευχῶν τῆς παρούσης ἑρμηνευτικῆς σειρᾶς ἰσχύει καὶ περὶ τῶν μετὰ χεῖρας. Πρόκειται περὶ σπουδαίας συμβολῆς οὐ μόνον πρὸς βιβλικὴν κατάρτισιν τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ πρὸς προαγωγὴν τῆς ἐπιστημονικῆς κατανοήσεως τῆς Ἁγ. Γραφῆς, συμβολῆς ἀξίας πάσης προσοχῆς καὶ μιμήσεως.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Gerhad von Rad, Das erste Buch Mose. Kap 1—12, übesetzt und erklärt. 2 Auflage (Das Alte Testament Deutsch). Verlag von Vandehoeck und Ruprecht in Göttingen. 1950 (σελ. 136).

Τὸ μετὰ χεῖρας περισπούδαστον εἰς τὰ κεφ. 1—12 τῆς Γενέσεως Ὑπόμνημα τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τῆς Χαϊδελβέργης καθηγητοῦ τῆς Π. Δ. von Rad ἀνήκει εἰς τὴν γνωστὴν ὑπὸ τὸν τίτλον Das Alte Testament Deutsch σειρὰν ὑπομνημάτων εἰς τὴν Π. Διαθήκην, ἧς τῆς ἔκδοσιν ἐν συνεργασίᾳ μετ᾽ ἄλλων διαπρεπῶν εἰδικῶν ἐρευνητῶν ἔχουσιν ἀναλάβει οἱ καθηγηταὶ V. Herntrich καὶ A. Weiser. Τοῦ ὑπομνήματος τούτου προτάσσεται ἐκτενὴς *εἰσαγωγὴ* (σελ. 7—33), ἔνθα ἐξετάζονται ἡ θέσις τῆς Γενέσεως ἐν τῇ Ἑξατεύχῳ, αἱ τρεῖς ἀφηγηματικαὶ πηγαί, τὸ θεολογικὸν πρόβλημα τοῦ Ἰαχβιστοῦ καὶ τὰ ἑρμηνευτικὰ προβλήματα τῶν διηγήσεων τῆς Γενέσεως. Τὴν εἰσαγωγὴν ταύτην, ἂν καὶ ὁ συγγραφεὺς αὐτῆς ἔχεται τῆς περὶ τεσσάρων πηγῶν γενικῆς θεωρίας τοῦ Wellhausen, διακρίνει ἐμβρίθεια μεθ᾽ ἱκανῆς νηφαλιότητος κρίσεως. Χαρακτηριστικὴ δὲ τῆς κατευθύνσεως τοῦ συγγραφέως εἶναι ἡ ἑξῆς παρατήρησις αὐτοῦ ἐν τῷ προλόγῳ. «Ὅτι ἡ κριτικὴ τῶν πηγῶν δὲν ἀποτελεῖ τὸ τελευταῖον συμπέρασμα τῆς σοφίας, προτίθεται ἀκριβῶς νὰ ὑποδείξῃ τὸ παρὸν ὑπόμνημα» (σελ. 5). Ἐπίσης χαρακτηριστικὴ τῆς κατευθύνσεως τοῦ σ. εἶναι ἡ ἑτέρα παρατήρησίς του ἐν τῷ αὐτῷ προλόγῳ, ὅτι «τὸ δέος πρὸς ἀναγνώρισιν ὑψηλῆς πνευματικότητος ἤδη ἐν τῇ παλαιοτάτῃ βασιλικῇ τοῦ Ἰσραὴλ ἐποχῇ ἐμφαίνει ψευδῆ ἐπιστημονικότητα» (σ. 5). Τὸν Γιαχβιστὴν τοποθετεῖ ὁ σ. περὶ τὰ μέσα τοῦ ι´ αἰῶνος, τὸν Ἐλωχειμιστὴν περὶ τοὺς δύο αἰῶνας βραδύτερον καὶ τὸν Ἱερατικὸν κώδικα μεταξὺ 538 καὶ 450, ἀναγνωρίζει δ᾽ ὅμως τὴν εἰς τὰς πηγὰς ταύτας συμπερίληψιν παλαιοτάτου ἱστορικοῦ ὑλικοῦ. Πλήρης θαυμασμοῦ ἵσταται

πρὸ τῆς ἀφηγηματικῆς τέχνης ἰδίᾳ τοῦ Ἰαχβιστοῦ καὶ ἀναγνωρίζει τὸν ἰσχυρὸν προφητικὸν χαρακτῆρα τοῦ Ἐλωχειμιστοῦ καὶ τὸν θεολογικὸν τῆς λεγομένης Ἱερατικῆς πηγῆς. Χαρακτηριστικὴ τέλος εἶναι ἡ καὶ ἐν σελ. 32 διατυπουμένη ἐκδοχὴ τοῦ σ., καθ' ἣν ἐφ' ὅσον ἡμεῖς παραλαμβάνομεν τὴν Π. Διαθήκην ἀπὸ τῶν χειρῶν τοῦ Ἰησοῦ, ἄρα καὶ ἡ ἑρμηνεία αὐτῆς θὰ ἐξαρτᾶται ἐκ τῆς περὶ τοῦ προσώπου τοῦ Ἰ. Χριστοῦ γνώμης ἡμῶν.

Ἐν τῷ *καθαρῶς ἑρμηνευτικῷ β' μέρει* τοῦ ὑπομνήματος τούτου ἐπακολουθεῖ ἡ γερμανικὴ μετάφρασις τοῦ βιβλίου μεθ' ἑρμηνείας ἐναρμονιζούσης τὸ φιλολογικὸν μετὰ τοῦ θεολογικοῦ διαφέροντος, ὡς συμβαίνει καὶ ἐν τοῖς λοιποῖς ὑπομνήμασι τῆς σειρᾶς ταύτης, καὶ ἀποσκοπούσης κυρίως εἰς τὴν διακρίβωσιν καὶ ἀνάδειξιν τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ θεολογικοῦ περιεχομένου τοῦ ἱεροῦ τούτου βιβλίου. Ἐλπίζομεν, ὅτι δὲν θὰ βραδύνῃ ἡ συμπλήρωσις τοῦ Ὑπομνήματος τούτου, ἀπὸ τοῦ ὁποίου πολλὰ ἔχει νὰ διδαχθῇ, ἔστω καὶ μεθ' ἱκανῶν ἐπιφυλάξεων, ὁ ὀρθόδοξος ἀναγνώστης.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Basil de Césarèe. Homélies sur l' Hexaemeron. Text Grec et traduction par *St. Giet*. Éditions du Cerf. Paris 1949 (σ. 540). *Jean Chrysostome*, sur l' incompréhensibilité de Dieu. Introduction de *F. Cavallera* et de *J. Daniélou*. Traduction et notes de *Rob. Fracelière*. Éditions du Cerf. Paris 1951 (σ. 317).

Homélies Pascales. I Une homélie inspirée du traité sur Pâque d' Hippolyte. Étude, Édition et traduction par P. Nautin. Éditions du Cerf. Paris 1950. (σ. 203).

Καὶ τὰ τρία μετὰ χεῖρας τεύχη ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐπίσης ἀπὸ τῶν στηλῶν τούτων βιβλιογραφηθεῖσαν ὑφ' ἡμῶν περισπούδαστον σειρὰν Sources Chrétiennes, ἥτις, συνεχιζομένων τῶν εὐκλεῶν Γαλλικῶν πατρολογικῶν παραδόσεων, ἐκδίδεται κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη ἐν Παρισίοις ὑπὸ τὴν πεπνυμένην διεύθυνσιν τῶν ἐγκρίτων Ἰησουΐτων καθηγητῶν Lubac καὶ Daniélou καὶ Mondesert. Τοῦ *α' τεύχους* προηγεῖται ἐμπεριστατωμένη εἰσαγωγὴ τοῦ καθηγητοῦ Giet, ἔνθα περιέχεται ἀνάλυσις τοῦ περιφήμου ἔργου τοῦ Μ. Βασιλείου, ἔκθεσις περὶ τοῦ τρόπου τῆς ἑρμηνείας αὐτοῦ, περὶ τῶν πηγῶν, τῆς ἐπιτυχίας καὶ τῆς ἀξίας καὶ τῆς καταστάσεως τοῦ πρωτοτύπου κειμένου αὐτοῦ. (σ. 5—77). Ἕπεται πλουσία βιβλιογραφία (78—85), ἐπακολουθεῖ τὸ ἑλληνικὸν κείμενον μετὰ παραπλεύρου γαλλικῆς μεταφράσεως καὶ σχολίων (86—523) καὶ ἐπισυνάπτονται πίνακες πραγμάτων καὶ συγγραφέων καὶ περιεχομένων (σ. 523-540). Καὶ *τοῦ β' τεύχους* προηγεῖται εἰσαγωγὴ ὀφειλομένη εἰς τὸν κάλαμον τοῦ καθηγητοῦ Cavallera καὶ τοῦ διαπρεποῦς πατρολόγου καὶ φιλέλληνος καθηγητοῦ Daniélou, ὅστις ἰδιαιτέρως ἔχει ἀσχοληθῆ περὶ τὸ ἔργον τοῦ Χρυσοστόμου «περὶ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ». Ἐν τῇ εἰσαγωγῇ ἐξετάζεται μετὰ πάσης ἐμβριθείας ἡ σχέσις τοῦ Χρυσοστόμου πρὸς τοὺς λεγομένους «ἀνομοίους», (σελ. 7—14) καὶ ἐπισκοπεῖται ἱστορικῶς καὶ φιλοσοφικῶς καὶ θεολογικῶς ἡ ἰδέα περὶ τοῦ ἀκαταλήπτου τοῦ Θεοῦ (15—32) καὶ ἀκολούθως ἀνακρίνονται ὁ ἱερὸς τρόμος (33—44), ἡ ἀγγελολογία (45—57) καὶ τὰ λειτουργικὰ δεδομένα (58—70). Ἕπεται τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον μετὰ γαλλικῆς μεταφράσεως καί τινων σχολίων καὶ τριῶν εὑρετηρίων.

Τέλος καὶ τοῦ *γ' τεύχους* προηγεῖται πρόλογος τοῦ ἐκδότου καὶ μεταφράστου καὶ ἕπεται ἐμβριθὴς κριτικὴ μελέτη καὶ ἀνάλυσις μιᾶς παλαιοτάτης

πασχαλινῆς ὁμιλίας, ἀποδιδομένης ἄλλοτε εἰς τὸν Χρυσόστομον καὶ εἰς τὸν Ἱππόλυτον Ρώμης, πράγματι δὲ οὔσης ἔργου ἀγνώστου συγγραφέως, ἐμπνεομένου ἐκ τῆς περὶ τοῦ Πάσχα πραγματείας τοῦ Ἱππολύτου (σελ. 13—111)· εἶτα δὲ παρατίθεται τὸ ἑλληνικὸν πρωτότυπον μετὰ βιβλικῶν παραπομπῶν καὶ τῶν διαφερουσῶν γραφῶν τοῦ κειμένου καὶ ἐπακολουθεῖ γαλλικὴ μετάφρασις. Τὸ βιβλίον κατακλείεται διὰ πίνακος τῶν παρατιθεμένων χωρίων τῆς Αγ. Γραφῆς, ἑτέρου πίνακος τῶν σπουδαιοτέρων ἑλληνικῶν λέξεων καὶ ἐκφράσεων καὶ ἄλλου πίνακος τῶν παλαιῶν χειρογράφων ὀνομάτων παλαιῶν καὶ νεωτέρων συγγραφέων, ὡς καὶ εὑρετηρίου.

Πρόκειται περὶ σπουδαίων βοηθημάτων ὄχι μόνον διὰ τοὺς φοιτητάς, ἀλλὰ καὶ διὰ τοὺς εἰδικῶς περὶ τὴν Πατρολογίαν ἀσχολουμένας, περὶ βοηθημάτων, τὰ ὁποῖα εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ κυκλοφορήσωσι καὶ παρ᾽ ἡμῖν καὶ νὰ τύχωσι καὶ μιμήσεως, πρωτοβουλίᾳ τῆς Ἀποστολικῆς Διακονίας.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

G. Kitson Clark The English Inheritance. An historical Essay SCM Press London. 1950 (σελ. 184).

Ἐν τῇ περισπουδάστῳ ταύτῃ μονογραφίᾳ τοῦ ἐν τῷ πανεπιστημίῳ τοῦ Cambrige καθηγητοῦ τῆς Ἱστορίας Clark ἐρευνῶνται ὑπὸ νέον φῶς καὶ ἀναδεικνύονται οἱ μετὰ τοῦ Χριστιανισμοῦ στενῶς συνδεόμενοι παράγοντες (ἰδέαι καὶ κινήσεις) τῆς Ἀγγλικῆς ἱστορίας, οἵτινες θεωροῦνται ὡς ἀπαραίτητοι διὰ τὴν συντήρησιν πάσης καλῆς καὶ εὐνομουμένης κοινωνίας. Τὸ ἔργον ἀποτελεῖται ἐκ 10 κεφαλαίων, ὧν ἐν μὲν τῷ α′ μετὰ τὴν εἰσαγωγὴν (σελ. 9—12) τίθεται τὸ πρόβλημα (σ. 13—17), ἐν δὲ τῷ β′ ἐξετάζεται ἡ σχέσις νόμου καὶ ἐλευθερίας (18—34), ἐν τῇ γ′ γίνεται λόγος περὶ τοῦ παλαιοῦ καθεστῶτος καὶ τῆς νέας δημοκρατίας (σ. 40—49), ἐν τῷ δ′ ἐξετάζεται ἡ παλαιὰ κοσμικὴ κοινωνικὴ τάξις (50—63), ἐν τῷ ε′ ἐξετάζεται ἡ παλαιὰ ἐκκλησιαστικὴ κοινωνικὴ τάξις (64—70), ἐν τῷ ς′ ἐξετάζεται ἡ παλαιὰ τάξις καὶ ἡ θρησκευτικὴ γνώμη (71-88), ἐν τῷ ζ′ καὶ η′ ἐξετάζεται ἡ σχέσις θρησκείας καὶ ἐλευθερίας, (89—138), ἐν τῷ θ′ ἀναλύεται ὁ ιθ′ καὶ κ′ αἰὼν (139—169) καὶ τέλος ἐν τῷ ι′ συνάγονται τὰ συμπεράσματα τῆς ἐρεύνης (170—181). Ἡ μονογραφία αὕτη, ἥτις εἶναι συντεταγμένη μετὰ πολλῆς κατανοήσεως καὶ καὶ συμπαθείας πρὸς τὸν Χριστιανισμὸν καὶ ἐκρίθη εὐμενέστατα ὑπὸ τῆς ἀγγλικῆς καὶ τῆς ξένης κριτικῆς, ἐνδιαφέρει, πρέπει νὰ ἐνδιαφέρῃ καὶ τὸν Ἕλληνα ἱστορικὸν καὶ θεολόγον καὶ κοινωνιολόγον καὶ πολιτικὸν καὶ εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο νὰ ἐκυκλοφόρει εὐρέως καὶ νὰ ἐμελετᾶτο καὶ παρ᾽ ἡμῖν.

Π. Ι ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

H. Clavier L'accès au royaume de Dieu. Paris 1944. (σελ. 135).

Τὸ ζήτημα περὶ τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐξ ἐκείνων, ἅτινα ἀπὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Κυρίου δὲν ἔπαυσαν νὰ ἠλεκτρίζωσιν οὐ μόνον τὰς καρδίας τῶν πιστῶν, ἀλλὰ καὶ τὰς διανοίας τῶν θεολόγων. Σχεδὸν ἀπὸ τῶν ἀρχῶν τοῦ παρόντος αἰῶνος εὑρίσκεται τὸ ζήτημα τοῦτο ἐν τῇ ἡμερησίᾳ διατάξει τῶν ζωηροτέρων θεολογικῶν συζητήσεων, μάλιστα μετὰ τὴν διατύπωσιν καὶ ἔνθερμον ὑπὸ πολλῶν ἐπιστημόνων ὑποστήριξιν τῆς λεγομένης ἐσχατολογικῆς ἐκδοχῆς τῆς βασιλείας τοῦ Θεοῦ. Καὶ ἡμεῖς ἐλάβομεν τὴν εὐκαιρίαν νὰ ἀσχοληθῶμεν περὶ τὸ ζήτημα ἐν τῇ ὑπὸ τὸν τίτλον «Ἰωάννης ὁ Βαπτιστὴς ὡς προφήτης» (1921) πραγματείᾳ ἡμῶν καὶ ἐν εἰδικῷ ἄρθρῳ τῆς Μεγ. Ἑλ-

λην. Ἐγκυκλοπαιδείας. Τὸ θέμα δὲ τοῦτο ἀποτελεῖ καὶ τὸ ὑποκείμενον τῆς παρούσης μελέτης τοῦ ἐν τῇ προτεσταντικῇ πανεπιστημιακῇ θεολογικῇ σχολῇ τοῦ Στρασβούργου διαπρεποῦς φιλέλληνος καθηγητοῦ Henri Clavier.

Ἡ περισπούδαστος βιβλικοθεολογικὴ αὕτη μελέτη ἀπαρτίζεται ἐκ τριῶν κυρίων κεφαλαίων, ἐξ ὧν ἐν μὲν τῷ α΄ (σελ. 6—33) ἐξετάζονται αἱ δυνατότητες τῆς εἰσόδου εἰς τὴν Βασ. τοῦ Θεοῦ (φιλολογικὴ ἔρευνα περὶ τῆς σχέσεως τῆς Βασιλ. τοῦ Θ. πρὸς τὸν ἄνθρωπον, αἱ παραβολαὶ περὶ τῆς βασιλείας, οἱ μακαρισμοί), ἐν δὲ τῷ β΄, ὅπερ ἐπιγράφεται «ὁ ἀγαθὸς θησαυρός», γίνεται λόγος περὶ τῶν τέκνων τῆς Βασ. τοῦ Θ., περὶ τῆς βιβλικῆς ἀνθρωπολογίας, καὶ περὶ τοῦ θησαυροῦ τῆς καρδίας καὶ περὶ χάριτος καὶ περὶ τοῦ φωτὸς τοῦ Λόγου (σ. 34—58) καὶ ἐν τῷ γ΄ κεφ. ἀναπτύσσονται οἱ ὅροι τῆς εἰσόδου εἰς τὴν Β. Θ., τ. ἔ. ἡ μετάνοια, ἡ πίστις, καὶ τὸ εὐαγγέλιον τῆς σωτηρίας (59—103). Τέλος ἐν συμπεράσματι (104—112) ἐξετάζεται ἡ ἠθικὴ τῆς Βασιλείας καὶ ἡ φύσις αὐτῆς. Τὸ ἔργον κατακλείεται διὰ τῆς παραθέσεως πινάκων τῶν χρησιμοποιουμένων βιβλικῶν χωρίων, τῶν ἑρμηνευομένων βιβλικῶν ὅρων καὶ τῶν χρησιμοποιουμένων μὴ βιβλικῶν χωρίων, ὡς καὶ ἀναλυτικοῦ πίνακος τοῦ περιεχομένου (113-135). Τὴν μελέτην ταύτην διακρίνει κατοχὴ τῆς Ἁγ. Γραφῆς, ἐνημερότης τελεία περὶ τὴν ὑπάρχουσαν βιβλιογραφίαν, μάλιστα τὴς τελευταίας πεντηκονταετίας, ψυχολογικὴ καὶ θεολογικὴ ἐμβρίθεια καὶ ἡ κλασσικὴ γαλατικὴ σαφήνεια σκέψεως καὶ ἐκθέσεως τῶν πραγμάτων, τῆς ὁποίας ἀριστοτέχνης τυγχάνει ὁ σοφὸς συγγραφεύς, ἐπὶ δὲ τούτοις καὶ νηφαλιότης κρίσεως, χωρὶς τοῦτο νὰ σημαίνῃ παντελῆ ἔλλειψιν ἐπιφυλάξεων ἔναντι αὐτῆς ἐκ μέρους ἑνὸς ὀρθοδόξου θεολόγου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

Ψυχολογία καὶ ζωή. Μελέται τοῦ Ἰνστιτούτου ἰατρικῆς ψυχολογίας καὶ ψυχικῆς ὑγιεινῆς. Τεῦχος 1 ***Ἡ ἀρρωστεία καὶ ἡ ψυχή***. Ἐπιμελεία Ἀρ. Ἀσπιώτη. Ἐκδόσεις Δαμασκοῦ. Ἀθῆναι. 1951 (σελ. 485).

Τεῦχος 2. *Ἀρ. Ἀσπιώτη* Ἡ κρίσις τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας. Ἀθῆναι 1951 (σελ. 95).

Τεῦχος 3 *Ἀρ Ἀσπιώτη* Ὁ ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμός. Ἀθῆναι 1951 (σ. 91).

Καὶ τὰ τρία δημοσιεύματα ταῦτα συμπεριλαμβάνονται εἰς τὴν ὑπὸ τὸν τίτλον ***Ψυχολογία καὶ ζωὴ*** σειρὰν μελετῶν τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Ἰατρικῆς ψυχολογίας καὶ ψυχικῆς ὑγιεινῆς, αἵτινες μελέται ἐμπνεόμεναι ὑπὸ τοῦ χριστιανικοῦ πνεύματος ἔρχονται, ὡς καὶ τὸ μνημονευθὲν Ἰνστιτοῦτον, νὰ πληρώσωσι σπουδαῖον κενὸν ἐν τῇ πνευματικῇ τῆς χώρας ἡμῶν ζωῇ. Ἡ ψυχὴ τοῦ Ἰνστιτούτου εἶναι, ὡς φαίνεται καὶ ἐν τοῖς τίτλοις τῶν ἀνωτέρω ἀνωτέρω σημειουμένων βιβλίων, ὁ ψυχίατρος κ. Ἄριστος Ἀσπιώτης. Τὸ *α΄ τεῦχος* ἐκδιδόμενον ἐπιμελείᾳ τοῦ ψυχιάτρου τούτου περιέχει σειρὰν μελετῶν γνωστῶν Ἑλλήνων (Μ. Γερουλάνου, Δ. Χαροκόπου, Ἀ. Καραντώνη, Γ. Δαΐκου, Ἀ. Ἀσπιώτη) καὶ ξένων ἐπιστημόνων, ἐν οἷς καὶ οἱ Siebeck, Tournier, Sadler, Orelli κ. ἄ. Αἱ μελέται αὗται στρέφονται περὶ ἐπικαιρότατον θέμα τῆς συγχρόνου Ἰατρικῆς, οἷον εἶναι τὸ περὶ τῆς σχέσεως τῆς σωματικῆς ἀρρωστείας πρὸς τὸν ψυχικὸν παράγοντα. Εἰς τὸ τεῦχος τοῦτο ἐπισυνάπτεται παράρτημα περιέχον εἰδικὸν ἐρωτηματολόγιον καὶ γενικὴν ἐξέτασιν τῆς προσωπικότητος, συντεταγμένον ὑπὸ τοῦ Ἀμερικανοῦ ψυχιάτρου W. Sadler καὶ εὐμενῶς παραχωρηθὲν ὑπ' αὐτοῦ εἰς τὸ ἑλληνικὸν Ἰνστιτοῦ-

τον Ἰατρικῆς ψυχολογίας, παρατιθέμενον δ' ἐνταῦθα ἐν ἑλληνικῇ μεταφράσει. Ἐν τῷ β' καὶ γ' τεύχει ὁ ψυχίατρος Ἀσπιώτης ἀσχολεῖται περὶ τὰ ἐπικαιρότατα ζητήματα περὶ τῆς κρίσεως τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας καὶ τοῦ ἐπαγγελματικοῦ προσανατολισμοῦ. Ἐλπίζομεν, ὅτι καὶ τὰ τρία τεῦχη ταῦτα θὰ μελετηθῶσι μετὰ πολλῆς προσοχῆς καὶ ὠφελείας οὐ μόνον ὑπὸ τῶν ψυχιάτρων, καὶ τῶν ἰατρῶν ἐν γένει, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τῶν παιδαγωγῶν καὶ τῶν θεολόγων, ἰδίᾳ δὲ τῶν κληρικῶν. Εὐχόμεθα δὲ ὅπως συνεχισθῇ ἡ ὑπὸ αἰσίους οἰωνοὺς ἐγκαινισθεῖσα ἐργασία τοῦ μνημονευθέντος ἑλληνικοῦ Ἰνστιτούτου.

Π. Ι. ΜΠΡΑΤΣΙΩΤΗΣ

H. H. Rowley, From Joseph to Joshua. Biblical Traditions in the light of Archaeology. London 1950.

Ὁ ἀσχολούμενος μὲ τὴν Παλ. Διαθήκην γνωρίζει ὅτι τὰ δυσχερέστερα πρὸς λύσιν προβλήματα εἶναι τὰ χρονολογικά, ἰδίᾳ δὲ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὸν χρόνον ἀπὸ τῆς Πατριαρχικῆς ἐποχῆς μέχρι τέλους περίπου τῆς ἐποχῆς τῶν Κριτῶν. Τοῦτο δὲ προέρχεται ἐκ δύο κυρίως λόγων. Ἡ Π. Δ. παρὰ τὴν περὶ τῶν Πατριαρχῶν, τῆς Ἐξόδου ἐξ Αἰγύπτου καὶ τῆς κατακτήσεως τῆς Παλαιστίνης ὑπὸ τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐκτενῆ διήγησιν, δὲν παρέχει πολλὰς σαφεῖς χρονολογικὰς μαρτυρίας καὶ ἐνδείξεις πρὸς ἀκριβῆ χρονικὸν προσδιορισμὸν τῶν γεγονότων ἀλλὰ καὶ αἱ παρεχόμεναι ἐνίοτε φαίνονται δυσκόλως πρὸς ἀλλήλας συμβιβαζόμεναι, διὸ καὶ εἶναι ἐπιδεκτικαὶ διαφόρων ἑρμηνειῶν. Ἀφ' ἑτέρου τὸ σχετικὸν ἐξωβιβλικὸν ὑλικὸν εἶναι ἀκόμη πενιχρόν, αἱ δὲ ὑπὸ τούτου πάλιν παρεχόμεναι ἐνδείξεις εἶναι ἐπιδεκτικαὶ διαφόρων ἑρμηνειῶν καὶ διαφόρων τρόπων ἐναρμονίσεως πρὸς τὰ ὑπὸ τῆς Π. Δ. παρεχόμενα. Ἀναμφιβόλως τὸ ὑπὸ τῆς Ἀρχαιολογίας κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας καὶ προσφάτως συσσωρευθὲν ὑλικὸν προήγαγε κατὰ πολὺ τὴν λύσιν τῶν ἐπὶ μέρους χρονολογικῶν ζητημάτων, χωρὶς βεβαίως τὸ ὅλον πρόβλημα νὰ θεωρηθῇ τελικῶς λυθέν.

Πλεῖσται ὅσαι ἀπόπειραι καὶ εἰς τὸ ἀπώτερον ἀλλὰ καὶ εἰς τὸ πρόσφατον παρελθὸν ἐγένοντο πρὸς λύσιν τῶν χρονολογικῶν προβλημάτων, πολλὰ ἐγράφησαν καὶ πολλαὶ θεωρίαι διετυπώθησαν. Εἰς τὴν σειρὰν τῆς ἐπιστημονικῆς ταύτης ἐρεύνης ἔρχεται νὰ προστεθῇ τὸ νεώτερον καὶ ἀρτιώτερον ἔργον τοῦ ἐν τῷ Παν/μίῳ τοῦ Manchester Καθηγητοῦ H. Rowley, γνωστοῦ ἐκ πλείστων συγγραμμάτων, ὑπὸ τὸν τίτλον From Joseph to Joshua. Ὡς ἤδη ὁ τίτλος τοῦ βιβλίου δεικνύει, ὁ σ. ἀναφέρεται εἰς τὴν ἐποχὴν ἀπὸ τοῦ Ἰωσήφ, ἀπὸ τῆς Ἐξόδου δῆλον ὅτι, μέχρι τοῦ Ἰησοῦ τοῦ Ναυῆ ἐξετάζων ἀποκλειστικῶς καὶ μόνον τὰ τόσον δυσεπίλυτα χρονολογικὰ προβλήματα τῆς ἐποχῆς ταύτης. Ὁ σ. εἰς τὸ πρῶτον τμῆμα τοῦ βιβλίου ἐρευνᾷ ὁλόκληρον τὸ ἐξωβιβλικὸν ὑλικὸν τῆς ὑπ' ὄψιν περιόδου καὶ ἀνακρίνων τὰς δοθείσας ἑρμηνείας καὶ τοὺς προταθέντας χρονικοὺς συνδυασμοὺς καθορίζει τὴν ἰδίαν αὐτοῦ θέσιν. Εἰς τὸ δεύτερον μέρος ἐξετάζει κατ' αὐστηρὰν ἐπιστημονικὴν μέθοδον τὴν παράδοσιν τῆς Π. Δ. τῆς ὑπὸ ἐξέτασιν ἐποχῆς. Ἀφοῦ δὲ οὕτω ἐρευνήσῃ τὸ ἐξωβιβλικὸν καὶ τὸ Βιβλικὸν ὑλικὸν ἔρχεται ἐν τῷ τρίτῳ τμήματι εἰς τὴν σύνθεσιν, ἔνθα δίδει μίαν ὁλοκληρωμένην εἰκόνα, βασιζομένην ἐπὶ τῶν συμπερασμάτων, εἰς ἃ κατέληξεν.

Ἡ ὅλη ἐξέτασις εἶναι λεπτομερεστάτη. Ὁ σ. γνώστης τῆς τεραστίας σχετικῆς βιβλιογραφίας, ἧς δαψιλῆ χρῆσιν ποιεῖται, ἀνακρίνει, ἀνασκευάζει ἢ ἐπιδοκιμάζει τὰς προταθείσας λύσεις μετὰ δυνάμεως πολλῆς. Πανταχοῦ

διακρίνει τις τὴν εὐσυνείδητον ἐργασίαν, τὸν ἐπιδέξιον χειρισμὸν τῶν ζητημάτων καὶ τὴν συνθετικὴν δύναμιν τοῦ σ. Τὰ χρονολογικὰ θέματα εἶναι πάντοτε τοιαύτης φύσεως, ὥστε ὁ ἀδαὴς πως περὶ ταῦτα οὔτε εὐκόλως οὔτε καὶ εὐχαρίστως νὰ δύναται νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τούτων. Παρὰ τοῦτο ὅμως ἡ ἔρευνα αὐτῶν εἶναι θεμελιώδους σημασίας, ὡς καὶ ὁ ἴδιος ὁ σ. παρατηρεῖ, διὰ τὴν σπουδὴν τῆς Π. Δ., διότι οὐδεμία ἔκφανσις τῆς ζωῆς τοῦ Ἰσραὴλ δύναται νὰ κατανοηθῇ καὶ ἐρευνηθῇ ἐν τῇ ἱστορικῇ της ἐξελίξει ἄνευ σταθεροῦ ἱστορικοῦ ἐδάφους.

Τὰ κυριώτερα ἱστορικὰ συμπεράσματα, εἰς ἃ ὁ σ. κατέληξε, εἶναι τὰ ἑξῆς:

Μετανάστευσις τοῦ Ἀβραὰμ ἐκ τῆς Χαρρὰν περὶ τὸ 1650 π. Χ.

Ὁ Ἰωσὴφ εἰς τὴν Αἴγυπτον ἐν τῇ αὐλῇ τοῦ βασιλέως Ἐχνατὼν περὶ τὸ 1370 π. Χ.

Κάθοδος τῶν Ἑβραίων εἰς Αἴγυπτον περὶ τὸ 1360 π. Χ.

Καταδυνάστευσις τῶν Ἑβραίων ἐπὶ Ῥαμσῆ ΙΙ περὶ τὸ 1300 π. Χ.

Γέννησις τοῦ Μωϋσέως περὶ τὸ 1290 π. Χ.

Φυγὴ τοῦ Μωϋσέως εἰς τὸν Ἰοθὼρ περὶ τὸ 1260 π. Χ.

Ἔξοδος τῶν Ἰσραηλιτῶν ἐπὶ Μωϋσέως περὶ τὸ 1230 π. Χ.

Εἰς τὸ σύνολον αὐτῶν οἱ χρονικοὶ οὗτοι προσδιορισμοὶ τοῦ σ. μοὶ φαίνονται ὀρθοί. Ἡ ἀρχαιοτέρα τάσις νὰ ἀναβιβάσουν τὴν Ἔξοδον ὅσον τὸ δυνατὸν ἀρχαιότερον δὲν φαίνεται νὰ στηρίζηται ἐπὶ τῶν νεωτέρων δεδομένων. Ἡ ἐπίπονος καὶ μεγάλη ἐργασία τοῦ κ. Rowley ἀποτελεῖ μεγάλην καὶ θετικὴν συμβολὴν εἰς τὰ πολύπλοκα ταῦτα προβλήματα.

Β. ΒΕΛΛΑΣ

H. H. Rowley, The Biblical Doctrine of Election. London 1950.

Καὶ ἡ ἐργασία αὕτη προῆλθε ἐκ τοῦ δοκίμου καλάμου τοῦ διακεκριμένου Καθηγητοῦ τοῦ ἐν Manchester Πανεπιστημίου κ. H. Rowley. ἀναφερομένη εἰς τὴν Βιβλικὴν διδασκαλίαν περὶ κλήσεως τοῦ Ἰσραήλ. Εἶναι ἀληθές, ὡς ὁ ἴδιος ὁ σ. παρατηρεῖ, ὅτι ἡ περὶ κλήσεως, ἐκλογῆς, τοῦ Ἰσραὴλ πρῶτον καὶ ἔπειτα τῶν κληρονόμων τούτου τῶν Χριστιανῶν διδασκαλία τῆς Βίβλου, καίτοι τυγχάνει ἐκ τῶν θεμελιωδεστάτων ἐννοιῶν Παλαιᾶς καὶ Καινῆς Διαθήκης, ἀφ' ἧς ἀπορρέουν πλεῖσται ἄλλαι διδασκαλίαι, δὲν ἔτυχε διονυχιστικῆς ἐρεύνης ἐν τῇ νεωτέρᾳ Θεολογίᾳ. Τὴν ἔλλειψιν ταύτην ἀποσκοπεῖ νὰ θεραπεύσῃ ἡ ἐργασία αὕτη τοῦ κ. Rowley.

Ὡς εἶναι ἑπόμενον, τὸ πλεῖ τον τῆς ἐργασίας ταύτης καταλαμβάνει ἡ ἔρευνα τῆς κλήσεως τοῦ Ἰσραὴλ ἐν τῇ Π. Δ. ἀπὸ τῆς Πατριαρχικῆς ἐποχῆς μέχρι τῶν βραδυτάτων χρόνων. Τὸ ὅλον θέμα παρουσιάζει ἐν τῇ Π, Δ. πλείστας δυσχερείας, αἱ ὁποῖαι προέρχονται ἰδίως ἐκ τῆς καταστάσεως καὶ τῆς ὑφῆς τῶν βιβλίων τῆς Π.Δ., τὰ ὁποῖα καὶ ἀποτελοῦν τὴν μόνην πηγήν. Ὁ σ. βασιζόμενος πάντοτε ἐπὶ τῶν πηγῶν τούτων καὶ ἐξετάζων μὲ τὴν δέουσαν ἐπιστημονικὴν ἀκρίβειαν τὰ διάφορα προβλήματα ζητεῖ εἰς τὰ πέντε πρῶτα κεφάλαια τοῦ βιβλίου του νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ἀνάπτυξιν τῆς διδασκαλίας τῆς κλήσεως τοῦ Ἰσραὴλ ἐν τῇ Π. Δ., νὰ διακρίνῃ τὰς διαφόρους ἀποχρώσεις τῆς κλήσεως ταύτης, νὰ καθορίσῃ τὴν αἰτίαν καὶ τὸν σκοπὸν αὐτῆς καὶ νὰ ἀναδείξῃ τὰς ἐκ τῆς κλήσεως ταύτης τοῦ Ἰσραὴλ ἀπορρεούσας ὑποχρεώσεις τῶν κεκλημένων ὡς καὶ τὰ γενικώτερα συμπεράσματα, ἰδίᾳ τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἱεραποστολικὴν δρᾶσιν, ἥν ὤφειλε ὁ Ἰσραὴλ

νὰ ἀναλάβῃ ἀνὰ τὰ ἔθνη, ὡς ἀπαραίτητον καθῆκον, ἀπορρέον ἐκ τῆς τιμητικῆς ταύτης κλήσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ.

Σπουδαιότατον εἶναι τὸ κεφάλαιον, τὸ ἀναφερόμενον εἰς τὴν ἰδιαιτέραν κλῆσιν προσώπων καὶ δὴ τῶν Προφητῶν τῆς Π. Δ,, ἔνθα ὁ σ. πειρᾶται νὰ καθορίσῃ τὴν φύσιν τῆς κλήσεως ταύτης, συνδεδεμένης μὲ τὴν μετάδοσιν τοῦ προφητικοῦ χαρίσματος. Δύναται βεβαίως νὰ σταθῇ τις ἐπιφυλακτικὸς πρὸ μερικῶν θέσεων, τὰς ὁποίας διατυποῖ ὁ σ., δὲν δύναται ὅμως νὰ μὴ ἐκτιμήσῃ μεγάλως τὴν ὅλην καταβαλλομένην προσπάθειαν πρὸς λύσιν τῶν προβλημάτων καὶ νὰ μὴ συμφωνήσῃ μετὰ τοῦ σ. εἰς τὰς γενικὰς γραμμάς. Τὸ τελευταῖον, ἕκτον κεφάλαιον, εἶναι ἀφιερωμένον εἰς τοὺς κληρονόμους τῆς κλήσεως, ἐν τῷ ὁποίῳ ὁ σ. ἐρευνᾷ τὴν ἔννοιαν τῆς κλήσεως ἐν τῇ Κ.Δ. Ἡ συστηματικὴ ἔκθεσις καὶ ἡ συνοπτικὴ ἀλλὰ μεστὴ εἰς ἐννοίας διατύπωσις δίδουν ὅλως ἰδιάζουσαν σημασίαν εἰς τὸ κεφάλαιον τοῦτο.

Γενικῶς ἡ ὅλη ἐργασία ἀποτελεῖ πολυτιμοτάτην συμβολὴν εἰς τὸ σπουδαιότατον τοῦτο θέμα, δίδει δὲ νύξεις πρὸς πλεῖστα προβλήματα, τὰ ὁποῖα δύνανται ν' ἀποτελέσουν ἀντικείμενον ἰδίας ἐρεύνης.

Β. ΒΕΛΛΑΣ

Ἐξεδόθη τὸ 2ον τεῦχος τοῦ ἔτους 1951 τοῦ περιοδικοῦ Biblica, περιέχον τὰς ἑξῆς ἐργασίας *J. Kahmann*, Die Heikszunulft in ihrer Beziehung zu Heilsgeschichte nach Is. 40—55. *G. R. Driver*, Problems in the Hebrew text of Proverbs. *A. Vogel*, Studien zum Pesitta—Psalter *H. Bacht*, Wahres und falsches Prophetentum, ὡς καὶ ἐκτενῆ σπουδαίαν βιβλιογραφίαν, ἀναφερομένην εἰς τὴν Βίβλον.

Ὡσαύτως ἐξεδόθη τὸ 2ον τεῦχος τοῦ τρ. ἔτους τοῦ περιοδικοῦ Revue Bibligue, περιέχον *M. E. Boismard*, Lectio brevior, potior. *H. Cazelles*, A propos de quelques textes difficiles relatifs à la justice de Dieu dans l'Ancient Testament. *M. Delcor*, Un problème de Critique textuelle et d' exégèse. *P. Benoit*, *M. E. Boismard*, Un ancien Sanctuaire Chrétien à Béthanie. Τὸ τεῦχος περιέχει βιβλιοκρισίαν ἐκτενῆ πολλῶν βιβλίων, ἀναφερομένων ἰδίως εἰς τὴν Βίβλον καὶ τὴν Ἑβραϊκὴν ἀρχαιολογίαν.

Β. Μ. Β.

Β. Βέλλα Ἀπάνθισμα ῥητῶν τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης πρὸς χρῆσιν ἐν τῷ Θείῳ Κηρύγματι. Ἀθῆναι 1951.

Εἰς ἓν ὡραιότατον τομίδιον ὁ Καθηγητὴς τοῦ Πανεπιστημίου κ. Β. Βέλλας συνήθροισε τὰ ὡραιότερα χωρία τῆς Π. Δ. κατάλληλα πρὸς χρῆσιν ἐν τῷ Θείῳ Κηρύγματι. Ἀφορμὴν πρὸς συγγραφὴν τοῦ ἐν λόγῳ ἔργου ἔδωκεν, ὡς ὁ ἴδιος ὁ συγγραφεὺς εἰς μίαν περιεκτικωτάτην εἰσαγωγὴν ἐξηγεῖ, ἡ πικρὰ διαπίστωσις τῆς μὴ χρησιμοποιήσεως ἐν τῷ σημερινῷ Κηρύγματι χωρίων τῆς Π. Δ., καίτοι αὕτη βρίθει ὡραιοτάτων καὶ καταλληλοτάτων χωρίων.

Ὁ σ. συναθροίσας τὰ σπουδαιότερα τῶν χωρίων κατέταξε αὐτὰ καθ' ὕλην καὶ ἐτακτοποίησε αὐτὰ κατὰ λήμματα, ὥστε ὁ Ἱεροκήρυξ δι' ἕκαστον θέμα νὰ ἔχῃ ἀμέσως ἐνώπιόν του ἂν ὄχι ὅλα ἀλλὰ τὰ σπουδαιότερα τῶν χωρίων. Ἡ κατάταξις τῶν χωρίων γίνεται κατὰ τὸν πλέον συστηματικὸν τρόπον. Ἀκόμη εἰς ἕκαστον λῆμμα ἡ κατάταξις εἶναι τόσον συστηματική, ὥστε πολλάκις ὁ ἀναγνώστης νὰ δύναται διὰ τῶν παρατιθεμένων χωρίων νὰ παρακολουθήσῃ τὴν ὅλην ἐξέλιξιν τῆς διδασκαλίας τῆς Π. Δ. περὶ τοῦ διαλαμβα-

νομένου θέματος. Τὸ σημεῖον τοῦτο εἶναι ἀπὸ τὰ ὡραιότερα γνωρίσματα τοῦ βιλίου καὶ δίδει τὴν ἐπιστημονικὴν χροιὰν εἰς αὐτό, τὴν ὁποίαν ἐντόνως ἀποδίδει καὶ ἡ παρατιθεμένη ἐν ὑποσημειώσεσι ἑρμηνεία τῶν δυσκολωτέρων χωρίων, τὰ ὁποῖα ἄνευ ἑρμηνείας κινδυνεύουν ἢ νὰ μείνουν ἀκατανόητα ἢ νὰ παρερμηνευθοῦν ὑπὸ τοῦ Ἱεροκήρυκος. Οὕτω κατηρτισμένον τὸ τομίδιον τοῦτο ἀποτελεῖ πολυτιμότατον βοήθημα παντὸς Κληρικοῦ καὶ δὴ τοῦ Ἱεροκήρυκος καὶ ἀναπληροῖ αἰσθητὸν κενὸν παρ᾿ ἡμῖν. Εὐχῆς ἔργον θὰ ἦτο, ἐὰν ἀνάλογόν τι ἐγίνετο καὶ διὰ τὴν Κ.Δ.

χ.

Ludolf Müller, Russischer Geist und Evangelisches Christentum. Die Kritik des Protestantismus in der religiösen Philosophie und Dichtung im 19 und 20 Jahrhundert. Witten/Ruhr 1951, σελ. 178.

Ἡ κατὰ τὰς τελευταίας τρεῖς καὶ πλέον δεκαετίας παραμονὴ καὶ συγγραφικὴ παραγωγὴ τῶν ἐν τῇ δυτικῇ διασπορᾷ ὀρθοδόξων Ῥώσων προσφύγων θεολόγων, φιλοσόφων καὶ λοιπῶν λογίων, ὡς καὶ ἡ συνεργασία πολλῶν ἐξ αὐτῶν μετὰ τῶν ἑτεροδόξων, ἰδίως ἐν τῇ οἰκουμενικῇ ἐκκλησιαστικῇ κινήσει, ἔτι δὲ καὶ ἡ γενικωτέρα ἐπαφὴ καὶ ἐνιαχοῦ συμβίωσις Ρώσων καὶ Γερμανῶν κατὰ καὶ μετὰ τὸν πρῶτον καὶ ἰδίως τὸν δεύτερον παγκόσμιον πόλεμον ἤγειρε τὸ ἐνδιαφέρον πολλῶν ἑτεροδόξων θεολόγων, καὶ μάλιστα διαμαρτυρομένων Γερμανῶν, ὅπως σπουδάσωσι βαθύτερον τὴν Ὀρθόδοξον Ῥωσικὴν Θεολογίαν καὶ Ἐκκλησίαν. Ἰδιαίτατα ἐν Γερμανίᾳ ἐγένετο ἡ σοβαρωτέρα καὶ γονιμωτέρα συνάντησις Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ συνεπείᾳ τῆς συρροῆς ἐν αὐτῇ πολλῶν προσφύγων Ῥώσων θεολόγων καὶ κληρικῶν μετὰ πολυαρίθμου ποιμνίου, ἕνεκα τούτου δέ, ὡς διαπιστοῖ καὶ ὁ καθηγητὴς E. Benz, «εὐρύτεροι κύκλοι τῆς Εὐαγγελικῆς Ἐκκλησίας ἐξ ἀφορμῆς τοῦ πολέμου ἐγνώρισαν τὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν, ἔλαβον μέρος εἰς τὰς ἱεροτελεστίας της, ἠδυνήθησαν νὰ παρακολουθήσωσι τὴν θρησκευτικὴν καὶ κοινωνικὴν ζωήν της καὶ ἀπεκόμισαν βαθείας πρὸ πάντων ἐντυπώσεις ἀπὸ τὴν ὡραιότητα τῆς ὀρθοδόξου θείας λατρείας. Ἡ προσωπικὴ ἐπαφὴ μὲ τὴν παλαιὰν καὶ σεβασμίαν ταύτην Ἐκκλησίαν συνέτεινεν ἰσχυρῶς εἰς τὸ νὰ διαλυθῶσι καὶ παραμερισθῶσιν αἱ προκαταλήψεις, αἱ ὁποῖαι ἐκ παραδόσεως ἦσαν συνυφασμέναι μὲ τὴν περὶ τῆς Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας ἀντίληψιν, ὅτι δῆθεν ἡ Ἐκκλησία αὕτη εἶναι δογματικῶς καὶ πνευματικῶς «ἀπονεκρωμένη» καὶ ὅτι δῆθεν εἶναι πλέον αὕτη μόνον «σεβάσμια ἐρείπια». Τὸ βίωμα τῆς ἀνατολικῆς ὀρθοδόξου θείας λατρείας καὶ τῆς δυνάμεως τῆς ὀρθοδόξου ἐν τῇ πίστει ἐμμονῆς καὶ βεβαιότητος ἐγέννησαν εἰς πάντας ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι ἔσχον τὸ βίωμα τοῦτο, τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία ἀποτελεῖ ἰσχυρὰν πνευματικὴν καὶ ἠθικὴν δύναμιν καὶ ὅτι εἶναι αὕτη ζῶσα καὶ παραγωγικὴ μορφὴ τοῦ Χριστιανισμοῦ» [1].

Ἐκ τῶν ἀνωτέρω καὶ ἄλλων, καὶ δὴ καὶ καθαρῶς ἐπιστημονικῶν, λόγων ἐξηγεῖται τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ στροφὴ τῶν Γερμανῶν προτεσταντῶν θεολόγων πρὸς γνωριμίαν καὶ μελέτην τῆς Ὀρθοδόξου Χριστιανωσύνης. Παρόμοιόν τι ἐπιχειρεῖ καὶ ὁ ὑφηγητὴς τῆς Ἐκκλησιαστικῆς Ἱστορίας ἐν τῷ Πανεπιστημίῳ τοῦ Marburg Ludolf Müller ἐν τῇ ὑπ᾿ ὄψιν ἡμῶν μελέτῃ αὐτοῦ ὑπὸ τὸν τίτλον : «Τὸ Ῥωσικὸν πνεῦμα καὶ ἡ Εὐαγγελικὴ Χρι-

1. Βλέπ. τὸ πρόσφατον λίαν ἐνδιαφέρον ἄρθρον αὐτοῦ : «Ὀρθοδοξία καὶ σύγχρονος Χριστιανισμὸς ἐν Γερμανίᾳ», ἐν «Γρηγ. Παλαμᾶ» 34 (1951) σελ. 224 ἑξ.

στιανωσύνη. Ἡ κριτικὴ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐν τῇ Ῥωσικῇ θρησκευτικῇ φιλοσοφίᾳ καὶ ποιήσει τῆς 19 καὶ 20 ἑκατονταετηρίδος». Ἐν αὐτῇ ὁ σ. πειρᾶται νὰ παρουσιάσῃ εἰς τὸν προτεσταντικὸν κόσμον τὴν περὶ τῆς θρησκευτικῆς Μεταρρυθμίσεως τοῦ ιστ' αἰῶνος καὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καθόλου γνώμην καὶ κριτικὴν τῶν θεολογικῶς σκεπτομένων Ῥώσων φιλοσόφων καὶ ποιητῶν καὶ ἄλλων λογίων, ὡς καί τινων θεολόγων, τῶν 150 τελευταίων ἐτῶν. Διακρίνων δὲ μεταξὺ «Ὀρθοδοξίας» καὶ «Ῥωσικοῦ πνεύματος» περιορίζεται νὰ ἐκθέσῃ ἐν τῇ παρούσῃ μελέτῃ τί ἀπεφήνατο κυρίως τὸ «Ῥωσικὸν πνεῦμα» περὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ καὶ οὐχὶ ἡ ἐπίσημος Ὀρθόδοξος Ῥωσικὴ Ἐκκλησία καὶ Θεολογία, ἐξαιρέσει μεμονωμένων τινῶν γνωμῶν ἐνίων ἀντιπροσώπων αὐτῆς. Τὸ τελευταῖον τοῦτο πράττει ὁ σ. ἐν ἑτέρᾳ μελέτῃ αὐτοῦ, ταυτοχρόνως σχεδὸν δημοσιευθείσῃ, ὑπὸ τὸν τίτλον: Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16 bis zum 18 Jahrhundert. Περὶ αὐτῆς θέλομεν δημοσιεύσει ἰδίαν βιβλιοκρισίαν εἰς τὸ προσεχὲς τεῦχος τῆς «Θεολογίας». Τὴν παροῦσαν ἐργασίαν του διαιρεῖ ὁ σ. εἰς τρία κεφάλαια, ἐν τῷ πρώτῳ τῶν ὁποίων ἐξετάζει τοὺς κατὰ τοὺς χρόνους τοῦ Τσάρου Ἀλεξάνδρου Α' (1801—1825) ἀντιδράσαντας κατὰ τῆς προτεσταντικῆς διεισδύσεως εἰς τὴν ὀρθόδοξον Ῥωσίαν (σ. 9—27), ἐν τῷ δευτέρῳ τοὺς κατὰ τὴν 19 ἑκατονταετηρίδα ἀκμάσαντας Ῥώσους φιλοσόφους καὶ ποιητάς, τοὺς ἀσκήσαντας κριτικὴν κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ (σ. 28—103) καὶ ἐν τῷ τρίτῳ τοὺς κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τῆς 20 ἑκατονταετηρίδος δράσαντας καὶ ἔτι δρῶντας τοιούτους (σ. 104—146). Ἐν τέλει δὲ παρατίθενται τὰ συμπεράσματα, αἱ ὑποσημειώσεις, ἡ βιβλιογραφία καὶ διάφοροι πίνακες (σ. 147—178).

Ἀρχόμενος τοῦ πρώτου κεφαλαίου διαπιστοῖ ὁ σ. σοβαρὰν ἐπαφὴν μεταξὺ τοῦ δυτικοῦ καὶ τοῦ ῥωσικοῦ πνεύματος ἤδη ἐπὶ τοῦ Μ. Πέτρου (1682—1725) καὶ τοῦ συνεργάτου του θεολόγου Feofan Prokopovitsch, ἀμφοτέρων συμπαθῶς διακειμένων πρὸς τὸν Προτεσταντισμόν. Βραδύτερον τὴν διείσδυσιν προτεσταντικοῦ πνεύματος εἰς Ῥωσίαν διηυκόλυναν διὰ τῆς ἐν ἔτει 1812 ἱδρύσεως τῆς Ῥωσικῆς Βιβλικῆς Ἑταιρείας κατὰ τὸ ὑπόδειγμα τῆς Ἀγγλικῆς τοιαύτης καὶ δι' ἄλλων μέσων οἱ ὁμολογιακῶς καὶ δογματικῶς ἀδιάφοροι Τσάρος Ἀλέξανδρος Α' καὶ ὁ ἐπὶ τῶν Θρησκευμάτων ὑπουργός του Golicyn. Ἀλλ' οὕτως ἐπῆλθε μοιραίως σύγκρουσις μεταξὺ Ὀρθοδοξίας καὶ Προτεσταντισμοῦ ἐν Ῥωσίᾳ ἰδίως κατὰ τὰ ἔτη 1815—1825. Ψυχὴ τῆς ἐγερθείσης ἀντιδράσεως ἐκ μέρους τῶν Ὀρθοδόξων ἦτο ὁ ἀρχιμανδρίτης Φώτιος Spasskij, εἶτα δὲ καὶ ὁ Araktschejev καὶ ὁ A. Schischkov. Τούτους δὲ ὑπερέβαλεν ὁ Ἀλέξανδρος Στούρτζας, ἡ ὑπὸ τοῦ ὁποίου κριτικὴ τοῦ Προτεσταντισμοῦ εἶναι ἀπὸ πάσης ἐπόψεως ἀνωτέρα καὶ περισσότερον ἀνεκτικὴ καὶ ἀντικειμενική, ἵσταται δ' ἐν τῷ μέσῳ τῶν εἰρημένων «φανατικῶν» ὑπερασπιστῶν τῆς Ὀρθοδοξίας καὶ τῆς κινήσεως τῶν Σλαυοφίλων.

Ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθεται ἐν τῷ δευτέρῳ κεφαλαίῳ ἡ κριτικὴ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἐκ μέρους τῶν ὀρθοδόξων Ῥώσων φιλοσόφων, ποιητῶν καὶ ἄλλων λογίων τῆς 19 ἑκατονταετηρίδος, ὅτε σημειοῦται «ἀληθῶς δημιουργικὴ πνευματικὴ κίνησις, ἥτις ἤσκησεν ἐπίδρασιν καὶ ἐξακολουθεῖ καὶ σήμερον ἔτι ἐπιδρῶσα πολὺ πέραν τῶν ὁρίων τῆς Ῥωσίας. Ἀντιπροσωπεύεται δὲ αὕτη διὰ πολλῶν ἄλλων καὶ ἰδίᾳ τῶν Tschaadajev, Chomjakov, Ivan Kirejevskij, Samarin, Tjuttschev, Dostojevskij, Vlad. Solovjev, Leo

Tolstoj, Mereshkovskij, Berdjajev καὶ Bulgakov» (σ. 28). Ἀκολουθεῖ σύντομος ἔκθεσις τῶν κοσμοθεωριῶν καὶ τῶν περὶ Προτεσταντισμοῦ γνωμῶν καὶ ἐπικρίσεων τῶν ἐξεχόντων Ῥώσων διανοητῶν P. Tschaadejev, A. Puschkin, τῶν Σλαυοφίλων A. Chomjakov (ἀσκήσαντος ἐπιτυχῆ κριτικὴν οὐ μόνον κατὰ τοῦ Προτεσταντισμοῦ ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ Ῥωμαιοκαθολικισμοῦ). I. Kirejevskij, J. Samarin, A. Koschelev, F. Tjuttschev, I. Aksakov, F. Dostojevskij, N. Danilevskij, K. Pobedonoscev, ὡς καὶ τῶν Vl. Solovjev; L. Tolsloj καὶ N. Leskov.

Τέλος ἐν τῷ τρίτῳ κεφαλαίῳ, τῷ ἐπιγραφομένῳ «ἡ σύνθεσις τῆς ἐκκλησιαστικῆς καὶ τῆς θρησκευτικοφιλοσοφικῆς συνειδήσεως ἐν τῇ 20 ἑκατονταετηρίδι», ἐκτίθεται ἡ ρωσικὴ ἀντιπροτεσταντικὴ κριτική—καὶ ἰδιαιτέρως κατὰ τῆς διαλεκτικῆς Θεολογίας τοῦ Karl Barth—τῶν συγχρόνων ἡμῖν Ῥώσων φιλοσόφων καὶ θεολόγων N. Berdjajev, N. Arsenjev, V. Zen'kovskij, B. Vyscheslavcev, S. Bulgakov, L. Karsavin καὶ G. Florovskij.

Τοιοῦτον ἐν πάσῃ συντομίᾳ τὸ περιεχόμενον τῆς λίαν ἐνδιαφερούσης μελέτης τοῦ L. Müller, δι' ἧς γίνονται γνωσταὶ εἰς τοὺς μὴ γνωρίζοντας τὴν ρωσικὴν γλῶσσαν καὶ φιλολογίαν τινὲς τῶν θεωριῶν καὶ ἐκκλησιαστικῶν καὶ θεολογικῶν σκέψεων καὶ γνωμῶν τῶν διασημοτέρων Ῥώσων διανοουμένων, αἱ ὁποῖαι ἀναμφιβόλως εἶναι ἄξιαι πολλῆς προσοχῆς καὶ σπουδῆς, πρὸ πάντων ἐκ μέρους τῶν Διαμαρτυρομένων. Ὅθεν συγχαίροντες τῷ συγγραφεῖ διὰ τὴν μετ' ἀξιεπαίνου ἀντικειμενικότητος, μεθοδικότητος καὶ ἐπιμελείας πραγματείαν του ταύτην εὐχόμεθα ὅπως αἱ πληθυνόμεναι ἐπ' ἐσχάτων προτεσταντικαὶ συγγραφαὶ τοῦ εἴδους τούτου ὁδηγήσωσιν εἰς πληρεστέραν γνωριμίαν, βαθυτέραν σπουδὴν καὶ μεγαλυτέραν προσέγγισιν τῶν Προτεσταντικῶν Ἐκκλησιῶν πρὸς τὴν καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ὀρθόδοξον Ἐκκλησίαν τῆς Ἀνατολῆς.

Ι. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν, Μάξιμος ὁ Γραικός, ὁ πρῶτος Φωτιστὴς τῶν Ῥώσων. Ἐν Ἀθήναις 1951 (περίπου 1470—21 Ἰανουαρίου 1556) σ. 12+654.

Αἱ κατωτέρω γραμμαὶ σκοπὸν ἔχουσι νὰ παρουσιάσωσιν εἰς τὸν διεθνῆ, ἀλλὰ καὶ τὸν ἡμέτερον ἐπιστημονικὸν κόσμον ἓν ἐξαίρετον καὶ τὰ μάλιστα διαφέρον ἔργον, ἀπότοκον πολυετῶν μόχθων τοῦ δεξιοτέχνου τῆς γραφίδος χειριστοῦ καὶ ἀρίστου ἐπιστήμονος καὶ Ἀκαδημαϊκοῦ κ. Γρηγορίου Παπαμιχαήλ, οὗτινος ὁ τίτλος παρατίθεται ἐν προμετωπίδι τῆς παρούσης ἀναλύσεως. Θὰ παρακολουθήσωμεν τὸν σ. εἰς πάσας τὰς σελίδας τοῦ ἔργου του καὶ θὰ προσπαθήσωμεν ν' ἀντλήσωμεν ἐν κριτικῇ ἀναλύσει τὰ σπουδαιότερα σημεῖα τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τοῦ Ἕλληνος Διαφωτιστοῦ τῶν Ῥώσων, μεσοῦντος τοῦ 16 αἰῶνος.

Ἐν τῇ Εἰσαγωγῇ ὁ σ. ἐμφανίζει τὸ ἔργον του ὡς ἐκπλήρωσιν ὑποσχέσεως, ἣν πρὸ τριακονταετίας ἔδωκεν ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ τότε διευθυνομένῳ «Ἐκκλησιαστικῷ Φάρῳ» Ἀλεξανδρείας (τ. ΙΑ' 1913 σ. 316/7). Ἀλλ' ἤδη ἀπὸ τῶν φοιτητικῶν του ἐν Πετρουπόλει σπουδῶν ἀπησχόλει τοῦτον τὸ θέμα. Διότι ἐκ τῶν ἱστορικῶν μελετῶν καὶ δὴ καὶ τῶν εἰς τὰς σχέσεις Βυζαντίου καὶ Ῥωσίας ἀναφερομένων ἀπεκόμισε τὴν ἀντίληψιν ὅτι «ἐκ πάντων

τῶν δι' οἱονδήποτε λόγον ἐπισκεφθέντων τὴν χώραν ἐκείνην καὶ καθ' οἱονδήποτε τρόπον δρασάντων ἐν αὐτῇ Ἑλλήνων, ὑπερεῖχεν ἀσύγκριτον ὅσον ἡ μορφὴ τοῦ ἐξ Ἄρτης βατοπεδινοῦ μοναχοῦ Μαξίμου, τοῦ ἔκτοτε ἐν Ῥωσίᾳ γνωστοῦ ὡς Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ (Μαξὶμ Γρέκ)». Εἶναι εὐτύχημα διὰ τὴν Ἐπιστήμην ὅτι ὁ φιλοπονώτατος σ. ἐπέτυχε, παρὰ τὰς ἀντιξοότητας καὶ τὰς δυσυπερβλήτους δυσχερείας, ἃς συνήντησε κατὰ τὴν ἐκτύπωσιν, νὰ δωρήσηται τῇ Ἑλληνικῇ γραμματείᾳ τὴν θαυμασίαν μετὰ χεῖρας μελέτην του.

Προβαίνοντες νῦν εἰς εὐρεῖαν κατὰ τὸ ἐφικτὸν ἀνάλυσιν τοῦ ἔργου, ἐκ προοιμίου εἴμεθα ὑποχρεωμένοι νὰ δηλώσωμεν ὅτι, σκοπὸν ἔχομεν νὰ ἐπισημάνωμεν καὶ δεόντως νὰ ἐξάρωμεν σταθμούς τινας τοῦ βίου καὶ τῆς δράσεως τῆς προσωπικότητος τοῦ Μαξίμου, χωρὶς νὰ δυνάμεθα νὰ ὑπεισέλθωμεν εἰς λεπτομερείας, ἔστω καὶ μερικῶν σημείων, διότι τότε θὰ ἐξεβαίνομεν τοῦ μέτρου τῆς ὁσονδήποτε εὐρείας ἀναλύσεως τῆς μελέτης. Ὁ βουλόμενος ν' ἀρυσθῇ πάσας τὰς περὶ Μαξίμου εἰδήσεις, δὲν ἔχει ἢ νὰ μελετήσῃ αὐτὸ τὸ σύγγραμμα τοῦ κ. Παπαμιχαήλ.

Καὶ ἤδη ἐπὶ τοῦ περιεχομένου τοῦ ἔργου.

Τὸ πρῶτον κεφάλαιον, φέρον τὸν ἐπίτιτλον «Ἀπὸ Ἄρτης εἰς Μόσχαν», ὑποδιαιρεῖται εἰς τέσσαρας παραγράφους. Ἡ πρώτη παράγραφος φέρει τὴν ἐπικεφαλίδα «Εἰς τὴν Ἰταλίαν τῆς Ἀναγεννήσεως». Προκειμένου ὁ σ. νὰ ἐκθέσῃ τὰ περὶ τῶν σπουδῶν τοῦ Μαξίμου ἐν Ἰταλίᾳ εἰς ἐποχήν, καθ' ἣν κοσμοϊστορικῆς σπουδαιότητος γεγονότα ἐκτυλίσσονται ἔν τε τῇ Ἀνατολῇ καὶ τῇ Δύσει, ἐν μὲν τῇ πρώτῃ διὰ τῆς καταλύσεως τῆς Βυζαντιακῆς Αὐτοκρατορίας, ἐν δὲ τῇ δευτέρᾳ διὰ τῆς ἀρξαμένης Ἀναγεννήσεως, λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ διερευνήσῃ μεγάλης ἐπιστημονικῆς ἀξίας προβλήματα, οἱονεὶ προοδοποιῶν τὸν μελετητὴν εἰς τὴν μετὰ ταῦτα πληρεστέραν ἐκτίμησιν τῆς μεγάλης μορφῆς τοῦ Μαξίμου.

Διερευνῶνται ἐν ἀρχῇ τὰ περὶ τῆς καταγωγῆς, τοῦ τόπου καὶ τοῦ χρόνου τῆς γεννήσεως τοῦ Μαξίμου δι' αὐστηροῦ ἐλέγχου τῶν ἄχρι τοῦδε ἐσφαλμένων ἀντιλήψεων. Ἡ ἔρευνα αὕτη εἶχεν ὡς ἀποτέλεσμα νὰ καταδειχθῇ ὅτι ὁ Μάξιμος κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἴκου Κερκυραϊκοῦ· ὅτι κατὰ κόσμον ὠνομάζετο Μακάριος, κατ' ἄλλας δὲ πηγὰς Μιχαὴλ καὶ ὅτι ἐγεννήθη ἐν Ἄρτῃ περὶ τὸ 1470. Ὁ Μάξιμος ἀφοῦ ἐδιδάχθη τὴν ἐγκύκλιον παιδείαν ἐν Ἄρτῃ, μετέβη ὕστερον εἰς Ἰταλίαν δι' εὐρυτέρας σπουδάς, ἄγων τὸ 19ον ἢ 20ὸν ἔτος τῆς ἡλικίας του. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ ὁ σ. λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τοῦ δημιουργηθέντος καὶ πρίν, ἀλλὰ κυρίως μετὰ τὴν ἅλωσιν τῆς Κων/πόλεως μεταναστευτικοῦ ῥεύματος τῶν λογίων Ἑλλήνων εἰς Ἑσπερίαν καὶ ἰδίᾳ εἰς Ἰταλίαν. Ὀρθῶς δ' ἐξαίρεται ἡ ἀπὸ τοῦ Φραγκίσκου Petrarca (1304/70), διδαχθέντος καὶ μυηθέντος εἰς τὴν ἑλληνικὴν παιδείαν καὶ σκέψιν ὑπὸ τοῦ γνωστοῦ Ἕλληνος Καλαβροῦ μοναχοῦ Βαρλαάμ, δοθεῖσα ὤθησις εἰς ἀνάλαμψιν τῶν φώτων ἐν Ἰταλίᾳ. Εἰς τὴν ἀκμὴν δὲ τῶν ἑλληνικῶν γραμμάτων ἐν Ἰταλίᾳ τὰ μέγιστα συνέβαλον οἱ αὐτόθι καταφυγόντες Ἕλληνες λόγιοι, οἷοι ὁ Λεόντιος Πιλάτος, Ἐμμανουὴλ Χρυσολωρᾶς, Δημ. Θεσσαλονικεύς, Ἰωάν. Ἀργυρόπουλος, Θεόδωρος Γαζῆς, Γεώργιος Πλήθων, καρδινάλιος Βησσαρίων, Γεώργιος Τραπεζούντιος, Δημ. Χαλκοκονδύλης, Κων. καὶ Ἰανὸς Λάσκαρις, Νικόλαος Τομαῖος, Μᾶρκος Μουσοῦρος κ. ἄ.

Ὁ Μιχαὴλ Τριβώλης—Μάξιμος ἐν ἔτει 1490 εἰσέρχεται εἰς Ἰταλίαν διὰ

τῆς Βενετίας, εἰς ἐποχὴν ὑψίστης ἀκμῆς τῶν κλασσικῶν σπουδῶν ἐν τῇ πόλει ταύτῃ, ἐν ᾗ μάλιστα, ὡς εἰς σταθμόν, συνέρρεε πᾶσα σχεδὸν ἡ μεταξὺ Δύσεως καὶ Ἀνατολῆς διενεργουμένη κίνησις. Ὁ Μάξιμος ἐφοίτησε, πιθανώτατα εἰς τὸ ἐν Βενετίᾳ ἀκμάζον ἑλληνικὸν Σχολεῖον, μετὰ δὲ τὴν ἐξ αὐτοῦ ἀποφοίτησιν ἐπέστρεψεν εἰς Ἄρταν πρὸς τακτοποίησιν περιουσιακῶν του ὑποθέσεων, λόγῳ τοῦ ἐν τῷ μεταξὺ ἐπισυμβάντος θανάτου τῶν γονέων αὐτοῦ. Ἀλλ' εὐθὺς ἐπανῆλθεν εἰς Βενετίαν, ἔνθα ἐπὶ μακρὸν παρέμεινεν. Πρὸς διεύρυνσιν δὲ τῶν γνώσεών του μετέβη εἶτα εἰς Πάδοβαν καὶ διαδοχικῶς εἰς Φερράραν, Φλωρεντίαν καὶ Μεδιόλανα, τὰς περισσότερον δῆλον ὅτι ἀκμαζούσας Ἰταλικὰς πόλεις, ἐν αἷς τὰ μάλιστα ἤκμαζον τὰ γράμματα. Μετ[ὰ] θαυμαστῆς ἐνημερότητος ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. αἱ ἐπιδράσεις τῶν Ἑλλήνων λογίων εἰς τὴν σπουδὴν τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας καὶ φιλολογίας ἐν ταῖ[ς] ἀνωτέρω πόλεσιν, ὡς καὶ τὰ ποικίλα ῥεύματα τῆς φιλοσοφικῆς κινήσεως, τ[ὰ] πολλάκις ἄντικρυς πρὸς ἄλληλα ἀντιτιθέμενα, ἀλλ' ἐν τούτοις πλήρη πνευματικὸν ὀργασμὸν ἐμφανίζοντα. Ὁ Μάξιμος διέτριψε μακρότερον χρόνον ἐν Φλωρεντίᾳ, ταῖς νέαις Ἀθήναις τῆς Δύσεως, ἔνθα τὸ ἀριστοκρατικὸ[ν] πνεῦμα, ὁ περὶ τὴν Τέχνην ἔρως καὶ αἱ ζωηρόταται ἀνθρωπιστικαὶ τάσεις ἀναπτυχθεῖσαι κυρίως διὰ τοῦ πνεύματος τῶν Dante, Petrarca, Boccacci[o] καὶ Salutati, ἀνύψωσαν τὴν Φλωρεντίαν εἰς τὸ ὕψος σχεδὸν τῶν ἀρχαίων Ἀθηνῶν, ἐξ οὗ καὶ τὴν προσωνυμίαν «Νέαι Ἀθῆναι» τῆς Δύσεως προσέλαβον. Ἡ γοητεία λοιπὸν τῆς πόλεως εἵλκυσαν τὸν εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν το[ῦ] πνεύματος φλογερὸν ἔρωτα ἐπιδεικνύοντα φιλομαθέστατον νέον Μάξιμον ὅθεν καὶ ἀποφασίζει τὴν ἐπὶ μακρότερον χρόνον ἐν τῇ πόλει ταύτῃ διατριβήν του. Μετὰ τὴν Φλωρεντίαν ἦλθεν εἰς Μεδιόλανα, πόλιν καὶ ταύτην ἀκμάζουσαν. Τὴν Ῥώμην ὁ Μάξιμος δὲν ἐπεσκέφθη, καὶ δι' ἄλλους μὲ[ν] λόγους, ἀλλ' ἴσως καὶ διότι τότε ἐπάπευεν ὁ ἀλέξανδρος ΣΤ' Βοργίας (1492–1503), ὃν διὰ τὴν ἀνηθικότητά του φανατικώτατα ἐπολέμησεν ὁ περίφημο[ς] Σαβοναρόλα. Δὲν εἶναι ἀπηκριβωμένον, ἂν ὁ Μάξιμος μετέβη καὶ εἰς ἑτέρα[ς] χώρας τῆς Δύσεως διὰ σπουδάς. Πιθανώτατα οὐδὲ τοὺς Παρισίους τὰ ἐπεσκέφθη, καίτοι περὶ τῆς πόλεως ὁ ἴδιος ἱκανὰς πληροφορίας παρέχει, στηριζόμενος μᾶλλον εἰς εἰδήσεις ἄλλων.

Περὶ τοῦ εἴδους τῶν ἐν Ἰταλίᾳ σπουδῶν τοῦ Μαξίμου δὲν εἴμεθα ἱκανῶς πληροφορημένοι. Ὁ ἴδιος σημειοῖ ὅτι καθ' ἅπαντα τὸν χρόνον τῶν ἐ[ν] Ἰταλίᾳ σπουδῶν του «πολλὰ καὶ διάφορα συγγράμματα χριστιανικὰ καὶ τῆ[ς] θύραθεν σοφίας ἐμελέτησε καὶ ἱκανὴν ἀπέκτησεν ἐξ αὐτῶν ψυχικὴν ὠφέλειαν» (Παπαμιχαὴλ σ. 19). Φαίνεται μᾶλλον βέβαιον ὅτι ἠσχολήθη κυρίως περ[ὶ] τὴν Φιλοσοφίαν καὶ τὴν ἑλληνικὴν καὶ λατινικὴν Φιλολογίαν, οὐδόλως δ[ὲ] ἀπίθανον νὰ ἐνέκυψεν καὶ εἰς τὴν ἐμβάθυνσιν τῶν θεολογικῶν προβλημάτων. Ὡραῖα εἶναι ὅσα ἐπ' εὐκαιρίᾳ ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. περὶ τῶν δύ[ο] κυρίως φιλοσοφικῶν τάσεων, τοῦ Πλατωνισμοῦ καὶ τοῦ Ἀριστοτελισμοῦ ὧν εἰσηγηταὶ ἐν Ἰταλίᾳ καὶ φανατικοὶ ὑπέρμαχοι ἑκατέρας φιλοσοφικῆ[ς] τάσεως ὑπῆρξαν οἱ λόγιοι Ἕλληνες Γεμιστὸς Πλήθων καὶ Γεώργιος Τραπεζούντιος. Ὁ ὀργασμὸς οὗτος τῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως, ὡς ἦν ἑπόμενον προήγαγε τὸν φιλελευθερισμὸν εἰς σημεῖον, ὥστε καὶ τὰ ὕψιστα θρησκευτικὰ προβλήματα νὰ τίθενται ὑπὸ τὴν αὐστηρὰν λογοκρισίαν τοῦ νοῦ κα[ὶ] ὡς ἀδιανόητα πολλάκις ν' ἀπορρίπτωνται. Ὁ Μάξιμος, εὑρεθεὶς ἐν μέσ[ῳ] τοῦ «κλασσικοῦ τούτου παραληρήματος», φαίνεται ν' ἀντελήφθη τοὺς ἐ[κ] τούτου κινδύνους, ἀλλὰ δὲν ἔμεινεν, ὡς εἰκός, ἀμέτοχος τῆς ἐπιδράσεως τῶ[ν]

ἐν λόγῳ ῥευμάτων. Ὡς δ' ὁ κ. Παπαμιχαὴλ διαβεβαιοῦται, «ἡ μανία αὕτη εἶχε πρὸς καιρὸν παρασύρει καὶ αὐτὸν τὸν ἴδιον, ὡς αὐτὸς ὁμολογεῖ, αἱ ἐκδηλώσεις δ' αὐτῆς καὶ τ' ἀποτελέσματα προσέδωκαν ὁριστικὴν τροπὴν εἰς τὴν ζωὴν καὶ τὴν δρᾶσίν του» (σ. 21). Ἐν ταῖς σσ. 22—25 δίδει ὁ σ. διὰ ζωηρῶν χρωμάτων τὴν πλήρη εἰκόνα τῆς ἐπελθούσης ἐν Ἰταλίᾳ ἐκλύσεως ἐπί τε τοῦ ἰδεολογικοῦ καὶ ἐπὶ τοῦ θρησκευτικοῦ καὶ ἠθικοῦ πεδίου, ὡς καὶ τῆς δημιουργηθείσης φανατικῆς ἀντιδράσεως, κυρίως δι' ἐμπνευσμένων ἱεροκηρύκων, οἷοι ὁ Giov. Domenico, ὁ Giov. da san Miriato, ὁ Bernardino da Siena (1380—1444) καὶ πρὸ πάντων ὁ διαβόητος Girolamo Savonarola (1452/98), τοῦ ὁποίου ἡ τιμία ἐλευθεροστομία συνεκλόνισε τὰ πλήθη. Ἡ χειμαρρώδης ῥητορεία τοῦ Savonarola ἐξεχύνετο ὡς λάβα ἡφαιστιώδης πρὸς πάσας τὰς κατευθύνσεις καὶ ἰδίᾳ τῶν κρατούντων καὶ ἰσχυρῶν μηδὲ τοῦ Πάπα ἐξαιρουμένου, κατακρίνουσα τὴν προστυχοῦσαν διαφθορὰν τῆς σκέψεως καὶ τῆς καρδίας. Καὶ ἐπλήρωσεν μὲν ὁ ὑπέροχος ἀνὴρ τὴν εὐσεβῆ ἀθυροστομίαν του διὰ τοῦ δι' ἀγχόνης θανάτου τῇ 23 Μαΐου 1498, ἀλλὰ τὰ πύρινα κηρύγματά του ἔσχον τὴν ἀναμενομένην ἐπίδρασιν μεταξὺ κυρίως τοῦ πλήθους καὶ ἀσφαλῶς συνεκράτησαν τὴν ἐπὶ τὰ χείρω ἢ καὶ τὸν ἀφανισμὸν ῥέπουσαν διὰ τῶν ἀξιωματούχων ὀργάνων της Ἐκκλησίαν τῆς Δύσεως. Ὁ Μάξιμος ἐγένετο μάρτυς ὅλων αὐτῶν τῶν δραματικῶν γεγονότων. Ἑπόμενον δ' ἦτο ὅτι ὁ εὐγενὴς Μάξιμος ὑπέστη τὴν εὐεργετικὴν ἐπίδρασιν τῶν κηρυγμάτων καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ ἐμπνευσμένου ἱεροκήρυκος Savonarola. Ὁ ἴδιος γράφει: «Ἐὰν ὁ περὶ τῆς σωτηρίας πάντων μεριμνῶν δὲν ἠλέει με ταχέως καὶ δὲν ἐπεσκέπτετό με διὰ τῆς ἑαυτοῦ χάριτος καὶ δὲν ἐφώτιζέ μου τὴν διάνοιαν διὰ τοῦ φωτός του, πρὸ πολλοῦ θὰ ἐχανόμην μετὰ τῶν ἐκεῖ ἀντιπροσώπων τῆς ἀσεβείας» (σ. 31). Δικαίως ἀποτίει χάριτας τῇ θείᾳ Προνοίᾳ ὁ Μάξιμος διὰ τὴν σωτηρίαν μεταβολήν, ἣν ὑπέστη διὰ τῶν κηρυγμάτων τοῦ Savonarola, μάλιστα εἰς τὸν καταλληλότατον χρόνον, ὅτε εἶχε πλέον περατώσει τὰς σπουδὰς αὐτοῦ καὶ πλήρης ἐντυπώσεων, ἀλλὰ καὶ ὡλοκληρωμένος ἐν τῇ παιδείᾳ, ἀπεφάσισε τὴν εἰς τὴν ἑαυτοῦ πατρίδα ἐπιστροφήν του, μέσῳ τῆς Βενετίας, συναποκομίζων ἅμα καὶ τὸν πρὸς τὸν Πλατωνισμὸν ἔρωτα.

Ἡ Β' παράγραφος ἀφιεροῦται ὑπὸ τοῦ σ. εἰς τὸν «ἀπόκοσμον Μάξιμον». Ὑπὸ τὴν σωτηριώδη τοῦ Savonarola ἐπίδρασιν, ἀλλὰ καὶ ὁ ἴδιος ἐν ἀπογοητεύσει διατελῶν διά τε τὸν θάνατον τῶν πεφιλημένων γονέων καὶ τὴν οἰκιακὴν ἐρημίαν, διὰ τὴν ματαιότητα τῶν ἀνθρωπίνων καὶ πρὸ πάντων διὰ τὴν δουλείαν τῆς πεφιλημένης αὐτοῦ Πατρίδος, ἀπεφάσισεν ἐν πλήρει ὡριμότητι ὁ μυστικοπαθὴς Μάξιμος νὰ περιβληθῇ τὸ μοναχικὸν σχῆμα, ἄγων ἤδη τὸ 36 ἔτος τῆς ἡλικίας αὐτοῦ. Ὡς τόπον δὲ τῆς μετανοίας αὐτοῦ ἐξελέξατο τὸ ἁγιώνυμον Ὄρος τοῦ Ἄθω. Ὡς ἡσυχαστήριον δὲ προεκρίθη ὑπὸ τούτου ἡ Μονὴ τοῦ Βατοπεδίου, ἴσως καὶ διὰ τὸν πλοῦτον τῆς Βιβλιοθήκης αὐτῆς καὶ δὴ καὶ τῶν ἀνεκτιμήτων χειρογράφων κωδίκων αὐτῆς. Ἐν ἡσυχίᾳ διατελῶν, ἐπεδόθη μετὰ ζήλου εἰς τὴν μελέτην τοῦ πατερικοῦ θησαυροῦ. Ἐνταῦθα λοιπὸν διὰ τῆς ἐμβαθύνσεως ἀποκτᾷ τελείαν θεολογικὴν καὶ φιλοσοφικὴν σκέψιν, ἥτις ἀποκρυσταλλοῦται εἰς ἰδίαν κοσμοθεωρίαν. Ἰωάννης ὁ Δαμασκηνὸς ἀποτελεῖ δι' αὐτὸν τὸ ἴνδαλμα τῆς θεολογικῆς σκέψεως καὶ τὸ πρότυπον τῆς ὑπ' αὐτοῦ μετὰ ταῦτα οἰκοδομῆς τοῦ ὀρθοδόξου δόγματος.

Ὑπὲρ τὰ δέκα ἔτη ἠσκήτευσεν ἐν τῇ Μονῇ Βατοπεδίου «ἐργασθεὶς

σωματικῶς καὶ πνευματικῶς». Τῇ 15 Μαρτίου 1515 ἀπεστάλη ὑπὸ τοῦ μεγάλου δουκὸς τῆς Μόσχας Βασιλείου Ἰβάνοβιτς, υἱοῦ Σοφίας τῆς Παλαιολογίνας, πρόσκλησις εἰς τὴν Μονὴν Βατοπεδίου μετὰ βοηθήματος 4.000 ρουβλίων πρὸς ἀποστολὴν τοῦ σλαβομαθοῦς καὶ πεπαιδευμένου μοναχοῦ Σάββα διὰ τὴν μετάφρασιν τοῦ Ψαλτῆρος εἰς τὴν Σλαυωνικήν. Ἐν ταῖς σσ. 37—42 ἐκτίθενται μετὰ περισσῆς ἐνημερότητος τὰ περὶ τῆς σπουδαιότητος τοῦ Ψαλτῆρος καὶ τῆς σημασίας τοῦ ἱεροῦ τούτου βιβλίου παρὰ τοῖς Ῥώσοις καὶ τῶν παρεφθαρμένων ὑπὸ αἱρετικῶν ἐν χρήσει παρ' αὐτοῖς κειμένων, ἐξ οὗ καὶ ἡ ἐπιθυμητὴ ὑπὸ ὀρθοδόξου Ἕλληνος μετάφρασις εἰς τὴν Σλαυωνικὴν τοῦ ἱεροῦ Ψαλτῆρος. Τοῦ Σάββα ἀρνηθέντος, λόγῳ γήρατος, τὴν εἰς Ῥωσίαν μετάβασιν, παρεκλήθη ὁ Μάξιμος ν' ἀποδεχθῇ τὴν ἀποστολήν, ὅπερ καὶ ἔπραξεν. Αἱ ποικίλαι ἐκδόσεις τῶν βίων τοῦ Μαξίμου περὶ τῆς προσκλήσεως τούτου καὶ τοῦ σκοποῦ τῆς εἰς Ῥωσίαν μεταβάσεώς του, ἐλέγχονται ὑπὸ τοῦ σ. μετ' εὐθυκρισίας καὶ παρατηρητικότητος. Αἱ σχέσεις Ῥωσίας καὶ ἁγιωνύμου Ὄρους ἐκτίθενται μετ' ἐκπλησσούσης ἐνημερότητος, ὡς καὶ τὰ περὶ τῶν ἐπικρατουσῶν τότε συνθηκῶν ἐν τῇ ἀχανεῖ ταύτῃ χώρᾳ, ἰδίᾳ δὲ τὰ περὶ τῆς εἰσόδου ξένων ὑπηκόων ἐν Ῥωσίᾳ ὑπὸ ὡρισμένας προϋποθέσεις. Ἡ μετάκλησις τοῦ Μαξίμου, ὡς μεταφραστοῦ ἁγιογραφικῶν, θεολογικῶν καὶ λειτουργικῶν βιβλίων εἰς τὴν σλαυωνικήν, ἀπετέλει τιμητικὴν χειρονομίαν τοῦ Τσάρου πρὸς τὸν πεπαιδευμένον μοναχόν.

Ἡ Γ' παράγραφος ἐξετάζει τὰ περὶ τοῦ «Μαξίμου ἐν Μόσχᾳ» διατρίβοντος. Κατὰ Ἰούνιον ἢ Ἰούλιον τοῦ 1516 ὁ Μάξιμος ἀνεχώρησε, συνοδευόμενος ὑπὸ σλαυομαθῶν ἁγιορειτῶν μοναχῶν καὶ τῶν ἀπεσταλμένων τοῦ Τσάρου, διὰ τὸ μοιραῖον εἰς Μόσχαν ταξίδιον. Ἐξ ἁγ. Ὄρους ἦλθεν εἰς Κων)πολιν, ἔνθα ἐπεσκέφθη τὸν Πατριάρχην Θεόληπτον (1514/20), παρ' οὗ ἐδέξατο, ἐκτὸς τῶν εὐλογιῶν, καὶ συστατικὸν γράμμα πρὸς τὸν Μόσχας Βαρλαάμ. Ὁ Πατριάρχης ἐπίσης ὥρισε καὶ δύο συνοδούς, τὸν Ζίχνης Γρηγόριον καὶ τὸν διάκονον Διονύσιον, κυρίως πρὸς συλλογὴν ἐράνων ἐν Ῥωσίᾳ διὰ τὰς ἀνάγκας τῆς Ἐκκλησίας. Κατ' Αὔγουστον ἡ συνοδεία ἀφίκετο εἰς Θεοδοσίαν τῆς Ταυρικῆς, ἐκεῖθεν δὲ εἰς Περεκόπ, ἔνθα ἐπί τινα χρόνον παρέμεινεν. Μετὰ μακρὸν καὶ λίαν ἐπίπονον ταξίδιον ἔφθασεν ὁ Μάξιμος μετὰ τῶν συνοδῶν αὐτοῦ εἰς Μόσχαν τῇ 4 Μαρτίου 1518, ἤτοι μετὰ ἓν καὶ ἥμισυ ἔτος ἀπὸ τῆς ἀναχωρήσεώς του ἐξ ἁγ. Ὄρους! Ἐν Μόσχᾳ ὁ Μ. ἐγένετο δεκτὸς μετὰ βασιλικῶν τιμῶν. Ὡς κατάλυμα αὐτοῦ ὡρίσθη ἡ μονὴ Τσιούντωφ, ὁ δὲ ἡγεμὼν διέταξεν ὅπως διατρέφηται καὶ ἀπολαμβάνῃ πάντων τῶν ἀναγκαίων ἐκ τῆς βασιλικῆς τραπέζης. Ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθεται ὑπὸ τοῦ σ. ἡ ἔκπληξις καὶ ὁ θαυμασμός, ὅν ἐδοκίμασεν ὁ Μ., ὅταν ἀντίκρυσε τὴν ἀνεκτίμητον βασιλικὴν Βιβλιοθήκην, περιλαμβάνουσαν περὶ τὰ 800 χφφ. ἑλληνικὰ ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον, ἀλλὰ καὶ λατινικά. Τῷ Μ. ἐπεδόθη πρὸς μετάφρασιν χφ. Ψαλτῆρος, περιέχον ἅμα καὶ σ ε ι ρ ά ν, ἤτοι συναγωγὴν ἑρμηνειῶν διαφόρων Πατέρων καὶ ἐκκλ. συγγραφέων. Ὁ Μ. δὲν ἐγνώριζεν ἐπαρκῶς τὴν ἐκκλησιαστικὴν σλαυωνικὴν γλῶσσαν. Διὰ τοῦτο ὡρίσθησαν ὡς βοηθοὶ αὐτοῦ δόκιμοι καὶ πεπαιδευμένοι ἄνδρες, διακρινόμενοι κυρίως διὰ τὴν λατινομάθειάν των. Οὗτοι ὅμως ἠγνόουν τὴν ἑλληνικήν, ὅπως ὁ Μ. τὴν σλαυωνικήν. Ἐκ τούτου παρέστη ἀνάγκη ὁ Μ. νὰ μεταφράζῃ εἰς τὴν λατινικήν, εἶτα δ' οἱ λατινομαθεῖς βοηθοί του μετέφραζον ἐκ τῆς λατινικῆς εἰς τὴν σλαυωνικήν. Τὸ γεγονὸς εἶναι χαρακτηριστικὸν τῆς εὐρυμαθείας καὶ λατινομαθείας τοῦ Μ., ἀλλὰ καὶ τοῦ ἀφαντάστως

δυσχεροῦς ἔργου, τοῦ ὑπὸ τούτου ἀναληφθέντος. Τοῦ ἔργου προὐτάσσετο Εἰσαγωγὴ περὶ τῆς ἀξίας καὶ σημασίας τοῦ Ψαλτῆρος, περὶ τῶν ἑρμηνευτῶν Πατέρων, τῆς ἑρμηνευτικῆς μεθόδου καὶ ἠκολούθει ἡ ἑρμηνεία ἐκκλησιαστικῶν ἀνδρῶν, 24 τὸν ἀριθμόν! Ὁ κ. Παπαμιχαὴλ παραθέτει ἐκτενῆ ἀποσπάσματα τῆς Εἰσαγωγῆς τοῦ Μ., ἐξ ὧν διαφαίνεται ἡ πολυμάθεια καὶ ἡ κριτικὴ ἱκανότης τοῦ Ἕλληνος μεταφραστοῦ, ἀπὸ θεολογικῆς δ' ἐπόψεως σπουδαιότατα, μάλιστα τἀναφερόμενα εἰς τοὺς Πατέρας, ὡς ἑρμηνευτάς. Ἡ μετάφρασις τοῦ Ψαλτῆρος διήρκεσεν ἓν ἔτος καὶ πέντε μῆνας, κατὰ τὴν ὁμολογίαν δὲ αὐτοῦ τοῦ Μ., ὑπῆρξε «πολύμοχθον ἔργον», κατὰ τὴν διεξαγωγὴν τοῦ ὁποίου «δὲν εἶχε καιρὸν οὐδὲ ν' ἀναπνεύσῃ» (σ. 56). Ὁ Μ. ἐν τῷ ἑρμηνευτικῷ του ἔργῳ εὑρέθη ὑποχρεωμένος νὰ διορθώσῃ πολλάκις τὸ κείμενον τοῦ χφ. καὶ ν' ἀποκαθάρῃ τῶν κακοδόξων ἢ καὶ αἱρετικῶν χωρίων. Δεῖγμα καὶ τοῦτο τοῦ ἐργώδους ἀντικειμένου, ἀλλὰ καὶ τῆς πολυμαθείας καὶ τῆς φιλοτίμου προσπαθείας τοῦ σοφοῦ μοναχοῦ. Ὁ Μ. ἐν τῷ πρὸς τὸν Τσάρον Ὑπομνήματί του ἀναγνωρίζει τὸ μὴ τέλειον τοῦ ἔργου του καὶ ζητεῖ νὰ κριθῇ διὰ τοῦτο ἐπιεικῶς, παρεκάλει δι' ἅμα τὸν Ῥῶσον ἡγεμόνα, ὅπως καταστήσῃ τὸ ἱερὸν κείμενον μετὰ τῆς μεταφράσεώς του κοινὸν κτῆμα τῶν ὑπὸ τὸ σκῆπτρόν του ὀρθοδόξων. Ἡ γενομένη ὑπὸ τοῦ Μ. μετάφρασις ἐνεκρίθη πανηγυρικῶς ὑπό τε τῆς συνόδου τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ῥωσίας καὶ τοῦ Ῥώσου ἡγεμόνος, ὅστις «μετὰ χαρᾶς παραλαβὼν τὸ βιβλίον, ἐτίμησε τὸν μοχθήσαντα οὐ μόνον δι' ἐπαίνων, ἀλλὰ καὶ διὰ γενναίας ἀμοιβῆς» (σ. 58). Οἱ Ἕλληνες συνοδοὶ τοῦ Μ. λαβόντες παρὰ τοῦ Τσάρου «ἱκανὰ ἐλέη», ἀνεχώρησαν ἐκ Μόσχας δι' ἅγ. Ὄρος τῇ 11 Σ)βρίου 1519. Θ' ἀνέμενέ τις ὅτι καὶ ὁ Μ. θὰ ἐλάμβανε τὴν ἄδειαν τῆς ἐπιστροφῆς εἰς Ἑλλάδα μετὰ τὴν εὐτυχῆ ἀποπεράτωσιν τοῦ ἀνατεθέντος αὐτῷ ἔργου. Εἰς τὰς παρακλήσεις αὐτοῦ ὁ Τσάρος ἀπήντα ἀρνητικῶς, διότι δὲν ἤθελε νὰ στερηθῇ τῆς ἀξίας τηλικούτου ἀνδρός. Οὕτως ὁ Μ. ἑκὼν—ἄκων ἠναγκάσθη νὰ παραμείνῃ εἰς Μόσχαν. Βαθμηδὸν καὶ τοῦ χρόνου προϊόντος ἡ φήμη αὐτοῦ ἐκραταιοῦτο παρά τε τοῖς ἐπισήμοις ἔκ τε τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ καὶ τοῦ πολιτικοῦ κύκλου, ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς πολλοῖς καὶ μεταξὺ τοῦ πλήθους. Ὁ ἀγαθὸς μητροπολίτης Μόσχας αἰσθάνεται τὴν ἀνάγκην τῶν συμβουλῶν του, οἱ μεγιστᾶτες πολλάκις προσέφευγον εἰς αὐτὸν διὰ νὰ ἐκζητήσουν τὴν παρὰ τῷ Τσάρῳ μεσιτείαν του. Ἐν τῇ κοινῇ συνειδήσει ὁ Μ. ὑψώθη εἰς μοναδικὴν αὐθεντίαν, «ἱκανὴν νὰ ὑποδεικνύῃ τὰ πρέποντα καὶ τὰ ὀρθὰ εἰς τὰ πράγματα τῆς τε Ἐκκλησίας καὶ τῆς Πολιτείας» (σ. 59). Ὁ Τσάρος μάλιστα, τόσην ἐκτίμησιν ἔτρεφε πρὸς τὸν λόγιον μοναχόν, ὥστε καθ' ἑκάστην συνδιελέγετο μετ' αὐτοῦ, ἰδίᾳ περὶ ζητημάτων τῆς πίστεως. Εἰς μάτην ὁ Μ. παρεκάλει συνεχῶς διὰ τὴν ἀπόλυσίν του καὶ τὴν ἄδειαν τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς ἅγ. Ὄρος. Ἐν τούτοις ὁ Τσάρος καὶ ἄκοντα ἐκράτησεν αὐτὸν ἐπὶ ἐννέα ἔτη ἐν Μόσχᾳ.

Καθ' ὅλον αὐτὸ τὸ διάστημα ὁ Μ. ἀνέλαβε καὶ ἔφερεν εἰς πέρας καὶ πλῆθος ἄλλο μεταφραστικῶν ἐργασιῶν. Οὕτω μετέφρασε τὰς Πράξεις, τοὺς ἀποστολικοὺς κανόνας καὶ τοὺς κανόνας τῶν οἰκουμενικῶν καὶ τοπικῶν συνόδων ἐκ τοῦ Συντάγματος τοῦ Βλαστάρεως, ἔτι δὲ τὰς ὑπὸ τοῦ Χρυσοστόμου Ὁμιλίας εἰς τὰ Εὐαγγέλια τοῦ Ματθαίου καὶ τοῦ Ἰωάννου κ. ἄ. Ἐπίσης, τῇ ὑποδείξει τοῦ Μητροπολίτου Μόσχας, ὁ Μ. ἀνέλαβε καὶ διορθωτικὰς ἐργασίας τῶν παρεφθαρμένων κειμένων, τῶν ὑπὸ τῶν χφφ. παραδιδομένων, οἷον τοῦ Τριῳδίου, τοῦ Ὡρολογίου, τοῦ λειτουργικοῦ Εὐαγγελίου, τῶν Μη-

ναίων, τοῦ Ἀποστόλου κ. π. ἄ. Ὁ Μ. ἤρχισε νὰ συνηθίζῃ εἰς τὴν ἀναγκαστικὴν διαμονήν του ἐν Ῥωσίᾳ, ἡ πλήρης δὲ γνῶσις τῆς Ῥωσικῆς, ἣν ἔκτοτε ἀπέκτησε καὶ δὴ καὶ ἡ εὐρυτάτη μόρφωσίς του καὶ τὸ ὑπέροχον ἦθος, κατέστησαν τὸ κελλίον του κέντρον τῶν μᾶλλον μεμορφωμένων Μοσχοβιτῶν. Ὡς δὲ λέγει ὁ μετὰ γλαφυρότητος ἀναπτύσσων τὰ κατὰ Μ. κ. Παπαμιχαήλ, «Ἡ εὐρεῖα πολυμάθεια, ἡ ὀξεῖα καὶ ὑγιὴς κρίσις, ἡ εἰλικρίνεια, ἡ εὐθύτης, ἡ ἀνιδιοτέλεια, τὸ ἀνοπισθόβουλον, τὸ πρὸς πάντα καὶ διὰ πάντα τὰ πνευματικὰ καὶ ἠθικὰ ζητήματα, γενικά τε καὶ ἀτομικά, θερμὸν αὐτοῦ διαφέρον, ἡ προσήνεια καὶ τὸ ἄτυφον, συνεκίνουν, ἐγοήτευον καὶ εἵλκυον πρὸς αὐτὸν τοὺς ἀρίστους ἄνδρας τῆς ἐποχῆς του, πολλοὶ τῶν ὁποίων μετέπειτα ἀπέβησαν ἱστορικαὶ προσωπικότητες τῆς Ῥωσίας» (σ. 63). Διὰ τῶν ἐπαφῶν τούτων καὶ ὁ Μ. κατενόησε πλήρως τὰ προβλήματα, ἐκκλησιαστικά τε καὶ πολιτικὰ τῆς ἀχανοῦς Ῥωσίας, ὡς καὶ τὰ κοινωνικά, δὲν ἐβράδυνε δὲ νὰ λάβῃ ἐνεργότατον μέρος εἰς πᾶσαν λαϊκήν, πολιτικήν, ἐκκλησιαστικὴν καὶ κοινωνικὴν κίνησιν, πάντοτε πρὸς διόρθωσιν καὶ ἀνόρθωσιν τῶν κακῶς ἐχόντων. Τὰ συγγράμματά του δὲ εἶναι τὰ ἀψευδῆ δείγματα τοῦ ἐνδιαφέροντος τοῦ Μ. διὰ τὰς εἰς πᾶσαν ἐκδήλωσιν ἀνορθωτικὰς τάσεις των ἐφ᾽ ὅλων τῶν τάξεων τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ. Καὶ ἀκριβῶς διὰ τὴν κατανόησιν τῶν ἀνορθωτικῶν ἀγώνων τοῦ Μ. ὁ σ. εἰς ἰδιαίτερον ἐν συνεχείᾳ κεφάλαιον ἐξετάζει ἐν ὅλῃ τῇ εὐρύτητι αὐτοῦ τὸ «Ῥωσικὸν σκότος» κατὰ τὴν ὑπ᾽ ὄψιν ἐποχήν.

Οὕτω ἡ Δ′ παρ. περιγράφει «τὸ Ῥωσικὸν σκότος», ἐν πάσαις ταῖς ἐκδηλώσεσι τοῦ κοινωνικοῦ καὶ ἐκκλησιαστικοῦ βίου. Μερικαὶ χαρακτηριστικαὶ γραμμαὶ τοῦ σ. εἶναι ἀνάγκη νὰ ἐξαρθοῦν καὶ ἀπὸ τῆς θέσεως ταύτης, ἵνα ὕστερον ὁ ἀναγνώστης ἀποκτήσῃ τὴν ὀρθὴν περὶ τοῦ Μ. κρίσιν καὶ ἐπὶ τοῦ ἀνορθωτικοῦ ἀγῶνος του, τὸ ἐπιστέγασμα τοῦ ὁποίου ὑπῆρξε τὸ μαρτύριον τοῦ πολυάθλου μοναχοῦ.

Ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως ἀξιοῦται ἡ ὑπὸ τοῦ σ. ἐν ταῖς σ. 63—95 ἔκθεσις περὶ τῆς κρατούσης κατὰ τὴν ὑπ᾽ ὄψιν ἐποχὴν ἐν Ῥωσίᾳ ὁλοκληρωτικῆς ἀθλιώσεως. Ὁ σ. ἀντλεῖ τὰς εἰδήσεις του ἀπ᾽ εὐθείας ἐκ ῥωσικῶν πηγῶν, δι᾽ ἡμᾶς δὲ τοὺς Ἕλληνας, λόγῳ ἀκριβῶς τῆς ἀγνοίας τῶν πηγῶν τούτων, εὐγνωμόνως γίνεται δεκτὸν τὸ ἐν λόγῳ κεφάλαιον. Ἡ ἐπιγραφὴ τοῦ κεφ. «Ῥωσικὸν σκότος» ἀποδίδει ἐν κυριολεξίᾳ τὴν κρατοῦσαν θλιβερὰν κατάστασιν τῆς ζωῆς καὶ τῆς σκέψεως τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ, κατὰ τὸ πρῶτον ἥμισυ τοῦ 16 αἰῶνος. Ὡς λέγει ὁ κ. Παπαμιχαήλ, «ἐσχάτη ἀμάθεια ἥπλουτο καθ᾽ ὅλην τὴν τεραστίαν χώραν εἰς πάντα τὰ κοινωνικὰ στρώματα μεθ᾽ ὅλων τῶν συμπαρομαρτουσῶν ἀγροίκων πλανῶν, δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων καὶ τῶν παντοίων λειψάνων τῆς προχριστιανικῆς ῥωσικῆς εἰδωλολατρείας. Ὠφείλετο δὲ τὸ πνευματικὸν καὶ ἠθικὸν τοῦτο σκότος εἰς τὴν παντελῆ σχεδὸν ἔλλειψιν τῶν μορφωτικῶν μέσων καὶ εἰς τὴν ἀθλιωτάτην κατάστασιν τῶν ὀλίγων ὑφισταμένων» (σ. 64). Βιβλία δὲν ὑπῆρχον καὶ ἡ ἀπόκτησίς των ἐθεωρεῖτο δυσκατόρθωτον πρόβλημα, λόγῳ τῆς ἀκριβείας τούτων. Καὶ αὐταὶ αἱ Ἐκκλησίαι ἐστεροῦντο τῶν ἐκκλησιαστικῶν των βιβλίων. Ἐλάχιστοι κατώρθωνον νὰ ἐκμάθωσιν ἀνάγνωσιν καὶ γραφήν, κυρίως εἰς τὰς μονάς. Τὸ μισαλλόδοξον δὲ πνεῦμα τῶν Ῥώσων ἐδυσχέραινεν ἐπὶ μᾶλλον τὴν μετὰ τῶν μεμορφωμένων τῆς Δύσεως ἐπαφὴν καὶ τὴν ἐκ τῆς ἐπαφῆς ταύτης δυναμένην νὰ προέλθῃ ὠφέλειαν. Εἰς τὴν τοῦ λαοῦ ἀμάθειαν προσετίθετο καὶ ἡ τοῦ κλήρου ἀμάθεια, ἧς ἀπόρροια ἦτο ἡ φα-

νατικὴ προσκόλλησις εἰς τοὺς τύπους καὶ ἡ ἀνάπτυξις τῆς δεισιδαιμονίας. Ἀποτέλεσμα δὲ τούτων ὑπῆρξεν ἡ ἀνάπτυξις τοῦ φαρισαϊσμοῦ καὶ τῆς ὑποκρισίας, τὸ κορύφωμα τῆς ὁποίας ἦτο ἡ μεγάλαυχος ῥωσικὴ κομπορρημοσύνη. Καὶ ἡ μεγίστη ἐν Ῥωσίᾳ διάδοσις τῶν ἀ π ο κ ρ ύ φ ω ν κατ' ἐκείνην τὴν ἐποχὴν διὰ μέσου τοῦ Βυζαντίου, τῆς Βουλγαρίας, τῆς Γερμανίας καὶ τῆς Πολωνίας, ὠφείλετο εἰς τὰς συνθήκας ἀκριβῶς τῆς πλήρους ἀμαθείας καὶ τῆς θρησκευτικῆς παρανοίας. Τί δὲ νὰ εἴπῃ τις περὶ τῶν φοβερῶν δεισιδαιμονιῶν καὶ προλήψεων τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ, τοῦ εἰς οἰωνισμοὺς καὶ μαντεύματα, μαγείας καὶ γοητείας μετὰ παθολογικοῦ φανατισμοῦ προσκολλωμένου; Ἡ εἰς τὰς ἀποκρύφους δὲ τέχνας ἐμπιστοσύνη τῶν Ῥώσων εἶχεν ἐπίσης ὡς ἀποτέλεσμα τὴν παρ' αὐτοῖς ἀνάπτυξιν καὶ διάδοσιν τῆς ἀστρολογίας.

Ἀλλὰ φοβερώτερον εἰς ἐπακόλουθα ὑπῆρξε τὸ ἐκ τῆς ἀθλίας κοινωνικῆς καταστάσεως δημιουργηθὲν ἀγεφύρωτον χάσμα μεταξὺ τῶν εὐγενῶν καὶ τοῦ λαοῦ. Ὁ ἀναγινώσκων τὸ βιβλίον τοῦ κ. Παπαμιχαήλ, καταλαμβάνεται ὑπὸ δέους πρὸ τῆς ἐμφανιζομένης εἰκόνος ἀληθοῦς κολάσεως καὶ ἄγεται εἰς τὸ συμπέρασμα ὅτι εὗρε τὸν μίτον τῆς ῥοῆς τῶν γεγονότων, ἅτινα ὡδήγησαν τὸν Ῥωσικὸν λαὸν εἰς τὸ ἀπονενοημένον τῶν ἡμερῶν μας κομμουνιστικὸν πείραμα. Συνιστῶμεν ἐκθύμως τὴν ἀνάγνωσιν τῶν σσ. 75—77, λίαν διδακτικῶν ἀπὸ πολλῶν ἀπόψεων. Ὁ ἄκρατος δεσποτισμὸς καὶ ἡ τυραννικὴ αὐθαιρεσία τῶν κυβερνώντων, τῶν εὐγενῶν καὶ ἀριστοκρατῶν φυσικὸν ἦτο ὅτι κατέλυσε πᾶν ἴχνος δικαιοσύνης. Ὁ λαὸς οὐδαμοῦ ἠδύνατο νὰ εὕρῃ τὸ δίκαιον· ἀπέβη ἄψυχον πρᾶγμα καὶ ὄργανον τῆς ἐκτελέσεως τῶν ἀνηθίκων βουλιμιῶν καὶ ὀρέξεων τῆς προνομιούχου ἀριστοκρατικῆς τάξεως. Προπηλακισμοί, ἐξευτελισμοί, ἀτιμώσεις, ἀδικίαι, βαρβαρότητες, καταπιέσεις, θανατώσεις, βασανισμοὶ καὶ πᾶν εἶδος ἐκμεταλλεύσεως ἐκ φόρων, ἀγγαρειῶν καὶ δουλειῶν ἐπεβλήθησαν εἰς τὸν δυστυχῆ Ῥωσικὸν λαὸν ὑπὸ τῆς ἀριστοκρατίας, ὥστε νὰ παρουσιάζῃ οὗτος τὸ θέαμα ὅτι ἐτέλει ὑπὸ δουλείαν μᾶλλον ἢ ὅτι ἀπετέλει τὸ ἄθροισμα συγκεκροτημένης κοινωνίας. Ἑπόμενον δ' ἦτο ὅτι οὗτος ἐπεζήτει τὴν λήθην τῶν βασάνων καὶ τῶν καθημερινῶν θλίψεών του εἰς τὴν μέθην καὶ τὸν σοδομισμόν. Ἀλλὰ καὶ ἐν τῷ σημείῳ τούτῳ τὸ παράδειγμα ἔδιδεν ἡ τάξις τῶν προνομιούχων καὶ ἀριστοκρατῶν, τῶν ὀλίγων ἐκμεταλλευτῶν τοῦ ἱδρῶτος τοῦ λαοῦ. Ἡ ἔκλυσις τῶν ἠθῶν, ὁ διασυρμὸς τῆς γυναικός, ἥτις κατήντησεν ὄργανον ἀκολασίας, διέλυσαν τὴν οἰκογένειαν καὶ κατεσπίλωσαν τὸ ἰδεῶδες τοῦ γάμου. Ἡ διαφθορὰ αὕτη ἐξικνεῖτο μέχρι καὶ αὐτοῦ τοῦ κλήρου, ἀπὸ τῶν ἀνωτάτων ἐκκλησιαστικῶν ἀξιωματούχων μέχρι τῶν ἁπλῶν μοναχῶν. Ἰδίᾳ ὁ βίος τῶν χήρων ἱερέων κατέστη σκανδαλώδης. Ὁ δὲ ἀπὸ τοῦ 14 αἰ. κυρίως ἀναπτυχθεὶς μοναχικὸς βίος ἐν Ῥωσίᾳ ἔδιδε τὴν ἐντύπωσιν ὠργανωμένης, ἀλλ' ἐκφυλισμένης ἀγέλης. Ὁ συσωρευθεὶς μοναστηριακὸς ἀμύθητος πλοῦτος συνέβαλεν εἰς τὴν μοναχικὴν ἔκλυσιν ἔτι μᾶλλον.

*

Ἐν τῷ Β' Κεφ. ἐξετάζεται ἡ μορφὴ τοῦ Μαξίμου, ὡς τοῦ «πρώτου Φωτιστοῦ τῶν Ῥώσων». Ἡ ἔκθεσις τοῦ κεφαλαίου τούτου εἶναι ἐκτενεστέρα, καταλαμβάνουσα τὰς σ. 96—254, διότι ἐν αὐταῖς κυρίως ἐρευνᾶται ἡ προσωπικότης τοῦ Μ. ἐν πάσαις ταῖς ἐκδηλώσεσιν αὐτῆς καὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῶν οἰκείων πηγῶν παρέχονται μετ' ἐπιστασίας καὶ ὀρθοκρισίας τὰ φω-

τίζοντα τὸν Φωτιστὴν τῶν Ῥώσων λόγιον μοναχὸν ἐν μέσῳ τῶν φοβερῶν ἀνορθωτικῶν ἀγώνων του.

Ὁ λίαν πεπαιδευμένος καὶ ὑπὸ γνησίου ὀρθοδόξου πνεύματος ἐμπεφορημένος Ἕλλην μοναχὸς Μάξιμος, δὲν ἐδυσκολεύθη νὰ διακρίνῃ τὴν αἰτίαν τῶν κακῶν τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ. Καὶ ἡ αἰτία αὕτη ἦτο διὰ τὸν Μ. ἡ παρεξήγησις ὑπὸ τῶν Ῥώσων τοῦ ἀληθοῦς πνεύματος τῆς χριστιανικῆς Θρησκείας καὶ ἡ τεραστία ἀντίθεσις τῶν κοινωνικῶν τάξεων. Τὰ δύο ταῦτα κακά, ὅπως ἐκριζώσῃ, ἔθεσεν εἰς κίνησιν τὸ μὲν τὴν γραφίδα αὐτοῦ, τὸ δὲ τὰ φλογερὰ κηρύγματά του, ὡς ἄλλος Savonarola. Ὁ κ. Παπαμιχαὴλ παραθέτει ἐκτενῆ ἀποσπάσματα ἐξ ἔργων τοῦ Μ., δι᾿ ὧν ἐκφαίνεται ἡ μαχητικὴ τοῦ φωτιστοῦ μοναχοῦ διάθεσις καὶ ἀποδεικνύεται ὁ ἔνθερμος τούτου ζῆλος πρὸς διόρθωσιν καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ πεπτωκότος ῥωσικοῦ λαοῦ. Μύδροι καὶ Ἱερεμιάδες ἐκτοξεύονται κατὰ τῆς τυπολατρείας, κατὰ τῆς ἀκολασίας, κατὰ τοῦ κλήρου, τῶν μοναχῶν, τῶν ἀριστοκρατῶν, κατὰ τῆς δεισιδαιμονίας καὶ τῶν προλήψεων, κατὰ τῆς ἀναγνώσεως ἀποκρύφων βιβλίων, τῆς πίστεως εἰς τὴν μαγείαν, τὴν γοητείαν καὶ τὴν ἀστρολογίαν κτλ. Ὁ Μ. ἐνιαχοῦ ἀνυψοῦται εἰς φοβερὸν κατήγορον καὶ στηλιτευτὴν τῆς τῶν ἀρχόντων σκληρότητος, ἀδικίας καὶ ἀπανθρωπίας. Λαῦρος ἐπιτίθεται κατὰ τῆς κρατούσης ἠθικῆς ἐκλύσεως, τοῦ σοδομισμοῦ καὶ τῆς διαστροφῆς τοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὡς ἕτερος Ἱερεμίας θρηνεῖ διὰ τὸ κατάντημα τοῦ κλήρου καὶ τῶν ἱεραρχῶν καὶ ἐξαπολύει τὰς κατ᾿ αὐτῶν Ἱερεμιάδας του μὲ θαυμαστὴν πολλάκις ἐλευθεροστομίαν. Ἀπὸ θεολογικῆς πλευρᾶς ἐνδιαφέρουν αἱ ὑπὸ τοῦ σ. ἐπ᾿ εὐκαιρίᾳ παρεχόμεναι εἰδήσεις περὶ τῶν ἐν χρήσει τότε ἀποκρύφων βιβλίων, ἅτινα εἶναι «Ὁ Ἀδάμ», τὸ ἀπόκρυφον τοῦ «κακοδόξου πέρσου Ἀφροδισιανοῦ», τὸ «περὶ χειροτονίας τοῦ Χριστοῦ», τὸ «ἀπόκρυφον Lucidarius» κ. π. ἄ. Μεταξὺ τῶν δεισιδαιμονιῶν ἰδιαιτέρως ἐπιτιμῶνται ὑπὸ τοῦ εὐσεβοῦς μοναχοῦ ἡ ἀνόητος πλάνη ὅτι ἡ ταφὴ πνιγέντος ἢ φονευθέντος ἐπιδρᾷ ἐπιβλαβῶς ἐπὶ τῆς εὐφορίας τῆς γῆς· ἡ ἀστρολογία, ἡ πίστις ἐπὶ τῆς ἐγγύτητος τοῦ τέλους τοῦ κόσμου· ἡ πίστις εἰς νέον, ἐγγίζοντα κατακλυσμὸν κλπ.

Ὁ Μ. διεκρίθη ἐπίσης καὶ ὡς ἀντιρρητικός. Κατὰ τῶν ἀλλοθρήσκων καὶ ἑτεροδόξων σφοδρὸν ἀνέλαβεν ἀγῶνα. Ὀξυτάτη εἶναι ἡ ὑπ᾿ αὐτοῦ ἀναληφθεῖσα πολεμικὴ κατὰ τοῦ Ἰουδαϊσμοῦ, τοῦ Μωαμεθανισμοῦ καὶ τοῦ Ἐθνισμοῦ. Ἐπίσης οὐχὶ ἐπιεικέστερος ἐδείχθη πρὸς τὸν Λατινισμὸν καὶ τὸν ἀρμενικὸν Μονοφυσιτισμόν. Εἶναι σπουδαιότατα τὰ ὅσα ὑπὸ τοῦ σ. ἐκτίθενται περὶ τῆς ἀκωλύτου δράσεως τῶν προπαγανδιστῶν Ἰουδαϊζόντων καὶ τοῦ ἐκ τῆς προπαγάνδας ταύτης καὶ τοῦ προσηλυτισμοῦ προκληθέντος δημοσίου κινδύνου. Ἡ ταχεῖα δ᾿ ἀνάπτυξις τῆς αἱρέσεως τῶν Ἰουδαϊζόντων ὠφείλετο κατὰ τὸν σ. εἰς τὴν δαιμονίαν δρᾶσιν τοῦ Ἑβραίου διαφωτιστοῦ Σχαρίγια, ὅστις ὡπλισμένος διὰ δεινῆς διαλεκτικῆς καὶ ἄλλων πολλῶν προσόντων, «κατώρθου νὰ μεταβάλλῃ τὴν πρὸς τοὺς Ἑβραίους ῥωσικὴν ἀποστροφὴν εἰς αὐτὸ τοῦτο φανατικὴν συμπάθειαν» (σ. 165). Ἡ προπαγάνδα τούτου ἔτεινε κυρίως εἰς τὸν κλονισμὸν τῆς πίστεως εἰς τὴν Ἁγ. Τριάδα· ἐντεῦθεν δ᾿ ἐπηκολούθει ἡ ἄρνησις τῆς θεότητος τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ τῆς μεσσιακῆς αὐτοῦ ἀποστολῆς. Ὁ Μ. ἀντεπεξῆλθε γενναίως κατὰ τῶν Ἰουδαϊζόντων διὰ τριῶν συγγραφῶν, ὧν οἱ τίτλοι ἔχουν ὡς ἀκολούθως: «Λόγος περὶ τῆς γεννήσεως τοῦ Κυρίου καὶ Θεοῦ καὶ Σωτῆρος ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, ἐν ταὐτῷ δὲ καὶ κατὰ τῶν Ἰουδαίων», «Τοῦ μοναχοῦ Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, συμβουλὴ πρὸς τὴν ὀρθόδοξον σύνοδον κατὰ Ἰσαὰκ τοῦ Ἰου-

δαίου μάγου καὶ γόητος καὶ ἀπατεῶνος» καὶ «Λόγοι κατὰ τῶν κεφαλαίων τοῦ Ἑβραίου Σαμουήλ».

Καὶ κατὰ τοῦ Λουθηρανισμοῦ ἀντεπεξῆλθεν ὁ Μ. διὰ δύο κυρίως συγγραφῶν του: «Λόγος κατὰ τοῦ Λουθήρου» καὶ «Λόγος κατὰ τῶν βλασφημούντων τὴν πανάγραντον Θεομήτορα».

Πολλοὶ Ῥῶσοι, ἐπισκεφθέντες τὴν Ἰταλίαν τῆς Ἀναγεννήσεως, συναπεκόμισαν ἐπιστρέψαντες τὸν φιλελευθερισμὸν καὶ τὸν πρὸς τὴν «ἑλληνικὴν πλάνην» ἔρωτα. Ἴσως καὶ ἀπηχήσεις τῆς διδασκαλίας τοῦ Πλήθωνος περὶ ὑποκαταστάσεως τῆς χριστιανικῆς Θρησκείας διὰ τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς νὰ εἶχον φθάσει καὶ μέχρι Μόσχας. Ἐκ πάντων τούτων παρακινηθεὶς ὁ Μ., ἀνέλαβε ν' ἀντεπεξέλθη καὶ κατὰ τῆς νέας ἐκδηλώσεως Ἐθνισμοῦ διὰ τοῦ ἔργου του «Λόγος ἐλεγκτικὸς τῆς ἑλληνικῆς πλάνης», ἐκτενὲς καὶ λίαν ἐνδιαφέρον ἀπόσπασμα τοῦ ὁποίου παρατίθεται ἐν σσ. 175)6 ὑπὸ τοῦ σ.

Δι' ἑτέρων τριῶν συγγραφῶν ἀντεπεξῆλθεν ὁ Μ. καὶ ἐναντίον τοῦ Ἰσλαμισμοῦ, τῶν Ἀγαρηνῶν καὶ τοῦ Μωάμεθ. Ἡ πρώτη, ἡ καὶ διεξοδικωτέρα, φέρει τὸν τίτλον: «Λόγος ἐλεγκτικὸς τῆς ἀγαρηνῆς πλάνης καὶ τοῦ ἐπινοήσαντος αὐτὴν ἀπεχθοῦς κυνὸς Μωάμεθ». Ὁ αὐστηρὸς τίτλος ἄς μὴ ξενίσῃ τὸν ἀναγνώστην. Ἂν λάβῃ ὑπ' ὄψιν καὶ τὸ πνευματικὸν ἐπίπεδον τοῦ Ῥωσικοῦ λαοῦ καὶ τὴν ἀνάγκην τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεως, δὲν θὰ δυσκολευθῇ νὰ ὁμολογήσῃ τὸ δικαίωμα τοῦ Μ. εἰς χρησιμοποίησιν σκληρῶν ὅρων καὶ φράσεων κατὰ τῶν ἐπικινδύνων αἱρεσιαρχῶν καὶ ἀλλοθρήσκων ἀρχηγῶν. Ἡ δευτέρα κατὰ τοῦ Μωαμεθανισμοῦ διατριβή του φέρει τὸν τίτλον: «Λόγος περὶ τοῦ αὐτοῦ πρὸς τοὺς εὐσεβεῖς κατὰ τοῦ θεομάχου κυνὸς Μωάμεθ καὶ ὀλίγα τινὰ περὶ τοῦ τέλους τοῦ αἰῶνος τούτου». Τὸ τρίτον τέλος ἔργον του ἐπιγράφεται: «Ἀπαντήσεις χριστιανοῦ κατὰ τῶν Ἀγαρηνῶν βλασφημούντων τὴν ὀρθόδοξον χριστιανικὴν ἡμῶν πίστιν».

Οὐχὶ ὀλιγώτερον δριμὺς ἀνεδείχθη ὁ Μ. ἐν τῷ κατὰ τῶν Λατίνων ἀγῶνί του καὶ ἰδίᾳ κατὰ τοῦ Οὐνιτισμοῦ. Ὁ κ. Παπαμιχαὴλ δίδει ἔκτυπον εἰκόνα τῆς ἀναπτύξεως τῆς Οὐνίας ἐν Ῥωσίᾳ καὶ τῶν προσπαθειῶν τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας πρὸς προσηλυτισμὸν τῶν Ῥώσων. Ἡ ἐπιρροὴ τῆς Οὐνίας ἐν Ῥωσίᾳ ἐκορυφώθη εἰς σημεῖον ἐπικίνδυνον, ἰδίᾳ διὰ τοῦ φιλολατίνου μητροπολίτου Μόσχας Ἰσιδώρου καὶ τῆς Καθολικῆς πριγκηπίσσης Ζωῆς, κόρης τοῦ Θωμᾶ Παλαιολόγου, τοῦ μετὰ τὴν κατάληψιν τῆς Πελοποννήσου ὑπὸ τῶν Τούρκων καταφυγόντος εἰς τὸν Πάπαν Πίον Β'. Ἡ Ζωή, ἥτις συζευχθεῖσα τὸν Ῥῶσον ἡγεμόνα Ἰβὰν Γ' Βασίλειεβιτς καὶ εἰς Σοφίαν κατὰ τὴν τέλεσιν τῶν γάμων της μετονομασθεῖσα, παρεῖχε πολλὰ τὰ ἐχέγγυα τῆς ἐπιδράσεως ὑπὲρ τοῦ Παπισμοῦ ἐν μέσῳ τῶν ὑπηκόων της. Ἐνταῦθα εἶμαι ὑποχρεωμένος, πρὸς συμπλήρωσιν τῆς ἐν τέλει τοῦ ἔργου παρατιθεμένης Βιβλιογραφίας ὑπὸ τοῦ σ., νὰ προσθέσω καὶ τὸ ἔργον τοῦ Averkios Th. Papadopulos, Versuch einer Genealogie der Palaiologen (1259—1453). München 1938 σ. 68 (Nr. 102), ὡς καὶ τὸ ἔργον τοῦ D. A. Zakythinos, Le Despotat Grec de Morée, I. Paris 1932, σ. 291. Ἐπιθι ἐπίσης καὶ W. Miller, The Latin in the Levant, a History of the Frankish Greece (1204—1566), London 1908 σ. 435 καὶ 454, P. Pierling, Mariage d' un tsar au Vatican, La Russie et le Saint-Siége. Paris 1896 I, 107—185. Μεγίστης σπουδαιότητος εἶναι διὰ τὴν Ἱστορίαν τῆς Οὐνίας ἐν Ῥωσσίᾳ τὰ ἐν σσ. 186—213 μετὰ θαυμαστῆς ἐνημερότητος ὑπὸ τοῦ σ. ἐκτιθέμενα. Ὁ Μ. ἀντεπεξῆλθε κατὰ τῆς Παπικῆς Ἐκκλησίας καὶ

διὰ τοῦ λόγου, ἀλλὰ καὶ διὰ τῆς γραφίδος. Διὰ τῶν ἔργων του: «Λόγος κατὰ λατίνων ὅτι οὐδαμῶς εἰς οὐδένα ἐπιτρέπεται νὰ προσθέτῃ τι εἰς τὸ θεῖον σύμβολον τῆς ἀμωμήτου χριστιανικῆς πίστεως ἢ ν' ἀφαιρῇ ἀπ' αὐτοῦ» καὶ «Λόγος ἀπαντητικὸς τοῦ Μαξίμου πρὸς τὸν Νικόλαον Νιέμτσιην» ἀνεσκεύαζε πέντε κυρίως τῶν λατινικῶν καινοτομιῶν, ἤτοι τὴν περὶ τῆς ἐκπορεύσεως τοῦ ἁγίου Πνεύματος κακοδοξίαν (filioque), τὴν περὶ τῶν ἀζύμων, τὴν περὶ καθαρτηρίου πυρός, τὴν περὶ νηστείας τοῦ Σαββάτου καὶ τὴν περὶ ἀγαμίας τοῦ κλήρου. Ἐν συνόλῳ ὁ Μ. συνετάξατο ἑπτὰ ἐπιστολιμαίας διατριβὰς κατὰ Λατίνων, ἐν ταῖς ὁποίαις ἠλέγχετο ἡ καινοτομία τῆς Ῥώμης, τὸ Πρωτεῖον καὶ ἄλλαι κακοδοξίαι καὶ ἐξετίθετο ἡ ἐπὶ τῶν Πατέρων καὶ τῆς Ἁγ. Γραφῆς στηριζομένη ὀρθόδοξος διδασκαλία.

Ἐν ταῖς σσ. 225)8 ἀναλύεται «Λόγος κατὰ τῆς ἀρμενικῆς κακοδοξίας» τοῦ Μ. καὶ ἱστοροῦνται τὰ τῆς ἐγκαταστάσεως ἀρμενικῆς παροικίας ἐν Ῥωσίᾳ. Ὁ Μ. θεωρεῖ ὅτι ἡ «ἀρμενικὴ κακοδοξία» εἶναι σύγκραμα διαφόρων αἱρέσεων. Ἀλλὰ περὶ τὰς μᾶλλον ἀσεβεῖς καὶ βδελυκτὰς πλάνας τῶν Ἀρμενίων ἀσχολεῖται περισσότερον, ἤτοι τὰς τρεῖς ταύτας: α) ὅτι ἡ ἀπαθὴς τοῦ Θεοῦ Λόγου θεότης «ἐγεύθη» ἀνθρωπίνου θανάτου· β) ὅτι ὁ ἐνανθρωπήσας Θεὸς Λόγος κατὰ τὴν εἰς οὐρανοὺς ἀνάληψιν αὐτοῦ συναπήνεγκε καὶ τὴν ἐκ τῶν πανάγνων αἱμάτων τῆς Θεοτόκου προσληφθεῖσαν ὑπ' αὐτοῦ θείαν σάρκα καὶ γ) ὅτι αἱ δύο ἐν Χριστῷ φύσεις, ἡ θεία καὶ ἡ ἀνθρωπίνη, συνεκράθησαν ἀλλήλαις.

Ἐν ταῖς σσ. 229/54 ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. τὰ τῆς μοναστηριακῆς φιλοκτημοσύνης ἐν Ῥωσίᾳ κατὰ τὴν ὑπ' ὄψιν περίοδον, τὰ δεινὰ ἐκ ταύτης ἐπακόλουθα καὶ ἡ θέσις, ἣν ἡ εὐγενὴς τοῦ Μ. προσωπικότης ἔλαβεν ἔναντι τοῦ κακοῦ τούτου πρὸς διόρθωσιν καὶ ἀνόρθωσιν τοῦ ὑγιοῦς καὶ ἀληθοῦς χριστιανικοῦ μοναχικοῦ βίου. Ὡς λέγει ὁ σ. «ὁ Μ. μετὰ δριμύτητος ἐκάκιζε τὴν ἄπληστον πρὸς πλουτισμὸν τάσιν τῶν μοναχῶν, ἐκδηλουμένην ἰδίως εἰς τὴν μοναστηριακὴν φιλοκτημοσύνην, ἕνεκα τῆς ὁποίας αἱ μοναὶ ἀπέκτων τεραστίας γαίας μετὰ τῶν ἐν αὐταῖς ἐγκατεστημένων καὶ ἐργαζομένων αὐτὰς χωρικῶν, περιερχομένων οὕτω εἰς θέσιν μοναστηριακῶν δουλοπαροίκων, ἀθλίαν διαβιούντων ζωὴν ὑπὸ τὴν σκληρὰν δεσποτείαν τῶν διοικούντων τὰς μονάς» (σ. 229). Ἐκτὸς τοῦ Μ. καὶ πρὸ αὐτοῦ εἶχον ἐλέγξει δριμύτατα τὴν μοναστηριακὴν ταύτην ἀπληστίαν ὁ ἀρχιμ. Ἰωσὴφ Βολοκολάμσκιη (1340—1515) καὶ οἱ μοναχοὶ Παΐσιος καὶ Νεῖλος, ὧν τὰ κατ' αὐτοὺς ἐκτίθησιν ὁ σ., ὡς καὶ περὶ τοῦ μοναχοῦ Βασσιανοῦ, τοῦ διαδόχου τοῦ Νείλου ἐν τῷ σφοδρῷ κατὰ τῶν μοναστηριακῶν κτήσεων ἀγῶνί του. Ὁ Μ. συνδεθεὶς διὰ φιλίας μετὰ τοῦ Βασσιανοῦ, κατ' ἀρχὰς μὲν ἀπέφυγεν ἐπιμελῶς ν' ἀναμιχθῇ εἰς ζήτημα τόσον ἐπικίνδυνον, ἀλλ' ἡ εἰλικρίνεια καὶ ἡ εὐθύτης τοῦ χαρακτῆρός του παρώθησαν αὐτὸν νὰ ἐκφράσῃ θαρραλέως τὴν γνώμη του ἐν συγγραφῇ φερούσῃ τὸν τίτλον: «Συζήτησις περὶ τοῦ πρέποντος μοναχικοῦ βίου, τὰ συζητοῦντα δὲ πρόσωπα εἶναι ὁ Φιλοκτήμων καὶ ὁ Ἀκτήμων». Τὰ κύρια σημεῖα τοῦ διαλόγου τούτου ἐκτίθενται ἐν ἀναλύσει ὑπὸ τοῦ σ. ἐν σσ. 242/6. Ἡ ἀνάμιξις αὕτη τοῦ Μ. εἰς μίαν ἔριδα τόσον ὀξεῖαν, ἑπόμενον ἦτο νὰ προκαλέσῃ τὴν κατ' αὐτοῦ μῆνιν τῶν παντοδυνάμων τότε μοναχῶν καὶ τῆς μετ' αὐτῶν συνδεομένης ῥωσικῆς ἀριστοκρατίας. Ὀρθῶς δ' ὁ σ. χαρακτηρίζει τὴν ἀνάμιξιν τοῦ Μ. ὡς «ἀπρονοησίαν», ταῦτα λέγων: «Ὁ ἀπὸ καθαρῶς πρακτικῆς ἐπόψεως κρίνων τὰ πράγματα θὰ ἐχαρακτήριζεν ὡς ἐσχάτην ἀπρονοησίαν τὴν τοιαύτην τοῦ Μ. ἐκδήλωσιν, ἥτις ἀπ' αὐτῶν τῶν

πρώτων ἡμερῶν τῶν μετὰ τοῦ Βασσιανοῦ σχέσεών του ἤρχισεν ἀσυναισθήτως καὶ μοιραίως σωρεύουσα ἄνθρακας ἐπὶ τῆς κεφαλῆς τοῦ Ἕλληνος ξένου» (σ. 242). Ἀπὸ τοῦ νῦν ἄρχεται καὶ ἡ «δέσις τοῦ δράματος» τοῦ Μ. Ὁ ὑπὸ τοῦ ἡγεμόνος Βασιλείου Ἰβάνοβιτς ἀντικανονικῶς ἐπὶ τοῦ μοσχοβιτικοῦ μητροπολιτικοῦ θρόνου ἀνυψωθεὶς Δανιήλ, μετὰ τὴν αὐθαίρετον ἐκδίωξιν καὶ ἐγκάθειρξιν τοῦ συνετοῦ μητροπολίτου Βαρλαάμ, ὡς ἦν ἑπόμενον, ἐστράφη εὐθὺς ἀμέσως κατὰ τοῦ Βασσιανοῦ, ἀλλὰ καὶ κατὰ τοῦ δυνατοῦ φίλου του, τοῦ ἰδεολόγου Μαξίμου. Αἱ κατὰ τοῦ Μ. διαβολαὶ καὶ συκοφαντίαι καὶ παντοειδεῖς πλεκτάναι ἐπληθύνοντο καθ᾽ ἡμέραν, μέχρις οὗ τὰς πρώτας ἡμέρας τοῦ Φ)ρίου 1525 ὁ ἡγεμὼν Βασίλειος Ἰβάνοβιτς διέταξε τὴν σύλληψιν καὶ τὸν περιορισμὸν τούτου, μετὰ δὲ τὰς διεξαχθείσας ἀνακρίσεις, καὶ τὴν παραπομπήν του εἰς δίκην.

*

Ἐν τῷ τρίτῳ Κεφ. ἐξετάζεται «Τὸ μαρτύριον τοῦ ἰδεολόγου» καὶ διερευνᾶται διεξοδικῶς τὸ ἱστορικὸν τῆς ὅλης ἀκολουθίας τῶν γεγονότων, ἅτινα ὡδήγησαν τὸν Μ. εἰς τὸ μαρτύριον. Ἐν τῇ παραγράφῳ «ἡ πρώτη ὑποδικία» (1525 καὶ οὐχὶ 1925, ὡς ἐκ τυπογραφικοῦ σφάλματος ἀναγράφεται) ἐξετάζονται αἱ πλεκτάναι κατὰ τοῦ Μ., αἱ σχέσεις αὐτοῦ πρὸς ὑπὸ δυσμένειαν διατελοῦντα πρόσωπα τῆς Αὐλῆς καὶ μάλιστα πρὸς τὸν Μπέρσενι καὶ παρατίθενται ἀποσπάσματα τῆς διενεργηθείσης ἀνακρίσεως. Ἀλλ ἐκτὸς τῶν πολιτικῶν κατηγοριῶν συνεκροτήθη καὶ «ὁπλοστάσιον ὅλον κατηγοριῶν κατὰ τοῦ ἀτυχοῦς ἁγιορείτου περιλαμβάνον αἱρέσεις, σκόπιμον διαστροφὴν καὶ φθορὰν τῶν ῥωσικῶν βιβλίων, ἐξύβρισιν τῶν Ῥώσων ἁγίων, ἐπικρίσεις τῆς ρωσικῆς Ἐκκλησίας, πολιτικὰς συνομιλίας, ἐγκλήματα καθοσιώσεως κλπ.» (σ. 260). Κατόπιν τῶν ὡς ἄνω κατηγοριῶν συνεκλήθη τὸν Ἀπρίλιον τοῦ 1525 σύνοδος ὑπὸ τὴν προεδρείαν τοῦ μητροπολίτου Δανιήλ, παρόντων τῶν Ἀρχιεπισκόπων, Ἐπισκόπων, πλήθους Ἀρχιμανδριτῶν, ἡγουμένων, γερόντων καὶ πολλῶν μοναχῶν, ἥτις συνελθοῦσα ἐν τοῖς ἀνακτόροις κατὰ τὴν πρώτην αὐτῆς συνεδρίαν, παρόντος καὶ τοῦ Τσάρου, προέβη μετὰ δίμηνον διαδικασίαν, εἰς τὴν καταδίκην τοῦ Μ. Αἱ κατὰ τοῦ Μ. αἰτιάσεις καὶ λοιπαὶ συκοφαντικαὶ κατηγορίαι ἀναλύονται καὶ ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. μετὰ εὐθυκρισίας καὶ ἀντικειμενικότητος. Λίαν ἐνδιαφέρουσα εἶναι ἡ ἐν παραγράφῳ «Βυζάντιον καὶ Μόσχα» ἐκτιθεμένη κατὰ τοῦ Μ. κατηγορία ἐπὶ δυσφημήσι τοῦ μητροπολίτου Μόσχας, ὅτι δὲν μνημονεύει τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου. Ἐπὶ τῇ εὐκαιρίᾳ δ᾽ ὁ σ. ἐκτίθησι τὰς σχέσεις τῆς Μεγάλης τοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας μετὰ τῆς Ῥωσικῆς Ἐκκλησίας καὶ γενικώτερον τοῦ Βυζαντίου μετὰ τῆς Ῥωσίας. Ἐνδιαφέροντα εἶναι καὶ τὰ περὶ «Βυζαντινισμοῦ» καὶ «Μοσχοβιτισμοῦ» ἐκτιθέμενα. Ἐν τῇ ἐν συνεχείᾳ παραγράφῳ «Χωριστικαὶ τάσεις» ἐξετάζονται ἡ Φλωρεντινὴ οὐνία καὶ ἡ Ἅλωσις, ὁ Μόσχας Ἰσίδωρος, αἱ περὶ τῆς ἀπὸ τοῦ Βυζαντίου χειραφετήσεως δικαιολογίαι τῶν Ῥώσων καὶ μάλιστα ἡ δικαιολογία τῆς Μόσχας περὶ δῆθεν φθορᾶς τῆς Ἑλληνικῆς Ὀρθοδοξίας. Εἶναι τόσα τὰ συσσωρευόμενα ἐν ταῖς σσ. τοῦ ἔργου προβλήματα καὶ τὰ προκαλούμενα ἐκ τῆς ἱστορικῆς ἐκθέσεως ἐνδιαφέροντα, ὥστε δύσκολος καθίσταται ἡ ἐπιλογὴ καὶ ἡ ἔξαρσις τῶν ἐπὶ μέρους σημείων. Μὴ δυνάμενοι λοιπὸν νὰ διαπλατύνωμεεν ὑπὲρ τὸ δέον τὴν ἡμετέραν βιβλιοκριτικὴν ἀνάλυσιν τοῦ παρόντος συγγράμματος, συνιστῶμεν τῷ μελετητῇ τὴν ἀπ᾽ εὐθείας ἄντλησιν τῶν λίαν ἐνδιαφερουσῶν εἰδήσεων.

Ἀλλ' ἐπανέλθωμεν ἐπὶ τὴν ἀκολουθίαν τῆς ἱστορικῆς ἐκθέσεως τοῦ ἔργου.

Ἡ ῥωσικὴ κομπορρημοσύνη καὶ μεγάλαυχος ἔξαρσις τῆς ῥωσικῆς ὀρθοδοξίας, ὡς τῆς μόνης γνησίας καὶ ἀληθοῦς, ὡδήγησε τοὺς Ῥώσους εἰς τὴν ἐγωϊστικὴν ἀντίληψιν ὅτι ἡ Μόσχα, μετὰ τὴν πτῶσιν μάλιστα τοῦ κέντρου τῆς Ὀρθοδοξίας διὰ τῆς Ἁλώσεως τῆς Κπόλεως, καθίσταται πλέον ἡ «Τρίτη Ῥώμη» καὶ ἡ ἄμεσος κληρονόμος τοῦ Βυζαντίου. Ὁ σ. πλήρως ἐνημερωμένος ἐπὶ τοῦ ὑπ' ὄψιν θέματος ἐκτίθησιν ἐν λεπτομερείᾳ τὰ αἴτια τῆς τοιαύτης ῥωσικῆς θεωρίας, ὡς καὶ πάντα τὰ συναφῆ προβλήματα. Οὕτως ἐκτίθενται τὰ περὶ τοῦ μοναχοῦ Φιλοθέου καὶ τοῦ Ἀρσενίου Σουχάνωφ καὶ τῶν διηγήσεων περὶ τοῦ προορισμοῦ τῆς Μόσχας. Σχετικαὶ πρὸς τὴν κομπορρήμονα ταύτην ῥωσικὴν ἀντίληψιν εἶναι καὶ αἱ κυκλούμεναι τότε «Διηγήσεις» περὶ κηρύγματος τοῦ ἀποστόλου Ἀνδρέου ἐν Ῥωσίᾳ, περὶ μεταναστεύσεως τῶν συμβόλων τοῦ ἀνωτάτου ἐκκλησιαστικοῦ καὶ πρωθιεραρχικοῦ μεγαλείου, ὡς καὶ τοῦ αὐτοκρατορικοῦ ἀξιώματος ἐκ τῆς βασιλευούσης εἰς τὴν Ῥωσίαν. Ἡ μυθοπλασία τοῦ «λευκοῦ ἐπανωκαλυμαύχου», δωρηθέντος δῆθεν τῷ μητροπολίτῃ Νόβγοροντ Βασιλείῳ ὑπὸ τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Φιλοθέου, ἠρέθιζε τὴν περὶ πρωτείων ῥωσικὴν φαντασιοπληξίαν. Ὡς ἦν δ' ἑπόμενον, ὁ ὀρθοφρονῶν Μ. ἐκάκισε, φαίνεται, τὰς ῥωσικὰς ταύτας μεγαλαυχίας, ἐξ οὗ καὶ ἡ κατ' αὐτοῦ μῆνις τῶν ἐκκλησιαστικῶν καὶ πολιτικῶν ἡγεμόνων. Δὲν ἐβράδυνε δὲ ἡ μῆνις αὕτη νὰ ἐκδηλωθῇ διὰ τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως τῆς ἐν ἔτει 1525 συνελθούσης ἐν Μόσχᾳ συνόδου. Ὁ κ. Παπαμιχαὴλ ἐκτίθησι μετὰ γλαφυρότητος τὰ αἴτια τῆς κατὰ τοῦ Μ. κατηγορίας καὶ τὸ σκεπτικὸν τῆς καταδικαστικῆς ἀποφάσεως τοῦ συνοδικοῦ τούτου δικαστηρίου. Οὕτως ὁ ἀθλητὴς μοναχὸς κατεδικάσθη εἰς ἰσόβιον εἱρκτὴν ἐν τῇ μονῇ Βολοκολάμσκ «πρὸς ἐπιστροφὴν καὶ μετάνοιαν καὶ διόρθωσιν». Ἐπὶ πλέον ἀπηγορεύθη αὐτῷ νὰ διδάσκῃ ὁπωσδήποτε, νὰ γράφῃ καὶ νὰ ἀλληλογραφῇ πρὸς οἱονδήποτε καὶ νὰ ἔχῃ παρ' ἑαυτῷ τὰ ἅπερ εἶχε φέρει ἐξ Ἁγ. Ὄρους ἑλληνικὰ βιβλία. Τὴν καταδίκην ὑπέγραψεν ὁ μητροπολίτης Μόσχας Δανιήλ. Ἡ μονὴ δέ, εἰς ἣν ἔγκλειστος διετάχθη νὰ διατελῇ ὁ ἰδεολόγος μοναχὸς διέκειτο ἐχθρικώτατα πρὸς αὐτόν, ἅτε τῶν μοναχῶν ταύτης οἰκείων τῷ μητροπολίτῃ Μόσχας καὶ τῶν αὐτῶν ἀρχῶν καὶ ἰδεῶν ὄντων. Ὁ Μ. ἔγραφε βραδύτερον τῷ μητροπολίτῃ Μακαρίῳ ὅτι ἐν τῇ μονῇ ταύτῃ «ἐτηρεῖτο ἐγκάθειρκτος ἐν δεσμοῖς καὶ ἐθανατοῦτο διὰ τοῦ ψύχους, τοῦ καπνοῦ καὶ τῆς πείνης». Ἕνεκα τῶν βασάνων τούτων πολλάκις ὁ Μ. περιέπιπτεν εἰς πλήρη ἀπώλειαν τῶν αἰσθήσεων, μέχρι νεκρώσεως. Τὴν ἐπὶ τοῖς βασάνοις δὲ ταύταις θλῖψιν θέλων ν' ἀπαλύνῃ ποτέ, ἔγραψε «Κανόνα εἰς τὸ Ἅγιον Πνεῦμα» δι' ἄνθρακος ἐπὶ τοῦ τοίχου τῆς φυλακῆς, ὡς στερούμενος χάρτου (σ. 302). Ὁ σ. παρατίθησιν ἐν συνεχείᾳ τὰ τέσσαρα πρῶτα τροπάρια τῆς α' ᾠδῆς.

Ἐν τῇ δευτέρᾳ παραγράφῳ τοῦ αὐτοῦ Γ' Κεφ. ἐξετάζεται «Ἡ δευτέρα ὑποδικία» (1531) τοῦ Μ., ἐκτίθενται αἱ νέαι κατ' αὐτοῦ σκευωρίαι, ὧν τὸ κορύφωμα ἀπετέλει ἡ συσσώρευσις «σωρείτου αἱρέσεων» κατὰ τοῦ ὀρθοδοξοτάτου Ἕλληνος μοναχοῦ. Ἐν συνδυασμῷ πρὸς πάντα ταῦτα ὁ σ. λαμβάνει ἀφορμὴν νὰ ὁμιλήσῃ περὶ τῶν ῥωσικῶν ἀντιλήψεων «δι' ἐκκλησιαστικὴν χειραφέτησιν», περὶ τῶν σχέσεων τοῦ Μ. πρὸς τὸν ἐν Μόσχᾳ Τοῦρκον ἐπιτετραμμένον Ἰσκέντερ, περὶ τῆς ἀποδοθείσης εἰς τὸν Μ. κατηγορίας περὶ μαγείας καὶ περὶ ἀρνήσεως τοῦ Μ. ὅπως μεταφράσῃ ἔργα τοῦ Θεοδωρήτου Κύρου. Ὀρθῶς δὲ ἀποφαίνεται ὁ σ. ὅτι ἡ κυρία κατὰ τοῦ Μ.

μῆνις τοῦ μητροπολίτου Δανιὴλ ὑπῆρξεν ἡ περὶ μοναστηριακῆς ἀγροκτημοσύνης γνώμη τοῦ Μ. Οὕτως ἐκλήθη καὶ νέα σύνοδος ἐν ἔτει 1531, ἐν ᾗ μετὰ τοῦ Μ. ὑπόδικος κατέστη καὶ ὁ Βασσιανός, καὶ νέαι κατηγορίαι καὶ συκοφαντίαι συνεσωρεύθησαν. Διὰ τῆς ἀποφάσεως τοῦ νέου τούτου συνοδικοῦ δικαστηρίου ἐπεβλήθησαν τῷ Μ. νέα σιδηρὰ δεσμά, ἐγκάθειρξις ἐν τῇ μονῇ Ὀτρότσι τῆς πόλεως Τβὲρ καὶ ἰσόβιος στέρησις τῆς θείας Μεταλήψεως. Ὡς δὲ λέγει ὁ σ. «Ὁ Μ. ἀντιληφθεὶς ἤδη καὶ κατὰ τὴν ἐξέλιξιν τῆς διαδικασίας τὰς διαθέσεις τοῦ μητροπολίτου καὶ τῆς συνόδου, ἐπείσθη ὅτι οὐδεμία ὑπάρχει διαφυγή· ἀλλὰ ταλαιπωρηθεὶς εἰς τὸ ἔπακρον καὶ ἀνοικτιρμόνως βασανισθεὶς σωματικῶς τε καὶ ψυχικῶς ὑπὸ ἀφορήτων δοκιμασιῶν ἑξαετοῦς ἐν δεσμοῖς σιδηροῖς εἱρκτῆς καὶ ἀπολέσας τὸ θάρρος του, ἐν μεγάλῃ συντριβῇ ἐξελιπάρησεν ἐπανειλημμένως συγγνώμην... Εἰς τὸ ἔπακρον σωματικῶς καταπονηθεὶς καὶ ψυχικῶς ἀποκαμών, μόνον τώρα ἀντελήφθη σαφέστερον τὴν περὶ αὐτὸν κοινωνίαν καὶ τὰς αἰτίας τῆς κακοδαιμονίας, ἧς δὲν ἦτο ἄξιος» (σ. 317). Ἐν ἑτέρᾳ παραγράφῳ ὁ σ. ἐξετάζει τὸν Μ. ὡς «Συγγραφέα τῆς εἱρκτῆς». Ὁ Μ. διετέλεσεν ἐγκάθειρκτος ἐν τῇ μονῇ παρὰ τὴν Τβὲρ μέχρι τοῦ 1551, ἤτοι ἐπὶ ὁλόκληρον εἰκοσαετίαν! Ὁ μητροπολίτης Τβὲρ Ἀκάκιος, ἄνθρωπος ἥμερος καὶ καλοκάγαθος, ἐπέδειξε συμπάθειαν πρὸς τὸν Μ. καὶ ἐπέτρεψεν αὐτῷ τὰς ἀγαπητὰς περὶ τὸ συγγράφειν ἐνασχολήσεις του, προμηθεύσας αὐτῷ μάλιστα μελάνην καὶ χάρτην. Ὀρθῶς δ' ἐξαίρεται ἡ στάσις αὕτη τοῦ μητροπολίτου Τβὲρ ἔναντι τοῦ ἀναξιοπαθοῦντος λογίου μοναχοῦ. Πρὸς ἀντίκρουσιν τῶν ἐπὶ κακοδοξίᾳ κατηγοριῶν ὁ Μ. συνετάξατο «Ὁμολογίαν πίστεως τοῦ ἐξ Ἁγ. Ὄρους μοναχοῦ Μαξίμου, δι' ἧς πληροφορεῖ πάντα ὀρθόδοξον ἱερέα καὶ ἐπίσκοπον (ἀξιωματοῦχον) περὶ τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ καὶ ὅτι εἶναι κατὰ πάντα γνησιώτατος ὀρθόδοξος, τηρῶν τὴν ὀρθόδοξον πίστιν πλήρη καὶ ἀκεραίαν καὶ ἄσπιλον». Τῆς Ὁμολογίας ταύτης τοῦ Μ. ὁ σ. δίδει ἐκτενῆ ἀνάλυσιν μετὰ βαθυστοχάστων παρατηρήσεων. Ἐκ τῆς φυλακῆς του ὁ Μ. ἔγραψεν ἐπιστολὰς καὶ πρὸς τὸν διαδεχθέντα τὸν Δανιὴλ εἰς τὸν θρόνον τῆς Μόσχας μητροπολίτην Μακάριον. Ὅπως ἀναιρέσῃ δὲ τὰς κακοβούλους συκοφαντίας περὶ ἐσκεμμένης διορθώσεως τῶν ῥωσικῶν ἐκκλησιαστικῶν βιβλίων, συνετάξατο Ἀπολογίαν, ὑπὸ τὸν τίτλον: «Λόγος ἀπολογητικὸς περὶ τῆς διορθώσεως τῶν ῥωσικῶν βιβλίων, ἐν ᾧ καὶ κατὰ τῶν λεγόντων ὅτι ἡ σὰρξ τοῦ Κυρίου μετὰ τὴν ἐκ νεκρῶν ἀνάστασιν ἦτο ἀπερίγραπτος». Ἐπίσης συνετάξατο καὶ δεύτερον ἀπολογητικὸν ἔργον, φέρον τὸν τίτλον: «Λόγος ἀπολογητικὸς περὶ τῆς διορθώσεως τῶν βιβλίων». Ἐν ἰδιαιτέρᾳ παραγράφῳ ἱστορεῖται ἡ ὑπὲρ τοῦ ἐγκλείστου μοναχοῦ ἐπέμβασις τοῦ οἰκουμενικοῦ Πατριάρχου Διονυσίου, τοῦ Πατριάρχου Ἱεροσολύμων Γερμανοῦ καὶ τοῦ ὑπεργήρου Πατριάρχου Ἀλεξανδρείας Ἰωακείμ, ὡς καὶ τῆς Ἱερᾶς Συνάξεως τοῦ Ἁγ. Ὄρους καὶ αὐτῆς τῆς μονῆς Βατοπεδίου. Τὸ «μάταιον τῶν ἱκεσιῶν» τούτων ἐξετάζεται εὐρέως ὑπὸ τοῦ σ., ὡς καὶ τὰ αἴτια τῆς μὴ ἐπιδράσεως τῶν προσπαθειῶν τῶν Πατριαρχῶν ὑπὲρ τῆς ἀπελευθερώσεως τοῦ Μ. Ἀξιοπρόσεκτα εἶναι τὰ ἐκ τῆς εἱρκτῆς πρὸς τὸν ἐπίσης ἐγκάθειρκτον πρώην Μόσχας Δανιὴλ ἀπευθυνθέντα γράμματα τοῦ Μ.

Ἐν συνεχείᾳ ἐξετάζονται καὶ ἀναλύονται αἱ συγγραφαὶ τῆς εἱρκτῆς τοῦ Μ., αἱ ἐν εἴδει κυρίως ἐπιστολιμαίων διατριβῶν συντεταγμέναι. Παρέχεται ἀνάλυσις ἀκριβὴς καὶ μετ' ἐπιστασίας τῶν Ἑρμηνευτικῶν ἔργων τοῦ Μ., τῆς διδακτικῆς τούτου ἀλληλογραφίας· ἱστοροῦνται τὰ κατὰ τοῦ Λουδοβίκου Βίβες

ὑπὸ τοῦ Μ. συνταχθέντα καὶ αἱ γνῶμαι αὐτοῦ περὶ τοῦ φύλου τῶν ἀναστησομένων, περὶ τῆς προπτωτικῆς πληθύνσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἔτι δὲ αἱ ἐπικρίσεις αὐτοῦ κατὰ τῆς τυπολατρείας, αἱ γνῶμαι αὐτοῦ περὶ τοῦ ἁγιορειτικοῦ βίου, αἱ ἀπαντήσεις εἰς ἄπορα (ὡς περὶ ἀκροστιχίδων, τοῦ πελεκᾶνος, τοῦ Λεβιάθαν, τῶν Σιβυλλῶν κλπ.), ὡς καὶ τὰ διδακτικὰ πρὸς τοὺς ἄρχοντας. Ἐν τέλει ἐκτίθεται κρίσις περὶ Ἰβὰν τοῦ Τρομεροῦ ἐν ταῖς πρὸς τὸν Μάξιμον σχέσεσιν αὐτοῦ καὶ αἱ γνῶμαι τοῦ Βισκοβάτη κατὰ τοῦ τότε ἐπιχειρηθέντος ἐν Μόσχᾳ εἰκονογραφικοῦ νεωτερισμοῦ. Πλῆθος δ' ἄλλων συναφῶν εἰδήσεων παρεμβάλλεται ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐκθέσει πρὸς ἀσφαλεστέραν κατανόησιν τῶν ἐκτυλισσομένων περὶ τὴν μεγάλην μορφὴν τοῦ Ἕλληνος μοναχοῦ Μαξίμου γεγονότων, ἰδίᾳ δὲ τὰ περὶ τῆς μεταφορᾶς τούτου εἰς τὴν Λαύραν τοῦ ἁγίου Σεργίου. Κατακλείει δ' ὁ σ. τὸ Γ' Κεφ. διὰ τῶν κατωτέρω λίαν χαρακτηριστικῶν γραμμῶν: «Οὕτως, ὁ πολύτλας Ἕλλην ἁγιορείτης μοναχός, τέλεον ἀπογυμνωθεὶς τῶν φίλων καὶ θαυμαστῶν του καὶ εὑρεθεὶς ἐν περιβάλλοντι πλήρει καχυποψίας καὶ δυσμενείας, οὐ μόνον ἐν πικρίᾳ διήνυσε καὶ τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σεργίου πενταετοῦς διαβιώσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖον τῆς ζωῆς του ἔτος ὑπῆρξε σφόδρα ὀδυνηρόν, ἐξ οὗ καὶ ἐτελεύτησε τῇ 21 Ἰανουαρίου τοῦ 1556, ἄγων τὸ 85ον ἢ 86ον ἔτος τῆς ἡλικίας του, πλήρης βαθείας εἰς τὴν κλῆσιν καὶ τὸ καθῆκόν του πίστεως, ἥτις ἐπλήρου ὁλόκληρον τὴν ὕπαρξίν του καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐνέμεινε πιστὸς μέχρι τέλους» (σ. 397).

*

Ἐν Δ', τῷ καὶ τελευταίῳ Κεφαλαίῳ, ὁ σ. ἐν τέσσαρσι παραγράφοις ἐξετάζει: α) Τὴν προσωπικότητα τοῦ Μαξίμου, β) τὸν Μάξιμον ὡς συγγραφέα, γ) τὸ πλαίσιον τῆς δράσεως τοῦ Μαξίμου καὶ δ) τὸν μέγαν τῶν Ῥώσων ἀναμορφωτήν. Νομίζω ὅτι μεθοδολογικῶς θὰ ἦτο προτιμότερον ἀντὶ τοῦ Δ' Κεφ. νὰ τεθῇ «Ἐπίμετρον» καὶ ἐν συμπληρωματικοῖς «Παραρτήμασι» νὰ διερευνηθοῦν πάντα τὰ περὶ τὸν Μάξιμον προβλήματα. Οὕτω θὰ ἐξῄρετο ἡ ἐν «Ἐπιμέτρῳ» ἔκθεσις, θεωρουμένη ὡς ἐπιστέγασμα τῆς ὅλης ἱστοριογραφίας. Ἐν τῷ Δ' δὲ Κεφ. θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξετασθῶσι τὰ Συγγράμματα τοῦ Μαξίμου, ἵνα οὕτω σχηματισθῇ ὡλοκληρωμένη ἀντίληψις τῆς μορφῆς τοῦ Ἕλληνος λογίου μοναχοῦ. Οὕτω πως θ' ἀπεφεύγετο ἡ ἀποκομιζομένη ἀντίληψις, ὅτι ὁ σ. ἐπανέρχεται εἰς ζητήματα ἐκτεθέντα καὶ προβλήματα τεθέντα ἢ καὶ λυθέντα ἐν τῇ κυρίᾳ ἱστορικῇ ἐκθέσει.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἐξετάζονται μεγίστης σπουδαιότητος προβλήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Μ., μάλιστα δ' ἐκτίθενται ἐν κριτικῇ ἀναλύσει τὰ νεώτατα πορίσματα τῆς περὶ τὸν Μ. ἐρεύνης, τὰ εἰς φῶς ἐλθόντα κυρίως διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ῥώσου συγγραφέως Elie Denissof, Maxim grec et l' Occident, Ἐν Βρυξέλλαις 1943. Οὕτως ἀπεδείχθη ὅτι Μάξιμος ὁ Γραικὸς εἶναι ὁ αὐτός, ὃν ἀνευρίσκομεν ἐν Ἄρτῃ μέν, Κερκύρᾳ καὶ Ἰταλίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη, ἐν Ἄθῳ δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου Τριβώλη. Ἐπίσης ἀποδεικνύεται ὅτι τὴν καταγωγὴν ἦτο ὁ Μ. Σπαρτιάτης καὶ ὅτι κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἴκου. Ὁ ἴδιος ὁ Μ. ἔν τινι ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Γρηγορόπουλον τοῦ 1500 ὑπογράφεται «Δωρίλεος ὁ Τριβώλης ὁ ἐκ Σπάρτης Λακεδαιμόνιος». Τὸ ὄνομα «Δωρίλεως» παρέσχε πολλὰς δυσχερείας πρὸς κατανόησιν τῷ Denisssof, ὅστις προέτεινε τὴν γραφὴν «Δωρίκλεος», δι' οὗ ὁ Μ. ὑπαινίσσεται τὴν

ἔνδοξον δωρικὴν του καταγωγήν. Ἐν τῷ ΘΣ ΙΙ, 1645 εὕρομεν καὶ τὴν γραφὴν «Δορύκλειος», ἤτοι φυγάς, εἰλημμένην ἐκ τοῦ Παυσαν. 1.40,4. Πρβ. καὶ τὸ ὄνομα Δορυκλείδας, τὸ σημαῖνον τὸν Λακεδαιμόνιον γλύπτην (ΘΣ ΙΙ. 1645. Παυσαν. 5,17,1). Σπουδαιότατον εἶναι καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν ὅτι ὁ Μ. ἐν ἔτει 1502 περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα ἐν τῇ παρὰ τὴν Φλωρεντίαν μονῇ τῶν Δομινικανῶν τοῦ Ἁγ. Μάρκου, ἐν ᾗ καὶ ὁ Savonarola ἀνῆκεν, καὶ ὅτι μετὰ διετίαν μόλις ὁ Μ. ἀπέβαλε τὴν μοναχικὴν ἰδιότητα καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, γενόμενος πλέον μοναχὸς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ἐν Ἄθῳ. Τὰ αἴτια τῆς εἰς τὸν Καθολικισμὸν μεταστάσεως καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀποσκιρτήσεώς του, ὡς καὶ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. μετὰ βαθείας παρατηρητικότητος καὶ ψυχαναλυτικῆς ἱκανότητος. Ἐν ἑτέρᾳ παραγράφῳ ἐρευνᾶται ἡ ἱστορία τοῦ οἴκου τῶν Τριβώλων, ἐξ ἧς ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ Λακωνία ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς τῆς οἰκογενείας τοῦ Μ. Ἀκριβεστέρα δ' ἔρευνα γίνεται διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐν Ἰταλίᾳ διατριβῆς τοῦ Μ. καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεως τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐν ἰδιαιτέρᾳ δὲ παραγράφῳ διαλευκαίνονται πλεῖστα σημεῖα τῆς δεκαετοῦς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ἐν Ἄθῳ διαβιώσεως τοῦ Μ. Τέλος ἐρευνᾶται «ὁ Μ. ὡς συγγραφεὺς» καὶ εἰδικώτερον ἡ δημοτικότης τῶν συγγραφῶν του, τὰ θέματα (Δογματικά, Πίστις καὶ Γνῶσις, Ἠθικά, Ἑρμηνευτικά), τὸ κῦρος τοῦ Μ. ὡς γραμματικοῦ, ὁ Μ. ὡς κριτικός, καὶ ὁ Μ. ὡς μεταφραστής. Διαλευκαίνονται δ' ἐν συνεχείᾳ πλείονα προβλήματα τῶν σχέσεων Μ. καὶ Σαβοναρόλα καὶ τῆς ἐπ' αὐτοῦ ἐπιδράσεως τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ ἀρνητικὴ θέσις, ἣν ὁ Μ. ἐν τέλει ἔλαβεν ἔναντι ταύτης. Ἐν ἄλλῃ παραγράφῳ ἐξετάζεται ὁ Μ. ὡς γραμματολόγος καὶ ποία ἡ θέσις ἣν οὗτος κατέλαβεν ἐν τῇ διεθνεῖ γραμματείᾳ (Ῥωσικῇ, Δυτικῇ, Ἑλληνικῇ). Ὑπὸ τὸν τίτλον «τὸ πλαίσιον τῆς δράσεως τοῦ Μ.» ἐρευνῶνται ἐν ἰδιαιτέρᾳ παραγράφῳ μεγίστης σπουδαιότητος ζητήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐν Ῥωσίᾳ δρᾶσιν τοῦ λογίου μοναχοῦ. Οὕτως ἐξετάζεται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν εἰς φῶς ἐλθόντων νέων εἰδήσεων περὶ Μ. ὑπὸ τοῦ Denissof, τὸ ῥωσικὸν περιβάλλον, εἰς ὅπερ εὑρέθη ὁ Μ., ὡς καὶ αἱ διάφοροι ἰδεολογικαὶ ζυμώσεις ἐν τῇ ἀχανεῖ ταύτῃ χώρᾳ. Ἐπίσης ἐκτίθεται ἀκριβέστερον ἡ τότε ἐν Ῥωσίᾳ κρίσις τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ στροφὴ τῶν Ῥώσων πρὸς τὴν Δύσιν· ἡ διακοπὴ τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων· ἡ μοσχοβιτικὴ ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία· ἡ μεγάλαυχος τῶν Ῥώσων πίστις, ὅτι οὗτοι εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ· ὁ ῥωσικὸς δυτικισμὸς καὶ ἡ Σοφία Παλαιολογίνα· ἡ στάσις, ἣν ἐν προκειμένῳ ἐτήρησεν ὁ Μ. καὶ ὁ κύριος λόγος τῆς διώξεως καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Μ., ὡς καὶ ἡ ἔννοια τῆς καταδίκης του. Ἐν τῇ τελευταίᾳ παραγράφῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «ὁ μέγας τῶν Ῥώσων ἀναμορφωτής» ἐρευνῶνται λεπτομερέστερον καὶ ἀκριβέστερον τὰ κατὰ τὴν σύνοδον «Στογλὰβ» τοῦ 1551· τὸ πρῶτον ῥωσικὸν τυπογραφεῖον καὶ ὁ Μ., τὸ πανρωσικὸν κῦρος τοῦ Μ.· οἱ Ῥασκόλνικοι· ὁ Μ. ὡς πρῶτος μυητὴς τῶν Ῥώσων εἰς τὸν ἑλληνικὸν κλασσικισμόν· ὁ Μ. αἴτιος τῆς ἐν Ῥωσίᾳ ἀποκαταστάσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κύρους, ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Πατριάρχου Νίκωνος. Ἐπίσης ἐκτίθενται τὰ αἰτιολογοῦντα τὴν ἀναγνώρισιν ἐνωρίτατα ἤδη τοῦ Μ. ὡς «ὁσιομάρτυρος». Ἐν τέλει παρατίθεται πλήρης καὶ πλουσιωτάτη Βιβλιογραφία, καταλαμβάνουσα τὰς σσ. 513—531. Ἐν ταῖς τρισὶν ἑπομέναις σελίσι τίθενται αἱ «Βραχυγραφίαι». Τὰς σσ. 537—644 καταλαμβάνουν πλουσιώταται

ὑπὸ τοῦ Μ. συνταχθέντα καὶ αἱ γνῶμαι αὐτοῦ περὶ τοῦ φύλου τῶν ἀναστησομένων, περὶ τῆς προπτωτικῆς πληθύνσεως τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, ἔτι δὲ αἱ ἐπικρίσεις αὐτοῦ κατὰ τῆς τυπολατρείας, αἱ γνῶμαι αὐτοῦ περὶ τοῦ ἁγιορειτικοῦ βίου, αἱ ἀπαντήσεις εἰς ἄπορα (ὡς περὶ ἀκροστιχίδων, τοῦ πελεκᾶνος, τοῦ Λεβιάθαν, τῶν Σιβυλλῶν κλπ.), ὡς καὶ τὰ διδακτικὰ πρὸς τοὺς ἄρχοντας. Ἐν τέλει ἐκτίθεται κρίσις περὶ Ἰβὰν τοῦ Τρομεροῦ ἐν ταῖς πρὸς τὸν Μάξιμον σχέσεσιν αὐτοῦ καὶ αἱ γνῶμαι τοῦ Βισκοβάτη κατὰ τοῦ τότε ἐπιχειρηθέντος ἐν Μόσχᾳ εἰκονογραφικοῦ νεωτερισμοῦ. Πλῆθος δ' ἄλλων συναφῶν εἰδήσεων παρεμβάλλεται ἐν τῇ ἱστορικῇ ἐκθέσει πρὸς ἀσφαλεστέραν κατανόησιν τῶν ἐκτυλισσομένων περὶ τὴν μεγάλην μορφὴν τοῦ Ἕλληνος μοναχοῦ Μαξίμου γεγονότων, ἰδίᾳ δὲ τὰ περὶ τῆς μεταφορᾶς τούτου εἰς τὴν Λαύραν τοῦ ἁγίου Σεργίου. Κατακλείει δ' ὁ σ. τὸ Γ' Κεφ. διὰ τῶν κατωτέρω λίαν χαρακτηριστικῶν γραμμῶν: «Οὕτως, ὁ πολύτλας Ἕλλην ἁγιορείτης μοναχός, τέλεον ἀπογυμνωθεὶς τῶν φίλων καὶ θαυμαστῶν του καὶ εὑρεθεὶς ἐν περιβάλλοντι πλήρει καχυποψίας καὶ δυσμενείας, οὐ μόνον ἐν πικρίᾳ διήνυσε καὶ τὸν χρόνον τῆς ἐν τῇ λαύρᾳ τοῦ ἁγίου Σεργίου πενταετοῦς διαβιώσεως, ἀλλὰ καὶ τὸ τελευταῖον τῆς ζωῆς του ἔτος ὑπῆρξε σφόδρα ὀδυνηρόν, ἐξ οὗ καὶ ἐτελεύτησε τῇ 21 Ἰανουαρίου τοῦ 1556, ἄγων τὸ 85ον ἢ 86ον ἔτος τῆς ἡλικίας του, πλήρης βαθείας εἰς τὴν κλῆσιν καὶ τὸ καθῆκόν του πίστεως, ἥτις ἐπλήρου ὁλόκληρον τὴν ὕπαρξίν του καὶ εἰς τὴν ὁποίαν ἐνέμεινε πιστὸς μέχρι τέλους» (σ. 397).

*

Ἐν Δ', τῷ καὶ τελευταίῳ Κεφαλαίῳ, ὁ σ. ἐν τέσσαρσι παραγράφοις ἐξετάζει: α) Τὴν προσωπικότητα τοῦ Μαξίμου, β) τὸν Μάξιμον ὡς συγγραφέα, γ) τὸ πλαίσιον τῆς δράσεως τοῦ Μαξίμου καὶ δ) τὸν μέγαν τῶν Ῥώσων ἀναμορφωτήν. Νομίζω ὅτι μεθοδολογικῶς θὰ ἦτο προτιμότερον ἀντὶ τοῦ Δ' Κεφ. νὰ τεθῇ «Ἐπίμετρον» καὶ ἐν συμπληρωματικοῖς «Παραρτήμασι» νὰ διερευνηθοῦν πάντα τὰ περὶ τὸν Μάξιμον προβλήματα. Οὕτω θὰ ἐξῄρετο ἡ ἐν «Ἐπιμέτρῳ» ἔκθεσις, θεωρουμένη ὡς ἐπιστέγασμα τῆς ὅλης ἱστοριογραφίας. Ἐν τῷ Δ' δὲ Κεφ. θὰ ἠδύναντο νὰ ἐξετασθῶσι τὰ Συγγράμματα τοῦ Μαξίμου, ἵνα οὕτω σχηματισθῇ ὡλοκληρωμένη ἀντίληψις τῆς μορφῆς τοῦ Ἕλληνος λογίου μοναχοῦ. Οὕτω πως θ' ἀπεφεύγετο ἡ ἀποκομιζομένη ἀντίληψις, ὅτι ὁ σ. ἐπανέρχεται εἰς ζητήματα ἐκτεθέντα καὶ προβλήματα τεθέντα ἢ καὶ λυθέντα ἐν τῇ κυρίᾳ ἱστορικῇ ἐκθέσει.

Ὅπως ποτ' ἂν ᾖ ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ ἐξετάζονται μεγίστης σπουδαιότητος προβλήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν προσωπικότητα τοῦ Μ., μάλιστα δ' ἐκτίθενται ἐν κριτικῇ ἀναλύσει τὰ νεώτατα πορίσματα τῆς περὶ τὸν Μ. ἐρεύνης, τὰ εἰς φῶς ἐλθόντα κυρίως διὰ τοῦ ἔργου τοῦ Ῥώσου συγγραφέως Elie Denissof, Maxim grec et l' Occident, Ἐν Βρυξέλλαις 1943. Οὕτως ἀπεδείχθη ὅτι Μάξιμος ὁ Γραικὸς εἶναι ὁ αὐτός, ὃν ἀνευρίσκομεν ἐν Ἄρτῃ μέν, Κερκύρᾳ καὶ Ἰταλίᾳ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μιχαὴλ Τριβώλη, ἐν Ἄθῳ δὲ ὑπὸ τὸ ὄνομα τοῦ Μαξίμου Τριβώλη. Ἐπίσης ἀποδεικνύεται ὅτι τὴν καταγωγὴν ἦτο ὁ Μ. Σπαρτιάτης καὶ ὅτι κατήγετο ἐξ εὐγενοῦς οἴκου. Ὁ ἴδιος ὁ Μ. ἔν τινι ἐπιστολῇ του πρὸς τὸν Γρηγορόπουλον τοῦ 1500 ὑπογράφεται «Δωρίλεος ὁ Τριβώλης ὁ ἐκ Σπάρτης Λακεδαιμόνιος». Τὸ ὄνομα «Δωρίλεως» παρέσχε πολλὰς δυσχερείας πρὸς κατανόησιν τῷ Denisssof, ὅστις προέτεινε τὴν γραφὴν «Δωρίκλεος», δι' οὗ ὁ Μ. ὑπαινίσσεται τὴν

ἔνδοξον δωρικὴν του καταγωγήν. Ἐν τῷ ΘΣ ΙΙ, 1645 εὕρομεν καὶ τὴν γραφὴν «Δορύκλειος», ἤτοι φυγάς, εἰλημμένην ἐκ τοῦ Παυσαν. 1.40,4. Πρβ. καὶ τὸ ὄνομα Δορυκλείδας, τὸ σημαῖνον τὸν Λακεδαιμόνιον γλύπτην (ΘΣ ΙΙ, 1645. Παυσαν. 5,17,1). Σπουδαιότατον εἶναι καὶ τὸ ἀποκαλυφθὲν ὅτι ὁ Μ. ἐν ἔτει 1502 περιεβλήθη τὸ μοναχικὸν σχῆμα ἐν τῇ παρὰ τὴν Φλωρεντίαν μονῇ τῶν Δομινικανῶν τοῦ Ἁγ. Μάρκου, ἐν ᾗ καὶ ὁ Savonarola ἀνῆκεν, καὶ ὅτι μετὰ διετίαν μόλις ὁ Μ. ἀπέβαλε τὴν μοναχικὴν ἰδιότητα καὶ ἐπανῆλθεν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν, γενόμενος πλέον μοναχὸς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ἐν Ἄθῳ. Τὰ αἴτια τῆς εἰς τὸν Καθολικισμὸν μεταστάσεως καὶ τῆς ἐντεῦθεν ἀποσκιρτήσεώς του, ὡς καὶ τῆς ἐπιστροφῆς του εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἐκτίθενται ὑπὸ τοῦ σ. μετὰ βαθείας παρατηρητικότητος καὶ ψυχαναλυτικῆς ἱκανότητος. Ἐν ἑτέρᾳ παραγράφῳ ἐρευνᾶται ἡ ἱστορία τοῦ οἴκου τῶν Τριβόλων, ἐξ ἧς ἀποδεικνύεται ὅτι ἡ Λακωνία ὑπῆρξεν ἡ κοιτὶς τῆς οἰκογενείας τοῦ Μ. Ἀκριβεστέρα δ᾽ ἔρευνα γίνεται διὰ τὴν ἐξέτασιν τῆς ἐν Ἰταλίᾳ διατριβῆς τοῦ Μ. καὶ τῆς ἐπ᾽ αὐτοῦ ἐπιδράσεως τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως. Ἐν ἰδιαιτέρᾳ δὲ παραγράφῳ διαλευκαίνονται πλεῖστα σημεῖα τῆς δεκαετοῦς ἐν τῇ μονῇ τοῦ Βατοπεδίου ἐν Ἄθῳ διαβιώσεως τοῦ Μ. Τέλος ἐρευνᾶται «ὁ Μ. ὡς συγγραφεὺς» καὶ εἰδικώτερον ἡ δημοτικότης τῶν συγγραφῶν του, τὰ θέματα (Δογματικά, Πίστις καὶ Γνῶσις, Ἠθικά, Ἑρμηνευτικά), τὸ κῦρος τοῦ Μ. ὡς γραμματικοῦ, ὁ Μ. ὡς κριτικός, καὶ ὁ Μ. ὡς μεταφραστής. Διαλευκαίνονται δ᾽ ἐν συνεχείᾳ πλείονα προβλήματα τῶν σχέσεων Μ. καὶ Σαβοναρόλα καὶ τῆς ἐπ᾽ αὐτοῦ ἐπιδράσεως τῆς Ἰταλικῆς Ἀναγεννήσεως καὶ ἡ ἀρνητικὴ θέσις, ἣν ὁ Μ. ἐν τέλει ἔλαβεν ἔναντι ταύτης. Ἐν ἄλλῃ παραγράφῳ ἐξετάζεται ὁ Μ. ὡς γραμματολόγος καὶ ποία ἡ θέσις ἣν οὗτος κατέλαβεν ἐν τῇ διεθνεῖ γραμματείᾳ (Ῥωσικῇ, Δυτικῇ, Ἑλληνικῇ). Ὑπὸ τὸν τίτλον «τὸ πλαίσιον τῆς δράσεως τοῦ Μ.» ἐρευνῶνται ἐν ἰδιαιτέρᾳ παραγράφῳ μεγίστης σπουδαιότητος ζητήματα, ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἐν Ῥωσίᾳ δρᾶσιν τοῦ λογίου μοναχοῦ. Οὕτως ἐξετάζεται ὑπὸ τὸ πρῖσμα τῶν εἰς φῶς ἐλθόντων νέων εἰδήσεων περὶ Μ. ὑπὸ τοῦ Denissof, τὸ ῥωσικὸν περιβάλλον, εἰς ὅπερ εὑρέθη ὁ Μ., ὡς καὶ αἱ διάφοροι ἰδεολογικαὶ ζυμώσεις ἐν τῇ ἀχανεῖ ταύτῃ χώρᾳ. Ἐπίσης ἐκτίθεται ἀκριβέστερον ἡ τότε ἐν Ῥωσίᾳ κρίσις τοῦ Βυζαντινοῦ πολιτισμοῦ καὶ ἡ στροφὴ τῶν Ῥώσων πρὸς τὴν Δύσιν· ἡ διακοπὴ τῶν βυζαντινῶν παραδόσεων· ἡ μοσχοβιτικὴ ἀνθελληνικὴ μονορθοδοξία· ἡ μεγάλαυχος τῶν Ῥώσων πίστις, ὅτι οὗτοι εἶναι ὁ ἐκλεκτὸς λαὸς τοῦ Θεοῦ· ὁ ῥωσικὸς δυτικισμὸς καὶ ἡ Σοφία Παλαιολογίνα· ἡ στάσις, ἣν ἐν προκειμένῳ ἐτήρησεν ὁ Μ. καὶ ὁ κύριος λόγος τῆς διώξεως καὶ τοῦ μαρτυρίου τοῦ Μ., ὡς καὶ ἡ ἔννοια τῆς καταδίκης του. Ἐν τῇ τελευταίᾳ παραγράφῳ ὑπὸ τὸν τίτλον «ὁ μέγας τῶν Ῥώσων ἀναμορφωτής» ἐρευνῶνται λεπτεμερέστερον καὶ ἀκριβέστερον τὰ κατὰ τὴν σύνοδον «Στογλὰβ» τοῦ 1551· τὸ πρῶτον ῥωσικὸν τυπογραφεῖον καὶ ὁ Μ., τὸ πανρωσικὸν κῦρος τοῦ Μ.· οἱ Ῥασκόλνικοι· ὁ Μ. ὡς πρῶτος μυητὴς τῶν Ῥώσων εἰς τὸν ἑλληνικὸν κλασσικισμόν· ὁ Μ. αἴτιος τῆς ἐν Ῥωσίᾳ ἀποκαταστάσεως τοῦ Βυζαντινοῦ κύρους, ἡ ἀναγνώρισις τῆς ὑπεροχῆς τῆς ἑλληνικῆς ὀρθοδοξίας καὶ ὁ φιλελληνισμὸς τοῦ Πατριάρχου Νίκωνος. Ἐπίσης ἐκτίθενται τὰ αἰτιολογοῦντα τὴν ἀναγνώρισιν ἐνωρίτατα ἤδη τοῦ Μ. ὡς «ὁσιομάρτυρος». Ἐν τέλει παρατίθεται πλήρης καὶ πλουσιωτάτη Βιβλιογραφία, καταλαμβάνουσα τὰς σσ. 513—531. Ἐν ταῖς τρισὶν ἑπομέναις σελίσι τίθενται αἱ «Βραχυγραφίαι». Τὰς σσ. 537—644 καταλαμβάνουν πλουσιώταται

σημειώσεις, ἐν αἷς πλεῖστα προβλήματα διερευνῶνται καὶ διαλευκαίνονται. Ἐν τέλει παρατίθεται «Εὑρετήριον» κατ᾽ ἀλφάβητον τῶν κυρίων ὀνομάτων, ὡς καὶ φωτοτυπικὸν ἀντίγραφον αὐτογράφου τοῦ Μ. ἐκ τοῦ κειμένου τοῦ Ψαλτῆρος.

*

Ὁ Καθηγητὴς καὶ Ἀκαδημαϊκὸς κ. Γρηγόριος Παπαμιχαὴλ εἶναι παρ᾽ ἡμῖν ὁ μοναδικὸς γνώστης τῆς Ῥωσικῆς Ἱστορίας καὶ Λογοτεχνίας καὶ ἄρα ὁ μόνος ἱκανὸς διὰ τὴν διαπραγμάτευσιν τῆς ἱστορίας ἑνὸς τόσον σπουδαίου ἀνδρός, οἷος ὁ Μάξιμος ὁ Γραικός, τοῦ ὁποίου οὐ μόνον τὴν πεφωτισμένην δρᾶσιν ἐν Ῥωσίᾳ, ἀλλὰ καὶ αὐτὴν τὴν ὕπαρξιν οἱ πλείονες ἠγνοοῦμεν. Διὰ τῆς μετὰ χεῖρας λοιπὸν ὀγκωδεστάτης μονογραφίας του ὁ σ. ἐπλήρωσε μέγα κενὸν τῆς τε Ἑλληνικῆς καὶ τῆς διεθνοῦς Γραμματείας. Ὅθεν πᾶς ἔπαινος καὶ πᾶσα ἔξαρσις τοῦ παρόντος πονήματος ἀσφαλῶς ὠχριοῦν καὶ μειονεκτοῦν πρὸ τοῦ μεγέθους τῆς ὀφειλῆς τῆς Ἑλληνικῆς Γραμματείας ἔναντι τῆς ἀνυπολογίστου εἰς ἀξίαν προσφορᾶς τοῦ σοφοῦ συγγραφέως. Δὲν πρόκειται περὶ ἁπλῆς τινος μονογραφίας ὁσονδήποτε μεγάλης ἐκκλησιαστικῆς προσωπικότητος, ἀλλὰ περὶ συστηματικῆς ἐρεύνης καὶ ἐξιστορήσεως τοῦ καθόλου πολιτισμοῦ τῆς ἀχανοῦς Ῥωσίας καὶ τῶν ποικιλωτάτων φάσεων, δι᾽ ὧν διῆλθεν ἡ ἐκχριστιάνισις καὶ ἐκπολίτισις τῶν ἀπειραρίθμων λαῶν καὶ φυλῶν τῆς μεγάλης ταύτης χώρας, γαλβανισθείσης ἐν τῷ λέβητι τοῦ Ἑλληνοβυζαντινοῦ καὶ Ἑλληνοχριστιανικοῦ πολιτισμοῦ. Ἐνταῦθα δ᾽ ἀκριβῶς ἔγκειται καὶ ἡ ἀνυπολόγιστος σημασία Μαξίμου τοῦ Γραικοῦ, ὡς Φωτιστοῦ καὶ Ἀναμορφωτοῦ τῆς Ῥωσικῆς σκέψεως.

Ὁ μετ᾽ ἐπιστασίας μέλλων νὰ μελετήσῃ τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον τοῦ κ. Παπαμιχαὴλ θ᾽ ἀποκομίσῃ ἀνυπολόγιστα ὀφέλη καὶ εἰς πλουτισμὸν τῶν ἱστορικῶν αὐτοῦ γνώσεων καὶ εἰς καλαισθητικὴν ἀπόλαυσιν, λόγῳ τῆς λογοτεχνικῆς ἱκανότητος τοῦ σ. πρὸς διατύπωσιν τῶν ἐννοιῶν τῆς ἐκθέσεως. Ὡς ἔγραφον καὶ ἐν τῇ «Ἐπετηρίδι τῆς Θεολογικῆς Σχολῆς Ἀθηνῶν» (Ἐν Ἀθήναις 1951 σ. 150/1), ἀπορεῖ τις τί πρῶτον νὰ θαυμάσῃ τῆς προτύπου ταύτης ἱστορικῆς μονογραφίας. Τὴν μέθοδον, τὸ γλαφυρὸν τοῦ ὕφους, τὴν βαθεῖαν τῶν πηγῶν γνῶσιν, τὴν περὶ τὴν βιβλιογραφίαν—ῥωσικὴν καὶ ξένην—ἐνημερότητα, τὴν διερευνητικὴν καὶ ἀνιχνευτικὴν δεξιότητα, τὴν διονυχιστικὴν κριτικὴν παρατηρητικότητα, τὴν εὐρυμάθειαν καὶ τὴν μετὰ δεξιοτεχνίας ἐπίλυσιν τῶν ἐν ἑκάστῃ παραγράφῳ ἐκπηδώντων προβλημάτων ὑπὸ τοῦ συγγραφέως, ἢ τὴν ἀκάματον τούτου προσπάθειαν καὶ ὑπομονὴν καὶ ἐπιμονήν, ὅπως πλουτίσῃ τὴν Ἑλληνικὴν Γραμματείαν διὰ τοῦ κατὰ κυριολεξίαν π ο ν ή μ α τ ό ς τ ο υ, πρὸς ἀφαντάστους δυσχερείας προσκρούσαντος κατὰ τὴν σύνταξιν τοῦ ἔργου του, ὡς προοιμιαζόμενος ὁ ἴδιος ἐκτίθησιν;

Συνιστῶμεν λοιπὸν ἐκθύμως τὴν ἀπόκτησιν τοῦ ἔργου τούτου ὑπὸ πάντων τῶν περὶ τὴν Θεολογίαν καὶ Φιλολογίαν ἀσχολουμένων καὶ ἔχομεν δι᾽ ἐλπίδος ὅτι τὸ μοναδικὸν εἰς τὸ εἶδός του σύγγραμμα τοῦτο, ἐξέχουσαν θὰ καταλάβῃ θέσιν ἐν πάσῃ δημοσίᾳ καὶ ἰδιωτικῇ Βιβλιοθήκῃ.

ΚΩΝ. Γ. ΜΠΟΝΗΣ

Konrad Algermissen, Konfessionskunde, 6 Auflage 1950, Verlagsbuchhandlung *Joseph Ciesel—Celle* (σελ. XV+910).

Ἐπανεῖδεν εἰς ἕκτην ἐπιμεμελημένην ἔκδοσιν τὸ φῶς τῆς δημοσιότητος τὸ μνημειῶδες ἔργον τῆς συγχρόνου Συμβολικῆς («Konfessionskunde») τοῦ ἀκαταπονήτου ῥωμαιοκαθολικοῦ Καθηγητοῦ τῆς Θεολογίας K. Algermissen. Πρὶν ἢ προβῶμεν εἰς γνωστοποίησιν τῶν κατ' αὐτὸ καὶ κρίσιν τῶν ἐπὶ μέρους, θεωροῦμεν οὐχὶ ἄσκοπον νὰ ἐξηγήσωμεν τινὰ σχετικὰ μὲ τὸν προκείμενον τίτλον τοῦ ἔργου, Konfessionskunde.

Οὕτω καλεῖται ἐν τοῖς ἑτεροδόξοις θεολογικοῖς συστήμασι τὸ νέον μάθημα τὸ καταλαβὸν κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας δεκαετίας τὴν θέσιν τῆς ἄχρι τοῦδε καλουμένης Συμβολικῆς. Ἡ τελευταία αὕτη εἶχεν ὡς περιεχόμενον τὴν ἔρευναν τῶν γνωστῶν Συμβόλων (πίστεως) ἢ συμβολικῶν βιβλίων τῶν διαφόρων Χριστιανικῶν ὁμάδων («Ἐκκλησιῶν») ὡς καὶ τὴν ἐπὶ τῇ βάσει τῶν Συμβόλων τούτων διακρίβωσιν τῶν δογματικῶν διαφορῶν αὐτῶν μεθ' ὑποδηλώσεως καὶ ὑποστηρίξεως βεβαίως τῆς ἀπόψεως τῆς «Ἐκκλησίας», εἰς ἥν ὁ ἑκάστοτε ἐρευνητὴς ἀνῆκεν. Ἡ ἀντικατάστασις τοῦ ὅρου Συμβολικὴ διὰ τοῦ Konfessionskunde, μετὰ ταύτης δὲ καὶ ἡ μεταβολὴ εἴς τε τὸ περιεχόμενον καὶ τὴν μέθοδον τοῦ ὑποδηλουμένου θεολογικοῦ μαθήματος, ἐγένετο ἀφ' ὅτου ἰδίᾳ εἰς πάσας τὰς χριστιανικὰς παρατάξεις ἀφυπνίσθη ἐκ νέου ἡ περὶ τῆς «Οἰκουμένης» ἰδέα, ἤτοι τὸ ἐνδιαφέρον καὶ ἡ προσπάθεια ἐπαναστροφῆς αὐτῶν ἐκ τῆς καταστάσεως τοῦ διαμελισμοῦ καὶ τῆς ἀπομονώσεως εἰς τὴν ἑνότητα καὶ τὴν ζωὴν τῆς γνησίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, εἰς τὴν ἑνότητα καὶ τὴν ζωὴν τῆς Οἰκουμένης ἐν τῇ πρωταρχικῇ χριστιανικῇ τοῦ ὅρου σημασίᾳ. Πρὸς πραγμάτωσιν τούτου ἐκρίθη ἀναγκαία ἡ βαθυτέρα μελέτη καὶ διερεύνησις τῆς οὐσίας καὶ τῆς ὑφῆς ἑκάστου τῶν παρουσιαζομένων συγχρόνων ἐκκλησιαστικῶν τύπων, ἄνευ παραμελήσεως τῆς σπουδῆς καὶ τοῦ ὅλου ἱστορικοῦ αὐτῶν ὑποβάθρου. Ἐπεδιώχθη ἡ διακρίβωσις τῶν ἐκ τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῆς ἑνιαίας καὶ συνεχοῦς ζωῆς τῆς οἰκουμενικῆς Ἐκκλησίας προκυψάντων ἐν ἑκάστῳ τύπῳ προβλημάτων, ἡ παρατήρησις καὶ ἐκτίμησις τῶν ἀναφαινομένων ῥοπῶν πρὸς ἐπαναζωογόνησιν τῶν ὑφισταμένων τυχὸν στοιχείων τῆς γνησίας ἐκκλησιαστικῆς οὐσίας διὰ τὴν οἴκοθεν τρόπον τινὰ ἐπαναπροσέγγισιν εἰς τὸ γνήσιον ἐκκλησιαστικὸν ἰδεῶδες καὶ ἑπομένως διὰ τὴν ἐπανένταξιν εἰς τὴν γνησίαν οἰκουμενικὴν χριστιανικὴν ζωήν. Πάντα ταῦτα ἀποτελοῦσι τὸ περιεχόμενον τοῦ νέου θεολογικοῦ κλάδου, τῆς Konfessionskunde κατὰ τὸν ἐπικρατοῦντα ξένον ὅρον, ὅν θὰ ἠδυνάμεθα ν' ἀποδώσωμεν εἰς τὴν γλῶσσαν ἡμῶν διὰ τοῦ Ἐκκλησιογραφία, τοῦ ὅρου Ἐκκλησιολογία (Ekklesiologie) χρησιμοποιουμένου εἰδικῶς διὰ τὴν ὑποδήλωσιν τοῦ γνωστοῦ τμήματος τῆς Δογματικῆς.

Καὶ ἡ νέα ἐκκλησιογραφικὴ ἐπιστήμη χωρεῖ εἰς τὸ ἔργον αὐτῆς, ὡς ἡ Συμβολική, ἐκ ταύτης ἢ ἐκείνης τοῦ ἑκάστοτε ἐρευνητοῦ, τῆς Ἐκκλησίας τοῦ ἐρευνητοῦ, ἀπόψεως ὁρμωμένη. Ἐκ τῆς τοιαύτης ἀπόψεως προβάλλεται ἑκάστοτε τὸ ἰδεῶδες τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἑνότητος, εἰς ἥν ἡ ἐπιστήμη ἡμῶν ἀποβλέπει, καὶ ἐκ τῆς ἀπόψεως ταύτης κρίνονται ἢ ἀξιολογοῦνται ἐν γένει οἱ τὴν ἑνότητα διασαλεύοντες ἢ ἐπανασυνιστῶντες παράγοντες. Οὕτως ἐπιδιώκεται διὰ τῆς κατὰ τὸ δυνατὸν ἀντικειμενικῆς, ἐν πνεύματι ἀγάπης καὶ ἀμοιβαίας κατανοήσεως, ἀλλ' ἄνευ ὑποχωρήσεων καὶ θυσιῶν εἰς βάρος τῆς ἀληθείας, μελέτης τῆς παρουσιαζομένης εἰκόνος τῆς διαιρέσεως ἡ ἐπανεύρεσις ἁπάντων τῶν χριστεπωνύμων τμημάτων τὸ ἀπαρασάλευτον

ἰδεῶδες της Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς καὶ Ἀποστολικῆς τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ Ἐκκλησίας. Τὸ ἰδεῶδες τοῦτο διαφέρει παντὸς οὐτοπιστικοῦ ἰδεώδους κατὰ τὸ ὅτι ἐξεφάνη καὶ ἐκφαίνεται ἀδιακόπως διὰ τῆς ἐπὶ γῆς ὁρατῆς ἐκδηλώσεως, ἥτις λαμβάνει συγκεκριμένον περιεχόμενον ἱστορικῆς ζωῆς. Ἐκφαίνεται τὸ ἰδεῶδες τοῦτο διὰ τῆς ὁρατῆς ἢ ἱστορικῆς Ἐκκλησίας τῆς ἐνσωματωσάσης ἅπαξ διὰ παντὸς τὴν ὑψίστην δυνατὴν τελειότητα τῆς ἀποκαλύψεως τῆς θείας περὶ τοῦ ἀνθρώπου καὶ τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας αὐτοῦ βουλῆς καὶ ἐνεργείας. Διὰ τὸν λόγον τοῦτον τὸ μάθημα ἡμῶν, ἀσχολούμενον περὶ τὰς μορφὰς τῆς ὁρατῆς ἢ ἱστορικῆς ταύτης ἐκδηλώσεως, δὲν ἄγει εἰς σχετικοποίησιν τοῦ ἀπολύτου χαρακτῆρος τῆς Μιᾶς Ἁγίας Καθολικῆς Ἐκκλησίας, ἐφ᾽ ὅσον, ὡς προελέχθη, καὶ διὰ μέσου τῶν πολλῶν ἐκδηλωμάτων τῆς εἰς διάφορον βαθμὸν ὑπὸ τῶν ἀνθρώπων βιώσεως τῆς Μιᾶς Ἀληθείας, τελικῶς δύναταί τις νὰ διαπιστώσῃ τὴν ὑπεροχὴν τῆς γνησίας βιώσεως τῆς ἐν Χριστῷ ἀποκεκαλυμμένης ἀληθείας καὶ ταύτην νὰ ἀναγάγῃ εἰς γνώμονα καὶ ῥυθμιστὴν πάσης εἰς τὸ ἰδεῶδες τῆς «Μιᾶς Ἁγίας» τεινούσης ἐφέσεως ἢ κινήσεως ἐν τῇ ἱστορικῇ ῥοῇ.

Καὶ τὸ μετὰ χεῖρας ἐκκλησιογραφικὸν ἔργον τοῦ **K. Algermissen** τὸ ἰδεῶδες τοῦτο προτίθεται ἐπιστημονικῶς νὰ ἐξυπηρετήσῃ ἐκ τῆς ῥωμαιοκαθολικῆς βεβαίως ἀπόψεως. Τὸ προβαλλόμενον ἐνταῦθα ἰδεῶδες εἶναι τὸ ἐν τῷ Ρωμαιοκαθολικισμῷ ἐπιτευχθέν, τὸ τῆς ἰσχυρᾶς δηλονότι ὁμοιομόρφου ἐξωτερικῆς ἐκκλησιαστικῆς διοργανώσεως, ὅπερ προέρχεται ἐκ τῆς μέχρις ὡρισμένου μόνον ὁρίου κατανοήσεως καὶ βιώσεως τῆς ἱστορικῶς ἐκφαινομένης θείας πραγματικότητος, ἤτοι τῆς ἐν Χριστῷ ἐλευθερίας καὶ τῆς διὰ τῆς χάριτος Αὐτοῦ ἐν τῇ κοινωνίᾳ, τῇ ἱδρυθείσῃ ὑπ᾽ Αὐτοῦ, ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, μυστηριακῆς μεθέξεως.

Τὸ ὅλον ἔργον ὑποδιαιρεῖται εἰς ἓξ μεγάλα μέρη. Εἰς τὰ δύο πρῶτα, ἐκ δέκα πέντε ἕκαστον κεφαλαίων, πραγματεύεται ὁ συγγραφεὺς τὴν ἐκκλησιολογικὴν ἐν γένει διδασκαλίαν κατά τε τὴν καινοδιαθηκικὴν αὐτῆς βάσιν καὶ τὴν ἐν τῇ ἱστορικῇ ἀνελίξει ἔκφανσιν καὶ ἀποτύπωσίν της. Παρακολουθεῖ εἰς τὸ δεύτερον μέρος τὴν δι᾽ ἀγώνων κατὰ τῆς αἱρέσεως καὶ παντοίων ἄλλων ἀντιδράσεων ἀνάδειξιν τῆς χριστιανικῆς κοινότητος εἰς παγκόσμιον «Καθολικὴν» Ἐκκλησίαν καὶ καταγίνεται ἐν γένει ὁ συγγραφεὺς ἡμῶν περὶ τὴν ἔκθεσιν καὶ κατοχύρωσιν τῆς ἀληθείας, ὅτι ἐν τῇ Καθολικῇ Ἐκκλησίᾳ περιεσώθη, διὰ τῆς ἑνότητος κυρίως, ἡ γνησία οὐσία τῆς ἐν Χριστῷ Ἀποκαλύψεως. Δεδομένου ὅτι ὡς γνώμων τῆς ὀρθότητος τῶν ἀποφάνσεων ἐπὶ τῶν ἀνωτέρω ζητημάτων ὑπάρχει ἡ κοινὴ βάσις τῆς οἰκουμενικῆς ἢ καθολικῆς συνειδήσεως τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, ἣν βάσιν καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος ἔργου ὡς καὶ οἱ λοιποὶ τῶν Ρωμαιοκαθολικῶν ἀναγνωρίζουσι καὶ ἐπικαλοῦνται, δύνανται πολλὰ ἐκ τῶν συμπερασμάτων τῶν δύο πρώτων μερῶν νὰ ἀναγνωρισθῶσιν ὡς ὀρθὰ καὶ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου. Αἱ γνωσταὶ ἐπιφυλάξεις ἔναντι τῶν εἰδικῶν ῥωμαιοκαθολικῶν ἐκκλησιολογικῶν ἀντιλήψεων διατηροῦνται καὶ ἐν προκειμένῳ δι᾽ ὡρισμένα σημεῖα τῆς ἐκθέσεως. Οὕτω ἐπὶ παραδείγματι διὰ τὰ κεφάλαια 4 καὶ 7 τοῦ δευτέρου μέρους. Ταῦτα διαλαμβάνουσι τοὺς εἰδικοὺς ῥωμαιοκαθολικοὺς χαρακτῆρας τῆς περὶ Ἐκκλησίας ἀντιλήψεως, ἤτοι τὰ περὶ Πέτρου καὶ τῆς ἐκ τούτου ἀποκλειστικῆς προνομιακῆς διαδοχῆς τοῦ ρωμαίου Ἐπισκόπου, τὰ περὶ παπικοῦ ἀλαθήτου καὶ τὰ ὅμοια.

Τὸ τρίτον καὶ τέταρτον ἐκ τῶν μεγάλων μερῶν περιέχουσι κατὰ τὴν

προεκτεθεῖσαν μέθοδον τῆς Ἐκκλησιογραφίας καὶ ἐξ ἐπόψεως βεβαίως ρωμαιοκαθολικῆς τὴν μορφολογίαν τῶν ἀπὸ τῆς Ρώμης «ἀποκεχωρισμένων» χριστιανικῶν τμημάτων· τὰ περὶ τῶν «ἀποκεχωρισμένων Ἐκκλησιῶν τῆς Ἀνατολῆς» τό τρίτον μέρος καὶ τὰ περὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ τὸ τέταρτον. Εἰς τὸ περὶ τῶν Ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν μέρος ἀνὰ ἓν μικρὸν κεφάλαιον ἀφιεροῦται εἰς τὴν ἐξέτασιν τῶν κάτωθι κατὰ σειρὰν ἐκκλησιαστικῶν τμημάτων· τῆς ἀνατολικῆς συριακῆς νεστοριανικῆς Ἐκκλησίας, τῆς δυτικῆς συριακῆς τῶν Ἰακωβιτῶν, τῆς τῶν Χριστιανῶν τοῦ Θωμᾶ (εἰς τὰς Ἰνδίας), τῆς τῶν Ἀρμενίων, τῆς Κοπτικῆς καὶ τέλος τῆς Ἀβυσσινιακῆς Ἐκκλησίας. Τὰ δέκα ἑπόμενα κεφάλαια ἀφιεροῦνται εἰς τὴν ἔκθεσιν τῶν κατὰ τὴν Ὀρθόδοξον Ἀνατολικὴν Ἐκκλησίαν. Ταύτης ἐξετάζεται ἡ ἀρχή, ἤτοι ἡ γένεσις κατὰ τὴν παραδεδεγμένην ρωμαιοκαθολικὴν ἄποψιν, τὴν τοῦ «σχίσματος» ἀπὸ τῆς Ρώμης· (τὰ ἐν προκειμένῳ νεώτατα πορίσματα τῆς ἐρεύνης ἐπιφανῶν Ρωμαιοκαθολικῶν καὶ ἰδίᾳ τοῦ Dvornik δὲν λαμβάνονται ὑπὸ τοῦ συγγραφέως ὑπ᾽ ὄψιν). Ἐν συνεχείᾳ ἐκτίθενται λεπτομερῶς τὰ κατὰ μίαν ἑκάστην τῶν Αὐτοκεφάλων Ἐκκλησιῶν, τῶν συγκροτουσῶν τὸ σῶμα τῆς μιᾶς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας. Δύο ἰδιαίτερα κεφάλαια διαλαμβάνουσι τὴν ἐξέτασιν τῆς Ὀρθοδόξου θείας λατρείας καὶ τῆς ἐκδηλώσεως ἐν γένει τῆς εὐσεβείας τοῦ ὀρθοδόξου χριστιανικοῦ πληρώματος. Μὴ δυνάμενοι νὰ ὑπεισέλθωμεν ἐνταῦθα εἰς λεπτομερείας καὶ νὰ ἐπιχειρήσωμεν κριτικὴν διαφόρων σημείων τῶν εἰς τὴν Ὀρθοδοξίαν ἀφορωσῶν γνωμῶν τοῦ συγγραφέως, περιοριζόμεθα νὰ ὑποδηλώσωμεν ὅτι δὲν δύναται βεβαίως νὰ γίνῃ ἀποδεκτὴ ἡ ἀντίληψις αὐτοῦ περὶ τῆς μεταγενεστέρας μορφῆς τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἥτις ἀντίληψις συνοψίζεται, ἐν σελίδι 349, εἰς τὴν ἀκόλουθον κρίσιν: «Παραβλέπει ἐν προκειμένῳ (ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία) τὸ ὅτι δὲν δύναται αὕτη νὰ τεθῇ εἰς ἴσην μοῖραν μὲ τὴν βυζαντινὴν Ἐκκλησίαν τοῦ ε´ καὶ στ´ αἰῶνος. Διότι ἡ τελευταία αὕτη ἵστατο ἡνωμένη μετὰ τῆς Ρώμης καὶ τοῦ δυτικοῦ Χριστιανισμοῦ εἰς κοινὸν ἀγῶνα ἐναντίον τῶν χριστολογικῶν πλανῶν τῆς ἐποχῆς ἐκείνης. Ἐνῷ ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία προῆλθεν ἐκ τῆς ἀντιθέσεως πρὸς τὴν Ρώμην καὶ ἐκ τοῦ χωρισμοῦ ἀπὸ τῆς δυτικῆς χριστιανοσύνης, συνεπῶς ἀπὸ τῆς ἐν γένει χριστιανικῆς ἑνότητος».

Τὸ τέταρτον μέρος διαλαμβάνει περὶ τοῦ Προτεσταντισμοῦ, τῆς ἀρχῆς, τοῦ πνεύματος καὶ τῆς περαιτέρω διαμορφώσεως αὐτοῦ, ἐξ ἧς καταδεικνύεται ὁ διασπαστικὸς τῆς ἑνότητος χαρακτὴρ τοῦ δυτικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ τούτου φαινομένου, τοῦ ὁποίου ἐπίσης ἐκτίθεται ἐκκλησιογραφικῶς ἡ ὅλη μορφολογικὴ συγκρότησις καὶ ἐκδήλωσις.

Τὸ πέμπτον μέρος καταλαμβάνει τὴν θέσιν τῆς παλαιοτέρας Συμβολικῆς· ἑπομένως πραγματεύεται ἐν αὐτῷ ὁ συγγραφεὺς περὶ τῶν συμβολικῶν βιβλίων τῶν διαφόρων Ἐκκλησιῶν καὶ ἐκθέτει βάσει τῶν βιβλίων τούτων συγκριτικῶς τὰ δογματικὰ αὐτῶν (τῶν Ἐκκλησιῶν) συστήματα.

Τὸ ἕκτον καὶ τελευταῖον μέγα μέρος τοῦ ἔργου ὑπὸ τὴν ἐπιγραφὴν «Una sancta» διαλαμβάνει τὸ φλέγον ζήτημα τῆς χριστιανικῆς ἑνωτικῆς κινήσεως διὰ μέσου τῶν αἰώνων καὶ ἰδίᾳ κατὰ τὰς ἡμέρας ἡμῶν. Τὸ ζήτημα τοῦτο περιγράφεται λίαν ὀρθῶς ὡς αἴτημα τῆς χριστιανικῆς αὐτοσυνειδήσεως, ἐξ αὐτῆς ταύτης τῆς πρωταρχικῆς τῆς Ἐκκλησίας ἐννοίας ἀπορρέον, ἡ δὲ λύσις τοῦ σχετικοῦ προβλήματος χαρακτηρίζεται, ἐπίσης λίαν ὀρθῶς, ὡς τὸ σπουδαιότατον προκείμενον καθῆκον τῆς χριστιανοσύνης (σ. 840). Ἡ ἔκθεσις τῶν σημείων τούτων γίνεται, εἰ καὶ ἐξ ἐπόψεως ρωμαιοκαθολι-

κῆς, μετὰ εἰρηνικοῦ, ὑπὸ χριστιανικῆς ἀγάπης ἐλαυνομένου πνεύματος. Προσευχὴ καὶ ταπεινοφρονοῦσα αὐτογνωσία, ἀκριβὴς γνῶσις τῶν ἀφορώντων εἰς τὴν ἑτέραν πλευράν, μεθ' ἧς ἐπιδιώκεται ἡ συνεννόησις, καὶ σπουδὴ τῶν ἐν αὐτῇ ἀναφαινομένων ἀντιστοίχων ἑνωτικῶν διαθέσεων ἤ ἐκδηλώσεων, ἀμοιβαία κατανόησις καὶ εἰλικρινὴς πρόθεσις ὅπως ἀναγνωρισθῶσιν ἰδιαίτερα διαφυλαχθέντα καὶ ἐν τῇ ἑτέρᾳ παρατάξει χαρίσματα, ἅτινα ἐπίσης ἀνάγκη νὰ ἀξιολογῶνται δεόντως κατὰ τὴν σκοπουμένην ἐπίτευξιν τῆς συμφωνίας καὶ ἄρα καὶ τῆς ἑνότητος, ταῦτα καὶ τὰ παρόμαια ὑποδεικνύονται ὡς μέσα προσεγγίσεως καὶ πληρώσεως τῆς μεγάλης χριστιανικῆς προσδοκίας διὰ τὴν ἐπανεύρεσιν ἁπάντων ἐν τῇ πραγματικότητι τῆς «Μιᾶς Ἁγίας» (Una sancta)

Τὸ μετὰ χεῖρας ἔργον, παρέχον ἔστω καὶ διὰ μέσου τοῦ ῥωμαιοκαθολικοῦ πρίσματος, πλούσιον ὑλικὸν περὶ τῆς οὐσίας καὶ τῆς ἐν γένει καταστάσεως τῶν συγχρόνων μορφῶν τῆς ἐν τῷ κόσμῳ χριστιανικῆς ἐκδηλώσεως, ἐξυπηρετεῖ ἀναμφιβόλως μίαν ἀπαραίτητον προϋπόθεσιν διὰ τὴν πραγμάτωσιν τοῦ ἑνωτικοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ἰδεώδους. Ἑπομένως δύναται τοῦτο νὰ χρησιμεύσῃ καὶ τοῖς Ὀρθοδόξοις ὡς πολύτιμον βοήθημα κατὰ τὴν ἐκ τῆς ἰδίας αὐτῶν ἀπόψεως ἀντιμετώπισιν τοῦ προβλήματος τῶν ἀπὸ τῆς βαθυτέρας καὶ οὐσιαστικωτέρας οἰκουμενικῆς ἑνότητος, τῆς διὰ τῆς Ὀρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως συγκρατουμένης, ἀποκεχωρισμένων χριστιανικῶν τμημάτων.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΟΡ. ΚΑΛΟΓΗΡΟΥ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ

Ἀλιβιζάτου Α., Ὁ κόπος του. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθῆναι 1951, σελ. 22.

Ἀντωνοπούλου Α., Ὁ Χιλιασμὸς μέγας ἐχθρὸς τοῦ σημερινοῦ ἀγῶνος τῆς Ἑλλάδος, Πάτραι 1951, σελ. 24.—Ἡ κατάρρευσις τῶν χιλιαστικῶν προρρήσεων, Πάτραι 1951, σελ. 32.

Ἀνωνύμου, Χρονογραφικὴ καὶ τοπογραφικὴ ἱστορία τοῦ Ἁγίου Ὄρους Ἄθω (συνέχεια). «Ἅγ. Παῦλος ὁ Ξηροποταμίτης» 2 (1951) 163—175, 193—203, 230—234.

Ἀσπιώτη Α., Ὁ ἐπαγγελματικὸς προσανατολισμός, Ἀθῆναι 1951, σ. 91.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἡ κρίσις τῆς ἐφηβικῆς ἡλικίας, Ἀθῆναι 1951, σελ. 95.

Altaner B., Patrologie, ἔκδ. 3, Freiburg 1951, σελ. 492.

Ammann A. M., Abriss der ostslawischen Kirchengeschichte. Wien 1950, σελ. 748.

Angelov D., Der Bogomilismus auf dem Gebiete des Byzantinischen Reiches. Sofia 1948, σελ. 72.—Der Bogomilismus in Bulgarien, Sofia 1947, σελ. 196.

Ἀνωνύμου, Gregorius the fifth, Ecumenical Patriarch. «The Christian East» 1 (1951) 100—107.

Asmussen H., Maria die Mutter Gottes, ἔκδ. 2, Stuttgart 1951, σελ. 61.

Babinger F., *Baeck L.*, *Clemen C.*, Die Religionen der Erde. Ihr Wesen und ihre Geschichte, ἔκδ. 2, München 1949, σελ. 480.

Bacht H., Die Lehre des hl. Justinus Martyr von der prophetischen Inspiration. «Scholastik» 26 (1951) 481—495.

Bardy E., Le Saint-Esprit en nous et dans l'Église d'après le Nouveau Testament. Albi 1950, σελ. 231.

Benz E., Ὀρθοδοξία καὶ σύγχρονος Χριστιανισμὸς ἐν Γερμανίᾳ. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 34 (1951) 224—229.

Beumer J., Heilige Schrift und kirchliche Lehrautorität. «Scholastik» 25 (1950) 40—72.

Bratsiotis P., The Evangelistic Work of the contemporary Greek Orthodox Church. «The Christ. East» 1 (1950) 21—32, 38—41.

Bréhier E., Les idées philosophiques et religieuses de Philon d'Alexandrie. Paris 1950, σελ. 336.

Τοῦ αὐτοῦ, Histoire de la Philosophie, Paris 1950, τ. II σελ. 316.

Bürke G., Des Origenes Lehre vom Urstand des Menschen. «Zeit. f. Kath. Theologie» 72 (1950) 1—39.

Γαλανοπούλου Μ., Ἡ Πατμιὰς τοῦ Γένους Σχολή, 1951, σελ. 31.—Ἡ Πατμιὰς δύναμις τοῦ Ἔθνους ἠθική, 1951, σελ. 15.

Γαλανοῦ Μ., Οἱ βίοι τῶν Ἁγίων, Ἀθῆναι 1951, τεῦχ. ΙΑ, μὴν Νοέμβριος, σελ. 136, τεῦχ. ΙΒ', μὴν Δεκέμβριος, σελ. 228. (Ἔκδοσις Ἀποστολικῆς Διακονίας).

Γερομιχαλοῦ Α,, Ὠριγένης ὁ πατὴρ τῆς Θεολογίας, Ἀθῆναι 1951, σ. 75.

Γερουλάνου Μ., Τὸ θρησκευτικὸν συναίσθημα ὡς βιολογικὸν γεγονός. (Ἀνατύπ. ἐκ τῶν «Ἀκτίνων»). Ἀθῆναι 1949, σελ. 8.—Ἀπὸ τῆς ὑλιστικῆς εἰς τὴν ψυχοσωματικὴν ἀντίληψιν τοῦ ἀνθρώπου, αὐτόθι σελ. 8.—Ὅρια ἰατρικῆς ἐπιγνώσεως, Θεσ)νίκη 1951, σελ. 13.—Ἐπὶ τῶν βασικῶν ἀντιλήψεων αἵτινες διέπουσι τὴν Ἰατρικήν, σελ. 16.

Γριτσοπούλου Τ., Ἡ κατὰ τὴν Κυνουρίαν Μονὴ τῆς Παλιοπαναγιᾶς. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 18.

Grou J.—μετάφρ. *Ἀμερικῆς Μιχαήλ*, Ἡ ἐσωτερικὴ ζωὴ τῆς ψυχῆς, Ἀθῆναι 1951, σελ. 212.

Gamberoni J., Der Verkehr der Katholiken mit den Häretikern. Brixen 1950, σελ. 159.

Giannelli C., Codices Vaticani Graeci (1485—1686), Vaticanæ 1950, σελ. 536.

Giblet J., L' homme image de Dieu dans les commentaires littéraux de Philon d'Alexandrie. Louvain 1949, σελ. 30.

Gitermann V., Geschichte Russlands. Hamburg 1949. τ. I σελ. 516, τ. II σελ. 540, τ. III σελ. 679.

Grant F., An introductiou to New Testament thought. N. York 1950, σελ. 339.

Grivec F., De ss. Cyrilli et Methodii amicitia dubia cum Photio. «Or. Chr. Periodica» 27 (1951) 192—203.

Carleton A., Human relations in the Near East. «The Ecumenical Review» 3 (1951) 325—338.

Clark E., Non-theological factors in religious diversity, αὐτόθι σελ. 347—356.

de Clercq Ch., Histoire des Conciles d'après les documents originaux, τ. XI. Conciles des Orientaux catholiques. De 1575 à 1849. Paris 1949, σελ. 492.

Congar V., Le peuple fidèle et la fonction prophétique de l'Église. «Irénikon» 24 (1951) 289—312.

Δυοβουνιώτου Κ., Νικήτα Ἡρακλείας Ἑρμηνεία εἰς λόγους Γρηγορίου Νανζιανζηνοῦ. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἐπιμελείᾳ Ἰω. Καρμίρη, Ἀθῆναι 1950, σελ. 33.

Descamps A., Les justes et la justice dans les évangiles et le christianisme primitif hormis la doctrine proprement paulienne, Louvain 1950, σελ. XIX+335.

Dictionnaire de Spiritualité ascétique et mystique, Fasc. XI—XIII (Clugni—Contemplation), Paris 1948—50, col. 1009—1776.

Diem H., Theologie als kirchliche Wissenschaft. München 1951, σελ. 280.

Dodd C., The foundations of Christian Theology. «Theology today» 7 (1950) 308—320.

Dölger F., Der Heiland. «Antike und Christentum» 6 (1950) 241—272.—Christus als himmlischer Eros und Seelenbräutigam bei Origenes, αὐτ. 273—275.

Ducassé P., Les grandes philosophies. Paris 1950, σελ. 136.

Dumont P., Les fêtes du XIXe centenaire de S. Paul en Grèce (15—30 Juin 1951). (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Irénikon»), 1951, σελ. 19.

Dupont J., Les problèmes du livre des Actes d'après les travaux récents. Louvain 1950, σελ. 126.

Eichrodt W., Israel in der Weissagung des Alten Testaments. Zürich 1951, σελ. 50.

Elert W., Das christliche Ethos. Grundlinien der lutherischen Ethik. Tübingen 1949, σελ. 595.

Etlspermann G., The attitude of the early Christian writers toward pagan literature and learning. Washington 1949, σελ. 267.

Enepekides F., Der Briefwechsel des Maximos Margunios, Bischof von Kythera (1549—1602). (Ἀνατύπ. ἐκ τοῦ «Jahrbuch der Österreichischen Byzantinischen Gesellschaft», B. I) σελ. 66.

Every E., The Orthodox Church. «The Christ. Church» 1 (1951) 117—127.

Ἡλιουπόλεως Γενναδίου, «Τί ἐστιν ἀλήθεια»; «Ὀρθοδοξία» 46 (1951) 201—206.—Ἱστορικαὶ σημειώσεις περὶ ναῶν Κων]πόλεως, αὐτ. 203—207, 272—275.—Οἱ ὅροι «Ὀρθόδοξος καὶ Ὀρθοδοξία», αὐτ. 233—235.

Θέμελη Χ., Δύο Θεόδωροι ἐπίσκοποι Εὐρίπου. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθῆναι 1951, σελ. 14.

Ἱεροσολύμων Τιμοθέου, Πῶς λέγεται ὅτι ὁ Μ. Κωνσταντῖνος ἔβλεπε τοὺς ἁγίους Τόπους. «Ν. Σιὼν» 46 (1951) 93—99.

Ἰγνατίου ἱερομονάχου, Ἡ πάλαι ἀκμάσασα ἐν ἁγιωνύμῳ Ὄρει ἱερὰ Σκήτη Γλωσσίας. «Ἀρχεῖον Ἐκκλ.—Καν. Δικαίου» 6 (1951) 78—106.

Jenkins D., The Ecumenical Movement and its «non-theological factors». «Ecum. Review» 3 (1951) 339—346.

Jones A., The eschatology of the Synoptic Gospels. «Scripture» 4 (1950) 222—230.

Justinian, Patriarhul Romaniei, Valabilitatea actuala a canonului 28 al Sinodului IV ecumenic de la Calcedon. «Orthodoxia» 3 (1951) 173—187.

Καραπιπέρη Μ., Τὸ Πατριαρχεῖον τῶν Ἱεροσολύμων 451—1951. «Νέα Σιὼν» 46 (1951) 9—32, 77—92, 145—171. Μιχαὴλ τοῦ Συγγέλου περὶ ὀρθογραφίας, αὐτ. 37—43.—Ἡ πρώτη διὰ νομικῆς ὁδοῦ ἀναγνώρισις τῆς ἀπ' ἀρχῆς κατοχῆς τῶν Προσκυνημάτων ὑπὸ τῶν Ἑλλήνων, αὐτ. 182—197.

Καρμίρη Ἰω., Ἡ Δ' Οἰκουμενικὴ Σύνοδος καὶ ἡ μέλλουσα πανορθόδοξος Προσύνοδος, Ἀθῆναι 1951, σελ. 55.

Καλογήρου Ἰ., Αἱ περὶ τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας ἀντιλήψεις νεωτέρων ρωμαιοκαθολικῶν θεολόγων, Ἀθῆναι 1951, σελ. 115.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ἀπ. Παῦλος περὶ ἀνθρώπου, ἐν «Γρηγ. Παλαμᾶ» 34 (1951) σ. 211—253.

Καραβία Ἰω., Ὁ ἐθνομάρτυς Εὐγένιος Καραβίας, μητροπολίτης Ἀγχιάλου, Ἀθῆναι 1951, σελ. 47.

Καρυτσιώτη Ν., Μουσικὸν Ἁγιασματάριον, Ἀθῆναι 1951, σελ. 151.

Κονιδάρη Γ., Ἡ χριστιανικὴ Ἑλλάς, ἐπὶ τῇ 1900 ἀμφιετηρίδι της. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951. σελ. 27.

Κουκουλὲ Φ., Βυζαντινῶν βίος καὶ πολιτισμός, τ. Δ', Collection de l' Institut Français d'Athènes 1951, σελ. 499.

Κυδωνιῶν Ἀγαθαγγέλου, Ἔπη Γρηγορίου. «Ὀρθοδοξία» 46 (1951) 207 - 210, 268—271.

Karpp H., Probleme altchristlicher Anthropologie. Gütersloh 1950, σελ. 256.

Katsanevakis B., La Pasqua, Napoli 1951, σελ. 67.

Τοῦ αὐτοῦ, Τὰ ὀρθόδοξα λειτουργικὰ βιβλία καὶ τὸ παπικὸν πρωτεῖον. «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 239—245, 276—282.

Katzenmayer H., Polykarpos, Bischof der Katholischen Kirche in Smyrna. «Intern. Kirchl. Zeitschrift» 41 (1951) 146—156.

Kaufmann W., Nietzsche: Philosopher, Psychologist, Antichrist. Princeton University Press 1250, σελ. 409.
Keenan M., De professione christiana and de perfectione. A study of the ascetical doctrine of St. Gregory of Nyssa. Cambridge Mass. 1950, σελ. 40.
Kern C., En marge de l'Épiclèse. «Irénikon» 24 (1951) 166—194.
Khomiakov A., The Church is One. London 1948, σελ. 32.
Knox R., Enthusiasm. A chapter in the History of Religion. Oxford 1950, σελ. 622.

Λαρίσης Δωροθέου, Ἡ ἐξέλιξις τοῦ ἀναπαλλοτριώτου τῆς ἐκκλησιαστικῆς περιουσίας μέχρι σήμερον, Ἀθῆναι 1951, σελ. 144.
Λαούρδα Β., Μάξιμος Μαργούνιος καὶ Φώτιος. «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 311—318.
Λώλη Σ., Νεόφυτος Δούκας, Μυτιλήνη 1951. σελ. 16.
Τοῦ αὐτοῦ, Τρεῖς πληγαὶ τῆς Ἐκπαιδεύσεως, Ἀθῆναι 1951, σελ. 20.
Laros M., Schöpferischer Friede der Konfessionen. Die Una—Sancta Bewegung, ihr Ziel und ihre Arbeit. Recklinghausen 1950, σελ. 219.
Lauer H., Die Wiedergeburt der Erkenntnis in der Entwicklungsgeschichte des menschlichen Erkenntnisstrebens. Freiburg i. B. 1948, σελ. 182.
Leclercq J., Le problème de la foi dans les milieux intellectuels du XXe siècle. Tournai 1949, σελ. 84.
Les Intellectuels devant la Charité du Christ. (Semaine des intellectuels catholiques, 1948). Paris 1948, σελ. 236.
Long E., Science and Christian Faith. N. York 1950, σελ. 125.
Lotz J., Zur Geschichtlichkeit des Menschen. «Scholastik» 26 (1951) 321—341.
Lyman M., The «true and lively» Word of God. Its interpretation today. «Union Semin. Quart. Review» 6 (1951) 21—31.

Μηλιαρᾶ Κ., Ἡ 1500 ἐπέτειος τῆς ἐν Χαλκηδόνι Δ' Οἰκουμ. Συνόδου (συνέχεια). «Ν. Σιὼν» 46 (1951) 33—36.
Μητρόπολις Κρήτης, Ἀκολουθία ταῦ ἁγίου ἐνδόξου Ἀποστόλου Τίτου, πρώτου ἱεράρχου Κρήτης, Ἡράκλειον 1951, σελ. 23.
Μουσικίδου Α., Ἡ πρᾶξις τῆς Δ' Οἰκουμ. Συνόδου, δι' ἧς ὁ ἐπίσκοπος Αἰλίας Ἰουβενάλιος ἀνεκηρύχθη Πατριάρχης. «Ν. Σιὼν» 46 (1951) 1—8.
Μιχαηλίδου Εὐγ., Ἡ Μονὴ τοῦ Ἁγίου Σάβα Ἀλεξανδρείας (320—1949), Ἀλεξάνδρεια 1950, σελ. 175.

Μπόνη Κ., Σωφρονίου Ἱεροσολύμων Ὠδαὶ εἰς τοὺς ἀγῶνας τοῦ Ἀπ. Παύλου (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 34.

Μπρατσιώτου Π., Ὁ Παῦλος Καλλιγᾶς ὡς χριστιανὸς ἐπιστήμων (1814—1896). (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 16.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ Ἐκκλησιαστής. Εἰσαγωγή, Κείμενον, Μετάφρασις ἐκ τοῦ ἑβρ., Σχόλια. Ἀθῆναι 1951, σελ. 143.

Μυτιληναίου Ε., Ἡ Ἀκολουθία τῶν κορυφαίων Ἀποστόλων. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 20.

Μπαλάσκα Σ., Ἐξέχουσαι προσωπικότητες προκαθημένων τῆς Ἐκκλησίας Ἱεροσολύμων. «Ν. Σιών» 46 (1951) 100—112.

MacRae A., Παλαιὰ Διαθήκη, «Κριτικὴ» καὶ σύγχρονος ἔρευνα. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 311—314.

Maria. Études sur la Sainte Vierge. Sous la dir. de H. du Manoir, τ. I Paris 1949. σελ. 919.

Constitutio apostolica. Fidei dogma definitur Deiparam Virginem Mariam corpore et anima fuisse ad caelestem gloriam assumptam. «Scholastik» 26 (1951) 1—10.

Theologische Erwägungen zur Bulle «Munificentissimus Deus», ὑπὸ *J. Ternus*, αὐτόθι σελ. 11—35.

Amtliche Kundgebungen zum neuen Mariendogma. «Intern. Kirchl. Zeitschrift» 41 (1951) 121—137.

Das neue Mariendogma in orthodoxer Sicht, αὐτόθι σ. 138—145 ὑπὸ B. Spuler.

Le dogme de l'Assomption et l'Orthodoxie grecque. «Irénikon» 24 (1951) 86—90.

Autour du dogme de l'Assomption. «Dieu Vivant» 1951, σελ. 93—112, ὑπὸ Th. Spassky, E. Mascall καὶ M. Congar.

Assumptio Mariae. Für und wider das neue Dogma. «Hochland» τεῦχ. Ἀπριλίου 1951, ὑπὸ H. Asmussen καὶ J. Weiger.

Mascall E., The primacy of Praise. «Theology» 54 (1951) 362—370.

Müller L., Die Kritik des Protestantismus in der russischen Theologie vom 16 bis zum 18 Jahrhundert. Wiesbaden 1951, σελ. 93.

Τοῦ αὐτοῦ, Russischer Geist und Evangelisches Christentum. Die Kritik des Protestantismus in der russischen religiösen Philosophie und Dichung im 19 und 20 Jahrhundert. Witten/Ruhr 1951, σελ. 178.

Nichols J. H., Democracy and the Churches. Philadelphia 1951, σελ. 320.

Nicolaescu N., Sinodul al IV—lea ecumenic si organizarea vietii monastice. «Ortodoxia» 3 (1951) 459—479.

Niebuhr U., The Gospel, Women and the Church. «Theology» 54 (1951) 322—329, 370—376.

Nigg W., Das Buch der Ketzer. Zürich 1949, σελ. 525.

Πασπάτη—Παπαδοπούλου Ι., Περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Μ. Κωνσταντίνου παραχωρηθείσης τοῖς ἐπισκόποις πολιτικῆς δικαστικῆς ἐξουσίας. «Ἀρχεῖον Ἐκκλησ. καὶ Κανον. Δικαίου» 6 (1951) 107—113.

Πατριαρχεῖον Ἀλεξανδρείας, Τὸ Πατριαρχεῖον καὶ οἱ Ὀρθόδοξοι. (Παράρτημα «Πανταίνου»). Ἀλεξάνδρεια 1951, σελ. 37.

Παύλου Ἀποστόλου ἑορτασμὸς 1900 ἐπετείου ἀφίξεως εἰς Ἑλλάδα. Μελέται ἐν «Ἀπ. Βαρνάβᾳ» Κύπρου 12 (1951) 251—294, «Γρηγ. Παλαμᾶ» 34 (1951) 163—208, «Ὀρθοδοξίᾳ» 26 (1951) 227—232, 236—238, 259—263, 357—368 καὶ «Studii Teologice» 3 (1951) 369—480.

Παπαευγενίου Α., Μάρτυρες κληρικοὶ Μακεδονίας καὶ Θράκης, ἔκδ. 2, Ἀθῆναι 1951, σελ. 112.

Πολάκη Π., Ἡ Ἑλληνικὴ Ἐκκλησία καὶ ὁ κόσμος τῶν βαρβάρων, Θεσσαλονίκη 1951, σελ. 90.

Πυργιώτη Δ., Ἰδεοκρατία καὶ Χριστιανισμός. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 364—368.—Ἀπὸ τὴν ἱστορίαν τοῦ κοινωνικοῦ Χριστιανισμοῦ, αὐτ. 441—446.

Πρωτοψάλτη Ε., Ἱστορικὸς ὁπλισμός. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 289—297.

Papastephanou E., The Eastern Church in the Western World. «The Christ. East» 1 (1951) 107—111.

Peter, Prince of Greece, The Christian Churches of Malabar. «The Christ. East« 1 (1950) 35—38.

Peeters P.. Orient et Byzance. Le tréfonds oriental de l'hagiographie byzantine. Bruxelles 1950, σελ. 235.

Philosophen—Lexicon, Handwörterbuch der Philosophie nach Personen. Hrg. von W. Ziegenfuss u. G. Jung. Berlin 1949—1950, τ. I: A—K σελ. 700, τ. II : L—Z σελ. 960.

Popescu T., Importanta istorica a Sinodului al IV—lea ecumenic. «Ortodoxia» 3 (1951) 188—294.

Pritchard J., Ancient Near Eastern texts relating to the Old Testament. Princeton University Press 1950.

Ramsey A., Revelation and the Modern World. «Theology» 54 (1951) 442—449.

Raes A., Les Complies dans les Rites orientaux. «Or. Chr. Periodica» 27 (1951) 133—145.

Raschke H., Der innere Logos im antiken und deutschen Idealismus. Breme 1949, σελ. 121.

Rezus P., Positia actuala a celor nemultumiti de hotaririle Sinodului IV ecumenic. «Ortodoxia» 3 (1951) 480—491.

Richardson A., A theological Word-book of the Bible. London 1950, σελ. 290.

Rivaud A., Histoire de la Philosophie, τ. II—III. Paris 1950, σελ 448 καὶ 584.

Roberts D., Prospects for a Christian Philosophy. «Union Semin. Quart. Review» 6 (1951) 41—49.

Σιώτου M., Die klassische und die christliche Cheirotonie in ihrem Verhältnis. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 136.

Scheidweiler F., Paulikianer probleme. «Byz. Zeitschrift» 43 (1950) 10—39.

Schmemann A., Ὁ ἅγιος Μᾶρκος ὁ Εὐγενικὸς (συνέχεια). «Γρηγ. Παλαμᾶς» 34 (1951) 230—241.

Schultze B., Die Apostel Petrus und Johannes und der Primat. «Or. Chr. Periodica» 27 (1951) 203—217.

Τοῦ αὐτοῦ, Die Bedeutung des Palamismus in der russischen Theologie der Gegenwart. «Scholastik» 26 (1951) 390—412.

Sceweitzer W., Die Herrschaft Christi und der Staat im Neuen Testament. München 1949, σελ. 70.

Semmelroth O., Gottes überwesentliche Einheit. Zur Gotteslehre des Ps.—Dionysius Areopagita. «Scholastik» 25 (1950) 209—234.

Τοῦ αὐτοῦ, Die leibliche Himmelfahrt Mariens. Frankfurt 1950, σ. 140.

Setton K., Katalan Domination of Athens 1311—1388. Cambridge Mass. 1948, σελ. 233.

Siegmund A., Die Überlieferung der griechischen christlichen Literatur in der lateinischen Kirche bis zum 12 Jahrhundert, München 1949, σελ. 308.

Stan L., Importanta canonico—juridica a Sinodului al IV—lea ecumenic. «Ortodoxia» 3 (1951) 441—458.

Staniloae D., Definitia dogmatica dela Calcedon. Αὐτόθι σελ. 295—440.

Steinbüchel Th., Existentialism und christliches Ethos. Heidelberg 1948, σελ. 72.

Τούλια Γ., Συμβολὴ εἰς τὴν Ἐκκλησ. Ἱστορίαν τῶν Σλαύων. (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»). Ἀθῆναι 1951, σελ. 12.

Τρεμπέλα Π., Ἡ Καινὴ Διαθήκη μετὰ συντόμου ἑρμηνείας, τ. Α΄ Αἱ ἐπιστολαὶ καὶ ἡ Ἀποκάλυψις. Ἀθῆναι 1951, σελ. 576.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὑπόμνημα εἰς τὸ κατὰ Μᾶρκον Εὐαγγέλιον, Ἀθῆναι 1951, σελ. 326.

Τοῦ αὐτοῦ, Ἀκολουθία μικροῦ Ἁγιασμοῦ (Ἀνατύπ. ἐκ τῆς «Θεολογίας»), Ἀθῆναι 1951, σελ. 32.

Τσακοπούλου Αἰμ., Περιγραφικὸς κατάλογος τῶν χειρογράφων τῆς βιβλιοθήκης τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου. «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 208-211, 246—250, 286—301.

Τσατσαρωνάκη Ι., Τὸ Δίκαιον τοῦ Ἰσραὴλ ἐν σχέσει πρὸς τὸ καθόλου Δίκαιον καὶ δὴ πρὸς τὸ Κανονικὸν Δίκαιον τῆς Ὀρθοδόξου Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1951, σελ. 120.

Τσιριντάνη Α., Παῦλος καὶ νόμος. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 481—487.

Τσικνοπούλου Ι., Νεοφύτου πρεσβυτέρου Ἐγκώμιον εἰς τὸν θεῖον καὶ θεοφόρον Πατέρα ἡμῶν Σάβαν τὸν μέγαν. «Ν. Σιὼν» 46 (1951) 172-181.

Tyszkiewicz S., Moralistes de Russie. «Or. Chr. Periodica» 27 (1951) 146—191.

Fallmerayer J., Hagion Oros oder der Heilige Berg Athos. Wien 1949, σελ. 163.

Faulhaber L., Das christliche Bild des Menschen. Meisenbach 1947, σελ. 86.

Fedotov G., A Treasury of Russian Spirituality. London 1950, σ. 501.

Fromm E., Psychoanalysis and Religion. New Haven 1950, σελ. 119.

de Waele F., Εἰς τὰ ἴχνη τῶν μεγάλων κηρύκων—Ἀποστόλων. «Ἀκτῖνες» 14 (1951) 488—500.—Ὁ Ἀπ. Παῦλος εἰς τὴν Κόρινθον, αὐτ' σελ. 344—353, 395—406.

Wellesz E., A History of Byzantine Music and Humnography. Oxford 1949, σελ. 358.

Wolff P., Christliche Philosophie in Deutschland, 1920—1945. Ratisbonne 1949, σελ. 342.

Χαραλάμπους Διονυσίου, νῦν μητροπολίτου Λήμνου, Ὁ πιστὸς στὸν πόνον καὶ τὸν θάνατον, Λευκωσία Κύπρου 1950, σελ. 77.

Τοῦ αὐτοῦ, Μάρτυρες[2], Ἀθῆναι 1951, σελ. 86.

Χρήστου Π., Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Μ. Βασιλείου. Ἀθῆναι 1951, σελ. 132.

Τοῦ αὐτοῦ, Ὁ ἅγιος Δημήτριος. «Γρηγ. Παλαμᾶς» 33 (1951) 257—269.

Χριστιανικὸς Κοινωνικὸς Κύκλος, Τὸ κοινωνικὸν πρόβλημα καὶ ὁ Χριστιανισμός, Ἀθῆναι 1951, σελ. 211.

Χριστιανικὸς Ὅμιλος Φοιτητῶν, Τεχνικὴ πρόοδος καὶ νεολαία, Ἀθῆναι 1951, σελ. 30.
Τοῦ αὐτοῦ, Paulus—Hellas—Oikumene. (An Ecumenical Symposium). Ἀθῆναι 1951, σελ. 205.
Hadjinicolaou—Marava A., Recherches sur la vie des esclaves dans le monde Byzantin, Collection de l'Institut Français d'Athènes. Athènes 1950, pag. 134.
Hermelink H., Das Christentum in der Menschheitsgeschichte, von der Französischen Revolution bis zur Gegenwart. Tübingen 1951, τ. I σελ. 576.
Τοῦ αὐτοῦ, Kirche im Kampf. Dokumente der Widerstands und des Aufbaus der Evangelischen Kirche in Deutschland von 1933 bis 1945. Tübingen 1950, σελ. 712.
Hirsch E., Geschichte der neuern evangelischen Theologie im Zusamenhang mit den allgemeinen Bewegungen des europäischen Denkens. Gütersloh 1949—50, τ. I σελ. 412.
Hoeck J., Stand und Aufgaben der Damaskenos—Forschung. «Or. Chr. Periodica» 17 (1951) 5—60.
Hough L., The dignity of Man. New York 1950, σελ. 143.
Hyvernat H., Acta Martyrum. II. Additis indicibus totius operis. Louvain 1950, σελ. 309.

Vasiliev A., The Russian Attack on Constantinople in 860. (The Mediaeval Academy of America). Cambridge Mass. 1946, σελ. 245.
Τοῦ αὐτοῦ, Justin the First. Cambridge, Mass., 1950, σελ. 439.
Villain M., Mystique catholique et mystique protestante. «Irénikon» 24 (1951) 145—165.
Visser't Hooft W., Ἡ πνευματικὴ σημασία τῆς διεκκλησιαστικῆς βοηθείας. «Ὀρθοδοξία» 26 (1951) 319—326.
Vogel H., Gott in Christo. Ein Erkenntnisgang durch die Grundprobleme der Dogmatik, Berlin 1951, σελ. 1050.
de Vries W., Zum Kirchenbegriff der Nestorianischen Theologen. «Or. Chr. Periodica» 27 (1951) 95—132.
Τοῦ αὐτοῦ, Die Mehrschichtigkeit der Einzelerkenntnis. «Scholastik» 26 (1951) 161—176.

Zander L., Ecumenism and Proselytism. «Ecum. Review» 3 (1951) 258—263.

ΙΩ. Ν. ΚΑΡΜΙΡΗΣ

ΕΥΡΕΤΗΡΙΟΝ

ΤΟΥ ΚΒ΄ ΤΟΜΟΥ

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΟΥ ΤΟΜΟΥ ΚΒ' (1951)

I. ΜΕΛΕΤΑΙ

II. ΒΙΒΛΙΟΚΡΙΣΙΑΙ

III. ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΚΟΝ ΔΕΛΤΙΟΝ
